

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย

เล่ม ๓

(อฏฺฏ - อโถ)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ภาพพระราชทาน (สงวนลิขสิทธิ์)

พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

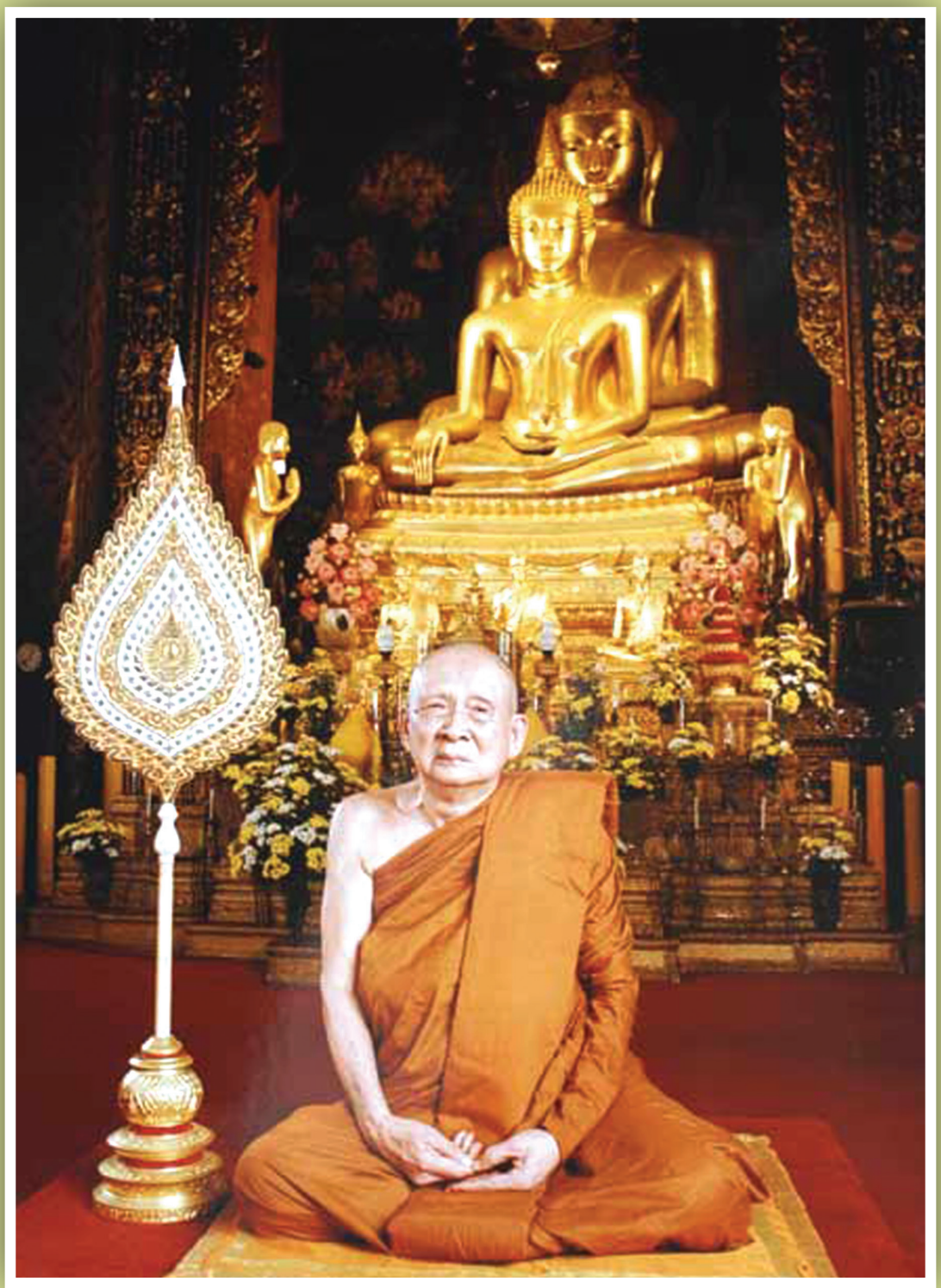
พระสัมปสาทนียกถา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

ขอชื่นชมและอนุโมทนา สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ และคณะที่ได้ร่วมกันทำงานที่คนทำได้ยาก จัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ครบ ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔ สำเร็จลุล่วง เพื่อเป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าวิชาการภาษาบาลี อันจะเป็นรากฐานสำคัญในการรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคงสืบไป

อำนวยพรให้โครงการนี้ ได้ดำเนินต่อไปจนสำเร็จลุล่วงครบจำนวนตามวัตถุประสงค์ด้วยเทอญ ฯ.

(สมเด็จพระญาณสังวร)
อดีต สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระญาณสังวร

อดีตสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดบวรนิเวศ

ขออนุโมทนา

.....

พระพุทธองค์ ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม จนบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ และทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยพระธรรมที่ได้จากการตรัสรู้ นั้น

ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา เทิดทูน พระธรรม ว่า “เป็นสรณะ” เพราะพระพุทธองค์ ผู้ทรงบริสุทธิ์ ประเสริฐ สูงสุดยิ่ง ไม่มีผู้ใดเปรียบปราน ทรงสอนไว้ ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ยกย่องพระธรรม ว่า “เป็นรัตนะ ดวงแก้วที่บริสุทธิ์ วิเศษยิ่ง” ด้วยการเข้าถึงทางจิตใจ พร้อมทั้งปฏิบัติทางกาย และวาจา

พระธรรม จึงสูงส่งยิ่ง มิใช่จะพึงคาดคิดด้วยปัญญาธรรมดา เพราะพระธรรมเกิดแต่พระสัมมาสัมโพธิญาณ ของพระพุทธองค์

ในโอกาสที่ ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งมีเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เป็นประธาน ได้ดำเนินการจัดพิมพ์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อน้อมถวายเป็นพระราชกุศล แด่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๔ พรรษา ถวายให้วัด และมอบให้สถานศึกษาทั่วประเทศ นับว่า ได้บำเพ็ญบารมีธรรม ตามแบบอย่างของพระพุทธเจ้า น่าสรรเสริญอย่างยิ่ง

จึงขอร่วมอนุโมทนา สาธุการ เป็นอย่างยิ่ง ไว้ ณ โอกาสนี้.

สมเด็จพระพุฒาจารย์

(สมเด็จพระพุฒาจารย์)

อดีตประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

วัดสระเกศ

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อุปเสณมหาเถร)

อดีตประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

วัดสระเกศ

สัมโมทนียกถา

ธมฺมปีติ สุขํ เสติ　　วิปฺปสนฺเนน เจตสา
อริยปฺปเวทิเต ธมฺเม　　สทา รมติ ปณฺฑิโต.

บุคคลผู้เอิบอิ่มในธรรม มีใจผ่องใส ย่อมอยู่เป็นสุข
บัณฑิตยินดีในธรรมที่พระอริยเจ้าประกาศแล้วทุกเมื่อ.

(ขุ.ธ. ๒๕/๑๖/๒๕)

พระไตรปิฎก เป็นแหล่งประมวลพระธรรมคำสอนของพระบรมศาสดา และของพระอริยสงฆ์สาวกในสมัยพุทธกาล เป็นหลักฐานที่ยืนยันความมีอยู่จริงแห่งพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งเป็นสรณะที่พึ่งอันประเสริฐสูงสุด ไม่มีสรณะอื่นยิ่งกว่า พระไตรปิฎก ได้บันทึกพระพุทธพจน์อันเป็นวิสัยแห่งสัพพัญญุตญาณ มีความลึกซึ้งทั้งโดยรูปศัพท์และความหมายในรูปของภาษาบาลี มีนัยที่วิจิตรสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ผู้มีความรู้ดีในภาษาบาลีจึงจะสามารถศึกษาทำความเข้าใจในพระพุทธพจน์นั้นได้ถูกต้องตามพุทธประสงค์

ในโอกาสที่ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เป็นประธาน ได้ดำเนินการจัดทำ “สัททานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี-ไทย” เพื่อให้เป็นอุปกรณ์เครื่องมือในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก โดยอาศัยความรู้ความเชี่ยวชาญด้านภาษาบาลีและเสียสละทุ่มเทในการจัดทำอย่างยิ่ง ทั้งได้ดำเนินการจัดพิมพ์ เพื่อน้อมถวายเป็นพระราชกุศล แด่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๔ พรรษา เพื่อถวายให้วัดและมอบให้สถานศึกษาทั่วประเทศ นับได้ว่าเป็นการบำเพ็ญธรรมทานบารมี ที่พระพุทธองค์ทรงสรรเสริญ เป็นที่น่าอนุโมทนาอย่างยิ่ง

ขออำนาจคุณพระศรีรัตนตรัย และอานิสงส์แห่งการเผยแผ่ธรรมะครั้งนี้ จงอำนวยผลให้เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ มีสุขภาพพลานามัยสมบูรณ์แข็งแรง เจริญในธรรมยิ่งๆ ขึ้นไป ทั้งอำนวยผลให้ประชาชนชาวไทย สถาบันพระพุทธศาสนา และสถาบันพระมหากษัตริย์ สถิตสถาพร ร่มเย็นเป็นสุข บนผืนแผ่นดินไทยนี้ สิ้นกาลนานเทอญฯ

(สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์)
ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ (วรปุญฺญมหาเถร)

ผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

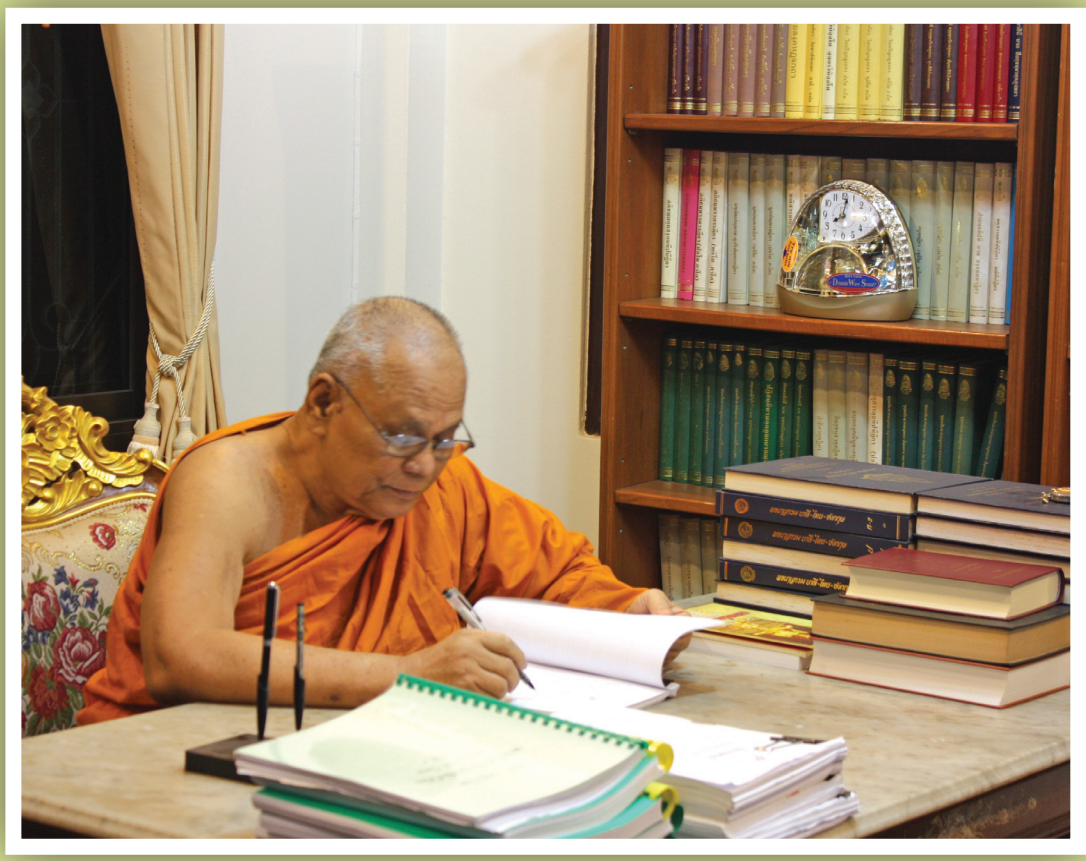
เจ้าอาวาสวัดปากน้ำ ภาษีเจริญ (พระอารามหลวง)

วัดพิชยญาติการาม

แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร

สถานที่ตั้งโครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร)

ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ (สาขาภาษาบาลี)
กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, ประธานกรรมการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ประธานคณะกรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ
โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ

ดร.อุไรศรี คนึงสุขเกษม ป.ภ.

อุปถัมภ์การจัดพิมพ์

ดร.สนธยา กล่อมเปลี่ยน ป.ภ.,บ.ช.

นายหาญยุทธ สรไกรกิติกูล ป.ภ.

อุปถัมภ์การจัดพิมพ์

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี - ไทย

เล่ม ๓

(อฏฺฏ - อโถ)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี - ไทย เล่ม ๓
(อฏฺฏ - อโถ)

พิมพ์ครั้งแรก : กุมภาพันธ์ ๒๕๕๙
จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-7682-06-8

ดำเนินการจัดพิมพ์ :
โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

เจ้าภาพทำต้นฉบับและจัดพิมพ์ :
๑. สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ
๒. ดร.สนธยา กล่อมเปลี่ยน ป.ภ.,บ.ช.
นายหาญยุทธ สรไกรกิติกูล ป.ภ.
๓. ดร.อุไรศรี คนึงสุขเกษม ป.ภ.

พิมพ์ที่ : หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์
๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันแม้น ๓๖ ถนนกำนันแม้น
แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพ ฯ ๑๐๑๕๐
โทร. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๙ แฟกซ์. ๐-๒๘๐๒-๐๓๗๘ มือถือ ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

คำปรารภ

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยที่วิจิตรพิสดาร (นานานยวิจิตฺร-ปาฬิ) ตรัสไว้ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะเข้าใจได้ตามสภาวะ (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต) สมจริงดังพุทธดำรัสว่า

> อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ.มหา. ๔/๗/๗)
>
> ธรรม (อริยสัจ ๔) ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด ผู้มีปัญญา (ที่ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้น) จึงจะรู้ได้.

พระพุทธพจน์ ซึ่งคันถรจนาจารย์ ได้จดจารึกลงเป็นลายลักษณ์ เริ่มต้นที่ประเทศลังกา โดยยึดถือเอาแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ในครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก รวมเรียกว่า **"พระไตรปิฎก"** นั้นเป็นภาษาบาลี เนื่องจากเหตุนี้ คัมภีร์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายหลังอันเป็นขั้นเป็นตอน ตั้งต้นแต่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส เป็นลำดับลงมา ล้วนมีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายความในพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้งให้กว้างขวาง หรือให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้น ทั้งในทางหลักภาษาสภาวธรรมและในทางวรรณคดี ต้องนับว่าคัมภีร์ดังกล่าวมีประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ใคร่การศึกษาภาษาบาลี เพราะผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจบทพยัญชนะในพระไตรปิฎกได้ถูกต้อง อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจอรรถของบทพยัญชนะเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงตามหลักการใช้ภาษา จัดได้ว่าเป็นผู้ธำรงรักษ์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎก จึงควรเรียนรู้ภาษาบาลี (ไวยากรณ์บาลี) ให้แตกฉานก่อน เพราะเป็นระเบียบภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความในพระไตรปิฎกได้ชัดเจน มิฉะนั้นแล้ว ย่อมเกิดความสงสัยในข้อความทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา หน้า ๑๖ ว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.
บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ (ภาษาบาลี) เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า (ไพรสณฑ์) ฉะนั้น.

บุรพาจารย์ทั้งหลายได้เห็นคุณูปการของภาษาบาลีเช่นนี้ จึงตั้งใจสืบทอดการศึกษาภาษาบาลี และมีการตรวจชำระบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา สืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ โดยไม่ขาดสาย และมีการแต่งตำราไวยากรณ์ภาษาบาลี เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาบาลีพุทธพจน์หลายคัมภีร์ หลายยุค นับตั้งแต่ยุคพุทธกาล เช่น พระมหากัจจายนะ มหาสาวก แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อมหานิรุตติและนิรุตติปิฎก พระอาจารย์กัจจายนะ แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อกัจจายนะ พระอาจารย์โมคคัลลานะแต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ พระอาจารย์อัคควังสะแต่งคัมภีร์สัททนีติเป็นต้น กลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่มีอิทธิพลและมีประโยชน์เกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเหล่านี้ เรียกว่า **ปิฏกตฺตยางฺค** (ปิฏกตฺตย + องฺค) คัมภีร์ที่เป็นเสมือนอวัยวะส่วนต่างๆ ของพระไตรปิฎก

ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เช่น ประเทศไทย พม่า ลังกา คณะสงฆ์ต่างส่งเสริมพระภิกษุและสามเณรให้ศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ความแตกฉานในภาษาบาลีก่อน จากนั้นจะได้ศึกษาพระพุทธวจนะอันเป็นตัวพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้อง เมื่อศึกษาพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดสุปฏิบัติ อุชุปฏิบัติ ญายปฏิบัติ สามีจิปฏิบัติ อันเป็นตัวปฏิบัติศาสนา ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับผลคือปฏิเวธศาสนาตามมา จัดเข้าในหลักที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เย สนฺธินามาทิปเภททกฺขา
หุตฺวา วิสิฏเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ. (นีติ.สุตฺต. ๑)

ชนเหล่าใดแตกฉาน[ภาษาบาลี] ในประเภทแห่งสนธิและนาม เป็นต้นแล้ว ทำความเพียรในพระไตรปิฎก อัน

ประเสริฐ ด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้น ย่อม
ได้รับอรรถอันเป็นแก่นสารต่าง ๆ.

สุตฺตนฺเต รกฺขิเต สนฺเต ปฏิปตฺติ โหติ รกฺขิตา
ปฏิปตฺติยำ จิโต ธีโร โยคกฺเขมา น ธำสติ.

(นีติ.สุตฺต.นิคมนคาถา)

เมื่อพระสูตรและพระอภิธรรม (ปริยัติ) ที่ได้รับการรักษา
ไว้ยังมีอยู่ การปฏิบัติก็เป็นอันได้รับการรักษาไว้ด้วย
บัณฑิตผู้ดำรงมั่นในการปฏิบัติแล้ว ย่อมไม่คลาดจาก
ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (พระนิพพาน).

เนื่องจากพระพุทธพจน์ (พระไตรปิฎก) มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์ และความหมาย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงมีความปรารถนาอยู่เสมอว่า "เมื่อไรหนอ จึงจะมีคัมภีร์ที่เป็นสื่อศึกษาวิเคราะห์วิจัยหลักพระพุทธวจนะตามหลักศัพทศาสตร์ และอัตถศาสตร์ที่บุรพาจารย์ได้รจนาไว้เป็นแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎกในรูปของภาษาไทยอย่างกระจ่างแจ้ง ให้สมกับคำสวดสรรเสริญกันอยู่ทุกเมื่อเชื่อวันว่า **สาตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ฯเปฯ** "พระพุทธองค์ทรงประกาศ พรหมจรรย์ (คำสอน) บริสุทธิ์ (ไม่มีมลทิน) บริบูรณ์ (ครบถ้วนไม่ยิ่งหย่อน) สิ้นเชิง (เป็นโลกุตตรธรรม ไม่เจือปนด้วยโลกียธรรม) พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ" ซึ่งจะก่อให้เกิดศรัทธาและความเคารพเทิดทูนบูชาว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสเป็นภาษาบาลีนั้น ช่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งอรรถะและพยัญชนะสมเป็นภาษาพระสัพพัญญุตญาณ" อย่างแท้จริง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ข้าพเจ้า[๑] ได้มีโอกาสจัดทำ**โครงการปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับ บาลี - ไทย** เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ ในการจัดทำครั้งนั้นได้อาศัย ติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธานฉบับตีพิมพ์

---

[๑] ขณะดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นราช ที่ พระราชปริยัติโมลี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม

ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ เป็นหลัก โดยคงรูปแบบตามต้นฉบับเดิม แต่ดำเนินการเพียง ๓ เล่ม ก็ได้ยุติลงด้วยข้อจำกัดบางประการ

ในปี ๒๕๕๔ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบปีนักษัตร ๘๔ พระชันษา จึงเห็นสมควรทบทวนโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทยขึ้นใหม่ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา โดยมี**พระพรหมโมลี** [๑] ร่วมกับศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ และได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคมในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๕๓ โดยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น **"โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔"**[๒]

ในการจัดทำครั้งนี้ ทางคณะผู้จัดทำได้เล็งเห็นว่า เนื่องจากพระพุทธพจน์นั้น มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์และอรรถดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากจะดำเนินการเพียงคำนิยามสั้นๆ พร้อมตัวอย่างพอเป็นแนวทางในการสืบค้นดังที่ได้จัดทำมาแล้วนั้น ก็จะไม่สำเร็จผลประโยชน์อย่างแท้จริง ดังนั้น ทางคณะผู้จัดทำจึงได้เพิ่มการวิจัยในแต่ละบทที่เห็นว่ามีความจำเป็นทั้งในเชิงศัพทศาสตร์และอัตถศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายความพระพุทธพจน์บทนั้นๆ โดยวางหลักขั้นตอนดำเนินการ ดังนี้

๑. นำศัพท์บาลีจากพระไตรปิฎกอันไม่ซ้ำกันมาตั้งเป็นประธาน

๒. บอกประเภท หรือชนิดของศัพท์ เช่น ลิงค์ อัพยยศัพท์ กิริยา เป็นต้น

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม , ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

[๒] ดูเหตุผลการเปลี่ยนชื่อจากปทานุกรมฯ เป็นสัททานุกรมฯ คำชี้แจง (๑) หน้า ๗๐

๓. วิเคราะห์สัททนัย (ธาตุปัจจยวิภาค) ตามหลักไวยากรณ์ชั้นสูง
๔. รวบรวมความหมายของศัพท์นั้นๆ (อัตถุทธาระ) มาไว้ในที่เดียวกัน
๕. รวบรวมอุทาหรณ์ของศัพท์นั้นๆ มาครบใจความทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ
๖. อ้างประโยคบาลีที่มาของศัพท์นั้นๆ จากบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ที่อธิบายความบาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธาน
๗. แปลอุทาหรณ์บาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธานให้มีความหมายสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา
๘. แสดงการสังเคราะห์เชิงวิจัยบทที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ ตามนัยคัมภีร์สัททาวิเสส (คัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูง คัมภีร์ฉันท์ คัมภีร์อลังการะ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คัมภีร์เนตติ เป็นต้น) อุปจาระ นยะ เป็นต้น
๙. ตรวจชำระคำศัพท์บาลีและสำนวนคำแปลภาษาไทย ที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์

โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ดังนี้

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปในรูปของภาษาบาลี
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ์) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชนำ)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา
๕. เพื่อเป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าบาลีพระไตรปิฎกของนิสิตนักศึกษา และบัณฑิตชนทั่วไป โดยสะดวกและรวดเร็ว

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** ชุดนี้ หากจัดทำได้สำเร็จ จะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังจะเป็นศักดิ์ศรีและวิทยาภรณ์อันล้ำค่าใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับพระศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับท่านเจ้าอาวาส เจ้าคณะพระสังฆาธิการ และพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรม ฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ส่วนวัดวาอารามใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับบาลี และหรือมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยอยู่แล้ว สมควร

อย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ไว้เคียงคู่ เช่นเดียวกับพจานุกรมไทยเคียงคู่กับภาษาไทย ฉะนั้น

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่าหากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือถึง ๖๙ เล่ม ฉะนั้น การแปลและจัดพิมพ์ให้แล้วเสร็จคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่ง เพราะต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์เป็นจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อแปลเสร็จแต่ละเล่ม จะจัดพิมพ์เป็นคราวๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของหนังสือ

ในปี ๒๕๕๖ ทางคณะผู้จัดทำโครงการฯ ได้พิจารณาเห็นว่า ต้นฉบับเล่ม ๑ มีความสมบูรณ์ได้ผ่านการตรวจแก้ไขจากคณะกรรมการตรวจสำนวนแปลแล้ว พร้อมที่จะดำเนินการจัดพิมพ์เป็นฉบับปฐมฤกษ์ได้ โดยมีวัตุประสงค์ ดังนี้

- เพื่อเป็นแนวทางในการประมวลสาระ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคัมภีร์ของคณะกรรมการที่จะจัดทำต้นฉบับเล่มต่อๆ ไป
- เพื่อเผยแผ่สาระสัททานุกรมพระไตรปิฎกสู่วงการนักศึกษาภาษาบาลีตลอดถึงพุทธศาสนิกชนผู้สนใจใคร่ต่อการศึกษาบทพยัญชนะในบาลีพระไตรปิฎก
- เพื่อนำข้อเสนอแนะจากท่านผู้รู้มาดำเนินการปรับปรุงแก้ไขให้มีความถูกต้องสมบูรณ์ในการจัดทำเล่มต่อไป

ดังนั้น ทางโครงการฯ จึงได้จัดพิมพ์เป็นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อมอบให้วัด สถาบันการศึกษา และองค์กรทางพระพุทธศาสนาทั่วประเทศ

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือใหญ่คัมภีร์หนึ่งดังกล่าวแล้ว ซึ่งยังไม่เคยมีมาในประเทศไทยในรัชกาลใดๆ ในอดีต ไม่มีผู้ใดเคยคาดฝันมาก่อนว่า ในประเทศไทยของเรานี้ จะมีคัมภีร์ดังกล่าวเกิดขึ้น และแล้วก็ไม่มีผู้ใดคาดฝันอีกเหมือนกันว่าจะมีสิ่งดลบันดาลให้คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ เกิดมีขึ้นในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๙ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังนั้น จึงควรกล่าวได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า สิ่งที่ดลบันดาลดังกล่าวนั้น คือ พระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม ของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๙ องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ดลบันดาลให้เกิดมีคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ขึ้นในประเทศไทย เพื่อเป็นอาภรณ์ประดับ

ประเทศชาติ และพระศาสนา เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติของประเทศไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป สิ่งนี้จัดเข้าในภาวการณ์ที่เป็นส่วนเอกมหัจฉริยภาพได้อยู่ คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ขอถวายเป็นส่วนเสริมพระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม และขอถวายเป็นส่วนเฉลิมพระเกียรติแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ในประเทศไทยนั้น นอกจากจะมีสิ่งดลบันดาลดังกล่าวมาแล้ว ยังมีภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติภารกิจอันเป็นหน้าที่ของกองการจัดแปลฯ ทั้งของฝ่ายผู้อำนวยการ ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดแปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระภิกษุสงฆ์ เจ้าอาวาส เจ้าคณะทุกระดับ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ตลอดไปถึงพุทธศาสนิกชน ขออนุโมทนาสาธุการคณะผู้ดำเนินงานดังกล่าวทุกท่าน

หวังว่า คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงบูชาท่านบุรพาจารย์ผู้รักษาพระพุทธศาสนาสืบๆ กันมา เพื่อความวัฒนสถาพรแห่งพระบวรพุทธศาสนา ชั่วกาลนิรันดร

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม
ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา เทเสตุ จ สุทุกฺกรา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๗๒)

ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์ ปฏิสนธิ และปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ.

บทนำ

ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี

ศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ ต่างมีภาษาสำหรับจารึกศาสนธรรมคำสอนของพระศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนานั้นๆ ภาษาสันสกฤตผู้นับถือศาสนาพราหมณ์นับถือว่าเป็นภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกคำสอนของพระเวทฉันใด แม้ภาษาบาลีก็เป็นเช่นเดียวกัน ชาวพุทธทั้งหลายฝ่ายเถรวาทก็นับถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกพระธรรมอันเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่อนุพุทธยุคหลังได้เรียนรู้ ได้ศึกษาพระพุทธธรรมได้โดยง่าย พระมหาเถระทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น ต่างใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์เหล่านั้น

ฉะนั้น การที่จะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุดนั้น ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และคัมภีร์อธิบายความพระธรรมทั้งหลาย ล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น

ชื่อต่าง ๆ ของภาษาบาลี

ชื่อของภาษาบาลี (หรือภาษามคธ) ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้นๆ นั้น ได้พบหลักฐานแสดงไว้ต่างๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์ ท่านแสดงไว้ว่า ภิกษุบอกลาสิกขาในสำนักของชนชาวมิลักขะด้วยอริยภาษา หากชนชาวมิลักขะไม่เข้าใจ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา[๑] คำว่า **อริยภาษา** ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรรถกถาจารย์กล่าวรับรองว่า เป็นภาษามคธที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง[๒] เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ

---

[๑] อริยเกน มิลกฺขสฺส สนฺติเก สิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ.
โส จ น ปฏิวิชานาติ. อปจฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา. (วิ. ๑/๓๓)

[๒] อริยกํ นาม อริยกโวหาโร มาคธภาสา. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๐)

อริยกภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า**ธัมมนิรุตติ**บ้าง **สภาวนิรุตติ**บ้าง[๑] ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่นๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่างๆ เช่น **มคธภาษา**บ้าง **ตันติภาษา**บ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ **มคธภาษา**

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มูลภาษา พบในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ที่ใช้ชื่อว่า **ปกติภาษา** พบในวชิรพุทธิฎีกา[๒] ฉะนั้น เมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยชื่อว่า อริยภาษา ธัมมนิรุตติ สภาวนิรุตติ มาคธภาษา ตันติภาษา มูลภาษา และปกติภาษาเท่านั้น ส่วนที่ชื่อว่า บาลี ไม่พบที่ใช้[๓]

---

[๑] ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาเณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นฺติ ตสฺมึ อตฺเถ จ ธมฺเม จ สภาวนิรุตฺติ. ตสฺสา อภิลาเป ตำ สภาวนิรุตฺตึ สทฺทำ อารมฺมณำ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐-๑) สภาวนิรุตฺตีติ มาคธภาสา อธิปฺเปตา. (มูลฎี. ๑/๕)

[๒] อาโรปยิตฺวาน ตนฺติภาสำ มโนรมำ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒)
เอวำ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานำ มูลภาสาย ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๕)
ในมหาวังสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน.
อฏฺฐกถานิสฺสิโตติ อฏฺฐกถานิสฺสิตวเสน จิโต.
ปุพฺเพ ปกติภาสาย วุตฺตำ อฏฺฐกถำ สนฺธาย. (วชิร. ๒๙๑, สารตฺถ. ๓/๖)

[๓] แม้พระโมคคัลลานเถระผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ ก็ไม่เรียกคัมภีร์ที่ท่านแต่งว่า "ปาพิเวยฺยากรณ" แต่กลับตั้งชื่อว่า "มาคธสทฺทลกฺขณ (สูตรไวยากรณ์ภาษามคธ) ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่า (๑๖), มูลปัณณาสฎีกา (๑๑๗) ได้พบข้อที่ท่านพรรณาอรรถแห่งบทว่า "ตนฺติยานุจฺฉวิกำ" ว่า "ปาพิคติยา อนุโลมิกำ, ปาพิภาสายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ". แต่ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่าที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ, สังยุตฎีกา (๑/๑๗) และอังคุตตรฎีกา (๑/๑๙) พบปาฐะว่า ปาพิจฺฉายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ เท่านั้น ปาฐะดังกล่าวเป็นปาฐะโบราณ เพราะในสีลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๑/๓๐) หากอ้างถึงบทวรรณนานี้ว่า "ตสฺสา (ตนฺติยา) นยสงฺขาตาย คติยา ฉวึ ฉายำ อนุคตาติ ตนฺตินยานุจฺฉวิกา. คำว่า ฉายา ใน ปาพิจฺฉายา นั้น เป็นบทวรรณนาของคำว่า ฉวิ ในบทว่า อนุจฺฉวิกำ.

รากฐานเดิมของ ปาฬิ (บาฬี)

คำว่า **ปาฬิ** มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า **ปาฬิยํ** (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า **ภาษาบาลี** คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้

พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาฬี) ปา ธาตุ = รักษา+ ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ), อตฺถํ ปาเลตีติ ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ (พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความชื่อว่า บาฬี แปลง ล เป็น ฬ) ปา ธาตุ = รักษา + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒) แม้คำว่า **ปาฬิ** จะมีรูปเป็น **ฬ** ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้น แต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า*เป็นภาษา* แต่คัมภีร์สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า *เป็นพระพุทธพจน์*

อนึ่ง ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) กล่าวว่า คำว่า **ปาฬิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมฺม) เช่น ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี) ขอบสระ, เขื่อน (ตฬากปาฬิ) เช่น มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่) ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬิยา นิสีทึสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๙๖) ก็กล่าวถึง **ปาฬิ** ศัพท์ว่า เสตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสุ นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต. (ปาฬิ ศัพท์กล่าวไว้ในอิตถีลิงค์ในความหมายว่า เขื่อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ)

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานัปปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า **ปาฬิ** ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น **ฬ** อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า **ปาลิ** และ **ปาลี** ในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า **อลฺลฺยาทโย** (อลฺลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกฺขตีติ ปาลิ, งีมฺหิ ปาลี, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ ชื่อว่า ปาลิ เมื่อลง งี ปัจจัย [อี อิตถีปัจจัย] ได้รูปว่า **ปาลี** หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า **ปาฬิ** ที่แปลว่า พระบาลี, พระพุทธพจน์ ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วิยาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด = ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ปกฏฺฐ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ แปลง ปกฏฺฐ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด” กล่าวไว้ตามข้อความในฎีกาของมูลปัณณาสก์และอังคุตตรนิกายว่า

ปกฏฺฐานำ อุกฺกฏฺฐานำ สีลาทิอตฺถานำ โพธนโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม. (ม.ฏี. ๒/๒๓๒)

ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยิ่งยวดคือยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ด้วยความเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกัปเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัติธรรม.

ปกฏฺฐานำ หิ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬิเยว ปาฬีติ วุจฺจติ. (อำ. ฏี. ๒/๓๓)

โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวดนั่นแหละ ชื่อว่า บาฬี.

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า **ปาฬิ** แต่อักษร ฬ และ ล อาจใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น **บาลี**หรือ**ภาษาบาลี**นั้นเอง อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาดูจากข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ และอภิธานัปปทีปิกาที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่าโบราณาจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า **ปาฬ** ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า **บาลิ** โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปาฏลิ** = ปาลิ (ลบ ฏ อักษร)
  หมายถึง ภาษาของชาวปาฏลีบุตร
- มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **ปงฺกฺติ** = ปกฺติ = ปงฺกิ = ปณฺฑิ = ปลิ = ปาลิ หรือ ปงฺกฺติ = ปตฺติ = ปฏฺฏิ = ปลฺลิ = ปาลิ
  หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์
- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปริยาย** = ปลิยาย = ปาลิยาย = ปาลิ [ตัดอักษรของ -ยาย]
  หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่าคำว่า **ปาลิ** มาจาก **ธมฺมปริยาย** ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า **ธมฺปลิยาย** อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษร เป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม เช่น คำว่า **โจฬ** (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมุทธชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทันตชอักษรว่า **โจล** ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า **ปริกฺขารโจฬ** (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า **ปริกฺขารโจล** ดังนั้น คำว่า **ปาฬิ** จึงควรมีรูปเป็น ฬ มุทธชอักษร ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น

ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

บาลี	**สันสกฤต**
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ
มาณว	มานว

ภาษามคธ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสาด้วยภาษามคธ เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ณ แคว้นมคธ และพระองค์ทรงเสด็จเที่ยวจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในแคว้นต่างๆ นั้น ส่วนมากจะเสด็จจาริกอยู่ในสองแคว้น คือ โกศล และ มคธ ในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองแคว้นมคธ ก็มีพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ทั้งชาวมคธต้องมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจภาษามคธเป็นอย่างดีด้วย จึงสามารถเข้าใจภาษามคธที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอันเป็นภาษาที่เข้าใจและใช้กันอยู่ ฉะนั้น ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา และปฏิสัมภิทาวิภังค์ จึงได้บัญญัติไว้ว่า "แม้พระพุทธองค์ เมื่อทรงตรัสพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกตามระเบียบแห่งพระบาลี พระองค์ก็ทรงแสดงด้วยภาษามคธ"[๑]

ภาษามคธเป็นภาษาที่ไม่เสื่อม

ภาษามคธนับว่าเป็นภาษาที่สูงกว่าภาษาทั้งหลาย เพราะสมบูรณ์ด้วยคุณวิเศษ และสภาวนิรุตติ คำว่า สภาวนิรุตตินั้น หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและอธิบายไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ มีอำนาจในการแสดงอรรถและอธิบายได้แน่นอน เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงใช้อยู่[๒] กล่าวอีกนัยหนึ่ง สภาวนิรุตติ หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อม ตั้งอยู่โดยปกติ

ส่วนภาษาอื่นๆ เมื่อถึงกาลหนึ่ง ย่อมเปลี่ยนแปลง และเสื่อมได้ สำหรับภาษามคธแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลง และเสื่อมเลย ไม่ว่าจะเป็นที่ไหนๆ ในกาลไหนๆ หากจะมีการเปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายก็เป็นเพราะผู้ศึกษา ผู้แสดง ผู้สอน เรียนผิด แสดงผิด

---

[๑] สมฺมาสมฺพุทฺโธปิ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ ตนฺตึ อาโรเปนฺโต มาคธภาสายเอว อาโรเปติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

[๒] ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปติ เอตฺถ ธมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห "ยา สภาวนิรุตฺตีติ อวิปรีตนิรุตฺตีติ อตฺโถ.(มูลฏี. ๒/๑๙๑). อวิปรีตนิรุตฺตีติ พุทฺธาทีหิ อาจิณฺณา ตสฺส อตฺถสฺส วาจกภาเว นิรุฬฺหา ยาถาวนิรุตฺติ (อนุฏี. ๒/๑๙๒)

และสอนผิด แม้ถึงกระนั้น ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดกาล[๑] เพราะท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี (หน้า ๓๗๑) ว่า สถานที่พูดภาษามคธมากที่สุดคือ นรก ดิรัจฉาน เปรต โลกมนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก กล่าวอธิบายว่า เมื่อโลกแตกสลายด้วยไฟ น้ำ หรือลม บรรลัยกัลป์ พรหมโลกมิได้ เข้าข่ายการแตกสลายด้วย ฉะนั้น ภาษามคธนี้ก็จะไม่เสื่อมไป แต่จะยังคงอยู่ในพรหมโลก ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อัคคัญญสูตร

ภาษามคธเป็นมูลภาษา

ภาษามคธจัดเป็นภาษาของมนุษย์ในยุคแรกของโลก เพราะเมื่อโลกถึงการแตกสลาย พรหมโลกมิได้ถึงการแตกสลายไปด้วย ฉะนั้น พรหมโลกจึงตั้งอยู่ในสภาพเดิม โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยว่า มนุษย์ในยุคแรกของโลกนั้น เป็นผู้จุติมาจากพรหมโลกด้วยอุปปาตปฏิสนธิ มนุษย์ดังกล่าวนั้นพูดภาษามคธซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันในพรหมโลก ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงมีความเชื่อว่า ภาษามคธ เป็นมูลภาษา[๒] คือเป็นภาษาที่มนุษย์ในยุคแรกใช้สื่อสาร (พูด) กัน ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้กล่าวว่า

> **สา มาคธี มูลภาสา นรา ยายาทิกปฺปิกา**
> **พฺรหฺมาโน จสฺสุตาลาปา สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร.**[๓]
>
> ภาษามาคธี เป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้พูดกัน โดยมนุษย์ต้นกัปป์ พวกพรหม พระพุทธเจ้า และบุคคลผู้ที่ยังไม่เคยได้ยินคำพูดจากบุคคลอื่น.

---

[๑] เสสา...อฏฺฐารส ภาสา ปริวตฺตนฺติ. อยเมเวกา ยถาภุจฺจพฺรหฺมโวหารอริยโวหารสงฺขาตา มาคธภาสา น ปริวตฺตนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑-๒) เสสา ปริวตฺตนฺติ เอกนฺเตน กาลนฺตเร อญฺญถา โหนฺติ วินสฺสนฺติ จ. มาคธา ปน กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. กปฺปวินาเสปิ ติฏฺฐติเยว (มูลฏี. ๒/๑๙๒) มนุสฺสานำ ทุรคฺคหณาทินา กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ พฺรหฺมโลกาทีสุ ยถาสภาเวเนว อวฏฺฐานโต น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. (อนุฏี. ๒/๑๙๔)

[๒] ปริวตฺเตสิ สพฺพาปิ สีหพฬฺหกถา ตถา, สพฺเพสำ มูลภาสาย, มคธาย นิรุตฺติยา. (มหาวำส. ๓๗/๒๔๔)

[๓] ตอนต้นของคัมภีร์ปทรูปสิทธิว่าด้วยนาม.

ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ

ท่านแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ หมายความว่าเป็นภาษาธรรมชาติ อธิบายว่า แม้ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังภาษาอื่นมาก่อน หากมีความสามารถในการคิดและพูดได้เอง เขาคงจักพูดภาษามคธอันเป็นภาษาที่เขาสนใจเท่านั้น[๑] หมายความว่า ในหนทางอันยืดยาวแห่งสังสารวัฏอันกำหนดนับไม่ได้นั้น มีการกำหนดเมล็ดพืชของภาษามคธอยู่ ผู้ที่เดินทางไกลในสังสารวัฏ ล้วนเคยพูด เคยท่องบ่นภาษามคธมาแล้วโดยนับไม่ถ้วน ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาพูดจริง แม้จะไม่เคยพูดภาษามคธมาก่อน ก็สามารถพูดภาษามคธได้เอง ทั้งนี้ปรากฏขึ้นมาเพราะพืชพันธ์แห่งสภาวนิรุตตินั่นเอง แต่ท่านอาจารย์อภยารามกล่าวว่า ถึงจะพูดได้จริง แต่ยังไม่ใช่ภาษามคธที่สมบูรณ์ มีความผิดเพี้ยนไปบ้าง เพราะผู้ที่เรียนภาษามคธจนแตกฉาน หาได้ยากยิ่งอยู่แล้ว ไฉนเลยจะสามารถรู้ได้เอง[๒].

ภาษามคธเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ภาษามคธหรือที่เรียกกันว่าภาษาบาลีนั้น นอกจากจะได้ชื่อว่าสภาวนิรุตติแล้ว ยังชื่อว่าเป็นเหตุแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณอีกด้วย ผู้ที่ได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ แล้วจะสามารถรู้ภาษามคธได้เอง[๓] เช่นเดียวกัน ความแตกฉานในภาษามคธก็เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการได้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ[๔]

---

๑ โยปิ อคามเก มหารญฺเญ นิพฺพตฺติ ตตฺถ อญฺโญ กเถนฺโต นาม นตฺถิ. โสปิ อตฺตโน ธมฺมตาย วจนํ สมุฏฺจาเปนฺโต มาคธภาสเมว ภาสิสฺสติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

๒ คำนำหน้า ฉ ของโมคคัลลานนิสสยะ

๓ ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ เทสภาสา จ อาคโม ฯเปฯ ปฏิสมฺภิทปฺปจฺจยา ฯเปฯ เทสภาสา นาม เอกสต-โวหารกุสลตา วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๗) นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณลาภี ปุคฺคโล อสิกฺขนฺโตปิ มาคธภาสํ ชานาติ. อญฺญํ ภาสํ สิกฺขนฺโต ว ชานาติ นาสิกฺขนฺโต. (เภทจินฺตาปุราณฎีกา ๕) ดู อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑

๔ สาสนสฺสุปการตฺตา มาคโธวิธ คยฺหเต
โส หานุสาวนํ ปฏิ- สมฺภิทาย จ ปจฺจโย. (เภทจินฺตา คาถา ๕)
โส หิ มาคโธ สทฺโท กมฺมวาจานุสาวนญฺจ โหติ ปฏิสมฺภิทาย ปจฺจโย จ. (เภทจินฺตาทีปนี)

ภาษามคธเป็นภาษารักษาพระศาสนา

ภาษามคธมิใช่จะสมบูรณ์ด้วยคุณดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ยังได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนาอีกด้วย "การดำรงไว้ซึ่งวินัยกรรมที่รู้กันว่าเป็นอายุของพระศาสนา" นั้น จัดเป็นคำพูดที่ถูกทีเดียวเพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปสมบท และสมมติสีมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ถ้าไม่มีวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องด้วยการสวดกรรมวาจาแล้ว ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ แต่สังฆกรรมนั้นๆ จะสำเร็จได้ด้วยดี ก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจา ออกเสียงสิถิล ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจน จะต้องมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ ววัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษามคธ หรือภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจน และสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษามคธ ก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อความดำรงมั่นสิ้นกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา

ภาษามคธเป็นภาษาอจินไตย[๑]

กล่าวกันว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธ เมื่อเป็นเช่นนั้น น่าจะมีปัญหาว่า ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาทั้งหลาย หากไม่รู้ภาษามคธแล้ว จะเข้าใจพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงได้อย่างไร ? ตอบได้ว่า ข้อที่กล่าวว่า พระองค์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธนั้นเป็นความจริงทีเดียว ถึงแม้ว่าปฏิคคาหกบุคคลผู้รับฟังธรรมทั้งหลาย จะรู้เฉพาะภาษาของตนอย่างเดียวก็จริง ขอยกตัวอย่างเช่น ชนชาวทมิฬก็นึกว่า (พระพุทธองค์) แสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาทมิฬ ชนชาวอันธกะทั้งหลาย

---

[๑] เอโก เอว ภควโต ธมฺมเทสนาโฆโส เอกสฺมึ ขเณ ปวตฺตมาโน นานาภาสานำ สตฺตานำ อตฺตโน ภาสาวเสน อปุพฺพำ อจริมำ คหณูปโค หุตฺวา อตฺถาธิคมาย โหติ. อจินฺเตยฺโย หิ พุทฺธานำ พุทฺธานุภาโวติ สพฺพสตฺตานำ สกสกภาสานุรูปโต โสตปถมาคจฺฉตีติ เวทิตพฺพำ.

(อิติวุตฺ.อฏ. ๑๙/๒๐ ดู ที.อฏ. ๑/๒๘, ม.อฏ. ๑/๕, สำ.อฏ. ๑/๔, อำ.อฏ. ๑/๔)

ก็นึกว่า (พระพุทธองค์) ทรงแสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาอันธกะเช่นเดียวกัน การที่ผู้ฟังทั้งหลายนึกเช่นนั้น เป็นเพราะอานุภาพแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่า วาจาอจินไตย อันมีอยู่ในอจินไตยสี่ประการนั่นเอง

ภาษามคธกับภาษามาคธี

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายคลึงกับภาษามคธ ชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปูรณกัสสปะ มักขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุธกัจจายนะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลัฏฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า **ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา** (ปฏิปทา ๖๒) ถูกใช้เป็น **ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา** หรือคำว่า **สุขํ ทุกฺขํ** ถูกใช้เป็นสัตตมีวิภัตติว่า **สุเข ทุกฺเข** เป็นต้น

ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้ นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น **ปากต** มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติยา ภวํ ปากตํ (ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ) คือ เป็นภาษาที่วิวัฒน์ขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. **มาคธี** (Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมคธ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. **อรรธมาคธี** (Ardha Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นเหมือนมาคธี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเชนซึ่งเป็นศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. **เศารเสนี** (Sauraseni prakrit)
เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมถุรา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป

๔. **มหาราษฏรี** (Maharashatri prakrit)

เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏร์ ค่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฤตหลายรูปแบบเหล่านี้ อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้วภาษาปรากฤตก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (VEDIC SANSKRIT หรือ OLD INDO-ARYAN) ที่ได้วิวัฒน์พัฒนาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฤต ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่า จะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวทและภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฤต จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตเดิมให้รัดกุมและเป็นแบบฉบับยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือได้เกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (CLASSICAL SANSKRIT) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฤตนี้ตรงข้ามกับคำ สันสกฤต ซึ่งแปลว่า ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว งดงาม มีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฺกต หรือ สงฺขต แบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฤตล้วนๆ เศารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จูลิกาไปศาจี และอัปภรังศะ. คัมภีร์สรัสวดีกัณฐาภรณะ กล่าวยกย่องภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นว่า

เทวาที สกฺกตๆ ปาหุ ปากตๆ กินฺนราทโย
เปสาจาที ปิสาจาที มาคธๆ หีนชาตโย.

(สารสฺวตีกณฺฐาภรณ. ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๙)

เทวดาเป็นต้นพูดภาษาสันสกฤต กินนรเป็นต้น พูดภาษาปรากฤต ปีสาจเป็นต้นพูดภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูดภาษามคธ".

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อัปภรังศะ ไปศาจี มาคธี และเศารเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้เรียกว่า กวิราชะ (จอมกวี), ฉัพภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษามีสันสกฤตเป็นต้น) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ส่วนอัปภรังศะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคู ละมะละยาลัม)

ทรงห้ามแสดงธรรมเป็นภาษาพระเวท

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยฤคเวท (เรียกในภาษาบาลีว่า อิรุเวท) ยชุรเวท, และสามเวท. สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาสา" (สันสกฤตโบราณ) คิดค้นโดยพรามหณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกะพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น[๑]

ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถเข้าใจ จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

สมัยพุทธกาล ภิกษุชื่อยเมฬะ และภิกษุชื่อเกกุฬะ ทูลขออนุญาตพระพุทธองค์ เพื่อจะใช้ภาษาพระเวทในการแสดงธรรมหรือประกาศคำสอน แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาต มิหนำซ้ำยังทรงคาดโทษไว้สำหรับลงโทษพระภิกษุผู้กระทำการดังกล่าว

---

[๑] ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ **ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท** คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมี อัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ และอังคีรสพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา ได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่าอาถัพพณะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ แล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้น ชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่าอาถรรพณ์เวท **อาถรรพณ์เวท** มีรูปภาษาบาลีว่า **อาถพฺพณ** สันสกฤตใช้เป็น **อถรฺวเวท** เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า **อาถรรพเวท** จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท. ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวท และสามเวท บรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้นถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้า ทรงยอมรับเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้น เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเหตุให้นักปราชญ์ยุคหลัง เช่น พระพุทธโฆสเถระ, พระมหานามเถระ และพระอานันทเถระ พยายามยกย่องภาษาบาลีในฐานะที่เป็นปัจจัยให้ได้คุณวิเศษต่างๆ เช่น ปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ในพระพุทธศาสนานั้น มิอาจที่จะเรียนพระพุทธพจน์โดยไม่มีภาษาบาลี ไม่ว่าจะแปลไปเป็นภาษาอื่นใดแล้วก็ตาม ก็ไม่อาจที่จะแปลพระพุทธพจน์ได้ร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะเป็นธรรมของธรรมชาติในแต่ละภาษาที่ไม่อาจจะนำไปแปลเป็นภาษาอื่นให้ได้เนื้อหาที่สมบูรณ์แบบเหมือนกับภาษาต้นฉบับได้ ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกันมีโวหารธรรมะที่ลึกซึ้งจำนวนมากที่ไม่อาจใช้ภาษาอื่นแปลให้ได้ความหมายตามพุทธประสงค์ทุกประการได้ไม่ว่าจะเป็นภาษาไทย ภาษาพม่า ภาษาอังกฤษ หรือภาษาอื่นใดในโลกก็ตาม ด้วยเหตุนี้ผู้ปรารถนาที่จะเข้าใจพุทธธรรมอย่างถูกต้องตามพุทธประสงค์ จำเป็นต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ **ภาษามคธหรือภาษาบาลี** จึงนับได้ว่า เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เป็นภาษาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นภาษาที่จะทำให้เข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นภาษาที่มีคุณูปการต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง

วรรณคดีบาลี

ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธา ต้องการศึกษานวังคสัตถุสาสน์ให้เข้าใจแจ่มแจ้งกว้างขวางและลึกซึ้งจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ต่างๆ ที่พระเถระผู้ประเสริฐ ได้รวบรวมปกิณณกเทศนาบ้าง ปาจริยวาทะบ้าง อาจริยวาทะบ้าง ตลอดจนเกจิวาทะที่ควรรู้ ควรทราบ แล้วรจนาเป็นคัมภีร์อธิบายสุคตเทสนาไว้เป็นจำนวนมากมาย คัมภีร์เหล่านั้น นักปราชญ์ท่านจัดลำดับชั้นไว้ต่างๆ กัน ตามความสำคัญของแต่ละคัมภีร์ คือ

๑. **พระไตรปิฎก** หมายถึง พระไตรปิฎกฉบับบาลี
๒. **อรรถกถา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก
๓. **มูลฎีกา, ฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา
๔. **อนุฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายมูลฎีกา
๕. **คันถันตระ** หมายถึง คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา มูลฎีกา ฎีกา และอนุฎีกา

๖. **คัณฐี** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายข้อความที่ยากๆ ที่พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์มิได้อธิบายไว้

๗. **โยชนา** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงความหมายของคำศัพท์และบอกวิธีการสัมพันธ์คำศัพท์ไว้

๘. **สัททาวิเสส** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงถึงความเป็นมาของคำศัพท์ไว้ตามแนวแห่งนิรุกติศาสตร์

๙. **คัมภีร์แปล** หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกแปลเป็นต้น

บรรดาคัมภีร์ที่อธิบายสัตถุศาสตร์นั้น มีอยู่ด้วยกันหลายชั้น คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอีกเป็นจำนวนมาก

คัมภีร์อรรถกกถา

อรรถกกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า **กถามรรค** ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาลเถระแห่งอินเดียใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า

> ปจมสงฺคีติยํ ยา อฏฺฐกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรมาน-กาเลปิ อฏฺฐกถา สวิชฺชติ. (อนุฎี. ๑/๑๓)
> อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาค ทรงพระชนม์อยู่.

อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท

๑. พุทธสังวัณณิตอรรถกถา

คือ อรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลัง พระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนาเป็นต้น (ที.ฏี.๑/๑๘)

๒. อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือ **สาวกสังวัณณิตอรรถกถา**

คือ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตาม จนได้นามว่า “อนุพุทธะ” อธิบายไว้ (ที.อฏ. ๑/๑)

อรรถกถาทั้ง ๒ ประเภทนั้น จำแนกตามยุคและภาษา ได้ดังนี้
แบ่งตามยุคได้ ๒ ประเภท คือ

๑. โปราณอรรถกถา อรรถกถาเก่า

๒. อภินวอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา อรรถกถาใหม่

๑.๑ โปราณอรรถกถา

ก. หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถา กับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนนาถึง ๓ ครั้ง ซึ่งต่อมาพระมหามหินทเถระผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแผ่ที่เกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกา ภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น (สารตฺถ. ๑/๒๔)

ข. หมายถึง มหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถา หรือที่นิยมเรียกันว่า สีหลอรรถกถา ซึ่งได้รับการแปลไว้เป็นภาษาสิงหลในภายหลัง

๒.๑ อภินวอรรถกถา

หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระแต่งไว้ และที่แปลจากมหาอรรถกถาและมูลอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล

แบ่งตามภาษาได้ ดังนี้

๑. **มคธอรรถกถา** คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ ได้แก่

๑.๑ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหินทเถระ นำมาสู่ประเทศศรีลังกา ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓

(วิชร.๓๗๔, สารตฺถ ๓/๗)

๒.๑ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสะ, พระพุทธทัตตะ, พระธรรมปาละ, พระอุปเสนะ, พระมหานามะเป็นต้น แปลจากภาษาสิงหลสู่ภาษามคธอีกครั้งหนึ่ง

(มหาวํส. ปริจฺเฉท ๓๗ คาถา ๒๔๔)

๒. สีหลอรรถกถา (วิ.อฏ. ๑/๓, ที.อฏ. ๑/๑, วชิร. ๒๓, สารตฺถ ๑/๒๕)

คือ อรรถกถาภาษาสิงหล ได้แก่

๒.๑ มูลอรรถกถา ซึ่งนำมาจากชมพูทวีป โดยพระมหามหินทเถระ แล้วพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น และเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชนชาวสิงหล (ที.อฏ. ๑/๑)

๒.๒ มหาอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาเก่า ที่พระพุทธโฆสเถระ ถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรถกถา

๒.๓ มหาปัจจรีอรรถกถา คือ อรรถกถาที่รจนาบนแพ

๒.๔ กุรุนทีอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาที่กุรุนทีวัลลีวิหาร

๒.๕ อันธกอรรถกถา อรรกถาที่รจนาด้วยอันธกภาษา

๒.๖ สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่สังเขปมหาปัจจรีอรรถกถา

๒.๗ จูฬปัจจรีอรรถกถา คือสังเขปอรรถกถานั่นเอง

๒.๘ อริยอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาด้วยภาษาอริยะ

๒.๙ ปันนวาระ(อรรถกถา) อรรถกถาที่ประมวลข้อวินิจฉัยจากมหาอรรถกถา

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงข้อความสังเขป ที่พระโบราณาจารย์ท่านได้แสดงไว้ ตามคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งพอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการค้นหาข้อมูลได้บ้างตามสมควร

ลำดับต่อแต่นี้ไปจะขอกล่าวถึงเฉพาะความเป็นมาของอรรถกถา ที่มีปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่ก็จะขอกล่าว เพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป

ความเป็นมาของอภินวอรรถกถา

ในคัมภีร์มหาวงค์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕ - ๔๖) กล่าวว่า ประมาณปี พ.ศ. ๙๐๐ เศษ ณ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย มีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้น พระเรวตะผู้พำนักอยู่ใน

วัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์ผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่า รู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวกับลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พุทธโฆสะ** เพราะว่าท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้รจนาคัมภีร์ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. **ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง[๑]

---

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นเอง โดยญาโณทยะ (ญาโณทัย) แปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับสิงหลซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกาเป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของท่านพระพุทธโฆสาจารย์ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อติปิฎกจูฬาภยะ ซึ่งกล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกถ้อยคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินปัญหา

๒. **อัฏฐสาลินีอรรถกถา** อรรถาธิบายอภิธรรมปิฎกธรรมสังคณี[๑]

๓. **ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) [๒]

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้ว จึงชักชวนว่า "ในชมพูทวีปนี้ มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ธำรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน แต่ในคราวสังคายนาครั้งที่สาม พระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง"

---

๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา. ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ (ถามว่า ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้. ตอบว่า ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้. ไม่เพียง คาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่น ในคำของพระเถระ และพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้" (อัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๙])

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์อัฏฐสาลินีในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์อัฏฐสาลินี**ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบัน เป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๒] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ปริตตอรรถกถา (ปริตตัฏฐกถา) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั่นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่า พระอานันทเมตเตยยะได้เคย กล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่ประเทศ

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีป มาสู่เกาะลังกานี้ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะ[๑] (พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕) และได้ศึกษาอรรถกถาตลอดถึงอาจริยวาทะต่างๆ จนหมดสิ้น หลังจากนั้น จึงได้รจนาอรรถกถาใหม่ (อภินวอรรถกถา) เริ่มต้นที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น โดยยึดอรรถกถาเก่า (โปราณอรรถกถา) เป็นต้นแบบ แล้วตั้งชื่อขึ้นใหม่ว่า "**อภินวอรรถกถา**" ส่วนอรรถกถาที่มีข้อความพิสดารยืดยาวมาก ท่านก็จะรจนาในเชิงเรียบเรียงตามของเดิม แต่ตัดข้อความอธิบายที่ซ้ำๆ กันออก เหลือไว้เพียงคำอธิบายและข้อวินิจฉัยที่เห็นว่า มีประโยชน์จริงๆ โดยให้ชื่ออรรถกถาประเภทนี้ว่า "**สังคหอรรถกถา**"

แม้อรรถกถาทั้งหลายที่ท่านอาจารย์รูปอื่น เช่น พระธรรมปาลเถระพระอุปเสนเถระ เป็นต้น รจนาไว้ ก็จัดว่าเป็น "**อภินวอรรถกถา**" เช่นกัน

ประวัติที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธคยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา กล่าวว่า

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) เวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟัง

ลังกาว่า คัมภีร์ปริตตอรรถกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้น่าจะ ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๑] พระราชประวัติของพระเจ้ามหานามะปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙ - ๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ทางฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชฏฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕ โดยนับลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหล ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่า พระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑ - ๖๕

พระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุ มีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พระพุทธโฆสะ**

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบัน คือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล จึงได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุนิกายอภยคิรี

หากกล่าวตามวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้น ก็แสดงว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ (ดูอัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๖])

การอธิบายของอรรถกถา

การอธิบายของอรรถกถา แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ

๒. อธิบายพระบาลีโดยย่อ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ คือ อธิบายพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์สังคายนาไว้ตามลำดับปาฐะ เช่น อธิบายปาฐะในพระวินัยตามลำดับกัณฑ์ ตามลำดับวรรค ตามลำดับสิกขาบท ตั้งแต่ต้นจนจบ (อา. ปา. ม. จุ. ป.) อธิบายปาฐะในพระสูตรตามลำดับสูตร ตามลำดับนิกาย ตั้งแต่ต้นจนจบ (ที.ม.สํ.อ.ขุ.) อธิบายปาฐะในพระอภิธรรม ก็อธิบายตามลำดับบทมาติกา ตามลำดับบทนิทเทส (สं.วิ.ธา.ปุ.ก.ย.ป.) ตั้นแต่ต้นจนจบ อธิบายอย่างกว้างขวางพิสดาร

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (อธิบายพระวินัย) คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (อธิบายทีฆนิกาย) ฯลฯ คัมภีร์ปัญจปกรณ์ (อธิบายพระอภิธรรม ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน)

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนั้น เป็นอรรถกถาคัมภีร์เล่มน้อย อธิบายพระบาลีโดยย่อเฉพาะที่สำคัญ รวบรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน อธิบายประมวลข้อความที่เป็นเนื้อหาสาระทั้ง ๓ ปิฎกบ้าง เฉพาะเรื่องบ้าง

ที่อธิบายประมวลทั้ง ๓ ปิฎก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งย่อส่วนอรรถกถาของปิฎกทั้ง ๓ ไว้ในคัมภีร์เดียวกัน โดยอาศัยโบราณอรรถกถามารจนาไว้ในวิสุทธิมรรค แม้บทขยาย บทวินิจฉัย หรือสาธกหลักฐานต่างๆ ล้วนนำมาจากโบราณอรรถกถาที่บันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล และท่านผู้รจนาก็ยืนยันว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพระไตรปิฎก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำนิคมแห่งอรรถกถาแต่ละนิกายว่า

> คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นอรรถกถาที่ข้าพเจ้าเรียบเรียง เพื่ออธิบายพระบาลีในนิกายทั้ง ๔ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ดังนั้น เมื่อจะรวมภาณวารของอรรถกถา... จะต้องรวมภาณวารของวิสุทธิมรรคเข้าด้วย
>
> (ที.อฏ. ๓/๒๖๗, ม.อฏ. ๔/๒๕๙, สำ.อฏ.๓/๓๙๓, อำ.อฏ. ๓/๓๙๗)

สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนี้ ที่อธิบายเฉพาะเรื่อง เช่น คัมภีร์กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระวินัยเฉพาะศีลของภิกษุและภิกษุณี ดูรายละเอียดการอธิบายในคำแนะนำคัมภีร์วินยสังคหอรรถกถา

สังเขปอรรถกถานี้ แบ่งเป็น ๓ สาย ดังนี้

๑. สังเขปอรรถกถาสายพระวินัย คือ

- กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระปาติโมกข์โดยย่อ
- วินยสังคหอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ
- ขุททสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง (คาถา)
- มูลสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

- วินยวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง
- อุตตรวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง

๒. **สังเขปอรรถกถาสายพระสูตร คือ**

- วิสุทธิมรรค อธิบายปิฎกทั้ง ๓

๓. **สังเขปอรรถกถาสายพระอภิธรรม คือ**

- อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกเป็นร้อยกรอง
- อภิธัมมัตถสังคหะ อธิบายพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ ปกรณ์โดยย่อ

สำหรับรายชื่อคัมภีร์อภินวอรรถกถาทั้งที่ท่านพุทธโฆสเถระ และพระธรรมปาลเถระ พระพุทธัตตเถระ เป็นต้น ได้รจนาไว้นั้น มีดังนี้:-

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระรจนา

๑. วิสุทธิมรรค อธิบายพระไตรปิฎกโดยย่อ
๒. สมันตปาสาทิกา แก้พระวินัยปิฎก
๓. กังขาวิตรณีอรรถกถา แก้พระปาติโมกข์
๔. สุมังคลวิลาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๕. ปปัญจสูทนี แก้พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๖. สารัตถปกาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๗. มโนรถปูรณี แก้พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๘. ขุททกปาฐอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๙. ธัมมบทอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๑๐. สุตตนิบาตอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๑๑. ชาดกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๒. อปทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อปทาน
๑๓. อัฏฐสาลินี แก้อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี
๑๔. สัมโมหวิโนทนี แก้พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๕. ปัญจปกรณ์ แก้พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๑๖. ญาโณทยะ คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง

๑๗. ปริตตอรรถกถา อธิบายพระไตรปิฎกฉบับกะทัดรัด

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทัตตเถระรจนา

๑. วินยวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยจากอุภโตวิภังค์และขันธกะ

๒. อุตตรวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับพระวินัยจากปริวารอรรถกถา

๓. อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ

๔. พุทธวังสอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมปาลเถระรจนา

๑. อุทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อุทาน

๒. อิติวุตตกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อิติวุตตกะ

๓. วิมานวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก วิมานวัตถุ

๔. เปตวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เปตวัตถุ

๕. เถรคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรคาถา

๖. เถรีคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรีคาถา

๗. จริยาปิฎกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก จริยาปิฎก

๘. เนตติอรรถกถา แก้เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกาที่พระเถระรูปอื่น ๆ รจนา

๑. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค รจนาโดยพระมหานามเถระ

๒. มหานิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก มหานิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๓. จูฬนิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก จูฬนิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๔. วินยสังคหอรรถกถา
อธิบายพระวินัยปิฎกโดยประมวล รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ชาวลังกา

๕. มูลสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ

๖. ขุททสิกขาอรรถกถา

อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระสัทธัมมสิริเถระ ชาวลังกา

๗. อภิธัมมัตถสังคหะ

อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระอนุรุทธเถระ ชาวลังกา

คัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกา คือ คัมภีร์ที่อธิบายขยายข้อความในอรรถกถาและข้อความบางแห่งในพระไตรปิฎกที่ยังไม่กระจ่างและเข้าใจได้ยาก ทำให้กระจ่างชัดเจน โบราณาจารย์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า **ฏิกียติ ชานียติ สำวณฺณนาย อตฺโถ เอตายาติ ฎีกา** (ชื่อว่า ฎีกา เพราะเป็นข้อความที่ใช้อธิบายเพื่อทำความเข้าใจเนื้อความอรรถกถา) (นีติ ธาตุมาลา)

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจได้ตลอด จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถา และการที่จะสามารถเข้าใจอรรถธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ดีนั้น จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา เป็นเครื่องมืออธิบายขยายข้อความ

การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงอาศัยกลุ่มคัมภีร์หลัก ๓ กลุ่ม คือ

๑. **พระไตรปิฎก** (Pali Taxts)

๒. **อรรถกถา**(Commentaries)

๓. **ฎีกา** (Subcommentaries)

ตัวอย่างการอธิบายศัพท์ของคัมภีร์ฎีกา

๑. อธิบายข้อความจากพระไตรปิฎก

เอกทฺธานมคฺคนฺติ เอกำ อทฺธานสงฺขาตำ มคฺคำ, เอกโต วา อทฺธานมคฺคำ. **หิยฺโย**ติ สุเว. **ปเร**ติ ตติยทิวเส. (สารตฺถ. ๓/๑๘๑)

คำว่า **เอกทฺธานมคฺคำ** หมายถึง เส้นทางไกลสายหนึ่ง หรือ ร่วมเดินทางไกลด้วยกัน

คำว่า **หิยฺโย** (ซึ่งโดยปกติแปลว่า เมื่อวาน) หมายถึง วันพุ่งนี้

คำว่า **ปเร** (วันอื่น) หมายถึง วันที่ ๓ (วันมะรืน)

นี้เป็นข้อความที่สารัตถทีปนีฎีกา นำเอาปาฐะจากพระบาลีวินัยปิฎกสังวิทหนสิกขาบท ข้อ ๑๘๓ มาอธิบาย ทั้งนี้เพราะพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายไว้

๒. อธิบายข้อความจากอรรถกถา

ในอรรถกถาธัมมสังคณี ได้กล่าวโทษที่บุคคลปฏิเสธพระอภิธรรมไว้ว่า **อภิธมฺมํ ปฏิพาเหนฺโต อิมสฺมึ ชินจกฺเก ปหารํ เทติ** (ผู้ที่ปฏิเสธพระอภิธรรม ถือว่าโจมตีชินจักร) ในประโยคนี้มีคำว่า **"ชินจกฺก"** ที่มีความหมายไม่ชัดเจน ซึ่งอาจทำให้สงสัยได้ว่า จักรของพระพุทธเจ้านั้นหมายถึงอะไร (จักรมีหลายประเภท เช่น จักรที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า เป็นต้น) ดังนั้น พระอานันทเถระผู้รจนาคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา จึงอธิบายว่า **ชินจกฺเก**ติ ชินสาสเน (ชินจักร หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าหรือศาสนจักร)

ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นว่า คัมภีร์ฎีกา มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจคัมภีร์ชั้นพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างมาก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาแห่งพระบาลีวินัยไปตามลำดับบทพยัญชนะ มี ๖ คัมภีร์

๑. **วชิรพุทธิ**

รจนาโดยพระวชิรพุทธิเถระ (บางแห่งว่า พระวิมลพุทธิเถระ) พระเถระชาวลังกา ไม่ปรากฏยุคกาลที่แต่ง เป็นคัมภีร์ฎีกาเล่มแรกของวินัยปิฎก

๒. สารัตถทีปนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎกที่มีความเก่าแก่รองจากวชิรพุทธิ มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระมหาเถระชาวลังกานามว่าสารีบุตรแห่งเชตวันมหาวิหาร ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามหาปรักกมพาหุ พุทธศักราช ๑๖๙๖

๓. วิมติวิโนทนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎก มี ๒ ภาค

รจนาโดยพระกัสสปเถระที่รัฐโจฬะภาคใต้ของอินเดีย เป็นคัมภีร์ที่รจนาภายหลังสารัตถทีปนี

ฎีกาทั้ง ๓ นี้ บางแห่งเรียกว่า **วินยมหาฎีกา**

๔. **กังขาวิตรณี** (กังขาวิตรณีฎีกาเก่า)
อธิบายกังขาวิตรณีอรรถกถาสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์ (ทเวมาติกา)
รจนาโดยพระเถระชาวศรีลังการูปหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนาม

๕. วินยัตถมัญชูสา (กังขาวิตรณีฎีกาใหม่)
รจนาโดยพระพุทธนาคเถระศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี

๖. กังขาโยชนามหาฎีกา
อธิบายกังขาวิตรณีในรูปแบบของอัตถโยชนา
รจนาโดย เต๊ดชิ่น สยาดอ วัดมหา เขมิการาม เมืองมัณฑเล สหภาพพม่า

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (หมายถึง อรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา) มีดังนี้

๑. **วินยสังคหฎีกา** (ฎีกาเก่า)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนี

๒. **วินยาลังการะ** (วินยสังคหฎีกาใหม่)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา รจนาโดยพระติเปฏกาลังการเถระ

๓. **ขุททสิกขาฎีกา** (ฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนในคัมภีร์สาสนวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระมหายสเถระ

๔. **สุมังคลัปปสาทนี** (ขุททสิกขาฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
รจนาโดยพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ ศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๕. มูลสิกขาฎีกา
อธิบายคัมภีร์มูลสิกขา

คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระวิมลสารเถระแห่งเมืองอนุราธปุระ

๖. **วินยัตถสารสันทีปนี**

อธิบายคัมภีร์วินยวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ
แต่ในคันถารัมภะคัมภีร์วินยัตถสารสันทีปนี ระบุว่า รจนาโดยพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๗. **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายคัมภีร์อุตตรวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก แบ่งตามนิกาย ได้ดังนี้

๑. **ทีฆนิกาย**

หมายถึงฎีกาที่อธิบายอรรถกถาทีฆนิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี (ฎีกาของ ๔ นิกาย ที่รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ทั้งหมดเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี) มีอยู่ ๓ ภาค คือ สีลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาถิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ชาวชมพูทวีป (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖)

นอกจากนี้ ยังมีฎีกาที่แต่งขึ้นในยุคหลังอีกหนึ่งฉบับ คือ สีลักขันธวรรคอภินวฎีกา หรือที่เรียกชื่อว่า สาธุวิลาสินี รจนาโดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดีแห่งเมืองอมรปุระ ประเทศสหภาพพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) มี ๒ ภาค

๒. **มัชฌิมนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) มีชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี มีอยู่ ๓ ภาค คือมูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุปริปัณณาสฎีกา
รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๓. **สังยุตตนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถัปปกาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี มีอยู่ ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๔. **อังคุตตรนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกาอังคุตตรนิกาย (มโนรถปูรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่

ในคัมภีร์คันถวงศ์และปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่มีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อน ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่านั้น มีเพียงส่วนที่อธิบายอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาตและติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาต น่าจะยังมาไม่ถึงประเทศ พม่า" (สำหรับในประเทศไทย ยังไม่เคยมีใครสำรวจหรือระบุว่ามีอยู่ในฉบับใบลาน ณ ที่ใด)

สำหรับอังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า **สารัตถมัญชูสา** รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนีฎีกานี้ มีทั้งหมด ๓ ภาค

๕. **วิสุทธิมรรคฎีกา**

อธิบายวิสุทธิมรรคอรรถกถา (ซึ่งเป็นอรรถกถารวมของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย) มี ๒ สำนวน

สำนวนแรกเป็นสำนวนพิสดาร เรียกว่า มหาฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญชูสา มี ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

ส่วนสำนวนที่ ๒ เป็นสำนวนสังเขป เรียกว่า จูฬฎีกา หรือ สังเขปฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี เชื่อกันว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ผู้ที่รจนาคัมภีร์มหาถูปวงศ์

๖. **ขุททกนิกายฎีกา** มี ๑๙ เล่ม คือ

(๑) **ปรมัตถสูทนี**

อธิบายอรรถกาขุททกปาฐะ (ปรมัตถโชติกา) มีชื่อเรียกว่า ปรมัตถสูทนี

รจนาโดยพระอาทิจจวังสเถระ สมัยพระเจ้าบะจีต่อที่ ๔ ครองรัตนาปุระ พม่า แต่คัมภีร์ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๒) **ธัมมปทัตถทีปนี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

หนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๓) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

รจนาโดยพระวรสัมโพธิเถระ จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวิสุทธาธิบดี อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ

(๔) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายชาดกอรรถกถาฯ

ในคัมภีร์คันถวงศ์และในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

แต่ท่านอาจารย์แลดีแห่งสหภาพพม่าได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนี ว่าไม่น่าจะเป็นงานเขียนของพระธัมมปาละ เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ ที่พระธัมมปาลเถระรจนาไว้

(๕) **ชาดกฎีกา (ฎีกาใหม่)**

รจนาโดยพระปัญญาสามิเถระ (มองถ่องสยาดอ) สมัยมัณฑเล สหภาพพม่า

(๖) **เนตติฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

คัมภีร์นี้ยังไม่เป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดรจนา

แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า พระธัมมปาลเถระเป็นผู้รจนา

(๗) **เนตติวิภาวินี**

อธิบายพระบาลีเนตติอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ

รจนาโดยพระสัทธัมมปาลสิริมหาธัมมราชคุรุ สหภาพพม่า จุลศักราช ๙๒๖ (พ.ศ. ๒๑๐๗)

(๘) **เฏกาลังการะ (เนตติมหาฎีกา)**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

รจนาขึ้นหลังสุดของบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดี พระสังฆราชพม่า จุลศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์เดียวกันกับที่รจนาสีลักขันธวัคคอภินวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ที่ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่ามีอยู่ในศรีลังกา (แต่มาไม่ถึงเมืองไทยและสหภาพพม่า) เช่น

(๙) **อุทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอุทาน

(๑๐) **อิติวุตตกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอิติวุตตกะ

(๑๑) **สุตตนิบาตฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีสุตตนิบาต

(๑๒) **วิมานวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีวิมานวัตถุ

(๑๓) **เปตวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเปตวัตถุ

(๑๔) **เถรคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรคาถา

(๑๕) **เถรีคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรีคาถา

(๑๖) **เถราปทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรอปาทาน

(๑๗) **พุทธวังสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีพุทธวงศ์

(๑๘) **จริยาปิฎกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีจริยาปิฎก

(๑๙) **มหานิทเทสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีมหานิทเทส

คัมภีร์ฎีกาสายพระอภิธรรมปิฎก

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก แบ่งตามกลุ่มได้ ๒ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระบาลีอภิธรรม ตามลำดับบทพยัญชนะ มีดังนี้

๑. **มูลฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีมูลฎีกา (อธิบายอัฏฐสาลินี) วิภังคมูลฎีกา (อธิบายสัมโมหวิโนทนี) ปัญจปกรณมูลฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์)

รจนาโดยพระอานันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่า มูลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรกของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. **อนุฎีกา**

อธิบายมูลฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีอนุฎีกา (อธิบายธัมมสังคณีมูลฎีกา) วิภังคอนุฎีกา (อธิบายวิภังคมูลฎีกา) ปัญจปกรณ์อนุฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์มูลฎีกา)

๓. **มณีทีปะ**

อธิบายมูลฎีกา (ธัมมสังคณีมูลฎีกา ตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา)

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (อริยวังสธัมมเสนาบดี) แห่งเมืองวิชัยบุรี ศรีปินยะ ประเทศพม่า พ.ศ. ๑๙๘๕ ในรัชสมัยพระเจ้านรบดี ยังไม่ได้จัดพิมพ์

๔. **มธุสารัตถทีปนี**

อธิบายมูลฎีกา

รจนาโดยพระมหานันทเถระ พระเถระชาวมอญ สมัยพระเจ้า บุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ครองกรุงหงสาวดี ระหว่างจุลศักราช ๙๒๔-๙๓๒(พ.ศ. ๒๑๐๕-๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า มธุฎีกา

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (อรรถกถาอิสสระ ซึ่งไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ) มีดังนี้

๑. **อภิธัมมาวตารฎีกา (ปุราณฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ สมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. **อภิธัมมัตถวิกาสินี (อภินวฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระสุมังคลมหาสามิเถระ ที่ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา มี ๒ ภาค

๓. **โมหวิจเฉทนีฎีกา**
อธิบายคัมภีร์โมหวิจเฉทนี รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

๔. **ปรมัตถวินิจฉยฎีกา**
อธิบายคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉยะ มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระเถระชื่อว่า มหาโพธิ

๕. **นามรูปปริจเฉทฎีกา**
อธิบายคัมภีร์นามรูปปริจเฉท มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา และอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

๖. **สัจจสังเขปฎีกา**
อธิบายคัมภีร์สัจจสังเขป มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ และอภินวฎีกา รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ

๗. **ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ**
กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ มีมากมายหลายคัมภีร์ เรียงตามลำดับความเก่าก่อนหลังดังนี้

(๑) **อภิธัมมัตถสังคหฎีกา(ฎีกาเก่า)**
รจนาโดยพระนววิมลเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๒) **อภิธัมมัตถวิภาวินี**
รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๓) **สังเขปวัณณนา**

รจนาโดยพระสัทธัมมโชติปาลเถระ สมัยพุกาม รูปเดียวกันกับที่รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์สุตตนิทเทส (พ.ศ.๑๙๙๐)

(๔) **อภิธัมมัตถสังคหทีปนี**

รจนาโดยพระสีลาจารเถระ ที่เมืองสะเลง ประเทศพม่า

(๕) **ปรมัตถทีปนี (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระญาณธชเถระ (อาจารย์แลดี) พ.ศ. ๒๔๓๐

คัมภีร์นี้นอกจากจะอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะแล้ว ยังได้วิจารณ์ข้อความของอภิธัมมัตถวิภาวินีไว้ถึง ๒๔๕ แห่ง

(๘) **ฏีกาอธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี** (อนุฏีกาอภิธัมมัตถสังคหะ)

กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี หรืออนุฏีกาของอภิธัมมัตถสังคหะ มีหลายคัมภีร์ โดยเรียงลำดับตามความเก่าก่อน - หลัง ดังนี้

(๑) **มณิสารมัญชูสา**

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (มหาอริยวังสธัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕) รูปเดียวกับที่รจนามณิทีปะ มี ๒ ภาค

(๒) **ปัญจิกา**

เป็นคัมภีร์อัตถโยชนาอภิธัมมัตถวิภาวินี มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระญาณกิตติพระเถระชาวเชียงใหม่ (ในคำนำติปิฏกะปาฬิเมียนมา อภิธานวิจารณ์ไว้ว่า พระญาณกิตติเป็นชาวพม่าในสมัยพระเจ้าสีหสูระ ครองนครปินยะ พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๐๒)

(๓) **อเผคคุสารทีปนี (จูฬฏีกา)**

รจนาโดยพระติปิฏกธรเถระ สมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งหงสาวดี

(๔) **ปรมัตถวิโสธนี**

รจนาโดยพระทีปมาลาเถระ แห่งวัดธัมมาราม เมืองชองอู สหภาพพม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๕) **อังกุระ (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระวิมลวังสาลังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๖) **อภิธัมมัตถอนุวิภาวนี**

รจนาโดยพระสาคราภิธชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคยัน พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

(๗) **มหาอตุล**

รจนาโดยพระนาคินทสามิเถระ เวชยันตาราม เมืองโมโญ พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

(๘) **วิภาวนีอัตถโยชนา**

รจนาโดยพระญาณินทาสภะ (หมั่นจองสยาดอ แห่งวัดจองต่อหย่าเชวเจงไต้ เมืองย่างกุ้ง)

คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา แต่เป็นคัมภีร์ที่อาศัยข้อความจากพระไตรปิฎกบ้าง อรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง แล้วรจนาขึ้นเป็นเอกเทส คัมภีร์คันถันตระประเภทนี้ มีอยู่ไม่น้อย และถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น

๑. **คัมภีร์ที่แสดงถึงพุทธจริยาของพระพุทธเจ้า**

คัมภีร์ประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย เช่น

๑.๑ คัมภีร์ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา

๑.๒ คัมภีร์ชินจริต

๑.๓ คัมภีร์ชินมหานิทาน

๑.๔ คัมภีร์พุทธจริต

๑.๕ คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา

๒. **คัมภีร์ที่แสดงถึงนิยตโพธิสัตว์** เช่น

๒.๑ อนาคตวัส

๒.๒ อนาคตวัสอฏฐกถา

๒.๓ โสตตฺตกีนิทาน

๓. **คัมภีร์ที่แสดงถึงการบังเกิดขึ้นของจักรวาล ทวีป มนุษย์ เป็นต้น** เช่น

๓.๑ โลกปญฺญตฺติ

๓.๒ จกฺกวาฬทีปนี

๓.๓ โลกทีปนี

คัณฐี

ได้แก่ คัมภีร์ที่รจนาขึ้นเพื่ออธิบายบทที่เข้าใจยากทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ ให้เข้าใจง่ายขึ้น คัมภีร์คัณฐีนี้มีผู้รจนาไว้ทั้งในภาษาสิงหฬและภาษาบาลี ดังมีปรากฏข้อความเกี่ยวกับคัมภีร์คัณฐีอยู่ในสารัตถทีปนีเนืองๆ เช่น ท่านกล่าวไว้ว่า ในเวลาใดที่อ้างถึงคัมภีร์มหาคัณฐี มัชฌิมคัณฐี และจูฬคัณฐีแล้ว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐีที่รจนาไว้ ในภาษาสิงหฬ แต่ถ้าคราวใดอ้างว่า **คณฺฐิ** เพียงอย่างเดียว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐี ที่รจนาไว้ในภาษาบาลี คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีประโยชน์ต่อศาสนทายาทในการศึกษา พระพุทธพจน์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์คัณฐีรุ่นใหม่ๆ ซึ่งรจนาขึ้น เพื่ออธิบาย คัมภีร์คันถันตระเป็นเอกเทสอีกด้วย

โยชนา

คัมภีร์โยชนานับเป็นคัมภีร์คันถันตระอีกชนิดหนึ่ง คัมภีร์ประเภทนี้บางกลุ่ม มุ่งแสดงความรู้ทางศัพทศาสตร์ โดยบอกกำหนดกฎเกณฑ์บ้าง โดยการวิเคราะห์วิจัยคำศัพท์ และเนื้อความของคัมภีร์ที่เป็นสังวัณเณตัพพะของตน บอกแนวการเชื่อมความกันของบทต่างๆ ในวากยะหนึ่งๆ บ้าง บอกความหมายของคำศัพท์ต่างๆ บ้าง บอกถึงวัฒนธรรมของยุคสมัยบ้าง ซึ่งเป็นความรู้ที่ขาดหายไปจากคัมภีร์วรรณนาระดับฏีกา และ ในเวลาเดียวกัน คัมภีร์นี้ก็สร้างเสริมความเข้าใจปาฐะต่างๆ ในอรรถกถาและฏีกายิ่งขึ้น จึงนับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีประโยชน์มากในระดับหนึ่ง

สัททาวิเสส - นิรุกติศาสตร์

คันถันตระ อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า สัททาวิเสส หรือที่เรียกว่า นิรุกติศาสตร์ คัมภีร์ประเภทนี้มีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม หรือต่อการเลือนหายไปแห่งพระสัทธรรม เพราะพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ถูกบันทึกด้วยภาษาบาลีหรือภาษามคธ ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังเพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัททาวิเสส" คือ

๑. **กลุ่มคัมภีร์สัททศาสตร์** (กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์)
คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลัก ไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น

๒. **กลุ่มคัมภีร์นิคัณฑุศาสตร์**
คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นต้น

๓. **กลุ่มคัมภีร์ฉันทศาสตร์**
คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท์/คาถา เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. **กลุ่มคัมภีร์เกฏุภศาสตร์**
คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีตกแต่งเสียงและความหมาย (แต่งคำและประโยค) ให้ภาษามีความไพเราะเพราะพริ้ง โดยแสดงโทษและวิธีการใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษประกอบพร้อมด้วยอรรถรสของภาษา เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์สัททาวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความเชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิกฏ จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษาหรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

อนึ่ง คัมภีร์ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ เปรียบเสมือนกุญแจดอกสำคัญสำหรับไขเข้าไปสู่ห้องแห่งพระไตรปิฎก ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ขั้นพื้นฐานที่กุลบุตรผู้มีความต้องการเข้าใจในพระสัทธรรมอย่างถ่องแท้ ต้องศึกษาเป็นเบื้องต้นก่อน ดังคำปริภาสาว่า

> อนึ่ง คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีคัมภีร์วรรณนามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่คัมภีร์ และคัมภีร์วรรณาเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **ฏีกา** บ้าง **คัณฐี** บ้าง จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์เหล่านี้ล้วนรจนาขึ้นด้วยกำลังแห่งความวิริยะอุตสาหะของพุทธบุตรผู้มีปัญญาอย่างประเสริฐ และรจนาขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อนุชนผู้ปรารถนาจะเข้าถึงพระพุทธวจนะอย่างถ่องแท้ และเพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรมโดยแท้

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่การศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาภาษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสของพระสัทธรรม เหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยาน

ที่ดารดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัททาวิเสส เป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจน-ยุตฺตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ เท่านั้น) และในคำลงท้ายของคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๓) ก็กล่าวว่า

โย สทฺทตฺถกุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โส'ยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺต'มมนฺทรูป.

ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในคัมภีร์นิฆัณฑุ ศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาน้อยไม่.

พจนานุกรมบาลีและสันสกฤตในอดีต

ในยุคก่อนปฐมโพธิกาล มีภาษาที่เก่าแก่และคล้ายคลึงกันที่สุด ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อปัพภังสะ ปิสาจิกี มาคธี และโสรเสนี แต่ภาษาที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมีเพียง ๓ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต และมาคธี หรือบาลี

บรรดาภาษาทั้ง ๓ นั้น ภาษาสันสกฤตมีใช้แพร่หลายมากที่สุด เป็นภาษาที่มากไปด้วยสำนวนโวหารและปริยาย นักปราชญ์จึงเลือกจารึกศาสตร์ ๑๘ ศาสตร์ (อฏฺฐารส วิชฺชา) และศาสตร์ย่อยอีก ๖๔ แขนง (จตุสฏฺฐิ กลา) นอกจากนั้นยังเป็นภาษาที่ใช้จารึกหลักคำสอนในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธฝ่ายเหนือ คือ มหาสังฆิกนิกายที่แยกตัวออกจากเถรวาทเมื่อครั้งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๒

ในอดีต มีคัมภีร์อภิธานที่รวบรวมคำศัพท์ที่จารึกอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท และคัมภีร์เวทางค์เป็นภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์นิฆัณฏุ คัมภีร์อมรโกสะ ต่อมามีการรจนาคัมภีร์อภิธานเป็นภาษาบาลีขึ้น คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา รวบรวมคำศัพท์ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไว้อย่างสมบูรณ์ และมีคัมภีร์อธิบายอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา คัมภีร์อภิธานสูจิ และคัมภีร์อภิธานนิสสยะ เป็นต้น

คัมภีร์นิฆัณฏุ

คัมภีร์นิฆัณฏุ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตฉบับย่อที่มีใช้อยู่ในสมัยแรก ได้รวบรวมคำศัพท์ต่างๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท ได้แก่ คัมภีร์อิรุเวทหรือฤคเวท คัมภีร์ยชุเวทหรือยชุรเวท และคัมภีร์สามเวท คัมภีร์นิฆัณฏุนี้มีเนื้อหาน้อย รวมได้ประมาณ ๑๘ หน้ากระดาษพิมพ์เท่านั้น แบ่งเป็น ๕ อัธยายะ (๕ปริจเฉท)

อัธยายะแรก ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของแผ่นดิน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของทองคำ ๑๕ ศัพท์ ศัพท์ที่มีความหมายว่าท้องฟ้า ๑๖ ศัพท์เป็นต้น อัธยายะที่เหลือก็แสดงไวพจน์ของศัพท์คล้ายกันนี้ และยังได้รวบรวมกริยาอาขยาตที่มีความหมายเหมือนกันมาไว้ด้วยกัน เช่น กิริยาอาขยาตที่มีความหมายว่า “สว่างไสว” (ชลติ) คือ ภฺราชเต ภฺราศเต ภฺราศฺยติ ทีทยติ โศจติ มนฺทเต ภนฺทเต โรจเต โชฺยตเต โทฺยตเต ทฺยุมตฺ อิติ เอกาทศ ชวฺรติ กรมาณะ (นิฆัณฏุ ๑/๑๖)

ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสคุณสมบัติของพราหมณ์ผู้เป็นปราชญ์ มีความรู้ถึงฝั่งไตรเพทว่า

นิรุตฺติยา จ กุสโล นิฆณฺฏุมฺหิ วิสารโท
ปทโก เกฏุภวิทู ฉนฺโทวิจิตฺตโกวิโท.

(ขุ. อปทาน. ๓๓/๒๐๑/๒๔๖)

เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ รอบรู้ในคัมภีร์อภิธาน
ชำนาญในการจำแนกบท ช่ำชองในคัมภีร์อลังการะ
และเก่งกาจในคัมภีร์ฉันท์ กาพย์กลอน.

คำว่า “**นิฆัณฏุ**” ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนั้น หมายถึง คัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตของคัมภีร์ไตรเพทนั่นเอง ไม่ได้หมายถึงคัมภีร์ราชนิฆัณฏุเป็นต้นที่เป็นคัมภีร์สาขาของคัมภีร์อายุรเวท แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกแสดงคัมภีร์นิฆัณฏุไว้ในฐานะคัมภีร์บริวารของคัมภีร์ไตรเพท แม้จะมีเนื้อหาความเกื้อกูลต่อผู้ศึกษาไตรเพทเป็นอย่างมากก็ตาม แต่เมื่อภาษาสันสกฤตแพร่หลายออกไป และเป็นภาษาที่ยอมรับให้ใช้จารึกวรรณคดีต่างๆ เช่น อิติหาสะ (ประวัติศาสตร์) กาวฺยะ (กาพย์) นาฏกะ (นาฏศิลป์) เป็นต้น คำศัพท์ที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุไม่เพียงพอต่อการนำไปใช้ นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์อภิธานสันสกฤตขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อมรโกสะเป็นต้น ซึ่งมีคำ

ศัพท์มาก ครอบคลุมวรรณคดีต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ในการรจนาคัมภีร์อภิธานต่าง ๆ เหล่านั้น โบราณาจารย์ได้ใช้คัมภีร์นิฆัณฏุนี้เองเป็นต้นแบบ

คัมภีร์อมรโกสะ

คัมภีร์อมรโกสะ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตที่มีชื่อเสียงในยุคต่อมา เป็นที่ยอมรับในหมู่นักปราชญ์มากที่สุด รวบรวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วน รจนาโดยพระอมรสีหเถระ ในการรจนานั้น ท่านใช้คำศัพท์ที่รัดกุมครอบคลุมเนื้อความได้มาก แสดงนามและลิงค์ไว้อย่างเป็นระเบียบ จึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย

ศัพท์สำนวนโวหารที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุและอมรโกสะนั้น เนื้อความบางส่วนมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎก แต่บางส่วนไม่สอดคล้อง โบราณาจารย์ฝ่ายภาษาบาลีสมัยนั้น จึงอาศัยคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎก

อภิธานัปปทีปิกา (พจนานุกรมเล่มแรก)

ต่อมา ราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ ผู้ทรงกอปรด้วยทานคุณและศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานพระสงฆ์ ๓ วัดใหญ่ที่แตกแยกกัน คือ พระสงฆ์ในวัดมหาวิหาร วัดอภยคิริ และวัดมหาเชตวัน ให้สมัครสมานสามัคคีกันดีแล้ว พระองค์ใส่พระทัยทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างดียิ่ง ทรงรับศาสนากิจในวัดทั้ง ๓ แห่งไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ตลอดพระชนมายุของพระองค์

พระโมคคัลลานเถระ ราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันถรจนาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เขตเมืองปุลัตถิ ปัจจุบันเรียกว่าเมืองโปโลนนรุวะ อยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกา เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ เป็นอย่างดี จึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้นหลายคัมภีร์ ในบรรดาคัมภีร์ที่ท่านรจนานั้นที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ในการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานั้น พระโมคคัลลานเถระ ได้อาศัยคัมภีร์อภิธานอมรโกสะภาษาสันสกฤตเป็นแบบอย่าง แต่ได้อาศัยนัยต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นหลักสำคัญ ดังจะเห็นวิธีการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ที่ถือนัยคล้อยตามพระไตรปิฎก เช่น

พระอภิธรรมธัมมสังคณีได้ขยายอรรถของบทว่า “**ผสฺโส**” ไว้อย่างครบถ้วนว่า “ผสฺโส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตํ” อธิบายอรรถของบทว่า “**จิตฺตํ**” ไว้ว่า “จิตฺตํ มโน มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ มโน มนายตนํ มนินฺทฺริยํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุ” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒) อธิบายอรรถของบทว่า “**วิตกฺโก**” ไว้ว่า “ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา สมฺมาสงฺกปฺโป” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒)

และอธิบายอรรถของบทว่า “**ปญฺญา**” ไว้ว่า “ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุปปริกฺขา ภูรี เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชญฺญํ ปโตโท ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. (อภิ.ธ. ๓๔/๑๖/๒๔)

จึงเห็นได้ว่า แม้ในพระบาลีก็มีการแสดงบทไวพจน์ไว้ตามสมควร ในบาลีเนตติก็ได้แสดงบทเกี่ยวกับไวพจน์ไว้ในมหาวิภังค์ มหานิทเทส และจูฬนิทเทส โดยเฉพาะบทที่ลงกิตปัจจัย และบทกริยาอาขยาตเป็นต้น เช่น

กามยมานสฺสาติ กามยมานสฺส อิจฺฉมานสฺส สาทิยมานสฺส ปตฺถยมานสฺส ปิหยมานสฺส อภิชปฺปมานสฺส.(ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

สมิชฺฌตีติ อิจฺฉติ สมิชฺฌติ ลภติ ปฏิลภติ อธิคจฺฉติ วินฺทติ. (ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

แม้ในอรรถกถาและฎีกาก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ทำให้ทราบได้ว่า อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ได้อาศัยถ้อยคำจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างแน่นอน เพราะคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์อมรโกสะ จึงมีเนื้อความบางส่วนใกล้เคียงกัน เช่น

คัมภีร์อมรโกสะกล่าวปริภาสาว่า

ปฺรายโศ รูปเภเทน สาหจรฺยาจฺจ กุตฺรจิตฺ
สฺตฺรีปุนปุสกำ เชฺญยฺยำ ตทฺวิเศษวิเธะ กฺวจิตฺ.

ปริวรรตเป็นบาลีว่า

ปายส รูปเภเทน สาหจริยา จ กุตฺรจิ
ถีปุนปุสกำ เญยฺยำ ตพฺพิเสสวิธิ กฺวจิ.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวปริภาสาที่มีเนื้อความเหมือนกันว่า

ภิยฺโย รูปนฺตราสาห- จริเยน จ กตฺถจิ
กฺวจาหจฺจวิธาเนน เฌยยฺ ถีปุนฺนปุสกำ.

(อภิธาน.คาถา (จ))

นักศึกษาพึงทราบความเป็นไปของอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ของแต่ละนามศัพท์ โดยนัย ๓ อย่าง คือ รูปันตรนัย ซึ่งมีใช้มากที่สุด สาหจริยนัย และอาหัจจวิธานนัย ซึ่งมีใช้บ้างไม่มากนัก

คัมภีร์อมรโกสะ กล่าวว่า

สรีรสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ ยำ กมฺม ตำ ยโม
นิยโม ตุ สยำ กมฺมา- นิจฺจมาคนฺตุสาธนำ.

(อมรโกส.๒/๗/๔๙)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กล่าวว่า

ยำ เทหสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ กมฺมมยำ ยโม
อาคนฺตุสาธนำ กมฺมำ อนิจฺจำ นิยโม ภเว.

(อภิธาน. ๒/๔/๔๔๔)

กรรม คือ การเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอันมองหา ซึ่งการสำเร็จด้วยกายเป็นนิตย์มีอยู่ กรรมนี้ ชื่อว่า ยมศีล (ศีล ๕) กรรมมีการรับอุโบสถศีลเป็นต้นอันท่านให้สำเร็จ โดยชั่วขณะ บางครั้งบางคราว ชื่อว่า เป็นนิยมศีล (อุโบสถศีล)

จะเห็นได้ว่า พระโมคคัลลานเถระรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาขึ้น ได้รวบรวมศัพท์ที่มีเนื้อความคล้อยตามพระพุทธพจน์ จากคัมภีร์อมรโกสะมาเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ด้วย ท่านจึงกล่าวไว้ในปริภาสาว่า

ภิยฺโย ปโยคมาคมฺม โสคเต อาคเม กฺวจิ
นิฆณฺฑุยุตฺติญฺจานีย นามลิงฺคำ กถียติ.

(อภิธาน. คาถา (ฆ))

นามและลิงค์ที่ข้าพเจ้านำอุทาหรณ์มา มีอยู่ในพระไตรปิฎก อันเป็นพระดำรัสของพระสุคตเป็นส่วนมาก ในบางทีก็นำอุทาหรณ์อันสมควรจากคัมภีร์นิฆัณฑุมากล่าวไว้ด้วย

คัมภีร์อมรโกสะแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ คือ ปฐมกัณฑ์ ทุติยกัณฑ์ และตติยกัณฑ์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ก็แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์เช่นกันเดียวกัน คือ

สัคคกัณฑ์ที่ ๑ แสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดา และอสูรเป็นต้น โดยจัดคำศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกันไว้ด้วยกัน และได้รวบรวมคำศัพท์ที่มีใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย คือคำศัพท์ที่มีเนื้อความว่า กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก และวิริยะเป็นต้น

ภูกัณฑ์ที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ **ภูมิวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน **ปุรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ **นรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ **จตุพพรรณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับวรรณะ ๔ **อรัญญวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ **เสลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา **ปาตาลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ ๓ แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ **วิเสสยาธีนวรรค** แสดงศัพท์โวหารที่เป็นบทวิเสสนะอันเกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง ๓ **สังกิณณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป อเนกัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีเนื้อความหลายอย่าง **อัพยยวรรค** แสดงอรรถของศัพท์อุปสัคและศัพท์นิบาต

การจัดแบ่งเป็นกัณฑ์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ หากจะสงเคราะห์ศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกัน ก็จะแบ่งได้เพียง ๒ กัณฑ์ คือ **กัณฑ์ที่ ๑** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วยสัคคกัณฑ์ ภูกัณฑ์ และสามัญญกัณฑ์บางส่วน **กัณฑ์ที่ ๒** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่างไว้ด้วยกัน ประกอบด้วยอเนกัตถวรรคและอัพยยวรรคในสามัญญกัณฑ์ที่เหลือ

พระคันถรจนาจารย์ผู้มีชื่อว่า “โมคคัลลานะ” มีด้วยกันหลายรูป จึงทำให้นักปราชญ์สายบาลีมีความสงสัยว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ต่างๆ นั้นเป็นรูปเดียวกัน หรือ

คนละรูป เพราะว่าพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ ก็มีชื่อว่าโมคคัลลานะเช่นกัน นักปราชญ์บางท่าน จึงสำคัญผิดคิดว่าพระโมคคัลลานะผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กับพระโมคคัลลานะคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะเป็นพระเถระรูปเดียวกัน แต่ก็เห็นตรงกันว่าเป็นคนละรูปกับพระโมคคัลลานมหาสามิ ผู้รจนาคัมภีร์สัททลักขณะอันเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีน้อย

แต่โบราณาจารย์ส่วนมากลงความเห็นว่าเป็นคนละรูปกัน เพราะสถานที่อยู่ และมติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ รูปนั้นแตกต่างกัน ดังนี้

พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา พำนักอยู่วัดมหาเชตวัน เมืองปุลัตถิ สังกัดสโรคามนิกาย ส่วนพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ พำนักอยู่วัดถูปาราม เมืองอนุราธปุระ สังกัดอุตตรมูลนิกาย ซึ่งทั้ง ๒ วัด ก็ตั้งอยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกาเหมือนกัน

มติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ ท่าน ก็มีความแตกต่างกัน คือ พระเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จะถือนัยคล้อยตามพระกัจจายนเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนะ ส่วนพระพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ จะถือนัยต่างออกไป ซึ่งมีข้อวินัจฉัยให้เห็นดังนี้

คัมภีร์กัจจายะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท โดยมี **นิ นี อว** แต่ไม่มี **โอ** คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท คือมี **นิ นี อว** ไม่มี **โอ** ตามนัยของคัมภีร์กัจจายนะ ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บทเหมือนกัน มี **นิ อว โอ** แต่ไม่มี **นี**

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงสามารถวินิจฉัยได้ว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากับพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ เป็นคนละรูปกันอย่างแน่นอน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา

ในรัชสมัยของพระเจ้าสีหตู (พระยาสี่ช้างเผือก) มีเมืองปินยะ(วิชยปุระ) เป็นราชธานีแห่งประเทศพม่า ราว พ.ศ. ๑๘๔๙ มหาอำมาตย์ชื่อว่าสิริมหาจตุรังคพละ เป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ฝ่ายภาษาบาลีและสันสกฤต ได้อาศัยคัมภีร์ต่างๆ ทั้งฝ่ายภาษาบาลี

และสันสกฤต รจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา โดยแสดงการวิเคราะห์อรรถของศัพท์ แยกธาตุปัจจัย และแสดงวิธีสำเร็จรูปของบทตามนิรุตตินัย ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานัปปทีปิกาฎีกา**" ซึ่งได้รับความนิยมใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ภาษาบาลีมาจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ

เนื่องจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาได้อธิบายขยายความ แสดงรูปวิเคราะห์ และแยกธาตุปัจจัยไปตามลำดับบทที่มีอยู่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จึงยากต่อการค้นหาศัพท์ตามลำดับอักษร ครั้นในราว พ.ศ. ๒๔๒๖ พระสุภูติเถระชาวสีหฬได้เรียบเรียงคัมภีร์ขึ้นใหม่ ใช้ชื่อว่า "**อภิธานัปปทีปิกาสูจิ**" โดยเรียงบทไปตามลำดับอักษร เพื่อให้สะดวกต่อการค้นหาศัพท์ แต่ยังมีวิธีการแสดงรูปวิเคราะห์ การแยกธาตุ ปัจจัย ตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา และได้เพิ่มเติมข้อความที่นำมาจากคัมภีร์สัททนีติและคัมภีร์สันสกฤตที่ควรรู้ควรเข้าใจไว้ด้วย จึงถือว่าเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมศัพท์อภิธานไว้อย่างสมบูรณ์อีกคัมภีร์หนึ่ง

คัมภีร์อภิธานนิสสยะ

มีการค้นพบศิลาจารึกที่แสดงหลักฐานการจารึกเมื่อ จ.ศ. ๘๐๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๘๖ ที่วัดแต๊กหน่วย แว๊กจีเอง เมืองพุกาม ประเทศสหภาพพม่า กล่าวถึงคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะ รวมไว้ในบัญชีรายชื่อพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ที่สร้างถวายไว้พร้อมกับวัด จึงทราบได้ว่ามีคัมภีร์นิสสยะของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเกิดขึ้นก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถระบุได้ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยใด แต่เชื่อกันว่าเกิดขึ้นในสมัยเมืองปินยะ เป็นราชธานีนั่นเอง เพราะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ต่อมา ในพ.ศ.๒๔๖๙ พระอัคคธัมมาภิวังสเถระ วัดอภยาราม เมืองมัณฑเล ประเทศสหภาพพม่า ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่ ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานนิสสยะ**" และในพ.ศ.๒๕๒๓ พระเกลาสเถระ วัดมหาวิสุตาราม เมืองปขุกกู ประเทศสหภาพพม่าเช่นกัน ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่ง ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**ปขุกกูอภิธานนิสสยะ**" เนื่องจากคัมภีร์อภิธานนิสสยะทั้ง ๒ ฉบับนั้น เป็นคัมภีร์อภิธานที่ท่านแปลสู่ภาษาพม่า จึงเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้รู้ภาษาพม่าเท่านั้น.

พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ประกอบด้วยองค์คุณ คือ สาตถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสพัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารตรัสไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความที่เห็นต่างกัน ดังนั้น โบราณาจารย์ จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

ด้วยเหตุดังกล่าว อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่า สัททาวิเสส เป็นแนวทางในการวินิจฉัย เพื่อให้การตีความเป็นไปในทิศทางเดียวกัน แม้ในการจัดทำ**สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** ก็ได้อิงอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น เป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายเช่นกัน

คณะกรรมการฝ่ายวิชาการโครงการฯ

๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

ชื่อคัมภีร์อ้างอิง

วิ.	วินยปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕)
ที.	ทีฆนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๖, ๗, ๘)
ม.	มชฺฌิมนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.	สํยุตฺตนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.	องฺคุตฺตรนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.	ขุทฺทกปาฐปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
ธมฺม.	ธมฺมปทปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อุทาน.	อุทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
สุตฺตนิ.	สุตฺตนิปาตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
วิมาน.	วิมานวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เปต.	เปตวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถร.	เถรคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถรี.	เถรีคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
ชา.	ชาตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๖, ๓๗)
มหานิ.	มหานิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๔)
จูฬนิ.	จูฬนิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๕)
ปฏิสํ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๘)
อป.	อปทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๒, ๓๓)
พุทฺธวํ.	พุทฺธวํสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
จริยา.	จริยาปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๘)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๙)
ธาตุกถา	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)

ยมก.	ยมกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๒, ๒๓, ๒๔)
ปฏฺจาน.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๕ - ๒๙)
เนตฺติ.	เนตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๙)
วิ.อฏฺ.	วินยอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑, ๒, ๓, ๔)
ที.อฏฺ.	ทีฆนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕, ๖, ๗)
ม.อฏฺ.	มชฺฌิมนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๘, ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.อฏฺ.	สํยุตฺตนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.อฏฺ.	องฺคุตฺตรนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.อฏฺ.	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๑)
ธมฺม.อฏฺ.	ธมฺมปทอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๒, ๒๓)
อุทาน.อฏฺ.	อุทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๔)
อิติวุต.อฏฺ.	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๕)
สุตฺตนิ.อฏฺ.	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๖, ๒๗)
วิมาน.อฏฺ.	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๘)
เปต.อฏฺ.	เปตวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
เถร.อฏฺ.	เถรคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๐, ๓๑)
เถรี.อฏฺ.	เถรีคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๒)
ชา.อฏฺ.	ชาตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๗ - ๔๓)
มหานิ.อฏฺ.	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๔)
จูฬนิ.อฏฺ.	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
ปฏิสํ.อฏฺ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๖)
อป.อฏฺ.	อปทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๓, ๓๔)
พุทฺธวํ.อฏฺ.	พุทฺธวํสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
จริยา.อฏฺ.	จริยาปิฎกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๖)
อภิ.อฏฺ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถาปาฬิ, สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถาปาฬิ, ปญฺจปกรณอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๘, ๑๙, ๒๐)
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาฬิ
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตารปาฬิ

กงฺขา.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๑)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๘, ๔๙)
เนตฺติ.อฏฺ.	เนตฺติอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๐)
อุตฺตร.	อุตฺตรวินิจฺฉยปาฬิ
มิลินฺท.อฏฺ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถาปาฬิ
วชิร.	วชิรพุทฺธิฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑)
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒, ๓, ๔)
วิมติ.	วิมติวิโนทนีฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๕, ๖)
ที.ฏี.	ทีฆนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๗, ๘, ๙)
สี.นวฏี.	สีลขนฺธวคฺคอภินวฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๐, ๑๑)
ม.ฏี.	มชฺฌิมนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
สํ.ฏี.	สํยุตฺตนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๕, ๑๖)
อํ.ฏี.	องฺคุตฺตรนิกายฏีกาปาฬิ (ค. ๑๗, ๑๘, ๑๙)
มูลฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกาปาฬิ, วิภงฺคมูลฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-มูลฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
อนุฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกาปาฬิ, วิภงฺคอนุฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-อนุฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวิภาวินีฏีกา
กงฺขา.ฏี.	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
กงฺขา.นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
วิสุทฺธิ.ฏี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๓, ๒๔)
เนตฺติ.ฏี.	เนตฺติฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๖)
อุตฺตร.ฏี.	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกาปาฬิ
ทีปวํ.	บาลีทีปวังสะ (ปริจเฉท คาถา)
มหาวํ.	บาลีมหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
ปฏฺฐานสงฺเขป.	บาลีปัฏฐานย่อ

ยมกสงฺเขป.	ยมกย่อ
มหาวํ.ฏี.	บาลีฎีกามหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
มณิมญฺชู.	มณิสารมัญชูสาฎีกา
อฏฺฐสา.โย.	บาลีอัฏฐสาลินีโยชนา
กงฺขา.โย.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
ปาจิตฺ.โย.	บาลีปาจิตยาทิโยชนา เล่มที่ ๑, ๒
กงฺขา.มหาฏี.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
อฏฺฐสา.นิสฺสย.	บาลีอัฏฐสาลินี นิสสยะ สำนักสุธัมมวดี
อมร.นิสฺสย.	อมรโกส สักกตอภิธานนิสสยะ สำนักอภยาราม
ชา.นิสฺสย.	บาลีชาดก นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕
ปารา.คณฺจิ.ใหม่.	อัฏฐกถาปราชิกคัณฐิใหม่
อมร.	อมรโกส สักกตอภิธาน (ฉ. ๑๓) กัณฑ์ วรรค คาถา
โถม.	สัททัตโถม มหานิธิสักกตอภิธาน
ปา.	ปาณินิ สักกตพญากรุณ ปาท, อธยาน, สุตต
วาจฺจปฺปติ.	วาจัปปติ สักกตอภิธาน
สูจิ.	อภิธานัปปทีปิกาสูจิ
ธาน.	อภิธานัปปทีปิกา
ธาน.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ
ธาน.ฏี.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา
ธาน.ฏี.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒,
นีติ.ปท.	สัททนีติ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สัททนีติ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สัททนีติ สุตตมาลา
กจฺ.	คัมภีร์กัจจายนสูตร
โมคฺ.	คัมภีร์โมคคัลลานะ กัณฑ์ สูตร
รูปสิทฺธิ.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิ
รูปสิทฺธิ.ฏี.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา

หนังสืออ้างอิงประเภท ก.

(พระไตรปิฎก)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	บาลีพระวินัยปิฎก		
๑.	วินยปิฎก มหาวิภงฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	วิ.๑
๒.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาฬิ	"	วิ.๒
๓.	วินยปิฎก มหาวคฺคปาฬิ	"	วิ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคปาฬิ	"	วิ.๔
๕.	วินยปิฎก ปริวารวคฺคปาฬิ	"	วิ.๕
	บาลีทีฆนิกาย		
๖.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	ที.๑
๗.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	ที.๒
๘.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺคปาฬิ	"	ที.๓
	บาลีมัชฌิมนิกาย		
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาฬิ	พุทธวจนะ	ม.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๓
	บาลีสังยุตตนิกาย		
๑๒.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค - นิทานวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	สํ.๑
๑๓.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค - สฬายตนวคฺคปาฬิ	"	สํ.๒
๑๔.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	สํ.๓
	บาลีอังคุตตรนิกาย		
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกก - จตุกฺกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก - สตฺตกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.ปญฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐก - เอกาทสนิปาตปาฬิ	"	อ.ปญฺ.๓
	บาลีอภิธรรมปิฎก		
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ	พุทธวจนะ	อภิ.ธ.
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาฬิ	"	อภิ.วิ.
๒๐.	(ก) อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถาปาฬิ	"	ธาตุกถา
	(ข) อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ	"	อภิ.ปุ.
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุปาฬิ	"	อภิ.ก.
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ปฐม)	"	ยมก.๑
๒๓.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ทุติย)	"	ยมก.๒
๒๔.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ตติย)	"	ยมก.๓
๒๕.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปฐม)	"	ปฏฺฐาน.๑
๒๖.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ทุติย)	"	ปฏฺฐาน.๒
๒๗.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ตติย)	"	ปฏฺฐาน.๓
๒๘.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (จตุตฺถ)	"	ปฏฺฐาน.๔
๒๙.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปญฺจม)	"	ปฏฺฐาน.๕
	บาลีขุททกนิกาย		
๓๐.	(ก) ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาฬิ	พุทธวจนะ	ขุทฺทก.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาฬิ	"	ธมฺม.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย อุทานปาฬิ	"	อุทาน.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาฬิ	"	อิติวุตฺ.
	(ง) ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาฬิ	"	สุตฺตนิ.
๓๑.	(ก) ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาฬิ	"	วิมาน.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาฬิ	"	เปต.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	(ค) ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาฬิ	พุทธวจนะ	เถร.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาฬิ	"	เถรี.
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ปฐม)	"	อป.๑
๓๓.	(ก) ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ทุติย)	"	อป.๒
	(ข) ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาฬิ	"	พุทฺธวํ.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏกปาฬิ	"	จริยา.
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทสปาฬิ	พระสารีบุตร	มหานิ.
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาฬิ	"	จูฬนิ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ปฐม)	พุทธวจนะ	ชา.๑
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ทุติย)	"	ชา.๒
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ	พระสารีบุตร	ปฏิสํ.
๓๙.	(ก) เนตฺติปาฬิ	พระมหากัจจายน	เนตฺติ.
	(ข) เปฏโกปเทสปาฬิ	พระมหากัจจายน	เปฏโก.
๔๐.	ขุทฺทกนิกาย มิลินฺทปญฺหาปาฬิ	พระนาคเสน	มิลินฺท.

หนังสืออ้างอิงประเภท ข.

(อรรถกถา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๑
๒.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๒
๓.	วินยปิฎก ปาจิตฺยาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๔
๕.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๑
๖.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๓
๘.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มูลปริยาย สีหนาทวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มหายก, จูฬยมกวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๓

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑๒.	สัยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๑
๑๓.	สัยุตฺตนิกาย นิทาน-ขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๒
๑๔.	สัยุตฺตนิกาย สฬายตน-มหาวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๓
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๑
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุก-ติก-จตุกฺกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก-เอกาทสกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๓
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๑
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก สมฺโมหวิโนทนี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๒
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ อฏฺฐกถา (อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์ คือ ธาตุกถา, ปุคฺคลปญฺญตฺติ, กถาวตฺถุ, ยมก, ปฏฺฐาน)	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๓
๒๑.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ อฏฺฐกถา ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	ขุทฺทก.อฏฺ.
๒๒.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๑
๒๓.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๒
๒๔.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อุทาน.อฏฺ.
๒๕.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อิติวุต.อฏฺ.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๖.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๑
๒๗.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๒
๒๘.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	วิมาน.อฏ.๒
๒๙.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เปต.อฏ.
๓๐.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๑
๓๑.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๒
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถรี.อฏ.
๓๓.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ป) วิสุทฺธชนวิลาสินี (พุทฺธาปทาน ฯเปฯ)	เชมเถระ	อป.อฏ.๑
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ทุ) วิสุทฺธชนวิลาสินี (เถร-เถรีอปทาน)	เชมเถระ	อป.อฏ.๒
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส อฏฺฐกถา มธุรตฺถวิลาสินี	พุทธัตตเถระ	พุทฺธวํ.อฏ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	จริยา.อฏ.
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ป) ชาตกปาฬิ (เอกกนิปาต)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๑
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ทุ) ชาตกปาฬิ (ทุก-ติก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๓๙.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ต) ชาตกปาฬิ (จตุกฺก-นวก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๓
๔๐.	ชาตฏฺฐกถา (จ) ชาตกปาฬิ (ปญฺจก-วีสติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๔
๔๑.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ปญฺจ) ชาตกปาฬิ (ตึส-อสีติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๕
๔๒.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ฉ) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, มูคปกฺข, สุวณฺณสาม, นิมิ, อุมงฺคชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๖
๔๓.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ส) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, ภูริทตฺต, จนฺทกุมาร, มหานารท, วิธุร, เวสฺสนฺตรชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๗
๔๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	มหานิ.อฏ.
๔๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	จูฬนิ.อฏ.
	เนตฺติ อฏฺฐกถา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.อฏ.
๔๖.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๑ - ๖๗)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๑
๔๗.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๖๘-๗๓, ทิฏฺฐิ, อานาปานสติ, อินฺทฺริย, วิโมกฺขกถา, ยุคนทฺธ, ปญฺญาวคฺค)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๔๘.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๑
๔๙.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๒
๕๐.	วินยสงฺคห อฏฺฐกถา	สารีบุตร	วิ.สงฺคห.
๕๑.	กงฺขาวิตรณี (ปาติโมกฺข) อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	กงฺขา.อฏฺ.

หนังสืออ้างอิงประเภท ค.

(ฎีกา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วชิรพุทธิฎีกา	วชิรพุทธิเถระ	วชิร.
๒.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๑
๓.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๒
๔.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๓
๕.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ป)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๑
๖.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ทุ)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๑
๘.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มหาวคฺคฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๒
๙.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา ปาถิกวคฺคฎีกา (ต)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๓
๑๐.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ป)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๑
๑๑.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ทุ)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๒
๑๒.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๑
๑๓.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๒
๑๔.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มชฺฌิม-อุปริปณฺณาส-ฎีกา	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๓
๑๕.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๑
๑๖.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๑
๑๘.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๒
๑๙.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๓
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีมูลฎีกา (ป)	อานันทเถระ	มูลฎี.๑
	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีอนุฎีกา	ธัมมปาละ	อนุฎี.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคมูลฏีกา (ทุ)	อานันทเถระ	มูลฏี.๒
	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคอนุฏีกา	ธัมมปาละ	อนุฏี.๒
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณมูลฏีกา (๓)	อานันทเถระ	มูลฏี.๓
	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณอนุฏีกา	ธรรมปาละ	อนุฏี.๓
๒๓.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ป)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๑
๒๔.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๒
๒๕.	(ก) กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา	เชมเถระ	กงฺขา.ฏี.
	(ข) วินยตฺถมญฺชูสากงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา	พุทธนาคเถระ	กงฺขานวฏี.
๒๖.	(ก) ลีนตฺถวณฺณนา เนตฺติฏีกา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.ฏี.
	(ข) เนตฺติวิภาวินี	ธรรมปาละ	เนตฺติวิภา.

คำชี้แจง (๑)

เหตุผลที่เปลี่ยนชื่อโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฯ เป็น โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกฯ

โดยทั่วไป คำพูดทุกถ้อยคำในภาษาบาลี (หรือทุกภาษา) ล้วนได้ชื่อว่าเป็น **"สทฺท"** ในฐานะที่เป็น **"เสียง"** ดังวจนัตถะว่า **สทฺทยตีติ วา สทฺทียติ อุจฺจารียตีติ สทฺโท** (เสียง คือ สิ่งที่ถูกเปล่งออกมา) แต่สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น ท่านใช้เรียกเฉพาะคำที่มีความหมายเท่านั้น หมายความว่า คำใดสามารถสื่อสารได้ คำนั้นท่านเรียกว่า **"สทฺท"** ดังนั้น ถ้อยคำทั้งหลายที่เกิดจากการรวมตัวกันแห่งอักษร เช่น ปุริส, ปุริโส ปุริสำ เป็นต้น จึงล้วนแต่ได้ชื่อว่า **"สทฺท"** ทั้งสิ้น **ไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ (ลงวิภัตติ) แล้วหรือยังไม่ประกอบวิภัตติ** (ยังไม่ลงวิภัตติ) ก็ตาม

[คำทั้ง ๔ คือ ลิงฺค = นาม = ปาฏิปทิก = สทฺท มีความหมายเหมือนกัน]

อนึ่ง **สทฺท** (สัททะ) ที่สามารถสื่อความหมายได้อย่างสมบูรณ์ในประโยค **สทฺท** (สัททะ) นั้น เช่น ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษย่อมเห็น), ปุริสำ ปสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษ) ท่านก็เรียกว่า **"ปท** (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ) เช่นกัน ดังวจนัตถะ (รูปวิเคราะห์) ว่า **ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทำ** (ศัพท์ (สัททรูป) ใด แสดงให้รู้เนื้อความ[คือสามารถสื่อความหมายได้] ศัพท์ (สัททรูป) นั้น เรียกว่า ปท (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ)

จากมุมมองข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า **สทฺท** (สัททะ) กับ **ปท** (ปทะ) นั้นเป็นคำไวพจน์กัน ดังที่คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา (คาถา ๘๑๙) กล่าวว่า

ปทำ ฐาเน ปริตฺตาเณ
นิพฺพานญฺหิ จ การเณ
สทฺเท วตฺถุมฺหิ โกฏฺฐาเส
ปาเท ตลฺลญฺฉเน มตำ.

> **ปท** ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ ฐานะ (ที่ตั้ง) ปริตตาณะ (การคุ้มครอง) นิพพานะ (นิพพาน) การณะ (เหตุ) **สัททะ** (เสียง, ศัพท์) วัตถุ (พัสดุ) โกฏฐาสะ (ส่วน) ปาทะ (เท้า) ตัลลัญฉนะ (รอยเท้า)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นักไวยากรณ์บาลีหลายสำนัก ก็ได้อธิบายคำว่า **"ปท** (บท)" ในความหมายว่า "ถ้อยคำหรือหน่วยย่อยของประโยคที่เกิดจากการรวมตัวกัน หรือการประชุมกันของอักษรหลายๆ ตัว เป็นหน่วยย่อยที่สามารถสื่อความหมายได้ [อกฺขรสมุทาโย ปทำ = ประชุมแห่งอักษร เรียกว่า **ปท** (บท)] ซึ่งก็มิได้ระบุว่าจะต้องลงวิภัตติแต่อย่างใด

แต่ก็ยังมีนักไวยากรณ์ เช่น พระพุทธัปปิยเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ เป็นต้น ได้ให้คำจำกัดความของ **"ปท** (บท" ไว้อย่างชัดเจนว่า **วิภตฺยนฺตำ ปทำ** (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย (ถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว) ชื่อว่า **ปท** (บท)

ส่วนในคัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๒๘) ก็ได้ให้ความหมายไว้เช่นกัน ว่า **วิภตฺยนฺตำ วา อวิภตฺยนฺตำ วา อตฺถโชตกำ ปทำ** (ศัพท์หรือถ้อยคำไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ หรือไม่ประกอบวิภัตติ หากสามารถสื่อความหมายได้ ก็ชื่อว่า **ปท** (บท)) ทั้งสิ้น

มีข้อสังเกตว่า ในกรณีของคัมภีร์สัททนีติสุตตมาลานั้น คำว่า **อวิภตฺยนฺตำ** (ไม่ประกอบวิภัตติ) หมายถึงถ้อยคำที่ถูกนำมาใช้ในประโยคคำพูดในรูปแบบของ "อวิภตฺติกนิทฺเทส" (คำที่ไม่แสดงวิภัตติแต่มีอรรถพิเศษของวิภัตติประกอบอยู่) ซึ่งความจริงแล้ว ก็ถือว่าได้ผ่านกระบวนการประกอบวิภัตติแล้ว (ถือว่าลงวิภัตติแล้ว) เพียงแต่ว่าเมื่อท่านลงแล้วได้ลบวิภัตตินั้นทิ้งไป เช่น **กกุสนฺธ** โกนาคมโน จ กสฺสโป (กกุสนฺธ = กกุสนฺโธ)

สรุปแล้ว **สทฺท** (สัททะ) มีขอบเขตการใช้กว้างกว่า **ปท** (ปทะ) เพราะครอบคลุมได้ทั้งถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว และถ้อยคำที่ยังไม่ประกอบวิภัตติ ไม่ว่าจะประกอบใช้ในประโยคคำพูด หรือเป็นคำเดี่ยวๆ ก็ตาม ด้วยเหตุดังกล่าว ทางคณะผู้จัดทำโครงการ **ปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** มีความเห็นว่า เนื่องจากคำที่จะนำมาใช้ในโครงการฯ มีทั้งที่ประกอบวิภัตติ เช่นบทอาขยาต (อกฺโกสติ คจฺฉติ) เป็นต้น และคำที่ไม่ประกอบวิภัตติ เช่น คำนามที่ตัดวิภัตติออก เช่น อกาล, อกาลปุปฺผ เป็นต้น ดังนั้น คณะผู้จัดทำโครงการฯ จึงเห็นว่า **"สทฺท"** มีความเหมาะสมกว่า **"ปท"** จึงเปลี่ยนชื่อจาก **ปทานุกรมฯ** เป็น **สทฺทานุกรมฯ** ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา

คำว่า **ปทานุกรม** มาจาก **ปท + อนุกรม** (ลำดับบท) ส่วนคำว่า **สัททานุกรม** มาจาก **สัทท + อนุกรม** คำว่า สัทท มาจากคำบาลีว่า สทฺท ส่วน อนุกรม มาจากคำสันสกฤตว่า อนุกฺรม การใช้คำที่ยืมมาจากบาลี สันสกฤต มาผสมกันเอง หรือผสมกับคำภาษาไทยนั้น ถือว่าใช้ได้ เพราะเมื่อยืมคำเหล่านั้นมาแล้ว ก็ถือว่าเป็นคำภาษาไทย สามารถนำมาผสมเข้าด้วยกันอย่างคำสมาสได้ เช่น ราชรถ (บาลี + บาลี) ราชวัง (บาลี + ไทย เพราะวังเป็นคำไทยแท้) ราชดำเนิน (บาลี + เขมร เพราะดำเนินมาจากภาษาเขมร) เป็นต้น.

คำชี้แจง (๒)

๑. การเรียงบทปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา ได้รวบรวมคำศัพท์และบท โดยใช้ติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทย โรงพิมพ์การศาสนา เล่ม ๑, เป็นแนวทาง และได้เพิ่มเติมบางคำศัพท์และบท เพื่อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. การแยกบท กระจายรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ (สัททนัย, อัตถนัย) ได้อาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ มีคัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติเป็นต้น โดยตรวจสอบให้สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ส่วนการบอกอรรถของธาตุใช้คัมภีร์ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ (พระวิสุทธาจารมหาเถระ) ซึ่งปริวรรตและแปลโดย พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) วัดชนะสงคราม

๓. ประโยคพระบาลีที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฏกำ ๒๕๐๐. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒. อุทาหรณ์อรรถกถาบาลี ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอฏฐกถา โรงพิมพ์วิญญาณ. ๒๕๓๒. อุทาหรณ์ฎีกาบาลี ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. สำหรับขั้นตอนดำเนินการจัดหาแต่ละอุทาหรณ์นั้น ได้อาศัยติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนาเป็นแนวทาง บางบทได้เพิ่มเติมอุทาหรณ์เข้ามา บางบทได้ตัดอุทาหรณ์ที่มีความซ้ำซ้อนออกไป ทั้งนี้เพื่อให้อุทาหรณ์นั้นมีความสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน

๔. คำแปลอุทาหรณ์พระบาลี ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ เป็นหลัก โดยได้มีการปรับเปลี่ยนคำแปล และสำนวนบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

คำแปลอุทาหรณ์อรรถกถา ใช้อรรถกถาแปลโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๑

คำแปลอุทาหรณ์ฎีกา (แปลเพิ่มเข้ามาใหม่)

คำแปลอุทาหรณ์มิลินทปัญหา ใช้สำนวนการแปลมิลินทปัญหา เล่ม ๑, ๒ ๓ มูลนิธิปราณีสำเริงราชย์ โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์ ๒๕๔๕

๕. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำแปลบาลี อรรถกถา ฎีกาต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรม และเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

๖. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๗. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษา และหลักธรรมในเชิงสัททศาสตร์ และอัตถศาสตร์ ได้อธิบายบทตั้งโดยตรงบ้าง บทในอุทาหรณ์บ้าง ความรวมของแต่ละอุทาหรณ์บ้าง ซึ่งในการอธิบายแต่ละบทนั้น อาจจะอธิบายในแง่มุมทางไวยากรณ์ อุปจาระ นยะ อลังการะ ฉันท์ อภิธาน เนตติ หรือสภาวธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแนวทางที่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ได้แนะแนวไว้ (ปทสังวรรณนา อัตถสังวรรณนา ปทัตถสังวรรณนา) โดยคำอธิบายนั้น จะอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม [...]

๘. อักษรย่อที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ขอให้เข้าใจตามนี้

อิ.	=	พระไตรปิฎกฉบับยุโรป
ส.	=	พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ
สี.	=	พระไตรปิฎกฉบับสีหล
ก	=	พระไตรปิฎกฉบับบาลีอักษรพม่าบางฉบับ
สำ.	=	สำสกฤต
ปุ.	=	ปุงลิงค์
ถี.	=	อิตถีลิงค์
น.	=	นปุงสกลิงค์
ติ.	=	ไตรลิงค์ (ปุงลิงค์, อิตถีลิงค์, นปุงสกลิงค์)
ภู.	=	ภูวาทิคณิกธาตุ (หมวด ภู ธาตุ)
ทิ.	=	ทิวาทิคณิกธาตุ (หมวด ทิว ธาตุ)
จุ.	=	จุราทิคณิกธาตุ (หมวด จุร ธาตุ)
กฺริ/อา.	=	บทกิริยาอาขยาต
กา/กฺริ.	=	บทกิริยาอาขยาตที่เป็นการิตะ (เหตุกัตตุวาจก)
กฺริ/วิ.	=	บทกิริยาวิเสสะ (พวก ตฺวา ตุ๎ ปัจจัย)
พฺย	=	อัพยยศัพท์

๑๑. ที่มาในคัมภีร์ต่างๆ ที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ใช้ตามติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗

โรงพิมพ์กรมการศาสนา (ใช้ฉบับฉัฏฐสังคายนา) ด้วยพิจารณาเห็นว่า มีความสมบูรณ์ไม่ลักลั่นและเทียบเคียงได้ตลอดสายทั้งบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส

ขอให้เข้าใจตามนี้ เช่น

วิ. ๔/๒๙๔	=	วินัยปิฎก เล่มที่ ๔ หน้า ๒๙๕
ม. ๑/๙๒	=	มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๙๒
สำ. ๑/๑๘๒	=	สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๑๘๒
วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๓	=	วิสุทธิมรรค เล่มที่ ๑ หน้า ๒๐๓
วิ.อฏ. ๑/๕๙	=	วินัยอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๕๙
ม.อฏ. ๑/๗๔	=	มัชฌิมนิกายอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๗๔
ม.ฏี. ๒/๑๖๗	=	มัชฌิมนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๖๗
สารตฺถ. ๒/๑๔	=	สารัตถทีปนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๔
สำ.ฏี. ๒/๘๐	=	สังยุตตนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๘๐
กจฺ. ๖๒๗	=	คัมภีร์กัจจายนะ สูตร ๖๒๗
นีติ.สุตฺต. ๕๓๓	=	สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๕๓๓
โมคฺ. ๑/๕๖	=	โมคคัลลานสูตรปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๕๖

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. สุนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนำ อตฺโถ จ สุนีโต. สุนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ สุนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. (อ.ทุก. ๒๐/๒๐/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่าง คืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือน เลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

สัททานุกรม

พระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย

(เล่ม ๓)

อฏฺฏ[๑] (ปุ)

[อฏฺฏ + อ]

(๑) ป้อม, หอคอย.

เอกกุลสฺส **อฏฺโฏ** โหติ, อนฺโต**อฏฺเฏ** จีวรํ นิกฺขิปิตฺวา อนฺโต**อฏฺเฏ** วตฺถพฺพํ, นานากุลสฺส **อฏฺโฏ** โหติ, นานาคพฺภา นานาโอวรกา. ยสฺมึ คพฺเภ จีวรํ นิกฺขิตฺตํ โหติ, ตสฺมึ คพฺเภ วตฺถพฺพํ ทฺวารมูเล วา, หตฺถปาสา วา น วิชหิตพฺพํ.

(วิ. ๑/๓๐๐)

สกุลหนึ่งมี**ป้อม**อยู่ ๑ ป้อม. ภิกษุพึงเก็บจีวรไว้ภายใน**ป้อม**แล้วอยู่ภายใน**ป้อม**[นั้น].**ป้อม**ของต่างตระกูลมีอยู่, (ป้อมนั้น)มีห้องใหญ่ห้องเล็กหลายห้อง, ภิกษุต้องอยู่ในห้องที่ตนเก็บจีวรไว้หรือที่ริมประตู หรือไม่ละหัตถบาส (บ่วงมือ).

อฏฺโฏติ ปฏิราชาทิปฏิพาหนตฺถํ อิฏฺฐกาหิ กโต พหลภิตฺติโก จตุปญฺจภูมิโก ปติสฺสยวิเสโส. (วิ.อฏ. ๒/๒๓๕, อภิ.อฏ. ๒/๓๔๙)

บทว่า **อฏฺโฏ** (ป้อม) คือ สถานที่พักพิเศษที่มี ๔ หรือ ๕ ชั้น สร้างด้วยอิฐมีผนังหนา เพื่อป้องกันพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์เป็นต้น.

อฏฺโฏ ปฏิราชูนํ ปฏิพาหนโยคฺโค จตุปญฺจภูมิโก ปติสฺสยวิเสโส. (ที.ฏี. ๑/๒๕๖)

ป้อม คือ สถานที่พักพิเศษที่มี ๔ หรือ ๕ ชั้นซึ่งเหมาะสำหรับเป็นที่ป้องกันพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์.

อฏฺโฏ พหลภิตฺติกํ เคหํ. (ที.ฏี. ๒๓๐)

ป้อม คือ เรือนที่มีผนังหนา.

[ป้อมคือสถานที่พักพิเศษที่มี ๔ หรือ ๕ ชั้น สร้างด้วยอิฐมีผนังหนา เพื่อป้องกันพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์เป็นต้น. บางอาจารย์กล่าวว่าเป็นเรือนที่มีผนังหนาซึ่งไม่มีกลอนหลังคา แต่มุงบังด้วยอิฐเท่านั้น อาจารย์บางท่านกล่าวว่า เป็นบ้านที่สร้างตามลักษณะของป้อม]

(๒) ซุ้มประตู.

น ตาวาหํ อิมมฺหา อาสนา วุฏฺฐหิสฺสามิ,... **อฏฺฏา** นิกฺขมิสฺสามิ...ยาว เม น อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิสฺสตีติ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหติ. เอวรูปมฺปิ วีริยสมาทานํ วุจฺจติ วตฺตํ น สีลํ. (มหานิ. ๕๑)

ภิกษุประคองจิตตั้งความเพียรว่า ตราบใดที่จิตของเรายังไม่หลุดพ้นจากอาสวะ เพราะไม่ยึดมั่น ตราบนั้น เราก็จักไม่ลุกจากที่นั่งนี้ ...ไม่ออกจาก**ซุ้มประตู**... แม้การสมาทานความเพียรอย่างนี้ก็เรียกว่า วัตร, ไม่ใช่ศีล.

อฏฺฏาติ ทฺวารฏฺฏาลกา. (มหานิ.อฏ. ๑๗๑)

บทว่า **อฏฺฏา** แปลว่า จากซุ้มประตู

ดู จูฬนิ. ๒๗๔, ดู อฏฺฏาลก

(๓) นั่งร้าน.

ดู ธาน.นิสฺสย.ใหม่. ๑๑, ๒๖

อฏฺฏ[๒] (ติ)

[อฏฺฏ + อ. ๑ (สํ.อารฺต) ๒ (สํ. อฏฺฏ)]

(๑) เศร้าโศก, เดือดร้อนใจ – เร่าร้อนใจ, อึดอัด, กระสับกระส่าย, ว้าวุ่นใจ,, กังวลใจ, เจ็บปวด, บีบคั้น - เบียดเบียน.

มมญฺจ อายุ น จิรมิธาวเสโส
อถนฺตรา เม ภวิสฺสติ กาลกิริยา
โสหํ น โสสฺสํ อสมฺธุรสฺส ธมฺมสฺ
เตนมฺหิ **อฏฺโฏ** พฺยสนคฺคโต อฆาวี.

(สุตฺตนิ. ๓๘๗)

(อสิตฤาษีกล่าวว่า)

แต่อายุของอาตมภาพเหลืออยู่ในโลกนี้ไม่นาน อาตมภาพจะต้องมรณภาพไป ในระหว่างนี้ อาตมภาพนั้นจะไม่ได้ฟังธรรมของพระกุมารผู้มีความเพียรหาผู้เสมอเหมือนมิได้ เหตุนั้น อาตมภาพจึงเป็นผู้**เศร้าโศก** ถึงความพินาศ ถึงความทุกข์ (ทุกข์ใจ).

อฏฺโฏติ อาตุโร. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๘)

บทว่า **อฏฺโฏ** (เศร้าโศก) ได้แก่ เดือดร้อนใจ.

สฺวาหํ **อฏฺโฏ**มฺหิ ทุกฺเขน ปีฬิโต
ภิกฺขุ จ ตํ สามํ มุญฺจิตฺวานฺตกํ
อทาสิ กุมฺมาสํ มมานุกมฺปยา
ตโต จุโต กาลกโตมฺหิ เทวตา. (วิมาน. ๑๐๙)

(เทพบุตรตอบพระมหาโมคคัลลานะว่า)

ข้าพเจ้านั้น**อึดอัด**ถูกความทุกข์เบียดเบียน และภิกษุได้แก้ห่อขนมนั้นแล้ว ได้ให้ขนมเพื่ออนุเคราะห์ข้าพเจ้า ข้าพเจ้า เคลื่อนจากอัตภาพนั้นแล้วตายไปเกิดเป็นเทวดา.

อฏฺโฏมฺหิ ทุกฺเขน ปีฬิโตติ เตน อาสีวิสฑฺสเนน **อฏฺโฏ** อฏฺฏิโต อุปทฺทุโต มรณทุกฺเขน พาธิโต ภวามิ. (วิมาน.อฏ. ๒๙๒)

บาทคาถาว่า **อฏฺโฏมฺหิ ทุกฺเขน ปีฬิโต** ความว่า ข้าพเจ้า**อึดอัด** คือ กระสับกระส่าย ได้แก่ ทุรนทุราย ถูกมรณทุกข์บีบคั้นเพราะถูกอสรพิษกัดนั้น.

กถญฺจ ภิกฺขเว อปฺปจฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา เวทนา**ฏฺโฏ** สิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ, อปฺปจฺจกฺขาตา

โหติ สิกฺขา.เวทน**าฏฺฏสฺส** สนฺติเก สิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ, อปฺปจฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา...

(วิ. ๑/๕๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อย่างไร ชื่อว่าไม่เป็นการบอกคืนสิกขา คือ...ภิกษุ[ในพระธรรมวินัยนี้]**กระสับกระส่าย**เพราะเวทนา บอกคืนสิกขา ย่อมไม่เป็นอันบอกคืนสิกขา. ภิกษุบอกคืนสิกขาต่อหน้าภิกษุผู้**กระสับกระส่าย**เพราะเวทนา ย่อมไม่เป็นอันบอกคืนสิกขา...

เวทนาฏฺโฏติ พลวติยา ทุกฺขเวทนาย ผุฏฺโจ มุจฺฉาปเรโต เตน วิลปนฺเตน ปจฺจกฺขาตาปิ อปฺปจฺจกฺขาตาว โหติ.

ตสฺส สนฺติเก ปจฺจกฺขาตาปิ ตมฺหิ อชานนฺเต อปฺปจฺจกฺขาตา โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๕๔)

บทว่า **เวทนาฏฺโฏ** (กระสับกระส่ายเพราะเวทนา) ได้แก่ ภิกษุอันทุกขเวทนาที่มีกำลังกระทบแล้ว คือ ผู้ถูกความสยบครอบงำแล้ว. สิกขาที่ภิกษุผู้ถูกเวทนากระทบแล้วบ่นเพ้ออยู่นั้น แม้บอกลาแล้ว ก็ย่อมไม่เป็นอันบอกลา.

สิกขาแม้อันภิกษุบอกลาแล้วในสำนักของภิกษุผู้ถูกเวทนากระทบแล้วนั้น เมื่อภิกษุผู้ถูกเวทนากระทบแล้วนั้น ไม่เข้าใจ ก็ไม่เป็นอันบอกลา.

[คำว่า **เวทนาฏฺฏ** (กระสับกระส่าย เพราะเวทนา[มีเวทนารุนแรง]) แปลตามศัพท์ว่า ผู้อันเวทนากระทบแล้ว ภิกษุจำพวกนี้แม้พูดเพ้อถึงการลาสิกขา โดยไม่รู้สึกตัวว่า พูดอะไรอยู่ ก็ไม่นับว่าเป็นอันลาสิกขา. คำนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า อฏฺฏียเตติ อฏฺโฏ, เวทนาย อฏฺโฏ เวทนาฏฺโฏ (ผู้อันเวทนากระทบแล้ว ชื่อว่า เวทนาฏฺฏะ) กังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๐๕) อธิบาย อฏฺโฏ ว่า ปีฬิโต (บีบคั้นแล้ว) ดังนั้น คำนี้จึงแปลได้ทั้งสองอย่าง]

ดู เถรี ๔๒๘, เถรี.อฏ. ๒๗๖

(๒) หนัก, **สูง**, **ดัง**.

ดู อฏฺฏหาส

อฏฺฏ[๓] (ปุ)

[อฏฺฏ + อ. สำ. อรฺถ]

คดี, การฟ้อง, ความที่ศาล, การตัดสินคดี, อธิกรณ์, กรณี, สาเหตุ.

ยถา หิ ชนปทมฺหิ อุปฺปนฺโน **อฏฺโฏ** คามโภชกํ ปาปุณาติ ตสฺมึ นิจฺฉิตุ์ อสกฺโกนฺเต ชนปทโภชกํ ปาปุณาติ ...มหาวินิจฺฉยอมจฺจ์ เสนาปตึ...อุปราช์ ตสฺมึ วินิจฺฉิตุ์ อสกฺโกนฺเต ราชานำ ปาปุณาติ รญฺญา วินิจฺฉิตกาลโต ปฏฺจาย **อฏฺโฏ** อปราปรำ น สญฺจรติ ราชวจเนเนว ฉิชฺชติ...(ม.อฏ. ๒/๑๔๓)

เปรียบเหมือนเมื่อ**คดี**เกิดขึ้นแล้วในชนบท คดีนั้น ย่อมถึงผู้ใหญ่บ้าน เมื่อผู้ใหญ่บ้านไม่อาจตัดสินได้ ย่อมถึงกำนัน ...ย่อมถึงอำมาตย์ ผู้พิพากษา...ย่อมถึง เสนาบดี... ย่อมถึงอุปราช เมื่ออุปราชไม่อาจตัดสินได้ ย่อมถึงพระราชา ตั้งแต่เวลาที่พระราชา

มีพระราชวินิจฉัยแล้ว **คดี**ย่อมชื่อว่าสิ้นสุด ย่อมเด็ดขาดตามพระราชโองการเท่านั้น ฉันใด [เราก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อมีพระเถระเกิดความสงสัยก็จะ ถามพระอานนท์ก่อน ต่อจากนั้นก็จะถามพระเรวตะ พระอนุรุทธะ พระมหากัสสปะ และพระมหาโมคคัลลานะ พระเถระ เหล่านั้นก็จะตอบตามปฏิภาณของตน แต่ในที่สุดพระเถระทั้ง ๕ รูปก็จะมาถามเรา แม้เราก็จะตอบตามปฏิภาณของตนเช่นกัน ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ข้อสงสัยนั้นก็จักถึงที่สุด มีความไพบูลย์]

ปจฺจตฺถิกา อฏฺฏิยนฺติ ทุกฺขายนฺติ เอเตนาติ **อฏฺโฏ**, วินิจฺฉิตพฺพโวหาโร. (ม.ฏี. ๒/๑๘๗)
ชื่อว่า **อัฏฏะ** (คดี) เพราะอรรถว่าเป็นเหตุทำให้คู่ความเกิดความอึดอัด ลำบากใจ หมายถึงการฟ้อง[ที่หยั่งลงแล้ว]อันควรตัดสิน.

ดู สำ.อฏ. ๒/๑๙, สำ.ฏี. ๒/๑๓

ดู อฏฺฏ และ อตฺถ (๑๐)

อฏฺฏก (ปุ)

[อฏฺฏ + ก] ชั้นที่วางของ, แคร่.

ราชา สุนฺทริยา สรีรํ อามกสุสาเน **อฏฺฏกํ** อาโรเปตฺวา รกฺขาเปสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๗๔, ธมฺม.อฏ. ๒/๒๙๗)

พระราชา ทรงรับสั่งให้ยกร่างของนางสุนทรีขึ้นสู่**แคร่**แล้วทรงให้รักษาไว้ที่ป่าช้าผีดิบ.

(ก) นั่งร้าน.

เตน โข ปน สมเยน อาฬวกา ภิกฺขู นวกมฺมกโรนฺตา **อฏฺฏกํ** พนฺธนฺติ. (วิ. ๑/๑๐๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุชาวเมืองอาฬวีช่วยกันผูก**นั่งร้าน**ทำการก่อสร้าง.

อฏฺฏโกติ เวหาสมญฺโจ วุจฺจติ ยํ เสตกมฺมมาลากมฺมลตากมฺมาทีนํ อตฺถาย พนฺธนฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๖๒)

แท่นในอากาศที่เขาผูกไว้เพื่อประโยชน์แก่กิจกรรมมีการฉาบทาปูนขาว การเขียนลายดอกไม้และการเขียนลายเถาวัลย์เป็นต้น เรียกว่า **นั่งร้าน**.

ดู ที.อฏ.๓/๑๕๓, ที.ฏี.๓/๑๖๔

(ข) ห้าง (พรานนั่ง).

อฏฺฏกลุทฺทโก...อุปริรุกฺเข **อฏฺฏกํ**...พนฺธิตฺวา ลุทฺทโกปิ...**อฏฺฏเก** นิสินฺโนว...

(ชา.อฏ. ๑/๑๘๙)

พรานนั่งห้าง...ผูก**ห้าง**ไว้บนต้นไม้. แม้นายพราน....ก็นั่งบน**ห้าง**นั่นเอง.

(ค) หางเสือเรือ.

โส ปภาตาย รตฺติยา มหาสตฺตสฺส ตุสฺสิตฺวา ...อนฺโตคงฺคาย นาวาสงฺฆาฏึ จเปตฺวา ตตฺถ **อฏฺฏกํ** พนฺธาเปตฺวา สณิกํ มหาสตฺตํ โอตาราเปตฺวา...(ชา.อฏ. ๓/๓๕๑)

ครั้นราตรีสว่างแล้ว พระองค์ทรงพอพระทัยพระมหาสัตว์...จึงทรงรับสั่งให้เทียบเรือ

ขนานไว้ภายในแม่น้ำคงคา แล้วทรงให้ผูก **หางเสือเรือ**ไว้ ณ ที่นั้น...

อฏฺฏกฉนฺน (ติ)

[อฏฺฏก + ฉนฺน]

เหมือนชั้นที่วางของ, ดั่งนั่งร้าน.

สเจ ปน มญฺโจ วา ปีโ วา อุกฺขิปิตฺวา จีวร-วํสาทีสุ **อฏฺฏกฉนฺเนน** จปิตํ โหติ, ตตฺถ จเปตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๔๘)

ถ้าเตียงหรือตั่งเป็นของที่เขายกขึ้นพาดไว้ **ดั่งนั่งร้าน**บนราวจีวรเป็นต้น จะวาง[บาตร]ไว้บนเตียงหรือตั่งนั้นก็ควร.

อฏฺฏกฉนฺเนนาติ อฏฺฏปฏิรูเปน อฏฺฏ-สทิเสนาติ อตฺโถ. (ปาจิตฺ.โย. ๒/๓๘)

บทว่า **อฏฺฏกฉนฺเนน** (ดั่งนั่งร้าน) ได้แก่ คล้ายนั่งร้าน คือ เหมือนนั่งร้าน.

อฏฺฏกมฺม (น)

[อฏฺฏ^{๓} + กมฺม]

การดำเนินคดี –พิพากษาความ, แก้คดี, งานทนายความ.

ตสฺส ตํ วิตกฺกวิปฺผารวเสน นิจฺฉรนฺตํ สทฺทํ สุตฺวา เอโก ปุริโส “เกนฏฺเฐน คจฺฉสีติ อาห. **อฏฺฏกมฺเมนา**ติ. คจฺฉ, ชโย เต ภวิสฺสตีติ.

(อ.อฏ. ๒/๑๕๒-๓).

[เล่ากันว่า มนุษย์คนหนึ่งคิดว่า “เราจักแก้คดี” จึงออกจากบ้านไปสู่นคร นับแต่ที่ที่ออกเดินทางไป ก็ครุ่นคิดอยู่ว่า "ในศาล เราจักกราบทูลเรื่องนี้แด่พระราชา และทำตัวเหมือนกับกำลังให้การอยู่กับผู้พิพากษา] บุรุษผู้หนึ่งได้ยินเสียงนั้นของเขาที่เปล่งออกไป ด้วยสามารถแห่งการซ่านไปของวิตก จึงถามว่า “ท่านมาด้วยเรื่องอะไร” เขาตอบว่า “จะไป **แก้คดี**” บุรุษนั้นจึงพูดว่า “ไปเถิด ท่านจะมีชัยชนะ”.

อฏฺฏกรณ (น)

[อฏฺฏ^{๓} + กรณ]

(๑) การดำเนินคดี - พิพากษาความ, แก้คดี, การตัดสินคดี.

ปาทปริจาริกา อิตฺถิโย สยเน นิพฺพตฺตนฺติ, ตาสํ มณฺฑนปสาธนการิกา เทวธีตา สยนํ ปริวาเรตฺวา นิพฺพตฺตนฺติ, เวยฺยาวจฺจกรา อนฺโตวิมาเน นิพฺพตฺตนฺติ, เอเตสํ อตฺถาย **อฏฺฏกรณํ** นตฺถิ. (ม.อฏ. ๒/๒๐๑)

เหล่าสตรีที่เป็นผู้รับใช้ใกล้เท้าย่อมบังเกิดบนที่นอน เหล่าเทพธิดาผู้ทำการประดับตกแต่งของเทพเหล่านั้น ย่อมบังเกิดแวดล้อมที่นอน เหล่าเทพธิดาผู้ช่วยขวนขวายย่อมบังเกิดภายในวิมาน. **การตัดสินคดี**เพื่อประโยชน์แก่บริวารเหล่านั้น ย่อมไม่มี.

(๒) สถานที่ตัดสินคดี – วินิจฉัยอรรถคดี, ศาล.

ปุน จปราหํ ภนฺเต ราชา ขตฺติโย มุทฺธา-วสิตฺโต ปโหมิ ฆาเตตายํ วา ฆาเตตุ ...ตสฺส

มยฺหํ ภนฺเต **อฏฺฏกรเณ** นิสินฺนสฺส อนฺตรนฺตรา กถํ โอปาเตนฺติ...(ม. ๒/๓๒๔)

(พระเจ้าปเสนทิโกศล) ได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อีกประการหนึ่ง หม่อมฉันเป็นราชามหากษัตริย์ ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว ย่อมสามารถที่จะฆ่าคนที่สมควรฆ่าได้... เมื่อหม่อมฉันนั่งอยู่ใน**สถานที่วินิจฉัยอรรถคดี** ก็ยังมีคนทั้งหลายพูดแทรกขึ้นมาในระหว่างๆ...[แต่หม่อมฉันได้เห็นหมู่ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ในสมัยที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่บริษัทหลายร้อย หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาคก็ไม่มีเสียงไอ หรือเสียงจามเลย]

ดู สํ. ๑/๗๔, ที. ๒/๑๘

อฏฺฏกรณปมุข (น)

[อฏฺฏกรณ + ปมุข]

เบื้องหน้าศาล, ต่อหน้าศาล, หน้ามุขที่ทรงวินิจฉัยอรรถคดี.

อถ โข ตํ ภิกฺขเว จกฺกรตนํ สมุทฺทปริยนฺตํ ปฐวึ อภิวิชินิตฺวา ตเมว ราชธานึ ปจฺจาคนฺตฺวา รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส อนฺเตปุรทฺวาเร **อฏฺฏกรณปมุเข** (อตฺถกรณปมุเข) อกฺขาหตํ มญฺเญ อฏฺฐาสิ รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส อนฺเตปุรํ อุปโสภยมานํ. (ที. ๓/๕๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล จักรแก้วนั้นได้ปราบปรามแผ่นดินมีมหาสมุทร เป็นขอบเขตอย่างราบคาบ เสร็จแล้วหมุนกลับยังราชธานีนั้นมาปรากฏแก่พระเจ้าจักรพรรดิที่พระทวารภายในพระราชวัง ณ **หน้ามุขที่ทรงวินิจฉัยอรรถคดี** ทำภายในพระราชวังของท้าวเธอให้สว่างไสว.

อฏฺฏกลุฑฺฑก (ปุ)

[อฏฺฏก + ลุฑฺฑก] นายพรานนั่งห้าง.

โพธิสตฺโตปิ ปาโตว วสนฏฺฐานา นิกฺขมิตฺวา "เสปณฺณิผลานิ ขาทิสฺสามีติ อาคมฺม ตํ รุกฺขมูลํ สหสาว อปวิสิตฺวา "กทาจิ **อฏฺฏกลุฑฺฑกา** รุกฺเขสุ อฏฺฏกํ พนฺธนฺติ, อตฺถิ นุ โข เอวรูโป อุปทฺทโวติ ปริคฺคณฺหนฺโต พาหิรโตว อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๘๙)

แม้พระโพธิสัตว์ออกจากที่อยู่แต่เช้า มาแล้วด้วยคิดว่า "จักเคี้ยวกินผลมะรื่น" ไม่รีบเข้าไปยังโคนไม้นั้น ได้ยืนพิจารณาข้างนอกว่า "บางคราว **นายพรานนั่งห้าง** ย่อมผูกห้างบนต้นไม้, อันตรายเช่นนั้น มีอยู่หรือหนอแล" ดู อฏฺฏก

อฏฺฏกวตฺถุ (น)

[อฏฺฏก + วตฺถุ] เรื่องภิกษุผู้ทำนั่งร้าน.

ปาราชิกปาฬิ, กัณฑ์ที่ ๑ , ปาราชิกข้อที่ ๓, วินีตวตฺถุ (๒๕). (วิ.๑/๑๐๔) (วิ.อฏ.๒/๖๒).

อฏฺฏการก (ติ)

[อฏฺฏ[๓] + การก. ถี. อฏฺฏการิกา]

ผู้ว่าความ – ตัดสินคดี, ผู้พิพากษา.

ดู อฏฺฏกมฺมน, อฑฺฒการก

อฏฺฏการกมนุสฺส (ปุ)

[อฏฺฏการก + มนุสฺส]

มนุษย์ผู้ฟ้องคดี

ราชา สาธูติ สีหปญฺชเร จิโต ตำ อาคจฺฉนฺตำ โอโลเกนฺโต ปริวารำ ทิสฺวา อตฺตโน อญฺญาเณน **อฏฺฏการกมนุสฺเส** "ตสฺส ปริวาราติ มญฺญมาโน ภิชฺชิตฺวา เต อมจฺเจ ปกฺโกสาเปตฺวา "กินฺติ กโรมาติ ปุจฺฉิ. "คณฺหาเปถ นำ เทวาติ.

(ชา.อฏ.๕/๒๔๒)

พระราชาทรงรับว่า ดีละ ดังนี้แล้วประทับยืนอยู่ที่สีหบัญชรทอดพระเนตรดูปริพาชกนั้นกำลังเดินมา ทรงเห็นบริวาร เพราะค่าที่พระองค์ไม่รู้เท่าทัน จึงทรงเข้าใจพวก**มนุษย์ผู้ฟ้องคดี**ว่า เป็นบริวารของพระมหาสัตว์นั้น ทรงเชื่อแล้ว ตรัสสั่งให้พวกอำมาตย์นั้นเข้ามาเฝ้าแล้ว ตรัสถามว่า พวกเราจะทำอย่างไรกัน ? พวกอำมาตย์เหล่านั้นกราบทูลว่า ขอเดชะ ขอพระองค์จงมีรับสั่งให้จับปริพาชกนั้นเถิด พระเจ้าข้า.

อฏฺฏกุล (น)

[อฏฺฏ[๓] + กุล] ตระกูลผู้พิพากษา.

ดู อฏฺฏกุลิก

อฏฺฏกุลิก (ติ)

[อฏฺฏกุล + อิก]

ผู้เกิดในตระกูลผู้พิพากษา, ผู้เป็นผู้พิพากษาโดยตระกูล.

โปราเณ วชฺชิธมฺเม สมาทาย วตฺตนฺตานำ มนุสฺสา น อุชฺฌายนฺติ. "ราชาโน โปราณ-ปเวณิยา กโรนฺติ **อฏฺฏกุลิก**เสนาปติ-อุปราชูหิ ปริกฺขิตำ สยมฺปิ ปริกฺขิปิตฺวา ปเวณิ-โปตฺถกำ วาจาเปตฺวา อนุจฺฉวิกเมว ทณฺฑำ ปวตฺตยนฺติ เอเตสำ โทโส นตฺถิ อมฺหากำเยว โทโสติ อปฺปมตฺตา กมฺมนฺเต กโรนฺติ. เอวำ ราชูนำ วุทฺธิ โหติ. (อำ.อฏ. ๓/๑๕๓)

เมื่อเหล่าเจ้าวัชชี ปฏิบัติมั่นวัชชีธรรมที่เป็นของเดิม พวกมนุษย์ก็ไม่เพ่งเล็งโทษว่า "เหล่าเจ้าวัชชีทรงทำตามประเพณีโบราณ แม้ตนเองก็ปกป้องนิติธรรมอันเสนาบดีและอุปราช**ผู้เกิดในตระกูลผู้พิพากษา** ปกป้องแล้วทรงให้สอนคัมภีร์ตามประเพณี ทรงให้ลงอาชญาที่เหมาะสมเท่านั้น เจ้าวัชชีเหล่านั้นไม่มีความผิด พวกเราเท่านั้นมีความผิด" พากันไม่ประมาททำการงานทั้งหลาย ความเจริญย่อมมีแก่พระราชาทั้งหลายอย่างนี้.

ปรมฺปราคเตสุ อฏฺฏกุเลสุ ชาตา อคติคมน-วิรตา อฏฺฏมหลฺลกปุริสา **อฏฺฏกุลิกา**.

(อำ.ฏี. ๓/๑๖๐)

อัฏฏกุลิกะ คือ บุรุษผู้เป็นใหญ่ในคดี ผู้เกิดในตระกูลผู้พิพากษาที่สืบทอดกันมา ซึ่งเว้นจากอคติ[ความลำเอียง].

[ทั่วไป คำว่า **มหลฺลก** มักใช้ในความหมายว่า "แก่" เช่น มหลฺลกอุปาสก (อุบาสกแก่), มหลฺลกตฺเถร (พระเถระแก่), มหลฺลกราช (กษัตริย์สูงพระวัย) ดังประโยคในคัมภีร์

อรรถกถา (ที. อ. ๒/๑๑๘) ว่า เตสํ มหลฺลกราชาโน อิทำ กาตพฺพำ, อิทำ น กาตพฺพนฺติ โปราณำ ปเวณึ อาจิกฺขนฺติ (กษัตริย์สูงพระวัยย่อมบอกประเพณีอันมีมาก่อนแก่พระราชาเหล่านั้นว่า สิ่งนี้พึงกระทำ สิ่งนี้ไม่พึงกระทำ). แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๕๔) ก็แสดงคำไวพจน์ของศัพท์ที่มีความหมายว่าแก่ ไว้ ๕ ศัพท์ว่า มหลฺลก, วุทฺธ, เถร, ชิณฺณ, ชิณฺณก. อย่างไรก็ตาม คำว่า **มหลฺลก** ในคำว่า **อฏฺฏมหลฺลกปุริสา** ประกอบรูปศัพท์มาจาก มหา บทหน้า + ลา ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย ซ้อน ล เป็น ลฺล และทำรัสสะ อา ใน หา เป็น อ มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตำ ลาติ คณฺหาตีติ มหลฺลโก (บุรุษที่ถือเอาความดีเลิศ/ความใหญ่ชื่อว่า มหัลลกะ) โดยคำนี้ใช้ในความหมาย ๒ ประการว่า ดีเลิศและใหญ่]

อฏฺฏปฏิรูป (ติ)

[อฏฺฏ + ปฏิรูป] คล้ายนั่งร้าน.

ดู อฏฺฏกฉนฺน

อฏฺฏปราชิต (ติ)

[อฏฺฏ[๓] + ปราชิต] ผู้พ่ายแพ้คดี.

อฏฺฏพนฺธน (น)

[อฏฺฏ + พนฺธน]

ป้อมและเครื่องจองจำ.

การำ ภินฺทิตฺวาติ **อฏฺฏพนฺธนา**ทึ ภินฺทิตฺวา.

(วิ.อฏ. ๓/๒๗๙)

สองบทว่า **การำ ภินฺทิตฺวา** (แหกเรือนจำ) คือ **ทำลายป้อมและเครื่องจองจำ[คือขื่อ]เป็นต้น**.

อฏฺฏสทิส (ติ)

[อฏฺฏ + สทิส]

เหมือนนั่งร้าน. ดู อฏฺฏกฉนฺน

อฏฺฏสฺสร (ปุ/น)

[อฏฺฏ[๒] + สร]

[อฏฺฏสฺสร ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกรณศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์ในลักษณะนี้ เช่น เสียงร้องโหยหวนของยักษ์อชกปาลกะว่า อักกุโล ปักกุโล (อกฺกุลปกฺกุลิกำ)]

เสียงดังฏะฏะ, ร้องครวญคราง, เสียงครวญคราง, เสียงร้องซึ่งเกิดจากความทุกข์โศกหรือทุกข์ทรมาน.

อิธาหำ อาวุโส คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺโต อทฺทสำ อฏฺจิกสงฺขลิกำ เวหาสำ คจฺฉนฺตึ, ตเมนำ คิชฺฌาปิ กากาปิ กุลลาปิ อนุปติตฺวา อนุปติตฺวา ผาสุพนฺตริกาหิ วิตุเทนฺติ วิตจฺเฉนฺติ วิราเชนฺติ. สา สุทำ **อฏฺฏสฺสรำ** กโรติ, ตสฺส มยฺหำ อาวุโส เอตทโหสิ ‘อจฺฉริยำ วต โภ, อพฺภุตำ วต โภ; เอวรูโปปิ นาม สตฺโต ภวิสฺสติ, เอวรูโปปิ นาม ยกฺโข ภวิสฺสติ, เอวรูโปปิ นาม เปโต ภวิสฺสติ, เอวรูโปปิ นาม อตฺตภาวปฏิลาโภ ภวิสฺสตีติ.

(วิ. ๑/๑๔๔)

พระมหาโมคคัลลานะตอบ[ท่านลักขณะ]ว่า “ท่าน เมื่อผมลงจากภูเขาคิชฌกูฏได้เห็นอัฏฐิสังขลิกเปรต[เปรตร่างกระดูก] ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ, ฝูงแร้ง นกกา นกเหยี่ยว พากันโฉบอยู่ขวักไขว่จิกทึ้งยื้อแย่งเนื้อที่ติดอยู่ตามระหว่างซี่โครงสะบัดไปมา. อัฏฐิสังขลิกเปรตนั้น**ร้องครวญคราง**อยู่. ผมมีความรู้สึกว่า น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏที่มีสัตว์เช่นนี้ มียักษ์เช่นนี้ มีเปรตเช่นนี้ มีการได้อัตภาพเช่นนี้อยู่”

สา สุทฺทํ อฏฺฏสฺสรํ กโรตีติ เอตฺถ สุทนฺติ นิปาโต, สา อฏฺจิกสงฺขลิกา **อฏฺฏสฺสรํ** อาตุรสฺสรํ กโรตีติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๙๗)

คำว่า สุทฺทํ ในคำนี้ว่า สา สุทฺทํ อฏฺฏสฺสรํ กโรติ เป็นนิบาต. ความว่า อัฏฐิสังขลิกเปรตนั้น **ร้องครวญคราง** คือ ร้องอย่างทุกข์ทรมาน.

กถญฺจ ภิกฺขุ กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ ทิสฺวา กรุณาเยยฺย, เอวเมว สพฺพสตฺเต กรุณาย ผรตีติ วิภงฺเค ปน วุตฺตตฺตา สพฺพปฐมํ ตาว กิญฺจิเทว กรุณายิตพฺพรูปปรมกิจฺฉปฺปตฺตํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ กปณปุริสํ ฉินฺนาหารํ กปาลํ ปุรโต ฐเปตฺวา อนาถสาลายนิสินฺนํ หตฺถปาเทหิ ปคฺฆรนฺตกิมิคณํ **อฏฺฏสฺสรํ** กโรนฺตํ ทิสฺวา “กิจฺฉํ วตายํ สตฺโต อาปนฺโน, อปฺเปว นาม อิมมฺหา ทุกฺขา มุจฺเจยฺยาติ กรุณาปวตฺเตตพฺพา. ตํ อลภนฺเตน สุขิโตปิ ปาปการี ปุคฺคโล วชฺเฌน อุปเมตฺวา กรุณายิตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๔๕)

อนึ่ง ในคัมภีร์วิภังค์พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณาย่อมแผ่กรุณาจิตไปทางทิศหนึ่งอยู่นั้นอย่างไร คือภิกษุผู้มีจิตประกอบด้วยกรุณา ย่อมแผ่กรุณาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวงทุกๆ จำพวก เหมือนอย่างที่ได้เห็นคนที่ตกทุกข์ได้ยากคนหนึ่งแล้ว พึงเกิดความกรุณาขึ้น ดังนั้น ก่อนอื่นหมดผู้ปฏิบัติได้พบใครสักคนที่น่าสงสาร มีรูปร่างน่าเกลียด ถึงความลำบากเต็มประดา ยากแค้นแสนเข็ญ เป็นคนกำพร้า อดอยาก นอนอยู่ที่ศาลาคนอนาถา วางเศษกระเบื้องไว้ข้างหน้า มีหมู่หนอนออกจากมือและเท้าทำ**เสียงครวญคราง**อยู่ พึงยังกรุณาให้เป็นไปว่า “สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความทุกข์ยากหนอ ไฉนเล่าหนอ เขาจะพึงพ้นจากทุกข์นี้ได้” เมื่อไม่ได้คนเข็ญใจเช่นนั้นเป็นอารมณ์ แม้บุคคลผู้มีความสุขแต่มักทำบาป ก็พึงเจริญกรุณาได้ โดยเปรียบกับโจรที่เขาจะฆ่าก่อน.

ดู มิลินท. ๓๓๘

อฏฺฏหาส (ปุ)

[อฏฺฏ^{๒} + หาส]

หัวเราะเสียงดัง,หัวเราะจนท้องคัดท้องแข็ง, เสียงโหยหวน[ของภูตผี].

ตทา หิ โส ยกฺโข สิเนรุํ อุกฺขิปนฺโต วิย มหาปถวึ ปริวตฺเตนฺโต วิย จ...ภูตานํ **อฏฺฏหาสํ** (วิย)...ยกฺขคชฺชิตํ คชฺชิ. (อุทาน.อฏ. ๖๐)

ก็ในกาลนั้น ยักษ์นั้นเป็นเหมือนผู้วิเศษ ยกเขาสิเนรุ และเหมือนพลิกแผ่นดินใหญ่

คำรามเป็นเสียงยักษ์ (ทำเสียงกระหึ่ม)... เหมือน**เสียงโหยหวน**ของภูตผี.

อฏฺฏหาโส มหาหาโส. (ธาน. คาถา ๑๗๕). ธาน.ฏี. พรรณนาว่า อฏหาส.

อฏฺฏาน (น)

[อฏฺฏ + อาน]

เสาถูตัว - ขัดสีตัว (ในเวลาอาบน้ำ).

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู **อฏฺฏาเน** นหายนฺติ. (วิ. ๔/๒๔๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ เมื่อสรงน้ำ ย่อมสรงน้ำที่**เสาถูตัว**.

อฏฺฏาเน นฺหายนฺตีติ เอตฺถ **อฏฺฏานำ** นาม รุกฺขำ ผลกำ วิย ตจฺเฉตฺวา อฏฺจปทากาเรน ราชิโย ฉินฺทิตฺวา นฺหานติตฺเถ นิขณนฺติ, ตตฺถ จุณฺณานิ อากิริตฺวา มนุสฺสา กายำ ฆสนฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๔๔)

ในปาฐะว่า อฏฺฏาเน นฺหายนฺติ (สรงน้ำที่เสาถูตัว) พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ที่ชื่อว่า อัฏฏานะ (เสาถูตัว) ได้แก่ ต้นไม้ที่พวกชาวบ้านถากเรียบคล้ายแผ่นกระดาน สกัดเป็นรอยดังกระดานหมากรุก[มีลักษณะคล้ายกระดานมีแปดช่อง] ปักฝังไว้ที่ท่าอาบน้ำ. พวกชาวบ้าน นำจุรณมาโรยที่เสาถูตัวนั้นแล้วถูกาย [ขัดสีตัว]ที่เสานั้น.

[ที่จริงแล้ว **อฏฺฏาเน** ศัพท์ในข้อความว่า อฏฺฏาเน นหายนฺติ (สรงน้ำที่เสาถูตัว) มีความหมายโดยตรงว่า เสาถูตัว แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่อาบน้ำซึ่งอยู่ใกล้เสาถูตัว การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่า **สมีปูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เหมือนปาฐะว่า คงฺคายำ สสฺสำ ติฏฺฐติ (ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายำ แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่ข้าวกล้าจะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้คือฝั่งน้ำ]

อฏฺฏาล (ปุ)

[อฏฺฏ + อล + ณ] หอคอย, ป้อม.

ยทา มกสปาทานำ
อฏฺฏาโล สุกโต สิยา
ทฬฺโห จ อวิกมฺปี จ
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา. ๑/๑๘๔)

เมื่อใด เท้ายุงทั้งหลาย จะพึงทำเป็น**ป้อม** มั่นคงดี ไม่หวั่นไหว เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

อฏฺฏาโล สุกโตติ อภิรุหิตฺวา ยุชฺฌนฺตำ ปุริสสตำ ธาเรตุำ ยถา สกฺโกติ, เอวำ สุกโต. (ชา. ๒/๙๕)

สองบทว่า **อฏฺฏาโล สุกโต** ความว่า เมื่อใดเท้ายุงทั้งหลายจะพึงทำเป็นป้อม มั่นคงดี ไม่หวั่นไหว อาจจะทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย [เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่]

[ข้อความในพระคาถานี้เป็นสำนวนที่เรียกว่า ตัทธัมมูปจาระ (กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริง ให้

เหมือนมีจริง) เหมือนอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู) เป็นต้น]

อฏฺฏาลก (ปุ)

[อฏฺฏ + อล + ณฺวุ]

(๑) ซุ้ม, ป้อม.

อฏฺฏาลกา โอฏฺฐคีวิโย
โลหิตงฺกสฺส มสารคลฺลิโน
ปาสาเทตฺถ สิลามยา
โสวณฺณรตเนหิ ฉาทิตา. (ชา. ๒/๒๗๘)

ป้อมและเชิงเทินสร้างมีรูปทรงเหมือนคออูฐ ทำด้วยแก้วแดงและแก้วลาย ในนาคพิภพนั้น มีปราสาททำด้วยศิลา มุงด้วย[กระเบื้อง]ทองคำและรัตนะ (แก้ว).

ดู ชา. ๒/๒๘๒

(๒) หอคอย (หอรบ, ป้อม)

ปากาเรสุ ยุทฺธตฺถาย กโต วงฺกสณฺฐาโน สรกฺเขปฉิทฺทสหิโต ปติสฺสยวิเสโส **อฏฺฏาลโก** นาม. (วิมติ. ๑/๒๘๐)

สถานที่พักพิเศษมีรูปทรงโค้งที่สร้างขึ้น เพื่อการรบ ประกอบด้วยช่องสำหรับยิงลูกศรที่กำแพงทั้งหลาย ชื่อว่า **อัฏฏาลกะ**.

อฏฺฏกาลกยุตฺต (ติ)

[อฏฺฏาลก + ยุตฺต]

อันประกอบด้วยซุ้ม – ป้อม - หอคอย.

ตำ กิร เวพฺภหิ ปริกฺขิตฺตำ อโหสิ อฏฺฐารสหตฺเถน จ ปากาเรน โคปุร**ฏฺฏาลกยุตฺตำ** นีโลภาสำ มโนรมำ, เตน เวพฺภวนนฺติ วุจฺจติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๖๑, ที.อฏ. ๓/๑๒๔)

ได้ทราบว่า อุทยานนั้นล้อมรอบด้วยกอไผ่ และมีกำแพงสูง ๑๘ ศอก ประกอบด้วยเนินดินและ**ป้อม** มีสีเขียวน่ารื่นรมย์ใจ เพราะเหตุนั้นจึงเรียกว่า เวพฺภวัน.

โคปุรฏฺฏาลกยุตฺตนฺติ ทฺวารปาสาเทน เจว ตตฺถ ตตฺถ ปาการมตฺถเก ปติฏฺฐาปิต-อฏฺฏาลเกหิ จ ยุตฺตำ. (ที.ฏี. ๓/๑๒๗)

ปาฐะว่า **โคปุรฏฺฏาลกยุตฺตำ** (ประกอบด้วยเนินดินและป้อม) ได้แก่ ประกอบด้วยประตู ปราสาท และป้อมที่สร้างไว้บนกำแพงนั้นๆ.

อฏฺฏาลโกฏฺฐก (น/ปุ)

[อฏฺฏาล + โกฏฺฐก]

(๑) ป้อมและซุ้มประตู.

(๒) (ติ) มีป้อมและซุ้มประตู.

โอกิณฺณนฺตรปริขำ
ทพฺหมฏฺฏาลโกฏฺฐกำ
รกฺขิตำ ขคฺคหตฺเถหิ
ทุปฺปเวสมิทำ ปุรำ. (ชา.๑/๒๓๑, ชา.๒/๑๖๑)

เมืองนี้มีคูในระหว่างอยู่รายรอบ **มีป้อมและซุ้มประตู**อันมั่นคง มีทหารถือดาบเฝ้าระวังรักษา ยากที่ใครๆ จะเข้ามาได้.

ทพฺหมฏฺฏาลโกฏฺฐกนฺติ ถิรตเรหิ อฏฺฏาลเกหิ ทฺวารโกฏฺฐเกหิ จ สมนฺนาคตำ. (ชา.อฏ. ๔/๑๐๗)

บาทคาถาว่า **ทฬฺหมฏฺฏาลโกฏฺฐกำ** (มีป้อมและซุ้มประตูอันมั่นคง)ได้แก่ ประกอบด้วยป้อมปราการและซุ้มประตูทั้งหลายที่มั่นคงอย่างยิ่ง.

อฏฺฏิ (ถี)

[อฏฺฏ + อิ. (อรติ, อารติ. สำ.]อฏฺฏติ หึสตีติ อฏฺฏิ. (ปาราชิกคัณฐิใหม่ ๒/๓๓๗)

ความเดือดร้อน, ความเจ็บไข้, โรค.

ตสฺสตฺโถ เสตา **อฏฺฏิ** เอตฺถาติ เสตฏฺฏิกา. **อฏฺฏี**ติ อาตุรตา พฺยาธิ โรโค.(วิ.อฏ. ๑/๑๔๓)

เนื้อความพระบาลีนั้นมีอธิบายว่า

เมืองเวรัญชา ชื่อว่า เสตัฏฏิกา เพราะอรรถว่าเป็นเมืองมี**โรค**[ข้าวกล้าตาย]ขาว. ความเดือดร้อน คือ ความเจ็บไข้ ได้แก่โรค ชื่อว่า **อฏฺฏิ**.

[บทว่า เสตฏฺฏิกา เป็นฐานยูปจาระ คือ กล่าวถึงฐานีอันได้แก่ต้นข้าวกล้า อันมีโรคตายขาว แต่หมายถึงฐานีคือเมืองเวรัญชา อันเป็นที่ตั้งของข้าวกล้าที่มีโรคตายขาว (อวินาภาวนัย) เสตฏฺฏิกา สสฺสโรโค (ธาน.ฏี.๔๕๔)]

อฏฺฏิต (ติ)

[อฏฺฏ + อิ + ต]

(ก) กระวนกระวายพระทัย, ถูกเบียดเบียน – บีบคั้น รบกวน, ทำให้มีทุกข์, ถูกทำให้ลำบาก, อึดอัด, กังวล (ทำให้วุ่นวายใจ, กังวลใจ).

ตสฺส ตำ วจนำ สุตฺวา
โรหิเณยฺยสฺส เกสโว
ตรมานรูโป วุฏฺฐาสิ
ภาตุโสเกน **อฏฺฏิโต**. (ชา. ๑/๒๒๓)

พระเจ้าเกสวะ ครั้นได้ทรงสดับวาจาของโรหิเณยยะ อำมาตย์นั้น รีบเสด็จลุกขึ้น ทรง**กระวนกระวายพระทัย** เพราะความโศกถึงพระเจ้าน้องยาเธอ.

อฏฺฏิโตติ อุปทฺทุโต. (ชา.อฏ. ๕/๗๗)

บทว่า **อฏฺฏิโต** คือ ถูกความกระวนกระวายเบียดเบียนแล้ว.

กามราเคนาติ วตฺถุกามเมสุ ฉนฺทราเคน **อฏฺฏิโต** ปีฬิโต วิพาธิโต อาสินฺติ โยชนา.

(เถร.อฏ. ๑/๓๕๔)

บทว่า **กามราเคน** ประกอบความว่า เราเป็นผู้อันฉันทราคะในวัตถุกาม **เบียดเบียน** คือ บีบคั้น ได้แก่ เสียดแทง.

ตเถวาหำ มหาวีร
ภวทณฺเฑน ตชฺชิโต
กมฺมสูลาวุโต สนฺโต
ปิปาสาเวทน**ฏฺฏิโต**. (อป. ๑/๔๔)

(พระอุบาลีเถระกล่าวว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก ข้าพระองค์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกคุกคามด้วยอาชญาคือภพ ถูกเสียบไว้ที่หลาวคือกรรม ถูกเวทนาคือความกระหาย**บีบคั้นแล้ว**.

มหาวีร...อหํ ภวทณฺเฑน ชาติทณฺเฑน ตชฺชิโต ปีฬิโต กมฺมสูลาวุโต กุสลากุสลกมฺมสูลสฺมึ อาวุโต...ปิปาสาเวทนาย...**อฏฺฏิโต** อภิภูโต ทุกฺขาปิโต ภเว สาตํ สํสาเร มธุรํ สุขํ น วินฺทามิ น ลภามิ. (อป.อฏ. ๑/๓๑๓)

ข้าแต่พระมหาวีระ...ข้าพระองค์ถูกคุกคาม คือ ถูกบีบคั้นด้วยอาชญาคือภพ ได้แก่ อาชญาคือชาติ ถูกเสียบไว้ที่หลาวคือกรรม ได้แก่ ถูกเสียบที่หลาวคือกุศลกรรมและอกุศลกรรม ถูกเวทนาคือความระหาย...**บีบคั้น** คือครอบงำ ทำให้มีทุกข์ ไม่ประสบ คือไม่ได้ความยินดีในภพ ได้แก่ ความสุขอันอ่อยในสงสาร.

(ข) ถูกผูกแล้ว.

ตเถว พหุกา สตฺตา
โลเก ชาตา วิรูหเร
อฏฺฏิตา ราคโทเสน
กทฺทเม กุมุทํ ยถา. (อป. ๑/๓๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เหล่าสัตว์จำนวนมากก็ฉันนั้นเหมือนกัน เกิดมาในโลกแล้ว ถูกราคะและโทสะ**ผูกแล้ว** ย่อมงอกงาม (ในวัฏฏสงสาร) ดุจดอกโกมุทงอกงามในเปือกตม ฉะนั้น.

ราเคน จ โทเสน จ **อฏฺฏิตา** พนฺธิตา.

(อป.อฏ. ๑/๒๖๐)

เหล่าสัตว์ถูกราคะและโทสะ**ผูกแล้ว** คือ ผูกรัดไว้แล้ว.

อฏฺฏียติ (กฺริ/อา)

[อฏฺฏ + ย + อี + ติ. อฏฺฏ + อีย + ติ]

อฏฺฏียติ ประกอบรูปศัพท์ได้ ๒ นัย คือมาจาก อฏฺฏ ธาตุ (วธาติกฺกเม) + ย ปัจจัย + ติ + อี อาคม. อีกนัยหนึ่ง มาจาก อฏฺฏ ศัพท์ (นามธาตุ) + อีย ปัจจัย (ธาตุปัจจัย) + ติ. ลง อีย ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๔๓๖) ว่า อียูปมานา จ (ลง อีย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ซึ่งเป็นคำอุปมาในความหมายว่า ประพฤติ)

[ภาษาบาลี มีปัจจัยอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า ธาตุปัจจัย คือ ปัจจัยลงในอรรถของธาตุ หมายถึงปัจจัยที่สามารถ แสดงอรรถอย่างใดอย่างหนึ่งได้เหมือนธาตุ ซึ่งต่างจากวิกรณปัจจัยหรือ ย ปัจจัยซึ่งไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใดๆ. ธาตุปัจจัยดังกล่าวใช้ลงท้ายนามศัพท์ที่ถือว่าเป็นธาตุ เรียกว่า นามธาตุ คือธาตุที่เป็นนามศัพท์ซึ่งลงธาตุปัจจัยอันได้แก่ **อาย อีย** เป็นต้น เช่น ปพฺพตายติ สโม (พระสงฆ์ย่อมประพฤติ[หนักแน่น]ดั่งภูเขา), อฉตฺตํ ฉตฺตมิวาจรติ ฉตฺตียติ (ย่อมทำให้สิ่งที่ไม่ใช่ร่มดั่งร่ม[บังฝนหรือแดด] ชื่อว่า ฉตฺตียติ (ย่อมประพฤติดั่งร่ม) จะเห็นได้ว่า อาย อีย ปัจจัยในบทเหล่านี้แสดงอรรถว่า ประพฤติ และลงท้ายนามศัพท์ว่า ปพฺพต, ฉตฺต ซึ่งถือว่าเป็นธาตุอันเป็นนามศัพท์ ไม่ใช่ธาตุทั่วไปที่แสดงกิริยา]

(๑) ย่อมทำ[ตน]เหมือนถูกเบียดเบียน – บีบคั้น – ถึงความทุกข์, ย่อมประพฤติ[ตน]เหมือนอึดอัด – ระอา, ถึงความทุกข์, ย่อมอึดอัด - กังวล.

(๒) อัน...ทำให้อึดอัด – ให้ลำบากอยู่, ถูกเบียดเบียน – บีบคั้น - รบกวน.

อสฺสุตวา โข ปุถุชฺชโน อตฺตนา พฺยาธิธมฺโม สมาโน พฺยาธึ อนตีโต ปรํ พฺยธิตๆ ทิสฺวา **อฏฺฏียติ** หรายติ ชิคุจฺฉติ อตฺตานเยว อติสิตฺวา ‘อหมฺปิ โขมฺหิ พฺยาธิธมฺโม พฺยาธึ อนตีโต, อหญฺเจว โข ปน พฺยาธิธมฺโม สมาโน พฺยาธึ อนตีโต ปรํ พฺยาธิกำ ทิสฺวา อฏฺฏียยฺยำ หราเยยฺยำ ชิคุจฺเฉยฺยำ, น เมตๆ อสฺส ปติรูปนฺติ. ตสฺส มยฺหำ ภิกฺขเว อิติ ปฏิสญฺจิกฺขโต โย อาโรคฺเย อาโรคฺยมโท โส สพฺพโส ปหียิ. (อำ. ๑/๑๔๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับตนเองเป็นผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ เห็นบุคคลอื่นเจ็บไข้ ย่อม**อึดอัด** ระอา รังเกียจ ลืมตัว ไม่คิดว่า แม้เราเองก็มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้ การที่เราผู้มีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความเจ็บไข้ไปได้เห็นบุคคลอื่นเจ็บไข้ก็อึดอัด ระอา รังเกียจนั้น ไม่สมควรแก่เราเลย ภิกษุทั้งหลาย เรานั้น เมื่อพิจารณาเห็นอย่างนี้ จึงละความมัวเมาในความไม่มีโรคได้โดยประการทั้งปวง.

อฏฺฏียตีติ อฏฺโฏ ปีฬิโต โหติ.

(อำ.อฏ. ๒/๑๒๙)

บทว่า **อฏฺฏียติ** (อึดอัดอยู่) คือ ถูกเบียดเบียน ได้แก่ ถูกบีบคั้นอยู่.

เต อเนกาการโวการำ อสุภภาวนานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เต สเกน กาเยน **อฏฺฏิยนฺติ** หรายนฺติ ชิคุจฺฉนฺติ... อตฺตนาปิ อตฺตานำ ชีวิตา โวโรเปนฺติ, อญฺญมญฺญมฺปิ ชีวิตา โวโรเปนฺติ...

(วิ. ๑/๘๖)

ภิกษุทั้งหลาย พากันประกอบความเพียรในการเจริญอสุภกัมมัฏฐานหลายประการ [เกิดความรู้สึก]**อึดอัด** ระอา รังเกียจอยู่ด้วยกายของตน... ภิกษุเหล่านั้นจึงฆ่าตัวตายเองบ้าง ใช้กันและกันให้ฆ่าบ้าง...

อฏฺฏียนฺตีติ สเกน กาเยน อฏฺฏา ทุกฺขิตา โหนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๕)

บทว่า **อฏฺฏียนฺติ** (อึดอัดอยู่) คือ ถูกบีบคั้น ได้แก่ ถึงความทุกข์ด้วยกายของตน.

ตๆ กึ มญฺญสิ เกวฏฺฏ,
อปิ นุ โส อสฺสทฺโธ อปฺปสนฺโน ตๆ สทฺธๆ ปสนฺนำ เอวๆ วเทยฺยาติ? “วเทยฺย, ภนฺเตติ. “อิมำ โข อหำ เกวฏฺฏ อิทฺธิปาฏิหาริเย อาทีนวๆ สมฺปสฺสมาโน อิทฺธิปาฏิหาริเยน **อฏฺฏียามิ** หรายามิ ชิคุจฺฉามิ. (ที. ๑/๒๐๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า)

เกวัฏฏะ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นว่าอย่างไร ผู้ที่ยังไม่มีศรัทธายังไม่เลื่อมใสจะพูดกับผู้ที่มีศรัทธาเลื่อมใสอย่างนั้นหรือไม่". “ต้องพูดแน่พระพุทธเจ้าข้า" “เกวัฏฏะ เราเล็งเห็นโทษในอิทธิปาฏิหาริย์อย่างนี้จึง**อึดอัด** ระอา รังเกียจด้วยอิทธิปาฏิหาริย์.

อฏฺฏียามีติ อฏฺโฏ ปีฬิโต วิย โหมิ.

(ที.อฏ. ๑/๓๒๒)

บทว่า **อฏฺฏียามิ** (ย่อมอึดอัด) คือเราเป็นเหมือนถูกบีบคั้น ได้แก่ ถูกเบียดเบียน.

ดู สํ.๑/๑๓๒, สํ.อฏ.๑/๑๗๖,เปต.๑๓๔, เปต.อฏ. ๔๕, อ. ๑/๑๑๓, อ. ๓/๑๘๓, อ.อฏ.๓/๒๖๓

อฏฺฏียนฺต (ติ)

[อฏฺฏ+อีย+อนฺต, อฏฺฏ+ย+อี+อนฺต]

(๑) ทำ[ตน]เหมือนถูกเบียดเบียนอยู่, อึดอัดอยู่, กังวลอยู่.

(๒) ถูกเบียดเบียน–บีบคั้น, ทำให้ลำบาก.

เต ภิกฺขู (อสุภภาวนานุโยคมนุยุตฺตา) สเกน กาเยน **อฏฺฏียนฺตา** หรายนฺตา ชิคุจฺฉนฺตา อตฺตนาปิ อตฺตานํ ชีวิตา โวโรเปนฺติ, อญฺญมญฺญมฺปิ ชีวิตา โวโรเปนฺติ. (วิ. ๑/๘๖)

ภิกษ[ผู้เจริญอสุภกรรมฐาน]เหล่านั้น[เกิดความรู้สึก]**อึดอัดอยู่** เบื่อหน่าย รังเกียจด้วยกายของตนจึงฆ่าตัวตายเองบ้าง ใช้กันและกันให้ฆ่ากันเองบ้าง.

อฏฺฏียมาน (ติ)

[อฏฺฏ+อีย+มาน, อฏฺฏ+ย+อี+มาน]

(๑) ทำ[ตน]เหมือนถูกเบียดเบียน – บีบคั้น, อึดอัดอยู่, กังวล, ลำบาก, เบื่อหน่าย.

(๒) อัน…ทำให้อึดอัด, อัน...ทำให้ลำบาก, ถูกเบียดเบียน – บีบคั้น, รบกวน.

อถ วา ปน อุกฺกณฺจิโต อนภิรโต สามญฺญา จวิตุกาโม ภิกฺขุภาวํ **อฏฺฏียมาโน** หรายมาโน ชิคุจฺฉมาโน คิหิภาวํ ปตฺถยมาโน...'ยทิ ปนาหํ พุทฺธํ ปจฺจกฺเขยฺยนฺติ วทติ วิญฺญาเปติ...เอวมฺปิ ภิกฺขเว ทุพฺพลฺยาวิกมฺมญฺเจว โหติ สิกฺขา จ อปจฺจกฺขาตา. (วิ. ๑/๒๙)

อีกประการหนึ่ง [ภิกษุในธรรมวินัยนี้] กระสันไม่ยินดี ปรารถนาจะสึก **อึดอัดอยู่** เบื่อหน่าย รังเกียจสมณเพศ (อันสมณเพศกระทำให้อึดอัดอยู่) ปรารถนาจะเป็นคฤหัสถ์… บอกให้ผู้อื่นรู้ว่า ก็ถ้าว่า ข้าพเจ้าพึงบอกคืนพระพุทธเจ้า...แม้อย่างนี้ ก็ชื่อว่าเป็นการเปิดเผยความท้อแท้ แต่ไม่เป็นการบอกคืนสิกขา.

ภิกฺขุภาวนฺติ ภิกฺขุภาเวน. กรณตฺเถ อุปโยควจนํ. "กณฺเจ อาสตฺเตน อฏฺฏียมานาติอาทีสุ ปน ยถาลกฺขณํ กรณวจเนเนว วุตฺตํ.

อฏฺฏียมาโนติ อฏฺฏึ ปีฬิตํ ทุกฺขิตํ วิย อตฺตานํ อาจรมาโน เตน วา ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กริยมาโน ปีฬิยมาโนติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๑๑)

บทว่า **ภิกฺขุภาวํ** คือ ด้วยสมณเพศ. บทนี้ลงทุติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ. ส่วนลักษณะที่สมควร พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยตติยาวิภัตติทีเดียว ในคำว่า พึงอึดอัด (สะอิดสะเอียน) ด้วยซากศพอันคล้องไว้ที่คอ ดังนี้เป็นต้น.

บทว่า **อฏฺฏียมาโน** (อึดอัดอยู่) ความว่า ประพฤติตนเหมือนอึดอัด (ระอา) คือ ถูกบีบคั้น ถึงความลำบาก. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า

อันสมณเพศนั้นรบกวนอยู่ คือ ทำให้อึดอัดอยู่ ได้แก่ บีบคั้นอยู่.

[ในที่นี้บทว่า **อฏฺฏิยมาโน** (กระทำให้อึดอัดอยู่) ลง อีย ปัจจัยในอรรถการกระทำอันเป็นอรรถของ กร ธาตุหลัง อฏฺฏ ศัพท์ซึ่งเป็นนามธาตุด้วยสูตร (โมค.๕/๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ.พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า เตน ภิกฺขุภาเวน อฏฺโฏ กริยมาโน ปีฬิยมาโน โดยใช้อวุตตกัตตาบทคือ ภิกฺขุภาเวน ขยายเพื่อแสดงว่า บทว่า อฏฺฏิยมาโน เป็นกัมมสาธนะโดยวิเคราะห์ว่า อฏฺโฏ กรียเตติ อฏฺฏิยมาโน (ชื่อว่า อัฏฏิยมานะ เพราะอรรถว่ากระทำให้อึดอัดอยู่)]

อฏฺฏิยมาโนติ เอตฺถ อฏฺฏมิว อตฺตานมาจรติ อฏฺฏิยตีติ อฏฺฏิยสทฺทสฺส อนฺโตคธอุปมานภูตกมฺมตฺตา อุปเมยฺยภูเตน อตฺตนาว สกมฺมกตฺตํ, น ภิกฺขุภาเวนาติ อาห “ภิกฺขุภาวนฺติ ภิกฺขุภาเวนาติ. น หิ โส ภิกฺขุภาวํ อฏฺฏมิว อาจรติ, กิญฺจรหิ อตฺตานํ ตสฺมา ภิกฺขุภาเวน กรณภูเตน อตฺตานํ อฏฺฏิยมาโนติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพติ อาห “กรณตฺเถ อุปโยควจนนฺติ. กณฺเจ อาสตฺเตน อฏฺฏิเยยฺยาติ เอตฺถ ปน กรณตฺเถเยว กรณวจนนฺติ อาห “ยถาลกฺขณํ กรณวจเนเนว วุตฺตนฺติ. กตฺตุอตฺเถ วา อุปโยควจนํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อาห “เตน วา ภิกฺขุภาเวนาติอาทิ, เตน กตฺตุภูเตน ภิกฺขุภาเวนาติ อตฺโถ. อิมสฺมึ ปนตฺเถ อฏฺฏึ กโรตีติ อฏฺฏิยตีติ อฏฺฏิยสทฺทํ นิปฺผาเทตฺวา ตโต กมฺมนิ มานสทฺเท กเต “อฏฺฏิยมาโนติ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา. เตเนวาห “อฏฺโฏ กริยมาโน ปีฬิยมาโนติ. (สารตฺถ.๒/๖๕-๖)

ในบทว่า **อฏฺฏิยมาโน** มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้:- **อฏฺฏิย** ศัพท์เป็นสกัมมกะ (เรียกหากรรม) ก็ด้วยตนเองนั่นแหละซึ่งเป็นตัวอุปไมย เพราะมีกรรมซึ่งเป็นอุปมาอยู่ภายใน มีอรรถวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อฏฺฏิยติ เพราะอรรถว่า ย่อมประพฤติซึ่งตนเหมือนอึดอัดอยู่. ไม่ใช่ด้วยสมณเพศ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า ภิกฺขุภาวํ ความเท่ากับ ภิกฺขุภาเวน (ด้วยความเป็นภิกษุ/สมณเพศ). จริงอย่างนั้น ภิกษุนั้นย่อมประพฤติซึ่งความเป็นภิกษุ (สมณเพศ) เหมือนดังอึดอัดอยู่ก็หามิได้ โดยที่แท้ย่อมประพฤติซึ่งตนเหมือนดังอึดอัดอยู่ เพราะเหตุนั้น พึงเห็นความในคำนั้นอย่างนี้ว่า อึดอัดตนอยู่ด้วยความเป็นภิกษุ (สมณเพศ) อันเป็นกรณะ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า ภิกฺขุภาวํ เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถตติยาวิภัตติ. ส่วนในคำว่า กณฺเจ อาสตฺเตน อฏฺฏิเยยฺย (พึงอึดอัดด้วยซากศพอันคล้องที่คอ) นี้ตติยาวิภัตติ ก็ลงในอรรถตติยาวิภัตตินั่นเองฉะนั้น จึงกล่าวว่า ส่วนลักษณะที่สมควร พระผู้มีพระภาคตรัสด้วยตติยาวิภัตติทีเดียว. อีกอย่างหนึ่ง พึงเห็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถกัตตา ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เตน วา ภิกฺขุภาเวน (อธิบายว่า อันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่) เป็นต้น. ความก็เท่า

กับว่าผู้อันสมณเพศนั้นซึ่งเป็นกัตตากระทำให้อึดอัดอยู่. ก็ในอรรถนี้เมื่อยัง **อฏฺฏีย** ศัพท์ให้สำเร็จ[ด้วยรูปวิเคราะห์]ว่า ชื่อว่าอฏฺฏียติ เพราะอรรถว่ากระทำให้อึดอัดอยู่ จากนั้นลง มาน ปัจจัยในอรรถกรรมสำเร็จรูปว่า **อฏฺฏียมาโน** เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อันสมณเพศนั้นกระทำให้อึดอัดอยู่ ได้แก่ บีบคั้นอยู่]

ดู สำ.๓/๒๗๙, สำ.อฏ.๓/๒๙๙, อุทาน.๑๐๓, อุทาน.อฏ.๑๕๖, ปฏิสำ.๑๕๙, ปฏิสำ.อฏ.๒/๖๔

อฏฺฏียิตพฺพ (ติ)

[อฏฺฏ + อีย + ตพฺพ]

พึงเบื่อหน่าย, อึดอัด, ถูกเบียดเบียน - บีบคั้น, พัน - พันไป.

เอวรูปํ ปน เต ราหุล มโนกมฺมํ **อฏฺฏียิตพฺพ**ํ หรายิตพฺพ ชิคุจฺฉิตพฺพ.

อฏฺฏียิตฺวา หรายิตฺวา ชิคุจฺฉิตฺวา อายตึ สำวรำ อาปชฺชิตพฺพ. (ม. ๒/๘๒)

ดูก่อนราหุล ก็เธอ**พึงเบื่อหน่าย** ระอา รังเกียจมโนกรรมเห็นปานนี้. ครั้นเธอเบื่อหน่าย ระอา รังเกียจแล้ว พึงถึงความสำรวมต่อไป.

อฏฺฏียิตพฺพนฺติ อฏฺเฏน ปีฬิเตน ภวิตพฺพ.

(ม.อฏ. ๓/๙๐)

บทว่า **อฏฺฏียิตพฺพ**ำ (พึงเบื่อหน่าย) ได้แก่ พึงอึดอัด คือ ถูกเบียดเบียน.

อฏฺฏียิตุ (กฺริ/วิ)

[อฏฺฏ + อีย + ตุ]

เพื่อเบื่อหน่าย, อึดอัด, ถูกเบียดเบียน - บีบคั้น, พัน - พันไป.

อฏฺฏียิตุกาม (ติ)

[อฏฺฏียิตุ + กมุ + ณ]

ปรารถนาจะพันไป, ปรารถนาจะเบียดเบียน บีบคั้น, ปรารถนาจะเบื่อหน่าย.

[มิทฺธี ยทา โหติ มหคฺฆโส จ
นิทฺทายิตา สมฺปริวตฺตสายี
มหาวราโหว นิวาปปุฏฺโจ
ปุนปฺปุนำ คพฺภมุเปติ มนฺโทติ. (ธมฺม.อฏ. สตฺตโม ภาโค)]

อิธ ภควโต โก อธิปฺปาโย.

เย ชรามรเณน **อฏฺฏียิตุกามา** ภวิสฺสนฺติ, เต ภวิสฺสนฺติ โภชเน มตฺตญฺญุโน อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารา ปุพฺพรตฺตาปรตฺตำ ชาครียานุโยคมนุยุตฺตา วิปสฺสกา กุสเลสุ ธมฺเมสุ สการวา จ สพฺรหฺมจารีสุ เถเรสุ นเวสุ มชฺฌิเมสูติ อยำ เอตฺถ ภควโต อธิปฺปาโย. (เนตฺติ. ๓๐)

[เมื่อใดบุคคลเป็นผู้บริโภคมาก มักง่วงซึมนอนหลับ พลิกกลับไปมา เหมือนสุกรใหญ่ที่ปรนปรือด้วยเหยื่อ เมื่อนั้น บุคคลนั้น ผู้เป็นคนเขลา ย่อมเข้าห้องนอนบ่อย ๆ]

ถามว่า:อะไรเป็นความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้. ตอบว่า:ความมุ่งหมายของพระผู้มีพระภาคในคาถานี้ คือ ชนเหล่าใด **ปรารถนาจะพันไป**จากชรา และมรณะ

ชนเหล่านั้น จักเป็น ผู้รู้จักประมาณในการบริโภค สำรวมทวารในอินทรีย์หมั่นประกอบความเพียรเป็นเครื่องตื่นอยู่ตลอดราตรีเบื้องต้น และราตรีเบื้องปลาย เป็นผู้หยั่งเห็นกุศลธรรมทั้งหลาย และมีความเคารพในพรหมจรรย์ คือ ในพระเถระ[มีพรรษา ๑๐ ขึ้นไป] พระนวกะ [มีพรรษา ๑ - ๔] และพระมัชฌิมะ [มีพรรษา ๕ - ๙]

อฏฺฏียิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อฏฺฏ + อีย + ตฺวา]

เบื่อหน่ายแล้ว, อึดอัด, ถูกเบียดเบียน - บีบคั้น, พ้น - พ้นไป.

อฏฺฏียิตฺวา หรายิตฺวา ชิคุจฺฉิตฺวา อายตึ สำวรำ อาปชฺชิตพฺพำ. (ม. ๒/๘๒)

[ดูก่อนราหุล ก็เธอพึงเบื่อหน่าย ระอา รังเกียจมโนกรรมเห็นปานนี้] ครั้นเธอ**เบื่อหน่าย ระอา** รังเกียจแล้ว พึงถึงความสำรวมต่อไป.

อฏฺจำส (ติ)

[อฏฺจ + อำส] มีแปดเหลี่ยม.

เสยฺยถาปิ อุทายิ มณิ เวฬุริโย สุโภ ชาติมา **อฏฺจำโส** สุปริกมฺมกโต อจฺโฉ วิปฺปสนฺโน สพฺพาการสมฺปนฺโน. ตตฺริทำ สุตฺตำ อาวุตำ นีลำ วา ปีตำ วา โลหิตำ วา โอทาตำ วา ปณฺฑุสุตฺตำ วา. ตเมนำ จกฺขุมา ปุริโส หตฺเถ กริตฺวา ปจฺจเวกฺเขยฺย อยำ โข มณิ เวฬุริโย สุโภ...นีลำ วา ปีตำ วา โลหิตำ วา โอทาตำ วา ปณฺฑุสุตฺตำ วาติ. (ที. ๑/๗๒)

อุทายี เปรียบเหมือนแก้วไพฑูรย์อันงาม เกิดเองอย่างบริสุทธิ์ **แปดเหลี่ยม** นายช่างเจียระไนดีแล้ว สุกใสแวววาว สมส่วนทุกอย่าง มีเส้นด้ายเขียวเหลืองแดงขาวหรือนวล ร้อยอยู่ในนั้น บุรุษมีจักษุจะพึงหยิบแก้วไพฑูรย์นั้น วางไว้ในมือแล้ว พิจารณาเห็นว่า แก้วไพฑูรย์นี้งาม...มีเส้นด้ายเขียว เหลือง แดง ขาว หรือนวลร้อยอยู่ในแก้วไพฑูรย์นั้นฉันใด [เราได้บอกปฏิปทาแก่เหล่าสาวกฉันนั้น]

ดู อภิ.ธ. ๑๖๓, อภิ.วิ.๗๒, ชา./๒/๒๐๓,๒๒๓, วิมาน.๑๐๕, มิลินฺท.๒๗๓

อฏฺจ[๑] (ติ)

[ศัพท์สังขยา. (อษฺฏนฺ, อษฺฏ, สำ) ใน สันสกฤต มีการทีฆะ อ เป็น อา ดูปา. ๖/๑, ๑๗๒, ๖/๓,๔๖, ๑๒๕, ๑๒๗, ๗//๑, ๒๑, ๗//๒๑, ๘๔ ใน บาลีมีการทีฆะ อ เป็น อา ด้วย ดู อฏฺฐปท, อฏฺฐานวุติ, อฏฺฐาปท, อฏฺฐารส, อฏฺฐาหิ]

แปด, **แปดอย่าง**, **แปดอัน**, **แปดใบ**.

เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ กุกฺกุฏิยา อณฺฑานิ **อฏฺจ** วา ทส วา ทฺวาทส วา. ตานสฺสุ กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ สมฺมา ปริเสทิตานิ สมฺมา ปริภาวิตานิ. โย นุ โข เตสำ กุกฺกุฏจฺฉาปกานำ ปฐมตรำ ปาทนขสิขาย วา มุขตุณฺฑเกน วา อณฺฑโกสำ ปทาเลตฺวา โสตฺถินา อภินิพฺภิชฺเชยฺย, กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย "เชฏฺโจ วา กนิฏฺโจ วาติ. "เชฏฺโจติสฺส โภ โคตม วจนีโย. โส หิ เนสำ เชฏฺโจ โหตีติ. (วิ. ๑/๔)

ดูก่อนพราหมณ์ ไข่ **๘ ฟอง** ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟองที่แม่ไก่กกหรือฟักดีแล้ว ลูกไก่ตัวที่ใช้เล็บหรือจะงอยปาก ทำลายกระเปาะไข่ออกมาได้ก่อน ควรเรียกมันว่าเป็นตัวพี่หรือตัวน้อง". ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ควรเรียกว่า ตัวพี่ เพราะมันแก่กว่าเขา[เช่นเดียวกันนั่นแหละ พราหมณ์ ในขณะที่หมู่สัตว์ถูกกระเปาะไข่คืออวิชชาห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชาผู้เดียวเท่านั้น สำเร็จอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม จึงเป็นพี่ใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก]

ดู วิ.๑/๒๙๕, ๓/๔๐๖, ๔/๔๔๔, ที.๑/๕๐

อฏฺจ[๒] (ปุ)

[อร (คมเน) + ถ]

สภาพ, ประโยชน์, เนื้อความ, ความหมาย.

อฏฺจ = อร ธาตุ (คมเน) + ถ ปัจจัย แปลง ร เป็น ต = ตฺถ แปลง ตฺถ เป็น ฏฺจ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๐๗) ว่า ตฺถานำ ฏฺจยุคำ (แปลง ตฺถ เป็น ฏฺจ คู่หนึ่ง) เหมือนคำว่า อฏฺจกถา = อตฺถกถา, ปีพนฏฺโจ = ปีพนตฺโถ, สงฺขตฏฺโจ = สงฺขตตฺโถ. นอกจากนั้น อตฺถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า สภาว (สภาพ, ความเป็น) ดังคัมภีร์ฎีกากล่าวว่า เกนฏฺเจนาติ เกน สภาเวน. สภาโว หิ ญาเณน ยาถาวโต อรณียโต ญาตพฺพโต อตฺโถติ วุจฺจติ. โส เอว ตฺถ-การสฺส ฏฺจ-การำ กตฺวา "อฏฺโจติ วุตฺโต. (ที.ฎี. ๒.๑๔๕) คำว่า เกนฏฺเฐน แปลว่า เพราะเป็นคัมภีร์อะไร โดยแท้จริงแล้ว สภาพเรียกว่า อตฺถ เพราะเป็นสิ่งที่ควรรู้ด้วยปัญญาตามความเป็นจริง อตฺโถ ศัพท์นั้นนั่นแหละ กล่าวว่า อฏฺโจ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฏฺจ อักษร]

ปรมสฺส ฌานสฺส สมฺปหำสนา ปริโยสานำ. ปริโยสานสฺส กติ ลกฺขณานิ? ปริโยสานสฺส จตฺตาริ ลกฺขณานิ. ตตฺถ ชาตานำ ธมฺมานำ อนติวตฺตน**ฏฺเจน** สมฺปหำสนา, อินฺทฺริยานำ เอกรสฏฺเจน สมฺปหำสนา, ตทุปควิริยวาหนฏฺเจน สมฺปหำสนา, อาเสวนฏฺเจน สมฺปหำสนา.

(ปฏิสำ. ๓๐)

ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ที่สุดมีลักษณะ เท่าไร. มีลักษณะ ๔ ประการ ได้แก่ ความร่าเริง เพราะ**ความหมาย**ว่าธรรมทั้งหลายที่เกิดในปฐมฌานนั้น ไม่ล่วงเลยกัน, ความร่าเริงเพราะความหมายว่าอินทรีย์ทั้งหลายมีรสเป็นอย่างเดียวกัน, ความร่าเริงเพราะความหมายว่านำความเพียรที่สมควรแก่ธรรมนั้นเข้าไป, ความร่าเริง เพราะความหมายว่าปฏิบัติเนือง ๆ[ความร่าเริงเป็นที่สุดแห่งปฐมฌาน ปฐมฌานมีลักษณะ ๔ ประการนี้ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่าปฐมฌานมีความงามในที่สุดและถึงพร้อมด้วยลักษณะ]

อฏฺจอกฺขร (ปุ/น)

[อฏฺจ + อกฺขร]

(๑) อักษร ๘ ตัว.

(๒) (ติ) มีอักษร ๘ ตัว, มี ๘ อักษร.

จตุอกฺขเรหิ วา **อฏฺฐอกฺขเรหิ** วา โสฬสอกฺขเรหิ วา ปเทหิ ยุตฺตาย คาถาย อตฺถํ วตฺตุํ สกฺโกติ. (ม.อฏ. ๑/๓๕๘)

ตถาคต ย่อมสามารถกล่าวเนื้อความด้วยคาถาที่ประกอบด้วยบทที่มี ๔ อักษรบ้าง **มี ๘ อักษร**บ้าง มี ๑๖ อักษรบ้าง.

ดู อฏฺฐกฺขร

อฏฺฐอริยปุคฺคล (ปุ)

[อฏฺฐ + อริยปุคฺคล]

พระอริยบุคคล ๘ (จำพวก).

อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูห (ปุ)

[อฏฺฐอริยปุคฺคล + สมูห]

หมู่หรือประชุมแห่งพระอริยบุคคล ๘, กลุ่มพระอริยบุคคล ๘.

ทิฏฺฐิสีลสงฺฆาเตน สหโตติ สงฺโฆ. โส อตฺถโต **อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูโห**. (อิติวุตฺ.อฏ. ๒๑๓)

ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะอรรถว่าประกอบด้วยความเสมอกันด้วยศีลและทิฏฐิ. พระสงฆ์นั้นโดยเนื้อความ ได้แก่ **กลุ่มพระอริยบุคคล ๘** (จำพวก)

สงฺโฆติ อิมินา ปน ปเทน กิญฺจาปิ อวิเสสโต ปุคฺคลสมูโห วุตฺโต, อถ โข โส ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆ, สมฺมุติสงฺโฆ จาติ ทุวิโธ โหติ. ตตฺถ ทกฺขิเณยฺยสงฺโฆติ **อฏฺฐอริยปุคฺคลสมูโห** วุจฺจติ. สมฺมุติสงฺโฆติ อวิเสเสน ภิกฺขุสมูโห.

(กงฺขา. ๘๕)

อนึ่ง พระพุทธองคตรัสถึงกลุ่มบุคคล โดยสามัญทั่วไปด้วยบทว่า สงฺโฆ (สงฆ์) นี้ก็จริง แต่สงฆ์นั้นจำแนกเป็น ๒ คือ ทักขิไณยสงฆ์ (สงฆ์ผู้ควรแก่ทักษิณา) คือ**กลุ่มพระอริยบุคคล ๘** สมมุติสงฆ์ (สงฆ์โดยสมมติ) คือ หมู่ภิกษุโดยทั่วไป [หมายถึงพระภิกษุผู้ได้รับการอุปสมบทตามวินัยกรรมซึ่งอาจจะเป็นปุถุชนหรือพระอริยบุคคลก็ได้]

อฏฺฐอุสภ (น)

[อฏฺฐ + อุสภ]

(๑) แปดอุสภะ, *(มาตราวัด ๘ อุสภะ = ๑,๑๒๐ ศอก)* ดู อุสภ

(๒) โค ๘ ตัว

อฏฺฐอุสภคามี (ติ)

[อฏฺฐอุสภ + คมุ + ณี]

มีปกติไปได้ ๘ อุสภะ, ทะลุ – ผ่าน ๘ อุสภะ.

ลหุเกน อสเนนาติ อนฺโต สุสิรํ กตฺวา ตูลาทีนิ ปูเรตฺวา กตลาขาปริกมฺเมน สลฺลหุกกณฺเฑน. เอวํ กตญฺหิ เอกอุสภคามี เทฺว อุสภานิ คจฺฉติ, **อฏฺฐอุสภคามี** โสฬสอุสภานิ คจฺฉติ.

(ม.อฏ. ๑/๓๕๗)

สองบทว่า **ลหุเกน อสเนน** (ด้วยลูกศรขนาดเบา) คือ ด้วยลูกศรขนาดเบาซึ่งมีบริกรรมด้วยครั่งที่ทำร่องไว้ภายในใส่น้ำมันเป็นต้นไว้เต็ม. ก็ลูกศรที่ทำอย่างนี้ย่อมผ่านโคอุสภะ ๑ ตัว ทะลุโคอุสภะ ๒ ตัวไปได้, **ผ่านโคอุสภะ ๘ ตัว** ทะลุโคอุสภะ ๑๖ ตัวไปได้.

อฏฺฐอุสภวิตฺถต (ติ)

[อฏฺฐอุสภ + วิตฺถต] กว้าง ๘ อุสภะ.

ตโต ปุตฺตานํ วสนฏฺฐานํ สตฺถารํ เปเสตุํ **อฏฺฐอุสภวิตฺถตํ** มคฺคํ อลงฺการาเปสิ.

(สํ.อฏ. ๓/๘)

ต่อแต่นั้น พระราชามหินทะรับสั่งให้ตกแต่งทาง**กว้าง ๘ อุสภะ** เพื่อส่งพระบรมศาสดาไปยังที่อยู่ของพระโอรสทั้งหลาย.

อฏฺฐก[๑] (น)

[อฏฺฐ + กณ]

หมวด ๘, ๘ มุม, ๘ ชนิด, ๘ ประเภท.

กติ **อฏฺฐกา** วุตฺตา
พุทฺเธนาทิจฺจพนฺธุนา
วินยํ ปฏิชานนฺตสฺส
วินยานิ สุโณม เต. (วิ. ๕/๓๗๐)

หมวด ๘ อันพระพุทธเจ้าผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ตรัสไว้เท่าไร พวกข้าพเจ้าขอฟังวินัยของท่านผู้รู้แจ้งพระวินัย.

อฏฺฐก[๒] (ปุ)

[อฏฺฐ + กณ. (สํ. อษฺฏนฺก)]

(๑) ฤาษีอัฏฐกะ (ฤาษีรูปหนึ่งในจำนวนฤาษีผู้แต่งคัมภีร์พระเวท).

อฏฺฐโก วามโก วามเทโว เวสฺสามิตฺโต ยม-ตคฺคิ องฺคีรโส ภารทฺวาโช วาเสฏฺโฐ กสฺสโป ภคุ. (วิ.๓/๓๔๓, ที.๑/๙๗, ม.๒/๓๘๑)

[ฤาษี ๑๐ ท่าน คือ] **ฤาษีอัฏฐกะ** ฤาษีวามกะ ฤาษีวามเทวะ ฤาษีเวสสามิตร ฤาษียมตัคคิ ฤาษีอังคีรส ฤาษีภารัทวาชะ ฤาษีวาเสฏฐะ ฤาษีกัสสปะ ฤาษีภคุ.

[ฤาษี ๑๐ ท่านนี้ เกิดในยุคของพระพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ และเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิได้ทิพพจักขุญาณ พราหมณ์เหล่านั้นตรวจดูเรื่องที่เหล่าสัตว์มีกรรมเป็นของตนเป็นต้นด้วยยถากัมมูปคญาณอันเป็นส่วนประกอบของทิพยจักษุ และวิธีสาธยายพระเวทของพราหมณ์ในกัปที่ล่วงมาแล้ว จึงแต่งพระเวทโดยเทียบเคียงกับพระดำรัส ที่อิงวัฏฏะของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่แนะนำให้ฆ่าสัตว์อื่น ส่วนพวกพราหมณ์ต่อๆ มาที่เกิดในรัชสมัยพระเจ้าโอกกากราชเป็นต้น เพิ่มการฆ่าสัตว์เป็นต้นเข้าไป แยกพระเวทเป็น ๓ ทำให้ขัดแย้งกับพระพุทธพจน์]

(๒) อัฏฐกพุทธะ, พระปัจเจกพุทธเจ้าทรงพระนามว่าอัฏฐกะ.

เทฺว ชาลิโน มุนิโน **อฏฺฐโก** จ
อถ โกสลฺโล พุทฺโธ อโถ สุพาหุ
อุปเนมิโส เนมิโส สนฺตจิตฺโต
สจฺโจ ตโถ วิรโช ปณฺฑิโต จ. (ม. ๓/๑๑๔)

พระมุนีชื่อชาลีมี ๒ องค์ และ**อัฏฐกพุทธะ** ๑ โกสัลลพุทธะ ๑ อถพุทธะ ๑ สุพาหุพุทธะ ๑ อุปเนมิสพุทธะ ๑ เนมิสพุทธะ ๑ สันต-จิตตพุทธะ ๑ สัจจพุทธะ ๑ ตถพุทธะ ๑ วิรชพุทธะ ๑.

ดู อป.อฏ. ๑/๑๔๓

(๓) พระราชานามว่า อัฏฐกะ เป็นพระราชาองค์หนึ่งใน ๓ องค์ที่เข้าถามปัญหากับอาจารย์สรภังคะว่า ทัณฑกีราชาผู้ประทุษร้ายฤาษีกัสสวัจฉะ ภายหลังจากที่ได้เสียประเทศให้ข้าศึกสวรรคตแล้วจะไปสู่ภูมิไหน.(ชา.อฏ. ๕/๑๔๒)

(๔) พระราชนามว่าอัฏฐกะ พระราชาพระองค์นี้ทรงมีพระราชศรัทธา และเคารพในสมณพราหมณ์และทรงประพฤติธรรม หลังจากสวรรคตแล้วเสด็จสู่สวรรค์

(ชา. ๒/๒๗๓, ชา.อฏ. ๕/๑๔๔-๕)

อฏฺฐกอุทฺเทส (ปุ)

[อฏฺฐก + อุทฺเทส]

พระบาลีอันแสดงหมวดธรรมย่อ ๘ อย่าง (ชนิด, คน). (อภิ.ปุ.๑๑๓)

อฏฺฐกณฺณ (ปุ)

[อฏฺฐ + กณฺณ]

การปรึกษากัน ๘ หู, รู้กันเป็น ๘ หู, การปรึกษากัน ๔ คน (ก็คงเป็น ๘ หู).

เกวฏฺฏ ตฺวํ จตุกฺกณฺณมนฺโตติ มญฺญสิ, อิทาเนว ฉกฺกณฺโณ ชาโต, ปุน **อฏฺฐกณฺโณ** ภวิตฺวา อเนกสตกณฺโณปิ ภวิสฺสติ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๓๗)

(สุวโปตกได้สดับแผนการณ์ทั้งหมด พลางกล่าวว่า) ดูก่อนเกวัฏ ท่านสำคัญว่า แผนการณ์ของท่านรู้กันเพียง ๔ หูหรือ, บัดนี้รู้กันเป็น ๖ หูแล้ว จักรู้กันเป็น ๘ หูอีก แล้วจักรู้กันหลายร้อยหูทีเดียว.

อฏฺฐกถา (ถี)

[อตฺถ + กถ + อ]

อตฺโถ กถียติ เอตายาติ อตฺถกถา, สาเอว **อฏฺฐกถา**, ตฺถการสฺส **ฏฺฐ**การํ กตฺวา, ยถา ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโจติ. (ที.ฏี.๑/๑๖, สํ.ฏี.๑/๑๖)

ชื่อว่า อตฺถกถา เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องอันบุคคลกล่าวเนื้อความ, อตฺถกถา นั้นนั่นแหละ เป็น **อฏฺฐกถา** เพราะแปลง ตฺถ อักษร เป็น **ฏฺฐ** อักษร เหมือนอย่างในคำว่า ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโจ (ทุกข์มีสภาพบีบคั้น) เป็นต้น (แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติ-ปกรณ์ (สูตร ๑๐๗) ว่า ตฺถานำ ฏฺฐยุคำ (แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ คู่หนึ่ง). ดู สี.ฏี.ใหม่.๑/๒๘

กถาอันเป็นลำดับแห่งการพรรณนาเนื้อความ, กถาอันเป็นลำดับแห่งการพรรณนาเนื้อความอันเป็นนิทานและวัตถุตามศัพท์, เนื้อความ, บท, กถาอันเป็นลำดับแห่งการพรรณนาความพระบาลี, พรรณนาแห่งบาลี, การอธิบายความ, ชื่อคัมภีร์ที่แก้ความพระบาลี, อรรถกถา.

ปจมสงฺคีติยำ ยา **อฏฺฐกถา** สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรมานกาเลปิ **อฏฺฐกถา** สัวิชฺชติ.

(อนุฏี. ๑/๑๑)

อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ **อรรถกถา**ที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคทรงพระชนม์อยู่.

อรรถกถา ๒ ประเภท

(๑) *พุทธสังวัณณิตอรรถกถา* คืออรรถกถาที่พระพุทธองค์ ทรงอธิบายหลักธรรมที่เข้าใจยากให้กระจ่างชัดด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกว่าปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือ แบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อ ๆ กันมาในรูปของการสังคายนาเป็นต้น (ดู ม.อฏ. ๓/๖๙)

สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว หิ ติณฺณมฺปิ ปิฏกานํ อตฺถสวณฺณนากฺกโม ภาสิโต ยา ปกิณฺณก-เทสนาติ วุจฺจติ. (ที.ฏี. ๑/๑๕)

แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั่นเอง ได้ตรัสลำดับแห่งการอธิบายความพระไตรปิฎกทั้งสาม ที่เรียกว่า ปกิณณกเทศนา.

ดู ม.ฏี. ๑/๑๕, สํ.ฏี. ๑/๑๕, อ.ฏี. ๑/๑๘

(๒) *อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือสาวกสังวัณณิตอรรถกถา* คือ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่า อนุพุทธะ อธิบายไว้โดยการอธิบายความ และอธิบายคุณและ โดยการสังคายนาเป็นต้น.

ดู พุทธานุพุทธสวัณณิต

ดู ที.อฏ.๑/๑, ม.อฏ.๑/๑, สํ.อฏ.๑/๑

อรรถกถาทั้ง ๒ นั้น จำแนกตามยุคและภาษาตามที่โบราณาจารย์ได้กำหนดไว้ดังนี้

แบ่งตามยุคได้ ๒ ประเภท คือ

(๑) **โปราณอรรถกถา**,

(ปุพพอรรถกถา, อรรถกถาเก่า)

ก. หมายถึงพุทธสังวัณณิตอรรถกถา กับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพระพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนาถึง ๓ ครั้ง ซึ่งต่อมาพระมหามหินทเถระผู้เป็นพระโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราชได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีป มาเผยแผ่ที่เกาะสิงหลหรือประเทศศรีลังกา ภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหล ได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนศาสนาจากลัทธินิกายอื่น (ดู สารตถ. ๑/๒๔)

ข. หมายถึงมหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถาหรือที่นิยมเรียกกันว่า สีหลอรรถกถา ซึ่งได้รับการแปลไว้เป็นภาษาสิงหลในภายหลัง

(ดู จริยา.อฏ.๒, อุทาน.อฏ. จริยา.อฏ.๓๒๗ อุทาน. อฏ. ๓๙๓. สารตฺถ.๑/๑๗,๑๙, ๒๓, วิมติ.๑/๕-๖. วชิร.๑๗)

(๒) **อภินวอรรถกถา** (สังคหอรรถกถา, อรรถกถาใหม่).

อรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์แต่งไว้ และอรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์ปริวรรตจากมหาอรรถกถาและมูลอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหลเป็นภาษามคธ อันสมควรแก่นัยแห่งพระบาลีอันไม่มีโทษเป็นที่ชื่นชมใจ ทั้งไม่ขัดแย้งกับสำนักของพระมหาเถระฝ่ายมหาวิหารผู้มีวินิจฉัยอันลึกซึ้ง แสดงวงศ์ของพระมหาเถระ อันมีพระมหากัสสปเป็นต้น ด้วยรัศมีแห่งปัญญา เพื่อชวนให้เกิดความเลื่อมใสของสัตบุรุษทั้งหลาย

และเพื่อความดำรงมั่นตลอดกาลอันเป็นนิรันดรแห่งพระพุทธศาสนา.

ดู ที.อฏ. ๑/๒, ม.อฏ. ๑/๑-๒, สํ.อฏ. ๑/๒

แบ่งตามภาษาได้ดังนี้:-

(๑) มคธอรรถกถา (อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ/ภาษาบาลี)

ก. อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหินทเถระ นำมาสู่ประเทศศรีลังกาภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓.

ดู สารตฺถ. ๓/๖, วชิร.๒๙๑

ข. อรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์, พระพุทธทัตตะ, พระธรรมปาละ, พระอุปเสนะ, พระมหานามะเป็นต้น แปลจากภาษาสิงหลสู่ภาษามคธอีกครั้งหนึ่ง.

ดู มหา.วํ. ๓๗, ๒๔๔

(๒) สีหลอรรถกถา (อรรถกถาสิงหล) ได้แก่

ก. **มูลอรรถกถา**

นำมาจากชมพูทวีป โดยพระมหามหินทเถระและพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเหลี่ยงการกลืนศาสนาจากลัทธินิกายอื่น และเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชนชาวสิงหล.

ดู ที.อฏ.๑/๑, ม.อฏ.๑/๑, สํ.อฏ.๑/๑

ข. **มหาอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์ได้ถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรถกถา.

ค. **มหาปัจจรีอรรถกถา**

อรรถกถาที่รจนาบนแพ (ปจฺจรี = แพ)

ฆ. **กุรุนทีอรรถกถา**

อรรถกถาที่รจนาที่กุรุนทีวัลลีวิหาร.

ง. **อันธกอรรถกถา**

อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษาเตลคูในแคว้นอันธกะ ซึ่งอยู่ทางอินเดียตอนใต้ใกล้แคว้นทมิฬ เริ่มตั้งแต่บริเวณทิศเหนือของแคว้นมัทราสไปจนถึงทิศตะวันออกของแคว้นติลังคณะ

จ. **สังเขปอรรถกถา**

สันนิษฐานว่าเป็นอรรถกถาย่อความหมายของมหาอรรถกถาและมหาปัจจรี เป็นต้น บางท่านกล่าวว่าอรรถกถานี้ ก็คือจูฬปัจจรีนั่นเองที่ย่อความหมายจากมหาปัจจรี

ฉ. **จูฬปัจจรีอรรถกถา**

คือสังเขปอรรถกถานั่นเอง

ช. **อริยอรรถกถา**

อรรถกถาที่รจนาด้วยภาษาอริยะ.

ฌ. **ปันนวาระ** (อรรถกถา)

อรรถกถาที่ประมวลข้อวินิจฉัยจากมหาอรรถกถา.

ดู วิ.อฏ. ๑/๒, สารตฺถ. ๑/๒๐, วิมติ. ๑/๖

เหตุเกิดอรรถกา

ณ ตำบลโพธิ์คยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย เมื่อประมาณพ.ศ. ๙๐๐ ปีเศษ มีพราหมณ์หนุ่มคนหนึ่งถือกำเนิด

เกิดในสกุลพราหมณ์สกุลหนึ่ง ได้ศึกษาศิลปวิทยามีความรู้ความเชี่ยวชาญในวิชาการหลายแขนง และยังได้ศึกษาเรื่องหลักปรัชญาของลัทธิต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสมัยนั้น จนมีความแตกฉานเชี่ยวชาญผู้หนึ่ง จากนั้นเขาได้ท่องเที่ยวไปตามสำนักเจ้าลัทธิต่าง ๆ เพื่อขอท้าโต้วาทีปรากฏว่าไม่มีเจ้าลัทธิ หรือศาสดาคนใดเอาชนะเขาได้ในทางโต้วาที วันหนึ่ง เขาได้มาท้าพระเรวตเถระสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าโต้วาที ครั้งนี้ปรากฏว่าเขาแพ้พระเถระจึงยอมตัวเป็นศิษย์ และขอบวชเป็นภิกษุในสำนักของพระเรวตะ เพื่อประสงค์จะเรียนพุทธมนต์ พระเถระก็ให้ภิกษุหนุ่มได้ศึกษาพระไตรปิฎก จนมีความรู้แตกฉาน ภิกษุหนุ่มนั้น กาลต่อมาปรากฏชื่อว่า “**พุทธโฆษะ**” เพราะมีชื่อเสียงโด่งดัง ดุจเดียวกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขณะที่จำพรรษาอยู่กับพระเถระผู้อุปัชฌาย์ พระพุทธโฆษาจารย์ ได้ใช้ความอุตสาหะแต่งคัมภีร์ขึ้น ๓ คัมภีร์ คือ (๑) ญาโณทยะ (๒) อัฏฐสาลินี (อรรถาธิบายพระอภิธรรมปิฎกธรรมสังคณี) และ (๓) ปริตตอัฏฐกถา

พระเรวตเถระ ทราบถึงอัธยาสัยของท่านเป็นอย่างดี วันหนึ่งจึงเรียกมาบอกว่า ในชมพูทวีปนี้มีอยู่เฉพาะพระบาลีเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาและอาจริยวาทต่าง ๆ อรรถกถาและอาจริยวาทเหล่านั้น มีปรากฏอยู่ที่เกาะลังกา (ประเทศศรีลังกา) ขอให้ท่านเดินทางไปยังเกาะลังกา ศึกษาอรรถกถาและอาจริยวาททั้งหมด แล้วแปลกลับเป็นภาษามคธนำกลับคืนมายังชมพูทวีป เพราะในกาลต่อไปภายหน้า ภาษามคธจักมีประโยชน์ยิ่งใหญ่ต่อชาวโลก.

พระพุทธโฆษาจารย์ จึงเดินทางไปยังเกาะลังกาตามบัญชาของพระเถระ ในรัชสมัยพระเจ้ามหานาม (พ.ศ.๙๕๓ - ๙๗๔) ได้ศึกษาอรรถกถา และอาจริยาวาททั้งหลายบรรดามีจนหมดสิ้น จากนั้นจึงได้แต่งอภินวอรรถกถา, สังคหอรรถกา มีคัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น (ดู มหาวํส. ๓๗, ๒๑๕, ๒๔๔).

ส่วนอรรรถกถาเดิม ถูกเรียกว่า “**โปราณอรรถกถา**” พระพุทธโฆษาจารย์ได้ยึดถือเป็นหลัก แต่งอรรถกถาขึ้นใหม่โดยตั้งชื่อว่า “**อภินวอรรถกถา**” ส่วนอรรถกถาอันมีอยู่เดิมมีนัยอันพิสดาร ท่านก็ได้รวบรวมอธิบายวินิจฉัยเนื้อความ และเถรวาททั้งหมดขึ้นแต่งใหม่ โดยให้ชื่อว่า “**สังคหอรรถกถา** (อรรถาธิบายประมวลความ)”.

อรรถกถาทั้งหลาย อันท่านธรรมปาลาจารย์ก็ดี ท่านอุปเสนาจารย์ก็ดี เป็นต้น แต่งไว้ก็เรียกชื่อว่า “**อภินวอรรถกถา**” ได้เช่นเดียวกัน.

ปริยายอรรถกถา (คัมภีร์อันสงเคราะห์ในอรรถกถา หรืออรรถกถาโดยอ้อม) มีดังนี้

(๑) **ปกิณฺณกเทสนา**

หมายถึงเทศนาที่กล่าวอธิบายมีอยู่ในสูตรต่าง ๆ (ดู อรรถแห่งอาจริยวาท)

(๒) **อาจริยวาท**

หมายถึง อรรถกถาอันพ้นจากพระบาลี อันพระอรหันต์ผู้ทำสังคายนา ๕๐๐ รูป ตั้งไว้ อันมีวินิจฉัยลงกันสมกันกับพระบาลีโดยอรรถนัยและอนุโลมนัย.

ดู วิ.อฏ. ๑/๑๙๕, สารตฺถ. ๒/๔๕

(๓) **อาจริยวํส**

หมายถึง อรรถกถาท่านพระเถรานุเถรบูรพาจารย์ ได้นำสืบต่อกันมาจำเดิมแต่พระธรรมสังคาหกาจารย์ ทั้งหลาย.

ดู สารตฺถ. ๒/๔๕. ดู วิมติ. ๑/๑๒๑

(๔) **อนุพฺยญฺชน**

หมายถึงการพรรณนาอรรถอันคล้อยตามพระบาลีโดยพยัญชนะอันถูกต้องโดยธรรม โดยวินิจฉัยต่อหน้าอาจารย์.

ดู วิมติ. ๑/๑๒๔, สารตฺถ.๒/๔๘

(๕) **บาลีมุตตกวินิจฉัย**

หมายถึง วินิจฉัยอันสมควรแก่พระบาลีทั้งโดยอรรถ, นัยและอนุโลม อันพ้นจากบาลีเดิม. (ดู วิมติ. ๑/๑๒๔, วชิร. ๘๗)

(๖) **อานุภาว**

หมายถึงคัมภีร์อันพรรณนาเนื้อความในพระบาลีต่างๆ คล้อยตามพระพุทธประสงค์ของพระพุทธเจ้า. (ดู วชิร. ๑๗)

(๗) **ปุพฺพาจริยานุภาว**

หมายถึง อานุภาพของท่านบูรพาจารย์, อรรถกถาอันท่านบูรพาจารย์ในปางก่อนพรรณนาไว้. (ดู วชิร. ๑๗, สารตฺถ. ๑/๑๗)

(๘) **สวณฺณนา**

หมายถึง คัมภีร์อันพรรณนาความ หรืออธิบาย. (ดู วิ.อฏ. ๑/๒, สารตฺถ. ๑/๑๙)

(๙) **อตฺถวณฺณนา**

หมายถึง คัมภีร์อันแสดงเนื้อความ โดยพิสดาร. (ดู อภิ.อฏ. ๑/๒, มูลฏี. ๑/๑๑)

อฏฺฐกถากณฺฑ (น)

[อฏฺฐกถา + กณฺฑ]

กัณฑ์อันแสดงเนื้อความแห่งอรรถกถา, กัณฑ์อันท่านยกเนื้อความของพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงไว้, อัฏฐกถากัณฑ์ (อภิ.ธ.๒๖๖,๒๙๘).

กสฺมา ปเนตํ **อฏฺฐกถากณฺฑ**ำ นาม ชาตนฺติ? เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส อตฺถํ อุทฺธริตฺวา จปิตตฺตา. ตีสุปิ หิ ปิฏเกสุ ธมฺมนฺตรํ อาคตํ **อฏฺฐกถากณฺเฑเนว** ปริจฺฉินฺทิตฺวา วินิจฺฉิตํ สุวินิจฺฉิตํ นาม โหติ. สกเล อภิธมฺมปิฏเก นยมคฺคํ มหาปกรเณ ปณฺหุทฺธารํ คณนจารํ อสลฺลกฺเขนฺเตนาปิ **อฏฺฐกถากณฺฑโต**เยว สมาเนตุ วฏฺฏติ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๗)

ถามว่า:เหตุใดกัณฑ์นี้จึงชื่อว่า **อรรถกถากัณฑ์**.ตอบว่า:เพราะยกเนื้อความพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความไว้. กล่าวคือธรรม[แต่ละอย่าง]ที่แตกต่างกัน ซึ่งปรากฏในปิฎกทั้ง ๓ เมื่อกำหนดตัดสินไว้ด้วย**อรรถกถากัณฑ์**นั่นแหละ ย่อมชื่อว่าเป็นคำที่วินิจฉัยดีแล้ว. ผู้ที่กำหนดแนวทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ตลอดถึงการ

ขยายความปัญหา และการนับจำนวนในมหาปกรณ์ไม่ได้ ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจาก**อรรถกถากัณฑ์**ได้

[ข้อความว่า “การขยายความปัญหา” หมายความว่า ติกะมีปัญหาอย่างละ ๔๙ ข้อ ทุกะมีปัญหาอย่างละ ๙ ข้อ การขยายความปัญหาดังกล่าวชื่อว่าปัญหุทธาระ. ข้อความว่า “การนับจำนวน” คือการนับจำนวนที่มีได้ในปัญหาเหล่านั้นเป็นต้นว่า เหตุยา นว (ในเหตุปัจจัยมีวาระแห่งปุจฉาและวิสัชนา ๙ วาระ คืออย่างไร)]

ตทนนฺตรํ ปน เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส อตฺถุทฺธารภูตํ ยาว สรณทุกา นิกฺขิตฺตํ **อฏฺฐกถากณฺฑ** นาม...ตํ วาจนามคฺคโต ทุวิมตฺตภาณวารํ. วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติ. (อภิ. ๑/๗)

อรรถกถากัณฑ์ [อัตถุทธาระ] คือ พระบาลีที่ยกเนื้อความของพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นแสดงไว้ตั้งแต่สรณทุกะ (ธรรมหมวดสองที่ขึ้นต้นด้วย สรณ ศัพท์) ต่อจากนิกเขปราสินั้น...อรรถกถากัณฑ์นั้นมี ประมาณ ๒ ภาณวารโดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้.

[**วาจนามคฺค** แปลว่า แนวคำสอน หมายถึงลำดับพระบาลี ที่พระสารีบุตรได้สอนแก่ศิษย์ของท่าน โดยเหตุที่ในสมัยพุทธกาลไม่มีหนังสือหรือใบลาน จึงทำเครื่องสังเกตด้วยภาณวาร คือ วาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท]

ดู อภิ.อฏฺ. ๓/๔๘๘

อฏฺฐกถากณฺฑวณฺณนา (ถี)

[อฏฺฐกถากณฺฑ + วณฺณนา]

การพรรณนาแห่งอรรถกถากัณฑ์.

อฏฺฐกถากณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

(อภิ.อฏฺ. ๑/๔๕๒)

การพรรณนาแห่งอรรถกถากัณฑ์ จบแล้ว.

อฏฺฐกถาคต (ติ)

[อฏฺฐกถา + อาคต]

อันมาแล้วในอรรถกถา, อันพรรณนา - แสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถา.

กิรสทฺโท อนุสฺสวตฺโถ, เตน อนุสฺสวาคโตยมตฺโถ, น **อฏฺฐกถาคโตติ** ทีเปติ.

(สํ.ฏี. ๑/๑๗๖)

พระอรรถกถาจารย์ ย่อมแสดงว่า กิร ศัพท์มีอรรถอนุสสวนัตถะ (ได้ฟังมา) เหตุนั้นความหมายที่ว่าได้ฟังมานี้ ไม่ได้**แสดงไว้ว่ามาในอรรถกถา**.

อฏฺฐกถาจริย (ปุ)

[อฏฺฐกถา + อาจริย]

อฏฺฐกถาจริยา ปน ภณนฺติ ยํกิญฺจิ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคํ สพฺพเมตฺถ อตฺถีติ สาวตฺถิ.

(อุทาน.อฏฺ. ๕๐)

ส่วน**พระอรรถกถาจารย์**ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่าเมืองสาวัตถี เพราะเป็นเมืองที่มีเครื่องอุปโภคและบริโภคของพวกมนุษย์แทบทุกอย่าง.

ดู วิ.อฏ.๓/๓๔, อภิ.อฏ. ๑/๑๖๖, ม.อฏ. ๑/๒๖๐, สุตฺตนิ. อฏ. ๑/๒๑, ๓๙

อฏฺฐกถาตนฺติ (ถี)

[อฏฺฐกถา + ตนฺติ]

แบบแผนอรรถกถา, อรรถกถาอันได้รับการยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง.

อาจริยวาโท นาม ธมฺมสงฺคาหเกหิ ปญฺจหิ อรหนฺตสเตหิ จปิตา ปาลิวินิมุตฺตา โอกฺกนฺต-วินิจฺฉยปฺปวตฺตา **อฏฺฐกถาตนฺติ**.

(วิ.อฏ. ๑/๑๙๕)

แบบแผนอรรถกถาอันพันจากพระบาลี อันพระอรหันต์ผู้ทำสังคายนา ๕๐๐ รูปตั้งไว้ อันเป็นไปด้วยข้อวินิจฉัยที่หยั่งลงแล้ว [มีข้อวินิจฉัยลงกันสมกันกับพระบาลี โดยอรรถนัยและอนุโลมนัย] ชื่อว่า อาจริยวาท.

ดู อนุพฺยญฺชน วิ.อฏ.๑/๑๙๙. สารตฺถ. ๒/๔๘. วิมติ. ๑/๑๒๔. ดู อาจริยวาท สารตฺถ. ๒/๔๕. วิมติ. ๑/๑๒๑

อฏฺฐกถาเถร (ปุ)

[อฏฺฐกถา + เถร]

พระเถระผู้สอบถามความหมายของอรรถกถา. อรรถกถาเถระ.

อฏฺฐกถาเถรา อตฺตโน กงฺขํ วิโนเทนฺติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๒๐)

พระเถระผู้สอบถามความหมายของอรรถกถาย่อมกำจัดความสงสัยของตนได้.

อฏฺฐกถาเถราติ อฏฺฐกถาย อตฺถปุจฺฉนก-เถรา. (ที.ฏี. ๒/๒๖๖)

บทว่า **อฏฺฐกถาเถรา** แปลว่า พระเถระผู้สอบถามความหมายของอรรถกถา.

อฏฺฐกถาทิปาจ (ปุ)

[อฏฺฐกถา + อาทิ + ปาจ]

บาลีมีอรรถกถาเป็นต้น.

(อาจริยา) อฏฺฐกถํ ธมฺมปทํ ชาตกาทิวตฺถุ วาติ อิมินาปิ โปราณํ สงฺคีติอารุฬฺหเมว อฏฺฐ-กถาทิ วุตฺตนฺติ วทนฺติ. **อฏฺฐกถาทิปาจํ** จเปตฺวา ทมิฬาทิภาสนฺตเรน ยถารุจิ กเถตุ วฏฺฏติ. ปทโสธมฺเม วุตฺตปฺปเภโทติ อิมินา อญฺญตฺถ อนาปตฺตีติ ทีเปติ. (สารตฺถ. ๓/๑๑)

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า แม้ด้วยคำว่า อรรถกถา ธรรมบท หรือเรื่องมีชาดกเป็นต้นนี้ ท่านกล่าวถึงอรรถกถาเป็นต้นที่ยกขึ้นสู่การสังคายนาครั้งก่อนนั่นเทียว. การตั้งพระบาลีมีอรรถกถาเป็นต้น แล้วกล่าวด้วยภาษาอื่นมีภาษาทมิฬเป็นต้นตามชอบใจก็ควร. ด้วยคำว่า ธรรมมีประเภทที่กล่าวแล้วในปทโสธรรม (ธรรมทุกๆ บท) นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ในธรรมอื่นไม่เป็นอาบัติ.

อฏฺฐกถาธิปฺปาย (ปุ)

[อฏฺฐกถา + อธิปฺปาย]

การอธิบายอรรถกถา, ความอธิบายแห่งอรรถกถา, อรรถกถาธิบาย.

เอตสฺส **อฏฺฐกถาธิปฺปาเยน** อตฺถํ วทนฺโต "อนฺโตเลณสฺมินฺติอาทิมาห. (มูลฏี. ๑/๑๔๙)

พระอรรถกถาจารย์ ประสงค์จะกล่าวความหมายตาม**ความอธิบายแห่งอรรถกถา**แห่งคำนี้ว่า[แม้อากาศอันไม่มีช่องว่าง ก็ควร] จึงกล่าวคำว่า อนฺโตเลณสฺมึ เป็นต้น.

อฏฺฐกถานย (ปุ)

[อฏฺฐกถา + นย]

นัยแห่งอรรถกถา, อรรถกถานัย.

(ก) นัยอื่นจากพระบาลี.

รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติอาทินา สาสนนเยน ปถวีวาราทีสุ วุตฺเตน จ **อฏฺฐกถานเยน** ยถานุรูปํ วีมํสิตฺวา เวทิตพฺพา. (ม.อฏ. ๑/๓๙)

โยคีบุคคล ควรทราบโดยพิจารณาตามสมควรโดยสาสนนัยเป็นต้นว่า เห็นรูปโดยความเป็นตนเป็นต้น และ**โดยนัยอื่นจากพระบาลี**ที่ตรัสไว้แล้วในปถวีวาระเป็นต้น.

ดู ที.อฏ. ๒/๓๕๑, ม.อฏ. ๑/๒๕๐, อภิ.อฏ. ๓/๒๖

(ข) นัยอันมาจากอรรถกถาเดิม.

อยํ ตาว สทฺทนโย. อยํ ปน **อฏฺฐกถานโย**.

(ที.อฏ. ๑/๔๔, ม.อฏ.๓/๒, อ.อฏ. ๑/๘๘)

ข้อความที่แสดงมานี้เป็นนัยไวยากรณ์ก่อน. ส่วนนัยที่จะแสดงต่อไปนี้ เป็น**นัยอันมาจากอรรถกถาเดิม**.

โส ปน ยสฺมา โปราณฏฺฐกถายํ อาคโต, ตสฺมา อาห **อฏฺฐกถานโย**ติ. (ที.ฏี. ๑/๕๓)

ก็นิรุตตินัยนั้นมาในโบราณอรรถกถา (อรรถกถาเก่า) เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **นัยอันมาจากอรรถกถาเดิม**.

ดู วิสุทธิ. ๒/๖๔

อฏฺฐกถานิสฺสิต (ติ)

[อฏฺฐกถา + นิสฺสิต]

อันอาศัยอรรถกถา[ที่ได้รับการยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง].

อตฺถูปสญฺหิโตติ **อฏฺฐกถานิสฺสิโต**.

(วิ.อฏ. ๓/๘)

บทว่า **อตฺถูปสญฺหิโต** (ประกอบด้วยอรรถ) ได้แก่ ธรรม**อันอาศัยอรรถกถา**.

อฏฺฐกถานิสฺสิโตติ ปุพฺเพ มคธภาสาย วุตฺตํ ธมฺมสงฺคหารุฬฺหํ อฏฺฐกถํ สนฺธาย วทติ.

(สารตฺถ. ๓/๖)

บทว่า **อฏฺฐกถานิสฺสิโต** (ธรรมอันอาศัยอรรถกถา) ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงอรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ยกขึ้นสู่สังคายนาที่ได้กล่าวไว้ด้วยภาษามคธในกาลก่อน.

[หมายถึงพุทธสังวัณณิตอรรถกถากับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถาซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระ

สังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนาถึง ๓ ครั้ง] ดู อตฺถูปสหิต (๑), อฏฺฐกถาวจน

อฏฺฐกถาปาจ (ปุ)

[อฏฺฐกถา + ปาจ]

บาลีแห่งอรรถกถา, บาลีอันมีอยู่ในอรรถกา, บาลีที่มาในอรรถกถา.

ปาลิยํ ปน อคิทฺธิมาติ ลิขิตํ, ตโต อยํ **อฏฺฐกถาปาโจว** (= อคิทฺธิตา) สุนฺทรตโร.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๘)

ส่วนในบาลีเขียนว่า อคิทฺธิมา, **บาลีที่มาในอรรถกถา**นี้เท่านั้นดีกว่าบาลีนั้น.

อฏฺฐกถาปฺปมาณ (น)

[อฏฺฐกถา + ปมาณ]

ประมาณแห่งอรรถกถา, ประมาณอันมาในอรรถกถา, ประมาณแห่งคำของพระอรรถกถาจารย์.

ติรจฺฉานคตานํ อกฺขิกณฺณวเณสุ ทุกฺกฏํ ปน **อฏฺฐกถาปฺปมาเณน** คเหตพฺพํ.

(สารตฺถ. ๒/๙๑)

ส่วนอาบัติทุกกฏ ในเพราะแผลตาและหูของสัตว์เดรัจฉาน พึงถือเอาตาม**ประมาณแห่งคำของพระอรรถกถาจารย์**.

อฏฺฐกถามุตฺตก (ติ)

[อฏฺฐกถา + มุตฺตก]

อันพ้นจาก - นอกจากคัมภีร์อรรถกถา.

อิตเรสุ ปน ทฺวีสุ อนตฺตานุปสฺสนาย ตาววเสน สุญฺญตวิโมกฺโข ทุกฺขานุปสฺสนาย วเสน อปฺปณิหิตวิโมกฺโข กถิโต.

เตสุ สุญฺญตวิโมกฺเขน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ อปฺปณิหิตวิโมกฺเขน สมาธินฺทฺริยํ.

ตานิ อริยมคฺคสฺส องฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส ปรมตฺถโต นามํ ทาตุํ สกฺโกนฺติ.

มคฺคารมฺมณตฺติเกปิ หิ มคฺคาธิปติธมฺมวิภชเน ฉนฺทจิตฺตานํ อธิปติกาเล เตสํ ธมฺมานํ อมคฺคงฺคตฺตาว มคฺคาธิปติภาโว น วุตฺโต. เอวํ สมฺปทมิทํ เวทิตพฺพนฺติ.

อยเมตฺถ **อฏฺฐกถามุตฺตโก** เอกสฺส อาจริยสฺส มติวินิจฺฉโย. (อภิ.อฏ. ๑/๒๖๘)

ส่วนในวิโมกข์ ๒ อื่นจากนี้:-

อันดับแรกสุญญตวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจอนัตตานุปัสสนา อัปปณิหิตวิโมกข์ตรัสไว้ด้วยอำนาจทุกขานุปัสสนา

ในวิโมกข์เหล่านั้น ปัญญินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยสุญญตวิโมกข์ สมาธินทรีย์มีกำลังยิ่งด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์

ปัญญินทรีย์และสมาธินทรีย์เหล่านั้น สามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้ เพราะเป็นองค์แห่งอริยมรรค

ดังจะเห็นได้ว่า ในพระบาลีที่จำแนกธรรม อันเป็นมัคคาธิปติแม้ในมัคคารัมมณติกะ พระพุทธองค์มิได้ตรัสความเป็นมัคคาธิปติไว้ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิบดี เพราะธรรมเหล่านั้น[คือฉันทะและจิตตะ] มิใช่องค์มรรค พึงทราบคำอุปไมยนี้ฉันนั้น.

ข้อความที่กล่าวมานี้เป็นคำวินิจฉัยตามมติของอาจารย์ รูปหนึ่ง**นอกจากคัมภีร์อรรถกถา** ในเรื่องนี้.

อฏฺฐกถาวจน (น)

[อฏฺฐกถา + วจน]

คำอันมาในอรรถกถา,

คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถา, อรรถกถาพจน์.

อฏฺฐกถานิสฺสิโตติ ปุพฺเพ มคธภาสาย วุตฺตำ ธมฺมสงฺคหารุฬฺหำ อฏฺฐกถำ สนฺธาย วทติ. อิทานิปิ (อาจริยา)...สงฺคหารุฬฺหำ **อฏฺฐกถาวจนำ** คเหตพฺพนฺติ วทนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๖)

บทว่า **อฏฺฐกถานิสฺสิโต** (ธรรมอันอาศัยอรรถกถา) ท่านอาจารย์กล่าวหมายถึงอรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ยกขึ้นสู่สังคายนาที่ได้กล่าวไว้ด้วยภาษามคธในกาลก่อน. แม้ในปัจจุบันนี้ อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ควรจะถือเอา**คำที่กล่าวไว้ในอรรถกถา**ที่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา...

ดู วชิร. ๒๕๕, วิมติ. ๒/๔

อฏฺฐกถาวินิจฺฉย (ปุ)

[อฏฺฐกถา + วินิจฺฉย]

วินิจฉัย - คำตัดสินอันมาในอรรถกถา, อรรถกถาวินิจฉัย.

(มหาปทุมตฺเถโร) กิญฺจาปิ เอวมาห? อถ โข มหาสุมตฺเถรวาโทเยเวตฺถ "อตฺถิ จ โหติ อิตฺถิสญฺญี สารตฺโต จ ภิกฺขุ จ นำ อิตฺถิยา กาเยน กายปฺปฏิพทฺธำ อามสติ ปรามสติ... คณฺหาติ ฉุปติ อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺสาติ อิมาย ปาฬิยา "โย หิ เอกโต จิตา สมฺพหุลา อิตฺถิโย พาหาหิ ปริกฺขิปิตฺวา คณฺหาติ โส ยตฺตกา อิตฺถิโย ผุฏฺฐา ตาสำ คณนาย สงฺฆาทิเสเส อาปชฺชติ มชฺฌคตานำ คณนาย ถุลฺลจฺจเยติอาทีหิ **อฏฺฐกถาวินิจฺฉเยหิ** จ สเมติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๒๖)

พระมหาปทุมเถระกล่าวแล้วอย่างนี้แม้ก็จริง, ถึงอย่างนั้นในวาทะของพระเถระทั้งสองนี้ ก็วาทะของพระมหาสุมเถระเท่านั้น ย่อมสมด้วยพระบาลีนี้ว่า ผู้หญิง ภิกษุมีความสำคัญว่าเป็นผู้หญิง และมีความกำหนัด ถูก คลำจับต้องซึ่งของเนื่องด้วยกายของผู้หญิงด้วยกายต้องอาบัติถุลลัจจัย และด้วย**วินิจฉัยอันมาในอรรถกถา**มีอาทิว่า ก็ภิกษุใด เอาแขนทั้งสองโอบกอดจับหญิงหลายคนที่ยืนรวมกันอยู่, ภิกษุนั้น ต้องสังฆาทิเสสเท่ากับจำนวนหญิงที่ตนถูกต้อง ดังนี้.

อฏฺฐกถิก (ติ)

[อฏฺฐกถา + อิก]

ผู้เรียนอรรถกถา, ผู้ชำนาญอรรถกถา, ผู้ทรงอรรถกถา.

กาเลน ธมฺมสากจฺฉา นาม ปโทเส วา ปจฺจูเส วา เทฺว สุตฺตนฺติกา ภิกฺขู อญฺญมญฺญำ สุตฺตนฺตำ สากจฺฉนฺติ...**อฏฺฐกถิกา** อฏฺฐกถำ ลีนุทฺธตวิจิกิจฺฉาปเรตจิตฺตวิโสธนตฺถำ วา ตมฺหิ ตมฺหิ กาเล สากจฺฉนฺติ อยำ กาเลน ธมฺมสากจฺฉา. สา

อาคมพฺยตฺติอาทีนํ คุณานํ เหตุโต มงฺคลนฺติ วุจฺจตีติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๒๗)

ในเวลาพลบค่ำ หรือในเวลาย่ำรุ่ง พวกภิกษุผู้ชำนาญพระสูตร ๒ รูป ย่อมสนทนาพระสูตรกัน...**ผู้ชำนาญอรรถกถา**ก็สนทนาอรรถกถากันหรือสนทนากันในกาลนั้นๆ เพื่อชำระจิตที่ถูกความหดหู ความ ฟุ้งซ่านและความสงสัยชักนำไป การสนทนาตามกาลนี้ ชื่อว่า การสนทนาธรรมตามกาล การสนทนาธรรมตามกาลนั้น ตรัสว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งคุณทั้งหลายมีความฉลาดในอาคมคือนิกายทั้ง ๕ เป็นต้นแล.

อฏฺฐกนคร (น)

[อฏฺฐ + นคร] นครอัฏฐกะ.

อฏฺฐกนครวาสี (ติ)

[อฏฺฐก + นคร + วส + ณี]

ผู้มีปกติอยู่ในนครอัฏฐกะ, ชาวเมืองอัฏฐกะ.

ดู อฏฺฐกนาคร

อฏฺฐกนาคร (ติ)

[อฏฺฐก + นคร + ณ]

ชาวเมืองอัฏฐกะ, ชาวอัฏฐกนคร.

เอกํ สมยํ อายสฺมา อานนฺโท เวสาลิยํ วิหรติ เวพฺวคามเก. เตน โข ปน สมเยน ทสโม คหปติ **อฏฺฐกนาคโร** ปาฏลิปุตฺตํ อนุปฺปตฺโต โหติ เกนจิเทว กรณีเยน.

(ม.๒/๑๒, อ.๓/๕๔๒)

สมัยหนึ่ง ท่านพระอานนท์อยู่ ณ เวพฺวคาม เขตกรุงเวสาลี. ก็โดยสมัยนั้นแล คหบดี**ชาวอัฏฐกนคร**ชื่อทสมะ ได้เดินทางไปถึงเมืองปาตลีบุตรด้วยกรณียกิจบางอย่าง.

อฏฺฐกนาคโรติ อฏฺฐกนครวาสี.

(ม.อฏ.๓/๙, อ.อฏ.๓/๓๔๖)

บทว่า **อฏฺฐกนาคโร** (ชาวอัฏฐกนคร) ได้แก่ ผู้มีปกติอยู่ในเมืองอัฏฐกะ.

อฏฺฐกนาครสุตฺต (น)

[อฏฺฐกนาคร + สุตฺต]

อัฏฐกนาครสูตร. มัชฌิมปัณณาสก์บาลี. วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๒ (ม.๒/๑๒-๑๖) อังคุตตรบาลี นิบาตที่ ๑๑ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๖ (สำ.๓/๕๔๒-๖).

อฏฺฐกนิทฺเทส (ปุ)

[อฏฺฐก + นิทฺเทส]

พระบาลีอันแสดงความพิสดารหมวดธรรม ๘ ประการ.

อฏฺฐกนิทฺเทโส. (อภิ.ปุ.๑๘๓)

อฏฺฐกนิคฺคห (ปุ)

[อฏฺฐก + นิคฺคห] การข่ม ๘ ประการ.

ยา เอเกกสฺมึ มุเข เอเกกสฺส นิคฺคหสฺส วเสน **อฏฺฐกนิคฺคโห**ติ ปาลิยํ ลิขิยติ.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๒๐)

ท่านเขียน[อัฏฐมุขวาทยุตติ]ไว้ในพระบาลีว่า **การข่ม ๘ ประการ** คือ การข่มแต่ละอย่าง ๆ ในเหตุแห่งวาทะอย่างหนึ่ง ๆ.

อฏฺฐกนิปาต (ปุ)

[อฏฺฐก + นิปาต] อัฏฐกนิบาต.

(ก) นิบาตอันแสดงหมวดธรรม ๘ ประการ, หรือ ๘ คน. อังคุตตรบาลี, นิบาตที่ ๘. (อ. ๓/๑, ๑๖๒)

(ข) ชาดกนิบาตที่แสดงด้วยคาถา ๘ คาถา. ชาตกปาลิ, นิบาติที่ ๘ (ชา. ๑/๑๗๕,๑๘๖, ชา.อฏฺ.๔๐๑,๔๕๘)

อฏฺฐกนิปาตฏฺฐกถา (ถี)

[อฏฺฐกนิปาต + อฏฺฐกถา]

กถาอันแสดงเนื้อความและอธิบายอัฏฐกนิบาต, อรรถกถาแห่งอัฏฐกนิบาต.

(อ.อฏฺ.๓/๑๙๓, ๒๕๕)

อฏฺฐกปารายนวคฺค (ปุ)

[อฏฺฐก + ปารายน + วคฺค]

ปารายนวรรคในอัฏฐกนิบาต.

สา ตมฺหิ สมเย สีหปญฺชรํ อุคฺฆาเฏตฺวา อุตฺตุคฺคหณตฺถาย มาลุเตริโตกาเส จตฺวา **อฏฺฐกปารายนวคฺเค** ปริมณฺฑเลหิ ปทพฺยญฺชเนหิ มธุเรน สเรน ภาสติ. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๑๐๑)

ในสมัยนั้น นางนันทมาตาอุบาสิกานั้น แง้มหน้าต่างยืนอยู่ใกล้ช่องลมผ่าน เพื่อรับอากาศแล้ว สาธยาย**ปรายนวรรคใน อัฏฐกนิบาต** ด้วยเสียงอันไพเราะด้วยบทและพยัญชนะอันกลมกล่อม.

อฏฺฐกภตฺต (น)

[อฏฺฐก + ภตฺต]

ภัต ๘ ที่, ภัตเพื่อภิกษุ ๘ ที่, ภัตที่ถวายเพื่อภิกษุ ๘ ที่, อัฏฐกภัต.

อฏฺฐนฺนํ ภิกฺขูนํ เทม, จตุนฺนํ เทมาติ เอวํ ทินฺนํ ปน **อฏฺฐกภตฺต**ญฺเจว จตุกฺกภตฺตญฺจ.

(วิ.อฏฺ. ๔/๑๐๗)

ส่วนภัตที่ทายกกล่าวอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้าถวายแก่ภิกษุ ๘ รูป, ข้าพเจ้าถวายแก่ภิกษุ ๔ รูป” ชื่อว่า **อัฏฐกภัต** และจตุกกภัต.

ดู วิมาน.อฏ. ๖๘

อฏฺฐกรีส (น)

[อฏฺฐ + กรีส]

ที่ ๘ กรีส (ตามอธิบายของพม่า ที่ ๑ กรีส ต้องปลูกข้าวได้ ๔๔ ถัง เพราะฉะนั้น ที่ ๘ กรีส จึงเท่ากับพื้นที่ปลูกข้าวได้ ๓๕๒ ถัง)

อฏฺฐกรีสปฺปมาณ (ติ)

[อฏฺฐกรีส + ปมาณ] มีประมาณ ๘ กรีส.

อมฺหากํ ภควโต กาเล **อฏฺฐกรีสปฺปมาโณ** ชาโต. (ม.อฏฺ. ๒/๗๒)

(วิหารในเมืองสาวัตถี) ในกาลของพระผู้มีพระภาคของพวกเรา **มีประมาณ ๘ กรีส**.

อฏฺฐกวคฺค (ปุ)

[อฏฺฐก + วคฺค]

วรรคอันมีข้อธรรม ๘. อัฏฐกวรรค. สุตฺต-นิปาตปาลิ, วรรคที่ ๔ (สุตฺตนิ.๓๙๙, ๔๒๘) ตั้งแต่เริ่มต้นมหานิเทสบาลีจนจบ.

อฏฺฐกวคฺคมฺหิ โสพส สุตฺตนิทฺเทสา สมตฺตา. (มหานิ. ๔๑๐)

สุตตนิเทศ ๑๖ ใน**อัฏฐกวรรค** จบแล้ว.

อฏฺฐกวคฺคภูต (ติ)

[อฏฺฐกวคฺค + ภูต]

จัดเป็นอัฏฐกวรรค. ดู อฏฺฐกวคฺคิก

อฏฺฐกวคฺคิก (ติ)

[อฏฺฐกวคฺค + อิก]

จัดเข้าในอัฏฐกวรรค, เป็นอัฏฐกวรรค.

อายสฺมา โสโณ ภควโต ปฏิสฺสุตฺวา โสพส **อฏฺฐกวคฺคิกานิ** สพฺพาเนว สเรน อภณิ. (อุทาน. ๑๔๘)

ท่านพระโสณะทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว ได้สวดพระสูตรทั้งหมด ๑๖ สูตร**อันจัดเข้าในอัฏฐกวรรค** ด้วยเสียง (อันไพเราะ).

โสพส อฏฺฐกวคฺคิกานีติ **อฏฺฐกวคฺคภูตานิ** กามสุตฺตาทีนิ โสพส สุตฺตานิ. (อุทาน.อฏ. ๒๘๔)

สองบทว่า โสพส อฏฺฐกวคฺคิกานิ ได้แก่ พระสูตร ๑๖ สูตรมีกามสูตรเป็นต้นอันจัดเข้าในอัฏฐกวรรค (อันเป็นไปในวรรคมีหมวดธรรม ๘ หมวด).

อฏฺฐกวคฺคิย (ติ)

[อฏฺฐกวคฺค + อิย (= อฏฺฐกวคฺคิก)]

จัดเข้าในอัฏฐกวรรค, เป็นอัฏฐกวรรค.

โสณตฺเถโร มธุรสฺสเรน เอกพฺยญฺชนมฺปิ อวินาเสนฺโต **อฏฺฐกวคฺคิยานิ** สุตฺตานิ อภาสิ. (อ.อฏ. ๑๘๙)

พระโสณเถระไม่ทำแม้พยัญชนะตัวหนึ่งให้เสียไป ได้กล่าวพระสูตร**อันจัดเข้าในอัฏฐกวรรค** ด้วยเสียงอันไพเราะ.

อฏฺฐกวคฺคิยานีติ อฏฺฐกวคฺคภูตานิ กามสุตฺตาทิโสพสสุตฺตานิ. (อ.ฏี. ๑/๑๖๘)

บทว่า **อฏฺฐกวคฺคิยานิ** (จัดเข้าในอัฏฐกวรรค) ได้แก่ พระสูตร ๑๖ สูตรมีกามสูตรเป็นต้นอันจัดเข้าในอัฏฐกวรรค (อันเป็นไปในวรรคมีหมวดธรรม ๘ หมวด).

อฏฺฐกวาร (ปุ)

[อฏฺฐก + วาร]

วาระอันแสดงหมวดธรรม ๘.ปริวารปาลิ, เอกุตฺตริกนย, วาระที่ ๘. (วิ. ๕/๒๔๓-๔)

อฏฺฐกวารวณฺณนา (ถี)

[อฏฺฐกวาร + วณฺณนา]

วณฺณนา = วณฺณียติ อตฺโถ กถียติ เอตายาติ วณฺณนา, อฏฺฐกถา (เนื้อความย่อมถูกอธิบาย

คือถูกกล่าวด้วยคัมภีร์อรรถกถานี้ เหตุนั้น คัมภีร์อรรถกถา ชื่อว่า วัณณนา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถา.

พรรณนาวาระอันแสดงหมวดธรรม ๘ หมวด, อรรถกถาวารวรรณนา.

อฏฺฐกวารวณฺณนา นิฏฺฐิตา. (วิ.อฏ. ๔/๑๘๑)

พรรณนาวาระอันแสดงหมวดธรรม ๘ หมวด จบแล้ว.

อฏฺฐกสาลปริเวณ (น)

[อฏฺฐกสาล + ปริเวณ]

บริเวณอันชื่อว่าอัฏฐกสาละ.

ปริโภคสมเย “อคฺคํ ทตฺวา ปริภุญฺชิสฺสามีติ **อฏฺฐกสาลปริเวเณ** มหาเถรสฺส ภณฺฑคฺคาหสามเณรสฺส ติตฺติรมํสํ เทนฺโต ตสฺมึ โถกเยว ปฏิคฺคณฺหนฺเต ตสฺส อปฺปิจฺฉคุเณ ปสีทิตฺวา “ปสนฺโนสฺมิ ตาต, อฏฺฐ เต ธุรภตฺตานิ เทมีติ อาห. (อ.อฏ. ๑/๓๗๔)

(ฝ่ายพระเจ้าสัทธาติสสมหาราช ทรงใช้ติสสอำมาตย์ผู้รับใช้ใกล้ชิดไปสอบสวนดู ทรงให้เขาปิ้งนกกระทาตัวหนึ่งมาถวาย) ครั้นเวลาจะเสวยจึงตรัสว่า “เราให้ส่วนที่เลิศแล้วจึงจักบริโภค” ให้ถวายเนื้อนกกระทาแก่สามเณรผู้ถือสิ่งของของพระมหาเถระ ณ **บริเวณอันชื่อว่าอัฏฐกสาละ** เมื่อสามเณรนั้นรับเอาแต่น้อย ก็ทรงเลื่อมใสคุณคือความมักน้อยของเธอ จึงตรัสว่า “พ่อเณร โยมเลื่อมใสขอถวายภัตประจำ ๘ ที่แก่พ่อเณร”

(ในบทนี้มีต่างกัน เช่น กตฺถกสาล, กนฺถกสาล กนฺทรสาล, เข้าใจว่า กนฺทรสาลปริเวณ อันมาใน ที.อฏ.๑/๒๖๐ เป็นบทเดียวกันกับ อฏฺฐกสาลปริเวณ นี้)

อฏฺฐกสิณ (น)

[อฏฺฐ + กสิณ] กสิณ ๘.

อฏฺฐกสิณํ โสพสกฺขตฺตุกํ (นิฏฺฐิตํ).

(อภิ.ธ. ๕๕)

การจำแนก**กสิณ ๘** เป็นอย่างละ ๑๖ (จบ).

[ธรรมสังคณีปกรณ์ กล่าวถึงกสิณ ๘ ประเภท แต่โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา มักกล่าวถึงอารมณ์ ๔๐ อย่างหรือกรรมฐาน ๔๐ โดยถือว่ากสิณมี ๑๐ ประเภทตามสุตตันตนัยที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย มหาสกุลุทายิสูตร โดยรวมเอาอาโลกกสิณ (กสิณแสง) เข้าในโอทาตกสิณ (กสิณสีขาว) และรวมอากาสกสิณ (กสิณช่องว่าง) เข้าในอนันตากาสกสิณ (กสิณอากาสหาขอบเขตมิได้)]

อฏฺฐกหาปณ (ติ)

[อฏฺฐ + กหาปณ] มี ๘ กหาปณะ.

ราชา นคเร เภรึ จราเปสิ (เภริญฺจาราเปสิ) “ฐเปตฺวา เคหรกฺขณกทารเก สิริมาย ทสฺสนตฺถํ อนาคจฺฉนฺตานํ **อฏฺฐกหาปณา** ทณฺโฑติ. (วิมาน.อฏ .๖๙) (อิ.ต่างกัน)

พระราชา รับสั่งให้ราชบุรุษเที่ยวตีกลองประกาศไปทั่วเมืองว่า “ยกเว้นพวกเด็กเฝ้า

บ้าน. โทษทัณฑ์มี **๘ กหาปณะ** จะมีแก่พวกคนผู้ไม่มาดูนางสิริมา".

[ค่าเงินในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ มาสก = เศษหนึ่งส่วน ๕ ของบาท, บาท = เศษหนึ่งส่วน ๔ ของกหาปณะ, กหาปณะ = ๔ บาท หรือ ๒๐ มาสก]

อฏฺฐกุฏฺฐิก (ติ)

[อฏฺฐ + กุฏฺฐิก]

มีบ้าน – เรือน - *กระท่อม ๘ หลัง.*

อฏฺฐงฺคิโกติ ปณฺจงฺคิกํ ตุริยํ วิย **อฏฺฐกุฏฺฐิโก** คาโม วิย จ อฏฺฐงฺคมตฺโตเยว หุตฺวา อฏฺฐงฺคิโก, น องฺคโต อณฺโณ มคฺโค นาม อตฺถิ.

(ที.อฏ. ๑/๒๘๐) (อิ. ต่างกัน)

บทว่า **อฏฺฐงฺคิโก** (มีองค์ ๘) ความว่า มรรคมีเพียงองค์ ๘ เท่านั้น เหมือนดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕ และเหมือนหมู่บ้าน**มีกระท่อม ๘ หลัง**. ชื่อว่ามรรคอื่นจากองค์ (๘) ไม่มี.

[เครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ คือ ๑.กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ) ๒.กลองขึ้นหนังทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ) ๓.กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ) ๔.เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ) ๕.ครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๙)

อาตตํ เจว วิตต-
มาตตวิตตํ ฆนํ
สุสิรํ เจติ ตูริยํ
ปญฺจงฺคิกมุทีริตํ.

เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองหุ้มหนังด้านเดียว กลองหุ้มหนังทั้งสองด้าน กลองหุ้มหนังทั้งหมด เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น]

บทว่า อฏฺฐกุฏฺฐิโก บางแห่งเป็น อฏฺฐงฺคิโก บทนี้บางแห่งแปลว่า หมู่บ้านมีกระท่อม ๘ หลัง, หมู่บ้าน ๘ ตระกูล, หมู่บ้านมีองค์ ๘]

อฏฺฐกุลิก (ติ)

[อฏฺฐ + กุล + อิก]

(ผู้พิพากษา) ผู้เกิดในตระกูล ๘ , ๘ ตระกูล.

เตปิ วินิจฺฉินิตฺวา อโจโร เจ, วิสฺสชฺเชนฺติ. โจโร เจ, **อฏฺฐกุลิกานำ** เทนฺติ. (ที.อฏ. ๒/๑๐๙)

ฝ่ายมหาอำมาตย์เหล่านั้นสอบสวนแล้ว ถ้าไม่เป็นโจร ก็จะปล่อยไป, ถ้าเป็นโจร ก็จะมอบให้แก่**ผู้พิพากษา ๘ ตระกูล**.

ปรมฺปราภเตสุ อฏฺฐกุเลสุ ชาตา อคติคมน-วิรตา อฏฺฐ มหลฺลกปุริสา **อฏฺฐกุลิกา**.

(ที.ฏี. ๒/๑๒๔)

อัฏฐกุลิกะ คือ บุรุษผู้เป็นใหญ่ ๘ ท่านผู้เกิดในตระกูล[ผู้พิพากษา] ๘ ตระกูลที่สืบทอดกันมา[โดยลำดับ]ซึ่งเว้นจากอคติ.

อฏฺฐโกณ (ติ)

[อฏฺฐ + โกณ]

มี ๘ มุม, มีมุม ๘, มี ๘ ชาย.

คณฺจิกปฏฺฏกณฺจ ปาสกปฏฺฏณฺจ **อฏฺฐ-โกณมฺปิ** โสพฺพโกณมฺปิ กโรนฺติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๕๒)

ภิกษุทั้งหลายทำผ้าลูกดุมและผ้ารังดุม**มี ๘ มุมบ้าง** ๑๖ มุมบ้าง.

อฏฺฐโกส (ปุ/น)

[อฏฺฐ + โกส] ๘ โกสะ.

สมนฺตโต **อฏฺฐโกสํ**

ปสฺสิสฺสติ อยํ สทา

เทวโลกา จวนฺตสฺส

นิพฺพตฺตนฺตสฺส ชนฺตุโน. (อป. ๑/๓๙๔)

(พระอชิตเถระกล่าวว่า)

ผู้นี้จักมองเห็นได้ไกล **๘ โกสะ** โดยรอบทุกเมื่อ เมื่อเขาจุติจากเทวโลกมาบังเกิดเป็นมนุษย์.

(อฑฺฒโกสํ (สี. สฺยา.)

[๘ โกส = ๑๑ กิโลเมตร ๕ เส้น, บางคัมภีร์กล่าวว่า โกสะ เป็นชื่อมาตราวัดระยะ ๑ โกสะเท่ากับ ๕๐๐ ชั่วธนู อัฑฒโกสะ = ๒๕๐ ชั่วธนู(๒๕๐ วา)]

อฏฺฐกฺขณ (ปุ)

[อฏฺฐ + อกฺขณ]

ขณะที่ไม่เหมาะสมเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ ๘ ประการ, อัฏฐักขณะ.

[นวโมว ขโณ เอโก ขโณ ติ เวทิตพฺโพ. (ส่วนขณะที่ ๙ พึงทราบว่ามีขณะเดียว)]

(อภิ.อฏ. ๑/๑๐๐)

นวโมติ **อฏฺฐกฺขเณ** อุปาทาย วุตฺตํ.

(มูลฏี. ๑/๖๐)

บทว่า นวโม (ขณะที่ ๙) ท่านกล่าวโดยเทียบ**ขณะที่ไม่เหมาะสมเพื่อประพฤติพรหมจรรย์ ๘ ประการ**.

[ขณะหรือโอกาสที่ไม่เหมาะสม ชื่อว่า อักขณะ พบในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต (องฺ. อฏฺฐก. ๒๓.๒๙.๑๘๔-๘๖) มี ๘ ประการ คือ การเกิดในนรก, การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน, การเกิดเป็นเปรต, การเกิดในอสัญญีสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ, การเกิดในชายแดนที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง, การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ, การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา, การไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น.

ขณะที่ ๙ คือ พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) เป็นโอกาสเดียวที่จะประพฤติพรหมจรรย์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า เอโกว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺม-จริยวาสาย (โอกาสและสมัยเพื่อประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียว) ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่าอักขณะ คือ ขณะที่ไม่เหมาะสม (เพื่อประพฤติพรหมจรรย์)

ขณะที่ ๙ เว้นอักขณะทั้ง ๘ หรือที่เรียกว่าจักร ๔ มีการอยู่ในสถานที่อันเหมาะสมเป็นต้นได้ชื่อว่าขณะ เพราะเป็นโอกาสขณะดังกล่าวมีไม่ได้โดยเว้นความพร้อม

เพรียงแห่งขณะคือความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า การดำรงอยู่ในพระสัทธรรม เป็นต้น และความเป็นมนุษย์เป็นต้นก็ตรัสว่าเป็นภาวะที่มีได้ยาก โดยการอุปมาด้วยเต่าตาบอดเป็นต้น]

อฏฺฐกฺขณวชฺชิต (ติ)

[อฏฺฐกฺขณ + วชฺชิต] เว้นจากอักขณะ ๘.

อฏฺฐกฺขณวชฺชิโต นวโม ขโณติ อตฺโถ.

(วชิร. ๓๔)

อธิบายว่า ขณะที่ ๙ ที่**เว้นอักขณะ ๘**.

อฏฺฐกฺขณวินิมุตฺต (ติ)

[อฏฺฐกฺขณ + วินิมุตฺต]

อันพ้นจากอักขณะ ๘.

ขโณ นาม **อฏฺฐกฺขณวินิมุตฺโต** นวโม พุทฺธุปฺปาทสงฺขาโต ขโณ.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๐)

ขณะที่ ๙ อัน**พ้นจากอักขณะ ๘** กล่าวคือขณะ[โอกาส]ที่มีพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ชื่อว่า ขณะ (ที่สมควร).

อฏฺฐกฺขตฺตุ (พฺย)

[อฏฺฐ + กฺขตฺตุ] ๘ ครั้ง.

อิมสฺมึ ฐาเน จตฺตาริ จตฺตาริ อารมฺมณานิ อคฺคเหตฺวา เทฺว เทฺว ว คหิตานิ กีการณา. จตูสุ หิ คหิเตสุ เทสนา โสพฺพสกฺขตฺตุกา โหติ, สตฺถารา จ เหฏฺฐา โสพฺพสกฺขตฺตุกา เทสนา กิลญฺชมฺหิ ติเล ปตฺถรนฺเตน วิย วิตฺถารโต กถิตา. ตสฺส อิมสฺมึ ฐาเน **อฏฺฐกฺขตฺตุกํ** เทสนำ กาตุ๋ อชฺฌาสโย. ตสฺมา เทฺว เทฺวเยว คหิตานิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

(ในคัมภีร์[มหา]อรรถกถากล่าวว่า) ในที่นี้ มิได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น เพราะเมื่อถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะตรัสไว้โดยพิสดาร เหมือนหว่านเมล็ดงาบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีพระประสงค์ เพื่อแสดงเทศนาเพียง **๘ ครั้ง** ดังนั้น จึงทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๒ เท่านั้น.

ดู อป. ๑/๙๕

อฏฺฐกฺขตฺตุก (น)

[อฏฺฐกฺขตฺตุ + ก] ๘ ครั้ง.

เกวลญฺเจตฺถ อารมฺมณจตุกฺกํ อารมฺมณทุกํ โหติ โสพฺพสกฺขตฺตุกญฺจ **อฏฺฐกฺขตฺตุกำ** เสสำ ตาทิสเมว. (อภิ.อฏ. ๑/๒๓๔)

ในอภิภายตนะ[ฌานมีที่ตั้งคือบริกรรมที่ครอบงำธรรมที่เป็นข้าศึกได้]เหล่านี้มีเพียงอารมณ์ ๔ อย่างเป็นอารมณ์ ๒ อย่าง[คือ เมื่อตรัสว่า ปริตฺตานิ ก็ไม่ตรัสว่า อปฺปมาณารมฺมณานิ เมื่อตรัสว่า อปฺปมาณานิ ก็ไม่ตรัสว่า ปริตฺตารมฺมณานิ] และฌานที่ตรัสไว้ ๑๖ ครั้ง ก็เป็น ฌานที่แสดงไว้ **๘ ครั้ง** ข้อความที่เหลือ เป็นเช่นเดียวกันนั่นแหละ.

อฏฺฐกฺขร (ปุ/น)

[อฏฺฐ + อกฺขร]

(๑) ๘ พยางค์. (๒) (ติ) มี ๘ พยางค์.

ปทโตติ เอตฺถ **อฏฺฐกฺขโร** คาถาปาโท ปทนฺติ อธิปฺเปโต. (ม.ฏี. ๑/๒๑)

บาทคาถาที่**มี ๘ พยางค์** พึงทราบว่า เป็น ปท ในคำว่า ปทโต (โดยบาทคาถา) นี้.

[ในสัททนีติปกรณ์ (สทฺทนีติ.ธาตุ. ๘๒) พบข้อความที่ ปท ศัพท์มีความหมายว่า บาท ดังมีข้อความว่า

อฏฺฐกฺขรา เอกปทำ

เอกา คาถา จตุปฺปทำ

คาถา เจกา มโต คนฺโถ

คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.

พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานำ ปญฺญาสำ ทฺวิสตำ ปน ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺฐกฺขรสหสฺสโก.

๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็นคันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์. พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้นมี ๘๐,๐๐๐ พยางค์]

อฏฺฐกฺขุร (ติ)

[อฏฺฐ + ขุร] มีเท้า ๘ กีบ.

อฏฺฐกฺขุรำ ขราทิเย

มิคำ วงฺกาติวงฺกินำ

สตฺตหิ กาลาติกฺกนฺตำ

น นำ โอวทิตุสฺสเหติ. (ชา. ๑/๔)

(พญาเนื้อโพธิสัตว์ไม่ปรารถนาจะสอนลูกของน้องสาวจึงกล่าวว่า)

แม่ขราทิยา เราไม่สามารถจะสั่งสอนเนื้อที่มี**เท้า ๘ กีบ** มีเขาคดตั้งแต่โคนจรดปลายที่ละเลยโอวาทตลอด ๗ วันตัวนั้นได้.

อฏฺฐกฺขุรนฺติ เอเกกสฺมึ ปาเท ทฺวินฺนำ ทฺวินฺนำ วเสน อฏฺฐกฺขุรำ. (ชา.อฏ. ๑/๑๗๖)

บทว่า **อฏฺฐกฺขุรำ** (มีเท้า ๘ กีบ) ได้แก่ มีเท้า ๘ กีบ คือ เท้าข้างละ ๒ กีบ (เท้าแต่ละข้างมี ๒ กีบ).

ดู ชา.อฏ. ๑๗๙

อฏฺฐครุธมฺม (ปุ)

[อฏฺฐ + ครุธมฺม] ครุธรรม ๘ ประการ

ครุธมฺมปฏิคฺคหณูปสมฺปทา นาม มหาปชาปติยา **อฏฺฐครุธมฺมสฺส** ปฏิคฺคหเณน อนุญฺญาตอุปสมฺปทา. (วิ.อฏ. ๑/๒๐๖)

ที่ชื่อว่าครุธัมมปฏิคคหณูปสัมปทา ได้แก่ การอุปสมบท ที่พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตแก่พระนางมหาปชาบดีด้วยการรับ**ครุธรรม ๘** ประการ.

[ครุธรรม ๘ ประการนี้ พระผู้มีพระภาค ขณะที่ประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา ป่ามหาวัน ได้ประทานแก่พระนางมหาปชาบดีโคตมี [และเหล่านางศากิยานี ๕๐๐ นาง]ผู้เดินทางไกลจากกรุงบิลพัสดุ์เพื่อทูลขอบวชเป็นภิกษุณีในพระพุทธศาสนา นับเป็นภิกษุณีรูปแรก และเป็นการประทานครุธรรมครั้ง

แรก (วินยปิฎก จูฬวคฺคปาลิ ๗/๔๐๓/๒๓๓-๒๓๕)]

อฏฺฐครุธมฺมกถา (ถี)

[อฏฺฐครุธมฺม + กถา]

กถาอันแสดงครุธรรม ๘ ประการ.

อฏฺฐครุธมฺมกถา มหาวิภงฺเคเยว กถิตา. (วิ.อฏ. ๔/๑๒๗)

กถาอันแสดงครุธรรม ๘ ประการ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในมหาวิภังค์นั่นเทียว.

อฏฺฐคุณ (ปุ)

[อฏฺฐ + คุณ]

(๑) คุณ ๘ ประการ. ดู อฏฺฐงฺคุณสมุเปต

(๒)(ติ) อันคูณด้วย ๘, มีค่า ๘ เท่า, ๘ เท่า.

ยตฺตกํ ตุลิตา เอสา
ตุยฺหํ ธีตา อโนปมา
ตโต **อฏฺฐคุณํ** ทสฺสํ
หิรญฺญํ รตนานิ จ. (เถรี. ๓๙๖)

(พระอโนปมาเถรีเปล่งอุทานว่า)
อโนปมาธิดาของท่านนั้นมีค่าตัวเท่าใด เราจะให้เงินและทองเป็น **๘ เท่า**จากทรัพย์นั้น.

ยตฺตกํ ตุลิตา เอสาติ “ตุยฺหํ ธีตา อโนปมา ยตฺตกํ ธนํ อคฺฆตีติ ตุลิตา ลกฺขณญฺญูหิ ปริจฺฉินฺนา, ตโต **อฏฺฐคุณํ** ทสฺสามีติ ปิตุ เม เปสยิ ทูตนฺติ โยชนา. (เถรี.อฏ. ๑๔๓)

บาทคาถาว่า **ยตฺตกํ ตุลิตา เอสา** ประกอบความว่า อิสรชน[ที่พระราชกุมารเป็นต้น] ส่งทูตมาขอต่อบิดาของข้าพเจ้า แจ้งว่า อโนปมาธิดาของท่าน ท่านตีราคา คือผู้รู้ลักษณะกำหนดค่าว่า มีคุณค่าเป็นทรัพย์เท่าใด เราจักเพิ่มเป็น **๘ เท่า**จากทรัพย์นั้น.

อฏฺฐคุณสมุเปต (ติ)

[อฏฺฐคุณ + สมุเปต]

ประกอบด้วยคุณ ๘, ประกอบด้วยสมณสุข (ความสุขของสมณะ) ๘ อย่าง.

จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ
ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ
อฏฺฐคุณสมุเปตํ
อภิญฺญาพลมาหรึ. (พุทฺธวํ. ๓๐๘)

ในที่นั้น เรา (สุเมธดาบส) สร้างที่จงกรม ปราศจากโทษ ๕ ประการ **ประกอบด้วยคุณ ๘** ประการ ได้บรรลุกำลังฌานเพื่ออภิญญา.

อฏฺฐคุณสมุเปตนฺติ “เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกฺกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเตติ เอวํ วุตฺเตหิ อฏฺฐคุเณหิ สมนฺนาคตํ อภิญฺญาพลํ อาหรึ อาเนสินฺติ อตฺโถ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๙๗)

บทว่า **อฏฺฐคุณสมุเปตํ** ความว่า นำ คือ นำมาซึ่งอภิญญาสมาธิพละอันประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ คือ เมื่อจิตตั้งมั่นอย่างนี้ หมดจด สะอาด ไม่มีมลทิน ปราศจากอุปกิเลส อ่อนควรแก่งาน มั่นคง ไม่หวั่นไหว.

[ใน อภิ.อฏฺ.๑/๓๗-๘, ชา.อฏฺ.๑/๙) พรรณนาว่า **อัฏฐคุณ** คือ สมณสุข (ความสุขของสมณะ) ๘ ส่วนใน พุทฺธวํ.อฏฺ. ๙๘ กล่าวว่าเป็นมติของเกจิอาจารย์.

สมณสุข ๘ ประการที่ปรากฏในคัมภีร์นั้น คือ ความไม่หวงแหนวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น, ความเป็นผู้แสวงหาบิณฑบาตอันปราศจากโทษ, ความเป็นผู้ฉันบิณฑบาตอันสงบ, เมื่อราชตระกูลบีบคั้นชาวแว่นแคว้น ยึดทรัพย์ที่มีสาระ หรือทาสชายหญิงและกหาปณะเป็นต้นอยู่ ความเป็นผู้ไม่ต้องเศร้าหมอง เพราะการบีบคั้นชาวแว่นแคว้น, ความไม่มีฉันทราคะในเครื่องใช้ทั้งหลาย, ความปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น, ความไม่คลุกคลีด้วยพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา, ความไม่กระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔]

อฏฺฐโคปานสี (ปุ)

[อฏฺฐ + โคปานสี]

กลอนหลังคาเรือน ๘ อัน, ชื่อว่าอัฏฐโคปานสี [เพราะถวายกลอน ๘ อัน].

สพฺพโวสิตโวสาโน
กตกิจฺโจ อนาสโว
อฏฺฐโคปานสี นาม
ตว ปุตฺโต มหามุนิ. (อป. ๑/๓๗๖)

(เกนิยพราหมณ์กล่าวว่า)

ข้าแต่พระมหามุนี ข้าพระองค์มีธรรมเครื่องอยู่ทั้งปวงอยู่จบหมดแล้ว ทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ มี**ชื่อว่าอัฏฐโคปานสี**[เพราะถวายกลอน ๘ อัน]เป็นบุตรของพระองค์.

อฏฺฐคฺฆนก (ติ)

[อฏฺฐ + อคฺฆนก] มีราคา ๘ บาท.

มหคฺฆํ เจตาเปตุกามสฺส อปฺปคฺฆํ เจตาเปตีติ คหปติสฺส วีสติอคฺฆนกํ จีวรํ เจตาเปตุกามสฺส "อลํ มยฺหํ เอเตน, ทสคฺฆนกํ วา **อฏฺฐคฺฆนกํ** วา เทหีติ วทติ อนาปตฺติ. (วิ.อฏฺ. ๒/๒๕๑)

ปาฐะว่า **มหคฺฆํ เจตาเปตุกามสฺส อปฺปคฺฆํ เจตาเปติ** (ภิกษุผู้ เมื่อคฤหัสถ์ผู้ต้องการซื้อจีวรราคาแพง ตน เองกลับให้ซื้อจีวร ราคาถูก) ความว่า ภิกษุผู้ บอกแก่คหบดีผู้ต้องการ จะให้จ่ายจีวรมี ราคา ๒๐ บาทว่า "อย่าเลยด้วยจีวรราคา ๒๐ บาทนี้แก่อาตมา, จงถวายจีวรมีราคา ๑๐ บาท หรือ ๘ **บาท**เถิด" ไม่ต้องอาบัติ.

อฏฺฐงฺค (น)

[อฏฺฐ + องฺค]

(๑) องค์ ๘. (๒) (ติ) มีองค์ ๘.

อฏฺฐงฺคมคฺค (ปุ)

[อฏฺฐ + มคฺค] มรรคมีองค์ ๘.

ภาเวยฺย จ โพชฺฌงฺเค
อิทฺธิปาทานิ อินฺทฺริยานิ พลานิ
อฏฺฐงฺคมคฺคมริยํ
เอตํ สมณสฺส ปติรูปํ. (เถร. ๓๐๖)

(พระโคดมเถระได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า)

ข้อที่ภิกษุพึงเจริญโพชฌงค์ อิทธิบาท อินทรีย์ พละ **มรรคมีองค์ ๘** อันประเสริฐ. นี้ เป็นการสมควรแก่สมณะ.

[**มคฺค** มีความหมาย ๔ ประการ คือ สภาวะกำจัดกิเลสไป = มาเรนฺโต กิเลเส คจฺฉตีติ มคฺโค (มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย กัตตุสาธนะ), สภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา = นิพฺพานตฺถิเกหิ วา มคฺคียตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัย กรรมสาธนะ), สภาวะแสวงหาพระนิพพาน = นิพฺพานํ มคฺคตีติ มคฺโค (มคฺค ธาตุ + ณ ปัจจัย กัตตุสาธนะ), สภาวะที่ผู้ปรารถนานิพพานพึงปฏิบัติ = นิพฺพานตฺถิเกหิ คมฺมติ ปฏิปชฺชียตีติ มคฺโค (คมุ ธาตุ = ไป + ณฺย ปัจจัย กรรมสาธนะ) ตามความหมายแรก มคฺค ศัพท์ประกอบรูปศัพท์ด้วยธาตุ ๒ ศัพท์ คือ มร และ คมุ การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า ธาตุททานัย คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน คือ ปลาที่ร้อยเป็นพวง ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕). อีกนัยหนึ่ง มีรูปศัพท์เดิมมาจาก มาเรนฺตคมน รัสสะ อา ที่ มา เป็น อ, ลบ เรนฺตมน คงเหลือ ค อักษร และซ้อน คฺ อักษรด้วยนิรุตตินัย]

อฏฺฐงฺคมคฺคธร (ติ)

[อฏฺฐงฺคมคฺค + ธร]ทรงไว้ซึ่งมรรคมีองค์ ๘.

นวงฺคกุสุมมาลคีเวยฺยํ
อินฺทฺริยฌานวิโมกฺขวิภตฺตํ
อฏฺฐงฺคมคฺคธรํ วรยานํ
เทสยิ สุตฺตวรํ ทฺวิปทคฺโค. (สุตฺตนิ. ๔๕๔)

พระผู้มีพระภาคผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ประเสริฐ ดุจดอกไม้เครื่องประดับที่คงทน ๙ ชนิด อันจำแนกอินทรีย์ ฌานและวิโมกข์**อันทรงไว้ซึ่งมรรคมีองค์ ๘** เป็นยานเครื่องนำไปอย่างประเสริฐ.

อฏฺฐงฺคมตฺต (น)

[อฏฺฐงฺค + มตฺต]

มีเพียงองค์ ๘, สักว่ามีองค์ ๘.

เต ทสฺเสนฺโต “อริยานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานีติ อวตฺวา ยสฺมา อฏฺฐงฺควินิมุตฺโต มคฺโค นาม นตฺถิ, **อฏฺฐงฺคมตฺตเมว** ตุ มคฺโค, ตสฺมา ตมตฺถํ สาเธนฺโต เทสนาวิลาเสน “อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ วิสฺสชฺเชติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๗๑)

พระเถระเมื่อจะแสดงธรรมเหล่านั้น จึงไม่กราบทูลว่า “องค์แห่งอริยมรรค ๘”[องค์มรรคอันประเสริฐ ๘ ประการ]เพราะเหตุที่ชื่อว่ามรรคซึ่งพ้นจากองค์ ๘ ย่อมไม่มี แต่มรรค**ก็มีเพียงองค์ ๘** ฉะนั้น เมื่อจะให้สำเร็จความข้อนั้น จึงทูลตอบโดยความไพเราะแห่งเทศนาว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘”.

อฏฺฐงฺควจน (น)

[อฏฺฐงฺค + วจน]

เสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘, เสียงสวดอันประกอบด้วยองค์ ๘.

อฏฺฐงฺควจนสมฺปนฺน (ติ)

[อฏฺฐงฺควจน + สมฺปนฺน]

ผู้มีเสียงสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘.

อฏฺฐงฺควจนสมฺปนฺโน

อจฺฉิทฺทานิ นิรนฺตรํ

สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ

นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา. (พุทฺธวํ. ๓๗๓)

พระกกุสันธะพุทธเจ้าทรง**มีพระสุรเสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘** มีศีลไม่ด่างพร้อยตลอดกาล ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว[คือยุคของพระสาวกอันตรธานไป] สังขารทั้งปวง เป็นสภาพว่างเปล่าหนอ.

อฏฺฐงฺควจนสมฺปนฺโนติ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสาโร สตฺถา. (พุทฺธวํ.อฏ. ๓๐๑)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐงฺควจนสมฺปนฺโน** คือ พระบรมศาสดาทรงมี**พระสุรเสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘.**

อฏฺฐงฺควร (น)

[อฏฺฐ + องฺค + วร]

องค์ ๘ อันประเสริฐ - สูงสุด.

อิมญฺจ อริยํ **อฏฺฐงฺควร**เรหุเปตํ

สมาทิยิตฺวา กุสลํ สุขุทฺรยํ

ปติมฺหิ กลฺยาณี วสานุวตฺตินี

อโหสึ ปุพฺเพ สุคตสฺส สาวิกา. (วิมาน. ๓๗)

(เทพธิดาตอบว่า)

ก็ดิฉันครั้นสมาทานอริยมรรคกุศลธรรมอันประเสริฐ ที่ประกอบด้วย**องค์ ๘ อันประเสริฐ** มีสุขเป็นอานิสงส์เช่นนี้แล้ว ดิฉันเป็นคนดี ปฏิบัติ ตามคำสั่งของสามีเสมอเป็นสาวิกาของพระสุคตมาก่อน.

อฏฺฐงฺควเรหิ อฏฺฐหิ อุตฺตมงฺเคหิ อริยตฺตา เอว วา อริยฏฺฐงฺควเรหิ อุเปตํ.

(วิมาน.อฏ. ๑๑๙)

(ดิฉันครั้นสมาทานกุศลธรรม)ประกอบด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐเป็นอริยะ เพราะเป็นอริยะด้วยองค์ ๘ อันประเสริฐ คือ ด้วยองค์ ๘ อันสูงสุด.

อฏฺฐงฺควินิมุตฺต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + วินิมุตฺต] พ้นจากองค์ ๘.

เต ทสฺเสนฺโต “อริยานิ อฏฺฐ มคฺคงฺคานีติ อวตฺวา ยสฺมา **อฏฺฐงฺควินิมุตฺโต** มคฺโค นาม นตฺถิ, อฏฺฐงฺคมตฺตเมว ตุ มคฺโค, ตสฺมา ตมตฺถํ สาเธนฺโต เทสนาวิลาเสน “อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโคติ วิสฺสชฺเชติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๗๑)

พระเถระเมื่อจะแสดงธรรมเหล่านั้น จึงไม่กราบทูลว่า “องค์แห่งอริยมรรค ๘"[องค์มรรคอันประเสริฐ ๘ ประการ]เพราะเหตุที่ชื่อว่ามรรคซึ่ง**พ้นจากองค์ ๘** ย่อมไม่มี แต่มรรคก็มีเพียงองค์ ๘ เพราะฉะนั้น เมื่อจะให้สำเร็จความข้อนั้น จึงทูลตอบโดยความไพเราะแห่งเทศนาว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘”.

อฏฺฐงฺคสมนฺนาคต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + สมนฺนาคต]

มีเสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘, มีเสียงอันประกอบด้วยองค์ ๘.

อิมมตฺถํ ภนฺเต พฺรหฺมา สนงฺกุมาโร ภาสิตฺถ, อิมมตฺถํ ภนฺเต พฺรหฺมุโน สนงฺกุมารสฺส ภาสโต **อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต** สโร โหติ วิสฺสฏฺโจ จ วิญฺเญยฺโย จ มญฺชุ จ สวนีโย จ พินฺทุ จ อวิสารี จ คมฺภีโร จ นินฺนาที จ...เอวํ **อฏฺฐงฺคสมนฺนาคโต** สโร โหติ, โส วุจฺจติ "พฺรหฺมสฺสโรติ.

(ที.๒/๑๗๑)

(ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สนังกุมารพรหมตรัสเนื้อความนี้ ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขณะที่สนังกุมารพรหมตรัสเนื้อความนี้**มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘** คือ แจ่มใส, ชัดเจน, นุ่มนวล, ชวนฟัง, กลมกล่อม, ไม่พร่า, ลึกซึ้ง, กังวาน...**ผู้มีเสียงประกอบด้วยองค์ ๘** เช่นนี้เรียกว่า "มีเสียงเหมือนเสียงพรหม".

กีวมหปฺผโล โหติ?...

เสยฺยถาปิ วิสาเข โย อิเมสํ โสพสนฺนํ มหาชนปทานํ ปหูตรตฺตรตนานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ รชฺชํ กาเรยฺย. เสยฺยถีทํ : องฺคานํ... **อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสฺส** อุโปสถสฺส เอตํ กลํ นาคฺฆติ โสพสฺ. ตํ กิสฺส เหตุ ? กปณํ วิสาเข มานุสกํ รชฺชํ ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย. (อ. ๑/๒๑๓)

อริยอุโบสถมีผลมากเพียงไร... คือเปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใด พึงครองราชย์เป็นอิสราธิบดี (เป็นผู้ยิ่งใหญ่เหนือกว่าผู้อื่น) แห่งชนบทใหญ่ ๑๖ แคว้นที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ เหล่านี้คืออังคะ...การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้นยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถที่**ประกอบด้วยองค์ ๘** ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะราชสมบัติของมนุษย์เมื่อนำไปเปรียบกับสุขที่เป็นทิพย์ถือว่าเป็นของเล็กน้อย.

[เสี้ยวที่ ๑๖ หมายถึงอานิสงส์แห่งอุโบสถที่แบ่งเป็น ๑๖ ส่วน แล้วเอาส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนนั้นมาแบ่งเป็นอีก ๑๖ ส่วน แล้วเอาส่วนหนึ่งจาก ๑๖ ส่วนที่แบ่งครั้งที่ ๒ นั้นมาแบ่งเป็น ๑๖ ส่วนอีกครั้งหนึ่งเป็นครั้งที่ ๓ ส่วน ๑ ใน ๑๖ ส่วนที่แบ่งครั้งที่ ๓ นี้แหละจัดเป็นเสี้ยวที่ ๑๖ (สำ.อ. ๑/๒๔๒/๒๙๘)

เหตุที่ชาวมคธนิยมเปรียบเศษหนึ่งส่วน ๑๖ นั้น สันนิษฐานว่า เพราะดวงจันทร์มีคุณลักษณะที่เป็นองค์ประกอบ ๑๖ ส่วน ดวงอาทิตย์มีคุณลักษณะ ๑๒ ส่วน ไฟมีคุณลักษณะ ๑๐ ส่วน ดังนั้น จึงนิยมเปรียบส่วนที่มากที่สุดในดวงจันทร์.

พจนานุกรมสันสกฤชื่อวาจัสปัตยะ (เล่ม ๓ หน้า ๑๗๘๔) แสดงส่วนประกอบ ๑๖ ส่วน ของดวงจันทร์ คือ ไม่ตาย, ให้ความอหังการ, ควรบูชา, น่ายินดี, เป็นที่พำนักแห่งเทพมารดาพระนามว่าปฏฐิ, มีรอยกระต่าย, มีแสงจันทร์, น่ารักใคร่, มีรัศมี, มีศรี, น่าปลื้มใจ, ชำระอวัยวะร่างกาย, เต็มเปี่ยม, มีน้ำอมฤตเต็ม, ให้สิ่งที่น่าปรารถนา, และเกิดในสวรรค์]

อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสร (ปุ)

[อฏฺฐงฺคสมนฺนาคต + สร]

(๑) เสียงอันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘.

(๒) (ติ) มีพระสุรเสียงสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘ (พระพุทธเจ้า).

ดู อฏฺฐงฺควจนสมุปนฺน

อฏฺฐงฺคสโมธาน (น)

[อฏฺฐงฺค + สโมธาน]

การประชุมมรรคมีองค์ ๘.

อฏฺฐงฺคสโมธานภูต (ติ)

[อฏฺฐงฺคสโมธาน + ภูต]

อันเป็นที่ประชุมมรรคมีองค์ ๘.

ดู อรรถ อฏฺฐงฺคิก (ก)

อฏฺฐงฺคสุสมาคต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + สุสมาคต]

อันประกอบด้วยองค์ ๘, มีองค์ ๘.

จาตุทฺทสี ปณฺจทสี
ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี
ปาฏิหาริยปกฺขญฺจ
อฏฺฐงฺคสุสมาคตำ. (สำ.๑/๒๑๐, อำ.๑/๑๔๒)

(อุบาสิกากล่าวว่า)

[ชนเหล่าใดเข้าอยู่จำอุโบสถ]**อันประกอบด้วยองค์ ๘** ตลอดดิถีที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๘ แห่งปักษ์ทั้งตลอดปาฏิหาริยปักษ์ [ประพฤติพรหมจรรย์อยู่].

อฏฺฐงฺคสุสมาคตนฺติ อฏฺฐงฺเคหิ สุฏฺฐุ สมาคตำ, สมฺปยุตฺตนฺติ อตฺโถ.(สำ.อฏฺ. ๑/๒๘๑)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐงฺคสุสมาคตำ** (อันประกอบด้วยองค์ ๘) ความว่า มาพร้อมดี คือประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘.

อฏฺฐงฺคสุสมาคตนฺติ ปาณาติปาตาเวรมณี-อาทีหิ อฏฺฐหงฺเคหิ เอว สุฏฺฐุ สมาคตำ สมนฺนาคตำ. (วิมาน.อฏฺ. ๖๕)

บทว่า **อฏฺฐงฺคสุสมาคตำ** (อันประกอบด้วยองค์ ๘) คือ ความว่า มาพร้อมดี คือประกอบพร้อมด้วยองค์ ๘ มี ปาณาติ-ปาตาเวรมณี เป็นต้นด้วยดี.

[ปาฏิหาริยปักษ์คืออุโบสถที่รักษาประจำตลอด ๓ เดือนภายในพรรษา ถ้าไม่อาจรักษา ๓ เดือนได้ก็รักษา ๑ เดือน ในระหว่างวันปวารณา ทั้งสองหรือถ้าไม่อาจรักษาได้ถึง ๑ เดือน ก็รักษาตลอดครึ่งเดือนตั้งแต่วันปวารณาต้น (องฺ.ติก.อ. ๒/๓๘/๑๓๙)]

ดู อำ.อฏฺ. ๒/๑๒๓

อฏฺฐงฺคสุสมาหิต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + สุสมาหิต]

อันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘, อันตั้งมั่นในองค์ ๘.

จาตุทฺทสี ปณฺจทสี
ยา จ ปกฺขสฺส อฏฺฐมี
ปาฏิหาริยปกฺขญฺจ
อฏฺฐงฺคสุสมาหิตำ. (ชา. ๒/๑๙๖)

(พระเจ้าเนมิตรัสว่า)

(เทพบุตรองค์นี้) ได้รักษาอุโบสถศีล**อันสมบูรณ์ดีด้วยองค์ ๘** ตลอดดิถีที่ ๑๔ ที่ ๑๕ และที่ ๘ แห่งปักษ์ ทั้งตลอดปาฏิหาริยปักษ์.

อฏฺฐงฺคิก (ติ)

[อฏฺฐงฺค + อิก. อฏฺฐ + องฺค + อิก]

มีองค์ ๘, องค์ ๘, ประกอบด้วยองค์ ๘.

มีองค์ ๘ = อฏฺฐงฺคานิ อสฺส อตฺถีติ อฏฺฐงฺคิโก (ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

องค์ ๘ = อฏฺฐงฺคานิเยว อฏฺฐงฺคิโก (ลง อิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนิ อฏฺฐงฺคานิ อสฺส อตฺถิ, อฏฺฐองฺคานิเยว วา **อฏฺฐงฺคิโก**. (อุทาน.อฏ. ๒๗๗)

องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคใด มรรคนั้นชื่อว่า **อัฏฐังคิกะ** (มีองค์ ๘)

อีกนัยหนึ่ง องค์ ๘ นั่นแหละ ชื่อว่า **อัฏฐังคิกะ** (อันเป็นองค์ ๘)]

(ก) [อริยมรรค]มีองค์ ๘.

กตโม ปน ภนฺเต มคฺโค, กตมา ปฏิปทา เอเตสํ ธมฺมานํ สจฺฉิกิริยายาติ. “อยเมว อริโย **อฏฺฐงฺคิโก** มคฺโค. เสยฺยถีทำ? สมฺมาทิฏฺฐิ สมฺมาสงฺกปฺโป, สมฺมาวาจา สมฺมากมฺมนฺโต สมฺมาอาชีโว, สมฺมาวายาโม สมฺมาสติ สมฺมาสมาธิ. อยํ โข มหาลิ มคฺโค, อยํ ปฏิปทา เอเตสํ ธมฺมานำ สจฺฉิกิริยาย. (ที. ๑/๑๔๙)

เจ้าโอฏฐัทธลิจฉวีทูลถามว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หนทางเพื่อทำให้แจ้งธรรม[มีโสดาปัตติผลเป็นต้น] เหล่านี้ มีอะไรบ้าง. ข้อปฏิบัติเพื่อทำ ให้แจ้งธรรม[มีโสดาปัตติผลเป็นต้น]เหล่านี้มีอะไรบ้าง พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า“**อริยมรรคมีองค์ ๘** [หนทางอันประเสริฐ ๘ ประการ] เหล่านี้ คือ สัมมาทิฏฐิ, สัมมาสังกัปปะ, สัมมาวาจา, สัมมากัมมันตะ, สัมมาอาชีวะ, สัมมา-วายามะ, สัมมาสติ, สัมมาสมาธิ.ดูก่อนมหาลิ นี้แลคือหนทาง นี้แลคือข้อปฏิบัติ เพื่อทำให้แจ้งธรรม[มีโสดาปัตติผลเป็นต้น] เหล่านี้

อฏฺฐงฺคิโกติ ปญฺจงฺคิกำ ตูริยำ วิย อฏฺฐงฺคิโก คาโม วิย จ อฏฺฐงฺคมตฺโตเยว หุตฺวา **อฏฺฐงฺคิโก**, น องฺคโต อญฺโญ มคฺโค นาม อตฺถิ.

(ที.อฏ. ๑/๒๘๐)

บทว่า **อฏฺฐงฺคิโก** (มีองค์๘) ความว่า มรรคมีเพียงองค์ ๘ เท่านั้น เหมือนดนตรีประกอบด้วยองค์ ๕ (เครื่องดนตรี ๕ ชนิด) และเหมือนหมู่บ้าน ๘ หมู่บ้าน จึงชื่อว่า **มีองค์ ๘**. ชื่อว่ามรรคอื่นจากองค์[๘]ไม่มี.

ดู วิ.๑/๑๑๙, ม.๑/๑๙, สำ.๑/๒๗๙, อำ.๑/๑๘๑

อริยสาวโก นิพฺพานำ อริยผลญฺจ ปฏิปชฺชติ เอตายาติ ปฏิปทา, สา จ ตสฺส ปุพฺพภาโค เอวาติ อิธ “ปุพฺพภาคปฏิปทายาติ อริย-มคฺคมาห. “อฏฺฐ องฺคานิ อสฺสาติ อญฺญ-ปทตฺถสมาสำ อกตฺวา อฏฺฐงฺคานิ อสฺส สนฺตีติ **อฏฺฐงฺคิโก**ติ ปทสิทฺธิ ทฏฺฐพฺพา.

(ที.ฏี. ๑/๓๔๐)

ชื่อว่า ปฏิปทา เพราะเป็นเครื่องดำเนินไปสู่พระนิพพาน และอริยผลของพระอริยสาวก. ก็ปฏิปทา (มัชฌิมาปฏิปทา) นั้นเป็นข้อปฏิบัติ

อันเป็นส่วนเบื้องต้นของพระนิพพานและอริยผลนั้นนั่นเทียว เหตุนั้น ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคจึงตรัสอริยมรรคว่า เป็นข้อปฏิบัติอันเป็นส่วนเบื้องต้น. [บทว่า อฏฺฐงฺคิก] ไม่ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอัญญปทัตถสมาสว่า อฏฺฐ องฺคานิ อสฺส (แต่) พึงทราบการสำเร็จบทว่า อฏฺฐงฺคานิ อสฺส สนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโก (องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคนั้น เหตุนั้น มรรคนั้น ชื่อว่า อัฏฐังคิกะ=อันมีองค์ ๘)[ลง อิก ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต]

อฏฺฐหิ องฺเคหิ อุเปตตฺตา อฏฺฐงฺคิโก. มคฺคงฺคสมุทาเย หิ มคฺคโวหาโร สมุทายโย จ สมุทายีหิ สมนฺนาคโต นาม โหติ. อยํ ปเนตฺถ วจนตฺโถ:-อตฺตโน อวยวภูตานิ อฏฺฐงฺคานิ เอตสฺส สนฺตีติ **อฏฺฐงฺคิโก**ติ. ปรมตฺถโต ปน องฺคานิเยว มคฺโค ปญฺจงฺคิกตูริยาทีนิ วิย น จ องฺควินิมุตฺโต ฉพฺโค เวโท วิย. (สารตถ. ๓/๒๖)

ชื่อว่า **อัฏฐังคิกะ** (มีองค์ ๘) เพราะประกอบด้วยองค์ ๘. ในหมู่องค์มรรค ๘ ได้ชื่อว่ามรรค และหมู่ก็ชื่อว่าประกอบด้วยส่วนทั้งหลาย. ก็ในคำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอัฏฐังคิกะ เพราะมีองค์ ๘ อันเป็นส่วน[องค์ประกอบพิเศษ]ของตน, แต่โดยปรมัตถ์องค์ต่างๆ นั่นแหละ ชื่อว่ามรรค เหมือนเครื่องดนตรีมีองค์ ๕ เป็นต้น และมรรคที่พ้นไปจากองค์[๘] หามีไม่ เหมือนพระเวทต้องมีส่วนประกอบ ๖ องค์[ที่เรียกว่าเวทางค์].

[เครื่องดนตรีมีองค์ ๕ คือ ๑.กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ) ๒.กลองขึ้นหนังทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ) ๓.กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ) ๔.เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ) ๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น.

เวทางค์ คือ คัมภีร์ที่ใช้ประกอบการศึกษาคัมภีร์พระเวท ประกอบด้วย ๖ ส่วน คือ ศึกษา (ตำราว่าด้วยการออกเสียงให้ถูกต้อง), ไวยากรณ์ (ตำราว่าด้วยแบบแผนของภาษา), ฉันท์ (ตำราฉันทลักษณ์), โชยติส (ตำราดาราศาสตร์), นิรุกติ (ตำราการวิเคราะห์รากคำและการประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ), กัลปะ (ตำราว่าด้วยการประกอบทำพิธีกรรม)]

โอคยฺห**ฏฺฐงฺคิกํ** โสตํ
สพฺพํ ปาปํ ปวาหยึ
ติสฺโส วิชฺชา อชฺฌคมึ
กตํ พุทฺธสฺส สาสนนฺติ. (เถร. ๒๗๘)
(คยากัสสปเถระกล่าวว่า)
เราก้าวลงสู่กระแสน้ำ**อันมีองค์ ๘** ลอยบาปได้หมดแล้ว จึงบรรลุวิชชา ๓ ได้ทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าแล้ว.

อฏฺฐงฺคิกํ โสตนฺติ สมฺมาทิฏฺฐิอาทีหิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตฺตา มคฺคโสตํ. (เถร.อฏ. ๒/๕๗)
สองบทว่า **อฏฺฐงฺคิกํ โสตํ** (กระแสน้ำมีองค์ ๘) ได้แก่ กระแสน้ำอันเป็นที่ประชุมแห่งองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น.

[โสตะคือกระแสน้ำในแม่น้ำคงคาเป็นต้น ไหลไปไม่หวนกลับ ตั้งแต่ต้นธารจนถึงมหาสมุทร คือเป็นไปต่อเนื่องโดยแท้. อริยมรรคมีองค์

๘ ชื่อว่า โสตะ (เหมือนกระแสน้ำ) เพราะไหลไปไม่หวนกลับในระหว่างที่ไหลไป คือเป็นไปต่อเนื่องตั้งแต่เวลาเกิด ขึ้นจนถึงนิพพานธาตุซึ่งไม่มีขันธ์เหลือ ด้วยอำนาจของการแผ่อานุภาพครอบคลุม ดังพระพุทธวจนะ (สำ. มหา. ๑๙/๙๗/๓๑) ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำใหญ่สายใดสายหนึ่ง คือ แม่น้ำคงคา แม่น้ำยมุนา แม่น้ำอจิรวดี แม่น้ำสรภู แม่น้ำมหี แม่น้ำทั้งหมดนั้นไหลเทลงสู่มหาสมุทร ฉันใด ภิกษุเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้มาก เป็นผู้โน้มน้อมลงสู่พระนิพพาน ฉันนั้น"

การไปไม่หวนกลับในข้อนี้ พึงทราบด้วยการที่กิเลสซึ่งถูกกำจัดแล้วด้วยมรรคนั้น ๆ ไม่หวนกลับมาอีก และด้วยการที่อินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น ถึงความแก่กล้าตามลำดับ ดังพระพุทธวจนะ (สำ.มหา.๑๙/๑๔๓/๔๕) ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หม้อน้ำที่ถูกคว่ำไว้ ย่อมคายน้ำออก ไม่กลืนกลับเข้าไป ฉันใด บุคคลเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้มาก ย่อมคายอกุศลธรรม ไม่หวนกลับเข้าไป ฉันนั้น"]

ดู อ.อฏ. ๒/๑๖๔, อุทาน.อฏ. ๒๗๗

(ข) มิจฉามรรค (มิจฉาทิฐิ) มีองค์ ๘.

กุมฺมคฺโคติ โข ภิกฺขเว **อฏฺฐงฺคิก**สฺเสตํ มิจฺฉามคฺคสฺส อธิวจนํ. เสยฺยถีทำ? มิจฺฉาทิฏฺฐิยา มิจฺฉาสงฺกปฺปสฺส มิจฺฉาวาจาย มิจฺฉากมฺมนฺตสฺส มิจฺฉาอาชีวสฺส มิจฺฉาวายามสฺส มิจฺฉาสติยา มิจฺฉาสมาธิสฺส. (ม. ๑/๑๖๖)

คำว่า **กุมฺมคฺโค** (ทางที่ผิด) นี้ เป็นชื่อของมิจฉามรรค (ทางผิด) **มีองค์ ๘** คือ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด), มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด), มิจฉาวาจา (การเจรจาผิด), มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด), มิจฉาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพผิด), มิจฉาวายามะ (ความเพียรผิด), มิจฉาสติ (การระลึกผิด), มิจฉาสมาธิ (ความตั้งมั่นผิด). ดู สำ.๒/๘๙

(ค) อุโบสถอันมีองค์ ๘.

มาลำ น ธาเร น จ คนฺธมาจเร
มญฺเจ ฉมายำ ว สเยถ สนฺถเต
เอตำ หิ **อฏฺฐงฺคิก**มาหุโปสถำ
พุทฺเธน ทุกฺขนฺตคุนา ปกาสิตำ.

(สุตฺตนิ. ๓๓๙)

[สาวกที่เป็นคฤหัสถ์ไม่ควรฆ่าสัตว์ ไม่ควรลักทรัพย์ ไม่ควรพูดเท็จ ไม่ควรดื่มน้ำเมา ควรงดเว้นจากเมถุนที่เป็นความประพฤติไม่ประเสริฐ ไม่ควรบริโภคอาหารในเวลาวิกาล ในเวลากลางคืน]

ไม่ควรทัดทรงดอกไม้ ไม่ควรลูบไล้กายด้วยของหอม ควรนอนบนเตียง บนพื้น หรือบนที่ที่ปูลาดไว้ บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่า อุโบสถ **มีองค์ ๘** นี้แล พระพุทธเจ้าผู้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ทรงประกาศไว้แล้ว.

อฏฺฐงฺคิกนฺติ ปญฺจงฺคิกำ วิย ตูริยำ น องฺควินิมุตฺตำ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๘)

บทว่า **อฏฺฐงฺคิกำ** (มีองค์ ๘) คือ ไม่พ้นจากองค์[๘] เหมือนดนตรีมีองค์ ๕.

ดู อ.๑/๒๑๕, อ.๓/๘๓, อ.อฏ. ๒/๑๙๙

อฏฺฐงฺคิกอริยมคฺค (ปุ)

[อฏฺฐงฺคิก + อริยมคฺค]

มรรคอันประเสริฐมีองค์ ๘, มรรคอันประเสริฐ ๘ ประการ, อริยมรรคมีองค์ ๘.

กิเลสวุฏฺฐานสินาเนนาติ กิเลสมลปวาหเนน ราคปริฬาหาทิวูปสมกเรน จ **อฏฺฐงฺคิกอริยมคฺค**สลิลสินาเนน.(ม.ฏี. ๑/๒๘๐)

บทว่า **กิเลสวุฏฺฐานสินาเนน** (ด้วยการอาบ คือการออกจากกิเลส) ได้แก่ ด้วยการอาบน้ำ คือ**อริยมรรคมีองค์ ๘** อันกำจัดมลทินคือกิเลสและกระทำความเร่าร้อนแห่งราคะเป็นต้น ให้เข้าไปสงบ.

[อริยมรรคมีองค์ ๘ ชื่อว่า อริยะ (ประเสริฐ) เพราะไกลจากกิเลสที่จะพึงขจัดด้วยมรรคนั้นๆ ทำให้เป็นพระอริยะ และทำให้บรรลุอริยผล องค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นมีอยู่แก่มรรคใด มรรคนั้นชื่อว่า อัฏฐังคิกะ (อันมีองค์ ๘) อีกอย่างหนึ่ง องค์ ๘ นั้นแหละ ชื่อว่า อัฏฐังคิกะ (อันเป็นองค์ ๘)]

อฏฺฐงฺคิกมคฺค (ปุ)

[อฏฺฐงฺคิก + มคฺค]

มรรค ๘ ประการ, มรรคมีองค์ ๘, มรรคประกอบด้วยองค์ ๘.

[มรรค ๘ หรือมรรคมีองค์ ๘ บางครั้งใช้คำว่า มัคคังคะ องค์หรือเหตุแห่งมรรค โดยองค์ธรรมแล้วก็คือเจตสิกตัวเดียวกัน เหตุนั้นจึงเรียกชื่อได้ทั้ง ๒ ชื่อ ซึ่งโดยทั่วไป นิยมเรียกมรรคแต่ละอย่างว่า มัคคังคะ และเรียกมรรค ทั้ง ๘ ว่า มัคคะ. มรรค ซึ่งหมายถึงทั้งจิตและเจตสิกนั้นมีการถอนอนุสัยกิเลสและการ พ้นจากวัฏทุกข์เป็นสภาวลักษณะ (เปฏโก. ๑๗๑) ส่วนในอัฏฐสาลินี (๑/๒๗๗) อธิบาย ว่า มรรคนี้มีกิจอยู่อย่างเดียวคือการถอน หรือ การละอนุสัยกิเลส]

อฏฺฐงฺคิกมคฺคกุลฺล (น)

[อฏฺฐงฺคิกมคฺค + กุลฺล]

แพคือมรรคมีองค์ ๘, แพคือมรรค ๘.

เอวเมว กิเลสณฺณวํ ตริตุกาเมน “ตรุโณ ตาวมฺหิ, มหลฺลกกาเล **อฏฺฐงฺคิกมคฺคกุลฺลํ** พนฺธิสฺสามีติ ปปญฺโจ น กาตพฺโพ.

เอวํ กโรนฺโต หิ มหลฺลกกาลํ อปตฺวาปิ วินาสํ ปาปุณาติ, ปตฺวาปิ กาตุํ น สกฺโกติ. ภทฺเทกรตฺตาทีนิ ปน อนุสฺสริตฺวา เวเคเนว อยํ อริยมคฺคกุลฺโล พนฺธิตพฺโพ. (สำ.อฏ. ๓/๖๔)

[ผู้ยืนอยู่ฝั่งนี้อันน่ารังเกียจประสงค์จะข้ามห้วงน้ำ พักอยู่ ๒ - ๓ วัน ค่อยๆ ตระเตรียมเรือ แล้วขึ้นเรือเป็นเหมือนเล่นน้ำ แม้เมื่อเขาทำอย่างนั้นก็ยังขึ้นเรือไม่ได้ย่อมถึงความพินาศฉันใด]

ภิกษุผู้ใคร่จะข้ามห้วงน้ำคือกิเลสก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ควรทำความเนิ่นช้าว่าเรายังเป็นหนุ่มอยู่ จักผูก**แพคือมรรคมีองค์ ๘** ต่อเวลาเราแก่เสียก่อน. จริงอยู่ ภิกษุเมื่อทำอยู่อย่างนี้ แม้ยังไม่ถึงเวลาแก่ก็ถึงความพินาศ แม้ถึงเวลาแก่แล้วก็ไม่อาจทำได้ แต่

ควรระลึกถึงภัทเทกรัตตสูตรเป็นต้น แล้วรีบเร่งผูกแพคืออริยมรรคนี้ทันที.

อฏฺฐงฺคิกมคฺคทฺวาร (น)

[อฏฺฐงฺคิกมคฺค + ทฺวาร]

ประตูคืออมรรคมีองค์ ๘.

อฏฺฐงฺคิกมคฺคทฺวารวิวรณ (น)

[อฏฺฐงฺคิกมคฺคทฺวาร + วิวรณ]

การไข - เปิดประตูคืออมรรคมีองค์ ๘.

ทฺวารกวาฏานำ สยเมว วิวรณำ **อฏฺฐงฺคิกมคฺคทฺวารวิวรณสฺส** ปุพฺพนิมิตฺตำ.

(ที.อฏ.๒/๓๓, ม.อฏ.๔/๑๓๔)

การเปิดประตูและหน้าต่างได้เอง (พึงทราบว่า) เป็นบุรพนิมิตแห่ง**การเปิดประตูคืออมรรคมีองค์ ๘**.

อฏฺฐงฺคิกมตฺต (น)

[อฏฺฐงฺคิก + มตฺต]

มีเพียงองค์ ๘ เท่านั้น, สักว่ามีองค์ ๘.

ดู อรรถแห่ง อฏฺฐงฺคิก (ก)

อฏฺฐงฺคิกยาน (น)

[อฏฺฐงฺคิก + ยาน]

ยานอันมีองค์ ๘, ยานอันประเสริฐกล่าวคืออมรรคมีองค์ ๘.

อฏฺฐงฺคิกยานยายี (ติ)

[อฏฺฐงฺคิกยาน + ยา + ณี. ถี, อฏฺฐงฺคิกยานยายินี]

ดำเนินไปด้วยยานกล่าวคืออมรรคมีองค์ ๘.

สาหำ สุคตสฺส สาวิกา

มคฺค**ฏฺฐงฺคิกยานยายินี**

อุทฺธฏสลฺลา อนาสวา

สุญฺญาคารคตา รมามหำ. (เถรี. ๔๒๓)

(พระสุภาชีวกัมพวนิกาเถรีกล่าวว่า)

ดิฉันนั้นเป็นสาวิกาของพระสุคต **ดำเนินไปด้วยยานกล่าวคืออมรรคมีองค์ ๘** ถอนกิเลสดุจลูกศรเสียแล้ว ไม่มีอาสวะ ยินดีอยู่แต่ในเรือนว่าง.

มคฺคฏฺฐงฺคิกยานยายินีติ อฏฺฐงฺคิกมคฺคสงฺขาเตน อริยยาเนน นิพฺพานปุรำ ยายินี อุปคตา. (เถรี.อฏ. ๒๖๔)

บาทคาถาว่า **มคฺคฏฺฐงฺคิกยานยายินี** (ดำเนินไปด้วยยานกล่าวคืออมรรคมีองค์ ๘) ความว่า ดำเนินไป คือ เข้าไปสู่เมืองคือพระนิพพานด้วยยานอันประเสริฐกล่าวคืออริยมรรคมีองค์ ๘[มรรค ๘].

[ชาวโลกมักเปรียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งในลักษณะเป็นรูปธรรมเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจความได้ชัดเจนขึ้น เหมือนคำที่กล่าวว่า ปุณฺณจนฺโทว เต มุขำ (พระพักตร์ของพระองค์เหมือนหนึ่งพระ จันทร์เพ็ญ) ข้อความนี้แสดงความผุดผ่องแห่งพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าโดยใช้พระจันทร์เพ็ญที่เด่นชัดเป็นเครื่องเปรียบ การใช้ภาษาในลักษณะนี้เป็นภาษากวีชนิดหนึ่งเรียกว่าอุปมาอลังการ (สุโพธาลังการ ๑๗๖)

ในกรณีเดียวกันนี้ พระนิพพานนั้น ละเอียดลึกซึ้ง หากไม่มีการแสดงอุปมาก็เหมือนดั่งชี้แจงวัตถุสิ่งของแก่คนตาบอด ที่ไม่เคยเห็นสิ่งนั้นมาก่อน ดังนั้น ในพระไตรปิฎกและอรรถกถา จึงมีการเปรียบพระนิพพานไว้หลายลักษณะ หนึ่งในลักษณะเหล่านั้นคือการเปรียบพระนิพพานว่าเป็นสถานที่หรือนคร (นิพพานปุรำ เมืองคือนิพพาน) ผู้กล่าวที่เป็นพระอริยสาวกหรือ พระพุทธเจ้ามิได้หมายความว่า พระนิพพานเป็นสถานที่จริงๆ ทั้งนี้เพราะมีพระพุทธวจนะ ที่ว่าด้วยลักษณะของพระนิพพานโดยตรงในพระสูตรแล้ว]

อฏฺฐงฺคุปาคต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + อุปาคต]

อันสมบูรณ์ด้วยองค์ ๘. ดู มิลินฺท. ๙๘

อฏฺฐงฺคุเปต (ติ)

[อฏฺฐงฺค + อุเปต]

มีองค์ ๘, เข้าถึงองค์ ๘, ประกอบด้วยองค์ ๘, สมบูรณ์ด้วยองค์ ๘.

ตโต จ ปกฺขสฺสุปวสฺสุโปสถำ
จาตุทฺทสึ ปญฺจทสิญฺจ อฏฺฐมึ
ปาฏิหาริยปกฺขญฺจ ปสนฺนมานโส
อฏฺฐงฺคุเปตำ สุสมตฺตรูปำ. (สุตฺตนิ. ๓๓๙)

และต่อไป สาวกที่เป็นคฤหัสถ์ผู้มีใจเลื่อมใส ควรเข้าจำอุโบสถที่**ประกอบด้วยองค์ ๘** ให้บริบูรณ์ดี ทุกวัน ๘ ค่ำ ๑๔ ค่ำ หรือ ๑๕ ค่ำ แห่งปักษ์ และตลอดปาฏิหาริยปักษ์.

ดู อำ.๑/๒๑๖, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๘, ที.อฏ.๑/๖๑, ม.อฏ.๑/๔๙, อำ.อฏ.๑/๘๒, พุทฺธวำ.อฏ. ๑๙

อฏฺฐงฺคุโปสถ (ปุ)

[อฏฺฐงฺค + อุโปสถ]

อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ - มีองค์ ๘.

อปณฺณกำ วา โสตาปนฺโนติ อวิราธิตำ เอกำเสน โสตาปนฺโน วา โหติ. โสปิ ฌานำ นิพฺพตฺเตติ, พฺรหฺมโลกำ วา คนฺตฺวา ฉสุ วา กามสคฺเคสุ เอกนฺตสุขปฺปฏิสำเวที หุตฺวา วิหเรยฺย. อิมสฺมึ สุตฺเต สตฺถา **อฏฺฐงฺคุโปสถสฺส** คุณำ กเถสิ.

(อำ.อฏ. ๓/๓๑๒)

ปาฐะว่า **อปณฺณกำ วา โสตาปนฺโน** (เป็นพระโสดาบันไม่ปฏิบัติพลาดก็มี) ความว่า หรือเป็นพระโสดาบัน ปฏิบัติไม่ผิดโดยส่วนเดียว. แม้ท่านนั้นทำฌานให้บังเกิดแล้ว ไปสู่พรหมโลก หรือเป็นผู้เสวยความสุขอย่างแน่นอนอยู่ในกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น ในพระสูตรนี้ พระศาสดา ได้ตรัสคุณแห่ง**อุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘** ไว้แล้ว.

อฏฺฐงฺคุล (น)

[อฏฺฐ + องฺคุล]

(๑) ๘ นิ้ว.

(ภิกฺขู) คณฺจิกผลกมฺปิ ปาสกผลกมฺปิ อนฺเต อปฺเปนฺติ. โกฏฺโฏ วิวริยติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. “อนุชานามิ ภิกฺขเว คณฺจิกผลกำ อนฺเต อปฺเปตุำ, ปาสกผลกำ สตฺตงฺคุลำ วา **อฏฺฐงฺคุลำ** วา โอคาเหตฺวา อปฺเปตุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๗๗)

(ภิกษุทั้งหลาย) เย็บแผ่นผ้ารองลูกดุมบ้าง ผ้ารองรังดุมบ้างที่ชายจีวร. มุมผ้าเปิด. ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ติดแผ่นผ้ารองลูกดุม ผ้ารองรังดุมที่ชายผ้าลึกเข้าไป ๗ นิ้ว หรือ **๘ นิ้ว**.

[องคุลี มาตราวัดโบราณ องคุลีเท่ากับ ๑ นิ้ว ยาวเท่ากับช่วงข้อปลายของนิ้วกลาง]

(๒) (ติ) มี ๘ นิ้ว.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อายาเมน **อฏฺฐงฺคุลํ** สุคตงฺคุเลน จตุรงฺคุลวิตฺถตํ ปจฺฉิมํ จีวรํ วิกปฺเปตุํ. (วิ. ๓/๔๑๒)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทำวิกัปปนาจีวร**มี**ขนาดยาว **๘ นิ้ว**ด้วยองคุลีของพระสุคต กว้าง ๔ นิ้วเป็นอย่างต่ำ.

[การวัดขนาดคืบพระสุคตทางพระวินัยนั้น ถือว่า คืบของพระสุคตมีขนาดยาวกว่าคืบของมัชฌิมบุรุษหรือคืบของช่างไม้ ๓ เท่า และคืบของปกติบุรุษ (บุรุษในปัจจุบัน) ๓ เท่าครึ่ง ดังนั้น คืบของพระสุคต ๑ คืบ จึงเทียบได้กับคืบของมัชฌิมบุรุษ ๓ คืบ และคืบของปกติบุรุษ ๓ คืบครึ่ง ตามนัยนี้ ๑ คืบหรือ **๘ นิ้วของพระสุคต** = มัชฌิมบุรุษ ๒๔ นิ้ว หรือ ๑ ศอก = ปกติบุรุษ ๑ ศอก ๑๒ นิ้ว หรือ ๑ ศอกครึ่ง (๑ ศอกคืบ) นอกจากนั้น ๔ นิ้วของพระสุคตเทียบได้กับมัชฌิมบุรุษ ๑๒ นิ้วหรือ ๑ คืบ และเทียบได้กับปกติบุรุษ ๑ คืบ ๖ นิ้ว ดังคำอธิบายในกังขาอภินวฏีกา (หน้า ๒๙๗) ว่า

อฏฺฐงฺคุลํ สุคตงฺคุเลนาติ เอตฺถ สุคตงฺคุลํ นาม อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ตีณิ องฺคุลานิ, เตน สุคตงฺคุเลน อฏฺฐงฺคุลํ วฑฺฒกิหตฺถปฺปมาณนฺติ อตฺโถ. จตุรงฺคุลวิตฺถตนฺติ เอตฺถาปิ ยถาวุตฺตานุสาเรเนว อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ในคำว่า อฏฺฐงฺคุลํ สุคตงฺคุเลน (มีขนาดยาว ๘ นิ้วด้วยองคุลีของพระสุคต) ขึ้นชื่อว่า องคุลีพระสุคตเป็น ๓ นิ้วของมัชฌิมบุรุษในบัดนี้ หมายความว่า จีวร ๘ นิ้วด้วยองคุลีของพระสุคต มีขนาด ๑ ศอก (๒๔ นิ้ว) ของช่างไม้. พึงทราบเนื้อความแม้ในคำว่า จตุรงฺคุลวิตฺถตํ (กว้าง ๔ นิ้ว) นี้ โดยคล้อยตามนัยที่กล่าวไว้แล้วนั่นแหละ

อนึ่ง ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกากล่าวว่า คืบพระสุคต ยาวกว่าคืบของมัชฌิมบุรุษซึ่งก็คือคืบของช้างไม้ ๓ เท่า แต่ท่านมิได้บอกถึงคืบของปกติบุรุษไว้ ดังข้อความกล่าวว่า

สุคตวิทตฺถิยาติ สุคตวิทตฺถิ นาม อิทานิ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส ติสฺโส วิทตฺถิโย, วฑฺฒกีหตฺเถน ทิยฑฺโฒ หตฺโถ โหติ. (วิ.อฏ. ๒/๖๑)

ในคำว่า สุคตวิทตฺถิยา (ด้วยคืบพระสุคต) ขึ้นชื่อว่าคืบพระสุคต เป็น ๓ คืบของมัชฌิมบุรุษในกาลนี้ เป็น ๑ ศอกครึ่งของช้างไม้]

อฏฺฐงฺคุลปรม (ติ)

[อฏฺฐงฺคุล + ปรม]

มี ๘ นิ้วเป็นอย่างยิ่ง – มาก.

(ภควา) น ภิกฺขเว ทีฆํ ทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตพฺพํ. โย ขาเทยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ

ภิกฺขเว **อฏฺฐงฺคุลปรมำ** ทนฺตกฏฺฐำ, น จ เตน สามเณโร อาโกเฏตพฺโพ. โย อาโกเฏยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๔/๒๗๙)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเคี้ยวไม้ชำระฟันขนาดยาว. รูปใดเคี้ยว ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม้ชำระฟันยาว **๘ นิ้วเป็นอย่างมาก** และภิกษุไม่พึงใช้ไม้ชำระฟันนั้นตีสามเณร. รูปใดตี. ต้องอาบัติทุกกฏ.

อฏฺฐงฺคุลปรมนฺติ มนุสฺสานำ ปมาณงฺคุเลน อฏฺฐงฺคุลปรมำ. (วิ.อฏ. ๔/๕๖)

บทว่า **อฏฺฐงฺคุลปรมำ** ได้แก่ ๘ นิ้วเป็นอย่างมาก โดยประมาณนิ้วของพวกมนุษย์.

ปมาณงฺคุเลนาติ วฑฺฒกีองฺคุลำ สนฺธาย วุตฺตำ. (สารตฺถ. ๓/๓๙๑)

บทว่า **ปมาณงฺคุเลน** ท่านกล่าวหมายถึงนิ้วของช่างไม้. ดู วิ.๔/๒๙๕

อฏฺฐงฺคุลปาทก (ติ)

[อฏฺฐงฺคุล + ปาท + ก] มีเท้าเพียง ๘ นิ้ว.

นวำ ปน ภิกฺขุนา มญฺจำ วา ปีฐำ วา การยมาเนน **อฏฺฐงฺคุลปาทกำ** กาเรตพฺพำ สุคตงฺคุเลน, อญฺญตฺร เหฏฺฐิมาย อฏฺฐนิยา, ตำ อติกฺกามยโต เฉทนกำ ปาจิตฺติยำ. (วิ. ๒/๒๑๘)

ก็ภิกษุผู้จะทำเตียงหรือตั่งใหม่ พึงทำให้**มีเท้าเพียง ๘ นิ้ว**โดยนิ้วสุคต นับแต่แม่แคร่ลงมา ทำให้เกินกว่ากำหนดนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ชื่อว่าเฉทนกะ.

อฏฺฐงฺคุลปฺปมาณ (น)

[อฏฺฐงฺคุล + ปมาณ]

(๑) ประมาณ ๘ นิ้ว.

(๒) (ติ) อันมีประมาณ ๘ นิ้ว.

อฏฺฐงฺคุลปฺปมาโณติ ทีฆโต **อฏฺฐงฺคุลปฺปมาโณ**. (สารตฺถ. ๓/๓๑๒)

คำว่า อฏฺฐงฺคุลปฺปมาโณ (มีขนาดเพียง ๘ นิ้ว) คือ โดยความยาว **มีประมาณ ๘ นิ้ว**.

อฏฺฐงฺคุลปฺปมาณพหล (ติ)

[อฏฺฐงฺคุลปฺปมาณ + พหล]

หนาประมาณ ๘ นิ้ว. ดู อฏฺฐงฺคุลุพฺเพธ

อฏฺฐงฺคุลพหล (ติ)

[อฏฺฐงฺคุล + พหล] หนา ๘ นิ้ว.

อญฺโญ (ปุคฺคโล) จมฺมกายปทาลโน มหึสจมฺมำ วินิวิชฺฌติ, โส ปน สตมฺปิ มหึสจมฺมานำ วินิวิชฺฌติเยว. อญฺโญ **อฏฺฐงฺคุลพหลำ** อุทุมฺพรปทรำ, จตุรงฺคุลพหลำ อสนปทรำ วินิวิชฺฌติ, โส ปน ผลกสตมฺปิ เอกโต พทฺธำ วินิวิชฺฌติ, ตถา ทฺวงฺคุลพหลำ ตมฺพโลหปฏฺฏำ ... เอวำ อิเมสำ สตฺตนฺนำ มหากายานำ ปทาลนโต มหากายปฺปทาลโน. (ชา.อฏ. ๒/๘๓)

(บุคคล)อื่นผู้ที่ทำลายหนัง ย่อมยิงเพียงหนังกระบือทะลุ, ส่วนอสทิสกุมารทรงยิงหนังกระบือแม้ตั้งร้อยชั้นทะลุ. ผู้อื่นยิงไม้มะเดื่อ**หนา ๘ นิ้ว** ไม้ประดู่หนา ๔ นิ้วทะลุ, ส่วนอสทิสกุมารยิงทะลุตั้งร้อยแผ่นอันเรียง ๆ

ติดกันไว้, แผ่นโลหะทองแดงหนา ๒ นิ้ว ก็เหมือนกัน...เพราะทำลายกายใหญ่ๆ ๗ อย่างเหล่านี้ได้ฉะนี้ จึงชื่อว่าทรงทำลายได้ซึ่งกายใหญ่ๆ.

อฏฺฐงฺคุลมตฺต (น)

[อฏฺฐงฺคุล + มตฺต]

ประมาณ ๘ นิ้ว, เพียง ๘ นิ้ว.

อุปจิกาโมจนตฺถํ **อฏฺฐงฺคุลมตฺเตน** อปฺปตฺตจฺฉทนํ กตฺวา ภิตฺตึ ลิมฺปติ อนาปตฺติ. อุปจิกาโมจนตฺถเมว เหฏฺฐา ปาสาณกุฏฺฏึ กตฺวา ตํ อลิมฺปิตฺวา อุปริ ลิมฺปติ เลโป น ฆฏียติ นามอนาปตฺติเยว. (วิ.อฏ. ๒/๑๕๗)

เพื่อป้องกันปลวก จะฉาบฝาผนัง ไม่ให้ถึงหลังคา**ประมาณ ๘ นิ้ว**ไม่เป็นอาบัติ. เพื่อป้องกันปลวกเหมือนกัน จะทำฝาผนังหินภายใต้ ไม่ฉาบฝานั้น ฉาบในเบื้องบน, การฉาบชื่อว่ายังไม่เชื่อมต่อกัน, ไม่เป็นอาบัติเหมือนกัน.

ดู วิ.อฏ. ๓/๑๖๑

อฏฺฐงฺคุลาธิก (ติ)

[อฏฺฐงฺคุล + อธิก]

อันยิ่งด้วย ๘ นิ้ว, เกิน ๘ นิ้ว.

โย ปน สุกฺขชงฺโฆ วา มหาปิณฺฑิกมฺโส วา โหติ, ตสฺส สารุปฺปตฺถาย ชาณุมณฺฑลโต **อฏฺฐงฺคุลาธิก**มฺปิ โอตาเรตฺวา นิวาเสตุํ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๖๒)

ส่วนภิกษุมีปลีแข้งลีบหรือมีปลีแข้งใหญ่ จะนุ่งให้เลื้อยลงมาจากช่วงเข่า**เกิน ๘ นิ้ว** เพื่อให้เหมาะสมก็ควร.

อฏฺฐงฺคุลุพฺเพธ (ติ)

[อฏฺฐงฺคุล + อุพฺเพธ] สูง ๘ นิ้ว, หนา ๘ นิ้ว.

วิปสฺสิสฺส ปน ภควโต เอกรตนายามา วิตฺถิวิตฺถารา **อฏฺฐงฺคุลุพฺเพธา** สุวณฺณิฏฺฐกา กาเรตฺวา จูฬุเสน ฉาเทตฺวา วิหารฏฺฐานํ กิณึสุ. (ที.อฏ. ๒/๑๖)

ก็เศรษฐีทั้งหลายให้ช่างทำอิฐทองคำยาว ๑ ศอก กว้าง ๑ คืบ **สูง ๘ นิ้ว** ปูโดยส่วนขวางแล้วซื้อ[ที่ดิน]สร้างที่อยู่ถวายพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสี.

อฏฺฐงฺคุลพฺเพธาติ อฏฺฐงฺคุลปฺปมาณพหลภาโว. (ที.ฏี. ๒/๑๕)

บทว่า **อฏฺฐงฺคุลพฺเพธา** (สูง ๘ นิ้ว) คือ มีความหนาประมาณ ๘ นิ้ว.

อฏฺฐจตฺตารีส (ถึ)

[อฏฺฐ + จตฺตารีส]

๔๘, ประการ, ๔๘ อย่าง เป็นต้น.

อิเมหิ โข สาริปุตฺต สตฺตหิ นิทฺทสวตฺถูหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ทฺวาทส เจปิ วสฺสานิ ปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จรติ, ‘นิทฺทโส ภิกฺขูติ อลํ วจนาย...**อฏฺฐจตฺตารีสํ** เจปิ วสฺสานิ ปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ จรติ ‘นิทฺทโส ภิกฺขูติ อลํ วจนายาติ.

(อ. ๒/๔๒๗)

ภิกษุประกอบด้วยนิททสวัตถุ ๗ นี้แล หากประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ครบ ๑๒ ปี ควรเรียกภิกษุนั้นว่า นิททสภิกษุ... หากประพฤติพรหมจรรย์บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ครบ **๔๘** ปี ก็ควรเรียกภิกษุนั้นว่า “นิททสภิกษุ” [เช่นเดียวกัน].

[คำว่า **นิททสวัตถุ** นี้ แปลว่า ธรรมที่เป็นเหตุให้ชื่อว่า “นิททสะ” แปลว่า มีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี คำนี้เป็นคำที่พวกเดียรถีย์ใช้เรียกนิครนถ์ผู้ประพฤติพรหมจรรย์กำหนด ๑๒ ปี ถ้าตายลง เมื่อถึง ๑๐ ปี เรียกผู้นั้นว่า “นิททสะ” คือ เมื่อมาเกิดอีกจะมีอายุไม่ถึง ๑๐ ปี และอาจไม่ถึง ๙ ปี ๑ ปี แต่พระผู้มีพระภาคทรงใช้คำนี้หมายถึงพระขีณาสพในความหมายว่า “ไม่มีการเกิดอีก” ไม่ว่าจะเกิดมาเพียงวันเดียวหรือครู่เดียว โดยมีเงื่อนไขว่า ผู้นั้นต้องเพียบพร้อมด้วยธรรม ๗ ประการ ส่วนเวลาประพฤติพรหมจรรย์มากน้อยไม่สำคัญ

ธรรม ๗ ประการ คือ เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการบำเพ็ญไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญาอย่างต่อเนื่องไม่ขาดระยะ, เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้า ในการเพ่งพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาอย่างต่อเนื่อง, เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการข่มตัณหาด้วยอำนาจของภังคานุปัสสนาญาณ หรือวิปัสสนาญาณมีวิราคานุปัสสนาเป็นต้น, เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการหลีกเร้น, เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการปรารภความเพียร, เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในสติและเนปักกปัญญา (สติและสัมปชัญญะ), เป็นผู้มีฉันทะอย่างแรงกล้าในการแทงตลอดด้วยทิฏฐิ[หมายถึง มัคคทัสสนะ (การเห็นมรรค) กล่าวคือ การเห็นแจ้งด้วยมัคคสัมมาทิฏฐิ]

อฏฺฐจตฺตาลีส (ถี)

[อฏฺฐ + จตฺตาลีส]

๔๘, ๔๘ ประการ, ๔๘ อย่าง เป็นต้น.

อุทกูปสฺสฏฺฐนฺติ อุทเกน อุปสฺสฏฺฐํ ปริจฺจตฺตํ. โส หิ ยสฺมึ กุเล วยปปฺตฺตา ทาริกา อตฺถิ, คนฺตฺวา ตสฺส ทฺวาเร ติฏฺฐติ. “กสฺมา จิโตสีติ วุตฺเต “อหํ **อฏฺฐจตฺตาลีส** วสฺสานิ โกมารพฺรหฺมจริยํ จรึ ตํ สพฺพํ ตุมฺหากํ เทมิ, ตุมฺเห มยฺหํ ทาริกํ เทถาติ วทติ. เต ทาริกํ อาเนตฺวา ตสฺส หตฺเถ อุทกํ ปาเตตฺวา เทนฺติ. โส ตํ อุทกูปสฺสฏฺฐํ ภริยํ คณฺหิตฺวา คจฺฉติ. (สุตฺตนิ. ๓๒๓)

คำว่า **อุทกูปสฺสฏฺฐ**ํ (ที่เขายกให้ด้วยการหลั่งน้ำ) ได้แก่ ที่เขาหลั่งน้ำบริจาคให้. ก็โทณพราหมณ์นั้นไปแล้ว ยืนอยู่ที่ประตูของตระกูลที่มีหญิงสาววัยรุ่น. เมื่อเขาถามว่า “เพราะเหตุไร ท่านจึงยืนอยู่เล่า” ก็กล่าวว่า “ข้าพเจ้าประพฤติโกมารพรหมจรรย์[พรหมจรรย์ที่ประพฤติสืบต่อมาตั้งแต่ยังเป็นเด็ก]แล้ว ตลอด **๔๘ ปี**. ข้าพเจ้าจะให้ทุกสิ่งทุกอย่างแก่ท่าน ขอท่านจงให้หญิงสาวแก่ข้าพเจ้าเถิด” พวกเขานำหญิงสาวเหล่านั้นมาแล้ว หลั่งน้ำบนมือพราหมณ์นั้นมอบให้. โทณพราหมณ์นั้นได้พาภรรยาที่เขายกให้ด้วยการหลั่งน้ำนั้นไป.

อฏฺฐฺจตฺตาลีสํ วสฺสานิ พฺรหฺมจริยํ จริตฺวา พฺราหฺมณา กญฺญาภิกฺขุ อาหิณฺฑนฺติ "อหํ อฏฺฐฺจตฺตาลีส วสฺสานิ จิณฺณพฺรหฺมจริโย. ยทิ วยปฺปตฺตา ทาริกา อตฺถิ, เทถ เมติ. ตโต ยสฺส วยปฺปตฺตา ทาริกา โหติ, โส ตํ อลงฺกริตฺวา นีหริตฺวา ทฺวาเร ฐิตสฺเสว พฺราหฺมณสฺส หตฺเถ อุทกํ อาสิญฺจนฺโต "อิมํ เต พฺราหฺมณ ภริยํ โปสาวนตฺถาย ทมฺมีติ วตฺวา เทติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๒๙-๓๐)

พราหมณ์ทั้งหลายประพฤติพรหมจรรย์ **๔๘ ปี** แล้ว เที่ยวขอหญิงสาวโดยกล่าวว่า "เราได้ประพฤติพรหมจรรย์ครบ ๔๘ ปีแล้ว ถ้ามีหญิงสาวเจริญวัยก็จงให้แก่เราเถิด". ต่อจากนั้น ผู้ที่มีหญิงสาวที่เจริญวัยแล้วก็ประดับหญิงสาวนั้นนำออกมา แล้วหลั่งน้ำในมือของพราหมณ์ผู้ยืนที่ประตูเรือน มอบให้โดยกล่าวว่า พราหมณ์เรามอบภรรยานี้แก่ท่าน เพื่อให้เลี้ยงดูต่อไป.

[การปฏิบัติดังกล่าว เป็นการปฏิบัติของพวกพราหมณ์ธรรมิก (พราหมณ์ประพฤติวัตร) พราหมณ์พวกนี้ใช้ชีวิตนักบวชตั้งแต่ยังหนุ่มจนกระทั่งอายุ ๔๘ ปี แล้วกลับไปแต่งงานมีครอบครัว เพื่อสืบทอดวงศ์ตระกูล]

ดู. อ. ๒/๑๙๘, มิลินฺท. ๘๘

อฏฺฐฏฺฐก (ติ)

[อฏฺฐ + อฏฺฐ + ก]

๘ คูณ ๘, ๖๔ ประการ, ๖๔ อย่าง เป็นต้น.

ตตฺถจฺฉสิ ปิวสิ ขาทสิ จ
ทิพฺพา จ วีณา ปวทนฺติ วคฺคุ
อฏฺฐฏฺฐกา สิกฺขิตา สาธุรูปา
ทิพฺพา จ กญฺญา ติทสจรา อุฬาราจฺจนฺติ คายนฺติ ปโมทยนฺติ. (วิมาน. ๙๗)

(พระมหาโมคคัลลานเถระถามเทพบุตรว่า) ท่านสถิต ดื่ม กินอยู่ในวิมานนั้น มีทวยเทพพากันบรรเลงพิณทิพย์ดังไพเราะ และเทพกัญญา[ในห้องแต่ละห้อง]มีจำนวน **๖๔** องค์ มีรูปงาม[ด้วยสมบัติคือรูป ด้วยสมบัติคือศีลและจรรยา]ด้วยสมบัติคือสิกขา ท่องเที่ยวไปมาอย่างสำราญในภพดาวดึงส์ มีสมบัติมากมาย เป็นผู้ชำนาญการฟ้อนรำขับร้องพากันมาให้ความบันเทิงใจ.

อฏฺฐฏฺฐกาติ เอเกกสฺมึ กูฏาคาเร อฏฺฐฏฺฐกา จตุสฏฺฐิปริมาณา. (วิมาน.อฏ. ๒๗๐)

บทว่า **อฏฺฐกฏฺฐกา** ได้แก่ หมู่ ๘ คูณ ๘ คือ ประมาณ ๖๔ ในห้องรโหฐานแต่ละห้อง.

อฏฺฐฏฺฐาน (น)

[อฏฺฐ + ฐาน]

(๑) ฐานะ ๘, สถานที่ ๘ อย่าง.

(๒) (ติ) อันมีฐานะ ๘.

อฏฺฐฏฺฐานํ กายปาคพฺภิยํ นาม สงฺฆคณ-ปุคฺคลโภชนสาลาชนฺตาฆรนหานติตฺถ-ภิกฺขาจารมคฺคอนฺตรฆรปฺปเวสเนสุ กาเยน อปฺปติรูปกรณํ. (สํ.อฏ. ๒/๑๔๕)

การกระทำอันไม่สมควรทางกายในสงฆ์ คณะ บุคคล โรงฉัน เรือนไฟ ท่าอาบน้ำ หนทาง-ภิกขาจาร การเข้าไปในละแวกบ้าน ชื่อว่า คะนองกาย**อันมีฐานะ ๘**.

ดู สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๑๓๗. ดู อฏฺฐวตฺถุก

อฏฺฐฑฺฒปท (ติ)

[อฏฺฐ + อฑฺฒ + ปท]

สัตว์ตัวมีเท้าครึ่งหนึ่งของ ๘, สัตว์มี ๔ เท้า.

อฏฺฐฑฺฒปโท จตุปฺปทสฺส
เมณฺโฑ อฏฺฐนโข อทิสฺสมาโน
ฉาทิยมาหรตี อยํ อิมสฺส
มํสํ อาหรตี อยํ อมุสฺส. (ชา. ๑/๒๕๓)
(มโหสธบัณฑิตกล่าวว่า)
แพะมี **๔ เท้า ๘** กีบ สุนัขนี้แฝงกายนำหญ้ามาเพื่อแพะตัวนี้. ส่วนแพะตัวนี้แฝงกายนำเนื้อมาเพื่อสุนัขตัวโน้น.

อฏฺฐฑฺฒปโทติ พฺยญฺชนกุสลตาย เอพฺภสฺส จตุปฺปาทำ สนฺธายาห. (ชา.อฏฺ. ๖/๑๙๔)
บทว่า **อฏฺฐฑฺฒปาโท** มโหสธบัณฑิตกล่าวหมายเอา**เท้าทั้ง ๔** ของแพะ เพราะความเป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ.

อฏฺฐตณฺหาวิจริตสต (น)

[อฏฺฐ + ตณฺหา + วิจริต + สต]

ตัณหาวิจริต ๑๐๘.

อิมานิ อฏฺฐารส ตณฺหาวิจริตานิ อชฺฌตฺติกสฺส อุปาทาย, อิมานิ อฏฺฐารส ตณฺหาวิจริตานิ พาหิรสฺส อุปาทาย, ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ โหนฺติ. อิติ เอวรูปานิ อตีตานิ ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ, อนาคตานิ ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ, ปจฺจุปฺปนฺนานิ ฉตฺตึส ตณฺหาวิจริตานิ, ตเทกชฺฌํ อภิสญฺญูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา **อฏฺฐตณฺหาวิจริตสตํ** โหติ. (อภิ.วิ. ๓๖๒)
ตัณหาวิจริต ๑๘ เหล่านี้ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน. ตัณหาวิจริต ๑๘ เหล่านี้อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก[ด้วยประการฉะนี้], ประมวลย่อเข้าเป็นอันเดียวกันเป็นตัณหาวิจริต ๓๖. ตัณหาวิจริตตามที่กล่าวมานี้เป็นอดีต ๓๖ เป็นอนาคต ๓๖ เป็นปัจจุบัน ๓๖ ประมวลย่อเข้าเป็นอันเดียวกัน เป็น**ตัณหาวิจริต ๑๐๘**.

ดู อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสต

อฏฺฐตึส = อฏฺฐตฺตึส® (ติ)/(ถี)

[อฏฺฐ + ตึส]

๓๘, ๓๘ ประการ, ๓๘ อย่าง เป็นต้น.

อถ ภควา ทุติยทิวเส อานนฺทตฺเถรํ อามนฺเตสิ “อิมํ ปน อานนฺท รตฺตึ อญฺญตรา เทวตา มํ อุปสงฺกมิตฺวา มงฺคลปญฺหํ ปุจฺฉิ, อถสฺสาหํ **อฏฺฐตึส** มงฺคลานิ อภาสึ, อุคฺคณฺหาหิ อานนฺท อิมํ มงฺคลปริยายํ, อุคฺคเหตฺวา ภิกฺขู วาเจหีติ.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๑๓๑, สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๓๖)

ครั้งนั้น วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกพระอานนท์เถระมาตรัสว่า “ดูก่อนอานนท์ เมื่อคืนนี้ เทวดาองค์หนึ่งเข้ามาถามปัญหา

เรื่องมงคล, ครั้งนั้น เราได้กล่าวมงคล **๓๘ ประการ**แก่เทวดาองค์นั้น, ดูก่อนอานนท์ เธอจงเรียนมงคลปริยายนี้ ครั้นเรียนแล้วจงสอนภิกษุทั้งหลาย. ดู มิลินฺท. ๓๓๙

อฏฺฐตึส[๒] (ติ)

[อฏฺฐตึส + อ, (ปูรณตฺถ)] ที่ ๓๘

ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา. (โมคฺ. ๔/๕๑) ลง ฑ (=อ) ปัจจัยหลัง เอกาทส ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความตัวเต็มแห่งจำนวนนั้นบ้าง.

อฏฺฐตึเส อิโต กปฺเป

ตโย เต จกฺกวตฺติโน

รุจิ อุปรุจิ เจว

มหารุจิ ตติยโก. (อป. ๑/๑๔๘)

(พระสุปีฐิยเถระกล่าวว่า)

ในกัป**ที่ ๓๘** นับจากกัปนี้[ข้าพเจ้า]ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติเหล่านั้น[ชาติที่ ๑]พระนามว่ารุจิ [ชาติที่ ๒]พระนามว่าอุปรุจิ และชาติที่ ๓ พระนามว่ามหารุจิ.

อฏฺฐตึสติ (ถี)

[อฏฺฐ + ตึสติ]

๓๘, ๓๘ ประการ, ๓๘ อย่าง เป็นต้น.

อฏฺฐตึสติม (ติ)

[อฏฺฐตึสติ + ม] ที่ ๓๘.

โพธิวนฺทนวคฺโค **อฏฺฐตึสติโม**. (อป. ๑/๓๔๐)

โพธิวันทนวรรค**ที่ ๓๘** จบ.

อฏฺฐตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ฐตฺวา]

ไม่ยืนอยู่แล้ว, ไม่ตั้งอยู่แล้ว.

ภิกฺขูหิ เถรสฺส วจนํ กาตพฺพํ, น ทุพฺพเจหิ ภวิตพฺพํ, คามทฺวาเร **อฏฺฐตฺวา**ว ปิณฺฑาย จริตพฺพํ. เตสุ ปตฺตานิ คเหตฺวา นิสีทาเปตฺวา โภเชนฺเตสุ ภุญฺชิตพฺพํ. สเจ อาสนสาลาย ภตฺตํ จเปตฺวา รถิกาสุ อาหิณฺฑนฺตา อาโรเจนฺติ “อาสนสาลาย ภนฺเต ภตฺตํ คณฺหาติ น วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๘๓)

ภิกษุทั้งหลายพึงทำตามคำของพระเถระ, ไม่พึงเป็นคนว่ายาก, ต้องเที่ยวไปบิณฑบาต ใคร่**ยืนรออยู่**ที่ประตูบ้านเท่านั้น. เมื่อชาวบ้านเหล่านั้น รับบาตรแล้วนิมนต์ให้นั่ง ฉันก็ต้องฉัน. ถ้าพวกเขาวางภัตรไว้ที่หอฉันแล้วเที่ยวไปบอกในถนนว่า “นิมนต์ท่านรับภัตตาหารที่หอฉันขอรับ” อย่างนี้ไม่ควร.

อฏฺฐทนฺตก (น)

[อฏฺฐ + ทนฺต + ก]

เครื่องมือมีฟัน ๘ ซี่, คราด.

ปฏิวุตฺตํ นาม:-

อุทกวปฺเป พีเชหิ อปฺปติฏฺฐิโตกาเส ปาณเกหิ วินาสิตพีเช วา โอกาเส ปุน พีชํ ปติฏฺฐาเปตฺวา อุทเกน อาสิตฺตํ, ถลวปฺเป วิสมปติตานํ วา พีชานํ สมกรณตฺถาย ปุน **อฏฺฐทนฺตเกน** สมีกตํ, เตสุ อญฺญตรํ สนฺธาย เอสา อาห.

(วิ.อฏ. ๒/๑๓๖)

ที่ชื่อว่า ปฏิวุตฺตํ (ไถกลบ) ได้แก่ พืชที่เขาให้ปลูกใหม่ในโอกาสที่พืช(เก่า)ไม่งอก หรือในโอกาสที่พืชถูกสัตว์เล็กๆ ทำลายให้เสียหาย แล้วใช้น้ำราดลงในนาหว่านที่มีน้ำ หรือพืชที่เขาใช้**เครื่องมือมีฟัน ๘ ซี่** (คราด) เกลี่ยให้เสมอกันอีก เพื่อต้องการทำให้พืชที่ตกลงไม่เสมอกันให้เท่ากันในนาหว่านบนที่ดอน, บรรดาพืชเหล่านั้น หญิงนี้กล่าวหมายถึงพืชอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อฏฺฐทีป (ปุ)

[อฏฺฐ + ทีป] ประทีป ๘ ดวง.

อฏฺฐทีปผล (น)

[อฏฺฐทีป + ผล] ผลแห่งประทีป ๘ ดวง.

อสฺเสว ทีปทานสฺส

อฏฺฐทีปผเลน หิ (จ)

น ชยิสฺสนฺติมํ ชนฺตู

ทีปทานสฺสิทำ ผลำ. (อป. ๑/๓๙๔)

(พระอชิตเถระกล่าวว่า)

เพราะ**ผลแห่งประทีป ๘ ดวง**แห่งการตามประทีปถวาย [ผลแห่งการตามประทีปถวาย ๘ ดวง]นั้นนั่นเทียว. ชนทั้งหลายจักบำรุงผู้นี้. นี้เป็นผลแห่งการตามประทีปถวาย.

อฏฺฐโทณ (น)

[อฏฺฐ + โทณ]

(๑) ๘ โทณะ, ๘ ทะนาน.

(๒) (ติ) อันมี ๘ โทณะ, อันมี ๘ ทะนาน.

อฏฺฐโทณํ จกฺขุมโต สรีรํ

สตฺตโทณํ ชมฺพุทีเป มเหนฺติ

เอกญฺจ โทณํ ปุริสวรุตฺตมสฺส

รามคาเม นาคราชา มเหติ. (ที. ๒/๑๓๘)

พระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระจักษุซึ่งเป็นบุคคลประเสริฐสุดมี **๘ ทะนาน**. ชนบูชากันอยู่ในชมพูทวีป ๗ ทะนาน. พระราชาเผ่านาคบูชาอยู่ในรามคาม ๑ ทะนาน.

อฏฺฐโทส (ปุ)

[อฏฺฐ + โทส] โทษ ๘ ประการ.

อฏฺฐโทสวิมุตฺต (ติ)

[อฏฺฐโทส + วิมุตฺต]

อันพ้นจากโทษ ๘ ประการ.

อฏฺฐโทสวิมุตฺตตา (ถี)

[อฏฺฐโทสวิมุตฺต + ตา]

ความที่...พ้นจากโทษ ๘ ประการ.

อมุ มหนฺตำ ทารุกฺขนฺธำ คงฺคาย นทิยา โสเตน วุยฺหมานนฺติ อิทำ ปน...อปเร สมุทฺทปตฺติยา อนฺตรายกเร อฏฺฐ โทเส ทสฺเสตุ อารภิ. ตตฺรสฺส เอวำ **อฏฺฐโทสวิมุตฺตตา** เวทิตพฺพา.

(สำ.อฏ. ๓/๗๔)

อนึ่ง...เพื่อจะทรงแสดงโทษอีก ๘ ประการอันจะกระทำอันตรายแก่ท่อนไม้ที่ลอยไปสู่สมุทร พระผู้มีพระภาค จึงทรงเริ่มพระดำรัสนี้ว่า อมุ... ในข้อนั้น พึงทราบ**ความที่** ต้นไม้นั้น**พ้นจากโทษ ๘ ประการ** อย่างนี้.

อฏฺฐโทสสมากิณฺณ (ติ)

[อฏฺฐโทส + สมากิณฺณ]

เกลื่อนกล่นแล้วด้วยโทษ ๘ ประการ.

อฏฺฐโทสสมากิณฺณำ

ปชหึ ปณฺณสาลกำ

อุปาคมึ รุกฺขมูลำ

คุเณหิ ทสหุปาคตำ. (พุทฺธวำ. ๓๐๙)

เรา[สุเมธดาบส]ละบรรณศาลาอัน**เกลื่อนกล่นแล้วด้วยโทษ ๘ ประการ** เข้าไปอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ.

อฏฺฐโทสสมากิณฺณนฺติ อฏฺฐหิ โทเสหิ สมากิณฺณำ สำยุตฺตำ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๙๙)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐโทสสมากิณฺณำ** ได้แก่ เกลื่อนกล่นแล้ว คือประกอบแล้วด้วยโทษ ๘ ประการ.

อฏฺฐทฺธมาสสต (น)

[อฏฺฐ + อทฺธมาส + สต]

ครึ่งหนึ่งของ ๘๐๐ เดือน, ๔๐๐ เดือน, ๓๓ ปี ๔ เดือน.

ทฺวาทส โข ปน ภิกฺขเว มาสสตานิ ชีวนฺโต จตุวีสติเยว อทฺธมาสสตานิ ชีวติ **อฏฺฐทฺธมาสสตานิ** เหมนฺตานำ, **อฏฺฐทฺธมาสสตานิ** คิมฺหานำ, **อฏฺฐทฺธมาสสตานิ** วสฺสานำ ฯเปฯ ฉตฺตึสำ โข ปน ภิกฺขเว รตฺติสหสฺสานิ ชีวนฺโต เทฺวสตฺตติเยว ภตฺตสหสฺสานิ ภุญฺชติ จตุวีสติ ภตฺตสหสฺสานิ เหมนฺตานำ, จตุวีสติ ภตฺตสหสฺสานิ คิมฺหานำ, จตุวีสติ ภตฺตสหสฺสานิ วสฺสานำ สทฺธึ มาตุถญฺญาย สทฺธึ ภตฺตนฺตราเยน.

(อำ. ๒/๕๐๓)

ภิกษุทั้งหลาย คนที่อยู่ได้ถึง ๑,๒๐๐ เดือน จะอยู่ได้ถึง ๒,๔๐๐ กึ่งเดือน (=๑,๒๐๐ เดือน) คือ ฤดูหนาว ๘๐๐ กึ่งเดือน (**=๔๐๐ เดือน**) ฤดูร้อน ๘๐๐ กึ่งเดือน (**=๔๐๐ เดือน**) ฤดูฝน ๘๐๐ กึ่งเดือน (**=๔๐๐ เดือน**)...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนที่อยู่ได้ถึง ๓๖,๐๐๐ ราตรี จะบริโภคอาหารได้ ๗๒,๐๐๐ มื้อคือฤดูหนาว ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูร้อน ๒๔,๐๐๐ มื้อ ฤดูฝน ๒๔,๐๐๐ มื้อ นับรวมถึงการดื่มนมมารดาและเหตุที่ทำให้ไม่ได้บริโภคอาหาร.

อฏฺฐธมฺม (น/ปุ)

[อฏฺฐ + ธมฺม] ธรรม ๘ ประการ.

อฏฺฐธมฺมสโมธาน (น)

[อฏฺฐธมฺม + สโมธาน]

การประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ.

มนุสฺสตฺตำ ลิงฺคสมฺปตฺติ

เหตุ สตฺถารทสฺสนำ

ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ

อธิกาโร จ ฉนฺทตา

อฏฺฐธมฺมสโมธานา

อภินีหาโร สมิชฺฌติ. (พุทฺธวำ. ๓๑๑)

การตั้งความปรารถนา ย่อมสำเร็จเพราะ**การประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ** คือ ความเป็น

มนุษย์ ความถึงพร้อมด้วยเพศ[ความเป็นเพศชาย] ความถึงพร้อมด้วยเหตุ[ติเหตุก-ปฏิสนธิ] การได้เข้าเฝ้าพระศาสดา การออกบวช การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม [การบรรลุฌานอภิญญา] การทำอุปการะ[แก่พระศาสดาโดยไม่เห็นแก่สรีระของตน] ความปรารถนา [เพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า]

[การประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ คือ

๑. **ความเป็นมนุษย์**

คือ พระพุทธเจ้าเป็นมนุษย์ผู้ประเสริฐสุด ผู้ที่ปรารถนาความเป็นพระพุทธเจ้านั้น จึงต้องตั้งความปรารถนาในภาวะของมนุษย์ที่มีใจอาจหาญกว่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ และมนุษย์ชาวอุตตรกุรุทวีปด้วยความมีจิตใจที่แกล้วกล้าในการทำบุญละบาป ความมีสติ และการประพฤติพรหมจรรย์[คือบวชได้] จะเห็นได้ว่าภาวะของมนุษย์นั้นสามารถออกบวช ปฏิบัติธรรมจนบรรลุความหลุดพ้นได้ หรือทำอนันตริยกรรมในภาวะของมนุษย์ได้ ในขณะที่เทวดาชั้นดาวดึงส์ ทำกรรมทั้งสองอย่างนั้นเหมือนมนุษย์ไม่ได้. อนึ่ง พระโพธิสัตว์ที่ไปเกิดในสวรรค์ มักไม่เพลิดเพลินอยู่ในสวรรค์นาน แต่มักอธิษฐานให้มาเกิดเป็นมนุษย์เพื่อสร้างบารมีต่อไป และความเป็นมนุษย์ที่จะได้รับพยากรณ์ ก็ต้องเป็นมนุษย์ชาวชมพูทวีปอันเป็นที่อุบัติของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

๒. **ความถึงพร้อมด้วยเพศ**

คือ ผู้ที่จะได้รับพยากรณ์ต้องเป็นเพศชายเท่านั้น เพราะเพศชายเป็นเพศที่ชาวโลกสมมุติว่าสูงส่งกว่าเพศหญิง พระพุทธเจ้าจึงต้องเป็นบุรุษเท่านั้น เหมือนพระอินทร์ รวมทั้งท้าวมหาพรหมและพระเจ้าจักรพรรดิ อย่างไรก็ตาม ในบางชาติพระโพธิสัตว์ก็ไปเกิดเป็นสตรีบ้าง แต่ไม่ได้รับคำพยากรณ์โดยตรงจากพระพุทธเจ้า

๓. **ความถึงพร้อมด้วยเหตุ**

คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๑) อธิบายว่า เหตุในที่นี้ คือ ติเหตุกปฏิสนธิ หมายถึง การปฏิสนธิด้วยเหตุ ๓ อันได้แก่ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ ผู้ที่สมควรได้รับคำพยากรณ์จากพระพุทธเจ้าจึงต้องถือปฏิสนธิด้วยเหตุทั้ง ๓ ข้างต้น ส่วนคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๔๐) กล่าวว่า บุคคลนั้นต้องถึงพร้อมด้วยเหตุ คือบารมีที่จะทำให้บรรลุอรหัตตผลในอัตภาพนั้น ดังสุเมธดาบสที่มีบารมีเต็มพอจะบรรลุธรรมเป็นสาวกของพระพุทธเจ้าทีปังกรได้[ในขณะนั้น]

๔. **การได้เข้าเฝ้าพระศาสดา**

คือผู้ที่จะได้รับการพยากรณ์ ต้องตั้งความปรารถนาต่อพระพักตร์ ของพระพุทธเจ้าเท่านั้น จึงจะได้รับพยากรณ์ด้วยพระญาณที่จำแนกกรรม(กัมมวิปากญาณ) แต่ถ้าไปตั้งความปรารถนาต่อหน้าพระปัจเจก-พุทธเจ้า หรือพระอรหันต์ก็จะไม่ได้รับ

พยากรณ์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่มีญาณดังกล่าว

๕. **การออกบวช**

คือพระพุทธเจ้าเป็นผู้ออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตผู้ที่จะได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกจึงต้องอยู่ในภาวะของบรรพชิต คือฤาษีที่เชื่อกรรมและผลของกรรม หรือพระภิกษุ ผู้ที่อยู่ในเพศฆราวาส ไม่อาจได้รับพยากรณ์เป็นครั้งแรกได้ เพราะปราศจากคุณธรรมของบรรพชิต

๖. **การเพียบพร้อมด้วยคุณธรรม**

คือการบรรลุฌานและอภิญญา บุคคลดังกล่าวต้องบรรลุฌานและอภิญญาที่ขจัดกิเลสได้ด้วยการข่มไว้ หรือวิกขัมภน-ปหาน จึงจะเป็นผู้ควรได้รับการพยากรณ์ต่อหน้าพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า

๗. **การทำอุปการะแก่พระศาสดาโดยไม่เห็นแก่สรีระของตน**

คือการทอดร่างของตนแทนสะพาน เพื่อให้พระพุทธเจ้าและพระสาวกเหยียบผ่านโดยไม่ต้องเหยียบโคลนตม เป็นการสละชีวิตเพื่อทำอุปการะแก่พระศาสดา

๘. **ปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธเจ้า**

คือผู้ที่จะได้รับพยากรณ์จะต้องมีความปรารถนาอย่างมั่นคงเพื่อความเป็นพระพุทธเจ้า เหมือนคนว่ายน้ำข้ามห้วงน้ำใหญ่ตลอดจักรวาล หรือคนเดินผ่านถ่านเพลิงที่ลุกโชนเต็มจักรวาล]

อฏฺฐธมฺมสโมธานตา (ถี)

[อฏฺฐธมฺมสโมธาน + ตา]

ความประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ.

สมฺมาทิฏฺฐิอาทิ**อฏฺฐธมฺมสโมธานตาย** อฏฺฐงฺคิโก. (เถร.อฏ. ๒/๑๐๕)

ชื่อว่า อัฏฐังคิกะ เพราะ**ความประชุมแห่งธรรม ๘ ประการ**มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น.

อฏฺฐธา (ตติยนฺต-พฺย)

[อฏฺฐ + ธา]

โดยส่วน ๘, โดย ๘ ประการ.

เตน หิ พฺราหฺมณ ตฺวญฺเญว ภควโต สรีรานิ **อฏฺฐธา** สมฺ สวิภตฺตๆ วิภชาหีติ. “เอวๆ โภติ โข โทโณ พฺราหฺมโณ เตสๆ สงฺฆานๆ คณานๆ ปฏิสฺสุตฺวา ภควโต สรีรานิ **อฏฺฐธา** สมฺ สุวิภตฺตๆ วิภชิตฺวา เต สงฺเฆ คเณ เอตทโวจ “อิมๆ เม โภนฺโต ตุมฺพๆ ททนฺตุ, อหมฺปิ ตุมฺพสฺส ถูปญฺจ มหญฺจ กริสฺสามีติ. (ที. ๒/๑๓๗)

(หมู่คณะทูตตอบว่า)

ท่านพราหมณ์ ถ้าเช่นนั้น ท่านนั่นแหละ จงแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ**เป็นส่วน ๘** (แบ่งออกเป็น ๘ ส่วน) เท่าๆ กัน”. โทณพราหมณ์รับคำแล้ว แบ่งพระบรมสารีริกธาตุ**เป็นส่วน ๘** เท่าๆ กันแล้ว จึงได้กล่าวกับหมู่คณะทูตเหล่านั้นว่า “ท่านผู้เจริญทั้งหลาย โปรดให้ทะนานนี้แก่ข้าพเจ้า, ข้าพเจ้าจะสร้างพระสถูปบรรจุทะนานและทำการฉลอง”

อฏฺฐนข (ติ)

[อฏฺฐ + นข] มี ๘ กีบ.

อฏฺฐฑฺฒปโท จตุปฺปทสฺส
เมณฺโฑ **อฏฺฐนโข** อทิสฺสมาโน
ฉาทิยมาหรตี อยํ อิมสฺส
มํสํ อาหรตี อยํ อมุสฺส. (ชา. ๑/๒๕๓)
(มโหสธบัณฑิตกล่าวว่า)
แพะ**มี ๔** เท้า **๘ กีบ** สุนัขนี้แฝงกายนำหญ้ามาเพื่อแพะตัวนี้. ส่วนแพะนี้แฝงกายนำเนื้อมาเพื่อสุนัขตัวโน้น.

อฏฺฐนโขติ เอเกกสฺมึ ปาเท ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ขุรานํ วเสเนตํ วุตฺตํ. (ชา.อฏ. ๖/๑๙๔)
บทว่า **อฏฺฐนโข** (มี ๘ กีบ) นี้ มโหสธบัณฑิตกล่าวด้วยสามารถแห่งกีบข้างละ ๒ กีบในเท้าแต่ละข้าง..

อฏฺฐนวุติ (ถี)

[อฏฺฐ + นวุติ]

๙๘, ๙๘ ประการ, ๙๘ อย่าง, ๙๘ คน เป็นต้น.

ดู มิลินฺท.๑๐๗. ดู อฏฺฐานวุติ

อฏฺฐนวุติภาว (ปุ)

[อฏฺฐนวุติ + ภาว] ความเป็น ๙๘ ประการ.

ดู อฏฺฐานวุติ

อฏฺฐนิปาต (ปุ)

[อฏฺฐ + นิปาต]

นิบาตอันประกอบด้วยคาถา ๘ คาถา, อัฏฐนิบาต.

อฏฺฐนิปาโต นิฏฺฐิโต. (เถรี. ๔๐๑)
อัฏฐนิบาต จบแล้ว. ดู อฏฺฐกนิปาต

อฏฺฐปณฺณาส[๑] (ถี)

[อฏฺฐ + ปณฺณาส]

๕๘, ๕๘ ประการ, ๕๘ อย่างเป็นต้น.

รตนาน**ฏฺฐปณฺณาสํ**
อุคฺคโต โส มหามุนิ
กญฺจนคฺฆิยสงฺกาโส
พาตฺตึสวรลกฺขโณ. (อป. ๒/๒๕๓)
(พระทัพพมัลลบุตรเถระกล่าวว่า)
พระมหามุนีพระองค์นั้นทรงมีพระวรกายสูง **๕๘** ศอก มีพระฉวีวรรณคล้ายทองคำที่ล้ำค่า มีพระลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ.

อฏฺฐปณฺณาส[๒] (ถี)

[อฏฺฐปณฺณาส + อ] (ปูรณตฺถ)
ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา. (โมคฺ. ๔/๕๑) ลง ฑ (=อ) ปัจจัยหลัง เอกาทส ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความตัวเต็มแห่งจำนวนนั้นบ้าง.
ที่ ๕๘
ดู อฏฺฐปณฺณาสกปฺป

อฏฺฐปณฺณาสกปฺป (ปุ)

[อฏฺฐปณฺณาส[๒] + กปฺป] กัปป์ที่ ๕๘.

อฏฺฐปณฺณาสกปฺปมฺหิ
ตารโก นาม ขตฺติโย
จาตุรนฺโต วิชิตาวี
จกฺกวตฺตี ภวิสฺสติ. (อป. ๑/๕๖)
(พระขทิรวนิยเรวตเถระกล่าวว่า)
ในกัปป์ที่ ๕๘ นายเรือผู้นี้ จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าตารกะ เป็นใหญ่ มีชัยชนะ ในทวีปทั้ง ๔.

อฏฺฐปณฺณาสกฺขตฺตุ๎ (พฺย)

[อฏฺฐปณฺณาส + กฺขตฺตุ๎]
๕๘ ครั้ง, ๕๘ ประการ, ๕๘ ชาติ เป็นต้น.

อฏฺฐปณฺณาสกฺขตฺตุญฺจ
จกฺกวตฺตี ภวิสฺสติ
ปเทสรชฺชํ วิปุลํ
มหิยา การยิสฺสติ. (อป.๑/๕๗)
(พระอานนทเถระกล่าวว่า)
(ราชกุมารนี้) จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ **๕๘ ชาติ** จักครองความเป็นพระเจ้าประเทศราชอันไพบูลย์ในแผ่นดิน.

อฏฺฐปณฺณาสชาติ (ถี)

[อฏฺฐปณฺณาส + ชาติ] ๕๘ ชาติ.

อฏฺฐปณฺณาสกฺขตฺตุนฺติ อฏฺฐปณฺณาสชาตีสุ จกฺกวตฺตี ราชา ภวิสฺสตีติ อตฺโถ.
(อป.อฏฺ. ๑/๓๕๑)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐปณฺณาสกฺขตฺตุ๎** ความว่า จักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิใน **๕๘ ชาติ**.

อฏฺฐปณฺณาส (ถี)

[อฏฺฐ + ปณฺณาส]
๕๘, ๕๘ ประการ, ๕๘ อย่าง เป็นต้น.
ปญฺญตฺติปญฺญาสานํ ญญสฺส ณโณ (นีติ. สุตฺต.๘๙) แปลง ญญ แห่ง ปญฺญตฺติ ปญฺญาส ศัพท์เป็น ณณ.

อฏฺฐปณฺณาสกปฺป (ปุ)

[อฏฺฐปณฺณาส + กปฺป] ๕๘ กัปป์.

อฏฺฐปณฺณาสกปฺปมฺหีติ อิโต ปุญฺญกรณกาลโต ปฏฺฐาย **อฏฺฐปณฺณาสกปฺเป** อติกฺกมิตฺวา นาเมน ตารโก นาม จกฺกวตฺตี ขตฺติโย จาตุรนฺโต จตูสุ ทีเปสุ อิสฺสโร วิชิตาวี ชิตวนฺโต ภวิสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏฺ. ๑/๓๔๔)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐปณฺณาสกปฺปมฺหิ** (ในกัปป์ที่ ๕๘) เชื่อมความว่า เพราะล่วงเวลาไป **๕๘ กัปป์** ตั้งแต่กาลที่ทำบุญนั้น นายเรือจักเป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าตารกะ โดยพระนาม ทรงมีทวีปทั้ง ๔ เป็นขอบเขต คือทรงเป็นใหญ่ในทวีปทั้ง ๔ ทรงเป็นผู้ชนะโดยวิเศษ คือทรงเป็นผู้มีชัยชนะ.

อฏฺฐปณฺณาสรตน (น)

[อฏฺฐปณฺณาส + รตน] ๕๘ ศอก.

อฏฺฐปณฺณาสรตนํ
อจฺจุคฺคโต มหามุนิ
โอภาเสติ ทิสา สพฺพา
สตรํสีว อุคฺคโต. (พุทฺธวํ. ๓๔๐)

(พระประวัติพระโสภิตพุทธเจ้า)

พระมหามุนีทรงมีพระวรกายสูง **๕๘ ศอก** ทรงเปล่งพระรัศมีสว่างไสวไปทั่วทิศ ดังดวงอาทิตย์มีรัศมีหลายร้อยอุทัย.

[สตรังสี เป็นอเนกสังขยา]

อฏฺฐปท (น)

[อฏฺฐ + ปท. ในสันสกฤตไม่มี อฏฺฐปท กล่าวว่า อฏฺฐาปท เป็นมัชเฌทีฆะ ดู ฐาน.ฏี. ๕๓๒ และ อฏฺฐาปท]

เอเกกาย ปนฺติยา อฏฺฐ อฏฺฐ ปทานิ อสฺสาติ อฏฺฐปทำ. (ที.อฏ. ๑/๘๒)

ชื่อว่า อัฏฐปทะ เพราะอรรถว่า มีแถวละ ๘ ตา (แถวหนึ่ง ๆ มี ๘ ตา[แต่ละแถวมี ๘ ช่อง]).

(๑) [แผ่นกระดาน]ที่มีแถวละ ๘ ตา, กระดานหมากรุก, ตาหมากรุก.

ลาเสนฺติยาปิ นจฺจนฺติ, ลาเสนฺติยาปิ คายนฺติ, ลาเสนฺติยาปิ วาเทนฺติ, ลาเสนฺติยาปิ ลาเสนฺติ, **อฏฺฐปเท**ปิ กีฬนฺติ...(วิ.๑/๒๗๕)

[ครั้งนั้น ภิกษุชื่อว่าอัสสชิและปุนัพพสุกะประพฤติไม่เหมาะสมเห็นปานนี้ คือ]...ฟ้อนรำกับหญิงเต้นรำบ้าง, ขับร้องกับหญิงเต้นรำบ้าง, ประโคมกับหญิงเต้นรำบ้าง, เต้นรำกับหญิงเต้นรำบ้าง เล่น[การพนัน]**บนแผ่นกระดานที่มีแถวละ ๘ ตา**[กระดานหมากรุก]บ้าง...

อฏฺฐปเทปิ กีฬนฺตีติ อฏฺฐปทผลเก ชูตำ กีฬนฺติ. ตถา ทสปเท. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๔)

สองบทว่า **อฏฺฐปเทปิ กีฬนฺติ** คือ ย่อมเล่นการพนันบนแผ่นกระดานที่มีแถวละ ๘ ตา. [กระดานหมากรุก], บนแผ่นกระดานที่มีแถวละ ๑๐ ตาก็เหมือนกัน.

(๒) การพนันหมากรุกที่มีแถวละ ๘ ตา.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปำ ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคมนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถีทำ. **อฏฺฐปทำ** ทสปทำ... มเนสิกำ ยถาวชฺชำ อิติ วา. อิติ เอวรูปา ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม. (ที. ๑/๖)

พระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการขวนขวายในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาทอย่างนี้ คือ **เล่นการพนันหมากรุกที่มีแถวละ ๘ ตา**บ้าง ๑๐ ตาบ้าง...เล่นทายใจ เล่นล้อเลียนคนพิการ.

อฏฺฐปทก (น)

[อฏฺฐปท + ก]

การเย็บตะเข็บดังตาหมากรุก. การทาบผ้าแล้วเย็บอย่างรอยในกระดานหมากรุก.

เตน โข ปน สมเยน สงฺฆาฏิยา ปตฺตา ลุชฺชนฺติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อฏฺฐปทกำ** กาตุนฺติ. (วิ. ๓/๔๑๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล แผ่นสังฆาฏิลุ่ยออก. ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระ

ภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้**เย็บตะเข็บดังตาหมากรุก**.

อฏฺฐปทกำ กาตุนฺติ อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนน ปตฺตมุขำ สิพฺพิตุำ. (วิ.อฏ. ๓/๔๑๐)

สองบทว่า **อฏฺฐปทกำ กาตุำ** (เย็บตะเข็บดังตาหมากรุก) คือ เพื่อเย็บหน้าผ้าด้วยตะเข็บอย่างรอยในกระดานหมากรุก.

อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนน ปตฺตมุขำ สิพฺพิตุนฺติ อฏฺฐปทผลกากาเรน ปตฺตมุเข ตตฺถ ตตฺถ คพฺภำ ทสฺเสตฺวา สิพฺพิตุำ. (สารตฺถ. ๓/๓๔๑)

ปาฐะว่า อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนน ปตฺตมุขำ สิพฺพิตุำ (เพื่อเย็บหน้าผ้าด้วยตะเข็บอย่างรอยในกระดานหมากรุก) หมายความว่า เพื่อเย็บหน้าผ้าให้เห็นเป็นช่องในฐานะนั้นๆ อย่างรอยในกระดานหมากรุก.

อฏฺฐปทกจฺฉนฺน (ติ)

[อฏฺฐปทก + ฉนฺน]

เหมือนอย่างรอยในกระดานหมากรุก.

อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนนาติ อฏฺฐปทกสงฺขตฺถผลกเลขาสณฺฐาเนน. (วิมติ. ๒/๑๙๙)

บทว่า **อฏฺฐปทกจฺฉนฺเนน** (ด้วยตะเข็บอย่างรอยในกระดานหมากรุก) ความว่า มีสัณฐานคล้ายรอยขีดบนกระดานใช้เล่นการพนันกล่าวคือกระดานหมากรุกแถวละ ๘ ตา [มี ๘ ช่อง].

อฏฺฐปทกต (ติ)

[อฏฺฐปท + กต]

ถูกตบแต่งให้[เป็นลอน]ดังตาหมากรุก.

ถูกตบแต่งให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก.

อฏฺฐปทกตา เกสา

เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตา

อลำ พาลสฺส โมหาย

โน จ ปารคเวสิโน. (เถร. ๓๒๕)

(พระรัฏฐปาลเถระได้กล่าวว่า)

ผมที่**ถูกตบแต่งให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก**. ตาทั้งสองที่หยอดด้วยยาหยอดตา ก็สามารถทำคนเขลาให้ลุ่มหลง แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคือนิพพานให้ลุ่มหลงได้.

อฏฺฐปทกตาติ อฏฺฐปทากาเรน กตา สณฺจิตา ปริมภาเค เกเส กปฺเปตฺวา นลาฏสฺส ปฏิจฺฉาทนวเสน กตา เกสรจนา อฏฺฐปทำ นาม. ยำ อลกนฺติปิ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๒/๒๙๓)

บทว่า **อฏฺฐปทกตา** (ถูกตบแต่งให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก) ความว่า การแต่งผมที่เขาทำ คือตบแต่งโดยลักษณะคล้ายกระดานมี ๘ ช่อง[กระดานหมากรุก]คือที่เขาแต่งโดยกำหนดเอาผมด้านหน้าปิดหน้าผาก ชื่อว่าอัฏฐปทะ ซึ่งท่านเรียกว่า อลกะ.

ดู อฏฺฐาปทกต

อฏฺฐปทกรจนา (ถี)

[อฏฺฐปทก + รจนา]

การตบแต่ง[ผม]โดยลักษณะคล้ายกระดานมี ๘ ช่อง[กระดานหมากรุก].ดู อฏฺฐาปทกต

อฏฺฐปทฐปน (น)

[อฏฺฐปท + ฐปน]

การเกล้าพระเกษาโดยลักษณะคล้ายกระดานหมากรุก[เหมือนตาหมากรุก].

ตสฺส กิร ปิตา ราชูนํ ราโชโรธานํ ราชกุมารานํ ราชกุมาริกานญฺจ มสฺสุกรณเกสสณฺฐปน-**อฏฺฐปทฏฺฐปน**าทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กโรติ สทฺโธ ปสนฺโน ติสรณคโต สมาทินฺนปญฺจ-สีโล, อนฺตรนฺตเร สตฺถุ ธมฺมํ สุณนฺโต กาลํ วีตินาเมติ. (ชา.อฏ. ๒/๕)

นัยว่า บิดาของบุตรช่างกัลบกนั้น กระทำกิจทุกอย่างเป็นต้นว่าโกนพระมัสสุตกแต่งพระเกษา **เกล้าพระเกษาโดยลักษณะคล้ายกระดานหมากรุก**เป็นต้นแด่พระราชา นางสนม พระราชกุมารและพระราชกุมาริกา เป็นคนมีศรัทธา ความเลื่อมใส ถึงไตรสรณะ สมาทานเบญจศีล สดับธรรมของพระศาสดาอยู่เสมอๆ.

อฏฺฐปทผลก (น)

[อฏฺฐปท + ผลก]

แผ่นกระดานมี ๘ ช่อง[กระดานหมากรุก].

ดู อรรถแห่ง อฏฺฐปท (๑)

อฏฺฐปทผลกาการ (ปุ)

[อฏฺฐปทผลก + อาการ]

[ลักษณะ]อย่างรอยในกระดานหมากรุก

ดู อฏฺฐปทก

อฏฺฐปทาการ (ปุ)

[อฏฺฐปท + อาการ]

ลักษณะ[สัณฐาน]คล้ายกระดานมี ๘ ช่อง[คล้ายกระดานหมากรุก]

ดู อฏฺฐปทกต

อฏฺฐปนา (ถี)

[อา + ฐา + ณาเป + ยุ]

(๑) การวางท่าทาง, การวางท่าทางไว้ด้วยความเอื้อเฟื้อ.

กตมา กุหนา?...อิริยาปถสฺส วา **อฏฺฐปนา** ฐปนา สณฺฐปนา ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ “กุหนา”.

(อภิ.วิ. ๓๖๕, มหานิ.๑๗๓)

กุหนาเป็นไฉน...**การวางท่าทาง**อิริยาบถ กิริยาที่วางท่าทางอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถด้วยดี...นี้เรียกว่า กุหนา (ความหลอกลวง).

อฏฺฐปนาติ อาทิจฺจปนา, อาทเรน วา ฐปนา.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๖๔, มหานิ.อฏ. ๒๙๓)

บทว่า **อฏฺฐปนา** ได้แก่ การวางท่าไว้แต่ต้น หรือวางท่าไว้ด้วยความเอื้อเฟื้อ.

อาการสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา **อฏฺฐปนา**ติ วุตฺตํ.

(มูลฏี. ๒/๒๒๐, วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๕๔)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่าว่า **อฏฺฐปนา** โดยทำการรัสสะ อา เป็น อ.

(๒) การไม่หยุดโกรธ, การตั้งความโกรธไว้ติดต่อกันของความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งแรก, การตั้งขอบเขตของความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งแรกไว้.

โย เอวรูโป อุปนาโห อุปนยฺหนา อุปนยฺหิตตฺตํ **อฏฺฐปนา** จปนา สณฺจปนา อนุสฺสนฺทนา อนุปฺปพนฺธนา ทฬฺหีกมฺมํ โกธสฺส อยํ วุจฺจติ “อุปนาโห”. (อภิ.วิ. ๓๗๑)

ความผูกโกรธ กิริยาที่ผูกโกรธ ภาวะที่ผูกโกรธ **การไม่หยุดโกรธ** การตั้งความโกรธไว้ การดำรงความโกรธไว้ การสั่งสมความโกรธ การผูกพันความโกรธ การยึดมั่นความโกรธ เห็นปานนี้ใด[มีลักษณะเช่นว่านี้] นี้เรียกว่า อุปนาหะ (ความผูกโกรธ).

อฏฺฐปนาติ ปจมุปฺปนฺนสฺส อนนฺตรฏฺฐปนา มริยาทฏฺฐปนา วา. (อภิ.อฏฺ. ๒/๔๗๓)

ชื่อว่า**การไม่หยุดโกรธ** ได้แก่ การตั้งความโกรธไว้ติดต่อกันของความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งแรก[คือความโกรธเกิดขึ้นก่อน ภายหลังเกิดขึ้นอีก] หรือได้แก่การตั้งขอบเขตของความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งแรก[แล้วตั้งไว้ด้วยการทำความโกรธนั้นให้มั่นคง]

อกาโร อนนฺตรตฺถวาจโก, มริยาทวาจกสฺส วา อาการสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวา “อฏฺฐปนาติ วุตฺตนฺติ “อนนฺตรฏฺฐปนาติอาทิมาห...

ปจมุปฺปนฺนสฺส ปวตฺตากาโร มริยาทา, ตํ อนติกฺกมิตฺวา ตสฺเสว ทฬฺหีกรณวเสน จปนา มริยาทฏฺฐปนา. (มูลฏี. ๒/๒๒๒)

อ อักษรระบุถึงอรรถที่เป็นไปติดต่อ, อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าวว่า อฏฺฐปนา โดยทำการรัสสะ อา อักษรซึ่งระบุถึงขอบเขต[มริยาท]เป็น อ เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า การตั้งความโกรธไว้ติดต่อกัน เป็นต้น...

การไม่ล่วงเลยอาการที่เป็นไปคือขอบเขตของความโกรธที่เกิดขึ้นครั้งแรก แล้วตั้งไว้ด้วยสามารถกระทำความโกรธนั้นนั่นเทียว ให้มั่นคง ชื่อว่า มริยาทฏฺฐปนา.

อฏฺฐปริกฺขารทาน (น)

[อฏฺฐปริกฺขาร + ทาน]

การถวายบริขาร ๘ อย่าง.

จีวรทานาทีนีติ จีวราทิปริกฺขารทานํ (จีวราทิ-**อฏฺฐปริกฺขารทานำ**-ก?) สนฺธายาห.

(ที.ฏี. ๒/๗๑)

ด้วยบทว่า จีวรทานาทีนิ พระอรรถกถาจารย์กล่าวประสงค์เอา**การถวายบริขาร ๘ อย่าง** มีจีวรเป็นต้น.

อฏฺฐปริกฺขารธร (ปุ)

[อฏฺฐปริกฺขาร + ธร + อ]

ผู้ทรงไว้ซึ่งบริขาร ๘, ผู้ครองบริขาร ๘.

ทรงอัฏฐบริขาร.

ปจฺเจกพุทฺโธ หตฺถํ อุกฺขิปิตฺวา สีสํ ปรามสิ. ตาวเทว คิหิลิงฺคํ อนฺตรธายิ. ปพฺพชิตลิงฺคํ ปาตุรโหสิ. โส สฏฺฐิวสฺสิกตฺเถโร วิย อากปฺปสมฺปนฺโน **อฏฺฐปริกฺขารธโร** หุตฺวา.

(ชา.อฏฺ. ๔/๓๔๑)

พระปัจเจกพุทธเจ้ายกมือลูบศีรษะ[ของนายพราน]. ทันใดนั่นเอง เพศคฤหัสถ์ก็หายไป. เพศบรรพชิตปรากฏแทน. ภิกษุนั้นเป็นเหมือนพระเถระมีพรรษา ๖๐ สมบูรณ์ด้วยมรรยาท เป็น**ผู้ทรงไว้ซึ่งบริขาร ๘**.

ดู ธมฺม.อฏฺ.๒/๑๖๐

อฏฺฐปริกฺขารมตฺตก (ติ)

[อฏฺฐปริกฺขาร + มตฺต + ก]

เพียงบริขาร ๘, มีบริขาร ๘ เป็นประมาณ.

สมาทาเยว ปกฺกมตีติ ตำ **อฏฺฐปริกฺขารมตฺตกำ** สพฺพำ คเหตฺวาว กายปฺปฏิพทฺธำ กตฺวาว คจฺฉติ. (ที.อฏฺ.๑/๑๘๖, ม.อฏฺ. ๒/๑๑๗)

สองบทว่า **สมาทาเยว ปกฺกมิ** (ไปได้ทันที) ความว่า เธอจะถือเอา**เพียงบริขาร ๘** นั้นทั้งหมดติดตัวแล้วจึงไปได้ทันที.

ดู ปริกฺขารมตฺตา สี.อภินวฏี. ๒/๑๑๕

อฏฺฐปริกฺขาริก (ติ)

[อฏฺฐปริกฺขาร + ณิก] ผู้มีบริขาร ๘.

ปานียปานกปริสฺสาวนกาเล เตเนว ติลตณฺฑุลปุถุกาทีนิ คเหตฺวา ขาทนกาเล จ กุจฺฉิปริหาริกำ. อยำ ตาว **อฏฺฐปริกฺขาริกสฺส** ปริกฺขารมตฺตา. (ที.อฏฺ. ๑/๑๘๕, ม.อฏฺ. ๒/๑๑๖)

(ผ้ากรองน้ำ)ใช้เป็นเครื่องบริหารท้องได้ในเวลากรองน้ำดื่มและในเวลาใช้ผ้ากรองนั้นห่องาข้าวสารและข้าวเม่าเป็นต้นฉัน. นี้เป็นประมาณบริขารของภิกษุ**ผู้มีบริขาร ๘** (ผู้ครองบริขาร ๘) ก่อน.

อฏฺฐปริจฺเฉทปฏิมณฺฑิต (ติ)

[อฏฺฐปริจฺเฉท + ปฏิมณฺฑิต]

อันประดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท.

เอตฺตาวตา ปุจฺฉา สมยนิทฺเทโส ธมฺมุทฺเทโส อปฺปนาติ อุทฺเทสวาเร จตูหิ ปริจฺเฉเทหิ ปุจฺฉา สมยนิทฺเทโส ธมฺมุทฺเทโส อปฺปนาติ นิทฺเทสวาเร จตูหิ ปริจฺเฉเทหีติ **อฏฺฐปริจฺเฉทปฏิมณฺฑิโต** ธมฺมววตฺถานวาโร นิฏฺฐิโตว โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๙๖)

ด้วยคำเพียงเท่านี้เป็นอันจบธัมมววัตถานวาระ (ปริจเฉทว่าด้วยการกำหนดธรรมมีผัสสะเป็นต้น) **อันประดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท** คือ ในอุทเทสวาระ (ปริจเฉทย่อความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา(คำถาม) สมยนิเทศ(แสดงเวลา) ธรรมุทเทศ(แสดงธรรม)และอัปปนา (คำลงท้าย) ในนิทเทสวาระ (ปริจเฉทอธิบายความ) ๔ ได้แก่ ปุจฉา สมยนิเทศ ธรรมุทเทศ และอัปปนา.

อฏฺฐปริวฏฺฏ (ติ)

[อฏฺฐ + ปริวฏฺฏ] มี ๘ ขั้น.

ยาวกีวญฺจ เม ภิกฺขเว เอวำ **อฏฺฐปริวฏฺฏำ** อธิเทวญาณทสฺสนำ น สุวิสุทฺธำ อโหสิ เนว ตาวาหำ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ ปจฺจญฺญาสึ. (อำ. ๓/๑๒๕)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใด อธิเทวญาณทัสสนะ (ความรู้ความเห็นเกี่ยวกับเทวดาผู้ยิ่ง) ซึ่ง**มี ๘ ขั้น**อย่างนี้ยังไม่หมดจดแก่เรา[อย่างสิ้น

เชิง]. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อนั้น เรายังไม่ประกาศตนว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์.

อฏฺฐปริสปถวี (ถี)

[อฏฺฐปริสา + ปถวี] แผ่นดินคือบริษัท ๘.

ยถา โส อตฺตโน นิสภพเลน สมนฺนาคโต จตูหิ ปาเทหิ ปถวึ อุปฺปีเฬตฺวา เกนจิ ปริสฺสเยน อกมฺปิโย อจลฏฺฐาเนน ติฏฺฐติ, เอวํ ภควา ทสหิ ตถาคตพเลหิ สมนฺนาคโต จตูหิ เวสารชฺชปาเทหิ **อฏฺฐปริสปถวึ** อุปฺปีเฬตฺวา สเทวเก โลเก เกนจิ ปจฺจตฺถิเกน ปจฺจามิตฺเตน อกมฺปิโย อจลฏฺฐาเนน ติฏฺฐติ, ตสฺมา นิสโภ วิยาติ นิสโภ. (วิมาน.อฏ. ๗๕)

โคนิสภะนั้นประกอบด้วยกำลังโคนิสภะของตน ๔ เท้าเหยียบแผ่นดิน อันตรายไรๆ ก็ทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ยืนมั่นด้วยการยืนไม่ไหวติง ฉันใด,

พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้น ทรงประกอบด้วยกำลังของพระตถาคตทรงใช้พระบาทคือเวสารัชชญาณทั้ง ๔ เหยียบ**แผ่นดินคือบริษัท ๘** อันปัจจามิตร ผู้ขัดประโยชน์ไรๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทำให้ทรงหวั่นไหวไม่ได้ ทรงยืนหยัดด้วยการประทับยืนอย่างไม่ไหวติง. เพราะฉะนั้น จึงทรงเป็นนิสภะ เพราะทรงเป็นเหมือนโคนิสภะ.

[บริษัท ๘ คือ กษัตริย์ พราหมณ์ คหบดี สมณะ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ มาร และพรหม ข้อความข้างต้นกล่าวตามพระพุทธดำรัสในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต (๒๓.๖๙.๒๕๕) ว่า

อฏฺฐิมา ภิกฺขเว ปริสา. กตมา อฏฺฐ. ขตฺติยปริสา พฺราหฺมณปริสา คหปติปริสา สมณปริสา จาตุมหาราชิกปริสา ตาวตึสปริสา มารปริสา พฺรหฺมปริสา.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย บริษัทมี ๘ อย่างเหล่านี้ บริษัท ๘ อย่าง คืออะไร คือ บริษัทกษัตริย์ บริษัทพราหมณ์ บริษัทคหบดี บริษัทสมณะ บริษัทเทวดาชั้นจาตุมหาราช บริษัทเทวดาชั้นดาวดึงส์ บริษัทมาร และบริษัทพรหม]

อฏฺฐปาท (ติ) [อฏฺฐ + ปาท]

(๑) มีเท้า ๘, มี ๘ เท้า.

ปีฬญฺจ สพฺพโสวณฺณํ
อฏฺฐปาทํ มโนรมํ
มฏฺจํ กาสิกมตฺถนฺนํ
ธตรฏฺโจ อุปาวิสิ. (ชา. ๒/๙๖)
(พระบรมศาสดาตรัสว่า)
ก็พญาหงส์ธตรัฏฐะ ได้บินเข้าไปจับตั่งทองคำล้วนซึ่ง**มี ๘ เท้า** น่ารื่นรมย์ เกลี้ยงเกลา ปูลาดด้วยผ้าแคว้นกาสี.

(๒) (ปุ) สัตว์มีเท้า ๘ เท้า, สัตว์อันชื่อว่า สรภะ.

เปลกา จ วิฆาสาทา
สีหา โคคณิสาทกา

อฏฺฐปาทา จ โมรา จ
ภสฺสรา จ กุกุฏฺถกา. (ชา. ๒/๓๔๖)
(อัจจุตฤาษีกล่าวว่า)
กระต่าย แร้ง ราชสีห์ และเสือปลา [สกุณชาติหลายชนิด] คือ **สัตว์ ๘ เท้า**[เนื้อสรภะ] นกยูง นกหงส์ขาว ไก่ฟ้า (นกกวัก).

อฏฺฐปาทาติ สรภา มิคา. (ชา.อฏ.๗/๓๑๖)
บทว่า **อฏฺฐปาทา** ได้แก่ เนื้อสรภะ.

[สัตว์สรภะนี้ มีตาอยู่ตรงกลางกระหม่อม สามารถฆ่าราชสีห์ได้ ในบรรดาเท้าทั้ง ๘ ของมันนั้น งอกอยู่ข้างหน้า ๔ เท้า งอกอยู่ข้างหลัง ๔ เท้า.(ธาน.ฏี.หน้า ๖๑๙)]

อฏฺฐปิต (ติ)

[น + จปิต]

(ก) ยังไม่ได้ตั้งไว้-กำหนดไว้.

อสมฺมตาย ภิกฺขเว สีมาย **อฏฺฐปิตาย** ยํ คามํ วา นิคมํ วา อุปนิสฺสาย วิหรติ ยา ตสฺส วา คามสฺส คามสีมา นิคมสฺส วา นิคมสีมา. อยํ ตตฺถ สมานสังวาสา เอกุโปสถา. (วิ. ๓/๑๕๐)
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อสีมาที่สงฆ์ยังไม่ได้สมมติ **ยังไม่ได้กำหนด** ภิกษุสงฆ์อยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมใด เขตของหมู่บ้านนั้นเป็นคามสีมาบ้าง เขตของนิคมนั้นเป็นนิคมสีมาบ้าง สีมานี้ ในหมู่บ้านหรือนิคมทั้งสองนั้นเป็นสมานสังวาส มีอุโบสถเดียวกัน.

อฏฺฐปิตายาติ อปริจฺฉินฺนาย. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๓)
บทว่า **อฏฺฐปิตาย** (ยังไม่ได้กำหนด) คือ ยังไม่ได้กะไว้.

(ข) ไม่ติดไว้แล้ว.

กุรุนฺทฏฺฐกถายํ ปน:-
อุปาสกมฺปิ อาปุจฺฉิตฺวา วา "เอส ชคฺคิสฺสตีติ อาโภคํ กตฺวา วา นิปชฺชิตุํ วฏฺฏติ...อถ ทฺวารสฺส อุทุกฺขลํ วา อุตฺตรปาสโก วา ภินฺโน วา โหติ **อฏฺฐปิโต** วา สำริตุ น สกฺโกติ นวกมฺมตฺถํ วา ปน อิฏฺฐกปุญฺโช วา มตฺติกาทีนิ วา ราสิ อนฺโตทฺวาเร กโต โหติ อฏฺฏฺ วา พนฺธนฺติ ยถา สำริตุ น สกฺโกติ เอวรูเป อนฺตราเย สติ อสำริตฺวาปิ นิปชฺชิตุ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๔๔)

ส่วนในอรรถกถากุรุนที ท่านอธิบายไว้ว่า จะบอกแม้อุบาสก หรือคิดว่า "ผู้นี้จักช่วยปิด" แล้วจำวัดก็ควร...ถ้าหลุมประตู หรือห่วงแขวนแตกหรือ**ไม่ได้ติดไว้** ไม่อาจปิดได้ เขาใส่กองอิฐหรือกองดินเป็นต้นไว้ภายในประตู เพื่อก่อสร้าง หรือเขาผูกนั่งร้านไว้อย่างที่ไม่อาจจะปิดได้ เมื่อมีอันตรายเห็นปานนี้ จะไม่ปิดแล้วจำวัดก็ควร.

(ค) ไม่ตั้งไว้แล้ว, ไม่เป็นอันงด.

เตวาจิกาย เจ ภิกฺขเว ปวารณาย ภาสิตาย ลปิตาย ปริโยสิตาย ปวารณํ จเปติ **อฏฺฐปิตา** โหติ ปวารณา. เทฺววาจิกาย เจ ภิกฺขเว... เอกวาจิกาย เจ ภิกฺขเว...สมานวสฺสิกาย เจ ภิกฺขเว ปวารณาย ภาสิตาย ลปิตาย ปริโยสิตาย ปวารณํ จเปติ **อฏฺฐปิตา** โหติ ปวารณา. เอวํ โข ภิกฺขเว **อฏฺฐปิตา** โหติ ปวารณา.

(วิ. ๓/๒๕๓-๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในการปวารณา ๓ หน ถ้าภิกษุ กล่าวเปล่งคำปวารณาออกมาจนจบเสร็จสิ้นแล้ว จึงงดปวารณา ปวารณา**ไม่เป็นอันงด**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในการปวารณา ๒ หน... ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในการปวารณาหนเดียว... ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในการปวารณามีพรรษาเท่ากัน ถ้าภิกษุกล่าวเปล่งคำปวารณาออกมาจนจบเสร็จสิ้นแล้ว จึงงดปวารณา ปวารณา**ไม่เป็นอันงด** ภิกษุทั้งหลาย ปวารณา**ไม่เป็นอันงด**อย่างนี้แล.

อฏฺฐปิตธุร (ติ)

[อฏฺฐปิต + ธุร]

ผู้มีธุระไม่หยุด, ผู้มีความเพียรไม่หยุด.

ดู อนิกฺขิตฺตธุร

อฏฺฐปุริสปุคฺคล (ติ)

[อฏฺฐ + ปุริสปุคฺคล]

อัฏฐปุริสปุคคลสงฆ์, พระอริยสงฆ์ผู้เป็นบุรุษบุคคล ๘ จำพวก.

สงฺฆ ปจฺจกฺขามีติ น เววจเนน ปจฺจกฺขานำ. สุปฺปฏิปนฺนำ สงฺฆ ปจฺจกฺขามิ...**อฏฺฐปุริสปุคฺคลำ** สงฺฆำ...อนุตฺตรำ ปุญฺญกฺเขตฺตำ สงฺฆ ปจฺจกฺขามีติ เอวำ สงฺฆเววจเนน สิกฺขาปจฺจกฺขานำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๑๖)

สองบทว่า **สำฆ ปจฺจกฺขามิ** (ข้าพเจ้าบอกคืนพระสงฆ์) ไม่ใช่เป็นการบอกคืนด้วยคำไวพจน์. การบอกคืนสิกขาด้วยคำไวพจน์ของพระสงฆ์ย่อมมีอย่างนี้ คือ ข้าพเจ้าบอกคืนสุปฏิปันนสงฆ์ (พระอริยสงฆ์ผู้ปฏิบัติดี[ตามพระพุทธพจน์]...**อัฏฐปุริสปุคคลสงฆ์** (พระอริยสงฆ์ผู้เป็นบุรุษบุคคล ๘ จำพวก)... อนุตตรปุญญเขตตสงฆ์ (พระอริยสงฆ์ผู้เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก).

อฏฺฐ ปุริสปุคฺคลา เอตฺถาติ **อฏฺฐปุริสปุคฺคโล**, สโม. เอตฺถ จ ปุริโสติ วา ปุคฺคโลติ วา เอกตฺถาเนตานิ ปทานิ, เวเนยฺยวเสน ปเนตำ วุตฺตำ.

(สารตฺถ. ๒/๗๗)

พระอริยสงฆ์ ชื่อว่าอัฏฐปุริสปุคคละ เพราะอรรถว่า มีบุรุษบุคคล ๘ อยู่ในพระอริยสงฆ์นี้. ก็ในอธิการนี้ บทเหล่านี้ว่า ปุริโส ก็ดี ว่า ปุคฺคโล ก็ดีมีอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. ก็คำนี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเวไนยบุคคล.

อฏฺฐเปนฺต (ติ)

[น+ ฐเปนฺต]

ไม่หยุดอยู่, ไม่ตั้งอยู่.

เอเกน ปโยเคน พหุเกปิ ทฺวาเร อติกฺกาเมตีติ เย จตุภูมกปญฺจภูมกา ปาสาทา ฉสตฺตโกฏฺฐกานิ วา จตุสฺสาลานิ, ตาทิเสสุ เสนาสเนสุ หตฺเถสุ วา คีวาย วา คเหตฺวา อนฺตรา **อฏฺฐเปนฺโต** เอเกน ปโยเคน อติกฺกาเมติ, เอกเมว ปาจิตฺติยำ. (วิ.อฏ. ๓/๔๗)

ปาฐะว่า เอเกน...ทฺวาเร อติกฺกาเมติ (ภิกษุฉุดลากพันหลายประตูด้วยความพยายามครั้งเดียว) ความว่า ในเสนาสนะเช่นปราสาท ๔-๕ ชั้นก็ดี ศาลาจตุรมุขมีซุ้ม ๖-๗-๘ ซุ้มก็ดี ภิกษุจับที่แขนทั้ง ๒ หรือที่คอให้ก้าวออกไป

ด้วยความพยายามครั้งเดียว**ไม่หยุด**ในระหว่าง ต้องอาบัติปาจิตตีย์เพียงตัวเดียว, [เมื่อให้หยุดเป็นพัก ๆ ให้ก้าวออกไปด้วยความพยายามหลายครั้ง ต้องอาบัติปาจิตตีย์หลายตัวตามจำนวนประตู, แม้ไม่ใช้มือจับต้อง แต่กล่าวว่า จงออกไป ฉุดออกไปด้วยวาจา ก็มีนัยนี้เหมือนกัน]

อฏฺฐม (ติ)

[อฏฺฐ + ม. ถี. อฏฺฐมา, อฏฺฐมี]

ที่ ๘, ลำดับที่ ๘, เป็นที่เต็มแห่งวัตถุ ๘.

เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ
คมฺภีรปญฺเญน สุเทสิตานิ
กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสํ ปมตฺตา
น เต ภวํ **อฏฺฐม**มาทิยนฺตีติ. (ขุทฺทก. ๖)

อิทำ ทสฺสนำ. (เนตฺติ. ๑๑๒)

บุคคลเหล่าใดเจริญอริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระปัญญาอันลึกซึ้งตรัสไว้ดีแล้ว แม้ว่าท่านเหล่านั้น ยังเป็นผู้หลงเพลินอย่างมากอยู่ แต่ท่านก็จะไม่เกิดในชาติ**ที่ ๘**อีก [ในกามภูมิ].

พระดำรัสนี้ชื่อว่าทัสสนะ (โสดาปัตติมรรคญาณ)

[ทัสสนะ จัดเป็น ๑ ใน ๒๔ ของสาสนปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) ๒๘ ประการมีโลกิยะโลกุตตระ โลกิยะและโลกุตตระ สัตตาธิฏฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง) ธรรมาธิฏฐาน (มีสภาวธรรมเป็นที่ตั้ง) เป็นต้น]

ดู วิ.๕/๙๙, ที.๓/๒๑๒, ที.๓/๒๒๐, อ.๒/๓๘๒, อ.อฏ.๓/๑๔๐, อภิ.วิ.๓๔๙. ดู อฏฺฐมี

อฏฺฐมก (ติ)

[อฏฺฐม + ก]

พระอริยบุคคลที่ ๘, พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค, ผู้ปฏิบัติเพื่อรู้แจ้งโสดาปัตติผล.

ปุถุชฺชนกลฺยาณกสฺส ปญฺญา **อฏฺฐมกสฺส** ปญฺญาย ทูเร วิทูเร สุวิทูเร น สนฺติเก น สามนฺตา...(ปฏิสำ. ๓๗๔)

ปัญญาของกัลยาณปุถุชนห่างไกลแสนไกล ไม่ใกล้ไม่ชิดกับปัญญาของ**พระอริยบุคคลที่ ๘** (พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค)...

อฏฺฐมกสฺสาติ อรหตฺตผลฏฺฐโต ปฏฺฐาย คณิยมาเน อฏฺฐมภูตสฺส โสตาปตฺติมคฺคฏฺฐสฺส. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๒๕๒)

บทว่า **อฏฺฐมกสฺส** (ของพระอริยบุคคลที่ ๘) หมายถึงของผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรคอันเป็นบุคคลที่ ๘ โดยนับ[ตามปฏิโลมนัย] ตั้งแต่ท่านผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล[มีพระอรหันต์เป็นบุคคลแรก]

โสตาปนฺโนติ มคฺคสงฺขาตำ โสตำ อาปชฺชิตฺวา ปาปุณิตฺวา จิโต โสตาปตฺติผลฏฺโจติ อตฺโถ. โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโนติ โสตาปตฺติผลสฺส อตฺตปจฺจกฺขกรณตฺถาย ปฏิปชฺชมาโน ปฐมมคฺคฏฺโจ โย **อฏฺฐมโก**ติปิ วุจฺจติ. (สารตถ. ๓/๓๘๕)

พระดำรัสว่า **โสตาปนฺโน** (พระโสดาบัน) คือผู้บรรลุกระแสมรรคแล้ว ความหมายก็คือผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล. พระดำรัสว่า โสตาปตฺติผลสจฺฉิกิริยาย ปฏิปนฺโน (ผู้ปฏิบัติเพื่อ

ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล) ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อผลคือทำโสดาปัตติผลให้ประจักษ์ด้วยตนเอง เป็นผู้ดำรงอยู่ในปฐมมรรค ซึ่งท่านเรียกว่า **พระอริยบุคคลที่ ๘** ดังนี้บ้าง

ตตฺถ กตเม ธมฺมา อสาธารณา. ยาว เทสนำ อุปาทาย คเวสิตพฺพา เสกฺขาเสกฺขา ภพฺพา-ภพฺพาติ. **อฏฺฐมกสฺส** โสตาปนฺนสฺส จ กาม-ราคพฺยาปาทา สาธารณา ธมฺมตา อสาธารณา, **อฏฺฐมกสฺส** อนาคามิสฺส จ อุทฺธมฺภาคิยา สโยชนา สาธารณา ธมฺมตา อสาธารณา.

(เนตฺติ. ๓๔)

ถามว่า:สภาวธรรมไม่ทั่วไปในเรื่องนั้นคืออะไร. ตอบว่า:บัณฑิตพึงแสวงหาโดยความเป็นเสกขธรรมและอเสกขธรรม[ในพระอริยบุคคล]และโดยความเป็นภัพพบุคคลและอภัพพบุคคล[ในปุถุชน] โดยคล้อยตามเทศนา[เช่น]กามราคะและพยาบาทเป็นสาธารณะแก่ผู้ดำรงอยู่ใน**โสดาปัตติมรรคที่ ๘** และพระโสดาบัน (ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติ ผล) แต่สภาวธรรม[โสดาปัตติมรรคญาณและโสดาปัตติผลญาณ]เป็นอสาธารณะ. อุทธัมภาคิยสังโยชน์เป็นสาธารณะแก่ผู้ตั้งอยู่ใน**อนาคามิมรรคที่ ๘** และพระอนาคามี (ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิผล) แต่สภาวธรรม[อนาคามิมรรคญาณและอนาคามิผลญาณ]เป็นอสาธารณะ.

[คำว่า **อฏฺฐมก** ศัพท์แรก หมายถึงผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค โดยนับตามปฏิโลมนัยที่มีพระอรหันต์เป็นบุคคลแรก แต่ **อฏฺฐมก** ศัพท์หลัง หมายถึงผู้ตั้งอยู่ในอนาคามิมรรค ตามนัยที่กล่าวว่า ผู้ตั้งอยู่ในมรรคทั้งหมดชื่อว่าอัฏฐมกะ เพราะเหมือนกับโสดาปัตติมรรค เนื่องจากเป็นผู้ตั้งอยู่ในมรรคและกำลังละกิเลสอยู่เหมือนกัน ตามนัยนี้ คำว่า **อฏฺฐมก** เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สทิสูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน คำอธิบายข้างต้นพบในคัมภีร์เนตติฎีกา (หน้า ๘๗). อนึ่ง คัมภีร์เนตติฎีกานั้น ได้นำมติของอาจารย์ท่านอื่นมาอธิบายอีกนัยหนึ่ง โดยมีรากศัพท์มาจาก น + จา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไป) + ณฺวุ ปัจจัย ลง มฺ อักษรอาคม โดยวัณณาคมนัย คือ นัยที่ลงอักษรเป็นอาคมมีรูปวิเคราะห์ว่า เอกจิตฺตกฺขณโต อุทฺธำ น ติฏฺจตีติ อฏฺฐมโก (อัฏฐมกะคือผู้ไม่ตั้งอยู่ต่อไปแม้ถัดจากขณะจิตเดียว)]

ดู วิ. ๕/๙๙, ที. ๓/๒๑๒, ที. ๓/๒๒๐.

อฏฺฐมกกถา (ถี)

[อฏฺฐมก + กถา]

กถาอันแสดงเรื่องพระอริยบุคคลที่ ๘ - พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติมรรค.

กถาวตฺถุปาลิ, วรรคที่ ๓ (๒๕) กถาที่ ๕. อฏฺฐมกกถา. [อภิ.ก. ๑๘๕-๗)

อิทานิ **อฏฺฐมกกถา** นาม โหติ.

(อภิ.อฏฺ. ๓/๑๗๒)

บัดนี้ ชื่อว่า**กถาอันแสดงเรื่องพระอริย-บุคคลที่ ๘** (โสดาปัตติมรรค) ย่อมมี.

อฏฺฐมกถาวณฺณนา (ถี)

[อฏฺฐมกถา + วณฺณนา]

การพรรณนากถาอันแสดงเรื่องพระอริยบุคคลที่ ๘ (โสดาปัตติมรรค).

อฏฺฐมกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตา.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๗๒)

อฏฺฐมกสฺสอินฺทฺริยกถา (ถี)

[อฏฺฐมกสฺส + อินฺทฺริย + กถา.อลุตตสมาส]

กถาอันแสดงอินทรีย์ของพระอริยบุคคลที่ ๘ (โสดาปัตติมรรค). (อภิ.ก.๑๘๗, ๑๙๐)

อิทานิ **อฏฺฐมกสฺส อินฺทฺริยกถา** นาม โหติ.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๗๒)

บัดนี้ ชื่อว่า**กถาอันแสดงอินทรีย์ของพระอริยบุคคลที่ ๘** ย่อมมี.

อฏฺฐมคฺคงฺควิภาวน (น)

[อฏฺฐมคฺคงฺค + วิภาวน]

(๑) การประกาศองค์แห่งมรรค ๘.

(๒) (ติ) อันประกาศองค์แห่งมรรค ๘.

อฏฺฐมคฺคงฺควิภาวนญาณ (น)

[อฏฺฐมคฺคงฺควิภาวน + ญาณ]

ญาณอันแจ่มแจ้งในองค์แห่งมรรค ๘.

ยถา จ มคฺคญาณานิ, เอวํ ภควโต ตีสุ กาเลสุ อปฺปฏิหตญาณานิ จตุปฏิสมฺภิทาญาณานิ จตุเวสารชฺชญาณานิ ปญฺจคติปริจฺเฉทญาณานิ ฉอสาธารณญาณานิ สตฺตโพชฺฌงฺควิภาวนญาณานิ **อฏฺฐมคฺคงฺควิภาวนญาณานิ** นวานุปุพฺพวิหารสมาปตฺติญาณานิ ทสพลญาณานิ จ ตถภาเว เวทิตพฺพานิ.

(อุทาน.อฏ. ๑๑๙)

[พระผู้มีพระภาคไม่ทรงมีผู้อื่นที่จะแนะนำ ทรงมาถึงคือบรรลุอริยสัจ ๔ เหล่านั้น ด้วยพระองค์เองทีเดียว เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่าตถาคต เพราะอรรถว่า เสด็จมาถึงสัจจะอันถ่องแท้]

เหมือนอย่างว่า พึงทราบถึงภาวะที่ถ่องแท้ซึ่งพระญาณอันปัจจัยอะไรๆ ไม่กระทบในกาลทั้ง ๓ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ เวสารัชชญาณ ๔ ญาณที่กำหนดคติ ๕ อสาธารณญาณ ๖ ญาณที่แจ่มแจ้งในโพชฌงค์ ๗ **ญาณอันแจ่มแจ้งในองค์แห่งมรรค ๘** ญาณในอนุปุพพวิหารสมาบัติ ๙ และพลญาณ ๑๐ ของพระผู้มีพระภาค แจ่มแจ้งเหมือนมรรคญาณ ฉะนั้น.

อฏฺฐมงฺคล (น)

[อฏฺฐ + มงฺคล. สำ. อฏฺฐมงฺคล]

มงคล ๘, สิ่งอันเป็นมงคล ๘ ประการ.

กายพนฺธนวิเธ **อฏฺฐมงฺคลาทิกํ** ยํ กิญฺจิ วิการรูปํ น วฏฺฏติ, ปริจฺเฉทเลขามตฺตํ วฏฺฏติ. วิธกสฺส อุโภสุ อนฺเตสุ ถิรกรณตฺถาย ฆฏกํ กโรนฺติ, อยมฺปิ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๕๓)

ที่ลูกถวิลของประคตเอว รูปที่ทำขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่งมี**มงคล ๘** เป็นต้น ย่อมไม่ควร,

จะมีเพียงรอยพอเป็นเครื่องกำหนดควรอยู่ในชายทั้งสองของลูกถวิลนั้น เขาแกะสลักรูปหม้อน้ำไว้ เพื่อทำให้มั่นคง ถึงรูปหม้อน้ำนี้ย่อมสมควร.

อฏฺฐมงฺคลานิ นาม สงฺโข จกฺกํ ปุณฺณกุมฺโภ คทา สิริวจฺโฉ องฺกุโส ธชํ โสวตฺถิกนฺติ วทนฺติ. มจฺฉยุคพฺฉตฺตนนฺทิยาวฏฺฏาทิวเสนปิ วทนฺติ.

(วิมติ. ๑/๑๖๘)

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า ชื่อว่า**มงคล ๘** คือ สังข์ กงจักร หม้อใส่น้ำเต็ม คทา (ตะบอง) เรือนยอด ขอช้าง ธง และสวัสติกะ (รูปสวัตติกะ). บางอาจารย์กล่าวว่าเป็นปลาคู่ ฉัตร และดอกพุดซ้อน เป็นต้น ดังนี้บ้าง.

สงฺโข จกฺกํ ปุณฺณกุมฺโภ
คยา สิริวจฺฉงฺกุโส
ธชํ โสวตฺถิกํ วนฺเท
อฏฺฐมงฺคลมงฺคลํ.

(ขุททสิกขานิสสัย คำอธิบายคาถา ๓๑๑)

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระรัตนตรัยที่เป็นมงคลอันยิ่งกว่า**มงคล ๘** คือ สังข์ กงจักร หม้อใส่น้ำเต็ม คทา (ตะบอง) เรือนยอด ขอช้าง ธง และสวัสติกะ (รูปสวัตติกะ).

สิริวจฺโฉติ สิริอคารํ. (ที.ฏี.๑/๓๕)

บทว่า **สิริวจฺโฉ** (เรือนยอด) คือ เรือนทรงสิริ.

[ตามนัยนี้ คำว่า **วจฺฉ** ใน **สิริวจฺฉ** เป็นคำไวพจน์ของ อคาร (เรือน) คำว่า สิริวจฺฉ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิริยุตฺโต วจฺโฉ สิริวจฺโฉ (สิริวัจฉะ คือ เรือนทรงสิริ)]

สิริวจฺโฉติ สิริมุขํ. (ม.ฏี. ๓/๓๘๖)

บทว่า **สิริวจฺโฉ** คือ ซุ้มประตูที่ทรงสิริ.

โสวตฺติก (รูปสวัสติกะ) คือ ลายกากบาทปลายหักมุมขวา หมายถึงความหมุนเวียนของกาลเวลา ความยั่งยืน สันนิษฐานกันว่าเป็นรูปดวงอาทิตย์โคจรเวียนขวา (สันสกฤตมีรูปว่า สฺวสฺติก ปรากฤตมีรูปว่า โสวตฺถิอัทธมาคธีมีรูปว่า โสวตฺถิย)

รูปว่า **โสวตฺติก** นี้น่าจะมีรูปว่า โสวตฺถิก โดยมีรากศัพท์มาจาก สุวตฺถิ ศัพท์ที่เป็นบทนิบาตเหมือน โสตฺถิ (ความสวัสดี) มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในฎีกามัชฌิมนิกาย (๒/๒๑๕) ว่า

สุวตฺถึ อนุปทฺทวํ อาวหตีติ **โสวตฺถิโก**.
โสวัตถิกะ คือ สิ่งที่นำความสวัสดีกล่าวคือสิ่งที่ปราศจากอุปสรรค.

นนฺทิยาวฏฺฏ แปลว่า รูปดอกพุดซ้อน ตามคัมภีร์ปัชชมธุนิสสัยที่แปลจากฉบับแปลภาษาสิงหลของพระพุทธัปปิยะ และสอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์เนตติอรรถกถาว่า

นนฺทิยาวฏฺโฏติอาทีสุ นนฺทิยาวฏฺฏสฺส วิย อาวฏฺโฏ เอตสฺสาติ นนฺทิยาวฏฺโฏ, ยถา หิ นนฺทิยาวฏฺโฏ อนฺโตจิเตน ปธานาวยเวน พหิทฺธา อาวฏฺฏติ, เอวมยมฺปิ นโยติ อตฺโถ.

(เนตฺติ.อฏ. ๒)

คำว่า นนฺทิยาวฏฺโฏ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า นันทิยาวัฏฏะ คือ นัยที่มีการเวียนเหมือนการเวียนของดอกพุดซ้อน อุปมาว่า ดอกพุดซ้อน ย่อมเวียนออกไปด้านนอกด้วยส่วน

หลักที่อยู่ภายใน ฉันใด แม้นันทิยาวัฏฏนัยนี้ก็ฉันนั้น.

นนฺทิยาวฏฺฏ สำเร็จรูปมาจาก นนฺทิชนก + อาวฏฺฏ มีวิเคราะห์ว่า นนฺทิชนโก อาวฏฺโฏ ยตฺราติ นนฺทิยาวฏฺโฏ (นันทิยาวัฏฏะ คือ มีการเวียนที่ยังความยินดีให้เกิดขึ้น) คำแปลว่า ดอกพุดซ้อน กล่าวตามอรรถกถาของเนตติปกรณ์ที่แสดงถึงลักษณะของดอกไม้ที่เวียนจากด้านในไปหาด้านนอก อันเป็นลักษณะของดอกพุดซ้อน.

นนฺทิยาวฏฺฏนฺติ นนฺทิยาวฏฺฏปุปฺผากาเรน มงฺคลตฺถํ สุวณฺเณน กตํ. (วิมติ.๑/...)

บทว่า **นนฺทิยาวฏฺฏํ** คือ ภาชนะที่ทำด้วยทองคำ[ผอบทอง]มีลักษณะเหมือนดอกพุดซ้อน เพื่อความเป็นมงคล.

นนฺทิยาวฏฺฏนฺติ กากปทสณฺฐานา มงฺคลตฺถํ กตา สุวณฺณภาชนวิกติ. (สารตถ.๑/...)

บทว่า **นนฺทิยาวฏฺฏํ** คือ ภาชนะที่ทำด้วยทองคำ[ผอบทอง]มีรูปร่างเหมือนตีนกา[รูปสามแฉกเหมือนตีนกา] เพื่อความเป็นมงคล.

[รูปผอบทองนี้เป็นของมงคลในสมัยก่อน พบในอรรถกถาพระวินัยว่าเป็นหนึ่งในของมงคลที่พระเจ้าอโศกมหาราชส่งไปให้พระเจ้าเทวานัมปิยติสสะ ร่วมกับเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ๕ อย่างของกษัตริย์ ดู วิ.อฏ.๑/...]

สิ่งอันเป็นมงคล ๘ อื่นอีก คือ

มงคลที่กล่าวมาข้างต้นคล้อยตามข้อความที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา แต่คัมภีร์ฝ่ายสันสกฤตคือวาจัปปติ กล่าวถึงมงคล ๘ ไว้ต่างกัน คือ มิคราชา (ราชสีห์) วสภ (วัว) นาค (ช้าง) กลส (หม้อใส่น้ำเต็ม) พีชนี (พัด) เวชยนฺตี (ธงชัย) เภรี (กลอง) ทีป (ประทีป) หรือได้แก่มงคล ๘ คือ พฺราหฺมณ (พราหมณ์) โค (วัว) หุตาสน (ไฟ) หิรณฺย (ทอง) สปฺปิ (เนยใส) อาทิจฺจ (พระอาทิตย์) อาป (น้ำ) และ ราชา (กษัตริย์). ส่วนในคัมภีร์อัทธมาคธีโกสะกล่าวถึงมงคล ๘ ไว้ดังนี้ คือ โสวตฺถิก (รูปสวัสติกะ) สิรีวตฺถา = สิริวจฺฉ (พระโลมาสีขาวรูปกากบาทเวียนขวาเป็นเกลียว/ขนที่อกวนเป็นรูปทักษิณาวัฏ) ณฺทิยาวตฺต = นนฺทิยาวตฺต (กงจักรที่มีปลายแหลมมาก) **วทฺธมาณค = วทฺธมานก** (ถ้วยใส่เครื่องสังเวย) ภทฺทาสณ = ภทฺทาสน (ราชบัลลังก์) กลส (หม้อใส่น้ำเต็ม) มจฺฉ (ปลา) และ ทปฺปณ (คันฉ่อง)

[**วทฺธมาณค = วทฺธมานก** บางแห่งใช้เป็น วฑฺฒมานก บ้าง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๕๘) กล่าวว่า **วฑฺฒมานโกปฺยตฺร** (แม้ วฑฺฒมานโก ก็มีได้ในความหมายว่าถ้วยนี้)

บางแห่งใช้เป็น วฑฺฒมาน = วทฺธมาน บ้าง (สันสกฤตมีรูปว่า วรฺทฺธมาน, วรฺทฺธมานก ปรากฤตและอัทธมาคธีมีรูปว่า วฑฺฒมาน, วฑฺฒมานย) แปลว่า ถ้วยใส่เครื่องสังเวย]

อฏฺฐมทิวส (ปุ)

[อฏฺฐม + ทิวส] วันที่ ๘.

อชฺชฏฺฐมี ปพฺพชิตาติ ปพฺพชิตา หุตฺวา ปพฺพชิตโต ปฏฺจาย อชฺช **อฏฺฐมทิวโส**, อิโต อตีเต อฏฺฐมิยํ ปพฺพชิตาติ อตฺโถ.

(เถรี.อฏ. ๒๕๒)

ปาฐะว่า **อชฺชฏฺฐมี ปพฺพชิตา** (วันนี้เป็นวันที่ ๘ หลังเธอบวชแล้ว) ความว่า นางเป็นผู้บวชแล้ว คือ นับตั้งแต่วันที่นางบวชแล้ว วันนี้เป็น**วันที่ ๘** อธิบายว่า นางบวชแล้วได้ ๘ ราตรี นับตั้งแต่วันที่ล่วงมาแล้วนี้.

อฏฺฐมภูต (ติ)

[อฏฺฐม + ภูต] อันเป็นบุคคลที่ ๘.

ดู อฏฺฐมก

อฏฺฐมหานิรย (ปุ)

[อฏฺฐ + มหานิรย]

นรกใหญ่ ๘ ขุม, มหานรก ๘ ขุม.

นิรยนฺติ **อฏฺฐมหานิรย**โสพสอุสฺสทนิรยปฺปเภทํ สพฺพโส นิรยํ ทสฺเสสิ. (ที.ฏี. ๒/๗๒)

บทว่า **นิรยํ** (นรก) ท่านอาจารย์แสดงนรกโดยประการทั้งปวงอันจำแนกเป็น**มหานรก ๘ ขุม**และอุสสทนรก ๑๖ ขุม.

[มหานรก ๘ ขุม คือ สัญชีวนรก, กาฬสุตตนรก, สังฆาตนรก, โรรุวนรก (ธูมโรรุวนรก) มหาโรรุวนรก (ชาลโรรุวนรก) ตาปนรก มหาตาปนรก (ปตาปนนรก) อวีจินรก. ในมหานรก ขุมหนึ่งๆ มีอุสสทนรก ๑๖ ขุมเป็นบริวาร ฉะนั้น อุสสทนรกจึงมี ๑๒๘ ขุม หมายเหตุ:- ที่นับเป็น ๑๒๘ นี้ นับโดยทิศทั้ง ๔ คือในทิศหนึ่งๆ มีอุสสทนรกทิศละ ๔ = ๑๖ ขุมเล็ก x ๘ ขุมใหญ่ = ๑๒๘ ถ้านับโดยทิศทั้ง ๘ แล้ว ในมหานรกขุมหนึ่งๆ มีอุสสทนรกเป็นบริวารขุมละ ๓๒ ขุมเล็ก = ๓๒ ขุมเล็ก x ๘ ขุมใหญ่ = ๒๕๖ ขุม

อุสฺสท แปลว่า มีมาก = อุสฺสีทนฺติ นานาทุกฺขา เอตฺถาติ อุสฺสทา (ทุกข์คือความลำบากต่างๆ มีมากในนิรยภูมินี้ เหตุนั้น จึงชื่อว่า อุสฺสท. อุสสทนรกซึ่งเป็นนรกขุมเล็กๆ นั้น ตั้งอยู่แห่งเดียวกันกับมหานรกก็มี ตั้งอยู่ตามป่า, ภูเขา, มหาสมุทร, แม่น้ำคงคา, ทวีปเล็กๆ และเกาะที่ไม่มีคนอยู่ก็มี. อุสสทนรก ๑๒๘ ขุมเรียกว่า **จูฬนรก** ก็ได้. (ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฏีกา หน้า ๖ - ๗]

อฏฺฐมาส (ปุ/น)

[อฏฺฐ + มาส] ๘ เดือน.

อฏฺฐมาสิก (ติ)

[อฏฺฐมาส + อิก] มีอายุ ๘ เดือน.

มาสิโกปิ จวติ มรติ อนฺตรธายติ วิปฺปลุชฺชติ, เทฺวมาสิโกปิ...เตมาสิโกปิ...จตุมาสิโกปิ... ปญฺจมาสิโกปิ...ฉมาสิโกปิ... สตฺตมาสิโกปิ... **อฏฺฐมาสิโกปิ**... อสีติวสฺสิโกปิ... นวุติวสฺสิโกปิ จวติ มรติ อนฺตรธายติ วิปฺปลุชฺชตีติ โอรํ วสฺสสตาปิ มิยฺยติ. (มหานิ. ๙๒)

มนุษย์มีอายุ ๑ เดือนย่อมเคลื่อน ตาย สูญหาย สลายไปบ้าง มีอายุ ๒ เดือน...มีอายุ

๓ เดือน...มีอายุ ๔ เดือน...มีอายุ ๕ เดือน... มีอายุ ๖ เดือน...มีอายุ ๗ เดือน...**มีอายุ ๘ เดือน**...มีอายุ ๘๐ ปี...มีอายุ ๙๐ ปี ย่อมเคลื่อน ตาย สูญหาย สลายไปบ้าง, รวมความว่า มนุษย์ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปี.

อฏฺฐมิจฺฉตฺต (น)

[อฏฺฐ + มิจฺฉตฺต]

ความเห็นผิด ๘, ความชั่ว ๘, มิจฉัตตะ ๘.

สพฺพปาปํ นาม **อฏฺฐมิจฺฉตฺตานิ** มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปํ. อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ยา อกิริยา อกรณํ อนชฺฌาจาโร, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปสฺส อกรณํ. (เนตฺติ. ๓๑)

ความชั่วทุกชนิด คือ **ความชั่ว ๘** ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด) มิจฉาวาจา (กล่าวผิด) มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด) มิจฉาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพผิด) มิจฉาวายามะ (ความเพียรผิด) มิจฉาสติ (ระลึกผิด) มิจฉาสมาธิ (ความตั้งมั่นผิด) ทั้งหมดนี้เรียกว่า ความชั่วทุกชนิด.

ดู อฏฺฐมิจฺฉตฺตนวอาฆาตวตฺถุ... อุทาน.อฏ. ๑๒๒, อิติวุต.อฏ. ๑๒๑. ดู สรุป ความเห็นผิด ๘ อย่างใน ที. ๓/๒๑๐, อภิ.วิ. ๔๐๑

อฏฺฐมี (ถี) [อฏฺฐม + อี]

(ก) ที่ ๘.

เต กามา ปริหายนฺตีติ เต วา กามา ปริหายนฺติ, โส วา กาเมหิ ปริหายติ. กถํ เต กามา ปริหายนฺติ? ตสฺส ติฏฺฐนฺตสฺเสว เต โภเค ราชาโน วา หรนฺติ...กุเล วา กุลงฺคาโร (กุลชฺฌาปโก) อุปฺปชฺชติ, โย เต โภเค วิกิรติ วิธมติ วินฺทิตฺวา ปริภุญฺชติ, อนิจฺจตาเยว **อฏฺฐมี**.

(มหานิ. ๔)

ปาฐะว่า **เต กามา ปริหายนฺติ** (กามเหล่านั้นเสื่อมไป) ได้แก่ กามเหล่านั้นเสื่อมไป หรือสัตว์นั้นเสื่อมจากกามทั้งหลาย. กามเหล่านั้นเสื่อมไปได้อย่างไร? คือ เมื่อสัตว์นั้นดำรงชีพอยู่นั่นเอง ถูกพระราชาริบโภคทรัพย์... มีคนล้างผลาญตระกูล ล้างผลาญ รุกราน ทำลายโภคทรัพย์เหล่านั้นในตระกูล. ความพินาศนั่นเทียวเป็น**ที่ ๘** (ข้อที่ ๘).

อนิจฺจตาเยว อฏฺฐมีติ วินาสภาโว เอว อฏฺฐโม. (มหานิ.อฏ. ๒๔)

ปาฐะว่า **อนิจฺจตาเยว อฏฺฐมี** แปลว่า ความพินาศนั่นเทียวเป็นที่ ๘ (ข้อที่ ๘).

(ข) ดิถีที่ ๘, ขึ้น - แรม ๘ ค่ำ, วัน ๘ ค่ำ.

อถ โข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ภิกฺขุสงฺฆํ สนฺนิปาตาเปตฺวา ตํ นาคํ เอตทโวจ ตุมฺเห โขตฺถ นาคา อวิรุฬฺหิธมฺมา อิมสฺมึ ธมฺมวินเย. คจฺฉ ตฺวํ นาค ตตฺเถว จาตุทฺทเส ปนฺนรเส **อฏฺฐมิยา** จ ปกฺขสฺส อุโปสถํ อุปวส, เอวํ ตฺวํ นาคโยนิยา จ ปริมุจฺจิสฺสสิ, ขิปฺปญฺจ มนุสฺสตฺตํ ปฏิลภิสฺสสีติ. (วิ. ๓/๑๒๑)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมภิกษุสงฆ์ในเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุได้ตรัส

กับพระนาคนั้นว่า พวกเจ้าเป็นนาค ไม่มีความงอกงามในพระธรรมวินัยนี้. ไปเถิดนาค เจ้าจงเข้าจำอุโบสถในดิถีที่ ๑๔ ดิถีที่ ๑๕ และ**ดิถีที่ ๘** แห่งปักษ์นั้นแหละ, ด้วยอุบายอย่างนี้ เจ้าจักพ้นจากกำเนิดนาค และได้อัตภาพมนุษย์ฉับพลัน.

อฏฺฐมิยำ ภิกฺขเว ปกฺขสฺส จตุนฺนำ มหาราชานำ อมจฺจา ปาริสชฺชา อิมำ โลกำ อนุวิจรนฺติ กจฺจิ พหู มนุสฺสา มนุสฺเสสุ มตฺเตยฺยา...อุโปสถำ อุปวสนฺติ ปฏิชาคโรนฺติ ปุญฺญานิ กโรนฺตีติ.

(อำ. ๑/๑๔๑)

ภิกษุทั้งหลาย **ในวัน ๘ ค่ำ**แห่งปักษ์ เทวดาผู้เป็นบริวาร ผู้ช่วยเหลือของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลกนี้ว่า ในหมู่มนุษย์ มนุษย์ที่เกื้อกูลมารดา…อยู่จำอุโบสถ อยู่จำปฏิชาครอุโบสถ ทำบุญกันอยู่ มีอยู่มากหรือหนอ.

(ค) ครบ ๘ วัน.

ยำ ตำ สรณมาคมฺม

อิโต **อฏฺฐมิ** จกฺขุมา

สตฺตรตฺเตน ภควา

ทนฺตมฺห ตว สาสเน. (ม.๒/๒๕๔, สุตฺตนิ.๓๗๐)

(มิ เป็น รัสสะ เพื่อรักษาฉันท์)

(ท่านพระเสละกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุ ข้าพระองค์ทั้งหลายถึงพระองค์เป็นสรณะ**ครบ ๘ วัน**นับจากวันนี้ ข้าพระองค์ทั้งหลายฝึกฝนตนสำเร็จในศาสนาของพระองค์ใช้เวลา ๗ วันเท่านั้น.

ดู อำ.๑/๑๔๒, ชา.๒/๑๙๖ ดู อฏฺฐม

อฏฺฐมีอุโปสถ (ปุ)

[อฏฺฐมี + อุโปสถ]

วันอุโบสถ[ขึ้น - แรม] ๘ ค่ำ.

อฏฺฐมีอุโปสถสฺส หิ ปจฺจุคฺคมนานุคฺคมนวเสน สตฺตมิยญฺจ นวมิยญฺจ,จาตุทฺทสปนฺนรสานำ ปจฺจุคฺคมนานุคฺคมนวเสน เตรสิยญฺจ ปาฏิปเท จาติ อิเม ทิวสา ปาฏิหาริกปกฺขาติ เวทิตพฺพา. เตสุปิ อุโปสถำ อุปวสิ.

(ม.อฏ. ๓/๒๑๔)

แท้จริง วันเหล่านี้ คือ วัน ๗ ค่ำและวัน ๙ ค่ำ ด้วยอำนาจการรับและการส่ง**วันอุโบสถ ๘ ค่ำ**วัน ๑๓ ค่ำและวันปาฏิบท ด้วยอำนาจการรับและการส่งแห่งวันอุโบสถ ๑๔ ค่ำและ ๑๕ ค่ำ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปาฏิหาริยปักษ์. พระองค์ ทรงเข้าจำอุโบสถแม้ในดิถีเหล่านั้น.

[คำว่า ปาฏิปท (วันปาฏิบท) คือ วันขึ้นหนึ่งค่ำ หรือวันแรมหนึ่งค่ำ ซึ่งถัดมาจากวันอุโบสถ คำว่า ปาฏิปท ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ + อ ปัจจัยในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท วุทฺธึ จ หานึ จ ปฏิมุขำ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโท (ดวงจันทร์ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้ หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้น ชื่อว่าปาฏิปทะ) ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานำ วจนำ ปาวจนำ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่าปาพจน์) ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๗) ว่า ปาฏิปททิวสโตติ ทุติยทิวสโต. โส หิ จนฺโท วุทฺธึ จ หานึ จ

ปฏิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโทติ วุจฺจติ (คำว่า ปาฏิปททิวสโต (จากวันปาฏิบท) คือ จากวันที่ ๒ ที่จริงแล้ว วันนั้นชื่อว่าปาฏิบท โดยความหมายว่า ดวงจันทร์ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความ เจริญและความเสื่อมในวันนี้หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้นชื่อว่าปาฏิบท)]

อฏฺฐมุข (ติ)

[อฏฺฐ + มุข. ตั้งวิเคราะห์ อฏฺฐ มุขานิ ติฏฺฐติ ยสฺสาติ อฏฺฐมุขา. ส่วนใน อรรถสาลินีนิสฺสย. ๑/๒๙ ตั้งวิเคราะห์อีกอย่างหนึ่ง]

อันมี ๘ เรื่อง,

อันมีสาเหตุ ๘ อย่าง, ที่เป็นประธาน ๘ ข้อ.

สมฺมาสมฺพุทฺโธ หิ สตฺตปฺปกรณานิ เทเสนฺโต กถาวตฺถุํ ปตฺวา ยา เอสา ปุคฺคลวาเร ตาวจตูสุ ปญฺเหสุ ทฺวินฺนํ ปญฺจกานํ วเสน **อฏฺฐมุขา** วาทยุตฺติ ตํ อาทึ กตฺวา สพฺพกถามคฺเคสุ อสมฺปุณฺณภาณวารมตฺตาย ปาฬิยา มาติกํ ฐเปสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๔)

โดยแท้จริงแล้ว พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงพระอภิธรรม ๗ ปกรณ์[มาโดยลำดับ] พอถึงกถาวัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) มีประมาณเกือบหนึ่งภาณวาร ในลำดับถ้อยคำทั้งปวงเริ่มตั้งแต่วาทยุตติ (เหตุเกิดของวาทะ) **ที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ** โดยจำแนกเป็นปัญจกะทั้ง ๒ [อนุโลมปัญจกะ และปัจจนิกปัญจกะ] ในปัญหา ๔ ข้อของปุคคลวาทะ.

ดู อภิ.อฏ. ๓/๑๒๐

อฏฺฐโยชน (น)

[อฏฺฐ + โยชน] ๘ โยชน์.

ปภา นิคฺคจฺฉเต ตสฺส
อุคฺคจฺฉนฺเตว สูริเย
วิโรเจสฺสติ ตํ นิจฺจํ
สมนฺตา **อฏฺฐโยชนํ**. (อป. ๑/๖๗)

(พระราหุลเถระกล่าวว่า)

พอเมื่อพระอาทิตย์ขึ้น กรุงนั้นก็เปล่งรัศมี. นครนั้นรุ่งเรืองเป็นนิตย์ แผ่ออกไป **๘ โยชน์** โดยรอบ.

อฏฺฐโยชนวิตฺถต (ติ)

[อฏฺฐโยชน + วิตฺถต] กว้าง ๘ โยชน์.

ทสโยชนอายามํ
อฏฺฐโยชนวิตฺถตํ
น ตมฺหิ นคเร อตฺถิ
กฏฺฐญฺ วลฺลี จ มตฺติกา. (อป. ๒/๓๐)

(พระโพธิฆรการกเถระกล่าวว่า)

[วิสสุกรรมเทพบุตรได้เนรมิตนครชื่อกาสิกะ] ยาว ๑๐ โยชน์ **กว้าง ๘ โยชน์** [เพื่อข้าพเจ้า] ในนครนั้นไม่มีไม้เครือเถาและดินเลย.

อฏฺฐรตน (น)

[อฏฺฐ + รตน] ๘ ศอก.

ทิวา วา ยทิ วา รตฺตึ
สตรํสีว อุคฺคโต
สมนฺตา **อฏฺฐรตนํ**
อุชฺโชติสฺสติ ขตฺติโย. (อป. ๑/๙๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสพยากรณ์ว่า)
ผู้นั้นจักได้เป็นกษัตริย์ส่องสว่างไป **๘ ศอก** โดยรอบทั้งกลางวันกลางคืน เหมือน[ดวงอาทิตย์]มีรัศมีหลายร้อยอุทัย ฉะนั้น.

[สตรังสิ เป็นอเนกสังขยาหรืออเนกปริยายสังขยา คือ สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน]

อฏฺฐรตนิก (ติ)

[อฏฺฐรตน + อิก]
อันมีศอก ๘, อันสูง ๘ ศอก.
ดู มิลินฺท. ๓๐๐

อฏฺฐรตนุพฺเพธ (ติ)

[อฏฺฐรตน + อุพฺเพธ] อันสูง ๘ ศอก.
ดู มิลินฺท. ๒๗๔

อฏฺฐโลกธมฺม (ปุ/น)

[อฏฺฐ + โลกธมฺม]
ธรรมประจำโลก ๘, โลกธรรม ๘.

อิมิสฺสา คาถาย **อฏฺฐโลกธมฺเมหิ** อกมฺปิต-จิตฺตํ อโสกจิตฺตํ วิรชจิตฺตํ เขมจิตฺตนฺติ จตฺตาริ มงฺคลานิ วุตฺตานิ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๐)
พระผู้มีพระภาคตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ ประการคือจิตของผู้อัน**โลกธรรม ๘** กระทบแล้วไม่หวั่นไหว, จิตไม่เศร้าโศก, จิตปราศจากธุลี, จิตเกษม[ด้วยประการฉะนี้].

อฏฺฐโลกธมฺมปท (น)

[อฏฺฐโลกธมฺม + ปท]
บทแห่งโลกธรรม ๘ , ทางกล่าวคือโลกธรรม ๘ ประการ.

เอวํ ทิฏฺฐปโทติ ยถา ตํ พฺยสนํ นาคจฺฉติ เอวํ มยา ฌานปทํ ทิฏฺฐํ. **อฏฺฐโลกธมฺมปทนฺ**ติปิ วทนฺติเยว. ปาฬิยํ ปน น มตฺตํ นาคมิสฺสตีติ ลิขิตํ. ตํ อฏฺฐกถายํ นตฺถิ. (ชา.อฏ. ๓/๑๕๗)
ปาฐะว่า **เอวํ ทิฏฺฐปโท** (ข้าพเจ้าพบทางอย่างนั้นแล้ว) ความว่า ข้าพเจ้าพบทางแห่งฌานที่ความพินาศนั้นจะไม่มาถึงได้. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อฏฺฐโลกธมฺมปทำ (**ทางกล่าวคือโลกธรรม ๘**) ดังนี้ก็มี. แต่ในพระบาลีเขียนไว้ว่า น มตฺตำ นาคมิสฺสติ (แปลว่า ความพินาศประมาณน้อยจะไม่มาถึงก็หาไม่). คำนั้นหามีในอรรถกถาไม่.

อฏฺฐโลกธมฺมวาต (ปุ)

[อฏฺฐโลกธมฺม + วาต] ลมคือโลกธรรม ๘.

จตุชฺชาติยวรคนฺธสมํ มหาราช ธุตคุณํ วิสุทฺธิกามานำ กิเลสทุคฺคนฺธปฏิวิโนทนฏฺเจน. คิริราชวรสมำ มหาราช ธุตคุณำ วิสุทฺธิกามานำ **อฏฺฐโลกธมฺมวาเตหิ** อกมฺปิยฏฺเจน. อากาส-สมำ มหาราช ธุตคุณำ วิสุทฺธิกามานำ สพฺพตฺถ คหณาปคตอุรุวิสฏวิตฺถตมหนฺตฏฺเจน.

(มิลินฺท. ๓๓๖)

(พระนาคเสน)
ขอถวายพระพร คุณของธุดงค์เป็นคุณที่เทียบเสมอกับคันธชาติประเสริฐ ๔ ชนิด ด้วยสภาวะที่บรรเทากลิ่นเหม็นคือกิเลสแห่งบุคคลผู้ต้องการวิสุทธิ.

คุณของธุดงค์เป็นคุณที่เทียบเสมอกับขุนเขาประเสริฐ ด้วยสภาวะที่**ลมคือโลกธรรม ๘** ไม่อาจทำให้ไหวได้แห่งบุคคลผู้ต้องการความบริสุทธิ์.

คุณของธุดงค์เป็นคุณที่เทียบเสมอกับอากาศด้วยสภาวะที่ปราศจากการยึดติดในที่ทั้งปวง เวิ้งว้าง กว้างขวาง ใหญ่โตแห่งบุคคลผู้ต้องการความบริสุทธิ์.

อฏฺฐวงฺก (น)

[อฏฺฐ + วงฺก]

คด ๘, คดในฐานะ ๘, ๘ เหลี่ยม.

อฏฺฐวงฺกํ มณิรตนํ อุพารๅ
สกฺโก เต อททา ปิตามหสฺส
เทวินฺทสฺส คตๅ ตทชฺช หตฺถๅ
มาตุญฺจ รโหคโต อสๅสิ. (ชา. ๑/๓๔๙)
(มโหสธบัณฑิตกล่าวว่า)
ท้าวสักกเทวราชได้ทรงประทานแก้วมณี **๘ เหลี่ยม**อันรุ่งเรืองยิ่งนักแด่พระอัยยกาของพระองค์ บัดนี้ แก้วมณีนั้นตกอยู่ในมือของเทวินทบัณฑิต. เขาอยู่ในที่ลับได้บอกแก่มารดาแล้ว.

อฏฺฐวตฺถุก (ติ)

[อฏฺฐ + วตฺถุ + ก]

(ก) ผู้ล่วงละเมิดวัตถุ ๘, ที่มีวัตถุ ๘, อัฏฐวัตถุกปาราชิก, ปาราชิกชื่ออัฏฐวัตถุกา.

ยา ปน ภิกฺขุนี อวสฺสุตา อวสฺสุตสฺส ปุริสปุคฺคลสฺส หตฺถคฺคหณๅ วา สาทิเยยฺย, สงฺฆาฏิกณฺณคฺคหณๅ วา สาทิเยยฺย, สนฺติฏฺเฐยฺย วา, สลฺลเปยฺย วา, สงฺเกตๅ วา คจฺเฉยฺย, ปุริสสฺส วา อพฺภาคมนๅ สาทิเยยฺย, ฉนฺนๅ วา อนุปวิเสยฺย, กายๅ วา ตทตฺถาย อุปสๅหเรยฺย เอตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิเสวนตฺถาย, อยมฺปิ ปาราชิกา โหติ อสๅวาสา **อฏฺฐวตฺถุกา**. (วิ. ๒/๒๘๕)

ก็ภิกษุณีใดกำหนัดพึงยินดีการจับมือของชายผู้กำหนัด, ยินดีการที่ชายผู้กำหนัดจับมุมสังฆาฏิ, ยืนเคียงคู่กันกับชาย, สนทนากัน, ไปที่นัดหมาย, ยินดีการที่ชายมาหา, เดินตามเข้าไปสู่ที่ลับ, หรือน้อมกายเข้าไปเพื่อคลุกคลีกันด้วยกายนั้น, เพื่อจะเสพอสัทธรรมนั้นกับชายผู้กำหนัด แม้ภิกษุณีนี้เป็น**ปาราชิกชื่ออัฏฐวัตถุกา** (ภิกษุณีที่มีวัตถุ ๘) หาสังวาสมิได้.

อยมฺปิ ปาราชิกาติ ยถา ปุริมาโย, เอวๅ อยมฺปิ ภิกฺขุนี เอตสฺส กายสๅสคฺคสงฺขาตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิเสวนตฺถาย เอตานิ อฏฺฐ วตฺถูนิ ปฏิปาฏิยา วา อุปฺปฏิปาฏิยา วา ปูเรตฺวา **อฏฺฐวตฺถุกา** นาม ปาราชิกา โหตีติ.

(กงฺขา. ๒๙๗)

สองบทว่า **อยมฺปิ ปาราชิกา** ความว่า ภิกษุณีรูปก่อนๆ เป็นปาราชิกฉันใด ภิกษุณีแม้รูปนี้ทำวัตถุทั้ง ๘ ประการเหล่านั้นตามลำดับหรือผิดลำดับเพื่อเสพอสัทธรรมกล่าวคือการเคล้าคลึงกายนั้น เป็นอาบัติ**ปาราชิกชื่ออัฏฐวัตถุกา** (ภิกษุณีที่มีวัตถุ ๘).

(ข) อาบัติชื่ออัฏฐวัตถุกา, อาบัติปาราชิกที่มีวัตถุ ๘.

กเตตฺถ **อฏฺฐวตฺถุกา**

เอเกตฺถ **อฏฺฐวตฺถุกา**. (วิ. ๕/๓๖๔)

ถาม:**อาบัติชื่ออัฏฐวัตถุกา**ในศาสนานี้มีเท่าไร.

ตอบ:**อาบัติชื่ออัฏฐวัตถุกา**ในศาสนานี้มี ๑.

เอเกตฺถ อฏฺฐวตฺถุกาติ ภิกฺขุนีนเยว เอกา เอตฺถ อิมสฺมึ สาสเน **อฏฺฐวตฺถุกา** นาม.

(วิ.อฏ. ๔/๒๒๖)

บาทคาถาว่า **เอเกตฺถ อฏฺฐวตฺถุกา** (อาบัติชื่ออัฏฐวัตถุกาในศาสนานี้มี ๑) ความว่า อาบัติอย่างหนึ่งของภิกษุณีเท่านั้น ชื่อว่า **อัฏฐวัตถุกา** (มีวัตถุ ๘) ในพระศาสนานี้.

เฉชฺชํ สิยา เมถุนธมฺมปจฺจยาติ สิยา เมถุนธมฺมปจฺจยา ปาราชิกนฺติ อยํ ปญฺโห **อฏฺฐวตฺถุกำ** สนฺธาย วุตฺโต. ตสฺสา หิ เมถุนธมฺมสฺส ปุพฺพภาคกายสํสคฺคํ อาปชฺชิตุ วายมนฺติยา เมถุนธมฺมปจฺจยา เฉชฺชํ โหติ. เฉโทเยว เฉชฺชํ. (สารตฺถ. ๓/๑๑๕)

ปาฐะว่า **เฉชฺชํ สิยา เมถุนธมฺมปจฺจยา** (ความขาดพึงมีเพราะเมถุนธรรม เป็นปัจจัย) ความว่า ปัญหานี้ว่าต้องอาบัติปาราชิก เพราะเมถุนธรรมเป็นปัจจัย ท่านกล่าวหมายถึง **ปาราชิกที่มีวัตถุ ๘** นั่นเอง. ก็เมื่อภิกษุณีนั้นพยายามเพื่อถึงการเคล้าคลึงกายอันเป็นบุรพภาค (กิจเบื้องต้น) แห่งเมถุนธรรม ความขาดย่อมมี เพราะเมถุนธรรมเป็นปัจจัย. เฉโทนั่นแหละ ชื่อว่า เฉชชะ (ความขาด).

(ค) สิกขาบทหนึ่งทรงบัญญัติเกี่ยวกับวัตถุแห่งอาบัติปาราชิก ๘, อัฏฐกวัตถุก-ปาราชิก, อัฏฐวัตถุกสิกขาบท.

เมถุนาทินฺนาทานญฺจ
มนุสฺสวิคฺคหุตฺตริ
กายสํสคฺคํ ฉาเทติ
อุกฺขิตฺตา **อฏฺฐวตฺถุกา**
ปญฺญาเปสิ มหาวีโร
เฉชฺชวตฺถู อสํสยาติ. (วิ. ๕/๙๙)

พระมหาวีระทรงบัญญัติปาราชิกซึ่งเป็นมูลเหตุแห่งการขาดอย่างไม่ต้องสงสัย คือ ปาราชิกสิกขาบทที่ (๑) ว่าด้วยการเสพเมถุนธรรม (๒) ว่าด้วยการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ (๓) ว่าด้วยการพรากกายมนุษย์ (๔) ว่าด้วยการกล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรม (๕) ว่าด้วยการยินดีการจับต้องกายตั้งแต่เหนือเข่าขึ้นไปของบุรุษ (๖) ว่าด้วยการปกปิดโทษปาราชิกของภิกษุณีอื่น (๗) ว่าด้วยการประพฤติตามภิกษุณีผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง (๘) **ว่าด้วยวัตถุ ๘** มีการยินดีการจับมือของชายเป็นต้น.

[ปาราชิกของภิกษุณีที่ไม่เกี่ยวกับภิกษุมี ๔ คือ อุพฺภชาณุมณฺฑลิกา (ภิกษุณีที่ถูกบุรุษสัมผัสร่างกายตั้งแต่เหนือเข่าขึ้นไป), วชฺชปฺปฏิจฺฉาทิกา (ภิกษุณีที่ปิดโทษปาราชิกของภิกษุณีอื่น), อุกฺขิตฺตานุวตฺติกา (ภิกษุณีที่ประพฤติตามภิกษุณีผู้ถูกสงฆ์ทอดทิ้ง) และอฏฺฐวตฺถุกา (ภิกษุณีที่มีวัตถุ ๘ คือ ยินดีการจับมือของบุรุษเป็นต้น)]

(ฆ) ความสงสัยอันมีวัตถุ ๘.

น หิ เอตานิ สุสมาหินฺนานิปิ **อฏฺฐวตฺถุกาย** กงฺขาย อวิติณฺณภาเวน อวิติณฺณกงฺขํ มจฺจํ โสเธนฺตีติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๙)

ด้วยว่า วัตรเหล่านั้นที่สัตว์แม้สมาทานดีแล้ว ย่อมยังสัตว์ที่ชื่อว่าผู้ยังไม่ล่วงความสงสัย ให้หมดจดไม่ได้ เพราะความสงสัย**อันมีวัตถุ ๘** อันตนยังไม่ก้าวล่วงแล้ว.

ดู ธมฺม.อฏ. ๒/๔๒๒, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๙๐

[ความสงสัยอันมีวัตถุ ๘ คือ ความสงสัยในทุกข์, ความสงสัยในทุกขสมุทัย, ความสงสัยในทุกขนิโรธ, ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น, ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย, ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย, ความสงสัยในธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น คือความที่ปฏิจจสมุปบาทมีอวิชชานี้เป็นปัจจัย]

อฏฺฐวตฺถุเกน หิ อวิชฺชานฺธกาเรน โอนทฺธา ตุมฺเห ตสฺเสว อนฺธการสฺส วิธมนตฺถาย กึ การณา ญาณปฺปทีปํ น คเวสถ น กโรถาติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๖๖)

[เมื่อโลกสันนิวาสนี้ อันไฟ ๑๑ กองมีราคะเป็นต้นลุกโพลงแล้วเป็นนิตย์ เธอทั้งหลายจะมัวร่าเริงหรือเพลิดเพลินอะไรกันหนอ? นั่นไม่สมควรทำเลยมิใช่หรือ?] ก็พวกเธออันความมืดคืออวิชชา**อันมีวัตถุ ๘** ปกคลุมไว้ เหตุไรจึงไม่แสวงหาคือไม่ทำประทีปคือญาณ เพื่อประโยชน์แก่การกำจัดความมืดนั้นเสีย.

(จ) โทษ[เพราะล่วงละเมิด]วัตถุมีราคา ๘ กหาปณะ.

กุทฺโธ หิ **อฏฺฐวตฺถุกํ** โสพฺพสวตฺถุกํ กตฺวา... ปรสฺส ภุสํ ทุกฺขานิ พลวทุกฺขานิ อุทีรเย.

(ชา.อฏ. ๓/๔๒๐)

ก็พระราชาทรงกริ้วแล้ว[ไม่พึงรีบลงอาชญา] เพราะล่วงละเมิด**วัตถุมีราคา ๘ กหาปณะ** ๑๖ กหาปณะ[โดยเหตุอันไม่บังควร]... [แต่] ควรถอนความทุกข์ร้ายแรง คือ ทุกข์ที่มีกำลังของผู้อื่นเสีย.

อฏฺฐวตฺถุกเหตุ (ถี)

[อฏฺฐวตฺถุก + เหตุ]

เหตุล่วงละเมิดวัตถุมีราคา ๘ กหาปณะ.

อิทำ วุตฺตำ โหติ ยทา ปน ราชา ปรสฺมึ อุปฺปนฺนำ อตฺตโน ปสาทำ ชาเนยฺย อถ ปรสฺส ทุกฺกฏำ อตฺถำ นิยฺยฺเชยฺย อุปปริกฺเขยฺย ตทา เอวำ นิยฺยฺชนฺโต อยำ นาเมตฺถ อตฺโถ อยำ เอตสฺส โทโสติ สยำ อตฺตปจฺจกฺขำ กตฺวา อถสฺส อปราธการกสฺส **อฏฺฐวตฺถุกเหตุ** อฏฺเฐว โสพฺพสวตฺถุกเหตุ โสพฺเพสว กหาปเณ คณฺหมาโน ทณฺฑำ สทิสำ กตโทสานุรูปำ นิเวสเย จเปยฺย ปวตฺเตยฺยาติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๒๐)

มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ก็เมื่อใดพระราชารู้ความผ่องใสแห่งจิตของตนซึ่งเกิดขึ้นในผู้อื่น พึงประกอบคือกำหนดความผิดคือคดีที่ผู้อื่นทำไว้แผนกหนึ่ง เมื่อนั้นทรงใคร่ครวญอย่างนี้แล้ว พึงทำข้อความให้แจ่มแจ้ง ด้วยตนเองว่า ในคดีนี้ นี้เป็นส่วนประโยชน์ นี้เป็น

ส่วนโทษของผู้นั้น ดังนี้แล้ว จึงเรียกเอาทรัพย์ของผู้ทำผิดนั้น ๘ กหาปณะ เพราะ **เหตุล่วงละเมิดวัตถุมีราคา ๘ กหาปณะ** หรือ ๑๖ กหาปณะเพราะเหตุล่วงละเมิดวัตถุมีราคา ๑๖ กหาปณะ มาตั้งลงปรับไหม คล้ายลงอาชญา คือ ใช้แทนโทษ.

อฏฺฐวตฺถุกาทิเภท (ติ)

[อฏฺฐวตฺถุก + อาทิ + เภท]

อันต่างด้วยอาชญามี[โทษเพราะล่วงละเมิด]วัตถุมีราคา ๘ กหาปณะเป็นต้น.

ตาต ปถวิสฺสโร ราชา นาม อหํ ภุสํ กุทฺโธ พลวโกฺธาภิภูโตติ ญตฺวา **อฏฺฐวตฺถุกาทิเภทํ** ทณฺฑํ ปรสฺส น ปณเยยฺย น วตฺเตยฺย...ปรสฺส ภุสํ ทุกฺขานิ พลวทุกฺขานิ อุทีรเย.

(ชา.อฏ. ๓/๔๒๐)

แน่ะพ่อ ธรรมดาพระราชาผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินรู้ว่า เรากำลังโกรธจัด คือถูกความโกรธที่มีกำลังครอบงำ ไม่พึงด่วนลงอาชญา**อันต่างด้วยอาชญามี[โทษเพราะล่วงละเมิด]วัตถุมีราคา ๘ กหาปณะเป็นต้น** ต่อผู้อื่น คือไม่พึงยังอาชญาให้เป็นไป... [แต่]ควรถอนความทุกข์ร้ายแรง คือ ทุกข์ที่มีกำลังของผู้อื่นเสีย.

อฏฺฐวสฺส (น)

[อฏฺฐ + วสฺส] ๘ ปี.

นาหํ สุโณมิ สมฺพุทฺธํ
นปิ เม โกจิ สํสติ
อฏฺฐวสฺเส อติกฺกนฺเต
อสฺโสสึ โลกนายกํ. (อป. ๒/๕๙)

(พระญาณัตถวิกเถระกล่าวว่า)

[ครั้งนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าสุเมธะเสด็จอุบัติขึ้นในโลกแล้ว พระองค์ทรงประกาศสัจจะ ๔]

ข้าพเจ้ามิได้สดับข่าวพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. แม้ใครๆ ก็ไม่บอกข้าพเจ้า เมื่อล่วงไปได้ **๘ ปี** ข้าพเจ้าจึงได้สดับข่าวพระผู้ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก.

อฏฺฐวสฺสสหสฺส (น)

[อฏฺฐ + วสฺส + สหสฺส] ๘,๐๐๐ ปี.

อฏฺฐวสฺสสหสฺสายุก (ติ)

[อฏฺฐวสฺสสหสฺส + อายุ + ก]

มีอายุ ๘,๐๐๐ ปี.

เต กุสลานํ ธมฺมานํ สมาทานเหตุ อายุนาปิ วฑฺฒิสฺสนฺติ, วณฺเณนปิ วฑฺฒิสฺสนฺติ. เตสํ อายุนาปิ วฑฺฒมานานํ วณฺเณนปิ วฑฺฒมานานํ วีสติวสฺสายุกานํ มนุสฺสานํ จตฺตารีสวสฺสายุกา ปุตฺตา ภวิสฺสนฺติ...จตฺตาริวสฺสสหสฺสายุกานํ มนุสฺสานํ **อฏฺฐวสฺสสหสฺสายุกา** ปุตฺตา ภวิสฺสนฺติ...(ที. ๓/๖๒)

(ภิกษุทั้งหลาย) เพราะสมาทานกุศลธรรมเป็นเหตุ พวกเขาจักเจริญด้วยอายุบ้าง จักเจริญด้วยวรรณะบ้าง เมื่อพวกเขาเจริญด้วยอายุบ้าง เจริญด้วยวรรณะบ้าง บุตรของมนุษย์ที่มีอายุขัย ๒๐ ปี จักเป็นผู้มีอายุ ๔๐ ปี

(มีอายุเพิ่มขึ้นเป็น ๔๐ ปี)...บุตรของมนุษย์ผู้มีอายุขัย ๔,๐๐๐ ปี จักเป็น**ผู้มีอายุ ๘,๐๐๐ ปี** (มีอายุเพิ่มขึ้นเป็น ๘,๐๐๐ ปี)...

อฏฺฐวสฺสิก (ติ)

[อฏฺฐวสฺส + อิก] ผู้มีอายุ ๘ ปี.

ยทาหํ ทารโก โหมิ
ชาติยา **อฏฺฐวสฺสิโก**
ตทา นิสชฺช ปาสาเท
ทานํ ทาตุ วิจินฺตยึ. (จริยา. ๓๙๒)

ในกาลที่เรา[พระเวสสันดร]เป็นทารกเป็น**ผู้มีอายุ ๘ ปี** (อายุได้ ๘ ขวบ) แต่กำเนิดนั่งอยู่ในปราสาท คิดจะให้ทานว่า[เราพึงประกาศให้หัวใจ นัยน์ตา แม้กระทั่งเนื้อและเลือด พึงให้ทั้งกาย ถ้าใครจะพึงขอกับเรา]

ดู มหานิ.๙๒

อฏฺฐวสฺสิกกาล (ปุ)

[อฏฺฐวสฺสิก + กาล] เวลามีพรรษา ๘,

ตสฺส กิร **อฏฺฐวสฺสิกกาเล** อนภิรติ อุปฺปชฺชิ. โส ตํ วิโนเทตุ๋ อสกฺโกนฺโต อตฺตโน จีวรํ โธวิตฺวา รชิตฺวา ปตฺตํ ปจิตฺวา เกเส โอหาเรตฺวา อุปชฺฌายํ วนฺทิตฺวา อฏฺฐาสิ. (อ.อฏ. ๑/๓๔)

ได้ยินว่า ใน**เวลา**ที่พระติสสเถระนั้น**มีพรรษา ๘** ความไม่ยินดีก็เกิดขึ้น ท่านไม่อาจบรรเทาความไม่ยินดีนั้นได้ ซักย้อมจีวรของตนแล้ว ระบมบาตร ปลงผม ไหว้พระอุปัชฌาย์แล้วยืนอยู่.

อฏฺฐวาจา (ถี)

[อฏฺฐ + วาจา]

กรรมวาจา ๘ ครั้ง, การสวด ๘ เที่ยว - จบ.

อฏฺฐวาจิก (ติ)

[อฏฺฐวาจา + อิก] มีการสวด ๘ ครั้ง.

อฏฺฐ อจฺฉริยา อพฺภุตธมฺมา อิมสฺมึ ธมฺมวินเย...**อฏฺฐวาจิกา** อุปสมฺปทา.

(วิ. ๕/๒๔๔)

(อัฏฐกวาระว่าด้วยหมวด ๘ เป็นต้นว่า) อัจฉริยอัพภูตธรรมในพระธรรมวินัยนี้มี ๘...อุปสมบท**มีการสวด[กรรมวาจา] ๘ ครั้ง**[สวด ๘ เที่ยว หรือ ๘ จบ].

อฏฺฐวาจิกูปสมฺปทา (ถี)

[อฏฺฐวาจิก + อุปสมฺปทา]

อุปสมฺปทา (การอุปสมบท) แปลตามศัพท์ว่า ความบริบูรณ์อันสูงส่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปริภูตา สมฺปทา อุปสมฺปทา โดย อุป อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อุปริ (สูงส่ง).

อัฏฐวาจิกูปสัมปทา, การอุปสมบทด้วยกรรมวาจา ๘ ครั้ง คือ กรรมวาจาฝ่ายภิกษุณี ๔ ครั้ง และกรรมวาจาฝ่ายภิกษุ ๔ ครั้ง ทรงอนุญาตแก่ภิกษุณีที่บวชภายหลังพระนางมหาปชาบดีโคตมี (การบวชของนางภิกษุณี).

อฏฺฐวาจิกูปสมฺปทา นาม ภิกฺขุนิยา ภิกฺขุนีสงฺฆโต ญตฺติจตุตฺถเกน, ภิกฺขุสงฺฆโต ญตฺติจตุตฺถเกนาติ อิเมหิ ทฺวีหิ กมฺเมหิ อุปสมฺปทา.

(วิ.อฏ. ๑/๒๐๖)

อัฏฐวาจิกูปสัมปทา ได้แก่ การอุปสมบทของภิกษุณีด้วยกรรม ๒ อย่างนี้ คือ ญัตติจตุตถกรรมวาจาฝ่ายภิกษุณีสงฆ์ และญัตติจตุตถกรรมวาจาฝ่ายภิกษุสงฆ์.

อฏฺฐวิธ (น) [อฏฺฐ + วิธ]

วิธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ สภาวะเจาะผู้อื่น คือ มานะ = วิชฺฌตีติ วิธา. (วิธ = เจาะ, แทง + อ ปัจจัย กัตตุสาธนะ), การตั้งอยู่ = วิชฺฌเต วิธา (วิธ = ตั้งอยู่ + อ ปัจจัย ภาวสาธนะ), สภาวะที่บุคคลจำแนก คือส่วน, อย่าง = วิชฺฌเตติ วิธา. (วิธ = จำแนก + อ ปัจจัย กรรมสาธนะ). ในที่นี้ประสงค์เอาความหมายว่า ส่วน, อย่าง.

(๑) ๘ อย่าง, ๘ ส่วน.

อฏฺฐวิเธน รูปสงฺคโห:-จกฺขุวิญฺเญยฺยํ รูปํ, โสตวิญฺเญยฺยํ รูปํ, ฆานวิญฺเญยฺยํ รูปํ, ชิวฺหาวิญฺเญยฺยํ รูปํ, กายวิญฺเญยฺยํ รูปํ, อตฺถิ สุขสมฺผสฺสํ, อตฺถิ ทุกฺขสมฺผสฺสํ, มโนธาตุ-วิญฺเญยฺยํ รูปํ, มโนวิญฺญาณธาตุวิญฺเญยฺยํ รูปํ. (อภิ.ธ. ๑๕๔)

การประมวลรูปเป็น **๘ อย่าง**[คือ]รูปที่จักขุวิญญาณรู้ได้ รูปที่โสตวิญญาณรู้ได้ รูปที่ฆานวิญญาณรู้ได้ รูปที่ชิวหาวิญญาณรู้ได้ รูปที่กายวิญญาณรู้ได้ที่มีสัมผัสเป็นสุขก็มี ที่มีสัมผัสเป็นทุกข์ก็มี รูปที่มโนธาตุรู้ได้ รูปที่มโนวิญญาณธาตุรู้ได้.

ดู อภิ.วิ. ๑๕

(๒) (ติ) มี ๘ อย่าง.

ลาโภ อลาโภ ยโส อยโส นินฺทา ปสํสา สุขํ ทุกฺขนฺติ อยญฺหิ **อฏฺฐวิโธ** โลกธมฺโม. อิมินา ปน อพฺภาหตา สนฺโต น กมฺปนฺติ น ปเวเธนฺติ. (ชา.อฏ. ๒/๑๗๔)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)

แท้จริงโลกธรรม**มี ๘ อย่าง**นี้คือลาภ ความเสื่อมลาภ ยศ ความเสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์. ก็เหล่าสัตบุรุษถูกโลกธรรมทั้ง ๘ นี้ กระทบแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว ไม่สะเทือน.

อฏฺฐวีส[๑] (ถี)

[อฏฺฐ + วีส]

๒๘, ๒๘ ประการ, ๒๘ อย่าง เป็นต้น.

อายุ ภวติ กิตฺตโก
ทฺวาทส โกฏิสตํ เตสํ
อฏฺฐวีสญฺจ โกฏิโย
ปญฺญาส สตสหสฺสานิ
วสฺสคฺเคน ปกาสิตา. (อภิ.วิ. ๔๓๙)

อายุของเทวดาชั้นกามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น เหล่านั้น นับรวมกันทั้งหมดเป็นเท่าไร. เป็น ๑,๒๒๘ โกฏิ ๕ ล้านปี โดยนับอย่างปีของมนุษย์.

อฏฺฐวีส[๒] (ติ)

[อฏฺฐวีส + อ] ที่ ๒๘.

ตสฺส ปูรเณกาทสาทิโต วา. (โมคฺ. ๔/๕๑) ลง ฑ (=อ) ปัจจัยหลัง เอกาทส ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความตัวเต็มแห่งจำนวนนั้นบ้าง.

อฏฺฐวีเส กปฺปสเต
ราชา สංวสิโต อหุ
สตฺตรตนสมฺปนฺโน
จกฺกวตฺตี มหพฺพโล. (อป. ๑/๑๑๗)
(พระคันโธทกทายกเถระกล่าวว่า)
ในร้อยแห่งกัปป์**ที่ ๒๘** ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่าสังวสิตะ สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ มีพลานุภาพมาก.

อฏฺฐวีสติ (ถี)

[อฏฺฐ + วีสติ]

๒๘, ๒๘ ประการ, ๒๘ อย่าง เป็นต้น.

นกฺขตฺตปาฐกา นกฺขตฺตं อาทิสนฺติ. **อฏฺฐวีสติ** นกฺขตฺตานิ. อิมินา นกฺขตฺเตน ฆรปฺปเวโส กตฺตพฺโพ, อิมินา นกฺขตฺเตน มกุฏ์ พนฺธิตพฺพ์, อิมินา นกฺขตฺเตน วาเรยฺยं กาเรตพฺพ์, อิมินา นกฺขตฺเตน พีชนีหาโร กตฺตพฺโพ, อิมินา นกฺขตฺเตน สංวาโส คนฺตพฺโพติ.

(มหานิ. ๒๙๘)

พวกนักทำนายฤกษ์ยาม ย่อมทำนายฤกษ์ยามว่า ฤกษ์**มี ๒๘** ฤกษ์ ควรทำงานมงคลขึ้นบ้านใหม่โดยฤกษ์นี้ ควรทำงานมงคลผูกเครื่องประดับโดยฤกษ์นี้ ควรทำงานมงคลแต่งงานโดยฤกษ์นี้ ควรทำงานมงคลปลูกพืชโดยฤกษ์นี้ ควรทำงานมงคลครองเรือนโดยฤกษ์นี้.

ดู มิลินท. ๑๔๑

อฏฺฐวีสติกฺขตฺตุ (พฺย)

[อฏฺฐวีสติ + กฺขตฺตุ] ๒๘ ครั้ง - ชาติ.

อฏฺฐวีสติกฺขตฺตุญฺจ
จกฺกวตฺตี อโหสหं
ทิวา รตฺติญฺจ ปสฺสามิ
สมนฺตา โยชนं ตทา. (อป. ๑/๓๙)
(พระอนุรุทธเถระกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ **๒๘ ชาติ** และในครั้งนั้น ข้าพเจ้ามองเห็นได้ตลอดหนึ่งโยชน์โดยรอบทั้งกลางวันและกลางคืน.

[อโหสหं = อโหสึ + อหं]

อฏฺฐวีสติสต (น)

[อฏฺฐวีสติ + สต] ๑๒๘.

ลกฺขณโตติ ทฺวตฺตึสากาเร **อฏฺฐวีสติสตं** ลกฺขณานิ โหนฺติ, เยสं วเสน โยคาวจโร ทฺวตฺตึสาการं ลกฺขณโต มนสิกโรติ. เสยฺยถิทं เกสสฺส ถทฺธลกฺขณं อาพนฺธนลกฺขณं อุณฺหตฺต-ลกฺขณं สมุทีรณลกฺขณนฺติ จตฺตาริ ลกฺขณานิ โหนฺติ. เอวं โลมาทีสุ. (ขุทฺทก.อฏฺ. ๖๐)

ข้อว่า **ลกฺขณโต** (ว่าโดยลักษณะ) ความว่า ในอาการ ๓๒ มีลักษณะ **๑๒๘** ซึ่งพระโยคาวจรสามารถทำมนสิการอาการ ๓๒ ได้โดยลักษณะได้แก่ ผมมี ๔ ลักษณะ คือ ลักษณะแข้นแข็ง, ลักษณะเอิบอาบ, ลักษณะร้อน, ลักษณะพัด. ในขนเป็นต้นก็อย่างนี้.

อฏฺฐวีสติหตฺถ (ปุ)

[อฏฺฐวีสติ + หตฺถ]

(๑) ๒๘ ศอก.

(๒) (ติ) มีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก.

อฏฺฐวีสติหตฺถปฺปมาณ (ติ)

[อฏฺฐวีสติหตฺถ + ปมาณ]

มี ๒๘ ศอกเป็นประมาณ, มีประมาณ ๒๘ ศอก, มีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก.

สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตราติ มชฺเฌ จิตานำ สพฺพทิสาสุ สตฺตพฺภนฺตรา วินิพฺเพเธน จุทฺทส โหนฺติ. ตตฺถ เอกำ อพฺภนฺตรำ **อฏฺฐวีสติ-หตฺถปฺปมาณำ** โหติ, อยญฺจ สีมา ปริสาวเสน วฑฺฒติ, ตสฺมา สมนฺตา ปริสาปริยนฺตโต ปฏฺฐาย อพฺภนฺตรปริจฺเฉโท กาตพฺโพ. สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุ๋ อุโปสถำ กโรนฺติ, ทฺวินฺนำ สตฺตพฺภนฺตรานำ อนฺตเร อญฺญเมกำ สตฺตพฺภนฺตรำ อุปจารตฺถาย จเปตพฺพำ. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๓)

ปาฐะว่า **สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา** (พื้นที่ ๗ อัพภันดรโดยรอบ) ความว่า ๗ อัพภันดรในทุกๆ ทิศของพวกภิกษุผู้อยู่ตรงกลาง นับเป็น ๑๔ อัพภันดรโดยทแยงมุม.

ในเรื่องนั้น อัพภันดรหนึ่ง**มีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก** และสีมานี้ก็ขยายไปตามบริษัทได้ ดังนั้น จึงควรกำหนดอัพภันดรตั้งแต่ท้ายบริษัทโดยรอบ. ถ้าสงฆ์สองฝ่ายแยกกันทำอุโบสถ, ควรกำหนดอีก ๗ อัพภันดรหนึ่งไว้คั่นกลาง ๗ อัพภันดรทั้งสอง[นั้น] เพื่อเป็นอุปจาระ[ของสีมา].

[หนึ่งอัพภันดรมี ๒๘ ศอก พื้นที่รวมทั้งหมด ๑๔ อัพภันดร (๓๙๒ ศอก) โดยวัดทแยงมุมรอบนอกของภิกษุที่นั่งทำสังฆกรรม จัดเป็นสัตตัพภันตรสีมา ดังนั้น จึงต้องอยู่ในป่าใหญ่ หรืออาจอยู่ในเกาะกลางทะเลที่ชาวประมงไปกลับไม่ทันภายในวันเดียว ถ้าสามารถไปกลับทันภายในวันเดียว ก็นับเข้าในคามสีมา เพราะถือว่าอยู่ใกล้หมู่บ้าน

อพฺภนฺตร มีรูปสันสกฤตว่า อภฺยนฺตร มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิคตมนฺตรำ อพฺภนฺตรำ (สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ ชื่อว่า อัพภันตระ)

สถานที่ดังกล่าวนั้นก็คืออรัญญสีมาที่ภิกษุทั้งหลายถึงเฉพาะเพื่อทำกรรมนั้นเอง]

อฏฺฐเวทนาสต (น)

[อฏฺฐ + เวทนา + สต] เวทนา ๑๐๘.

เอตฺถ จ กายิกเจตสิกวเสน เทฺว เวทิตพฺพา. สุขาทิวเสน ติสฺโส...ตา อตีเต ฉตฺตึส, อนาคเต ฉตฺตึส, ปจฺจุปฺปนฺเน ฉตฺตึสาติ เอวำ **อฏฺฐ-เวทนาสตำ** เวทิตพฺพำ. (ม.อฏ. ๓/๘๐)

ก็บรรดาเวทนาเหล่านี้:-

พึงทราบเวทนา ๒ ด้วยอำนาจเวทนาทางกายและทางจิต. พึงทราบเวทนา ๓ ด้วยอำนาจสุขเวทนาเป็นต้น...พึงทราบ**เวทนา ๑๐๘** นั้น อย่างนี้คือเวทนาในอดีต ๓๖ เวทนาในอนาคต ๓๖ เวทนาในปัจจุบัน ๓๖.

อฏฺฐสฏฺฐิ (ถี)

[อฏฺฐ + สฏฺฐิ] ๖๘, ๖๘ อย่าง เป็นต้น.

อปิจ **อฏฺฐสฏฺฐิ** พลานิ สทฺธาพลํ วิริยพลํ สติพลํ สมาธิพลํ ปญฺญาพลํ หิริพลํ โอตฺตปฺปพลํ ปฏิสงฺขานพลํ ภาวนาพลํ อนวชฺชพลํ สงฺคหพลํ ขนฺติพลํ ปญฺญตฺติพลํ นิชฺฌตฺติพลํ อิสฺสริยพลํ อธิฏฺฐานพลํ สมถพลํ วิปสฺสนาพลํ ทส เสขพลานิ ทส อเสขพลานิ ทส ขีณาสวพลานิ ทส อิทฺธิพลานิ ทส ตถาคตพลานิ.

(ปฏิสํ. ๓๕๐)

อีกอย่างหนึ่ง พละ **๖๘** คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ ปัญญาพละ หิริพละ โอตตัปปพละ ปฏิสังขานพละ ภาวนาพละ อนวัชชพละ สังคหพละ ขันติพละ ปัญญัตติพละ นิชฌัตติพละ อิสสริยพละ อธิษฐานพละ สมถพละ วิปัสสนาพละ เสกขพละ ๑๐ อเสกขพละ ๑๐ ขีณาสวพละ ๑๐ อิทธิพละ ๑๐ ตถาคตพละ ๑๐.

อฏฺฐสฏฺฐิภิกฺขุสตฺตสหสฺส (น)

[อฏฺฐสฏฺฐิ + ภิกฺขุ + สตสหสฺส]

ภิกษุ ๑๖๘,๐๐๐ รูป.

เอกนวุติกปฺเป วิปสฺสี นาม ภควา อุทปาทิ. ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา อเหสุ. ปฐมสนฺนิปาเต **อฏฺฐสฏฺฐิภิกฺขุสตสหสฺสํ** อโหสิ, ทุติเย เอกสตสหสฺสํ, ตติเย อสีติสหสฺสานิ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๙)

ในกัปป์ที่ ๙๑ [จากกัปป์นี้ไป] พระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสีเสด็จอุบัติขึ้น. แม้พระผู้มี พระภาคพระองค์นั้นก็มีการประชุมพระสาวก ๓ ครั้ง. ในการประชุมครั้งที่ ๑ มี**ภิกษุ ๑๖๘,๐๐๐ รูป** ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑๐๐,๐๐๐ รูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐,๐๐๐ รูป

ดู ที. ๒/๓๙

อฏฺฐสฏฺฐิภิกฺขุสหสฺส (น)

[อฏฺฐสฏฺฐิ + ภิกฺขุ + สหสฺส]

ภิกษุ ๖,๘๐๐๐ รูป.

เอวํ อเนเกสุ ปาฏิหาริเยสุ วตฺตมาเนสุ, อายสฺมา อริฏฺฐตฺเถโร มหามหินฺทปมุเขหิ อฏฺฐสฏฺฐิยา ปจฺเจกคณีหิ ขีณาสวมหาเถเรหิ ตทญฺเญหิ จ **อฏฺฐสฏฺฐิภิกฺขุสหสฺเสหิ** ปริวุโต ปจมกตฺติกปวารณาทิวเส ถูปารามวิหารมชฺเฌ สตฺถุ กรุณาคุณทีปกํ ภควโต อนุสิฏฺฐิกรานํ กายกมฺมวจีกมฺมวิปฺผนฺทิตวินยนํ วินยปิฏกํ ปกาเสสิ. (วิ.อฏ. ๑/๗๖)

เมื่อปาฏิหาริย์หลายอย่างเป็นไปอย่างนี้, พระอริฏฐเถระที่พระมหาเถระขีณาสพผู้เป็นเจ้าคณะแต่ละคณะ ๖๘ รูป มีพระมหินทเถระเป็นประธาน และ**ภิกษุอีก ๖๘,๐๐๐ รูป** อื่นจากนั้นแวดล้อม ได้ประกาศวินัยปิฎกอันแสดงคุณมีกรุณาเป็นต้นของพระศาสดา อันเป็นเครื่องกำจัดความดิ้นรนทางกายกรรมและวจีกรรมของเหล่าชนผู้ทำตามคำพร่ำสอนของพระผู้มีพระภาค ท่ามกลางมหาวิหารถูปาราม ในวันปวารณาเดือนกัตติกาแรก.

อฏฺฐสฏฺฐิสตสหสฺส (น)

[อฏฺฐสฏฺฐิสต + สหสฺส] ๑๖๘,๐๐๐.

อฏฺฐสฏฺฐิสตสหสฺสานำ
ปจโม อาสิ สมาคโม
ภิกฺขุสตสหสฺสานำ
ทุติโย อาสิ สมาคโม
อสีติภิกฺขุสหสฺสานำ
ตติโย อาสิ สมาคโม. (พุทฺธวำ. ๓๖๔)

[พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ได้มีการประชุมพระขีณาสพ ๓ ครั้ง คือ]ครั้งที่ ๑ มีภิกษุประมาณ **๑๖๘,๐๐๐ รูป** มาประชุมกัน, ครั้งที่ ๒ มีภิกษุประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน, ครั้งที่ ๓ มีภิกษุประมาณ ๘๐,๐๐๐ รูปมาประชุมกัน.

อฏฺฐสฏฺฐิสตสหสฺสานนฺติ อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺสาธิกานำ สตสหสฺสภิกฺขูนนฺติ อตฺโถ.

(พุทฺธวำ.อฏ. ๒๘๒)

บาทคาถาว่า **อฏฺฐสฏฺฐิสตสหสฺสานำ** (มีภิกษุประมาณ ๑๖๘,๐๐๐ รูป) คือ มีภิกษุ ๑๐๐,๐๐๐ รูป อันยิ่งด้วย ๖๘,๐๐๐ รูป (รวมแล้ว ๑๖๘,๐๐๐ รูป).

อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺส (น)

[อฏฺฐสฏฺฐิ + สหสฺส] ๖๘,๐๐๐.

วิปสฺสี นาม ภควา
โลกเชฏฺโฐ นราสโภ
อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺเสหิ
ปาวิสิ พนฺธุมำ ตทา. (อป.๑/๑๖๑)

(พระมหาปริวารเถระกล่าวว่า) ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคพระนามว่าวิปัสสีผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชนกับภิกษุสงฆ์ **๖๘,๐๐๐** รูป เสด็จเข้าไปยังพันธุมวิหาร.

อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺสาธิก (ติ)

[อฏฺฐสฏฺฐิสหสฺส + อธิก]
อันยิ่งด้วย ๖๘,๐๐๐.
ดู อฏฺฐสฏฺฐิสตสหสฺส

อฏฺฐสต (น) [อฏฺฐ + สต]

(๑) ๑๐๘.

เย ปุคฺคลา **อฏฺฐสตำ** ปสตฺถา
จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ โหนฺติ
เต ทกฺขิเณยฺยา สุคตสฺส สาวกา
เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺผลานิ
อิทมฺปิ สำเฆ รตนำ ปณีตำ
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ. (ขุทฺทก. ๕)

พระอริยสาวกของพระสุคตเจ้าผู้เป็นพระอริยบุคคล **๑๐๘** จำพวก[หรือ ๘ จำพวก] อันแบ่งเป็น ๔ คู่ที่สัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญ ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทาน ทานที่ถวายแก่พระอริยบุคคลเหล่านั้น มีผลมาก ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐของพระสงฆ์ ด้วยสัจจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี.

อถ วา...**อฏฺฐสตนฺติ** เตสำ คณนปริจฺเฉโท. เต หิ เอกพีชี โกลำโกโล สตฺตกฺขตฺตุปรโมติ ตโย โสตาปนฺนา. กามรูปารูปภเวสุ อธิคต-

ผลา ตโย สกทาคามิโน. เต สพฺเพปิ จตุนฺนํ ปฏิปทานํ วเสน จตุวีสติ. อนฺตราปรินิพฺพายี อุปหจฺจปรินิพฺพายี สสงฺขารปรินิพฺพายี อสงฺขารปรินิพฺพายี อุทฺธโสโต อกนิฏฺจคามีติ อวิเหสุ ปญฺจ. ตถา อตปฺปสุทสฺสสุทสฺสีสุ. อกนิฏฺเจสุ ปน อุทฺธโสตวชฺชา จตฺตาโรติ จตุวีสติ อนาคามิโน. สุกฺขวิปสฺสโก สมถยานิโกติ เทฺว อรหนฺโต. จตฺตาโร มคฺคฏฺจาติ จตุปญฺญาส. เต สพฺเพปิ สทฺธาธุรปญฺญาธุรานํ วเสน ทิคุณา หุตฺวา **อฏฺฐสตํ** โหนฺติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๒, สุตตนิ.อฏ. ๑/๒๘๑)

อีกนัยหนึ่ง...บทว่า **อฏฺฐสตํ** (๑๐๘) เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น. จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้น ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ พวก คือ (๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตตักขัตตุปรมะ. พระสกทาคามี ๓ พวก ผู้บรรลุผลในกามภพ รูปภพและอรูปภพ. พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้นทั้งหมดมี ๒๔ พวกโดยปฏิปทา ๔. พระอนาคามีในเทพชั้นอวิหามี ๕ พวก คือ (๑) อันตราปรินิพพายี (๒) อุปหัจจปรินิพพายี (๓) สสังขารปรินิพพายี (๔) อสังขารปรินิพพายี (๕) อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี. พระอนาคานีในเทพชั้นอตัปปา สุทัสสา สุทัสสี ก็มีชั้นละ ๕ พวกเหมือนกัน. ส่วนในเทพชั้นอกนิษฐ์มี ๔ พวกเว้นอุทธังโสตะ รวมพระอนาคามี ๒๔ พวก. พระอรหันต์มี ๒ พวก คือ (๑) สุกขวิปัสสกะ (๒) สมถยานิกะ. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคมี ๔ พวก รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ พวก. พระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดคูณด้วย ๒ พวก คือ (๑) ฝ่ายสัทธาธุระ (๒) ฝ่ายปัญญาธุระ รวมเป็น[พระอริยบุคคล] **๑๐๘** พวก.

[**อฏฺฐสต** (๑๐๘) ในตัวอย่างนี้เป็นมิสสกสังขยา (สังขยาบวก) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า อฏฺฐ จ สตํ จ อฏฺฐสตํ (แปดและร้อย) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า อฏฺฐหิ อธิกํ อฏฺฐสตํ (ร้อยยิ่งด้วยแปด)]

ดู มหานิ. ๓๗, มิลินฺท. ๔๖

(๒) **๘๐๐**.

ตสฺมึ ปน ทิวเส **เอเกนูนอฏฺฐสตนงฺคลานิ** สทฺธึ พลิพทฺทรสฺมิโยตฺเตหิ รชตปริกฺขตานิ โหนฺติ, รณฺโญ อาลมฺพนนงฺคลํ ปน รตฺตสุวณฺณปริกฺขตํ โหติ. พลิพทฺทานํ สิงฺครสฺมิปโตทาปิ สุวณฺณปริกฺขตาว โหนฺติ.

(ชา.อฏ. ๑/๖๗)

อนึ่ง ในวันนั้นมีไถ ๗๙๙ เล่ม (**๘๐๐** หย่อน ๑ = ๗๙๙) เล่ม กับเชือกล่ามโคพลิพัทธ์ล้วนแต่หุ้มด้วยเงิน, ส่วนไถพิเศษสำหรับกษัตริย์ หุ้มด้วยทองสีสุก. เขาโคพลิพัทธ์ก็ดี สายเชือกล่ามและด้ามปฏักก็ดี ล้วนหุ้มด้วยทองคำทั้งสิ้น.

[**อฏฺฐสต** (๘๐๐) เป็นคุณิตสังขยา (สังขยาคูณ) โดยคำว่า อฏฺฐ และ สต (๘x๑๐๐) คูณกันเป็น ๘๐๐ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า อฏฺฐหิ คณิตํ สตํ อฏฺฐสตํ (ร้อยคูณด้วยแปด)]

อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจ (ปุ)

[อฏฺฐสต + ตณฺหา + ปปญฺจ]

กิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา ๑๐๘.

สตฺตหิ อนุสเยหิ อนุสโฏ, สตฺตหิ สโยชเนหิ สโยฺตโต...**อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺเจหิ** ปปญฺจิโต, ทฺวาสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคเตหิ ปริยุฏฺฐิโต โลกสนฺนิวาโสติ สมฺปสฺสนฺตานำ พุทฺธานำ ภควนฺตานำ สตฺเตสุ มหากรุณา โอกฺกมติ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๓๙)

พระมหากรุณาในหมู่สัตว์ย่อมหยั่งลงแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ทรงเห็นว่าโลกสันนิวาส[นี้]ถูกครอบงำด้วยอนุสัย ๗ ประกอบด้วยสังโยชน์ ๗...ถูกหน่วงเหนี่ยว[เนิ่นช้า]ด้วย**กิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา ๑๐๘**. หมกมุ่นด้วยทิฏฐิ ๖๒.

[ตัณหา ๑๐๘ คือ กามตัณหามี ๖ มีรูปตัณหาเป็นต้น x ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา = ตัณหาในรูปภายใน ๑๘ x ตัณหาในรูปภายนอก ๑๘ = ตัณหา ๓๖ x กาล ๓ = ตัณหา ๑๐๘]

อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสต (น)

[อฏฺฐสต + ตณฺหา + ปปญฺจ + สต]

ร้อยแห่งกิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา ๑๐๘. [ปปญฺจ = เครื่องให้เนิ่นช้า, ธรรมให้เนิ่นช้า ได้แก่ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ]

อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสเตหิ ปปญฺจิโต โลกสนฺนิวาโสติ ปสฺสนฺตานำ พุทฺธานำ ภควนฺตานำ สตฺเตสุ มหากรุณา โอกฺกมติ. (ปฏิสำ. ๑๒๕)

พระมหากรุณาในหมู่สัตว์ย่อมหยั่งลงแด่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ทรงเห็นว่าโลกสันนิวาสถูกหน่วงเหนี่ยว[เนิ่นช้า]ด้วย**ร้อยแห่งกิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา ๑๐๘**.

อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสเตหีติ อฏฺฐุตฺตรำ สตำ อฏฺฐสตำ...อฏฺฐสตนฺติ สงฺขาเตน ตณฺหาปปญฺจสเตนาติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. อฏฺฐ อพฺโพหาริกานิ กตฺวา สตเมว คหิตนฺติ เวทิตพฺพำ. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๓๔)

บทว่า **อฏฺฐสตตณฺหาปปญฺจสเตหิ** (โลกสันนิวาสถูกหน่วงเหนี่ยว[เนิ่นช้า]ด้วยร้อยแห่งกิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา ๑๐๘) ร้อยกว่าขึ้นไปแปด ชื่อว่า อฏฺฐสตำ (๑๐๘)... พึงเห็นอรรถแห่งบทว่า ตณฺหาปปญฺจสเตน (ด้วยร้อยแห่งกิเลสเครื่องให้เนิ่นช้าคือตัณหา) ที่ถูกนับว่า อฏฺฐสตำ (๑๐๘). พึงทราบว่า ท่านถือเอา ๑๐๐ เท่านั้น เพราะทำ ๘ ให้เป็นอัพโพหาริก (มีเหมือนไม่มี).

ดู อฏฺฐตณฺหาวิจริตสต

อฏฺฐสตปริยาย (ปุ)

[อฏฺฐสต + ปริยาย] เหตุ ๑๐๘.

ปริยาย ศัพท์มีอรรถ ๖ คือ การณะ (เหตุ), เทสนา (ธรรมเทศนา), วาระ (วาระ), เววจนะ (คำไวพจน์), ปการะ (ประเภท, ชนิด), อวสระ (โอกาส) ธาน.คาถา ๘๓๗.

อฏฺฐสตปริยายำ โว ภิกฺขเว ธมฺมปริยายำ เทเสสฺสามิ. (สำ. ๒/๔๒๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุแห่งธรรมอันเป็น**เหตุ**[แห่งเวทนา]**๑๐๘** แก่เธอทั้งหลาย.

อฏฺฐสตปริยายนฺติ อฏฺฐสตสฺส การณภูตํ.

(สำ. ๒/๔๒๙)

บทว่า **อฏฺฐสตปริยายํ** แปลว่า เป็นเหตุ[แห่งเวทนา]๑๐๘.

อฏฺฐสตเภท (ติ)

[อฏฺฐสต + เภท]

มี ๑๐๘ เป็นประเภท. มีประเภท ๑๐๘

ตถา หิ ตํ อาคมฺม มานมทปฺปิสมทาทิโก สพฺโพ มโท นิมฺมทียติ ปมทฺทียติ, กามปิปาสาทิกา สพฺพา ปิปาสา วินียติ กามาลยาทิกา สพฺเพปิ อาลยา สมุคฺฆาตียนฺติ, สพฺเพปิ กมฺมวฏฺฏ-กิเลสวฏฺฏวิปากวฏฺฏา อุปจฺฉิชฺชนฺติ, **อฏฺฐ-สตเภทา** สพฺพาปิ ตณฺหา ขียติ สพฺเพปิ กิเลสา วิรชฺชนฺติ สพฺพํ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ ตสฺมา มทนิมฺมทโน...นิโรโธติ วุจฺจติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๒)

จริงอย่างนั้น ความเมาทั้งหมดมีความมัวเมาเพราะมานะ ความเมาในความเป็นบุรุษเป็นต้น จะสร่างไป คือ ถูกย่ำยีไป เพราะมาถึงนิพพานนั้น, ความกระหายทั้งหมดมีความกระหายในกามเป็นต้นจะถูกกำจัดไป, ความอาลัยแม้ทั้งหมดมีความอาลัยในกามเป็นต้นจะถูกถอนขึ้น, กรรมวัฏกิเลสวัฏและวิบากวัฏแม้ทั้งหมดจะถูกตัดขาด, ตัณหาแม้ทั้งหมด**อันมี ๑๐๘ เป็นประเภท** (แยกประเภทได้ ๑๐๘) ก็จะสิ้นไป กิเลสแม้ทั้งปวงก็จะสำรอกออกหมด ทุกข์ทั้งหมดย่อมดับไป เพราะเหตุนั้น พระนิพพานพระผู้มีพระ ภาคจึงตรัสว่า เป็นที่สร่างเมา... เป็นความดับทุกข์.

อฏฺฐสตสหสฺส (ติ)

[อฏฺฐ + สตสหสฺส]

[ประมาณ] ๘๐๐,๐๐๐ (แปดแสน).

อฏฺฐสตสหสฺสานํ

สนฺนิปาโต ตทา อหุ

ปหีนมทโมหานํ

สนฺตจิตฺตาน ตาทินํ. (พุทฺธวํ. ๓๓๗)

[พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอโนมทัสสี ได้มีการประชุมพระภิกษุสงฆ์ ๓ ครั้ง] ครั้งนั้น พระขีณาสพผู้ละความเมา และความหลง ผู้มีจิตสงบระงับ ผู้คงที่ **ประมาณ ๘๐๐,๐๐๐ รูป** มาประชุมกัน[เป็นครั้งที่ ๑]

ดู อป.๑/๒๑๕

อฏฺฐสตสหสฺสวิภว (ติ)

[อฏฺฐ + สตสหสฺส + วิภว]

มีสมบัติ ๘ แสน, มีทรัพย์ ๘ แสน.

สาวตฺถิยํ กิเรโก พฺราหฺมโณ **อฏฺฐสตสหสฺส-วิภโว** วยปฺปตฺตานํ จตุนฺนํ ปุตฺตานํ อาวาหํ กตฺวา จตฺตาริ สตสหสฺสานิ อทาสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๓๑๑)

ได้ยินว่า พราหมณ์คนหนึ่งในกรุงสาวัตถี**มีสมบัติ ๘ แสน** ทำอาวาหมงคลแก่บุตร ๔ คน ผู้เจริญวัยแล้ว ได้ให้ทรัพย์ ๔ แสน.

อฏฺฐสตสุตฺต (น)

[อฏฺฐสต + สุตฺต]

พระสูตรอันกล่าวถึงตัณหา ๑๐๘, อัฏฐสต-สูตร. สพายตนวคฺคสํยุตฺตปาลิ, สังยุตที่ ๒ วรรค ที่ ๓ สูตรที่ ๒. (สำ.๒/๔๒๙-๔๓๐).

อฏฺฐสตฺตติ (ถี)

[อฏฺฐ + สตฺตติ]

๗๘, ๗๘ อย่าง, ๗๘ ประการ เป็นต้น.

อฏฺฐสตฺตติกปฺป (น)

[อฏฺฐสตฺตติ + กปฺป] กัปป์ที่ ๗๘.

อฏฺฐสตฺตติกปฺปมฺหิ

โสพสาสึสุ ขตฺติยา

สมนฺตปาสาทิกา นาม

จกฺกวตฺตี มหพฺพลา. (อป. ๑/๒๓๓)

(พระหัตถิทายกเถระกล่าวว่า)

ในกัปป์ที่ ๗๘ (นับจากกัปป์นี้ไป) ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ ชื่อสมันตปาสาทิกะ มีพลานุภาพมาก.

อฏฺฐสตฺตติโกฏิ (ถี)

[อฏฺฐสตฺตติ + โกฏิ] ๗๘ โกฏิ.

ตโตปรญฺหิ วสฺสนฺเต

ตปฺปยนฺเต จ ปาณินํ

อฏฺฐสตฺตติโกฏินํ

ตติยาภิสมโย อหุ. (พุทฺธวํ. ๓๓๗)

สมัยต่อมา เมื่อพระพุทธองค์[พระอโนมทัสสีพุทธเจ้า]ยังธารน้ำคือธรรมให้หลั่งไหล ทำหมู่สัตว์ให้อิ่มหนำ เทวดาและมนุษย์ประมาณ **๗๘ โกฏิ**ได้บรรลุธรรมครั้งที่ ๓.

อฏฺฐสตฺตติสตสหสฺส (น)

[อฏฺฐสตฺตติ + สตสหสฺส]

๗,๘๐๐,๐๐๐ (๗ ล้าน ๘ แสน).

อฏฺฐสตฺตติสตสหสฺสานํ

ตติโย อาสิ สมาคโม

อนุปาทา วิมุตฺตานํ

วิมลานํ มเหสินํ. (พุทฺธวํ. ๓๕๔)

พระขีณาสพผู้หลุดพ้น เพราะไม่ถือมั่น ผู้ปราศจากมลทิน ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ประมาณ **๗,๘๐๐,๐๐๐** รูป มาประชุมกันเป็นครั้งที่ ๓.

[สมัยนั้น เรา (พระอัตถทัสสี พุทธเจ้า) เป็นชฎิล มีชื่อว่าสุสิมะ ตามโคตร มีตบะแก่กล้า ประชาชนยกย่องว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุดในแผ่นดิน]

[ในพุทฺธวํ.อฏ.๒๕๖ มีว่า อฏฺฐสตฺตติสหสฺสานํ ใน ชา.อฏ.๑/๔๗ ทุติเย อฏฺฐสฺสีติสตสหสฺสานิ, ตถา ตติเย"หุ]

อฏฺฐสตฺตติวสฺส (ติ)

[อฏฺฐ + สตฺตติ + วสฺส] มีอายุ ๗๘ ปี.

อฏฺฐสตฺตติวสฺสาหํ
ปจฺฉิโม วตฺตเต วโย
ปพฺภารมฺหิ อนุปฺปตฺตา
อาโรเจมิ มหามุนิ. (อป. ๒/๒๖๕)
(พระยโสธราเถรีกล่าวว่า)
หม่อมฉัน**มีอายุ ๗๘ ปี**แล้ว ล่วงเข้าปัจฉิมวัยแล้ว ถึงความเป็นผู้มีกายค้อมลงโดยลำดับ ขอกราบทูลลาพระมหามุนี.[หม่อมฉันมีวัยแก่หง่อม ชีวิตของหม่อมฉันมีอยู่นิดหน่อย หม่อมฉันจักละพระองค์ไป ที่พึ่งของตนหม่อมฉันทำไว้แล้ว]

อฏฺฐสทฺทชาตก (น)

[อฏฺฐสทฺท + ชาตก]
ชาดกแสดงเสียง ๘ อย่าง. ชาตกปาลิ, อฏฺฐกนิบาต ชาดกที่ ๒. (ชา. ๑/๑๗๖)

อฏฺฐสม (ติ)

[อฏฺฐ + สม] ๘ ศอกถ้วน.

อยํ เม ภนฺเต พาหิติกา รญฺญา มาคเธน อชาตสตฺตุนา เวเทหิปุตฺเตน วตฺถนาพิยา ปกฺขิปิตฺวา ปหิตา โสพฺพสมา อายามเน **อฏฺฐสมา** วิตฺถาเรน. ตํ ภนฺเต อายสฺมา อานนฺโท ปฏิคฺคณฺหาตุ อนุกมฺปं อุปาทายาติ. อลํ มหาราช ปริปุณฺณํ เม ติจีวรนฺติ.

(ม. ๒/๓๑๙)

พระเจ้าปเสนทิโกศลตรัสว่า
พระคุณเจ้า ผ้าพาหิติกาผืนนี้ยาว ๑๖ ศอกถ้วน กว้าง **๘ ศอกถ้วน** พระเจ้าแผ่นดินมคธพระนามว่าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ทรงใส่ในคันฉัตรส่งมาประทานแก่โยม ขอพระคุณเจ้าอานนท์โปรดอนุเคราะห์รับผ้าพาหิติกาไว้เถิด. ท่านพระอานนท์ถวายพระพรว่า “อย่าเลย มหาบพิตร ไตรจีวรของอาตมภาพ มีครบแล้ว ขอถวายพระพร.

อฏฺฐสมา วิตฺถาเรนาติ วิตฺถาเรน สมอฏฺฐหตฺถา. (ม.อฏ. ๓/๒๓๙)
สองบทว่า **อฏฺฐสมา วิตฺถาเรน** (กว้าง ๘ ศอก) คือ กว้าง ๘ ศอกพอดี.

อฏฺฐสมาปตฺติ (ถี)

[อฏฺฐ + สมาปตฺติ]
สมาบัติ ๘, (รูปฌาน ๔, อรูปฌาน ๔).

อฏฺฐสมาปตฺติญาณ (น)

[อฏฺฐสมาปตฺติ + ญาณ]
ญาณอันมาพร้อมด้วยสมาบัติ ๘.

ญาณูปปนฺนํ มุนิ โน วทนฺตีติ **อฏฺฐสมาปตฺติญาเณน** วา ปญฺจาภิญฺญาญาเณน วา อุเปตํ สมุเปตํ อุปาคตํ สมุปาคตํ อุปปนฺนํ สมุปปนฺนํ สมนฺนาคตํ มุนึ วทนฺติ กเถนฺติ ภณนฺติ ทีปยนฺติ โวหรนฺติ. (จูฬนิ. ๑๑๓)
บาทคาถาว่า ญาณูปปนฺนํ มุนิ โน วทนฺติ (ชนทั้งหลายเรียกบุคคลผู้เป็นไปด้วยญาณว่า

เป็นมุนี) อธิบายว่า ชนทั้งหลายย่อมเรียก คือ พูด บอก แสดง ชี้แจงบุคคลผู้ประกอบ คือ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อม**ด้วยญาณอันมาพร้อมด้วยสมาบัติ ๘** หรือญาณในอภิญญา ๕ ว่าเป็นมุนี.

อฏฺฐสมาปตฺติญาเณน วาติ ปฐมชฺฌานาทิ-อฏฺฐสมาปตฺติสมฺปยุตฺตญาเณน วา.

(จูพนิ.อฏ. ๓๐)

บทว่า **อฏฺฐสมาปตฺติญาเณน วา** คือ ด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยสมาบัติ ๘ มีปฐมฌานเป็นต้น.

อฏฺฐสมาปตฺตินิพฺพตฺตน (น)

[อฏฺฐสมาปตฺติ + นิพฺพตฺตน]

การยังสมาบัติ ๘ ให้เกิด.

อถวา อนุกฺกเมน กสิณปริกมฺมํ กตฺวา **อฏฺฐสมาปตฺตินิพฺพตฺตเนน** กิเลสวิกฺขมฺภนํ วิปสฺสนาปาทกชฺฌานา วุฏฺจาย วิปสฺสนาย กิเลสานํ ตทงฺคนิวารณํ โสตาปตฺติผลาธิคโม ...อรหตฺตสจฺฉิกิริยาติ เอตฺถ จิตสฺส อจฺจนฺตํ อนงฺคณกาลกิริยา เอว. (ม.อฏ. ๑/๑๔๗)

อีกนัยหนึ่ง การตายของเขาผู้ดำรงอยู่ในธรรมนี้ คือการทำบริกรรมกสิณโดยลำดับ แล้วข่มกิเลสได้**ด้วยการยังสมาบัติ ๘ ให้เกิด**, การออกจากฌานที่เป็นบาทแห่งวิปัสสนา แล้วข่มกิเลสทั้งหลายได้ด้วยตทังคปหาน ในวิปัสสนา, การบรรลุโสดาปัตติผล... และการทำอรหัตผลให้แจ้ง ชื่อว่าตายทั้งไม่มีกิเลสเพียงดังเนินนั่นเทียว.

อฏฺฐสมาปตฺตินิพฺพานเภท (ติ)

[อฏฺฐสมาปตฺติ + นิพฺพาน + เภท]

อันต่างด้วยสมาบัติ ๘ และนิพพาน.

ยฺวายํ มิตฺตสมฺปทมาคมฺม สตฺถารํ วา อญฺญตรํ วา ครุฏฺฐานิยํ สพฺรหฺมจารึ นิสฺสาย ตโต โอวาทญฺจ อนุสาสนิญฺจ คเหตฺวา ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปตฺติยา โยนิโส ปยุญฺชโต ปุพฺเพนิวาสาทีสุ ตีสุ วิชฺชาสุ ตตฺถ กตมา วิมุตฺติ ? จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจาติ เอวํ อาคตาย **อฏฺฐสมาปตฺตินิพฺพานเภทาย** วิมุตฺติยา จ ตถา ตถา อทนฺธายิตตฺเถน วสีภาโว อิทมฺปิ จตุตฺถํ โอธิโส สพฺพเมเตน ลพฺภตีติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๙๕)

ความที่บุคคลอาศัยมิตรสัมปทา คือ อาศัยพระศาสดาหรือสพรหมจารีผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพท่านใดท่านหนึ่ง รับโอวาทและอนุศาสนีจากท่านแล้ว ประกอบโดยอุบายแยบคาย ด้วยการปฏิบัติตามที่ท่านสอน เป็นผู้ชำนาญในวิชชา ๓ มีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้น และในวิมุตติ**อันต่างด้วยสมาบัติ ๘ และพระนิพพาน**ที่มาอย่างนี้ว่าในธรรมเหล่านั้น วิมุตติคืออะไร? คือความหลุดพ้นอันยิ่งแห่งจิตและนิพพาน โดยอรรถว่า ไม่ชักช้าโดยประการนั้นๆ นี้ใด ผลที่ตรัสเป็นส่วนที่ ๔ แม้นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า อิฏฐ-ผลทั้งหมดนั้นบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

อฏฺฐสมาปตฺติยาน (น)

[อฏฺฐสมาปตฺติ + ยาน] ยานคือสมาบัติ ๘.

เอวํ อุปฏฺฐานสมฺปนฺโน โส มาตงฺโค วิคต-กิเลสรชตฺตา วิรชํ ... **อฏฺฐสมาปตฺติยานํ** อภิรุยฺห ตาย ปฏิปตฺติยา กามราคํ วิราเชตฺวา กายสฺส เภทา พฺรหฺมโลกูปโค อหุ, สา ตถา หีนาปิ น นํ ชาติ นิวาเรสิ พฺรหฺมโลกูป-ปตฺติยา, พฺรหฺมโลกูปปตฺติโตติ วุตฺตํ โหติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑๖๗)

มีคำอธิบายว่า มาตังคะนั้นถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรอย่างนี้ ขึ้นสู่**ยานคือสมาบัติ ๘** ชื่อว่า วิรชะ เพราะปราศจากธุลีคือกิเลส...คายกามราคะ เสียได้ด้วยการปฏิบัตินั้น หลังจากตายไปได้เข้าถึงพรหมโลก. ชาตินั้นแม้เลวอย่างนั้นก็ไม่ได้ห้ามเขาเพื่อเกิดในพรหมโลก. โดยเข้าถึงพรหมโลก.

อฏฺฐสมาปตฺติลาภี (ติ)

[อฏฺฐสมาปตฺติ + ลภ + ณี]

ผู้มีปกติได้สมาบัติ ๘.

ฌานโสขุมฺมสมฺปนฺโนติ ฌานสุขุมภาเวน สมนฺนาคโต. ฌานสุขุมํ นาม อรูปชฺฌานํ. ตสฺมา **อฏฺฐสมาปตฺติลาภิมฺหีติ** วุตฺตํ โหติ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๑๒)

บาทคาถาว่า **ฌานโสขุมฺมสมฺปนฺโน** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยภาวะอันละเอียดอ่อนแห่งฌาน. อรูปฌาน ชื่อว่า ฌานสุขุมะ ฉะนั้น ท่านจึงอธิบายว่า เรา**เป็นผู้มีปกติได้สมาบัติ ๘**.

อฏฺฐสลากภตฺต (น)

[อฏฺฐ + สลากภตฺต]

สลากภัต ๘ ที่, ภัตที่ถวายตามสลากแก่ภิกษุ ๘ รูป (ต่างจาก อัฏฐกภัต).วิมาน.อฏ. ๖๘

อฏฺฐสหสฺส (ติ)

[อฏฺฐ + สหสฺส] ๘,๐๐๐ (แปดพัน).

อฏฺฐสหสฺสนาค (ปุ)

[อฏฺฐสหสฺส + นาค] ช้าง ๘,๐๐๐ เชือก.

ตตฺถจฺฉตี กุญฺชโร ฉพฺพิสาโณ
สพฺพเสโต ทุปฺปสโห ปเรภิ
รกฺขนฺติ นํ **อฏฺฐสหสฺสนาคา**
อีสาทนฺตา วาตชวปฺปหาริโน.

(ชา. ๑/๓๗/๒)

(พระนางสุภัทราตรัสกับโสนุตตรพรานว่า) ณ ใต้ต้นไทรนั้น พญากุญชรเผือกปลอดงามมีรัศมี ๖ ประการอาศัยอยู่ ยากที่ใครอื่นจะข่มขี่ได้. **ช้าง ๘,๐๐๐ เชือก** มีงางอนงามเหมือนงอนรถ วิ่งไล่ประหาร[ปัจจามิตร]เร็วปานลมพัด แวดล้อมรักษาพญากุญชรนั้นอยู่.

อฏฺฐสาลินี (ถี)

[อตฺถ + สาร + อี + อินี]

คัมภีร์อันมีอรรถสาระ, คัมภีร์อธิบายเนื้อความธรรมสังคณี, อัฏฐกถาอัฏฐสาลินี.

ในคัมภีร์อัฐฐสาลินีโยชนาหน้า ๒๔๘ แสดงรูปวิเคราะห์และการสำเร็จรูปศัพท์ว่า

อตฺโถ สาเร เอติสฺสํ คนฺถาชาติยนฺติ **อฏฺฐสาลินี**, ตฺถ-การสฺส ฏฺฐ-การำ ร-การสฺส ล-การญฺจ กตฺวา "**อฏฺฐสาลินี**ติ วุตฺตำ.

ชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** เพราะอรรถว่า ในคัมภีร์นั้นมีอรรถอันเป็นสาระ. พระพุทธโฆษาจารย์ได้ตั้งชื่อว่า **อฏฺฐสาลินี** โดยแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ แปลง ร เป็น ล).

ส่วนใน จินฺตา.มหาฏี แสดงรูปวิเคราะห์และการสำเร็จรูปศัพท์ว่า

ธมฺมสงฺคณิยา อตฺถำ สาเรติ ปกาเสตีติ **อฏฺฐสาลินี** ธมฺมสงฺคณิยา วา อตฺโถ สรียติ ญายติ เอตฺถ, เอตายาติ วา **อฏฺฐสาลินี**. อตฺถปุพฺพ สรธาตุ + ณปจฺจโย. อินีปจฺจโย จ, ตฺถ-การสฺส ฏฺฐ-การำ ร-การสฺส ล-การญฺจ กตฺวา รูปสิทฺธิ เวทิตพฺพา

ชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** เพราะอรรถว่า อธิบาย คือ แสดงอธิบายเนื้อความแห่งธรรมสังคณี, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** เพราะอรรถว่าเป็นที่หรือเป็นเหตุ ให้เข้าใจความหมายของธรรมสังคณี, สำเร็จรูปมาจาก อตฺถ บทหน้า สรธาตุ ณ ปัจจัย และ อินี ปัจจัย แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ แปลง ร เป็น ล)

ในคัมภีร์มหาวงศ์ (หน้า ๓๗, ๒๒๕) กล่าวว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้แต่งอรรถกถาเล่มหนึ่งก่อนเดินทางไปยังเกาะลังกา ชื่อว่า"**อฏฺฐสาลินี**" แต่เมื่อเปรียบเทียบสำนวนการแต่งของคัมภีร์อัฏฐสาลินีกับคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาที่พระพุทธโฆษาจารย์แต่งที่เกาะลังกาแล้วจะเห็นได้ว่า สำนวนใกล้เคียงกันมาก, ขอนักปราชญ์พึงพิจารณา (ดูใน อภิ.อฏฺ. ๑/๒, ๑๔๐)

อีกนัยหนึ่งสันนิษฐานว่า พระพุทธโฆษาจารย์ได้เขียนอรรถกถาอัฏฐสาลินีไว้ก่อนจะเดินทางไปเกาะลังกา และได้ไปแต่งแก้ไขปรับปรุงที่ลังกาอีกก็เป็นได้

อีกสันนิษฐานหนึ่งก็คือ คัมภีร์อัฏฐสาลินีนี้ พระพุทธโฆษาจารย์ ได้แต่งขึ้นตามคำสั่งของพระจูฬพุทธโฆษาจารย์มหาเถระ ผู้แต่งคัมภีร์โสตัตถกี (อภิ.อฏฺ.๑) ในนิคมวจนะพระพุทธโฆษาจารย์ได้ตั้งชื่อคัมภีร์นี้ว่า "**อฏฺฐสาลินี**". ดังมีข้อความว่า

อนากุลานมตฺถานำ
สมฺภวา **อฏฺฐสาลินี**
อิตินาเมน สา เอสา
สนฺนิฏฺฐานมุปาคตา. (อภิ.อฏฺ. ๑/๔๕๓)

คัมภีร์อธิบายเนื้อความแห่งธรรมสังคณีที่รวบรวมธรรมแห่งพระอภิธรรมปิฎกไว้โดยสิ้นเชิงนั้น ข้าพเจ้าได้ปรารภแล้ว คัมภีร์อธิบายเนื้อความนั้น เข้าถึงความสำเร็จแล้วโดยชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** เพราะมีเนื้อความไม่สับสน[โดยมีคำบาลีถึง ๓๙ ภาณวาระ (๓๑๒,๐๐๐ พยางค์)]

อฏฺฐโสฬสทฺวตฺตึสาทิอำสวนฺตุ (ติ)

[อฏฺฐ + โสฬส + ทฺวตฺตึสาทิ + อำสวนฺตุ]

มี ๘ ส่วน ๑๖ ส่วน และ ๓๒ ส่วน เป็นต้น.

อายตสาติ ทีฆสา. อถวา อายตา หุตฺวา **อฏฺฐโสฬสทฺวตฺตึสาทิอสวนฺโต**.

(วิมาน.อฏ. ๓๑๙)

บทว่า **อายตสา** คือ ส่วนยาว. อีกอย่างหนึ่ง (เสาวิมานเหล่านี้) มีส่วนยื่นขึ้นไป[สูง] **๘ ส่วน ๑๖ ส่วน และ ๓๒ ส่วน เป็นต้น**.

อฏฺฐหตฺถ (ติ)

[อฏฺฐ + หตฺถ] ๘ ศอก, มี ๘ ศอก.

[**หตฺถ** แปลว่า ศอก หมายถึงสถานที่ตั้งแต่ข้อศอกถึงปลายเล็บ ในที่บางแห่งแปลว่า หัตถ์ (ศอกเล็ก) หมายถึงสถานที่ตั้งแต่ข้อมือถึงปลายเล็บ. คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๓๑) กล่าวว่า หตฺถ ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ ปาณิ (มือ), รตนะ (ศอก), คณะ (หมู่), โสณฑา (งวงช้าง), ภันตระ (ดาวหัตถ์)]

โส ภาคิเนยฺยสงฺฆรกฺขิโต นาม หุตฺวา วยปฺปตฺโต เถรสฺเสว สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา ลทฺธูปสมฺปโท อญฺญตรสฺมึ คามการาเม วสฺสํ อุปคนฺตฺวา “เอกํ สตฺตหตฺถํ เอกํ **อฏฺฐหตฺถ**นฺติ เทฺว วสฺสาวาสิกสาฏเก ลภิตฺวา “**อฏฺฐหตฺถ**ํ อุปชฺฌายสฺส เม ภวิสฺสตีติ สลฺลกฺเขตฺวา “สตฺตหตฺถํ มยฺหํ ภวิสฺสตีติ จินฺเตตฺวา…

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๑)

กุลบุตรนั้นมีนามว่าภาคิไนยสังฆรักขิต เจริญวัยแล้ว ได้บรรพชาอุปสมบทในสำนักของพระเถระ เข้าไปจำพรรษาในวัดใกล้บ้านแห่งใดแห่งหนึ่ง ได้ผ้าวัสสาวาสิกสาฎก ๒ ผืน คือ ยาว ๗ ศอกผืนหนึ่ง ยาว **๘ ศอก**ผืนหนึ่ง กำหนดไว้ว่า ผ้าผืนยาว **๘ ศอก**จักเป็นของพระอุปัชฌาย์ของเรา คิดว่า ผ้าผืนยาว ๗ ศอก จักเป็นของเรา…

อฏฺฐเหตุ (ปุ)

[อฏฺฐ + เหตุ] เหตุ ๘ ประการ.

อฏฺฐเหตูหิ สมฺผุสฺส
วสุธายํ ปกมฺปติ
ตถา นิมิตฺตา ทิสฺสนฺติ
โอภาโส วิปุโล มหา. (อป. ๒/๔๕)

(พระนิมิตตพยากรณิยเถระกล่าวว่า)
พื้นพสุธาถูก**เหตุ ๘ ประการ** กระทบแล้ว ย่อมสั่นสะเทือน (แผ่นดินไหว) นิมิตย่อมปรากฏโดยอาการเช่นเดียวกัน แสงสว่างก็ไพบูลย์ยิ่งใหญ่ [พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐที่สุดผู้มีพระจักษุ จักเสด็จอุบัติขึ้นอย่างไม่ต้องสงสัย]

[เหตุ ๘ ประการที่ทำให้เกิดแผ่นดินไหว คือ เกิดลมพายุอย่างรุนแรง, ท่านผู้มีฤทธิ์บันดาล, พระโพธิสัตว์เสด็จลงสู่ครรภ์พระมารดา, พระโพธิสัตว์ประสูติจากครรภ์พระมารดา, พระตถาคต ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ, พระตถาคตประกาศธรรมจักร, พระตถาคตปลงอายุสังขาร, พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ]

อฏฺฐาการ (ปุ)

[อฏฺฐ + อาการ] อาการ ๘ อย่าง.

กติหากาเรหีติ ปุจฺฉิตพฺพํ ปุจฺฉ อฏฺฐหากาเรหีติ วิสฺสชฺเชตฺวา ทุติยปุจฺฉาวิสฺสชฺชเนเนว เต **อฏฺฐากาเร** ทสฺเสตุกาโม เต อทสฺเสตฺวาว ปุถุชฺชนสฺส กติหากาเรหีติอาทิ ปุจฺฉ อกาสิ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๔๕)

พระสารีบุตรประสงค์จะแก้คำถามที่ถามว่า กตีหากาเรหิ (ด้วยอาการเท่าไร) ตอบว่า อฏฺฐหากาเรหิ (ด้วยอาการ ๘ อย่าง) แล้วจึงแสดง**อาการ ๘ อย่าง**เหล่านั้น ด้วยการแก้คำถามข้อที่ ๒ จึงไม่แสดงอาการเหล่านั้น ได้ตั้งคำถามมีอาทิว่า ปุถุชฺชนสฺส กตีหากาเรหิ (การน้อมจิตไปในสังขารุเบกขาญาณของปุถุชนด้วยอาการเท่าไร).

อฏฺฐาน (น) [น+ ฐาน]

ฐาน ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ อิสฺสริยะ(ตำแหน่ง), โอกาส (ขณะนั้น), เหตุ (เหตุ) ฐิติ (การดำรงอยู่) ฐาน.คาถา ๘๔๖. ในที่นี้ใช้ในความหมาย "เหตุ".

(๑) มิใช่ฐานะ, มิใช่เหตุ.

อฏฺฐานเมตํ อานนฺท อนวกาโส, ยํ ตถาคโต วชฺชีนํ วา วชฺชีปุตฺตกานํ วา การณา สาวกานํ ปาราชิกํ สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตํ สมูหเนยฺยาติ.

(วิ. ๑/๒๗, อ. ๑/๒๘-๒๙, อภิ.วิ. ๓๔๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนอานนท์ ก็ข้อที่ตถาคตจะถอนปาราชิกสิกขาบท ที่บัญญัติแก่สาวกทั้งหลาย เพราะเหตุแห่งพวกวัชชี หรือวัชชีบุตรใด, นั่น **มิใช่เหตุ** มิใช่โอกาส.

อฏฺฐานเมตํ อนวกาโสติ อุภยมฺเปตํ การณปฏิกฺเขปวจนํ. การณญฺหิ ยสฺมา ตตฺถ ตทายตฺตวุตฺติภาเวน ผลํ ติฏฺฐติ. ยสฺมา จสฺส ตํ โอกาโส โหติ ตทายตฺตวุตฺติภาเวน ตสฺมา "ฐานญฺจ อวกาโส จาติ วุจฺจติ ตํ ปฏิกฺขิปนฺโต อาห "อฏฺฐานเมตํ อานนฺท อนวกาโสติ. เอตํ ฐานํ วา โอกาโส วา นตฺถิ. (วิ.อฏ. ๑/๑๙๔)

แม้สองบทว่า **อฏฺฐานํ อนาวกาโส** นี้ เป็นอันตรัสห้ามเหตุ. จริงอยู่ เหตุ ท่านเรียกว่า "ฐานะและโอกาส" เพราะเป็นที่ดำรงแห่งผล โดยความที่ผลนั้นเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น และเพราะเหตุนั้นก็เป็นโอกาสแห่งผลนั้น โดยความที่เหตุนั้นเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงห้ามเหตุนั้น จึงตรัสว่า อฏฺฐานเมตํ อานนฺท อนวกาโส เป็นต้น ความว่า เหตุหรือโอกาสนี้ไม่มี.

อฏฺฐานนฺติ อการณํ. อนวกาโสติ ตสฺเสว เววจนํ. การณญฺหิ ติฏฺฐติ เอตฺถ ผลํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ "ฐานนฺติ วุจฺจติ เอวํ "อวกาโสติปิ วุจฺจติ. ยนฺติ กิริยาปรามสนํ.

(สารตถ. ๓/๓๘๖)

บทว่า **อฏฺฐานํ** แปลว่า มิใช่เหตุ.

บทว่า อนวกาโส (มิใช่โอกาส) เป็นคำไวพจน์ของบทนั้น. ดังจะเห็นได้ว่า เหตุได้ชื่อว่า ฐาน และโอกาส เพราะเป็นที่ดำรงแห่งผล เนื่องจากเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น. บทว่า ยํ เป็นกิริยาปรามาส (ศัพท์ระบุกิริยา)

[บทว่า อฏฺฐานํ และ อนวกาโส เป็นคำไวพจน์กัน (คำพ้องที่มีความหมายเหมือนกัน) ในพระพุทธพจน์นิยมใช้คำไวพจน์ที่มีความหมายเหมือนกัน จุดประสงค์ก็คือ:-

- เพื่อทำให้บุคคลบางคน เข้าใจข้อความนั้นในเวลาแสดงธรรม และในเวลาอื่นที่ผู้ฟังนึกทบทวน
- เพื่อทำให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะฟังธรรม ได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น (เหตุอื่น)
- ทำให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระเทศนา
- เพื่อหลีกเลี่ยงการดำริเนื้อความอื่น เพราะมีเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์เหมือนกัน
- เพื่อแสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยความหมายรู้นั้นๆ จำนวนมาก เหมือนข้อความที่พบในคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธานัปปทีปิกา)
- เพื่อให้ผู้แสดงธรรมสามารถแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย
- เพื่อแสดงความเป็นผู้บรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทาของตน
- เพื่อบ่มเมล็ดพันธุ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้น[คือธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา]แก่เวไนยชน]

[**กิริยาปรามาส** คือ ศัพท์ระบุกิริยาโดยแปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ กล่าวคือบทสรรพนามส่วนใหญ่มักใช้เป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ของคำนาม เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด), ยา อิตฺถี (สตรีใด), ยํ กุลํ (ตระกูลใด) คำว่า โย, ยา และ ยํ ใช้ขยาย ปุริโส, อิตฺถี และ กุลํ เพื่อแสดงความไม่แน่นอน แต่ในบางแห่งบทนปุงสกลิงค์ว่า ยํ ที่ลงทุติยาวิภัตติ ก็แปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์. บทว่า ยํ (ใด) ในลักษณะเช่นนี้ ชื่อว่า กิริยาปรามาส (กิริยาปรามาโส) หรือกิริยาปรามสนะ (กิริยาปรามสนํ) บทนิยมะของ ยํ นี้ มักใช้เป็น อิม, ต หรือ เอต ศัพท์ โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนาม (กิริยานาม)]

อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโตติ อการเณ โกโป เอกจฺโจ หิ ‘เทโว อติวสฺสตีติ กุปฺปติ ‘น วสฺสตีติ กุปฺปติ ‘สูริโย ตปฺปตีติ กุปฺปติ ‘น ตปฺปตีติ กุปฺปติ วาเต วายนฺเตปิ กุปฺปติ อวายนฺเตปิ กุปฺปติ สมฺมชฺชิตุํ อสกฺโกนฺโต โพธิปณฺณานํ กุปฺปติ จีวรํ ปารุปิตุํ อสกฺโกนฺโต วาตสฺส กุปฺปติ อุปกฺขลิตฺวา ขาณุกสฺส กุปฺปติ อิทำ สนฺธาย วุตฺตำ **อฏฺฐาเน** วา ปน อาฆาโต ชายตีติ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๙)

ปาฐะว่า **อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต** (หรือความหงุดหงิดอันเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) ความว่า ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะที่มิใช่เหตุอันควร กล่าวคือ บุคคลบางคน ย่อมโกรธว่าฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่า ฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่าพระอาทิตย์ไม่ร้อน เมื่อลมพัดอยู่ก็โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดก็โกรธใบโพธิ์ เมื่อไม่อาจจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด เดินสะดุดหกล้มก็โกรธตอไม้ พระผู้มีพระภาคทรงหมายถึงความโกรธนี้ จึงตรัสว่า อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต ชายติ.

ดู อ.อฏฺ.๑/๓๕๒, อภิ.อฏฺ.๒/๔๐๕, อภิ.วิ. ๓๒๙, ชา. ๑/๑๗๘, ชา.อฏฺ. ๓/๔๒๐,สุตฺตนิ. ๒๘๗

(๒) ทางไม่สมควร, สถานที่อันไม่สมควร, ฐานะอันมิใช่โอกาส (อรรถ จิติ).

สตฺตหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคตํ กลฺยาณมิตฺตํ อปิ วิเวจิยมาเนน ปณามิยมาเนน คเลปิสนมชฺชมาเนน ยาวชีวํ น วิชหิตพฺพํ. กตเมหิ สตฺตหิ. ปิโย จ โหติ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ วตฺตา จ วจนกฺขโม จ คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา โหติ. โน จ **อฏฺฐาเน** นิโยเชติ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว สตฺตหิ...น วิชหิตพฺพํ...อิทํ สตฺตาธิฏฺฐานํ. (เนตฺติ. ๑๔๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ บุคคลผู้ฉลาดพึงคบหาตลอดชีวิต แม้จะถูกตำหนิขับไล่จับคอเสื้อกใสไป กัลยาณมิตรผู้ประกอบด้วยองค์ ๗ คือ บุคคลเป็นที่รัก[เพราะประกอบด้วยศีล และทิฏฐิอันหมดจด] เป็นผู้หนักแน่น[เหมือนฉัตรหิน] เป็นผู้ควรสรรเสริญ เป็นผู้ฉลาดพูด เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ เป็นผู้กล่าวถ้อยคำลึกซึ้ง [มีอริยสัจและปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น]เป็นผู้ไม่ชักนำใน**ทางไม่สมควร**. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการนี้ บุคคลผู้ฉลาดพึงคบหาตลอดชีวิต…สูตรนี้ชื่อว่าสัตตาธิฏฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง).

ดู อ.อฏฺ.๓/๓๓๘

(๓) (ติ) ผู้ไม่มีตำแหน่ง (ถอดยศ).

(อรรถ อิสฺสริย)

ตตฺถ เย เต มหามตฺตา เอวํ มตึ อกํสุ "กุมาโร จ หนฺตพฺโพ เทวทตฺโต จ, สพฺเพ จ ภิกฺขู หนฺตพฺพาติ. เต **อฏฺฐาเน** อกาสิ.

(วิ. ๔/๓๕๑)

บรรดาอำมาตย์เหล่านั้น มหาอำมาตย์เหล่าใดที่ลงมติอย่างนี้ว่า "ควรปลงพระชนม์พระกุมารฆ่าพระเทวทัต และฆ่าภิกษุทั้งหมด"พระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธรัฐได้ทรงกระทำมหาอำมาตย์เหล่านั้นให้เป็น **ผู้ไม่มีตำแหน่ง** (รับสั่งให้ถอดยศ).

อฏฺฐานกุสล (ติ)

[อฏฺฐาน (= น + ฐาน) + กุสล]

ผู้ฉลาดในเหตุไม่สมควร.

แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๓) ว่า อตฺตนสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส). อ ที่แปลงมาจาก น นอกจากจะมีความหมายโดยตรงของศัพท์ที่แปลว่า "ไม่" แล้วยังมีความหมายแฝงอื่นๆ อีก เช่น วิรุทฺธ (ตรงข้าม, ปฏิปักษ์), หานิ (เสื่อม) วุฑฺฒิ, มหนฺต, ปณีต (เจริญ, ใหญ่, ประณีต) เป็นต้น. *สำหรับ อ ในบทนี้ใช้ในความหมายว่า อยุตฺต (ไม่สมควร, ไม่เหมาะสม)*.

อฏฺฐานกุสลตา (ถี)

[อฏฺฐานกุสล + ตา]

ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันไม่สมควร.

ฐานกุสลตา จ. **อฏฺฐานกุสลตา** จ.

(อภิ.ธ. ๑๕)

ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันสมควร, **ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันไม่สมควร**.

ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน กุสลภาโว ฐานกุสลตา. ฐานนฺติ การณํ วุจฺจติ. ตสฺมิญฺหิ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลํ ติฏฺฐติ นาม ตสฺมา ฐานนฺติ วุตฺตํ. อฏฺฐาเน กุสลภาโว **อฏฺฐานกุสลตา**. (อภิ.อฏ. ๑/๙๕)

ฐานกุสลตา คือ ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุ[อันสมควร]นั้นๆ. เหตุ[อันสมควร]ได้ชื่อว่า ฐานะ เพราะเป็นที่ตั้งของผลโดยความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า ฐานะ.

อัฏฐานกุสลตา คือ **ความเป็นผู้ฉลาดในเหตุอันไม่สมควร**.

[องค์ธรรมของฐานกุสลตา คือ ปัญญาเจตสิกในมหากุศลญาณสัมปยุตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ ที่รู้เหตุอันสมควร เช่น จักขุปสาทนี้เป็นต้นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของจักขุวิญญาณจิต เป็นต้น. ส่วนองค์ธรรมของ**อัฏฐานกุสลตา** คือ ปัญญาเจตสิก ในมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อภิญญาจิต ๒ ที่รู้ในเหตุอันไม่สมควร เช่น รู้ว่า จักขุปสาทนี้ ไม่เป็นเหตุแห่งการเกิดขึ้นของ โสตวิญญาณจิตเป็นต้น] ดู ที. ๓/๑๗๐

(ข) ปัญญาอันสามารถกำหนดรู้ในเหตุอันไม่สมควร (ไม่เหมาะสม).

อฏฺฐานกุสลตาติ อฏฺฐานปริจฺฉินฺทนสมตฺถา ปญฺญา. (ที.อฏ. ๓/๑๖๒)

บทว่า **อฏฺฐานกุสลตา** คือ ปัญญาที่สามารถกำหนดรู้ในเหตุอันไม่สมควร.

อฏฺฐานคต (ติ)

[อฏฺฐาน + คต]

ถึงแล้วโดยมิใช่เหตุ, ถึงฐานะอันไม่สมควร, ตกอยู่ในฐานะอันไม่สมควร.

ยสฺส กสฺสจิ คหปติ อญฺญตฺร อิเมหิ จตูหิ ปตฺตกมฺเมหิ โภคา ปริกฺขยํ คจฺฉนฺติ อิเม วุจฺจนฺติ คหปติ โภคา **อฏฺฐานคตา** อปตฺตคตา อนายตนโส ปริภุตฺตา. ยสฺส กสฺสจิ คหปติ อิเมหิ จตูหิ ปตฺตกมฺเมหิ โภคา ปริกฺขยํ คจฺฉนฺติ อิเม วุจฺจนฺติ คหปติ โภคา ฐานคตา ปตฺตคตา อายตนโส ปริภุตฺตาติ. (อ. ๑/๓๘๐)

[ดูก่อนคหบดี อริยสาวกนั้นชื่อว่าทำกรรมอันสมควร ๔ ประการนี้ด้วยโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความขยันหมั่นเพียร] โภคทรัพย์ของใครก็ตามหมดสิ้นไปเพราะกรรมอื่น นอกจากกรรมอันสมควร ๔ ประการนี้ โภคทรัพย์เหล่านี้ เราเรียกว่า **ถึงแล้วโดยไม่ใช่เหตุ** ถึงโดยไม่สมควร ใช้สอยตามเหตุอันไม่ควร ส่วนโภคทรัพย์ของใครก็ตาม หมดสิ้นไปเพราะกรรมอันสมควร ๔ ประการนี้ โภคทรัพย์เหล่านี้ เราเรียกว่า ถึงแล้วโดยเหตุ ถึงโดยสมควร ใช้สอยตามเหตุ.

[กรรมอันสมควร ๔ ประการ คือ อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ย่อมบำรุงตนเอง มารดา บิดา เป็นต้น, ย่อมป้องกันอันตรายที่เกิดจากไฟ น้ำ พระราชา โจร เป็นต้น, ย่อมทำพลี ๕ อย่าง

คือ ญาติพลี อติถิพลี ปุพพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี, ย่อมบำเพ็ญทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป] ดู จานคต

อฏฺฐานคาถา (ถี)

[อฏฺฐาน + คาถา]

คาถาอันแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร.

อฏฺฐานคาถา. สุตฺตนิปาตปาลิ. วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๓ คาถาที่ ๕๔. (สุตฺตนิ.๒๘๗) (จูฬนิทฺเทสปาลิ.๑๙) (สุตฺตนิทฺเทส คาถาที่ ๑๔๐ จูฬนิ.๒๖๙)

อฏฺฐานคาถาวณฺณนา (ถี)

[อฏฺฐานคาถา + วณฺณนา]

การพรรณนาพระคาถาอันแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร[ไม่ใช่ฐานะ] .

อฏฺฐานคาถาวณฺณนา สมตฺตา.

(สุตฺตนิ.อฏฺ. ๑/๙๔)

การพรรณนาพระคาถาอันแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร[ไม่ใช่ฐานะ] จบแล้ว.

อฏฺฐานชาตก (น)

[อฏฺฐาน + ชาตก]

ชาดกอันแสดงถึงเหตุอันไม่สมควร, อัฏฐานชาดก, ชาดกว่าด้วยเหตุอันไม่สมควร โดยเล่าถึงภิกษุรูปหนึ่งอยากจะลาสิกขา (สึก) เพราะผู้หญิง. ชาตกปาลิ. นิบาตที่ ๘, ชาดกที่ ๙. (ชา. ๑/๑๘๔) (ชา.อฏฺ. ๓/๔๕๐-๔).

อฏฺฐานปจฺจย (ติ)

[อฏฺฐาน + ปจฺจย]

มีการไม่ตั้งอยู่เป็นปัจจัย, อันเป็นปัจจัยแห่งการไม่ตั้งอยู่[ไม่ดำรงอยู่]

ตตฺถ ยา เทวตา รุกฺขธมฺเม อฏฺจิตา โหติ สา เทวตาสนฺนิปาตํ ปวิสิตุ๋ น ลภติ. อิติ สา เทวตา อิมญฺจ รุกฺขธมฺเม **อฏฺฐานปจฺจยํ** อาทีนวํ อทฺทส ภควโต จ สมฺมุขา สุตปุพฺพธมฺมเทสนานุสาเรน ตถาคตสฺส ฉทฺทนฺตาทิกาเล ปุพฺพจริตํ อนุสฺสริ. เตนสฺสา เอตทโหสิ “น โข เมตํ ปติรูป๋...โวโรเปยฺยนฺติ.

(วิ.อฏฺ.๓/๒๕)

บรรดาเทวดาเหล่านั้น เทวดาองค์ใดไม่ดำรงอยู่ในรุกขธรรม (ธรรมคือการที่รุกขเทวดาไม่ทำความประทุษร้ายทางใจ ในเมื่อต้นไม้ถูกตัด), เทวดาองค์นั้น ย่อมไม่ได้เพื่อจะเข้าสู่ที่ประชุม. เทวดาองค์นั้น ได้มองเห็นโทษ**มีการไม่ตั้งอยู่**ในรุกขธรรม**เป็นปัจจัย**นี้ด้วยประการดังนี้ และระลึกถึงบุรพจรรยาในกาลที่พระตถาคตเจ้าเสวยพระชาติเป็นพญาช้างฉัททันต์เป็นต้น โดยกระแสแห่งพระธรรมเทศนาที่ตนเคยสดับมาเฉพาะพระพักตร์แห่งพระผู้มีพระภาค. เพราะเหตุนั้น เทวดานั้น จึงได้มีความรำพึงว่า น โข ปเนตํ ปฏิรูป๋ ฯเปฯ ชีวิตา โวราเปยฺยุ๋ (ก็การที่เราจะปลงชีวิตภิกษุรูปนี้เสีย ณ ที่นี้นั่นไม่สมควรเลย) ดังนี้.

อฏฺฐานปริกปฺป (ปุ)

[อฏฺฐาน + ปริกปฺป]

ความคิดอันมิใช่เหตุ - มิใช่ฐานะ.

มหาสตฺโต อิมินา **อฏฺฐานปริกปฺเปน** เอกาทส คาถา อภาสิ. (ชา.อฏ. ๓/๔๕๔)

พระมหาสัตว์ได้ตรัส ๑๑ คาถา เพราะ**ความคิดอันมิใช่เหตุ**นี้.

อฏฺฐานปริกปฺปสุตฺต (น)

[อฏฺฐานปริกปฺป + สุตฺต]

พระสูตรว่าด้วยการคาดคะเนถึงเหตุอันเป็นไปไม่ได้, อัฏฐานปริกัปปสูตร.

มหาวคฺคสํยุตฺตปาลิ, สังยุตที่ ๑๑ วรรคที่ ๒ ๗ ทุติยมิตฺตามจฺจสุตฺต และ องฺคุตฺตรปาลิ. นิบาตที่ ๓ ปัณณาสก์ที่ ๒ (ค) วรรคที่ ๓ ๕ นิเวสนสุตฺต. (สํ.๓/๓๑๘) (อ.๑/๒๒๓)

ตสฺส อภาโว **อฏฺฐานปริกปฺปสุตฺเตน** ทีปิโต. (อภิ.อฏ. ๑/๓๗๒)

การไม่มีความแปรปรวนโดยลักษณะนั้น ทรงแสดงไว้ด้วยอัฏฐานปริกัปปสูตร.

อฏฺฐานปริจฺฉินฺทน (น)

[อฏฺฐาน + ปริจฺฉินฺทน]

การกำหนดรู้ในเหตุอันไม่สมควร.

อฏฺฐานปริจฺฉินฺทนสมตฺถ (ติ)

[อฏฺฐานปริจฺฉินฺทน + สมตฺถ]

[ปัญญา]อันสามารถกำหนดรู้ในเหตุอันไม่สมควร[ไม่เหมาะสม] ดู อฏฺฐานกุสลตา (ข)

อฏฺฐานปาลิ (ถี)

[อฏฺฐาน + ปาลิ]

อัฏฐานบาลี, พระบาลีอันแสดงถึงเหตุอันเป็นไปไม่ได้ (และเป็นไปได้) ซึ่งเป็นสาระสำคัญของพระสูตรทุกสูตรในวรรคนี้ แบ่งออกเป็น ๓ หมวด ๒๘ สูตร คือ

หมวดที่ ๑ พระสูตร ๙ สูตรแรกว่าด้วยข้อเปรียบเทียบระหว่างผู้เป็นสัมมาทิฏฐิกับปุถุชน เช่น เป็นไปไม่ได้ที่ผู้เป็นสัมมาทิฏฐิจะถือว่าสังขารเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตน แต่เป็นไปได้ที่ปุถุชนจะถือเช่นนั้น

พระสูตรที่ ๑๐ กล่าวถึงความเป็นไปไม่ได้ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์จะเสด็จอุบัติพร้อมกันในโลกธาตุเดียวกัน แต่เป็นไปได้ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว จะเสด็จอุบัติในโลกธาตุเดียว

หมวดที่ ๒ ว่าด้วยความเป็นไปไม่ได้และ เป็นไปได้ในทางกลับกัน เช่น เป็นไปไม่ได้ที่สตรีจะเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เป็นต้น .แต่เป็นไปได้ที่บุรุษจะเป็นเช่นนั้น

หมวดที่ ๓ ว่าด้วยข้อเปรียบเทียบผลแห่งสุจริตกับผลแห่งทุจริต เช่น เป็นไปไม่ได้ที่สุจริตจะให้ผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ ให้ไปเกิดในทุคติ แต่เป็นไปได้ที่จะให้ผลที่น่าปรารถนา น่าพอใจ ให้ไปเกิดในสุคติ.

อ. ๑/๒๘ - ๓๑

อฏฺฐานปาลิวณฺณนา (ถี)

[อฏฺฐานปาลิ + วณฺณนา]

พรรณนาบาลีอันแสดงถึงเหตุอันเป็นไปไม่ได้ (และเป็นไปได้). อ.อฏฺ. ๓๔๒, ๓๖๕

อฏฺฐานมนวกาสตา (ถี)

[อฏฺฐาน + อนวกาส + ตา]

ความที่...มิใช่เหตุและมิใช่โอกาส.

ดู มิลินฺท. ๒๐๕

อฏฺฐานยุตฺต (ติ)

[อฏฺฐาน + ยุตฺต]

ประกอบในฐานะอันไม่สมควร, ประกอบในฐานะที่มิใช่ฐานะ[ของตน].

อฏฺฐานยุตฺต หรือ อฏฺฐานปยุตฺต มักใช้เรียกปิ, อปิ, เอว ศัพท์เป็นต้นซึ่งในที่บางแห่งได้ประกอบในฐานะอันไม่สมควร ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (๒/๕๑๐) ว่า อฏฺฐานปยุตฺโต หิ เอวสทฺโท ยถาจาเน น โยเชตพฺโพ (ที่จริงแล้ว เอว ศัพท์ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน] ไม่พึงประกอบตามฐานะ[ที่พบโดยตรง])

การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะอันไม่สมควรเช่นนี้ เรียกว่า อัฏฐานปโยคนัย คือ การประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค ส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าวชื่อว่าอัฏฐานปยุตตะ ท่านนิยมใช้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสม เพื่อความงามแห่งบท (ปทวิลาส) หรือความสละสลวยแห่งคำ (วาจาสิลิฏฺฐ).

อฏฺฐานวุติ (ถี)

[อฏฺฐ + นวุติ]

ทีฆะท่ามกลาง (มัชเฌทีฆะ).

๙๘, ๙๘ ชนิด, ๙๘ อย่าง เป็นต้น.

ตโย โรคา ปุเร อาสุ๋
อิจฺฉา อนสนญฺชรา
ปสูนญฺจ สมารมฺภา
อฏฺฐานวุติมาคมุ๋. (สุตฺตนิ. ๓๒๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
แต่ก่อนนั้นมีโรคร้ายอยู่เพียง ๓ ชนิด คือ โรคความอยาก โรคความหิว และโรคชรา แต่เพราะการทำร้ายเบียดเบียนปศุสัตว์ โรคร้ายจึงแพร่ออกเป็น **๙๘ ชนิด**.

เต ปสูนญฺจ สมารมฺภา **อฏฺฐานวุติ**มาคมุ๋ จกฺขุโรคาทินา เภเทน อฏฺฐนวุติภาวๆ ปาปุณึสูติ อตฺโถ. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๕๘)

ก็โรคเหล่านั้น แพร่ออกเป็น **๙๘ ชนิด** เพราะการทำร้ายเบียดเบียนปศุสัตว์ อธิบายว่า ถึงแล้วซึ่งความเป็นโรค ๙๘ ชนิดโดยประเภทมีโรคตาเป็นต้น.

อฏฺฐานโส (พฺย)

[อฏฺฐาน + โส]

โดยมิใช่เหตุ, โดยมิใช่ฐานะ.

ภุสมฺหิ กุทฺโธติ อเวกฺขิยาน
น ตาว ทณฺฑำ ปณเยยฺย อิสฺสโร
อฏฺฐานโส อปฺปฏิรูปมตฺตโน
ปรสฺส ทุกฺขานิ ภุสำ อุทีรเย. (ชา.๑/๑๗๘)

(พระราชาตรัสกับอำมาตย์ว่า)

ผู้เป็นใหญ่รู้ตัวว่าเรากำลังโกรธจัดก็อย่าเพิ่งลงโทษ[อาชญา] เพราะผู้ลงโทษอันไม่สมควรแก่ตน**โดยมิใช่เหตุ**แล้ว จะพึงก่อทุกข์ให้เกิดขึ้นแก่บุคคลอื่นอย่างมากมาย.

ดู ชา.อฏ. ๓/๔๒๐

อฏฺฐานารห (ติ)

[น+ ฐาน + อรห]

ไม่ควรแก่ฐานะ, ไม่สมควรแก่ตำแหน่ง, อันไม่สมควรเพื่ออันตั้งอยู่.

เยสำ ภิกฺขเว สีมา ปจฺฉา สมฺมตา เตสำ ตำ กมฺมำ ธมฺมิกำ อกุปฺปำ ฐานารหำ. เยสำ ภิกฺขเว สีมา ปจฺฉา สมฺมตา เตสำ ตำ กมฺมำ อธมฺมิกำ กุปฺปำ **อฏฺฐานารหำ**. น ภิกฺขเว สีมาย สีมา สมฺภินฺทิตพฺพา. โย สมฺภินฺเทยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๓/๑๕๐)

[สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์สมมติสีมา คาบเกี่ยวสีมา. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า] ภิกษุทั้งหลาย สีมาที่ภิกษุเหล่าใด สมมติไว้ก่อนแล้ว กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้น เป็นกรรมที่ถูกต้อง ไม่กำเริบ ควรแก่ฐานะ. สีมาที่ภิกษุเหล่าใดสมมติในภายหลัง กรรมนั้นของภิกษุเหล่านั้นไม่ถูกต้อง กำเริบได้ **ไม่ควรแก่ฐานะ**. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสมมติสีมาคาบเกี่ยวสีมา ภิกษุสงฆ์หมู่ใดสมมติ คาบเกี่ยวกัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

ดู วิ. ๔/๑๘๑

อฏฺฐานิย (ติ)

[อฏฺฐาน + อิก, แปลง ก เป็น ย]

อันไม่มีเหตุ - ไม่มียุติ - เป็นไปไม่ได้.

อฏฺฐานิยกถา (ถี)

[อฏฺฐานิย + กถา]

ถ้อยคำที่ไม่มีเหตุ - ไม่มียุติ - เป็นไปไม่ได้.

ปิยปกฺเข ปจฺจมวาจา **อฏฺฐานิยกถา** นาม... ทุติยวาจา อามิสเหตุจาฏุกมฺยตาทิวเสน นานปฺปการา ปเรสำ โถมนวาจา...ตติยวาจา อริยสจฺจสนฺนิสฺสิตกถา...(ม.อฏ. ๓/๗๘)

ในฝ่ายวาจาที่เป็นที่รัก วาจาที่ ๑ ชื่อว่า**ถ้อยคำที่ไม่มีเหตุ** (ยืนยันไม่ได้)...วาจาที่ ๒ เป็นวาจาชมเชยคนเหล่าอื่นมีประการต่าง ๆ ด้วยอำนาจเหตุมีเหตุแห่งอามิส และความต้องการจะดื่มเป็นต้นนั่นเอง...วาจาที่ ๓ เป็นถ้อยคำอิงอาศัยอริยสัจ...

ฐานำ การณำ เอติสฺสา อตฺถีติ ฐานิยา กการสฺส ยการำ กตฺวา, น ฐานิยาติ อฏฺฐานิยา, นิกฺการณา อยุตฺติยุตฺตา. สา เอว กถาติ **อฏฺฐานิยกถา**.

(ม.ฏี. ๓/๕๐)

ชื่อว่า ฐานิยะ เพราะอรรถว่า “ถ้อยคำนั้น มีเหตุ” แปลง ก เป็น ย, [ถ้อยคำ]ไม่มีเหตุ เหตุนั้นจึงชื่อว่า อัฏฐานิยะ (ไม่มีเหตุ) คือ ไร้เหตุผล เพราะไม่มีข้อยุติ. ชื่อว่า **อัฏฐานิยกถา** เพราะเป็นถ้อยคำที่ไม่มีเหตุนั่นเทียว.

ดู ม.อฏ. ๗๙

อฏฺฐานิสํส (ปุ)

[อฏฺฐ + อานิสํส] อานิสงส์ ๘ ประการ.

เมตฺตาย ภิกฺขเว เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย สุสมารทฺธาย **อฏฺฐานิสํสา** ปาฏิกงฺขา. กตเม อฏฺฐ? สุขํ สุปติ, สุขํ ปฏิพุชฺฌติ, น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ, มนุสฺสานํ ปิโย โหติ, อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ, เทวตา รกฺขนฺติ, นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ, อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ. (อ. ๓/๑)

ภิกษุทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยานแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว พึงหวังได้**อานิสงส์ ๘ ประการ**. อานิสงส์ ๘ ประการอะไรบ้าง คือ หลับเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันร้าย, เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย, เทวดาทั้งหลายรักษา, ไฟ ยาพิษ หรือศัสตราก็ล้ำกรายไม่ได้, เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษอันยอดยิ่ง ย่อมเข้าถึงพรหมโลก.

[อานิสงส์ของเมตตาที่กล่าวถึงในที่นี้ หมายถึงอานิสงส์ของเมตตาเจโตวิมุตติ ซึ่งไม่ได้หมายเฉพาะการสวดเมตตสูตร แต่หมายถึงอัปปนาฌาน ดังนั้น หากประสงค์จะได้รับอานิสงส์ที่กล่าวว่า สุขํ สุปติ คือ หลับเป็นสุข เป็นต้น ก็ควรเจริญเมตตาภาวนาไปพร้อมกับการสวดพระสูตรด้วย ดังมีข้อความ กล่าวอธิบายไว้ในอรรถกถาอังคุตตรนิกายว่า

เมตฺตา เจโตวิมุตฺตีติ สพฺพสตฺเตสุ หิตผรณกา เมตฺตา. ยสฺมา ปน ตสมฺปยุตฺตจิตฺตํ นีวรณาทีหิ ปจฺจนีกธมฺเมหิ วิมุจฺจติ, ตสฺมา สา “เจโตวิมุตฺตีติ วุจฺจติ. วิเสสโต วา สพฺพพฺยาปาทปริยุฏฺฐานเน วิมุตฺตตฺตา สา เจโตวิมุตฺตีติ เวทิตพฺพา. ตตฺถ “เมตฺตาติ เอตฺตาวตา ปุพฺพภาโคปิ วฏฏติ. “เจโตวิมุตฺตีติ วุตฺตตฺตา ปน อิธ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนาว (ภควตา) อธิปฺเปตา. (อ.อฏ. ๑/๔๒)

ปาฐะว่า **เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ** (เมตตาเจโตวิมุตติ) คือ เมตตาที่แผ่ความเกื้อกูลไปในสัตว์ทั้งปวง. อนึ่ง เมตตานั้น ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะจิตประกอบด้วยเมตตานั้น หลุดพ้นจากปฏิปักษ์ธรรมมีนิวรณ์เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า เมตตานั้น ชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นไปจากการฟูขึ้นของพยาบาททั้งปวงเป็นพิเศษ. ในเรื่องนั้น แม้ปฏิปทาเบื้องต้นย่อมสมควร ด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า เมตตา แต่พระพุทธองค์ทรงหมายเอาอัปปนาโดยความเป็นฌาน ๓ และฌาน ๔ เพราะตรัสว่า “เจโตวิมุตติ” ตามคำอธิบาย

ข้างต้น คำว่า เจโตวิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- ความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปักษ์ธรรม มีนิวรณ์เป็นต้น
- ความหลุดพ้นแห่งจิตจากการฟูขึ้นของพยาบาท]

อฏฺฐาปท (น)

[อฏฺฐ + ปท]

กระดานหมากรุก (มี ๘ แถว, ๘ ช่อง), กระดานสกา.

ทีฆะในท่ามกลาง ดู ฐาน.ฏี.๕๓๒ และ ปา.๖, ๓. สูตรที่ ๑๒๕.

อฏฺฐานปทกต (ติ)

[อฏฺฐาปท + กต]

ถูกทำ[ตกแต่ง]ให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก[ตาหมากรุกมี ๘ แถว - ช่อง].

อฏฺฐาปทกตา เกสา

เนตฺตา อญฺชนมกฺขิตา

อลํ พาลสฺส โมหาย

โน จ ปารคเวสิโน. (ม. ๒/๒๕๓)

(พระรัฏฐปาลเถระได้กล่าวว่า)

ผมที่**ถูกตกแต่งให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก**[ตาหมากรุก]. ตาทั้งสองข้างที่เปื้อนด้วยยาแต้มตา ก็สามารถทำคนเขลาให้ลุ่มหลง แต่ไม่สามารถทำคนที่แสวงหาฝั่งคือนิพพานให้ลุ่มหลงได้.

อฏฺฐาปทกตาติ รโสทเกน มกฺขิตฺวา นลาฏปริยนฺเต อาวตฺตนปริวตฺเต กตฺวา อฏฺฐปทกรจนาย รจิตา. (ม.อฏ. ๓/๒๐๙)

บทว่า **อฏฺฐาปทกตา** (ถูกตกแต่งให้[เป็นลอน]ดังกระดานหมากรุก[ตาหมากรุก]) ความว่า ที่ลูบด้วยน้ำด่าง ทำให้เป็นวงๆ ที่ชายหน้าผาก ตกแต่งแล้วด้วยการตกแต่งให้มีลักษณะเหมือนกระดานหมากรุก[มี ๘ ช่อง].

อฏฺฐปทกรจนายาติ ภิตฺติกุฏฺฐนฺทาทิวิภาคาย อฏฺฐปทกรจนาย. (ม.ฏี. ๓/๑๔๓)

บทว่า **อฏฺฐปทกรจนาย** แปลว่า ด้วยการตกแต่งให้มีลักษณะดังกระดานหมากรุก....

ดู อฏฺฐปทกต

อฏฺฐารส๑ (ติ)

[อฏฺฐ + ทส]

แปลง ท ของ ทส เป็น ร ด้วยสูตร (กจ.๓๘๒) ว่า อฏฺฐาทิโต จ (แปลง ท ของ ทส ท้าย อฏฺฐ เป็น ร ในสังขยาได้บ้าง) ทีฆะ อ เป็น อา.

๑๘, ๑๘ อย่าง เป็นต้น.

เภทนสวตฺถนิกํ วา อธิกรณนฺติ **อฏฺฐารส-**เภทกรวตฺถูนิ. (วิ. ๑/๒๖๕)

ปาฐะว่า **เภทนสวตฺถนิกํ วา อธิกรณํ** (หรือ... อธิกรณ์อันเป็นเหตุทำให้แตกแยกกัน) ได้แก่ เรื่องทำให้แตกกัน **๑๘ อย่าง**[มีแสดงอธรรมว่าเป็นธรรม เป็นต้น]

ดู อภิ.วิ.๘๙,๓๖๒, วิ.๔/๓๖๘, มิลินฺท.๑๘, พุทฺธวํ.๓๘๐,วิ.อฏฺ.๔/๑๑๓,อป.๑/๑๔๕

อฏฺฐารส[๒] (ติ)

[อฏฺฐารส + อ] ที่ ๑๘.

อฏฺฐารเส กปฺปสเต
ยํ ทานมททึ ตทา
ทุคฺคตึ นาภิชานามิ
ภตฺตทานสฺสิทํ ผลํ. (อป. ๑/๓๔๓)
(พระสุมังคลเถระกล่าวว่า)
ในกัปป์**ที่ ๑๘** (นับจากกัปป์นี้ไป) ข้าพเจ้าได้ถวายทานไว้ในครั้งนั้น จึงไม่รู้จักทุคติเลย นี้เป็นผลแห่งการถวายภัตตาหาร.
ดู วิ. ๑/๓๐๕

อฏฺฐารสอกฺโขภณี (ถี)

[อฏฺฐารส + อกฺโขภณี]
๑๘ อักโขภณะ.

อฏฺฐารสอกฺโขภณีสงฺข (ติ)

[อฏฺฐารสอกฺโขภณี + สงฺขา]
อันนับได้ ๑๘ อักโขภณะ.

จูฬนิราชาปิ “อิทานิ เปเสมิ, อิทานิ เปเสมีติ มุสาวาทำ กตฺวา เอกสตราชูนำ สญฺญำ อทาสิ “**อฏฺฐารสอกฺโขภณิสงฺขาย** เสนาย สทฺธึ สพฺเพ ยุทฺธสชฺชา หุตฺวา นิกฺขมนฺตุ, อชฺช อุภินฺนมฺปิ ปจฺจตฺถิกานำ สีสานิ ฉินฺทิตฺวา เสฺว ชยปานำ ปิวิสฺสามาติ. (ชา.อฏ. ๖/๒๘๒)
พระเจ้าจุลนีพรหมทัตตรัสมุสาวาทว่า "บัดนี้ เราจะส่งไป, บัดนี้ เราจะส่งไป" ได้พระราชทานสัญญาแก่พระราชาทั้งร้อยเอ็ดว่า พวกท่านทุกคนพร้อมด้วยเสนา**อันนับได้ ๑๘ อักโขภณะ** (อักโขภิณี) จงเตรียมตัวออกรบวันนี้ พวกเราจักตัดศีรษะของข้าศึกทั้งสองพรุ่งนี้ได้ดื่มชัยบาน..

[คำว่า **อกฺโขภณ** (อกฺโขภิณี) นี้เป็นชื่อของขนาดกองทัพในสมัยก่อนที่ประกอบด้วยกองช้าง (หัตถานีกะ), กองม้า (หยานีกะ), กองรถ (รถานีกะ) และกองทหารราบ (ปัตตานีกะ) ขนาดกองทัพ ๑ อักโขภณะ (อักโขภิณี) มีกล่าวไว้ ๔ มติในคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมสันสกฤต (ดู อกฺโขภิณี)]

อฏฺฐารสกปฺปสตมตฺถก (น)

[อฏฺฐารส + กปฺปสต + มตฺถก]
ในที่สุดแห่งกัปป์ที่ ๑๑๘.

โสปิ กิร ปทุมุตฺตรสฺส ภควโต กาเล กุสลพีชโรปนำ กตฺวา เทวมนุสฺเสสุ สำสรนฺโต อิโต **อฏฺฐารสกปฺปสตมตฺถเก** อตฺถทสฺสิสฺส ภควโต กาเล กุลเคเห นิพฺพตฺติตฺวา วิญฺญุตำ ปตฺโต พุทฺธารหำ อาสนำ ภควโต อทาสิ. ปุปฺเผหิ จ ภควนฺตำ ปูเชตฺวา ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวา ปทกฺขิณำ กตฺวา ปกฺกามิ. (เถร.อฏ. ๑/๒๒๕)
อฏฺฐารสาธิกกปฺปสตมตฺถเก. (สี.ต่างกัน)
ได้ยินว่า แม้พระเถระนั้นกระทำการหว่านพืชคือกุศลไว้ในกาลของพระผู้มีพระภาคพระนามว่าปทุมุตตระ ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เกิดในเรือนแห่งตระกูล

ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคพระนามว่าอัตถทัสสี **ในที่สุดแห่งกัปป์ที่ ๑๑๘** นับแต่กัปนี้ ถึงความเป็นผู้รู้ความแล้ว ได้ถวายอาสนะอันสมควรแก่พระพุทธเจ้าแด่พระผู้มีพระภาค และบูชาพระผู้มีพระภาคด้วยมวลดอกไม้ ถวายบังคมด้วยเบญจางคประดิษฐ์ กระทำประทักษิณแล้วหลีกไป.

อฏฺฐารสโกฏิ (ถี)

[อฏฺฐารส + โกฏิ] ๑๘ โกฏิ.

อฏฺฐารสโกฏิก (ติ)

[อฏฺฐารส + โกฏิ + ก]

อันมี ๑๘ โกฏิ, จำนวน ๑๘ โกฏิ.

โกฏิสนฺถรํ สนฺถราเปสีติ กหาปณโกฏิยา กหาปณโกฏึ ปฏิปาเทตฺวา สนฺถริ. เย ตตฺถ รุกฺขา วา โปกฺขรณิโย วา, เตสํ ปริกฺเขปปฺปมาณํ คเหตฺวา อญฺญตรสฺมึ ฐาเน สนฺถริตฺวา อทาสิ. เอวมสฺส **อฏฺฐารสโกฏิกํ** เอกํ นิธานํ ปริกฺขยํ อคมาสิ. (วิ.อฏ. ๔/๖๓)

สองบทว่า **โกฏิสนฺถรํ สนฺถราเปสิ** (เรียงลาดให้ริมจดกัน) ได้แก่ เรียงลาดริมกหาปณะให้จดด้วยริมกหาปณะ (เรียงลาดกหาปณะให้ริมจรดกัน) คือถือเอาประมาณเครื่องล้อมต้นไม้และสระโบกขรณีที่มีในพระเชตวันนั้น เรียงลาดในที่บางแห่ง ด้วยวิธีนี้ ขุมทรัพย์ขุมหนึ่ง**จำนวน ๑๘ โกฏิ**ของคหบดีนั้น จึงหมดสิ้นไป.

อฏฺฐารสโกฏิปริจฺจาค (ปุ)

[อฏฺฐารสโกฏิ + ปริจฺจาค]

การบริจาคทรัพย์ ๑๘ โกฏิ.

โส...**อฏฺฐารสโกฏิปริจฺจาเคน** รมณีเย ภูมิภาเค มโนรมํ วิหารํ การาเปตฺวา ทสพลสฺส อาคมนตฺถาย ทูตํ เปเสสิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๐๘)

ท่านอนาถบิณฑิกคหบดีนั้น...ให้สร้างวิหารอันน่าพอใจไว้ในภูมิภาคอันน่ารื่นรมย์ ด้วย**การบริจาคทรัพย์ ๑๘ โกฏิ**...แล้วส่งทูตไปเพื่อการเสด็จมาของพระทศพล.

อฏฺฐารสม (ติ)

[อฏฺฐารส + ม] ที่ ๑๘.

สมฺมนฺติ น สมฺมนฺติวาโร นิฏฺฐิโต **อฏฺฐารสโม**.

(วิ. ๕/๑๙๙)

สัมมันตินสัมมันติวาระ (วาระว่าด้วยอธิกรณ์ระงับและไม่ระงับ) **ที่ ๑๘** จบ.

อฏฺฐารสมหาวิหาร (ปุ)

[อฏฺฐารส + มหาวิหาร]

มหาวิหาร ๑๘ แห่ง.

อฏฺฐารสมหาวิหารปฏิสงฺขรณ (น)

[อฏฺฐารสมหาวิหาร + ปฏิสงฺขรณ]

การปฏิสังขรณ์มหาวิหาร ๑๘ แห่ง.

เต ทุติยทิวเส คนฺตฺวา ราชทฺวาเร อฏฺฐสุ. อชาตสตฺตุ ราชา อาคนฺตฺวา วนฺทิตฺวา "กึ ภนฺเต อาคตตฺถาติ อตฺตนา กตฺตพฺพกิจฺจํ

ปฏิปุจฺฉิ. เถรา **อฏฺฐารสมหาวิหารปฏิสงฺขรณตฺถาย** หตฺถกมฺมํ ปฏิเวเทสุ.

(วิ.อฏ. ๑/๙, ที.อฏ. ๑/๙)

วันรุ่งขึ้น พระเถระเหล่านั้นพากันไปยืนที่ประตูพระราชวัง. พระเจ้าอชาตศัตรู เสด็จมานมัสการแล้ว ทรงสอบถามกิจที่พระองค์จะต้องรับผิดชอบว่า “พระคุณเจ้า พากันมาเพื่อประสงค์สิ่งไร”. พระเถระจึงถวายพระพรขอหัตถกรรมเพื่อ**การปฏิสังขรณ์มหาวิหาร ๑๘ แห่ง**.

อฏฺฐารสโยชน (น)

[อฏฺฐารส + โยชน]

(๑) ๑๘ โยชน์.

(๒) (ติ) มี ๑๘ โยชน์.

อฏฺฐารสโยชนมคฺค (ปุ)

[อฏฺฐารสโยชน + มคฺค]

หนทาง ๑๘ โยชน์, ทางไกล ๑๘ โยชน์.

สตฺถา...อาสาฬฺหิปุณฺณมาสิยํ “พาราณสึ คมิสฺสามีติ จาตุทฺทสิยํ ปจฺจูสสมเย วิภาตายรตฺติยา กาลสฺเสว ปตฺตจีวรมาทาย **อฏฺฐารสโยชนมคฺคํ** ปฏิปนฺโน อนฺตรามคฺเค อุปกํ นาม อาชีวกํ ทิสฺวา ตสฺส อตฺตโน พุทฺธภาวํ อาจิกฺขิตฺวา ตํ ทิวสเมว สายนฺหสมเย อิสิปตนํ อคมาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๙๔)

พระศาสดา...ทรงพระดำริว่า “ในวันเพ็ญเดือน ๘ เราจักไปกรุงพาราณสี“ เมื่อรุ่งสางคือวันขึ้น ๑๔ ค่ำ สว่างแล้ว ทรงถือบาตรและจีวร เสด็จดำเนินไปสิ้น**หนทาง ๑๘ โยชน์** ทรงพบอาชีวกชื่ออุปกะในระหว่างทาง ตรัสบอกถึงความที่พระองค์เป็นพระพุทธเจ้าแก่เขา แล้วได้เสด็จไปถึงป่าอิสิปตนะในเย็นวันนั้นนั่นเอง.

[ในอรรถกถาพุทธวงศ์ และอรรถกถาชาดกระบุว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จออกเดินทางในวันเพ็ญเดือน ๘ (กรกฎาคม) แต่เนื่องจากป่าอิสิปตนมฤคทายวันอยู่ห่างจากตำบลอุรุเวลาเป็นระยะทาง ๑๘ โยชน์ (๒๒๘ กม. ๑ โยชน์ = ๑๖ ก.ม.) ถ้าไม่เหาะไปด้วยฤทธิ์ก็คงจะ ต้องใช้เวลาเดินทางมากกว่าหนึ่งวันแน่นอน จึงสันนิษฐานว่า พระพุทธองค์ ทรงเริ่มออกเดินทางในวันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ (ดู พุทธวํ.อฏ. ๒๖, ชา.อฏ. ๑/๑๑๙)]

อฏฺฐารสวสฺส (ติ)

[อฏฺฐารส + วสฺส] มีอายุ ๑๘ ปี.

โสหํ **อฏฺฐารสวสฺโส**

ปพฺพชึ อนคาริยํ

วิเสสาหํ น วินฺทามิ

สกฺยปุตฺตสฺส สาสเน. (อป. ๑/๖๔)

(พระจูฬปันถกกล่าวอดีตชาติของตนว่า)

ข้าพเจ้านั้น**มีอายุ ๑๘ ปี** บวชเป็นบรรพชิต ยังไม่สำเร็จคุณวิเศษในศาสนาของพระผู้มีพระภาคผู้ศากยบุตร...

อฏฺฐารสวิธ (ติ)

[อฏฺฐารส + วิธ]

มี ๑๘ ส่วน, มี ๑๘ อย่าง.

วิธ มีความหมาย ๓ ประการ คือ สภาวะเจาะผู้อื่นคือมานะ, การตั้งอยู่, สภาวะที่บุคคลจำแนก คือ ส่วน, อย่าง ในที่นี้ประสงค์เอาความหมายว่า ส่วน, อย่าง.

เภทนสำวตฺตนิกำ วา อธิกรณนฺติ เภทนสฺส สงฺฆเภทสฺส อตฺถาย สำวตฺตนิกำ การณำ.

อิมสฺมิญฺหิ โอกาเส “กามเหตุ กามนิทานำ กามาธิกรณนฺติอาทีสุ วิย การณำ “อธิกรณนฺติ อธิปฺเปตำ. ตำ เภทกรวตฺถุวเสน **อฏฺฐารสวิธ**ำ.

(กงฺขา.๑๔๑)

ปาฐะว่า **เภทนสำวตฺตนิกำ วา อธิกรณำ** (ถือเอาเหตุทำให้แตกแยกกัน) ความว่า ถือเอาเหตุอันเป็นไป เพื่อประโยชน์แก่การแตกแยกของสงฆ์.

โดยแท้จริงแล้ว เหตุในที่นี้ประสงค์เอาว่าเป็นอธิกรณะ ดังคำว่า กามเหตุ กามนิทานำ กามาธิกรณำ (เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกาม เป็นต้นเรื่อง เพราะกามเป็นสาเหตุ). เหตุนั้น**มี ๑๘ อย่าง**โดยจำแนกตามเหตุที่ทำการแตกแยก.

[วตฺถุ ศัพท์แปลว่า “เหตุ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลำ เอตฺถ วสตีติ วตฺถุ (ผลย่อมอยู่ในเหตุนี้ เพราะมีความเป็นไปเนื่องด้วยเหตุนั้น จึงชื่อว่า วัตถุ)]

ดู วิ.อฏ. ๒/๑๙๒, ชา.อฏ.๑/๒๐๒

อฏฺฐารสสหสฺส (น)

[อฏฺฐารส + สหสฺส]

๑๘,๐๐๐, (๑ หมื่น ๘ พัน).

อฏฺฐารสสหสฺสานิ

กูฏาคารา ภวิสฺสเร

พฺยมฺหุตฺตมมฺหิ นิพฺพตฺตา

สพฺพโสณฺณมยา จ เต. (อป. ๒/๒๗๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสผลบุญของพระรัฏฐบาลเถระในอดีตชาติว่า)

ผู้นี้จักมีเรือนยอด **๑๘,๐๐๐** หลัง และเรือนยอดเหล่านั้นสร้างด้วยทองคำล้วน บังเกิดในวิมานสูงสุด.

อฏฺฐารสหตฺถ (ปุ)

[อฏฺฐารส + หตฺถ]

(๑) ๑๘ ศอก

(๒) (ติ) มี ๑๘ ศอก, สูง ๑๘ ศอก.

ปมาณเวมตฺตำ นาม เกจิ ทีฆา โหนฺติ เกจิ รสฺสา. ตถา หิ ทีปงฺกโร อสีติหตฺโถ อโหสิ. สุมโน นวุติหตฺโถ อมฺหากำ ภควา **อฏฺฐารสหตฺโถ**. (ที.อฏ. ๒/๑๗)

พระพุทธเจ้าบางพระองค์สูง บางพระองค์เตี้ย ชื่อว่าต่างกันโดยประมาณ. จริงอย่างนั้น พระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกรสูง ๘๐ ศอก. พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะสูง ๙๐ ศอก. แต่พระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย**สูง ๑๘ ศอก**.

สตฺตานำ ปากติกหตฺเถน ฉหตฺโถ มชฺฌิมปุริโส, ตโต ติคุณำ ภควโต สรีรปฺปมาณนฺติ ภควา **อฏฺฐารสหตฺโถ**ติ วทนฺติ. อปเร ปน ภณนฺติ "มนุสฺสานำ ปากติกหตฺเถน จตุหตฺโถ มชฺฌิมปุริโส, ตโต ติคุณำ ภควโต สรีรปฺปมาณนฺติ ภควา ทฺวาทสหตฺโถ อุปาทินฺนกรูปธมฺมวเสน, สมนฺตโต ปน พฺยามมตฺตำ พฺยามปฺปภา ผรตีติ อุปริ ฉหตฺถำ อพฺภุคฺคโต, พหลตรปฺปภารูเปน สทฺธึ **อฏฺฐารสหตฺโถ** โหตีติ.

(ที.ฏี. ๒/๑๖)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า มัชฌิมบุรุษสูง ๖ ศอกตามศอกปกติของสัตว์โลก ขนาดแห่งสรีระของพระผู้มีพระภาคสูง ๓ เท่าจากนั้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึง**สูง ๑๘ ศอก**. อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า มัชฌิมบุรุษสูง ๔ ศอกตามศอกปกติของมนุษย์ทั้งหลาย ขนาดแห่งสรีระของพระผู้มีพระภาคสูง ๓ เท่าจากนั้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงสูง ๑๒ ศอกโดยเนื่องด้วยรูปธรรมที่มีใจครอง แต่รัศมีวาหนึ่ง แผ่ไปตลอดสถานที่ราววาหนึ่งโดยรอบ ดังนั้น จึงทรงสูงขึ้นเบื้องบน ๖ ศอก พระองค์**สูง ๑๘ ศอก**พร้อมทั้งกลุ่มรัศมีที่หนาแน่นยิ่ง.

[พระฎีกาจารย์แสดงความเห็นของอาจารย์ ๒ พวก คือ พวกแรก กล่าวว่า มัชฌิมบุรุษสูง ๖ ศอกช่างไม้ พระผู้มีพระภาคสูงกว่ามัชฌิมบุรุษ ๓ เท่า จึงสูง ๑๘ ศอก คือ ๔ เมตร เท่ากับ ๔๐๐ ซม. พวกที่ ๒ กล่าวว่า มัชฌิมบุรุษสูง ๔ ศอกช่างไม้ พระผู้มีพระภาคสูงกว่ามัชฌิมบุรุษ ๓ เท่า จึงสูง ๑๒ ศอก คือ ๓ เมตร เท่ากับ ๓๐๐ ซม. แต่เมื่อรวมกับรัศมีวาหนึ่งที่พุ่งขึ้นไป ๖ เมตร จึงกล่าวว่าพระองค์สูง ๑๘ ศอกโดยรวมรัศมีวาหนึ่งเข้าไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ส่วนสูงของพระพุทธเจ้า ไม่มีใครกำหนดวัดได้ในสมัยพุทธกาล จัดว่าเป็นรูปอจินเตยยะ คือ รูปที่ไม่มีใครดำริได้ของพระพุทธองค์ (ดู ม.อฏ. ๓/๓๐๒)

อนึ่งในคัมภีร์พุทธวงศ์เพียงกล่าวถึงรัศมีวาหนึ่งของพระพุทธเจ้าว่าพุ่งขึ้นสูง ๑๖ ศอก โดยมิได้ระบุส่วนสูงว่าพระพุทธเจ้าสูง ๑๖ ศอกของปกติบุรุษ ดังข้อความว่า

อหำ อสฺสตฺถมูลมฺหิ
ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมำ
พฺยามปฺปภา สทา มยฺหำ
โสพฺพสหตฺถมุคฺคตา. (ขุ.พุทฺธ. ๓๓/๒๐/๕๗๖)

เรา (ตถาคต) ได้บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด ณ โคนต้นโพธิ์ เรามีรัศมีวาหนึ่งพุ่งขึ้นไป ๑๖ ศอกทุกเมื่อ.

พระเทวินทาธิปติ (ตีตอสยาดอ) ได้แสดงความเห็นในบทความเรื่อง "ส่วนสูงของพระพุทธเจ้า" ซึ่งพิมพ์รวมไว้ในหนังสือ "ถามตอบเกี่ยวกับพุทธมติในปัจจุบัน" (เล่ม ๒ หน้า ๒๙-๓๗) ว่า

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าสูง ๑๘ ศอก เพราะจำนวน ๑๘ ออกเสียงง่ายว่า ๑๖ ท่านจึงกล่าวเพิ่มจำนวนไปเล็กน้อย แต่ความจริงพระพุทธเจ้าสูง ๑๖ ศอกโดยรวมรัศมีวาหนึ่งเข้าไปด้วย

ในตำราพม่าบางเล่มเชื่อว่า พระพุทธเจ้าสูง ๑๖ ศอกของคนทั่วไปในปัจจุบัน แม้คนในสมัยพุทธกาลก็มีส่วนสูงเช่นนั้น โดยกล่าวว่า มัธยมประเทศ อุดมสมบูรณ์ด้วยอาหารและสภาพแวดล้อมที่ดี ทำให้คนในสมัยนั้นมีส่วนสูงเช่นนั้น ส่วนมัมมี่ที่ขุดพบในสมัยที่ใกล้เคียงกันนั้น เป็นศพของมนุษย์ผู้เกิดในปัจจันตประเทศ จึงมีส่วนสูงไม่มากไปกว่าคนทั่วไปในปัจจุบัน.

ผู้แปลขอนำเสนอความเห็นอีกอย่างหนึ่ง คือ ในคัมภีร์วชิรโชติกาฏีกา (หน้า ๖๗) และกุฏิการวินิจฉัย (หน้า ๑๑๕) แสดงอัตโนมติของท่านในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยพระลักษณะอย่างหนึ่งคือ นิโคฺรธปริมณฺฑโล (มีปริมณฑลเหมือนต้นไทร) คือ ต้นไทรเป็นต้นไม้ที่มีส่วนสูงและส่วนกว้างเสมอกัน ถ้าต้นไทรสูง ๕๐ ศอก ก็มีส่วนกว้าง ๕๐ ศอก หรือถ้าสูง ๑๐๐ ศอก ก็มีส่วนกว้าง ๑๐๐ ศอก ดังนั้น **ตามศอกพระสุคตแล้ว พระพุทธเจ้ามีส่วนสูง ๔ ศอกตามส่วนกว้าง ๔ ศอกที่เหยียดพระหัตถ์ออกไปด้านข้าง**

ศอก ในภาษาบาลีใช้เป็น หตฺถ และ วิทตฺถิ คำว่า หตฺถ แปลว่า “ศอก” ในที่บางแห่ง ก็แปลว่า “มือ” ดังข้อความว่า

ตตฺถ หตฺโถ นาม กปฺปรโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคนขา. (กงฺขา. ๑๕๖)
ในพากย์นั้น สถานที่ตั้งแต่ข้อศอกจนถึงปลายเล็บ ชื่อว่า มือ.

ตตฺถ กปฺปรํ อุปาทายาติ ทุติยํ มหาสนฺธึ อุปาทาย. อณฺฑตฺถ ปน มณิพนฺธโต ปฏฺฐาย ยาว อคฺคนขา หตฺโถ. อิธ สทฺธึ อคฺคพาหาย กปฺปรโต ปฏฺฐาย อธิปฺเปโต. (วิ.มหา.อ. ๒/๒๑)
ในพากย์นั้น ปาฐะว่า **กปฺปรํ อุปาทาย** ความว่า ตั้งแต่ข้อต่อใหญ่ที่ ๒ (ข้อศอก) แต่ในที่อื่นตั้งแต่ข้อมือถึงปลายเล็บชื่อว่า หตฺถ (หัตถ์, ศอกเล็ก) ในสิกขาบทนี้ทรงประสงค์เอาตั้งแต่ข้อศอก พร้อมทั้งปลายเล็บ ว่า ชื่อว่า หตฺถ (ศอก).

หตฺเถ วา พาหาย วาติ เอตฺถ มณิพนฺธโก ยาว อคฺคนขา “หตฺโถติ เวทิตพฺโพ, สทฺธึ อคฺคพาหาย อวเสสา “พาหาติ. กตฺถจิ ปน “กปฺปรโต ปฏฺฐายปิ ยาว อคฺคนขา หตฺโถติ วุจฺจติ. (สารตฺถ. ๑/๑๐๑)
ปาฐะว่า หตฺเถ วา พาหาย วา (ที่มือหรือที่แขน) ความว่า ข้อมือจนถึงปลายเล็บ พึงทราบว่าเป็น หตฺถ (หัตถ์, ศอกเล็ก) สถานที่เหลือพร้อมทั้งปลายแขน ชื่อว่า พาหา (แขน) แต่ในที่บางแห่งสถานที่ตั้งแต่ข้อศอกจนถึงปลายเล็บได้ชื่อว่า หตฺถ (ศอก)

สรุปความว่า คำว่า หตฺถ แปลว่า ศอก หมายถึงสถานที่ตั้งแต่ข้อศอกถึงปลายเล็บ ในที่บางแห่งแปลว่า หัตถ์ (ศอกเล็ก) หมายถึงสถานที่ตั้งแต่ข้อมือถึงปลายเล็บ ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาข้างต้น ในคัมภีร์วชิรโชติกาฏีกาได้ประพันธ์คาถาว่า

มณิพนฺธโต จ ยาวคฺ-
คนขา หตฺถนามโก

เตน ทฺวิคุณฏฺฐหตฺโถ
พุทฺธกาโยติ โน มติ. (วชิร.ฏี. หน้า ๖๕)
สถานที่ตั้งแต่ข้อมือจนถึงปลายเล็บ ชื่อว่า หัตถ์ (มือ,ศอกเล็ก) เรามีความเห็นว่า สรีระของพระพุทธเจ้าสูง ๑๖ หัตถ์ด้วยหัตถ์นั้น.

ตามความเห็นนี้ มาตราวัดส่วนสูงของพระพุทธเจ้าตามมัชฌิมบุรุษและปกติบุรุษมีขนาดเท่ากัน คือ

๑ ศอกเล็ก = ๘ นิ้วของมัชฌิมบุรุษ และ ๖ นิ้วของปกติบุรุษ พระพุทธเจ้าสูง ๑๒ ศอกของมัชฌิมบุรุษ และ ๑๖ ศอกเล็กของปกติบุรุษ โดยนับตามคืบและศอกพระสุคตดังต่อไปนี้

๑ คืบพระสุคต = ๓ คืบเล็กของมัชฌิมบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๔ นิ้ว) และ ๔ คืบเล็กของปกติบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๓ นิ้ว) = ๑๒ นิ้ว

๑ ศอกพระสุคต = ๓ ศอกเล็กของมัชฌิมบุรุษ, ๖ คืบเล็กของมัชฌิมบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๔ นิ้ว) และ ๔ ศอกเล็กของปกติบุรุษ, ๘ คืบเล็กของปกติบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๓ นิ้ว) = ๒๔ นิ้ว

๔ ศอกพระสุคต = ๑๒ ศอกเล็ก, ๒๔ คืบเล็กของมัชฌิมบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๔ นิ้ว) และ ๑๖ ศอกเล็ก, ๓๒ คืบเล็กของปกติบุรุษ (๑ คืบเล็กมี ๓ นิ้ว)= ๙๖ นิ้ว = ๘ ฟุต = ๒๔๐ ซม.

อุทาหรณ์ที่ **หตฺถ** ศัพท์ใช้ในความหมายว่า หัตถ์ (ศอกเล็ก) พบในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า

ยถา มหาราช รญฺโญ จกฺกวตฺติสฺส มณิรตนํ สุภํ ชาติมนฺตํ อฏฺจสํ สุปริกมฺมกตํ จตุหตฺถายามํ สกฏนาภิปริณาหํ น สกฺกา เกนจิ ปิโลติกาย เวเจตฺวา เปฬาย ปกฺขิปิตฺวา สตฺถกนิสานปริโภเคน ปริภุญฺชิตุํ, เอวเมว โข มหาราช โลเก จกฺกวตฺติรญฺโญ มณิรตนปฺปฏิภาคสฺส เวสฺสนฺตรสฺส ทารกา น สกฺกา เกนจิ ทาสโภเคน ภุญฺชิตุํ. (มิลินฺท. ๒๙๓)

อุปมาว่า แก้วมณีแท้ของพระเจ้าจักรพรรดิอันสวยงาม ๘ เหลี่ยม เจียรนัยไว้ดี ยาว ๔ หัตถ์ (ศอกเล็ก) ชักวงรอบได้เท่ากับดุมเกวียน ใครๆ ไม่อาจใช้ผ้าบางผืนห่อเก็บไว้ในหีบเพื่อใช้เป็นหินลับมีดได้ ฉันใด

ขอถวายพระพร พระโอรสธิดาของพระเจ้าเวสสันดรผู้เหมือนกับแก้วมณีของพระเจ้าจักรพรรดิ ใครๆ ก็ไม่อาจที่จะใช้เป็นทาสได้ ฉันนั้น.

ตามที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า **หตฺถ** ศัพท์ในคำว่า จตุหตฺถายามํ สกฏนาภิปริณาหํ (ยาว ๔ หัตถ์ ชักวงรอบได้เท่ากับดุมเกวียน) ไม่ควรแปลว่า “ศอก” เพราะแก้วมณีที่มีส่วนกลมเท่ากับดุมเกวียนไม่ควรยาวถึง ๔ ศอก ดังนั้น คัมภีร์วชิรโชติกาฏีกา (หน้า ๖๗) และกุฏิการวินิจฉัย (หน้า ๑๑๕) จึงกล่าวว่า ๑ หัตถ์มี ๘ นิ้วของมัชฌิมบุรุษ และ ๖ นิ้วของปกติบุรุษ แก้วมณีดังกล่าวยาว ๔ หัตถ์ คือ ยาว ๓๒ นิ้วของมัชฌิมบุรุษ และยาว ๒๔ นิ้วของปกติบุรุษ

สรุปความว่า ตามข้อความในคัมภีร์ฎีกาของทีฆนิกายข้างต้น พระพุทธเจ้าสูง ๔ ศอกพระสุคต นับตามศอกของมัชฌิมบุรุษได้ ๑๒ ศอก และนับตามศอกของปกติบุรุษได้ ๑๖ ศอก แต่ถ้านับศอกปกติ พระพุทธเจ้าก็จะสูง ๖ เมตรของมัชฌิมบุรุษ และ ๘ เมตรของปกติบุรุษ ดังนั้น คัมภีร์วชิรโชติกาฎีกาและกุฏิการวินิจฉัยจึงถือว่า **หตฺถ** ศัพท์แสดงความหมายว่า "ศอกเล็ก" และคำนวณขนาดส่วนสูงของพระพุทธเจ้าว่าเป็น ๒๔๐ ซม. จัดว่าเป็นส่วนสูงอย่างมากสำหรับคนในยุคปัจจุบัน แต่อาจไม่สูงมากนักสำหรับคนเมื่อสองพันห้าร้อยปีก่อน *ขอฝากให้ผู้รู้สืบค้นหาความถูกต้องในเรื่องนี้ต่อไป*

ข้อสังเกต:-ถ้อยคำที่พบในพระไตรปิฎกและอรรถกถาที่กล่าวว่าพระสุคตสูง ๑๘ ศอก ไม่ควรเป็นศอกของปกติบุรุษในปัจจุบัน เพราะถ้านับตามมาตราวัดในปัจจุบัน ขนาด ๑๘ ศอกเป็นขนาด ๙ เมตร แต่พระพุทธเจ้าจะสูงขนาดนั้นไม่ได้ เพราะพระพุทธเจ้าสูงกว่าคนทั่วไปเพียงเล็กน้อย ดังหลักฐานในคัมภีร์ทางศาสนาว่า

๑. พระพุทธเจ้าสูงกว่าท่านพระนันทะ เพียง ๔ นิ้ว. (ดู วิ.มหา. ๒/๕๔๗/๓๖๓)

๒. พระพุทธเจ้าทรงแลกผ้าสังฆาฏิกับท่านพระมหากัสสปะ จึงไม่ควรมีส่วนสูงมากเกิน ไปกว่าคนปกติ (ดู สำ.นิ. ๑๖/๒๑๑/๑๕๔)

๓. เครื่องประดับของนางมัลลิกาภรรยาของพันธุลเสนาบดี สามารถสวมเข้าไปในสรีระของพระพุทธเจ้าที่ปรินิพพานแล้วได้ (ดู ที.มหา.อ. ๒/๓๐๕)]

อฏฺฐารสหตฺถุพฺเพธ (ติ)

[อฏฺฐารสหตฺถ + อุพฺเพธ]

สูง ๑๘ ศอก.

โพธิสตฺตานำ อธิปฺปาโย นาม สมิชฺฌติ ตสฺมา อุมงฺเค มูลานิ วา ขาณุกานิ วา มรุมฺพานิ วา ปาสาณานิ วา สพฺเพปิ ภูมิยำ ปวิสึสุ...มหา-อุมงฺคสฺส ปวิสนทฺวารำ นครเ อโหสิ **อฏฺฐารส-หตฺถุพฺเพเธน** ยนฺตยุตฺตทฺวาเรน สมนฺนาคตำ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๗๙)

ธรรมดาว่า ความประสงค์ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมสำเร็จ เพราะเหตุนั้น รากไม้ ตอไม้ ก้อนหิน ศิลา กรวดทั้งปวงในอุโมงค์ย่อมจมหายไป ในพื้นดิน...ประตูทางเข้ามหาอุโมงค์มีทางในเมือง ประกอบด้วยประตูคู่มียนต์ **สูง ๑๘ ศอก**.

อฏฺฐารสหิรญฺญโกฏิ (ถี)

[อฏฺฐารส + หิรญฺญ + โกฏิ]

เงิน ๑๘ โกฏิ.

อฏฺฐารสหิรญฺญโกฏิสนฺถาร (ปุ)

[อฏฺฐารส + หิรญฺญ + โกฏิ + สนฺถาร]

ปูด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ.

โส หิ อนาถปิณฺฑิเกน คหปตินา เชตสฺส ราชกุมารสฺส หตฺถโต **อฏฺฐารสหิรญฺญโกฏิสนฺถาเรน** กิณิตฺวา อฏฺฐารสหิรญฺญโกฏีหิ เสนาสนํ การาเปตฺวา อฏฺฐารสหิรญฺญโกฏีหิ วิหารมหํ นิฏฺฐาเปตฺวา เอวํ จตุปญฺญาสาย หิรญฺญโกฏิปริจฺจาเคน พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส นิยฺยาติโต ตสฺมา “อนาถปิณฺฑิกสฺส อารามิติ วุจฺจติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๙๕)

แท้จริง อารามนั้นอันคหบดีชื่ออนาถบิณฑิกะได้ซื้อจากพระหัตถ์ของพระราชกุมารทรงพระนามว่าเชตด้วย**การปูด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ** (ใช้เงิน ๑๘ โกฏิปู) แล้วสั่งให้สร้างเสนาสนะด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ แล้วฉลองพระวิหารด้วยเงิน ๑๘ โกฏิ มอบถวายแด่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขด้วยการบริจาคเงิน ๕๔ โกฏิ ดังพรรณนามาฉะนี้ เพราะเหตุนั้น ชาวโลกจึงเรียกอารามนั้นว่า “อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี”.

อฏฺฐารสาธิก (ติ)

[อฏฺฐารส + อธิก]

อันยิ่งด้วย ๑๘. เกินไป ๑๘,เพิ่ม - บวก ๑๘.

อิโต กิร **อฏฺฐารสาธิกสฺส** กปฺปสตสฺส มตฺถเก อตฺถทสฺสี นาม สมฺพุทฺโธ โลเก อุปฺปชฺชิตฺวา สเทวกํ โลกํ สสารมโหฆโต ตาเรนฺโต เอกทิวสํ มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ คงฺคาตีรํ อุปคจฺฉิ. (เถร.อฏ.๑/๕๕)

ได้ยินว่า นับถอยหลังจากนี้ไป **๑๑๘ กัป** พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าอัตถทัสสี เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ยังหมู่สัตว์พร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามโอฆะใหญ่คือสงสาร วันหนึ่ง เสด็จไปถึงฝั่งแม่น้ำคงคาพร้อมด้วยภิกษุ สงฆ์.

อฏฺฐาสีติ (ถี)

[อฏฺฐ + อสีติ]

๘๘, ๘๘ ประการ, ๘๘ อย่าง เป็นต้น.

โส **อฏฺฐาสีติ** หตฺถานิ (รตนานิ)
อจฺจุคฺคโต มหามุนิ
โสภเต อุพฺพราชาว สูริโย
มชฺฌนฺหิเก ยถา. (พุทฺธวํ. ๓๔๓,๓๔๗)

พระพุทธเจ้าพระนามว่าโกณฑัญญะนั้นทรงมีพระวรกายสูง **๘๘** ศอก ทรงงดงามดังดวงจันทร์ในวันเพ็ญ และดังดวงอาทิตย์ในเวลาเที่ยงวัน.

ดู พุทฺธวํ. ๓๒๖

อฏฺฐาสีติสต (น)

[อฏฺฐาสีติ + สต]

๑๘๘, ๑๘๘ สิกขาบท เป็นต้น.

วตฺถุ ชานิตพฺพนฺติ อฏฺฐปาราชิกานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, เตวีสสงฺฆาทิเสสานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, เทฺวอนิยตานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, เทฺวจตฺตาฬีสนิสฺสคฺคิยานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, **อฏฺฐาสีติสต**ปาจิตฺติยานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, ทฺวาทสปาฏิเทสนียานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, ทุกฺกฏานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ, ทุพฺภาสิตานํ วตฺถุ ชานิตพฺพํ.

(วิ.๕/๒๙๐, ๓๗๒)

สองบทว่า **วตฺถุ ชานิตพฺพํ** (พึงรู้วัตถุ) คือ พึงรู้วัตถุแห่งปาราชิก ๘ สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งสังฆาทิเสส ๒๓ สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งอนิยต ๒ สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งนิสสัคคีย์ ๔๒ สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งปาจิตตีย์ **๑๘๘** สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งปาฏิเทสนียะ ๑๒ สิกขาบท, พึงรู้วัตถุแห่งทุกกฏ พึงรู้วัตถุแห่งทุพภาสิต.

อฏฺฐาห (น)

[อฏฺฐ + อห] ๘ วัน.

อถ โข โส วาเสฏฺฐ สตฺโต ตสฺส สตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชมาโน สาลึ อาหาสิ สกิเทว **อฏฺฐาหาย** 'เอวํ กิร โภ สาธูติ.

(ที. ๓/๗๕)

วาเสฏฐะ ครั้งนั้นแล สัตว์นั้นจึงถือแบบอย่างสัตว์คนที่ ๓ นำข้าวสาลีมาครั้งเดียว เพื่อประโยชน์ **๘ วัน** (พอเพื่อเป็นอาหารถึง ๘ วัน) ด้วยกล่าวว่า 'เออ อย่างนี้ก็ดีเหมือนกันนะท่าน'.

อฏฺฐาหปฏิจฺจฉนฺน (ติ)

[อฏฺฐาห + ปฏิจฺฉนฺน] ปิดไว้ ๘ วัน.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปนฺโน โหติ เอกา อาปตฺติ เอกาหปฺปฏิจฺฉนฺนา...เอกา อาปตฺติ **อฏฺฐาหปฺปฏิจฺฉนฺนา**, เอกา อาปตฺติ นวาหปฺปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ ทสาหปฺปฏิจฺฉนฺนา. (วิ. ๔/๑๓๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายตัว คือ อาบัติ ๑ ตัวปิดไว้ ๑ วัน...อาบัติ ๑ ตัวปิดไว้ **๘ วัน**, อาบัติ ๑ ตัวปิดไว้ ๙ วัน, อาบัติ ๑ ตัวปิดไว้ ๑๐ วัน.

ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อฏฺฐาหุปฺปนฺน (ติ)

[อฏฺฐาห + อุปฺปนฺน] เกิดขึ้นแล้ว ๘ วัน.

ตโต เจ อุตฺตรึ นิกฺขิเปยฺย สติยาปิ ปจฺจาสายาติ ตทหุปฺปนฺเน มูลจีวเร ปจฺจาสาจีวรํ อุปฺปชฺชติ, ทสาหา กาเรตพฺพํ. ทฺวีหุปฺปนฺเน มูลจีวเร... อฏฺฐาหุปฺปนฺเน มูลจีวเร นวาหุปฺปนฺเน มูลจีวเร... ทสาหุปฺปนฺเน มูลจีวเร ปจฺจาสาจีวรํ อุปฺปชฺชติ, ทสาหา กาเรตพฺพํ.

(วิ. ๑/๓๐๕)

ปาฐะว่า ตโต...ปจฺจาสาย (ถ้าเก็บเกินกำหนดนั้น แม้มีความหวังว่าจะได้ผ้ามาเพิ่ม) อธิบายว่า จีวรที่หวังเกิดขึ้นในวันที่จีวรผืนเดิม เกิดขึ้นแล้ว พึงทำให้เสร็จใน ๑๐ วัน... ในเมื่อจีวรผืนเดิมเกิดขึ้นแล้ว ๒ วัน... ในเมื่อจีวรผืนเดิม**เกิดขึ้นแล้ว ๘ วัน**...ในเมื่อจีวรผืนเดิมเกิดขึ้นแล้ว ๙ วัน... จีวรที่หวังเกิดขึ้นในเมื่อจีวรผืนเดิมเกิดขึ้นแล้ว ๑๐ วัน พึงทำให้เสร็จใน ๑๐ วัน.

อฏฺฐิ (น)

[อส (เขปเน) + ติ. อทฺธานํ อสติ เขเปตีติ อฏฺฐิ. แปลง สฺตฺ เป็น ฏฺฐ. อสุ (เขปเน) + อิ = อสติ เขเปตีติ อฏฺฐิ. แปลง ส เป็น ฏฺฐ. (ธาน.

ฏี. ๒๗๘) (หรือ แปลง สฺ เป็น จ ซ้อน ฏ) (สํ. อสฺถิ) ใน มหานิ.อฏ.๑๗๐ ว่า อฏฺจิ เป็นศัพท์อิตถีลิงค์]

(๑) กระดูก.

อิธ ภนฺเต เอกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา ฯเปฯ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺตํ ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ นฺหารู **อฏฺจิ** อฏฺจิมิญฺชํ...สิงฺฆานิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ.

(ที. ๒/๒๓๓)

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้...ย่อมพิจารณากายนี้ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมามีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่าในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น **กระดูก** เยื่อใน กระดูก...น้ำมูก ไขข้อ มูตร.

(ดูข้อควรจำเกี่ยวกับกระดูกภายในอาการ ๓๒ ใน อภิ.อฏ.๒/๔๕-๖ ๒๒๖-๗, วิสุทฺธิ.๑/๒๔๕-๗, ๓๕๐-๑ ขุทฺทก.อฏ. ๓๗-๔๐)

ดู ที.๓/๘๖,ม.๑/๗๒,๒๔๒,ม.๒/๘๔, ๑๘๓,ม.๓/๑๓๒,สํ.๒/๓๒๙,สํ.๓/๒๔๓,อ.๒/๒๘๕,ขุทฺทก.๒,อภิ.วิ.๘๔,๒๐๐,มิลินฺท.๒๕,วิสุทฺธิ.๑/๒๓๒,อภิ.อฏ.๒/๒๒๖,วิสุทฺธิ.๑/๒๔๕-๖,วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๓๐๖,ม.๒/๑๔๖,สํ.๑/๒๖๖-๗

(๒) เมล็ด, เมล็ดในผลไม้.

ราชา “กิสฺส ผลํ นาเมตนฺติ วนจรเก ปุจฺฉิตฺวา “อมฺพผลนฺติ สุตฺวา ปริภุญฺชิตฺวา ตสฺส **อฏฺจึ** อตฺตโน อุยฺยาเน โรปาเปตฺวา ขีโรทเกน สิญฺจาเปสิ. (ชา.อฏ.๒/๙๕)

พระเจ้าธทิวาหนะตรัสถามพวกพรานป่าว่านี้ชื่อว่าผลอะไร ทรงสดับว่าผลมะม่วง ให้เพาะ**เมล็ด**ไว้ในอุทยานของพระองค์ ให้รดน้ำด้วยน้ำเจือน้ำนมสด.

ดู มิลินฺท. ๘๒, ชา.อฏ.๒/๙๕

อฏฺจิอาทิสญฺญิต (ติ)

[อฏฺจิ + อาทิ + สญฺญิต]

ที่หมายรู้กันว่ากระดูกเป็นต้น, ที่สำคัญว่าเป็นกระดูกเป็นต้น.

[ฉนฺนา เม กุฏิกา สุขา นิวาตา
วสฺส เทว ยถาสุขํ
จิตฺตํ เม สุสมาหิตํ วิมุตฺตํ
อาตาปี วิหรามิ วสฺส เทว. (วิมาน. ๑)

ฝนเอ๋ย กุฏีของเราสบาย มุงบังมิดชิดดี จงตกตามสบายเถิด จิตเราหลุดพ้น ตั้งมั่นดีแล้ว เราปรารภความเพียรอยู่ จงตกลงมาเถิดฝน]

กุฏิกาติ อตฺตภาโว...“วิวฏา กุฏิ นิพฺพุโต คินีติอาทีสุ กุฏีติ อาคโต. ตสฺมา อิธาปิ โส “กุฏิกาติ วุตฺโต. อตฺตภาโว หิ กฏฺฐาทีนิ ปฏิจฺจ ลพฺภมานา เคหนามิกา กุฏิกา วิย **อฏฺจิอาทิสญฺญิเต** ปถวีธาตุอาทิเก ผสฺสาทิเก จ ปฏิจฺจ ลพฺภมาโน “กุฏิกาติ วุตฺโต จิตฺตมกฺกฏสฺส นิวาสภาวโต จ. ยถาห

อฏฺจิกงฺกลกุฏิเวสา
มกฺกฏาวสโถ อิติ
มกฺกโฏ ปญฺจทฺวารายกุฏิกาย ปสกฺกิย

ทฺวาเรนานุปริยาติ

ฆฏฺฏยนฺโต ปุนปฺปุนนฺติ จ. (เถร.อฏ. ๑/๓๒)

บทว่า **กุฏิกา** ได้แก่ อัตภาพ. (ก็อัตภาพนั่นมาแล้วโดยความหมายว่า) กุฏี ดังในข้อความมีอาทิว่า กุฏีคืออัตภาพมีหลังคาอันเปิดแล้ว ไฟดับสนิทแล้ว. เพราะฉะนั้น แม้ในคาถานี้ ท่านจึงเรียกอัตภาพนั้นว่า กุฏิกา (กระท่อม). อธิบายว่า อัตภาพ จะมีได้ เพราะอาศัยปฐวีธาตุเป็นต้น และผัสสะเป็นต้น**ที่หมายรู้กันว่า[ได้แก่]กระดูกเป็นต้น** เหมือนกระท่อมที่ได้นามว่าเรือน จะมีได้ เพราะอาศัยทัพสัมภาระมีไม้เป็นต้น ท่านจึงเรียกว่า กุฏิกา (กระท่อม) เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของลิงคือจิต.และสมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า

กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูกนี้เป็นที่อยู่อาศัยของลิงคือจิต เพราะเหตุนั้น ลิงคือจิต จึงกระเสือกกระสนจะออกจากกระท่อมที่มีประตู ๕ พยายามวิ่งวนไปมาทางประตู บ่อยๆ.

อฏฺฐิอารมฺมณ (ติ)

[อฏฺฐ + อารมฺมณ]

อันมีกระดูกเป็นอารมณ์.

อฏฺฐึ ปจฺจเวกฺขตีติ อฏฺฐิ อฏฺฐีติ ปจฺจเวกฺขติ. อฏฺฐิ อฏฺฐีติ ปจฺจเวกฺขิตฺวา อุปฺปาทิตา **อฏฺฐิอารมฺมณา** ทิพฺพจกฺขุปาทกชฺฌานสมาปตฺติ ทุติยา ทสฺสนสมาปตฺติ นาม. สเจ ปน ตำ ฌานำ ปาทกำ กตฺวา สกทาคามิมคฺคำ นิพฺพตฺเตติ. อยำ นิปฺปริยาเยน ทุติยา ทสฺสนสมาปตฺติ.

(ที.อฏ. ๓/๗๑)

สองบทว่า **อฏฺฐึ ปจฺจเวกฺขติ** (ย่อมพิจารณากระดูก) ได้แก่ ย่อมพิจารณาว่า กระดูก กระดูก ดังนี้. ฌานสมาบัติอันเป็นบาทแห่งทิพพจักขุที่**มีกระดูกเป็นอารมณ์** อันพระโยคาวจรพิจารณาแล้วว่า กระดูก กระดูก ดังนี้ ให้เกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า ทุติยทัสสนสมาปัตติ. ก็ถ้าพระโยคาวจร ทำฌานนั้นให้เป็นบาทแล้วย่อมยังสกทาคามิมรรคให้บังเกิดขึ้น. ข้อนี้จัดเป็นทุติยทัสสนสมาบัติโดยตรงทีเดียว.

[คำว่า ทุติยทัสสนสมาปัตติ (ทัสสนสมาบัติประการที่ ๒) ได้แก่ สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส ความเพียรที่ตั้งมั่น ความหมั่นประกอบความไม่ประมาท และอาศัยการใช้ความคิดอย่างถูกวิธีแล้ว บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ย่อมพิจารณากายนี้ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า “ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก... น้ำมูก ไขข้อ มูตร” และก้าวข้ามผิวหนัง เนื้อและเลือดของบุรุษไป พิจารณากระดูก]

อฏฺฐิก (น)

[อฏฺฐิ + ก, (๑) (๒) (๓) ก ปัจจัยไม่มีความหมาย (สกัตถะ), อีกนัยหนึ่งมีอรรถว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) (๔) มีอรรถว่า อสฺสตฺถิ

ก ปัจจัยมีอรรถ ๖ อย่าง คือ ปฏิภาคะ (คล้ายคลึง), อนุกมฺป (น่าเอ็นดู), สญฺญา (ชื่อ) กุจฺฉิต

(น่ารังเกียจ), หีฬน (ดูหมิ่น) ขุทฺทก (เล็กน้อย) และ สกตฺถ (สกัตถ์)]

(๑) กระดูก, ก้าง.

น ภิกฺขเว จลกานิ วา **อฏฺจิกานิ** วา อุจฺฉิฏฺโฐทกํ วา ปตฺเตน นีหริตพฺพํ, โย นีหเรยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว ปฏิคฺคหนฺติ. (วิ. ๔/๒๕๑)

[ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายใช้บาตรรองรับเศษอาหารบ้าง ก้างบ้าง น้ำบ้วนปากบ้าง. คนทั้งหลายตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า "พวกพระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้ฉันในภาชนะที่ตัวเองใช้เป็นกระโถน" ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า]

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้บาตรรองรับเศษอาหาร **ก้าง** (กระดูกปลา) หรือน้ำบ้วนปากรูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใช้กระโถน".

อฏฺจิกานีติ มจฺฉมํสอฏฺจิกานิ. (วิ.อฏ. ๔/๔๘)

บทว่า **อฏฺจิกานิ** (ก้าง) ได้แก่ กระดูกปลาและเนื้อ.

ดู วิสุทฺธิ.๑/๒๕๖, อภิ.อฏ.๒/๒๓๖, ขุทฺทก.อฏ. ๕๔, มิลินฺท.๖๙

(๒) กองกระดูก, กองกระดูกอันน่าเกลียด, ร่างกระดูก, ซากกระดูก.

อญฺญตโร ภิกฺขุ อญฺญตริสฺสา อิตฺถิยา ปฏิพทฺธจิตฺโต โหติ. สา กาลกตา สุสาเน ฉฑฺฑิตา. **อฏฺจิกานิ** วิปฺปกิณฺณานิ โหนฺติ. อถ โข โส ภิกฺขุ สีวถิกํ คนฺตฺวา **อฏฺจิกานิ** สงฺกฑฺฒิตฺวา นิมิตฺเต องฺคชาตํ ปฏิปาเทสิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ "อนาปตฺติ ภิกฺขุ ปาราชิกสฺส อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (วิ. ๑/๔๖)

[ก็โดยสมัยนั้นแล] ภิกษุรูปหนึ่งหลงรักสตรีคนหนึ่ง. ต่อมานางเสียชีวิต ถูกนำไปทิ้งไว้ในป่าช้า. **กองกระดูก**กระจัดกระจาย. วันหนึ่ง ภิกษุรูปนั้นไปป่าช้า เก็บ**ซากกระดูก**รวมเป็นร่าง จรดองคชาตลงที่เครื่องหมายเพศ. เธอเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทไว้แล้ว เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุ เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก แต่ต้องอาบัติทุกกฏ"

อฏฺจิเยว **อฏฺจิกํ** ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อฏฺจีติ **อฏฺจิกํ**. อฏฺจิสงฺขลิกายปิ เอกฏฺจิกสฺสปิ เอตํ อธิวจนํ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๔๓)

กองกระดูกนั่นแหละ ชื่อว่า **อัฏฐิกะ**, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัฏฐิกะ** เพราะอรรถว่ากองกระดูกอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกูล. คำว่า อัฏฐิกะ นี้เป็น ชื่อของซากศพที่มีโครงกระดูก (ร่างกระดูก) บ้าง มีกระดูกเพียงท่อนหนึ่งบ้าง.

ดู ที.๒/๒๓๕, ม.๑/๗๔, ม.๓/๑๓๔, อ.๒/๒๘๕, ปฏิสํ.อฏ.๑/๒๑๙,วิสุทฺธิ.๑/๑๗๔,อ.ฏี.๑/๒๗๒, วิ.๑/๔๖,ที.๒/๒๓๕,ม.๑/๗๔,ม.๓/๑๓๔

(๓) อัฏฐิกอสุภะ, [อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต]ที่ได้ด้วยการบริกรรมอัฏฐิกะ (กระ

ดูก) เป็นอารมณ์, อัฏฐิกฌาน[ฌานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์].

อฏฺจิกำ “เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรำ สิวถิกาย ฉฑฺฑิตำ อฏฺจิสงฺขลิกำ สมำสโลหิตำ นหารุสมฺพนฺธนฺติอาทินา นเยน นานปฺปการโต วุตฺตำ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๖)

อัฏฐิกอสุภะ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยประการต่าง ๆ โดยนัยมีอาทิว่า ภิกษุนั้นพึงเห็นร่างที่เขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นร่างกระดูกยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นยึดอยู่.

อฏฺจิกนฺติ อฏฺจิอสุภำ. (วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๒๑๓)
บทว่า **อฏฺจิกำ** (อัฏฐิกอสุภะ) หมายถึง อสุภะที่เป็นกระดูก (อัฏฐิกอสุภกรรมฐาน).

อิมานิ จ ปน อุทฺธุมาตกาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตานมฺปิ นิมิตฺเตสุ ปฏิลทฺธชฺฌานานมฺปิ เอตานเว นามานิ. (อภิ.อฏ.๑/๒๔๓)
อนึ่ง ชื่อเหล่านั้นเป็นชื่อเรียกของ[ปฏิภาค]นิมิตที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยซากศพขึ้นพอง เป็นต้นเหล่านี้บ้าง หรือเป็นชื่อเรียกของฌานที่บรรลุใน[ปฏิภาค]นิมิตบ้าง

(๔) (ติ) อันมีเมล็ด, เมล็ดผลไม้.

ดู โจจปาน (วิ.อฏ.๓/๓๘๓ มหานิ.อฏ.๓๔๙)

อฏฺจิกอสุภ (น)

[อฏฺจิก + อสุภ]
อสุภกรรมฐานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์, อารมณ์อันไม่งามมีกองกระดูกอันน่ารังเกียจ (กุจฉิตะ), อัฏฐิกอสุภกรรมฐาน.

ดู อรรถแห่ง อฏฺจิก (๓)

อฏฺจิกกทลี (ถี)

[อฏฺจิก + กทลี] กล้วยมีเมล็ด, กล้วยป่า.
โมจาติ (โจจาติ?) **อฏฺจิกกทลิโย**.

(ชา.อฏ. ๕/๔๓๓)

บทว่า **โมจา** แปลว่า กล้วยมีเมล็ด.
ดู วิ.อฏ.๓/๓๘๓, มหานิ.อฏ. ๓๔๙

อฏฺจิกกมฺมฏฺฐาน (น)

[อฏฺจิก + กมฺมฏฺฐาน]
กรรมฐานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์, อสุภกรรมฐานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์, อารมณ์อันไม่งามมีกองกระดูกอันน่ารังเกียจ (กุจฉิตะ), อัฏฐิกอสุภกรรมฐาน.
ดู อฏฺจิสงฺฆาตภาว

อฏฺจิกงฺกล (ปุ/น)

[อฏฺจิ + กงฺกล. ในสันสกฤต เป็น กงฺกาล ใน ม.ฏี.๓/๒๔ เป็น กงฺกาล เช่นกัน]

(๑) กระดูกไม่มีเนื้อ, โครงกระดูก, (คือกระดูกหน้าอก, กระดูกหลัง และกระดูกศีรษะ)

เสยฺยถาปิ คหปติ กุกฺกุโร ชิฆจฺฉาทุพฺพลฺยปเรโต โคฆาตกสูนำ ปจฺจุปฏฺฐิโต อสฺส, ตเมนำ ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา **อฏฺจิกงฺกลำ** สุนิกนฺตำ นิกนฺตำ นิมฺมำสำ โลหิตมกฺขิตำ อุปจฺฉเกยฺย, ตำ กึ มญฺญสิ คหปติ? อปิ นุ

โข โส กุกฺกุโร อมุ่ **อฏฺฐิกงฺกลํ**...ชิฆจฺฉาทุพฺพลฺยํ ปฏิวิเนยฺยาติ. โน เหตํ ภนฺเต. ตํ กิสฺส เหตุ? อหุ่ หิ ภนฺเต **อฏฺฐิกงฺกลํ**..., ยาวเทว ปน โส กุกฺกุโร กิลมถสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺสาติ. (ม. ๒/๒๗)

ดูก่อนคหบดี เปรียบเหมือนสุนัขที่กำลังหิวโซยืนอยู่ใกล้เขียงของคนฆ่าโค, คนฆ่าโคหรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ โยน**โครงกระดูก**ที่เชือดชำแหละเนื้อออกหมดแล้ว แต่มีเลือดติดอยู่บ้างไปให้มัน ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร สุนัขตัวนั้นเมื่อแทะ**โครงกระดูก**...จะบรรเทาความหิวได้บ้างไหม" "ไม่ได้ พระพุทธเจ้าข้า" "ข้อนั้นเพราะเหตุไร" "เพราะ**โครงกระดูก**...แม้จะมีเลือดติดอยู่บ้าง สุนัขนั้นก็จะพึงมีความเหน็ดเหนื่อยและความหิวมากขึ้นอีก พระพุทธเจ้าข้า"[คหบดี อริยสาวกก็อย่างนั้นเหมือนกัน เห็นประจักษ์ชัดว่า 'พระผู้มีพระภาคตรัสกามทั้งหลายว่ามีอุปมาด้วยโครงกระดูก มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก โทษในกามเหล่านั้นมีอยู่มากยิ่ง]

อฏฺฐิกงฺกลนฺติ อุรฏฺฐึ วา ปิฏฺฐิกณฺฏกํ วา สีสฏฺฐึ วา. ตญฺหิ นิมฺมสตฺตา กงฺกลนฺติ วุจฺจติ.

(ม.อฏ. ๓/๓๐)

บทว่า **อฏฺฐิกงฺกลํ** (โครงกระดูก) ได้แก่ กระดูกอก กระดูกหลัง หรือกระดูกศีรษะ. แท้จริงโครงกระดูกนั้น ท่านเรียกว่า "โครง" เพราะไม่มีเนื้อ.

(๒) กองกระดูก.

เอกปุคฺคลสฺส ภิกฺขเว กปฺป สนฺธาวโต สํสรโต สิยา เอวํ มหา **อฏฺฐิกงฺกโล** อฏฺฐิปุญฺโช อฏฺฐิราสิ ยถายํ เวปุลฺโล ปพฺพโต, สเจ สหารโก อสฺส, สมฺภตญฺจ น วินสฺเสยฺยาติ.

(สํ. ๑/๓๙๒, อิติวุต. ๒๐๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลคนหนึ่ง พึงแล่นไปท่องเที่ยวไปตลอดกัป **กองกระดูก** ร่างกระดูก ซากกระดูก ถ้ามีคนรวบรวมเก็บไว้ และไม่สูญหายไป ก็จะเป็นกองกระดูกใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละนี้แน่นอน.

อฏฺฐิกงฺกโลติอาทีนิ ตีณิปิ ราสิเววจนาเนว.

(สํ.อฏ. ๒/๑๔๗)

คำแม้ทั้ง ๓ มี **อฏฺฐิกงฺกโล** เป็นต้น เป็นไปคำไวพจน์ของกอง[กระดูก]นั่นเทียว.

อฏฺฐิกงฺกโลติ อฏฺฐิภาโค อฏฺฐิขโลติปิ ปรนฺติ อฏฺฐิสญฺจโยติ อตฺโถ. (อิติวุต.อฏ. ๘๐)

บทว่า **อฏฺฐิกงฺกโล** ได้แก่ ส่วนของกระดูก. บางอาจารย์กล่าวว่า อฏฺฐิขโล บ้าง ความว่าการสะสมกระดูก[=กองกระดูก]

อฏฺฐิกงฺกลกุฏิ (ถี)

[อฏฺฐิกงฺกล + กุฏิ]

กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูก.

วิวฏา กุฏิ นิพฺพุโต คินีติอาทีสุ กุฏีติ อาคโต. ตสฺมา อิธาปิ โส "กุฏิกาติ วุตฺโต. อตฺตภาโว หิ กฏฺฐาทีนิ ปฏิจฺจ ลพฺภมานา เคหนามิกา กุฏิกา วิย **อฏฺฐิอาทิสญฺฌิเต** ปถวีธาตุอาทิเก ผสฺสาทิเก จ ปฏิจฺจ ลพฺภมาโน "กุฏิกาติ วุตฺโต จิตฺตมกฺกฏสฺส นิวาสภาวโต จ. ยถาห

อฏฺจิกงฺกลกุฏิเวสา
มกฺกฏาวสโถ อิติ
มกฺกโฏ ปญฺจทฺวาราย
กุฏิกาย ปสกฺกิย
ทฺวาเรนานุปริยาติ
ฆฏฺฏยนฺโต ปุนปฺปุนนฺติ จ. (เถร.อฏ. ๑/๓๒)

(ก็อัตภาพนั่นมาแล้วโดยความหมายว่า) กุฏี ดังในประโยคมีอาทิว่า กุฏีคืออัตภาพมีหลังคาอันเปิดแล้ว ไฟดับสนิทแล้ว…อธิบายว่า อัตภาพจะมีได้ เพราะอาศัยปฐวีธาตุเป็นต้น และผัสสะเป็นต้นที่หมายรู้กันว่า[ได้แก่] กระดูกเป็นต้น เหมือนกระท่อมที่ได้นามว่าเรือนจะมีได้ เพราะอาศัยทัพสัมภาระมีไม้เป็นต้น ท่านจึงเรียกว่า กุฏิกา (กระท่อม) เพราะเป็นที่อยู่อาศัยของลิงคือ จิต.และสมกับที่ท่านกล่าวไว้ว่า

กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูกนี้เป็นที่อยู่อาศัยของลิงคือจิต ฉะนั้น ลิงคือจิตจึงกระเสือกกระสนจะออกจากกระท่อมที่มีประตู ๕ พยายามวิ่งวนไปมาทางประตูบ่อย ๆ.

อฏฺจิกงฺกลกุฏิกา (ถี)

[อฏฺจิกงฺกล + กุฏิกา]

[หญิงผู้เป็นดุจ]กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูก.

อฏฺจิกงฺกลกุฏิเก
มํสนฺหารุปสิพฺพิเต
ธิรตฺถุ ปุเร ทุคฺคนฺเธ
ปรคตฺเต มมายเส. (เถร. ๓๖๒)

(พระเถระหวังจะสอนหญิงแพศยาได้กล่าวว่า)

น่าติ**[หญิงผู้เป็นดุจ]กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูก** ฉาบทาด้วยเนื้อ รึงรัดไปด้วยเส้นเอ็น เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น เธอยังมัวยึดถือเรือนร่างที่สัตว์อื่นหมายปองว่าเป็นของเรา (อีกหรือ).

อฏฺจิกงฺกลกุฏิเกติ อฏฺจิสงฺขลิกามยกุฏิเก. (เถร.อฏ. ๒/๔๘๘)

บทว่า **อฏฺจิกงฺกลกุฏิเก** แปลว่า [หญิงผู้เป็นดุจ] กระท่อมคืออัตตภาพอันเกิดจากกองกระดูก.

อฏฺจิกงฺกลสนฺนิภ (ติ)

[อฏฺจิกงฺกล + สนฺนิภ]

อันเหมือนกองกระดูก, ดังกองกระดูก..

อสิสูนูปมา กามา
กามา สปฺปสิโรปมา
อุกฺโกปมา อนุทหนฺติ.
อฏฺจิกงฺกลสนฺนิภา. (เถรี. ๔๓๒)

(พระสุเมธาเถรีว่า)

กามทั้งหลายเปรียบด้วยดาบและหลาว เปรียบด้วยหัวงูเห่า เปรียบด้วย**กองกระดูก** เปรียบด้วยคบเพลิงตามเผาอยู่.

(สี. อฏฺจิกงฺขลสนฺนิภา)

อฏฺจิกงฺกลูปม (ติ)

[อฏฺจิกงฺกล + อุปมา]

อันมีกองกระดูกเป็นข้อเปรียบเทียบ, เปรียบเหมือนกองกระดูก, อุปมาด้วยกองกระดูก.

อฏฺฐิกงฺกลูปมา กามา วุตฺตา ภควตา พหุทุกฺขา พหุปายาสา, อาทีนโว เอตฺถ ภิยฺโย. (วิ. ๒/๑๗๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า กามทั้งหลาย**เปรียบเหมือนกองกระดูก** มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก ในกามนี้มีโทษอย่างยิ่ง.

ดู วิ.๔/๖๙-๗๐, ม.๑/๑๘๒, ม.๒/๒๗

อฏฺจิกจฺฉก (ปุ)

[อฏฺจิ + กจฺฉก]

ต้นไม้มีเมล็ดมาก[ต้นมะเดื่อ].

กจฺฉโกติ **อฏฺฐิกจฺฉโก**. (สํ.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า กจฺฉโก ได้แก่ **ต้นไม้มีเมล็ดมาก**.

อฏฺจิกจฺฉโกติ อฏฺจิพหุลกจฺฉโก. (สํ.ฏี. ๒/๔๒๘)

บทว่า **อฏฺจิกจฺฉโก** แปลว่า ต้นไม้มีเมล็ดมาก[ต้นมะเดื่อ]

อฏฺจิกจฺฉป (ปุ)

[อฏฺจิ + กจฺฉป]

เต่ามีกระดองแหลม.

กจฺฉปนฺติ **อฏฺฐิกจฺฉปา**ทิอเนกวิธํ. (มหานิ.อฏ. ๑๘๙)

บทว่า **กจฺฉปี** (เต่า) ได้แก่ เต่ามีหลายสายพันธุ์มี**เต่ามีกระดองแหลม**เป็นต้น.

อฏฺจิกจฺฉปกุล (น)

[อฏฺจิกจฺฉป + กุล]

ตระกูลเต่ามีกระดองแหลม.

มหากุมฺมกุลนฺติ มหนฺตํ **อฏฺฐิกจฺฉปกุลํ**. (สํ.อฏ. ๒/๑๙๐)

บทว่า มหากุมฺมกุลํ (ตระกูลเต่าใหญ่) ได้แก่ **ตระกูลเต่ามีกระดองแหลมใหญ่**.

อฏฺฐิกจฺฉปา วุจฺจนฺติ เยสํ กปาลมตฺถเก ติขิณา อฏฺฐิโกฏิ โหติ เตสํ สมูโห **อฏฺฐิกจฺฉปกุลํ**. (สํ.ฏี. ๒/๑๗๓)

อฏฺฐิกฌาน (น)

[อฏฺฐิก + ฌาน]

ฌานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์, อัฏฐิกฌาน.

โย เอกสฺมึ ปเทเส ลทฺธาย อฏฺจิกสญฺญาย สกลํ อตฺตโน สพฺเพสํ วา อตฺตภาวํ “อฏฺจีตฺเวว ผริตฺวา จิโต. โส ภิกฺขุ ตํ **อฏฺฐิกฌานํ** ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนฺโต นจิเรเนว อนาคามิมคฺเคน กามราคํ สพฺพํ วา กามนฏฺเจน “กาโม” รญฺชนฏฺเจน “ราโคติ จ ลทฺธนามํ ตณฺหํ อคฺคมคฺเคน ปชหิสฺสตีติ. (เถร.อฏ. ๑/๘๘)

ภิกษุใดพิจารณา[แผ่นดินนี้]ด้วยความสำคัญว่ากระดูก อันตนได้แล้วในส่วนหนึ่ง หรือทั้งสิ้นคือทั่วอัตตภาพของตนว่าเป็นกระดูก

ทั้งนั้น. ภิกษุนั้นกระทำ**ฌานมีกองกระดูกเป็นอารมณ์**นั้นให้เป็นบาท พิจารณาอยู่ จักละกามราคะได้ด้วยอนาคามิมรรค โดยกาลไม่นานเลย หรือจักละตัณหา อันได้ชื่อว่ากาม เพราะอรรถว่าใคร่ ได้ชื่อว่า ราคะ เพราะอรรถว่ากำหนัดทั้งหมดได้.

ดู อรรถของ อฏฺจิก (๓)

อฏฺจิกตฺวา (กฺริ/วิ)

[อฏฺจิก (อตฺถ + อิก) + ตฺวา]

อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺจิโก. ตฺถการสฺส ฏฺจการำ กตฺวา. อตฺถยิตพฺโพ อิจฺฉิตพฺโพ วา อฏฺจิโก. อฏฺจิกอิติ นามสทฺทโต ตฺวาปจฺจโย กาตพฺโพ.

(ปาจิตฺ.โย. ๑/๙๖)

ชื่อว่า อัฏฺจิกะ เพราะอรรถว่ามีประโยชน์. แปลง ตฺถ เป็น ฏฺจ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อัฏฺจิกะ เพราะทำให้มีประโยชน์. ลง ตวา ปัจจัยท้ายนามศัพท์ (นามธาตุ) คือ อฏฺจิก.

ทำให้มีประโยชน์แล้ว, มุ่งประโยชน์แล้ว, เข้าใจแล้ว. (ทำตนให้มีความต้องการ - ทำให้เกิดประโยชน์แล้ว)

คาถา อิมา อตฺถวตี สุพฺยญฺชนา
สุภาสิตา อิสินา ปณฺฑิเตน
โย โกจิมา **อฏฺจิกตฺวา** สุเณยฺย
ลเภถ ปุพฺพาปริยำ วิเสสำ.
ลทฺธาน ปุพฺพาปริยำ วิเสสำ
อทสฺสนำ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ. (ชา. ๑/๑๒)

(พระศาสดาตรัสว่า)

คาถาที่ฤาษีผู้เป็นบัณฑิตกล่าวดีแล้วเหล่านี้ มีอรรถและพยัญชนะอันดีงาม ผู้ใดผู้หนึ่งพึงสดับคาถาเหล่านั้น**ทำให้มีประโยชน์แล้ว** พึงได้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย ครั้นได้แล้ว พึงบรรลุสถานที่ที่พญามัจจุราชมองไม่เห็น (นิพพาน).

อฏฺจิกตฺวาติ อตฺตโน อตฺถิกภาวำ กตฺวา อตฺถิโก หุตฺวา สกฺกจฺจำ สุเณยฺย.

(ชา.อฏ. ๕/๑๖๐)

บทว่า **อฏฺจิกตฺวา** (ทำให้มีประโยชน์แล้ว) ได้แก่ พึงฟังโดยความเคารพ คือ เป็นผู้มีความต้องการ

[อฏฺจิกตฺวา มีความหมาย ๓ คือ
[การฟังที่]มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺจิโก, สวนำ (ประโยชน์เกื้อกูล มีอยู่แก่การฟังนั้น เหตุนั้น การฟังนั้นชื่อว่า อัฏฺจิกะ
[ตนที่]มีความต้องการ[ด้วยคาถานั้น] = อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อฏฺจิโก, อตฺตา (ความต้องการมีอยู่แก่ตนนั้น เหตุนั้น ชื่อว่า อัฏฺจิกะ คือ ตน)
[คาถาที่]มีประโยชน์เกื้อกูล = อตฺโถ อสฺสา อตฺถีติ อฏฺจิกา, คาถา (ประโยชน์เกื้อกูล มีอยู่แก่คาถานั้น เหตุนั้น ชื่อว่า อัฏฺจิกะ คือ คาถา)

ปาฐะว่า **อทสฺสนำ มจฺจุราชสฺส คจฺเฉ** (พึงบรรลุสถานที่ที่พญามัจจุราชมองไม่เห็น) เป็นจุดมุ่งหมายในคาถานี้ ความจริงแล้วผู้ที่สามารถบรรลุที่ที่พญามัจจุราชมองไม่เห็น

ก็คือผู้ที่บรรลุอรหัตตมรรคเท่านั้น จึงไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีก แต่อรหัตตมรรคเป็นผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาที่เป็นปฏิปทาเบื้องต้นและอรหัตตมรรคก็จัดเข้าในนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์) ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงวิปัสสนาที่เป็นเหตุเกิดของอรหัตตมรรค จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคืออรหัตตผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือการเจริญวิปัสสนา. ตามนัยเนตติหาระ เรียกว่า เทสนาหาระ]

อฏฺจิกตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อฏฺจิก + ตฺวาน]

ทำความปรารถนาแล้ว, ทำให้มีประโยชน์แล้ว, มุ่งประโยชน์แล้ว, เข้าใจอย่างถ่องแท้แล้ว. (ทำความเป็นผู้มีความต้องการ-ประโยชน์แล้ว, ทำให้เกิดประโยชน์แล้ว) ตั้งใจฟัง

ตทฏฺจิกตฺวาน นิสมฺม ธีโร
ธมฺมานุธมฺมํ ปฏิปชฺชมาโน
วิญฺญู วิภาวี นิปุโณ จ โหติ
โย ตาทิสํ ภชติ อปฺปมตฺโต. (สุตฺตนิ. ๓๒๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุคคลผู้มีปัญญา คบอาจารย์ผู้ไม่ประมาท [ผู้เป็นพหูสูต]เช่นนั้น **กระทำธรรมนั้นให้มีประโยชน์แล้ว** ใคร่ครวญแล้ว ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ย่อมเป็นผู้รู้แจ้ง แสดงธรรมแก่ผู้อื่นและเป็นผู้ละเอียด.

อฏฺจิกปฏิกฺกูล (ติ)

[อฏฺจิก + ปฏิกฺกูล]

[ซากร่างศพ]ปฏิกูลด้วยกองกระดูก.

[ซากร่างศพ]ปฏิกูลด้วยกองกระดูกที่น่าเกลียด.

เตสุ ยตฺถกตฺถจิ เอกาทสวิเธน นิมิตฺตํ อุคฺคเหตฺวา "**อฏฺจิกปฏิกฺกูลํ อฏฺจิกปฏิกฺกูล**นฺติ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๖-๗)

พระโยคาวจร พึงเรียนนิมิตด้วยอาการ ๑๑ อย่างในกองกระดูกทั้งสิ้นและกระดูกชิ้นเดียวเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว พึงประคองนมสิการให้ดำเนินไปว่า อฏฺจิกปฏิกฺกูลํ อฏฺจิกปฏิกฺกูลํ (**[ซากร่างศพ]ปฏิกูลด้วยกองกระดูกที่น่าเกลียด**) ดังนี้เถิด.

อฏฺจิกปริกิณฺณ (ติ)

[อฏฺจิก + ปริกิณฺณ]

อันเกลื่อนกล่น - เต็มด้วยกองกระดูก.

ปุนทิวเส ทฺวารํ ยถาปิหิตเมว ทิสฺวา มนุสฺสา ผรสูหิ กวาฏานิ โกฏฺเฏตฺวา อนฺโต ปวิสิตฺวา สพฺพํ นิเวสนํ **อฏฺจิกปริกิณฺณํ** ทิสฺวา "สจฺจํ วต โส ปุริโส อาห 'นายํ มยฺหํ ปชาปติ, ยกฺขินี เอสาติ. ราชา ปน กิญฺจิ อชานิตฺวา ตํ คเหตฺวา อตฺตโน ภริยํ อกาสิ, สา ยกฺเข ปกฺโกสิตฺวา สพฺพํ ชนํ ขาทิตฺวา คตา ภวิสฺสตีติ อาหํสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๓)

ในวันรุ่งขึ้น พวกมนุษย์เห็นประตูปิดไว้ตามเดิม ก็พังบานประตูด้วยขวาน เข้าไปภายในเห็นนิเวศน์ทั้งหมด**เกลื่อนกล่นด้วยกอง**

กระดูก พากันกล่าวว่า “บุรุษนั้นพูดจริงหนอ ว่า ผู้นี้มิใช่ปชาบดีของเรา, นั่นเป็นยักขิณี, แต่พระราชาไม่ทรงทราบอะไร พายักขิณีนั้นมาทำให้เป็นภรรยาของตน, ตอนเย็น ยักขิณีจัก เรียกพวกยักษ์มาเคี้ยวกินชนทั้งหมดแล้วก็ไป”

อฏฺจิกปริปุณฺณ. (อ.ต่างกัน)

อฏฺจิกภาวนา (ถี)

[อฏฺจิก + ภาวนา]

ภาวนามีกองกระดูกเป็นอารมณ์, ภาวนามีกองกระดูกที่น่าเกลียดเป็นอารมณ์.

ดู อฏฺจิสญฺญา

อฏฺจิกมหปฺผลสุตฺต (น)

[อฏฺจิก + มหปฺผล + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงผลใหญ่แห่งอัฏฐิกสัญญา. อัฏฐิกมหัปผลสูตร. มหาวัคคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๒ วรรคที่ ๗ สูตรที่ ๑ (สำ. ๑๑๓).

อฏฺจิกลฺยาณ (น)

[อฏฺจิ + กลฺยาณ]

ความงามกระดูก, กระดูกงาม, งามกระดูก.

กานิ ปเนตานิ ปญฺจ กลฺยาณานิ นาม ตาตาติ. เกสกลฺยาณํ มังสกลฺยาณํ **อฏฺฐิกลฺยาณํ** ฉวิกลฺยาณํ วยกลฺยาณนฺติ. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๒๔๔)

มารดาบิดาถามว่า ก็ชื่อว่าความงาม ๕ อย่างนั้น อะไรเล่า? ลูกปุณณะตอบว่า คือ ผมงาม, เนื้องาม, **กระดูกงาม**, ผิวงาม, วัยงาม.

[คัมภีร์สารัตถทีปนีกล่าวถึงความงาม ๕ อย่าง คือ งามผิว งามเนื้อ งามเอ็น งามกระดูก และงามวัย ตามอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สำ.อฏฺ. ๓/๓๐๒) อรรถกถาชาดก (ชา.อฏฺ. ๒/๒๐๘) และอรรถกถาอุทาน (อุทาน.อฏฺ ๑๗๘) แต่ในอรรถกถาอุทานพบปาฐะว่า นขกลฺยาณํ (งามเล็บ) แทน นฺหารุกลฺยาณํ (งามเอ็น)]

อฏฺจิกลฺยาณตา (ถี)

[อฏฺจิกลฺยาณ + ตา]

ความเป็นผู้มีกระดูกงาม.

ทฺวตฺตึส ทนฺตา สุผุสิตา ปริสุทฺธปวาฬปนฺติสทิสา วชิรปนฺติ วิย ขายนฺติ อยมสฺสา **อฏฺจิกลฺยาณตา**. (อุทาน.อฏฺ. ๑๕๓)

ฟัน ๓๒ ซี่เรียบสนิท เป็นเสมือนแถวของแก้วประพาฬที่ขาวบริสุทธิ์ ปรากฏเหมือนระเบียบแห่งเพชร นี้ชื่อว่า **ความมีกระดูกงาม**.

ดู สารตฺถ. ๓/๒๔๙

อฏฺจิกวตฺถุ (น)

[อฏฺจิก + วตฺถุ]

อัฏฐิกวัตถุ, เรื่องของภิกษุผู้ทำความเพียรในนิมิตอันมีกองกระดูกเป็นอารมณ์ – มีกองกระดูกที่น่าเกลียดเป็นอารมณ์, เรื่องกระดูก.

อฏฺจิกวตฺถุมฺหิ สุสานํ คจฺฉนฺตสฺสาปิ ทุกฺกฏํ. อฏฺจิกานิ สงฺกฑฺฒนฺตสฺสาปิ นิมิตฺเต เมถุนราเคน อุปกฺกมนฺตสฺสาปิ กายสํสคฺคราเคน อุปกฺกมนฺตสฺสาปิ มุจฺจตุ วา มา วา, ทุกฺกฏเมว.

โมจนราเคน ปน อุปกฺกมนฺตสฺส มุจฺจนฺเต สงฺฆาทิเสโส, อมุจฺจนฺเต ถุลฺลจฺจยเมว.

(วิ.อฏ. ๑/๒๔๒)

ใน**เรื่องกระดูก** พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ เมื่อภิกษุกำลังเดินไปป่าช้า ต้องอาบัติทุกกฏ รวมกระดูกเข้าก็ดี คุมกัน (เป็นร่าง) ก็ดี พยายามที่นิมิตด้วยความกำหนัดในเมถุนก็ดี ด้วยความกำหนัดในการเคล้าคลึงกายก็ดี น้ำอสุจิจะเคลื่อนหรือไม่ก็ตาม ต้องอาบัติทุกกฏเหมือนกัน, เมื่อพยายามด้วยความกำหนัดในการทำน้ำอสุจิเคลื่อน เมื่อน้ำอสุจิเคลื่อน ต้องอาบัติสังฆาทิเสส, ไม่เคลื่อน ต้องอาบัติถุลลัจจัย. ดู วิ.๑/๔๖

อฏฺฐิกสงฺขลิกา (ถี)

[อฏฺฐิก + สงฺขลิกา]

โครง – กอง - ร่างกระดูก, โครง – กอง - ร่างกระดูกอันน่าเกลียด.

อฏฺฐิก ศัพท์มาจากคำว่า อฏฺฐิ ลง ก ปัจจัย ในอรรถสกัตถะ (ไม่มีความหมาย) วิเคราะห์ว่า อฏฺฐิเยว อฏฺฐิกำ (อฏฺฐิก คือ กระดูกนั่นเทียว) อีกนัยหนึ่ง ลง ก ปัจจัยในอรรถ กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ, น่าเกลียด) วิเคราะห์ว่า กุจฺฉิตำ อฏฺฐีติ อฏฺฐิกำ (อฏฺฐิก คือ กระดูกอันน่าเกลียด). ส่วนคำ ว่า สงฺขลิก มีความหมายเท่ากับ สงฺฆาต แปลว่า โครง, กอง, ร่าง.

ปุน จปรำ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสยฺยถาปิ ปสฺเสยฺย สรีรำ สิวถิกาย ฉฑฺฑิตำ **อฏฺฐิกสงฺขลิกำ** สมำสโลหิตำ นฺหารุสมฺพนฺธำ ... โส อิมเมว กายำ อุปสำหรติ ‘อยมฺปิ โข กาโย เอวำธมฺโม เอวำภาวี เอวำอนตีโตติ. (ที. ๒/๒๓๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก. ภิกษุเห็นซากศพอันเขาทิ้งไว้ในป่าช้าที่เหลือเพียง**โครงกระดูก**ที่ยังมีเนื้อและเลือด มีเอ็นรึงรัดอยู่ แม้ฉันใด ภิกษุนั้นนำกายนี้เข้าไปเปรียบเทียบ[กับกายกล่าวคือซากศพนั้น] ให้เห็นว่า “ถึงกายนี้ก็มีสภาพอย่างนั้น มีลักษณะอย่างนั้น ไม่ล่วงพ้นความเป็นอย่างนั้น ไปได้” ฉันนั้น.

อิธาหำ อาวุโส คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺโต อทฺทสำ **อฏฺฐิกสงฺขลิกำ** เวหาสำ คจฺฉนฺตึ. ตเมนำ คิชฺฌาปิ กากาปิ กุลลาปิ อนุปติตฺวา อนุปติตฺวา ผาสุพนฺตริกาหิ วิตุเทนฺติ วิตจฺเฉนฺติ วิราเชนฺติ. สา สุทำ อฏฺฏสฺสรำ กโรติ. ตสฺส มยฺหำ อาวุโส เอตทโหสิ อจฺฉริยำ วต โภ. อพฺภุตำ วต โภ. เอวรูโปปิ นาม สตฺโต ภวิสฺสติ. เอวรูโปปิ นาม ยกฺโข ภวิสฺสติ. เอวรูโปปิ นาม อตฺตภาวปฏิลาโภ ภวิสฺสตีติ...(วิ. ๑/๑๔๔, สำ. ๑/๔๔๖)

ท่านผู้มีอายุ เมื่อกระผมลงจากภูเขาคิชฌกูฏ ได้เห็นเปรตมีแต่**โครงกระดูก** (อัฏฐิสังขลิกเปรต) ลอยขึ้นสู่กลางอากาศ ฝูงแร้ง นกกา นกเหยี่ยวพากันโฉบอยู่ขวักไขว่ จิกทึ้งยื้อแย่งเนื้อที่ติดอยู่ตาม ระหว่างซี่โครงสะบัดไปมาจนมันร้องครวญคราง กระผมมีความรู้สึกว่า อัศจรรย์จริงหนอ ไม่เคยปรากฏ ที่มีสัตว์เช่นนี้ มียักษ์เช่นนี้ มีการได้อัตภาพเช่นนี้อยู่...

อฏฺจิกสงฺขลิกนฺติ เสตํ นิมฺมํสโลหิตํ อฏฺจิ-สงฺฆาตํ. (วิ.อฏ.๒/๙๗, สํ.อฏ.๒/๒๐๐)

บทว่า **อฏฺจิกสงฺขลิกํ** (โครงกระดูก) ได้แก่ โครงกระดูกขาวที่ไม่มีเนื้อและเลือด.

ดู ม.๑/๗๔, ๑๒๓-๔,ม.๓/๑๓๔,อ.๒/๒๘๕

อฏฺจิกสงฺฆาฏ (ปุ)

[อฏฺจิก + สงฺฆาฏ]

โครง – กอง - ร่างกระดูก, โครง – กอง - ร่างกระดูกอันน่าเกลียด.

อฏฺจิกสญฺญาติ อฏฺจิกํ อฏฺจิกนฺติ ภาเวนฺตสฺส อุปฺปนฺนสญฺญา. ตํ ปเนตํ ภาวยโต ยาว นิมิตฺตํ น อุปฺปชฺชติ ตาว ฉวิปิ จมฺมมฺปิ อุปฏฺฐาติ. นิมิตฺเต ปน อุปฺปนฺเน ฉวิจมฺมานิ เนว อุปฏฺฐหนฺติ สงฺขวณฺโณ สุทฺธ**อฏฺจิกสงฺฆาโฏว** อุปฏฺฐาติ หตฺถิกฺขนฺธคตํ ธมฺมิกติสฺสราชานํ โอโลเกนฺตสฺส สามเณรสฺส วิย ปฏิมคฺเค หสมานํ อิตฺถึ โอโลเกนฺตสฺส เจติยปพฺพต-วาสิโน ติสฺสตฺเถรสฺส วิย จาติ. (สํ.อฏ. ๓/๒๑๑)

บทว่า **อฏฺฐิกสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เจริญอยู่ว่า “กระดูก กระดูก” ก็เมื่อเจริญอัฏฐิกสัญญานั้นอยู่ ผิวก็ดี หนังก็ดี ย่อมปรากฏตลอดเวลาที่นิมิตยังไม่เกิดขึ้น. แต่เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ผิวและหนังย่อมไม่ปรากฏเลย. อนึ่ง **โครงกระดูก**ล้วน มีสีดุจสังข์ ย่อมปรากฏ ดังที่ปรากฏแก่สามเณรผู้แลดูพระเจ้าติสสะผู้ทรงธรรมซึ่งประทับอยู่บนคอช้าง และแก่พระติสสเถระผู้อยู่ที่เจติยบรรพต แลดูหญิงซึ่งกำลังหัวเราะในขณะเดินสวนทางมา.

อฏฺจิกสญฺญา (ถี)

[อฏฺจิก + สญฺญา]

(ก) อัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกองกระดูก), สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นอัปปนาใน[ปฏิภาค] นิมิตคือซากกระดูกน่าเกลียด, สัญญาอันเกิดในอัฏฐิกนิมิต (อันประกอบด้วยปฐมฌาน), ฌานอันมีอัฏฐิกสัญญา เป็นประธาน, อัฏฐิกฌาน.

กตมญฺจาวุโส อนุรกฺขณาปธานํ?

อิธาวุโส ภิกฺขุ อุปฺปนฺนํ ภทฺรกํ สมาธินิมิตฺตํ อนุรกฺขติ **อฏฺจิกสญฺญํ** ปุพฺพกสญฺญํ, วินีลก-สญฺญํ, วิจฺฉิทฺทกสญฺญํ, อุทฺธุมาตกสญฺญํ.

(ที. ๓/๑๘๙)

อนุรักขนาปธาน เป็นอย่างไร?

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย คือ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ตามรักษาสมาธินิมิตที่ชัดดีซึ่งเกิดขึ้นแล้ว คือ**อัฏฐิกสัญญา**, ปุพพกสัญญา,วิปุพพกสัญญา, วิจฉิททกสัญญา, อุทธุมาตกสัญญา.

เอตฺถ จ:-

อฏฺฐิกสญฺญาทิกา ปญฺเจว สญฺญา วุตฺตา. อิมสฺมึ ปน ฐาเน ทสปิ อสุภานิ วิตฺถาเรตฺวา กเถตพฺพานิ. (ที.อฏ. ๓/๒๐๒)

ก็สัญญา ๕ มี**อัฏฐิกสัญญา**เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในข้อนี้แล. แต่ในที่นี้ พึงกล่าวแม้อสุภสัญญา ๑๐ โดยพิสดาร

อฏฺจิกสญฺญาทิกาติ อฏฺจิกชฺฌานาทิกา. สญฺญาสีเสน หิ ฌานํ วทติ. (ที.ฏี. ๓/๒๓๓)

บทว่า **อฏฺฐิกสญฺญาทิกา** (มีอัฏฐิกสัญญาเป็นต้น) ได้แก่ สัญญามีอัฏฐิกฌานเป็นต้น. จริงอยู่ พระอรรถกถาจารย์ย่อมกล่าวถึงฌานโดยยกสัญญาขึ้นเป็นประธาน[ปธานนัย].

ดู อ.๑/๔๓, อ.อฏ.๑/๔๐๘)

ดู อุทฺธมาตกสญฺญาสหคต (อภิ.อฏ. ๑/๒๔๓)

(ข) อัฏฐิกสัญญา, สัญญาอันเกิดแก่พระโยคีผู้บริกรรมว่า "กระดูก กระดูก", อุปจารฌานอันมีอัฏฐิกสัญญาเป็นอารมณ์.

อฏฺฐิกสญฺญา ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา. กถํ ภาวิตา จ ภิกฺขเว **อฏฺฐิกสญฺญา** กถํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสฺสา? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อฏฺฐิกสญฺญาสหคตํ สติสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ ... เอวํ ภาวิตา โข ภิกฺขเว **อฏฺฐิกสญฺญา** เอวํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสฺสาติ.

(สํ. ๓/๑๑๓)

ภิกษุทั้งหลาย **อัฏฐิกสัญญา**ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก. **อัฏฐิกสัญญา**ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มากอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัย **อัฏฐิกสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นกระดูก) อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ...ภิกษุทั้งหลาย **อัฏฐิกสัญญา**ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มากอย่างนี้แล"

[คำว่า ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกระดูก) ความหมายก็คือซึ่งอาศัยอัฏฐิกสัญญา คือเจริญอัฏฐิกสัญญาแล้วบรรลุได้]

อฏฺฐิกสญฺญาติ อฏฺฐิกํ อฏฺฐิกนฺติ ภาเวนฺตสฺส อุปฺปนฺนสญฺญา. ตํ ปเนตํ ภาวยโต ยาว นิมิตฺตํ น อุปฺปชฺชติ ตาว จวิปิ จมฺมมฺปิ อุปฏฺฐาติ. นิมิตฺเต ปน อุปฺปนฺเน ฉวิจมฺมานิ เนว อุปฏฺฐหนฺติ. (สํ.อฏ. ๓/๒๑๑)

บทว่า **อฏฐิกสญฺญา** ได้แก่ สัญญาที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้เจริญอยู่ว่า "กระดูก กระดูก" ก็เมื่อเจริญอัฏฐิกสัญญานั้นอยู่ ผิวก็ดี หนังก็ดี ย่อมปรากฏตลอดเวลาที่นิมิตยังไม่เกิดขึ้น. แต่เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ผิวและหนัง ย่อมไม่ปรากฏเลย.

อุปฺปนฺนสญฺญาติ สญฺญาสีเสน อุปจารชฺฌานํ วทติ. (สํ.ฏี.๒/๔๔๘)

ด้วยคำว่า **อุปฺปนฺนสญฺญา** (สัญญาที่เกิดขึ้น) พระอรรถกถาจารย์ย่อมกล่าวถึง[ประสงค์เอา] อุปจารฌาน โดยยกสัญญาขึ้นเป็นประธาน.

อฏฺฐิกสญฺญากมฺมฏฺฐาน (น)

[อฏฐิกสญฺญา + กมฺมฏฐาน]

อัฏฐิกสัญญากรรมฐาน, กรรมฐานอันมีอัฏฐิกสัญญาเป็นอารมณ์.

ตสฺส ภควา อชฺฌาสยํ โอโลเกนฺโต **อฏฺฐิกสญฺญากมฺมฏฺฐานํ** อทาสิ. (เถร.อฏ. ๑/๘๗)

พระผู้มีพระภาคทรงตรวจดูอัธยาศัยของพระสิงคาลปิตาเถระนั้นแล้ว ได้ทรงประทาน

อัฏฐิกสัญญากัมมัฏฐาน (กรรมฐานอันมีอัฏฐิกสัญญา[ความสำคัญว่าเป็นกองกระดูก]เป็นอารมณ์).

อฏฺฐิกสญฺญาวส (ปุ)

[อฏฺฐิกสญฺญา + วส]

อำนาจแห่งอัฏฐิกสัญญา.

อฏฺฐิกสญฺญาวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตา อวิกฺเขโป สมาธิ. (ปฏิสํ. ๔๘, ๙๒)

ความที่จิตเป็นเอกัคคตารมณ์ ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วย**อำนาจแห่งอัฏฐิกสัญญา** ชื่อว่า สมาธิ.

อฏฺฐิกสญฺญาสหคต (ติ)

[อฏฺฐิกสญฺญา + สหคต]

ที่สหรคตด้วยอัฏฐิกสัญญา, ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นกระดูก).

อฏฺฐิกสญฺญา ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา. กถํ ภาวิตา จ ภิกฺขเว อฏฺฐิกสญฺญา กถํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ **อฏฺฐิกสญฺญาสหคตํ** สติสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิตํ วิราคนิสฺสิตํ นิโรธนิสฺสิตํ โวสฺสคฺคปริณามึ ... เอวํ ภาวิตา โข ภิกฺขเว อฏฺฐิกสญฺญา เอวํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสาติ.

(สํ. ๓/๑๑๓)

ภิกษุทั้งหลาย อัฏฐิกสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มาก. อัฏฐิกสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มากอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์**ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นกระดูก) อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปในโวสสัคคะ...ภิกษุทั้งหลาย อัฏฐิกสัญญาที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว มีผลมาก มีอานิสงส์มากอย่างนี้แล”

[คำว่า อัฏฐิกสัญญาสหคตะ (ที่อาศัยอัฏฐิกสัญญา) คือ จิตที่ประกอบด้วยสัญญาที่เกิดขึ้นใน[ปฏิภาค]นิมิตคือซากกระดูก หรือซากกระดูกน่าเกลียด เพราะเป็นสภาวะประกอบร่วมกัน.

สหคต ใช้ในความหมายเหล่านี้ คือ

๑. เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตัพภาวะ) เช่น ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทิราค*สหคตา* ตตฺรตตฺราภินนฺทินี (ความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ อันเป็นความยินดีพอใจที่เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ) ความหมายก็คืออันเป็นความยินดีพอใจ

๒. เจือแล้ว (โวกิณณะ) เช่น ยา ภิกฺขเว วีมํสา โกสชฺช*สหคตา* โกสชฺชสมฺปยุตฺตา (ภิกษุทั้งหลาย วิมังสาใดเจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้วด้วยความเกียจคร้าน) ความหมายก็คือเจือแล้ว ด้วยความเกียจคร้านที่เกิดขึ้นในระหว่างๆ

๓. ที่อาศัย (นิสสยะ) เช่น **อฏฺฐิกสญฺญาสหคตํ** สติสมฺโพชฺฌงฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ที่อาศัยอัฏฐิก-

สัญญา [ความสำคัญว่าเป็นกระดูก]) ความหมายก็คือซึ่งอาศัยอัฏฐิกสัญญาคือเจริญอัฏฐิกสัญญาแล้วบรรลุได้

๔. อารมณ์ (อารัมมณะ) เช่น ลาภี โหติ รูป-*สหคตานํ* วา สมาปตฺตีนํ อรูปสหคตานํ วา (ภิกษุได้บรรลุสมาบัติที่เป็นไปกับด้วยรูป[มีปฐวีกสิณเป็นต้น] หรือเป็นไปกับด้วยนาม[มีอากาสเป็นต้น]) ความหมายก็คือ อันมีอารมณ์เป็นรูปหรือนาม

๕. เกี่ยวข้องแล้ว (สังสัฏฐะ) เช่น อิทำ สุขำ อิมาย ปีติยา *สหคตำ* โหติ สหชาตำ สำสฏฺฐำ สมฺปยุตฺตำ (สุขนี้เป็นไปร่วมกันเกิดร่วมกันระคนกัน ประกอบกันกับปีตินี้)]

อฏฺจิกาย (ปุ)

[อฏฺจิ + กาย] กองกระดูก.

อิเธกจฺโจ อาโปกายำ....**อฏฺจิกายำ**...อฏฺจิมิญฺชกายำ อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต, ทุกฺขโต อนุปสฺสติ, โน สุขโต, อนตฺตโต อนุปสฺสติ, โน อตฺตโต, นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติ, วิรชฺชติ, โน รชฺชติ, นิโรเธติ, โน สมุเทติ, ปฏินิสฺสชฺชติ, โน อาทิยติ. (ปฏิสำ. ๔๐๖)

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกองอาโปธาตุ... **กองกระดูก**...พิจารณาเห็นกองเยื่อในกระดูกโดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง พิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ไม่พิจารณเห็นโดยความเป็นสุข พิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา ไม่พิจารณาเห็นโดยความเป็นอัตตา ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด ไม่กำหนัด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ.

อฏฺจิกีฬน (น)

[อฏฺจิ + กีฬน]

การเล่นด้วยกระดูก, ความสนุกสนานแห่งโครง-กอง-ร่างกระดูก,การเล่นแห่งโครง-กอง-ร่างกระดูก.

อฏฺจิกีฬนสทิส (ติ)

[อฏฺจิกีฬน + สทิส]

เหมือนการเล่นด้วยโครงกระดูก, เหมือนความสนุกสนานแห่งโครง-กอง-ร่างกระดูก, เหมือนการเล่นแห่งโครง-กอง-ร่างกระดูก)

ราชา เทฺว ตโย ราชปริวฏฺเฏ อตีตานำ ตาสำ มหลฺลกภาเวน **อฏฺจิกีฬนสทิสำ** นจฺจำ ทิสฺวา คีตญฺจ อมธุรำ สุตฺวา...จินฺเตสิ...ปพฺพชิตฺวา วิปสฺสนฺโต ปจฺเจกโพธึ สจฺฉิอกาสิ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๐๑)

พระราชา[พระนามว่าปาทโลลพรหมทัต] ทรงเห็นการฟ้อนรำเป็น**เหมือนการเล่นแห่งโครงกระดูก** เพราะสตรีนักฟ้อนเหล่านั้นเป็นคนแก่เฒ่าล่วง ๒ - ๓ รัชกาลมาแล้ว…ทรงดำริว่า[สตรีนักฟ้อนเหล่านี้ ประสงค์จะให้เรารื่นเริง…เรานั้นไม่พอใจ]...ทรงผนวชแล้ว ทรงเจริญวิปัสสนาอยู่ ก็ทรงกระทำให้แจ้งปัจเจกโพธิญาณแล้ว.

อฏฺฐิกุมฺม (ปุ)

[อฏฺฐิ + กุมฺม]

เต่ามีกระดองแหลม. *(รอตรวจสอบ)*

กุมฺโมติ **อฏฺฐิกุมฺโม**. (สำ.อฏ. ๓/๗๓)

บทว่า **กุมฺโม** ได้แก่ **เต่ามีกระดองแหลม**.

อฏฺจิโกฏิ (ถี)

[อฏฺจิ + โกฏิ] ปลายกระดูก.

โส “สาธูติ ตำ วามปสฺเสน นิปชฺชาเปตฺวา “โก ชานาติ กิมฺเปส กริสฺสตีติ จินฺเตตฺวา ยถา มุขำ ปิทหิตุำ น สกฺโกติ ตถา ตสฺส อธโรฏฺเจ จ อุตฺตโรฏฺเจ จ ทณฺฑกำ จเปตฺวา มุขำ ปวิสิตฺวา **อฏฺจิโกฏึ** ตุณฺเฑน ปหริ. (ชา.อฏ. ๓/๒๕)

นกหัวขวานรับว่า ได้จ๊ะ ให้มัน[ราชสีห์ที่กระดูกติดคอ]นอนตะแคง คิดในใจว่า ใครจะรู้ว่า มันจักทำอะไร จึงใช้ไม้ค้ำปากล่างและปากบนของมันไว้ โดยที่มันไม่อาจหุบปากได้ แล้วเข้าไปสู่ปากใช้จะงอยปากจิก**ปลายกระดูก**[กระดูกหลุดไปได้]

อฏฺจิขล (ปุ)

[อฏฺจิ + ขล]

โครง – ร่าง - กองกระดูก.

ดู อฏฺฐิกงฺกล

อฏฺจิขาทนีย (ติ)

[อฏฺจิ + ขาทนีย]

ของควรเคี้ยวที่เป็นเมล็ด (เมล็ดผลไม้).

อวเสสำ ขาทนียำ นามาติ เอตฺถ ยำ ตาว สกฺขลิโมทกาทิ ปุพฺพณฺณาปรณฺณมยำ ตตฺถ วตฺตพฺพเมวมตฺถิ. ยมฺปิ ปณฺณมูลาทิปฺปเภทำ อามิสคติกำ โหติ, เสยฺยถิทำ, มูลขาทนียำ กนฺท-ขาทนียำ มูพาลขาทนียำ มตฺถกขาทนียำ ขนฺธ-ขาทนียำ ตจขาทนียำ ปตฺตขาทนียำ ปุปฺผขาทนียำ ผลขาทนีย **อฏฺจิขาทนียำ** ปิฏฺฐขาทนียำ นิยฺยาสขาทนียนฺติ, อิทมฺปิ ขาทนียสงฺคหเมว คจฺฉติ. (วิ.อฏ. ๓/๙๙)

ในคำนี้ว่า **อวเสสำ ขาทนียำ นาม** (นอกนั้นชื่อว่าของเคี้ยว) พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ลำดับแรก ในอาหารวัตถุมีขนมต้มเป็นต้นที่ปรุงมาแต่บุพพัณชาติและอปรัณชาติ มีคำที่พึงกล่าวอย่างนี้ วัตถุใดมีใบและรากเหง้าเป็นต้นเป็นของมีคติอย่างอามิส คือ วัตถุแม้นี้เป็นต้นว่า ของควรเคี้ยวที่เป็นราก ของควรเคี้ยวที่หัว…**ของควรเคี้ยวที่เป็นเมล็ด** ของควรเคี้ยวที่เป็นแป้ง และของควรเคี้ยวที่เป็นยาง ถึงการสงเคราะห์ว่าเป็นของควรเคี้ยวทั้งนั้น. ดู วิ.อฏ. ๓/๑๐๓

อฏฺจิคต (ติ)

[อฏฺจิ + คต] ถึงกระดูก, ติดกระดูก.

อฏฺฐึ กตฺวาติ อตฺถำ กตฺวา ยถา วา น นสฺสติ, เอวำ **อฏฺจิคตำ** วิย กโรนฺโต อฏฺฐึ กตฺวา.

(มูลฏี. ๒/๘๔)

สองบทว่า **อฏฺฐึ กตฺวา** (สนใจฟัง) คือ ทำให้มีประโยชน์ หรือทำ[การฟังนั้น]ให้มีประโยชน์เกื้อกูล[แก่ตน]ดุจทำให้**ถึงกระดูก** โดยประการที่การฟังสังวรรณนานั้นจะไม่เสียหายไป.

อฏฺจิจมฺมนฺหารุ (น)

[อฏฺจิ + จมฺม + นฺหารุ]

กระดูกหนังและเส้นเอ็น.

อฏฺจิจมฺมนฺหารุมตฺตสรีร (ติ)

[อฏฺจิจมฺมนฺหารุ + มตฺตา + สรีร]

มีสรีระเพียงกระดูกหนังและเส้นเอ็น, มีกายเหลือเพียงกระดูก หนัง และ เอ็น.

อฏฺจิจมฺมนฺหารุมตฺตสรีรตา (ถี)

[อฏฺจิจมฺมนฺหารุมตฺตสรีร + ตา]

ความเป็นผู้มีร่างกายเหลือเพียงกระดูกหนังและเส้นเอ็น.

กิสิเกติ กิสสรีเร ปุพฺเพปิ “กิสาติ วตฺวา ปุน “กิสิเกติ วจนำ **อฏฺจิจมฺมนฺหารุมตฺตสรีรตาย** อติวิย กิสภาวทสฺสนตฺถำ วุตฺตำ. (เปต.อฏ. ๖๓)

บทว่า **กิสิเก** (ผู้มีร่างกายผ่ายผอม) ความว่า เมื่อตอนแรกพระเถระกล่าวว่า กิสา แล้วกล่าวซ้ำอีกว่า กิสิเก เพื่อจะแสดงว่านางเป็นผู้ผอมอย่างยิ่ง เพราะ**ความเป็นผู้มีร่างกายเหลือเพียงกระดูกหนังและเส้นเอ็น**.

อฏฺจิจมฺมมตฺต (ติ)

[อฏฺจิจมฺม + มตฺต]

มีเพียงกระดูกและหนัง.

โพธิสตฺโต สินฺธวกุเล นิพฺพตฺติตฺวา วาตคฺคสินฺธโว นาม หุตฺวา ตสฺส มงฺคลอสฺโส อโหสิ… อถ นำ ภทฺทลี นาม คทฺรภี ทิสฺวา ปฏิพทฺธจิตฺตา หุตฺวา กิเลสวเสน กมฺปมานา เนว ติณำ ขาทิ, น อุทกำ ปิวิ, ปริสุสฺสิตฺวา กิสา **อฏฺจิจมฺมมตฺตา** อโหสิ. (ชา.อฏ. ๒/๓๑๖)

[ในอดีตกาลเมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชย์สมบัติในกรุงพาราณสี]พระโพธิสัตว์บังเกิดในตระกูลม้าสินธพมีชื่อว่าวาตัคคสินธพ เป็นม้ามิ่งมงคลของพระองค์]ครั้งนั้นนางพาตัวหนึ่งชื่อภัททลีเห็น[ม้ามงคลนั้น]แล้วจึงมีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ หวั่นไหวไปด้วยอำนาจกิเลส ไม่กินหญ้า ไม่ดื่มน้ำ ซูบผอม **มีเพียงกระดูกและหนัง**[เหลือแต่กระดูกและหนัง].

อฏฺจิจมฺมาวเสส (ติ)

[อฏฺจิจมฺม + อวเสส]

มีกระดูกและหนังเหลืออยู่, มีเหลือเพียงกระดูกและหนัง.

โคธา ชีวิเต นิราลยา หุตฺวา **อฏฺจิจมฺมาวเสสา** ปเวธมานา นิกฺขมิ. เต ตำ ทิสฺวา อนุกมฺปกตฺวา “มา นำ มาเรถ, สตฺตาหำ ฉินฺนภตฺตา ชาตาติ ตสฺสา ปิฏฺจึ ปริมชฺชิตฺวา “สุเขน คจฺฉาหีติ วิสฺสชฺเชสุำ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๗)

เหี้ยหมดอาลัยในชีวิต **เหลือเพียงกระดูกและหนัง** สั่นคลานออกมา, เด็กเลี้ยงโคเหล่านั้นเห็นดังนั้นแล้ว จึงทำความเอ็นดูพูดกันว่าพวกเราอย่าฆ่ามันเลย, มันอดเหยื่อตลอด ๗ วัน ดังนี้ จึงลูบหลังเหี้ยนั้นแล้วปล่อยไป ด้วยกล่าวว่า จงไปตามสบายเถิด.

อฏฺฐิจล (ปุ)

[อฏฺฐิ + อจล] ภูเขากระดูก.

อฏฺจิกงฺกโลติ อฏฺจิภาโค. “**อฏฺจิจโลติปิ** ปจนฺติ, อฏฺจิสญฺจโยติ อตฺโถ. (อิติวุตฺ. ๘๐)

บทว่า **อฏฺจิกงฺกโล** (โครงกระดูก) คือ ส่วนของกระดูก. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **ภูเขากระดูก** อธิบายว่า กองกระดูก.

อฏฺจิขโลติปิ ปจนฺติ. (สี.ก.ต่างกัน)

อฏฺจิจฺฉินฺน (ติ)

[อฏฺจิ + ฉินฺน]

ผู้มีกระดูกที่ถูกตัดแล้ว, ผู้ถูกตัดกระดูกแล้ว, ผู้ถูกบั่นกระดูกแล้ว.

อฏฺจิจฺฉินฺนา ปาณหรา

ควาสฺสธนหาริโน

รฏฺจำ วิลุมฺปมานานำ

เตสมฺปิ โหติ สงฺคติ

กสฺมา ตุมฺหาก โน สิยา. (วิ. ๓/๔๙๖)

พวกคนที่**ถูกบั่นกระดูก** ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ คือโคและม้า ถึงจะช่วงชิงแว่นแคว้นกัน ก็ยังกลับมาคบหากันได้อีก ไฉนพวกเธอจึงคบหากันไม่ได้เล่า.

ดู ม.๓/๑๙๒, ชา.๑/๑๘๘

อฏฺจิต[๑] (ติ)

[อา + จา + ต]

อันอธิษฐาน - ติด - ตั้งไว้แล้ว. ถูกอธิษฐาน - ตั้ง - ติดแล้ว (ถูกฝังไว้)

อฏฺจิตำ เม มนสฺมึ เม

อโถ เม หทเย กตำ

กาลญฺจ ปฏิกงฺขามิ

ยาว ปสฺสุปตู ชโน. (ชา. ๑/๖๘)

(สุนัขกล่าวกับพระโพธิสัตว์ว่า)

คำที่ท่านกล่าวนั้น**อันข้าพเจ้าตั้งไว้**ในใจของข้าพเจ้า**แล้ว** และข้าพเจ้าตั้งใจว่าจะรอจนกว่าคนจะนอนหลับ[จึงจะกัดกินเชือกหนัง].

อฏฺจิตำ เม มนสฺมึ เมติ ยำ ตุมฺเห กเถถ, ตำ มยา อธิฏฺจาตเมว. มนสฺมึเยว เม เอตำ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๒๖)

บาทคาถาว่า **อฏฺจิตำ เม มนสฺมึ เม** ความว่า คำที่พวกท่านบอกกล่าวอันข้าพเจ้าตั้งไว้[ในใจ]อยู่เสมอ คือ คำนั้นมีอยู่ในใจของข้าพเจ้า (ยังฝังใจข้าพเจ้าอยู่เสมอ).

อฏฺจิต[๒] (ติ)

[น+ จิต]

(๑) ผู้ไม่ตั้งอยู่แล้ว - ไม่ดำรงอยู่แล้ว.

อฏฺจิตาเยว โข เม มาริส รุกฺขธมฺเม ภุสา วาตวุฏฺจิ อาคนฺตฺวา ภวนำ ปวตฺเตสิ อุมฺมูลมกาสีติ. ‘สเจ โข ตฺวำ เทวเต รุกฺขธมฺเม ติฏฺเจยฺยาสิ, สิยา เต ภวนำ ยถาปุเรติ.

(อำ. ๒/๓๒๕)

เทวดาถามท้าวสักกะว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ข้าพระองค์**ไม่ดำรงอยู่**ในรุกขธรรมเป็นแน่ ลมฝนอย่างแรงจึงได้พัดโค่นที่อยู่ของข้าพระองค์ให้ล้มลง ทำให้มีรากขึ้น

เบื้องบน” “เทวดา ถ้าเธอพึงดำรงอยู่ในรุกขธรรม ที่อยู่ของเธอก็จะพึงมีเหมือนกาลก่อน”.

อฏฺจิตาเยวาติ อฏฺจิตาย เอว. (อ.อฏ. ๓/๑๒๑) บทว่า **อฏฺจิตาเยว** ตัดบทเป็น อฏฺจิตาย เอว แปลว่า ไม่ดำรงอยู่.

[รุกขธรรม คือ การที่รุกขเทวดาไม่ทำความประทุษร้ายทางใจในเมื่อต้นไม้ถูกตัด]

(ก) ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่ (ในธรรมอันเป็นที่สุดโต่ง ๒ ประการ).

ยสฺมึ จิเต สาสนม**ฏฺจิตสฺส**
ปติฏฺจิตำ โหติ สุสณฺจิตสฺส
ตำ วณฺณยิสฺสำ วินยำ อมิสฺสำ
นิสฺสาย ปุพฺพาจริยานุภาวำ. (วิ.อฏ. ๑/๒)
เมื่อพระวินัยยังตั้งมั่นอยู่ ศาสนา[ของพระพุทธเจ้า]**ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่**ก็ยังตั้งมั่น ข้าพเจ้าอาศัยอานุภาพแห่งบุรพาจารย์แล้ว จักพรรณนาพระวินัยนี้ มิให้เจือปน เพื่อความดำรงมั่นพระศาสนา.

อฏฺจิตสฺสาติ กามสุขลฺลิกตฺตกิลมถานุโยคสงฺขาเต อนฺตทฺวเย อฏฺจิตสฺสาติ อตฺโถ. “อปฺปติฏฺจำ ขฺวาหำ อาวุโส อนายูหำ โอฆมตรินฺติ หิ วุตฺตำ. อยญฺจตฺโถ ตีสุปิ สีหฬคณฺฐิปเทสุ วุตฺโตเยว. (สารตฺถ. ๑/๑๖, วิมติ. ๑/๕)
บทว่า **อฏฺจิตสฺส** (ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่) ความว่า ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่ในส่วนสุดโต่ง ๒ ประการ คือกามสุขัลลิกานุโยค (ความเพลิดเพลินยินดี/หมกมุ่นในกามคุณ) และอัตตกิลมถานุโยค (การทรมาน/เบียดเบียนตนให้ลำบาก). ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนผู้มีอายุ เราไม่หยุดอยู่ ไม่ว่ายอยู่ ได้ข้ามแล้วซึ่งโอฆะ. ก็ข้อความนี้ ท่านอาจารย์ทั้งหลาย ได้กล่าวไว้ในคัณฐีบท[สิงหล]ทั้ง ๓ คัมภีร์ทีเดียว.

(ข) ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่ (เพราะไม่มีอุจเฉททิฏฐิอันเป็นเหตุดำรงอยู่).

ภควา หิ ฐิติเหตุภูตาย อุจฺเฉททิฏฺฐิยา อภาเวน “**อฏฺฐิโต**ติ วุจฺจติ. (วชิร. ๑๖)
จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค ท่านเรียกว่า “ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่” เพราะไม่มีอุจเฉททิฏฐิอันเป็นเหตุแห่งการดำรงอยู่[ในธรรมอันเป็นที่ตั้งสุดโต่ง ๒ ประการนั้น].

(ค) ผู้ไม่ดำรงอยู่ (ในกุศลกรรมบถ ๑๐).

โจรญฺจาติ โลเก โจรญฺจ ทสกุสลกมฺมปเถสุ **อจิตำ** นาม วทนฺติ. (ชา.อฏ. ๕/๕๑๔).
บทว่า **โจรญฺจ** ความว่า บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมเรียกโจรในโลกว่า ชื่อว่าผู้**ไม่ดำรงอยู่**ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ.

(๒) ผู้ไม่ปรากฏในบัดนี้, ผู้นิพพานแล้ว.

คณฺจิปเท ปน อฏฺจิตสฺสาติ ปรินิพฺพุตสฺสปิ ภควโตติ วุตฺตำ. (สารตฺถ.๑/๑๖, วิมติ.๑/๕)
ส่วนในคัมภีร์คัณฐีบท (ภาษามคธ) ท่านกล่าวว่า บทว่า **อฏฺจิตสฺส** (ผู้มิได้ทรงดำรงอยู่) ได้แก่ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้ผู้ทรงปรินิพพานแล้ว.

(๓) ผู้ไม่หยุด - ยังไม่หยุด, ผู้จักวิ่ง.

จิโต อหํ องฺคุลิมาล สพฺพทา
สพฺเพสุ ภูเตสุ นิธาย ทณฺฑํ
ตฺวญฺจ ปาเณสุ อสญฺญโตสิ
ตสฺมา จิโตหํ ตุวมฏฺ**ฐิโตสิ**. (ม. ๒/๓๐๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

องคุลิมาล เราวางอาชญาในสรรพสัตว์ได้แล้ว จึงชื่อว่าหยุดแล้วตลอดกาล ส่วนท่านไม่สำรวมในสัตว์ทั้งหลาย เพราะฉะนั้น เราจึงชื่อว่าเป็นผู้หยุดแล้ว ส่วนท่านชื่อว่าเป็น**ผู้ยังไม่หยุด**.

ตุวมฏฺฐิโตสีติ...ตุวํ อฏฺฐิโตสิ...นิรเย ฐาวิสฺสสิ ...อสุรกาเย วา ฐาวิสฺสสีติ วุตฺตํ โหติ.

(ม.อฏ. ๓/๒๓๐)

บทว่า **ตุวมฏฺฐิโต** (ท่านชื่อว่ายังไม่หยุด) ความว่า ท่านชื่อว่ายังไม่หยุด มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ท่านจะวิ่งไปในนรก... หรือจะวิ่งไปในอสุรกาย.

ดู ชา. ๒/๑๓๔,ชา.อฏ. ๕/๕๑๓

(๔) ไม่หยุด, เกิดขึ้นเสมอ, เป็นไปเป็นนิตย์, เป็นไปอย่างต่อเนื่อง.

เตน โข ปน สมเยน ราชคเห ปณีตานํ ภตฺตานํ ภตฺตปฏิปาฏิ **อฏฺฐิตา** โหติ. อถโข อญฺญตรสฺส พฺราหฺมณสฺส เอตทโหสิ "อิเม โข สมณา สกฺย-ปุตฺติยา สุขสีลา สุขสมาจารา สุโภชนานิ ภุญฺชิตฺวา นิวาเตสุ สยเนสุ สยนฺติ. ยำนูนาหํ สมเณสุ สกฺยปุตฺติเยสุ ปพฺพเชยฺยนฺติ.

(วิ. ๓/๗๒, วิ. ๔/๒๕๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล ประชาชนในกรุงราชคฤห์ **ไม่หยุด**[ได้จัด]ลำดับภัตตาหารอันประณีต. พราหมณ์คนหนึ่งมีความคิดว่า "พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้มีลักษณะนิสัยดี ประพฤติเรียบร้อย บริโภคอาหารดี นอนในห้องมิดชิด. ถ้ากระไร เราพึงบวชในพวกสมณะเชื้อสายศากยบุตร"

อฏฺฐิตา โหตีติ นิจฺจปฺปวตฺตินี โหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๖๕)

สองบทว่า **อฏฺฐิตา โหติ** (ไม่หยุด) ได้แก่ เป็นไปเป็นนิตย์.[เป็นไปอย่างต่อเนื่อง]

ภตฺตปฏิปาฏิ อฏฺฐิตาติ กุลปฏิปาฏิยา ทาตพฺพา ภตฺตปฏิปาฏิ อฏฺฐิตา น จิตา, อพฺโพจฺฉินฺนา นิรนฺตรปฺปวตฺตาติ อตฺโถ.

(วิมติ. ๒/๒๘)

ปาฐะว่า **ภตฺตปฺปฏิปาฏิ อฏฺฐิตา** (ไม่หยุดลำดับภัตตาหาร) ได้แก่ ลำดับภัตตาหารที่พึงถวายอันลำดับตระกูลไม่หยุด อธิบายว่า เกิดขึ้นไม่ขาด คือ เป็นไปอย่างต่อเนื่อง.

ดู อธิฏฺจิต

อฏฺจิตกรณ (น)

[อฏฺจิต + กรณ]

การทำไม่หยุด, การทำเป็นไปติดต่อ.

ดู อฏฺจิตการี

อฏฺจิตการิตา (ถี)

[อฏฺจิตการี + ตา]

ความเป็นผู้มีปกติทำไม่หยุด - ทำเป็นไป ติดต่อ – ทำเสมอ - ทำต่อเนื่อง.

อลีนจิตฺโต จ สิยาติ นิจฺจํ กุสลานํ ธมฺมานํ ภาวนาย **อฏฺจิตการิตาย** อกุสีตจิตฺโต จ ภเวยฺย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๑๖)

ปาฐะว่า **อลีนจิตฺโต จ สิยา** (พึงเป็นผู้มีจิตไม่ท้อแท้) ความว่า พึงเป็นผู้มีจิตไม่เกียจคร้าน เพราะ**ความเป็นผู้มีปกติทำไม่หยุด**ในการบำเพ็ญกุศลธรรมเป็นนิจ.

ดู มหานิ.อฏ. ๓๖๐

อฏฺจิตการี (ติ)

[อฏฺจิต + กร + ณี]

ผู้มีปกติทำไม่หยุด - ทำเป็นไปโดยติดต่อ - ทำเสมอ - ทำอย่างต่อเนื่อง.

อปฺปมตฺโตติ สกฺกจฺจการี สาตจฺจการี **อฏฺจิต-การี** อโนลีนวุตฺติโก อนิกฺขิตฺตจฺฉนฺโท อนิกฺ-ขิตฺตธุโร กุสเลสุ ธมฺเมสุ. (มหานิ. ๔๕)

บทว่า **อปฺปมตฺโต** (ไม่ประมาท) คือ ทำด้วยความเคารพ ทำต่อเนื่อง **ทำไม่หยุด** ประพฤติไม่ย่อหย่อน ไม่ละทิ้งฉันทะ (กุศลฉันทะ) ไม่ทอดทิ้งธุระ ชื่อว่าไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย[หมู่กุศลธรรม].

อฏฺจิตกรเณน **อฏฺจิตการี**. (มหานิ.อฏ. ๑๖๓) ชื่อว่า**ผู้ทำไม่หยุด** เพราะทำไม่หยุดยั้ง.

นิรนฺตรการิตาย **อฏฺฐิตการี**. (มหานิ. ๓๕๗) ชื่อว่า**ผู้ทำไม่หยุด** เพราะทำอย่างต่อเนื่อง.

ดู มหานิ. ๒๙๓

อฏฺจิตกิริยตา (ถี)

[อฏฺจิตกิริยา + ตา]

การทำไม่หยุด - การทำไม่ให้ขาด - ไม่หยุดยั้ง. การทำอย่างต่อเนื่อง.

อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมินฺติ ยา กุสลานํ ธมฺมานํ ภาวนาย สกฺกจฺจกิริยตา สาตจฺจ-กิริยตา **อฏฺฐิตกิริยตา** อโนลีนวุตฺติตา อนิกฺ-ขิตฺตฉนฺทตา อนิกฺขิตฺตธุรตา อาเสวนา ภาวนา พหุลีกมฺมํ. (อภิ.ธ. ๒๖๔)

ที่ชื่อว่า ความเป็นผู้ไม่ท้อถอยในความเพียร ได้แก่ ความเป็นผู้ทำโดยเคารพ การทำอย่างต่อเนื่อง **การทำไม่หยุด** ความประพฤติไม่ย่อหย่อน ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ[กุศลฉันทะ] ความไม่ทอดธุระ[คือความเพียร] ความเสพ ความเจริญ การทำให้มาก เพื่อความเจริญแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

อฏฺจิตกิริยตาติ ขณฺฑึ อกตฺวา อฏฺฉเปตฺวา กรณํ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๕)

บทว่า **อฏฺจิตกิริยตา** (การทำไม่หยุด) คือ การทำไม่ให้ขาด ไม่หยุดยั้ง.

[ธุร ศัพท์ใน อนิกฺขิตฺตธุรตา ใช้ในความหมายว่า ความเพียร ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๐๔) กล่าวว่า

ยุเค"ธิกาเร วีริเย
ปธาเน จานฺติเก ธุโร.

ธุร ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า แอก, อุปกรณ์ของเกวียน (มีหัวเกวียนเป็นต้น), ความอุตสาหะ, ประธาน และใกล้]

อฏฺจิตฺตกิริยา (ถี)

[อฏฺจิต + กิริยา]

การทำไม่หยุด - การทำไม่ให้ขาด - การทำไม่หยุดยั้ง, การทำอย่างต่อเนื่อง.

อฏฺจิตฺตชล (ติ)

[อฏฺจิต + ชล] อันมีน้ำไม่หยุดนิ่ง.

ดู อปริสณฺจิตฺตชล

อฏฺจิตฺตป (ปุ)

[อฏฺจิต + ตป]

ตบะ (ความเพียร) อันไม่ย่อหย่อน - อันไม่ตั้งอยู่ในบุคคลอื่น – อันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น.

ดู อฏฺจิตฺวต

อฏฺจิตฺตฺต (น)

[อฏฺจิต[๒] + ตฺต]

ความเป็นผู้มิได้ดำรงอยู่[ในธรรมอันเป็นที่สุดโต่ง ๒ ประการ].

อยํ ปเนตฺถ อมฺหากํ ขนฺติ:- ยถาวุตฺตกามสุขลฺลิกาทิอนฺตทฺวเย **อฏฺจิตฺตฺตา**เยว มชฺฌิมาย ปฏิปทาย สมฺมา จิตฺตฺตา สุสณฺจิตสฺสาติ เอวมตฺโถ คเหตพฺโพติ.เอวญฺหิ สติ อารมฺภานุรูปโถมนา กตา โหติ ยถาวุตฺตอนฺตทฺวยํ วิวชฺเชตฺวา มชฺฌิมาย ปฏิปทาย วินยปญฺญตฺติยาเยว เยภุยฺเยน ปกาสนโต.

(สารตฺถ. ๑/๑๖)

ก็ในข้อนี้ข้าพเจ้า[ผู้รจนาคัมภีร์สารัตถทีปนี] มีความเห็นอย่างนี้ว่า ควรจะถือเอาเนื้อความดังนี้ว่า (พระผู้มีพระภาค) ชื่อว่าผู้ทรงดำรงอยู่แล้วด้วยดี เพราะทรงเป็นผู้ดำรงอยู่แล้วโดยชอบในมัชฌิมาปฏิปทา เพราะ**ความเป็นผู้มิได้ดำรงอยู่ในธรรมอันเป็นที่สุดโต่ง ๒ ประการ**มีกามสุขัลลิกานุโยค เป็นต้นตามที่ได้กล่าวแล้ว. ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ย่อมเป็นอันกระทำการสดุดีอันสมควรแก่คำปรารภเพราะได้เว้นที่สุดโต่งทั้งสองตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว จึงทรงประกาศโดยมากซึ่งพระวินัยบัญญัติอย่างเดียวด้วยมัชฌิมาปฏิปทา.

อฏฺจิตฺตธมฺม (ปุ)

[อฏฺจิต + ธมฺม. น + จิตฺตธมฺม]

ผู้มีสภาวธรรมไม่ตั้งอยู่ - ไม่ตั้งมั่น - ไม่แน่นอน - ไม่มั่นคง (มีหลักการไม่แน่นอน).

จานำ โข ปเนตำ จุนฺท วิชฺชติ ยำ อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา เอวำ วเทยฺยุำ **อฏฺจิตฺตธมฺมา** สมณา สกฺยปุตฺติยา วิหรนฺตีติ. เอวำวาทิโน จุนฺท อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา เอวมสฺสุ วจนียา อตฺถิ โข อาวุโส เตน ภควตา...สาวกานำ ธมฺมา เทสิตา ปญฺญตฺตา ยาวชีวำ อนติกฺกมนียา...

(ที. ๓/๑๑๐)

ดูก่อนจุนทะ ก็ข้อที่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกพึงกล่าวอย่างนี้ว่า พวกสมณะศากยบุตร **มีสภาวธรรมไม่ตั้งมั่น** นั่นเป็นฐานะที่มีได้. เธอทั้งหลายควรกล่าวอย่างนี้กับอัญเดียรถีย์ปริพาชกผู้มีวาทะอย่างนั้นว่า ท่านผู้มีอายุ

ทั้งหลาย สภาวธรรมที่พระผู้มีพระภาค... ทรงแสดงไว้บัญญัติไว้แก่เหล่าสาวก เป็นหลักธรรมที่เหล่าสาวกต้องไม่ล่วงละเมิดตลอดชีวิตมีอยู่...

อฏฺจิตธมฺมาติ นฏฺจิตสภาวา. ชิวฺหา โน อตฺถีติ ยํ ยํ อิจฺฉนฺติ ตํ ตํ กเถนฺติ กทาจิ มคฺคํ กเถนฺติ กทาจิ ผลํ กทาจิ นิพฺพานนฺติ อธิปฺปาโย. (ที.อฏ. ๓/๙๖)

บทว่า **อฏฺจิตธมฺมา** (มีสภาวธรรมไม่ตั้งมั่น) คือ มีสภาวธรรมไม่แน่นอน. อธิบายว่า ย่อมไม่มีลิ้น บุคคลเหล่านั้นย่อมปรารถนาเรื่องใด ๆ ย่อมกล่าวเรื่องนั้น ๆ คือ บางคราวย่อมกล่าวเรื่องมรรค บางคราวย่อมกล่าวเรื่องผล บางคราวย่อมกล่าวเรื่องพระนิพพาน.

น ฐิตสภาวาติ อนวฏฺฐิตสภาวา. (ที.ฏี. ๓/๙๓)

บทว่า **น ฐิตสภาวา** (มีสภาวธรรมไม่แน่นอน) คือมีสภาวธรรมไม่มั่นคง.

อฏฺจิตปธานวต (น)

[อฏฺจิต + ปธาน + วต]

วัตรคือความเพียรอันไม่ย่อหย่อน, วัตรคือความเพียรอันไม่ตั้งอยู่ในบุคคลอื่น หรืออันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น, วัตรคือความเพียรของพระพุทธเจ้าอันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น.

ดู อฏฺจิตวต

อฏฺจิตวต (น)

[อฏฺจิต + วต]

วัตรอันไม่ย่อหย่อน, วัตรคือความเพียรอันไม่ย่อหย่อน, วัตรคือความเพียรอันไม่ตั้งอยู่ในบุคคลอื่นหรืออันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น, วัตรของพระพุทธเจ้าอันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น.

เอวํ วุตฺเต สงฺคารโว มาณโว ภควนฺตํ เอตทโวจ **อฏฺจิตวตํ** โภโต โคตมสฺส ปธานํ อโหสิ สปฺปุริสวตํ โภโต โคตมสฺส ปธานํ อโหสิ ยถา ตํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส...(ม. ๒/๔๓๘)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัส[ถึงข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้บรรลุเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า] อย่างนี้แล้ว, สังคารวมาณพได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า **วัตร**คือความเพียร**อันไม่ย่อหย่อน** ได้มีแล้วแก่ท่านพระโคดมหนอ, วัตรคือความเพียรของสัตบุรุษได้มีแล้วแก่ท่านพระโคดมหนอ, ท่านพระโคดมสมควรเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า...

อฏฺจิตวตนฺติ อฏฺจิตตปฺ. อสฺส ปธานปเทน สทฺธึ สมฺพนฺโธ ตถา สปฺปุริสปทสฺส. อิทญฺหิ วุตฺตํ โหติ โภโต โคตมสฺส อฏฺจิตปธานวตํ อโหสิ สปฺปุริสปธานวตํ อโหสีติ.

(ม.อฏ. ๓/๓๐๘)

บทว่า **อฏฺจิตวตํ** (วัตรอันไม่ย่อหย่อน) คือ ตบะ (ความเพียร) อันไม่ย่อหย่อน. คำว่า อฏฺจิตวตํ นั้น สัมพันธ์เข้ากับบท ปธานํ (ความเพียร). บทว่า สัปปุริสะ ก็เช่นกัน (สัมพันธ์เข้ากับบท ปธานํ). จริงอยู่มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ว่า วัตรคือความเพียรอันไม่ย่อหย่อนได้มีแล้ว คือวัตรคือความเพียรของสัตบุรุษได้มีแล้วแก่ท่านพระโคดม.

อฏฺจิตปธานวตนฺติ อณฺณตฺถ กิสฺมิญฺจิ ปุคฺคเล อฏฺจิตปธานวตๆ อนญฺญสาธารณๆ โภโต โคตมสฺส ปธานๆ อโหสิ. (ม.ฏี. ๓/๒๐๙)

บทว่า **อฏฺจิตปธานวตๆ** (วัตรคือความเพียรอันไม่ย่อหย่อน) ความว่า วัตรคือความเพียรอันไม่ตั้งอยู่ในบุคคลไหนๆ อื่น คือ ความเพียรอันไม่ทั่วไปในบุคคลอื่น ได้มีแล้วแก่ท่านพระโคดม.

[คำว่า **ปธานๆ** ในประโยคว่า อฏฺจิตวตๆ โภโต โคตมสฺส ปธานๆ อโหสิ, สปฺปุริสวตๆ โภโต โคตมสฺส **ปธานๆ** อโหสิ. เป็นวิเสสนะของ อฏฺจิตวตๆ และ สปฺปุริสวตๆ แม้จะมีบทว่า โภโต โคตมสฺส มาคั่นไว้ ก็ไม่ถือว่าห่างมากจนทำให้เข้าใจความหมายได้ยากเพราะคั่นอยู่เพียงสองบท และไม่นับว่าเป็นพยากิณณโทษ (โทษสับสน) เนื่องด้วยมีเนื้อความปรากฏชัดเจน ดังนั้น ในอรรถกถาท่านจึงประกอบใช้ สมฺพนฺโธ เพื่อแสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค. ความจริงในที่นี้เป็นบทสมาสว่า อฏฺจิตปธานวตๆ, สปฺปุริสปธานวตๆ เมื่อแยกศัพท์แล้ว จึงดูเหมือนจะเป็นคนละศัพท์กัน ดังนั้น ในอรรถกถาท่านจึงอธิบายว่า อฏฺจิตปธานวตๆ อโหสิ สปฺปุริสปธานวตๆ อโหสิ. ประโยคลักษณะเช่นนี้มีปรากฏอยู่จำนวนมากในพระไตรปิฎก เช่น

นวๆ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน ติณฺณๆ ทุพฺพณฺณกรณานๆ อญฺญตรๆ ทุพฺพณฺณกรณๆ อาทาตพฺพๆ นีลๆ วา กทฺทมๆ วา กาฬสามๆ วา.

(วิ.มหาวิ. ๒/๓๖๘/๒๘๖)

อนึ่ง ภิกษุได้จีวรมาใหม่ พึงถือเอาวัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ของเขียวคราม ตม หรือของดำคล้ำ.

ในที่นี้ บทว่า นวๆ เป็นวิเสสนะของ จีวร ศัพท์ใน จีวรลาเภน แต่ถูกบทว่า ปน ภิกฺขุนา คั่นไว้ พร้อมกับลงนิคหิตอาคมจึงทำให้รู้ความได้ยากจัดเป็นอุกกันตาปเหพี (ปริศนาทำให้สับสน) ความจริงในที่นี้เป็นบทสมาสว่า นวจีวรลาเภน (ได้จีวรใหม่มา)

การใช้คำว่า **สมฺพนฺโธ** (พึงสัมพันธ์) มีหลักการใช้ ๓ ประการในวรรณกรรมบาลี กล่าวไว้ในคัมภีร์พยาจีนิยาม (ข้อ ๑) ดังนี้

๑. ใช้แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค

๒. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กัน เพื่อให้ความชัดเจน

๓. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้า - หลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อให้ความชัดเจน]

อฏฺจิตา (ถี), **อฏฺจิต** (กริ/วิ)

[น + จิต]

ไม่หยุด, ไม่ให้หยุด, ไม่หยุดหย่อน.

ใน จูฬนิ และ จูฬนิ.อฏ. ไม่ใช่เป็น อฏฺจิตา แต่เป็น อฏฺฐิต[๒].

เต จาปิ นูนปฺปชเหยฺยุ ทุกฺขํ
เย ตฺวํ มุนิ **อฏฺฐิตํ** โอวเทยฺย
ตํ ตํ นมสฺสามิ สเมจฺจ นาค
อปฺเปว มํ ภควา **อฏฺฐิตํ** โอวเทยฺย.

(สุตฺตนิ. ๔๓๘)

(เมตตคูมาณพกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระมหามุนี พระองค์ตรัสสอนชนเหล่าใด (กระทำ) **ไม่ให้หยุด**. แม้ชนเหล่านั้นก็พึงละทุกข์ได้เป็นแน่ ฉะนั้น ข้าพระองค์มาพบพระผู้มีพระภาคผู้นาคะ (ไม่มีความชั่ว) ขอนมัสการพระองค์ (โดยหวังว่า) พระผู้มีพระภาค พึงตรัสสอนข้าพระองค์ (กระทำ) **ไม่ให้หยุด** บ้าง.

อฏฺฐิตํ โอวเทยฺยาติ อฏฺฐิตํ โอวเทยฺย สกฺกจฺจํ โอวเทยฺย อภิณฺหํ โอวเทยฺย ปุนปฺปุนํ โอวเทยฺย อนุสาเสยฺยาติ เย ตฺวํ มุนี อฏฺฐิตํ โอวเทยฺย.

(จูฬนิ. ๘๒)

สองบทว่า **อฏฺฐิตํ โอวเทยฺย** (ตรัสสอนกระทำไม่ให้หยุด) คือ ตรัสสอนไม่หยุดหย่อน ได้แก่ ตรัสสอนโดยเอื้อเฟื้อ ตรัสสอนเนืองๆ ตรัสสอนบ่อยๆ คือ พร่ำสอน รวมความว่า พระองค์ผู้เป็นพระมุนีตรัสสอนชนเหล่าใด (กระทำ) ไม่ให้หยุด (ไม่หยุดหย่อน).

อฏฺฐิตนฺติ สกฺกจฺจํ สทา วา.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๐๖)

บทว่า **อฏฺฐิตํ** (ไม่หยุด) คือ สอนโดยเอื้อเฟื้อหรือสอนในกาลทุกเมื่อ (เนืองๆ).

[ใน จูฬนิ และ จูฬนิ.อฏ. ว่า ตามปฐมนัยเวลาแปลต้องใส่ กตฺวา เข้ามาด้วย]

อฏฺฐิติ (ถี)

[น+ จิติ] ความไม่ตั้งมั่น.

ตตฺถ องฺคณา จ อุปกฺกิเลสา จ ตทุภยํ ตณฺหา-ปกฺโข. ยา จ อิญฺชนา ยา จ จิตฺตสฺส **อฏฺฐิติ**, อยํ ทิฏฺฐิปกฺโข. (เนตฺติ. ๗๓)

ในบรรดากิเลสเป็นต้นเหล่านั้น กิเลสเพียงดังเนิน [มีราคะเป็นต้น] และความเศร้าหมอง [มีความละโมบเป็นต้น]ทั้งสองอย่างนั้น เป็นฝ่ายตัณหา [เพราะมีสภาพเหมือนตัณหาและคล้อยตามตัณหา] ส่วนความหวั่นไหวและ**ความไม่ตั้งมั่น**แห่งจิต เป็นฝ่ายทิฏฐิ [เพราะเป็นเหตุแห่งความยึดมั่นผิด]

อฏฺฐิตีติ อนวฏฺฐานํ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๕๐)
บทว่า **อฏฺฐิติ** แปลว่า ความไม่ตั้งมั่น.

อฏฺฐิตีติ อนวฏฺฐานํ ทิฏฺฐิวิตกฺโก. เตน หิ ปุถุชฺชโน กาเล สสฺสตํ กาเล อุจฺเฉทนฺติ ตํ ตํ ทิฏฺฐิคฺคหณํ ปกฺขนฺทนฺโต...ปริพฺภฏฺฐอนฺโธ วิย สมุทฺเท วิสฺสฏฺฐวาหนิกา วิย ยนฺเต ยุตฺต-โคโณ วิย จ ตถา ตถา ปริพฺภมติ. เตนาห "ทิฏฺฐิโยปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานํ วิตกฺโกปิ ทิฏฺฐิฏฺฐานนฺติ จ. (เนตฺติ.ฏี. ๕๓)

บทว่า **อฏฺฐิติ** แปลว่า ความไม่ตั้งมั่น หมายถึงความดำริด้วยทิฏฐิ เพราะปุถุชนแล่นไปสู่ความยึดมั่นด้วยทิฏฐินั้นๆ คือ สัสสตทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิในบางคราว ย่อมหมุนวน โดย

ประการนั้นๆ เหมือนคนตาบอดตก[จากเกวียน] เรือเล็กที่ถูกปล่อยไปในมหาสมุทร และวัวที่ผูกไว้ในยนต์ สมจริงดังคำกล่าว[ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค (๑/๑๒๔)]ว่า ทิฏฺจิโยปิ ทิฏฺจิฏฺฐานํ, วิตกฺโกปิ ทิฏฺจิฏฺฐานํ (แม้ทิฏฺฐิก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฺฐิ แม้ความดำริก็เป็นที่ตั้งแห่งทิฏฺฐิ).

อฏฺจิตฺตจ (ติ)

[อฏฺจิ + ตจ]

(๑) มีกระดูกเป็นหนัง, มีหนังหุ้มกระดูก.

สิงฺคีมิโค อายตจกฺขุเนตฺโต
อฏฺจิตฺตโจ วาริสโย อโลโม
เตนาภิภูโต กปณํ รุทามิ
มา เหว มํ ปาณสมํ ชเหยฺย. (ชา.๑/๗๘, ๑๔๘)

(ช้างโพธิสัตว์กล่าวว่า)

เราถูกปูทองซึ่งมีตาโปนออกมา **มีกระดูกเป็นหนัง** อาศัยอยู่ในน้ำ ไม่มีขน หนีบแล้วร้องขอความกรุณาอยู่ เจ้าอย่าทิ้งเราผู้เป็นสามีคู่ชีวิตไปเลย.

อฏฺจิเมวสฺส ตจกิจฺจํ สาเธตีติ **อฏฺจิตฺตโจ**.

(ชา.อฏ. ๒/๓๑๐)

สัตว์นั้นชื่อว่า**มีกระดูกเป็นหนัง** เพราะอรรถว่า กระดูกของมันนั่นแหละให้สำเร็จกิจแทนหนังได้.

อฏฺจิเมว ตโจ อสฺสาติ **อฏฺจิตฺตโจ**.

(ชา.อฏ. ๓/๒๗๗)

สัตว์นั้นชื่อว่า**มีกระดูกเป็นหนัง** เพราะมันมีกระดูกนั่นแหละเป็นหนัง.

(๒) (น) กระดูกและหนัง.

อฏฺจิตฺตจมตฺต (ติ)

[อฏฺจิตฺตจ + มตฺตา]

เพียงกระดูกและหนัง.

อฏฺจิตฺตจมตฺตาวเสส (ติ)

[อฏฺจิตฺตจมตฺต + อวเสส]

เหลือเพียงกระดูกและหนัง.

อฏฺจิตฺตจมตฺตาวเสสสรีร (ติ)

[อฏฺจิตฺตจมตฺตาวเสส + สรีร]

มีร่างกายเหลือเพียงกระดูกและหนัง

(มีร่างกายเหลือเพียงหนังหุ้มกระดูก).

อถ หตฺถินิปุรวาสี อญฺญตโร อุปาสโก วณิชฺชาย ตํ นครํ คนฺตฺวา รตฺติยา ปจฺจูสสมเย ปริชาปิฏฺฐํ คโต ตาทิเสน ปโยชเนน. สา ตตฺถ ตํ ทิสฺวา สญฺชานิตฺวา นคฺคา **อฏฺจิตฺตจมตฺตาวเสสสรีรา** อติวิย พีภจฺฉทสฺสนา อวิทูเร ฐตฺวา อตฺตานํ ทสฺเสสิ. (เปต.อฏ. ๑๘๕)

[สมัยต่อมา นางคณิกาชื่อว่าเสริณีผู้ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส มีจิตถูกมลทินคือความตระหนี่กลุ้มรุมนั้นตายแล้ว บังเกิดเป็นเปรต] ลำดับนั้น อุบาสกชาวหัตถินีบุรีคนหนึ่งไปยังนครนั้นเพื่อการค้า ในเวลาใกล้รุ่งแห่งราตรีได้ไปยังหลังคูด้วยประโยชน์เช่นนั้น. นางเห็นเขาในที่นั้นก็จำได้เป็นคนเปลือยกาย **มี**

ร่างกายเหลือเพียงกระดูกและหนัง (หนังหุ้มกระดูก) เห็นเข้าน่าสะพรึงกลัวยิ่งนัก ได้ยืนแสดงตนอยู่ในที่ไม่ไกล.

อฏฺฐิทนฺตมย (ติ)

[อฏฺฐิ + ทนฺต + มย]

อันทำด้วยกระดูกหรืองาช้าง.

อฏฺฐิโธวน (น)

[อฏฺฐิ + โธวน] [การแข่งขัน]การล้างกระดูก.

โธวนนฺติ อฏฺฐิโธวนำ.

(ที.อฏ. ๑/๘๒, อำ.อฏ. ๓/๓๓๕)

บทว่า **โธวนำ** (การละเล่นหน้าศพ) ได้แก่ [การแข่งขัน]การล้างกระดูก.

อฏฺฐินหารุสมฺพนฺธ (ติ)

[อฏฺฐิ + นหารุ + สมฺพนฺธ]

อันประกอบด้วยกระดูกและเส้นเอ็น.

อฏฺฐินหารุสมฺพนฺโธ

ตจมำสาวเลปโน

ฉวิยา กาโย ปฏิจฺฉนฺโน

ยถาภูตำ น ทิสฺสติ. (สุตฺตนิ. ๓๐๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ร่างกายนี้**ประกอบด้วยกระดูกและเส้นเอ็น** มีหนังและเนื้อฉาบทา ห่อหุ้มด้วยผิวหนัง [สำหรับ]ปุถุชนย่อมไม่พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง.

ดู ชา.อฏ.๑/๑๖๓, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๒๓๗

อฏฺฐินิสฺสิต (ติ)

[อฏฺฐิ + นิสฺสิต]

(๑) ที่อาศัยกระดูก.

เอวำ ขตฺติยมหาสาลาทีนมฺปิ กาโย...ฉวินิสฺสิตา ปาณา จมฺมนิสฺสิตา ปาณา...**อฏฺฐินิสฺสิตา** ปาณา อฏฺฐิมิญฺชนิสฺสิตา ปาณาติ เอวำ กุลคณนาย อสีติมตฺตานิ กิมิกุลสหสฺสานิ...อิติ อยมฺปิ เตสำ ปาณานำ สูติฆรำ วจฺจกุฏิ คิลานสาลา สุสานญฺจ โหตีติ วมฺมิโกตฺเวว สงฺขำ คโต. (ม.อฏ. ๒/๓๕)

[สัตว์เล็กๆ มีประการต่างๆ ภายในจอมปลวกย่อมเกิดขึ้น ย่อมถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ... ดังนั้น จอมปลวกนั้นจึงเป็นเรือนเกิด เป็นสัวม เป็นโรงพยาบาล...ฉันใด]

กายของกษัตริย์มหาศาลเป็นต้นก็ฉันนั้น ที่หมู่หนอน ๘๐,๐๐๐ ตระกูล โดยการนับตระกูลอย่างนี้ คือ เหล่าสัตว์ที่อาศัยผิว ที่อาศัยหนัง...**ที่อาศัยกระดูก** และที่อาศัยเยื่อในกระดูก ดังนั้น แม้กายนี้จึงถึงการนับว่าเป็นจอมปลวกนั่นเอง เพราะเป็นเรือนคลอด เป็นสัวม เป็นโรงพยาบาล และเป็นสุสานของสัตว์เหล่านั้น.

(๒) เนื้ออันอาศัยกระดูก, เนื้อติดกระดูก.

อถ นำ อิตโร อเร เอตฺตกมตฺเตน ตฺวำ มานำ กโรสิ มำ ปน มาเรตฺวา โย ถูลมำสำ ขาทติ โส ปาโตว ราชา โหติ โย มชฺฌิมมำสำ ขาทติ โส เสนาปติ โย **อฏฺฐินิสฺสิตำ** ขาทติ โส ภณฺฑาคาริโก โหตีติ อาห. (ชา. อฏ. ๔/๓๙)

ที่นั้น ไก่อีกตัวหนึ่งจึงกล่าวกะไก่ตัวนั้นว่า เฮ้ย เจ้าชาติชั่ว เพียงประมาณเท่านี้เจ้ายังถือดี ส่วนใครฆ่าเรากินเนื้อที่ล่ำสัน เขาจะเป็นพระราชาแต่เช้าตรู่ ผู้ใดกินเนื้อปานกลาง ผู้นั้นจะเป็นเสนาบดี ผู้ใดกิน**เนื้อติดกระดูก** ผู้นั้นจะเป็นขุนคลัง.

อฏฺจินฺทฺริย (น)

[อฏฺจ + อินฺทฺริย] อินทรีย์ ๘.

กตมานิ ตสฺมึ สมเย **อฏฺจินฺทฺริยานิ** โหนฺติ? สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ สมาธินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ มนินฺทฺริยํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ. (อภิ.ธ.๒๙)

อินทรีย์ ๘ ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นเป็นไฉน? อินทรีย์ ๘ คือ สัทธินทรีย์, วิริยินทรีย์, สตินทรีย์, สมาธินทรีย์, ปัญญินทรีย์, มนินทรีย์, โสมนัสสินทรีย์, ชีวิตินทรีย์.

อฏฺจินฺหารุจมฺมมตฺต (ติ)

[อฏฺจิ + นฺหารุ + จมฺม + มตฺต]

มีเพียงกระดูกเส้นเอ็นและหนัง.

โส กาลํ กตฺวา เปเตสุ นิพฺพตฺติ. ตสฺส กาโย อปคตมํสโลหิโต **อฏฺจินฺหารุจมฺมมตฺโต** มุณฺโฑ อเปตวตฺโถ อโหสิ. (เปต.อฏ. ๙๙)

[ในกรุงพาราณสี มีคฤหบดีผู้หนึ่ง เป็นคนไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส เป็นคนตระหนี่เหนียวแน่น ไม่เอื้อเฟื้อต่อการบำเพ็ญบุญ ได้นามว่าจูฬเศรษฐี]เขาตายแล้ว บังเกิดในหมู่เปรต. ร่างกายของเขาปราศจากเนื้อและเลือด **มีเพียงกระดูกเส้นเอ็นและหนัง** ศีรษะโล้น ปราศจากผ้า.

อฏฺจิปกฺข (ติ)

[อฏฺจิ + ปกฺข] สัตว์มีกระดูกเป็นปีก.

เต (ปกฺขชาตา) โลมปกฺขา จมฺมปกฺขา **อฏฺจิปกฺขา**ติ ติวิธา. ตตฺถ โมรกุกฺกุฏาทโย โลมปกฺขา วคฺคุลิอาทโย จมฺมปกฺขา, ภมราทโย **อฏฺจิปกฺขา**ติ เวทิตพฺพา. (วิ.อฏ. ๑/๓๑๘)

สัตว์มีปีกเหล่านั้นมี ๓ จำพวก คือ มีขนเป็นปีกจำพวกหนึ่ง มีหนังเป็นปีกจำพวกหนึ่ง **มีกระดูกเป็นปีก**จำพวกหนึ่ง, บรรดาสัตว์เหล่านั้น นกยูงและไก่เป็นต้น พึงทราบว่ามีขนเป็นปีก, ค้างคาวเป็นต้น พึงทราบว่ามีหนังเป็นปีก, แมลงภู่เป็นต้นพึงทราบว่า **มีกระดูกเป็นปีก**.

ดู วิ.อฏ.๒/๒๙๔, ที.อฏ.๒/๘๘, ที.ฏี.๒/๙๕

อฏฺจิปาการ (ปุ)

[อฏฺจิ + ปาการ] กำแพงกระดูก.

(ราชา) ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ปจฺเจกโพธิญาณํ นิพฺพตฺเตตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา ปจฺเจกโพธิญาณํ นิพฺพตฺเตตฺวา 'วิทฺธสิตา ทานิ เม มาตุกุจฺฉิกุฏิกา... ภินฺโน **อฏฺจิปาการโร**, นตฺถิ เม ปุนปฏิสนฺธีติ อาวชฺเชนฺโต สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิโตว อฏฺจาสิ. (ชา.อฏ. ๓/๓๕๖)

(พระราชา)...ทรงกำหนดไตรลักษณ์ เจริญวิปัสสนา ยังปัจเจกโพธิญาณให้เกิดขึ้นแล้ว

ได้ประทับยืนนิ่งใคร่ครวญทั้งที่ประดับเครื่องอลังการเต็มยศนั่นแหละว่า บัดนี้ กระท่อมคือครรภ์มารดาเราก็ได้ทำลายแล้ว... **กำแพงกระดูก** เราก็ได้พังทลายแล้ว เราไม่มีการปฏิสนธิอีก.

อฏฺจิปุณฺช (ปุ)

[อฏฺจิ + ปุณฺช] กองกระดูก.

เอกปุคฺคลสฺส ภิกฺขเว กปฺปํ สนฺธาวโต สํสรโต สิยา เอวํ มหา อฏฺจิกงฺกโล **อฏฺจิปุณฺโช** อฏฺจิราสิ ยถายํ เวปุลฺโล ปพฺพโต, สเจ สหารโก อสฺส, สมฺภตญฺจ น วินสฺเสยฺยาติ.

(สํ. ๑/๓๙๒, อิติวุตฺ. ๒๐๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลคนหนึ่งพึงแล่นไปท่องเที่ยวไปตลอดกัป โครงกระดูก **กองกระดูก** ซากกระดูก ถ้ามีคนรวบรวมเก็บไว้และไม่สูญหายไป ก็จะเป็นกองกระดูกใหญ่โตเท่าภูเขาเวปุลละนี้แน่นอน.

อฏฺจิกงฺกโลติอาทีนิ ตีณิปิ ราสิเววจนาเนว.

(สํ.อฏ. ๒/๑๔๗)

คำแม้ทั้ง ๓ มี **อฏฺจิกงฺกโล** เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของกอง[กระดูก]นั่นเทียว.

อฏฺจิปุณฺชมตฺต (ติ)

[อฏฺจิปุณฺช + มตฺตา] เพียงกองกระดูก.

นนฺเท อิมสฺมึ สรีเร อปฺปมตฺตโกปิ สาโร นตฺถิ, มํสโลหิตเลปโน ชราทีนํ วาสภูโต, **อฏฺจิปุณฺชมตฺโต** เอวายํ...(เถรี.อฏ. ๘๔)

นันทา ในสรีระนี้ไม่มีสาระแม้มีประมาณน้อย, กายนี้มีเนื้อและเลือดฉาบทาไว้ เป็นที่อยู่ของชราเป็นต้น, เป็น**เพียงกองกระดูก**เท่านั้น... ดู มูลฏี. ๒/๑๕๓

อฏฺจิปุณฺชสุตฺต (น)

[อฏฺจิปุณฺช + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงเรื่องกองกระดูกของผู้เที่ยวไปในสงสาร.

อัฏฐิปุญชสูตร. อิติวุตฺตกปาลี, นิบาตที่ ๑ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๔. อิติวุต.๒๐๖-๗

อฏฺจิปุฏ (ปุ)

[อฏฺจิ + ปุฏ] กองกระดูก.

อฏฺจิปุเฏ **อฏฺจิปุโฏ**

นิพฺพตฺโต ปูติกายมฺหิ

ตมฺหิ จ วิเนถจฺฉนฺทํ

เหสฺสถ ปุตฺตา ทสพลสฺส. (ขุทฺทก.อฏ. ๔๐)

[ซากศพเกิดในซากศพ ของเน่าเกิดในของไม่สะอาด ของเหม็นเกิดในของเหม็น ของต้องเสื่อมสภาพเกิดในของต้องสลายไป] **กองกระดูก**เกิดในกองกระดูก ของเน่าเกิดในกายเน่า เธอทั้งหลายจงกำจัดความพอใจในกายอันเน่าเปื่อยนั้นเสีย ก็จักเป็นบุตรของตถาคตทศพล.

อฏฺจิเปสีสุตฺต (น)

[อฏฺจิเปสี + สุตฺต]

อัฏฐิเปสีสูตร, พระสูตรในสังยุตตนิกายว่าด้วยเปรตตนหนึ่งมีแต่โครงกระดูกเท่านั้น พระโมคคัลลานเถระเห็นเปรตตนนี้ขณะลงจากภูเขาคิชฌกูฏกับพระลักขณเถระ เพื่อเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์.

อฏฺจิภกฺข (ปุ)

[อฏฺจิ + ภกฺข]

สุนัข = ผู้มีกระดูกเป็นอาหาร.

อฏฺจิภงฺค (ปุ)

[อฏฺจิ + ภงฺค]

การแตกของกระดูก, ต้นไม้ชนิดหนึ่ง.

อฏฺจิภาค (ปุ)

[อฏฺจิ + ภาค]

ส่วนกระดูก, กองกระดูก.

อฏฺจิกงฺกโลติ **อฏฺจิภาโค** อฏฺจิขโลติปิ ปจนฺติ อฏฺจิสญฺจโยติ อตฺโถ. (อิติวุต.อฏ. ๘๐)

บทว่า **อฏฺจิกงฺกโล** ได้แก่ **ส่วนกระดูก**. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า อฏฺจิขโล บ้าง ความว่า การสะสมกระดูก[=กองกระดูก]

อฏฺจิมตฺต (น)

[อฏฺจิ + มตฺต] เพียงกระดูก.

สา...ยกฺขนครํ คนฺตฺวา ยกฺเข ปกฺโกสิตฺวา อตฺตนา ราชานํ ชีวิตกฺขยํ ปาเปตฺวา **อฏฺจิมตฺตํ** เสเสตฺวา สพฺพํ นฺหารุจมฺมมํสโลหิตํ ขาทิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๒๓)

ยักขิณีนั้น...ไปสู่เมืองยักษ์ ร้องเรียกพวกยักษ์ ทำพระราชาให้ถึงความสิ้นพระชนม์ด้วยตนเอง เคี้ยวกินเอ็น หนัง เนื้อและเลือดทั้งหมด เหลือไว้แต่**เพียงกระดูก**.

อฏฺจิมตฺตสีส (ติ)

[อฏฺจิมตฺต + สีส]

มีศีรษะเหลือเพียงหนังหุ้มกระดูก.

ดู อฏฺจิสีส

อฏฺจิมตฺตเสส (ติ)

[อฏฺจิมตฺต + เสส] เหลือเพียงกระดูก.

อวเสสา ยกฺขา มหาทฺวารโต ปฏฺฐาย อนฺโตนิเวสเน กุกฺกุฏกุกฺกุเร อาทึ กตฺวา สพฺเพ ขาทิตฺวา **อฏฺจิมตฺตเสเส** อกํสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๓)

[ยักขิณีนั้น...ไปสู่เมืองยักษ์ ร้องเรียกยักษ์แล้ว ปลงพระชนม์พระราชาแล้ว เคี้ยวกินเอ็น หนัง เนื้อและเลือด เหลือไว้แต่เพียงกระดูก] พวกยักษ์ที่เหลือก็พากันเคี้ยวกินคนและสัตว์ทั้งหมด ตั้งต้นแต่ไก่และสุนัขภายในนิเวศน์ กระทำ**ให้เหลือเพียงกระดูก**.

อฏฺจิมย (ติ)

[อฏฺจิ + มย]

อันสำเร็จด้วยกระดูก, ทำด้วยกระดูก.

โย ปน ภิกฺขุ **อฏฺจิมยํ** วา ทนฺตมยํ วา วิสาณมยํ วา สูจิฆรํ การาเปยฺย เภทนกํ ปาจิตฺติยํ.

(วิ. ๒/๒๑๗)

อนึ่งภิกษุใดใช้ให้ทำกล่องเข็ม อันสำเร็จ**ด้วยกระดูก** อันสำเร็จด้วยงา หรืออันสำเร็จด้วยเขา ต้องอาบัติปาจิตตีย์ที่ชื่อว่าเภทนกะ.

ดู วิ. ๔/๒๕๒ วิ. ๕/๔๐

อฏฺจิมนฺตุ (ติ)

[อฏฺจิ + มนฺตุ] มีกระดูก.

อฏฺจิมาลา (ถี)

[อฏฺจิ + มาลา] พวงกระดูก. มาลัยกระดูก

อฏฺจิมาลี (ติ)

[อฏฺจิ + มาลา + อี]

ผู้มีพวงกระดูก, พระนามของพระศิวะ.

อฏฺจิมิญฺช (น)

[อฏฺจิ + มิญฺช. ในฉบับลังกาบทนี้เป็น อฏฺจิมิญฺชา อา การันต์ ดู อภิ.วิ.หน้า ๘๔, ๒๐๐ เป็นต้น. ใน ธาน. หน้า ๕๙๓ ก็เป็น อฏฺจิมิญฺชา อา การันต์เช่นเดียวกัน ส่วนในสันสกฤตเป็น มชฺชน น การันต์ ปุงลิงค์]

เยื่อในกระดูก.

อฏฺจิมิญฺชนฺติ เตสํ เตสํ อฏฺจีนํ อพภนฺตรคตํ มิญฺชํ. (อภิ.อฏ. ๒/๒๒๘)

บทว่า **อฏฺจิมิญฺชํ** (เยื่อในกระดูก) ได้แก่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกทั้งหลายนั้นๆ.

ดู วิสุทฺธิ.๑/๒๔๗,อภิ.อฏ.๒/๕๖.

อฏฺจิมิญฺชกาย (ปุ)

[อฏฺจิมิญฺช + กาย]

กองเยื่อในกระดูก[ไขกระดูก].

อิเธกจฺโจ อาโปกายํ...อฏฺจิกายํ... **อฏฺจิมิญฺชกายํ** อนิจฺจโต อนุปสฺสติ, โน นิจฺจโต...นิพฺพินฺทติ, โน นนฺทติ; วิรชฺชติ...โน อาทิยติ.

(ปฏิสํ. ๔๐๖)

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกองอาโปธาตุ...กองกระดูก... พิจารณาเห็น**กองเยื่อในกระดูก**[ไขกระดูก] โดยความไม่เที่ยง ไม่พิจารณาเห็นโดยความเที่ยง... ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลายกำหนัด...ไม่ยึดถือ.

อฏฺฐิมิญฺชนิสฺสิต (ติ)

[อฏฺฐิมิญฺช + นิสฺสิต]

อันอาศัยเยื่อในกระดูก. ดู อฏฺจินิสฺสิต

อฏฺจิยกปิณฺฑ (น)

[อฏฺจิ + ยกปิณฺฑ]

กระดูกและก้อนเนื้อ (ชิ้นเนื้อ).

รูปํ น ชีวนฺติ วทนฺติ พุทฺธา
กถํ นฺวยํ วินฺทติมํ สรีรํ
กุตสฺส **อฏฺจียกปิณฺฑ**เมติ
กถํ นฺวยํ สชฺชติ คพฺภรสฺมินฺติ. (สํ. ๑/๒๐๘)
(ทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อรักษาฉันท์)

กุตสฺส อฏฺจียกปิณฺฑเมตีติ อสฺส สตฺตสฺส **อฏฺจิยกปิณฺฑ**ญฺจ กุโต อาคจฺฉติ? เอตฺถ

จ อฏฺจิคฺคหเณน ตีณิ อฏฺจิสตานิ, ยกปิณฺฑคฺคหเณน นว มํสเปสิสตานิ คหิตานิ. ยทิ รูปํ น ชีโว, อถสฺส อิมานิ จ อฏฺจีนิ อิมา จ มํสเปสิโย กุโต อาคจฺฉนฺตีติ ปุจฺฉติ.

(สํ.อฏ.๑/๒๗๔)

บาทคาถาว่า **กุตสฺส อฏฺจิยกปิณฺฑเมติ** (กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน) ความว่า **กระดูกและก้อนเนื้อ**ของสัตว์นั้นจะมาแต่ไหน. ก็ในคำนี้ท่านถือเอากระดูก ๓๐๐ ท่อน ด้วยอัฏฐิศัพท์ ชิ้นเนื้อ ๙๐๐ ชิ้นด้วยยกปิณฑศัพท์. ถ้ารูปไม่ใช่ชีวะ เมื่อเป็นเช่นนั้น กระดูกเหล่านี้และชิ้นเนื้อเหล่านี้ของเขา ย่อมมาแต่ไหน.

อฏฺจิยญฺญ (ปุ)

[อฏฺจิ + ยญฺญ]

พิธีบำเพ็ญกุศลปรารภกระดูก.

อฏฺจิราสิ (ปุ)

[อฏฺจิ + ราสิ] กองกระดูก. ดู อฏฺจิปุญฺช

อฏฺจิลฺล (ปุ/น)

[น่าคิดว่าบทนี้เหมือนบทว่า **อฏฺฐวต** ในสันสกฤต อันแปลว่า **หัวเข่า** รูปสำเร็จ ลง ล ปัจจัยหลัง อฏฺจิ ใน อสฺสตฺถิ (มีอยู่แก่สิ่งนั้น) ล เป็นเทฺวภาว. ดู ปา.๘/๒/๒๒ สุตฺต. และ อมร. ๑๖, ๑๗๒ ส่วนในปาจิตตีย์ โยชนา ๒/๑๐๗ พรรณนาว่า อฏฺจิลฺเลนาติ อทฺทเนน อฏฺจินา. ตัดบทว่า อฏฺจิ + อลฺล]

กระดูกขา, **กระดูกแข้งโค**.

น ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา **อฏฺจิลฺเลน** ชฆนํ ฆสาเปตพฺพํ...น ทนฺตมสึ โกฏฺฏาเปตพฺพํ. ยา โกฏฺฏาเปยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๔/๔๕๘)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีไม่พึงใช้**กระดูกแข้งโค** สีตะโพก...ไม่พึงนวดริมฝีปาก รูปใดนวดต้องอาบัติทุกกฏ.

อฏฺจิลฺเลนาติ โคชงฺฆฏฺจิเกน.

(วิ.อฏ. ๔/๑๒๙)

บทว่า **อฏฺจิลฺเลน** แปลว่า กระดูกแข้งโค.

อฏฺจิวิลย (ปุ)

[อฏฺจิ + วิลย] พิธีลอยกระดูก.

อฏฺจิเวธ (ปุ)

[อฏฺจิ + เวธ]

(๑) การเจาะกระดูก. ดู อฏฺจิเวธวิทฺธ

(๒) การเจาะจนถึงกระดูก, ผู้ถูกเจาะกระดูก. ดู อฏฺจิเวธปุคฺคล

อฏฺจิเวธปุคฺคล (ปุ)

[อฏฺจิเวธ + ปุคฺคล] บุคคลผู้เจาะกระดูก.

อฏฺจิเวธปุคฺคลา นาเมเต วฏฺเฏตฺวา วฏฺเฏตฺวา คาฬฺหํ วิชฺฌิตพฺพาติ จินฺเตตฺวา กุโตมุขา นามาติอาทีหิ วจเนหิ ปฏิโจเทสิ.

(ที.อฏ. ๒/๒๙๙)

(โคปกเทพบุตรนั้น) คิดว่า คนธรรพ์เหล่านี้ชื่อว่า**บุคคลผู้เจาะกระดูก** คือ เอากระดูกมาเจาะ (คล้องคอ) เต้นกันไปเต้นกันมาก็เท่านั้นเอง" จึงกล่าวเตือนด้วยคำเป็นต้นว่า ชื่อว่าเอาหน้าไปไว้ไหน[คือเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงหันพระพักตร์มาแสดงธรรมอยู่ พวกท่านมัวเอาหน้าไปไว้ไหน หรือมัวแต่ส่งใจไปที่อื่น มองนั่น มองนี่ หรือมัวแต่หลับอยู่]

ดู อรรถแห่ง อฏฺจิเวธี (๒)

อฏฺจิเวธวิทฺธ (ติ)

[อฏฺจิเวธ + วิทฺธ]

ถูกเจาะ – แทงด้วยการเจาะ - แทงจนถึงกระดูก, ถูกแทงจนถึงกระดูก, อันเจาะด้วยเครื่องเจาะกระดูก.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภทฺโร อสฺสาชานีโย น เหว โข ปโตทจฺฉายํ ทิสฺวา สํวิชฺชติ สเวคํ อาปชฺชติ...อปิจ โข **อฏฺจิเวธวิทฺโธ** สํวิชฺชติ สเวคํ อาปชฺชติ กึ นุ โข มํ อชฺช อสฺสทมฺมสารถิ การณา กาเรสฺสติ, กิมสฺสาหํ ปฏิกโรมีติ.

(อ. ๑/๔๓๑)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก. ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีบางตัว ในโลกนี้เห็นเงาปฏักก็ไม่หวาดหวั่นไม่สำนึก...แต่เมื่อ**ถูกแทงด้วยการเจาะจนถึงกระดูก** (ถูกแทงด้วยปฏักจนถึงกระดูก) จึงหวาดหวั่น สำนึกว่า "วันนี้สารถีผู้ฝึกม้าจักให้เราทำการอะไรหนอ, เราจะสนองเขาอย่างไร".

อฏฺจิเวธวิทฺโธติ อฏฺจึ ภินฺทนฺเตน เวเธน วิทฺโธ. (อ.อฏ. ๒/๓๒๙)

บทว่า **อฏฺจิเวธวิทฺโธ** คือ ถูกแทงด้วยการเจาะจนทำลายกระดูก (กระดูกแตก).

อฏฺจิเวธี (ติ)

[อฏฺจิ + วิธ + ณี]

(๑) มีปกติเจาะ – แทง - ทะลุกระดูก. ???

วจฺฉทนฺตมุขา เสตา
ติกฺขคฺคา **อฏฺฐิเวธิโน**
ปณุนฺนา ธนุเวเคน
สมฺปตนฺตุตรีตรา. (ชา.๒/๒๑๔)

(พระเจ้าจูพนีรับสั่งว่า)

ขอให้ลูกศรขาว ด้านหน้าทำด้วยเขี้ยวลูกสัตว์มีปลายแหลมคม **มีปกติแทงทะลุกระดูก** ที่ถูกปล่อยไปแล้ว จงข้ามไปตกลงด้วยกำลังธนูเถิด.

(๒) (ก) ถูกเจาะเหมือนเจาะกระดูก. ???

(ข) เหมือนถูกเจาะกระดูก, ผู้ถูกทำจนสุดความสามารถเพื่อให้ละความเห็นผิด.

กสฺมา เถโร ตตฺถ อคมาสิ? เถรสฺส กิร เตโชธาตุ สมาปชฺชิตฺวา ตสฺส พฺรหฺมุโน อุปริ นิสินฺนํ ตถาคตํ ทิสฺวา "**อฏฺจิเวธี** อยํ ปุคฺคโล, มยาเปตฺถ คนฺตพฺพนฺติ อโหสิ, ตสฺมา อคมาสิ.

(สํ.อฏ. ๑/๑๙๕)

ถามว่า เหตุไร พระเถระจึงได้ไปในพรหมโลกนั้น. ตอบว่า ได้ยินว่า พระเถระเข้าสมาบัติมี

เตโชธาตุเป็นอารมณ์ เห็นพระตถาคต ประทับนั่งเหนือพรหมนั้น จึงได้มีความคิดว่า “บุคคลนี้เป็น**เหมือนถูกเจาะกระดูก** เราพึงไปในที่นั้น” ฉะนั้น จึงได้ไปในพรหมโลกนั้น.

อฏฺจิเวธํ วิยํ วิชฺฌิตพฺโพ อฏฺจิเวธี, ยถา อฏฺจึ วิชฺฌิตฺวา อฏฺจิมิญฺชํ อาหจฺจ ติฏฺจติ, เอวํ วิชฺฌิตพฺโพติ อตฺโถ. อยํ ปน อฏฺจิเวธี วิย อฏฺจิเวธี, ยถา โส ลทฺธึ วิสฺสชฺเชติ, เอวํ ปฏิปชฺชิตพฺโพติ อตฺโถ. (สำ.ฏี. ๑/๒๔๔)

พึงถูกเจาะเหมือนเจาะกระดูก ชื่อว่า อัฏฐิเวธี คือพึงถูกเจาะเหมือนเจาะกระดูก จนจรดถึงเยื่อในกระดูก. ก็บุคคลนี้เป็นเหมือนผู้ถูกเจาะกระดูก, (จริงอยู่) พรหมนั้นจะสละความเห็นผิดด้วยวิธีใด พระผู้มีพระภาคทรงดำเนินไปด้วยวิธีนั้น[คือทำจนสุด ความสามารถเพื่อให้พรหมนั้นสละความเห็นผิดนั้นให้ได้].

อฏฺจิสำหารก (ปุ)

[อฏฺจิ + สำหารก]

นกตะกรุม, ผู้จับกระดูก.

อฏฺจิสงฺขลิกมตฺตา (ถี)

[อฏฺจิ + สงฺขลิกา + มตฺตา]

มีเพียงโครง – ร่าง - กองกระดูก.

ดู อฏฺจิสงฺขลิกา

อฏฺจิสงฺขลิกา (ถี)

[อฏฺจิ + สงฺขลิกา]

โครง – ร่าง - กองกระดูก.

ยทา จ ขายิตา อาสิ

อฏฺจิสงฺขลิกา กตา

โอคาหสิ โปกฺขรณึ

โหติ กาโย ยถา ปุเร. (เปต. ๑๖๔)

(พระเจ้าพาราณสีตรัสถามว่า)

เมื่อใดท่าน[นางเวมาณิกเปรต]ถูกสุนัขกัดกิน (จนเหลือแต่กระดูก) กระทำให้เป็น **โครงกระดูก** เมื่อนั้น ท่านจึงลงสู่สระโบกขรณี (เพราะเหตุใด) ร่างกายก็กลับเป็นเหมือนเดิม.

อฏฺจิสงฺขลิกา กตาติ อฏฺจิสงฺขลิกมตฺตา กตา. (เปต.อฏ. ๑๔๖)

บาทคาถาว่า **อฏฺจิสงฺขลิกา กตา** (กระทำให้เป็นโครงกระดูก) ได้แก่ ทำให้เหลือแต่เพียงโครงกระดูก (ทำให้เหลือแต่ร่างกระดูก).

ดู อฏฺจิกสงฺขลิกา

อฏฺจิสงฺฆาฏชฏิต (ติ)

[อฏฺจิสงฺฆาฏ + ชฏิต]

อันประสานไว้ด้วยโครงกระดูก, มีโครงกระดูกเกี่ยวพันกัน.

เยภุยฺเยน ภิกฺขเว เปตา อุตฺตานา เสนฺตีติ อยํ เปตเสยฺยา. อปฺปมสโลหิตตฺตา หิ **อฏฺจิสงฺฆาฏชฏิตา** เอเกน ปสฺเสน สยิตุํ น สกฺโกนฺติ, อุตฺตานาว เสนฺติ. (สำ.อฏ.๑/๗๔, อำ.อฏ.๒/๓๙๕)

(อำ.อฏ.๒/๓๙๒ เป็น อฏฺจิสงฺฆาตชฏิต)

การนอนที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรตทั้งหลาย โดยมากย่อม

นอนหงาย นี้ชื่อว่า เปตเสยยา (การนอนของเปรต). จริงอยู่ เปรตทั้งหลาย**มีโครงกระดูกเกี่ยวพันกัน** (มีโครงกระดูกยุ่งเหยิง) ย่อมไม่อาจเพื่อนอนโดยข้างหนึ่งได้ เพราะความที่ตนมีเนื้อและเลือดน้อย จึงนอนหงายเท่านั้น.

อฏฺจิสงฺฆาต (ฏ) (ติ)

[อฏฺจิ + สงฺฆาต]

(๑) มีโครง - ร่าง - กองกระดูก.

กิเมวิทำ สรีรำ มุตฺตปุณฺณำ กรีสปุณฺณำ... **อฏฺจิสงฺฆาตำ** นฺหารุสมฺพนฺธำ รุธิรมำสาวเลปนำ จมฺมวินทฺธำ ฉวิยา ปฏิจฺฉนฺนำ ฉิทฺทาวฉิทฺทำ อุคฺฆรนฺตำ ปคฺฆรนฺตำ กิมิสงฺฆนิเสวิตำ นานากลิมลปริปูรำ...(มหานิ. ๑๔๐)

(เราตถาคตจักมีความพอใจเพราะเห็น) เรือนร่างที่เต็มไปด้วยปัสสาวะ อุจจาระ...มีแต่**โครงกระดูก**...มีเอ็นเป็นเครื่องผูกพัน มีเลือดและเนื้อเป็นเครื่องฉาบทา ห่อหุ้มด้วยหนัง ปิดบังด้วยผิวหนัง มีช่องเล็กช่องใหญ่ ไหลเข้าออกอยู่เสมอ มีหมู่หนอนแฝงตัวอยู่ เต็มไปด้วยมลทินโทษต่าง ๆ นี้ได้อย่างไรเล่า [เราไม่ปรารถนาจะถูกต้องเรือนร่างของนางแม้ด้วยเท้า]

อฏฺจิสงฺฆาตนฺติ...เตหิ อฏฺจีหิ ฆฏิตำ.

(มหานิ. ๒๖๓)

บทว่า **อฏฺจิสงฺฆาตำ** (มีแต่โครงกระดูก) ความว่า...อันกระดูกเหล่านั้นเชื่อมต่อกัน.

(๒) (ปุ) โครงกระดูก, ร่าง - กองกระดูก.

นาภิชานามิ อิตฺถึ วา

ปุริโส วา อิโต คโต

อปิจ **อฏฺจิสงฺฆาโฏ**

คจฺฉเตส มหาปเถ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๑)

(พระเถระกล่าวกับสามีของหญิงนั้นว่า)

เราไม่รู้ว่าหญิงหรือชายเดินไปทางนี้ แต่รู้ว่า**โครงกระดูก**นั้นกำลังเดินไปในทางใหญ่.

ดู ขุทฺทก.อฏ. ๓๗

อฏฺจิสงฺฆาตฆฏิต (ติ)

[อฏฺจิสงฺฆาต + ฆฏิต]

อันเชื่อมกับที่ต่อกระดูก, อันถูกร้อยรัดไว้ด้วยโครงกระดูก.

อฏฺจิสงฺฆาตฆฏิโต

นฺหารุสุตฺตนิพนฺธโน

เนเกสำ สำคตีภาวา

กปฺเปติ อิริยาปถำ. (เถร. ๓๐๔)

(พระศาสดาตรัสสอนพระเจ้ากัปปะว่า)

(ร่างกายนี้) **ถูกร้อยรัดไว้ด้วยโครงกระดูก** เกี่ยวร้อยไว้ด้วยด้ายคือเส้นเอ็น ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถได้[เพราะมีมหาภูตรูป ๔ ชีวิตินทรีย์ ลมอัสสาสะ ปัสสาสะ และวิญญาณเป็นต้นเกี่ยวเนื่องกัน]

อฏฺจิสงฺฆาตฆฏิโตติ อติเรกติสตานำ อฏฺจีนำ สงฺฆาเตน ฆฏิโต สมฺพนฺโธ. (เถร.อฏ.๒/๒๐๐)

บทว่า **อฏฺจิสงฺฆาตฆฏิโต** (ถูกร้อยรัดไว้ด้วยโครงกระดูก) ได้แก่ (ร่างกายนี้) ถูกร้อยรัด คือ

เชื่อมต่อไว้ด้วยโครงกระดูกมากกว่า ๓๐๐ ท่อน (ชิ้น).

อฏฺจิสงฺฆาตภาว (ปุ)

[อฏฺจิสงฺฆาต + ภาว]

ความเป็นร่างกระดูก - โครงกระดูก.

อปิจ มหาติสฺสตฺเถรสฺส ทนฺตฏฺจิกมตฺตาวโลกเนน สกลิตฺถิสรีรสฺส **อฏฺจิสงฺฆาตภาเวน** อุปฏฺฐานาทีนิ เจตฺถ นิทสฺสนานิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๗)

อีกนัยหนึ่ง เรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องร่างกายของสตรีหมดทั้งตัวปรากฏโดย**ความเป็นร่างกระดูก**แก่พระมหาติสสเถระ เพราะเหตุที่ได้เห็นเพียงกระดูกฟัน นับเป็นอุทาหรณ์ได้ในอัฏฐิกอสุภกัมมัฏฐานนี้ด้วย ฉะนี้แล.

อฏฺจิสญฺจย (ปุ)

[อฏฺจิ + สญฺจย] กองกระดูก.

เอกสฺเสเกน กปฺเปน

ปุคฺคลสฺส**อฏฺจิสญฺจโย**

สิยา ปพฺพตสโม ราสิ

อิติ วุตฺตํ มเหสินา. (สํ. ๑/๓๖๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เราผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้กล่าวไว้ว่า **กองกระดูก**ของบุคคลคนหนึ่ง โดยกัปป์ ๑ พึงกองสุมเท่าภูเขา (ภูเขาเวปุลละ).

อฏฺจิสญฺญา (ถี)

[อฏฺจิ + สญฺญา]

ความสำคัญว่าเป็นกระดูก, การภาวนาว่ากระดูก[การบริกรรมว่า กระดูก].

อหุ พุทฺธสฺส ทายาโท

ภิกฺขุ เภสกฬาวเน

เกวลํ **อฏฺจิสญฺญาย**

อผรี ปถวึ อิมํ. (เถร. ๒๒๔)

(พระสิงคาลเถระกล่าวว่า)

ภิกษุอยู่ในป่าเภสกฬาวัน พิจารณาแผ่นดินนี้ด้วย**ความสำคัญว่าเป็นกระดูก**ล้วน [เป็นอารมณ์]ย่อมชื่อว่าเป็นทายาทของพระพุทธเจ้า.

อฏฺจิสญฺญายาติ อฏฺจิกภาวนาย.

(เถร.อฏ. ๑/๘๗)

บทว่า **อฏฺจิสญฺญาย** (ด้วยความสำคัญว่าเป็นกระดูก[เป็นอารมณ์]) คือ ภาวนามีกองกระดูกเป็นอารมณ์[การบริกรรมว่ากระดูก].

ดู อฏฺจิกสญฺญา

อฏฺจิสณฺฐาน (น)

[อฏฺจิ + สณฺฐาน] สัณฐานแห่งกระดูก.

อฏฺจิสต (น)

[อฏฺจิ + สต]

ร้อยแห่งกระดูก, กระดูกร้อยท่อน.

อิมานิ สาธิกานิ ตีณิ **อฏฺจิสตานิ**...กาโยตฺเวว สงฺขฺยํ คตานิ. (ขุทฺทก.อฏ. ๔๐)

ก็**กระดูก ๓๐๐** ท่อนที่เป็นโครงสร้างเหล่านี้...ถึงการนับว่า กาย อย่างเดียว.

อฏฺฐิสตตฺตย (น)

[อฏฺฐิสต + ตฺตย]

หมวด ๓ แห่งร้อยแห่งกระดูก.

กระดูก ๓๐๐ ท่อน.

เอวเมวํ น นวเปสิสตปฺปเภทำ มำสำ ชานาติ "มยา **อฏฺฐิสตตฺตยำ** อนุลิตฺตนฺติ, นปิ อฏฺฐิสตตฺตยำ ชานาติ "อหำ นวเปสิสตปฺปเภเทน มำเสน อนุลิตฺตนฺติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๓๖)

[ในการเจริญอาการ ๓๒ นั้น พระโยคาวจรย่อมกำหนดว่า ดินหยาบแห่งฝาเรือนที่ถูกดินหยาบฉาบทาไม่รู้ว่า "เราฉาบฝาเรือนไว้ แม้ฝาเรือนก็ไม่รู้ว่า "เราถูกดินหยาบฉาบไว้" ฉันใด]เนื้อ ๙๐๐ ชิ้นไม่รู้ว่า "เราฉาบ**กระดูก ๓๐๐ ท่อน**ไว้ แม้กระดูก ๓๐๐ ท่อนก็ไม่รู้ว่า "เราถูกเนื้อ ๙๐๐ ชิ้นฉาบ ฉันนั้นเหมือนกัน.

อฏฺฐิสนฺธิ (ปุ)

[อฏฺฐิ + สนฺธิ] ข้อต่อกระดูก.

สา วณฺณโต กณิการนิยฺยาสวณฺณา. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานา. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต **อฏฺฐิสนฺธีนำ** อพฺภญฺชนกิจฺจำ สาธยมานา อสีติสตสนฺธีนำ อพฺภนฺตเร จิตา.

(อภิ.อฏ. ๒/๒๓๕)

ไขข้อนั้น โดยสี มีสีดังยางดอกกรรณิการ์ โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส ตั้งอยู่ในภายในข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง คอยทำหน้าที่หล่อลื่น**ข้อต่อกระดูก**ทั้งหลาย.

ดู วิสุทฺธิ.๑/๒๕๖,ขุทฺทก.อฏ. ๕๔

อฏฺฐิสมปฺปนฺน (ปุ)

[อฏฺฐิ + สมปฺปนฺน]

การโยนกระดูกคนตายลงในแม่น้ำ.

อฏฺฐิสมฺภว (ติ/ปุ)

[อฏฺฐิ + สมฺภว]

(๑) (ติ) ประกอบด้วยกระดูก.

(๒) (ปุ) เกิดในกระดูก, เยื่อในกระดูก.

อฏฺฐิสมูห (ปุ)

[อฏฺฐิ + สมูห]

ประชุมแห่งกระดูก, กองกระดูก.

ดู อฏฺฐิปุญฺช

อฏฺฐิสิราจมฺม (น)

[อฏฺฐิ + สิรา + จมฺม] กระดูก เอ็น และหนัง.

อฏฺฐิสิราจมฺมมตฺตสรีร (ติ)

[อฏฺฐิสิราจมฺม + มตฺต + สรีร]

ผู้มีกายเหลือเพียงกระดูกเอ็นและหนัง.

อฏฺฐิสิราจมฺมสรีร (ติ)

[อฏฺฐิสิราจมฺม + สรีร]

ผู้มีกายเพียงกระดูก เอ็น และหนัง.

ปริสทูสโกติ โย อตฺตโน วิรูปตาย ปริสํ ทูเสติ; อติทีโฆ…อติรสฺโส…อติกาโฬ…, อจฺโจทาโต… อติกิโส วา มนฺทมสโลหิโต **อฏฺจิสิราจมฺม-สรีโร** วิย. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๐)

ที่ชื่อว่า **ปริสทูสโก** (คนประทุษร้ายบริษัท) ได้แก่ คนที่ทำร้ายบริษัท เพราะตนมีรูปร่างแปลกคือสูงเกินไป…เตี้ยเกินไป… ดำเกินไป… ขาวเกินไป… ผอมเกินไปมีเนื้อและเลือดน้อย ประหนึ่ง**ร่างกายมีเพียง กระดูก เอ็น และหนัง**.

อฏฺจิสิราจมฺมสรีโรติ อฏฺจิสิราจมฺมมตฺตสรีโร.

(สารตฺถ. ๓/๒๖๔)

บทว่า อฏฺจิสิราจมฺมสรีโร แปลว่า [ประหนึ่ง] ร่างกายมีเพียงกระดูก เอ็น และหนัง.

อฏฺจิสีส (ติ)

[อฏฺจิ + สีส]

มีศีรษะคล้ายเมล็ดผลไม้. มีศีรษะเหลือเพียงหนังหุ้มกระดูก.

ภควโต กิร อิมํ ลกฺขณํ ทิสฺวา ราชูนํ อุณฺหีส-ปฏฺฏํ อกํสุ. อญฺเญ ปน ชนา อปริปุณฺณสีสา โหนฺติ เกจิ กปฺปสีสา เกจิ ผลสีสา เกจิ **อฏฺจิ-สีสา** เกจิ ตุมฺพสีสา เกจิ กุมฺภสีสา เกจิ ปพฺภารสีสา ภควโต ปน อารคฺเคน วฏฺฏมเฏฺฐวา จปิตํ วิย สุปริปุณฺณํ อุทกปุพฺพุพฺพสทิสมฺปิ โหติ. เตเนว อุณฺหีสเวจิตสีสสทิสตฺตา อุณฺหีสํ วิย สพฺพตฺถ ปริมณฺฑลสีสตฺตา จ อุณฺหีสสีโสติ ภควา วุจฺจติ. (สารตถ. ๓/๑๐๕)

ดังได้สดับมาว่า มหาชนพบเห็นลักษณะ[ของพระอุณหิส]นี้ของพระผู้มีพระภาคแล้ว จึงสร้างพระอุณหิสขึ้น. ส่วนชนเหล่าอื่นมีศีรษะไม่เต็มบริบูรณ์ (คือ) บางคนมีศีรษะบุ๋ม บางคนมีศีรษะคล้ายผลไม้ บางคน**มีศีรษะคล้ายเมล็ดผลไม้** บางคนมีศีรษะคล้ายน้ำเต้า บางคนมีศีรษะคล้ายหม้อ บางคนมีศีรษะคล้ายหุบเหว ส่วนพระเศียรของพระผู้มีพระภาค เต็มเปี่ยมประดุจกลึงด้วยเครื่องกลึง และประดุจฟองน้ำ พระองค์จึงได้รับพระนามว่า อุณฺหีสสีโส (ผู้มีพระเศียรดุจพระอุณหิส) เพราะดุจมีพระเศียรที่ครอบด้วยพระอุณหิส และมีพระเศียรเต็มเปี่ยมในฐานะทั้งหมดประดุจพระอุณหิส.

[ใน ที.อฏ.๒/๔๓ เป็น กปิสีสา (มีศรีษะคล้ายลิง), หตฺถิสีสา (มีศีรษะคล้ายช้าง)]

อฏฺจิสีสาติ มํสสฺส อภาวโต อติวิย อฏฺจิตาย, ปตนุภาวโต วา ตโจนทฺธอฏฺจิมตฺตสีสา.

(ที.ฏี. ๒/๔๒)

อฏฺจิเสน (ปุ)

[อฏฺจิ + เสน] อัฏฐิเสนะ, ฤาษีอัฏฐิเสนะ.

เยเม อหํ น ชานามิ

อฏฺจิเสน วนิพฺพเก

เต มํ สงฺคมฺม ยาจนฺติ

กสฺมา มํ ตฺวํ น ยาจสิ. (ชา. ๑/๑๖๑)

(พระราชาตรัสถามฤาษีอัฏฐิเสนะว่า)

พระคุณเจ้า**อัฏฐิเสนะ** โยมไม่รู้จักวณิพกพวกนี้เลย แต่พวกเขาได้พร้อมใจกันมาขอกับโยม. ทำไมพระคุณเจ้าจึงไม่ขอโยมบ้าง.

ดู. ชา.อฏ. ๓/๓๓๑

อฏฺฐิเสนกุมาร (ปุ)

[อฏฺฐิเสน + กุมาร]

อัฏฐิเสนกุมาร, กุมารนามว่าอัฏฐิเสนะ.

อตีเต พาราณสิยำ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชำ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต เอกสฺมึ นิคเม พฺราหฺมณกุเล นิพฺพตฺติ, **อฏฺฐิเสนกุมาโรติสฺส** นามำ กรึสุ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๓๑)

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตทรงครอบครองราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดในตระกูลพราหมณ์ ณ นิคมแห่งหนึ่ง บิดามารดาตั้งชื่อให้เขาว่า **อัฏฐิเสนกุมาร**.

อฏฺฐิเสนชาตก (น)

[อฏฺฐิเสน + ชาตก] อัฏฐิเสนชาดก.

ชาตกปาลี สัตตกนิบาต วรรคที่ ๑ ชาดกที่ ๘. ชา. ๑/๑๖๑, ชา.อฏ. ๓/๓๓๐-๓๓๔.

อฏฺฐิสฺสร (ปุ)

พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าอัฏฐิสสระ.

โส หิ อิโต สตสหสฺสกปฺปมตฺถเก **อฏฺฐิสฺสโร** นาม ปจฺเจกพุทฺโธ ภวิสฺสติ. (ธมฺม.อฏ. ๑๙๕)

ก็พระเทวทัตนั้น จะเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า**อัฏฐิสสระ**ในที่สุดแห่ง ๑๐๐,๐๐๐ กัป แต่กัปป์นี้.

ดู มิลินฺท. ๑๑๖

อฏฺฐุตฺตร (ติ)

[อฏฺฐ + อุตฺตร]

(ก) อันยิ่งด้วย ๘.

(ข) เกิน ๘, เกินไปอีก ๘.

อฏฺฐุตฺตรสต (น)

[อฏฺฐุตฺตร +สต] ร้อยอันยิ่งด้วย ๘, ๑๐๘.

อหำ ราชานำ อุปสงฺกมิตฺวา เอวำ วกฺขามิ “เทว ราชธีตาย อุปริ กาพกณฺณี อตฺถิ...อหำ ราชธีตรำ อสุกทิวเส รถำ อาโรเปตฺวา... คนฺโธทกฆฏานำ **อฏฺฐุตฺตรสเตน** นฺหาเปตฺวา กาพกณฺณึ ปวาเหสฺสามีติ เอวำ อาห.

(ชา.อฏ. ๑/๔๘๒)

(หญิงแม่มดกราบ) ทูลอย่างนี้ว่า ดิฉันเข้าไปเฝ้าพระราชาแล้วจักกราบทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่สมมติเทพ เหนือพระราชธิดา มีคนกาพกรรณีอยู่...หม่อมฉันจะยกพระราชธิดาขึ้นสู่รถ ในวันชื่อโน้น...แล้วให้สรงสนานด้วยหม้อน้ำหอม **๑๐๘** หม้อ แล้วลอยคนกาพกรรณีไป.

อฏฺฐุปฺปตฺติ (ถี)

[อตฺถ + อุปฺปตฺติ]

การเกิดขึ้นของเรื่อง, การเกิดขึ้นแห่งเรื่องของการแสดงธรรม, เหตุเกิดเรื่องเพื่อแสดงธรรม, อัฏฐุปปัตติ.

อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อฏฺฐุปฺปตฺติ แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลาสูตร ๑๐๗) ว่า ตฺถานำ ฏฺฐยุคำ (แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ คู่) เนื่องด้วยคำที่เป็นทันตชอักษรในสันสกฤต มักเปลี่ยนเป็นมุทธชอักษรในบาลี โดยอักษร ทฺธ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑฺฒ ในภาษาบาลี เช่น อฑฺฒ – อรฺทฺธ, วฑฺฒ –วฤทฺธ, วุฑฺฒ –วฤทฺธ, วฑฺฒิ – วฤทฺธิ แม้อักษร ต, ถ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฏ, ฐ ในภาษาบาลี เพราะภาษาบาลีนิยมใช้มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น ปฏิปตฺติ – ปฺรติปตฺติ,ปรม –ปฺรถม, อฏฺฐกถา - อรฺถกถา

โย หิ โส **อฏฺฐุปฺปตฺติยำ** “ทพฺโพ มลฺลปุตฺโต นามาติ ฉคลโก วุตฺโต. (กงฺขา...)

ความโดยพิสดารว่า แพะนั้นใด ท่านกล่าวว่าชื่อว่า ทัพพมัลลบุตร[แพะถูกเรียกว่าชื่อพระทัพพมัลลบุตร]ใน**การเกิดขึ้นของเรื่อง**.

[คำว่า อฏฺฐุปฺปตฺติ (การเกิดขึ้นของเรื่อง) ในที่นี้หมายถึงเหตุเกิดของสิกขาบทนั่นเอง ที่จริงแล้วพระเมตติยะและพระภูมชกะ ผู้เป็นอาทิกัมมิกะไม่ต้องอาบัติด้วยสิกขาบทนี้ แต่ภิกษุในภายหลังที่ทำเช่นนี้จึงต้องอาบัติ อย่างไรก็ตาม เมื่ออธิบายสิกขาบทโดยยกตัวอย่างที่อ้างพระทัพพมัลลบุตรเป็นแพะ ก็จะทำให้เข้าใจเนื้อความในสิกขาบทชัดเจนขึ้น ท่านจึงกล่าวว่า อฏฺฐุปฺปตฺติยำ เป็นต้น]

ดู ม.อฏ.๑/๑๗-๘, อุทาน.อฏ. ๒๗, ที.อฏ.๓/๑๐๑, อำ.อฏ.๑/๙๗ ขุทฺทก.อฏ. ๖๒, ๑๘๓

อฏฺฐุปฺปตฺติก (ติ)

[อฏฺฐุปฺปตฺติ + อิก]

สุตตนิกเขป[การตั้งสูตร]อันเป็นเหตุเกิดแห่งเรื่อง, การเกิดแห่งเรื่องอันเป็นวัตถุแห่งเทศนา, มีขึ้นตามเหตุเกิดของเรื่อง (เกิดตามเหตุการณ์).

จตฺตาโร หิ สุตฺตนิกฺเขปา อตฺตชฺฌาสโย ปรชฺฌาสโย ปุจฺฉาวสิโก **อฏฺฐุปฺปตฺติโก**.

(ที.อฏ.๑/๕๐, อิติวุต.อฏ. ๓๒)

การตั้งสูตรมี ๔ อย่าง คือ มีตนเป็นอัธยาศัย มีบุคคลอื่นเป็นอัธยาศัย มีขึ้นโดยเนื่องด้วยคำถาม และ**มีขึ้นตามเหตุเกิดของเรื่อง** (เกิดตามเหตุการณ์, มีเรื่องเกิดขึ้น)

ยานิ ปน ตานิ อุปฺปนฺนำ การณำ ปฏิจฺจ กถิตานิ เสยฺยถิทำ ธมฺมทายาทำ จูฬสีหนาทำ จนฺทูปมำ ปุตฺตมำสูปมำ ทารุกฺขนฺธูปมำ อคฺคิกฺขนฺธูปมำ เผณปิณฺฑูปมำ ปาริจฺฉตฺตกูปมนฺติ เอวมาทีนิ; เตสำ **อฏฺฐุปฺปตฺติโก** นิกฺเขโป.

(ที.อฏ.๑/๕๑, อิติวุต.อฏ. ๓๔)

อนึ่ง พระสูตรเหล่านั้นใด ที่พระผู้มีพระภาคทรงอาศัยเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจึงตรัสเทศนา มีอาทิอย่างนี้ คือ ธรรมทายาทสูตร จุลลสีหนาทสูตร จันทูปมสูตร ปุตตมังสูปมสูตร

ทารุกขันธูปมสูตร อัคคิกขันธูปมสูตร เผณปิณฑูปมสูตร ปาริฉัตตกูปมสูตร. พระสูตรเหล่านั้น ชื่อว่า**มีเหตุ**ที่ทรงตั้ง**ตามเหตุเกิดของเรื่อง**.

สุตฺตเทสนาย วตฺถุภูตสฺส อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อตฺถุปฺปตฺติ, อตฺถุปฺปตฺติ เอว อฏฺฐุปฺปตฺติ ตฺถการสฺส ฏฺจการำ กตฺวา, สา เอตสฺส อตฺถีติ **อฏฺฐุปฺปตฺติโก**. อถ วา อฏฺฐุปฺปตฺติ เอว **อฏฺฐุปฺปตฺติโก**. (อิติวุตฺ.อฏ. ๓๒-๓)

การเกิดขึ้นของเรื่องอันเป็นเหตุแสดงพระสูตร ชื่อว่า อัตถุปปัตติ, อัตถุปปัตตินั้นนั่นเอง เป็นอัฏฐุปปัตติ โดยแปลง ตฺถ อักษร เป็น ฏฺจ อักษร, ชื่อว่า **อัฏฐุปปัตติกะ** เพราะอรรถว่ามีเรื่องเกิดขึ้น. อีกอย่างหนึ่ง อัฏฐุปปัตตินั่นแหละ ชื่อว่า **อัฏฐุปปัตติกะ**.

อฏฺฐุปฺปตฺติกตา (ถี)

[อฏฺฐุปฺปตฺติก + ตา]

ความเป็นเหตุเกิดของเรื่อง.

อฏฺฐุปฺปตฺติกตาวจน (น)

[อฏฺฐุปฺปตฺติกตา + วจน]

การกล่าวถึงความเป็นเหตุเกิดของเรื่อง.

นนุ อิมสฺส สุตฺตสฺส ปุจฺฉาวสิโก นิกฺเขโปติ? สจฺจเมตำ, สุตฺเตกเทสำ ปน สนฺธาย **อฏฺฐุปฺปตฺติกตาวจนำ**. (สำ.ฏี. ๑/๑๗๖)

ถามว่า การตั้งพระสูตรนี้เป็นไปโดยเนื่องด้วยคำถามมิใช่หรือ? ตอบว่า ใช่. แต่**การกล่าวถึงความเป็นเหตุเกิดของเรื่อง** ท่านประสงค์เอาส่วนหนึ่งของพระสูตร.

อฏฺฐุปฺปตฺติกาล (ปุ)

[อฏฺฐุปฺปตฺติ + กาล]

กาลอันเป็นเหตุเกิดของเรื่องเพื่อแสดงธรรม.

อฏฺฐุปฺปตฺติกาลาภิกงฺขน (น)

[อฏฺฐุปตฺติกาล + อภิกงฺขน]

(๑) การจำนงหวัง[ประสงค์]กาลเป็นเหตุเกิดของเรื่อง[เพื่อแสดงธรรม].

(๒) กาลอันเป็นเหตุเกิดเรื่องอันจำปรารถนา [เพื่อแสดงธรรม].

อปิจ จตูหิ การเณหิ พุทฺธา ภควนฺโต จาริกำ จรนฺติ ชงฺฆวิหารวเสน สรีรผาสุกตฺถาย **อตฺถุปฺปตฺติกาลาภิกงฺขน**ตฺถาย ภิกฺขูนำ สิกฺขาปทปญฺญาปนตฺถาย ตตฺถ ตตฺถ ปริปากคตินฺทฺริเย โพธเนยฺยสตฺเต โพธนตฺถายาติ.

(ที.อฏ. ๑/๒๑๖)

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมเสด็จจาริกไปด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ เพื่อประสงค์ถึงความผาสุกแห่งพระสรีระด้วยอำนาจการพักพระชงฆ์ (ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ), เพื่อ**จำนงหวัง[ประสงค์]กาลอันเป็นเหตุเกิดของเรื่อง**[ไปเพื่อแสดงธรรมเวลาเกิดเรื่อง], เพื่อประสงค์ถึงการบัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุ, เพื่อประสงค์ถึงการโปรดสัตว์ผู้ควรตรัสรู้ ซึ่งมีอินทรีย์แก่กล้าในที่นั้นๆ ให้ตรัสรู้.

อฏฺฐุปฺปตฺติกาลาภิกฺกงฺขนตฺถายาติ อคฺคิกฺขนฺโธปมสุตฺตมฆเทวชาตกาทิเทสนานำ วิย ธมฺมเทสนาย อฏฺฐุปฺปตฺติกาลำ อากงฺขมาเนน. (ที.ฏี. ๑/๒๘๗)

ปาฐะว่า **อฏฺฐุปฺปตฺติกาลาภิกฺกงฺขนตฺถาย** ความว่า เมื่อจำนงหวัง[ประสงค์]กาลอันเป็นเหตุเกิดของเรื่องเพื่อแสดงธรรม เหมือน[การเสด็จไป] เพื่อแสดงธรรมในอัคคิขันโธปมสูตรและมฆเทวชาดกเป็นต้น.

อฏฺฐุปฺปตฺติกาลาภิกงฺขนตฺถายาติ อคฺคิกฺขนฺโธปมสุตฺตมฆเทวชาตกาทิเทสนานำ วิย ธมฺมเทสนาย อภิกงฺขิตพฺพอฏฺฐุปฺปตฺติกาลตฺถาย อฏฺฐุปฺปตฺติกาลสฺส วา อภิกงฺขนตฺถาย อฏฺฐุปฺปตฺติกาเล ธมฺมเทสนตฺถายาติ วุตฺตำ โหติ. (สี.นวฏี. ๒/๒๐๖)

ปาฐะว่า **อฏฺฐุปฺปตฺติกาลาภิกฺกงฺขนตฺถาย** ท่านกล่าวอธิบายว่า ย่อมเสด็จจาริกไป เพื่อประสงค์กาลอันเป็นเหตุเกิดของเรื่องอันจำปรารถนา เพื่อแสดงธรรมเหมือน[การเสด็จไป]เพื่อแสดงธรรมในอัคคิขันโธปมสูตร และมฆเทวชาดกเป็นต้น หรือเพื่อจำนงหวังกาลอันเป็นเหตุเกิดของเรื่อง หรือเพื่อประสงค์จะแสดงธรรมในเวลาเกิดเรื่องขึ้น.

อฏฺฐุปฺปตฺติยุตฺต (ติ)

[อฏฺฐุปฺปตฺติ + ยุตฺต]

อันประกอบด้วยการเกิดของเรื่อง.

ธมฺมำ วา เทเสสฺสามาติ **อฏฺฐุปฺปตฺติยุตฺตำ** สุตฺตำ วา ปุพฺพจริตการณยุตฺตำ ชาตกำ วา กถยิสฺสาม. (วิ.อฏ. ๑/๑๔๘)

ปาฐะว่า ธมฺมำ วา เทเสสฺสาม (หรือจะทรงแสดงธรรม) ความว่า เราจักแสดงสูตรอันประกอบด้วยการเกิดของเรื่อง[ที่มีเหตุเกิดขึ้นของเรื่อง]หรือชาดกที่มีเหตุแห่งบุรพจริต.

อฏฺฐุปฺปตฺติยุตฺตนฺติ ปจฺจุปฺปนฺนวตฺถุ นิสฺสาย ปวตฺตำ. (สารตฺถ. ๑/๔๓๒)

บทว่า **อฏฺฐุปฺปตฺติยุตฺตำ** ได้แก่ อาศัยเรื่องที่เป็นปัจจุบันเป็นไป

อฏฺฐุ (ฏฺฐ) สภมตฺต (ติ)

[อฏฺฐ + อุสภ + มตฺตา]

อันมีประมาณ ๘ อุสภะ.

(นาวา) คนฺตฺวา จ ปน ถเลปิ **อฏฺฐุสภมตฺตำ** ฐานำ ปกฺขนฺทิตฺวา นาวิกสฺส ฆรทฺวาเรเยว อฏฺฐาสิ. มหาสตฺโต เตสำ วาณิชานำ สุวณฺณรชตมณิปวาฬมุตฺตวชิรานิ ภาเชตฺวา อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๔๕)

ก็แล[เรือ]ครั้นแล่นไปแล้วก็แล่นไปสู่ที่อัน**มีประมาณ ๘ อุสภะ** แม้บนบก[แล่นไปบนบกได้ประมาณ ๘ อุสภะด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์]จอดที่ประตูบ้านของนายเรือนั้นแล. พระโพธิสัตว์ได้แบ่งทอง เงิน แก้วมณี แก้วประพาฬ แก้วมุกดา และเพชร ให้แก่พ่อค้าเหล่านั้น.

อฏฺฐุ (ฏฺฐ) สภวิตฺถต (ติ)

[อฏฺฐสภ + วิตฺถต] อันกว้าง ๘ อุสภะ.

จตุวีสติอกฺโขภณิสงฺขาเตน พลกาเยน สทฺธึ มคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส ตสฺส นนฺทปณฺฑิโต อิทฺธานุภาเวน **อฏฺฐุสภวิตฺถตํ** มคฺคํ สมํ มาเปตฺวา อากาเส จมฺมขณฺฑํ ปตฺถริตฺวา ตตฺถ ปลฺลงฺเกน นิสีทิตฺวา เสนาย ปริวุโต อลงฺกตหตฺถิกฺขนฺเธ นิสีทิตฺวา คจฺฉนฺเตน รญฺญา สทฺธึ ธมฺมยุตฺตกถํ กเถนฺโต...(ชา.อฏ. ๕/๓๓๘)

นันทบัณฑิตดาบส เดินทางไปพร้อมด้วยหมู่พลเสนาประมาณได้ ๒๔ อักโขภิณี เนรมิตทางอัน**กว้าง ๘ อุสภะ**[ที่กว้างได้ ๘ อุสภะ]ให้ราบเรียบด้วยอานุภาพแห่งฤทธิ์ แล้วลาดแผ่นหนังในอากาศทีเดียว นั่งขัดสมาธิบนแผ่นหนังนั้น มีเสนาแวดล้อมแล้ว กล่าวถ้อยคำอันประกอบด้วยธรรมะ กับพระราชาผู้ประทับนั่งบนคอช้างอันประดับแล้ว...

อฏฺฐุ (ฏฺฐ) สภวิตฺถาร (ติ)

[อฏฺฐสภ + วิตฺถาร] กว้าง ๘ อุสภะ.

เอวํ ราชา เสนงฺคํ วิจาเรตฺวา "ปุตฺตสฺส เม เชตุตฺตรนครโต ยาวงฺกปพฺพตา **อฏฺฐุสภวิตฺถารํ** อาคมนมคฺคํ สมตลํ กตฺวา มคฺคาลงฺการตฺถาย (ตุมฺเห) อิทญฺจิทญฺจ กโรถาติ อาณาเปนฺโต...(ชา.อฏ. ๗/๓๖๙)

พระเจ้าสญชัยราชาทรงจัดกองทัพอย่างนี้แล้ว ตรัสสั่งว่า พวกเจ้าจงตกแต่งมรรคาอันเป็นที่มาให้มีพื้นราบเรียบ**กว้าง ๘ อสุภะ** ตั้งแต่กรุงเชตุดรราชธานีจนถึงเขาวงกต แล้วทำสิ่งนี้ด้วย ๆ เพื่อต้องการตกแต่งมรรคาให้งดงาม...

ดู ชา.อฏ.๑/๘๒, ชา.อฏ.๑/๗๕

อฑฺฒ (ปุ)

[อฑฺฒ (อภิโยเค) + อ]

คดี, การดำเนินคดี, การตัดสินคดี, อธิกรณ์.

อฑฺฒํ กริสฺสามีติ ทุติยํ วา ปริเยสติ คจฺฉติ วา, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. เอกสฺส อาโรเจติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ทุติยสฺส อาโรเจติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. อฑฺฒปริโยสาเน อาปตฺติ สงฺฆาทิเสสสฺส. (วิ. /๒๙๐, วิ. /๑๒๘)

ภิกษุณีแสวงหาเพื่อนหรือเดินไปด้วยตั้งใจว่า "เราจะก่อ**คดี**" ต้องอาบัติทุกกฏ, บอกเรื่องของคนหนึ่ง (แก่ตุลาการ) ต้องอาบัติทุกกฏ, บอกเรื่องของคนที่สองต้องอาบัติถุลลัจจัย, เมื่อคดีถึงที่สุด (ศาลตัดสินแล้ว) ต้องอาบัติสังฆาทิเสส.

อฑฺโฑติ โวหาริกวินิจฺฉโย วุจฺจติ ยํ ปพฺพชิตา อธิกรณนฺติปิ วทนฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๘๐)

[ในคำว่า อฏฺฏการิกา นี้]การวินิจฉัยของพวกตุลาการ เรียกว่า **คดี** ซึ่งทางฝ่ายบรรพชิตเรียกว่า อธิกรณ์ บ้าง.

ดู วิ. ๕/๑๒๗, ชา. ๑/๑๕๘ ดู อฏฺฏ

อฑฺฒกรณ (น)

[อฑฺฒ + กรณ]

(๑) สถานที่ตัดสินคดี, ศาล.

อิธาหํ ภนฺเต **อฑฺฑกรเณ** นิสินฺโน ปสฺสามิ ขตฺติยมหาสาเลปิ พฺราหฺมณมหาสาเลปิ คหปติมหาสาเลปิ อฑฺเฒ...กามเหตุ กามนิทานํ กามาธิกรณํ สมฺปชานมุสา ภาสนฺเต...

(สํ. ๑/๗๔)

(พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นั่ง**สถานที่ตัดสินคดี**นี้ (นั่งพิจารณาคดี) เห็นขัตติยมหาศาลบ้าง พราหมณมหาศาลบ้าง คหบดีมหาศาลบ้าง ซึ่งเป็นผู้มั่งคั่ง...กล่าวเท็จทั้งที่รู้อยู่ เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นเค้ามูล เพราะกามเป็นตัวการณ์...

วินิจฺฉโย กรียติ เอตฺถาติ **อฑฺฑกรณ์**, วินิจฺฉยฏฺฐานนฺ. (สํ.ฏี. ๑/๑๗๘)

ชื่อว่า **อัฑฑกรณะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตัดสิน คือ ที่ตัดสินคดี (ศาล).

ดู ม. ๒/๓๒๔, สํ. ๑/๗๔

(๒) การสร้างคดี, ก่อคดี.

อุสฺสยวาทิกาติ มานุสฺสยวเสน โกธุสฺสยวเสน **อฑฺฑกรณตฺถาย** วินิจฺฉยมหามตฺตานํ สนฺติเก วิวทมานา. (กงฺขา.๒๙๘)

บทว่า **อุสฺสยวาทิกา** ความว่า ภิกษุณีผู้ชอบกล่าวหาเรื่องในสำนักของมหาอำมาตย์ผู้ตัดสิน เพื่อ**ก่อคดี** ด้วยอำนาจความริษยาเพราะมานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจความริษยา เพราะความโกรธ.

อญฺเญหิ อนากฑฺฒิตาย **อฑฺฑกรณนฺ** อฑฺฑปริโยสานนฺติ อิมาเนตฺถ เทฺว องฺคานิ.

(กงฺขา. ๒๙๙)

[ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๒ คือ]ภิกษุณีมิได้ถูกคุมตัวไป**ก่อคดี**, คดีถึงที่สุด.

ดู อตฺถกรณ

อฑฺฑการก (ติ)

[อฑฺฑ + การก. ถี. อฑฺฑการิกา]

ผู้ก่อคดี, ผู้ฟ้องคดี (ผู้ยื่นคำร้อง), อัยการ.

อากฑฺฒิยมานา คจฺฉตีติ อฑฺฑการกมนุสฺเสหิ สยํ วา อาคนฺตฺวา ทูตํ วา เปเสตฺวา เอหีติ วุจฺจมานา โวหาริกานนฺ สนฺติกนฺ คจฺฉติ, ตโต **อฑฺฑการโก** อตฺตโน วา กถนฺ ปจฺจมนฺ อาโรเจตุ ภิกฺขุนิยา วา, เนว ปจฺจมาโรจเน ทุกฺกฏนฺ... (วิ.อฏ. ๓/๑๘๑)

สองบทว่า **อากฑฺฒิยมานา คจฺฉติ** (ภิกษุณีถูกพวกชาวบ้านดึงตัวไป) ความว่า ภิกษุณีถูกพวกชาวบ้านผู้ก่อคดีมาด้วยตนเอง หรือส่งทูตมา เรียกตัวไปยังสำนักงานของพวกตุลาการ, ลำดับนั้น **ผู้ก่อคดี**จะแถลงคำให้การของตนเองก่อน หรือของภิกษุณีก่อน ในการแถลงคำให้การครั้งแรก ไม่ต้องอาบัติทุกกฏ...ดู วิ. ๒/๒๘๙

อฑฺฑการกมนุสฺส (ปุ)

[อฑฺฑการก + มนุสฺส]

มนุษย์ผู้ก่อคดี - ผู้ฟ้องคดี, (ผู้ยื่นคำร้อง).

ดู อฑฺฑการก

อฑฺฒวินิจฺฉยฏฺฐาน (น)

[อฑฺฒ + วินิจฺฉยฏฺฐาน]

สถานที่ตัดสินคดี, ศาล.

วินิจฺฉโย กรียติ เอตฺถาติ อฑฺฒกรณํ, **วินิจฺฉยฏฺฐานํ**. (สํ.ฏี. ๑/๑๗๘)

ชื่อว่า อัฑฒกรณะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ตัดสิน หมายถึง**สถานที่ตัดสินคดี** (ศาล).

อฑฺฒปริโยสาน (น)

[อฑฺฒ + ปริโยสาน]

คดีถึงที่สุด, สิ้นสุดคดี, คดีสิ้นสุด.

ดู อฑฺฒ

อฑฺฒ[๑] (ติ)

[อา + เฒ (จินฺตายํ) + อ. สํ. อาฑฺย]

อชฺฌายติ ธนํ อฑฺโฒ, ฌสฺส โฑ อสรูปทฺวิตฺตํ รสฺสาทิ จ. (ธาน.ฏี.หน้า ๗๒๕)

ชื่อว่า อัฑฒะ เพราะเพ่งครุ่นคิดถึงทรัพย์, แปลง ฌ เป็น ฑ ซ้อน ฑ แปลง ฑ เป็น ฒ รัสสะ อา เป็น อ เป็นต้น.

(ก) ผู้มั่งคั่ง – ร่ำรวย, มีสมบัติมาก, มีเครื่องอุปโภค - เครื่องบริโภคมาก.

พหู โข ปน เม เวสาลิยํ ญาตกา **อฑฺฒา** มหทฺธนา มหาโภคา…ยนฺนูนาหํ ญาตเก อุปนิสฺสาย วิหเรยฺยํ; ญาตกาปิ มํ นิสฺสาย ทานานิ ทสฺสนฺติ, ปุญฺญานิ กริสฺสนฺติ; ภิกฺขู จ ลาภํ ลจฺฉนฺติ; อหญฺจ ปิณฺฑเกน น กิลมิสฺสามีติ.

(วิ. ๑/๑๗)

[ท่านพระสุทินได้มีความคิดว่า บัดนี้ แคว้นวัชชีเกิดข้าวยากหมากแพง ประชาชนมีความเป็นอยู่แร้นแค้น]แต่ในกรุงเวสาลี เรามีญาติอยู่จำนวนมากซึ่งเป็น**ผู้มั่งคั่ง** มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก....อย่ากระนั้นเลย เราควรจะไปอาศัยพวกญาติอยู่, ถึงพวกญาติก็จะอาศัยเราทำบุญถวายทาน, พวกภิกษุจักมีลาภ และเราก็ไม่เดือดร้อนเรื่องบิณฑบาต.

อุปโภคปริโภคูปกรณมตฺตตาย **อฑฺฒา**. เยหิ เตสํ อุปโภคา ยานิ จ อุปโภคูปกรณานิ ตานิ มหนฺตานิ พหุลานิ สารกานีติ วุตฺตํ โหนฺติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๗๒)

ที่ชื่อว่า **มั่งคั่ง** เพราะมีอุปกรณ์เครื่องอุปโภคและบริโภคมาก มีคำที่กล่าวอธิบายว่าจริงอยู่ ญาติเหล่านั้น มีอุปกรณ์เครื่องอุปโภคและเครื่องบริโภคมาก คือ แน่นหนา ได้แก่เป็นแก่นสาร.

[ประโยคว่า วุตฺตํ โหนฺติ (โหติ) มักเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ คือ ทำให้ชัดเจน วางอยู่ท้ายประโยคอื่น แสดงใจความของพากย์ทำหน้าที่แสดงปทปิณฑัตถะ คือ ใจความของบท]

(ข) ผู้เป็นใหญ่ - มีอำนาจ.

ภวญฺหิ โสณทณฺโฑ **อฑฺโฒ** มหทฺธโน มหาโภโค...(ที. ๑/๑๐๖, ม. ๒/๒๕๕)

(พวกพราหมณ์ห้ามโสณทัณฑะว่า)

ก็ท่านโสณทัณฑะ**ผู้เป็นใหญ่** มีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก…[ด้วยเหตุนี้ จึงไม่สมควร

เพื่อที่จะเข้าไปเฝ้าพระโคดม พระสมณโคดม ต่างหากต้องเสด็จมาพบท่านโสณทัณฑะ]

อฑฺโฒติ อิสฺสโร. (ที.อฏ. ๑/๒๕๑)

บทว่า **อฑฺโฒ** แปลว่า ผู้เป็นใหญ่.

[บทว่า อฑฺโฒ ในที่นี้แม้คัมภีร์อรรถกถาท่านจะอธิบายด้วยคำว่า อิสฺสโร (ผู้เป็นใหญ่, มีอำนาจ) แต่พึงทราบว่า อิสฺสโร มิใช่ความหมายของ อฑฺฒ โดยตรง แต่เป็นความหมายโดยอ้อม ดังนั้น ในที่นี้จึงเป็นการอธิบายโดยนำคำที่มีเนื้อความเป็นผลมาอธิบาย [อัตถสังวรรณนา]หมายความว่า ความมั่งคั่งเป็นเหตุให้มีอำนาจ[อฑฺฒ เป็นเหตุ, อิสฺสร เป็นผล]]

ดู สำ.อฏ. ๑/๑๒๖ อำ.อฏ. ๒/๓๗/๒

(ค) ผู้เป็นใหญ่ในสมบัติ, ผู้บริบูรณ์ด้วยสมบัติที่ฝังไว้.

อฑฺฒาติ อิสฺสรา. พหุนา นิกฺขิตฺตธเนน สมนฺนาคตา. (อำ.อฏ. ๒/๘๗)

บทว่า **อฑฺฒา** (มั่งคั่ง) ได้แก่ ผู้เป็นใหญ่[ในสมบัติ] คือ มาตามพร้อมแล้วด้วยทรัพย์ที่ฝังไว้มากมาย[มีทรัพย์ที่ฝังไว้มากมาย].

ดู อำ.อฏ. ๓/๑๔๕

(ฆ) ผู้มั่งคั่ง, ผู้มีสมบัติคือปัญญา, ผู้มั่งคั่งด้วยทรัพย์คือปัญญา.

โส หิ ภควา มหาปญฺโญ ปุถุปญฺโญ... **อฑฺโฒ** มหทฺธโน...(มหานิ. ๑๓๘)

ก็พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น มีพระปัญญามาก มีพระปัญญากว้างขวาง... **ทรงมั่งคั่ง** [ด้วยทรัพย์คือปัญญา] มีทรัพย์[คือปัญญา]มาก...

อฑฺโฒติ ปญฺญาธนสมิทฺธิยา สมิทฺโธ.

(มหานิ.อฏ. ๒๕๔)

บทว่า **อฑฺโฒ** ได้แก่ ผู้มั่งคั่ง เพราะมั่งคั่งด้วยทรัพย์คือปัญญา.

อฑฺฒ[๒] (ปุ)

[อส + ต. อสติ เขเปติ สมฺทายนฺติ อฑฺโฒ. ธาน.ฏี.หน้า ๕๓ ดู อทฺธ]

เสี้ยวที่ละทิ้ง ความบริบูรณ์ ชื่อว่า อัฑฒะ, แปลง สต เป็น ฑฒ.

อฑฺฒ ถ้ามีรูปเป็นปุงลิงค์ หมายถึงครึ่งที่ไม่เสมอกัน ถ้ามีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ หมายถึงครึ่งเสมอกัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๔) กล่าวว่า อทฺธ วุตฺตำ สเม ภาเค (อทฺธ ศัพท์[อฑฺฒ, อุปฑฺฒ]ท่านกล่าวไว้ในครึ่งที่เสมอกัน)

ครึ่ง, ครึ่งหนึ่ง, กึ่งหนึ่ง.

พหูวตสมาทานา
อฑฺฒำ สีสสฺส โอลิขึ
ฉมาย เสยฺยำ กปฺเปมิ
รตฺตึ ภตฺตำ น ภุญฺชหำ. (เถรี. ๓๙๐)
(พระนันทุตตราเถรีกล่าวว่า)
เราสมาทานวัตรมากมายโกนศีรษะ**ครึ่งหนึ่ง** นอนบนแผ่นดิน ไม่บริโภคอาหารในเวลา

กลางคืน[แต่ยังยินดีการประดับตกแต่งบำรุงร่างกายนี้ด้วยการอาบน้ำและขัดสีถูกามราคะครอบงำแล้ว]

[กึ่งกหาปณะ, กึ่งบาท]

เตน โข ปน สมเยน เวสาลิกา วชฺชิปุตฺตกา ภิกฺขู ตทหุโปสเถ กำสปาตึ อุทเกน ปูเรตฺวา มชฺเฌ ภิกฺขุสงฺฆสฺส ฐเปตฺวา อาคตาคเต เวสาลิเก อุปาสเก เอวำ วทนฺติ เทถาวุโส สงฺฆสฺส กหาปณมฺปิ **อฑฺฒ**มฺปิ ปาทมฺปิ มาสกรูปมฺปิ... (วิ. ๔/๔๙๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุวัชชีบุตร ชาวกรุงเวสาลี ในวันอุโบสถนั้น ใช้ถาดทองสำริดตักน้ำไว้จนเต็มท่ามกลางภิกษุสงฆ์แล้ว แนะนำพวกอุบาสกอุบาสิกาชาวกรุงเวสาลี ผู้ผ่านมาผ่านไปว่า ท่านทั้งหลาย พวกท่านจงถวาย[รูปิยะ]แก่สงฆ์ หนึ่งกหาปณะบ้าง **กึ่งกหาปณะ**บ้าง หนึ่งบาทบ้าง หนึ่งมาสกบ้าง...[เมื่อพวกภิกษุวัชชีบุตรกล่าวอย่างนี้ ท่านพระยสกากัณฑกบุตรได้ห้ามอุบาสกอุบาสิกาเหล่านั้นว่า การถวายรูปิยะแก่สงฆ์เป็นการไม่สมควร]

อฑฺฒอุสภ (น)

[อฑฺฒ[๒] + อุสภ] ครึ่งอุสภะ, กึ่งอุสภะ.

เต เอวำ กติกวตฺตำ กตฺวา ภิกฺขาจารำ คจฺฉนฺตา **อฑฺฒอุสภ**อุสภอฑฺฒคาวุตคาวุตนฺตเรสุ ปาสาณา โหนฺติ, ตาย สญฺญาย กมฺมฏฺฐานำ มนสิกโรนฺตาว คจฺฉนฺติ. สเจ กสฺสจิ คมเน กิเลโส อุปฺปชฺชติ, ตตฺเถว นำ นิคฺคณฺหาติ. ตถา อสกฺโกนฺโต ติฏฺฐติ อถสฺส ปจฺฉโต อาคจฺฉนฺโตปิ ติฏฺฐติ. โส อยำ ภิกฺขุ ตุยฺหำ อุปฺปนฺนวิตกฺกำ ชานาติ อนนุจฺฉวิกำ เต เอตนฺติ อตฺตานำ ปฏิโจเทตฺวา วิปสฺสนำ วฑฺเฒตฺวา ตตฺเถว อริยภูมึ โอกฺกมติ...

(ที.อฏ. ๑/๑๖๙, ม.อฏ. ๑/๒๖๒)

ภิกษุเหล่านั้น ครั้นทำกติกาวัตรไว้อย่างนี้แล้ว เมื่อไปภิกษาจาร ในระหว่าง**ครึ่งอุสภะ** หนึ่งอุสภะ ครึ่งคาวุตหรือหนึ่งคาวุตจะมีก้อนหินอยู่, เมื่อมนสิการกัมมัฏฐานอยู่ก็จะเดินไปด้วยสัญญานั้น. ถ้าหากกิเลสเกิดขึ้นแก่ใครในเวลาเดิน, ภิกษุนั้นก็จะข่มกิเลสนั้นในที่นั้นนั่นเอง เมื่อไม่สามารถอย่างนั้นก็จะหยุดยืน. ลำดับนั้น ภิกษุอื่นแม้เมื่อตามหลังเธอมาก็จะหยุดยืน. เธอก็จะเตือนตนเองว่า "ภิกษุนี้ได้รู้ถึงวิตกที่เกิดขึ้นแก่เจ้า ข้อนี้ไม่สมควรแก่เจ้า" แล้วเจริญวิปัสสนาก้าวลงสู่อริยภูมิณ ที่นั้นนั่นเอง.

อฑฺฒก (ติ)

[อฑฺฒ[๑] + ก]

เป็นคนมั่งคั่ง, มีความมั่งคั่ง - มีสมบัติมาก.

น ขตฺติโยติ น จ พฺราหฺมโณติ
น **อฑฺฒกา** พลวา เตชวาปิ
น มจฺจุราชสฺส อเปกฺขมตฺถิ
ตำ เม มตี โหติ จรามิ ธมฺมำ. (ชา. ๑/๓๕๖)
(พระโพธิสัตว์อโยฆรราชตรัสว่า)

[ชนทั้งหลายผู้กระทำความผิดผู้ประทุษร้ายและผู้เบียดเบียนเหล่านั้น ย่อมได้เพื่อจะทูลเกล้าถวายฎีกาขอพระราชทานอภัยโทษแต่จะทำพญามัจจุราชให้อภัยโทษหาได้ไม่] เหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความคิดว่า จะประพฤติธรรม. ความเพ่งเล็งด้วยความหวังดีว่า ผู้นี้เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ ผู้นี้**เป็นคนมั่งคั่ง** เป็นคนมีพลัง หรือเป็นคนมีเดช ไม่ได้มีแก่พญามัจจุราชเลย.

อฑฺฒโกติ อฑฺโฒ มหาวิภโว. (เปต.อฏ. ๑๐๑) บทว่า **อฑฺฒโก** แปลว่า เป็นคนมั่งคั่ง คือ มีสมบัติมาก.

ดู ชา. ๑/๓๕๖, เปต. ๑๕๓

อฑฺฒกสิก (ติ)

[อฑฺฒ + กสิก] อันวัดได้กึ่งกังสะ.

อฑฺฒกถน (น)

[อฑฺฒ + กถน] การกล่าวเพียงครึ่งหนึ่ง.

อฑฺฒกมฺม (น)

[อฑฺฒ^{๒} + กมฺม]

กรรมที่หย่อนด้วยกึ่ง[กรรมไม่บริบูรณ์], กรรมกึ่งหนึ่ง (มีลัทธิเดียรถีย์พวกหนึ่งว่า มโนกรรมเป็นกรรมกึ่งหนึ่ง=ครึ่งกรรม).

มหาราช เหตุ นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ สงฺกิเลสาย อเหตู อปจฺจยา สตฺตา สงฺกิลิสฺสนฺติ. นตฺถิ เหตุ นตฺถิ ปจฺจโย สตฺตานํ วิสุทฺธิยา อเหตู อปจฺจยา สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ...จุทฺทส โข ปนิมานิ โยนิปมุขสตสหสฺสานิ สฏฺฐิ จ สตานิ ฉ จ สตานิ, ปญฺจ จ กมฺมุโน สตานิ ปญฺจ จ กมฺมานิ ตีณิ จ กมฺมานิ กมฺเม จ **อฑฺฒกมฺเม** จ ทฺวาสฏฺฐิปฏิปทา (ทฺวาสฏฺฐิปฏิปทา)...

(ที. ๑/๕๐, ม.๒/๑๘๖, สํ.๒/๑๗๓)

[ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหม่อมฉัน (พระเจ้าอชาตศัตรู) ถามอย่างนี้ ครูมักขลิโคศาล ตอบว่า]มหาบพิตร ความเศร้าหมองของเหล่าสัตว์ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง ความบริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย สัตว์ทั้งหลายบริสุทธิ์เอง...อนึ่ง กำเนิดที่เป็นประธาน ๑,๔๐๐,๐๐๐ กับอีก ๖,๐๐๐ กับอีก ๖๐๐[ตามความเห็นของท่านมักขลิโคศาล สัตว์ชนิดใหญ่ๆ มีจำนวน ๑,๔๐๖,๖๐๐ ชนิด], กรรม ๕๐๐ ชนิด, กรรม ๕ ชนิด, กรรม ๓ ชนิด[มีกายกรรมเป็นต้น], (กมฺเม=กายกมมวจีกมมานิ) กายกรรมและวจีกรรมที่บริบูรณ์และที่**หย่อนด้วยกึ่ง**, ปฏิปทา[วัตรปฏิบัติ] ๖๒ ข้อ...

[ในคัมภีร์สีลขันธวรรคอรรถกถา (ที.อฏ. ๑/๑๔๗) อธิบายว่า ชนิดและจำนวนนับของกำเนิด กรรมเป็นต้นที่ท่านมักขลิโคสาลกล่าวถึงนี้ ไม่จำเป็นต้องคิดคำนวณตาม เพราะเป็นเพียงตรรกะของท่านเท่านั้น มิได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของความเป็นจริง]

กมฺเม จ อฑฺฒกมฺเม จาติ เอตฺถ ปนสฺส กายกมฺมญฺจ วจีกมฺมญฺจ กมฺมนฺติ ลทฺธิ, มโนกมฺมํ อุปฑฺฒกมฺมนฺติ. (ที.อฏ. ๑/๑๔๗)

ก็ในปาฐะว่า **กมฺเม จ อุปฑฺฒกมฺเม จ** (กายกรรมและวจีกรรมที่บริบูรณ์และที่หย่อนด้วยกึ่ง) นี้ มักขลิโคสาลนั้น มีความเห็นว่า กายกรรมและวจีกรรมเป็นกรรม [ที่บริบูรณ์] ส่วน มโนกรรมเป็นกรรมที่หย่อนด้วยกึ่ง[ไม่บริบูรณ์]

[กรรมที่บริบูรณ์ หมายถึง กายกรรมและวจีกรรม ส่วนกรรมอันหย่อนด้วยกึ่ง หมายถึง กรรมที่ไม่บริบูรณ์ ได้แก่ มโนกรรม หมายความว่า พวกเดียรถีย์มีความเห็นว่า ตราบใดที่ยังเป็นความคิดในใจอยู่ ยังไม่ได้กระทำหรือพูดออกมา ก็ถือว่ายังเป็นกรรมที่ไม่บริบูรณ์]

เต หิ ปญฺจ กมฺมานีติ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายา อิมานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ ปญฺจ กมฺมานีติ ปญฺญาเปนฺตีติ วทนฺติ,

กมฺมนฺติ ลทฺธีติ โอฬาริกภาวโต ปริปุณฺณกมฺมนฺติ ลทฺธิ มโนกมฺมํ อโนฬาริกตฺตา อุปฑฺฒกมฺมนฺติ ลทฺธีติ โยชนา. (ที.ฏี. ๑/๒๒๔)

จริงอยู่ ท่านผู้อยู่ในอุตตรวิหารเหล่านั้นกล่าวว่า เหล่าเจ้าลัทธิบัญญัติว่า กรรม ๕ ชนิด ได้แก่ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีจักษุโสตะฆานะชิวหาและกาย ชื่อว่า กรรม ๕ ชนิด.

สองบทว่า **กมฺมนฺติ ลทฺธิ** (มักขลิโคสาลนั้นมีความเห็นว่า...เป็นกรรม[ที่บริบูรณ์] แก้ความว่า มักขลิโคสาลมีความเห็นว่า ที่ชื่อว่ากรรมที่บริบูรณ์ เพราะเป็นของหยาบ. ส่วนมโนกรรมชื่อว่าเป็นกรรมหย่อนด้วยกึ่ง[กรรมที่ไม่บริบูรณ์]เพราะเป็นของไม่หยาบ.

[ในคัมภีร์สีลขันธวรรคอรรถกถา (๑/๑๔๗) กล่าวว่า คณาจารย์ฝ่ายอุตตรวาสีนิกาย อธิบายว่า กรรม ๕ หมายถึงกรรมที่เกิดขึ้นทางทวาร ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนกรรม ๓ หมายถึง กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม]

อฑฺฒกถิต (ติ)

[อฑฺฒ + กถิต]

(เรื่อง) ที่ถูกกล่าวเพียงครึ่งหนึ่ง.

อฑฺฒกณฺณ (ปุ)

[อฑฺฒ + กณฺณ] กึ่งวงกลม, เส้นรัศมี.

อฑฺฒกรีสมตฺต (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + กรีส + มตฺต]

ประมาณครึ่งกรีส (มาตราวัด).

ปุณฺโณปิ **อฑฺฒกรีสมตฺตํ** ฐานํ กสิตฺวา ชิฆจฺฉํ สหิตุํ อสกฺโกนฺโต โคเณ วิสฺสชฺเชตฺวา เอกํ รุกฺขจฺฉายํ ปวิสิตฺวา มคฺคํ โอโลเกนฺโต นิสีทิ. (วิมาน.อฏ. ๕๗)

ส่วนนายปุณณะไถที่**ประมาณครึ่งกรีส** ไม่อาจทนความหิวได้ ก็ปลดโค เข้าไปยังร่มไม้แห่งหนึ่ง นั่งมองทางอยู่.

[พื้นที่หว่านพืชได้ ๔ อัมพณะ (๔๔ ทะนาน) เป็น ๑ กรีส = จตุรมฺพณวีหิพีชชาตโรปนโยคฺยภูมิปฺปเทโส กรีสํ นาม (พื้นที่เพียงพอต่อการหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าวเปลือกได้ ๔ อัมพณะ (๔๔ ทะนาน) ชื่อว่า กรีสะ, กโรนฺติ เอตฺถ กสน-

โรปนาทิกนฺติ กรีสํ (พื้นที่ที่ชาวนาไถและหว่านพืชเป็นต้น ชื่อว่า กรีสะ, อมฺพณนฺ เอกาทสโทณมตฺตํ (๑ อัมพณะประมาณ ๑๑ ทะนาน), อญฺเญ ปน จตุรมฺพณนฺ จตุยฏฺฐิกำ ฐานำ กรีสำ นามาติ วทนฺติ (แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า พื้นที่ ๔ อัมพณะ คือ ๔ ยัฏฐิ (๑๒๕ ศอก) ชื่อว่า กรีสะ) อภิธานวรรณนา คาถา ๑๙๗]

ดู ธมฺม.อฏฺ. ๒/๑๙๗

อฑฺฒกหาปณ (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + กหาปณ]

กหาปณสฺส อฑฺฒำ อฑฺฒกหาปณำ (ครึ่งแห่งกหาปณะ ชื่อว่า อัฑฒกหาปณะ) บทนี้จัดเป็นอมาทิตัปปุริสสมาส หมายถึงตัปปุริสสมาสที่มีการสลับบทหน้า/หลังในเวลาสำเร็จเป็นบทสมาส เป็นตัปปุริสสมาสพิเศษที่คล้อยตามบทในพระบาลี. มีขั้นตอนทำตัวรูปศัพท์ ดังนี้ เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์แล้ว ให้ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตร (กจ.๓๒๗) ว่า อมาทโย ปรปเทภิ, ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตร (กจ.๓๑๖) ว่า นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, สลับบทหน้าและบทหลังจาก กหาปณอฑฺฒ เป็น อฑฺฒกหาปณ ด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น...

[บทที่เข้าสมาสแล้ว นำไปวางไว้เป็นบทหลังสามารถมีได้ เพราะในพระไตรปิฎกปรากฏเช่นนั้น จึงสลับบทหน้าและบทหลังด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น บทเหล่านี้เรียกว่า ปทวิปัลลาส คือ บทที่มีการสลับบท]

กึ่งกหาปณะ, ครึ่งกหาปณะ.

อิธ...เอกจฺโจ **อฑฺฒกหาปเณน**ปิ พนฺธนำ นิคจฺฉติ กหาปเณนปิ พนฺธนำ นิคจฺฉติ... อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ทลิทฺโท โหติ อปฺปสฺสโก อปฺปโภโค.

เอวรูโป ภิกฺขเว **อฑฺฒกหาปเณน**ปิ พนฺธนำ นิคจฺฉติ กหาปเณนปิ พนฺธนำ นิคจฺฉติ...

(อำ. ๑/๒๕๒)

[ภิกษุทั้งหลาย] บุคคลบางคนในโลกนี้ ถูกจองจำ **เพราะทรัพย์กึ่งกหาปณะ**บ้าง ถูกจองจำเพราะทรัพย์หนึ่งกหาปณะบ้าง... คือ บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้ขัดสน มีสมบัติน้อย มีโภคะน้อย

บุคคลเช่นนี้ย่อมถูกจองจำ เพราะทรัพย์**กึ่งกหาปณะ**บ้าง ถูกจองจำเพราะทรัพย์หนึ่งกหาปณะบ้าง...

ดู อำ. ๓/๓๒๑

อฑฺฒกาย (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + กาย] กายครึ่งหนึ่ง, ครึ่งกาย.

อฑฺฒกายิก (ติ)

[อฑฺฒกาย + อิก]

มีกายครึ่งหนึ่ง, มีกายประมาณครึ่งหนึ่ง, ขนาดกึ่งกาย (ยาวครึ่งลำตัวคน).

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู **อฑฺฒกายิกานิ** พิมฺโพหนานิ ธาเรนฺติ...น ภิกฺขเว อฑฺฒกายิกานิ พิมฺโพหนานิ ธาเรตพฺพานิ.

โย ธาเรยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว สีสปฺปมาณํ พิมฺโพหนํ กาตุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๙๕)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ใช้หมอนยาว**ขนาดกึ่งกาย** [คนทั้งหลาย เที่ยวเดินชมวิหารเห็นจึงตำหนิว่า เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม. ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ]ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงใช้หมอนยาว**ขนาดกึ่งกาย** รูปใดใช้ ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทำหมอนพอเหมาะกับศีรษะ.

อฑฺฒกายิกานีติ อุปฑฺฒกายปฺปมาณานิ. เยสุ กฏิโต ปฏฺจาย ยาว สีสํ อุปทหนฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๖๐)

บทว่า **อฑฺฒกายิกานิ** (ขนาดกึ่งกาย) คือ มีกายทอดลงประมาณครึ่งหนึ่ง ได้แก่ หมอนที่คนทั้งหลาย ทอดกายลงตั้งแต่บั้นเอวไปจนถึงศีรษะ.

อฑฺฒกาสิอคฺฆนก (ติ)

[อฑฺฒกาสิ + อคฺฆนก]

มีค่าครึ่งกาสี=มีค่าครึ่งพัน, มีราคา ๕๐๐ (ตามมาตราฐานการเงินตราของแคว้นกาสี).

อุปฑฺฒกาสีนํ ขมมานนฺติ อฑฺฒกาสิอคฺฆนกํ.

(วิมติ. ๒/๑๙๗)

สองบทว่า อุปฑฺฒกาสีนํ ขมมานํ (ควรแก่ราคากึ่งกาสี) คือ มีค่าครึ่งกาสี (=๕๐๐).

อฑฺฒกาสิก (ย) (ติ)

[อฑฺฒกาสิ + อิก]

มีค่าครึ่งกาสี=มีค่าครึ่งพัน, มีราคา ๕๐๐ (ตามมาตรฐานเกี่ยวกับเงินตราของแคว้นกาสี)

กาสีราชา ชีวกสฺส โกมารภจฺจสฺส **อฑฺฒกาสิกํ** กมฺพลํ ปาเหสิ อุปฑฺฒกาสีนํ ขมมานํ. อถโข ชีวโก โกมารภจฺโจ ตํ **อฑฺฒกาสิกํ** กมฺพลํ อาทาย เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ.

(วิ. ๓/๓๙๓)

[ก็โดยสมัยนั้นแล] พระเจ้ากาสีทรงส่งผ้ากัมพล**มีค่าครึ่งกาสี**คือควรแก่ราคากึ่งกาสีไปพระราชทานแก่ชีวกโกมารภัจ. ลำดับนั้น ชีวกโกมารภัจรับผ้ากัมพล **มีค่าครึ่งกาสี**นั้นแล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับครั้นถึงแล้ว ถวายอภิวาทพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควร[ได้ถวายผ้านั้นแด่พระผู้มีพระภาค]

อฑฺฒกาสิยนฺติ เอตฺถ กาสีติ สหสฺสํ วุจฺจติ. ตํ อคฺฆนโก กาสิโย. อยํ ปน ปญฺจสตานิ อคฺฆติ ตสฺมา อฑฺฒกาสิโยติ วุตฺโต. เตเนวาห อุปฑฺฒกาสินํ ขมมานนฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๐๑)

ในคำว่า **อฑฺฒกาสิยํ** (กำ) นี้ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ราคา ๑,๐๐๐ ท่านเรียกว่า มีค่า ๑ กาสี. ผ้ากัมพลมีราคา ๑,๐๐๐ นั้น ชื่อว่ามีค่า ๑ กาสี. แต่ผ้ากัมพลนี้มีราคา ๕๐๐ ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีค่ากึ่งกาสี เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อุปฑฺฒกาสีนํ ขมมานํ (ควรแก่ราคากึ่งกาสี).

อฑฺฒกาสิกา (ถี)

[อฑฺฒ + กาสี + ก]

หญิงโสเภณีชื่อว่าอัฑฒกาสี.

ยานุคฺฆาต**ทฺฒกาสิกา**. (วิ. ๔/๔๗๙)

(รวมเรื่องที่มีในภิกขุนีขันธกะทั้งหมด)...ทรงอนุญาต...**หญิงโสเภณีชื่ออัฑฒกาสี**บวชด้วยการอุปสมบทด้วยทูต.

ดู อฑฺฒกาสี

อฑฺฒกาสี (ถี)

[อฑฺฒ^{๒} + กาสิ + อี]

หญิงโสเภณีชื่อว่าอัฑฒกาสี, พระเถรีชื่อว่าอัฑฒกาสี (ที่มีชื่อว่า อัฑฒกาสี เพราะชายผู้ต้องการจะร่วมเพศกับนาง จะต้องจ่ายเงินค่าตัวถึงครั้งละ ๕๐๐ กหาปณะเท่ากับครึ่งหนึ่งของการชำระภาษีแคว้นกาสี ๑ วัน)

ยาว กาสิชนปโท
สุงฺโก เม ตตฺถโก อหุ
ตํ กตฺวา เนคโม อคฺฆํ
อฑฺเฒนคฺฆํ จเปสิ มํ. (เถรี. ๓๘๑)

(พระอัฑฒกาสีเถรีกล่าวว่า)

ค่าตัวของเรา มีประมาณเท่ากับค่าภาษีของแคว้นกาสี ชาวนิคมกำหนดราคาแคว้นกาสีนั้นไว้แล้ว จึงตั้งราคาเราไว้ครึ่งหนึ่ง (ครั้งละ ๕๐๐ กหาปณะ).

[เรื่องย่อมีอยู่ว่า ในกาลแห่งพระพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสป นางอัฑฒกาสีได้บวชเป็นนางภิกษุณี มีศีลจารวัตรอันมิได้ด่างพร้อย แต่ด้วยอำนาจของโทสะ นางได้ด่าพระเถรีอรหันต์ว่าเป็นหญิงโสเภณี เมื่อตายจึงไปเกิดในนรก เสวยทุกข์อยู่ช้านาน เมื่อพ้นจากทุกข์ในนรกแล้ว ไปถือกำเนิดเกิดเป็นมนุษย์ ต้องกลายเป็นหญิงโสเภณีทุกชาติ เพราะเศษแห่งอกุศล ในชาตินี้ จึงได้เกิดในตระกูลของเศรษฐีที่กาสีชนบทเขตเมืองพาราณสี เมื่ออายุได้วัยสาวต้องกลายเป็นหญิงโสเภณี. (อป.๒/๒๙๒-๓, เถรี.๓๑)

ต่อมาได้ฟังธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ได้ขอบรรพชาเป็นสามเณรี และได้รับการอุปสมบทเป็นภิกษุณีด้วย ทูเตน อุปสมฺปทา (การอุปสมบทด้วยทูต). (วิ.๔/๔๗๑, อป.๒/๒๙๓, เถรี.อฏ.๓๒) เมื่ออุปสมบทแล้ว ได้เจริญกรรมฐาน ไม่นานนักก็ได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อมด้วยปฏิสัมภิทา (อป.๒/๒๙๓, เถรี.อฏ.๓๒)]

อฑฺฒกุฏฺฏก (น)

[อฑฺฒ^{๒} + กุฏฺฏ + ก]

เสนาสนะมีฝาครึ่งหนึ่ง, เสนาสนะมีฝาเป็นเพิง, [เสนาสนะที่มีฝาติดกันสามด้านเว้นไว้ด้านหนึ่ง, เสนาสนะที่มีฝาด้านเดียวอีกสองด้านทำฝาขึ้นโดยแบ่งครึ่งหนึ่ง, เสนาสนะที่มีฝาด้านเดียวอีกสองด้านมีเพียงครึ่งเดียว]

อฑฺฒกุฏฺฏกเสนาสน (น)

[อฑฺฒกุฏฺฏก + เสนาสน]

เสนาสนะมีฝาครึ่งหนึ่ง - มีฝาครึ่งเดียว, เสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง.

สภาสงฺเขเปน กเต **อฑฺฒกุฏฺฏกเสนาสเน** สยิตสฺส วาฬสงฺฆาฏาทีสุ กโปตาทโย ปวิสิตฺวา สยนฺติ อาปตฺติเยว. ปริกฺเขปสฺส พหิคเต นิพฺพโกสพฺภนฺตเร สยนฺติ อนาปตฺติ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๓)

เมื่อภิกษุนอน**ในเสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง** ที่สร้างขึ้นคล้ายสภา นกพิราบเป็นต้นเข้าไปนอนอยู่ในที่มีเต้าที่ทำเป็นรูปสัตว์ร้าย [ไว้ข้างบนเสา]เป็นต้นต้องอาบัติเหมือนกัน. นกพิราบเป็นต้นนอนภายในชายคาที่ยื่นออกไปภายนอกเครื่องล้อม ไม่ต้องอาบัติ.

อฑฺฒกุฏฺฏเก เสนาสเนติ เอตฺถ "อฑฺฒกุฏฺฏกำ นาม ยตฺถ เอกำ ปสฺสำ มุณฺจิตฺวา ตีสุ ปสฺเสสุ ภิตฺติโย พทฺธา โหนฺติ ยตฺถ วา เอกสฺมึ ปสฺเส ภิตฺตึ อุฏฺจาเปตฺวา อุโภสุ ปสฺเสสุ อุปฑฺฒำ อุปฑฺฒำ กตฺวา ภิตฺติโย อุฏฺจาเปนฺติ ตาทิสำ เสนาสนนฺติ ตีสุปิ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตำ. คณฺฐิปเทปน "อฑฺฒกุฏฺฏเกติ ฉทนำ อฑฺเฒน อสมฺปตฺตกุฏฺฏเกติ วุตฺตำ ตมฺปิ โน น ยุตฺตำ.

(สารตฺถ. ๓/๗)

ในคำว่า **อฑฺฒกุฏฺฏเก เสนาสเน** (ในเสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง) นี้ ท่านอาจารย์กล่าวไว้ในคัณฐิบททั้ง ๓ ว่า ในเสนาสนะใดมีฝาติดกันอยู่ ๓ ด้านเว้นไว้ด้านหนึ่ง หรือในเสนาสนะใด ทำฝาขึ้นด้านหนึ่ง อีกสองด้านทำฝาขึ้นโดยแบ่งครึ่งหนึ่งๆ เสนาสนะเช่นนั้น ชื่อว่าเสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง. แต่ในคัณฐีบทท่านกล่าวไว้ว่า คำว่า ในเสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิงนั้น ได้แก่ เสนาสนะที่มีฝาครึ่งหนึ่ง ยังไม่ถึงหลังคา. แม้คำนั้นจะสมควรก็หาไม่.

ดู วิ. ๔/๒๙๘, วิมติ. ๒/๖

อฑฺฒกุมฺภูปม (ติ)

[อฑฺฒกุมฺภ + อุปมา]

ผู้เปรียบด้วยหม้อครึ่งใบ - หม้อมีน้ำครึ่งหนึ่ง.

ยทูนกำ ตำ สณติ
ยำ ปูรำ สนฺตเมว ตำ
อฑฺฒกุมฺภูปโม พาโล
รหโท ปูโรว ปณฺฑิโต. (สุตฺตนิ. ๓๙๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

[เธอจะเข้าใจคำที่เรากล่าวแล้วนั้นได้แจ่มแจ้งด้วยการเปรียบเทียบแม่น้ำกับลำคลอง และหนองบึง คือแม่น้ำน้อยไหลดังสนั่น แม่น้ำสายใหญ่ๆ ไหลเงียบสงบ] สิ่งใดพร่อง สิ่งนั้นดัง สิ่งใดเต็ม สิ่งนั้นเงียบ คนพาล**เปรียบด้วยหม้อมีน้ำครึ่งหนึ่ง**[มีน้ำเพียงครึ่งเดียว] บัณฑิตเปรียบได้กับห้วงน้ำที่เต็มเปี่ยม.

อฑฺฒกุล (น)

[อฑฺฒ + กุล] ตระกูลอันมั่งคั่ง.

อยำ ภนฺเต สุชาตา ฬรสุณฺหา **อฑฺฒกุลา** อานีตา. สา เนว สสฺสุำ อาทิยติ น สสุรำ อาทิยติ น สามิกำ อาทิยติ ภควนฺตมฺปิ น สกฺกโรติ น ครุำ กโรติ น มาเนติ น ปูเชตีติ.

(อำ. ๒/๔๖๗)

[อนาถบิณฑิกะกราบทูลว่า]

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นางสุชาดานี้ข้าพระองค์พามาจาก**ตระกูลมั่งคั่ง** เป็นสะใภ้ในเรือน. นางไม่เชื่อฟังแม่ผัว ไม่เชื่อฟังพ่อผัว ไม่เชื่อฟังสามี แม้แต่พระผู้มีพระภาค ก็ไม่สักการะ ไม่เคารพ ไม่นับถือ ไม่บูชา[จึงเป็นเหตุให้เกิดเสียงอื้ออึงขึ้นในเรือนของข้าพระองค์].

อฑฺฒกุลีน (ติ)

[อฑฺฒ + กุลีน] ตระกูลอันมั่งคั่ง.

อฑฺฒกุสิ (ถี)

[อฑฺฒ^{๒} + กุสิ]

ผ้าอัฑฒกุสิ, แผ่นผ้าสั้นในระหว่าง ๆ (ผ้าตามด้านขวางของจีวร).

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว อานนฺโท มหาปญฺโญ… กุสิมฺปิ นาม กริสฺสติ **อฑฺฒกุสิมฺปิ** นาม กริสฺสติ…อนุชานามิ ภิกฺขเว ฉินฺนกํ สงฺฆาฏึ ฉินฺนกํ อุตฺตราสงฺคํ ฉินฺนกํ อนฺตรวาสกํ.

(วิ. ๓/๔๐๐)

ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก…เธอทำผ้ากุสิบ้าง ทำผ้า**อัฑฒกุสิ**บ้าง… ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสังฆาฏิตัดอุตตราสงค์ตัด และอันตรวาสกตัด.

อฑฺฒกุสีติ อนฺตรนฺตรา รสฺสปตฺตานํ นามํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

คำว่า **อฑฺฒกุสิ** (ผ้าอัฑฒกุสิ) เป็นชื่อแผ่นผ้าสั้นในระหว่าง ๆ.

[ผ้าแถบสั้นของจีวร, เส้นคั่นดุจคันนาขวางระหว่างขันฑ์กับขัณฑ์ของจีวร].

ดู วิ. ๔/๓๓๒

อฑฺฒโกฏิ (ถี)

[อฑฺฒ + โกฏิ] ครึ่งโกฏิ.

อฑฺฒโกส (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + โกส]

ครึ่งโกสะ, ภายในระยะทางครึ่งโกสะ (มาตราวัดระยะทาง). ห้องเล็ก. ครึ่งห้อง.

อยํ เอกปที ราช
โยยํ อุสฺสีสเก มม
อิโต คนฺตฺวา **อฑฺฒโกสํ**
ตตฺถ เนสํ อคารกํ. (ชา.๑๗๗)

(สุวรรณสามกราบทูลว่า)

ขอเดชะ หนทางที่เดินไปได้คนเดียวที่มีอยู่ทางศีรษะของข้าพระองค์นี้ พระองค์เสด็จไปจากที่นี้ ภายในระยะทางประมาณ**ครึ่งโกสะ** ก็จะเสด็จถึงเรือนหลังเล็ก ๆ [ซึ่งเป็นที่อยู่ของมารดาบิดาทั้ง ๒ ของข้าพระองค์ ขอพระองค์เสด็จไปจากที่นี้แล้วจงเลี้ยงดูมารดาบิดาของข้าพระองค์เถิด]

อฑฺฒโกสนฺติ อฑฺฒโกสนฺตเร. (ชา.อฏ. ๖/๑๐๐)

บทว่า **อฑฺฒโกสํ** แปลว่า ภายในระยะทางประมาณครึ่งโกสะ.

ดู อป. ๑/๑๒๑

[อิธ ปน โกสปฺปมาณตฺตา โกโส, ทฺวิสหสฺสกรปฺปมาโณ (ในที่นี้ มาตราชื่อว่าโกสะ เพราะมีระยะประมาณร้องเรียกกันได้ยินเสียง คือประมาณ ๒,๐๐๐ ศอก. อาโรปิตานํ อาจริยธนูนํ ปญฺจสตํ โกโส นาม (ช่วงคันธนูใหญ่ที่ขึ้นสายแล้วชื่อว่าโกสะ), อนาโรปิตานนฺตฺยปเร (อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า คันธนูที่ยังไม่ขึ้นสาย (ประมาณ ๒,๕๐๐ ศอก), คาวุตสฺส จตุตฺโถ ภาโค โกโสติปิ วุจฺจติ, ทฺวิสหสฺสทณฺฑปฺปมาณฏฺฐานํ (๑ ในส่วน ๔ ของคาวุต เรียกว่า โกสะ ได้แก่ระยะประมาณ ๒,๐๐๐ ศอก[ประมาณ ๑ กิโลเมตร] อ.ฏี.๒/๓๙/๑๕๑ บางคัมภีร์กล่าวว่า ๒๔ องคุลีเป็น ๑ กระ (๑ ศอกหรือ ๓๕.๗/๑๒ เซนติเมตร), ๘,๐๐๐ ศอกผู้รู้กล่าวว่าเป็น ๑ โกสะ. (อภิธานวรรณนา คาถา ๑๙๗)]

อฑฺฒโกสก (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + โกสก] ครึ่งถ้วยเล็ก.

ดู อฑฺฒโกสกาหาร

อฑฺฒโกสกาหาร (ติ)

[อฑฺฒโกสก + อาหาร]

ผู้มีอาหารครึ่งถ้วยเล็ก, ผู้อิ่มด้วยอาหารครึ่งถ้วยเล็ก, ผู้อิ่มด้วยอาหารครึ่งหนึ่งอันใส่อยู่ในถ้วยใบเล็ก.

สนฺติ โข เม อุทายิ สาวกา โกสกาหาราปิ **อฑฺฒโกสกาหารา**ปิ เพลุวาหาราปิ อฑฺฒเพลุวาหาราปิ… (ม. ๒/๑๙๙)

ดูก่อนอุทายี อนึ่ง สาวกทั้งหลายของเรา เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร] ๑ ถ้วยเล็กก็มี เป็น**ผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร]ครึ่งถ้วยเล็ก**ก็มี เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร]เพียงเท่าผลมะตูมก็มี เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร]เพียงครึ่งผลมะตูมก็มี

ดู โกสกาหาร

อฑฺฒโกสนฺตร (ติ)

[อฑฺฒโกส + อนฺตร]

ภายในครึ่งโกสะ, ภายในระยะทางประมาณครึ่งโกสะ. ดู อฑฺฒโกส

อฑฺฒขาทิต (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + ขาทิต]

เคี้ยวได้ครึ่งหนึ่ง, บริโภคเข้าไปครึ่งหนึ่ง.

โพธิสตฺโต เต ทิสฺวา หตฺถคตานิ ฉฑฺฑาเปสิ เยหิ ปฐมตรํ ขาทิตานิ เต มรึสุ. เยหิ **อฑฺฒขาทิตานิ** เตสํ วมนวิเรจนํ ทตฺวา…อิติ เต ตสฺส อานุภาเวน ชีวิตํ ปฏิลภึสุ.

(ชา.อฏ. ๓/๑๙๖)

พระโพธิสัตว์เห็นคนเหล่านั้นแล้ว ให้ทิ้งของในมือเสีย พวกใดบริโภค[ยาพิษที่คุมพิยยักษ์วางไว้]ก่อน พวกนั้นก็ตาย พวกใด**บริโภคเข้าไปครึ่งหนึ่ง** พระโพธิสัตว์ก็ให้ยาสำรอกและยาถ่ายแก่พวกนั้น…ด้วยประการฉะนี้ คนเหล่านั้นกลับได้ชีวิต ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์นั้น.[พระโพธิสัตว์ไปถึงที่ประสงค์โดยสวัสดีแล้วก็จัดการจำหน่ายสิ้นค้า กลับไปยังเรือนของตน]

อฑฺฒขารี (ถี)

[อฑฺฒ + ขารี]

ครึ่งขารี (ชื่อมาตราตวงเท่ากับ ๔ กระเชอ).

ขารี = ขร (วินาเส) + ณ + อี. ขรตีติ ขารี. ลบ ณ วุทธิ อ เป็น อา.

จตุมานิกา ขาริ (สำ.ส.อฏ.๑๘๑/๒๐๗)

๔ กระเชอเป็น ๑ ขารี.

[๑ ปสตะ เป็น ๑ กุฑุวะ (ฟายมือ, ซองมือ), ๔ กุฑุวะ เป็น ๑ ปัตถะ (แล่ง), ๔ ปัตถะ เป็น ๑ อาฬหกะ (กระดอง), ๔ อาฬหกะ เป็น ๑ โทณะ (ทะนาน), ๔ โทณะ เป็น ๑ มานิกา (กระเชอ), ๔ มานิกา เป็น ๑ ขารี, ๒๐ ขารี เป็น ๑ วาหะ (เกวียน), ๑๐ อัมพณะ เป็น ๑ กุมภะ (อัมพณะ เท่ากับ ๑๑ โทณะ). อภิธานวรรณนา. คาถา ๔๘๒-๓]

อฑฺฒคาถา (ถี)

[อฑฺฒ^{๒} + คาถา] กึ่งคาถา, ครึ่งคาถา.

เอวมตฺถปฺปเภทำ อิมำ **อฑฺฒคาถำ** วตฺวา โส ปจฺเจกพุทฺโธ อาห สฺวาหำ ยมิหำ สฺเนหนฺวยำ โสกาทิทุกฺขำ ปโหติ ตสฺส ทุกฺขสฺส มูลำ ขนนฺโต ปจฺเจกสมฺโพธิมธิคโตติ.

(สุตฺตนิ.อฏ.๑/๖๓, จูฬนิ.อฏ.๑๐๓)

พระปัจเจกพุทธเจ้านั้น ครั้นตรัส**กึ่งคาถา**นี้มีประเภทแห่งเนื้อความอย่างนี้แล้วจึงตรัสว่า ทุกข์มีความโศกเป็นต้นนี้ใด ย่อมเกิดขึ้นตามความเยื่อใย เรานั้นได้ขุดรากเหง้าของทุกข์นั้น จึงบรรลุปัจเจกสัมโพธิญาณ.

อฑฺฒคาวุต (น)

[อฑฺฒ^{๒} + คาวุต]

ครึ่งคาวุต, กึ่งคาวุต (ประมาณ ๔๐ อุสภะ).

เอวำ วุตฺเตปิ มหาชโน ราชานำ อนุพนฺธิเยว. อถสฺส เอตทโหสิ อยำ มหาชโน นิวตฺติตุำ น อิจฺฉติ นิวตฺเตสฺสามิ นนฺติ. โส **อฑฺฒคาวุต-**มตฺตำ คตกาเล นิวตฺติตฺวา มหามคฺเค จิโตว.

(ชา.อฏ. ๖/๖๙)

ครั้นเมื่อพระราชาแม้ตรัสแล้วอย่างนี้ มหาชนก็ยังคงติดตามพระองค์ไปอยู่นั่นเอง. ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทรงมีดำริว่า มหาชนหมู่นี้ ไม่ปรารถนาจะกลับ เราจักให้มหาชนนั้นกลับไป. พระมหาสัตว์ทรงให้มหาชนกลับแล้ว ในกาลที่พระองค์เสด็จดำเนินไปสิ้นหนทางประมาณ**ครึ่งคาวุต**ทรง ประทับยืนพักที่หนทางหลวงนั่นเอง.

[ระยะทางครึ่งคาวุตเทียบได้กับ ๔๐ อสุภะ โดย ๑ คาวุตเทียบเท่ากับ ๘๐ อุสภะ ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๙๖) กล่าวว่า ๗ ศอกเหล่านั้น เป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ เหล่านั้น เป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะ เป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุต เป็น ๑ โยชน์]

อฑฺฒคาวุตมตฺต (น)

[อฑฺฒคาวุต + มตฺต] ประมาณครึ่งคาวุต.

ดู อฑฺฒคาวุต

อฑฺฒจตุตฺถ (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + จตุตฺถ] ที่ ๔ ทั้งกึ่ง, ๓ ครึ่ง.

ดู อฑฺฒจูฬ, อฑฺฒฑฺฒ

อฑฺฒจนฺท (น)

[อฑฺฒ^{๒} + จนฺท]

[สันสกฤต เป็น อรฺธจนฺทฺรา หมายถึง ต้นไม้ชนิดหนึ่ง ดู อมรโกส.หน้า ๑๔, ๑๐๙] ชื่อดาวนักษัตร์กลุ่มหนึ่ง.

ติสฺสสฺส โข ภควโต
โพธิยา ปาทปุตฺตเม
อฑฺฒจนฺทํ มยา ทินฺนํ
ธรณีรุหปาทเป. (อป. ๑/๒๖๑)

(พระอัฑฒจันทิยเถระกล่าวว่า)
เราได้ถวาย(ดอกไม้ที่ทำเป็นรูป)**พระจันทร์ครึ่งซีก**ที่โคนโพธิพฤกษ์ซึ่งเป็นต้นไม้อันประเสริฐของพระติสสพุทธเจ้า.

อฑฺฒจนฺทํ มยา ทินฺนนฺติ ตสฺมึ โพธิมูเล อฑฺฒจนฺทากาเรน มยา อเนกปฺปฺปฺผานิ ปูชิตานีติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๒/๑๙๑)

บาทคาถาว่า **อฑฺฒจนฺทํ มยา ทินฺนํ** (เราได้ถวาย[ดอกไม้ที่ทำเป็นรูป]**พระจันทร์ครึ่งซีก**) ความว่า เราบูชาดอกไม้จำนวนมาก โดยมีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว) ที่โคนต้นโพธิ์นั้น.

[อาการ ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่างคือ การณะ (เหตุ), สัณฐานะ (สัณฐาน), อิงคิตะ (กิริยาอาการ) ในที่นี้มีอรรถสัณฐาน (สัณฐาน) อภิธานัปปทีปิกาคาถา ๙๘๒]

อฑฺฒจนฺทก (น/ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + จนฺท + ก]

(๑) สัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

ฉตฺตปณฺณเกสุ มกรทนฺตํ วา **อฑฺฒจนฺทกํ** วา ฉินฺทิตุ ํ น วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๑/๒๕๑)

[ในทุติยปาราชิกสิกขาบทนี้ พึงทราบวินิจฉัยบริขารที่เป็นกัปปิยะ และอกัปปิยะนอกบาลีดังนี้]...ที่ใบร่มจะตัดเป็นฟันมังกร หรือ[ตัดให้มี]**สัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก** (เสี้ยว) ไม่ควร.

(๒) การประดับพวงดอกไม้บนศีรษะโดยมีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

อฑฺฒจนฺทโกติ อฑฺฒจนฺทากาเรน มาลาคุณปริกฺเขโป. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๔)

บทว่า **อฑฺฒจนฺทโก** คือ การประดับพวงดอกไม้โดยมีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก(เสี้ยว)

อฑฺฒจนฺทากาเรน มาลาคุณปริกฺเขโปติ อฑฺฒจนฺทากาเรน มาลาคุณสฺส ปุนปฺปุนํ หรณปจฺจาหรณวเสน ปูเรตฺวา ปริกฺขิปนํ.

(สารตฺถ. ๒/๓๗๒)

ปาฐะว่า อฑฺฒจนฺทากาเรน มาลาคุณปริกฺเขโป คือ การวางรอบ (ประดับ) พวงดอกไม้โดยมีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก ให้เต็มโดยการขึงไปขึงมาบ่อย ๆ.

อฑฺฒจนฺทกนฺตร (น)

[อฑฺฒจนฺทก + อนฺตร]

ระหว่างพวงดอกไม้มีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

ดู กลมฺพก (วิ.อฏ. ๒/๒๐๔)

อฑฺฒจนฺทนลิตฺต (ติ)

[อฑฺฒจนฺทน + ลิตฺต]

ลูบไล้ด้วยพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

อฑฺฒจนฺทมุข (ติ)

[อฑฺฒจนฺท + มุข]

มีปลายเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

อฑฺฒจนฺโทปม (ติ)

[อฑฺฒจนฺท + อุปมา]

เปรียบด้วยพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

อฑฺฒจนฺทาการ (ปุ)

[อฑฺฒจนฺท + อาการ]

มีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว).

ดู อฑฺฒจนฺท, อฑฺฒจนฺทก

อฑฺฒจนฺทิกา (ถี)

[อฑฺฒ + จนฺทิกา] ไม้เลื้อยชนิดหนึ่ง.

อฑฺฒจนฺทิย (ปุ)

[อฑฺฒจนฺท + อิย]

พระเถระผู้เคยทำการบูชาด้วยพวงดอกไม้มีสัณฐานดังพระจันทร์ครึ่งซีก (เสี้ยว), พระเถระชื่อว่าอัฑฒจันทิยะ. ดู อป. ๑/๒๖๑.

ดู อฑฺฒจนฺท

อฑฺฒจนฺทิยตฺเถร (ปุ)

[อฑฺฒจนฺทิย + เถร]

พระเถระชื่ออัฑฒจันทิยะ.

อฑฺฒจุทฺทส (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + จุทฺทส]

๑๔ กับทั้งกึ่ง, ๑๓ ครึ่ง, ที่ ๑๔ กับกึ่งหนึ่ง, ที่ ๑๓ ครึ่ง.

อฑฺฒจูฬ (น)

[อฑฺฒ^{๒} + จูฬ]

ครึ่งวาหะหรือครึ่งเกวียน, ครึ่งหย่อนนิดหน่อย, ยังไม่ถึงครึ่ง, เกจิว่า สิบสามครึ่ง, อปเรวาทะว่า ๓ ครึ่ง.

รตฺติยา จ ทิวสสฺส จาติ อิทำ ปุริมปเวณิโต ปริตฺตกำ ปเวณึ คเหตฺวา ปเวณิวเสเนว วุตฺตำ เอกรตฺตึ ปน เอกทิวสำ วา เอกเมว จิตฺตำ จาตุสมตฺถำ นาม นตฺถิ. เอกสฺมิญฺหิ อจฺฉรากฺขเณ อเนกานิ จิตฺตโกฏิสตสหสฺสานิ อุปฺปชฺชนฺติ. วุตฺตมฺปิ เจตำ มิลินฺทปญฺเห “วาหสตำ โข มหาราช วีหีนำ **อฑฺฒจูฬ**ญฺจ วาหา วีหิสตฺตมฺพณานิ เทฺว จ ตุมฺพา เอกจฺฉรากฺขเณ ปวตฺตสฺส จิตฺตสฺส เอตฺตกา วีหี ลกฺขำ จฉียมานา ปริกฺขยำ ปริยาทานำ คจฺเฉยฺยุนฺติ. (สำ.อฏ. ๒/๙๒, อำ.อฏ. ๑ /๔๕)

ปาฐะว่า **รตฺติยา จ ทิวสสฺส จ** นี้ ท่านถือเอาความสืบต่อน้อยกว่าความสืบต่อเดิม แล้วกล่าวด้วยอำนาจความสืบต่อนั่นเอง. ก็จิตดวงเดียวเท่านั้น ชื่อว่าสามารถเพื่อตั้งอยู่ สิ้น

คืนหนึ่งหรือวันหนึ่งย่อมไม่มี. จริงอยู่ ในขณะดีดนิ้วครั้งเดียว จิตเกิดขึ้นหลายแสนโกฏิดวง สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ในมิลินทปัญหาว่า มหาบพิตร ข้าวเปลือก ๑๐๐ เล่มเกวียน **ครึ่งเกวียน** (๑ บั้น) ๗ สัด (๑๗๕ ทะนาน) กับ ๒ ทะนาน ไม่ถึงการนับ คือ ไม่ถึงเสี้ยว ไม่ถึงส่วนของเสี้ยวแห่งจิต ที่เป็นไปในขณะดีดนิ้วครั้งเดียว.

อฑฺฒจูฬนฺติ โถเกน อูนํ อุปฑฺฒํ. กสฺส ปน อุปฑฺฒนฺติ, อธิการโต วาหสตสฺสาติ (วาหสฺสาติ. อ.ฏี. ๑/๙๙) วิญฺญายติ.

อฑฺฒจุทฺทสนฺติ เกจิ, อฑฺฒจตุตฺถนฺติ อปเร. สาธิกํ ทียฑฺฒสตํ วาหาติ ทฬฺหํ กตฺวา วทนฺตีติ วีมํสิตพฺพํ. (สํ.ฏี. ๒/๑๐๗)

บทว่า **อฑฺฒจูฬ์** (ครึ่งเกวียน[๑ บั้น]) คือ ครึ่งหย่อนนิดหน่อย. ถามว่า ครึ่งของอะไร ตอบว่า ครึ่งของเกวียนตามที่หมายใจไว้.

เกจิว่า สิบสามครึ่ง, อปเรวาทะว่า ๓ ครึ่ง, [ตามมติของอาจารย์เหล่านั้น]พึงใคร่ครวญว่าท่านกล่าวด้วยความมั่นใจว่า เกิน ๑๕๐ เกวียน.

(ดูเปรียบเทียบกับ จูฬาสีติ)

(รอตรวจสอบ)

[บั้น (น) ครึ่งหนึ่ง, ชื่อมาตราตวงข้าว ๒ บั้น เป็น ๑ เกวียน, บั้นหลวง ชื่อมาตราตวงตามวิธีประเพณี มีอัตราเท่ากับ ๑,๐๐๐ ลิตร.

สัด (น) ชื่อมาตราตวงโบราณ ๒๕ ทะนาน เป็น ๑ สัด มีอัตราเท่ากับ ๑ หรือ ๒๐ ลิตร. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒)]

อฑฺฒเจฬก (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + เจฬก]

พระเถระผู้เคยถวายผ้าครึ่งผืน, พระเถระชื่ออัฑฒเจฬกะ, อัฑฒเจฬกเถระ.

ดู อป. ๑/๑๔๘

อฑฺฒเจฬกตฺเถร (ปุ)

[อฑฺฒเจฬก + เถร]

พระเถระชื่ออัฑฒเจฬกะ,อัฑฒเจฬกเถระ..

อฑฺฒฉกฺก (น)

[อฑฺฒ[๒] + ฉ + ก]

หมวดหกหย่อนด้วยกึ่ง, หมวด ๕ ครึ่ง, ๕๕๐.

ตตฺริทํ วิสฺสชฺชนํ เกน ปภาวิโตติ โพธิ-อภินีหารสทฺธาย ปภาวิโต. กตฺถ ปริปาจิโตติ **อฑฺฒฉกฺเกสุ** ชาตกสเตสุ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๒)

(อฑฺฒฉฏฺจ. อิ.ต่างกัน)

[พึงทราบการตั้งปัญหาต่อไปนี้ก่อน เพื่อความเข้าใจนิทานกถาของพระอภิธรรมอันบริบูรณ์ด้วยนิทานกถาทั้งสองอย่างนี้ว่า]

ในปัญหานั้นมีวิสัชนาดังนี้:- ถามว่า:สั่งสมไว้ด้วยอะไร.ตอบว่า:สั่งสมไว้ด้วยศรัทธา มุ่งไปสู่พระโพธิญาณ (อรหัตตมรรคญาณและพระสัพพัญญุตญาณ). ถามว่า:บำเพ็ญไว้ในที่ไหน. ตอบว่า:บำเพ็ญไว้ในชาดก **๕๕๐**.

[อฑฺฒฉกฺเกสุ ชาตกสเตสุ แปลตามศัพท์ว่า ในร้อยแห่งชาดกหมวดหกหย่อนด้วยกึ่ง

คือชาดก ๕๕๐ นั่นเอง พระโพธิสัตว์ได้ บำเพ็ญบารมีในภพเป็นจำนวนมาก เพื่อให้สามารถแสดงพระอภิธรรมได้ ภพชาติที่สั่งสมบารมีซึ่งพระองค์ทรงแสดงไว้ ๕๕๐ จึงเป็นที่บำเพ็ญบารมีของพระองค์]

อฑฺฒชฺฌาม (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + ฌาม]

อันถูกไฟไหม้ครึ่งหนึ่ง, ไหม้ครึ่งตัว.

อติปณฺฑิตสฺส ปิตา ชาลาย ผุฏฺฐกาเล **อฑฺฒชฺฌาเมน** สรีเรน อุปริ อารุยฺห สาขํ คเหตฺวา โอลมฺพนฺโต ภูมิยํ ปติตฺวา อิมํ คาถมาห.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๙)

บิดาของอติบัณฑิต ในเวลาที่เปลวไฟถูกต้องมีสรีระ**อันถูกไฟไหม้ครึ่งหนึ่ง**[ถูกไฟไหม้ครึ่งตัว] จึงขึ้นไปข้างบน จับกิ่งไม้ห้อยลงมาตกลงที่พื้นดิน กล่าวคาถานี้ว่า

[ธรรมดาบัณฑิต(คนฉลาด)เป็นคนดี ส่วนคนชื่ออติบัณฑิต(แสนฉลาด)ไม่ดีเลย เราถูกไฟคลอกหน่อยหนึ่ง เพราะบุตรของเราที่ชื่ออติบัณฑิต]

อฑฺฒชฺฌามก (ติ)

[อฑฺฒชฺฌาม + ก] ถูกไฟไหม้ครึ่งหนึ่ง.

มนมฺหิ อุปกูฬิโตติ โถเกนมฺหิ ฌาโม, **อฑฺฒชฺฌามโกว** มุตฺโตติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๔๒๙)

บาทคาถาว่า มนมฺหิ อุปกูฬิโต (เราถูกไฟคลอกหน่อยหนึ่ง) ความว่า เราถูกไฟไหม้หน่อยหนึ่ง, อธิบายว่า ถูกไฟไหม้ครึ่งหนึ่งเทียว[ถูกไฟไหม้ครึ่งตัว] ยังพ้นมาได้.

อฑฺฒฏฺฐ (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + อฏฺฐ]

(๑) ครึ่งหนึ่งของ ๘, ๔.

(๒) ๘ ทั้งกึ่ง, ๗ ครึ่ง.

อฑฺฒฏฺฐม (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + อฏฺฐม]

ที่ ๘ กับกึ่งหนึ่ง, ๗ [ศอก]ครึ่ง, ๗ ศอก ๑ คืบ. ดู อฑฺเฒกาทส, อฑฺฒฏฺฐมรตน

อฑฺฒฏฺฐมกธาตุ (ถี)

[อฑฺฒฏฺฐ + ก + ธาตุ]

ธาตุ[วิญญาณธาตุ] ๗ กับครึ่ง, วิญญาณธาตุ ๗ และธรรมธาตุครึ่งหนึ่ง (=นาม).

อฏฺฐารสสุ ธาตูสุ อฑฺเฒกาทสธาตุโย รูปปริคฺคโห. **อฑฺฒฏฺฐมกธาตุโย** อรูปปริคฺคโหติ รูปารูปปริคฺคโหว กถิโต. สพฺพาปิ ขนฺธวเสน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติ. ปญฺจปิ ขนฺธา ทุกฺขสจฺจํ, เตสํ สมุฏฺฐาปิกา ตณฺหา สมุทยสจฺจํ, อุภินฺนมปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ, นิโรธปชานนา ปฏิปทา มคฺคสจฺจํ. อิติ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ เอกสฺส ภิกฺขุโน นิคฺคมนํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา กถิตํ โหติ. (ม.อฏ. ๔/๗๒)

พระผู้มีพระภาคตรัสการกำหนดรูปและอรูป (นาม) เท่านั้นว่า บรรดาธาตุ ๑๘ ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง ชื่อว่าการกำหนดรูป.**ธาตุ[วิญญาณ-**

ธาตุ] ๗ กับครึ่ง ชื่อว่าการกำหนดอรูป (นาม). ธาตุแม้ทั้งหมด เป็นเบญจขันธ์ด้วย อำนาจขันธ์. ขันธ์แม้ทั้ง ๕ เป็นทุกขสัจ, ตัณหาที่ทำให้ขันธ์ ๕ เหล่านั้นตั้งขึ้น เป็น สมุทัยสัจ, ความไม่เป็นไปแห่งทุกขสัจและ สมุทัยสัจทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ, ข้อปฏิบัติที่ให้ ถึงนิโรธเป็นมรรคสัจ, เหตุนั้น กรรมฐานที่มี สัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ จึงเป็นอันพระผู้มี พระภาค ทรงให้ถึงที่สุดแล้ว ตรัสย้ำไว้แก่ ภิกษุรูปหนึ่ง.

[ธาตุ ๑๘ นี้เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวธรรม แห่งนามรูปแล้วได้ดังนี้ คือ

เป็นรูปล้วนๆ ๑๐ ธาตุคือจักขุธาตุ, รูปธาตุ, โสตธาตุ, สัททธาตุ, ฆานธาตุ, คันธธาตุ, ชิวหาธาตุ, รสธาตุ, กายธาตุ, โผฏฐัพพธาตุ.

เป็นนามล้วนๆ ๗ ธาตุ คือจักขุวิญญาณธาตุ, โสตวิญญาณธาตุ, ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหา-วิญญาณธาตุ, กายวิญญาณธาตุ, มโนวิญญาณ ธาตุ.

ส่วนธัมมธาตุเป็นทั้งรูปและนาม ดังนั้น ใน สำนวนบาลี จึงกล่าวว่า ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง (=รูป), ธาตุ ๗ กับครึ่ง (=นาม)]

อฑฺฒฏฺฐมรตน (ติ)

[อฑฺฒฏฺฐม + รตน]

อฑฺเฒน อฏฺฐนฺนํ ปูรณานิ อฑฺฒฏฺฐมานิ, อฑฺฒฏฺฐมานิ รตนานิ ปมาณํ เอตสฺสาติ **อฑฺฒฏฺฐมรตโน**. (อุทาน.อฏ. ๒๒๓)

เป็นที่เต็มแห่งวัตถุ ๘ ด้วยทั้งกึ่ง เหตุนั้น ชื่อ ว่า อฑฺฒฏฺฐม (ที่ ๘ ทั้งกึ่ง=เจ็ดครึ่ง), ศอกที่ ๘ ด้วยทั้งกึ่งเป็นประมาณ[ขนาด]ของช้าง นั้น เหตุนั้น ช้างนั้น ชื่อว่า อฑฺฒฏฺฐมรตน (มีประมาณ[ขนาด] ๘ ศอกทั้งกึ่ง=ขนาด ๗ ศอกครึ่ง).

อฑฺฒํ อฏฺฐนฺนํ ปูรณํ เยสนฺติ อฑฺฒฏฺฐมานิ, อฑฺฒฏฺฐมานิ รตนานิ ปมาณํ เอตสฺสาติ อฑฺฒฏฺฐมรตโน หตฺถิ. อยํ ทุกฺกรมคฺโค นาม พหุพพีหิ. (นีติ.สุตฺต. ๑๖๘)

จำนวนเต็ม ๘ ด้วยทั้งกึ่งมีอยู่แก่ศอกเหล่าใด เหตุนั้น ศอกเหล่านั้น ชื่อว่า อฑฺฒฏฺฐม (มี จำนวนเต็ม ๘ ด้วยทั้งกึ่ง=เจ็ดครึ่ง), ศอก ทั้งหลายมีจำนวนเต็ม ๘ ด้วยทั้งกึ่งเป็น ประมาณ[ขนาด]ของช้างนั้น เพราะเหตุนั้น ช้างนั้น ชื่อว่า อฑฺฒฏฺฐมรตน (มีศอกที่ ๘ ด้วยทั้งกึ่งเป็นประมาณ[ขนาด]=ขนาด ๗ ศอกครึ่ง). สมาสนี้ชื่อว่าทุกกรมัคคพหุพพีหิ สมาส (สมาสที่มีวิธีการซับซ้อนเข้าใจยาก).

มีประมาณ[ขนาด] ๘ ศอกทั้งกึ่ง อันมีศอกที่ ๘ ทั้งกึ่งเป็นประมาณ[ขนาด] อันมีประมาณ ๗ ศอกครึ่ง, อันมีประมาณ ๗ ศอก ๑ คืบ – ๗ ศอกคืบ.

อถ โข โส ยกฺโข ตํ ยกฺขํ อนาทิยิตฺวา อายสฺมโต สาริปุตฺตตฺเถรสฺส สีเส ปหารํ อทาสิ. ตาว มหา ปหาโร อโหสิ. อปิ เตน ปหาเรน สตฺตรตนํ วา **อฑฺฒฏฺฐมรตนํ** วา นาคํ โอสาเทยฺย มหนฺตํ วา ปพฺพตกูฏํ ปทาเลยฺย.

(อุทาน. ๑๒๔)

ครั้งนั้น ยักษ์นั้นไม่เชื่อยักษ์ผู้เป็นสหาย จึงได้ตีศีรษะท่านพระสารีบุตรเถระ ซึ่งเป็นการตีอย่างรุนแรง. การตีเช่นนั้น สามารถทำให้ช้างสูง[ขนาด] ๗ ศอก หรือ[ขนาด]**๗ ศอกครึ่ง** จมดินได้ หรือสามารถทำลายยอดภูเขามหึมาให้ทลายลงได้.

หตฺถิปฺปมาโณ นาม ปพฺพโต เหฏฺฐิมโกฏิยา **อฑฺฒฏฺฐมรตนุ**พฺเพโธ. (สารตถ.๓/๑๘๓)

ภูเขาสูง **๗ ศอกคืบ**โดยขนาดต่ำสุด ชื่อว่าภูเขาขนาดเท่าช้าง.

ดู สำ.๑/๔๑๗

อฑฺฒฏฺฐรตน (ติ)

[อฑฺฒฏฺฐ + รตน]

อันมีประมาณ ๘ ศอกทั้งกึ่ง, ขนาด ๗ ศอกครึ่ง, อันมีขนาด ๗ ศอก ๑ คืบ.

อถ อาคจฺเฉยฺย หตฺถินาโค สตฺตรตโน วา **อฑฺฒฏฺฐรตโน** วา. ตสฺส เอวมสฺส ยนฺนูนาหํ อิมํ อุทกรหทํ โอคาเหตฺวา กณฺณสโขวิกมฺปิ ขิฑฺฑํ กีเฬยฺยํ...เยน กามํ ปกฺกเมยฺยนฺติ.

(สำ. ๓/๔๒๐)

อุบาลี เปรียบเหมือนมีห้วงน้ำใหญ่ ถ้ามีช้างใหญ่สูง[ขนาด] ๗ ศอก หรือ **๗ ศอกครึ่ง** มาถึงเข้า ช้างนั้นพึงคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดี เราควรจะลงสู่ห้วงน้ำนี้แล้วล้างหูเล่นบ้าง... ขึ้นมาแล้วก็หลีกไปตามปรารถนา. [ช้างนั้นลงสู่ห้วงน้ำนั้นแล้วล้างหูเล่นบ้าง… ส่วนกระต่ายหรือเสือปลา ไม่สามารถทำตามอย่างช้างใหญ่นั้นได้ เพราะห้วงน้ำลึก หากทำตามก็จะต้องจมลงอย่างแน่นอน]ฉันใด

[ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราเมื่อยังไม่ได้สมาธิจักอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบอยู่ ผู้นั้นจำต้องหวังข้อนี้ได้ว่า จักจมลงหรือจักฟุ้งซ่าน ฉันนั้น]

ดู สำ.อฏ. ๒/๑๖๔

อฑฺฒติย (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + ตติย]

ที่สามกับทั้งกึ่ง, สองครึ่ง.

อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย (ที่สามกับทั้งกึ่ง =สองครึ่ง) ชื่อว่า อฑฺฒติย. แปลง ตติย ศัพท์ กับ อฑฺฒ ศัพท์เป็น อฑฺฒติย ด้วยสูตร (กจ.๓๘๗) ว่า เตสมฑฺฒปปเทน อฑฺฒฑฺฒ-ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา (แปลง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้น กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย)

อฑฺฒติย เป็นตติยาตัปปุริสสมาส ที่จริงแล้วบทนี้จัดเป็นบทสมาสในเวลาตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย (ที่สามกับทั้งกึ่ง) แล้วสำเร็จรูปเป็น อฑฺฒตติย แต่เมื่อแปลงเป็น อฑฺฒติย แล้ว บทสำเร็จจัดเป็นบทตัทธิต เพราะมีการเปลี่ยนศัพท์ด้วยการอาเทศ (ดู สุตตนิเทศ สูตร ๓๘๗)

คัมภีร์โมคคัลลานิสสัย (๓/๑๐๕ แสดงความเห็นว่า บทว่า อฑฺฒฑฺฒ, **อฑฺฒติย**, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ ที่มีความหมายว่า ที่สี่กับทั้งกึ่ง, **ที่**

สามกับทั้งกึ่ง หรือที่สองกับกึ่งหนึ่ง ซึ่งก็คือส่วนที่ ๔ ที่ ๓ หรือที่ ๒ กับอีกกึ่งหนึ่ง นั่นคือส่วนที่มีจำนวนหนึ่งครึ่งเหมือนกัน มิได้สื่อความหมายว่าสามครึ่ง, สองครึ่ง หรือหนึ่งครึ่ง ท่านจึงกล่าวว่า บทเหล่านี้ คือ จตุตฺโถ, ตติโย และ ทุติโย ลง ถ และ ตติย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตฺตาโร เอว จตุตฺโถ, ตโย เอว ตติโย, เทว เอว ทุติโย แล้วจึงตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒฑฺโฒ, **อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย**, อฑฺเฒน ทุติโย ทิวฑฺโฒ ทิยฑฺโฒ จึงแปลว่า สี่กับทั้งกึ่ง, **สามกับทั้งกึ่ง** หรือสองกับกึ่งหนึ่ง อย่างไรก็ตาม ความหมายของศัพท์เหล่านี้ ยังไม่ชัดเจนนัก

ผู้แปลคิดว่า ปัจจัย คือ ถ และ ติย ที่ลงในสกัตถตัทธิต[ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์ใด ๆ] ดังนั้น จึงควรตั้งรูปวิเคราะห์ตามที่คัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์กล่าวไว้ เพียงแต่เพิ่มคำว่า อูโน (หย่อน) เข้ามาแปลร่วมกับ อฑฺเฒน ก็จะได้ความหมายชัดเจน โดยความหมายว่า ที่สี่หย่อนกึ่งหนึ่ง, ที่สามหย่อนกึ่งหนึ่ง, ที่สองหย่อนกึ่งหนึ่งซึ่งก็คือสามครึ่ง, สองครึ่ง, หนึ่งครึ่งนั่นเอง โดยความหมายว่าที่สี่, ที่สาม, ที่สอง หมายรวมถึงสิ่งสี่อย่าง สามอย่าง สองอย่าง โดยเอกเทสูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงองค์รวมทั้งหมด ดังคำว่า ภตฺตำ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) ซึ่งเป็นการกล่าวถึงข้าวอันเป็นบางส่วน แต่เจตนาหมายถึงองค์รวมคือข้าวและกับข้าว. การเพิ่ม อูน ศัพท์เข้ามาแปลร่วมกันในที่ประกอบด้วย อฑฺฒ ศัพท์มีหลักฐาน กล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย และมัชฌิมนิกายว่า

อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหีติ อฑฺฒสเตน อูเนหิ เตรสหิ ภิกขุสเตหิ. (ที.อฏ. ๑/๑๒๓)

สองบทว่า อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหิ (กับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป) ได้แก่ กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูปที่หย่อนด้วยกึ่งร้อย.

อฑฺฒเตฬเสหีติ อฑฺเฒน เตฬเสหิ, ทฺวาทสหิ สเตหิ ปญฺญาสาย จ ภิกขูหิ สทฺธินฺติ วุตฺตำ โหติ. (ม.อฏ. ๓/๒๘๗)

บทว่า อฑฺฒเตฬเสหิ ได้แก่ กับภิกษุ ๑,๓๐๐ รูป[ที่หย่อน]ด้วยกึ่ง[ร้อย] มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า กับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป.

ในประโยคแรก พระอรรถกถาจารย์ เพิ่มคำว่า อูเนหิ เข้ามาอธิบายไว้อย่างชัดเจน แต่ในประโยคหลัง ท่านละไว้ในฐานะที่เข้าใจกันได้ เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในอรรถกถาทีฆนิกาย จึงไม่กล่าวไว้อีกในอรรถกถามัชฌิมนิกาย นอกจากนั้น มีบางศัพท์ที่ประกอบ อูน ศัพท์ไว้อย่างชัดเจน เช่นคำว่า อฑฺฒูนนว (เก้าหย่อนหนึ่ง, แปดครึ่ง) พบในคำว่า อฑฺฒูน-นวมตฺตา ภาณวารา (ภาณวารที่มีประมาณแปดครึ่ง, แปดภาณวารครึ่ง)

อนึ่ง รูปวิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒติโย คำว่า **อฑฺเฒน** มีคำแปล ๔ มติ คือ

๑ แปลว่า **โดยกึ่งหนึ่ง** ลงตติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ (มติของปทรูปสิทธินิสสัยใหม่)

๒. แปลว่า **ด้วยทั้งกึ่ง** ลงตติยาวิภัตติในอรรถกรณะ (มติปทรูปสิทธิภาสาฏีกา)

๓. แปลว่า **กับด้วยกึ่งหนึ่ง** ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหโยคะ โดยเพิ่มปาฐเสสะว่า สห เข้ามา (มติปทรูปสิทธินิสสัยเก่า)

๔. แปลว่า **กับกึ่งหนึ่ง** ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหัตถะ (มติปทรูปสิทธิคัณฐิ)

อย่างไรก็ตาม บทว่า **อฑฺฒติย** (ที่สามกับกึ่งหนึ่ง) มิได้หมายถึงสามครึ่ง แต่หมายถึงสองครึ่ง คำนี้จึงเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีความหมายโดยปริยายเหมือน idiom ในภาษาอังกฤษ ดังคำว่า สมณสฺส โรจเต สจฺจํ (ความจริงถูกใจสมณะ) ซึ่งหมายความว่า สมณะชอบความจริง คำนี้แปลตามศัพท์ว่า ความจริงย่อมชอบใจแก่สมณะ แต่บทประธาน คือ สจฺจํ (ความจริง) เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิตซึ่งกระทำกริยา ชอบใจ ไม่ได้

คัมภีร์กัจจายนสุตตัตถคัณฐิ (ตัทธิตกัณฑ์ สูตร ๔๔) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า **อฑฺฒติย** แม้เป็นศัพท์ที่ลงปูรณปัจจัย แต่มีความหมายเป็นสังขยาทั่วไป โดยหมายถึงจำนวนที่เป็นกลุ่มคือสองครึ่ง จัดว่าเป็นปูรณสังขยาพิเศษที่ไม่เหมือนกับปูรณสังขยาอื่น ใช้เฉพาะเมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า เช่น

เอวํ **อฑฺฒติเยสุ** มาเสสุ วีติวตฺเตสุ อตฺตโน สนฺติเก จิเต ปริจาริเก ปุจฺฉิ อิทานิ กิตฺตกํ อนฺโตวสฺสํ อวสิฏฺฐนฺติ? อฑฺฒมาโส อยฺเยติ. สา มาตาปิตูนํ สาสนํ ปหิณิ กสฺมา มํ เอวรูเป พนฺธนาคาเร ปกฺขิปึสุ วรํ ตุมฺเหหิ มํ ลกฺขณาหตํ กตฺวา ปเรสํ ทาสึ สาเวตุํ น เอวรูปสฺส มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส กุลสฺส ทาตุํ อาคตกาลโต ปฏฺฐาย ภิกฺขุทสฺสนาทีสุ เอกมฺปิ ปุญฺญํ กาตุํ น ลภามีติ. (วิมาน.อฏ. ๕๙)

เมื่อ**สองเดือนครึ่ง**ล่วงไปแล้วอย่างนี้ (นางอุตตรา) จึงถามหญิงรับใช้ที่ยืนอยู่ใกล้ๆ ตนว่า บัดนี้ ในพรรษายังเหลืออยู่เท่าไร. ครึ่งเดือนเจ้าค่ะ แม่เจ้า. อุตตราธิดานั้น จึงส่งข่าวบอกบิดามารดาว่า เหตุไรบิดามารดาจึงจับลูกขังไว้ในเรือนจำอย่างนี้ บิดามารดาเฒ่ยนดิฉัน ประกาศให้เป็นทาสของคนอื่นเสียยังจะดีกว่า ไม่ควรให้แก่สกุลมิจฉาทิฏฐิเช่นนี้ ตั้งแต่ดิฉันมาแล้ว ก็ไม่ได้ทำบุญแม้สักอย่างหนึ่งเป็นต้นว่าเห็นภิกษุ.

อฑฺฒเตยฺย (ติ)

[อฑฺฒติย + ณฺย]

ลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิต แล้วพฤทธิสระ อิ ที่ ติ เป็นสระ เอ มีรูปวิเคราะห์ว่า **อฑฺฒติโยว อฑฺฒเตยฺโย** (สองครึ่งนั่นแหละ ชื่อว่า อัฑฒเตยยะ) ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (๔/๑๐๕) กล่าวว่า กถํ อฑฺฒเตยฺโยติ. สกตฺเถ ณฺเย อุตฺตรปทวุฑฺฒิ (บทว่า อฑฺฒเตยฺโย ย่อมสำเร็จรูปอย่างไร เมื่อลง ณฺย ปัจจัยในสกัตถตัทธิตแล้ว การพฤทธิ์[สระ]ของบทหลังย่อมมีได้)

ในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๒๔) กล่าวว่า อฑฺฒเตยฺย ศัพท์มาจากการพฤทธิ์สระ อิ ที่ ติ เป็นสระ เอ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ

เป็นต้น และซ้อน ยฺ เป็น ยฺย จึงสำเร็จรูปเป็น อฑฺฒเตยฺโย หรือ อฑฺฒเตยฺยำ ซึ่งมีรูปเป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์ ตามเนื้อความที่ศัพท์นั้นๆ สื่อถึง ดังข้อความว่า เตสุ วุทฺธิอาทินา อฑฺฒติยสทฺเท อิการสฺส วุทฺธิ. ยสฺส ทฺวิตฺตญฺจ. อฑฺเฒน ตติโย อฑฺฒเตยฺโย อฑฺฒเตยฺยำ วา (พฤทธิ์ อิ อักษรในศัพท์ว่า อฑฺฒติย ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น และซ้อน ยฺ อักษร, ที่ ๓ กับกึ่งหนึ่ง ชื่อว่า อฑฺฒเตยโย หรือ อฑฺฒเตยยำ (สองครึ่ง).

ที่สามกับทั้งกึ่ง, ๒ ครึ่ง, ๒ คืบครึ่ง.

(ภควา) วสฺสิกสาฏิกำ ปน ภิกฺขุนา การยมาเนน ปมาณิกา กาเรตพฺพา. ตตฺริทำ ปมาณำ ทีฆโส ฉ วิทตฺถิโย สุคตวิทตฺถิยา ติริยำ **อฑฺฒเตยฺยา**. ตำ อติกฺกามยโต เฉทนกำ ปาจิตฺติยนฺติ.

(วิ. ๒/๒๒๔)

[พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิว่า โมฆบุรุษ ทำไมพวกเธอถึงได้นุ่งผ้าอาบน้ำฝนที่ไม่ได้ประมาณ (ขนาด) โมฆบุรุษ การทำเช่นนี้จะไม่ช่วยคนที่ไม่มีศรัทธาให้มีศรัทธา หรือจะไม่ช่วยเพิ่มศรัทธาให้แก่ผู้ที่มีศรัทธาอยู่แล้ว]

ภิกษุทั้งหลาย[พวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นว่า] เมื่อภิกษุทำผ้าอาบน้ำฝนจะต้องวัดให้ได้ขนาด. การวัดในการนี้มีดังนี้ ทางด้านยาว ๖ คืบ ด้านกว้าง **๒ คืบครึ่ง** ตามคืบพระสุคต ถ้าตัดเกินนี้ต้องอาบัติเฉทนกปาจิตตีย์ (อาบัติปาจิตตีย์ที่ต้องตัดผ้าให้ได้ขนาด จึงจะปลงอาบัติตก).

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา ตานิ **อฑฺฒเตยฺยานิ** ปริพฺพาชกสตานิ อาทาย เยน เวพฺภารนฺเตนุปสงฺกมึสุ. สญฺจยสฺส ปน ปริพฺพาชกสฺส ตตฺเถว อุณฺหำ โลหิตำ มุขโต อุคฺคญฺฉิ.

(วิ. ๓/๕๔)

(จากนั้น) พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะได้พาปริพาชก **๒๕๐** คนนั้น มุ่งหน้าไปทางพระเวพุวัน. โลหิตร้อนก็พุ่งออกจากปากของสัญชัยปริพาชก ณ ที่นั้นเอง.

ดู วิ. ๓/๕๐, ชา.อฏ. ๑/๒๒๒

อฑฺฒเตยฺยกำส (ปุ)

[อฑฺฒเตยฺย + กำส]

๓ กังสะทั้งกึ่ง, ๒ กังสะครึ่ง, ๑๐ กหาปณะ ๑ กังสะ เท่ากับ ๔ กหาปณะ).

อฑฺฒเตยฺยกำสปรม (ติ)

[อฑฺฒเตยฺยกำส + ปรม]

ราคา ๒ กังสะครึ่งเป็นอย่างมาก, มีราคา ๑๐ กหาปณะ.

ลหุปาวุรณำ ปน ภิกฺขุนิยา เจตาเปนฺติยา **อฑฺฒเตยฺยกำสปรมำ** เจตาเปตพฺพำ. ตโต เจ อุตฺตริ เจตาเปยฺย นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยนฺติ.

(วิ. ๒/๓๓๗)

ก็ภิกษุณีเมื่อจะขอผ้าห่มบาง พึงขอได้เพียง **ราคา ๒ กังสะครึ่งเป็นอย่างมาก**[มีราคา ๑๐ กหาปณะ]ถ้าขอเกินกว่านั้น ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อฑฺฒเตยฺยกํสปรมํ เจตาเปตพฺพนฺติ ทสกหาปณคฆนกํ เจตาเปตพฺพํ. (วิ. ๒/๓๓๗)

ปาฐะว่า **อฑฺฒเตยฺยกํสปรมํ เจตาเปตพฺพํ** คือ พึงขอได้เพียงมีราคา ๑๐ กหาปณะ.

อฑฺฒเตยฺยมาส (ปุ)

[อฑฺฒเตยฺย + มาส]

๓ เดือนทั้งกึ่ง, ๒ เดือนครึ่ง.

โย ปน ภิกฺขุ โอเรนทฺธมาสํ นหาเยยฺย อณฺณตฺร สมยา ปาจิตฺติยํ. ตตฺถายํ สมโย.ทิยฑฺโฒ มาโส เสโส คิมฺหานนฺติ วสฺสานสฺส ปจฺโม มาโส อิจฺเจเต **อฑฺฒเตยฺยมาสา** อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโย อยํ ตตฺถ สมโย. (วิ. ๒/๑๔๕)

อนึ่ง ภิกษุใดยังไม่ถึงครึ่งเดือน อาบน้ำ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เว้นไว้แต่ในสมัย. สมัยในข้อนั้นคือท้ายฤดูร้อน ๑ เดือนครึ่ง และเดือนแรกแห่งฤดูฝนรวมเป็น **๒ เดือนครึ่ง** เป็นสมัยที่ร้อน เป็นสมัยที่อบอ้าว นี้เป็นสมัยในข้อนั้น.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสต (น)

[อฑฺฒเตยฺย + วสฺสสต]

๓๐๐ ปีทั้งกึ่ง, ๒๕๐ ปี.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสตายุก (ติ)

[อฑฺฒเยฺยวสฺสสต + อายุ + ก]

มีอายุ ๓๐๐ ปีทั้งกึ่ง, มีอายุ ๒๕๐ ปี.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสตายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ อิเม ธมฺมา เวปุลฺลมคมํสุ. อมตฺเตยฺยตา อเปตฺเตยฺยตา อสามญฺญตา อพฺรหฺมญฺญตา น กุเล เชฏฺฐาปจายิตา.

(ที. ๓/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์**มีอายุ ๒๕๐ ปี** ธรรมเหล่านี้ คือ

ความไม่เกื้อกูลมารดา ความไม่เกื้อกูลบิดา ความไม่เกื้อกูลสมณะ ความไม่เกื้อกูลพราหมณ์ และการไม่ประพฤติอ่อนน้อมต่อท่านผู้ใหญ่ในตระกูลก็แพร่หลาย.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสหสฺส (น)

[อฑฺฒเตยฺย + วสฺสสหสฺส]

๓,๐๐๐ ปีทั้งกึ่ง, ๒,๕๐๐ ปี.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสหสฺสายุก (ติ)

[อฑฺฒเตยฺยวสฺสสหสฺส + อายุ + ก]

มีอายุ ๓,๐๐๐ ปีทั้งกึ่ง, มีอายุ ๒,๕๐๐ ปี.

อฑฺฒเตยฺยวสฺสสหสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ อภิชฺฌาพฺยาปาทา เวปุลฺลมคมํสุ. อภิชฺฌาพฺยาปาเทสุ เวปุลฺลํ คเตสุ เตสํ สตฺตานํ อายุปิ ปริหายิ วณฺโณปิ ปริหายิ.

(ที. ๓/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์**มีอายุขัย ๒,๕๐๐ ปี** อภิชฌา (ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา) และพยาบาท (ความคิดร้าย) ก็แพร่หลาย. เมื่ออภิชฌาและพยาบาทแพร่หลาย คนเหล่านั้นก็มีอายุเสื่อมลงบ้าง มีวรรณะเสื่อมลงบ้าง.

อฑฺฒเตยฺยสหสฺส (ติ)

[อฑฺฒเตยฺย + สหสฺส]

๓,๐๐๐ ทั้งกึ่ง, ๒,๕๐๐.

ผุสิตา ปณฺจสหสฺสา
เยหิ ปูเชสหํ ชินํ
อฑฺฒเตยฺยสหสฺเสหิ
เทวรชฺชํ อการยึ. (อป. ๑/๓๐๙)

(พระผุสิตกัมมิยเถระกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าได้บูชาพระชินเจ้าด้วยน้ำซึ่งกำหนดได้ ๕,๐๐๐ หยด ได้ครองเทวสมบัติเพราะน้ำ **๒,๕๐๐** หยด[ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเพราะน้ำ ๒,๕๐๐ หยดได้บรรลุอรหัตตผลด้วยกรรมที่เหลือ]

อฑฺฒเตยฺยหตฺถ (ปุ)

[อฑฺฒเตยฺย + หตฺถ]

๓ ศอกทั้งกึ่ง, ๒ ศอกครึ่ง, ๒ ศอก ๑ คืบ. ระยะ ๒ ศอกคืบ.

หตฺถปาเส ฐิโตติ เอตฺถ ปน สเจ ภิกฺขุ นิสินฺโน โหติ อาสนสฺส ปจฺฉิมนฺตโต ปฏฺฐาย สเจ ฐิโต ปณฺหิอนฺตโต ปฏฺฐาย สเจ นิปนฺโน เยน ปสฺเสน นิปนฺโน ตสฺส ปาริมนฺตโต ปฏฺฐาย ทายกสฺส นิสินฺนสฺส วา ฐิตสฺส วา นิปนฺนสฺส วา จเปตฺวา ปสาริตหตฺถํ ยํ อาสนฺนตรํ องฺคํ ตสฺส โอริมนฺเตน ปริจฺฉินฺทิตฺวา **อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ** หตฺถปาโสติ เวทิตพฺโพ. ตสฺมึ จตฺวา อภิหฏฺฐุ ปฏิกฺขิปนฺตสฺเสว ปวารณา โหติ น ตโต ปรํ. (วิ.อฏ. ๓/๙๒)

ก็ในคำนี้ว่า **หตฺถิปาเส ฐิโต** (อยู่ในหัตถบาส) พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ถ้าภิกษุนั่ง กำหนดเอาตั้งแต่ริมสุดอาสนะไป ถ้ายืน กำหนดเอาตั้งแต่ที่สุดส้นเท้าไป ถ้านอน กำหนดเอาที่สุดตั้งแต่ด้านนอกข้างที่นอนไป ตามที่สุดด้านในอวัยวะที่อยู่ใกล้กว่า ยกเว้นมือที่เหยียดออกของทายกที่นั่ง ยืน หรือนอนอยู่ (ระยะ) **๒ ศอกคืบ** พึงทราบว่าเป็นหัตถบาส. การห้ามภัตตาหาร ย่อมมีแก่ภิกษุผู้ห้ามโภชนะที่ทายกอยู่ในหัตถบาสนั้น น้อมถวายแล้วเท่านั้น เลยหัตถบาสไป ไม่มีการห้าม.

หตฺถปาโสติ หตฺถสฺส ปาโส สมีโป หตฺถปาโส, หตฺโถ ปสติ ผุสติ อสฺมึ จาเนติ วา หตฺถปาโส, **อฑฺฒเตยฺยหตฺโถ** ปเทโส.

(ปาจิตฺ.โย. หน้า ๗๓)

คำว่า **หตฺถปาโส** มีรูปวิเคราะห์ว่า ที่ใกล้แห่งมือ ชื่อว่า หัตถบาส. อีกอย่างหนึ่ง มือย่อมกระทบในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่าหัตถบาส หมายถึง สถานที่**สองศอกครึ่ง**.

อฑฺฒเตยฺยหตฺถปฺปมาณ (ติ)

[อฑฺฒเตยฺยหตฺถ + ปมาณ]

ประมาณ ๓ ศอกกับกึ่งหนึ่ง, ประมาณ ๒ ศอกครึ่ง, ประมาณ ๒ ศอกคืบ.

หตฺถปาเส ฐิโตติ ปวารณปฺปโหนกํ โภชนํ คณฺหิตฺวา ทายโก **อฑฺฒเตยฺยหตฺถปฺปมาเณ** โอกาเส โหตีติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๓/๘๘)

สองบทว่า **หตฺถปาเส ฐิโต** (อยู่ในหัตถบาส) ความว่า ถ้าทายกถือเอาโภชนะที่พอต่อการ

ที่จะห้ามได้มีอยู่ในโอกาส (ระยะ) **ประมาณ ๒ ศอกคืบ**.

อฑฺฒเตฬส (= เตรส) (ติ)

[อฑฺฒ + เตฬส]

เตฬส = ติทส แปลง ติ เป็น เต ด้วยสูตร (กจ. ๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปา เป็นต้น,แปลง ท เป็น ร (ทสฺส ราเทโส)=เตรส, แปลง ร เป็น ล= เตลส แปลง ล เป็น ฬ = เตฬส. อีกนัยหนึ่ง แปลง ติ เป็น เต แปลง ท เป็น ฬ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๑๒ กล่าวว่า

โฬ นิจฺจ์ โสฬเส ทสฺส

จตฺตาลีเส จ เตรเส

อญฺญตฺร น จ โหตายํ

ววตฺถิตวิภาสโต.

แปลง ท เป็น ฬ แน่นอนในรูปว่า โสฬส (๑๖), [แปลง ท เป็น ฬ ได้บ้าง]ในรูปว่า จตฺตาลีส (๔๐) และ เตรส (๑๓) การ[แปลง ท เป็น ฬ] นี้ ย่อมไม่มีในรูปอื่น เพราะ [วา ศัพท์]เป็น ววัตถิตวิภาสา.

[ปทรูปสิทธิปกรณ์ระบุการแปลง ท เป็น ฬ แน่นอนในรูปว่า โสฬส แต่ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๔๘๐) กล่าวถึงบทตั้งว่าเป็น โสทส แล้วไขเป็นรูปว่า โสฬส ดังนั้น การแปลง ท เป็น ฬ จึงมีได้เป็นส่วนใหญ่ แต่ยกเว้นในบางอุทาหรณ์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

โสทสาติ โสฬส. (วิ. อ. ๓.๔๘๐)

คำว่า โสทส แปลว่า ๑๖]

ลฬานมวิเสโส กฺวจิ.

ไม่มีความแตกต่างกันของ ล และ ฬ ในบางตัวอย่าง[หมายความว่า มีใช้ได้ทั้งสองรูป ใช้แทนกันได้ในบางรูป แต่ โสฬส นี้มีรูปนี้เพียงรูปเดียว คือไม่มีรูป โสลส]

๑๓ ทั้งกึ่ง, ๑๒ ครึ่ง, ที่ ๑๓ ทั้งกึ่ง, ที่ ๑๒ ครึ่ง, ๑,๒๕๐.

เอวํ เม สุตํ เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรติ ชีวกสฺส โกมารภจฺจสฺส อมฺพวเน มหตา ภิกฺขุ-สงฺเฆน สทฺธึ **อฑฺฒเตฬเสหิ** ภิกฺขุสเตหิ.

(วิ. ๓/๓๑๔, ที. ๑/๔๔, ที. ๒/๕-๔๔)

ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่สวนมะม่วงของหมอชีวกโกมารภัจเขตกรุงราชคฤห์ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่[หรือพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ผู้ประเสริฐด้วยคุณธรรมมีศีลเป็นต้น] อันมีภิกษุจำนวน **๑,๒๕๐** รูป.

อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหีติ อฑฺฒสเตน อูเนหิ เตรสหิ ภิกฺขุสเตหิ. (ที.อฏ.๑/๑๒๓) สองบทว่า **อฑฺฒเตฬเสหิ ภิกฺขุสเตหิ** (จำนวน ๑,๒๕๐ รูป) ได้แก่ พร้อมด้วยภิกษุ ๑,๓๐๐ รูปอันหย่อนด้วยภิกษุ ๕๐ รูป.

อฑฺฒเตฬเสหีติ อฑฺเฒน เตฬเสหิ, ทฺวาทสหิ สเตหิ ปญฺญาสาย จ ภิกฺขูหิ สทฺธินฺติ วุตฺตํ โหติ. (ม.อฏ. ๓/๒๗/๒)

บทว่า **อฑฺฒเตฬเสหิ** (จำนวน ๑,๒๕๐ รูป) ได้แก่ ๑๓ ทั้งกึ่ง มีคำอธิบายว่า พร้อมด้วยภิกษุ ๑,๒๐๐ รูปกับอีก ๕๐ รูป (๑,๒๕๐).

อฑฺฒเตฬสสต [น/ติ]

[อฑฺฒเตฬส + สต] ๑,๓๐๐ ทั้งกึ่ง, ๑,๒๕๐.

เอโกสิ สนฺนิปาโต เม

สาวกานำ มเหสินำ

อฑฺฒเตฬสสตานำ

ภิกฺขูนาสิ สมาคโม. (พุทฺธวำ. ๓๘๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เรามีการประชุมสาวกผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ครั้งเดียว ภิกษุประมาณ (จำนวน) **๑,๒๕๐** รูป ได้มาประชุมกัน.

อฑฺฒเตฬสสตานนฺติ มม สาวกานำ ปญฺญาสาธิกานำ ทฺวาทสสตานำ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๓๔๔)

บาทคาถาว่า **อฑฺฒเตฬสสตานำ** (ประมาณ ๑๒๕๐ รูป) คือ มีจำนวน ๑,๒๐๐ รูป ยิ่งด้วย ๕๐ รูป (รวมจำนวน ๑,๒๕๐ รูป).

อฑฺฒทฑฺฒ (ติ)

[อฑฺฒ + ทฑฺฒ]

ไหม้แล้วกึ่งหนึ่ง, ไหม้แล้วครึ่งหนึ่ง.

อฑฺฒทณฺฑก (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + ทณฺฑ + ก]

(ก) เครื่องมือสำหรับตี, กระบอง.

(ข) ไม้พลอง (ไม้พลองยาว ๔ ศอก ตัดตรงกลาง เหลือข้างละประมาณ ๒ ศอก)

ปุน จปรำ ภิกฺขเว กามเหตุ กามนิทานำ กามาธิกรณำ กามานเมว เหตุ สนฺธิมฺปิ ฉินฺทนฺติ... ปรทารมฺปิ คจฺฉนฺติ. ตเมนำ ราชาโน คเหตฺวา วิวิธา กมฺมการณา กาเรนฺติ กสาหิปิ ตาเพนฺติ... **อฑฺฒทณฺฑเกหิปิ** ตาเพนฺติ...อสินาปิ สีสำ ฉินฺทนฺติ. เต ตตฺถ มรณมฺปิ นิคจฺฉนฺติ มรณมตฺตมฺปิ ทุกฺขำ. (ม.๑/๑๒๑, อำ.๑/๕๐, มหานิ.๑๒๐)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เพราะกามเป็นเหตุ เพราะกามเป็นต้นเหตุ เพราะกามเป็นเหตุเกิด เพราะเหตุแห่งกามทั้งหลาย ชนทั้งหลายจึงตัดช่องย่องเบาบ้าง... ละเมิดภรรยาผู้อื่นบ้าง. พระราชาก็รับสั่งให้จับเขาลงอาญาด้วยประการต่างๆ คือ เฆี่ยนด้วยแส้บ้าง...ตีด้วย**ไม้พลอง**บ้าง...ตัดศีรษะด้วยดาบบ้าง. ชนเหล่านั้นจึงเข้าถึงความตายบ้าง ทุกข์ปางตายบ้าง.

อฑฺฒทณฺฑเกหีติ มุคฺคเรหิ, ปหารสาธนตฺถำ วา จตุหตฺถทณฺฑำ เทฺวธา เฉตฺวา คหิตทณฺฑเกหิ. (ม.อฏ. ๑/๓๖๓, อำ.อฏ. ๒/๑)

บทว่า **อฑฺฒทณฺฑเกหิ** (ด้วยไม้พลอง) ความว่า ด้วยไม้ค้อน หรือด้วยไม้พลองที่เขาตัดท่อนไม้ประมาณ ๔ ศอกให้เป็น ๒ ส่วน เพื่อให้สำเร็จการประหาร.

ดู วิ. ๑/๕๗, จูฬนิ.อฏ. ๑๒๒

อฑฺฒทุก (น)

[อฑฺฒ + ทุก]

แสกขนที่หน้าอก, ขนหน้าท้อง.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู มสฺสุกปฺปาเปนฺติ...มสฺสุ วฑฺฒาเปนฺติ...จตุรสฺสกำ

การาเปนฺติ...ปริมุขํ การาเปนฺติ...**อฑฺฒทุกํ** การาเปนฺติ... (วิ. ๔/๒๗๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ช่วยกันแต่งหนวด...ปล่อยหนวดไว้ยาว...ช่วยกันแต่งหนวด เป็นรูปสี่เหลี่ยม...ช่วยกันแต่งขนหน้าอก...ช่วยกันแต่ง**ขนหน้าท้อง**...

อฑฺฒทุกนฺติ อุทเร โลมราชิฏฺฐปนํ. (วิ.อฏ. ๔/๕๓)

บทว่า **อฑฺฒทุกํ** (ขนหน้าท้อง) ได้แก่ ไว้แนวขนที่ท้อง (ขนหน้าท้อง).

อฑฺฒทุสฺส (น)

[อฑฺฒ^{๒} + ทุสฺส] ผ้าครึ่งผืน.

อิจฺฉมาโน จหํ อชฺช
สกานนํ สปพฺพตํ
โขมทุสฺเสหิ ฉาเทยฺยํ
อฑฺฒทุสฺสสฺสิทํ ผลํ. (อป. ๒/๗๗)

(พระอุปัฑฒทุสสทายกเถระกล่าวว่า) ในวันนี้ ข้าพเจ้าเมื่อปรารถนาก็พึงใช้ผ้าเปลือกไม้[คลุมดินนี้] พร้อมทั้งป่าใหญ่และภูเขาได้ นี้เป็นผลแห่งการถวาย**ผ้าครึ่งผืน**.

[สกานน = สห + กานน (ป่า,ดง) = เกน ชเลน อนนํ ปาณนํ อสฺสาติ กานนํ (ชื่อว่า กานนะ เพราะอรรถว่าเป็นอยู่ได้ด้วยน้ำ)]

อฑฺฒนวธมฺมสต (น)

[อฑฺฒ^{๒} + นว + ธมฺม + สต]

ธรรม ๙๐๐ ทั้งกึ่ง, ธรรม ๘๐๐ ครึ่ง - ๘๕๐.

ปฏิสมฺภิทาธิกรเณ **อฑฺฒนวธมฺมสตานิ** อฑฺฒนวอตฺถสตานิ นิรุตฺติสหสฺสญฺจ สตฺต จ นิรุตฺติสตานิ ตีณิ จ ญาณสหสฺสานิ จตฺตาริ จ ญาณสตานีติ. (ปฏิสํ. ๓๔๒)

ในปฏิสัมภิทากถานี้ **มีธรรม ๘๕๐** มีอรรถ ๘๕๐ มีนิรุตติ ๑,๗๐๐ มีญาณ ๓,๔๐๐.

ดู ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๒๐

อฑฺฒนาฬิ (ถี)

[อฑฺฒ^{๒} + นาฬิ] ครึ่งทะนาน.

อฑฺฒนาฬิกตณฺฑุล (ปุ)

[อฑฺฒนาฬิกา + ตณฺฑุล]
ข้าวสารครึ่งทะนาน.

โส ตํ ปริคฺคณฺหนฺโต กติปาหํ ตตฺเถว วสิ. อถ นํ วีมํสนฺโต เอกทิวสํ อาห ภทฺเท **อฑฺฒนาฬิกตณฺฑุเล** คเหตฺวา ตโต มยฺหํ ยาคุญฺจ ปูวญฺจ ภตฺตญฺจ ปจาหีติ. (ชา.อฏ. ๖/๒๐๗)

มโหสธบัณฑิต กำหนดสังเกตกิจวัตรของนางอมรานั้นอยู่แล้วในที่นั้น ๒ - ๓ วัน. ลำดับนั้น เมื่อจะทดลองนาง วันหนึ่ง จึงกล่าวว่า ดูก่อนอมราเทวีผู้เจริญ เธอจงเอา**ข้าวสารครึ่งทะนาน**ต้มข้าวต้ม ทำขนม และหุงข้าวสวยเพื่อเรา ด้วยข้าวสารกึ่งทะนานนั้น.

อฑฺฒนาฬิมตฺต (ติ)

[อฑฺฒนาฬิ + มตฺตา]
มีประมาณครึ่งทะนาน, เพียงครึ่งทะนาน.

เคเห เม **อฑฺฒนาฬิมตฺโต** วรกโจรโก จ กุณฺฉกุทาลโก จ อตฺถิ วรกโจรกพีชํ มา นสฺสีติ อุปฺปพฺพชิตฺวา เอกํ ฐานํ กุทาเลน กสิตฺวา ตํ พีชํ วปิตฺวา วตึ กตฺวา ปกฺกกาเล อุทฺธริตฺวา นาฬิมตฺตพีชํ จเปตฺวา เสสํ ขาทิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๗)

[บุรุษผู้หนึ่งชื่อกุททาลบัณฑิต บวชเป็นนักบวช ภายนอกอยู่ในป่าหิมวันต์ ๘ เดือน เมื่อภูมิภาคชุ่มชื้นในสมัยที่ฝนตกชุกคิดว่า] "ในเรือนของเรายัง**มี**ข้าวฟ่างและลูกเดือย **ประมาณครึ่งทะนาน** และจอบเหี้ยน, พืชคือข้าวฟ่างและลูกเดือยอย่าเสียไป" จึงสึกเอาจอบเหี้ยนถางพื้นที่แห่งหนึ่ง หว่านพืชนั้น ทำรั้วไว้ในเวลาที่เมล็ดพืชแก่ก็เกี่ยว เก็บพืชไว้ประมาณทะนานหนึ่ง เคี้ยวกินพืชที่เหลือ.

อฑฺฒปกฺก (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + ปกฺก]

อันสุกครึ่งหนึ่ง, ครึ่งสุกครึ่งดิบ, สุกๆ ดิบๆ.

อฑฺฒปกฺกผล (ติ)

[อฑฺฒปกฺก + ผล] มีผลสุกครึ่งหนึ่ง.

ปกฺกา จาติ ตสฺมึ อมฺพวเน อมฺพรุกฺขา ปกฺกผลา จ **อฑฺฒปกฺกผลา** จ ตรุณผลา จ ผุลฺลิตาเยวาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๑๘๐)

บทว่า **ปกฺกา จ** (มีทั้งผลสุก) คือในป่ามะม่วงนั้น มีต้นมะม่วงเผล็ดผลแล้ว มีทั้งผลสุก **ผลสุกครึ่งหนึ่ง** (ผลห่าม) และผลอ่อน.

อฑฺฒปลฺลงฺก (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + ปลฺลงฺก]

กึ่งบัลลังก์, กึ่งขัดสมาธิ, บัลลังก์ครึ่งท่อน.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรา ภิกฺขุนี คิลานา โหติ. ตสฺสา วินา ปลฺลงฺเกน น ผาสุ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา **อฑฺฒปลฺลงฺกนฺ**ติ.

(วิ. ๔/๑๓๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุณีรูปหนึ่งเป็นไข้. เว้นนั่งขัดสมาธิ เธอไม่สะดวก. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ. ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุณี นั่ง**กึ่งขัดสมาธิ**.

อฑฺฒปลฺลงฺกนฺติ เอกํ ปาทํ อาภุชิตฺวา กตปลฺลงฺกํ. (วิ.อฏ. ๔/๑๓๒)

บทว่า **อฑฺฒปลฺลงฺกํ** (กึ่งขัดสมาธิ) ได้แก่ บัลลังก์ที่ทำโดยคู้เท้าข้างเดียว (สมาธิทบเท้าเข้าข้างเดียว). ดู อป. ๒/๒๑๗

อฑฺฒปสต (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + ปสต] กึ่งฟายมือหนึ่ง.

อฑฺฒปสตมตฺต (ติ)

[อฑฺฒปสต + มตฺต]

มีประมาณกึ่งฟายมือหนึ่ง.

อนฺโต จสฺส ปุนฺนาคฏฺฐิปติฏฺฐานมตฺโต อาวาฏโก โหติ ยตฺถ **อฑฺฒปสตมตฺตํ** โลหิตํ

สณฺฐาติ ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๒๒๘)

ก็ภายในเนื้อหัวใจนั้นมีหลุมขนาดเท่าที่ตั้งอยู่ของเมล็ดบุนนาค ซึ่งเป็นที่ที่โลหิต**มีประมาณกึ่งฟายมือหนึ่ง**ขังอยู่ที่มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป.

(ใน ขุทฺทก.อฏ.๔๒ วิสุทฺธิ.๑/๒๔๘ มีรูปว่า อทฺธปสตมตฺตํ)

อฑฺฒปาลก (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + ปาล + ณฺวุ]

ผู้รักษากายท่อนบน, ผู้ปกปิดกายท่อนบน.

อฑฺฒปาลกนิคณฺฐ (ปุ)

[อฑฺฒปาลก + นิคณฺฐ]

นิครนถ์ผู้รักษากายครึ่งเดียว – กายท่อนบน, นิครนถ์ผู้ปิดกายครึ่งเดียว - กายท่อนบน. นิครนถ์ผู้ปิดกายด้วยผ้าครึ่งผืน.

ตสฺมา ยถา เสตปฏา **อฑฺฒปาลกนิคณฺฐา** ปารุปนฺติ...นิพฺพิการํ ปริมณฺฑลํ ปารุปิตพฺพํ. ตถา อปารุปิตฺวา อาราเม วา อนฺตรฆเร วา อนาทเรน ยกิญฺจิ วิการํ กโรนฺตสฺส ทุกฺกฏํ.

(วิ.อฏ. ๔/๔๕)

เหตุนั้น ภิกษุอย่าห่มเหมือนพวก**นิครนถ์ผู้รักษา[ปิด]กายครึ่งเดียว**ด้วยผ้าขาว[ใช้ผ้าขาวห่มคลุมกายครึ่งเดียว]...พึงห่มให้เป็นปริมณฑลเรียบร้อย... เมื่อภิกษุไม่ห่มอย่างนั้น ห่มผิดแผกอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยความไม่เอื้อเฟื้อในอารามหรือในละแวกบ้าน ต้องอาบัติทุกกฏ.

อฑฺฒํ ปาเลนฺตีติ อฑฺฒปาลกา,

อฑฺฒปาลกา จ เต นิคณฺฐา จาติ **อฑฺฒปาลกนิคณฺฐา**. เต หิ อุปริ เอกเมว เสตวตฺถํ อุปกจฺฉเก ปเวเสตฺวา ปริทหนฺติ เหฏฺฐา นคฺคาปิ อฑฺฒเมว ปาเลนฺติ.

(กงฺขา.นวฏี. ๔๓๗)

ชื่อว่า อัฑฒปาลกะ เพราะอรรถว่า รักษา[ปิด]กายครึ่งเดียว[ท่อนบน],

ชื่อว่า **อัฑฒปาลกนิคัณฐะ** เพราะอรรถว่าเป็นนิครนถ์ผู้รักษา[ปิด]กายครึ่งเดียว[ท่อนบน]. จริงอยู่ นิครนถ์เหล่านั้น ใช้ผ้าขาวผืนหนึ่งนั่นเทียวสอดเข้าไปในรักแร้ห่มคลุมกายท่อนบน กายท่อนล่างเปลือยเปล่า ย่อมห่มคลุมเฉพาะกายท่อนบนเท่านั้น.

ดู เสตปฏ

อฑฺฒโปริส (น)

[อฑฺฒ[๒] + โปริส]

ครึ่งโปริสะ, กึ่งชั่วบุรุษ, ยาวหรือสูงชั่วกึ่งบุรุษ. (๑ โปริส = ๕ ศอก).

โหติ โข โส อาวุโส สมโย ยํ มหาสมุทฺเท **อฑฺฒโปริสมฺปิ** อุทกํ สณฺฐาติ กฏิมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺฐาติ ชาณุกมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺฐาติ โคปฺผกมตฺตมฺปิ อุทกํ สณฺฐาติ...ตสฺสา หิ นาม อาวุโส พาหิราย อาโปธาตุยา ตาว มหลฺลิกาย อนิจฺจตา ปญฺญายิสฺสติ ขยธมฺมตา ปญฺญายิสฺสติ วยธมฺมตา ปญฺญายิสฺสติ วิปริณามธมฺมตา ปญฺญายิสฺสติ. กึ ปนิมสฺส มตฺตฏฺฐกสฺส กายสฺส

ตณฺหุปาทินฺนสฺส อหนฺติ วา มมนฺติ วา อสฺมีติ วา ? (ม. ๑/๒๔๕)

ดูก่อนผู้มีอายุ เวลาที่น้ำในมหาสมุทรขังอยู่**กึ่งชั่วบุรุษ**บ้าง ประมาณเพียงสะเอวบ้าง ประมาณเพียงเข่าบ้าง ประมาณเพียงข้อเท้าบ้างย่อมจะมีได้...

ดูก่อนผู้มีอายุ อาโปธาตุภายนอกซึ่งมีมากถึงเพียงนั้นยังปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความแปรผันไปเป็นธรรมดา. ไฉนกายซึ่งตั้งอยู่ชั่วเวลาเล็กน้อย ที่ถูกตัณหาเข้าไปยึดถือว่าเรา ว่าของเรา ว่าเรามีอยู่[จักไม่ปรากฏเป็นของไม่เที่ยง มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา และมีความแปรผันไปเป็นธรรมดาเล่า]

อฑฺฒพาหุ (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + พาหุ] ครึ่งแขน.

(ก) ตั้งแต่ศอกถึงไหล่.

(ข) ระยะ ๑ คืบ ๔ นิ้ว.

อฑฺฒพาหูติ กปฺปรโต ปฏฺฐาย ยาว อํสกูฏนฺติ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตํ. อฑฺฒพาหุ นาม วิทตฺถิ-จตุรงฺคุลนฺติปิ วทนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๔๐๕)

ในคัมภีร์คัณฐิบทกล่าวว่า คำว่า อฑฺฒพาหุ (ครึ่งแขน) คือ ที่ตั้งแต่ศอกถึงไหล่. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ระยะหนึ่งคืบ ๔ นิ้ว ชื่อว่า อัฑฒพาหุ. ดู วชิร.๕๒๘

อฑฺฒพาหุปฺปมาณ (ติ)

[อฑฺฒพาหุ + ปมาณ]

มีประมาณครึ่งแขน, มีประมาณครึ่งวา.

วลฺลิอาทีสุ เวตฺตวลฺลิอาทิกา ยา กาจิ **อฑฺฒ-พาหุปฺปมาณา** วลฺลิ สงฺฆสฺส ทินฺนา วา ตตฺถ ชาตกา วา รกฺขิตโคปิตา ครุภณฺฑํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๔/๘๑)

ในเถาวัลย์เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ เถาวัลย์ชนิดใดชนิดหนึ่งมีเถาหวายเป็นต้น **มีประมาณครึ่งแขน**ที่เขาถวายสงฆ์ หรือที่เกิดในที่ธรณีสงฆ์นั้น ที่สงฆ์รักษาดูแลไว้นั่นเองจัดเป็นครุภัณฑ์

[เถาวัลย์นั้น เมื่องานของสงฆ์และงานของพระเจดีย์เสร็จแล้ว ถ้ายังมีเหลือ จะน้อมเข้าไปใช้ในงานส่วนบุคคลบ้างก็ควร]

อฑฺฒพาหุปฺปมาณาติ อฑฺฒพาหุมตฺตา. อฑฺฒพฺยามมตฺตาติ วทนฺติ. (วิมติ. ๒/๒๔๖)

บทว่า **อฑฺฒพาหุปฺปมาณา** คือ มีประมาณครึ่งแขน. [บาง]อาจารย์กล่าวว่า มีประมาณครึ่งวา.

อฑฺฒพาหุมตฺต (ติ)

[อฑฺฒพาหุ + มตฺตา]

มีประมาณครึ่งแขน (มีประมาณครึ่งวา).

ดู อฑฺฒพาหุปฺปมาณ

อฑฺฒเพลุว (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + เพลุว]

มะตูมครึ่งผล, ผลมะตูมผ่าซีก.

อฑฺฒเพลุวปกฺก (น)

[อฑฺฒเพลุว + ปกฺก]

มะตูมสุกครึ่งผล, ผลมะตูมสุกผ่าซีก.

อฑฺฒเพลุวปกฺกปฺปมาณ (ติ)

[อฑฺฒเพลุวปกฺก + ปมาณ]

ประมาณเท่ามะตูมสุกครึ่งผล, ขนาดเท่าผลมะตูมสุกผ่าซีก.

คณฺหา ชาเยถาติ คณฺหา ชายึสุ. โส กิร ปิปาสํ สนฺธาเรตุ๋ อสกฺโกนฺโต อุทกญฺชลึ อุกฺขิปิตฺวา โถกํ ปิวิตฺวา เสสํ สรีเร สิญฺจิ. อถสฺส ตาวเทว อุทกพินฺทุคณนาย **อฑฺฒเพลุวปกฺกปฺปมาณา** คณฺหา อุฏฺฐหึสุ ตสฺมา เอวมาห. (ชา.อฏ. ๕/๗๗)

สองบทว่า **คณฺหา ชาเยถ** (หัวฝีก็ผุดขึ้น) ความว่า ตุ่มทั้งหลายเกิดขึ้นแล้ว. ได้ยินว่า เมื่อเขาไม่อาจอดกลั้นความกระหายได้ จึงวักน้ำดื่มหน่อยหนึ่ง ที่เหลือใช้ลูบตัว. ลำดับนั้นทันใดนั้นเอง ตุ่มทั้งหลาย**ขนาดเท่าผลมะตูมสุกผ่าซีก**ก็เกิดขึ้นแก่เขาเท่าจำนวนหยาดน้ำ เหตุนั้น เขาจึงกล่าวอย่างนี้.

อฑฺฒเพลุวาหาร (ติ)

[อฑฺฒเพลุว + อาหาร]

ผู้มีอาหารเท่าผลมะตูมครึ่งผล, ผู้มีอาหารเพียงครึ่งผลมะตูม.

สนฺติ โข เม อุทายิ สาวกา โกสกาหาราปิ อฑฺฒโกสกาหาราปิ เพลุวาหาราปิ **อฑฺฒเพลุวาหารา**ปิ... (ม. ๒/๑๙๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า...ดูก่อนอุทายี อนึ่ง สาวกทั้งหลายของเรา เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร] ๑ ถ้วยเล็กก็มี เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร]ครึ่งถ้วยเล็กก็มี เป็นผู้มีอาหาร[ฉันอาหาร]เพียงเท่าผลมะตูมก็มี เป็น**ผู้มีอาหาร[ฉัน อาหาร]เพียงครึ่งผลมะตูม**ก็มี...

อฑฺฒพฺยาม (ปุ)

[อฑฺฒ + พฺยาม] ครึ่งวา.

อฑฺฒพฺยามมตฺต (ติ)

[อฑฺฒพฺยาม + มตฺตา] มีประมาณครึ่งวา.

ดู อฑฺฒพาหุปฺปมาณ

อฑฺฒภาค (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + ภาค] กึ่งส่วน, ครึ่งส่วน.

ตสฺส อทาสหํ ปูวํ
ปสนฺนา เสหิ ปาณิภิ
ภาค**ทฺฒภาคํ** ทตฺวาน
โมทามิ นนฺทเน วเน. (วิมาน. ๑๕)

(เทพธิดาตอบว่า)

[เมื่อดิฉันเป็นสะใภ้อยู่ในเรือนพ่อผัวได้เห็นภิกษุผู้ปราศจากกิเลส ประดุจธุลีเลื่อมใสแล้ว] ได้ถวายขนมแด่ท่านด้วยมือทั้งสองของตน ครั้นแบ่งขนม**ครึ่งส่วน**[ครึ่งหนึ่ง]ถวายแล้ว ดิฉันจึงมาบันเทิงใจอยู่ในสวนนันทวัน.

ภาคฑฺฒภาคนฺติ อตฺตนา ลทฺธปฏิวีสโต อุปฑฺฒภาคํ. (วิมาน.อฏ. ๕๕)

บทว่า **ภาคฑฺฒภาคํ** คือ ได้ถวายขนมครึ่งส่วน[ครึ่งหนึ่ง]จากส่วนที่ตนได้มา.

อฑฺฒภิตฺติ (ถี)

[อฑฺฒ[๒] + ภิตฺติ]

ฝาทั้งกึ่ง, ครึ่งฝา, มีฝาครึ่งหนึ่ง.

อฑฺฒกุฏฺฏเกติ อิมินา สณฺฐานํ ทสฺเสติ. ยตฺถ ตีสุ ทิวีสุ วา ปสฺเสสุ ภิตฺติโย ปญฺญา, ฉทนํ วา อสมฺปตฺตา **อฑฺฒภิตฺติ** อิทํ อฑฺฒกุฏฺฏกํ นาม. (วิมติ. ๒/๖)

ด้วยคำว่า **อฑฺฒกุฏฺฏเก** (ในเสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง) นี้ พระอรรถกถาจารย์ย่อมแสดงถึงสัณฐาน[ของเสนาสนะนั้น]. ในเสนาสนะใดมีฝาติดกันอยู่ ๓ ด้าน หรือ ๒ ด้าน หรือ**มีฝาครึ่งหนึ่ง**ยังไม่ถึงหลังคา เสนาสนะนี้ชื่อว่าอฑฺฒกุฏฺฏก (เสนาสนะที่มีฝาเป็นเพิง).

อฑฺฒภุตฺต (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + ภุตฺต]

(๑) ที่บริโภคแล้วครึ่งหนึ่ง.

พฺราหฺมโณปิ สตฺถารํ ทิสฺวา โภติ นาสิโตมฺหิ ตยา ราชปุตฺตํ อาคนฺตฺวา ทฺวาเร จิตฺ มยฺหํ อนาจิกฺขนฺติยา ภาริยํ เต กมฺมํ กตนฺติ วตฺวา **อฑฺฒภุตฺตํ** โภชนปาตึ อาทาย สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา...[อาห]. (ธมฺม. ๒/๓๖๘)

แม้พราหมณ์เห็นพระศาสดาแล้วจึงพูดว่า นางผู้เจริญหล่อนไม่บอกพระราชบุตรผู้เสด็จมาประทับยืนอยู่ที่ประตูแก่เรา ให้เราฉิบหายเสียแล้ว หล่อนทำกรรมหนัก ดังนี้แล้ว ก็ถือเอาภาชนะแห่งโภชนะ**ที่[ตน]บริโภคแล้วครึ่งหนึ่ง** ไปยังสำนักพระศาสดา[กราบทูลว่า...ได้ถวายแล้ว].

(๒) ผู้บริโภคอาหารเหลือครึ่งหนึ่ง, ผู้บริโภคอาหารได้ครึ่งเดียว.

(วชฺชีปุตฺตา) เภริสทฺทํ ปน สุตฺวาว ภุญฺชนฺตาปิ อลงฺกริยมานาปิ วตฺถานิ นิวาเสนฺตาปิ **อฑฺฒภุตฺตา** วา อฑฺฒาลงฺกตา วา วตฺถํ นิวาสยมานา วา สนฺนิปตนฺตา สมคฺคา สนฺนิปตนฺติ นาม.

(ที.อฏ. ๒/๑๐๗)

แต่พวกเจ้าวัชชีพอได้ยินเสียงกลองเท่านั้น กำลังบริโภคก็ดี กำลังประดับก็ดี กำลังนุ่งผ้าก็ดี **บริโภคอาหารเหลือครึ่งหนึ่ง**บ้าง[บริโภคได้ครึ่งเดียว] ประดับได้ครึ่งเดียวบ้าง กำลังนุ่งผ้าอยู่บ้าง ก็จะประชุมกัน ชื่อว่าพร้อมเพรียงกันประชุม. ดู อ.อฏ. ๓/๑๕๑

อฑฺฒภุตฺตภตฺต (น)

[อฑฺฒภุตฺต + ภตฺต]

ภัตที่บริโภคแล้วครึ่งหนึ่ง.

สตฺถา น เม ตว อุจฺฉิฏฺฐภตฺเตน อตฺโถติ อวตฺวา พฺราหฺมณ อคฺคมฺปิ มยฺหเมว อนุจฺฉวิกํ มชฺเฌ ภินฺทิตฺวา **อฑฺฒภุตฺตภตฺตมฺปิ** จริมกภตฺตปิณฺโฑปิ มยฺหเมว อนุจฺฉวิโก.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๖๘)

พระศาสดาไม่ตรัสว่า เราไม่มีความต้องการด้วยภัตรอันเป็นเดนของท่าน แต่ตรัสว่า

พราหมณ์ ส่วนอันเลิศก็ดี **ภัตรที่**ท่านแบ่งครึ่ง **บริโภคแล้วครึ่งหนึ่ง**ก็ดี เป็นของสมควรแก่เราทั้งนั้น, แม้ก้อนภัตรที่เป็นเดน ก็เป็นของสมควรแก่เราเหมือนกัน.

อฑฺฒภูตสุตฺต (น)

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย ทรงแสดงที่เวฬุวันว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเหตุทำให้ได้รับทุกข์.

อฑฺฒมณฺฑล (น)

[อฑฺฒ^{๒} + มณฺฑล]

ผ้าอัฑฒมณฑล (ส่วนหนึ่งของจีวร). ชิ้นส่วนของจีวรที่เรียกว่ากระทงน้อย หรือกระทงเล็ก มีขนาดครึ่งหนึ่งของมณฑล (กระทงใหญ่).

ปณฺฑิโต ภิกฺขเว อานนฺโท มหาปญฺโญ...กุสิมฺปิ นาม กริสฺสติ อฑฺฒกุสิมฺปิ นาม กริสฺสติ... **อฑฺฒมณฺฑลมฺปิ** นาม กริสฺสติ...อนุชานามิ ภิกฺขเว ฉินฺนกํ สงฺฆาฏึ ฉินฺนกํ อุตฺตราสงฺคํ ฉินฺนกํ อนฺตรวาสกนฺติ. (วิ. ๓/๔๐๐)

ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นบัณฑิต มีปัญญามาก...เธอทำผ้ากุสิบ้าง ทำผ้าอัฑฒกุสิ บ้าง... ทำ**ผ้าอัฑฒมณฑล**บ้าง...ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตสังฆาฏิตัด อุตตราสงค์ตัด และอันตรวาสกตัด.

อฑฺฒทณฺฑลนฺติ ขุทฺทกมณฺฑลํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

บทว่า **อฑฺฒทณฺฑลํ** (ผ้าอัฑฒมณฑล) ได้แก่ กระทงเล็ก. ดู วิ. ๔/๓๓๒

อฑฺฒมาน (น)

[อฑฺฒ^{๒} + มาน]

ครึ่งมานะ, มานะ = ๘ ทะนาน.

อสมฺปทาเนนิตรีตรสฺส
พาลสฺส มิตฺตานิ กลึ ภวนฺติ
ตสฺมา หรามิ ภุสํ **อฑฺฒมานํ**
มา เม มิตฺติ ชียิตฺถ สสฺสตายํ. (ชา.๑/๓๐)

(สังขเศรษฐีกล่าวกับภรรยาผู้ร้องไห้ว่า) มิตรไมตรีของผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งเป็นคนพาล ย่อมเป็นโทษเพราะการไม่รับสิ่งของ เพราะฉะนั้น พี่จึงนำข้าวลีบ**ครึ่งมานะ**มาด้วยคิดว่า มิตรไมตรีของเราอย่าได้แตกร้าวเลย ขอมิตรไมตรีของเรานี้จงยั่งยืนต่อไป.

มานนฺติ หิ อฏฺฐนฺนํ นาฬีนํ นามํ, จตุนฺนํ **อฑฺฒมานนฺ**, จตสฺโส จ นาฬิโย ตุมฺโพ นาม.

(ชา.อฏ. ๑/๔๙๓)

จริงอยู่ คำว่า “มานะ” เป็นชื่อของ ๘ ทะนาน, ครึ่งมานะเป็นชื่อของ ๔ ทะนาน, ๔ ทะนานชื่อว่า ตุมพะ.

อฑฺฒมาส (ปุ)

[อฑฺฒ^{๒} + มาส]

(๑) ครึ่งเดือน, กึ่งเดือน.

ติฏฺฐตุ ภิกฺขเว **อฑฺฒมาโส**. โย หิ โกจิ ภิกฺขเว อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน เอวํ ภาเวยฺย สตฺตาหํ ตสฺส ทฺวินฺนํ ผลานํ อญฺญตรํ ผลํ ปาฏิกงฺขํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญา, สติ วา อุปาทิเสเส อนาคามิตาติ. (ที. ๒/๒๕๒, ม. ๑/๙๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **ครึ่งเดือน**จงยกไว้. ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดๆ พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ตลอด ๗ วัน[ตามนัยแห่งกัมมัฏฐาน ๒๑ นัยมีอานาปานะเป็นต้น] พึงหวังได้ผลอย่าง ๑ ใน ๒ อย่างคืออรหัตตผลในปัจจุบัน หรือเมื่อยังมีอุปาทานกิเลสเหลืออยู่ ก็จักเป็นอนาคามี.

ดู วิ. ๔/๓๓๘, ที.๒/๒๕๒, ม.๑/๙๐

(๒) ครึ่งมาสะ, กึ่งมาสก.

อลทฺธปุพฺพํ ลทฺธาน

อฑฺฒมาสํ กกณฺฏโก

อติมญฺญติ ราชานํ

เวเทหํ มิถิลคฺคหนฺติ. (ชา.๑/๔๒)

(พระราชาทอดพระเนตรกิริยาของกิ้งก่านั้นซึ่งไม่นอบน้อมเหมือนก่อน จึงตรัสถามว่า)

[กิ้งก่าบนยอดเสาค่ายตัวนี้ไม่ลงมาอ่อนน้อมเหมือนวันก่อน ท่านมโหสธบัณฑิต ท่านรู้ไหมว่า กิ้งก่ากลายเป็นสัตว์กระด้างกระเดื่องไป เพราะเหตุไร]

[ท่านมโหสธบัณฑิตกราบทูลว่า]

กิ้งก่าได้ทรัพย์**กึ่งมาสก**ซึ่งตนไม่เคยได้มาก่อน จึงดูหมิ่นพระเจ้าวิเทหะผู้ครองกรุงมิถิลา.

อฑฺฒมาสก (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + มาสก]

มาสกสฺส อฑฺฒํ อฑฺฒมาสกํ (ครึ่งแห่งมาสกชื่อว่า อัฑฒมาสกะ) บทนี้จัดเป็นอมาทิตัปปุริสสมาส หมายถึงตัปปุริสสมาสที่มีการสลับบทหน้า/หลังในเวลาสำเร็จเป็นบทสมาส เป็นตัปปุริสสมาสพิเศษที่คล้อยตามบทในพระบาลี. บทเหล่านี้เรียกว่าปทวิปัลลาสคือบทที่มีการสลับบท.

(๑) ครึ่งมาสก, กึ่งมาสก.

ตว **อฑฺฒมาสโก** มม **อฑฺฒมาสโก**ติ มาสโกว โหติ ตโต เอเกน โกฏฺจาเสน มาลํ เอเกน โกฏฺจาเสน คนฺธํ เอเกน โกฏฺจาเสน สุรํ คเหตฺวา กีฬิสฺสาม คจฺฉ ตยา จฺปิตํ **อฑฺฒมาสกํ** อาหราติ. (ชา.อฏ. ๓/๔๒๔)

[บุรุษรับจ้างตอบหญิงรับใช้ว่า]ทรัพย์ของเธอ**ครึ่งมาสก** ของฉัน**ครึ่งมาสก**รวมเป็นหนึ่งมาสก เราจักเอาทรัพย์นั้น ส่วนหนึ่งซื้อดอกไม้ ส่วนหนึ่งซื้อของหอม ส่วนหนึ่งซื้อสุราแล้วไปเที่ยวเล่นกัน ท่านจงไปนำทรัพย์**ครึ่งมาสก**ที่เก็บไว้มาเถิด.

ดู เปต. ๑๗๕

(๒) (พระราชา) นามว่าอัฑฒมาสก.

ดู อฑฺฒมาสกราช

อฑฺฒมาสกเปม (น)

[อฑฺฒมาสก + เปม]

ความรักทรัพย์ครึ่งมาสก.

โส ปน ตํ (อุปฑฺฒรชชํ) คเหตฺวาปิ **อฑฺฒมาสกเปเมน** อุตฺตรปสฺสํ คโตเยวาติ วทนฺติ. โส อฑฺฒมาสกราชา นาม อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๒๖)

บางอาจารย์กล่าวว่า ก็บุรุษรับจ้างนั้น ครองราชสมบัติครึ่งหนึ่งนั้นแล้ว ไปข้างทิศอุดร**ด้วยความรักทรัพย์ครึ่งมาสก**. เหตุนั้น เขาจึงได้นามว่าอัฑฒมาสกราช.

อฑฺฒมาสกมตฺต (น)

[อฑฺฒมาสก + มตฺต] เพียงครึ่งมาสก.

วิจินึ อฑฺฒมาสกนฺติ มนุสฺเสหิ จเปตฺวา วิสฺสริตุ อปินาเมตฺถ กิญฺจิ ลเภยฺยนฺติ โลภาภิภูตา **อฑฺฒมาสกมตฺต**มฺปิ วิจินึ คเวสึ. (เปต.อฏ. ๑๘๗)

บาทคาถาว่า **วิจินึ อฑฺฒมาสกึ** (ดิฉันเก็บทรัพย์ไว้เพียงครึ่งมาสก) ความว่า ดิฉันถูกความโลภครอบงำ ค้นหา คือ แสวงหาทรัพย์ได้แม้**เพียงครึ่งมาสก** ด้วยคิดว่า ไฉนหนอเราพึงได้อะไรๆ บ้างในที่นี้ที่พวกมนุษย์วางลืมไว้.

อฑฺฒมาสกราช (ปุ)

[อฑฺฒมาสก + ราช] พระเจ้าอัฑฒมาสก.

ดู อฑฺฒมาสกเปม

อฑฺฒมาสคฺฆนิก (ติ)

[อฑฺฒมาส + อคฺฆนิก] มีราคาครึ่งมาสก.

ตโต โลลวาณิโชปิ ปุน ตึ เคหึ คนฺตฺวา อาหรถ ตึ ปาตึ ตุมฺหากึ กิญฺจิเทว ทสฺสามีติ อาห. สา ตึ ปริภาสิตฺวา ตฺวึ อมฺหากึ สตสหสฺสคฺฆนิกึ สุวณฺณปาตึ **อฑฺฒมาสคฺฆนิก**มฺปิ น อกาสิ ตุยฺหึ ปน สามิกสทิโส เอโก ธมฺมิโก วาณิโช อมฺหากึ สหสฺสึ ทตฺวา ตึ อาทาย คโตติ อาห.

(ชา.อฏ. ๑/๑๒๘)

แต่นั้น แม้พ่อค้าโลเลไปยังเรือนนั้นอีก กล่าวว่า จงนำถาดใบนั้นมา เราจักให้สินค้าบางชนิดนั้นแลแก่ท่าน. หญิงนั้นจึงบริภาษพ่อค้านั้นแล้วกล่าวว่า ท่านได้ตีราคาถาดทองคำอันมีค่าแสนหนึ่งของพวกเราให้**มีราคาครึ่งมาสก** ส่วนพ่อค้าผู้ทรงธรรมคนหนึ่ง เหมือนเป็นนายของ ท่านให้ทรัพย์พันหนึ่งแก่พวกเราแล้วถือเอาถาดใบนั้นไป[พ่อค้าผู้โลเล พอฟังคำนั้น เกิดความเศร้าโศกอย่างรุนแรง ไม่อาจตั้งสติไว้ได้ผูกอาฆาตในพระโพธิสัตว์ แล้วถึงความสิ้นชีวิต ณ ที่นั้นนั่นแล]

อฑฺฒมาสนฺตริก (ติ)

[อฑฺฒมาสนฺตร + อิก]

มีในระหว่างครึ่งเดือน, ครึ่งเดือนต่อหนึ่งครั้ง.

ดู อฑฺฒมาสิก

อฑฺฒมาสมตฺต (น)

[อฑฺฒมาส + มตฺตา] ประมาณครึ่งเดือน.

สตฺถา ตึ (ติสฺสกุมารึ) ปพฺพาเชตฺวา **อฑฺฒมาสมตฺตึ** เวพฺพุเน วิหริตฺวา เชตวนึ อคมาสิ.

(ชา.อฏ.๑/๑๗๒)

พระศาสดาให้ติสสกุมารนั้นบวชแล้ว ประทับอยู่ ณ พระเวพุวัน**ประมาณครึ่งเดือน** ได้เสด็จไปยังพระเชตวัน.

ดู ชา.อฏ. ๓/๑๑๔, ๕/๔๖๓, ธมฺม.อฏ. ๑/๑๐

อฑฺฒมาสิก (ติ)

[อฑฺฒมาส + อิก]

อันมีในระหว่างครึ่งเดือน, ครึ่งเดือนต่อหนึ่งครั้ง, ครั้งละครึ่งเดือน.

กถญฺจ ปุคฺคโล อตฺตนฺตโป โหติ อตฺตปริตาปนานุโยคมนุยุตฺโต? อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล อเจลโก โหติ มุตฺตาจาโร หตฺถาปเลขโน...นนิมนฺตนํ สาทิยติ...อิติ เอวรูป์ **อฑฺฒมาสิก**มฺปิ ปริยายภตฺตโภชนานุโยคมนุยุตฺโต วิหรติ... อุพฺภฏฺจโกปิ โหติ อาสนปฏิกฺขิตฺโต...

(อภิ.ปุ. ๑๖๓-๔)

บุคคลผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่นประกอบการทำตนให้เดือดร้อนเป็นไฉน? บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นคนเปลือย ไร้มารยาท เลียมือ... ไม่ยินดีกิจนิมนต์....หมั่นประกอบในการบริโภคอาหารที่เวียนมา **อันมีในระหว่างครึ่งเดือน** [ครึ่งเดือนต่อหนึ่งครั้ง]อย่างนี้ กินผักดองเป็นอาหารบ้าง...ยืนอย่างเดียวปฏิเสธการนั่งบ้าง [นี้เรียกว่า...]

อฑฺฒมาสิกนฺติ อฑฺฒมาสนฺตริกํ.

(อภิ.อฏ. ๓/๘๒)

บทว่า **อฑฺฒมาสิกํ** แปลว่า อันมีในระหว่างครึ่งเดือน[ครั้งละครึ่งเดือน]

ดู อทฺธมาสิก

อฑฺฒมาสูปสมฺปนฺน (ติ)

[อฑฺฒมาส + อุปสมฺปนฺน]

ผู้อุปสมบทได้ครึ่งเดือน (บวชได้ ๑๕ วัน).

อานนฺท กสฺสโป ภควา...อจิรูปสมฺปนฺเน โชติปาเล มาณเว **อฑฺฒมาสูปสมฺปนฺเน** เวคพิงฺเค ยถาภิรนฺตํ วิหริตฺวา เยน พาราณสี เตน จาริกํ ปกฺกามิ. (ม. ๒/๒๓๙)

อานนท์ [ครั้งนั้นแล] เมื่อโชติปาลมาณพอุปสมบทได้ไม่นาน คือ **อุปสมบทได้ครึ่งเดือน** พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากัสสปะ... ประทับอยู่ในเวคพิงคนิคมตามอัธยาศัยแล้ว เสด็จจาริกไปทางเขตกรุงพาราณสี.

อฑฺฒโยค (ปุ)

[อฑฺฒ + โยค]

เรือนมุงด้านเดียว, เรือนมีหลังคาแถบเดียว, เรือนที่มีสัณฐานคล้าย[ปีก]ครุฑ.

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจ เลณานิ วิหารํ **อฑฺฒโยคํ** ปาสาทํ หมฺมิยํ คุหํ. (วิ. ๔/๒๙๐)

[ภิกษุเหล่านั้นรับคำเศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์แล้ว เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับกราบทูลว่า เศรษฐีชาวกรุงราชคฤห์ต้องการจะให้สร้างวิหารถวาย ข้าพระพุทธเจ้าจะพึงปฏิบัติอย่างไร ทรงมีรับสั่งว่า]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเสนาสนะ ๕ ชนิด คือ วิหาร **เรือนมุงด้านเดียว** ปราสาท เรือนโล้น ถ้ำ.

อฑฺฒโยโคติ สุปณฺณวงฺกเคหํ. (วิ.อฏ. ๔/๕๘) เรือน[ที่มีสัณฐาน]โค้งคล้าย[ปีก]ครุฑ ชื่อว่า **อัฑฒโยคะ** (เพิง).

อฑฺฒโยโคติ ทีฆปาสาโท. ครุพสณฺฐาน-ปาสาโทติปิ วทนฺติ....อปเร ปน ภณนฺติ "... อฑฺฒโยโค เอกปสฺสจฺฉทนกเสนาสนํ ตสฺส กิร เอกปสฺเส ภิตฺติ อุจฺจตรา โหติ อิตรปสฺเสนีจา เตน ตํ เอกปสฺสจฺฉทนกํ โหติ...

(สารตถ. ๓/๗๑)

บทว่า **อฑฺฒโยโค** (เรือนมุงด้านเดียว) ได้แก่ ปราสาทยาว.อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า เป็นเรือนที่มีสัณฐานคล้าย[ปีก]ครุฑ...อาจารย์เหล่าอื่นกล่าวว่า...เสนาสนะที่มุงหลังคาด้านเดียวชื่อว่าอัฑฒโยคะ. นัยว่า ฝาผนังด้านหนึ่งของเสนาสนะนั้นสูงมาก ส่วนอีกด้านหนึ่งต่ำ เสนาสนะนั้นจึงมุงหลังคาด้านเดียว...

สุปณฺณวงฺกจฺฉทน-
ม**ฑฺฒโยโค** สิยาถ จ. (ธาน.คาถา ๒๐๘-๙)

เรือนที่มีหลังคา[มีสัณฐาน]คล้ายปีกครุฑชื่อว่า อัฑฒโยคะ,

ดู อภิ.วิ. ๒๖๐, อภิ.อฏ.๒/๓๔๙, มหานิ. ๕๑

อฑฺฒโยชน (น)

[อฑฺฒ[๒] + โยชน] กึ่งโยชน์, ครึ่งโยชน์.

น จาปิ อารญฺญกํ สาสงฺกสมฺมตํ
น จาปิ สงฺเฆน สมฺมุติ ทินฺนา
น จสฺส กถินํ อตฺถตํ ตตฺเถว
จีวรํ นิกฺขิปิตฺวา คจฺเฉยฺย **อฑฺฒโยชนํ**
ตตฺเถว อรุณํ อุคฺคจฺฉนฺตสฺส อนาปตฺติ
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา. (วิ. ๕/๓๗๗)

ไม่ใช่เสนาสนะป่าที่รู้กันว่าน่าหวาดระแวง และไม่ใช่สงฆ์ให้สมมติ ทั้งกฐินภิกษุนั้นก็ไม่ได้กราน ภิกษุนั้นเก็บจีวรไว้ ณ ที่นั้นเอง แล้วไปไกลถึง**ครึ่งโยชน์** เมื่ออรุณขึ้น ไม่ต้องอาบัติ ในเรื่องนั้นนั่นแล ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

อฑฺฒโยชนปฺปมาณ (ติ)

[อฑฺฒโยชน + ปมาณ]

มีประมาณครึ่งโยชน์ - กึ่งโยชน์.

ตตฺถ เอกา (นิธิกุมฺภิ) คาวุตปฺปมาณา เอกา **อฑฺฒโยชนปฺปมาณา** เอกา ติคาวุตปฺปมาณา เอกา โยชนปฺปมาณา อโหสีติ. อิเม สตฺต สหชาตา นาม. (ชา.อฏ. ๑/๖๔, พุทฺธวํ.อฏ. ๓๒๒)

[พระโพธิสัตว์ทรงกำเนิดในสวนลุมพินี ในสมัยเดียวกันนั้น คนและของเหล่านี้เกิดด้วย คือพระเทวีมารดาพระราหุล, พระอานนท์เถระ, ฉันนอำมาตย์, กาฬุทายีอำมาตย์,ม้ากัณฐกะ, ต้นมหาโพธิ์, ขุมทรัพย์ทั้งสี่]

ในขุมทรัพย์เหล่านั้น ขุมหนึ่งประมาณ ๑ คาวุต ขุมหนึ่ง**ประมาณครึ่งโยชน์** ขุมหนึ่งประมาณ ๓ คาวุต ขุมหนึ่งประมาณ ๑ โยชน์ จึงชื่อว่า สหชาติ[เกิดพร้อมกัน].

อฑฺฒโยชนมคฺค (ปุ)

[อฑฺฒโยชน + มคฺค]

ทางมีประมาณครึ่งโยชน์.

อปเรน สมเยน จิตฺตสฺส คุณกถํ สุตฺวา เทฺว อคฺคสาวกา ตสฺส สงฺคหํ กตฺตุกามา มจฺฉิกาสณฺฑํ อคมึสุ. จิตฺโต คหปติ เตสํ อาคมนํ สุตฺวา **อฑฺฒโยชนมคฺคํ** ปจฺจุคฺคนฺตฺวา…

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒๗)

โดยสมัยอื่น พระอัครสาวกทั้ง ๒ สดับกถาพรรณนาคุณของจิตตคฤหบดีแล้ว ใคร่จะทำความสงเคราะห์แก่คฤหบดีนั้น จึงได้ไปสู่มัจฉิกาสัณฑนคร. จิตตคฤหบดี ทราบการมาของพระอัครสาวกทั้ง ๒ นั้น จึงไปต้อนรับสิ้น**ทางมีประมาณกึ่งโยชน์**[อ้อนวอนพระเถระเพื่อฟังธรรม].

อฑฺฒโยชนมตฺต (ติ)

[อฑฺฒโยชน + มตฺตา]

มีประมาณครึ่งโยชน์, เพียงกึ่งโยชน์.

ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโยติ เย ตํ ปคฺคยฺห ติฏฺฐนฺตํ สมฺมุขา ปสฺสนฺติ, เย วา อสุกสฺมึ นาม วิหาเรติ สุณนฺติ, เตหิ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน **อฑฺฒโยชนมตฺตํ** คนฺตฺวาปิ ยฺวายํ อนนฺตเร มา อายสฺมาติอาทิวจนกฺกโม วุตฺโต, เอวมสฺส วจนีโย. ทิสฺวา วา สุตฺวา วา อวทนฺตานํ ทุกฺกฏนฺติ. (กงฺขา. ๑๗๐)

ปาฐะว่า **ภิกฺขูหิ เอวมสฺส วจนีโย** (พึงถูกภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวอย่างนี้) ความว่า ภิกษุเหล่าใดเห็นภิกษุผู้ยืนกรานไว้นั้นต่อหน้าหรือภิกษุเหล่าใดสดับว่า ภิกษุในวิหารโน้น [ยืนกรานไว้] ภิกษุเหล่านั้นควรเดินทางไปหาแม้**เพียงกึ่งโยชน์**โดยขอบเขตต่ำสุด แล้วพึงว่ากล่าวอย่างนี้ตามลำดับถ้อยคำเป็นต้นว่า มา อายสฺมา (ท่านอย่าพยายามเพื่อทำลายสงฆ์ผู้พร้อมเพรียง) ที่ตรัสไว้ในประโยคถัดไป เมื่อภิกษุเห็นหรือได้ยินแล้ว ไม่ว่ากล่าว ต้องอาบัติทุกกฏ.

ดู ธมฺม.อฏ.๑/๒๔๗

[ปิ ศัพท์ใน **คนฺตฺวาปิ** ประกอบร่วมกับ อฑฺฒโยชนมตฺตํ จึงต้องแปลร่วมกับบทนี้ หมายความว่า ภิกษุผู้เห็นหรือได้ยิน ต้องเดินทางไปพบจนถึงทางกึ่งโยชน์จากวัดที่พำนักของตน ปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมภาวนาโชตกะ คือ แสดงการชมเชยหนทางที่ยาวถึงกึ่งโยชน์ และรวบรวมอรรถครหา คือตำหนิการอยู่ในวัดเดียวกันโดยอ้อมว่าจะป่วยกล่าวไปไยในการอยู่วัดเดียวกัน ตามหลักภาษา ปิ ศัพท์ชื่อว่า **อัฏฐานปยุตตะ** คือ ศัพท์ที่ประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือศัพท์ที่ประกอบในฐานะที่ไม่เหมาะสมกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค ดังกังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๖๗) อธิบายว่า

ปิสทฺโท เจตฺถ อฏฺฐานปยุตฺโต, ตสฺส อฑฺฒโยชนมตฺตนฺติ อิมินา สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

อนึ่ง ปิ ศัพท์ในที่นี้ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน] พึงทราบสัมพันธ์ของ ปิ ศัพท์นั้นกับบทนี้ว่า อฑฺฒโยชนมตฺตํ

ในคัมภีร์ฎีกาพบ ปิ, อปิ, เอว ศัพท์ เป็นต้น ที่เป็นอัฏฐานปยุตตะเช่นนี้ในที่บางแห่ง ดังข้อความในฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (๒/๕๑๐) ว่า

อฏฺฐานปยุตฺโต หิ เอวสทฺโท ยถาฏฺฐาเน น โยเชตพฺโพ.

ที่จริงแล้ว เอว ศัพท์ประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน] ไม่พึงประกอบตามฐานะ[ที่พบโดยตรง].

การประกอบอุปสรรคหรือนิบาตไว้ในฐานะเช่นนี้ เรียกว่า**อัฏฐานปโยคนัย** คือการประกอบในฐานะอื่นจากฐานะที่ใช้จริง หรือการประกอบในฐานะที่ไม่สมควรกับศัพท์ที่ประกอบร่วมในประโยค ส่วนอุปสรรคหรือนิบาตดังกล่าว ชื่อว่า **อัฏฐานปยุตตะ** ท่านนิยมใช้ในที่บางแห่งตามความเหมาะสมเพื่อความงามแห่งบทหรือความสละสลวยแห่งคำ ดังข้อความในคัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๑๔๗) ว่า

ปทลีพาทินาฏฺฐาเน
ปยุตฺเตปิ ปโยชเย
จาเน จาเน ปยุตฺเตปิ
ยถาจาเน ปโยชเย.

แม้เมื่อมีการประกอบในฐานะที่ไม่ใช่ฐานะ[ของตน]ด้วยความงามแห่งบทเป็นต้น แม้เมื่อศัพท์ควรประกอบในฐานะของตนๆ ที่ควรประกอบ บุคคลพึงประกอบศัพท์ตามฐานะ

อฑฺฒรตน (น)

[อฑฺฒ + รตน] ครึ่งศอก, หนึ่งคืบ.

อฑฺฒรตนิก (ติ)

[อฑฺฒรตน + อิก]

มีประมาณครึ่งศอก,

เพียงครึ่งศอก, มีประมาณหนึ่งคืบ.

อติสมฺพาเธ จงฺกเม วิตฺถารโต รตนิเก วา **อฑฺฒรตนิเก** วา จงฺกมนฺตสฺส ปริจฺเฉเท ปกฺขลิตฺวา นขาปิ องฺคุลิโยปิ ภิชฺชนฺตีติ อติสมฺพาธตา จตุตฺโถ โทโส.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๗, ชา.อฏ. ๑/๙)

เมื่อโยคีบุคคล เดินจงกรมในที่จงกรมที่คับแคบเกินไป โดยกว้าง**เพียง**หนึ่งศอกหรือ**ครึ่งศอก** เล็บก็ดี เท้าก็ดี ย่อมแตก เพราะลื่นไปในที่อันจำกัด เพราะฉะนั้น ความที่สถานที่จงกรมคับแคบเกินไป บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นโทษข้อที่สี่.

[โทษแห่งที่จงกรม มี ๕ คือ เป็นที่แข็ง และขรุขระ, มีต้นไม้อยู่ภายใน, เป็นที่ปกปิดด้วยชัฏ, เป็นที่คับแคบเกินไป, เป็นที่กว้างขวางเกินไป]

อฑฺฒรตฺต (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + รตฺติ]

รตฺติยา อฑฺฒํ อฑฺฒรตฺตํ (ครึ่งราตรี ชื่อว่า อัฑฒรัตตะ (เที่ยงคืน) บทนี้จัดเป็นอมาทิตัปปุริสสมาส หมายถึงตัปปุริสสมาสที่มีการสลับบทหน้า/หลังในเวลาสำเร็จเป็นบทสมาส เป็นตัปปุริสสมาสพิเศษที่คล้อยตามบทในพระบาลี.บทเหล่านี้เรียกว่าปทวิปัลลาสคือบทที่มีการสลับบท.

มีขั้นตอนทำตัวรูปศัพท์ดังนี้:-
เมื่อตั้งรูปวิเคราะห์แล้วให้ย่อบทเข้าด้วยกัน และตั้งชื่อเป็นตัปปุริสสมาสด้วยสูตร (กจฺ.๓๒๗)ว่า อมาทโย ปรปเทภิ, ตั้งเป็นสมาสด้วยสูตร (กจฺ.๓๑๖) ว่า นามานำ สมาโส ยุตฺตตฺโถ, สลับบทหน้าและบทหลังจาก รตฺติอฑฺฒ เป็น อฑฺฒรตฺติ ด้วยสูตร (กจฺ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น แปลง อิ ของ รตฺติ เป็น อ ด้วยสูตร (กจฺ. ๓๓๗) ว่า กฺวจิ สมาสนฺตคตานมการนฺโต (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ ในบางแห่ง) [หรือลง อ ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๓ สูตร ๔๕) ว่า ทีฆาโหวสฺเสกเทเสหิ จ รตฺยา (ลง อ ปัจจัยท้ายบทสมาสของ รตฺติ ศัพท์ที่อยู่หลังจาก ทีฆ ศัพท์, อห ศัพท์, วสฺส ศัพท์, ศัพท์ที่กล่าวถึงบางส่วน, อสังขยาศัพท์ และสังขยาศัพท์[จากนั้นให้ลบสระหน้าด้วยสูตรว่า สรโลโป เป็นต้น])

ครึ่งคืน, เที่ยงคืน, มัชฌิมยาม.

ยทา โส **อฑฺฒรตฺตายำ**
โพธาย'มภินิกฺขมิ
โส มำ มุทูหิ ปาณีหิ
ชาลิ ตมฺพนเขหิ จ. (วิมาน. ๑๑๐)
(สี. ชาลตมฺพนเขหิ จ, ฉ.ม. ชาลี ชาลิ ตมฺพนเขหิ จ)
[ข้าพเจ้าคือพญาม้ากัณฐกะ เป็นสหชาตกับพระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะในกรุงกบิลพัสดุ์ราชธานีที่อุดมของกษัตริย์ศากยวงศ์]คราวเมื่อพระราชโอรสพระองค์นั้นเสด็จออกเพื่อพระโพธิญาณ ในเวลา**เที่ยงคืน** พระองค์ทรงใช้ฝ่าพระหัตถ์ที่อ่อนนุ่ม มีพระนขาที่แดงปลั่งกระตุ้นข้าพเจ้า[และได้รับสั่งว่า พาไปซิสหาย เราบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณอันสูงสุดแล้วจักช่วยสัตว์โลกให้ข้ามโอฆสงสาร]

อฑฺฒรตฺตายนฺติ อฑฺฒรตฺติยำ มชฺฌิมยาม-สมเยติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๒๙๗)

บทว่า **อฑฺฒรตฺตายำ** แปลว่า เที่ยงคืน คือ เวลามัชฌิมยาม.

ดู ชา.๑/๓๔, ๒๘๑, ชา.อฏ.๑/๕๒๒, ๔/๒๙๒, ๖/๙๙, ม.อฏ. ๒/๙๑, เปต.๑๖๓, เปต.อฏ.๑๔๖

อฑฺฒรตฺตสมย (ปุ)

[อฑฺฒรตฺต + สมย]

เวลาเที่ยงคืน, มัชฌิมยาม.

ตำ กึ มญฺญสิ อุทายิ ยา วา รตฺติยา ปจฺจูสสมยำ วิทฺเธ วิคตวลาหเก เทเว โอสธิตารกา โย วา ตทหุโปสเถ ปนฺนรเส วิทฺเธ วิคตวลาหเก เทเว อภิโท **อฑฺฒรตฺตสมยำ** จนฺโท อิเมสำ อุภินฺนำ วณฺณานำ กตโม วณฺโณ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จาติ? (ม. ๒/๒๒๕)

อุทายี เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ดาวศุกร์ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในเวลาใกล้รุ่งกับดวงจันทร์**เวลาเที่ยงคืน** ในนภากาศอันกระจ่างปราศจากเมฆ ในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ. บรรดาวรรณะทั้ง ๒ นี้ วรรณะไหน จะส่องสว่างกว่าและประณีตกว่ากัน. [พระอุทายีกราบทูลว่า ดวงจันทร์เวลาเที่ยง

คืนตรงในนภากาศ อันกระจ่างปราศจากเมฆในวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ จะส่องสว่างกว่าและประณีตกว่า พระพุทธเจ้าข้า]

อภิโท อฑฺฒรตฺตสมยนฺติ อภินฺเน **อฑฺฒรตฺตสมเย**. อิมินา คคนมชฺเฌ จิตจนฺทํ ทสฺเสติ. (ม.อฏ. ๓/๑๘๘)

ปาฐะว่า **อภิโท อฑฺฒรตฺตสมยํ** (เวลาเที่ยงคืน) ได้แก่ **เวลาเที่ยงคืน**ตรง. ด้วยคำนี้ ท่านแสดงถึงดวงจันทร์ที่ดำรงอยู่ในท่ามกลางท้องฟ้า.

อฑฺฒรตฺตาปปายี (ติ)

[อฑฺฒรตฺต + อาป + ปา + ณี]
ดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน.

มิคํ ติปลฺลตฺถ'มเนกมายํ
อฏฺจกฺขุรํ **อฑฺฒรตฺตาปปายึ**
เอเกน โสเตน ฉมาสฺสสนฺโต
ฉหิ กลาหิติโภติ ภาคิเนยฺโยติ. (ชา. ๑/๕)

(พญาเนื้อโพธิสัตว์กล่าวแก่น้องสาวว่า)
น้องหญิง พี่ให้เนื้อ(หลานชาย)ที่มีกีบเท้า ๘ กีบ เรียนท่านอน ๓ ท่า เรียนเล่ห์กลมายาหลายอย่าง[และ]**ดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน**. เนื้อหลานชายนั้น เมื่อหายใจออกด้วยรูจมูกข้างหนึ่งที่ภาคพื้น ย่อมล่อลวงนายพรานด้วยกลลวง ๖ อย่าง.

อฑฺฒรตฺตาปปายินฺติ ปุริมยามํ อติกฺกมิตฺวา มชฺฌิมยาเม อรญฺญโต อาคมฺม ปานียสฺส ปิวนโต อฑฺฒรตฺเต อาปํ ปิวตีติ **อฑฺฒรตฺตาปปายี**. ตํ อฑฺฒรตฺเต อปายินฺติ อตฺโถ. มม ภาคิเนยฺยํ มิคํ อหํ สาธุกํ มิคมายํ อุคฺคณฺหาเปสึ. กถํ? ยถา เอเกน โสเตน ฉมาสฺสสนฺโต ฉหิ กลาหิติโภติ ภาคิเนยฺโยติ. อิทํ วุตฺตํ โหติ อหญฺหิ ตว ปุตฺตํ ตถา อุคฺคณฺหาเปสึ ยถา เอกสฺมึ อุปริมนาสิกาโสเต วาตํ สนฺนิรุมฺภิตฺวา ปถวิยา อลฺลีเนน เอเกน เหฏฺฐิมโสเตน ตตฺเถว ฉมายํ อสฺสสนฺโต ฉหิ กลาหิ ลุทฺทกํ อติโภติ ฉหิ โกฏฺจาเสหิ อชฺโฌตฺถรติ วญฺเจตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๗๙)

บทว่า **อฑฺฒรตฺตาปปายึ** (ดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน) ความว่า ชื่อว่า **ดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน** เพราะอรรถว่า "ดื่มน้ำดื่มในเวลาเที่ยงคืน[กึ่งราตรี] เพราะก้าวล่วงยามต้นแล้วมาจากป่าดื่มน้ำดื่มในมัชฌิมยาม หมายความว่า เนื้อนั้นดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน. เราให้เนื้อหลานชายเรียนเอามายาเนื้อแล้วอย่างดี. ถามว่าให้เรียนอย่างไร? แก้ว่า โดยประการที่เนื้อหลานชาย หายใจออกด้วยรูจมูกข้างหนึ่งที่ภาคพื้นครอบงำนายพรานด้วยกลลวง ๖ อย่าง. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ดังนี้ว่า ก็เราให้บุตรของท่านเรียนเอา โดยประการที่บุตรของท่านกั้นลมหายใจ ที่รูจมูกข้างบนข้างหนึ่ง แล้วหายใจออกที่ภาคพื้นนั้นแลด้วยรู จมูกข้างล่างข้างหนึ่งที่ติดกับแผ่นดิน ล่อลวงนายพรานด้วยกลลวง ๖ อย่าง อธิบายว่า ครอบงำ คือ หลอกลวงด้วยส่วน ๖ ส่วน.

[ท่านอน ๓ ท่า คือ นอนข้างซ้าย นอนข้างขวา และนอนหมอบตรง. อุบาย ๖ อย่าง คือ

นอนตะแคงข้างเหยียดเท้าทั้ง ๔, ใช้กีบเท้าคุ้ยหญ้าและฝุ่น, แลบลิ้นออกให้น้อยลง, ทำให้ท้องพองนูน, ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ, กลั้นลมหายใจเข้าออกไว้ เมื่อนายพรานเห็น เข้าใจว่า ตายแล้วจะแก้บ่วงออก เนื้อก็จะรีบหนีไป (ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/๑๖/๒๒๙)]

อฑฺฒรตฺติ (ถี)

[อฑฺฒ[๒] + รตฺติ]

กึ่งราตรี, เที่ยงคืน, มัชฌิมยาม.

ดู อฑฺฒรตฺต

อฑฺฒลงฺการ (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + ลงฺการ] ใบเรือครึ่งใบ.

ลงฺการ = ล บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ) + ณ. ปัจจัย โล อินฺโท, ตำ กโรตีติ ลงฺกาโร, ลำ วาตำ กโรตีติ ลงฺกาโร. ไม่ลบทุติยาวิภัตติ แปลงนิคคหิตเป็น ง, ลบ ณ, วุทธิ อ เป็น อา. อภิธานวรรณนา คาถา ๖๖๘)

ยถา จ อเฉโก นิยามโก พลววาเต ลงฺการำ ปูเรนฺโต นาวำ วิเทสำ ปกฺขนฺทาเปติ. อปโร อเฉโก มนฺทวาเต ลงฺการำ โอโรเปนฺโต นาวำ ตตฺเถว ฐเปติ. เฉโก ปน มนฺทวาเต ลงฺการำ ปูเรตฺวา พลววาเต **อฑฺฒลงฺการำ** กตฺวา โสตฺถินา อิจฺฉิตฏฺฐานำ ปาปุณาติ...

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๓)

อนึ่ง เปรียบเหมือนนายท้ายเรือผู้ไม่ฉลาด กางใบเรือเต็มอัตราในเวลามีลมแรง ย่อมทำเรือให้แล่นไปผิดประเทศ. อีกคนหนึ่งไม่ฉลาดลดใบเรือลงในเวลามีลมอ่อน ย่อมจอดเรือไว้ที่ตรงนั้นนั่นเอง. ส่วนคนฉลาดกางใบเรือเต็มที่ในเวลามีลมอ่อน ลด**ใบเรือลงครึ่งใบ**ในเวลามีลมแรง ย่อมไปถึงที่ที่ตนปรารถนาโดยสวัสดี ฉันใด

[ภิกษุรูปหนึ่งก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ก็ทำความเพียรอย่างหนักด้วยคิดว่าเราจักได้บรรลุอัปปนาอย่างฉับพลันแน่ๆ จิตของเธอย่อมตกไปในอุทธัจจะ เพราะปรารภความเพียรจัด เธอจึงไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ รูปหนึ่งเห็นโทษในการปรารภความเพียรจัด จึงลดความเพียรลงด้วยคิดว่าจะประโยชน์อะไรด้วยอัปปนาแก่เรา ณ บัดนี้ ดังนี้ จิตของเธอจึงตกไปในโกสัชชะ เพราะมีความเพียรย่อหย่อนเกินไป แม้เธอก็ไม่อาจบรรลุอัปปนาได้ ส่วนภิกษุใดปลดเปลื้องจิตที่หดหู่แม้หน่อยหนึ่งจากความหดหู่ ที่ฟุ้งซ่านจากความฟุ้งซ่านได้แล้ว ประคองจิตให้มุ่งหน้าต่อนิมิตด้วยความเพียรสม่ำเสมอ ภิกษุนั้น ย่อมได้บรรลุอัปปนา พระโยคาวจรควรเป็นเช่นกับภิกษุรูปหลังนั้นเถิด]

อฑฺฒลาพุ (ถี)

[อฑฺฒ[๒] + ลาพุ] น้ำเต้าครึ่งผล.

อฑฺฒลาพุสม (ติ)

[อฑฺฒลาพุ + สม]

เหมือนผลน้ำเต้าครึ่งผล - ผ่าซีก.

ทุวิธา ชาตา อุรชา
อวณฺฏา สาธุ ปจฺจุทา
ปโยธรา อปติตา

อฑฺฒลาพุสมา ถนา. (ชา. ๒/๑๔)

(อิสิสิงคดาบสถามนางอลัมพุสาเทพอัปสรว่า) [ทำไม]ถันเกิดที่ทรวงอกทั้งคู่หาขั้วมิได้ เต่งนูนสวยงามทรงเกษียรรสไว้ไม่หย่อนยาน **เหมือนผลน้ำเต้าครึ่งผล**.

สุวณฺณผลเก จปิตสุวณฺณมยวฏฺฏอลาพุโน อฑฺเฒน สทิสตาย **อฑฺฒลาพุสมา** ถนา.

(ชา.อฏ. ๕/๑๖๗)

ถันทั้งหลาย ชื่อว่า **เหมือนผลน้ำเต้าครึ่งผล** เพราะความที่ถันนั้นเช่นกับครึ่งหนึ่งของผลน้ำเต้ากลมอันล้วนไปด้วยทองที่ติดอยู่ที่แผ่นทอง.

อฑฺฒวคฺค (ปุ)

[อฑฺฒ[๒] + วคฺค]

อัฑฒวรรค, วรรคอันแสดงเรื่องเพียงครึ่งหนึ่ง (๕ เรื่อง) ชาดกบาลี. นิบาตที่ ๕ วรรคที่ ๓. ชา.๑/๑๓๓,๑๓๖ ชา.อฏ.๓/๑๙๗, ๒๑๓

อฑฺฒวาท (ปุ)

[อฑฺฒ[๑] + วาท]

การกล่าวว่าเราร่ำรวย, การกล่าวว่าเราเป็นเศรษฐี, การกล่าวอวดว่ามั่งมี.

เสยฺยถาปิ อาวุโส ปุริโส ทลิทฺโทว สมาโน **อฑฺฒวาทำ** วเทยฺย อธโนว สมาโน ธนวาวาทำ วเทยฺย อโภโคว สมาโน โภควาวาทำ วเทยฺย. โส กิสฺมิญฺจิเทว ธนกรณีเย สมุปฺปนฺเน น สกฺกุณเยฺย อุปนีหาตุ ธนำ วา ธญฺญำ วา รชตำ วา ชาตรูปำ วา...(อำ. ๓/๒๙๑)

เปรียบเหมือนบุรุษเป็นคนยากจนแต่กล่าว **อวดว่ามั่งมี** เป็นคนไม่มีทรัพย์แต่กล่าวอวดว่ามีทรัพย์ เป็นคนไม่มีโภคะแต่กล่าวอวดว่ามีโภคะ เขาเมื่อมีกิจจำเป็นต้องใช้ทรัพย์สักอย่างเกิดขึ้นก็ไม่อาจนำทรัพย์ ข้าวเปลือก เงิน หรือทองออกใช้จ่ายได้...ฉันใด.

[ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อกล่าวอวดความรู้และการเจริญ ย่อมกล่าวว่า เรารู้ธรรมนี้ เราเห็นธรรมนี้ เราเป็นผู้มีกายอันเจริญแล้ว มีศีลอันเจริญแล้ว มีจิตอันเจริญแล้ว มีปัญญาอันเจริญแล้ว หากโลภะเข้าครอบงำ ภิกษุนั้นได้... หากโทสะ...โมหะ...ความปรารถนาอันชั่วเข้าครอบงำภิกษุนั้นได้ คนก็จะพึงรู้ภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้ย่อมไม่รู้ชัดอย่างที่โลภะจะไม่เกิดแก่ผู้รู้ชัด เพราะฉะนั้น โลภะจึงเข้าครอบงำท่านผู้นี้ได้]

ดู อำ. ๓/๒๙๑, ๓๐๐

อฑฺฒวิวฏ (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + วิวฏ]

ให้เปิดแล้วด้วยทั้งกึ่ง, เปิดไว้ครึ่งหนึ่ง, แง้มไว้ครึ่งหนึ่ง.

สา ทฺวารํ **อฑฺฒวิวฏฺ** กตฺวา เอกํ หตฺถํ กวาเฏ ลคฺเคตฺวา เอเกน หตฺเถน อคฺคพฺ อุปฺปีเฬตฺวา ทุติยํ คาถมาห.

(ชา.อฏ. ๕/๓๑๐)

[พระนางประภาวดี ได้ทอดพระเนตรเห็นพระโพธิสัตว์ทรงทำการงานที่พวกทาสและกรรมกรจะพึงทำอันเป็นการไม่สมควร มีความประสงค์จะด่าให้พระองค์หนีไป] ดังนั้น พระนาง จึงทรงเปิดพระทวาร**แง้มไว้ครึ่งหนึ่ง** ทรงเอาพระหัตถ์ข้างหนึ่งยึดบานประตูไว้ อีกบานหนึ่งทรงใส่ลิ่มเสียแล้ว ตรัสพระคาถาที่ ๒ ว่า

[พระองค์มีพระทัยไม่ซื่อตรง ทรงหาบคอนหาบใหญ่ จักทรงเหน็ดเหนื่อยทั้งกลางวันกลางคืน และดึกดื่นเที่ยงคืน ข้าแต่พระเจ้ากุสะ เชิญพระองค์เสด็จกลับกรุงกุสาวดี โดยพลันเถิด หม่อมฉันไม่ประสงค์จะให้พระองค์ผู้ทรงมีผิวพรรณทรามประทับอยู่ ณ ที่นี้]

อฑฺฒสรีร (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + สรีร]

มีกายเพียงครึ่งหนึ่ง, ตัวซีกหนึ่ง, ตายครึ่งตัว (อัมพาตครึ่งตัว).

ปกฺขหโตติ ยสฺส เอโก หตฺโถ วา ปาโท วา **อฑฺฒสรีรํ** วา สุขํ น วหติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๓) ที่ชื่อว่า **คนเป็นอัมพฤกษ์** (ปกฺขหโต) ได้แก่ คนมีมือข้างหนึ่ง เท้าข้างหนึ่ง หรือ**ตัวซีกหนึ่ง**อำนวยความสะดวกไม่ได้.

อฑฺฒสาร (ติ)

[อฑฺฒ + สาร]

มีราคาครึ่งหนึ่ง, มีเงินครึ่งกหาปณะ.

กูโฏติ กหาปณปติรูปโก ตมฺพกํสาทิมโย. เฉโกติ มหาสาโร. กรโตติ **อฑฺฒสาโร**. สณฺโหติ มุทุชาติโก สมสาโร. อิติสทฺโท อาทิอตฺโถ. เตน ปาทสารปโรปาทสารอฑฺฒสาราทีนํ สงฺคโห.

(ม.ฏี. ๒/๒๖๕)

บทว่า กูโฏ (ปลอม) ได้แก่ กหาปณะปลอมทำด้วยทองแดงและสัมฤทธิ์เป็นต้น. บทว่า เฉโก (แท้) ได้แก่ มีราคามาก. บทว่า **กรโต** (หยาบ) ได้แก่ **มีราคาครึ่งหนึ่ง**. บทว่า สณฺโห (ละเอียด) ได้แก่ มีชาติอ่อนนุ่มมีราคาเสมอ[บาทหนึ่ง]. อิติ ศัพท์มีอรรถอาทิ[เป็นต้น]. ด้วย อิติ ศัพท์นั้น สงเคราะห์เอาเงินที่มีราคาบาทหนึ่ง ที่มีราคาเกินกว่าบาทหนึ่ง และที่มีราคาครึ่งหนึ่ง เป็นต้น.

ดู อทฺธสาร (วิสุทฺธิ.๒/๖๗), กรต (ม.อฏ.๒/๒๔๔), อุปฑฺฒคฺฆนก (วิสุทฺธิ.ฏี.๒/๗๕)

อฑฺฒสุกฺข (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + สุกฺข] แห้งครึ่งหนึ่ง.

อเถกสฺมึ ทิวเส อุปรินทิยา เทโว วสฺสิ **อฑฺฒสุกฺขํ** หตฺถิลณฺฑฺ อุทเกน นที โอตริตฺวา คจฺฉนฺตํ พาราณสีนครติตฺเถ เอกสฺมึ คุมฺเพ ลคฺเคตฺวา อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ.๒/๑๘) (อ.ต่างกัน)

[ธรรมดาว่าช้างก็ดี ม้าก็ดี บุรุษก็ดีที่เป็นชาติอาชาไนย ย่อมไม่ถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะ

ลงในน้ำ แม้เพราะฉะนั้น ลูกช้างนั้น จึงไม่ถ่ายอุจจาระหรือปัสสาวะลงในน้ำ ถ่ายนอกฝั่งน้ำเท่านั้น] อยู่มาวันหนึ่ง ฝนตกข้างแถบเหนือแม่น้ำ คราวนั้น คูถช้าง**ที่แห้งครึ่งหนึ่ง** ก็ไหลลงแม่น้ำกับน้ำฝน ลอยไปติดอยู่ที่พุ่มไม้แห่งหนึ่งที่ท่าน้ำกรุงพาราณสี[ทำให้ช้าง ๕๐๐ เชือกของพระราชาไม่สามารถลงอาบน้ำได้ เพราะได้กลิ่นคูถของช้างอาชาไนย]

อฑฺฒสุตฺต (น)

[อฑฺฒ[๒] + สุตฺต] อัฑฒสูตร.

เป็นสูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกายว่าด้วยพระอริยบุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เป็นผู้มีศรัทธาอันมั่นคงในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ และคุณธรรมที่พระอริยบุคคลยึดมั่น.มหาวรรคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑๑ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๔-๕ (=มหฑฺธนสุตฺต). (สำ.๓/๓๕๒)

อฑฺฒโสฬส (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + โสฬส]

๑๖ ทั้งกึ่ง, ๑๕ ครึ่ง, ๑,๕๕๐.

รูปว่า โสฬส นี้มีเพียงรูปเดียวคือไม่มีรูปว่า โสลส มีรูปวิเคราะห์ว่า ฉ จ ทส จ, ฉหิ วา อธิกา ทส=ฉทส (หกกับสิบ หรือว่าสิบกับด้วยหก =สิบหก) แปลง ฉ เป็น โส ด้วยสูตร (กจ. ๓๗๖) ว่า ทเส โส นิจฺจญฺจ แปลง ท เป็น ล ด้วยสูตร (กจ.๓๗๙) ว่า ล ทรานำ แปลง ล เป็น ฬ (ลฬาน-มวิเสโส ไม่มีความแตกต่างของ ล และ ฬ) คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๔๑๒) กล่าวว่า

โฬ นิจฺจำ โสฬเส ทสฺส

จตฺตาลีเส จ เตรเส

อญฺญตฺร น จ โหตายำ

ววตฺถิตวิภาสโต.

แปลง ท เป็น ฬ อย่างแน่นอนในรูปว่า โสฬส (๑๖), [แปลง ท เป็น ฬ บ้าง]ในรูปว่า จตฺตาลีส (๔๐) และ เตรส (๑๓) การ[แปลง ท เป็น ฬ] นี้ย่อมไม่มีในรูปอื่น เพราะ [วา ศัพท์]เป็นววัตถิตวิภาสา.

กิมตฺถำ ปน ปฏิกฺขิปิ ภควาติ? ปุนปฺปุนำ ยาจนาย จสฺส ปุญฺญวุฑฺฒิ ภวิสฺสติ พหุตรญฺจ ปฏิยาเทสฺสติ ตโต อฑฺฒเตลสานำ ภิกฺขุสตานำ ปฏิยตฺตำ **อฑฺฒโสฬสนฺนำ** ปาปุณิสฺสตีติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๖๘)

ถามว่า ก็พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธ เพื่ออะไร? ตอบว่า เพราะวิงวอนบ่อย ๆ เกณิยชฏิลจักมีความเจริญด้วยบุญ และจักตระเตรียมให้มากยิ่งขึ้น ของที่ตระเตรียมไว้สำหรับภิกษุ ๑,๒๕๐ รูป ก็จักถึงแก่ภิกษุ **๑,๕๕๐** รูป.

อฑฺฒาฬฺหกมตฺต (ติ)

[อฑฺฒาฬฺหก + มตฺต]

เพียงครึ่งอาฬหกะ, ประมาณกึ่งอาฬหกะ.

อถสฺส ชายา ฉาตเก อวตฺถรนฺเต มตฺติกาย ขียมานาย ภิตฺติปาเทสุ อวสิฏฺฐมตฺติกำ

ปาเตตฺวา เตเมตฺวา **อฑฺฒาฬฺหกมตฺตํ** วีหึ ลภิตฺวา โกฏฺเฏตฺวา เอกํ ตณฺฑุลนาฬึ คเหตฺวา ฉาตกกาเล โจรา พหู โหนฺตีติ โจรภเยน เอกสฺมึ กุเฏ ปกฺขิปิตฺวา ปิทหิตฺวา ภูมิยํ นิขณิตฺวา จเปสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๓๔)

ครั้งนั้น ภรรยาเศรษฐีนั้น เมื่อความหิวครอบงำอยู่ เมื่อดินสิ้นไปอยู่ พังดินที่เหลืออยู่ในส่วนแห่งฝาลงแล้ว แช่น้ำได้ข้าวเปลือก **ประมาณกึ่งอาฬหกะ** ตำแล้ว ถือเอาข้าวสารประมาณทะนานหนึ่งใส่ไว้ในหม้อใบหนึ่ง เพราะความกลัวแต่โจรว่า ในเวลาเกิดฉาตกภัย พวกโจรมีมาก ปิดแล้วฝังตั้งไว้ในแผ่นดิน.

อฑฺฒาฬฺหโกทน (ปุ)

[อฑฺฒาฬฺหก + โอทน]

ข้าวสุกของข้าวสารครึ่งอาฬหกะ[๒ ทะนาน].

ตโย ปตฺตสฺส วณฺณา อุกฺกฏฺโจ ปตฺโต มชฺฌิโม ปตฺโต โอมโก ปตฺโต. อุกฺกฏฺโจ นาม ปตฺโต **อฑฺฒาฬฺหโกทนํ** คณฺหาติ จตุภาคํ ขาทนํ ตทุปิยํ พฺยญฺชนํ. (วิ. ๑/๓๕๓)

บาตรมี ๓ ขนาดคือบาตรขนาดใหญ่ บาตรขนาดกลาง บาตรขนาดเล็ก. ที่ชื่อว่าบาตรขนาดใหญ่ **จุข้าวสุกของข้าวสารครึ่งอาฬหกะ[๒ ทะนาน]** จุของเคี้ยวเศษหนึ่งส่วนสี่ จุกับข้าวพอสมควรแก่ข้าวสุกนั้น.

[บาตรขนาดกลางจุข้าวสุกจากข้าวสาร ๑ ทะนาน จุของเคี้ยวเศษหนึ่งส่วนสี่ จุกับข้าวพอสมควรแก่ข้าวสุกนั้น. บาตรขนาดเล็กจุข้าวสุกจากข้าวสารครึ่งทะนาน จุของเคี้ยวเศษหนึ่งส่วนสี่ จุกับข้าวพอสมควรแก่ข้าวสุกนั้น บาตรมีขนาดใหญ่กว่านั้นเป็นบาตรที่ใช้ไม่ได้ บาตรมีขนาดเล็กกว่านั้นก็เป็นบาตรที่ใช้ไม่ได้]

อฑฺฒาฬฺหโกทนํ คณฺหาตีติ มคธนาฬิยา ทฺวินฺนํ ตณฺฑุลนาฬีนํ โอทนํ คณฺหาติ. มคธนาฬินาม อฑฺฒเตรสปลา โหตีติ อนฺธกฏฺฐกถายํ วุตฺตํ. สีหฬทีเป ปกตินาฬิ มหนฺตา ทมิฬนาฬิ ขุทฺทกา มคธนาฬิ ปมาณยุตฺตา ตาย มคธนาฬิยา ทิยฑฺฒนาฬิ เอกา สีหฬนาฬิ โหตีติ มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺตํ. (วิ.อฏ. ๒/๒๘๑)

ปาฐะว่า **อฑฺฒาฬฺหโกทนํ คณฺหาติ** (จุข้าวสุกของข้าวสารครึ่งอาฬหกะ[๒ ทะนาน]) ความว่า จุข้าวสุกของข้าวสารได้ ๒ ทะนานโดยทะนานมคธ. ในอรรถกถาอันธกะท่านแก้ว่า ทะนานมคธมี ๑๒ ปละครึ่ง. ในมหาอรรถกถาท่านแก้ว่า ในเกาะสิงหล ทะนานตามปกติมีขนาดใหญ่ ทะนานของชาวทมิฬมีขนาดเล็ก ทะนานมคธได้ขนาดพอดี ทะนานครึ่งโดยทะนานมคธนั้นเป็น ๑ ทะนานสิงหล.

อฑฺฒุฑฺฒ (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + จตุตฺถ]

ที่ ๔ กับทั้งกึ่ง, ๓ ครึ่ง.

อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒุฑฺโฒ (ที่สี่กับทั้งกึ่ง=สามครึ่ง) ชื่อว่า อฑฺฒุฑฺฒ. แปลง จตุตฺถ ศัพท์กับ อฑฺฒ ศัพท์เป็น อฑฺฒุฑฺฒ ด้วยสูตร (กจ. ๓๘๗) ว่า เตสมฑฺฒปปเทน อฑฺฒุฑฺฒ-

ทิวฑฺฒ-ทิยฑฺฒฑฺฒติยา (แปลง จตุตฺถ, ทุติย และ ตติย ศัพท์เหล่านั้น กับ อฑฺฒ ซึ่งเป็นบทใกล้เป็น อฑฺฒฑฺฒ, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ และ อฑฺฒติย)

รูปว่า **อฑฺฒฑฺโฒ** เป็นตติยาตัปปุริสสมาส ที่จริงแล้ว บทนี้จัดเป็นบทสมาสในเวลาตั้งรูป วิเคราะห์ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒฑฺโฒ (ที่สี่กับทั้งกึ่ง=สามครึ่ง) แล้วสำเร็จรูปเป็น อฑฺฒจตุตฺถ แต่เมื่อแปลงเป็น **อฑฺฒติย** แล้ว บทสำเร็จก็จัดเป็นตัทธิต เพราะมีการเปลี่ยนศัพท์ด้วยการอาเทศ ดังคำอธิบายในคัมภีร์สุตตนิเทศ (สูตร ๓๘๗) ว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒฑฺโฒติ อิทำ ตปฺปุริสสมาสตฺเตปิ อาเทส-ปริวตฺตนวเสน ตทฺธิตำ นาม (คำว่า อฑฺเฒน จตุตฺโถ อฑฺฒฑฺโฒ นี้ แม้มีความเป็นตัปปุริสสมาสก็ได้ชื่อว่าตัทธิต โดยเนื่องด้วยการเปลี่ยนแปลงแห่งอาเทศ.

บทว่า **อฑฺฒฑฺฒ** (ที่สี่กับทั้งกึ่ง) มิได้หมายถึงสี่ครึ่ง แต่หมายถึงสามครึ่ง คำนี้จึงเป็นสำนวน ทางภาษาอย่างหนึ่งที่มีความหมายโดยปริยายเหมือน idiom ในภาษาอังกฤษ

ตสฺเสว กุณาลสฺส สกุณสฺส **อฑฺฒฑฺฒมานิ** อิตฺถิสหสฺสานิ ปริจาริกา ทิชกญฺญาโย. อถ ขลุ โภ เทฺว ทิชกญฺญาโย กฏฺฐำ มุเขน ฑหิตฺวา ตำ กุณาลำ สกุณำ มชฺเฌ นิสีทาเปตฺวา อุฑฺเฑนฺติ มานำ กุณาลำ สกุณำ อทฺธานปริยายปเถ กิลมโถ อุพฺพาเหตฺถาติ. (ชา. ๒/๑๑๓)

[ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นัยว่า] นกดุเหว่าตัวนั้นมีนางนกดุเหว่าเป็นนางบำเรอถึง **๓,๕๐๐** ตัว ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า ครั้งนั้น นางนกดุเหว่า ๒ ตัวใช้ปากคาบท่อนไม้ให้นกกุณาละนั้น จับตรงกลาง พาบินไปด้วยประสงค์ว่า “ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าในการเดินทางไกลอย่าได้เบียดเบียนนกกุณาละนั้นเลย.

อฑฺฒฑฺฒมานีติ อฑฺฒจตุตฺถานิ ตีณิ สหสฺสานิ ปญฺเจว สตานีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๔๔๗)

บทว่า **อฑฺฒฑฺฒมานิ** แปลว่า ที่ ๔ กับทั้งกึ่ง [คือจำนวน ๔,๐๐๐ หย่อนไป ๕๐๐] ความหมายก็คือ ๓,๕๐๐ นั่นเอง.

อฑฺฒฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺส (น)

[อฑฺฒฑฺฒ + ปาฏิหาริย + สหสฺส]

ปาฏิหาริย์ ๓,๕๐๐.

ปญฺจมนฺทามุขิสตานิ อภินิมฺมินิ เอเตน นเยน **อฑฺฒฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ** โหนฺติ.

(วิ. ๓/๔๓)

พระผู้มีพระภาคทรงเนรมิตภาชนะใส่ไฟ ๕๐๐ ชุด [และ]**ปาฏิหาริย์ ๓,๕๐๐** อย่างย่อมมีโดยนัยนี้[แก่ชฎิลเหล่านั้น].

[คัมภีร์กังขาวิตรณี (ตัทธิตกัณฑ์ สูตร ๔๔) กล่าวว่า คำว่า **อฑฺฒฑฺฒ** เป็นต้น แม้เป็นศัพท์ที่ลงปูรณปัจจัย แต่มีความหมายเป็นสังขยาทั่วไป โดยหมายถึงจำนวนที่เป็นกลุ่มคือสามครึ่ง จัดว่าเป็นปูรณสังขยาพิเศษที่ไม่เหมือนกับปูรณสังขยาอื่น ใช้เฉพาะเมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า ดังมีข้อความกล่าวไว้ในพาลาวตารฎีกาใหม่ หน้า ๒๒๔ ว่า

อฑฺฒุฑฺฒาทโย สงฺขยาปูรณตฺเถ ชาตาปิ น สงฺขยาปูรณตฺเถเยว วตฺตนฺติ. สงฺขยาวาจกาปิ โหนฺติ นปุงฺสกลิงฺคา จ. ยถา อฑฺฒุฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ, เอตฺถ ปญฺจสตาธิกานิ ติสหสฺสานิ ปาหาริยานีติ อตฺโถ.

อฑฺฒุฑฺฒ ศัพท์เป็นต้น[อฑฺฒติย, ทิวฑฺฒ, ทิยฑฺฒ]แม้เป็นไปในอรรถสังขยาปูรณะ ก็มิได้ดำเนินไปในอรรถสังขยาปูรณะอย่างเดียว แต่ยังแสดงจำนวน และเป็นนปุงสกลิงค์ได้อีกด้วย เช่นคำว่า อฑฺฒุฑฺฒปาฏิหาริยสหสฺสานิ มีความหมายว่า ปาฏิหาริย์ ๓,๕๐๐ อย่าง.

อฑฺฒุฑฺฒสต (น)

[อฑฺฒุฑฺฒ + สต]

[มีจำนวน] ๓๕๐ สิกขาบท (สามร้อยห้าสิบ)

ทฺวีสุ วินเยสุ เย ปญฺญตฺตา
อุทฺเทสํ อาคจฺฉนฺติ อุโปสเถสุ
อฑฺฒุฑฺฒสตานิ เต โหนฺติ
สตฺตสุ นคเรสุ ปญฺญตฺตา. (วิ. ๕/๒๕๕)

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพระอุบาลีว่า]
ปัญญาของเธอดี เธอสอบถามอย่างแยบคาย เพราะฉะนั้น เราจักบอกเธอ สมกับที่เธอฉลาดถาม สิกขาบทที่บัญญัติไว้ในวินัยทั้งสองมาสู่อุทเทสทุกวันอุโบสถนั้นมี **๓๕๐** สิกขาบท เราบัญญัติ ณ ๗ พระนคร.

อฑฺฒุฑฺฒสตานีติ ตีณิ สตานิ ปญฺญาสญฺจ สิกฺขาปทานิ. (สารตถ.๓/๓๓๕)

บทว่า **อฑฺฒุฑฺฒสตานิ** แปลว่า [มีจำนวน] ๓๕๐ สิกขาบท

อฑฺฒุมฺมตฺต (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + อุมฺมตฺต]

คนกึ่งวิกลจริต, คนครึ่งบ้า-ครึ่งดี, คนกึ่งบ้า.

อุมฺมตฺต (คนวิกลจริต) คือ คนบ้าที่ดีกำเริบ ไม่รู้ว่าไฟกับทองคำต่างกันอย่างไร และไม่รู้ว่าอุจจาระกับไม้จันทน์ต่างกันอย่างไร มีรูปวิเคราะห์ว่า อติวิย มตฺโต อุมฺมตฺโต (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนัก ชื่อว่า อุมมัตตะ) โดย อุ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า ยิ่ง.

อฑฺฒุมฺมตฺโต อุทีเรสิ
โย เสยฺยา มญฺญสิตฺถิโย
พหุสาธารณา เหตา
โสณฺฑานำ สุราฆรํ. (ชา.๒/๙๒)

(หงส์สุมุขะกล่าวว่า)
พระองค์สำคัญหญิงว่าเป็นผู้ประเสริฐ เห็นจะเป็น**คนกึ่งวิกลจริต** จึงบ่นเพ้อรำพันไป. ความจริง หญิงเหล่านี้สาธารณะทั่วไปแก่ชนเป็นอันมาก เหมือนโรงสุราเป็นสถานที่ทั่วไปแก่นักเลงสุรา.

อฑฺฒุมฺมตฺโตติ อฑฺฒุมฺมตฺตโก มญฺเญ หุตฺวา. (ชา.อฏ. ๕/๓๙๐)

บทว่า **อฑฺฒุมฺมตฺโต** แปลว่า เห็นจะเป็นคนกึ่งวิกลจริต (บ้าไปครึ่งหนึ่ง).

อฑฺฒุมฺมตฺตก (ติ)

[อฑฺฒุมฺมตฺต + ก]

คนกึ่งวิกลจริต, คนครึ่งบ้า-ครึ่งดี, คนกึ่งบ้า.

มีอรรถเหมือนกับ อฑฺฒุมฺมตฺต

[อุมฺมตฺตก=อติวิย มตฺโต อุมฺมตฺโต (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนัก ชื่อว่า อุมมัตตะ) โดย อุ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า ยิ่ง แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ต่อมาโดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตว่า อุมฺมตฺโตเยว อุมฺมตฺตโก (ผู้ประมาทแล้วยิ่งนักนั้นแหละ ชื่อว่า อุมมัตตกะ)]

ดู อฑฺฒุมฺมตฺต

อฑฺฒุลฺลิขิต (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + อุลฺลิขิต]

[มีผม]อันเกล้าได้ครึ่งหนึ่ง.

สากิยานี มํ ภนฺเต ชนปทกลฺยาณี ฆรา นิกฺขมนฺตสฺส **อฑฺฒุลฺลิขิเตหิ** เกเสหิ อปโลเกตฺวา มํ เอตทโวจ

ตุวฏฺ โข อยฺยปุตฺต อาคจฺเฉยฺยาสีติ โส โข อหํ ภนฺเต ตํ อนุสฺสรมาโน อนภิรโต พฺรหฺมจริยํ จรามิ น สกฺโกมิ พฺรหฺมจริยํ สนฺธาเรตุํ สิกฺขํ ปจฺจกฺขาย หีนายาวตฺติสฺสามีติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๗๖)

(พระนันทะกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อข้าพระองค์ออกจากเรือน นางชนบทกัลยาณีผู้ศากิยะ มีผม **อันเกล้าได้ครึ่งหนึ่ง** ได้ร้องสั่งคำนี้กะข้าพระองค์ว่า

ข้าแต่พระลูกเจ้า ขอพระลูกเจ้าพึงด่วนเสด็จมา. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์นั้นแล หวนระลึกถึงคำนั้นอยู่ จึงไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ ไม่สามารถจะสืบพรหมจรรย์ไปได้ จักกล่าวคืนสิกขาสึกไป.

ดู อุปฑฺฒุลฺลิขิต

อฑฺฒูนนว (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + อูน + นว] ๙ หย่อนกึ่ง, ๘ ครึ่ง.

อฑฺฒูนนวมตฺต (ติ)

[อฑฺฒูนนว + มตฺตา] มีประมาณ ๘ ครึ่ง.

ตํ ปเนตํ อุทานํ วินยปิฏกํ สุตฺตนฺตปิฏกํ อภิธมฺมปิฏกนฺติ ตีสุ ปิฏเกสุ สุตฺตนฺตปิฏกปริยาปนฺนํ...ภาณวารโต **อฑฺฒูนนวมตฺตา** ภาณวารา. (อุทาน.อฏ. ๔)

ก็อุทานนี้นั้นนับเนื่องในพระสุตตันตปิฎกในบรรดา ปิฎก ๓ คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธัมมปิฎก...ว่าโดยภาณวาร**ประมาณ ๘ ครึ่ง**ภาณวาร.

[๑ ภาณวารเทียบได้กับคาถา ๒๕๐ บท (คาถา ๑ บทมี ๓๒ พยางค์) ดังนั้น ภาณวารหนึ่ง จึงมีพยางค์ ๘,๐๐๐ พยางค์ ส่วนในอุทานนี้มี ๘ ภาณวารครึ่งนับจำนวนพยางค์ได้ ๖๘,๐๐๐ พยางค์ดังสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๘๒) กล่าวว่า

อฏฺจกฺขรา เอกปทำ
เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา เจกา มโต คนฺโถ
คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.

พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานำ ปญฺญาสำ ทฺวิสตำ ปน ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺจกฺขรสหสฺสโก.

๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็นคันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์ พึงทราบ ๒๕๐ คันถะ

ที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้นมี ๘,๐๐๐ พยางค์]

อฑฺเฒกาทส (ติ)

[อฑฺฒ^{๒} + เอกาทส]

๑๑ ทั้งกึ่ง, ๑๐ ครึ่ง, อันมีที่ ๑๑ ทั้งกึ่ง, อันมีที่ ๑๐ ครึ่ง.

อฏฺจารสสุ ธาตูสุ **อฑฺเฒกาทส**ธาตุโย รูปปริคฺคโห. อฑฺฒฏฺจมกธาตุโย อรูปปริคฺคโหติ รูปารูปปริคฺคโหว กถิโต. สพฺพาปิ ขนฺธวเสน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติ. ปญฺจปิ ขนฺธา ทุกฺขสจฺจํ, เตสํ สมุฏฺฐาปิกา ตณฺหา สมุทยสจฺจํ, อุภินฺนํ อปฺปวตฺติ นิโรธสจฺจํ, นิโรธปชานนา ปฏิปทา มคฺคสจฺจํ. อิติ จตุสจฺจกมฺมฏฺฐานํ เอกสฺส ภิกฺขุโน นิคฺคมนํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา กถิตํ โหติ. (ม.อฏ. ๔/๗๒)

พระผู้มีพระภาคตรัสการกำหนดรูปและอรูป (นาม) เท่านั้นว่า บรรดาธาตุ ๑๘ **ธาตุ ๑๐ ครึ่ง** ชื่อว่าการกำหนดรูป. ธาตุ[วิญญาณธาตุ]๗ ครึ่ง ชื่อว่าการกำหนดอรูป. ธาตุแม้ทั้งหมดเป็นเบญจขันธ์ด้วยอำนาจขันธ์. ขันธ์แม้ทั้ง ๕ เป็นทุกขสัจ, ตัณหาที่ทำให้ขันธ์ ๕ เหล่านั้นตั้งขึ้นเป็นสมุทัยสัจ, ความไม่เป็นไปแห่งทุกขสัจและสมุทัยสัจทั้ง ๒ เป็นนิโรธสัจ, ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงนิโรธเป็นมรรคสัจ, เหตุนั้น กรรมฐานที่มีสัจจะ ๔ เป็นอารมณ์ จึงเป็นอันพระผู้มีพระภาค ทรงให้ถึงที่สุดแล้วตรัสย้ำไว้แก่ภิกษุรูปหนึ่ง.

[ธาตุ ๑๘ นี้เมื่อสงเคราะห์ลงในสภาวธรรมแห่งนามรูปแล้วได้ดังนี้ คือ

เป็นรูปล้วนๆ ๑๐ ธาตุ คือ จักขุธาตุ, รูปธาตุ, โสตธาตุ, สัททธาตุ, ฆานธาตุ, คันธธาตุ, ชิวหาธาตุ, รสธาตุ, กายธาตุ, โผฏฐัพพธาตุ.

เป็นนามล้วนๆ ๗ ธาตุ คือ จักขุวิญญาณธาตุ, โสตวิญญาณธาตุ, ฆานวิญญาณธาตุ, ชิวหาวิญญาณธาตุ, กายวิญญาณธาตุ, มโนวิญญาณธาตุ.

ส่วนธัมมธาตุนั้นเป็นทั้งรูปและนาม ดังนั้นในสำนวนบาลีจึงกล่าวว่า ธาตุ ๑๐ กับครึ่ง (=รูป), ธาตุ ๗ กับครึ่ง (=นาม)]

เอวเมตฺถ:-

อฑฺเฒกาทส ธาตุโย รูปี อฑฺฒฏฺจมา ธาตุโย นามนฺติ เอวเมโก อฏฺจารสธาตุวเสน นามรูปี ววตฺถเปติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๔)

ในธาตุ ๑๘ นี้ ธาตุ **๑๐ ครึ่ง**เป็นรูปธาตุ อีก ๗ ครึ่งเป็นนาม (รวมเป็นธาตุ ๑๘) ฉะนี้แล. พระโยคาวจรผู้หนึ่งกำหนดนามและรูป ด้วยธาตุ ๑๘ ด้วยอาการดังกล่าวมานี้.

อฑฺเฒน เอกาทส อฑฺเฒกาทส, อฑฺฒํ วา เอกาทสํ เอตาสนฺติ อฑฺเฒกาทส. อฑฺฒฏฺจมาติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๔๓)

๑๑ ด้วยทั้งกึ่ง ชื่อว่า อัฑเฒกาทสะ (๑๐ ครึ่ง) อีกอย่างหนึ่ง ๑๑ ด้วยทั้งกึ่ง (๑๐ ครึ่ง) มีอยู่แก่ธาตุเหล่านั้น เหตุนั้น ธาตุเหล่านั้น ชื่อว่า อัฑเฒกาทสะ (มี ๑๐ ครึ่ง). แม้ในคำว่า อฑฺฒฏฺจมา (๗ ครึ่ง) ก็มีนัยเดียวกันนั่นแล.

[ในวิสุทธิมรรค กล่าวว่า ลบ ม ดูใน โมค. นิสฺสย. ๓/๑๐๕ และ โมค.สูตรที่ ๔/๕๑]

อฑฺโฒจิตก (ติ)

[อฑฺฒ[๒] + โอจิตก]

ที่เลือกเก็บแล้วครึ่งหนึ่ง.

ตสฺส ตำทิวสำ มาลาการา **อฑฺโฒจิตเก** ปุปฺผคเฺฉ ทตฺวา อคมำสุ. โส นจิรสฺเสว อิมินา อุปาเยน อฏฺฐ กหาปเณ ลภิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๓๗) ในวันนั้น พวกช่างดอกไม้ได้ให้กอดอกไม้**ที่เลือกเก็บแล้วครึ่งหนึ่ง**แก่จูฬอันเตวาสิกนั้นแล้วไป. เขาได้แล้วซึ่งทรัพย์ ๘ กหาปณะโดยอุบายนี้ ต่อกาลไม่นานเลย.

อณณ (ติ)

[น + อิณ]

นตฺถิ อิณำ อสฺสาติ อณโณ, เตสุ วุทฺธีตฺยาทินา นการิการานำ ณตฺตมตฺตญฺจ (หนี้ย่อมไม่มีแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ผู้ไม่มีหนี้) แปลง น เป็น อ, แปลง อิ เป็น ณ ด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตา-เทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง) [สูตรนี้เป็นหนึ่งในมหาสูตร ๔ สูตร ซึ่งแสดงถึงการพฤทธิ์เป็นต้นในพยางค์ต้น กลาง หรือท้าย]

(ก) ผู้ไม่มีหนี้, ผู้พ้นจากหนี้, หมดหนี้, ผู้ไม่ถูกติเตียน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อุปสมฺปาเทนฺเตน เตรส อนฺตรายิเก ธมฺเม ปุจฺฉิตุำ. เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว ปุจฺฉิตพฺโพ…**อณโณสิ?** (วิ. ๓/๑๓๐)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สงฆ์ผู้จะให้อุปสมบท ถามอันตรายิกธรรม ๑๓ ข้อได้. ภิกษุทั้งหลาย ก็แลพึงถามอุปสัมปทาเปกขะอย่างนี้…เจ้า**ไม่มีหนี้หรือ**…

ดู วิ. ๔/๔๖๓, ชา.๒/๑๕๙, ชา.อฏ. ๖/๔๕

(ข) ผู้หาหนี้มิได้, ผู้ไม่มีหนี้คือกามฉันท์, ผู้ไม่มีหนี้คือกิเลส (พระพุทธเจ้า, พระอรหันต์).

อุฏฺเฐหิ วีร วิชิตสงฺคาม
สตฺถวาห **อณณ** วิจร โลเก
เทสสฺสุ ภควา ธมฺมำ
อญฺญาตาโร ภวิสฺสนฺติ. (วิ. ๓/๗)

ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร[คือสัมมัปปธาน ๔]ผู้ชนะสงคราม[เพราะทรงชนะเทวบุตรมาร มัจจุมาร กิเลสมารและอภิสังขารมาร] ผู้นำหมู่[เพราะทรงสามารถนำให้บรรลุแดนเกษมที่เรียกว่าพระนิพพาน]**ผู้หาหนี้มิได้** ขอพระองค์โปรดลุกขึ้นเสด็จจาริกไปในโลก ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์โปรดจงทรงแสดงธรรม เพราะจักมีผู้รู้ธรรม.

อณโณ นิกฺกิเลโส ชาโต. (วิ.อฏ. ๓/๒๓๖) ชื่อว่าผู้หาหนี้มิได้ คือ เป็นผู้หมดกิเลส.

(ภควา) กามจฺฉนฺทอิณสฺส อภาวโต **อณโณ**ติ เวทิตพฺโพ. (สารตถ.๓/๘)

พระผู้มีพระภาค พึงทราบว่า ชื่อว่า **อณณะ** (ผู้หาหนี้มิได้) เพราะไม่มีหนี้คือกามฉันท์ (ความรักใคร่พอใจ).

ดู ม. ๒/๓๐๘, อป.๒/๒๐๙

อณติ (กฺริ/อา)

[อณ + อ + ติ]

ย่อมสาธยาย - สวด - อ่าน - ศึกษา.

พฺรหฺมํ **อณตี**ติ พฺราหฺมโณ, มนฺเต สชฺฌายตีติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๑/๘๓, ที.อฏ. ๑/๒๑๗)

ผู้ใดย่อม**สาธยาย**คัมภีร์พระเวท อธิบายว่า ย่อมสาธยายมนต์ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า พราหมณ์.

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๑๒) กล่าวว่า พฺรหฺม เวเท ตปสิ วุจฺจเต. (พฺรหฺม ศัพท์นปุงสกลิงค์ ท่านกล่าวไว้ในอรรถ ๒ อย่าง) คือ **เวทะ** (คัมภีร์พระเวท) เช่น พฺรหฺมํ อณตีติ เอตฺถ พฺรหฺมนฺติ เวโท วุจฺจติ (สารตฺถ.๑/๒๖๕) คัมภีร์พระเวทท่านเรียกว่า พรหม ในคำว่า พฺรหฺมํ อณติ (ย่อมสาธยายคัมภีร์พระเวท) นี้. และ **ตปะ** (ศีล)]

ดู อุทาน.อฏ. ๕๓

อณิม (ปุ)

[อณุ + อิม[ภาวตัทธิต]. อณุโน ภาโว อณิมา, สโร โลโป สเรติ อุโลโป ราชาทิยุวาทิตฺวาติ สิสฺส อา. (โมคฺ. ๒/๑๕๔) ลง อิม ปัจจัยด้วยสูตร (โมค.๔/๖๒–ปญฺจิกา) ว่า อณฺวาทิตฺวิโม (ลง อิม ปัจจัยหลัง อณุ ศัพท์เป็นต้นแทนเนื้อความ ความเป็น บ้าง), ความเป็นสิ่งเล็กๆ ชื่อว่า อณิมา, ลบสระ อุ แปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็นอา

อณุสทิสภาวกฺริยา **อณิมา**ติ นิพฺพจนียํ… เอตานิ อิตฺถิลิงฺคานิ. (นีติ.สุตฺต. ๑๒๗๗)

มีรูปวิเคราะห์ว่า การทำให้มีสภาพเล็ก เหมือนปรมาณูชื่อว่า อณิมา…ศัพท์ว่า อณิมา เป็นอิตถีลิงค์แน่นอน.[ในสัททนีติปกรณ์แม้กล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์แน่นอน ถึงกระนั้นในสันสกฤตอภิธานก็แสดงว่าเป็นปุลิงค์อย่างเดียว ดู วาจปฺปติ.โถม.)

ความเป็นสิ่งเล็ก ๆ แห่งอณู, เล็กเป็นอณู. ความเป็นสิ่งเล็ก ๆ เหมือนอณู, การทำกายให้เล็กของผู้มีฤทธิ์.

ยสฺมา จ โลเก อิสฺสริยธมฺมยสสิรีกามปยตฺเตสุ ฉสุ ธมฺเมสุ ภคสทฺโท วตฺตติ. ปรมญฺจสฺส สกจิตฺเต อิสฺสริยํ **อณิมา**ลฆิมาทิกํ วา โลกิยสมฺมตํ สพฺพาการปริปูรํ อตฺถิ…

(วิ.อฏ.๑/๙๖, วิสุทฺธิ.๑/๒๐๕)

ก็เพราะเหตุที่ภคศัพท์เป็นไปในธรรม ๖ ประการในโลก คือ อิสริยะ (ความเป็นใหญ่) ธรรม (โลกุตตรธรรม) ยศ (เกียรติยศที่บรรลุด้วยคุณธรรมที่มีจริง) สิริ (คือ สิริมงคลทางพระวรกายที่เพียบพร้อมด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ และพระอนุพยัญชนะ (ลักษณะย่อย) ๘๐) กามะ (ความสำเร็จสมปรารถนาในการทำประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่น) ปยัตตะ (ความอุตสาหะอันเป็นเหตุให้บรรลุความเป็น

บรมครูของไตรโลก) คือพระผู้มีพระภาคทรงมีความเป็นใหญ่ในพระทัยของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง [โดยสามารถเข้าผลสมาบัติได้อย่างชำ่ำชอง]หรือทรงมีความเป็นใหญ่ที่เต็มไปด้วยอาการทั้งปวง ที่ชาวโลกรู้ดีมีการเนรมิตร่างกายให้**เล็กเป็นอณู**หรือทำให้เหาะไปในอากาศได้เป็นต้น

กายสฺส อณุภาวกรณำ **อณิมา**.

(สารตฺถ. ๑/๓๑๑, วิมติ. ๑/๖๐)

การทำกายให้เล็กเป็นอณู ชื่อว่า **อณิมา**.

ปรมาณุโน วิย อิทฺธิมนฺตานำ อตฺตโน สรีรสฺส อติสุขุมภาวกรณำ **อณิมา**. (นีติ.สุตฺ.๑๓๒๑)

การที่บุคคลผู้มีฤทธิ์เนรมิตร่างกายของตนให้เล็กละเอียดเหมือนปรมาณู ชื่อว่า **อณิมา**

อณิมตา (ถี)

[อณิม + ตา] แปลเหมือนกันกับอณิมา.

อณิมตา นาม ปรมาณุ วิย อทสฺสนูปคมนำ.

(วชิร. ๔๑)

การเนรมิตกายให้เล็กละเอียดเหมือนปรมาณูจนมองไม่เห็น[ด้วยตาเปล่า]ชื่อว่า **อณิมตา**.

อณุ๎ถูล (น)

[อณุ + ถูล]

น้อยใหญ่, ละเอียดและหยาบ.

อณุ จ ถูลญฺจาติ อณุ๎ถูลำ (น้อยใหญ่).

ลงนิคคหิต อาคมที่ ณุ.

อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสิ วา

สำโยชนำ **อณุ๎ถูลำ**

ฑหำ อคฺคิว คจฺฉติ. (ธมฺม. ๓๑)

ส่วนภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท หรือมองเห็นภัยในความประมาท ย่อมเผากิเลสเครื่องผูกมัด**น้อยใหญ่**ได้ เหมือนไฟเผาเชื้อทุกชนิด.

[พระคาถานี้ พระพุทธองค์ทรงเปรียบภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาทว่า ย่อมเผากิเลสเครื่องผูกมัดได้เหมือนไฟเผาเชื้อทุกชนิด ตามนัยอลังการะจัดเป็นธัมโมปมา (อุปมากล่าวเปรียบคุณลักษณะของวัตถุ ๒ สิ่งที่เสมอกัน. อนึ่ง พระคาถานี้จัดเป็นรสีอลังการ (อลังการมีรส) ประเภทธรรมสิงคารส (รสยินดีในธรรม) ซึ่งมีองค์ประกอบ ดังนี้

๑. **รติฐายีภาวะ**

(อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความยินดีที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความไม่ประมาทมีกล่าวไว้ ด้วยคำว่า อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสิ วา (ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาท)

๒. **อารัมมณภาวะ**

(เหตุที่เป็นอารมณ์) คือ ความไม่ประมาทหรือความเห็นภัยในความประมาทที่เรียกว่าสติ มีกล่าวไว้ด้วยคำว่า อปฺปมาท (ความไม่ประมาท) และ ปมาเท ภยทสฺสิ (เห็นภัยในความประมาท)

๓. **อุทฺทีปนภาวะ**

(เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม) คือ การคบหาสัตบุรุษ และการพิจารณาด้วยปัญญา เป็นต้น มีกล่าวไว้โดยปริยาย (อ้อม) ด้วยคำว่า อปฺปมาทมฺหิ (ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท)

๔. **อนุภาวะ**

(ผลอาการทางใจที่ยินดี) คือ การเผากิเลสเครื่องผูกมัดได้เหมือนไฟเผาเชื้อทุกชนิด มีกล่าวไว้ด้วยคำว่า สญฺโญชนํ อณุ๎ถูลํ ฑหโอคฺคิว คจฺฉติ (ย่อมเผากิเลสเครื่องผูกมัดได้เหมือนไฟเผาเชื้อทุกชนิด)

๕. **พยภิจารีภาวะ**

(อาการทางใจที่เกิดขึ้นในบางขณะ) คือ ความมีใจผ่องใสในขณะร่าเริง (หริสะ), ความเข้าใจในผลกรรม (มติ), และความรู้ตัวในขณะรับผลกรรมที่น่าพึงใจ (สติ) เป็นต้น มีกล่าวไว้โดยปริยาย (อ้อม) ด้วยคำว่า อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสฺสิวา (ภิกษุผู้ยินดีในความไม่ประมาท เห็นภัยในความประมาท)

๖. **ธรรมสิงคารรส**

(รสยินดีในธรรม) คือ ความยินดีที่เกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็ได้ชื่อว่าธรรมสิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส]

ดู ธมฺม. ๕๑, ชา. ๑/๒๕๓, ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๘, ชา.อฏ.๔/๑๙๓, ชา.อฏ.๔/๔๖๐

อณุ (ปุ)

[อม + ณุ. อณ + อุ]

อม + ณุ = [สุขุมภาเวน]อมตีติ อณุ, ธาตฺวนฺตโลโป ชื่อว่าอณุ เพราะอรรถว่าเป็นไปโดยความละเอียด, ลบที่สุดธาตุ. (ปทรูปสิทธิ. อธิบายสูตร ๖๘๑)

อณ + อุ = อณติ สุขุมภาเวน ปวตฺตตีติ อณุ, สุขุโม, วิหิเภโท (โมคฺ.๗/๑) ชื่อว่า อณุ เพราะเป็นไปโดยความเป็นของละเอียด) ได้แก่ ละเอียด, เล็กน้อย, ข้าวชนิดหนึ่ง.

(ก) (๑) อณู.

อณู เป็นมาตราวัดอย่างหนึ่งโดยกำหนดว่า ๓๖ ปรมาณูเท่ากับ ๑ อณู ปัจจุบันนี้คำว่า อณู ใช้ให้ตรงกับภาษาอังกฤษคำหนึ่งว่า โมเลกุล (molecule) คำทั้งสองไม่เหมือนกันทีเดียว เพราะคำว่า โมเลกุล หมายถึงอนุภาคซึ่งประกอบด้วยอะตอม จะกี่อะตอมก็ได้ โมเลกุลอาจอยู่ตามลำพังได้ จึงตรงกับการแบ่งรูปในทางพุทธศาสนาซึ่งเรียกว่ากลาปะ โมเลกุลจัดว่าเป็นหน่วยอิสระที่สมบูรณ์ตัว โมเลกุลนี้แหละจึงเป็นตัวกำหนดมนุษยภูมิ อนุภาคที่เล็กกว่านี้จะมีลักษณะกึ่งปกติกึ่งทิพย์ เช่น อะตอมหรืออนุภาคมูลฐาน (elementary particles) กฎเกณฑ์ที่ใช้ได้ดีกับโมเลกุลคือฟิสิกส์ยุคเก่า (Classical Physics) แต่ก็มีข้อยกเว้นสำหรับโมเลกุลเล็กๆ อยู่บ้าง อนุภาคที่เล็กลงกว่านี้ในระดับของอะตอม ต้องใช้กฎของฟิสิกส์ยุคใหม่ (Modern Physics)

วิบากจิตซึ่งทำให้เกิดโมเลกุลนั้น มีลักษณะพิเศษอยู่อย่างหนึ่ง คือวิบากจิตชนิดนี้ทำให้ผลของกรรมเรียงลำดับไปตามสังขาร วิบากที่เกิดขึ้นพร้อมกับปฏิสนธิจิต เมื่อบุคคลถือกำเนิดเป็นมนุษย์ โมเลกุลไม่รับอารมณ์เลย ยกเว้นวิบากของฌานสมบัติและอนันตริย-กรรมแล้ว วิบากของจิตอื่นไม่กระทบต่อโครงสร้างของโมเลกุล

อณูก็ดี ปรมาณูก็ดี สามารถมองดูได้ด้วยทิพยจักษุ มีพระซึ่งมีความสามารถอย่างนี้นับเป็นร้อยๆ รูปในประเทศไทย (ดร.พิสิทธิ์ วรสิงห์ กรุณาให้คำบรรยาย) ตามมติของอาจารย์ผู้รจนาอภิธานัปปทีนิกา ดังนี้

๓๖ ปรมาณุ	เป็น	๑	อณุ
๓๖ อณุ	เป็น	๑	ตัชชารี
๓๖ ตัชชารี	เป็น	๑	รถเรณุ
๓๖ รถเรณุ	เป็น	๑	ลิกขา
๗ ลิกขา	เป็น	๑	อูกา
๗ อูกา	เป็น	๑	ธัญญมาส
๗ ธัญญมาส	เป็น	๑	อังคุละ
๑๒ อังคุละ	เป็น	๑	วิทัฏฐิ
๒ วิทัฏฐิ	เป็น	๑	รตนะ
๗ รตนะ	เป็น	๑	ยัฏฐิ
๒๐ ยัฏฐิ	เป็น	๑	อุสภะ
๘๐ อุสภะ	เป็น	๑	โยชน์

อณุ นาม ภิตฺติจฺฉิทฺทตาลจฺฉิทฺเทหิ ปวิฏฺฐ-สูริยรสฺมีสุ วฏฺฏิ วฏฺฏิ หุตฺวา ปริพฺภมนฺโต ปญฺญายติ...ฉตฺตึส ปรมาณโว เอกสฺส อณุโน ปมาณํ. ฉตฺตึส อณู เอกาย ตชฺชาริยา ปมาณํ.

(อภิ.อฏ. ๒/๓๒๘)

ที่ชื่อว่า **อณุ** ได้แก่ บรรดาแสงสว่างของดวงอาทิตย์ที่ลอดเข้าไปทางช่อง หรือช่องลูกดาล แสงสว่างเป็นวงกลมๆ ปรากฏหมุนเวียนไปรอบๆ...

[ในมาตราวัดเหล่านี้ พึงทราบประมาณดังต่อไปนี้] ๓๖ ปรมาณู ประมาณ ๑ อณุ, ๓๖ อณุ ประมาณ ๑ ตัชชารี(เกิดจากอณุนั้น)...

ดู อณุมตฺต, ปรมาณุ

(๒) ปรมาณู, ละอองอันละเอียดยิ่ง.

ดู อณุปฺปมาณ

(๓) อณูที่มาในวิเสสิกทัสสนลัทธิ[ลัทธิของบุคคลตามที่กล่าวนั้นจัดเข้าในพวกฮินดูทัสสนะ ดูลัทธิย่อนี้ในธาน. นิสฺสย.ใหม่.หน้า ๔๐ - ๔๑)]

นิพฺพานสฺเสว **อณุ**อาทีนมฺปิ นิจฺจภาวาปตฺตีติ เจ. น, เหตุโน อภาวา. นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตาเต นิจฺจาติ เจ. น, เหตุลกฺขณสฺส อนุปปตฺติโต. นิจฺจา อุปฺปาทาทีนํ อภาวโต นิพฺพานํ วิยาติ เจ. น, อณุอาทีนํ อสิทฺธตฺตา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๔๐)

หากพึงมีคำถามอีกว่า แม้เหตุมี**อณู**เป็นต้นก็ถึงภาวะอันเที่ยงดังพระนิพพานฉะนั้น พึงตอบว่า อณูเป็นต้นนั้นชื่อว่าเที่ยงหามิได้ เพราะไม่มีเหตุ หากมีคำถามย้ำอีกว่าเพราะพระนิพพานเป็นธรรมชาติเที่ยง สิ่ง

เหล่านั้นก็เที่ยงฉะนี้ไซร้ พึงตอบว่าหามิได้ เพราะสิ่งเหล่านั้นไม่เข้าลักษณะแห่งเหตุ หากมีคำถามอีกว่า สิ่งเหล่านั้นจัดเป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นเป็นต้น เหมือนพระนิพพานฉะนี้ไซร้ พึงตอบว่า หามิได้ เพราะอณูเป็นต้นไม่สัมฤทธิผล (คือไม่อำนวยผลให้ปรากฏ)

อณุอาทีนนฺติ อณุปกติกาลปุริสาทีนำ. **นิจฺจภาวาปตฺตี**ติ สสฺสตภาวสิทฺธิ. กูฏฏฺฐ-นิจฺจตา หิ อิธาธิปฺเปตา. **เหตุโน อภาวา**ติ อุป-ปตฺติยา สาธนเหตุโน อภาวา. นิจฺจา เต อณุ-อาทโย. **นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา**ติ อเปกฺข-ธมฺมตฺตาติ เหตุลกฺขณานุปปตฺติ. “อณุอาทีนำ อสิทฺธตฺตาติ เอเตน “นิจฺจา อณุอาทโยติ ปฏิญฺญาย ธมฺมิอสิทฺธิ, ตโต จ นิสฺสยาสิทฺโธ เหตูติ ทสฺเสติ. (วิสุทธิ.ฏี. ๒/๒๐๙)

บทว่า **อณุอาทีนำ** (เหตุมีอณูเป็นต้น) ได้แก่ สภาวะมีอณู ประกฤติ กาล และบุรุษเป็นต้น. บทว่า **นิจฺจภาวาปตฺติ** (ก็ต้องถึงภาวะอันเที่ยง) คือ สำเร็จภาวะอันเที่ยงแท้. ก็ความเป็นสภาวะที่เที่ยงแท้ที่ดำรงอยู่ในฝ่ายปลอม ท่านประสงค์เอาในที่นี้. สองบทว่า **เหตุโน อภาวา** (เพราะไม่มีเหตุ) คือ เพราะไม่มีเหตุที่เป็นตัวให้สำเร็จแห่งการเข้าถึง. เต โยค อณุอาทโย แปลว่า เหตุมีอณูเป็นต้นเหล่านั้นไม่เที่ยง. คำว่า **นิพฺพานสฺส นิจฺจตฺตา** (เพราะนิพพานเป็นธรรมชาติเที่ยง) ความว่า ไม่เข้าถึงลักษณะแห่งเหตุมีความเป็นธรรมที่ไม่ต้องเพ่งเป็นต้น. ด้วยคำว่า อณุอาทีนำ อสิทฺธตฺตา (เพราะอณูเป็นต้นไม่สัมฤทธิผล) นี้ ท่านอาจารย์ย่อมแสดงว่า ด้วยข้อยืนยันที่ว่า เหตุมีอณูเป็นต้นเที่ยง ไม่เป็นความสัมฤทธิ์ที่ถูกต้อง และเพราะเหตุนั้นแหละ จึงเป็นเหตุที่ไม่สัมฤทธิ์ผลโดยธรรมเป็นที่อาศัย.

[ประกฤติ (น) มูลเดิม, ที่เกิด, รากเหง้า, ความเป็นไปตามธรรมดา, ความเป็นไปตามปรกติ, ลักษณะ, กฎ, เกณฑ์, แบบเดิม. (ส.ปฺรกฺฤติ) พจานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒)]

ตถา อวิชฺชมานสฺส โลกนิรุตฺติมตฺตสิทฺธสฺส อิตฺถิปุริสาทิกสฺส ปญฺญาปนา อวิชฺชมาน-ปญฺญตฺติ นาม. สพฺพากาเรนปิ อนุปลพฺภ-เนยฺยสฺส วาจาวตฺถุมตฺตสฺเสว ปญฺจม-สจฺจาทิกสฺส ติตฺถิยานำ **อณุ**ปกติปุริสาทิกสฺส วา ปญฺญาปนาปิ อวิชฺชมานปญฺญตฺติเยว.

(อภิ.อฏ. ๓/๒๖)

อนึ่ง การบัญญัติคำมีหญิง ชายเป็นต้นอันสำเร็จเป็นเพียงภาษาของชาวโลกที่ไม่มีปรากฏ[โดยปรมัตถ์]ชื่อว่าอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ). แม้การบัญญัติเนื้อความที่ไม่มีจริงแม้โดยอาการทั้งปวง[ไม่เกี่ยวกับรูปวิเคราะห์] ซึ่งเป็นเพียงถ้อยคำและวัตถุเท่านั้น อันมีสัจจะที่ ๕ เป็นต้น หรือ**อณุ** ประกฤติ และบุรุษเป็นต้นของพวกเดียร์ถีย์[ที่พวกเดียรถีย์ดำริขึ้น] ก็ชื่อว่าอวิชชมานบัญญัติ (บัญญัติแสดงเนื้อความที่ไม่มีปรากฏ) เช่นกัน.

[อวิชชมานบัญญัติ หมายถึง การบัญญัติสิ่งสมมติคือสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง บัญญัติเพื่อเรียกขาน สำหรับเป็นสื่อความเข้าใจกัน เช่น ปุริสะ (ชาย) อิตถี (หญิง) ตลอดจนคำบัญญัติทางนาม ธรรมของลัทธิศาสนาอื่น เช่น อาตมัน พรหมัน ก็ถือว่าเป็นคำบัญญัติประเภทนี้เช่นกัน]

(ข) (ติ) ละเอียด, ประณีต.

ปฏิโสตคามึ นิปุณำ
คมฺภีรำ ทุทฺทสำ **อณุำ**
ราครตฺตา น ทกฺขนฺติ
ตโมขนฺเธน อาวุฏาติ. (วิ.๓/๖, ที.๒/๓๑)

[บัดนี้ เรายังไม่ควรประกาศธรรมที่เราได้บรรลุด้วยความลำบาก เพราะธรรมนี้ไม่ใช่สิ่งที่ผู้ถูกราคะและโทสะ ครอบงำจะรู้ได้ง่าย]แต่เป็นสิ่งพาทวนกระแส ละเอียด ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก **ประณีต** ผู้กำหนัดด้วยราคะ ถูกกองโมหะหุ้มห่อไว้ จักรู้เห็นไม่ได้[เมื่อพระองค์ ทรงพิจารณาดังนี้ พระทัยก็น้อมไป เพื่อการขวนขวายน้อย มิได้น้อมไปเพื่อแสดงธรรม]

(ค) เล็ก, เล็กน้อย, สิ่งของเล็ก ๆ.

กตฺถ ทีฆญฺจ รสฺสญฺจ
อณุำ ถูลำ สุภาสุภำ
กตฺถ นามญฺจ รูปญฺจ
อเสสำ อุปรุชฺฌตีติ. (ที. ๑/๒๑๓)

[ภิกษุ ปัญหานี้เธอไม่ควรถามว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหนหนอแล? แต่ควรถามอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน] อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น **เล็ก**หรือใหญ่ งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน. นามและรูป ย่อมดับสนิทในที่ไหน.

อณุำ ถูลนฺติ ขุทฺทกำ วา มหนฺตำ วา.

(ที.อฏ. ๑/๓๒๕)

สองบทว่า **อณุำ ถูลำ** แปลว่า เล็กหรือใหญ่.

กตมำ ตำ รูปำ รูปายตนำ?
ยำ รูปำ จตุนฺนำ มหาภูตานำ อุปาทาย วณฺณนิภา สนิทสฺสนำ สปฺปฏิฆำ นีลำ ปีตกำ โลหิตกำ...ทีฆำ รสฺสำ **อณุำ** ถูลำ...(อภิ.ธ. ๑๖๓)
รูปที่เป็นรูปายตนะนั้นเป็นไฉน?
รูปใดเป็นสีต่าง ๆ อาศัยมหาภูตรูป ๔ ที่เห็นได้ และกระทบได้ ได้แก่ สีเขียว สีเหลือง สีแดง...ยาว สั้น **เล็ก** ใหญ่...

ถูลำ อุปนิธาย ตโต ขุทฺทกตรำ **อณุำ** ตำ อุปนิธาย ตโต มหนฺตตรำ ถูลำ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๕๔)
รูปเล็กกว่านั้นชื่อว่า **อณุ** โดยเทียบเคียงกับรูปที่ใหญ่ และชื่อว่าใหญ่ โดยเทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น.

ดู ม. ๒/๑๑๙, ม.อฏ. ๓/๑๒๐

(ฆ) น้อย, สิ่งของที่น้อย.

อิมญฺจ ตุมฺเห ภิกฺขเว กกจูปมำ โอวาทำ อภิกฺขณำ มนสิ กเรยฺยาถ. ปสฺสถ โน ตุมฺเห ภิกฺขเว ตำ วจนปถำ **อณุำ** วา ถูลำ วา ยำ ตุมฺเห

นาธิวาเสยฺยาถาติ? โน เหตๆ ภนฺเต. ตสฺมาติห ภิกฺขเว อิมๆ กกจูปมๆ โอวาทๆ อภิกฺขณๆ มนสิกโรถ. ตๆ โว ภวิสฺสติ ทีฆรตฺตๆ หิตาย สุขายาติ. (ม. ๑/๑๘๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย ควรมนสิการถึงโอวาทซึ่งมีอุปมาด้วยเลื่อยนี้เนืองๆ เธอทั้งหลายเห็นวิธีพูดที่มีโทษ**น้อย**หรือมีโทษมากที่เธอทั้งหลายอดกลั้นไม่ได้หรือไม่. ไม่เห็นพระพุทธเจ้าข้า. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น เธอทั้งหลายจงมนสิการถึงโอวาท ซึ่งมีอุปมาด้วยเลื่อยนี้เนืองๆ เถิด. ข้อนั้นจักมีเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่เธอทั้งหลายสิ้นกาลนาน.

อณุๆ วา ถูลๆ วาติ อปฺปสาวชฺชๆ วา มหาสาวชฺชๆ วา. (ม.อฏ.๒/๘) (ดู ม.อฏ.๓/๑๒๐)

สองบทว่า **อณุๆ วา ถูลๆ วา** แปลว่า มีโทษน้อยหรือโทษมาก.

ดู อๆ.๑/๒๕๑, อๆ.อฏ.๒/๒๒๖, ชา.๑/๙๔, ชา.อฏ.๓/๑๑, สุตฺตนิ. ๔๐๔

(ง) เลวทราม, ลามก, สิ่งของลามก.

เตสๆ อาสิ วิปลฺลาโส
ทิสฺวาน **อณุโต อณุๆ**
ราชิโน จ วิยาการๆ
นาริโย สมลงฺกตา. (สุตฺตนิ. ๓๒๔)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ต่อมา พราหมณ์เหล่านั้นเกิดความสำคัญผิด เพราะเห็นกามสุขเพียงเล็กน้อยที่เกิดจากกามคุณที่**ต่ำทราม** สมบัติอันวิเศษของพระเจ้าแผ่นดิน และสตรีที่แต่งกายงดงาม[จึงมิได้ปฏิบัติตามธรรมเนียมของตนอย่างเคร่งครัดเหมือนก่อน มิได้บำเพ็ญจริยาวัตรต่างๆ โดยมุ่งให้ประชาชนประสพสุขสวัสดีเหมือนก่อน]

อณุโต อณุนฺติ ลามกฏฺเจน ปริตฺตฏฺเจน อปฺปสฺสาทฏฺเจน อณุภูตโต กามคุณโต อุปฺปนฺนๆ....อณุๆ กามสุขๆ โลกุตฺตรสุขๆ วา อุปนิธาย อณุภูตโต อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาปตฺติสุขโต อณุๆ อปฺปกโตปิ อปฺปกๆ กามสุขๆ ทิสฺวาติ อธิปฺปาโย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๕๔)

สองบทว่า **อณุโต อณุๆ** อธิบายว่า เพราะเห็นกามสุขเพียงเล็กน้อยซึ่งเกิดขึ้นแล้วจากกามคุณอันเป็นของต่ำทราม เพราะอรรถว่าลามก (เลวทราม) เพราะอรรถว่านิดหน่อย เพราะอรรถว่ามีความยินดีน้อย...หรือเพราะเห็นกามสุขเพียงเล็กน้อย โดยเป็นความสุขที่เกิดจากโลกิยสมาบัติอันตนได้แล้ว ซึ่งเป็นของเล็กน้อย เพราะเทียบกับโลกุตตรสุข คือเพราะเห็นกามสุขเพียงเล็กน้อย แม้เพราะเป็นของเล็กน้อย.

[ตามนัยหลังนี้ บทว่า อณุโต ตามมติของพระอรรถกถาจารย์ มีความหมายว่า น้อย]

อณุก (ติ)

[อณุ + ก]

ละเอียด, น้อย, มีอัตภาพอันละเอียดหรือเล็ก.

เย เกจิ ปาณภูตตฺถิ
ตสา วา ถาวรา วนวเสสา
ทีฆา วา เย ว มหนฺตา
มชฺฌิมา รสฺสกา **อณุก**ถูลา. (ขุทฺทก. ๑๑)

สัตว์ทั้งหลายที่มีความหวาดกลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ทั้งหมด ทั้งที่มีกายยาว ใหญ่ ปานกลาง สั้น **ละเอียด**หรือหยาบ[ขอสัตว์เหล่านั้นทั้งหมดจงมีตนเป็นสุขเถิด]

[พระคาถานี้เป็นคาถาประเภทมาตราพฤติ (นับมาตรา) เรียกว่า คีติคาถา (คาถาที่เปล่งออกด้วยเสียงสม่ำเสมอกัน) [หากผสมกับวิปุลาคีติก็เรียกว่า คีตยุภยวิปุลาคาถา] โดยมีคณะ ๗ คณะ คณะที่ ๖ เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) หรือสัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) พยางค์สุดท้ายเป็นครุ ส่วนคณะอื่นๆ มี ๔ มาตรา จะเห็นได้ว่า ในพระคาถานี้ครึ่งคาถาแรก คณะที่ ๗ คือ วรา ว เป็นช คณะ (๑ ๒ ๑) พยางค์สุดท้าย คือ สา เป็น ครุ (๒) ส่วนคณะอื่นๆ มี ๔ มาตรา, ครึ่งคาถาหลัง คณะที่ ๗ คือ สกา อ เป็น ชคณะ (๑ ๒ ๑) พยางค์สุดท้ายคือ ลา เป็นครุ (๒) ส่วนคณะอื่นๆ มี ๔ มาตรา โดยรวมคำ ๒ พยางค์คือ ฌิมา ซึ่งมี ๓ มาตรา เป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นครุที่มี ๒ มาตรา.

ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ถาวรา วนวเสสา โดยเชื่อมสนธิคือ วา + อนวเสสา บางฉบับมีปาฐะว่า ถาวรา ว อนวเสสา ปาฐะนี้ไม่ต้องคณะฉันท์ เพราะคณะที่ ๖ ไม่เป็น ช คณะ ส่วนในบาทที่ ๓ ฉบับฉัฏฐสังคายนามีปาฐะว่า ทีฆา วา เย ว มหนฺตา โดยรัสสะ อา ที่ วา ศัพท์ ส่วนฉบับอื่นๆ มีปาฐะว่า ทีฆา วา เย วา มหนฺตา ปาฐะนี้ไม่ต้องคณะฉันท์ เพราะคณะที่ ๓ เกิน ๔ มาตรา และ วา ศัพท์ก็ไม่นิยมอยู่หลังวิเสสยะเป็นรูปว่า เย มหนฺตา วา]

อณุกาติ มํสจกฺขุสฺส อโคจรา ทิพฺพจกฺขุวิสยา อุทกาทีสุ นิพฺพตฺตา สุขุมตฺตภาวา สตฺตา อูกาทโย วา.
อปิจ เย ตาสุ ตาสุ ชาตีสุ... โอมกปฺปมาณา สตฺตา เต **อณุกา**ติ เวทิตพฺพา.

(ขุทฺทก.อฏ. ๒๑๐, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๘๖)

บทว่า **อณุกา** (ละเอียด) ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อัตภาพละเอียดหรือเล็นเป็นต้น ที่บังเกิดในน้ำเป็นต้น ไม่เป็นอารมณ์ของมังสจักษุ เป็นวิสัยของทิพยจักษุ.
อนึ่ง ในสัตว์ประเภทเดียวกันเหล่านั้นๆ... สัตว์เหล่าใดมีขนาดเล็ก สัตว์เหล่านั้น พึงทราบว่า **ละเอียด**[มีอัตตภาพเล็ก]
[นี้เป็นการแบ่งสัตว์ตามลักษณะรูปร่างคือ สัตว์ที่มีร่างกายหยาบเห็นได้ทั่วไป (ถูลา), กายละเอียด (อณุก), กายปานกลาง (มชฺฌิมา) สัตว์ที่มีร่างกายหยาบ ได้แก่ ปลา เต่า หอย เป็นต้น สัตว์ที่มีร่างกายละเอียด ได้แก่ สัตว์ที่มองไม่เห็นได้ด้วยตาเปล่า เช่น แมลงตัวเล็กเชื้อโรค และตัวเล็น สัตว์ที่มีร่างกายปานกลาง ได้แก่ สัตว์ที่เห็นได้ด้วยตาเปล่า ที่ไม่ใหญ่มากและไม่เล็กมาก การชี้ชัดว่าสัตว์ชนิดใด จัดอยู่ในพวกใดนั้นทำได้ยาก พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า แม้ในสัตว์ประเภท

เดียวกัน ก็ยังสามารถแบ่งเป็นสัตว์ขนาดใหญ่ ขนาดกลาง หรือขนาดเล็กได้อีก]

ดู อป. ๒/๒๐๙

อณุธมฺม (ปุ)

[อณุ + ธมฺม]

ธรรมอันลามก, ธรรมที่ต่ำทราม, ธรรมที่มีประมาณน้อย - นิดหน่อย.

เอวเมโส **อณุธมฺโม**
โปราโณ วิญฺญุครหิโต
ยตฺถ เอทิสกํ ปสฺสติ
ยาชกํ ครหตี ชโน. (สุตฺตนิ. ๓๒๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ดังกล่าวมานี้ การฆ่าสัตว์บูชายัญนี้ เป็น**ธรรมที่ต่ำทราม** มีมาแต่โบราณ ถูกวิญญูชนติเตียนคือวิญญูชนจะติเตียนคนที่ทำพิธีบูชายัญโดยวิธีนี้ในที่ทุกแห่งที่ตนเห็น.

เอวเมโส อณุธมฺโมติ เอวํ เอโส ลามกธมฺโม หีนธมฺโม อธมฺโมติ วุตฺตํ โหติ. ยสฺมา วา เอตฺถ ทานธมฺโมปิ อปฺปโก อตฺถิ ตสฺมา ตํ สนฺธายาห **อณุธมฺโม**ติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๕๘)

บาทพระคาถาว่า **เอวเมโส อณุธมฺโม** ความว่า ธรรมที่ต่ำทราม คือ ธรรมอันเลวทราม มีคำอธิบายว่า เป็นธรรมที่น่าติเตียน[อ ศัพท์มีอรรถครหะ]อย่างนี้. อีกนัยหนึ่ง เพราะแม้ธรรมคือการให้ก็มีอยู่น้อยในธรรมนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า **อณุธมฺโม** (ธรรมที่มีประมาณน้อย) โดยมีพระประสงค์ถึงธรรมคือการให้ที่มีประมาณน้อยนั้น.

อณุปริมิต (ติ)

[อณุ + ปริมิต] อันเปรียบด้วยอณู.

อณุปริมิตกาย (ติ)

[อณุปริมิต + กาย]

มีกายอันเปรียบเท่าอณู, มีขนาดลำตัวเล็ก.

ยถา วา ปน มหาราช อาตุโร กิโส **อณุปริมิตกาโย** สาลกกิมิ หตฺถินาคํ...สกฏฺฐานมุปคตํ ทิสฺวา คิลิตุํ ปริกฑฺเฒยฺย. อปิ นุ โข โส มหาราช สาลกกิมิ สกฺกุเณยฺย ตํ หตฺถินาคํ คิลิตุนฺติ? น หิ ภนฺเตติ. เกน การเณน มหาราชาติ? ปริตฺตตฺตา ภนฺเต สาลกกิมิสฺส มหนฺตตฺตา หตฺถินาคสฺสาติ. (มิลินฺท. ๓๐๐)

(พระนาคเสน)
ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนหนอนผอม อ่อนแอที่**มีกายอันเปรียบเท่าอณู**[มี ขนาดลำตัวเล็ก]เห็นช้างพลาย... ที่มาถึงที่อยู่ของตนแล้วก็เสือกคานไปเพื่อจะกลืนกินเสีย ขอถวายพระพร หนอนตัวนั้นอาจกลืนกินช้างพลายเชือกนั้นได้หรือไม่. มิได้หรอก พระคุณเจ้า. เพราะเหตุไร มหาบพิตร. เพราะหนอนตัวเล็กนัก และเพราะช้างตัวใหญ่โต พระคุณเจ้า.

[ขอถวายพระพร อุปมาฉันใดอุปมัยก็ฉันนั้น จิตของเด็กอายุต่ำกว่า ๗ ขวบเป็นจิตที่ไม่มีกำลังไม่ปรากฏชัดนั้น จึงไม่อาจรู้ทะลุปรุโปร่งอสังขตนิพพานธาตุอันเป็นของหนักยิ่งใหญ่นั้นได้ เพราะเหตุนั้น เด็กผู้มีอายุต่ำกว่า ๗ ขวบ แม้ปฏิบัติดี ก็ไม่มีการบรรลุธรรม]

อณุปฺปมาณ (ติ)

[อณุ + ปมาณ]

อันมีประมาณเท่าอณู, อันละเอียด - เล็กน้อย.

พุทฺธานญฺหิ สาวเกหิ สทฺธึ กิญฺจาปิ เตน เตน มคฺเคน กิเลสปฺปหาเน วิเสโส นตฺถิ. ปริญฺญาย ปน อตฺถิ. สาวกา หิ จตุนฺนํ ธาตูนํ เอกเทสเมว สมฺมสิตฺวา นิพฺพานํ ปาปุณนฺติ. พุทฺธานํ ปน **อณุปฺปมาณ**มฺปิ สงฺขารคตํ ญาเณน อทิฏฺจ-มตุลิตมตีริตมสจฺฉิกตํ นตฺถิ. (ม.อฏ. ๑/๕๔)

จริงอยู่ ความแปลกกันในเพราะการละกิเลสด้วยมรรคนั้นๆ ย่อมไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายกับทั้งหมู่สาวกแม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น ความแปลก กัน เพราะการกำหนดรู้มีอยู่. เพราะสาวกทั้งหลาย พิจารณาส่วนหนึ่งแห่งธาตุทั้งสี่เท่านั้นก็บรรลุนิพพานได้. แต่ธรรมที่เป็นไปในสังขารแม้**มีประมาณเล็กน้อย**ที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงเห็น ไม่ทรงพิจารณา ไม่ทรงไตร่ตรอง ไม่ทรงทำให้แจ้งด้วยญาณ ไม่มีเลย.

อณุพีช (ติ)

[อณุ + พีช] อันมีพืชเล็กๆ, กาฝาก.

สนฺติ ภิกฺขเว มหารุกฺขา **อณุพีชา** มหากายา รุกฺขานํ อชฺฌารุหา เยหิ รุกฺขา อชฺฌารูฬฺหา โอภคฺควิภคฺคา วิปติตา เสนฺติ. (สํ. ๓/๘๕)

ภิกษุทั้งหลาย ต้นไม้ใหญ่[เช่นต้นโพธิ์ ต้นไทร]ที่**มีพืชเล็กๆ**[กาฝาก]กอใหญ่ขึ้นเกาะปกคลุมเป็นเหตุให้หักล้มลงฉันใด[กุลบุตรบางคนในโลกนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ละกามเช่นใด ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต เขาย่อมถูกกามหรือสิ่งที่เลวกว่านั้น ทำให้หักล้มลงเช่นกัน]

อณุภูต (ติ)

[อณุ + ภูต]

(ก) อันเป็นของลามก - ต่ำทราม.

ดู อรรถ อณุ (ง)

(ข) อันละเอียดดุจอณู, อันเป็นของละเอียด.

ดู อณุสหคต

อณุเภท (ปุ)

[อณุ + เภท]

การจำแนกเป็นอณู, การจำแนกเป็นสิ่งเล็กๆ.

ตาว อจฺจุคฺคโต เนรุ
อายโต วิตฺถโต จ โส
จุณฺณิโต **อณุเภเทน**
โกฏิสตสหสฺสโส. (อป. ๑/๒๓)

(ดาบสสุรุจิกล่าวว่า)

[ผู้คนกล่าวกันในบัดนี้ว่า ขุนเขาพระสุเมรุหยั่งลงในห้วงมหรรณพ ๘๔,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป ๘๔,๐๐๐ โยชน์]

ภูเขาสิเนรุก็สูงสุดเท่านั้น ภูเขาสิเนรุนั้นทั้งด้านยาวทั้งด้านกว้างถึงเพียงนั้น ก็ยังถูกบด[ให้ละเอียด]เป็นแสนโกฏิด้วย**การจำแนกเป็นสิ่งเล็ก**ๆ[แยกเป็นชิ้นส่วนเล็กๆ]

[แต่เมื่อมีการนับพระญาณของพระองค์ ผงแห่งภูเขาสิเนรุ ก็จะพึงหมดสิ้นไปก่อน เพราะ

พระญาณของพระพุทธองค์ไม่มีใครสามารถนับได้]

อณุมตฺต (ติ)

[อณุ + มตฺต]

มีประมาณน้อย, เพียงน้อยนิด, มีขนาดเล็กละเอียด - เท่าอณู.

ยาวญฺหิ วนโถ น ฉิชฺชติ
อณุมตฺโตปิ นรสฺส นาริสุ
ปฏิพทฺธมโนว ตาว โส
วจฺโฉ ขีรปโกว มาตริ. (ธมฺม. ๕๔)

ตราบใด บุรุษยังตัดความกำหนัดในอิสตรี แม้**เพียงน้อยนิด**ไม่ได้ ตราบนั้น เขาก็ยังมีจิตผูกพันอยู่ในภพ เหมือนลูกโคยังไม่หย่านมแม่ฉะนั้น.

[ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกามีรูปว่า **วนโถ** ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีรูปว่า วนฏฺโฐ แต่รูปว่า วนถ น่าจะเป็นปาฐะเดิม เพราะรูปนี้มีพบในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา (หน้า ๙๒) ซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ นอกจากนี้ในอรรถกถาสุตตนิบาต (เล่ม ๑ หน้า ๒๓) มีพบรูปว่า วนถ (วน บทหน้า + ถร (วิตฺถาเร= ขยาย) + กวิ ปัจจัย)โดยวิเคราะห์ว่า วนํ ถรติ ตโนตีติ วนโถ (วนถะ คือ สภาพที่ขยายป่า)

วนโถ จัดเป็นคำปเหฬี (คำปริศนา) ประเภทสมานารูปา คือ มีสภาพคล้ายคลึงกับสิ่งที่ชาวโลกรู้จัก ในพระคาถานี้พระพุทธองค์ทรงเปรียบป่าให้เหมือนกับกิเลสเป็นต้น ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงอธิบายว่า ยาวญฺหิ วนโถติ ยาว เอส อณุมตฺโตปิ กิเลสวนโถ นรสส นารีสุ น ฉิชฺชติ. ตาว โส ขีรปโกวจฺโฉ มาตริ วิย ปฏิพทฺธมโน ลคฺคจิตฺโตว โหตีติ อตฺโถ. (ธมม.อฏ...)

สองบทว่า **ยาวญฺหิ วนโถ** ความว่า ต้นไม้ที่ดำรงอยู่ในป่าคือกิเลสนั้น ถึงมีเพียงน้อยนิดของนรชน ยังไม่ขาดในสตรีเพียงใด. เขาก็เป็นเหมือนลูกโคตัวยังดื่มน้ำนม มีใจปฏิพัทธ์คือมีใจข้องในแม่เพียงนั้น.

ตามหลักอุปจาระ คำนี้จัดเป็นสทิสูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นที่มีความคล้ายคลึงกัน ตามนัย ๔๐ เรียกว่ารูพหินัย คือมีความหมายไม่ ตรงกับสภาพที่เป็นจริง]

โส เอวํ ปพฺพชิโต สมาโน ปาติโมกฺขสำวรสำวุโต วิหรติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน, **อณุมตฺเตสุ** วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ กายกมฺมวจีกมฺเมน สมนฺนาคโต กุสเลน ปริสุทฺธาชีโว สีลสมฺปนฺโน อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวาโร สติสมฺปชญฺเญน สมนฺนาคโต สนฺตุฏฺโจ. (ที. ๑/๕๙)

เมื่อเขา[คหบดีบุตรคหบดีหรืออนุชนในตระกูลใดตระกูลหนึ่ง]บวชแล้วอย่างนี้ สำรวมแล้วด้วยปาติโมกขสังวรศีล เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร[สถานที่] เป็นผู้มีปกติเห็นภัยในธรรมที่มีโทษแม้**มีประมาณน้อย** สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท ประกอบด้วยกายกรรมและวจีกรรมอันเป็นกุศล มีอาชีวะบริสุทธิ์สมบูรณ์ด้วยศีล คุ้มครองทวารในอินทรีย์

ทั้งหลาย สมบูรณ์ด้วยสติสัมปชัญญะ (และ) เป็นผู้สันโดษ.

อณุมตฺเตสูติ อปฺปมตฺตเกสุ.

(ที.อฏ. ๑/๑๖๓, ม.อฏ. ๑/๑๖๐)

บทว่า **อณุมตฺเตสุ** แปลว่า มีประมาณน้อย.

[ภิกษุพึงสำรวมตนมิให้ต้องอาบัติโดยดำริว่า แม้อาบัติเล็กน้อยคือทุกกฏและทุพภาสิต ก็ขัดขวางมิให้บรรลุมรรคผล ทั้งส่งผลให้ไปเกิดในอบายภูมิ อาบัติเหล่านี้ จึงเป็นโทษภัยที่น่ากลัว เมื่อต้องอาบัติแล้วก็ควรปลงอาบัติโดยเร็ว เหมือนเด็กที่จับถ่านติดไฟ แล้วรีบปล่อยด้วยการเข้าปริวาส อยู่มานัต สละสิ่งของที่เป็นนิสสัคคีย์ หรือได้รับโดยไม่ชอบธรรมแล้วปลงอาบัติเสีย ศีลของภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้วปลงเสียตามวิธีการในพระวินัย และสำรวมมิให้ต้องอาบัติอีกหลังจากนั้น จัดเป็นศีลสำรวมคือปาติโมกข์ได้หมดจด]

ดู อภิ.วิ. ๒๕๖, อภิ.อฏ. ๒/๓๒๗, เถรี. ๔๐๒, เถรี.อฏ. ๑๗๙

อณุรช (ปุ)

[อณุ + รช]

ธุลีละเอียด, ละอองอันละเอียด.

อณุรชสม (ติ)

[อณุ + รช + สม]

อันเสมอด้วยธุลี - ละอองอันละเอียด.

ดู มิลินฺท. ๑๗๙

อณุวาที (ติ)

[อณุ + วท + ณี. อณุวาท + อี]

ผู้มีวาทะว่าโลกนี้เกิดขึ้นตั้งแต่เป็นทวิอณู, ผู้เชื่อว่าโลกนี้เกิดขึ้นตั้งแต่เป็นทวิอณู.

ลัทธิของบุคคลตามที่กล่าวนั้นจัดเข้าในพวกฮินดูทัสสนะคือวิเสสิกทัสสนะ ดูลัทธิย่อนี้ใน ธาน.นิสฺสย.ใหม่.หน้า ๔๐ - ๔๑)

ปกติวาทีนำ มหโต วิย, **อณุวาทีนำ** ทฺวิอณุกสฺส วิย จ เอกสฺเสว. (มูลฏี.๑/๖๓)

ดู กณาท, กาณาท.

อณุสหคต (ติ)

[อณุ + สหคต. สหคตสทฺโท ตพฺโภ = สหคต ศัพท์ ไม่มีความหมาย]

อันละเอียดดุจอณู. ส่วนละเอียด ๆ.

อนาคามิมคฺคกฺขเณ ทสฺสนฏฺเฐน สมฺมาทิฏฺฐิ...อวิกฺเขปฏฺเฐน สมฺมาสมาธิ อณุสหคตา กามราคสญฺโญชนา ปฏิฆสญฺโญชนา **อณุสหคตา** กามราคานุสยา ปฏิฆานุสยา วุฏฺฐาติ, ตทนุวตฺตกกิเลเสหิ จ ขนฺเธหิ จ วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา จ สพฺพนิมิตฺเตหิ วุฏฺฐาติ. เตน วุจฺจติ ทุภโต วุฏฺฐานวิวฏฺฏเน ปญฺญา มคฺเค ญาณำ.

(ปฏิสำ. ๖๗)

ในขณะแห่งอนาคามิมรรค ญาณชื่อว่าสัมมาทิฏฐิเพราะมีสภาวะเห็น... ญาณชื่อว่าสัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคสังโยชน์ จากปฏิฆสังโยชน์ จากกามราคานุสัย จากปฏิฆานุสัย**ส่วนละเอียด ๆ** ออกจากเหล่ากิเลส ที่เป็นไปตามมิจฉาสมาธิ

นั้น จากขันธ์ทั้งหลาย และออกจากสรรพนิมิตภายนอก เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสขันธ์และจากนิมิตภายนอก ชื่อว่า มัคคญาณ.

อณุสหคตาติ อณุภูตา สุขุมภูตาติ อตฺโถ. ตพฺภาเว หิ เอตฺถ สหคตสทฺโท.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๕๗)

บทว่า **อณุสหคตา** ความว่า เป็นดุจอณู คือ ส่วนละเอียด ๆ. สหคตศัพท์ในบทนี้ใช้ในอรรถตัพภาวะ (เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น[ไม่มีความหมาย])

[**ตัพภาวะ** คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว=ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ ไม่มีความหมายใด ๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์โดยประกอบด้วย เอว ศัพท์ เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนี้ ดังสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺต-คตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์ เป็นต้นย่อมตกไปท้ายบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ)]

ดู สํ.๒/๑๐๗, สํ.อฏ.๒/๒๙๐, ปฏิสํ.๓๒,๔๔, ๖๙, ๒๑๐, ปฏิสํ.อฏ.๑/๑๒๕, ๒/๑๓๖

อณฺฑ (น)

[อณฺ + อ. อม + ฑ. อณ + ฑ]

อณฺยติ นิพฺพตฺติยตีติ อณฺโฑ, ลงนิคคหิตอาคม แปลงนิคคหิตเป็น ณ. อมนติ อุปฺปชฺชนฺติ เอตฺถาติ อณฺฑํ, แปลง ม เป็น ณ.

(ก) ไข่, ฟองไข่.

เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ กุกฺกุฏิยา **อณฺฑานิ** อฏฺจ วา ทส วา ทฺวาทส วา. ตานสฺสุ กุกฺกุฏิยา สมฺมา อธิสยิตานิ สมฺมา ปริเสทิตานิ สมฺมา ปริภาวิตานิ. โย นุ โข เตสํ กุกฺกุฏจฺฉาปกานํ ปฐมตรํ ปาทนขสิขาย วา มุขตุณฺฑเกน วา อณฺฑโกสํ ปทาเลตฺวา โสตฺถินา อภินิพฺภิชฺเชยฺย กินฺติ สฺวาสฺส วจนีโย เชฏฺโฐ วา กนิฏฺโฐ วาติ? เชฏฺโฐติสฺส โภ โคตม วจนีโย. โส หิ เนสํ เชฏฺโฐ โหตีติ. (วิ.๑/๔, ม.๒/๒๐,๔๖, อ.๒/๔๙๓)

ดูก่อนพราหมณ์ **ไข่** ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ที่แม่ไก่กกหรือฟักดีแล้ว ลูกไก่ตัวที่ใช้เล็บหรือจะงอยปากทำลายกระเปาะไข่ออกมาได้ก่อน ควรเรียกมันว่าเป็นตัวพี่ หรือตัวน้อง. ควรเรียกว่า พี่ เพราะมันแก่กว่าเขา [เช่นเดียวกันนั่นแหละพราหมณ์ ในขณะที่หมู่สัตว์ผู้เกิดในกระเปาะไข่คืออวิชชา ตกอยู่ในอวิชชา [ถูกกระเปาะไข่คืออวิชชา] ห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชา ผู้เดียวเท่านั้นสำเร็จอนุตตรสัมมาสัมโพธิ-ญาณ อันยอดเยี่ยม จึงเป็นพี่ใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก] ดู ชา.๑/๑๔๔, อป.๑/๖๗

(ข) ลูกอัณฑะ.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน **อณฺฑํ** กณฺฑุวนฺตสฺส อสุจิ มุจฺจิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ. กจฺจิ นุ โข อหํ สงฺฆาทิเสสํ อาปตฺตึ อาปนฺโนติ? (วิ. ๑/๑๖๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่ง กำลังเกา**ลูกอัณฑะ**. น้ำอสุจิเคลื่อน ท่านเกิดความกังวล

ใจว่า เราต้องอาบัติสังฆาทิเสสหรือหนอ [จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงตรัสถามว่า ภิกษุ เธอคิดอย่างไร? ข้าพระพุทธเจ้า ไม่มีความประสงค์จะทำน้ำอสุจิเคลื่อน. ภิกษุ เธอไม่มีความประสงค์จะทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน ไม่ต้องอาบัติ]

ดู วิ.๑/๑๔๖, สำ.๑/๔๔๙

อณฺฑก (ติ)

[อณฺฑ + ก]

(๑) มีอรรถเหมือนกับ อณฺฑ.

(ก) (น/ถี) ปุ่มที่ต้นไม้, ปม ก็เรียก.

(ข) (ติ) เป็นปม, กระด้าง.

ยา สา วาจา **อณฺฑกา** กกฺกสา ปรกฏฺกา ปราภิสชฺชนี โกธสามนฺตา อสมาธิสำวตฺตนิกา, ตถารูปี วาจำ ปหาย...สณฺหวาจตา สขิลวาจตา อผรุสวาจตา; อิทำ วุจฺจติ สาขลฺยำ.

(อภิ.ธ. ๒๖๐, ม.๑/๓๕๖)

วาจาใด**เป็นปม**[กระด้าง]เป็นของเสีย[หยาบคาย] เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น เกี่ยวผู้อื่นไว้ ยั่วให้โกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ ละวาจาเช่นนั้นเสีย...ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาสละสลวย ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย ในลักษณะดังกล่าวมานั้น นี้เรียกว่าความมีวาจาอ่อนหวาน.

อณฺฑกาติ ยถา สโทเส รุกฺเข อณฺฑกานิ อุฏฺจนฺติ เอวำ สโทสตาย ขุ่สนวมฺภนาทิวจเนหิ อณฺฑกา ชาตา. (อภิ.อฏ. ๑/๔๒๕, ม.อฏ. ๒/๒๓๑)

บทว่า **อณฺฑกา** (เป็นปม) ความว่า เกิดเป็นปมด้วยถ้อยคำมีการกล่าวขู่ และการเย้ยหยัน[ข่ม]เป็นต้น เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยโทสะเหมือนกับปมที่เกิดขึ้นในต้นไม้ที่มีโทษ [คือ รอยแตก]

อณฺฑกาติ วุจฺจติ รุกฺเข อณฺฑสทิสา คณฺฐิโย. ยถา ถทฺธา วิสมา ทุพฺพนีตา จ โหนฺติ เอวเมวำ ขุ่สนวมฺภนวเสน ปวตฺตวาจาปิ หิ อณฺฑกาติ วุตฺตา. (ม.ฏี. ๒/๒๔๙)

ปมทั้งหลายเช่นกับปุ่มที่ต้นไม้ เขาเรียกกันว่า **อณฺฑกา**, ปุ่มเหล่านั้น แข็ง ขรุขระ และเป็นของที่เจาะได้ยากฉันใด, ก็แม้วาจาที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งการกล่าวขู่ และการเย้ยหยัน[ข่ม]ก็ฉันนั้น ตรัสเรียกว่า **อณฺฑกา** (เป็นปม).

สโทสวเณ รุกฺเข นิยฺยาสปิณฺฑิโย, อหิจฺฉตฺตกานิ วา อุฏฺจิตานิ อณฺฑกานีติ วทนฺติ. เผคฺคุรุกฺขสฺส ปน กุถิตสฺส อณฺฑานิ วิย อุฏฺจิตา จุณฺณปิณฺฑิโย คณฺฐิโย วา อณฺฑกานีติ เวทิตพฺพา. ปทุมนาฬำ วิย โสตำ ฆสยมานา วิย ปวิสนฺตี กกฺกสา ทฏฺจพฺพา. (มูลฏี. ๑/๑๘๕)

ชนทั้งหลายย่อมเรียกก้อนยางหรือพืชมีเห็ดหัวงูเป็นต้นอันเกิดขึ้นในต้นไม้ที่มีโทษ และมีแผลว่า **อณฺฑกา**. อนึ่ง ก้อนขุยหรือปมแห่งต้นไม้มีกระพี้ที่พลุนเกิดขึ้นเหมือนปุ่ม พึงทราบว่าชื่อว่า **อณฺฑกา**. วาจาเป็นราวกะเสียดสีโสตที่เป็นเหมือนก้านบัวเข้าไป พึงเห็นว่าเป็นวาจาหยาบ.

[คำว่า "เป็นราวกะเสียดสีโสตที่เป็นเหมือนก้านบัวเข้าไป" หมายถึงการก่อให้เกิดโทสะและโทมนัสในกระแสจิต ที่เกิดทางโสตทวารอันได้ยินเสียง การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า **อุปริขยา** คือ การยกขึ้นกล่าวให้เหมือนมีจริง ดังอุทาหรณ์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (๑/๑๑) ว่า อวหสนฺตมิว เทววิมานสิรึ (มณฑป อันราวกะเย้นหยันสิริแห่งเทพวิมานอยู่) ตามหลักอลังการถือว่าคำที่ยกขึ้นกล่าวในลักษณะนี้ชื่อว่า สมาธิคุณ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง]

(ค) (ติ) กลม.

กิม**ณฺฑกา** อิเม เทว
นิกฺขิตฺตา กำสมลฺลเก
อุปโลหิตกา วคฺคู
ตำ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต. (ชา.๑/๙๖)

(พระนางสุชาดาเทวีทูลถามว่า)
ฝ่าพระบาท ผลไม้**กลม**มีสีแดงเกลี้ยงเกลาเหล่านี้ที่เก็บไว้ในถาดทองคำ มีชื่อว่าผลอะไร หม่อมฉันทูลถามแล้ว ขอพระองค์จงตรัสบอกหม่อมฉัน.

กิมณฺฑกาติ กึผลานิ นาเมตานิ. ปริมณฺฑลวเสน ปน อณฺฑโกติ อาห. (ชา.อฏ.๓/๒๐)

บทว่า **กิมณฺฑกา** ได้แก่ ผลไม้เหล่านี้ มีชื่อว่า ผลอะไร. ก็พระนางสุชาดาเทวี กล่าวว่า อณฺฑก ด้วยอำนาจมีสัณฐานกลม.

(๒) ตัวอ่อน, ไข่.

มกฺกโฏ กริสฺสติ นุ โข ปริโภคำ น กริสฺสตีติ โอโลเกนฺโต คเหตฺวา นิสินฺนำ ทิสฺวา กึ นุ โขติ จินฺเตตฺวา ทณฺฑโกฏิยำ คเหตฺวา ปริวตฺเตตฺวา อุปธาเรนฺโต **อณฺฑกานิ** ทิสฺวา ตานิ สณิกำ อปเนตฺวา ปุน อทาสิ. สตฺถา ปริโภคมกาสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๘)

วานรแลดูอยู่ด้วยคิดว่า พระศาสดา จักทรงทำการบริโภคหรือไม่ เห็นพระศาสดา ทรงรับแล้วนั่งเฉยอยู่ คิดว่า อะไรหนอแล จึงจับปลายกิ่งไม้พลิกพิจารณาดู เห็น**ตัวอ่อน**แล้ว จึงค่อย ๆ นำตัวอ่อนเหล่านั้นออกได้ถวายใหม่. พระศาสดาทรงบริโภคแล้ว.

ดู ชา.อฏ. ๓/๒๕๒

(๓) สัตว์ผู้เกิดในไข่. ดู เปฏโก.๓/๓๑๒

อณฺฑกปาล (น)

[อณฺฑ + กปาล] เปลือกไข่.

อณฺฑกปาลานำ ตนุภาโว วิย ภิกฺขุโน อวิชฺชณฺฑโกสสฺส ตนุภาโว. (วิ.อฏ. ๑/๑๑๐)

ความที่กระเปาะฟองไข่ คืออวิชชาของภิกษุเป็นธรรมชาติบาง พึงทราบว่าเป็นเหมือนความที่**เปลือกไข่**เป็นธรรมชาติบาง.

อณฺฑโกส (ปุ)

[อณฺฑ + โกส]

กระเปาะฟองไข่, ถุงอัณฑะ.

เย โข เต สาริปุตฺต สตฺตา **อณฺฑโกสำ** อภินิพฺภิชฺช ชายนฺติ อยำ วุจฺจติ สาริปุตฺต อณฺฑชา โยนิ. (ม.๑/๑๐๕, ๑๔๙)

สารีบุตร เหล่าสัตว์ผู้เจาะทำลาย**กระเปาะฟองไข่**แล้วเกิด สารีบุตร นี้เราเรียกว่า กำเนิดอัณฑชะ (เกิดจากฟองไข่)

ดู วิ.๑/๔, ๖, ม.๒/๒๐, อ.๒/๔๙๓

อณฺฑโกสสทิส (ติ)

[อณฺฑโกส + สทิส]

เช่น - เหมือนกับกระเปาะฟองไข่.

อณฺฑโกสสทิสตา (ถี)

[อณฺฑโกสสทิส + ตา]

ความที่อวิชชาเป็นเหมือนกระเปาะฟองไข่.

อวิชฺชณฺฑโกสสฺส ตนุภาโวติ พลวาวิปสฺสนาวเสน อวิชฺชณฺฑโกสสฺส ตนุภาโว ปฏิจฺฉาทนสามญฺเญน จ อวิชฺชาย **อณฺฑโกสสทิสตา**.

(สารตฺถ. ๑/๓๕๒)

ปาฐะว่า อวิชฺชณฺฑโกสสฺส ตนุภาโว (ความที่กระเปาะฟองไข่คืออวิชชาเป็นธรรมชาติบาง) ได้แก่ ภาวะที่กระเปาะฟองไข่คืออวิชชา [ของภิกษุนั้น]เป็นธรรมชาติบาง ด้วยอำนาจวิปัสสนาอันมีกำลัง และความที่อวิชชาเป็นเหมือนกระเปาะฟองไข่ เพราะมีความปิดบังไว้เสมอกัน.

อณฺฑคต (ติ)

[อณฺฑ + คต]

อันอยู่ในไข่, สัตว์ผู้เกิดในไข่.

ดู เปฏโก. ๓๑๒

อณฺฑจลน (น)

[อณฺฑ + จลน]

การเขย่า, การสั่นลูกอัณฑะ.

(ภิกฺขุสฺส) โมจนาธิปฺปาเยน **อณฺฑจลเนน** องฺคชาตสฺสาปิ จลนโต นิมิตฺเต อุปกฺกโม โหตีติ สงฺฆาทิเสโส วุตฺโต. (วิมติ. ๑/๒๕๗)

(ภิกษุ) มีความพยายามในนิมิต แม้โดยการยังองคชาตให้ไหวด้วย**การสั่นลูกอัณฑะ** เพราะประสงค์จะปล่อย[น้ำอสุจิ] ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นอาบัติสังฆาทิเสส.

อณฺฑจฺเฉท (ปุ)

[อณฺฑ + ฉิท + อ]

ผู้ตัดลูกอัณฑะ, นักตอน (สัตว์).

นิกฺขิตฺตภิกฺขุ ภุญฺชนฺติ
คาเมสฺเวเก ปุโรหิตา
พหู เต ปริปุจฺฉนฺติ
อณฺฑจฺเฉทา นิลญฺฉกา. (ชา.๑/๓๐๕)

(วิธุรอำมาตย์กราบทูลว่า)
พราหมณ์อีกพวกหนึ่งเป็นปุโรหิตประจำบ้าน บริโภคภิกษาที่เขาเก็บไว้เพื่อตน ชนจำนวนมาก ย่อมสอบถามพราหมณ์เหล่านั้น พราหมณ์เหล่านั้น เป็น**นักตอนสัตว์**และตีตราสัตว์.

อณฺฑจฺเฉทา นิลญฺฉกาติ ภตึ คเหตฺวา พลิพทฺทานำ **อณฺฑจฺเฉทกา** เจว ติสูลาทิองฺกรเณน ลญฺฉกา จ ลกฺขณการกาติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๔/๓๖๗)

บาทคาถาว่า **อณฺฑจฺเฉทา นิลฺฉกา** ความว่า พราหมณ์เหล่านั้น ยังรับจ้าง**ตอน** วัวเปลี่ยว และรับจ้างสักอวัยวะเป็นรูปตรีศูล เป็นต้น คือ กระทำเครื่องหมาย.

อณฺฑจฺเฉทก (ติ)

[อณฺฑ + ฉิท + ณฺวุ] ดู อณฺฑจฺเฉท

อณฺฑช (ติ)

[อณฺฑ + ชน + กฺวิ]

(ก) เกิดในไข่, สัตว์ผู้เกิดในไข่.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว นาคโยนิโย....**อณฺฑชา** นาคา ชลาพุชา นาคา สเสทชา นาคา โอปปาติกา. (สำ. ๒/๒๐๒)

ภิกษุทั้งหลาย กำเนิดของนาค ๔ ชนิดเหล่านี้ คือ นาค**เกิดในไข่** นาคเกิดในครรภ์ นาคเกิดในที่ชื้นแฉะ นาคเกิดผุดขึ้น.

อณฺฑชาติ อณฺเฑ ชาตา. (สำ.อฏ.๒/๓๑๙)

บทว่า **อณฺฑชา** แปลว่า เกิดในไข่.

ดู ม. ๑/๑๐๕, ม.อฏ. ๑/๓๔๑, สำ. ๒/๒๐๗

(ข) งู, พญานาค.

สนฺธึ กตฺวา อมิตฺเตน
อณฺฑเชน ชลาพุช
วิวริย ทาจำ เสสิ
กุโต เต ภยมาคตำ. (ชา. ๑/๔๑)

(ฤาษีโพธิสัตว์กล่าวว่า)

นี่เจ้าพังพอนผู้เกิดในครรภ์ เจ้าเชื่อมสัมพันธ์[ทำความเป็นมิตร]กับ**งู**ที่เป็นศัตรู ยังจะนอนแยกเขี้ยวอยู่[นอนอ้าปาก] ภัยนั้นมีมาแต่ไหนหนอ.

อณฺฑเชนาติ อณฺฑโกเส นิพฺพตฺเตน นาเคน. **ชลาพุชา**ติ นกุลำ อาลปติ. โส หิ ชลาพุมฺหิ ชาตตฺตา ชลาพุโชติ วุจฺจติ. (ชา.อฏ. ๒/๔๘)

บทว่า **อณฺฑเชน** (งู) คืองูที่เกิดในฟองไข่. พระโพธิสัตว์เรียกพังพอนว่า "ผู้เกิดในครรภ์" เพราะพังพอนเป็นสัตว์เกิดในครรภ์.

(ค) นก.

วสฺสานิ ปญฺญาส สมาธิกานิ
วสิมฺห เสลสฺส คุหาย โรมก
อสงฺกมานา อภินิพฺพุตตฺตา
หตฺถตฺตมายนฺติ มม**ณฺฑชา** ปุเร. (ชา. ๑/๘๒)

(ดาบสโกงคิดจะลวงจับนกพิราบกินจึงกล่าวว่า)

ดูก่อนโรมกะ เราอยู่ในถ้ำศิลามา ๕๐ กว่าปี เมื่อก่อน **นก**ทั้งหลายไม่หวาดระแวง ไว้ใจ จึงบินมาเกาะที่มือเรา[คราวนี้ทำไม นกเหล่านั้นจึงพยายามหนีไปอยู่ซอกเขาแห่งอื่น หมู่นกไม่นับถือเราเหมือนเมื่อก่อนกระมัง หรือเราจากไปเสียนาน จึงจำเราไม่ได้]

ดู ชา.๑/๑๙๔, ชา.๒/๓๐, ชา.อฏ.๕/๒๐๑

ดู อณฺฑสมฺภว

(ฆ) ปลา.

อณฺฑโช มีนปกฺขิสุ. (ธาน. คาถา ๑๐๘๐)

อัณฑชะ = มีน (ปลา) และ ปักขี (สัตว์ปีก).

อณฺฑชโยนิ (ถี)

[อณฺฑช + โยนิ]

อัณฑชโยนิ, กำเนิดของสัตว์ผู้เกิดในไข่.

จตสฺโส โยนิโย **อณฺฑชโยนิ** ชลาพุชโยนิ สำเสทชโยนิ โอปปาติกโยนิ. (ที. ๓/๑๙๒)

โยนิ (กำเนิด) ๔ คือ **อัณฑชโยนิ** (กำเนิดสัตว์ที่เกิดในไข่), ชลาพุชโยนิ (กำเนิดสัตว์ที่เกิดในครรภ์), สังเสทชโยนิ (กำเนิดสัตว์ที่เกิดในที่ชื้นแฉะ), โอปปาติกโยนิ (กำเนิดสัตว์ที่เกิดผุดขึ้น).

อณฺฑภาร (ปุ)

[อณฺฑ + ภาร]

ภาระคืออัณฑะ (อัณฑะใหญ่).

อณฺฑภาริต (ติ)

[อณฺฑ + ภาริต]

ผู้มีภาระคือ ลูกอัณฑะ, ผู้มีอัณฑะใหญ่.

อณฺฑภาริวตฺถุ (น)

[อณฺฑภารี + วตฺถุ]

เรื่องเปรตผู้มีลูกอัณฑะใหญ่.

อณฺฑภาริวตฺถุสฺมึ. (สำ.อฏ. ๒/๒๐๓)

ใน**เรื่องเปรตผู้มีลูกอัณฑะใหญ่** [บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้]

อณฺฑภารี (ติ)

[อณฺฑภาร + อี] ผู้มีอัณฑะใหญ่.

โย จ สิพฺพียติ สูจโก หิ โส

อณฺฑภารี อหุ คามกูฏโก

กูเป นิมุคฺโค หิ โส ปารทาริโก

คูถขาที อหุ ทุฏฺฐพฺราหฺมโณ. (วิ. ๑/๑๓๘)

(คาถารวมวินีตวัตถุ)

เรื่องสูจกเปรตเพศชาย ๑ เรื่อง เรื่องเปรต**ผู้มีอัณฑะใหญ่** ๑ เรื่อง เรื่องเปรตจมหลุมคูถเพศชาย ๑ เรื่อง เรื่องเปรตกินคูถเพศชาย ๑ เรื่อง.

ดู สำ.๑/๔๔๙

อณฺฑภารีคามกูฏกสุตฺต (น)

[อณฺฑภารีคามกูฏก + สุตฺต]

อัณฑภารีคามกูฏกสูตร.

สูตรหนึ่งในสังยุตตนิกาย. เล่าเรื่องกำนันขี้โกงคนหนึ่ง ตายไปเกิดเป็นเปรต มีอัณฑะใหญ่มาก และเป็นเปรตตนหนึ่งในจำนวนหลายตนด้วยกัน ที่พระมหาโมคคัลลานเถระเห็น ขณะเดินลงจากยอดเขาคิชฌกูฏ เพื่อเข้าไปบิณฑบาตในเมืองราชคฤห์ พร้อมด้วยพระลักขณเถระ.

อณฺฑภูต (ติ)

[อณฺฑ + ภูต]

(๑) ผู้เกิดในไข่ - เกิดในกระเปาะไข่คืออวิชชา.

เอวเมว โข อหำ พฺราหฺมณ อวิชฺชาคตาย ปชาย **อณฺฑภูตาย** ปริโยนทฺธาย อวิชฺชณฺฑโกสำ ปทาเลตฺวา เอโกว โลเก อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ

อภิสมฺพุทฺโธ. สฺวาหำ พฺราหฺมณ เชฏฺโฐ เสฏฺโฐ โลกสฺส. (วิ. ๑/๔)

[พราหมณ์ ไข่ ๘ ฟอง ๑๐ ฟอง หรือ ๑๒ ฟอง ที่แม่ไก่กกหรือฟักดีแล้ว ลูกไก่ตัวที่ใช้เล็บหรือจะงอยปาก ทำลายกระเปาะไข่ออกมาได้ก่อน ควรเรียกมันว่าเป็นตัวพี่หรือตัวน้อง. ควรเรียกว่า พี่ เพราะมันแก่กว่าเขา]

เช่นเดียวกันนั่นแหละพราหมณ์ ในขณะที่หมู่สัตว์ผู้**เกิดในกระเปาะไข่คืออวิชชา** ตกอยู่ในอวิชชา [ถูกกระเปาะไข่คืออวิชชานั้น] ห่อหุ้มอยู่ เราได้ทำลายกระเปาะไข่คืออวิชชาผู้เดียวเท่านั้นสำเร็จอนุตตรสัมมาสัมโพธิ-ญาณ อันยอดเยี่ยม จึงเป็นพี่ใหญ่ผู้ประเสริฐที่สุดของโลก.

อณฺฑภูตายาติ อณฺเฑ ภูตาย ชาตาย สญฺชาตาย. ยถา หิ อณฺเฑ นิพฺพตฺตา เอกจฺเจ สตฺตา อณฺฑภูตาติ วุจฺจนฺติ เอวมยำ สพฺพาปิ ปชา อวิชฺชณฺฑโกเส นิพฺพตฺตตฺตา อณฺฑภูตาติ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๙)

บทว่า **อณฺฑภูตาย** แปลว่า ผู้มี คือ เกิด ได้แก่ เกิดพร้อมใน[กระเปราะ]ไข่ เหมือนอย่างว่าสัตว์บางจำพวกเกิดในไข่ เขาก็เรียกกันว่า อณฺฑภูตา (เกิดในไข่) ฉันใด หมู่สัตว์นี้แม้ทั้งหมดก็ฉันนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อณฺฑภูตา (ผู้เกิดในไข่) เพราะเกิดในกระเปราะไข่คืออวิชชา.

ดู ปฏิสำ. ๑๒๒, ปฏิสำ.อฏ.๒/๑๗, อำ.อฏ.๓/๒๐๓

(๒) เหมือนฟองไข่, ผู้มีกำลังน้อย, บอบบาง, ผู้กระทบไม่ได้.

(ภควา) อาตุโร หายำ คหปติ กาโย **อณฺฑภูโต** ปริโยนทฺโธ. โย หิ คหปติ อิมำ กายำ ปริหรนฺโต มุหุตฺตมฺปิ อาโรคฺยำ ปฏิชาเนยฺย กิมญฺญตฺร พาลฺยา? ตสฺมาติห เต คหปติ เอวำ สิกฺขิตพฺพำ อาตุรกายสฺส เม สโต จิตฺตำ อนาตุรำ ภวิสฺสตีติ. เอวญฺหิ เต คหปติ สิกฺขิตพฺพนฺติ. (สำ. ๒/๑)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า คฤหบดี ความจริง กายนี้กระสับกระส่ายเป็น**เหมือนฟองไข่** มีเปลือกหุ้มไว้ อนึ่งบุคคลผู้บริหารกายนี้อยู่ พึงรับรองความไม่มีโรคได้แม้เพียงครู่เดียว จะมีอะไรเล่านอกจากความโง่เขลา. เหตุนั้น ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เมื่อเรามีกายกระสับกระส่ายอยู่ จิตจักไม่กระสับกระส่าย. คฤหบดี ท่านพึงสำเหนียกอย่างนี้.

อณฺฑภูโตติ อณฺฑำ วิย ภูโต ทุพฺพโล. ยถา กุกฺกุฏณฺฑำ วา มยูรณฺฑำ วา เคณฺฑุกำ วิย คเหตฺวา ขิปนฺเตน วา ปหรนฺเตน วา น สกฺกา กีฬิตุำ ตาวเทว ภิชฺชติ. เอวมยมฺปิ กาโย กณฺฏเกปิ ขาณุเกปิ ปกฺขลิตสฺส ภิชฺชตีติ อณฺฑำ วิย ภูโตติ อณฺฑภูโต. (สำ.อฏ. ๒/๒๓๐)

บทว่า **อณฺฑภูโต** (เป็นเหมือนฟองไข่) ความว่า เป็นเหมือนฟองไข่ ใช้การไม่ได้. ฟองไข่ไก่ก็ตาม ฟองไข่นกยูงก็ตามที่คนเอามาทำเป็นเหมือนลูกข่าง จับโยนหรือขว้างไปไม่อาจจะเล่นได้ ย่อมแตกในขณะนั้นนั่นเองฉันใด. กายแม้นี้ก็ฉันนั้น เมื่อบุคคลเหยียบหนามก็ตาม สะดุดตอก็ตาม ล้มลง ย่อมแตกสลาย

ฉันนั้น ท่านจึงกล่าวว่า อัณฑภูตะ เพราะเป็นเหมือนฟองไข่.

ดู อ.อฏ. ๒/๓๓๕

อณฺฑภูตชาตก (น)

[อณฺฑภูต + ชาตก] อัณฑภูตชาดก.

ชาตกปาลิ เอกกนิบาต วรรคที่ ๗ ชาดกที่ ๒. (ชา.๑/๑๕, ชา.อฏ.๑/๓๐๗-๓๑๓)

อณฺฑภูตาภต (ติ)

[อณฺฑภูต + อาภต]

ภริยาอันถูกนำมาตั้งแต่ยังเป็นพืช[ยังไม่เกิด].

ยํ พฺราหฺมโณ อวาเทสิ
วีณํ สมุขเวจิโต
อณฺฑภูตาภตา ภริยา
ตาสุ โก ชาตุ วิสฺสเสติ. (ชา.๑/๑๕)

(พระราชาโพธิสัตว์ตรัสกับพราหมณ์ปุโรหิต ถึงหญิงผู้ปรารถนาชายคนเดียวไม่มีว่า) พราหมณ์ไม่รู้อุบายที่ภรรยาใช้ผ้าผูกหน้าแล้วใช้ให้ดีดพิณอยู่ ภรรยา**อันถูกนำมาตั้งแต่ยังเป็นพืช** (ยังทำได้เช่นนี้) ใครจะพึงไว้ใจในภรรยาเหล่านั้นได้.

อณฺฑภูตาภตา ภริยาติ อณฺฑํ วุจฺจติ พีชํ, พีชภูตา มาตุกุจฺฉิโต อนิกฺขนฺตกาเลเยว อาภตา อานีตา. (ชา.อฏ. ๑/๓๑๑)

บาทคาถาว่า **อณฺฑภูตาภตา ภริยา** ความว่า พืชท่านเรียกว่าอัณฑะ คือ ภรรยาที่ถูกนำมา[เลี้ยง]ตั้งแต่ยังเป็นพืช คือ นำมาเลี้ยงตั้งแต่ในเวลาที่ยังไม่คลอดออกจากท้องของมารดานั่นเอง.

อณฺฑวาตโรค (ปุ)

[อณฺฑ + วาต + โรค]

โรคลูกอัณฑะโต-ใหญ่, โรคอันเกิดจากลูกอัณฑะบวม.

(ปุคฺคโล) **อณฺฑวาตโรเคน** อุทฺธุตพีชณฺฑโกเสน สมนฺนาคโต. (วิมติ. ๒/๑๒๘)

คนมีโรคอัณฑะใหญ่ คือ มีพืชและถุงอัณฑะพองบวม.

ดู วาตณฺฑิก (วิ.อฏ. ๓/๓๑๒)

อณฺฑวุฏฺฒิ (ถี)

[อณฺฑ + วุฑฺฒิ]

มีโรคกำเริบที่อัณฑะ, ไส้เลื่อน.

อณฺฑวุฏฺฒีติ วาตณฺฑโก. (วชิร. ๔๘๒)

บทว่า **อณฺฑวุฏฺฒิ** (มีโรคกำเริบที่อัณฑะ) ได้แก่ คนมีอัณฑะใหญ่.

อณฺฑวุฏฺฒิโรค (ปุ)

[อณฺฑวุฑฺฒิ + โรค]

โรคอัณฑะใหญ่, โรคไส้เลื่อน

อณฺฑวุฏฺฒิโรเคปิ สตฺถกมฺมํ น วฏฺฏติ ตสฺมา อณฺฑํ ผาเลตฺวา พีชานิ อุทฺธริตฺวา อโรคํ กริสฺสามีติ น กตฺตพฺพํ. อคฺคิตาปนเภสชฺชาลิมฺปเนสุ ปน ปฏิกฺเขโป นตฺถิ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๕)

แต่ในโ**รคอัณฑะใหญ่** สัตถกรรม (ผ่าตัด) ไม่ควร ดังนั้น จึงไม่ควรทำกรรมด้วยคิดว่า เราจะผ่าอัณฑะ ควักพืชออกทำให้หายโรค. แต่ในการย่างไฟและทายา ไม่มีข้อห้าม

อณฺฑสทิส (ติ)

[อณฺฑ + สทิส] เปรียบเหมือนฟองไข่.

อณฺฑสทิสตา (ถี)

[อณฺฑสทิส + ตา]

ความที่[สันดาน]เปรียบเหมือนฟองไข่.

“สนฺตาเนติ วุตฺตตฺตา **อณฺฑสทิสตา** สนฺตานสฺส พหินิกฺขนฺตกุกฺกุฏจฺฉาปกสทิสตา พุทฺธคุณานำ พุทฺธคุณาติ จ อตฺถโต พุทฺโธเยว “ตถาคตสฺส โข เอตำ วาเสฏฺฐ อธิวจนำ ธมฺมกาโย อิติปีติ วจนโต. (สารตฺถ. ๑/๓๕๒)

ความที่สันดานเปรียบเหมือนฟองไข่ ความที่พระพุทธคุณทั้งหลาย เปรียบเหมือนลูกไก่ที่ออกไปภายนอก เพราะท่านอาจารย์กล่าวว่าในสันดาน, และคำว่า พระพุทธคุณ โดยความหมายก็คือ พุทฺโธ นั่นเอง เพราะมีพระบาลีว่าดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ คำว่าธรรมกาย [ผู้มีกายเป็นแดนเกิดแห่งธรรม] เป็นพระนามของตถาคต แม้เพราะเหตุนี้.

อณฺฑสมฺภว (ติ)

[อณฺฑ + สมฺภว]

เกิดจากฟองไข่, สัตว์ผู้เกิดจากฟองไข่.

อปณฺฑโร **อณฺฑสมฺภโว**

สีวถิกาย นิเกตจาริโก

อุปฺปาทยเตว เม สตึ

สนฺเทหสฺมึ วิราคนิสฺสิตำ. (เถร. ๓๐๗)

(พระสังกิจจเถระกล่าวว่า)

[ในฤดูฝน ลมหัวด้วนย่อมพัดพาเมฆหมอกไปได้ฉันใด สัญญาที่ประกอบด้วยวิเวกก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมดึงจิตของอาตมาไปสู่ที่วิเวก]กายคตาสติกรรมฐาน ที่ประกอบด้วยความคายกำหนัดในร่างกาย เกิดแก่อาตมาทันที เหมือนกาดำ**เกิดจากฟองไข่**เที่ยวอาศัยอยู่ในป่าช้า.

อปณฺฑโร กาพวณฺโณ **อณฺฑสมฺภโว** อณฺฑโช กาโก สีวถิกาย สุสานฏฺฐาเน นิเกตจาริโก ตเมว นิวาสนฏฺฐานำ กตฺวา วิจรณโก.

(เถร.อฏ. ๒/๒๑๖)

[เหมือน]กาอันเป็นสัตว์**เกิดจากฟองไข่** ไม่ขาว คือ มีสีดำ เที่ยวอาศัยอยู่ในป่าช้า คือเที่ยวทำป่าช้านั้นให้เป็นนิวาสถาน.

อณฺฑหารก (ติ)

[อณฺฑ + หร + ณฺวุ]

ผู้ควักอัณฑะ, ผู้ตัดลูกอัณฑะ. ผู้เอาลูกอัณฑะออกหรือทำลายอัณฑะ.

เสยฺยถาปิ คหปติ ปุริโส **อณฺฑหารโก** คนฺตฺวา อุพฺภเตหิ อณฺเฑหิ อาคจฺเฉยฺย เสยฺยถา วา ปน คหปติ ปุริโส อกฺขิกหารโก คนฺตฺวา อุพฺภเตหิ อกฺขีหิ อาคจฺเฉยฺย...(ม. ๒/๔๖)

ดูก่อนคฤหบดี ชาย**ผู้ควักอัณฑะ**ไปแล้ว พึงกลับมาด้วยอัณฑะที่ถูกควักแล้ว หรือชายผู้ควักนัยน์ตาไปแล้ว พึงกลับมาด้วยนัยน์ตาที่ถูกควักแล้วแม้ฉันใด [ดูก่อนคฤหบดี ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน บอกว่า ข้าพเจ้าจะไปโต้วาทะกับพระสมณโคดม ครั้นไปแล้วกลับถูกสวมปาก ด้วยตะกร้อคือวาทะใบใหญ่กลับมาคฤหบดี พระสมณโคดมกลับใจท่าน ด้วยมายา เป็นเครื่องกลับใจหรือ]

อณฺฑุปก (น)

[อนฺต + อุป + คมุ + กฺวิ]

อนฺตํ สมีปมาเธยฺยสฺส อุปคจฺฉตีติ อณฺฑุปกํ, นฺตสฺส ณฺโฑ, คสฺส จ โก. (ธาน.ฏี.๔๕๘.)]

ชื่อว่า อัณฑุปกะ เพราะอรรถว่า เข้าไปรองรับสิ่งของ. แปลง นฺต เป็น ณฺฑ, แปลง ค เป็น ก [ลบ กฺวิ และ ม ที่สุดธาตุ]

(๑) เทริด.

เจลณฺฑุปเกนาติ เอตฺถ เจลํ วุจฺจติ วตฺถํ **อณฺฑุปกํ** จุมฺพฏกํ. วตฺถจุมฺพฏกํ สีเส กตฺวา อายสฺมนฺตํ ตตฺถ นิสีทาเปตฺวา ปริหรนฺตาปิ สพฺรหฺมจารี ทสฺสนาย ลเภยฺยุํ.

(ม.อฏ. ๒/๖๔)

ในบทนี้ว่า **เจลณฺฑุปเกน** (เทริดผ้า) ท่านเรียกผ้าว่า เจละ เรียกเทริดว่า **อัณฑูปกะ**. เพื่อนพรหมจารี ทำท่านให้เป็นดุจเทริดผ้าแล้วเทิดทูลไว้บนศีรษะ หรือให้ท่านนั่งบนศีรษะนั้นแล้วเทิดทูลไว้ ก็จะพึงเห็นได้.

(๒) ที่รอง, เชิง, เสวียน.

ดู ติณณฺฑุปก (วิ.๑/๓๖๑ วิ.๓/๓๐๑)

(๓) แปรง.

ดู วาลณฺฑุปก (อ. ๑/๒๑๐)

อณฺฑุว (น)

[อณฺฑุปก (=อณฺฑุ ว)?] เทริด.

มาโร ปาปิมา พฺราหฺมณวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา มหนฺเตน ชฏ**ณฺฑุเวน** อชินกฺขิปนิวตฺโถ ชิณฺโณ โคปานสิวงฺโก ฆุรุฆุรุปสฺสาสี อุทุมฺพรทณฺฑํ คเหตฺวา เยน เต ภิกฺขู เตนุปสงฺกมิ.

(สํ. ๑/๑๑๘)

มารผู้มีบาปแปลงกายเป็นพราหมณ์ สวม**เทริด**ชฎาใหญ่ นุ่งหนังเสือ เป็นคนแก่ หลังโกง หายใจเสียงดังครืดคราด ถือไม้เท้าทำด้วยไม้มะเดื่อ เข้าไปหาภิกษุเหล่านั้นถึงที่อยู่.

[ในฉบับต่างๆ เป็น ชฏณฺฑุเวน ทั้งหมด แต่ในคัมภีร์สาสนิกอภิธาน และ โลกิยอภิธานไม่มี เข้าใจว่า น่าจะเป็น อณฺฑุปก แปลง ป เป็น ว และลบ ก] ดู ชฏณฺฑุว

อณฺณ (ปุ)

[อน + อ. อร + ต.(สํ.อรุณ)]]

อน สทฺเท, อ, ทฺวิตฺตํ, อร คมเน วา, โต, อนฺนาเทโส, ณตฺตํ. (ธาน.ฏี.อธิบายคาถา ๖๖๑)

อน ธาตุ (ส่งเสียง) ลง อ ปัจจัย ซ้อน น=นฺน (แปลง นฺน เป็น ณฺณ), อีกนัยหนึ่ง [สำเร็จรูป

มาจาก]อร ธาตุ (ไป) ลง ต ปัจจัย แปลง ต เป็น อนฺน แปลง นฺน เป็น ณฺณ (ลบ ร ที่สุดธาตุ, ลบสระหลัง).

(๑) น้ำ.

อาโป ปโย ชลํ วาริ
ปานียํ สลิลํ ทกํ
อณฺโณ นีรํ วนํ วาลํ
โตยํ อมฺพุ'ทกญฺจ กึ. (ธาน. คาถา ๖๖๑)

น้ำ ๑๕ ศัพท์ คือ อาป, ปย, ชล, วาริ, ปานีย, สลิล, ทก, **อณฺณ**, นีร, วน, วาล, โตย, อมฺพุ, ทก, กึ.

(๒) ข้าว, อาหาร, น้ำ.

อณฺณว (ปุ)

[อณฺณ + วา + อ. อณฺณ + ว. (สํ.อรฺณว)]

อณฺโณ ชลํ, โส วาติ คจฺฉติ เอตถาติ อณฺณโว, ยสฺมึ วิชฺชตีติ วา อณฺณโว. อสฺสตฺถยตฺเถ โว. (ธาน.ฏี. ๖๕๙)

อัณณะ แปลว่า น้ำ, ชื่อว่า อัณณวะ เพราะอรรถว่าเป็นที่น้ำไหลไป, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอัณณวะ เพราะอรรถว่าเป็นที่มีน้ำ. ลง ว ปัจจัยในอรรถอัสสัตถิ (มีอยู่แก่สิ่งนั้น) สีลาทิโต โว (โมค.๔/๘๘) ลง ว ปัจจัยหลัง สีล ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความ มี) ดู โมค.ปญฺจิกา. ๔/๘๘-สุตฺต.

(ก) ห้วงน้ำ, ทะเล, แม่น้ำ, มหาสมุทร.

อาสาย ยนฺตี วาณิชา ธเนสิโน
นาวํ สมารุยฺห ปเรนฺติ **อณฺณเว**
เต ตตฺถ สีทนฺติ อโถปิ เอกทา
ชีนาธนา เอนฺติ วินฏฺฐปาภตา. (ชา. ๒/๑๐๖)

(โกสิยดาบสกล่าวว่า)

พ่อค้าทั้งหลายผู้แสวงหาทรัพย์มีความหวังจึงจะไป ย่อมขึ้นเรือแล่นไปใน**ทะเล** บางครั้งพวกเขาย่อมจมลงในทะเลนั้นบ้าง บางคราวพวกเขาย่อมสูญสิ้นทรัพย์ขาดทุนกลับมาบ้าง.

อุทกณฺณวนฺติ ยญฺหิ อุทกํ คมฺภีรํ น ปุถุลํ. ปุถุลํ วา ปน น คมฺภีรํ น ตํ **อณฺณโว**ติ วุจฺจติ. ยํ ปน คมฺภีรญฺเจว ปุถุลญฺจ, ตํ **อณฺณโว**ติ วุจฺจติ. (ม.อฏ. ๒/๑๕)

บทว่า **อุทกณฺณวํ** ความว่า ก็น้ำใดลึก แต่ไม่กว้าง. หรือว่ากว้างแต่ไม่ลึก. น้ำนั้นไม่เรียกว่าอัณณวะ (ห้วงน้ำ,ทะเล). ส่วนน้ำใดทั้งลึกและกว้าง. น้ำนั้น เรียกว่า อัณณวะ.

ดู ชา. ๒/๕๕, ชา.อฏ. ๕/๒๗๐

(ข) ใหญ่, ลึกและกว้าง.

เย ตรนฺติ **อณฺณวํ** สรํ
เสตุ กตฺวาน วิสชฺช ปลฺลลานิ
กุลฺลญฺหิ ชโน พนฺธติ
ติณฺณา เมธาวิโน ชนา. (วิ. ๓/๓๒๕)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานนี้ว่า)

คนพวกหนึ่งกำลังสร้างสะพานข้ามแม่น้ำ**ใหญ่**โดยมิให้แปดเปื้อนด้วยเลนตม ขณะที่คนอีกพวกหนึ่งกำลังผูกแพอยู่ คนมีปัญญาข้ามได้แล้ว.

อณฺณวนฺติ สพฺพนฺติเมน ปริจฺเฉเทน โยชนมตฺตํ คมฺภีรสฺส จ ปุถุลสฺส (วิตฺถตสฺส) จ อุทกฏฺฐานสฺเสตํ อธิวจนํ. (อุทาน.อฏ. ๓๘๒)

ศัพท์ว่า **อณฺณวํ** (ใหญ่) นี้ เป็นชื่อของห้วงน้ำ[สถานที่มีน้ำ]ที่มีน้ำลึกและ กว้างโดยกำหนดอย่างต่ำที่สุดประมาณ ๑ โยชน์.

อุทกฏฺฐานสฺเสตํ อธิวจนนฺติ ยถาวุตฺตสฺส ยสฺส กสฺสจิ อุทกฏฺฐานสฺส เอตํ อณฺณวนฺติ อธิวจนํ น สมุทฺทสฺเสวาติ อธิปฺปาโย. สรนฺติ อิธ นที อธิปฺเปตา สรติ สนฺทตีติ กตฺวา.

ติณฺณา เมธาวิโน ชนาติ อริยมคฺคญาณสงฺขาตาย เมธาย สมนฺนาคตตฺตา เมธาวิโน พุทฺธา จ พุทฺธสาวกา จ ติณฺณา ปรตีเร ปติฏฺฐิตา. (สารตฺถ. ๓/๒๘๖)

ปาฐะว่า **อุทกฏฺฐานสฺเสตํ อธิวจนํ** (ศัพท์ว่า อณฺณวํ นี้ เป็นชื่อของห้วงน้ำ) อธิบายว่า ศัพท์ว่า อณฺณวํ นี้ เป็นชื่อของห้วงน้ำอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่กล่าวมาแล้ว มิใช่ชื่อของมหาสมุทรนั่นเทียว. บทว่า สรา ในที่นี้ ประสงค์เอาแม่น้ำ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ไหลไป.

บาทคาถาว่า **ติณฺณา เมธาวิโน ชนา** (คนมีปัญญาข้ามได้แล้ว) ความว่า พระพุทธเจ้าและสาวกของพระองค์ เป็นผู้มีปัญญา เพราะมีปัญญาคืออริยมรรคญาณ ข้ามได้แล้ว คือดำรงอยู่ในฝั่งตรงกันข้ามได้แล้ว.

(ค) ห้วงน้ำ[คือสังสารวัฏ].

โก สูธ ตรติ โอฆํ
โก'ธ ตรติ **อณฺณวํ**
อปฺปติฏฺเฐ อนาลมฺเพ
โก คมฺภีเร น สีทติ. (สุตฺตนิ. ๓๐๕)

(เหมวตยักษ์ทูลถามว่า)
ในโลกนี้ใครเล่าข้ามโอฆะได้ ใครเล่าข้าม**ห้วงน้ำ**[คือสังสารวัฏ]ได้ ใครเล่าไม่จมลงในห้วงน้ำ[คือสังสารวัฏ]ที่ลุ่มลึกปราศ จากเกาะแก่งและเครื่องยึดเหนี่ยว

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล มีปัญญา มีจิตตั้งมั่นดีแล้ว เพ่งพินิจธรรมภายใน มีสติทุกเมื่อย่อมข้ามพ้นโอฆะที่ข้ามได้ยาก]

อณฺณวนฺติ น วิตฺถตมตฺตํ นาปิ คมฺภีรมตฺตํ. อปิจ ปน ยํ วิตฺถตตรญฺจ คมฺภีรตรญฺจ ตํ วุจฺจติ. ตาทิโส จ สํสารณฺณโว.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๐๙)

บทว่า **อณณวํ** คือห้วงน้ำมีประมาณไม่กว้างและไม่ลึก. ก็อีกนัยหนึ่ง ห้วงน้ำเช่นกับที่ท่านกล่าวว่า ทั้งกว้างกว่าและลึกกว่านั้นแล ชื่อว่าห้วงน้ำคือสังสารวัฏ.

(ค) สระน้ำ.

อมฺเห มนุสฺเสสุ มนุสฺสหีส
อนุพฺพเต จกฺกวาเก วทนฺติ
กลฺยาณภาวมฺเห ทิเชสุ สมฺมตา
อภิรูปา วิจราม **อณฺณเว**. (ชา.๑/๑๙๔)

(นกจักรพากตอบว่า)
นี่เจ้าผู้เบียดเบียนมนุษย์ ในหมู่มนุษย์ เขาเรียกพวกเราซึ่งบินตามกันไปว่า นกจักรพากในหมู่นก พวกเราได้รับการยกย่องว่ามีความ

ดี มีรูปงาม เที่ยวไปตาม**สระน้ำ** (ทั้งไม่ทำชั่วแม้เพราะเหตุแห่งอาหาร).

อณฺณเวติ อิมสฺมึ จาเน สโร อณฺณโวติ วุตฺโต. อิมสฺมึ ปทุมสเร มยเมว เทฺว ชนา ปเรสํ อหึสนโต อภิรูปา วิจรามาติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๙๕)

บทว่า **อณฺณเว** ความว่า ในที่นี้ สระน้ำ ท่านเรียกว่าอัณณวะ (ห้วงน้ำ). ข้าพเจ้า ๒ ตัวเท่านั้นผู้มีรูปงาม เพราะไม่เบียดเบียนชนเหล่าอื่น ท่องเที่ยวไปในสระปทุมนี้.

อณฺณวกุจฺฉิ (ปุ/ถี)

[อณฺณว + กุจฺฉิ]

ท้องทะเล, ท้องมหาสมุทร.

(ภควา)...ฉพฺพณฺณพุทฺธรสฺมิโย วิสฺสชฺเชนฺโต **อณฺณวกุจฺฉึ** โอภาสยมาโน ยุคนฺธรมตฺถเก พาลสูริโย วิย อาสนมชฺเฌ นิสีทิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๓๖)

(พระผู้มีพระภาค)...ทรงลุกจากพุทธไสยา ครองจีวร ๒ ชั้นที่ย้อมดีแล้ว...เสด็จไปสู่ธรรมสภาด้วยพุทธลีลาอันไม่มีที่สุด] ทรงเปล่งพระฉัพพัณณรังสี ประทับนั่งท่ามกลางอาสนะเหมือนดวงอาทิตย์ทอแสงอ่อนๆ เหนือยอดเขายุคันธรทำให้**ท้องทะเล**สว่างไสวอยู่.

ดู ชา.อฏ.๑/๕๒๗, ๑/๒๔๓

อตฺสภาว (ปุ)

[น + ตฺสภาว]

(๑) ความไม่มีเหตุนั้นเป็นสภาพ.

(๒) (ติ) อันไม่มีเหตุนั้นเป็นสภาพ.

สุญฺญโตติอาทินา หิ ธมฺมานํ พาหิรกปริกปฺปิต-อตฺตวิรโห วุตฺโต, อิมินา ปน **อตฺสภาวโต** อตฺตา น โหตีติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๐๗)

อนึ่ง ด้วยคำว่า สุญฺญโต (เพราะเป็นธรรมชาติว่างเปล่า) เป็นต้น ท่านอาจารย์กล่าวการเว้นจากอัตตาที่ลัทธิภายนอกคาดคิดเอาแห่งสภาพธรรมทั้งหลาย. อนึ่ง ด้วยคำนี้ อัตตาย่อมไม่มี เพราะ**ไม่มีเหตุนั้นเป็นสภาพ**.

อตฺสภาวตฺต (น)

[อตฺสภาว + ตฺต]

ความไม่มีธรรมนั้นเป็นสภาพ, ความเว้นจากความเป็นธรรมที่จะพึงเป็นไปโดยความเป็นใหญ่กว่าสัมยุตตธรรมทั้งหลาย[ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น]

เสสธมฺมานํ ปน กตฺถจิ วุตฺตปฺปการปฺปวตฺติ-สพฺภาเวปิ **อตฺสภาวตฺตา** อธิปติภาโว นตฺถีติ ทฏฺฐพฺโพ. (มูลฏี. ๑/๑๑๘)

ส่วนนามธรรมที่เหลือแม้จะเกิดร่วม ด้วยซึ่งมีประการที่กล่าวไว้แล้วในบางครั้ง พึงทราบว่าไม่เป็นอธิบดี[ไม่เป็นใหญ่ในขณะนั้น] เพราะ**ไม่มีธรรมนั้นเป็นสภาพ**.

อตฺสภาวตฺตาติ สมฺปยุตฺเตหิ สาติสยมนุวตฺติตพฺพภาวรหิตตฺตา. (อนุฏี. ๑/๒๕)

บทว่า **อตสภาวตฺตา** (เพราะไม่มีธรรมนั้นเป็นสภาพ) คือ เพราะเว้นจากความเป็นธรรมที่จะพึงเป็นไปโดยความเป็นใหญ่กว่าสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย [ที่เกิดขึ้นในขณะนั้น]

[อธิบดีทั้ง ๔ เหล่านี้ คือ
ฉันทาธิบดี (ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความพอใจ) วิริยาธิบดี (ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในความเพียรต่ออารมณ์) จิตตาธิบดี (ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการตั้งใจรับอารมณ์) วีมังสาธิบดี (ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการรู้สภาวธรรมตามความเป็นจริง) มีกำลังมากขณะที่เกิดขึ้นเป็นอธิบดีปัจจัย ดังนั้น จึงเกิดขึ้นเป็นปัจจัยได้ทีละอย่าง[เป็นพร้อมกันทั้ง ๔ ไม่ได้ คงเป็นได้เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น] เช่น เมื่อขณะที่ฉันทะเป็นอธิบดี วิริย จิตตะ วีมังสา[ปัญญา]ที่เหลือ ๓ นี้ก็ไม่เป็นอธิบดี และต้องน้อมไปตามอำนาจของฉันทะ ที่เป็นอธิบดีนั้น[หมายความว่าธรรมที่เหลือแม้จะเกิดร่วมด้วย ก็ไม่ชื่อว่าเป็นอธิบดีในขณะนั้น แต่ชื่อว่าเป็นธรรมที่เกิดร่วมกับอธิบดีอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น]อุปมาเหมือนประเทศหนึ่งๆ ต้องมีพระราชาเป็นผู้ปกครองประเทศเพียงพระองค์เดียว บุคคลที่เหลือเหล่านั้นต้องอยู่ภายใต้อำนาจของพระราชาทั้งสิ้น ข้อนี้ฉันใด องค์ธรรมที่เป็นอธิบดีก็ฉันนั้น จะทำหน้าที่เป็นใหญ่ เป็นผู้ปกครองแก่ธรรมพร้อมกันทีเดียวนั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้เช่นเดียวกัน]

อตกฺก (ติ)

[น + ตกฺก]

ไม่มีรสเปรี้ยว, ไม่มีเปรียง, ไม่เจือด้วยเปรียง.

มหาสตฺโต...ปญฺจ อภิญฺญา อฏฺจ สมาปตฺติโย จ นิพฺพตฺเตตฺวา สายนฺหสมเย ปณฺณสาลโต นิกฺขมิตฺวา จงฺกมนโกฏิยํ จิตการรุกฺขโต ปณฺณานิ คเหตฺวา สกฺกทตฺติยภาชเน อโลณเก **อตกฺเก** นิฐูปเน อุทเก เสเทตฺวา อมตํ วิย ปริภุญฺชิตฺวา จตฺตาโร พฺรหฺมวิหาเร ภาเวตฺวา ตตฺถ วาสํ กปฺเปสิ. (ชา.อฏ. ๖/๒๖)

(ในขณะนั้น) พระมหาสัตว์... ยังอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นแล้ว เสด็จออกจากบรรณศาลาในเวลาเย็น เก็บใบหมากเม่าที่งอกขึ้นอยู่ที่ท้ายที่จงกรม นึ่งในภาชนะที่ท้าวสักกเทวราช ประทานไว้ด้วยน้ำร้อนอันไม่มีรสเค็ม **ไม่มีรสเปรี้ยว** ไม่มีรสเผ็ด เสวยเหมือนเสวยอมตรส เจริญพรหมวิหารสี่ สำเร็จอิริยาบถอยู่ในที่นั้น.

อตกฺกคฺคาห (ปุ)

[น + ตกฺกคฺคาห]

การไม่ถือเอาด้วยเหตุผล, การเชื่อถือโดยไม่มีการตรึก[ไม่คิดหาเหตุผล].

เอตทญฺญาย เมธาวีติ “เมธาติ ลทฺธนามาย วิปุลาย วิสุทฺธาย อุตฺตมาย ปญฺญาย สมนฺนาคโต กุลปุตฺโต เอตํ อปณฺณเก เจว สปณฺณเก จาติ ทฺวีสุ **อตกฺกคฺคาห**ตกฺกคฺคาหสงฺขาเตสุ ฐาเนสุ คุณโทสํ วุทฺธิหานึ อตฺถานตฺถํ ญตฺวาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๑๒๑)

บาทคาถาว่า **เอตทญฺญาย เมธาวี** (ผู้มีปัญญารู้จักฐานะที่ไม่ผิดและฐานะที่ผิดนั้นแล้ว) ความว่า กุลบุตรผู้ประกอบด้วยปัญญาอันกว้างขวาง บริสุทธิ์ สูงสุด ชื่อว่า เมธา (ผู้มีปัญญา) รู้คุณและโทษ ความเจริญ และความเสื่อม ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์นี้ในฐานะกล่าวคือ **การไม่ถือเอาด้วยเหตุผล** และการถือเอาด้วยเหตุผล ๒ อย่างคือไม่ผิดและผิด. ดู อปณฺณก

อตกฺกาวจร (ติ)

[น + ตกฺก + อวจร]

(ก) ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ, หยั่งรู้ไม่ได้ด้วยตรรกวิทยา, ไม่สามารถถือเอาได้ด้วยการคาดคะเน, พ้นวิสัยของความคิด = พ้นวิสัยของตรรกวิทยา.

อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต **อตกฺกาวจโร** นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ.๓/๕ ที.๒/๓๑ ม.๑/๒๒๕)

ธรรม[อริยสัจ ๔]ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ได้ยาก สงบ ประณีต **ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ**[การตรึกนึกคิด] ละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง.

อตกฺกาวจโรติ อุตฺตมญาณวิสยตฺตา ตกฺเกน อวจริตพฺโพ โอคาหิตพฺโพ น โหติ ญาเณนเว อวจริตพฺโพ. (ที.อฏ.๒/๕๕ ม.อฏ.๒/๘๐)

พระดำรัสว่า **อตกฺกาวจโร** (ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ) ความว่า ธรรม[อริยสัจ ๔]เป็นสภาวะที่ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ[การตรึกนึกคิด] เพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันสูงสุด แต่พึงหยั่งลงด้วยญาณเท่านั้น.

ดู ที.๑/๑๑, ที.อฏ.๑/๙๓, อ.๑/๕๑๐, อ.อฏ. ๒/๓๖๖

[อตกฺกาวจโร (หยั่งลงไม่ได้ด้วยตรรกะ) คือ ไม่ใช่สมมุติบัญญัติที่รู้ได้ด้วยการตรึกนึกคิด, คมฺภีโร (ลึกซึ้ง) คือ ไม่ปรากฏชัดเหมือนสมมุติบัญญัติ, ทุทฺทโส (เห็นได้ยาก) คือ ไม่อาจรู้เห็นได้ด้วยปัญญาปกติที่เกิดจากการเรียนรู้ (สุตมยปัญญา) หรือเกิดจากการคิดรู้ (จินตามยปัญญา), ปณฺฑิตเวทนีโย (เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง) คือ เป็นสิ่งที่บัณฑิตผู้เจริญวิปัสสนา บรรลุมรรคญาณและผลญาณแล้วจะพึงเห็นประจักษ์]

(ข) ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ, ไม่เป็นอารมณ์ของญาณ[อนุมานญาณ]ที่รู้ได้ด้วยการตรึก.

อาหารเนตฺติปฺปภวํ
นาลํ ตทภินนฺทิตุํ
ตสฺส นิสฺสรณํ สนฺตํ
อตกฺกาวจรํ ธุวํ. (อิติวุต. ๒๒๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
[ธรรมชาติที่เกิด ที่ปรากฏ อันปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ยั่งยืน ระคนด้วยชราและมรณะ เป็นรังแห่งโรค มีความเสื่อมโทรมเป็นปกติ] มีอาหารและตัณหาเป็นแดนเกิด บุคคลจึงไม่ควรยินดีธรรมชาตินั้น ความสลัดออกจากธรรมชาตินั้นได้เป็นความสงบ **ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ** [การตรึกนึกคิด] เป็นภาวะที่ยั่งยืน.

ตกฺกญาณสฺส อโคจรภาวโต **อตกฺกาวจรํ**.

(อิติวุต.อฏ. ๑๕๗)

ชื่อว่าไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ เพราะไม่เป็นอารมณ์ของญาณ[ที่รู้ได้] ด้วยการตรึกนึกคิด [กล่าวคืออนุมาณญาณ]

อตกฺกิก (ติ)

[น + ตกฺกิก]

ผู้มิใช่มีความคิดเดียว, ผู้มีความชำนาญ.

ดู มิลินฺท. ๒๔๒

อตจฺฉ (ติ)

[น + ตจฺฉ + อตฺถ. น + ตจฺฉ]

ไม่จริง, ไม่แท้, ปลอม, มีอรรถไม่จริง, มีอยู่โดยอาการอื่น.

เอวเมว โข ราชกุมาร ยํ ตถาคโต วาจํ ชานาติ อภูตํ **อตจฺฉํ** อนตฺถสංหิตํ สา จ ปเรสं อปฺปิยา อมนาปา, น ตํ ตถาคโต วาจं ภาสติ...ตं กิสฺส เหตุ? อตฺถิ ราชกุมาร ตถาคตสฺส สตฺเตสุ อนุกมฺปาติ. (ม.๒/๕๗, วิสุทฺธิ.๑/๑๙๗, วิ.อฏ.๑/๘๙)

ราชกุมาร ตถาคตก็อย่างนั้นเหมือนกัน รู้วาจาที่ไม่จริง **ไม่แท้** ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ และวาจานั้นไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจของคนอื่น ตถาคตไม่กล่าววาจานั้น... ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะตถาคตมีความเอ็นดูในหมู่สัตว์ทั้งหลาย.

อภูตนฺติ อภูตตฺถ. **อตจฺฉนฺ**ติ น ตจฺฉ.

(ม.อฏ. ๓/๗๗)

บทว่า **อภูตं** (ไม่จริง) คือ มีเนื้อความไม่จริง. บทว่า **อตจฺฉं** ตัดบทเป็น น ตจฺฉ แปลว่าไม่แท้.

อภูตตฺโถว อภูตं อุตฺตรปทโลเปนาติ อาห อภูตนฺติ อภูตตฺถนฺติ. อตจฺฉนฺติ ตสฺเสว เววจนนฺติ อาห อตจฺฉนฺติ น ตจฺฉนฺติ อภูตนฺติ วา อสนฺตं อวิชฺชมานं. อตจฺฉนฺติ อตถาการं.

(ม.ฏี. ๓/๔๙)

เนื้อความอันไม่จริงนั่นเทียว ชื่อว่า อภูตๆ ด้วยการลบบทหลัง (อุตตรโลปสมาส) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า อภูตนฺติ อภูตตฺถ. คำว่า อตจฺฉ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อภูตๆ นั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อตจฺฉนฺติ น ตจฺฉ. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อภูตๆ คือ ไม่มีอยู่ ได้แก่ ไม่ปรากฏ. บทว่า อตจฺฉ คือ มีลักษณะไม่แท้.

อภูตนฺติ อภูตตฺถ. อตฺถมุเขน หิ วาจาย อภูตตา ภูตตา วา. อตจฺฉนฺติ ตสฺเสว เววจนं. อภูตนฺติ วา อสนฺตं อวิชฺชมานं. อตจฺฉนฺติ อตถาการं อญฺญถาสนฺตं. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๓๕)

บทว่า **อภูตๆ** คือ มีเนื้อความไม่จริง, จริงอยู่ความที่วาจาเป็นเรื่องไม่จริงหรือเป็นความจริง ก็โดยมุ่งเนื้อความเป็นสำคัญ. คำว่า อตจฺฉ เป็นคำไวพจน์ของคำว่า อภูตๆ (ไม่จริง) นั้นนั่นเอง. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า อภูตๆ คือ ไม่มีอยู่ ได้แก่ ไม่ปรากฏ. บทว่า อตจฺฉ ความว่ามีลักษณะไม่แท้ คือ มีอยู่โดยอาการอื่น.

ดู ที.๑/๓, ที.๓/๑๑๑

อตณฺฑุล (ติ)

[น + ตณฺฑุล] ไม่มีข้าวสาร.

ตมหํ ทิสฺวาน กุหกํ
ถุสราสึว **อตณฺฑุลํ**
ทุมฺโว อนฺโต สุสิรํ
กทลึว อสารกํ. (จริยา. ๔๐๘)
(พระโสมนัสสกุมารกล่าวว่า)
เราได้เห็นดาบสโกง[ซึ่งเป็นที่โปรดปรานของพระราชา]นั้นเหมือนกองแกลบ**ที่ไม่มีข้าวสาร** เหมือนไม้เป็นโพรงข้างใน เหมือนต้นกล้วยหาแก่นมิได้.

ถุสราสึว อตณฺฑุลนฺติ ตณฺฑุลกเณหิ วิรหิตํ ถุสราสึ วิย (จริยา.อฏ. ๑๘๔)
บาทคาถาว่า **ถุสราสึว อตณฺฑุลํ** ได้แก่ เหมือนกองแกลบอันปราศจากข้าวสารและรำ.

อตถ (ติ)

[น + ตถ]
ไม่จริง, ไม่แท้, ไม่ใช่ของแท้.

มุสาติ วิสังวาทนปุเรกฺขารสฺส อตฺถภญฺชโก วจีปโยโค กายปโยโค วา. วิสังวาทนาธิปฺปาเยน ปนสฺส ปรวิสังวาทกกายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนา มุสาวาโท. อปโร นโย ‘มุสาติ อภูตํ อตจฺฉํ วตฺถุ. ‘วาโทติ ตสฺส ภูตโต ตจฺฉโต วิญฺญาปนํ. ลกฺขณโต ปน **อตถ**ं วตฺถุ ตถโต ปรํ วิญฺญาเปตุกามสฺส ตถาวิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปิกา เจตนา มุสาวาโท. (อภิ.อฏ. ๑/๑๔๑-๒)

บทว่า มุสา คือ ความพยายามทางวาจา หรือทางกาย อันทำลายประโยชน์ของผู้มุ่งจะพูดหลอกลวง. มุสาวาท (การพูดเท็จ) คือ เจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจาที่หลอกลวงผู้อื่นของบุคคลนั้น โดยต้องการจะหลอกลวง. อีกนัยหนึ่ง คำว่า มุสา คือ เรื่องอันไม่เป็นจริง **ไม่ใช่ของแท้**. คำว่า วาโท คือการพูดให้เข้าใจเรื่องนั้นว่ามีจริงแท้. โดยองค์ธรรม มุสาวาทคือเจตนาที่ก่อให้เกิดวิญญัติ[คือกายวิญญัติและวจีวิญญัติ]โดยลักษณะนั้น ของบุคคลผู้ต้องการให้คนอื่นรู้เรื่องที่ไม่จริงแท้.

ดู ที. ๒/๕๔, ม. ๓/๔๓, ที.อฏ.๑/๗๑, ม.อฏ.๑/๒๐๓

อตทวตฺถ (ติ)

[น + ตทวตฺถ (= ตสฺ + อวตฺถา)]
อันมิได้เป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้น.

อถวา อวเสสปจฺจยสมวาเย อวิชฺชมานสฺสปิ วิชฺชมานสฺส วิย ปเวา วิชฺชมานสฺส ยา ผลุปฺปตฺติอภิมุขตา, สา อิมสฺส อุปฺปาทาติ วุตฺตา. ตถา หิ ตโต ผลํ อุปฺปชฺชตีติ ตทวตฺถํ การณํ ผลสฺส อุปฺปาทนภาเวน อุฏฺฐิตํ อุปฺปตฺติตฺ นาม โหติ, น วิชฺชมานมฺปิ **อตทวตฺถนฺ**ติ ตทวตฺถตา อุปฺปาโทติ เวทิตพฺโพ. (อุทาน.อฏ. ๓๗)
อีกนัยหนึ่ง ในความพร้อมเพรียง[ประชุม]ของปัจจัยที่เหลือ ความที่ปัจจัยแม้ยังไม่มี ก็เหมือนมีอยู่ จะป่วยกล่าวไปไยถึงปัจจัยที่มีอยู่เล่า ซึ่งเป็นปัจจัยมุ่งให้เกิดผลนั้น ท่านเรียกว่า อิมสฺส อุปฺปาทา (เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น).

จริงอย่างนั้น ผลย่อมเกิดแต่เหตุนั้น เพราะเหตุนั้น เหตุอันเป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้นที่ปรากฏโดยภาวะคือการยังผลให้เกิดขึ้น ย่อมเป็นเหตุชื่อว่าเกิดขึ้นแล้ว เหตุแม้มีอยู่ แต่**มิได้เป็นที่ตั้งลงแห่งผลนั้น** หาชื่อว่า[เป็นเหตุที่เกิดขึ้นแล้ว]ไม่ เพราะฉะนั้น ความเป็นธรรมชาติที่ตั้งลงแห่งผลนั้น พึงทราบว่าชื่อว่า อุปปาทะ (ความเกิดขึ้น)

อตนฺติพทฺธ (ติ)

[น + ตนฺติพทฺธ]

ผู้ไม่อุตสาหะในการขวนขวาย, ผู้ไม่ขวายในหน้าที่.

คัมภีร์มหาวรรคภาสาฏีกา (เล่ม ๒ หน้า ๓๒๙) กล่าวว่า ตนฺติ ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า การขวนขวาย เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะคือนามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้

อีกนัยหนึ่ง ประกอบรูปศัพท์มาจาก ตนุ ธาตุ (วิตฺถาเร = แผ่ไป) + ติ ปัจจัยในภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนียเต ตนฺติ (การแผ่, การขยาย) คือ ขยายกิจที่ควรทำเรื่อยๆ ไปไม่จบสิ้นก็คือการขวนขวายนั่นเอง.

ดู ตนฺติพทฺธ (สารตฺถ.๓/๓๔๖) และ ตนฺนิพทฺธ (ม.ฏี.๓/๘๔)

อตนฺทิต (ติ)

[น + ตนฺทิต] ไม่เกียจคร้าน.

เอกาสนํ เอกเสยฺยํ

เอโก จร**มตนฺทิโต**

เอโก ทมยมตฺตานํ

วนนฺเต รมิโต สิยา. (ธมฺม. ๕๖)

ภิกษุพึงเสพที่นั่งคนเดียว ที่นอนคนเดียว **ไม่เกียจคร้าน** เที่ยวไปตามลำพัง ฝึกฝนตน อยู่แต่ผู้เดียว ยินดีอยู่ในป่า.

อตนฺทิโตติ ชงฺฆพลํ นิสฺสาย ชีวิตกปฺปเนน อกุสีโต หุตฺวา สพฺพีริยาปเถสุ เอกโกว จรนฺโตติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๙๔)

บทว่า **อตนฺทิโต** (ไม่เกียจคร้าน) ความว่า ภิกษุเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ด้วยการอาศัยกำลังแข้งเลี้ยงชีวิต เที่ยวไปแต่ผู้เดียวเทียว ในทุกๆ อิริยาบถ.

ดู ที.๓/๘๘, ม.๓/๒๒๖, ม.อฏ.๔/๑๗๑

อตนฺทิตาจาร (ติ)

[อตนฺทิต + อาจาร]

มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน.

เอกา อิตฺถีวตฺถํ อทาสิ, เอกา สุมนมาลํ...เอกา ทาสี หุตฺวา **อตนฺทิตาจารา** อโหสิ...ตา เอเกกา อจฺฉราสหสฺสปริวารา ปหติยา เทวิทฺธิยา วิราชมานา ตาวตึสภวเน สกฺกสฺส เทวราชสฺส ปริจาริกา หุตฺวา นิพฺพตฺตา คุตฺติลาจริเยน ปุจฺฉิตา... อตฺตนา อตฺตนา กตกุสลํ ปฏิปาฏิยา พฺยากรึสุ.

(วิมาน.อฏ. ๑๒๙)

(บรรดาหญิงเหล่านั้น) คนหนึ่งได้ถวายผ้า คนหนึ่งได้ถวายพวงดอกมะลิหนึ่งพวง...

คนหนึ่งเป็นทาสี**มีความประพฤติไม่เกียจคร้าน**[ไม่เกียจคร้านมีมารยาทดี]... เทพธิดาเหล่านั้นองค์หนึ่ง ๆ มีนางอัปสรพันหนึ่ง เป็นบริวารรุ่งเรืองด้วยเทวฤทธิ์ใหญ่ บังเกิดเป็นบริจาริกาของท้าวสักกเทวราช ในภพดาวดึงส์ ถูกอาจารย์คุตติละถามจึงตอบถึงกุศลที่ตนทำตามลำดับ...

อตปนีย (ติ)

[น + ตปนีย]

ตปน + อิย, ตปนำ ทาหมรหตีติ ตปนิโย, อิโย (ธาน.ฏี.๔๘๘). ตปน + ณิย ฏีกาการมเตน ตปนสทฺโท ณิยปจฺจโย ตทฺธิตนฺโต (มธุ.ฏี.๑/๑๑๙). ตป + อนีย (รัสสะ อี เป็น อิ).

อตปนียธรรม, ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า, (ธรรม) อันไม่เป็นที่ตั้งแห่งการเผาผลาญ. อันไม่เป็นที่ตั้งแห่งการเบียดเบียน, ธรรมอันเผาผลาญสิ่งอันมิใช่ประโยชน์อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ในชาตินี้และชาติหน้า.

ตปนียา ธมฺมา. **อตปนียา ธมฺมา**. (อภิ.ธ.๑๓) ธรรมที่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน. ธรรม**ที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน**.

[องค์ธรรมของตปนียะคืออกุศลจิต ๑๒ เจตสิก ๒๗, องค์ธรรมของอตปนียะคือกุศลจิต ๒๑ เจตสิก ๓๘]

อิธ เจว สมฺปราเย จ ตเปนฺตีติ ตปนียา. น ตปนียา **อตปนียา**. (อภิ.อฏ. ๑/๙๔)

ธรรมที่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า ตปนียธรรม.

ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ชื่อว่า **อตปนียธรรม**.

กตเม ธมฺมา **อตปนียา**. กายสุจริตำ วจีสุจริตำ มโนสุจริตำ. อิเม ธมฺมา อตปนียา. สพฺเพปิ กุสลา ธมฺมา **อตปนียา**. (อภิ.ธ.๒๕๖)

ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อนเป็นไฉน? กายสุจริต วจีสุจริต และมโนสุจริต. ธรรมเหล่านี้ชื่อว่าไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน. กุศลธรรมแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน.

ตปนียทุกนิทฺเทเส กตตฺตา จ อกตตฺตา จ ตปนำ เวทิตพฺพำ. กายทุจฺจริตาทีนิ หิ กตตฺตา ตปนฺติ กายสุจริตาทีนิ อกตตฺตา. ตถา หิ ปุคฺคโล ‘กตำ เม กายทุจฺจริตนฺติ ตปฺปติ ‘อกตำ เม กายสุจริตนฺติ ตปฺปติ. ‘กตำ เม วจีทุจฺจริตนฺติ ตปฺปติ ...‘อกตำ เม มโนสุจริตนฺติ ตปฺปติ. **อตปนีเย**ปิ เอเสว นโย. กลฺยาณการี หิ ปุคฺคโล ‘กตำ เม กายสุจริตนฺติ น ตปฺปติ ‘อกตำ เม กายทุจฺจริตนฺติ น ตปฺปติ...‘อกตำ เม มโนทุจฺจริตนฺติ น ตปฺปตีติ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๑๒)

ในนิเทศของตปนียทุกะ พึงทราบความเร่าร้อนเพราะการกระทำและการมิได้กระทำ. จริงอยู่ กายทุจริตเป็นต้นย่อมทำสัตว์ให้เร่าร้อน เพราะการทำกายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เร่าร้อน เพราะการไม่ทำกายสุจริตเป็นต้น. จริงอย่างนั้น บุคคลย่อมเร่าร้อนว่า เราทำกายทุจริตแล้ว และย่อมเร่าร้อนว่า เรามิได้ทำกายสุจริตไว้ ย่อมเร่าร้อนว่า เราทำวจีทุจริตแล้ว...ย่อม

เร่าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนสุจริตไว้. แม้ใน **ธรรมที่ไม่ทำสัตว์ให้เร่าร้อน**ก็มีนัยเดียวกัน. แท้จริงแล้ว บุคคลผู้ทำความดีย่อมไม่เร่าร้อนว่า เราทำกายสุจริตแล้ว ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เรามิได้ทำกายทุจริตไว้ ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เราทำวจีสุจริตแล้ว...ย่อมไม่เร่าร้อนว่า เรามิได้ทำมโนทุจริตไว้.

ดู อ. ๑/๕๑, อ.๓/๔๕๔, มูลฏี. ๑/๕๖ อ.ฏี. ๒/๓

อตปนียสุตฺต (น)

[อตปนีย + สุตฺต]

อตปนียสูตร พระสูตรอันแสดงอตปนียธรรม. อังคุตตรบาลี นิบาตที่ ๒ ปัณณาสก์ ที่ ๑ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๔ อ.๑/๕๑ อิติวุตตกบาลี นิบาตที่ ๒ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๔ อิติวุต.หน้า ๒๑๓.

อตปฺป (ปุ/พ)

[น + ตปฺป]

(๑) เทพชั้นอตัปปา, พรหมในชั้นสุทธาวาส, พรหมผู้ไม่เบียดเบียน - ไม่เผาผลาญ.

อถ ขฺวาหำ ภิกฺขเว อวิเหหิ เทเวหิ สทฺธึ เยน **อตปฺปา** เทวา เตนุปสงฺกมึ...ตสฺมึ ภิกฺขเว เทวนิกาเย อเนกานิ เทวตาสหสฺสานิ อเนกานิ เทวตาสตสหสฺสานิ เยนาหำ เตนุปสงฺกมึสุ, อุปสงฺกมิตฺวา มำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ อฏฺฐำสุ. (ที. ๒/๔๔)

ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เราพร้อมกับเหล่าเทพชั้นอวิหา ได้เข้าไปหาเหล่าเทพชั้น**อตัปปา** ถึงที่อยู่...ในหมู่เทพนั้นมีเทวดามากมายจำนวนหลายร้อย หลายพัน เข้ามาหาเราถึงที่อยู่ อภิวาทแล้วยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

ดู ม.๓/๑๔๔, อภิ.วิ.๔๔๐, อภิ.อฏ.๒/๕๐๔

[พรหมจัดเป็นเทพหรือเทวดาประเภทหนึ่ง ที่อยู่สูงกว่าเทพทั่วไป เพราะเป็นผู้รุ่งโรจน์เหมือนเทพ ในที่บางแห่งจึงตรัสพรหมว่าเป็นเทพ ดังข้อความว่า กตเม อุปปตฺติเทวา. อุปปตฺติเทวา วุจฺจนฺติ จาตุมหาราชิกา เทวา ตาวตึสา เทวา ยามา เทวา ตุสิตา เทวา นิมฺมานรตี เทวา ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทวา พฺรหฺมกายิกา เทวา เย จ เทวา ตทุตฺตริ. อิเม วุจฺจนฺติ อุปปตฺติเทวา. (ขุ.จู. ๓๐/๓๒/๙๖)

อุปัตติเทพคืออะไร คือ เทวดาชั้นจาตุมหาราช เทวดาชั้นดาวดึงส์ เทวดาชั้นยามา เทวดาชั้นดุสิต เทวดาชั้นนิมมานรดี เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เทวดาผู้นับเนื่องในหมู่พรหม[ชั้นปฐมฌาน] และเทวดาชั้นสูงขึ้นไปกว่านั้น เหล่านี้ ชื่อว่า อุปัตติเทพ.

เทวาติ พฺรหมาโนปิ วุจฺจนฺติ. (ปฏิ.สำ.อฏ. ๒/๗๔)

แม้พรหมก็เรียกว่าเทพ]

น กญฺจิ สตฺตำ ตปนฺตีติ อตปฺปา. (ที.อฏ.๒/๗๐)

พรหมเหล่าใดไม่ทำสัตว์ชนิดไหนให้เดือดร้อน เหตุนั้น พรหมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตัปปา** (คือไม่ทำความเดือนร้อนให้ใคร หรือไม่เดือดร้อนกับใคร)

น กญฺจิ สตฺตำ ตปนฺตีติ **อตปฺปา**ติ อิทำ เตสุ ตสฺสา สมญฺญาย นิรุฬฺหตาย วุตฺตำ, อญฺญถา

สพฺเพปิ สุทฺธาวาสา น กญฺจิ สตฺตํ ตปนฺตีติ อตปฺปา นาม สิยุ. (ที.ฏี. ๒/๗๗)

คำว่า “พรหมเหล่าใด ไม่ทำสัตว์ชนิดไหน ให้เดือดร้อน เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น ชื่อว่า อตัปปา” นี้ ท่านกล่าวโดยยกขึ้น เป็นชื่อของพรหมชั้นอตัปปานั้น[เป็นพิเศษ]ในบรรดาพรหมเหล่านั้น. ถ้ามิฉะนั้นแล้ว พรหมชั้นสุทธาวาส[ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์]แม้ทั้งหมด ก็จะพึงได้ชื่อว่าอตัปปา[ไปทั้งหมด] เพราะ[พรหมเหล่านั้น]ก็ไม่ทำสัตว์ชนิดไหนให้เดือดร้อนเช่นเดียวกัน.

ทุติยตลวาสิโน เกนจิ อตปฺปนฺตีติ อตปฺปา.

(วิภาวินี. ๗๕)

พรหมผู้พำนักอยู่ในภูมิที่ ๒ ย่อมไม่เร่าร้อน[ด้วยความ กระสับกระส่ายแห่งจิต]อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเหตุนั้น พรหมเหล่านั้น ชื่อว่า อตัปปา.

[อตัปปพรหมทั้งหลายนั้น ย่อมเข้าฌาน หรือเข้าผลสมาบัติอยู่เสมอ นิวรณธรรมซึ่งเป็นกิเลสที่เป็นเหตุทำให้จิตเดือดร้อน ก็ย่อมไม่มีโอกาสที่จะเกิดขึ้น ฉะนั้น จิตใจของพรหมนั้นจึงมีแต่ความสงบเยือกเย็น ไม่มีความเดือดร้อนแต่ประการใด]

(๒) อตัปปาภูมิ, สุทธาวาสทุติยภูมิ.

อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สโยชนานํ ปริกฺขยา โอปปาติโก โหติ, ตตฺถ ปรินิพฺพายี อนาวตฺติธมฺโม ตสฺมา โลกา. โส อวิหา จุโต **อตปฺปํ** คจฺฉติ...สุทสฺสิยา จุโต อกนิฏฺฐํ คจฺฉติ; อกนิฏฺเฐ อริยมคฺคํ สญฺชเนติ อุปริฏฺฐิมานํ สโยชนานํ ปหานาย. อยํ วุจฺจติ ปุคฺคโล “อุทฺธโสโต อกนิฏฺฐคามีติ. (อภิ.ปุ. ๑๒๐)

บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ สิ้นไปเป็นโอปปาติกะ, ปรินิพพานในชั้นสุทธาวาส[ที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์]นั้น ไม่กลับมาจากภูมินั้นเป็นธรรมดา. บุคคลนั้นจุติจากชั้นอวิหาภูมิแล้วไปสู่ชั้น**อตัปปาภูมิ**...จุติจากชั้นสุทัสสีภูมิแล้วไปสู่ชั้นอกนิฏฐภูมิ ยังอริยมรรคให้เกิดขึ้นในชั้นอกนิฏฐภูมิ เพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง บุคคลนี้เรียกว่า อุทธังโสโต-อกนิฏฐคามี.

อตปฺปก (ติ)

[อตปฺป + ก. น + ตปฺปก]

ภาวะที่ไม่อิ่มใจ[อนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์].

[อธิคโต โข มยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (ที.๒/๓๑ ม.๑/๒๒๕)

ธรรม[อริยสัจ ๔]ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ได้ยาก สงบ ประณีต ไม่พึงหยั่งลงด้วยตรรกะ[การตรึกนึกคิด] ละเอียด เป็นวิสัยที่บัณฑิตจะพึงรู้แจ้ง]

ปณีโตติ **อตปฺปโก**. อิทํ ทฺวยํ โลกุตฺตรเมว สนฺธาย วุตฺตํ. (ที.อฏ. ๒/๕๕, ม.อฏ. ๒/๘๐)

บทว่า **ปณีโต** คือ **ภาวะที่ไม่อิ่มใจ**. บททั้ง ๒ นี้[คือ สนฺต,ปณีต]พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาโลกุตตรธรรมนั่นแหละ.

ปธานภาวํ นีโตติ วา ปณีโต. อติตฺติกรฏฺเฐน **อตปฺปโก** สาทุรสโภชนํ วิย. (ม.ฏี. ๒/๑๓๐)

ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก ชื่อว่า ปณีตะ (ประณีต). อีกอย่างหนึ่ง**ภาวะที่ไม่อิ่มใจ**ที่เหมือนหนึ่งอาหารมีรสอร่อย ชื่อว่า ปณีตะ เพราะเป็นสภาพที่ไม่กระทำให้อิ่มใจได้.

ปธานภาวํ นีโตติ ปณีโต.

อถวา ปณีโตติ อติตฺติกรณฏฺเฐน **อตปฺปโก** สาทุรสโภชนํ วิย. สนฺตปณีตภาเวเนว เจตฺถ อเสจนกตาย อตปฺปกตา ทฏฺฐพฺพา. อิทญฺหิ ทฺวยํ โลกุตฺตรเมวสนฺธาย วุตฺตํ. (สารตฺถ.๓/๗)

ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก ชื่อว่า ปณีตะ.

อีกอย่างหนึ่ง **ภาวะที่ไม่อิ่มใจ**ที่เหมือนหนึ่งอาหารมีรสอร่อย ชื่อว่า ปณีตะ เพราะเป็นสภาพที่ไม่กระทำให้อิ่มใจได้. อนึ่ง ความไม่เป็นที่อิ่มใจ พึงทราบได้ เพราะความไม่มีกิเลสรั่วรดเนื่องจากเป็นธรรมอันสงบประณีต. แท้จริงแล้ว บททั้ง ๒ นี้[สนฺต, ปณีต] พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาโลกุตตรธรรมนั่นแหละ.

[**ปณีต** มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก = ปธานภาวํ นียิตฺถาติ ปณีโต (ป บทหน้า + นี ธาตุ = นำไป + ต ปัจจัย), (๒) ภาวะที่ไม่อิ่มใจ ตามนัยนี้เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้]

อตปฺปกตา (ถี)

[อตปฺปก + ตา] ความไม่เป็นที่อิ่มใจ.

ปธานภาวํ นีโตติ วา ปณีโต.

อติตฺติกรฏฺเฐน อตปฺปโก สาทุรสโภชนํ วิย... สนฺตปณีตภาเวเนว จ อเสจนกตาย **อตปฺปกตา** ทฏฺฐพฺพา. เตนาห “อิทำ ทฺวยำ โลกุตฺตรเมว สนฺธาย วุตฺตนฺติ. (ม.ฏี.๒/๑๓๐)

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก ชื่อว่า ปณีตะ. **ภาวะที่ไม่อิ่มใจ**ที่เหมือนหนึ่งอาหารมีรสอร่อย ชื่อว่า ปณีตะ เพราะเป็นสภาพที่ไม่กระทำให้อิ่มใจได้. อนึ่ง **ความไม่เป็นที่อิ่มใจ** พึงทราบได้ เพราะความไม่มีกิเลสรั่วรดเนื่องจากเป็นธรรมอันสงบประณีต. เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บททั้ง ๒ นี้ [คือ สนฺต, ปณีต] พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาโลกุตตรธรรมนั่นแหละ.

อตปฺปกทสฺสน (ติ)

[อตปฺปก + ทสฺสน]

มีการพบเห็นไม่เป็นที่อิ่มใจ.

ตถารูปานำ อรหตนฺติ ยถารูโป โส ภวำ โคตโม, เอวรูปานำ อเนเกหิปิ กปฺปโกฏิสตสหสฺเสหิ ทุลฺลภทสฺสนานำ...สมากิณฺณมโนรมสรีรานำ **อตปฺปกทสฺสนานำ**...ยถาภูตคุณาธิคเมน โลเก อรหนฺโตติ ลทฺธสทฺทานำ อรหตำ.

(ม.อฏ. ๒/๒๒๘)

สองบทว่า **ตถารูปานำ อรหตำ** ความว่า พระอรหันต์ผู้เห็นได้ยากโดย ๑๐๐,๐๐๐ โกฏิ

แห่งกัปมิใช่น้อย มีสรีระน่ารื่นรมย์พรั่งพร้อม [ด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประดับ ด้วยรัตนะ คืออนุพยัญชนะ ๘๐ แวดล้อมด้วยรัศมี ๑ วา] **มีการพบเห็นไม่เป็นที่อิ่มใจ**... ผู้ได้ความศรัทธาว่าเป็นพระอรหันต์ในโลก เพราะบรรลุคุณตามที่เป็นจริง เป็นเช่นกับท่านพระสมณโคดมพระองค์นั้น.

อตปฺปนก (ติ)

[น + ตปฺปนก]

ผู้ไม่สันโดษ – เดือดร้อน, ผู้ไม่อิ่ม.

อิตถิโสณฺฑาติ อตฺถีสุ โสณฺฑา อิตฺถิสมฺโภค-นิมิตฺตํ อตปฺปนกา. (ที.ฏี. ๓/๑๓๓)

บทว่า **อิตฺถีโสณฺฑา** ได้แก่ นักเลงหญิงทั้งหลาย คือ **ผู้ไม่อิ่ม**ด้วยการอยู่ร่วมกับหญิงเป็นนิมิต (เหตุ).

อตปฺปนีย (ติ)

[น + ตปฺปนีย]

อัน...ให้อิ่มไม่ได้, ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม.

เอวํ สพฺพมฺปิ ตํ เตหิ อาทีปิตํ ทหนฺโต อยํ อสมตฺถเตโช อสทิสเตโช ตว อคฺคิ น ตปฺเปยฺย. เอวํ **อตปฺปนียํ**...(ชา.อฏ. ๗/๕๗)

[แม้ถ้าคนผู้มีทรัพย์มีโภคะ จะเอาไม้ที่มีอยู่ในโลกทั้งหมด พร้อมทั้งทรัพย์สมบัติของตน คลุกเข้ากับหญ้าแล้วให้ไฟเผา] ไฟของท่านนี้มีเดชอันใครๆ ไม่สามารถเท่าเทียมได้ มีเดชไม่มีใครเหมือน เมื่อจะเผาสิ่งนั้นทั้งหมด ที่คนพวกนั้นให้เผาแล้วก็ไม่พึงอิ่ม. เมื่อเป็นอย่างนั้น [ไฟนั้น]จึง**ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม**[คือเผาให้อิ่มไม่ได้เลย]...

อตปฺปนียวตฺถุ (น)

[อตปฺปนีย + วตฺถุ]

ของที่ไม่พึงอิ่ม – ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสันโดษ.

โสพฺพส หิ **อตปฺปนียวตฺถูนิ** นาม...สาคโร สพฺพสวนฺตีหิ น ตปฺปติ, อคฺคิ อุปาทาเนน น ตปฺปติ, ราชา รฏฺเฐน น ตปฺปติ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๒๒)

จริงอยู่ ชื่อว่า**ของที่ไม่พึงอิ่ม**มี ๑๖ อย่าง คือมหาสมุทรไม่อิ่มด้วยกระแสน้ำที่ไหลมาจากที่ทั้งปวง, กองไฟไม่อิ่มด้วยเชื้อไฟ, พระราชาไม่อิ่มด้วยแว่นแคว้น

[นอกจาก ๓ ประการข้างต้นแล้ว อีก ๑๓ คือ คนพาลไม่อิ่มด้วยความชั่ว, หญิงไม่อิ่มด้วยธรรม ๓[คือเมถุนธรรม เครื่องประดับและการคลอดบุตร], พราหมณ์ไม่อิ่มด้วยมนต์, ท่านผู้เพ่งฌานไม่อิ่มด้วยวิหารสมาบัติ, เสกขบุคคลไม่อิ่มด้วยธรรมเป็นเครื่องสิ้นไป, คนมักน้อยไม่อิ่มด้วยธุดงค์คุณ, ผู้ปรารภความเพียรไม่อิ่มด้วยการปรารภความเพียร, ธรรมกถึกไม่อิ่มด้วยธรรมสากัจฉา, ผู้แกล้วกล้าไม่อิ่มด้วยบริษัท, คนมีศรัทธาไม่อิ่มด้วยการบำรุงพระสงฆ์, ทายกไม่อิ่มด้วยการบริจาค, บัณฑิตไม่อิ่มด้วยการฟังธรรม, บริษัท ๔ ไม่อิ่มด้วยการแลดูพระตถาคต]

(อตปฺปิยวตฺถูนิ, สี.สฺ. อิ.ต่างกัน)

อตปฺปเนยฺย (ติ)

[น + ตปฺปเนยฺย]

ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม - ความสันโดษ.

อตปฺเนยฺยรูป (น)

[อตปฺปเนยฺย + รูป]

มีรูปไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม - ความสันโดษ.

รตฺตสกุปสำพฺยานา

นีลมฏฺฐนิวาสนา

อตปฺปเนยฺยรูเปน

หาสภาวสมนฺวิตา. (อป.๒/๒๒๖)

(พระเขมาเถรีกล่าวว่า)

ผ้าสไบ[ของหญิงสาวนั้น]มีสีแดงแวววาว นุ่งห่ม ผ้าเนื้อเกลี้ยงสีเขียว**มีรูปไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม** (มีรูปสมบัติที่ชวนชมโดยไม่รู้เบื่อ) ประดับด้วยเครื่องอาภรณ์ทุกชนิด.

อตปฺปย (ติ)

[น + ตปฺปย]

ทำให้อิ่มไม่ได้, ไม่มีสันโดษ, ไม่อิ่ม.

อคฺคิกฺขนฺโธ สมุทฺโท จ

มหิจฺโฉ จาปิ ปุคฺคโล

สกเฏน ปจฺจยํ เทตุ

ตโยเปเต **อตปฺปยา**ติ. (ม.อฏ. ๒/๔๕)

[บุคคลผู้ปรารถนาความชั่วย่อมเป็นที่รักของคนชั่ว แต่ไม่สามารถยึดเหนี่ยวจิตใจแม้ของมารดาบังเกิดเกล้า เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวคำนี้ไว้ว่า]

กองไฟ ทะเล และคนมักมากทั้ง ๓ นี้ถึงจะให้ของจนเต็มเล่มเกวียนก็**ทำให้อิ่มไม่ได้**.

(อุทาน.อฏ.๒๐๖,สารตฺถ.๒/๒๔ เป็น อตปฺปิยา)

อตปฺปิย (ติ)

[น + ตปฺปิย. อตปฺป + อิย]

ไม่พึงอิ่ม, ไม่ก่อให้เกิดความอิ่ม, ไม่สันโดษ, ไม่ก่อให้เกิดความสันโดษ.

ยถาปิ สาคโร นาม

ทสฺสเนน **อตปฺปิโย**

ตเถว ตสฺส ปาวจนำ

สวเณน **อตปฺปิยำ**. (พุทธวำ.๓๓๖)

(พระประวัติของพระโสภิตพุทธเจ้า)

[คำสั่งสอนของพระองค์อบไปด้วยกลิ่นศีล เปรียบเหมือนป่าไม้ที่มีดอกบานสะพรั่ง อบไปด้วยกลิ่นต่าง ๆ [คำสอนของพระองค์ใคร ๆ **ไม่ พึงอิ่ม**ด้วยการฟัง[ไม่เบื่อจะฟัง]เหมือนสาครที่ใคร ๆ **ไม่พึงอิ่ม**ด้วยการดู[ไม่เบื่อที่จะเห็น]

อตปฺปิโยติ อติตฺติกโร, อติตฺติชนโน วา.

(พุทฺธวำ.อฏ. ๒๐๔)

บทว่า **อตปฺปิโย** (ไม่พึงอิ่ม) คือ ไม่ทำให้อิ่ม หรือไม่ก่อให้เกิดความอิ่ม.

อตปฺปิยวตฺถุ (น)

[อตปฺปิย + วตฺถุ]

ของที่ไม่พึงอิ่ม – ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความอิ่ม – ไม่เป็นที่ตั้งแห่งสันโดษ

ดู อตปฺปนียวตฺถุ

อตพฺภาว (ปุ)

[น + ตพฺภาว]

ความที่ไม่มีองค์นั้น, ความไม่มีเหตุนั้น, ความไม่มีแห่งวิราคภาวนานั้น.

สงฺขารุเปกฺขาญาณเมว [ปน] อริยมคฺคสฺส โพชฺฌงฺคาทิวิเสสํ นิยเมติ. กสฺมา? ตโต ตโต ทุติยาทิปาทกชฺฌานโต อุปฺปนฺนสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณสฺส ปาทกชฺฌานาติกฺกนฺตานํ องฺคานํ อสมาปชฺชิตุกามตาวิราคภาวนาภาวโต อิตรสฺส จ **อตพฺภาวโต**. เตสมฺปิ วาเทสุ [ปุพฺพภาควุฏฺฐานคามินี]วิปสฺสนาว นิยเมตีติ เวทิตพฺพา. กสฺมา? วิปสฺสนานิยเมเนว หิ ปจฺจนีกสมุจฺเฉทวาเทปิ อปาทกปจฺจนีกชฺฌานปาทกมคฺคา ปจฺจนีกชฺฌานิกาว โหนฺติ อิตเร จ ปาทกชฺฌานวิปสฺสนานิยเมหิ ตีตฺฌานิกา.

เอวํ เสสวาเทสุปิ วิปสฺสนานิยโม ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺโพ. (มูลฏี.๑/๑๑๕)

[ก็]สังขารุเบกขาญาณ (ญาณวางเฉยสังขาร [รูปนาม]) เท่านั้น ย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์แห่งธรรมเครื่องตรัสรู้) เป็นต้นของอริยมรรค. ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะสังขารุเบกขาญาณอันเกิดแต่ฌาน อันเป็นบาทมีทุติยฌานเป็นต้นนั้นๆ เป็นวิราคภาวนา คือความเป็นธรรมที่ไม่ต้องการจะเข้าสมาบัติแห่งองค์ทั้งหลายที่ก้าวล่วงฌานอันเป็นบาท และเพราะ**ความที่**ฌานนอกนี้**ไม่มีองค์**นั้น. ในวาทะของพระเถระทั้ง ๓ นั้น พึงทราบว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค) อันเป็นบุรพภาคนี้กำหนดนั่นเอง. เพราะเหตุไร? เพราะโดยการกำหนดด้วยวิปัสสนานั่นเทียว แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่หนึ่ง มรรคที่ไม่มีฌานเป็นบาทและมีปฐมฌานเป็นบาท ก็ประกอบด้วยปฐมฌานนั่นเอง. ส่วนมรรคที่ประกอบด้วยทุติยฌานเป็นต้นนอกนี้ ก็ประกอบด้วยฌานนั้นๆ โดยการกำหนดแห่งวิปัสสนาที่มีฌานเป็นบาท.

[ส่วน]การกำหนดวิปัสสนาแม้ในวาทะที่เหลือพึงประกอบตามสมควร ด้วยประการฉะนี้.

[คำว่า"เป็นต้น"ท่านมุ่งหมายเอาองค์มรรค (มัคคังคะ) และองค์ฌาน (ฌานังคะ)].

อตพฺภาวโตติ ยถาวุตฺตวิราคภาวนาภาวสฺส อภาวโต. (อนุฏี. ๑/๑๒๒)

บทว่า **อตพฺภาวโต** คือ เพราะความไม่มีแห่งความเป็นวิราคภาวนาตามที่กล่าวแล้ว.

อตมฺมย (ติ)

[น + ตมฺมย=ต ศัพท์ + มย ปัจจัย]

อ ศัพท์มีอรรถ อภาว (ไม่มี)

อตัมมยะ, ผู้ไม่มีตัณหา, ไม่เป็นไปในอำนาจของตัณหา, ไม่มีตัณหาและทิฐิ. ไม่มีความทะยานยากกล่าวคือตัณหา.

สพฺพโลเก จ **อตมฺมโย** ภวิสฺสามิ อหงฺการา จ เม อุปรุชฺฌิสฺสนฺติ มมงฺการา จ เม อุปรุชฺฌิสฺสนฺติ อสาธารเณน จ ญาเณน สมนฺนาคโต ภวิสฺสามิ เหตุ จ เม สุทิฏฺโจ ภวิสฺสติ เหตุสมุปฺปนฺนา จ ธมฺมา. (อ. ๒/๓๘๖)

[ภิกษุผู้พิจารณาเห็นอานิสงส์ ๖ ประการ สามารถทำสังขารให้หมดข้อจำกัดแล้ว ทำอนัตตสัญญาให้ปรากฏได้. อานิสงส์ ๖ คือ ภิกษุพิจารณาเห็นว่า]

เราจักเป็น**อตัมมยะ**, อหังการ[ทิฏฐิยึดถือว่าเป็นเรา]ของเราจักดับไป, มมังการ[ความยึดถือว่าเป็นของเรา]ของเราจักดับไป, เราจักเป็นผู้ประกอบด้วยอสาธารณญาณ[ญาณที่ไม่ทั่วไปสำหรับปุถุชน], เราจักเป็นผู้เห็นเหตุได้ดี, เราจักเป็นผู้เห็นธรรมที่เกิดขึ้นจากเหตุได้ดี.

อตมฺมโยติ ตมฺมยา วุจฺจติ ตณฺหาทิฏฺฐิโย ตาหิ รหิโต. (อ.อฏ. ๓/๑๔๑)

บทว่า **อตมฺมโย** ได้แก่ ตัณหาและทิฏฐิ ท่านเรียกว่าอตัมมยะ. เป็นผู้เว้นแล้วจากตัณหาและทิฏฐิเหล่านั้น[ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ]

ปสยฺห มารํ อภิภุยฺย อนฺตกํ
โย จ ผุสี ชาติกฺขยํ ปธานวา.
โส ตาทิโส โลกวิทู สุเมโธ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ **อตมฺมโย** มุนี. (อ. ๓/๔๐)

บุคคลใดมีความเพียร ข่มมาร ครอบงำมัจจุราช[ผู้กำหนดชะตากรรม]เสียได้ สัมผัสธรรมเป็นที่สิ้นความเกิด บุคคลเช่นนั้น ย่อมเป็นผู้รู้แจ้งโลก มีปัญญาดี เป็นมุนี**หมดความทะยานอยาก**ในธรรมทั้งปวง.

สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อตมฺมโย มุนีติ สพฺเพสุ เตภูมิกธมฺเมสุ ตณฺหาสงฺขาตาย ตมฺมยตาย อภาเวน **อตมฺมโย** ขีณาสโว มุนิ.

(อ.อฏ. ๒/๑๓๑)

บาทคาถาว่า **สพฺเพสุ ธมฺเมสุ อตมฺมโย มุนิ** ความว่า มุนีผู้ขีณาสพชื่อว่า**หมดความทะยานอยาก** เพราะไม่มีความทะยานอยากกล่าวคือตัณหาในธรรม ที่เป็นไปในภูมิ ๓ ทั้งหมด.

ตาย ตณฺหาย นิพฺพตฺโตติ ตมฺมโย ตณฺหาวสิโก. ตสฺส ภาโว ตมฺมยตา, ตสฺสา ตมฺมยตาย อภาเวน. (อ.ฏี. ๒/๑๒๑)

ชื่อว่า ตัมมยะ เพราะอรรถว่าเกิดจากตัณหานั้นคือเป็นไปในอำนาจของตัณหา. ความเป็นแห่งตัมมยะนั้นชื่อว่าตัมมยตา. เพราะความไม่มีแห่งตัมมยตา[กล่าวคือตัณหา] นั้น.

อตมฺมยตา (ถี)

[อตมฺมย + ตา. น + ตมฺมย + ตา]

(๑) (ก) อตัมมยตา, ความเป็นผู้ไม่มีตัณหา, ความเป็นผู้ไม่ยึดติด, การไม่มีตัณหา, หมดอยาก

กณฺหปกฺขิกานํ ธมฺมานํ สมุคฺฆาตโต ปหานํ อิจฺฉิตพฺพํ, เตธาตุเกสุ กุสเลสุ ธมฺเมสุ **อตมฺมยตา** อิจฺฉิตพฺพา, ยโต กณฺหปกฺขิยา ธมฺมา สมุคฺฆาตปหาเนน ปหีนา โหนฺติ อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวงฺกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา…เอตฺตาวตาปิ น คณฺหาติ น ปรามสติ นาภินิวิสติ. (มหานิ. ๑๔๖)

บุคคลพึงปรารถนาการละธรรมฝ่ายดำโดยกำจัดได้เด็ดขาด ควรปรารถนา**อตัมมยตา** ในหมู่กุศลธรรมในไตรธาตุ, บุคคลละธรรมฝ่ายดำโดยการละได้อย่างเด็ดขาดแล้ว ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคน

ไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มีการเกิดขึ้นอีกต่อไป...บัณฑิตย่อมไม่ถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นแม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้.

อตมฺมยตาติ นิตฺตณฺหาภาโว. (มหานิ.อฏ. ๒๖๖)

บทว่า อตมฺมยตา (ควรมีอตัมมยตา) ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่มีตัณหา[หมดตัณหา]

(ข) อตัมมยตา, ความเป็นผู้ไม่มีตัมมยะ[คือตัณหา ทิฏฐิ และมานะ]

โส (อรหา) อุกฺขิตฺตปลิโฆ สงฺกิณฺณปริกฺโข อพฺพูเฬฺหสิโก...อจฺจนฺตปาริสุทฺธิยา จิโต, **อตมฺมยตาย** ปาริสุทฺธิยา จิโต...(มหานิ. ๑๗)

พระอรหันต์นั้นถอนลิ่มสลัก[คืออวิชชา]ได้แล้ว ถมคู[คือกรรม]ได้แล้ว ถอนเสาระเนียด[คือ ตัณหา] ได้แล้ว...ดำรงตนอยู่ด้วยความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ดำรงตนอยู่ด้วยความบริสุทธิ์เพราะ**ความเป็นผู้ไม่มีตัมมยะ[คือตัณหาทิฏฐิและมานะ]**...

อตมฺมยตาติ ตณฺหาทิฏฺฐิมานา ตมฺมยาติ วุจฺจนฺติ, เตสํ อภาโว อตมฺมยตา.

(มหานิ.อฏ. ๗๗)

บทว่า **อตมฺมยตา** ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ และมานะ ท่านเรียกว่า ตัมมยะ, ความไม่มีแห่งตัณหาทิฏฐิและมานะเหล่านั้น ชื่อว่า อตัมมยตา.

(๒) (ก) อตัมมยตา, ความไม่มีตัณหา.

สปฺปุริโส จ โข ภิกฺขเว อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ "ปฐมชฺฌานสมาปตฺติยาปิ โข **อตมฺมยตา** วุตฺตา ภควตา, เยน เยน หิ มญฺญนฺติ, ตโต ตํ โหติ อญฺญถาติ.

โส **อตมฺมยต**ญฺเญว อนฺตรํ กริตฺวา ตาย ปฐมชฺฌานสมาปตฺติยา เนวตฺตานุกฺกํเสติ น ปรํ วมฺเภติ. อยมฺปิ ภิกฺขเว สปฺปุริสธมฺโม.

(ม. ๓/๙๑)

ภิกษุทั้งหลาย ส่วนสัตบุรุษย่อมพิจารณาเห็นว่า แม้เพราะปฐมฌานสมาบัติ พระผู้มีพระภาค จึงตรัส**อตัมมยตา**ไว้ เพราะหมู่ชนเข้าใจกันด้วยเหตุใดๆ เหตุนั้นๆ ย่อมเป็นอย่างอื่นจากที่เข้าใจกันนั้น"

เพราะปฐมฌานสมาบัตินั้น สัตบุรุษนั้น จึงทำ**อตัมมยตา**เท่านั้นไว้ในภายใน ไม่ยกตน ไม่ข่มผู้อื่น. ภิกษุทั้งหลาย นี้ชื่อว่าธรรมของสัตบุรุษ.

อตมฺมยตาติ ตมฺมยตา วุจฺจติ ตณฺหา, นิตฺตณฺหาติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๔/๖๘)

บทว่า **อตมฺมยตา** ได้แก่ ตัณหา ท่านเรียกว่า ตัมมยตา อธิบายว่า ไม่มีตัณหา.

กามตณฺหาทิกาย ตาย ตณฺหาย นิพฺพตฺตาติ ตมฺมยา, ปุถุชฺชนา. ปกติภาวูปคมเนน เตสํ ภาโว ตมฺมยตา, ตปฺปฏิกฺเขปโต **อตมฺมยตา** นิตฺตณฺหา. (ม.ฏี. ๓/๒๘๗)

ชื่อว่า ตัมมยะ เพราะอรรถว่า เกิดจากตัณหามีกามตัณหาเป็นต้นนั้น คือ ปุถุชนทั้งหลาย. ความเป็นแห่งตัมมยะเหล่านั้น เพราะเข้าถึงความเป็นปกติ[คือมีกิเลส] ชื่อว่า ตัมมยตา, **อตัมมยตา** คือ ความ ไม่มีตัณหา[หมดตัณหา] เพราะเป็นฝ่ายตรง ข้ามกับตัมมยตานั้น.

[พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์ให้ภิกษุทั้งหลายศึกษาเปรียบเทียบธรรมของอสัตบุรุษกับธรรมของสัตบุรุษ จะได้เว้นธรรมของอสัตบุรุษ โดยทรงแสดงให้ศึกษาเปรียบเทียบเป็นคู่ๆ รวม ๒๖ คู่ มีใจความว่า ภิกษุผู้เป็นอสัตบุรุษอาศัยธรรม ๒๖ ประการ เช่น ความมีชาติกระกูลสูง ลาภ ยศ ความเป็นพหูสูต ความเป็นธรรมกถึก การถือธุดงค์ การได้ฌานสมาบัติ เป็นต้น มาเป็นเหตุ ยกตน ข่มผู้อื่น ส่วนภิกษุผู้เป็นสัตบุรุษแม้มีธรรม ๒๖ ประการเช่นนั้น ก็ไม่ถือเป็นเหตุยกตน ข่มผู้อื่น แต่ได้ทำปฏิปทาไว้ภายใน คือใจอยู่กับการปฏิบัติที่ถูกต้องเป็นหลัก หรือเอาการปฏิบัติที่ถูกต้องมาเป็นหลักไว้ในใจ ส่วนในความสำเร็จขั้นฌานสมาบัติ ก็ทำอตัมมยตาไว้ภายใน (ใจอยู่กับอตัมมยตาที่ตระหนักรู้อยู่) ไม่ถือเอาการได้ฌานสมาบัติมาเป็นเหตุยกตนข่มผู้อื่น สำหรับคุณธรรมขั้นสูงกว่าสมาบัติเป็นของสัตบุรุษอย่างเดียว จึงไม่มีความสำคัญมั่นหมายอะไร ที่จะเป็นเหตุให้ยกตน ข่มผู้อื่นได้อีกต่อไป]

(ข) อตัมมยตา, ธรรมอันเป็นปฏิปักข์[ฝ่ายตรงข้าม]กับตัณหา, วุฏฐานคามินี-วิปัสสนา (วิปัสสนาอันพาถึงมรรค).

ภิกฺขเว ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ นิสฺสาย ตํ อาคมฺม, ยายํ อุเปกฺขา นานตฺตา นานตฺตสิตา, ตํ ปชหถ. ตํ สมติกฺกมถ. เอวเมติสฺสา ปหานํ โหติ, เอวเมติสฺสา สมติกฺกโม โหติ. **อตมฺมยตํ** ภิกฺขเว นิสฺสาย **อตมฺมยตํ** อาคมฺม, ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ ปชหถ. ตํ สมติกฺกมถ. เอวเมติสฺสา ปหานํ โหติ. เอวเมติสฺสา สมติกฺกโม โหติ.

(ม.๓/๒๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย พึ่งพิง อุเบกขามีความเป็นสภาวะเดียวกัน อาศัยความเป็นธรรมมีอารมณ์เดียวกันแล้ว จงละ จงก้าวล่วงอุเบกขาที่มีประเภทต่างกัน อาศัยอารมณ์ต่างกันนั้นเสีย การละ การก้าวล่วง อุเบกขานี้มีได้ด้วยอาการอย่างนี้. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย**อตัมมยตา**[วุฏฐานคามินีวิปัสสนา]มาถึง**อตัมมยตา**แล้ว จงละอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียวกัน อาศัยความเป็นธรรมที่มีอารมณ์เดียวกันนี้นั้นเสีย จงก้าวข้ามอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะเดียวกัน อาศัยความเป็นธรรมที่มีอารมณ์เดียวกันนี้นั้นเสีย. การละ การก้าวล่วงอุเบกขา [ด้วยอำนาจการละกิเลสที่มีอุเบกขานั้นเป็นอารมณ์]นี้ มีได้ด้วยอาการอย่างนี้.

อตมฺมยตาติ เอตฺถ ตมฺมยตา นาม ตณฺหา, ตสฺสา ปริยาทานโต วุฏฐานคามินิวิปสฺสนา **อตมฺมยตา**ติ วุจฺจติ. (ม.อฏ. ๔/๑๘๙)

ในคำว่า **อตมฺมยตา** นี้ ตัณหา ชื่อว่า ตมฺมยตา, วุฏฐานคามินีวิปัสสนา[วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค] ชื่อว่า **อตมฺมยตา** เพราะรวบรัด [คือทำลาย]ตัณหานั้น.

ตาย กามรูปารูปเภทาย ตณฺหาย นิพฺพตฺตาติ ตมฺมยา เตภูมกธมฺมา, เตสํ ภาโว ตมฺมยตา

ตณฺหา, ยสฺส คุณสฺส วเสน อตฺเถ สทฺทนิเวโส ตทภิธานโกติ อาห “ตมฺมยตา นาม ตณฺหาติ. **อตมฺมยตา** ตมฺมยตาย ปฏิปกฺโขติ กตฺวา.

(ม.ฏี. ๓/๓๘๙)

ธรรมเหล่าใด เกิดจากตัณหา ซึ่งจำแนกเป็นกามตัณหา รูปตัณหา[ภวตัณหา] และอรูปตัณหา[วิภวตัณหา] นั้น เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ตัมมยะ ได้แก่ เตภูมิกธรรม (ธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓), ความเป็นแห่งธรรม อันเป็นไปในภูมิ ๓ อันได้ชื่อว่าตัมมยะเหล่านั้น ชื่อว่า ตัมมยตา ได้แก่ ตัณหา. การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในอรรถย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด [เมื่อมี]การกล่าวถึงสภาพนั้น [ให้ลง ตา ปัจจัยเป็นต้นในอรรถภาวะ] เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายว่า ตมฺมยตา นาม ตณฺหา. ชื่อว่า **อตมฺมยตา** เพราะมีความหมายว่า [วุฏฐานคามินีวิปัสสนา] เป็นฝ่ายตรงข้ามกับตัมมยตา[คือตัณหา] นั้น. [อ ศัพท์ในบทนี้มีอรรถปฏิปักขะ]

[ข้อความว่า การดำรงอยู่แห่งศัพท์ในอรรถย่อมมี เพราะความมีอยู่แห่งสภาพใด [เมื่อมี] การกล่าวถึงสภาพนั้น[ให้ลง ตา ปัจจัย เป็นต้นในอรรถภาวะ] ความหมายก็คือ เมื่อสิ่งต่าง ๆ มีสภาพแตกต่างกัน จึงเกิดการบัญญัติศัพท์ขึ้น เมื่อจะกล่าวถึงสภาพนั้น ๆ ก็ใช้ปัจจัยมี ณฺย ตต ตา เป็นต้นเป็นเครื่องหมาย]

อิทญฺจ ปน อนุโลมญาณํ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํ โหติ. สพฺเพน สพฺพํ ปน โคตฺรภุญาณํ วุฏฐานคามินิยา วิปสฺสนาย ปริโยสานํ.

อิทานิ ตสฺสาเยว วุฏฐานคามินิยา วิปสฺสนาย อสมฺโมหตฺถํ อยํ สุตฺตสฺสนฺทนา เวทิตพฺพา. เสยฺยถิทํ อยญฺหิ วุฏฐานคามินี วิปสฺสนา สพฺพายตนวิภงฺคสุตฺเต “**อตมฺมยตํ** ภิกฺขเว นิสฺสาย **อตมฺมยตํ** อาคมฺม ยายํ อุเปกฺขา เอกตฺตา เอกตฺตสิตา, ตํ ปชหถ ตํ สมติกฺกมถาติ เอวํ **อตมฺมยตา**ติ วุตฺตา. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๑๐)

ก็แลอนุโลมญาณนี้ นับเป็นญาณสุดท้ายของวุฏฐานคามินีวิปัสสนา ซึ่งมีสังขารเป็นอารมณ์. แต่ โคตรภูญาณเป็นปริโยสานของวุฏฐานคามินีวิปัสสนาทั้งหมด โดยประการทั้งปวง.

เพื่อไม่หลงสับสนในวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้นนั่นแล. บัดนี้ ควรทราบการเปรียบเทียบทางพระสูตรไว้ดังต่อไปนี้ คือ วุฏฐานคามินีวิปัสสนานี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสเรียกไว้ในสพายตนวิภังคสูตรว่า **อตมฺมยตา** ด้วยพระดำรัสอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอาศัย**อตัมมยตา**[วุฏฐานคามินีวิปัสสนา]มาถึง**อตัมมยตา**แล้ว จงละอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะอันเดียวกัน อาศัยความเป็นธรรมที่มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันนี้นั่นเสีย จงก้าวข้ามอุเบกขาซึ่งมีความเป็นสภาวะอันเดียวกัน อาศัยความเป็นธรรมที่มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันนี้นั่นเสีย

เย โลกิเย สงฺขาเร อารพฺภ อนุโลมปริโยสานา วุฏฐานคามินิวิปสฺสนา ปวตฺตติ, ตำสนฺนิสฺสิตา ตปฺปฏิพทฺธา ตณฺหา เตหิ วินา อปฺปวตฺตนโต

ตมฺมยา นาม, ตมฺมยาว ตมฺมยตา, ตมฺมยาวา ตณฺหาสมฺปยุตฺตา ขนฺธา, เตสํ ภาโว ตมฺมยตา, สา เอว ตณฺหา. ตปฺปฏิปกฺขา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา **อตมฺมยตา**. เตน วุตฺตํ อฏฺฐกถายํ “ตมฺมยตา นาม ตณฺหา, ตสฺสา ปริยาทิยนโต วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา **อตมฺมยตา**ติ วุจฺจตีติ. นิสฺสายาติ ตํ **อตมฺมยตํ** นิสฺสยํ กตฺวา ภาเวตฺวาติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๔๘๑)

วุฏฐานคามินีวิปัสสนา[วิปัสสนาอันพาไปถึงมรรค] อันมีอนุโลมญาณ[ปัญญารู้แจ้งสังขารเป็นครั้สุดท้ายโดยความเป็นไตรลักษณ์]เป็นที่สุดปรารภสังขารทั้งหลาย อันเป็นโลกิยะเหล่าใดย่อมเป็นไป, ตัณหาที่อาศัยสังขาร[อันเป็นโลกิยะ]นั้น ที่เกี่ยวเนื่องกับสังขาร[อันเป็นโลกิยะ]นั้น ชื่อว่า ตมฺมย เพราะเว้นจากสังขาร[ที่เป็นโลกิยะ]นั้นแล้วก็เป็นไปไม่ได้, ตมฺมยา นั่นแลเป็น ตมฺมยตา[ลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถะ], อีกนัยหนึ่ง ตมฺมยา ก็คือ ขันธ์ทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยตัณหา, ความเป็นแห่งขันธ์ทั้งหลายที่สัมปยุตด้วยตัณหา ซึ่งได้ชื่อว่าตัมมยะเหล่านั้น ชื่อว่า ตมฺมยตา[ลง ตา ปัจจัยในอรรถภาวะ], ตัณหาก็คือ ตมฺมยตา นั่นเอง. วุฏฐานคามินีวิปัสสนาที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับตัณหานั้นชื่อว่า **อตมฺมยตา**. ด้วยเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า ตัณหา ได้ชื่อว่า ตมฺมยตา, วุฏฐานคามินีวิปัสสนา ชื่อว่า **อตมฺมยตา** เพราะครอบงำ[ทำลาย]ตัณหานั้น. บทว่า “นิสฺสาย” ที่แปลว่า “อาศัย” นั้น ความว่า กระทำ **อตัมมยตา**[คือวุฏฐานคามินีวิปัสสนานั้น] ให้เป็นที่อาศัย คือ ทำให้เจริญแล้ว.

อตมฺมยตาปชฺชน (น)

[อตมฺมยตา + อาปชฺชน]

การถึงความเป็นผู้ไม่มีตัณหา[ทิฏฐิมานะ].

เอเต จ นิสฺสชฺช อนุคฺคหายาติ เอเต จ ปุริเม ทิฏฺจิอาทิเภเท กณฺหปกฺขิเย ธมฺเม สมุคฺฆาตกรเณน นิสฺสชฺช ปจฺฉิเม อทิฏฺจิอาทิเภเท สุกฺกปกฺขิเย อตมฺมยตาปชฺชเนน อนุคฺคหาย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๐)

ปาฐะว่า **เอเต จ นิสชฺช อนุคฺคหาย** (ก็บุคคลสละธรรมเหล่านี้แล้วไม่ถือมั่น) ความว่า สละธรรมอันเป็นฝ่ายดำมีการเห็นเป็นต้นอันมีในก่อนเหล่านี้ด้วยการกำจัดได้อย่างเด็ดขาดไม่ถือมั่นธรรมอันเป็นฝ่ายขาวมีการไม่เห็นเป็นต้นอันมีในภายหลังด้วย**การถึงความเป็นผู้ไม่มีตัณหา[ทิฏฐิและมานะ]**

อตรนฺต (ติ)

[น + ตรนฺต]

ไม่ข้ามอยู่, ไม่ข้ามไป.

สสีทามีติ ปฏิจฺฉนฺนนฺ กตฺวา **อตรนฺโต** ตตฺเถว โอสีทามิ. (สำ.อฏ. ๑/๑๘)

บทว่า **สสีทามิ** (ยังจมอยู่) ความว่า เราเมื่อทำให้ปกปิด**ไม่ข้ามไป** ก็ยังจมอยู่ในที่นั้นนั่นแล.

อตรนฺโตติ โอฆานนฺ อติกฺกมนตฺถนฺ ตรณปฺปโยคนฺ อกโรนฺโต. (สำ.ฏี. ๑/๔๗)

บทว่า **อตรนฺโต** (ไม่ข้ามไป) คือ ไม่ทำความพยายามในการข้ามไป เพื่อก้าวล่วงโอฆะ

ทั้งหลาย[ธรรมอันเปรียบเสมือนห้วงน้ำ คือ โลภะ ทิฏฐิ และโมหะ]

อตรมาน (ติ)

[น + ตรมาน, (สำ.อตฺวรมาน)]

ไม่รีบร้อน, ไม่รีบด่วน, ทำด้วยการพิจารณา.

เอสาวุโส โรช วิหาโร สำวุตทฺวาโร, เตน อปฺปสทฺโท อุปสงฺกมิตฺวา **อตรมาโน** อาพินฺทำ ปวิสิตฺวา อุกฺกาสิตฺวา อคฺคพำ อาโกเฏหิ, วิวริสฺสติ เต ภควา ทฺวารนฺติ.

(วิ. ๓/๓๔๖, ที. ๑/๘๔, อำ. ๓/๓๐๘)

ภิกษุทั้งหลายถวายพระพร (มัลลกษัตริย์โรชะผู้ได้รับพระเมตตาจิตจากพระผู้มีพระภาค)ว่า “ท่านโรชะ พระวิหาร[พระคันธกุฎี] หลังนั้นเขาปิดประตูเสียแล้ว ท่านโปรดสงบเสียง จงเสด็จเข้าไปทางพระวิหารหลังนั้นแล้ว **ไม่รีบร้อนอยู่** เสด็จดำเนินไปที่หน้ามุขกระแอมแล้วเคาะประตูเถิด พระผู้มีพระภาคจะทรงเปิดประตูรับท่าน”

อตรมาโนติ อตุริโต.

สณิกำ ปทปฺปมาณฏฺฐาเน ปทำ นิกฺขิปนฺโต วตฺตำ กตฺวา สุสมฺมฏฺฐำ มุตฺตาทลสินฺทุวารสนฺถรสทิสำ วาลิกำ อวินาเสนฺโตติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๒๒๕, อำ.อฏ. ๓/๓๐๖)

ปาฐะว่า **อตรมาโน** (ไม่รีบร้อนอยู่) คือ ค่อยๆ เข้าไป ความว่า ค่อยๆ เหยียบพระบาทบนที่ควรต่อการย่างพระบาทกระทำวัตร ไม่ทรงคุ้ยทราย ที่เกลี่ยไว้เรียบเสมอเช่นกับปูลาดไว้ด้วยไข่มุก ใบไม้และไม้ย่านทราย[ให้เป็นหลุมเป็นบ่อ]

ดู วิ.๔/๓๗๔, ชา.๑/๓, ชา.อฏ.๑/๑๕๓, วิสุทฺธิ.๑/๑๐๒, วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๑๒๗,

ดู อตุริต

อตสิตพฺพ (ติ)

[น + ตสิตพฺพ] ดู อตสิตาย

อตสิตาย (ติ)

[น + ตสิตาย]

ไม่ควรสะดุ้ง, ไม่ควรกลัว.

อตสิตาย มีศัพท์เดิมมาจาก อตสิตพฺพ (น + ตสิตพฺพ) + สฺมึ วิภัตติ แปลง ตพฺพ ปัจจัย กับ สฺมึ วิภัตติเป็น ตาเย เหมือนกับรูปว่า อลชฺชิตาเย (อลชฺชิตพฺพ + สฺมึ) ดังที่สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๔๔๕) กล่าวว่า ลชฺชิโต ตพฺพสส สวิภตฺติสฺส ตาเย (แปลง ตพฺพ พร้อมด้วยวิภัตติท้าย ลชฺชิ ศัพท์เป็น ตาเย)

อิธ ภิกฺขุ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน **อตสิตาเย** ฐาเน ตาสำ อาปชฺชติ. ตาโส เหโส ภิกฺขุ อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส ‘โน จสฺสำ, โน จ เม สิยา, นาภวิสฺส, น เม ภวิสฺสตีติ. (สำ. ๒/๔๗)

ดูก่อนภิกษุ ปุถุชนในโลกนี้ผู้ไม่ได้สดับ ย่อมถึงความสะดุ้งในฐานะอัน**ไม่ควรสะดุ้ง**. ดูก่อนภิกษุ ก็ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ย่อมสะดุ้งอย่างนี้ว่า ‘ถ้าเราไม่พึงมี แม้บริขารของเราก็ไม่พึงมี ถ้ากรรมสังขารจักไม่ได้มีแล้ว ปฏิสนธิของเราก็จักไม่มี’

อตสิตาเยติ อตสิตพฺเพ อภายิตพฺเพ ฐานมฺหิ. (สำ.อฏ. ๒/๒๕๔)

บทว่า **อตสิตาเย** (ไม่ควรสะดุ้ง) คือ ในฐานะอันไม่ควรสะดุ้ง ได้แก่ ไม่ควรกลัว.

อตสิตาเยติ:-

น ตสิตพฺเพ ตาสำ อนาปชฺชิตพฺเพ. (สำ.ฏี. ๒/๒๒๕)

บทว่า **อตสิตาเย** (ไม่ควรสะดุ้ง) คือ ในฐานะอันไม่ควรสะดุ้ง ได้แก่ ไม่ควรถึงความสะดุ้ง.

อตสี (ถี)

[อต + อส. อต สาตจฺจคมเน อโส นทาทิ. ฐาน.ฏี.หน้า ๔๕๒]

อุมาตุ อตสี ภเว. (ฐาน.คาถา ๔๕๒)

ฝ้าย ๒ ศัพท์ คือ อุมฺมา และ อตสี.

(ดู ฐาน.นิสฺสย.ใหม่.)

อตสีปุปฺผ (น)

[อตสี + ปุปฺผ] ดอกฝ้าย.

อตสีปุปฺผวณฺณ (ติ)

[อตสีปุปฺผ + วณฺณ]

มีสีเหมือนดอกฝ้าย, มีผิวเหมือนดอกฝ้าย.

เอวำรูโป สิยนฺติ สเจ โอทาโต โหตุกาโม, หริตาลวณฺโณ วา มโนสิลาวณฺโณ วา สิยนฺติ ปตฺเถติ. สเจ กาโฬ โหตุกาโม, นีลุปฺปลวณฺโณ วา อญฺชนวณฺโณ วา **อตสีปุปฺผวณฺโณ** วา สิยนฺติ ปตฺเถติ. (ม.อฏ. ๔/๕๒)

สองบทว่า **เอวำรูโป สิยุ**ำ (พึงมีรูปอย่างนี้) ความว่า ถ้าบุคคลประสงค์จะเป็นคนขาว ย่อมปรารถนาว่า "เราพึงมีผิวเหมือนหรดาล หรือมีผิวเหมือนมโนสิลา" (อนึ่ง) ถ้าบุคคลนั้นประสงค์จะเป็นคนดำ ย่อมปรารถนาว่า "เราพึง**มีผิว**เหมือนดอกอุบลเขียว เหมือนดอกอัญชัน หรือ**เหมือนดอกฝ้าย**".

อตาณ (ติ)

[น + ตาณ. (สำ. อตฺราณ)]

ไม่มีที่ต้านทาน, ไม่เป็นที่ต้านทาน, ไม่มีที่พึ่ง, ไม่มีเครื่องป้องกัน, ไม่มีตนเป็นที่ป้องกัน.

อตาโณ โลโก อนภิสฺสโรติ โข, มหาราช เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน ทุติโย ธมฺมุทฺเทโส อุทฺทิฏฺโจ, ยมหำ ฌตฺวา จ ทิสฺวา สุตฺวา จ อคารสฺมา อนคาริยำ ปพฺพชิโต. (ม. ๒/๒๕๖, ปฏิสำ. ๑๒๑)

(พระรัฏฐบาลตอบพระเจ้าโกรัพยะว่า)

ดูก่อนมหาบพิตร พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงรู้ ทรงเห็น เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระองค์นั้น ทรงแสดงธัมมุทเทสประการที่ ๒ ว่า โลก**ไม่มีที่ต้านทาน** ไม่เป็นอิสระ' ที่อาตมภาพรู้เห็นและได้ฟังแล้ว จึงได้ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

[ธรรมมุทเทสประการที่ ๑ คือ โลกอันชรานำไปไม่ยั่งยืน, ประการที่ ๓ คือ โลกไม่มีอะไรเป็นของตน จำต้องละสิ่งทั้งปวงไป, ประการที่ ๔ คือ โลกพร่องอยู่เป็นนิตย์ ไม่รู้จักอิ่ม เป็นทาสแห่งตัณหา]

อตาโณติ ตายิตุ๎ สมตฺเถน วิรหิโต. (ม.อฏ. ๓/๒๑๑)

บทว่า **อตาโณ** (ไม่มีที่ต้านทาน) ได้แก่ เว้นจากผู้สามารถเพื่อจะต้านทาน.

อตาโณติ ตายิตุ๎ รกฺขิตุ๎ สมตฺเถน รหิโต, อนารกฺโขติ วุตฺตำ โหติ. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๑๕)

บทว่า **อตาโณ** (ไม่มีที่ต้านทาน) คือ เว้นจากผู้สามารถเพื่อจะต้านทาน คือ เพื่อรักษาไว้ได้ มีคำอธิบายว่า ไม่มีเครื่องป้องกัน.

ตายิตุนฺติ ชาติอาทิพฺยสนโต รกฺขิตุ๎ สมตฺเถน อิสฺสเรน อตฺตนา วิรหิโต. (ม.ฏี. ๓/๑๔๕)

บทว่า **ตายิตุ๎** (เพื่อจะต้านทาน) ได้แก่ เว้นจากตนผู้สามารถคือเป็นใหญ่ เพื่อจะรักษาจากความพินาศมีชาติ (การเกิด) เป็นต้น.

มจฺจุนาพฺภหโต โลโก
ปริกฺขิตฺโต ชราย จ
หญฺญติ นิจฺจมตฺ**ตาโณ**
ปตฺตทณฺโฑว ตกฺกโร. (เถร.๔๘๙)

(พระสิริมัณฑเถระกล่าวว่า)

สัตว์โลกถูกมัจจุราชคอยขจัด และถูกชรารุมล้อม **ไม่มีที่พึ่ง** ถูกเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์ เหมือนโจรถูกลงอาชญา.

หญฺญติ นิจฺจมตฺตาโณติ อตาโณ อสรโณ หุตฺวา นิจฺจกาลำ ชรามรเณหิ หญฺญติ วิพาธียติ. (เถร.อฏ. ๒/๑๑๘)

บาทคาถาว่า **หญฺญติ นิจฺจมตฺตาโณ** (ไม่มีที่พึ่งถูกเบียดเบียนอยู่เป็นนิตย์) ความว่า เป็นผู้ไม่มีใครต้านทาน คือ ไม่มีใครเป็นที่พึ่ง ถูกชราและมรณะเบียดเบียน คือ รบกวน ตลอดกาลเป็นนิตย์.

กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ, กตเมหิ จตฺตารีสาย อากาเรหิ สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ ? ปญฺจกฺขนฺเธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต...**อตาณโต** อเลณโต...สำกิเลสิกธมฺมโต. (ปฏิสำ. ๔๑๑)

ภิกษุย่อมได้อนุโลมขันติ[คือบรรลุวิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณในขั้นต่ำจากโสดาปัตติมรรค]ด้วยอาการ ๔๐ หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม[โสดาปัตติมรรค]ด้วยอาการ ๔๐ เป็นอย่างไร? คือ ภิกษุเห็นเบญจขันธ์โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ **ไม่เป็นที่ต้านทาน** [คือไม่อาจใช้ต้านทานอุปสรรคอันตรายได้] ไม่เป็นที่หลบลี้[คือไม่อาจใช้หลบหนีไปจากทุกข์ภัยได้... มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา [คือรู้เห็นว่ารูปนาม เป็นอารมณ์ของกิเลสอันเศร้าหมอง หรือเป็นที่แปดเปื้อนของกิเลส]

อตายนตาย เจว อลพฺภเนยฺยเขมตาย จ **อตาณโต**. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๓๑๖)

ชื่อว่า **อตาณโต** เพราะต้านทานไม่ได้ และเพราะไม่ได้รับความปลอดโปร่ง [ไม่พึงได้รับความปลอดภัย]

ดู เถรี. ๔๓๑, เถรี.อฏ. ๒๙๐, มิลินฺท. ๑๕๐, ชา.๑/๑๔๘, ชา.อฏ. ๓/๒๗๑, ชา.อฏ.๑/๒๒๙, มหานิ. ๓๒๒, มหานิ.อฏ.๓๗๗, จูฬนิ.หน้า ๖๘, จูฬนิ.อฏ. ๑๙

อตาทิส (ติ)

[น + ตาทิส]

ไม่เหมือนกัน, ไม่มีสภาพเช่นนั้น, ไม่มีสภาพเช่นกับบาตรนั้น.

กุรุนฺทิยํ ปน “ปทวาเรน กาเรตพฺโพติ วุตฺตํ, ตํ **อตาทิส**เมว คณฺหนฺเต ยุชฺชติ.

(วิ.อฏ. ๑/๓๐๖)

ส่วนในอรรถกถากุรุนที ท่านอธิบายไว้ว่า “พระวินัยธรพึงปรับอาบัติเธอทุกย่างเท้า” คำนั้น[ท่านหมายถึง]เมื่อพระเถระหยิบบาตร**ที่ไม่เหมือนกัน**มา จึงจะควร.

อตายน (ติ)

[น + ตายน]

ไม่มีที่ต้านทาน, ไม่มีเครื่องป้องกัน.

อตายโน โลกสนฺนิวาโสติ ปสฺสนฺตานำ[พุทฺธานำ ภควนฺตานำ สตฺเตสุ มหากรุณา โอกฺกมติ]

(ปฏิสำ. ๑๒๑)

[พระผู้มีพระภาคทั้งหลายตรัสรู้แล้ว]ทรงพิจารณาเห็นว่า “โลกสันนิวาส**ไม่มีที่ต้านทาน**” [จึงทรงแผ่พระมหากรุณาไปในหมู่สัตว์]

อตายโนติ ปุตฺตาทีหิปิ ตายนสฺส อภาวโต อตายโน อนารกฺโข อลพฺภเนยฺยเขโม วา.

(ปฏิสำ.อฏ. ๒/๑๖)

บทว่า **อตายโน** ความว่า โลกสันนิวาสไม่มีที่ต้านทาน คือ ไม่มีเครื่องป้องกัน เพราะไม่มีที่ต้านทานแม้จากบุตรเป็นต้น หรือไม่พึงได้ความปลอดภัย.

อตายนตา (ถี)

[อตายน + ตา]

ความเป็นธรรมชาติไม่มีที่ต้านทาน , ความเป็นธรรมชาติไม่มีเครื่องป้องกัน.

อตายนตาย เจว อลพฺภเนยฺยเขมตาย จ อตาณโต. (ปฏิสำ.อฏ.๒/๓๑๖, วิสุทฺธิ.๒/๒๔๗)

ชื่อว่า **อตาณโต** ([พิจารณาขันธ์ ๕]โดยความไม่เป็นที่ต้านทาน)เพราะ**ความเป็นธรรมชาติไม่มีที่ต้านทาน**[ต้านทานไม่ได้ คือไม่อาจใช้ต้านทานอุปสรรคอันตรายได้] และเพราะความเป็นธรรมชาติไม่ได้รับความปลอดโปร่ง.

ตายิตุ รกฺขิตุ อสมตฺถตาย น ตายโนติ อตายโน ตพฺภาโว **อตายนตา**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๙๖)

ชื่อว่า อตายน เพราะอรรถว่า ไม่เป็นที่ต้านทาน เนื่องจากไม่สามารถเพื่อต้านทาน คือ รักษา. ความเป็นธรรมชาติไม่มีที่ต้านทานนั้น ชื่อว่า **อตายนตา**.

อติ (พฺย)

[อต + อิ] เป็นอุปสัคตัวหนึ่งในบรรดาอุปสัค ๒๐ ตัว.

(๑) เกิน = อติเรก.

ดูใน อติกร, อติปาต, อติยาจก, อติริตฺต.

ดู อรรถข้อ (๒)

(๒) พิเศษ = วิสิฏฺฐ.

ยถา สมุสฺสิเตสุ พหูสุ ฉตฺเตสุ เจว ธเชสุ จ ยำ อติเรกปฺปมาณำ วิเสสวณฺณสณฺฐานญฺจ ฉตฺตำ

ตํ อติจฺฉตฺตนฺติ วุจฺจติ. โย อติเรกปฺปมาโณ นานาวิราควณฺณวิเสสสมฺปนฺโน จ ฆโช โส **อติฆ**โชติ วุจฺจติ...โย ชาติโภคยสอิสฺสริยาทิสมฺปตฺตีหิ อติเรกตโร เจว วิเสสวนฺตตโร จ ราชกุมาโร โส อติราชกุมาโรติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

เปรียบเหมือนฉัตรและธงเป็นอันมากถูกยกขึ้นแล้ว ฉัตรใดมีประมาณอันยิ่ง[มีขนาดใหญ่] มีสีสันและสัณฐานพิเศษกว่าฉัตรอื่น ฉัตรนั้นท่านเรียกว่า **อติฉัตร** (ฉัตรอันพิเศษยิ่ง), ธงอันใดมีประมาณอันยิ่ง[มีขนาดใหญ่] ถึงพร้อมด้วยสีที่ย้อมไว้ต่างกัน ธงนั้นท่านเรียกว่า **อติธชะ** (ธงอันพิเศษยิ่ง)...ราชกุมารใดผู้ยิ่งกว่าราชกุมารองค์อื่นด้วยสมบัติ ชาติ ตระกูล โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น ทั้งยังมีพระฉวีวรรณพิเศษกว่า[ราชกุมารจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน]พระราชกุมารนั้น เรียกว่า **อติราชกุมาร** (ราชกุมารผู้พิเศษยิ่ง)

ดู อติเทว, อติพฺรหฺม.

(๓) ดี, งาม = กลฺยาณ.

(๔) บูชา = ปูชา.

(๕) ก้าวล่วง = อติกฺกนฺต.

ดู อรรถที่ (๖), (๗) แห่ง อจฺจนฺตปท

(๖) ล่วงพ้น = อติกฺกมน

ดู อติโรจติ, อติสีม.

(๗) ยิ่ง, อย่างยิ่ง, สูงสุด = อติสย.

ดู อติอุณฺห, อติกณฺห, อติกาย

(๘) กล้าแข็ง, จัด = ภุสตฺถ.

ดู อติโกธ, อติโมห

(๙) ส่วนภายใน = อนฺโตภาค.

ดูใน อติยาตุ, อติสนฺต

(๑๐) ล่วงแล้ว = ภูตภาว.

ดู อตีต

(๑๑) สรรเสริญ = ปสสา.

(๑๒) หนักแน่น = ทฬฺห.

(๑๓) ต่างหาก.

ดู อติอจฺฉติ

(๑๔) ล่วงส่วน, ไม่มีที่สิ้นสุด = อจฺจนฺต.

อถวา ปอิติ ปกาเร อตีติ อจฺจนฺตตฺเถ นิปาโต. ตสฺมา ปกาเรหิ อจฺจนฺตํ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขํ. อิทญฺหิ สีลํ สยํ ตทงฺควเสน สมาธิสหิตํ ปญฺญาสหิตญฺจ วิกฺขมฺภนวเสน สมุจฺเฉทวเสน จ อจฺจนฺตํ โมกฺเขติ โมเจตีติ ปาติโมกฺขํ.

(อุทาน.อฏ. ๒๐๓)

อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า ป ใช้ในอรรถว่า ปการะ ศัพท์ว่า **อติ**เป็นนิบาต ใช้ในอรรถอัจจันตะ (ล่วงส่วน, ไม่มีที่สิ้นสุด). ฉะนั้น จึงชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะพ้นล่วงส่วน โดยทุกประการ. จริงอยู่ ศีลนี้ชื่อว่าปาฏิโมกข์ เพราะทำให้หลุดพ้นได้จริงด้วยตทังควิมุตติ ที่ประกอบด้วยสมาธิและปัญญาทำให้หลุดพ้นได้จริง ด้วยอำนาจวิกขัมภนวิมุตติ และสมุจเฉทวิมุตติ.

(๑๕) ทำบทให้เต็ม = ปทปูรณ.

ฉนฺน'ม**ติ**วสฺสติ

วิวฏฺ**นาติ**วสฺสติ

ตสฺมา ฉนฺนํ วิวเรถ

เอวํ ตํ **นาติ**วสฺสติ. (เถร. ๒๘๙)

(พระสิริมัณฑเถระกล่าวว่า)

ทุจริตที่ปิดบังไว้ย่อมรั่วรด ที่เปิดเผยย่อมไม่รั่วรด เพราะฉะนั้น ควรเปิดเผยทุจริตที่ปิดไว้นั้นเสีย ทุจริตที่เปิดเผยนั้น จะไม่รั่วรดได้ด้วยอาการอย่างนี้.

นาติวสฺสตีติ เอตฺถ **อตี**ติ อุปสคฺคมตฺตํ, น วสฺสตีติ อตฺโถ. อวสฺสนญฺเจตฺถ วุตฺตวิปริยาเยน เวทิตพฺพํ จิตฺตสนฺตานสฺส วิโสธิตตฺตา.

(เถร.อฏ. ๒/๑๑๗)

อติศัพท์ในบทว่า **นาติวสฺสติ** นี้เป็นเพียงนิบาต, อธิบายว่า ย่อมไม่รั่วรด. ก็ในที่นี้ พึงทราบการไม่รั่วรด โดยปริยายผิดตรงกันข้ามกับการรั่วรดที่กล่าวมาแล้ว เพราะทำจิตสันดานให้บริสุทธิ์.

(๑๖) เบื้องบน = อุปริ.

ดู มานาติมาน (มูลฏี.๒/๒๒๑) (ดู ฐาน.หน้า ๑๑๘๒ รู.หน้า ๑๐๖ นีติ.สุตฺ.หน้า ๒๙๘).

อติอคฺค (ติ)

[อติ + อคฺค] ประเสริฐยิ่ง, เลิศยิ่ง.

เอวํ สพฺพํ ตมโยคํ ฉินฺทิตฺวา อติวิย อคฺเค อุตฺตมภาเว เอเต อานนฺท มม ภิกฺขู ภวิสฺสนฺติ. เตสํ **อติอคฺเค** ภวิสฺสนฺติ, เย เกจิ สิกฺขากามา, สพฺเพปิ เต จตุสติปฏฺฐานโคจราว ภิกฺขู อคฺเค ภวิสฺสนฺตีติ อรหตฺตนิกูเฏน เทสนำ สงฺคณฺหาติ.

(ที.อฏ. ๒/๑๓๙)

พระผู้มีพระภาคทรงสงเคราะห์เทศนา ด้วยธรรมอันเป็นยอดคืออรหัตตผลว่า “อานนท์ ภิกษุเหล่านั้นของเราตัดความเพียรเครื่องประกอบสัตว์ไว้ทั้งหมดนั้นได้แล้วอย่างนี้ จักอยู่ในความเป็นผู้เลิศ คือ ในความเป็นผู้สูงสุดเกินเปรียบ ภิกษุเหล่านั้นจักอยู่ในความเป็น**ผู้เลิศยิ่ง**กว่าเหล่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา, ภิกษุเหล่านั้นแม้ทั้งหมดผู้มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นอารมณ์จักอยู่ในความเป็นผู้เลิศ.

ดู ตมตคฺค

อติอคฺคตา (ถี)

[อติอคฺค + ตา]

ความเป็นผู้ประเสริฐยิ่ง - เลิศยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๑

อติอคฺคิ (ปุ)

[อติ + อคฺคิ]

ไฟยิ่ง, ไฟแรง, ไฟร้อนเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติอจฺฉติ (กฺริ/อา)

[อติ + อาส (อุปเวสเน) + อ + ติ]

ย่อมอยู่ต่างกัน, ย่อมล่วงเลย.

แปลง สฺ เป็น จฺฉ ด้วยการแบ่งสูตร (ทฺวิธากรณโยควิภาคว่า จฺโฉ วา ในสูตรว่า อิสุยมูนมนฺโต จฺโฉ วา (กจ.๕๒๒) รัสสะ อา เป็น อ ด้วยสูตร (กจ.๒๖) ว่า รสสำ.

สพฺพการุกสิปฺปานิ
จิตฺตึ กตฺวาน สิกฺขเร

อวูปสนฺตา อชฺฌตฺตํ
สามญฺญตฺโถ**ติอจฺฉติ**. (เถร.๓๓๙)
(พระปาราปริยเถระมีความคิดว่า)
[นรชนทั้งหลายละทิ้งทรัพย์สมบัติ และบุตร ภรรยาออกบวชแล้ว ย่อมพากันทำกรรมที่บรรพชิตไม่ควรทำ แม้เพราะเหตุแห่งภิกษาทัพพีเดียว พวกเธอฉันภัตตาหารเต็มอิ่มแล้ว เมื่อนอนก็นอนหงาย ตื่นแล้ว กล่าวแต่ถ้อยคำที่พระศาสดาทรงตำหนิติเตียน]
[พวกเธอ]ภายในไม่สงบ[มีจิตไม่สงบระงับ] สนใจศึกษาแต่ศิลปะที่ชาวบ้านทั่วไปศึกษากัน ประโยชน์แห่งความเป็นสมณะ[สมณธรรม] **ย่อมล่วงเลย**พวกเธอไปเสีย.

อติอจฺฉตีติ เตสํ อาชีวกิจฺจปสุตาย เอกเทสมฺปิ อผุสนโต วิสุํเยว นิสีทติ, อนลฺลียตีติ วุตฺตํ โหติ.

(เถร.อฏ. ๒/๓๕๔)

บทว่า **อติอจฺฉติ** (ย่อมล่วงเลย) คือ ย่อมอยู่ต่างกัน โดยไม่ถูกต้องแม้บางส่วน เพราะ[มัวแต่]เป็นผู้ขวนขวายกิจเกี่ยวกับอาชีพของคฤหัสถ์เหล่านั้น มีคำอธิบายว่า ไม่ชิดติดกัน.

อติอจฺฉริย (ติ)

[อติ + อจฺฉริย]
น่าอัศจรรย์ยิ่ง, น่าประหลาดใจยิ่งนัก.
ดู อติอจฺเฉรก

อติอจฺเฉรก (ติ)

[อติ + อจฺเฉรก]
น่าอัศจรรย์ยิ่ง, น่าประหลาดใจยิ่งนัก.

กุมฺภีโล ตํ อจฺฉริยํ ทิสฺวา "อิมินา วานรินฺเทน **อติอจฺเฉรกํ** กตนฺติ จินฺเตตฺวา "โภ วานรินฺท, อิมสฺมึ โลเก จตูหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล ปจฺจามิตฺเต อธิภวติ. เต สพฺเพปิ ตุยฺหํ อพฺภนฺตเร อตฺถิ มญฺเญติ วตฺวา อิมํ คาถมาห.

(ชา.อฏ.๑/๒๙๗)

(อติอจฺฉริย ก.ต่างกัน)
จระเข้เห็นความอัศจรรย์นั้น คิดว่า "พญาวานรนี้ ทำเหตุ**น่าอัศจรรย์ยิ่ง**" แล้วกล่าวว่า "ท่านพญาวานร ในโลกนี้ บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ อย่าง ย่อมครอบงำศัตรูได้ ธรรมแม้ทั้งหมดนั้น เห็นจะมีอยู่ภายในท่าน" แล้วกล่าวคาถานี้ว่า [พญาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ อย่างนี้ คือ สัจจะ ธรรมะ ธิติ จาคะเช่นกับท่าน ผู้นั้นย่อมครอบงำศัตรูที่ตนพบเห็นได้]

อติอญฺฉิตุ (กฺริ/วิ)

[อติ + อฉิ + ตุ]
ลงนิคคหิต แปลงนิคคหิตเป็น ญ.
ฉุดมา, ดึงมา, ล่อลวง, ขึ้นราคา.

เอเตนุปาเยน วฑฺฒนฺตํ วฑฺฒนฺตํ สหสฺสํ ปาปุณิ. โส จินฺเตสิ "**อติอญฺฉิตุ** น วฏฺฏติ, โหตุ ตาว, อิมสฺส กตฺตพฺพกิจฺจํ ปุจฺฉิสฺสามีติ.

(อ.อฏ. ๑/๑๙๑)

(เถร.อฏ. ๑/๑๗๐ เป็น อติวฑฺฒิตุ)
ด้วยอุบายนี้นั่นแล ทรัพย์จึงเพิ่มขึ้นๆ จนถึง ๑,๐๐๐ กหาปณะ. กุลบุตรนั้นคิดว่า "เราไม่ควร **เพื่อขึ้นราคา**[มากไปกว่านี้] ช่างเถิด เราจักถามกิจที่ควรกระทำของบุรุษนี้"

อติอญฺฉิตุนฺติ อติวิย อากฑฺฒิตุํ.

(อ.ฏี. ๑/๑๖๗)

บทว่า **อติอญฺฉิตุํ** (เพื่อขึ้นราคา) คือ เพื่อดึงมา[ตั้งราคา]จนเกินไป.

อติอพฺภ (น)

[อติ + อพฺภ]

เมฆหนา. หมอกจัด.

อิธาปิ ยํ วสฺสาเน จ สิสิเร จ อพฺภํ อุปฺปชฺชติ, ตํ อุตุสมุฏฺฐานิกํ ปากติกเมว. ยํ ปน อพฺเภเยว **อติอพฺภ**, สตฺตสตฺตาหมฺปิ จนฺทสูริเย ฉาเทตฺวา เอกนฺธการํ กโรติ, ยญฺจ จิตฺตเวสาขมาเสสุ อพฺภ, ตํ เทวตานุภาเวน อุปฺปนฺนํ อพฺภ นาม.

(สํ.อฏ. ๒/๓๒๒)

ในสูตรแม้นี้ เมฆที่ก่อตัวขึ้นในวัสสันตฤดู และในสิรฤดูเป็นเมฆตามปกตินั่นเอง มีฤดูเป็นสมุฏฐาน ส่วน**เมฆหนา**ในฤดูมีเมฆนั่นเทียว ที่บดบังดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ทำให้มืดมิดเป็นเวลาถึง ๗ สัปดาห์ และเมฆในเดือน ๕ [และ]เดือน ๖ ชื่อว่าเมฆเกิดขึ้นด้วยอานุภาพของเทวดา.

อติอพฺภนฺติ สตปฏลสหสฺสปฏลํ หุตฺวา อพฺภุฏฺฐานํ. (สํ.ฏี. ๒/๒๗๗)

บทว่า **อติอพฺภ** (เมฆหนา) คือ มีเมฆตั้งขึ้น[รวมตัวกัน]เป็นร้อยชั้นพันชั้น.

อติอมฺพิล (ติ)

[อติ + อมฺพิล] เปรี้ยวจัด.

ตสฺสา อจฺจุณฺหอติสีต**อติอมฺพิล**าทิปริโภคํ วชฺเชตฺวา สุเขน คพฺภ ปริหริยมานาย เอวรูโป โทหโฬ อุปฺปชฺชิ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๓๔)

เมื่อนาง[มารดาของติสสสามเณร]เว้นการบริโภคอาหารวัตถุมีของร้อนจัด เย็นจัดและ**เปรี้ยวจัด**เป็นต้น รักษาครรภ์อยู่โดยสบาย. ความแพ้ท้องเห็นปานนี้เกิดขึ้นแล้ว.

อติอรหนฺต (ปุ)

[อติ + อรหนฺต]

พระอรหันต์ผู้ประเสริฐกว่า, พระอรหันต์ยิ่งกว่าพระอรหันต์.

ดู มิลินฺท.๒๖๙

อติอลฺลียิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + อา + ลี + ย + ตฺวา]

ติดกัน - ชิดกัน - เบียดกันเกินไป.

น เถเร ภิกฺขู อนุปขชฺชาติ เถเร ภิกฺขู อติอลฺลียิตฺวา น นิสีทิตพฺพํ. (วิ.อฏ. ๔/๑๑๙)

ปาฐะว่า **น เถเร ภิกฺขู อนุปขชฺช** (ไม่นั่งเบียดภิกษุผู้เถระทั้งหลาย) คือ ไม่พึงนั่ง**ชิด**พวกภิกษุผู้เถระ**เกินไป**.

อติอสน (ติ)

[อติ + อส + ยุ]

(๑) กินมากไป, อันถูกกินมากไป.

(๒) (น) การกินมากไป, กินจุ.

ดู อจฺจาสน

อติอหิต (ติ)

[อติ + อหิต] ดู อจฺจาหิต

อติอาธาย (กฺริ/วิ)

[อติ + อา + ธา + ตฺวา] ดู อจฺจาธาย

อติอายต (ติ)

[อติ + อายต] ดู อจฺจายต

อติอิฏฺฐ (ติ)

[อติ + อิสุ + ต]

น่าใคร่ยิ่งนัก, น่าปรารถนายิ่งนัก.

อถวา อภิกฺกนฺตนฺติ **อติอิฏฺฐ**ํ อติมนาปํ. (วิ.อฏ.๑/๑๓๙, ที.อฏ.๑/๒๐๔, ม.อฏ.๑/๑๓๔, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๑๓๙,อุทาน.อฏ.๒๖๐)

อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อภิกฺกนฺตํ** (ชัดเจน) ได้แก่ **น่าปรารถนายิ่งนัก** น่าชอบใจยิ่งนัก.

อติอิตฺตรชีวิต (ติ)

[อติ + อิตฺตร + ชีวิต]

ผู้มีอายุน้อยนัก, มีชีวิตชั่วเวลานิดหน่อย, มีชีวิตน้อยนิด.

ยาว อปฺปายุกาติ ยตฺตกํ ปริตฺตายุกา, **อติอิตฺตร**ชีวิตาติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๒๕๐)

ปาฐะว่า **ยาว อปฺปายุกา** แปลว่า มีอายุน้อยเพียงไร อธิบายว่า มีชีวิตน้อยนิด.

อติอิสฺสรเภสชฺช (น)

[อติ + อิสฺสร + เภสชฺช]

ยาอันมีคุณชะงัดยิ่ง, ยาสำหรับผู้เป็นใหญ่, ยาสำหรับคนรวยใช้.

ตํ สุตฺวา ราชา “ภทฺเท อิหํ **อติอิสฺสรเภสชฺช**ํ, กุโต ลภิสฺสามีติ วตฺวา จินฺเตสิ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๗๗) (สี.อิ. ต่างกัน)

พระเจ้าพาราณสีทรงสดับคำ[ของนางปัญจปาปา] นั้นแล้ว จึงตรัสว่า น้องรัก ยาขนานนี้ **เป็นยาสำหรับผู้เป็นใหญ่** เราจะได้มาแต่ที่ไหน ตรัสดังนี้แล้ว ก็ทรงดำริอีกว่า…

อติอุคฺคต (ติ)

[อติ + อุคฺคต] ไปสู่ยิ่ง.

(ก) มานะจัด.

ดู อรรถแห่ง อจฺจุคฺคต (ก)

(ข) เสียงดัง.

ดู อรรถแห่ง อจฺจุคฺคต (ค)

อติอุจฺจ (ติ)

[อติ + อุจฺจ] สูงยิ่ง, สูงเกินไป.

คิชฺฌา “ปุตฺโต เต อติทูรํ อุปฺปตตีติ คิชฺฌรญฺโญ อาจิกฺขึสุ. โส ตํ ปกฺโกเสตฺวา “ตฺวํ กิร ตาต **อติอุจฺจ**ํ คจฺฉสิ, **อติอุจฺจ**ํ คจฺฉนฺโต ชีวิตกฺขยํ ปาปุณิสฺสสีติ วตฺวา…อภาสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๓๙-๒๔๐)

พญานกแร้ง[อปนันทคิชฌะ]ได้ฟังดังนั้น จึงให้เรียกหาลูกชาย[มิคาโลปะ]มา กล่าวสอนว่า ลูกเอ๋ย ได้ยินว่า เจ้าบิน**สูงเกินไป** นกเมื่อบิน**สูงเกินไป** จักประสบอันตรายถึงสิ้นชีวิตได้.

[นกมิคาโลปะไม่เชื่อฟังได้บินเลยขอบเขต ที่บิดาสั่งไว้จึงถูกลมเวรัมภาพัดพินาศจนถึงแก่ความตาย] ดู อตุจฺจ

อติอุณฺห (ติ)

[อติ + อุณห]

ร้อนนัก, ร้อนจัด, ร้อนอย่างยิ่ง.

เนวาติสีตํ น ปน**าติอุณฺหํ**
สุขา อุตุ อทฺธนิยา ภทนฺเต
ปสฺสนฺตุ ตํ สากิยา โกฬิยา จ
ปจฺฉามุขํ โรหินิยํ ตรนฺตํ. (เถร.๓๐๐)

(พระกาฬุทายีเถระกล่าวคาถาว่า)
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ก็ฤดูนี้ไม่หนาวนัก ไม่**ร้อนนัก**เป็นฤดูที่สบาย เหมาะแก่การเดินทาง พระประยูรญาติทั้งฝ่ายศากยวงศ์ และโกลิยวงศ์จะได้เฝ้าพระองค์ ผู้ผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก ซึ่งกำลังเสด็จข้ามแม่น้ำโรหิณี.

อติอุณฺหนฺติ ฆมฺมปริตาปาทินา อติวิย อุณฺหํ.

(เถร.อฏ. ๑/๔๔๙)

บทว่า **อติอุณฺหํ** (ร้อนนัก) คือ ร้อนเอย่างยิ่ง เพราะแดดแผดเผาในฤดูร้อนเป็นต้น.

ดู ที. ๓/๑๔๙, ที. ๓/๑๕๐, เถร. ๒๖๔

อติอุตฺตม (ติ)

[อติ + อุตฺตม]

ประเสริฐยิ่ง, ดียิ่ง, อุดมยิ่ง.

ดู อนธิวร (วิมาน.อฏ. ๗๓)

อติอุทก (น)

[อติ + อุทก] น้ำมากเกินไป.

เสสชเนหิ กตสสฺสํ **อติอุทเกน** วา อโนทเกน วา นสฺสติ. ตสฺสา อติวิย สมฺปชฺชติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔)

ข้าวกล้าอันชนที่เหลือทำแล้ว ย่อมเสียหายด้วย**น้ำมากเกินไป**บ้าง ด้วยน้ำน้อยเกินไปบ้าง. ส่วนข้าวกล้าของกุลธิดานั้น ย่อมสมบูรณ์เหลือกิน.

อติอุทร (น)

[อติ + อุทร] ท้องใหญ่มาก, ท้องโต.

ดู อจฺโจทร

อติอุปริ (พฺย)

[อติ + อุปริ]

เบื้องบนอันสูงยิ่ง, ในที่สูงเกินไป.

อาโกเฏหีติ อคฺคนเขหิ สณิกํ กุณฺจิกจฺฉิทฺทสมีเป อาโกเฏหีติ วุตฺตํ โหติ. ทฺวารํ กิร **อติอุปริ** อมนุสฺสา, อติเหฏฺจา ทีฆชาติกา โกเฏนฺติ. ตถา อนาโกเฏตฺวา มชฺเฌ ฉิทฺทสมีเป โกเฏตพฺพนฺติ อิทํ ทฺวาราโกฏนวตฺตนฺติ ทีเปนฺตา วทนฺติ.

(ที.อฏ.๑/๒๒๕, ม.อฏ.๓/๒๔๑)

บทว่า **อาโกเฏหิ** (ทรงเคาะเถิด) มีคำอธิบายว่า ทรงเคาะใกล้ช่องกุญแจอย่างแผ่วเบา ด้วยปลายพระนขา. เหล่าภิกษุเมื่อจะแสดงธรรมเนียมการเคาะประตูนี้ จึงได้ถวายพระพรว่า ดังได้สดับมาว่า เหล่าอมนุษย์มักเคาะประตู

ในที่สูงเกินไป พวกสัตว์ดิรัจฉานมักเคาะต่ำเกินไป ส่วนมนุษย์จะไม่เคาะสูงหรือต่ำนัก มักเคาะใกล้ช่องประตูกลาง.

อติอุสฺสาหิต (ติ)

[อติ + อุสฺสาหิต]

อันให้พยายามยิ่งนัก. ดู อติปคฺคหิต

อติอุสฺสูร (ปุ)

[อติ + อุสฺสูร]

เวลาพระอาทิตย์ขึ้นสูงยิ่ง, สายเกินไป.

โส (ปุณฺโณ) ปพุทฺโธ โอโลเกตฺวา ภริยํ อาห “ภทฺเท เอตํ มยา กสิตฏฺฐานํ สพฺพํ มม สุวณฺณํ หุตฺวา ปญฺญายติ, กึ นุ โข เม **อติอุสฺสูเร** ลทฺธภตฺตตาย อกฺขีนิ ภมนฺตีติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๙๘, วิมาน.อฏ. ๕๘)

นายปุณณะนั้นตื่นแล้วมองดู กล่าวกะภริยาว่า แม่นาง พื้นที่ๆ ฉันไถไว้แห่งหนึ่ง ปรากฏชัดแก่ฉันเป็นทองไปหมด หรือลูกตาของฉันฝาดไป เพราะได้อาหาร**สายเกินไป**หนอ.

อติกฑฺฒติ (กฺริ/อา)

[อติ + กฑฺฒ + อ + ติ]

ย่อมฉุดมา, ย่อมกระชากมา, ย่อมขัดข้อง, ตัดรอนความรัก.

วเทยฺยาม โข ตํ คหปติ, สเจ ตฺวํ **นาติกฑฺฒิยฺยาสี**ติ. (วิ. ๑/๑๙)

[โยมบิดาของพระสุทินวิงวอนว่า “ลูกสุทิน นี่คือทรัพย์ฝ่ายมารดา ของพ่อมีอีกต่างหาก จงกลับมาเป็นคฤหัสถ์เถิด จะได้ใช้สอยทรัพย์สมบัติและทำบุญ]

ท่านพระสุทินตอบว่า “ดูก่อนคฤหบดี อาตมาขอพูดกะโยมบ้าง ถ้าโยม**ไม่ขัดข้อง**”

นาติกฑฺฒิยฺยาสีติ ยํ เต มยิ เปมํ ปติฏฺฐิตํ, ตํ โกธวเสน น **อติกฑฺฒิยฺยาสิ**; สเจ น กุชฺฌิยฺยาสีติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๗๖)

บทว่า **นาติกฑฺฒิยฺยาสิ** (ถ้าโยมไม่ขัดข้อง) ความว่า ไม่พึงตัดรอนความรักที่ดำรงอยู่ในอาตมาด้วยความโกรธ มีคำอธิบายว่า ถ้าท่านไม่พึงโกรธ.

อติกฑฺฒิยมาน (ติ)

[อติ + กฑฺฒ + ย + อิ + มาน]

ถูกคร่า - ฉุดไปอยู่, ถูกแค่นได้ - รบเร้าอยู่.

อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจตีติ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมเมว สนฺธาย วุตฺตํ. ปรินิพฺพานกาเล หิ อนฺตรา วา **อติกฑฺฒิยมาเนน** อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๘)

คำว่า **อุปสมฺปนฺนสฺส ภูตํ อาโรเจติ** ท่านกล่าวหมายถึงอุตตริมนุสสธรรมเท่านั้น. จริงอยู่ ในเวลาปรินิพพานและเวลาอื่น การที่**ภิกษุผู้ถูกรบเร้าอยู่**จะบอกคุณที่มีจริงแก่อุปสัมบัน ก็ควร.

อติกฑฺฒิยมาเนนาติ วทถ ภนฺเต กึ ตุมฺเหหิ อธิคตนฺติ เอวํ นิปฺปีฬิยมาเนน. (สารตฺถ. ๓/๑๒)

บทว่า **อติกฑฺฒิยมาเนน** (ถูกรบเร้าอยู่) คือ ถูกบีบคั้นอยู่อย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านบอกธรรมที่ท่านได้บรรลุแล้ว ได้หรือไม่.

อติกฑฺฒิยมาเนนาติ...นิปฺปีพิยมาเนน อติพฑฺธิยมาเนน. ตถารูเป ปจฺจเย สติ วตฺตพฺพเมว. (วิมติ. ๒/๘)

บทว่า **อติกฑฺฒิยมาเนน** (ถูกรบเร้าอยู่) คือ …ถูกบีบคั้นอยู่ ถูกแค่นไค้อยู่. เมื่อมีเหตุเห็นปานนี้ ควรนั่นเทียวที่จะบอก[อุตตริมนุสสธรรมที่มีจริงแก่อุปสัมบัน].

อติกณฺห (ติ)

[อติ + กณฺห]

ดำเกินไป, ดำจัด, ดำนัก.

ลิงฺคํ นาม เทฺว ลิงฺคานิ หีนญฺจ ลิงฺคํ อุกฺกฏฺฐญฺจ ลิงฺคํ. หีนํ นาม ลิงฺคํ อติทีฆํ, อติรสฺสํ, **อติกณฺหํ**, อจฺโจทาตํ, เอตํ หีนํ นาม ลิงฺคํ. อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ นาติทีฆํ, นาติรสฺสํ, **นาติกณฺหํ**, นาจฺโจทาตํ. เอตํ อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ. (วิ. ๒/๙)

ที่ชื่อว่า รูปลักษณ์ ได้แก่ รูปลักษณ์ ๒ อย่าง คือ รูปลักษณ์ที่เลว และรูปลักษณ์ที่ดี. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่เลวคือสูงเกินไป เตี้ยเกินไป **ดำเกินไป** ขาวเกินไป นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่เลว. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่ดีคือไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่**ดำนัก** ไม่ขาวนัก นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่ดี.

อติกต (ติ)

[อติ + กต]

กระทำยิ่งแล้ว, ทำประเสริฐแล้ว.

เอตฺตาวตา โข ภิกฺขเว มาตาปิตูนํ กตญฺจ โหติ ปฏิกตญฺจ **อติกตญฺจ**.

(อำ. ๑/๖๓) (สี. อิ. ต่างกัน)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล การกระทำอย่างนั้น ชื่อว่าอันบุตรได้ทำแล้ว ทำตอบแทนแล้ว และ**ทำยิ่งแล้ว**แก่มารดาและบิดา[ของตน].

อติกนฺต (ติ)

[อติ + กนฺต] น่าใคร่ยิ่งนัก.

อภิกฺกนฺตนฺติ วา **อติกนฺตํ** อติอิฏฺฐํ อติมนาปํ, อติสุนฺทรนฺติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๒๖๐)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า อภิกฺกนฺตํ แปลว่า **น่าใคร่ยิ่งนัก** น่าปรารถนายิ่งนัก น่าชอบใจยิ่งนัก อธิบายว่า ดียิ่ง.

ดู วิมาน. อฏ.๔๖

อติกร (ปุ)

[อติ + กร + อ]

การกระทำเกินไป, เกินกว่าที่จะทำ.

อติกรมกราจริย

มยฺหมฺเปตํ น รุจฺจติ

จตุตฺถเ ลงฺฆยิตฺวาน

ปญฺจมายสิ อาวุโต. (ชา. ๑/๒๗)

(นักระบำโพธิสัตว์กล่าวกับอาจารย์ผู้ไม่เชื่อคำของบัณฑิตว่า)

ท่านอาจารย์ ท่านได้ทำ**เกินกว่าที่จะทำ**ได้ การกระทำนั้นไม่เป็นที่พอใจของผมเลย ท่านกระโดดข้ามพ้นหอกเล่มที่ ๔ ได้แล้ว ถูกหอกเล่มที่ ๕ ทิ่มแทง.

อติกรมกราจริยาติ อาจริย อชฺช ตฺวํ อติกรํ อกริ, อตฺตโน กรณโต อติเรกํ การณํ อกรีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๔๕๖)

บาทคาถาว่า **อติกรมกราจริยา** (ข้าแต่ท่านอาจารย์ ท่านทำเกินกว่าที่จะทำได้) ความว่า ท่านอาจารย์ ในวันนี้ ท่านได้ทำเกินกว่าที่จะทำได้ อธิบายว่า ได้ทำเหตุเกินกว่าการกระทำของตน.

อติกรุณ (ติ)

[อติ + กรุณา]

น่าสงสารยิ่ง, น่าสงสารเหลือเกิน.

ปาปุณิตฺวา จ ปน สพฺพาหิ ตาหิ สทฺธึ เกเสโมเจตฺวา ปิฏฺจิยํ วิกิริตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ อุรํ สมฺภิตฺวา “กสฺมา เอวรูปํ กมฺมํ กโรถ, มหาราชาติ **อติกรุณ**ํ ปริเทวมานา ราชานํ อนุพนฺธิ.

(ชา.อฏ. ๖/๖๖)

พระนางสีวลีเทวี ครั้นตามทัน[พระราชา] จึงสยายพระเกศาทั้งหลาย ให้เรี่ยรายเบื้องพระปฤษฎางค์ พร้อมกับสตรีทั้งปวงเหล่านั้น ทรงเน้นพระทรวงด้วยพระหัตถ์ทั้งสอง พลางกราบทูลว่า พระองค์ทรงทำการอย่างนี้ เพราะเหตุไร เพคะ ทรงคร่ำครวญติดตามพระราชาไปอย่าง**หน้าสงสารเหลือเกิน**.

อติกสิร (ติ)

[อติ + กสิร]

ลำบากมาก, ลำบากเหลือเกิน.

ดู อติหีน

อติกสฺส (กฺริ/วิ)

[อติ + กส + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น ย แปลง สฺย เป็น สฺส]

ร้อยแล้ว, ดึงแล้ว, เข็นแล้ว, ลากแล้ว.

เภตฺวาน นาสํ **อติกสฺส** รชฺชุ
นยึสุ มํ สมฺปริคยฺห ลุทฺทา
เอตาทิสํ ทุกฺขมหํ ติติกฺขึ
อุโปสถํ อปฺปฏิโกปยนฺโต.

(ชา. ๒/๒๒, วิสุทฺธิ. ๑/๒๙๗)

(พญานาคสังขปาละตอบว่า)

[ท่านอาพาระ วัน ๑๔ ค่ำ ๑๕ ค่ำ ข้าพเจ้า เข้าจำอุโบสถอยู่เป็นนิตย์ คราวนั้น พวกบุตรนายพราน ๑๖ คนถือเชือกและบ่วงอันมั่นคงมา] พวกพราน[เหล่านั้น]ช่วยกันเจาะจมูก **ร้อยแล้ว**ซึ่งเชือก แล้วช่วยกันหามนำข้าพเจ้าไป ข้าพเจ้าอดกลั้นความทุกข์เช่นนั้น มิได้ทำให้อุโบสถกำเริบ.

นาสํ อติกสฺส รชฺชุนฺติ โถกํ คนฺตฺวา สีสํ เมโอลมฺพนฺตํ ทิสฺวา มหามคฺเค นิปชฺชาเปตฺวา ปุน นาสมฺปิ เม ภินฺทิตฺวา วฏฺฏรชฺชุ **อติกสฺส** อาวุนิตฺวา กาชโกฏิยํ ลคฺเคตฺวา สมนฺตโต ปริคฺคเหตฺวา มํ นยึสุ. (ชา.อฏ. ๕/๑๘๖)

ปาฐะว่า **นาสํ อติกสฺส รชฺชุ**ํ (เจาะจมูกร้อยแล้วซึ่งเชือก) อธิบายว่า พวกเขาไปได้หน่อยหนึ่ง เห็นศีรษะของข้าพเจ้าห้อยอยู่ จึงให้ข้าพเจ้านอนที่ทางหลวง เจาะจมูกข้าพเจ้าอีก **ร้อยแล้ว**ซึ่งเชือกเกลียวทะลุ คล้องไว้ที่ปลายคานหาม ล้อมพยุงหามข้าพเจ้าไป.

อติกสฺสาติ นาสาย อาวุตรชฺชุ๋ อากฑฺฒิตฺวา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๖๐)

บทว่า **อติกสฺส** คือ ดึงเชือกที่ร้อยไว้ที่จมูก [อย่างแรง, ฉุดมาอย่างแรง]

อติกาย (ติ)

[อติ + กาย]

มีกายใหญ่, มีกายแข็งแรง (สมบูรณ์ด้วยกำลัง) มีพระวรกายกำยำล่ำสัน.

อติกาโย มหิสฺสาโส

อชฺชุโน เกกกาธิโป

สหสฺสพาหุ อุจฺฉินฺโน

อิสิมาสชฺช โคตมํ. (ชา. ๒/๖๑)

(ฤาษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

พระเจ้าอัชชุนะทรงเป็นใหญ่ในแคว้นเกกกะ **มีพระวรกายกำยำล่ำสัน** ทรงเป็นนายขมังธนูผู้ยิ่งใหญ่ มีพระพาหาตั้งพัน ก็หายสาบสูญไปเพราะระรานโคตมฤาษี.

อติกาโยติ พลสมฺปนฺโน มหากาโย.

(ชา.อฏ. ๕/๒๙๐)

บทว่า **อติกาโย** (มีพระวรกายกำยำล่ำสัน) คือ มีพระวรกายใหญ่ สมบูรณ์ด้วยกำลัง.

ดู ชา. ๒/๖๓, ชา.อฏ. ๕/๒๙๒

อติการุญฺญ (ติ)

[อติ + การุญฺญ=กรุณา + ณฺย]ลง ณฺย ปัจจัย ในอรรถสกัตถะ (ความหมายเดิมของศัพท์) มีรูปวิเคราะห์ว่า กรุณาเยว การุญฺญ.

น่าสงสารยิ่งนัก, น่าสงสารเหลือเกิน.

โพธิสตฺโต...ตาตา อิมํ พลวามุขสมุทฺทํ ปตฺวา นิวตฺติตุ๋ สมตฺถา นาวา นาม นตฺถิ, อยํ สมฺปตฺต-นาวํ นิมุชฺชาเปตฺวา วินาสํ ปาเปตีติ อาห. ตญฺจ นาวํ สตฺต มนุสฺสสตานิ อภิรุหึสุ. เต สพฺเพ มรณภยภีตา เอกปฺปหาเรเนว อวีจิมฺหิ ปจฺจมานสตฺตา วิย **อติการุญฺญ๋** รวึ มุญฺจึสุ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๔๕)

พระโพธิสัตว์...กล่าวว่า แนะพ่อทั้งหลาย ชื่อว่าเรือที่ถึงสมุทร ชื่อพลวามุขีนี้แล้ว สามารถเพื่อจะกลับไปไม่มี. สมุทรนี้ให้เรือที่มาถึงแล้วจมลงไป ให้ถึงความพินาศ. ก็มนุษย์ประมาณ ๗๐๐ คน ขึ้นเรือลำนั้น. มนุษย์เหล่านั้นทั้งหมด กลัวภัยคือความตาย เปล่งเสียงร้องที่**น่าสงสารยิ่งนัก**พร้อมกันนั่นเทียว เหมือนพวกสัตว์ ที่ถูกเผาไหม้ในอเวจี.

อติการุญฺญรว (ปุ)

[อติการุญฺญ + รว]

เสียงร้องอันน่าสงสารยิ่งนัก - เหลือเกิน.

สกฺโก มาตลึ ปุจฺฉิ "สมฺม มาตลิ กึ สทฺโท นาเมส, **อติการุญฺญรโว** วตฺตตีติ ?"เทว ตุมฺหากำ รถ-เวเคน วิจุณฺณิเต สิมฺพลิวเน ปตนฺเต สุปณฺณ-โปตกา มรณภยตชฺชิตา เอกวิรวำ วิรวนฺตีติ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๑๘)

ท้าวสักกะตรัสกับมาตลีเทพบุตรว่า "สหายมาตลี นั่นเสียงอะไร **เสียงร้องอันน่าสงสารเหลือเกิน**เป็นไปอยู่. มาตลีกราบทูลว่า "ข้าแต่

พระองค์ผู้อุบัติเทพ เมื่อป่าไม้งิ้วถูกบดให้แหลกละเอียดล้มไปด้วยความเร็วของรถของพระองค์ พวกลูกนกครุฑถูกมรณะภัยคุกคามแล้ว จึงร้องเป็นเสียงเดียวกัน”

อติกาล (ปุ)

[อติ + กาล]

(๑) เวลาเช้าเกินไป, เช้านัก, เช้ามืด.

อิธ ภิกฺขเว อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ **อติกาเลน** คามํ ปวิสติ, อติทิวา ปฏิกฺกมติ. เอวมฺปิ ภิกฺขเว อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ อนาราธโก โหติ.

(วิ.๓/๙๙, สี.๑/๒๐๒, ม.๒/๑๓๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญเดียรถีย์ เข้าหมู่บ้าน**เช้าเกินไป** กลับสายเกินไป. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เช่นนี้ก็ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติมิให้สงฆ์ยินดี.

อติกาเลน คามํ ปวิสตีติ ภิกฺขุนา วตฺตกรณเวลายเมว คามํ ปิณฺฑาย ปวิสติ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๗๓)

ปาฐะว่า **อติกาเลน คามํ ปวิสติ** (เข้าหมู่บ้านเช้าเกินไป) คือ เข้าไปหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาตในเวลาภิกษุทั้งหลายทำวัตรนั่นเอง.

อติกาเลนาติ สพฺพรตฺตึ นิทฺทายิตฺวา พลวปจฺจูเส โกฏิสมฺมุญฺชนิยา โถกํ สมฺมชฺชิตฺวา มุขํ โธวิตฺวา ยาคุภิกฺขาย ปาโตว ปวิสติ.

(สี.อฏ. ๑/๒๖๘)

บทว่า **อติกาเลน** (เช้าเกินไป) ความว่า ภิกษุนาคทัตตะนอนหลับตลอดคืน ในเวลาใกล้รุ่งเอาปลายไม้กวาดปัดกวาดเสียหน่อยหนึ่ง ล้างหน้าแล้ว เข้าไปขอข้าวต้มแต่เช้า.

อติกาเลนาติ อติวิย ปุพฺพณฺหกาเลน กาลสฺเสวาติ อตฺโถ. (สี.ฏี. ๑/๓๐๑)

บทว่า **อติกาเลน** (เช้าเกินไป) คือ ในเวลา[อันสมควร]กับเวลาเช้ายิ่งนัก.

อติกาเลนาติ อติปาโตว. (อ.อฏ. ๓/๓๙)

บทว่า **อติกาเลน** (เช้าเกินไป) คือ เช้ามืด.

(๒) เวลานานเกินไป.

ดู อติเวล อรรถ (๑)

อติกาศ (ติ)

[อติ + กาศ. ถี. อติกาสี]

ดำนัก, ดำเกินไป, ดำเหลือเกิน, ดำจัด.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ขตฺติยกญฺญา วา...ปนฺนรสวสฺสุทฺเทสิกา วา โสฬสวสฺสุทฺเทสิกา วา, นาติทีฆา นาติรสฺสา..**นาติกาสี** นาจฺโจทาตา..ตสฺมึ สมเย สุภา วณฺณนิภาติ ? ‘เอวํ, ภนฺเต, ยํ โข ภิกฺขเว สุภํ วณฺณนิภํ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ อยํ รูปานํ อสฺสาโท.

(ม. ๑/๑๒๒)

[ภิกษุทั้งหลาย คุณแห่งรูป คือ] กษัตริย์สาว...มีอายุ ๑๕ ปี หรือ ๑๖ ปี ไม่สูงเกินไป ไม่ต่ำเกินไป...ไม่**ดำเกินไป** ไม่ขาวเกินไป แม้ฉันใด...ในสมัยนั้น หญิงสาวผู้นั้นย่อมเป็นผู้งดงาม เปล่งปลั่งอย่างยิ่ง ฉันนั้นมิใช่หรือ” “อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า” “ภิกษุทั้งหลาย การที่สุขโสมนัสเกิดขึ้นเพราะอาศัยความ

งาม ความเปล่งปลั่ง นี้แลชื่อว่าเป็นคุณแห่งรูปทั้งหลาย.

อติกาฬก (ติ)

[อติ + กาฬก. ถึ. อติกาฬิกา]

ดำนัก, ดำเกินไป, ดำจัด.

อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา...**นาติกาฬิกา** นาจฺโจทาตา อติกฺกนฺตา มานุสิวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณํ. ตสฺส โข ปนานนฺท อิตฺถิรตนสฺส เอวรูโป กายสมฺผสฺโส โหติ เสยฺยถาปิ นาม ตูลปิจุโน วา กปฺปาสปิจุโน วา....ราชานํ มหาสุทสฺสนํ มนสาปิ โน อติจริ, กุโต ปน กาเยน. รญฺโญ อานนฺท มหาสุทสฺสนสฺส เอวรูปี อิตฺถิรตนํ ปาตุรโหสิ. (ที. ๒/๑๔๓)

[ดูก่อนอานนท์ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก]นางแก้วเป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส...ไม่**ดำนัก** ไม่ขาวนัก งดงามเกินผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์. ดูก่อนอานนท์ ก็กายของนางแก้วนั้นแลมี สัมผัสอ่อนนุ่มดุจปุยนุ่นหรือปุยฝ้าย...นางไม่เคยประพฤตินอกพระทัยพระเจ้ามหาสุทัสสะแม้ทางใจ ไหนเลยจะประพฤตินอกพระทัยทางกาย. อานนท์ นางแก้วผู้ทรงคุณวิเศษเห็นปานนี้ ได้ปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทัสสนะ. ดู ชา.อฏ. ๖/๓

อติกิจฺฉนีย (ติ)

[น + ติกิจฺฉนีย]

ไม่ควรเยียวยา, ไม่สามารถแก้ไขได้.

ดู อเตกิจฺฉ

อติกิลมติ (กฺริ/อา)

[อติ + กิลม + อ + ติ] ย่อมลำบากยิ่ง.

นิตมฺมามีติ อติกิลมามิ. (ชา.อฏ. ๔/๒๘๔)

บทว่า **นิตมามิ** แปลว่า **ย่อมลำบากยิ่ง**.

อติกิลินฺน (ติ)

[อติ + กิลินฺน]

เปียกเกินไป, แฉะเกินไป.

น ตำ ภตฺตนฺติ กึ ภตฺตำ นาเมตำ อุตฺตณฺฑุลำ **อติกิลินฺนนฺ**ติอาทีนิ วตฺวา น ครหติ.

(ม.อฏ. ๓/๒๖๙)

ปาฐะว่า **น ตำ ภตฺตำ** (ไม่ทรงติเตียนภัตนั้น) ความว่า ไม่ทรงกล่าวติเตียนเป็นต้นว่า นี้ชื่อว่าภัตอะไร กระด้างเกินไป **แฉะเกินไป**.

ดู วิ.อฏ. ๑/๑๔๙, ชา.อฏ. ๑/๓๖๐

อติกิส (ติ)

[อติ + กิส]

ผอมเกินไป, ผอมมาก, ผอมนัก, ผอมจัด.

อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา **นาติกิสา**...อติกฺกนฺตา มานุสิวณฺณำ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณำ... (ที.๒/๑๔๓, ม. ๓/๒๓๑)

[ดูก่อนอานนท์ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก]นางแก้วเป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่**ผอมนัก**...งดงามเกินผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์.

อติกุฑฺธ (ต)

[อติ + กุฑฺธ] โกรธจัด.

ดู อจฺจุคฺคต อรรถ (ง)

อติกฺกนฺต (ติ)

[อติ + กมุ + ต. (สํ. อติกฺรานฺต)]

ลง ต ปัจจัยท้าย กมุ ธาตุด้วยสูตร (กจฺ. ๕๕๕) ว่า อตีเต ตตวนฺตุตาวี, แปลง ต ปัจจัยท้ายเป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจฺ. ๕๘๔) ว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ, ช้อน กฺ เป็น กฺก ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

ล่วงแล้ว.

ทสฺสนํ เม **อติกฺกนฺเต**

สสงฺเฆ โลกนายเก

สยนา วุฏฺฐหิตฺวาน

ปลฺลงฺกํ อาภุชึ ตทา. (พุทฺธวํ. ๓๑๒)

(ประวัติสุเมธพุทธเจ้า)

ครั้งนั้น เมื่อพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก พร้อมทั้งพระสงฆ์**ล่วงแล้ว**ซึ่งคลองจักษุของเรา เราลุกขึ้นจากการนอนแล้ว นั่งขัดสมาธิอยู่.

(ก) ผ่านไปแล้ว, เสร็จไปแล้ว.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู ตหํ ตหํ โอโลเกนฺตา ปิณฺฑปาตํ ปฏิคฺคณฺหนฺติ, อากิรนฺเตปิ **อติกฺกนฺเต**ปิ น ชานนฺติ.."ปตฺต-สญฺญี ปิณฺฑปาตํ ปฏิคฺคเหสฺสามีติ สิกฺขา กรณียาติ. (วิ. ๒/๒๕๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์รับบิณฑบาตมองดูที่นั้นๆ เมื่อเขากำลังเกลี่ย[บิณฑบาต]บ้าง **เสร็จไปแล้ว**บ้าง ก็ยังไม่รู้สึกตัว...[ทรงมีรับสั่งว่า] ภิกษุพึงทำความสำเหนียกว่า เราจักให้ความสำคัญในบาตรขณะรับบิณฑบาต.

ดู วิ. ๒/๒๕๐, ที.๒/๑๐๗-๘, อุทาน. ๑๕๐

(ข) ล่วงเลยแล้ว.

ปงฺกํ ราชา **อติกฺกนฺโต**

ถเล ราชา ปติฏฺฐิโต

อกณฺฏกํ อคหนํ

ปฏิปนฺโน มหาปถํ. (ชา. ๒/๕๘)

(ทีฆาวุกุมารตรัสตอบว่า)

พระราชาเสด็จ**ล่วงเลย**เปือกตมแล้วดำรงอยู่บนบก ทรงดำเนินสู่ทางใหญ่อันปราศจากหนามไม่รกชัฏ [ส่วนเราดำเนินไปยังหนทางของคนผู้ไปสู่ทุคติมีทั้งหนามและรกชัฏ ซึ่งเป็นหนทางไปสู่ทุคติ] ดู มิลินฺท. ๑/๔๘

(ค) ก้าวล่วงแล้ว, ปราศจากแล้ว.

นตฺถิ เจตสิกํ ทุกฺขํ

อนเปกฺขสฺส คามณิ

อติกฺกนฺตา ภยา สพฺเพ

ขีณสโยชนสฺส เว. (เถร.๓๒๐)

(พระเถระเมื่อจะแสดงธรรมโปรดหัวหน้าโจรได้กล่าวว่า)

ท่านหัวหน้า สำหรับผู้ที่ไม่เยื่อใยในชีวิต ย่อมไม่มีทุกข์ทางใจ ภัยทุกอย่างอันพระอรหันต์

ผู้สิ้นสังโยชน์**ก้าวล่วงแล้ว**[ผู้ที่สิ้นสังโยชน์ล่วงพ้นภัยทุกอย่างได้แล้ว]

อติกฺกนฺตา ภยา สพฺเพติ ขีณสโยชนสฺส อรหโต ปญฺจวีสติ มหาภยา, อญฺเญ จ สพฺเพปิ ภยา เอกโเสน **อติกฺกนฺตา** อตีตา, อปคตาติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๒/๒๖๗)

บาทคาถาว่า **อติกฺกนฺตา ภยา สพฺเพ** ความว่า มหาภัย ๒๕ อย่าง และภัยอื่นแม้ทั้งหมด อันพระอรหันต์ผู้สิ้นสังโยชน์ก้าวล่วงแล้ว คือ ล่วงพ้นแล้วอย่างเด็ดขาด อธิบายว่า ปราศจากแล้ว.

(ฆ) ล่วงพ้นแล้ว, เกิน.

อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา นาติกิสา...**อติกฺกนฺตา** มานุสิวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณนฺ... (ที.๒/๑๔๓, ม. ๓/๒๓๑)

[ดูก่อนอานนท์ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก]นางแก้วเป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ผอมนัก... งดงาม**ล่วงพ้น**[งดงามเกิน]ผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์...

(ง) สิ้นไปแล้. ดู มิลินฺท. ๙๕

(จ) ฝ่าฝืนแล้ว, ละเลยแล้ว.

อฏฺจกฺขุรํ ขราทิเย
มิคํ วงฺกาติวงฺกินํ
สตฺตหิ กาล**าติกฺกนฺตํ**
น นํ โอวทิตุสฺสเห (อุสฺสหามิ). (ชา.๑/๔)

(พญาเนื้อโพธิสัตว์ไม่ปรารถนาจะสอนลูกของน้องสาว จึงกล่าวว่า)

แม่ขราทิยา เราไม่สามารถจะสั่งสอนเนื้อ ที่มีกีบเท้า ๘ กีบ มีเขาคดตั้งแต่โคนจรดปลาย ที่**ละเลย**[โอวาท]ตลอด ๗ วันตัวนั้นได้.

สตฺตหิ กาลาติกฺกนฺตนฺติ สตฺตหิ โอวาทกาเลหิ โอวาทำ อติกฺกนฺตนฺ. (ชา.อฏ. ๑/๑๗๖)

บาทคาถาว่า **สตฺตหิ กาลาติกนฺตนฺ** คือ ล่วงเลยโอวาท โดยกาลแห่งโอวาท ๗ วัน.

(ฉ) ละเมิดแล้ว.

วิภาตาย จ รตฺติยา รญฺญา "มม อาณา ตยา **อติกฺกนฺตา**, ตสฺมา ราชทณฺฑำ เต กริสฺสามีติ วุตฺเต, เทว มยา ตว อาณา นาติกฺกนฺตา, อนตฺถงฺคเต เอว สูริเย อหำ อิธาคโตติ.

(เปต.อฏ. ๒๐๒)

ก็เมื่อราตรีสว่าง เมื่อพระราชาตรัสว่า ท่าน**ล่วงละเมิด**อาชญาของเรา เพราะฉะนั้น เราจะลงอาชญาแก่ท่าน บุรุษนั้นจึงกราบทูล [โดยอ้างเปรตเปลือยเป็นพยาน]ว่า ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์มิได้ล่วงละเมิดอาชญาของพระองค์ ข้าพระองค์มาในที่นี้ ในเมื่อเวลาดวงอาทิตย์ยังไม่อัศดงคต.

อติกฺกนฺตอรุณ (ปุ)

[อติกฺกนฺต + อรุณ]

อรุณที่ล่วงไป, อรุณที่ผ่านไป.

ตสฺส โย อรุโณติ ตสฺส จีวรุปฺปาททิวสสฺส โย อติกฺกนฺโต อรุโณ. จีวรุปฺปาททิวเสน สทฺธินฺติ จีวรุปฺปาททิวสสฺส **อติกฺกนฺตอรุเณน** สทฺธินฺติ อตฺโถ. ทิวสสทฺเทน หิ ตำทิวสนิสฺสิโต อรุโณ วุตฺโต. (สารตฺถ. ๒/๓๘๖)

ปาฐะว่า **ตสฺส โย อรุโณ** (อรุณใดแห่งวันนั้น) ความว่า อรุณที่ล่วงไปใดแห่งวันที่จีวรเกิดนั้น. ปาฐะว่า จีวรุปฺปาททิวเสน สทฺธึ (รวมกับวันที่จีวรเกิด) ความว่า รวมกับ**อรุณที่ล่วงไป**แห่งวันที่จีวรเกิด. ก็ด้วยศัพท์ว่า วัน ท่านกล่าวถึงอรุณที่อาศัยวันนั้น.

อติกฺกนฺตกาล (ติ)

[อติกฺกนฺต + กาล]

เวลาที่ผ่านไป, ล่วงกาลแล้ว.

ยสฺส จิตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ ขณ ขณ วีติกฺกนฺตํ **อติกฺกนฺตกาลํ**, นิรุชฺฌมานํ ขณ ขณ วีติกฺกนฺตํ **อติกฺกนฺตกาลํ** ตสฺส จิตฺตํ ?. ยสฺส วา ปน จิตฺตํ นิรุชฺฌมานํ ขณ ขณ วีติกฺกนฺตํ **อติกฺกนฺต-กาลํ**, อุปฺปชฺชมานํ ขณ ขณ วีติกฺกนฺตํ **อติกฺ-กนฺตกาลํ** ตสฺส จิตฺตํ ? (ยมก. ๒/๒๙๒)

จิตของบุคคลใดล่วงไปทุกๆ ขณะที่เกิดอยู่ชื่อว่า**ล่วงกาลแล้ว**, จิตของบุคคลนั้น ล่วงไปทุกๆขณะที่ดับอยู่ก็ชื่อว่า**ล่วงกาลแล้ว**ใช่ไหม. จิตของบุคคลใดล่วงไปทุกๆ ขณะที่ดับอยู่ชื่อว่า**ล่วงกาลแล้ว**, จิตของบุคคลนั้น ล่วงไปทุกๆ ขณะที่เกิดอยู่ ก็ชื่อว่า**ล่วงกาลแล้ว**ใช่ไหม.

อติกฺกนฺตติตฺตก (ติ)

[อติกฺกนฺต + ติตฺตก]

ปราศจากความขม. ดู อติติตฺตก

อติกฺกนฺตตฺต (น)

[อติกฺกนฺต + ตฺต]

ความที่เวลาล่วงเลยไป, ความที่…ล่วงแล้ว.

สีมาติกฺกนฺติโก นาม จีวรกาลสีมาติกฺกนฺติโกติ เกนจิ วุตฺตํ. “พหิสีมายํ จีวรกาลสมยสฺส **อติกฺกนฺตตฺตา** สีมาติกฺกนฺติโกติ อยํ อมฺหากํ ขนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๓๓๖)

บางอาจารย์กล่าวว่า การรื้อกฐินที่มีการล่วงเขตของจีวรกาล[คือวันเพ็ญ ๑๕ ค่ำ]นั้น ชื่อว่า สีมาติกกันติกะ แต่ข้าพเจ้ามีความเห็นว่า ชื่อว่า สีมาติกกันติกะ (มีการล่วงจีวรกาลนอก [อุปจาร]สีมา) เพราะ**ความที่**สมัยจีวรกาล**ล่วงแล้ว**[คือล่วงสมัย หรือคราวจีวรกาลแล้ว] ภายนอก[อุปจาร]สีมา.

[คำว่า **สีมาติกฺกนฺติโก** คัมภีร์วชิรพุทธิ (หน้า ๖๓๓) แปลว่า มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] แต่คัมภีร์สารัตถทีปนีนี้แปลว่า มีการล่วงจีวรกาลนอก [อุปจาร]สีมา ส่วนคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๕๕) แปลว่า มีการล่วงเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร] โดยเดือนเก็บจีวรคือเดือนหนึ่งหลังออกพรรษาแล้ว ที่ทรงอนุญาตให้เก็บจีวรได้โดยไม่ต้องอธิษฐาน หรือทำวิกัป มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์เหล่านั้นว่า

มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] = (จีวรกาลสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺ-กนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของ สีมา คือ จีวรกาล)

มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา = สีมาย พหิ อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (ลบ พหิ ศัพท์กลางสมาสใน สีมาติกฺกนฺต)

มีการล่วงเลยเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร] = (จีวรมาสสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของสีมาคือเดือนเก็บจีวร)]

อติกฺกนฺตตฺถ (ติ)

[อติกฺกนฺต + อตฺถ]

มีประโยชน์อันผ่านไปแล้ว - ก้าวล่วงแล้ว, ล่วงเลยประโยชน์แล้ว.

อตีตมตฺโถติ อตีตตฺโถ, **อติกฺกนฺตตฺโถ** หุตฺวา อิทานิ กปณํ รุทามีติ ปริเทวติ.

(ชา.อฏ. ๕/๘๑)

ด้วยคำว่า **อตีตมตฺโถ** (จึงล่วงเลยประโยชน์) นี้ พญานาคย่อมรำพันว่า เราจึงเสียประโยชน์ คือ เป็น**ผู้ล่วงเลยประโยชน์แล้ว** จึงคร่ำครวญอย่างน่าสงสารอยู่ในบัดนี้.

ดู อตีตตฺถ, อตีตมตฺถ

อติกฺกนฺตธมฺมวิราค (ปุ)

[อติกฺกนฺต + ธมฺม + วิราค]

ธรรมอันปราศจากราคะที่ตนล่วงพ้นแล้ว.

ธรรมอันปราศจากราคะที่ตนก้าวล่วงแล้ว.

มีวิราคธรรมอันก้าวพ้นแล้ว.

อติกฺกนฺตธมฺมวิราคภาว (ปุ)

[อติกฺกนฺตธมฺมวิราค + ภาว]

ความเป็นธรรมที่ปราศจากราคะอันตนล่วงพ้นแล้ว, ความเป็นธรรมอันปราศจากราคะอันตนก้าวล่วงแล้ว, ความเป็นผู้มีวิราคธรรมอันก้าวพ้นแล้ว.

ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺตีติ จ ปาทกภูตา อตฺตนา **อติกฺกนฺตธมฺมวิราคภาเวน** วิปสฺสนาย ปุพฺพาภิสงฺขารการี อรูปสมาปตฺติ ผลสมาปตฺติ วา. เตนาห “ปาทกนฺติ. (อนุฏี. ๒/๗๘)

และคำว่า **ปุพฺพาภิสงฺขารสมาปตฺติ** (การเข้าสมาบัติกำหนดองค์ฌานเป็นเบื้องต้น) ได้แก่ อรูปสมาบัติหรือผลสมาบัติ ที่เป็นพื้นฐานอันกระทำการกำหนดเป็นเบื้องแรก [คือการกำหนดองค์ฌานเป็นเบื้องต้น]ของวิปัสสนา **โดยความเป็นธรรมที่ปราศจากราคะอันตนล่วงพ้นแล้ว** เพราะเหตุนั้น พระฎีกาจารย์ จึงกล่าวว่า ปาทกำ [ปุพพาภิสังขารสมาบัติอันเป็นบาทกำหนดองค์ฌานก่อน] เป็นพื้นฐาน[ของวิปัสสนา].

อติกฺกนฺตปรโลก (ติ)

[อติกฺกนฺต + ปรโลก]

ผู้มีโลกหน้าอันล่วงแล้ว, ผู้พ้นแล้วจากโลกหน้า, ผู้ล่วงเลยโลกหน้า.

ยํ ปเนตฺถ เกนจิ วุตฺตํ

“อิมินา สตฺตโลกญฺจ ชาติโลกญฺจ สงฺคณฺหาติ ตสฺมา ตสฺส สตฺตโลกสฺส อิธโลกปรโลกหิตํ **อติกฺกนฺตปรโลกานํ** วา อุจฺฉินฺนโลกสมุทยานํ อิธ ชาติโลเก โอกาสโลเก วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารสงฺขาตญฺจ หิตํ สมฺปณฺเฑตฺวา โลกสฺส โลกานํ โลเก วา หิตนฺติ สรูเปกเสสํ กตฺวา “โลกหิตมิจฺเจวาหาติ.

น ตํ สารโต ปจฺเจตพฺพํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร-สงฺขาตหิตสฺสปิ สตฺตโลกวิสยตฺตา สตฺต-โลกคฺคหเณเนว อุจฺฉินฺนมูลานํ ขีณาสวานมฺปิ สงฺคหิตตฺตา. (สารตฺถ. ๑/๑๐) (ดู วชิร. ๗)

ก็คำใดที่อาจารย์บางท่าน (อาจารย์วชิรพุทธิ) กล่าวไว้ในเรื่องนี้ว่า

ด้วยคำว่า โลกหิตาย (เพื่อเกื้อกูลแก่โลก) นี้ ท่านย่อมรวบรวมเอาสัตว์โลกและชาติโลกไว้ด้วย. ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงประมวลเอาประโยชน์เกื้อกูลในโลกนี้และโลกหน้าของสัตว์โลกนั้น หรือประโยชน์เกื้อกูลกล่าวคือการอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมในชาติโลกนี้ หรือในโอกาสโลก[โลกคือที่ตั้ง]ของท่าน**ผู้มีโลกหน้าอันล่วงแล้ว** คือผู้พ้นเหตุเกิดในโลกหน้าได้แล้ว แล้วกล่าวว่า โลกหิตํ (ความเกื้อกูลแก่โลก) โดยทำเป็นสรูเปกเสสสมาสว่า โลกสฺส, โลกานํ, โลเก วา หิตํ (เกื้อกูลแก่โลกหรือแก่โลกทั้งหลายหรือในโลก.

คำนั้นบัณฑิตไม่ควรเชื่อถือโดยเป็นแก่นสาร เพราะความที่แม้ประโยชน์เกื้อกูล กล่าวคือธรรมอันเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม มีสัตว์โลกเป็นวิสัย เพราะแม้พระขีณาสพทั้งหลายผู้ถอนมูลรากแห่งสังขารแล้ว ท่านรวมไว้ด้วยศัพท์ว่าสัตว์โลกนั่นเอง.

[คำว่า **โลกหิตํ** ตามมติของอาจารย์วชิรพุทธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส โลกานํ โลเก วา หิตํ **โลกหิตํ** เป็นสัททสรูเปกเสสสมาส (สรูเปกเสสโดยศัพท์) ประเภทเอกเทสสรูเปกเสสสมาส คือ ลบคำศัพท์ที่มีรูปหรือเสียงเหมือนกันเพียงบางส่วน ในที่นี้ลบ โลกานำ โลเก. คำลักษณะนี้ เหมือนคำว่า นามญฺจ รูปญฺจ นามรูปญฺจ นามรูปำ (นามด้วย รูปด้วย นามและรูปด้วย ชื่อว่านามรูป) ลบบทท้ายสุด หรือลบบทกลางและนามศัพท์. ตามนยะ ๔๐ เรียกว่าเอกเทสโวหารนัย (วิธีกล่าวบางส่วน)

คำว่า **สตฺตโลก** (สัตว์โลก) ในคำว่า **สตฺตโลกคฺคหเณเนว** (ด้วยศัพท์ว่าสัตว์โลกนั่นเอง) ตามความหมายของศัพท์โดยตรง คำนี้ หมายถึงผู้ยังมีราคะซึ่งก็คือปุถุชน และพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระขีณาสพที่ปราศจากราคะแล้วอีกด้วย ดังนั้น คำว่า สตฺตโลก (สัตว์โลก) จึงเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่ารุพหีศัพท์ (ชื่อที่ยกขึ้นกล่าวโดยมีรูปร่างเป็นต้นเหมือนกัน) เพราะผู้ยังมีราคะอยู่ก็มีขันธ์ ๕ แม้พระขีณาสพก็มีขันธ์ ๕ เช่นกัน จึงเรียกพระขีณาสพว่า สัตว์โลก ได้เนื่องจากมีขันธ์ ๕ เหมือนกันนั่นเอง.

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ภูตปุพพคติกนัย คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน ที่จริงแล้ว พระขีณาสพนั้น แม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ ๖ แล้ว ยังนับเรียกว่าสัตว์โลกได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันอยู่ในอารมณ์ทั้ง ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดแล้วเป็นพระขีณาสพทันทีหลังถือกำเนิด (ดูคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา ๑/๔๓๖]

อติกฺกนฺตปฺปมาณ (ติ)

[อติกฺกนฺต + ปมาณ]

อันล่วงเลยประมาณ[ที่กำหนด], ที่เกินขนาด.

อาสนฺที นาม **อติกฺกนฺตปุปฺปมาณา** วุจฺจติ. (วิ. ๒/๓๔๓)

ที่ชื่อว่า อาสนฺที (ตั่งยาว) พระผู้มีพระภาคตรัสหมายถึงตั่ง**ที่เกินขนาด**.

อติกฺกนฺตปุปฺปมาณกาล (ปุ)

[อติกฺกนฺตปุปฺปมาณ + กาล]

กาลอันล่วงเลยประมาณ.

ดู อติเวล

อติกฺกนฺตภวนฺต (ติ)

[อติกฺกนฺต + ภวนฺต]

ผู้ล่วงพ้นผู้ที่ยังอยู่[คือปุถุชนและพระเสขบุคคล = พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์].

วีสภิกฺขุสหสฺสานํ
ตทา อาสิ สมาคโม
อติกฺกนฺตภวนฺตานํ
หิริสีเลน ตาทินํ. (พุทฺธวํ. ๓๗๖)

[พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้มีการประชุมพระขีณาสพเช่นกัน]

ครั้งนั้น ภิกษุประมาณ ๒๐,๐๐๐ รูป **ผู้ล่วงพ้นผู้ที่ยังอยู่** ผู้คงที่ด้วยหิริและศีล มาประชุมกัน.

อติกฺกนฺตภวนฺตานนฺติ อติกฺกนฺตปุถุชฺชน-โสตาปนฺนาทีนํ, สพฺเพสํ ขีณาสวานเมวาติ อตฺโถ. (พุทฺธวํ. อฏ. ๓๑๐)

บาทคาถาว่า **อติกฺกนฺตภวนฺตานํ** (ผู้ล่วงพ้นผู้ที่ยังอยู่) ได้แก่ ผู้ก้าวล่วงระดับปุถุชน และพระเสขบุคคลมีพระโสดาบันเป็นต้น คือ เป็นพระขีณาสพด้วยกันทั้งหมดทุกองค์.

อติกฺกนฺตมตฺต (น)

[อติกฺกนฺต + มตฺต]

สักว่าพ้นไปแล้ว, พอเลยไป.

วิปฺปนฏฺฐา นาวา ปน ยํ ยํ อุทกปฺปเทสํ ผริตฺวา ฐิตา โหติ, สฺวาสฺสา ฐานํ. ตสฺมา ตํ อุทฺธรนฺติยา อุจฺจาเรนฺตสฺส, อโธวา โอปิลาเปนฺตสฺส, จตูสุ วา ทิสาสุ ผุฏฺโฐกาสํ อติกฺกาเมนฺตสฺส **อติกฺกนฺตมตฺเต** ปาราชิกํ. (วิ.อฏ. ๑/๒๘๙)

ส่วนเรือที่จม ลอยไปถึงส่วนน้ำใดๆ จอดอยู่ส่วนน้ำนั้นเป็นฐานแห่งเรือนั้น. เพราะฉะนั้น ภิกษุกู้เรือขึ้นข้างบน กดให้จมลงข้างล่าง หรือให้เลยโอกาสที่ถูกต้องในทิศทั้ง ๔ **พอเลยไป** ต้องอาบัติปาราชิก.

อติกฺกนฺตมานุส (สฺส) ก (ติ)

[อติกฺกนฺต + มานุสก, ถี, อติกฺกนฺตมานุสิกา]

(ก) (ทิพยจักขุ) ล่วงเลยจักษุของมนุษย์, ล่วงเลยวิสัยของมนุษย์.

ปุน จปรํ สาริปุตฺต ตถาคโต ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน **อติกฺกนฺตมานุสเกน** สตฺเต ปสฺสติ จวมาเน อุปปชฺชมาเน หีเน ปณีเต สุวณฺเณ ทุพฺพณฺเณ สุคเต ทุคฺคเต. ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ…

(ที.๒/๗๔, วิ.๑/๕, ม.๑/๓๑๕, อ.๑/๑๖๕, อภิ.วิ.๓๕๗, อภิ.ปุ.๑๗๐, อุทาน.๘๓, อิติวุต.๒๖๒)

ดูก่อนสารีบุตร ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ตถาคตย่อมเห็นหมู่สัตว์ที่กำลังจุติและปฏิสนธิ เลว ทราม ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ **ล่วงเลยจักษุของมนุษย์** ย่อมรู้แจ้งหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม...

มนุสฺสูปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนน **อติกฺกนฺตมานุสกํ**, มานุสกํ วา มํสจกฺขุ์ อติกฺกนฺตตฺตา **อติกฺกนฺตมานุสกนฺ**ติ เวทิตพฺพ์. เตน ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน **อติกฺกนฺตมานุสเกน**. (วิ.อฏ. ๑/๑๓๒, วิสุทฺธิ. ๒/๕๔)

ที่ชื่อว่า**ล่วงเลยจักษุของมนุษย์** เพราะเห็นรูป ล่วงเลยอุปจาระของมนุษย์. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า**ล่วงเลยจักษุของมนุษย์** เพราะล่วงเลยมังสจักษุของมนุษย์ ด้วยทิพยจักษุอันบริสุทธิ์ **ล่วงเลยจักษุของมนุษย์**นั้น.

อติกฺกนฺตมานุสเกนาติ มนุสฺสานำ วิสยาตีเตน. (อุทาน.อฏ. ๖๖)

บทว่า **อติกฺกนฺตมานุสเกน** ได้แก่ ล่วงเลยวิสัยของพวกมนุษย์.

มนุสฺสานำ อิทนฺติ มานุสกำ, มนุสฺสานำ โคจรภูตำ รูปารมฺมณำ. ตทญฺญสฺส ปน ทิพฺพติโรหิตาติสุขุมาทิเภทสฺส รูปสฺส ทสฺสนโต **อติกฺกนฺตมานุสกำ**. เอวรูปญฺจ มนุสฺสูปจารำ อติกฺกนฺตำ นาม โหตีติ อาห "มนุสฺสูปจารำ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนนาติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๕๗)

ชื่อว่า มานุสกำ เพราะอรรถว่า นี้ของมนุษย์ทั้งหลาย ได้แก่ รูปารมณ์อันเป็นอารมณ์ของมนุษย์ทั้งหลาย. ก็ชื่อว่า **ล่วงเลยจักษุของมนุษย์** เพราะเห็นรูปอันต่างด้วยรูปที่เป็นทิพย์ที่อยู่ภายนอก และรูปที่ละเอียดยิ่งเป็นต้นอื่นจากรูปารมณ์นั้น. ก็พุทธจักษุเห็นปานนี้ ย่อมเป็นอันชื่อว่าล่วงเลยอุปจาระของมนุษย์ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า เพราะเห็นรูปล่วงอุปจาระของมนุษย์.

(ข) (ทิพยโสตธาตุ) ล่วงเลยโสตธาตุของมนุษย์.

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ "ทิพฺพาย โสตธาตุยา วิสุทฺธาย **อติกฺกนฺตมานุสิกาย** อุโภ สทฺเท สุเณยฺยำ: ทิพฺเพ จ มานุเส, จ เย ทูเร สนฺติเก จาติ. สีเลเสฺววสฺส ปริปูรการี อชฺฌตฺตำ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานำ....

(ม. ๑/๔๑, อำ. ๑/๒๕๖, อุทาน. ๑๑๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า 'เราพึงได้ยินเสียง ๒ ชนิด คือ เสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ ทั้งที่อยู่ไกลและอยู่ใกล้ด้วยทิพยโสตธาตุอันบริสุทธิ์**ล่วงเลยโสตธาตุอันเป็นของมนุษย์** ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบภายในตน ไม่เหินห่างจากฌานประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง...

อติกฺกนฺตมานุสิกายาติ มนุสฺสูปจารำ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสฺสเวเนน มานุสิกำ มำสโสตธาตุำ อติกฺกมิตฺวา (วีติวตฺติตฺวา) จิตาย.

(อุทาน.อฏ. ๑๘๑, วิสุทฺธิ. ๒/๓๗)

บทว่า **อติกฺกนฺตมานุสิกาย** (ล่วงเลยโสตธาตุอันเป็นของมนุษย์) ความว่า อันล่วงเลยมังสโสตธาตุอันเป็นของมนุษย์ดำรงอยู่ ด้วยการฟังเสียงล่วงเลยอุปจาระของมนุษย์.

มานุสิกา มนุสฺส สนฺตกา, มำสโสตธาตุ, ทิพฺพวิทูราทิวิสยคฺคหณสงฺขาเตน อตฺตโน กิจฺจวิเสเสน อติกฺกนฺตำ มานุสิกำ เอตายาติ **อติกฺกนฺตมานุสิกา**. เตนาห “มนุสฺสูปจารำ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนนาติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๘)

โสตธาตุอันเป็นของมีอยู่ของมนุษย์ ชื่อว่ามานุสิกา ได้แก่ มังสะโสตธาตุ, ทิพยโสตธาตุ ชื่อว่า **ล่วงเลยโสตธาตุของมนุษย์** เพราะอรรถ ว่า เป็นเหตุก้าวล่วงซึ่งมังสโสตธาตุของมนุษย์ ด้วยความพิเศษแห่งกิจของตน กล่าวคือการรับอารมณ์ซึ่งเป็นทิพย์และอยู่ไกลเป็นต้นได้. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ด้วยการฟังเสียง ล่วงเลยอุปจาระของมนุษย์.

อติกฺกนฺตรูป (ติ)

[อติกฺกนฺต + รูป]

มีรูปก้าวล่วง, มีรูปงามยิ่ง, มีรูปงามล้ำ.

อภิรูโปติ อญฺญานิ รูปานิ **อติกฺกนฺตรูโป**.

(สำ.อฏ. ๒/๒๑๖)

บทว่า **อภิรูโป** (มีรูปงาม) คือ **มีรูปงามยิ่ง** กว่ารูปอื่นๆ (งามล้ำกว่ารูปอื่นๆ).

อติกฺกนฺตรูโปติ อตฺตโน รูปสมฺปตฺติยา รูปโสภาย อติกฺกมิตฺวา จิตรูโป จิตสุจิรมฺปิ เวลำ โอโลเกนฺตสฺส ตุฏฺฐิอาวโห. (สำ.ฏี. ๒/๑๙๖)

บทว่า **อติกฺกนฺตรูโป** (มีรูปงามยิ่ง) คือ มีรูปงามล้ำด้วยความงามแห่งรูปดำรงอยู่ เพราะรูปสมบัติของตน, เมื่อบุคคลจ้องดูแม้เป็นเวลานาน ย่อมนำมาซึ่งความยินดี.

อติกฺกนฺตวนถ (ติ)

[อติกฺกนฺต + วนถ]

ผู้มีตัณหาดุจป่าอันก้าวล่วงแล้ว – ก้าวล่วงตัณหาดุจป่าแล้ว, ผ่านพ้นตัณหาแล้ว, ละตัณหาดุจป่าได้แล้ว.

กสฺส นุ อชฺช อาราเม
ทหรา วุทฺธา จ อจฺฉเร
อติกฺกนฺตวนถา ธีรา
นโม เตสำ มเหสินำ. (ชา. ๒/๑๖๑)

(พระโพธิสัตว์ทรงเปล่งอุทานว่า)

[นักปราชญ์ผู้ใคร่ความสุข มีปกติหลีกเร้นปราศจากเครื่องผูกคือกิเลส]ทั้งหนุ่มทั้งแก่ **ผู้มีตัณหาอันก้าวล่วงแล้ว** ย่อมอยู่ ณ อารามของใครหนอในวันนี้. ข้าพเจ้าขอนอบน้อมนักปราชญ์เหล่านั้นผู้แสวงหาคุณใหญ่

อติกฺกนฺตวนถาติ ปหีนตณฺหา.

(ชา.อฏ. ๖/๕๖)

บทว่า **อติกฺกนฺตวนถา** (ผู้มีตัณหาอันก้าวล่วงแล้ว) คือ ผู้ละตัณหาได้แล้ว.

[คำว่า วนถา ในบทว่า อติกฺกนฺตวนถา สำเร็จรูปมาจาก วน บทหน้า + ถา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วเน ถาตีติ วนโถ (วนถะ คือ ต้นไม้ที่ดำรงอยู่ในป่า)จัดเป็นปเหพี (คำปริศนา) ประเภทสมานรูปา คือ มีสภาพคล้าย

คลึงกับสิ่งที่ชาวโลกรู้จัก ในคาถานี้เป็นการเปรียบเทียบป่าให้เหมือนกับตัณหา ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายว่า อติกฺกนฺตวนถาติ ปหีนตณฺหา. อีกนัยหนึ่ง คำนี้จัดเป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งอื่นที่มีความคล้ายคลึงกัน. ตามนัย ๔๐ เรียกว่า รูพหินัย คือ มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง]

อติกฺกนฺตวร (ติ)

[อติกฺกนฺต + วร]

มีพรอันก้าวล่วงแล้ว, ล่วงเลยการให้พร, เลิกให้พรแล้ว.

สุทฺโธทโน สกฺโก ภควนฺตํ เอตทโวจ “เอกาหํ ภนฺเต ภควนฺตํ วรํ ยาจามีติ. “**อติกฺกนฺตวรา** โข โคตม ตถาคตาติ. (วิ. ๓/๑๑๖, ๓๙๒)

พระเจ้าสุทโธทนศากยะได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “พระเจ้าข้า หม่อมฉันทูลขอพรพระผู้มีพระภาคอย่างหนึ่ง” พระผู้มีพระภาคถวายพระพรว่า “ดูก่อนมหาบพิตรผู้โคดม ตถาคต **เลิกให้พรแล้ว**”

ยสฺมา อุญฺฉาจริยาย ชีวโต ปพฺพชิตสฺส อวิเสเสน “วรํ ยาจามีติ วุตฺเต “ยาจสฺสูติ วจนํ อปฺปติรูปํ, น จ พุทฺธานํ อาจิณฺณํ. ตสฺมา “**อติกฺกนฺตวรา** โข โคตม ตถาคตาติ วุตฺตํ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๙๑)

เพราะเมื่อคนทั้งหลายกล่าวโดยไม่ต่างกันว่า “ข้าพเจ้าขอพร” คำว่า “จงขอ” เป็นคำไม่สมควรแก่บรรพชิตผู้เลี้ยงชีพอยู่ ด้วยการแสวงหา และพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงประพฤติ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “ดูก่อนมหาบพิตรผู้โคดม ตถาคต **เลิกให้พรแล้ว**”

อติกฺกนฺตวิจาร (ติ)

[อติกฺกนฺต + วิจาร]

อันก้าวล่วงวิจารแล้ว, มีวิจารก้าวล่วงแล้ว. ล่วงเลยวิจารไป.

รูปาวจรํ ปน ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธํ โหติ. เสยฺยถิทํ วิตกฺกวิจารปีติสุขสมาธิยุตฺตํ ปฐมํ, อติกฺกนฺตวิตกฺกํ ทุติยํ, ตโต **อติกฺกนฺตวิจารํ** ตติยํ, ตโต วิรตฺตปีติกํ จตุตฺถํ, อตฺถงฺคตสุขํ อุเปกฺขาสมาธิยุตฺตํ ปญฺจมนฺติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๘๓)

ส่วนรูปาวจรกุศลมี ๕ โดยความต่างกันแห่งการประกอบด้วยองค์ฌาน. รูปาวจร ๕ นี้เป็นไฉน? รูปาวจร ๕ คือ รูปฌานที่ ๑ ประกอบด้วยวิตก วิจาร ปีติ สุขและสมาธิ ที่ ๒ ล่วงเลยวิตกไป ที่ ๓ **ล่วงเลยวิจารไป** ที่ ๔ ปีติคลายไป ที่ ๕ สุขถึงความหายไป (ตกไป) ประกอบด้วยอุเบกขาและสมาธิ.

อติกฺกนฺตวิตกฺก (ติ)

[อติกฺกนฺต + วิตกฺก]

อันก้าวล่วงวิตกแล้ว, มีวิตกก้าวล่วงแล้ว. ล่วงเลยวิตกไป. ดู อติกฺกนฺตวิจาร

อติกฺกนฺตเวล (ติ)

[อติกฺกนฺต + เวลา]

มีเวลาล่วงไปแล้ว, ล่วงเลยเวลาแล้ว.

มีอรรถเหมือนกับ อติเวล, ดู อติเวล

อติกฺกนฺตสํวจฺฉร (ติ)

[อติกฺกนฺต + สํวจฺฉร] มีปีอันผ่านไปแล้ว.

เตโรวสฺสิกานีติ **อติกฺกนฺตสํวจฺฉรานิ**.

(ที.อฏ. ๒/๓๖) (ม.อฏ. ๑/๒๗๘)

บทว่า เตโรวสฺสิกานิ (เกินกว่า ๑ ปี) ได้แก่ **มีปีอันผ่านไปแล้ว**

อติกฺกนฺตสญฺญี (ติ)

[อติกฺกนฺต + สญฺญา + อี]

มีความสำคัญว่าผ่านไปแล้ว.

ทสาหาติกฺกนฺเต **อติกฺกนฺตสญฺญี** นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๒๙๖, ๓๐๕)

จีวรเกินกำหนด ๑๐ วัน **ภิกษุมีสำคัญว่าเกินกำหนดแล้ว** ต้องอาบัตินิสสัคคิย-ปาจิตตีย์.

อติกฺกนฺตสตฺถุก (ติ)

[อติกฺกนฺต + สตฺถุ + ก]

มีพระบรมศาสดาล่วงแล้ว, มีพระบรมศาสดานิพพานแล้ว, ไม่มีพระบรมศาสดาแล้ว.

เตน “นยิทํ **อติกฺกนฺตสตฺถุกํ** ปาวจนํ, อยํ โว สตฺถาติ สตฺถุ อทสฺสเนน อุกฺกณฺจิตํ ชนํ สมสฺสาเสติ. (ที.อฏ. ๑/๓๕, ม.อฏ. ๑/๑๑)

เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงปลอบมหาชนที่เกิดความเบื่อหน่าย เพราะไม่เห็นพระบรมศาสดาให้เบาใจว่า ปาพจน์นี้ไม่ใช่**มีพระบรมศาสดาล่วงแล้ว** พระธรรมนี้จักเป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย.

อติกฺกนฺตสีล (ติ)

[อติกฺกนฺต + สีล]

มีศีลอันล่วงละเมิดแล้ว, ล่วงละเมิดศีลแล้ว.

ดู อจฺจนฺตสีล

อติกฺกนฺตสุขุม (ติ)

[อติกฺกนฺต + สุขุม]

มีความละเอียดอันก้าวล่วงแล้ว.

ดู อติสุขุม อรรถ (๒)

อติกฺกนฺติก (ติ)

[อติกฺกนฺต + อิก. ถี. อติกฺกนฺติกา]

ผู้ล่วงละเมิด, การก้าวล่วง, การล้ำเขต.

ดู หิริอติกฺกนฺติกา

มิลินฺท. ๑๒๖)

อติกฺกม (ปุ)

[อติ + กมุ + อ. (สํ. อติกฺรม)]

(๑) การก้าวพ้น, การล่วงพ้น, การก้าวล่วง, ล่วงไป, เลยไป, ผ่านข้าม.

น หิ กปฺปํ วา วิชฺชุ วา
ปจฺจกฺขาย รเถสภ

สมณํ อาหุ วตฺตนฺตํ
ยถา ทุกฺขสฺส'**ติกฺกโม**. (ชา. ๒/๑๗๑)
(มิคาชินดาบสประสงค์จะฟังโดยพิสดาร จึงกล่าวกับพระเจ้ามหาชนกราชว่า)
[ใครหนอเป็นผู้จำแนกธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ คำอันสะอาดนี้เป็นคำของใคร]
ข้าแต่ท่านผู้เป็นจอมทัพ เพราะบอกเจาะจงถึงกัปปสมณะ[คือดาบสผู้เป็นกรรมวาที]หรือวิชชสมณะ[พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้ประกอบด้วยวิชชา]มิได้ตรัสบอกถึงสมณะผู้มีวัตรปฏิบัติโดยประการที่**ก้าวล่วง**ทุกข์ได้.

[กปฺปนฺติ กปฺเปตฺวา กปฺเปตฺวา ปวตฺติตานํ อภิญฺญาสมาปตฺตีนํ ลาภึ กมฺมวาทึ ตาปสํ. วิชฺชนฺติ อาสวกฺขยญาณวิชฺชาย สมนฺนาคตํ ปจฺเจกพุทฺธํ. ชา.อฏ.๖/๒๖๖]

(๒) ธรรม-ธาตุ เป็นเหตุล่วงพ้น.

ทุกฺขํ ทุกฺขสมุปฺปาทํ
ทุกฺขสฺส จ **อติกฺกมํ**
อริยญฺจฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ
ทุกฺขูปสมคามินํ. (ธมฺม.๔๒, อิติวุต.๒๐๗)

[ผู้ถึงพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง ย่อมเห็นอริยสัจด้วยปัญญาอันชอบ คือ] ทุกข์, เหตุให้เกิดทุกข์, **ธรรมเป็นเหตุล่วงพ้น**ทุกข์ และอริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นทางดับทุกข์.

ทุกฺขํ อติกฺกมติ เอเตน อารมฺมณปจฺจยภูเตน เอตฺถ วาติ ทุกฺขสฺส อติกฺกโม, นิพฺพานํ.
(อิติวุต.อฏ. ๘๑)

ธรรมเป็นเหตุล่วงพ้นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันเป็นอารัมมณปัจจัยให้ก้าวล่วงทุกข์ หรือเป็นที่ให้ก้าวล่วงทุกข์ คือนิพพาน.

กามนิสฺสรณํ ญตฺวา
รูปานญฺจ **อติกฺกมํ**
สพฺพสงฺขารสมถํ
ผุสํ อาตาปี สพฺพทา. (อิติวุต. ๒๓๗)
(สยา.อติกฺกมฺมํ)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุผู้มีความเพียรรู้ชัดธาตุเป็นที่สลัดออกซึ่งกาม และ**ธาตุเป็นเหตุล่วงพ้น**รูปธรรม สัมผัสภาวะที่สงบระงับสังขารทั้งปวงตลอดกาล.
[ภิกษุนั้นแล เป็นผู้มีความเห็นชอบ เพราะเหตุที่น้อมจิตไปในนิพพานธาตุนั้น จึงชื่อว่าสำเร็จอภิญญา ๖ เป็นผู้สงบ ล่วงพ้นโยคะได้แล้ว เป็นมุนีแท้จริง]

อติกฺกมติ เอเตนาติ **อติกฺกโม**, อติกฺกมนูปาโย. (อิติวุต.อฏ. ๒๐๐)
ชื่อว่าเป็นเหตุล่วงพ้น เพราะอรรถว่า เป็นเหตุก้าวล่วง คือ อุบายเครื่องล่วงพ้น[รูปธรรม].

ดู สํ. ๑/๑๙๔, เถร.๓๗๑, สํ.อฏ. ๑/๒๕๖, เถร.อฏ. ๒/๕๓๐, สํ.ฏี. ๑/๒๙๒. ดู วีติกฺกม, สมติกฺกม

อติกฺกมติ (กฺริ/อา)

[อติ + กมุ + อ + ติ. (สํ. อติกฺรามติ)]

(ก) ผ่านไป, เดินผ่าน, ข้ามพ้น.

เยน อญฺญตโร ภิกฺขุ โกสเลสุ ชนปเท สาวตฺถึ คจฺฉนฺโต อญฺญตเรน คามทฺวาเรน **อติกฺกมติ**. (วิ. ๒/๑๗๓)

[สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน] ครั้งนั้น ภิกษุรูปหนึ่งเดินทางไปกรุงสาวัตถีในแคว้นโกศล **ผ่านไป**ทางประตูหมู่บ้านแห่งหนึ่ง. (ดู อุทาน. ๑๕๐)

(ข) เหยียบ.

โน หิทำ อาวุโส. จานญฺเหตำ อาวุโส วิชฺชติ, ยำ อมุสฺมึ จาตุมหาปเถ มนุสฺสา วา **อติกฺกเมยฺยุ**ำ, โคปสู วา **อติกฺกเมยฺยุ**ำ, วาตาตโป วา เสฺนหคตำ ปริยาทิเยยฺย, อถ ปุนเทว รโช ปาตุภเวยฺย.

(อำ. ๒/๓๔๖)

ดูก่อนผู้มีอายุ ข้อนี้ไม่เป็นเช่นนั้น. แต่เป็นไปได้ที่มนุษย์ โค หรือสัตว์เลี้ยง**พึงเหยียบ**น้ำที่ทางใหญ่สี่แพร่งโน้น หรือลมและแดด พึงแผดเผาให้แห้ง เมื่อเป็นเช่นนั้น ฝุ่นก็พึงปรากฏอีกได้ฉันใด[บุคคลบางคนในโลกนี้ก็ฉันนั้น สงัดจากกามและอกุสลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เขากล่าวว่า 'เราได้ปฐมฌาน' แต่ยังคลุกคลีอยู่กับพวกภิกษุ ย่อมบอกคืนสิกขากลับมาเป็นคฤหัสถ์] ดู สำ. ๑/๒๒๘, เปต. ๑๘๓

(ค) พึงเลยไป, เดินล่วงเลย.

อนาปุจฺฉำ วา คจฺเฉยฺยาติ โย ภิกฺขุ วา สามเณโร วา อารามิโก วา ลชฺชี โหติ, อตฺตโน ปลิโพธำ วิย มญฺญติ, ตถารูปำ อนาปุจฺฉิตฺวา ตำ เสนาสนำ ตสฺส อนิยฺยาเตตฺวา นิรเปกฺโข คจฺฉติ, ถามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาตำ **อติกฺกเมยฺย**, ตสฺส เอเกน ปาเทน เลฑฺฑุปาตาติกฺกเม ทุกฺกฏำ, ทุติยปาทาติกฺกเม ปาจิตฺติยำ.

(กงฺขา. ๒๐๒)

สองบทว่า **อนาปุจฺฉำ วา คจฺเฉยฺย** ความว่า บุคคลใดเป็นภิกษุก็ดี สามเณรก็ดี อารามิกบุรุษก็ดี เป็นลัชชี ย่อมสำคัญเหมือนเป็นภาระของตน ภิกษุไม่อำลาภิกษุเช่นนั้นไป ไม่มอบเสนาสนะนั้นแก่ภิกษุเป็นต้นเช่นนั้น ไม่มีความสนใจจากไป **เดินล่วงเลย** เลฑฺฑุบาต [ชั่วขว้างก้อนดินตก]ของบุรุษมีกำลังปานกลางไป เป็นอาบัติทุกกฏในย่างเท้าที่หนึ่งเป็นอาบัติปาจิตตีย์ในย่างเท้าที่สอง.

(ฆ) พึงฝ่าฝืน.

อถโข ภิกฺขเว ทีฆาวุสฺส กุมารสฺส เอตทโหสิ "ปิตา โข มำ มรณกาเล อวจ 'มา โข ตฺวำ ตาต ทีฆาวุ ทีฆำ ปสฺส, มา รสฺสำ. น หิ ตาต ทีฆาวุ เวเรน เวรา สมฺมนฺติ, อเวเรน หิ ตาต ทีฆาวุ เวรา สมฺมนฺตีติ. น โข เมตำ ปติรูปำ, ยฺวาหำ ปิตุวจนำ **อติกฺกเมยฺย**นฺติ โกสิยา ขคฺคำ ปเวเสสิ.

(วิ. ๓/๔๙๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ทีฆาวุกุมารได้ทรงดำริดังนี้ว่า "พระชนกได้ตรัสสั่งเราไว้เมื่อใกล้จะสวรรคตว่า 'พ่อทีฆาวุ เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรย่อมไม่ระงับ ด้วยการจองเวร แต่ระงับได้ด้วยการไม่จองเวร การที่เราจะ**พึงฝ่าฝืน**พระดำรัสสั่งของพระชนกนั้นไม่ควรเลย" จึงสอดพระแสงขรรค์กลับเข้าฝักตามเดิม.

(ง) ย่อมล่วงละเมิด.

ยมฺปิ ภิกฺขเว มยา มม สาวกานำ สิกฺขาปทำ ปญฺญตฺตำ, ตำ มม สาวกา ชีวิตเหตุปิ **นาติกฺ-**

กมนฺติ. อยํ ภิกฺขเว อิมสฺมึ ธมฺมวินเย ทุติโย อจฺฉริโย อพฺภุโต ธมฺโม, ยํ ทิสฺวา ทิสฺวา ภิกฺขู อิมสฺมึ ธมฺมวินเย อภิรมนฺติ. (วิ. ๔/๔๒๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่สาวกทั้งหลายของเรา**ย่อม ไม่ละเมิด**สิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต. ภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นธรรมที่น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏประการที่ ๒ ในธรรมวินัยนี้ที่ภิกษุทั้งหลายพบเห็นแล้วต่างพากันยินดีในธรรมวินัยนี้.

(จ) ย่อมนอกใจ, ย่อมประพฤตินอกใจ.

มยญฺจ ภริยํ **นาติกฺกมาม**
อมฺเห จ ภริยา **นาติกฺกมนฺติ**
อญฺญตฺร ตาหิ พฺรหฺมจริยํ จราม
ตสฺมา หิ อมฺหํ ทหรา น มิยฺยเร.

(ชา.๑/๒๑๔)

(พราหมณ์ตอบว่า)

อนึ่ง พวกเราย่อมไม่**นอกใจ**ภรรยา ถึงพวกภรรยาก็ไม่**นอกใจ**พวกเรา นอกจากภรรยาเหล่านั้นแล้ว พวกเราประพฤติพรหมจรรย์เพราะเหตุนั้น พวกเราจึงไม่ตายแต่หนุ่มๆ.

นาติกฺกมามาติ อตฺตโน ภริยํ อติกฺกมิตฺวา พหิ อญฺญํ มิจฺฉาจารํ น กโรม. (ชา.อฏ. ๔/๕๔)

บทว่า **นาติกฺกมาม** ความว่า พวกเราไม่นอกใจภรรยาของตน กระทำมิจฉาจารในหญิงอื่นในภายนอก.

นาติกฺกมามาติ น อติจราม อคมนียฏฺฐาเนปิ อิตรตฺถาปิ น วีติกฺกมาม. (ม.ฏี.๒/๓๔)

บทว่า **นาติกฺกมาม** ความว่า ไม่ประพฤติล่วงละเมิดคือไม่ก้าวล่วงแม้ในฐานะที่ไม่ควรถึง ได้แก่ แม้ในหญิงนอกนี้[คือหญิงอื่นๆ]

ดู สุตฺตนิ. ๓๓๘

(ฉ) ย่อมพ้น, ล่วงพ้น.

โกธํ ชเห วิปฺปชเหยฺย มานํ
สโยชนํ สพฺพ**มติกฺกเมยฺย**
ตํ นามรูปสฺมิมสชฺชมานํ
อกิญฺจนํ นานุปตนฺติ ทุกฺขา.

(ธมฺม. ๔๖, สํ. ๑/๒๒, ๒๔)

บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ **ล่วงพ้น** สังโยชน์ได้หมดทุกอย่าง ความทุกข์ ย่อมไม่รุมเร้าคนนั้น ผู้ไม่ติดอยู่ในนามรูป ผู้ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล. (ดู ปฏิสํ. ๓๔๙)

(ช) ล่วงเลยแล้ว.

เต กามสโยชนพนฺธนานิ
ปาปิมโยคานิ ทุรจฺจยานิ
นาโคว สนฺนานิ คุณานิ เฉตฺวา
เทเว ตาวตึเส **อติกฺกมึสุ**. (ที. ๒/๒๑๘)

(โคปกเทพบุตรกล่าวว่า)

[บรรดาคนธรรพ์เหล่านั้น คนธรรพ์ ๒ ตน ระลึกถึงคำสอนของพระโคดมได้ จึงได้เริ่มตั้งความเพียร หน่ายความคิดในภพนี้ เห็นโทษในกาม]ตัดกามสังโยชน์และกามพันธน์ อันเป็นโยคะที่ละได้ยากของมารผู้มีบาป **ล่วงเลย**เหล่าเทพชั้นดาวดึงส์ เพราะตัดกามคุณอันมีอยู่เสียได้ ประดุจช้างตัดบ่วงบาศได้.

(ฌ) ย่อมเลยไป, ย่อมผ่านเลยไป.

ตติยมฺปิ โข เต ภิกฺขู เต มนุสฺเส เอตทโวจุ๋ “เทฺวาวุโส ภตฺตฺ, ปุเร กาโล **อติกฺกมตี**ติ. “ยมฺปิ มยํ ภนฺเต ภตฺตฺ กริมฺหา อยฺยสฺส อุปนนฺทสฺส การณา. อาคเมถ ภนฺเต, ยาวายฺโย อุปนนฺโท อาคจฺฉตีติ. (วิ. ๒/๑๓๒)

พอครั้งที่ ๓ ภิกษุเหล่านั้นได้กล่าวกับมนุษย์เหล่านั้นว่า “ผู้มีอายุ ขอพวกท่านจงถวายภัตตาหารเถิด ก่อนที่เวลาจะ**ผ่านเลยไป**. พวกเขาตอบว่า “พระคุณเจ้าทั้งหลาย พวกโยมจัดภัตตาหาร เพราะเหตุแห่งพระคุณเจ้าอุปนันทศากยบุตร. นิมนต์พระคุณเจ้าโปรดรอจน กว่าพระคุณเจ้าอุปนันทศากยบุตร จะมาเถิด”. (ดู อป. ๑/๗๕)

อติกฺกมน (น)

[อติ + กมุ + ยุ]

(๑) การก้าวล่วง - ก้าวเลยไป - พ้นไป - ล่วงละเมิด.

สีมาติกฺกนฺติโก นาม จีวรมาสานํ ปริยนฺต-ทิวสสงฺขาตาย สีมาย **อติกฺกมนโต** สญฺชาโต. (วิมติ. ๒/๑๙๕)

ชื่อว่า สีมาติกกันตะ (มีการล่วงเขต) เกิดแล้ว เพราะ**ล่วง**เขต กล่าวคือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร.

[คำว่า **สีมาติกฺกนฺติโก** คัมภีร์วิมติวิโนทนี แปลว่ามีการล่วงเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บจีวร]โดยเดือนเก็บอดิเรกจีวร คือเดือนหนึ่งหลังออกพรรษาแล้วที่ทรงอนุญาตให้เก็บอดิเรกจีวรได้ โดยไม่ต้องอธิษฐานหรือทำวิกัป. คัมภีร์วชิรพุทธิ (หน้า ๖๓๓) แปลว่า มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] ส่วนคัมภีร์สารัตถทีปนี (๓/๓๑๑) แปลว่า มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา มีรูปวิเคราะห์ตามคัมภีร์เหล่านั้นว่า

มีการล่วงเขต[คือวันสุดท้ายของเดือนเก็บอดิเรกจีวร] (จีวรมาสสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของ สีมา คือ เดือนเก็บจีวร)

มีการล่วงเขต[ของจีวรกาล] = (จีวรกาลสฺส) สีมาย อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (สัมพันธ์ของ สีมา คือ จีวรกาล)

มีการล่วงจีวรกาลนอก[อุปจาร]สีมา = สีมาย พหิ อติกฺกนฺโต สีมาติกฺกนฺโต, สีมาติกฺกนฺโต อสฺส อตฺถีติ สีมาติกฺกนฺติโก (ลบ พหิ ศัพท์กลางสมาสใน สีมาติกฺกนฺต)]

(๒) (ติ) อันพ้นไป - ผ่านไป - เลยไป.

ดู อติกฺกมนมิค

อติกฺกมนทิวส (ปุ)

[อติกฺกมน + ทิวส]

วันที่ผ่านไป - ล่วงไป, วันอันเป็นที่ล่วงพ้น.

เตสญฺจ ตทา กนฺตารํ **อติกฺกมนทิวโส** อโหสิ. สพฺพํ ทารุทกํ ปริกฺขีณํ, ตสฺมา “นตฺถิ ทานิ อมฺหากํ ชีวิตนฺติ จินฺเตตฺวา โคเณ จกฺเกสุ พนฺธิตฺวา มนุสฺสา สกฏปจฺฉายายํ ปวิสิตฺวา นิปชฺชึสุ. (ม.อฏ. ๒/๓๐๖)

ก็ครั้งนั้น **วันอันเป็นที่ล่วงพ้น**ทะเลทราย ได้มีแล้วแก่กองเกวียนเหล่านั้น[วันที่กองเกวียนเหล่านั้นต้องออกจากทะเลทรายให้ได้]. ฟืนและน้ำทั้งปวงหมดไป เหตุนั้น คนทั้งหลายจึงคิดว่า บัดนี้ ชีวิตของพวกเราจะไม่มี แล้วผูกโคไว้ที่ล้อ เข้าไปนอนใต้ร่มเกวียน.

อติกฺกมนมิค (ปุ)

[อติกฺกมน + มิค]

เนื้อตัวที่เดินผ่านไป, เนื้อตัวที่ก้าวล่วง.

ตโต ปฏฺฐาย กิร เขตฺเตสุ ปณฺณพนฺธนสญฺญา อุทปาทิ. ตโต ปฏฺฐาย ปณฺณสญฺญํ **อติกฺกมนมิโค** นาม นตฺถิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๖๙)

[เนื้อนิโครธทราบว่าพระราชา มีรับสั่งไม่ให้ฆ่าเนื้อในแคว้นของพระองค์แล้ว จึงห้ามหมู่เนื้อเคี้ยวกินข้าวกล้าของคนเหล่าอื่น และให้พวกชาวนาทำเครื่องหมายด้วยใบไม้]

ได้ยินว่า ตั้งแต่นั้นมา สัญญาด้วยการผูกใบไม้เกิดขึ้นแล้วในนาทั้งหลาย. ตั้งแต่นั้นมา ชื่อว่า **เนื้อตัวก้าวล่วง**สัญญาใบไม้ก็ไม่มี.

อติกฺกมนีย (ติ)

[อติ + กมุ + อนีย]

อันถูกล่วงละเมิด, พึงล่วงละเมิด.

ดู อนติกฺกมนีย

อติกฺกมนูปาย (ปุ)

[อติกฺกมน + อุปาย] อุบายเครื่องล่วงพ้น.

ดู อติกฺกม อรรถ (๒)

อติกฺกมนฺต (ติ)

[อติ + กมุ + อนฺต]

(๑) ล่วงเลยไปอยู่, เดินเลยไป.

อนาปุจฺฉํ วา คจฺเฉยฺยาติ ภิกฺขุ วา สามเณรํ วา อารามิกํ วา อนาปุจฺฉา มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส เลฑฺฑุปาตํ **อติกฺกมนฺตสฺส** อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๕๙)

สองบทว่า **อนาปุจฺฉํ วา คจฺเฉยฺย** ความว่า เมื่อภิกษุไม่บอกมอบหมายภิกษุ สามเณร หรืออารามิกบุรุษ (คนวัด) **เดินล่วงเลย** เลฑฺฑุบาต[ชั่วขว้างก้อนดินตก]ของบุรุษมีกำลังปานกลางไป ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

(๒) ผ่านไปอยู่, เดินผ่านไป.

อทฺทสา โข ราชา ปเสนทิ โกสโล เต สตฺต จ ชฏิเล, สตฺต จ นิคณฺเฐ, สตฺต จ อเจลเก, สตฺต จ เอกสาฏเก, สตฺต จ ปริพฺพาชเก,ปรูฬฺหกจฺฉนขโลเม ขาริวิวิธมาทาย ภควโต อวิทูเร **อติกฺกมนฺเต**.ทิสฺวาน อุฏฺฐายาสนา…ติกฺขตฺตุ นามํ สาเวสิ. (อุทาน. ๑๕๖)

พระเจ้าปเสนทิโกศลได้ทอดพระเนตรเห็นชฎิล ๗ คน นิครนถ์ ๗ คน อเจลก ๗ คน เอกสาฏก ๗ คน และปริพาชก ๗ คนผู้มีขนรักแร้ เล็บ และขนยาว ถือเครื่องบริขารต่าง ๆ **เดินผ่านไป**ไม่ไกลจากพระผู้มีพระภาค. ครั้นได้ทอดพระเนตรเห็นแล้วจึงเสด็จลุกจากที่ประทับนั่ง….แล้วทรงประกาศพระนาม ๓ ครั้ง.

อติกฺกมภูต (ติ)

[อติกฺกม + ภูต]

อันเป็นธรรมก้าวล่วง - ล่วงพ้น.

อติกฺกมมทฺทสาติ **อติกฺกมภูตं** นิพฺพาน-มทฺทส. (สำ.อฏ. ๑/๒๕๖)

บทว่า อติกฺกมมทฺทส คือ ได้เห็นพระนิพพาน **อันเป็นธรรมล่วงพ้น**.

อติกฺกมวจน (น)

[อติกฺกม + วจน] คำพูดก้าวร้าว.

ดู อติวากฺย อรรถ (ก)

อติกฺกมิตพฺพ (ติ)

[อติ + กมุ + ตพฺพ]

(๑) พึงถูกข้ามไป, อัน...พึงก้าวล่วง.

ยถา สรเภหิ **อติกฺกมิตพฺพา** ปพฺพตราชิ สรภนิยา เอวํ โอฆนิยาติ สทฺทสิทฺธีติ อาห "เตนาติอาทิ. (อนุฏี. ๑/๖๐)

แนวเขา**อัน**หมู่เนื้อสรภะ[กวางสรภะ]**พึงก้าวล่วง**ชื่อว่าสรภนิยะฉันใด. พึงทราบการสำเร็จรูปศัพท์ว่า โอฆนิย ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เตน เป็นต้น.

[โอฆนิย = โอเฆหิ อติกฺกมิตพฺพาติ โอฆนิยา ชื่อว่า โอฆนิยะ เพราะเป็นธรรมที่ถูกโอฆะก้าวล่วง (โดยทำให้เป็นอารมณ์)]

(๒) พึงล่วงเกินได้, พึงเบียดเบียนได้, พึงกระทบกระทั่งได้.

โย เอวรูปํ ปุริสนาคํ ปุริสสีหํ ปุริสอาชานียํ ปุริส-นิสภํ ปุริสโธรยฺหํ ปุริสทนฺตํ **อติกฺกมิตพฺพํ** มญฺเญยฺย. กิมญฺญตฺร อทสฺสนา. (สำ. ๑/๒๗)

บุคคลใดพึงสำคัญพระสมณโคดมเป็นบุรุษดุจนาค เป็นบุรุษดุจราชสีห์ เป็นบุรุษอาชาไนย เป็นบุรุษผู้องอาจ เป็นบุรุษผู้ใฝ่ธุระ และเป็นบุรุษผู้ฝึกแล้วเห็นปานนี้ว่า เป็นผู้ที่ตน**พึงล่วงเกินได้**. บุคคลนั้นจะเป็นอะไรเล่า นอกจากผู้ไม่มีทัสสนะ.

อติกฺกมิตพฺพนฺติ วิเหเฐตพฺพํ ฆฏฺเฏตพฺพนฺ. (สำ.อฏ. ๑/๗๖)

บทว่า **อติกฺกมิตพฺพนฺ** คือเป็นผู้ที่ตนจะพึงเบียดเบียน พึงกระทบกระทั่งได้

อติกฺกมิตุ๋ं (ปุ/น)

[อติ + กมุ + ตุ๋ं] ผู้ประพฤติล่วงละเมิด.

ดู อติจริตุ๋ं

อติกฺกมิตุ๋ं (กฺริ/วิ)

[อติ + กมุ + ตุ๋ं]

(ก) เพื่อก้าวล่วง.

เต นาสกฺขึสุ สกึ ทิฏฺฐึ สกึ ขนฺตึ สกึ รุจึ สกึ ลทฺธึ สกึ อชฺฌาสยึ สกึ อธิปฺปายึ **อติกฺกมิตุ๋ं**. อถ โข สฺเวว อยโส เต ปจฺจาคโต.

(มหานิ. ๔๘)

พวกเดียรถีย์เหล่านั้นไม่สามารถ**เพื่อก้าวล่วง**ทิฏฐิ ความถูกใจ ความพอใจ ลัทธิ อัธยาศัย

ความประสงค์ของตนได้. ที่แท้ความเสื่อมยศนั้นแล ก็กลับย้อนมาถึงเดียรถีย์เหล่านั้น

อติกฺกมิตุนฺติ สมติกฺกมิตุ. (มหานิ.อฏ.๑๖๗)

บทว่า **อติกฺกมิตุ** คือ เพื่อก้าวล่วงพร้อม.

(ข) เพื่อฝ่าฝืน, เพื่อล่วงละเมิด.

โส ปฏิกฺขิปิตฺวา ปุนปฺปุนํ นิปฺปีเฬยมาโน ตสฺสา วจนํ **อติกฺกมิตุ** อสกฺโกนฺโต สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ตโต ปฏฺฐาย โสฬสสุ นาฏกิตฺถิสหสฺเสสุ กิเลสวเสน เอกิตฺถิมฺปิ น โอโลเกสิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๖๓)

พระราชานั้น แม้จะทรงห้ามไว้ก็ถูกรบเร้าอยู่บ่อยๆ เมื่อไม่สามารถ**เพื่อฝ่าฝืน**[ปฏิเสธ]คำของนางได้จึงทรงรับ ตั้งแต่นั้นมาก็ไม่ทรงทอดพระเนตรแม้หญิงคนหนึ่ง ด้วยอำนาจกิเลสในบรรดาหญิงฟ้อน ๑๖,๐๐๐ นาง.

อติกฺกมิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + กมุ + ตฺวา]

(ก) ก้าวล่วงแล้ว, ผ่านแล้ว, เดินพ้น.

อถโข โส ปุริโส สุงฺกฏฺฐานํ ปสฺสิตฺวา ตสฺส ภิกฺขุโน อชานนฺตสฺส ถวิกาย มณึ ปกฺขิปิตฺวา สุงฺกฏฺฐานํ **อติกฺกมิตฺวา** อคฺคเหสิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ...”กึจิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขูติ? “นาหํ ภควา ชานามีติ. “อนาปตฺติ ภิกฺขุ อชานนฺตสฺสาติ.

(วิ. ๑/๗๘)

ครั้งนั้นแล บุรุษนั้นเห็นด่านภาษีแล้ว จึงใส่แก้วมณีลงในย่ามของภิกษุนั้นผู้ไม่รู้ **เดินผ่าน** ด่านภาษีแล้วจึงขอรับของไป. ภิกษุนั้นเกิดความกังวลใจว่า[เราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ] พระองค์ตรัสถามว่า “ภิกษุเธอคิดอย่างไร”. “ข้าพระพุทธเจ้าไม่รู้ พุทธเจ้าข้า”. “ภิกษุ เธอไม่รู้ ไม่ต้องอาบัติ”.

ดู อภิ.ปุ. ๑๑๙

(ข) ล่วงแล้ว, ครอบงำแล้ว.

อภิชาตนฺติ ตีณิ กุลานิ **อติกฺกมิตฺวา** ชาตํ.

(สํ.อฏ. ๑/๑๒๒)

บทว่า **อภิชาตํ** (ผู้เป็นอภิชาติ) ได้แก่ ผู้เกิด**ล่วง**ตระกูลทั้ง ๓.

อติกฺกมิตฺวาติ อตฺตโน ชาติสมฺปตฺติยา อภิภวิตฺวา. (สํ.ฏี. ๑/๑๗๒)

บทว่า **อติกฺกมิตฺวา** (เกิดล่วง) คือ ครอบงำเพราะความถึงพร้อมชาติกำเนิดของตน.

ดู มิลินฺท. ๓๒๐, ๓๒๑, เปต.อฏ. ๑๓๐

(ค) ล่วงพ้นแล้ว, ละได้แล้ว.

ติณฺณวิจิกิจฺโฉติ วิจิกิจฺฉํ ตริตฺวา **อติกฺกมิตฺวา** จิโต. (ที.อฏ. ๑/๑๘๙)

บทว่า **ติณฺณวิจิกิจฺโฉ** (ข้ามวิจิกิจฉาได้แล้ว) คือ ผู้ข้าม**ล่วงพ้นแล้ว**ซึ่งวิจิกิจฉาดำรงอยู่.

อติกฺกมิตฺวา วิกฺขมฺภนวเสน ปชหิตฺวา.

(ที.ฏี. ๑/๒๕๘)

ล่วงพ้นแล้ว คือ ละได้แล้วด้วยสามารถแห่งการข่มไว้.

อติกฺกเมติ (กา/กฺริ]

[อติ + กมุ + เณ + ติ. (สำ. อติกฺรมยติ, อติกฺรามยติ)]

ดู รูปสิทธิฎีกา คำอธิบายสูตร ฆฏาทีนำ.

ย่อมให้ก้าวเลยไป – ให้ผ่านไป - ให้ล่วงพ้น.

พฺรหฺมโลกำ คจฺฉนฺตำ ทิสฺวา “สมโณ โคตโม พฺรหฺมโลกำ คจฺฉติ, ยาว ตตฺถ ธมฺมกถำ กเถตฺวา พฺรหฺมคณำ มม วิสยา **นาติกฺกเมติ**, ตาว คนฺตฺวา ธมฺมเทสนายำ วิฉนฺทำ กริสฺสามีติ สตฺถุ ปทานุปทิโก คนฺตฺวา พฺรหฺมคณสฺส อนฺตเร อทิสฺสมาเนน กาเยน อฏฺฐาสิ.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๒)

(พญามาร) ครั้นเห็นพระองค์ผู้เสด็จไปแม้ยังพรหมโลกก็คิดว่า พระสมณโคดมเสด็จไปพรหมโลก เราจักไปขัดขวางการแสดงธรรม จนกว่าพระสมณโคดมจะตรัสธรรมมีกถาในที่นั้น**ให้**หมู่พรหม**ล่วงพ้น**จากวิสัยของเราไม่ได้ จึงสะกดรอยพระบรมศาสดา ไปยืนกำบังตัวอยู่ในระหว่างหมู่พรหม.

ดู ม.อฏ. ๑/๓๕๗, สำ.อฏ. ๑/๑๐๘, อำ.อฏ. ๒/๓๐๕)

ดู อติกฺกาเมติ

อติกฺกเมตุำ (กฺริ/วิ)

[อติ + กมุ + เณ + ตุำ]

เพื่อให้ผ่านไป - ให้พ้นไป. ดู มิลินฺท. ๒๕๗

อติกฺกเมนฺต (ติ)

[อติ + กมุ + เณ + อนฺต]

ให้ก้าวล่วงเลยไป – ให้ผ่านไป - ให้พ้นไป.

ดู อติปาเตนฺต

อติกฺกมฺม (กฺริ/วิ)

[อติ + กมุ + ตฺวา]

(ก) ผ่านไปแล้ว, ผ่านเลยแล้ว, ก้าวข้ามแล้ว.

อิเธกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อาตปฺป-มนฺวาย…เจโตสมาธึ ผุสติ, ยถาสมาหิเต จิตฺเต อิมเมว กายำ อุทฺธำ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺตำ ปูรำ นานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ ‘อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา …สิงฺฆานิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ. **อติกฺกมฺม** จ ปุริสสฺส ฉวิมำสโลหิตำ อฏฺฐึ ปจฺจเวกฺขติ. อยำ ทุติยา ทสฺสนสมาปตฺติ. (ที. ๓/๘๗)

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ อาศัยความเพียรเครื่องเผากิเลส… บรรลุเจโตสมาธิที่เป็นเหตุทำจิตให้ตั้งมั่น ย่อมพิจารณากายนี้ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า ‘ในกายนี้มีผม ขน…น้ำมูก ไขข้อ มูตร’และ**ก้าวข้าม**ผิวหนัง เนื้อ และเลือดของบุรุษไป พิจารณากระดูกนี้เป็นทัสสนสมาบัติประการที่ ๒.

อติกฺกมฺม จาติ อติกฺกมิตฺวา จ. (ที.อฏ. ๓/๗๑)

บทว่า **อติกฺกมฺม จ** คือ และก้าวข้ามแล้ว.

(ข) ล่วงเลยแล้ว.

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ‘เย เต สนฺตา วิโมกฺขา **อติกฺกมฺม** รูเป อารุปฺปา, เต กาเยน

ผุสิตฺวา วิหเรยฺยนฺติ, สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี อชฺฌตฺตํ เจโตสมถมนุยุตฺโต อนิรากตชฺฌาโน วิปสฺสนาย สมนฺนาคโต พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ. (ม. ๑/๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า ‘เราพึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบเป็นอรูปฌาน เพราะ**ล่วงเลย**รูปาวจรฌานด้วยนามกาย’, ภิกษุนั้นพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เหินห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง.

(ค) ข้ามพ้นแล้ว.

อิธาวุโส ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปชฺเชยฺยปิ วุฏฺฐเหยฺยปิ, อตฺเถตํ ฐานํ.โน เจ ทิฏฺเจว ธมฺเม อญฺญํ อาราเธยฺย, **อติกฺกมฺเมว** กพฬี การาหารภกฺขานํ เทวานํ สหพฺยตํ อญฺญตรํ มโนมยํ กายํ อุปปนฺโน สญฺญาเวทยิตนิโรธํ สมาปชฺเชยฺยปิ วุฏฺฐเหยฺยปิ, อตฺเถตํ ฐานนฺติ. (อ. ๒/๑๖๙)

ผู้มีอายุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่ภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา เข้าสัญญาเวทยิตนิโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธบ้าง. หากเธอไม่บรรลุอรหัตตผลในปัจจุบัน ก็เป็นไปได้ที่เธอจะ**ข้ามพ้น**ความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทวดาผู้มีคำข้าวเป็นภักษาแล้วเข้าถึงกายมโนมัยชั้นใดชั้นหนึ่งเข้าสัญญาเวทยิตนิโรธบ้าง ออกจากสัญญาเวทยิตนิโรธบ้าง”.

[กายมโนมัย หมายถึง เทพกายหรือพรหมกายของผู้บำเพ็ญฌานสมาบัติแล้วบังเกิดในพรหมโลกชั้นสุทธาวาสด้วยอำนาจฌาน]

(ฆ) ล่วงแล้ว.

อยญฺจ ทสสหสฺสี โลกธาตุ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ, อปฺปมาโณ จ อุฬาโร โอภาโส โลเก ปาตุรโหสิ **อติกฺกมฺม** เทวานํ เทวานุภาวํ.

(วิ.๓/๑๗, ที. ๒/๑๖๙, อ. ๑/๔๔๖)

หมื่นโลกธาตุนี้ได้สั่นสะเทือนหวั่นไหว และเกิดโอภาสอันใหญ่หลวงหาประมาณมิได้ ในโลก**ล่วงเลย**เทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย.

[คำว่า **เทวานํ เทวานุภาวํ** (เทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย) ความจริงคำว่า เทวานุภาว มีความหมายตามศัพท์ว่า “เทวานุภาพ, อานุภาพของเทวดา” แต่การกล่าวซ้ำว่า เทวานํ เทวานุภาวํ เป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง ซึ่งบทสมาสคือ เทวานุภาว ได้กลายเป็นศัพท์ที่มีความหมายโดยสามัญทั่วไปว่า “อานุภาพ” จึงต้องเพิ่มคำว่า เทวานํ เพื่อเป็นคำขยายของ อานุภาพ ดังคำว่า สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณํ (ขนาดจีวรของพระสุคต), กล่าวคือบทสมาสว่า สุคตจีวร แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า “จีวรของพระสุคต” ก็มีความหมายโดยสามัญว่า “จีวร” จึงต้องเพิ่มคำว่า สุคตสฺส เพื่อระบุว่าเป็นจีวรของพระสุคต]

(ง) ก้าวล่วงแล้ว, ครอบงำแล้ว.

ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ **อติกฺกมฺม** มารเธยฺยํ อาทิจฺโจว วิโรจติ. กตเมหิ ตีหิ ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อเสกฺเขน สีลกฺขนฺเธน สมนฺนาคโต โหติ, อเสกฺเขน สมาธิกฺขนฺเธน สมนฺนาคโต โหติ, อเสกฺเขน ปญฺญากฺขนฺเธน สมนฺนาคโต โหติ. (อิติวุต. ๒๓๐)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อม**ก้าวล่วง**บ่วงมาร รุ่งเรือง ดุจดวงอาทิตย์. ธรรม ๓ ประการอะไรบ้าง คือภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ประกอบด้วยสีลขันธ์อันเป็นอเสขะ เป็นผู้ประกอบด้วยสมาธิขันธ์อันเป็นอเสขะ เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาขันธ์อันเป็นอเสขะ.

อติกฺกมฺม อติกฺกมิตฺวา อภิภวิตฺวา มารเธยฺยํ. (อิติวุต.อฏ. ๑๙๑)

(ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ) ย่อม**ก้าวล่วง** คือ ล่วงพ้น ครอบงำบ่วงมาร.

(จ) ล่วงพ้นแล้ว, เว้นแล้ว.

ตเถว ตฺวํ มหาวีร
ปริวุโต เทวมานุเส
เอเต สพฺเพ **อติกฺกมฺม**
ชลสิ สพฺพทา ตุวํ. (อป. ๑/๔๘)

(พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า)

[ดวงจันทร์ปราศจากมลทินโคจรอยู่ในอากาศ มีแสงรุ่งโรจน์ยิ่งกว่าหมู่ดาวในโลกทั้งหมด ฉันใด]

ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พระองค์ก็ฉันนั้น มีศิษย์แวดล้อม ก็ย่อมรุ่งเรือง **ล่วงพ้น** เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นทั้งหมด ในกาลทุกเมื่อ.

อติกฺกมฺม วชฺเชตฺวา. (อป.อฏ. ๑/๓๒๔)

ทรง**ล่วงพ้น** คือ ทรงเว้น.

อติกฺกามยนฺต (ติ)

[อติ + กมุ + ณย + อนฺต]

ให้ก้าวล่วงไปอยู่, ให้เกินกำหนด.

นิฏฺจิตจีวรสฺมึ ภิกฺขุนา อุพฺภตสฺมึ กจิเน, ทสาหปรมํ อติเรกจีวรํ ธาเรตพฺพํ; ตโต **อติกฺกามยโต** นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๒๙๕)

เมื่อจีวรของภิกษุสำเร็จแล้ว เมื่อกฐินเดาะแล้ว ภิกษุพึงทรงอติเรกจีวรได้ ๑๐ วันเป็นอย่างมาก **ให้เกินกำหนดนั้น** ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อติกฺกาเมตพฺพ (ติ)

[อติ + กมุ + เณ + ตพฺพ]

พึงให้ล่วงไป, ปล่อยให้ล่วงไป.

สุปริคฺคหิตนฺติ สุฏฺจุ ปริคฺคหิตํ กตฺวา สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ. สมฺปฏิจฺฉิตฺวา จ ปน "อชฺช ภณฺฑกํ โธวาม, อชฺช ปตฺตํ ปจาม, อชฺเชโก ปลิโพโธ อตฺถีติ มานนิคฺคหตฺถาย กติปาหํ **อติกฺกาเมตพฺพ**ํ. (วิ.อฏ. ๔/๔๒)

บทว่า **สุปริคฺคหิตํ** (รอบคอบดี) ได้แก่ อธิกรณ์นั้น อันภิกษุเจ้าถิ่นทำให้เป็นอันตนกำหนดถือเอาด้วยดีแล้วจึงรับไว้. ก็แล ครั้นรับแล้วพึงกล่าวว่า "วันนี้พวกเราจะชำระภัณฑะ วันนี้จะระบมบาตร วันนี้มีความกังวลใจอยู่

อย่างหนึ่ง” แล้ว**ปล่อยให้ล่วงไป** ๒-๓ วัน เพื่อข่มมานะ.

อติกฺกาเมติ (กา/กฺริ)

[อติ + กมุ + เณ + ติ.
(สं. อติกฺรมยติ, อติกฺรามยติ)]

ย่อมให้ล่วงเลย, ให้ก้าวเลยไป, ให้พ้นไป.

นิกฺกฑฺเฒยฺยาติ คพฺเภ คเหตฺวา ปมุขํ นิกฺกฑฺฒติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. ปมุเข คเหตฺวา พหิ นิกฺกฑฺฒติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. เอเกน ปโยเคน พหูเกปิ ทฺวาเร **อติกฺกาเมติ**, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๖๕)

บทว่า **นิกฺกฑฺเฒยฺย** (ฉุดลาก) คือ จับในห้องฉุดลากออกไปไว้หน้าห้อง ต้องอาบัติปาจิตตีย์. จับที่หน้าห้องฉุดลากออกไปข้างนอก ต้องอาบัติปาจิตตีย์. ภิกษุ (ฉุดลาก) **ให้ล่วงเลย** ประตูหลายประตูด้วยความพยายามครั้งเดียว ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

ดู วิ. ๑/๗๘, ๑/๒๒๔, ๑/๗๘, ๕/๑๕, ชา.อฏ. ๑/๑๖๗
ดู อติกฺกเมติ

อติกฺกาเมนฺต (ติ)

[อติ + กมุ + เณ + อนฺต. ถี. อติกฺกาเมนฺตี]

ให้ล่วงเลยอยู่, ให้ก้าวเลยไป, ให้ล่วงเกิน.

ยนฺเตน ภควตา...อติเรกจีวรํ ทสาหํ **อติกฺกาเมนฺตสฺส** นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ กตฺถ ปญฺญตฺตนฺติ? เวสาลิยํ ปญฺญตฺตํ. (วิ. ๕/๑๔)

ถาม:พระผู้มีพระภาค...พระองค์นั้นทรงบัญญัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ทรงอติเรกจีวร**ให้ล่วงเกิน** ๑๐ วัน (ทรงอติเรกจีวรไว้เกิน ๑๐ วัน) ณ ที่ไหน. ตอบ:ทรงบัญญัติ ณ กรุงเวสาลี.

ดู วิ. ๒/๓๔๔, ๓๕๘, ๓๖๖, ๔๑๔

อติกฺกาเมตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + กมุ + เณ + ตฺวา]

ให้ก้าวล่วงแล้ว, ให้ล่วงเลยไป.

ภิกฺขู วา...อติกฺกาเมยฺยาติ:ญตฺติทุติเยน กมฺเมน กุฏิวตฺถุ น เทสาเปตฺวา อายามโต วา วิตฺถารโต วา อนฺตมโส เกสคฺคมตฺตมฺปิ **อติกฺกาเมตฺวา** กโรติ วา, การาเปติ วา ปโยเค ปโยเค ทุกฺกฏสฺ. (วิ. ๑/๒๒๗)

ปาฐะว่า **ภิกฺขู วา...อติกฺกาเมยฺย** (ไม่พาภิกษุทั้งหลายไปแสดงพื้นที่ให้หรือสร้างให้เกินขนาด) ความว่า ไม่ขอให้สงฆ์แสดงพื้นที่สร้างกุฏีด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาก่อน สร้างเอง หรือใช้คนอื่นสร้าง**ให้ล่วงเลยไป**[เกินกำหนด]โดยที่สุดแม้เพียงปลายเส้นผม จะด้านยาวหรือด้านกว้างก็ตาม ต้องอาบัติทุกกฏในเพราะความพยายามแต่ละครั้ง.

อติกฺขย (ปุ)

[อติ + ขี + อ]

ความสิ้นไปยิ่ง, ความเสื่อม - พินาศใหญ่.

จินฺตยิตฺวาน ธมฺมตฺถ
สจฺจํ อทฺทสํ ปสฺสยํ
สจฺเจ ฐตฺวา ปโมเจสึ
ญาตีนํ ตํ **อติกฺขยสฺ**. (จริยา. ๔๑๕)

(ว่าด้วยจริยาของพญาปลา)

เราคิดถึงเหตุและผลแล้วได้เห็นสัจจะว่าเป็นที่พึ่งได้ จึงตั้งอยู่ในความสัตย์แล้วเปลื้อง**ความเสื่อมใหญ่**ของหมู่ญาตินั้นได้.

อติกฺขยนฺติ มหาวินาสํ. (จริยา.อฏ. ๒๓๐)

บทว่า **อติกฺขยํ** (ความเสื่อมใหญ่) คือ ความพินาศใหญ่.

อติกฺขิตฺต (ติ)

[อติ + ขิป + ต]

อันถูกใส่เข้าไปมาก, เจือมากเกินไป.

เตลปาเกสุ มชฺชญฺจ
อติกฺขิตฺตํ อพฺภญฺชนํ
ตุมฺพํ เสทํ สมฺภารญฺจ
มหา ภงฺโคทกํ ตถา. (วิ. ๓/๓๕๐)
(รวมเรื่องที่มีในเภสัชชขันธกะ)

เรื่องน้ำมันหุง เรื่องน้ำเมาเจือในน้ำมันหุง เรื่องน้ำมัน**เจือ**ด้วยน้ำเมา**มากเกินไป** เรื่องทรงอนุญาตน้ำมันเจือน้ำเมามากใช้เป็นยาทา เรื่องลักจั่น เรื่องการรมเหงื่อ เรื่องรมด้วยใบไม้ เรื่องการรมใหญ่ เรื่องการรมด้วยใบไม้ต่าง ๆ.

ดู อติปกฺขิตฺตมชฺช

อติกฺขิตฺตมชฺช (ติ)

[อติกฺขิตฺต + มชฺช]

มีน้ำเมาที่ใส่เข้าไปมาก - เจือมากเกินไป.

มีสุราอันใส่ไว้มาก, ใส่สุรามากไป.

วิ.อฏ. ๓/๓๗/๓ (ก. ต่างกัน)

ดู อติปกฺขิตฺตมชฺช

อติขณ (น)

[อติ + ขณ]

การขุดมากเกินไป, ขุดลึกเกินไป.

ดู อติขาต

อติขณติ (กฺริ/อา)

[อติ + ขนุ + อ + ติ]

ย่อมขุดมาก - ขุดลึก.

อถ โพธิสตฺโต เต อาห “โภ วาณิชา โลโภ นาเมส วินาสมูลํ อมฺเหหิ พหุ ธนํ ลทฺธํ เอตฺตเกเนว สนฺตุฏฺฐา โหถ มา **อติขณถา**ติ. (ชา.อฏ. ๒/๒๖๙)

พระโพธิสัตว์จึงห้ามปรามพวกเขาว่า “ดูก่อนพ่อค้าผู้เจริญทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าความโลภนี้เป็นต้นเหตุของความพินาศ เราทั้งหลายได้ทรัพย์เป็นจำนวนมากแล้ว ท่านทั้งหลาย จงพอใจเพียงเท่านั้นเถิด อย่า**ขุดลึก**เกินไป [พ่อค้าเหล่านั้นไม่เชื่อฟังจึงถูกพญานาคพ่นพิษตาย]

อติขร (ติ)

[อติ + ขร]

กล้ายิ่งนัก, หนักมาก, รุนแรงยิ่งนัก.

ภุตฺตสฺส จ สูกรมทฺทเวนาติ ภุตฺตสฺส อุทปาทิน ปน ภุตฺตปจฺจยา. ยทิ หิ อภุตฺตสฺส อุปฺปชฺชิสฺสถ **อติขโร** ภวิสฺสติ. (ที.อฏ. ๒/๑๔๙)

ปาฐะว่า **ภุตฺตสฺส จ สูกรมทฺทเวน** (เสวยสูกรมัททวะแล้ว) ความว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเสวยสูกรมัททวะแล้ว จึงได้เกิดอาการพระประชวร แต่หาเกิดเพราะสูกรมัททวะที่ทรงเสวยเป็นปัจจัยไม่. เพราะถ้าเมื่อพระองค์ไม่ทรงเสวยสูกรมัททวะ อาการพระประชวรที่จักเกิดขึ้น ก็จักเป็นอาการพระประชวรที่**รุนแรงยิ่งนัก**.

ดู อุทาน.อฏ. ๓๖๒

อติขาต (น)

[อติ + ขนุ + ต. ลบ อุ และ น ที่สุดธาตุ แปลง อ ที่ ข เป็น อา]

ขุดมากเกินไป, ขุดลึกเกินไป.

ตสฺมา ขเณ นาติกฺขเณ
อติขาตํ หิ ปาปกํ
ขาเตน จ ธนํ ลทฺธํ
อติขาเตน นาสิตํ. (ชา.๑/๗๓)
(สฺยา. อติกฺขาตํ)

เพราะฉะนั้น บุคคลเมื่อจะขุด อย่าขุดลึกเกินไป เพราะว่าบ่อน้ำที่**ขุดลึกเกินไป**ไม่เป็นการดี ทรัพย์ที่พวกพ่อค้าขุดได้มาและชีวิตของพวกพ่อค้าถูกพญานาคให้พินาศไป เพราะการ**ขุดลึกเกินไป**.

ดู ชา.อฏ. ๒๗๐

อติขิณ (ติ)

[น + ติขิณ]

ที่อ, ไม่คม, ไม่แรง, อ่อน, อืดอาด, เชื่องช้า.

โกมเล **ติขิเณ** มุทุ. (ธาน.คาถา ๑๐๖๗)

มุทุ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ โกมล (ความอ่อน) และ **อติขิณ** (ที่อ, ไม่คม).

อติขิปฺป (น)

[อติ + ขิปฺป]

เร็วยิ่ง, เร็วเกินไป. เร็วนัก, ด่วน.

สนฺตานนฺท เทวตา อากาเส ปจวีสญฺญินิโยเกเส ปกิริย กนฺทนฺติ, พาหา ปคฺคยฺห กนฺทนฺติ, ฉินฺนปาทา วิย ปปตนฺติ, อาวฏฺฏนฺติ วิวฏฺฏนฺติ ‘**อติขิปฺปํ** ภควา ปรินิพฺพายิสฺสติ, **อติขิปฺปํ** สุคโต ปรินิพฺพายิสฺสติ, **อติขิปฺปํ** จกฺขุ โลเก อนฺตรธายิสฺสตีติ. (ที. ๒/๑๑๕)

พระผู้มีพระภาค ตรัสตอบว่า “ดูก่อนอานนท์ มีเทวดาบางพวก เป็นผู้กำหนดแผ่นดินขึ้นบนอากาศ ต่างพากันสยายผม ประคองแขนร้องไห้คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนเท้าขาด เพ้อรำพันว่า พระผู้มีพระภาค**ด่วน**ปรินิพพาน พระสุคต**ด่วน**ปรินิพพาน จักษุของโลกจัก**ด่วน**อันตรธานไปแล้ว.

อติขีณ (ติ)

[อติ + ขิ = คติยํ + ต. แปลง ต เป็น อีน แปลง น เป็น ณ]

พ้นไปแล้ว, ไปถึงแล้ว. หลุดจากแล่ง.

อจริตฺวา พฺรหฺมจริยํ
อลทฺธา โยพฺพเน ธนํ
เสนฺติ จาป**าติขีณ**าว
ปุราณานิ อนุตฺถุนํ. (ธมฺม. ๓๗)

พวกคนโง่เขลาไม่ประพฤติตนให้เป็นคนดีในวัยหนุ่มสาวก็ไม่ได้หาทรัพย์ไว้ พวกเขาย่อมนอนรำพึงถึงความหลัง ดุจลูกธนู**ที่หลุดจากแล่ง** ฉะนั้น.

จาปาติขีณาวาติ จาปโต อติขีณา, จาปา-วินิมุตฺตาติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๘๓)

บทว่า **จาปาติขีณาว** ความว่า หลุดจากแล่ง คือ พ้นแล้วจากแล่ง.

อติขุทฺทก (ติ)

[อติ + ขุทฺทก]

เล็กเกินไป, น้อยมาก.

กถํ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ? เอกาทสหา-กาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ: **อติขุทฺทกํ** สีมํ สมฺมนฺนติ, อติมหตึ สีมํ สมฺมนฺนติ...สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรติ. (วิ. ๕/๓๘๑)

ถาม:กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาอย่างไร. ตอบ: กรรมย่อมวิบัติโดยสีมาด้วยอาการ ๑๑ อย่าง คือ สงฆ์สมมติสีมา**เล็กเกินไป** สมมติสีมาใหญ่เกินไป...ทับสีมาด้วยสีมา.

[สีมาเล็กเกินไป (อติขุทฺทก) คือ สีมาที่ภิกษุ ๒๑ รูปไม่พอนั่ง เพราะอัพภานกรรมเป็นกรรมที่ต้องใช้ภิกษุ ๒๑ รูปเป็นอย่างต่ำ สีมาจึงต้องไม่เล็กเกินกว่าจะทำอัพภานกรรมได้]

ดู วิ.๒/๒๒๑, ๓/๔๑๐

อติค (ติ)

[อติ + คมุ + กฺวิ]

ผู้ก้าวล่วง - พัน. ล่วงไป, เลยไป.

ปญฺจ ฉินฺเท ปญฺจ ชเห
ปญฺจ อุตฺตริ ภาวเย
ปญฺจสงฺคา**ติโค** ภิกฺขุ
โอฆติณฺโณติ วุจฺจติ. (ธมฺม. ๖๖)

ภิกษุพึงตัดออก ๕ พึงละทิ้ง ๕ และพึงให้เจริญยิ่งขึ้นไปอีก ๕ ภิกษุ**ผู้พ้น**เครื่องผูก ๕ ชนิดได้แล้ว เราเรียกว่าผู้ข้ามห้วงน้ำได้.

[คำว่า ปญฺจ ใน ปญฺจ ฉินท คือโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕, คำว่า ปญฺจ ใน ปญฺจ ชเห คือ อุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๕, คำว่า ปญฺจ ใน ปญฺจ อุตฺตริ คือ อินทรีย์ ๕ อันได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา, คำว่า ปญฺจสงค ใน ปญฺจสงคาติโค คือเครื่องผูก ๕ ได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ.

คำว่า ปญฺจ ใน ปญฺจ ฉินเท, ปญฺจ ชเห, ปญฺจ จุตฺตริ ภาวเย จัดเป็นคุณูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ ในที่นี้ คุณลักษณะคือ ๕ หมายถึงธรรมที่แตกต่างกันตามฐานะ ๕ อย่าง คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์, อุทธัมภาคิยสังโยชน์ และอินทรีย์ ส่วนคำว่า ปญฺจ ใน ปญฺจสงคาติค ไม่จัดเป็นคุณูปจาระ เพราะมีบทวิเสสยะโดยตรง คือ สงค.

โอฆติณฺโณ เป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมยกล่าวคือ คำว่า โอฆติณฺโณ แปลตามศัพท์ว่า ข้ามพ้นห้วงน้ำ แต่ในที่นี้ระบุถึงการข้ามพ้นห้วงน้ำ คือ กิเลส]

สพฺพสโยชนํ เฉตฺวา
โย เว น ปริตสฺสติ
สงฺคา**ติคํ** วิสญฺยุตฺตํ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ. (ธมฺม. ๗๐)
ผู้ใดตัดสังโยชน์ได้หมดสิ้น ไม่สะดุ้ง **ผู้ล่วงพ้น**กิเลสเครื่องข้องได้ ผู้ปราศจากโยคะ เราเรียกผู้นั้นว่าเป็น พราหมณ์.

[คำว่า **พฺราหฺมณ** ในพระคาถานี้หมายถึงพระอรหันต์ เป็นกิริยาศัพท์ (กิริยาสกัตถะ) มีวิเคราะห์ว่า ปาปเก วาหยตีติ พฺราหฺมโณ (พราหมณะ คือ ผู้ลอยบาป) สำเร็จรูปมาจาก วห ธาตุ (ปาปเณ ให้ถึง)+เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง วห เป็น พฺรหฺม ทีฆะ อ ที่ ร เป็น อา แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน แปลง น เป็น ณ]

ดู อ. ๒/๓๒๗, สุตฺตนิ. ๔๔๔

อติคจฺฉติ (กฺริ/อา)

[อติ + คมุ + อ + ติ]

(๑) ย่อมถึงทับ, บีบคั้น.

อจฺจโย มํ ภนฺเต **อจฺจคมา** ยถาพาลํ ยถามูฬฺหํ ยถาอกุสลํ. (วิ. ๒/๓๐, ที. ๑/๘๐)

พระเจ้าอชาตศัตรูกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ โทษ**บีบคั้นแล้ว**ซึ่งข้าพระองค์ อย่างสาสมกับความเป็นคนพาล อย่างสาสมกับความเป็นคนโง่เขลา อย่างสาสมกับความเป็นคนบาป.

อจฺจคมาติ มํ อติกฺกมฺม อภิภวิตฺวา ปวตฺโต.
(วิ. อฏ.๓/๑๖, ที.อฏ. ๑/๒๑๑)

บทว่า **อจฺจคมา** (บีบคั้นแล้ว) คือ ก้าวล่วงครอบงำข้าพระองค์เป็นไป.

(๒) ล่วงพ้น, ข้ามพ้น.

โยมํ ปลิปถํ ทุคฺคมํ
สํสารํ โมหมม**จฺจคา**
ติณฺโณ ปารคโต ฌายี
อเนโช อกถงฺกถี
อนุปาทาย นิพฺพุโต. (ธมฺม. ๗๒)
ผู้ใด**ก้าวพ้น**ทางอ้อม ทางหล่ม สงสารและโมหะได้แล้ว ข้ามไปถึงฝั่งแล้ว เจริญฌาน ไม่หวั่นไหว หมดความสงสัย ดับเย็น เพราะไม่ถือมั่น[เราเรียกผู้นั้นว่าพราหมณ์]

ดู สุตฺตนิ. ๓๓๒, อิติวุต. ๒๕๘, เถร. ๓๑๕

อติคต (ติ)

[อติ + คมุ + ต]

ถึงทับแล้ว, ก้าวล่วงแล้ว, ข้ามพ้น.

ยสฺส วิตกฺกา วิธูปิตา
อชฺฌตฺตํ สุวิกปฺปิตา อเสสา
ตํ สงฺคมติจฺจ อรูปสญฺญี
จตุโยค**าติคโต** น ชาตึ เอติ.
(อุทาน. ๑๖๖) (ฉ.ม. น ชาตุเมตีติ)

ผู้กำจัดวิตกทั้งหลายได้ กำหนดวิตกทุกอย่างที่เกิดภายในตนได้ด้วยดี ล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้องได้ เป็นผู้มีอรูปสัญญา **ก้าวล่วง**[ละ]โยคะ ๔ ได้อย่างสิ้นเชิงแล้ว ไม่ต้องหวนกลับมาเกิดอีกต่อไป.

จตุโยคาติคโตติ กามโยโค ภวโยโค ทิฏฺฐิโยโค อวิชฺชาโยโคติ จตฺตาโร โยเค ยถารหํ จตูหิปิ มคฺเคหิ อติกฺกมิตฺวา คโต.

(อุทาน.อฏ. ๓๑๗)

บทว่า **จตุโยคาติคโต** (ก้าวล่วงโยคะ ๔) ได้แก่ ข้ามพ้นโยคะ ๔ คือ กามโยคะ ภวโยคะ ทิฏฐิโยคะ อวิชชาโยคะด้วยมรรคทั้ง ๔ ตามสมควร. (ดู ชา. ๑/๑๘๗, ชา.อฏ. ๓/๔๖๑)

อติคมฺภีร (ติ) [อติ + คมฺภีร]

(ก) ลึกเกินไป, ลึกจัด.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรา ภิกฺขุนี "ภควตา อุทกสุทฺธิกา อนุญฺญาตาติ **อติคมฺภีรํ** อุทกสุทฺธิกํ อาทิยนฺตี มุตฺตกรเณ วณํ อกาสิ.

(วิ. ๒/๓๔๔)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุณีรูปหนึ่งทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตน้ำชำระทำความสะอาด จึงใช้น้ำชำระทำความสะอาด**ลึกเกินไป** ทำให้เกิดแผลขึ้นที่องค์กำเนิด.

(ข) ลึกซึ้งนัก, ยากมาก.

อถโข อายสฺมโต อานนฺทสฺส เอตทโหสิ "ภควา โข คิลานา วุฏฺฐิโต อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญา, อยญฺจ มหานาโม สกฺโก ภควนฺตํ **อติคมฺภีรํ** ปญฺหํ ปุจฺฉติ. ยนฺนูนาหํ มหานามํ สกฺกํ เอกมนฺตํ อปเนตฺวา ธมฺมํ เทเสยฺยนฺติ.

(อ. ๑/๒๒๐)

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ได้มีความดำริว่า "พระผู้มีพระภาค เพิ่งจะทรงหายจากอาพาธได้ไม่นาน เจ้ามหานามศากยะนี้ทูลถามปัญหา**ที่ลึกซึ้งนัก**กับพระผู้มีพระภาค. ไฉนหนอ [ทางที่ดี]เราควรนำเจ้ามหานามศากยะไปอีกที่หนึ่งแล้วแสดงธรรม[ให้ฟัง]".

อติคมฺภีรนย (ปุ)

[อติคมฺภีร + นย] มีนัยอันลึกซึ้ง[ลุ่มลึก]ยิ่งนัก.

อติคมฺภีรนยมณฺฑิต (ติ)

[อติคมฺภีรนย + มณฺฑิต]
อันประดับด้วยนัยอันลึกซึ้ง[ลุ่มลึก]ยิ่งนัก.

อติคมฺภีรนยมณฺฑิตเทสนา (ถี)

[อติคมฺภีรนยมณฺฑิต + เทสนา]
พระธรรมเทศนาอันประดับด้วยนัยอันลึกซึ้ง[ลุ่มลึก]ยิ่งนัก, ปัฏฐานเทศนา.

อตฺถโต ธมฺมโต เจว คมฺภีรสฺสาถ ตสฺส ยํ...
ปฏฺฐานํ นาม นาเมน นามรูปนิโรธโน เทเสสิ **อติคมฺภีรนยมณฺฑิตเทสนํ**. (อภิ.อฏ. ๓/๓๔๑)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า...ผู้ทรงดับนามและรูปได้สนิท [ครั้นทรงแสดงยมกปกรณ์โปรดเทวดาจบลงแล้วจึงทรงแสดงปกรณ์ที่ ๗ อันเป็นลำดับแห่งยมกปกรณ์นั้น] ทรงแสดงคัมภีร์ที่ชื่อว่าปัฏฐานซึ่งลึกซึ้งทั้งโดยอรรถและโดยธรรมเป็น**พระธรรมเทศนาอันประดับด้วยนัยอันลึกซึ้ง** [ลุ่มลึก]**อย่างยิ่ง**.

อติคมฺภีรนยมณฺฑิตเทสนํ ปฏฺฐานํ นาม เทเสสิ ปกรณนฺติ สมฺพนฺโธ. (มูลฏี. ๓/๑๖๖)

สัมพันธ์ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปกรณ์ชื่อว่าปัฏฐาน ที่เป็น**พระธรรมเทศนาอันประดับด้วยนัยอันลึกซึ้งอย่างยิ่ง**.

อติคมฺภีรนยมณฺฑิตเทสนำ สาติสยำ ปจฺจยาการสฺส วิภาวนโต. สภาวโต จ ปจฺจยากาโร คมฺภีโร. ยถาห “อธิคโต โข มฺยายำ ธมฺโม คมฺภีโรติอาทิ “คมฺภีโร จายำ อานนฺท ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีราวภาโสติ จ อาทิ.

(อนุฏี. ๓/๒๒๔)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปกรณ์ชื่อว่าปัฏฐานที่เป็น **พระธรรมเทศนาอันประดับด้วยนัยอันลึกซึ้งอย่างยิ่ง** คือมีอรรถอันลุ่มลึกยิ่งนัก เพราะทรงแสดงปัจจยาการ[อาการที่เป็นเหตุผลกันของธรรมมีอวิชชาเป็นต้น]. และว่าโดยสภาวธรรม ปัจจยาการก็มีลุ่มลึก. สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ธรรม[คืออริยสัจ ๔]ที่เราบรรลุแล้วนี้ลุ่มลึก เป็นต้น และว่า ดูก่อนอานนท์ ก็แลปฏิจจสมุปบาทนี้เป็นธรรมลุ่มลึก และปรากฏว่า เป็นธรรมลุ่มลึก เป็นต้น[คือลึกซึ้งโดยผล เหตุ การอธิบาย และการแทงตลอด].

[พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์ปัฏฐานนี้ว่า นับแต่วันตรัสรู้จนถึงขณะทรงพิจารณาทบทวนพระอภิธรรม ๖ คัมภีร์แรก พระฉัพพัณณรังสีมิได้แผ่ประกายออกมาจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเลย แต่พอทรงพิจารณาถึงปัฏฐานพระฉัพพัณณรังสีก็แผ่ประกายออกมา คงเป็นเพราะในปัฏฐานมีนัยกว้างใหญ่ไพศาลดุจห้วงน้ำในมหาสมุทร ดังที่ท่านเรียกว่า “นัยสาคร” ซึ่งเป็นที่ที่พระสัพพัญญุตญาณของพระผู้มีพระภาคได้โอกาสสำแดงพลังออกมาได้อย่างเต็มที่ เช่นเดียวกับ “ชลสาคร” คือ ห้วงน้ำในมหาสมุทรลึก ๘,๔๐๐ โยชน์เป็นที่ที่ปลาใหญ่ชื่อติมิระและปิงคละได้โอกาสสำแดงพลังแหวกว่ายเล่นน้ำ ได้อย่างเต็มที่ การสำแดงพลังของพระสัพพัญญุตญาณนี้เอง เป็นเหตุให้พระฉัพพัณณรังสีแผ่ประกายออกมา (อภิ.อ.๑/๑๒–๑๕)]

อติครุ (ปุ)

[อติ + ครุ]

ผู้อันบุคคลเคารพยิ่ง, ผู้เป็นที่เคารพยิ่ง.

อติครุโน สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สนฺติกำ อุทฺธตเวเสน คนฺตุ น ยุตฺตนฺติ จ, เอกโกว อุปสงฺกมิตฺวา อตฺตโน รุจิวเสน สมฺโมทิสฺสามิ จ.

(ม.อฏ. ๓/๒๔๒)

[ถามว่า เพราะเหตุไร พระราชาจึงทรงมอบราชกกุธภัณฑ์แม้ทั้ง ๕ คือ พัดวาลวีชนี พระอุณหิส พระขรรค์ ฉัตรและฉลองพระบาทไว้]ตอบว่า เพราะทรงดำริว่า “เราไม่ควรไปยังสำนักของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **ผู้ทรงเป็นที่เคารพยิ่ง** ด้วยเพศที่แต่งเต็มยศ” และเพราะทรงดำริว่า “เราจักเข้าไปเพียงผู้เดียวสนทนาให้บันเทิงใจ ตามความชอบใจของตน”

อติคเหตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + คห + เณ + ตฺวา]

ถือเอายิ่ง, ถือเอาเป็นแบบอย่าง, เอาอย่าง, ปฏิบัติตามอย่าง.[อติ อุปสรรคมี อติสย=ยิ่ง, อย่างยิ่ง, สูงสุด]

อุปสงฺกมีติ อชฺช สมณํ โคตมํ **อติคเหตฺวา** คมิสฺสามีติ อุปสงฺกมิ. (สำ.อฏ. ๑/๑๗๐)

บทว่า **อุปสงฺกมิ** (เข้าไปเฝ้า) คือ มารเข้าไปเฝ้าด้วยคิดว่า วันนี้เราจักไป**ถือเอายิ่ง**ซึ่งพระสมณโคดม [คือยึดถือเอาพระสมณโคดมเป็นแบบอย่าง].

อติคเหตฺวาติ อนุคนฺตฺวา ตสฺส ยถารุจิ ปฏิปตฺตึ อนุวตฺโต วิย หุตฺวา. (สำ.ฏี. ๑/๒๑๙)

บทว่า **อติคเหตฺวา** (ถือเอายิ่ง) คือ เอาอย่างแล้ว ได้แก่เป็นเหมือนประพฤติตามข้อปฏิบัติตามความชอบใจของพระสมณโคดมนั้น.

อติคาหฺยติ (กฺริ/อา)

[อติ + คห + ณย + ติ]

ย่อมให้ย่อยยับ, ให้เสียหาย, ให้หมดสิ้นไป, ให้พินาศ, ทำลาย.

ตมคฺคิหุตฺตํ สรณํ ปวิสฺส
จิตฺเตหิ วณฺเณหิ มุขํ นยนฺติ
โอโรปยิตฺวา เกสมสฺสุ นขญฺจ
เวเทหิ วิตฺตํ **อติคาหฺยนฺติ**.

(ชา. ๒/๒๓๗) (สฺยา. อติคาหฺหยนฺติ)

พวกพราหมณ์พาคนเข้าไปโรงบูชาไฟแล้ว ต่างก็ยื่นหน้าพูดนำไปด้วยการพรรณนาอย่างวิจิตรต่างๆ ให้เขาโกนผม โกนหนวด และตัดเล็บ ยังทรัพย์ของเขา**ให้ย่อยยับ**ด้วยเวททั้งหลาย.

อติคาหยนฺติ วินาเสนฺติ วิทฺธํเสนฺติ.

(ชา.อฏ. ๗/๖๔)

อติคาหยนฺติ (ให้ย่อยยับ) คือ ให้พินาศไป ได้แก่ ย่อมทำลาย.

อติคาฬิต (ติ)

[อติ + คห + ณ + อิ + ต]

ถูกทำลาย - เบียดเบียน.

อถตฺตการานิ กโรนฺติ ภตฺตุสุ
อาสํ ปุรกฺขตฺวา นรา สุเขสิโน
เต ภตฺตุรตฺถา **อติคาฬิตา** ปุน
ทิสา ปนสฺสนฺติ อลทฺธ กิญฺจนํ.

(ชา. ๒/๑๐๖) (สฺยา. อติคาหฺฬิตา)

อนึ่ง นรชนทั้งหลายผู้แสวงหาความสุข ตั้งความหวังไว้เบื้องหน้า[หวังจะเป็นใหญ่ข้างหน้า]ภายหลังย่อมทำกิจที่บุรุษควรกระทำ [ในยุทธภูมิทั้งหลาย] แต่พวกเขากลับ**ถูกศัตรูเบียดเบียน**ไม่ได้อะไรๆ แม้แต่น้อยเลย เตลิดหนีไปทั่วทิศเพื่อประโยชน์แก่เจ้านาย [เพื่อความต้องการของเจ้านาย].

อติคาฬิตาติ ปจฺจตฺถิเกหิ อติปีฬิตา วิลุตฺตสาปเตยฺยา วิทฺธสฺตเสนวาหนา หุตฺวา.

(ชา.อฏ. ๕/๔๒๘)

บทว่า **อติคาฬิตา** (ถูกศัตรูเบียดเบียน) คือ เป็นผู้ถูกข้าศึกทั้งหลายเบียดเบียนแล้ว มีทรัพย์สมบัติถูกยื้อแย่งแล้ว มีเสนาและพาหนะถูกกำจัดแล้ว.

อติคาฬฺห (ติ)

[อติ + คาหุ + ต]

สำคัญยิ่ง, มั่นคงยิ่งนัก, แน่น - กระชับ.

แปลง ต ปัจจัยเป็น ห และแปลง ห ที่สุดธาตุเป็น ล แปลง ล เป็น ฬ (ลฬานมวิเสโส) ด้วยสูตร (กจ. ๕๘๙) ว่า หนฺเตหิ โห หสฺส โล วา อทหนหานำ (แปลง ต ปัจจัยและ ติ ปัจจัย ท้ายธาตุที่มี ห เป็นที่สุดเป็น ห และแปลง ห ท้ายธาตุที่มิใช่ ทห ธาตุและ นห ธาตุเป็น ล ได้บ้าง) ดู ณฺวาทิ.หน้า ๒๒๓.

โส กปฺปิยมาโนว อญฺญาสิ “อยำ กปฺปนา **อติคาฬฺหา** อญฺเญสุ ทิวเสสุ อุยฺยานกีฬาทิคมเน กปฺปนา วิย น โหติ มยฺหำ อยฺยปุตฺโต อชฺช มหาภินิกฺขมนำ นิกฺขมิตุกาโม ภวิสฺสตีติ.

(ชา.อฏ. ๑/๗๓)

ม้ากัณฐกะนั้น ขณะที่นายฉันนะกำลังจัดเตรียมอยู่นั้นเองได้รู้ว่า การจัดเตรียมครั้งนี้**มั่นคงยิ่งนัก** ไม่เหมือนการจัดเตรียมในเวลาเสด็จประพาสพระราชอุทยานเป็นต้น ในวันเหล่าอื่น ชะรอยพระลูกเจ้าของเรา จักมีพระ ประสงค์เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ในวันนี้.

อติคุณ (ปุ)

[(๑) อติ + คุณ. (๒) อติคุณ + อ]

(๑) คุณอันยิ่ง.

(๒) (ติ) ผู้มีคุณอันยิ่ง, ผู้มีคุณภาพสูง.

ดู อติคุณตา

อติคุณการก (ติ)

[อติคุณ + กร + ณฺวุ. ถี. อติคุณการิกา]

ผู้ทำคุณอันยิ่งใหญ่. ผู้ทำคุณอย่างยิ่ง.

มหาสตฺโต “เอวำ โหตูติ มาตุ วจนำ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา “นนฺท ตยา เชฏฺฐกโกฏฺฐาโส ลทฺโธ, มาตา นาม **อติคุณการิกา** อปฺปมตฺโต หุตฺวา ปฏิชคฺเคยฺยาสีติ. (ชา.อฏ. ๕/๓๕๐)

พระมหาสัตว์รับคำของมารดาว่า “จงเป็นไปตามคำพูดของแม่อย่างนี้เถิด” ดังนี้แล้ว จึงกล่าวสอนน้องชายว่า “ดูก่อนน้องนันทะ น้องได้ส่วนปันของพี่แล้ว ธรรมดาว่ามารดา เป็น**ผู้ทำคุณอันยิ่งใหญ่** น้องอย่าประมาท พึงตั้งใจปฏิบัติท่านเถิด”.

อติคุณตา (ถี)

[อติคุณ + ตา]

ความเป็นผู้มีคุณอันยิ่งใหญ่.ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติฆฺสิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + ฆฺส + ตฺวา]

หักราญแล้ว, ลบล้างแล้ว, ขจัดแล้ว.

พุทฺธญาณำ เทวมนุสฺสานำ ปญฺญำ ผริตฺวา **อติฆฺสิตฺวา** ติฏฺฐติ. (ปฏิสำ. ๓๗๗)

พระพุทธญาณย่อมแผ่**ขจัดแล้ว**ซึ่งปัญญาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายดำรงอยู่.

อติฆฺสิตฺวาติ พุทฺธญาณำ สพฺพเทวมนุสฺสานมฺปิ ปญฺญำ อติกฺกมิตฺวา เตสำ อวิสยภูตมฺปิ สพฺพำ

เนยฺยํ ฆสิตฺวา ภญฺชิตฺวา ติฏฺฐติ. มหานิทฺเทเสปน อภิภวิตฺวาติ ปาโฐ มทฺทิตฺวาติปิ อตฺโถ.

(ปฏิสํ.อฏ.๒/๒๕๗-๘)

บทว่า **อติฆสิตฺวา** (ขจัดแล้ว) คือ พุทธญาณก้าวล่วงปัญญาแม้ของเทวดาและมนุษย์ทั้งปวง แผ่ไปกำจัดทำลายเนยยะทั้งปวง แม้อันไม่ใช่วิสัยของเทวดา และมนุษย์เหล่านั้นแล้วดำรงอยู่. ส่วนปาฐะในมหานิทเทสว่า อภิภวิตฺวา (ครอบงำแล้ว) ว่า ย่ำยีแล้ว บ้าง

ดู มหานิ.อฏ. ๒๕๑

อติฆน (ติ)

[อติ + ฆน]

ข้นเกินไป, ข้นมาก, หนามาก.

ตตฺรายํ วินิจฺฉโย...ตสฺส โอทนสฺส จตุตฺถภาคปฺปมาโณ **นาติฆโน** นาติตนุโก หตฺถหาริโย สพฺพสมฺภารสงฺขโต มุคฺคสูโป ปกฺขิปิตพฺโพ...อยํ อุกฺกฏฺโฐ นาม ปตฺโต.

(วิ.อฏ. ๒/๒๘๒)

ในเรื่องบาตรนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้... พึงเพิ่มแกงถั่วเขียวที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงทุกชนิด ไม่**ข้นเกินไป** ไม่เหลวนัก พอมือหยิบนำไปได้ลงไปประมาณส่วนที่ ๔ ของข้าวสุกนั้น...บาตรนี้ชื่อว่ามีขนาดใหญ่.

อติจกฺก (น)

[อติ + จกฺก]

ดู จกฺกาติจกฺก (ชา.อฏ. ๒/๒๙๙)

อติจณฺห (ติ)

[อติ + จณฺห]

ดุร้ายจัด – มาก - นัก, รุนแรงยิ่ง.

โส ปน **อติจณฺโห**เยว. เตน วุตฺตํ กฏฺฐกเภทโน ทุนฺนิวารโยติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๑๔)

แต่ช้างธนบาลนั้น **ดุร้ายนัก**ทีเดียว. เพราะฉะนั้น พระบรมศาสดาจึงตรัสว่า กฏฺฐกปฺปเภทโน ทุนฺนิวารโย (ช้างชื่อธนบาลตกมันยากที่ใครๆ จะห้ามได้).

อติจณฺหเวค (ปุ)

[อติจณฺห + เวค]

กำลังอันรุนแรง, ความเร็วอันรุนแรง, กระแสคลื่นอันรุนแรง.

นาวา สตฺตทิวเสหิ สตฺต โยชนสตานิ คตา. สา **อติจณฺหเวเคน** คนฺตฺวา อตฺตานํ วหิตุํ นาสกฺขิ. ผลกานิ ภินฺนานิ. ตโต ตโต อุทกํ อุคฺคตํ. นาวา สมุทฺทมชฺเฌ นิมุคฺคา.

(ชา.อฏ. ๖/๔๓)

โดยล่วงไป ๗ วัน เรือแล่นไปได้ ๗๐๐ โยชน์. เรือนั้นแล่นไปด้วย**กำลัง[แห่งกระแสคลื่น]อันรุนแรง** จนไม่อาจบังคับได้. แผ่นกระดานเริ่มปริแตก[ด้วยกำลังคลื่นที่โหมกระหน่ำ]น้ำได้ ทะลักเข้าเรือไปทุกทิศทุกทาง. แผ่นกระดานเริ่มจมลงในมหาสมุทร.

อติจณฺหาล (ปุ)

[อติ + จณฺหาล] จัณฑาลชั้นต่ำสุด.

โยปิ “**อติจณฺฑาโล**สิ, อติพฺราหฺมโณสิ, ทุฏฺจจณฺฑาโลสิ, ทุฏฺจพฺราหฺมโณสีติอาทีนิ วทติ, โสปิ อาปตฺติยา กาเรตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๓/๕)

แม้ภิกษุใดกล่าวคำเป็นต้นว่า “เจ้าเป็นคน**จัณฑาลชั้นต่ำสุด** เป็นพราหมณ์ยิ่ง เป็นจัณฑาลชั่ว เป็นพราหมณ์ชั่ว” แม้ภิกษุนั้นพระวินัยธรก็พึงให้ปรับอาบัติ.

อติจรณ (น)

[อติ + จร + ยุ]

ความประพฤตินอกใจ, ความล่วงละเมิด, การประพฤติเกินพอดี.

ยํ **อติจรณ**ํ...เนตํ ปติรูปนฺติ อตฺโถ.

(เปต.อฏ. ๑๔๗)

อธิบายว่า **การประพฤตินอกใจ**ในเรานั้น [แล้วปกปิดไว้]เป็นการไม่สมควร.

อติจรณกาล (ปุ)

[อติจรณ + กาล]

กาลเป็นที่ประพฤตินอกใจ - เป็นที่ล่วงละเมิด.

ตสฺสา **อติจรณกาโล** วิย ชคฺคิยมานสฺเสว อตฺตภาวสฺส ปิตฺตปฺปโกปาทีนิ วเสน สาพาธตา.

(ม.อฏ. ๔/๘)

ความที่อัตภาพที่ภิกษุรักษาอยู่นั่นแหละมีอาพาธ ด้วยอำนาจของโรคมีดีกำเริบเป็นต้น ก็เหมือน**กาลเป็นที่ประพฤตินอกใจ**ของหญิงนั้น.

อติจรติ (กฺริ/อา)

[อติ + จร + อ + ติ]

ย่อมประพฤตินอกใจ, ย่อมประพฤติเกินพอดี, ย่อมล่วงละเมิด.

ตํ โข ปน ภิกฺขเว อิตฺถิรตนํ ราชานํ จกฺกวตฺตึ มนสาปิ โน **อติจรติ**, กุโต ปน กาเยน, รญฺโญ ภิกฺขเว จกฺกวตฺติสฺส เอวรูปํ อิตฺถิรตนํ ปาตุภวติ. (ม. ๓/๒๑๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นางแก้วนั้นจะไม่**ประพฤตินอกพระทัย**พระเจ้าจักรพรรดิ, ไฉนเล่า จะประพฤติล่วงเกินทางกาย, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นางแก้วเห็นปานนี้ย่อมปรากฏแก่พระเจ้าจักรพรรดิ.

ดู วิ. ๒/๒๙๑, ชา. ๒/๑๒๙,๑๒๓ เปต. ๑๖๔, ที. ๒/๑๓๓

อติจรมาน (ติ)

[อติ + จร + มาน]

ประพฤตินอกใจอยู่, ประพฤติล่วงละเมิด,

โส มํ **อติจรมานาย**
สามิโก เอตทพฺรวิ
‘เนตํ ฉนฺนํ ปติรูปํ
ยํ ตฺวํ อติจราสิ มํ’. (เปต. ๑๖๔)

(นางเวมานิกเปรตกราบทูลว่า)
เมื่อหม่อมฉัน**ประพฤตินอกใจ**เขา สามีจึงพูดดังนี้ว่า การที่เธอประพฤตินอกใจฉันแล้วปกปิดไว้เป็นการไม่สมควร.

อติจริตุ (ติ)

[อติ + จร + ตุ]

ผู้ประพฤตินอกใจ, ประพฤติล่วงละเมิด.

นาภิชานามิ นกุลมาตรํ คหปตานึ มนสาปิ **อติจริตา**, กุโต ปน กาเยน, อิจฺเฉยฺยาม มยํ ภนฺเต ทิฏฺเฐ เจว ธมฺเม อญฺญมญฺญํ ปสฺสิตุํ อภิสมฺปรายญฺจ อญฺญมญฺญํ ปสฺสิตุนฺติ. (อ. ๑/๓๗/๒)

(นกุลปิตาคหบดี กราบทูลว่า)

[ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นับแต่เวลาที่ข้าพระองค์นำนกุลมาตาคหปตานีมา] ข้าพระองค์ไม่เคยคิดที่จะ**ประพฤตินอกใจ**นกุลมาตาคหปตานีไหนเลย จะประพฤตินอกใจด้วยกายเล่า, ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ปรารถนาที่จะพบกันทั้งในชาตินี้และชาติหน้า".

อติจริตาติ อติกฺกมิตา. (อ.อฏ. ๒/๓๑๑)

บทว่า **อติจริตา** (ประพฤตินอกใจ) ได้แก่ ประพฤติล่วงละเมิด (ประพฤติก้าวล่วง).

อติจริยา (ถี)

[อติ + จร + ณฺย]

การประพฤตินอกใจ - ล่วงละเมิด, การประพฤตินอกใจกับหญิงอื่นนอกจากภรรยาของตน. ดู อนติจริยา

อติจาร (ปุ)

[อติ + จร + ณ]

(๑) การประพฤตินอกใจ, การประพฤติผิด, การล่วงละเมิด.

เถยฺยา จ **อติจารา** จ
มชฺชปานา จ อารกา
ปญฺจสิกฺขาปเท รตา
อริยสจฺจาน โกวิทา. (วิมาน. ๑๗, ๒๔)

(เทพธิดาตอบว่า)

[ดิฉันงดเว้นจากการฆ่าสัตว์]จากการลักขโมยจาก**การประพฤตินอกใจ**[สามี][สำรวมระวังจากการพูดเท็จ]และเว้นไกลการดื่มน้ำเมา ดิฉันยินดีในศีล ๕ ฉลาดในอริยสัจ[เป็นอุบาสิกาของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า โคดมผู้มีพระจักษุ มีพระยศ]

อติจาราติ อติจฺจ จาโร อติจาโร. โลกมริยาทำ อติกฺกมิตฺวา อคมนียฏฺฐาเน กามวเสน จาโร มิจฺฉาจาโรติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๖๕)

ในบทว่า **อติจารา** ความประพฤติล่วง ชื่อว่า อติจารา อธิบายว่า ความประพฤติล่วงละเมิดเขตแดนของโลกด้วยอำนาจของกามในสถานที่อันบุรุษและสตรีไม่ควรถึง ชื่อว่า มิจฉาจาร.

(๒) (ติ) ผู้ประพฤตินอกใจ - ล่วงละเมิด.

เอเต วชนฺติ นิรเย
ตตฺเต ติขิณกณฺฏเก
นาริโย จ **อติจารา**
นรา จ ปรทารคู. (ชา. ๒/๖๔)

(ฤาษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

หญิงผู้**ประพฤตินอกใจ**[สามี]ก็ดี ชายผู้คบชู้กับภรรยาคนอื่นก็ดี พวกเขาเหล่านั้นต้องตกอยู่ในนรกอันเร่าร้อนมีหนามแหลมคม.

อติจารินิภาว (ปุ)

[อติจารินี + ภาว]

ความเป็นผู้มักประพฤตินอกใจ, ความเป็นผู้มักประพฤติผิด - ล่วงละเมิด.

อุปาสก อิตฺถิยา หิ **อติจารินิภาโว** มลํ. ทานํ เทนฺตสฺส มจฺเฉรํ มลํ. อิธโลกปรโลเกสุ สตฺตานํ อกุสลกมฺมํ วินาสนตฺเถน มลํ. อวิชฺชา ปน สพฺพมลานํ อุตฺตมมลํ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๒๓)

ดูก่อนอุบาสก ก็**ความที่สตรีมักประพฤตินอกใจสามี**เป็นมลทินของสตรี, ความตระหนี่ เป็นมลของผู้ให้ทาน, อกุศลธรรมเป็นมลทินของสัตว์ทั้งหลายในโลกนี้ และโลกหน้า เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องยังสัตว์ให้ฉิบหาย, แต่อวิชชาเป็นมลทินอย่างยอดยิ่งกว่ามลทินทั้งปวง.

อติจารี (ติ)

[อติ + จร + ณี. ถี. อติจารินี]

ผู้ประพฤตินอกใจเป็นปกติ, ผู้มักประพฤตินอกใจ, ประพฤติผิด - ล่วงละเมิดเสมอ.

ปญฺจหิ อนุรุทฺธ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต มาตุคาโม อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ. กตเมหิ ปญฺจหิ? อสฺสทฺโธ จ โหติ, อหิริโก จ โหติ, อโนตฺตปฺปี จ โหติ, **อติจารี** จ โหติ, ทุปฺปญฺโญ จ โหติ. (สํ. ๒/๔๓๙)

ดูก่อนอนุรุทธะ มาตุคามประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบายทุคติ วินิบาต นรก. ธรรม ๕ ประการอะไรบ้าง คือ ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตัปปะ **มักประพฤตินอกใจ** มีปัญญาทราม.

ดู วิ. ๑/๑๔๗, อ. ๒/๒๒๘

ดู ธมฺมาติจารี (ชา. ๒/๕๙)

อติจิณฺณ (ติ)

[อติ + จร + ต] ประพฤติล่วงแล้ว.

กึ คตึ เปจฺจ คจฺฉนฺติ
นรา ธมฺมาติจาริโน
อติจิณฺโณ มยา ธมฺโม
ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต. (ชา. ๒/๕๙)

(พระราชาตรัสถามสังกิจจฤาษีว่า)

เหล่าชนผู้ประพฤติล่วงธรรม เหมือนโยม**ประพฤติล่วง**ธรรม ละไปแล้วจะไปสู่คติอะไร ขอพระคุณเจ้าจงตอบเนื้อความที่โยมถามเถิด.

ดู ชา.อฏ. ๕/๒๘๒

อติจิตฺต (ติ)

[อติ + จิตฺต]

มีจิตสูง, มีจิตประเสริฐ, มีจิตประณีต.

สพฺโพ โลโก ปริจิตฺโต **อติจิตฺโต**
สพฺโพ โลโก จิตฺตวา สมฺหิ จิตฺเต
ปจฺเจกจิตฺตา ปุถุ สพฺพสตฺตา
กสฺสีธ จิตฺตสฺส วเส น วตฺเต. (ชา. ๑/๒๗๐)

(กินนรได้ฟังพระดำรัสนั้นจึงกราบทูลว่า) สัตว์โลกทั้งปวงมีจิตทรามบ้าง **มีจิตประณีต** บ้าง สัตว์โลกทั้งปวงชื่อว่ามีความคิด ก็เพราะจิตของตน สัตว์ทุกตัวตนในโลกนี้ ล้วนมีจิตเป็นของตนเอง จึงไม่ควรยอมอยู่ในอำนาจแห่งจิตของใครๆ.

อติจิตฺร (ติ)

[อติ + จิตฺร] วิจิตรยิ่ง, งดงามยิ่ง, สุกใส.

ดู มิลินฺท. ๒๖ - ๗

อติจิรํ (พฺย)

[อติ + จิรํ]

นานเกินไป, นานมาก, นานนัก, นานยิ่ง.

อถ โข ภทฺทิโย สกฺยราชา อนุรุทฺธํ สกฺกํ เอตทโวจ “อาคเมหิ สมฺม สตฺต วสฺสานิ, สตฺตนฺนํ วสฺสานํ อจฺจเยน อุโภ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิสฺสามาติ. **อติจิรํ** สมฺม สตฺตวสฺสานิ, นาหํ สกฺโกมิ สตฺต วสฺสานิ อาคเมตุนฺติ.

(วิ. ๔/๓๓๘)

ครั้งนั้นแล เจ้าภัททิยศากยะตรัสกับอนุรุทธศากยะว่า “เพื่อนรัก ท่านโปรดรออยู่สัก ๗ ปีเถิด, พอพ้น ๗ ปี เราทั้ง ๒ จะออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตด้วยกัน” เจ้าอนุรุทธศากยะทูลว่า “๗ ปี **นานเกินไป** เราไม่สามารถจะรอถึง ๗ ปีได้”.

ดู ที. ๒/๑๖๗, ม. ๑/๑๖๓, ชา. ๑/๒๖๑, ๒/๔๘

อติจิร (น)

[อติ + จิร]

นานเกินไป, นานมาก, นานยิ่ง.

อติเวลนฺติ อติกาลํ **อติจิรนฺติ** อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๑๐๔)

บทว่า **อติเวลํ** ได้แก่ กาลนานเกินไปคือนานยิ่งนัก (นานมาก).

อติจิรกาล (ปุ)

[อติจิร + กาล]

กาลนานเกินไป - นานมาก - นานยิ่งนัก.

อยมายสฺมา สตฺถา กึ นุ โข ทีฆรตฺตํ สมาปนฺโน **อติจิรกาลโต** ปฏฺจาย อิมินา สมนฺนาคโต, อุทาหุ อิตฺตรสมาปนฺโน หิยฺโย วา ปเร วา ปรสุเว วา ทิวเส สมาปนฺโนติ เอวํ คเวสตูติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๒๘๐)

อธิบายว่า ภิกษุผู้ตรวจสอบ จงแสวงหาอย่างนี้ว่า “ท่านศาสดานี้ถึงพร้อมแล้ว[ด้วยกุศลธรรมนี้]ตลอดราตรีอันยาวนาน หรือประกอบพร้อมแล้วด้วยกุศลธรรมนี้จำเดิมแต่**กาลนานยิ่งนัก** (มีมาตั้งนานแล้ว) หรือว่าเป็นอย่างนี้เพียงเล็กน้อย คือเป็นอย่างนี้ได้ เมื่อวาน วันซืน หรือก่อนวันซืน”.

อติจิรนิวาส (ปุ)

[อติจิร + นิวาส]

การอยู่นานเกินไป, อยู่อาศัยนานนัก.

อาภสฺสรา นาม กาโย ยโต ตฺวํ จุโต อิธูปปนฺโน. ตสฺส เต **อติจิรนิวาเสน** สา สติ ปมุฏฺฐา, เตน ตํ ตฺวํ น ชานาสิ น ปสฺสสิ. (ม. ๑/๔๐๔)

หมู่พรหมชื่ออาภัสสรามีอยู่ ท่านเคลื่อนแล้วจากที่ใด มาอุบัติแล้วในที่นี้. ท่านนั้นมีสติหลงลืมไป เพราะ**อาศัยอยู่นานนัก**, เหตุนั้นท่านจึงไม่รู้ไม่เห็นหมู่พรหมนั้น.

อติจิรายติ (นาม + กฺริ/อา)

[อติ + จิร + อาย + ติ]

ย่อมประพฤติช้า, ย่อมชักช้า, ชักช้านัก.

กาหติ โกธนฺติ **อติจิรายตี**ติ มยิ โกธํ กริสฺสติ. (ชา.อฏ. ๒/๔๐๑)

สองบทว่า กาหติ โกธํ (จักทำความโกรธ) คือ จักทำความโกรธในเราว่า **ชักช้านัก**.

อติจฺจ (กฺริ/วิ)

[อติ + อิ + ตฺวา]

แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น จฺจ ด้วยสูตร (โมคฺ. ๕/๑๖๗) ว่า อิโตจฺจ (หลัง อิ ธาตุแปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น จฺจ)

(ก) ล่วงพ้น, เลยไป, ผ่านไป, เกินไป.

ตถาวิธํ สีลวนฺตํ วทนฺติ
ตถาวิธํ ปญฺญวนฺตํ วทนฺติ
ตถาวิโธ ทุกฺข**มติจฺจ** อิริยติ
ตถาวิธํ เทวตา ปูชยนฺติ. (อุทาน. ๑๖๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บัณฑิตทั้งหลายเรียกบุคคลประเภทนั้นว่าเป็นผู้มีศีล เป็นผู้มีปัญญา บุคคลประเภทนั้น**ล่วงพ้น**ทุกข์ได้แล้ว เทวดาทั้งหลาย ย่อมบูชาบุคคลประเภทนั้น.

ดู สุตฺตนิ. ๓๕๘, ๓๖๐, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๕๔, ชา.๑/๘๕

(ข) ก้าวล่วงแล้ว.

ดู อติจฺจสุทฺธิปญฺญ

(ค) ล่วงแล้ว, ล่วงละเมิดแล้ว.

อติจฺจาติ อจฺจยํ กตฺวา. (มูลฏี. ๒/๒๒๒)

บทว่า **อติจฺจ** (ล่วงแล้ว) คือ ทำการล่วงเกิน.

อจฺจยํ กตฺวาติ วีติกฺกมํ กตฺวา. (อนุฏี. ๒/๒๑๙)

สองบทว่า **อจฺจยํ กตฺวา** (ทำการล่วงเกิน) คือ ทำการล่วงละเมิด.

อติจฺจสุทฺธิปญฺญ (ติ)

[อติจฺจ + สุทฺธิ + ปญฺญา]

(ก) ผู้มีปัญญาอันบริสุทธิ์ยิ่งนัก.

(ข) ผู้มีปัญญาอันบริสุทธิ์ก้าวล่วงแล้ว.

อตีเตสุ อนาคเตสุ จาปิ
กปฺปาตีโต **อติจฺจสุทฺธิปญฺโญ**
สพฺพายตเนหิ วิปฺปมุตฺโต
สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย. (สุตฺตนิ. ๓๓๔)

ภิกษุใดล่วงพ้นความกำหนด[ที่ถือว่าเป็นของเรา]ในขันธ์ ๕ ทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต **มีปัญญาอันบริสุทธิ์ก้าวล่วงแล้ว** เป็นผู้หลุดพ้นจาก

อายตนะทั้งปวงได้เด็ดขาด.ภิกษุนั้น ชื่อว่าละเว้นอยู่ในโลกได้โดยชอบ.

อติจฺจสุทฺธิปญฺโญติ อตีว สุทฺธิปญฺโญ อติกฺกมิตฺวา วา สุทฺธิปญฺโญ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๙๗)

บทว่า **อติจฺจสุทฺธิปญฺโญ** คือ มีปัญญาอันบริสุทธิ์ล่วงแล้ว หรือมีปัญญาอันบริสุทธิ์ก้าวล่วง[กาลทั้งสาม]แล้ว.

อติจฺจิจฺฉ (ติ)

[อติจฺจ + อิสุ + อ]

ความปรารถนาจัด - ยิ่ง - เกิน.

ดู อติจฺฉตา

อติจฺจิจฺฉตา (ถี)

[อติจฺจิจฺฉ + ตา] ดู อติจฺฉตา

อติจฺฉ (ติ)

[อติ + อิจฺฉา]

ผู้มีความปรารถนามากเกินไป, ผู้มักมาก. อยากได้เกินประมาณ, อยากได้เกินไป.

โสพฺพสาหิ จ พาตฺตึส
อติจฺฉํ จกฺกมาสโท
อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส
จกฺกํ ภมติ มตฺถเก.

(ชา. ๑/๒๐๑) (สฺยา. อตฺริจฺฉ)

(พระโพธิสัตว์กล่าวกับมิตตวินทะว่า)

ท่าน...ได้ครอบครองนารี ๑๖ นาง[ไม่พอใจนางทั้ง ๑๖] ได้ครอบครองนารี ๓๒ นาง[ไม่พอใจนางทั้ง ๓๒] ยัง**มีความปรารถนามากเกินไป** จึงได้ประสบจักรกรด จักรกรดจึงพัดผันอยู่ที่ศีรษะของท่าน ผู้ถูกความปรารถนามากเกินไปขจัดแล้ว.

อติจฺฉํ จกฺกมาสโทติ อถ ตฺวํ ยถาลทฺเธน อสนฺตุฏฺโฐ “อตฺร อุตฺตริตรํ ลภิสฺสามีติ เอวํ ลทฺธํ ลทฺธํ อติกฺกมนโลภสงฺขาตาย อติจฺฉาย สมนฺนาคตตฺตา อติจฺโฉ ปาปปุคฺคโล...อิทํ ขุรจกฺกํ สมฺปตฺโตสิ. (ชา.อฏ. ๔/๕)

บาทคาถาว่า **อติจฺฉํ จกฺกมาสโท** ความว่า เมื่อท่านยังไม่พอใจด้วยสิ่งของตามที่ตนได้แล้ว ชื่อว่าเป็นคนปรารถนาจัด คือเป็นคนเลว เพราะประกอบด้วยความปรารถนาเกินไป กล่าวคือความโลภที่ล่วงเลยสิ่งของที่ตนได้แล้วๆ ไปอย่างนี้ว่า “เราจักได้ยิ่งกว่าในที่นี้”...จึงได้ประสบจักรกรด.

[จกฺกมาสโท=จกฺกํ + อาสโท (เข้าถึง, ประสบ, เกี่ยวเนื่อง)]

ดู อตฺริจฺฉนฺต, อตฺริจฺฉา

อติจฺฉตา (ถี)

[(๑) อติจฺจิจฺฉ + ตา, (๒) อตฺร + อิจฺฉตา]

(๑) ความเป็นผู้มีความปรารถนายิ่ง -จัด, ความอยากได้เกินประมาณ.

(๒) ความเป็นผู้มีความปรารถนาล่วงเลยลาภของตน. ความปรารถนาในสิ่งนั้น ๆ

ยา เอวรูปา อิจฺฉา อิจฺฉาคตา **อตฺริจฺฉตา** (อติจฺฉตา) ราโค สาราโค จิตฺตสฺส สาราโค. อยํ วุจฺจติ อตฺริจฺฉตา (อติจฺฉตา).

(อภิ.วิ. ๓๖๔)

ความอยากได้ ความปรารถนา **ความอยากได้เกินประมาณ** ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความกำหนัดนักแห่งจิตเห็นปานนี้ใด นี้เรียกว่า อตฺริจฺฉตา อติจฺฉตา.

อตฺตโน ลาภํ อติจฺจ อิจฺฉนภาโว **อติจฺฉตา** …อตฺริจฺฉตาติปิ เอติสฺสา เอว นามํ.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๕๒)

ภาวะคือความปรารถนาล่วงเลยลาภของตน ชื่อว่า **อติจฺฉตา**…แม้คำว่า อตฺริจฺฉตา ก็เป็นชื่อของความมักมากนี้เหมือนกัน.

อติจฺจ อิจฺฉตีติ อติจฺจิจฺโฉ.

ตสฺส ภาโว อติจฺจิจฺฉตาติ วตฺตพฺเพ จฺจิ-การโลปํ กตฺวา อติจฺฉตาติ วุตฺตํ. อตฺริจฺฉตาติ จ สา เอว วุจฺจตีติ ตตฺราปิ เนรุตฺติกวิธาเนน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา. ยถาลทฺธํ วา อติกฺกมิตฺวา อตฺร อตฺร อิจฺฉนํ อตฺริจฺฉตา สา เอว ร-การสฺส (ตฺร-การสฺส ?) ต-การํ กตฺวา อติจฺฉตาติ วุตฺตา. (มูลฏี. ๒/๒๑๗)

ผู้ใด ย่อมปรารถนาเกิน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อติจฺจิจฺโฉ (ผู้ปรารถนาเกิน).

ครั้นเมื่อคำว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปรารถนาเกินนั้นชื่อว่า อติจฺจิจฺฉตา ดังนี้ อันพระอรรถกถาจารย์ควรจะกล่าว แต่ลบ จฺจิ อักษรเสีย จึงกล่าวว่า อติจฺฉตา.

ก็ อติจฺฉตา นั่นเอง อันพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อตฺริจฺฉตา เหตุนั้น พึงทราบบทสำเร็จแม้ในคำว่า อตฺริจฺฉตา นั้น โดยวิธีนิรุตตินัย[นัยที่ประกอบ รูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ].

อีกนัยหนึ่ง ความปรารถนาในปัจจัยนั้นๆ ล่วงเลยปัจจัยตามที่ตนได้แล้ว ชื่อว่า อตฺริจฺฉตา. อตฺริจฺฉตา นั้นนั่นแล พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อติจฺฉตา เพราะแปลง ตฺร อักษรเป็น ต อักษร.

เนรุตฺติกวิธาเนนาติ อิการจฺจการานญฺจ รการตาปาทเนน. (อนุฏี. ๒/๒๑๖)

บทว่า **เนรุตฺติกวิธาเนน** (โดยวิธีนิรุตตินัย) ความว่า โดยการแปลง อิ อักษร และ จฺจ อักษรให้ถึงความเป็น ร อักษร [คือ บทว่า อติจฺจิจฺฉตา = อติจฺจ + อิจฺฉตา เมื่อแปลง อิ ที่ ติ และ จฺจ เป็น ร อักษรแล้วก็เท่ากับ อตฺร + อิจฺฉตา เมื่อนำบททั้งสองประกอบเข้ากัน ก็สำเร็จรูปเป็น อตฺริจฺฉตา]

อติจฺฉติ (กฺริ/อา)

[อติ + อิจฺฉติ]

ย่อมปรารถนาเกิน, ปรารถนาเลยไป, แสวงหาเลยไป, แสวงหาข้างหน้า (นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้า).

(บางแห่งใช้เป็นคำบอกพระที่มาบิณฑบาตที่บ้านให้ไปรับที่อื่น ในเมื่อตนไม่สามารถถวายอะไรท่านได้).

อถโข อกฺโกสญฺเญว ปริภาสญฺเญว ปฏิลภติ, “**อติจฺฉถ** ภนฺเตติ วจนมตฺตมฺปิ วตฺตา นาม นาโหสิ. (วิ.อฏ. ๑/๒๙, มิลินฺท. ๘)

[ฝ่ายท่านโรหณะ ตั้งแต่มหาเสนเทพบุตรนั้นถือปฏิสนธิแล้ว ก็เข้าไปบิณฑบาตยังตระกูลนั้น ตลอด ๗ ปี ๑๐ เดือน แม้สักวันเดียว

ข้าวสวยสักทัพพีหนึ่ง ข้าวต้มสักกระบวย ก็ไม่เคยได้ การอภิวาท การทำอัญชลี หรือสามีจิกรรมก็ไม่เคยได้]

ทว่าได้รับแต่การด่า การบริภาษเท่านั้น, ชื่อว่าผู้พูดด้วยแม้เพียงคำว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงปรารถนาเลยไป (นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด)" ดังนี้ ก็ไม่มี.

อติจฺฉถาติ อติกฺกมิตฺวา อิจฺฉถ, อิธ ภิกฺขา น ลพฺภติ, อิโต อญฺญตฺถ คนฺตฺวา ภิกฺขํ ปริเยสถาติ อธิปฺปาโย. (สารตฺถ. ๑/๑๑๙)

บทว่า **อติจฺฉถ** แปลว่า ขอท่านจงปรารถนาเลยไป. อธิบายว่า ท่านจะไม่ได้ภิกษาในที่นี้, ขอท่านจงไปที่อื่นจากที่นี้ (ไปข้างหน้า) แสวงหาภิกษาเถิด.

อติจฺฉถาติ อติจฺจ อิจฺฉถ, คนฺตฺวา ภิกฺขํ ปริเยสถาติ อธิปฺปาโย. (วชิร. ๒๖)

บทว่า **อติจฺฉถ** แปลว่า ขอท่านจงปรารถนาเลยไป. อธิบายว่า จงไปแสวงหาภิกษาข้างหน้าเถิด [เป็นการขอร้องให้ภิกษุไปรับบิณฑบาตที่อื่นนับว่าเป็นการปฏิเสธอย่างสุภาพ].

อติจฺฉตฺต (น)

[อติ + ฉตฺต]

ฉัตรอันพิเศษยิ่ง – มีขนาดใหญ่ – มีสีสันและสัณฐานพิเศษกว่า[ฉัตรอื่น], ร่มอันมีสีและรูปเป็นพิเศษ, เศวตฉัตร, ร่มชั้นสูง, เห็ด.

ตสฺมา ยถา สมฺมสิเตสุ พหูสุ ฉตฺเตสุ เจว ธเชสุ จ ยํ อติเรกปฺปมาณํ วิเสสวณฺณสณฺฐานญฺจ ฉตฺตํ ตํ '**อติจฺฉตฺต**นฺติ วุจฺจติ โย อติเรกปฺปมาโณ นานาวิราควณฺณวิเสสสมฺปนฺโน จ ธโช โส 'อติธโชติ วุจฺจติ...ติ เอวเมว อยมฺปิ ธมฺโม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเฐน อภิธมฺโมติ วุจฺจติ. (อภิ.อฏ. ๑/๓)

เพราะฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า แม้ธรรมนี้ก็ได้ชื่อว่า อภิธรรม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและเป็นธรรมอันพิเศษ [กว่าพระสูตร]เปรียบเหมือนเมื่อฉัตรและธงเป็นอันมากถูกยกชูขึ้น ฉัตรใดมีขนาดใหญ่มีสีและสัณฐานพิเศษกว่าฉัตรอื่น ฉัตรนั้นท่านเรียกว่า **อติจฺฉตฺต (ฉัตรอันพิเศษยิ่ง)**. ธงอันใดมีขนาดใหญ่ สมบูรณ์ด้วยความพิเศษแห่งสีต่าง ๆ ที่ย้อมแล้วนั่นแหละ ธงนั้นท่านเรียกว่า อติธช (ธงอันพิเศษยิ่ง).

อติจฺฉนฺต (ติ)

[อติ + อิสุ + อนฺต]

ปรารถนาเกินอยู่, ปรารถนาเลยไปอยู่, แสวงหาเลยไป, แสวงหาข้างหน้า, มักมาก.

ดู อตฺริจฺฉนฺต (มูลฏี. ๒/๒๑๗)

อติจฺฉมาน (ติ)

[อติ + อิจฺฉมาน]

ปรารถนาเกินอยู่, ปรารถนาเลยไปอยู่, แสวงหาเลยไป, แสวงหาข้างหน้า, มักมาก.

ดู อติจฺฉ, อตฺริจฺฉนฺต

อติจฺฉาเปติ (กา/กฺริ/อา)

[อติ + อิสุ + ณาเป + ติ]

ย่อมให้ปรารถนาเกินไป, ให้ปรารถนาเลยไป, ให้แสวงหาเลยไป, ให้แสวงหาข้างหน้า.

มหลฺลโก อาคนฺตฺวา ทฺวาเร อฏฺฐาสิ. ตํ ทิสฺวา เอโก มหลฺลกปุริโส “อยฺเย เอโก เถโร ทฺวาเร ฐิโตติ อาห. “วนฺทิตฺวา **อติจฺฉาเปหี**ติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๓๘)

(ลำดับนั้น) ภิกษุแก่มายืนอยู่ที่ประตู. ชายแก่คนหนึ่งเห็นภิกษุนั้นแล้ว กล่าวว่า แน่ะแม่เจ้า พระเถระองค์หนึ่ง มายืนอยู่ที่ประตู. นางตอบไปว่า “ท่านไหว้แล้ว[ช่วยนิมนต์]**ให้**ท่าน**ปรารถนาเลยไป**เถิด (ช่วยนิมนต์ให้ท่านไปโปรดสัตว์ข้างหน้าเถิด).

ดู อติจฺฉติ

อติฉาต (ติ)

[อติ + ฉา + ต]

หิวยิ่ง - นัก - เกินไป, หิวจัด.

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา อาลสฺยานุโยเค ‘อติสีตนฺติ กมฺมํ น กโรติ...‘**อติฉาโตสฺมี**ติ กมฺมํ น กโรติ, ‘อติชาโตสฺมีติ กมฺมํ น กโรติ.

(ที. ๓/๑๔๙)

คหบดีบุตร ในการหมกมุ่นความเกียจคร้านมีโทษ ๖ ประการนี้แล คือ มักอ้างว่า ‘หนาวนัก’ แล้วไม่ทำการงาน...มักอ้างว่า ‘**หิวนัก**’ แล้วไม่ทำการงาน. มักอ้างว่า ‘กระหายนัก’ แล้วไม่ทำการงาน.

อติชจฺจตา (ถี)

[อติ + ชจฺจตา] ความเป็นผู้มีชาติสูง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติชว (ติ)

[อติ + ชว]

เร็วยิ่ง, มีปกติไปได้อย่างรวดเร็ว.

มหาชวนฺติ **อติชวํ** สีฆคามึ. (วิมาน.อฏ. ๒๓๕)

บทว่า มหาชวํ แปลว่า **เร็วยิ่ง** คือ มีปกติไปได้อย่างรวดเร็ว.

อติชาต (ติ)

[อติ + ชาต]

ผู้เกิดพิเศษ, เกิดดียิ่ง, เกิดมาดี, กำเนิดดี, อติชาตบุตร.

ตโยเม ภิกฺขเว ปุตฺตา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม ตโย. อติชาโต อนุชาโต อวชาโต. (อิติวุต. ๒๑๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตร ๓ จำพวกเหล่านี้มีปรากฏอยู่ในโลก. บุตร ๓ จำพวกเป็นไฉน? คือ **อติชาตบุตร** อนุชาตบุตร อวชาตบุตร.

(ก) บุตรผู้เกิดมามีคุณยิ่งกว่ามารดาบิดา.

อติชาโตติ อตฺตโน คุเณหิ มาตาปิตโร อติกฺกมิตฺวา ชาโต, เตหิ อธิกคุโณติ อตฺโถ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๑๑)

บุตรผู้เกิดมาเหนือมารดาบิดาด้วยคุณของตน อธิบายว่า มีคุณยิ่งกว่า[สูงกว่า]มารดาบิดาเหล่านั้น ชื่อว่า **อติชาตบุตร**.

(ข) บุตรผู้สามารถให้ยศที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น อนุปฺปนฺนํ ยสํ อุปฺปาเทนฺโต **อติชาโต**.

(ชา.อฏ. ๖/๒๒๔)

บุตรผู้ทำยศที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ชื่อว่า **อติชาตบุตร**.

อติชาติตา (ถี)

[อติ + ชาติ + ตา]

ความเป็นผู้มีชาติอันประเสริฐ.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติชิฆจฺฉปีฬิต (ติ)

[อติชิฆจฺฉา + ปีฬิต]

ถูกความหิวจัดเบียดเบียนแล้ว.

อาหารเหตูติ **อติชิฆจฺฉปีฬิโตปิ** โย ปาปํ ลามกกมฺมํ น กโรติ ธมฺมเสนาปติสาริปุตฺตตฺเถโร วิย. อหํ ปนชฺช อาหารเหตุ ปาปํ น กโรมิ ตสฺมา มเมว สีลํ มหนฺตํ. (ชา.อฏ. ๗/๑๕๔)

บาทว่า **อาหารเหตุ** (เพราะเหตุแห่งอาหาร) ความว่า บุคคลแม้**ถูกความหิวจัดเบียดเบียนแล้ว** ก็ไม่กระทำกรรมอันลามกเหมือนพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร. ก็ในวันนี้ข้าพเจ้า [พญาครุฑ] ไม่ทำชั่ว เพราะเหตุแห่งอาหาร [ไม่กินนาค] ฉะนั้น ศีลของข้าพเจ้านั่นเทียว จึงมีคุณมากกว่า.

อติชิฆจฺฉา (ถี)

[อติ + ชิฆจฺฉา] ความหิวจัด.

ดู อติชิฆจฺฉปีฬิต

อติโชติตา (ถี)

[อติ + โชติ + ตา]

ความร้อนยิ่ง, ความร้อนจัด.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติฏฺฐาน (น)

[อติ + ฐาน] ที่สูงเกินไป, ยืนสูงเกินไป.

อติฏฺฐานนิสชฺชา (ถี)

[อติ + ฐาน + นิสชฺชา]

การยืนและการนั่งสูงเกินไป.

วิสมปริหารชาติ **อติฏฺฐานนิสชฺชา**ทินา วิสมปริหาเรน ชาตา. (มหานิ.อฏ. ๕๒)

บทว่า วิสมปริหารชา (ที่เกิดจากการบริหารไม่สม่ำเสมอ) ได้แก่ ความเจ็บป่วยที่เกิดจากการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถไม่ได้ส่วนกัน มี**การยืนและการนั่งสูงเกินไป**เป็นต้น.

อติณฺณ (ติ)

[น + ติณฺณ]

บทว่า ติณฺณ สำเร็จรูปมาจาก ตรฺ (ตรเณ) + ต. แปลง ต ปัจจัยท้าย ตรฺ ธาตุเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๑) ว่า ตราทีหิ อิณฺโณ.

[สูตรนี้กล่าวถึงการแปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ โดยมีขอบเขตของธาตุที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปูร เป็นต้น ดังนั้น เมื่อพบ ร การันตธาตุก็อนุมานรู้การแปลงเป็น อิณฺณ ได้ตามวิธีการของสูตรนี้

อย่างไรก็ตาม อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่ ร การันตธาตุก็แปลงเป็น อิณฺณ ได้ เช่น ตุณฺโณ (เสียดแทงแล้ว = ตุท ธาตุ + ต ปัจจัย) มีข้อสังเกตว่าธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลงท้ายด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น อิณฺณ ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๕/๑๕๓) กล่าวว่า **อยญฺจากติคโณ** (อนึ่ง กลุ่มธาตุนี้เป็นอากติคณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน)]

(๑) ผู้ยังข้ามไม่ได้, ยังมิได้ข้าม.

ยสฺส กสฺสจิ ภิกฺขเว ภิกฺขุสฺส วา ภิกฺขุนิยา วา ราโค อปฺปหีโน โทโส อปฺปหีโน โมโห อปฺปหีโน, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว **อติณฺโณ** สมุทฺทํ สอูมึ สวีจึ สาวฏฺฏํ สคหํ สรกฺขสํ.

(อิติวุต. ๒๓๔) (สฺยา. น อตริ)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดเป็นภิกษุหรือภิกษุณียังละราคะ โทสะ โมหะไม่ได้, ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่า **ผู้ยังข้ามไม่ได้**ซึ่งทะเลที่มีคลื่น มีระลอก มีน้ำวน มีสัตว์ร้าย มีผีเสื้อน้ำ.

อตรีติ ติณฺโณ, น ติณฺโณ **อติณฺโณ**.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๖)

ชื่อว่า ติณฺณ เพราะอรรถว่า ข้ามได้แล้ว. ผู้ข้ามไปไม่ได้ ชื่อว่า **อติณฺณ** (ผู้ยังข้ามไม่ได้).

ดู ชา. ๑/๑๓๗, วิ.๑/๘๗

(๒) อัน...ไม่ข้ามแล้ว – ไม่เคยข้าม.

ดู อติณฺณปุพฺพ

อติณฺณปุพฺพ (ติ)

[น + ติณฺณปุพฺพ]

อัน...ไม่เคยข้ามแล้ว, ยังมิได้ถูกข้ามมาก่อน, ยังไม่เคยถูกข้าม.

เย นํ ปชานนฺติ ยโตนิทานํ
เต นํ วิโนเทนฺติ สุโณหิ ยกฺข
เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ
อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย.

(สํ. ๑/๒๓๐, สุตฺตนิ. ๓๒๑)

อิทํ นิพฺเพธภาคิยํ สุตฺตํ. (เนตฺติ. ๑๒๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ชนเหล่าใด ย่อมรู้ชัฏกิเลสนั้นว่าเกิดแต่สรีระ ชนเหล่านั้นย่อมบรรเทาชัฏกิเลสนั้น ดูก่อนสูจิโลมยักษ์ ท่านจงฟัง ชนเหล่านั้น ย่อมข้ามห้วงกิเลสที่ข้าม ได้ยากนี้**อันตนไม่เคยข้ามแล้ว** เพื่อความไม่เกิดอีก.

สูตรนี้ชื่อว่านิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการทำลายกิเลส).

เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวายาติ เย หิ สกิเลสคหนํ วิโนเทนฺติ เต เอกนฺเตน มคฺคํ ภาเวนฺติ. น หิ มคฺคภาวนํ วินา กิเลสวิโนทนํ อตฺถิ. เอวํ มคฺคํ ภาเวนฺตา เต ปกติญาเณน ทุตฺตรํ กามโฆฆาทึ จตุพฺพิธํ โอฆํ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา สุปินนฺเตนปิ **อติณฺณปุพฺพํ** อนติกฺกนฺตปุพฺพํ อปุนพฺภวาย นิพฺพานาย ตรนฺติ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๓๘)

กึ่งคาถาว่า เต ทุตฺตรํ โอฆมิมํ ตรนฺติ, อติณฺณปุพฺพํ อปุนพฺภวาย (ชนเหล่านั้นย่อมข้ามห้วง

กิเลสที่ข้ามได้ยากนี้อันตนไม่เคยข้าม เพื่อความไม่เกิดอีก) ความว่า ชนเหล่าใด บรรเทาชัฏกิเลสได้ ชนเหล่านั้น ย่อมชื่อว่าอบรมมรรคอย่างแน่นอน เพราะไม่มีการบรรเทาชัฏกิเลส โดยปราศจากการอบรมมรรค ชนเหล่านั้น อบรมมรรคอย่างนี้อยู่ ย่อมข้ามห้วงกิเลสทั้ง ๔ มีกาโมฆะเป็นต้นที่ข้ามได้ยากด้วยญาณปกติ **อันตนไม่เคยข้ามแล้ว** คือไม่เคยล่วงพ้นไปแม้ด้วยความฝัน ตลอดกาลอันยาวนานนี้ เพื่อความไม่เกิดอีก คือเพื่อการบรรลุพระนิพพาน.

ดู อุทาน. ๑๗๐, สำ.อฏ. ๑/๒๗๙, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๑

อติตณฺห (ติ)

[อติ + ตณฺหา + อ]

ผู้มีตัณหามาก - จัด, ใฝ่สูง, ทะเยอทะยาน.

อติตณฺโห ตุ โลลุโป. (ธาน.คาถา ๗๒๙)

อติตนุก (ติ)

[อติ + ตนุก] ใสยิ่ง, บางยิ่ง, ผอมยิ่ง.

ดู อติฆน

อติตรติ (กฺริ/อา)

[อติ + ตร + อ + ติ]

ย่อมข้ามไป, ก้าวล่วงไป , ไม่เกินเลย.

เย เกจิเม ติตฺถิยา วาทสีลา
อาชีวกา วา ยทิ วา นิคณฺจา
ปญฺญาย ตํ **นาติตรนฺติ** สพฺเพ
จิโต วชนฺตํ วิย สีฆคามึ. (สุตฺตนิ. ๓๓๖)

(ธัมมิกอุบาสกกราบทูว่า)

ชนต่างๆ เหล่านี้ไม่ว่าจะเป็นพวกเดียรถีย์ อาชีวกหรือนิครนถ์ ผู้ชอบกล่าวยกตนข่มผู้อื่นทั้งหมด **ย่อมไม่เกินเลย**พระองค์ ด้วยปัญญา เหมือนคนที่หยุดอยู่ ไม่ทันคนที่เดินเร็วและไม่หยุดฉะนั้น.

นาติตรนฺตีติ นาภิกฺกมนฺติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๒)

บทว่า **นาติตรนฺติ** (ย่อมไม่เกินเลย) ได้แก่ ไม่ก้าวล่วง.

ดู สำ.๒/๓๖๗, สุตฺตนิ.๔๒๕, อิติวุต.๒๓๕, อิติวุต.อฏ.๒๐๗

อติตริตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + ตร + ตฺวา]

ข้ามพ้นแล้ว, ข้ามไปแล้ว. ดู อติตริย

อติตริย (กฺริ/วิ)

[อติ + ตร + ตฺวา. แปลง ตฺวา เป็น ย]

ข้ามพ้นแล้ว, ข้ามไปแล้ว.

อญฺญาย โลกํ ปรมตฺถทสฺสึ
โอฆํ สมุทฺทํ **อติตริย** ตาทึ
ตํ ฉินฺนคนฺถึ อสิตึ อนาสวึ
ตํ วาปิ ธีรา มุนิ เวทยนฺติ. (สุตฺตนิ. ๓๑๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้รู้แจ้งโลก เห็นปรมัตถธรรม **ข้ามพ้นแล้ว** ซึ่งโอฆะและสมุทร เป็นผู้คงที่ ตัดกิเลสเครื่องร้อยรัดได้เด็ดขาด ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย

ปราศจากอาสวะ นักปราชญ์ทั้งหลาย ประกาศผู้นั้นว่าเป็นมุนี.

สมุทยปฺปหาเนน จตุพฺพิธมฺปิ โอฆํ ปหีน-สมุทยตฺตา รูปมทาทิเวคสหเนน จกฺขาทิ-อายตนสมุทฺทญฺจ **อติตริย** อติตริตฺวา อติกฺกมิตฺวา มคฺคภาวนาย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๖๐)

ข้ามพ้นแล้ว คือ ข้ามไปแล้ว ได้แก่ ก้าวล่วงแล้วซึ่งโอฆะแม้ ๔ อย่างด้วยการละสมุทัย และสมุทรคืออายตนะมีจักษุเป็นต้น ด้วยการอดทนต่อกำลังมีความเมาในรูปเป็นต้น เพราะความเป็นผู้ละสมุทัยได้แล้ว[กำจัดออกซึ่งสมุทัยนั้น]ด้วยมรรคภาวนา.

อติตรุณ (ติ)

[อติ + ตรุณ. ถี. อติตรุณี]

หนุ่มสาวเกินไป, เด็กเกินไป, ตัวเล็กๆ.

อสมตฺถปญฺญนฺติ กุฏุมฺพํ วิจาเรตุํ อปฺปฏิพล-ปญฺญํ **อติตรุณิ**ญฺเญว สมานํ. (ชา.อฏ. ๔/๓๕)

บทว่า **อสมตฺถปญฺญํ** (ยังไม่มีปัญญาสามารถ) คือ ยังเป็น**เด็กเกินไป** ไม่มีปัญญาสามารถจะจัดแจงทรัพย์สมบัติได้.

ปุน "**อติตรุณา** หตฺถี นิวตฺตนฺตูติ หตฺถิรวํ รวิเตปิ นิวตฺตึสุ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๐๗)

(ครั้งนั้น ช้างนายฝูง) ร้องเป็นเสียงช้างอีกว่า ช้าง**ตัวเล็กๆ** จงกลับไป. แม้ช้างเหล่านั้น ก็พากันกลับแล้ว.

ดู ม.อฏ. ๑/๑๔๗

อติตาป (ปุ)

[อติ + ตาป] ความร้อนจัด, ร้อนเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติติกฺข (ติ)

[อติ + ติกฺข]

กล้ายิ่ง, แกร่งยิ่ง, แข็งกร้าว.

ปริภูโต มุทุ โหติ
อติติกฺโข จ เวรวา
เอตญฺจ อุภยํ ญตฺวา
อนุมชฺฌ สมาจเร. (ชา. ๑/๒๕๔)

[พวกผู้ใหญ่มีกษัตริย์มหาศาลเป็นต้นตลอดจนอำมาตย์ราชเสวกได้กราบทูลว่า]

พระราชาผู้อ่อนโยนก็อาจถูกดูหมิ่น ผู้**แข็งกร้าว**ก็อาจมีศัตรู ครั้นทราบเหตุทั้ง ๒ อย่างนี้แล้ว พึงประพฤติพอสมควรเป็นกลางๆ ไว้.

ดู อติมนฺท

อติติกฺขภาว (ปุ)

[อติติกฺข + ภาว]

ความที่...ยังไม่กล้าแข็ง - ยังไม่แก่กล้า.

ปฏิปสฺสมฺภีติ อินฺทฺริยานํ อปริปกฺกตฺตา สวเคสสฺส จ **นาติติกฺขภาวโต** วูปสมิ.

(อุทาน.อฏ. ๒๘๑)

บทว่า **ปฏิปสฺสมฺภิ** คือ ระงับไป เพราะอินทรีย์ยังไม่แก่กล้า และเพราะความที่สังเวช**ยังไม่แก่กล้า**.

อติติขิณ (ติ)

[อติ + ติขิณ]

(๑) คมยิ่ง - มาก - จัด - กล้า.

ตสฺมา ยถา นาม **นาติติขิเณน** อสินา กทลึ ฉินฺทนฺตสฺส ฉินฺนฏฺฐานํ น มฏฺฐํ โหติ อสิ น สีฆํ วหติ สทฺโท สุยฺยติ พลวตฺโร วายาโม กาตพฺโพ โหติ เอวรูปา สทฺธาวิมุตฺตสฺส ปุพฺพภาคมคฺคภาวนา.

(ที.อฏ. ๓/๗๔, อ.อฏ. ๓/๑๔๗)

เพราะเหตุนั้น พึงทราบมรรคภาวนาอันเป็นส่วนเบื้องต้นของบุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุต เห็นปานนี้ เหมือนเมื่อบุคคลใช้ดาบไม่**คมกล้า** ตัดต้นกล้วย ที่ที่ถูกตัดย่อมไม่เรียบ ดาบไม่ผ่านไปฉับพลัน ยังได้ยินเสียง ต้องทำความพยายามอย่างแรงกล้าฉะนั้น.

(๒) มีสภาพแรงกล้ายิ่งนัก, ร้อนจัด.

กุถิตนฺติ กุธิตํ, เหฏฺฐา สนฺตตฺตาย วาลิกาย อุปริ อาตเปน จ **อติติขิณนฺ**ติ อตฺโถ.

(สํ.อฏ. ๓/๑๓๑)

บทว่า **กุถิตํ** ได้แก่ แห้งแล้ง อธิบายว่า [สมัยนั้น]ความร้อน**มีสภาพแรงกล้ายิ่งนัก** คือข้างล่าง[ร้อนจัด]ด้วยทรายอันร้อน และข้างบน[ร้อนจัด]ด้วยแสงแดด.

อติติขิณนฺติ อติวิยํ ติกฺขธาตุกํ. (สํ.ฏี.๒/๓๗/๒)

บทว่า **อติติขิณํ** แปลว่า [ความร้อน]มีสภาพแรงกล้ายิ่งนัก.

อติติขิณตา (ถี)

[อติติขิณ + ตา]

ความเป็นของคมยิ่ง - มาก - จัด.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติติณฺณ (ติ)

[อติ + ตร + ต] ข้ามพ้นแล้ว.

อติติณฺโณฆ (ติ)

[อติติณฺณ + โอฆ]

ผู้มีโอฆะอันข้ามพ้นแล้ว, ผู้ข้ามพ้นโอฆะแล้ว.

อติติณฺโณฆตฺต (น)

[อติติณฺโณฆ + ตฺต]

ความเป็นผู้มีโอฆะอันข้ามพ้นแล้ว, ความเป็นผู้ข้ามพ้นโอฆะแล้ว.

โย วายํ กามราคาทิกิเลสราสิเยว อวหนนฏฺเฐน โอโฆ กุจฺฉิตคติปริยาเยน สมุทฺทนฏฺเฐน สมุทฺโท สมุทยปฺปหาเนเนว ตํ โอฆํ สมุทฺทญฺจ อติตริย **อติติณฺโณฆตฺตา** อิทานิ ตุมฺเหหิ เอวํ วุจฺจมาเนปิ วิกาโรมนาปชฺชนตาย ตาทิมฺปิ เอวมฺเปตฺถ อตฺโถ จ อธิปฺปาโย จ เวทิตพฺโพ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๖๐)

ผู้ศึกษาพึงทราบเนื้อความและคำอธิบายในคาถานี้อย่างนี้ว่า ก็กองแห่งกิเลสมีกามราคะเป็นต้นนั่นแลนี้ใด ชื่อว่าโอฆะ เพราะอรรถว่าไหลออก ชื่อว่าสมุทร เพราะอรรถว่า ฟุ้งขึ้น โดยปริยายแห่งคติอันน่าเกลียด ข้ามพ้นกองกิเลสนั้นคือโอฆะและสมุทร ด้วยการละ

สมุทัย **เพราะความเป็นผู้ข้ามพ้นโอฆะได้แล้ว** ชื่อว่าเป็นผู้คงที่ เพราะความเป็นผู้ไม่ถึงความผิดปกติในคำพูดที่ท่านทั้งหลายแม้กล่าวอยู่อย่างนี้ในบัดนี้.

อติติตฺตก (น)

[อติ + ติตฺตก] ขมยิ่ง, ขมจัด.

ยถา อติโลณํ วุจฺจติ โลณกปฺโป, **อติติตฺตกํ** วุจฺจติ ติตฺตกปฺโป…มหาภิญฺญาพลปฺปตฺโต สาวโก วุจฺจติ สตฺถุกปฺโปติ. เอวเมว โส ปจฺเจก-สมฺพุทฺโธ ตตฺถ ตกฺกปฺโป ตสฺสทิโส ตปฺปฏิ-ภาโค. (จูฬนิ. ๒๓๓)

รสเค็มจัดพูดกันว่าเหมือนเกลือ รส**ขมจัด**พูดกันว่าเหมือนดี… พระสาวกผู้บรรลุอภิญญาและพละอันยิ่งใหญ่พูดกันว่า เหมือนพระบรมศาสดาฉันใด ในข้อนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ก็ฉันนั้นเหมือนนอแรดนั้น เป็นเช่นเดียวกับนอแรดนั้น เปรียบได้กับนอแรดนั้น.

อติติตฺตกนฺติ อติกฺกนฺตติตฺตกํ ปุจิมนฺทาทิ-กปฺโป ติตฺตกสทิโสติ วุจฺจติ. (จูฬนิ.อฏ. ๙๓)

บทว่า **อติติตฺติกํ** คือ รสขมจัดพูดกันว่าเหมือนสะเดาเป็นต้น (และ) เหมือนดี.

อติตุฏฺฐิ (ถี)

[อติ + ตุฏฺฐิ]

ความยินดียิ่ง, ความยินดีนัก. ดีใจยิ่งนัก

โมโร “อชฺชาปิ ตาว เม พลํ น ปสฺสตีติ **อติ-ตุฏฺฐิยา** หิโรตฺตปฺปํ ภินฺทิตฺวา ตาว มหโต สกุณสงฺฆสฺส มชฺเฌ ปกฺเข ปสาเรตฺวา นจฺจิตุ อารภิ. นจฺจนฺโต อปฺปฏิจฺฉนฺโน อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๒๓)

นกยูงคิดว่า “แม้วันนี้ ราชธิดายังไม่เห็นกำลังของเรา” จึงทำลายหิริและโอตตัปปะ เพราะ**ความยินดียิ่ง** จึงเริ่มกางปีกรำแพน ในท่ามกลางหมู่นกจำนวนมาก. ขณะรำแพนอยู่ ไม่มีอะไรปกปิดเลย.[พญาหงส์ทองละอายต่อการกระทำของนกยูงนั้นจึงไม่ยกลูกสาวให้]

อติตุริต (ติ)

[อติ + ตุริต]

รีบด่วน, ด่วนยิ่ง, รีบร้อนเกินไป.

มหาราช ตุมฺเห มํ อนตฺถกามํ กตฺวา ปสฺสถ ‘อาคเมถ ตาวาติ วุตฺเตปิ **อติตุริตา** นิกฺขมิตฺถ ปฐมคมเนเนว มงฺคลอสฺสสฺส ปาโท ภินฺโนติ.

(ชา.อฏ. ๖/๑๘๐)

อาจารย์เสนกะ จึงกราบทูล[พระราชาผู้เสด็จออกไปรับมโหสธบัณฑิตแต่บังเอิญกีบม้าแตกว่า]

ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์ทรงทึกทักเอาว่าข้าพระองค์ใคร่ทำความพินาศ บัดนี้ ได้ทรงพิจารณาเห็นหรือยัง ในเมื่อข้าพระองค์ทรงทัดทานให้รอไว้ก่อน ก็บังเอิญให้กีบเท้าม้ามงคลที่**รีบด่วน**ออกไป แตกออกด้วยการออกไปครั้งแรกทีเดียว.

อติตุล (ติ)

[อติ + ตุล]

ผู้ล่วงเลยการชั่ง, ชั่งไม่ได้, เหลือที่จะเทียบได้, ไม่มีผู้เปรียบเทียบ.

พฺรหฺมภูโต **อติตุโล**
มารเสนปฺปมทฺทโน
สพฺพามิตฺเต วสี กตฺวา
โมทามิ อกุโตภโย.

(ม. ๒/๓๕๒, สุตฺตนิ. ๓๖๙, เถร. ๓๓๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเสลพราหมณ์ว่า) เราเป็นผู้ประเสริฐสุด **ไม่มีผู้เปรียบเทียบ** ย่ำยีมารและเสนามารได้ ควบคุมเหล่าอมิตรทั้งหมดไว้ในอำนาจแล้ว ไม่มีภัยจากที่ไหนเบิกบานอยู่.

อติตุโลติ ตุลํ อตีโต, นิรุปโมติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๓/๒๗๗)

บทว่า **อติตุโล** (ไม่มีผู้เปรียบเทียบ) ได้แก่ เป็นผู้ล่วงพ้นการเปรียบเทียบ อธิบายว่า เปรียบเทียบไม่ได้เลย.

อติตุโลติ ตุลํ อตีโต อุปมํ อตีโต, นิรุปโมติ อตฺโถ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๗๕)

บทว่า **อติตุโล** (ไม่มีผู้เปรียบเทียบ) คือ ล่วงเลยการชั่ง ได้แก่ ล่วงเลยการเปรียบเทียบ อธิบายว่า เปรียบเทียบไม่ได้เลย.

อติตฺต (ติ)

[น + ติตฺต]

ติตฺต = ติปฺ ธาตุ (ปีณเน ความเอิบอิ่ม) + ต ปัจจัย. ลบ ปฺ พยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน ต เป็น ตฺต ด้วยสูตร (กจ.๕๘๐) ว่า คุปาทีนญฺจ (พยัญชนะที่สุดของธาตุคุปาทิคณะย่อมไม่ปรากฏรูป, และซ้อน ต).

(๑) ไม่อิ่ม, ไม่เบื่อ, ไม่จุใจ, ไม่เต็ม.

ปุปฺผานิ เหว ปจินนฺตํ
พฺยาสตฺตมนสํ นรํ
อติตฺตญฺเญว กาเมสุ
อนฺตโก กุรุเต วสํ. (ธมฺม. ๒๐)

มฤตยูย่อมทำคนที่มีใจติดข้องอยู่ในอารมณ์ต่างๆ ผู้มัวแต่เลือกเก็บดอกไม้อยู่ **ผู้ไม่อิ่ม** ในกามทั้งหลาย ให้ตกอยู่ในอำนาจ.

อติตฺตนฺติ ติตฺตึ อคจฺฉนฺตํ. (สํ.ฏี. ๑/๒๖๗)

บทว่า **อติตฺตํ** คือ ไม่ถึงซึ่งความอิ่ม.

ดู ที. ๒/๑๒๐, ม. ๒/๒๕๖,๒๕๙, อิ. ๑/๗๗

(๒) ผู้ไม่รู้จักอิ่ม, มีชื่อว่าอติตตะ (นก).

อนนฺตปายี สกุโณ
อติตฺโตติ ทิสาสุโต
สมุทฺทํ ปาตุมิจฺฉามิ
สาครํ สริตํ ปตึ. (ชา. ๑/๙๐)

(กาน้ำกล่าวตอบพระโพธิสัตว์เจ้าสมุทรว่า) ข้าพเจ้าเป็นนกชื่ออนันตปายี ปรากฏไปทั่วทุกทิศว่าเป็น**ผู้ไม่รู้จักอิ่ม**[มีชื่อปรากฏว่าอติตตะ]ต้องการจะดื่มสมุทรสาคร อันเป็นเจ้าแห่งแม่น้ำลำธาร.

อติตฺตฏฺฐ (ปุ)

[อติตฺต + อตฺถ]

สภาวะที่วิปัสสนากิจยังไม่สมบูรณ์, [ยังไม่เสร็จกิจ].

กถํ ปุถุชฺชนสฺส จ เสกฺขสฺส จ วีตราคสฺส จ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร นานตฺตํ โหติ? ปุถุชฺชโน สงฺขารุเปกฺขํ อติตฺตตฺตา วิปสฺสติ. เสกฺโขปิ สงฺขารุเปกฺขํ อติตฺตตฺตา วิปสฺสติ. วีตราโค สงฺขารุเปกฺขํ ติตฺตตฺตา วิปสฺสติ. เอวํ ปุถุชฺชนสฺส จ เสกฺขสฺส จ วีตราคสฺส จ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร นานตฺตํ โหติ ติตฺตภฏฺเจน จ **อติตฺตภฏฺเจน** จ. (ปฏิสํ. ๖๑)

การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชน พระเสขะ และท่านผู้ปราศจากราคะ ต่างกันอย่างไร ? คือ ปุถุชนย่อมรู้เห็นสังขารุเปกขา เพราะวิปัสสนากิจยังไม่สมบูรณ์. แม้พระเสขะย่อมรู้เห็นสังขารุเปกขา เพราะวิปัสสนากิจยังไม่สมบูรณ์. ส่วนท่านผู้ปราศจากราคะย่อมรู้เห็นสังขารุเปกขา เพราะวิปัสสนากิจสมบูรณ์แล้ว. การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชน พระเสขะและท่านผู้ปราศจากราคะต่างกัน โดย**สภาวะที่วิปัสสนากิจ**สมบูรณ์หรือ**ยังไม่สมบูรณ์**อย่างนี้.

อติตฺตตณฺห (ติ)

[อติตฺต + ตณฺหา]

ผู้มีตัณหาอันไม่อิ่ม, ผู้ไม่อิ่มในตัณหา.

ราชา จ อญฺเญ จ พหู มนุสฺสา
อติตฺตตณฺหา มรณํ อุเปนฺติ
อูนาว หุตฺวาน ชหนฺติ เทหํ
กาเมหิ โลกมฺหิ น หตฺถิ ติตฺติ. (ม. ๒/๒๖๐) (ก.ต่างกัน) (สุยา. อวีตตณฺหา)

(พระรัฐบาลเถระกล่าวว่า)

พระราชาและคนอื่นเป็นจำนวนมาก **ผู้ไม่อิ่มในตัณหา**ก็เข้าถึงความตาย ยังไม่เต็มตามที่ต้องการเลย ก็ละทิ้งร่างกายไป เพราะความอิ่มด้วยกามไม่มีในโลก.

อติตฺตตฺต (น)

[อติตฺต + ตฺต]

ความที่...ยังไม่สมบูรณ์, ยังไม่เสร็จกิจ.

กถํ ปุถุชฺชนสฺส จ เสกฺขสฺส จ วีตราคสฺส จ สงฺขารุเปกฺขาย จิตฺตสฺส อภินีหาโร นานตฺตํ โหติ? ปุถุชฺชโน สงฺขารุเปกฺขํ **อติตฺตตฺตา** วิปสฺสติ...(ปฏิสํ. ๖๑)

การน้อมจิตไปในสังขารุเปกขาของปุถุชน พระเสขะและท่านผู้ปราศจากราคะต่างกันอย่างไร? คือ ปุถุชนย่อมรู้เห็นสังขารุเปกขา เพราะ**วิปัสสนากิจยังไม่สมบูรณ์**...

อติตฺตตฺตาติ:-

วิปสฺสนาย กรณียสฺส อปริโยสิตตฺตา อปฺปณีตภาเวน. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๕๑)

บทว่า **อติตฺตตฺตา** (เพราะวิปัสสนากิจยังไม่สมบูรณ์) ได้แก่ เพราะยังไม่เสร็จกิจที่ควรทำแห่งวิปัสสนา คือ ยังไม่ประณีต.

อติตฺตรูป (ติ)

[อติตฺต + รูป]

มีสภาพไม่อิ่ม, มีสภาพไม่สันโดษ, มีสภาพไม่พอ.

ราชา ปสยฺหา ปถวึ วิชิตฺวา
สสาครนฺตํ มหิมาวสนฺโต
โอรํ สมุทฺทสฺส **อติตฺตรูโป**
ปารํ สมุทฺทสฺสปิ ปตฺถเยถ.

(ม.๒/๒๖๐, ชา. ๑/๒๔๖, เถร. ๓๒๖)

(พระรัฐบาลเถระกล่าวว่า)

พระราชาทรงกดขี่ ช่วงชิงแผ่นดิน ทรงครอบครองแผ่นดินซึ่งมีสมุทรสาครล้อมรอบ ตลอดสมุทรสาครฝั่งนี้ยัง**มีสภาพไม่พอ** (ยังไม่ทรงพอ) ยังปรารถนาจะครอบครองสมุทรสาครฝั่งโน้นอีก.[ทั้งพระราชาและคนอื่นเป็นจำนวนมากผู้ไม่อิ่มในตัณหาก็เข้าถึงความตาย ยังไม่เต็มตามที่ต้องการเลย ก็ละทิ้งร่างกายไป เพราะความอิ่มด้วยกามไม่มีในโลก]

อติตฺติ (ถี)

[น + ติตฺติ]

ความไม่อิ่ม, ความไม่สันโดษ.

ติตฺติ = ติปฺ ธาตุ (ปีณเณ ความเอิบอิ่ม) + ติ ปัจจัย. ลบ ปฺ พยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน ตฺ เป็น ตฺต ด้วยสูตร (กจ.๕๘๐) ว่า คุปาทีนญฺจ (พยัญชนะที่สุดของธาตุคุปาทิคณะย่อมไม่ปรากฏรูป, และซ้อน ต).

อติตฺติกร (ติ)

[อติตฺติ + กร + อ]

อันไม่ทำให้อิ่มใจ, ทำให้ไม่อิ่ม, ไม่ทำให้เบื่อหน่าย.

อถ โข อารมฺมณสนฺตตายปิ สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต, ปฏิเวธสงฺขาตองฺคสนฺตตายปิ. อารมฺมณปณีตตายปิ ปณีโต **อติตฺติกโร**, องฺคปณีตตายปีติ. เตน วุตฺตํ “สนฺโต เจว ปณีโต จาติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๐, วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๙)

ที่แท้[อานาปานสติสมาธิ]เป็นธรรม ชื่อว่าสงบคือเข้าไปสงบดับสนิท เพราะทั้งสงบโดยอารมณ์ (และ) เพราะทั้งสงบโดยองค์กล่าวคือปฏิเวธ, ชื่อว่า ประณีต คือ **ไม่ทำให้เบื่อหน่าย** เพราะทั้งประณีตโดยอารมณ์ เพราะทั้งประณีตโดยองค์ เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อานาปานสติสมาธินี้ เป็นธรรมสงบและประณีต.

อเสจนโกติ อติตฺติกโร,
เตน วุตฺตํ โอชวนฺโตติ. (วชิร. ๑๔๙)

บทว่า **อเสจนโก** คือ ไม่กระทำให้อิ่มใจ (ไม่เบื่อหน่าย). เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่ามีโอชา[คืออร่อยตามสภาวะนั่นเอง]

ดู อตปฺปิย

อติตฺติกรฏฺฐ (ปุ)

[อติตฺติกร + อตฺถ]

สภาพที่ไม่ทำให้อิ่มใจได้ - ทำให้ไม่อิ่ม.

สนฺตารมฺมณตาย วา สนฺโต. นิพฺพุตสพฺพ-ปริฬาหตาย นิพฺพุโต. ปธานภาวํ นีโตติ วา ปณีโต. **อติตฺติกรฏฺเฐน** อตปฺปโก สาทุรส-โภชนํ วิย. (ม.ฏี. ๒/๑๓๐)

อีกอย่างหนึ่ง (ธรรม[อริยสัจ ๔]ที่เราได้บรรลุแล้วนี้) ชื่อว่า สงบ เพราะเป็นอารมณ์อันสงบ

(สันตารมณ์). ชื่อว่าดับสนิท เพราะระงับความเร่าร้อนทั้งปวงอันดับสนิทได้แล้ว. ภาวะที่นำไปสู่ความเป็นหลัก ชื่อว่าปณีตะ (ประณีต). อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่ไม่อิ่มใจที่เหมือนหนึ่งอาหารมีรสอร่อย ชื่อว่าปณีตะ (ประณีต) เพราะเป็น**สภาพที่ไม่ทำให้อิ่มใจได้**.

อติตฺติกรณ (น)

[อติตฺติ + กรณ]

ทำให้ไม่อิ่มใจ, ทำให้ไม่เบื่อ.

ทสฺสนีโยติ ทิวสมฺปิ ปสฺสนฺตานำ **อติตฺติกรณโต** ทสฺสนโยคฺโค. (ที.อฏ. ๑/๒๕๑, ม.อฏ. ๓/๒๘๕)

บทว่า **ทสฺสนีโย** (น่าดู) ได้แก่ ชื่อว่าควรที่จะดู**เพราะทำให้ไม่อิ่มใจ**แก่เหล่าชนผู้ดูอยู่ แม้ตลอดวัน (ดูทั้งวันก็ไม่เบื่อ).

อติตฺติกรณฏฺฐ (ปุ)

[อติตฺติกรณ + อตฺถ]

สภาพที่ทำให้ไม่อิ่มใจ. ทำให้ไม่เบื่อ.

ทสฺสนียตราติ ทิวสมฺปิ ปสฺสนฺตานำ **อติตฺติกรณฏฺเฐน** ปสฺสิตพฺพตรา. (อุทาน.อฏ. ๑๕๔)

บทว่า **ทสฺสนียตรา** (น่าดูกว่า) คือ ชื่อว่า ควรแลดูยิ่งกว่า[น่าชมกว่า]เพราะเป็น**สภาพที่ทำให้ไม่อิ่มใจได้**แก่เหล่าชนผู้ดูอยู่ แม้ตลอดวัน (ดูทั้งวันก็ไม่เบื่อ).

อถวา ปณีโตติ **อติตฺติกรณฏฺเฐน** อตปฺปโก สาทุรสโภชนำ วิย. สนฺตปณีตภาเวเนว เจตฺถ อเสจนกตาย อตปฺปกตา ทฏฺฐพฺพา. อิทญฺหิ ทฺวยำ โลกุตฺตรเมว สนฺธาย วุตฺตำ.

(สารตฺถ. ๓/๑๕๑)

อีกอย่างหนึ่ง ภาวะที่ไม่อิ่มใจที่เหมือนหนึ่งอาหารมีรสอร่อย ชื่อว่า ปณีตะ (ประณีต) เพราะเป็น**สภาพที่ทำให้ไม่อิ่มใจ**. อนึ่ง ความไม่เป็นที่อิ่มใจ พึงทราบได้ เพราะความไม่มีกิเลสรั่วรด เนื่องจากเป็นธรรมทั้งสงบทั้งประณีตนั่นเทียว. โดยแท้จริงแล้ว บททั้ง ๒ นี้[คือ สนฺโต, ปณีโต]พระพุทธองค์ตรัสหมายเอาโลกุตตรธรรมนั่นแหละ.

อติตฺติชนก (ติ)

[อติตฺติ + ชน + ณฺวุ]

อันให้เกิดความไม่อิ่มใจ.

จารุทสฺสโนติ สุจิรมฺปิ ปสฺสนฺตานำ **อติตฺติชนกำ** อปฺปฏิกูลำ รมณียำ จารุ เอว ทสฺสนำ อสฺสาติ จารุทสฺสโน. เกจิ ปน ภณนฺติ “จารุทสฺสโนติ สุนฺทรเนตฺโตติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๗๓)

บทว่า **จารุทสฺสโน** ความว่า พระผู้มีพระภาค ชื่อว่าจารุทัสสนะ เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า มีพระเนตรงาม**อันให้เกิดความไม่อิ่มใจ**แก่เหล่าชนผู้ดูอยู่แม้ตั้งนาน ไม่น่าเกลียด น่ารื่นรมย์. แต่อาจารย์บางพวกย่อมกล่าวว่า บทว่า จารุทสฺสโน คือ สุนฺทรเนตฺโต (มีพระเนตรงาม).

ดู ม.อฏ. ๓/๒๗๕

ดู จารุทสฺสน, สุนฺทรเนตฺต

อติตฺติชนน (ติ)

[อติตฺติ + ชน + ยุ]

การยังความไม่อิ่มใจให้เกิด, การยังความไม่สันโดษให้เกิด. ดู อตปฺปิย

อติตฺติภาว (ปุ)

[อติตฺติ + ภาว]

ภาวะคือความไม่อิ่มใจ, ความไม่อิ่ม.

อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐาน (ติ)

[อติตฺติภาว + ปจฺจุปฏฺฐาน]

มีความไม่อิ่มเป็นปัจจุปัฏฐาน - อาการปรากฏ.

เหตุภาวลกฺขณา ตณฺหา, อภินนฺทนรสา, อติตฺติภาวปจฺจุปฏฺฐานา, เวทนาปทฏฺฐานา. (อุทาน.อฏ. ๓๙)

ตัณหา (ความทะยานอยาก) มีความเป็นเหตุ (คือเป็นทุกขสมุทัย) เป็นลักษณะ, มีความมุ่งยินดี (ในอารมณ์นั้นๆ) เป็นกิจ, มีความไม่อิ่ม (ในอารมณ์) เป็นปัจจุปัฏฐาน, มีเวทนาเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้).

อติตฺตสุตฺต (น)

[อติตฺติ + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงความไม่อิ่ม - ไม่สันโดษ (ในการนอนหลับ, การดื่มสุรา และในกามคุณ). องฺคุตตรบาลี, ติกนิบาต ปัณณาสก์ที่ ๓ (๑๑) วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๖. (อ. ๑/๒๖๓-๒๖๔)

อติตฺถ (น)

[น + ติตฺถ]

(ก) สถานที่อันมิใช่ท่า, สถานที่ไม่ใช่ที่ข้ามน้ำ, ท่าน้ำคนมิได้ใช้.

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว มาคธโก โคปาลโก ทุปฺปญฺญชาติโก, วสฺสานํ ปจฺฉิเม มาเส สรทสมเย อสมเวกฺขิตฺวา คงฺคาย นทิยา โอริมํ ตีรํ, อสมเวกฺขิตฺวา ปาริมํ ตีรํ, **อติตฺเถเนว** คาโว ปตาเรสิ อุตฺตรํ ตีรํ สุวิเทหานํ. อถโข ภิกฺขเว คาโว มชฺเฌคงฺคาย นทิยา โสเต อามณฺฑลิยํ กริตฺวา ตตฺเถว อนยพฺยสนํ อาปชฺชึสุ. (วิ. ๔/๔๗๖, ม. ๑/๒๘๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นายโคบาลชาวแคว้นมคธ เป็นคนโง่มาแต่กำเนิด, ในสารทสมัยซึ่งเป็นเดือนท้ายแห่งฤดูฝน มิได้พิจารณาฝั่งนี้และฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำคงคา ต้อนฝูงโคให้ข้ามไปสู่ฝั่งเหนือ ของชาวแคว้นวิเทหะ โดย**สถานที่อันมิใช่ท่า**.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ฝูงโคว่ายเข้าไปในวังน้ำวน กลางแม่น้ำคงคา ถึงความพินาศในแม่น้ำนั้นแม้ฉันใด

[สมณะหรือพราหมณ์ก็ฉันนั้น ไม่ฉลาดในโลกนี้ ไม่ฉลาดในโลกหน้า ไม่ฉลาดในธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมาร ไม่ฉลาดในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมาร ชนเหล่าใดเข้าใจถ้อยคำของสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นว่า เป็นถ้อยคำที่ตนควรฟัง ควรเชื่อ ความเข้าใจของชนเหล่านั้น จักเป็นไปเพื่อสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน]

(ข) คำสอนอันไม่ควรประพฤติ, ลัทธิที่ผิด, ที่มิใช่ทาง, ทางผิด.

อตฺตานำ นาติวตฺเตยฺย
อธมฺมำ น สมาจเร
อติตฺเถ นปฺปตาเรยฺย
อนตฺเถ น ยุโต สิยา. (ชา.๑/๖๗)

(สัมภวกุมารกล่าวว่า)

พระราชาไม่ควรลืมตน ไม่ควรประพฤติอธรรม ไม่ควรข้ามลงไปใน**ลัทธิที่ผิด** ไม่พึงประกอบในสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์.

อติตฺเถติ:-

ทฺวาสฏฺฐิสงฺขาเต **อติตฺเถ** นปฺปตาเรยฺย น โอตาเรยฺย. (ชา.อฏ. ๕/๖๘)

บทว่า **อติตฺเถ** (ลัทธิผิด) ได้แก่ ไม่ควรข้ามลง คือ ไม่ควรหยั่งลงใน**ลัทธิผิด**กล่าวคือทิฏฐิ (มิจฉาทิฏฐิ) ๖๒ ชนิด.

อยำ ราหุโล...อตฺตภาวำ นิสฺสาย เคหสฺสิตฉนฺทราคำ อุปฺปาเทติ, **อติตฺเถ** ปกฺขนฺโท อุปฺปถำ ปฏิปนฺโน อโคจเร จรติ. (ม.อฏ. ๓/๙๓)

ราหุลนี้...อาศัยอัตภาพจึงให้ฉันทราคะที่อิงอาศัยเรือนเกิดขึ้น [ว่า เรางดงาม ผิวพรรณของเราน่าเลื่อมใส] ราหุลแล่นไปใน**ที่มิใช่ทาง** แล่นไปในที่มิใช่ท่า เที่ยวไปในที่อโคจร.

ดู ที.อฏ. ๑/๓๙, อุทาน.อฏ. ๓๗๓

อติตฺถกุสล (ติ)

[น + ติตฺถกุสล]

ผู้ไม่ฉลาดในลัทธิ, ผู้ไม่ฉลาดในท่า.

[อุทาหุ]...**อติตฺถกุสโล** หุตฺวา อปุจฺฉิตพฺพฏฺฐาเน อวิสยสฺมึ ปุจฺฉิ. (ม.ฏี. ๒/๑๒๐)

[พระสารีบุตรเมื่อถามวิสุทธิ ๗ กับพระปุณณเถระผู้ได้กล่าววัตถุ ๑๐ เป็นผู้ฉลาดในลัทธิจึงถามในวิสัยด้วยการถามในฐานะที่ควรถาม หรือ]หรือว่าเป็น**ผู้ไม่ฉลาดในลัทธิ** แล้วถามในสิ่งมิใช่วิสัยอันเป็นฐานะที่ไม่ควรถาม...

อติตฺถปกฺขนฺทน (น)

[อติตฺถ + ปกฺขนฺทน]

ปกฺขนฺทน = ป + ขทิ (ปกฺขนฺทเน) + ยุ.

การแล่นไปผิดท่า, การวิ่งไปสู่ที่มิใช่ท่า.

คาโว รกฺขนฺตสฺส ปมาทวเสน นิทฺทายนฺตสฺส วา กีฬนฺตสฺส วา ตา คาโว **อติตฺถปกฺขนฺทน**าทินา วา วาพฺมิคโจราทิอุปทฺทเวน วา...วินาสำ อาปชฺชนฺติ, สยมฺปิ ทณฺฑำ วา ปริภาสำ วา ปาปุณาติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๒๒)

อนึ่ง [เพราะ]เมื่อบุคคลรักษาโคอยู่ หลับ หรือเล่นเพลินไปด้วยอำนาจความประมาท, โคเหล่านั้นย่อมถึงความพินาศ ด้วยเหตุมี**การวิ่งไปสู่ที่มิใช่ท่า**เป็นต้นบ้าง ด้วยอันตรายมีพาลมฤคและโจรเป็นต้นบ้าง...แม้ตนเองย่อมถึงอาชญาบ้าง การบริภาษบ้าง.

อติตฺถิย (ปุ)

[น + ติตฺถิย] ผู้มิใช่เดียรถีย์.

อติตฺถิเย ติตฺถิยสญฺญี อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. **อติตฺถิเย** เวมติโก อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. **อติตฺถิเย** อติตฺถิยสญฺญี อนาปตฺติ. (วิ. ๒/๑๒๔)

ภิกษุมีความสำคัญในบุคคล**ผู้มิใช่เดียรถีย์**ว่าเป็นเดียรถีย์ต้องอาบัติทุกกฏ. ภิกษุไม่แน่ใจในบุคคล **ผู้มิใช่เดียรถีย์**ต้องอาบัติทุกกฏ. ภิกษุมีความสำคัญในบุคคล **ผู้มิใช่เดียรถีย์** ว่าไม่ใช่เดียรถีย์ไม่ต้องอาบัติ.

อติตฺถิยสญฺญี (ติ)

[อติตฺถิย + สญฺญา + อี]

ผู้มีความสำคัญว่าไม่ใช่เดียรถีย์.

ดู อติตฺถิย

อติถทฺธ (ติ)

[อติ + ถทฺธ]

กระด้างยิ่ง, กระด้างจัด, แข็ง, ที่อ.

ดู มิลินฺท. ๑๘๐

อติถทฺธตา (ถี)

[อติถทฺธ + ตา]

ความที่...กล้าแข็งยิ่ง - รุนแรงยิ่ง.

อเถกสฺมึ ทิวเส มหตี วาตวุฏฺฐิ อุปฺปชฺชิ. วาตสฺส **อติถทฺธตาย** ทพฺหมูลา วนเชฏฺฐก-รุกฺขาปิ สภคฺคสาขาวิฏปา สมูลา นิปตึสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๔๗) (สี. ส. อิ. อติพลวตาย)

ครั้งนั้น ในวันหนึ่ง ลมฝนใหญ่เกิดขึ้นแล้ว. เพราะ**ความที่**ลม[มีกำลัง]**รุนแรงยิ่ง** แม้ต้นไม้ใหญ่ที่สุดในป่า ที่มีรากมั่นคง มีกิ่งก้านและค่าคบหักลง ล้มไปพร้อมกับราก.[พวกเทวดาไม่มีที่พึ่ง จึงเข้าไปหาพระโพธิสัตว์ พระโพธิสัตว์จึงตรัสสอนว่า ญาติยิ่งมีมากยิ่งดี แม้ต้นไม้ที่เกิดในป่ายิ่งมากก็ยิ่งดี ต้นไม้ที่ยืนต้นอยู่โดดเดี่ยว ถึงจะใหญ่โต ลมย่อมพัดให้หักโค่นได้]

อติถิ (ปุ)

[น + ติถิ. อต + อิถิ. ณฺวาทิ.๙๓ ธาน.ฏี.๔๒๔ นตฺถิ จิรํ จิติ อสฺส ปิโสทราทิ, ตถา จ..."จิรํ นตฺถิ จิติ ยสฺมา อติถิ เตน กถยเต"อิติ มจฺฉปุราณ์, อจิรถิรตฺตา อนิจฺจา ติถิ อสฺส ปิโสทราทิตฺตา อติถิ. อมร.จินฺตามณิฏี.]

(๑) **ผู้มาเยี่ยม - เยือน, แขก, อาคันตุกะ, ผู้มาใหม่**.

สมโณ ขลุ โภ โคตโม จมฺปำ อนุปฺปตฺโต จมฺปายำ วิหรติ คคฺคราย โปกฺขรณิยา ตีเร; เย โข ปน โภ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา อมฺหากำ คามเขตฺตำ อาคจฺฉนฺติ, **อติถี** โน เต โหนฺติ.

(ที.๑/๑๑๐, ม.๒/๓๗๙, ๓๙๗)

ท่านทั้งหลาย ได้ยินว่า พระสมณโคดม เสด็จถึงกรุงจัมปาโดยลำดับ ประทับอยู่ ณ ริมสระโบกขรณีคัคคราในกรุงจัมปา. ท่านทั้งหลาย สมณพราหมณ์ที่มาสู่เขตหมู่บ้านของเรา จัดว่าเป็น**แขก**ของเรา.

อติถี โน เต โหนฺตีติ เต อมฺหากำ อาคนฺตุกา นวกา ปาหุนกา โหนฺตีติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๒๕๗, ม.อฏ. ๓/๒๘๙)

ปาฐะว่า **อติถี โน เต โหนฺติ** ความว่า สมณ-พราหมณ์เหล่านั้นเป็นอาคันตุกะ คือ เป็นผู้มาใหม่ เป็นแขกที่ควรต้อนรับของพวกเรา.

นตฺถิ อสฺส ติถิ, ยมฺหิ วา ตมฺหิ ทิวเส อาคจฺฉตีติ **อติถิ**. ตงฺขเณ อาคตปาหุนกสฺเสตํ อธิวจนํ.

(ขุทฺทก.อฏ.๑๘๘)

ชื่อว่า **อติถิ** [แขก] เพราะเขาไม่มีดิถี คือมาในวันไหนก็ได้ คำนี้เป็นชื่อของแขกผู้มาในขณะนั้น.

ดู อ. ๒/๒๒๗, ชา.๒/๙๙, ๑๙๖

(๒) พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอติถิ, พระอรหันต์นามว่า อติถิ.

สา ปตฺตกาเล **อติถึ** วิทิตฺวา
มาตาว ปุตฺตํ สกิมาภินนฺทึ
สยมา สวิภาคา จ
สา วิมานสฺมิ โมทติ. (ชา. ๒/๑๙๖)

คราวหนึ่ง นางทาสีนั้นทราบว่า **พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอติถิ** มาถึงแล้วตามกาล ก็ชื่นชมยินดีเหมือนมารดาชื่นชมบุตรของตน นางมีการสำรวมและการบริจาค บันเทิงอยู่ในวิมาน.

อติถินฺติ ปจฺเจกสมฺพุทฺธํ, กสฺสปสฺส ภควโต สาสเน เอกํ ขีณาสวตฺเถรนฺติปิ วทนฺติ.

(ม.ฏี. ๓/๑๕๐)

บทว่า **อติถึ** ได้แก่ พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอติถิ. บางอาจารย์ย่อมกล่าวว่า เป็นพระขีณาสพเถระรูปหนึ่ง ในพระศาสนาของพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่ากัสสปะ.

อติถิกรณีย (น)

[อติถิ + กรณีย]

กิจที่ควรทำแก่ผู้มาเยี่ยม – แขก, กุโต โภ สารีปุตฺต อมฺหากํ อปฺปมาโท? เยสนฺโน มาตาปิตโร โปเสตพฺพา...**อติถิกรณียํ** กาตพฺพํ รญฺโญ ราชกรณียํ กาตพฺพํ, อยมฺปิ กาโย ปีเณตพฺโพ พฺรูเหตพฺโพติ. (ม. ๒/๓๙๗)

ธนัญชานิพราหมณ์ตอบว่า "พระคุณเจ้าสารีบุตร โยมจะไม่ประมาทได้อย่างไร เพราะโยมต้องเลี้ยงมารดาบิดา...[บรรดาผู้มาเยี่ยม] ต้องทำ**กิจที่ควรทำแก่แขก** ต้องสนองพระราชกรณียกิจของพระราชา แม้กายนี้ก็ต้องบำรุงบำเรอ".

อติถิพลิ (ปุ)

[อติถิ + พลิ]

อติถิพลี, พลีเพื่อแขก, สิ่งของควรต้อนรับผู้มาเยี่ยม. การต้อนรับแขก.

ปญฺจพลึ กตฺตา โหติ ญาติพลึ **อติถิพลึ** ปุพฺเพเปตพลึ ราชพลึ เทวตาพลึ.

(อ. ๑/๓๗๙) (อ. ๒/๓๙)

อริยสาวกย่อมทำพลี ๕ อย่าง คือ ญาติพลี **อติถิพลี** ปุพเพเปตพลี ราชพลี เทวตาพลี [ด้วยโภคทรัพย์ที่หามาได้ ด้วยความขยันหมั่นเพียรนี้เป็นฐานะที่ ๓ ที่อริยสาวกนั้นถึงแล้ว]

อติถิพลินฺติ อาคนฺตุกานํ พลึ...

สพฺพเมตํ เตสํ เตสํ ยถานุจฺฉวิกวเสน ทาตพฺพทานสฺส อธิวจนํ. (อ.อฏ. ๒/๓๑๓)

บทว่า **อติถิพลึ** คือ การต้อนรับแขกทั้งหลาย... คำว่า พลี ทั้งหมดนี้ เป็นชื่อแห่งทานที่อริยสาวก พึงให้แก่มนุษย์และอมนุษย์เหล่านั้นๆ ด้วยสามารถแห่งทานตามสมควร.

อติถูล (ติ)

[อติ + ถูล]

อ้วนเกินไป, อ้วนจัด, อ้วนมาก, อ้วนนัก.

อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา นาติทีฆา นาติรสฺสา นาติกิสา **นาติถูลา** นาติกาฬิกา นาจฺโจทาตา อติกฺกนฺตา มานุสิวณฺณํ อปฺปตฺตา ทิพฺพวณฺณํ.

(ที. ๒/๑๔๓, ม. ๑/๑๒๒)

นางแก้วซึ่งเป็นสตรีรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส มีผิวพรรณผุดผ่องยิ่งนัก ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ผอมนัก ไม่**อ้วนนัก** ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก งดงามเกินผิวพรรณหญิงมนุษย์ แต่ไม่ถึงผิวพรรณทิพย์.

อติโถก (ติ)

[อติ + โถก]

น้อยเกินไป, น้อยมาก, น้อยนัก.

โส ปตฺโตทกํ ปฏิคฺคณฺหนฺโต น ปตฺตํ อุนฺนาเมติ, น ปตฺตํ โอนาเมติ, น ปตฺตํ สนฺนาเมติ, น ปตฺตํ วินาเมติ. โส ปตฺโตทกํ ปฏิคฺคณฺหาติ **นาติโถกํ** นาติพหุ. (ม. ๒/๓๓๙)

พระสมณโคดมนั้น (ทรงพอพระทัยในวิเวก) เมื่อทรงรับน้ำล้างบาตร ไม่ทรงชูบาตรขึ้นรับ ไม่ทรงลดบาตรลงรับ ไม่ทรงยื่นบาตรคอยรับ ไม่ทรงแกว่งบาตรคอยรับ ทรงรับน้ำล้างบาตร**ไม่น้อยนัก** ไม่มากนัก.

นาติโถกนฺติ ยถา เอกจฺโจ ปาปิจฺโฉ อปฺปิจฺฉตํ ทสฺเสนฺโต มุฏฺฐิมตฺตเมว คณฺหาติ, น เอวํ.

(ม.อฏ. ๓๖๘)

บทว่า **นาติโถกกํ** (ไม่น้อยนัก) ความว่า ไม่ทรงรับ เหมือนภิกษุบางรูปผู้มีความปรารถนาลามก เมื่อจะแสดงความมักน้อย จึงรับเอาเพียงกำมือเท่านั้น.

อติทปฺปิต (ติ)

[อติ + ทปฺปิต]

เย่อหยิ่งยิ่งนัก, ถือตัวยิ่ง อวดดียิ่ง, ทะนงตนยิ่ง.

ชนปทวาสิโน ภิกฺขู ตสฺส ปริหารํ ทิสฺวา “**อติทปฺปิโต** วตายํ อายสฺมา, โก นุ โข เอโสติ ปริคฺคณฺหนฺตา “อสุกฏฺฐาเน อสุกํ นาม มิจฺฉาชีวํ กตฺวา ปกฺกนฺตภิกฺขูติ ฌตฺวา น สกฺกา อิมินา สทฺธึ อุโปสโถ วา ปวารณา วา กาตุนฺติ สนฺนิปติตฺวา ธมฺเมน สเมน อุกฺเขปนียาทีสุ อญฺญตรํ กมฺมํ กโรนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๒๘๐)

ภิกษุชาวชนบททั้งหลาย เห็นความเป็นอยู่ของภิกษุนั้นแล้วกำหนดว่า ท่านผู้นี้**เย่อหยิ่งยิ่งนัก** ท่านผู้นี้เป็นใครหนอ ครั้นทราบว่าเป็นภิกษุผู้ทำมิจฉาชีพชื่อโน้น ในสถานที่ชื่อโน้นแล้วหนีมา จึงคิดว่า พวกเรา ไม่สามารถทำอุโบสถหรือปวารณากับท่านผู้นี้ได้ ดังนี้แล้ว ประชุมกันทำกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาอุกเขปนียกรรมเป็นต้น[แก่ภิกษุนั้น] โดยชอบธรรม.

อติทปฺปิโตติ เอวํ มนุสฺสานํ สมฺภาวนาย อติวิย ทิตฺโต คพฺพิโต.

(ม.ฏี. ๒/๓๐๐) (อติทพฺพิต, ก. ต่างกัน)

บทว่า **อติทปฺปิโต** (เย่อหยิ่งยิ่งนัก) ได้แก่ ถือตัว อวดดีเหลือเกิน เพราะพวกมนุษย์ยกย่องอย่างนี้.

อติทยิต (ติ)

[อติ + ทยิต]

ผู้น่าสงสารยิ่งนัก, ผู้น่าเอ็นดู - รักอย่างยิ่ง, เป็นที่โปรดปรานอย่างยิ่ง.

ตทา ตสฺส มเหสีหํ

อิตฺถีคุมฺพสฺส อุตฺตมา

ตสฺสา**ติทยิตา** อาสึ

อาสึ ปุพฺพสิเนเหน อุตฺตริ.

(อป. ๒/๒๖๑) (สฺยา. ตสฺสาปิ ทุติยิกา)

ครั้งนั้น หม่อมฉันเป็นพระมเหสีผู้ประเสริฐกว่าพวกนางสนมนั้น **เป็นที่โปรดปรานอย่างยิ่ง**ของท้าวเธอ เพราะความรักที่มีในกาลก่อน.

อติทสฺสนีย (ติ)

[อติ + ทสฺสนีย]

ผู้ควรแก่การดูยิ่งนัก, น่าดู - น่าชมยิ่งนัก, สวยยิ่ง, งามยิ่ง.

ภควา ปฏิกจฺเจว ตสฺสาคมนํ วิทิตฺวา... รูเปเนว รูปมทฺ วิเนตุ๎ อตฺตโน อิทฺธิพเลน ปนฺนรสโสฬสวสฺสุทฺเทสิกํ **อติทสฺสนีย**ํ อิตฺถึ ปสฺเสฐตฺวา พีชมานํ อภินิมฺมินิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๓๔)

พระผู้มีพระภาคทรงรู้ว่าพระนางจะเสด็จมาก่อนเทียว จึงทรงเนรมิตสตรีที่มีอายุประมาณ ๑๕–๑๖ ปี **น่าดูยิ่งนัก** ยืนถวายงานพัดอยู่ข้างๆ ด้วยกำลังฤทธิ์ของพระองค์ เพื่อทรงกำจัดความเมาในรูปด้วยรูปนั่นเทียว.

อติทหร (ติ)

[อติ + ทหร]

หนุ่มเกินไป, เด็กเกินไป.

อติทหรตฺต (น)

[อติทหร + ตฺต]

ความเป็นหนุ่มเกินไป - เด็กเกินไป.

ตํ อาทาย ปฏินิวตฺเต ราชปุริเส ทิสฺวา กสฺสกวนกมฺมิกาทโย “กึ ยกฺโข กุมารํ **อติทหรตฺตา** น อิจฺฉตีติ ภีตา ปุจฺฉึสุ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๓๒)

ชนทั้งหลายมีชาวนาและผู้ทำการงานในป่าเป็นต้น เห็นราชบุรุษพาพระกุมารนั้นกลับมา มีความกลัว จึงถามว่า ยักษ์ไม่ต้องการพระกุมาร เพราะ**ความเป็นเด็กเกินไป**หรือ?.

อติทฬฺห (ติ)

[อติ + ทฬฺห] มั่น, มั่นคงยิ่งนัก.

อนตฺตสญฺญา สณฺฐา**ตี**ติ อสารกโต อวสวตฺตนโต ปรโต ริตฺตโต ตุจฺฉโต สุญฺญโต จ “สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ เอวํ ปวตฺตา อนตฺตานุปสฺสนาสงฺขาตา อนตฺตสญฺญา จิตฺเต สณฺหติ **อติทฬฺหํ** ปติฏฺฐาติ. อนิจฺจลกฺขเณ หิ ทิฏฺเฐ อนตฺตลกฺขณํ ทิฏฺฐเมว โหติ.

(อุทาน.อฏ. ๒๑๔)

ปาฐะว่า **อนตฺตสญฺญา สณฺฐาติ** ความว่า อนัตตสัญญากล่าวคืออนัตตานุปัสสนา [การตามรู้ว่าไม่ใช่ตัวตน]ที่เป็นไปอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะเป็นสภาพไร้แก่นสาร เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ เพราะเป็นอื่น เพราะว่าง เพราะเปล่า และเพราะสูญ ย่อมดำรงอยู่ คือ ตั้ง**มั่น**อยู่ในจิต. จริงอยู่ เมื่อโยคีเห็นอนิจจลักษณะแล้ว ก็เป็นอันชื่อว่าพลอยเห็นอนัตตลักษณะด้วย.

อติทาน (น)

[อติ + ทาน]

(ก) อติทาน, ทานอันยิ่ง, การให้อันยิ่ง.

อติทานำ ททิตฺวาน
อวชฺเฌ เทว ฆาเตตฺวา
เอวำ วชนฺติ สุคตึ
นรา ปุญฺญานิ กตฺวาน. (ชา. ๒/๒๔๒)

(ขัณฑหาลปุโรหิตกราบทูลว่า)

ข้าแต่สมมติเทพ เหล่านรชนให้**ทานอันยิ่ง** ฆ่าคนที่ไม่น่าจะฆ่า ทำบุญแล้วย่อมไปสู่สวรรค์ได้อย่างนี้.

[การฆ่าลูกชาย - หญิง เมียเป็นต้น บูชายัญ เรียกว่า ทานอันยิ่ง ในที่นี้เป็นความเชื่อถือที่ผิด).

(ข) อติทาน, ทานอันประเสริฐ.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

(ค) อติทาน, ทานที่ถวายไม่มีประมาณ, การให้ที่มากมาย, การให้เกินควร.

อทานม**ติทานญฺจ**
นปฺปสำสนฺติ ปณฺฑิตา
ตสฺมา หิ ทานา ธนเมว เสยฺโย
สเมน วตฺเตยฺย ส ธีรธมฺโม. (เปต. ๑๕๘)

(โสนกบุรุษกล่าวเตือนอังกุรพาณิชว่า)

[บุคคลไม่ควรให้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจทั้งหมดแก่บุคคลอื่น ควรให้ทานและควรรักษาทรัพย์ไว้ เพราะการให้เกินประมาณ สกุลทั้งหลายจะล่มจม]

บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่สรรเสริญการไม่ให้ทานและ**การให้เกินควร** เพราะเหตุนั้นแล ทรัพย์เท่านั้นประเสริฐกว่าทาน ประเพณีแห่งการให้ทานและการไม่ให้นั้น เป็นธรรมเนียมของบุคคลผู้เป็นนักปราชญ์ พึงเป็นไปโดยพอเหมาะ.

อทานมติทานญฺจาติ สพฺเพน สพฺพำ กฏฺจฺฉุภิกฺขายปิ ตณฺฑุลมุฏฺฐิยาปิ อทานำ, ปมาณำ อติกฺกมิตฺวา ปริจฺจาคสงฺขาตำ **อติทานญฺจ** ปณฺฑิตา พุทฺธิมนฺโต สปญฺญชาติกา นปฺปสำสนฺติ น วณฺณยนฺติ. (เปต.อฏ. ๑๒๒)

บทว่า **อทานมติทานญฺจ** ความว่า หมู่บัณฑิต คือ ผู้รู้ ได้แก่ ผู้มีปัญญา ย่อมไม่สรรเสริญ คือ ย่อมไม่ชมเชยการไม่ให้ภิกษาทัพพีหนึ่งก็ดี ข้าวสารหยิบมือหนึ่งก็ดี โดยประการทั้งปวง และ**การให้เกินควร** กล่าวคือการบริจาคเกินประมาณ. (ก็ไม่สรรเสริญ)

อติทานทายี (ติ)

[อติทาน + ทา + ณี]

ผู้มีปกติให้ทานอันประเสริฐ.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติทายี (ติ)

[อติ + ที + ณี. แปลง ฑ เป็น ท]

ดู กากาติทายี (ม.ฏี. ๓/๗๖)

อติทารุณ (ติ)

[อติ + ทารุณ. ถี. อติทารุณา, อติทารุณี]

ผู้โหดร้าย - ทารุณยิ่ง, ร้ายแรงยิ่ง.

ตโต เม สามิ อาคนฺตฺวา
สมฺภาเวสิ ปเถ มมํ
ตทา เม กมฺมชา วาตา
อุปฺปนฺนา **อติทารุณา**. (อป. ๒/๒๓๗)

(พระปฏาจาราเถรีกล่าวว่า)

ภายหลัง สามีของหม่อมฉันตามมาทันที่หนทาง. ขณะนั้น ลมกรรมชวาต**อันทารุณยิ่ง** [แสนจะทารุณ]เกิดขึ้นแก่หม่อมฉัน.

ดู เปต. ๑๗๖, วิมาน.๒๒, ๗๑, ชา.อฏ. ๔/๖

อติทิฏฺฐิ (ถี)

[อติ + ทิฏฺฐิ]

ทิฏฐิอันแล่นเลยไป, ทิฏฐิจัด.

อปเรหิปิ ภิกฺขเว ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น อุปสมฺปาเทตพฺพํ, น นิสฺสโย ทาตพฺโพ, น สามเณโร อุปฏฺฐาเปตพฺโพ. อธิสีเล สีลวิปนฺโน โหติ, อชฺฌาจาเร อาจารวิปนฺโน โหติ, **อติทิฏฺฐิยา** ทิฏฐิวิปนฺโน โหติ, อปฺปสฺสุโต โหติ, ทุปฺปญฺโญ โหติ.

(วิ.๓/๙๑, วิ.๔/๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ แม้อื่นอีก ไม่พึงให้อุปสมบท ไม่พึงให้นิสสัย ไม่พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือเป็นผู้มีสีลวิบัติในอธิสีล มีอาจารวิบัติในอัชฌาจาร มีทิฏฐิวิบัติใน**อติทิฏฐิ** ได้ยินได้ฟังน้อย มีปัญญาทราม.

สมฺมาทิฏฺจึ ปหาย อนฺตคฺคาทิกาย ทิฏฺฐิยา สมนฺนาคโต **อติทิฏฺฐิยา** ทิฏฐิวิปนฺโน นาม.

(วิ.อฏ. ๓/๒๗๑)

ที่ชื่อว่าผู้มีทิฏฐิวิบัติใน**อติทิฏฐิ** คือ ภิกษุผู้ละสัมมาทิฏฐิประกอบด้วยอันตคาหิกทิฏฐิ.

[อันตคาหิกทิฏฐิ ความเห็นที่ยึดเอาที่สุด คือ แล่นไปถึงที่สุดในเรื่องหนึ่ง ๆ มี ๑๐ อย่าง คือ โลกเที่ยง, โลกไม่เที่ยง, โลกมีที่สุด, โลกไม่มีที่สุด, ชีพอันนั้น สรีระก็อันนั้น, ชีพก็อย่างสรีระก็อย่าง, สัตว์ตายแล้วยังมีอยู่, สัตว์ตายแล้วย่อมไม่มี, สัตว์ตายแล้วทั้งมีอยู่ ทั้งไม่มี, สัตว์ตายแล้วจะมีอยู่ก็ไม่ใช่ ไม่มีอยู่ก็ไม่ใช่]

อติทิวา (พฺย)

[อติ + ทิวา]

(ก) สายจัด, สายเกินไป, สายมาก

ตสฺมึ ขเณ เถรสฺส สทฺธิวิหาริโก ทหโร อนฺโตคาเม โหติ. ตสฺส โกฏฺฐาสํ คเหตฺวา ตสฺมึ

อนาคจฺฉนฺเต “**อติทิวา** โหตีติ (ปิฏฺฐขาทนียํ) เถรสฺส อทาสุ. (ชา.อฏ.๑/๓๒๘)

ในขณะนั้น ภิกษุหนุ่มผู้เป็นสัทธิวิหาริกของพระเถระไปภายในบ้าน. ภิกษุทั้งหลาย จึงรับส่วนของเธอ[ในบ้านนั้น]เมื่อภิกษุหนุ่มนั้นยังมาไม่ถึง รู้ว่า “**สายเกินไป**” จึงได้ถวาย (ของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้ง) แก่พระเถระ.

[เมื่อภิกษุหนุ่มมาถึง พระเถระจึงกล่าวว่า “ผู้มีอายุ เราบริโภคของเคี้ยวที่เก็บไว้เพื่อเธอแล้ว” ภิกษุหนุ่มนั้นกล่าวว่า “ธรรมดาของอร่อย ใครเล่าจะไม่ชอบใจ” พระเถระเกิดความสลดใจ. นัยว่า ตั้งแต่นั้นมา พระสารีบุตรเถระ ไม่เคยฉัน ของเคี้ยวที่ทำด้วยแป้งเลย]

ดู ชา.อฏ. ๑/๓๓๖

(ข) เวลาวิกาล, หลังเที่ยง, บ่าย.

อิธ ภิกฺขเว อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ อติกาเลน คามํ ปวิสติ, **อติทิวา** ปฏิกฺกมติ. เอวมฺปิ ภิกฺขเว อญฺญติตฺถิยปุพฺโพ อนาราธโก โหติ.

(วิ.๓/๙๙, ม.๒/๑๓๔, สํ.๑/๒๐๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ กุลบุตรผู้เคยเป็นอัญเดียรถีย์ เข้าหมู่บ้านเช้าเกินไป กลับ**หลังเที่ยง**. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เช่นนี้ ก็ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติมิให้สงฆ์ยินดี.

อติทิวาติ ยาคุ์ อาทาย อาสนสาลํ คนฺตฺวา ปิวิตฺวา เอกสฺมึ ฐาเน นิปนฺโน นิทฺทายิตฺวา... อุปกฏฺเฐ มชฺฌนฺหิเก อุฏฺฐาย ธมฺมกรเณน อุทกํ คเหตฺวา อกฺขีนิ ปมชฺชิตฺวา ปิณฺฑาย จริตฺวา ยาวทตฺถํ ภุญฺชิตฺวา มชฺฌนฺหิเก วีติวตฺเต ปฏิกฺกมติ. (สํ.อฏ. ๑/๒๖๘)

บทว่า **อติทิวา** (หลังเที่ยง) ความว่า ถือเอาข้าวต้มไปโรงฉัน ดื่มแล้วนอนหลับในที่แห่งหนึ่ง... เมื่อใกล้เที่ยงก็ลุกขึ้น เอาเครื่องกรองน้ำ ตักน้ำล้างตา แล้วไปหาอาหารฉันตามต้องการครั้นเลยเที่ยงแล้วจึงกลับมา.

อติทิวาติ ทิวา วุจฺจติ มชฺฌนฺหิโก, ตํ อติกฺกมิตฺวา. (อ.อฏ. ๓/๓๙)

บทว่า **อติทิวา** ได้แก่ เวลาเที่ยงท่านเรียกว่าทิวา, ล่วงเลยเวลาเที่ยงนั้นแล้ว.

ดู อติรตฺติ

อติทิสติ (กฺริ/อา)

[อติ + ทิส = อติสชฺชเน + อ + ติ]

๑. ย่อมชี้แจง

ตตฺถ กถนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิพหุลีการนานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตาปุจฺฉา. พหุลีกโต อานาปานสฺสติสมาธีติ ตถา ปฏฺฐธมฺมนิทสฺสนนฺติ อิมมตฺถํ “เอเสว นโยติ อิมินา **อติทิสติ**. (วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๓๑๑, สารตฺถ.๒/๑๘๕)

ด้วยคำว่า เอเสว นโย นี้ พระอรรถกถาจารย์**ย่อมชี้แจง**ถึงเนื้อความนี้ว่า บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า กถํ นี้เป็นคำถามด้วยความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะขยายการทำให้มากในอานาปานสติสมาธิให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ. คำว่า พหุลีกโต อานาปานสฺสติสมาธิ เป็นคำทรงแสดงไขธรรมที่ตรัสถามไว้อย่างนั้น.

๒. ย่อมแสดง.

เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปีติ วิปตฺติ-มหาเมฆุปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย อิธ วุตฺตํ สพฺพํ กปฺปวุฏฺฐานํ, ตํ ตตฺถ **อติทิสติ**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๕๑)

บทว่า **โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิ** (แม้แสนโกฏจักรวาฬก็เหมือนอย่างนั้น) ได้แก่ ความพินาศแห่งกัปทั้งปวง ที่กล่าวไว้ในจักรวาฬนี้ จำเดิมแต่มหาเมฆอันทำความวิบัติเกิดขึ้น. พระอรรถกถาจารย์**ย่อมแสดง**ความพินาศแห่งกัปนั้นในแสนโกฏิจักรวาฬนั้น.

อติทีฆ (ติ)

[อติ + ทีฆ]

ยาวเกินไป, ยาวยิ่ง, สูงเกินไป.

ลิงฺคํ นาม เทฺว ลิงฺคานิ หีนญฺจ ลิงฺคํ อุกฺกฏฺฐญฺจ ลิงฺคํ. หีนํ นาม ลิงฺคํ **อติทีฆ**ํ, อติรสฺสํ, อติกณฺหํ, อจฺโจทาตํ, เอตํ หีนํ นาม ลิงฺคํ. อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ นาติทีฆ, นาติรสฺสํ, นาติ-กณฺหํ, นาจฺโจทาตํ. เอตํ อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ.

(วิ. ๒/๙)

ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ ได้แก่ รูปลักษณ์ ๒ อย่าง คือ รูปลักษณ์ที่เลว รูปลักษณ์ที่ดี. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่เลว คือ **สูงเกินไป** เตี้ยเกินไป ดำเกินไป ขาวเกินไป นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่เลว. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่ดี คือ ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่ดี.

ดู วิ. ๒/๙, ที. ๒/๑๔๓, ม. ๓/๒๑๓, ชา. ๒/๓๔

อติทีน (ติ)

[อติ + ทีน = ทีน ธาตุ (ทุคฺคตภาเว) + อ]

ไม่สบายใจนัก, ปั่นป่วน.

กมฺปิโต เมรุราชาปิ
รงฺคมชฺเฌ ยถา นโฏ
โสเกน **จาติทีโน**ว
วิรโว อาสิ สาคโร. (อป. ๒/๒๑๘)

(พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีกล่าวว่า)

แม้ภูเขาเมรุราชก็กัมปนาทหวั่นไหวเหมือนคนเต้นรำท่ามกลางโรงเต้นรำ ทะเลก็**ปั่นป่วน** ครวญคราง เพราะความเศร้าโศก.

อติทุกฺกร (ติ)

[อติ + ทุกฺกร]

ที่ทำได้ยากยิ่ง - ยากอย่างยิ่ง.

โย กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ
กาลํ กโรนฺโต **อติทุกฺกรานิ**
เขทำ คโต โลกหิตาย นาโถ
นโม มหาการุณิกสฺส ตสฺส. (วิ.อฏ. ๑/๑)

พระพุทธเจ้าพระองค์ใดผู้ทรงเป็นที่พึ่ง ทรงกระทำสิ่ง**ที่ทำได้ยากยิ่ง** ทรงประสบความลำบากพระวรกาย เพื่อประโยชน์แก่ชาวโลก ตลอดกาลนับประมาณมิได้หลายโกฏิกัป. ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงพระมหากรุณาธิคุณ.

กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ กาลนฺติ กปฺปโกฏิ-คณนาวเสนปิ “เอตฺตกา กปฺปโกฏิโยติ ปเมตุ

อสกฺกุเณยฺยํ กาลํ. อปิสทฺเทน ปเคว วสฺสคณนายาติ ทสฺเสติ. **อปฺปเมยฺยํ กาลนฺ**ติ จ อจฺจนฺตสโยเค อุปโยควจนํ, เตน กปฺปโกฏิคณนาวเสน ปริจฺฉินฺทิตุมสกฺกุเณยฺยมปิ, อสงฺเขยฺยวเสน ปน ปริจฺฉินฺทิตพฺพโต สลกฺขํ จตุรสงฺเขยฺยกปฺปกาลํ อจฺจนฺตเมว นิรนฺตรํ ปญฺจมหาปริจฺจาคาทิ**อติทุกฺกรานิ** กโรนฺโต เขทํ กายิกํ ปริสฺสมํ ปตฺโตติ ทสฺเสติ.

(วิมติ. ๑/๒)

ปาฐะว่า **กปฺปโกฏีหิปิ อปฺปเมยฺยํ กาลํ** ความว่า ตลอดกาลอันใครๆ ไม่สามารถจะประเมินด้วยการนับเป็นโกฏิกัปว่า “มีจำนวนเท่านี้โกฏิ”. พระอรรถกถาจารย์ใช้ อปิ ศัพท์ แสดงให้ทราบว่า[แม้จำนวนโกฏิกัปก็ยังไม่สามารถที่จะนำมาคำนวณได้]ยิ่งการคำนวณโดยปีก็ไม่ต้องพูดถึงกันเลย. และคำว่า **อปฺปเมยฺยํ กาลํ** นี้เป็นทุติยาวิภัตติที่ใช้ในอรรถอัจจันตสังโยคะ (แสดงถึงการต่อเนื่องของกาลเวลา), ด้วยคำว่า อปฺปเมยฺยํ กาลํ นั้น ท่านแสดงให้ทราบว่า ถึงจะไม่สามารถนับ (คำนวน) เป็นโกฏิกัปได้ แต่ก็ยังสามารถที่จะกำหนดนับโดยวิธีการนับแบบอสงไขยได้ [เมื่อเป็นเช่นนี้จึงได้ความว่า] พระพุทธเจ้าพระองค์ใด [พระโพธิสัตว์]ทรงกระทำสิ่งที่**ทำได้ยากยิ่ง**มีการบริจาคอันยิ่งใหญ่ ๕ ประการเป็นต้น ทรงประสบความลำบากพระวรกายต่อเนื่องกันตลอดกาลสี่แสนอสงไขยกับอีกหนึ่งแสนกัป (สี่แสนอสงไขย + หนึ่งแสนกัป)

ดู อป.๒/๒๒๙, วิ.อฏ.๑/๑, ขุทฺทก.อฏ. ๑, อุทาน.อฏ. ๑๙๐

อติทุกฺข (น)

[อติ + ทุกฺข]

ทุกข์ยิ่ง, ลำบากอย่างยิ่ง. ลำบากมาก.

อติทุกฺขปเรต (ติ)

[อติทุกฺข + ปเรต = (ปรา + อิ + ต)]

ถูกความทุกข์หนักครอบงำ, อันความทุกข์หนักทำไว้เบื้องหน้า, ได้รับความลำบากอย่างยิ่ง.

สกลมฺปิ สรีรํ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ กโรนฺติ. โส ตตฺถ **อติทุกฺขปเรโต** วิรวนฺโต ปจฺจติ.

(ชา.อฏ. ๕/๒๙๓)

[ก็หมู่หนอนเหล่านั้นย่อมกัดกินอย่างเดียวเท่านั้นก็หาไม่]... ย่อมทำสรีระทุกส่วนให้เป็นช่องน้อยช่องใหญ่. สัตว์นรกนั้น**ได้รับความลำบากอย่างยิ่ง** ร้องคร่ำครวญหมกไหม้อยู่ในนรกนั้น.

อติทุกฺขวาจ (ติ)

[อติ + ทุกฺข + วาจา]

ผู้มีคำพูดอันหยาบคายอย่างยิ่ง.

ดู อติทุฏฺฐวาจ

อติทุฏฺฐวจน (ติ)

[อติ + ทุฏฺฐ + วจน]

ผู้มีคำพูดอันหยาบคายยิ่ง - ชั่วช้ายิ่งนัก.

ดู อติทุฏฺฐวาจ

อติทุฏฺฐวาจ (ติ)

[อติทุฏฺฐ + วาจา]

ผู้มีคำพูดอันหยาบคายยิ่ง, มีคำพูดเสียหาย, ผู้ชอบกล่าวข่มผู้อื่น.

สมโณ อหํ ปาโป**ติทุฏฺฐวาโจ**
ตปสฺสิรูโป มุขสา อสญฺญโต
ลทฺธา จ เม ตปสา วณฺณธาตุ
มุขญฺจ เม เปสุณิเยน ปูติ. (เปต. ๑๒๘)

(เปรตตอบพระนารทะว่า)

[เมื่อก่อน]ข้าพเจ้าเป็นสมณะลามก เป็น**ผู้มีคำพูดอันหยาบคายยิ่งนัก** มีปกติสำรวมกาย แต่ไม่สำรวมปาก จึงได้มีผิวพรรณดังทองคำ เพราะความสำรวมกาย แต่ปากของข้าพเจ้า เหม็นเน่า เพราะพูดส่อเสียด.

อติทุฏฺฐวาโจติ อติทุฏฺฐวจโน, ปเร อติกฺกมิตฺวา ลงฺฆิตฺวา วตฺตา, ปเรสํ คุณปริธ์สกวจโนติ อตฺโถ. “อติทุกฺขวาโจติ วา ปาโจ, อติวิย ผรุสวจโน มุสาวาทเปสุญฺญาทิวจีทุจฺจริตนิรโต. (เปต.อฏ. ๑๔)

บทว่า **อติทุฏฺฐวาโจ** แปลว่า เป็นผู้มีคำพูดชั่วช้ายิ่งนัก เป็นผู้กล่าวล่วงเกินผู้อื่น อธิบายว่าเป็นผู้กล่าวกำจัดคุณของคนอื่น. อีกนัยหนึ่ง บาลีว่า อติทุกฺขวาโจ ก็มี อธิบายว่า ผู้มีคำพูดอันหยาบคายอย่างยิ่ง คือ ยินดีแต่วจีทุจจริต มีการกล่าวเท็จและกล่าวส่อเสียดเป็นต้น.

อติทุทฺทส (ติ)

[อติ + ทุทฺทส] เห็นได้ยากยิ่ง.

เอตฺตาวตา จ...ปรมคมฺภีรํ **อติทุทฺทสํ** สณฺหสุขุมํ...อติปณีตํ อมตํ นิพฺพานํ วิภาเวนฺโต... “ยตฺถ เนว ปจวี...น อุโภ จนฺทิมสูริยาติ ตทญฺญธมฺมาโปหนมุเขน ตํ วิภาเวติ ธมฺมราชา.

(อุทาน.อฏ. ๓๕๔)

ก็ด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชา เมื่อจะทรงประกาศอมตนิพพาน... อันลึกซึ้งโดยปรมัตถ์ **เห็นได้ยากยิ่ง** ละเอียดสุขุม... ประณีตยิ่งนัก... จึงทรงประกาศพระนิพพานนั้น โดยมุขคือความไม่งมงายในธรรมอื่นจากพระนิพพานนั้นว่า ยตฺถ เนว ปฐวี...น อุโภ จนฺทิมสุริยา เป็นต้น.

อติทุพฺภิกฺขฉาตก (น)

[อติทุพฺภิกฺข + ฉาตก]

ความหิวอันเกิดเพราะมีภิกษาหาได้ยากยิ่ง.

นาติสีตํ นาติอุณฺหํ
นา**ติทุพฺภิกฺขฉาตกํ**
สทฺทลา หริตา ภูมิ
เอส กาโล มหามุนิ.

(พุทฺธวํ.อฏ.๓๗, อ.อฏ.๑/๒๓๕, อป.อฏ.๒/๕๗)

(กาพุทายีอำมาตย์กราบทูลว่า)

ข้าแต่พระจอมมุนี ฤดูนี้ไม่หนาวหรือร้อนเกินไป ทั้งไม่มี**ความหิวอันเกิดเพราะมีภิกษาหาได้ยากยิ่ง**[มีอาหารหาไม่ยากและไม่อดอยาก,มีภักษาหารอุดมสมบูรณ์]ทั้งภาคพื้นธรณินทร์ก็มีหญ้าสดเขียวขจี ซึ่งเพิ่งงอกขึ้นใหม่ นี้เป็นสมัยอันสมควรแล้ว[เพื่อเสด็จนิวัติพระนคร]

อติทุลฺลภ (ติ)

[อติ + ทุลฺลภ]

อันบุคคลพึงได้ยากยิ่ง, หาได้ยากยิ่ง.

ยสฺมา มม ภาสิตํ นาม **อติทุลฺลภํ** อฏฺฐกฺขณปริวชฺชิตสฺส ขณสฺส ทุลฺลภตฺตา อเนกานิสํสญฺจ ปญฺญากรุณาคุเณน ปวตฺตตฺตา ตญฺจาหํ วตฺตุกาโม 'สุณนฺตุ ภาสิตนฺติ อโวจ ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๑)

เพราะเหตุที่ชื่อว่าภาษิตของเรา**อันบุคคลพึงได้ยากยิ่ง** เพราะขณะที่เว้นจากอัฏฐักขณะหาได้ยาก และมีอานิสงส์มาก เพราะเป็นไปด้วยปัญญาคุณและกรุณาคุณ อีกทั้งเราก็ประสงค์จะกล่าวภาสิตนั้น จึงได้กล่าวว่า (สุณนฺตุ ภาสิตํ) เพราะเหตุนั้นแล ขอท่านภูตทุกท่านโปรดจงตั้งใจฟังเถิด.

อติทูร (ติ)

[อติ + ทูร]

ไกลยิ่ง, ไกลเกินไป, ทางไกลมาก.

ภิกฺขู ทุนฺนิวตฺถา ทุปฺปารุตา อนากปฺปสมฺปนฺนา ปิณฺฑาย จรนฺติ, อสลฺลกฺเขตฺวาปิ นิเวสนํ ปวิสนฺติ, อสลฺลกฺเขตฺวาปิ นิกฺขมนฺติ, อติสหสาปิ ปวิสนฺติ, อติสหสาปิ นิกฺขมนฺติ, **อติทูเรปิ** ติฏฺฐนฺติ... (วิ. ๔/๓๘๓)

[สมัยนั้นพวกภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต] นุ่งไม่เรียบร้อย ห่มไม่เรียบร้อย ไม่มีมารยาท เที่ยวบิณฑบาต ไม่สังเกตเข้าบ้านบ้าง ไม่สังเกตออกไปบ้าง รีบร้อนเข้าไปบ้าง รีบร้อนออกไปบ้าง ยืน**ไกลเกินไปบ้าง**...

อติทูรตา (ถี)

[อติทูร + ตา]

ความเป็นหนทางไกลยิ่ง - มาก.

ดู นาติทูรตา (อุทาน.อฏ. ๒๙๔)

อติเทว (ปุ)

[อติ + เทว]

(ก) อติเทพ, เทพผู้พิเศษยิ่ง, จอมเทพ.

โย อายุวณฺณอิสฺสริยยสสมฺปตฺติอาทีหิ อติเรกตโร เจว วิเสสวนฺตตโร จ เทโว โส **อติเทโวติ** วุจฺจติ...เอวเมว อยมฺปิ ธมฺโม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเจน 'อภิธมฺโมติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

เทพองค์ใดยิ่งกว่าเทพองค์อื่นๆ ด้วยอายุ ผิวพรรณ ความเป็นใหญ่ ยศ และสมบัติเป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่า[เทพจำนวนมากที่ประชุมรวมกัน]เทพนั้นท่านเรียกว่า **อติเทพ** (เทพผู้พิเศษยิ่ง)...ฉันใด ธรรมแม้นี้ก็ฉันนั้น ท่านเรียกว่า อภิธมฺม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่ง และพิเศษกว่าพระสูตร.

(ค) เทพผู้ประเสริฐ, เทพยิ่งใหญ่, เทพยิ่งกว่าเทพ, ยิ่งกว่าสมมติเทพและอุปัตติเทพด้วยคุณมีศีลเป็นต้น (พระพุทธเจ้าผู้เป็นวิสุทธิเทพ).

สกลํ สมตฺตํ โรคํ
สรภงฺโค นาทฺทสํ ปุพฺเพ
โสยํ โรโค ทิฏฺโจ
วจนกเรน**าติเทวสฺส**. (เถร. ๒๙๓)

(พระสรภังคเถระกล่าวว่า)
เมื่อก่อน เราผู้ชื่อว่าสรภังคะ ไม่เคยได้เห็นโรค [อุปาทานขันธ์ ๕] ครบบริบูรณ์. โรคนี้นั้น เราผู้ทำตามพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็น**เทพยิ่งกว่าเทพ**ได้เห็นแล้ว.

โสยํ โรโค ทิฏฺโฐ, วจนกเรนาติเทวสฺสาติ สมฺมุติเทวา อุปปตฺติเทวา วิสุทฺธิเทวาติ สพฺเพปิ เทเว อตฺตโน สีลาทิคุเณหิ อติกฺกมิตฺวา จิตฺตา **อติเทวสฺส** สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส โอวาทปฏิกเรน สรภงฺเคน โส อยํ ขนฺธปญฺจกสงฺขาโต โรโค วิปสฺสนาปญฺญาสหิตาย มคฺคปญฺญาย ปญฺจกฺขนฺธโต ทิฏฺโฐ ปริญฺญาโตติ อตฺโถ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๔๑)

สองบาทคาถาว่า **โสยํ โรโค ทิฏฺโฐ, วจนกเรนาติเทวสฺส** ความว่า โรคกล่าวคือขันธ์ ๕ นี้นั้น อันสรภังคดาบสผู้ได้ปฏิบัติตามพระโอวาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า **ผู้เป็นเทพยิ่งกว่าเทพ** เพราะล่วงเทพแม้ทั้งปวง คือ สมมติเทพ อุปัตติเทพ และวิสุทธิเทพ ด้วยคุณมีศีลเป็นต้นของตนดำรงอยู่ ได้เห็นแล้ว คือกำหนดรู้แล้วโดยความเป็นขันธ์ ๕ ด้วยปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรค อันประกอบด้วยวิปัสสนาปัญญา.

[อุปาทานขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ชื่อว่าโรค เพราะอรรถว่าเสียดแทง ด้วยอำนาจแห่งทุกขเวทนาเป็นต้น]

ดู วิมาน.อฏ. ๒๖๓, จูฬนิ.๙๒

(ค) เทวดาอันได้รับการบูชา.

ดู เทวาติเทว (มูลฏี. ๓/๑๖๕)

(ฆ) ผู้ประเสริฐยิ่งกว่าเทวดาและพรหม.

ดู อติเทวปฺปตฺต

(ง) พราหมณ์[โพธิสัตว์]ชื่อว่าอติเทพ.

อหํ เตน สมเยน
อติเทโว นาม พฺราหฺมโณ
อุปคนฺตฺวา เรวตํ พุทฺธํ
สรณํ ตสฺส คญฺฉหิ. (พุทฺธวํ. ๓๓๒)

(พระประวัติของพระเรวตพุทธเจ้า)
สมัยนั้น เราเป็นพราหมณ์[โพธิสัตว์]ชื่อว่า **อติเทพ** ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระนามว่าเรวตะ แล้วถึงพระองค์เป็นสรณะ.

ดู ชา.อฏ. ๑/๔๒

อติเทวเทว (ปุ)

[อติเทว + เทว]
เทพผู้พิเศษยิ่งกว่าสมมติเทพ และอุปัตติเทพ (พระพุทธเจ้าผู้เป็นวิสุทธิเทพ)
ดู มิลินฺท.๒๐๕ ดู อติเทว อรรถ (ข)

[คำ **อติเทวเทว** มีความหมายโดยตรงว่า “พระพุทธเจ้าผู้เป็นวิสุทธิเทพ” การใช้คำซ้ำกัน มีประโยชน์ เพื่อแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติที่เรียกว่า อติสยัตถะ เหมือนคำว่า ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ที่เป็นทุกข์, ทุกข์แท้), ราชราช (พระราชาผู้เป็นพระราชา, พระเจ้าจักรพรรดิราช) เป็นต้น]

อติเทวปฺปตฺต (ติ)

[อติเทว + ปตฺต]

ผู้ถึงความเป็นอติเทพ, ถึงความเป็นเทวดาผู้ประเสริฐ.

เอโส หิ เต พฺราหฺมณิ พฺรหฺมเทโว
นิรูปธิโก **อติเทวปตฺโต**
อกิญฺจโน ภิกฺขุ อนญฺญโปสี
โย เต โส ปิณฺฑาย ฆรํ ปวิฏฺโจ.

(สํ. ๑/๑๔๓)

ดูก่อนพราหมณี ก็พรหมเทพของเธอนั้น เป็นผู้ไร้อุปธิ เป็นผู้**ถึงความเป็นอติเทพ** ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล เห็นภัย[ในวัฏฏสงสาร] เนืองๆ ไม่เลี้ยงดูผู้อื่น ท่านพรหมเทพผู้เข้าสู่เรือนของเธอเพื่อบิณฑบาต.

อติเทวปฺปตฺโตติ เทวานํ อติเทวภาวํ พฺรหฺมานํ อติพฺรหฺมภาวํ ปตฺโต. (สํ.อฏ. ๑/๑๘๙)

บทว่า **อติเทวปตฺโต** คือ ถึงความเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ถึงความเป็นพรหมยิ่งกว่าพรหม.

อติเทวภาว (ปุ)

[อติเทว + ภาว]

ความเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ.

ดู อติเทวปฺปตฺต

อติเทส (ปุ)

[อติ + ทิส = อติสชฺชเน + อ]

การชี้แจง – แสดง - อธิบาย.

เอเสว นโยติ **อติเทเสน** (อติเทสวเสน) สงฺเขปโต วตฺวา ตมตฺถํ วิวริตุ “ตตฺราปิ หีติอาทิ วุตฺตํ. (ที.ฏี. ๒/๓๑๕, ม.ฏี. ๑/๓๕๒)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวโดยย่อ ด้วย**การชี้แจง**ว่า เอเสว นโย (ก็มีนัยเช่นเดียวกันนี้) แล้วกล่าวคำเป็นต้นว่า ตตฺราปิ หิ เพื่ออธิบายเนื้อความนั้น.

ยถาวิตฺถาริตสฺส อตฺถสฺส **อติเทโสปิ** วิตฺถารฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐตีติ อาห วิตฺถารกถา โหตีติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๓๐)

แม้**การชี้แจง**เนื้อความตามที่อธิบายไว้แล้ว ย่อมตั้งอยู่ในฐานะขยายความที่เดียว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า วิตฺถารกถา โหติ (มีคำกล่าวโดยพิสดาร).

[ประโยคที่มีข้อความว่า เอเสว นโย (มีนัยเดียวกันนี้) อิมินา นเยน (ตามนัยนี้) หรือตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว (ยถาวุตฺตนเยน) เป็นต้น จัดเป็นประโยคอติเทสสังวัณณนา คือ อธิบายด้วยการอ้างถึงข้อความที่กล่าวไว้แล้ว นับเข้าในประโยคสังเขปที่ย่อความ]

อติโทส (ปุ)

[อติ + โทส] โทสะยิ่ง, ความโกรธจัด.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติธช (ปุ)

[อติ + ธช]

ธงอันประเสริฐ, ธงอันพิเศษยิ่ง, ธงอันสูง.

โย อติเรกปฺปมาโณ นานาวิราควณฺณวิเสสสมฺปนฺโน จ ธโช โส **อติธโช**ติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

ธงอันใดมีขนาดใหญ่ ถึงพร้อมด้วยสีที่ย้อมไว้ต่างกัน ธงนั้น ท่านเรียกว่า **อติธช** (ธงอันพิเศษยิ่ง)

อติธนฺต (น)

[อติ + ธนฺต]

การเล่นดนตรีที่ขาดจังหวะ, เป่ามากเกินไป, เป่าดังจนเกินพอดี (สังข์).

ธเม ธเม นาติธเม

อติธนฺตญฺหิ ปาปกำ

ธนฺเตนาธิคตา โภคา

เต ตาโต วิธมี ธมนฺติ. (ชา. ๑/๑๔)

(พระโพธิสัตว์เกิดในสกุลคนเป่าสังข์ เมื่อจะห้ามบิดาผู้เป่าสังข์ไม่หยุดจึงกล่าวว่า)

เมื่อจะเป่า[สังข์]ก็เป่าเถิด แต่อย่าเป่าให้เกินไป เพราะเมื่อ**เป่ามากเกินไป** เป็นความเสียหาย พ่อเมื่อเป่ามากเกินไป จักทำสมบัติที่ได้มาเพราะการเป่าสังข์ให้พินาศไป.

[ธเม ธเม = ธเมยฺย โน น ธเมยฺย]

[คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา (หน้า ๑๔๔) ได้แสดงวิธีการหาความหมายของศัพท์ โดยอาศัยบทกิริยาที่ซ้ำกัน[การกล่าวย้ำบทกิริยา] ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า กฺริยาปทสฺส ทฺวิรุตฺต-วเสน อตฺถวิเสสลาเภ “ธเม ธเม นาติธเมติ เอวมาทโย (พึงทราบความหมายที่ถูกต้องของศัพท์ที่มีเสียงพ้องกันในประโยค โดยวิธีการกล่าวย้ำบทกิริยา (แสดงบทกิริยา ๓ บท) เช่น ธเม ธเม นาติธเม (จะต้องเป่า ไม่เป่าไม่ได้ แต่อย่าเป่าดังจนเกินพอดี)]

อติธมติ (กฺริ/อา)

[อติ + ธม + อ + ติ]

ย่อมตีดังยิ่ง, ตีให้เกินไป, ตีดังจนเกินพอดี, ตีกลองแรงเกินไป, รัวกลอง.

ธเม ธเม นา**ติธเม**

อติธนฺตญฺหิ ปาปกำ

ธนฺเตน หิ สตำ ลทฺธำ

อติธนฺเตน นาสิตำ. (ชา. ๑/๑๔)

(ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เกิดในสกุลคนตีกลอง ได้กล่าวถึงวิธีตีกลองว่า)

เมื่อจะตีก็ตีเถิด แต่อย่า**ตีให้เกินไป** เพราะเมื่อตีมากเกินไปเป็นความเสียหาย ทรัพย์ตั้งร้อยที่เราได้มาเพราะการตีกลอง ได้สูญเสียไปเพราะเจ้าตีมากเกินไป.

นาติธเมติ อติกฺกมิตฺวา ปน นิรนฺตรเมว กตฺวา น วาเทยฺย. (ชา.อฏ.๑/๓๐๑)

บทว่า **นาติธเม** (อย่าตีให้เกินไป) คือ แต่ไม่ควรตีให้เลยไปไม่หยุด[ตีรัว]นั่นเทียว.

อติธมฺมภาร (ปุ)

[อติ + ธมฺม + ภาร]

ภาระคือธรรมอันประเสริฐ - คุณอันหนัก.

ดู มิลินฺท. ๒๓๒

อติธาต (ติ)

[อติ + ธาต]

อิ่มเกินไป, อิ่มมาก. ความอิ่มยิ่ง.

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา อาลสฺยานุโยเค. อติสีตนฺติ กมฺมํ น กโรติ, อติอุณฺหนฺติ… กมฺมํ น กโรติ, **อติธาโตสฺมีติ** กมฺมํ น กโรติ.

(ที. ๓/๑๔๙, ชา.อฏ. ๒/๒๖๖)

ดูก่อนคหบดีบุตร การหมกมุ่นในความเกียจคร้านมีโทษ ๖ ประการนี้ คือ มักอ้างว่า 'หนาวเกินไป' แล้วไม่ทำการงาน, มักอ้างว่า 'ร้อนเกินไป'['เวลาเย็นเกินไป' 'เวลายังเช้าเกินไป' 'หิวเกินไป']แล้วไม่ทำการงาน, มักอ้างว่า '**อิ่มเกินไป**' แล้วไม่ทำการงาน.

อติธาตตา (ถี)

[อติธาต + ตา]

ความอิ่มยิ่ง, ความเป็นผู้อิ่มเกินไป - จัด.

อเถกทิวสํ พหุ อมฺพรสํ ปิวิตฺวา มาตาปิตูนํ อตฺถาย อมฺพปกฺกํ อาทาย สมุทฺทมตฺถเกนาคจฺฉนฺโต **อติธาตตาย** กิลนฺตกาโย นิทฺทายาภิภูโต. (ชา.อฏ. ๒/๒๖๖)

ภายหลังวันหนึ่ง นกแขกเต้านั้น กินน้ำมะม่วงเข้าไปมาก แล้วคาบผลมะม่วงสุกบินมาทางท้องสมุทร เพื่อฝากพ่อแม่ มีร่างกายอิดโรย ง่วงเหงา **เพราะความเป็นผู้อิ่มเกินไป**[จึงตกทะเลตาย].

อติธาวติ (กฺริ/อา)

[อติ + ธาวุ + อ + ติ]

ย่อมวิ่งเร็ว, วิ่งเลยไป, วิ่งผ่าน, แล่นเลยไป.

เอเตเต อุโภ อนฺเต อนภิญฺญาย โอลียนฺติ เอเก, **อติธาวนฺติ** เอเก. (อุทาน. ๑๖๗)

สมณพราหมณ์ทั้งหลายไม่รู้ส่วนสุดทั้งสองนั้น บางพวกก็จมติดอยู่ บางพวก**ก็แล่นเลยไป** [ส่วนเหล่าพระอริยะ ได้รู้แจ้งส่วนสุดทั้งสองนั้น จึงไม่ตกไปในส่วนสุดทั้งสองนั้น และเพราะละส่วนสุดทั้งสองนั้นได้ จึงไม่สำคัญตน ด้วยตัณหา ทิฏฐิ มานะ จึงไม่มีวัฏฏะปรากฏ]

อติธาวนฺตีติ อติกฺกมิตฺวา คจฺฉนฺติ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๖๔)

บทว่า **อติธาวนฺติ** แปลว่า แล่นเลยไป.

ดู สํ. ๒/๔๒๘, ม. ๓/๒๗๓, ม.อฏ. ๔/๑๙๒

อติธาวน (น)

[อติ + ธาวน]

การวิ่งเลยไป, ความแล่นเลยไป, วิ่งเร็วจัด.

ภววิภวทิฏฺฐีนํ ยถาวุตฺตทิฏฺฐิโต วิสุํ อภินิเวสาภาวโต วิสุํ นิทฺเทสํ อกตฺวา ยถาวุตฺตทิฏฺฐีนเมว วเสน "โอลียนํ **อติธาวน**นฺติ เอเกกํ อาการํ นิทฺทิสิตุํ ปุจฺฉํ อกตฺวา จ โอลียนาภินิเวโส ภวทิฏฺฐิ อติธาวนาภินิเวโส วิภวทิฏฺฐีติ อาห. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๖๑)

พระสารีบุตรเถระไม่ทำการนิทเทสภวทิฏฐิและวิภวทิฏฐิไว้ต่างหาก เพราะไม่มีการถือผิดต่างหากจากทิฏฐิตามที่กล่าวแล้ว และไม่ทำการถาม เพื่อแสดงอาการอย่างหนึ่งๆ คือความติดอยู่ **ความแล่นเลยไป** ด้วยอำนาจแห่งทิฏฐิตามที่กล่าวแล้วนั่นแล จึงกล่าวว่า ความถือผิดด้วยความติดอยู่เป็นภวทิฏฐิ ความถือผิดด้วยความแล่นเลยไปเป็นวิภวทิฏฐิ.

อติธาวนาภินิเวส (ปุ)

[อติธาวน + อภินิเวส]

ความยึดมั่นด้วยความแล่นเลยไป, ความเชื่อมั่นโดยล่วงเลยความเชื่อที่ถูกต้อง.

ดู อติธาวน

อติธาวนฺต (ติ)

[อติ + ธาวุ + อนฺต]

วิ่งเลยไปอยู่, แล่นเลยไปอยู่.

(ภิกฺขุ) อภิธมฺเม ทุปฺปฏิปนฺโน ธมฺมจินฺตำ **อติธาวนฺโต** อจินฺเตยฺยานิปิ จินฺเตติ ตโต จิตฺตกฺเขปำ ปาปุณาติ. วุตฺตญฺเหตำ “จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว อจินฺเตยฺยานิ น จินฺเตตพฺพานิ ยานิ จินฺเตนฺโต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺสาติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๐, อภิ.อฏ. ๑/๒๕)

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรม **แล่นเลยไป** ซึ่งการคิดธรรม[วิจารณ์ธรรมเกินไป, คิดธรรมพล่านไป] ย่อมคิดสิ่งที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) ย่อมถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต เพราะความคิดนั้น สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านั้น บุคคลไม่ควรคิด ผู้คิดอยู่พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า ความคับแค้น[ใจ]”.

อติธาวิตพฺพ (ติ)

[อติ + ธาวุ + อิ + ตพฺพ]

พึงวิ่งเลยไป, พึงแล่นเลยไป.

จานำ โข ปเนตำ ภิกฺขเว วิชฺชติ, ยำ อิเธกจฺโจ โมฆปุริโส อวิทฺวา อวิชฺชาคโต ตณฺหาธิปเตยฺเยน เจตสา สตฺถุ สาสนำ **อติธาวิตพฺพำ** มญฺเญยฺย ‘อิติ กิร โภ รูปำ อนตฺตา, เวทนา อนตฺตา, สญฺญา อนตฺตา, สงฺขารา อนตฺตา, วิญฺญาณำ อนตฺตา, อนตฺตกตานิ กมฺมานิ กมฺตานำ ผุสิสฺสนฺตีติ. (ม. ๓/๖๙, ที.อฏ. ๑/๑๑๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เป็นไปได้ที่โมฆบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง ตกอยู่ในอำนาจอวิชชา มีใจถูกตัณหาครอบงำ จึงเข้าใจคำสั่งสอนของศาสดาอันตน**พึงแล่นเลยไป** [เข้าใจอย่างสะเพร่า]ด้วยความคิดคำนึงว่า ‘ท่านผู้เจริญทั้งหลาย นัยว่า รูปเป็นอนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขารเป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา (เหตุนั้น) กรรมที่ถูกอนัตตากระทำจักถูกต้องอัตตา ได้อย่างไร’.

อติธาวิตพฺพนฺติ อติกฺกมิตฺวา ธาวิตพฺพำ.

(สี.ฏี.ใหม่. ๑/๔๕๗)

บทว่า **อติธาวิตพฺพำ** แปลว่า พึงแล่นเลยไป.

อติธาวิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + ธาวุ + อิ + ตฺวา]

วิ่งเลยไปแล้ว, แล่นเลยไปแล้ว, ละเลยแล้ว.

(มหาพฺรหฺมา) ยำ ตฺวำ ตำ ภควนฺตำ **อติธาวิตฺวา** พหิทฺธา ปริเยฏฺฐึ อาปชฺชสิ อิมสฺส ปญฺหสฺส เวยฺยากรณาย; คจฺฉ ตฺวำ ภิกฺขุ, ตเมว ภควนฺตำ อุปสงฺกมิตฺวา อิมำ ปญฺหำ ปุจฺฉ, ยถา จ เต ภควา พฺยากโรติ, ตถา นำ ธาเรยฺยาสีติ.

(ที. ๑/๒๑๒)

[ท้าวมหาพรหมกล่าวว่า แม้เราก็ไม่ทราบที่ที่มหาภูตรูป ๔ ดับสนิทเหมือนกัน]ฉะนั้น การที่ท่าน**ละเลย**พระผู้มีพระภาค แล้วมาหาคำตอบเรื่องนี้ภายนอก นับว่าทำผิด นับว่าทำพลาด ไปเถิด ภิกษุ ท่านจงไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค แล้วทูลถามปัญหานี้ และพึงจำไว้ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบเถิด.

อติโธนจารี (ติ)

[อติ + โธนา + จร + ณี]

มีปกติประพฤติล่วงเลยปัญญา - ปัจจเวกขณญาณ, มีปกติประพฤติล่วงเลยปัญญาเครื่องพิจารณาปัจจัย ๔ แล้วใช้สอย, ผู้ไม่รู้จักประมาณ.

อยสาว มลํ สมุฏฺจิตำ
ตตุฏฺจาย ตเมว ขาทติ
เอวำ **อติโธนจารินำ**
สานิ กมฺมานิ นยนฺติ ทุคฺคตึ. (ธมฺม. ๔๘)

สนิมเกิดแต่เหล็ก ครั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมกัดเหล็กนั่นเองฉันใด กรรมทั้งหลายของตนย่อมนำ**ผู้มีปกติประพฤติล่วงเลยปัญญา**ไปสู่ทุคติ ฉันนั้น.

อติโธนจารินนฺติ โธนา วุจฺจติ จตฺตาโร ปจฺจเย อิทมตฺถํ เอเตติ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนปญฺญา, ตำ อติกฺกมิตฺวา จรนฺโต **อติโธนจารี** นาม. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๒๐)

ในบทว่า **อติโธนจารินำ** พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาปัจจัย ๔ ว่า การบริโภคนี้เป็นประโยชน์ด้วยปัจจัยเหล่านี้แล้วบริโภค พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าโธนา, บุคคลประพฤติล่วงปัญญาชื่อว่าโธนานั้น ชื่อว่า **อติโธนจารี**.

[โธนา เป็นคำไวพจน์ของปัญญาโดยสำเร็จรูปมาจาก ธู ธาตุ (กมฺปน=หวั่นไหว/โธวน=ชำระ) ดังที่สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๓๓๕) กล่าวว่า

คำว่า **อติโธนจารี** มีวิเคราะห์ว่า อวิชฺชาทิเก สำกิเลสธมฺเม ตทงฺคาทิวเสน ธุนาตีติ โธนา (โธนา คือปัญญาสั่นคลอนสังกิเลสธรรมมีอวิชชาเป็นต้นโดยตทังคปหานเป็นต้น)

โธนำ อติกฺกมิตฺวา จรติ สีเลนาติ อติโธนจารี (อติโธนจารี คือ ผู้มีปกติประพฤติล่วงปัญญา, ผู้มีปกติประพฤติโดยปราศจากปัญญา)]

อตินฏฺจ (ติ)

[อติ + นฏฺจ]

พินาศยิ่ง, เสียหายหนัก.

ดู ปนสฺสสำ (สำ.อฏ. ๓/๑๖)

อตินามยิ (กฺริ/อา)

[อติ + นมุ + ณย + อี]

ให้ล่วงเลยไป, ให้หมดไป. ให้ผ่านไป.

พหุเทว รตฺตินฺติ ปจมำ ยามำ ภิกฺขูนำ ธมฺมเทสนาวเสน กมฺมฏฺจานโสธนวเสน จ มชฺฌิมำ ยามำ เทวานำ พฺรหฺมูนญฺจ กงฺขจฺเฉทนวเสน ภควา พหุเทว รตฺตึ อพฺโภกาเส **อตินามยิ** วีตินาเมสิ. (เถร.อฏ. ๒/๗๒)

สองบทว่า **พหุเทว รตฺตึ** ความว่า พระผู้มีพระภาค ทรงยังกาล**ให้ล่วงเลยไป**[ประทับยับยั้ง]ในโอกาสกลางแจ้ง ตลอดราตรีเป็นอันมากทีเดียว ด้วยการแสดงธรรมแก่ภิกษุทั้งหลาย และด้วยการชำระพระกัมมัฏฐานให้หมดจดตลอดปฐมยาม และด้วยอำนาจตัดความสงสัยของเหล่าเทวดาและพรหม ตลอดมัชฌิมยาม.

อตินาเมติ (กฺริ/อา)

[อติ + นมุ + เณ + ติ]

ย่อม...ให้น้อมล่วงเลยไป - ให้หมดไป - ให้ผ่านไป, ปล่อยเวลาให้ล่วงไป.

อิธ ภิกฺขุ ธมฺมํ ปริยาปุณาติ.

สุตฺตํ, เคยฺยํ, เวยฺยากรณํ, คาถํ, อุทานํ, อิติวุตฺตกํ, ชาตกํ, อพฺภูตธมฺมํ, เวทลฺลํ. โส ตาย ธมฺมปริยตฺติยา ทิวสํ **อตินาเมติ**, ริญฺจติ ปฏิสลฺลานํ, นานุยุญฺชติ อชฺฌตฺตํ เจโตสมถํ. อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขุ 'ภิกฺขุ ปริยตฺติพหุโล, โน ธมฺมวิหารี". (อ. ๒/๗๖)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เรียนธรรม.

คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธรรม และเวทัลละ. เธอยังวันคืน**ย่อมให้ล่วงเลยไป** ละการหลีกเร้นอยู่ ไม่ประกอบความสงบใจภายใน เพราะการเรียนธรรมนั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่าเป็นผู้มากด้วยการเรียนธรรม ไม่เรียกว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรม.

ทิวสํ อตินาเมตีติ ทิวสํ อติกฺกาเมติ.

(อ.อฏ. ๓/๓๒)

สองบทว่า **ทิวสํ อตินาเมติ** ได้แก่ ปล่อยวันคืนให้ผ่านไป.

ดู ม. ๒/๓๔๐, ม.อฏ. ๓/๒๖๘, อ. ๓/๖๑

อตินาเมตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + นมุ + เณ + ตฺวา]

ให้ล่วงไปแล้ว, นิมนต์แล้ว, น้อมเชิญ.

ปจฺจุคฺคนฺตฺวาน สมฺพุทฺธํ
โลกเชฏฺฐํ นราสภํ
อสฺสมํ **อตินาเมตฺวา**
ชลชคฺเคหิ โอกิรึ. (อป. ๒๘๙)

(พระสัตตปทุมิยเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าต้อนรับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เจริญที่สุดในโลก ทรงองอาจกว่านรชน **น้อมเชิญ**[นำเสด็จ]พระองค์มายังอาศรมแล้ว บูชาด้วยดอกบัวงาม.

อตินิชฺฌายิต (ติ)

[อติ + นิชฺฌายิต (นิ + เฌ + ต)]

อารมณ์อันถูกเพ่งยิ่งแล้ว, เพ่งรูปมากเกินไป.

อตินิชฺฌายิตตฺต (น)

[อตินิชฺฌายิต + ตฺต]

ความเป็นอารมณ์อันถูกเพ่งยิ่งแล้ว, กิริยาที่เพ่งรูปมากเกินไป, ภาวะที่เพ่งรูปมากเกินไป.

อตินิชฺฌายิตตฺตํ โข เม รูปานํ อุทปาทิ, อตินิชฺฌายิตตฺตาธิกรณญฺจ ปน เม รูปานํ สมาธิ จวิ, สมาธิมฺหิ จุเต โอภาโส อนฺตรธายติ ทสฺสนญฺจ รูปานํ, โสหํ ตถา กริสฺสามิ ยถา เม ปุน น วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชิสฺสติ, น อมนสิกาโร, น ถินมิทฺธํ, น ฉมฺภิตตฺตํ, น อุพฺพิลํ, น ทุฏฺฐุลฺลํ, น อจฺจารทฺธวีริยํ, น อติลีนวีริยํ, น อภิชปฺปา, น นานตฺตสญฺญา, น **อตินิชฺฌายิตตฺตํ** รูปานนฺติ. (ม. ๓/๑๙๘)

[เรานั้นเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกาย และใจอยู่ จึงจำแสงสว่างและการเห็นรูปได้ แต่ไม่นานเลย แสงสว่างและการเห็นรูปนั้นก็หายไปจากเรา เราจึงคิดว่า อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้แสงสว่างและการเห็นรูปหายไปจากเรา เรานั้นได้คิดว่า]

ภาวะที่เพ่งรูปมากเกินไปได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา. ก็เพราะภาวะที่เพ่งรูปมากเกินไปเป็นเหตุสมาธิของเราจึงเคลื่อน, เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป เราจักทำโดยวิธีที่วิจิกิจฉา อมนสิการ ถีนมิทธะ ความสะดุ้งกลัว ความปลาบปลื้ม ความชั่วหยาบ ความเพียรที่บำเพ็ญเกินไป ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ตัณหาที่คอยกระซิบ นานัตต-สัญญา[สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน] และ **ภาวะที่เพ่งรูปมากเกินไป** จะไม่เกิดขึ้นแก่เราอีก'.

อตินิชฺฌายิตตฺตนฺติ มยฺหํ นานาวิธานิ รูปานิ มนสิกโรนฺตสฺส นานตฺตสญฺญา อุทปาทิ, อิฏฺฐํ วา อนิฏฺฐํ วา เอกชาติกเมว มนสิ กริสฺสามีติ ตถา มนสิกโรโต อตินิชฺฌายิตตฺตํ รูปานํ อุทปาทิ. (ม.อฏ. ๔/๑๔๘, สารตฺถ. ๑/๓๙๙)

บทว่า **อตินิชฺฌายิตตฺตํ** ความว่า ภาวะที่เพ่งรูปมากเกินไปได้เกิดขึ้นแก่เราผู้ใส่ใจอย่างนั้น ด้วยคิดว่า เมื่อเรานั้นใส่ใจถึงรูปมีอย่างต่าง ๆ นานัตตสัญญา[สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน] จึงเกิดขึ้น เราจักใส่ใจรูปที่มีกำเนิดอย่างเดียวกันเท่านั้น ทั้งที่น่าปรารถนา หรือที่ไม่น่าปรารถนา.

อติวิย อุปริ (อุตฺตริ) กตฺวา นิชฺฌานํ เปกฺขนํ อตินิชฺฌายิตตฺตํ. (ม.ฏี. ๓/๓๕๑,สารตฺถ. ๑/๓๙๙)

การเพ่ง การดูทำให้ยิ่งเกินไป[มากเกินไป] ชื่อว่า อตินิชฌายิตัตตะ (ภาวะหรือกิริยาที่เพ่ง[รูป]มากเกินไป).

อตินิชฺฌายิตตฺตํ รูปานํ อติวิย จินฺตนํ อุปฺปนฺนนฺ.

(วิมติ. ๑/๘๑-๒)

อตินิชฌายิตัตตะ คือ การคำนึงถึงรูปมากเกินไปเกิดขึ้นแล้ว.

อตินิชฺฌายิตตฺตาธิกรณ (น)

[อตินิชฺฌายิตตฺต + อธิกรณ]

ความที่อารมณ์อันถูกเพ่งยิ่งแล้วเป็นเหตุ. เหตุเพราะเพ่งรูปมากเกินไป.

ดู อตินิชฺฌายิตตฺต

อตินิปาต (ปุ)

[อติ + นิปาต]

ความตกต่ำยิ่ง, ความดูหมิ่นตนเอง, มานะของคนเลว, การตั้งจิตไว้ต่ำของคนเลว.

ฉ ภิกฺขเว ธมฺเม อปฺปหาย อภพฺโพ อรหตฺตํ สจฺฉิกาตุํ. กตเม ฉ? มานํ โอมานํ อติมานํ อธิมานํ ถมฺภํ **อตินิปาตํ**. (อ. ๒/๓๗๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุยังละธรรม ๖ ประการไม่ได้ ก็ไม่สมควรทำให้แจ้งอรหัตตผล. ธรรม ๖ ประการอะไรบ้าง คือ ความถือตัว, ความถือตัวว่าด้อยกว่าเขา, ความดูหมิ่นเขา, ความเข้าใจผิด, ความหัวดื้อ, ความดูหมิ่นตนเอง.

อตินิปาตนฺติ หีนสฺส หีโนหมสฺมีติ มานํ.

(อ.อฏ. ๓/๑๓๙)

บทว่า **อตินิปาตํ** (ความดูหมิ่นตนเอง) ได้แก่ มานะของคนเลวว่า “เราเลวกว่าเขา”.

อตินิปุณ (ติ)

[อติ + นิปุณ]

มีปัญญาอย่างยิ่ง, ผู้มีปัญญาอันละเอียดยิ่ง.

พหุวิธนิมิตฺตลกฺขณญฺญู
อตินิปุณา มนุชา พฺยากรึสุ
พหุวิธา คิหีนํ อรหานิ
ปฏิลภติ ทหโร สุสุ กุมาโร. (ที. ๓/๑๓๓)

มนุษย์ทั้งหลาย**ผู้มีปัญญาอย่างยิ่ง** รู้จักนิมิตและลักษณะมากอย่าง ทำนายว่า ‘พระกุมารนี้ เมื่อยังทรงพระเยาว์[หนุ่มแน่น] จะได้สิ่งอันคู่ควรแก่คฤหัสถ์มากอย่าง.

อตินิปุณา มนุชาติ อตินิปุณา สุขุมปญฺญา ลกฺขณปาฐกมนุสฺสา. (ที.อฏ. ๓/๑๑๘)

สองบทว่า **อตินิปุณา มนุชา** ได้แก่ มนุษย์ผู้ทำนายลักษณะมีปัญญาอย่างยิ่ง คือ มีปัญญาอันละเอียดยิ่ง.

อตินิวาส (ปุ)

[อติ + นิวาส]

การอยู่ติดที่นานเกินไป, การอยู่นานเกินไป.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาทีนวา **อตินิวาเส**… พหุภณฺโฑ โหติ พหุภณฺฑสนฺนิจโย…

(อ. ๒/๒๒๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **การอยู่ติดที่นานเกินไป**มีโทษ ๕ ประการนี้ คือ มีสิ่งของมาก สะสมสิ่งของมาก[มีเภสัชมาก สะสมเภสัชมาก, มีกิจมาก มีหน้าที่ที่จะต้องทำมาก, ยึดติดในการงานที่จะพึงทำ, อยู่คลุกคลีกับคฤหัสถ์และบรรพชิตด้วยการคลุกคลีอย่างคฤหัสถ์อันไม่สมควร เมื่อจากอาวาสนั้นไป ก็จากไปทั้งที่ยังมีความห่วงใย]

อตินิวาสสุตฺต (น)

[อตินิวาส + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงถึงโทษของการอยู่ติดที่นานเกินไป, อตินิวาสสูตร.

อังคุตตรบาลี นิบาตที่ ๕ ปัณณาสก์ที่ ๕ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๓. (อ.๒/๒๒๕)

อตินีจ (ติ)

[อติ + นีจ]

อันต่ำเกินไป, ต่ำอย่างยิ่ง, ต่ำนัก.

ราชา “ภวคฺคํ **อตินีจ**ं, ตว โทโส อติมหนฺโตติ ตสฺส โทสं กเถนฺโต คาถมาห. (ชา.อฏ. ๔/๔๕๐)

พระราชาตวาดว่า ภวัคคพรหมยัง**ต่ำนัก** โทษของเจ้าใหญ่หลวงนัก เมื่อจะตรัสบอกโทษของพระกุมารนั้น จึงตรัสคาถาว่า

[ดาบสผู้ไม่ประมาท ทำการรดน้ำและบำเรอไฟทั้งเย็นและเช้าในกาลทุกเมื่อ ทำไมเจ้าจึงร้องเรียกท่านผู้สำรวมซึ่งประพฤติพรหมจรรย์เช่นนั้นว่าเป็นคหบดีเล่า]

ดู ที.อฏ. ๒/๒๑๐, ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๗

อตินีจก (ติ)

[อตินีจ + ก]

ต่ำเกินไป - อย่างยิ่ง, ต่ำนัก.

เอวเมว ภิกฺขเว กิเลสา นาม ภาริยา สเจ เอเต รูปิโน หุตฺวา กตฺถจิ ปกฺขิปิตุं สกฺกา ภเวยฺยุं จกฺกวาฬं อติสมฺพาธं พฺรหฺมโลกं **อตินีจกं**ติ โอกาโส เนสं น ภเวยฺย มาทิสมฺปิ นาเมเต ปญฺญาสมฺปนฺนं ปุริสาชาเนยฺยं อาโลเพนฺติ อวเสเสสุ กา กถา?...

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๗, ๒/๒๐๑-๒,วิมาน.อฏ. ๖๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อย่างนั้นนั่นแลภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเป็นสภาพหยาบ, ถ้ากิเลสเหล่านี้มีรูปร่างอันใครๆ พึงสามารถจะเก็บไว้ได้ในที่บางแห่ง, จักรวาฬแคบเกินไป, พรหมโลกก็**ต่ำเกินไป**, โอกาสของกิเลสเหล่านั้น ไม่พึงมี(บรรจุ)เลย, อันกิเลสเหล่านี้ย่อมทำบุรุษอาชาไนยที่ถึงพร้อมด้วยปัญญา แม้เช่นกับเราให้มัวหมองได้ จะกล่าวอะไรในเหล่าชนที่เหลือ...

อติเนตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + นี + ตฺวา]

นำไปแล้ว, นิมนต์แล้ว.

สา ตถา กตฺวา อาคมนํ ปสฺสนฺตี จิตา ภควนฺตं อนฺตรวีถิยเมว ทิสฺวา ปุตฺตสิเนหํ อุปฺปาเทตฺวา “จิรทิฏฺโฐสิ ปุตฺต มยาติ ปาเทสุ คเหตฺวา โรทิตฺวา ฆรं **อติเนตฺวา** สกฺกจฺจं โภเชสิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๔๗)

นางพราหมณีได้ทำตามนั้นยืนดูอยู่ เห็นพระผู้มีพระภาคในระหว่างถนน เกิดความรักดังว่าเป็นบุตร จับที่พระบาทร่ำไห้ว่า แม่เห็นลูกมานานแล้ว แล้ว**นำไป**เรือน อังคาสด้วยความเคารพ.[เมื่อพระผู้มีพระภาคเสวยเสร็จแล้ว ทรงแสดงธรรม เมื่อจบเทศนา ทั้งสองก็ได้เป็นพระโสดาบัน]

อตินฺต (ติ)

[น + ตินฺต]

ไม่เปียก, ไม่เปียก[ด้วยราคะ], ไม่ชุ่ม.

วิหรนฺตานวสฺสุตาติ วิหรนฺติ อนวสฺสุตา **อตินฺตา**. (สं.อฏ. ๓/๒๗)

ปาฐะว่า **วิหรนฺตานวสฺสุตา** ได้แก่ ไม่ชุ่ม คือ ไม่เปียกอยู่[ด้วยราคะ].

อนวสฺสุตา อตินฺตาติ ราเคน อเตมิตา.

(สं.ฏี. ๒/๓๐๐)

ปาฐะว่า **อนวสฺสุตา อตินฺตา** ได้แก่ ไม่เปียกแล้วด้วยราคะ (อันราคะไม่ให้เปียกแล้ว).

ดู อนวสฺสุต

อตินฺตจิตฺต (ติ)

[อตินฺต + จิตฺต] ผู้มีจิตไม่ชุ่มแล้ว.

ดู อนวสฺสุตจิตฺต (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๗)

อตินฺตตา (ถี)

[น + ตินฺตตา. อตินฺต + ตา]

ความ...ไม่เปียกแล้ว - ไม่ชุ่มแล้ว.

เอตฺถาปิ อิทำ โอปมฺมสำสนฺทนำ:-

สุกฺขโกฬาปกฏฺฐำ วิย หิ กิเลสกาเมน วตฺถุกามโต นิสฺสฏปุคฺคลา, อารกา อุทกา ถเล นิกฺขิตฺตภาโว วิย กิเลสกาเมน **อตินฺตตาย**.

(ม.อฏ. ๒/๑๘๙)

แม้ในข้อนี้มีการเทียบเคียงข้ออุปมาดังนี้:- ก็บุคคลผู้มีกิเลสกามแต่สลัดออกจากวัตถุกาม เป็นเหมือนไม้ที่แห้งสนิท เพราะ**ความไม่ชุ่มแล้ว**ด้วยกิเลสกาม เหมือนไม้ที่วางไว้บนบกห่างจากน้ำ.

อตินฺทฺริย (ติ)

[อติ + อินฺทฺริย]

อันล่วงอินทรีย์, ที่ลับตาลับหู.

อปจฺจกฺขำ **อตินฺทฺริยำ**. (ธาน.คาถา ๗๑๖)

ไม่แจ่มแจ้ง, ไม่ชัดเจน, ไม่ประจักษ์ ๒ ศัพท์ คือ อปจฺจกฺข, อตินฺทฺริย.

อินฺทฺริยำ อติกฺกนฺตำ **อตินฺทฺริยำ**.

(ธาน.ฏี.คำอธิบายคาถา ๗๑๖)

อารมณ์ล่วงอินทรีย์ ๕ ชื่อว่า **อตินทริยะ**.

อติปกฺขิตฺต (ติ)

[อติ + ปกฺขิตฺต]

ใส่เข้าไปมาก, ถูกใส่เข้าไปมาก, เจือมาก.

อติปกฺขิตฺตมชฺช (ติ)

[อติปกฺขิตฺต + มชฺช]

มีสุราอันใส่ไว้มาก, ใส่สุรามาก, เจือน้ำเมาเกินขนาด.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู **อติปกฺขิตฺตมชฺชานิ** เตลานิ ปจนฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๗)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ หุงน้ำมัน**เจือน้ำเมาเกินขนาด**[ดื่มน้ำมันนั้นแล้วเมา ทรงมีรับสั่งว่า "ภิกษุไม่พึงดื่มน้ำมันเจือน้ำเมาลงไปเกินขนาด รูปใดดื่มพึงปรับอาบัติตามธรรม ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ดื่มน้ำมันเจือด้วยน้ำเมาชนิดที่ไม่มีสี ไม่มีกลิ่น ไม่มีรส]

อติปกฺขิตฺตมชฺชานีติ อติวิย ขิตฺตมชฺชานิ, พหุำ มชฺชำ ปกฺขิปิตฺวา โยชิตานีติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๓)

บทว่า **อติปกฺขิตฺตมชฺชานิ** (เจือน้ำเมาเกินขนาด) คือ ใส่น้ำเมามากเกินไป อธิบายว่า ปรุงใส่น้ำเมามากไป.

อติปเค (พฺย)

[อติ + ปเค. (สํ.ปรฺเค)]

เช้ามาก, เช้าตรู่.

กึ อาวุโส **อติปเคว** นิวตฺตถาติ ปุจฺฉิ. เต ตมตฺถํ อาโรเจสุ. (ชา.อฏ. ๓/๔๕)

[พระสารีบุตรเข้าไปบิณฑบาตสายกว่า พบพวกภิกษุผู้ดื่มยาถ่ายยางไม้ ประสงค์แสวงหาบิณฑบาตอันประณีตกำลังกลับ]จึงถามว่า ดูก่อนผู้มีอายุ ยัง**เช้ามาก** ทำไมพวกท่านจึงรีบกลับ[เหตุไร พวกท่านจึงกลับเร็วนัก] ท่านจึงแจ้งเรื่องนั้นให้ทราบ.

ดู ชา.อฏ. ๕/๑๖๕

อติปคุณ (ติ)

[อติ + ปคุณ]

อันคล่องแคล่วยิ่ง, อันชำนาญอย่างยิ่ง,.

กุสลโต จตฺตาโร กิริยโต จตฺตาโรติ อฏฺฐ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสกฺขปุถุชฺชนขีณาสวานํ อสกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสวนาทีสุ กามาวจรธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติกาเล ปริตฺตารมฺมณา.

อติปคุณานำ ปจมชฺฌานาทีนำ ปจฺจเวกฺขณกาเล มหคฺคตารมฺมณา.

กสิณนิมิตฺตาทิปณฺณตฺติปจฺจเวกฺขณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณา. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๙)

จิตตุปบาทที่เป็นญาณวิปปยุตต์ ๘ ดวง คือ ฝ่ายกุศล ๔ ดวง ฝ่ายกิริยา ๔ ดวง พึงทราบว่าชื่อว่ามีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่เสกขบุคคลปุถุชนและพระขีณาสพ ปรารภกามาวจรธรรม เป็นไปในการให้ทาน การพิจารณาและการฟังธรรมโดยไม่เคารพเป็นต้น.

ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นมหัคคตะในเวลาพิจารณาธรรมมีปฐมฌานเป็นต้น**อันคล่องแคล่วยิ่ง**.

ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ (ไม่ควรกล่าวว่าเป็นปริตตารมณ์เป็นต้น) ในขณะพิจารณาบัญญัติมีกสิณนิมิตเป็นต้น.

[คำว่า “เป็นต้น” ละข้อความคืออุปาทาบัญญัติที่แสดงว่า ตีณิ ลกฺขณานิ (ลักษณะ ๓) และ อหำ (เรา) เป็นต้นตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในเรื่องบัญญัติ]

อติปคุณานนฺติ สุภาวิตานำ สุฏฺฐุตรำ วสิปฺปตฺตานำ. (อนุฏี. ๑/๑๐๘)

บทว่า **อติปคุณานำ** (อันคล่องแคล่วยิ่ง) คือ อบรมดีแล้ว ได้แก่ ถึงความชำนาญอย่างยิ่ง.

อติปคุณตฺต (น)

[อติปคุณ + ตฺต]

ความเป็นผู้คล่องแคล่วอย่างยิ่ง, ความเป็นผู้มีความชำนาญอย่างยิ่ง.

อนุโลมปฏิโลมนฺติ อิทำ (วจนำ) **อติปคุณตฺตา** สมาปตฺตีนำ อฏฺฐตฺวาว อิโต จิโต จ สญฺจรณวเสน วุตฺตำ. (ที.อฏ. ๒/๑๐๔)

คำนี้ว่า **อนุโลมปฏิโลมำ** (ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม) พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ ด้วยอำนาจไม่หยุดนิ่งนั่นเทียว แล้วให้สมาบัติเคลื่อนย้ายไปข้างโน้นและข้างนี้ เพราะ**ความเป็นผู้คล่องแคล่วอย่างยิ่ง**.

อติปคฺคหิต (ติ)

[อติ + ปคฺคหิต]

(อันพระโยคาวจร) ประคับประคองมากเกินไป - ยกย่อง - พยายามอย่างยิ่ง, ขยันเกินไป.

อติปคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจานุปติตํ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ. (ปฏิสํ. ๑๖๕)

จิตที่พระโยคาวจร**ประคับประคองมากเกินไป**ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ เป็นอันตรายต่อสมาธิ.

อติปคฺคหิตนฺติ อจฺจารทฺธวีริยตาทีหิ อติอุสฺสาหิตํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๗๓)

บทว่า **อติปคฺคหิตํ** ความว่า อันพระโยคาวจรให้อุตสาหะเกินไป เพราะเหตุเป็นผู้ปรารภความเพียรมากเกินไป.

ดู สํ. ๓/๒๓๑

อติปจฺฉา (พฺย)

[อติ + ปจฺฉา]

(นั่ง) ข้างหลังเกินไป, (เป็นการแสดงความไม่เคารพ อย่างหนึ่ง).

อติทูรมจฺจาสนฺนํ อุปริวาตมนฺนตปฺปเทสํ อติสมฺมุขา **อติปจฺฉา**.

(วิ.อฏ.๑/๑๐๑, ม.อฏ.๑/๑๑๕, สํ.อฏ.๑/๑๕)

[บุคคลพึงนั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ ประการ คือนั่งไกลเกินไป, นั่งใกล้เกินไป, นั่งเหนือลม, นั่งที่สูง, นั่งตรงหน้าเกินไป, **นั่งข้างหลังเกินไป**.

อติปณีต (ติ)

[อติ + ปณีต] ประณีตยิ่งนัก.

เอตฺตาวตา จ...ปรมคมฺภีรํ อติทุทฺทสํ สณฺหสุขุมํ...**อติปณีตํ** อมตํ นิพฺพานํ วิภาเวนฺโต... "ยตฺถ เนว ปจวี...น อุโภ จนฺทิมสูริยาติ ตทญฺญธมฺมาโปหนมุเขน ตํ วิภาเวติ ธมฺมราชา.

(อุทาน.อฏ. ๓๕๔)

ก็ด้วยลำดับคำเพียงเท่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพระธรรมราชา เมื่อจะทรงประกาศอมตนิพพาน... อันลึกซึ้งโดยปรมัตถ์ เห็นได้โดยยากยิ่ง ละเอียดสุขุม... **ประณีตยิ่งนัก**... จึงทรงประกาศพระนิพพานนั้นโดยมุขคือความไม่งมงายในธรรมอื่นจากพระนิพพานนั้นว่า ยตฺถ เนว ปฐวี...น อุโภ จนฺทิมสุริยา เป็นต้น.

ดู วิ.อฏ. ๔/๙๒

อติปณฺฑิต (ติ)

[อติ + ปณฺฑิต]

(๑) ผู้มีปัญญามาก, ผู้เป็นบัณฑิตยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๘๗

(๒) ผู้มีปัญญามากเกินไป, ฉลาดเกินไป.

สาธุ โข ปณฺฑิโต นาม
น ตฺเวว **อติปณฺฑิโต**
อติปณฺฑิเตน ปุตฺเตน
มนมฺหิ อุปกูฬิโต. (ชา. ๑/๒๓)

(บิดาของอติบัณฑิตถูกไฟเผาจึงทะลึ่งขึ้นคว้ากิ่งไม้โหนกระโจนลงดินกล่าวว่า)

ธรรมดาบัณฑิตเป็นคนดี ส่วนคน**ที่ฉลาดเกินไป** ไม่ดีเลย เราถูกไฟคลอกหน่อยหนึ่ง เพราะบุตรของเราที่ชื่ออติบัณฑิต.

อติปณฺฑิโตติ นามมตฺเตน **อติปณฺฑิโต** กูฏปุริโส น ตฺเวว วรํ. (ชา.อฏ. ๑/๔๒๙)

บทว่า **อติปณฺฑิโต** (ฉลาดเกินไป) คือ คนที่เป็นอติบัณฑิตแต่เพียงชื่อ คือ คนโกงไม่ดีเลย.

(๓) ผู้มีชื่อว่าอติบัณฑิต.

ตสฺส "**อติปณฺฑิโต**ติ นามํ อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๘)

พ่อค้า[พระโพธิสัตว์]นั้นได้มี**ชื่อว่า อติบัณฑิต** (ผู้ฉลาดยิ่ง).

อติปณฺฑิตตา (ถี)

[อติปณฺฑิต + ตา]

ความเป็นบัณฑิตยิ่ง, ความเป็นผู้มีปัญญามาก, ความ...ฉลาดเกินไป.

ตฺวํ **อติปณฺฑิตตาย** อตฺตโน เคเห ปากภตฺตมูลมฺปิ น นิปฺผาเทสิ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๙๙)

[ครั้งนั้น โจรผู้สหายกับภรรยาของตน เมื่อจะเย้ยหยันโจรผู้โสดาบันนั้น จึงกล่าวว่า] ท่านไม่ยังแม้ค่าอาหารให้สำเร็จในเรือนของตน เพราะ**ความที่ตนฉลาดเกินไป**.

อติปณฺฑิตมานิตา (ถี)

[อติปณฺฑิตมานี + ตา]

ความเป็นผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตยิ่ง - ว่ามีปัญญามาก - ว่าฉลาดเกินไป.

โส พาหุสจฺจมเทน มตฺโต ลาภตณฺหาย อภิภูโต **อติปณฺฑิตมานิตาย** ปเรหิ วุตฺตํ กปฺปิยมฺปิ "อกปฺปิยนฺติ วเทติ อกปฺปิยมฺปิ "กปฺปิยนฺติ วเทติ... (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๒๗)

เธอเมาแล้ว ด้วยความเมาในความเป็นผู้สดับมาก อันความทะยานอยากในลาภครอบงำแล้ว เพราะ**ความเป็นผู้สำคัญตนว่าฉลาดเกินไป** ย่อมกล่าวแม้สิ่งที่เป็นกัปปิยะ อันคนเหล่าอื่นกล่าวแล้วว่าเป็นอกัปปิยะ, กล่าวแม้สิ่งที่เป็นอกัปปิยะว่าเป็นกัปปิยะ...

อติปณฺฑิตมานี (ติ)

[อติปณฺฑิต + มน + ณี]

ผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิตยิ่ง - ว่ามีปัญญามาก - ว่าฉลาดเกินไป.

อติปตติ (กฺริ/อา)

[อติ + ปต + อ + ติ]

ย่อมทรุดโทรม, ผ่านพ้นไป, ย่อมตกเร็วเกินไป.

อติปตติ วโย ขโณ ตเถว

ฐานํ นตฺถิ ธุวํ จวนฺติ สตฺตา

ปริชิยฺยติ อทฺธุวํ สรีรํ

อุทเย มา ปมาท จรสฺสุ ธมฺมํ. (ชา. ๑/๒๓๓)

(พระโพธิสัตว์ตรัสว่า)

วัย**ย่อมผ่านเร็วไป** ขณะเวลาก็เหมือนกัน ไม่หยุดอยู่กับที่ เหล่าสัตว์ย่อมตายแน่นอน สรีระร่างกายไม่ยั่งยืน ย่อมจะทรุดโทรมไป แม่อุทัยภัทรา เธอจงอย่าประมาท จงประพฤติธรรมเถิด.

อติปตตีติ อติวิย ปตติ, สีฆํ อติกฺกมติ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๑๔)

บทว่า **อติปตติ** (ย่อมผ่านไปเร็ว) ความว่า ผ่านไปอย่างรวดเร็ว คือ ก้าวล่วงไปอย่างรวดเร็ว. (ดู อธิปตติ)

อติปปญฺจ (ปุ)

[อติ + ปปญฺจ]

ความเนิ่นช้ายิ่ง - เกินไป, ชักช้ายิ่ง - เกินไป.

อิมสฺมึ ปนตฺเถ วิตฺถาริยมาเน **อติปปญฺโจ** โหติ, ตสฺมา นํ น วิตฺถารยิสฺสาม.

(ม.อฏ. ๑/๒๐๒)

ก็เมื่อข้าพเจ้าจะอธิบายเนื้อความนี้ให้พิสดาร ก็จะ**เนิ่นช้าเกินไป** ฉะนั้น ข้าพเจ้า จักไม่อธิบายเรื่องนั้นให้พิสดาร.

ดู ชา.อฏ. ๑/๗๕, ชา.อฏ. ๒/๘๔

อติปภาต (น)

[อติ + ปภาต]

สว่างยิ่ง, สว่างมาก, สายมาก.

อิทานิ ปน เนสํ วสนฏฺฐาเน อเวลาย วสฺสนกกุกฺกุโฏ อตฺถิ. โส อติรตฺตึ วา วสฺสติ **อติปภาเต** วา อติรตฺตึ วสฺสนฺตสฺส ตสฺส สทฺเทน อุฏฺฐาย มนฺเต คเหตฺวา นิทฺทาภิภูตา สชฺฌายํ อกตฺวาว ปุน สยนฺติ. (ชา.อฏ. ๒/๒๗๘)

แต่บัดนี้ในที่อยู่ของพราหมณ์มาณพเหล่านั้น มีไก่ขันผิดเวลา. มันขันดึกไปบ้าง **สายไป** บ้าง เมื่อมันขันดึกไป เขาเหล่านั้นลุกขึ้นเรียนมนต์ท่องบ่นตามเสียงของมัน ถูกความง่วงครอบงำจึงหยุดการ ท่องบ่นหลับต่ออีก[เมื่อมันขันสายไป พวกเขาไม่ได้โอกาสลุกขึ้นท่องบ่นตามเสียง เหตุนั้น มนต์ที่พวกเขาเรียนแล้วๆ จึงไม่ปรากฏ...เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ฆ่าไก่ตัวขันผิดเวลานั้นเสีย]

อติปเภท (ปุ)

[อติ + ปเภท] ดู อติปฺปเภท

อติปเภทคต (ติ)

[อติปเภท + คต] ดู อติปฺปเภทคต

อติปริจฺจาค (ปุ)

[อติ + ปริจฺจาค]

การบริจาคมากยิ่ง - มากเกินไป,

การบริจาคเกิน (กำลัง).

กึ เต สมเณน โคตเมน, **อติปริจฺจาคโต** โอรมิตฺวา กมฺมนฺเต ปโยเชนฺโต.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๘)

(เทวดากล่าวเตือนอนาถบิณฑิกเศรษฐีว่า) ท่านจักต้องการอะไรด้วยพระสมณโคดม, ท่านจงเลิกจาก**การบริจาคเกิน** (กำลัง) แล้วประกอบการงาน[รวบรวมสมบัติไว้เถิด].

อติปริตฺต (ติ)

[อติ + ปริตฺต] น้อยเกินไป, สั้นนัก.

ปรมตฺถโต หิ **อติปริตฺโต** สตฺตานํ ชีวิตกฺขโณ เอกจิตฺตปฺปวตฺติมตฺโตเยว. (สํ.อฏ. ๑/๒๐-๑)

[ภิกษุทั้งหลาย บุคคลใดเป็นอยู่นาน บุคคลนั้นพึงอยู่ร้อยปีหรือเกินกว่าบ้าง]จริงอยู่ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย **สั้นนัก**[เล็กน้อยมาก]คือสักว่าเป็นไปเพียงขณะจิตเดียวเท่านั้น.

อติปริตฺตก (ติ)

[อติปริตฺต + ก]

มีประมาณน้อย - เกินไป. (ดู มิลินฺท. ๑๒๕)

อติปริปฺผนฺทน (น)

[อติ + ปริปฺผนฺทน]

การดิ้นรนยิ่ง, การหวั่นไหวมากเกินไป.

อติปริปฺผนฺทนภาว (ปุ)

[อติปริปฺผนฺทน + ภาว]

ภาวะคือการดิ้นรนยิ่ง, ภาวะคือการหวั่นไหวมากเกินไป.

สนฺตวุตฺติ วิจาโร **นาติปริปฺผนฺทนภาโว** จิตฺตสฺส อากาเส อุปฺปติตสฺส ปกฺขิโน ปกฺขปฺปสารณํ วิย ปริพฺภมนํ วิย จ ปทุมาภิมุขปติตสฺส ภมรสฺส ปทุมสฺส อุปริภาเค.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๕๘)

วิจารมีความเป็นไปสงบ ไม่มี**ภาวะคือการหวั่นไหว**ของจิต**มากเกินไป** เหมือนการกางปีกของนกที่ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภมรตัวบินลงที่ดอกปทุม แล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น.

อติปริสงฺกิต (ติ)

[อติ + ปริสงฺกิต]

(อันเขา) สงสัยยิ่ง, น่าระแวงมาก, รังเกียจมาก.

กุจฺฉิตรชภูตาย ปาปิจฺฉตาย นิรตฺถกํ กายวจีวิปฺผนฺทนิคฺคณฺหนํ โกรชฺ, ตํ เอตสฺส อตฺถีติ โกรชิโก, โกหญฺเฉน สมนฺนาคโต, อติวิย อภิณฺหวา โกรชิโก โกรชิกโกรชิโก. **อติปริสงฺกิโต**ติ เกจิ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๕๓, มูลฏี. ๒/๒๑๙)

การข่มความดิ้นรนทางกายและวาจาอันไม่มีประโยชน์ เพราะความเป็นผู้ปรารถนาลามกอันเป็นธุลีน่าเกลียด ชื่อว่า โกรชะ, โกรชะนั้นมีอยู่แก่ภิกษุนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า โกรชิกะ (ผู้วางหน้าเฉยเมย) คือ ผู้มีกายสำรวม ด้วยความเป็นผู้หลอกลวง. ภิกษุผู้วางหน้าเฉยเมยเกินเปรียบหรือเนืองๆ ชื่อว่า โกรชิกโกรชิกะ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อติปริสังกิตะ (**ผู้ที่น่าระแวงมาก**).

อติปริสุทฺธ (ติ)

[อติ + ปริสุทฺธ]

บริสุทธิ์ยิ่งนัก, อันหมดจดยิ่ง.

อถสฺส กมฺมฏฺฐานํ **อติปริสุทฺธ**ํ ปากฏํ อโหสิ. เถโร "กึ นุ เม อชฺช กมฺมฏฺฐานํ อติวิย ปกาสตีติ อตฺตมโน มชฺฌิมยามสมนนฺตรํ สกลํ ปพฺพตํ อุนฺนาทยนฺโต อรหตฺตํ ปาปุณิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๗)

ครั้งนั้น กัมมัฏฐานของท่าน[พระจิตตคุตตเถระ]นั้น ได้ปรากฏ**บริสุทธิ์ยิ่งนัก**. พระเถระ

ดีใจว่า วันนี้ทำไหมหนอ กัมมัฏฐานของเราจึงปรากฏชัดเสียเหลือเกิน แล้วทำภูเขาให้สะเทือนสะท้านไปทั้งลูก ได้บรรลุพระอรหัตแล้วในลำดับแห่งมัชฌิมยาม.

อติปริสุทฺธํ ปากฏนฺติ สปฺปายลาเภน กมฺมฏฺจานำ อติวิย ปริสุทฺธ์ วิภูตำ อโหสิ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๖๘)

สองบทว่า **อติปริสุทฺธ์ ปากฏ์** (ได้ปรากฏบริสุทธิ์ยิ่งนัก) ได้แก่ กัมมัฏฐานได้ปรากฏบริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะได้[สถานที่อยู่]อันเป็นสัปปายะ[สภาวะที่เกื้อหนุน].

อติปริสุทฺธตา (ถี)

[อติปริสุทฺธ + ตา]

ความเป็นผู้บริสุทธิ์ยิ่งนัก - หมดจดยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติปวร (ติ)

[อติ + ปวร] ประเสริฐยิ่ง.

อติปวรตา (ถี)

[อติปวร + ตา]

ความเป็นสิ่งประเสริฐยิ่ง, ความประเสริฐยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติปสฺสิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + ปสฺสิตฺวา]

เห็นแล้ว, ค้นพบแล้ว, เห็นชัดแล้ว.

เอหิ ตฺวำ สมฺม นาควนิก รญฺโญ นาคำ อภิรุหิตฺวา นาควนำ ปวิสิตฺวา อารญฺญนาคำ **อติปสฺสิตฺวา** รญฺโญ นาคสฺส คีวายำ อุปนิพนฺธาหีติ.

(ม.๓/๑๗๒) (ฉ.อิ. อรญฺญกำ นาคำ)

[ดูก่อนอัคคิเวสสนะ กษัตราธิราชผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว รับสั่งเรียกพรานผู้ชำนาญป่าที่ช้างอาศัยอยู่มาแล้วตรัสว่า]

มาเถิดพ่อพรานช้างเพื่อนยาก ท่านจงขี่ช้างหลวง เข้าไปยังดงช้าง **เห็น**ซึ่งช้างป่าแล้วจงคล้องมันผูกไว้ที่คอช้างหลวงเถิด.

อติปสฺสิตฺวาติ ทิสฺวา. (ม.อฏ. ๔/๑๔๑)

บทว่า **อติปสฺสิตฺวา** แปลว่า เห็นแล้ว.

อติปสฺสิตฺวา อติฏฺจานวเสน ปสฺสิตฺวา.

(ม.ฏี. ๓/๓๔๕)

เห็นแล้วคือเห็นด้วยสามารถอยู่บนที่สูง.

อติปากฏ (ติ)

[อติ + ปากฏ]

ปรากฏยิ่งแล้ว, ปรากฏชัดแล้ว.

สพฺเพสมฺปิ หิ ขีณาสวานำ เอเต ปหีนาว. สตฺถุ ปน ขีณาสวภาโว โลเก **อติปากโฏ**ติ อุปริมโกฏิยา เอวำ วุตฺตำ. (สำ.อฏ. ๒/๒๓๙)

ก็ตัณหาและอุปาทานเหล่านั้น อันพระขีณาสพทุกจำพวกละได้แล้ว. แต่เมื่อว่าโดยสูงสุด ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ความที่พระศาสดาเป็นพระขีณาสพ**ปรากฏชัดแล้ว**ในโลก.

อติปาต (ปุ)

[อติ + ปต + เณ + ต]

การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว, การฆ่า - ล้างผลาญ - ประหาร - ปลิดชีวิต, อติปาตะ.

ปาณสฺส **อติปาโต** ปาณาติปาโต นาม, ปาณวโธ, ปาณฆาโตติ วุตฺตํ โหติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๔๐, ที.อฏ. ๑/๖๘)

การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว[ก่อนถึงอายุขัย] ชื่อว่า ปาณาติบาต มีคำอธิบายว่า การฆ่าสัตว์, การทำลายสัตว์.

สรเสเนว จ ปตนสภาวสฺส ปาณสฺส อนฺตราเอว อติว ปาตนำ **อติปาโต**, สณิกำ ปติตุำ อทตฺวาว สีฆำ ปาตนนฺติ อตฺโถ. อติกฺกมฺม วา สตฺถาทีหิ อภิภวิตฺวา ปาตนำ **อติปาโต**.

(มูลฏี. ๑/๘๐, ที.ฏี. ๑/๑๑๑)

การยังสัตว์ที่มีสภาพตกล่วงไปตามสภาพของตนให้ตกไปในระหว่างโดยเร็ว ชื่อว่า **อติปาตะ**, อธิบายว่า การไม่ให้โอกาสล่วงไปช้า ทำให้ล่วงไปโดยเร็ว. อีกนัยหนึ่ง การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไป โดยการข่มขี่ด้วยศัสตราเป็นต้น ชื่อว่า **อติปาตะ**.

อติปตนำ **อติปาโต**.

อติสทฺโท เจตฺถ อติเรกตฺโถ, สีฆภาโว เอว จ อติเรกตา. (สี.ฏี.ใหม่. ๑/๓๒๑)

การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว ชื่อว่า **อติปาตะ**. ก็ในเรื่องนี้ อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่าเร็ว[คือเร็วกว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเก่าส่งผลให้ในชาติหนึ่ง].ก็ความเป็นไปอย่างเร็วนั่นเทียว ชื่อว่า อติเรกตา.

ดู วิ.อฏ. ๒/๓๙ สารตฺถ. ๒/๒๕๖ วิมติ. ๑/๒๒๔

อติปาตยติ (กฺริ/อา)

[(๑) อติ + ปต + ณฺย + ติ. (๒) อติ + ปต + เณ + ณฺย + ติ. ลบ ณ การิตปัจจัย]

(๑) ย่อมยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว.

(๒) ย่อมให้ฆ่า[ใช้ผู้อื่นให้ฆ่า].

อิธ นิคฺโรธ ตปสฺสี น ปาณำ อติปาเตติ, น ปาณำ **อติปาตยติ**, น ปาณมติปาตยโต สมนุญฺโญ โหติ. (ที. ๓/๔๐)

ดูก่อนนิโครธ บุคคลผู้บำเพ็ญตบะในโลกนี้ไม่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว [ก่อนถึงอายุขัย], ไม่ใช้ผู้อื่นให้**ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว**[ใช้ผู้อื่นให้ฆ่า]เมื่อผู้อื่นยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปก็ไม่ดีใจ.

อติปาตยนฺต (ติ)

[อติ + ปต + ณฺย + อนฺต]

เมื่อยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว, ให้ฆ่าอยู่.

ดู อติปาตยติ

อติปาตาปยนฺต (ติ)

[อติ + ปต + ณาปย + อนฺต]

ลบ ณ การิตปัจจัย.

เมื่อยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว, ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า.

เอวํ วุตฺเต ภนฺเต ปูรโณ กสฺสโป มํ เอตทโวจ ‘กโรโต โข มหาราช การยโต...ผนฺทาปยโต, **ปาณมติปาตาปยโต**...(ที. ๑/๔๙)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหม่อมฉันถามอย่างนี้ ครูปูรณะกัสสปะตอบว่า ‘มหาบพิตร เมื่อบุคคลทำเอง ใช้ให้ผู้อื่นทำ, [ดิ้นรนเอง] ใช้ให้ผู้อื่นทำให้ดิ้นรน,[ฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง] **ใช้ให้ผู้อื่นฆ่า**สัตว์...

ปาณมติปาตาปยโตติ ปาณํ หนนฺตสฺสปิ หนาเปนฺตสฺสปิ. (ที.อฏ. ๑/๑๔๕)

บทว่า **ปาณมติปาตาปยโต** ได้แก่ ฆ่าเองบ้าง ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าบ้างซึ่งสัตว์มีชีวิต.

อติปาติก (ติ)

[อติปาต + ณิก]

อันให้ตกล่วงไปเร็ว, พึงให้เป็นไปเร็ว.

อติปาติกานีติ สีฆํ ปวตฺเตตพฺพานิ.

(อ.ฏี. ๒/๑๙๒)

บทว่า **อติปาติกานิ** ได้แก่ พึงให้เป็นไปเร็ว [กว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเก่าส่งผลให้ในชาติหนึ่ง].

อติปาตี (ติ)

[อติ + ปต + เณ + ณี]

มีการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว, มีปกติฆ่า, ผู้มีปกติล้างผลาญ.

ดู ปาณาติปาตี, วิรุทฺธาติปาตี

อติปาเตติ (กฺริ/อา)

[อติ + ปต + เณ + ติ]

(ก) ย่อมยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว, ย่อมฆ่า.

อิธ นิคฺโรธ ตปสฺสี น ปาณํ **อติปาเตติ**, น ปาณํ อติปาตยติ, น ปาณมติปาตยโต สมนุญฺญโหติ. (ที. ๓/๔๐)

ดูก่อนนิโครธ บุคคลผู้บำเพ็ญตบะในโลกนี้ไม่**ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว** [ก่อนถึงอายุขัย], ไม่ใช้ผู้อื่นให้ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปเร็ว [ใช้ผู้อื่นให้ฆ่า] เมื่อผู้อื่นยังสัตว์มีชีวิตให้ตกล่วงไปก็ไม่ดีใจ.

ปาณํ อติปาเตนฺตีติ ปาณาติปาตี.

(ม.อฏ. ๑/๑๙๑)

ชื่อว่า ปาณาติปาตี เพราะอรรถวิเคราะห์ว่า ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว [กว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเก่าส่งผลให้ในชาติหนึ่ง]

ดู อ.อฏ. ๒/๑๕๗

(ข) ให้ตกลง, ให้ตกล่วงไป, ให้ก้าวล่วง.

เสยฺยถาปิ สารีปุตฺต ทพฺพหตฺถมฺโม ธนุคฺคโห สิกฺขิโต กตหตฺโถ กตุปาสโน ลหุเกน อสเนน อปฺปกสิเรเนว ตีริยํ ตาลจฺฉายํ **อติปาเตยฺย**.

(ม. ๑/๑๑๗, สํ.๑/๖๑, อ. ๑/๓๕๗, อ. ๓/๒๒๖)

ดูก่อนสารีบุตร นักแม่นธนูได้รับการฝึกหัดชำชอง ชำนิชำนาญ เคยแสดงฝีมือมาแล้ว พึงยิงงวงตาลทางด้านขวาง**ให้ตกลง**ได้ โดยไม่ยากด้วยลูกศรขนาดเบาแม้ฉันใด[สาวกบริษัท ๔ ของเราก็ฉันนั้นเหมือนกันมีสติ มีคติ

มีธิติอันยอดเยี่ยม มีปัญญาเฉลียวฉลาดอย่างยิ่ง สามารถที่จะทรงจำปัญหาเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ ที่เราตอบแก่พวกเธอไม่เกิน ๒ ครั้ง]

อติปาเตยฺยาติ อติกฺกเมยฺย.

(ม.อฏ.๑/๓๕๗, สำ.อฏ. ๑/๑๐๘, อำ.อฏ. ๒/๓๐๕)

บทว่า **อติปาเตยฺย** (พึงให้ตกลง) คือ พึงให้ก้าวล่วง (ยิงให้ทะลุ).

ดู สำ. ๓/๓๙๕

อติปาเตนฺต (ติ)

[อติ + ปต + เณ + อนฺต]

(๑) ให้ตกไปอยู่, ให้ผ่านไปอยู่.

อทฺทสา โข อายสฺมา อานนฺโท สมฺพหุเล ลิจฺฉวิกุมารเก สนฺถาคาเร อุปาสนำ กโรนฺเต, ทูรโตว สุขุเมน ตาพจฺฉิคฺคเฬน อสนำ **อติปาเตนฺเต**... (สำ. ๓/๓๙๕)

[สมัยหนึ่งแล พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ กูฏาคารศาลา] ท่านพระอานนท์ [เข้าไปบิณฑบาตยังกรุงเวสาลี]ได้เห็นพวกลิจฉวีกุมารจำนวนมากฝึกยิงลูกศรอยู่ในสัณฐาคาร ยังลูกศร**ให้ผ่านไป**[ให้เข้า]ทางช่องดาลเล็ก ๆ จากที่ไกล[ติดต่อกันได้ ไม่ผิดพลาด].

อสนำ อติปาเตนฺเตติ กณฺฑำ อติกฺกเมนฺเต.

(สำ.อฏ. ๓/๓๓๒)

สองบทว่า **อสนำ อติปาเตนฺเต** แปลว่า ยังลูกศรให้ผ่านไป[ให้เข้า].

(๒) ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว, ให้พินาศ.

ปาโณติ โวหารโต สตฺโต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยำ. ชีวิตินฺทฺริยญฺหิ **อติปาเตนฺโต** "ปาณำ อติปาเตตีติ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๒/๓๙)

ที่ชื่อว่าสัตว์มีชีวิต โดยโวหารได้แก่สัตว์, โดยปรมัตถ์ได้แก่ชีวิตินทรีย์. จริงอยู่ บุคคลเมื่อยังชีวิตินทรีย์**ให้ตกไป**[ก่อนถึงอายุขัย] เรียกว่ายังสัตว์มีชีวิตให้ตกไปเร็ว[กว่ากำหนดของอายุขัยที่กรรมเก่าส่งผลให้ในชาติหนึ่ง]

อติปาเตนฺโตติ อติปาเตนฺโต วินาเสนฺโต.

(วิมติ. ๑/๒๒๔)

บทว่า **อติปาเตนฺโต** ได้แก่ ให้ตกไปเร็ว คือให้พินาศ[ให้ถึงความสิ้นชีวิต].

[**ปาณะ** คือ สัตว์มีชีวิตโดยคำสมมติ[โวหาร], คือชีวิตินทรีย์โดยปรมัตถ์. ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปาณ ธาตุ (ปาณเน = ดำรงชีวิต) + อ ปัจจัย หมายถึงสัตว์มีชีวิตโดยสมมติของชาวโลกที่มีความยึดมั่นในอัตตาตัวตน ตัวเราของเรา บุรุษ หรือสตรี แต่โดยปรมัตถ์ คือเนื้อความที่แท้จริง หมายถึงชีวิตินทรีย์ อันได้แก่รูปชีวิตินทรีย์ (ชีวิตรูป) และนามชีวิตินทรีย์ (ชีวิตินทรีย์เจตสิก) โดยทั่วไปรูปนาม เกิดดับอยู่ตลอดเวลา แต่มีกลไกที่ควบคุมให้รูปนามเหล่านั้นดำเนินต่อไปจนถึงจุติจิต กลไกที่ควบคุมรูปเป็นสุขุมรูปอย่างหนึ่งชื่อว่าชีวิตรูป มีลักษณะเหมือนน้ำที่หล่อเลี้ยงดอกบัวให้เจริญเติบโตต่อไปได้ ส่วนกลไกที่ควบคุมนาม เป็นชีวิตินทรีย์เจตสิกที่นับเข้าในสัพพจิตตสาธารณเจตสิก แต่เมื่อบุคคลทำลายชีวิตรูป

แล้ว แม้ชีวิตินทรีย์เจตสิกก็ถูกทำลายเช่นเดียวกัน เมื่อทั้งสองอย่างถูกทำลายลง จึงเกิดจิตดวงสุดท้ายที่เรียกว่าจุติจิต แล้วทำให้รูปนามในภพนั้นต้องหยุดยั้งการสืบต่อด้วยอำนาจของกรรมที่ยังให้ผลอยู่]

อติปาโต (พฺย)

[อติ + ปาโต]

เช้าตรู่, เช้าเกินไป, เช้าจัด. เช้านัก.

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา อาลสฺยานุโยเค. อติสีตนฺติ กมฺมํ น กโรติ, อติอุณฺหนฺติ... อติสายนฺติ... **อติปาโตติ**... อติฉาโตสฺมีติ... อติชาโตสฺมีติ กมฺมํ น กโรติ. (ที. ๓/๑๔๙)

ดูก่อนคหบดีบุตร การหมกมุ่นในความเกียจคร้านมีโทษ ๖ ประการนี้ คือ มักอ้างว่า 'หนาวนัก' แล้วไม่ทำการงาน, มักอ้างว่า 'ร้อนนัก' เย็นนัก' **เช้านัก**' 'หิวนัก' 'กระหายนัก' แล้วไม่ทำการงาน.

อติปาป (ติ)

[อติ + ปาป]

บาปอย่างยิ่ง, บาปมาก, เลวมาก.

โส เจ มุขรชาติโก โหติ ผรุสวจโน นานปฺปการาย วิเหสาย อภิรตตฺตา วิเหสาภิรโต หิโรตฺตปฺปาภาเวน มิคสทิสตฺตา มิโค. ชีวิตํ ตสฺส ปาปิโย ตสฺส เอวรูปสฺส ชีวิตํ **อติปาปํ** อติหีนํ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๕)

[ก็ผู้ใดผู้หนึ่งบวชเป็นบรรพชิตด้วยการเข้าถึงเหตุสักว่าการปลงผมและการนุ่งผ้าย้อมน้ำฝาดเป็นต้น]

ถ้าหากผู้นั้นเป็นคนปากกล้าคือเป็นผู้พูดคำหยาบ ยินดีในการเบียดเบียน เพราะพอใจในการเบียดเบียนมีประการต่าง ๆ เป็นผู้ดุจเนื้อร้าย เพราะเป็นผู้เช่นกับเนื้อร้าย เพราะไม่มีหิริ โอตตัปปะ. ชีวิตของบุคคลนั้นเป็นชีวิตที่เลว คือชีวิตของบุคคลนั้น คือ ผู้เห็นปานนั้น เป็น**บาปอย่างยิ่ง** คือ เลวมาก.

อติปิงฺคลกฺขิ (ติ)

[อติปิงฺคล + อกฺขิ]

ผู้ไม่มีตาดำ, มีตาเหลืองเกินไป - เหลืองจัด, มีตาเหมือนตาแมว.

สมฺพหุลภมุโก วา นิลฺโลมภมุโก วา...**อติปิงฺคลกฺขิ** วา, มธุปิงฺคลํ ปน ปพฺพาเชตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๑)

[ที่ชื่อว่าคนประทุษร้ายบริษัทได้แก่] คนมีคิ้วติดกัน มีคิ้วไม่มีขน...**มีตาเหลืองเกินไป** แต่จะให้คนมีตาเหลืองดุจน้ำผึ้งบวชควรอยู่.

อติปิงฺคลกฺขีติ มชฺชารกฺขิ. (วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **อติปิงฺคลกฺขิ** (มีตาเหลืองเกินไป) คือ ผู้มีตาเหมือนตาแมว.

อติปีณิต (ติ)

[อติ + ปีณิต]

เอิบอิ่มใจยิ่ง, แช่มชื่นใจยิ่ง, น่าเอ็นดูยิ่ง.

เถโร “สาธูติ วตฺวา ปารุปนฺ นีหราเปตฺวา ปาทตลโต ยาว เกสคฺคา โอโลเกตฺวา “**อติปีฬิต**เมตํ รูปํ สุวณฺณวณฺณ อคฺคิมฺหิ นํ ปกฺขิปิตฺวา มหาชาลาหิ คหิตมตฺตกาเล มยฺหํ อาโรเจยฺยาสีติ วตฺวา สกฏฺฐานเมว คนฺตฺวา นิสีทิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๔๕)

พระเถระรับ[คำของหญิงเฝ้าป่าช้า]ว่า จ้ะ แล้วให้เลิกผ้าห่มออกแล้ว พิจารณาตั้งแต่ฝ่าเท้าถึงปลายผมแล้วพูดว่า รูปนี้**เอิบอิ่มใจยิ่ง** มีสีดุจทองคำ, เธอพึงใส่รูปนั้นในไฟ ในกาลที่รูปนั้นถูกเปลวไฟใหญ่ลวกแล้ว พึงบอกแก่อาตมา ดังนี้ ไปยังที่อยู่ของตนนั่นแลนั่งแล้ว.

อติปีฬิต (ติ)

[อติ + ปีฬิต]

ถูกเบียดเบียนยิ่ง, ถูกบีบคั้นยิ่ง - กดขี่.

ดู อติคาฬิต

อติปุญฺญ (น)

[อติ + ปุญฺญ]

(๑) บุญอันยิ่ง.

(๒) (ติ) ผู้มีบุญอันยิ่ง.

อติปุญฺญตา (ถี)

[อติปุญฺญ + ตา] ความเป็นผู้มีบุญอันยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติปุณฺณ (ติ)

[อติ + ปุณฺณ] เต็มยิ่ง - มาก.

อติปุณฺณตฺต (น)

[อติปุณฺณ + ตฺต]

ความที่...เต็มยิ่ง - เต็มปรี่.

ปลิสฺสุตาหีติ **อติปุณฺณตฺตา** ปคฺฆรมาเนหิ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๓๙)

บทว่า **ปลิสฺสุตาหิ** แปลว่า ไหลล้นออก[จากถาด]เพราะ**ความที่**ถาดมีสุรา**เต็มปรี่**.

อติปุริส (ปุ)

[อติ + ปุริส]

บุรุษผู้ประเสริฐ - อันเขาบูชา.

กลฺยาโณ ปูชิโต วา ปุริโส **อติปุริโส**.

(อนุฏี. ๑/๑๓)

บุรุษผู้ประเสริฐ หรือผู้อันเขาบูชา ชื่อว่าอติปุริสะ (**บุรุษผู้ประเสริฐ - อันเขาบูชา**).

[อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า กลฺยาณ (ประเสริฐ), ปูชิต (บูชา)]

อติปูร (ปุ)

[อติ + ปูร] เต็มเกินไป. ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติปฺปคภาว (ปุ)

[อติปฺปค + ภาว. อติปฺปโค + ภาว]

ความเป็นเวลาเช้าตรู่, ว่ายังเช้าเกินไป - ยังเช้านัก.

เอตทโหสีติ นครทฺวารสมีปํ คนฺตฺวา อตฺตโน รุจิวเสน สูริยํ โอโลเกตฺวา **อติปฺปคภาวเมว** ทิสฺวา เอตํ อโหสิ. (ที.อฏ. ๑/๓๐๑)

บทว่า **เอตทโหสิ** (ได้ทรงดำริ) ความว่า พระผู้มีพระภาคเสด็จไปใกล้ประตูพระนครแล้ว ทรงมองดูดวงอาทิตย์ ด้วยอำนาจความพอพระทัยของพระองค์ ครั้นทรงเห็น**ว่ายังเช้านัก** จึงได้มีพระดำรินี้.

ดู สี.ฏี.ใหม่. ๒/๓๗๐

อติปฺปโค (พฺย)

[อติปฺป = อติ + ป, อติ + ปโค]

เช้าตรู่, เช้าเกินไป. ยังเช้านัก, เช้ามาก.

[คัมภีร์ปทรูปสิทธิกล่าวว่า ให้ลง โอ อาคม ด้วยสูตร (กจ.๓๖) ว่า กฺวจิ โอ พฺยญฺชเน แล้วลง ค อาคมด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ. ๓๕) ว่า ยวมทนตรลา จาคมา. ในคัมภีร์สัททนีติสุตตมาลา (สูตร ๑๓๑) กล่าวว่า มาจาก อติ บทหน้า + ปโค ศัพท์ ดังมีข้อความว่า

ปโคสทฺโท ปาโตสทฺเทน สมานตฺโถ นิปาโตติ ทฏฺฐพฺโพ. เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา อติปฺปโคติ อติวิย ปาโตติ อตฺโถ.

ปโค ศัพท์เป็นนิบาตที่มีอรรถเท่ากับ ปาโต ศัพท์ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า อติปฺปโค มีความหมายว่า เช้ามืด.

ส่วนในสีลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๒/๓๗๐) กล่าวว่า ปโค ศัพท์มี ๓ อย่าง คือ นาม, นิบาต, อุปสรรค. (ป อุปสรรค โอ อาคม ค อาคม โดยเปรียบเทียบกับ อติปฺปคภาว. สำ. อติปรฺค) ดังมีข้อความว่า

ปาฬิยำ **อติปฺปโค โข**ติ เอตฺถ “ปโคติ อิทำ กจฺจายนมเตน ปอิจฺจุปสคฺคโต โอการาคมเน สิทฺธำ. ป-สทฺโทเยว ปาโตอตฺถวาจโก. อญฺเญสำ ปน สทฺทวิทูนำ มเตน ปาโตปทมิวเนปาติกำ. เตเนว ตตฺถ ตตฺถ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตำ “อติปฺปโค โขติ อติวิย ปาโตติ. อปิจ ปจฺจูสกาลนฺติ ทิวสภาเวน ปวตฺตตีติ ปโคติ นิพฺพจนำ อิมินา ทสฺสิตำ. ทุวิโธ ขลุสทฺโท วิย หิ ปโคติสทฺโท นามนิปาโตปสคฺควเสน ติวิโธ.

(สี.นวฏี. ๒/๓๗๐)

คำว่า ปโค ในบทนี้ว่า อติปฺปโค โข ในพระบาลี ตามมติคัมภีร์กัจจายนะสำเร็จรูปมาจาก ป อุปสรรค + โอ อาคม + ค อาคม. ป อุปสรรค เท่านั้นระบุความหมายว่า ปาโต (เช้า). อนึ่ง ตามมตินักไวยากรณ์อื่นๆ บทนี้เป็นนิบาต เหมือนบทว่า ปาโต. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ในอรรถกถานั้นๆ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า บทว่า อติปฺปโค โข มีความหมายว่า เช้ามืด. อีกนัยหนึ่ง ด้วยบทนี้ ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า ปคะ เพราะอรรถว่าไปตั้งแต่แรก คือ ดำเนินไปตั้งแต่ยังวัน. ก็ปโค ศัพท์มี ๓ อย่าง คือ นาม, นิบาต, อุปสรรค เหมือน ขลุ ศัพท์มี ๒ อย่าง]

อถโข ภควโต เอตทโหสิ “**อติปฺปโค** โข ตาว สาวตฺถิยำ ปิณฺฑาย จริตุำ. ยำนูนาหำ เยน สมยปฺปวาทโก ตินฺทุกาจีโร เอกสาลโก มลฺลิกาย อาราโม, เยน โปฏฺฐปาโท ปริพฺพาชโก เตนุปสงฺกเมยฺยนฺติ. (ที. ๑/๑๖๗, สำ. ๑/๒๖๙)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า ‘ยัง**เช้าเกินไป**[เช้านัก]ที่จะเที่ยวบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี. ทางที่ดี เราควรเข้าไปหาโปฏฐ-

ปาทปริพาชกในพระราชอุทยานของพระนางมัลลิกาชื่อเอกสาลกะ ที่จัดไว้เพื่อเป็นที่ประกาศลัทธิ.

อติปฺปโค โขติ อติวิย ปโค โข, น ตาว กุเลสุ ยาคุภตฺตํ นิฏฺฐิตนฺติ. (ที.อฏ. ๓/๑)
บทว่า **อติปฺปโค โข** ได้แก่ (ทรงดำริว่า) ยังเช้าเกินไป, พวกมนุษย์ในตระกูลทั้งหลายยังเตรียมข้าวยาคูและภัตรไม่เสร็จ.
ดู สำ.อฏ. ๒/๕๒

อติปฺปคฺคหิต (ติ)

[อติ + ปคฺคหิต]
ประคับประคองมากเกินไป.

อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ อิติ เม ฉนฺโท น จ อติลีโน ภวิสฺสติ, น จ **อติปฺปคฺคหิโต** ภวิสฺสติ. น จ อชฺฌตฺตํ สมฺปิตฺโต ภวิสฺสติ, น จ พหิทฺธา วิกฺขิตฺโต ภวิสฺสติ... (สำ. ๓/๒๔๒)
[ภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนเราเป็นพระโพธิสัตว์ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดว่า 'อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งการเจริญอิทธิบาท' ภิกษุทั้งหลาย ต่อมาเรานั้นได้มีความคิดว่า] ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนนัก ไม่ต้อง**ประคับประคองมากเกินไป** ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ฟุ้งซ่านไปในภายนอก...

อติปฺปทาน (น)

[อติ + ป + ทาน]
การให้เกินประมาณ - มากเกินไป.

น สพฺพวิตฺตานิ ปเร ปเวจฺเฉ
ทเทยฺย ทานญฺจ ธนญฺจ รกฺเข
ตสฺมา หิ ทานา ธนเมว เสยฺโย
อติปฺปทาเนน กุลา น โหนฺติ. (เปต. ๑๕๘)
(โสนกบุรุษกล่าวเตือนอังกุรพาณิชว่า) บุคคลไม่ควรให้ทรัพย์เครื่องปลื้มใจทั้งหมดแก่บุคคลอื่น ควรให้ทานและควรรักษาทรัพย์ไว้ เพราะทรัพย์เท่านั้นแล ประเสริฐกว่าทาน เพราะ**การให้เกินประมาณ** ตระกูลทั้งหลายย่อมล่มจม.

อติปฺปทานปสงฺค (ปุ)

[อติปฺปทาน + ปสงฺค]
การติดอยู่กับการถวายมาก, การเกี่ยวข้องอยู่กับการให้เกินประมาณ.
เตนาห "อติปฺปทาเนน กุลา น โหนฺตีติ ธนสฺส ปมาณํ อชานิตฺวา ทานสฺส ตํ นิสฺสาย **อติปฺปทานปสงฺเคน** กุลานิ น โหนฺติ นปฺปวตฺตนฺติ, อุจฺฉิชฺชนฺตีติ อตฺโถ. (เปต.อฏ. ๑๒๒)
เพราะเหตุนั้น โสนกบุรุษจึงกล่าวว่า "เพราะการให้เกินประมาณ ตระกูลทั้งหลาย ย่อมล่มจม" อธิบายว่า เพราะไม่รู้ประมาณของทรัพย์ อาศัยทรัพย์นั้นให้ทาน ตระกูล จึงล่มจมคือขาดศูนย์ เพราะ**เกี่ยวข้องอยู่กับการให้เกินประมาณ**.

อติปฺปปญฺจ (ปุ)

[อติ + ปปญฺจ]

ความเนิ่นช้ายิ่ง. ดู อติปปญฺจ

อติปฺปภาตา (ถี)

[อติ + ปภา + ตา]

ความมีรัศมีสว่างยิ่ง, ความสว่างยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติปฺปเภท (ปุ)

[อติ + ปเภท]

หลายประเภท, แยกประเภทไปมาก.

อติปฺปเภทคต (ติ)

[อติปฺปเภท + คต]

อันมีอารมณ์หลายประเภท, มีอารมณ์แยกประเภทไปมาก.

มนฺทสฺส ตณฺหาจริตสฺส โอพาริกํ กายานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมคฺโค, ติกฺขสฺส สุขุมํ เวทนานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ. ทิฏฺฐิจริตสฺสปิ มนฺทสฺส นาติปฺปเภทคตํ จิตฺตานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมคฺโค, ติกฺขสฺส **อติปฺปเภทคตํ** ธมฺมานุปสฺสนาสติปฏฺฐานํ วิสุทฺธิมคฺโค.

(ที.อฏ. ๒/๓๔๕, อภิ.อฏ. ๒/๒๐๕)

สำหรับผู้มีตัณหาจริตอ่อน มีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่หยาบเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ สำหรับผู้มีตัณหาจริตแก่กล้ามีเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานที่ละเอียด เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ สำหรับผู้มีทิฏฐิจริตอ่อนมีจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกประเภทไปไม่มากนัก เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ สำหรับผู้มีทิฏฐิจริตแก่กล้า มีธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่**มีอารมณ์แยกประเภทไปมาก** เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

ธมฺมาติ อิธ สญฺญาสงฺขารกฺขนฺธา อธิปฺเปตา. สงฺขารกฺขนฺโธ จ ผสฺสาทิวเสน อเนกเภโทติ ธมฺมานุปสฺสนา “**อติปฺเภทคตา**ติ วุตฺตา.

(อนุฏี. ๒/๑๕๐)

คำว่า **ธมฺม** ในบทว่า **ธมฺมานุปสฺสนา** นี้ ท่านประสงค์เอาสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์. อนึ่ง สังขารขันธ์มีหลายประเภทด้วยสามารถแห่งผัสสะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น ธรรมานุปัสสนา ท่านจึงกล่าวว่า **มีอารมณ์แยกประเภทไปมาก**[มีอารมณ์หลายประเภท]

[**ธมฺม** ศัพท์ในที่นี้ หมายถึง อุปาทานขันธ์ที่เหลือจากอนุปัสสนา ๓ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ดังนั้น จึงได้แก่ สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ ในความหมายนี้คำว่า ธมฺมานุปสฺสนา แปลโดยอธิปเปตัตถนัยว่า “แนวทางการใช้สติพิจารณาสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์” ที่มีลักษณะแตกต่างกันกล่าวคือสัญญาขันธ์มีสัญชานนลักขณะ (ลักษณะเป็นสภาวะบันทึกจดจำ) ส่วนสังขารขันธ์มีอภิสังขรณลักขณะ (ลักษณะเป็นเครื่องปรุงแต่ง)

อนึ่ง การอธิบาย **ธมฺม** ศัพท์ในคำว่า ธมฺมานุปสฺสนา โดยความเป็นสัญญาขันธ์และสังขารขันธ์นี้ ทางสำนวนภาษาบาลี เรียกว่า ปาริเสสนัย (วิธีการถือเอาธรรมที่เหลือจากที่กล่าว

ไว้แล้ว) หมายความว่า ในสติปัฏฐานที่ผ่านมาทั้ง ๓ มีกายานุปัสสนาเป็นต้นนั้น พระพุทธองค์ได้ตรัสให้พิจารณาขันธ์ ๓ คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ดังนั้น ในธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ จึงควรได้สัญญาขันธ์และสังขารขันธ์ที่เหลือจาก ๓ ขันธ์นั้น ดังนั้น ผู้ปฏิบัติธรรมจึงสามารถที่จะนำเอาสังขารธรรมทั้งหลายที่เป็นส่วนของเจตสิก ๕๐ มาพิจารณาโดยสภาวลักษณะและสามัญญลักษณะเป็นอย่างๆ ได้ เช่น สามารถนำเอาสัญญา ซึ่งมีสภาวลักษณะเป็นสัญชานนลักขณะ (ลักษณะเป็นสภาวะที่บันทึกจดจำ) และผัสสะซึ่งมีสภาวะเป็นผุสนลักขณะ (ลักษณะเป็นสภาวะกระทบอารมณ์) และเจตนาซึ่งมีสภาวลักษณะเป็นเจตยิตลักขณะ (ลักษณะเป็นสภาวะนำจิตไปสู่อารมณ์) ดังนี้เป็นต้น]

อติปฺเภทคตารมฺมณ (ติ)

[อติปฺปเภทคต + อารมฺมณ]

อันมีอารมณ์หลายประเภท, มีอารมณ์แยกประเภทไปมาก.

ดู อติปฺปเภทคต

อติปฺปมาณ (ติ)

[อติ + ปมาณ]

มีประมาณมากเกินไป, เหลือประมาณ.

สพฺพายสํ กูฏม**ติปฺปมาณ**ํ
ปคฺคยฺห โย ติฏฺฐสิ อนฺตลิกฺเข
รกฺขาย เม ตฺวํ วิหิโต นุ สชฺช
อุทาหุ เม เจตยเส วธาย. (ชา. ๑/๑๑๗)

(พระราชาโพธิสัตว์ตรัสกับยักษ์ว่า)
วันนี้ท่านที่ถือพะเนินเหล็กล้วนๆ ใหญ่**เหลือประมาณ** ยืนอยู่กลางอากาศ ถูกเขาแต่งตั้งมาเพื่อคุ้มครองรักษาข้าพเจ้า หรือว่าพยายามจะฆ่าข้าพเจ้า.

อติปฺปสงฺคนิยมน (น)

[อติปฺปสงฺค + นิยมน]

คำกำหนดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะ.

ตตฺถ ยํกิญฺจีติ อนวเสสปริยาทานํ. รูปนฺติ **อติปฺปสงฺคนิยมนํ**. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๐๒)

ในบทพระบาลีนั้น คำว่า **ยังกิญจิ** (ทุกอย่าง) เป็นคำกำหนดถือเอาหมดไม่มีเหลือ.

คำว่า **รูป** (รูป) **เป็นคำกำหนดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะ**.

เอวํ ปน อญฺเญสุปิ นปุ๎สกนิทฺเทสาเรเหสุ ปสงฺคํ ทิสฺวา ตตฺถ อธิปฺเปตตฺถํ อติจฺจ ปวตฺตนโต อติปฺปสงฺคสฺส นิยมนตฺถํ รูปนฺติ วุตฺตนฺติ ทสฺเสนฺโต “รูปนฺติ อติปฺปสงฺคนิยมนนฺติ อาห.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๕๔)

ก็ท่านอาจารย์ ครั้นเห็นความประสงค์ในคำที่ควรแสดงเป็นนปุงสกลิงค์แม้อื่นๆ อย่างนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “รูป” เพื่อจะทรงกำหนดความประสงค์โดยเฉพาะ เพราะเป็นไปมุ่งถึงเนื้อความที่ประสงค์ในคำเหล่านั้น จึงกล่าวว่า คำว่า รูป (รูป) เป็นคำกำหนดสิ่งที่ประสงค์โดยเฉพาะ.

อติปฺปสตฺถ (ติ)

[อติ + ปสตฺถ]

ผู้อันเขาสรรเสริญยิ่ง, ผู้ประเสริฐที่สุด.

ดู ฐาน. คาถา ๙๑๘

อติปฺปิยสหายก (ปุ)

[อติปฺปิย + สหายก]

เพื่อนรักยิ่ง, สหายรักกันมาก.

อยญฺหิ เมตฺตา อปฺปิยปุคฺคเล **อติปฺปิยสหายเก**, มชฺฌตฺเต, เวรีปุคฺคเลติ อิเมสุ จตูสุ ปจฺจมํ น ภาเวตพฺพา. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๘๗)

ก็เมตตานี้ไม่ควรเจริญในบุคคล ๔ จำพวกนี้ก่อน คือ ในบุคคลที่เกลียดกัน ในบุคคลที่เป็น**สหายรักกันมาก** ในบุคคลที่เป็นกลางๆ และในบุคคลที่เป็นศัตรูกัน.

อติผรุส (ติ)

[อติ + ผรุส]

(ก) คำพูดหยาบยิ่งนัก.

วิเทหตาปโส โพธิสตฺตสฺส กถํ สุตฺวา “อาจริย อตฺถนิสฺสิตํ กเถนฺเตนปิ ปรํ ฆฏฺเฏตฺวา โรเสตฺวา กเถตุํ น วฏฺฏติ, ตฺวํ มํ กุณฺฑสตฺถเกน มุณฺเฑนฺโต วิย **อติผรุสํ** กเถสีติ วตฺวา...(ชา.อฏ. ๓/๓๔๗)

วิเทหดาบส ครั้นได้สดับถ้อยคำของพระโพธิสัตว์ จึงกล่าวว่า ท่านอาจารย์ ธรรมดาบุคคลเมื่อจะกล่าวถ้อยคำที่อิงประโยชน์ ก็ไม่ควรกล่าวกระทบกระทั่งเสียดสีผู้อื่น, แต่ท่านกล่าว**คำพูดหยาบยิ่ง**กับข้าพเจ้าเหมือนปลงผมด้วยมีดขี้เท้อ…

(ข) ผู้หยาบคายยิ่งนัก.

เต กุมารา **อติผรุสา** อเหสุ, ยาย ทิสาย คจฺฉนฺติ, ตาย อาหริยมานํ ปณฺณาการํ วิลุมฺปนฺติ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๘๐)

[ต่อมา เพราะกลัวกุมารเหล่านั้นจะออกบวช มารดาบิดาจึงเชื้อเชิญพวกนักบวชให้ออกไปจากแว่นแคว้นกาสิกรัฐทั้งหมด]

กุมารเหล่านั้น จึงได้เป็น**ผู้หยาบคายยิ่งนัก** [หยาบช้ากล้าแข็ง] จะไปในทิศใดๆ ก็ยื้อแย่งเอาสิ่งของที่เขาทำมาจากทิศนั้นๆ.

อติผีต (ติ)

[อติ + ผีต] มั่งคั่งยิ่ง - นัก.

ตโต จุตา ชนปเท

กุเล อญฺญตเร อหํ

ปสูตา **นาติผีต**มฺหิ

สาลึ โคเปมหนฺตทา. (อป. ๒/๒๓๓)

(พระอุบลวรรณาเถรีกล่าวว่า)

ดิฉัน[อุมมาทันตี]จุติจากอัตภาพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในตระกูลหนึ่งที่ไม่ค่อย**มั่งคั่งนัก**ในชนบท รักษาข้าวสาลีในครั้งนั้น.

อติพทฺธ (ติ)

[อติ + พทฺธ]

ที่ผูกติดกัน, ผูกติดกันเป็นขบวน.

(ภควา) อถโข ภิกฺขเว นนฺทิวิสาโล พลิพทฺโท ตํ พฺราหฺมณํ เอตทโวจ “คจฺฉ ตฺวํ พฺราหฺมณ,

เสฏฺจินา สทฺธึ สหสฺเสน อพฺภุตๆ กโรหิ ‘มยฺหๆ พลิพทฺโท สกฏฺสตๆ **อติพทฺธๆ** ปวฏฺเฏสฺสตีติ.

(วิ. ๒/๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล โคถึกชื่อนันทิวิสาล กล่าวกับพราหมณ์นั้นว่า “ท่านพราหมณ์ ท่านจงไปทำการพนันเอาทรัพย์ ๑,๐๐๐ กหาปณะกับเศรษฐีว่า โคถึกของเราจะลากเกวียน ๑๐๐ เล่ม**ที่ผูกติดกัน**ไปได้.

ดู ชา.อฏ. ๑/๒๐๗

อติพทฺธิยมาน (ติ)

[อติ + พทฺธ + ย + มาน]

ผูกติดกันอยู่, อันถูกบังคับเกินไป.

ดู อติกฑฺฒิยมาน

อติพนฺธิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + พนฺธ + ตฺวา]

ผูกแล้ว, ผูกติดกันแล้ว.

(ภควา) อถโข ภิกฺขเว โส พฺราหฺมโณ สกฏฺสตๆ **อติพนฺธิตฺวา** นนฺทิวิสาลๆ พลีพทฺทๆ ยุญฺชิตฺวา เอตทโวจ. “คจฺฉ กูฏ, วหสฺสุ กูฏาติ.

(วิ. ๒/๗) (สฺยา. อญฺฉ)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล พราหมณ์นั้น **ผูกแล้ว**ซึ่งเกวียน ๑๐๐ เล่ม[ผูกเกวียน ๑๐๐ เล่มติดกัน]เทียมโคถึกนันทิวิสาลแล้ว กล่าวว่า “เจ้าโคโกง แกจงฉุด, จงลากไป”

ดู ชา.อฏ. ๑/๒๐๘

อติพล (ติ)

[อติ + พล]

(๑) มีกำลังอย่างยิ่ง - มาก, แข็งแรงมาก.

จตฺตาโรเม มหาราช
โลเก **อติพลา** ภุสา
ราโค โทโส มโท โมโห
ยตฺถ ปณฺฑา น คาธติ. (ชา. ๑/๑๙๑, ๑๙๓)

(หริตจดาบสกราบทูลว่า)
ขอถวายพระพรมหาบพิตร ในโลกนี้มีสิ่งที่หยาบ **มีกำลังอย่างยิ่ง**ที่ปัญญาหยั่งไม่ถึง ๔ อย่าง คือ ราคะ (ความกำหนัด), โทสะ (ความโกรธ), มทะ (ความเมา), โมหะ (ความหลง).

ดู ชา. ๑/๒๓๐

(๒) นกชื่ออติพละ (นกยาง).

อุกฺกุสา กุรรา หๆสา
อาฏา ปริวเทนฺติกา
ปากหๆสา **อติพลา**
นชฺชุหา ชีวชีวกา. (ชา. ๒/๓๔๗)

(อัจจุตฤาษีกล่าวว่า)
[อนึ่ง ที่ใกล้สระนี้มีนกเป็นจำนวนมาก เป็นพวกๆ คือ]...นกอกขาว หงส์ขาว นกเงือก นกเค้าแมว ห่าน **นกยาง** นกโพระดก นกต้อยตีวิด...[ส่งเสียงร้องน่ารื่นรมย์ใจ]

อติพลตา (ถี)

[อติพล + ตา]

ความมีกำลังอย่างยิ่ง - มาก, รุนแรงเกินไป.

อจฺจุคฺคต'**าติพลตา**

อติเวลํ ปภาสิตา

วาจา หนติ ทุมฺเมธํ

ติตฺติรวาติวสฺสิตํ. (ชา. ๑/๒๗) (อติลปตา. ก)

(ดาบสโพธิสัตว์ชี้เหตุ ๒ ประการที่ทำให้นกกระทาถูกฆ่าว่า)

คำพูดที่ดังเกินไป **รุนแรงเกินไป** และพูดเกินเวลา ย่อมฆ่าคนมีปัญญาทราม เหมือนเสียงฆ่านกกระทาที่ขันดังเกินไป.

อติพลตาติ ปุนปฺปุนํ ภาสเนน อติพลสภาวา. (ชา.อฏ. ๑/๔๕๗)

(อติลปตาติ. อติลปสภาวา. ก)

บทว่า **อติพลตา** คือ คำพูดที่มีสภาพรุนแรงเกินไป ด้วยการกล่าวบ่อยๆ (ซ้ำๆ).

อติพลว (ติ)

[อติ + พล + ว] ผู้มีกำลังมากยิ่ง.

ลง ว ปัจจัยในอรรถ อสฺสตฺถิ ด้วย (โมคฺ. ๔/๘๘) ว่า สีลาทิโต โว (ลง ว ปัจจัยหลัง สีล ศัพท์เป็นต้น แทนเนื้อความ มี.

อติพลวตา (ถี)

[อติพลว + ตา]

ความเป็นผู้มีกำลังมากยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติพลวนฺตุ (ติ)

[อติ + พล + วนฺตุ] มีกำลังมากยิ่ง.

อติพลสภาว (ติ)

[อติพล + สภาว]

คำพูดที่มีสภาพรุนแรงเกินไป.

ดู อติพลตา.

อติพหล (ติ)

[อติ + พหล]

(ก) ข้นเกินไป.

อถ นํ มหาสตฺโต อาห กึ ภทฺเท **อติพหลา** ยาคูติ. (ชา.อฏ. ๖/๒๐๕)

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวว่า ดูก่อนนางผู้เจริญ น้ำข้าวต้ม**ข้นเกินไป**

(ข) หนามาก, หนาเกินไป.

อติพหโลฏฺฐกโปล (ติ)

[อติพหล + โอฏฺฐ + กโปล]

มีริมฝีปากและกระพุ้งแก้มหนามาก.

อเร ขุชฺเช **อติพหโลฏฺฐกโปลํ** เต มุขํ, เอวํ นาม วเทตี๋ติ อาห. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๒๕)

[ต่อมาวันหนึ่ง พระเจ้าอุเทน ตรัสกะพระนางผู้แม้อันท้าวเธอตรัสบอกบ่อย ๆ ก็ไม่สามารถจะกล่าวบทแห่งมนต์ได้ว่า] เหวยอีหญิงค่อม ปากของมึง**มีริมฝีปากและกระพุ้งแก้มหนานัก**, มึงจงว่าไปอย่างนี้.

อติพหุ (ติ)

[อติ + พหุ]

มากเกินไป, มากยิ่ง, มากนัก.

โส โอทนํ ปฏิคฺคณฺหาติ นาติโถกํ **นาติพหุ**ं. พฺยญฺชนํ โข ปน...พฺยญฺชนมตฺตาย อาหาเรติ, น จ พฺยญฺชเนน อาโลปํ อตินาเมติ...

(ม. ๒/๓๓๙)

(อุตตรมาณพนั้นได้กล่าวถึงกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้าว่า)

ท่านพระโคดมพระองค์นั้น...ทรงรับข้าวสุกไม่น้อยนักไม่**มากนัก**...ทรงรับกับข้าว เสวยพระกระยาหาร พอประมาณกับข้าว ไม่ทรงทำกับข้าวให้เกินกว่าคำข้าว...

อติพหุนฺติ ยาปนมตฺตโต อติเรกํ.

(ม.อฏ. ๓/๒๖๘)

บทว่า **อติพหุ**ं (มากนัก) ได้แก่ มากเกินกว่าที่จะยังอัตภาพให้เป็นไป. (ดู มิลินฺท. ๒๒๒)

อติพหุก (ติ)

[อติ + พหุ + ก] มากยิ่ง, มากเกินไป.

ดู สุพหุ (ชา.อฏ. ๓/๔๙๓)

อติพหุภณฺฑ (น)

[อติพหุ + ภณฺฑ]

(๑) ภัณฑะมากยิ่ง - มากเหลือเกิน.

(๒)(ติ) ผู้มีภัณฑะมากยิ่ง - มากเหลือเกิน.

ตํ สตฺถุ สนฺติกํ เนตฺวา "ภนฺเต อยํ ภิกฺขุ **อติพหุภณฺโฑ**ติ อาโรเจสุ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๖)

(ภิกษุทั้งหลาย) นำภิกษุนั้นไปสู่สำนักของพระบรมศาสดา กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุรูปนี้ เป็นผู้**มีภัณฑะมากเหลือเกิน**[มีภัณฑะมากยิ่ง].

อติพหุโภชน (น)

[อติพหุ + โภชน]

การบริโภคมากไป - มากเกินไป.

อถ นํ สตฺถา "มหาราช **อติพหุโภชนํ** เอวํ ทุกฺขํ โหตีติ วตฺวา อิมํ คาถมาห.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๗๑)

ลำดับนั้น พระบรมศาสดาตรัสกะท้าวเธอว่า มหาบพิตร **การบริโภคมากเกินไป** เป็นทุกข์อย่างนี้ ดังนี้แล้วตรัสสอนด้วยพระคาถานี้ว่า[ในกาลใด บุคคลเป็นผู้กินจุ มักง่วงและมักนอนหลับ กระสับกระส่าย เป็นดุจสุกรใหญ่ที่เขาเลี้ยงด้วยอาหาร, ในกาลนั้น เขาเป็นคนมึนซึม ย่อมเข้าห้องบ่อย ๆ]

อติพาเหติ (กา/กฺริ/อา]

[อติ + วห + เณ + ติ]

ย่อมให้นำเลยไป, ย่อมให้ก้าวล่วงเลยไป. ไล่ไป, ขับไป, ลากไป.

ดู อพฺพาหยติ

อติพาฬฺห (ติ)

[อติ + พาฬฺห]

หนักยิ่ง, หนักมาก, มากเกินไป, รุนแรง.

อถโข ภควโต เอตทโหสิ "**อติพาฬฺหํ** โข อยํ อมฺพฏฺโฐ มาณโว สกฺเยสุ อิพฺภวาเทน นิมฺมาเทติ, ยํนูนาหํ โคตฺตํ ปุจฺเฉยฺยนฺติ.

(ที. ๑/๘๗)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า ‘อัมพัฏฐมาณพนี้ย่อมเหยียดหยามอย่าง**รุนแรง**ซึ่งเจ้าศากยะทั้งหลาย ด้วยคำพูดดูหมิ่นว่าเป็นทาสรับใช้, ทางที่ดี เราควรถามถึงโคตรดูบ้าง’

[อิพฺภวาท = อิพฺภ + วาท. คำว่า อิพฺภ แปลโดยโวหารัตถะว่า “ผู้เป็นทาสรับใช้” แปลโดยสัททัตถะว่า “ผู้เป็นประดุจช้างใช้งาน” มีรูปวิเคราะห์ที่เป็นสมาสและตัทธิตตามลำดับดังนี้ อิภสฺส ปโยโค อิโภ (อิภะคือการทำแห่งช้าง), อิภํ อรหนฺตีติ อิพฺภา (อิพภะคือชนผู้มีการทำที่สามารถเปรียบเทียบได้กับการกระทำแห่งช้าง)หมายความว่า ธรรมดาของช้างใช้งานนั้น ย่อมคอยแต่จะทำตามที่ควาญช้างสั่งฉันใด คนที่เป็นชนชั้นต่ำ ก็คอยแต่ทำตามคำสั่งของเจ้านาย ไม่มีอิสระในการกระทำฉันนั้น (ที.สี.อภินวฏี.๒/๓๑๑)

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อิพฺภาติ คหปติกา (บทว่า อิพฺภา ได้แก่ เจ้าบ้าน) ตามคำอธิบายของอรรถกถานั้น อาจหมายความว่า อัมพัฏฐมาณพกำลังดูหมิ่นพระพุทธองค์ว่าเป็นเจ้าบ้าน แต่ทำงานเป็นทาสรับใช้ดุจช้างใช้งาน ซึ่งต่ำกว่าชนชั้นวรรณะพราหมณ์ของตน. อย่างไรก็ตาม ในพระไตรปิฎกแปลฉบับภาษาไทย, ภาษาสิงหล และฉบับภาษาอังกฤษ ได้แปลบท อิพฺภ ว่า “**ทาสรับใช้**” ส่วนในพระไตรปิฎกฉบับภาษาพม่าแปลว่า “ชนชั้นต่ำ” ซึ่งสาเหตุที่ฉบับต่างๆ ได้แปลไว้เช่นนั้น คงเป็นเพราะอาศัยคำอธิบายที่มาในคัมภีร์ฎีกาที่ว่า เอเต พฺราหฺมณานํ สุสฺสูสกา สุทฺทา (บุคคลเหล่านี้ หมายถึงคนวรรณศูทรที่คอยน้อมรับคำสั่ง จากคนวรรณพราหมณ์) และคงเป็นเพราะได้อาศัยแนวทางการใช้คำว่า อิพฺภ ในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาถิกวรรค อัคคัญญสูตร ซึ่งในสูตรนั้นมีการใช้ อิพฺภ ศัพท์เป็นไวพจน์ของคำว่า หีน (ต่ำ).

พระไตรปิฎกนิสสยะ ๒/๒๐๕**]**

ดู ม. ๑/๓๒๐, อภิ.วิ. ๔๐๒, อภิ.อฏ. ๒/๔๙๓

อติพุทฺธิ (ถี)

[อติ + พุทฺธิ]

(๑) ปัญญาอันยิ่ง.

(๒) (ติ) ผู้มีปัญญาอันยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๙๗, ๑๖๕

อติพุทฺธิสมฺปนฺน (ติ)

[อติพุทฺธิ + สมฺปนฺน]

ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาอันยิ่ง, ผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญาอันยิ่ง. ดู มิลินฺท. ๒๐๓

อติโพนฺท (ติ)

[อติ + โพนฺท]

ผู้มีกำลังน้อยมาก, อ่อนแออย่างยิ่ง.

อพลพโล วิยาติ อพโล กิร โพนฺโท วุจฺจติ, อติสยตฺเถ จ อิทํ อาเมฑิตํ, ตสฺมา **อติโพนฺโท** วิยาติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๖)

ปาฐะว่า **อพลพโล วิย** (ดูคล้ายไม่ค่อยมีกำลัง) ความว่า ทราบว่า คนทั้งหลาย เรียกคน

อ่อนแอว่า อพละ, คำที่กล่าวย้ำไว้นี้เป็นไปในความหมายว่าอย่างยิ่ง, เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า “เหมือนคน**อ่อนแออย่างยิ่ง**” (ดู อพลพล)

อติพฺพ (ติ)

[น + ติพฺพ] อันไม่หนัก, อันไม่กล้า.

อติพฺพคารว (ติ)

[น + ติพฺพ + คารว]

ผู้ไม่มีความเคารพอย่างแรงกล้า.

โส ปุพฺพภาเค เอวํ จินฺเตตฺวา อนุกฺกเมน สิกฺขาย **อติพฺพคารเว** อุทฺธเต…ลาภครุเก ปาปภิกฺขู สงฺคณฺหิตฺวา อิริยาปถสณฺจปนาทีนิ กุหกวตฺตานิ สิกฺขาเปตฺวา…(วิ.อฏ. ๒/๗๕)

ปาปภิกษุนั้น คิดอย่างนี้ในส่วนเบื้องต้น เกลี้ยกล่อมปาปภิกษุ**ผู้ไม่มีความเคารพอย่างแรงกล้า**ในสิกขา ฟุ้งซ่าน…หนักในลาภ โดยลำดับ แล้วให้ศึกษาธรรมเนียมของคนหลอกลวงมีการวางท่าอิริยาบถเป็นต้น…

เย สิกฺขาปเทสุ พหุลคารวา น โหนฺติ อาปตฺติวีติกฺกมพหุลา, เต สิกฺขาปเทสุ **อติพฺพคารวา**. (สารตฺถ. ๒/๒๗๙)

ภิกษุเหล่าใดไม่มีความเคารพมากในสิกขาบททั้งหลาย มากไปด้วยความล่วงละเมิดอาบัติ, ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่า**ผู้ไม่มีความเคารพอย่างแรงกล้า**ในสิกขาบททั้งหลาย.

อติพฺยาทิปฺปติ (กฺริ/อา)

[อติ + วิ + อา + ทีป + ย + ติ.

อติวิย + ทิปฺปติ. แปลง วิย เป็น พฺยา เหมือนคำว่า เอวมฺพฺยาโข = เอวํ + วิย + โข แปลง วิย เป็น พฺยา ดังที่สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๒๗) กล่าวว่า เอวมฺขฺวนฺตเร วิยสฺส พฺยา (เมื่อ วิย ศัพท์อยู่ระหว่าง เอวํ กับ โข ให้แปลงเป็น พฺยา)]

ย่อมรุ่งเรืองยิ่ง - เหลือเกิน, **สว่างยิ่ง**.

ทสวสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ ทส กุสลกมฺมปถา สพฺเพน สพฺพํ อนฺตรธายิสฺสนฺติ, ทส อกุสลกมฺมปถา **อติพฺยาทิปฺปิสฺสนฺติ**.

(ที. ๓/๕๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี กุศลกรรมบถ ๑๐ จักอันตรธานไปหมดสิ้น, (ส่วน) อกุศลกรรมบถ ๑๐ **จักรุ่งเรืองเหลือเกิน**.

อติพฺยาทิปฺปิสฺสนฺตีติ อติวิย ทิปฺปิสฺสนฺติ, อยเมว วา ปาโจ. (ที.อฏ.๓/๓๗)

บทว่า **อติพฺยาทิปฺปิสฺสนฺติ** ได้แก่ จักเจริญรุ่งเรืองเหลือเกิน, อีกอย่างหนึ่ง บาลีก็อย่างนี้เหมือนกัน.

ทิปฺปิสฺสนฺตีติ ปฏิปกฺขภาเวน สมุชฺชลิสฺสนฺติ.

(ที.ฏี. ๓/๓๑)

บทว่า **ทิปฺปิสฺสนฺติ** ได้แก่ จักรุ่งโรจน์โดยความเป็นธรรมที่ตรงกันข้าม.

อติพฺรห (นฺต) (ติ)

[อติ + พฺรห (นฺต)]

ใหญ่ยิ่ง, กว้างใหญ่, มีตัวใหญ่.

พฺรห = พฺรห (วุทฺธิยํ) + อ, พฺรหตีติ พฺรหา. บทนี้เป็นราชาทิคณะ แปลง สิ เป็น อา.

ดู ธาน.คาถา ๗๐๐

ทหโร ยุวา น**าติพฺรหา**

สาโม กลฺยาณทสฺสโน

ทีฆสฺส เกสา อสิตา

อโถ สูนคฺค เวลฺลิตา. (ชา. ๒/๑๗๘)

(ทุกูลบัณฑิตกราบทูลว่า)

สามะหนุ่มน้อยผู้มีตัวไม่**ใหญ่ยิ่ง**[ร่างสันทัด] ผู้เห็นแก่กัลยาณธรรม มีผมยาวดำสนิท มีปลายงอนช้อนขึ้นข้างบน[เธอนั่นแหละ นำผลไม้มา บัดนี้ ถือหม้อน้ำจากที่นี้ไปตักน้ำยังแม่น้ำเข้าใจว่าใกล้จะกลับแล้ว]

นาติพฺรหาติ นาติทีโฆ นาติรสฺโส.

(ชา.อฏ. ๖/๑๐๖)

บทว่า **นาติพฺรหา** (ไม่ใหญ่ยิ่ง) ได้แก่ ไม่สูงเกินไป ไม่เตี้ยเกินไป.

อติพฺรหฺม (ปุ)

[อติ + พฺรหฺม]

พรหมยิ่งกว่า[พรหม], พรหมผู้ประเสริฐ (พระพุทธเจ้า, พระอรหันต์).

(ภควา) ราชาติราชา เทวเทโว สกฺกานํ อติ-สกฺโก พฺรหฺมานํ **อติพฺรหฺมา**...ตถาคโตติ วุจฺจติ. (ที.อฏ. ๑/๖๖, ที.อฏ. ๑/๖๖)

(พระผู้มีพระภาค)...เป็นพระราชายิ่งกว่าพระราชา เป็นเทวดาของเทวดา เป็นท้าวสักกะยิ่งกว่าท้าวสักกะ เป็น**พรหมยิ่งกว่า**พรหม...ฉะนั้น ชาวโลกจึงขนานพระนามว่าตถาคต.

อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานํ สกฺกานํ, มหาพฺรหฺมานญฺจ คุณาภิภวนโต อธิโก อติสโย อติเรกตโร วา สกฺโก พฺรหฺมา จาติ สกฺกานํ อติสกฺโก พฺรหฺมานํ **อติพฺรหฺมา**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๘)

ทรงชื่อว่าเป็นท้าวสักกะยิ่งกว่า[เหนือ]ท้าวสักกะ ทรงเป็น**พรหมยิ่งกว่า[เหนือ]**พรหม เพราะอรรถว่าทรงเป็นท้าวสักกะและเป็นพรหมยิ่งคือพิเศษเกินกว่าท้าวสักกะและมหาพรหม อันหาประมาณมิได้ในโลกธาตุทั้งหลายอันหาปริมาณมิได้.

ดู อภิ.อฏ. ๑/๓, มิลินฺท. ๒๖๙

ดู อติเทวปฺปตฺต

อติพฺรหฺมภาว (ปุ)

[อติพฺรหฺม + ภาว]

ความเป็นพระอรหันต์ผู้ประเสริฐยิ่งกว่าพรหม.

ดู อติเทวปฺปตฺต

อติพฺราหฺมณ (ปุ)

[อติ + พฺราหฺมณ]

พราหมณ์นัก, พราหมณ์ผู้ประเสริฐ.

พราหมณ์ผู้ประเสริฐยิ่งกว่า.

โยปิ “อติจณฺฑาโลสิ, **อติพฺราหฺมโณสิ**, ทุฏฺฐจณฺฑาโลสิ, ทุฏฺฐพราหฺมโณสีติอาทีนิ วทติ, โสปิ อาปตฺติยา กาเรตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๓/๕)

แม้ภิกษุใดกล่าวคำว่า “เจ้าเป็นจัณฑาลนัก เป็น**พราหมณ์นัก** เป็นจัณฑาลชั่ว เป็นพราหมณ์ชั่วเป็นต้น, แม้ภิกษุนั้น พระวินัยธรก็พึงให้ปรับอาบัติ.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติพฺรูเหติ (กฺริ/อา)

[อติ + พฺรูห (วฑฺฒเน) + เณ + ติ]

ยัง...ให้เจริญยิ่ง, ร้องเสียงดัง, ส่งเสียงดัง.

อติพฺรูหยีติ อนนฺตรคาถาย อาคตํ มา ภายีติ วจนํ วทนฺโต **อติพฺรูเหสิ** มหาสทฺทํ นิจฺฉาเรสิ.

(ชา.อฏ. ๕/๓๘๔)

บทว่า **อติพฺรูหยิ** (ยังเสียงให้เจริญยิ่ง) ความว่า สุมุขหงส์เมื่อจะกล่าวคำว่า พระองค์อย่ากลัวเลย ดังนี้เป็นต้น อันมาแล้วในคาถาอันเป็นลำดับต่อไป ได้**ยังเสียงให้เจริญยิ่ง** คือได้ร้องเสียงดัง[เปล่งเสียงดัง].

อติภทฺทก (ติ)

[อติ + ภทฺท + ก] ดียิ่งนัก.

โก นาโม อยนฺติ อิทํ เถโร **อติภทฺทโก** อยํ ธมฺมปริยาโย, ทสพลสฺส สพฺพญฺญุตญฺญาเณนวสฺส นามํ คณฺหาเปสฺสามีติ จินฺเตตฺวา อาห. (ม.อฏ. ๑/๓๘๒)

พระเถระ[พระอานนท์]คิดว่า “ธรรมบรรยายนี้ **ดียิ่งนัก** เราจะให้พระบรมศาสดาขนานนามธรรมบรรยายนั้น ด้วยพระสัพพัญญุตญาณของพระทศพลนั่นแล” จึงกล่าวคำนี้ว่า “ธรรมบรรยายนี้ชื่ออะไร”.

อติภทฺรก (ติ)

[อติ + ภทฺร + ก] ดียิ่งนัก.

ดู มิลินฺท. ๒๒๘

อติภย (น)

[อติ + ภย] ความกลัวยิ่ง - จัด.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติภริต (ติ)

[อติ + ภริต]

เต็มเกินไป, เต็มเปี่ยม.

อยมิติ กปฺปโฏ กปฺปฏกุโร
อจฺฉาย **อติภริตาย**
อมตฆฏิกายํ ธมฺมกฏมตฺโต
กตปทาๆ ฌานานิ โอเจตุๆ. (เถร. ๒๕๘)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
กัปปฏกุรภิกษุ [เกิดความวิตกผิด]ว่า “ผ้าขี้ริ้วผืนนี้เป็นของเรา”เมื่อน้ำใส [คืออมตธรรม] มีอยู่**เต็มเปี่ยม**ในหม้ออมตธรรม กลับมีใจปราศจากอมตธรรม [คำสอนของเรานี้]เป็นทางที่เราสอนไว้เพื่อสั่งสมฌานทั้งหลาย.

[อยมิติ กปฺปโฏ กปฺปฏกุโรติ กปฺปฏกุโร ภิกฺขุ “อยํ มม กปฺปโฏ อิมํ ปริหริตฺวา ยถา ตถา

ชีวามีติ เอวํ อุปฺปนฺนมิจฺฉาวิตกฺโก...**ธมฺม-กฏฺมตฺโต** มม สาสนธมฺมโต อุกฺกณฺจิตฺโต อปคตมานโส]

ดู ที.อฏ. ๑/๑๘๐, ม.อฏ. ๑/๒๗๓

อติภาร (ปุ)

[อติ + ภาร]

หนักยิ่ง, ภาระอันหนักยิ่ง, บรรทุกเกินไป.

วาณิชานำ ยถา นาวา

อปฺปมาณภรา ครุ

อติภารำ สมาทาย

อณฺณเว อวสีทติ. (ชา. ๒/๒๖๔)

เหมือนเรือของพวกพ่อค้า มีสินค้าหนักเกินประมาณ บรรทุกสินค้าที่**หนักยิ่ง** ย่อมจมดิ่งลงในมหาสมุทรฉันใด [คนสั่งสมบาปกรรมไว้ทีละน้อยๆ ก็จะพาเอาบาปกรรมที่หนักยิ่งจมดิ่งลงในนรกฉันนั้นเหมือนกัน]

ดู เถร. ๓๑๕, เถร.อฏ. ๒/๒๔๖

อติภารตา (ถี)

[อติภาร + ตา]

ความ...หนักยิ่ง - หนักเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติภารภริต (ติ)

[อติภาร + ภริต]

อันเต็มด้วยของหนักเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๑๒๐

อติภาริก (ติ)

[อติภาร + อิก]

มีภาระยิ่ง, มีน้ำหนักมาก - มากเกินไป.

กิสฺมึ วตฺถุสฺมินฺติ? อายสฺมา ฉนฺโน กต-ปริโยสิตำ วิหารำ ปุนปฺปุนำ ฉาทาเปสิ, ปุนปฺปุนำ ลิมฺปาเปสิ, **อติภาริโก** วิหาโร ปริปติ, ตสฺมึ วตฺถุสฺมึ. (วิ. ๕/๒๕)

[ถาม:- พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ดำเนินการมุงหลังคาวิหาร ๒ - ๓ ชั้น แล้วดำเนินการเกินกว่านั้น]เพราะเหตุอะไร. ตอบ:- เพราะเหตุที่ท่านพระฉันนะให้มุงให้ฉาบทาวิหารที่สร้างเสร็จแล้วหลายๆ ครั้ง, วิหาร**มีน้ำหนักมาก** จึงพังลงมา.

ดู วิ. ๒/๖๘

[วตฺถุ ศัพท์ในคำว่า วตฺถุสฺมึ มีความหมายว่า "เหตุ" ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๙๗๐ กล่าวว่า วตฺถุตฺตำ การเณ ทพฺเพ ภูเภเท รตนตฺตเย (วตฺถุ ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ การณะ (เหตุ) ทัพพะ (วัตถุสิ่งของ/รูปธรรม) ภูเภทะ (พื้นที่มีเจ้าของหรือทำเล) รตนัตตยะ (พระรัตนตรัย)]

อติภาริย (ติ)

[อติ + ภาริย]

อันหนักยิ่ง, น่าหนักใจยิ่ง.

จูฬกาฬตฺเถโร ปน อุฏฺจาย สมุฏฺจาย ฆราวาสำ จินฺเตติ, ปุตฺตทารำ อนุสฺสรติ. “ภาติโก เม **อติภาริยำ** กมฺมำ กโรตีติ จินฺเตติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๔๕)

ส่วนพระจุลกาลเถระ (จูฬกาลเถระ) ผุดลุกผุดนั่ง รัญจวนถึงฆราวาส. คิดถึงบุตรและภรรยา คิดว่า พี่ชายของเรานี้ ทำกรรม**อันหนักยิ่ง**.

ดู วิ.อฏ. ๑/๑๓๔

อติภีรุก (ติ)

[อติ + ภีรุก]

ภีรุก = ภี (ภเย) + รุก. ภายตีติ ภีรุโก, ภายนสีโล วา ภีรุโก (ภี - ภเย + รุ อาคม + อุก)

ผู้กลัวยิ่ง, **ผู้ขลาดอย่างยิ่ง**.

กิมฺปุริสา นาม **อติภีรุกา** โหนฺติ. เย อิมสฺมึ คนฺธมาทนปพฺพเต วิหรนฺติ, เตปิ มํ ทิสฺวา น อุตฺตสนฺติ. (ชา.อฏ. ๖/๙๗)

ธรรมดากินนรทั้งหลายเป็นสัตว์โลก**ผู้ขลาดอย่างยิ่ง**. กินนรเหล่าใดอยู่ที่เขาคันธมาทน์แห่งนี้, กินนรแม้นั้นเห็นข้าพระองค์แล้ว ย่อมไม่สะดุ้งกลัว.

อติภุญฺชิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + ภุช + ตฺวา]

กินจุ, กินมากเกินไป, บริโภคมากเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๑๕๕

อติภุตฺต (น)

[อติ + ภุตฺต]

กินมากเกินไป, บริโภคมากเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๑๓๗, ๒๖๙. ดู อจฺจาสน

อติภูมิ (ถี)

[อติ + ภูมิ]

พื้นที่อันสูง, ชั้นสูงยิ่ง.

โส “สาธูติ วตฺวาปิ เอกทิวสํ ปน วุฏฺเจ เทเว คิชฺเฌหิ สทฺธึ อุปฺปติตฺวา เสเส โอหาย **อติภูมึ** คนฺตฺวา เวรมฺภวาตมุขึ ปตฺวา จุณฺณวิจุณฺณภาวึ ปาปุณิ. (ชา.อฏ. ๓/๔๖๐)

พญาแร้งสุปัตตะนั้นแม้รับคำว่า ดีแล้ว ก็จริง แต่วันหนึ่งเมื่อฝนตกใหม่ ๆ ได้บินไปกับนกแร้งทั้งหลาย ทิ้งนกแร้งทั้งหลายเสีย ตนเองบินไปสู่**ชั้นสูงยิ่ง**[เกินภูมิ]ของนก ถึงทางลมเวรัมภะได้ถึงความเป็นผู้แหลกละเอียด.

อติเภรวตฺต (น)

[อติ + เภรว + ตฺต]

ความเป็น...มีอารมณ์น่ากลัวยิ่งนัก.

ปาฬิยํ หิ วิภตฺตอฏฺจตฺตึสารมฺมเณสุ อญฺญํ เอวรูปํ เภรวารมฺมณํ นาม นตฺถิ. อิมสฺมึ หิ กมฺมฏฺจาเน ฌานวิพฺภนฺตโก นาม โหติ. กสฺมา **อติเภรวตฺตา** กมฺมฏฺจานสฺส.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๑)

จริงอยู่ ในอารมณ์ ๓๘ ที่ท่านจำแนกไว้ในพระบาลี ขึ้นชื่อว่าอารมณ์อย่างอื่นที่น่ากลัวเช่นนี้ไม่มี. เพราะในกรรมฐาน[อุทธุมาตกะ]นี้ พระโยคาวจรชื่อว่าเป็นผู้พลัดตกจากฌาน. เพราะเหตุไร? เพราะ**ความเป็น**กรรมฐาน**มีอารมณ์น่ากลัวยิ่งนัก**.

อติโภชน (น)

[อติ + โภชน]

บริโภคมากเกินไป, การฉันมากเกินไป.

จตุปญฺจอาโลปโอกาสํ ปน จเปตฺวา ปานียํ ปิวิตฺวา ยาปนสีลสฺส ภิกฺขุโน ตํ น โหตีติ เอวํ **อติโภชเน** นิมิตฺตํ คณฺหนฺตสฺสาปิ ถินมิทฺธํ ปหียติ. (ม.อฏ. ๑/๒๘๘, สํ.อฏ. ๓/๒๐๓)

แม้ภิกษุผู้ถือเอานิมิตใน**การฉันมากเกินไป** อย่างนี้ว่า "แต่ถีนมิทธะนั้น จะไม่มีแก่ภิกษุผู้หยุดโอกาสที่จะฉันอีก ๔-๕ คำ แล้วดื่มน้ำตามยังอัตภาพให้เป็นไปเป็นปกติ" ดังนี้ ย่อมละถีนมิทธะได้.

อติโภติ (กฺริ/อา)

[อติ + ภู + อ + ติ]

ย่อมทำยิ่ง, ย่อมครอบคลุม, ย่อมชนะ, ย่อมเบียดเบียน, ย่อมล่อลวง.

มิคํ ติปลฺลตฺถ'มเนกมายํ
อฏฺฐกฺขุรํ อฑฺฒรตฺตาปปายึ
เอเกน โสเตน ฉมาสฺสสนฺโต
ฉหิ กลาหิ**ติโภติ** ภาคิเนยฺโย. (ชา. ๑/๕)

(พญาเนื้อโพธิสัตว์กล่าวแก่น้องสาวว่า)
น้องหญิง พี่ให้เนื้อ (หลานชาย)ที่มีกีบเท้า ๘ กีบ เรียนท่านอน ๓ ท่า เรียนเล่ห์กลมายาหลายอย่าง[และ]ดื่มน้ำในเวลาเที่ยงคืน. เนื้อหลานชายนั้น เมื่อหายใจออกด้วยรูจมูกข้างหนึ่งที่ภาคพื้น**ย่อมล่อลวง**นายพรานด้วยกลลวง ๖ อย่าง.

พฺยากาสิ อายุโร ปญฺหํ
อโถ ปุกฺกุสโปริโส
สพฺเพ ปญฺเห **อติโภติ**
ยถา ภาสติ เสนโก. (ชา. ๑/๑๖๐)

(พระราชาตรัสสดุดีพระโพธิสัตว์ว่า)
ตามที่เสนกบัณฑิตกล่าวมา **ย่อมครอบคลุม** ปัญหาทุกข้อ อายุรบัณฑิตและปุกกุสบัณฑิตได้กล่าวแก้แล้ว.

ดู อป.๑/๑๖๙, ชา.อฏ. ๑/๑๘๐

อติมญฺญติ (กฺริ/อา)

[อติ + มน + ย + ติ]

ย่อมดูถูก, ดูหมิ่น - เหยียดหยาม - ดูแคลน.

เอกํ สมยํ อายสฺมา วงฺคีโส อาฬวิยํ วิหรติ อคฺคาฬเว เจติเย อายสฺมตา นิโครฺธกปฺเปน อุปชฺฌาเยน สทฺธึ. เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา วงฺคีโส อตฺตโน ปฏิภาเนน อญฺเญ เปสเล ภิกฺขู **อติมญฺญติ**. (สํ. ๑/๑๘๙)

สมัยหนึ่ง ท่านพระวังคีสะอยู่ที่อัคคาฬวเจดีย์ เขตเมืองอาฬวีกับท่านพระนิโครธกัปปะผู้เป็นอุปัชฌาย์. ก็โดยสมัยนั้นแล ท่านพระวังคีสะ **ย่อมดูหมิ่น**ภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลเป็นที่รักเหล่าอื่น เพราะปฏิภาณของตน.

ดู อติมญฺญติ. (เถร.๓๔๗, ธมฺม.๖๖, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๑๕๔), อติมญฺญนฺติ. (ที.๓/๗๑), อติมญฺญสิ. (อ.๑/๑๔๘,ชา.๒/๒๒๙, ชา.อฏ.๗/๔๐), อติมญฺญามิ. (สํ.๑/๑๘๙, ชา.๒/๒๒๙), อติมญฺเญยฺย. (สํ.๑/๔๒๖, ธมฺม.๖๖,ชา.๒/๑๒๕), อติมญฺเญ. (สุตฺตนิ.๔๒๓), อติมญฺเญถ (ขุทฺทก.๑๑, สุตฺตนิ.๓๐๑), อติมญฺญิตฺโถ (ชา.๑/๓๘), อติมญฺญิตฺถ

(ชา.๑/๒๘๘), อจฺจมญฺญิสุ (ชา.๑/๒๔๓), อติมญฺญิสฺสติ (วิ.๑/๗, สารตฺถ.๑/๔๓๔), อติมญฺญิสฺสํ. (ชา.๑/๒๔๘), อติมญฺญิสํ (เปต.๑๓๑, อป.๒/๒๙๔, เปต.อฏ.๓๖)

อติมญฺญนา (ถี)

[อติ + มน + ย + ยุ]

การดูถูก - ดูหมิ่น - เหยียดหยาม.

ดู มิลินฺท. ๑๒๖

อติมญฺญนฺต (ติ)

[อติ + มน + ย + อนฺต]

ดูถูกอยู่, ดูหมิ่นอยู่, เหยียดหยามอยู่.

ตโต ถมฺเภน “อหเมว เสยฺโยติ อตฺตานํ มญฺญนฺโต มานี โหติ. สารมฺเภน “เก อิเมติ ปเร **อติมญฺญนฺโต** อติมานี, อยมสฺส มาโน จ อติมาโน จ. (ม.อฏ. ๑/๑๑๒)

ต่อจากนั้น เพราะความหัวดื้อ เธอจึงสำคัญตนว่า “เราเท่านั้นดีกว่าคนอื่น” กลายเป็นผู้มีมานะ. เพราะความแข่งดี เธอ**ดูหมิ่นอยู่**ซึ่งผู้อื่นว่า “คนเหล่านี้เป็นใครกัน” กลายเป็นคนมีมานะจัด. นี้ชื่อว่ามานะและอติมานะของภิกษุผู้เป็นอามิสทายาทนั้น.

ดู อติหีพยาน

อติมญฺญมาน (ติ)

[อติ + มน + ย + มาน]

ดูถูกอยู่, เมื่อดูหมิ่น, เหยียดหยามอยู่.

โภ โคตม พฺราหฺมณา พฺราหฺมณสฺส สนฺธนํ ปญฺญเปนฺติ ภิกฺขาจริยํ. ภิกฺขาจริยญฺจ ปน พฺราหฺมโณ สนฺธนํ **อติมญฺญมาโน** อกิจฺจการี โหติ, โคโปว อทินฺนํ อาทิยมาโน.

(ม. ๒/๓๙๑)

ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ พราหมณ์ทั้งหลายบัญญัติทรัพย์ของพราหมณ์ คือการเที่ยวไปเพื่ออาหาร. แต่พราหมณ์**เมื่อดูหมิ่น**ทรัพย์คือการเที่ยวไปเพื่ออาหาร ชื่อว่าเป็นผู้ทำหน้าที่ผิด เปรียบเหมือนคนเลี้ยงโคถือเอาของที่เจ้าของเขามิได้ให้.

อติมญฺญมาโนติ โย ภิกฺขาจริยวตฺตํ หริตฺวา สตฺตชีวกสิกมฺมวณิชฺชาทีหิ ชีวิกํ กปฺเปติ, อยํ อติมญฺญตี นาม. (ม.อฏ. ๓/๒๙๒)

บทว่า **อติมญฺญมาโน** (เมื่อดูหมิ่น) ความว่า พราหมณ์ใดละทิ้งวงศ์ คือการเที่ยวขอภิกษา แล้วเลี้ยงชีวิตด้วยการค้าสัตว์ กสิกรรมและพาณิชกรรมเป็นต้น, พราหมณ์นั้น ชื่อว่าย่อมดูหมิ่น.

ดู อวมญฺญมาน

อติมญฺญิตพฺพ (ติ)

[อติ + มน + ย + ตพฺพ]

พึงดูถูก, ดูหมิ่น - ดูแคลน - เหยียดหยาม.

สเจ ปน ภิกฺขเว เอวมสฺส ‘มยฺหญฺจ โข วิเหสา ภวิสฺสติ ปรสฺส จ ปุคฺคลสฺส อุปฆาโต. ปโรหิ ปุคฺคโล โกธโน อุปนาหี ทพฺพหิฏฺฐี ทุปฺปฏินิสฺสคฺคี, น จาหํ สกฺโกมิ เอตํ ปุคฺคลํ อกุสลา วุฏฺฐาเปตฺวา กุสเล ปติฏฺฐาเปตุนฺติ. เอวรูเป ภิกฺขเว ปุคฺคเล อุเปกฺขา น**าติมญฺญิตพฺพา**.

(ม. ๓/๓๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่ถ้าเธอทั้งหลาย มีความเห็นอย่างนี้ว่า 'ความลำบาก จักมีแก่เราด้วย ความขัดใจจักมีแก่บุคคลอื่นด้วย เพราะบุคคลอื่นเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ดื้อรั้น สละคืนได้ยาก, และเราก็ไม่สามารถจะให้บุคคลนั้นออกจากอกุศล แล้วให้ดำรงอยู่ในกุศลได้. ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายก็อย่า**พึงดูหมิ่น**ความวางเฉยในบุคคลเช่นนี้.

อุเปกฺขา นาติมญฺญิตพฺพาติ อุเปกฺขา น อติกฺกมิตพฺพา, กตฺตพฺพา ชเนตพฺพาติ อตฺโถ. โย หิ เอวรูปํ ปุคฺคลํ จิตฺตกิเยว ปสฺสาวํ กโรนฺตํ ทิสฺวาปิ "นนุ อาวุโส นิสีทิตพฺพนฺติ วทติ, โส อุเปกฺขํ อติมญฺญติ นาม. (ม.อฏ. ๔/๒๐)

ปาฐะว่า **อุเปกฺขา นาติมญฺญิตพฺพา** (อย่าพึงดูหมิ่นความวางเฉย) ได้แก่ อย่าพึงก้าวล่วงอุเบกขา อธิบายว่า พึงทำคือพึงยังอุเบกขาให้เกิดขึ้น. จริงอยู่ บุคคลใดแม้เห็นบุคคลปานนี้กำลังยืนถ่ายปัสสาวะอยู่ทีเดียว จึงพูดว่า ควรนั่งลงมิใช่หรือท่านผู้มีอายุ บุคคลนั้นชื่อว่า ย่อมดูหมิ่นความวางเฉย.

อุเปกฺขาติ สเกน กมฺเมน ปญฺญายิสฺสตีติ ตสฺมึ ปุคฺคเล อชฺฌุเปกฺขณา, อุเปกฺขํ อติมญฺญตีนาม ตสฺส อนาจารสฺส อนชฺฌุเปกฺขณโต.

(ม.ฏี. ๓/๒๔๐)

บทว่า **อุเปกฺขา** (ความวางเฉย) ได้แก่ ความวางเฉยในบุคคลนั้นด้วยคิดว่า เขาจักปรากฏด้วยกรรมของตน, ชื่อว่าย่อมดูหมิ่นความวางเฉย เพราะไม่วางเฉยซึ่งอนาจาร[ของบุคคล]นั้น.

อติมฏฺาหก (ติ)

[อติ + มฏฺาหก]

เล็กมาก, สั้นเกินไป, สั้นมาก.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน **อติมฏฺาหกํ** ทนฺตกฏฺฐํ ขาทนฺตสฺส กณฺเฐ วิลคฺคํ โหติ...

"น ภิกฺขเว **อติมฏฺาหกํ** ทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตพฺพํ. โย ขาเทยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว จตุรงฺคุลปจฺฉิมํ ทนฺตกฏฺฐนฺติ.

(วิ. ๔/๒๗๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งเคี้ยวไม้ชำระ**ฟันสั้นเกินไป** จึงหลุดเข้าไปติดในลำคอ [ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ]ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเคี้ยวไม้ชำระ**ฟันสั้นเกินไป** รูปใดเคี้ยว ต้องอาบัติทุกกฏ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตไม้ชำระฟันอย่างสั้น ๔ องคุลีเป็นอย่างต่ำ".

อติมฏฺาหกนฺติ อติขุทฺทกํ. (วิ.อฏ. ๔/๕๖)

บทว่า **อติมฏฺาหกํ** (สั้นเกินไป) ได้แก่ ไม้ชำระฟันที่เล็กเกินไป.

อติมตฺต๑ (ติ)

[อติ + มตฺต]

ถือตัวจัด, ถือตัวยิ่ง, มัวเมาเกินไป.

เนว ตำ อติมญฺญามิ

สิปฺปวาเทน มาณว

อติมตฺโตสิ สิปฺเปน

อุรคำ นาปจายสิ. (ชา. ๒/๒๒๙)

(พราหมณ์อลัมปายนะกล่าวว่า)

ดูก่อนมาณพ เรามิได้ดูหมิ่นท่านด้วยวาทศิลป์เลย แต่ท่านเป็นผู้**มัวเมา**ด้วยศิลปะ**เกินไป** จึงไม่ยำเกรงนาค.

อติมตฺต[๒] (ติ)

[อติ + มตฺต]

เกินประมาณ, เกินพอดี.

มตฺตโต อติกฺกนฺตำ **อติมตฺตำ**. ธาน.ฏี. ๔๑/๔๕

ยิ่งกว่าประมาณ ชื่อว่า อติมตฺต.

อติมธุร (ติ)

[อติ + มธุร]

(ก) ไพเราะยิ่ง, อ่อนหวานนัก.

เอกจฺโจ ปน สุณาติ ‘ภควโต ปุญฺญาติสยนิพฺพตฺตำ เอวรูปำ นาม รูปำ **อติมธุโร** สทฺโท กิสฺมิญฺจิ ปเทเส เกสญฺจิ ปุปฺผานำ *อติมนุญฺญ*คนฺโธ…ตสฺส จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนำ วินา สุตมตฺตาเนว ตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติ. อถสฺส ตำ จิตฺตำ ตสฺมึ รูเป วา สทฺเท วา ปสาทวเสน คนฺธาทีสุ อริยานำ ทาตุกามตาวเสน อญฺเญหิ ทินฺเนสุ อนุโมทนาวเสน วา ปวตฺตติ. เอวำ สุตวเสน เอตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๖)

อนึ่ง บางคนได้ยินว่า รูปที่เกิดจากบุญอันยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเป็นเช่นนี้ พระสุรเสียงก็**ไพเราะยิ่ง**. กลิ่นดอกไม้บางอย่างในบางที่หอม*ชื่นใจยิ่งนัก*...รูปเป็นต้นนั้น มิได้กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นของเขา ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยแต่เพียงฟังมาเท่านั้น. ลำดับนั้น จิตดังกล่าวย่อมดำเนินไปด้วยความเลื่อมใสในรูปหรือเสียง หรือดำเนินไปในกลิ่นเป็นต้น ด้วยความต้องการจะถวายแก่พระอริยะ หรือด้วยการอนุโมทนาในทานที่บุคคลอื่นถวายแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ย่อมมาปรากฏทางมโนทวาร โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่นอย่างนี้

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๑

ดู อติมนุญฺญ

(ข) อร่อยยิ่ง, หวานจัด.

อติโลณำ วุจฺจติ โลณกปฺโป, อติติตฺตกำ วุจฺจติ ติตฺตกปฺโป, **อติมธุรำ** วุจฺจติ มธุรกปฺโป.

(จูฬนิ. ๒๓๓)

รสเค็มจัด คนพูดกันว่าเหมือนเกลือ รสขมจัดพูดกันว่าเหมือนดี รส**หวานจัด**พูดกันว่าเหมือนน้ำผึ้ง.

อติมธุรนฺติ ขีรปายาสาทิกำ. (จูฬนิ.อฏ.๙๓)

บทว่า **อติมธุรำ** หวานจัด) คือ มีข้าวปายาสเจือด้วยน้ำนมเป็นต้น.

อติมธุรรส (ปุ)

[อติมธุร + รส]

(๑) รสหวานยิ่ง, รสอร่อยยิ่ง.

(๒) (ติ) มีรสหวานยิ่ง, มีรสอร่อยยิ่ง.

ตตฺถสฺส วณฺณคนฺธสมฺปนฺนํ **อติมธุรรสํ** เอกํ อมฺพปกฺกํ อาหรียิตฺถ. (วิ.อฏ. ๑/๗๕)

ณ ที่นั้น พวกราชบุรุษได้นำผลมะม่วงสุกผลหนึ่งซึ่งมีสีและกลิ่นหอม**มีรสอร่อยยิ่ง**มาทูลถวาย.

อติมนาป (ติ)

[อติ + มนาป] น่าชอบใจยิ่ง. น่ารักยิ่ง.

ดู อติอิฏฺจ

อติมนุญฺญ (ติ)

[อติ + มนุญฺญ]

น่าฟูใจยิ่ง, (หอม) ชื่นใจยิ่งนัก.

ดู อติมธุร

อติมโนรม (ติ)

[อติ + มโนรม]

อันน่ารื่นรมย์ใจยิ่ง. เป็นที่น่ารื่นรมย์ใจยิ่ง.

โพธิสตฺโตปิ โข รถวรํ อารุยฺห มหนฺเตน ยเสน **อติมโนรเมน** สิริโสภคฺเคน นครํ ปาวิสิ.

(ชา.อฏ.๑/๗๑)

ฝ่ายพระโพธิสัตว์ก็เสด็จทรงรถอันประเสริฐกลับเข้าสู่พระนครด้วยพระยศอันยิ่งใหญ่ มีพระสิริโสภาค**อันน่ารื่นรมย์ใจยิ่ง**.

อติมโนหร (ติ)

[อติ + มโนหร]

อันน่ารักยิ่ง, เป็นที่ชอบใจยิ่ง, นำความชื่นใจยิ่ง.

อติมโนหรเกสกลาปี (ถี)

[อติมโนหร + เกสกลาป + อี]

มีช้องผมน่ารักยิ่ง, มีมวยผมน่าชอบใจยิ่ง.

อตีเต กิร พาราณสิยํ อญฺญตรา รูปูปชีวินี อิตฺถี อภิรูปา ทสฺสนียา ปาสาทิกา ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคตา **อติมโนหร-เกสกลาปี** อโหสิ. (เปต.อฏ. ๔๓)

ได้ยินว่า ในอดีตกาล ในกรุงพาราณสี ยังมีหญิงผู้อาศัยรูปเลี้ยงชีพคนหนึ่ง รูปร่างสวย น่าดู น่าชม ประกอบด้วยผิวพรรณอันงดงามยิ่งนัก **มีช้องผมน่ารักยิ่ง**.

อติมนฺท (ติ)

[อติ + มนฺท]

น้อยเกินไป, อ่อนแอเกินไป, อ่อนแอนัก.

มนฺทมนฺโทติ อภิกฺกนฺตาทีนํ อนุทฺธตตาย **อติมนฺโท** อติสณฺโหติ เอวํ คุณเมว โทสโต ทสฺเสนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๖)

ด้วยคำว่า **มนฺทมนฺโท** (เหมือนคนอ่อนแอ) พวกชาวบ้านย่อมแสดงคุณนั่นเทียว โดยความเป็นโทษอย่างนี้ว่า “**ผู้อ่อนแอนัก** คือ อ่อนปวกเปียก เพราะเหตุมีการก้าวไปเป็นต้น ไม่ปราดเปรียว”

ดู ม.อฏ.๒/๑๒๙, ๓/๑๖๙ ดู มนฺทมนฺท

อติมหนฺต (ติ)

[อติ + มหนฺต. ถี. อติมหนฺตี, อติมหตี]

(สำ. อติมหตฺต)

ใหญ่นัก, ใหญ่โตเกินไป, ใหญ่หลวงนัก.

นาติมหนฺตํ กพฬํ กริสฺสามีติ สิกฺขา กรณียา. (วิ. ๒/๒๕๔)

ภิกษุพึงทำความศึกษาว่า เราจักไม่ทำคำข้าว**ให้ใหญ่นัก**.

น ภิกฺขเว **อติมหตี** สีมา สมฺมนฺนิตพฺพา จตุโยชนิกา วา ปญฺจโยชนิกา วา ฉโยชนิกา วา. โย สมฺมนฺเนยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว ติโยชนปรมํ สีมํ สมฺมนฺนิตุํ. (วิ. ๓/๑๔๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงสมมติสีมา**ใหญ่เกินไป** ๔ โยชน์บ้าง ๕ โยชน์บ้าง ๖ โยชน์บ้าง. รูปใดพึงสมมติต้องอาบัติทุกกฏ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติสีมาประมาณ ๓ โยชน์เป็นอย่างยิ่ง.

อติมหนฺตตา (ถี)

[อติมหนฺต + ตา]

ความเป็นของใหญ่ยิ่ง - ใหญ่เกินไป - ใหญ่มาก.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติมหาสาวชฺช (ติ)

[อติ + มหาสาวชฺช]

มีโทษมากยิ่ง - หนักยิ่ง - ใหญ่หลวงนัก.

ตตฺถ อหเมว ลเภยฺยนฺติ อิจฺฉา นาติมหาสาวชฺชา. น อญฺโญ ภิกฺขุ ลเภยฺยาติ ปน **อติมหาสาวชฺชา**. (ม.อฏ. ๑/๑๕๐)

บรรดาความปรารถนา ๒ ประการนั้น ความปรารถนาว่า “ขอเราเท่านั้นพึงได้” มีโทษหนักไม่มากนัก. ส่วนความปรารถนาว่า “ภิกษุอื่นไม่พึงได้” **มีโทษหนักยิ่ง**.

[คำว่า **วชฺช** ไม่แปลว่า “ถ้อยคำที่บุคคลพึงกล่าว” แต่แปลว่า “โทษ” เพราะถือว่าเป็นชาติศัพท์ที่แสดงชนิดหรือจำพวกสิ่งของที่เหมือนกัน หรือสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๕๕๖) กล่าวว่า อวชฺชิตฺถ วชฺชติ วชฺชิสฺสตีติ วา วชฺชํ วทนียํ. รสฺสตฺตํ. วชฺชํ **โทโส** (ในความหมายว่า อันบุคคลกล่าวแล้ว, กล่าวอยู่ หรือว่าจักกล่าวมีรูปว่า วชฺชํ, วทนียํ[ถ้อยคำที่บุคคลพึงกล่าว] รูป[วชฺชํ นี้] มีการรัสสะ[อา ของ วาท เป็น อ. วชฺชํ (ถ้อยคำที่บุคคลพึงกล่าว) คือ **โทษ**). คำลักษณะนี้เหมือนกับคำว่า **โค** ซึ่งมีวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) ก็ไม่แปลว่า “สัตว์ผู้ไป” แต่แปลว่า “วัว” เพราะถือว่าเป็นชาติศัพท์ที่หมายถึงวัวทุกชนิด]

อติมาน (ปุ)

[อติ + มาน]

มานะยิ่ง, ความดูหมิ่น, ความถือตัวจัด, ความทะนงตน, ความยกตน, ความอวดดี.

(ก) อติมานะ, ความดูหมิ่น, ความสำคัญตนว่าสูงกว่าผู้อื่น - ว่าเหนือผู้อื่น.

โกโธ โมสวชฺชํ นิกติ จ ทุพฺภิ
กทริยตา **อติมาโน** อุสูยา

อิจฺฉา วิวิจฺฉา ปรเหฐนา จ
โลโภ จ โทโส จ มโท จ โมโห. (ที. ๒/๑๙๕)

(สนังกุมารพรหมกล่าวว่า)
ความโกรธ การพูดเท็จ การโกง การประทุษร้ายมิตร ความตระหนี่ **ความดูหมิ่น** ความริษยา ความปรารถนา ความลังเลสงสัย การเบียดเบียนผู้อื่น ความอยากได้ ความคิดประทุษร้าย ความมัวเมา ความหลง.
[สัตว์ผู้ประกอบด้วยกิเลสเหล่านี้จัดว่าเป็นผู้มีกลิ่นชั่วร้าย ต้องไปอบายอย่างแน่นอน ปิดพรหมโลกแล้ว]

อติกฺกมิตฺวา มญฺญนลกฺขโณ **อติมาโน** จ.

(ที.อฏ. ๒/๒๕๙)

อติมานะ (ความดูหมิ่น) มีความสำคัญตัวล่วงเลย[บุคคลอื่น]เป็นลักษณะ.

อพฺภุณฺณติลกฺขโณ **อติมาโน** อติวิย อหงฺการรโส อจฺจุทฺธุมาตภาวปจฺจุปฏฺฐาโน.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๑)

อติมานะ (ความดูหมิ่น) มีความเย่อหยิ่งมากเป็นลักษณะ มีความถือตัวจัดเป็นกิจ มีความหยิ่งจองหองเป็นอาการปรากฏ.

(ข) อติมานะ, ความดูหมิ่น, ความถือตัวที่อาศัยชาติเป็นต้นเป็นไปด้วยอำนาจความฟูขึ้นแห่งจิต.

กตเม จ ภิกฺขเว จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา?
อภิชฺฌาวิสมโลโภ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส, พฺยาปาโท...**อติมาโน** จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส, มโท จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส, ปมาโท จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส. (ม. ๑/๔๔)

ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลส[เครื่องเศร้าหมอง]แห่งจิตอะไรบ้าง คือ
ความโลภไม่สม่ำเสมอ คือความเพ่งเล็ง อยากได้[สิ่งของของผู้อื่น]เป็นอุปกิเลสแห่งจิต... **ความดูหมิ่น**เป็นอุปกิเลสแห่งจิต, ความมัวเมาเป็นอุปกิเลสแห่งจิต, ความประมาท เป็นอุปกิเลสแห่งจิต.

ชาติอาทีนิ นิสฺสาย จิตฺตสฺส อุนฺนติวเสน ปวตฺตมาโน มาโน อจฺจุนฺนติวเสน **อติมาโน**.

(ม.อฏ. ๑/๑๗๕)

ความถือตัวที่อาศัยชาติเป็นต้น เป็นไปด้วยอำนาจความฟูขึ้นแห่งจิต ชื่อว่ามานะ. ความถือตัวที่เป็นไปด้วยอำนาจความฟูขึ้นอย่างยิ่ง[แห่งจิต]ชื่อว่า **อติมานะ** (ความดูหมิ่น).

อติมาโนติ ชาติอาทีหิ มยา สทิโส นตฺถีติ อติกฺกมิตฺวา มญฺญนวเสน อุปฺปนฺโน.

(มหานิ.อฏ. ๑๘๐)

บทว่า **อติมาโน** ได้แก่ ความถือตัวที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความสำคัญตัวอย่างยิ่งว่า ผู้ที่เสมอกับเราโดยชาติเป็นต้นไม่มี.

(ค) อติมานะ, ความถือตัวว่าดีกว่าเขา, มานะที่ยกตนขึ้นข่มผู้อื่นว่าตนเป็นผู้ประเสริฐ = เสยยมานะ.

อติมาโน จ โอมาโน
ปหีนา สุสมูหตา

อสฺมิมาโน สมุจฺฉินฺโน

สพฺเพ มานวิธา หตา. (เถร. ๒๘๗)

ความถือตัวว่าดีกว่าเขา และความถือตัวว่าเลวกว่าเขา เราละถอนได้เด็ดขาดแล้ว อัสมิมานะเราก็ตัดขาดแล้ว มานะทุกอย่างเราก็ทำลายเสียแล้ว.

เสยฺโยหมสฺมีติ ปน อณฺุณ อติกฺกมิตฺวา อตฺตานำ เสยฺยโต ทหนฺตสฺส ปวตฺโต เสยฺยมาโน **อติมาโน**. (เถร.อฏ. ๒/๑๐๙)

ส่วนความถือตัวว่าดีกว่าเขาที่เกิดแก่บุคคลผู้ล่วงเลยคนอื่นแล้วตั้งตนว่าดีกว่าเขาว่า "เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา" เป็น**อติมานะ** (ความถือตัวว่าดีกว่าเขา).

(ฆ) มานะยิ่งกว่ามานะ, มานะชั้นสูง.

ปริมานสฺส อุปริมาโน มานาติมาโน. อติสทฺโท อุปริสทฺทสฺส อตฺถำ วทตีติ ทฏฺจพฺโพ.

(มูลฏี. ๒/๒๒๑)

พึงทราบว่า ความถือตัวสูงขึ้นไปกว่าความถือตัวที่มีมาก่อน ชื่อว่า มานาติมานะ (มานะยิ่งกว่ามานะ,มานะชั้นสูง). อติ อุปสรรค กล่าวอรรถของ อุปริ ศัพท์ (มีความหมายว่า "สูง").

อติมานปจฺจย (ปุ)

[อติมาน + ปจฺจย]

เหตุคือความถือตัวยิ่ง - จัด, ความดูหมิ่นเป็นปัจจัย.

อิธ คหปติ อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ เยสำ โข อหำ สญฺโญชนานำ เหตุ อติมานี อสฺสำ, เตสาหำ สญฺโญชนานำ ปหานาย สมุจฺเฉทาย ปฏิปนฺโน, อหญฺเจว โข ปน อติมานี อสฺสำ, อตฺตาปิ มำ อุปวเทยฺย **อติมานปจฺจยา**, อนุวิจฺจาปิ มำ วิญฺญู ครเหยฺยุำ **อติมานปจฺจยา**, กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา ทุคฺคติ ปาฏิกงฺขา **อติมานปจฺจยา**, เอตเทว โข ปน สญฺโญชนำ เอตำ นีวรณำ, ยทิทำ อติมาโน. (ม. ๒/๒๖)

ดูก่อนคฤหบดี อริยสาวกในธรรมวินัยนี้ เห็นประจักษ์ชัดว่า เราพึงเป็นผู้ถือตัวจัด เพราะเหตุแห่งสังโยชน์เหล่าใดแล, เราพึงปฏิบัติเพื่อละ เพื่อตัดสังโยชน์เหล่านั้น, อนึ่ง เรานั่นเทียวแลเป็นผู้ถือตัวจัด. แม้ตนเองก็ยังติเตียนตนได้เพราะ**ความดูหมิ่นเป็นปัจจัย**. แม้ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วพึงติเตียนได้เพราะ**ความดูหมิ่นเป็นปัจจัย**, หลังจากตายแล้ว ทุคติเป็นอันหวังได้ เพราะ**ความดูหมิ่นเป็นปัจจัย**, ความถือตัวจัดนั่นเองเป็นสังโยชน์ เป็นนิวรณ์.

อติมานโยค (ปุ)

[อติมาน + โยค]

การประกอบด้วยความถือตัวจัด.

ดู อติมานี

อติมานหต (ติ)

[อติมาน + หต]

ผู้อันอติมานะกำจัดแล้ว - ฆ่า – ครอบงำ - ทำลาย - เบียดเบียนแล้ว.

นาตฺตโน สมกำ กญฺจิ
อติเรกำ จ มญฺญิสำ
อติมานหโต พาโล
ปตฺถทฺโธ อุสฺสิตทฺธโช. (เถร. ๒๘๗)

(พระเชนตปุโรหิตบุตรเถระกล่าวว่า)
เราเป็นคนโง่ เป็น**ผู้อันอติมานะกำจัด**แล้ว มีใจกระด้างจัด ชูมานะดุจธง จึงไม่สำคัญใครๆ ว่าเสมอกับตนและยิ่งกว่าตน.

อติมานหโต พาโลติ พาโล อหำ ตโต พาลภาวโต อติมาเนน ขตูปหตกุสลาจาโร.

(เถร.อฏ. ๒/๑๐๘)

บาทคาถาว่า **อติมานหโต พโล** ความว่า เราเป็นคนพาล เพราะความเป็นคนพาลนั้น จึงเป็นผู้ถูกอติมานะ(ความถือตัวจัด) กำจัดการบำเพ็ญกุศลเสีย.

อติมานิตา (ถี)

[อติมานี + ตา]
ความเป็นผู้มีอติมานะ, ความมีมานะจัด, ความเป็นผู้ถือตัวจัด.

ชาติมโท จ **อติมานิตา** จ
โลโภ จ โทโส จ มโท จ โมโห
เอเต อคุณา เยสุ จ สนฺติ สพฺเพ
ตานีธ เขตฺตานิ อเปสลานิ. (ชา. ๑/๓๐๙)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลมัณฑัพยกุมารว่า)
ก็คุณธรรมเหล่านี้ คือ ความเมาเพราะชาติ **ความเป็นผู้ถือตัวจัด** โลภะ โทสะ มทะ และโมหะ. ทุกอย่างมีอยู่ในเนื้อนาบุญเหล่าใด เนื้อนาบุญเหล่านั้น นับว่าเป็นเนื้อนาบุญที่ไม่มีศีลเป็นที่รักในโลก.

อติมานิตา จาติ อญฺโญ มยา สทฺธึ ชาติอาทีหิ สทิโส นตฺถีติ อติกฺกมฺม ปวตฺตมาโน.

(ชา.อฏ. ๔/๓๘๒)

บทว่า **อติมานิตา จ** (ความเป็นผู้ถือตัวจัด) ได้แก่ ความถือตัวที่เป็นไปอย่างยิ่งว่า ไม่มีผู้อื่นที่เสมอกับเราโดยชาติเป็นต้น.

อติมานี (ติ)

[อติมาน + อี]
ผู้มีมานะจัด, ถือตัวจัด, เย่อหยิ่งจองหอง.

อพฺภุณฺณติลกฺขโณ อติมาโน โส เอตสฺส อตฺถีติ **อติมานี**. (สารตฺถ. ๒/๓๖๖)

ชื่อว่า **อติมานี** เพราะอรรถว่า มีความถือตัวจัด ซึ่งมีความเย่อหยิ่งมากเป็นลักษณะ.

ปุน จปรำ นิโครฺธ ตปสฺสี...
ถทฺโธ โหติ **อติมานี**. (ที. ๓/๓๗)

ดูก่อนนิโครธ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ เป็นผู้กระด้าง **ถือตัวจัด** [ข้อที่บุคคลผู้บำเพ็ญตบะเป็นผู้กระด้าง ถือตัวจัด นี้แลเป็นอุปกิเลสของบุคคลผู้บำเพ็ญตบะ]

ถทฺโธ โหติ อติมานีติ นิสฺสิเนหนิกฺกรุณถทฺธลกฺขเณน ถมฺเภน อติกฺกมิตฺวา มญฺญนลกฺขเณน อติมาเนน จ สมนฺนาคโต.

(ที.อฏ. ๓/๒๓)

ปาฐะว่า **ถทฺโธ โหติ อติมานี** ได้แก่ ประกอบด้วยถัมภะมีความดื้อรั้นซึ่งขาดเมตตาและกรุณาเป็นลักษณะ และอติมานะมีการดูหมิ่นล่วงเกิน[ผู้อื่น]เป็นลักษณะ.

อติมานโยเคน **อติมานี**. (ม.อฏ. ๑/๑๙๓)

ชื่อว่า**ผู้ถือตัวจัด** เพราะประกอบด้วยความถือตัวจัด[อย่างยิ่ง].

ดู ม. ๑/๕๒, สุตฺตนิ. ๓๑๖, ขุทฺทก.อฏ. ๒๐๑

อติมายาวี (ติ)

[อติ + มายาวี]

ผู้มีมายามาก, ผู้มีเล่ห์เหลี่ยมจัด.

มายาวิโนติ **อติมายาวิโน**. (ชา.อฏ.๖/๕๖)

บทว่า มายาวิโน ได้แก่ **ผู้มีมายามาก**.

อติมีฬฺห (น)

[อติ + มีฬฺห] อุจจาระกองใหญ่.

มีฬฺห = อุจจาระ, คูถ. อุ + มิห (เสจเน) + ล มิหตีติ มีฬฺโห. ทีฆะ อิ เป็น อี, แปลง ล เป็น พ, กลับ หฺพ เป็น ฬฺห.

อติมีฬฺหช (ติ)

[อติมีฬฺห + ชน + กฺวิ]

เกิดจากอุจจาระกองใหญ่.

กสฺมา จ โทณ พฺราหฺมโณ น คพฺภินึ คจฺฉติ? สเจ โทณ พฺราหฺมโณ คพฺภินึ คจฺฉติ, **อติมีฬฺหโช** นาม โส โหติ มาณวโก วา มาณวิกา วา. (อ. ๒/๒๐๐)

ถาม:- ดูก่อนโทณะ เพราะเหตุไร พราหมณ์จึงไม่สมสู่กับสตรีมีครรภ์. ตอบ:- ดูก่อนโทณะ เพราะถ้าพราหมณ์สมสู่กับสตรีมีครรภ์, เด็กหนุ่มหรือเด็กสาว ชื่อว่าเป็นผู้**เกิดจากอุจจาระกองใหญ่**.

อติมีฬฺหโชติ อติมีฬฺเห มหาคูถราสิมฺหิ ชาโต. (อ.อฏ. ๓/๖๖-๗)

บทว่า **อติมีฬฺหโช** ได้แก่ เกิดจากอุจจาระกองใหญ่ คือ ในกองอุจจาระใหญ่

อติมุขร (ติ)

[อติ + มุข + ร]

ปากกล้ายิ่งนัก, มีฝีปากจัด, ปากจัด, พูดมาก, ช่างพูด.

โพธิสตฺโต ตสฺส อมจฺโจ อโหสิ. ตสฺมึ กาเล รญฺโญ ปุโรหิโต **อติมุขโร** โหติ พหุภาณี. ตสฺมึ กเถตุ อารทฺเธ อญฺเญ โอกาสเมว น ลภนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๔๔๓)

[ในอดีตกาลเมื่อพระเจ้าพรหมทัตทรงครองราชสมบัติในกรุงพาราณสี]พระโพธิสัตว์ได้เป็นอำมาตย์ของพระองค์. ในกาลนั้น ปุโรหิตของพระราชาเป็นคน**ปากกล้ายิ่งนัก** เป็นคนพูดมาก. เมื่อปุโรหิตนั้นเริ่มพูด ชนเหล่าอื่นไม่ได้โอกาสเลย.

ดู ชา.อฏ. ๑/๔๔๓

อติมุขรตา (ถี)

[อติมุขร + ตา]

ความที่...ปากกล้ายิ่งนัก - มีฝีปากจัด. ความเป็นผู้พูดมาก.

ราชา ตาสํ ปริกฺขีณภาวํ ญตฺวา อาห "อาจริย ตุมฺเห **อติมุขรตาย** นาพิมตฺตา อชลณฺฑิกา คิลนฺตา กิญฺจิ น ชานิตฺถ...(ชา.อฏ. ๑/๔๔๔)

พระราชาทรงทราบว่ามูลแพะเหล่านั้นหมดสิ้นแล้ว จึงตรัสว่า "อาจารย์ ท่านกลืนกินมูลแพะประมาณทะนานหนึ่งก็ไม่รู้อะไร เพราะ**ความที่**ตน**ช่างพูด**...

ดู ชา.อฏ. ๑/๔๔๔

อติมุตฺต (ปุ)

[อติ + มุตฺต. อติกฺกนฺโต มุตฺตํ สุกฺกภาวโต. อมร. พฺยาขฺยาสุธาฏี. ในวาจัปปติและโถม. มีแปลกกันเพียงว่า สุภภาวโต เท่านั้น. อติมุทฺตโนตีติ อติมุตฺโต, นิปาตนา. ธาน.ฏี.๕๗๗ (สํ. อติมุกฺต)]

เถาจำยาม, **ลำดวน**, **มันฮ่อ** (ธาน.ฏี.).

ส้มป่อย (ธาน.นิสฺสย.เก่า).

อติมุตฺตา อโสกา จ
ภคินีมาลา จ ปุปฺผิตา
องฺโกลา พิมฺพิชาลา จ
ปุปฺผิตา มม อสฺสเม. (อป. ๑/๑๗)

(พระสารีบุตรเถระเปล่งอุทานว่า)

ต้นลำดวน ต้นอโศก ต้นกุหลาบมีดอกบานสะพรั่ง ต้นปรูและต้นมะกล่ำหลวงก็มีดอกบานสะพรั่งอยู่รอบๆ อาศรมของข้าพเจ้า.

ดู อป. ๑/๔๐๕, อป. ๑/๔๒๔

อติมุตฺตก (ปุ)

[อติ + มุตฺต + ก. อติสเยน มุตฺตํ วิตฺถาโร อสฺส. วาจปฺปติ. และ โถม. อติมุจฺจติ ทาหปิตฺต-มเนนาติ **อติมุตฺตโก**. ธาน.ฏี. ๕๕๕ (สํ. มุกฺตก)]

ลำดวน, **จำยาม**, **เต็ง**, **อุโลก**, **มันฮ่อ** (จูพวคฺคนิสฺสย).

ส้มป่อย (ชาตกนิสฺสย. เมืองปยี).

อหญฺจ องฺโกลกโมจินามิ
อติมุตฺตกํ สตฺตลิโยถิกญฺจ
ปิโย จ เม เหหิติ มาลภารี
อหญฺจ นํ มาลินี อชฺฌุเปสฺสํ. (ชา. ๑/๓๓๒)

(กินนรีกราบทูลว่า)

ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บดอกปรู **ดอกลำดวน** ดอกมะลิซ้อนและดอกคัดเค้า ด้วยหวังว่าสามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันก็จักประดับดอกไม้ นอนแนบข้างสามีนั้น.

อติมุตฺตกาทิลตา มณฺฑโป มณฺฑลมาโพติ อปเร. (อุทาน.อฏ. ๑๘๒)

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า มณฑปที่มุงด้วยเถาวัลย์มี**เถาจำยาม**เป็นต้น ชื่อว่าโรงกลม. (ดู มิลินฺท. ๓๒๑)

[บรรดาคัมภีร์สันสกฤตในอมรโกสะ (๑๔,๒๖, ๗๒) กล่าวถึง อติมุตฺต และ อติมุตฺตก ไว้เหมือนกันกับอภิธาน. ในวาจปฺปติ.และโถม.แสดงอรรถแห่ง อติมุตฺต ไว้ ๒ คือ มาธวีลตา และ

ตินิสรุกฺข แสดงอรรถแห่ง อติมุตฺตก ไว้ ๒ คือ ตินฺทุกรุกฺข และ ตาลรุกฺข. ใน เมทินีโกส ได้กล่าวว่า อติมุตฺโต ตุ นิสฺสงฺเค วาสนฺตฺยํ ตินิเสปิจ.ใน อเนกตฺถสงฺคหอภิธาน กล่าวว่า อติมุตฺโต ตุ นิกฺกเล วาสนฺติ กายํ ตินิเส. ใน สทฺทกปฺปทฺทุม ได้แสดงอรรถแห่ง อติมุตฺตก ศัพท์ไว้ ๓ คือ ตินิสรุกฺข (ตามอมร.) ตินฺทุก-รุกฺข และ ปุปฺผรุกฺขวิเสส. ฉะนั้น อติมุตฺต และ อติมุตฺตก ทั้ง ๒ นี้ ถ้าถือตามบาลีอรรถกถา และสันสกฤตตามที่กล่าวมาแล้ว ควรแปลได้ ๒ อย่าง คือ **ไม้จำยาม** และ **มันฮ่อ**

อติมุตฺตกมาลา (ถี)

[อติมุตฺตก + มาลา]

พวงลำดวน, ดอกเต็ง - มันฮ่อ - จำยาม.

เสยฺยถาปิ ภนฺเต อานนฺท อิตฺถี วา ปุริโส วา ทหโร ยุวา มณฺฑนกชาติโก สีสนฺหาโต อุปฺปลมาลํ วา วสฺสิกมาลํ วา **อติมุตฺตกมาลํ** วา ลภิตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ ปฏิคฺคเหตฺวา อุตฺตมงฺเค สิรสิ ปติฏฺฐาเปยฺย.

เอวเมว โข อหํ ภนฺเต อานนฺท อิเม อฏฺฐ ครุ-ธมฺเม ปฏิคฺคณฺหามิ ยาวชีวํ อนติกฺกมนีเยติ.

(วิ. ๔/๔๔๖, ม.๑/๓๘)

พระนางมหาปชาบดีโคตมีกล่าวว่า “ท่านอานนท์ ดิฉันยอมรับครุธรรม ๘ ข้อนี้ ปฏิบัติไม่ละเมิดไปจนตลอดชีวิตทีเดียว เปรียบเหมือนหญิงสาวหรือชายหนุ่มผู้ชอบแต่งกาย เมื่อสรงน้ำดำเกล้าแล้ว ได้พวงอุบล พวงมะลิหรือ**พวงลำดวน** ก็ใช้มือทั้งสองประคองรับไว้เหนือศีรษะฉะนั้น”.

(ส. อติมุตฺตกมาลํ)

(อติมุตฺตกมาลา. อ. ๓/๑๐๕).

อติมุตฺตกสุสาน (น)

[อติมุตฺตก + สุสาน]

อติมุตตกสุสาน,

ป่าช้าหรือสุสานอันมีชื่อว่าอติมุตตกะ.

เต ตตฺถ ตีณิ จตฺตาริ วสฺสานิ วสิตฺวา ตํ อาปุจฺฉิตฺวา จาริกํ จรนฺตา พาราณสึ ปตฺวา **อติมุตฺตกสุสาเน** วสึสุ. (ชา.อฏ. ๔/๒๘)

(อติมุตฺตกสุสาน. ส. อติมุตฺตกสุสาน. ก. ต่างกัน).

สองดาบสอยู่ที่นั้น ๓, ๔ พรรษาแล้ว ลานายมัณฑัพยะ เที่ยวจาริกไปถึงเมืองพาราณสี อาศัยอยู่ใน**สุสานอันมีชื่อว่าอติมุตตกะ**.

ดู ม.อฏ. ๓/๑๖๖

อติมุตฺตกสามเณรวตฺถุ (น)

[อติมุตฺตกสามเณร + วตฺถุ]

เรื่องอติมุตตกสามเณร.

อติมุทุก (ติ)

[อติ + มุทุก]

อ่อนโยนยิ่ง, ละเอียดยิ่ง, อ่อนมาก, อ่อนแอ.

โส เอกทิวสํ โกสลราชานํ อาห “เทว พาราณสิ-รชฺชํ นาม นิมฺมกฺขิกมธุปฏลสทิสํ, ราชา **อติ-มุทุโก**, อปฺเปเนว พลวาหเนน สกฺกา พาราณสิ-รชฺชํ คณฺหิตุนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๒๘๐)

วันหนึ่ง อำมาตย์นั้นกราบทูลพระเจ้าโกศลว่า “ขอเดชะ อันราชสมบัติในกรุงพาราณสีเป็นเช่นกับรวงผึ้งที่ปราศจากตัวผึ้ง. พระราชาก็**อ่อนแอ**, พระองค์สามารถยึดราชสมบัติในกรุงพาราณสี ด้วยพลพาหนะมีประมาณน้อยเท่านั้น”.

ดู ธมฺม.อฏฺ. ๒/๒๕๙

อติมูฬฺห (ติ)

[อติ + มูฬฺห]

ผู้หลงยิ่ง, ผู้มัวเมายิ่ง, ผู้งมงายยิ่ง.

โมมูฬฺโหติ **อติมูฬฺโห**. (ม.อฏฺ. ๓/๑๖๒)

บทว่า โมมูฬฺโห ได้แก่ **ผู้หลงยิ่ง**.

[โมมูฬฺโห มีศัพท์เดิมมาจาก โมหมูฬฺห (หลงด้วยโมหะ) ลบ ห อักษรใน โมห ด้วย นิรุตตินัย คือนัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนด เหมือนรูปบาลีทั่วไป]

อติโมทติ (กฺริ/อา)

[อติ + มุท + อ + ติ]

ย่อมบันเทิงยิ่ง, รื่นเริงยิ่ง, ร่าเริงยิ่ง.

กมฺมวิสุทฺธินฺติ ธมฺมิกอุปาสโกปิ อตฺตโน กมฺมวิสุทฺธึ ปุญฺญกมฺมสมฺปตฺตึ ทิสฺวา กาลกิริยโต ปุพฺเพ อิธโลเกปิ โมทติ, กาลํ กตฺวา อิทานิ ปรโลเกปิ **อติโมทติ**เยว. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๘๕)

บทว่า **กมฺมวิสุทฺธึ** เป็นต้น ความว่า แม้ธัมมิกอุบาสก เห็นกรรมอันหมดจด คือความถึงพร้อมแห่งบุญกรรมของตนแล้ว ก่อนแต่จะทำกาลกิริยา ย่อมบันเทิงแม้ในโลกนี้, ทำกาละแล้วบัดนี้ **ย่อมบันเทิงยิ่ง**แท้ แม้ในโลกหน้า.

อติโมห (ปุ)

[อติ + โมห]

ความหลงยิ่ง, ความงมงายยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติยกฺข (ปุ)

[อติ + ยกฺข]

(๑) หมอผี, พ่อมด, ผู้รู้วิชาทางภูตผีปิศาจ, หมอไสยศาสตร์, ผู้ทำนายโชคชะตา.

(๒) (ถี) หญิงผู้เข้าทรง, ภรรยาของหมอไสยศาสตร์.

อติยกฺขา วสฺสวรา

อิตฺถาคารา จ ราชิโน

พาหา ปคฺคยฺห ปกฺกนฺทุ

นิกฺขมนฺเต มหาราเช

สิวีนํ รฏฺฐวฑฺฒเน. (ชา. ๒/๓๒๓)

เมื่อพระมหาราชผู้ผดุงรัฐให้เจริญแก่ชาวกรุงสีพีจะเสด็จออก **พวกหมอผี** พวกขันที สนมฝ่ายในและโหรหลวง ต่างพากันประคองแขนร้องไห้คร่ำครวญ.

อติยกฺขาติ ภูตวิชฺชา อิกฺขณิกาปิ.

(ชา.อฏฺ. ๗/๒๗๒)

บทว่า **อติยกฺขา** ได้แก่ หมอผีบ้าง แม่มดบ้าง

อติยาจก (ติ)

[อติ + ยาจก]

ผู้ขอยิ่ง, ขอบ่อยๆ, ขอมากเกินไป, ขอล่วงเลยกาล, ขอเกินประมาณ, มักขอ.

มมนฺนปานำ วิปุลำ อุฬารำ
อุปฺปชฺชตีมสฺส มณิสฺส เหตุ
ตำ เต น ทสฺสำ **อติยาจโก**สิ
น จาปิ เต อสฺสมมาคมิสฺสำ.

(วิ. ๑/๒๒๑, ชา. ๑/๗๑-๒)

(พญานาคเมื่อจะห้ามดาบสจึงกล่าวว่า)
เพราะแก้วมณีดวงนี้เป็นเหตุทำให้ข้าวน้ำเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้ามากมาย ข้าพเจ้าให้แก้วมณีแก่ท่านไม่ได้ ท่านเป็นผู้**ขอมากเกินไป** ข้าพเจ้าจะไม่มาอาศรมของท่านอีกแล้ว.

อติยาจโกสีติ อติวิย ยาจโก อสิ. ปุนปฺปุนำ ยาจสีติ วุตฺตำ โหติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๕๒)
บทว่า **อติยาจโกสิ** คือ ท่านเป็นคนขอเกินไป มีคำอธิบายว่า ขอบ่อยๆ.

อติยาจโกสีติ กาลญฺจ ปมาณญฺจ อติกฺกมิตฺวา อชฺช ตีณิ ทิวสานิ มยฺหำ ปิยำ มนาปำ มณิรตนำ ยาจมาโน อติกฺกมฺม ยาจโกสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๐)

บทว่า **อติยาจโกสิ** ความว่า ท่านขอแก้วมณีอันเป็นที่รักที่ชอบใจของข้าพเจ้าสิ้น ๓ วัน เข้าวันนี้ ล่วงกาลและล่วงกำหนดประมาณ ชื่อว่าเป็นผู้ขอเกินไป.

อติยาจนก (ติ)

[อติ + ยาจ + ยุ. ลง ก อาคม]

ผู้ขอยิ่ง, ขอมากเกินไป, ขอบ่อยๆ.

น อสนฺถวิสฺสาสี จ โหติ, น อนิสฺสรวิกปฺปี จ, น วิสฺสฏฺฐจุปเสวี จ, น อุปกณฺณกชปฺปี จ, น **อติยาจนโก** จ. (อำ. ๒/๑๒๐)

[ภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูลประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ เป็นที่เคารพ และเป็นที่ยกย่องในตระกูลทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ คือ]
ไม่ทำความคุ้นเคยกับผู้ไม่คุ้นเคย, ไม่สั่งการทั้งที่ตนไม่ได้เป็นใหญ่, ไม่คบตระกูลที่แตกแยกกัน, ไม่พูดกระซิบที่หู, และไม่**ขอมากเกินไป**.

อติยาจนา (ถี)

[อติ + ยาจนา]

การขอยิ่ง, ขอมากเกินไป, ขอบ่อยๆ.

น ตำ ยาเจ ยสฺส ปิยำ ชิคีเส
วิเทสฺโส โหติ **อติยาจนาย**
นาโค มณึ ยาจิโต พฺราหฺมเณน
อทสฺสนเยว ตทชฺฌคมา.

(วิ. ๑/๒๒๒, ชา. ๑/๗๒) (สี. เทสฺโส)

(ดาบสผู้พี่ได้กล่าวกับดาบสผู้น้องว่า)
บุคคลไม่ควรขอสิ่งที่รู้ว่าเป็นที่รักของเขา อนึ่ง เพราะ**การขอมากเกินไป** ย่อมเป็นที่เกลียดชัง นาคราชถูกฤาษีขอแก้วมณี จึงไม่หวนกลับมาให้ฤาษีเห็นอีกเลย.

อติยาติ (กฺริ/อา)

[อติ + ยา + อ + ติ]

ย่อมล่วงไป, เลยไป, ก้าวเลย, แล่นเลยไป.

อจฺจยาสิ อาวุโส วิสาข ปญฺหํ, นาสกฺขิ ปญฺหานํ ปริยนฺตํ คเหตุ. นิพฺพาโนคธญฺหิ อาวุโส วิสาข พฺรหฺมจริยํ นิพฺพานปรายนํ นิพฺพานปริโยสานํ. (ม. ๑/๓๗๙)

(ธัมมทินนาเถรีกล่าวกับอุบาสกวิสาขะว่า)

ดูก่อนท่านวิสาขะ ท่าน**ก้าวเลย**ปัญหาไปเสียแล้ว, ท่านไม่อาจกำหนดที่สุดแห่งปัญหาได้. ดูก่อนท่านวิสาขะ เพราะว่าพรหมจรรย์มีนิพพานเป็นที่หยั่งลง มีนิพพานเป็นจุดหมาย มีนิพพานเป็นที่สุด.

อจฺจยาสีติ เอตฺถ ปญฺหํ อติกฺกมิตฺวา คโตสีติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๒๖๘)

บทว่า **อจฺจายาสิ** ได้แก่ ในเรื่องนี้ ท่านล่วงเลยปัญหาไปแล้ว.

(ใน อ.อฏ. ๑/๒๗๙) แก้บาลีนี้เป็น อจฺจสรา. ดู อติสรติ. ใน ธมฺม.อฏ. ๒/๔๕๑ เป็น อจฺจายาสิ)

ดู อุทาน.อฏ. ๒๘๙, ดู สำ. ๒/๑๕๔ สำ. ๓/๑๙๒.

อติยาตุ (กฺริ/วิ)

[อติ + ยา + ตุ]

เพื่อผ่านไป, เพื่อเข้าไป,.

ตสฺมึ ภิกฺขเว สมเย รญฺโญ น ผาสุ โหติ **อติยาตุ** วา นิยฺยาตุ วา ปจฺจนฺติเม วา ชนปเท อนุสญฺญาตุ. พฺราหฺมณคหปติกานมฺปิ ตสฺมึ สมเย น ผาสุ โหติ **อติยาตุ** วา นิยฺยาตุ วา พาหิรานิ วา กมฺมนฺตานิ ปฏิเวกฺขิตุ.

(อ. ๑/๖๙)

[ภิกษุทั้งหลาย ในเวลาที่พวกโจรมีกำลัง พระเจ้าแผ่นดินย่อมอ่อนกำลัง]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินย่อมไม่สะดวก**เพื่อเสด็จผ่านไป** เสด็จออกไป หรือออกคำสั่งไปยังชนบทชายแดน แม้พราหมณ์และคหบดี ก็ไม่สะดวก**เพื่อผ่านไป** ออกไป หรือตรวจตราการงานภายนอก.

อติยาตุนฺติ พหิทฺธา ชนปทจาริกํ จริตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ อนฺโตนครํ ปวิสิตุ.

(อ.อฏ. ๒/๔๔)

บทว่า **อติยาตุ** (เพื่อเสด็จผ่านไป) คือ เพื่อเสด็จเที่ยวไปตามชนบทในภายนอก แล้วเข้าไปภายในเมือง ในขณะที่พระองค์ปรารถนาต้องการแล้ว.

อติยาตุนฺติ อนฺโต ยาตุ คนฺตุ ปวิสิตุนฺติ อตฺโถ.

(อ.ฏี. ๒/๓๙)

บทว่า **อติยาตุ** ความว่า ผ่าน คือ ไป ได้แก่ เข้าไปภายใน.

อติรจฺฉานกถา (ถี)

[น + ติรจฺฉานกถา]

คำพูดที่ไม่ใช่ดิรัจฉานกถา, คำพูดที่ไม่สวนทางกับสวรรค์และมรรคผลนิพพาน.

[ติรจฺฉานกถา = สคฺคโมกขานำ ติรจฺฉาน-ภูตา กถาติ ติรจฺฉานกถา (คำพูดที่สวนทางกับ

สวรรค์และมรรคผลนิพพาน ชื่อว่า ติรจฺฉานกถา, น ติรจฺฉานกถา อติรจฺฉานกถา (คำพูดที่ไม่สวนทางกับสวรรค์ และมรรคผลนิพพาน ชื่อว่า อติรัจฉานกถา]

อติรจฺฉานกถิก (ติ)

[น + ติรจฺฉานกถา + อิก]

ไม่พูดเรื่องดิรัจฉานกถา, ไม่พูดเรื่องดิรัจฉานกถามีอย่างต่าง ๆ.

สงฺคามาวจเร ภิกฺขุนา สทฺธึ อุปสงฺกมนฺเตน นีจจิตฺเตน สโมฆ อุปสงฺกมิตพฺโพ รโชหรณสเมน จิตฺเตน, อาสนกุสเลน ภวิตพฺพำ นิสชฺชกุสเลน, เถเร ภิกฺขู อนุปขชฺชนฺเตน นเว ภิกฺขู อาสเนน อปฺปฏิพาหนฺเตน ยถาปฏิรูเป อาสเน นิสีทิตพฺพำ, อนานากถิเกน ภวิตพฺพำ **อติรจฺฉานกถิเกน**, สามำ วา ธมฺโม ภาสิตพฺโพ, ปโร วา อชฺเฌสิตพฺโพ, อริโย วา ตุณฺหีภาโว นาติมญฺญิตพฺโพ. (วิ. ๕/๒๘๗)

อันภิกษุผู้เข้าสงครามเมื่อเข้าหา สงฆ์พึงเป็นผู้มีจิตยำเกรง มีจิตเสมอด้วยผ้าเช็ดธุลี, เข้าหาสงฆ์ พึงเป็นผู้รู้จักที่นั่ง รู้จักการนั่ง, ไม่เบียดภิกษุผู้เถระ ไม่กันอาสนะภิกษุผู้อ่อนกว่า พึงนั่งอาสนะตามสมควร, ไม่พึงพูดเรื่องต่าง ๆ **ไม่พึงพูดเรื่องดิรัจฉานกถา**, พึงกล่าวธรรมเอง หรือเชื้อเชิญภิกษุรูปอื่น ไม่พึงดูหมิ่นอริยดุษณีภาพ.

อติรจฺฉานกถิเกนาติ ทิฏฺจสุตมุตมฺปิ ราชกถาทิกำ ติรจฺฉานกถำ อกเถนฺเตน.

(วิ.อฏ. ๔/๒๐๕)

บทว่า **อติรจฺฉานกถิเกน** (ไม่พึงพูดเรื่องดิรัจฉานกถา) ความว่า ไม่กล่าวติรัจฉานกถา มีราชกถา [คำพูดไร้สาระเกี่ยวกับพระราชา] เป็นต้น แม้ได้เห็น ได้ฟัง และได้รู้แล้ว.

อติรจฺฉานกถิโกติ นานาวิธำ ติรจฺฉานกถำ นกเถติ. (อำ.อฏ. ๓/๑๙๕)

บทว่า **อติรจฺฉานกถิโก** คือ ไม่พูดติรัจฉานกถาอันมีอย่างต่าง ๆ.

ดู อำ. ๓/๕

อติรจฺฉานคามี (ติ)

[น + ติรจฺฉาน + คมุ + ณี]

มีปกติไม่ไปสู่ภูมิสัตว์เดรัจฉาน.

ภิยฺโย ปญฺจสตา เสกฺขา
ทสา จ ทสธา ทส
สพฺเพ โสตสมาปนฺนา
อติรจฺฉานคามิโน. (สำ. ๑/๑๕๖)

(ท้าวสหัมบดีพรหมกล่าวว่า)

พระเสขะมากกว่า ๕๐๐ รูปไป ๑๐ รูปบ้าง ๑๐๐ รูปบ้าง และผู้ถึงกระแสนิพพานทั้งหมด **มีปกติไม่ไปสู่ภูมิสัตว์ดิรัจฉาน**.

อติรจฺฉานคามิโนติ เทสนามตฺตเมตำ, อวินิปาตธมฺมาติ อตฺโถ. (สำ.อฏ. ๑/๒๐๓)

คำว่า **อติรจฺฉานคามิโน** (มีปกติไม่ไปสู่ภูมิสัตว์ดิรัจฉาน) นี้ เป็นเพียงเทศนา. ความว่า ผู้ไม่มีความตกต่ำเป็นธรรมดา.

[คำว่า เทสนามตฺต (เพียงเทศนา), เทสนาสีส (หัวข้อของเทศนา) หรือ อุปลกฺขณมตฺต (เพียงเครื่องกำหนดหมาย) ตามสำนวนภาษาจัดเป็นการแสดงด้วยอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด เช่นอุทาหรณ์ว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่า พระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมดหาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่]

อติรชิต (ติ)

[อติ + รชิต]

ถูกย้อมมากไป, อันราคะย้อมแล้ว.

อติรชิตตฺต (น)

[อติรชิต + ตฺต]

ความเป็น...ถูกย้อมมากไป.

ปตฺถินฺนนฺติ **อติรชิตตฺตา** ถทฺธํ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๐๘)

บทว่า **ปตฺถินฺนํ** (เป็นผ้าเนื้อแข็ง) คือ จีวรกระด้าง เพราะ**ความเป็น**สิ่งที่**ถูกย้อมมากไป**[ถูกย้อมมากเกินไป].

อติรตนภาร (ปุ)

[อติ + รตนภาร]

ภาระคือรตนะอันประเสริฐ, ภาระอันหนัก คือ รตนะ, บรรทุกรัตนะมากเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๓๒

อติรตฺติ (ถี)

[อติ + รตฺติ]

เลยเที่ยงคืน, ดึกเกินไป, ดึกดื่น.

โส สุสาเน วฑฺฒิตตฺตา “อสุกเวลาย นาม วสฺสิตพฺพนฺติ อชานนฺโต กทาจิ **อติรตฺตึ** วสฺสติ, กทาจิ อรุณุคฺคมเน. (ชา.อฏ. ๑/๔๖๑)

ไก่ตัวนั้น เพราะความที่ตนเติบโตในป่าช้า จึงไม่รู้ว่า “เราควรขันในเวลาชื่อโน้น” บางคราว**ขัน**ดึกเกินไป บางคราวก็ขันตอนอรุณขึ้น [ทำให้ พวกมาณพไม่สามารถศึกษาและสาธยายมนต์ตามเวลา จึงได้ฆ่าไก่ตัวนั้นเสีย]

ดู ชา.อฏ. ๒/๒๗๘) ดู อติทิวา

อติรมณีย (ติ)

[อติ + รมณีย]

อันน่ายินดียิ่ง, อันน่ารื่นรมย์ยิ่งนัก.

ติโยชนสหสฺสวิตฺถโต หิมวา ฆนพทฺธโมร-ปิญฺฉกลาโป วิย, นิรนฺตรํ มาลาทามควจฺฉิโก วิย, สุฏฺฐุ ปีเพตฺวา อาพทฺธปุปฺผวฏฺฏสโก วิย, สุปูริตํ ปุปฺผจงฺโกฏฺฐกํ วิย จ **อติรมณีโย** อโหสิ.

(ที.อฏ. ๒/๗๒, ม.อฏ. ๑/๒๓๐)

ป่าหิมพานต์ซึ่งกว้างถึง ๓,๐๐๐ โยชน์ ได้กลายเป็นสถานที่**น่ารื่นรมย์ยิ่งนัก** เหมือนลำแพนของหางนกยูงที่ติดกันเป็นพืด เหมือนพวงหรือช่อดอกไม้ที่ติดกันไม่มีระหว่าง เหมือนเทริดดอกไม้ที่เนื่องติดกันเป็นอย่างดี และเหมือนผอบดอกไม้ที่เต็มเปี่ยม.

อติรสก (ติ)

[อติ + รส + ก]

มีรสดียิ่ง, มีรสอันประเสริฐ.

อติรสกปูว (ปุ)

[อติรสก + ปูว]

ขนมมีรสดียิ่ง, ขนมอันปรุงด้วยน้ำผึ้งและน้ำตาลงบ.

มหาภิสงฺขาริเกน **อติรสกปูเวน** ปตฺตํ ปูเรตฺวา ถเกตฺวา ทินฺนํ คุฬฺหกภตฺตํ นาม.

(วิ.อฏ. ๔/๑๐๗)

ภัตที่เขาบรรจุบาตรจนเต็ม ด้วย**ขนมอันมีรสดียิ่ง** ซึ่งมีเครื่องปรุงมากมาย ปิดแล้ว จึงถวาย ชื่อว่าคุฬหกภัต.

ดู ชา.อฏ. ๕/๓๐๖

ดู มธุโคฬก (วิ.อฏ. ๑/๓๔๔)

อติรสกปูวสณฺฐานมุขี (ถี)

[อติรสกปูว + สณฺฐานมุข + อี]

มีหน้ามีสัณฐานเหมือนขนมที่ปรุงด้วยน้ำผึ้ง (นางยักษิณี).

ตฺวํ อตฺตโน นครํ กุสาวติเมว ปฏิคจฺฉ... **อติรสกปูวสณฺฐานมุขี** ยกฺขินี อคฺคมเหสึ กตฺวา รชฺชํ กาเรหิ. (ชา.อฏ. ๕/๓๑๑)

(พระนางประภาวดีกล่าวว่า)

ขอเชิญท่านกลับไปยังเมืองกุสาวดีอันเป็นเมืองของพระองค์เถิด...ขอจงไปสถาปนานางยักษิณีซึ่ง**มีหน้ามีสัณฐานเหมือนขนมที่ปรุงด้วยน้ำผึ้ง**... ให้เป็นอัครมเหสีทรงเสวยราชสมบัติเถิด.

อติรสเภสชฺช (น)

[อติรส + เภสชฺช]

ยามีรสแรง - จัด, ยาสำหรับผู้เป็นใหญ่.

ตํ สุตฺวา ราชา "ภทฺเท อิทํ **อติรสเภสชฺชํ**, กุโต ลภิสฺสามีติ วตฺวา...(ชา.อฏ. ๕/๔๗๗)

พระราชา[พระเจ้าพาราณสี]ทรงสดับความนั้นแล้วจึงตรัส[กับนางปัญจปาปา]ว่า ดูก่อนน้องรัก ยาขนานนี้เป็น**ยามีรสแรง** เราจะได้มาแต่ที่ไหน...

อติรสฺส (ติ)

[อติ + รสฺส]

เตี้ยเกินไป - มาก, สั้นเกินไป - มาก.

ลิงฺคํ นาม เทฺว ลิงฺคานิ. หีนญฺจ ลิงฺคํ อุกฺกฏฺฐญฺจ ลิงฺคํ. หีนํ นาม ลิงฺคํ อติทีฆํ **อติรสฺสํ** อติกณฺหํ อจฺโจทาตํ, เอตํ หีนํ นาม ลิงฺคํ. อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ นาติทีฆํ นาติรสฺสํ นาติกณฺหํ นาจฺโจทาตํ; เอตํ อุกฺกฏฺฐํ นาม ลิงฺคํ. (วิ. ๒/๙)

ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ ได้แก่ รูปลักษณ์ ๒ อย่าง คือ รูปลักษณ์ที่เลวและรูปลักษณ์ที่ดี. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่เลว คือ สูงเกินไป **เตี้ยเกินไป** ดำเกินไป ขาวเกินไป นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่เลว. ที่ชื่อว่ารูปลักษณ์ที่ดี คือ ไม่สูงนัก ไม่เตี้ยนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก นี้จัดเป็นรูปลักษณ์ที่ดี.

ดู ที.๒/๑๔๓, ม.๓/๒๑๓, วิมาน.อฏ.๙๓

อติราค (ปุ)

[อติ + รนฺช + ณ] ความกำหนัดยิ่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติราช (ปุ)

[อติ + ราช]

พระราชาผู้ประเสริฐ - เยี่ยมกว่า, พิเศษยิ่ง.

กึ ปน ตฺวํ จตูหิ มหาราเชหิ อุตฺตริตโรติ? อาม ชมฺพุก มหาราชูนมฺปิ **อติราชา**ติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๑๗)

ชัมพุกะถามว่า ก็ท่านเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าท้าวมหาราชทั้ง ๔ หรือ? พระบรมศาสดาตอบว่า เออ ชัมพุกะ เราแลเป็น**พระราชาเยี่ยมกว่า**พระราชาทั้งหลาย. (ดู มิลินฺท. ๒๖๙)

อติราชกุมาร (ปุ)

[อติ + ราชกุมาร]

ราชกุมารผู้พิเศษยิ่ง - ผู้ประเสริฐ.

ยถา จ เอกโต สนฺนิปติเตสุ พหูสุ ราชกุมาเรสุ เจว เทเวสุ โย ชาติโภคยสอิสฺสริยาทิสมฺปตฺตีหิ อติเรกตโร เจว วิเสสวนฺตตโร จ ราชกุมาโร โส **อติราชกุมาโร**ติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

เหมือนพวกราชกุมารและพวกทวยเทพที่ร่วมประชุมกันอยู่ ราชกุมารใดยิ่งกว่าราชกุมารองค์อื่นด้วยสมบัติ มีชาติ โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น ทั้งยังมีพระฉวีวรรณพิเศษกว่า[ราชกุมารจำนวนมากที่ประชุมร่วมกัน] พระราชกุมารนั้น เรียกว่า**ราชกุมารผู้พิเศษยิ่ง** (อติราชกุมาร).

อติริตฺต (ติ)

[อติ + ริจ + ต. อติเรกํ ริจติ คจฺฉตีติ อติริตฺตํ. ปาจิตฺ.โย. ๑/๖๒ (สํ. อติริตฺต)]

เหลือเฟือ, ที่เป็นเดน. โภชนะเป็นต้นที่เหลือเฟือ, โภชนะที่ทำอติเรกวินัยกรรมแล้ว.

[คำว่า “โภชนะที่ทำอติเรกวินัยกรรมแล้ว” นั้น หมายถึงโภชนะที่ทายกนำมาถวายในขณะที่ฉันอยู่แต่ห้ามว่า”พอแล้ว พอแล้ว” ถ้าภิกษุจะฉันโภชนะนั้นต้องสละต่อพระวินัยธรว่า “อติริตฺตํ กโรถ ภนฺเต” และพระวินัยธรพึงสละคืนให้ว่า “อลเมตสพฺพํ” แก่ภิกษุผู้ห้ามโภชนะนั้น. ดู อนติริตฺต, ปวาริต]

อนุชานามิ ภิกฺขเว คิลานสฺส จ อคิลานสฺส จ **อติริตฺตํ** ภุญฺชิตุํ. เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว **อติริตฺตํ** กาตพฺพํ “อลเมตํ สพฺพนฺติ. (วิ. ๒/๑๑๐-๑๑๑)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันภัตตาหาร**ที่เป็นเดน**ของภิกษุผู้เป็นไข้และภิกษุผู้ไม่เป็นไข้. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงทำภัตตาหารให้**เป็นเดน**ด้วยการกล่าวอย่างนี้ว่า “ทั้งหมดนั่น พอแล้ว”.

ดู วิ. ๕/๒๔๔ ดู อนติริตฺต

อติริตฺตตา (ถี)

[อติริตฺต + ตา]

ความเป็นโภชนะอันเหลือเฟือ. (วิ. ๔/๘๑)

อติริตฺตโภชน (น)

[อติริตฺต + โภชน]

อติริตตโภชนะ, โภชนะเหลือเฟือ - ที่เป็นเดน, โภชนะที่ทำอติเรกวินัยแล้ว.

คณโภชนำ ปรมฺปรโภชนำ **อติริตฺตโภชนำ** อนติริตฺตโภชนนฺติ? อามนฺตา. (อภิ.ก. ๔๐๑)

สก. คณโภชนะ ปรัมปรโภชนะ **อติริตต-โภชนะ** อนติริตตโภชนะ พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วมิใช่หรือ

ปร. ใช่.

อติริตฺตสญฺญา (ถี)

[อติริตฺต + สญฺญา]

สำคัญว่าเป็นของที่เป็นเดน, สำคัญว่าโภชนะที่ทำอติเรกวินัยแล้ว.

ดู มิลินฺท. ๒๕๘

อติริตฺตสญฺญี (ติ)

[อติริตฺตสญฺญา + อี]

มีความสำคัญว่าเป็นของที่เป็นเดน, มีความสำคัญว่าทำอติเรกวินัยแล้ว.

อนติริตฺเต อนติริตฺตสญฺญี ขาทนียำ วา โภชนียำ วา ขาทติ วา ภุญฺชติ วา, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อนติริตฺเต เวมติโก ขาทนียำ วา โภชนียำ วา ขาทติ วา ภุญฺชติ วา, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อนติริตฺเต **อติริตฺตสญฺญี** ขาทนียำ วา โภชนียำ วา ขาทติ วา ภุญฺชติ วา, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๑๑๑)

ของที่ไม่เป็นเดน ภิกษุมีสำคัญว่าเป็นของที่ไม่เป็นเดน เคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ของที่ไม่เป็นเดน ภิกษุไม่แน่ใจ เคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ของที่ไม่เป็นเดน ภิกษุ**มีความสำคัญว่าเป็นของที่เป็นเดน** เคี้ยวของเคี้ยวหรือฉันของฉัน ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อติริว (พฺย)

[อติ + อิว. ลง ร อาคม]

ยิ่งนัก, อย่างยิ่ง, เพียงยิ่ง, เหลือเกิน.

เตน โข ปน สมเยน เวทิยโก ปพฺพโต **อติริว** โอภาสชาโต โหติ อมฺพสณฺโฑ จ พฺราหฺมณคาโม. (ที. ๒/๒๑๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภูเขาเวทิยกะและหมู่บ้านพราหมณ์ชื่ออัมพสัณฑ์สว่างไสว**ยิ่งนัก** ด้วยเทวานุภาพของเหล่าเทพ].

ดู สุตฺตนิ. ๓๘๕

อติรุจิร (น)

[อติ + รุจิร]

งดงามยิ่งนัก, รุ่งเรืองยิ่ง, สว่างยิ่ง.

อติรุจิสุวคฺคุทสฺสเนยฺย (ติ)

[อติรุจิร + สุวคฺค + ทสฺสเนยฺย]

อันงดงามยิ่งนัก สวยงาม และน่าชม.

จวิย ปุนริธาคโต สมาโน

กรจรณมุทุตญฺจ ชาลิโน จ

อติรุจิรสุวคฺคุทสฺสเนยฺยํ
ปฏิลภติ ทหโร สุสุ กุมาโร. (ที. ๓/๑๒๕)

(พระมหาบุรุษ) จุติจากสวรรค์แล้วเสด็จมาในโลกนี้อีก เป็นพระกุมารหนุ่มแน่น ทรงได้พระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม ที่ฝ่าพระหัตถ์และฝ่าพระบาท มีเส้นที่ข้อพระองคุลีจดกัน เป็นรูปตาข่าย**งดงามยิ่งนัก สวยงาม และน่าชม**.

อติรุจิรสุวคฺคุทสฺสเนยฺยนฺติ:-
อติรุจิรญฺจ สุปาสาทิกํ สุวคฺคุ จ สุฏฺฐุ เฉกํ ทสฺสเนยฺยญฺจ ทฏฺฐพฺพยุตฺตํ. (ที.อฏ. ๓/๑๑๑)

บาทคาถาว่า **อติรุจิรสุวคฺคุทสฺสเนยฺยํ** (งดงามยิ่งนักสวยงามและน่าชม) ได้แก่ งดงามยิ่งนักคือน่าเลื่อมใส สวยงามคืองดงามด้วยดี และน่าชมคือประกอบด้วยสิ่งที่พึงชม.

อติรุจิรนฺติ อติวิย รุจิรกตํ, ตํ ปน ปสฺสนฺตานํ ปสาทาวหนฺติ อาห สุปาสาทิกนฺติ. **สุฏฺฐุ เฉกนฺติ** อติวิย สุนฺทรํ. (ที.ฏี. ๓/๑๑๑)
บทว่า **อติรุจิรํ** (งดงามยิ่งนัก) ได้แก่ ทำให้น่ายินดีอย่างยิ่ง. ก็รูปนั้นนำความเลื่อมใสมาให้แก่เหล่าชนผู้พบเห็น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า สุปาสาทิกํ (น่าเลื่อมใส). สองบทว่า **สุฏฺฐุ เฉกํ** (งดงามด้วยดี) คือ งามยิ่งนัก[งามเหลือเกิน].

[คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๖๙๓ - ๔ แสดงศัพท์ที่มีความหมายว่า "ดี งาม สวย น่าชอบใจ" ไว้ ๑๘ ศัพท์ คือ โสภณ, รุจิร, สาธุ, มนุญฺญ, จารุ, สุนฺทร, วคฺคุ, มโนรม, กนฺต, หารี, มญฺชุ, เปสล, ภทฺท, วาม, กลฺยาณ, มนาป, ลทฺธก, สุภ]

อติเรก (ติ)

[อติ + ริจ + ณฺวุ]
อันยิ่ง, เกิน, ข้ามพ้น, เหนือ, มากเกิน.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺมึ อาวาเส ตทหุโปสเถ สมฺพหุลา อาวาสิกา ภิกฺขู สนฺนิปตึสุ จตฺตาโร วา **อติเรกา** วา. (วิ. ๓/๑๒๗)
ก็โดยสมัยนั้นแล ในอาวาสแห่งหนึ่ง ในวันอุโบสถนั้น[ในวันนั้นอันเป็นวันอุโบสถ] ภิกษุที่อยู่ในอาวาสรวมกันได้ ๔ รูปบ้าง **เกิน** (กว่า ๔ รูป) บ้าง.

โลเกน **อติเรกา**ติ โลกุตฺตรา. (ปฏิสํ. ๓๔๙)
ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะอรรถว่า **ข้ามพ้น**จากโลก[เหนือโลก].

โลเกน อติเรกาติ โลกโต อธิกภูตา.
(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๒๖)
สองบทว่า **โลเกน อติเรกา** (ข้ามพ้นจากโลก) ได้แก่ เป็นธรรมที่เหนือโลก.

อติเรโก โหตีติ อติริตฺโต อติเรกโยคโต วา **อติเรโก**ติ วุตฺโต. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๖๓)
สองบทว่า **อติเรโก โหติ** (เป็นผู้ประเสริฐ) คือ มากเกิน หรือเพราะมีความเพียรมากเกิน ท่านจึงกล่าวว่า **อติเรก**.

ดู วิ. ๒/๒๒๕, ที. ๓/๑๑๐, ม. ๒/๑๘๓, ปฏิสํ. ๓๘๑

อติเรกอฏฺฐมาส (ปุ)

[อติเรก + อฏฺฐมาส]

เกิน ๘ เดือน, ๘ เดือนกว่า. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกอฑฺฒเตยฺย (ติ)

[อติเรก + อฑฺฒเตยฺย]

เกิน ๒ ครึ่ง.

อติเรกอฑฺฒเตยฺยกำส (ปุ)

[อติเรก + อฑฺฒเตยฺย + กำส]

เกิน ๒ กังสะครึ่ง, เกิน ๑๐ กหาปณะ.

อติเรกอฑฺฒเตยฺยกำสปรม (ติ)

[อติเรกอฑฺฒเตยฺยกำส + ปรม]

อันมีประมาณเกิน ๒ กังสะครึ่งเป็นอย่างยิ่ง, อันมีราคาเกิน ๒ กังสะครึ่ง, มีราคาเกิน ๑๐ กหาปณะ.

อิทำ เม อยฺเย ลหุปาวุรณำ **อติเรกอฑฺฒเตยฺย-กำสปรมำ** เจตาปิตำ นิสฺสคฺคิยำ, อิมาหำ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามีติ. (วิ. ๒/๓๓๗)

[ภิกษุณีนั้นเข้าไปหาสงฆ์ กราบเท้าภิกษุณีผู้แก่พรรษากล่าวอย่างนี้ว่า] แม่เจ้า ผ้าห่มบางผืนนี้**มีราคาเกิน ๑๐ กหาปณะ** ดิฉันขอมาเป็นนิสสัคคีย์ ดิฉันขอสละผ้าห่มบางผืนนี้แก่สงฆ์". (ดู วิ. ๕/๑๐๕)

อติเรกเอกสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + เอกสำวจฺฉร]

เกิน ๑ ปี. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกเอกาทสมาส (ปุ)

[อติเรก + เอกาทสมาส]

เกิน ๑๑ เดือน. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกเอกาทสมาสปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกเอกาทสมาส + ปฏิจฺฉนฺน]

อันปกปิดไว้เกิน ๑๑ เดือน.

อติเรกเอกาทสมาสปฏิจฺฉนฺนนฺติ เอวำ โยชนา กาตพฺพา. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

บัณฑิตพึงทำการประกอบความอย่างนี้ว่า **อันปกปิดไว้เกิน ๑๑ เดือน**.

อติเรกการณ (น)

[อติเรก + การณ]

(๑) เหตุอันยิ่งเกิน, หลักฐานอันยิ่ง, หลักฐานอันมีสูตร สุตตานุโลมก่อนๆ เป็นต้น.

(๒) เหตุหลายอย่าง, เหตุมากมาย.

กปฺปิยากปฺปิยาทิวินิจฺฉเย อุปฺปนฺเน โย สุตฺต-สุตฺตานุโลมอาจริยวาทอตฺตโนมตีสุ **อติเรก-การณำ** ลภติ ตสฺส วาเท ฐาตพฺพำ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๙๘)

เมื่อเกิดการวินิจฉัยสิ่งที่ควรและไม่ควรเป็นต้นอย่างนี้ ฝ่ายใดได้พบ**เหตุหลายอย่าง** ในสูตร สุตตานุโลม อาจริยวาทและอัตโนมติ ก็พึงดำรงอยู่ในวาทะของฝ่ายนั้น.

อติเรกการณำ ลภตีติ เอตฺถ สุตฺตาทีสุ ปุริมำ ปุริมำ **อติเรกการณำ** นาม โย วา สุตฺตาทีสุ

จตูสุ พหุตรํ การณํ ลภติ โส อติเรกการณํ ลภติ นาม. (สารตฺถ. ๒/๔๘)

ในคำว่า **อติเรกการณ์ลภติ** (ได้พบเหตุหลายอย่าง) นี้ มีวินิจฉัยว่า ข้อต้นๆ ในสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**เหตุหลายอย่าง**. อีกอย่างหนึ่ง ฝ่ายใดได้พบเหตุมากกว่าใน ๔ ข้อมีสูตรเป็นต้น ฝ่ายนั้นชื่อว่าได้พบ**เหตุหลายอย่าง**.

อติเรกการณนฺติ สุตฺตาทีสุ ปุริมํ ปุริมํ อติเรกการณํ นาม พหุการณํ วา. (วิมติ. ๑/๑๒๔)

บทว่า **อติเรกการณ์** ได้แก่ ข้อต้นๆ ในสูตรเป็นต้น ชื่อว่า**เหตุหลายอย่าง** หรือเหตุมากมาย.

อติเรกคาวุต (น)

[อติเรก + คาวุต] เกิน ๑ คาวุต.

สเจ **อติเรกคาวุเต** คาโม โหติ, (ภิกฺขู) ตํ ทิวสํ คจฺฉนฺตา กิลมนฺติ, เสฺว ตุยฺหํ วารคาเม ปาปุณาตีติ อชฺเชว คาเหตพฺพํ.

(วิ.อฏ. ๔/๙๙)

ถ้ามีบ้านอยู่ในระยะทาง**เกิน ๑ คาวุต** พวกภิกษุผู้ไปในวันนั้น ย่อมเหน็ดเหนื่อย, พึงให้ถือเอาเสียแต่ในวันนี้ทีเดียวว่า “พรุ่งนี้สลากที่บ้านตามวาระถึงแก่ท่าน” [ภิกษุใดถูกส่งไปบ้านตามวาระไม่ยอมไป จะแสวงหาสลากอื่น ไม่พึงถวาย เพราะจะเสื่อมบุญของพวกชาวบ้านผู้มีศรัทธาและขาดลาภสงฆ์ เพราะฉะนั้น แม้ในวันที่ ๒ ที่ ๓ ก็อย่าถวายสลากอื่นแก่เธอ]

อติเรกจตุกฺกสฺ (ปุ)

[อติเรก + จตุกฺกสฺ]

เกิน ๔ กังสะ, เกิน ๑๖ กหาปณะ.

อติเรกจตุกฺกสฺปรม (น)

[อติเรกจตุกฺกสฺ + ปรม]

มีประมาณเกิน ๔ กังสะเป็นอย่างยิ่ง, มีราคาเกิน ๔ กังสะ, มีราคาเกิน ๑๖ กหาปณะ.

อิทำ เม อยฺเย ครุปาปุรณํ **อติเรกจตุกฺกสฺปรมํ** เจตาปิตํ นิสฺสคฺคิยํ, อิมาหำ สมฺมสฺส นิสฺสชฺชามีติ. (วิ. ๒/๓๓๖)

[ภิกษุณีรูปนั้นพึงเข้าไปหาสงฆ์ กราบเท้าภิกษุณีผู้แก่พรรษานั่งกระโหย่ง ประนมมือกล่าวอย่างนี้ว่า]

ข้าแต่แม่เจ้า ผ้าห่มหนาผืนนี้**มีราคาเกิน ๑๖ กหาปณะ**ดิฉันขอมา เป็นนิสสัคคีย์ ดิฉันขอสละผ้าห่มหนาผืนนี้แก่สงฆ์”.

ดู วิ. ๕/๑๐๕

อติเรกจตุมาส (ปุ)

[อติเรก + จตุมาส]

เกิน ๔ เดือน. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกจตุสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + จตุสำวจฺฉร]

เกิน ๔ ปี. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกจาตุมาส (ปุ)

[อติเรก + จาตุมาส] เกิน ๔ เดือน.

โสปิ ปสุปุณฺโช วา มตฺติกาปุณฺโช วา **อติเรกจาตุมาสํ** โอวฏฺโฐ. อยมฺปิ วุจฺจติ ชาตา ปจวี. (วิ. ๒/๕๐)

กองดินร่วนหรือกองดินเหนียวแม้นั้น ที่ฝนตกรด**เกิน ๔ เดือน** แม้นี้ก็เรียกว่า ดินแท้.

อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺฐ (ติ)

[อติเรกจาตุมาส + นิวิฏฺฐ]

เคยอยู่เกิน ๔ เดือน, พักแรมเกิน ๔ เดือน.

โยปิ สตฺโถ **อติเรกจาตุมาสนิวิฏฺโฐ**, โสปิ วุจฺจเต คาโม. (วิ. ๑/๕๖)

แม้สถานที่ที่มีหมู่เกวียน**พักแรมเกิน ๔ เดือน** ก็ตรัสเรียกว่า เป็นหมู่บ้าน.

อติเรกจีวร (น)

[อติเรก + จีวร]

อดิเรกจีวร, จีวรเหลือเฟือ, จีวรเกินจากจีวรที่อธิษฐานและวิกัปป์.

โย ปน ภิกฺขุ **อติเรกจีวรํ** ธาเรยฺย, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๑/๒๙๔)

อนึ่ง ภิกษุใดทรง**อดิเรกจีวร** ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อธิฏฺฐิตวิกปฺปิเตสุ อปริยาปนฺนตฺตา อติเรกํ จีวรนฺติ **อติเรกจีวรํ**. (วิ.อฏ. ๒/๒๒๑)

ที่ชื่อว่า **อดิเรกจีวร** เพราะเป็นผ้าส่วนเกินเนื่องจากไม่นับเนื่องในจีวรที่อธิษฐานแล้วและวิกัปป์แล้ว.

ดู วิ. ๑/๒๙๕, วิ. ๓/๔๐๒

อติเรกฉกฺขตฺตุ (พฺย)

[อติเรก + ฉกฺขตฺตุ] เกิน ๖ ครั้ง.

อิทํ เม ภนฺเต จีวรํ อติเรกติกฺขตฺตุ โจทนาย **อติเรกฉกฺขตฺตุ** จาเนน อภินิปฺผาทิตํ นิสฺสคฺคิยํ. (วิ. ๑/๓๒๗,วิ. ๕/๑๖)

ท่านผู้เจริญ จีวรของกระผมนี้ ได้มาด้วยการทวงเกิน ๓ ครั้ง ด้วยการยืน**เกิน ๖ ครั้ง** เป็นของที่จะต้องสละ.

อติเรกฉปฺปญฺจวาจา (ถี)

[อติเรก + ฉปฺปญฺจวาจา]

ถ้อยคำเกินกว่า ๕ หรือ ๖ คำ.

อุตฺตริฉปฺปญฺจวาจาหีติ **อติเรกฉปฺปญฺจวาจาหิ**. (วิ. ๒/๓๔)

บทว่า อุตฺตริฉปฺปญฺจวาจาหิ ได้แก่ **ถ้อยคำเกินกว่า ๕ หรือ ๖ คำ**.

[แม้ในที่นี้จะกล่าวโดยไม่แน่นอนว่า ๕ หรือ ๖ ก็ให้หมายถึงจำนวนมากที่สุดคือ ๖ เป็นหลัก ส่วนคำว่า ๕ เป็นเพียงคำกล่าวเพื่อความสละสลวยตามภาษาเท่านั้น ดังคำที่อธิบายในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

ฉปฺปญฺจวาจาหีติ เอตฺถ ปญฺจาติ วาจาสิลิฏฺจวเสน วุตฺตํ กสฺสจิ ปโยชนาภาวา.

(ปาจิตฺ. โย. ๑๒)

ในคำว่า ฉปฺปญฺจวาจาหิ นี้ คำว่า ปญฺจ กล่าวไว้โดยความสละสลวยแห่งถ้อยคำ เพราะไม่มีประโยชน์แก่คำอย่างใดอย่างหนึ่ง]

อติเรกฉพฺพสฺส (น)

[อติเรก + ฉวสฺส] เกิน ๖ ปี.

อนาปตฺติ: ฉพฺพสฺสานิ กโรติ, **อติเรกฉพฺพสฺสานิ** กโรติ, อญฺญสฺสตฺถาย กโรติ วา การาเปติ วา, อญฺเญน กตํ ปฏิลภิตฺวา ปริภุญฺชติ …อาทิกมฺมิกสฺสาติ. (วิ. ๑/๓๓๖)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ ภิกษุทำ [สันถัต] ใหม่เมื่อใช้ครบ ๖ ปี, ภิกษุทำ[สันถัต]ใหม่เมื่อใช้**เกิน ๖ ปี**, ภิกษุทำเอง หรือใช้ให้ทำเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น, ภิกษุได้สันถัตที่ผู้อื่นทำไว้มาใช้สอย… ภิกษุต้นบัญญัติ.

อติเรกฉมาส (ปุ)

[อติเรก + ฉมาส] เกิน ๖ เดือน.

(วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกฉารตฺต (น)

[อติเรก + ฉารตฺต]

เกิน ๖ คืน, เกิน ๖ ราตรี.

วิครหิ พุทฺโธ ภควา กถํ หิ นาม เต ภิกฺขเว โมฆปุริสา ติณฺณํ จีวรานํ อญฺญตรํ จีวรํ อนฺตรฆเร นิกฺขิปิตฺวา **อติเรกฉารตฺตํ** วิปฺปวสิสฺสนฺติ?... (วิ. ๑/๓๗๗)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไฉนโมฆบุรุษเหล่านั้น จึงเก็บไตรจีวรผืนใดผืนหนึ่งไว้ในละแวกบ้าน แล้วอยู่ปราศ**เกิน ๖ คืน**[ภิกษุทั้งหลาย การทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้] (ดู วิ. ๕/๒๑)

อติเรกชาต (ติ)

[อติเรก + ชาต]

เกิดมากครั้ง, เกิดเกินกว่าครั้งหนึ่ง, มากเกิน, เกินไป.

สุคฺคโหติ สาเวตพฺพนฺติ เอกสฺมิมฺปิ ธมฺมวาทิมฺหิ **อติเรกชาเต** “สุคฺคหิตา สลากาโยติ สาเวตพฺพํ. ยถา จ เต ธมฺมวาทิโน วทนฺติ, ตถา ตํ อธิกรณํ วูปสเมตพฺพนฺติ. (วิ.อฏ. ๔/๔๓)

ปาฐะว่า **สุคฺคโหติ สาเวตพฺพํ** (ประกาศว่าสลากจับดีแล้ว) ความว่า เมื่อภิกษุธรรมวาที**เกินไป**แม้รูปเดียว พึงประกาศว่า “สลาก จับเรียบร้อยดี”. ภิกษุธรรมวาทีเหล่านั้น กล่าวอย่างใดก็พึงระงับอธิกรณ์นั้นอย่างนั้น.

อติเรกตร (ติ)

[อติเรก + ตร]

ยิ่งกว่า, ยิ่งเกินกว่า, มากเกินกว่า.

โย อายุวณฺณอิสฺสริยยสสมฺปตฺติอาทีหิ **อติเรกตโร** เจว วิเสสวนฺตตโร จ เทโว โส อติเทโวติ วุจฺจติ…เอวเมว อยมฺปิ ธมฺโม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเฐน ‘อภิธมฺโมติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

เทพองค์ใด**ยิ่งเกินกว่า**เทพองค์อื่นด้วยอายุ ผิวพรรณ ความเป็นใหญ่ ยศ และสมบัติเป็นต้น ทั้งมีผิวพรรณพิเศษกว่า[เทพจำนวนมากที่ประชุมรวมกัน]เทพนั้นท่านเรียกว่าอติเทพ (เทพผู้พิเศษยิ่ง)…ฉันใด ธรรมแม้นี้

ก็ฉันนั้นท่านเรียกว่า อภิธมฺม เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอันยิ่งและพิเศษกว่าพระสูตร.

ดู ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔๒, ชา.อฏ. ๗/๒๒๗

อติเรกตรปญฺญ (ติ)

[อติเรกตร + ปญฺญา]

มีปัญญามากยิ่งกว่า - มากเกินกว่า.

เอกาทสีติ เตหิ กิร ปณฺฑิเตหิ **อติเรกตร-ปญฺญา** ปญฺจาลรญฺโญ มาตา.

(ชา.อฏ. ๖/๒๔๓)

บทว่า **เอกาทสี** ความว่า ได้ยินว่า พระชนนีของพระเจ้าปัญจาละนั้น **มีปัญญามากยิ่งกว่า**บัณฑิต ๑๐ คนเหล่านั้น[พระชนนีนั้นเป็นคนฉลาดคนที่ ๑๑ ของบัณฑิตเหล่านั้น คอยสั่งสอนพร่ำสอนกองทหาร ในพระนครปัญจาละ]

อติเรกตรวณฺณ (ติ)

[อติเรกตร + วณฺณ]

มีผิวพรรณงามยิ่งกว่า, มีผิวพรรณงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

ภิยฺโย วณฺณวตี สิยาติ **อติเรกตรวณฺณา** ภเวยฺยาสิ. (ชา.อฏ. ๔/๑๑๐)

ปาฐะว่า ภิยฺโย วณฺณวตี สิยา ได้แก่ พึงเป็น **ผู้มีผิวพรรณงามยิ่ง ๆ ขึ้นไป**.

อติเรกตา (ถี)

[อติเรก + ตา]

ความที่...ประเสริฐยิ่งกว่า, ความประเสริฐกว่า, ความเป็นผู้ประเสริฐยิ่งกว่า.

ตตฺถ จเปตฺวา ตสฺมึ ตสฺมึ กาเล สรีรเวมตฺตตำ อายุเวมตฺตตำ ปภาเวมตฺตตญฺจ เสเสหิ พุทฺธ-ธมฺเมหิ พุทฺธานำ พุทฺเธหิ หีน**าติเรกตา** นาม นตฺถิ. (อภิ.ก. ๔๓๙)

ในกถา[ว่าด้วยพระพุทธเจ้า]นั้น ชื่อว่า**ความที่**พระพุทธเจ้าทั้งหลายเป็นผู้หย่อนและ**ประเสริฐยิ่งกว่า**พระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยพุทธธรรมที่เหลือ ไม่มี เว้นประมาณสรีระ ประมาณอายุ และประมาณรัศมี ในกาลนั้น ๆ [เท่านั้น].

อติเรกติกฺขตฺตุำ (พฺย)

[อติเรก + ติกฺขตฺตุำ]

เกิน ๓ ครั้ง, มากกว่า ๓ ครั้ง.

ดู อติเรกฉกฺขตฺตุำ

อติเรกติโยชน (น)

[อติเรก + ติโยชน]

เกิน ๓ โยชน์, มากกว่า ๓ โยชน์.

กีวทูโร ปน ตฺวำ อาวุโส อิมานิ เอฬกโลมานิ อาหรีติ ? **อติเรกติโยชนำ** อาวุโสติ.

(วิ. ๑/๓๔๐)

ภิกษุทั้งหลายถามว่า “ดูก่อนผู้มีอายุ ก็ท่านนำขนแกะเหล่านี้มาไกลเท่าไร”. ภิกษุรูปนั้นตอบว่า “**เกิน ๓ โยชน์** ขอรับ”

ดู วิ. ๑/๓๔๑

อติเรกติรตฺต (น)

[อติเรก + ติรตฺต] เกิน ๓ ราตรี.

วิครหิ พุทฺโธ ภควา กถํ หิ นาม ตุมฺเห โมฆปุริสา **อติเรกติรตฺตํ** เสนาย วสิสฺสถ?. (วิ. ๒/๑๔๑)

พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิว่า “โมฆบุรุษทั้งหลาย ไฉนพวกเธอจึง พักแรมอยู่ในกองทัพ**เกิน ๓ ราตรี**เล่า.[โมฆบุรุษทั้งหลาย การทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย”] (ดู วิ. ๒/๑๔๒)

อติเรกติสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + ติสำวจฺฉร]

เกิน ๓ ปี, มากกว่า ๓ ปี. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกเตมาส (ปุ)

[อติเรก + เตมาส]

เกิน ๓ เดือน, มากกว่า ๓ เดือน.

อติเรกมาสปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกเตมาส + ปฏิจฺฉนฺน]

อันปกปิดไว้เกิน ๓ เดือน.

ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกทสมาส (ปุ)

[อติเรก + ทสมาส]

เกิน ๑๐ เดือน, มากกว่า ๑๐ เดือน.

ดู วิ.อฏ.๔/๒๑

อติเรกทสวคฺค (ติ)

[อติเรก + ทสวคฺค]

มีพวกเกิน ๑๐, มีพวกมากกว่า ๑๐.

น ภิกฺขเว อูนทสวคฺเคน คเณน อุปสมฺปาเทตพฺโพ. โย อุปสมฺปาเทยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว ทสวคฺเคน วา **อติเรกทสวคฺเคน** วา คเณน อุปสมฺปาเทตุํ. (วิ. ๓/๗๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงให้อุปสมบทด้วยคณะมีพวกหย่อน ๑๐ ภิกษุรูปใด ให้อุปสมบท ต้องอาบัติทุกกฏ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้อุปสมบทด้วยคณะมีพวก ๑๐ หรือ**มีพวกเกิน ๑๐**ได้.

อติเรกทสวสฺส (ติ)

[อติเรก + ทสวสฺส]

มีพรรษาเกิน ๑๐, มีพรรษามากกว่า ๑๐.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา อุปสมฺปาเทตพฺพํ, นิสฺสโย ทาตพฺโพ สามเณโร อุปฏฺฐาเปตพฺโพ. อาปตฺตึ ชานาติ, อนาปตฺตึ ชานาติ, ลหุกํ อาปตฺตึ ชานาติ, ครุกํ อาปตฺตึ ชานาติ, ทสวสฺโส วา โหติ **อติเรกทสวสฺโส** วา. (วิ. ๓/๙๔, วิ. ๕/๒๙๗,๒๙๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ พึงให้อุปสมบท พึงให้นิสสัย พึงใช้สามเณรอุปัฏฐาก คือ รู้จักอาบัติ, รู้จักอนาบัติ, รู้จักอาบัติเบา, รู้จักอาบัติหนัก, มีพรรษาครบ ๑๐ หรือ**มีพรรษาเกิน ๑๐**.

อติเรกทิรตฺติรตฺต (น)

[อติเรก + ทิรตฺตติรตฺต]

เกินกว่า ๒ - ๓ ราตรี.

อุตฺตริทิรตฺตติรตฺตนฺติ **อติเรกทิรตฺตติรตฺตํ**.

(วิ. ๒/๒๘)

บทว่า อุตฺตริทิรตฺตติรตฺตํ ได้แก่ **เกินกว่า ๒ - ๓ ราตรี**[มากกว่า ๒ หรือ ๓ คืน].

อติเรกทฺธมาส (ปุ)

[อติเรก + อทฺธมาส]

เกินครึ่งเดือน, มากกว่าครึ่งเดือน.

อติเรกทฺธมาเส เสเส คิมฺหาเน อติเรกสญฺญี กตฺวา นิวาเสติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ.

(วิ. ๑/๓๖๕)

ฤดูร้อนยังเหลือ**เกินครึ่งเดือน** ภิกษุสำคัญว่าเกิน ทำนุ่ง ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

[ฤดูร้อนยังเหลือเกินครึ่งเดือน ภิกษุไม่แน่ใจ ทำนุ่ง ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์, ฤดูร้อนยังเหลือเกินครึ่งเดือน ภิกษุสำคัญว่าหย่อนกว่า ทำนุ่ง ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์]

อติเรกทฺวงฺคุล (น)

[อติเรก + ทฺวงฺคุล]

เกินกว่า ๒ นิ้ว, มากกว่า ๒ นิ้ว.

อติเรกทฺวงฺคุลปพฺพ (น)

[อติเรก + ทฺวงฺคุลปพฺพ]

เกินกว่า ๒ ข้อนิ้วมือ.

อติเรกทฺวงฺคุลปพฺพปรม (ติ)

[อติเรกทฺวงฺคุลปพฺพ + ปรม]

ลึกเกินกว่า ๒ ข้อนิ้วมือ.

อติเรกทฺวงฺคุลปพฺพปรมํ อุทกสุทฺธิกํ อาทิยนฺติยา ปาจิตฺติยํ กตฺถ ปญฺญตฺตนฺติ?

สกฺเกสุ ปญฺญตฺตํ. (วิ. ๕/๑๐๖)

ถาม: พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุณีผู้ใช้น้ำชำระ**ลึกเกินกว่า ๒ ข้อนิ้วมือ** ณ ที่ไหน?

ตอบ: ทรงบัญญัติ ณ แคว้นสักกะ.

อติเรกทฺวตฺติปตฺตปูร (ติ)

[อติเรก + ทฺวตฺติปตฺตปูร]

เต็มเกินกว่า ๒ - ๓ บาตร.

อติเรกทฺวิตฺติปตฺตปูเร อติเรกสญฺญี ปฏิคฺคณฺหาติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๑๐๙)

ในของ**เต็มเกินกว่า ๒ - ๓ บาตร** ภิกษุมีความสำคัญว่าเกิน รับ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[ของเต็มเกินกว่า ๒-๓ บาตร ภิกษุไม่แน่ใจ รับ ต้องอาบัติปาจิตตีย์, ของเต็มเกินกว่า ๒-๓ บาตร ภิกษุสำคัญว่ายังไม่เต็ม รับ ต้องอาบัติปาจิตตีย์]

อติเรกทฺวตฺติปริยาย (ปุ)

[อติเรก + ทฺวตฺติปริยาย]

เกิน ๒ - ๓ ชั้น, มากกว่า ๒ - ๓ ชั้น.

อติเรกทฺวิตฺติปริยาเย อติเรกสญฺญี อธิฏฺฐาติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๖๙)

[มุงหลังคา]**เกิน ๒ - ๓ ชั้น** ภิกษุสำคัญว่าเกิน ดำเนินการต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[เกิน ๒-๓ ชั้นภิกษุไม่แน่ใจ ดำเนินการ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เกิน ๒-๓ ชั้น ภิกษุสำคัญว่าหย่อนกว่า ดำเนินการ ต้องอาบัติปาจิตตีย์]

อติเรกเทฺวมาส (ปุ)

[อติเรก + เทฺวมาส]

เกิน ๒ เดือน, มากกว่า ๒ เดือน.

อติเรกเทฺวมาสปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกเทฺวมาส + ปฏิจฺฉนฺน]

ปกปิดไว้เกิน ๒ เดือน. ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกเทฺวสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + เทฺวสำวจฺฉร]

เกิน ๒ ปี, มากกว่า ๒ ปี. ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกธมฺม (ติ)

[อติเรก + ธมฺม] สภาพอันยิ่งเกิน.

อิธาหำ ภิกฺขเว ภุตฺตาวึ อสฺสำ ปวาริโต ปริปุณฺโณ ปริโยสิโต สุหิโต ยาวทตฺโถ, สิยา จ เม ปิณฺฑปาโต **อติเรกธมฺโม** ฉฑฺฑิยธมฺโม…

(ม. ๑/๑๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเรื่องนี้ หากเราจะพึงเป็นผู้ฉันเสร็จห้ามภัตเรียบร้อยแล้ว สิ้นสุดภัตกิจ มีความสุขตามความต้องการแล้ว แต่บิณฑบาตของเราพึงมี**สภาพอันยิ่งเกิน** [ยังมีเหลือ]จะต้องทิ้งเป็นธรรมดา...

อติเรโกว **อติเรกธมฺโม** (ม.อฏ. ๑/๙๗)

(บิณฑบาต) อันยิ่งเกินนั่นเอง ชื่อว่า **อติเรกธรรม** (สภาพอันยิ่งเกิน=มีเหลือ,เหลือเฟือ).

อติเรกนว (ติ)

[อติเรก + นว]

เกิน ๙ รูป, มากกว่า ๙ รูป.

นวนฺนำ วา อุปาลิ **อติเรกนวนฺนำ** วา สงฺฆราชิ เจว โหติ สงฺเภโท จ. น โข อุปาลิ ภิกฺขุนี สงฺฆำ ภินฺทติ, อปิจ เภทาย ปรกฺกมติ…

(วิ. ๔/๓๖๘)

ดูก่อนอุบาลี ภิกษุ ๙ รูป หรือ**มากกว่า ๙ รูป** จัดเป็นทั้งสังฆราชีและสังฆเภท อุบาลี ภิกษุณีทำลายสงฆ์ไม่ได้ ได้แต่พยายามทำลาย.

[สิกขมานา สามเณร สามเณรี อุบาสก อุบาสิกา ทำลายสงฆ์ไม่ได้ ได้แต่พยายามทำลาย อุบาลี ปกตัตตภิกษุผู้มีสังวาสเสมอกัน อยู่ในสมานสีมาย่อมทำลายสงฆ์ได้]

อติเรกนวมาส (ปุ)

[อติเรก + นวมาส]

เกิน ๙ เดือน, มากกว่า ๙ เดือน.

ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกปกฺข (ปุ)

[อติเรก + ปกฺข] เกิน ๑ ปักษ์ (๑๕ วัน)

[เกินเวลาปักษ์หนึ่ง คือเกิน ๑๕ วัน แต่ยังไม่ถึงเดือน]

อติเรกปกฺขปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกปกฺข + ปฏิจฺฉนฺน]

ปกปิดไว้เกิน ๑ ปักษ์ (๑๕ วัน).

ตโต ยาว เอกูนตึสติโม ทิวโส ตาว **อติเรกปกฺขปฏิจฺฉนฺนนฺติ**. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

ตั้งแต่ปักข์นั้นไปจนถึงวันที่ ๒๙ พึงแต่งคำสวดว่า “อติเรกปกฺขปฏิจฺฉนฺนํ (**อาบัติที่ปกปิดไว้เกิน ๑ ปักษ์**).

อติเรกปญฺจก (น)

[อติเรก + ปญฺจก] เกิน ๕ ขัณฑ์.

น อญฺญตฺร ปญฺจเกน วา **อติเรกปญฺจเกน** วา ตทหเว สญฺฉินฺเนน สมณฺฑลิกเตน อตฺถตํ โหติ กถินํ. (วิ. ๓/๓๕๓, วิ. ๕/๓๐๒)

กฐินไม่เป็นอันกราน เว้นจากจีวรมี ๕ ขันธ์ หรือ**เกิน ๕ ขันธ์**ซึ่งตัดดีแล้ว ทำให้มีมณฑลเสร็จในวันนั้น.

อญฺญตฺร ปญฺจเกน วา อติเรกปญฺจเกน วาติ ปญฺจ วา อติเรกานิ วา ขณฺฑานิ กตฺวา มหามณฺฑลอฑฺฒมณฺฑลานิ ทสฺเสตฺวา กเตเนว วฏฺฏติ. เอวญฺหิ สมณฺฑลิกตํ โหติ, ตํ ฉเปตฺวา อญฺเญน อจฺฉินฺนเกน วา ทฺวตฺติจตุขณฺเฑน วา น วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๙๒)

ปาฐะว่า อญฺญตฺร ปญฺจเกน วา อติเรกปญฺจเกน วา (เว้นจากจีวรมี ๕ ขันธ์หรือเกิน ๕ ขันธ์) ความว่า กฐินที่กรานด้วยผ้าที่ทำเป็น ๕ ขัณฑ์ หรือเกินกว่า ๕ ขัณฑ์ แสดงมหามณฑลและอัฑฒมณฑลเท่านั้นจึงควร. จริงอยู่ เมื่อทำได้อย่างนี้ จีวรจึงเป็นอันทำให้มีมณฑล, เว้นจีวรนั้น กฐินที่กรานด้วยผ้าอื่นที่ไม่ได้ตัด หรือด้วยผ้าที่มี ๒ ขัณฑ์ ๓ ขัณฑ์ หรือ ๔ ขัณฑ์ ไม่ควร.

อติเรกปญฺจมาส (ปุ)

[อติเรก + ปญฺจมาส]

เกิน ๕ เดือน. (วิ.อฏ. ๔/๒๑)

อติเรกปญฺจมาสก (ติ)

[อติเรก + ปญฺจมาสก]

เกิน ๕ มาสก, มากกว่า ๕ มาสก.

โจโร นาม โย ปญฺจมาสกํ วา **อติเรกปญฺจมาสกํ** วา อคฺฆนกํ อทินฺนํ เถยฺยสงฺขาตํ อาทิยติ เอโส โจโร นาม.

(วิ. ๑/๙๗, วิ. ๒/๒๙๒, วิ. ๕/๕๕)

ที่ชื่อว่าโจร ได้แก่ ผู้ที่ลักทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้มีราคา ๕ มาสกบ้าง **เกิน ๕ มาสก**บ้าง โดยส่วนแห่งจิตคิดจะลัก นี้ชื่อว่าโจร.

อติเรกปญฺจรตน (ติ)

[อติเรก + ปญฺจรตน]

เกิน ๕ ศอก.

ดู สาธิกโปริส (ม.อฏ. ๑/๒๔๓)

อติเรกปญฺจวสฺส (ติ)

[อติเรก + ปญฺจวสฺส] มีพรรษาเกิน ๕.

ฉหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา อนิสฺสิเตน วตฺถพฺพํ. น อธิสีเล สีลวิปนฺโน โหติ, น อชฺฌาจาเร อาจารวิปนฺโน โหติ...ปญฺจวสฺโส วา โหติ **อติเรกปญฺจวสฺโส** วา.

(วิ. ๓/๑๑๔, วิ. ๕/๒๓๔)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๖ พึงอยู่โดยไม่ต้องถืออนิสสัย คือ เป็นผู้ไม่มีศีลวิบัติในอธิศีล, ไม่มีอาจารวิบัติในอัชฌาจาร [ไม่มีทิฏฐิวิบัติในอติทิฏฐิ, ได้ยินได้ฟังมาก, มีปัญญา]มีพรรษาครบ ๕ หรือ**มีพรรษาเกิน ๕**.

อติเรกปญฺจสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + ปญฺจสำวจฺฉร]

เกิน ๕ ปี.

อติเรกปญฺจสำวจฺฉรปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกปญฺจสำวจฺฉร + ปฏิจฺฉนฺน]

ปกปิดไว้เกิน ๕ ปี. ดู วิ.อฏ. ๔/๒๒

อติเรกปญฺญาเวยฺยตฺติย (น)

[อติเรก + ปญฺญาเวยฺยตฺติย]

ความเฉียบแหลมแห่งปัญญาเหลือเกิน.

ตมฺปิ อนุพนฺธมานำ ปริณายกรตนำ อุปฺปชฺชติ รญฺโญ ปกติเชฏฺฐปุตฺโต. จกฺกรตเน อุปฺปนฺนมตฺเต **อติเรกปญฺญาเวยฺยตฺติเยน** สมนฺนาคโต โหติ ทฺวาทสโยชนาย ปริสาย เจตสา จิตฺตำ ปริชานิตฺวา นิคฺคหปคฺคหสมตฺโถ โหติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๖, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๗๕)

ปริณายกรัตนะก็เกิดติดตามคหปติรัตนะ แม้นั้นแล โดยปกติก็คือพระเชษฐราชโอรสของพระราชา พอจักรรัตนะเกิดขึ้น ก็เป็นผู้ประกอบด้วย **ความเฉียบแหลมแห่งปัญญาเหลือเกิน** สามารถกำหนดรู้จิตใจของบริษัท ประมาณ ๒ โยชน์ ด้วยใจคน แล้วทำการนิคคหะ[ลงโทษ] และปัคคหะ[ยกย่อง].

อติเรกปญฺญาสธมฺม (ปุ)

[อติเรกปญฺญาส + ธมฺม]

สภาวธรรมเกิน ๕๐.

ยสฺมา จ น เกวลำ อฏฺฐงฺคิกปญฺจงฺคิกมคฺคาวปฏิปทา, สมฺปยุตฺตกา ปน **อติเรกปญฺญาสธมฺมา**ปิ ปฏิปทา เอว ตสฺมา ตำ นยำ ทสฺเสตุำ ตติโย สพฺพสงฺคาหิกวาโรปิ นิทฺทิฏฺโฐ.

(อภิ.อฏ. ๒/๑๑๕)

อนึ่ง ก็เพราะมรรคที่ประกอบด้วยองค์ ๘ และองค์ ๕ เป็นปฏิปทาเท่านั้นก็หาไม่, แต่แม้**สภาวธรรมเกิน ๕๐** ที่สัมปยุตก็เป็นปฏิปทาเหมือนกัน ฉะนั้น เพื่อจะทรงแสดงนัยนั้น จึงทรงแสดงแม้สัพพสังคาหิกวาระ(วาระที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่สงเคราะห์เข้าด้วยกันทั้งหมด) ที่ ๓.

อติเรกปญฺญาสวสฺส (น)

[อติเรก + ปญฺญาสวสฺส]

เกิน ๕๐ ปี, มากกว่า ๕๐ ปี.

อสงฺกมานาติ เอวํ **อติเรกปญฺญาสวสฺสานิ** อิมิสฺสา ปพฺพตคุหาย วสนฺเตสุ อมฺเหสุ เอเตอณฺฑชา เอกทิวสมฺปิ มยิ อาสงฺกํ อกตฺวา อภินิพฺพุตจิตฺตาว…อาคจฺฉนฺตีติ อตฺโถ

(ชา.อฏ. ๒/๓๔๔)

บทว่า **อสงฺกมานา** (ไม่หวาดระแวง) อธิบายว่า เมื่อพวกเราอยู่ในถ้ำภูผานี้**เกิน ๕๐ ปี** อย่างนี้ นกเหล่านี้มีจิตสงบ มิได้ทำความรังเกียจ ในเราแม้แต่สักวันเดียว[เมื่อก่อนบินมาเกาะที่ฝ่ามือของเรา].

อติเรกปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรก + ปฏิจฺฉนฺน]

ปิดไว้เกินกว่า - มากกว่า.

สเจ ปน อนฺตราปตฺติ มูลาปตฺติโต **อติเรกปฏิจฺฉนฺนา** โหติ, ตตฺถ กึ กาตพฺพนฺติ วุตฺเต.

(วิ.อฏ. ๔/๒๗)

เมื่อภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า “ก็ถ้าอันตราบัติถูก**ปิดไว้เกินกว่า**อาบัติเดิม ในอาบัตินั้น จะต้องปฏิบัติอย่างไร”.

[พระมหาสุมเถระกล่าวว่า “ผู้นี้เป็นอเตกิจฉบุคคล พึงให้เปิดเผยแล้วปล่อยไป” ส่วนพระมหาปทุมเถระกล่าวว่า “เหตุใดผู้นี้จึงชื่อว่าเป็นอเตกิจฉบุคคล ธรรมดาสมุจจยขันธกะนี้เป็นเหมือนเวลาที่พระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่ ขึ้นชื่อว่าอาบัติจะปิดไว้หรือไม่ก็ตาม จะปิดไว้เท่ากัน หย่อนกว่าหรือยิ่งกว่าก็ตาม การที่พระวินัยธรสามารถประกอบกรรมวาจาไว้เท่านั้นเป็นประมาณ เพราะเหตุนั้น สงฆ์พึงทำอาบัติที่ปิดไว้เกิน ให้เป็นอาบัติเดิม แล้วประมวลอาบัตินอกนี้ลงในอาบัติตัวแรกนั้น แล้วจึงให้ปริวาส]

อติเรกปณฺณาสธมฺม (ปุ)

[อติเรกปณฺณาส + ธมฺม]

สภาวะเกิน ๕๐, สภาวธรรม ๕๐ กว่า.

สภาวธรรมมากกว่า ๕๐.

ธมฺมาว เอเต ธมฺมมตฺตา อสารา อปริณายกาติ อิมิสฺสา สุญฺญตาย ทีปนตฺถํ วุตฺตา. ตสฺมา เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ ปฐมํ มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ ตสฺมึ สมเย จิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา **อติเรกปณฺณาสธมฺมา** สภาวฏฺเจน ธมฺมา เอว โหนฺติ. น อญฺโญ โกจิ สตฺโต วา ภาโว วา โปโส วา ปุคฺคโล วา โหตีติ. ตถา ราสฏฺเจน ขนฺธาว โหนฺตีติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๙๙)

อนึ่ง ธรรมทั้งหลายตรัสไว้เพื่อแสดงสุญญตา (ความว่าง) นี้ว่า “ธรรมเหล่านี้เป็นเพียงสภาวธรรม ไม่มีสาระ ไม่มีผู้ชี้นำ”. เพราะฉะนั้น จึงควรทราบเนื้อความอย่างนี้ในพระบาลีว่า ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ นั้น อย่างนี้ว่า ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น **สภาวธรรมเกิน ๕๐** ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เป็นเพียงสภาวธรรม เพราะเป็นสภาวปรมัตถ์ คือไม่มีสัตว์ วัตถุสิ่งของ บุรุษ หรือบุคคลอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น จากธรรม และยังเป็นขันธ์ (กองรูปนาม) เพราะเป็นกลุ่มนั่นแหละ.

ตตฺถ อุทฺเทสวาเร จตฺตาโร ขนฺธาติอาทโย เตวีสติ โกฏฺจาสา โหนฺติ. เตสํ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ ปฐมํ มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ เย ตสฺมึ สมเย จิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา จเปตฺวา เยวาปนเก ปาฬิอารุฬฺหา **อติเรกปณฺณาสธมฺมา** เต สพฺเพปิ สงฺคยฺหมานา ราสฏฺเจน จตฺตาโรว ขนฺธา โหนฺติ. เหฏฺจา วุตฺเตน อายตนฏฺเจน เทฺว อายตนานิ โหนฺติ. สภาวฏฺเจน สุญฺญตฏฺเจน นิสฺสตฺตฏฺเจน เทฺวว ธาตุโย โหนฺติ. ปจฺจยสงฺขาเตน อาหารฏฺเจน ตโยเวตฺถ ธมฺมา อาหารา โหนฺติ. อวเสสา โน อาหารา.

(อภิ.อฏ. ๑/๕๘)

ในบรรดาวาระเหล่านั้น อุทเทสวาระ แบ่งออกเป็น ๒๓ กลุ่มมีคำว่า จตฺตาโร ขนฺธา เป็นต้น [เช่น จตฺตาโร ขนฺธา (ขันธ์ ๔) เป็น ๑ กลุ่ม, เทฺว อายตนานิ (อายตนะ ๒) เป็น ๑ กลุ่ม และจนถึง เอกา ธมฺมธาตุ (ธรรมธาตุ ๑) ที่ตรัสไว้ในพระบาลี]

พึงทราบเนื้อความของกลุ่มธรรมเหล่านั้นว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ในสมัยนั้น**สภาวธรรมเกิน ๕๐** ซึ่งปรากฏในพระบาลี ที่เกิดขึ้นโดยความเป็นองค์ประกอบของจิต เว้นเยวาปนกธรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันทั้งหมด มีชื่อว่าขันธ์ ๔ เพราะเป็นกอง. ชื่อว่าอายตนะ ๒ เพราะเป็นอายตนะตามที่กล่าวไว้ในหนต้น [คำอธิบายนิเทศของเวทนาเป็นต้นข้อ ๕]. ชื่อว่าธาตุ ๒ เพราะเป็นเพียงสภาวะว่างเปล่า และไม่ใช่สัตว์. ชื่อว่าอาหาร ๓ [คือ ผัสสะ เจตนา และวิญญาณ] ตามความหมายของอาหาร ที่เรียกว่าอาหาร-ปัจจัย. ธรรมที่เหลือ [คือ ธรรม ๕๒ อย่างที่นอกจากผัสสะ เจตนา และวิญญาณ เพราะวิญญาณพบในฐานะ ๒ อย่าง คือ จิตฺตํ และ มนินฺทฺริยํ] ไม่ใช่อาหาร.

ดู ปโรปณฺณาสกุสลธมฺมา (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๐)

อติเรกปตฺต (ปุ)

[อติเรก + ปตฺต]

อติเรกบาตร, บาตรที่เกินกว่า ๑ ใบ, บาตรที่เกินจากบาตรที่อธิษฐานและวิกัปป์.

ทสาหปรมํ **อติเรกปตฺโต** ธาเรตพฺโพ, ตโต อติกฺกามยโต นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยนฺติ.

ภิกษุพึงทรง**อติเรกบาตร**ไว้ได้ ๑๐ วัน เป็นอย่างมาก ให้เกินกำหนดนั้นไป ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อติเรกปตฺโต นาม อนธิฏฺจิโต อวิกปฺปิโต.

(วิ. ๑/๓๕๓)

ที่ชื่อว่า **อติเรกบาตร** ได้แก่ บาตรที่ไม่ได้อธิษฐาน ไม่ได้วิกัปป์. (ดู วิ. ๕/๑๙)

อติเรกปท (น)

[อติเรก + ปท] บทเกิน, ศัพท์เกิน.

ทวานาจารุปฺฆาตี
มิจฺฉาอาชีวเมว จ
ปพฺพาชนียกมฺมมฺหิ
อติเรกปทา อิเม. (วิ. ๔/๘๑)

บทเกินเหล่านี้[บทเหล่านี้มีเกินในปัพพาชนียกรรม คือ เล่นคะนอง ประพฤติไม่สมควร (อนาจาร) ลบล้างพระบัญญัติและมิจฉาชีพ [เพราะไม่เห็นไม่ทำคืนอาบัติ ไม่สละทิฏฐิ].

อติเรกปทสต (น)

[อติเรก + ปท + สต]

เกิน ๑๐๐ บท, มากกว่า ๑๐๐ บท.

มหากาพนาคราชา **อติเรกปทสเตน** วณฺณํ วณฺเณนฺโตว อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๘๔)

พญามหากาพนาคได้ยืนพรรณาคุณ[พระมหาสัตว์]**เกิน ๑๐๐ บท**ทีเดียว.

อติเรกปริกฺขาร (ปุ)

[อติเรก + ปริกฺขาร]

บริขารยิ่งเกิน - มากมาย - ฟุ่มเฟือย.

กึ ปน ภนฺเต ตุมฺหากํ เอตฺตกํ กาลํ วสิตฏฺฐาเนน โกจิ **อติเรกปริกฺขาโร** อตฺถีติ? อามาวุโส มญฺจปีฐํ สงฺฆิกํ, ตํ ปฏิสามิตเมว, อญฺญํ กิญฺจิ นตฺถีติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๘๗)

พระอาคันตุกะ จึงเรียนถาม[พระเถระ]ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ที่ท่านอยู่มานาน ตลอดเวลาเท่านี้ **บริขารมากมาย**อะไรๆ มิได้มีแก่ท่านเลยหรือ. พระเถระรับว่า ใช่แล้ว คุณ มีเตียงตั่งก็เป็นของสงฆ์ ฉันได้เก็บมันไว้เรียบร้อยแล้ว สิ่งของอะไรๆ อย่างอื่นก็ไม่มี.

อติเรกปาท (ติ)

[อติเรก + ปาท]

เกิน ๑ บาท. มากกว่า ๑ บาท.

ยถารูปฺ นาม ปาทํ วา ปาทารหํ วา **อติเรกปาทํ** วา. (วิ. ๑/๕๗)

ที่ชื่อว่าเช่นใด[ถือเอาทรัพย์ที่เจ้าของมิได้ให้เช่นใด]คือ ๑ บาทบ้าง ควรแก่ ๑ บาทบ้าง **เกิน ๑ บาท**บ้าง.

อติเรกปูชา (ถี)

[อติเรก + ปูชา] การบูชาอย่างยิ่ง.

เย เต ภิกฺขู เถรา รตฺตญฺญู จิรปพฺพชิตา สงฺฆปิตโร สงฺฆปริณายกา เต น **อติเรกปูชาย** ปูเชตา โหติ. (ม. ๑/๒๘๑, อ. ๓/๕๔๖)

[ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๑ ประการเหล่านี้ ไม่สามารถถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้ได้ คือไม่รู้รูป ไม่ฉลาดในลักษณะ ไม่กำจัดไข่ขาง ไม่ปกปิดแผล ไม่สุมไฟ ไม่รู้ท่าน้ำ ไม่รู้ธรรมที่ดื่มแล้ว ไม่รู้ทาง ไม่ฉลาดในโคจร รีดนมไม่ให้เหลือ]

ไม่บูชาเหล่าภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู เป็นผู้บวชนาน เป็นสังฆบิดร สังฆปริณายก ด้วย**การบูชาอย่างยิ่ง**.

อติเรกปฺปมาณ (น)

[อติเรก + ปมาณ]

(๑) ยิ่งกว่าประมาณ, ประมาณอันยิ่ง.

ภิยฺโยโส มตฺตายาติ **อติเรกปฺปมาเณน**.

(สํ.อฏ. ๑/๖๓)

คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แปลว่า **ยิ่งกว่าประมาณ** ([หรือแปลว่า]โดยยิ่งกว่าประมาณ, โดยประมาณอันยิ่ง).

[ภิยฺโยโส มตฺตายาติ ปมาณโต อุตฺตริ, ปมาณํ อติกฺกมิตฺวา อธิกตรนฺติ อตฺโถ.

คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย แปลว่า ยิ่งกว่าประมาณ อธิบายว่า ล่วงเลยประมาณยิ่งไปกว่าเดิม]

ดู ชา.อฏ. ๓/๙๕

[คำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย ในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับไทยปัจจุบัน มีรูปเป็น ๒ บทเช่นนี้ แต่คัมภีร์พยาขยาของสิงหลบางฉบับ ถือเป็น ๓ บทว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย (บุคคลนั้นยิ่งกว่าประมาณ) ตามนัยนี้ให้ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติในที่ประกอบด้วย ภิยฺย ศัพท์. อนึ่ง ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๔๒) กล่าวถึงนิบาต ๖ พยางค์ คือ ภิยฺโยโสมตฺตาย ตามนัยนี้มีรูปติดกันเป็นบทเดียว แม้คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๒๕) ก็กล่าวว่าเป็นนิบาตบทเดียวเช่นกัน.

ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (อธิบายสูตร ๕๕๔) ถือเป็นสองบทว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย และ ภิยฺโยโส ก็เป็นนิบาตที่เป็นคำไวพจน์ของ ภิยฺย ศัพท์ จึงใช้แทน ภิยฺย ศัพท์ได้ ดังมีข้อความว่า

อยญฺหิ ภิยฺโยโส มตฺตายาติ ปโยโค ปญฺจมีปโยโค "โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ, ติณา ภิยฺโย น มญฺญตีติ ปโยโค วิย.

ตตฺถ ภิยฺโยโสติ อิทํ ภิยฺโยสทฺเทน อติเรกตฺถวาจเกน นิปาเตน สมานตฺถํ นิปาตปทํ.

ตสฺมา สํสยํ อกตฺวา ภิยฺโยโส มตฺตายาติ เอตฺถ มตฺตโต ภิยฺโยติ อตฺโถ คเหตพฺโพ "ติณา ภิยฺโยติ เอตฺถ "ติณโต ภิยฺโยติ อตฺโถ วิย. อิมมตฺถเยว สนฺธาย โปราณา "ภิยฺโยโส มตฺตายาติ อติเรกปฺปมาเณนาติ ตติยาวิภตฺติวเสน อตฺถํ กถยึสุ. (นีติ.สุตฺต.อธิบายสูตร ๕๕๔)

ก็ตัวอย่างว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย นี้เป็นตัวอย่างที่แสดงการลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติเช่นตัวอย่างว่า โย จ สีตญฺจ อุณฺหญฺจ, ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ (ก็ผู้ใดไม่คำนึงถึงความหนาวและความร้อนยิ่งไปกว่าหญ้า)

ในตัวอย่างนี้ คำว่า ภิยฺโยโส เป็นบทนิบาตที่มีความหมายเท่ากับ ภิยฺโย ศัพท์ซึ่งเป็นบทนิบาตที่ระบุถึงความหมายว่า อติเรก (ยิ่ง).

เพราะเหตุนั้น ในคำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย นี้ พึงใช้ในความหมายว่า มตฺตโต ภิยฺโย (ยิ่งกว่าประมาณ) ได้อย่างไม่ต้องสงสัยเหมือนคำว่า ติณา ภิยฺโย ก็พึงใช้ในความหมายว่า ติณโต ภิยฺโย (ยิ่งกว่าหญ้า) ฉะนั้น.

พระโบราณาจารย์ มีจุดประสงค์จะให้ใช้ในความหมายนี้นั่นแล จึงได้แสดงความหมายของคำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย ด้วยตติยาวิภัตติว่า อติเรกปฺปมาเณน (โดยยิ่งกว่าประมาณ)

ภิยฺโยโส มตฺตายาติ เอตฺถ ปน มตฺตสทฺโท นปุ๎สกลิงฺโคว วิภตฺติวิปลฺลาสวเสน จตุตฺถกวจนสฺส อายาเทสวเสน จ ปญฺจมิยตฺเถ จตุตฺถี.

มตฺตายาติ เอตสฺส ปญฺจมิยตฺถตา "ติณา ภิยฺโย น มญฺญตีติ เอตฺถ วิย ภิยฺยสทฺทโยคโต

ปากฏาว, ภิยฺโยโส มตฺตาย, มตฺตโต ภิยฺโยติ อตฺโถ.

อิติ ปญฺจมิยตฺถ ฌตฺวา ตติยตฺถวเสน อตฺโถ สมฺปฏิปาเทตพฺโพ "อติเรกปฺปมาเณนาติ.

(นีติ.สุตฺต.อธิบายสูตร ๖๗๒)

สำหรับ มตฺต ศัพท์ในคำว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย นี้ เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน โดยลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ โดยความเป็นวิภัตติวิปัลลาส (สลับวิภัตติ) หลังจากนั้นแปลง สจตุตถีวิภัตตเป็น อาย.

อนึ่ง การที่ทราบได้ว่า บทว่า มตฺตาย เป็นบทที่ลงจตุตถีวิภัตติในอรรถปัญจมีวิภัตติ เพราะมีความเกี่ยวข้องกับ ภิยฺย ศัพท์ เหมือนบทว่า ติณา ในตัวอย่างว่า ติณา ภิยฺโย น มญฺญติ (ก็ผู้ใดไม่คำนึงถึง...ยิ่งไปกว่าหญ้า) ดังนั้น บทว่า ภิยฺโยโส มตฺตาย จึงมีความหมายว่า "โดยยิ่งกว่าประมาณ"

ครั้นทราบอรรถปัญจมีวิภัตติอย่างนี้แล้ว แม้ความหมายที่เป็นอรรถตติยาวิภัตติ ก็พึงทราบว่ามีได้เช่นเดียวกัน โดยแปลว่า "โดยประมาณอันยิ่ง"]

(๒) (ติ) มีประมาณยิ่ง, มีขนาดใหญ่.

โย **อติเรกปฺปมาโณ** นานาวิราควณฺณวิเสสสมฺปนฺโน จ ธโช โส **อติธโช**ติ วุจฺจติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓)

ธงอันใด**มีขนาดใหญ่** ถึงพร้อมด้วยสีที่ย้อมไว้ต่างกัน ธงนั้นท่านเรียกว่า อติธชะ (ธงอันพิเศษยิ่ง).

อติเรกภาค (ปุ)

[อติเรก + ภาค]

ส่วนอันยิ่ง, ส่วนที่เกิน - พิเศษ.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ **อติเรกภาเคน** อุตฺตริตุกาโม โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อนุกฺเขเปเ ทินฺเน **อติเรกภาคํ** ทาตุนฺติ. (วิ. ๓/๓๙๘)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่ง ประสงค์จะรีบเดินทางไปกับ**ส่วนที่เกิน**. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเพื่อให้**ส่วนที่เกิน** ในเมื่อเธอให้สิ่งของสำหรับทดแทนแล้ว[ใช้แทนแล้ว]”.

อติเรกภาเคนาติ:-

ทส ภิกฺขู โหนฺติ สาฏกาปิ ทเสว เตสุ เอโก ทฺวาทส อคฺฆติ เสสา ทสคฺฆนกา. สพฺเพสุ ทสคฺฆนกวเสน กุเส ปาติเต ยสฺส ภิกฺขุโน ทฺวาทสคฺฆนโก กุโส ปาติโต โส “เอตฺตเกน มม จีวรํ ปโหตีติ เตน **อติเรกภาเคน** คนฺตุกาโม โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๐๖)

บทว่า **อติเรกภาเคน** (กับส่วนที่เกิน) ความว่า ภิกษุมี ๑๐ รูป ทั้งผ้าก็มี ๑๐ ผืนเหมือนกัน ในผ้าเหล่านั้น ผืนหนึ่งตีราคา ๑๒ กหาปณะ ผืนที่เหลือตีราคาผืนละ ๑๐ กหาปณะ; เมื่อได้จับสลากในผ้าทั้งปวง ด้วยอำนาจตีราคาผืนละ ๑๐ กหาปณะเท่ากัน สลากในผ้ามีราคา ๑๒ กหาปณะให้ตกแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้น เป็นผู้ประสงค์จะไปกับ**ส่วนที่เกิน**นั้น ด้วยกล่าวว่า “จีวรของเราย่อมพอเพียงด้วยส่วนเท่านี้”.

อติเรกมญฺจ (ปุ)

[อติเรก + มญฺจ]

เตียงอันยิ่งเกิน, เตียงที่เหลือ.

อติเรกมญฺเจ ภณฺฑาคาราทีสุ สญฺญเปตฺวา ปตฺตจีวรํ นิกฺขิปิตุมฺปิ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๗๙)

แม้จะจัดวาง**เตียงที่เหลือ**[จากเตียงที่ได้ถวายภิกษุไปตามลำดับพรรษาแล้ว]ไว้ในเรือนคลังเป็นต้น แล้วเก็บบาตรและจีวรไว้[บนเตียงนั้น]ก็ควร.

อติเรกมานี (ติ)

[อติเรก + มน + ณี. อติเรกมาน + อี]

มีความคิดมากเป็นปกติ, มีมานะมาก, ถือตัวมากเกินไป, เย่อหยิ่งมากขึ้น.

โส โพธิสตฺตสฺส คตกาลโต ปฏฺฐาย **อติเรกมานี** อโหสิ. โส เอกทิวสํ เสฏฺฐิธีตาย นานคฺครสโภชนํ อุปเนตฺวา กฏฺฐจฺฉุ อาทาย ปริวิสนฺติยา ภตฺตํ ครหิตุ อารภิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๗๙)

ตั้งแต่เวลาที่พระโพธิสัตว์กลับไปแล้ว นายกฏาหกะนั้นได้**ถือตัวมากเกินไป**[เย่อหยิ่งมากขึ้น].วันหนึ่ง เมื่อธิดาเศรษฐีน้อมนำโภชนะมีรสเลิศต่างๆ เข้าไปให้ แล้วถือทัพพีคอยปรนนิบัติอยู่ เขาเริ่มติเตียนอาหาร.

อติเรกมาส (ปุ)

[อติเรก + มาส] เกิน ๑ เดือน.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู "ภควตา อนุญฺญาตํ อกาลจีวรํ ปฏิคฺคเหตฺวา จีวรปจฺจาสา นิกฺขิปิตุนฺติ อกาลจีวรานิ ปฏิคฺคเหตฺวา **อติเรกมาสํ** นิกฺขิปนฺติ. (วิ. ๑/๓๐๓)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายทราบว่าพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตให้รับผ้าที่เป็นอกาลจีวรเก็บไว้ได้โดยมีความหวังว่า จะได้ผ้ามาเพิ่ม จึงรับผ้าที่เป็นอกาลจีวรเก็บไว้**เกิน ๑ เดือน**. (ดู วิ. ๑/๓๖๖, วิ. ๕/๒๐)

อติเรกมาสก (ปุ)

[อติเรก + มาสก]

เกิน ๑ มาสก, มากกว่า ๑ มาสก.

มริยาทํ ภินฺทติ อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. มริยาทํ ภินฺทิตฺวา ปญฺจมาสกํ วา อติเรกปญฺจมาสกํ วา อคฺฆนกํ อุทกํ นิกฺขาเมติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. **อติเรกมาสกํ** วา อูนปญฺจมาสกํ วา อคฺฆนกํ อุทกํ นิกฺขาเมติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. มาสกํ วา อูนมาสกํ วา อคฺฆนกํ อุทกํ นิกฺขาเมติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๑/๖๓, วิ. ๕/๕๕)

ภิกษุทำลายคันนาต้องอาบัติทุกกฏ. ทำลายคันนาทำน้ำให้ไหลออกไปมีราคา ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติปาราชิก. ทำให้น้ำไหลออกไปมีราคา**เกิน ๑ มาสก** หรือน้อยกว่า ๕ มาสกต้องอาบัติถุลลัจจัย. ทำให้น้ำไหลออกไปมีราคา ๑ มาสก หรือหย่อนกว่า ๑ มาสกต้องอาบัติทุกกฏ.

อติเรกมาสปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรกมาส + ปฏิจฺฉนฺน]

ปิดไว้เกิน ๑ เดือน. ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกโยค (ปุ)

[อติเรก + โยค]

การประกอบ[ความเพียร]ยิ่งเกิน - เกินไป.

ดู อติเรก

อติเรกลาภ (ปุ)

[อติเรก + ลาภ]

อติเรกลาภ, ลาภยิ่งกว่า, ลาภเหลือเฟือ.

อติเรกลาโภ สงฺฆภตฺตํ อุทฺเทสภตฺตํ นิมนฺตนํ สลากภตฺตํ ปกฺขิกํ อุโปสถิกํ ปาฏิปทิกํ.

(วิ. ๓/๗๓)

อติเรกลาภ คือ สังฆภัต อุทเทสภัต นิมันตนภัต สลากภัต ปักขิกภัต อุโปสถิกภัต ปาฏิปทิกภัต[ภัตตที่ถวายในวันแรม ๑ ค่ำ].

อติเรกลาโภติ ปณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสายาติ เอวํ วุตฺตภิกฺขาหารลาภโต อธิกลาโภ สงฺฆภตฺตาทิ. (สารตฺถ. ๓/๒๓๔)

บทว่า **อติเรกลาโภ** ได้แก่ ลาภยิ่งกว่าลาภกล่าวคือภิกษาหารที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า อาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้ง ได้แก่ สังฆภัตรเป็นต้น.

อติเรกลาโภติ ภิกฺขาหารโต อธิกลาโภ.

(วิมติ. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อติเรกลาโภ** ได้แก่ ลาภที่เกินจากภิกษาหาร (ลาภเหลือเฟือ).

ดู วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๙๓

อติเรกลาภปฏิกฺเขป (ปุ)

[อติเรกลาภ + ปฏิกฺเขป]

การงดอติเรกลาภ, การงดลาภเหลือเฟือ, การงดลาภที่เกิน[จากอาหารบิณฑบาต].

ปิณฺฑปาติโกติ อติเรกลาภปฏิกฺเขเปน จุทฺทสภตฺตานิ ปฏิกฺขิปิตฺวา ปิณฺฑปาติกธุตงฺควเสน ปิณฺฑปาติโก โหติ.(วิ.อฏ. ๑/๑๗๒)

บทว่า **ปิณฺฑปาติโก** (เที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร) ความว่า เป็นผู้ห้ามภัต ๑๔ อย่าง โดย**การงดอติเรกลาภ** ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร ด้วยสามารถแห่งปิณฑปาติกธุดงค์.

อติเรกลาภปฏิกฺเขเปนาติ ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสายาติ เอวํ วุตฺตภิกฺขาหารลาภโต อธิกลาโภ สงฺฆภตฺตาทิอติเรกลาโภ ตสฺส ปฏิกฺเขเปนาติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๒/๕)

บทว่า **อติเรกลาภปฏิกฺเขเปน** ความว่า ลาภยิ่งกว่าลาภกล่าวคือภิกษาหาร ที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า อาศัยโภชนะคือคำข้าวที่พึงได้ด้วยปลีแข้ง ชื่อว่าอติเรกลาภมีสังฆภัตรเป็นต้น โดยการงดอติเรกลาภนั้น.

อติเรกวีสติวคฺค (ติ)

[อติเรก + วีสติวคฺค]

มีหมู่ - พวกภิกษุเกินกว่า ๒๐ รูป, สงฆ์อติเรกวีสติวรรค.

ปญฺจ สงฺฆา จตุวคฺโค ภิกฺขุสงฺโฆ ปญฺจวคฺโค ภิกฺขุสงฺโฆ, ทสวคฺโค ภิกฺขุสงฺโฆ, วีสติวคฺโค ภิกฺขุสงฺโฆ, **อติเรกวีสติวคฺโค** ภิกฺขุสงฺโฆ.

(วิ. ๓/๔๓๙)

สงฆ์มี ๕ ประเภท คือ:-

สงฆ์จตุวรรค (กำหนดจำนวน ๔ รูป), สงฆ์ปัญจวรรค (กำหนดจำนวน ๕ รูป), สงฆ์ทสวรรค (กำหนดจำนวน ๑๐ รูป), สงฆ์วีสติวรรค (กำหนดจำนวน ๒๐ รูป), **สงฆ์อติเรกวีสติวรรค** (กำหนดจำนวนเกิน ๒๐ รูป).

อติเรกวีสติวสฺส (ติ)

[อติเรก + วีสติวสฺส] มีพรรษาเกิน ๒๐.

วีสติวสฺโส วา โหติ **อติเรกวีสติวสฺโส** วา.

(วิ. ๒/๗๔)

[คุณสมบัติของภิกษุผู้สั่งสอนภิกษุณี ๘ อย่าง คือมีศีล,เป็นพหูสูต,ชำนาญปาติโมกข์ทั้งสอง, เป็นที่ชมชอบ ของพวกภิกษุณีโดยส่วนมาก, สามารถสั่งสอนพวกภิกษุณีได้, ไม่เคยประพฤติล่วงครุธรรมในสตรีผู้นุ่งห่มผ้ากาสายะ]

[และ]มีพรรษา ๒๐ หรือ**มีพรรษาเกิน ๒๐**.

อติเรกสญฺญา (ถี)

[อติเรก + สญฺญา]

(ก) ความสำคัญว่าเกิน.

(ข) (ติ) มีความสำคัญว่าเกิน.

อติเรกจตุกฺกโส **อติเรกสญฺญา** เจตาเปติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๒/๓๓๖)

ผ้าห่มหนาราคาเกิน ๔ กังสะ[๑๖ กหาปณะ] ภิกษุณี**มีความสำคัญว่าเกิน** ขอ ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อติเรกสญฺญี (ติ)

[อติเรก + สญฺญา + อี]

ผู้มีความสำคัญว่าเกิน.

อติเรกมาเส เสเส คิมฺหาเน **อติเรกสญฺญี** วสฺสิกสาฏิกจีวรํ ปริเยสติ, นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ.

(วิ. ๑/๓๖๖)

ฤดูร้อนยังเหลือเกิน ๑ เดือน ภิกษุ**มีความสำคัญว่าเกิน** แสวงหาผ้าอาบน้ำฝน ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์. (ดู วิ. ๒/๖๙)

อติเรกสฏฺฐิสำวจฺฉร (ปุ/น)

[อติเรก + สฏฺฐิสำวจฺฉร]

เกินกว่า ๖๐ ปี, มากกว่า ๖๐ ปี.

อติเรกสฏฺฐิสำวจฺฉรปฏิจฺฉนฺน (ติ)

[อติเรก + สฏฺฐิสำวจฺฉร + ปฏิจฺฉนฺน]

ปิดไว้เกินกว่า ๖๐ ปี.

อติเรกสฏฺฐิสำวจฺฉรปฏิจฺฉนฺนนฺติ วา ตโต วา ภิยฺโยปิ วตฺวา โยชนา กาตพฺพา.

(วิ.อฏ. ๔/๒๒)

พึงประกอบ[บทสวด]ว่า อติเรกสฏฺฐิสำวจฺฉร-ปฏิจฺฉนฺนํ (อาบัติ**ปิดไว้เกินกว่า ๖๐ ปี**) หรือแม้ให้ยิ่งไปกว่านั้น.

อติเรกสตฺตมาส (ปุ)

[อติเรก + สตฺตมาส] เกิน ๗ เดือน.

ดู วิ.อฏ. ๔/๒๑

อติเรกสตฺตมาสสตฺตทิวสาธิก (ติ)

[อติเรก + สตฺตมาส + สตฺตทิวส + อธิก]

อันเกินกว่า ๗ เดือน ๗ วัน.

อถสฺส อสฺสมํ ปาปุณนทิวเส โสณปณฺฑิโต “มม กนิฏฺจสฺส **อติเรกสตฺตมาสสตฺตทิวสาธิกานิ** สตฺต วสฺสานิ นิกฺขนฺตสฺสาติ อาวชฺเชตฺวา...(ชา.อฏ. ๕/๓๓๙)

ครั้งนั้น ในวันที่นันทดาบสนั้นมาถึงอาศรม โสณบัณฑิตดาบส รำพึงว่า น้องชายของเราออกไปเสียนานถึง ๗ ปี **อันเกินกว่า ๗ เดือน ๗ วัน**...

อติเรกานยน (น)

[อติเรก + อานยน]

(ก) การนำมา(ซึ่งเนื้อความอัน)มากเกิน.

(ข) (ติ) มีการนำมา(ซึ่งเนื้อความอัน) มากเกิน.

อติเรกานยนตฺถ (ติ)

[อติเรกานยน + อตฺถ]

มีเนื้อความนำมามากเกิน,

มีอวุตตสมุจจัยเป็นอรรถ.

อติเรกานยนตฺโถ หิ เอตฺถ จสทฺโท, เตนายมตฺโถ อานีโต โหตีติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๙๑)

จ ศัพท์ในประโยคว่า (เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว อิมํ สิกฺขาปทำ อุทฺทิเสยฺยาถ ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดง) นี้ มี**เนื้อความนำมามากเกินไป** ด้วยเหตุนั้น เนื้อความนี้ท่านจึงได้นำมาแล้ว.

วุตฺตตฺถโต อติเรกสฺส อตฺถสฺส อานยนำ อติเรกานยนำ, โส อตฺโถ เอตสฺสาติ อติเรกานยนตฺโถ, อวุตฺตสมุจฺจยตฺโถติ วุตฺตำ โหติ.

(สารตฺถ. ๒/๓๘-๙)

การนำมาซึ่งเนื้อความเกินจากเนื้อความที่ตรัสไว้แล้ว ชื่อว่าอติเรกานยนะ, การนำมาซึ่งเนื้อความเกินนั้นเป็นอรรถของศัพท์นั้น เหตุนั้นศัพท์นั้นชื่อว่า อติเรกานยนัตถะ (มีการนำมาซึ่งเนื้อความเกินเป็นอรรถ[เนื้อความที่ไม่กล่าวไว้โดยตรง]). มีคำอธิบายว่า รวบรวมข้อความอื่นที่มิได้กล่าวไว้โดยตรงเป็นอรรถ.

อติโรจติ (กฺริ/อา)

[อติ + รุจ (ทิตฺติยำ) + อ + ติ]

(๑) **ย่อมรุ่งโรจน์ล่วงเลย, งดงามยิ่ง, รุ่งเรืองยิ่ง - เหลือเกิน**.

โส ตถาคตปฺปเวทิตำ ธมฺมวินยำ อาคมฺม สทฺธำ สมาทิยิตฺวา...กายสฺส เภทา ปรำ มรณา สุคตึ สคฺคำ โลกำ อุปปนฺโน เทวานำ ตาวตึสานำ สหพฺยตำ. โส ตตฺถ อญฺเญ เทเว **อติโรจติ** วณฺเณน เจว ยสสา จ. (ที. ๒/๑๗๐, อุทาน. ๑๓๗)

ชายโรคเรื้อนนั้น ครั้นได้อาศัยธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศไว้แล้วยึดมั่นศรัทธา... หลังจากตายแล้วจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเทวดาชั้นดาวดึงส์. เขา**ย่อมรุ่งโรจน์ล่วงเลย** เทวดาเหล่าอื่นในชั้นดาวดึงส์นั้น ด้วยวรรณะและยศ.

อติโรจตีติ อติกฺกมฺม อภิภวิตฺวา โรจติ วิโรจติ.

(อุทาน.อฏ. ๒๖๖)

บทว่า **อติโรจติ** ได้แก่ งดงาม รุ่งเรือง ก้าวล่วง คือ ครอบงำ[เทวดาเหล่าอื่น].

ดู อติโรจนฺติ (ที.๒/๑๖๘), อติโรจสิ (สำ.๑/๑๙๗, เถร.๓๗๒,เถร.อฏ.๒/๕๓๒, อติโรจถ (วิ.อฏ.๑/๔๗, สารตฺถ.๑/๑๔๙), อติโรจามิ (อป.๑/๓๙๐)

(๒) สว่างไสวยิ่ง, รุ่งเรืองยิ่ง, สว่างไสวยิ่ง.

ยถาปิ จนฺโท วิมโล
คจฺฉํ อากาสธาตุยา
สพฺเพ ตารคเณ โลเก
อาภาย **อติโรจติ**. (อป. ๑/๓๐)

ดวงจันทร์ปราศจากมลทินโคจรอยู่ในอากาศ มีแสง**สว่างไสวยิ่ง**กว่าหมู่ดาวในโลกทั้งหมด ฉันใด.[ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก พระองค์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีศิษย์แวดล้อม ย่อมรุ่งเรืองยิ่งกว่าเทวดาและมนุษย์เหล่านั้นทั้งหมดในกาลทุกเมื่อ]

อติโรจติ ทฺทฺทลฺลติ. (อป.อฏ. ๑/๒๖๐)
สว่างไสวยิ่ง คือ รุ่งเรืองยิ่ง (โชติช่วง).

ดู มหานิ. ๑๔๐, มหานิ.อฏ. ๒๖๒

อติโรจน (น)

[อติ + โรจน = รุจ (ทิตฺติยํ) + ยุ]
ความงดงามยิ่ง - สว่างไสวยิ่ง.
ตตฺราติ ตสฺมึ จาเน, ตสฺมึ วา อติโรจเน.

(สำ.อฏ. ๑/๓๑๙)

บทว่า **ตตฺร** ได้แก่ ในฐานะนั้น หรือใน**ความสว่างไสวยิ่ง**นั้น.

อติโรจมาน (ติ)

[อติ + รุจ (ทิตฺติยํ) + มาน]
รุ่งเรืองอยู่, รุ่งโรจน์เหนือกว่า, สว่างไสวยิ่ง, งดงามอยู่.

จตฺวา จ รชตสุวณฺณรสปิญฺชรํ จนฺทิมสูริยานํ ปภํ **อติโรจมานํ** สมนฺตโต สรีรปฺปภํ มุญฺจิ.

(สำ.อฏ. ๑/๒๒๗)

ก็ครั้นพระองค์ประทับยืนแล้ว ทรงเปล่งรัศมีพระวรกายมีสีแดงเรื่อๆ [สีน้ำตาลปนเหลือง] ดังทองธรรมชาติโดยรอบ **รุ่งโรจน์เหนือ** รัศมีดวงจันทร์และพระอาทิตย์.

อติโรจมานนฺติ ตํ ตํ อติกฺกมิตฺวา สมนฺตโต สพฺพทิสาสุ วิโรจมานนฺ. (สำ.ฏี. ๑/๒๖๗)
บทว่า **อติโรจมานนฺ** ได้แก่ รุ่งโรจน์ล่วงรัศมีดวงจันทร์และพระอาทิตย์นั้นๆ โดยรอบ คือ ทั่วทุกทิศ.

อติลปตา (ถี)

[อติลป + ตา]
ความเป็นผู้พูดมาก - เพ้อเจ้อมาก.

อติลปสภาว (ติ)

[อติลป + สภาว]
มีการพูดมาก - เพ้อเจ้อมากเป็นสภาพ.

อติลหุ (น)

[อติ + ลหุ]
รวดเร็วยิ่ง, เร็วยิ่งนัก.

กถญฺหิ นาม ตฺวํ โมฆปุริส อญฺเญหิ โอวทิโย อนุสาสิโย อญฺญํ โอวทิตุ๎ อนุสาสิตุ๎ มญฺญิสฺสสิ. **อติลหุ๎** โข ตฺวํ โมฆปุริส พาหุลฺลาย อาวตฺโต, ยทิทำ คณพนฺธิกำ. (วิ. ๓/๗๔)

[ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิพระอุปเสนวังคันตบุตรว่า]

โมฆบุรุษเธอยังเป็นผู้ที่ผู้อื่นจะต้องตักเตือนพร่ำสอน ไฉนจึงได้สำคัญตนเพื่อตักเตือนพร่ำสอนผู้อื่นเล่า เธอเวียนมาเพื่อความเป็นผู้มักมาก ซึ่งมีความเกี่ยวพันกับหมู่**เร็วยิ่งนัก** [การทำอย่างนี้มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย ที่จริงกลับจะทำให้คนที่ไม่เลื่อมใสให้ไม่เลื่อมใส คนที่เลื่อมใสอยู่แล้วบางพวก ก็จะกลายเป็นอื่นไป]

ดู วิ. ๓/๔๐๑, วิ. ๔/๓๘๓

อติลีน (ติ)

[อติ + ลีน]

ย่อหย่อนเกินไป - นัก, หดหู่ยิ่ง, ซึมเซามาก.

ตสฺส มยฺหำ ภิกฺขเว เอตทโหสิ:-

อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปฺปธานสงฺขารสมนฺนาคตำ อิทฺธิปาทำ ภาเวติ อิติ เม ฉนฺโท น จ **อติลีโน** ภวิสฺสติ, น จ อติปฺปคฺคหิโต ภวิสฺสติ, น จ อชฺฌตฺตำ สำขิตฺโต ภวิสฺสติ, น จ พหิทฺธา วิกฺขิตฺโต ภวิสฺสติ. ปจฺฉาปุเรสญฺญี จ วิหรติ... วิวเฏน เจตสา อปริโยนทฺเธน สปฺปภาสำ จิตฺตำ ภาเวติ. (สำ. ๓/๒๓๐)

[พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อก่อนเราเป็นพระโพธิสัตว์ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ได้มีความคิดดังนี้ว่า อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยแห่งการเจริญอิทธิบาท]

ภิกษุทั้งหลาย (ต่อมา) เรานั้นได้มีความคิดดังนี้ว่า

ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขารว่า ฉันทะของเราจักไม่**ย่อหย่อนเกินไป**, ไม่ต้องประคับประคองเกินไป, ไม่หดหู่ในภายใน ไม่ซ่านไปในภายนอก และมีความหมายรู้ว่าเบื้องหน้าและเบื้องหลังอยู่...มีใจสงัด ไม่มีเครื่องร้อยรัด อบรมจิตให้สว่างอยู่[คือทำจิตให้สว่างด้วยทิพพจักขุญาณ]

[ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร...จิตตสมาธิปธานสังขาร...วิมังสาสมาธิปธานสังขาร...

เมื่ออิทธิบาท ๔ นี้อันภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมแสดงฤทธิ์ได้...ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ]

[ฉันทสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรที่มุ่งมั่น. วิริยสมาธิปธานสังขาร, จิตตสมาธิปธานสังขาร วิมังสาสมาธิปธานสังขาร ก็มีนัยอรรถาธิบายเช่นเดียวกัน]

ดู สำ. ๓/๒๔๒, สำ. ๓/๒๔๔, สำ.อฏ. ๓/๒๙๐, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๓๒

อติลีนตา (ถี)

[อติลีน + ตา]

ความเป็นผู้ย่อหย่อนเกินไป - นัก - หดหู่ยิ่ง.

ภาวนำ อนชฺโฌคาเหตฺวา สงฺโกโจ **อติลีนตา**. (สำ.ฏี. ๒/๕๑๔)

การไม่หยั่งลงสู่ภาวนาแล้วถอย[ออกจากอารมณ์]ชื่อว่า **ความเป็นผู้ย่อหย่อนเกินไป**.

อติลีนวีริย (น)

[อติลีน + วีริย]

ความเพียรย่อหย่อนเกินไป - นัก.

ความเพียรอันหดหู่ยิ่ง.

เอวเมว โข โสณ อจฺจารทฺธวีริยำ อุทฺธจฺจาย สำวตฺตติ, **อติลีนวีริยำ** โกสชฺชาย สำวตฺตติ. ตสฺมาติห ตฺวำ โสณ วีริยสมตำ อธิฏฺจห, อินฺทฺริยานญฺจ สมตำ ปฏิวิชฺฌ, ตตฺถ จ นิมิตฺตำ คณฺหาหีติ. (วิ. ๓/๒๖๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่ปรารภเกินไป ย่อมเป็นไปเพื่อความฟุ้งซ่าน **ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน. โสณะ เพราะเหตุนั้นในเรื่องนี้ เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน จงถือเอานิมิตในความเสมอกันนั้น.

อติลีนวีริยนฺติ เม วีริยำ ปคฺคณฺหโต เอวำ ชาตนฺติ ปุน วีริยำ สิถิลำ กโรโต **อติลีนวีริยำ** อุทปาทิ. (ม.อฏ. ๔/๑๔๘)

บทว่า **อติลีนวีริยำ** ความว่า **ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป** ได้เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้ทำความเพียรให้ย่อหย่อนอีก ด้วยคิดว่า เมื่อเราประคองความเพียร ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ได้เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้.

ดู ม. ๓/๑๙๗, สารตฺถ. ๓/๒๙๑

อติลีนวีริยาธิกรณ (น)

[อติลีนวีริย + อธิกรณ]

ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไปเป็นเหตุ.

ตสฺส มยฺหำ อนุรุทฺธา เอตทโหสิ ‘อติลีนวีริยำ โข เม อุทปาทิ, **อติลีนวีริยาธิกรณ**ญฺจ ปน เม สมาธิ จวิ. สมาธิมฺหิ จุเต โอภาโส อนฺตรธายติ ทสฺสนญฺจ รูปานำ. (ม. ๓/๑๙๗-๘)

[ดูก่อนอนุรุทธะ นันทิยะและกิมพิละ เรานั้นเป็นผู้ไม่ประมาทมีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ จึงจำแสงสว่างและการเห็นรูปได้ แต่ไม่นาน แสงสว่างและการเห็นรูปนั้นก็หายไปจากเรา]

ดูก่อนอนุรุทธะ นันทิยะและกิมพิละ เรานั้นจึงคิดว่า ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป ได้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา เพราะ**ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไปเป็นเหตุ** สมาธิของเราจึงเคลื่อน เมื่อสมาธิเคลื่อนแล้ว แสงสว่างและการเห็นรูปจึงหายไป.

อติโลณ (ติ)

[อติ + โลณ]

(รส) เค็มเกินไป - เค็มจัด.

อติโลณ์ วุจฺจติ โลณกปฺโป, อติติตฺตกํ วุจฺจติ ติตฺตกปฺโป, อติมธุรํ วุจฺจติ มธุรกปฺโป.

(จูฬนิ. ๒๓๓)

รสเค็มจัด คนพูดกันว่าเหมือนเกลือ รสขมจัดพูดกันว่าเหมือนดี รสหวานจัดพูดกันว่าเหมือนน้ำผึ้ง.

สาทุรสํ อติกฺกนฺตํ โลณ์ **อติโลณ์**.

(จูฬนิ.อฏ. ๙๓)

รสเค็มไม่มีรสหวาน ชื่อว่า **รสเค็มจัด**.

อติโลภ (ปุ)

[อติ + โลภ]

(๑) ความโลภมาก.

ตทาปิ ภิกฺขเว ถุลฺลนนฺทา ภิกฺขุนี **อติโลเภน** สุวณฺณา ปริหีนา. อิทานิ ลสุณา ปริหายิสฺสติ.

(วิ. ๒/๓๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้ในกาลนั้น ภิกษุณีถุลลนันทาเสื่อมจากทองคำ เพราะ**ความโลภมาก** บัดนี้ ก็เสื่อมจากกระเทียม.

[เรื่องมีอยู่ว่า ภิกษุณีถุลลนันทาเคยเป็นภรรยาของพราหมณ์คนหนึ่งมีธิดา ๓ คนชื่อนันทา นันทวดี สุนทรีนันทา ต่อมาพราหมณ์นั้นตายไปเกิดเป็นหงส์มีขนเป็นทองคำ หงส์นั้นมาสลัดขนทองคำให้แก่ธิดาเหล่านั้นคนละขน ต่อมาภิกษุณีถุลลนันทาเกิดความโลภคิดว่า หงส์ตัวนี้สลัดขนให้พวกเราคนละขนเท่านั้น” จึงจับพญาหงส์ถอนขนจนหมด แต่ขนที่งอกขึ้นใหม่กลายเป็นสีขาว นางจึงไม่ได้ขนทองคำอีกต่อไป]

(๒) ความโลภเกินไป, อติโลภะ.

อตฺริจฺฉ์ **อติโลเภน**

อติโลภมเทน จ

เอวํ หายติ อตฺถมฺหา

อหัว อสิตาภุยา. (ชา. ๑/๖๕)

(ครั้นพระนางเสด็จจากไปแล้ว พรหมทัตตกุมาร จึงคร่ำครวญว่า)

บุคคลผู้ปรารถนาเกินประมาณ เพราะ**ความโลภเกินไป** และเพราะความมัวเมาในความโลภเกินไป จึงเสื่อมจากประโยชน์อย่างนี้ เหมือนตัวเราเสื่อมจากพระนางอสิตาภู.

อตฺริจฺฉ์ อติโลเภนาติ อตฺริจฺฉา วุจฺจติ อตฺร อตฺร อิจฺฉาสงฺขาตา อปริยนฺตตณฺหา, **อติโลโภ** วุจฺจติ อติกฺกมิตฺวา ปวตฺตโลโภ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๑๑)

บาทคาถาว่า **อตฺริจฺฉ์ อติโลเภน** ความว่า ความทยานอยากหาที่สุดมิได้ กล่าวคือความปรารถนาในสิ่งนั้นๆ เรียกว่า ความปรารถนาเกินประมาณ, ความโลภที่เป็นไปเกิน เรียกว่า **ความโลภเกินไป**.

อติโลภมท (ปุ)

[อติ + โลภ + มท]

ความมัวเมาในความโลภเกินไป.

อตฺริจฺฉ์ อติโลเภน

อติโลภมเทน จ

เอวํ หายติ อตฺถมฺหา
อหํว อสิตาภุยา. (ชา. ๑/๖๕)

(ครั้นพระนางเสด็จจากไปแล้ว พรหมทัตต กุมาร จึงคร่ำครวญว่า)
บุคคลผู้ปรารถนาเกินประมาณ เพราะความโลภเกินไป และเพราะ**ความมัวเมาในความโลภเกินไป** จึงเสื่อมจากประโยชน์อย่างนี้ เหมือนตัวเราเสื่อมจากพระนางอสิตาภู.

อติโลภมเทน จาติ ปุริสมทำ อุปฺปาทนโต อติโลภมโท นาม ชายติ. (ชา.อฏ. ๒/๒๑๑)
บทว่า **อติโลภมเทน** จ ความว่า ชื่อว่าความมัวเมาในความโลภเกินไปย่อมเกิดขึ้น เพราะเป็นเหตุให้เกิดความมัวเมาว่าเป็นบุรุษ.

อติโลภี (ติ)

[อติ + โลภ + อี]
มีความโลภเกินไป -จัด, มีความอยากมาก, มีอติโลภะ.
เอวเมว มยำ ราช
เย จญฺเญ **อติโลภิโน**
อปฺเปน พหุ๋ ชิยฺยาม
กพาเยเนว วานโร. (ชา. ๑/๔๕)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)
ข้าแต่มหาราช พวกเราก็ดี ชนเหล่าอื่นก็ดี **ที่มีความโลภเกินไป**[โลภจัด] ย่อมเสื่อมจากประโยชน์ส่วนมาก เพราะประโยชน์ส่วนน้อย เหมือนลิงเสื่อมจากลูกเดือย.

อติโลม (ติ)

[อติ + โลม]
ขนมาก – ดก, พระโลมามาก - ดก.
ดู อติโลมส

อติโลมส (ติ)

[อติ + โลมส]
มีขนมาก - ดก, มีพระโลมามาก - ดก.
นาคนาสูรุ กลฺยาณี
ปรมา ติมฺพรุตฺถนี
นาติทีฆา นาติรสฺสา
นาโลมา น**าติโลมสา**. (ชา. ๒/๒๑๘)

(มโหสธบัณฑิตพรรณนามรรคาที่พระนางนันทาเทวีเสด็จไปจึงทูลว่า)
พระนางนันทาเทวี มีพระเพลางามดังงวงอัยรา ที่สำคัญมีพระถันยุคลดังคู่ผลมะพลับ มีทรวดทรวงสันทัด ไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก **มีพระโลมา** พองามไม่**มาก**.

อติโลลุป (ติ)

[อติ + โลลุป]
โลภจัด, ละโมบจัด.
[โลลุป คัมภีร์อรรถกถาอัฏฐสาลินี (๑/๔๒๓) อธิบายว่า ปุนปฺปุนำ วิสเย ลุมฺปติ อากฑฺฒตีติ โลลุโป (สภาวะดึงมาไว้ในอารมณ์บ่อย ๆ) ตามคำอธิบายในอรรถกถา สำเร็จรูปมาจาก ลุป ธาตุ=อากฑฺฒเน (ดึง) + อ ปัจจัย ส่วนสันสกฤตใช้เป็น ลุภ ธาตุ + อจฺ ปัจจัย (บาลี คือ อ ปัจจัย)

ซ้อน ลุ เป็น ลุลุ แปลง อุ ของ ลุ ตัวหน้าเป็น โอ เมื่อสำเร็จเป็น โลลุภ แล้ว ให้แปลง ภ อักษร เป็น ป อักษร]

ปติตํ ปติตํ ปุปฺผํ
ฑหิสฺวา **อติโลลุโป**
นยิหึ มหสฺ อทุ มหสฺ
ยํ รุกฺขสฺมินฺติ คณฺหติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๙๐)

[เหมือนสุนัขจิ้งจอกเห็นดอกทองกวาวที่บานในป่า สำคัญว่าเราได้ต้นไม้เนื้อแล้วรีบไป]เป็นสัตว์**ละโมบจัด** งับเอาดอกไม้ที่หล่นลงแล้วๆ ย่อมงับเอาโดยเข้าใจว่า นี้ไม่ใช่เนื้อที่อยู่บนต้นไม้ โน้นสิเป็นเนื้อ[ฉันใด].

[โยคีบุคคลก็เช่นกันอย่าได้ถือเอาแต่เพียงชิ้นส่วนที่ตกไปแล้วจากร่างกายเท่านั้นว่าเป็นของไม่งาม พึงถือเอาแม้ชิ้นส่วนที่อยู่ภายในร่างกายนั้นว่าเป็นของไม่งามเหมือนกัน]

อติโลลุโปติ อติวิย โลลสภาโว.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๑๗)

บทว่า **อติโลลุโป** (ละโมบจัด) ได้แก่ มีความอยากเกินไปเป็นสภาพ.

อติโลหิต (ติ)

[อติ + โลหิต]

แดงจัด, แดงเข้ม. ดู อติรตฺต

อติวงฺก (ติ)

[อติ + วงฺก]

คดเกิน, คดมาก, งอมาก, โค้งมาก.

ดู อติวงฺกี

อติวงฺกี (ติ)

[อติวงฺก + อี]

มี...คดเกิน - คดมาก, งอมาก - โค้งมาก.

อฏฺจกฺขุรํ ขราทิเย
มิคํ วงฺกา**ติวงฺกินํ**
สตฺตหิ กาลาติกฺกนฺตํ
น นํ โอวทิตุสฺสเห (อุสฺสหามิ). (ชา. ๑/๔)

(พญาเนื้อโพธิสัตว์ไม่ปรารถนาจะสอนลูกของน้องสาวจึงกล่าวว่า)

แม่ขราทิยา เราไม่สามารถจะสั่งสอน เนื้อที่มีกีบเท้า ๘ กีบ มีเขาคดและ**คดเกิน** ที่ละเลย [โอวาท] ตลอด ๗ วันตัวนั้นได้.

วงฺกาติวงฺกินนฺติ มูเล วงฺกานิ อคฺเค อติวงฺกานีติ วงฺกาติวงฺกานิ, ตาทิสานิ สิงฺคานิ อสฺส อตฺถีติ วงฺกาติวงฺกี, ตํ วงฺกาติวงฺกินํ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๗๖)

บทว่า **วงฺกาติวงฺกินํ** (มีเขาคดและคดเกิน) ความว่า ชื่อว่าคดและคดเกิน เพราะอรรถว่า "คดที่โคน คดเกินที่ปลาย[คดตั้งแต่โคนจรดปลาย], ชื่อว่ามีเขาคดและคดเกิน เพราะอรรถว่า "เนื้อนั้นมีเขาเช่นนั้น", ซึ่งเนื้อตัวมีเขาคดและคดเกินนั้น.

[**วงฺกาติวงฺกี** ในปาฐะว่า ตาทิสานิ สิงฺคานิ อสฺส อตฺถีติ วงฺกาติวงฺกี เป็นทันตเฉทนนัย (วิธีดุจตัดงา) เพราะเป็นปฐมาวิภัตติซึ่งเป็นบทที่เปลี่ยนแปลงจากสภาพเดิมในคาถาที่เป็นทุติยาวิภัตติ เหมือนกับเมื่อตัดงาแล้วทำให้งาเปลี่ยนสภาพจากรูปเดิม. ทันตเฉทนนัย

นี้ มีใช้ในไวยากรณ์มาก ไม่ค่อยมีใช้ในอรรถกถาและฎีกามากนัก.

ส่วนคำว่า ตำ วงฺกาติวงฺกินำ เป็นทันตโสธนนัย (วิธีดุจชำระงา) เพราะกลับมาแสดงด้วยบทว่า ทุติยาวิภัตติดังเดิม[ในคาถา] เหมือนเอางาที่ตัดไปแล้วมาชำระให้มีรูปลักษณะเหมือนเดิมอีก]

อติวตฺต (ติ)

[อติ + วตฺ + อ. อติ + วตฺ + ต]

(๑) เป็นไปล่วงแล้ว, ล่วงเลยแล้ว.

ภควา กมฺมภาวญฺจ ปฏิสนฺธิกญฺจ ปุนพฺภวำ **อติวตฺโต** อติกฺกนฺโต วีติวตฺโตติ โลกนฺตคู สพฺพภาวาติวตฺโต. (จูฬนิ. ๒๐๗)

พระผู้มีพระภาค**ทรงเป็นไปล่วงแล้ว** คือ ทรงก้าวล่วงทรงล่วงเลยกรรมภพ และภพใหม่อันมีในปฏิสนธิแล้ว รวมความว่า ทรงถึงที่สุดโลก ทรงล่วงภพได้ทั้งหมด.

ปรเมวจฺจวตฺตถาติ ปิตรา อกฺขาตฏฺฐานโต ปรำ **อติวตฺโต**ว. (ชา.อฏ. ๓/๔๖๑)

บทว่า **ปรเมวจฺจวตฺตถา** ความว่า บิน**ล่วงเลย**นอกเหนือจากที่ที่บิดาบอกแล้ว [บินเลยคำสั่งของบิดาที่ได้เตือนไว้].

ดู สพฺพภยาติวตฺต, สพฺพภวาติวตฺต, สพฺพโมหาติวตฺต.

(๒) ผ่านพ้นแล้ว, ก้าวล่วงแล้ว.

ดู มิลินฺท. ๑๔๘

อติวตฺตติ (กฺริ/อา)

[อติ + วตฺ + อ + ติ]

(๑) ย่อมล่วงพ้น, ล่วงเลย, ก้าวล่วง.

ตณฺหา ทุติโย ปุริโส
ทีฆมทฺธาน สำสรำ
อิตฺถภาวญฺญถาภาวำ
สำสารำ นา**ติวตฺตติ**.

(อำ. ๑/๓๑๖, อุทาน. ๑๖๖, อิติวุต. ๒๐๑)

บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อน เที่ยวไปตลอดกาลยาวนาน **ย่อม**ไม่**ล่วงพ้น**สังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น

[ภิกษุรู้โทษนี้ รู้ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ พึงเป็นผู้ไม่มีตัณหา ไม่มีความถือมั่น มีสติสัมปชัญญะอยู่]

นาติวตฺตตีติ นาติกฺกมติ. (อำ.อฏ. ๒/๒๕๖)

บทว่า **นาติวตฺตติ** (ย่อมไม่ล่วงพ้น) ได้แก่ ย่อมไม่ก้าวล่วง.

ดู อุทาน.อฏ.๓๑๖, อิติวุต.อฏ.๕๗, อป.๑/๒๓, อป.อฏ.๑/๒๕๒, ชา.๒/๒๖๐, สำ.อฏ.๑/๑๘, สำ.ฏี.๑/๔๗, ชา.๒/๒๖๐, เถร.๒๘๕

(๒) ย่อมล่วง - ครอบงำ - ท่วมทับ.

อสาตำ สาตรูเปน
ปิยรูเปน อปฺปิยำ
ทุกฺขำ สุขสฺส รูเปน
ปมตฺตมติวตฺตติ. (อุทาน. ๙๗, ชา. ๑/๒๓)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)

สิ่งที่ไม่น่ายินดี ย่อมล่วงเลยคนผู้ประมาทด้วยอาการที่น่ายินดี สิ่งที่ไม่น่ารัก ย่อมล่วงเลยคนผู้ประมาทด้วยอาการที่น่ารัก สิ่งที่เป็นทุกข์ **ย่อมล่วงเลย**คนผู้ประมาทด้วยอาการที่เป็นสุข.

ยสฺมา อสาตํ อปฺปิยํ ทุกฺขเมว สมานํ สกลมฺปิ วฏฺฏคตํ สงฺขารชาตํ อปฺปหีนวิปลฺลาสตฺตา อโยนิโสมนสิกาเรน อิฏฺฐญฺจ วิย ปิยญฺจ วิย สุขญฺจ วิย จ หุตฺวา อุปฏฺฐหมานํ สติวิปฺปวาเสน ปมตฺต-ปุคฺคลํ **อติวตฺตติ** อภิภวติ อชฺโฌตฺถรติ.

(อุทาน.อฏ. ๑๔๐, ชา.อฏ. ๑/๔๓๔)

เพราะเหตุที่สังขารอันเป็นไปในวัฏฏะทั้งสิ้น ไม่น่าชื่นใจ ไม่น่ารัก เป็นทุกข์แท้จริง ปรากฏเป็นเหมือนน่าปรารถนา น่ารัก และเป็นสุข เพราะทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย เพราะละวิปลาสไม่ได้ **ย่อมล่วงเลย** คือ ครอบงำ ได้แก่ ท่วมทับบุคคลผู้ชื่อว่าประมาทแล้ว เพราะปราศจากสติ.

ดู ชา.๑/๒๓๘,๑/๒๐๑ ชา.อฏ.๔/๑๓๗,๔/๖, อุทาน.อฏ.๖๓, ชา.๑/๑๔, ชา.อฏ.๑/๒๙๘

(๓) ย่อมย่ำยี, ล่วงละเมิด, ประพฤติล่วง.

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา
โย ธมฺมํ **อติวตฺตติ**
นิหียติ ยโส ตสฺส
กาฬปกฺเขว จนฺทิมา. (ที. ๓/๑๔๗, เนตฺติ. ๑๘๗)

บุคคลใด**ย่อมประพฤติล่วง**ธรรม เพราะความรัก ความชัง ความกลัว หรือ ความหลง เกียรติคุณของเขาย่อมเสื่อมเหมือนพระจันทร์ข้างแรม ฉะนั้น.

อติวตฺตีติ อติมทฺทิตฺวา วีติกฺกมติ.

(เนตฺติ.อฏ. ๒๒๑)

บทว่า **อติวตฺตติ** (ย่อมประพฤติล่วง) ความว่า ย่อมย่ำยีล่วงละเมิด.

ดู อ. ๑/๓๒๕-๖, อ.อฏ. ๒/๒๖๒

(๔) ย่อมคล้อยตาม, เป็นไปตาม.

กิจฺฉกาเล กิจฺฉสโห
โย กิจฺฉํ นา**ติวตฺตติ**
ส กิจฺฉนฺตํ สุขํ ธีโร
โยคํ สมธิคจฺฉติ. (ชา. ๑/๑๘๒)

(สรภังคดาบสกล่าวกับนารทดาบสว่า)

ผู้ใดในยามลำบาก ทนต่อความลำบากได้ ไม่**เป็นไปตาม**[ไม่คำนึงถึง]ความลำบาก ผู้นั้นเป็นนักปราชญ์ย่อมเสวยโยคสุข[ความสุขที่ปราศจากโยคะ] อันเป็นที่สุดแห่งความลำบากนั้น.

นาติวตฺตตีติ นานุวตฺตติ. อิทํ วุตฺตํ โหติ นารท โย กายิกเจตสิกทุกฺขสงฺขาตสฺส กิจฺฉสฺส อุปฺปนฺนกาเล อปฺปมตฺโต...ตํ กิจฺฉํ นานุวตฺตติ, ตสฺส วเส อวตฺติตฺวา เตหิ เตหิ อุปาเยหิ ตํ กิจฺฉํ อภิภวติ วินาเสติ...(ชา.อฏ. ๓/๔๔๑)

บทว่า **นาติวตฺตติ** แปลว่า ย่อมไม่เป็นไปตาม. ท่านกล่าวคำอธิบายไว้ว่า ดูก่อนนารทะ บุคคลใด ในกาลเมื่อความลำบากกล่าวคือทุกข์อันเป็นไปทางกายและทางใจเกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้ไม่ประมาท...ชื่อว่า ไม่เป็นไปตามความลำบากนั้น คือไม่เป็นไปในอำนาจของความลำบากนั้น ใช้อุบายนั้นๆ ครอบงำความลำบาก คือทำความลำบากนั้นให้หมดไป...

[บุคคลนั้นเป็นนักปราชญ์ บรรลุความสุขที่ปราศจากอามิสคือสุขที่มีในที่สุดแห่งความลำบาก.หรือว่าเป็นผู้ไม่ลำบาก ย่อมประสบคือบรรลุถึงซึ่งความสุขที่ปราศจากโยคะ ซึ่งเป็นที่สุขของความลำบากนั้น]

อติวตฺตน (น)

[อติ + วตุ + ยุ]

ความเป็นไปล่วง - ล่วงเลยไป.

อติวตฺตนานติวตฺตน (น)

[อติวตฺตน + อนติวตฺตน]

ความเป็นไปล่วงและความไม่เป็นไปล่วง, ความล่วงเลยไปและความไม่ล่วงเลยไป. การข้ามพ้นและการข้ามไม่พ้น.

อติวตฺตนานติวตฺตนทีปก (ติ)

[อติวตฺตนาติวตฺตน + ทีปก]

แสดงถึงความเป็นไปล่วงและความไม่เป็นไปล่วง, แสดงถึงการข้ามพ้นและการข้ามไม่พ้น.

อิมำ อุทานนฺติ เอตฺถ ปน ทิฏฺจิตณฺหามาเนสุ โทสำ ทิสฺวา เต ทูรโต วชฺเชตฺวา สงฺขาเร ยถาภูตำ ปสฺสโต จ ตตฺถ อนาทีนวทสฺสิตาย มิจฺฉาภินิวิฏฺจสฺส ยถาภูตำ อปสฺสโต จ ยถากฺกมำ สำสารโต **อติวตฺตนานติวตฺตนทีปกำ** อิมำ อุทานำ อุทาเนสีติ อตฺโถ โยเชตพฺโพ.

(อุทาน.อฏ. ๓๑๕)

ก็ในคำว่า **อิมำ อุทานำ** นี้ พึงประกอบความว่า พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานนี้ **อันแสดงถึงความเป็นไปล่วง และความไม่เป็นไปล่วง**จากสงสารตามลำดับของผู้ที่เห็นโทษในทิฏฐิตัณหาและมานะ แล้วเว้นทิฏฐิเป็นต้นเหล่านั้นให้ห่างไกล แล้วพิจารณาสังขาร ตามความเป็นจริง และของผู้ยึดถือผิด เพราะไม่เห็นโทษในสังขารเหล่านั้น ไม่เห็นตามความเป็นจริง.

อติวตฺตาเปติ (กา/กฺริ/อา)

[อติ + วตุ + ณาเป + ติ]

ย่อมให้ล่วงเลยไป - ให้ล่วงพ้นไป.

วีตินาเมยฺยนฺติ เขเปยฺยำ **อติวตฺตาเปยฺยำ**.

(ม.อฏ. ๑/๙๘)

บทว่า **วีตินาเมยฺยำ** (ให้[วันคืน]ผ่านพ้นไป) ได้แก่ ให้หมดสิ้นไป คือ **ให้ล่วงพ้นไป**.

อติวตฺติต (ติ)

[อติ + วตฺติต]

อัน...ให้ล่วงเลยแล้ว - ให้ล่วงพ้นแล้ว.

ตสฺมึ ปน สมเย มาโร ปาปิมา โกธาภิภูโต หุตฺวา, “มยิ วิจรนฺเตเยว สมเณน โคตเมน ธมฺมกถำ กเถตฺวา ทสมตฺตานิ พฺรหฺมสหสฺสานิ มม วสำ **อติวตฺติตานี**ติ โกธาภิภูตตาย อญฺญตรสฺส พฺรหฺมปาริสชฺชสฺส สรีเร อธิมุจฺจิ.

(ม.อฏ. ๒/๓๑๒)

ก็สมัยนั้น มารใจบาปถูกความโกรธครอบงำ จึงคิดว่า “เมื่อยังมีเราท่องเที่ยวไปอยู่ พรหมประมาณ ๑๐,๐๐๐ องค์ จะถูกพระสมณโคดม

แสดงธรรมแล้ว**ให้ล่วงพ้น**อำนาจของเรา” เพราะถูกความโกรธครอบงำ จึงสิงร่างของพรหมปาริสัชชะองค์หนึ่ง.

อติวตฺตุ (ติ)

[อติ + วจ (วท) + ตุ]

ผู้กล่าวยิ่ง - ล่วงเกิน,

ผู้กล่าวล่วงละเมิดด้วยคำหยาบ ๆ.

เอเต ปตนฺติ นิรเย

อุทฺธฺปาทา อวสิรา

อิสีนำ **อติวตฺตาโร**

สญฺญตานำ ตปสฺสินำ. (ชา. ๒/๖๐)

คน**ผู้กล่าวล่วงเกิน**ฤาษีทั้งหลาย ผู้สำรวม ผู้มีตบะเหล่านั้น ย่อมตกนรก มีเท้าชี้ขึ้นเบื้องบน มีศีรษะปักลงเบื้องล่าง[ย่อมหมกไหม้อยู่ในนรกตลอดปีนับไม่ถ้วน]

อติวตฺตาโรติ ผรุสวาจาหิ อติกฺกมิตฺวา วตฺตาโร. (ชา.อฏ.๕/๒๙๐)

บทว่า **อติวตฺตาโร** (ผู้กล่าวล่วงเกิน) ได้แก่ ผู้กล่าวล่วงเกินด้วยคำหยาบ ๆ.

อติวทฺธ (ติ)

[อติ + วทฺธ + อ] แก่เกินไป.

ตสฺสา จ นาคมาเนสุ

นาติวทฺธำว กุญฺชรำ

สตฺติกฺขมำ สรกฺขมำ

อีสาทนฺตำ อุรูพฺหวำ. (ชา. ๒/๓๗/๖)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)

เหล่าพนักงานตกแต่งช้างที่ยังไม่**แก่เกินไป** [อันเป็นช้างพระที่นั่ง]ตัวประเสริฐ อดทนต่อหอกและลูกธนู มีงาเรียวงามดุจงอนรถ มีกำลังกล้าหาญ[เสร็จแล้ว]ให้นำมา [ประเทียบเกยคอยต้อนรับ]พระนางมัทรีนั้น.

ตสฺสา จาติ ภิกฺขเว ตสฺสาปิ มทฺทิยา สพฺพาลงฺการปฺปฏิมณฺฑิตำ กตฺวา **นาติวทฺธ**ำ สตฺติสรปหารกฺขมำ เอกำ ตรุณหตฺถึ อุปเนสุ.

(ชา.อฏ. ๗/๓๘๓)

บทว่า**ตสฺสา จ** ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่าพนักงานนำช้างหนุ่ม[ช้างพังดรุณวัย] ที่ประดับตกแต่ง ด้วยเครื่องสรรพาลังการแล้ว อันเป็นช้างที่ยังไม่**แก่เกินไป** สามารถอดทนต่อเครื่องประหารคือหอกและลูกธนู เพื่อพระนางมัทรีแม้นั้น.

อติวส (ติ)

[อติ + วส]

มีอำนาจยิ่ง - มาก, เป็นไปในอำนาจ.

มเมวา**ติวสา** อสฺสุ

กิจฺจากิจฺเจสุ กิสฺมิจิ

อิติ พาลสฺส สงฺกปฺโป

อิจฺฉา มาโน จ วฑฺฒติ. (ธมฺม. ๒๔)

ความดำริย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้พาลว่า [ขอให้คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้ง ๒ ฝ่าย จงเข้าใจว่า “เราผู้เดียวทำกิจนี้] เราผู้เดียวพึง**มีอำนาจมาก** ในการงานไม่ว่ากิจการใหญ่หรือเล็ก” ความริษยาและความถือตัวจึงเกิดพอกพูนขึ้น.

มเมวาติวสา อสฺสูติ คิหี จ ปพฺพชิตา จ สพฺเพปิ มเมว วเส วตฺตนฺตุ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒๙)

บาทคาถาว่า **มเมวาติวสา อสฺสุ** ความว่า (ความดำริย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้พาลนั้น) ว่า คฤหัสถ์และบรรพชิตแม้ทั้งหมด จงเป็นไปในอำนาจของเราแต่ผู้เดียว.

[กิสฺมิจิ ฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า กิสฺมิญฺจิ ตามนัยนี้ คำว่า มิญ ถือว่าเป็นลหุ (ดู วุตโตทย ปกรณ์ คาถา ๘) ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนา มีรูปว่า กิสฺมิจิ โดยลบ ญ เพื่อรักษาคณะฉันท์ ให้เป็น ช คณะ (สุ กิสฺมิ = ๑๒๑) กล่าวคือ รักษาคณะที่มีอยู่ในฉันท์นั้น ให้มีครุลหุตรงตามฉันทลักษณ์]

อติวสฺส (ปุ)

[อติ + วสฺส + อ]

ฝนชุก, ฝนตกชุก - เกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติวสฺสติ (กฺริ/อา)

[อติ + วสฺส + อ + ติ]

ย่อมรั่วรด, ตกมาก, ตกชุก, ให้เปียกมาก.

ฉนฺนม**ติวสฺสติ**

วิวฏๆ นา**ติวสฺสติ**

ตสฺมา ฉนฺนำ วิวเรถ

เอวๆ ตำ นา**ติวสฺสติ**. (วิ. ๔/๔๒๔, อุทาน. ๑๔๔)

ฝน[คืออาบัติ]ที่ปกปิดไว้**ย่อมรั่วรด** เมื่อเปิดเผยอาบัติแล้ว ฝน[คืออาบัติ]**ย่อม**ไม่**รั่วรด** ฉะนั้น พวกเธอจงเปิดเผยอาบัติที่ปกปิดไว้ เมื่อเป็นดังนี้ ฝน[คืออาบัติ]นั้น**ย่อม**ไม่**รั่วรด**.

ฉนฺนมติวสฺสตีติ อาปตฺตึ อาปชฺชิตฺวา ปฏิจฺฉาเทนฺโต อญฺญำ นวำ อาปตฺตึ อาปชฺชติ, ตโต ปรำ ตโต ปรนฺติ เอวำ อาปตฺติวสฺสำ กิเลสวสฺสำ อติวิย วสฺสติ. (อุทาน.อฏ. ๒๗๘)

บทว่า **ฉนฺนมติวสฺสติ** ความว่า ภิกษุต้องอาบัติแล้วปกปิดไว้ ย่อมต้องอาบัติตัวอื่นใหม่อีก, ย่อมต้องอาบัติมากขึ้นๆ, ฝนคืออาบัติ ได้แก่ ฝนคือกิเลส ย่อมรั่วรดมากขึ้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ฉนฺนมติวสฺสตีติ สำกิเลโส. วิวฏำ นาติวสฺสตีติ วาสนา. ตสฺมา ฉนฺนำ วิวเรถ เอวำ ตำ นาติวสฺสตีติ อยำ สำกิเลโส จ วาสนา จ. อิทำ สำกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ สุตฺตำ. (เนตฺติ.๑๓๒)

บทว่า **ฉนฺนมติวสฺสติ** (ฝนคืออาบัติที่ปกปิดไว้ย่อมรั่วรด) เป็นสังกิเลส.

สองบทว่า **วิวฏำ นาติวสฺสติ** (เมื่อเปิดเผยอาบัติแล้วฝนคืออาบัติย่อมไม่รั่วรด) เป็นการบำเพ็ญบุญ.

ปาฐะว่า ตสฺมา ฉนฺนำ วิวเรถ เอวำ ตำ นาติวสฺสติ (ฉะนั้น พวกเธอจงเปิดเผยอาบัติที่ปกปิดไว้ เมื่อเป็นดังนี้ ฝนคืออาบัตินั้นย่อมไม่รั่วรด) เป็นสังกิเลสและการบำเพ็ญบุญ. สูตรนี้ชื่อว่าสังกิเลสภาคิยสูตรและวาสนาภาคิยสูตร.

อติวสฺสิต (น)

[อติ + วสฺสิต] ขันดังเกินไป.

อจฺจุคฺคต'าติพลตา
อติเวลํ ปภาสิตา
วาจา หนติ ทุมฺเมธํ
ติตฺติรำ**วาติวสฺสิตํ**. (ชา. ๑/๒๗)

(ดาบสโพธิสัตว์ชี้เหตุ ๒ ประการ ที่ทำให้นกกระทาถูกฆ่าว่า)
คำพูดที่ดังเกินไป รุนแรงเกินไป และพูดเกินเวลา ย่อมฆ่าคนมีปัญญาทราม เหมือนเสียงฆ่านกกระทาที่**ขันดังเกินไป**.

ติตฺติรำวาติวสฺสิตนฺติ ยถา ติตฺติรำ **อติวสฺสิตํ** หนติ, ตถา เอวรูปา วาจา ทุมฺเมธํ พาลปุคฺคลำ หนตีติ. (ชา.อฏ. ๑/๔๕๗)

บาทคาถาว่า **ติตฺติรำวาติวสฺสิตํ** (เหมือนเสียงฆ่านกกระทาที่ขันดังเกินไป) ความว่า **เสียงขันดังเกินไป**ย่อมฆ่านกกระทาได้ฉันใด, วาจาเห็นปานนั้น ย่อมฆ่าบุคคลผู้มีปัญญาทราม คือ คนพาล ฉันนั้น.

อติวหติ (กฺริ/อา)

[อติ + วห + อ + ติ]

ย่อมล่วงเลย, ย่อมหลอกลวง, ย่อมพาไป.

กลึ หิ ธีราน กฏฺ มคานำ (พาลานำ)
ภวนฺติ เวทชฺฌคตานริฏฺจ
มรีจิธมฺมำ อสเมกฺขิตตฺตา.
มายาคุณา น**าติวหนฺติ** ปณฺฑิ. (ชา.๒/๒๓๓)

(พระโพธิสัตว์กล่าวเฉลยว่า)
พ่ออริฏฐะ แท้จริง การเรียนรู้พระเวท เป็นโทษของเหล่านักปราชญ์ แต่เป็นการกระทำของพวกคนพาล เหมือนอาการของพยับแดด เพราะเป็นของมองไม่เห็นเสมอไป. ส่วนแห่งมารยา[คุณทางหลอกลวงเห็นปานนี้] **ย่อม**ไม่**ล่วงเลย**ผู้มีปัญญา[พาเอาคนผู้มีปัญญาไปไม่ได้].

ปณฺฑนฺติ เอวรูปา ปน มายาโกฏฺจาสา ปณฺฑำ ญาณสมฺปนฺนำ ปุริสำ **นาติวหนฺติ** น วญฺเจนฺติ.

(ชา.อฏ. ๗/๕๗)

บทว่า **ปณฺฑำ** ความว่า ก็ส่วนแห่งมารยา[คุณทางหลอกลวง]เห็นปานนี้ ย่อมไม่ล่วงเลย คือ ไม่หลอกลวงบุรุษผู้มีปัญญา คือ ผู้สมบูรณ์ด้วยปัญญา.

อติวากฺย (น)

[อติ + วากฺย]

(ก) ถ้อยคำล่วงเกิน, ถ้อยคำที่ไม่ใช่ของพระอริยะ (อนริยโวหาร), ถ้อยคำล่วงอริยโวหาร ๘, คำพูดก้าวร้าว.

อหำ นาโคว สงฺคาเม
จาปโต ปติตำ สรำ
อติวากฺยำ ติติกฺขิสฺสำ
ทุสฺสีโล หิ พหุชฺชโน.

(ธมฺม. ๕๙, มหานิ. ๑๘๗, จูฬนิ. ๖๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
เราจักอดกลั้น**ถ้อยคำล่วงเกิน** ดุจพญาช้างในสงคราม อดทนลูกศรที่ตกจากแล่ง[ลูกศรที่ปล่อยออกจากคันธนู] เพราะคนจำนวนมากเป็นผู้ทุศีล.

อติวากฺยนฺติ อฏฺจอนริยโวหารวเสน ปวตฺตํ วีติกฺกมวจนํ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๐๙)

บทว่า **อติวากฺยํ** ความว่า ซึ่งถ้อยคำล่วงเกินที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งอนริยโวหาร ๘.

อฏฺจอริยโวหารํ อติกฺกมิตฺวา อฏฺจอนริยโวหารวเสน ปวตฺตํ วากฺยํ วจนนฺติ **อติวากฺยํ**.

(ธมฺม.ฏี. ๒๗๖)

ชื่อว่า อติวากยะ เพราะอรรถว่า เป็นถ้อยคำล่วงอริยโวหาร ๘ เป็นไปแล้วด้วยอำนาจอนริยโวหาร ๘.

ดู มหานิ.อฏ. ๓๐๔

[อนริยโวหาร (ถ้อยคำที่ไม่ใช่ของพระอริยะ) มีกล่าวไว้ในคัมภีร์วิภังค์ (อภิ.วิ.๓๕/๙๕๕/๔๗๒) ๘ ประการ คือ อทิฏฺเจ ทิฏฺจวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ไม่เห็นว่าเห็น), อสสุเต สุตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ไม่ได้ยินว่าได้ยิน), อมุเต มุตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ไม่ดม ลิ้ม สัมผัสว่าดม ลิ้ม สัมผัส), อวิญฺญาเต วิญฺญาตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ไม่รู้ทางใจว่ารู้ทางใจ), ทิฏฺเจ อทิฏฺจวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่เห็นว่าไม่เห็น), สุเต อสสุตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ได้ยินว่าไม่ได้ยิน), มุเต อมุตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่ดม ลิ้ม สัมผัสว่าไม่ได้ดม ลิ้ม สัมผัส), วิญฺญาเต อวิญฺญาตวาทิตา (การกล่าวสิ่งที่รู้ทางใจว่าไม่รู้ทางใจ)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๒๒ มีรูปว่า **อภิวากฺย** ดังมีข้อความว่า

อฏฺจานริยโวหาร-
วเสน ยา ปวตฺติตา
อภิวากฺยํ สิยา วาจา
สา วีติกฺกมทีปนี.

ถ้อยคำใดมีกล่าวไว้โดยเนื่องด้วยคำของคนทราม ๘ อย่าง ถ้อยคำนั้นที่แสดงการล่วงเกินชื่อว่า อภิวากยะ]

(ข) การกล่าวติเตียน, คำด่าประจาน, คำติเตียน - ตำหนิ.

อปิ ญาติกุเล ผีเต
กสปชฺโชตเน วสํ
เนว**าติวากฺยํ** น ลเภ
ภาตูหิ สขีนีหิปิ. (ชา. ๒/๓๒๗)

(พระนางมัทรีกราบทูลพระเจ้ากรุงสญชัยว่า) [หญิงหม้าย]แม้จะอยู่ในตระกูลญาติ ที่เจริญรุ่งเรืองด้วยเครื่องทองสัมฤทธิ์ จะไม่ได้รับ**คำติเตียน**จากพี่น้องและเพื่อนฝูงเป็นไปไม่ได้.

[ความเป็นหม้ายเป็นความเจ็บปวดในโลก ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นจอมทัพ หม่อมฉันจะต้องไปให้ได้]

เนวาติวากฺยํ น ลเภติ...อติวากฺยํ ครหวจนเนว น ลภติ. (ชา.อฏ. ๗/๒๗๘)

บาทคาถาว่า **เนวาติวากฺยํ น ลเภ** ความว่า... จะไม่ได้รับคำติเตียน คือ คำตำหนิ[จากพี่น้องและเพื่อนฝูง]เป็นไปไม่ได้.

อติวาต (ปุ)

[อติ + วาต]

ลมพัดแรง, ลมแรงจัด, พายุใหญ่.

ดู มิลินฺท.๙๘, ๒๖๙

อติวาตฏฺฐาน (น)

[อติวาต + ฐาน]

สถานที่มีลมแรงจัด - มีพายุใหญ่.

ดู มิลินฺท. ๙๘

อติวายติ (กฺริ/อา)

[อติ + วา + อ + ติ]

ย่อมฟุ้งไป, ฟุ้งตลบไป, ขจรไป, กระจายไป.

ดู มิลินฺท. ๓๑๗

อติวาห (ปุ)

[อติ + วห + ณ]

(๑) ให้นำภาระหนักไป, แบกไป, นำไป.

ภณฺชนฺติ รถํ อยานกา

อติวาเหน หนนฺติ ปุงฺควํ

โทเหน หนนฺติ วจฺฉกํ

ภริยา ญาติกุเล ปทุสฺสติ. (ชา. ๒/๑๒๐)

[โคผู้ แม่โคนม ยานพาหนะ ภรรยา ๔ อย่างนี้ บัณฑิตไม่ควรให้อยู่ในสกุลแห่งญาติ] เพราะหมู่ญาติผู้ไม่มียานพาหนะจะใช้สอยรถ จะฆ่าโคตัวผู้โดย**ให้นำภาระหนักไป** [ใช้ลากเข็นจนเกินกำลัง] จะฆ่าลูกโคเพราะการรีดนมโค และภรรยาจะประทุษร้ายในสกุลแห่งญาติ.

(๒) เครื่องนำไปยังสถานที่อันตนปรารถนา, ยาน, ยานพาหนะ.

สีลํ สมฺพลเมวคฺคํ

สีลํ ปาเถยฺยมุตฺตมํ

สีลํ เสฏฺโฐ **อติวาโห**

เยน ยาติ ทิโสทิสํ. (เถร.๓๐๙)

(พระสีลวเถระกล่าวว่า)

ศีลเป็นกำลังที่ดีเลิศ เป็นเสบียงเดินทางชั้นเยี่ยม เป็น**ยานพาหนะ**ชั้นประเสริฐ ซึ่งเป็นเหตุให้ผู้มีศีลไปได้ทั่วทุกทิศ.

อติกฺกาเมนฺโต ตํ ตํ ฐานํ ยถิจฺฉิตฏฺฐานํ วา วาเหติ สมฺปาเปตีติ อติวาโห, ยานํ. เกนจิ อนุปทฺทุตํ หุตฺวา อิจฺฉิตฏฺฐานปฺปตฺติเหตุตาย สีลํ เสฏฺฐํ อติวาโห. (เถร.อฏ. ๒/๒๒๑-๒)

ศีลชื่อว่า อติวาหะ เพราะอรรถว่า ให้ก้าวล่วงนำไป คือ ให้บรรลุถึงสถานที่นั้นๆ ได้แก่ สถานที่ตามที่ตนปรารถนา หมายถึง ยาน.

ศีลเป็นธรรมชาติอันใครๆ ประทุษร้ายไม่ได้ เป็นคุณชาติประเสริฐ เป็นยานชั้นประเสริฐ เพราะเป็นเหตุให้[ผู้มีศีล] ถึงสถานที่ตามที่ตนปรารถนาได้.

อติวิกาล (ปุ)

[อติ + วิกาล]

วิกาลยิ่ง, เกินเวลา, ดึกมาก, ผิดเวลา.

อถโข เต พฺราหฺมณา พฺราหฺมณํ โปกฺขรสาตึ เอตทโวจุ๎ "**อติวิกาโล** โข โภ อชฺช สมณํ โคตมํ

ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุ. เสฺวทานิ ภวํ โปกฺขรสาติ สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิสฺสตีติ.

(ที. ๑/๑๐๐)

ครั้งนั้นแล พราหมณ์เหล่านั้นได้กล่าวกับพราหมณ์โปกขรสาติว่า "วันนี้**เกินเวลา**ที่จะไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดมเสียแล้ว รอพรุ่งนี้ค่อยไปเถิดท่านโปกขรสาติ".

อติวิกาโลติ สุฏฺฐุ วิกาโล, สมฺโมทนียกถายปิ กาโล นตฺถิ. (ที.อฏ. ๑/๒๔๗)

บทว่า **อติวิกาโล** ความว่า เป็นเวลาวิกาลยิ่ง [ดึกมาก] คือ ไม่มีเวลาที่จะกล่าวสัมโมทนียกถาแล้ว. (ดู ที. ๒/๑๓๑)

อติวิชฺฌ (กฺริ/วิ)

[อติ + วิธ + ตฺวา]

แปลง ตฺวา เป็น ย ด้วยสูตร (กจ.๕๙๗) ว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนํ โย.แปลง ธฺย เป็น ฌฺ ด้วยการ ศัพท์ในสูตร (กจ.๒๖๙) ว่า ยวตํ ตลนทการานํ พฺยญฺชนานิ จลญชการตฺตํ. ซ้อน ชฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๙) ว่า วคฺเค โฆสาโฆสานํ ตติยปญฺจมา.

แทงตลอดแล้ว, รู้แจ่มแจ้ง, เห็นชัด.

อิธ ภิกฺขเว สทฺธาชาโต อุปสงฺกมติ, อุปสงฺกมนฺโต ปยิรุปาสติ, ปยิรุปาสนฺโต โสตํ โอทหติ, โอหิตโสโต ธมฺมํ สุณาติ...กาเยน เจว ปรมสจฺจํ สจฺฉิกโรติ, ปญฺญาย จ นํ **อติวิชฺฌ** ปสฺสติ. (ม. ๒/๑๔๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในศาสนานี้ เกิดศรัทธาแล้วย่อมเข้าไปหา เมื่อเข้าไปหา ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ย่อมเงี่ยโสตลงสดับ เงี่ยโสตลงสดับแล้วย่อมฟังธรรม... ย่อมทำให้แจ้งสัจจะอันยอดเยี่ยมด้วยนามกาย และเห็นแจ้ง**แทงตลอด**สัจจะอันยอดเยี่ยมนั้นด้วยปัญญา.

โส สทฺโธ ภนฺเต อริยสาวโก เอวํ ปทหิตฺวา... ปชานิตฺวา เอวํ อภิสทฺทหติ "อิเม โข เต ธมฺมา, เย เม ปุพฺเพ สุตวา อเหสุ์, เตนาหํ เอตรหิ กาเยน จ ผุสิตฺวา วิหรามิ, ปญฺญาย จ **อติวิชฺฌ** ปสฺสามีติ. (สํ. ๓/๑๙๘)

(พระสารีบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระอริยสาวกผู้มีศรัทธานั้น พยายามอย่างนี้....ครั้นรู้ชัดแล้วย่อมเชื่อมั่นอย่างนี้ว่า 'นี้แลคือธรรมที่เราได้ฟังมาก่อน บัดนี้เราถูกต้องด้วยนามกายนั้นอยู่และเห็นแจ้ง**แทงตลอด**ด้วยปัญญา'.

ปญฺญาย จ อติวิชฺฌิตฺวา ปสฺสามีติ ปจฺจเวกฺขณปญฺญาย จ อติวิชฺฌิตฺวา ปสฺสามิ.

(สํ.อฏ. ๓/๒๖๘)

ปาฐะว่า **ปญฺญาย จ อติวิชฺฌ ปสฺสามิ** (และเห็นแจ้งแทงตลอดด้วยปัญญา) ได้แก่ และเห็นแจ้งแทงตลอดอย่างยิ่ง ด้วยปัญญาเครื่องพิจารณา.

ตสฺมึ เจ อมเต อกฺขาเต

ธมฺมทฺทสา จิตา อสีหรา

ปชฺโชตกโร **อติวิชฺฌ**

สพฺพฏฺฐิตีนำ อติกฺกมมฑฺฑส. (สำ. ๑/๑๙๔)

(พระวังคีสเถระกล่าวว่า)

หากเมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสทางอมตะนั้นไว้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย ผู้เห็นธรรมก็ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทำแสงสว่างให้เกิด **ทรงรู้แจ่มแจ้งแล้ว** ได้เห็นพระนิพพานซึ่งก้าวล่วงที่ตั้งวิญญาณทั้งปวง.[เป็นเหตุล่วงพ้นวิญญาณฐิติได้ทั้งหมด]

อติวิชฺฌาติ อติวิชฺฌิตฺวา. (สำ.อฏ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **อติวิชฺฌ** แปลว่า ทรงรู้แจ่มแจ้งแล้ว.

อติวิชฺฌิตฺวาติ ปฏิวิชฺฌิตฺวา. (สำ.ฏี. ๑/๒๙๒)

บทว่า **อติวิชฺฌิตฺวา** (ทรงรู้แจ่มแจ้งแล้ว) คือ ทรงแทงตลอด[บรรลุ]แล้ว.

ดู อำ. ๑/๒๖๘, ๒/๓๑๓, อำ.อฏ. ๒/๒๓๒, ๓/๑๑๗

อติวิชฺฌติ (กฺริ/อา)

[อติ + วิธ + ย + ติ]

ย่อมแทงตลอด, ย่อมรั่วรด.

ดู สมติวิชฺฌติ (ธมฺม.อฏ. ๑/๗๘)

อติวิชฺฌิตุำ (กฺริ/วิ)

[อติ + วิธ + ย + ตุำ]

เพื่อเสียดแทง - รั่วรด, เพื่อ-การแทงตลอด.

สุภาวิตนฺติ สมถวิปสฺสนาภาวนาหิ สุภาวิตำ. เอวรูปำ จิตฺตำ สุจฺฉนฺนำ เคหำ วุฏฺฐิ วิย ราคาทโย กิเลสา **อติวิชฺฌิตุำ** น สกฺโกนฺตีติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๗๘)

บทว่า **สุภาวิตำ** ได้แก่ ที่อบรมดีแล้วด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา, กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ย่อมไม่อาจ**เพื่อเสียดแทง**จิตเห็นปานนั้นได้ ราวกะว่าฝนไม่อาจรั่วรดเรือนที่มุงดีแล้วได้ฉะนั้น.

อติวิชฺฌิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + วิธ + ย + อิ + ตฺวา]

แทงตลอดแล้ว.

มีเนื้อความเหมือน อติวิชฺฌ ดูอรรถนั้น.

อติวิตฺถาร (ปุ)

[อติ + วิตฺถาร]

ความพิสดารเกินไป, กว้างเกินไป.

ยสฺมา อาคตาคตฏฺฐาเน วินิจฺฉโย วุจฺจมาโน ปาฬิ วิย **อติวิตฺถารำ** อาปชฺชติ, น จ สกฺกา โหติ สุเขน ปริคฺคเหตุำ, ตสฺมา นำ สโมธาเนตฺวา อิเธว ทสฺสยิสฺสาม. (วิ.อฏ. ๔/๓๒)

เพราะวินิจฉัยที่ท่านกล่าวไว้ในอาคตสถานแห่งปริวาสและมานัตนั้นๆ ย่อมถึง**ความพิสดารเกินไป**เหมือนในบาลี และเป็นวินิจฉัยที่ใครๆ ไม่อาจกำหนดได้โดยง่าย ดังนั้น ข้าพเจ้าจักประมวลปริวาสและมานัตนั้น มาแสดงไว้ในอธิการนี้เลยทีเดียว.

อติวิตฺถารตา (ถี)

[อติวิตฺถาร + ตา]

ความเป็นสิ่งกว้างขวางยิ่ง - เกินไป, ความเป็นสิ่งพิสดารเกินไป. ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติวิตฺถารภย (น)

[อติวิตฺถาร + ภย]

ความกลัวความพิสดารเกินไป.

อิมินา นเยน อิโต ปเรสมฺปิ อิมินา ปุญฺญนิธินา ปฏิลาภสาธกานิ สุตฺตปทานิ ตโต ตโต อาเนตฺวา วตฺตพฺพานิ. **อติวิตฺถารภเยน** ตุ สํขิตฺตํ, อิทานิ อวเสสปทานํ วณฺณนํ กริสฺสามิ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๙๓)

บทแห่งพระสูตรทั้งหลายที่ยังการได้ให้สำเร็จด้วยบุญนิธินี้แม้อื่นจากนี้ก็พึงนำมาจากที่นั้นๆ กล่าวไว้โดยนัยนี้. แต่เพราะ**กลัวความพิศดารเกินไป** บัดนี้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์) จึงไม่กล่าวถึงเลยจักทำการพรรณนาบทที่เหลือ.

อติวิมฺหิต (ติ)

[อติ + วิมฺหิต]

(๑) ผู้ถึงความพิศวงยิ่งนัก.

ตทา**ติวิมฺหิตา** สพฺพา
ปริสา สา กตญฺชลี
อโวจยฺเย กถํ อาสิ
อตุลิทฺธิปรกฺกมา. (อป. ๒/๒๑๔,๒๓๑)

(พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีกราบทูลว่า)

[ข้าแต่พระมหามุนี ผู้ทรงเป็นผู้นำ หม่อมฉันนั้นมีอายุได้ ๑๒๐ ปี หม่อมฉันจักนิพพาน] ครั้งนั้น บริษัททั้งหมดนั้นเป็น**ผู้ถึงความพิศวงยิ่งนัก** จึงได้พากันประนมมือถามว่า "ข้าแต่พระแม่เจ้า ผู้มีความบากบั่น[พระแม่เจ้าได้ทำบุญอะไรไว้ จึงเป็นผู้มีฤทธิ์หาที่เปรียบมิได้]. ดู อป.๒/๒๘๙

(๒) [ที่มีเรือนร่าง]**อันน่าอัศจรรย์ยิ่ง - อันควรแก่ความอัศจรรย์ยิ่ง**.

อติวิย (พฺย)

[อติ + วิย]

ยิ่งนั่นเทียว, อย่างยิ่ง, เหลือเกิน, เกินเปรียบ.

[วิย ศัพท์มีอรรถเท่ากับ เอว ศัพท์. ส่วนในปาจิตฺ.โย. ๑/๙๖ มีว่า **อติวิยา**ติ อติ อิ เอว. อิกาโร หิ สนฺธิวเสน อทสฺสนํ คโต. วิยสทฺโท เอวการตฺถวาจโก "วรมฺหากํ ภุสามิวาติ เอตฺถ อิวสทฺโท วิย, "อติหุตฺวา เอวาติ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. (บทว่า อติวิย ตัดบทว่า อติ อิ เอว. ก็ อิ อักษร ถึงแล้วซึ่งการไม่เห็น (ถูกลบ) ด้วยอำนาจของสนธิ. วิย ศัพท์ระบุถึงอรรถของ เอว ศัพท์ เหมือน อิว ศัพท์ในอุทาหรณ์ว่า วรมฺหากํ ภุสามิว (แกลบนั่นเทียวของพวกเราประเสริฐกว่า). พึงทราบความหมาย[ของ อติวิย]ว่า "ยิ่งนั่นเทียว".

คำว่า **ภุสามิว** (แกลบนั่นเทียว) ตัดบทเป็น ภุสํ + เอว แปลง เอ เป็น อิ ดังที่คัมภีร์สัททนีติสุตตมาลา (สูตร ๑๗๘) กล่าวว่า ยถาตถาโต อญฺญโต วา เอวสฺเสกาโร อิการํ (แปลง เอ อักษรของ เอว ศัพท์ที่อยู่ท้าย ยถา, ตถา หรือศัพท์อื่นเป็น อิ อักษร) เช่น ยถา เอว = ยถริว, ตถา เอว = ตถริว, ภุสํ เอว = ภุสามิว. ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า บทว่า ภุสามิว นี้ตัดบทเป็น ภุสํ + อิว โดยแปลง

นิคคหิตเป็น ม และทำทีฆสระ อ ใน ส เป็น อา อีกทั้งกล่าวว่า อิว ศัพท์มีความหมายเหมือน เอว ศัพท์ ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๒ สูตร ๓๒) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๕๑) กล่าวว่า ภุสามิเวติ อิวสทฺโท เอวตฺโถ (อิว ศัพท์ในคำว่า ภุสามิว มีอรรถเหมือน เอว ศัพท์)

เอตฺถ จ ยถา "อติริว กลฺลรูปา, อติวิย ลาภคฺคยสคฺคปตฺโต, ปรำวิย มตฺตาย อิจฺจาทีสุ อิววิยสทฺทา เอวตฺเถ วตฺตนฺติ. ตถา "ยถริว, ตถริว, วรมฺหากำ ภุสามิว, เนตำ อชฺชตนามิวอิจฺจาทีสุ อิวสทฺโท เอวตฺเถ วตฺตติ. (นิรุตฺติทีปนี. ๕๑)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ อิว และ วิย ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเหมือน เอว ศัพท์ ดังเช่น คำว่า อติริว กลฺลรูปา (มีรูปงามยิ่งนั่นเทียว), อติวิย ลาภคฺคยสคฺคปตฺโต (ถึงความเป็นเลิศด้วยลาภยศยิ่งนั่นเทียว), ปรำวิย มตฺตาย (กว่าประมาณนั่นเทียว) เป็นต้น เช่นเดียวกันนี้ อิว ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถเหมือน เอว ศัพท์ ดังคำว่า ยถริว (ฉันใดนั่นเทียว), ตถริว (ฉันนั้นนั่นเทียว), วรมฺหากำ ภุสามิว (แกลบนั่นเทียวของพวกเราประเสริฐกว่า), เนตำ อชฺชตนามิว (การนินทาและการสรรเสริญนั้น ไม่ใช่มีอยู่ในวันนี้เท่านั้น)]

เอวเมตำ อานนฺท เอวเมตำ อานนฺท ทฺวีสุ กาเลสุ **อติวิย** ตถาคตสฺส กาโย ปริสุทฺโธ โหติ ฉวิวณฺโณ ปริโยทาโต. กตเมสุ ทฺวีสุ? ยญฺจ อานนฺท รตฺตึ ตถาคโต อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุชฺฌติ ยญฺจ รตฺตึ อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายติ. (ที.๒/๑๑๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อานนท์ ข้อนี้เป็นอย่างนั้น กายของตถาคตย่อมบริสุทธิ์ ฉวีวรรณย่อมผุดผ่อง**อย่างยิ่ง** ในกาล ๒ กาล กาล ๒ กาลมีอะไรบ้าง คือ ในคืน ที่ตถาคตตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ และในคืนที่ตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ.

ดู ที.๒/๑๑๓, ๑๔๕, อุทาน. ๑๘๓, อภิ.ก.๔๐๘, ที.อฏ.๑/๓๓ ดู อตีว

อติวิโรจติ (กฺริ/อา)

[อติ + วิ + รุจิ (ทตฺติยำ) + อ + ติ]

(ก) ย่อมงดงามยิ่ง, ย่อมงดงามวิเศษ.

ยถา ปน ถวิกายำ ปกฺขิปิตฺวา มณฺชูสาทีสุ จปิโต อาทาโส อนฺโตเยว วิโรจติ, เอวำ นิโรธำ สมาปนฺนสฺส ภิกฺขุโน อนฺโตนิโรเธ ปญฺจ ปสาทา **อติวิโรจนฺติ**. เตน วุตฺตำ "อินฺทฺริยานิ วิปฺปสนฺนานีติ. (ม.อฏ. ๒/๒๕๑)

เหมือนอย่างว่ากระจกที่เขาใส่ถุงแล้วเก็บไว้ในตู้เป็นต้นย่อมแวววาวในภายในฉันใด ประสาททั้ง ๕ ของภิกษุผู้เข้านิโรธ **ย่อมงดงามอย่างยิ่ง**ในภายในนิโรธ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีอินทรีย์ผ่องใส.

ดู มิลินฺท.๓๒๐, ม.อฏ.๓/๗๑, สำ.อฏ.๓/๙๒, อุทาน.อฏ.๓๗๔

(ข) ย่อมรุ่งเรืองยิ่ง, รุ่งโรจน์ล่วง.

เยสำ อตฺถิ สทฺธา พุทฺเธ
ธมฺเม จ สงฺฆรตเน

เต มं **อติวิโรจนฺติ**

อายุนา ยสสา สิริยา. (วิมาน. ๕๗)

(ด้วยว่า) เหล่าเทพที่มีความเชื่อในพระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ และพระสังฆรัตนะ สดับธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นพระธรรมราชาทรงแสดงไว้ดีแล้ว **ย่อมรุ่งโรจน์ล่วง**ดิฉันด้วยอายุ [บริวาร] ยศและสิริ.

เต มं อติวิโรจนฺตีติ เต รตนตฺตเย ปสนฺนา เทวปุตฺตา มं อติกฺกมิตฺวา วิโรจนฺติ.

(วิมาน.อฏ. ๑๖๔)

บาทคาถาว่า **เต มं อติวิโรจนฺติ** คือ เทพบุตรผู้เลื่อมใสในพระรัตนตรัยอย่างยิ่งเหล่านั้น ย่อมรุ่งเรืองล่วงล้ำดิฉัน.

อติวิวฏ (ติ)

[อติ + วิวฏ]

เปิดโล่ง, ปรากฏชัดยิ่ง, เปิดเผยนัก.

อิทํ อติวิวฏํ ปุรโต อญฺญํ อุทกํ ภวิสฺสตีติ คตสฺส อุทกํ อลภนฺตสฺเสว ภิกฺขาจารเวลา โหติ, กฏฺเจน วา เกนจิ วา ปุญฺฉิตฺวา คนฺตพฺพํ, ภุญฺชิตุมฺปิ อนุโมทนมฺปิ กาตุํ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๒๒)

ภิกษุผู้ไปด้วยคิดว่า “สถานที่นี้**เปิดเผยนัก** ข้างหน้าจะมีน้ำอื่น” ยังไม่ทันได้น้ำ[สำหรับชำระ]ก็เป็นเวลาภิกษาจาร พึงใช้ไม้หรือของบางอย่างเช็ดแล้วจึงไป. ภิกษุจะฉันหรือทำอนุโมทนาย่อมควร.

อิทํ อติวิวฏนฺติ อิทํ ฐานํ คุมฺพาทีหิ อปฺปฏิจฺฉนฺนตฺตา อติวิย ปกาสนํ. (สารตฺถ. ๓/๔๒๔)

สองบทว่า **อิทํ อติวิวฏํ** (สถานที่นี้เปิดเผยนัก) ความว่า สถานที่นี้เปิดเผยยิ่งนัก เพราะไม่ถูกพุ่มไม้เป็นต้นปิดบัง.

อติวิสฏฺฐวากฺย (ติ)

[อติ + วิสฏฺฐ + วากฺย]

มีถ้อยคำอันสละสลวยยิ่ง, มีถ้อยคำไม่เป็นที่น่ารังเกียจ, ไม่มีโทษ.

พินฺทุสฺสโร **นาติวิสฏฺฐวากฺโย**
น นูน สชฺฌายมติปฺปยุตฺโต
อิจฺฉามิ โภ ตํ ปุนเทว ทฏฺฐุ
มิตฺโต หิ เม มาณโวหุ ปุรตฺถา.

(ชา. ๒/๓๖, ชา.อฏ. ๕/๒๑๔)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวกับพระดาบส โพธิสัตว์ผู้เป็นบิดาว่า)

เธอมีเสียงไพเราะหยดย้อย **มีถ้อยคำอันสละสลวยยิ่ง** และไม่ประกอบด้วยเสียงอันพึมพำ ลูกปรารถนาที่จะได้พบเธออีก เพราะชฎิลหนุ่มได้เป็นมิตรกับลูกมาก่อน.

อติวิสท (ติ)

[อติ + วิสท]

อันสละสลวยยิ่ง - สะอาดยิ่ง, ชัดแจ้ง.

ญาณนฺติ วิปสฺสนาญาณํ. ตสฺส กิร รูปารูปธมฺเม ตุลยนฺตสฺส ตีเรนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐจอินฺทวชิรมิว อวิหตเวคํ ติขิณํ สูรํ **อติวิสทํ** ญาณํ อุปฺปชฺชติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๑)

บทว่า **ญาณํ** (ญาณ) หมายถึง วิปัสสนาญาณ. ทราบว่า เมื่อพระโยคีนั้นกำลังเทียบเคียงไตร่ตรองรูปธรรมและอรูปธรรม (รูปนาม) อยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรียว แหลมคม แก่กล้า **ชัดแจ้ง** ก็เกิดขึ้นประดุจดังวชิระของพระอินทร์ที่ทรงซัดออกไป.

ตสฺสาติ อุทยพฺพยญาณํ มตฺถกํ ปาเปนฺตสฺส โยคิโน. "เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตีติ-อาทินา อุทยพฺพยานุปสฺสนเมเวตฺถ ตุลนํ, ตีรณญฺจ เวทิตพฺพํ. ยถา เทวานมินฺเทน ขิตฺตํ วชิรํ อโมฆํ, อปฺปฏิหตญฺจ โหติ, เอวมิทมฺปิ ญาณํ นิปฺผนฺนํ อุทยพฺพยทสฺสเนติ วุตฺตํ "วิสฺสฏฺฐ-อินฺทวชิรมิวาติอาทิ…

อติวิสทนฺติ นิสิตภาเวน อติวิย ปฏุตรํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ…"มคฺคปฺปตฺโตสฺมีติ มญฺญติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๓๐)

บทว่า **ตสฺส** คือ เมื่อพระโยคีนั้นผู้ยังอุทยัพพยญาณให้ถึงที่สุด[คือให้ถึงความแก่กล้าด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ]. ในที่นี้พึงทราบการเทียบเคียงและการไตร่ตรองคือ การพิจารณาเห็นความเกิดขึ้น และความเสื่อมไป โดยนัยเป็นต้นว่า รูปเกิดขึ้นอย่างนี้บ้าง รูปเสื่อมไปอย่างนี้บ้าง. วิชราวุธที่พระอินทร์ซัดไป เป็นของไม่เปล่าประโยชน์ และอะไรขัดขวางไม่ได้ฉันใด, ญาณแม้นี้ก็ละเอียดในการเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ฉันนั้นเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ดุจดังวชิระของพระอินทร์ ที่ทรงซัดออกไป.

บทว่า **อติวิสทำ** (ชัดแจ้ง) คือ ญาณอันเฉียบแหลมยิ่งเกินที่จะเปรียบได้ ด้วยความเป็นญาณที่คมกล้าย่อมเกิดขึ้น.[จริงอย่างนั้น โยคี]ย่อมสำคัญว่า เราเป็นผู้บรรลุมรรคแล้ว[ด้วยญาณนี้].

[**ญาณ** คือการเห็นประจักษ์รูปนามที่เกิดดับอย่างรวดเร็วทางทั้งทวาร ๖ เป็นปัญญาที่รู้เห็นลักษณะของรูปนามอย่างชัดเจน และเข้าใจพระไตรลักษณ์ (คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน) ของรูปนามได้อีกด้วย โดยมิได้พิจารณาใคร่ครวญตามที่เคยได้ยินมา แต่เป็นการรู้เห็นโดยประจักษ์จากโลกทัศน์ภายในกายของตน. ญาณนี้อาจทำให้ผู้ปฏิบัติเข้าใจผิดว่าเป็นพระนิพพาน หรือทำให้ยินดีพอใจ (นิกนฺติ) ส่งผลให้การเจริญสติไม่ต่อเนื่อง และรูปนามไม่ปรากฏชัดเจน จึงจัดเป็นวิปัสสนูปกิเลส (สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง)]

อติวิสา (ถี)

[อติ + วิส + อ. อตีว วิสติ เภสชฺชปโยเคสูติ อติวิสา. ธาน.ฏี.๕๘๖ ใน สี.นวฏี. ๓๕๕ กล่าวว่าเป็น น/ถี ทั้งสองลิงค์. อติกฺกนฺตา วิสํ. อาต-อิจฺอิติ ขฺยาตายํ ลตายํ. วาจปฺปติ. โถม.)

ต้นอุตพิด.

มูลพีชํ นาม หลิทฺทิ, สิงฺคิเวรํ, วจา, วจตฺตํ, **อติวิสา**, กฏุกโรหิณี, อุสีรํ, ภทฺทมุตฺตกํ, ยานิ วา ปนญฺญานิปิ อตฺถิ มูเล ชายนฺติ, มูเล สญฺชายนฺติ, เอตํ มูลพีชํ นาม.

(วิ. ๒/๕๒, ที.อฏ. ๑/๗๙)

ที่ชื่อว่าพืชพันธุ์เกิดจากเหง้า ได้แก่ ขมิ้น ขิง ว่านน้ำ ว่านเปราะ **อุตพิด** ข่า แฝก แห้วหมู หรือพืชพันธุ์อย่างอื่นซึ่งเกิดที่เหง้า งอกที่เหง้า นี้ชื่อว่าพืชพันธุ์เกิดจากเหง้า.

ดู วิ. ๓/๒๙๒

อติวิสาล (ติ)

[อติ + วิ + สร + ณ]

อันกว้างเกินไป, กว้างขวางมาก.

อติวิสาเล จงฺกเม จงฺกมนฺตสฺส จิตฺตํ วิธาวติ, เอกคฺคตํ น ลภตีติ อติวิสาลตา ปญฺจโม โทโส.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๗, ชา.อฏ. ๑/๙)

เมื่อโยคีบุคคลเดินจงกรมในที่จงกรม**อันกว้างเกินไป** จิตย่อมฟุ้งซ่าน ไม่ได้สมาธิ ฉะนั้น ความที่สถานที่จงกรมกว้างเกินไป บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นโทษข้อที่ห้า.

อติวิสาลตา (ถี)

[อติวิสาล + ตา]

ความเป็นที่กว้างเกินไป - กว้างขวางมาก.

ปญฺจโทสวิวชฺชิตนฺติ ปญฺจิเม จงฺกมโทสา นาม ถทฺธวิสมตา, อนฺโตรุกฺขตา, คหนจฺฉนฺนตา, อติสมฺพาธตา, **อติวิสาลตา**.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๗, พุทฺธวํ.อฏ. ๙๗)

บาทคาถาว่า **ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ** (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) ความว่า ขึ้นชื่อว่าโทษแห่งสถานที่จงกรมเหล่านี้ มี ๕ อย่าง คือ ความเป็นที่แข็งและขรุขระ, มีต้นไม้อยู่ภายใน, ปกปิดด้วยชัฏ, แคบเกินไป [และ]**ความเป็นที่กว้างเกินไป**.

[สถานที่จงกรมควรมีขนาดเล็กเพียงหนึ่งศอกในทั้งสองด้าน โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบ ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบจึงสมควร เหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังชาวเกาะลังกาให้เลื่อมใสที่ภูเขาเจติยะในเจติยคีรีสถาน]

อติวิสฺสตฺถ (ติ)

[อติ + วิสฺสตฺถ]

คุ้นเคยเหลือเกิน - มาก, สนิทกันมาก.

อภิวิสฺสตฺโถติ **อติวิสฺสตฺโถ**. (ม.อฏ. ๓/๑๙๘)

บทว่า **อภิวิสฺสตฺโถ** (ทรงคุ้นเคยอย่างยิ่ง) คือ **ทรงคุ้นเคยเหลือเกิน**.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๕๑, ดู อภิวิสฺสตฺถ

อติวิสฺสาสิก (ติ)

[อติ + วิสฺสาส + อิก]

ผู้มีความคุ้นเคยกันมาก, มีความสนิทสนมกันมาก, ผู้ไว้วางพระทัยเป็นยิ่งนัก.

โส (กาพฺยุทายี) กิร รญฺโญ สพฺพตฺถสาธโก อมจฺโจ อพฺภนฺตริโก **อติวิสฺสาสิโก** โพธิสตฺเตน สทฺธึ เอกทิวเส ชาโต สหปสุกีพโก สหาโย. (ชา.อฏ. ๑/๑๐๐, พุทฺธวํ.อฏ. ๒๘)

ได้ยินว่า กาพฺยุทายีอำมาตย์นั้นเป็นอำมาตย์ผู้สำเร็จราชกิจทั่วไปของพระราชา เป็นคนนับเนื่องในภายใน เป็น**ผู้ที่ไว้วางพระทัย**

เป็นยิ่งนัก เป็นสหายร่วมเล่นฝุ่น เกิดวันเดียวกับพระโพธิสัตว์.

อติวิสฺสุต (ติ)

[อติ + วิสฺสุต]

ปรากฏ, มีชื่อเสียงมาก, โด่งดังยิ่ง.

ตทา อญฺญตโร ปูโค
วิปสฺสิสฺส มเหสิโน
ปริเวณํ อการยิ
มหนฺตม**ติวิสฺสุตํ**. (อป. ๒/๑๔๙)
(พระสีวลีเถระกล่าวว่า)
ครั้งนั้น ชุมชนหมู่หนึ่งสั่งให้นายช่าง สร้างบริเวณซึ่ง**ปรากฏ**ชื่อว่ามหันต์ ถวายพระผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่พระนามว่าวิปัสสี.

[ปูค = หมู่, คณะ, กอง, พรรค, ป + คมุ + กวิ, ปุ สมูหภาวํ คจฺฉตีติ ปูโค. ลบ กวิ และ ม อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๖๒๙ - ๓๑ แสดงไว้จำนวน ๒๙ ศัพท์มี สมูห, คณ เป็นต้น]

อติวีริย (น)

[อติ + วีริย]

ความเพียรเกินไป - หนักมาก.

ดู มิลินฺท. ๒๓๙

อติวุฏฺฐิ (ถี)

[อติ + วุฏฺฐิ]

(๑) ฝนตกมาก, ฝนตกชุก.

(๒) (ติ) มีฝนตกมาก, มีฝนตกชุก.

[ฝน ๓ ศัพท์ คือ วสฺส, วสฺสน, วุฏฺฐิ. ฐาน. คาถา ๔๘]

อติวุฏฺฐิกาล (ติ)

[อติวุฏฺฐิ + กาล]

คราวฝนตกชุกเกินไป, (ฤดูฝน ๔ เดือน).

อนฺโตนทิยํ ปาสาโณ วา ทีปโก วา โหติ, ตสฺส ยตฺตกํ ปเทสํ ปุพฺเพ วุตฺตปฺปกาเร ปกติวสฺสกาเล วสฺสานสฺส จตูสุ มาเสสุ อุทกํ โอตฺถรติ, โส นทีสงฺขฺยเมวคจฺฉติ. **อติวุฏฺฐิกาเล** ปน โอเฆน โอตฺถโฏกาโส น คเหตพฺโพ, โส หิ คามสีมาสงฺขฺยเมว คจฺฉติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๕)

ภายในแม่น้ำมีแก่งศิลาหรือเกาะ, ใน ๔ เดือนฤดูฝน ในช่วงฤดูฝนปกติมีประการดังกล่าวแล้วในหนหลัง. น้ำท่วมสถานที่เท่าใดแห่งแก่งศิลาหรือเกาะนั้น, สถานที่เท่านั้นนับว่าเป็นแม่น้ำเหมือนกัน. แต่ไม่ควรถือเอาโอกาสที่ห้วงน้ำท่วมใน**คราวฝนตกชุกเกินไป**, เพราะว่าโอกาสที่ห้วงน้ำท่วมนั้น จัดว่าเป็นคามสีมาเท่านั้น[ถึงการนับว่าเป็นคามสีมาด้วย].

อติวุฏฺฐิกาเล ปนาติ เอตฺถ อติวุฏฺฐิ นาม ยถา จาตุมาสิกายาติ เวทิตพฺพา, ตสฺมา จตุมาสํ อติวุฏฺฐิเยว สเจ โหติ สพฺโพปิ โอเฆน โอตฺถโฏกาโส นที เอว. อถ เอกิสฺสาปิ อติวุฏฺฐิยา โอโฆ จตุมาสํ ติฏฺฐติ สนฺทติ วา พหิตีเร ปติฏฺฐิตโอเฆน โอตฺถโฏกาโส สพฺโพปิ นทีเอว. (วชิร. ๔๖๐)

ในคำว่า **อติวุฏฺฐิกาเล ปน** (แต่ในคราวฝนตกชุกเกินไป) นี้มีวินิจฉัยดังนี้:- ชื่อว่าฝนตกชุก

พึงทราบว่า เหมือนในช่วงฤดูฝน ๔ เดือน, เพราะเหตุนั้น ถ้ามีฝนตกชุกตลอด ๔ เดือน นั่นเทียว สถานที่ถูกห้วงน้ำท่วมแม้ทั้งหมด เป็นแม่น้ำเท่านั้น. ถ้าห้วงน้ำของฝนตกชุกแม้ครั้งหนึ่ง ขังอยู่หรือไหลไปตลอด ๔ เดือน สถานที่ถูกห้วงน้ำซึ่งขังอยู่ภายนอกฝั่งท่วมแม้ทั้งหมด เป็นแม่น้ำเท่านั้น[ไม่ใช่นทีสีมา]

ดู ชา.อฏ. ๔/๓๘๑

อติวุฑฺฒ (ติ)

[อติ + วุฑฺฒ] ผู้ใหญ่กว่า, แก่เกินไป.

มาเส เชฏฺโ**ติวุฑฺฒา**ติ-
ปสตฺเถสุ จ ตีสุ โส.
ธมฺเม จ มงฺคเล เสยฺโย
โส ปสตฺถตเร ติสุ. (ธาน. คาถา ๙๑๘)

เชฏฺโ ศัพท์ปุงลิงค์มีอรรถมาสะ (เดือน ๗) เชฏฺโ ศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ มีอรรถ ๒ อย่าง คือ อติวุฑฺฒะ **ผู้ใหญ่กว่า**, อติปสัตถะ ผู้ประเสริฐที่สุด, เสยฺย ศัพท์ปุงลิงค์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ธัมมะ โลกุตตรธรรม ๙, มังคละ มงคล, เสยฺย ศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ มีอรรถปสัตถตระ ผู้น่าสรรเสริญกว่า.

อติเวค (ปุ)

[อติ + เวค] ความเร็วยิ่ง, กำลังเร็วมาก.

ดู มิลินฺท. ๒๓๙

อติเวจยติ (กฺริ/อา)

ดู อติเวเจติ

อติเวเจติ (กฺริ/อา)

[อติ + เวจ + เณ + ติ]

ย่อมคาดคั้น, ผูกมัด, พัวพัน, เบียดเบียน.

ตเมนํ โส นิพฺเพเจนฺตํ **อติเวเจติ**

'อิงฺฆายสฺมา สาธุกเมว ชานาหิ, ยทิ สรสิ เอวรูปึ ครุกํ อาปตฺตึ อาปชฺชิตา, ปาราชิกํ วา ปาราชิก-สามนฺตํ วาติ. (วิ. ๔/๒๓๒, ม. ๓/๓๖-๗)

ภิกษุผู้เป็นโจทก์นั้น **ย่อมคาดคั้น**ภิกษุจำเลยนั้นผู้เปลื้องตนอยู่ว่า "เอาเถิด ท่านจงรู้ด้วยดี ถ้าท่านระลึกได้ว่า ต้องครุกาบัติเห็นปานนี้ คือ อาบัติปาราชิก หรืออาบัติที่ใกล้ปาราชิก".

อติเวเจตีติ "อิงฺฆายสฺมาติอาทิวจเนหิ อติ-เวจิยติ (อติเวจยติ?). (วิ.อฏ. ๔/๔๓)

บทว่า **อติเวเจติ** (ย่อมคาดคั้น) ได้แก่ เธอยิ่งคาดคั้นด้วยคำว่า "เอาเถิด ท่าน" เป็นต้น

อฑฺฒึ ลภฺวา ปุริสึ มหทฺธนึ
โอสรนฺติ สธนึ สหตฺถนา
รตฺตจิตฺตมฺ**ติเวจยนฺติ** นึ
สาล มาลุวลตาว กานเน. (ชา. ๒/๑๒๙)

(พญานกกุณาละกล่าวว่า)
หญิงทั้งหลายรู้ว่าชายใดเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีเงินมาก ย่อมแล่นเข้าไปหา **ย่อมผูกมัด**ชายนั้นผู้มีจิตกำหนัดยินดีไว้ด้วยเรือนร่างของตน เหมือนเถาย่านทรายรัดรึงต้นสาละในป่า ฉะนั้น.

อติเวจยนฺตีติ ธนคฺคหณตฺถาย อติวิย เวเจนฺติ ปีเฬนฺติ. (ชา.อฏ. ๕/๔๙๓)

บทว่า **อติเวจยนฺติ** ได้แก่ ย่อมพัวพัน คือ บีบคั้นเหลือเกิน เพื่อต้องการถือเอาทรัพย์.

อติเวล (ติ)

[อติ + เวลา]

เวลํ อติกฺกนฺตํ อติเวลํ. (สำ.นวฏี. ๑/๔๒๒)

ล่วงเวลาแล้ว ชื่อว่า อติเวละ.

สลับบทหน้าและบทหลังจาก **เวลอติ** เป็น **อติเวล** ด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง)

[คำว่า **อติเวล** = อติ + เวลา ท่านอธิบาย โดยตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยการวาง เวลา ศัพท์ไว้เป็นบทหน้าและวาง อติ ศัพท์เป็นบทหลัง แต่บทสำเร็จเป็น **อติเวล** จึงเท่ากับมีการสลับที่กัน การตั้งรูปวิเคราะห์อย่างนี้ เพื่อเลี่ยงว่ามิใช่อัพยยีภาวสมาส แต่เป็นตัปปุริสสมาส เพราะมีบทหลังเป็นประธาน นอกจากนั้น ท่านใช้ อติกฺกนฺต ศัพท์แทน อติ เพื่อแสดงว่าเป็นนิจจสมาสที่ต้องตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยบทอื่นแน่นอน]

(๑) ล่วงเวลา, เกินเวลา, นานเกินควร, นานเกินไป, ล่วงเลยเขตแดน - เกินขอบเขต.

ปญฺจ อาทีนวา กุลูปกสฺส ภิกฺขุโน **อติเวลํ** กุเลสุ สํสฏฺจสฺส วิหรโต มาตุคามสฺส อภิณฺหทสฺสนํ, ทสฺสเน สติ สํสคฺโค, สํสคฺเค สติ วิสฺสาโส, วิสฺสาเส สติ โอตาโร, โอติณฺณจิตฺตสฺเสตํ ภิกฺขุโน ปาฏิกงฺขํ อนภิรโต วา พฺรหฺมจริยํ จริสฺสติ อญฺญตรํ วา สกิลิฏฺฐจฺ อาปตฺตึ อาปชฺชิสฺสติ สิกฺขํ วา ปจฺจกฺขาย หีนายาวตฺติสฺสติ. (วิ. ๕/๒๓๕, อ. ๒/๒๒๖)

ภิกษุผู้เข้าไปสู่ตระกูล คลุกคลีอยู่ในตระกูล **เกินเวลา** มีโทษ ๕ อย่าง คือ พบมาตุคามเป็นประจำ, เมื่อมีการพบก็มีการเกี่ยวข้อง, เมื่อมีการเกี่ยวข้องก็มีความสนิทสนม, เมื่อมีความสนิทสนมก็มีจิตกำหนัด, เมื่อมีจิตกำหนัดก็เป็นอันหวังข้อนี้ได้ คือ เธอจักไม่ยินดีประพฤติพรหมจรรย์ จักต้องอาบัติที่เศร้าหมองอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือจักบอกลาสิกขาเพื่อเป็นคฤหัสถ์.

อติเวลนฺติ เวลํ อติกฺกมฺม พหุตรํ กาลํ กุเลสุ อปฺปิ วิหาเรติ อตฺโถ. **โอตาโรติ** กิเลสานมนฺโต โอตรณํ. **สกิลิฏฺฐนฺติ** ทุฏฺฐุลฺลาปตฺติกายสํสคฺคาทิเภทกิ. (วิ.อฏ. ๔/๑๗๘)

บทว่า **อติเวลํ** (เกินเวลา) ได้แก่ ล่วงเลยเวลา อธิบายว่า คลุกคลีอยู่ในตระกูลทั้งหลายตลอดเวลามากกว่า อยู่ในอาวาสแต่น้อย. บทว่า **โอตาโร** ได้แก่ การหยั่งลงภายในแห่งกิเลสทั้งหลาย. บทว่า **สกิลิฏฺฐจฺ** ได้แก่ อันจำแนกเป็นการสัมผัสร่างกายเป็นต้นที่เป็นอาบัติหยาบ.

อติเวลนฺติ อติกฺกนฺตปมาณกาลํ.

(อ.อฏ. ๓/๘๒)

บทว่า **อติเวลํ** (เกินเวลา) ได้แก่ ล่วงเวลาที่กำหนดไว้[เกินเวลาที่ประมาณไว้].

ทุติเย จ โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา กิมาคมฺม กิมารพฺภ เอกจฺจสสฺสติกา เอกจฺจอสสฺสติกา

เอกจฺจํ สสฺสตํ เอกจฺจํ อสสฺสตํ อตฺตานญฺจ โลกญฺจ ปญฺญเปนฺติ? สนฺติ ภิกฺขเว ขิฑฺฑาปโทสิกา นาม เทวา, เต **อติเวลํ** หสฺสขิฑฺฑารติธมฺมสมาปนฺนา วิหรนฺติ. เตสํ **อติเวลํ** หสฺสขิฑฺฑารติธมฺมสมาปนฺนานํ วิหรตํ สติ สมฺมุสฺสติ. สติยา สมฺโมสา เต เทวา ตมฺหา กายา จวนฺติ. (ที. ๑/๑๘)

แม้ในวาทะที่ ๒ ก็เช่นกัน สมณพราหมณ์ผู้เจริญผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกบางอย่างเป็นสิ่งเที่ยงแท้ และผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกบางอย่างเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้ อาศัยอะไร ปรารภอะไร จึงบัญญัติอัตตาและโลกบางอย่างว่าเป็นสิ่งเที่ยงแท้ บางอย่างว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงแท้.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีเทวดาพวกหนึ่งชื่อว่าขิฑฑาปโทสิกะ เทวดาเหล่านั้นหมกมุ่นอยู่ในความเพลิดเพลินกล่าวคือความสนุกสนานและการละเล่น**นานเกินควร**, เมื่อเทวดาเหล่านั้นหมกมุ่นอยู่ในความเพลิดเพลินกล่าวคือความสนุกสนานและการละเล่น**นานเกินควร** ย่อมหลงลืมสติ เพราะหลงลืมสติ [คือลืมบริโภคอาหาร] เทวดาเหล่านั้นจึงพากันจุติจากเทวโลกนั้น[กาย=เทวโลก].

อติเวลนฺติ อติกาลํ อติจิรนฺติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๑/๑๐๔)

บทว่า **อติเวลํ** (นานเกินควร) ได้แก่ ล่วงเวลา คือ นานเกินไป.

อติกฺกนฺตเวลํ **อติเวลํ** อาหารูปโภคกาลํ อติกฺกมิตฺวาติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๑/๑๕๙)

ล่วงเวลา ชื่อว่า อติเวละ อธิบายว่า ล่วงเลยเวลาบริโภคอาหาร.

[ขิฑฑาปโทสิกะ หมายถึงเทวดาผู้มีการจุติจากสวรรค์เพราะการเล่นเป็นเหตุ ได้แก่ เทวดาจำพวกหนึ่งสนุกสนานเพลิดเพลินจนลืมบริโภคอาหารตามกาลอันควร เป็นเหตุให้ประสบอาหารรักขยะ [โรคขาดอาหาร] แต่การตายของเทวดาเหล่านี้ ในคัมภีร์อรรถกถา อธิบายว่ามีได้เฉพาะในเทวดาชั้นกามาวจร ๖ ชั้น เท่านั้น]

วิวิจฺจ ภาเสยฺย ทิวา รหสฺสํ
รตฺตึ คิรํ **นาติเวลํ** ปมุญฺเจ
อุปสฺสุติกา หิ สุณนฺติ มนฺตํ
ตสฺมา มนฺโต ขิปฺปมุเปติ เภทํ.

(ชา. ๑/๓๕๐)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)
ในเวลากลางวัน ควรพูดความลับในที่สงัด เวลากลางคืนไม่ควรพูด**ล่วงเลยเขตแดน** [ดังเกินไป] เพราะเหตุว่าคนแอบฟังได้ยินความลับที่ปรึกษากันเข้า ความลับนั้นจะถึงการแพร่งพรายโดยเร็วพลัน.

นาติเวลนฺติ รตฺตึ รหสฺสํ กเถนฺโต ปน **อติเวลํ** มริยาทาติกฺกนฺตํ มหาสทฺทํ กโรนฺโต คิรํ นปฺปมุญฺเจยฺย. (ชา.อฏ. ๖/๒๓๓)

บทว่า **นาติเวลํ** (ล่วงเลยเขตแดน) ความว่า ก็บุคคลเมื่อพูดความลับในเวลากลางคืน ไม่ควรพูดล่วงเลยเขตแดน คือ เกินขอบเขต ได้แก่เปร่งเสียงดังเกินไป [ดังเกินความจำเป็น]

ดู สำ.๑/๒๐๑/๔๕๘/๒๑๒,สำ.อฏ.๑/๒๖๖/๒๘๔, ๒/๒๑๒, สำ.ฏี.๑/๒๙๙,ม.๑/๑๗๓, ม.อฏ.๒/๑, อุทาน.๑๗๑, อุทาน.อฏ.๓๓๐, อำ.๑/๒๖๓

(๒) ตลอดเวลา, ตลอดกาลเป็นนิตย์.

ชาติมนฺตำ อชจฺจญฺจ

อหำ อุชุคตำ นรำ

อติเวลำ นมสฺสิสฺสำ

กมฺมพนฺธู หิ มาณวา. (ชา. ๒/๑๘๖)

(ท้าวสักกะตรัสว่า)

นรชนผู้ซื่อตรงทั้งที่มีและไม่มีชาติตระกูล เราจักนอบน้อม**ตลอดเวลา** เพราะว่า มนุษย์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์.

อหำ อุชุคตนฺติ อหำ มหาราช...เตสำ คุเณสุ ปสนฺนมานโส หุตฺวา สพฺพเมว **อติเวลำ** นมสฺสิสฺสำ, นิจฺจกาลเมว นมสฺสิสฺสนฺติ วทติ. กึ การณา?. (ชา.อฏ. ๖/๑๒๗)

สองบทว่า **อหำ อุชุคตำ** ความว่า มหาบพิตร เรา...มีจิตเลื่อมใสในคุณสมบัติของฤาษีเหล่านั้น นมัสการท่านเหล่านี้ทั้งหมด**ตลอดเวลา** คือ กราบไหว้ตลอดกาลเป็นนิตย์ทีเดียว. ท้าวสักกเทวราชตรัสดังนี้ เพราะเหตุไร? [เพราะสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์].

อติเวลจารี (ติ)

[อติเวล + จร + ณี]

ลง ณี ปัจจัยในอรรถกัตตุสาธนะในฐานะที่มีความหมายว่า สีละ (ปกติ), ธัมมะ (สภาพ) และ สาธุการี (กระทำด้วยดี) ด้วยสูตร (กจ. ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณี ตฺวาวี จ (เมื่ออรรถว่าตัสสีละเป็นต้นอันท่านรู้อยู่ ให้ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยด้วย)

ผู้มีปกติเที่ยวไปเกินเวลา.

กาเล ปวิส นาคทตฺต

ทิวา จ อาคนฺตฺวา **อติเวลจารี**

สำสฏฺโจ คหฏฺเจหิ

สมานสุขทุกฺโข. (สำ. ๑/๒๐๒)

[สมัยหนึ่ง ท่านพระนาคทัตตะอยู่ ณ ราวป่าแห่งหนึ่ง เข้าไปยังหมู่บ้านแต่เช้าและกลับมาหลังเที่ยง ครั้งนั้นเทวดาผู้สิงสถิตอยู่ในราวป่านั้น หวังดีต่อท่านประสงค์จะให้สลดใจ จึงเข้าไปหาแล้วกล่าวว่า]

ท่านพระนาคทัตตะ ท่านเข้าไป[ยังหมู่บ้าน]ตอนเช้าและกลับมาตอนกลางวัน ท่าน**มีปกติเที่ยวไปเกินเวลา** คลุกคลีกับคฤหัสถ์ พลอยร่วมสุขร่วมทุกข์กับเขา [เรากลัวว่า ท่านจะพัวพันในตระกูล ท่านอย่าตกไปสู่อำนาจของมัจจุราชเลย]

อติเวลภาณี (ติ)

[อติเวล + ภณ + ณี]

ผู้มีปกติพูดเกินเวลา - เกินขอบเขต.

อหเมว ทุพฺภาสิตำ ภาสิ พาโล

เภโกวรญฺเญ อหิมวฺหายมาโน

ตกฺการิเย โสพฺภมิมำ ปตามิ

น กิเรว สาธุ **อติเวลภาณี**. (ชา. ๑/๒๖๘)

(ปุโรหิตผู้เป็นอาจารย์สนทนากับพระโพธิสัตว์ผู้เป็นศิษย์ว่า)

พ่อตักการิยะ ฉันนั่นแหละเป็นคนโง่ พูดคำชั่วเหมือนกบที่อยู่ในป่าเรียกหางูมากิน ตัวเองจะต้องตกไปยังหลุมนี้ **ผู้มีปกติพูดเกินขอบเขต**ไม่ดีเลย.

อติเวลภาณีติ เวลาติกฺกนฺตํ ปมาณาติกฺกนฺตํ กตฺวา กถนํ นาม น สาธุ, **อติเวลภาณี** ปุริโส น สาธูติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๔/๒๔๙)

บทว่า **อติเวลภาณี** (ผู้มีปกติพูดเกินขอบเขต) ได้แก่ ชื่อว่าการพูดเกินขอบเขต คือ ล่วงประมาณ[กำหนด]ไม่ดี อธิบายว่า บุรุษ**ผู้มีปกติพูดเกินขอบเขต**ไม่ดีเลย.

อติเวลสายี (ติ)

[อติเวล + สิ + ณี]

ผู้มีปกตินอนเกินเวลา - เกินขอบเขต, มักนอนเลยเวลา.

ยํ เว ปิวิตฺวา อเจโลว นคฺโค
จเรยฺย คาเม วิสิขนฺตรานิ
สมฺมูฬฺหจิตฺโต **อติเวลสายี**
ตสฺสา ปุณฺณํ กุมฺภมิมํ กิณาถ. (ชา. ๑/๓๖๒)

(ท้าวสักกะแสดงโทษของสุราว่า)

บุคคลดื่มสุราชนิดใดแล้วเปลือยกายเหมือนชีเปลือยเที่ยวไปตามตรอกซอกซอยในหมู่บ้าน มีจิตฟั่นเฟือน **มักนอนเลยเวลา**[นอนตื่นสายเป็นประจำ] ขอพระองค์ทรงซื้อหม้อนี้ ซึ่งเต็มด้วยสุราชนิดนั้น.

อติเวลสายีติ อติจิรมฺปิ นิทฺทำ โอกฺกเมยฺย. อติเวลาจารีติปิ ปาโฐ. อติเวลจารี หุตฺวา จเรยฺยาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๑๙)

บทว่า **อติเวลสายี** (มักนอนเลยเวลา) ความว่า พึงหยั่งลงสู่ความหลับแม้นานเกินไป[หลับนานมากนัก]บาลีเป็น อติเวลจารี ก็มีบ้าง. อธิบายว่า ประพฤติเที่ยวเตร่เกินเวลา.

อติเวลานุรกฺขี (ติ)

[อติเวล + อนุ + รกฺข + ณี]

ผู้มีปกติรักษาเวลาเกินขอบเขต, ผู้มีปกติตามรักษาตลอดเวลา. ผู้มีความรำคาญใจยิ่ง.

โส (โคตโม) ปตฺโตทกํ ปฏิคฺคณฺหาติ นาติโถกํ นาติพหุ....ภุตฺตาวึ น ปตฺตํ ภูมิยํ นิกฺขิปติ นาติทูเร นาจฺจาสนฺเน, น จ อนตฺถิโก ปตฺเตน โหติ, น จ **อติเวลานุรกฺขี** ปตฺตสฺมึ...ภุตฺตาวึ อนุโมทติ, น ตํ ภตฺตํ ครหติ, น อญฺญํ ภตฺตํ ปฏิกงฺขติ. (ม. ๒/๓๔๐)

(อุตตรมาณพสาธยายกิตติศัพท์ของพุทธเจ้าให้พรหมายุพราหมณ์ฟังว่า)

ท่านพระโคดมพระองค์นั้นทรงรับน้ำล้างบาตรไม่น้อยนัก ไม่มากนัก...เสวยเสร็จแล้ว ไม่ทรงวางบาตรที่พื้น ทรงวางไว้ในที่ไม่ไกลนัก ไม่ใกล้นัก, จะไม่ทรงต้องการบาตรก็หามิได้ จะเป็น**ผู้มีปกติตามรักษาตลอดเวลา** ก็หามิได้...เสวยเสร็จแล้วก็ทรงอนุโมทนา ไม่ทรงติเตียนภัตรนั้น ไม่ทรงมุ่งหวังภัตรอื่น.

น จ อติเวลานุรกฺขีติ ยถา เอกจฺโจ ปมาณาติกฺกนฺตํ อารกฺขํ ฐเปติ ภุญฺชิตฺวา วา ปตฺเต อุทกํ ปุญฺฉิตฺวา จีวรโภคนฺตรํ ปเวเสตฺวา ปตฺตํ อุทเรน อกฺกมิตฺวา คณฺหาติ น เอวํ กโรติ.

(ม.อฏ. ๓/๒๖๘)

ปาฐะว่า **น จ อติเวลานุรกฺขี** (จะเป็นผู้มีปกติตามรักษาตลอดเวลาก็หามิได้) ความว่า พระองค์ไม่ทรงกระทำเหมือนภิกษุบางรูปที่กำหนดการรักษาไว้เกินประมาณ หรือฉันแล้วก็เช็ดน้ำในบาตร สอดเข้าระหว่างขนดจีวรแนบบาตรไว้กับท้องถือไป.

อติสังกิลิฏฺฐ (ติ)

[อติ + สังกิลิฏฺฐ]

ผู้เศร้าหมองยิ่ง - เหลือเกิน.

อถสฺส "อิเม สตฺตา กญฺชิกปุณฺณา ลาพุ วิย, ตกฺกภริตา จาฏิ วิย, วสาเตลปีตปิโลติกา วิย, อญฺชนมกฺขิตหตฺโถ วิย จ กิเลสภริตา **อติสังกิลิฏฺฐา** ราครตฺตา โทสทุฏฺฐา โมหมูฬฺหา, เต กึ นาม ปฏิวิชฺฌิสฺสนฺตีติ จินฺตยโต กิเลสคหนปจฺจเวกฺขณานุภาเวนาปิ เอวํ จิตฺตํ นมิ.

(ม.อฏ. ๒/๘๒, สํ.อฏ. ๑/๑๘๑)

เมื่อพระองค์ทรงดำริอยู่ว่า "สัตว์เหล่านี้เป็นเหมือนน้ำเต้าเต็มด้วยน้ำข้าว เหมือนตุ่มเต็มด้วยเปรียง เหมือนผ้าเก่าชุ่มด้วยมันข้น เหมือนมือเปื้อนด้วยยาหยอดตา เป็นผู้เต็มไปด้วยกิเลส เป็น**ผู้เศร้าหมองเหลือเกิน** เป็นผู้กำหนัดเพราะราคะ มักประทุษร้ายเพราะโทสะ หลงงมงายเพราะโมหะ สัตว์เหล่านั้นจักแทงตลอด[บรรลุธรรม]ได้อย่างไร" พระทัยจึงน้อมไป[เพื่อความขวนขวายน้อย] อย่างนี้ แม้ด้วยอานุภาพการพิจารณาถึงการยึดถือกิเลส[ของเหล่าสัตว์].

อติสกฺก (ปุ)

[อติ + สกฺก] พระอินทร์ผู้ประเสริฐ.

ดู อติพฺรหฺม

อติสกฺกต (ติ)

[อติ + สกฺกต]

อัน...สักการะ - เคารพ - บูชาอย่างยิ่ง.

สกฺกต = ส + กต (กร = กรเณ + กฺต) ลง กฺต ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๖๔๓) ว่า ภฺยาทีหิ มติพุธิปูชาทีหิ จ กฺโต. (ลง กฺต ปัจจัยท้ายธาตุภยาทิคณะ และ มน, พุธ, ปูช ธาตุเป็นต้น) ลบ กฺ อนุพันธ์ด้วยสูตร (กจ.๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น แปลง สนฺต ศัพท์เป็น ส ซ้อน ก. ส ศัพท์ใน สกฺกต แปลงมาจาก สนฺต ศัพท์ที่มีอรรถว่า ดี, งาม ดังนั้น สกฺกต จึงหมายถึง อัน...กระทำดี = อัน...สักการะ - เคารพ – บูชา เหมือนคำว่า สกฺกาโร = ส + กาโร แปลง สนฺต เป็น ส ซ้อน ก ดังนั้น คำว่า สกฺการ จึงหมายถึง การกระทำดี = การบูชา.

สกฺกตา ปูชิตา เจว
มานิตาปจิตา ตถา
รูปสีริมนุปฺปตฺตา
กุเลสุ **อติสกฺกตา**. (อป. ๒/๒๓๔)

(พระอุบลวรรณาเถรี เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

[หม่อมฉันมีทุกข์ก็มาก มีสมบัติก็หลายชนิด ดังที่กราบทูลมา เมื่อถึงภพสุดท้าย หม่อมฉันเกิดในกรุงสาวัตถี. ในตระกูลเศรษฐีมีทรัพย์มาก ประกอบด้วยสุขสมบัติ มีความรุ่งเรืองด้วยรัตนะต่าง ๆ ให้สำเร็จสิ่งที่ปรารถนาทุกอย่าง]

เป็นผู้ที่ประชุมชนสักการบูชา นับถือและยำเกรง ประกอบด้วยสิริรูป อันชนในตระกูลทั้งหลาย**สักการะอย่างยิ่ง**.

อติสงฺเขป (ปุ)

[อติ + สงฺเขป] ย่อเกินไป, ย่อมาก.

อิทานิ “ธมฺมสนฺโทสวาทนฺติ เอตฺถ **อติสงฺเขเปน** วุตฺตํ สมถวิปสฺสนายุตฺตสฺส ภิกฺขุโน อุปกฺกิเลสํ ปากฏฺ กโรนฺโต ตทญฺเญนปิ อุปกฺกิเลเสน สทฺธึ “หสฺสํ จ ชปฺปนฺติ อิมํ คาถมาห.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๖๗)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงทำอุปกิเลสให้ปรากฏแก่ภิกษุผู้ขวนขวายในการเจริญสมถะและวิปัสสนา ซึ่งพระองค์ตรัสไว้โดย**ย่อเกินไป** ในคำนี้ว่า ธมฺมสนฺโทสวาทำ ดังนี้ จึงตรัสพระคาถานี้ว่า หสฺสญ จ ชปฺปนฺ พร้อมกับอุปกิเลสแม้อื่นจากนั้น.

อติสญฺจรณ (น)

[อติ + สํ + จร + ยุ]

การท่องเที่ยวมากไป. ท่องเที่ยวเรื่อยไป, สัญจรมากเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙ (อติสญฺจาเรน ก. ต่างกัน)

อติสณิกำ (พฺย)

[อติ + สณิกำ]

ค่อยเกินไป, ช้าเกินไป, ช้านัก.

คจฺฉนฺโต โข ปน โส ภวำ โคตโม ทกฺขิเณนเว ปาเทน ปฐมำ ปกฺกมติ. โส นาติทูเร ปาทำ อุทฺธรติ, นาจฺจาสนฺเน ปาทำ นิกฺขิปติ, โส นาติสีฆำ คจฺฉติ, **นาติสณิกำ** คจฺฉติ. (ม. ๒/๓๓๘)

(อุตตรมาณพสาธยายกิตติศัพท์ของพระพุทธเจ้าให้พรหมายุพราหมณ์ฟังว่า)

ก็ท่านพระโคดมพระองค์นั้นเมื่อจะทรงดำเนิน ทรงก้าวพระบาทเบื้องขวาก่อน ไม่ก้าวพระบาทยาวนัก ไม่ก้าวพระบาทสั้นนัก ไม่ทรงดำเนินเร็วนัก ไม่ทรงดำเนิน**ช้านัก**.

อติสณฺห (ติ)

[อติ + สณฺห] ละเอียดยิ่งนัก.

อุปาสโกปิ “อภิธมฺมกถา นาม **อติสณฺหา**, เถโร พหุ อภิธมฺมเมว กเถสิ, อมฺหากำ อิมินา โก อตฺโถติ กุชฺฌิตฺวา ปริสำ อาทาย อานนฺทตฺเถรสฺส สนฺติกำ อคมาสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๙)

แม้อุบาสก (อตุลอุบาสก) โกรธแล้วว่า ชื่อว่าอภิธรรมกถา**ละเอียดยิ่งนัก**, พระเถระแสดงอภิธรรมอย่างเดียวมากมาย, พวกเราต้องการอะไรด้วยพระอภิธรรมนี้ ดังนี้แล้ว ได้พาบริษัทไปยังสำนักพระอานนทเถระ.

อติสนฺต (ติ)

[อติ + สนฺต] สงบยิ่ง - เกินไป.

นาสฺมเส กตปาปมฺหิ
นาสฺมเส อลิกวาทิเน
นาสฺมเส อตฺตตฺถปญฺญมฺหิ
อติสนฺเตปิ นาสฺมเส. (ชา. ๑/๒๑๖)

(พญาไก่กล่าวว่า)
ไม่ควรวางใจในคนทำความชั่ว คนพูดเหลาะแหละ[เหลวไหล] คนเห็นแก่ตัว แม้คนที่**สงบเกินไป**ก็ไม่ควรวางใจ.

อติสนฺเตติ อนฺโต อุปสเม อวิชฺชมาเนเยว จ พหิ อุปสมทสฺสเนน อติสนฺเต วิย ปฏิจฺฉนฺนนกมฺมนฺเตปิ พิล ปฏิจฺฉนฺนอาสีวิสสทิเส กุหกปุคฺคเล. (ชา.อฏ. ๔/๕๗)

บทว่า **อติสนฺเต** (สงบเกินไป) ได้แก่ ในบุคคลผู้แสร้งทำสงบเสงี่ยม ด้วยการแสดงความสงบในภายนอกทั้ง ๆ ที่ความสงบในภายในไม่มีอยู่เลย คือ ในบุคคลผู้หลอกลวง ผู้ปกปิดการงาน ผู้เช่นกับอสรพิษที่ปกปิดรู.

[**สนฺต** ศัพท์มีอรรถ ๗ อย่าง คือ อัจจิตะ (การบูชา) วิชชมานะ (มีอยู่), ปสัตถะ (สรรเสริญ) สัจจะ (ความจริง), สาธุ (คนดี สัตบุรุษ), ขินนะ (ความลำบาก), สมิตะ (สงบ)]

อติสปฺปาย (ติ)

[อติ + สปฺปาย]

เป็นที่สบาย[แก่กัน]เป็นอย่างยิ่ง, เป็นสัปปายะอย่างยิ่ง, สมควร – เหมาะอย่างยิ่ง, สบายแท้ๆ.

สพฺพญฺเจตํ อุชุวิปจฺจนีกวเสน จ **อติสปฺปาย**วเสน จ วุตฺตํ. ราคาทีนํ ปน อวิกฺขมฺภิกา สทฺธาทีนํ วา อนุปการา กุสลภาวนา นาม นตฺถิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๑๑)

ก็แลคำทั้งหมดนี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ด้วยอำนาจกัมมฐานและจริยาที่เป็นข้าศึกกันโดยตรง และด้วยอำนาจเป็นกัมมัฏฐานและจริยาซึ่ง**เป็นที่สบาย**[แก่กัน]**เป็นอย่างยิ่ง**. แต่ขึ้นชื่อว่าภาวนาฝ่ายกุศลแล้ว ที่จะไม่กำจัดกิเลสมีราคะเป็นต้น หรือที่จะไม่เป็นอุปการะแก่คุณธรรมมีศรัทธาเป็นต้น เป็นอันไม่มี.

[ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงในเมฆิยสูตรว่า พึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่งๆ ขึ้นไป คือ พึงเจริญอสุภกัมมัฏฐานเพื่อละราคะ พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาท พึงเจริญอานาปานสติเพื่อกำจัดมิจฉาวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะ]

"สทฺธาจริตสฺส ปุริมา ฉ อนุสฺสติโยติ อิทํ **อติสปฺปาย**วเสน วุตฺตํ. อิมสฺเสว อุชุวิปจฺจนิกสฺส อิมสฺส **อติสปฺปาย**นฺติ คเหตพฺพสฺส วิเสสสฺส อภาวโต สพฺพจริตานํ อนุกูลานิ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๓๓)

คำว่า "อนุสสติ ๖ ข้างต้นอนุกูลแก่บุคคลผู้เป็นศรัทธาจริต" นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจ**เป็นสัปปายะอย่างยิ่ง**. ชื่อว่าอนุกูลต่อบุคคลผู้มีจริตทั้งปวง เพราะไม่มีความต่างกันที่จะพึงถือเอาว่า กัมมัฏฐานนี้เป็นข้าศึกกันโดยตรงต่อบุคคลนี้เท่านั้น กัมมัฏฐานนี้**เป็นสัปปายะอย่างยิ่ง**แก่บุคคลนี้.

อติสมคฺฆ (ติ)

[อติ + สํ + อคฺฆ. (สํ.อปฺปตฺถ)]

มีราคาถูกยิ่ง, มีราคาถูกเกินไป.

ทุพฺภิกฺขาติ ทุลฺลภภิกฺขา. สา ปน ทุลฺลภภิกฺขตา ยตฺถ มนุสฺสา อสฺสทฺธา โหนฺติ อปฺปสนฺนา, ตตฺถ สุสสฺสกาเลปิ **อติสมคฺเฆ**ปิ ปุพฺพณฺณาปรณฺณเ โหติ. เวรญฺชายํ ปน ยสฺมา น ตถา อโหสิ, อปิจ โข ทุสสฺสตาย ฉาตกโทเสน อโหสิ ตสฺมา ตมตฺถํ ทสฺเสนฺโต ทุวีหิติกาติอาทิมาห. (วิ.อฏ. ๑/๑๔๓)

บทว่า **ทุพฺภิกฺขา** ความว่า มีภิกษาหาได้ยาก. ก็ข้อที่ภิกษาหาได้ยากนั้นย่อมมีได้ในคราวข้าวกล้าอุดมสมบูรณ์บ้าง ในคราวที่ปุพพัณชาติและอปรัณชาติ**มีราคาถูกเกินไป**บ้าง เฉพาะในสถานที่ๆ พวกมนุษย์ไม่มีศรัทธา ไม่มีความเลื่อมใส. แต่ว่าในเมืองเวรัญชาหาเป็นเช่นนั้นไม่, โดยที่แท้ความเป็นเมืองมีภิกษาหาได้ยากนั้นได้มีแล้ว เพราะโทษคือ ความอดอยากเนื่องด้วยข้าวกล้าเสียหาย เพราะฉะนั้น พระเถระเมื่อจะแสดงเนื้อความนั้น จึงกล่าวคำว่า ทุวีหิติกา เป็นต้น.

อติสมคฺเฆปีติ อติสเยน (อติวิย) อปฺปคฺเฆปิ ยทา กิญฺจิเทว ทตฺวา พหุํ ปุพฺพณฺณาปรณฺณํ คณฺหนฺติ. ตาทิเส กาเลปีติ อตฺโถ.

(สารตฺถ.๑/๔๒๖, วิมติ.๑/๘๘)

บทว่า **อติสมคฺเฆปิ** (ในคราวที่มีราคาถูกบ้าง) คือ แม้ในคราวที่มีราคาเยาเป็นพิเศษ อธิบายว่า ในกาลใดหมู่ชนรับของเล็กน้อยแล้วรับเอาปุพพัณชาติและอปรัณชาติจำนวนมาก. แม้ในกาลเช่นนั้น.

อติสมณ (ปุ)

[อติ + สมณ]

สมณะที่ยิ่ง[กว่าสมณะ], สมณะผู้ประเสริฐ.

ดู มิลินฺท. ๒๖๙

อติสมีป (ติ)

[อติ + สมีป]

ใกล้เกินไป, ใกล้ชิดยิ่ง, ใกล้นัก.

วิปฺปกตโภชโนติ…“เอถ ภนฺเต, อาสนํ อตฺถีติ วุตฺเตน ปน ปวิสิตพฺพํ. สเจ โกจิ กิญฺจิ น วทติ, อาสนสาลํ คนฺตฺวา **อติสมีปํ** อคนฺตฺวา สภาคฏฺฐาเน จาตพฺพํ. โอกาเส กเต “ปวิสถาติ วุตฺเตน ปน ปวิสิตพฺพํ. สเจ ปน ยํ อาสนํ ตสฺส ปาปุณาติ, ตตฺถ อภุญฺชนฺโต ภิกฺขุ นิสินฺโน โหติ, ตํ อุฏฺฐาเปตุํ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๖๔)

บทว่า **วิปฺปกตโภชโน** (เป็นผู้ฉันค้าง) ความว่า…ส่วนภิกษุผู้ที่เขาบอกว่า “ท่านขอรับ ณ ที่นี้ยังมีที่นั่ง” พึงเข้าไป. ถ้าไม่มีใครพูดอะไร ก็พึงไปยังโรงฉัน ไม่เข้าไป**ใกล้นัก**[เดินเฉียด] มายืนอยู่ในที่อันสมควร และเมื่อเหล่าภิกษุให้โอกาสแล้ว ภิกษุผู้ที่เขานิมนต์ว่า “นิมนต์ท่านเข้าไป” ก็พึงเข้าไป. แต่ถ้าที่อาสนะอันถึงแก่เธอยังมีภิกษุที่ยังไม่ได้ฉันนั่ง จะให้ภิกษุนั้นลุกขึ้นย่อมควร.

อติสมีปํ อคนฺตฺวาติ ภิกฺขุนา อาสนฺนตรํ จานา อคนฺตฺวา. (สารตฺถ. ๓/๔๐๐)

สองบทว่า **อติสมีปํ อคมฺตฺวา** (ไม่เข้าไปใกล้นัก[เดินเฉียด]) ความว่า ไม่เข้าไปสถานที่ใกล้เหล่าภิกษุนัก.

อติสมฺพาธ (ติ)

[อติ + สมฺพาธ]

แคบเกินไป, แคบยิ่ง, แคบมาก, แน่น.

เต เอวเมว ภิกฺขเว กิเลสา นาม ภาริยา, สเจ เอเต รูปิโน หุตฺวา กตฺถจิ ปกฺขิปิตุํ สกฺกา ภเวยฺยุ, จกฺกวาฬ **อติสมฺพาธ**ํ, พฺรหฺมโลโก อตินีจโกติ โอกาโส เนสํ น ภเวยฺย, มาทิสมฺปิ นาเมเต ปณฺฑาสมฺปนฺนํ ปุริสาชาเนยฺยํ อาโลเพนฺติ, อวเสเสสุ กา กถา ?.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๙๗, ๒/๒๐๑, วิมาน.อฏ.๖๑)

อย่างนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่ากิเลสทั้งหลายย่อมเป็นสภาพหยาบ,ถ้ากิเลสเหล่านี้มีรูปร่าง อันใครๆ พึงสามารถจะเก็บไว้ได้ในที่บางแห่งได้, จักรวาฬ**แคบเกินไป**, พรหมโลกก็ต่ำเกินไป, โอกาสของกิเลสเหล่านั้นไม่พึงมี(บรรจุ)เลย, อันกิเลสเหล่านี้ ย่อมทำบุรุษอาชาไนยที่ถึงพร้อมด้วยปัญญา แม้เช่นกับเราให้มัวหมองได้ จะกล่าวอะไรในเหล่าชนที่เหลือ.

อติสมฺมุข (ติ)

[อติ + สมฺมุข]

(นั่ง) เผชิญหน้า, ตรงๆ หน้า, ตรงหน้า เกินไป, เฉพาะหน้าเกินไป.

กถํ นิสินฺโน ปน เอกมนฺตํ นิสินฺโน โหตีติ ? ฉ นิสชฺชโทเส วชฺเชตฺวา. เสยฺยถิทํ อติทูรํ, อจฺจาสนฺนํ, อุปริวาตํ, อุนฺนตปฺปเทสํ, **อติสมฺมุขํ**, อติปจฺฉาติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๐๑, ที.อฏ. ๒/๗๔, ม.อฏ. ๑/๑๔๔)

ถามว่า บุคคลนั่งอย่างไร จึงชื่อว่าเป็นผู้นั่งณ ที่สมควร. ตอบว่า นั่งเว้นโทษแห่งการนั่ง ๖ ประการ ได้แก่ นั่งไกลเกินไป, นั่งใกล้เกินไป, นั่งเหนือลม, นั่งที่สูง, นั่ง**ตรงหน้าเกินไป**, นั่งข้างหลังเกินไป.

ดู อุทาน.อฏ. ๔๙

อติสมฺมูฬฺห (ติ)

[อติ + สมฺมูฬฺห] หลงยิ่ง, งมงายยิ่ง.

โมมูโหติ **อติสมฺมูฬฺโห**. (ที.อฏ. ๑/๑๐๘)

บทว่า โมมูโห คือ **ผู้หลงยิ่ง**.

[ปัจจุบันมักเรียกจิตสองดวงสุดท้ายว่า โมหมูลจิต (จิตมีโมหะเป็นเหตุ) เพื่อให้สอดคล้องกับโลภมูลจิต (จิตมีโลภะเป็นเหตุ) และโทสมูลจิต (จิตมีโทสะเป็นเหตุ) แต่ภาษาบาลีใช้รูปว่า โมมูหจิต. คำว่า โมมูโห มีศัพท์เดิมมาจาก โมหมูห (หลงด้วยโมหะ) ลบ ห อักษรในโมห ด้วยนิรุตตินัย ดังที่คัมภีร์ปรมัตถทีปนีมหาฏีกา (ข้อ ๓๓) กล่าวว่า ลทฺโธกาเสน โมเหน สุฏฺจุ มุยฺหนฺตีติ โมหมูหานีติ วตฺตพฺเพ นิรุตฺตนเยน โมมูหานีติ วุตฺตํ (คำว่า โมมูหะ คือ จิตที่หลงยิ่งด้วยโมหะซึ่งได้รับโอกาสแล้ว เมื่อควรกล่าวว่า โมหมูห พระอนุรุทธาจารย์

กล่าวรูปว่า โมมูห ด้วยนิรุตตินัย[คือนัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป]

อติสย (ปุ)

[อติ + สิ + อ]

อติสยนำ อติสโย, อติกฺกมิตฺวา วา สยนำ ปวตฺตนำ อติสโย. ธาน.ฏี. ๔๑ (สำ. อติศย).

(๑) ความดียิ่ง, ความพิเศษ.

เกจิ ปน “อิทำ มานุสกำ ฉตฺตำ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ภณนฺติ. ยเถว หิ เทวา, เอวำ มนุสฺสาปิ ฉตฺตจามรโมรหตฺถตาลวณฺฏวาพฬีชนิหตฺถา มหาปุริสำ อุปคจฺฉนฺตีติ. เอวำ สนฺเตปิ น ตสฺส วจเนน โกจิปิ **อติสโย** อตฺถิ, ตสฺมา ยถาวุตฺตเมว สุนฺทรำ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๗)

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฉัตรนี้ ท่านกล่าวหมายถึงฉัตรอันเป็นของมนุษย์. แม้พวกมนุษย์ก็ถือฉัตรจามร ฉัตรหางนกยูง ใบตาล และพัดวาลวีชนีเข้าไปหาพระมหาบุรุษ เหมือนเทวดาทั้งหลาย. เมื่อเป็นเช่นนั้น ด้วยคำของอสิตฤาษีนั้นก็ไม่มี**ความพิเศษ**อะไร เพราะฉะนั้น คำตามที่กล่าวไว้ก็ดีแล้ว.

(๒) ความยิ่งกว่า, ดีเยี่ยม, ล้ำ.

วิเสสมชฺฌคาติ อญฺญาหิ **อติสยำ** อธิคตา.

(วิมาน.อฏ. ๑๒๔)

บทว่า **วิเสสมชฺฌคา** ได้แก่ ถึง**ความยิ่งกว่า**[ล้ำกว่า]นางฟ้าพวกอื่น.

ตยิทำ ปาริปูริโต **อติสยโต** วา สีลำ อสฺส อตฺถีติ สีลวา, สีลสมฺปนฺโนติ อตฺโถ. (อุทาน.อฏ. ๒๐๑)

ศีลนี้นั้นมีอยู่กับผู้นั้นโดยครบถ้วนหรือโดย**ดีเยี่ยม** เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าผู้มีศีล. อธิบายว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล.

ดู เปต.อฏ. ๘๐, อุทาน.อฏ. ๑,๒๔๙

(๓) (ติ) อันดียิ่ง, วิเศษยิ่ง.

เอตมตฺถำ วิทิตฺวาติ “สมฺมาปฏิปตฺติยา คุณวิเสเส ปติฏฺจิตำ ปุริส**าติสยำ** เทวาปิ มนุสฺสาปิ อาทรชาตา อติวิย ปิหยนฺตีติ อิมมตฺถำ วิทิตฺวา ตทตฺถทีปนำ อิมำ อุทานำ อุทาเนสิ.

(อุทาน.อฏ. ๑๘๑)

ปาฐะว่า **เอตมตฺถำ วทิตฺวา** ความว่า ทรงทราบความนี้ว่า เทพก็ดี มนุษย์ก็ดี เกิดความเอื้อเฟื้อประพฤติรักใคร่อย่างยิ่งซึ่ง**บุรุษผู้วิเศษยิ่ง** [ประเสริฐ]ผู้ดำรงอยู่ในคุณวิเศษด้วยสัมมาปฏิบัติ[การปฏิบัติโดยถูกต้อง] แล้ว จึงเปล่งอุทานนี้อันแสดงความนั้น.

ดู นิรติสย, ปสาทาติสย, วิกฺกมาติสย, สาติสย.

อติสยตฺถ (ปุ)

[อติสย + อตฺถ]

เนื้อความอันดียิ่ง - ประเสริฐ, ความหมายอันยิ่งเกิน[กว่าปกติ], ความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม, เรื่องอันสำคัญยิ่ง.

สตฺถา ตมตฺถำ สุตฺวา “นาหำ ภิกฺขเว ตุณฺหีภาวมตฺเตน ‘มุนีติ วทามิ. เอกจฺเจ หิ อชานนฺตา นกเถนฺติ, เอกจฺเจ อวิสารทตาย, เอกจฺเจ ‘มา โน อิมำ **อติสยตฺถำ** อญฺเญ ชานึสูติ มจฺเฉรน.

ตสฺมา โมนมตฺเตน มุนิ น โหติ, ปาปวูปสเมน ปน มุนิ นาม โหตีติ วตฺวา...(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๔๙)

พระศาสดา ทรงสดับความนั้น ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่า เป็นมุนี เพราะเหตุสักว่าเป็นผู้นิ่ง. เพราะคนบางพวกไม่รู้ย่อมไม่พูด, บางพวกไม่พูด เพราะความเป็นผู้ไม่กล้า, บางพวกไม่พูด เพราะตระหนี่ว่า คนเหล่าอื่นอย่ารู้**เนื้อความอันดียิ่ง**นี้ของเรา. เพราะฉะนั้น คนไม่ชื่อว่าเป็นมุนี เพราะเหตุสักว่าเป็นคนนิ่ง, แต่ชื่อว่าเป็นมุนี เพราะยังบาปให้สงบ.

อติสยนิโรธ (ปุ)

[อติสย + นิโรธ]

ความดับสนิท - อย่างประเสริฐ - อย่างดียิ่ง, ความสงบจากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ต่าง ๆ.

อติสยนิโรโธ หิ เตสํ ปฐมชฺฌานาทีสุ น นิโรโธเยว. นิโรโธเยว ปน อุปจารกฺขเณ นาติสยนิโรโธ. ตถา หิ นานาวชฺชเน ปฐมชฺฌานุปจาเร นิรุทฺธสฺสาปิ ทุกฺขินฺทฺริยสฺส ฑหสมกสาทิสมฺผสฺเสน วา วิสมาสนุปตาเปน วา สิยา อุปฺปตฺติ น ตฺเวว อนฺโตอปฺปนายํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๒๑, วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๐)

แท้จริงแล้ว ความดับของสุขเป็นต้นนั้นในปฐมฌานเป็นต้นเป็น**ความดับสนิท** ไม่ใช่เป็นเพียงความดับธรรมดา[มิใช่ความดับโดยปกติ]. ส่วนความดับในขณะแห่งอุปจาระแห่งฌานเป็นเพียงความดับธรรมดาเท่านั้น [เป็นเพียงความดับโดยปกติ] ไม่ใช่ความดับสนิท. จริงอย่างนั้น เมื่อทุกขินทรีย์แม้ที่ดับไปแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ที่มีอาวัชชนจิตแตกต่างกัน[จากฌานวิถี]ทุกขินทรีย์ อาจเกิดขึ้นได้เพราะสัมผัสของเหลือบยุงเป็นต้น หรือเพราะความลำบากเกิดจากการนั่งผิดท่า แต่ไม่เกิดขึ้นภายในอัปปนา.

ดู สารตฺถ. ๑/๓๗๗, วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๘๙

อติสยนิโรธตฺต (น)

[อติสยนิโรธ + ตฺต]

ความที่...มีความดับสนิท - อย่างดียิ่ง - อย่างประเสริฐ.

ยทิ ปเนตานิ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว ปหียนฺติ. อถ กสฺมา "กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ...ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ. กตฺถ จุปฺปนฺนํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ... สุขินฺทฺริยํ...โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา...จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. เอตฺถุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตีติ เอวํ ฌาเนสฺเวว นิโรโธ วุตฺโตติ? **อติสยนิโรธตฺตา**.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๒๑, วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๐)

ถามว่า:ถ้าสุข ทุกข์ โสมนัส และโทมนัสเหล่านั้นถูกละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฌานนั้น ๆ. เมื่อเป็นเช่นนี้ เหตุใด พระผู้มีพระภาคจึงตรัสความดับเฉพาะในฌานทั้งหลายอย่างนี้ว่า "ก็ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วน

เหลือเพราะอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้สงัดจากกาม[สงัดจากอกุศลธรรม] เข้าปฐมฌาน[มีวิตกวิจาร มีปีติและสุขอันเกิดจากความสงัด]อยู่ ก็ทุกขินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิงเพราะปฐมฌานนี้. ก็โทมนัสสินทรีย์...สุขินทรีย์...โสมนัสสินทรีย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป โดยสิ้นเชิงเพราะอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าจตุตถฌาน[ไม่มีสุขไม่มีทุกข์]เพราะละสุข[และทุกข์ และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้ อันมีสติบริสุทธิ์ที่อุเบกขาทำให้เกิดขึ้น]อยู่. ก็โสมนัสสินทรีย์ที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง เพราะจตุตถฌานนี้. ตอบว่า:เพราะ**ความที่**ฌานเหล่านั้น**มีความดับสนิท**[เพราะความดับในฌานเหล่านั้นเป็นความดับสนิท]

[คำว่า อติสยนิโรธตฺตา เพิ่มบทสัมพันธ์ คือ บทว่า ฌานานำ เข้ามา ตามประโยคคำถามว่า ฌาเนเสฺวว นิโรโธ วุตฺโต (ตรัสความดับในฌานทั้งหลายอย่างนี้)]

อติสยวิสุทฺธ (ติ)

[อติสย + วิสุทฺธ] อันบริสุทธิ์ดียิ่ง.

อติสยวิสุทฺธาหิ วิชฺชาหิ อพฺภุตฺตเมน จรเณน จ สมนฺนาคตตฺตา วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๖๓)

พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า วิชฺชาจรณสมฺปนฺน เพราะประกอบด้วยวิชชา[ความรู้หรือความรู้แจ้ง ๓ หรือ ๘]**อันบริสุทธิ์ดียิ่ง** และด้วยจรณะ [ความประพฤติอันยอดเยี่ยม ๑๕] อันสูงสุด.

อติสร (ติ)

[อติ + สร + อ]

แล่นไปอีกนาน, แล่นเลยไป, ผู้มีทุกข์ยิ่ง, ผู้จักประสบทุกข์มหันต์เพราะทำกรรมอันหยาบช้ายิ่งนักไว้.

อติสโร ปจฺจสโร
มิตฺตวินฺท สุโณหิ เม
จกฺกำ เต สิรสิ มาวิทฺธำ
น ตำ ชีวำ ปโมกฺขสิ. (ชา. ๑/๒๐๑)

(รุกขเทวดาตอบมิตตวินทกะว่า)
มิตตวินทกะ ท่านจงฟังข้าพเจ้า เจ้ายัง**แล่นไปอีกนาน** ยังแล่นไปอีกแสนนาน จักรยังคงพัดผันอยู่บนศีรษะของเจ้า เมื่อเจ้ามีชีวิตอยู่ก็จะไม่พ้นมันหรอก.

อติสโรติ อติสรีติปิ **อติสโร**, อติสริสฺสตีติปิ **อติสโร**...อิทำ วุตฺตำ โหติ สมฺม มิตฺตวินฺทก สุโณหิ เม วจนำ, ตฺวญฺหิ อติทารุณสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา **อติสโร**. ตสฺส ปน น สกฺกา วสฺสคณนาย วิปาโก ปญฺญาเปตุนฺติ อปริมาณำ อติมหนฺตำ วิปากทุกฺขำ สริสฺสสิ ปฏิปชฺชิสฺสสีติ **อติสโร**. เตน เต “เอตฺตกานิ วสฺสสหสฺสานีติ วตฺตุ ำ น สกฺโกมิ. (ชา.อฏ. ๔/๖)

บทว่า **อติสโร** (แล่นไปอีกนาน) ความว่า ชื่อว่า **แล่นไปอีกนาน** เพราะอรรถว่าแล่นไปนานมากบ้าง ชื่อว่า **แล่นไปอีกนาน** เพราะอรรถ

ว่าจักแล่นไปนานเหลือเกินบ้าง… มีคำอธิบายที่เทพบุตรโพธิสัตว์กล่าวไว้อย่างนี้ว่า มิตตวินทกะเพื่อนเอ๋ย ท่านจงฟังคำของข้าพเจ้า, ก็ท่านชื่อว่ายัง**แล่นไปอีกนาน** เพราะท่านทำกรรมอันหยาบช้ายิ่งนักไว้. อนึ่ง ใครๆ ไม่อาจสามารถจะรู้ผลวิบากแห่งกรรมนั้นด้วยการนับเป็นปีได้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า**แล่นไปอีกนาน** เพราะอรรถว่า ท่านจักต้องแล่นไปคือ จักต้องประสบวิบากทุกข์อันใหญ่ยิ่งไม่มีประมาณ. ฉะนั้น ข้าพเจ้า ไม่สามารถจะกล่าวบอกท่านได้ว่า “เท่านี้พันปี”.

อติสรติ (กฺริ/อา)

[อติ + สร + อ + ติ]

ล่วงเลยไป, แล่นเลยไป, แล่นไปนานมาก -นาน เหลือเกิน, ฝ่าฝืน, ล่วงละเมิด.

เอโก จรํ โคคเวโส
มูฬฺโห **อจฺจสรึ** วเน
อรญฺเญ อิรีเณ วิวเน
นานากุญฺชรเสวิเต. (ชา. ๑/๓๘๑)
(พราหมณ์กล่าวว่า)
เมื่อข้าพระพุทธเจ้าผู้เดียวเที่ยวแสวงหาโคได้หลง**ล่วงเลยไป**ในป่าเปลี่ยวที่แห้งแล้งกันดาร เงียบสงัด ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยแห่งช้างนานาชนิด.

อจฺจสรินฺติ มนุสฺสปถํ อติกฺกมิตฺวา หิมวนฺตปาวิสึ. (ชา.อฏ. ๕/๗๕)
บทว่า **อจฺจสรึ** (ล่วงเลยไป) คือ ล่วงเลยแดนมนุษย์เข้าไปถึงป่าหิมพานต์.

[**อจฺจสรึ** = อติ + อ + สร + อึ. ลง อ อาคม หน้า ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๑๙) ว่า อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ, แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ. ๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ, ซ้อน จฺ เป็น จฺจ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน. ลง อึ อัชชตนีวิภัตติด้วยสูตร (กจ.๔๑๙) ว่า สมีเปชฺชตนี]

อติสโรติ **อติสรี**ติปิ อติสโร, **อติสริสฺสตี**ติปิ อติสโร. (ชา.อฏ. ๔/๖)
บทว่า **อติสโร** (แล่นไปอีกนาน) ความว่า ชื่อว่าแล่นไปอีกนาน เพราะอรรถว่า**แล่นไปนานมาก**บ้าง ชื่อว่า แล่นไปอีกนาน เพราะอรรถว่าจัก**แล่นไปนานเหลือเกิน**บ้าง
ดู สุตฺตนิ.๒๘๐-๑, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๑๙, อ.อฏ.๑/๒๗๙, อ.ฏี.๑/๑๙๖ ดู อจฺจสรา

อติสลฺลิขติ (กฺริ/อา)

[อติ + สํ + ลิข + อ + ติ]

ย่อม[ประพฤติ]ขัดเกลายิ่งนัก,
ย่อมพยายามยิ่ง.

อถ ภควา “**อติสลฺลิขเตว** อยํ เทวปุตฺโต, กึ นุ โข อิทนฺติ? อาวชฺเชนฺโต อตฺตโน สาสเน ปพฺพชิตภาวํ ญตฺวา “อยํ อจฺจารทฺธวีริยตายกาลํ กตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺโต, อชฺชาปิสฺส จงฺกมนสฺมึเยว อตฺตภาโว อสมฺภินฺนเนน สีเลน อาคโตติ จินฺเตสิ…สุญฺญตาวิปสฺสนํ อาจิกฺขนฺโต **อุชุโก นามา**ติอาทิมาห. (สํ.อฏ. ๑/๘๒)
ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงอยู่ว่าเทพบุตรนี้ **ย่อม[ประพฤติ]ขัดเกลายิ่งนัก**

นี่เหตุอะไรหนอ ครั้นทรงทราบว่า เทพบุตรนั้นเป็นบรรพชิตในศาสนาของพระองค์ จึงทรงดำริว่า เทพบุตรนี้ทำกาละแล้วบังเกิดในเทวโลก เพราะปรารภความเพียรเกินไป ในเพราะการจงกรมนั้นแล แม้ในวันนี้ อัตภาพของเธอจึงมาแล้วด้วยศีลที่ยังไม่ขาด... [เพราะเหตุนั้น] พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสบอกสุญญตาวิปัสสนา จึงตรัสพระดำรัสว่า อุชุโก นาม (ชื่อว่าเป็นทางตรง) เป็นต้น.

ดู อธิสลฺลิขติ

อติสลฺเลข (ปุ)

[อติ + สลฺเลข]

ธรรมเครื่องขัดเกลายิ่งนัก, ความพยายามมากยิ่ง. ดู อธิสลฺลิขติ (ม.อฏ. ๓/๑๑๖)

อติสลฺเลขมุข (น)

[อติสลฺเลข + มุข]

มุ่งถึงธรรมเครื่องขัดเกลายิ่ง, เคร่งเกินไป การยกธรรมเครื่องขัดเกลายิ่ง เป็นประธาน, มุ่งถึงความขัดเกลา[กิเลส]จนเกินไป, มุข คือ ความขัดเกลา[กิเลส]อย่างเคร่งเครียด.

ตตฺถ จ:-

อโลเภน ปฏิกฺเขปวตฺถูสุ โลภ, อโมเหน เตสฺเวว อาทีนวปฏิจฺฉาทกๆ โมหๆ ธุนาติ. อโลเภน จ อนุญฺญาตานๆ ปฏิเสวนมุเขน ปวตฺตๆ กามสุขานุโยคๆ, อโมเหน ธุตงฺเคสุ **อติสลฺเลขมุเขน** ปวตฺตๆ อตฺตกิลมถานุโยคๆ ธุนาติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๗๙, อ.อฏ. ๑/๑๒๗)

ก็ในธรรม ๒ อย่าง (อโลภะและอโมหะ) นั้น ภิกษุผู้ทรงธุดงค์ย่อมกำจัดโลภะในวัตถุที่ทรงห้ามได้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดโมหะที่ปิดบังโทษในวัตถุที่ทรงห้ามเหล่านั้นนั่นแหละได้ด้วยอโมหะ.

อนึ่ง ย่อมกำจัดกามสุขัลลิกานุโยคที่เป็นไปโดยมุ่งจะเสพปัจจัยที่พระศาสดาทรงอนุญาตไว้ด้วยอโลภะ ย่อมกำจัดอัตตกิลมถานุโยคที่เป็นไปโดย**มุ่งถึงความขัดเกลา[กิเลส]จนเกินไป**ในธุดงค์ด้วยอโมหะ.

อติสลฺเลขมุเขนาติ อติวิย สลฺเลขปฏิปตฺติมุเขน. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๐๕)

บทว่า **อติสลฺเลขมุเขน** ได้แก่ โดยมุ่งถึงการปฏิบัติขัดเกลา[กิเลส]จนเกินไป. (ปฏิบัติเคร่งเกินไป)

อติสลฺเลขวุตฺติ (ถี)

[อติสลฺเลข + วุตฺติ]

การประพฤติขัดเกลาอย่างยิ่ง, การปฏิบัติธรรมเครื่องขัดเกลายิ่ง, การครองชีพอันเคร่งครัดอย่างยิ่ง.

พาหิยๆ สุปฺปารกปฏฺฏนๆ อุปนิสฺสาย ทารุจีรธารึ โกหญฺเญน ชีวิกๆ กปฺเปนฺตๆ ทิสฺวา “อยๆ มยา สทฺธึ ปุพฺเพ นิสฺเสณึ พนฺธิตฺวา ปพฺพตๆ อภิรุหิตฺวา สมณธมฺมๆ กโรนฺโต **อติสลฺเลขวุตฺติยา** ชีวิเต อนเปกฺโข อรหตาปิ อาภตๆ ปิณฺฑปาตๆ อปริภุญฺชิตฺวา...(อุทาน.อฏ. ๗๓-๔)

[พรหมนั้น]ได้เห็นพาหิยะอาศัยท่าสุปปารกะนุ่งผ้าคากรองทำด้วยเปลือกไม้ เลี้ยงชีพด้วยการหลอกลวง คิดว่า เมื่อก่อนผู้นี้พร้อมกับ

เราผูกบันไดขึ้นภูเขาบำเพ็ญสมณธรรม ไม่อาลัยในชีวิต ด้วย**การประพฤติขัดเกลาอย่างยิ่ง**[ประพฤติกวดขันอย่างยิ่ง] แม้พระอรหันต์จะนำบิณฑบาตมาให้ก็ไม่ฉัน[บัดนี้ประสงค์แต่จะให้เขายกย่อง ไม่เป็นพระอรหันต์ ก็ยังเที่ยวปฏิญาณตนว่าเป็นพระอรหันต์ มีความปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง ทั้งไม่รู้ว่าพระทศพลอุบัติขึ้นแล้ว เอาเถอะเราจักทำเขาให้สลดใจแล้วให้รู้ว่าพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นแล้ว]

อติสหสา (พฺย)

[อติ + สหสา]

รีบร้อน, เร็วผลัน, ผลุนผลันยิ่ง.

ภิกฺขู ทุนฺนิวตฺถา ทุปฺปารุตา อนากปฺปสมฺปนฺนา ปิณฺฑาย จรนฺติ, อสลฺลกฺเขตฺวาปิ นิเวสนํ ปวิสนฺติ, อสลฺลกฺเขตฺวาปิ นิกฺขมนฺติ, **อติสหสา**ปิ ปวิสนฺติ, **อติสหสา**ปิ นิกฺขมนฺติ, อติทูเรปิ ติฏฺฐนฺติ. (วิ. ๔/๓๘๓)

[สมัยนั้นพวกภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต]นุ่งไม่เรียบร้อย ห่มไม่เรียบร้อย ไม่มีมารยาท เที่ยวบิณฑบาต ไม่สังเกตเข้าบ้านบ้าง ไม่สังเกตออกไปบ้าง **รีบร้อน**เข้าไปบ้าง **รีบร้อน**ออกไปบ้าง ยืนไกลเกินไปบ้าง…

อติสายํ (พฺย)

[อติ + สายํ]เวลาเย็นมาก – เย็นนัก.

อติสีตํ อติอุณฺหํ

อติสายมิทำ อหุ

อิติ วิสฺสฏฺฐกมฺมนฺเต

ขณา อจฺเจนฺติ มาณเว. (เถร. ๒๖๔, ที. ๓/๑๕๐)

(พระมาตังคบุตรเถระกล่าวว่า)

ขณะทั้งหลาย ย่อมล่วงเลยมาณพทั้งหลายผู้ละทิ้งการงานด้วยอ้างว่า เวลานี้หนาวนัก ร้อนนัก [เวลา]**เย็นนัก**.

อติสายนฺติ ทิวสสฺส ปริณตียา อติสายํ, สายคฺคหเณเนว เจตฺถ ปาโตปิ สงฺคยฺหติ, ตทุภเยน กาลวเสน โกสชฺชวตฺถุมาห. (เถร.อฏ. ๑/๔๔๙)

บทว่า **อติสายํ** (เย็นนัก) ความว่า เย็นมากแล้ว เพราะกลางวันผ่านพ้นไป, ก็ด้วย สาย ศัพท์นั่นเทียว แม้เวลาเช้าก็เป็นอันสงเคราะห์เข้าในคาถานี้ด้วย, ด้วยบททั้งสองนั้น พระเถระได้กล่าวถึงเหตุแห่งความเกียจคร้าน ด้วยอำนาจเวลา. (ดู ที. ๓/๑๔๙)

อติสายนฺห (ปุ)

[อติ + สายนฺห] เวลาเย็นมาก.

อหสฺส สายํ สายนฺหํ.

ส่วนหลังของวัน ชื่อว่า สายันหะ.

สลับบทหน้าและบทหลังจาก อหสาย เป็น สายอห ด้วยมหาสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น, แปลง อห เป็น อนฺห ดังที่รูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๓๕๑) กล่าวว่า เตสุ วุทฺธีติอาทินา อหสฺส อนฺหาเทโส (การแปลง อห เป็น อนฺห ย่อมมีด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น)

ปทรูปสิทธิปกรณ์กล่าวถึงรูปว่า **สายนฺห** เป็นตัปปุริสสมาส และแปลง อห เป็น อนฺห แต่

โมคคัลลานไวยากรณ์ (๓/๑๑๐) กล่าวว่าเป็นวิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส และแปลง อห เป็น ณฺห โดยตั้งสูตรว่า ปุพฺพาปรชฺชสายมชฺเฌหาหสฺส ณฺโห (แปลง อห ศัพท์ท้าย ปุพฺพ, อปร, อชฺช, สาย และ มชฺฌ ศัพท์ เป็น ณฺห) เช่น ปุพฺพณฺโห (ส่วนแรกของวัน, เช้า) อปรณฺโห (ส่วนหลังของวัน, บ่าย) อชฺชณฺโห (วันนี้) สายณฺโห (เย็น) และ มชฺฌนฺโห (กลางวัน)

อย่างไรก็ตาม มติของปทรูปสิทธิปกรณ์นี้พบในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๗๑๓) มีรูปวิเคราะห์ว่า อหสฺส มชฺฌ (ท่ามกลางของวัน, กลางวัน) ดังข้อความว่า มชฺฌนฺโห อิติ อหสฺส มชฺฌมิติ วิคฺคเห อยํ สมาโส (คำว่า มชฺฌนฺโห เป็นรูปสมาสอย่างนี้ในรูปวิเคราะห์ว่า อหสฺส มชฺฌ (ท่ามกลางแห่งวัน).

ชูชโกปิ อจฺจุตตาปเสน กถิตมคฺเคน คจฺฉนฺโต จตุรสฺสโปกฺขรณึ ปตฺวา จินฺเตสิ “อชฺช **อติสายนฺโห**, อิทานิ มทฺที อรญฺญโต อาคมิสฺสติ.

(ชา.อฏ. ๗/๓๑๘)

ฝ่ายชูชกพราหมณ์เฒ่า ก็ดั้นด้นเดินทางไปจนถึงฝั่งสระโบกขรณี ๔ เหลี่ยมจตุรัส ตามหนทางที่อัจจุตดาบสบอกแจ้งเอาไว้ แล้วคิดว่า วันนี้เป็น**เวลาเย็นมาก**แล้ว บัดนี้ พระนางมัทรีคงจะกลับจากป่า.

อติสาร (ปุ)

[(๑) (๒) (๓) อติ + สร + ณ. (๔) อติ + สร + เณ + อ. อติ (ตี) สาร. ปุ. อติสเยน สารยติ เรจยติ, พหุทฺรวีภูตมลนิสฺสารเก อุทรามเย โรเค. โถม.)]

(๑) ล่วงละเมิด, ล่วงเกิน, ละเมิด, โทษ.

อติสารํ น พุชฺฌนฺติ
มิคา กูฏฺวา โอฑฺฑิตํ
ปจฺฉาสํ กฏุกํ โหติ
วิปาโก หิสฺส ปาปโก. (สํ. ๑/๗๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
[สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้กำหนัดกล้าในโภคะที่น่าใคร่ มักมาก หมกมุ่นในกาม]ไม่รู้สึกตัวว่า **ล่วงละเมิด** เหมือนพวกเนื้อไม่รู้สึกตัวว่า มีบ่วงที่เขาดักไว้ ผลเผ็ดร้อนย่อมมีแก่สัตว์เหล่านั้นในภายหลัง เพราะกรรมนั้นมีวิบากเลวทราม.

[ปจฺฉาสํ = ปจฺฉา + อาสํ]

อติสารนฺติ อติกฺกมํ. (สํ.อฏ. ๑/๑๒๘)

บทว่า **อติสารํ** (ล่วงละเมิด) ได้แก่ ล่วงเกิน.

อติกฺกมนฺติ สาธุมริยาทวีติกฺกมลกฺขณํ โทสํ.

(สํ.ฏี. ๑/๑๗๘)

บทว่า **อติกฺกมํ** (ล่วงเกิน) ได้แก่ [ไม่รู้สึกตัวถึง]โทษมีการล่วงละเมิดขอบเขตของคนดี (สัตบุรุษ) เป็นลักษณะ.

วินยาติสาเร ทุกฺกฏนฺติ น ภิกฺขเว เอกสฺมึ อาวาเส เทฺว อุโปสถาคารานิ สมฺมนฺนิตพฺพานีติ เอตสฺส วินยสฺส **อติสาเร** ทุกฺกฏํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๓๕)

ปาฐะว่า **วินยาติสาเร ทุกฺกฏ์** (ต้องอาบัติทุกกฏเพราะล่วงละเมิดวินัย) ความว่า ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะ**ละเมิด**พระวินัยนี้นั่นเอง ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในอาวาสเดียวกันสงฆ์ไม่พึงสมมุติโรงอุโบสถ ๒ แห่ง”.

อติสรณ์ **อติสาโร** อติกฺกโม. วินยสฺส **อติสาโร** วินยาติสาโร. (สารตฺถ. ๓/๔๕๔)

การละเมิด ชื่อว่า **อติสาระ** คือ การล่วงละเมิด. **การละเมิด**พระวินัย ชื่อว่า วินยาติสาระ

อติกฺกมิตฺวา สรณ์ ปวตฺตน์ **อติสาโร** (การดำเนินไปล่วงพ้น[พุทธบัญญัติ],โทษ[คืออาบัติ] = อติ บทหน้า + สร ธาตุ + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ)

(๒) ความผิดพลาด - พลั้งพลาด.

อตฺถิ เม ตำ **อติสารำ**
เวเคน มนุชาธิป
ธตรฏฺเจ จ พทฺธสฺมึ
ทุกฺขำ เม วิปุลำ อหุ. (ชา. ๒/๙๘)

(หงส์สุมุขะกราบทูลพระราชาว่า)
ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นอธิบดีแห่งมนุษย์ **ความผิดพลาด**นั้น ย่อมมีแก่ข้าพระองค์เพราะความผลุนผลัน อนึ่ง เมื่อพญาหงส์ธตรัฏฐะติดบ่วง ข้าพระองค์มีทุกข์มากกว่า.

อติสารนฺติ ปกฺขลิตำ. (ชา.อฏ. ๕/๔๑๔)

บทว่า **อติสารำ** (ความผิดพลาด) ได้แก่ ความพลั้งพลาด[ทุกอย่าง].

(๓) การล่วงเลย, การวิ่งเลยไป - แล่นเลยไป.

กถญฺจ ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ **อติสาโร**? อิธ ภิกฺขเว ตเทวเกฺจเจสุ ชนปเทสุ ปาตีติ สญฺชานนฺติ, ปตฺตนฺติ...ปิฏฺจนฺติ...สราวนฺติ...หโรสนฺติ...โปณนฺติ...หนนฺติ...ปิปิลนฺติ สญฺชานนฺติ. อิติ ยถา ยถา นำ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ สญฺชานนฺติ, ตถา ตถา ถามสา ปรามาสา อภินิวิสฺส โวหรติ อิทเมว สจฺจำ โมฆมญฺญนฺติ. เอวำ โข ภิกฺขเว ชนปทนิรุตฺติยา จ อภินิเวโส โหติ สมญฺญาย จ **อติสาโร**. (ม. ๓/๒๗๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็การถือมั่นภาษาท้องถิ่นและ**การล่วงเลย**ชื่อเรียก[ละเลยคำพูดสามัญ]เป็นอย่างไรเล่า? ภิกษุทั้งหลาย ภาชนะนั่นแล ในโลกนี้ ในบางท้องถิ่นเขาหมายรู้ว่า ปาตี... ว่า ปัตตะ,...ว่า ปิฏฐะ...ว่า สราวะ...ว่า หโรสะ... ว่า โปณะ...ว่า หนะ...ว่า ปิปิละ. ภิกษุพูดถือมั่น อย่างที่มหาชนหมายรู้เรื่องภาชนะนั้นกันอย่างนี้ในท้องถิ่นนั้นๆ ตามกำลังและความแน่ใจว่า ชื่อนี้ เท่านั้น จริง ชื่ออื่นไม่จริง. ภิกษุทั้งหลาย การถือมั่นภาษาท้องถิ่นและ**การล่วงเลย**ชื่อเรียก[ละเลยคำพูดสามัญ]ย่อมมีอย่างนี้แล

อติสาโรติ อติธาวนำ. (ม.อฏ. ๔/๑๔๓)

บทว่า **อติสาโร** แปลว่า การล่วงเลย.

[คำว่า ปาตี, ปตฺตำ, ปิฏฺจำ, สราวำ, หโรสำ, โปณำ, ปิปิลำ เป็นการแสดงคำไวพจน์ หรือคำพ้องความ คือ คำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน

การแสดงคำไวพจน์หลากหลาย เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า อาวุตติ คือ การกล่าวซ้ำ ประเภทปทาวุตติคือกล่าวซ้ำบท. ในภาษาบาลีมีคำไวพจน์จำนวนมากที่เหมาะสมแก่ฐานะนั้นๆ. การใช้คำไวพจน์อย่างเหมาะสมจัดเป็นโอจิตยสัมโปสกาลังการ คือ อลังการที่ยังความสมควรให้ดำเนินไป. อนึ่ง การใช้คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้า มีประโยชน์ เพื่อทำให้บางคนเข้าใจข้อความนั้น ในเวลาแสดงธรรม และในเวลาอื่นที่ผู้ฟังธรรมนึกทบทวน หรือทำให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะฟังธรรม ได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่นเป็นต้น]

(๔) โรคอติสาร, โรคอาเจียนเป็นโลหิต, การลงพระโลหิต, โรคลงแดง, โรคบิด.

ตๆ สุตฺวา เสฏฺจิโน “ยๆ กาเรมิ, ตๆ น โหติ; ยๆ น กาเรมิ, ตเทว โหตีติ มหนฺตๆ โทมนสฺสๆ อุปฺปชฺชิ. ปุตฺตโสเกน สทฺธิ โส โสโก เอกโต หุตฺวา กุจฺฉิฆาหๆ อุปฺปาเทตฺวา **อติสารๆ** ชเนสิ.

(ธมฺม.อฏฺ. ๑/๑๑๗)

เพราะฟังข่าวนั้น ความเสียใจอย่างใหญ่หลวงบังเกิดแก่เศรษฐีแล้วว่า เราให้ทำสิ่งใด สิ่งนั้นไม่สำเร็จ, สิ่งใดมิให้ทำ สิ่งนั้นก็กลับสำเร็จ. ความเศร้าโศกนั้น (บวก) กับความเศร้าโศกถึงบุตรเป็นอันเดียวกันเทียว ยังความร้อนในท้องให้เกิดขึ้นให้เกิด**โรคอาเจียนเป็นโลหิต**แล้ว.

นาพาคิริ สตฺถจฺเฉโท
สีสทุกฺขๆ ยวขาทนๆ
ปิฏฺจิทุกฺขม**ตีสาโร**
อิเม อกุสลการณา. (อป.อฏฺ. ๑/๑๒๘)

[เหตุเหล่านี้ คือ การทำทุกรกิริยา, การกล่าวโทษ, การด่าว่า, การกล่าวหา, การถูกศิลากระทบ, การเสวยเวทนาจากสะเก็ดหิน]

การปล่อยช้างนาพาคีรี, การถูกฆ่าด้วยศัตรา, การปวดศีรษะ, การกินข้าวแดง, ความเจ็บปวดสาหัสที่กลางหลัง, **การลงพระโลหิต** เป็นเหตุฝ่ายอกุศล.

อติสาโรติ โลหิตปกฺขนฺทิกาวิเรจนๆ.

(อป.อฏฺ. ๑/๑๔๑)

การถ่ายด้วยการลงพระบังคนหนักเป็นโลหิต ชื่อว่า **อติสาระ**.

[ลงพระบังคนหนักเป็นโลหิต อรรถกถาอธิบายว่า เป็นอาการของโรคที่ถ่ายเป็นเลือดตลอดเวลา ดังมีข้อความว่า วิเรจมาโนติ อภิณฺหๆ ปวตฺตโลหิตวิเรจโนว สมาโน (ที.อฏฺ.๒/๑๙๐)

(อติสาร[อะติสาน] ว. อาการของการเจ็บไข้ที่เข้าขีดตาย. น. โรคลงแดง. (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒)]

อติสารทิฏฺจิ (ถี)

[อติสาร + ทิฏฺจิ]

อติสารทิฏฺจิ, ทิฏฺจิอันล่วงเลย, ทิฏฺจิ ๖๒ อันล่วงเลยเหตุ ลักษณะและฐานะ, ทิฏฺจิทั้งหมดเป็นเหตุล่วงเลยซึ่งกันและกัน. ความเห็นว่าเป็นสาระยิ่ง, ทิฏฺจิล่วงแก่นสาร.

อติสารทิฏฺจิยาว โส สมตฺโต
มาเนน มตฺโต ปริปุณฺณมานี
สยเมว สามํ มนสาภิสิตฺโต
ทิฏฺจี หิ สา ตสฺส ตถา สมตฺตา.

(มหานิ. ๒๑๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
เจ้าลัทธินั้น เพียบพร้อมด้วย**อติสารทิฏฺฐิ** มัวเมาด้วยความถือตัว มีความถือตัวจัด อภิเษกตนเองด้วยใจ[คือคิดว่าตนเองเป็นผู้ฉลาด มีญาณ มีปัญญาเครื่องทำลายกิเลส] เพราะทิฏฺฐินั้นเจ้าลัทธิถือกันมาอย่างนั้น.

อติสารทิฏฺฐิยา โส สมตฺโต**ติ อติสารทิฏฺฐิโย** วุจฺจนฺติ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ. กึการณา **อติสารทิฏฺฐิโย** วุจฺจนฺติ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ? สพฺพา ตา ทิฏฺฐิโย การณาติกฺกนฺตา ลกฺขณาติกฺกนฺตา ฐานาติกฺกนฺตา, ตึการณา **อติสารทิฏฺฐิโย** วุจฺจนฺติ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ.

(มหานิ. ๒๑๓)

ปาฐะว่า **อติสารทิฏฺจิยา โส สมตฺโต** ความว่า ทิฏฐิ ๖๒ ตรัสเรียกว่า **อติสารทิฏฺฐิ**. ทิฏฐิ ๖๒ ตรัสเรียกว่า **อติสารทิฏฺฐิ**, เพราะเหตุไร. เพราะทิฏฐิเหล่านั้นทั้งหมด ล่วงเลยเหตุ ล่วงเลยลักษณะ ล่วงเลยฐานะ. ทิฏฐิ ๖๒ ตรัสเรียกว่า **อติสารทิฏฺฐิ** เพราะเหตุนั้น. [เดียรถีย์ทุกจำพวกเป็นผู้มีอติสารทิฏฐิ เพราะล่วงพ้นกันและกันทำทิฏฐิให้เกิดขึ้น]

โส เอวํ ตาย ลกฺขณาติสารินิยา **อติสารทิฏฺฐิยา** สมตฺโต ปุณฺโณ อุทฺธุมาโต.

(สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๒๗๑)

เจ้าลัทธินั้นเป็นผู้เพียบพร้อม คือ เต็มเปี่ยม พองด้วย**อติสารทิฏฐิ**อันมีปกติล่วงเลยลักษณะนั้นอย่างนี้.

อติสารี (ติ)

[อติ + สร + ณี. ถี. อติสาริณี]

อันมีปกติล่วงเลย[ลักษณะ].

ดู อติสารทิฏฺจิ

อติสาหสิก (ติ)

[อติ + สาหสิก]

สาหสิก=สหส (สาหส) + ณิก. สหสา ผเลน วตฺตเตติ สาหสิโก. (กปฺปทฺุทุม), สาหสํ กโรนฺตีติ สาหสิกา. (สี.ฏี.๒/๓๓)

สาหส=สห + ณ. สโห วุจฺจติ ผลํ, ตพฺภวํ สาหสํ (ธาน.ฏี.๓๔๙), สห + อณฺ. สหสา นิพฺพตฺตํ สาหสํ. (กปฺปทฺุทุม).

ผู้ทำกรรมอย่างผลุนผลันยิ่ง - อย่างรีบเร่ง, ผู้ทำกรรมหยาบยิ่ง, ทำโดยพลการเกินไป.

อถสฺส ภริยา อาคมนํ โอโลกยมานา จิตาหตฺเถ ปุตฺตํ อทิสฺวา วิรวมานา คนฺตฺวา กหํ เม สามิ ปุตฺโตติ อาห. โก เต ปุตฺเตน อตฺโถ? ชีวมานา ปุตฺตํ ลภิสฺสามาติ. สา “**อติสาหสิโก** วตายํ ปุโรสติ วตฺวา “คจฺฉ ตฺวํ, นาหํ ตาทิเสน สทฺธึ คมิสฺสามีติ อาห. (อ.อฏฺ. ๑/๓๒๒)

ทีนั้นภรรยาของเขายืนคอยเขามา ไม่เห็นลูกในมือก็ร้องไปพูดว่า “พี่ลูกฉันไปไหนล่ะ”. เขาจึงพูดว่า “เจ้าต้องการลูกไปทำไม เมื่อเรา

มีชีวิตอยู่ก็จักได้ลูกอีก". นางกล่าวว่า "ชายคนนี้เป็น**ผู้ทำกรรมอย่างผลุนผลันยิ่ง** หนอ [ป่าเถื่อนนัก]" แล้วกล่าวว่า "เชิญคุณไปเสียเถิด ฉันจักไม่ไปกับคนเช่นคุณหรอก".

อติสิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + สิ + ตฺวา]

เกินไปแล้ว, ผ่าน, ล่วงเลย.

เสยฺยถาปิ อาวุโส ปุริโส สารตฺถิโก สารคเวสี สารปริเยสนํ จรมาโน มหโต รุกฺขสฺส ติฏฺจโต สารวโต อติกฺกมฺเมว มูลํ, อติกฺกมฺม ขนฺธํ, สาขาปลาเส สารํ ปริเยสิตพฺพํ มญฺเญยฺย, เอวํ สมฺปทมิทํ อายสฺมนฺตานํ สตฺถริ สมฺมุขีภูเต, ตํ ภควนฺตํ **อติสิตฺวา**, อมฺเห เอตมตฺถํ ปฏิปุจฺฉิตพฺพํ มญฺญถ...

(ม. ๑/๑๕๗, สํ. ๒/๓๑๔/๕, อ. ๓/๔๔๐)

(พระมหากัจจายนะตอบว่า)

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อุปมาเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ เที่ยวเสาะแสวงหาแก่นไม้อยู่ ผ่านโคนและลำต้นของต้นไม้ใหญ่ซึ่งมีแก่นไป เขาจะพึงเข้าใจว่าแก่นไม้ต้องแสวงหาที่กิ่งและใบไม้แม้ฉันใด ข้ออุปไมยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อพระศาสดาทรงปรากฏเฉพาะหน้าท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลาย ก็**ผ่าน** พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นไป และจะพึงเข้าใจเนื้อความนั้นว่าต้องสอบถามกับเรา. [ท่านผู้มีอายุ แท้จริง พระผู้มีพระภาค ทรงรู้สิ่งที่ควรรู้...เป็นพระตถาคต และเวลานี้ก็เป็นเวลาอันสมควรที่พวกท่าน จะทูลถามเนื้อความนี้กับ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นแล้ว พระองค์ทรงตอบอย่างใด พวกท่านก็ควรทรงจำเนื้อความนั้นไว้อย่างนั้น]

อติสิตฺวาติ อติกฺกมิตฺวา. (ม.อฏ. ๑/๓๘๐)

บทว่า **อติสิตฺวา** (ผ่าน) ได้แก่ ล่วงเลย.

ดู สุตฺตนิ. ๔๒๐, สุตฺตนิ.อฏ.๒/๒๗๕-๖

อติสิถิล (ติ)

[อติ + สิถิล]

(ก) หย่อนเกินไป, มีเสียงค่อย (สายพิณ).

ตํ กึ มญฺญสิ โสณ ยทา เต วีณาย ตนฺติโย **อติสิถิลา** โหนฺติ, อปิ นุ เต วีณา ตสฺมึ สมเย สรวตี วา โหติ, กมฺมญฺญา วาติ ? "โน เหตํ ภนฺเตติ. (วิ. ๓/๒๖๙, อ. ๒/๓๓๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า "โสณะ เธอเข้าใจข้อนั้นอย่างไร เวลาสายพิณของเธอ**หย่อนเกินไป**, พิณของเธอมีเสียงใช้การ ได้หรือ[มีเสียงควรแก่การงานหรือ]" "ใช้การไม่ได้พระพุทธเจ้าข้า".

อติสิถิลาติ มนฺทมุจฺฉนา.

(วิ.อฏ. ๓/๓๖๕, อ.อฏ. ๓/๑๒๔)

บทว่า **อติสิถิลา** (หย่อนเกินไป) คือ มีเสียงสูงต่ำหย่อนเกินไป.

[ระดับเสียงดนตรีของชาวอินเดียในสมัยพุทธกาล เรียกว่า สรมณฑล แบ่งออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้ คือ

๑. เสียงพิณ (สระ) มี ๗ เสียง คือ เสียงโค [อุสภะ] เสียงม้า[เธวตะ] เสียงนกยูง[ฉัชชะ] เสียงแพะ[คันธาระ] เสียงนกกระเรียน [มัชฌิมะ]เสียงนกดุเหว่า[ปัญจมะ] เสียงช้าง [นิสาทะ]

๒. กลุ่มเสียงหลัก (คามะ) มี ๓ เสียง คือ มีเสียงนกยูงเป็นหลัก (ฉัชชคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกยูง เสียงแพะ เป็นต้น

มีเสียงนกกระเรียนเป็นหลัก (มัชฌิม-คามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงนกกระเรียน เสียงนกดุเหว่า เป็นต้น

มีเสียงแพะเป็นหลัก (คันธารคามะ) ได้แก่ เสียง ๗ เสียงเริ่มตั้งแต่เสียงแพะ เสียงนกกระเรียน เป็นต้น

๓. เสียงสูงต่ำ (**มุจฉนา**) มี ๒๑ เสียง คือ เสียงสูงต่ำของเสียง ๗ เสียงในกลุ่มเสียงหลัก ๓ เสียง

๔. เสียงผสม (ตานา) มี ๔๙ เสียง โดยผสมเสียง ๗ เสียงเข้าด้วยกัน (๗ X ๗ = ๔๙)

(ข) (ความเพียร) อันย่อหย่อนเกินไป.

โย นาจฺจสารีติ เอตฺถ โย นาจฺจสารีติ โย นาติธาวิ. น ปจฺจสารีติ น โอหียิ. กึ วุตฺตํ โหติ ? อจฺจารทฺธวีริเยน หิ อุทฺธจฺเจ ปตนฺโต อจฺจาสรติ, **อติสิถิเลน** โกสชฺเช ปตนฺโต ปจฺจาสรติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๙)

พึงทราบวินิจฉัยในคาถานี้ว่า โย นาจฺจสารี เป็นต้นดังต่อไปนี้:- สองบทว่า โย นาจฺจสารี ได้แก่ ภิกษุใดไม่แล่นเลยไป. บทว่า น ปจฺจสารี คือ ไม่ล้าอยู่แล้ว. ถามว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างไร? ตอบว่า ท่านกล่าวอธิบายไว้อย่างนี้ว่า ก็ภิกษุใดตกไปอยู่ในฝ่ายอุทธัจจะด้วยการปรารภความเพียรเกินไป ชื่อว่าย่อมแล่นเลยไป เมื่อตกไปในฝ่ายโกสัชชะด้วยความเพียร**อันย่อหย่อนเกินไป** ชื่อว่าล้าอยู่.

อติสิถิลวีริย (น)

[อติสิถิล + วีริย]

วีริย = ภาวะของผู้อาจหาญ = วีรานํ ภาโว วีริยํ (วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต), กิริยา ของผู้อาจหาญ = วีรานํ กมฺมํ วีริยํ (วีร ศัพท์ ณฺย ปัจจัย), ธรรมที่พึงให้ดำเนินไปด้วยวิธี วิธินา อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วีริยํ. (วิ บทหน้า = วิธิ (วิธิ) + อีร ธาตุ = เป็นไป + ณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัย)

ในภาษาบาลีมีรูปทั้งสองอย่างว่า วีริย และ วิริย สองนัยแรกแสดงรูปสำเร็จของ วีริย เพราะมาจาก วีร ศัพท์เป็นหลัก ส่วนนัยหลังแสดงรูปสำเร็จของ วิริย เพราะเริ่มด้วย วิ อุปสรรค อย่างไรก็ตาม สองนัยแรกก็อาจมีรูปเป็น วิริย ได้ โดยรัสสะสระ อี ใน วี เป็น อิ ดังสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๗๖๒) กล่าวว่า วีรสฺส ภาโว วีริยํ, รสฺสตฺเต กเต วิริยํ (ความเป็นผู้กล้าหาญ ชื่อว่า วีริย เมื่อทำ รัสสะแล้วได้รูปว่า วิริย) และนัยหลังก็อาจมีรูปเป็น วีริย ได้ โดยทีฆะ อิ เป็น อี ฉบับฉัฏฐสังคีติ

มักพบรูปว่า วีริย ส่วนฉบับไทยมักพบรูปว่า วิริย]

(๑) ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป.

เอวํ ภนฺเต. เอวเมวํ โข โสณ อจฺจารทฺธวีริยํ อุทฺธจฺจาย สංวตฺตติ, **อติสิถิลวีริยํ** โกสชฺชาย สංวตฺตติ. ตสฺมาติห ตฺวํ โสณ วีริยสมถํ อธิฏฺฐาหิ, อินฺทฺริยานญฺจ สมตं ปฏิวิชฺฌ, ตตฺถ จ นิมิตฺตं คณฺหาหีติ. (อ. ๒/๓๓๐)

(อติลีนนฺติ อติสංถิลं. อ.อฏ. ๓/๑๒๔)

[พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า โสณะ เวลาสายพิณของเธอมีเสียงสูงต่ำไม่หย่อนเกินไป ขึงอยู่ในระดับที่พอเหมาะ พิณของเธอมีเสียงใช้การได้หรือ]พระโสณะทูลรับว่า “ใช้การได้ พระพุทธเจ้าข้า”. ดูก่อนโสณะ เช่นเดียวกัน ความเพียรที่ปรารภเกินไปย่อมเป็นไป เพื่อความฟุ้งซ่าน **ความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป** ย่อมเป็นไปเพื่อความเกียจคร้าน. โสณะ เหตุนั้น เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน และจงถือเอานิมิตในความเสมอกันนั้น”.

[ปาฐะว่า วีริยสมถํ อธิฏฺฐาหิ (เธอจงตั้งความเพียรให้พอดี) แปลโดยศัพท์ว่า จงอบรมสมาธิที่ประกอบด้วยวิริยะ หมายความว่า จงประกอบความเพียรกับสมาธิ[ให้สม่ำเสมอกัน, ให้เท่าเทียมกัน]

ปาฐะว่า อินฺทฺริยานญฺจ สมตं อธิฏฺฐาหิ (จงปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน) หมายความว่า จงอบรมศรัทธินทรีย์เป็นต้นให้สม่ำเสมอกัน คือ อบรมศรัทธาให้เสมอกับปัญญา อบรมปัญญาให้เสมอกับศรัทธา อบรมวิริยะให้เสมอกับสมาธิ และอบรมสมาธิให้เสมอกับวิริยะ ส่วนสติ ไม่มีความเกินพอดี เพราะเป็นธรรมที่มีประโยชน์ในที่ทั้งปวง ดังพระพุทธดำรัสว่า สติญฺจ ขฺวาหं ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกं วทามิ (ภิกษุทั้งหลาย เรา[ตถาคต]กล่าวสติว่ามีประโยชน์ในที่ทั้งปวง[สं.มหา.๑๙/๒๓๔/๑๐๒])

(๒) ผู้มีความเพียรอันย่อหย่อน.

อติสิถิลวีริยตา (ถี)

[อติสิถิลวีริย + ตา]

ความเป็นผู้มีความเพียรที่ย่อหย่อนเกินไป.

สมเย จิตฺตสฺส ปคฺคณฺหนตาติ ยสฺมึ สมเย **อติสิถิลวีริยตา**ทีหิ ลีนं จิตฺตं โหติ, ตสฺมึ สมเย ธมฺมวิจยวีริยปีติสมฺโพชฺฌงฺคสมุฏฺฐาปเนน ตสฺส ปคฺคณฺหนं. (ที.อฏ.๒/๓๘๓, ม.อฏ.๑/๓๐๑)

ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติหดหู่ เพราะเหตุมี**ความเป็นผู้มีความเพียรย่อหย่อนเกินไป** เป็นต้น การประคองจิตนั้น ด้วยการทำธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ และปีติสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นในสมัยนั้น ชื่อว่าการประคองจิตในสมัย.

อติสีฆ์ (พฺย)

[อติ + สีฆ์] เร็วยิ่ง, เร็วนัก, เร็วเกินไป.

คจฺฉนฺโต โข ปน โส ภวํ โคตโม ทกฺขิเณนเว ปาเทน ปฐมं ปกฺกมติ. โส นาติทูเร ปาทं อุทฺธรติ,

นาจฺจาสนฺเน ปาทำ นิกฺขิปติ, โส **นาติสีฆ**ำ คจฺฉติ. (ม. ๒/๓๓๘)

(อุตตรมาณพกล่าวว่า)

ท่านพระโคดมพระองค์นั้น เมื่อจะทรงดำเนิน ทรงก้าวพระบาทเบื้องขวาก่อน. ไม่ก้าวพระบาทยาวนัก ไม่ก้าวพระบาทสั้นนัก ไม่ทรงดำเนิน**เร็วนัก** ไม่ทรงดำเนินช้านัก.

ดู อุทาน.อฏ. ๓๗๓, มิลินฺท. ๘๘

อติสีต (ติ)

[อติ + สีต]

หนาวเกินไป, หนาวเหลือเกิน, หนาวนัก.

อติสีตำ อติอุณฺหำ

อติสายมิทำ อหุ

อิติ วิสฺสฏฺฐกมฺมนฺเต

ขณา อจฺเจนฺติ มาณเว. (เถร. ๒๖๔, ที. ๓/๑๕๐)

(พระมาตังคบุตรเถระกล่าวว่า)

ขณะทั้งหลายย่อมล่วงเลยเหล่ามาณพ ผู้ละทิ้งการงานด้วยอ้างว่า เวลานี้**หนาวนัก** ร้อนนัก [เวลา]เย็นนัก.

อติสีตนฺติ หิมปาตวฑฺฒนาทินา อติวิย สีตำ, อิทำ อหูติ อาเนตฺวา สมฺพนฺโธ.

(เถร.อฏ. ๑/๔๔๙)

บทว่า **อติสีตำ** พึงนำมาเชื่อมความว่า หนาวเหลือเกิน เพราะหิมะตกและฝนพรำเป็นต้น คนเกียจคร้านมักอ้างข้อนี้.

ดู ที. ๓/๑๔๙, เถร. ๓๐๐, อ.อฏ. ๑/๒๓๕, ชา.อฏ. ๑/๑๐๑, พุทฺธวำ. ๓๗

อติสีตตา (ถี)

[อติสีต + ตา]

ความเย็นเกินไป - เย็นยิ่ง, หนาวเกินไป.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติสีตล (ติ)

[อติ + สีตล]

เย็นจัด, เย็นมาก, เย็นเกินไป.

ยถา อติโลณำ วุจฺจติ โลณกปฺโป...**อติสีตล**ำ วุจฺจติ หิมกปฺโป...มหาภิญฺญาพลปฺปตฺโต สาวโก วุจฺจติ สตฺถุกปฺโปติ, เอวเมว โส ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ...เอโก อทุติโย...ยาเปตีติ เอโก จเรขคฺควิสาณกปฺโป. (จูฬนิ. ๒๓๓)

รสเค็มจัดพูดกันว่าเหมือนเกลือ.. **เย็นจัด** พูดกันว่าเหมือนหิมะ...สาวกผู้บรรลุอภิญญาและพละอันยิ่งใหญ่พูดกันว่าเหมือนพระศาสดาฉันใด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น ก็ฉันนั้น...เป็นผู้เดียว คือ ไม่มีเพื่อน... ยังชีวิตให้ดำเนินไปโดยชอบ รวมความว่า ประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด.

ดู ชา.อฏ. ๓/๔๐๒, ๓/๕๑, ๖/๓

อติสีม (ติ)

[อติ + สีมา]

ล่วงเลยเขตแดน, เกินขอบเขต.

อโนวาทกเร ทิเชติ ตสฺมึ มิคาโลเป คิชฺเฌ โอวาทำ อคณฺหนฺเต สพฺเพปิ เต เตน สทฺธึ **อติสีมำ** คนฺตฺวา วินาสำ ปาปุณึสุ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๔๑)

บาทคาถาว่า **อโนวาทกเร ทิเช** (เมื่อนกไม่เชื่อฟังโอวาท) ความว่า เมื่อมิคาโลปะนกแร้งนั้น ไม่ยึดถือเอาโอวาท[ของบิดา] แม้นกแร้งทั้งปวงเหล่านั้น บินไป**เกินขอบเขต** ก็ถึงความพินาศพร้อมกับมิคาโปละนั้น.

อติสีมจร (ติ)

[อติ + สีมา + จร + อ]

เที่ยวล่วงเลยเขตแดน, ไปเกินขอบเขต.

อติสีมจโร ทิฏฺโต

คิชฺโฌวาตีตสาสโน

สพฺเพ พฺยสนํ ปปฺโปนฺติ

อกตฺวา พุทฺธสาสนํ. (ชา. ๑/๑๔๑, ๑๘๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[ผู้ใดในโลกนี้ไม่เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่]**ไปเกินขอบเขต**ย่อมเดือดร้อน เหมือนนกแร้งตัวทะนงตนที่ละเมิดคำสอน[ของบิดา] หมู่ชนย่อมถึงความพินาศทุกคน เพราะไม่ทำตามคำสอนของท่านผู้รู้.

เอวมฺปีติ ภิกฺขเว ยถา โส คิชฺโฌ, เอวํ โย อญฺโญปิ คหฏฺโฐ วา ปพฺพชิโต วา หิตานุกมฺปกานํ วุทฺธานํ วจนํ น คณฺหาติ, โสปิ อยํ สีมํ อติกฺกมิตฺวา จรนฺโต ทิฏฺโต คพฺพิโต คิชฺโฌว พฺยสนํ ปาปุณาตีติ. (ชา.อฏ. ๓/๒๔๑)

ปาฐะว่า **เอวมฺปิ** ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นกแร้งนั้นฉันใด คนอื่นใดจะเป็นคฤหัสถ์ก็ตาม บรรพชิตก็ตามก็ฉันนั้น ไม่ยึดถือคำของท่านผู้เฒ่าผู้อนุเคราะห์เกื้อกูล, แม้ผู้นั้นก็ถึงความพินาศเหมือนนกแร้งตัวทะนงตน คือ จองหอง เที่ยวไปเกินขอบเขตตัวนี้.

อติสีลวนฺตุ (ติ)

[อติ + สีลวนฺตุ] ผู้มีศีลอันยิ่ง - ประเสริฐ.

อติสีลวนฺตตา (ถี)

[อติสีลวนฺต + ตา]

ความเป็นผู้มีศีลอันยิ่ง - ประเสริฐ.

ดู มิลินฺท. ๒๗๐

อติสุกฺข (ติ)

[อติ + สุกฺข] แห้งเกินไป.

อามกมตฺเตติ อามเก **นาติสุกฺเข** ภาชเน. กุมฺภกาโร หิ อามกํ นาติสุกฺขํ อปกฺกํ อุโภหิ หตฺเถหิ สณฺหิกํ คณฺหาติ "มา ภิชฺชตู"ติ. อิติ ยถา กุมฺภกาโร ตตฺถ ปฏิปชฺชติ, นาหํ ตุมฺเหสุ ตถา ปฏิปชฺชิสฺสามิ. (ม.อฏ. ๔/๑๑๘)

บทว่า **อามกมตฺเต** (ภาชนะดินดิบ) ได้แก่ ภาชนะดินดิบคือยัง**ไม่แห้งเกินไป**[ยังไม่แห้งดี]. แท้จริง ช่างหม้อใช้มือทั้ง ๒ ข้าง จับดินดิบที่ยังไม่แห้งเกินไป ยังไม่ได้เผา อ่อนนุ่มด้วยคิดว่า "อย่าแตกไปเลย". ดังนั้น ช่างหม้อย่อมปฏิบัติในภาชนะดินดิบนั้นฉันใด เราจักไม่ปฏิบัติในเธอทั้งหลายฉันนั้น.

อติสุข (ติ)

[อติ + สุข]

สุขมาก - สุขยิ่ง, สบายเกินไป, ดีเกินไป.

ภควโต ปุญฺญาติสยนิพฺพตฺตํ เอวรูปํ นาม รูปํ อติมธุโร สทฺโท...เกสญฺจิ ปาวุรณาทีนํ **อติสุโข** สมฺผสฺโสติ. ตสฺส จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนํ วินา สุตมตฺตาเนว ตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติ. อถสฺส ตํ จิตฺตํ ตสฺมึ รูเป วา สทฺเท วา ปสาทวเสน คนฺธาทีสุ อริยานํ ทาตุกามตาวเสน อญฺเญหิ ทินฺเนสุ อนุโมทนาวเสน วา ปวตฺตติ. เอวํ สุตวเสน เอตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๖)

[บางคนได้ยินว่า]รูปที่เกิดจากบุญอันยิ่งใหญ่ของพระผู้มีพระภาคเป็นเช่นนี้ พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง... สัมผัสผ้าห่มเป็นต้นบางอย่างก็เป็น**สุขยิ่ง**. รูปเป็นต้นนั้นมิได้กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นของเขา ย่อมมาปรากฏทางมโนทวารโดยเพียงแต่ฟังมาเท่านั้น ลำดับนั้นจิตดังกล่าว ย่อมดำเนินไปด้วยความเลื่อมใสในรูปหรือเสียง หรือดำเนินไปในกลิ่นเป็นต้น ด้วยความต้องการจะถวายแก่พระอริยะ หรือด้วยการอนุโมทนาในทานที่ผู้อื่นถวายแล้ว รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมาปรากฏทางมโนทวาร โดยเนื่องด้วยอารมณ์ที่ได้ยินจากบุคคลอื่นอย่างนี้.

อติสุขุม (ติ)

[อติ + สุขุม]

(๑) ละเอียดยิ่ง - มาก.

ทุทฺทสนฺติ สภาวคมฺภีรตฺตา **อติสุขุม**สณฺหสภาวตฺตา จ อนุปจิตญาณสมฺภาเรหิ ปสฺสิตุํ น สกฺกาติ ทุทฺทสํ. (อุทาน.อฏ. ๓๕๕)

บทว่า **ทุทฺทสํ** ความว่า พระนิพพาน ชื่อว่าเห็นได้ยาก เพราะอรรถว่า ใครๆ ไม่สามารถจะเห็นได้ด้วยเครื่องปรุงคือญาณ ที่ไม่เคยได้สั่งสมอบรมมา เพราะมีสภาวะลึกซึ้ง และเพราะมีสภาวะ**ละเอียด**อ่อน**ยิ่ง**.

ดู อุทาน.อฏ. ๑๑๙

(๒) ละเอียดอย่างยิ่ง - เหลือเกิน, ไม่มีแม้ความละเอียดอื่นยิ่งไปกว่า(กายสังขาร).

ปริคฺคเหปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌานุปจาเร สุขุโม. ตสฺมิมฺปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌาเน สุขุโม. ปฐมชฺฌาเน จ ทุติยชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, ทุติยชฺฌาเน สุขุโม. ทุติยชฺฌาเน จ ตติยชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, ตติยชฺฌาเน สุขุโม. ตติยชฺฌาเน จ จตุตฺถชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, จตุตฺถชฺฌาเน **อติสุขุโม** อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาตีติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๖๗, วิ.อฏ. ๒/๑๘)

แม้ในการกำหนด (กายสังขาร) ก็จัดว่าหยาบในอุปจารแห่งปฐมฌานจัดว่าละเอียด ในอุปจารแห่งปฐมฌานนั้นจัดว่าหยาบ ในปฐมฌานจัดว่าละเอียด ในปฐมฌานและในอุปจารแห่งทุติยฌานก็จัดว่าหยาบ ในทุติยฌานจัดว่าละเอียด ในทุติยฌานและในอุปจารแห่งตติยฌานก็จัดว่าหยาบ ในตติยฌานจัดว่าละเอียด ในตติยฌานและในอุปจารแห่งจตุตถฌานก็จัดว่าหยาบ ในจตุตถฌานจัดว่า**ละเอียดอย่างยิ่ง**ย่อมถึงความไม่เป็นไปทีเดียว[นี้เป็นมติของอาจารย์ผู้กล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย และสังยุตนิกายก่อน]

อติสุขุโมติ อญฺญตฺถ ลพฺภมาโน กายสงฺขาโร จตุตฺถชฺฌาเน อติกฺกนตสุขุโม. สุขุมภาโวปิสฺส ตตฺถ นตฺถิ กุโต โอฬาริกตา อปฺปวตฺตนโต เตนาห อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาตีติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๒๓, สารตฺถ. ๒/๑๙๔)

บทว่า **อติสุขุโม** (ละเอียดอย่างยิ่ง) ความว่า กายสังขารที่ได้ในฌานอื่น เป็นสภาพที่ละเอียดเหลือเกินในจตุตถฌาน. แม้ความที่กายสังขารนั้นเป็นสภาพละเอียด ไม่มีอยู่ในจตุตถฌานนั้น ภาวะที่เป็นธรรมชาติหยาบจะมีมาแต่ที่ไหน เพราะความไม่เป็นไป. ด้วยเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า ย่อมถึงความไม่เป็นไปทีเดียว.

[**กายสงฺขาร** (ลมหายใจ) แปลตามศัพท์ว่า "สภาพที่ถูกร่างกายทำให้เกิดขึ้น" หมายถึง จิตตชวาโยธาตุ คือ ธาตุลมที่เกิดจากจิต กล่าวคือลมหายใจเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยร่างกาย เมื่อมีร่างกายลมหายใจจึงเกิดขึ้น คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ อสฺสาสปสฺสาส, อานาปาน]

อติสุขุมวาลิกา (ถี)

[อติสุขุม + วาลิกา]

ทรายละเอียดยิ่ง - ละเอียดมาก.

ตโต วาลิกาวสฺสํ สมุฏฺฐาเปสิ. **อติสุขุมวาลิกา**ฐมายนฺตา ปชฺชลนฺตา อากาเสนาคนฺตฺวา ทสพลสฺส ปาทมูเล ทิพฺพปุปฺผานิ หุตฺวา นิปตึสุ. (สํ.อฏ. ๑/๒๙๕)

แต่นั้น (ยักษ์นั้น) บันดาลให้ฝนทรายตก. **ทรายละเอียดมาก** มีควันลุกโพลง ลอยมาทางอากาศ ตกลงเป็นดอกไม้ทิพย์ใกล้พระบาทพระทศพล.

อติสุขุโมทก (ติ)

[อติสุขุม + อุทก]

มีน้ำใสอย่างยิ่ง - สงบยิ่ง - ราบเรียบมาก.

กึ การณา ? สา หิ **อติสุขุโมทกา**. สุขุมตฺตา อุทกสฺส อนฺตมโส โมรปิญฺฉมตฺตมฺปิ ตตฺถ ปติตํ นํ สณฺจาติ, โอสีทิตฺวา เหฏฺฐาตลเมว คจฺฉติ. เตเนว สา สีทา นาม อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๖/๑๒๕)

[มหาบพิตร ในอดีตกาล มีแม่น้ำชื่อสีทา ไหลมาระหว่างสุวรรณบรรพต ในหิมวันตประเทศด้านทิศอุดรเป็นแม่น้ำลึก แม้ข้ามด้วยเรือเป็นต้นก็ยังข้ามได้โดยลำบาก] เพราะเหตุไร? เพราะแม่น้ำนั้น**มีน้ำใสอย่างยิ่ง**. แม้เพียงแววหางนกยูงตกลงในแม่น้ำนั้นก็ไม่อาจจะลอยอยู่ได้ จมลงถึงพื้นทีเดียว เพราะความที่น้ำนั้นใสอย่างยิ่ง. เพราะเหตุนั้นแล แม่น้ำนั้น จึงมีชื่อว่า สีทา.

อติสุนฺทร (ติ)

[อติ + สุนฺทร]

ดียิ่ง, ดีมาก, งดงามเหลือเกิน.

ราชา กิร อฏฺจ ปญฺจวณฺเณ อนคฺฆกมฺพเล ลภิ. โส "**อติสุนฺทรา** อิเม กมฺพลา, อหํ สหายสฺส เปสิสฺสามีติ ลาขาคุฬมตฺเต อฏฺจ สารกรณฺฑเก ลิขาเปตฺวา...เปเสสิ...คนฺตฺวา พิมฺพิสารสฺส อทาสุ. (ม.อฏ. ๔/๑๙๖)

นัยว่า พระราชา[พระเจ้าปุกกุสาติ] ทรงได้ผ้ากัมพล ๘ ผืน มี ๕ สีหาค่ามิได้. ท้าวเธอ ทรงดำริว่า ผ้ากัมพลเหล่านี้**งดงามเหลือเกิน** เราจักส่งไปให้พระสหายของเรา จึงให้สร้างผอบแข็งแรง ๘ ผอบประมาณเท่าก้อนครั่ง ใส่ผ้ากัมพลเหล่านั้นในผอบเหล่านั้น...ทรงส่ง[อำมาตย์]ไป...[อำมาตย์เหล่านั้น] ได้พากันไปถวายแด่พระเจ้าพิมพิสาร.

ดู อภิกฺกนฺติ วิ.อฏ.๑/๑๓๙, ที.อฏ.๑/๒๐๔, ม.อฏ.๑/๑๓๔, อ.อฏ.๒/๑๕

อติสุรภิคนฺธ (ปุ)

[อติ + สุรภิ + คนฺธ]

กลิ่นหอมยิ่ง - หอมมาก - หอมอบอวล.

อุปฺปลคนฺโธ วายตีติ หสิตกถิตกาเลสุ มุขโต ตงฺขณ์ วิกสิตสฺเสว นีลุปฺปลสฺส **อติสุรภิคนฺโธ** วายติ. (ที.อฏ. ๒/๒๑๙)

บทว่า **อุปฺปลคนฺโธ** (กลิ่นอุบล) ได้แก่ **กลิ่นหอมอบอวล**ของดอกอุบลเขียวที่แย้มบานในขณะนั้น ย่อมฟุ้งออกจากปาก[ของอิตถีรัตนะ]ในคราวหัวเราะและพูดคุย.

อติสูร (ติ)

[อติ + สูร]

กล้าหาญยิ่ง - เหลือเกิน.

ราชา ตสฺส อฉมฺภิตวจนำ สุตฺวา จินฺเตสิ "อยำ คหปติปุตฺโต **อติสูโร** หุตฺวา กเถสิ, นิสฺสำสยำ เวเทโห ปลาโต ภวิสฺสตีติ. (ชา.อฏ. ๖/๓๐๓)

พระราชา[พระเจ้าจุลนีพรหมทัต] สดับคำพูดอันไม่ประหวั่นพรั่นพรึงของมโหสธนั้น ทรงดำริว่า คฤหบดีบุตรนี้เป็นคน**กล้าหาญเหลือเกิน** มันคงให้พระเจ้าวิเทหราชหนีไปแล้วจริงๆ อย่างไม่ต้องสงสัยเลย.

ดู ชา.อฏ. ๕/๕๑๒

อติเสติ (กฺริ/อา)

[อติ + สี + อ + ติ]

ย่อมล่วงเลย, ย่อมครอบงำ.

สรีรคนฺโธ จ เสฏฺโฐ'**ติเสติ** เม
มหารหำ จนฺทนำ จมฺปกุปฺปลำ
ตเถว คนฺเธ อิตเร จ สพฺพโส
ปสยฺห วายามิ คโต ยหึ ตหึ.

(อป. ๒/๑๖๗) (ฉ.ม.สทาติเสติ)

(พระจูฬสุคันธเถระกล่าวว่า)
ก็กลิ่นกายที่ประเสริฐสุดของข้าพเจ้า**ย่อมครอบงำ**จันทน์ดอกจำปาและดอกอุบล ซึ่งมีค่ามากได้ และข้าพเจ้าไปในที่ใดๆ ก็จะส่งกลิ่นฟุ้งไปทั่วเหนือกลิ่นหอมนอกนี้ได้.

ดู อธิคณฺหาติ (อ.อฏ. ๓/๑๖)

อติเสวนฺต (ติ)

[อติ + เสว + อนฺต]

ส้องเสพเกินไป, คบมากไป - เกินไป.

พาลำ อจฺจุปเสวโตติ พาลำ อปฺปญฺญำ **อติเสวนฺตสฺส**. (ชา.อฏ. ๓/๕๐๐)

บาทคาถาว่า **พาลํ อจฺจุปเสวโต** (ผู้เข้าไปคบหาสนิทสนมกับคนพาล) ได้แก่ ผู้**คบเกินไป** ซึ่งคนพาล คือ คนไม่มีปัญญา.

อติสฺสร (ติ)

[อติ + อิสฺสร]

เป็นใหญ่เกินไป, เป็นอิสระมาก.

เอเต อภิสิตฺตกาลโต ปฏฺฐาย **อติสฺสรา** ภวิสฺสนฺติ...วีมํสิสฺสาม ตาว เน ปจฺฉา อภิสิญฺจิสฺสามาติ จินฺเตตฺวา... (ชา.อฏ. ๔/๔๘๐)

กุมารเหล่านี้[มีหัตถิปาลกุมารเป็นต้น] ตั้งแต่เวลาที่ได้รับการอภิเษก แล้วจัก**เป็นใหญ่เกินไป**[คงจักหยาบช้ายิ่ง ขึ้น]...พวกเราจักต้องทดสอบกุมารเหล่านี้ก่อน จึงจักอภิเษกในกาลภายหลัง...

อติหรณ (น)

[อติ + หร + ยุ]

การย่างเท้า, ก้าวไปข้างหน้า, ก้าวไปตรงๆ. การก้าวไปจนถึงเท้าที่วางอยู่.

ตตฺถ อุทฺธรเณ ปวตฺตา รูปารูปธมฺมา **อติหรณํ** น ปาปุณนฺติ, ตถา **อติหรเณ** ปวตฺตา วีติหรณํ, วีติหรเณ ปวตฺตา โวสฺสชฺชนํ. โวสฺสชฺชเน ปวตฺตา สนฺนิกฺเขปนํ, สนฺนิกฺเขปเน ปวตฺตา สนฺนิรุชฺฌนํ น ปาปุณนฺติ.

(ที.อฏ. ๑/๑๗๒, อภิ.อฏ. ๒/๓๓๙)

รูปธรรมและอรูปธรรมที่เป็นไปในเพราะการยกเท้าขึ้นนั้นย่อมไม่ถึง**การย่างเท้า** ที่เป็นไปใน**การย่างเท้า**ก็เหมือนกัน คือ ย่อมไม่ถึงการสืบเท้า ที่เป็นไปในการสืบเท้า ย่อมไม่ถึงการหย่อนเท้า ที่เป็นไปในการหย่อนเท้า ย่อมไม่ถึงการวางเท้า ที่เป็นไปในการวางเท้า ย่อมไม่ถึงการกดเท้า.

จิตฺตฏฺฐานํ อติกฺกมิตฺวา ปุรโต หรณํ **อติหรณนฺ**...ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณนฺ **อติหรณนฺ**. (ที.ฏี. ๑/๒๔๗, มูลฏี. ๒/๑๘๑)

การก้าวไปข้างหน้าล่วงเลยสถานที่ที่ยืนอยู่ชื่อว่า **อติหรณะ**...การก้าวไปจนถึงที่เท้าวางอยู่ ชื่อว่า **อติหรณะ**.

[เวลายกเท้า สภาวะเบาปรากฏ เพราะธาตุไฟที่มีสภาวะเบาเป็นหลักในขณะนั้น จะเห็นได้ว่าไฟพุ่งขึ้นสูง ข้อนี้คล้อยตามอาการปรากฏของธาตุไฟว่า มทฺทวานุปฺปาทนปจฺจุปฏฺฐานา (มีการทำให้ถึงความอ่อน, การพุ่งขึ้นสูงเป็นเครื่องปรากฏ) ความจริงการทำให้อ่อนก็คือความเบาเหมือนควันไฟนั่นเอง.

เวลาย่างเท้าสภาวะผลักดันปรากฏ เพราะธาตุลม มีสภาวะผลักดันเป็นหลักในขณะนั้น ข้อนี้ คล้อยตามอาการปรากฏของธาตุลมว่า อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานา (มีการผลักดันเป็นเครื่องปรากฏ)]

อติหรณวีติหรณ (น)

[อติหรณ + วีติหรณ]

(๑) การย่างเท้าและการสืบเท้า.

ตสฺเสวํ อภิกฺกมโต เอเกกปาทุทฺธรเณ ปถวีธาตุ อาโปธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ

มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา โหนฺติ พลวติโย, ตถา **อติหรณวีติหรเณสุ**. โวสฺสชฺชเน เตโชธาตุ วาโยธาตูติ เทฺว ธาตุโย โอมตฺตา โหนฺติ มนฺทา, อิตรา เทฺว อธิมตฺตา พลวติโย, ตถา สนฺนิกฺเขปนสนฺนิรุชฺฌเนสุ.

(ที.อฏ. ๑/๑๗๒, ม.อฏ. ๑/๒๖๕, สํ.อฏ. ๓/๒๒๔)

เมื่อเธอก้าวไปอย่างนี้ ในการยกเท้าข้างหนึ่งๆ ธาตุ ๒ ชนิด คือธาตุดินและธาตุน้ำ จะหย่อนและอ่อนลง, ธาตุ ๒ ชนิดอื่น[คือธาตุไฟและธาตุลม]จะตึงและมีกำลัง. ใน**การย่างเท้าและการสืบเท้า**ก็เช่นเดียวกันนี้ [ธาตุไฟและธาตุลมจะตึงและมีกำลัง].

ในการหย่อนเท้าลง ธาตุ ๒ ชนิดคือธาตุไฟและธาตุลมจะหย่อนและอ่อนลง ธาตุ ๒ ชนิดอื่น[ธาตุดินและธาตุน้ำ]จะตึงและมีกำลัง, ในการวางและการกดเท้าก็เช่นเดียวกันนี้ [คือธาตุดินและธาตุน้ำจะตึงและมีกำลัง].

เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ **อติหรณ-วีติหรณานำ** ปจฺจโย. ติริยคติกาย หิ วาโย-ธาตุยา **อติหรณวีติหรเณสุ** สาติสโย พฺยาปาโร. (ที.ฏี. ๑/๒๔๗, ม.ฏี. ๑/๓๕๘)

ธาตุลมอันมีธาตุไฟตามไป ย่อมเป็นปัจจัยแก่**การย่างเท้าและการสืบเท้า** เพราะความขวนขวายยิ่งในการย่างเท้าและสืบเท้า[ดันเท้า] ย่อมมีแก่ธาตุลมที่มีสภาวะไปทางขวาง.

[เวลาหย่อนเท้าลง[เหยียบเท้า] สภาวะหนักปรากฏ เพราะธาตุน้ำที่มีสภาวะหนักเป็นหลักในขณะนั้น จะเห็นได้ว่าน้ำไหลลงต่ำ ข้อนี้คล้อยตามลักษณะของธาตุน้ำที่ว่า ปคฺฆรณลกฺขณา (มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม) เนื่องด้วยธาตุน้ำมีลักษณะไหลไปสู่ที่ต่ำ จึงหนักกว่าธาตุดิน

เวลาวางและกดเท้า[วางเท้าเสมอพื้น] สภาวะสัมผัสที่แข็งหรืออ่อนปรากฏ เพราะธาตุดินที่มีสภาพสัมผัสความแข็งหรืออ่อน เป็นหลักในขณะนั้น ตามลักษณะของธาตุดินที่ว่า กกฺขฬตฺตลกฺขณา (มีลักษณะแข็งหรืออ่อน) และตามหน้าที่ของธาตุดินว่า ปติฏฺฐานรสา (มีหน้าที่ตั้งไว้)]

(๒) การก้าวไปข้างหน้าและก้าวหลบไปทางซ้ายเพื่อหลีกเลี่ยงตอเป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่วางอยู่. การก้าวไปจนถึงเท้าที่วางอยู่และก้าวเลยไป.

ขาณุอาทิปรหรณตฺถํ ปติฏฺฐิตปาทปริหรณตฺถํ วา ปสฺเสน หรณํ วีติหรณนฺติ วทนฺติ. ยาว ปติฏฺฐิตปาทปริหรณตฺถํ วา ปสฺเสน หรณํ วีติหรณนฺติ วทนฺติ. ยาว ปติฏฺฐิตปาโท, ตาว อาหรณํ อติหรณํ, ตโต ปรํ หรณํ วีติหรณนฺติ อยํ วา เอเตสํ วิเสโส. (มูลฏี. ๒/๑๘๑)

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า การก้าวหลบไปทางซ้ายเพื่อหลีกเลี่ยงตอเป็นต้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่วางอยู่ ชื่อว่า วีติหรณะ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า การก้าวหลบไปทางซ้าย เพื่อหลีกเลี่ยงเท้าที่วางอยู่ ชื่อว่า วีติหรณะ.

อีกนัยหนึ่ง ข้อความว่า การก้าวไปจนถึงที่เท้าวางอยู่ ชื่อว่า อติหรณะ. การก้าวเลยไปจากที่เท้าวางอยู่นั้น ชื่อว่า วีติหรณะ นี้เป็นความต่างกันของอติหรณะและวีติหรณะศัพท์เหล่านั้น.

อติหรติ (กฺริ/อา)

[อติ + หร + อ + ติ]

(๑) นำเอามา, ย่อมนำเกินไป.

ตตฺราสิ มาตาปิตโร
คิชฺโฌ โปเสสิ ชิณฺณเก
เตสํ อชครเมทำ
อจฺจหาสิ พหุตฺตโส. (ชา. ๑/๑๘๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ณ หนทาง[ที่คิชฌบรรพตชื่อปริสังกุปถะ]นั้น มีนกแร้งเลี้ยงพ่อแม่ที่แก่อยู่, มันได้**นำเอา**มันข้นของงูเหลือม**มา**[ให้]พ่อแม่กินโดยมาก.

อจฺจหาสีติ อติวิย อาหริ. (ชา.อฏ. ๓/๔๖๑)

บทว่า **อจฺจาหาสิ** คือ นำมามากมาย.

(๒) ย่อมนำไปยิ่งแล้ว, พัดกระหน่ำ, ขจัด, ทำให้แหลกละเอียด.

ตญฺจ โส สมติกฺกมฺม
ปรเมวจฺจวตฺตถ
ตญฺจ วาตสิขา ติกฺขา
อจฺจหาสิ พลึ ทิชำ. (ชา.๑/๑๘๗)

นกแร้งสุปัตตะนั้น ได้บินเลยสถานที่ที่บิดาบอกนั้น สายลมอันแรงกล้า ได้**พัดกระหน่ำ**นกแร้งตัวแข็งแรงนั้น (ให้พบความพินาศ).

ตญฺจ วาตสิขา ติกฺขาติ ตำ อโนวาทกำ พลิมฺปิสมานำ ทิชำ ติขิณเวรมฺภวาตสิขา **อจฺจหาสิ** อติหริ, จุณฺณวิจุณฺณำ อกาสิ. (ชา.อฏ. ๓/๔๖๑)

บาทคาถาว่า **ตญฺจ วาตสิขา ติกฺขา** ความว่า สายลมเวรัมภาอันแรงกล้าได้**พัดกระหน่ำ**คือ ได้ขจัดนกแร้งสุปัตตะผู้ไม่ทำตามโอวาทไม่เชื่อฟังคำของบิดา]ผู้แม้จะเป็นสัตว์ที่มีกำลังมากนั้นแล้ว ได้แก่ ได้ทำให้แหลกละเอียดแล้ว.

(๓) ย่อมนำไป, ย่อมขน - ตักออก.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุนิโย สสฺสกาเล อามกธญฺญำ วิญฺญาเปตฺวา นครำ **อติหรนฺติ**.

(วิ. ๒/๓๔๖)

[สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน]ก็โดยสมัยนั้นแล ในฤดูเก็บเกี่ยวข้าวกล้า พวกภิกษุณีออกปากขอข้าวเปลือกดิบ**นำไป**ในเมือง.

[ต่อมาทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามภิกษุณีออกปากขอ หรือใช้ให้ออกปากขอ...แล้วฉัน และทรงปรับอาบัติปาจิตตีย์] ดู วิ.๔/๒๕๗

(๔) ย่อมเชิญมา.

อีทิสำ ทานำ อุปปริกฺขิตฺวา ยุตฺตฏฺฐาเน ทาตุำ วฏฺฏตีติ. เอวำ จินฺเตตฺวา อมจฺเจ อาห "คจฺฉถ ภเณ, อตฺตโน อตฺตโน สาธุสมฺมเต สมณ-พฺราหฺมเณ อนฺเตปุรำ **อติหรถ**, ทานำ ทสฺสามาติ.

(วิ.อฏ. ๑/๓๔)

[วันหนึ่งพระเจ้าอโศกขณะประทับยืน ณ พระสีหบัญชร ทรงเห็นพวกพราหมณ์ผู้กำลังบริโภคด้วยมารยาทไม่เรียบร้อย ไม่สำรวม ทรงดำริว่า]

การที่เราพิจารณาเสียก่อนจึงให้ทานในฐานะที่เหมาะสมย่อมควร" ครั้นทรงดำริอย่างนี้แล้ว จึงตรัสกับพวกอำมาตย์ว่า "ท่านทั้งหลาย

พวกท่านจงไป, **จงเชิญ**สมณพราหมณ์ที่พวกท่านนับถือ**มา**ภายในพระราชวัง เราจักถวายทาน".

อนฺเตปุรํ อติหรถาติ อนฺเตปุรํ ปเวเสถ, อาเนถาติ วุตฺตํ โหติ. (สารตฺถ. ๑/๑๒๗)

ปาฐะว่า **อนฺเตปุรํ อติหรถ** คือ จงนิมนต์ให้เข้ามาภายในพระราชวัง มีคำอธิบาย ว่า จงนำมา.

(๕) ย่อมนำเข้าไป, ใส่เข้าไป.

อิติ วาโยธาตุ **อติหรติ** จ วีติหรติ จ ธาเรติ จ ปริวตฺเตติ จ สญฺจุณฺเณติ วิโสเสติ จ นีหรติ จ. (ม.อฏ. ๑/๒๗๒, ที.อฏ. ๑/๑๘๐, อภิ.อฏ. ๒/๓๔๖)

ด้วยเหตุอย่างนี้ วาโยธาตุ**นำ**[คำข้าว]**เข้าไป** นำออกไป ให้ดำรงอยู่ ให้พลิกไปมา ให้ย่อยไป ให้เหลือกาก นำกากออกไป.

อติหรตีติ ยาว มุขา อภิหรติ...**อติหรตี**ติ วา มุขทฺวารํ อติกฺกเมนฺโต หรติ.
(ที.ฏี. ๑/๒๕๑, ม.ฏี. ๑/๔๖๑, มูลฏี. ๒/๑๘๒, อนุฏี. ๒/๑๘๔ [อติกฺกเมนฺโต เป็น อติกฺกมิตฺวา])

บทว่า **อติหรติ** (นำเข้าไป) ได้แก่ นำเข้าไปจนถึงปาก...อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อติหรติ** (นำเข้าไป) ได้แก่ ให้ผ่านช่องปากเข้าไป.

[มุขทฺวารนฺติ คลนาฬิกํ...(สารตถ. ๓/๒๑๗)
บทว่า มุขทฺวารํ ได้แก่ ก้านคอ[ลำคอ]...]

อติหรนฺต (ติ)

[อติ + หร + อนฺต]
เมื่อนำไป, นำตรงไปอยู่, นำเข้าไปอยู่.

เอวํ...อปฺปณิธาย ภาวนา โหตีติ เอวํ อานนฺท อฏฺฐเปตฺวา ภาวนา โหติ. อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ยถา นาม ปุริสสฺส คุพฺภารํ ลภิตฺวา อตฺตโน คามํ **อติหรนฺตสฺส** อนฺตรา อฏฺฐเปตฺวาว อุจฺจงฺเค ปกฺขิตฺตานิ คุพฺพขณฺฑาทีนิ ขาทนียานิ ขาทนฺตสฺส อตฺตโน คาเมเยว โอตรณํ โหติ เอวเมว อรหตฺตํ ปาปุณิตุํ อารทฺธภาวนสฺส กายปริฬาหาทีนํ อุปฺปตฺติ วาเรตฺวา กมฺมฏฺฐานภาวนา ปวตฺตา ตสฺมา อปฺปณิธาย ภาวนาติ วุตฺตา. (สํ.อฏ. ๓/๒๔๐)

ปาฐะว่า **เอวํ...อปฺปณิธาย ภาวนา โหติ** ความว่า ดูก่อนอานนท์ ภาวนาย่อมมี เพราะมิได้ตั้งจิตไว้อย่างนี้. ก็กัมมัฏฐานภาวนาของภิกษุนี้ย่อมเป็นไป เพราะห้ามความเกิดขึ้นแห่งความเร่าร้อนทางกายเป็นต้น แห่งการเริ่มภาวนาเพื่อบรรลุอรหัตตผล เหมือนคนได้น้ำอ้อยงบหนัก **เมื่อนำไป**ยังเรือนของตน ไม่พักในระหว่าง เคี้ยวกินก้อนน้ำอ้อยงบ เป็นต้นที่ใส่ไว้ในพก ย่อมหยั่งเข้าไปบ้านของตน ฉะนั้น เหตุนั้น พระองค์จึงตรัสว่า ภาวนาย่อมมีเพราะมิได้ตั้งจิตไว้.

[พึงทราบว่า ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสบุรพภาควิปัสสนา]

อติหราเปตพฺพ (ติ)

[อติ + หร + ณาเป + ตพฺพ]
พึงให้นำไป - นำเข้าไป, พึงให้ขน.

ปจมํ เขตฺตํ กสาเปตพฺพํ...โอปุนาเปตฺวา **อติหราเปตพฺพ**ํ. อติหราเปตฺวา อายติมฺปิ วสฺสเอวเมว กาตพฺพนฺติ. (วิ. ๔/๓๓๖)

(เจ้ามหานามศากยะตรัสว่า)

อันดับแรก ผู้ครองเรือนต้องให้ไถนา...ครั้นโปรย[เศษฟาง]แล้ว**ให้ขนขึ้น**ฉาง ครั้นให้ขนขึ้นฉางแล้ว พอถึงฤดูฝนก็ต้องทำอย่างนี้ต่อเรื่อยไป”

อติหราเปตพฺพนฺติ อนฺโตโกฏฺฐาคารํ อุปเนตพฺพํ. (สารตฺถ. ๓/๔๑๐)

บทว่า **อติหราเปตพฺพํ** (ให้ขนขึ้น[ฉาง]) ได้แก่ พึงให้นำไปเก็บภายในฉาง.

อติหราเปติ (กา/กฺริ)

[อติ + หร + ณาเป + ติ]

(๑) ย่อมให้นำไป, ให้รีบนำไป.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว กสฺสกสฺส คหปติสฺส สมฺปนฺนํ สาลิกฺเขตฺตํ. ตเมนํ กสฺสโก คหปติ สีฆํ สีฆํ ลวาเปยฺย. สีฆํ สีฆํ ลวาเปตฺวา สีฆํ สีฆํ สงฺฆราเปยฺย...สีฆํ สีฆํ **อติหราเปยฺย**...สีฆํ สีฆํ ถุสานิ อุทฺธราเปยฺย. (อ. ๑/๒๔๔)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนาข้าวสาลีของคหบดีชาวนาสมบูรณ์แล้ว คหบดีชาวนา พึงใช้ให้รีบเก็บเกี่ยวข้าวสาลีนั้น. ครั้นให้รีบเก็บเกี่ยวแล้ว ให้รีบรวบรวมไว้...**ให้รีบขนไป**[ขึ้นฉาง]...ให้รีบเอาแกลบออก[เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้าวเปลือกเหล่านั้น พึงถึงความเป็นส่วนอันเลิศ เป็นข้าวสารสะอาด คงอยู่ในความเป็นข้าวสาร ฉันใด]

[ภิกษุก็ฉันนั้น เพราะเป็นผู้มีศีล เป็นสัมมาทิฏฐิ เป็นพระขีณาสพ ปราศจากอาสวะ ฉะนั้น ภิกษุนี้ จึงเรียกว่า ผู้เลิศด้วยศีล ถึงธรรมที่เป็นสาระ บริสุทธิ์ ดำรงอยู่ในธรรมที่เป็นสาระ]

อติหริตพฺพ (ติ)

[อติ + หร + ตพฺพ]

พึงนำไป, พึงนำเข้าไป, พึงขน.

สเจ สพฺโพ วิหาโร โอวสฺสติ, สเจ อุสฺสหติ, เสนาสนํ คามํ **อติหริตพฺพ**ํ, อุสฺสุกา วา กาตพฺพา ‘กินฺติ นุ โข เสนาสนํ คามํ อติหริเยถาติ. เอวญฺเจตํ ลเภถ, อิจฺเจตํ กุสลํ. (วิ. ๔/๓๗๘)

ถ้าวิหารฝนรั่วทุกแห่ง ถ้า[ภิกษุผู้เตรียมจะเดินทาง]สามารถก็**พึงขน**เครื่องเสนาสนะเข้าหมู่บ้าน หรือขวนขวายว่า จะขนเครื่องเสนาสนะเข้าหมู่บ้านไปได้อย่างไร” ถ้าทำได้อย่างนี้นั่นเป็นการดี.

อติหริตุ (กฺริ/วิ)

[อติ + หร + ตุ]

เพื่อนำไป, เพื่อนำเข้าไป.

ชนฺตาฆเร อคฺคิ กายํ ฑหติ...“อนุชานามิ ภิกฺขเว อุทกํ **อติหริตุ**นฺติ. (วิ. ๔/๒๕๗)

ไฟในเรือนไฟแผดเผากาย...พระผู้มีพระภาคทรงสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**เพื่อนำน้ำเข้าไป**.

อติหริตฺวา (กฺริ/วิ)

[อติ + หร + ตฺวา]

นำไปแล้ว, นำกลับไปแล้ว, ริบ - ยึดแล้ว.

อิธ ภนฺเต สาวตฺถิยํ เสฏฺฐิ คหปติ กาลงฺกโต. ตมหํ อปุตฺตกํ สาปเตยฺยํ ราชนฺเตปุรํ **อติหริตฺวา** อาคจฺฉามิ. (สํ. ๑/๙๐)

(พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ คหบดีผู้เป็นเศรษฐีในกรุงสาวัตถีนี้ ถึงแก่กรรมแล้ว ข้าพระองค์**นำไปแล้ว**[ให้ขน]ซึ่งทรัพย์สมบัติที่ไม่มีบุตรนั้น มาไว้ในพระราชวัง จึงมาเข้าเฝ้า.

ดู วิ. ๓/๖๐, ๔/๓๗๕, วิ.อฏ. ๑/๘, ที.อฏ.๑/๘

อติหริ (รี) ยติ (กฺริ/อา)

[อติ + หร + ย + ติ] ย่อมถูกนำไป, ขนไป.

ดู อติหริตพฺพ (อติหริเยถ)

อติหิต (ติ)

[อติ + ธา + อิ + ต]

อันถูกเก็บไว้, อันถูกฝังไว้.

แปลง ธา เป็น ห ด้วยมหาสูตร (กจ. ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทีฆะ, ทำวิปรีตะ, อาเทศ, ลบและลงอาคมย่อมมีแก่ธาตุ, วิภัตติ, ปัจจัย และอื่นๆ ในบางแห่ง)

อติหิตา วีหิ ขลคตา สาลี
น จ ลเภ ปิณฺฑํ, กถมหํ กสฺสํ
พุทฺธมปฺปเมยฺยํ อนุสฺสร ปสนฺโน
ปีติยา ผุฏฺฐสรีโร โหหิสิ สตตมุทคฺโค.

(เถร. ๒๘๒)

(มารกล่าวว่า)

ข้าวเปลือก**ถูกเก็บไว้**ในฉาง ข้าวสาลีก็ยังอยู่ในลาน ข้าพเจ้าไม่ได้ก้อนข้าว บัดนี้ จะทำอย่างไร.

(พระเตกิจฉกานิเถระกล่าวว่า)

ท่านเลื่อมใสแล้ว จงระลึกถึงพระพุทธเจ้า ซึ่งมีพระคุณหาประมาณมิได้ จะเป็นผู้มีสรีระที่ปีติถูกต้องแล้วเบิกบานใจเนืองๆ.

อติหิตา วีหีติ วีหโย โกฏฺฐาคารํ อติเนตฺวา จปิตา, ตตฺถ ปฏิสามิตา ขลโต วา ฆรํ อุปนีตาติ อตฺโถ. วีหิคฺคหเณน เจตฺถ อิตรมฺปิ ธญฺญํ สงฺคณฺหาติ. (เถร.อฏ. ๒/๘๖)

สองบทว่า **อติหิตา วีหิ** ความว่า ข้าวเปลือกที่เขานำไปเก็บไว้ในยุ้งฉาง อธิบายว่า เก็บงำไว้ในยุ้งฉางนั้น หรือว่านำจากลานขึ้นเก็บไว้บนเรือน. ก็ในที่นี้ ท่านย่อมสงเคราะห์เอาแม้ธัญญาหารอย่างอื่น ด้วยวีหิศัพท์.

อติหีน (ติ)

[อติ + หีน]

เลว - ลำบาก - เดือดร้อนมาก, ฝืดเคือง.

ยโต จ โขยํ พฺยคฺฆปชฺช กุลปุตฺโต อายญฺจ โภคานํ วิทิตฺวา, วยญฺจ โภคานํ วิทิตฺวา, สมํ ชีวิกํ กปฺเปติ นาจฺโจคาพฺหํ **นาติหีนํ** 'เอวํ เม อาโย วยํ ปริยาทาย จสฺสติ, น จ เม วโย อายํ ปริยาทาย จสฺสตีติ. อยํ วุจฺจติ, พฺยคฺฆปชฺช สมชีวิตา. (อ. ๓/๑๐๘,๑๔๑)

ดูก่อนพยัคฆปัชชะ แต่เพราะกุลบุตรนี้รู้ทางเจริญแห่งโภคทรัพย์และทางเสื่อมแห่งโภค

ทรัพย์แล้ว เลี้ยงชีพแต่พอเหมาะ ไม่ให้ฟุ่มเฟือยนัก ไม่**ให้ฝืดเคืองนัก**ด้วยคิดว่า ‘ด้วยการใช้จ่ายอย่างนี้ รายรับของเราจักเกินรายจ่าย และรายจ่ายของเราจักไม่เกินรายรับ’. ดูก่อนพยัคฆปัชชะ นี้เรียกว่า สมชีวิตา (ความเป็นอยู่อย่างพอเพียง).

นาติหีนนฺติ นาติกสิรํ. (อ.อฏ.๓/๒๓๙)

บทว่า **นาติหีนํ** (ไม่ให้ฝืดเคืองนัก) ได้แก่ ไม่ให้กระเบียดกระเสียนนัก.

[พยัคฆปัชชะ เป็นชื่อเรียกชาวโกลิยะ เพราะบรรพบุรุษของชาวโกลิยะสร้างบ้านเรือนอยู่ในพยัคฆปัชชนคร (นครทางเสือผ่าน) อ.อฏ. ๒/๑๙๔)]

อติหีฬยาน (ติ)

[อติ + หีฬ + ณฺย + อาน]

ดูหมิ่นอยู่, ติเตียน, เกลียดชัง, เยาะเย้ย.

สกํ นิเกตํ **อติหีฬยาโน**

อตฺริจฺฉตา มลฺลคามํ อคจฺฉิ

ตโต ชนา นิกฺขมิตฺวาน คามา

โกทณฺฑเกน ปริโปถยึสุ มํ. (ชา. ๑/๒๙๒)

[พระโพธิสัตว์ถามว่า เจ้าหมี เมื่อก่อนเจ้าเที่ยวเคี้ยวกินปลวกที่จอมปลวกอยู่ ทำไมเจ้าจึงอดกลั้นความหิวกระหายรักษาอุโบสถอยู่เล่า] (หมีตอบว่า) ข้าพเจ้า**ดูหมิ่น**ที่อยู่ของตน ได้ไปยังหมู่บ้านมลรัฐ เพราะความอยากเกินไป หมู่ชนออกจากหมู่บ้านนั้น ทุบตีข้าพเจ้า ด้วยคันธนูและไม้ค้อน.

อติหีฬยาโนติ อติมญฺญนฺโต นินฺทนฺโต ครหนฺโต. (ชา.อฏ. ๔/๓๓๑)

บทว่า **อติหีฬยาโน** แปลว่า ดูหมิ่นอยู่ นินทาอยู่ ติเตียนอยู่.

อติหีฬยาโนติ อวมญฺญมาโน. (มูลฏี. ๒/๒๑๗)

บทว่า **อติหีฬยาโน** แปลว่า ดูหมิ่นอยู่.

อติเหฏฺฐา (พฺย)

[อติ + เหฏฺฐา]

ภายใต้เกินไป, ต่ำเกินไป.

อาโกเฏหีติ อคฺคนเขหิ สณิกํ กุญฺจิกจฺฉิทฺทสมีเป อาโกเฏหีติ วุตฺตํ โหติ.

ทฺวารํ กิร อติอุปริ อมนุสฺสา, **อติเหฏฺฐา** ทีฆชาติกา โกเฏนฺติ. ตถา อนาโกเฏตฺวา มชฺเฌ ฉิทฺทสมีเป โกเฏตพฺพนฺติ อิทํ ทฺวาราโกฏนวตฺตนฺติ ทีเปนฺตา วทนฺติ.

(ที.อฏ. ๑/๒๒๕, ม.อฏ. ๓/๒๔๑)

คำว่า **อาโกเฏหิ** (ทรงเคาะเถิด) มีคำอธิบายว่า ทรงเคาะใกล้ช่องกุญแจอย่างแผ่วเบา ด้วยปลายพระนขา.

เหล่าภิกษุ เมื่อจะแสดงธรรมเนียมการเคาะประตูนี้ จึงได้ถวายพระพรว่า ได้ยินว่า เหล่าอมนุษย์มักเคาะประตูในที่สูงเกินไป พวกสัตว์เลื้อยคลานมักเคาะ**ต่ำเกินไป** ส่วนมนุษย์จะไม่เคาะสูงหรือต่ำนัก มักเคาะใกล้ช่องประตูกลาง.

[ธรรมเนียมการเคาะประตูในสมัยพุทธกาลนั้น ผู้เคาะ จะใช้ปลายเล็บเคาะบานประตูบริเวณ

ใกล้กับช่องไขกุญแจหรือช่องดาล. อนึ่ง หากเสียงเคาะประตูดังมาจากบริเวณส่วนบนของบานประตู เชื่อว่าเป็นลักษณะการเคาะของพวกอมนุษย์ หากดังมาจากส่วนล่างของบานประตูเป็นการเคาะของพวกสัตว์เลื้อยคลาน เช่น งู. ด้วยเหตุนี้การเคาะประตูที่ถูกต้อง จึงควรเคาะที่ใกล้กับช่องไขกุญแจ]

อตีตสฺ (ปุ)

[อตีต + อสฺ]

อโส ขนเธ จ โกฏฺฐาเส จ. (ธาน.คาถา ๑๑๐๒)

อสฺ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ขันธะ (บ่า), โกฏฐาสะ (ส่วน).

(๑) ส่วนที่ล่วงไปแล้ว, ส่วนอดีต.

(๒) (ติ) อันมีส่วนที่ล่วงไปแล้ว, ที่เป็นส่วนอดีต.

กตเม ธมฺมา อตีตา. เย ธมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิคตา วิปริณตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา อตีตา **อตีตสฺเสน** สงฺคหิตา, รูปํ, เวทนา, สญฺญา, สงฺขารา, วิญฺญาณํ. อิเม ธมฺมา อตีตา. (อภิ.ธ. ๒๑๓)

สภาวธรรมที่เป็นอดีตเป็นไฉน.

สภาวธรรมที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศไป ล่วงไปแล้ว นับเข้าโดย**ส่วนที่ล่วงไปแล้ว** ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์. สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า เป็นอดีต (ล่วงไปแล้ว).

อตีตสฺเสน สงฺคหิตาติ อตีตโกฏฺฐาเสน คณนํ คตา. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๔)

ปาฐะว่า **อตีตสฺเสน สงฺคหิตา** (นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว[คือ ล่วงพ้นขณะทั้ง ๓ อันได้แก่ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ]

ตตฺถ กตมํ รูปํ อตีตํ. ยํ รูปํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิคตํ วิปริณตํ อตฺถงฺคตํ อพฺภตฺถงฺคตํ อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตํ อตีตํ **อตีตสฺเสน** สงฺคหิตํ, จตฺตาโร จ มหาภูตา จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปํ. อิทํ วุจฺจติ รูปํ อตีตํ. (อภิ.วิ. ๑)

ในรูปขันธ์นั้น รูปที่เป็นอดีตเป็นไฉน.

รูปใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศไป ล่วงไปแล้ว นับเข้าใน**ส่วนอดีต** ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป) นี้เรียกว่ารูปที่เป็นอดีต (ล่วงไปแล้ว).

อปโร นโย.

อตีตสฺเสน สงฺคหิตนฺติ อตีตโกฏฺฐาเสเนว สงฺคหิตํ, เอตฺเถว คณนํ คตํ. กินฺติ? จตฺตาโร จ มหาภูตา จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทายรูปนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๖)

อีกนัยหนึ่ง.

สองบทว่า **อตีตสฺเสน สงฺคหิตํ** (นับเข้าในส่วนอดีต) ความว่า รูปที่นับเข้าในส่วนอดีตนั่นเอง คือ ถึงการนับไว้ในส่วนอดีตนี้เอง. ถามว่า รูปอะไร ตอบว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป).

อปโร นโย...เอตฺเถว คณนำ คตนฺติ เอเตน อตีตสฺเสนาติ ภูมฺมตฺเถ กรณวจนนฺติ ทสฺเสติ. เยน ปกาเรน คณนำ คตำ ตำ ทสฺเสตุ “จตฺตาโร จ มหาภูตาติอาทิ วุตฺตนฺติ อิมสฺมึ อตฺเถ สติ, มหาภูตุปาทายรูปภาโว อตีตโกฏฺจาเส คณนสฺส การณนฺติ อาปชฺชติ. น หิ **อตีตสฺสานำ** เวทนาทีนำ นิวตฺตนตฺถำ อิทำ วจนำ “ยำ รูปนฺติ เอเตเนว เตสำ นิวตฺติตตฺตา, นาปิ รูปสฺส อญฺญปฺปการ-นิวตฺตนตฺถำ สพฺพปฺปการสฺส ตตฺถ คณิตตฺตา, น จ อนาคตปจฺจุปฺปนฺนาการนิวตฺตนตฺถำ อตีตสฺสวจเนน ตำนิวตฺตนโต. (มูลฏี. ๒/๖)

ด้วยปาฐะนี้ว่า **อปโร นโย...เอตฺเถว คณนำ คตำ** (อีกนัยหนึ่ง...สองบทว่า อตีตสฺเสน สงฺคหิตำ ความว่า รูปที่นับเข้าในส่วนอดีต คือ ถึงการนับไว้ในส่วนอดีตนี้นั่นแหละ) แสดงว่า คำว่า อตีตสฺเสน ลงตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมีวิภัตติ. เมื่อมีเนื้อความนี้ว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า จตฺตาโร จ มหาภูตา (มหาภูตรูป ๔[และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔[) เป็นต้น เพื่อแสดงประเภท[มหาภูตรูปและอุปาทายรูป]อันเป็นเหตุให้นับเข้า. ความเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูป ย่อมจัดเป็นเหตุแห่งการนับเข้าในส่วนอดีต. เพราะพระดำรัสนี้มิใช่มีประโยชน์เพื่อห้ามเวทนาเป็นต้น**ที่เป็นส่วนอดีต** เพราะได้ห้ามแล้วด้วยคำนี้นั่นเทียวว่า ยำ รูปำ (รูปใด) และมิใช่มีประโยชน์เพื่อห้าม ประเภทอื่นของรูป[จากมหาภูตรูปและอุปาทายรูป]เพราะได้นับประเภททั้งหมด [มีจักขายตนะเป็นต้น] ไว้ในส่วนอดีตนั้นแล้ว [นอกจากนี้]คำนั้นมิใช่มีประโยชน์เพื่อห้ามอาการที่เป็นอนาคตและปัจจุบัน เพราะได้ห้ามข้อความนั้นแล้วด้วยคำว่า อตีตสฺส (ส่วนอดีต) [เพราะเหตุนั้น ความเป็นมหาภูตรูปและอุปาทายรูปจึง จัดเป็นเหตุแห่งการนับเข้าในส่วนอดีต]

(๓) ส่วนที่เป็นอดีต, ภพล่วงไปแล้ว, อดีตภพ.

พหูนิ ปุตฺตสตานิ
ญาติสงฺฆสตานิ จ
ขาทิตานิ **อตีตสฺเส**
มม ตุยฺหญฺจ พฺราหฺมณ. (เถรี. ๔๑๔)

(สุชาตพราหมณ์ผู้เป็นบิดาถามว่า)
[พราหมณี เจ้ากินลูกทั้ง ๗ คน แม่วาสิฏฐีเพราะเหตุไร เจ้าจึงไม่เดือดร้อนเล่า]
(พระวาสิฏฐีเถรีตอบว่า)
ท่านพราหมณ์ ใน**ส่วนที่เป็นอดีต** ลูก และหมู่ญาติของเราหลายร้อยคน เราและท่านก็กินกันมาแล้ว.

อตีตสฺเสติ อตีตโกฏฺจาเส, อติกฺกนฺตภเวสูติ อตฺโถ. (เถรี.อฏ. ๒๔๑)

บทว่า **อตีตสฺเส** (ในส่วนที่เป็นอดีต) ได้แก่ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว ความว่า ในภพที่ล่วงไปแล้ว (อดีตภพ).

ดู ที. ๒/๑๗๙, ที. ๓๒๓๐, ที.อฏ. ๓/๒๔๓

อตีตสฺสญาณ (น)

[อตีตสฺส + ญาณ]

อตีตังสญาณ, พระญาณอันเป็นส่วนอดีต, พระญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต.

ปุพฺเพนิวาสญาเณน **อตีตสญาณ**ำ, ทิพฺพจกฺขุนา ปจฺจุปฺปนฺนานาคตสญาณ, อาสวกฺขเยน สกลโลกิยโลกุตฺตรคุณนฺติ เอวำ ตีหิ วิชฺชาหิ สพฺเพปิ สพฺพญฺญุคุเณ ปกาเสตฺวา อตฺตโน อริยาย ชาติยา เชฏฺฐเสฏฺฐภาวำ พฺราหฺมณสฺส ทสฺเสสิ. (ว.อฏ. ๑/๑๓๘)

พระผู้มีพระภาค ทรงประกาศ[แสดง]คุณคือพระสัพพัญญุตญาณทั้งปวงด้วยวิชชา ๓ อย่างนี้ คือ

อตีตังสญาณ ด้วยปุพเพนิวาสานุสติญาณ ปัจจุปปันนังสญาณ และอนาคตังสญาณด้วยทิพพจักขุญาณ และคุณที่เป็นโลกิยะและที่เป็นโลกุตตระทั้งสิ้น ด้วยอาสวักขยญาณ แล้วแสดงแก่พราหมณ์ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้เจริญที่สุดและประเสริฐที่สุดโดยอริยชาติ.

อตีตำสญาณนฺติ อตีตกฺขนฺธายตนธาตุสงฺขาเต อตีตโกฏฺจาเส อปฺปฏิหตญาณำ.

(สารตฺถ. ๑/๔๑๐)

บทว่า **อตีตำสญาณำ** (อตีตังสญาณ) ได้แก่ พระญาณอันปฏิปักขธรรมอะไรๆ ขัดขวางไม่ได้[ปลอดจากสิ่งกีดกัน]ในส่วนที่เป็นอดีต กล่าวคือขันธ์อายตนะและธาตุที่เป็นอดีต.

อตีตำสวาที (ติ)

[อตีตำส + วท + ณี]

ผู้มีปกติกล่าวส่วนอันล่วงไปแล้ว, ผู้มีวาทะอันเป็นส่วนอดีต, ผู้มีวาทะอันยึดมั่นส่วนที่เป็นอดีต, อดีตวาทะ.

กา อตีตำเส สตฺถริ สทฺธาติ **อตีตำสวาทิมฺหิ** สตฺถริ กา สทฺธา. ยา อตีตวาทำ สทฺทหนฺตานำ ตุมฺหากำ มหานิคณฺฐสฺส สทฺธา, สา กตมา? กึ ภูตตฺถา อภูตตฺถา, ภูตวิปากา อภูตวิปากาติ ปุจฺฉติ. (ม.อฏ. ๔/๒)

ด้วยคำนี้ว่า กา อตีตำเส สตฺถริ สทฺธา พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า "มีความเชื่ออย่างไร ในศาสดา**ผู้มีวาทะอันเป็นส่วนอดีต** คือ ความเชื่อต่อนิครนถ์ผู้ใหญ่ของท่านทั้งหลาย ผู้เชื่อวาทะอันเป็นส่วนอดีตนั้นเป็นอย่างไร ความเชื่อนั้นมีประโยชน์จริงหรือไม่จริง มีผลจริงหรือไม่จริง.

อตีตำสารมฺมณ (ติ)

[อตีตำส + อารมฺมณ]

อันมีส่วนอดีตเป็นอารมณ์, อันมีอารมณ์ที่เป็นส่วนอดีต.

อตีตำเส ญาณนฺติ อตีตำสารมฺมณำ ญาณำ.

(ที.อฏ. ๓/๒๔๓)

ปาฐะว่า **อตีตำเส ญาณำ** (อตีตังสญาณ) ได้แก่ ญาณ**อันมีส่วนอดีตเป็นอารมณ์**.

อตีต (ติ) [อติ + อิ + ต]

(๑) (ก) อันล่วงไปแล้ว, ผ่านพ้นไปแล้ว, เลยไปแล้ว, อันได้เฉพาะแล้ว, เก่าแก่.

อจฺฉริยำ อาวุโส อพฺภุตำ อาวุโส ตถาคตสฺส มหิทฺธิกตา มหานุภาวตา. ยตฺร หิ นาม ตถาคโต **อตีเต** พุทฺเธ ปรินิพฺพุเต...สพฺพทุกฺขวีติวตฺเต ชาติโตปิ อนุสฺสริสฺสติ... (ที.๒/๘)

(พวกภิกษุได้สนทนากันว่า)
ท่านผู้มีอายุ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏที่พระตถาคตทรงมีฤทธิ์มาก ทรงมีอานุภาพมาก ทรงระลึกถึงพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ในกาล**อันล่วงไปแล้ว** ผู้ปรินิพพานแล้ว...ผู้ล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวงได้แล้ว ทั้งโดยพระชาติ...

ดู ที.๑/๑๘๔, ม.๓/๑๕๑, อ.๑/๑๙๗

(ข) ที่เป็นอดีต, ที่ล่วงเลยสภาวะของตน, ที่ล่วงเลยขณะทั้ง ๓.

อตีตา ธมฺมา. อนาคตา ธมฺมา. ปจฺจุปนฺนา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑/๑๘)

สภาวธรรม**ที่เป็นอดีต**, สภาวธรรมที่เป็นอนาคต, สภาวธรรมที่เป็นปัจจุบัน.

อตฺตโน สภาวํ อุปฺปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา อติกฺกนฺตาติ **อตีตา**. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

สภาวธรรมชื่อว่า **อตีตะ** (เป็นอดีต) เพราะอรรถว่าล่วงเลยไปเมื่อถึงสภาวะของตน หรืออุปปาทขณะเป็นต้น.

อตฺตโน สภาวนฺติ กกฺขพผุสนาทิสภาวํ.

(มูลฏี. ๑/๔๗)

สองบทว่า **อตฺตโน สภาวํ** (สภาวะของตน) ได้แก่ สภาวะมีสภาวะแข็ง[ของธาตุดิน] และสภาวะกระทบ[ของผัสสะ]เป็นต้น.

[องค์ธรรมของอตีตะ คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๒ รูป ๒๘ ที่เป็นอดีตกาล. คำว่า อตีต ตัดบทเป็น อติ (ล่วงเลย) + อิต (ดำเนินไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อติกฺกมฺม อิตาติ อตีตา (อติ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อติกฺกมฺม (ล่วงเลย) การล่วงเลยไปนั้นเกิดขึ้นเมื่อถึงสภาวะของตนมีสภาวะแข็งของธาตุดิน หรือสภาวะกระทบของผัสสะเป็นต้น หรือเกิดขึ้นเมื่อถึงขณะ ๓ แล้ว พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อตฺตโน สภาวํ อุปฺปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา (เมื่อถึงสภาวะของตนหรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว]

จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ ปฏิลาภํ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ **อตีตํ** นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ. ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เคหสิตํ โสมนสฺสํ.

(ม. ๓/๒๖๐)

[ในสัตตบท ๓๖ นั้นโสมนัสอาศัยเรือน ๖ คือ] โสมนัสย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้พิจารณาเห็นการได้เฉพาะซึ่งรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่ตนเคยได้มาก่อน อัน**ล่วงไปแล้ว** ดับไปแล้ว แปรผันแล้ว โสมนัสเช่นนี้เราเรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน...

อตีตนฺติ ปฏิลทฺธนฺ. (ม.อฏ.๔/๑๘๖)

บทว่า **อตีตํ** ได้แก่ อันได้เฉพาะแล้ว.

ดู สำ. ๒/๕๙, สำ.อฏ. ๒/๒๕๗, อภิ.วิ. ๕,๘,๑๐
ดูข้อความพิสดารเกี่ยวกับ อตีต ใน อภิ.อฏ. ๒/๗-๘ อติวุต. ๒๐๐ ปฏิสำ.อฏ. ๑/๒๒๗-๘

(๒) สิ่งที่ล่วงไปแล้ว, ขันธ์ที่ล่วงไปแล้ว, สิ่งที่ผ่านพ้นมาแล้ว, เรื่องราวในอดีต, สิ่งที่เป็นอดีต.

อตีตํ นานฺวาคเมยฺย
นปฺปฏิกงฺเข อนาคตํ
ยทตีตมฺปหีนนฺตํ
อปฺปตฺตญฺจ อนาคตํ. (ม. ๓/๒๒๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุคคลไม่ควรคำนึงถึง**สิ่งที่ล่วงไปแล้ว** ไม่ควรหวังสิ่งที่ยังไม่มาถึง สิ่งใดล่วงไปแล้ว สิ่งนั้นก็เป็นอันละไปแล้ว และสิ่งใดที่ยังไม่มาถึง สิ่งนั้นก็เป็นอันยังไม่มาถึง.

อตีตนฺติ อตีเต ปญฺจกฺขนฺเธ. (ม.อฏ. ๔/๑๗๐)

บทว่า **อตีตํ** (สิ่งที่ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีต.

ดู สํ. ๑/๕, สุตฺตนิ. ๔๑๒, ๔๔๗, ชา.๒/๑๕๖, ๒/๒๗๓, ชา.อฏ.๑/๑๗๓, อ.อฏ.๓/๑๓๓

(๓) ล่วงเลย,วัตถุอันล่วงเลย.

อตีโต วิสยํ เตสํ
ทาลยึ กามพนฺธนํ
สพฺเพ กิเลเส ฌาเปตฺวา
ปตฺโต สมฺโพธิมุตฺตมํ. (อป. ๒/๖๑)

(พระจันทนมาลิยเถระกล่าวว่า)

[พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราไม่ใช่เทวดา ไม่ใช่คนธรรพ์...เราเป็นผู้สูงส่งกว่าชนเหล่านั้น] **ล่วงเลย**วิสัยของชนเหล่านั้น ทำลายเครื่องผูกมัดคือกามได้แล้ว เผากิเลสหมดแล้ว บรรลุสัมโพธิญาณอันสูงสุด.

(๔) ผู้ล่วงละเมิด.

เอกํ ธมฺมํ **อตีตสฺส**
มุสาวาทิสฺส ชนฺตุโน
วิติณฺณปรโลกสฺส
นตฺถิ ปาปํ อการิยํ. (ธมฺม. ๓๙)

(สยา. เอกธมฺมมตีตสฺส)

บุคคล**ผู้ล่วงละเมิด**ธรรมอย่างหนึ่ง มักกล่าวเท็จ ไม่คำนึงถึงปรโลก จะไม่ทำบาปไม่มี.

อตีตกปฺป (ปุ)

[อตีต + กปฺป]

กัปป์ที่ล่วงไปแล้ว, อดีตกัปป์.

อตีตกปฺเป จริตํ
จปยิตฺวา ภวาภเว
อิมมฺหิ กปฺเป จริตํ
ปวกฺขิสฺสํ สุโณหิ เม. (จริยา. ๓๘๕)

(ว่าด้วยจริยาของอกิตติดาบส)

เราจักเว้นความความประพฤติในภพน้อยภพใหญ่ใน**กัปป์ที่ล่วงไปแล้ว** จักบอกความประพฤติในกัปป์นี้ เธอจงฟังเรา.

อตีตกาลคุคหณ (น)

[อตีตกาล + คหณ]

ศัพท์แสดงอดีตกาล.

อโธติ **อตีตกาลคุคหณํ**. (อุทาน.อฏ. ๓๒๘)

คำว่า อโธ เป็น**ศัพท์แสดงอดีตกาล**.

อตีตกาลิก (ติ)

[อตีตกาล + อิก] อันเป็นไปในอดีตกาล.

ยํ ตํ สตฺตานํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธมฺปิ ปุราณํ **อตีตกาลิกํ** กมฺมํ ตณฺหาสิเนหสฺส อปฺปหีนตฺตา ปฏิสนฺธิอาหรณสมตฺถตาย อขีณเยว โหติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๖๓)

กรรมนั้นใดของเหล่าสัตว์ เกิดแล้วดับไป เป็นกรรมเก่า เป็นกรรม**อันเป็นไปในอดีตกาล** ยังไม่สิ้นไป เพราะสามารถนำมาซึ่งปฏิสนธิ เนื่องจากยังละสิเนหะคือตัณหาไม่ได้.

อตีตโกฏฺฐาส (ปุ)

[อตีต + โกฏฺฐาส]

ส่วนที่ล่วงไปแล้ว, ส่วนอดีต.

อตีตํเสน สงฺคหิตาติ **อตีตโกฏฺฐาเสน** คณนํ คตา. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๔)

ปาฐะว่า **อตีตํเสน สงฺคหิตา** (นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดย**ส่วนที่ล่วงไปแล้ว**[คือล่วงพ้นขณะทั้ง ๓ อันได้แก่ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ]

ปุพฺพนฺตํ อารพฺภาติ **อตีตโกฏฺฐาสํ** อารมฺมณํ กริตฺวา. อิมินา พฺรหฺมชาเล อาคตา อฏฺฐารส ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิโย คหิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๔๒๒)

สองบทว่า **ปุพฺพนฺตํ อารพฺภ** (ปรารภส่วนอดีต) ความว่า ทำ**ส่วนอดีต**ให้เป็นอารมณ์. พระพุทธองค์ทรงถือเอาปุพพันตานุทิฏฐิ [ความเห็นผิดเรื่องที่เกี่ยวกับส่วนแห่งขันธ์ ๕ ที่เป็นอดีต] ๑๘ ประการที่ปรากฏในพรหมชาลสูตรด้วยคำนี้. (ดู อตีตํส)

อตีตกฺขนฺธ (ปุ)

[อตีต + ขนฺธ] ขันธ์ในอดีต, อดีตขันธ์.

อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพทฺธ (ติ)

[อตีตกฺขนฺธ + ขนฺธ + ปฏิพทฺธ]

[ธรรม]มีขันธ์ในอดีตและบัญญัติ[มีชื่อและโคตรเป็นต้น]ที่เนื่องด้วยขันธ์.

ปุพฺเพนิวาสญาณจตุตฺถํ นามโคตฺตานุสฺสรเณ นิพฺพานนิมิตฺตปจฺจเวกฺขเณ จ นวตฺตพฺพารมฺมณเสสกาเล อตีตารมฺมณเมว. ยถากมฺมุปคญาณจตุตฺถมฺปิ อตีตารมฺมณเมว.

ตตฺถ กิญฺจาปิ ปุพฺเพนิวาสเจโตปริยญาณานิปิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ. อถ โข เตสํ ปุพฺเพนิวาสญาณสฺส อตีตกฺขนฺธา ขนฺธปฏิพทฺธญฺจ กิญฺจิ อนารมฺมณํ นาม นตฺถิ. ตญฺหิ **อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพทฺเธสุ** ธมฺเมสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณสมคติกํ โหติ.

(อภิ.อฏ.๑/๔๗๗, วิสุทฺธิ.๒/๖๔)

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่ไม่ควรกล่าว[ว่าเป็นอดีตเป็นต้น] แม้ในการระลึกถึงชื่อและโคตร และในการพิจารณาถึงนิพพานพร้อมทั้ง[กสิณ]นิมิต แต่มีอารมณ์เป็นอดีตในกาลที่เหลือ[ที่ระลึกถึงหรือพิจารณาธรรมอย่างอื่น].แม้จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมูปคญาณก็มีอารมณ์เป็นอดีตเหมือนกัน.

บรรดาญาณเหล่านั้น แม้บุพเพนิวาสญาณ และเจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอดีตก็จริง. ถึงอย่างนั้น ในญาณเหล่านั้น บุพเพนิวาสญาณ

ก็เป็นธรรมมีขันธ์ในอดีตเป็นอารมณ์ และบัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งที่เนื่องด้วยขันธ์ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หามีไม่. เพราะว่าญาณดังกล่าวมีคติเสมอด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ในธรรมมีขันธ์ในอดีตและบัญญัติ[มีชื่อและโคตรเป็นต้น]ที่เนื่องด้วยขันธ์เป็นอารมณ์.

ขนฺธปฺปฏิพทฺธํ นามโคตฺตาทิ...ขนฺธปฺปฏิพทฺเธสูติ เอตฺถ นิพฺพานมฺปิ ขนฺธปฺปฏิพทฺธเมว ขนฺเธหิ วิสยีกตตฺตาติ วทนฺติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๗๐)

บัญญัติอย่างใดอย่างหนึ่งมีชื่อและโคตรเป็นต้นที่เนื่องด้วยขันธ์...ในคำว่า ขนฺธปฺปฏิพทฺเธสุ (บัญญัติ[มีชื่อและโคตรเป็นต้น]ที่เนื่องด้วยขันธ์) นี้ แม้พระนิพพานก็เนื่องด้วยขันธ์เหมือนกัน. ก็อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่าเพราะทำให้เป็นอารมณ์ในขันธ์.

อตีตกฺขนฺธาทิกถา (ถี)

[อตีตกฺขนฺธ + อาทิ + กถา]

กถาปรารภธรรมมีขันธ์ในอดีตเป็นต้น, กถาว่าด้วยอดีตขันธ์เป็นต้น. กถาวัตถุบาลี วรรคที่ ๑ กถาที่ ๖. อภิ.ก. ๑๑๕–๘

อตีตคตสตฺถุ (ติ)

[อตีต + คต + สตฺถุ]

ผู้มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว

ผู้มีพระบรมศาสดาปรินิพพานแล้ว.

อตีตคตสตฺถุโนติ อายสฺมโต อตีโต หุตฺวา นิพฺพานคตสตฺถุกสฺส, สตฺถริ ปรินิพฺพุเตติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๒/๔๒๖)

บาทคาถาว่า **อตีตคตสตฺถุโน** (ผู้มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว) ความว่า ท่านเป็นผู้มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว คือ ปรินิพพานแล้ว ได้แก่ เมื่อพระบรมศาสดาปรินิพพานแล้ว.

อตีตจิตฺต (น)

[อตีต + จิตฺต]

จิตอันเกิดในกาลล่วงไปแล้ว,

จิตเป็นอดีต, อดีตจิต.

อตีเต จิตฺตกฺขเณติ **อตีตจิตฺตสฺส** ภงฺคกฺขณสมงฺคีกาเล ตสมงฺคีปุคฺคโล "ชีวิตฺถอิติ วตฺตุ ลพฺภติ. (มหานิ.อฏ. ๑๒๘)

ปาฐะว่า **อตีเต จิตฺตกฺขเณ** (ในขณะจิตที่เป็นอดีต) ความว่า บุคคลผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยชีวิตนั้น กล่าวได้ว่า "เป็นอยู่แล้ว" ในกาลที่มีความพร้อมเพรียงด้วยภังคขณะแห่ง**จิตเป็นอดีต**.

อตีตชาติ (ถี)

[อตีต + ชาติ]

ชาติอันล่วงไปแล้ว, อดีตชาติ.

กึ กมฺมมกรี ปุเรติ "ตฺวํ ปุพฺเพ **อตีตชาติยํ** กีทิสํ กมฺมํ อกาสีติ ปุจฺฉติ. (เปต.อฏ. ๑๐)

ด้วยบาทคาถาว่า **กึ กมฺมมกรี ปุเร** ท่านพระนารทะย่อมถามว่า เมื่อก่อน คือ ใน**อดีตชาติ** ท่านได้ทำกรรมเช่นไรไว้.

อตีตญาติกถา (ถี)

[อตีต + ญาติ + กถา]

ถ้อยคำพรรณนาถึงญาติผู้ล่วงไปแล้ว, ถ้อยคำพรรณนาถึงญาติผู้ตายไปแล้ว.

ปุพฺพเปตกถาติ **อตีตญาติกถา**.

(ที.อฏ.๑/๘๖) (ม.อฏ.๓/๑๕๖)

บทว่า ปุพฺพเปตกถา คือ **ถ้อยคำพรรณนาถึงญาติผู้ล่วงไปแล้ว**.

อตีตตร (ติ)

[อตีต + ตร] อดีตอัทธายิ่งกว่า, เป็นอดีตกาลยิ่งกว่า, อดีตยิ่งกว่าอดีต.

ปจฺจกฺขํ ปน ผลํ ทสฺเสตฺวา ตนฺนิทานทสฺสนวเสน ผลการณปรมฺปรทสฺสนํ ยุชฺชตีติ อาหารา ปุริมตณฺหาย อุปฺปาทิตา ปจฺจุปฺปนฺโน อทฺธา, ตณฺหาทโย อตีโต, สงฺขาราวิชฺชา ตโตปิ **อตีตตโร** สํสารสฺส อนาทิภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺโตติ. ยาว อตีตทฺธานนฺติ ยาว **อตีตตรํ** อทฺธานนฺติ อตฺโถ ยุตฺโตติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๔๕)

ก็การแสดงถึงความสืบต่อแห่งเหตุและผลย่อมควร ด้วยอำนาจการแสดงถึงผลโดยประจักษ์แล้ว จึงแสดงต้นเหตุแห่งผลนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวอาหารซึ่งตัณหาเดิมทำให้เกิดขึ้นว่าเป็นปัจจุบันอัทธา, [กล่าว]กิเลสมีตัณหาเป็นต้นว่าเป็นอดีตอัทธา, [กล่าว]อวิชชาและสังขารว่าเป็น **อดีตอัทธายิ่งกว่า** กิเลสมีตัณหาเป็นต้นแม้นั้น เพื่อแสดงว่าสังสารวัฏไม่มีเบื้องต้น. คำว่า จนถึงอดีตอัทธา ความว่า จนถึง**อดีตอัทธาที่ยิ่งกว่า** จึงสมควรแล.

อตีตตฺต (น)

[อตีต + ตฺต]

ความที่...ล่วงแล้ว, ความเป็นสิ่งล่วงแล้ว.

โส อีทิโส ภูริปญฺโญ จตุนฺนํ กิเลสสีมานํ **อตีตตฺตา** สีมาติโค. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๔๓)

พระขีณาสพผู้มีปัญญาดุจแผ่นดินเช่นนี้นั้น ชื่อว่าล่วงแดนกิเลสได้ เพราะ**ความที่แห่ง**แดนกิเลส ๔ อันตน**ล่วงแล้ว**[เพราะล่วงแดนกิเลส ๔ อย่างได้]

(ดู อ.อฏ. ๓/๓๔๔)

อตีตตฺติก (ปุ)

[อตีต + ติก]

อตีตติกะ, กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีสภาวธรรมที่เป็นอดีตเป็นต้น. ติกะที่ ๑๘ ในจำนวนติกะ ๒๒ อันมาในอภิธรรมมาติกาและปัฏฐาน.

อตีตตฺติเก อตฺตโน สภาวํ อุปฺปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา อติกฺกนฺตาติ อตีตา. ตทุภยมฺปิ น อาคตาติ อนาคตา. ตํ ตํ การณํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนาติ ปจฺจุปฺปนฺนา. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

ใน**อตีตติกะ**พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้:- สภาวธรรมชื่อว่าอดีตะ เพราะอรรถว่า ล่วงเลยไปเมื่อถึงสภาวะของตน หรืออุปปาทขณะเป็นต้นแล้ว. ชื่อว่าอนาคตะ เพราะอรรถว่ายังไม่ถึงสภาวะของตน หรืออุปปาทขณะ

เป็นต้นทั้งสองนั้น. ชื่อว่า ปัจจุปปันนะ เพราะอรรถว่าอาศัยเหตุนั้นๆ เกิดขึ้น.

[**อตีตัตติกะ** คือ ติกะที่ได้ชื่อตามบทต้น เรียกว่าอาทิลัทธนามติกะ ดังพระดำรัสว่า อตีตา ธมฺมา (สภาวธรรมที่เป็นอดีต). อนาคตา ธมฺมา (สภาวธรรมที่เป็นอนาคต). ปจฺจุปนฺนา ธมฺมา (สภาวธรรมที่เป็นปัจจุบัน) .ระเบียบการตั้งชื่อมี ๓ อย่าง คือ

๑. **อาทิลัทธนาม** คือ ชื่อที่ได้รับโดยอักษรตัวแรก เช่น กวคฺค (วรรคที่หมายรู้ด้วย ก อักษร, ก วรรค), กุสลตฺติก (ติกะที่หมายรู้ด้วย กุสล ศัพท์, กุสลติกะ)

๒. **สัพพลัทธนาม** คือ ชื่อที่ได้รับโดยศัพท์ที่ประกอบทั้งหมด เช่น เวทนาตฺติก (หมวดเวทนา ๓)

๓. **อันตลัทธนาม** คือ ชื่อที่ได้รับจากชื่อท้าย เช่น ตจปญฺจก (หมวดกรรมฐาน ๕ มีหนังเป็นที่สุด) เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ]

อตีตตฺติกนิทฺเทส (ปุ)

[อตีตตฺติก + นิทฺเทส]

นิเทศแห่งอตีตติกะ. ธมฺมสงฺคณีปาฬิ กัณฑ์ที่ ๓ ข้อที่ ๑๐๔๔-๖. (อภิ.อฏ.๑/๓๙๔)

[ในพระอภิธรรมปิฎกธัมมสังคณีใช้นิเทศ (ขยายให้กระจ่างกว่าเดิม=คำอธิบาย) คู่กับอุเทศ (ข้อความแม่บท) ส่วนในคัมภีร์วิภังค์ใช้มาติกา (แม่บท) คู่กับนิเทศ]

อตีตตฺถ (ติ)

[อตีต + อตฺถ]

(๑) ผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว - อันผ่านไปแล้ว, ผู้มีประโยชน์อันเสื่อมแล้ว.

อิธ เจ นำ วิราเธติ
สทฺธมฺมสฺส นิยามตำ
วาณิโชว **อตีตตฺโถ**
จิรตฺตำ อนุตปิสฺสติ. (อำ. ๓/๖๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
หากบุคคลปล่อยประโยชน์นั้นให้เสียไป [ไม่บรรลุ]ความเป็นผู้แน่นอนต่อสัทธรรม ในโลกนี้ได้ จักเดือดร้อนในภายหลังสิ้นกาลนาน เหมือนพ่อค้า**ผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว**[ปล่อยประโยชน์ให้เสียไป]ฉะนั้น.

อตีตตฺโถติ หาปิตตฺโถ. (อำ.อฏ. ๓/๒๒๔)
บทว่า **อตีตตฺโถ** (ผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว) คือ มีประโยชน์อันเสื่อมแล้ว.

(๒) เนื้อความอันล่วงไปแล้ว = การอธิบายถูกกล่าวแล้ว.

อตีตตฺถนิทสฺสน (น)

[อตีตตฺถ + นิทสฺสน]

การแสดงเนื้อความที่ล่วงไปแล้ว.

เอวนฺติ **อตีตตฺถนิทสฺสนำ**. (ขุทฺทก.อฏ.๑๙๖)
คำว่า เอวำ เป็นคำ**แสดงเนื้อความที่ล่วงไปแล้ว** (ที่ถูกกล่าวแล้ว).

อตีตโทส (ปุ)

[อตีต + โทส]

โทษที่ล่วงไปแล้ว - ผ่านไปแล้ว.

นานุวิชฺฌนฺตีติ **อตีตโทสํ** คเหตฺวา มุขสตฺตีหิน วิชฺฌนฺติ. (ชา.อฏ. ๖/๒๘๗)

บทว่า **นานุวิชฺฌนฺติ** ความว่า เหล่าบัณฑิตย่อมไม่ถือเอา**โทษที่ล่วงไปแล้ว** มาทิ่มแทงกันด้วยหอกคือปาก.

อตีตทฺธ (ปุ)

[อตีต + อทฺธ]

อดีตอัทธา, อดีตอัทธายิ่งกว่า, เป็นอดีตกาลยิ่งกว่า, อดีตยิ่งกว่าอดีต.

อาหารตณฺหาทโย ปจฺจุปฺปนฺนทฺธา, สงฺขารา-วิชฺชา **อตีตทฺธา**ติ อิมินา อธิปฺปาเยนาห "ยาว อตีตํ อทฺธานํ อติหริตฺวาติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๔๕)

ท่านอาจารย์กล่าวว่า "ข้ามไปจนถึงอดีต-อัทธา" โดยอธิบายว่า ธรรมมีอาหารและตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจุบันอัทธา (ปัจจุบันกาล), สังขารและอวิชชาเป็น**อดีตอัทธา** (อดีตกาล).

[อีกนัยหนึ่ง อาหารที่ตัณหาพึงให้เกิดก่อนเป็นอนาคตอัทธา (อนาคตกาล), กิเลสมีตัณหาเป็นต้นเป็นปัจจุบันอัทธา, สังขารและอวิชชาเป็นอตีตอัทธาแล]

อตีตทฺธาทิเภท (ติ)

[อตีตทฺธ + อาทิ + เภท]

อันต่างโดยมีอดีตกาลเป็นต้น.

ปุพฺพมนฺตมนิสฺสิโตติ **อตีตทฺธาทิเภทำ** ปุพฺพนฺตมนิสฺสิโต. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๓)

บทว่า ปุพฺพนฺตมนิสฺสิโต คือ เป็นผู้ไม่อาศัยเบื้องต้น และเบื้องปลาย**อันต่างโดยมีอดีตกาลเป็นต้น**.

อตีตทฺธาน (น)

[อตีต + อทฺธาน]

อดีตอัทธา, อดีตกาล, กาลที่ล่วงไปแล้ว, กาลที่เป็นอดีตยิ่งกว่าอดีต. (ดู อตีตตร)

อตีตปญฺญตฺติ (ถี)

[อตีต + ปญฺญตฺติ]

บัญญัติที่เป็นอดีต, อดีตบัญญัติ.

อตีตปญฺญตฺติกุสล (ติ)

[อตีตปญฺญตฺติ + กุสล]

ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต.

ดู อตีตาธิวจนกุสล

อตีตปุจฺฉา (ถี)

[อตีต + ปุจฺฉา]

การถามถึงอดีต, การถามถึงธรรมอันล่วงไปแล้ว, อดีตปุจฉา.

อปราปิ ติสฺโส ปุจฺฉา, อตีตปุจฺฉา อนาคต-ปุจฺฉา ปจฺจุปฺปนฺนปุจฺฉา. (จูฬนิ.๕๑)

การถามอีก ๓ อย่าง คือ **การถามถึงอดีต** การถามถึงอนาคต การถามถึงปัจจุบัน.

อตีตพุทฺธ (ปุ)

[อตีต + พุทฺธ]

พระพุทธเจ้าในอดีต, พระพุทธเจ้าผู้ล่วงไปแล้ว - ปรินิพพานแล้ว, อดีตพุทธะ.

อตีตพุทฺธานำ ชินานำ เทสิตำ
นิกีลิตำ พุทฺธปรมฺปราคตำ
ปุพฺเพนิวาสานุคตาย พุทฺธิยา
ปกาสยี โลกหิตำ สเทวเก. (พุทฺธวำ. ๓๐๖)
(พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า)
พระศาสดาทรงประกาศประโยชน์เกื้อกูลแก่สัตว์โลกที่**พระพุทธเจ้าในอดีต** ผู้ทรงชนะ[มาร]ทรงแสดงไว้ ทรงชมเชย ที่นำสืบๆ กันมาของพระพุทธเจ้า ด้วยพระพุทธญาณที่คล้อยตามปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

อตีตพุทฺธานนฺติ อตีตานำ พุทฺธานำ.
(พุทฺธวำ.อฏ. ๘๓)

บทว่า **อตีตพุทฺธานำ** (พระพุทธเจ้าในอดีต) ได้แก่ พระพุทธเจ้าผู้ล่วงไปแล้ว (ปรินิพพานไปแล้วก่อนหน้า).

อตีตภว (ปุ)

[อตีต + ภว] ภพอันล่วงไปแล้ว, อดีตภพ.

อยำ ยโส มยา **อตีตภเว** เนว นิทฺทายนฺเตน, น กายทุจฺจริตาทีนิ กโรนฺเตน ลทฺโธ, สุจริตานิ ปน ปูเรตฺวา ลทฺโธ, อนาคเตปิ มยา มม ปติฏฺฐำ กาตุำ วฏฺฏตีติ. (ชา.อฏ. ๕/๔๐๘)
[วันหนึ่ง พระโพธิสัตว์เศรษฐีนั้น แลดูสมบัติของตนแล้วคิดว่า] ยศนี้เรามิได้นอนหลับอยู่ได้แล้ว หรือว่าเราทำกายที่ทุจริตเป็นต้นไว้ใน**อดีตภพ**แล้วได้มาก็หามิได้ (แต่) เราบำเพ็ญกายสุจริตเป็นต้นให้บริบูรณ์แล้วจึงได้มา แม้ในอนาคตกาลเล่า เราก็ควรจะกระทำที่พึ่งของเรา.

อตีตภาว (ปุ)

[อตีต + ภาว]

ความเป็นอดีต, ความมีอยู่ในอดีต.

อตีตำ อตฺถิ อตีตำ **อตีตภาวำ** น ชหตีติ? อามนฺตา...(อภิ.ก. ๙๙)

สก. อดีตมีอยู่ อดีตไม่ละ**ความเป็นอดีต** ใช่ไหม. ปร. ใช่...

อตีตมตฺถ (ติ)

[อตีต + อตฺถ]

ผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว - ผ่านไปแล้ว.

วิสฺสาสมาปชฺชิมหำ อเจลำ
สมโณ อยำ สมฺมโต ภาวิตตฺโต.
ตสฺสาหมกฺขึ วิวริ คุยฺหมตฺถำ
อตีตมตฺโถ กปณำ รุทามิ. (ชา. ๑/๓๘๘)
(พญานาคคร่ำครวญว่า)
เราวางใจอเจลก[ชีเปลือย]ว่าผู้นี้เป็นสมณะชาวโลกนับถือ อบรมตนดีแล้ว ได้เปิดเผยบอกความลับแก่เขา เป็น**ผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว** ร้องไห้อยู่อย่างลำเค็ญ.

อตีตมตฺโถติ อตีตตฺโถ, อติกฺกนฺตตฺโถ หุตฺวา อิทานิ กปณํ รุทามีติ ปริเทวติ. (ชา.อฏ.๕/๘๑)
ด้วยคำว่า **อตีตมตฺโถ** นี้ พญานาค ย่อมรำพันว่า เราเป็นผู้มีประโยชน์อันล่วงไปแล้ว คือ เสียประโยชน์ จึงต้องคร่ำครวญอย่างน่าสงสารอยู่ในบัดนี้.

อตีตมทฺธาน (น)

[อตีต + อทฺธาน]
กาลอันล่วงไปแล้ว, อดีตกาล, อตีตัทธา.
อหู **อตีตมทฺธานํ**
สมโณ ขนฺติทีปโน.
ตํ ขนฺติยาเยว จิตฺ
กาสิราชา อเฉทยิ. (ชา. ๑/๙๙)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
สมณะผู้สรรเสริญขันติ[เป็นเครื่องอดกลั้น] มีใน**อดีตกาล** พระเจ้ากาสีได้รับสั่งให้ประหารดาบสผู้ดำรงมั่นในขันติธรรมองค์นั้น.
[บัดนี้ พระเจ้ากาสีเบียดเสียดอยู่ในนรกเสวยวิบากอันเผ็ดร้อนแห่งกรรมอันหยาบช้านั้น]

อตีตมทฺธานนฺติ อตีเต อทฺธาเน.
(ชา.อฏ. ๓/๔๐)
บทว่า **อตีตมทฺธานํ** (ในอดีตกาล) คือ ในกาลอันล่วงไปแล้ว. (ดู สํ. ๒/๗๑)

อตีตมานุสฺสก (ติ)

[อตีต + มานุสฺสก]
สมบัติอันเป็นของมนุษย์ที่ผ่านมา - ล่วงไปแล้ว.
อิโตปิ อจฺเฉรตรํ กุมาร
น โต สุตํ วา อถ วาปิ ทิฏฺจ
อตีตมานุสฺสกเมว สพฺพ
ทิสฺวาน ตปฺปาม อโนมวณฺณ. (วิมาน. ๑๑๘)
(พวกพ่อค้าตอบว่า)
พ่อกุมาร **สมบัติอันเป็นของมนุษย์ที่ผ่านมา**ทั้งหมดนั่นเทียว ซึ่งอัศจรรย์กว่าวิมานของท่านแม้นี้ พวกข้าพเจ้าไม่เคยได้ยิน หรือได้เห็นมาก่อน วิมานของท่านซึ่งมีรัศมีไม่เลว พวกข้าพเจ้าแลดูแล้วไม่อิ่มเลย.

อตีตโยพฺพน (น)

[อตีต + โยพฺพน]
(๑) ความหนุ่ม - สาวอันล่วงไปแล้ว.
(๒) (ติ) ผู้มีวัยหนุ่ม - สาวอันล่วงไปแล้ว (ผู้มีอายุตั้งแต่ ๘๐ ปีขึ้นไป). ผ่านวัยหนุ่มสาวแล้ว

อตีตโยพฺพโน โปโส
อาเนติ ติมฺพรุตฺถนึ
ตสฺสา อิสฺสา น สุปติ
ตํ ปราภวโต มุขํ. (สุตฺตนิ. ๒๙๖)
(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
ชาย**ผู้มีวัยหนุ่มล่วงไปแล้ว**[ชายแก่]ย่อมนำมาซึ่งหญิงสาววัยรุ่นมีถันเท่าผลมะพลับ [ได้หญิงสาววัยรุ่นมีถันเท่าผลมะพลับมาเป็นภรรยา]มักจะนอนไม่ค่อยหลับ เพราะความหึงหวงหญิงสาวรุ่นนั้น ข้อนั้นเป็นทางแห่งความเสื่อม.

อตีตโยพฺพโนติ โยพฺพนมติจฺจ อาสีติโก วา นาวุติโก วา หุตฺวา อาเนติ ปริคฺคณฺหาติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๔๕)

บทว่า **อตีตโยพฺพโน** ความว่า ชายล่วงวัยหนุ่มอายุ ๘๐ ปี หรือ ๙๐ ปีแล้ว นำมา คือ ครอบครอง [หญิงสาววัยรุ่นมีถันเท่าผลมะพลับ].

อตีตรูป (น)

[อตีต + รูป]

รูปที่ผ่านไปแล้ว, รูปอดีต, อดีตรูป.

อิมินา อิทำ ทสฺเสติ:-

อตีตรูปมฺปิ ภูตานิ เจว ภูตานิ อุปาทายนิพฺพตฺตรูปญฺจ, อนาคตมฺปิ...ทูรสนฺติกมฺปิ. น หิ ภูเตหิ เจว ภูตานิ อุปาทาย ปวตฺตรูปโตจ อญฺญำ รูปำ นาม อตฺถีติ. (อภิ.อฏ. ๒/๖)

ด้วยคำนี้ พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดงเนื้อความนี้ว่า

ภูตรูป[มหาภูตรูป]และรูปที่อาศัยภูตรูปเกิด[อุปาทายรูป]เป็น**รูปอดีต**บ้าง รูปอนาคตบ้าง...เป็นรูปไกลและใกล้บ้าง เพราะว่า ขึ้นชื่อว่ารูปอื่นนอกจากภูตรูป และรูปที่อาศัยภูตรูป[อุปาทายรูป]เป็นไปไม่มี.

อตีตวตฺถุ (น)

[อตีต + วตฺถุ]

เรื่องอันล่วงไปแล้ว, เรื่องอดีต.

อตีเต พาราณสิยนฺติ จูฬปโลภเน วุตฺตนเยเนว **อตีตวตฺถุ** วิตฺถาริตพฺพำ.

(ชา.อฏ. ๔/๔๗๒)

เรื่องอันล่วงไปแล้ว[อดีตนิทาน]บัณฑิต พึงให้พิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในจูฬปโลภนชาดก ซึ่งมีคำว่า อดีเต พาราณสิยำ เป็นต้น. (ดู ชา.อฏ. ๓/๘๕)

อตีตวสฺส (ปุ/น)

[อตีต + วสฺส]

พรรษาที่ล่วงแล้ว - ที่ผ่านไป, ฤดูฝนที่ผ่านไป, ปีที่ล่วงแล้ว - ผ่านแล้ว.

อตีตวสฺสำวุฏฺฐ (ติ)

[อตีตวสฺส + วส + ต]

ผู้อยู่จำพรรษาที่ล่วงแล้ว, ผู้อยู่ตลอดพรรษาที่ผ่านไป, ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนที่ผ่านไป.

จีวรมาสโต ปฏฺฐาย ยาว เหมนฺตสฺส ปจฺฉิโม ทิวโส, ตาว วสฺสาวาสิกำ เทมาติ วุตฺเต กถินำ อตฺถตำ วา โหตุ อนตฺถตำ วา **อตีตวสฺสำวุฏฺฐาน** เมว ปาปุณาติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๒๕)

ตั้งแต่[ในระหว่าง]จีวรมาส จนถึงวันสุดท้ายของฤดูเหมันต์ เมื่อทายกกล่าวคำถวายว่า "ข้าพเจ้าถวายผ้าจำนำพรรษา" ผ้าย่อมถึงแก่**ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาที่ล่วงแล้ว**เท่านั้น ไม่ว่าจะกรานกฐินแล้วหรือไม่ก็ตาม.

อตีตวสฺสนฺติ อนนฺตราตีตวสฺสำ. (วิมติ.๒/๒๐๔)

บทว่า **อตีตวสฺสำ** ได้แก่ ตลอดพรรษาที่ล่วงแล้วต่อเนื่อง[คือผู้อยู่จำตลอดภายในพรรษานั้น]

[วสฺสํ + วุฏฺจ หรือ วสฺสํ + วุตฺถ ต้องติดกันเป็นบทเดียว เพราะถือว่าเป็นอลุตตกิตันตสมาส คือสมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้ายซึ่งไม่ลบวิภัตติ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า วสฺสํ อวสีติ อตฺเถ ตปฺปจฺจโย (ลง ต ปัจจัยในความหมายว่า อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสํ อวสีติ วสฺสำวุฏฺโจ, วสฺสำวุตฺโถ ดังนั้น คำว่า วสฺสำวุฏฺโจ, วสฺสำวุตฺโถ จึงควรเป็นบทเดียวกัน. แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๓๓) ก็กล่าวไว้ตามคำอธิบายนี้ว่า วสฺสำวุตฺถสมฺมสฺสาติ วสฺสำ วสิตฺถาติ วสฺสำวุตฺโถ, อลุตฺตกิตนฺตสมาโสยำ. โสเยว สำโม วสฺสำวุตฺถสำโม, ตสฺส. (คำว่า วสฺสำวุตฺถสมฺมสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถะ บทนี้เป็นกิตันตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติ สงฆ์คือผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถสังฆะ [พึงถวาย]แก่สงฆ์ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้วนั้น). แม้ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๔๙) ก็แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอลุตตกิตันตสมาสว่า วสฺสำ วสิตฺถาติ วสฺสำวุตฺโถ เหมือนข้อความในปาจิตยาทิโยชนาข้างต้น]

อตีตวาท (ปุ)

[อตีต + วาท]

วาทะอันเป็นส่วนอดีต, วาทะอันยึดมั่นส่วนที่เป็นอดีต, อดีตวาทะ.

กา อตีตำเส สตฺถริ สทฺธาติ อตีตำสวาทิมฺหิ สตฺถริ กา สทฺธา. ยา **อตีตวาทำ** สทฺทหนฺตานำ ตุมฺหากำ มหานิคณฺจสฺส สทฺธา, สา กตมา? กึ ภูตตฺถา อภูตตฺถา, ภูตวิปากา อภูตวิปากาติ ปุจฺฉติ. (ม.อฏ. ๔/๒)

ด้วยคำนี้ว่า กา อตีตำเส สตฺถริ สทฺธา (มีความเชื่อในศาสดา ผู้มีวาทะอันเป็นส่วนอดีตอย่างไร) พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “มีความเชื่ออย่างไร ในศาสดาผู้มีวาทะอันเป็นส่วนอดีต คือความเชื่อต่อเหล่านิครนถ์ผู้ใหญ่ของท่าน ผู้เชื่อ**วาทะ อันเป็นส่วนอดีต**นั้นเป็นอย่างไร ความเชื่อนั้นมีประโยชน์จริงหรือไม่จริง มีผลจริงหรือไม่จริง.

อตีตวาทำ สทฺทหนฺตานนฺติ:-

อตฺถิ โข โภ นิคณฺจา ปุพฺเพ ปาปกมฺมำ กตนฺติ เอวำ อตีตำสำ อารพฺภ ปวตฺตำ มหานิคณฺจสฺส วาทำ สทฺทหนฺตานำ. (ม.ฏี. ๓/๒๑๓)

ปาฐะว่า **อตีตวาทำ สทฺทหนฺตานำ** (ผู้เชื่อวาทะอันเป็นส่วนอดีต) ความว่า ผู้เชื่อวาทะของนิครนถ์ผู้ใหญ่ซึ่งปรารภส่วนที่เป็นอดีต ยึดมั่นอย่างนี้ว่า “ข้าแต่ท่านนิครนถ์ทั้งหลาย กรรมชั่วที่ทำไว้ในกาลก่อนมีอยู่หรือ”.

อตีตสตฺถุก (ติ)

[อตีต + สตฺถุ + ก]

มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว - นิพพานแล้ว.

ลง ก ปัจจัยด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจฺ. ๓๓๘) ว่า นทิมฺหา จ. (ลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ชื่อว่านทีและศัพท์อื่นที่อยู่ท้ายสมาส) จสทฺเทน ตุอนฺตา จ. (และลง ก ปัจจัยท้ายศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้ายด้วย จ ศัพท์) จ ศัพท์ในสูตรนี้

ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือ รวบรวมศัพท์ที่มี ตุ ปัจจัยอยู่ท้าย]

ฐานำ โข ปเนตำ วิชฺชติ ยำ ปาปภิกฺขู **อตีตสตฺถุกำ** ปาวจนนฺติ มญฺญมานา ปกฺขำ ลภิตฺวา นจิรสฺเสว สทฺธมฺมำ อนฺตรธาเปยฺยุำ, ยาว จ ธมฺมวินโย ติฏฺฐติ ตาว อนตีตสตฺถุกเมว ปาวจนำ โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๔-๕, ที.อฏ. ๑/๓)

(ท่านพระมหากัสสปะ) ดำริอยู่ว่า "ข้อที่พวกภิกษุทรามจะพึงเข้าใจว่า ปาพจน์**มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว** ได้พรรคพวกแล้ว พึงให้พระสัทธรรมอันตรธานไปต่อกาลไม่นานเลยเป็นฐานะที่จะมีได้. ที่จริง พระธรรมวินัยยังอยู่ตราบใด ปาพจน์ก็ยังจัดว่ามีพระบรมศาสดายังไม่ล่วงไปตราบนั้น.

[ข้อนี้สมดังพระพุทธดำรัสที่ตรัสไว้ว่า อานนท์ ธรรมและวินัยใดที่เราตถาคตแสดงไว้แล้วบัญญัติไว้แล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นจักเป็นศาสดาของพวกเธอ โดยกาลล่วงไปแห่งเรา]

อตีโต อติกฺกนฺโต สตฺถา เอตฺถ เอตสฺสาติวา **อตีตสตฺถุกำ**, ปาวจนำ...ธมฺมวินยนฺติ วุตฺตำ โหติ. (สารตฺถ. ๑/๓๒)

พระบรมศาสดาในปาพจน์นี้ ล่วงไปแล้ว คือ ก้าวล่วงแล้ว หรือว่าพระบรมศาสดาของปาพจน์นี้ล่วงไปแล้ว คือ ก้าวล่วงแล้ว เหตุนั้น ปาพจน์นั้น ชื่อว่า อตีตสัตถุกะ (มีพระบรมศาสดาล่วงไปแล้ว)...มีคำอธิบายว่า ได้แก่ พระธรรมวินัย.

[บทว่า **อตีตสตฺถุกำ** ใช้เป็นสัตตมีและฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาสทั้งสองอย่าง เมื่อเป็นสัตตมีพหุพพีหิสมาส ก็มีความหมายว่า ปาพจน์นั้นเป็นที่ตั้งของพระบรมศาสดา เพราะเน้นอรรถอาธาระเป็นหลัก เมื่อเป็นฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส ก็มีความหมายว่า ปาพจน์นั้นเป็นที่ล่วงไปของพระบรมศาสดา เพราะเน้นอรรถสามี (เจ้าของ) เป็นหลัก

[คำว่า **ปาวจน** แปลตามศัพท์ว่า ถ้อยคำอันประเสริฐหรือถ้อยคำอันยิ่งใหญ่ โดยมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์อรรถกถาพุทธวงศ์ (หน้า ๑๘๗) ว่า ปสตฺถำ วจนำ ปวจนำ หรือ วุทฺธิปฺปตฺตำ วจนำ ปวจนำ. (ปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส อุปสรรค คือ ป ใช้ในความหมายว่า ปสตฺถ (ประเสริฐ) หรือ วุทฺธิปฺปตฺต (ถึงความเจริญที่สุด, ยิ่งใหญ่) ปวจนำ เอว ปาวจนำ (ปวจน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต)

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๔๖) แสดงรูปวิเคราะห์สมาสว่า ปกฏฺฐำ วจนำ ปาวจนำ (ปาพจน์ คือ ถ้อยคำอันยิ่ง) โดยทีฆะ อ ที่ ป เป็น อา ด้วยกัจจายนสูตร (กจ. ๔๐๓) ว่า กฺวจาทิมชฺฌตฺตรานำ ทีฆรสฺสา ปจฺจเยสุ จ (ความเป็นทีฆะและรัสสะของสระที่อยู่ต้น, กลางหรือท้าย ย่อมมีในเพราะปัจจัยและอื่นๆ ในบางแห่ง)]

อตีตสาสน (ติ)

[อตีต + สาสน]

ผู้มีคำสอนอันล่วงไปแล้ว, ผู้ละเมิดคำสอน.

อติสีมจโร ทิฏฺโต
คิชฺโฌวา**ตีตสาสโน**
สพฺเพ พฺยสนํ ปปฺโปนฺติ
อกตฺวา พุทฺธสาสนํ. (ชา. ๑/๑๔๑, ๑๘๗)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
[ผู้ใดในโลกนี้ไม่เชื่อฟังคำของผู้ใหญ่ เที่ยวเกินขอบเขตย่อมเดือดร้อน เหมือนนกแร้งตัวทะนงตน**ที่ละเมิดคำสอน**[ของบิดา] ชนทั้งหลายย่อมถึงความพินาศทุกคน เพราะไม่ทำตามคำสอนของท่านผู้รู้.

อตีตาทิภาว (ปุ)

[อตีตาทิ + ภาว]

ความที่รูป... เป็นอดีตเป็นต้น.

กมฺมสมุฏฺฐานานำ ปาฏิเยกฺกำ สนฺตติวเสน อตีตาทิเภโท นตฺถิ, เตสำเยว ปน อุตุอาหาร-จิตฺตสมุฏฺฐานานำ อุปตฺถมฺภกวเสน ตสฺส **อตีตาทิภาโว** เวทิตพฺโพ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๐, ปฏิสำ.อฏ. ๑/๒๒๘)

สำหรับหมู่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน เฉพาะอย่าง ด้วยอำนาจความสืบเนื่อง ไม่มีการจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น แต่สำหรับหมู่รูปเหล่านั้นนั่นเองที่มีอุตุอาหารและจิตเป็นสมุฏฐาน พึงทราบ**ความที่รูป**เฉพาะอย่างนั้น**เป็นอดีตเป็นต้น** ด้วยอำนาจการอุปถัมภ์.

อตีตาทิเภท (ปุ)

[อตีตาทิ + เภท]

(๑) การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น, ประเภทแห่งธรรมมีอดีตเป็นต้น.

อตฺตโน วา กิจฺจกฺขเณ ปจฺจุปฺปนฺนา, ตโต ปุพฺเพ อตีตา, ปจฺฉา อนาคตา. เอตฺถ จ ขณาทิ-กถาว นิปฺปริยายา, เสสา ปริยายา. อยญฺหิ **อตีตาทิเภโท** นาม ธมฺมานำ โหติ, น กาลสฺส. อตีตาทิเภเท ปน ธมฺเม อุปาทาย ปรมตฺถโต อวิชฺชมาโนปิ กาโล. อิธ เตเนว โวหาเรน อตีโตติอาทินา วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๐)

อีกนัยหนึ่ง ในขณะกิจของตน ธรรมทั้งหลายเป็นปัจจุบัน ก่อนแต่นั้นเป็นอดีต หลังจากนั้นเป็นอนาคต. ก็ในบรรดาสภาวะทั้ง ๔ มีกาลเป็นต้นนี้ การกล่าวถึงขณะเป็นต้น เป็นบรรยายโดยตรง, (ส่วน) ที่เหลือเป็นบรรยายโดยอ้อม. เพราะชื่อว่า **การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น**นี้ย่อมมีแก่ธรรมทั้งหลาย ไม่มีแก่กาล แต่กาลแม้ไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ เพราะหมายเอาธรรมที่จำแนกเป็นอดีตเป็นต้น. แต่ในที่นี้ ก็พึงทราบว่า "พระผู้มีพระภาคได้ตรัส ไว้แล้ว โดยนัยเป็นต้นว่า 'อดีตกาล" โดยโวหารนั้นเท่านั้น.

(๒) (ติ) [ธรรม]อันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น, อันจำแนกเป็นอดีตขันธ์เป็นต้น.

กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺส-สหคตา ขณาสวานำ ปญฺจทฺวาเร ปหฏฺฐาการำ กุรุมานา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติ. มโนทฺวาเร **อตีตาทิเภเท** ธมฺเม อารพฺภ หสิตุปฺปาทวเสน ปวตฺติยำ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๗๓)

กิริยาอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ประกอบด้วยโสมนัส ทำอาการร่าเริงให้เกิดขึ้นแก่พระขีณาสพในปัญจทวาร มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน. และมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต หรือปัจจุบันในเวลาเกิดขึ้น โดยความเป็นหสิตุปบาทปรารภธรรม**อันจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น**ในมโนทวาร.

อกุสลโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา **อตีตาทิเภทานำ** ขนฺธธาตุอายตนานำ อสฺสาทนาภินนฺทนปรามาสกาเล อตีตาทิอารมฺมณา โหนฺติ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๗๓)

อกุศลจิตตุปบาทที่เป็นทิฏฐิคตสัมปยุตต์ ๔ ดวง พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดีเพลิดเพลินและมีความถือผิดขันธ์ ธาตุ และอายตนะ**อันจำแนกเป็นขันธ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น**.

อตีตาทิวิภาค (ปุ)

[อตีตาทิ + วิภาค]

การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้น.

อยำ หิ **อตีตาทิวิภาโค** อทฺธาสนฺตติสมยขณวเสน จตุธา เวทิตพฺโพ. (อิติวุตฺ.อฏ. ๒๐๐)

อีกนัยหนึ่ง ก็**การจำแนกเป็นอดีตเป็นต้นนี้** พึงทราบว่ามี ๔ อย่างคือ กาล ความสืบเนื่อง สมัย และขณะ.

อตีตาธิวจน (น)

[อตีต + อธิวจน] บัญญัติที่เป็นอดีต.

อตีตาธิวจนกุสล (ติ)

[อตีตาธิวจน + กุสล]

ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต.

ตตฺถ กตมำ เนรุตฺตำ, ยา นิรุตฺติปทสำหิตา, ยำ ธมฺมานำ นามโส ญาณำ. ยทา หิ ภิกฺขุ อตฺถสฺส จ นามำ ชานาติ, ธมฺมสฺส จ นามำ ชานาติ, ตถา ตถา นำ อภินิโรเปติ. อยญฺจ วุจฺจติ อตฺถกุสโล ธมฺมกุสโล...**อตีตาธิวจนกุสโล** อนาคตาธิวจนกุสโล ปจฺจุปฺปนฺนาธิวจนกุสโล... เอกาธิวจนกุสโล อเนกาธิวจนกุสโล. (เนตฺติ. ๒๙)

ถามว่า:รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่องนั้นคืออะไร. ตอบว่า:รูปวิเคราะห์ซึ่งประกอบไว้ในบทเป็นเหตุให้รู้จักธรรมทั้งหลาย โดยชื่อ [ที่แตกต่างกัน] ชื่อว่ารูปวิเคราะห์ หมายความว่า เมื่อใด ภิกษุย่อมรู้ชื่อของอรรถ ย่อมรู้ชื่อของธรรม ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ ภิกษุนี้ย่อมเรียกว่า ผู้ฉลาดในอรรถ ผู้ฉลาดในธรรม... **ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต** ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอนาคต ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน... ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายอย่างเดียว ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายหลายอย่าง.

อตีตาธิวจนกุสโลติ อตีตปญฺญตฺติกุสโล. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๐)

บทว่า **อตีตาธิวจนกุสโล** แปลว่า ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต.

[คำว่า เนรุตฺต, นิรุตฺต, นิรุตฺติ มีความหมายว่า รูปวิเคราะห์ เหมือนคำว่า นิพฺพจน, วจนตฺถ และ วิคฺคห]

อตีตานนฺตร (ติ)

[อตีต + อนนฺตร]

ต่อเนื่องกันที่ล่วงไปแล้ว, ลำดับแห่งอดีต, ล่วงเลยลำดับ, ไม่มีระหว่างแห่งอดีตขันธ์.

กึการณา? ปุพฺเพ จสฺส เสวนตาย. โส กิร **อตีตานนฺตเร** อตฺตภาเว ยกฺโข หุตฺวา พหุ มนุสฺสมำสำ ขาทิตปุพฺโพ, เตนสฺส ตำ ปิยำ อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๙๗)

ถามว่า:- เพราะเหตุอะไร[รสแห่งชิ้นมังสะของมนุษย์นั้นจึงแผ่ไปสู่เส้นประสาท อันเป็นเครื่องรับรสทั้งเจ็ดพัน ซาบซ่านไปทั่วพระสรีระของพระเจ้าพาราณสี] ตอบว่า:- เพราะเคยเสวยเนื้อมนุษย์นั้นมาก่อนแล้ว. ได้ยินว่าในอัตตภาพ**ต่อเนื่องกันที่ล่วงไปแล้ว** ท้าวเธอเกิดเป็นยักษ์กินเนื้อมนุษย์เป็นอันมาก ฉะนั้น เนื้อมนุษย์นั้นจึงเป็นที่โปรดปรานของพระองค์. (ดู.อำ.อฏ. ๑/๒๔๓)

อตีตานนฺตรภว (ปุ)

[อตีตานนฺตร + ภว]

ภพต่อเนื่องกันที่ล่วงไปแล้ว, ภพอันเป็นลำดับขันธ์อันล่วงไปแล้ว, ภพไม่มีระหว่างแห่งอดีตขันธ์..

กาณาริฏโฐ กิร **อตีตานนฺตรภเว** ยญฺญการพฺราหฺมโณ อโหสิ. (ชา.อฏ. ๗/๔๗)

นัยว่า กาณาริฏฐะนาคราชใน**ภพต่อเนื่องกันที่ล่วงไปแล้ว**[ในภพก่อนที่ติดต่อกับภพนี้] ได้เกิดเป็นพราหมณ์ผู้บูชายัญ ฉะนั้น จึงได้กล่าว[ห้ามสุโภคนาคราชไม่ให้ทรมานเนสาทพราหมณ์]อย่างนี้.

อตีตานาคต (ติ)

[อตีต + อนาคต] อดีตและอนาคต.

รูปำ ภิกฺขเว อนตฺตา **อตีตานาคตำ**, โก ปน วาโท ปจฺจุปฺปนฺนสฺส. เอวำ ปสฺสำ ภิกฺขเว สุตวา อริยสาวโก อตีตสฺมึ รูปสฺมึ อนเปกฺโข โหติ, อนาคตำ รูปำ นาภินนฺทติ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหติ.

(สำ. ๒/๑๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย รูปที่เป็น**อดีตและอนาคต**เป็นอนัตตา ไม่จำต้องกล่าวถึงรูปที่เป็นปัจจุบันเลย. อริยสาวกผู้ได้สดับ เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่อาลัยในรูปที่เป็นอดีต ไม่เพลิดเพลินรูปที่เป็นอนาคต ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนัด เพื่อดับรูปที่เป็นปัจจุบัน.

ดู สำ. ๑/๒๘๙, สำ.อฏ. ๒/๖๒

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน (ติ)

[อตีตานาคต + ปจฺจุปฺปนฺน]

อดีต อนาคตและปัจจุบัน.

ราชา มหาวิชิโต อฏฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคโต …ปณฺฑิโต วิยตฺโต เมธาวี ปฏิพโล **อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺเน** อตฺเถ จินฺเตตุำ.

(ที. ๑/๑๓๐)

พระเจ้ามหาวิชิตราช ทรงประกอบด้วยคุณลักษณะ ๘ อย่าง คือ…ทรงเป็นบัณฑิต มี

พระปรีชาสามารถดำริ[วิเคราะห์] เรื่องราวใน **อดีต อนาคต และปัจจุบัน**ได้.

ตสฺมาติห สุสิม ยංกิญฺจิ รูปं **อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนං** อชฺฌตฺตं วา พหิทฺธา วา โอฬาริกं วา สุขุมं วา หีนं วา ปณีตं วา ยं ทูเร สนฺติเก วา, สพฺพं รูปं เนตं มม เนโสหมสฺมิ น เมโส อตฺตาติ, เอวเมตं ยถาภูตं สมฺมปฺปญฺญาย ทฏฺฐพฺพं. (สं. ๒/๓๙, อภิ.วิ. ๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
สุสิมะ เพราะเหตุนั้น รูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ในโลกนี้ทั้ง**ที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน** ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลว หรือประณีต ไกลหรือใกล้ รูปทั้งหมดนั้น เธอพึงเห็นด้วยปัญญาโดยชอบตามความเป็นจริงว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา”.

[คำว่า **มม** มีปรากฏในพระไตรปิฎกทุกฉบับ เป็นประโยคว่า เอตं มม ในคัมภีร์นิสสัยพม่าให้เพิ่มคำว่า สนฺตกं (ของ) เข้ามาแปลร่วมกับ มม แต่ฎีกาทีฆนิกาย (๒/๓๗๘) อธิบายเป็นรูป **มมं** ว่า มม สนฺตกนฺติ กตฺวา มมนฺติ (ตรัสว่า มมं โดยทำรูปวิเคราะห์ว่า มม สนฺตกं (ของของเรา) ตามนัยนี้คำว่า มมं เป็นบทตัทธิตที่มาจาก อมฺห ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน สนฺตก ตัทธิต ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร (โมค. ๔/๑๒๐) วา ทิสฺสนฺตญฺเญปิ ปจฺจยา (แม้ปัจจัยอื่น ย่อมปรากฏ) แล้วแปลง อมฺห เป็น มม ด้วยมหาสูตร (โมค. ๑/๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (บทว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมถูกให้สำเร็จได้) เมื่อลง สิ วิภัตติแล้วแปลงเป็น อं จึงได้รูปว่า มมं มีรูปวิเคราะห์ว่า มม อิทं มมं (สิ่งนี้ของเรา ชื่อว่า มมं)]

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนกถา (ถี)

[อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน + กถา]

วาทะ[ถ้อยคำ]อันประกอบด้วยอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

อตีตานาคตสมนฺนาคตกถา (ถี)

[อตีต + อนาคต + สมนฺนาคต + กถา]

วาทะอันประกอบด้วยอดีตและอนาคต. การโต้เถียงกันอันประกอบด้วยอดีตขันธ์และอนาคตขันธ์. กถาวตฺถุปาฬิ. วรรค ๙ กถาที่ ๑๑ อภิ.ก. ๓๐๗-๘

ในบาลีกล่าวชื่อของกถานี้ว่า อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺนกถา. ใน อภิ.อฏฺ. ๓/๒๑๘ มูลฏี. ๓/๙๒ อนุฏี. ๓/๑๒๙ พรรณนาว่า อิทานิ อตีตา-นาคเตหิ สมนฺนาคตกถา นาม โหติ.

อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนสุตฺต (น)

[อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺน + สุตฺต]

พระสูตรในสังยุตตนิกาย ๓ สูตร ว่าด้วยสาวกที่เป็นอริยบุคคลเห็นว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จึงไม่คำนึงถึงอดีต ไม่รักใคร่พัวพันในปัจจุบัน และไม่มุ่งหวังอะไรในอนาคต.

อตีตานุธาวน (น)

[อตีต + อนุธาวน]

การแล่นไปตามอตีตารมณ์, (จิต) ที่แล่นไปตามอตีตารมณ์.

อตีตานุธาวนำ จิตฺตำ วิกฺเขปานุปติตำ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ. อนาคตปฏิกงฺขนำ จิตฺตำ วิกมฺปิตำ... ลีนำ จิตฺตำ โกสชฺชานุปติตำ... อติปคฺคหิตำ จิตฺตำ อุทฺธจฺจานุปติตำ...อภินตำ จิตฺตำ ราคานุปติตำ... อปนตำ จิตฺตำ พฺยาปาทานุปติตำ สมาธิสฺส ปริปนฺโถ. (ปฏิสำ. ๑๖๔)

จิต**ที่แล่นไปในอตีตารมณ์** ตกไปข้างฝ่ายฟุ้งซ่านย่อมเป็นอันตรายต่อสมาธิ จิตที่หวังอนาคตารมณ์ถึงความกวัดแกว่ง…จิตที่หดหู่ตกไปข้างฝ่ายเกียจคร้าน…จิตที่มีความเพียรกล้า ตกไปข้างฝ่ายอุทธัจจะ… จิตที่น้อมรับตกไปข้างฝ่ายกำหนัด…จิตที่ผละออก ตกไปข้างฝ่ายพยาบาท เป็นอันตรายต่อสมาธิ.

อตีตานุธาวนำ จิตฺตนฺติ ผุสนฏฺฐานำ อติกฺกมิตฺวา คตำ อสฺสาสำ วา ปสฺสาสำ วา อนุคจฺฉมานำ จิตฺตำ. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๗๓)

ปาฐะว่า **อตีตานุธาวนำ จิตฺตำ** (จิตที่แล่นไปตามอตีตารมณ์) คือ จิตที่ติดตามลมหายใจเข้าหรือลมหายใจออก ล่วงเลยฐานที่ถูกต้องไป[ล่วงเลยที่สัมผัสไป].

อตีตารมฺมณ (น)

[อตีต + อารมฺมณ]

(๑) อารมณ์เป็นอดีต, อารมณ์ล่วงไปแล้ว, อตีตารมณ์.

(๒) (ติ) ที่มีอดีตธรรมเป็นอารมณ์. จิตที่ยึดเอาอารมณ์ที่ล่วงไปแล้วมาเป็นอารมณ์.

อตีตารมฺมณา ธมฺมา, อนาคตารมฺมณา ธมฺมา, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ธมฺมา

(อภิ.ธ. ๑/๑๙)

สภาวธรรม**ที่มีอารมณ์เป็นอดีต**, สภาวธรรมที่อารมณ์เป็นอนาคต. สภาวธรรมที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

อนนฺตรตฺติเก อตีตำ อารมฺมณำ เอเตสนฺติ **อตีตารมฺมณา**. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

ในอตีตารัมมณติกะถัดมา พึงทราบเนื้อความต่อไปนี้:- สภาวธรรม ชื่อว่า **อตีตารัมมณะ** เพราะเป็นธรรมที่มีอารมณ์เป็นอดีต.

[องค์ธรรมของอตีตารัมมณะ[อดีตอารมณ์]คือ วิญญาณัญจายตนฌานจิต ๓ เนวสัญญานาสัญญายตนฌานจิต ๓ เจตสิก ๓๐ ที่ทำอดีตธรรม ให้เป็นอารมณ์โดยแน่นอน, มโนทวาราวัชชนจิต ๑ กามชวนจิต ๒๙ ตทารัมมณจิต ๑๑ อภิญญาจิต ๒ เจตสิกที่ประกอบ ๔๗ (เว้นวิรตี อัปปมัญญา) ขณะที่ทำอดีตธรรมให้เป็นอารมณ์] ดู อภิ.วิ. ๒๒๓, ๒๘๒, ๒๙๗

อตีตารมฺมณตฺติก (ปุ)

[อตีตารมฺมณ + ติก]

อตีตารัมมณัตติกะ, กลุ่มธรรม ๓ บทที่มีอารมณ์เป็นอดีตเป็นต้น, ติกะที่ ๑๙ ในติกะ ๒๒ อันมาในอภิธรรมมาติกาและปัฏฐาน.(ดู ธัมมสังคณีบาฬี ติกมาติกา ข้อที่ ๑๙, ๑๐๔๗-๙,

๑๔๓๒-๓ ปฏฺฐาน.๒/๔๑๙, ๔๓๓ ปฏฺฐาน.๔/๕๔๓-๕ ปฏฺฐาน. ๕/๒๐-๑, ๓๖, ๒๐๗-๘, ๒๘๙, ๔๕๘)

อตีตารมฺมณตฺติกนิทฺเทส (ปุ)

[อตีตารมฺมณตฺติก + นิทฺเทส]

นิเทศแห่งอตีตารัมมณติกะ.

อตีตารมฺมณตฺติกนิทฺเทเส อตีเต ธมฺเม อารพฺภาติอาทีสุ ปริตฺตมหคฺคตาว ธมฺมา เวทิตพฺพา. เต หิ อตีตาทีนิ อารพฺภ อุปฺปชฺชนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๙๔)

ใน**นิเทศแห่งอตีตารัมมณติกะ** (ที่ ๑๙) ในคำว่า อตีเต ธมฺเม อารพฺภ (ปรารภอดีตธรรม) เป็นต้น พึงทราบเฉพาะปริตตธรรม และมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้น ปรารภธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น.

[อารมณ์คือนิพพานอันเป็นอัปปมาณะจัดเป็นกาลวิมุตติ ดังนั้น จึงไม่นับเข้าในติกะนี้ ส่วนบัญญัติแม้เป็นกาลวิมุตติก็ไม่น่าสงสัย เพราะเป็นที่แสดงถึงปรมัตถธรรม]

อตีรก (ติ)

[อตีร + ก]

อันไม่มีฝั่ง, อันไม่มีขอบเขต.

จานำ โข ปเนตำ จุนฺท วิชฺชติ, ยำ อญฺญติตฺถิยา ปริพฺพาชกา เอวำ วเทยฺยุ ‘อตีตำ โข อทฺธานำ อารพฺภ สมโณ โคตโม **อตีรกำ** ญาณทสฺสนำ ปญฺญเปติ, โน จ โข อนาคตำ อทฺธานำ อารพฺภ **อตีรกำ** ญาณทสฺสนำ ปญฺญเปติ. (ที. ๓/๑๑๐)

ดูก่อนจุนทะ เป็นไปได้ที่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชก พึงกล่าวอย่างนี้ว่า พระสมณโคดมปรารภอดีตกาลยาวนาน แล้วบัญญัติญาณทัสสนะ**อันไม่มีขอบเขต**ไว้ แต่หาได้ปรารภอนาคตกาลยาวนาน แล้วบัญญัติญาณทัสสนะ**อันไม่มีขอบเขต**ไว้ไม่.

อตีรกนฺติ อตีรำ อปริจฺเฉทำ มหนฺตำ.

(ที.อฏ. ๓/๙๗)

บทว่า **อตีรกำ** (อันไม่มีขอบเขต) ได้แก่ อันไม่มีฝั่ง ไม่มีกำหนด ใหญ่โต.

[พระสูตรนี้พุทธองค์ ทรงแนะนำวิธีโต้ตอบกับพวกเดียรถีย์ปริพาชก คือ ถ้าเขากล่าวว่าพระสมณโคดมบัญญัติแต่ญาณทัสสนะ อันไม่มีขอบเขตในเรื่องอดีตเท่านั้น ไม่ได้บัญญัติญาณทัสสนะอันไม่มีขอบเขต ในเรื่องอนาคตเลย พึงตอบว่า พระองค์ทรงมีสตานุสาริญาณ (ญาณระลึกชาติก่อนได้คือปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) จึงทำให้ทรงรู้เรื่องในอดีตอันยาวนาน และทรงมีญาณที่เกิดจากการตรัสรู้ (มรรคญาณ ๔) จึงทำให้ทรงรู้เรื่องในปัจจุบัน และในอนาคตได้ยาวนาน ด้วยพระญาณทั้งสองนี้ พระองค์จึงทรงรู้ว่า อะไรจริงแท้ อะไรไม่จริง อะไรสมควรพูด อะไรไม่สมควรพูด]

อตีรเณยฺย (ติ)

[น + ตีรเณยฺย]

อันไม่ควรข้าม, ไม่พึงข้าม, ไม่ใช่จะพึงข้าม.

มาสฺสุ ติณฺโณ อมญฺฺิตฺถ
สรีรํ ธารยํ อิมํ
อตีรเณยฺย ยมิทำ
พหู หิ ปริปนฺถโย. (ชา. ๒/๑๗๐)
(นารทดาบสกล่าวว่า)
พระองค์เพียงแต่ทรงสรีระ (เพศนักบวช) นี้ อย่าได้เข้าพระทัยว่า “เราข้ามเขตแดนคือกิเลสแล้ว” กรรมคือกิเลสนี้**ไม่ใช่จะพึงข้าม**ได้[ด้วยเหตุเพียงเท่านี้] เพราะอันตรายทั้งหลายยังมีอยู่มาก.

อตีรเณยฺย ยมิทนฺติ อิทำ กิเลสชาตำ นาม น เอตฺตเกน ตีเรตพฺพำ. (ชา.อฏ. ๖/๗๑)
บาทคาถาว่า **อตีรเณยฺย ยมิทำ** ความว่า ขึ้นชื่อว่ากิเลสชาตนี้ ไม่ใช่จะพึงข้ามได้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้[คือจะพึงข้ามได้ด้วยเพศแห่งบรรพชิตก็หาไม่]

อตีรทกฺขี (ติ)

[น + ตีรทกฺขี. น + ตีร + ทิส + ณี]
ถี. อตีรทกฺขินี]
แปลง ทิส เป็น ทกฺข ด้วยสูตร (กจ. ๔๗๑) ว่า ทิสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา. (แปลง ทิส ธาตุ เป็น ปสฺส, ทิสฺส หรือ ทกฺข ตามอุทาหรณ์)
อันมองไม่เห็นฝั่ง.
เต **อตีรทกฺขินิยา** นาวาย ตีรทสฺสึ สกุณำ มุญฺจนฺติ. โส คจฺฉเตว ปุรตฺถิมำ ทิสำ, คจฺฉติ ทกฺขิณำ ทิสำ, คจฺฉติ ปจฺฉิมำ ทิสำ, คจฺฉติ อุตฺตรำ ทิสำ, คจฺฉติ อุทฺธำ ทิสำ, คจฺฉติ อนุทิสำ. สเจ โส สมนฺตา ตีรำ ปสฺสติ, ตถาคตโกว โหติ. สเจ ปน โส สมนฺตา ตีรำ น ปสฺสติ, ตเมว นาวำ ปจฺจาคจฺฉติ. (ที. ๑/๒๑๒, อำ. ๒/๓๒๓)
[เมื่อเธอถามอย่างนี้ เราได้ตอบว่า ภิกษุ เรื่องเคยมีมาแล้ว พวกพ่อค้าเดินเรือทะเล (ขณะขึ้นเรือ) ได้จับนกตีรทัสสี (นกบินดูฝั่ง) ย่อมหยั่งลงสู่สมุทรด้วยเรือ (ได้จับนกบินดูฝั่ง ลงเรือไปด้วย)]
ครั้นเมื่อเรือ**มองไม่เห็นฝั่ง** พวกเขาจึงปล่อยนกตีรทัสสีไป นกนั้นบินไปยังทิศตะวันออก ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทิศเหนือ ทิศเบื้องบน และทิศเฉียง ถ้ามันยังแลเห็นชายฝั่งรอบๆ ก็จะบินเลยไป ถ้ามันแลไม่เห็นฝั่งโดยรอบ ก็จะบินกลับมาที่เรือนั้นอีก ฉันใด.
[ภิกษุ เธอก็เช่นกัน เที่ยวเสาะหาไปจนถึงพรหมโลก ก็ยังไม่ได้คำตอบของปัญหานี้ ในที่สุดต้องกลับมาหาเรา ปัญหานี้เธอไม่ควรถามว่า มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ ย่อมดับสนิทที่ไหนหนอแล แต่ควรถามอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโช-ธาตุ วาโยธาตุ ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน อุปาทายรูปที่ยาวและสั้น ละเอียดและหยาบ งามและไม่งาม ย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ในที่ไหน นามและรูปย่อมดับสนิทในที่ไหน].

อตีรทสฺสี (ติ)

[น + ตีรทสฺสี. น + ตีร + ทิส + ณี]
แปลง ทิส ธาตุ เป็น ทสฺส ด้วยมหาสูตร (กจ. ๕๗๑) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ดังที่ปทรูปสิทธิ

ปกรณ์ (อธิบายสูตร ๕๗๓) กล่าวว่า กฺวจิ ธาตูติอาทินา ทิสสฺส ทสฺสาเทโส (แปลง ทิส ธาตุเป็น ทสฺส ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ)

(๑) (ก) ผู้มองไม่เห็นฝั่ง.

อตีรทสฺสี ปุริโส
มหนฺเต อุทกณฺณเว
ยตฺถ โส ลภเต คาธํ
ตตฺถ โส วินฺทเต สุขํ. (ชา. ๒/๒๑๑)

(เสนกบัณฑิตเมื่อจะขอร้องมโหสธบัณฑิตโพธิสัตว์ ได้กล่าวว่า)

บุรุษ**ผู้มองไม่เห็นฝั่ง**ในมหาสมุทร ได้ที่พำนักในที่ใด เขาย่อมได้รับความสุขในที่นั้น ฉันใด. [ท่านมโหสธ ขอท่านจงเป็นที่พึ่งทั้งของพวกข้าพเจ้าและพระราชาฉันนั้นเถิด]

อตีรทสฺสีติ สมุทฺเท ภินฺนนาโว ตีรํ อปสฺสนฺโต.

(ชา.อฏ. ๖/๒๘๘)

บทว่า **อตีรทสฺสี** (ผู้มองไม่เห็นฝั่ง) ได้แก่ ผู้เรือแตกกลางมหาสมุทรเมื่อมองไม่เห็นฝั่ง.

(ข) ผู้มองไม่เห็นฝั่งนี้คือวัฏฏทุกข์.

อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน อริยานํ อทสฺสาวี...สปฺปุริสธมฺเม อวินีโต รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน รูปพนฺธนพทฺโธ สนฺตรพาหิรพนฺธนพทฺโธ **อตีรทสฺสี** อปารทสฺสี, พทฺโธ ชียติ พทฺโธ มียติ พทฺโธ อสฺมา โลกา ปรํ โลกํ คจฺฉติ.

(สํ. ๒/๑๓๔)

[ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนในโลกนี้]ผู้ไม่ได้สดับ ไม่ได้เห็นพระอริยะ...ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน เห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน หรือเห็นตนในรูป นี้เรียกว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ถูกเครื่องพันธนาการคือรูปจองจำไว้ ถูกเครื่องพันธนาการ ทั้งภายในและภายนอกจองจำไว้ **มองไม่เห็นฝั่งนี้** มองไม่เห็นฝั่งโน้น ถูกจองจำจนแก่ ถูกจองจำจนตาย ถูกจองจำจากโลกนี้จนถึงโลกหน้า.

อตีรทสฺสีติ ตีรํ วุจฺจติ วฏฺฏํ, ตํ น ปสฺสติ.

(สํ.อฏ. ๒/๓๐๕)

บทว่า **อตีรทสฺสี** (มองไม่เห็นฝั่งนี้) ความว่า วัฏฏะ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ฝั่ง, ปุถุชนมองไม่เห็นฝั่งนั้น. (ดู สํ.อฏ. ๒/๒๕๙)

(๒) อันเป็นที่มองไม่เห็นฝั่ง.

ดู มิลินฺท. ๒๑๕

อตีริต (ติ)

[น + ตีริต]

ยังมิได้พิจารณา, ยังมิได้ตัดสิน.

ปญฺจวิธา หิ ปุจฺฉา อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา วิมติจฺเฉทนาปุจฺฉา อนุมติปุจฺฉา กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติ. ตาสํ อิทํ นานตฺตํ. กตมา อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา? ปกติยา ลกฺขณํ อญฺญาตํ โหติ อทิฏฺฐํ อตุลิตํ **อตีริตํ** อวิภูตํ อวิภาวิตํ. ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติ. อยํ อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา.

(มหานิ.๒๖๓, จูฬนิ.๕๐, ที.อฏ.๑/๖๗, อ.อฏ.๑/๗๙, ม.อฏ.๒/๒๓๕, อภิ.อฏ.๑/๙๗)

กล่าวโดยพิสดารว่า คำถามมี ๕ ประเภท คือ อทิฏฐโชตนา (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้), ทิฏฐสังสันทนา (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว), วิมติจเฉทนา (ถามเพื่อขจัดความสงสัย), อนุมติ (ถามเพื่อรับเอาความเห็นชอบจากผู้ฟัง) กเถตุกัมยตา(ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง). ถามว่า:อทิฏฐโชตนาปุจฉาเป็นไฉน. ตอบว่า: สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนยังไม่รู้ ยังไม่เห็นโดยปกติ ยังไม่ได้เทียบเคียง **ยังไม่ได้พิจารณา** ยังมิได้ทำให้กระจ่างแจ่มแจ้ง บุคคลย่อมถามปัญหาเพื่อให้รู้ เพื่อให้เห็น เพื่อเทียบเคียง เพื่อพิจารณา เพื่อให้กระจ่างแจ่มแจ้งสิ่งที่ต้องการจะรู้นั้น คำถามนี้ชื่อว่าอทิฏฐโชตนาปุจฉา.

อตีริตนฺติ ตีรณาย น ตีริตํ. (มหานิ.อฏ.๓๒๗)

บทว่า **อตีริตํ** (ยังมิได้พิจารณา) ได้แก่ ยังไม่พิจารณา[ด้วยปัญญา]อันเป็นเครื่องไตร่ตรอง.

อตีริตนฺติ ตีรณภูเตน [ญาเณน] อกตญาณกิริยาสมาปนตํ.

(ที.ฏี.๑/๑๑๑, อ.ฏี.๑/๑๒๕, ม.ฏี.๒/๒๕๔, มูลฏี.๑/๕๘ [ตีรณภูตาย ปญฺญาย])

บทว่า **อตีริตํ** (ยังมิได้พิจารณา) คือ ยังไม่ได้ทำญาณกิริยา[๖๗]ให้ถึงพร้อมด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องไตร่ตรอง [ว่าสิ่งที่ต้องการจะรู้นี้เป็นอย่างนี้].

[คำว่า **ลกฺขณ** ในประโยคว่า ปกติยา ลกฺขณํ อญฺญาตุ โหติ ไม่ใช่แปลว่า เครื่องหมายหรือลักษณะ ตามที่ใช้โดยทั่วไป แต่หมายถึง สิ่งที่ต้องการจะรู้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขิตพฺพนฺติ ลกฺขณํ (ลักขณะ คือ สิ่งที่พึงกำหนดหมาย) ดังคัมภีร์มูลฎีกา (๑/๗๑) อธิบายว่า ลกฺขณนฺติ ญาตุ์ อิจฺฉิโต โย โกจิ สภาโว (คำว่า ลกฺขณ์ คือ สภาพอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลต้องการจะรู้, คือ ปรารถนาเพื่อรู้)]

อตีว (พฺย)

[อติ + อิว]

เหลือเกิน, ยิ่งนัก, อย่างยิ่ง.

พลวํ, สุฏฺฐุ, อตีว, กิมุต, สุว, อติ = อติสยตฺเถ นิปาโต. (นิปาตทีปนี. ๔๖)

นิบาตเป็นไปในอรรถอติสยะ[ดี, ยิ่ง, ด้วยดี, ดีแท้ ๖ ศัพท์] คือ พลวํ, สุฏฺฐุ, อตีว, กิมุต, สุว, อติ.

ปุรโต ปจฺฉโต วาปิ
อปโร เจ น วิชฺชติ
อตีว ผาสุ ภวติ
เอกสฺส วสโต วเน. (เถร. ๓๐๑)

(พระเอกวิหาริยเถระกล่าวว่า)

ถ้าไม่มีผู้อื่นอยู่ข้างหน้าหรือข้างหลัง เราอยู่ในป่าผู้เดียวจะมีความผาสุก**อย่างยิ่ง**.

อตีว อติวิย ผาสุ จิตฺตสุขํ ภวติ เอกวิหาริภาเวน เอกสฺส อสหายสฺส. (เถร.อฏ. ๒/๑๗๕)

ความผาสุก คือ ความสุขใจ**อย่างยิ่ง** จะมีแก่เราผู้เดียว คือ ไม่มีสหาย โดยความเป็นผู้อยู่ผู้เดียว.

ดู ชา. ๑/๖๖, วิมาน. ๙๐, วิมาน.อฏ. ๒๕๖, เถรี. ๔๑๔, เถรี.อฏ.๒๔๑, ม.อฏ.๑/๙๕. ดู อติวิย, อเตว

อตุจฺจ (ติ)

[อติ + อุจฺจ] สูงมาก, สูงเกินไป.

น เม รุจฺจิ มิคาโลป

ยสฺส เต ตาทิสี คตี

อตุจฺจำ ตาต ปตสิ

อภูมึ ตาต เสวสิ. (ชา. ๑/๑๔๑)

(พญาแร้งโพธิสัตว์เรียกลูกมาอบรมว่า)

มิคาโลปะ พ่อไม่พอใจเลยที่เจ้าบินไปเช่นนั้น ลูกเอ๋ย เจ้าบิน**สูงเกินไป** เลยเขตแดน[ของพวกแร้ง]ไปแล้ว.

อตุจฺจำ **ตาต ปตสี**ติ ตาต ตฺวำ อญฺเญสำ คิชฺฌานำ สีมำ อติกฺกมิตฺวา อติอุจฺจำ คจฺฉสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๔๐)

บาทคาถาว่า **อตุจฺจ**ำ **ตาต ปตสิ** (ลูกเอ๋ยเจ้าบินสูงเกินไป) ความว่า ลูกเอ๋ย เจ้าบินสูงเกินไป ล่วงเลยเขตแดนของพวกนกแร้งเหล่าอื่นไปแล้ว.

อตุจฺฉ (ติ)

[น + ตุจฺฉ]

ไม่เปล่า. ไม่ว่างเปล่า, ไม่ไร้ประโยชน์.

ปญฺจกฺขนฺเธ ตุจฺฉโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ, ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ “**อตุจฺฉ**ำ นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ปฏิสำ. ๔๑๓)

ผู้รู้เห็นขันธ์ ๕ ว่าว่างเปล่า ย่อมบรรลุอนุโลมขันติ [อนุโลมญาณ] ผู้ที่รู้เห็นว่า “ความดับของขันธ์ ๕ เป็นพระนิพพานที่**ไม่ว่างเปล่า**” ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม[อริยมรรค].

อตุจฺโฉชฺฌานมญฺจ (ติ)

[น + ตุจฺฉ + อุชฺฌาน + มญฺจ]

มีเตียงอันไม่เป็นที่ติเตียนเปล่าๆ, มีเตียงอันน่าสรรเสริญพร้อมสรรพ.

ยโต สรามิ อตฺตานำ

ยโต ปตฺโตสฺมิ วิญฺญุตำ

อตุจฺโฉชฺฌานมญฺโจ**มฺหิ**

ภิสิทานสฺสิทำ ผลำ. (อป. ๑/๓๖๗) (อิ.ต่างกัน)

(พระราชาตรัสว่า)

เมื่อใดข้าพเจ้าระลึกถึงตน เมื่อใด ข้าพเจ้าเป็นผู้รู้เดียงสา เมื่อนั้นข้าพเจ้าเป็นผู้**มีเตียงไม่เป็นที่ติเตียนเปล่า ๆ** นี้เป็นผลแห่งการถวายฟูก.

[สยา. อตุจฺโฉ ฌานมญฺโจมฺหิ (เป็นผู้ไม่เปล่ามีฌานเป็นเตียงนอน)]

อตุฏฺฐ (ติ)

[น + ตุฏฺฐ] ผู้ไม่ยินดี.

ตุฏฺฐ = ตุส + ต. แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุด ธาตุเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร (กจฺ. ๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโฐ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด, ปุจฺฉ ธาตุ, ภนฺช ธาตุ และ หส ธาตุเป็นต้นกับพยัญชนะที่อยู่หน้า [ต นั้น]เป็น ฏฺฐ)

อตุฏฺฐา สิวโย อาสุ์

พลคฺคา เนคมา จ เย

ปพฺพาชิตสฺส รฏฺฐสฺมา

เจตา รชฺเชภิเสจยุ์. (ชา. ๒/๓๓๒)

(พระเวสสันดรตรัสว่า)

ชาวกรุงสีพี พลนิกาย และชาวนิคม คง**ไม่ยินดี**ว่า ชาวเจตราชได้ราชาภิเษกข้าพเจ้าผู้ถูกขับออกจากแคว้นเป็นพระราชา.

(ดู ที.อฏ. ๑/๕๒)

อตุฏฺฐจิตฺต (น)

[อตุฏฺฐ + จิตฺต]

(๑) จิตไม่ยินดี.

(๒) (ติ) ผู้มีจิตไม่ยินดี.

อนตฺตมโนติ **อตุฏฺฐจิตฺโต**. (อ.อฏ. ๒/๑๒)

บทว่า อนตฺตมโน (ผู้มีใจมิใช่ของตน) ได้แก่ **ผู้มีจิตไม่ยินดี** (ไม่พอใจ).

อตุฏฺฐพฺพ (ติ)

[น + ตุฏฺฐพฺพ]

อันไม่พึงยินดี, อันไม่ควรยินดี.

ตุฏฺฐพฺพ = ตุส + ตพฺพ. แปลง ต ของ ตพฺพ กับ ส ที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร (กจฺ.๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหสาทีหิ ฏฺโฐ ดังที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๖๒๖) กล่าวว่า สการนฺเตหิ ปุจฺฉ-ภนฺช-หส-อิจฺเจวมาทีหิ จ ธาตูหิ ปรสฺส อนนฺตริตสฺส ตการสฺส สหาทิ-พฺยญฺชเนน ธาตฺวนฺเตน ฏฺฐาเทโส โหติ (แปลง ต อักษรที่อยู่ท้ายธาตุที่มี ส อักษรเป็นที่สุด และธาตุเหล่านี้ คือ ปุจฺฉ, ภนฺช และ หนฺส ธาตุเป็นต้นอย่างนี้ ที่มิได้ถูกอักษรอื่นคั่น กับพยัญชนะข้างหน้า คือ พยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ).

เอวํ วทนฺโต จ ธนิยํ **อตุฏฺฐพฺเพน** ตุสฺสมานํ อญฺญาปเทเสเนว ปริภาสติ โอวทติ อนุสาสติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๙)

ก็พระผู้มีพระภาคตรัสอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าทรงตักเตือน คือ โอวาท สั่งสอนนายธนิยะผู้ยินดีอยู่ด้วยสิ่ง**อันไม่ควรยินดี** ด้วยการอ้างถึงสิ่งอื่น (ยกเอาสิ่งอื่นมาแสดงอ้าง) นั่นเทียว.

อตุฏฺฐมานส (ติ)

[อตุฏฺฐ + มานส]

ผู้มีใจไม่ยินดี, ผู้มีจิตไม่ยินดี, ไม่พอใจ.

มานส มีความหมาย ๓ อย่าง คือ *สภาวะมีในใจ* หมายถึงสัมปยุตตธรรม=มนสิ ภโว มานโส. (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภวตัทธิต), *สภาวะทำมานะให้สิ้นสุด* หมายถึง อรหัตตผล มานำ สาติ โอสานำ กโรตีติ มานสำ. (มาน ศัพท์ สา ธาตุ (โอสานกรเณ = ทำให้สิ้นสุด) + อ ปัจจัย), **ใจ** = มโนเยว มานโส. (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ์ อ เป็น อา และลง ส อักษรเป็นอาคม)]

ตำ ทิสฺวา องฺกุโร ทาเน อุพฺพารชฺฌาสยตาย **อตุฏฺฐมานโส** หุตฺวา อตฺตโน ทาเน นิยุตฺตำ สินฺธกำ นาม มาณวำ อามนฺเตตฺวา…คาถา-ทฺวยมาห. (เปต.อฏ. ๑๑๙)

อังกุระพาณิชเห็น[โรงทานเงียบเหงา] ดังนั้น จึง**ไม่พอใจ** เพราะเป็นผู้มีอัธยาศัยกว้างขวางในการให้ทาน จึงเรียกมาณพ ชื่อว่าสินธกะ ผู้ขวนขวายในทานของตนมา แล้วกล่าว ๒ คาถาว่า[ชนย่อมยกย่องเราว่า อังกุรพาณิชนอนเป็นสุข เพราะไม่เห็นเหล่าชนผู้ขอ และเมื่อวณิพกมีน้อย เราจึงนอนเป็นทุกข์]

อตุฏฺฐวาจา (ถี)

[อตุฏฺฐ + วาจา) วาจาไม่น่ายินดี.

อนตฺตมนวจนนฺติ **อตุฏฺฐวาจำ**. (อำ.อฏ. ๒/๑๒)

บทว่า อนตฺตมนวจนำ (ผู้มีวาจาไม่น่าพอใจ) ได้แก่ ผู้มี**วาจาไม่น่ายินดี**.

อตุฏฺฐาการ (ปุ)

[อตุฏฺฐ + อาการ] อาการไม่น่ายินดี.

อปฺปจฺจโยติ **อตุฏฺฐากาโร**, โทมนสฺสนฺติ อตฺโถ. (อำ.อฏ. ๒/๕๒)

บทว่า **อปฺปจฺจโย** (ไม่พอใจ) ความว่า อาการที่ไม่พอใจ ได้แก่ โทมนัสสเวทนา.

ดู อำ.อฏ. ๒/๑๗๙, ๒/๙๒

อตุฏฺฐิ (ถี)

[น + ตุฏฺฐิ] ความไม่ยินดี.

อนภิรทฺธีติ อตุฏฺฐิ. (ม.อฏ. ๒/๒๔)

บทว่า อนภิรทฺธิ (ความไม่พอใจ) ได้แก่ **ความไม่ยินดี**[ต่อกัน].

อตุรนฺต (ติ)

[น + ตุรนฺต]

ไม่ด่วน, ไม่รีบร้อน, ทำด้วยการพิจารณา, ช้า.

ดู อตุรมาน (สารตฺถ. ๓/๓๓๑)

อตุริต (ติ)

[น + ตุริต]

ผู้ไม่รีบร้อน, ผู้ไม่รีบด่วน, ผู้ช้า.

อาสนกุสเลน ภวิตพฺพำ นิสชฺชกุสเลน…น พาหาวิกฺเขปกำ ภณิตพฺพำ, **อตุริเตน** ภวิตพฺพำ อสาหสิเกน, อจณฺฑิกเตน ภวิตพฺพำ วจนกฺขเม, เมตฺตาจิตฺเตน ภวิตพฺพำ หิตานุกมฺปินา…

(วิ. ๕/๒๘๘)

[อันภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ที่สงฆ์อนุมัติแล้ว มีประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์]

พึงเป็นผู้รู้จักที่นั่ง พึงเป็นผู้รู้จักการนั่ง… ไม่พึงพูดสัดส่าย พึงเป็น**ผู้ไม่รีบด่วน** ไม่ผลุนผลัน ไม่ดุดัน เป็นผู้อดทนได้ต่อถ้อยคำ พึงเป็นผู้มีเมตตา…

อตุริโตติ อเวคายนฺโต. (ที.ฏี. ๑/๒๙๖)

บทว่า **อตุริโต** (ไม่รีบด่วน) ได้แก่ ไม่รีบร้อน.

อตุริตคมน (น)

[อตุริต + คมน]

การเสด็จไปอย่างไม่รีบร้อน - ไม่รีบด่วน, ไม่ไปเร็วๆ, ไปช้าๆ, ไปเรื่อยๆ.

สตฺถา “อุทายี คมนวณฺณํ กเถติ, กปิลวตฺถุนครํ คนฺตุ เอส กาโลติ วีสติสหสฺสภิกฺขุปริวาโร **อตุริตคมเนน** จาริกํ นิกฺขมิ. (อ.อฏ. ๑/๒๓๕)

พระบรมศาสดาทรงทราบว่า “อุทายี กล่าวพรรณนาหนทางไปว่า เป็นเวลาสมควรเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์”ทรงมีภิกษุ ๒๐,๐๐๐ รูป เป็นบริวาร เสด็จจาริกไปด้วย**การเสด็จดำเนินไปอย่างไม่รีบด่วน**.

ดู อ.อฏ. ๑/๓๑๓

อตุริตจาริกา (ถี)

[อตุริต + จาริกา]

[จาริกา = จร ธาตุ + ณวุ ปัจจัย จรณํ จาริกา (การเที่ยวไป ชื่อว่า จาริกา)

อีกนัยหนึ่ง จร ธาตุ + ณ ปัจจัย + ณิก ปัจจัย [ณิก ปัจจัยไม่มีความหมาย] จรณํ จาโร, จาโรเอว จาริกา (การเที่ยวไป ชื่อว่า จาร, จาร ก็คือ จาริกา)]

การเสด็จจาริกอย่างไม่รีบร้อน – ไม่รีบด่วน, การเสด็จจาริกอย่างช้าๆ, ไม่รีบเสด็จจาริก.

ยํ ปน คามนิคมปฏิปาฏิยา เทวสิกํ โยชนทฺวิโยชนวเสน ปิณฺฑปาตจริยาทีหิ โลกานุคฺคณฺหนฺตสฺส คมนํ, อยํ **อตุริตจาริกา** นาม. (ที.อฏ. ๑/๒๑๕, ม.อฏ. ๒/๕๖)

ส่วนการเสด็จไปของพระผู้มีพระภาค ผู้ทรงอนุเคราะห์สัตว์โลก ด้วยการเสด็จเที่ยวไปบิณฑบาตเป็นต้น ด้วยอำนาจหนทางหนึ่งโยชน์หรือสองโยชน์ทุกวัน ตามลำดับหมู่บ้านและนิคม นี้ชื่อว่าเป็น**การเสด็จจาริกอย่างไม่รีบด่วน**.

เทวสิกํ ปน คาวุตํ อฑฺฒโยชนํ ติคาวุตํ โยชนนฺติ เอตฺตกํ อทฺธานํ อชฺชตนาย นิมนฺตนํ อธิวาสยโต ชนสงฺคหํ กโรโต คมนํ, เอสา **อตุริตจาริกา** นาม. (อ.อฏ.๒/๑๖๔, สำ.อฏ.๒/๑๖๔)

ก็ทุกวันที่พระพุทธเจ้ารับนิมนต์ เพื่อฉันในวันนี้ เสด็จไปทำการสงเคราะห์ชน ตลอดทางไกลมีประมาณเท่านี้ คือ ๑ คาวุต กึ่งโยชน์ ๓ คาวุต ๑ โยชน์ นี้ชื่อว่า**เป็นการเสด็จจาริกอย่างไม่รีบด่วน**.

ดู อุทาน.อฏ. ๑๖๕, ๒๑๘, ๓๔๒, ๓๖๘ สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๖๒ ชา.อฏ.๒/๑๐๑

[การเสด็จดำเนินของพระผู้มีพระภาคมี ๒ ลักษณะ คือ ตุริตจาริกา (การเสด็จโดยรีบด่วน) อตุริตจาริกา (การเสด็จโดยไม่รีบด่วน) พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เสด็จจาริกด้วยเหตุผล ๔ ประการ คือ เพื่อทรงบริหารพระวรกาย, เพื่อทรงแสดงธรรม, เพื่อทรงบัญญัติสิกขาบท และเพื่อทรงโปรดเวไนยสัตว์.

นอกจากนี้ ยังประกอบด้วยเหตุผลอีกหลายประการ เช่น เพื่อให้ชนทั้งหลายได้มีโอกาสถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ, ได้มีโอกาสรักษาศีล ๕, มีโอกาสได้สมาบัติ ๘ และมีโอกาสได้บรรลุมรรค ผล.

อีกนัยหนึ่ง การเสด็จจาริกของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมี ๒ ลักษณะ คือ นิพัทธจาริกา

(การเสด็จจาริกประจำ) อนิพัทธจาริกา (การเสด็จจาริกไม่ประจำ) ที.อฏ.๑/๒๑๖]

อตุล[๑] (ติ)

[น + ตุล]

(ก) ชั่งไม่ได้, ไม่มีที่เปรียบ, ไม่มีใครเปรียบ, ไม่มีผู้เทียบเท่า, หาใครเทียบเท่ามิได้, ไม่มีวัตถุเปรียบเทียบ.

อาหุเนยฺยสฺส ยกฺขสฺส
อุตฺตมปุคฺคลสฺส **อตุลสฺส**
มหโต ยสคฺคปตฺตสฺส
ภควโต ตสฺส สาวโกหมสฺมิ. (ม. ๒/๔๙)

(อุบาลีคหบดีประกาศตนว่า)
ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค[ผู้ตัดตัณหาได้เด็ดขาด ผู้ตื่น ปราศจากควัน ผู้ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิฉาบทา]
ผู้ควรบูชา ผู้ทรงได้รับพระนามว่ายักขะ เป็นบุคคลผู้สูงสุด มีคุณ**ชั่งไม่ได้** เป็นผู้ใหญ่ยิ่ง บรรลุยศอย่างยอดเยี่ยม.

อิทานิ ภนฺเต อิมเมว คามํ
ปิณฺฑาย อมฺหากํ ฆรํ อุปาคมิ.
ตโต เต อุจฺฉุสฺส อทาสิ ขณฺฑิกํ
ปสนฺนจิตฺตา **อตุลาย** ปีติยา. (วิมาน. ๓๕)

(เทพธิดาเรียนว่า)
พระคุณเจ้าผู้เจริญ[พระมหาโมคคัลลานเถระ] เมื่อไม่นาน พระเถระรูปหนึ่ง เข้ามาบิณฑบาตยังเรือนของดิฉันในหมู่บ้านนี้แหละ จากนั้น ดิฉันมีจิตเลื่อมใส เกิดปีติ**ไม่มีที่เปรียบ** จึงได้ถวายท่อนอ้อยแด่ท่าน.

อตุลายาติ อนุปมาย, อปฺปมาณาย วา. (วิมาน.อฏ. ๑๑๕)
บทว่า **อตุลาย** ได้แก่ ไม่มีที่เปรียบ หรือไม่มีประมาณ[สุดประมาณ]. (ดู พุทฺธวํ. ๓๒๖)

(ข) กรรมที่กำหนดไม่ได้ [ด้วยโลกิยกรรมอื่น], กรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน, กรรมที่มีผลมาก,[มหัคคตกรรม, อรูปาวจรกรรม]

ตุล**มตุล**ญฺจ สมฺภวํ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ.

(ที. ๒/๙๐, สํ. ๓/๒๓๐, อิ. ๓/๑๓๑, อุทาน. ๑๕๕)

[พระผู้มีพระภาคทรงทราบความนั้น ทรงเปล่งพระอุทานในเวลานั้นว่า]
พระมุนีได้สละกรรมที่กำหนดได้ และ**กรรมที่กำหนดไม่ได้**[ด้วยโลกิยกรรมอื่น] [หรือกรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน] ซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งภพ] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ เป็นผู้มีความยินดีภายใน มีจิตมั่นคง กำจัดกิเลสอันเกิดขึ้นภายในตน ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

[ความหมายของพระคาถานี้ก็คือ พระมุนีได้สละโลกิยกรรมที่เรียกว่า ตุละ และ อตุละ ซึ่งได้ชื่อว่าเหตุเกิดแห่งภพ เพราะเป็นสภาวะมีวิบาก และได้ชื่อว่าเครื่องปรุงแต่งภพ เพราะเป็นสภาวะก่อให้เกิดภพ เป็นผู้มีความยินดีในภายใน มีจิตมั่นคง กำจัดกิเลสที่เกิดขึ้นในตน ดุจทหารกล้าทำลายเกราะในสนามรบ]

ตตฺถ สพฺเพสํ โสณสิงฺคาลาทีนมฺปิ ปจฺจกฺขภาวโต ตุลิตํ ปริจฺฉินฺนนฺติ ตุลํ. กึ ตำ? กามาวจรกมฺมํ. น ตุลํ, น วา ตุลํ สทิสมสฺส อญฺญํ โลกิยํ กมฺมํ อตฺถีติ **อตุลำ**. กึ ตำ ? มหคฺคตกมฺมํ. อถวา กามาวจรรูปาวจรำ ตุลำ, อรูปาวจรำ **อตุลำ**. อปฺปวิปากำ วา ตุลำ, พหุวิปากำ **อตุลำ**.

(ที.อฏ. ๒/๑๔๗, สำ.อฏ. ๓/๒๘๕, อุทาน.อฏ. ๒๙๙)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในพระอุทานนั้น ดังต่อไปนี้:- ชื่อว่า ตุละ เพราะอรรถว่า เป็นกรรมที่กำหนดได้ เนื่องจากเป็นสิ่งที่ประจักษ์แก่สุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นทั้งหมด กรรมนั้นคืออะไร คือ *กามาวจรกรรม*. ชื่อว่า **อตุละ** เพราะอรรถว่าเป็นกรรมที่กำหนดไม่ได้, อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อตุละ** เพราะอรรถว่า เป็นกรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน กรรมนั้นคืออะไร คือ *มหัคคตกรรม*.

อีกนัยหนึ่ง ตุละ คือ กามาวจรกรรม และรูปาวจรกรรม, **อตุละ** คือ อรูปาวจรกรรม. อีกนัยหนึ่ง ตุละ คือ กรรมที่มีผลน้อย, **อตุละ** คือ กรรมที่มีผลมาก.

[**ตุล** = ตุล ธาตุ (ตุลเน = กำหนด) + อ ปัจจัย ในกรรมสาธนะ = ตุลียเต ปริจฺฉิชฺชเตติ ตุลำ (ตุละคือกรรมที่กำหนดได้) ตุล ศัพท์ หมายถึง กามาวจรกรรมที่กำหนดได้ เพราะประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป. อีกนัยหนึ่ง คำว่า ตุล แปลว่า กรรมเสมอกัน คือ กรรมที่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน หมายถึง กามาวจรกรรม ตามนัยนี้ จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุและปัจจัย ตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้.

คำว่า **อตุล** หมายถึง มหัคคตกรรม มีความหมาย ๒ ประการ ตามรูปวิเคราะห์ของ ตุล ศัพท์ ดังนี้ คือ

- กรรมที่กำหนดไม่ได้ด้วยโลกิยกรรมอื่น = น ตุลนฺติ อตุลำ (นนิปาตบุรพบท กรรมธารยสมาส)
- กรรมที่ไม่มีโลกิยกรรมอื่นเสมอเหมือน = นตฺถิ ตุลำ อสฺสาติ อตุลำ (นนิปาตบุรพบท พหุพพีหิสมาส)

คัมภีร์อรรถกถาอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ตุล หมายถึง กามาวจรกรรมและรูปาวจรกรรม ส่วน **อตุล** หมายถึง อรูปาวจรกรรม หรือ ตุล หมายถึง กรรมที่มีวิบากน้อย ส่วน **อตุล** หมายถึง กรรมที่มีวิบากมาก.

คำว่า สมฺภว = สำ + ภู + อ ปัจจัย = สมฺภวติ เอเตนาติ สมฺภวำ (สัมภวะคือเหตุเกิด[แห่งภพ]). คำว่า ภวสงฺขาร = สงฺขโรตีติ สงฺขาโร, ภวำ สงฺขาโร ภวสงฺขาโร (ภวสังขาระ คือ เครื่องปรุงแต่งภพ). คำว่า อตฺตสมฺภว = อตฺตนิ สมฺภวำ อตฺตสมฺภวำ (อัตตสัมภวะ คือ อันเกิดขึ้นภายในตน) เป็นคุณศัพท์ คือ ศัพท์ขยายศัพท์อื่น หมายถึง กิเลส]

หมายเหตุ:-คาถานี้มีคำแปล ๒ นัย ตามหลักอลังการเรียกว่า สิเลสาลังการ คือ อลังการแนบชิด หมายถึง มีความหมายแนบชิดกันเป็นสองนัย (ดู ความหมายที่ ๒ อรรถ ค)

ดู เปต. ๓๕๔, เปต.อฏ. ๑๐๓

(ค) นิพพาน, นิพพานธาตุ.

ตุล**มตุล**ญฺจ สมฺภวํ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺทิ กวจมิวตฺตสมฺภวํ.

(ที. ๒/๙๐, สํ. ๓/๒๓๐, อิ. ๓/๑๓๑, อุทาน. ๑๕๕)

พระมุนีหยั่งเห็นอยู่[รู้เห็น]**พระนิพพาน**แล้ว ได้สละกรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพ เป็นผู้มีความยินดีในภายใน [ด้วยวิปัสสนา]มีจิตมั่นคง[ด้วยสมถะ] กำจัดกิเลสดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

อตุลนฺติ นิพฺพานธาตุ. (เนตฺติ. ๕๒)

บทว่า **อตุลํ** (พระนิพพาน) คือ นิพพานธาตุ.

อถวา ตุลนฺติ ตุลยนฺโต ตีเรนฺโต. **อตุลญฺจ สมฺภวนฺ**ติ นิพฺพานญฺเจว สมฺภวญฺจ. ภวสงฺขารนฺติ ภวคามิกมฺมํ. อวสฺสชิ มุนีติ “ปญฺจกฺขนฺธา อนิจฺจา, เตสํ นิโรโธ นิพฺพานํ นิจฺจนฺติอาทินเยน ตุลยนฺโต พุทฺธมุนิ ภเว อาทีนวํ นิพฺพาเน อานิสํสญฺจ ทิสฺวา ตํ ขนฺธานํ มูลภูตํ ภวสงฺขารํ กมฺมกฺขยกเรน อริยมคฺเคน อวสฺสชิ. กถํ? อชฺฌตฺตรโต.

โส หิ วิปสฺสนาวเสน อชฺฌตฺตรโต สมถวเสน สมาหิโต กวจมิว อตฺตภาวํ ปริโยนนฺธิตฺวา จิตฺตํ อตฺตนิ สมฺภวตฺตา “อตฺตสมฺภวนฺติ ลทฺธนามํ สพฺพํ กิเลสชาตํ อภินฺทิ, กิเลสาภาเว กมฺมํ อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา อวสฺสฏฺฐํ นาม โหติ, กิเลสาภาเวน กมฺมํ ชหีติ อตฺโถ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๒๓)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า ตุลํ แปลว่า หยั่งเห็นอยู่. ปาฐะว่า **อตุลญฺจ สมฺภวํ** คือ พระนิพพานและกรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์]. บทว่า ภวสงฺขารํ (กรรมที่ปรุงแต่งภพ) ความว่า กรรมที่ยังเหล่าสัตว์ให้ไปสู่ภพ. ปาฐะว่า อวสฺสชิ มุนิ เป็นต้น ความว่า พระมุนีคือพระพุทธเจ้าหยั่งเห็นอยู่ตามนัยเป็นต้นว่า “ขันธ์ ๕ ไม่เที่ยง ความดับสนิทของขันธ์เหล่านั้นเที่ยง” พระองค์รู้เห็นโทษใน ภพและอานิสงส์ในพระนิพพานแล้ว ได้สละกรรมที่ปรุงแต่งภพ ซึ่งเป็นเหตุเกิดแห่งขันธ์ทั้งหลาย ด้วยอริยมรรค อันทำให้กรรมหมดสิ้นไป

ถาม: พระองค์สละกรรมได้อย่างไร?

ตอบ: พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายใน.

แท้จริงแล้ว พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายในด้วยวิปัสสนา มีจิตมั่นคงด้วยสมถะ กำจัดกิเลสทั้งหมดที่ได้ชื่อว่าสภาวะที่เกิดขึ้นในตน เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน ซึ่งหุ้มห่ออัตภาพอยู่แล้ว ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น. กรรมชื่อว่าถูกสละได้ เพราะเป็นสภาพไม่ให้ปฏิสนธิเมื่อไม่มีกิเลส ความว่า พระองค์ได้สละกรรมด้วยความไม่มีกิเลส.

[คำว่า ตุลํ (หยั่งเห็นอยู่) = ตุล ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ=ตุเลตีติ ตุลํ (ตุลคือผู้หยั่งเห็นอยู่) บทนี้ลงปฐมาวิภัตติ เป็นอัพภันตรกิริยาของ อวสฺสชิ.

อตุลํ (พระนิพพาน)=นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (อตุลคือธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นเสมอเหมือน) บทนี้เป็นกรรมของปาฐเสสะว่า ทิสฺวา.

สมฺภว=สํ + ภู + อ ปัจจัย = สมฺภวติ เอเตนาติ สมฺภวํ (สัมภาวะคือเหตุเกิด[แห่งขันธ์]).

อตฺตสมฺภว = อตฺตนิ สมฺภวํ อตฺตสมฺภวํ (อัตตสัมภาวะคือสภาวะที่เกิดในตน) หมายถึงกิเลส คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลสเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน ตามนัยนี้จัดเป็นทัพพศัพท์ คือ ศัพท์แสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งในที่นี้แสดงถึงกิเลส]

หมายเหตุ:- บาทคาถาว่า ตุลมตุลญฺจ สมฺภวํ เป็นบัญญัติแสดงการรู้ยิ่งซึ่งธรรมทั้งปวง (อภิญญาบัญญัติ) เพราะไม่มีธรรมที่ควรรู้ยิ่งซึ่งพ้นไปจากสังขตธาตุและอสังขตธาตุ และแสดงการตั้งธรรมปฏิสัมภิทาไว้ (นิกเขปบัญญัติ) เพราะกล่าวถึงธรรมปฏิสัมภิทา]

ดู ที.อฏ. ๒/๑๔๗, อุทาน.อฏ. ๒๙๙

(ฆ) ประเสริฐ, มีค่ามาก.

วณฺโณ จ เต กนกสฺส สนฺนิโภ
อุตฺตตฺตรูโป ภุส ทสฺสเนยฺโย
ปลฺลงฺกเสฏฺเ **อตุเล** นิสินฺนา
เอกา ตุวํ นตฺถิ จ ตุยฺห สามิโก. (เปต. ๑๗๑)

(มาณพถามนางเวมานิกเปรตว่า)

ก็ผิวพรรณของเธอมีรัศมีเรืองรองดังทองคำ มีรูปโฉมเลอเลิศ น่าดูน่าชมยิ่งนัก นั่งอยู่แต่ผู้เดียวบนบัลลังก์อันประเสริฐสุด **มีค่ามาก** เธอไม่มีสามีหรือ.

อตุเลติ มหารเห. อตุเลติ วา เทวตาย อาลปนํ, อสทิสรูเปติ อตฺโถ. (เปต.อฏ. ๑๗๔)

บทว่า **อตุเล** (มีค่ามาก) ได้แก่ มีราคาแพง. อีกนัยหนึ่ง คำว่า อตุเล เป็นคำเรียกเทวดา อธิบายว่า มีรูปไม่มีใครเหมือน.

อตุล[๒] (ปุ)

[น + ตุล]

(๑) พระปัจเจกพุทธเจ้านามว่าอตุละ.

สุมฺโภ สุโภ **มตุโล** อฏฺจโม จ
อถสฺสุเมโฆ อนีโฆ สุทาโจ.
ปจฺเจกพุทฺธา ภวเนตฺติขีณา
หิงฺคู จ หิงฺโค จ มหานุภาวา. (ม. ๓/๑๑๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้สิ้นตัณหาเครื่องนำไปสู่ภพคือ...สุมภพุทธะ สุภพุทธะ **อตุลพุทธะ** อัฏฐมพุทธะ อัสสุเมฆพุทธะ อนีฆพุทธะ สุทาจ-พุทธะ พระปัจเจกพุทธเจ้าผู้มีอานุภาพมาก คือ หิงคูพุทธะ หิงคพุทธะ.

(๒) อุบาสกชื่อว่า อตุละ.

โปราณเมตํ **อตุล**
เนตํ อชฺชตนามิว
นินฺทนฺติ ตุณฺหิมาสีนํ
นินฺทนฺติ พหุภาณินํ. (ธมฺม. ๔๗)

อตุละเอ๋ย การนินทาและสรรเสริญนี้ มีมานานแล้ว มิใช่เพิ่งมีในวันนี้เท่านั้น คนนั่งอยู่เฉยๆ เขาก็นินทา คนพูดมาก เขาก็นินทา [แม้คนพูดน้อย เขาก็นินทา ไม่มีใครเลยในโลกนี้ไม่ถูกนินทา]

(๓) พญานาคชื่อว่าอตุละ.

อหำ เตน สมเยน
นาคราชา มหิทฺธิโก
อตุโล นาม นาเมน
อุสฺสนฺนกุสลสญฺจโย. (พุทฺธวำ. ๓๓๐)

(พระประวัติของพระสุมนพุทธเจ้า)
สมัยนั้น เราเป็นพญานาค ผู้มีฤทธิ์มาก มีชื่อว่า **อตุละ** เป็นผู้สร้างกุศลให้เจริญขึ้น.

(๔) นายแพทย์ชื่อว่าอตุละ. ดู มิลินฺท. ๒๖๓-๔

อตุลอุปาสกวตฺถุ (น)

[อตุล + อุปาสก + วตฺถุ]
เรื่องอุบาสกชื่อว่าอตุละ.
ธมฺมปทปาฬิ. วรรคที่ ๑๗ เรื่องที่ ๗. ธมฺม. ๔๗. ธมฺม.อฏฺ. ๒/๒๐๙-๑๑.

อตุลคุณ (ติ)

[อตุล + คุณ] มีคุณอันชั่งไม่ได้ - ประเสริฐ.
ดู มิลินฺท. ๓๒๕

อตุลญาณ (น)

[อตุล + ญาณ]
(๑) อตุลญาณ, ญาณอันชั่งไม่ได้.
(๒) (ติ) ผู้มีญาณอันชั่งไม่ได้, ผู้มีญาณอันประเสริฐ.

อตุลญาณเตช (ปุ)

[อตุลญาณ + เตช]
(๑) เดชคือญาณอันชั่งไม่ได้.
(๒)(ติ) ผู้มีเดชคือญาณอันชั่งไม่ได้
ดู อตุลเตช อรรถที่ (๑)

อตุลเตช (ปุ/น)

[อตุล + เตช]
พเล ปภาเว เตโช เตสุ จ ทิตฺติยำ. (เตช ศัพท์มีอรรถ ๓ อย่าง คือ พล (เรี่ยวแรง), ปภาว (เดช), ทิตฺติ (ความรุ่งเรือง) ธาน.คาถา. ๑๐๙๔

(๑) ผู้มีเดชคือญาณอันชั่งไม่ได้ (พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์).

ตสฺสาปิ **อตุลเตชสฺส**
ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตเน
อภิสมยา ตโย อาสุ
มหาตมปวาหนา. (พุทฺธวำ. ๓๓๙, ๓๕๕)

(ประวัติพระปทุมพุทธเจ้า)
แม้ในคราวที่พระองค์**ผู้มีเดชคือญาณอันชั่งไม่ได้** ทรงประกาศธรรมจักร การบรรลุธรรมกำจัดความมืดใหญ่ได้มี ๓ ครั้ง.

อตุลเตชสฺสาติ อตุลญาณเตชสฺส.“อตุลญาณเตชาติปิ ปาโฐ. (พุทฺธวำ.อฏ. ๒๑๒)
บทว่า **อตุลเตชสฺส** (ผู้มีเดชคือญาณอันชั่งไม่ได้) ได้แก่ ผู้มีเดชคือญาณหาอะไรเปรียบเทียบมิได้. ปาฐะว่า อตุลญาณเตชา ก็มี.

(๒) มีเดชไม่มีใครเปรียบ, มีเดชไม่มีผู้เสมอเหมือน - ประเสริฐ.

ตานิ จ **อตุลเตชานิ**
อิมานิ จ ทสพลานิ
อยญฺจ คุณธารโณ เทโห
ทฺวตฺตึสวรลกฺขณวิจิตฺโต. (พุทฺธวํ. ๓๘๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
คู่อัครสาวกเป็นต้นเหล่านั้น ผู้**มีเดชไม่มีใครเปรียบ** และทศพลญาณ[ที่มีในพระสรีระ] เหล่านี้. เรามีร่างกายทรงไว้ซึ่งคุณ[อสาธารณญาณ ๖ เป็นต้น] มีร่างกายวิจิตรด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ[มีรัศมี ๖ ประการสว่างไสวไปทั่วทั้ง ๑๐ ทิศ ดุจดวงอาทิตย์ทุกอย่างล้วนจักอันตรธานไปหมดสิ้น สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ]

[ทสพลานิ สฺยา เป็น ยสพลานิ แปลว่า ผู้มียศและกำลังเหล่านี้]

ตานิ จ อตุลเตชานีติ อคฺคสาวกยุคาทีนิ ตานิ อสทิสเตชานิ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๓๔๗)

บาทคาถาว่า **ตานิ จ อตุลเตชานิ** ความว่า คู่พระอัครสาวกเป็นต้นเป็นผู้มีเดชไม่มีผู้เสมอเหมือนเหล่านั้น.

[ในขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค (หน้า ๙๙) ได้แสดงความหมายของ เตช ศัพท์ไว้ ๕ อย่าง ดังมีข้อความว่า

เตโชติ ปญฺจ เตชา จรณเตโช, คุณเตโช, ปญฺญาเตโช, ปุญฺญเตโช, ธมฺมเตโช.

บทว่า **เตโช** (เดช) อธิบายว่า เดชมี ๕ คือ เดชคือศีลเครื่องดำเนินไป เดชคือคุณ เดชคือปัญญา เดชคือบุญ และเดชคือธรรม]

อตุลทสฺสน (ติ)

[อตุล + ทสฺสน]
ผู้มีทัสสนะอันไม่มีที่เปรียบ - อันประเสริฐ.

มหปฺปภํ คณาจริยํ
อคฺคปฺปตฺตํ วินายกํ
สเทวกสฺส โลกสฺส
ชินํ **อตุลทสฺสนํ**. (เถร. ๒๗๑)

(พระเสนกเถระเปล่งอุทานว่า)
[เป็นการดีหนอที่เรามาใกล้ท่าน้ำคยาในวันเพ็ญเดือน ๔ เพราะได้เห็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ]
ซึ่งพระองค์มีพระรัศมีมากอย่าง เป็นคณาจารย์ ผู้ถึงความเป็นผู้เลิศ ทรงเป็นผู้นำอย่างยอดเยี่ยมของชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทรงเป็นผู้ชนะมาร **มีทัสสนะอันไม่มีที่เปรียบ**.

พาตฺตึสวรมหาปุริสลกฺขณอสีติอนุพฺยญฺชนาทิปฏิมณฺฑิตรูปกายตาย ทสพลจตุเวสารชฺชาทิคุณปฏิมณฺฑิตธมฺมกายตาย จ สเทวเกน โลเกน อปริเมยฺยทสฺสนตาย อสทิสทสฺสนตาย จ **อตุลทสฺสนํ**. (เถร.อฏ. ๒/๑๗)

ชื่อว่า**มีทัสสนะอันไม่มีที่เปรียบ** เพราะมีพระรูปกายอันประดับแล้วด้วยมหาปุริสลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ และมีอนุพยัญชนะ ๘๐ เป็นต้น และเพราะมีพระธรรมกายอันประดับด้วยคุณมีทศพลญาณและจตุเวสารัชชญาณเป็นต้น และมีทัสสนะอันชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลกจะพึงประมาณมิได้ และเพราะทรงมีทัสสนะอันหาผู้เสมอเหมือนมิได้.

อตุลมฺพ (ปุ)

[อตุล + อมฺพ]

ต้นมะม่วงของท้าวเวสสรรณมีชื่อว่าอตุละ. เป็นต้นมะม่วงที่นักเล่นกลชื่อภัณฑกัณณะเนรมิตขึ้น เพื่อทำให้เจ้าชายมหาปนาทะ ทรงพระสรวล ต้นมะม่วงนี้เรียกว่า ต้นมะม่วงของท้าวเวสสวรรณใครๆ ไม่อาจเอื้อมเข้าไปถึงได้. (ดู ชา.อฏ. ๔/๓๒๔-๕)

อตุลยส (ติ)

[อตุล + ยส]

ผู้มีพระยศอันไม่มีที่เปรียบ, มีชื่อเสียงและบริวารไม่มีใครเปรียบ.

โอวทิตฺวา พหู สตฺเต
สนฺตาเรตฺวา พหู ชเน
โสปิ สตฺถา **อตุลยโส**
นิพฺพุโต โส สสาวโก. (พุทฺธวํ. ๓๖๓)

(ประวัติของพระปุสสพุทธเจ้า)

แม้พระศาสดา**ผู้มีพระยศอันไม่มีที่เปรียบ** [ไม่มีใครเสมอเหมือน]พระองค์นั้น ตรัสสอนเวไนยสัตว์เป็นจำนวนมาก ทรงช่วยหมู่ชนให้ข้ามพ้นได้เป็นจำนวนมาก พระองค์ผู้เป็นไปกับสาวกเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว.

ดู พุทฺธวํ.อฏ. ๒๗๖

อตุลานุภาว (ติ)

[อตุล + อนุภาว]

ผู้มีอานุภาพอันไม่มีที่เปรียบ.

หนฺท จ ฆานํ **อตุลานุภาวํ**
มยา สห ทกฺขสิ เอหิ กตฺเต
ยตฺถจฺฉติ นจฺจคีเตหิ นาโค
ราชา ยถา เวสฺสวโณ นพิญฺญิ. (ชา. ๒/๓๐๑)

(ปุณณกยักษ์กล่าวว่า)

ท่านบัณฑิต เชิญเถิด ท่านจงมากับข้าพเจ้า ไปดูพิภพของพญานาค **ซึ่งมีอานุภาพอันไม่มีที่เปรียบ** เป็นที่อยู่อันมีการฟ้อนรำ ขับร้องตามปรารถนา เหมือนนิกีฬิตราชธานี เป็นที่ประทับอยู่ของท้าวเวสสุวรรณฉะนั้น.

[บทว่า กตฺเต เป็นบทอาลปนะ เอกพจน์ ถือว่าเป็นรูปพิเศษที่ต่างจากรูปว่า โภ กตฺตา]

ดู ชา. ๑/๑๗๕

อตุลิต (ติ)

[น + ตุลิต]

ยังไม่ได้เทียบเคียง - ตัดสิน - พิจารณา.

กตมา อทิฏฺจโชตนาปุจฺฉา? ปกติยา ลกฺขณญาตา โหติ อทิฏฺจำ **อตุลิตา** อตีริตา อวิภูตา อวิภาวิตา. ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหำ ปุจฺฉติ. อยำ อทิฏฺจโชตนาปุจฺฉา.

(มหานิ.๒๖๓, จูฬนิ.๕๐, ที.อฏ.๑/๖๗, อำ.อฏ.๑/๗๙, ม.อฏ.๒/๒๓๕, อภิ.อฏ.๑/๙๗)

ถามว่า:อทิฏฺจโชตนาปุจฉาเป็นไฉน. ตอบว่า: สิ่งที่ต้องการจะรู้อันตนยังไม่รู้ ยังไม่เห็นโดยปกติ **ยังไม่ได้เทียบเคียง** ยังไม่ได้พิจารณา ยังมิได้ทำให้กระจ่างแจ่มแจ้ง บุคคลย่อมถาม

ปัญหาเพื่อให้รู้ เพื่อให้เห็น เพื่อเทียบเคียง เพื่อพิจารณา เพื่อให้กระจ่างแจ่มแจ้งสิ่งที่ต้องการจะรู้นั้น นี้ชื่อว่า อทิฏฐโชตนาปุจฉา.

อตุลิตนฺติ ตุลาย ตุลิยํ วิย น ตุลิตํ.

(มหานิ.อฏ. ๓๒๗)

บทว่า **อตุลิตํ** (ยังไม่ได้เทียบเคียง) คือ ยังไม่ได้เทียบเคียงดุจเทียบเคียงด้วยตราชั่ง.

อตุลิตนฺติ เอตฺตกํ เอตนฺติ ตุลนภูเตน อตุลิตํ (อาห). (ที.ฏี.๑/๑๑๑)

ดู. ม.ฏี.๒/๒๕๔ อ.ฏี.๑/๑๒๕ มูลฏี.๑/๕๘

ด้วยคำว่า **อตุลิตํ** (ยังไม่ได้เทียบเคียง) ท่านกล่าวหมายเอาการที่ยังมิได้เทียบเคียง ด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องเทียบเคียงว่า สิ่งที่ต้องการจะรู้นั้นมีประมาณเท่านี้.

อตุลิทฺธิปรกฺกม (ติ)

[อตุล + อิทฺธิ + ปรกฺกม]

ผู้มีฤทธิ์และความบากบั่นอันไม่มีที่เปรียบ.

ตทาติวิมฺหิตา สพฺพา
ปริสา สา กตญฺชลี
อโวจยฺเย กถํ อาสิ
อตุลิทฺธิปรกฺกมา. (อป. ๒/๒๑๔, ๒๓๑)

(สฺยา. อตุลิทฺธิ ปรกฺกมา)

(พระมหาปชาบดีโคตมีเถรีกราบทูลว่า)
ครั้งนั้น บริษัททั้งหมดนั้น ถึงความพิศวงยิ่งนัก จึงได้ประนมมือถามว่า ข้าแต่พระแม่เจ้า [พระแม่เจ้าได้ทำบุญอะไรไว้] จึงเป็น**ผู้มีฤทธิ์และความบากบั่นอันไม่มีที่เปรียบ**.

อตุลิย (ติ)

[น + ตุลิย]

อันชั่งไม่ได้, ไม่มีที่เปรียบ, อันประเสริฐ.

ตสฺส ปภา อสมสมา
นิทฺธาวติ สมนฺตโต
อปฺปมาโณ **อตุลิโย**
โอปมฺเมหิ อนูปโม. (พุทฺธวํ. ๓๕๐)

(ประวัติของพระสุชาตพุทธเจ้า)

[พระชินเจ้าพระองค์นั้นทรงมีพระวรกายสูง ๕๐ ศอก มีลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ และทรงประกอบด้วยคุณทั้งปวง]
พระรัศมีของพระชินเจ้าพระองค์นั้น ไม่มีอะไรเสมอเหมือน ซ่านออกโดยรอบ ไม่มีประมาณ **ชั่งไม่ได้** หาอุปมามิได้ด้วยอุปเมยยะ.

อตุลิโยติ อตุโล, เกนจิ อสทิโสติ อตฺโถ.

(พุทฺธวํ.อฏ. ๒๔๕)

บทว่า **อตุลิโย** แปลว่า ชั่งไม่ได้ อธิบายว่า ไม่เหมือนใครๆ[โดยคุณมีศีลเป็นต้น].

อกมฺปิยํ **อตุลิยํ**
อปุถุชฺชนเสวิตํ
พุทฺโธ ธมฺมมเทเสสิ
ตตฺถ เม นิรโต มโน. (เถรี. ๔๐๑)

(พระสีสูปจาลาเถรีตอบว่า)
พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ไม่หวั่นไหว **ชั่งไม่ได้** ปุถุชนเสพไม่ได้[โปรดเรา] ใจของเรายินดีนักในธรรมนั้น.

คุณโต เอตฺตโกติ ตุเลตุ๋ อสกฺกุเณยฺยตาย อตฺตนา สทิสสฺส อภาวโต จ **อตุลิยํ**.

(เถรี.อฏ. ๑๗๖)

ชื่อว่า**ชั่งไม่ได้** เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนพระองค์ เหตุที่ใครไม่สามารถจะชั่งได้ โดยพระคุณ[มีศีลเป็นต้น]ว่ามีประมาณเท่านี้.

ดู พุทฺธวํ. ๓๒๖, ๓๓๑, พุทฺธวํ.อฏ.๑๗๐, ๑๙๑

อตุลฺย (ติ)

[น + ตุลฺย]

ผู้ชั่งไม่ได้, ไม่มีใครเปรียบ, ประเสริฐ.

สพฺพา ทิสา อนุวิสโฏหมสฺมิ
มหพฺพโล อมิตยโส **อตุลฺโย**
คุเณหิ สพฺเพหิ อุเปตรูโป
ธมฺโม อธมฺม ตฺวํ กถ วิเชสฺสสิ. (ชา. ๑/๒๓๐)

(ธรรมเทพบุตรกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าเป็นผู้ขึ้นชื่อลือชาไปทั่วทิศ มีพลังมหาศาล มียศหาประมาณมิได้ **ไม่มีใครเปรียบ** [ไม่มีผู้เทียมเท่า]ประกอบด้วยคุณทั้งปวง เป็นฝ่ายธรรม อธรรมเทพบุตร ท่านจะชนะได้อย่างไร. (ดู สุตฺตนิ. ๒๙๔, ๓๘๖)

อตุลฺยทสฺสน (ติ)

[อตุลฺย + ทสฺสน]

มีทัสสนะไม่มีที่เปรียบ, มีทัสสนะประเสริฐ.

สงฺฆปมํ เสต**มตุลฺยทสฺสนํ**
สุจึ สุคนฺธ ปิยรูปมพฺภุตๆ
อทิฏฺรปุพฺพ มม ชาตุ จกฺขุภิ
กา เทวตา ปาณิสุ กึ สุโธทหิ. (ชา. ๒/๑๐๓)

(โกสิยดาบสรับโภชนะแล้วกล่าวว่า)
อาหารทิพย์นี้ขาวอุปมาดังสังข์ **มีทัสสนะไม่มีที่เปรียบ**[ไม่มีสิ่งเปรียบปานน่าดู] สะอาด มีกลิ่นหอม น่าพอใจ ไม่เคยมีมา ยังไม่เคยได้เห็นด้วยตาของเราผู้เป็นคน เทวดาตนใด วางอาหารทิพย์ไว้ในฝ่ามือของเราหรือ.

อตุลฺยรูป (ติ)

[อตุลฺย + รูป]

มีสภาวะชั่งไม่ได้ – ไม่มีที่เปรียบ - ประเสริฐ.

อทฺธา หิ ปญฺญาว สตๆ ปสตฺถา
กนฺตา สิรี โภครตา มนุสฺสา
ญาณญฺจ พุทฺธาน**มตุลฺยรูป**ำ
ปญฺญ น อจฺเจติ สิรี กทาจิ. (ชา. ๑/๓๒๓)

(พระโพธิสัตว์มโหสธบัณฑิตสรรเสริญว่า)
แท้จริง ปัญญาเท่านั้น เหล่าสัตบุรุษ สรรเสริญแน่แท้ สิริเป็นที่ต้องการของเหล่ามนุษย์ ผู้ยินดีในโภคะ ส่วนญาณของท่านผู้รู้ทั้งหลาย**มีสภาวะชั่งไม่ได้** คนมีสิริล่วงเลยคนมีปัญญาไม่ได้ไม่ว่าในกาลไหนๆ.

อตุลฺยาการ (ติ)

[อตุลฺย + อาการ]

มีสภาวะไม่เสมอกัน, มีอาการไม่เสมอกัน.

กสฺมา ปเนตฺถ โคตฺรภุญาณํ มคฺคญาณปุเรจาริกํ วิย นิพฺพานารมฺมณํ น โหตีติ ? ผลญาณานํ อนิยฺยานิกภาวโต. อริยมคฺคธมฺมาเยว หิ นิยฺยานิกา. วุตฺตญเหตํ “กตเม ธมฺมา นิยฺยานิกา? จตฺตาโร อริยมคฺคา อปริยาปนฺนาติ.

ตสฺมา เอกนฺเตเนว นิยฺยานิกภาวสฺส อุภโต วุฏฺฐานภาเวน ปวตฺตมานสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ญาเณน นิมิตฺตโต วุฏฺฐิเตเนว ภวิตพฺพนฺติ ตสฺส นิพฺพานารมฺมณตา ยุตฺตา, น ปน อริยมคฺคสฺส ภาวิตตฺตา ตสฺส วิปากภาเวน ปวตฺตมานานํ กิเลสานํ อสมุจฺฉินฺทนโต อนิยฺยานิกตฺตา อวุฏฺฐานสภาวานํ ผลญาณานํ ปุเรจาริกญาณสฺส กทาจิปิ นิพฺพานารมฺมณตา อุภยตฺถ อนุโลมญาณานํ **อตุลฺยาการโต**.

(อุทาน.อฏ. ๓)

ถาม: ก็เพราะเหตุไร ในผลธรรมนี้ โคตรภูญาณจึงไม่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างเป็นปุเรจาริกของมรรคญาณเล่า?

ตอบ: เพราะผลญาณ ไม่เป็นนิยยานิกธรรม [ธรรมที่นำออกไปจากวัฏฏะ]. จริงอยู่ ธรรม คือ อริยมรรคเท่านั้นเป็นนิยยานิกธรรม. สมจริงดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่าไหน เป็นนิยยานิกธรรม? อริยมรรค ๔ ประการที่เป็นอปริยาปันนะ[ธรรมที่ไม่นับเนื่องเข้าในวัฏฏะ] เป็นนิยยานิกธรรม.

เพราะฉะนั้น ญาณอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมรรคญาณที่ดำเนินไปต่อเนื่อง โดยความเป็นธรรมออกไปจากทั้งสองฝ่ายแห่งความเป็นนิยยานิกธรรมโดยส่วนเดียวเท่านั้น จึงพึงเป็นธรรมชาติออกไปจากนิมิตทีเดียว เหตุนั้น ความที่ญาณอันเป็นอนันตรปัจจัยแห่งมรรคญาณนั้นมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงถูกต้องแล้ว.

แต่ความที่ญาณอันเป็นปุเรจาริกของผลญาณ ซึ่งมีสภาวะไม่ออกไป เพราะไม่เป็นนิยยานิกธรรม เหตุที่ไม่ตัดขาดกิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นไปโดยความเป็นผลของอริยมรรคนั้น[คือเกิดเนื่องด้วยมรรคที่ตนบรรลุแล้ว] เพราะได้เจริญอริยมรรค[นั้นมาก่อนแล้ว] แม้บางคราวจะมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ก็ไม่ถูกต้อง เพราะอนุโลมญาณในธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย **มีสภาวะไม่เสมอกัน**.

อเตกิจฺฉ (ติ)

[น + เตกิจฺฉ]

แก้ไขไม่ได้, ช่วยเหลือไม่ได้, รักษาไม่ได้, ไม่สามารถรักษาได้, เยียวยาไม่ได้.

อฏฺฐหิ ภิกฺขเว อสทฺธมฺเมหิ อภิภูโต ปริยาทินฺนจิตฺโต เทวทตฺโต อาปายิโก เนรยิโก กปฺปฏฺโฐ **อเตกิจฺโฉ**. (วิ. ๔/๓๖๕, ๓๖๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เทวทัตถูกอสัทธรรม ๘ อย่าง[มีลาภเป็นต้น]ครอบงำย่ำยีจิต ต้องไปเกิดในอบาย ต้องไปเกิดในนรก[อเวจีมหานรก] ดำรงอยู่ชั่วกัป[ตลอดอันตรกัปหนึ่ง] **แก้ไขไม่ได้**.

[เทวทตฺโต]พุทฺธสหสฺเสนาปิ ติกิจฺฉิตุํ น สกฺกาติ **อเตกิจฺโฉ**. (วิ.อฏ. ๔/๑๑๒)

[พระเทวทัต] ชื่อว่า **อเตกิจฉะ** (แก้ไขไม่ได้) เพราะอรรถว่า แม้พระพุทธเจ้าตั้ง ๑,๐๐๐ พระองค์ก็ไม่อาจแก้ไข[ห้าม]ได้.

อเตกิจฺโฉติ พุทฺเธหิปิ อนิวตฺตนียตฺตา อวีจินิพฺพตฺติยา ติกิจฺฉาภาวโต **อเตกิจฺโฉ** อติกิจฺฉนีโยติ อตฺโถ. (อิติวุตฺ.อฏ. ๒๖๕)

บทว่า **อเตกิจฺโฉ** (แก้ไขไม่ได้) ความว่า เป็นผู้ที่ไม่มีใครแก้ไขให้ได้ คือ ไม่มีใครช่วยเหลือได้ เพราะการเกิดในอเวจี[ของเขา]ไม่มีใครช่วยเหลือได้ เพราะแม้พระพุทธเจ้าทั้งหลายก็ห้ามไม่ได้.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาปายิกา เนรยิกา ปริกุปฺปา **อเตกิจฺฉา**...มาตา ชีวิตา โวโรปิตา โหติ, ปิตา ชีวิตา โวโรปิโต โหติ, อรหํ ชีวิตา โวโรปิโต โหติ, ตถาคตสฺส ทุฏฺเจน จิตฺเตน โลหิตํ อุปฺปาทิตํ โหติ, สงฺโฆ ภินฺโน โหติ. (อ. ๒/๑๒๙)
ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๕ จำพวกนี้ต้องไปเกิดในอบาย เกิดในนรก เดือดร้อน **แก้ไขไม่ได้** คือ ผู้ฆ่ามารดา, ฆ่าบิดา, ฆ่าพระอรหันต์, มีจิตคิดประทุษร้ายทำพระโลหิตของตถาคตให้ห้อขึ้น,ทำลายสงฆ์[ให้แตกกัน].

อเตกิจฺฉาติ อกตฺตพฺพปฏิกมฺมา.

(อ.อฏ. ๓/๔๖)

บทว่า **อเตกิจฺฉา** (แก้ไขไม่ได้) ได้แก่ เป็นผู้ที่ใครๆ พึงทำให้กลับคืนไม่ได้.

ดู อ.อฏ. ๓/๑๓๔, ม.อฏ. ๓/๗๖, ชา.อฏ. ๒/๑๙๗, วิมาน.อฏ. ๓๐๓

อเตกิจฺฉภาว (ปุ)

[อเตกิจฺฉ + ภาว]

ความเป็นผู้รักษา - แก้ไข - เยียวยาไม่ได้.

ตํ กโรนฺตสฺเสวสฺส โรโค พลวา อโหสิ, **อเตกิจฺฉภาวํ** อุปาคมิ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๑๖)
เมื่อพราหมณ์นั้นทำอยู่เช่นนั้นแล. โรคได้(กำเริบ) กล้าแล้ว, (จน) เข้าถึง**ความเป็นผู้เยียวยาไม่ได้**.

อเตชวนฺตุ (ติ)

[น + เตชวนฺตุ] ไม่มีเดช, ไม่มีแสงสว่าง.

อปฺปานุภาวา ตํ มหานุภาวํ
เตชสฺสินํ หนฺติ **อเตชวนฺโต**
กิเมว ทาจาวุธ กึ ปฏิจฺจ
หตฺถตฺตมาคจฺฉิ วนิพฺพกานํ. (ชา. ๒/๒๒)

(อาพารดาบสถามว่า)
บุตรนายพรานทั้งหลาย ผู้มีอานุภาพน้อย **ไม่มีเดช** ย่อมเบียดเบียนท่านผู้มีอานุภาพมาก มีเดชได้ เพราะเหตุไร ท่านผู้มีเขี้ยวเป็นอาวุธ เพราะอาศัยเหตุอะไร ท่านจึงได้ตกอยู่ในเงื้อมมือของบุตรนายพรานได้.

อเตมิต (ติ)

[น + เตมิต] ไม่เปียกแล้ว. ดู อตินฺต

อเตมิตฺตกาม (ติ)

[น + เตมิตฺตกาม] ผู้ไม่ประสงค์จะให้เปียก.

ตโต มหาเมโฆ โปกฺขรวสฺสํ วสฺสิ. ตมฺพวณฺณํ อุทกํ เหฏฺฐา วิรวนฺตํ คจฺฉติ, เตมิตุกาโมว เตเมติ, **อเตมิตุกามสฺส** สรีเร เอกพินฺทุมตฺตมฺปิ น ปตติ. (ชา.อฏ.๑/๑๐๓, ๗/๒๔๒)

ลำดับนั้น มหาเมฆได้ยังฝนโปกขรพรรษให้ตกลงมา น้ำสีแดงมีเสียงดังไหลไปข้างล่าง ผู้ประสงค์จะให้เปียกเท่านั้นจึงเปียก แม้หยาดน้ำเพียงหยาดเดียวจะไม่ตกต้องสรีระ **ของผู้ไม่ ประสงค์จะให้เปียก**.

อเตล (ติ)

[น + เตล] ไม่มีน้ำมัน.

ปวนา อาภตํ ปณฺณํ

อเตลญฺจ อโลณิกํ

มม ทฺวาเร จิตฺ ทิสฺวา

สกฏาเหน อากิรึ. (จริยา. ๓๘๕)

(จริยาของอกิตติดาบส)

เราได้เห็นอินทพราหมณ์มายืนอยู่ใกล้ประตูบรรณศาลาของเรา จึงหยิบใบหมากเม่าที่เรานำมาจากป่า ซึ่ง**ไม่มีน้ำมัน**ทั้งไม่มีรสเค็มมอบให้จนหมดพร้อมทั้งภาชนะ.

อเตว (พฺย)

[อติ + อิว] อย่างยิ่ง, เหลือเกิน, ยิ่งนัก.

อติ + อิว = แปลง อิ เป็น เอ ด้วยสูตร (โมคฺ. ๑/๒๙) ว่า ยุวณฺณานเม โอ (เมื่อลบสระหน้าแล้ว แปลงอิวัณณะ และอุวัณณะ เป็น เอ โอ ตามลำดับ).

ยถาปิ รมฺมโก มาโส

คิมฺหานํ โหติ พฺราหฺมณ

อเตวญฺเญหิ มาเสหิ

ทุมปุปฺเผหิ โสภติ. (ชา. ๑/๓๗๘)

(สัญชัยกุมารสรรเสริญสัมภวกุมารว่า)

ท่านพราหมณ์ เดือนจิตตมาสแห่งคิมหันตฤดู ย่อมงาม**ยิ่งนัก**กว่าเดือนอื่นๆ ด้วยต้นไม้และดอกไม้แม้ฉันใด.

[สัมภวกุมารถึงยังเป็นเด็กก็ฉันนั้น เพราะมีปัญญา ท่านถามสัมภวกุมารแล้ว พึงรู้อรรถและธรรมได้]

รมฺมโกติ จิตฺตมาโส. **อเตวญฺเญหี**ติ อติวิย อญฺเญหิ เอกาทสหิ มาเสหิ. (ชา.อฏ. ๕/๖๕)

เดือนจิตตมาส ชื่อว่ารัมมกะ.

บทว่า **อเตวญฺเญหิ** (ยิ่งนักกว่าเดือนอื่นๆ) คือ ยิ่งกว่า ๑๑ เดือนเหล่าอื่น.

ดู ชา.๒/๓๔๐, ชา.อฏ.๒/๓๐๕, อป.๒/๒๒๐

อโตฬาร (ติ)

[อติ + อุฬาร] อันประเสริฐยิ่ง.

อโตฬารานิ ภณฺฑานิ

กตานิ อกตานิ จ

อนฺตลิกฺขา ปวสฺสนฺติ

เวทิกาย อิทำ ผลำ. (อป. ๒/๒๙)

(พระเวทิการกเถระกล่าวว่า)

เครื่องใช้หลายชนิด **อันประเสริฐยิ่ง**[เลิศโอฬาร]ทั้งที่ทำเสร็จแล้วและยังทำไม่เสร็จ

ตกลงมาจากอากาศ นี้เป็นผลแห่งการสร้างไพที[ของข้าพเจ้า].

[ไพที น.ที่รอง, แท่น, ขอบชายคา คือ ที่สุดชายคาชั้นบนต่อกับชายคาชั้นล่าง; ฐานบัวคว่ำ บัวหงายที่พระเจดีย์. (ป., ส. เวที) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒]

อตฺต[๑] (ปุ)

[อต (สาตจฺจคมเน=การไปอย่างไม่ขาดระยะ, ไปอย่างติดต่อ) + อ]

ภวาภวํ ธาวนฺโต ชาติชราพฺยาธิมรณาทิเภทํ อเนกวิหิตํ สํสารทุกฺขํ อตติ สตตํ คจฺฉติ ปาปุณาติ อธิคจฺฉตีติ **อตฺตา**. (นีติ.ธา.๔๘)

ธรรมชาติใด ที่แล่นไปสู่ภพน้อยภพใหญ่ ย่อมถึง คือ ประสบ ได้แก่ ได้รับทุกข์ในสงสารมีอย่างต่างๆ มีชาติ ชรา พยาธิ และมรณะเป็นต้นเนืองนิตย์ เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อัตตา**.

[อา + ธา (ธารเณ = ทรงไว้) + ต]

อาหิโต อหํมาโน เอตฺถาติ **อตฺตา**.

(ที.ฏี. ๓/๑๖๐, ม.ฏี. ๑/๓๕๐เนตฺติ.อฏ.๑๔๒)

ชื่อว่า **อัตตา** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา[โดยอุปาทานขันธ์ ๕].

.[อท (ภกฺขเน = กิน) + ต]

สุขทุกฺขํ อทติ ภกฺขตีติ **อตฺตา**. ชาติชรามรณาทีหิ สํสารทุกฺเขหิ อทียเต ภกฺขียเตติ **อตฺตา**. (กจ. ๖๒๗, นีติ.ธา.๔๘ (สํ.อาตฺมน)

ธรรมชาติใด ย่อมกิน คือ เสวยสุขและทุกข์เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อัตตา**,

ธรรมชาติใดถูกสังสารทุกข์มีชาติ ชราและมรณะเป็นต้น กลืนกิน เหตุนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า **อัตตา**.

(๑) จิต.

มาโน หิ เต พฺราหฺมณ ขาริภาโร
โกโธ ธูโม ภสฺมนิ โมสวชฺชํ
ชิวฺหา สุชา หทยํ โชติฐานํ
อตฺตา สุทนฺโต ปุริสสฺส โชติ. (สํ. ๑/๑๗๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนพราหมณ์ มานะเป็นดุจภาระคือหาบของท่าน ความโกรธเป็นดุจควัน มุสาวาทเป็นดุจเถ้า ลิ้นเป็นดุจภาชนะเครื่องบูชา หทัยเป็นดุจที่ตั้งกองไฟ **ตน**[จิต]ที่ฝึกดีแล้ว เป็นความรุ่งเรืองของบุรุษ.

อตฺตาติ จิตฺตํ. (สํ.อฏ. ๑/๒๑๗)

บทว่า **อตฺตา** (ตน) ได้แก่ จิต.

เย เต สมณพฺราหฺมณา มทปฺปมาทา ปฏิวิรตา ขนฺติโสรจฺเจ นิวิฏฺจา เอก**มตฺตานํ** ทเมนฺติ, เอก**มตฺตานํ** สเมนฺติ, เอก**มตฺตานํ** ปรินิพฺพาเปนฺติ. (อ. ๒/๔๓๒)

สมณพราหมณ์หล่าใด เป็นผู้เว้นขาดจากความมัวเมาและความประมาท ผู้ดำรงมั่นอยู่ในขันติและโสรัจจะ ฝึกอบรม**ตน**[จิต] ทำ**ตน**[จิต]ให้สงบ ทำ**ตน**[จิต]ให้ดับเย็นสนิท.

[อริยสาวกบำเพ็ญทักษิณาที่มีผลสูงขึ้นไป มีสุขเป็นผลไว้ในสมณพราหมณ์เหล่านั้น ด้วย

โภคทรัพย์ที่หามาได้ ด้วยความขยันหมั่นเพียร ได้มาโดยธรรม.นี้เป็นฐานะที่ ๔ ที่อริยสาวกถึงโดยสมควร ใช้สอยตามเหตุ]

อตฺตานนฺติ จิตฺตํ. (อ.อฏ. ๓/๑๖๖)
บทว่า **อตฺตานํ** (ตน) ได้แก่ จิต.

ภาวิตตฺตานนฺติ ภาวิตจิตฺตานํ. จิตฺตญฺหิ "อตฺตา หิ กิร ทุทฺทโม. โย เว จิตตฺโต ตสรัว อุชุชูติ จ "อตฺตสมฺมาปณิธีติจ เอวมาทีสุ **อตฺตา**ติ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๑/๘)
บทว่า **ภาวิตตฺตานํ** (ผู้มีตนอบรมแล้ว) คือ ผู้มีจิตอันอบรมแล้ว. อธิบายว่า จริงอยู่ จิต ท่านเรียกว่า "**ตน**" ดังในประโยคมีอาทิว่า นัยว่าจิตแลฝึกได้ยาก, ผู้ใดแลมีจิตตั้งมั่นแล้วจะเป็นผู้ซื่อตรงดุจกระสวยทอผ้า และดุจในประโยคมีอาทิว่า ตั้งจิตไว้ชอบ.

อุทกํ หิ นยนฺติ เนตฺติกา
อุสุการา นมยนฺติ เตชนํ
ทารุ นมยนฺติ ตจฺฉกา
อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา. (ธมม. ๓๗)
ชาวนาไขน้ำเข้านา ช่างศรดัดลูกศร ช่างไม้ถากไม้ บัณฑิตย่อมฝึก**ตน**[จิต].

[คาถานี้เป็นอุปมาลังการประเภท อิววิยุตตวากยัตโถปมา (เปรียบเทียบอรรถของพากย์โดยไม่ประกอบด้วย อิว วิย เป็นต้น) กล่าวคือ ข้อความว่า "ชาวนาไขน้ำเข้านา", "ช่างศรดัดลูกศร" และ "ช่างไม้ถากไม้" เปรียบข้อความในบาทคาถาที่ ๔ ต่อมาว่า "บัณฑิตย่อมฝึกตน[จิต]" ความหมายก็คือ บัณฑิตสามารถฝึกฝนจิตของตนเอง เหมือนชาวนาสามารถไขน้ำเข้านา, ช่างศรสามารถดัดลูกศรให้ตรง, ช่างไม้สามารถถากไม้ได้ตามที่ต้องการ]

ดู อ. ๒/๔๓๒, ๓/๓๒๕, อ.อฏ. ๓/๑๖๖,๓/๓๑๓, เถร. ๒๕๒, เถร.อฏ.๑/๑๐๙, ๑/๓๖๐

ดู อตฺตสมฺปทา, อตฺตสมฺมาปณิธิ, อสลฺลีนตฺต, จิตตฺต, ปหิตตฺต, สมาหิตตฺต, หีนตฺตรูป.

(๒) กาย, อัตภาพ, ร่างกาย.

อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม ทินฺนาทายี ทินฺนปาฏิกงฺขี อเถเนน สุจิภูเตน **อตฺตนา** วิหรตีติ.

(ที. ๑/๔, ม. ๑/๒๓๗, อ. ๑/๒๑๒)

[ปุถุชนเมื่อจะกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า]พระสมณโคดมทรงละซึ่งการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ทรงเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ เป็นผู้มีปกติถือเอาแต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังแต่สิ่งของที่เขาให้แล้ว มี**ตน**ไม่ทรงเป็นขโมย เป็นผู้สะอาดบริสุทธิ์อยู่.

อตฺตนาติ อตฺตภาเวน.

(ที.อฏ. ๑/๗๑, ม.อฏ. ๒/๑๑๐, อ.อฏ. ๒/๑๙๗)
บทว่า **อตฺตนา** (มีตน) คือ มีอัตภาพ.

อตฺตภาโว หิ "อาหิโต อหมาโน เอตฺถาติ **อตฺตา**ติ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๑/๘)
ก็อัตภาพ ท่านเรียกว่า **อัตตา** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา.

ดู วิ. ๒/๓๖๔, ปฏิสํ. อฏ. ๑/๔๑

ดู อตฺตกิลมถ, อตฺตปฏิลาภ, อตฺตสมฺมาปณิธิ, อลมตฺต, ปหิตตฺต, ภาวิตตฺต

(๓) ธรรม = โลกิยโลกุตตรธรรม.

โก ปเนตฺถ **อตฺตา** นาม.

โลกิยโลกุตฺตโร ธมฺโม. เตเนวาห ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณาติ.

(ที.อฏ. ๓/๓๐, สํ.อฏ. ๒/๒๔๗)

[ถามว่า] ก็ธรรมอะไรชื่อว่า**ตน**ในข้อนี้หรือ.

[ตอบว่า] ธรรมที่เป็นโลกิยะและโลกุตระคือตนในข้อนี้ เพราะฉะนั้นแล พระพุทธองค์จึงตรัส[ต่อมา] ว่า จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง ไม่มีสิ่งอื่นเป็นที่พักพิง.

[บางที่การพึ่งตนก็หมายเอาการพึ่งโลกุตรธรรม ๙ คือมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ที่เป็นผลสูงสุด ของการปฏิบัติ] ดู อตฺตทีป

(๔) สภาพ = ตน.

ถ้ามีอรรถว่า "สภาพ" ต้องนำไปเข้าสมาสกับบทใดบทหนึ่ง.

ดู อนโวสิตตฺต, อุคฺคตตฺต, เอกตฺต, จิตตฺต, ภาวิตตฺต, มิจฺฉตฺต, ยตตฺต, สมฺมตฺต.

(๕) ตนเอง.

เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว สมฺมนฺนิตพฺโพ. **อตฺตนา** วา อตฺตานํ สมฺมนฺนิตพฺพํ. ปเรน วา ปโร สมฺมนฺนิตพฺโพ. (วิ. ๓/๑๓๑)

ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุพึงสมมุติ[ผู้สอนซ้อม] อย่างนี้. [ภิกษุ]พึงสมมติตนเองด้วยตนเอง. หรือภิกษุรูปหนึ่งสมมติภิกษุรูปหนึ่งก็ได้.

[บทว่า อตฺตนา ลงตติยาวิภัตติในอรรถปฐมาวิภัตติ เป็นวิกติกัตตาของปกติกัตตา[ภิกฺขุนา] สัมพันธ์ในปาฐเสสะ คือ หุตฺวา. อีกนัยหนึ่ง บทว่า อตฺตนา จะแปลเป็นตติยาวิเสสนะว่า "โดยตนเอง" ก็ได้ โดยแปลว่า ภิกษุพึงสมมุติตนเองโดยตนเอง. ตามมตินี้ ลงตติยาวิภัตติในอรรถตติยาวิเสสนะ (ภินนาธิกรณวิเสสนะ) ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๕๙๗) ว่า

ครู ปน "อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนีติ ปโยคมฺปิ อิจฺฉนฺติ. ตํ น ยุชฺชติ. เอตฺถ หิ ภิกฺขุ กตฺตา ภวติ. ตสฺมา อตฺตนาวาติ อิทํ วิเสสนํ ภวติ. ตญฺจ ปเรหิ สมฺมนฺนนํ นิวตฺเตติ.

ส่วนครูทั้งหลายย่อมปรารถนาอุทาหรณ์ว่า อตฺตนาว อตฺตานํ สมฺมนฺนิ อีกด้วย. ข้อความนั้น ไม่สมควร. เพราะภิกษุเป็นกัตตาในเรื่องนี้ ดังนั้น บทว่า อตฺตนาว จึงควรเป็นบทวิเสสนะ ซึ่งห้ามการสมมติจากคนอื่น.

อปฺปมตฺตสฺส เต มหาราช วิหรโต อปฺปมาทํ อุปนิสฺสาย, **อตฺตา**ปิ คุตฺโต รกฺขิโต ภวิสฺสติ อิตฺถาคารมฺปิ คุตฺตํ รกฺขิตํ ภวิสฺสติ, โกสโกฏฺฐาคารมฺปิ คุตฺตํ รกฺขิตํ ภวิสฺสตีติ.

(สํ. ๑/๘๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

มหาบพิตร เมื่อพระองค์ไม่ประมาท อาศัยความไม่ประมาทอยู่ แม้**พระองค์เอง**ก็จักเป็นผู้ได้รับการคุ้มครอง รักษาแล้ว แม้ท้องพระคลังก็จักเป็นอันได้รับการคุ้มครอง รักษาแล้ว.

เตน วุจฺจมาโน **อตฺตานํ** อวจนียํ กโรติ “มา มํ อายสฺมนฺโต กิญฺจิ อวจุตฺถ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา, อหํปายสฺมนฺเต น กิญฺจิ วกฺขามิ กลฺยาณํ วา ปาปกํ วา, วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนายาติ. (วิ. ๑/๒๗๑)

ภิกษุนั้น อันภิกษุทั้งหลายว่ากล่าวตักเตือนโดยสิกขาบทชอบธรรมนั้น กลับทำ**ตนเอง**ให้เป็นคนที่ว่ากล่าวตักเตือนไม่ได้ โดยกล่าวว่า “พวกท่านอย่าว่ากล่าวอะไรผม ไม่ว่าดี หรือเลว ถึงผมก็จะไม่ว่ากล่าวอะไรพวกท่าน ไม่ว่าดีหรือเลว พวกท่านจงเว้นว่ากล่าวผมเถิด”.

สีลทสฺสนสมฺปนฺนํ
ธมฺมฏฺฐํ สจฺจวาทินํ
อตฺตโน กมฺม กุพฺพานํ
ตญฺชโน กุรุเต ปิยํ. (ธมฺม. ๔๕)

(กมฺม = กมฺมํ ลบนิคคหิตเพื่อรักษาฉันท์)

ชนย่อมทำบุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยศีล[ปาริสุทธิศีล ๔]และทัสสนะ[การเห็นชอบที่สัมปยุตตด้วยมรรคญาณและผลญาณ] ดำรงอยู่ในธรรม[โลกุตตรธรรม] กล่าวคำสัตย์ ทำหน้าที่ของ**ตนเอง**ให้เป็นที่รัก.

ดู วิ. ๑/๒๗๑, ๕/๒๘๘, ชา. ๑/๑๔๗, ชา.อฏ. ๓/๒๖๓, สุตฺตนิ. ๔๐๖, ๓๘๒, ที. ๑/๖๙

(๖) บุตรชาย, บิดา.

อตฺตา เว ปุตฺตนามาสิ, ส ชีว สรโทสตนฺติ-อาทีสุ ปุตฺโต **อตฺตา**ติ วุจฺจติ กุลวเสน สนฺตาเน ปวตฺตนโต, เอวํ ปิตาปิ ปุตฺตสฺส **อตฺตา**ติ วุจฺจติ. (ม.ฏี. ๓/๗๕)

บุตรท่านเรียกว่า**อัตตา** เพราะเป็นไปในการสืบต่อ (สืบเชื้อสาย) ด้วยสามารถแห่งวงศ์ตระกูล ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อัตตาแล เป็นชื่อของบุตร, ขอเจ้านั้นจงเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี เถิด. แม้บิดาท่านก็เรียกว่าเป็น**อัตตา**ของบุตรเช่นกัน.

[สรท ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ หายนะ (ปี) และ อุตุ (ฤดูสรทะ) ธาน.คาถา ๑๑๒๔]

(๗) ลัทธิผิดยึดถือว่ามีอัตตา, ความเห็นว่ามีตน, อัตตทิฏฐิ.

อุปโย หิ ธมฺเมสุ อุเปติ วาทํ
อนูปยํ เกน กถํ วเทยฺย
อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถิ
อโรสิ โส ทิฏฺจิมิเธว สพฺพํ. (สุตฺตนิ. ๔๐๒)

เพราะบุคคลผู้มีตัณหาและทิฏฐิย่อมเข้าถึงวาทะในธรรมทั้งหลาย จะพึงกล่าวติเตียนผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ[พระขีณาสพ]ได้อย่างไร เพราะ**ความเห็นว่ามีตน** หรือความเห็นว่าไม่มีตน[ขาดสูญ] ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีตัณหา และทิฏฐินั้น. ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐินั้น สลัดแล้วซึ่งทิฏฐิทั้งปวงในอัตภาพนี้นั่นเทียว.

อุปโยติ ตณฺหาทิฏฺจินิสฺสิโต...
อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถีติ ตสฺส หิ อตฺตทิฏฺจิ วา อุจฺเฉททิฏฺจิ วา นตฺถิ คหณํ มุญฺจนํ วาปิ อตฺตนิรตฺตสญฺญิตํ นตฺถิ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๙)

บทว่า **อุปโย** (มีตัณหาและทิฏฐิ) ได้แก่ อันตัณหาและทิฏฐิอาศัยแล้ว...

บาทคาถาว่า **อตฺตา นิรตฺตา...อตฺถิ** ความว่า ความเห็นว่ามีตนหรือความเห็นว่าขาดสูญย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐินั้น หรือแม้การถือและการปล่อยที่รู้กันว่ามีตน หรือความขาดสูญก็ไม่มี[เพราะละตัณหาและทิฏฐิได้ทั้งหมดในอัตภาพนี้แล้ว]

อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถีติ **อตฺตา**ติ อตฺตานุทิฏฺิ นตฺถิ. **นิรตฺตา**ติ อุจฺเฉททิฏฺิ นตฺถิ. **อตฺตา**ติ คหิตํ นตฺถิ. **นิรตฺตา**ติ มุญฺจิตพฺพํ นตฺถิ. ยสฺสตฺถิ คหิตํ, ตสฺสตฺถิ มุญฺจิตพฺพํ; ยสฺสตฺถิ มุญฺจิตพฺพํ, ตสฺสตฺถิ คหิตํ. คหณํ มุญฺจนา สมติกฺกนฺโต อรหา พุทฺธิปริหานิวีติวตฺโต. โส วุฏฺวาโส จิณฺณจรโณ คตทฺโธ คตทิโส ชาติมรณสํสาโร, นตฺถิ ตสฺส ปุนพฺภโวติ อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถิ. (มหานิ. ๖๓)

บทว่า **อตฺตา** (ความเห็นว่ามีตน) ในบาทคาถาว่า อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตนไม่มี. บทว่า **นิรตฺตา** (ความเห็นว่าไม่มีตน) คือ ความเห็นว่าขาดสูญไม่มี. บทว่า **อตฺตา** (ความเห็นว่ามีตน) คือ สิ่งที่ยึดถือไม่มี. บทว่า **นิรตฺตา** (ความเห็นว่าไม่มีตน) อธิบายว่า สิ่งที่ควรปล่อยไม่มี. ผู้ใดมีสิ่งที่ยึดถือไว้ ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ควรปล่อย. ผู้ใดมีสิ่งที่ควรปล่อย ผู้นั้นก็มีสิ่งที่ยึดถือไว้. พระอรหันต์ก้าวพ้นการยึดถือ และการปล่อย ล่วงพ้นความเจริญและความเสื่อมได้แล้ว. พระอรหันต์นั้นอยู่ใน[อริยวาสธรรม]แล้ว ประพฤติจรณธรรมแล้ว ผ่านทางไกลได้แล้ว ถึงทิศ[นิพพาน]แล้ว ไม่มีการเวียนเกิดเวียนตาย และภพใหม่ก็ไม่มีอีก รวมความว่า เพราะความเห็นว่ามีตน ความเห็นว่าไม่มีตน ไม่มีแก่ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐิ[ผู้ไม่มีความถือมั่น]นั้น.

อตฺตาติ “อตฺตา อตฺถีติ คหิตา สสฺสตทิฏฺิ นตฺถิ. **นิรตฺตา**ติ “อุจฺฉิชฺชตีติ คหิตา อุจฺเฉททิฏฺิ. (มหานิ.อฏ. ๓๐๖)

บทว่า **อตฺตา** (ความเห็นว่ามีตน) ได้แก่ สัสสตทิฏฐิที่ยึดถือว่า "อัตตามีอยู่" ย่อมไม่มี. บทว่า **นิรตฺตา** (ความเห็นว่าไม่มีตน) ได้แก่ อุจเฉททิฏฐิที่ยึดถือว่าขาดสูญ.

[สรุปว่า ความเห็นผิด (ทิฏฐิ) ข้างต้น แบ่งออกเป็น ๓ ชนิดโดยย่อ คือ เห็นว่ามีอัตตาหรือวิญญาณอยู่ในตัวของตน (สักกายทิฏฐิ หรืออัตตทิฏฐิ), เห็นว่ามีอัตตาหรือวิญญาณที่เที่ยงแท้คงทนอยู่ตลอดไป (สัสสตทิฏฐิ), เห็นว่าอัตตาหรือวิญญาณจักพินาศขาดสูญไป (อุจเฉททิฏฐิ)] ดู สุตฺตนิ. ๔๐๔, มหานิ. ๘๓

(๘) อัตตาที่พวกเดียรถีร์ยึดถือว่าสภาพอันเป็นแก่นแท้ตั้งอยู่ชั่วนิรันดร์ไม่เสื่อมสลาย เป็นใหญ่แห่งขันธ์ของสัตว์และจักรวาล. (อาตมัน)

(ก) **อัตตา**คือโวหารชนิดหนึ่งที่ระบุไว้ในศาสนาพราหมณ์ซึ่งมีความเชื่อว่า พระเป็นเจ้าเป็นผู้เนรมิตสรรพสิ่ง เป็นวิญญาณสูงสุด ไม่มีผู้สร้าง ส่วนวิญญาณของมนุษย์นั้นพระเป็นเจ้าสร้างขึ้นมา วิญญาณมีชื่ออื่นว่า **อัตตาหรืออาตมัน** มีรากศัพท์มาจากภาษาสันสกฤตว่า อาตฺมนฺ คัมภีร์สันสกฤตที่เกี่ยวกับปรัชญาพระเวทชื่อไวทานตมุกตาวลี

(เวทันตมุตตาวลี) ได้อธิบายความหมายของคำนี้ว่า

ยทาปฺโนติ ยทาทตฺเต
ยจฺจาตฺติ วิสยานฺ พหูนฺ
ยจฺจาสฺย สนฺตโตภาวสฺ
ตสฺมาทาตฺเมติ กถฺยเต.

ภาวะที่แผ่ไป[สู่ฐานะทั้งหมด] รับรู้อารมณ์ได้มากมาย มีปรากฏอยู่จริง ท่านเรียกว่าอาตมัน (หรืออัตตา).

(ข) อัตตาที่คนพาลยึดถือเอาผิด ๆ ว่า ตัวตน วิญญาณ สัตว์ เขา หญิง ชาย ผู้ทำ (การก) ผู้เสวย (เวทกะ) ความเป็นนิรันดร์ (นิวาสี) ความเป็นใหญ่ (สยังวาสี) เป็นต้น.

ในคัมภีร์อรรถกถา แสดงลักษณะของอัตตาหรืออาตมันตามอาการที่เจ้าลัทธิต่าง ๆ ได้ดำริขึ้น คือ อาตมันนี้เป็นผู้ทำกิจต่าง ๆ ทางกาย วาจา ใจ รับรู้อารมณ์ทางทวาร (การกะ), เป็นผู้เสวยสุขทุกข์ในห้วงแห่งสังสารวัฏ (เวทกะ), เป็นสิ่งที่มีอยู่เสมอเหมือนเจ้าเรือน คือแม้ร่างกายจะดับสลายไปก็จะล่องลอยออกไปหาร่างใหม่ (นิวาสี), เป็นผู้บังคับบัญชาของร่างกายนี้ (สยังวสี), เป็นใหญ่ในการควบคุมร่างกายนี้ (สามี) และควบคุมดูแลร่างกายให้ทำหน้าที่ดั่งประสงค์ (อธิษฐายกะ) ดังมีข้อความว่า

อสารกฏฺเฐนาติ **อตฺตา** นิวาสี การโก เวทโก สยำวสีติ เอวำ ปริกปฺปิตสฺส อตฺตสารสฺส อภาเวน. ยญฺหิ อนิจฺจำ ทุกฺขำ อตฺตโนปิ อนิจฺจตำ วา อุทยพฺพยปีฬนำ วา วาเรตุำ น สกฺโกติ กุโต ตสฺส การกาทิภาโว.

(ปฏิสำ.อฏ. ๑/๒๒๙, วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๗, ๒๗๙)

บทว่า **อสารกฏฺเฐน** (เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้) ความว่า [รูปทั้งหมดเป็นอนัตตา] เพราะไม่มีแก่นสารในตนที่[คนพาล]กำหนดไว้อย่างนี้ว่า อัตตา (ตัวตน) นิวาสี (ผู้อาศัย) การโก (ผู้ทำ) เวทโก (ผู้เสวย) สยำวสี (ผู้มีอำนาจด้วยตนเอง). เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ ไม่สามารถจะดำรงความไม่เที่ยงแม้ของตน หรือความเกิดความเสื่อม และความบีบคั้นไว้ได้, จะหาความเป็นผู้กระทำเป็นต้น ของต้นนั้นได้แต่ไหน.

จกฺขุ สุญฺญำ อตฺเตน วาติ พาลชนปริกปฺปิตสฺส การกเวทกสงฺขาตสฺส อตฺตโน อภาวา จกฺขุ อตฺเตน จ สุญฺญำ. ยญฺหิ ยตฺถ น โหติ เตน ตำ สุญฺญำ นาม โหติ. (ปฏิสำ.อฏ. ๓๐๒)

ปาฐะว่า **จกฺขุ สุญฺญำ อตฺเตน วา** (จักษุว่างเปล่าจากตน) คือ จักษุว่างเปล่าจากตน เพราะไม่มีตน กล่าวคือผู้ทำและผู้เสวยที่คนพาลกำหนดไว้. เพราะจักษุชื่อว่าสูญ โดยที่จักษุไม่มีในตน.

ผู้ยึดมั่นในคุณของอัตตะหรือนามของอัตตะที่กล่าวมาแล้วนี้ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิคือเป็นความเห็นผิด ดังมีข้อความว่า

ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺเมสุ วิมูฬฺโห อวิชฺชาทีหิ สงฺขาราทีนำ ปวตฺตึ อคณฺหนฺโต “**อตฺตา** ชานาติ วา น ชานาติ วา, โส เอว กโรติ จ กาเรติ จ. โส ปฏิสนฺธิยำ อุปปชฺชติ, ตสฺส อณุอิสฺสราทโย

กลลาทิภาเวน สรีรํ สณฺหเปนฺตา อินฺทฺริยานิ สมฺปาเทนฺติ. โส อินฺทฺริยสมฺปนฺโน ผุสติ, เวทิยติ, ตณฺหียติ, อุปาทิยติ, ฆฏิยติ. โส ปุน ภวนฺตเร ภวตีติ วา, “สพฺเพ สตฺตา นิยติสงฺคติ-ภาวปริณตาติ วา วิกปฺเปติ. โส อวิชฺชาย อนฺธีกโต เอวํ วิกปฺเปนฺโต ยถา นาม อนฺโธ ปถวิยํ วิจรนฺโต มคฺคมฺปิ อมคฺคมฺปิ ถลมฺปิ นินฺนมฺปิ สมมฺปิ วิสมมฺปิ ปฏิปชฺชติ, เอวํ ปุญฺญมฺปิ อปุญฺญมฺปิ อาเนญฺชาภิสงฺขารมฺปิ อภิสงฺขโรติ.

(วิสุทธิ. ๒/๖๑๙)

ผู้หลงในปฏิจจสมุปปันนธรรม ไม่ถือเอาความหมุนไปแห่งปฏิจจสมุปปันนธรรม มีสังขารเป็นต้น เพราะปัจจยธรรมมีอวิชชาเป็นต้น (แต่) กำหนดใจไปว่า อัตตา ย่อมรู้บ้าง ไม่รู้บ้าง อัตตานั้นแล ทำ (เอง) และใช้ (ผู้อื่น) ให้ทำบ้าง ในปฏิสนธิอัตตานั้นแลเกิดขึ้น. เหตุมีอณูและพระอิศวร[ผู้เป็นใหญ่]เป็นต้น จัดแจงร่างให้อัตตานั้นดำรงอยู่โดยความเป็นกลละเป็นต้น (จน) ทำอินทรีย์ทั้งหลายให้ครบครัน. อัตตานั้นมีอินทรีย์ครบครันแล้วจึงสัมผัสได้ รู้ (อารมณ์) ได้ อยากเป็น ยึดถือเป็น พยายามเป็น. อัตตานั้นย่อมมีในภพอื่นอีก, บ้างก็ว่า สัตว์ทั้งปวงแปรเปลี่ยนไปตามสภาวะคือความเป็นไปตามโชคเคราะห์ดังนี้บ้าง. บุคคลนั้นถูกอวิชชาทำให้เป็นคนบอด แล้วกำหนดใจไปอย่างนั้น ก็ย่อมก่อสังขารเป็นบุญบ้าง ไม่เป็นบุญบ้าง เป็นอเนญชาบ้าง เปรียบเหมือนคนตาบอดเที่ยวไปบนแผ่นดิน ก็ย่อมเดินไปถูกทางบ้าง ผิดทางบ้าง ทางที่ดอนบ้าง ที่ลุ่มบ้าง ที่ราบบ้าง ที่ขรุขระบ้าง ฉะนั้น.

ดูวินิจฉัยโดยพิสดารเกี่ยวกับอัตตะ อันมาในคัมภีร์สันสกฤต ในอภิธาน.นิสฺสย.ใหม่. ของอาจารย์อภยาราม คาถาที่ ๙๒, ๘๖๑

นอกจากนี้ ดูอัตตะ ๕ ใน ที.ฏี. ๑/๑๕๕ อ.ฏี.๓/๒๐ และติตติยอุปนิษัท ทุติยกัณฑ์ ส่วนวาจัปปัตติกล่าวอัตตะ ๕ ไว้อีกแนวหนึ่ง โดยอ้างคาถาว่า ภูตาตฺมา...ปญฺจธาตฺมา. ดูประมาณอัตตะในที.ฏี.๑/๑๗๒,ม.ฏี.๑/๑๕๖, ม.ฏี.๓/๖๕, อุทาน.อฏ.๓๐๘

พรรณนาที่เกี่ยวด้วย“อัตตะ” มีอยู่ในพระบาลีและอรรถกถาฎีกาหลายแห่ง เช่น ที.๑/๑๑-๓๔, ๑๗๒-๓, ที.๒/๕๔-๘ ที.๓/๑๑๓-๕, ม.๑/๑๐-๑๑, ๑๘๘-๑๙๒, ม.๒/๒๒๔, ๒๓๒ (สีของอัตตะ) ม.๓/๘-๒๓, ๓๒๙-๓๓๒, สำ.๒/๗๙-๘๓, ๑๔๙-๑๕๐, ๑๗๙-๑๘๕, ๓๔๓-๔, ๕๖๕-๖, อำ.๑/๒๘๘, ๔๘๓-๔, ๔๙๐-๑ อำ.๓/๔๐๓-๘, อภิ.วิ. ๓๙๗-๙, ๓๙๒, ๔๐๓, อภิ.ก.๕๙ สุตฺตนิ.๓๔๙.

ดู สกฺกายทิฏฺจิ ๒๐ ในขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอัตตะ ใน ม.๑/๓๗๔, สำ.๒/๓, อภิ.ธ.๒๑๘,อภิ.วิ.๓๗๙, ปฏิสำ.๑๓๗,๑๔๗, ม.อฏ.๒/๒๕๙-๒๖๐, สำ.อฏ.๒/๒๓๕, อภิ.อฏ.๑/๓๘๗-๓๘๘,ปฏิสำ.อฏ.๒/๕๔-๕๖. ดู อนตฺต.

อตฺต[๒] (ติ)

[อา + ทา (อาทาเน) + ต. (สำ.อาตฺต)]

(๑) ถือเอา, ถูกยึดถือ, ครอบงำ.

ดู อตฺตทณฺฑ, อตฺตมน

(๒) บริบูรณ์, เบิกบาน.

ดู อตฺตมน

อตฺต[๓] (ติ)

[อาป (พฺยาปเน) + ต. (สํ. อาปฺต)]

(๑) ไปแล้ว, ถูกบรรลุ - ถึง.

ดู อรรถที่ (๓) ของ อตฺต[๕].

(๒) แผ่กระจายไป, เอิบอาบ, ซึมซับ.

ดู อตฺตมน

อตฺต[๔] (ติ)

[อตฺต[๑] + อ. (สํ. อาตฺมฺย)]

(๑) เกี่ยวเนื่องด้วยอัตภาพหรือกาย, มีอัตภาพหรือกายเป็นอารมณ์.

อปิสฺสุ นํ มาริส อมนุสฺสา **อตฺตาหิ**ปิ ปริปุณฺณาหิ ปริภาสาหิ ปริภาเสยฺยุ.

(ที. ๓/๑๖๔)

ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ อีกนัยหนึ่ง พวกอมนุษย์พึงด่าแม้อมนุษย์นั้นด้วยคำด่าทั้งหลาย **ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอัตภาพ**[นั้น]อันบริบูรณ์[ด่าตรงตัวเต็มปากเต็มคำ].

อตฺตาหิปิ ปริปุณฺณาหีติ “กพารกฺขิ กพารทนฺตาติ เอวํ เอเตสํ อตฺตภาวํ อุปเนตฺวา วุตฺตาหิ ปริปุณฺณพฺยญฺชนาหิ ปริภาสาหิ ปริภาเสยฺยุ ยกฺขอกฺโกเสหิ นาม อกฺโกเสยฺยุนฺติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๓/๑๕๐)

ปาฐะว่า **อตฺตาหิปิ ปริปุณฺณาหิ** (ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอัตภาพอันบริบูรณ์) ความว่า อมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมน้อมเข้าไปซึ่งอัตภาพของยักษ์เหล่านั้นอย่างนี้ว่า ผู้มีดวงตาสีคล้ำ มีฟันสีเหลือง ดังนี้ แล้วพึงบริภาษด้วยคำด่าทั้งหลายอันมีพยัญชนะบริบูรณ์ดังที่กล่าวมาแล้ว อธิบายว่า พึงด่าด้วยคำด่าของยักษ์.

อาหิโต อหมฺมาโน เอตฺถาติ **อตฺตา**, อตฺตภาโว. อตฺตา วิสยภูโต เอตาสํ อตฺถีติ **อตฺตา**, ปริภาสา. (ที.ฏี. ๓/๑๖๐)

อัตภาพ ชื่อว่า **อัตตา** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา. คำด่า ชื่อว่า **อัตตา** เพราะอรรถว่า มีอัตภาพเป็นที่ตั้ง[อารมณ์].

(๒) เกิดในตน.

อตฺตนิ นิพฺพตฺโตติ **อตฺโต**. อุโท **อตฺโต** ยสฺส ปุคฺคลสฺสาติ อุทตฺโต. (เนตติ.วิ. ๘๔)

สภาวะเกิดในตน ชื่อว่า **อัตตะ**, บุคคล ชื่อว่า อุทัตตะ เพราะอรรถว่ามีปัญญาเครื่องพิจารณา **อันเกิดในตน**.

อตฺต[๕] (ติ)

(๑) อตฺต[๑] + หิต (ประโยชน์ของตน).

(๒) อตฺต[๒] + อตฺถ (ประโยชน์ที่ตนได้ - ยึดถือ - ถือเอา)

(๓) อตฺต[๓] + อตฺถ (ประโยชน์ที่ตนบรรลุ - ถึง, เป็นไป)

อตฺริจฺฉ อติโลเภน

อติโลภมเทน จ

เอวํ หายติ **อตฺตมฺหา**

อหึว อสิตาภุยา. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๓, ชา. ๑/๖๕)

(สฺยา. อตฺถมฺหา, ก. อตฺริจฺฉา)

(ครั้นพระนางอสิตาภูเสด็จไปแล้ว พรหมทัตตกุมารคร่ำครวญว่า)

บุคคลผู้ปรารถนาเกินประมาณ เพราะความโลภเกินไป และเพราะความเมาในความโลภเกินไป จึงเสื่อมจาก**ประโยชน์ของตน**อย่างนี้ เหมือนตัวเราเสื่อมจากพระนางอสิตาภู.

อตฺตโน หิตํ **อตฺตา**ติ วุตฺตํ...อาทิณฺโณ วา **อตฺตา** ปตฺโต วา **อตฺตา**. (มูลฏี. ๒/๒๑๗)

ประโยชน์ของตนท่านเรียกว่า **อัตตะ**... ประโยชน์ที่ตนยึดถือก็เรียกว่า **อัตตะ**, หรือประโยชน์ที่ตนได้ (ถึง) ก็เรียกว่า **อัตตะ**.

อตฺตหิตํ อตฺตาติ อุตฺตรปทโลเปน นิทฺเทสมาห ยถา รูปภโว รูปี, ภีมเสโน ภีโมติ จ, อาทิณฺโณ ปตฺโต วา อตฺโถ อตฺตาติ นิรุตฺตินเยน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา. (อนุฏี. ๒/๒๑๖)

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวอธิบายด้วยการลบบทหลัง (อันตโลปสมาส[สมาสลบบทในที่สุด]) ว่า ประโยชน์ของตน ชื่อว่า อัตตะ เหมือนในตัวอย่าง[ที่มีการลบบทหลัง]ว่า ภพของรูปพรหม[รูปภพ] ชื่อว่า รูปะ และว่า พระเจ้าภีมเสนะ ชื่อว่า ภีมะ. [อีกนัยหนึ่ง]พึงทราบการสำเร็จบทด้วยนิรุตตินัยว่า ประโยชน์ที่ตนยึดถือ หรือที่ตนบรรลุ (ถึง) ชื่อว่า อัตตะ.

อตฺตกต (ติ)

[อตฺต + กต] ที่ตนทำแล้ว.

สเจ ตฺวํ ธนกาโมสิ
ภูริทตฺโต ปทสฺสติ
มญฺเญ **อตฺตกตํ** เวรํ
นจิรํ เวทยิสฺสสิ. (ชา. ๒/๒๒๕)

(โสมทัตกล่าวว่า)

ถ้าพ่อต้องการทรัพย์ ภูริทัตก็คงจะให้. ลูกเข้าใจว่า พ่อจักต้องประสบเวร**ที่ตนทำแล้ว** ในไม่ช้า.

อตฺตกตํ เวรนฺติ อตฺตนา กตํ ปาปํ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๘)

สองบทว่า **อตฺตกตํ เวรํ** (เวรที่ตนทำแล้ว) ได้แก่ บาปที่ตนทำแล้ว.

อตฺตกมฺมผลูปค (ติ)

[อตฺต + กมฺมผล + อุปค. (=อุป + คมุ + กฺวิ)]

ผู้เข้าถึงด้วยผลกรรมของตน.

ปุตฺโต จ มาตรํ หนฺตฺวา
อิโต คนฺตฺวา ยมกฺขยํ
ภุสมาปชฺชเต ทุกฺขํ
อตฺตกมฺมผลูปโค. (ชา. ๒/๖๓)

(ฤาษีโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

อนึ่ง บุตรฆ่ามารดา ตายจากโลกนี้ไปแล้ว เข้าถึงที่อยู่ของพญายม ต้องเสวยทุกข์อย่างร้ายแรง เป็น**ผู้เข้าถึงด้วยผลกรรมของตน**.

อตฺตกมฺมผลูปโคติ อตฺตโน กมฺมผเลน อุปคโต. (ชา.อฏ. ๕/๒๙๒)

บทว่า **อตฺตกมฺมผลูปโค** คือ เป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยผลกรรมของตน.

ดู เปต. ๑๕๒, เปฏโก. ๑๗๔

อตฺตกมฺมาปราธ (ปุ)

[อตฺต + กมฺม + อปราธ]

ความผิดอันเกิดแต่กรรมของตน, โทษอันเกิดแต่กรรมของตน.

อิทญฺจ สุตฺวาน อมานุสานำ
สมฺโมทถ มา กลหำ อกตฺถ
มา โว ตปี **อตฺตกมฺมาปราโธ**
ยถาปิ เต กิมฺปุริเสกรตฺตำ. (ชา. ๑/๓๓๓)

(พระผู้มีพระภาคทรงโอวาทพระเจ้าโกศลกับพระนางมัลลิกาเทวี ว่า)
ก็มหาบพิตรทั้ง ๒ ทรงสดับถ้อยคำของเหล่าอมนุษย์ จงทรงเบิกบานพระทัยเถิด อย่าทรงทะเลาะกันเลย **ความผิดอันเกิดแต่กรรมของตน** อย่าทำให้มหาบพิตรทั้ง ๒ ต้องเดือดร้อน เหมือนความผิดเพราะการกระทำของตนทำให้กินนรทั้ง ๒ ต้องเดือดร้อนตลอดราตรีหนึ่งเลย.

อตฺตกมฺมาปราโธติ อตฺตโน กมฺมโทโส. (ชา.อฏ. ๔/๔๔๖)

บทว่า **อตฺตกมฺมาปราโส** (ความผิดอันเกิดแต่กรรมของตน) ได้แก่ โทษอันเกิดแต่กรรมของตน[โทษคือกรรมของตน].

อตฺตกาม (ติ)

[อตฺต + กมุ + ณ]

(ก) ผู้ใคร่ประโยชน์ตน, รักตน, หวังความสุขแก่ตน, ประสงค์ประโยชน์ตน, ใคร่ธรรม.

(ภควา) สาธิกมิทำ ภิกฺขเว ทิยฑฺฒสิกฺขาปทสตำ อนฺวทฺธมาสำ อุทฺเทสำ อาคจฺฉติ, ยตฺถ **อตฺตกามา** กุลปุตฺตา สิกฺขนฺติ. ติสฺโส อิมา ภิกฺขเว สิกฺขา ยตฺเถตำ สพฺพำ สโมธานำ คจฺฉติ. (อำ. ๑/๒๓๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุทั้งหลาย สิกขาบท ๑๕๐ ถ้วน ที่กุลบุตร **ผู้ใคร่ประโยชน์ตน** ศึกษาอยู่ มาถึงวาระที่ จะยกขึ้นแสดงเป็นข้อๆ ตามลำดับทุกกึ่งเดือน. ภิกษุทั้งหลาย สิกขา ๓ นี้[คืออธิสีล อธิจิต อธิปัญญา]เป็นที่รวมของสิกขาบท ๑๕๐ นั้นทั้งหมด.

อตฺตกามาติ อตฺตโน หิตกามา. (อำ.อฏ. ๒/๒๑๖)

บทว่า **อตฺตกามา** (ผู้ใคร่ประโยชน์ตน) ได้แก่ ผู้ใคร่[หวัง]ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน.

สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวมฺปิ โส ปุถุ อตฺตา ปเรสำ
ตสฺมา น หึเส ปรม**ตฺตกาโม**.

(สำ.๑/๗๕, อุทาน.๑๓๓, วิมาน.๖, เนตฺติ. ๑๔๒)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
บุคคลตั้งใจค้นหาทั่วทุกทิศ ก็ไม่พบใครซึ่งเป็นที่รักยิ่งว่าตนในที่ไหนๆ สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่นก็รักตนมากเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น **ผู้รักตน**จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น.

ยสฺมา จ เอตเทว, ตสฺมา น หึเส ปรำ **อตฺตกาโม** อตฺตโน สุขกาโม. (เนตฺติ.อฏ. ๒๕๐)

อนึ่ง โดยเหตุที่ข้อความข้างต้นย่อมมีโดยแท้ ดังนั้น **ผู้รักตน** คือ ผู้หวังความสุขแก่ตน จึงไม่ควรเบียดเบียนผู้อื่น.

ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโมติ ยสฺมา เอวํ สพฺโพปิ สตฺโต อตฺตานํ ปิยายติ อตฺตโน สุขกาโม ทุกฺขปฺปฏิกูโล, ตสฺมา **อตฺตกาโม** อตฺตโน หิตสุขํ อิจฺฉนฺโต ปรํ สตฺตํ อนฺตมโส กุนฺถกิปิลฺลิกํ อุปาทาย น หึเส น หเนยฺย น ปาณิเลฑฺฑุทณฺฑาทีหิปิ วิเหเจยฺย.

(อุทาน.อฏ. ๒๕๐)

บาทคาถาว่า **ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม** ความว่า เพราะเหตุที่สัตว์ทั้งหมดรักตัวเอง คือ หวังความสุขแก่ตน(รักสุข) เกลียดทุกข์อย่างนี้ เพราะเหตุนั้น **ผู้รักตน** เมื่อปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลและความสุขเพื่อตน จึงไม่เบียดเบียน ไม่ฆ่าสัตว์อื่น โดยที่สุดมดดำและมดแดง ทั้งไม่เบียดเบียนด้วยปหรณวัตถุมีฝ่ามือ ก้อนดิน และท่อนไม้เป็นต้น.

อตฺตกามา หิ กุลปุตฺตา สาสเน ปพฺพชิตฺวา ทสปิ...ปญฺญาสมฺปิ สตมฺปิ เอกโต วสนฺตา กติกวตฺตํ กตฺวา วิหรนฺติ...(ที.อฏ. ๑/๑๖๙)

จริงอยู่ เหล่ากุลบุตร**ผู้ประสงค์ประโยชน์ตน** บวชในศาสนาแล้ว เมื่อจะอยู่โดยลำพังผู้เดียว ๑๐ ปีบ้าง...๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ย่อมอยู่ โดยทำกติกาวัตรว่า[ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านไม่ใช่บวชหลบหนี้ ไม่ใช่บวชหลบภัย ไม่ใช่บวชเลี้ยงชีพ แต่ประสงค์จะพ้นจากทุกข์ จึงบวชในศาสนานี้ ฉะนั้น ในเวลาเดิน ยืน นั่ง นอนนั่นแล จงข่มกิเลสที่เกิดขึ้นเถิด]

อตฺตกามาติ อตฺตโน หิตสุขํ อิจฺฉนฺตา. อถวา วิญฺญูนํ นิพฺพิเสสตฺตา, อตฺตภาวปริยาปนฺนตฺตา จ อตฺตา นาม ธมฺโม, ตํ กาเมนฺติ อิจฺฉนฺตีติ **อตฺตกามา**. (ที.ฏี. ๑/๒๔๕)

บทว่า **อตฺตกามา** (ผู้ประสงค์ประโยชน์ตน) ได้แก่ ผู้ปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล และความสุขเพื่อตน. อีกนัยหนึ่ง ธรรม ชื่อว่า อัตตา เพราะทำให้เหล่าวิญญูชนไม่แตกต่างกัน และเพราะนับเนื่องในอัตภาพ ชื่อว่า **อัตตกามะ** (ผู้ใคร่ธรรม) เพราะอรรถว่า ย่อมใคร่ คือ ปรารถนาธรรมนั้น[โลกุตตรธรรม].

(ข) อันตนปรารถนาแล้ว - ใคร่แล้ว.

ดู อตฺตกามปาริจริยา

อตฺตกามปาริจริยา (ถี)

[อตฺต + กาม + ปาริจริยา]

การบำเรอด้วยกามเพื่อตน, การบำเรอด้วยกามเพื่อประโยชน์แก่ตน, การบำเรออันตนใคร่แล้ว - ปรารถนาแล้ว.

เย เต ภิกฺขู อปฺปิจฺฉา สนฺตุฏฺฐา ลชฺชิโน กุกฺกุจฺจกา สิกฺขากามา, เต อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ “กถํ หิ นาม อายสฺมา อุทายี มาตุคามสฺส สนฺติเก **อตฺตกามปาริจริยาย** วณฺณํ ภาสิสฺสตีติ. (วิ. ๑/๑๙๓)

ภิกษุเหล่าใด มักน้อย สันโดษ มีความละอาย มีความระมัดระวัง ใฝ่การศึกษา. ภิกษุเหล่านั้น พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า “ไฉนท่านพระอุทายีจึงพูดสรรเสริญ**การบำเรอ**

กามเพื่อตน [หรือการบำเรออันตนใคร่แล้ว] ต่อหน้ามาตุคามเล่า.

โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคามสฺส สนฺติเก **อตฺตกามปาริจริยาย** วณฺณํ ภาเสยฺย ‘เอตทคฺคํ ภคินิ ปาริจริยานํ, ยา มาทิสํ สีลวนฺตํ กลฺยาณธมฺมํ พฺรหฺมจารึ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺยาติ เมถุนูปสญฺหิเตน, สงฺฆาทิเสโส. (วิ. ๑/๑๙๓)

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน [ยืนแล้ว]ในสำนักของมาตุคาม แล้วกล่าวคุณแห่ง**การบำเรอกามเพื่อตน** [หรือการบำเรออันตนใคร่แล้ว]ด้วยถ้อยคำพาดพิงเมถุนว่า น้องหญิง สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเราผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น นั่นเป็นยอดแห่งการบำเรอทั้งหลายเป็นสังฆาทิเสส.

อตฺตกามปาริจริยาติ เมถุนธมฺมสงฺขาเตน กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา. อตฺตโน อตฺถาย กามปาริจริยา **อตฺตกามปาริจริยา**. อตฺตนา วา กามิตา อิจฺฉิตาติ อตฺตกามา, สยํ เมถุนราควเสน ปตฺถิตาติ อตฺโถ. อตฺตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ **อตฺตกามปาริยา**, ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย. (วิ.อฏ. ๒/๑๓๗)

บทว่า **อตฺตกามปาริจริยา** มีรูปวิเคราะห์ดังนี้:-การบำเรอด้วยกามกล่าวคือเมถุนธรรม ชื่อว่า กามปาริจริยา, การบำเรอด้วยกาม เพื่อประโยชน์แก่ตน ชื่อว่า **อัตตกามปาริจริยา** อีกนัยหนึ่ง[การบำเรอใด]อันตนใคร่แล้ว คือ ปรารถนาแล้ว อธิบายว่าตนต้องการแล้ว โดยเนื่องด้วยราคะในเมถุน เหตุนั้น ชื่อว่า อัตตกามะ, อันตนใคร่แล้วด้วย อันตนใคร่แล้วนั้น เป็นการบำเรอด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า **อัตตกามปาริจริยา**, [ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว กล่าวคุณ]แห่งการบำเรอกามเพื่อตน[หรือการบำเรออันตนใคร่แล้ว]นั้น.

[คำว่า **อตฺตกามปาริจริยา** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

การบำเรอด้วยกามเพื่อตน = กาเมน ปาริจริยา กามปาริจริยา (ตติยาตัปปุริสสมาส), อตฺตโน กามปาริจริยา อตฺตกามปาริจริยา (จตุตถีตัปปุริสสมาส)

การบำเรออันตนปรารถนาแล้ว = อตฺตนา กามา อตฺตกามา (ตติยาตัปปุริสสมาส), อตฺตกามา จ สา ปาริจริยา จาติ อตฺตกามปาริจริยา (วิเสสนบุรพบท กรรมธารยสมาส)

คำว่า **กาม** ตามนัยแรกหมายถึง เมถุน มีรูปวิเคราะห์ว่า กามียตีติ กาโม (สิ่งที่บุคคล ใคร่/ปรารถนา ชื่อว่า กาม) ลง ณ ปัจจัย ในกรรมสาธนะและกาลทั้งสาม. ตามนัยหลังเป็นคุณศัพท์ของ ปาริจริยา ลง ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอดีตกาล มีวิเคราะห์ว่า กามิตาติ กามา ([การบำเรอ]อันบุคคลใคร่/ปรารถนาแล้ว ชื่อว่า กาม)

คำว่า **ปาริจริยา** ตามนัยทั้งสองมีอรรถเหมือนกัน โดยเป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริจรณํ ปาริจริยา (การบำเรอ ชื่อว่า ปาริจริยา) ทำทีฆะสระ อ ใน ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานํ วจนํ ปาวจนํ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์)

ตามหลักภาษาทั่วไป ปาฐะว่า **ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย** เป็นการกระจายรูป ให้ตรงกันกับที่ใช้ในพระบาลี ซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่าทันตโสธนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนของประโยคหน้าเรียกว่า ทันตเฉทนนัย คือการตัดงาช้าง หมายความว่า แสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนการตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปไปจากรูปเดิม ท่านมักจะแสดงทันตเฉทนนัย ก่อนทันตโสธนนัยเสมอ]

อตฺตกามปาริจริยสิกฺขาปท (น)

[อตฺตกามปาริจริย + สิกฺขาปท]

สิกขาบทที่บัญญัติว่าด้วยเรื่องการบำเรอกามเพื่อตน - การบำเรออันตนใคร่ - ปรารถนาแล้ว. ปาราชิกบาลี กัณฑ์ที่ ๒ สิกขาบทที่ ๔. (วิ. ๑/๑๙๒-๗)

อตฺตกามรูป (ติ)

[อตฺตกาม + รูป]

มุ่งประโยชน์ตนเป็นสภาพ.

อทฺทสา โข ทายปาโล ภควนฺตํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวาน ภควนฺตํ เอตทโวจ “มา สมณ เอตํ ทายํ ปาวิสิ. สนฺเตตฺถ ตโย กุลปุตฺตา **อตฺตกามรูปา** วิหรนฺติ. มา เตสํ อผาสุมกาสีติ. (วิ. ๓/๔๙๗, ม. ๑/๒๖๖)

[สมัยนั้น พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ และพระกิมพิละพักอยู่ที่ปาจีนวังสทายวัน] คนเฝ้าสวน ได้เห็นพระผู้มีพระภาค กำลังเสด็จมาแต่ไกล จึงได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่สมณะ ท่านอย่าเข้ามาสู่สวนนี้ เพราะในที่นี้มีกุลบุตร ๓ คน[ต่าง]**มุ่งประโยชน์ตนเป็นสภาพ**อยู่ อย่าได้ทำความไม่สงบแก่พวกท่านเลย”

อตฺตกามรูปาติ อตฺตโน หิตํ กามยมานสภาวา หุตฺวา วิหรนฺติ.

(ม.อฏ. ๒/๑๓๙, สารตฺถ. ๓/๓๕๔)

บทว่า **อตฺตกามรูปา** (มุ่งประโยชน์ตนเป็นสภาพ) ได้แก่ เป็นผู้มุ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนเป็นสภาพอยู่.

[คำว่า "มุ่งประโยชน์ตนเป็นสภาพ" หมายถึง ภิกษุที่บวชในศาสนานี้แล้ว ละอเนสนา (การแสวงหาที่ไม่เหมาะสม) ๒๑ ประการมีการรักษาคนป่วย เป็นทูต รับส่งสิ่งของเป็นต้น ดำรงอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ ศึกษาเล่าเรียนพระพุทธพจน์ สมาทานธุดงค์อันสัปปายะแก่ตน เจริญกรรมฐานที่เหมาะสม สละหมู่บ้าน เข้าไปสู่ป่า อบรมสมาบัติ เจริญวิปัสสนา]

อตฺตการ (ปุ/น)

[อตฺต + กร + ณ]

(๑) กรรมที่ตนเองกระทำ.

นตฺถิ **อตฺตกาเร**, นตฺถิ ปรกาเร...สพฺเพ สตฺตา สพฺเพ ปาณา สพฺเพ ภูตา สพฺเพ ชีวา อวสา อพลา อวีริยา นิยติสงฺคติภาวปริณตา ฉสฺเววาภิชาตีสุ สุขทุกฺขํ ปฏิสํเวเทนฺติ. (ที. ๑/๕๐)

[พระเจ้าอชาตศัตรูกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหม่อมฉันถามอย่างนี้ ครูมักขลิโคศาลตอบว่า มหาบพิตร ความเศร้าหมองของเหล่าสัตว์ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย...]

กรรมที่ตนเองกระทำย่อมไม่มี, กรรมที่ผู้อื่นกระทำย่อมไม่มี... สัตว์ ปาณะ ภูตะ ชีวะ ทั้งปวง ล้วนไม่มีอำนาจ ไม่มีกำลัง ไม่มีความเพียร ถึงการเกิดเป็นภาวะต่าง ๆ ตามลิขิตของโชคชะตา[ผันแปรไปตามโชคชะตา ตามสถานภาพทางสังคม และตามธรรมชาติ] ย่อมเสวยสุขและทุกข์ในอภิชาติ[ชาติตระกูล หรือชนชั้นวรรณะ]ทั้ง ๖.

อตฺตกาเรติ อตฺตกาโร.

เยน อตฺตนา กตกมฺเมน อิเม สตฺตา เทวตฺตมฺปิ มารตฺตมฺปิ พฺรหฺมตฺตมฺปิ สาวกโพธิมฺปิ ปจฺเจกโพธิมฺปิ สพฺพญฺญุตมฺปิ ปาปุณนฺติ, ตมฺปิ ปฏิกฺขิปติ. (ที.อฏ. ๑/๑๔๖)

บทว่า **อตฺตกาเร** แปลว่า กรรมที่ตนเองกระทำ. สัตว์เหล่านี้ถึงความเป็นเทพก็ดี มารก็ดี พรหมก็ดี การตรัสรู้เป็นพระสาวกก็ดี การตรัสรู้เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าก็ดี ความเป็นพระสัพพัญญูก็ดี ด้วยกรรมที่ตนเองทำแล้วอันใด ครูมักขลิโคสาลปฏิเสธกรรมอันนั้น.

[บทว่า อตฺตกาเร อรรถกถาอธิบายว่า อตฺตกาโร แสดงว่าบทนี้ลง สิ ปฐมาวิภัตติ แปลง สิ ปฐมาวิภัตติเป็น เอ.

ลัทธิมักขลิโคศาล เป็นลัทธิที่เชื่อว่า สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิประเภทนัตถิกทิฏฐิหรือนัตถิกวาทะ]

(๒) ความเพียรที่ตนกระทำ.

ตํ กึ มญฺญสิ พฺราหฺมณ อตฺถิ อารพฺภธาตูติ? เอวํ โภ. “อารพฺภธาตุยา สติ อารพฺภวนฺโต สตฺตา ปญฺญายนฺตีติ? เอวํ โภ. ยํ โข พฺราหฺมณ อารพฺภธาตุยา สติ อารพฺภวนฺโต สตฺตา ปญฺญายนฺติ, อยํ สตฺตานํ **อตฺตกาโร** อยํ ปรกาโร. (อ. ๒/๒๙๗)

ดูก่อนพราหมณ์ ท่านเข้าใจเรื่องนั้นอย่างไร อารัพภธาตุมีอยู่หรือไม่. มี ท่านพระโคดม. เมื่อมีอารัพภธาตุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเพียรเริ่มต้นยังมีปรากฏอยู่หรือไม่” ยังมีปรากฏ ท่านพระโคดม. ดูก่อนพราหมณ์ การที่เมื่อมีอารัพภธาตุ สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเพียรเริ่มต้นยังมีปรากฏอยู่. นี้แลคือ**ความเพียรที่ตนกระทำ**. นี้แลคือความเพียรที่บุคคลอื่นกระทำของสัตว์ทั้งหลาย.

(๓) กิจที่บุรุษควรทำ.

อถ**ตฺตการานิ** กโรนฺติ ภตฺตุสุ
อาสํ ปุรกฺขตฺวา นรา สุเขสิโน
เต ภตฺตุรตฺถา อติคาพฺหิตา ปุน
ทิสา ปนสฺสนฺติ อลทฺธ กิญฺจนํ. (ชา. ๒/๑๐๖)

(โกสิยดาบสกล่าวว่า)

อนึ่ง เหล่านรชนผู้แสวงหาความสุข ตั้งความหวังไว้เบื้องหน้า ภายหลัง ย่อมทำ**กิจที่บุรุษควรทำ**ในกิจหน้าที่ของเจ้านาย แต่พวกเขากลับถูกบีบคั้นอย่างหนัก ไม่ได้อะไร ๆ แม้แต่น้อยเลย เตลิดหนีไปทั่วทิศ เพื่อประโยชน์แก่เจ้านาย.

อถตฺตการานีติ ยุทฺธภูมีสุ ปุริสกาเร.

(ชา.อฏ. ๕/๔๒๘)

บทว่า **อถตฺตการานิ** (ภายหลังย่อมทำกิจที่บุรุษควรทำ) คือ ทำความบากบั่นของบุรุษในยุทธภูมิทั้งหลาย.

อตฺตการมย (ติ)

[อตฺตการ + มย]

อันเกิดจากกรรมที่ตนเองทำ, อันสำเร็จด้วยความเพียรที่ตนเองทำ, อันสำเร็จด้วยความสามารถของตน.

อตฺตการมยํ เอตํ

นยิทำ อิติหีติหำ.

อสงฺขตํ คเวสนฺโต

กุติตฺเถ สญฺจรึ อหำ. (อป. ๑/๒๖)

(ดาบสสุรุจิกราบทูลพระพุทธเจ้าอโนมทัสสีว่า) สิ่งที่สำเร็จ**อันเกิดจากกรรมที่ตนเองทำ** [ด้วยการทำของตน]นั้น ไม่เป็นดังที่ได้ยินกันต่อๆ มาว่า เป็นอย่างนี้ๆ ข้าพเจ้าเมื่อแสวงหาทางที่ปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ จึงเที่ยวไปในลัทธิที่ผิด[ลัทธิมิจฉาทิฏฐิ].

อตฺตการีสุตฺต (น)

[อตฺตการี + สุตฺต]

อัตตการีสูตร, สูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกายว่าด้วยอัตตการะซึ่งมีความหมายว่า ตนเองเป็นตัวการในการกระทำกรรม รวมทั้งว่าด้วยปรการะ หมายถึงมีสิ่งอื่นเป็นตัวการช่วยให้การกระทำนั้นๆ เป็นไปได้.

อตฺตกิจฺจ (น)

[อตฺต + กิจฺจ] กิจของตน.

ปรกิจฺจ**ตฺตกิจฺจานิ**

สพฺพกิจฺจานิ สาธยึ

เตน กมฺเมน สุกเตน

ปาวิสึ อภยำ ปุรำ. (อป. ๑/๓๗๗)

(เกนิยพราหมณ์กล่าวว่า)

ข้าพเจ้าทำกิจทั้งปวง ทั้งที่เป็นกิจของผู้อื่น และ**กิจของตน**สำเร็จแล้ว ด้วยกรรมที่ได้ทำไว้ดีแล้วนั้น ข้าพเจ้าจึงได้เข้าไปยังบุรีที่ไม่มีภัย. [พระนิพพาน]

อตฺตกิลมถ (ปุ)

[อตฺต + กิลมถ=กิลมุ (เขเท) + ถ]

การทำตนให้ลำบาก, การเบียดเบียนตนเอง, การทรมานตนเอง.

ภโวติ สสฺสตำ, อภโวติ อุจฺเฉทำ...ภโวติ กามสุขำ อภโวติ **อตฺตกิลมโถ**. (ม.อฏ. ๓/๑๕๖)

บทว่า ภโว ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ, บทว่า อภโว ได้แก่ อุจเฉททิฏฐิ...บทว่า ภโว ได้แก่ ความสุขในกาม, บทว่า อภโว ได้แก่ **การทำตนให้ลำบาก**.

อนสนเกสลุญฺจนาทิตปจริยาย นคฺคสีลโคสีลกุกฺกุรสีลาทีหิ จ อตฺตปริตาปเนน โมกฺโข โหตีติ [คเหตฺวา ตถา ปวตฺตนำ] **อตฺตกิลมโถ**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๑๘)

[การถือว่า]ความหลุดพ้นย่อมมีได้ ด้วยการแผดเผาตน โดยการบำเพ็ญตบะมีการอดหาร

และถอนผมเป็นต้น และโดยศีลมีนัคคศีล (การเปลือยกาย) โคศีล (การประพฤติเหมือนโค) และกุกกุรศีล (การประพฤติเหมือนสุนัข) เป็นต้น[และประพฤติไปตามนั้น] ชื่อว่า **การทำตนให้ลำบาก**.

อาหิโต อหมฺมาโน เอตฺถาติ อตฺตา, อตฺตภาโว. ตสฺส กิลมโถ กิลนฺตภาโว **อตฺตกิลมโถ** อตฺตปีฬา อตฺตทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๗)

อัตภาพ ชื่อว่า อัตตา เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา. การทำตนนั้นให้ลำบาก ภาวะที่ลำบากของตนนั้น ชื่อว่า **อัตตกิลมถะ**. มีคำอธิบายว่า การเบียดเบียนตน คือ [การทำ]ตนให้เป็นทุกข์[การทรมานตนเอง].

อตฺตกิลมถานุโยค (ปุ)

[อตฺตกิลมถ + อนุโยค]

อัตตกิลมถานุโยค, การประกอบความเพียรในการทำตนให้ลำบาก, การประกอบความเพียรด้วยการทรมานตน, การประกอบความเพียรในการเบียดเบียนตน, การประกอบตนให้ลำบาก, การเบียดเบียนตนให้ลำบาก, การปฏิบัติอันทำตนให้ลำบาก, ความเพียรอันแผดเผาร่างกายของตน, ข้อปฏิบัติที่แผดเผาตน.

เทฺวเม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา. [...]โย จายํ กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยโค หีโน คมฺโม โปถุชฺชนิโก อนริโย อนตฺถสญฺหิโต. โย จายํ **อตฺตกิลมถานุโยโค** ทุกฺโข อนริโย อนตฺถสญฺหิโต. (สํ.๓/๓๖๙, ปฏิสํ.๓๓๐, วิ.๓/๑๔) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนที่สุด[การปฏิบัติที่สุดโต่ง] ๒ อย่างนี้ บรรพชิตไม่ควรเสพ คือ กามสุขัลลิกานุโยค[ความหมกมุ่นกามสุข]ในกามคุณอารมณ์เป็นสิ่งทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์ และ**อัตตกิลมถานุโยค** เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์.

อตฺตกิลมถานุโยโคติ อตฺตโน กิลมถานุโยโค, สรีรทุกฺขกรณนฺติ อตฺโถ.

(สํ.อฏ. ๓/๑๔๕)

บทว่า **อตฺตกิลมถานุโยโค** (อัตตกิลมถานุโยค) ได้แก่ การประกอบความเพียรในการทำตนให้ลำบาก คือ การทำร่างกายให้ลำบาก (การทรมานตนเอง).

อตฺตกิลมถานุโยโคติ อตฺตโน กิลมถสฺส อนุโยโค, อตฺตโน ทุกฺขกรณนฺติ อตฺโถ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๑๕)

บทว่า **อตฺตกิลมถานุโยโค** (อัตตกิลมถานุโยค) ได้แก่ การประกอบความเพียรในการทำตนให้ลำบาก คือ การทำตนให้ลำบาก [การทรมานตนเอง]

อตฺตกิลมถานุโยโคติ อตฺตโน กิลมถสฺส อนุโยโค, ทุกฺขกรณํ ทุกฺขุปฺปาทนนฺติ อตฺโถ.

(สารตถ. ๓/๑๓)

บทว่า **อตฺตกิลมถานุโยโค** (อัตตกิลมถานุโยค) ได้แก่ การประกอบความเพียรในการทำตนให้ลำบาก ความว่า การทำให้เป็นทุกข์ คือ ยังความทุกข์ให้เกิดขึ้น[แก่ตนเอง].

น จ ภนฺเต ภควา กาเมสุ กามสุขลฺลิกานุโยคมนุยุตฺโต หีนํ คมฺมํ โปถุชฺชนิกํ อนริยํ อนตฺถสංหิตํ, น จ **อตฺตกิลมถานุโยค**มนุยุตฺโต ทุกฺขํ อนริยํ อนตฺถสංหิตํ. (ที. ๓/๙๔)

(พระสารีบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคไม่ทรงหมกมุ่นกับกามสุขัลลิกานุโยค [การเสวยกามสุข]ในกามคุณอารมณ์ ซึ่งเป็นสิ่งทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์ และไม่ทรงหมกมุ่นกับ**อัตตกิลมถานุโยค** ซึ่งเป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่มีประโยชน์.

อตฺตกิลมถานุโยคนฺติ อตฺตโน อาตาปนปริตาปนานุโยคं. (ที.อฏ. ๓/๘๐)

บทว่า **อตฺตกิลมถานุโยคं** (อัตตกิลมถานุโยค) ได้แก่ การประกอบความเพียรอันแผดเผาตนให้เดือดร้อน [หรือการประกอบความเพียรอันทำตนให้เดือดร้อนและเร่าร้อน]

ทิฏฺฐิจริตา อิโต พหิทฺธา ปพฺพชิตา **อตฺตกิลมถานุโยค**มนุยุตฺตา วิหรนฺติ. (เนตฺติ. ๙๑)

ชนผู้มีทิฏฐิจริตบวชภายนอกพระศาสนานี้ มักขวนขวายใน**อัตตกิลมถานุโยค**อยู่.

อตฺตกิลมถานุโยคนฺติ อตฺตโน กายสฺส กิลิสฺสนปโยคं อตฺตปริตาปนปฏิปตฺตึ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๙๓)

บทว่า **อตฺตกิลมถานุโยคं** (อัตตกิลมถานุโยค)ได้แก่ ความเพียรอันแผดเผาร่างกายของตน คือ ข้อปฏิบัติที่แผดเผาตน.

ดู ม. ๓/๒๗๓, วิสุทฺธิ.๑/๕

อตฺตกิลมถานุโยควิวชฺชน (น)

[อตฺตกิลมถานุโยค + วิวชฺชน]

การเว้นจากอัตตกิลมถานุโยค.

ตถา ปุริเมน ปจฺจยคฺคหณโต **อตฺตกิลมถานุโยควิวชฺชนํ**, ปจฺฉิเมน วตฺถุกามปฺปหานโต กามสุขลฺลิกานุโยควิวชฺชนุปายทสฺสนं.

(วิ.อฏ. ๑/๘๒, ม.อฏ. ๑/๑๔)

อนึ่ง ท่านพระอุบาลีเถระแสดงการที่พระองค์ทรง**เว้นจากอัตตกิลมถานุโยค** เพราะทรงรับปัจจัยด้วยคำระบุชื่อคำแรก, แสดงอุบายในการทรงเว้นจากกามสุขัลลิกานุโยค เพราะทรงละวัตถุกามด้วยคำหลัง.

ตสฺส[อตฺตกิลมถสฺส]อนุโยโค กรณํ อตฺตกิลมถานุโยโค อุปวาสกณฺฏกาปสฺสยเสยฺยาทินา อตฺตโน ทุกฺขุปฺปาทนนฺติ วุตฺตं โหติ. ตสฺส วิวชฺชนं **อตฺตกิลมถานุโยควิวชฺชนํ**.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๗)

การประกอบ คือ การกระทำตนให้ลำบากนั้น [การทรมานตนเอง]ชื่อว่า อัตตกิลมถานุโยค มีคำอธิบายว่า การทำทุกข์ให้เกิดแก่ตนด้วยการอดอาหาร การอิงและการนอนบนหนาม เป็นต้น. การเว้นจากการทำตนให้ลำบากนั้น ชื่อว่า อัตตกิลมถานุโยควิวัชชนะ.

อตฺตคติก (ติ)

[อตฺต + คติ + ก]

มีตนเป็นคติ, มีตนเป็นแบบอย่าง, มีธรรมเป็นที่พึ่ง, มีทางดำเนินชีวิตของตนเอง.

อตฺตสรณาติ **อตฺตคติกา**ว โหถ. มา อญฺญคติกา. (ที.อฏ. ๒/๑๓๘, สํ.อฏ. ๓/๒๓๘)

บทว่า **อตฺตสรณา** (มีตนเป็นที่พักพิง) คือ จง**มีตนเป็นแบบอย่าง**. อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง. (ดู อตฺตทีป)

อตฺตครหิต (ติ)

[อตฺต + ครหิต] อันตนติเตียนแล้ว.

อตฺตครหิตํ กมฺมํ อกุพฺพมาโน อชนยมาโน อสญฺชนยมาโน อนิพฺพตฺตยมาโน อนภินิพฺพตฺตยมาโนติ ยทตฺตครหี ตทกุพฺพมาโน.

(มหานิ. ๔๒)

นักปราชญ์ไม่ทำ คือ ไม่ให้เกิด ไม่ให้เกิดขึ้น ไม่ให้บังเกิด ไม่ให้บังเกิดขึ้นซึ่งกรรม**อันตนติเตียนแล้ว** รวมความว่า นักปราชญ์ติเตียนซึ่งกรรมใดด้วยตน ก็ไม่ทำกรรมนั้น.

อตฺตครหี (ติ)

[อตฺต + ครห + ณี]

(๑) ผู้ติเตียนตนเป็นปกติ, ติเตียนตนเอง.

น มยํ ภนฺเต อานนฺท พุทฺธครหิโน น ธมฺมครหิโน น สงฺฆครหิโน, **อตฺตครหิโน** มยํ ภนฺเต อานนฺท อนญฺญครหิโน...

(วิ. ๑/๒๗, ม. ๒/๑๙๗)

[พวกภิกษุวัชชีบุตรกล่าวว่า]

ท่านพระอานนท์ พวกผมไม่ติเตียนพระพุทธ ไม่ติเตียนพระธรรม ไม่ติเตียนพระสงฆ์ พวกผม**ติเตียนตนเอง** ไม่ติเตียนผู้อื่น...

อตฺตครหิโน มยนฺติ อตฺตานเมว มยํ ครหาม, อตฺตโน โทสํ เทม. (วิ.อฏ. ๑/๑๙๗)

ปาฐะว่า **อตฺตครหิโน มยํ** (พวกผมติเตียนตนเอง) ความว่า พวกผมตำหนิตนเองเท่านั้น คือ ให้โทษถึงแก่ตน. (ดู ม. ๒/๑๙๗)

(๒) ติเตียนด้วยตน, ตนเองติเตียนตน.

อุโภสุ อนฺเตสุ วิเนยฺย ฉนฺทํ
ผสฺสํ ปริญฺญาย อนานุคิทฺโธ
ยท**ตฺตครหี** ตทกุพฺพมาโน
น ลิปฺปตี ทิฏฺฐสุเตสุ ธีโร. (สุตฺตนิ. ๔๐๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

นักปราชญ์พึงกำจัดความพอใจในส่วนสุดทั้ง ๒ กำหนดรู้ผัสสะแล้ว ก็ไม่ติดใจ **ติเตียน** ซึ่งกรรมใด**ด้วยตน**ก็ไม่ทำกรรมนั้น ไม่ติดในสิ่งที่ได้เห็นและได้ยินแล้ว.

ยทตฺตครหี ตทกุพฺพมาโนติ ยํ อตฺตนา ครหติ, ตํ อกุรุมาโน. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๔)

บาทคาถาว่า **ยทตฺตครหิ ตทกุพฺพมาโน** แปลว่า ติเตียนกรรมใดด้วยตนเอง ก็ไม่ทำกรรมนั้น.

อตฺตครุ (ติ)

[อตฺต + ครุ]

ผู้หนักในตน, ผู้เคารพตน, มีตนเป็นที่เคารพ, มีตนเป็นใหญ่.

อตฺตโน อนนุรูปํ ปชหิตุกาเมน **อตฺตครุนา** อตฺตนิการเวน ปวตฺติตํ อตฺตาธิปเตยฺยํ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๔)

ศีลที่บุคคล**ผู้หนักในตน** มุ่งจะละสิ่งที่ไม่ควรแก่ตน ประพฤติด้วยความเคารพในตน จัดเป็นอัตตาธิปไตยศีล.

อตฺตาเอว ครุ อธิปติ เอตสฺสาติ **อตฺตครุ**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๕)

ชื่อว่า **อัตตครุ** (หนักในตน) เพราะอรรถว่ามีตนเท่านั้นเป็นใหญ่.

อตฺตคุตฺต (ติ)

[อตฺต + คุตฺต]

คุ้มครองตน, มีตนคุ้มครองแล้ว.

เอวํ มยํ **อตฺตคุตฺตา** อตฺตรกฺขิตา สิปฺปานิ เจว ทสฺสิสฺสาม, ลาภญฺจ ลจฺฉาม, โสตฺถินา จ จณฺฑาลวสา โอโรหิสฺสามาติ. (สํ. ๓/๑๔๖)

[เมทกถาลิกะผู้เป็นศิษย์กล่าวว่า ท่านอาจารย์ท่านจงรักษาตน ผมก็จักรักษาตน]เราทั้งสองต่าง**คุ้มครองตน** รักษาตนอย่างนี้ จักแสดงศิลปะ จักได้ลาภ และจักลงจากราวไม้ไผ่โดยความสวัสดี.

[ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอก็เช่นกัน[พึงปฏิบัติธรรมให้เหมือนกับเมทกถาลิกะกับอาจารย์] คือพึงปฏิบัติสติปัฏฐานด้วยคิดว่า จักรักษาตน จักรักษาผู้อื่น บุคคลเมื่อรักษาตน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่นก็ชื่อว่ารักษาตน]

ยโต จ โข ภิกฺขเว โส กุมาโร วุฑฺโฒ โหติ อลํปญฺโญ, อนเปกฺขา ทานิ ภิกฺขเว ธาติ ตสฺมึ กุมาเร โหติ ‘**อตฺตคุตฺโต**ทานิ กุมาโร นาลํ ปมาทายาติ. (อ. ๒/๕)

ภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใด เด็กนั้นเจริญวัย มีปัญญาสามารถ, ภิกษุทั้งหลาย เมื่อนั้น พี่เลี้ยงก็วางใจในเด็กนั้นว่า บัดนี้ เด็ก**คุ้มครองตน**เองได้แล้ว ไม่ควรเพื่อความประมาท [มีความสามารถคุ้มครองตนเองได้ไม่ประมาท]ฉันใด [ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อใด ทำสิ่งที่ควรทำในกุศลธรรมด้วยศรัทธา หิริ โอตัปปะ วิริยะ และปัญญา เมื่อนั้น เราก็วางใจในภิกษุนั้นได้ว่า บัดนี้ ภิกษุมีความสามารถคุ้มครองตนเองได้ไม่ประมาท]

อตฺตคุตฺโตติ อตฺตนาว คุตฺโต รกฺขิโต, อตฺตานํ วา โคเปตุํ รกฺขิตุํ สมตฺโถ. (อ.อฏ. ๓/๓)

บทว่า **อตฺตคุตฺโต** ได้แก่ คุ้มครอง คือ รักษาโดยตนเอง หรือเป็นผู้สามารถคุ้มครอง คือรักษาซึ่งตน[มีความสามารถคุ้มครองตน].

ดู ธมฺม. ๖๗, ดู อตฺตรกฺขิต

อตฺตคุตฺติ (ถี)

[อตฺต + คุตฺติ]

การคุ้มครองตน - ป้องกันตน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อิมานิ จตฺตาริ อหิราชกุลานิ เมตฺเตน จิตฺเตน ผริตุํ **อตฺตคุตฺติยา** อตฺตรกฺขาย อตฺตปริตฺตายาติ.

(อ. ๑/๓๘๔, วิ. ๔/๒๔๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต[ให้ภิกษุ]แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้ เพื่อ**คุ้มครองตน** เพื่อรักษาตน เพื่อป้องกันตน".

อตฺตคุตฺติยาติ อตฺตโน คุตฺตตฺถาย.

(อ.อฏ. ๒/๓๑๖)

บทว่า **อตฺตคุตฺติยา** (เพื่อคุ้มครองตน) คือ เพื่อประโยชน์ในการคุ้มครองตน.

อตฺตคฺคหณ (น)

[อตฺต + คหณ]

(๑) การยึดถือว่าเป็นตน, การถือมั่นว่าเป็นตน ทิฏฐิอันยึดถือว่ามีอัตตา.

อตฺตคฺคหณํ ปน อตฺตวาทุปาทานนฺติ น อิทำ ทิฏฺฐุปาทานทสฺสนนฺติ ทฏฺฐพฺพำ.

(มูลฏี. ๒/๑๒๑, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๒๗)

ส่วน**การยึดถือว่าเป็นตน**[ว่ามีตัวตน]เป็นอัตตวาทุปาทาน[ความยึดมั่นวาทะว่ามีอัตตา] เหตุนั้น พึงทราบว่า การยึดถือว่าเป็นตนนี้มิใช่เป็นการแสดงทิฏฐุปาทาน.

(๒) อัตตศัพท์.

[คหณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "การถือเอา, การยึดถือ, การถือมั่น" เป็นภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า คยฺหเต คหณำ. บางแห่งใช้ในความหมายว่า "ศัพท์" เป็นกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า คยฺหติ เอเตนาติ คหณำ (คหณะ คือ เครื่องถือเอา)]

อตฺตคฺคหณวินิมุตฺต (ติ)

[อตฺตคฺคหณ + วินิมุตฺต]

ที่พ้นไปจากการยึดถือว่าเป็นตน.

โลโก จาติ วา **อตฺตคฺคหณวินิมุตฺตำ** คหณำ ทิฏฺฐุปาทานภูตำ อิธ ปุริมทิฏฺจิอุตฺตรทิฏฺจิวจเนหิ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพำ.

(มูลฏี. ๒/๑๒๑, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๒๗)

อีกนัยหนึ่ง การยึดถือ**ที่พ้นไปจากการยึดถือว่าเป็นตน**ว่าและโลกเป็นต้น เป็นทิฏฐุปาทาน บัณฑิตพึงทราบว่า ในที่นี้ ท่านกล่าวไว้ด้วยปุริมทิฏฐิ[ความเห็นผิดที่มีมาก่อน]และอุตตรทิฏฐิ[ความเห็นผิดที่มีภายหลัง (ว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น)].

อตฺตคฺคาห (ปุ)

[อตฺต + คาห] การยึดถือว่าเป็นตน.

คาห = คห + ณ เป็นกัตตุสาธนะหรือภาวสาธนะ = คณฺหาติ คหณำ วา คาโห (ผู้ยึดถือหรือการยึดถือ ชื่อว่า คาหะ).

อสฺสุตวา พาโล ปุถุชฺชโน ยาว อริยธมฺเม อโกวิโท, โส รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ยาว วิญฺญาณสฺมึ อตฺตานำ, โส อิเมสุ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ **อตฺตคฺคาโห** วา อตฺตนิยคฺคาโห วา...อยำ วุจฺจเต สกฺกายทิฏฺจิ. (เปฏโก. ๒๕๕)

ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ จนถึงผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม, ปุถุชนนั้นย่อมเห็นรูปเป็นตน จนถึงย่อมเห็นตนในวิญญาณ, **การยึดมั่นว่าตน** หรือการยึดมั่นว่าของตนในขันธ์ ๕ เหล่านี้นั้น [ความเห็นผิดในขันธ์ ๕ ที่มีอยู่จริงว่าเป็นตนหรือเป็นของตน]...ลักษณะเช่นนี้เรียกว่าสักกายทิฏฐิ].

อตฺตคฺคาหปติต (ต)

[อตฺตคฺคาห + ปติต]

ตกอยู่ในความยึดถือว่าตน - ว่ามีอัตตา.

อเภเทน หิ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ **อตฺตคาหปติตํ** เวเนยฺยชนํ สมูหฆนวินิพฺโภคทสฺสเนน อตฺต-คาหโต โมเจตุกาโม ภควา หิตกาโม ตสฺส ตสฺส ชนสฺส สุขคหณตฺถํ จกฺขุอาทีนมฺปิ วิสยภูตํ โอพาริกํ ปจมฺ รูปกฺขนฺธ์ เทเสสิ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๐๗)

ก็พระผู้มีพระภาคทรงหวังประโยชน์เกื้อกูล ใคร่จะโปรดเวไนยชน **ผู้ตกอยู่ในความยึดถือว่าตน**ในขันธ์ทั้ง ๕ โดยไม่แยกกัน ให้หลุดพ้นจากความยึดมั่นว่าตน ด้วยการเห็นกระจายกลุ่มก้อน[กองรูปนาม]ออกไป จึงทรงแสดงรูปขันธ์อันเป็นส่วนหยาบ เป็นอารมณ์แห่งจักขุเป็นต้นก่อน เพื่อให้เวไนยชนนั้นกำหนดจับ[อารมณ์นั้น]ได้ง่าย.

อตฺตคฺคาหปติตนฺติ อตฺตคฺคาหสงฺขาเต ทิฏฺโฐเฆ นิปติตํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๖๓)

บทว่า **อตฺตคฺคาหปติตํ** คือ ผู้ตกอยู่ในทิฏโฐฆะ กล่าวคือการยึดมั่นว่าเป็นตน[ว่ามีตัวตน].

อตฺตฆาต (ติ)

[อตฺต + ฆาต]

ฆ่าตนเอง, ฆ่าตัวเอง, ทำลายตนเอง.

ปฏิกฺโกสติ ทุมฺเมโธ
ทิฏฺฐึ นิสฺสาย ปาปิกำ
ผลานิ กฏฺฐกสฺเสว
อตฺตฆาตาย ผลฺลติ. (ธมฺม. ๓๘)

ผู้มีปัญญาทราม อาศัยทิฏฐิชั่ว[มีความเห็นผิด]คัดค้าน[คำสอนของเหล่าพระอริยะ ผู้เป็นพระอรหันต์ มีชีวิตอยู่โดยธรรม]การคัดค้านและทิฏฐิชั่วนั้น เกิดขึ้นเพื่อ**ฆ่าตนเอง** เหมือนขุยไผ่ฆ่าต้นไผ่ ฉะนั้น.

ยถา กฏฺฐโก ผลานิ คณฺหนฺโต **อตฺตฆาตาย** ผลฺลติ, อตฺตโน ฆาตตฺถเมว ผลติ, เอวำ โสปิ **อตฺตฆาตาย** ผลฺลติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๐๐)

ไม้ไผ่เมื่อตกขุย ย่อมตกเพื่อ**ฆ่าตนเอง** คือทำลายตนเองเท่านั้นฉันใด, แม้บุคคลนั้น ก็ย่อมเกิดมาเพื่อ**ฆ่าตนเอง** ฉันนั้น.

อตฺตจตุตฺถ (ติ)

[อตฺต + จตุตฺถ]

มีตนเป็นที่ ๔, เป็นที่ ๔ กับตน, มีตนเป็นลำดับที่ ๔.

อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา สฺวาตนาย **อตฺต-จตุตฺโถ** ภตฺตนฺติ. (ม.๒/๕๖, อำ.๒/๓๑)

(อุคคหเศรษฐีกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาค **มีตนเป็นที่ ๔** จงรับภัตตาหารของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้เถิด.

อตฺตจตุตฺโถติ อตฺตนา จตุตฺโถ. (อำ.อฏ. ๓/๑๘)

บทว่า **อตฺตจตุตฺโถ** (มีตนเป็นที่ ๔) คือ เป็นที่ ๔ กับตน (ตนและผู้อื่นอีก ๓ รวมเป็น ๔).

[คำว่า **อตฺตจตุตฺถ** เป็นทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาส (สมาสที่มีวิธีการซับซ้อนเข้าใจยาก) ดังที่สัททนีติปกรณ์ สุตฺตมาลา กล่าวว่า

ภิกฺขุ อตฺตจตุตฺโถ คามำ ปิณฺฑาย ปวิสตีติ อตฺร อตฺตา จตุตฺโถ ยสฺส ภิกฺขุสฺส อญฺเญหิ ภิกฺขูหิ

สทฺธินฺติ **อตฺตจตุตฺโถ**. อถ วา อตฺตา จตุนฺนํ ปูรโณ ยสฺส โสยํ **อตฺตจตุตฺโถ**. อยมฺปิ ทุกฺกรมคฺโคเยว. (นีติ.สุตฺต.๗๕๒)

ในพระบาลีนี้ว่า ภิกษุมีตนเป็นที่ ๔ เข้าไปสู่หมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต. (คำว่า อตฺตจตุตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า) ตนเป็นที่ ๔ โดยรวมกับภิกษุเหล่าอื่นมีอยู่แก่ภิกษุใด เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า อัตตจตุตถะ (มีตนเป็นที่ ๔). อีกนัยหนึ่ง ตนเป็นลำดับที่ ๔ มีอยู่แก่ภิกษุใด ภิกษุนั้น ชื่อว่า อัตตจตุตถะ (มีตนเป็นลำดับที่ ๔). แม้สมาสนี้ก็ได้ชื่อว่าทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาส เช่นกัน.

(ดู อตฺตฏฺฐม, อตฺตนฏฺฐม)

อตฺตจิตฺต (น)

[อตฺต + จิตฺต] จิตของตน.

อตฺตจิตฺตสนฺตาน (น)

[อตฺตจิตฺต + สนฺตาน]

จิตสันดานของตน, กระแสจิตของตน.

อนฺโตปูตินฺติ **อตฺตจิตฺตสนฺตาเน** กิเลสปูติภาเวน อนฺโตปูตึ. (วิ.อฏ. ๔/๑๒๓)

บทว่า **อนฺโตปูตึ** (เน่าใน) ได้แก่ ชื่อว่า เน่าใน เพราะมีความเน่าคือกิเลส ใน**จิตสันดานของตน**.

อตฺตช (ติ)

[อตฺต + ชน + กฺวิ]

ลง กฺวิ ปัจจัยท้าย ชน ธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๗๐) ว่า กฺวิ จ. ในเพราะ กฺวิ ปัจจัย ลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๖๑๕) ว่า ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ.

เกิดในตน, บุตรชาย - หญิง, ผลไม้.

อตฺตนา หิ กตํ ปาปํ

อตฺตชํ อตฺตสมฺภวํ

อภิมตฺถติ ทุมฺเมธํ

วชิรํ วสฺมมยํ มณึ. (ธมฺม. ๓๗)

บาปที่ตนเองทำ **เกิดในตน** มีตนเป็นแดนเกิด[ตนเองก่อไว้] ย่อมทำลายคนมีปัญญาทราม[ให้ย่อยยับ] เหมือนเพชรทำลายแก้วมณีที่เกิดจากหิน ฉะนั้น.

เอวเมว อตฺตนา กตํ อตฺตนิ ชาตํ อตฺตสมฺภวํ ปาปํ ทุมฺเมธํ นิปฺปณฺฑิ ปุคฺคลํ จตูสุ อปาเยสุ อภิมตฺถติ กนฺตติ วิทฺธํเสตีติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๙๖)

บาปอันตนทำไว้แล้ว เกิดในตน มีตนเป็นแดนเกิด ย่อมทำลาย คือ ย่ำยี ได้แก่ ขจัดบุคคลผู้มีปัญญาทราม คือ ผู้ไร้ปัญญาในอบาย ๔ ฉันนั้น.

[พระคาถานี้ ตามนัยสาสนปัฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน ๒๘) จัดเป็นกุศล]

ดู มิลินฺท. ๑๖๗, มหานิ. ๑๙๑

อตฺตชน (ปุ)

[อตฺตสม + ชน]

ชนผู้เสมอกับตน, เสมอด้วยอวัยวะของตน.

กโรมิ เต เสนก เอตมตฺถํ

อายามิ เต ตํ ทิสตฺ วธาย

กถญฺหิ วิญฺญู ปหุ สมฺปชาโน

น วายเม **อตฺตชนสฺส** คุตฺติยา. (ชา. ๑/๒๘๒)

(ราชสีห์กล่าวว่า)

แน่ะเหยี่ยว เราจะทำสิ่งที่เป็นประโยชน์นั้นแก่ท่าน เรามาก็เพื่อจะฆ่าหมู่ศัตรูนั้นของท่าน ธรรมดาวิญญูชนผู้มีความสามารถรู้อยู่จะไม่พยายาม เพื่อคุ้มครอง**ชนผู้เสมอกับตน** ได้อย่างไร.

อตฺตชนสฺสาติ อตฺตสมสฺส องฺคสมานสฺส ชนสฺส, มิตฺตสฺสาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๔/๒๙๔)

บทว่า **อตฺตชนสฺส** (ชนผู้เสมอกับตน) ความว่า ชนคือมิตรผู้เสมอกับตน ได้แก่ ผู้เสมอกับอวัยวะ[ของตน].

อตฺตชิคุจฺฉนา (ถี)

[อตฺต + ชิคุจฺฉนา]

การรังเกียจตน, รังเกียจตนเอง.

หีฬนาติ ชาติอาทีหิ **อตฺตชิคุจฺฉนา**.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๖๗)

บทว่า **หีฬนา** (การรังเกียจตนยิ่ง) คือ **การรังเกียจตนเอง**โดยฐานะมีชาติเป็นต้น.

อตฺตเชฏฺฐก (ติ)

[อตฺต + เชฏฺฐก]

มีตนประเสริฐที่สุด, ผู้ทำตนให้เป็นใหญ่.

อตฺตาธิปเตยฺยโกติ **อตฺตเชฏฺฐโก**.

(อำ.อฏ. ๒/๑๓๑)

บทว่า **อตฺตาธิปโก** (มีตนเป็นใหญ่) ได้แก่ **มีตนประเสริฐที่สุด**.

อตฺตชฺฌาย (ปุ)

[อตฺต + อชฺฌาสย]

มีตนเป็นอัธยาศัย, ตามอัธยาศัยของตน, ตามความปรารถนาของตน.

จตฺตาโร หิ สุตฺตนิกฺเขปา **อตฺตชฺฌาสโย** ปรชฺฌาสโย ปุจฺฉาวสิโก อฏฺฐุปฺปตฺติโกติ. ตตฺถ ยานิ สุตฺตานิ ภควา ปเรหิ อนชฺฌิฏฺโฐ เกวลํ อตฺตโน อชฺฌาสเยเนว กเถสิ...เตสํ **อตฺตชฺฌาสโย** นิกฺเขโป. (ที.อฏ. ๑/๕๐-๑, ม.อฏ. ๑/๑๔)

การตั้งสูตรมี ๔ คือ **มีตนเป็นอัธยาศัย** มีบุคคลอื่นเป็นอัธยาศัย มีขึ้นโดยเนื่องด้วยคำถาม และมีขึ้นตามเหตุเกิดของเรื่อง (เกิดตามเหตุการณ์, มีเรื่องเกิดขึ้น). บรรดาเหตุ ๔ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสพระสูตรเหล่าใด ตามพระอัธยาศัยของพระองค์อย่างเดียวเท่านั้น โดยไม่ต้องมีผู้ใดทูลอาราธนาการยกพระสูตรเหล่านั้นขึ้นแสดง จัดเป็น **อัตตัชฌาสยะ** (มีตนเป็นอัธยาศัยคือเป็นไปตามอัธยาศัยของพระองค์).

อตฺตโน อชฺฌาสโย **อตฺตชฺฌาสโย**, โส อสฺส อตฺถิ การณภูโตติ **อตฺตชฺฌาสโย**, อตฺตโน อชฺฌาสโย เอตสฺสาติ วา อตฺตชฺฌาสโย.

(อุทาน.อฏ. ๒๘, อิติวุต.อฏ. ๓๒)

อัธยาศัยของตนชื่อว่า **อัตตัชฌาสยะ**, สุตตนิกเขปนั้น ชื่อว่า **อัตตัชฌาสยะ** เพราะมีอัธยาศัยแห่งตนเป็นเหตุ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัตตัชฌาสยะ** เพราะมีตนเป็นอัธยาศัย.

อตฺตญฺชห (ติ)

[อตฺต + หา + อ. (เป็นอลุตตสมาส)]

ละตน, ละความเห็นว่ามีตน, ละทิฏฐิของตน.

น พฺราหฺมโณ อญฺญโต สุทฺธิมาห
ทิฏฺเฐ สุเต สีลวเต มุเต วา
ปุญฺเญ จ ปาเป จ อนูปลิตฺโต
อตฺตญฺชโห นยิธ ปกุพฺพมาโน. (สุตฺตนิ. ๓๐๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
พราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน ศีลและวัตรหรืออารมณ์ที่รับรู้โดยมรรคอื่น พราหมณ์นั้นผู้ไม่เข้าไปติดในบุญและบาป **ละตน**ได้ เรียกว่าผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้.

ตสฺส ปหีนตฺตา อตฺตทิฏฺจิยา ยสฺส กสฺสจิ วา คหณสฺส ปหีนตฺตา **อตฺตญฺชโห**.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๔๒)

ชื่อว่า **ละตนได้** เพราะละบุญและบาปนั้นแล้ว เพราะละความเห็นว่ามีตนได้แล้ว หรือเพราะละการยึดมั่นอย่างได้อย่างหนึ่งได้แล้ว.

อตฺตญฺญุตา (ถี)

[อตฺตญฺญู + ตา]

ความเป็นผู้รู้จักตน, ความรู้ว่าตนถึงพร้อมด้วยปธานิยังคธรรม.

อตฺตญฺญุตา ปุพฺเพกตปุญฺญตาย ปทฏฺฐานํ, ปุพฺเพกตปุญฺญตา ปติรูปเทสวาสสฺส ปทฏฺฐานํ. ...ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทาย ปทฏฺฐานํ. วิราโค วิมุตฺติยา ปทฏฺฐานํ. วิมุตฺติ วิมุตฺติ-ญาณทสฺสนสฺส ปทฏฺฐานํ. (เนตฺติ. ๒๖)

ความเป็นผู้รู้จักตน เป็นปทัฏฐานแก่ความเป็นผู้ทำบุญไว้แล้วชาติก่อน. ความเป็นผู้ทำบุญไว้แล้วชาติก่อน เป็นปทัฏฐานแก่การอยู่ในสถานที่อันสมควร...ยถาภูตญาณทัสสนะ[การรู้เห็นตามความเป็นจริง]เป็นปทัฏฐานแก่นิพพิทา[นิพพิทาญาณ]...วิราคะ[มรรค]เป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติ[ผล]. วิมุตติเป็นปทัฏฐานแก่วิมุตติญาณทัสสนะ[ปัจจเวกขณญาณ].

อตฺตโน ปญฺจหิ ปธานิยงฺเคหิ สมนฺนาคตสฺส ชานนา **อตฺตญฺญุตา**. (เนตฺติ.อฏ. ๙๓)

ความเป็นผู้รู้จักตน คือ ความรู้ว่าตนถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ ของผู้ปรารภความเพียร.

[องค์ ๕ ประการของผู้ปรารภความเพียร เรียกว่าปธานิยังคะ มีดังนี้ คือเป็นคนเชื่อมั่นการตรัสรู้ของพระตถาคต, มีสุขภาพดี, เที่ยงตรงต่อพระศาสดา หรือเพื่อนพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชน, ปรารภความเพียรเพื่อละอกุศลและยังกุศลให้ถึงพร้อม, มีปัญญาหยั่งเห็นความเกิดดับ (อุทยัพพยญาณ)]

อตฺตญฺญู (ติ)

[อตฺต + ญา + รู. (สํ.อาตมชฺญ)]

ผู้รู้จักตน, รู้จักประมาณของตน.

สตฺต สปฺปุริสธมฺมา:
อิธาวุโส ภิกฺขุ ธมฺมญฺญู จ โหติ อตฺถญฺญู จ **อตฺตญฺญู** จ มตฺตญฺญู จ กาลญฺญู จ ปริสญฺญู จ ปุคฺคลญฺญู จ. (ที. ๓/๒๐๘)

สัปปุริสธรรม ๗ คือ:

ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นธัมมัญญู (รู้จักเหตุ), อัตถัญญู (รู้จักผล), **อัตตัญญู** (รู้จักตน) มัตตัญญู (รู้จักประมาณ) กาลัญญู (รู้จักเวลา), ปริสัญญู (รู้จักชุมชน) และปุคคลัญญู (รู้จักบุคคล).

เอตฺตโกมฺหิ สีเลน สมาธินา ปญฺญายาติ เอวํ อตฺตานํ ชานาตีติ **อตฺตญฺญู**. (ที.อฏ. ๓/๒๒๑)

ชื่อว่า **อัตตัญญู** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้จักตนอย่างนี้ว่า “ว่าโดยศีล สมาธิ ปัญญา เรามีอยู่ประมาณเท่านี้”.

อตฺตานํ ชานาตีติ ยาถาวโต อตฺตโน ปมาณ-ชานนวเสน อตฺตานํ ชานาติ. (ที.ฏี. ๓/๒๕๘)

สองบทว่า **อตฺตานํ ชานาติ** ความว่า ย่อมรู้จักตน ด้วยสามารถแห่งการรู้ประมาณของตนตามความเป็นจริง.

อตฺตญฺญปญฺญ (ติ)

[อตฺตญฺญ + ปญฺญา]

ปัญญาอันตั้งอยู่ในตน, รู้เฉพาะประโยชน์ของตน, เห็นแก่ประโยชน์ของตน.

ภชนฺติ เสวนฺติ จ การณตฺถา
นิกฺการณา ทุลฺลภา อชฺช มิตฺตา
อตฺตญฺญปญฺญา อสุจี มนุสฺสา
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.

(สุตฺตนิ. ๒๙๐, อป. ๑/๑๕)

(พระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งกล่าวว่า)

ทุกวันนี้ มิตรทั้งหลายมีประโยชน์เป็นเหตุ จึงคบและเสพกัน มิตรที่ไม่มุ่งประโยชน์ หาได้ยาก มนุษย์ทั้งหลาย**มีปัญญาอันตั้งอยู่ในตน**[มีปัญญามุ่งประโยชน์ตน]ไม่สะอาด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้า จึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด.

อตฺตนิ จิตา เอเตสํ ปญฺญา, อตฺตานเมว โอโลเกนฺติ, น อญฺญนฺติ **อตฺตญฺญปญฺญา**.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๑๘)

ปัญญาของมนุษย์เหล่านั้นตั้งอยู่แล้วในตน. มนุษย์เหล่านั้นเห็นแก่ตนเท่านั้น ไม่เห็นแก่ผู้อื่น เพราะเหตุนั้น มนุษย์เหล่านั้นจึงชื่อว่า **มีปัญญาอันตั้งอยู่ในตน**.

อตฺตญฺญปญฺญาติ อตฺตนิ จิตา เอเตสํ ปญฺญา. อตฺตานเมว โอโลเกติ, น อญฺญนฺติ อตฺโถ. “อตฺตตฺถปญฺญาติปิ ปาโฐ, ตสฺส อตฺตโน อตฺถเมว โอโลเกติ, น ปรตฺถนฺติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๒๒๔)

บทว่า **อตฺตญฺญปญฺญา** ความว่า ปัญญาของมนุษย์เหล่านั้นตั้งอยู่แล้วในตน. มนุษย์เหล่านั้น เห็นแก่ตนเท่านั้นไม่เห็นแก่ผู้อื่น.

บาลีว่า อตฺตตฺถปญฺญา ก็มี. บาลีนั้น มีความหมายว่า เห็นแก่ประโยชน์ของตนนั้นเท่านั้น [มุ่งประโยชน์ตนเท่านั้น]ไม่เห็นประโยชน์ของคนอื่น[มุ่งประโยชน์ของตนเองเป็นหลัก].

อตฺตญฺญม (ติ)

[อตฺต + อญฺญม]

มีตนเป็นที่ ๘, เป็นที่ ๘ กับตน, (ตนและผู้อื่นอีก ๗ รวมเป็น ๘).

ตํ มโนภาวนียํ อยฺยํ เรวตํ **อตฺตฏฺฐมํ** ภตฺเตน อหํ นิมนฺเตสึ. (วิมาน.อฏ. ๑๓๘)

ดิฉัน[สุภัทราเทพธิดา]ได้นิมนต์พระคุณเจ้าเรวตะผู้อบรมจิตนั้นผู้**มีตนเป็นที่ ๘**[ภิกษุ ๘ รูปรวมทั้งพระเรวตะ]ด้วยภัตร.

ดู อตฺตจตุตฺถ

อตฺตฏฺฐมก (ติ)

[อตฺตฏฺฐม + ก] มีตนเป็นที่ ๘.

ดู มิลินฺท. ๒๘๑

อตฺตตติย (ติ)

[อตฺต + ตติย]

มีตนเป็นที่ ๓, เป็นที่ ๓ กับตน (ตนและผู้อื่นอีก ๒ รวมเป็น ๓).

อตฺตตติยา อาคนฺตฺวา ทิวาฏฺฐาเน เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา “มยํ มนาปกายิกา นาม มนสา อิจฺฉิติจฺฉิตรูปํ มาเปมาติ อาห. (สํ.อฏ. ๑/๒๖๘)

เทพธิดา**มีตนเป็นที่ ๓** มาแล้ว[มา ๓ องค์]เข้าไปหาพระเถระในที่พักกลางวัน แล้วกล่าวว่า เราเชื่อว่ามีร่างกายน่าพอใจ จะเนรมิตรูปที่ใจ[ของท่าน]ปรารถนาแล้ว ๆ[ให้ดู].

อตฺตตา (ถี)

[อตฺต + ตา]

ความมีตน, ความมีตนเสมอกัน.

สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพสุ หีนมชฺฌิมอุกกฏฺฐมิตฺตสปตฺตมชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ **อตฺตตาย**. อยํ ปรสตฺโตติ วิภาคํ อกตฺวา อตฺตสมตายาติ วุตฺตํ โหติ. อถ วา สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพน จิตฺตภาเวน, อีสกมฺปิ พหิ อวิกฺขิปมาโนติ วุตฺตํ โหติ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๗๘, วิสุทฺธิ. ๑/๓๐๑-๒)

บทว่า **สพฺพตฺตตาย** (โดยมีตนเสมอกัน) ความว่า โดย**ความมีตน**อยู่ในสัตว์ทั้งปวงที่จำแนกเป็นสัตว์ที่ทราม ปานกลาง ประณีต มิตร ศัตรู และคนที่เป็นกลางเป็นต้น มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า โดยมีตนเสมอกัน ไม่แบ่งว่าบุคคลนี้เป็นคนอื่น. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า สพฺพตฺตตาย แปลว่า โดยมีจิตทั้งปวง มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ไม่ฟุ้งซ่านไปในภายนอกแม้เล็กน้อย.

[คำว่า **สพฺพตฺตตาย** (โดยมีตนเสมอกัน) แปลตามศัพท์ว่า โดยความมีตนในสัตว์ทั้งปวง หมายความว่า โดยมีตนเสมอกันไม่แบ่งเขาแบ่งเรา ตามนัยนี้คำว่า สพฺพตฺตตา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สพฺพ (ทั้งปวง) + อตฺต (ตน) + ตา (ความเป็น). อีกอย่างหนึ่ง อตฺต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า จิต คำนี้จึงแปลว่า โดยมีจิตทั้งปวง หมายความว่า ไม่มีจิตซัดส่ายฟุ้งซ่านไปสู่ภายนอก]

อตฺตตฺตนิยคาห (ปุ)

[อตฺต + อตฺตนิย + คาห]

การยึดมั่นว่าตนหรือของตน.

ภูตรตาติ ภูเตสุ มาตาปิตุปุตฺตทาราทิสญฺญาย อญฺญสตฺเตสุ ตณฺหาย รตา, ภูเต วา ขนฺธปญฺจเก อนิจฺจาสุภทุกฺขานตฺตสภาเวตสภาวานวโพธโต อิตฺถิปุริสาทิปริกปฺปวเสน นิจฺจาทิวเสน **อตฺตตฺตนิยคาห**วเสน จ อภิรตา. (อุทาน.อฏ. ๑๙๓)

บทว่า **ภูตรตา** ความว่า ยินดีด้วยตัณหาในสัตว์ทั้งหลาย คือ ในสัตว์อื่นด้วยความสำคัญว่าเป็นบิดา มารดา บุตรและภรรยาเป็นต้น หรือยินดียิ่งในภูตคือเบญจขันธ์ ด้วยกำหนดว่าเป็นสตรีบุรุษเป็นต้น ด้วยภาวะว่าเที่ยงเป็นต้น และด้วยสามารถ แห่ง**การยึดมั่นว่าตนหรือของตน** เพราะไม่หยั่งรู้สภาวะแห่งเบญจขันธ์นั้นว่าไม่เที่ยง ไม่งาม เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา.

อตฺตตฺตนิยคาหวตฺถุ (น)

[อตฺตตฺตนิยคาห + วตฺถุ]

วัตถุอันเป็นที่อาศัยแห่งการยึดมั่นว่าตน หรือของตน.

อนูนาธิกโตติ กสฺมา ปน ภควตา ปญฺเจว ขนฺธา วุตฺตา อนูนา อนธิกาติ. สพฺพสงฺขตสภาเคกสงฺคหโต **อตฺตตฺตนิยคาหวตฺถุสฺส** เอตปรมโต อญฺเญสญฺจ ตทาโรหโต.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๐๘-๙)

ในบทว่า **อนูนาธิกโต** (โดยไม่หย่อนไม่ยิ่ง) มีวินิจฉัยว่า ถามว่า เหตุไร พระผู้มีพระภาคจึงตรัสขันธ์ ๕ เท่านั้นไว้ว่าไม่หย่อนไม่ยิ่ง. แก้ว่า เพราะทรงรวบรวมสังขตธรรมทั้งปวงเข้าด้วยกันตามที่เป็นสภาคกัน เพราะ**วัตถุอันเป็นที่อาศัยแห่งการยึดมั่นว่าตน หรือของตน**มีเพียงเท่านั้น และเพราะรวมเอาธรรมที่จัดเป็นขันธ์อื่นๆ ไว้ในนั้นได้.

อตฺตตฺตนิยสาร (ปุ)

[อตฺต + อตฺตนิย + สาร]

สาระว่าตนหรือของตน, สาระว่าตนหรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน.

โลกุตฺตราปิ ธมฺมา อตฺตตฺตนิเยหิ สุญฺญาเยว, สุญฺญาตีตธมฺมา นตฺถีติ วุตฺตำ โหติ. ตสฺมึ ธมฺเม **อตฺตตฺตนิยสารสฺส** นตฺถิภาโว วุตฺโต โหติ.

(จูฬนิ.อฏ. ๖๘)

แม้โลกุตรธรรมก็ว่างเปล่าเหมือนกัน เพราะว่าง เปล่าจากตนหรือของตนนั่นเทียว. ท่านกล่าวไว้ว่า ธรรมในอดีตว่างเปล่าไม่มี. ท่านกล่าวถึงความไม่มี**สาระว่าตนหรือของตน**ในธรรมนั้น.

อตฺตตฺตนิยสารสาร (ปุ)

[อตฺตตฺตนิยสาร + สาร]

แก่นสารคือสาระว่าตนหรือของตน.

อตฺตสารสาเรน วาติ **อตฺตตฺตนิยสารสาเรน** วา. (จูฬนิ.อฏ. ๖๗)

บทว่า **อตฺตสารสาเรน วา** (โดยแก่นสารคือสาระว่าตน) ได้แก่ โดยแก่นสารคือสาระว่าตนหรือของตน[แก่นสารคือสาระว่าตน หรือสิ่งที่เนื่องด้วยตน]

อตฺตตฺถ (ปุ)

[อตฺต + อตฺถ] ประโยชน์ตน.

อตฺตตฺถํ วา หิ ภิกฺขเว สมฺปสฺสมาเนน อลเมว อปฺปมาเทน สมฺปาเทตุ. (สํ. ๑/๒๖๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลผู้พิจารณาเห็น**ประโยชน์ตน** สมควรแท้เพื่อที่จะทำกิจของตนให้ถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท.

อตฺตตฺถนฺติ อตฺตโน อตฺถภูตํ อรหตฺตํ. (สํ.อฏ. ๒/๔๘)

บทว่า **อตฺตตฺถ์** (ประโยชน์ตน) คือ อรหัตตผลอันเป็นประโยชน์แก่ตน.

ตญฺหิ **อตฺตตฺถ**ปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ สูเจติ, สุวุตฺตา เจตฺถ อตฺถา เวเนยฺยชฺฌาสยานุโลเมน วุตฺตตฺตา. (วิ.อฏ. ๑/๑๕, ที.อฏ. ๑/๑๘)

จริงอยู่ พระสูตรนั้นบ่งถึงประโยชน์ที่จำแนกเป็น**ประโยชน์ตน** และประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น, ก็ในพระสูตรนี้มีเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้วเพราะตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยชน.

ดู อ.๒/๒๐๒, อ.๑/๘, อ.อฏ. ๓/๖๗, ๑/๔๔

[อตฺถ ศัพท์ในบาลีนี้กล่าวอรรถไว้ ๓ อย่างคือ ประโยชน์,ประโยชน์ตน, เนื้อความของตน ดูใน สารตฺถ.๑/๖๙-๗๐, ที.ฏี.๑/๒๖, สี. นวฏี. ๑/๙๐-๙๒]

อตฺตตฺถกาม (ติ)

[อตฺตตฺถ + กาม]

ผู้มุ่ง - ปรารถนาประโยชน์ตน.

ตสฺมา อญฺโญปิ **อตฺตตฺถกาโม** กุลปุตฺโต มกฺกโฏว อรญฺญมฺหิ
วเน ภนฺตมิโค วิย
พาโล วิย จ อุตฺรสฺโต
น ภเว โลลโลจโน. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๗)

เหตุนั้น แม้กุลบุตรอื่น**ผู้มุ่งประโยชน์ตน** ไม่พึงเป็นผู้มีนัยน์ตาลอกแลกเหมือนลิงในป่า เหมือนเนื้อสมันในดง เหมือนเด็กอ่อนตกใจกลัวฉะนั้น[พึงทอดตาลงมองดูชั่วแอก อย่าพึงลุอำนาจของจิตซึ่งโลเลเหมือนลิงป่าเถิด]

อตฺตตฺถการณ (ติ)

[อตฺตตฺถ + การณ]

มีประโยชน์ตนเป็นเหตุ.

ภชนฺติ เสวนฺติ จ การณตฺถาติ **อตฺตตฺถการณา** ปรตฺถการณา...ภชนฺติ สมฺภชนฺติ เสวนฺติ นิเสวนฺติ สํเสวนฺติ. (จูฬนิ. ๓๐๖)

ปาฐะว่า **ภชนฺติ เสวนฺติ จ การณตฺถา** อธิบายว่า หมู่มิตร**มีประโยชน์ตนเป็นเหตุ** มีประโยชน์ผู้อื่นเป็นเหตุ...จึงคบ คือ คบหา เสพ เสพเป็นนิจ ซ่องเสพ.

อตฺตตฺถปญฺญ (ติ)

[อตฺต + อตฺถ + ปญฺญา. อตฺตฏฺจ + ปญฺญา]

ผู้มีปัญญาเพื่อประโยชน์ตน, ผู้มีปัญญาอันตั้งอยู่ในตน, ผู้มีปัญญาเพียงประโยชน์ตน.

เย ผลตฺถา สมฺภชนฺติ
อผโลติ ชหนฺติ นํ

อตฺตตฺถปญฺญา ทุมฺเมธา

เต โหนฺติ ปกฺขปาติโน. (ชา. ๑/๑๙๐,๒๑๖)

(พญานกแขกเต้าตอบว่า)

นกเหล่าใดต้องการผลไม้จึงคบหา รู้ว่าไม่มีผล ก็ละทิ้งต้นไม้นั้นไป นกเหล่านั้นเป็น**ผู้มีปัญญาเพียงประโยชน์ตน**[เห็นแก่ตัว] โง่เขลา เป็นผู้ทำลายพวกพ้อง.

อตฺตตฺถปญฺญาติ อตฺตโน อตฺถาย ปญฺญา ปรํ อโนโลเกตฺวา อตฺตนิเยว วา จิตา เอเตสํ ปญฺญาติ **อตฺตตฺถปญฺญา.** (ชา.อฏ.๓/๔๗๒)

บทว่า **อตฺตตฺถปญฺญา** ความว่า นกเหล่านั้นชื่อว่า**มีปัญญาเพียงประโยชน์ตน** เพราะอรรถว่า มี ปัญญาเพื่อประโยชน์ของตน คือ มีปัญญาที่ตั้งอยู่ในตนเท่านั้นไม่คำนึงถึงผู้อื่น.

ดู ชา.๑/๒๑๖, ชา.อฏ.๓/๕๗

ดู อตฺตฏฺฐปญฺญ

อตฺตตฺถปริปุจฺฉา (ถี)

[อตฺตตฺถ + ปริปุจฺฉา]

การสอบถามเนื้อความพุทธภาษิต[ตามความเป็นจริง], การสอบถามประโยชน์ตน.

อตฺตตฺถปริปุจฺฉาสมฺปทา (ถี)

[อตฺตตฺถปริปุจฺฉา + สมฺปทา]

อัตตัตถปริปุจฉาสัมปทา, ความถึงพร้อมด้วยการสอบถามเนื้อความพุทธภาษิต[ตามความเป็นจริง],ความถึงพร้อมแห่งการสอบถามประโยชน์ตน.

โส (อานนฺโท) ปญฺจสุ ฐาเนสุ เอตทคฺเค ฐปนํ ปตฺวา อาคมสมฺปทา, อธิคมสมฺปทา, ปุพฺพเหตุสมฺปทา, **อตฺตตฺถปริปุจฺฉาสมฺปทา**, ติตฺถวาสสมฺปทา, โยนิโสมนสิการสมฺปทา, พุทฺธูปนิสฺสยสมฺปทาติ อิมาหิ สตฺตหิ สมฺปทาหิ สมนฺนาคโต พุทฺธสฺส สนฺติเก อฏฺฐวรทายชฺชํ ลภิตฺวา พุทฺธสาสเน ปญฺญาโต คคนมชฺเฌ จนฺโท วิย ปากโฏ อโหสิ. (ชา.อฏ. ๔/๙๗)

พระอานนท์นั้นถึงการดำรงอยู่ในตำแหน่งอันเลิศในตำแหน่ง ๕ ตำแหน่ง ประกอบพร้อมด้วยสัมปทา ๗ เหล่านี้ คือ

อาคมสัมปทา[ความถึงพร้อมด้วยปริยัติ] อธิคมสัมปทา [ความถึงพร้อมด้วยความรู้, การบรรลุธรรม], ปุพพเหตุสัมปทา[ความถึงพร้อมด้วยเหตุ ก่อนการเข้าไปเฝ้าพระศาสดา], **อัตตัตถปริปุจฉาสัมปทา** [ความถึงพร้อมด้วยการสอบถามเนื้อความพุทธภาษิต], ติตถวาสสัมปทา[ความถึงพร้อมด้วยการอยู่ในสำนักของครู] โยนิโสมนสิการสัมปทา [ความถึงพร้อมด้วยการพิจารณาด้วยปัญญา, การใส่ใจอย่างถูกต้อง] และพุทธูปนิสสยสัมปทา [ความถึงพร้อมด้วยการเข้าไปอยู่ใกล้ชิดพระพุทธเจ้า]ได้รับมรดกคือพร ๘ ประการในสำนักของพระพุทธองค์ ได้เป็นผู้ปรากฏในพระพุทธศาสนาโดยปัญญาเหมือนดวงจันทร์ปรากฏในท้องฟ้าฉะนั้น.

[ติตฺถวาโสติ ปุนปฺปุนํ ครูนํ สนฺติเก อุคฺคหณสวนปริปุจฺฉนธารณานิ วุจฺจนฺติ. (ที.อฏ.๒/๙๔)

การเรียน การฟัง การสอบถาม และการทรงไว้ในสำนักของครูทั้งหลายบ่อย ๆ ท่านเรียกว่า ติตฺถวาส (การอยู่ในสำนักครู)

ท่านพระอานนท์ได้รับการยกย่องเป็นเอตทัคคะ[ตำแหน่งอันเลิศ] ๕ ตำแหน่ง คือ เป็นพหูสูตร, เป็นผู้มีสติ, มีคติ, มีธิติ และเป็นพุทธอุปัฏฐากยอดเยี่ยม

พร ๘ ประการที่พระอานนท์ทูลขอ (ทำนองเป็นเงื่อนไข) ในการที่จะรับหน้าที่เป็นพระพุทธอุปัฏฐาก และได้รับพรนี้จากพระพุทธองค์ **แยกเป็นด้านปฏิเสธ ๔ ข้อ** คือ

(๑) ถ้าพระองค์จักไม่ประทานจีวรอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ (๒) ถ้าพระองค์จักไม่ประทานบิณฑบาตอันประณีตที่พระองค์ได้แล้วแก่ข้าพระองค์ (๓) ถ้าพระองค์จักไม่โปรดให้ข้าพระองค์อยู่ในพระคันธกุฎีที่ประทับของพระองค์ (๔) ถ้าพระองค์จักไม่ทรงพาข้าพระองค์ไปในที่นิมนต์

ด้านขอรับ ๔ ข้อ คือ

(๕) ถ้าพระองค์จะเสด็จไปสู่ที่นิมนต์ที่ข้าพระองค์รับไว้ (๖) ถ้าข้าพระองค์จักพาบริษัทซึ่งมา เพื่อเข้าเฝ้าพระองค์แต่ที่ไกลนอกรัฐนอกแคว้นเข้าเฝ้าได้ในขณะที่มาแล้ว (๗) ถ้าข้าพระองค์จักได้เข้าเฝ้าทูลถามในขณะเมื่อความสงสัยของข้าพระองค์เกิดขึ้น (๘) ถ้าพระองค์ทรงแสดงธรรมอันใด ในที่ลับหลังข้าพระองค์จักเสด็จมาตรัสบอกธรรมนั้นแก่ข้าพระองค์

ข้อชี้แจงของพระอานนท์

๔ ข้อต้นถ้าไม่ได้จะมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์ได้ลาภอย่างนั้น จึงบำรุงพระศาสดา. ๓ ข้อหลังถ้าไม่ได้จะมีคนพูดได้ว่า พระอานนท์บำรุงพระศาสดาอย่างไรกัน ความอนุเคราะห์เพียงเท่านี้ พระองค์ก็ยังไม่ทรงกระทำ. สำหรับพรข้อสุดท้ายถ้าไม่ได้ ก็จะมีคนพูดได้ว่า แม้แต่เรื่องเท่านี้ท่านยังไม่รู้ ท่านจะเที่ยวตามเสด็จพระศาสดาดุจเงาไม่ละพระองค์ตลอดเวลายาวนาน ไปทำไม]

อตฺตตฺถปุจฺฉา (ถี)

[อตฺตตฺถ + ปุจฺฉา]

การถามเพื่อประโยชน์ตน.

อปราปิ ติสฺโส ปุจฺฉา **อตฺตตฺถปุจฺฉา** ปรตฺถปุจฺฉา อุภยตฺถปุจฺฉา. (จูฬนิ. ๕๑)

การถามมีอีก ๓ อย่าง คือ **การถามเพื่อประโยชน์ตน**, การถามเพื่อประโยชน์ผู้อื่น และการถามเพื่อประโยชน์ตนและผู้อื่น.

อตฺตตฺถมนฺตนา (ถี)

[อตฺตตฺถ + มนฺตนา]

การปรึกษาถึงประโยชน์ตน.

สหายมชฺเฌ วาเสปิ จาเนปิ คมเนปิ จาริกายปิ **อตฺตตฺถมนฺตนา** ปรตฺถมนฺตนา อุภยตฺถมนฺตนา ทิฏฺฐธมฺมิกตฺถมนฺตนา สมฺปรายิกตฺถมนฺตนา ปรมตฺถมนฺตนา. (จูฬนิ. ๒๔๖)

ในท่ามกลางสหาย ย่อมมี**การปรึกษาถึงประโยชน์ตน** การปรึกษาถึงประโยชน์ของคนอื่น การปรึกษาถึงประโยชน์ทั้งสองฝ่าย

การปรึกษาถึงประโยชน์ในภพปัจจุบัน การปรึกษาถึงประโยชน์ในภพหน้า การปรึกษาถึงประโยชน์ชั้นยอดเยี่ยม ในเรื่องที่อยู่บ้าง เรื่องการดำรงตนบ้าง เรื่องการไปบ้าง เรื่องการเที่ยวจาริกบ้าง.

อตฺตตฺถาทิเภท (ปุ)

[อตฺตตฺถ + อาทิ + เภท]

(๑) จำแนกเป็นประโยชน์ตนเป็นต้น.

(๒) (ติ) มีประโยชน์ตนเป็นต้นเป็นประเภท.

อตฺตทณฺฑ[๑] (ติ)

[อตฺต[๒] + ทณฺฑ]

อตฺต ในที่นี้เป็นกิริยาศัพท์ที่แปลว่า “ถือเอาแล้ว” มีอรรถเหมือน คหิต (ถือเอาแล้ว) สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ทา ธาตุ + ต ปัจจัย ลบ อา ที่ ทา แปลง ท เป็น ต ซ้อน ต รัสสะ อา เป็น อ.

ผู้มีท่อนไม้[อาวุธ]อันถือแล้ว. ผู้ถือท่อนไม้.

อวิรุทฺธํ วิรุทฺเธสุ
อตฺตทณฺเฑสุ นิพฺพุตํ
สาทาเนสุ อนาทานํ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ.

(ม. ๒/๔๑๐, ธมฺม. ๗๑, สุตฺตนิ. ๓๗๖)

เราเรียกชนผู้ไม่คิดร้ายในเมื่อชนอื่นยังคิดร้าย ผู้สงบในเมื่อชนอื่น**ผู้มีท่อนไม้อันถือแล้ว** ผู้ไม่ยึดมั่นในเมื่อชนอื่นยังมีความยึดมั่นอยู่ว่าเป็นพราหมณ์.

อตฺตทณฺเฑสูติ คหิตทณฺเฑสุ. (ม.อฏ. ๓/๒๙๙)

บทว่า **อตฺตทณฺเฑสุ** คือ ผู้มีท่อนไม้อันถือแล้ว.

หตฺถคเต ทณฺเฑ วา สตฺเถ วา อวิชฺชมาเนปิ ปเรสํ ปหารทานโต อวิรตตฺตา **อตฺตทณฺเฑสุ** ชเนสุ นิพฺพุตํ นิกฺขิตฺตทณฺฑํ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๑๘, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๙)

ผู้ชื่อว่าสงบได้ คือ ผู้มีท่อนไม้อันวางลงแล้ว ในหมู่ชนผู้ชื่อว่า**มีท่อนไม้อันถือแล้ว** เพราะความเป็นผู้ไม่เว้นจากการให้ประหารชนเหล่าอื่น ในเมื่อ[ถึง]แม้จะไม่มีท่อนไม้ หรือศัสตราอยู่ในมือ[ของตน]ก็ตาม.

อตฺตทณฺฑ[๒] (ปุ)

[อตฺต[๑] + ทณฺฑ]

โทษของตน, อาชญาของตน, เหตุทุจริตของตน, ทุจริตที่ตนกระทำ.

อตฺตทณฺฑา ภยํ ชาตํ
ชนํ ปสฺสถ เมธคํ
สํเวคํ กิตฺตยิสฺสามิ
ยถา สํวิชิตํ มยา. (สุตฺตนิ. ๔๒๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ความกลัวเกิดจาก**โทษของตน** เธอทั้งหลายจงมองดูคนที่มุ่งร้ายกัน เราจักกล่าวความสังเวชตามที่เราได้เคยสังเวชมาแล้ว.

ยํ โลกสฺส ทิฏฺฐธมฺมิกํ วา สมฺปรายิกํ วา ภยํ ชาตํ, ตํ สพฺพํ **อตฺตทณฺฑา** ภยํ ชาตํ อตฺตโน ทุจฺจริตการณา ชาตํ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๘๑)

ความกลัวใดเป็นไปในปัจจุบัน หรือสัมปรายภพ เกิดแล้วแก่สัตว์โลก, ความกลัวนั้นทั้งหมดเกิดจาก**โทษของตน** คือ เกิดจากเหตุทุจริตของตน[นั่นเอง].

อตฺตทณฺฑโต ชาตนฺติ อตฺตโน กตทุจฺจริตโต อุปฺปนฺนํ. (มหานิ.อฏ. ๓๗๔)

สองบทว่า **อตฺตทณฺฑโต ชาตํ** คือ เกิดจากทุจริตที่ตนทำ[ไว้].

อตฺตทณฺฑสุตฺต (น)

[อตฺตทณฺฑ + สุตฺต]

อัตตทัณฑสูตร, พระพุทธเจ้าทรงแสดงเมื่อเสด็จไประงับกรณีพิพาทระหว่างพวกศากยะและพวกโกลิยะว่าด้วยการควบคุมตนเองในด้านต่าง ๆ และลักษณะของบุคคลที่ควรเรียกว่า “มุนี”.

สุตฺตนิปาตปาลิ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๑๔. สุตฺตนิ. ๔๒๔-๕ มหานิทฺเทสปาลิ, วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๑๔. มหานิ. ๓๑๔, ๓๕๒ (ดู ชา.อฏ.๕/๔๔๒ อ.อฏ.๓/๒๓๕ สุตฺตนิ.อฏ.๒/๙๐).

อตฺตทณฺฑสุตฺตนิทฺเทส (ปุ)

[อตฺตทณฺฑสุตฺต + นิทฺเทส]

คำอธิบายอัตตทัณฑสูตร. มหานิทฺเทสปาลิ. วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๑๔. มหานิ. ๓๑๔-๓๕๒.

อตฺตทตฺถ (ปุ)

[อตฺต + อตฺถ. ลง ท อาคม]

ปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๓๔) ได้แสดงกฎการลง ท อักษรเป็นอาคม ไว้ดังนี้ว่า

ทกาโร อุอุปสคฺคสกิเกนจิกิญฺจิกิสฺมิญฺจิโกจิ-สมฺมายาวตาวปุนยเตตตฺตสาทีหิ.

ลง ท อักษรเป็นอาคมท้าย อุ อุปสรรค และท้ายศัพท์เหล่านี้คือ สกิ เกนจิ กิญฺจิ กิสฺมิญฺจิ โกจิ สมฺมา ยาว ตาว ปุน ย ต เอต อตฺต และ ส [ที่แปลงมาจาก อตฺต].

(๑) ประโยชน์ตน.

อตฺตทตฺถํ ปรตฺเถน
พหุนาปิ น หาปเย
อตฺตทตฺถมภิญฺญาย
สทตฺถปสุโต สิยา. (ธมฺม. ๓๘)

บุคคลไม่ควรให้**ประโยชน์ตน**เสียไป เพราะประโยชน์ผู้อื่นแม้มาก เมื่อรู้**ประโยชน์ตน**แล้ว ก็ควรขวนขวายในประโยชน์ตน.

ดู สุตฺตนิ. ๓๒๒, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๙, ชา.๑/๔๘

(๒) พระเถระผู้มีชื่อว่าอัตตทัตถะ.

พระเถระรูปนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประกาศว่าอีก ๔ เดือนจะปรินิพพาน ภิกษุปุถุชนเป็นอันมากอาลัยอาวรณ์ไม่รู้ว่าจะทำอะไรดี แต่พระเถระได้ตั้งใจแน่วแน่ปฏิบัติธรรม ที่ให้บรรลุถึงขั้นสูงสุดในขณะที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่จึงได้ปลีกตนไปบำเพ็ญเพียร เมื่อมีผู้นำเรื่องนี้ขึ้นกราบทูล พระพุทธองค์ทรงทราบ พระพุทธองค์กลับทรงสรรเสริญและยกย่องว่าเป็นตัวอย่างที่ดี.

ดู ธมฺม.อฏ. ๒/๑๐๒

อตฺตทตฺถตฺเถรวตฺถุ (น)

[อตฺตทตฺเถร + วตฺถุ]

เรื่องพระเถระชื่อว่าอัตตทัตถะ.

ธมฺมปทปาลิ วรรคที่ ๑๒ เรื่องที่ ๑๐. (ธมฺม. ๓๘) (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๐๒-๓).

อตฺตทตฺถสทิส (ติ)

[อตฺตทตฺถ + สทิส]

เช่นกับพระอัตตทัตถเถระ.

ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติยา ปน มํ ปูเชนฺติ. ตสฺมา อญฺเญนปิ **อตฺตทตฺถสทิเสเนว** ภวิตพฺพํ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๐๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ส่วนผู้บูชาอยู่ด้วยการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม[โลกุตตรธรรม] ย่อมชื่อว่าบูชาเรา, เพราะฉะนั้น แม้ภิกษุรูปอื่นก็พึงเป็น**เช่นกับพระอัตตทัตถเถระ**เถิด.

อตฺตทนฺต (ติ)

[อตฺต + ทนฺต]

(๑) มีตนอันฝึกแล้ว, ฝึกตนแล้ว.

มนุสฺสภูตํ สมฺพุทฺธํ
อตฺตทนฺตํ สมาหิตํ
อิริยมานํ พฺรหฺมปเถ
จิตฺตสฺสูปสเม รตํ. (อ. ๒/๓๐๓, เถร. ๓๑๘)

(ท่านพระอุทายีกราบทูลว่า)

[ข้าพระองค์ได้สดับมาจากพระองค์ผู้เป็นพระอรหันต์ว่าเหล่ามนุษย์นอบน้อม]พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นมนุษย์ **มีพระองค์อันฝึกแล้ว**[ฝึกพระองค์แล้ว]มีพระทัยตั้งมั่นแล้ว ทรงดำเนินไปในทางประเสริฐ ทรงยินดีในความสงบแห่งจิต.[ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง แม้หมู่เทวดาก็นอบน้อม]

อตฺตทนฺตนฺติ อตฺตนาเยว ทนฺตํ, น อญฺเญหิ ทมถํ อุปนีตํ. (อ.อฏ. ๓/๑๑๑)

บทว่า **อตฺตทนฺตํ** (มีพระองค์อันฝึกแล้ว) คือ ฝึกฝนแล้วด้วยพระองค์เองเท่านั้น ได้แก่ มิใช่ถูกคนเหล่าอื่นนำเข้าไปสู่การฝึกฝน.

ดู เถร.อฏ.๒/๒๖๐, ธมฺม.๒๘, ๕๙, ธมฺม.อฏ. ๑/๔๑๙, ๒/๓๐๙

(๒)ผู้มีจิตอันฝึกแล้ว, ฝึกจิตแล้ว.

อิสึ สุเนตฺต มทฺทกฺขิ
อตฺตทนฺตํ สมาหิตํ
อปฺปิจฺฉํ หิริสมฺปนฺนํ
อุญฺเฉ ปตฺตคเต รตํ. (เปต. ๒๑๑, อป. ๑/๕๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

(พระราชโอรส)ทอดพระเนตรเห็นพระปัจเจกพุทธนามว่าสุเนตร ผู้แสวงหาคุณอันประเสริฐ **ผู้มีจิตอันฝึกแล้ว** มีจิตตั้งมั่น ปรารถนาน้อย สมบูรณ์ด้วยหิริ ยินดีเฉพาะอาหารที่มีอยู่ในบาตรซึ่งได้มาด้วยภิกขาจาร.

อตฺตทนฺตนฺติ อุตฺตเมน ทมเถน ทมิตจิตฺตํ.

(เปต.อฏ. ๒๔๘)

บทว่า **อตฺตทนฺตํ** คือ มีจิตอันฝึกฝนแล้ว ด้วยการฝึกอย่างยอดเยี่ยม. (ดู อป.อฏ. ๑/๓๒๗)

อตฺตทม (ปุ)

[อตฺต + ทม] การฝึกตน.

อตฺตทมตฺถ (ปุ)

[อตฺตทม + อตฺถ] ประโยชน์ในการฝึกตน.

อิธ ภิกฺขุ น ลาภเหตุ น ลาภปจฺจยา น ลาภ-การณา น ลาภาภินิพฺพตฺติยา น ลาภํ ปริ-ปาเจนฺโต, ยาวเทว **อตฺตทมตฺถาย** อตฺต-สมตฺถาย อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถาย สุตฺตนฺตํ ปริยาปุณาติ, วินยํ ปริยาปุณาติ, อภิธมฺมํ ปริยาปุณาติ. (มหานิ. ๑๘๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม มิใช่มุ่งหวังลาภเป็นเหตุ มิใช่ลาภเป็นปัจจัย มิใช่ลาภเป็นตัวการณ์ มิใช่เพื่อยังลาภให้เกิด (แต่) เธอเล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม **เพียงเพื่อประโยชน์ในการฝึกตน** เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งตน เพื่อประโยชน์ยังตนให้ถึงนิพพาน.

อตฺตทมตฺถายาติ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตาย ปญฺญาย อตฺตโน ทมนตฺถาย. (มหานิ.อฏ. ๒๙๙)

บทว่า **อตฺตทมตฺถาย** (เพื่อประโยชน์ในการฝึกตน) ได้แก่ เพื่อประโยชน์ในการฝึกตนด้วยปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา.

อตฺตทมถ (ปุ)

[อตฺต + ทมถ] การฝึกตน.

ทมนํ ทมโถ (การฝึก ชื่อว่า ทมถ) ลง ถ ปัจจัย ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๘) ว่า สมาทีหิ ถมา.

อตฺตทมถตฺถ (ปุ)

[อตฺตทมถ + อตฺถ]

[ตามสภาวะ]ที่มีความหมายว่าการฝึกตน.

ยถาติ ทส ยถตฺถา **อตฺตทมถตฺโถ** ยถตฺโถ, อตฺตสมถตฺโถ ยถตฺโถ, อตฺตปรินิพฺพาปนตฺโถ ยถตฺโถ, อภิญฺญตฺโถ ยถตฺโถ...นิโรเธ ปติฏฺ-ฐาปกตฺโถ ยถตฺโถ. (ปฏิสํ. ๑๗๒)

บทว่า **ยถา** (ตามสภาวะ[ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้]) อธิบายว่า ตามสภาวะมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ตามสภาวะ**ที่มีความหมายว่าการฝึกตน**, ที่มีความหมายว่าสงบตน, ที่มีความหมายว่ายังตนให้ปรินิพพาน, ที่มีความหมายว่ารู้ยิ่ง [กำหนดรู้, ละ, เจริญ, ทำให้แจ้ง, ตรัสรู้สัจจะ]และตามสภาวะที่มีความหมายว่ายังตนให้ตั้งอยู่ในนิโรธ.

อตฺตทมถตฺโถติ อรหตฺตมคฺคกฺขเณ อตฺตโน นิพฺพิเสวนตฺโถ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๘๔)

บทว่า **อตฺตทมถตฺโถ** ([ตามสภาวะ]ที่มีความหมายว่าฝึกตน) ได้แก่ มีสภาวะคือความหมดพยศของตนในขณะ[บรรลุ]อรหัตมรรค.

อตฺตทมน (น)

[อตฺต + ทมน] การฝึกตน, การฝึกจิต.

อสฺสกรณฺโฌ วีริยกรณวเสน **อตฺตทมน-**สงฺขาโต ทโม. (ชา.อฏ. ๓/๗)

การฝึกกล่าวคือ**การฝึกตน**[จิต] ด้วยอำนาจการทำความเพียรของท้าวอัสสกะ.

ทโมติ อินฺทฺริยสังวโร, อุโปสถวเสน วา **อตฺตทมนำ**. (อำ.อฏ. ๒/๑๓๖)

การสำรวมอินทรีย์ หรือ**การฝึกตน**[จิต] ด้วยสามารถแห่งอุโบสถ ชื่อว่า ทมะ (การฝึกฝน).

อตฺตทมนนฺติ จิตฺตทมนำ. (อำ.ฏี.๒/๑๒๓)

บทว่า **อตฺตทมนำ** (การฝึกตน) ได้แก่ การฝึกจิต[ของตน]. (ดู สำ.ฏี. ๑/๗๐)

อตฺตทิฏฺฐิ (ถี)

[อตฺต + ทิฏฺฐิ]

อตฺตา อิติ ทิฏฺฐิ อตฺตทิฏฺฐิ.

ความเห็นว่าตน ชื่อว่า อัตตทิฏฐิ.

บทนี้เป็นสัมภาวนาบุรพบท กรรมธารยสมาส (กรรมธารยสมาสที่มีบทหน้าเป็นบทยกขึ้นแสดง) คำว่า สัมภาวนา คือ การยกขึ้นแสดง ให้เป็นสิ่งเดียวกัน เพราะคำว่า อตฺตา (ตัวตน) และ ทิฏฺฐิ (ความเห็น) เป็นคนละอย่างกัน แต่เมื่อนำมาประกอบเป็นสัมภาวนาว่า ความเห็นว่าตน ทำให้ทั้งสองอย่างเป็นสิ่งเดียวกัน โดยเป็นความเห็นที่รับเอาอัตตา (ตัวตน) เป็นอารมณ์ สำหรับการประกอบใช้ อิติ ศัพท์ก็เพื่อแสดงองค์ธรรมของศัพท์ทั้งสอง ให้เป็นสิ่งเดียวกันนั่นเอง.

อัตตทิฏฐิ, ความเห็นว่าตน, ความเห็นผิดว่าเป็นตัวตน, ลัทธิยึดถือว่าอัตตา.

อตฺตำ ปหาย อนุปาทิยาโนติ "อตฺตำ ปหายาติ **อตฺตทิฏฺฐึ** ปหาย. (มหานิ. ๘๓)

คำว่า “ละตนแล้ว” ในปาฐะว่า “ละตนแล้วไม่ยึดถือ” คือ ละ**อัตตทิฏฐิ**[ความเห็นว่าตน].

อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถีติ ตสฺส หิ **อตฺตทิฏฺฐิ** วา อุจฺเฉททิฏฺฐิ วา นตฺถิ คหณำ มุญฺจนำ วาปิ อตฺตนิรตฺตสญฺญิตำ นตฺถิ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๙)

ปาฐะว่า **อตฺตา นิรตฺตา หิ...อตฺถิ** ความว่า ก็ **อัตตทิฏฐิ**[ความเห็นว่าตน] หรืออุจเฉททิฏฐิ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐินั้น หรือแม้การยึดมั่นและการปล่อยวางที่รู้กันว่ามีตนหรือไม่มีตนก็ไม่มี.[เพราะพระขีณาสพละตัณหาและทิฏฐิได้ทั้งหมดในอัตภาพนี้แล้ว]

[คำว่า **อตฺตทิฏฺฐิ** (อัตตทิฏฐิ) หมายถึง อัตตานุทิฏฐิ หรือสักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่างโดยจำแนกขันธ์ ๕ ออกอย่างละ ๔ คือ รูปำ อตฺตา (รูปเป็นอัตตา), รูปวา อตฺตา (อัตตามีรูป), อตฺตนิ รูปำ (รูปมีอยู่ในอัตตา), รูปสฺมึ อตฺตา (อัตตามีอยู่ในรูป) แม้เวทนาขันธ์ก็มีนัยเดียวกันนี้]

อวิชฺชาย สงฺขารา มยา อุปฺปาเทตพฺพา, สงฺขารานำ วา วิญฺญาณำ อมฺเหหีติ เอวมาทิปฺปยาปาราภาโว อปฺปยาปารนโย นาม, ยำ สมฺมา ปสฺสนฺโต การกสฺส อภาวาวโพธโต **อตฺตทิฏฺฐึ** ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต โย อสติปิ ปฺยาปาเร อวิชฺชาทีนำ สภาวนิยมสิทฺโธ เหตุภาโว, ตสฺส อคฺคหณโต อกิริยทิฏฺฐึ อุปาทิยติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๔๙)

ภาวะที่อวิชชาไม่มีความขวนขวายว่า “ข้าทำให้สังขารทั้งหลายเกิดขึ้น” หรือว่าสังขารไม่มีความขวนขวายว่า “ข้าทำให้วิญญาณเกิดขึ้น” เป็นต้น ชื่อว่าอัพยาปารนัย ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นโดยถูกต้องละ**อัตตทิฏฐิ**ได้ เพราะหยั่งรู้ว่าไม่มีอัตตาผู้ทำ[กรรม] เมื่อเห็นผิดไป ย่อมจะยึดมั่นอกิริยทิฏฐิ เพราะไม่ถือเอาความเป็นเหตุของอวิชชาเป็นต้นที่มีได้แน่นอนตามสภาวะแม้ไม่มีความขวนขวาย.

[อัพยาปารนัย (การไม่มีความขวนขวายในการให้ผล) เป็นลักษณะพิเศษอย่างที่ ๓ ของหลักปฏิจจสมุปบาท คือการให้ผลขององค์ธรรมต่าง ๆ เป็นไปโดยปราศจากความขวนขวายให้ผลเกิดขึ้น แต่เป็นไปเองตามสภาวะ เช่น อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร โดยไม่มีความขวนขวายพยายาม และสังขารก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ โดยไม่ได้ขวนขวายพยายาม การรู้ความจริงข้อนี้ หมายถึงปัญญาที่หยั่งเห็นการไม่มีตัวบุคคลผู้ทำ (การกะ) ที่เป็นผู้เห็นหรือได้ยินเป็นต้น และปัญญาที่รู้ความจริงข้อนี้ ทำให้สลัดความเชื่อในอัตตทิฏฐิ ความเข้าใจผิดในเรื่องนี้อาจทำให้ตกไปในอกิริยทิฏฐิ คือความเห็นว่าการกระทำไม่มีผล โดยเชื่อว่าชีวิตเป็นไปตามพรหมลิขิต และปฏิเสธการมีอิสรภาพในการตัดสินใจของบุคคล]

อตฺตทิฏฺฐิชห (ติ)

[อตฺตทิฏฺฐิ + หา + อ]

ละอัตตทิฏฐิ. ละความเห็นว่าตน, ละทิฏฐิของตน, ละลัทธิยึดถือว่าอัตตา

อตฺตญฺชโห นยิธ ปกุพฺพมาโนติ อตฺตญฺชโหติ **อตฺตทิฏฺฐิชโห**. (มหานิ. ๖๙)

คำว่า “ละตนได้” ในปาฐะนี้ว่า “ละตนได้ เรียกว่า ผู้ไม่ทำเพิ่มเติมในโลกนี้” ได้แก่ **ละอัตตทิฏฐิ**[ความเห็นว่าตน].

อตฺตทิฏฺฐิชโหติ เอโส เม อตฺตาติ คหิตทิฏฺฐิชโห. (มหานิ.อฏ. ๑๙๐)

บทว่า **อตฺตทิฏฺฐิชโห** (ละอัตตทิฏฐิ) ได้แก่ ละความเห็นผิดที่ยึดมั่นว่านั่นเป็นตัวตนของเรา[นั่นเป็นอัตตาของเรา].

อตฺตทีป (ติ)

[อตฺต + ทีป]

มีตนเป็นที่พึ่ง, มีธรรมเป็นที่พึ่ง, ทำตนเองให้มีที่พึ่งอยู่.

คำว่า อตฺตทีป เป็นทุกกรมัคคพหุพพีหิสมาส (พหุพพีหิสมาสที่วิธีการเข้าใจได้ยาก) มีรูปวิเคราะห์ที่แสดงไว้ในคัมภีร์ฎีกา (ที.ฏี. ๓/๒๔ สำ.ฏี. ๒/ ๒๑๙) ว่า อตฺตา ทีโป ปติฏฺฐา เอเตสนฺติ อตฺตทีปา (ตนเป็นที่พึ่งมีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตตทีปะ).

อตฺตทีปา ภิกฺขเว วิหรถ อตฺตสรณา อนญฺญสรณา ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณา. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ **อตฺตทีโป** วิหรติ อตฺตสรโณ อนญฺญสรโณ ธมฺมทีโป ธมฺมสรโณ อนญฺญสรโณ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุ-

ปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสं...เวทนาสุ...จิตฺเต... ธมฺเมสุ... (ที. ๒/๘๕, ๓/๔๘, สํ. ๒/๓๕, ๓/๑๓๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจง**มีตนเป็นที่พึ่ง** มีตนเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรเล่า ภิกษุจึงชื่อว่า**มีตนเป็นที่พึ่ง** มีตนเป็น ที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่...ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา อยู่... ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่... ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่.

[ปาฐะว่า “**มีตนเป็นที่พึ่ง**” ในที่นี้ มิใช่หมายถึงตัวตนที่อยู่สูงกว่าขันธ์ แต่หมายเอาการมีโลกิยธรรมกับโลกุตรธรรมเป็นที่พึ่ง กล่าวคือการพึ่งตนก็คือการพึ่งธรรมนั่นเอง พระดำรัสนี้จึงเป็นสำนวนที่ตรัสอุปมาว่าธรรมเปรียบเหมือนตัวเรา เพราะตัวเราเป็นที่พึ่งที่ดีที่สุดฉันใด ธรรมก็เป็นที่พึ่งที่ดีที่สุดฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสต่อมาว่า จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง และธรรมในที่นี้ได้แก่สติปัฏฐาน ๔ และได้ตรัสแนวทางการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เหล่านั้นต่อมา สติปัฏฐานดังกล่าวจัดว่าเป็นโลกิยธรรมตั้งแต่ในวิปัสสนาญาณขั้นแรกเป็นต้นมาจนถึงโคตรภูญาณ และเป็นโลกุตรธรรม เมื่อบรรลุถึงมรรคญาณและผลญาณ มีข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายเรื่องนี้ไว้ดังนี้ว่า]

อตฺตทีปาติ อตฺตานํ ทีปํ ตาณํ เลณํ คตึ ปรายณํ ปติฏฺฐํ กตฺวา วิหรถาติ อตฺโถ. อตฺตสรณาติ อิทํ ตสฺเสว เววจนํ. อนญฺญสรณาติ อิทํ อญฺญสฺส สรณปฏิกฺเขปวจนํ. น หิ อญฺโญ อญฺญสฺส สรณํ โหติ อญฺญสฺส วายาเมน อญฺญสฺส อสิชฺฌนโต. วุตฺตมฺปิ เจตํ

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ
โก หิ นาโถ ปโร สิยาติ.

เตนาห อนญฺญสรณาติ. โก ปเนตฺถ อตฺตา นาม. โลกิยโลกุตฺตโร ธมฺโม. เตเนวาห ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณาติ.

(ที.อฏ. ๓/๓๐, สํ.อฏ. ๒/๒๔๗)

ปาฐะว่า **อตฺตทีปา** (มีตนเป็นที่พึ่ง) ความว่า พวกเธอจงทำตนให้เป็นที่พึ่ง คือ เป็นที่ต้านทาน ที่หลีกเร้น ที่ไป ที่ไปเบื้องหน้า ที่ดำรงอยู่. ปาฐะว่า อตฺตสรณา (มีตนเป็นที่พักพิง) นี้ เป็นคำไวพจน์ของพระดำรัสแรก. ปาฐะว่า อนญฺญสรณา (มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง) แสดงการปฏิเสธผู้อื่นว่าเป็นที่พึ่ง เพราะคนอื่นจะเป็นที่พึ่งให้คนอื่นไม่ได้ เนื่องจากคนอื่นจะไม่สำเร็จ[กิจ]ด้วยความเพียรของคนอื่น สมจริงดังพระพุทธวจนะนี้ว่า

ตนแลเป็นที่พึ่งของตนเอง คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้

ด้วยเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง [ถามว่า]ธรรมอะไรคือตนในข้อนี้

หรือ[ตอบว่า] ธรรมที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ คือตนในข้อนี้ ฉะนั้น พระพุทธองค์จึงตรัส [ต่อมา]ว่าจงมีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง.

บางที่การพึ่งตนก็หมายเอาการพึ่งโลกุตรธรรม ๙ คือมรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ ที่เป็นผลสูงสุดของการปฏิบัติ มีข้อความในคัมภีร์อรรถกถาที่กล่าวว่า

อตฺตทีปาติ มหาสมุทฺทคตา ทีปํ วิย อตฺตานํ ทีปํ ปติฏฺฐํ กตฺวา วิหรถ. อตฺตสรณาติ อตฺตคติกาว โหถ. มา อญฺญคติกา. ธมฺมทีปธมฺมสรณปเทสุปิ เอเสว นโย. เอตฺถ จ ธมฺโมติ นววิโธ โลกุตฺตรธมฺโม อธิปฺเปโต.

(ที.อฏ. ๒/๑๓๘, สํ.อฏ. ๓/๒๓๘)

บทว่า **อตฺตทีปา** (มีตนเป็นที่พึ่ง) ความว่า พวกเธอ จงกระทำตนให้เป็นที่พึ่งที่ดำรงอยู่ดุจคนที่อยู่ในมหาสมุทรกระทำเกาะ ให้เป็นที่พึ่งอยู่. บทว่า อตฺตสรณา (มีตนเป็นที่พักพิง) ความว่า จงมีตนเป็นแบบอย่าง อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง. แม้บทว่า ธมฺมทีปา (มีธรรมเป็นที่พึ่ง), ธมฺมสรณา (มีธรรมเป็นที่พักพิง) ก็มีนัยเดียวกันนี้นั่นเทียว อนึ่ง ในพระสูตรนี้พระดำรัส ว่า ธมฺโม (พระธรรม) หมายเอาโลกุตรธรรม ๙[มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑].

นอกจากนี้ สำหรับพระอรหันต์ผู้หมดจดจากกิเลสแล้ว การพึ่งตนของท่านคือการมีคุณธรรมอันได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นที่พึ่ง ดังมีข้อความว่า

เย **อตฺตทีปา** วิจรนฺติ โลเก
อกิญฺจนา สพฺพธิ วิปฺปมุตฺตา
กาเลน เตสุ หพฺยํ ปเวจฺเฉ
โย พฺราหฺมโณ ปุญฺญเปกฺโข ยเชถ.

(สุตฺตนิ. ๓๕๔)

พราหมณ์ผู้มุ่งบุญ ควรบูชา จัดถวายเครื่องไทยธรรมให้เหมาะแก่กาลแก่เหล่าชน**ผู้มีตนเป็นที่พึ่ง** ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง เที่ยวไปในโลก.

อตฺตทีปาติ อตฺตโน คุเณ เอว อตฺตโน ทีปํ กตฺวา วิจรนฺตา ขีณาสวา วุจฺจนฺติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๔๒)

พระขีณาสพผู้ทำคุณธรรมของตนให้เป็นที่พึ่งโดยแท้เที่ยวไปอยู่ เรียกว่า **ผู้มีตนเป็นที่พึ่ง**.

[โดยสรุป คำว่า **ตน** ในพระดำรัสว่า **อตฺตทีปา** (มีตนเป็นที่พึ่ง) มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. โลกิยธรรมกับโลกุตรธรรม

๒. โลกุตรธรรม

๓. คุณธรรมคือศีล สมาธิ ปัญญา]

อตฺตทีปวคฺค (ปุ)

[อตฺตทีป + วคฺค]

อัตตทีปวรรค. วรรคอันแสดงเรื่องการมีตนเป็นที่พึ่ง, หมู่เรื่องอันมีตนเป็นที่พึ่ง, วรรคนี้มี ๑๐ สูตร ว่าด้วยธรรมชาติของร่างกายและตน. ขนฺธวคฺคสยุตฺตปาลิ สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑. สํ.๒/๓๕-๔๓.

อคฺคทีปสุตฺต (น)

[อตฺตทีป + สุตฺต]

อัตตทีปสูตร. สูตรอันแสดงเรื่องการมีตนเป็นที่พึ่ง.ขนฺธวคฺคสํยุตฺตปาลิ สังยุตที่๑ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑. สํ. ๒/๓๕-๖.

อตฺตทุกฺข (น)

[อตฺต + ทุกฺข] ความทุกข์ของตน.

โย **อตฺตทุกฺเขน** ปรสฺส ทุกฺขํ
สุเขน วา อตฺตสุขํ ทหาติ
ยเถวิทํ มยฺห ตถา ปเรสํ
โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ. (ชา. ๒/๔๓)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)

ผู้ใดก่อความทุกข์ให้แก่ผู้อื่นด้วย**ความทุกข์ของตน** หรือก่อความสุขให้แก่ตนด้วยความสุขของคนอื่น[ผู้นั้นชื่อว่าไม่รู้ธรรม] ส่วนผู้ใดรู้อย่างนี้ว่า ความทุกข์ ความสุขนี้ของเรา เป็นอย่างไร ของคนเหล่าอื่นก็เป็นอย่างนั้น ผู้นั้นชื่อว่ารู้ธรรม.

โย อตฺตทุกฺเขนาติ สมฺม อภิปารก โย อตฺตโน ทุกฺเขน ปีฬิโต ตํ ปรสฺส ทหติ, อตฺตโน สรีรโต อปเนตฺวา ปรสฺส สรีเร ขิปติ. (ชา.อฏ. ๕/๒๓๖)

สองบทว่า **โย อตฺตทุกฺเขน** ความว่า ดูก่อนอภิปารกเสนาบดีผู้เป็นสหาย ผู้ใดอันความทุกข์ของตนบีบคั้นแล้ว ย่อมก่อความทุกข์นั้น ให้แก่ผู้อื่นคือนำความทุกข์ออกจากสรีระ[จิต]ของตนแล้ว ใส่ไปในสรีระ[จิต]ของผู้อื่น.

อตฺตทุขาวห (ติ)

[อตฺต + ทุข + อาวห]

ที่นำทุกข์มาให้ตน, ก่อทุกข์ให้ตนเอง.

ทุข มีศัพท์เดิมมาจาก ทุกฺขา ลบพยัญชนะสังโยคเพื่อให้ต้องคณะฉันท์ ด้วยสูตร (โมคฺ. ๑/๔๗) ว่า ตทมินาทีนิ (รูปว่า ตทมินา เป็นต้นย่อมสำเร็จ).

กึ กมฺมมกรี ปุพฺเพ
ปาปํ **อตฺตทุขาวหํ**
ยํ กริตฺวา มนุสฺเสสุ
ปิฏฺฐิมํสานิ ขาทสิ. (ชา. ๑/๓๖๐)

(ดาบสเห็นเปรตเสวยทิพยสมบัติในเวลาพระอาทิตย์ตกดินได้กล่าวว่า)

ในภพก่อน เธอได้ทำบาปกรรมอะไร**ที่นำทุกข์มาให้ตน** เธอทำกรรมอะไรไว้ในมนุษย์ทั้งหลาย จึงต้องมากัดกินเนื้อหลังของตน.

.[(เปรตตอบว่า)ข้าพระองค์ได้เรียนพระเวทหมกมุ่นอยู่ในกาม ได้ประพฤติสิ่งไม่เป็นประโยชน์แก่ชนเหล่าอื่นตลอดกาลนาน]

อตฺตทุขาวหนฺติ อตฺตโน ทุกฺขาวหํ.

(ชา.อฏ. ๕/๑๑)

บทว่า **อตฺตทุขาวหํ** คือ ที่นำทุกข์มาให้ตน.

อตฺตทุติย (ติ)

[อตฺต + ทุติย]

(๑) มีตนเองเป็นที่ ๒[ผู้เดียว]หมายถึงตนและสรีระเท่านั้นรวมเป็น ๒ ไม่มีบุคคลอื่น.

[ตทา] อายสฺมา อานนฺโท ภควโต ปฏิสฺสุตฺวา นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย **อตฺตทุติโย** กุสินารํ ปาวิสิ. (ที. ๒/๑๒๒,๑๓๐)

[ครั้งนั้น]ท่านพระอานนท์[ทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว]ครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวร **มีตนเองเป็นที่๒**[ผู้เดียว] ได้เข้าไปยังกรุงกุสินารา.

สาวตฺถิยํ ปิณฺฑาย จริตฺวา ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺโต **อตฺตทุติโย** เยน ราชการาโม เตนุปสงฺกมิ. (ม. ๓/๓๑๕)

[พระนันทกะ]เที่ยวบิณฑบาตในกรุงสาวัตถี กลับจากบิณฑบาต ภายหลังฉันภัตตาหารเสร็จแล้ว **มีตนเองเป็นที่ ๒**[ผู้เดียว]เข้าไปยังราชการาม.

(๒) มีตนเป็นที่ ๒, ที่ ๒ กับตน หมายถึงตนและผู้อื่นรวมเป็น ๒.

ภิกฺขู อาหํสุ “ภนฺเต อายสฺมา สาริปุตฺโต คมนกาเล **อตฺตทุติโย** คโต อิทานิ มหาปริวาโร อาคจฺฉนฺโต โสภตีติ. (ธมม.อฏ. ๑/๑๓๓)

พวกภิกษุกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ท่านพระสารีบุตรในเวลาไป**มีตนเป็นที่ ๒** [รวมกับพระโมคคัลลานเถระ] เท่านั้นไปแล้ว, บัดนี้ มีบริวารมากมาอยู่ย่อมงามแท้.

สา กาเลน เอกิกา กาเลน **อตฺตทุติยา** เถรสฺส สนฺติกํ อาคจฺฉติ. ตทา ปน อตฺตตติยา อาคนฺตฺวา ทิวาฏฺฐาเน เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา “มยํ มนาปกายิกา นาม มนสา อิจฺฉิติจฺฉิตรูปํ มาเปมาติ อาห. (สํ.อฏ. ๑/๒๒๖)

เทพธิดานั้น บางคราวมาสู่สำนักพระเถระองค์เดียว บางคราว**มีตนเป็นที่ ๒** (๒ องค์). แต่ครั้งนั้น มีตนเป็นที่ ๓ มาแล้ว (มา ๓ องค์) เข้าไปหาพระเถระในที่พักกลางวันแล้ว กล่าวว่า เราชื่อว่า มีร่างกายน่าพอใจ จะเนรมิตรูปที่ใจ[ของท่าน]ปรารถนาแล้ว ๆ[ให้ดู].

อตฺตทุพฺพล (ติ)

[อตฺต + ทุพฺพล]

มีกำลังน้อยด้วยตน, ทุพพลภาพด้วยตน, ไม่สามารถด้วยตน.

น สเกน พเลน ชายเร
โนปิ สเกน พเลน ติฏฺฐเร
ปรธมฺมวสานุวตฺติโน
ชายเร สงฺขตา **อตฺตทุพฺพลา**. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๒)

สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตะ) **ทุพพลภาพด้วยตน**[ทุพพลภาพอยู่ในตัวเอง] หาเกิดขึ้นด้วยกำลังของตนเองได้ไม่ อีกทั้งดำรงอยู่ด้วยกำลังของตนเองก็หาได้ไม่ ดำเนินไปด้วยอำนาจของสภาวธรรมอย่างอื่น.

[สภาวธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่งเหล่านี้ เกิดขึ้นจากปัจจัยอื่น ตั้งขึ้นจากอารมณ์อื่น เกิดขึ้นด้วยอารมณ์และปัจจัยและด้วยธรรมอื่น]

อตฺตทุพฺพลาติ อตฺตนา ทุพฺพลา อสมตฺถา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๖๖)

บทว่า **อตฺตทุพฺพลา** (ทุพพลภาพด้วยตน) ได้แก่ ทุพพลภาพ คือ ไม่สามารถด้วยตน.

อตฺตทุวาทสม (ติ)

[อตฺต + ทุวาทสม]

มีตนเป็นที่ ๑๒, ที่ ๑๒ กับตน, (ตนและผู้อื่นอีก ๑๑ รวมเป็น ๑๒).

สา (นาคตฺเถรี) สุตฺวา “มา ตุมฺเห เตสํ คตภาวํ จินฺตยิตฺถ, อตฺตโน อุทฺเทสปริปุจฺฉาโยนิโสมนสิกาเรสุเยว โยคํ กโรถาติ วตฺวา ภิกฺขาจารเวลาย ปารุปิตฺวา **อตฺตทุวาทสมา** คามทุวาเร นิคฺโรธรุกฺขมูเล อฏฺฐาสิ. (ม.อฏ. ๒/๒๙๖)

พระนาคเถรีนั้น ได้ฟัง[คำของภิกษุณีสาวเหล่านั้น]แล้วจึงกล่าวว่า “เธอทั้งหลาย อย่าได้คิดว่า ภิกษุเหล่านั้นไปแล้ว จงทำความเพียรในการเล่าเรียน สอบถามและโยนิโสมนสิการของตนเถิด” ในเวลาภิกขาจาร จึงห่มผ้า **มีตนเป็นที่๑๒**[เป็นรูปที่ ๑๒]ยืนอยู่ที่โคนต้นไทรใกล้ประตูหมู่บ้าน.

อตฺตนฏฺฐม (ติ)

[อตฺต + อฏฺฐม. ลง น อาคม]

มีตนเป็นที่ ๘, เป็นที่ ๘ กับตน, (ตนและผู้อื่นอีก ๗ รวมเป็น ๘).

มโนภาวนีโย ภิกฺขุ
สนฺทิฏฺโฐ เม ปุเร อหุ
ตาหํ ภตฺเตน นิมนฺเตสึ
เรวตํ **อตฺตนฏฺฐมํ**. (วิมาน. ๔๙)

(สุภัทราเทพธิดาตอบว่า)
เมื่อชาติก่อน ดิฉันได้เห็นภิกษุผู้อบรมจิตเพื่อคุณอันยิ่งใหญ่ จึงได้นิมนต์พระเรวตะ**ผู้มีตนเป็นที่ ๘**[๘ รูปรวมทั้งพระเรวตะ] ด้วยภัตตาหาร.

ตํ มโนภาวนียํ อยฺยํ เรวตํ อตฺตฏฺฐมํ ภตฺเตน อหํ นิมนฺเตสึ. (วิมาน.อฏ. ๑๓๘)

ดิฉันได้นิมนต์พระคุณเจ้าเรวตะผู้อบรมจิตนั้นผู้มีตนเป็นที่ ๘ ด้วยภัตตาหาร.

[อีกนัยหนึ่งบทว่า **อตฺตนฏฺฐมํ** จะตัดบทว่า อตฺตนา + อฏฺฐมํ ก็ได้ โดยแปลว่า “พระเรวตะผู้เป็นที่ ๘ กับตน” หมายความว่า นิมนต์ภิกษุ ๘ รูปรวมทั้งพระเรวตะ จัดเป็นอลุตตสมาส ตามกฎสันสกฤต กล่าวคือคัมภีร์ปาณินีย์ (อัธยายะ ๖ ปาทะ ๓ สูตร ๖) กล่าวว่า ให้เชื่อมสมาสโดยไม่ลบวิภัตติใน อาตฺมนฺ (อตฺต) บทหน้า ในเมื่อบทหลังลงปูรณตัทธิตปัจจัย เช่น อาตฺมนาปญฺจมะ = อตฺตนาปญฺจม (ที่ ๕ กับตน) อาตฺมนาฉษฺจะ = อตฺตนาฉฏฺจ (ที่ ๖ กับตน)]

อตฺตนิทสฺสน (น)

[อตฺต + นิทสฺสน]

คำแสดงถึงตน, คำพูดอันปรารภตนเอง, มีตนเป็นตัวอย่าง, มีตนเป็นนิทัสสนะ.

อหนฺติ **อตฺตนิทสฺสนํ**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๒๑)

คำว่า อหํ เป็น**คำแสดงถึงตน**.

อตฺตนิพฺพิเสส (ปุ)

[อตฺต + นิพฺพิเสส]

ไม่ต่างจากของตน - ความเป็นของตน.

อิเม สตฺตา “มม อิทนฺติ ปริคฺคหิตๆ วตฺถุๆ **อตฺต-นิพฺพิเสสๆ** มญฺญมานา อพฺภนฺตริมๆ กโรนฺติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๖)

สัตว์เหล่านี้ เมื่อสำคัญวัตถุที่หวงแหนว่า นี้ของเรา ให้**ไม่ต่างจากของตน** ย่อมกระทำให้มีภายใน[ตน].

อตฺตนิมิตฺต (น)

[อตฺต + นิมิตฺต]

รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นอัตตา.

วิปสฺสนา หิ นิจฺจนิมิตฺตๆ ธุวนิมิตฺตๆ สุขนิมิตฺตๆ **อตฺตนิมิตฺต**ญฺจ อุคฺฆาเฏติ. ตสฺมา อนิมิตฺตาติ กถิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๖๗)

แท้จริง วิปัสสนาย่อมถอนรูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเที่ยง รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่ายั่งยืน รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นสุข และ**รูปร่างสัณฐานที่เห็นว่าเป็นอัตตา**. เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อนิมิตฺตา (ไม่มีรูปร่างสัณฐาน).

อตฺตนิย (ติ)

[อตฺต + อิย]

ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่สิ่งนั้น ด้วยอาทิศัพท์ในสูตร (กจ.๓๕๓) ว่า ชาตาทีนมิมิยา จ ดังที่ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๓๗๘) กล่าวว่า อาทิคฺคหเณน ตตฺถ นิยุตฺโต, ตทสฺส อตฺถิ, ตตฺถ ภโวติอาทีสฺวปิ อิม-อิยปฺ-ปจฺจยา โหนฺติ (ลง อิม และ อิย ปัจจัยในความหมายว่า ประกอบแล้วในสถานที่นั้น, สิ่งนั้น มีอยู่แก่สิ่งนั้น และเป็นอยู่ในสถานที่นั้นเป็นต้นด้วย อาทิ ศัพท์) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยๆ, นการาคโม. (สิ่งนี้เป็นของตน เหตุนั้น สิ่งนั้นชื่อว่า อัตตนิยะ (ของตน), ลง น อักษรอาคม).

(๑) ของตน, [วัตถุ]อันเป็นของตน.

โน เหตๆ ภนฺเต, ตๆ กิสฺส เหตุ?.น หิ โน เอตๆ ภนฺเต อตฺตา วา **อตฺตนิยๆ** วาติ. “เอวเมว โข ภิกฺขเว ยๆ น ตุมฺหากๆ ตๆ ปชหถ, ตๆ โว ปหีนๆ ทีฆรตฺตๆ หิตาย สุขาย ภวิสฺสตีติ. (ม. ๑/๑๙๔)

[ภิกษุทั้งหลาย หากชนจะพึงนำหญ้า ไม้กิ่งไม้และใบไม้ไปเผาหรือทำตามความปรารถนา พวกเธอจะพึงคิดอย่างนี้บ้างหรือไม่ว่า ชนนำเราไปเผาหรือทำตามความปรารถนา] ไม่เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า. ข้อนั้น เพราะเหตุไร. เพราะนั่นไม่ใช่ตนหรือ**ของตน** ของข้าพระองค์ทั้งหลาย พระพุทธเจ้าข้า. อย่างนั้นนั่นแล ภิกษุทั้งหลาย สิ่งใดไม่ใช่ของพวกเธอ จงละสิ่งนั้น สิ่งนั้นซึ่งพวกเธอละได้แล้ว จักมีเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขสิ้นกาลนาน.

อตฺตนิยๆ วาติ อมฺหากๆ จีวราทิปริกฺขาโรปิ น โหตีติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๒๕)

บทว่า **อตฺตนิยๆ วา** ([นั่นมิใช่ตน]หรือของตน) ความว่า แม้บริขารมีจีวรเป็นต้นก็มิใช่ของข้าพระองค์ทั้งหลาย.

(๒) สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา, สิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตา[เกี่ยวเนื่องกับตน].

วิเวกทสฺสี ผสฺเสสูติ จกฺขุสมฺผสฺสํ วิวิตฺตํ ปสฺสติ อตฺเตน วา **อตฺตนิเยน** วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา...(มหานิ. ๑๗๑)

สองบทว่า วิเวกทสฺสี ผสฺเสสุ (ผู้เห็นวิเวกในผัสสะทั้งหลาย) ความว่า เห็นจักขุสัมผัสว่าว่างเปล่าจากอัตตา[ตน] จาก**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา** จากความเที่ยง จากความยั่งยืน...

อตฺตนิเยน วาติ อตฺตายตฺเตน วา.

(มหานิ.อฏ. ๒๙๑)

บทว่า **อตฺตนิเยน วา** แปลว่า หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา[เกี่ยวเนื่องกับตน].

อตฺตนิ วา ภิกฺขเว สติ **อตฺตนิยํ** เมติ อสฺสาติ ? เอวํ ภนฺเต. **อตฺตนิเย** วา ภิกฺขเว สติ อตฺตา เมติ อสฺสาติ ? เอวํ ภนฺเต. (ม. ๑/๑๙๑)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออัตตามีอยู่ [ความยึดถือว่า]**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา**ของเราก็จะพึงมีใช่ไหม. ใช่ พระพุทธเจ้าข้า. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อ**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา**มีอยู่ [ความยึดถือว่า] อัตตาของเราก็จะพึงมีใช่ไหม. ใช่ พระพุทธเจ้าข้า.

[เมื่อหาไม่พบอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตาโดยความเป็นจริง. ทิฏฐิที่ว่า นั้นโลก นั้นอัตตา เราตายแล้วจักเป็นผู้เที่ยง ยั่งยืน คงที่ ไม่มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นธรรมของคนโง่สมบูรณ์แบบใช่หรือไม่, สมบูรณ์แบบทีเดียว พระพุทธเจ้าข้า]

ภิกฺขเว อตฺตนิ วา สติ อิทำ เม ปริกฺขารชาตำ **อตฺตนิยนฺ**ติ อสฺส, อตฺตนิเยว วา ปริกฺขาเร สติ อยำ เม อตฺตา อิมสฺส ปริกฺขารสฺส สามีติ, เอวำ อหนฺติ. สติ มมาติ, มมาติ สติ อหนฺติ ยุตฺตำ ภเวยฺย. (ม.อฏ. ๒/๑๙)

[ในปาฐะนั้นมีเนื้อความย่อดังนี้] ภิกษุทั้งหลาย เมื่ออัตตามีอยู่ บริขารของเรานี้พึงชื่อว่า**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา**. อีกนัยหนึ่ง เมื่อบริขารที่เนื่องด้วยอัตตามีอยู่ อัตตาของเรานี้ ชื่อว่าเป็นเจ้าของแห่งบริขารนี้, เราก็เหมือนกัน พึงประกอบคำอธิบายว่า เมื่อวัตถุมี ของของเราก็มี, เมื่อของของเรามี เราก็มี.

อตฺตนิเยว วา ปริกฺขาเร สตีติ “อิทำ นาม อตฺตโน สนฺตกนฺติ ตสฺส กิญฺจนภาเวน นิจฺฉิเต กิสฺมิญฺจิ วตฺถุสฺมึ สติ. อตฺตโน อิทนฺติ หิ **อตฺตนิยำ**. (ม.ฏี. ๒/๙๓)

ปาฐะว่า **อตฺตนิเยว วา ปริกฺขาเร สติ** (เมื่อบริขารที่เนื่องด้วยอัตตามีอยู่) ความว่า เมื่อสิ่งของบางอย่างที่ถูกชี้ขาด โดยความเป็นเครื่องกังวลของอัตตานั้นมีอยู่ว่า ชื่อว่าสิ่งนี้เป็นของตน. ด้วยว่า ชื่อว่า อัตตนิยะ เพราะอรรถว่า สิ่งนี้ของตน.

จกฺขุ สุญฺญำ อตฺเตน วา **อตฺตนิเยน** วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วาติ ยถาภูตำ ชานโต ปสฺสโต จกฺขาภินิเวสโต ญาณำ วิวฏฺฏตีติ สุญฺญเต ปญฺญา ญาณวิวฏฺเฏ ญาณำ. (ปฏิสำ. ๑๐๕) (สฺยา. กามาภินิเวสโต)

เมื่อพระโยคาวจรรู้ชัดและเห็นแจ้งตามความเป็นจริงว่า“จักขุว่างเปล่าจากอัตตา จาก**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา** จากความเที่ยง จากความยั่งยืน จากความคงที่ หรือจากความไม่แปรผัน

เป็นธรรมดา. ญาณย่อมหลีกออกจากความยึดถือในจักขุ ฉะนั้น ปัญญาในความว่าง[จากอัตตา] จึงชื่อว่า ญาณวิวัฏฏญาณ [ปัญญาขจัดอกุศลด้วยความรู้].

อตฺตนิเยน วาติ อตฺตโน อภาเวเนว อตฺตโน สนฺตกสฺสปิ อภาวา อตฺตโน สนฺตเกน จ สุญฺญํ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๐๒)

ปาฐะว่า **อตฺตนิเยน วา** ได้แก่ ว่างเปล่าจากของของตน เพราะไม่มีแม้ของของตน เนื่องจากไม่มีอัตตา[ตน]นั่นเอง.

(๓) สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา,สิ่งที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตา, ความเป็นของตน.

จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา **อตฺตนิเยน** วา, รูปา สุญฺญา...(สํ. ๒/๒๘๐)

อานนท์ จักขุว่างเปล่าจากอัตตาหรือจาก**สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา** รูปว่างเปล่า...

อตฺตนิเยนาติ อตฺตโน สนฺติเกน ปริกฺขาเรน.

(สํ.อฏ. ๓/๑๗)

บทว่า **อตฺตนิเยน** (จากสิ่งที่ เนื่องด้วยอัตตา) ได้แก่ จากบริขารอันเป็นของของตน.

ส่วนในอรรถกถา ขุททกปาฐะ อธิบายบทว่า อตฺตนิเยน ว่า อตฺตนิยภาเวน แปลว่า ความเป็นของตน ดังมีข้อความว่า

จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ เอวมาทีสุ อตฺตภาเวน วา **อตฺตนิยภาเวน** วาติ อตฺโถ. อิตรถา หิ จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสิทฺธเมว สิยา. เอวํ รตนํ ปณีตนฺติ รตนตฺตํ ปณีตํ รตนภาโว ปณีโตติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อิตรถา หิ พุทฺโธ เนว รตนนฺติ สิชฺเฌยฺย. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๐)

ในปาฐะอย่างนี้ว่า จกฺขุ...สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา เป็นต้น ความว่า [ว่างเปล่า]จากความเป็นตนหรือ**ความเป็นของตน**.

มิฉะนั้น แล้ว ก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักษุเป็นตนหรือเป็นของตน. เช่นเดียวกันนี้ คำว่า รตนํ ปณีตํ แปลว่า ความเป็นรัตนะอันประณีต. พึงทราบข้อความอย่างนี้ว่า ภาวะแห่งรัตนะอันประณีต. มิฉะนั้นแล้ว อาจสำเร็จความว่าพระพุทธเจ้ามิใช่รัตนะ.

[อตฺเตน (ความเป็นตน), อตฺตนิเยน (ความเป็นของตน) ลง ตฺต ปัจจัยในภาวตัทธิต แล้วลบไปด้วยสูตร (โมค.๔/๑๒๓) ว่า โลโป (การลบปัจจัยย่อมมีได้) ดังข้อความว่า

พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ,

จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปจฺจยโลโป. (โมค.๔/๑๒๓)

ลบภาวปัจจัยในปาฐะว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ (ความเป็นรัตนะ อันประณีตในพระพุทธเจ้า) จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักษุว่างจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)]

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เรียกว่า ภาวปธาน คือ ศัพท์ที่มีกิริยาเป็นประธาน จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าอเภโทปจาระ คือการกล่าวไว้โดยไม่ต่างกัน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงทัพพะคือตนหรือของตน แต่มุ่งให้หมายถึงกิริยา คือความเป็นตนหรือความเป็นของตน

ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายด้วย ภาว ศัพท์ว่า อตฺตภาเวน วา อตฺตนิยภาเวน วา (จากความเป็นตนหรือความเป็นของตน)]

อตฺตนิยคฺคาห (ปุ)

[อตฺตนิย + คาห]

การยึดถือว่าของตน - สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา.

อสฺสุตวา พาโล ปุถุชฺชโน ยาว อริยธมฺเม อโกวิโท, โส รูปี อตฺตโต สมนุปสฺสติ ยาว วิญฺญาณสฺมึ อตฺตานํ, โส อิเมสุ ปญฺจสุ ขนฺเธสุ อตฺตคฺคาโห วา **อตฺตนิยคฺคาโห** วา...อยํ วุจฺจเต สกฺกายทิฏฺฐิ. (เปฏโก. ๒๔๕)

ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ จนถึงผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม, ปุถุชนนั้นย่อมเห็นรูปเป็นตน จนถึงย่อมเห็นตนในวิญญาณ, การยึดมั่นว่าตน หรือ**การยึดถือว่าของตน**ในขันธ์ ๕ เหล่านี้นั้น[ความเห็นผิดในขันธ์ ๕ ที่มีอยู่จริงว่าเป็นตนหรือเป็นของตน]...ลักษณะเช่นนี้เรียกว่าสักกายทิฏฐิ [คือ ความเห็นผิดในหมู่ขันธ์ ๕ อันมีอยู่จริง หรือความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ขันธ์ ๕].

อตฺตนิยภาว (ปุ)

[อตฺตนิย + ภาว]

ความเป็นของตน - สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา.

จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ เอวมาทีสุ อตฺตภาเวน วา **อตฺตนิย-ภาเวน** วาติ อตฺโถ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๐)

ในปาฐะอย่างนี้ว่า จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา เป็นต้น ความว่า [ว่างเปล่า]จากความเป็นตนหรือจาก**ความเป็นของตน**. (ดู อตฺตนิย อรรถ (๓)

อตฺตนิยสุญฺญตา (ถี)

[อตฺตนิย + สุญฺญตา]

ความว่างจากของตน - สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา.

เกเส ตาว อตฺตสุญฺญตา **อตฺตนิยสุญฺญตา** นิจฺจภาวสุญฺญตาติ ติสฺโส สุญฺญตา โหนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๒๔๙)

[เพราะฉะนั้น] ในผมจึงมีความว่าง ๓ อย่างก่อน คือ ความว่างจากตน **ความว่างจาก ของตน** ความว่างจากความเป็นสิ่งที่เที่ยง.

อตฺตนิยาภาว (ปุ)

[อตฺตนิย + อภาว]

ความไม่มีของตน - สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา.

อตฺตนิเยน วาติ อตฺตโน อภาเวเนว อตฺตโน สนฺตกสฺสปิ อภาวา อตฺตโน สนฺตเกน จ สุญฺญํ. โลกสฺส อตฺตาติ จ อตฺตนิยนฺติ จ อุภยถา คาห-สมฺภวโต ตทุภยคาหปฏิเสธนตฺถํ อตฺตาภาโว จ **อตฺตนิยาภาโว** จ วุตฺโต.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๐๒)

บทว่า **อตฺตนิเยน วา** ความว่า ชื่อว่า ว่างเปล่าจากของของตน เพราะไม่มีแม้ของของตนเนื่องจากไม่มีตนนั่นเอง. ท่านกล่าวความไม่มีตน และ**ความไม่มีของตน** เพื่อปฏิเสธการ

ถือทั้งสองอย่าง เพราะชาวโลกเกิดความยึดถือทั้งสองอย่างว่า ตนและของตน.

อตฺตนิรตฺตสญฺญิต (ติ)

[อตฺต + นิรตฺต + สญฺญิต]

ที่รู้กันว่ามีตนหรือไม่มีตน[ความขาดสูญ], ที่รู้กันว่าอัตตทิฐิและอุจเฉททิฐิ.

อุปโยติ ตณฺหาทิฏฺฐินิสฺสิโต…อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถีติ ตสฺส หิ อตฺตทิฏฺจิ วา อุจฺเฉททิฏฺจิ วา นตฺถิ คหณํ มุญฺจนํ วาปิ **อตฺตนิรตฺตสญฺญิตํ** นตฺถิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๙)

บทว่า **อุปโย** (มีตัณหาและทิฏฐิ) คือ อันตัณหาและทิฏฐิอาศัยแล้ว…

บาทคาถาว่า อตฺตา นิรตฺตา น หิ ตสฺส อตฺถิ ความว่า อัตตทิฏฐิหรืออุจเฉททิฏฐิ ย่อมไม่มีแก่ผู้ไม่มีตัณหาและทิฏฐินั้น หรือแม้การยึดถือและการปล่อยวาง**ที่รู้กันว่ามีตน หรือไม่มีตน**ก็ไม่มี.[เพราะพระขีณาสพละตัณหาและทิฏฐิได้ทั้งหมดในอัตภาพนี้แล้ว]

อตฺตโนมติ (ถี)

[อตฺตโน + มติ]

อัตโนมติ, ปฏิภานปัญญาของตนด้วยการรู้ตามโดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม], มติของตน, ลัทธิของตน, ลัทธิของอาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ของตนเอง, เถรวาทะ, การอธิบาย.

อตฺตโนมติ นาม สุตฺตสุตฺตานุโลมอาจริยวาเท มุญฺจิตฺวา อนุมาเนน อตฺตโน อนุพุทฺธิยา นยคฺคาเหน อุปฏฺจิตาการกถนํ. อปิจ สุตฺตนฺตาภิธมฺมวินยฏฺฐกถาสุ อาคโต สพฺโพปิ เถรวาโท **อตฺตโนมติ** นาม.

(วิ.อฏ. ๑/๑๙๖)

ที่ชื่อว่า**อัตโนมติ** ได้แก่ การไม่คำนึงถึงสูตร สุตตานุโลมและอาจริยวาท ชี้แจงตามอาการที่ปรากฏโดยอนุมาน คือโดยถือเอานัยตามความเข้าใจของตนเอง.

อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า**อัตโนมติ** ได้แก่ เถรวาท แม้ทั้งปวงที่มาในอรรถกถาแห่งพระสูตร พระอภิธรรม และพระวินัย.

ตํ ปน **อตฺตโนมตึ** คเหตฺวา กเถนฺเตน น ทพฺหคฺคาหํ คเหตฺวา โวหริตพฺพํ. การณํ สลฺลกฺเขตฺวา อตฺเถน ปาฬึ, ปาฬิยา จ อตฺถํ สํสนฺทิตฺวา กเถตพฺพํ. **อตฺตโนมติ** อาจริยวาเท โอตาเรตพฺพา. สเจ ตตฺถ โอตรติ เจว สเมติ จ, คเหตพฺพา. สเจ เนว โอตรติ น สเมติ, น คเหตพฺพา. อยญฺหิ **อตฺตโนมติ** นาม สพฺพทุพฺพลา. อตฺตโนมติโต อาจริยวาโท พลวตโร.

(วิ.อฏ. ๑/๑๙๖)

พระวินัยธรเมื่ออ้าง**อัตโนมติ**นั้นกล่าว ไม่พึงอ้างอย่างหนักแน่นกล่าว แต่พึงสังเกตุเหตุเทียบเคียงบาลีกับอรรถ อรรถกับบาลีกล่าว **อัตโนมติ**พึงให้ลงกันในอาจริยวาท ถ้าอัตโนมติลงกันสมกันในอาจริยวาทนั้น พึงถือเอา ถ้าไม่ลงกันไม่สมกันก็ไม่พึงถือเอา ธรรมดา**อัตโนมติ**นี้มีกำลังอ่อน (น่าเชื่อถือน้อย)กว่าทุกอย่าง อาจริยวาทมีกำลัง (น่าเชื่อถือยิ่ง)กว่าอัตโนมติ.

สพฺพทุพฺพลาติ ปุคฺคลสฺส สยํ ปฏิภาน-ภาวโต. (สารตฺถ. ๒/๔๖)

บทว่า **สพฺพทุพฺพลา** ได้แก่ เพราะเป็นปฏิภานปัญญาของบุคคลนั้นเอง.

อถ ปนายํ **อตฺตโนมตึ** คเหตฺวา กเถติ, ปโรสุตฺตํ. สุตฺตํ **อตฺตโนมติยํ** โอตาเรตพฺพํ. สเจ โอตรติ สเมติ, คเหตพฺพํ. อิตรํ คารยฺหสุตฺตํ น คเหตพฺพํ. **อตฺตโนมติย**เมว ฉาตพฺพํ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๙๗)

ถ้าฝ่ายสกวาทีอ้างอิง**อัตโนมติ**กล่าว ฝ่ายปรวาทีอ้างอิงสูตรกล่าว พึงให้สูตรลงกันใน**อัตโนมติ** เมื่อลงกันสมกัน พึงถือเอาสูตรนอกนี้ ที่น่าตำหนิไม่พึงถือเอา ควรตั้งอยู่ใน**อัตโนมติ**เท่านั้น.

อตฺตโนมติยเมว ฉาตพฺพนฺติ อิมินา อญฺญนิกายโต อานีตสุตฺตโตปิ สกนิกาเย **อตฺตโนมติ**เยว พลวตราติ ทสฺเสติ. (สารตฺถ. ๒/๔๗)

ด้วยคำว่า **อตฺตโนมติยเมว ฉาตพฺพํ** (พึงตั้งอยู่ในอัตโนมติเท่านั้น) พระอรรถกถาจารย์ย่อมแสดงว่า **อัตโนมติ**ในนิกายของตนเท่านั้น ยังมีกำลังกว่าแม้กว่าสูตรที่นำมาจากนิกายอื่น.

อตฺตโนมติ นาม นยคฺคาเหน อนุพุทฺธิยา อตฺตโน ปฏิภานํ. (เนตฺติ.อฏ. ๘๒)
ที่ชื่อว่า **อัตโนมติ** ได้แก่ ปฏิภานปัญญาของตน ด้วยการรู้ตามโดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม]

ตสฺส ตสฺส เถรสฺส อตฺตโน เอว มติ อธิปฺปายโต **อตฺตโนมติ**. (ที.ฏี. ๒/๑๖๘)
ชื่อว่า **อัตโนมติ** เพราะเป็นคำอธิบายของตนเท่านั้นของพระเถระนั้นๆ.

[สูตรคือพระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่สังคายนา ๓ ครั้ง, สุตตานุโลมคือมหาปเทสซึ่งได้ชื่อว่าอนุโลมกัปปิยะ (คล้อยตามสิ่งที่สมควร), อาจริยวาท คือ คัมภีร์อรรถกถา, อัตตโนมติ คือปฏิภานปัญญาของตนด้วยการรู้ตามโดยถือเอานัย[ที่เหมาะสม]

อาจริยวาท (ถ้อยคำของอาจารย์) คือ ถ้อยคำของพระธรรมสังคาหกาจารย์ผู้สังคายนาพระไตรปิฎก ได้แก่ คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายความพระไตรปิฎกซึ่งได้รับการร้อยกรองต่อจากพระไตรปิฎก] (ดู นีติ.ปท.๒๖)

อตฺตโนมติก (ติ)

[อตฺตโนมติ + ก]

ถือเอามติของตน, ประกาศ - กล่าว - แสดง - ยกย่องมติของตน.

เอวรูโป หิ ตนฺติธโร วํสานุรกฺขโก ปเวณิปาลโก อาจริโย อาจริยมติโกว โหติ, น **อตฺตโนมติโก** โหติ. เตเนว โปราณกตฺเถรา “ลชฺชี รกฺขิสฺสติ ลชฺชี รกฺขิสฺสตีติ ติกฺขตฺตุํ อาหํสุ. (วิสุทฺธิ. ๑/๙๕)
[เมื่อผู้ทรงปิฎกเดียวไม่มี ภิกษุใดชำนาญแม้เพียงนิกายเดียว พร้อมทั้งอรรถกถา และภิกษุนี้ก็เป็นลัชชีด้วย ควรเรียนในสำนักของภิกษุนั้นเถิด] เพราะภิกษุผู้เช่นนี้ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งแบบแผน ตามรักษาวงศ์ รักษาประเพณี เป็นอาจารย์ ถือเอาตามอาจริยมัติอย่างเดียว ไม่**ถือเอามติของตน**.

น อตฺตโนมตึ ปกาเสติ กเถตีติ น **อตฺตโนมติโก**, อตฺตโนมตึ ปคฺคยฺห วตฺตา น โหตีติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๒๐)

ชื่อว่าไม่**ถือเอามติของตน** เพราะอรรถว่า ไม่ประกาศ คือ ไม่กล่าวมติของตน อธิบายว่า ไม่เป็นผู้ยกเอามติของตนมากล่าว.

อตฺตนฺตป (ปุ)

[อตฺต + ตป + อ. (เป็น อลุตตสมาส)]

ผู้ทำตนให้เดือดร้อน, ทำตนให้เร่าร้อน, ผู้เผาผลาญตน, ทรมานตนเอง.

อิธาวุโส เอกจฺโจ ปุคฺคโล **อตฺตนฺตโป** โหติ อตฺตปริตาปนานุโยคมนุยุตฺโต.

(ที. ๓/๑๙๔, อภิ.ปุ. ๑๐๙)

ดูก่อนผู้มีอายุ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็น**ผู้ทำตนให้เดือดร้อน** หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน.

อตฺตานํ ตปติ ทุกฺขาเปตีติ **อตฺตนฺตโป**.

(อภิ.อฏ. ๓/๘๑)

ชื่อว่า **ผู้ทำตนให้เดือดร้อน** เพราะอรรถว่า เผาผลาญตน คือ ทำให้ตนให้ถึงทุกข์[ทำตนให้ได้รับความลำบาก]

อตฺตปกฺขิย (ติ)

[อตฺต + ปกฺข + อิย]

ฝ่ายตน, นับเนื่องในฝ่ายตน.

ปรปกฺขิเยสุ ปาเณสุ อวิรุทฺโธ, **อตฺตปกฺขิเยสุ** อสารตฺโต. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๑๑)

(บุคคล) ไม่ยินร้ายในสัตว์ทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอื่น ไม่ยินดี[ในสัตว์ทั้งหลาย]**ที่เป็นฝ่ายตน**[โดยนำมาเปรียบกับตนว่า เราเป็นฉันใด สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ก็เป็นฉันนั้น]

อตฺตปจฺจกฺข (ติ)

[อตฺต + ปจฺจกฺข]

ปจฺจกฺข=ปติ (เฉพาะหน้า) + อกฺข (อินทรีย์) อกฺขานํ ปติ ปจฺจกฺขํ (ปัจจักขะ คือ สิ่งที่เป็นเฉพาะหน้าต่ออินทรีย์)

อกฺขํ ปติคตํ นิสฺสิตนฺติ ปจฺจกฺขํ,ทสฺสนํ (การเห็นที่อาศัยอินทรีย์ ชื่อว่า ปัจจักขะ หมายถึงสิ่งที่รับรู้ทางอินทรีย์ ๕ มีตาเป็นต้น

เมื่อทำเป็นบทสมาสแล้ว สลับบทหน้า/หลังจาก อกฺขปติ เป็น ปติอกฺข ด้วยสูตร (กจ.๔๐๔ ว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น, แปลง ติ เป็น จฺ ด้วยสูตร (กจ.๑๙) ว่า สพฺโพ จ์ ติ, ซ้อน จฺ ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ว่า ปร เทฺวภาโว จาเน.

(๑) ประจักษ์เฉพาะตน, เห็นเฉพาะตน.

มหาราช ตํ มยา วุตฺตํ โอวาทํ ตฺวํ นิจฺจกาลํ สปฺปญฺญปุคฺคลเสวี กลฺยาณคุณสมนฺนาคโต วิหฺ **อตฺตปจฺจกฺขโต**ว ชานิตฺวา ยถานุสิฏฺจ์ ปฏิปชฺชาติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๓๒)

ข้าแต่พระมหาราชเจ้า พระองค์จงทรงคบคนมีปัญญา ทรงประกอบด้วยพระคุณอันงามตลอดกาลเนืองนิตย์ แล้วจงทราบโอวาทที่ข้าพระองค์ทูลเกล้าแล้วนั้นด้วยพระองค์เอง คือ จงทราบโดย**ประจักษ์เฉพาะพระองค์**เอง

แล้วจงทรงปฏิบัติตามที่ข้าพระองค์ถวายอนุศาสน์เถิด. (ดู ชา.อฏ.๕/๑๑๙, ๕/๑๒๕)

(๒) แจ่มแจ้ง - ปรากฏเฉพาะตน, ประจักษ์แจ้งแก่ตน, รู้ได้ด้วยตนเอง.

น สทฺโธติ สามํ สยํ อภิญฺญาตํ **อตฺตปจฺจกฺขํ** ธมฺมํ น กสฺสจิ สทฺทหติ อญฺญสฺส สมณสฺส วา พฺราหฺมณสฺส วา เทวสฺส วา มารสฺส วา พฺรหฺมุโน วา. (มหานิ.อฏ. ๒๙๘)

บทว่า **น สทฺโธ** (ไม่ต้องเชื่อใคร) ความว่า ธรรมที่ตนรู้ยิ่งด้วยตนเอง **แจ่มแจ้งเฉพาะตน**แล้ว[ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง] บุคคลไม่ต้องเชื่อใครๆ อื่น ไม่ว่าจะเป็นสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหมก็ตาม.

อตฺตโน ปน ภูตตาย เอว สจฺจิกฏฺโจ. **อตฺตปจฺจกฺขตาย** จ ปรมตฺโถ. ตํ สนฺธายาห.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๓๐)

อนึ่ง ชื่อว่าสัจจิกัฏฐะ เพราะปรากฏจริงแก่ตนเอง และชื่อว่าปรมัตถ์ เพราะ**ประจักษ์แจ้งแก่ตน** พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสนี้ไว้ โดยหมายถึงธรรมเหล่านั้น[คือขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ รวมเป็นปรมัตถ์ ๕๗].

อนีติหนฺติ อิติหาสาติ เอวํ น อิติกิราย ปวตฺตํ **อตฺตปจฺจกฺขนฺ**ติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ.๑๑๔)

บทว่า **อนีติหํ** (เป็นธรรมประจักษ์แก่ตน) คือ ไม่ใช่ธรรมที่เป็นไปตามการบอกเล่าอย่างนี้ว่า เป็นเช่นนั้นจริงๆ[เหมือนมหากาพย์ มหาภารตะ มหากาพย์รามายณะ หรือรามเกียรติ์] คือ **ประจักษ์แจ้งแก่ตน**.

อตฺตปจฺจกฺขกถา (ถี)

[อตฺตปจฺจกฺข + กถา]

ถ้อยคำอันประจักษ์ได้เฉพาะตน, ถ้อยคำที่ประจักษ์เฉพาะตน - ประจักษ์แก่ตน.

เอเกกํ **อตฺตปจฺจกฺขกถํ** กเถม, โย 'อภูตนฺติ กเถสิ, กถิตํ วา น สทฺทหติ, ตํ ทาสํ กตฺวา คณฺหิสฺสามาติ. (ม.อฏ. ๓/๗๘)

[พวกนักเลงสุราต้องการจะลวงชายแก่ จึงได้นัดแนะกันว่า]พวกเราจะกล่าว**ถ้อยคำที่ประจักษ์เฉพาะตน** คนละเรื่อง ผู้ใดกล่าวว่าเรื่อง[นั้น]ไม่จริง หรือไม่เชื่อเรื่องที่กล่าวแล้ว พวกเรา จักจับผู้นั้นทำให้เป็นทาส.

อตฺตปจฺจกฺขกถํ กเถมาติ อตฺตนา เอว ปจฺจกฺขํ กตฺวา ปวตฺติยมานํ ฉลกถํ กเถม.

(ม.ฏี. ๓/๔๙)

ปาฐะว่า **อตฺตปจฺจกฺขกถํ กเถม** (พวกเราจะกล่าวถ้อยคำที่ประจักษ์เฉพาะตน) คือ พวกเราจะกล่าวเรื่องหลอกลวงที่ตนเองแสดง ทำให้ประจักษ์ [ทำให้เหมือนปรากฏต่อหน้า].

อตฺตปจฺจกฺขญาณ (น)

[อตฺตปจฺจกฺข + ญาณ]

ปัญญาเห็นประจักษ์เฉพาะตน, ปัญญาที่รู้เห็นโดยประจักษ์ด้วยตนเอง.

[อถโข ภิกฺขเว สุตวโต อริยสาวกสฺส อปรปฺปจฺจยา ญาณเมเวตฺถ โหติ "อิมสฺมึ สติ อิทํ โหติ, อิมสฺสุปฺปาทา อิทํ อุปฺปชฺชติ, (อวิชฺชาย สติ สงฺขารา โหนฺติ, สงฺขาเรสุ สติ วิญฺญาณํ

โหติ),...ชาติยา สติ ชรามรณํ โหตีติ. โส เอวํ ปชานาติ "เอวมยํ โลเก สมุทยตีติ. (สํ.๑/๔๙)

ภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ อริยสาวกผู้ได้สดับจึงมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้ โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น (เมื่ออวิชชามี สังขารทั้งหลายจึงมี เมื่อสังขารทั้งหลายมี วิญญาณจึงมี]...เมื่อชาติมี ชราและมรณะจึงมี. อริยสาวกนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า โลกนี้เกิดขึ้นอย่างนี้]

อปรปฺปจฺจยาติ น ปรปฺปจฺจเยน อญฺญสฺส อปตฺติยาเยตฺวา **อตฺตปจฺจกฺขญาณ**เมวสฺส เอตฺถ โหตีติ. (สํ.อฏ.๒/๔๙)

บทว่า **อปรปฺปจฺจยา** ได้แก่ เพราะคนอื่นไม่เป็นปัจจัย คือ เพราะผู้อื่นทำให้บรรลุไม่ได้ **ปัญญาที่รู้เห็นโดยประจักษ์ด้วยตนเอง** เท่านั้นของผู้นี้ มีอยู่ในเรื่องนี้.

อตฺตปจฺจกฺขตา (ถี)

[อตฺตปจฺจกฺข + ตา]

ทำให้ประจักษ์เฉพาะตน, การทำให้แจ้งด้วยตนเองไม่เชื่อบุคคลอื่น.

นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยายาติ ตณฺหาวานวิรหิตตฺตา นิพฺพานนฺติ ลทฺธนามสฺส อมตสฺส สจฺฉิกิริยาย, **อตฺตปจฺจกฺขตายา**ติ วุตฺตํ โหติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๔๒, ม.อฏ. ๑/๒๔๑)

สองบทว่า **นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย** (เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน) ความว่า เพื่อทำให้แจ้ง มีคำที่ท่านอธิบายว่า "เพื่อ**ทำให้ประจักษ์เฉพาะตน**" ซึ่งอมตธรรมที่ได้ชื่อว่าพระนิพพาน เพราะเว้นจากตัณหาเครื่องร้อยรัด.

ปรปจฺจเยน วินา ปจฺจกฺขกรณํ สจฺฉิกิริยาติ อาห อตฺตปจฺจกฺขตายาติ.

(ที.ฏี. ๒/๒๘๔, ม.ฏี. ๑/๓๓๕)

การทำให้ประจักษ์ การทำให้แจ่มแจ้ง[ด้วยตนเอง]เว้นบุคคลอื่นเป็นปัจจัย เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า "เพื่อทำให้ประจักษ์เฉพาะตน".

อตฺตปจฺจกฺขธมฺม (ปุ)

[อตฺตปจฺจกฺข + ธมฺม]

ธรรมอันประจักษ์เฉพาะตน, ธรรมที่ประจักษ์ด้วยตนเอง, ธรรมประจักษ์แก่ตน, ธรรมแจ่มแจ้งเฉพาะตน - ปรากฏเฉพาะตน.

สพฺพํ ตํ อิติหีติหนฺติ สพฺพํ ตํ อิติหีติหํ อิติกิราย ปรมฺปราย ปิฏกสมฺปทาย ตกฺกเหตุนยเหตุ อาการปริวิตกฺเกน ทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติยา น สามํ สยมภิญฺญาตํ น **อตฺตปจฺจกฺขธมฺมํ** กถยึสุ. (จูฬนิ. ๑๒๕)

ปาฐะว่า **สพฺพํ ตํ อิติหีติหํ** (คำพยากรณ์ทั้งหมดเป็นคำที่เชื่อสืบต่อกันมา) ความว่า คำพยากรณ์ทั้งหมดนั้นเป็นคำที่เชื่อสืบต่อกันมา คือ อาจารย์เหล่านั้นกล่าวธรรมที่ตนรู้ด้วยตนเองหามิได้ กล่าว**ธรรมที่ประจักษ์ด้วยตนเอง**หามิได้ [แต่ให้เป็นไป]ตามการบอกเล่ากันมา[เล่าลือ], การถือสืบกันมา, การอ้างตำรา, ความเป็นเหตุผล, การชี้นำ, การตริตรองตาม

อาการ และการเข้ากับความเห็นที่ตนยอมรับไว้แล้ว[เข้าได้กับทฤษฎีของตน]

อตฺตปจฺจกฺขวจน (น)

[อตฺตปจฺจกฺข + วจน]

คำ[พระดำรัส]ที่ประจักษ์เฉพาะพระองค์.

วุตฺตำ เยน ยทา ยสฺมาติ อิทำ ตาว วจนำ "เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายำ วิหรตีติ เอวมาทิวจนำ สนฺธาย วุตฺตำ. อิทญฺหิ พุทฺธสฺส ภควโต **อตฺตปจฺจกฺขวจนำ** น โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๔)

ปาฐะว่า วุตฺตำ เยน ยทา ยสฺมา [ในบทมาติกานั้น] อันดับแรก ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาคำเป็นต้นว่า เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา เวรญฺชายำ วิหรติ ก่อน. ด้วยว่า คำนี้มิใช่เป็น**คำที่ประจักษ์เฉพาะพระองค์** ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า.

อตฺตปจฺจกฺขวจนำ น โหตีติ อตฺตโน ปจฺจกฺขำ กตฺวา วุตฺตวจนำ น โหติ, ภควตา วุตฺตวจนำ น โหตีติ อธิปฺปาโย. "อตฺตปจฺจกฺขวจนำ น โหตีติ อาหจฺจ ภาสิตำ น โหตีติ อธิปฺปายโย เกนจิ วุตฺตำ. คณฺฐิปเท ปน "อตฺตปจฺจกฺขวจนำ น โหตีติ อตฺตโน ธรมานกาเล วุตฺตวจนำ น โหตีติ ลิขิตำ. ตทุภยมฺปิ อตฺถโต สมานเมว. (สารตฺถ. ๑/๒๖)

ปาฐะว่า **อตฺตปจฺจกฺขวจนำ น โหติ** (มิใช่เป็นคำประจักษ์เฉพาะพระองค์) ความว่า มิใช่เป็นคำ ที่พระองค์ตรัสทำให้ประจักษ์ไว้, อธิบายว่า มิใช่เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า คำว่า "มิใช่เป็นคำประจักษ์เฉพาะพระองค์" อธิบายว่า มิใช่เป็นคำที่พระองค์ตรัสไว้โดยพิเศษ.

ส่วนในคัณฐิบทท่านจารไว้ว่า คำว่า "มิใช่เป็นคำประจักษ์เฉพาะพระองค์" คือมิใช่เป็นคำที่พระองค์ตรัสไว้ในคราวที่พระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่. ทั้งสองคำนั้นว่าโดยเนื้อความเท่ากันทีเดียว.

[**อาหจฺจ** ใน อาหจฺจ ภาสิตำ=อาหจฺจภาสิต (ตรัสไว้โดยพิเศษ) อา + หร + ตฺวา]

อตฺตปจฺจตฺถิก (ปุ)

[อตฺต + ปจฺจตฺถิก]

ผู้มีความต้องการตรงกันข้ามกับตน, ศัตรูของตน, ผู้เป็นข้าศึกของตนเอง.

ปจฺจตฺถิเก สหธมฺเมน สุนิคฺคหิตำ นิคฺคณฺหาตีติ เอตฺถ ทฺวิธา ปจฺจตฺถิกา นาม **อตฺตปจฺจตฺถิกา** จ สาสนปจฺจตฺถิกา จ. (วิ.อฏ. ๓/๔๓๘)

ในปาฐะว่า **ปจฺจตฺถิเก...นิคฺคณฺหาติ** นี้ ชื่อว่า ชนผู้เป็นข้าศึกมี ๒ จำพวก คือ **ผู้เป็นข้าศึกของตนเอง** และผู้เป็นข้าศึกของพระศาสนา.

อตฺตปจฺจตฺถิกาติ อตฺตโน ปจฺจตฺถิกา.

(สารตฺถ.๓/๓๔๘)

บทว่า **อตฺตปจฺจตฺถิกา** แยกบทว่า อตฺตโน ปจฺจตฺถิกา แปลว่า ผู้เป็นข้าศึกของตน.

ดู ชา.อฏ. ๕/๑๒๕

อตฺตปญฺจทสม (ติ)

[อตฺต + ปญฺจทสม]

มีตนเป็นที่ ๑๕, ที่ ๑๕ กับตน (ตนและผู้อื่นอีก ๑๔ รวมเป็น ๑๕).

เทสนาวสาเน กุกกุฏมิตฺโต สทฺธึ ปุตฺเตหิ เจว สุณิสาหิ จ **อตฺตปญฺจทสโม** โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐหิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๗)

ในเวลาจบเทศนา นายพรานกุกกุฏมิตร พร้อมทั้งบุตรสะใภ้ **มีตนเป็นที่ ๑๕** ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผลแล้ว.

อตฺตปฏิกฺเขป (ปุ)

[อตฺต + ปฏิกฺเขป] ปฏิเสธอัตตา.

ยสฺมา จ “อุปฺปนฺนา สงฺขารา จิตฺตี มา ปาปุณนฺตุ, จานปฺปตฺตา มา ชีรนฺตุ, ชรปฺปตฺตา มา ภิชฺชนฺตูติ อิเมสุ ตีสุ จาเนสุ กสฺสจิ วสวตฺติภาโว นตฺถิ, สุญฺญา เตน วสวตฺตนากาเรน, ตสฺมา สุญฺญโต, อสฺสามิกโต, อวสวตฺติโต, **อตฺตปฏิกฺเขปโต** จ อนตฺตาติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๕๔)

และเพราะ[สังขารที่เกิดขึ้นมาแล้ว]เป็นสภาพที่ไม่อยู่ในอำนาจของใครๆ ในสถาน ๓ เหล่านี้ คือ สังขารที่เกิดขึ้นแล้วอย่าตั้งอยู่, สังขารที่ตั้งอยู่อย่าคร่ำคร่า, สังขารที่คร่ำคร่า อย่าแตกสลาย. สังขารทั้งหลายว่างเปล่าจากสภาพที่เป็นไปในอำนาจนั้นนั่นแหละ เหตุนั้น จึงเป็นอนัตตา เพราะเป็นสภาพว่างเปล่า เพราะไม่มีเจ้าของ เพราะไม่เป็นไปในอำนาจ[ไม่เป็นไปตามที่ต้องการ]และเพราะ**ปฏิเสธอัตตา**.

อตฺตปฏิกฺเขปโตติ ปรปริกปฺปิตสฺส อตฺตโน ปฏิกฺขิปนโต. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๐๗)

บทว่า **อตฺตปฏิกฺเขปโต** (เพราะปฏิเสธอัตตา) คือ เพราะปฏิเสธอัตตาที่เดียรถีย์เหล่าอื่นดำริขึ้น[ไว้อย่างนี้ว่า อัตตา (ตัวตน) นิวาสี (ผู้อาศัย) การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น]

อตฺตปฏิกฺเขปฏฺฐ (ปุ)

[อตฺตปฏิกฺเขป + อตฺถ]

สภาพที่ปฏิเสธอัตตา.

อนตฺตาติ อวสวตฺตนฏฺเจน อสามิกฏฺเจน สุญฺญตฏฺเจน อตฺตปฏิกฺเขปฏฺเจนาติ เอวํ จตูหิ การเณหิ อนตฺตา... ปรปริกปฺปิตอตฺต-สภาวาภาโว เอว **อตฺตปฏิกฺเขปฏฺโฐ**.

(สารตฺถ. ๓/๑๘๓)

บทว่า **อนตฺตา** ได้แก่ ชื่อว่า อนัตตา เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ สภาพที่ไม่อยู่ในอำนาจ สภาพที่ไม่มีผู้เป็นใหญ่ สภาพที่ว่างเปล่า และสภาพที่ปฏิเสธอัตตา...**สภาพที่ปฏิเสธอัตตา** คือ ความไม่มีสภาพอัตตาที่เดียรถีย์เหล่าอื่นดำริขึ้น[ไว้อย่างนี้ว่า อัตตา (ตัวตน) นิวาสี (ผู้อาศัย) การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น]

อตฺตปฏิปตฺติ (ถี)

[อตฺต + ปฏิปตฺติ] ข้อปฏิบัติของตน.

อตฺตปฏิปตฺติปจฺจเวกฺขณา (ถี)

[อตฺตปฏิปตฺติ + ปจฺจเวกฺขณา]

การพิจารณาข้อปฏิบัติของตน.

เอวํ อภิรมมาโนปิ อวเสสสปฺปายาลาเภน ตโต ปกฺกเม, น วเสยฺย. เอวํ ปฏิปชฺชนฺโตวาหํ นจิรสฺเสว สกตฺถํ ปจฺจุปาทินฺติ. อยญฺเจตฺถ **อตฺตปฏิปตฺติปจฺจเวกฺขณายํ** โยชนา.

(เถร.อฏ. ๑/๒๖๘)

ถึงแม้เราจะยินดียิ่ง[ในอาวาสที่ไม่ขาดแคลนปัจจัย]อยู่อย่างนี้ ก็ต้องถอยกลับจากอาวาสนั้น คือ ไม่ควรอยู่ เพราะได้ปัจจัยอันเป็นสัปปายะที่เหลือ เราผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้แหละได้บรรลุเฉพาะประโยชน์ตนแล้วต่อกาลไม่นานเลย. ก็ในอธิการนี้ มีการประกอบความ ใน **การพิจารณาข้อปฏิบัติของตน**[ส่วนตน] ดังกล่าวมานี้.

อตฺตปฏิลาภ (ปุ)

[อตฺต + ปฏิลาภ] การได้อัตภาพ.

ตโย โข เม โปฏฺฐปาท อตฺตปฏิลาภา. โอพาริโก **อตฺตปฏิลาโภ**, มโนมโย อตฺต-ปฏิลาโภ, อรูโป **อตฺตปฏิลาโภ**. (ที. ๑/๑๘๐)

โปฏฐปาทะ การได้อัตภาพมี ๓ อย่าง คือ **การได้อัตภาพ**ที่หยาบ, **การได้อัตภาพ**ที่สำเร็จด้วยใจ และการได้อัตภาพที่ไม่มีรูป.

อตฺตปฏิลาโภติ อตฺตภาวปฏิลาโภ.

(ที.อฏ. ๑/๓๑๓)

บทว่า **อตฺตปฏิลาโภ** แปลว่า การได้อัตภาพ.

อตฺตปริจฺจชน (น)

[อตฺต + ปริจฺจชน]

การสละตน - อัตภาพ - ร่างกาย.

อตฺตปริจฺจชนนฺติ สสารทุกฺขนิตฺถรณตฺถํ อตฺตโน อตฺตภาวสฺส ปริจฺจชนํ.

(ม.ฏี. ๑/๒๓๖, ที.ฏี. ๑/๒๗๙)

บทว่า **อตฺตปริจฺจชนํ** (การสละตน) คือ การสละอัตภาพของตน เพื่อทำให้ข้ามพ้นทุกข์ในสังสารวัฏ.

อตฺตปริจฺจาค (ปุ)

[อตฺต + ปริจฺจาค]

การสละตน - อัตภาพ - ร่างกาย.

อตฺตปริจฺจาคี (ติ)

[อตฺตปริจฺจาค + อี]

ผู้สละตน - อัตภาพ - ร่างกาย.

ภตฺตุรตฺเถ ปรกฺกนฺโต

ยํ ฐานมธิคจฺฉติ

สูโร **อตฺตปริจฺจาคี**

ลภมาโน ภวามหนฺติ. (ชา. ๑/๘๔)

(นกแขกเต้าสุวโปตกะกล่าวกับราชสีห์ว่า) บุคคลผู้กล้าหาญ **ผู้สละตน**[ยอมเสียสละร่างกาย] พยายามทำประโยชน์แก่ผู้ที่เลี้ยงดูตนมา ย่อมประสบฐานะอันใด ข้าพเจ้าก็จะประสบฐานะอันนั้นเช่นกัน.

อตฺตปริจฺจาคีติ กาเย จ ชีวิเต จ นิรเปกฺโข หุตฺวา ตสฺส ติวิธสฺสปิ ภตฺตุ อตฺถาย อตฺตานํ ปริจฺจชนฺโต. (ชา.อฏ. ๒/๓๕๘)

บทว่า **อตฺตปริจฺจาคี** (ผู้สละตน) คือ ไม่มีความเยื่อใยในร่างกายและชีวิต ชื่อว่าสละตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้เลี้ยง ๓ จำพวกนั้น.

อตฺตปริตาปน (ติ)

[อตฺต + ปริตาปน]

การทำตนให้เดือดร้อน - ให้ลำบาก, การทรมานตนเอง, เผาผลาญตน.

ยญฺจ ปตฺตนฺติ ยํ อเจลกวตาทิวเสน ปตฺตํ **อตฺตปริตาปนํ**. (อุทาน.อฏ. ๓๑๙)

สองบทว่า **ยญฺจ ปตฺตํ** คือ กามคุณใดที่ถึงแล้ว ด้วยอำนาจอเจลกวัตรเป็นต้น ชื่อว่า **การทำตนให้เดือดร้อน**.

อตฺตปริตาปนานุโยค (ปุ)

[อตฺตปริตาปน + อนุโยค]

การประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน - ทำตนให้ลำบาก - เผาผลาญตน.

อิธาวุโส เอกจฺโจ ปุคฺคโล อตฺตนฺตโป โหติ **อตฺตปริตาปนานุโยคมนุยุตฺโต**.

(ที. ๓/๑๙๔, อภิ.ปุ. ๑๐๙)

ดูก่อนผู้มีอายุ บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ทำตนให้เดือดร้อน หมั่น**ประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน**.

อตฺตโน ปริตาปนานุโยคํ **อตฺตปริตาปนานุโยคํ**. (อภิ.อฏ. ๓/๘๑)

การประกอบในการเผาผลาญตน ชื่อว่า **การประกอบในการทำตนให้เดือดร้อน**.

อตฺตปริตฺต (น)

[อตฺต + ปริตฺต]

ป้องกันตน, เครื่องป้องกันตน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อิมานิ จตฺตาริ อหิราชกุลานิ เมตฺเตน จิตฺเตน ผริตุํ อตฺตคุตฺติยา อตฺตรกฺขาย **อตฺตปริตฺตาย**. (อ. ๑/๓๘๔)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต[ให้]แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองตน เพื่อรักษาตน เพื่อ**ป้องกันตน**.

อตฺตปริตฺตายาติ อตฺตโน ปริตฺตาณตฺถาย. (อ. อฏ. ๒/๓๑๖)

บทว่า **อตฺตปริตฺตาย** (เพื่อป้องกันตน) คือ เพื่อประโยชน์แก่การป้องกันตน.

อตฺตปรินิพฺพาปน (น)

[อตฺต + ปรินิพฺพานปน]

การทำตนให้ปรินิพพาน - ให้ดับ.

(๑) อนุปาทาปรินิพพาน.

(๒) กิเลสปรินิพพาน.

อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถ (ปุ)

[อตฺตปรินิพฺพาปน + อตฺถ]

(๑) ประโยชน์ในการทำตนให้ปรินิพพาน, ประโยชน์คืออนุปาทาปรินิพพาน.

อิธ ภิกฺขุ น ลาภเหตุ น ลาภปจฺจยา น ลาภการณา น ลาภาภินิพฺพตฺติยา น ลาภํ ปริปาเจนฺโต, ยาวเทว อตฺตทมตฺถาย อตฺตสมตฺถาย **อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถาย** สุตฺตนฺตํ ปริยาปุณาติ, วินยํ ปริยาปุณาติ, อภิธมฺมํ ปริยาปุณาติ. (มหานิ. ๑๘๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม มิใช่มุ่งหวังลาภเป็นเหตุ มิใช่ลาภเป็นปัจจัย มิใช่ลาภเป็นตัวการณ์ มิใช่เพื่อยังลาภให้เกิด (แต่) เธอเล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม **เพียงเพื่อประโยชน์ในการฝึกตน** เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งตน เพื่อประโยชน์ยังตนให้ถึงนิพพาน.

อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถายาติ ทุวิเธนาปิ ญาเณน อตฺตโน อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย.

(มหานิ.อฏ. ๒๙๙)

บทว่า **อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถาย** ความว่า เพื่อประโยชน์คืออนุปาทาปรินิพพาน [การดับกิเลสพร้อมทั้งขันธ์ ๕]ด้วยญาณแม้ ๒ อย่าง.

(๒) **[ตามสภาวะ]ที่มีความหมายว่าทำตนให้ปรินิพพาน, อรรถคือกิเลสปรินิพพาน.**

ยถาติ ทส ยถตฺถา อตฺตทมถตฺโถ ยถตฺโถ, อตฺตสมถตฺโถ ยถตฺโถ, **อตฺตปรินิพฺพาปนตฺโถ** ยถตฺโถ, อภิญฺญตฺโถ ยถตฺโถ…นิโรเธ ปติฏฺฐาปกตฺโถ ยถตฺโถ. (ปฏิสํ. ๑๗๒)

บทว่า **ยถา** (ตามสภาวะ[ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้]) อธิบายว่า ตามสภาวะมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ตามสภาวะที่มีความหมายว่าการฝึกตน, ที่มีความหมายว่าสงบตน, **ที่มีความหมายว่าทำตนให้ปรินิพพาน**, ที่มีความหมายว่ารู้ยิ่ง [กำหนดรู้, ละ, เจริญ, ทำให้แจ้ง, ตรัสรู้สัจจะ]และตามสภาวะที่มีความหมายว่ายังตนให้ตั้งอยู่ในนิโรธ.

ปรินิพฺพาปนตฺโถติ กิเลสปรินิพฺพาเนน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๘๔)

บทว่า **อตฺตปรินิพฺพาปนตฺโถ** ([ตามสภาวะ]ที่มีความหมายว่าทำตนให้ปรินิพพาน) คือ ด้วยการดับกิเลส.

อตฺตปริภว (ปุ)

[อตฺต + ปริภว]

ความดูแคลนตน, ความเย้ยหยันตน.

โย เอวรูโป โอมาโน โอมญฺญนา โอมญฺญิตตฺตํ หีฬนา โอหีฬนา โอหีฬิตตฺตํ อตฺตุญฺญา อตฺตวญฺญา **อตฺตปริภโว**. (อภิ.วิ. ๓๖๗)

ความดูหมิ่น กิริยาที่ดูหมิ่น ภาวะที่ดูหมิ่น ความเกลียดตน ความเกลียดตนยิ่ง ภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่ง ความดูถูกตน ความเหยียดหยามตน **ความดูแคลนตน**[ลักษณะเช่นว่านี้เรียกว่า ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา].

อตฺตปริภโวติ…อตฺตานํ ปริภวิตฺวา มญฺญนา.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๖๗)

บทว่า **อตฺตปริภโว** ได้แก่ ความเย้ยหยันตน.

อตฺตปริยาย (ปุ)

[อตฺต + ปริยาย] เหตุ[ภัย]ของตน.

เอตทตฺถาย ราชาโน
สูรมิจฺฉนฺติ มนฺตินํ
ปฏิพาหติ ยํ สูโร
อาปทาสุ **อตฺตปริยายํ**. (ชา. ๒/๙๓)

(พญาหงส์ธตรัฏฐะกล่าวว่า)
พระราชาทั้งหลาย ทรงปรารถนาข้าราชการที่กล้าหาญ เพื่อประสงค์ที่จะให้คนกล้าหาญป้องกันอันตรายและ**เหตุ[ภัย]ของพระองค์**.

อตฺตปริยายนฺติ อตฺตโน ปริตฺตาณมฺปิ จ กาตุํ สกฺโกตีติ อธิปฺปาโย. (ชา.อฏ. ๕/๓๙๒)
บทว่า **อตฺตปริยายํ** อธิบายว่า อีกนัยหนึ่ง คนกล้านั้น ย่อมสามารถแม้ที่จะกระทำการคุ้มครองตน[พระองค์].

อตฺตปีติรต (ติ)

[อตฺต + ปีติ + รต]
ผู้ยินดีด้วยปีติ[อันเศร้าหมอง]ของตน.
อกตฺวามจฺจสฺส วจนํ
อตฺถกามหิเตสิโน
อตฺตปีติรโต ราชา
มิโค กูเฏว โอหิโต. (ชา. ๒/๒๑๙)
(มโหสธบัณฑิตโพธิสัตว์ได้ยินเสียงพระเจ้าวิเทหะคร่ำครวญจึงกราบทูลว่า)
พระราชาไม่ทรงทำตามคำของข้าพระองค์ ผู้เป็นอำมาตย์ ผู้ใคร่ประโยชน์และหวังดี ทรง**ยินดีด้วยปีติของพระองค์**จึงเหมือนเนื้อติดบ่วงนายพราน.

อตฺตปีติรโตติ อตฺตโน กิเลสปีติยา อภิรโต หุตฺวา. (ชา.อฏ. ๖/๒๘๕)
บทว่า **อตฺตปีติรโต** ได้แก่ เป็นผู้ทรงยินดียิ่งแล้ว ด้วยปีติอันเศร้าหมองของพระองค์เอง.

อตฺตปีฬา (ถี)

[อตฺต + ปีฬา]
การเบียดเบียนตน - ทำตนให้เป็นทุกข์.
ตสฺส กิลมโถ กิลนฺตภาโว อตฺตกิลมโถ **อตฺต-ปีฬา** อตฺตทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๗)

การทำตนนั้นให้ลำบาก ภาวะที่ลำบากของตนนั้น ชื่อว่า อัตตกิลมถะ. มีคำอธิบายว่า **การเบียดเบียนตน** คือ [การทำ]ตนให้เป็นทุกข์[การทรมานตนเอง].

อตฺตเปม (น)

[อตฺต + เปม] ความรักตน.
ยสฺมา ปน **อตฺตเปเมน** สมํ เปมํ นาม นตฺถิ. มาตาปิตาทโย หิ ฉฑฺเฑตฺวาปิ ปุตฺตธีตาทโย จ อโปเสตฺวาปิ สตฺตา อตฺตานเมว โปเสนฺติ.

(สํ.อฏ. ๑/๓๑)

ก็เพราะชื่อว่าความรักเสมอด้วย**ความรักตน**ไม่มี. เพราะบุคคลอาจไม่สนใจมารบิดา ไม่เลี้ยงดูบุตรธิดาเป็นต้น แต่บำรุงรักษาตนเท่านั้น[อย่างไรก็ต้องดูแลตน].

อตฺตปฺปโยค (ปุ)

[อตฺต + ปโยค] ความพยายามของตน.
สเจ **อตฺตปฺปโยเคน**
โอหิโต หสปกฺขินํ
ปฏิคณฺหาม เต สมฺม
เอตํ อภยทกฺขิณํ. (ชา. ๒/๙๒)

(หงส์สุมุขะตอบนายพรานว่า)

เพื่อนเอ๋ย ถ้าท่านดักหงส์และนกทั้งหลายด้วย**ความพยายามของตน**ไซร้ ข้าพเจ้าทั้ง ๒ ขอรับอภัยทานนั้นของท่าน.

สเจติ สมฺม เนสาท สเจ ตยา อตฺตโน ปโยเคน อตฺตโน อตฺถาย หํสานญฺเจว เสสปกฺขีนญฺจ ปาโส โอหิโต. (ชา.อฏ. ๕/๓๘๗)

บทว่า **สเจ** เป็นต้น ความว่า ดูก่อนนายพราน ผู้เป็นสหาย ถ้าท่านดักบ่วงหงส์และนกที่เหลือทั้งหลายด้วยความพยายามของตน คือเพื่อประโยชน์แก่ตนไซร้.

อตฺตปฺปสํสก (ติ)

[อตฺต + ปสํสก]

ผู้สรรเสริญตนเอง, ยกย่องตนเอง.

ยํ ปุจฺฉิโต น ตํ อกฺขาสิ

อญฺญํ อกฺขาสิ ปุจฺฉิโต

อตฺตปฺปสํสโก โปโส

นายํ อสฺมาก รุจฺจติ. (ชา. ๑/๕๕)

(ปลากล่าวว่า)

ท่านไม่ตอบเหตุที่เราถาม ท่านถูกถามอย่างหนึ่ง (แต่) กลับตอบอย่างหนึ่ง คนที่**ยกย่องตนเอง** พวกเราไม่ชอบใจเลย.

อตฺตปฺปสํสโกติ อตฺตานํ ปสํสนสีโล อตฺตุกฺกํสโก โปโส. (ชา.อฏ. ๒/๑๓๙)

บทว่า **อตฺตปฺปสํสโก** คือ คนที่มีปกติสรรเสริญตนเอง ชื่อว่า คนยกย่องตนเอง.

อตฺตพาธน (น)

[อตฺต + พาธ + ยุ]

[ข้อประพฤติ]ที่เบียดเบียนตน.

ทุกฺโขติ กณฺฏกาปสฺสยเสยฺยาทีหิ **อตฺตพาธเนหิ** ทุกฺขาวโห. (สารตฺถ. ๓/๑๖๙)

บทว่า **ทุกฺโข** (เป็นทุกข์) ได้แก่ นำความทุกข์มาให้ด้วย[ข้อประพฤติ]**ที่เบียดเบียนตน** มีการนอนบนที่นอนมีหนามเป็นต้น[นอนหงายบนหนามเป็นต้น].

อตฺตพฺยาพาธ (ปุ)

[อตฺต + พฺยาพาธ] การเบียดเบียนตน.

อุปฺปนฺโน โข เม อยํ กามวิตกฺโก. โส จ โข **อตฺตพฺยาพาธายปิ** สํวตฺตติ... ปญฺญานิโรธิโก วิฆาตปกฺขิโก อนิพฺพานสํวตฺตนิโก. '**อตฺตพฺยาพาธาย** สํวตฺตตีติปิ เม ภิกฺขเว ปฏิสญฺจิกฺขโต อพฺภตฺถํ คจฺฉติ...(ม. ๑/๑๖๒)

[ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นย่อมทราบชัดอย่างนี้ว่า กามวิตกนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้ว' แต่กามวิตกนั้นย่อมเป็นไปเพื่อ**เบียดเบียนตน**บ้าง... เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อเราพิจารณาเห็นว่า 'เป็นไปเพื่อ**เบียดเบียนตน**บ้าง' กามวิตก ก็ดับสูญไป...

อตฺตพฺยาพาธายปีติ อตฺตทุกฺขายปิ.

(ม.อฏ. ๑/๓๘๔)

บทว่า **อตฺตพฺยาพาธายปิ** (เพื่อเบียดเบียนตนบ้าง) คือ เพื่อความลำบากแก่ตน.

ดู ม. ๒/๓๔, ๓/๗๑, ม.อฏ. ๓/๓๕, ๔/๕๔

อตฺตภณฺฑชนกฏฺฐ (ปุ)

[อตฺถ + ภณฺฑชนก + อตฺถ]

อรรถว่าทำลายตนเอง.

อถวา **อตฺตภณฺฑชนกฏฺเฐน** อณฺเฑติ กิเลสา วุจฺจนฺติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๐๖) (อิ.ต่างกัน).

อีกนัยหนึ่ง กิเลสทั้งหลาย เรียกว่า “อย่างอื่น” เพราะ**อรรถว่าทำลายตนเอง**.

อตฺตภร (ติ)

[อตฺต + ภร + อ]

(๑) ผู้เลี้ยงตน, ผู้เลี้ยงเฉพาะตนเท่านั้น.

ปิณฺฑปาติกสฺส ภิกฺขุโน
อตฺตภรสฺส อนญฺญโปสิโน
เทวา ปิหยนฺติ ตาทิโน
อุปสนฺตสฺส สทา สตีมโต.

(อุทาน. ๑๑๑, วิสุทฺธิ. ๑/๖๔)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
เทวดาทั้งหลาย ย่อมเคารพรักภิกษุผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร **ผู้เลี้ยงตน** ไม่เลี้ยงคนอื่น คงที่ สงบ มีสติอยู่ทุกเมื่อ.

อตฺตภรสฺสาติ:-

อปฺปานิ จ ตานิ สุลภานิ อนวชฺชานีติ เอวํ วุตฺเตหิ อปฺปานวชฺชสุลภรูเปหิ จตูหิ ปจฺจเยหิ อตฺตานเมว ภรนฺตสฺส. (อุทาน.อฏ. ๑๘๑)

บทว่า **อตฺตภรสฺส** ได้แก่ ผู้เลี้ยงเฉพาะตนเท่านั้น ด้วยปัจจัย ๔ อันน้อย ไม่มีโทษและหาได้ง่าย ซึ่งท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า ปัจจัยเหล่านั้นน้อย หาได้ง่าย และไม่มีโทษ.

อตฺตภรสฺสาติ อปฺปานวชฺชสุลภรูเปหิ ปจฺจเยหิ อตฺตโน ภรณโต อตฺตภรสฺส.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๙๔)

บทว่า **อตฺตภรสฺส** (ผู้เลี้ยงตน) ได้แก่ ชื่อว่าผู้เลี้ยงตน เพราะเลี้ยงตนด้วยปัจจัยทั้งหลายที่น้อย ไม่มีโทษและหาได้ง่าย.

อตฺตภาว (ปุ)

[(๑) อตฺต® + ภาว. (๒) อตฺต® + ภู + ณ]

อาหิโต อหํมาโน เอตฺถาติ อตฺตา, โส เอว ภวติ อุปปชฺชติ น ปรปริกปฺปิโต วิย นิจฺโจติ **อตฺตภาโว**. อตฺตาติ วา ทิฏฺฐิคติเกหิ คเหตพฺพากาเรน ภวติ ปวตฺตตีติ **อตฺตภาโว**.

(อนุฏี. ๑/๑๔๕)

ชื่อว่า อัตตา เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา[โดยอุปาทานขันธ์ ๕]. อัตตานั้นนั่นแล ชื่อว่า**อัตตภาวะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิด[แห่งความเข้าใจ และชื่อเรียกว่าอัตตา]ซึ่งไม่เหมือนที่เดียรถีย์อื่นดำริขึ้นว่าเป็นสภาพเที่ยงแท้. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัตตภาวะ** เพราะอรรถว่า เป็นไปโดยอาการที่เหล่าชนผู้มีความเห็นผิดว่าอัตตาพึงยึดถือ.

อตฺตาติ ภวติ เอตฺถ อภิมาโนติ **อตฺตภาโว**, อุปาทานกฺขนฺธปญฺจกํ. สรีรนฺติ เกจิ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๖)

ชื่อว่า **อัตตภาวะ** เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดแห่งความเข้าใจ[และชื่อเรียก]ว่าอัตตา ได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕. อาจารย์บางพวก กล่าวว่าได้แก่ สรีระ[ร่างกาย]

อปริญฺญาตวตฺถุกานำ “อตฺตาติ ภวติ เอตฺถ อภิธานำ, จิตฺตญฺจาติ **อตฺตภาโว**, สรีรำ, ขนฺธปญฺจกเมว วา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๖๗)

ชื่อว่า **อัตตภาวะ** เพราะอรรถว่า เป็นที่เกิดแห่งชื่อเรียกและความเข้าใจว่าอัตตา ของเหล่าสัตว์ผู้มีอารมณ์ยังไม่กำหนดรู้ชัด[ด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ] ได้แก่ สรีระ หรือขันธ์ ๕ นั่นเอง.

เตหิ อาหิโต อหำมาโน เอตฺถาติ อตฺตา, “อตฺตาติ ภวติ เอตฺถ พุทฺธิ โวหาโร จาติ **อตฺตภาโว**.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๔๒)

ชื่อว่า อัตตา เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา โดยอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น. ชื่อว่า **อัตตภาวะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิดของความเข้าใจและชื่อเรียกว่าอัตตา.

อินฺทชาลาทิวเสน มณิอาทิอากาเรน อุปฏฺฐหนฺเต อุปาทานกฺขนฺธปญฺจเก อหำมาทิการณตาย นิรุตฺตินเยน "อตฺตาติ วุจฺจมาโน ตำพุทฺธิโวหารปฺปวตฺตินิมิตฺตตาย **อตฺตภาโว**.

(เนตฺติ.ฏี. ๑๓๖)

เมื่ออุปาทานขันธ์ ๕ [หมู่รูปนามที่เป็นปัจจัยแก่ความยึดมั่นมีรูปขันธ์เป็นต้น]ปรากฏอยู่โดยลักษณะเหมือนแก้วอินทนิลและเหมือนแก้วมณีเป็นต้น **อัตภาพ**[ที่ชาวโลกสมมุติขึ้น] เพราะเป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจและชื่อเรียกว่าอัตตานั้นซึ่งเรียกว่าอัตตาโดยนิรุตตินัย เพราะเป็นเหตุให้ยึดถือว่า เป็นเรา ของเรา เป็นต้นได้[เหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อัตตา คือ ที่ตั้งของความถือตัวโดยอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น].

[อตฺตา มีวิเคราะห์ว่า อาหิโต อหำมาโน เอตฺถาติ อตฺตา มีรูปเดิมว่า อาหิตอหำมาน แล้วประกอบรูปศัพท์ให้สำเร็จเป็นรูปว่า อตฺตา ด้วยการแปลงศัพท์โดยนิรุตตินัย[นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]

ดู ธาน.ฏี. ๑๕๑

(๑) สภาวะของตน.

อุปฺปนฺนตฺติกนิทฺเทเส **ชาตา**ติ นิพฺพตฺตา ปฏิลทฺธ**ตฺตภาวา**. ภูตาติอาทีนิ เตสเยว เววจนานิ. ชาตาเอว หิ ภาวปฺปตฺติยา ภูตา.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๙๓)

ในนิเทศแห่งอุปปันนัตติกะ พึงทราบเนื้อความดังต่อไปนี้:- บทว่า **ชาตา** แปลว่า [ธรรมเหล่าใด]เกิดแล้ว คือ ได้รับ**สภาวะของตน**แล้ว. คำ ภูตา (เป็นแล้ว) เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของธรรมที่เกิดแล้วเหล่านั้น. แท้จริงแล้วธรรมที่เกิดแล้วนั่นแหละ พึงทราบว่า ชื่อว่าเป็นแล้ว (ภูตะ) โดยการเข้าถึงสภาวะ.

อตฺตโน สภาโว **อตฺตภาโว**. (มูลฏี. ๑/๑๖๖)

สภาวะของตน ชื่อว่า อัตภาพ.

(๒) อัตภาพ, สรีระ, ขันธ์ ๕, รูปขันธ์.

สนฺติ มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ **อตฺตภาวา**, ทฺวิโยชนสติกาปิ อตฺตภาวา, ติโยชนสติกาปิ อตฺตภาวา, จตุโยชนสติกาปิ อตฺตภาวา, ปญฺจโยชนสติกาปิ อตฺตภาวา. (อำ. ๓/๔๖, อุทาน. ๑๔๑)

[ภิกษุทั้งหลาย ในมหาสมุทรเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ คือ ปลาติมิ ปลาติมิงคละ ปลาติมิติมิงคละ ปลามหาติมิงคละ, อสูร นาค และคนธรรพ์]มี**อัตภาพ**[ลำตัว] ๑๐๐ โยชน์บ้าง ๒๐๐ โยชน์บ้าง ๓๐๐ โยชน์บ้าง ๔๐๐ โยชน์บ้าง ๕๐๐ โยชน์บ้าง.

[นี้เป็นความอัศจรรย์ไม่เคยปรากฏข้อที่ ๘ ในมหาสมุทรฉันใด ในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้น เป็นที่อยู่ของผู้ใหญ่คือพระโสดาบัน ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุโสดาปัตติผล พระสกทาคามี ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุสกทาคามิผล พระอนาคามี ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอนาคามิผล พระอรหันต์ ผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุอรหัตตผล เหมือนมหาสมุทรเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ขนาดใหญ่ ฉะนั้น]

อยํ เม อตฺตาติ พาลชเนน ปริคฺคหิตตฺตา **อตฺตภาโว** วุจฺจติ สรีรมฺปิ ขนฺธปญฺจกมฺปิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๔๖)

สรีระหรือขันธ์ ๕ ตรัสเรียกว่า **อัตภาพ** เพราะเป็นสิ่งที่คนเขลายึดถือว่า สิ่งนี้เป็นอัตตา[ตัวตน]ของเรา. (ดู ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๐๙)

สรีรํ รูปกฺขนฺโธว. (มูลฏี. ๑/๑๔๕)
สรีระ[ร่างกาย] ได้แก่ รูปขันธ์นั่นเอง.

ตสฺเสวํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปํ ปริคฺคเหตฺวา ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรปยโต อยมตฺโถ ปากโฏ โหติ.

ชีวิตํ **อตฺตภาโว** จ
สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา
ลหุโส วตฺตเต ขโณ. (มหานิ. ๓๒, วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๐)

เมื่อโยคีนั้น กำหนดรู้รูปมีจิตเป็นสมุฏฐานแล้วยกไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอยู่อย่างนี้ ความปรากฏชัดดังต่อไปนี้[ย่อมเกิดขึ้น]คือ ชีวิต **อัตภาพ** สุข และทุกข์ทั้งมวล ประกอบร่วมอยู่กับจิตดวงหนึ่ง ๆ. ขณะ[ของจิตดวงหนึ่ง ๆ] ผ่านไปรวดเร็ว.

อตฺตภาโวติ รูปกฺขนฺโธ. (มหานิ.อฏ. ๑๒๙)
บทว่า **อตฺตภาโว** (อัตภาพ) ได้แก่ รูปขันธ์.
ดู ที. ๒/๑๗๑, มหานิ. ๑๖๒, มหานิ.อฏ. ๒๗๗.

(๓) รูปขันธ์, สัญญาขันธ์.

อตฺตภาโวติ ชีวิตเวทนาวิญฺญาณานิ ฐเปตฺวา อวสิฏฺฐขนฺธมฺมา วุตฺตา. สญฺญาติ เกจิ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๑๑)

บทว่า **อตฺตภาโว** ท่านกล่าวถึงธรรมที่เหลือ[รูปขันธ์]เว้นชีวิต เวทนาและวิญญาณ. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ได้แก่ สัญญาขันธ์.

(๔) ภพ.

เอวเมว ปาปกมฺมมฺปิ เยน กตํ โหติ ตํ พาลํ ทุติเย วา ตติเย วา **อตฺตภาเว** นิรยาทีสุ นิพฺพตฺตํ ฑหนฺตํ อนุคจฺฉติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒๓)
แม้บาปกรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันผู้ใดทำไว้ย่อมตามเผาผู้นั้น ซึ่งเป็นคนพาลผู้เกิดแล้วในอบายมีนรกเป็นต้น ใน**อัตภาพ[ภพ]**ที่ ๒ หรือที่ ๓. (ดู ที. ๓/๙๒)

(๕) ความเป็นตน.

จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ เอวมาทีสุ **อตฺตภาเวน** วา อตฺตนิย-

ภาเวน วาติ อตฺโถ. อิตรถา หิ จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสิทฺธเมว สิยา. เอวํ รตนํ ปณีตนฺติ รตนตฺตํ ปณีตํ รตนภาโว ปณีโตติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อิตรถา หิ พุทฺโธ เนว รตนนฺติ สิชฺเฌยฺย. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๐)

ในปาฐะอย่างนี้ว่า จกฺขุ...สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา เป็นต้น ความว่า [ว่างเปล่า]จาก **ความเป็นตน**หรือความเป็นของตน.

มิฉะนั้น แล้ว ก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักษุเป็นตนหรือเป็นของตน. เช่นเดียวกันนี้ คำว่า รตนํ ปณีตํ แปลว่า ความเป็นรัตนะอันประณีต.พึงทราบข้อความอย่างนี้ว่า ภาวะแห่งรัตนะอันประณีต. มิฉะนั้นแล้ว อาจสำเร็จความว่าพระพุทธเจ้ามิใช่รัตนะ. (ดู อตฺตนิย)

อตฺตภาวกุฏิกา (ถี)

[อตฺตภาว + กุฏิกา]

กระท่อมคืออัตภาพ, กุฏีคืออัตภาพ.

สา ปเนสา **อตฺตภาวกุฏิกา** เถรสฺส ติณฺณํ ฉนฺนํ อฏฺฐนฺนญฺจ อสวรทฺวารานํ วเสน สมติวิชฺฌนกสฺส ราคาทิอวสสุตสฺส ปญฺญาย สวุตตฺตา สมฺมเทว ปิหิตตฺตา “ฉนฺนาติ วุตฺตา. เตนาห ภควา “โสตาสวรํ พฺรูมิ, ปญฺญาเยเต ปิธียเรติ. (เถร.อฏ. ๑/๓๒)

ก็**กระท่อมคืออัตภาพนี้นั้น** ท่านกล่าวว่าอันพระเถระปิดบังมิดชิดแล้ว เพราะจิตที่กิเลสรั่วรด ย่อมชุ่มไปด้วยราคะเป็นต้นด้วยสามารถแห่งอสังวรทวารทั้ง ๓ ช่อง ๖ ช่อง และ ๘ ช่อง อันพระเถระสำรวมแล้วด้วยปัญญา คือ ปิดกั้นแล้วโดยชอบนั่นเอง เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า เราตถาคตกล่าวการสำรวมกระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านั้น ย่อมถูกปิดกั้น[ถูกตัดขาด]ด้วยปัญญา.

อตฺตภาวช (ติ)

[อตฺตภาว + ชน + กฺวิ]

เกิดแต่อัตภาพ[สรีระ]. ดู อตฺตภาวนิทาน

อตฺตภาวนาวา (ถี)

[อตฺตภาว + นาวา] เรือคืออัตภาพ.

[ตสฺมา ชนฺตุ สทา สโต
กามานิ ปริวชฺชเย
เต ปหาย ตเร โอฆํ
นาวํ สิตฺวาว ปารคู. (สุตฺตนิ.๗๗๖)

เพราะเหตุนั้น บุคคลพึงเป็นผู้มีสติทุกเมื่อ งดเว้นวัตถุกาม[ด้วยสมถะและวิปัสสนา] เขาละกามได้แล้ว[ด้วยอริยมรรค] พึงข้ามห้วงน้ำ[คือโอฆะ ๔]ได้ เหมือนบุรุษวิดเรือแล้วพึงไปถึงฝั่ง ฉะนั้น]

[ภิกฺขุ]เอวเมว **อตฺตภาวนาวํ** กิเลสูทกครุกํ สิญฺจิตฺวา ลหุเกน อตฺตภาเวน ปารคู ภเวยฺย, สพฺพธมฺมปารํ นิพฺพานํ คโต ภเวยฺย, อรหตฺตปฺปตฺติยา คจฺเฉยฺย จ, อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพาติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๐)

[บุรุษวิดน้ำออกจากเรือที่มีน้ำหนักมาก ด้วยการตักน้ำออก แล้วเป็นผู้ไปถึงฝั่งโดยสะดวกด้วยเรืออันเบาฉันใด]

ภิกษุก็พึงวิด**เรือคืออัตภาพ**ที่หนักด้วยน้ำคือกิเลส แล้วพึงไปถึงฝั่ง ด้วยอัตภาพอันเบา พึงถึงนิพพานอันเป็นฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง และพึงถึงด้วยการบรรลุอรหัตผล ย่อมปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ[ดับขันธ์ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่]

[การข้ามห้วงน้ำ ๔ มีกาโมฆะเป็นต้น โดยมีการละกามเป็นหลัก แล้วดับขันธ์ด้วยนิพพานธาตุที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่นี้ ตามนัยแห่งเทสนาหาระ ๖ ประการ จัดเป็นนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์) เพราะพระคาถานี้พระพุทธองค์ทรงแสดงการสลัดออกจากสังขตธรรมทั้งปวง]

อตฺตภาวนิทาน (ติ)

[อตฺตภาว + นิทาน] มีอัตภาพเป็นเหตุ.

[ราโค จ โทโส จ อิโตนิทานา
อรตี รตี โลมหำโส อิโตชา
อิโต สมุฏฺฐาย มโน วิตกฺกา
กุมารกา ธงฺกมิโวสชฺ. (สุตฺตนิ.๒๗๓)
(พระผู้มีพระภาคตอบสูจิโลมยักษ์ว่า)
ราคะและโทสะมีอัตภาพ[สรีระ] นี้เป็นเหตุ ความไม่ยินดี ความยินดี และความสะดุ้งกลัวเกิดแต่อัตภาพ[สรีระ]นี้ ความตรึกเกิดแต่อัตภาพ[สรีระ]นี้แล้วดักใจไว้ได้ เหมือนเด็กดักกาด้วยเชือก ฉะนั้น]

อิโตติ อตฺตภาวำ สนฺธายาห.

อตฺตภาวนิทานา หิ ราคโทสา. อรติ รติ โลมหำสา จ อตฺตภาวโต ชาตา. กามวิตกฺกาทิอกุสลวิตกฺกา จ อตฺตภาวโตเยว สมุฏฺฐาย กุสลมนโอสชนฺติ. เตน ตทญฺญำ ปกติอาทิการณำ ปฏิกฺขิปนฺโต อาห อิโตนิทานา อิโตชา อิโต สมุฏฺฐายาติ...อิทานิ ยฺวายำ "อิโตนิทานาติอาทีสุ **อตฺตภาวนิทานา** อตฺตภาวโต ชาตา อตฺตภาวโต สมุฏฺฐายาติ อตฺโถ วุตฺโต ตำ สาเธนฺโต อาห "สฺเนหชา อตฺตสมฺภูตาติ. เอเต หิ สพฺเพปิ ราคาทโย วิตกฺกปริโยสานา ตณฺหาสฺเนเหน ชาตา ตถา ชายนฺตา จ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธเภเท อตฺตภาวปริยาเย อตฺตนิ สมฺภูตา. เตนาห "สฺเนหชา อตฺตสมฺภูตาติ....ตสฺมา เวทิตพฺพเมตำ **อตฺตภาวนิทานา** อตฺตภาวชา อตฺตภาวสมุฏฺฐานา จ เอเตติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๐)

พระดำรัสว่า **อิโต** พระผู้มีพระภาคตรัส หมายถึงอัตภาพ[สรีระ].

จริงอยู่ ราคะและโทสะ**มีอัตภาพ[สรีระ]เป็นเหตุ**. ความไม่ยินดี[ในเสนาสนะอันสงัดและธรรมอันเป็นอธิกุศล] ความยินดี[ในกามคุณ ๕]และความสะดุ้งกลัว ย่อมเกิดแต่อัตภาพ[สรีระ] อกุศลวิตกมีกามวิตกเป็นต้น ย่อมเกิดแต่อัตภาพ[สรีระ]นั่นแหละ แล้วดักกุศลจิตไว้ได้. เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงปฏิเสธเหตุมีปกติเป็นต้นอื่นจากนั้น แล้วตรัสว่ามีอัตภาพ[สรีระ]นี้เป็นเหตุ เกิดจากอัตภาพ[สรีระ]นี้ เกิดจากอัตภาพ[สรีระ]นี้แล้ว...

บัดนี้ พระพุทธองค์ตรัส[คาถาต่อมา]ว่า "เกิดแต่ความเยื่อใย เกิดในสรีระ" เพื่อย้ำข้อความที่กล่าวว่า **มีอัตภาพ[สรีระ]นี้เป็นเหตุ** เกิดจากอัตภาพ[สรีระ]นี้ เกิดจากอัตภาพ[สรีระ]นี้

แล้ว ในคำว่า อิโตนิทานา (มีอัตภาพ[สรีระ]นี้เป็นเหตุ). จริงอยู่ อกุศลธรรมมีราคะเป็นต้น มีความตรึกเป็นที่สุดเหล่านี้ทั้งหมด เกิดแต่ความเยื่อใยคือตัณหา และเมื่อเกิดขึ้นอยู่อย่างนั้น ย่อมเกิดในสรีระ ซึ่งมีอัตภาพเป็นเหตุอันจำแนกเป็นต้นอุปาทานขันธ์ เหตุนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า สฺเนหชา (เกิดแต่ความเยื่อใย) อตฺตสมฺภูตา (เกิดในสรีระ)"... เพราะฉะนั้น คำว่ากิเลสมีราคะเป็นต้นเหล่านี้ **มีอัตภาพ[สรีระ]นี้เป็นเหตุ** เกิดจากอัตภาพ[สรีระ]นี้ และมีอัตภาพ[สรีระ]นี้เป็นสมุฏฐาน บัณฑิตพึงทราบ ดังพรรณามาฉะนี้แล.

[คำว่า ปกติอาทิการณำ ปฏิกฺขิปนฺโต (เหตุนั้นพระพุทธองค์จึงปฏิเสธเหตุมีประกฤติเป็นต้นอื่นจากนั้น) คำว่า "เป็นต้น" รวบรวมเหตุว่า อณุ (อณู) อิสฺสร (พระอิศวร) ปชาปติ (ผู้ปกครองเหล่าสัตว์) ปุริส (บุรุษ) อธิฏฺจายการี (ผู้ทำที่ตั้งแห่งกาลเวลา เป็นต้น.

ตามลัทธิสางขยะที่ฤาษีกปิละเป็นผู้คิดค้น ลัทธินี้เชื่อว่าสิ่งต่าง ๆ ในโลกทั้งที่มีชีวิต หรือไม่มีชีวิตทั้งหมด ไม่ใช่มีขึ้นจากสภาวะที่ไม่มี แต่ปรากฏขึ้นจากสภาวะที่มีอยู่เดิม เปรียบเสมือนทารกที่คลอดจากครรภ์มารดา หรือน้ำมันที่มีอยู่ในงา ตามความเห็นนี้ในภาวะเดิมก่อนที่โลกจะอุบัติ มีสภาวะ ๒ ประการที่ยั่งยืนไม่เปลี่ยนแปร ไม่มีเบื้องต้นและที่สุด ไม่มีรูปร่างสัณฐานที่สามารถพบเห็นได้ นั่นคือ

- **ประกฤติ** มูลเดิมหรือรากเหง้าของสรรพสิ่ง เป็นสภาวะไม่มีจิตเจตนา เป็นที่รวมของสุขทุกข์ และโมหะ เมื่อเกิดร่วมกับอัตตาแล้ว ย่อมก่อให้เกิดผลคือความรู้, อหังการ, ตัมมัตตะ ๕ อย่างคือเสียง ผัสสะ รูป รส กลิ่น, พุทธินทรีย์ ๕ อย่าง คือ หู หนัง ตา ลิ้น จมูก, กัมมินทรีย์ ๕ อย่าง คือ ปาก มือ เท้า องคชาต วัจมรรค, อุภยินทรีย์คือ ใจ และภูต ๕ อย่างคือ อากาศ ลม ไฟ ดิน น้ำ
- **บุรุษ อัตตาหรืออาตมัน** เป็นสภาวะมีจิตเจตนา ไม่เป็นที่รวมของสุขเป็นต้น ไม่ก่อให้เกิดความรู้เป็นต้น มีสภาวะวางเฉยจากสุข ทุกข์ ความปรารถนา และโทสะเป็นต้น

ประกฤติที่ระคนกับบุรุษย่อมเป็นเหตุให้เกิดผล คือ ความรู้และอหังการเป็นต้น จึงเกิดเป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตขึ้นในโลก ต่อมาเมื่อถึงคราวโลกวิบัติ ภูตทั้ง ๕ ที่เป็นสภาพหยาบปรากฏชัดจะกลายเป็นภูตละเอียดแล้วเข้าไปรวมอยู่กับตัมมัตตะ ๕ ที่เป็นเหตุเกิดของตน, อินทรีย์ ๑๑ และตัมมัตตะ ๕ จะไปรวมอยู่กับอหังการ, อหังการจะไปรวมอยู่กับความรู้ และความรู้ก็ไปรวมอยู่กับประกฤติที่เป็นมูลเดิม ส่วนประกฤติไม่ไปรวมอยู่กับอะไรทั้งสิ้น เป็นสภาพตั้งอยู่เสมอโดยไม่เสื่อมสลาย แม้โลกจะวิบัติไปแล้วก็ยังคงอยู่เป็นนิรันดร์ ลัทธิประกฤตินี้ จัดเป็นเอกัจจสัสสตวาทะ (ความเห็นว่าเที่ยงบางส่วน) ในมิจฉาทิฏฐิ ๖๒ ที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร]

อตฺตภาวปฏิลาภ (ปุ)

[อตฺตภาว + ปฏิลาภ]

(ก) การได้อัตภาพ - สรีระ - ขันธ์ ๕.

อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร **อตฺตภาวปฏิลาภา**.

(ที. ๓/๑๙๓ อ. ๑/๔๗๗)

ภิกษุทั้งหลาย **การได้อัตภาพ**มี ๔ ประการเหล่านี้[คือการได้อัตภาพที่สัญเจตนาของตนดำเนินไป มิใช่สัญเจตนาของผู้อื่นดำเนินไป, การได้อัตภาพที่สัญเจตนาของผู้อื่นดำเนินไป มิใช่สัญเจตนาของตนดำเนินไปเป็นต้น]

อตฺตภาวปฏิลาภาติ ปฏิลทฺธอตฺตภาโว.

(อ.อฏ. ๒/๓๔๙)

บทว่า **อตฺตภาวปฏิลาภา** (การได้อัตภาพ) คือ มีอัตภาพอันได้แล้ว[ได้สรีระแล้ว].

ดู อ. ๒/๑๐๗, อ.อฏ. ๓/๔๑ วิ.๑/๑๔๕,

(ข) การได้อัตภาพ - ปฏิสนธิ.

ขตฺติยมหาสาลกุเล **อตฺตภาวปฏิลาภนฺ**ติ สารปฺปตฺเต ขตฺติยานำ มหาสาลกุเล อตฺตภาวลาภำ ปฏิสนฺธึ ปตฺถยมานา. (จูฬนิ.อฏ. ๑๒)

คำว่า...**อตฺตภาวปฏิลาภำ** (หวัง**การได้อัตภาพ**ในตระกูลกษัตริย์มหาศาล) คือ ปรารถนาซึ่งการได้อัตภาพ ได้แก่ ปฏิสนธิ ในตระกูลขัตติยมหาศาลอันเพียบพร้อมด้วยสมบัติ.

อตฺตภาวปรมฺปรา (ถี)

[อตฺตภาว + ปรมฺปรา]

การถือสืบๆ กันมาแห่งอัตภาพ, นำสืบต่อกันมาโดยอัตภาพ, สืบเนื่องแห่งอัตภาพ.

ปรมฺปิ คนฺตฺวาติ อาจริยปรมฺปรา ลทฺธิปรมฺปรา **อตฺตภาวปรมฺปรา**ติ เอเตสุ ยำกิญฺจิ ปรมฺปรำ คนฺตฺวาปิ. (อ.อฏ. ๒/๑๔๕)

ปาฐะว่า **ปรมฺปิ คนฺตฺวา** (อ้างการถือสืบๆ กันมา) ความว่า อ้างการถือสืบๆ กันมาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาการถือสืบๆ กันมาเหล่านี้ คือ การถือสืบๆ กันมาแห่งอาจารย์ การถือสืบๆ กันมาแห่งลัทธิ **การถือสืบ ๆ กันมาแห่งอัตภาพ[สรีระ]**.

อตฺตภาวปริยาย (ติ)

[อตฺตภาว + ปริยาย]

มีอัตภาพเป็นเหตุ, มีอัตภาพเป็นปริยาย, มีอรรถเหมือนกับอัตตภาวศัพท์.

ดู อตฺตสมฺภูต

อตฺตภาวปริยาปนฺน (ติ)

[อตฺตภาว + ปริยาปนฺน]

(ก) นับเนื่องในอัตภาพ, นับเนื่องในกองขันธ์ ๕, อาศัยอัตภาพ.

กตมำ ตำ รูปำ จกฺขายตนำ ? ยำ จกฺขุ จตุนฺนำ มหาภูตานำ อุปาทาย ปสาโท **อตฺตภาวปริยาปนฺโน** อนิทสฺสโน สปฺปฏิโฆ...

(อภิ.ธ. ๑๕๗, อภิ.วิ. ๗๐)

รูปที่เป็นจักขายตนะนั้นเป็นไฉน ? จักษุใดเป็นปสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ **นับเนื่องในอัตภาพ** ที่เห็นไม่ได้[ด้วยจักขุวิญญาณ] แต่กระทบได้...[นี้ชื่อว่ารูปที่เป็นจักขายตนะ]

ตสฺมึ ปริยาปนฺโน ตนฺนิสฺสิโตติ **อตฺตภาว-ปริยาปนฺโน**. (อภิ.อฏ. ๑/๓๔๖)

ชื่อว่า **อัตตภาวปริยาปันนะ** (ธรรมที่นับเนื่องในอัตภาพนั้น) เพราะอรรถว่า นับเนื่องในอัตภาพนั้น คือ อาศัยอัตภาพนั้น.

ดู จูฬนิ. ๑๗๓, มหานิ.อฏ. ๓๓๑

(ข) นับเนื่องในอัตภาพ, ที่มีร่างกาย.

กตเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ. สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. สพฺเพ ปาณา… สพฺเพ ภูตา…สพฺเพ ปุคฺคลา…สพฺเพ **อตฺต-ภาวปริยาปนฺนา** อเวรา อพฺยาปชฺชา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. (ปฏิสํ. ๓๑๔)

เมตตาเจโตวิมุตติแผ่ไปโดยไม่เจาะจง ด้วยอาการ ๕ อย่าง อะไรบ้าง คือ ขอสัตว์ทั้งปวงจงอย่ามีเวรกัน อย่าเบียดเบียนกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด. ขอสัตว์ที่มีลมหายใจทั้งปวง… ขอสัตว์ที่เกิดแล้วทั้งปวง [คือเกิดด้วยอำนาจกรรมและกิเลส] ขอบุคคลทั้งปวง… ขอสัตว์ที่**นับเนื่องในอัตภาพ** [มีร่างกาย]ทั้งปวง จงอย่ามีเวรกัน อย่าเบียดเบียนกัน อย่ามีความทุกข์ รักษาตนอยู่เป็นสุขเถิด.

อตฺตภาโว วุจฺจติ สรีรํ, ขนฺธปญฺจกเมว วา ตสฺมึ อตฺตภาเว ปริยาปนฺนา ปริจฺฉินฺนา อนฺโตคธาติ **อตฺตภาวปริยาปนฺนา**.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๐๙)

สรีระหรือขันธ์ ๕ นั่นเองตรัสเรียกว่า อัตภาพ ชื่อว่า **อัตตภาวปริยาปันนะ** (นับเนื่องในอัตภาพ) เพราะอรรถว่า นับเนื่อง คือ กำหนดหยั่งลงในอัตภาพนั้น.

[เมตตาเจโตวิมุตติ คือ เมตตาที่แผ่ความเกื้อกูลไปในสัตว์ทั้งปวง อนึ่ง เมตตานั้นชื่อว่าเจโตวิมุตติ เพราะจิตประกอบด้วยเมตตานั้นหลุดพ้นจากปฏิปักษ์ธรรมมีนิวรณ์เป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า เมตตานั้นชื่อว่า เจโตวิมุตติ เพราะพ้นไปจาก การฟูขึ้นของพยาบาททั้งปวงเป็นพิเศษ.

ตตฺถ เมตฺตาติ เอตฺตาวตา ปุพฺพภาโคปิ วฏฺฏติ. เจโตวิมุตฺตีติ วุตฺตตฺตา ปน อิธ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนาว อธิปฺเปตา. (อ.อฏ. ๑/๔๒)

ในเรื่องนั้น แม้ปฏิปทาเบื้องต้นย่อมสมควรด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า เมตฺตา แต่พุทธองค์ทรงหมายเอาอัปปนาโดยความเป็นฌาน ๓ และ ฌาน ๔ เพราะตรัสว่า เจโตวิมุตติ.

ตามคำอธิบายข้างต้น คำว่า เจโตวิมุตฺติ มีความหมาย ๒ ประการ คือ ความหลุดพ้นแห่งจิตจากปฏิปักษ์ธรรมมีนิวรณ์เป็นต้น และความหลุดพ้นแห่งจิตจากการฟูขึ้นของพยาบาท]

อตฺตภาวลาภ (ปุ)

[อตฺตภาว + ลาภ]

การได้อัตภาพ - ปฏิสนธิ.

ดู อตฺตภาวปฏิลาภ อรรถ (ข)

อตฺตภาววตฺถุ (น)

[อตฺตภาว + วตฺถุ]

ที่ตั้งของอัตภาพ, ที่อาศัย(ของสุภะ เป็นต้นและวิปัลลาส).

โส กุหึ วิปลฺลาสยติ? จตูสุ **อตฺตภาววตฺถูสุ**, รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ. เอวํ เวทนำ...สญฺญำ...สงฺขาเร...วิญฺญาณำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, วิญฺญาณวนฺตำ วา อตฺตานำ, อตฺตนิ วา วิญฺญาณำ, วิญฺญาณสฺมึ วา อตฺตานำ. (เนตฺติ. ๗๑ - ๒)

[เมื่อใด บุคคลเห็นขันธ์ ๕ ที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง เมื่อนั้น ความเห็นของเขาเป็นวิปัลลาส คือ มีความเห็นผิด มีความเห็นแปรปรวนในธรรม ๓ อย่าง คือ สัญญา จิต และทิฏฐิ]

ถามว่า เขาย่อมเห็นแปรปรวนในที่ไหน. ตอบว่า[ใน**อุปาทานขันธ์ ๕]อันเป็นที่ตั้งของอัตภาพ** คือ ย่อมเห็นรูปเป็นตน เห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน หรือเห็นตนในรูป เห็นเวทนา... สัญญา...สังขาร...วิญญาณเป็นตน เห็นตนมีวิญญาณ เห็น วิญญาณในตน หรือเห็นตนในวิญญาณ โดยอาการอย่างนี้แล.

ตตฺถ **อตฺตภาววตฺถูสู**ติ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ. เตหิ อาหิโต อหำมาโน เอตฺถาติ อตฺตา, “อตฺตาติ ภวติ เอตฺถ พุทฺธิ โวหาโร จาติ อตฺตภาโว, โส เอว สุภาทีนำ วิปลฺลาสสฺส จ อธิฏฺฐานภาวโต วตฺถุ จาติ “**อตฺตภาววตฺถู**ติ วุจฺจติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๔๒)

ในพากย์นั้น บทว่า **อตฺตภาววตฺถูสุ** (ที่ตั้งของอัตภาพ) ได้แก่ อุปาทานขันธ์ ๕. อุปาทานขันธ์เหล่านั้น เรียกว่า **อตฺตภาววตฺถุ** (ที่ตั้งของอัตภาพ) โดยรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า อัตตา เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งของความถือตัวว่าเรา โดยอุปาทานขันธ์ ๕ นั้น. ชื่อว่า อัตตภาวะ เพราะอรรถว่าเป็นที่เกิดของความเข้าใจและชื่อเรียกว่าอัตตา. อัตภาพนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **อัตตภาววัตถุ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้ง เหตุเป็นที่อาศัยของสุภสัญญาเป็นต้นและวิปัลลาส.

อตฺตภาววตฺถุตา (ถี)

[อตฺตภาววตฺถุ + ตา]

ความที่แห่ง...เป็นที่ตั้งของอัตภาพ, ความเป็นที่อาศัย (ของสุภะเป็นต้นและวิปัลลาส).

รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติอาทินา เตสำ สพฺพวิปลฺลาสมูลภูตาย สกฺกายทิฏฺจิยา ปวตฺติฏฺฐานภาเวน **อตฺตภาววตฺถุตำ** ทสฺเสตฺวา ปุน วิปลฺลาสานำ ปวตฺติอากาเรน สทฺธึ วิสยำ วิภชิตฺวา ทสฺเสตุำ “รูปำ ปรมำ วิปลฺลาสวตฺถุ อสุเภ สุภนฺติ วุตฺตำ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๔๒)

ท่านกล่าวว่า รูปำ ปรมำ วิปลฺลาสวตฺถุ อสุเภ สุภำ (รูปอันเป็นที่ตั้งแห่งวิปัลลาสอันดับแรก ย่อมเป็นไปโดยนัยว่างามในสิ่งที่ไม่งาม) เพื่อแสดงซึ่ง**ความที่แห่ง**อุปาทานขันธ์เหล่านั้น **เป็นที่ตั้งของอัตภาพ** โดยความเป็นที่เกิดของสักกายทิฏฐิ ซึ่งเป็นมูลเหตุของวิปัลลาสทั้งหมด ด้วยคำว่า รูปำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ (เห็นรูปเป็นตน) เป็นต้น แล้วแจกแจงขอบเขตของวิปัลลาส[คือกองรูป เวทนา จิต และสภาว

ธรรม]อีกพร้อมด้วยลักษณะเกิดขึ้น [คือความเห็นว่างามในสิ่งที่ไม่งามเป็นต้น].

อตฺตภาววนฺตุ (ติ)

[อตฺตภาว + วนฺตุ]

ผู้มีอัตภาพ, ผู้มีร่างกายใหญ่. ดู อตฺตภาวี

อตฺตภาวสนฺนิสฺสย (ติ)

[อตฺตภาว + สนฺนิสฺสย]

มีอัตภาพเป็นที่อาศัย, ธรรมอาศัยอัตภาพให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ตตฺเถเต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ **อตฺตภาวสนฺนิสฺสยา**. ยถา พิเล พิลาสยา ปาณา สยนฺติ, ทเก ทกาสยา ปาณา สยนฺติ, วเน วนาสยา ปาณา สยนฺติ, รุกฺเข รุกฺขาสยา ปาณา สยนฺติ, เอวเมว ตตฺเถเต ปาปกา อกุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ **อตฺตภาวสนฺนิสฺสยา**.

(มหานิ. ๑๑)

บาปอกุศลธรรมเหล่านี้ เกิดขึ้นในอัตภาพนั้น **มีอัตภาพเป็นที่อาศัย** เปรียบเหมือนสัตว์ที่อาศัยรูย่อมอยู่ในรู สัตว์ที่อาศัยน้ำ ย่อมอยู่ในน้ำ สัตว์ที่อาศัยป่าย่อมอยู่ในป่า สัตว์ที่อาศัยต้นไม้ย่อมอยู่บนต้นไม้ ฉันใด บาปอกุศลธรรมเหล่านี้ย่อมเกิดในอัตภาพนั้น **มีอัตภาพเป็นที่อาศัย** ฉันนั้น.

อตฺตภาวสนฺนิสฺสยาติ อตฺตภาวํ อุปนิสฺสาย อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ **อตฺตภาวสนฺนิสฺสยา**. (มหานิ.อฏ. ๕๗)

บทว่า **อตฺตภาวสนฺนิสฺสยา** (มีอัตภาพเป็นที่อาศัย) ความว่า บาปอกุศลธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า**มีอัตภาพเป็นที่อาศัย** เพราะเข้าไปอาศัยอัตภาพเกิดขึ้นทำให้เป็นอารมณ์.

อตฺตภาวสมุฏฺฐาน (ติ)

[อตฺตภาว + สมุฏฺฐาน]

มีอัตภาพเป็นสมุฏฐาน. ดู อตฺตภาวนิทาน

อตฺตภาวสมฺปตฺติ (ถี)

[อตฺตภาว + สมฺปตฺติ]

สมบัติคืออัตภาพ, ความสมบูรณ์แห่งกาย, ความถึงพร้อมแห่งอัตภาพ.

อตฺตภาวสมฺปตฺติทสฺสน (น)

[อตฺตภาวสมฺปตฺติ + ทสฺสน]

การแสดงสมบัติคืออัตภาพ, การแสดงความสมบูรณ์แห่งกาย - อัตภาพ.

ยถา **ปีฐ**นฺติอาทิ วิมานสมฺปตฺติทสฺสนวเสน ตสฺสา เทวตาย ปุญฺญผลวิภวสมฺปตฺติกิตฺตนํ, เอวํ **อลงฺกเต**ติอาทิ **อตฺตภาวสมฺปตฺติทสฺสน**วเสน ปุญฺญผลวิภวสมฺปตฺติกิตฺตนํ.

(วิมาน.อฏ. ๑๓)

[ในปีฐวิมานนั้น] คำว่า **ปีฐ** เป็นต้น เป็นคำระบุถึงความพร้อมแห่งสมบัติอันเป็นผลแห่งบุญของเทวดานั้น ด้วยสามารถแห่งการแสดงสมบัติคือวิมานฉันใด. คำว่า **อลงฺกเต** เป็นต้น ก็ระบุถึงความถึงพร้อมแห่งสมบัติ อันเป็นผลแห่งบุญ ด้วยสามารถแห่งการ**แสดงสมบัติคืออัตภาพ** ก็ฉันนั้น.

อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติ (ถี)

[อตฺตภาว + อภินิพฺพตฺติ]

ความเกิดแห่งอัตภาพ, การได้ปฏิสนธิ, การได้ภพใหม่.

อถโข ภิกฺขเว โลภเชน กมฺเมน โทสเชน กมฺเมน โมหเชน กมฺเมน นิรโย ปญฺญายติ, ติรจฺฉานโยนิ ปญฺญายติ, เปตฺติวิสโย ปญฺญายติ, ยา วา ปนญฺญาปิ กาจิ ทุคฺคติโย นิรเย ติรจฺฉานโยนิยา เปตฺติวิสเย **อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติยา**.

(จูพนิ. ๔๗)

ภิกษุทั้งหลาย โดยที่แท้ เพราะกรรมที่เกิดจากโลภะ เพราะกรรมที่เกิดจากโทสะ เพราะกรรมที่เกิดจากโมหะ นรก กำเนิดเดรัจฉาน เปตวิสัย หรือทุคติอื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ปรากฏ เพื่อ**ความเกิดแห่งอัตภาพ**ในนรก กำเนิดเดรัจฉาน เปตวิสัย.

อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติยาติ ตีสุ จาเนสุ ปฏิสนฺธิวเสน อตฺตภาวปฏิลาภตฺถาย.

(จูพนิ.อฏ. ๑๐-๑)

บทว่า **อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติยา** (เพื่อความเกิดใหม่แห่งอัตภาพ) คือ เพื่อประโยชน์แห่งการได้อัตภาพใหม่ ด้วยสามารถแห่งปฏิสนธิในฐานะ ๓.

อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติยาติ อตฺตภาวานํ อภินิพฺพตฺติยา. (มหานิ.อฏ. ๑๓๗)

บทว่า **อตฺตภาวาภินิพฺพตฺติยา** แปลว่า เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอัตภาพทั้งหลาย.

อตฺตภาวาวโพธน (น)

[อตฺตภาว + อวโพธน]

ดู สกอตฺตภาวาวโพธน (อุทาน.อฏ. ๖๒)

อตฺตภาวี (ติ)

[อตฺตภาว + อี] ผู้มีอัตภาพใหญ่.

เอตทคฺคํ ภิกฺขเว **อตฺตภาวีนํ** ยทิทํ ราหุ อสุรินฺโท...สเทวเก ภิกฺขเว โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อคฺคมกฺขายติ อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ. (อ. ๑/๓๒๔)

ภิกษุทั้งหลาย บรรดาสัตว์**ผู้มีอัตภาพใหญ่** ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นเลิศ...ภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ชาวโลกกล่าวว่าเป็นเลิศในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์

อตฺตภาวีนนฺติ อตฺตภาววนฺตานํ.

(อ.อฏ. ๒/๒๖๑)

บทว่า **อตฺตภาวีนํ** แปลว่า ผู้มีอัตภาพใหญ่.

[อตฺตภาวี = อตฺตภาว + อีปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีวิเคราะห์ว่า อตฺตภาโว อสฺส อตฺถีติ อตฺตภาวี (อัตตภาวี คือ ผู้มีอัตภาพ). อนึ่ง อี ปัจจัยในบทนี้ยังแสดงความหมายพิเศษไปจากความหมายปกติว่า "ผู้มีอัตภาพ" แต่หมายถึงผู้มีอัตภาพใหญ่ เพราะบทที่ลงอัสสัตถิปัจจัย มักแสดงข้อความที่ยิ่งไปกว่าความหมายตามศัพท์[อติสยัตถะ] เช่น ธนวา, ธนี

(ผู้มีทรัพย์) หมายถึงผู้มีทรัพย์มาก ไม่ใช่ผู้มีทรัพย์เพียงเล็กน้อย ความหมายของอัสสัตถิตัทธิตปัจจัย พบใน (โมคฺ. ๔/๗๘) ว่า

ปหูเต จ ปสฺสายํ
นินฺทายญฺจาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค
โหนฺติเม มนฺตฺวาทโย.

มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นนี้เป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน]

อตฺตมชฺฌ (ติ)

[อตฺต[๒] + มชฺฌ]

กลางลำตัว, มีสะเอวจับได้ด้วยฝ่ามือ, ผู้มีสะเอวเล็ก (เอวบางร่างน้อย).

ภริยา มเมตา ติสตา อพาร
สพฺพ**ตฺตมชฺฌา** ปทุมุตฺตราภา
อพาร เอตาสฺสุ เต กามการา
ททามิ เต ตา ปริจารยสฺสุ. (ชา. ๒/๒๐)

(พญานาคสังขปาละกล่าวว่า)

ท่านอพาระ ภรรยาของข้าพเจ้าทั้ง ๓๐๐ นางเหล่านี้ ล้วนเป็น**ผู้มีสะเอวเล็ก** มีผิวพรรณดังกลีบปทุม ท่านอพาระ นางเหล่านี้ พึงบำเรอกามแก่ท่าน ขอท่านโปรดให้นางเหล่านั้นบำเรอท่านเถิด.

สพฺพตฺตมชฺฌาติ สพฺพา อตฺตมชฺฌา. ปาฬินาคหิตปฺปมาณมชฺฌาติ อตฺโถ. อฏฺฐกถายํ ปน สุมชฺฌาติ ปาโฐ. (ชา.อฏ. ๕/๑๘๒)

บทว่า **สพฺพตฺตมชฺฌา** แปลว่า ล้วนแต่เป็นผู้มีสะเอวเล็ก[เอวบางร่างน้อย] อธิบายว่า มีกลางลำตัวมีประมาณจับต้องได้ด้วยฝ่ามือ. แต่บาลีในอัฏฐกถาว่า สุมชฺฌา.

อตฺตมตฺตทุกฺขานุภวนสมตฺถตา (ถี)

[อตฺตมตฺตทุกฺขาภวนสมตฺถ + ตา]

ความเป็นผู้สามารถเสวยทุกข์พอประมาณของตน.

เอวํ อธิปฺปายสฺส **อตฺตมตฺตทุกฺขาภวน-สมตฺถตาย** กาเยว กถาติ อติสยํ อตฺถํ ทสฺเสตีติ. อตฺโถ. (วชิร. ๗)

อธิบายว่า [คำว่า เขทำ คโต นี้]ย่อมแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติว่า จะป่วยกล่าวไปใยถึงความประสงค์อย่างนี้เล่า เพราะ**ความ เป็นผู้สามารถเสวยทุกข์พอประมาณของตน**.

อตฺตมตฺตทุกฺขาปนยน (น)

[อตฺตมตฺตทุกฺข + อปนยน]

การขจัดทุกข์พอประมาณของตน, การขจัดทุกข์พอประมาณอันเกิดในอัตภาพ.

ดู วชิร. ๗

อตฺตมตฺถ (ปุ)

[อตฺต + อตฺถ.ลง ม อาคม] ประโยชน์ตน.

ตฺยาสฺส สีลวโต สีลํ
จาคํ สุจริตานิ จ
ปสฺสมานานุกุพฺพนฺติ
อตฺตมตฺถํ วิจกฺขณา. (อ. ๑/๑๔๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ชนผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง เห็นศีล จาคะ และสุจริต ของพ่อบ้าน ผู้มีศีลนั้นแล้ว ย่อมทำตาม **ประโยชน์ตน**.

อตฺตมน (ติ)

(ก) อตฺต[๑] + มน.

(ข) อตฺต[๒-๓] + มน.

(ค) อตฺต[๒] + มน

อตฺตา มโน ยสฺส อตฺตมโน. (ธาน.ฏี.คาถา ๘๗)
อัตตมนะคือผู้มีใจเป็นของตน.

(ก) มีใจเป็นของตน.

(ข) มีใจอันปีติและโสมนัสครอบงำ - ถือเอาแล้ว, มีใจอิ่มเอิบ[ชุ่มฉ่ำ]แล้วด้วยปีติและโสมนัส, มีใจปลาบปลื้ม - ยินดี, พอใจ, เบิกบานใจ.

(ค) มีใจถือเอาแล้ว, มีใจอันบริบูรณ์.

อิทมโวจ ภควา. **อตฺตมนา** ปญฺจวคฺคิยา ภิกฺขู ภควโต ภาสิตํ อภินนฺทุ. (ปฏิสํ. ๓๓๑)
พระผู้มีพระภาคตรัสธรรมจักรนี้แล้ว. ภิกษุปัญจวัคคีย์ เป็น**ผู้มีใจเป็นของตน**[มีใจปลาบปลื้มยินดี]ชื่นชม[และยอมรับ]ภาษิตของพระผู้มีพระภาค.

อตฺตมนาติ สกมนา. สตฺตานำ หิ สุขกามตฺตา ทุกฺขปฏิกูลตฺตา ปีติโสมนสฺสยุตฺตมโน สกมโน นาม, ปีติโสมนสฺเสหิ อตฺตมนา คหิตมนา พฺยาปิตมนาติ วา อตฺโถ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๑๗)

บทว่า **อตฺตมนา** แปลว่า ผู้มีใจเป็นของตน. จริงอยู่ ผู้มีใจประกอบด้วยปีติโสมนัส ชื่อว่ามีใจเป็นของตน เพราะหมู่สัตว์ใคร่ความสุขเกลียดทุกข์ อธิบายว่า มีใจเป็นของตน มีใจถือเอาแล้ว มีใจอิ่มเอิบ[ชุ่มฉ่ำ]แล้วด้วยปีติและโสมนัส.

อตฺตมนา...ภาสิตํ อภินนฺทุนฺติ เต ภิกฺขู สกมนา ตุฏฺฐมนา ปีติโสมนสฺเสหิ วา สมตฺตมนา หุตฺวา กรวีกรุตมญฺชุนา กณฺณสุเขน ปณฺฑิตชนหทยานำ อมตาภิเสกสทิเสน พฺรหฺมสฺสเรน ภาสโต ภควโต วจนำ สุกถิตำ สุลปิตำ “เอวเมตำ ภควา เอวเมตำ สุคตาติ มตฺถเกน สมฺปฏิจฺฉนฺตา อนุโมทึสุ เจว สมฺปฏิจฺฉึสุ จาติ อตฺโถ.

(สารตถ. ๓/๒๔)

ปาฐะว่า **อตฺตมนา...ภาสิตํ อภินนฺทุ**ำ ความว่า ภิกษุเหล่านั้นมีใจเป็นของตน คือ มีใจปลาบปลื้มยินดี หรือมีใจสำเร็จด้วยปีติและโสมนัส ยอมรับพระดำรัสที่ตรัสไว้ดีแล้วของพระผู้มีพระภาค ผู้ตรัสด้วยพระสุรเสียงอันประดุจเสียงพรหมซึ่งไพเราะจับใจ ดุจเสียงร้องแห่งนกการเวก และน่าสดับตรับฟังดังเช่นราดรดน้ำอมฤตในดวงจิตของบัณฑิตชน ย่อมชื่นชมและยอมรับด้วยเศียรเกล้าว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค พระพุทธเจ้าข้า, ข้าแต่พระสุคต พระพุทธเจ้าข้า).

อตฺตมนา เต ภิกฺขู ภควโต ภาสิตำ อภินนฺทุ.

(ที. ๑/๔๓, ม. ๑/๑๕)

ภิกษุเหล่านั้นเป็น**ผู้มีใจเป็นของตน** [มีใจปลาบปลื้มยินดี]ชื่นชม[และยอมรับ]ภาษิตของพระผู้มีพระภาค.

อตฺตมนา เต ภิกฺขูติ เต ภิกฺขู อตฺตมนา สกมนา, พุทฺธคตาย ปีติยา อุทคฺคจิตฺตา หุตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. (ที.อฏ. ๑/๑๑๙)

ปาฐะว่า **อตฺตมนา เต ภิกฺขู** ความว่า ภิกษุเหล่านั้น มีใจเป็นของตน มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เป็นผู้มีจิตฟูขึ้นด้วยปีติอันแน่บแน่นอยู่ในพระพุทธเจ้า.

อตฺตมนาติ ปีติยา คหิตจิตฺตา.เตเนวาห “พุทฺธคตายาติอาทิ. ยถา ปน อนตฺตมนา อตฺตโน อนตฺถจรตาย ปรมนา เวริมนา นาม โหนฺติ. ยถาห “ทิโส ทิสนฺติ คาถา. น เอวํ อตฺตมนา. อิเม ปน อตฺตโน อตฺถจรตาย สกมนา โหนฺตีติ อาห “อตฺตมนาติ สกมนาติ. อถวา อตฺตมนาติ สมตฺตมนา อิมาย เทสนาย ปริปุณฺณมนสงฺกปฺปาติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๑/๑๘๗)

บทว่า **อตฺตมนา** (มีใจเป็นของตน) คือ เป็นผู้มีใจอันปีติถือเอาแล้ว. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า พุทฺธคตาย (แนบแน่นอยู่ในพระพุทธเจ้า). เหมือนอย่างว่าบุคคลทั้งหลายเป็นผู้ไม่มีใจเป็นของตน [ไม่มีใจปลาบปลื้มยินดี] ชื่อว่าเป็นผู้มีใจในผู้อื่น มีใจผูกเวร เพราะประพฤติสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่ตน. สมดังพระคาถาที่ตรัสไว้ว่า ทิโส ทิสฺ (โจร[เห็น]โจร) เป็นต้น. (แต่) ผู้มีใจเป็นของตนหาเป็นเช่นนั้นไม่. ก็ภิกษุเหล่านี้ชื่อว่าเป็นผู้มีใจเป็นของตน เพราะประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ตน เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า อตฺตมนา คือ มีใจเป็นของตน. อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อตฺตมนา** ได้แก่ มีใจที่สำเร็จแล้ว คือ มีความดำริแห่งใจอันบริบูรณ์ด้วยพระธรรมเทศนานี้.

อตฺตมนา เต ภิกฺขูติ สกมนตุฏฺจมนา, ปีติโสมนสฺเสหิ วา สมฺปยุตฺตมนา หุตฺวา.

(ม.อฏ. ๑/๙๐)

ปาฐะว่า **อตฺตมนา เต ภิกฺขู** ความว่า ภิกษุเหล่านั้น มีใจเป็นของตนและมีใจปลาบปลื้มยินดี หรือเป็นผู้มีใจสัมปยุตด้วยปีติและโสมนัส.

อนวชฺชปีติโสมนสฺสหิตํ จิตฺตํ “อตฺตโนติ วตฺตพฺพตํ อรหติ อตฺถาวหตฺตา, น ตพฺพิปรีตํ อนตฺถาวหตฺตาติ ปีติสมฺปยุตฺตจิตฺตตํ สนฺธายาห “อตฺตมนาติ สกมนาติ. เตนาห ตุฏฺจมนาติ. อตฺตมนาติ วา ปีติโสมนสฺเสหิ คหิตมนา, ยสฺมา ปน เตหิ คหิตตา สมฺปยุตฺตตาว, ตสฺมา วุตฺตํ ปีติโสมนสฺเสหิ วา สมฺปยุตฺตมนาติ.

(ม.ฏี. ๑/๑๗๙)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า บทว่า อตฺตมนา คือ มีใจเป็นของตน ประสงค์เอาจิตที่สัมปยุตด้วยปีติ เพราะเหตุว่า จิตที่ประกอบด้วยปีติและโสมนัสอันไม่มีโทษ สมควรที่จะพึงกล่าวได้ว่า “ของตน” เพราะนำประโยชน์มาให้ (ส่วน) จิตที่ตรงข้ามนั้น ไม่สมควรกล่าวว่า “ของตน” เพราะไม่นำประโยชน์มาให้. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า มีใจปลาบปลื้มยินดี. อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อตฺตมนา** คือ เป็นผู้มีใจอันปีติและโสมนัสถือเอาแล้ว, ก็เพราะความที่จิตอันปีติและโสมนัสเหล่านั้นถือเอาแล้ว (หรือ) สัมปยุตแล้วด้วยปีติและโสมนัส

เหล่านั้นนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “หรือเป็นผู้มีใจสัมปยุตด้วยปีติและโสมนัส”.

อตฺตมนตา (ถี)

[อตฺตมน + ตา]

อัตตมนตา, ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน, ความเป็นผู้มีใจของตน[แห่งจิต], ความเป็นผู้มีใจปลาบปลื้ม - ยินดี, ความเป็นผู้มีใจยินดี, เบิกบานใจ, พอใจ – ชอบใจ.

อตฺตา มโน ยสฺส อตฺตมโน. ทุฏฺฐจสฺส หิ มโน อตฺตา นาม น โหติ, ตสฺส ภาโว อตฺตมนตา, ปาโมชฺชํ. (ธาน.ฏี.คาถา ๘๗)

อัตตมนะคือผู้มีใจเป็นของตน. เพราะใจของผู้โกรธแล้วไม่ชื่อว่าเป็นของตน. ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า อัตตมนตา หมายถึงความปลาบปลื้มยินดี.

กตมา ตสฺมึ สมเย ปีติ โหติ? ยา ตสฺมึ สมเย ปีติ ปาโมชฺชํ...**อตฺตมนตา** จิตฺตสฺส, อยํ ตสฺมึ สมเย ปีติ โหติ. (อภิ.ธ. ๑๘)

ปีติที่เกิดขึ้นในสมัยนั้นเป็นไฉน? ความอิ่มเอิบ ความปราโมทย์...**ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน**แห่งจิต ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่า ปีติที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อตฺตโน มนตา **อตฺตมนตา**. อนภิรทฺธสฺส หิ มโน ทุกฺขปทฏฺฐานตฺตา อตฺตโน มโน นาม น โหติ, อภิรทฺธสฺส สุขปทฏฺฐานตฺตา อตฺตโน มโน นาม โหติ. อิติ อตฺตโน มนตา **อตฺตมนตา**, สกมนตา สกมนสฺส ภาโวติ อตฺโถ.

สา ปน ยสฺมา น อญฺญสฺส กสฺสจิ อตฺตโน มนตา, จิตฺตสฺเสว ปเนโส ภาโว เจตสิโก ธมฺโม, ตสฺมา “อตฺตมนตา จิตฺตสฺสาติ วุตฺตา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๘๘)

อัตตมนตา คือ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน. จริงอยู่ ใจของบุคคลผู้โกรธแล้ว ไม่ชื่อว่าเป็นใจของตน เพราะเป็นเหตุใกล้แห่งทุกข์, แต่บุคคลผู้ปลาบปลื้มแล้ว ได้ชื่อว่ามีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุใกล้แห่งสุข. โดยประการดังนี้ **อัตตมนตา** จึงหมายถึงความมีใจเป็นของตนคือภาวะที่มีใจเป็นของตนกล่าวคือสภาพที่มีใจเป็นของตน.

อนึ่ง เพราะความมีใจเป็นของตน มิใช่ของใครอื่น แต่สภาพคือธรรมที่มีในใจนั้น เป็นของจิตนั่นเอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อตฺตมนตา จิตฺตสฺส (ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนแห่งจิต).

ยา ขนฺติ ขมนตา. อธิวาสนตา อจณฺฑิกฺกํ อนสุโรโป **อตฺตมนตา** จิตฺตสฺส. (อภิ.ธ. ๒๖๐)

ความอดทน กิริยาที่อดทน ความอดกลั้น ความไม่ดุร้าย ความไม่ปากร้าย **ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน**แห่งจิต[นี้เรียกว่าขันติ].

อตฺตมนตา จิตฺตสฺสาติ โสมนสฺสวเสน จิตฺตสฺส สกมนตา, อตฺตโน จิตฺตสภาโวเยว, น พฺยาปนฺนจิตฺตตาติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ.๑/๔๒๕)

สองบทว่า **อตฺตมนตา จิตฺตสฺส** (ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนแห่งจิต) ความว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตนแห่งจิตด้วยโสมนัส คือ มีสภาพจิตเป็นของตนนั่นแหละ ความหมายคือการที่จิตไม่แปรปรวน[จิตที่ประกอบด้วยโสมนัส

เป็นจิตปกติของบุคคลคือตน ส่วนจิตที่ประกอบด้วยโทมนัสเป็นจิต แปรปรวนจากสภาวะเดิมของตน]

ยทา ปน มยํ ภนฺเต ภควนฺตํ สุณาม ‘มาคเธหิ กาสีสุ จาริกํ ปกฺกนฺโตติ, โหติ โน ตสฺมึ สมเย **อตฺตมนตา** โหติ โสมนสฺสํ ‘อาสนฺเน โน ภควาติ. (สํ. ๓/๓๐๔, ๓๐๕)

(ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อนึ่ง เมื่อใด ข้าพระองค์ทั้งหลายได้ทราบข่าวพระผู้มีพระภาคว่า ‘ได้เสด็จจาริกจากแคว้นมคธมาแคว้นกาสีแล้ว’ เมื่อนั้น **ความเป็นผู้มีใจปลาบปลื้ม**และดีใจ ย่อมมีแก่ข้าพระองค์ทั้งหลายว่า ‘พระผู้มีพระภาคได้อยู่ใกล้เราทั้งหลาย’.

ดู อภิ.วิ. ๒๓๙, ๒๖๗, ๒๖๙} อ. ๒/๒๐๗, ม. ๓/๒๖๔, อ. ๑/๒๘๐

อตฺตมนภาว (ปุ)

[อตฺตมน + ภาว]

ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน, ความเป็นผู้มีใจยินดี, ความดีใจ, พอใจ, เบิกบานใจ.

อตฺตมโนติ สกมโน ตุฏฺฐมโน ปีติโสมนสฺเสหิ คหิตมโน. **อตฺตมนวาจํ นิจฺฉาเรสี**ติ อตฺตมนตาย วาจํ, **อตฺตมนภาวสฺส** วา ยุตฺตํ วาจํ นิจฺฉาเรสิ อุทีรยิ, ปพฺยาหรีติ วุตฺตํ โหติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๔๖)

บทว่า **อตฺตมโน** คือ มีใจเป็นของตน ได้แก่ มีใจยินดี มีใจอันปีติและโสมนัสถือเอาแล้ว สองบทว่า **อตฺตมนวาจํ นิจฺฉาเรสิ** คือเปล่งได้แก่ กล่าว มีคำอธิบายว่า เผยวาจาด้วยความดีใจ หรือวาจาที่ควรแก่**ความ ดีใจ**.

อตฺตมนวาจา (ถี)

[อตฺตมน + วาจา]

วาจาแสดงความดีใจ - ที่ควรแก่ความดีใจ.

สา อุฏฺฐหิตฺวา “สเจ สมฺมาสมฺพุทฺโธ ฐเรยฺย, กสฺมา มม ปุตฺตสทิสสฺส ภิกฺขุโน ชาลวิจิตฺเรน หตฺเถน สีสํ น ปรามเสยฺยาติ **อตฺตมนวาจํ** นิจฺฉาเรสิ. (วิสุทฺธิ. ๑/๓๘)

นาง[มารดาพระมหามิตตเถระผู้หายจากโรคฝีลุกขึ้นแล้ว เปล่ง**วาจาแสดงความดีใจ**ว่า ถ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ไฉนเล่า พระองค์จะไม่พึงเอาพระหัตถ์ที่มีลายวิจิตรด้วยตาข่าย ลูบศีรษะของภิกษุผู้เช่นบุตรของเรา.

ดู วิ.๑/๑๗๒, ม.๑/๓๘, ม.อฏ. ๑/๑๕๖

อตฺตมนวาจานิจฺฉารณ (น)

[อตฺตมนวาจ + นิจฺฉารณ]

การเปล่งวาจาด้วยความเบิกบานใจ, การเปล่งวาจาที่น่าพอใจ - ยินดี.

เอตฺถ จ **อตฺตมนวาจานิจฺฉารณํ** ปิวนสทิสํ กตฺวา วุตฺตํ พหิทฺธาภาวโต, มนสา อพฺภนุโมทนํ ปน อพฺภนฺตรภาวโต ฆสนสทิสํ วุตฺตํ.

(ม.ฏี. ๑/๒๕๔)

ก็ในการเปล่งวาจาและการอนุโมทนานี้ **การเปล่งวาจาด้วยความเบิกบานใจ**[ว่า สาธุ สาธุ]ท่านกล่าวทำให้เป็นดุจจะดื่มด่ำ[ด้วย

วาจา] เพราะมีในภายนอก. ส่วนการอนุโมทนาด้วยใจ[ตั้งสาธุการนั้นไว้ในใจ] ท่านกล่าวทำให้เป็นดุจจะกลืนกิน[ด้วยใจ]เพราะมีในภายใน.

อตฺตมานี (ติ)

[อตฺต + มน + ณี]

ผู้มีความสำคัญ…ว่าเป็นอัตตา[ตน].

อตฺตานำ มญฺญตีติ อตฺตมานี. ลง ณี ปัจจัยในอรรถอัตตมานะ (ความสำคัญตน) ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ. ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ และ อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้นและอรรถอื่น[ในกัตตุสาธนะ]). จ ศัพท์ในสูตรนี้ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะคือรวบรวมการลง ณี ปัจจัยในอรรถธรรมดา ที่มิใช่ตัสสีละเป็นต้นอันเป็นกัตตุสาธนะ] ดังที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบายสูตร ๕๙๐) กล่าวว่า จสทฺเทน อตฺตมาเนปิ ณี. (ลง ณี ปัจจัยแม้ในการสำคัญตนด้วย จ ศัพท์).

อนตฺตนิ **อตฺตมานึ**

ปสฺส โลกำ สเทวกำ

นิวิฏฺจำ นามรูปสฺมึ

อิทำ สจฺจนฺติ มญฺญติ. (สุตฺตนิ. ๓๙๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เธอ**มีความสำคัญ**[เข้าใจผิด]ในนามรูปที่มิใช่อัตตา**ว่าเป็นอัตตา** จงดูชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ซึ่งพากันยึดมั่นในนามรูป โดยเข้าใจ[ผิด]ว่านามรูปนี้เป็นของจริง.

อนตฺตนิ อตฺตมานินฺติ อนตฺตนิ นามรูเป อตฺตมานึ. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๒๒๕)

สองบทว่า **อนตฺตนิ อตฺตมานึ** แปลว่า มีความสำคัญ[เข้าใจผิด]ในนามรูปที่มิใช่อัตตาว่าเป็นอัตตา.

อตฺตมารณ (ติ)

[อตฺต + มร + ณ + ยุ]

ทำตนให้ตาย, การฆ่าตน, ทำลายตน.

ทุกฺโขติ กณฏกาปสฺสยเสยฺยาทีหิ **อตฺตมารเณหิ** ทุกฺขาวโห. (สำ.อฏฺ. ๓/๓๒๘)

บทว่า **ทุกฺโข** (เป็นทุกข์) คือ นำทุกข์มาให้ ด้วย[ข้อประพฤติ]ที่**ทำตนให้ตาย** มีการนอนบนที่นอนมีหนามเป็นต้น. [นอนหงายบนหนามเป็นต้น].

อตฺตมารณิย (ติ)

[อตฺต + มารณิย]

ทำตนให้ตาย, การฆ่าตน, ทำลายตน.

ภูนหจฺจานิ กมฺมานิ

อตฺตมารณิยานิ จ

กโรนฺตา นาวพุชฺฌนฺติ

โกธชาโต ปราภโว. (อำ. ๒/๔๗๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[ผู้โกรธหมกมุ่นในรูปต่างๆ ย่อมฆ่าตนเอง เพราะเหตุต่างๆ คือฆ่าตนเองด้วยดาบบ้าง กินยาพิษตายบ้าง ใช้เชือกผูกคอตายบ้าง กระโดดลงในซอกเขาตายบ้าง]

คนเหล่านั้น เมื่อทำกรรมที่มีแต่ความเสื่อม และ**ที่ทำตนให้ตาย** ก็ไม่รู้สึก ความเสื่อมเกิดจากความโกรธ.

อตฺตโมกฺข (ปุ)

[อตฺต + โมกฺข]

ความหลุดพ้น[จากทุกข์]ของตน.

ภนฺเต พุทฺธสาสนสฺส นิยฺยานิกตฺเต สติ มิลโก **อตฺตโมกฺขํ** กริสฺสติ, มา จินฺตยิตฺถาติ.

(สํ.อฏ. ๒/๒๕๒)

(มิลกภิกษุกล่าวว่า)

ท่านขอรับ เมื่อพระพุทธศาสนาเป็นเหตุนำออกจากทุกข์มีอยู่ มิลกภิกษุจักทำ**ความหลุดพ้น**[จากทุกข์]**ของตน**[ทำตนให้พ้นทุกข์] ท่านอย่าคิดไปเลย.

อตฺตรกฺขา (ถี)

[อตฺต + รกฺขา] การรักษาตน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว อิมานิ จตฺตาริ อหิราช-กุลานิ เมตฺเตน จิตฺเตน ผริตุ๎ อตฺตคุตฺติยา **อตฺตรกฺขาย** อตฺตปริตฺตายาติ. (อ. ๑/๓๘๔)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต[ให้]แผ่เมตตาจิตให้ตระกูลพญางู ๔ ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองตน เพื่อ**รักษาตน** เพื่อป้องกันตน.

อตฺตรกฺขายาติ อตฺตโน รกฺขณตฺถาย.

(อ.อฏ. ๒/๓๑๖)

บทว่า **อตฺตรกฺขาย** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การรักษาตน.

อตฺตรกฺขิต (ติ)

[อตฺต + รกฺขิต] ผู้รักษาตน.

อตฺตานํ รกฺขิโต อตฺตรกฺขิโต (อัตตรักขิตะ คือ ผู้รักษาซึ่งตน). ลง กฺต ปัจจัยท้าย รกฺข ธาตุในอดีตกาลด้วยสูตร (กจ. ๖๒๖) ว่า กมฺมนิ ทุติยายํ กฺโต (เมื่อปรากฏทุติยาวิภัตติในอรรถกรรมให้ลง กฺต ปัจจัยในกัตตุวาจก).

เอวํ มยํ อตฺตคุตฺตา **อตฺตรกฺขิตา** สิปฺปานิ เจว ทสฺสิสฺสาม, ลาภญฺจ ลจฺฉาม, โสตฺถินา จ จณฺฑาลวสา โอโรหิสฺสามาติ. (สํ. ๓/๑๔๖)

[เมทกถาลิกะผู้เป็นศิษย์กล่าวว่า ท่านอาจารย์ ท่านจงรักษาตน ผมก็จักรักษาตน]เราทั้งสองต่างคุ้มครองตน **รักษาตน**อย่างนี้ จักแสดงศิลปะ จักได้ลาภ และจักลงจากราวไม้ไผ่โดยความสวัสดี.

[ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอก็เช่นกัน[พึงปฏิบัติธรรมให้เหมือนกับเมทกถาลิกะกับอาจารย์] คือพึงปฏิบัติสติปัฏฐานด้วยคิดว่า จักรักษาตน จักรักษาผู้อื่น บุคคลเมื่อรักษาตน ชื่อว่ารักษาผู้อื่น เมื่อรักษาผู้อื่นก็ชื่อว่ารักษาตน]

อตฺตรกฺขิตสุตฺต (น)

[อตฺตรกฺขิต + สุตฺต]

อัตตรักขิตสูตร.สคาถาวรรคสังยุตตบาลี, สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๕. (สํ.๑/๗๒-๓)

อตฺตรูป (ติ)

(๑) อตฺต[๑] + รูป.

(๒) อตฺต[๑] + ปิยายิตพฺพรูป.

(๓) อตฺต[๒] + รูป.

(๑) สมควรแก่ตน.

(ก) สมควรแก่อัธยาศัยของตน.

ตคฺฆ โน ภนฺเต พฺราหฺมณา อกฺโกสนฺติ ปริภาสนฺติ **อตฺตรูปาย** ปริภาสาย ปริปุณฺณาย, โน อปริปุณฺณายาติ. (ที.อฏ. ๓/๔๕)

(วาเสฏฐและภารทวาชสามเณรกราบทูลว่า) ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ด่าบริภาษข้าพระองค์ทั้งสองด้วยคำเหยียดหยาม อัน**สมควรแก่ตน**อย่างเต็มรูปแบบ ไม่ใช่ไม่เต็มรูปแบบ.

อตฺตรูปายาติ อตฺตโน อนุรูปาย.

(ที.อฏ. ๓/๔๕)

บทว่า **อตฺตรูปาย** แปลว่า อันสมควรแก่ตน.

อตฺตโน อนุรูปายาติ อตฺตโน อชฺฌาสยสฺส อนุรูปาย. (ที.ฏี. ๓/๓๗)

สองบทว่า **อตฺตโน อนุรูปาย** (อันสมควรแก่ตน) ได้แก่ อันสมควรแก่อัธยาศัยของตน.

(ข) ผู้มุ่งประโยชน์เกื้อกูลอันสมควรแก่ตน.

จตูสุ ภิกฺขเว ฐาเนสุ **อตฺตรูเปน** อปฺปมาโท สติ เจตโส อารกฺโข กรณีโย…มา เม รชนีเยสุ ธมฺเมสุ จิตฺตํ รชฺชีติ **อตฺตรูเปน** อปฺปมาโท สติ เจตโส อารกฺโข กรณีโย…

(สำ. ๒/๓๑๗, อำ. ๑/๔๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุพึงทำความไม่ประมาท คือมีสติเครื่องรักษาใจ โดย**สมควรแก่ตน** ในฐานะ ๔ อันได้แก่ พึงทำความไม่ประมาท คือ มีสติเครื่องรักษาใจโดย**สมควรแก่ตน**ว่าจิตของเราอย่ากำหนัดในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนัด[จิตของเราอย่าขัดเคืองในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความขัดเคือง จิตของเราอย่าหลงในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง จิตของเรา อย่ามัวเมาในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความมัวเมา]

อตฺตรูเปนาติ อตฺตโน อนุรูเปน อนุจฺฉวิเกน, หิตกาเมนาติ อตฺโถ. (อำ.อฏ. ๒/๓๓๐)

บทว่า **อตฺตรูเปน** (โดยสมควรแก่ตน) ได้แก่ โดยสมควร คือเหมาะสมแก่ตน อธิบายว่า โดยมุ่งประโยชน์เกื้อกูล.

(๒) มีสภาพคือความรักตน, มีความรักตนเป็นสภาพ, มีความปรารถนาประโยชน์ตนเป็นสภาพ.

(๓) ผู้มีสภาพอันปีติและโสมนัสครอบงำ, ผู้มีใจร่าเริงยินดี.

ตตฺร เม **อตฺตรูเปนา**ติ ตตฺร มยา อตฺตโน หิตกามชาติเกน. (สำ.อฏ. ๓/๓๕)

ปาฐะว่า ตตฺร เม **อตฺตรูเปน** (เราผู้**มีความรักตนเป็นสภาพ**ในกามคุณ ๕ นั้น) ความว่า เราผู้มีความปรารถนา[ความหวัง] ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนในกามคุณ ๕ นั้น.

อตฺตา ปิยายิตพฺพรูโป เอตสฺสาติ **อตฺตรูโป** อุตฺตรปเท ปุริมปทโลเปนาติ อตฺตโน หิตกามชาติเกนาติ อตฺโถ วุตฺโต. **อตฺตรูเปนา**ติ วา ปีติโสมนสฺเสหิ คหิตสภาเวน ตุฏฺฐปหฏฺเฐน อุทคฺคุทคฺเคน. (สำ.ฏี. ๒/๓๐๘)

ชื่อว่า **อัตตรูปะ** เพราะอรรถว่ามีความรักตนเป็นสภาพ[บทว่า อัตตรูปะ นี้มีการลบบทหน้าในเพราะบทหลัง เหตุนั้น ในอรรถกถาท่านจึงอธิบายว่า ผู้มีความปรารถนา[ความหวัง]ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อตฺตรูเปน** ได้แก่ ผู้มีสภาพอันปีติและโสมนัสถือเอาแล้ว คือ มีใจร่าเริงยินดี มีใจฟูขึ้นและฟูขึ้นยิ่งนัก.

อตฺตวคฺค (ปุ)

[อตฺต + วคฺค]

วรรคอันแสดงเรื่องตน. อตฺตวคฺค. ธมฺมปท, วรรคที่ ๑๒.

อตฺตวชฺช (ติ)

[อตฺต + วชฺช]

ธรรมอันตนพึงเว้น, ธรรมอันผัสสะพึงเว้น.

ผสฺเสน สพฺพมฺปิ กมฺมวิปากกำ ทสฺเสตฺวา ปุน **อตฺตวชฺเชหิ** สมฺปโยคทสฺสนตฺถำ “โส จ สญฺญาทโย จาติอาทิ วุตฺตำ. (มูลฏี. ๓/๘๖)

ท่านอาจารย์ ครั้นแสดงกรรมวิบากแม้ทั้งหมดด้วยผัสสะแล้ว กล่าวคำว่า โส จ สญฺญาทโย จ เป็นต้น เพื่อแสดงสัมปโยคะ[การประกอบร่วมกัน]กับ**ธรรมอันตนพึงเว้น**อีก.

อตฺตวชฺเชหีติ ผสฺสวชฺเชหิ. (อนุฏี. ๓/๑๑๙)

บทว่า **อตฺตวชฺเชหิ** (ธรรมอันตนพึงเว้น) คือ ธรรมอันผัสสะพึงเว้น.

อตฺตวญฺญา (ถี)

[อตฺต® + อว + ญา + อ]

ความเหยียดหยามตน, การติเตียนตน.

โย เอวรูโป โอมาโน โอมญฺญนา โอมญฺญิตตฺตำ หีฬนา โอหีฬนา โอหีฬิตตฺตำ อตฺตุญฺญา **อตฺตวญฺญา** อตฺตปริภโว. (อภิ.วิ. ๓๖๗)

ความดูหมิ่น กิริยาที่ดูหมิ่น ภาวะที่ดูหมิ่น ความเกลียดตน ความเกลียดตนยิ่ง ภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่ง ความดูถูกตน **ความเหยียดหยามตน** ความดูแคลนตน[ลักษณะนี้เรียกว่า ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา].

อตฺตวญฺญาติ อตฺตานำ อวชานนา.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๖๗)

บทว่า **อตฺตวญฺญา** ได้แก่ ความดูถูกตนว่าต่ำต้อย[การติเตียนตน].

อตฺตวณฺณ (ปุ)

[อตฺต® + วณฺณ]

สรรเสริญตน, ความดีของตน.

น อุกฺขิเป โน จ ปริกฺขิเป ปเร
โอกฺขิเป ปารคตำ น เอรเย
น จ**ตฺตวณฺณำ** ปริสาสุ พฺยาหเร
อนุทฺธโต สมฺมิตภาณิ สุพฺพโต. (เถร. ๒๖๐)

(พระวิสาขปัญจาลีบุตรเถระกล่าวว่า พระธรรมกถึกประกอบด้วยองค์ ๕ เหล่านี้ คือ)
ไม่พึงยกตน, ไม่ข่มผู้อื่น, ไม่พึงมองดูด้วยความเหยียดหยาม, ไม่พึงกระทบกระทั่งผู้ถึง

ฝั่ง[นิพพาน] และไม่พึงกล่าว**สรรเสริญตน** ในที่ชุมชน ไม่ฟุ้งซ่าน กล่าวแต่พอประมาณ มีวัตรดีงาม.

น จตฺตวณฺณํ ปริสาสุ พฺยาหเรติ อตฺตโน วณฺณํ คุณํ ลาภสกฺการสิโลกํ นิกามยมาโน ขตฺติยปริสาทีสุ น ภาเสยฺย. (เถร.อฏ. ๑/๔๒๕)

ปาฐะว่า **น จตฺตวณฺณํ ปริสาสุ พฺยาหาเร** (ไม่พึงกล่าวสรรเสริญตนในที่ชุมชน) ความว่า ผู้มุ่งลาภสักการะและสรรเสริญ ไม่พึงกล่าวสรรเสริญ คือ ความดีของตน ในบริษัทของกษัตริย์เป็นต้น.

อตฺตวธ (ปุ)

[อตฺต + วธ] ฆ่าตนเอง.

เอวเมว โข ภิกฺขเว **อตฺตวธาย** เทวทตฺตสฺส ลาภสกฺการสิโลโก อุทปาทิ.

(วิ. ๔/๓๔๖, สี. ๑/๔๓๖, อิ. ๑/๓๘๕)

ภิกษุทั้งหลาย ลาภสักการะและการสรรเสริญเกิดขึ้นแก่เทวทัตเพื่อ**ฆ่าตนเอง** [เหมือนต้นกล้วยออกปลีเพื่อฆ่าตนเองฉะนั้น]

ดู ชา. ๒/๒๓๗, ชา. ๒/๒๓๙

อตฺตวาท (ปุ)

[อตฺต + วาท]

อัตตวาทะ, วาทะว่าอัตตา, วาทะของตน, วาทะปรารภอัตตา, ลัทธิยึดถือว่าอัตตา.

วาทะ = กถาลัทธิหรือคำสอนที่สืบทอดมาแต่โบราณโดยนิกายต่าง ๆ.

อตฺตวาทปฏิสํยุตฺต (ติ)

[อตฺตวาท + ปฏิสํยุตฺต]

[ความเห็นผิด]ที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตวาทะ, เกี่ยวเนื่องกับวาทะว่ามีตน, เกี่ยวเนื่องด้วยคำพูดอันปรารภตน, เกี่ยวเนื่องด้วยลัทธิยึดถือว่าอัตตา[ว่าเป็นตน - มีตน].

ยา อิมา ภนฺเต อเนกวิหิตา ทิฏฺฐิโย โลเก อุปฺปชฺชนฺติ **อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตา** วา โลกวาทปฏิสํยุตฺตา วา อาทิเมว นุ โข ภนฺเต ภิกฺขุโน มนสิกโรโต เอวเมตาสํ ทิฏฺฐีนํ ปหานํ โหติ, เอวเมตาสํ ทิฏฺฐีนํ ปฏินิสฺสคฺโค โหตีติ ?.

(ม. ๑/๔๙)

(พระมหาจุนทะกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ มีทิฏฐิหลายประการเหล่านี้ ในโลก**ที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตวาทะ** บ้าง ที่เกี่ยวเนื่องกับโลกวาทะ[ว่าอัตตาและโลกเที่ยงเป็นต้น]บ้าง ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อภิกษุมนสิการเพียงเบื้องต้น ก็ละสลัดทิ้งทิฏฐิเหล่านั้นได้อย่างนั้นหรือ"?.

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า เมื่อภิกษุเห็นอารมณ์เป็นที่เกิดขึ้น เป็นที่หมักหมม และเป็นที่ท่องเที่ยวแห่งทิฏฐิเหล่านั้นตามความเป็นจริงด้วยปัญญาอันชอบอย่างนี้ว่า 'นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา' ก็ละสลัดทิ้งทิฏฐิเหล่านั้นได้]

อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตาติ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติอาทินยปฺปวตฺเตน อตฺตวาเทน ปฏิสํยุตฺตา, ตา วีสติ ภวนฺติ. (ม.อฏ.๑/๑๘๖)

บทว่า **อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตา** ความว่า ที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตวาทะซึ่งเป็นไปโดยนัยว่า ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นอัตตา เป็นต้น. ทิฏฐิ[ความเห็นผิด]เหล่านั้น[สักกายทิฏฐิ]มี ๒๐ ประการ.

อตฺตวาเทนาติ อตฺตานํ อารพฺภ ปวตฺเตน วจเนน. **ปฏิสํยุตฺตา**ติ “อตฺถิ อตฺตาติ คาเห คาหเณ จ วิสยภาเวน ปฏิสํยุตฺตา.

(ม.ฏี. ๑/๒๘๔)

บทว่า **อตฺตวาเทน** (อัตตวาทะ) คือ ด้วยคำพูดอันปรารภตนเป็นไป. บทว่า **ปฏิสํยุตฺตา** ได้แก่ ที่เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นอารมณ์ในการยึดมั่นและถือมั่นว่ามีอัตตา[มีตน].

อตฺตโน วทนํ กถนํ อตฺตวาโท,
เตน ปฏิสญฺญุตฺตา พหฺธา ทิฏฺฐิ **อตฺตวาทปฏิสํยุตฺตา** ทิฏฺฐิ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๔๖)

การพูด การกล่าวของตน ชื่อว่าอัตตวาทะ. ความเห็นที่เกี่ยวเนื่อง คือ ผูกพันด้วยอัตตวาทะนั้น ชื่อว่า ความเห็น**ที่เกี่ยวเนื่องกับอัตตวาทะ**[อัตตวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ].

ดู ปฏิสํ. ๖๐, ๑๓๓, ๑๕๖

อตฺตวาทมตฺต (น)

[อตฺตวาท + มตฺต]

เพียงอัตตวาทะ, เพียงวาทะว่าอัตตา.

ดู อตฺตวาทุปาทาน

อตฺตวาทุปาทาน (น)

[อตฺต + วาทุปาทาน]

อัตตวาทุปาทาน. ธรรมเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา, ธรรมเป็นเหตุยึดมั่นเพียงวาทะว่าอัตตาเป็นอัตตา, ธรรมเป็นเหตุทำให้เหล่าสัตว์กล่าวถึงอัตตาเป็นพิเศษและยึดมั่น, ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา, ธรรมที่เป็นเหตุยึดมั่นในรูปนามขันธ์ ๕ ว่าเป็นตนด้วยอำนาจสักกายทิฏฐิ, เป็นชื่อเรียกของสักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐.

วีสติวตฺถุกาย สกฺกายทิฏฺฐิยา เอตํ อธิวจนํ.

(ม.อฏ. ๑/๒๒๔)

คำว่า อัตตวาทุปาทาน นี้เป็นชื่อของสักกายทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐.

จตฺตาริ อุปาทานานิ. กามุปาทานํ ทิฏฐุปาทานํ สีลพฺพตุปาทานํ **อตฺตวาทุปาทานํ**.

(อภิ.ธ. ๒๔๐, ที. ๓/๑๙๒)

อุปาทานมี ๔ คือ กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีลัพพตุปาทาน **อัตตวาทุปาทาน**.

วทนฺติ เอเตนาติ วาโท, อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อุปาทานํ. กึ วทนฺติ อุปาทิยนฺติ วา? อตฺตานํ. อตฺตโน วาทุปาทานํ **อตฺตวาทุปาทานํ**, อตฺตวาทมตฺตเมว วา อตฺตาติ อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ **อตฺตวาทุปาทานํ**. (อภิ.อฏ. ๑/๔๑๕)

ชื่อว่า วาทะ เพราะอรรถว่าเป็นเหตุกล่าว, ชื่อว่า อุปาทาน เพราะอรรถว่าเป็นเหตุยึดมั่น. ถามว่า: ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอะไร. ตอบว่า: ย่อมกล่าวหรือยึดมั่นอัตตา.

ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุกล่าวยึดมั่นอัตตา. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุยึดมั่นเพียงวาทะว่าอัตตาเป็นอัตตา.

ดู ม.อฏ. ๑/๒๒๔, สํ.อฏ. ๒/๑๔, วิสุทฺธิ. ๒/๒๐๔, ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๓

อิธ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน...รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมึ วา อตฺตานํ, เวทนํ...สญฺญํ...สงฺขาเร วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, วิญฺญาณวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา วิญฺญาณํ, วิญฺญาณสฺมิ วา อตฺตานํ...อิทํ วุจฺจติ **อตฺตวาทุปาทานํ**.

(อภิ.วิ. ๓๘๙)

ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับในโลกนี้ ย่อมเห็นรูปเป็นอัตตา,เห็นอัตตามีรูป,เห็นรูปในอัตตา หรือเห็นอัตตาในรูป, เวทนา...สัญญา... สังขาร เห็นวิญญาณเป็นอัตตา,เห็นอัตตามีวิญญาณ เห็นวิญญาณในอัตตาหรือเห็นอัตตาในวิญญาณ ลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **อัตตวาทุปาทาน**.

อตฺตาติ เอเตน วทติ เจว อุปาทิยติ จาติ **อตฺตวาทุปาทานํ**. (ที.อฏ. ๓/๒๐๖)

ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุกล่าวและยึดมั่นว่าอัตตา.

เอเตนาติ เอเตน ทิฏฺฐิคาเหน อตฺตาติ ปญฺญาเปนฺโต วทติ เจว อภินิเวสวเสน อุปาทิยติ จ. (ที.ฏี. ๓/๒๔๒)

บทว่า **เอเตน** ได้แก่ ย่อมกล่าวบัญญัติและยึดมั่นด้วยสามารถแห่งการยึดมั่นว่าอัตตาด้วยการยึดถือทิฏฐิ[ความเห็นผิด]นั้น.

วทนฺตีติ อตฺถิ เม อตฺตาติอาทินา โวหรนฺติ **เอเตนา**ติ ทิฏฺฐิคเตน. **อตฺตวาทมตฺตเมวา**ติ อตฺตาติ วาจามตฺตเมว, เอเตน วาจาวตฺถุมตฺตเมตํ ยทิทํ พาหิรกปริกปฺปิโต อตฺตาติ ทสฺเสติ. (ม.ฏี. ๑/๓๑๙)

บทว่า **วทนฺติ** คือ ย่อมกล่าวด้วยคำเป็นต้นว่าอัตตาของเรามีอยู่, บทว่า **เอเตน** คือ ด้วยทิฏฐิ. บทว่า **อตฺตวาทมตฺตเมว** (เพียงวาทะว่าอัตตา) ได้แก่ เพียงวาจา[คำพูด]ว่าอัตตาเท่านั้น. ด้วยคำนั้น พระอรรถกถาจารย์ ย่อมแสดงว่า คำนั้นเป็นเพียงที่ตั้งแห่งวาจา คือเป็นอัตตาที่เดียรถีย์ภายนอก[ศาสนา]ดำริขึ้น.

อตฺตวาทุปาทานนฺติ “อตฺตาติ วาทสฺส ปญฺญาปนสฺส คหณสฺส การณภูตา ทิฏฺฐีติ อตฺโถ. **อตฺตวาทมตฺตเมวา**ติ อตฺตสฺส อภาวา “อตฺตาติ อิทํ วจนมตฺตเมว. (สํ.ฏี. ๒/๑๖)

บทว่า **อตฺตวาทุปาทานํ** ความว่า ทิฏฐิอันเป็นเหตุแห่งวาทะ คือ บัญญัติ ได้แก่ การยึดถือว่าอัตตา. บทว่า **อตฺตวาทมตฺตเมว** (เพียงวาทะว่าอัตตาเท่านั้น) คือ เพียงคำ[พูด]นี้ว่าอัตตาเท่านั้น เพราะอัตตาเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง [โดยสภาวะแต่ลวงให้เข้าใจผิดว่ามีจริง].

อุปาทิยนฺตีติ ทฬฺหํ คณฺหนฺติ. กถํ? “อตฺตาติ. “อตฺตาติ หิ อภินิวิสนฺตา วจนมตฺตเมว ทฬฺหํ กตฺวา คณฺหนฺตีติ อตฺโถ. เอวํ “อตฺตวาทมตฺตเมว อุปาทิยนฺตีติ วุตฺตํ. อตฺตวาทมตฺตนฺติ วา วาจาวตฺถุมตฺตเมวาห. วาจาวตฺถุมตฺตเมว หิ “อตฺตาติ อุปาทิยนฺติ อตฺตสฺส อภาวาติ.

(มูลฏี. ๑/๑๗๖, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๒๗)

บทว่า **อุปาทิยนฺติ** (ย่อมยึดมั่น) คือ ย่อมยึดถืออย่างเหนียวแน่น. ถามว่า ยึดถืออย่างไร. ตอบว่า ย่อมยึดถือว่าเป็นอัตตา. อธิบายว่า จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายเมื่อยึดมั่นว่าเป็นอัตตา ย่อมยึดถืออย่างเหนียวแน่นเพียงถ้อยคำเท่านั้น. ท่านกล่าวไว้ว่า สัตว์ทั้งหลาย ย่อมยึดมั่นเพียงวาทะว่าอัตตาเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้. อีกนัยหนึ่ง ท่านอาจารย์กล่าวถึงเพียงที่ตั้งแห่งวาจา[คำพูด]เท่านั้นว่าเพียงวาทะว่าอัตตา. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมยึดมั่นเพียงที่ตั้งแห่งวาจาเท่านั้นว่าเป็นอัตตา เพราะอัตตาเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง[โดยสภาวะแต่ลวงให้เข้าใจผิดว่ามีจริง].

ตํ อตฺตานํ อภิวทนฺติเจว อุปาทิยนฺติ จ สตฺตา เอเตนาติ **อตฺตวาทุปาทานํ**. วีสติวิธา สกฺกายทิฏฺฐิ. (อภิ.สงคหฏี. ๒๐๗)

ชื่อว่า **อัตตวาทุปาทาน** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุทำให้เหล่าสัตว์ กล่าวถึงอัตตาเป็นพิเศษและยึดมั่น หมายถึง สักกายทิฏฐิ ๒๐.

อตฺตวิปตฺติ (ถี)

[อตฺต + วิปตฺติ] ความวิบัติของตน.

สาธุ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเลน กาลํ **อตฺตวิปตฺตึ** ปจฺจเวกฺขิตา โหติ...ปรวิปตฺตึ... อตฺตสมฺปตฺตึ... ปรสมฺปตฺตึ... (อ. ๓/๙)

ภิกษุทั้งหลาย ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็น **ความวิบัติของตน**ตามกาลอันควร... ความวิบัติของผู้อื่น...สมบัติของตน... สมบัติของผู้อื่น[ตามกาลอันควร].

อตฺตวิปตฺตินฺติ อตฺตโน วิปตฺตึ วิปนฺนาการํ. (อ.อฏ. ๓/๑๙๖)

บทว่า **อตฺตวิปตฺตึ** (ความวิบัติของตน) ได้แก่ ความวิบัติ คือ อาการที่วิบัติของตน.

อตฺตวิรหิต (ติ)

[อตฺต + วิรหิต] ปราศจากตน.

อตฺตวิรหิตตฺต (น)

[อตฺตวิรหิต + ตฺต]

ความเป็นสิ่งปราศจากตน. ดู อนตฺตฏฺจ

อตฺตเวตนภต (ติ)

[อตฺตเวตน + ภต]

ผู้เลี้ยงชีพด้วยค่าแรงของตนเอง, ผู้เลี้ยงชีพด้วยค่าจ้างของตน.

อตฺตเวตนภโตหมสฺมิ (อิติ ธนิโย โคโป)

ปุตฺตา จ เม สมานิยา อโรคา

เตสํ น สุณามิ กิญฺจิ ปาปํ

อถ เจ ปตฺถยสี ปวสฺส เทว. (สุตฺตนิ. ๒๘๓)

(นายธนิยะเจ้าของโคกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าเป็น**ผู้เลี้ยงชีพด้วยค่าแรงของตนเอง** ทั้งบุตรธิดาของข้าพเจ้าก็พร้อมหน้า ไม่มีโรคภัยไข้เจ็บ. ความชั่วใดๆ ของบุตรธิดาเหล่านั้น ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินเลย ฝนเอ๋ย หากท่านอยากตกก็เชิญตกลงมาเถิด.

อตฺตเวตนภโตหมสฺมีติ อตฺตนิเยเนว ฆาสจฺฉาทเนน ภโต อตฺตโนเยว กมฺมํ กตฺวา ชีวามิ,

น ปรสฺส เวตนํ คเหตฺวา ปรสฺส กมฺมํ กโรมีติ ทสฺเสติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๔)

ด้วยบาทคาถาว่า **อตฺตเวตนภโตหมสฺมิ** นายธนิยะแสดงว่า เราเลี้ยงตัวเองเท่านั้น ด้วยอาหารและเครื่องนุ่งห่ม เราทำงานของตนจึงมีชีวิตอยู่ได้ หาได้รับค่าจ้างของคนอื่นแล้วทำงานเพื่อคนอื่นไม่

อตฺตสงฺกนฺติ (ถี)

[อตฺต + สงฺกนฺติ]

อัตตาเคลื่อนที่ได้, การเคลื่อนย้ายของอัตตา, การเคลื่อน[ย้าย]จากภพสู่ภพของอัตตา. การเปลี่ยนแปลงของอัตตา.

อตฺตสงฺกนฺติทสฺสน (น)

[อตฺต + สงฺกนฺติ + ทสฺสน]

ความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้, ความเห็นว่ามีการเคลื่อน[ย้าย]จากภพสู่ภพของอัตตา.การแสดงการเปลี่ยนแปลงของอัตตา, ลัทธิของผู้มีความเห็นว่ามีการย้ายภพสู่ภพของอัตตา.

สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ **อตฺตสงฺกนฺติทสฺสน**นิวารณํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๗)

ปาฐะว่า **สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ** (เพราะสังขารเป็นปัจจัยวิญญาณจึงมี) เป็นเครื่องกั้น **ความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้**.

อตฺตา ภวโต ภวนฺตรํ สงฺกมตีติ ทสฺสนํ **อตฺตสงฺกนฺติทสฺสนํ**, ตํ สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณุปฺปตฺติวจเนน นิวาริตํ โหติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๔๒)

ความเห็นว่า อัตตาย่อมเคลื่อน[ย้าย]จากภพหนึ่งไปสู่อีกภพหนึ่ง ชื่อว่า **อัตตสังกันติทัสสนะ** (ความเห็นผิดว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้). ความเห็นว่าอัตตาเคลื่อนที่ได้นั้น ย่อมเป็นอันถูกห้ามแล้ว ด้วยการกล่าวถึงการเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ[ปฏิสนธิวิญญาณ] เพราะสังขาร[การปรุงแต่ง]เป็นปัจจัย.

อตฺตสญฺเจตนา (ถี)

[อตฺต + สญฺเจตนา]

สัญเจตนาของตน, ความตั้งใจ - ความจงใจเพราะตน, ความตั้งใจ - ความจงใจของตน, เจตนาที่ตนกำหนด (กรรมที่ตนทำ).

จตฺตาโร ภิกฺขเว อตฺตภาวปฏิลาภา...อตฺถิ ภิกฺขเว อตฺตภาวปฏิลาโภ ยสฺมึ อตฺตภาวปฏิลาเภ **อตฺตสญฺเจตนา** กมติ โน ปรสญฺเจตนา... (อ.๑/๔๗๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การได้อัตภาพมี ๔ คือ การได้อัตภาพที่**ความตั้งใจของตน**ดำเนินไปมิใช่ความตั้งใจของผู้อื่นดำเนินไป...

[อีก ๓ ประการ คือ การได้อัตภาพที่ความตั้งใจของผู้อื่นดำเนินไป ไม่ใช่ความตั้งใจของตนดำเนินไป, ที่ความตั้งใจของตนและของผู้อื่นดำเนินไป, ที่ไม่ใช่ความตั้งใจของตนและไม่ใช่ความตั้งใจของผู้อื่นดำเนินไป]

อตฺตสญฺเจตนา กมตีติ อตฺตนา ปกปฺปิตเจตนา วหติ ปวตฺตติ. (อ.อฏ. ๒/๓๔๙)

ปาฐะว่า **อตฺตสญฺเจตนา กมติ** (ที่ความตั้งใจของตนดำเนินไป) ได้แก่ ความตั้งใจที่ตนกำหนดไว้ ย่อมนำไป คือ ย่อมเป็นไป.

อตฺตสญฺเจตนาเหตุ (ปุ)

[อตฺตสญฺเจตนา + เหตุ]

สัญเจตนาของตนเป็นเหตุ, ความตั้งใจ - ความจงใจของตนเป็นเหตุ.

ตตฺร ภนฺเต ยายํ อตฺตภาวปฏิลาโภ ยสฺมึ อตฺตภาวปฏิลาเภ อตฺตสญฺเจตนา กมติ โน ปรสญฺเจตนา, **อตฺตสญฺเจตนาเหตุ** เตสํ สตฺตานํ ตมฺหา กายา จุติ โหติ...(อ. ๑/๔๗๗)

[เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสการได้อัตภาพ ๔ ประการแล้ว พระสารีบุตรกราบทูลว่า]

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บรรดาการได้อัตภาพ ๔ ประการนั้น การได้อัตภาพ**ที่ความตั้งใจของตน**ดำเนินไป มิใช่ความตั้งใจของผู้อื่นดำเนินไปนี้ คือ การจุติจากกายนั้นของสัตว์เหล่านั้น มีได้เพราะความตั้งใจของตนเป็นเหตุ.[นี้เป็นประการที่ ๑]

อตฺตสญฺญต (ติ)

[อตฺต + สญฺญต]

มีตนสำรวมแล้ว, สำรวมตนแล้ว.

โย สุญฺญเคหานิ เสวติ
เสยฺยา โส มุนิ **อตฺตสญฺญโต**
โวสฺสชฺช จเรยฺย ตตฺถ โส
ปติรูปญฺหิ ตถาวิธสฺส ตํ. (สํ. ๑/๑๐๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสกับมารว่า)

มุนีใดอาศัยเรือนว่างเพื่อนอน มุนีนั้น **มีตนสำรวมแล้ว** เขาสละความอาลัยในอัตภาพนั้นเที่ยวไป เพราะการสละความอาลัยในอัตภาพแล้วเที่ยวไปนั้น เหมาะสมแก่ผู้เช่นนั้น.

โส มุนิ อตฺตสญฺญโตติ โส พุทฺธมุนิ หตฺถปาทกุกฺกุจฺจาภาเวน สัยตตฺตภาโว.

(สํ.อฏ. ๑/๑๕๙)

บาทคาถาว่า **โส มุนิ อตฺตสญฺญโต** (มุนีนั้นมีตนสำรวมแล้ว) ความว่า มุนีคือพระพุทธเจ้านั้น เป็นผู้มีตนสำรวมแล้ว[สำรวมตนแล้ว] เพราะไม่มีการคะนองมือและเท้า.

อตฺตสญฺญโตติ อตฺตภาเวน สัยโต. เตนาห สัยตตฺตภาโวติ. (สํ.ฏี. ๑/๒๐๖)

บทว่า **อตฺตสญฺญโต** (มีตนสำรวมแล้ว) คือ สำรวมแล้วด้วยตน. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า “มีตนสำรวมแล้ว”.

อตฺตสญฺญา (ถี)

[อตฺต + สญฺญา]

อัตตสัญญา, ความสำคัญว่าตน.

อนิจฺจโต อนุปสฺสนฺโต นิจฺจสญฺญํ ปชหติ. ทุกฺขโต อนุปสฺสนฺโต สุขสญฺญ ปชหติ. อนตฺตโต อนุปสฺสนฺโต **อตฺตสญฺญ** ปชหติ. นิพฺพินฺทนฺโต นนฺทึ ปชหติ. วิรชฺชนฺโต ราคํ ปชหติ. นิโรเธนฺโต สมุทยํ ปชหติ. ปฏินิสฺสชฺชนฺโต อาทานํ ปชหติ. (ปฏิสํ. ๕๖)

เมื่อพิจารณาเห็นโดยความไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญาได้ เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา[ความสำคัญว่าสุข] เมื่อพิจารณาเห็นโดยความเป็นอนัตตา

ย่อมละ**อัตตสัญญา**ได้ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมละความยินดีได้ เมื่อคลายกำหนัด ย่อมละราคะได้ เมื่อทำราคะให้ดับ ย่อมละสมุทัยได้ เมื่อสละไป ย่อมละความยึดถือได้.

อนิจฺจานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต นิจฺจสญฺญำ ปชหติ, ทุกฺขานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต สุขสญฺญำ ปชหติ, อนตฺตานุปสฺสนำ ภาเวนฺโต **อตฺตสญฺญำ** ปชหติ

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๖๔)

[มหาวิปัสสนา คือ ปัญญารู้เห็นรูปนาม โดยความไม่เที่ยงเป็นต้น ๑๘ อย่างคือ]

ผู้เจริญอนิจจานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าไม่เที่ยง) ย่อมละนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) ผู้เจริญทุกขานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าเป็นทุกข์) ย่อมละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) ผู้เจริญอนัตตานุปัสสนา (ปัญญารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ย่อมละ**อัตตสัญญา** (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน)...

อตฺตสนฺนิสฺสิต (ติ)

[อตฺต + สนฺนิสฺสิต]

อาศัยตน, อาศัยอัตภาพ.

ตสฺสา เทวตาย จิตฺตวเสน **อตฺตสนฺนิสฺสิตาย** วาโยธาตุยา คจฺฉตีติ เวทิตพฺพำ. เตน วุตฺตำ "มโนชวำ คจฺฉติ เยนกามนฺติ. (วิมาน.อฏ. ๑๓)

พึงทราบว่า วิมานไปได้ด้วยวาโยธาตุ ที่**อาศัยตน** โดยอำนาจจิตของเทวดานั้นเท่านั้น. ด้วยเหตุนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า เร็วดังใจไปได้ตามปรารถนา.

อตฺตสนฺนิยฺยาตน (น)

[อตฺต + สำ + นี + ยต + เณ + ยุ].

อัตตสันนิยยาตนสรณคมน์, การมอบ - สละตน, อัตตสันนิยยาตนะนี้ จัดเป็นสรณะหนึ่งในบรรดาโลกิยสรณคมน์ ๔.

อตฺตา สนฺนิยฺยาตียติ อปฺปียติ ปริจฺจชียติ เอเตนาติ **อตฺตสนฺนิยฺยาตนำ**, ยถาวุตฺตำ ทิฏฺฐุชุกมฺมำ. (ที.ฏี. ๑/๒๗๙ ม.ฏี. ๑/๒๓๖)

พระรัตนตรัย ชื่อว่า **อัตตสันนิยยาตนะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ผู้จะถึงมอบสละตน. ได้แก่ ทิฏฐุชุกรรม[การทำความเห็นให้ตรง ซึ่งมีศรัทธา เป็นตัวนำอันเป็นเหตุมอบตน]ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว.

อตฺตสนฺนิยฺยาตนำ นาม อชฺชาทึ กตฺวา อหำ อตฺตานำ พุทฺธสฺส นิยฺยาเตมิ. ธมฺมสฺส. สงฺฆสฺสาติ เอวำ พุทธาทีนำ อตฺตปริจฺจชนำ.

(ที.อฏ. ๑/๒๐๖, ม.อฏ. ๑/๑๓๖-๗, อำ.อฏ. ๒/๑๗, อิติวุ.อฏ. ๒๑๔)

ที่ชื่อว่า **การมอบตน** ได้แก่ การสละตนแด่พระรัตนตรัย มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอย่างนี้ว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป ข้าพเจ้าขอมอบถวายตน แด่พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์.

อตฺตปริจฺจชนนฺติ สำสารทุกฺขนิตฺถรณตฺถำ อตฺตโน อตฺตภาวสฺส ปริจฺจชนำ.

(ม.ฏี.๑/๒๓๖, ที.ฏี.๑/๒๗๙, อำ.ฏี.๒/๒๑)

บทว่า **อตฺตปริจฺจชนำ** (การสละตน) คือ การสละอัตภาพของตน เพื่อถอนทุกข์[ให้ข้ามพ้นทุกข์]ในสังสารวัฏ.

อตฺตสม[๑] (ติ)

[อตฺต + สม]

(๑) เสมอด้วยตน, เสมอตน.

มาสฑฺฒมาเสน จ ญาติ โหติ
ตตฺตฺตรึ **อตฺตสโม**ปิ โหติ
โสหํ กถํ อตฺตสุขสฺส เหตุ
จิรสนฺถุตํ กาฬกณฺณึ ชเหยฺยํ. (ชา.๑/๒๐)

[เศรษฐีโพธิสัตว์กล่าวว่า]

บุคคลชื่อว่าเป็นญาติ เพราะอยู่ร่วมกัน ๑ เดือนหรือครึ่งเดือน ชื่อว่า**เสมอตน**ก็เพราะอยู่ร่วมกันยิ่งกว่านั้น ข้าพเจ้านั้นจะพึงละทิ้งมิตรที่ชื่อกาฬกัณณีซึ่งสนิทสนมกันมานาน เพราะเหตุแห่งความสุขส่วนตัวได้อย่างไร.

ดู ชา. ๑/๑๐๙, ชา.อฏ. ๓/๙๕

(๒) ความรักอันเสมอด้วยความรักตน.

นตฺถิ **อตฺตสมํ** เปมํ
นตฺถิ ธญฺญสมํ ธนํ
นตฺถิ ปญฺญาสมา อาภา
วุฏฺฐิ เว ปรมา สรา. (สํ. ๑/๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ความรัก**เสมอด้วยความรักตน**ไม่มี ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี แสงสว่างเสมอด้วยปัญญาไม่มี ฝนจัดเป็นแหล่งน้ำอันยอดเยี่ยม.

ยสฺมา ปน **อตฺตเปเมน** สมํ เปมํ นาม นตฺถิ. มาตาปิตาทโย หิ ฉฑฺเฑตฺวาปิ ปุตฺตธีตาทโย จ อโปเสตฺวาปิ สตฺตา อตฺตานเมว โปเสนฺติ. ก็เพราะชื่อว่าความรักเสมอด้วย**ความรักตน**ไม่มี. เพราะบุคคลอาจไม่สนใจมารบิดา ไม่เลี้ยงดูบุตรธิดาเป็นต้น แต่บำรุงรักษาตนเท่านั้น[อย่างไรก็ต้องดูแลตน].

ดู ชา. ๑/๘, ชา.อฏ. ๒/๓๒๓

(สํ.อฏ. ๑/๓๑)

อตฺตสม[๒] (ปุ)

[อตฺต + สม]

ความสงบของตน, การทำตนให้สงบ, ความตั้งมั่นของตน. ดู อตฺตสมตฺถ

อตฺตสมตฺถ (ปุ)

[อตฺตสม + อตฺถ]

ประโยชน์แก่ความสงบของตน, ประโยชน์แห่งความตั้งมั่นของตน.

อิธ ภิกฺขุ น ลาภเหตุ น ลาภปจฺจยา น ลาภการณา น ลาภาภินิพฺพตฺติยา น ลาภํ ปริปาเจนฺโต, ยาวเทว อตฺตทมตฺถาย **อตฺตสมตฺถาย** อตฺตปรินิพฺพาปนตฺถาย สุตฺตนฺตํ ปริยาปุณาติ, วินยํ ปริยาปุณาติ, อภิธมฺมํ ปริยาปุณาติ. (มหานิ. ๑๘๓)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม มิใช่มุ่งหวังลาภเป็นเหตุ มิใช่ลาภเป็นปัจจัย มิใช่ลาภเป็นตัวการณ์ มิใช่เพื่อยังลาภให้เกิด (แต่) เธอเล่าเรียนพระสูตร เล่าเรียนพระวินัย เล่าเรียนพระอภิธรรม **เพียงเพื่อประโยชน์ในการฝึกตน** เพื่อประโยชน์แก่ความสงบแห่งตน เพื่อประโยชน์ยังตนให้ถึงนิพพาน.

อตฺตสมตฺถายาติ สมาธิสมฺปยุตฺตาย ปญฺญาย อตฺตโน สมาธานตฺถาย.

(มหานิ.อฏ. ๒๙๙)

บทว่า **อตฺตสมตฺถาย** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แห่งความตั้งมั่นของตน ด้วยปัญญาอันสัมปยุตด้วยสมาธิ.

อตฺตสมถ (ปุ)

[อตฺต + สมถ] สงบตน, ตั้งมั่นแห่งตน.

[สมถ = สม + เณ + ถ บทนี้มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน เรียกว่าการิตันโตคธบท]

อตฺตสมถตฺถ (ปุ)

[อตฺตสมถ + อตฺถ]

ที่มีความหมายว่าสงบตน.

ยถาติ ทส ยถตฺถา อตฺตทมถตฺโถ ยถตฺโถ, **อตฺตสมถตฺโถ** ยถตฺโถ, อตฺตปรินิพฺพาปนตฺโถ ยถตฺโถ, อภิญฺญตฺโถ ยถตฺโถ...นิโรเธ ปติฏฺฐาปกตฺโถ ยถตฺโถ. (ปฏิสํ. ๑๗๒)

บทว่า **ยถา** (ตามสภาวะ[ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้]) อธิบายว่า ตามสภาวะมีความหมาย ๑๐ อย่าง คือ ตามสภาวะที่มีความหมายว่าการฝึกตน, **ที่มีความหมายว่าสงบตน**, ที่มีความหมายว่ายังตนให้ปรินิพพาน, ที่มีความหมายว่ารู้ยิ่ง [กำหนดรู้, ละ, เจริญ, ทำให้แจ้ง, ตรัสรู้สัจจะ]และตามสภาวะที่มีความหมายว่ายังตนให้ตั้งอยู่ในนิโรธ.

อตฺตสมถตฺโถติ สีติภาวตฺโถ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๘๔)

บทว่า **อตฺตสมถตฺโถ** (ที่มีความหมายว่า สงบตน) คือ ความเป็นผู้เยือกเย็น.

อตฺตสมนุปสฺสนา (ถี)

[อตฺต + สมนุปสฺสนา]

การพิจารณาตน. ที.๒/๕๖-๗

อตฺตสมานตา (ถี)

[อตฺต + สมานตา]

เปรียบกับตน, ความเป็นผู้เสมอกับตน.

ปรปกฺขิเยสุ ปาเณสุ อวิรุทฺโธ, อตฺตปกฺขิเยสุ อสารตฺโต...“ยถา อหํ ตถา เอเตติ **อตฺตสมานตาย** เตสุ วิโรธํ วิเนนฺโต...

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๑๑)

[บุคคล]เป็นผู้ไม่ยินร้ายในสัตว์ทั้งหลายที่เป็นฝ่ายอื่น ไม่ยินดีในฝ่ายของตน...กำจัดความยินร้ายในสัตว์เหล่านั้นเสีย เพราะ**เปรียบกับตน**ว่า เราเป็นฉันใด สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ก็ฉันนั้น. ดู สมานตฺตตา

อตฺตสมุฏฺฐาน (ติ)

[อตฺต + สมุฏฺฐาน]

มีตนเป็นเหตุเกิด, เกิดในตน.

สลฺลํ **อตฺตสมุฏฺฐานํ**

ภวเนตฺติปฺปภาวิตํ

เอเตสํ อปฺปวตฺตาย

เทเสสิ มคฺคมุตฺตมํ. (เถร.๓๒๕)

(พระเตลกานิเถระกล่าวว่า)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงทางอันประเสริฐ[มรรค๘] เพื่อไม่ให้ลูกศร[คือกิเลสมีตัณหาและทิฏฐิเป็นต้น]**อันมีตนเป็นเหตุเกิด** ทั้งเกิดแต่ตัณหาที่นำไปสู่ภพ[ภวตัณหา] เหล่านั้นเป็นไป[เกิดขึ้น].

อตฺตสมุฏฺฐานนฺติ อหนฺติ มานฏฺฐานตาย อตฺตาติ จ ลทฺธนาเม อตฺตภาเว สมฺภูตํ.

(เถร.อฏ. ๒/๒๘๘)

บทว่า **อตฺตสมุฏฺฐานํ** (มีตนเป็นเหตุเกิด) คือ เกิดในอัตภาพอันได้ชื่อว่า อัตตา เพราะเป็นที่ตั้งการถือตัวว่าเป็นเรา.

อตฺตสมฺปตฺติ (ถี)

[อตฺต + สมฺปตฺติ]

สมบัติของตน, ความถึงพร้อมแห่งตน.

อัตตสมบัติ.

อายสฺมา อุตฺตโร ภิกฺขู อามนฺเตสิ “สาธาวุโส …กาเลน กาลํ **อตฺตสมฺปตฺตึ** ปจฺจเวกฺขิตา โหติ. สาธาวุโส, ภิกฺขุ กาเลน กาลํ ปรสมฺปตฺตึ ปจฺจเวกฺขิตา โหตีติ. (อ. ๓/๑๑)

ท่านพระอุตตระเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า ผู้มีอายุ…ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็น**ความถึงพร้อมของตน**ตามกาลอันควร ทางที่ดี ภิกษุพึงพิจารณาเห็นความถึงพร้อมของผู้อื่นตามกาลอันควร.

อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณตา (ถี)

[อตฺตสมฺปตฺติ + นิคูหน + ลกฺขณ + ตา]

ความเป็นผู้มีการปกปิดสมบัติของตนเป็นลักษณะ, มีลักษณะซ่อนสมบัติของตน.

ยสฺมา ปน มจฺฉริปุคฺคโล อตฺตโน สนฺตกํ ปเรสํ อทาตุกาโม โหติ ปรสนฺตกํ คณฺหิตุกาโม ตสฺมา ‘อิทํ อจฺฉริยํ มยฺหเมว โหตุ มา อญฺญสฺสาติ ปวตฺติ-วเสนสฺส **อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณตา** อตฺตสมฺปตฺติคุคหณลกฺขณตา วา เวทิตพฺพา.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๐๗-๘)

อนึ่ง คนตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนา จะให้สิ่งอันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น อยากจะรับแต่ของคนอื่น เพราะเหตุนั้น พึงทราบความตระหนี่นั้น **มีลักษณะซ่อนสมบัติของตน** หรือมีลักษณะยึดเอาสมบัติของตน ด้วยความเป็นไปว่า ความอัศจรรย์นี้จงมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่คนอื่น.

อตฺตสมฺปตฺติคุคหณลกฺขณตา (น)

[อตฺตสมฺปตฺติ + คหณ + ลกฺขณ + ตา]

ความเป็นผู้มีการยึดถือสมบัติของตนเป็นลักษณะ, มีลักษณะยึดเอาสมบัติของตน.

ดู อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณตา

อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐาน (ติ)

[อตฺตสมฺปตฺติ + ปทฏฺฐาน]

มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้.

มจฺเฉรภาโว ‘มจฺฉริยํ’. ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตีนํ นิคูหนลกฺขณํ, ตาสํเยว ปเรหิ สาธารณภาวอกฺขมนรสํ, สงฺโกจนปจฺจุ-

ปฏฺฐานำ กฏฺกญฺจุกตาปจฺจุปฏฺฐานำ วา, **อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานำ**. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๙)

ภาวะของคนตระหนี่ ชื่อว่ามัจฉริยะ. มัจฉริยะนั้น:-มีสภาพปิดบังสมบัติของตน[คุณสมบัติหรือทรัพย์สมบัติ] ที่ได้มาแล้วหรือที่ควรได้, มีหน้าที่ทนไม่ได้ต่อการที่สมบัติเหล่านั้น เกี่ยวข้องกับคนอื่น, มีความไม่เผื่อแผ่เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความขี้เหนียว[ความเป็นคนใจแคบ]เป็นเครื่องปรากฏ, **มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้**[ปทัฏฐาน].

อตฺตสมฺปทา (ถี)

[อตฺต + สมฺปทา]

ความถึงพร้อมแห่งตน, ความถึงพร้อมแห่งจิต, อัตตสัมปทา.

อตฺตสมฺปทาติ สมฺปนฺนจิตฺตตา. (สำ.อฏ. ๓/๑๖๙)

บทว่า **อตฺตสมฺปทา** (อัตตสัมปทา) ได้แก่ ความเป็นผู้มีจิตถึงพร้อมแล้ว.

อตฺตสมฺปนฺน (ติ)

[อตฺต + สมฺปนฺน]

อัตตสัมปันนะ, สมบูรณ์แล้วด้วยตน.

ยสฺมา อตฺตนิ จิเตน **อตฺตสมฺปนฺเนน** กุสลำ กตฺวา สคฺคำ วา ปาปุณิตุำ มคฺคำ วา ภาเวตุำ ผลำ วา สจฺฉิกาตุำ สกฺกา ตสฺมา หิ อตฺตาว อตฺตโน ปติฏฺฐา โหติ ปโร โก นาม กสฺส ปติฏฺฐา สิยา.

(ธมม.อฏ. ๒/๑๖๐)

บุคคลตั้งอยู่ในตน คือ **สมบูรณ์แล้วด้วยตน** สามารถจะทำกุศลแล้วถึงสวรรค์ หรือเพื่อยังมรรคให้เจริญ หรือเพื่อทำให้แจ้งซึ่งผลได้, เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว ตนแลพึงเป็นที่พึ่งของตนเอง[ของตัวเราเอง].

อตฺตสมฺภว (ติ)

[อตฺต + สมฺภว]

(ก) สภาวะที่เกิดในตน[กิเลส].

ตุลมตุลญฺจ สมฺภวำ
ภวสงฺขารมวสฺสชิ มุนิ
อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต
อภินฺทิ กวจมิว**ตฺตสมฺภวำ**.

(ที. ๒/๙๐, สำ. ๓/๒๓๐, อำ. ๓/๑๓๑)

พระมุนีหยั่งเห็นอยู่[รู้เห็น]พระนิพพาน ได้สละกรรมซึ่งเป็นเหตุเกิด[แห่งขันธ์] อันเป็นเครื่องปรุงแต่งภพเป็นผู้มีความยินดีในภายใน[ด้วยวิปัสสนา]มีจิตมั่นคง[ด้วยสมถะ]กำจัด**สภาวะที่เกิดในตน**[กิเลส]ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น.

กถำ? อชฺฌตฺตรโต.

โส หิ วิปสฺสนาวเสน อชฺฌตฺตรโต สมถวเสน สมาหิโต กวจมิว อตฺตภาวำ ปริโยนนฺธิตฺวา จิตำ อตฺตนิ สมฺภาวตฺตา "**อตฺตสมฺภว**นฺติ ลทฺธนามำ สพฺพำ กิเลสชาตำ อภินฺทิ, กิเลสาภาเว กมฺมำ อปฺปฏิสนฺธิกตฺตา อวสฺสฏฺฐำ นาม โหติ, กิเลสาภาเวน กมฺมำ ชหีติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒๓)

ถามว่า:พระองค์สละกรรมได้อย่างไร? ตอบว่า: พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายใน.

แท้จริง พระองค์เป็นผู้มีความยินดีในภายในด้วยวิปัสสนา มีจิตมั่นคงด้วยสมถะ กำจัด

กิเลสทั้งหมดที่ได้ชื่อว่า**สภาวะที่เกิดในตน** เพราะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตนซึ่งหุ้มห่ออัตภาพอยู่แล้ว ดุจทหารทำลายเกราะ ฉะนั้น. กรรมชื่อว่าถูกสละได้ เพราะเป็นสภาพไม่ให้ปฏิสนธิเมื่อไม่มีกิเลส ความว่า พระองค์ได้สละกรรมด้วยความไม่มีกิเลส.

[อตฺตสมฺภว=อตฺตนิ สมฺภวํ อตฺตสมฺภวํ (อัตตสัมภาวะคือสภาวะที่เกิดในตน) หมายถึงกิเลส คำนี้เป็นคำไวพจน์ของกิเลส เพราะกิเลสเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นภายในตน ตามนัยนี้จัดเป็นทัพพศัพท์ คือศัพท์แสดงสิ่งใดสิ่งหนึ่งซึ่งในที่นี้แสดงถึงกิเลสดังที่คัมภีร์อรรถกถา (ที.อฏ.๒/๑๔๗, สํ.อฏ.๓/๒๘๕, อ.อฏ.๓/๒๕๐) กล่าวว่า อตฺตสมฺภวนฺติ อตฺตนิ สญฺชาตํ กิเลสํ บทว่า อตฺตสมฺภวํ หมายถึง กิเลสที่เกิดในตน.

ตุลฺ (หยั่งเห็นอยู่) = ตุล ธาตุ + เณ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ

อตุลํ (พระนิพพาน)=นตฺถิ ตุลํ อสฺสาติ อตุลํ (อตุละคือธรรมที่ไม่มีธรรมอื่นเสมอเหมือน) บทนี้เป็นกรรมของปาฐเสสะว่า ทิสฺวา]

(ข) สภาวะที่เกิดในตน[สังขตธรรม].

สมฺภวา สุวิทิตา อสารกา
สงฺขตา ปจลิตา สเหริตา
ตํ วิทิตฺวา มหม**ตฺตสมฺภวํ**
สนฺติเมว สติมา สมชฺฌคํ. (เถร.๒๖๗)

(พระโคตมเถระกล่าวว่า)
เรารู้แจ้งชัดภพทั้งหลาย[กามภพเป็นต้น] อันหาแก่นสารมิได้ ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ยั่งยืน เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ครั้นรู้แจ้งภพนั้น**ที่เกิดในตน** จึงเป็นผู้มีสติ ได้บรรลุสันติธรรม[พระนิพพาน]ที่แท้จริง.

ตํ วิทิตฺวา มหมตฺตสมฺภวนฺติ:-

ตํ ยถาวุตฺตํ สงฺขตสภาวํ **อตฺตสมฺภวํ** อตฺตนิ สมฺภูตํ อตฺตายตฺตํ อิสฺสราทิวเสน อปรายตฺตํ ปริญฺญาภิสมยวเสน อหํ วิทิตฺวา ตปฺปฏิปกฺขภูตสนฺติเมว นิพฺพานเมว มคฺคปญฺญาสติยา สติมา หุตฺวา สมชฺฌคํ อธิคจฺฉึ อริยมคฺคภาวนาย อนุปฺปตฺโตติ. (เถร.อฏ. ๑/๔๘๓)

ปาฐะว่า **ตํ วิทิตฺวา มหมตฺตสมฺภวํ** ความว่า ข้าพเจ้าครั้นรู้แจ้งภพตามที่กล่าวแล้วนั้น อันมีสภาวะถูกปัจจัยปรุงแต่ง **ที่เกิดในตน** คือเกิดแล้วในตน ได้แก่ เนื่องกับตน ไม่เนื่องด้วยผู้อื่นด้วยสามารถแห่งเหตุมีพระอิศวร[ผู้เป็นใหญ่]เป็นต้น ด้วยอำนาจการบรรลุด้วยการกำหนดรู้ชัดแล้ว จึงเป็นผู้มีสติด้วยสติที่สัมปยุตด้วยมรรคญาณ ได้บรรลุ คือ ถึงทับ ได้แก่ ถึงแล้วโดยลำดับซึ่งสันติธรรมนั่นเทียวคือพระนิพพานนั่นเอง ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมต่อสังขตธรรมนั้น.

อตฺตสมฺภูต (ติ)

[อตฺต + สมฺภูต]
เกิดแล้วในตน - สรีระ. - สันดานของตน.

สฺเนหชา **อตฺตสมฺภูตา**
นิคฺโรธสฺเสว ขนฺธชา
ปุถู วิสตฺตา กาเมสุ
มาลุวาว วิตตาวเน. (สุตฺตนิ.๓๒๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบสูจิโลมยักษ์ว่า) อกุศลวิตกเป็นอันมากเกิดจากความเยื่อใย [ตัณหา] **เกิดแล้วในตน**[สรีระ] แผ่ซ่านไปในวัตถุกามทั้งหลาย เหมือนย่านไทร เกิดแต่ลำต้นไทรแล้วแผ่ขยายไปในป่า ฉะนั้น.

เอเต หิ สพฺเพปิ ราคาทโย วิตกฺกปริโยสานา ตณฺหาสฺเนเหน ชาตา ตถา ชายนฺตา จ ปญฺจุปาทานกฺขนฺธเภเท อตฺตภาวปริยาเย อตฺตนิ สมฺภูตา. เตนาห "สฺเนหชา **อตฺตสมฺภูตา**ติ.

จริงอยู่ อกุศลธรรมมีราคะเป็นต้น มีความตรึกเป็นที่สุดเหล่านี้ทั้งหมด เกิดแต่ความเยื่อใยคือตัณหา และเมื่อเกิดขึ้นอยู่ อย่างนั้นย่อมเกิดในสรีระ ซึ่งมีอัตภาพเป็นเหตุ อันจำแนกเป็นต้นอุปาทานขันธ์ เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า สฺเนหชา (เกิดแต่ความเยื่อใย) อตฺตสมฺภูตา (เกิดแล้วในตน[สรีระ])".

โลโภ โทโส จ โมโห จ
ปุริสํ ปาปเจตสํ
หึสนฺติ **อตฺตสมฺภูตา**
ตจสารว สมฺผลํ. (สํ.๑/๗๐,๙๙, อิติวุ.ต. ๒๒๖)

โลภะ โทสะ และโมหะ **เกิดแล้วในตน** ย่อมทำร้ายบุรุษผู้มีจิตเลวทราม เหมือนขุยไผ่ทำลายต้นไผ่ ฉะนั้น.

อตฺตสมฺภูตาติ อตฺตนิ สมฺภูตา. (สํ.อฏ. ๑/๑๒๖)

บทว่า **อตฺตสมฺภูตา** แปลว่า เกิดแล้วในตน.

อตฺตนิ สมฺภูตาติ สนฺตาเน นิพฺพตฺตา.

(สํ.ฏี. ๑/๑๗๔)

สองบทว่า **อตฺตนิ สมฺภูตา** (เกิดแล้วในตน) คือ เกิดแล้วในสันดานของตน.

อตฺตสมฺมาปณิธาน (น)

[อตฺต + สมฺมา + ป + นิ + ธา + ยุ]

การตั้งตนไว้ชอบ, การตั้งกายและจิตไว้ชอบ, การให้กายและจิตตั้งอยู่ในธรรม.

อตฺตสมฺมาปณิธานํ สีลานํ ปทฏฺฐานํ.

อตฺตสมฺมาปณิธานํ หิริยา จ วิปสฺสนาย จ สาธารณํ ปทฏฺฐานํ. (เนตฺติ. ๒๖, ๔๓)

การตั้งตน[จิต]**ไว้ชอบ** เป็นปทัฏฐานแก่ศีล. **การตั้งตน**[จิต]**ไว้ชอบ** เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่หิริและวิปัสสนา. (ดู เปฏโก. ๒๕๔)

[อตฺต ศัพท์ หากแปลว่า “กายและจิต” มาจาก อตฺต สองศัพท์ และเชื่อมบทเป็นทวันทสมาสว่า อตฺตา จ อตฺตา จ อตฺตา (อัตตะคือกายและจิต) จัดเป็นสัททสรูเปกเสส (ลบคำศัพท์ที่เหมือนกันโดยรูปศัพท์หรือเสียง แต่มีความหมายต่างกัน) การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า **อตฺต** จะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว การใช้คำในลักษณะนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ตันตนัย คือนัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

อตฺตสมฺมาปณิธิ (ปุ)

[อตฺต + สมฺมา + ป + นิ + ธา + อิ]

อัตตสัมมาปณิธิ, การตั้งตนไว้ชอบ, การตั้งกาย - จิตอยู่ในธรรมมีศรัทธาเป็นต้น.

ปติรูปเทสวาโส จ

ปุพฺเพ จ กตปุญฺญตา

อตฺตสมฺมาปณิธิ จ

เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ. (ขุทฺทก. ๔, สุตฺตนิ. ๓๑๙)

การอยู่ในถิ่นที่เหมาะสม การได้สร้างบุญไว้ในปางก่อน **การตั้งตน[จิต]ไว้ชอบ** นี้เป็นมงคลอันสูงสุด.

อตฺตาติ จิตฺตํ วุจฺจติ สกโล วา อตฺตภาโว,... อิเธกจฺโจ อตฺตานํ ทุสฺสีลํ สีเล ปติฏฺฐาเปติ, อสฺสทฺธํ สทฺธาสมฺปทาย ปติฏฺฐาเปติ, มจฺฉรึ จาคสมฺปทาย ปติฏฺฐาเปติ. อยํ วุจฺจติ **อตฺตสมฺมาปณิธี**ติ.(ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๑, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๖๑)

จิตหรืออัตภาพทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าตน...คนบางคนในโลกนี้ ย่อมทำตนที่ทุศีลให้ตั้งอยู่ในศีล ตนที่ไม่มีศรัทธาให้ตั้งอยู่ในความถึงพร้อมด้วยศรัทธา ตนที่ตระหนี่ให้ตั้งอยู่ในการถึงพร้อมด้วยการสละ. การตั้งตนลักษณะเช่นนี้พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า **อัตตสัมมาปณิธิ** (การตั้งตนไว้ชอบ).

ดู ที.อฏ. ๓/๒๗๒, อ.อฏ. ๒/๒๙๐

อตฺตสรณ (ติ)

[อตฺต + สรณ]

มีตนเป็นที่พักพิง, มีตนเป็นสรณะ.

อตฺตทีปา ภิกฺขเว วิหรถ **อตฺตสรณา** อนญฺญสรณา ธมฺมทีปา ธมฺมสรณา อนญฺญสรณา. กถญฺจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อตฺตทีโป วิหรติ **อตฺตสรโณ** อนญฺญสรโณ ธมฺมทีโป ธมฺมสรโณ อนญฺญสรโณ. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ...เวทนาสุ...จิตฺเต... ธมฺเมสุ... (ที. ๒/๘๕, ๓/๔๘, สํ. ๒/๓๕, ๓/๑๓๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงมีตนเป็นที่พึ่ง **มีตนเป็นที่พักพิง** มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย อย่างไรเล่า ภิกษุจึงชื่อว่ามีตนเป็นที่พึ่ง **มีตนเป็นที่พักพิง** มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พึ่ง มีธรรมเป็นที่พักพิง มิใช่มีผู้อื่นเป็นที่พึ่งอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญาหยั่งเห็น มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่...ตามรู้ในเวทนาว่าเป็นเวทนา อยู่... ตามรู้ในจิตว่าเป็นจิตอยู่... ตามรู้ในสภาวธรรมว่าเป็นสภาวธรรมอยู่.

อตฺตสรณาติ อตฺตคติกาว โหถ. มา อญฺญคติกา. (ที.อฏ. ๒/๑๓๘, สํ.อฏ. ๓/๒๓๘)

บทว่า **อตฺตสรณา** (มีตนเป็นที่พักพิง) คือ (พวกเธอ) จงมีตนเป็นแบบอย่างเท่านั้น อย่ามีผู้อื่นเป็นแบบอย่าง.

อตฺตสาร (ปุ)

[อตฺต + สาร]

แก่นสารในตน, แก่นสารคืออัตตา, ตนเป็นแก่นสาร. สาระคือตน, แก่นแท้คือตน

อสารกฏฺเฐนาติ อตฺตา นิวาสี การโก เวทโก สยัวสีติ เอวํ ปริกปฺปิตสฺส **อตฺตสารสฺส** อภาเวน. ยญฺหิ อนิจฺจํ ทุกฺขํ อตฺตโนปิ อนิจฺจตาทิ วา อุทยพฺพยปีฬนาทิ วา วาเรตุ น สกฺโกติ กุโตตสฺส การกาทิภาโว. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๒๙)

บทว่า **อสารกฏฺเฐน** (เพราะอรรถว่าหาแก่นสารมิได้) ความว่า [รูปทั้งหมดเป็นอนัตตา] เพราะไม่มี**แก่นสารในตน**ที่[คนพาล]กำหนดไว้อย่างนี้ว่า อัตตา (ตัวตน) นิวาสี (ผู้อาศัย) การกะ (ผู้ทำ) เวทกะ (ผู้เสวย) สยังวสี (ผู้มีอำนาจด้วยตนเอง). เพราะสิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ ไม่สามารถจะดำรงความไม่เที่ยงแม้ของตน หรือความเกิดความเสื่อม และความบีบคั้นไว้ได้, จะหาความเป็นผู้กระทำเป็นต้นของตนนั้นได้แต่ไหน.

ดู วิสุทฺธิ. ๒/๒๗๗

อตฺตสารสาร (ปุ)

[อตฺต + สาร + สาร]

แก่นสารคือสาระว่าเป็นอัตตา. แก่นสารคือสาระว่าเป็นอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา.

กถํ ตุจฺฉสงฺขารสมนุปสฺสนาวเสน สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขติ? รูเป สาโร น ลพฺภติ. เวทนาย สาโร น ลพฺภติ. สญฺญาย สาโร น ลพฺภติ. สงฺขาเรสุ สาโร น ลพฺภติ. วิญฺญาเณ สาโร น ลพฺภติ. รูปํ อสารํ นิสฺสารํ สาราปคตํ นิจฺจสารสาเรน วา ธุวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา **อตฺตสารสาเรน** วา นิจฺเจน วา ธุเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา.

(จูฬนิ. ๑๘๒, วิสุทฺธิ. ๒.๓๓๑)

บุคคลพิจารณาเห็นโลก โดยความว่างเปล่าด้วยการพิจารณาเห็นสังขารเป็นของว่างเปล่าเป็นอย่างไร. คือ บุคคลย่อมไม่ได้แก่นสารในรูป แก่นสารในเวทนา แก่นสารในสัญญา แก่นสารในสังขาร แก่นสารในวิญญาณ. รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารมิได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารคือสาระว่าเที่ยง โดยแก่นสารคือสาระว่ายั่งยืน โดยแก่นสารคือสาระว่าเป็นสุข โดย**แก่นสารคือสาระว่าเป็นอัตตา** โดยความเที่ยง โดยความยั่งยืน โดยความคงทน โดยความไม่แปรผันเป็นธรรมดา.

อตฺตสารสาเรน วาติ อตฺตตฺตนิยสารสาเรน วา. (จูฬนิ.อฏ. ๖๗)

บทว่า **อตฺตสารสาเรน วา** (โดยแก่นสาร คือสาระว่าเป็นอัตตา) คือ โดยแก่นสารคือสาระว่าเป็นอัตตาและสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา[โดยแก่นสารคือสาระว่าเป็นตนหรือของตน].

ดู มหานิ. ๓๒๑, มหานิ.อฏ. ๓๗๗

อตฺตสิเนห (ปุ)

[อตฺต + สิเนห] ความรักตน.

ตตฺถ ยสฺมา สนฺตาโส **อตฺตสิเนเหน** โหติ, **อตฺตสิเนโห** จ ตณฺหาเลโป, โสปิ ทิฏฺจิสมฺปยุตฺเตน วา ทิฏฺจิวิปฺปยุตฺเตน วา โลเภน โหติ, โส จ ตณฺหาเยว. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๑๓)

ในคาถานั้น เพราะเหตุที่ความสะดุ้ง ย่อมมีได้เพราะ**ความรักตน** และ**ความรักตน** ก็คือความยึดติดด้วยอำนาจตัณหา แม้ความยึดติดด้วยอำนาจตัณหานั้น ย่อมมีได้ เพราะความโลภที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ หรือที่ไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ก็ความโลภนั้นคือตัณหานั่นเอง.

ปารมิธมฺมานญฺหิ อุกฺกำสปฺปตฺติยา ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺตภาเว อภิญฺญาสมาปตฺตีหิ สนฺตานสฺส วิเสสิตตฺตา **อตฺตสิเนหสฺส** ตนุภาเวน สตฺเตสุ จ มหากรุณาย อุพฺพารภาเวน อธิฏฺฐานสฺส ติกฺขวิสทภาวาปตฺติยา โพธิสตฺตานำ อธิปฺปายา สมิชฺฌนฺติ. (ม.ฏี. ๓/๓๓๔)

ก็ความประสงค์ของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เพื่อบรรลุถึงความสูงสุดแห่งบารมีธรรม [และ] เพื่อบรรลุถึงความแก่กล้าและความบริสุทธิ์แห่งความปรารถนา ย่อมสำเร็จได้ เพราะ**ความรักตน**มีสภาพเบาบาง เนื่องจากขันธสันดานถูกกระทำให้พิเศษ ด้วยอภิญญาสมาบัติ ในอัตภาพนั้นๆ [และ]เพราะความเป็นผู้มีพระมหากรุณาอันยิ่งใหญ่ในสัตว์ทั้งหลาย.

อตฺตสิเนหราครตฺต (ติ)

[อตฺตสิเนหราค + รตฺต]

ผู้ยินดีด้วยความกำหนัดในความรักตน, ผู้ยินดีด้วยความกำหนัดคือความรักตน.

ตำ ตำ เอวำ ปฏิกูลมฺปิ สมานำ อวิชฺชนฺธการปริโยนทฺธา **อตฺตสิเนหราครตฺตา** "อิฏฺฐำ กนฺตำ นิจฺจำ สุขำ อตฺตาติ คณฺหนฺติ. เต เอวำ คณฺหนฺตา อฏฺวิยำ กึสุกรุกฺขำ ทิสฺวา รุกฺขโต อปติตปุปฺผำ "อยำ มำสเปสีติ วิหญฺญมาเนน ชรสิงฺคาเลน สมานตำ อาปชฺชนฺติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๘๙)

สัตว์ทั้งหลายที่ถูกความมืดคืออวิชชาห่อหุ้มไว้ **ผู้ยินดีด้วยความกำหนัดคือความรักตน** ย่อมยึดถือส่วนนั้นๆ แม้จะเป็นของปฏิกูลอย่างนี้ว่า เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่าใคร่ เที่ยง เป็นสุข เป็นตัวตนเป็นต้น สัตว์เหล่านั้น เมื่อยึดถืออยู่อย่างนี้ ย่อมถึงความเป็นผู้เสมอกับสุนัขจิ้งจอกแก่ ตัวเห็นต้นทองกวาวในดง สำคัญดอกทองกวาวที่ยังไม่หล่นจากต้นว่านี้คือชิ้นเนื้อ แล้วจึงเดือดร้อนอยู่.

อตฺตสิเนหสงฺขาเตน ราเคน รตฺตา **อตฺตสิเนหราครตฺตา**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๑๗)

ผู้ยินดีแล้วด้วยความกำหนัดกล่าวคือความรักตน ชื่อว่า **อัตตสิเนหราครัตตะ**.

อตฺตสิเนหานุคตตฺต (น)

[อตฺตสิเนหานุคต + ตฺต]

สภาวะที่คล้อยตามความรักในตน.

อตฺตสิเนหานุคตตฺตา อตฺตานุทิฏฺฐิโย. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๖๒)

ชื่อว่า **อัตตานุทิฏฐิ** (ความตามเห็นว่าเป็นตน) เพราะความเห็นเป็น**สภาวะที่คล้อยตามความรัก[ความเยื่อใย]ในตน**.

อตฺตสุข (น)

[อตฺต + สุข]

ความสุขของตน, ความสุขส่วนตัว.

มาสฑฺฒมาเสน จ ญาติ โหติ
ตตุตฺตรึ **อตฺตสโม**ปิ โหติ
โสหํ กถํ **อตฺตสุขสฺส** เหตุ
จิรสนฺถุตํ กาฬกณฺณึ ชเหยฺยํ. (ชา.๑/๒๐)

[เศรษฐีโพธิสัตว์กล่าวว่า]

บุคคลชื่อว่าเป็นญาติ เพราะอยู่ร่วมกัน ๑ เดือนหรือครึ่งเดือน ชื่อว่าเสมอตนก็เพราะอยู่ร่วมกันยิ่งกว่านั้น ข้าพเจ้านั้นจะพึงละทิ้งมิตรที่ชื่อกาฬกัณณีซึ่งสนิทสนมกันมานาน เพราะเหตุแห่ง**ความสุขของตน**(ความสุขส่วนตัว) ได้อย่างไร.

ดู ชา. ๒/๒๓๑

อตฺตสุขี (ติ)

[อตฺตสุข + อี]

มีความสุขของตน, มีความสุขส่วนตัว.

ตสฺสฺจหํ **อตฺตสุขี** วิเธยฺโย
อาทาย เยนิจฺฉติ เตน คจฺฉติ
อหญฺจ โว สาสิตุมาคโตสฺมิ
กถํ อหํ อปริตฺตาย คจฺเฉ. (ชา. ๒/๒๘๙)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)

ตั้งแต่วันนี้ไป พ่อจะ**มีความสุขของตน** [ได้เพียง ๓ วัน] ต่อจากนั้นไป พ่อจะพึงเป็นผู้อันมาณพนั้นกำจัดได้[คือต้องอยู่ในอำนาจของมาณพนั้น] เขาจะพาพ่อไปตามที่เขาปรารถนา พ่อกลับมาเพื่อจะสั่งสอนลูกๆ ว่าพ่อยังมิได้ทำเครื่องป้องกัน[ให้แก่ลูกๆ] แล้วจะพึงไปได้อย่างไร.

ตสฺสฺจหํ อตฺตสุขี วิเธยฺโยติ อชฺช ปฏฺจาย ตีหมตฺตํ อหํ อตฺตโน สุเขน **อตฺตสุขี**.

(ชา.อฏ. ๗/๑๙๔)

บาทคาถาว่า ตสฺสฺจหํ อตฺตสุขี วิเธยฺโย ได้แก่ ตั้งแต่วันนี้ไป พ่อจะ**มีความสุขของตัว** ด้วยความสุขส่วนตัวได้เพียง ๓ วัน.

อตฺตสุญฺญตา (ถี)

[อตฺต + สุญฺญตา]

อัตตสุญญตา, ความว่างจากตน.

เกเส ตาว **อตฺตสุญฺญตา** อตฺตนิยสุญฺญตา นิจฺจภาวสุญฺญตาติ ติสฺโส สุญฺญตา โหนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๒๔๙)

เพราะฉะนั้น ในผมจึงมีความว่าง ๓ อย่างก่อน คือ **ความว่างจากตน** ความว่างจากของตน ความว่างจากความเป็นสภาวะที่เที่ยง.

อตฺตสุทฺธิ (ถี)

[อตฺต + สุทฺธิ] ความบริสุทธิ์ของตน.

อตฺตสุทฺธิอภิลาส (ปุ)

[อตฺตสุทฺธิ + อภิลาส]

[อภิลาส = อภิ + ลส (ปิหายํ) + ณ]

ความมุ่งหวังความบริสุทธิ์ของตน.

อตฺตปริตาปนํ อนุยุตฺตสฺส ปน อวิชฺชาตณฺหา-สหการีการณํ ลภิตฺวา "สีเลน สุทฺธิ วเตน สุทฺธี'ติ-อาทินา **อตฺตสุทฺธิอภิลาเสน** สีลพฺพต-ปรามาสทิฏฐิ คณฺหาเปนฺติ. (อุทาน.อฏ. ๓๒๐)

ก็แล[บุคคลผู้ตามเห็นความยินดีในวัตถุกาม]ครั้นได้ตัณหาและอวิชชา เป็นเหตุทำร่วมกันของผู้หมั่นประกอบในการทำตนให้เดือดร้อนแล้ว ย่อมให้ยึดถือความเห็นผิดในสีลัพพต-ปรามาสโดย**มุ่งหวังความบริสุทธิ์ของตน** โดยนัยมีอาทิว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยศีล ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ด้วยพรต.

[สีลพฺพต หมายถึงปกติและความประพฤติอย่างวัวหรือสุนัขโดยตรง แต่ยังหมายความถึงทิฏฐิที่เห็นผิดว่า สิ่งเหล่านั้นเป็นทางหมดจดจากกิเลสโดยการณูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงปกติและความประพฤติ อันเป็นเหตุ แต่เจตนาหมายถึงทิฏฐิที่เห็นผิดอันเป็นผล]

อตฺตหิต (น)

[อตฺต + หิต] ประโยชน์ตน.

เนว**ตฺตหิตาย** ปฏิปนฺโน โน ปรหิตาย, ปร-หิตาย ปฏิปนฺโน โน **อตฺตหิตาย**...(อ. ๑/๔๐๗)

[ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏในโลกคือ]บุคคลผู้ไม่ปฏิบัติเพื่อ**ประโยชน์ตน** และไม่ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น, ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อ**ประโยชน์ตน**[ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนแต่ไม่ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์ผู้อื่น ปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน และปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น]

อตฺตหิตปฏิปตฺติ (ถี)

[อตฺตหิต + ปฏิปตฺติ]

ข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน, ข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนเอง.

อตนฺทิตาติ อนลสา, **อตฺตหิตปฏิปตฺติยํ** ยถาพลํ ปรหิตปฏิปตฺติยญฺจ อุฏฺฐานวนฺโตติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๑/๑๖)

บทว่า **อตนฺทิตา** คือ ผู้ไม่เกียจคร้าน อธิบายว่า มีความขยันหมั่นเพียร ใน**ข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตน** และในข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นตามกำลัง[ความสามารถของตน].

อตฺตหิตปรหิตปฏิปตฺติ (ถี)

[อตฺตหิต + ปรหิต + ปฏิปตฺติ]

การปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น, อัตตหิตปรหิตปฏิบัติ.

ดู ที.อฏ.๑/๓๓, ม.อฏ.๑/๑๐

อตฺตหิตสมฺปตฺติ (ถี)

[อตฺตหิต + สมฺปตฺติ]

ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน. ความสมบูรณ์แห่งประโยชน์ตน, อัตตหิตสมบัติ,

อตนฺทิตาติ อิมินา เอวํ **อตฺตหิตสมฺปตฺติยํ** จิตานํ ปรหิตปฏิปตฺตึ ทสฺเสติ. (เถร.อฏ. ๑/๑๖)

[ในพระคาถานี้]พระอานนทเถระแสดงข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ผู้อื่นของบุคคลผู้ดำรงอยู่ใน **ความถึงพร้อมด้วยประโยชน์ตน** ด้วยบทว่า อตนฺทิตา (ผู้ไม่เกียจคร้าน) นี้.

อตฺตหิตสุตฺต (น)

[อตฺตหิต + สุตฺต]

สูตร ๓ สูตรในอังคตุตตรนิกาย ว่าด้วยบุคคล ๔ จำพวกในโลกนี้คือ

๑. ผู้น้อมไปเพื่อประโยชน์ตน.

๒. ผู้น้อมไปเพื่อประโยชน์ผู้อื่น.

๓. ผู้น้อมไปเพื่อประโยชน์ทั้งตนเอง-และผู้อื่น.

๔. ผู้ไม่น้อมไปเพื่อประโยชน์ทั้งแก่ตนเองและผู้อื่น.

อตฺตเหตุ (ปุ)

[อตฺต + เหตุ]

[เพราะ]ตนเป็นเหตุ, [เพราะ]เหตุแห่งตน.

น **อตฺตเหตุ** น ปรสฺส เหตุ

น ปุตฺตมิจฺเฉ น ธนำ น รฏฺฐ์ำ

น อิจฺเฉยฺย อธมฺเมน สมิทฺธิมตฺตโน

ส สีลวา ปญฺญวา ธมฺมิโก สิยา. (ธมฺม. ๒๕)

บัณฑิตย่อมไม่ทำบาป เพราะ**เหตุแห่งตน** หรือเพราะเหตุแห่งผู้อื่น, บุคคลไม่พึงปรารถนาบุตร ทรัพย์ แว่นแคว้น หรือความสำเร็จเพื่อตนโดยไม่ชอบธรรม พึงเป็นผู้มีศีล มีปัญญา และยึดมั่นอยู่ในธรรม.

ยำ ชานาสิ ตำ วเทหีติ, โส อชานำ วา อาห ชานามีติ, ชานำ วา อาห น ชานามีติ, อปสฺสำ วา อาห ปสฺสามีติ, ปสฺสำ วา อาห น ปสฺสามีติ. อิติ **อตฺตเหตุ** วา ปรเหตุ วา อามิสกิญฺจิกฺขเหตุ วา สมฺปชานมุสา ภาสิตา โหติ.

(ม. ๑/๓๕๖, ๓/๙๕, อำ. ๑/๑๒๖)

[บุคคลบางคนพูดเท็จคืออยู่ในสภา ในบริษัท หรือท่ามกลางราชสำนัก ถูกเขาอ้างเป็นพยานซักถามว่า] ท่านรู้สิ่งใด จงกล่าวสิ่งนั้น บุรุษนั้นไม่รู้ก็กล่าวว่ารู้ หรือรู้ก็กล่าวว่าไม่รู้ ไม่เห็นก็กล่าวว่าเห็น หรือเห็นก็กล่าวว่าไม่เห็น กล่าวเท็จทั้งที่รู้เพราะ**เหตุแห่งตน**บ้าง เพราะเหตุแห่งบุคคลอื่นบ้าง เพราะเหตุแห่ง อามิสเล็กน้อยบ้าง.

อตฺตเหตุ วา ปรเหตุ วาติ อตฺตโน วา ปรสฺส วา หตฺถปาทาทิเหตุ วา ธนเหตุ วา.

(ม.อฏ. ๒/๒๓๑, อำ.อฏ. ๒/๙๕)

ปาฐะว่า **อตฺตเหตุ วา ปรเหตุ วา** ได้แก่ เพราะเหตุแห่งอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้นของตนหรือของผู้อื่น หรือเพราะเหตุแห่งทรัพย์

หตฺถปาทาทิเหตูติ หตฺถปาทาทิเภทนเหตุ. **ธนเหตู**ติ ธนสฺส ลาภเหตุ ชานิเหตุ จ.

(ม.ฏี. ๒/๒๔๙)

บทว่า **หตฺถปาทาทิเหตุ** คือ เพราะเหตุแห่งการทำลายอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้น. บทว่า **ธนเหตุ** คือ เพราะเหตุแห่งการได้ทรัพย์ และเพราะเหตุแห่งการเสื่อมทรัพย์.

อตฺตเหตุ วาติ อตฺตโน วา หตฺถปาทาทิจฺเฉทนหรณเหตุ. (อ.ฏี. ๒/๙๕)

บทว่า **อตฺตเหตุ วา** คือ เหตุแห่งการตัดและการทุบตีมือและเท้า เป็นต้น ของตน.

อตฺตเหตุ ปรเหตุ
ธนเหตุ จ โย นโร
สกฺขิปุฏฺโจ มุสา พฺรูติ
ตำ ชญฺญา วสโล อิติ. (สุตฺตนิ. ๒๙๘)

บุคคลถูกเขาอ้างเป็นพยานแล้ว พูดคำเท็จ **เพราะเหตุแห่งตน** เหตุแห่งคนอื่น และเพราะเหตุแห่งทรัพย์ พึงทราบว่า เป็นคนเลว

อตฺตเหตูติ อตฺตโน ชีวิตการณา.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๖๘)

บทว่า **อตฺตเหตุ** ได้แก่ เพราะเหตุแห่งชีวิตของตน.

อตฺตาณ (ติ)

[น + ตาณ]

ไม่มีเครื่องป้องกัน, ไม่มีที่ต้านทาน, ผู้ไม่มีตนเป็นที่ป้องกัน.หาที่พึ่งมิได้. ดู อตาณ

อตฺตาทาน (น)

[อตฺต + อาทาน]

อธิกรณ์, อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้.

อตฺตาทานำ อาทาตุกาเมน อุปาลิ ภิกฺขุนา ปญฺจงฺคสมนฺนาคตำ **อตฺตาทานำ** อาทาตพฺพำ, **อตฺตาทานำ** อาทาตุกาเมน อุปาลิ ภิกฺขุนา เอวำ ปจฺจเวกฺขิตพฺพำ...(วิ. ๔/๔๓๔, วิ. ๕/๓๓๑)

ดูก่อนอุบาลี ภิกษุผู้ประสงค์จะรับ**อธิกรณ์**พึงรับ**อธิกรณ์**ประกอบด้วยองค์ ๕ ภิกษุผู้ประสงค์จะรับ**อธิกรณ์**พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า

[ถ้าพิจารณาแล้วรู้ว่ายังไม่ใช่เวลาที่จะรับอธิกรณ์นี้ก็ไม่ควรรับ. ถ้าพิจารณาแล้วรู้ว่าอธิกรณ์ที่จะรับนี้ไม่ใช่เรื่องจริงก็ไม่ควรรับ, ถ้าพิจารณาแล้วรู้ว่าอธิกรณ์นี้ไม่มีประโยชน์ก็ไม่ควรรับ, ถ้าพิจารณาแล้วรู้ว่า เมื่อรับอธิกรณ์นี้ไว้ จะไม่ได้ภิกษุผู้เคยคบกันมาเป็นพวก โดยชอบด้วยธรรมวินัยก็ไม่ควรรับ, ถ้าพิจารณาแล้วรู้ว่า เมื่อรับอธิกรณ์นี้ไว้จะเป็นเหตุให้สงฆ์บาดหมาง ทะเลาะ แก่งแย่ง ร้าวราน แตกแยก ก็ไม่ควรรับ]

อตฺตาทานำ อาทาตุกาเมนาติ เอตฺถ สาสนำ โสเธตุกาโม ภิกฺขุ ยำ อธิกรณำ อตฺตนา อาทิยติ, ตำ **อตฺตาทานนฺ**ติ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๔/๑๒๔)

ในปาฐะนี้ว่า **อตฺตาทานำ อาทาตุกาเมน** (ผู้ประสงค์จะรับอธิกรณ์) ภิกษุผู้ประสงค์จะชำระพระศาสนาให้หมด ย่อมรับอธิกรณ์ใดไว้ด้วยตนเอง อธิกรณ์นั้น ท่านเรียกว่า **อัตตาทานะ**.

[อาทิยติ = อา + ทา (ทาน) + ย + ติ แปลง อา ที่ ทา เป็น อิ ด้วยมหาสูตร (กจ. ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น เป็นกัตตุวาจก]

ปรำ โจเทตุำ อตฺตนา อาทาตพฺพำ คเหตพฺพำ อธิกรณำ **อตฺตาทานำ**. เตนาห “สาสนำ โสเธตุกาโมติอาทิ. (สารตฺถ. ๓/๔๓๕)

อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้เพื่อท้วงติงผู้อื่น ชื่อว่า **อัตตาทานะ** ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า สาสนำ โสเธตุกาโม เป็นต้น.

[อตฺตาทาน = อาทาตพฺพนฺติ อาทานำ (อา + ทา (ทาเน) + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ), อตฺตนา อาทานำ อตฺตาทานำ (ตติยาตัปปุริสสมาส. อัตตาทานะ คือ อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้]

อตฺตาธิปติ (ติ)

[อตฺต + อธิปติ]

มีตนเป็นใหญ่, ถือตนเป็นใหญ่.

อตฺตาธิปติ หิรี นาม. โลกาธิปติ โอตฺตปฺปำ นาม. (อภิ.อฏ. ๑/๑๖๘, ปฏิสำ.อฏ. ๒/๒๒๗)

ชื่อว่าหิริ**มีตนเป็นใหญ่**. โอตตัปปะมีโลกเป็นใหญ่.

กถำ **อตฺตาธิปติ** หิรี นาม? อิเธกจฺโจ กุลปุตฺโต อตฺตานำ อธิปตึ เชฏฺฐกำ กตฺวา 'มาทิสสฺส สทฺธาปพฺพชิตสฺส พหุสฺสุตสฺส ธุตงฺคธรสฺส น ยุตฺตำ ปาปกมฺมำ กาตุนฺติ ปาปำ น กโรติ. เอวำ **อตฺตาธิปติ** หิรี นาม โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๖๘)

ถามว่า:หิริ**มีตนเป็นใหญ่**อย่างไร.

ตอบว่า:กุลบุตรบางคนในโลกนี้ทำตนให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้าแล้วคิดว่า การทำความชั่วไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธา อย่างเราผู้คงแก่เรียนปฏิบัติธุดงค์ แล้วไม่ทำบาปกรรม หิริย่อม**มีตนเป็นใหญ่**อย่างนี้.

อตฺตาธิปเตยฺย (น/ติ)

[อตฺตาธิปติ + เณยฺย]

(๑) (น) ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่คือตน, ธรรมอันมาจากการทำตนให้เป็นใหญ่, ความมีตนเป็นใหญ่.

ตีณิ อาธิปเตยฺยานิ **อตฺตาธิปเตยฺยำ** โลกาธิปเตยฺยำ ธมฺมาธิปเตยฺยำ. (ที. ๓/๑๘๔, อำ. ๑/๑๔๖)

ความเป็นใหญ่ มี ๓ คือ **ความมีตนเป็นใหญ่**, ความมีโลกเป็นใหญ่, ความมีธรรมเป็นใหญ่.

อธิปติโต อาคตำ อาธิปเตยฺยำ. "เอตฺตโกมฺหิ สีเลน สมาธินา ปญฺญาย วิมุตฺติยา, น เม เอตำ ปติรูปนฺติ เอวำ อตฺตานำ อธิปตึ เชฏฺฐกำ กตฺวา ปาปสฺส อกรณำ **อตฺตาธิปเตยฺยำ** นาม.

(ที.อฏ. ๓/๑๘๗)

คุณชาติอันมาแล้วจากความเป็นใหญ่ ชื่อว่าอาธิปเตยยะ. การทำตนให้เป็นใหญ่คือให้เป็นหัวหน้าอย่างนี้ว่า "ว่าโดยศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ เรามีอยู่ประมาณเท่านี้, สิ่งนี้ไม่สมควรแก่เรา" แล้ว จึงไม่ทำความชั่ว ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** (ความมีตนเป็นใหญ่)

อตฺตา เอว อธิปติ อตฺตาธิปติ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานตฺตา เอว อตฺตาธิปติโต อาคมนโต **อตฺตาธิปเตยฺยา**. (ที.ฏี. ๓/๑๗๓)

ความเป็นใหญ่คือตน ชื่อว่า อัตตาธิปติ, ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** เพราะมาจากความเป็นใหญ่คือตน เนื่องจากมีเหตุภายใน[คือตน]เป็นสมุฏฐาน.

อตฺตาธิปเตยฺยนฺติอาทีสุ อตฺตานํ เชฏฺฐกํ กตฺวา นิพฺพตฺติตํ คุณชาตํ **อตฺตาธิปเตยฺยํ**.

(อ.อฏ. ๒/๑๓๐)

ในคำเป็นต้นว่า **อตฺตาธิปเตยฺยํ** บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังนี้ คุณชาติที่บังเกิด เพราะทำตนให้เป็นใหญ่ ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** (ความมีตนเป็นใหญ่).

อภิภวิตฺวา ปวตฺตนฏฺเฐน อธิปติ ยํ กิญฺจิ เชฏฺฐกํ น การกํ อตฺตานํ อธิปตีติ กตฺวา อตฺตา เอว อธิปติ, ตโต อาคตํ **อตฺตาธิปเตยฺยํ** เตนาห “อตฺตานนฺติอาทิ. (อ.ฏี. ๒/๑๒๐)

ชื่อว่าเป็นใหญ่ เพราะเป็นสภาวะครอบงำ เป็นไป ความเป็นใหญ่คือตน เพราะทำตนให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า ไม่ใช่ผู้ทำสิ่งใดสิ่งหนึ่ง [ด้วยตน]เอง, คุณชาติอันมาแล้วจากความเป็นใหญ่คือตน ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อตฺตานํ เป็นต้น.

อตฺตโน อนนุรูปํ ปชหิตุกาเมน อตฺตครุนา อตฺตนิการเวน ปวตฺติตํ **อตฺตาธิปเตยฺยํ**.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๔)

ศีลที่บุคคลผู้หนักในตน มุ่งจะละสิ่งที่ไม่ควรแก่ตน ประพฤติด้วยความเคารพในตน ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** (อัตตาธิปไตยศีล ศีลที่มีตนเป็นใหญ่).

อตฺตาธิปติโต อาคตํ **อตฺตาธิปเตยฺยํ**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๓๕)

ศีลอันมาแล้วจากความเป็นใหญ่คือตน ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** (อัตตาธิปไตยศีล).

(๒) (ติ) มีตนเป็นใหญ่, มีตนเป็นอธิบดี.

อตฺตาธิปเตยฺยา หิรี. (ม.อฏ. ๒/๒๑๓)

หิริ**มีตนเป็นใหญ่**.

อตฺตาธิปติโต อาคตา **อตฺตาธิปเตยฺยา**, อตฺตานํ อธิปตึ กตฺวา ปวตฺตา. (ม.ฏี. ๒/๒๓๑)

หิริอันมาแล้วจากความเป็นใหญ่คือตน ชื่อว่า **อัตตาธิปเตยยะ** (มีตนเป็นใหญ่) คือ เป็นไปโดยทำตนให้เป็นใหญ่. (ดู ชา.อฏ. ๑/๑๔๕)

อตฺตาธิปเตยฺยก (ติ)

[อตฺตาธิปติ + เณยฺยก]

ผู้มีธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความเป็นใหญ่คือตน, ถือตนเป็นใหญ่, มีตนเป็นใหญ่.

ปสฺสนฺติ เทวา จ ตถาคตา จ
โลกสฺมึ พาลํ วิสมํ จรนฺตํ
ตสฺมา หิ **อตฺตาธิปเตยฺยโก** จ
โลกาธิโป จ นิปโก จ ฌายี. (อ. ๑/๑๔๘)

ทวยเทพและตถาคตย่อมมองเห็นท่านผู้เป็นคนพาล ประพฤติไม่สม่ำเสมอในโลก เพราะเหตุนั้นแล คนที่**ถือตนเป็นใหญ่**[ควรมีสติเที่ยวไป]คนที่มีโลกเป็นใหญ่ควรมีปัญญาและเพ่งพินิจ [ส่วนคนมีธรรมเป็นใหญ่ควรประพฤติตามธรรม มุนีผู้มีความบากบั่นอย่างจริงจังย่อมไม่เสื่อม]

อตฺตาธิปเตยฺยโกติ อตฺตเชฏฺฐโก.

(อ.อฏ. ๒/๑๓๑)

บทว่า **อตฺตาธิปเตยฺยโก** (ถือตนเป็นใหญ่) ได้แก่ มีตนเป็นใหญ่.

อตฺตาธีน (ติ)

[อตฺต + อธีน]

เนื่องกับตน, ไม่อาศัยผู้ใด, พึ่งตัวเองได้.

เสยฺยถาปิ...ปุริโส ทาโส อสฺส อนตฺตาธีโน ปราธีโน น เยนกามงฺคโม. โส อปเรน สมเยน ตมฺหา ทาสพฺยา มุจฺเจยฺย **อตฺตาธีโน** อปราธีโน ภุชิสฺโส เยนกามงฺคโม...โส ตโตนิทานํ ลเภถ ปาโมชฺชํ, อธิคจฺเฉยฺย โสมนสฺสํ.

(ที. ๑/๖๙, ม.๑/๓๔๓)

[มหาบพิตร]เปรียบเหมือนคนที่ตกเป็นทาส พึ่งตัวเองไม่ได้ ต้องพึ่งผู้อื่น จะไปไหนตามใจชอบก็ไม่ได้. ต่อมา พ้นจากความเป็นทาส **พึ่งตัวเองได้** ไม่ต้องพึ่งผู้อื่น เป็นไทแก่ตัวเอง จะไปไหนก็ได้ตามใจชอบ... เพราะความเป็นไทแก่ตัวเองเป็นเหตุ เขาจึงได้รับความเบิกบานใจและความสุขใจ ฉันใด.

[ภิกษุก็ฉันนั้น เมื่อพิจารณาเห็นนิวรณ์ ๕ ที่ตนละได้แล้ว เหมือนความไม่มีหนี้ ความไม่มีโรค การพ้นโทษจากเรือนจำ ความเป็นไทแก่ตัวเอง และภูมิสถานอันสงบร่มเย็น ย่อมเกิดความเบิกบานใจ เมื่อเบิกบานใจก็ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับความสุข เมื่อมีความสุข จิตย่อมตั้งมั่น (มีสมาธิ)]

อตฺตานุคต (ติ)

[อตฺต + อนุคต]

เป็นไปตาม[คล้อยตาม]ตน.

เปต.อฏ. ๙๖. (อิ.ต่างกัน)

อตฺตานุทิฏฺฐิ (ถี)

[อตฺต + อนุ + ทิฏฺฐิ]

อัตตานุทิฏฐิ, ทิฏฐิที่เป็นไปตาม[คล้อยตาม]ตน, ความตามเห็นว่าเป็นตน - ว่าเป็นอัตตา, ความตามเห็นผิดว่ามีตัวตน, เป็นชื่อเรียกของสักกายทิฏฐิ ๒๐ ประการ.

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ
โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ
เอวํ มจฺจุตโร สิยา. (สุตฺตนิ.๔๔๘, จูฬนิ.๑๙)

ดูก่อนโมฆราช เธอจงมีสติเสมอ จงหยั่งเห็นโลกโดยความว่างเปล่า เมื่อถอน **อัตตานุทิฏฐิ** แล้วจะข้ามพ้นความตายได้ [พญามัจจุราช ย่อมไม่พบผู้ที่หยั่งเห็นโลกอยู่อย่างนี้]

[คำว่า **มจฺจุตโร สิยา** (ข้ามพ้นความตายได้) จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า ผลูปจาระ คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคืออรหัตตผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือการเจริญวิปัสสนา]

อตฺตานุทิฏฺฐิ วุจฺจติ วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ. (จูฬนิ.๑๘๖)

สักกายทิฏฐิ [ความเห็นผิดในหมู่ขันธ์ ๕ อันมีอยู่จริงหรือความเห็นผิดที่มีอยู่ในหมู่ขันธ์ ๕] ๒๐ ตรัสเรียกว่า **อัตตานุทิฏฐิ**.

[อัตตานุทิฏฐิ หมายถึงอัตตทิฏฐิ หรือสักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นผิดว่ามีตัวตน แบ่งออกเป็น ๒๐ อย่างโดยจำแนกขันธ์ ๕ ออกอย่างละ ๔ คือ รูป์ อตฺตา (รูปเป็นอัตตา) รูปวา อตฺตา (อัตตามีรูป) อตฺตนิ รูป์ (รูปมีอยู่ในอัตตา) รูปสฺมึ อตฺตา (อัตตามีอยู่ในรูป) เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน]

อสฺสาททิฏฺจิ, **อตฺตานุทิฏฺจิ**...โลกวาทปฏิสัยุตฺตา ทิฏฺจิ, ภวทิฏฺจิ, วิภวทิฏฺจิ...

(ปฏิสำ. ๑๓๓)

[ทิฏฐิความเห็นผิดมี ๑๖ คือ]อัสสาททิฏฐิ (ความเห็นผิดที่เนื่องด้วยความยินดี) **อัตตานุทิฏฐิ** (ความตามเห็นผิดว่ามีตัวตน) โลกวาทปฏิสังยุตตทิฏฐิ (ความเห็นผิดที่เนื่องกับโลกวาทะ), ภวทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าอัตตา และโลกเที่ยง), วิภวทิฏฐิ (ความเห็นผิดว่าอัตตาและโลกขาดสูญ)...

อตฺตานำ อนุคตา ทิฏฺจิ **อตฺตานุทิฏฺจิ**.

(ปฏิสำ.อฏ. ๒/๔๖)

ทิฏฐิอันเป็นไปตาม[คล้อยตาม]ตน ชื่อว่า **อัตตานุทิฏฐิ**.

อตฺตานุทิฏฺจีติ อตฺตานำ อนุคตา วีสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺจิ. (อำ.อฏ. ๓/๑๔๒)

สักกายทิฏฐิอันมีวัตถุ ๒๐ อันเป็นไปตาม[คล้อยตาม]ตน ชื่อว่า **อัตตานุทิฏฐิ**[ความตามเห็นผิดว่ามีตัวตน].

ดู อำ.๒/๓๘๙, อภิ.วิ. ๓๖๐, ๓๘๓, อภิ.อฏ. ๒/๔๘๐

[สัสสตทิฏฐิ ชื่อว่า ภว ในคำว่า ภวทิฏฐิ หมายถึง ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าเที่ยง คือเป็นทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกเที่ยง. ภวทิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวตีติ ภโว (สิ่งที่มีอยู่เสมอ, สัสสตทิฏฐิ), ภโว อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ ภวทิฏฺจิ (ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยสัสสตทิฏฐิ).

อุจเฉททิฏฐิ ชื่อว่า วิภว ในคำว่า วิภวทิฏฐิ หมายถึง ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยความเห็นว่าขาดสูญ คือเป็นทิฏฐิที่ดำเนินไปว่าอัตตาและโลกขาดสูญ. วิภวทิฏฺจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ภวตีติ วิภโว (สิ่งที่ขาดสูญ, อุจเฉททิฏฐิ), วิภโว อิติ ปวตฺตา ทิฏฺจิ วิภวทิฏฺจิ (ทิฏฐิที่เกิดขึ้นด้วยอุจเฉททิฏฐิ)]

อตฺตานุทิฏฺจิปหาน (น)

[อตฺตานุทิฏฺจิ + ปหาน]

การละอัตตานุทิฏฐิ (สักกายทิฏฐิ).

อตฺตานุทิฏฺจิปหานสุตฺต (น)

[อตฺตานุทิฏฺจิปหาน + สุตฺต]

อัตตานุทิฏฐิปหานสูตร.

สฬายตนวรรค สังยุตตบาลี สังยุตที่๑ วรรคที่ ๑๖ สูตรที่ ๑๒. (สำ.๒/๓๕๙)

อตฺตานุทิฏฺฐิสุตฺต (น)

[อตฺตานุทิฏฺฐิ + สุตฺต]

อัตตานุทิฏฐิสูตร. ขันธวัคคสังยุตตบาลี สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๗. (สํ.๒/๑๕๑)

อตฺตานุเปกฺขี (ติ)

[อตฺต + อนุ + อุป + อิกฺข + ณี]

มีปกติพิจารณาตนเอง, ใส่ใจตนเอง, ตรวจสอบตน

สิยา อานนฺท ยโต โข อานนฺท ภิกฺขุ อตฺตนา สีลสมฺปนฺโน โหติ, โน ปรํ อธิสีเล สมฺปวตฺตา, **อตฺตานุเปกฺขี** จ โหติ, โน ปรานุเปกฺขี, เอตฺตาวตาปิ โข อานนฺท ภิกฺขุ สงฺเฆ วิหรนฺโต ผาสุ วิหเรยฺยาติ. (อ. ๒/๑๑๗)

[พระอานนท์ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้อยู่ในสงฆ์พึงอยู่ผาสุกมีอยู่หรือ]

มี อานนท์ ภิกษุมีตนเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ไม่ติเตียนผู้อื่นเพราะอธิศีล และเป็นผู้**ตรวจสอบตนเอง** ไม่ตรวจสอบผู้อื่น. อานนท์ แม้ด้วยเหตุเท่านี้ ภิกษุผู้อยู่ในสงฆ์ก็พึงอยู่ผาสุกได้".

อตฺตานุเปกฺขีติ อตฺตโนว กตากตํ ชานนวเสน อตฺตานํ อนุเปกฺขิตา. (อ.อฏ. ๓/๔๔)

บทว่า **อตฺตานุเปกฺขี** (ตรวจสอบตนเอง) คือ พิจารณาตนโดยเนื่องด้วยรู้กิจที่ทำแล้ว และยังไม่ได้ทำของตนนั่นเทียว.

[วส ศัพท์ในภาษาบาลี มีความหมาย ๕ อย่าง คือ อำนาจ สามารถ ประเภท เนื่อง และ ความเป็น ในที่นี้แปลว่า เนื่อง เพราะเข้าใจง่าย]

อตฺตานุโยค (ปุ)

[อตฺต + อนุโยค]

ความพยายาม - ความเพียรของตน.

อตฺตานุโยคี (ติ)

[อตฺตานุโยค + อี]

ผู้มีความพยายาม - ความเพียรของตน.

อโยเค ยุญฺชมตฺตานํ
โยคสฺมิญฺจ อโยชยํ
อตฺถํ หิตฺวา ปิยคฺคาหี
ปิเหต**ตฺตานุโยคินํ**. (ธมฺม. ๔๔)

บุคคลผู้ทำตนให้ประกอบในสิ่งที่ไม่ควรประกอบ ไม่พยายามในสิ่งที่ควรพยายาม ละเลยสิ่งที่เป็นประโยชน์ ติดอยู่ในปิยารมณ์ คนเช่นนี้ย่อมกระหยิ่มต่อ**ผู้มีความพยายามของตน**[ทะเยอทะยานตามผู้ปฏิบัติตนดี]

ปิเหตตฺตานุโยคินนฺติ:-

ตาย ปฏิปตฺติยา สาสนโต จุโต คิหิภาวํ ปตฺวา ปจฺฉา เย อตฺตานุโยคํ อนุยุตฺตา สีลาทีนิ สมฺปาเทตฺวา เทวมนุสฺสานํ สนฺติกา สกฺการํ ลภนฺติ เตสํ ปิเหติ "อโห วตาหมฺปิ เอวรูโป อสฺสนฺติ อิจฺฉตีติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๗๙)

บาทคาถาว่า **ปิเหตตฺตานุโยคินํ** ความว่า บุคคลเคลื่อนแล้วจากพระศาสนา เพราะการ

ปฏิบัตินั้น ถึงความเป็นคฤหัสถ์แล้ว ภายหลังย่อมกระหยิ่มต่อบุคคลผู้ขวนขวายความเพียรของตน ผู้ยังคุณมีศีลเป็นต้นให้ถึงพร้อมแล้ว ย่อมได้สักการะจากสำนักของเหล่าเทวดาและมนุษย์ คือ ย่อมปรารถนาว่า โอหนอ แม้เราก็พึงเป็นผู้เช่นนี้.

อตฺตานุรกฺขา (ถี)

[อตฺต + อนุรกฺขา] การตามรักษาตน.

อตฺตานุรกฺขาย ภวนฺติ เหเต
หตฺถาโรหา รถิกา ปตฺติกา จ
อสฺสารุหา เย จ ธนุคฺคหาเส
เสนำ ปยุญฺชาม หนาม สตฺตุ. (ชา.๒/๑๓๘)
(พระบิดาพระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ตรัสว่า)
ก็กองพลช้าง กองพลม้า กองพลรถ และกองพลราบเหล่านั้น ล้วนแต่เชี่ยวชาญในการธนูย่อมมีเพื่อ**การตามรักษาตน**[พอที่จะปกป้องตัวเองได้]เราจะยกกองทัพไปฆ่าศัตรู.

อตฺตานุรกฺขี (ติ)

[อตฺต + อนุ + รกฺข + ณี]
ผู้มีปกติตามรักษาตนเอง.
ยำ โหติ กิจฺจำ อนุกมฺปเกน
อริยสฺส อริเยน กตำ ตยีทำ
อตฺตานุรกฺขี ภว มา อทยฺหิ
ลจฺฉาม ปุตฺเต ตยิ ชีวมาเน. (ชา. ๑/๒๘๐)
(เหยี่ยวเข้าไปหาพญานกออกเชื้อเชิญว่า)
กิจอันใดเป็นกิจที่คนดีจะพึงกระทำให้คนดีด้วยความอนุเคราะห์ กิจอันนี้ท่านก็ได้ทำแล้ว ท่านจงเป็น**ผู้รักษาตนเป็นปกติเถิด** [ถนอมตัวไว้] อย่าได้เดือดร้อนไปเลย เมื่อท่านยังมีชีวิตอยู่ ข้าพเจ้าก็จะได้ลูกต่อไป.

อตฺตานุวาท (ปุ)

[อตฺต + อนุ + วท + ณ]
(๑) การติเตียนตนเอง, การโทษตนเอง.
(๒) ผู้ติเตียนตนเอง, ผู้โทษตนเอง.

อตฺตานุวาทภย (น)

[อตฺตานุวาท + ภย]
อัตตานุวาทภัย, ภัยที่เกิดจากการติเตียนตนเอง, ภัยคือการติเตียนตนเอง.
จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว ภยานิ...**อตฺตานุวาทภยำ**, ปรานุวาทภยำ, ทณฺฑภยำ, ทุคฺคติภยำ.
(อำ. ๑/๔๓๖, อภิ.วิ. ๓๙๑)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภัยมี ๔ ประการเหล่านี้ คือ **อัตตานุวาทภัย** ปรานุวาทภัย ทัณฑภัย และทุคติภัย.

อตฺตานุวาทภยนฺติ อตฺตานำ อนุวทนฺตสฺส อุปฺปชฺชนกภยำ. (อำ.อฏ. ๒/๓๓๑)
ภัยที่เกิดแก่บุคคลผู้ติเตียนตนเอง ชื่อว่า **อัตตานุวาทภัย**.

อตฺตานุวาทภยนฺติ ปาปกมฺมิโน อตฺตานำ อนุวทนฺตสฺส อุปฺปชฺชกภยำ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๘๔)
ภัยที่เกิดแก่บุคคลผู้มีบาปกรรมซึ่งติเตียนตนเอง ชื่อว่า **อัตตานุวาทภัย**.

ดู ชา.อฏ. ๓/๒๒๖

อตฺตานุวาทลกฺขณ (ติ)

[อตฺตานุวาท + ลกฺขณ]

มีการติเตียนตนเป็นลักษณะ.

ดู เปฏโก. ๒๕๔

อตฺตานุวาทสุตฺต (น)

[อตฺตานุวาท + สุตฺต]

พระสูตรอันแสดงภัย ๔ ประการ มีอัตตานุวาทภัยเป็นต้น, อัตตานุวาทสูตร.

อังคุตตรบาลี นิบาตที่ ๔ ปัณณาสก์ที่ ๓ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๑. (อ. ๑/๔๓๖-๘)

อตฺตานุวาทาทิภย (น)

[อตฺตานุวาท + อาทิ + ภย]

ภัยมีอัตตานุวาทภัยเป็นต้น.

อตฺตานุวาทาทิภยํ

วิทฺธํสยติ สพฺพโส

ชเนติ กิตฺติหาสญฺจ

สีลํ สีลวตํ สทา. (วิสุทฺธิ.๑/๑๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ศีลย่อมกำจัด**ภัยมีอัตตานุวาทภัยเป็นต้น** โดยประการทั้งปวง ย่อมให้เกิดเกียรติคุณและความร่าเริงแก่บุคคลผู้มีศีลได้ทุกเมื่อ.

อตฺตาภาว (ปุ)

[อตฺต + อภาว] ความไม่มีตน.

อตฺตนิเยน วาติ อตฺตโน อภาเวเนว อตฺตโน สนฺตกสฺสปิ อภาวา อตฺตโน สนฺตเกน จ สุญฺญํ. โลกสฺส อตฺตาติ จ อตฺตนิยนฺติ จ อุภยถา คาหสมฺภวโต ตทุภยคาหปฏิเสธนตฺถํ **อตฺตาภาโว** จ อตฺตนิยาภาโว จ วุตฺโต. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๐๒)

บทว่า **อตฺตนิเยน วา** ความว่า ว่างเปล่าจากของของตน เพราะไม่มีแม้ของของตน เนื่องจากไม่มีตนนั่นเอง. ท่านกล่าว**ความไม่มีตน**และความไม่มีของตน เพื่อปฏิเสธการถือทั้งสองอย่าง เพราะชาวโลกเกิดความยึดถือทั้งสองอย่างว่าตนและของตน.

อตฺตาภินิเวส (ปุ)

[อตฺต + อภินิเวส]

นิจฺจาทิวเสน อภินิวิสตีติ อภินิเวโส. (อภินิเวสะ คือ สภาวะยึดมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น). (อภิ.อฏ.๑/๓๘๖)

ความยึดมั่นว่าอัตตา, ความยึดมั่นตัวตน.

อตฺตาภินิเวสูปนิสฺสยา หิ อโหสึ นุ โข อหนฺติ อาทินยปฺปวตฺตา โสพสวตฺถุกา กงฺขา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๒๓)

ความสงสัยอันมีที่ตั้ง ๑๖ อย่าง ซึ่งดำเนินไปโดยนัยว่า เราเกิดมาก่อนในอดีตกาล มี**ความยึดมั่นว่าอัตตา**เป็นที่อาศัยหรือ.

อตฺตายตฺต (ติ)

[อตฺต + อายตฺต]

สิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา, สิ่งที่เนื่องด้วยตน.

อตฺตนิเยน วาติ อตฺตายตฺเตน วา.

(มหานิ.อฏ. ๒๙๑)

บทว่า **อตฺตนิเยน วา** แปลว่า [เห็นจักขุสัมผัสว่าว่างเปล่าจากอัตตา[ตน] หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา[เนื่องกับตน].

อตฺตาสยวญฺจนาลกฺขณ (ติ)

[อตฺต + อาสย + วญฺจนา + ลกฺขณ]

มีลักษณะหลอกลวงตามความต้องการของตน.

อตฺตาสยวญฺจนาลกฺขโณ โลโภ, ตสฺส อทินฺนาทานำ ปทฏฺฐานำ. (เปฏโก. ๒๔๙)

ความโลภมีลักษณะหลอกลวงตามความต้องการของตน, ความโลภนั้น มีอทินนาทานเป็นปทัฏฐาน [เพราะความโลภย่อมเป็นไปเมื่อมือทินนาทาน]

อตฺตุกฺกำสก (ติ)

[อตฺต + อุ + กำส + ณฺวุ]

ผู้ยกตน, สรรเสริญตน.

ตสฺส มยฺหำ พฺราหฺมณ เอตทโหสิ 'เย โข เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา **อตฺตุกฺกำสกา** ปรวมฺภี อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวนฺติ, อตฺตุกฺกำสนปรวมฺภนสนฺโทสเหตุหเว เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา อกุสลำ ภยเภรวำ อวฺหายนฺติ. (ม. ๑/๒๒,๒๓,๑๓๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนพราหมณ์ เรานั้นได้มีความดำริว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็น**ผู้ยกตน**ข่มผู้อื่น เข้าอาศัยเสนาสนะอันสงัด คือป่าโปร่งและป่าทึบ, สมณะหรือพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมประสบความกลัว และความขลาดอันเป็นอกุศล เพราะเหตุแห่งโทษของตนคือการยกตนข่มผู้อื่น[ส่วนเรามิใช่เป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น... จึงถึงความเป็นผู้ปลอดภัยอย่างยิ่งเพื่ออยู่ในป่า]

อตฺตุกฺกำสนกา ปรวมฺภีติ เย อตฺตานำ อุกฺกำเสนฺติ อุกฺขิปนฺติ อุจฺเจ จาเน จเปนฺติ, ปรญฺจ วมฺเภนฺติ ครหนฺติ นินฺทนฺติ นีเจ จาเน จเปนฺติ, เตสเมตำ อธิวจนำ. (ม.อฏ. ๑/๑๒๐)

คำนี้ว่า **อตฺตุกฺกำสนกา ปรวมฺภี** (เป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น) เป็นคำเรียกสมณพราหมณ์ผู้ยกเชิดชู ตั้งตนไว้ในที่สูง, และข่ม ติเตียน นินทา ตั้งผู้อื่นไว้ในที่ต่ำ.

อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภก (ติ)

[อตฺตุกฺกำสก + ปรวมฺภก] ผู้ยกตนข่มผู้อื่น.

ทสหิ ภิกฺขเว อสทฺธมฺเมหิ สมนฺนาคตา นิคณฺฐา อสฺสทฺธา...ทุสฺสีลา...อหิริกา... อโนตฺตปฺปิโน ...อสปฺปุริสสมฺภตฺติโน...**อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภกา**. (อำ. ๓/๓๗๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกนิครนถ์ประกอบด้วยอสัทธรรม ๑๐ คือ ไม่มีศรัทธา ทุศีล ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตัปปะ ไม่ภักดีต่อสัตบุรุษ **ยกตนข่มผู้อื่น**[สละคืนความยึดมั่นถือมั่นด้วยทิฏฐิของตนได้ยาก เป็นคนลวงโลก ปรารถนาชั่ว เป็นมิจฉาทิฏฐิ[มีมิตรชั่ว].

อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภกตา (ถี)

[อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภก + ตา]

ความเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น.

อนุมานสุตฺเต อาคตา ปาปิจฺฉตา...**อตฺตุกฺกำสก-ปรวมฺภกตา**...เอกูนวีสติ ธมฺมา เวทิตพฺพา.

(วิ.อฏ. ๒/๑๙๗)

พึงทราบธรรม[ที่ทำให้เป็นคนว่ายาก] ๑๙ อย่าง ที่มาในอนุมานสูตร คือความปรารถนาลามก **ความเป็นผู้ยกตนข่มผู้อื่น**...

อตฺตุกฺกำสกา จ เต ปรวมฺภกา จาติ อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภกา, เย อตฺตานำ อุกฺกำเสนฺติ อุกฺขิปนฺติ ครหนฺติ นีเจ จาเน จเปนฺติ, เตสเมตำ อธิวจนำ. เตสำ ภาโว **อตฺตุกฺกำสกปรวมฺภกตา**.

(สารตฺถ. ๒/๓๖๓)

คำนี้ว่า อตฺตุกฺกำสกา จ เต ปรวมฺภกา จ เป็นคำเรียกสมณพราหมณ์ผู้ยก เชิดชู ตั้งตนไว้ในที่สูง, และข่ม ติเตียน นินทา ตั้งผู้อื่นไว้ในที่ต่ำ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ยกตนข่มผู้อื่นเหล่านั้น ชื่อว่า อัตตุกกังสกปรวัมภกตา.

อตฺตุกฺกำสน (น/ถี)

[อตฺต + อุกฺกำสนา]

(๑) การยกตนเอง, การสรรเสริญตน.

อยญฺจ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา อริยานำ ปจฺจนีกตา อสทฺธมฺมสญฺญตฺติ **อตฺตุกฺกำสนา** ปรวมฺภนา. เอวมสฺสิเม อเนเก ปาปกา อกุสลา ธมฺมา สมฺภวนฺติ มิจฺฉาทิฏฺฐิปจฺจยา. (ม. ๒/๖๔, ๖๕, ๖๖, ๖๘)

[โดยนัยนี้]เพราะมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมเป็นอเนกเหล่านี้ ย่อมเกิดแก่เขา [ผู้ละทิ้งความเป็นผู้มีศีลดีงาม แล้วตั้งตนเป็นคนทุศีล]คือ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับพระอริยะ การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดจากความเป็นจริง **การยกตนเอง** การข่มผู้อื่น ด้วยประการอย่างนี้.

(๒) (ติ) ผู้ยกตน. ดู อตฺตุกฺกำสก

อตฺตุกฺกำสนก (ติ)

[อตฺตุกฺกำสน + ก]

มีความหมายเหมือน อตฺตุกฺกำสก.

อตฺตุกฺกำสนกมฺยตา (ถี)

[อตฺตุกฺกำสนกมฺย (=กาม + ณฺย) + ตา]

ความเป็นผู้ประสงค์เพื่อยกตน, ความเป็นผู้ใคร่ - ปรารถนาเพื่อสรรเสริญตน.

สทฺธมฺมมพหุมาเนน

นาตฺตุกฺกำสนกมฺยตา

นาญฺเญสำ วมฺภนตฺถาย

ตำ สุณาถ สมาหิตา. (ขุทฺทก.อฏ. ๑)

พวกท่าน จงตั้งใจฟังการพรรณนาเนื้อความนั้น ด้วยความนับถือพระสัทธรรมอย่างมาก โดย**ความเป็นผู้ไม่ประสงค์เพื่อยกตน** โดยไม่ต้องการจะข่มชนเหล่าอื่นเถิด.

อตฺตุกฺกำสนปรวมฺภนสนฺโทสเหตุ (ปุ)

[อตฺตุกฺกำสน+ปรวมฺภน+สนฺโทส+เหตุ]

เหตุแห่งโทษของตนคือการยกตนข่มผู้อื่น.

ดู อตฺตุกฺกำสก

อตฺตุกฺกำสนมาน (ปุ)

[อตฺตุกฺกำสน + มาน]

มานะคือการยกตน, การถือตัวคือการยกตน.

ทุวิเธน มาโน, **อตฺตุกฺกำสนมาโน** ปรวมฺภน-มาโน. (มหานิ. ๖๑, จูฬนิ. ๒๐๕)

การถือตัว ๒ นัย คือ **๑ การถือตัวด้วยการยกตน** ๒ การถือตัวด้วยการข่มผู้อื่น.

อตฺตุกฺกำสนมาโนติ อตฺตานำ อุปริ ฐปนมาโน. (มหานิ.อฏ. ๑๘๐)

บทว่า **อตฺตุกฺกำสนมาโน** คือ การถือตัวด้วยการตั้งตนไว้สูง[ตั้งตนเหนือผู้อื่น].

อตฺตุญฺญา (ถี)

[อตฺต + อว + ณา + อ. แปลง อว เป็น อุ]

ความดูถูกตน, ความเข้าใจตนว่าต่ำช้า.

โย เอวรูโป โอมาโน โอมญฺญนา โอมญฺญิตตฺตำ หีฬนา โอหีฬนา โอหีฬิตตฺตำ **อตฺตุญฺญา** อตฺตวญฺญา อตฺตปริภโว. (อภิ.วิ. ๓๖๗)

ความดูหมิ่น กิริยาที่ดูหมิ่น ภาวะที่ดูหมิ่น ความเกลียดตน ความเกลียดตนยิ่ง ภาวะที่เกลียดตนเป็นอย่างยิ่ง **ความดูถูกตน** เหยียดหยามตน ดูแคลนตน[ลักษณะเช่นว่านี้ เรียกว่า ความถือตัวว่าเราเป็นผู้ด้อยกว่าเขา].

อตฺตุญฺญาติ อตฺตานำ หีนำ กตฺวา ชานนา. (อภิ.อฏ. ๒/๔๖๗)

บทว่า **อตฺตุญฺญา** (ความดูถูกตน) ได้แก่ ความเข้าใจตนเองว่าต่ำ(กว่าเขา).

อตฺตุทฺเทส (ติ)

[อตฺต + อุทฺเทส]

มีผู้ควรระบุ[เจาะจง]คือตน, เพื่อตนเอง, เจาะจงซึ่งตน, เฉพาะตนเอง, แสดงว่าเป็นของตน. [สร้าง]เป็นของส่วนตัว.

สญฺญาจิกาย ปน ภิกฺขุนา กุฏึ การยมาเนน อสฺสามิกำ **อตฺตุทฺเทสำ** ปมาณิกา กาเรตพฺพา. ตตฺริทำ ปมาณำ ทีฆโส ทฺวาทส วิทตฺถิโย สุคต-วิทตฺถิยา, ติริยำ สตฺตนฺตรา...(วิ. ๑/๒๒๓)

ก็ภิกษุผู้จะให้สร้างกุฏิอันไม่มีเจ้าภาพ**เพื่อตนเอง**[สร้างเป็นของส่วนตัว] ด้วยการขอเองพึงสร้างให้ได้ขนาด. ขนาดของกุฏินั้นมีดังนี้ [พึงวัด]โดยยาว ๑๒ คืบ[จากรอบนอก] โดยกว้างรอบใน [จากขอบด้านใน] ๗ คืบ ด้วยคืบพระสุคต...

อตฺตุทฺเทสนฺติ “มยฺหำ เอสาติ เอวำ อตฺตา อุทฺเทโส อสฺสาติ **อตฺตุทฺเทสา**, ตำ อตฺตุทฺเทสำ. (วิ.อฏ. ๒/๑๕๓)

บทว่า **อตฺตุทฺเทสำ** มีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **อัตตุทเทสา** เพราะอรรถว่า มีกุฏิที่มีผู้ควรระบุ[เจาะจง]คือตนอย่างนี้ว่า กุฏีนี้ของเรา. [ภิกษุผู้จะให้สร้างกุฏิอันหาเจ้าของสร้างถวายมิได้] เพื่อตนเองนั้น.

[คำว่า **อตฺตุทฺเทส** = อตฺตา อุทฺเทโส เอติสฺสาติ อตฺตุทฺเทสา (กุฏิที่มีผู้ควรระบุ[เจาะจง]คือตน ชื่อว่าอัตตุทเทสา) โดย อุทฺเทส ศัพท์ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ + ทิส ธาตุ = (อุจฺจารเณ = กล่าว + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะและอรรถ

อรหะ[ควร]) ในกังขาอภินวฏีกา (หน้า ๑๓๖) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสิตพฺโพติ อุทฺเทโส (ผู้ควรระบุ[เจาะจง] ชื่อว่า อุทเทสะ).

โดยทั่วไป กิจจปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย และ ริจฺจ มักลงในอรรถอรหะ (สมควร) และสักกะ (สามารถ) แต่ในบางศัพท์ก็ลง ณ ปัจจัยเป็นต้นในอรรถทั้งสองอย่างนั้นได้ มิฉะนั้นแล้ว พระฏีกาจารย์ก็ควรอธิบายเป็นบทที่ลง ต ปัจจัยว่า อุทฺเทโสติ อุทฺทิฏฺโจ แต่ท่านมิได้อธิบายเช่นนั้น จึงอนุมานรู้ได้ว่า ณ ปัจจัยในบทว่า อุทฺเทส นี้ลงในอรรถอรหะ (สมควร).

สญฺญาจิกาย (ด้วยการขอเอง) สํ + ยาจิกา. สํ อุปสรรคในบทนี้ใช้ในความหมายว่า สยํ (เอง [ตน]). ส่วน ยาจิกา เป็นศัพท์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ยาจนา ยาจิกา (ยาจ ธาตุ + ณฺย ปัจจัยในภาวสาธนะ + อา อิตถีปัจจัย แปลง ย เป็น ก ลง อิ อาคม). สยํ ปวตฺติตา ยาจิกา สญฺญาจิกา (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส) ลบ ปวตฺติตา ศัพท์ในท่ามกลางสมาส แปลง ย เป็น ญ แปลงนิคคหิตเป็น ญ (ญฺญ)

หมายเหตุ:- ภิกษุให้สร้างกุฏิด้วยกิริยาขอไม่ได้ แต่ให้สร้างได้ด้วยอุปกรณ์ก่อสร้างมีมีดและขวาน เป็นต้น ดังนั้น กิริยาขอในสิกขาบทนี้ จึงหมายถึงอุปกรณ์ก่อสร้างโดยอ้อม ไม่ใช่กิริยาขอจริง ๆ ดังที่อรรถกถา (๒/๑๔๓) ได้อธิบายว่า สยํ ยาจิตเกหิ อุปกรเณหีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ ด้วยอุปกรณ์ที่ตนขอเอง). การอธิบายความในลักษณะนี้เป็นการแสดงอธิปปายัตถะ คือ เนื้อความที่ประสงค์เอา

ข้อสังเกต:- ในพระบาลีพบบทเหตุกัตตาว่า **การยมาเนน** (ให้สร้าง) แต่บทสุทธกัตตา (สยกัตตา) คือ สยํ กโรนฺเตน (สร้างเอง) ก็มีได้โดยอ้อม หมายความว่า ภิกษุที่ใช้ผู้อื่นให้สร้างกุฏิยังต้องอาบัติได้ แม้ภิกษุผู้สร้างเองก็ต้องอาบัติได้เช่นเดียวกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า สามัตถิยัตถะ คือ เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เช่น คำว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญถานุปปัตตินัย คือ นัยที่มิได้เป็นไปโดยประการอื่น นั่นคือ เป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น

สรุปว่า สยํ กโรนฺเตน กล่าวถึงสามัตถิยัตถะ ส่วน อาณตฺติยา การาเปนฺเตน (ให้ผู้อื่นสร้างด้วยการสั่ง) กล่าวถึงปทัตถะ คือ เนื้อความโดยตรงของบทว่า การยมาเนน]

อตฺตุทฺเทสก (ติ)

[อตฺตุทฺเทส + ก. ถี. อตฺตุทฺเทสิกา]

มีตนเป็นที่เจาะจง, เจาะจงซึ่งตน, แสดงว่าเป็นของตน, เพื่อตนเอง, เฉพาะตนเอง, ปรารภเพื่อประโยชน์ตน.

เตน โข...อาฬวกา ภิกฺขู สญฺญาจิกาโย กุฏิโย การาเปนฺติ อสฺสามิกาโย **อตฺตุทฺเทสิกาโย** อปฺปมาณิกาโย. ตาโย น นิฏฺฐานํ คจฺฉนฺติ. เต ยาจนพหุลา วิญฺญตฺติพหุลา วิหรนฺติ…

(วิ. ๑/๒๑๘)

[ก็โดยสมัย]นั้นแล พวกภิกษุชาวเมืองอาฬวีให้สร้างกุฏิที่มีการขอเอง[มีอุปกรณ์ที่ตนขอเอง] ไม่มีเจ้าภาพ เจาะจงตน [เป็นของส่วนตัว] ไม่จำกัดขนาด. กุฏีสร้าง ไม่เสร็จ พวกท่านก็เป็นผู้มากไปด้วยการขอ มากไปด้วยการออกปากขอ...

อตฺตุทฺเทสิกาโยติ อตฺตานํ อุทฺทิสฺส. อตฺตโน อตฺถาย อารทฺธาโยติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๑๔๘)

บทว่า **อตฺตุทฺเทสิกาโย** (มีตนเป็นที่เจาะจง) คือ เจาะจงตน อธิบายว่า ที่ภิกษุปรารภเพื่อประโยชน์ตน.

อตฺตุ (ตฺตู) ปกฺกม (ปุ)

[อตฺต + อุปกฺกม]

(๑) ความพยายามของตน.

(๒) (ติ) มีความพยายามของตน, เกิดเพราะความพยายามของตน.

ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวตีติ ตโตติ ตโต ตโต ปริสฺสยโต ตํ ปุคฺคลํ ทุกฺขํ อนฺเวติ อนุคจฺฉติ อนฺวายิกํ โหติ, ชาติทุกฺขํ...**อตฺตุปกฺกมํ** ทุกฺขํ... ทิฏฺฐิพฺยสนํ ทุกฺขํ อนฺเวติ อนุคจฺฉติ อนฺวายิกํ โหติ... (มหานิ. ๑๓, ๓๕, จูฬนิ. ๖๗)

คำว่า ตโต (นั้น) ในคำว่า **ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ** อธิบายว่า เพราะอันตรายนั้นๆ ทุกข์จึงติดตาม ไปตาม ไล่ตามบุคคลนั้น คือ ชาติทุกข์...ทุกข์ที่เกิดเพราะ**ความพยายามของตน**...ทุกข์เพราะทิฏฐิวิบัติจึงติดตาม ไปตาม ไล่ตาม [บุคคลนั้น รวมความว่า เพราะอันตรายนั้น ทุกข์จึงติดตามนรชนนั้นไป]

อตฺตุ (ตฺตู)ปกฺกมทุกฺข (น)

[อตฺตูปกฺกม + ทุกฺข]

ทุกข์ที่เกิดเพราะความพยายามของตน, ทุกข์อันมีความพยายามของตนเป็นเหตุ.

ทุกฺขมสฺส มหพฺภยนฺติ. ทุกฺขนฺติ ชาติทุกฺขํ ชราทุกฺขํ พฺยาธิทุกฺขํ มรณทุกฺขํ...เนรยิกํ ทุกฺขํ **อตฺตูปกฺกมทุกฺขํ**...ทิฏฺฐิพฺยสนํ ทุกฺขํ... อิทํ วุจฺจติ ทุกฺขํ...(จูฬนิ. ๒๘)

คำว่า ทุกฺขํ ในคำว่า **ทุกฺขมสฺส มหพฺภยํ** (ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก) อธิบายว่า ชาติทุกข์ ชราทุกข์ พยาธิทุกข์ มรณทุกข์...ทุกข์เนื่องจากการเกิดในนรก... **ทุกข์ที่เกิดเพราะความพยายามของตน**...ทุกข์เพราะทิฏฐิวิบัติ... นี้ตรัสเรียกว่าทุกข์.[ทุกข์นี้ เป็นภัยใหญ่ เป็นเครื่องบีบคั้น เป็นอันตราย เป็นอุปสรรคของโลกนี้ สรุปว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก]

อตฺตุ (ตฺตู)ปกฺกมมูลก (ติ)

[อตฺตูปกฺกม + มูล + ก]

มีความพยายามของตนเป็นเหตุ.

ยํ ปน ตโต ปรํ ปวตฺติยํ อตฺตนาว อตฺตานํ วเธนฺตสฺส อเจลกวตาทิวเสน อาตาปนปริตาปนานุโยคมนุยุตฺตสฺส โกธวเสน อภูตฺชนฺตสฺส อุพฺพนฺธนฺตสฺส จ ทุกฺขํ โหติ, อิทํ **อตฺตูปกฺกมมูลกํ** ทุกฺขํ. (มหานิ.อฏ. ๖๑)

ต่อแต่นั้น ทุกข์ในปัจจุบัน ย่อมมีแก่สัตว์ผู้ฆ่าตนด้วยตนเทียว ผู้ตามประกอบความเพียรด้วยการแผดเผา[ร่างกายของตน] และทำ[ตน]ให้เร่าร้อนด้วยการประพฤติวัตรของอเจลกะ

เป็นต้น ผู้ไม่บริโภค[อาหาร]และหงุดงิด เพราะความโกรธ นี้เป็นทุกข์ที่**มีความพยายามของตนเป็นเหตุ**.

อตฺตุ (ตฺตู) ปฆาต (ปุ)

[อตฺต + อุปฆาต] การทำร้ายตนเอง.

สตฺตา พาลชนเสวนํ ปหาย ปณฺฑิเต นิสฺสาย ปูชเนยฺเย ปูเชตฺวา ...มชฺชปานสฺยเมน **อตฺตูปฆาต**ญฺจ วิวชฺเชตฺวา...ธมฺเมสุ อปฺปมาเทน กุสลปกฺขํ วฑฺเฒตฺวา...อรหตฺตผลสงฺขฺยํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรนฺติ...(ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๑)

สัตว์ทั้งหลาย[ผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้โลกหน้าและโลกุตรสุขเหล่านั้น] ละการคบคนพาลเสีย อาศัยแต่บัณฑิต บูชาผู้ที่ควรบูชา...งดเว้น**การทำร้ายตนเอง** ด้วยการระวังในการดื่มกินของมึนเมา เพิ่มพูนฝ่ายกุศล ด้วยความไม่ประมาทในธรรม...ทำให้แจ้งพระนิพพาน ที่นับได้ว่าอรหัตตผล[เป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ ไม่เศร้าโศก มีความเกษมปลอดโปร่ง ถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน]

อตฺตุ (ตฺตู) ปนายิก (ติ)

[อตฺต + อุปนายิก]

(๑) น้อมเข้าในตน, น้อมตนเข้าไป, น้อมฌานธรรมเป็นต้นเข้าในตน.

โย ปน ภิกฺขุ อนภิชานํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ **อตฺตูปนายิกํ** (อตฺตุปนายิกํ) อลมริยญาณทสฺสนํ สมุทาจเรยฺย 'อิติ ชานามิ อิติ ปสฺสามีติ, ตโต อปเรน สมเยน สมนุคฺคาหิยมาโน วา อสมนุคฺคาหิยมาโน วา อาปนฺโน วิสุทฺธาเปกฺโข เอวํ วเทยฺย 'อชานเมวํ อาวุโส อวจํ ชานามิ, อปสฺสํ ปสฺสามิ. ตุจฺฉํ มุสา วิลปินฺติ, อญฺญตร อธิมานา. อยมฺปิ ปาราชิโก โหติ อสฺวาโส.

(วิ. ๑/๑๑๖)

ภิกษุใดไม่รู้อยู่ พึงอวดอุตริมนุสธรรม ที่มีญาณทัศนะอันหมดจด สามารถ[กำจัดกิเลส]เว้นแต่การ สำคัญว่าได้บรรลุให้**น้อมเข้าในตน**ว่า ข้าพเจ้ารู้อย่างนี้ เห็นอย่างนี้, ในสมัยอื่นแต่นั้น เมื่อภิกษุถูกโจททั้วงก็ตาม ไม่ถูกโจททั้วงก็ตาม เธอผู้ต้องอาบัติแล้ว หวังความบริสุทธิ์พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าไม่รู้อย่างนั้น ได้กล่าวว่ารู้, ข้าพเจ้าไม่เห็นอย่างนั้น ได้กล่าวว่าเห็น, ข้าพเจ้ากล่าวคำเท็จอันไร้ความหมาย. แม้ภิกษุนี้ก็ต้องปาราชิก หาสังวาสมิได้.

อตฺตูปนายิกนฺติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนตีติ **อตฺตูปนายิโก**, ตํ อตฺตูปนายิกํ, เอวํ กตฺวา สมุทาจเรยฺยาติ สมฺพนฺโธ.

(วิ.อฏ. ๒/๘๐)

ภิกษุใด ย่อมน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน อีกนัยหนึ่ง ย่อมน้อมตนเข้าในอุตริมนุสธรรมนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า **อัตตูปนายิกะ**. พึงอวดอุตริมนุสธรรมนั้น[กระทำ]ให้น้อมเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตริมนุสธรรมนั้น). พึงทำสัมพันธ์ว่า ภิกษุพึงอวดทำให้เป็นอย่างนั้น.

อตฺตูปนายิกนฺติ อตฺตนิ ตํ อุปเนติ มยิ อตฺถีติ สมุทาจรนฺโต, อตฺตานํ วา ตตฺถ อุปเนติ อหํ

เอตฺถ สนฺทิสฺสามีติ สมุทาจรนฺโตติ **อตฺตูปนายิโก**, ตำ อตฺตูปนายิกำ. (กงฺขา. ๑๕๑)

บทว่า **อตฺตูปนายิกำ** (น้อมเข้าในตน) ความว่า ภิกษุใดอวดอยู่ว่ามีในตน ชื่อว่าย่อมน้อมอุตริมนุสธรรมนั้นเข้าในตน เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า **อัตตูปนายิกะ**, อีกนัยหนึ่ง ภิกษุใดอวดว่าตนปรากฏมีในอุตริมนุสธรรมนี้ น้อมตนเข้าในอุตริมนุสธรรมนั้น เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า **อัตตูปนายิกะ**. พึงอวดอุตริมนุสธรรมนั้น [กระทำ]ให้น้อมเข้าในตน (หรือให้น้อมตนเข้าไปในอุตริมนุสธรรมนั้น).

[ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า **ตำ อตฺตูปนายิกำ** เป็นการกระจายรูปให้ตรงกันกับที่ใช้ในพระบาลีซึ่งนักไวยากรณ์เรียกวิธีการนี้ว่าทันตโสฐนนัย คือ การเกลางาช้างให้แหลม ส่วนของประโยคหน้า[ที่เป็นรูปวิเคราะห์]เรียกว่า ทันตเฉทนนัย คือ การตัดงาช้าง หมายความว่าแสดงรูปศัพท์เป็นปฐมาวิภัตติตามระเบียบของรูปวิเคราะห์ทั่วไป เหมือนการตัดงาช้างให้เปลี่ยนรูปไปจากรูปเดิม ท่านมักจะแสดงทันตเฉทนนัยก่อนทันตโสฐนนัยเสมอ]

อตฺตูปนายิกนฺติ ปทสฺส กตฺวาติ ปาจเสสกิริยาปเทน สมฺพนโธ.

อถวา **อตฺตูปนายิกนฺ**ติ ภาวนปุสกนิทฺเทโส อตฺตูปนายิตฺวา สมุทาจเรยฺยาติ อตฺโถ. อิธ กรธาตุสฺส อนฺโตคธตา เวทิตพฺพา. อุปเนตีติ อุปนโย. อุปนโย เอว อุปนายิโก, อตฺตนิ อุปนายิโก **อตฺตูปนายิโก**, ภิกฺขุสฺเสตำ อธิวจนำ. อตฺตานำ วา อุปนายิโก **อตฺตูปนายิโก**.

(ปาติโมกฺขปทตฺถอนุวณฺณนา.๑๐๔-๕) (ดู กงฺขา.มหาฏี.๒/๑๑๙).

พึงทำสัมพันธ์บทว่า **อตฺตูปนายิกำ** เข้ากับบทกิริยาที่เป็นปาฐเสสะ[เพิ่มเข้ามา]ว่า กตฺวา. อีกนัยหนึ่ง ศัพท์ว่า **อตฺตูปนายิกำ** แสดงไว้ด้วยความเป็นกิริยาวิเสสนะ หมายความว่า พึงอวดกระทำให้น้อมเข้าในตน.

ในบทว่า อตฺตูปนายิกำ นี้พึงทราบว่ามี กรธาตุอยู่ภายใน[อันโตคธบท]. ย่อมน้อม เหตุนั้น ชื่อว่า อุปนยะ. อุปนยะนั้นแล ชื่อว่า อุปนายิกะ, ผู้น้อม[อุตริมนุสธรรมนั้น]เข้าในตน ชื่อว่า **อัตตูปนายิกะ**, คำนั้นเป็นชื่อของภิกษุ. อีกนัยหนึ่ง ผู้น้อมตนเข้า[ในอุตริมนุสธรรมนั้น] เหตุนั้น ชื่อว่า อัตตูปนายกะ]

[อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ นัย คือ น้อมเข้าในตน = อุปเนตีติ อุปนโย (อุป + นี + อ), อุปนโย เอว อุปนายิโก (อุปนย ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต), อตฺตนิ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (สัตตมีตัปปุริสสมาส) น้อมตนเข้าไป = อตฺตานำ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ในพระบาลีและอรรถกถาบางแห่งมีการใช้**ปาฐเสสนัย**บ้าง ในกรณีที่ผู้อ่านสามารถเข้าใจความได้ จึงละไว้ในฐานะที่ทราบกันแล้ว ดังข้อความว่า

คมฺยมานาธิการโต
โลปโต เสสโต จาติ
การเณหิ จตูหิปิ
น กตฺถจิ รโว ยุตฺโต. (สี.นวฏี. ๑/๕๖๓)

ศัพท์ย่อมไม่ถูกประกอบไว้ในบางที่ ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ การอนุมานรู้, การติดตามมา[จากประโยคหน้าหรือประโยคหลัง] การลบ และการเพิ่มคำอื่น]

(๒) ควรน้อมเข้าในตน.

อตฺตูปนายิกำ โว คหปตโย ธมฺมปริยายำ เทเสสฺสามิ. ตำ สุณาถ, สาธุกำ มนสิ กโรถ, ภาสิสฺสามีติ. (สำ. ๓/๓๐๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมบรรยายที่**ควรน้อมเข้าในตน**แก่พวกเธอ พวกเธอจงฟังธรรมบรรยายนั้น จงใส่ใจให้ดี เราจักกล่าว.

อตฺตูปนายิกนฺติ อตฺตนิ อุปเนตพฺพำ.

(สำ.อฏ. ๓/๓๑๑)

บทว่า **อตฺตูปนายิกำ** (ที่ควรน้อมเข้าในตน) ได้แก่ พึงน้อมนำเข้าในตน.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๓๕, ๒/๒๓๗

(๓) น้อมไปสู่ตน.

ทุวิธา พุทฺธานำ ภควนฺตานำ เทสนา **อตฺตูปนายิกา** จ ปรูปนายิกา จ. (เนตฺติ. ๑๕๒)

เทศนาของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้ามี ๒ คือ เทศนาที่**น้อมไปสู่ตน** และที่น้อมไปสู่ผู้อื่น.

อตฺตา อุปเนตพฺโพ เอติสฺสาติ **อตฺตูปนายิกา**.

(เนตฺติ.อฏ. ๒๕๙)

ชื่อว่า **อัตตูปนายิกา** เพราะอรรถว่า มีตนพึงน้อมเข้าไป (น้อมไปสู่ตน).

อตฺตุ (ตฺตู)ปนายิกปีติเวควิสฺสฏฺ**ฐ** (ติ)

[อตฺตุปนายิก + ปีติ + เวค + วิสฺสฏฺฐ]

[อุทาน]อันปล่อยออกด้วยกำลังแห่งปีติที่น้อมเข้าในตน, [อุทาน]อันเกิดด้วยกำลังแห่งปีติที่น้อมเข้าในตน.

อริยมคฺเคน อตฺตโน สนฺตาเน อนวเสสำ ปหีเน อกุสเล ธมฺเม ภาวนาปาริปูรึ คเต อปริมาเณ อนวชฺชธมฺเม จ ปจฺจเวกฺขมาโน **อตฺตูปนายิกปีติเวควิสฺสฏฺฐ**ำ อุทานำ อุทาเนสิ.

(อุทาน.อฏ. ๓๐๗)

(พระผู้มีพระภาค) เมื่อจะทรงพิจารณาถึงอกุศลธรรมที่พระองค์ละได้เด็ดขาด ในสันดานของพระองค์ด้วยอริยมรรค และธรรมอันหาโทษมิได้ หาประมาณมิได้ อันถึงความบริบูรณ์ด้วยภาวนา จึงทรงเปล่งอุทาน**อันปล่อยออกด้วยกำลังแห่งปีติที่น้อมเข้ามาในตน**.

อตฺตุ (ตฺตู) ปนายิกภาว (ปุ)

[อตฺตุปนายิก + ภาว]

ความที่...เป็นธรรมที่น้อมเข้าในตน.

ปทภาชเน ปน ยสฺมา อุตฺตริมนุสฺสธมฺโม นาม ฌานำ วิโมกฺขำ สมาธิ สมาปตฺติ ญาณทสฺสนำ... สุญฺญาคาเร อภิรตีติ เอวำ ฌานาทโย อเนกธมฺมา วุตฺตา. ตสฺมา เตสำ สพฺเพสำ วเสน **อตฺตูปนายิกภาวำ** ทสฺเสนฺโต “เต วา กุสเล ธมฺเม อตฺตนิ อุปเนตีติ พหุวจนนิทฺเทสำ อกาสิ.

(วิ.อฏ. ๒/๘๐)

แต่ในวาระแจกบท เพราะเหตุที่ท่านพระอุบาลีกล่าวธรรมหลายประการมีฌานเป็นต้นไว้

อย่างนี้ว่า ฌาน วิโมกข์ สมาธิ สมาบัติ ญาณทัสสนะ (การยังมรรคให้เจริญ การทำให้แจ้งซึ่งผล การละกิเลส ความที่จิตปราศจากนิวรณ์) ความยินดียิ่งในเรือนว่างเปล่า ชื่อว่าอุตริมนุสธรรม. เพราะฉะนั้น เมื่อท่านจะแสดง**ความที่**อุตริมนุสธรรมนั้น**เป็นธรรมที่น้อมเข้าในตน** ด้วยอำนาจแห่งธรรมเหล่านั้นทั้งหมด จึงได้กระทำนิเทศเป็นพหุวจนะว่า ภิกษุ ย่อมน้อมกุศลธรรมเหล่านั้นเข้ามาในตนก็ดี.

อตฺตุ (ตฺตู) ปม (ติ)

[อตฺต + อุปมา]

เหมือนกับตน, มีตนเป็นเครื่องเปรียบเทียบ.

อตฺตูปมา หิ เต สตฺตา

อตฺตา หิ ปรโม ปิโย. (อ. ๒/๔๗๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

สัตว์เหล่านั้น**มีตนเป็นเครื่องเปรียบเทียบ** เพราะตนเป็นที่รักอย่างยิ่ง.

อตฺตุ (ตฺตู) ปลทฺธิ (ถี)

[อตฺต + อุปลทฺธิ]

การเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา[ว่ามีตัวตน], ความเห็นว่ามีอัตตา[ว่ามีตัวตน].

ลทฺธิ ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ คหณ (การยึดถือ) และ ทิฏฺฐิ (ความเห็น).

ยสฺมา “นตฺถิ ทินฺนนฺติอาทีนิ คเหตฺวา จรนฺติ. “สีเลน สุทฺธิ วเตน สุทฺธิ, ภาวนาย สุทฺธีติ คณฺหนฺติ, **อตฺตุปลทฺธึ** น ปชหนฺติ, ตสฺมา น ทิฏฺฐุปาทานสฺส, น สีลพฺพตุปาทานสฺส, น อตฺตวาทุปาทานสฺส ปริญฺญํ ปญฺญเปนฺติ…

(ม.อฏ. ๑/๓๑๙)

เพราะเหตุที่สมณพราหมณ์ทั้งหลาย เที่ยวยึดถือเหตุเป็นต้นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ไม่มีผล. ย่อมยึดถือว่า มีความบริสุทธิ์ด้วยศีล มีความบริสุทธิ์ด้วยวัตร แต่ไม่มีความบริสุทธิ์ด้วยภาวนา. ไม่ละ**การเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา** เพราะเหตุนั้น จึงไม่บัญญัติความรอบรู้ทิฏฐุปาทาน ความรอบรู้สีลัพพตุปาทาน ความรอบรู้อัตตวาทุปาทาน…[ก็เหล่าเดียรถีย์ผู้ได้สมาบัติ ๘ ก็ดี ผู้ใช้ฝ่ามือลูบคลำดวงจันทร์และดวงอาทิตย์อยู่ก็ดี ย่อมบัญญัติความรอบรู้ทั้ง ๓ แต่ไม่สามารถจะเปลื้องอัตตวาทะได้ ฉะนั้น เดียรถีย์เหล่านั้นจึงตกอยู่ในวัฏฏะเท่านั้นซ้ำแล้วซ้ำเล่า ก็เขาเหล่านี้เป็นเหมือนกระต่ายที่รังเกียจแผ่นดิน]

อตฺตุ (ตฺตู) ปลทฺธิก (ติ)

[อตฺตูปลทฺธิ + ก]

[ลง ก ปัจจัยในพหุพพีหิสมาส]

มีการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา[ว่ามีตัวตน], มีความเห็นว่ามีอัตตา[ว่ามีตัวตน].

กึ ปเนส **อตฺตูปลทฺธิโก**ติ? น **อตฺตูปลทฺธิโก**. เอวํลทฺธิโก ปน ตตฺเถโก ภิกฺขุ นิสินฺโน, โส ปุจฺฉิตุํ น สกฺโกติ. ตสฺส ลทฺธึ วิสฺสชฺชาปนตฺถํ เอวํ ปุจฺฉติ. (อ.อฏ. ๒/๓๕๑)

ถามว่า ก็พระมหาโกฏฐิตะนี้เป็นผู้**มีการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา**หรือ?. ตอบว่า ไม่ใช่

เป็นผู้**มีการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา**. แต่ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้นเป็นผู้ถืออย่างนั้น, ภิกษุนั้นไม่อาจถามได้. ท่านมหาโกฏฐิตะถามอย่างนี้ เพื่อจะให้พระสารีบุตรแก้ความยึดถือ[ความเห็นผิด]ของภิกษุรูปนั้น.

อตฺตุ (ตฺตู) ปลทฺธินิสฺสิต (ติ)

[อตฺตุปลทฺธิ + นิสฺสิต]

อาศัยการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา[ว่ามีตัวตน], อาศัยความเห็นว่ามีอัตตา[ว่ามีตัวตน]

อตฺตุ (ตฺตู) ปลทฺธินิสฺสิตกถา (ถี)

[อตฺตุปลทฺธินิสฺสิต + กถา]

ถ้อยคำอิงอาศัยการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา[ว่ามีตัวตน], ถ้อยคำอิงอาศัยความเห็นว่ามีอัตตา[ว่ามีตัวตน].

อหำ วทามีติ อยำ เทวตา วนสณฺฑวาสินี, สา อารญฺญกานำ ภิกฺขูนำ “อหำ ภุญฺชามิ, อหำ นิสีทามิ, มม ปตฺโต, มม จีวรนฺติอาทิกถาโวหารำ สุตฺวา จินฺเตสิ “อหำ อิเม ภิกฺขู ‘ขีณาสวาติ มญฺญามิ, ขีณาสวานญฺจ นาม เอวรูปา **อตฺตุปลทฺธินิสฺสิตกถา** โหติ, น โหติ นุ โขติ ชานนตฺถำ เอวำ ปุจฺฉติ. (สำ.อฏ. ๑/๕๐)

สองบทว่า **อหำ วทามิ** (เราพูด) ความว่า เทวดาผู้อยู่ในไพรสณฑ์นี้นั้น ได้ฟังสมมุติแห่งถ้อยคำว่า “เราฉัน เรานั่ง บาตรของเรา จีวรของเรา” เป็นต้นของพวกภิกษุผู้อยู่ป่า จึงคิดว่า “เราสำคัญภิกษุเหล่านี้ว่าเป็นพระขีณาสพ ก็ธรรมดาพระขีณาสพทั้งหลาย ยังมี**ถ้อยคำอิงอาศัยการเข้าไปยึดถือว่าเป็นอัตตา** [และสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา]เห็นปานนี้อยู่อีกหรือหนอ” จึงได้ทูลถาม[พระผู้มีพระภาค]อย่างนี้ เพื่อจะทราบ[ความเป็นไปนั้น].

อตฺถ[๑] (ปุ/น)

[อร (คติยำ) + ถ]

แปลง ร เป็น ต ดูคำอธิบายศัพท์นี้ในคัมภีร์อรรถกถา,ฎีกา สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑๑๗) และอภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๔๘๕).

[อส (คติยำ) + ถ]

ดูเทียบกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๖๐) และสัททนีติปกรณ์สุตตมาลา (สูตร ๑๓๒๙).

สัททนีติปกรณ์ปทมาลา กล่าวว่า เมื่อคำนี้ (อตฺถ) แสดงความหมายว่า “**นิพพาน**” เป็นนปุงสกลิงค์ ถ้าแสดงความหมายว่า “**อรรถ**” เป็นต้นเป็นปุงลิงค์ ดังมีข้อความว่า

อตฺถสทฺโท นิพฺพานวจโน นปุ๎สกลิงฺโค, อภิเธยฺยธนการณปโยชนนิวตฺยาภิสนฺธานาทิวจโน ปน ปุลฺลิงฺโค.

ตถา หิ กถาวตฺถุมฺหิ “อตฺถตฺถมฺหีติ อิมิสฺสา ปาพิยา อตฺถสำวณฺณนายำ “อตฺถำ วุจฺจติ นิพฺพานนฺติ นปุ๎สกลิงฺคนิทฺเทเสน อตฺถสทฺโท วุตฺโต. อิติ อตฺถสทฺโท ทฺวิลิงฺโค.

(นีติ.ปท. ๒๖๓)

อตฺถ ศัพท์แสดงความหมายว่า นิพพาน เป็นนปุงสกลิงค์, แสดงความหมายว่า อรรถ[เนื้อความของศัพท์] ทรัพย์ เหตุ ประโยชน์ การปฏิเสธ และการเชื่อมต่อเป็นต้น เป็นปุงลิงค์. จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์กถาวัตถุตอนอธิบายความหมายของพระบาลีว่า อตฺถมฺหิ พระ

อรรถกถาจารย์ได้อธิบาย อตฺถ ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ว่า อตฺถํ วุจฺจติ นิพฺพานํ (อตฺถ หมายถึง พระนิพพาน). อตฺถ ศัพท์เป็นได้ ๒ ลิงค์ด้วยประการฉะนี้.

อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีพบตัวอย่างของ อตฺถ ศัพท์ที่มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ในความหมายอื่นจากนิพพาน ดังข้อความว่า

พฺยากํสุ อุปฺปาทนิมิตฺตโกวิทา
สุขุมานิ **อตฺถานิ** อเวจฺจ ทกฺขิติ.
สเจ น ปพฺพชฺชมุเปติ ตาทิโส
วตฺเตติ จกฺกํ ปถวึ ปสาสติ. (ที. ๓/๑๒๙)

บัณฑิตผู้ฉลาดในลางและนิมิตทำนายว่า พระราชกุมารเช่นนี้จะทรงหยั่งเห็น**อรรถ**อันสุขุม. ถ้ามหาบุรุษผู้มีลักษณะเช่นนั้น ไม่ทรงออกผนวช ก็จะหมุนจักรให้เป็นไปปกครองแผ่นดิน.

พหุสฺสุตํ ธมฺมธรํ ภเชถ
มิตฺตํ อุฬารํ ปฏิภานวนฺตํ
อญฺญาย **อตฺถานิ** วิเนยฺย กงฺขํ
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป. (สุตฺตนิ. ๒๘๘)

(พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า)

บุคคลพึงคบมิตร ผู้เป็นพหูสูตร ทรงธรรม ผู้ยิ่งใหญ่ มีปฏิภาณ **รู้อรรถ**แล้วพึงขจัดความสงสัย พึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด.

อทฺธา ตุวํ ปณฺฑิตโกสิ ราช
ชานาสิ **อตฺถานิ** อนาคตานิ.
กถํ นุ สาขามิคํ ทกฺขิสฺสาม
นิทฺธาวิตํ ราชกุลโตว ชมฺมํ. (ชา. ๑/๑๐๘)

(นกโปฐปาทะกล่าวว่า)

ดูก่อนพี่ราชะ พี่เป็นบัณฑิตแท้ๆ ย่อมรู้ถึง**ประโยชน์**ที่ยังไม่มาถึง. ทำอย่างไรหนอ เราจะเห็นลิงชั่วถูกไล่ออกจากราชตระกูล.

แม้คัมภีร์ปโยคสิทธิ (สูตร ๑๐๗) ก็กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า อตฺถสทฺโท นปุสกลิงฺโคปิ ทิสฺสติ. (ศัพท์ว่า อตฺถ ย่อมพบเป็นนปุงสกลิงค์บ้าง) ดูเทียบความหมายของคำนี้ใน สํ.อฏ.๑/๓๐๕, สุตฺตนิ.อฏ.๑/๒๓๐ และอภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๘๕) สํ - อรฺถ]

๑. ใจความ, เนื้อความ, ข้อความ, อรรถ. (อภิเธยยะ)

[ใจความ]

อปฺปํ วา พหุ วา ภาสสฺสุ
อตฺถํเยว เม พฺรูหิ
อตฺเถเนว เม อตฺโถ
กึ กาหสิ พฺยญฺชนํ พหุ. (วิ. ๓/๕๑)

(อุปติสสะมาณพกล่าวว่า)

น้อยหรือมาก นิมนต์กล่าวเถิด ท่านจงกล่าวแต่**ใจความ**แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าต้องการ**ใจความ**อย่างเดียว ท่านจักทำพยัญชนะให้มากทำไม.

[เนื้อความ]

เอวํ วุตฺเต, สกฺโก เทวานมินฺโท ภควนฺตํ เอตทโวจ “อิมสฺส โข อหํ ภนฺเต ภควตา สงฺขิตฺเตน ภาสิตสฺส เอวํ วิตฺถาเรน **อตฺถ**ํ อาชานามิ.

(ที. ๒/๒๒๔)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้ ท้าวสักกะจอมเทพได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ย่อมทราบ **เนื้อความ** แห่งภาษิตที่ตรัสโดยย่อนี้ โดยพิสดารอย่างนี้.

กาเลน คจฺเฉ ครูนํ สกาลํ
ถมฺภํ นิรงฺกตฺวา นิวาตวุตฺติ
อตฺถํ ธมฺมํ สัยมํ พฺรหฺมจริยํ
อนุสฺสเร เจว สมาจเร จ. (สุตฺตนิ. ๓๒๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพระสารีบุตรว่า) นรชนพึงไปหาครูตามกาล ขจัดความกระด้าง มีความประพฤติอ่อนน้อม พึงระลึกถึง **เนื้อความ** ธรรม[พระบาลี] ศีล พรหมจรรย์ และพึงประพฤติโดยเอื้อเฟื้อด้วยดี.

อตฺถนฺติ ภาสิตตฺถํ. **ธมฺมนฺ**ติ ปาลิธมฺมํ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๔๘)

บทว่า **อตฺถํ** คือ เนื้อความที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้. บทว่า **ธมฺมํ** ได้แก่ ธรรมคือ พระบาลี.

สตลิงฺคสฺส **อตฺถสฺส**
สตลกฺขณธาริโน
เอกงฺคทสฺสี ทุมฺเมโธ
สตทสฺสีว ปณฺฑิโต. (เถร. ๒๔๒)

คนโง่เขลามักเห็น**เนื้อความ**อันมีความหมายตั้งร้อย ซึ่งทรงลักษณะตั้งร้อยว่ามีความหมายและลักษณะเพียงอย่างเดียว ส่วนคนฉลาดย่อมเห็นอรรถได้ตั้งร้อยอย่าง.

อตฺถสฺสาติ เญยฺยสฺส, เญยฺยํ หิ ญาเณน อรณียโต อตฺโถติ วุจฺจติ. (เถร.อฏ. ๑/๒๗๐)

บทว่า **อตฺถสฺส** (เนื้อความ) คือ เญยยธรรม. เพราะเญยยธรรม ท่านเรียก[ได้ชื่อ]ว่าอรรถ (เนื้อความ) เพราะพึงรู้ได้ด้วยญาณ.

[ข้อความ]

ตตฺถ อปริมาณา ปทา. อปริมาณา อกฺขรา. อปริมาณา พฺยญฺชนา. อปริมาณา อาการา เนรุตฺตา นิทฺเทสา. เอตสฺเสว **อตฺถสฺส** สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกมฺมํ ปญฺญตฺติ. อิติปิทํ ทุกฺขํ อริยสจฺจํ.

(เนตฺติ. ๙)

ในพระธรรมเทศนานั้น บท[ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย]ไม่มีประมาณ พยางค์[อักษรแต่ละตัว]ไม่มีประมาณ พากย์ไม่มีประมาณ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่างๆ ไม่มีประมาณ การแสดงโดยสังเขป การแสดงไว้ก่อน การอธิบาย การจำแนก การขยายให้ชัดเจน และการแสดงโดยประการต่างๆ แห่ง**ข้อความ**นั้นก็ไม่มีประมาณ. โดยประการดังนี้ พึงทราบอริยสัจที่เป็นทุกข์อย่างนี้.

อตฺถสฺสาติ จตุสจฺจสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส.

(เนตฺติ.อฏ. ๕๘)

บทว่า **อตฺถสฺส** (ข้อความ) คือ ข้อความที่เรียกว่าสัจจะ[อริยสัจ] ๔.

[อรรถ]

เอกเมกสฺส เจปิ ปญฺหสฺส **อตฺถ**มญฺญาย ธมฺมมญฺญาย ธมฺมานุธมฺมํ ปฏิปชฺเชยฺย, คจฺเฉยฺเยว ชรามรณสฺส ปารํ. คจฺเฉยฺเยว ชรามรณสฺส ปารํ. ปารงฺคมนียา อิเม ธมฺมา.(สุตฺตนิ. ๔๔๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

แม้ถ้าบุคคลรู้ทั่วถึง**อรรถ** รู้ทั่วถึงธรรมแห่งปัญหาหนึ่งๆ แล้วพึงปฏิบัติธรรม อันสมควรแก่ธรรมไซร้ เขาก็พึงถึงฝั่งโน้นแห่งชรา และมรณะได้แน่แท้. เพราะธรรมเหล่านี้เป็นเหตุให้ถึงฝั่ง.

อตฺถมญฺญายาติ ปาฬิอตฺถมญฺญาย. ธมฺมมญฺญายาติ ปาฬิมญฺญาย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๔๕)

บทว่า **อตฺถมญฺญาย** (รู้ทั่วถึงอรรถ) ความว่า รู้ทั่วถึงอรรถแห่งพระบาลี.

บทว่า **ธมฺมมญฺญาย** (รู้ทั่วถึงธรรม) ความว่า รู้ทั่วถึงพระบาลี.

โส พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโตมฺหีติ ลภติ **อตฺถ**เวทํ, ลภติ ธมฺมเวทํ, ลภติ ธมฺมูปสัหิตํ ปาโมชฺชํ. (ม. ๑/๒๓๘)

เธอย่อมได้ความรู้**อรรถ** ย่อมได้ความรู้ธรรม ย่อมได้ความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม ว่า เราเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระพุทธเจ้า.

[พึงเทียบดูกับความหมายที่ ๗ ของ อตฺถ ศัพท์ และ อตฺถเวท ศัพท์]

ตตฺถ ธมฺโมติ ปาฬิ. **อตฺโถ**ติ ตสฺสาเยวตฺโถ. (วิ.อฏ.๑/๑๘, ที.อฏ.๑/๒๐)

ในความลึกซึ้งทั้ง ๔ เหล่านั้น ธรรม คือพระบาลี. อรรถคือเนื้อความของพระบาลีนั่นแล.

[ที.อฏ. อภิ.อฏ. มีรูปเป็น ตนฺติ แทน ปาฬิ]

[พึงดูเทียบกับ อตฺถคมภีรตา, อตฺตตฺถ, อตฺถปุเรกฺขาร และ ชา.อฏ. ๕/๒๕๐, เนตฺติ.อฏ.๓๓, วชิร.๓๐๔ (ความหมายที่จำแนกเป็นปาฐัตถะ [ความหมายของศัพท์], สภาวัตถะ[ความหมายตามสภาวะ]เญยยัตถะ[ความหมายที่ควรทราบ โดยนำคำอื่นมาประกอบเป็นต้น พบใน มหานิ.อฏ.๕-๖, สี.นวฏี.๑/๒๗-๘ ส่วนความหมายที่เป็นอุตตานอัตถะ [ความหมายที่ชัดเจน]เป็นต้น พบใน มหานิ.๑๓๑, มหานิ.อฏ.๒๔๘, สารตฺถ.๑/๖๙, ที.ฏี. ๑/๒๖, สี. นวฏี. ๑/๙๑)]

(ข) อรรถ = คำอธิบาย, อรรถพระบาลี. (อฏฺฐกถา).

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. ทุนฺนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนำ **อตฺโถ** จ ทุนฺนีโต. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ.

(อำ. ๑/๖๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ย่อมเป็นไป เพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่างคืออะไรบ้าง คือ บทพยัญชนะ[บทพระบาลี]ที่ตั้งไว้ไม่ดี และ**อรรถ**ที่นำมาไม่ดี. ภิกษุทั้งหลาย แม้**อรรถ**ของบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดีก็ย่อมถูกนำมาไม่ดี.

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

อตฺโถ จ ทุนฺนีโตติ ปริวตฺเตตฺวา อุปฺปฏิปาฏิยา คหิตา อฏฺฐกถา. (อ.อฏ. ๒/๒๔)

ปาฐะว่า **อตฺโถ จ ทุนฺนีโต** (อรรถที่นำมาไม่ดี.) ได้แก่ คำอธิบายที่เข้าใจผิดลำดับ.

ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส **อตฺโถปิ** ทุนฺนโย โหติ. อยํ ภิกฺขเว ปจฺโม ธมฺโม สทฺธมฺมสฺส สมฺโมสาย อนฺตรธานาย สํวตฺตติ. (อ. ๑/๔๖๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้**คำอธิบาย**บทและพยัญชนะที่ตั้งไว้ผิดก็ย่อมถูกเข้าใจผิดไปด้วย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นธรรมข้อที่ ๑ ย่อมเป็นไปเพื่อความฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหตีติ อฏฺฐกถา นีหริตฺวา กเถตุ น สกฺกา โหติ. (อ.อฏ. ๒/๓๔๒)

ปาฐะว่า **อตฺโถปิ ทุนฺนโย โหติ** ความว่า ไม่อาจจะนำคำอธิบายออกมาชี้แจงได้.

[พึงเทียบดู อตฺถปฏิสํเวที, อตฺถปุเรกฺขาร]

(๒) ความต้องการ, จุดมุ่งหมาย.

อถ โข สา อิตฺถี อายสฺมตา อุทายินา ธมฺมิยา กถาย สนฺทสฺสิตา สมาทปิตา สมุตฺเตชิตา สมฺปหํสิตา อายสฺมนฺตํ อุทายึ เอตทโวจ วเทยฺยาถ ภนฺเต เยน **อตฺโถ**, ปฏิพลา มยํ อยฺยสฺส ทาตุ ยทิทํ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารนฺติ. (วิ. ๑/๑๙๒)

ครั้งนั้นแล สตรีหม้ายนั้นเห็นแจ้ง สมาทาน อาจหาญ ร่าเริงด้วยธรรมีกถาของท่านพระอุทายีแล้ว ได้กล่าว[ปวารณา]ท่านพระอุทายีว่า โปรดบอกเถิดเจ้าข้า พระคุณเจ้า**มีความต้องการ**สิ่งใด ซึ่งดิฉันจะสามารถจัดหามาถวายพระคุณเจ้าได้ ไม่ว่าจะเป็นจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร.

รมณียา เม กุฏิกา
สทฺธาเทยฺยา มโนรมา
น เม **อตฺโถ** กุมารีหิ
เยสํ อตฺโถ ตหึ คจฺฉถ นาริโย. (เถร. ๒๓๒)

(พระรมณียกุฏิกเถระกล่าวว่า)
กุฏีของเราน่ารื่นรมย์ เป็นที่น่าพอใจ ทายกสร้างถวายไว้ด้วยศรัทธา ดูก่อนเหล่านารี **ความต้องการ**ด้วยกุมารีทั้งหลาย ย่อมไม่มีแก่เรา[เราไม่ต้องการกุมารี], **ความต้องการ**ย่อมมีแก่ชนเหล่าใด พวกเธอจงไปหาชนเหล่านั้นในที่นั้นเถิด.

อตฺโถติ ปโยชนํ. (เถร.อฏ. ๑/๑๖๗)

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ จุดมุ่งหมาย.

ดู วิ. ๓/๕๑, ที. ๒/๑๔๔, ม. ๓/๒๑๓, อุทาน. ๑๑๑, อุทาน.อฏ. ๑๘๐

(๓) ความเจริญ, ฝ่ายเจริญ.

ทุราสโท ทุปฺปสโห
คมฺภีโร ทุปฺปธํสิโย
อโถ **อตฺเถ** อนตฺเถ จ
อุภยสฺส โหติ โกวิโท. (อ. ๑/๓๕๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุผู้ที่ใครๆ ไล่ปัญหาได้ยาก ครอบงำได้ยาก เป็นผู้ลึกซึ้ง ใครๆ เอาชนะได้ยาก และเป็นผู้ฉลาดต่อประโยชน์ทั้งสอง คือ ทั้งใน**ฝ่ายเจริญ**และฝ่ายเสื่อม.

อตฺเถ อนตฺเถ จาติ วฑฺฒิยญฺจ อวฑฺฒิยญฺจ. (อ.อฏ. ๒/๓๐๔)

ปาฐะว่า **อตฺเถ อนตฺเถ จ** แปลว่า ฝ่ายเจริญและฝ่ายไม่เจริญ[เสื่อม].

โหติ สีลวตๆ **อตฺโถ**
ปฏิสนฺถารวุตฺตินๆ
ลกฺขณๆ ปสฺส อายนฺตๆ
ญาติสงฺฆปุรกฺขตๆ. (ชา.๑/๒๐)

ความเจริญย่อมมีแก่ชนผู้มีศีล ผู้ประพฤติในปฏิสันถาร ท่านจงดูลูกเนื้อชื่อลักขณะ ผู้อันหมู่ญาติแวดล้อมกลับมาอยู่.

อตฺโถติ วุฑฺฒิ. (ชา.อฏ. ๑/๓๘๙)
บทว่า **อตฺโถ** มีความหมายว่า ความเจริญ.
ดู ชา ๑/๓, ชา.อฏ. ๑/๑๖๑

(๔) ทรัพย์ (ธน).

น โอคฺคตตฺตสฺส ภวนฺติ มิตฺตา
ชหนฺติ มิตฺตา วิกลๆ วิทิตฺวา
อตฺถญฺจ ทิสฺวา ปริวารยนฺติ
พหู มิตฺตา อุคฺคตตฺตสฺส โหนฺติ. (เปต. ๑๘๑)
(เจ้าอัมพสักขรลิจฉวีถามเปรตเปลือยว่า)
มิตรสหายย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ตกยาก พวกมิตรสหายทราบว่าผู้ใดขาดแคลน ย่อมละทิ้งผู้นั้น และเห็น**ทรัพย์** ก็พากันไปห้อมล้อมคนที่มั่งคั่งด้วยสมบัติย่อมมีมิตรสหายมาก.

อตฺถญฺจ ทิสฺวา ปริวารยนฺตีติ ตสฺส ปน สนฺตกๆ **อตฺถๆ** ธนๆ ทิสฺวา ปิยวาทิโน มุขุลฺโลกิกา หุตฺวา ตๆ ปริวาเรนฺติ. (เปต.อฏ. ๒๐๔)
บาทคาถาว่า **อตฺถญฺจ ทิสฺวา ปริวารยนฺติ** (และเห็นทรัพย์ก็พากันไปห้อมล้อม) ความว่า แต่พอเห็นทรัพย์อันเป็นของมีอยู่ของบุคคลนั้น(กลับ)เป็นผู้กล่าววาจาน่ารัก เห็นแก่หน้า พากันห้อมล้อมผู้นั้น.

(๕) ประโยชน์, ประโยชน์เกื้อกูล.

อุภินฺน**มตฺถ**ๆ จรติ
อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรๆ สงฺกุปิตๆ ญตฺวา
โย สโต อุปสมฺมติ. (สๆ ๑/๒๒๔)
ผู้ใดรู้ว่า คนอื่นโกรธแล้ว เป็นผู้มีสติสงบอยู่ได้ ผู้นั้น ชื่อว่าย่อมประพฤติ**ประโยชน์**ทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งตนและผู้อื่น.

อโยเค ยุญฺชมตฺตานๆ
โยคสฺมิญฺจ อโยชยๆ
อตฺถๆ หิตฺวา ปิยคฺคาหี
ปิเหตตฺตานุโยคินๆ. (ธมฺม. ๔๔)
บุคคลพยายามในสิ่งไม่ควรพยายาม ไม่พยายามในสิ่งที่ควรพยายาม ละเลยสิ่งที่เป็น**ประโยชน์** ติดอยู่ในปิยารมณ์ คนเช่นนี้ย่อมริษยาผู้ที่พยายามช่วยตัวเอง.

อตฺถํ หิตฺวาติ ปพฺพชิตกาลโต ปฏฺฐาย อธิสีลาทิสิกฺขตฺตยํ **อตฺโถ** นาม. ตํ อตฺถํ หิตฺวา.

(ธมฺม.อฏ.๒/๑๗๙)

ปาฐะว่า **อตฺถํ หิตฺวา** (ละเลยสิ่งที่เป็นประโยชน์) ความว่า สิกขา ๓ หมวดมีอธิสีลสิกขาเป็นต้น จำเดิมแต่กาลที่บวชแล้ว ชื่อว่า **ประโยชน์**. ละเลยสิ่งที่เป็นประโยชน์นั้นแล้ว.

เอกธมฺโม ภิกฺขเว ภาวิโต พหุลีกโต อุโภ **อตฺเถ** สมธิคยฺห ติฏฺฐติ ทิฏฺฐธมฺมิกญฺเจว อตฺถํ สมฺปรายิกญฺจ…อปฺปมาโท กุสเลสุ ธมฺเมสุ.

(อิติวุ.ต. ๒๐๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่งที่ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมยึด**ประโยชน์**ทั้งสองไว้ได้ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน และในสัมปรายภพ... คือ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย.

อตฺโถติ หิตํ, ตํ หิ อรณียโต อุปคนตพฺพโต อตฺโถติ วุจฺจติ. (อิติวุ.ต.อฏ. ๗๕)

บทว่า **อตฺโถ** (ประโยชน์) ได้แก่ ประโยชน์เกื้อกูล. จริงอยู่ ประโยชน์เกื้อกูลนั้น ท่านเรียกว่าอัตถะ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงเข้าถึง.

ยสฺส**ตฺถาย** ปพฺพชิโต

อคารสฺมานคาริยํ

โส เม **อตฺโถ** อนุปฺปตฺโต

สพฺพสโยชนกฺขโย. (เถร. ๒๔๙,๓๒๗)

(พระสุราธเถระกล่าวว่า)

เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตไม่มีเรือน เพื่อ**ประโยชน์**ใด **ประโยชน์**นั้นเราได้บรรลุแล้ว ความสิ้นสังโยชน์ทั้งปวงเราก็ได้บรรลุแล้ว.

ยสฺสตฺถาย ปพฺพชิโตติ ยสฺส **อตฺถาย** ยทตฺถํ อหํ อคารสฺมา เคหโต อนคาริยํ ปพฺพชฺชํ ปพฺพชิโต อุปคโต.

โส สพฺเพสํ โอรมฺภาคิยุทฺธมฺภาคิยปฺปเภทานํ สโยชนานํ พนฺธนานํ ขยภูโต **อตฺโถ** นิพฺพาน-สงฺขาโต ปรมตฺโถ อรหตฺตสงฺขาโต สทตฺโถ จ มยา อนุปฺปตฺโต อธิคโตติ อตฺโถ.

(เถร.อฏ. ๑/๓๒๔)

ปาฐะว่า **ยทตฺถาย ปพฺพชิโต** ความว่า เราออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตไม่มีเรือน เพื่อ**ประโยชน์**ใด คือ เพื่อผลอันใด **ประโยชน์**นั้น คือ ประโยชน์อันสูงสุดที่เรียกว่า พระนิพพานอันเป็นที่สิ้นไปแห่งสังโยชน์คือเครื่องผูกทั้งหมดที่จำแนกเป็นโอรัมภาคิยะ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) และอุทธัมภาคิยะ (สังโยชน์เบื้องสูง) และประโยชน์ตนกล่าวคืออรหัตตผล เราได้บรรลุแล้ว.

ดู เถร.๒๘๘,๒๔๙,๓๒๗, ชา.๑/๑๖๓, วิ.๓/๑๓, ๓/๒๗, อ.๑/๕๒, อ.อฏ.๒/๖.

(๖) การณ = เหตุ, เหตุการณ์, ปัญหา.

กิ**มตฺถ**มภิสนฺธาย

ลหุจิตฺตสฺส ทุพฺภิโน

สพฺพกามททสฺเสว

อิมํ ทุกฺขํ ติติกฺขสิ. (ชา. ๑/๘๒)

ท่านอาศัย**เหตุ**อะไร จึงอดกลั้นทุกข์นี้ต่อลิงผู้มีจิตกลับกลอก มักประทุษร้ายมิตร ประหนึ่งเจ้าของผู้ให้ความใคร่ทั้งปวง.

กิมตฺถมภิสนฺธายาติ กึ นุ โข การณํ ปฏิจฺจ กึ สมฺปสฺสมาโน. (ชา.อฏ. ๒/๓๔๖)

บาทคาถาว่า **กิมตฺถมภิสนฺธาย** (อาศัยเหตุอะไร) ความว่า อาศัยเหตุอะไรหรือหนอแล คือ เห็นเหตุอะไร.

อุกฺกฏฺเ สูรมิจฺฉนฺติ
มนฺตีสุ อกุตูหลํ
ปิยญฺจ อนฺนปานมฺหิ
อตฺเถ ชาเต จ ปณฺฑิตํ. (ชา. ๑/๒๒)

(พระราชาชมเชยพระโพธิสัตว์อำมาตย์ว่า) เมื่อถึงยามคับขัน ย่อมต้องการผู้กล้าหาญ เมื่อถึงคราวปรึกษางาน ย่อมต้องการผู้ที่ไม่พูดพล่าม เมื่อข้าวและน้ำมีบริบูรณ์ ย่อมต้องการคนที่รัก เมื่อ**เหตุการณ์**เกิดขึ้น ย่อมต้องการบัณฑิต.

อตฺเถ ชาเต จ ปณฺฑิตนฺติ อตฺถคมฺภีเร ธมฺมคมฺภีเร กิสฺมิญฺจิเทว การเณ วา ปญฺเห วา อุปฺปนฺเน ปณฺฑิตํ วิจกฺขณํ อิจฺฉนฺติ. ตถารูปหิ ตสฺมึ สมเย ปตฺเถตพฺโพ โหติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๑๐)

บาทคาถาว่า **อตฺเถ ชาเต จ ปณฺฑิตํ** (เมื่อเหตุการณ์เกิดขึ้น ย่อมต้องการบัณฑิต) ความว่า เมื่อเหตุหรือปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่งอันลึกซึ้งโดย อรรถหรือลึกซึ้งโดยธรรม เกิดขึ้น ย่อมปรารถนาบัณฑิต คือ ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์. เพราะว่าบุคคลเช่นนั้น จำต้องปรารถนาในสมัยนั้น.

(๗) ผล.

โยหํ **อตฺถ**ญฺจ ธมฺมญฺจ
กตฺตุมิจฺฉามิ พฺราหฺมณ
ตฺวํ **อตฺถ**ญฺจ ธมฺมญฺจ
พฺราหฺมณกฺขาหิ ปุจฺฉิโต. (ชา. ๑/๓๗๗)

(พระเจ้าธนัญชัยโกรัพยะตรัสถามปัญหากับสุจิรตพราหมณ์ว่า)
ดูก่อนท่านพราหมณ์ เราปรารถนาจะปฏิบัติตาม**ผล**และเหตุ เราถามท่านแล้วขอจงบอก**ผล** และเหตุนั้นด้วยเถิด.

โยหนฺติ พฺราหฺมณ โย อหํ ผลวิปากสงฺขาตํ **อตฺถ**ญฺจ ตสฺส **อตฺถสฺส** เหตุภูตํ ธมฺมญฺจ กตฺตุกามตาย วตฺติตุกาโม อุปฺปาเทตุญฺจ อิจฺฉามิ.

(ชา.อฏ. ๕/๕๙)

ปาฐะว่า **โยหํ** เป็นต้น ความว่า ดูก่อนท่านพราหมณ์ เราใดย่อมปรารถนาจะปฏิบัติจะสมาทาน ประพฤติและให้บังเกิด**ผล**ที่เรียกว่า ผลวิบาก และเหตุที่เป็นมูลเหตุของ**ผล**นั้น.

ตตฺถ **อตฺโถ**ติ สงฺเขปโต เหตุผลํ. ตญฺหิ, ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อรียติ อธิคมียติ ปาปุณียติ, ตสฺมา อตฺโถติ วุจฺจติ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓, อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐)

ในพากย์นั้น คำว่า **อตฺโถ** (ผล) เมื่อกล่าวโดยสังเขป คือ ผลของเหตุ . จริงอยู่ ผลนั้นเรียกว่าอรรถ เพราะบุคคลดำเนินไป คือ ถึง ได้แก่ บรรลุ โดยคล้อยตามเหตุ.

เหตุโน ผลํ เหตุผลํ. ตญฺจ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อรียติ อธิคมียติ สมฺปาปุณียติ, ตสฺมา อตฺโถติ วุจฺจติ. (สารตถ. ๑/๗๘-๙, สี.นวฏี. ๑/๑๒๗)

ผลของเหตุ ชื่อว่า เหตุผล. อนึ่ง ผลนั้น เรียกว่า อรรถ เพราะบุคคลดำเนินไป คือ ถึง ได้แก่ บรรลุ โดยคล้อยตามเหตุ.

อตฺโถติ เหตุผลํ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘)

บทว่า **อตฺโถ** (ผล) ได้แก่ ผลของเหตุ.

(๘) เหตุผล.

(ภควา) อิธ ภิกฺขเว เอกจฺเจ โมฆปุริสา ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถํ อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺลํ. เต ตํ ธมฺมํ ปริยาปุณิตฺวา เตสํ ธมฺมานํ ปญฺญาย **อตฺถํ** น อุปปริกฺขนฺติ. (ม. ๑/๑๘๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางคนในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัพภูตธัมมะ และเวทัลละ. พวกเขาเรียนธรรมนั้นแล้ว มิได้พิจารณา**เหตุผล**ของธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา.

อตฺถํ น อุปปริกฺขนฺตีติ อตฺถตฺถํ การณตฺถํ น ปสฺสนฺติ น ปริคฺคณฺหนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๑๓)

ปาฐะว่า **อตฺถํ น อุปปริกฺขนฺติ** (มิได้พิจารณาเหตุผล) ความว่า มิได้เห็น คือ มิได้รับเอาอรรถที่เป็นผล และอรรถที่เป็นเหตุ.

อตฺถตฺถนฺติ อตฺถภูตํ ยถาภูตํ อตฺถํ. อนตฺถมฺปิ เกจิ วิปลฺลาสวเสน “**อตฺโถติ** คณฺหนฺตีติ อตฺถตฺถนฺติ วิเสเสตฺวา วุตฺตํ.

การณตฺถนฺติ การณภูตํ อตฺถํ. สีลํ สมาธิสฺส การณํ, สมาธิ วิปสฺสนายาติ เอวํ ตสฺส ตสฺส การณภูตํ อตฺถํ. (ม.ฏี. ๒/๘๗)

บทว่า **อตฺถตฺถํ** (อรรถที่เป็นผล) ความว่า อรรถที่เป็นผลตามความเป็นจริง. [เพราะ]บางคนย่อมถือเอาแม้สิ่งที่มิใช่ผลว่าเป็น**ผล** เพราะฉะนั้น จึงกล่าวระบุไว้ว่า อตฺถตฺถํ (อรรถที่เป็นผล).

บทว่า **การณตฺถํ** แปลว่า อรรถที่เป็นเหตุ คือ อรรถที่เป็นเหตุของเรื่องนั้นๆ อย่างนี้ว่า ศีลเป็นเหตุให้เกิดสมาธิ, สมาธิเป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนา.

อตฺถนฺติ ยถาภูตํ ภาสิตตฺถํ ปโยชนตฺถญฺจ.

(สารตฺถ. ๑/๘๓, ที.ฏี. ๑/๓๑, มูลฏี. ๑/๒๓)

บทว่า **อตฺถํ** คือ อรรถอันเป็นภาษิต และอรรถที่เป็นผลตามความเป็นจริง.

อตฺถนฺติ จ ยถาภูตํ ภาสิตตฺถํ ปโยชนตฺถญฺจ สามญฺญนิทฺเทเสน เอกเสสนเยน วา วุตฺตํ.

(สี.นวฏี. ๑/๑๑๒)

อนึ่ง บทว่า **อตฺถํ** คือ อรรถอันเป็นภาษิต และอรรถที่เป็นผลตามความเป็นจริง ท่านกล่าวไว้ด้วยสามัญญนิเทศนัย (นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์) หรือเอกเสสนัย (นัยที่ลบไปศัพท์หนึ่ง).

(๙) อรรถ คือ กิจฺจ.

(ก) กิจ, ธุระ, หน้าที่.

ยาเยว โข ปน**ตฺถาย** อาคจฺเฉยฺยาถ, ตเมว **อตฺถํ** สาธุกํ มนสิ กเรยฺยาถ. (ที. ๑/๘๕)

ดูก่อนอัมพัฏฐะ พวกเธอมาเพื่อ**ธุระ**อันใด พึงใส่ใจถึง**ธุระ**นั้นนั่นเทียวไว้ให้ดี.

มนสิ กเรยฺยาถาติ จิตฺเต กเรยฺยาถ. อิทำ วุตฺตำ โหติ ตฺวำ อาจริเยน อตฺตโน กรณีเยน เปสิโต. น อมฺหากำ ปริภวนตฺถาย, ตสฺมา ตเมว กิจฺจำ มนสิ กโรหีติ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๗)

ปาฐะว่า **มนสิ กเรยฺยาถ** (พึงใส่ใจ) ความว่า พวกเธอพึงใส่ใจ. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า ท่านอันอาจารย์ใช้ให้มาด้วยกรณียกิจของตน, มิได้ใช้ให้มาเพื่อต้องการจะลบหลู่เรา เพราะ เหตุนั้น เธอจงใส่ใจถึง**ธุระ**นั้นเถิด.

โหติ ปานสขา นาม
โหติ สมฺมิยสมฺมิโย
โย จ **อตฺเถสุ** ชาเตสุ
สหาโย โหติ โส สขา. (ที. ๓/๑๔๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

(ธรรมดาเพื่อนมีหลายประเภท เช่น) เพื่อนดื่มก็มี เพื่อนที่สักแต่เรียกกันว่าเพื่อนๆ [เพื่อนดีแต่พูด]ก็มี ส่วนผู้ใดเป็นสหาย[ผู้ที่อยู่ร่วมอยู่ช่วย] ในคราวมี**ธุระ**เกิดขึ้นแล้ว ผู้นั้นจัดเป็นเพื่อนแท้.

อตฺเถสุ ชาเตสูติ ตถารูเปสุ กิจฺเจสุ สมุปฺปนฺเนสุ. (ที.อฏ. ๓/๑๓๐)

สองบทว่า **อตฺเถสุ ชาเตสุ** (ในคราวมี**ธุระ**เกิดขึ้นแล้ว) เมื่อกิจเช่นนั้นเกิดขึ้นแล้ว.

ปรกมฺมกรี อาสึ
อตฺเถนาตนฺทิตา ทาสี
อกฺโกธนานติมานินี
สำวิภาคินี สกสฺส ภาคสฺส. (วิมาน. ๔๔)

(เทพธิดาตอบพระมหาโมคคัลลานะว่า)

ดิฉันเป็นหญิงรับใช้ ไม่เกียจคร้าน ทำกิจการงานของคนอื่นตาม**หน้าที่** ไม่เป็นคนโกรธง่าย ไม่ถือตัว ชอบแบ่งปันสิ่งของส่วนตัวแก่ผู้อื่น.

อตฺเถนาติ อตฺถกิจฺเจน. (วิมาน.อฏ. ๑๓๓)

บทว่า **อตฺเถน** (ตามหน้าที่) ได้แก่ ตามหน้าที่ซึ่งเรียกว่า อรรถะ.

ดู ที.๑/๘๕, ที.อฏ.๑/๒๒๗, วิ.๑/๓๒๖, วิ.อฏ.๒/๒๕๔, ชา.๑/๑๙๙, ชา.อฏ.๓/๕๑๔

(ข) ความสำเร็จธุระ, ความสำเร็จประโยชน์ [ในการแก้ปัญหา].

นิธึ นิเธติ ปุริโส
คมฺภีเร โอทกนฺติเก
อตฺเถ กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน
อตฺถาย เม ภวิสฺสติ. (ขุทฺทก. ๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ไว้ในน้ำลึกด้วยคิดว่า เมื่อกิจที่นำประโยชน์มาให้เกิดขึ้น ทรัพย์นี้จักมีเพื่อ**ความสำเร็จธุระ**แก่เรา.

อตฺถาย เม ภวิสฺสตีติ นิธานปฺปโยชนนิทสฺสนเมตำ. เอตทตฺถญฺหิ โส นิเธติ "อตฺถาวเหกิสฺมิญฺจิเทว กรณีเย สมุปฺปนฺเน อตฺถาย เม ภวิสฺสติ, ตสฺส เม กิจฺจสฺส นิปฺผตฺติยา

ภวิสฺสตีติ. กิจฺจนิปฺผตฺติเยว หิ ตสฺส กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน “อตฺโถติ เวทิตพฺโพ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๔)

ปาฐะว่า **อตฺถาย เม ภวิสฺสติ** (ทรัพย์นี้จักมีเพื่อความสำเร็จธุระแก่เรา) นี้แสดงถึงประโยชน์ของการฝังขุมทรัพย์. จริงอยู่ บุรุษนั้นฝังขุมทรัพย์ไว้ก็เพื่อประโยชน์อย่างนี้ว่า เมื่อกิจควรทำบางอย่างที่นำประโยชน์มาให้ เกิดขึ้น ทรัพย์นี้ จักมีเพื่อ**ความสำเร็จธุระ**แก่เรานั้น. ความจริงแล้ว ความสำเร็จธุระนั้นแล บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอรรถ ในเมื่อกิจควรทำของบุคคลนั้นเกิดขึ้นแล้ว”

(๑๐) คดี.

น เตน โหติ ธมฺมฏฺโฐ
เยน**ตฺถํ** สาหสา นเย
โย จ อตฺถํ อนตฺถญฺจ
อุโภ นิจฺเฉยฺย ปณฺฑิโต. (ธมฺม. ๕๐)

บุคคลผู้ตัดสิน**คดี**โดยผลีผลาม ไม่ชื่อว่า ผู้เที่ยงธรรม ส่วนผู้ฉลาดที่วินิยฉัยรอบคอบทั้งฝ่ายถูกและฝ่ายผิดทั้งสองแล้วตัดสิน (จึงชื่อว่าผู้เที่ยงธรรม).

อตฺถนฺติ โอติณฺณํ วินิจฺฉิตพฺพํ อตฺถํ.

(ธมฺม.อฏ.๒/๒๔๑)

บทว่า **อตฺถํ** (คดี) ได้แก่ คดีที่หยั่งลงแล้วอันควรตัดสิน.

อถโข ภิกฺขเว พนฺธุมา ราชา อตฺถกรเณ นิสินฺโน วิปสฺสึ กุมารํ องฺเก นิสีทาเปตฺวา **อตฺเถ** อนุสาสติ. (ที. ๒/๑๘)

ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล พระเจ้าพันธุมาประทับนั่งในสถานที่สำหรับพิพากษาคดี ให้พระวิปัสสีราชกุมารนั่งบนพระเพลาไต่สวน**คดี**อยู่.

(๑๑) ฐานันดร, ตำแหน่ง[ที่ปรารถนา].

สฺวาหํ ธมฺมํ คเวสนฺโต
กุติตฺเถ สญฺจรึ อหํ
โส เม **อตฺโถ** อนุปฺปตฺโต
กาโล เม นปฺปมชฺชิตุ. (อป. ๑/๔๔)

(พระสารีบุตรเถระกราบทูลว่า)
ข้าพระองค์นั้นแสวงหาธรรมอยู่ ได้เที่ยวไปในลัทธิผิด ข้าพระองค์ได้รับ**ตำแหน่ง**นั้นแล้ว ไม่ใช่กาลที่ข้าพระองค์จะประมาท.

โส เม อตฺโถติ โส เอตทคฺคฏฺฐานนฺตรสงฺขาโต **อตฺโถ** เม มยา อนุปฺปตฺโตติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๓๑๓)

หลายบทว่า **โส เม อตฺโถ** (ข้าพระองค์ได้รับตำแหน่งนั้นแล้ว) ได้แก่ ข้าพระองค์ ได้รับ**ตำแหน่ง** ที่เรียกว่าฐานันดรคือเอตทัคคะนั้นแล้ว.

(๑๒) เรื่อง.

อถโข ภควา เอต**มตฺถ**ํ วิทิตฺวา ตายํ เวลายํ อิมํ อุทานํ อุทาเนสิ. (วิ. ๔/๓๓๒)
ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงทราบ**เรื่อง**นั้นแล้ว ทรงเปล่งอุทาน.

เอตมตฺถนฺติ เอตํ ภทฺทิยตฺเถรสฺส ปุถุชฺชนวิสยาตีตํ วิเวกสุขสงฺขาตํ **อตฺถํ** สพฺพาการโต วิทิตฺวา. (สารตฺถ. ๓/๓๓๒)

ปาฐะว่า **เอตมตฺถ์** (ทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว) ความว่า พระผู้มีพระภาคทรงทราบ**เรื่อง**นั้น กล่าวคือสุขในวิเวกอันล่วงปุถุชนวิสัยของพระภัททิยเถระโดยลักษณะทั้งปวงแล้ว.

(๑๓) สภาวธรรม, สภาพธรรม.

อตฺถ์ มหนฺตํ คมฺภีรํ
ทุทฺทสํ นิปุณํ อณุ์
ธีรา สมธิคจฺฉนฺติ
อปฺปมตฺตา วิจกฺขณา. (เถร.๒๒๐)

(พระปุณณมันตานีบุตรเถระกล่าวว่า) [บุคคลควรสมาคมกับสัตบุรุษ ผู้เป็นบัณฑิต ชี้แจงประโยชน์เท่านั้น] เพราะเหล่าธีรชนเป็นผู้ไม่ประมาท เห็นประจักษ์ด้วยปัญญา ย่อมบรรลุถึง**สภาวธรรม**อันใหญ่หลวง ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ละเอียด สุขุม.

อวิปรีตฏฺเฐน วา ปรมตฺถสภาวตฺตา **อตฺถ์**.
(เถร.อฏ. ๑/๔ ๘)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อรรถ** เพราะเป็นสภาวะปรมัตถ์ เนื่องจากเป็นสภาวะ ไม่แปรผัน (ไม่แปรเปลี่ยน).

สาธุ สุตํ สาธุ จริตกฺ
สาธุ สทา อนิเกตวิหาโร
อตฺถปุจฺฉนฺปทกฺขิณกมฺมํ
เอตํ สามญฺญมกิญฺจนสฺส. (เถร.๒๘๘)

การฟังเป็นความดี ความประพฤติมักน้อยเป็นความดี การอยู่โดยไม่มีห่วงใยเป็นความดีในกาลทุกเมื่อ การถามเรื่อง**สภาวธรรม** เป็นความดี การทำตามโอวาทโดยเคารพเป็นความดี กิจมีการฟังเป็นต้นนี้ เป็นเครื่องสงบของผู้ไม่มีกังวล.

อตฺถปุจฺฉนนฺติ ตํ อาชานิตุกามสฺส กลฺยาณมิตฺตสฺส อุปสงฺกมิตฺวา ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺถปเภทสฺส ปุจฺฉนํ. กุสลาทิเภทสฺส วา อตฺถสฺส สภาวธมฺมสฺส "กึ ภนฺเต กุสลํ, กึ อกุสลํ, กึ สาวชฺชํ, กึ อนวชฺชนฺติอาทินา ปุจฺฉนํ **อตฺถปุจฺฉนํ**. (เถร.อฏ. ๑/๑๒๖)

บทว่า **อตฺถปุจฺฉนํ** (การถามสภาวธรรม) ความว่า การเข้าไปหากัลยาณมิตรของผู้ใคร่จะรู้เรื่องนั้นแล้ว ไต่ถามประโยชน์อันจำแนกเป็น ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพ และประโยชน์อย่างยิ่ง.

อีกนัยหนึ่ง การถามอรรถคือสภาวธรรมที่จำแนกเป็นกุศลเป็นต้น โดยนัยว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อะไรคือกุศล อะไรคืออกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มี โทษ ชื่อว่าอัตถปุจฉนะ (การถามประโยชน์, การถามถึงสภาวธรรม).

นนฺทิกฺขยา ราคกฺขโย, ราคกฺขยา นนฺทิกฺขโยติ นนฺทิยา จ ราคสฺส จ **อตฺถโต** เอกตฺตา วุตฺตํ. (สํ.อฏ. ๓/๔๘)

พระดำรัสว่า **นนฺทิกฺขยา ราคกฺขโย, ราคกฺขยา นนฺทิกฺขโย** (ราคะสิ้นไป เพราะสิ้นความเพลิดเพลิน ความเพลิดเพลินสิ้นไป เพราะสิ้นราคะ) ตรัสไว้เพราะความเพลิด

เพลินและราคะเป็นอย่างเดียวกันโดย**สภาว ธรรม** (สภาพธรรม).

อตฺถโตติ สภาวโต.

ญาเณน อริยโต ญาตพฺพโต **อตฺโถ**, สภาโว.

(สำ.ฏี. ๒/๓๑๘)

บทว่า **อตฺถโต** หมายถึง โดยสภาวธรรม.

ชื่อว่า **อรรถ** เพราะเป็นสิ่งอันบุคคลพึงรู้ด้วยปัญญา ได้แก่ สภาวธรรม.

สภาโว หิ ญาเณน ยถาภาวโต อรณียโต ญาตพฺพโต **อตฺโถ**ติ วุจฺจติ. โส เอว ตฺถการสฺส ฏฺฐการำ กตฺวา อฏฺโจติ วุตฺโต. (ที.ฏี. ๒/๑๔๕)

แท้จริงแล้ว สภาพเรียกว่า **อตฺถ** เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลควรรู้ด้วยปัญญาตามความเป็นจริง. อตฺโถ ศัพท์นั้นนั่นแหละกล่าวว่า อฏฺโฐ โดยแปลง ตฺถ อักษรเป็น ฏฺฐ อักษร]

(๑๔) ปฏิปทา, ข้อประพฤติ (หรือสิ่งที่เป็นประโยชน์).

กรณียมตฺถกุสเลน

ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ

สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ

สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี.

(ขุ.ขุ.ก. ๑๐, สุตฺตนิ.๓ ๐๐)

ภิกษุผู้ฉลาดใน**ปฏิปทา** ประสงค์จะบรรลุแดนสงบ พึงอบรมสิกขาสาม ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง แน่วแน่ ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่ถือตัว.

อตฺโถติ ปฏิปทา ยำ วา กิญฺจิ อตฺตโน หิตำ.

(ขุ.ขุ.ก.อฏ. ๒๐๑, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๗๘)

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ ปฏิปทา หรือประโยชน์เกื้อกูลของตนอย่างใดอย่างหนึ่ง.

(๑๕) ธรรม. ดู อตฺถานตฺถ

(๑๖) นิพพาน.

ปรินิพฺพุโต ปุคฺคโล อตฺถ**ตฺถมฺหิ**,

นตฺถ**ตฺถมฺหี**ติ. อตฺถ**ตฺถมฺหี**ติ. (อภิ.ก. ๕๔)

ถามว่า บุคคลผู้ปรินิพพานแล้ว คงมีอยู่ใน**นิพพาน** หรือไม่มีใน**นิพพาน**.

ตอบว่า มีอยู่ใน**นิพพาน**.[เป็นวาทะของฝ่ายเห็นผิดและพวกเดียรถีย์อื่นๆ]

อตฺถตฺถมฺหีติ **อตฺถำ** วุจฺจติ นิพฺพานำ.

(อภิ.อฏ. ๓/๑๓๗)

ในคำว่า **อตฺถตฺถมฺหิ** (มีอยู่ในพระนิพพาน) นิพพานท่านเรียกว่า **อรรถ**.

[พึงเทียบดูสัททนีติ (ธาตุมาลา หน้า ๒๑๓]

(๑๗) สิ่งของ (วตฺถุ).

อตฺโถ ปโยชเน สทฺทา-

ภิเธยฺเย วุฑฺฒิยำ ธเน

วตฺถุมฺหิ การเณ นาเส

หิเต ปจฺฉิมปพฺพเต. (ธาน.คาถา ๗๘๕)

อตฺถ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ประโยชน์ เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว ความเจริญ ทรัพย์ สิ่งของ เหตุ ความพินาศ ประโยชน์เกื้อกูล และภูเขาทิศตะวันตก.

[**หมายเหตุ:-** ในติปิฏกะปาพิเมียนมาร์ ได้แสดงความหมายของ อตฺถ ศัพท์ไว้ ๑๗ นัย จะอย่างไรก็ตาม อตฺถ ศัพท์ยังมีความหมายว่า อธิการ “สถานที่, ที่” อีกด้วย] ดังข้อความในกังขาวิตรณีอรรถกถาว่า

ภิกฺขุวสฺสคณนาทิโก หิ สพฺโพปิ กิริยเภโท อิมสฺมึ **อตฺเถ** สංวาโสติ เวทิตพฺโพ.

(กงฺขา. ๑๒๙)

แท้จริงแล้ว อากัปกิริยาต่าง ๆ ทั้งหมดมีการนับพรรษาของภิกษุเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นสังวาสใน**ที่นี้**.

อตฺถ ศัพท์ในที่นี้มีความหมายว่า อธิการ (สถานที่, ที่) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมสฺมึ อตฺเถติ เถยฺยสංวาสกาธิกาเร.

(กงฺขา.นวฏี. ๑๘๑)

ปาฐะว่า **อิมสฺมึ อตฺเถ** (ในที่นี้) คือ ในที่กล่าวถึงเถยยสังวาส.

แม้ความหมายว่า อธิการ จะไม่มีกล่าวไว้ในติปิฏกะปาพิเมียนมาร์ แต่ในสันสกฤต กล่าวถึงความหมายว่า วิศย (วิสัย, สถานที่) เช่นกัน ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวว่า

อตฺถ ปุ. อตฺถภาวาทิมฺหิ ฆญ. วิสเย, อภิเธยฺเย, ธเน, วตฺถุมฺหิ, ปโยชเน, นิวตฺติมฺหิ, เหตุมฺหิ, ปกาเร, อภิลาเส, อุทฺเทสฺเย จ.

(ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๔๖)

อตฺถ ศัพท์ ปุงลิงค์ อตฺถ ธาตุ + ฆญ ปัจจัย ในภาวสาธนะเป็นต้น มีอรรถว่าสถานที่, เนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าว, ทรัพย์, สิ่งของ, ประโยชน์, การหยุด, เหตุ, ประการต่าง ๆ, ความต้องการ และสิ่งที่ บุคคลพึงสวด]

อตฺถ[๒] (ติ)

[อตฺถ ศัพท์ + อ ปัจจัย]

(๑) อันนำประโยชน์มาให้, ที่เป็นประโยชน์.

นิธึ นิเธติ ปุริโส
คมฺภีเร โอทกนฺติเก
อตฺเถ กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน
อตฺถาย เม ภวิสฺสติ. (ขุทฺทก. ๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ไว้ในน้ำลึกด้วยคิดว่า เมื่อกิจที่**นำประโยชน์มาให้**เกิดขึ้นแล้ว ทรัพย์นี้จักมี เพื่อความสำเร็จธุระแก่เรา.

อตฺเถ กิจฺเจ สมุปฺปนฺเนติ อตฺถา อนเปตนฺติ **อตฺถ**ํ, อตฺถาวหํ หิตาวหนฺติ วุตฺตํ โหติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๔)

บาทคาถาว่า **อตฺเถ กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน** (เมื่อกิจที่นำประโยชน์มาให้เกิดขึ้นแล้ว) ความว่า ชื่อว่า**อรรถ** เพราะไม่ปราศจากประโยชน์ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า นำประโยชน์มาให้ คือ นำประโยชน์เกื้อกูลมาให้.

กลฺยาณี วต เต วาจา
สวนียา มหามุนิ
เนลา อตฺถวตี วคฺคุ
มนฺตฺวา **อตฺถ**ญฺจ ภาสสิ. (วิมาน. ๘๗)

(สุชาตกุมารตรัสว่า)

ข้าแต่ท่านมหามุนี วาจาของท่านงามจริงหนอ ไพเราะเสนาะโสต ไม่มีโทษ มีประโยชน์ จับใจนัก และท่านรู้ว่า**นำประโยชน์มาให้** แล้วจึงพูด.

อตฺถนฺติ อตฺถโต อนเปตํ เอกนฺตหิตาวหํ.

(วิมาน.อฏ. ๒๔๔)

บทว่า **อตฺถ์** (นำประโยชน์มาให้) ความว่า ไม่ปราศจากประโยชน์ คือ นำประโยชน์เกื้อกูลมาให้อย่างแน่แท้.

(๒) ที่ตัดสินคดี, ศาล.

วิชโย จ สุนาโม จ
เสนาปติ อลาตโก
เอเต **อตฺเถ** นิสีทนฺตุ
โวหารกุสลา ตโย. (ชา. ๒/๒๖๒)

(พระเจ้าอังคติตรัสว่า)

อำมาตย์ผู้ฉลาดในทางราชกิจ[ทางกฎหมาย] ๓ นายเหล่านี้ คือ วิชัย สุนาม และอลาต จงนั่งว่าความใน**ที่ตัดสินคดี**.

อตฺเถติ อตฺถกรเณ วินิจฺฉยฏฺฐาเน.

(ชา.อฏ. ๗/๑๑๘)

บทว่า **อตฺเถ** (ที่ตัดสินคดี) ได้แก่ ในสถานที่ตัดสินว่าความ[พิพากษา]คดี.

อตฺถ[๓] (ติ)

[อส + ต. (อสฺต - สำ.)]

อตฺถ=อสฺ + ต ตามหลักนิรุตตินัย[นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป] เรียกว่าธนิตัตตะ คือการเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต ดังนั้น เมื่อรวมสิถิล (ต) เข้ากับ สฺ = อถ (รวม ต กับ สฺ เป็น ถ) ซ้อน ต = อตฺถ.

(๑) ความพินาศ.

โคปาลกา ปสุปาลกา กสฺสกา...ภควนฺตํ เอตทโวจุ...เตปิ โจรสฺส องฺคุลิมาลสฺส หตฺถ**ตฺถ์** คจฺฉนฺติ. (ม. ๒/๓๐๑)

พวกคนเลี้ยงโค พวกคนเลี้ยงสัตว์ พวกชาวนา[ที่เดินมาพบพระผู้มีพระภาค ผู้เสด็จไปตามทางที่โจรองคุลิมาลซุ่มอยู่] จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า...แม้บุรุษเหล่านั้นก็ถึง**ความพินาศ**ในเงื้อมมือของโจรองคุลิมาล.

หตฺถตฺถ์ คจฺฉนฺตีติ หตฺเถ อตฺถ์ วินาสํ คจฺฉนฺติ. (ม.อฏ. ๓/๒๒๙)

ปาฐะว่า **หตฺถตฺถ์ คจฺฉนฺติ** แปลว่า ถึงความพินาศในเงื้อมมือ.

(๒) อันตรธาน, สิ้นสูญ.

สสิสฺเส นิพฺพุเต นาเถ
อตฺถเมนฺตมฺหิ สาสเน
เทวา กนฺทึสุ สංวิคฺคา
มุตฺตเกสา รุทมฺมุขา. (อป. ๒/๑๒๓,๑๒๖)

(พระทัพพมัลลบุตรเถระกล่าวว่า)

เมื่อพระนาถะพร้อมทั้งพระสาวกปรินิพพานแล้ว เมื่อพระศาสนากำลังจะ**อันตรธาน** ทวยเทพและมนุษย์พากันสลดใจ สยายผมร่ำไห้ คร่ำครวญแล้ว.

(๓) ความหมดสิ้น, ความดับสูญ.

สทา ชาครมานานำ
อโหรตฺตานุสิกฺขินำ
นิพฺพานำ อธิมุตฺตานำ
อตฺถำ คจฺฉนฺติ อาสวา. (ธมฺม. ๔๖)

สำหรับท่านผู้ตื่นอยู่เสมอ สำเหนียกศึกษาอยู่ทุกทิวาราตรี มีใจน้อมไปสู่นิพพาน อาสวะทั้งหลายย่อมถึง**ความหมดสิ้นไป**.

อตฺถำ คจฺฉนฺตีติ เอวรูปานำ สพฺเพปิ อาสวา **อตฺถำ** วินาสำ นตฺถิภาวำ คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๘)

สองบทว่า **อตฺถำ คจฺฉนฺติ** (ย่อมถึงความหมดสิ้นไป) ความว่า อาสวะแม้ทั้งหมดของชนผู้เห็นปานนั้น ย่อมถึง**ความหมดสิ้น** คือ พินาศ ได้แก่ ความไม่มี.

จตฺตาโรปิ อาสวา **อตฺถำ** คจฺฉนฺติ, ปริกฺขยำ อภาวำ คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๘๓)

อาสวะทั้ง ๔ ย่อมถึง**ความหมดสิ้น** อธิบายว่า ถึงความเสื่อมสิ้น คือ ความไม่มี.

อเภทิ กาโย นิโรธิ สญฺญา
เวทนา สีติภวึสุ สพฺพา
วูปสมึสุ สงฺขารา
วิญฺญาณำ **อตฺถ**มาคมา. (อุทาน. ๑๙๒)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
รูปกายได้สลายแล้ว สัญญาดับแล้ว เวทนาทั้งปวงเย็นสนิทแล้ว สังขารทั้งหลายสงบแล้ว วิญญาณถึง**ความดับสูญ**.

วิญฺญาณำ อตฺถมาคมาติ:-

วิญฺญาณมฺปิ วิปากกิริยปฺปเภทำ สพฺพำ อปฺปฏิสนฺธิกนิโรเธเนว อตฺถำ วินาสำ อุปจฺเฉทำ อคมาสิ อคจฺฉิ. (อุทาน.อฏ. ๓๙๐, จูฬนิ. ๑๐๘)

บาทคาถาว่า **วิญฺญาณำ อตฺถมาคมา** (วิญญาณถึงความดับสูญ) ความว่า แม้วิญญาณที่จำแนกเป็นวิบากและกิริยาทั้งหมด ถึง**ความดับสูญ** คือ พินาศ ได้แก่ ขาดสูญ ด้วยความดับอันไม่มีปฏิสนธินั่นเทียว.

อจฺจี ยถา วาตเวเคน ขิตฺตา
อตฺถำ ปเลติ น อุเปติ สงฺขำ
เอวำ มุนี นามกายา วิมุตฺโต
อตฺถำ ปเลติ น อุเปติ สงฺขำ.

(สุตฺตนิ. ๔๔๐, จูฬนิ. ๑๐๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
[อุปสีวะ] มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ย่อมถึง**ความดับสูญ**ไม่ถึงการเรียก เปรียบเหมือนเปลวไฟอันถูกแรงลมพัดไปแล้ว ย่อมถึงความดับสูญไม่ถึงการเรียก ฉะนั้น.

ตตฺถ **อตฺถำ ปเลตี**ติ อตฺถำ คจฺฉติ. **น อุเปติ สงฺขนฺ**ติ "อสุกำ นาม ทิสำ คโตติ โวหารำ น คจฺฉติ. **เอวำ มุนี นามกายา วิมุตฺโต**ติ เอวำ ตตฺถ อุปฺปนฺโน เสกฺขมุนิ ปกติยา ปุพฺเพว รูปกายา วิมุตฺโต ตตฺถ จตุตฺถมคฺคำ นิพฺพตฺเตตฺวา ธมฺมกายสฺส ปริญฺญาตตฺตา ปุน นามกายาปิ วิมุตฺโต อุภโตภาควิมุตฺโต ขีณาสโว หุตฺวา อนุปาทาปรินิพฺพานสงฺขาตำ **อตฺถำ** ปเลติ, น อุเปติ สงฺขำ "ขตฺติโย วา พฺราหฺมโณ วาติ เอวมาทิกำ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๐๙)

ในพากย์นั้น สองบทว่า **อตฺถํ ปเลติ** แปลว่า ย่อมถึงความดับสูญ. หลายบทว่า **น อุเปติ สงฺขํ** (ไม่ถึงการเรียก) คือ ไม่ถึงการเรียกว่าไปสู่ทิศชื่อโน้น. บาทคาถาว่า **เอวํ มุนี นามกายา วิมุตฺโต** (มุนีพ้นแล้วจากนามกาย ย่อมถึงความดับสูญไม่ถึงการเรียก) ความว่า มุนีผู้เป็นพระเสกขะ ที่เกิดขึ้นแล้วในนิพพานนั้น เป็นผู้พ้นแล้วจากรูปกาย ในกาลก่อนทีเดียว ได้ยังมรรคที่ ๔ ให้เกิดขึ้นแล้วในนิพพานนั้น จึงพ้นไปแม้จากนามกายอีก เพราะกำหนดรู้ธรรมกายได้แล้ว เป็นพระขีณาสพผู้หลุดพ้นจากส่วนทั้ง ๒[คือรูปกายและนามกาย] ย่อมถึง**ความดับสูญ**ที่เรียกว่า การปรินิพพาน เพราะไม่ยึดมั่น ไม่ถึงการเรียกอันมีอย่างนี้ว่า กษัตริย์ หรือพราหมณ์ เป็นต้น ฉะนั้น.

(๔) อัสดง, ภูเขาทางทิศตะวันตก, ตั้งอยู่ไม่ได้, ไม่ปรากฏ, เลือนลับ.

สูริเย **อตฺถํ** อุปคจฺฉนฺเต มารพลํ วิธมิตฺวา ปฐมยาเม ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสริตฺวา...ปจฺจูสกาเล สพฺพพุทฺธานมาจิณฺเณ ปจฺจยากาเรญาณํ โอตาเรตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา มคฺคปฏิปาฏิยา อธิคเตน จตุตฺถมคฺเคน สพฺพกิเลเส เขเปตฺวา สพฺพพุทฺธคุเณ ปฏิวิชฺฌิ. (ที.อฏ. ๑/๕๘)

เมื่อ[ยาม]พระอาทิตย์ใกล้จะ**อัสดง**[ใกล้เข้าถึงภูเขาทางทิศตะวันตก]พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดมารและพลมารได้แล้ว ทรงบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยาม...ครั้นเวลาปัจจุสสมัยใกล้รุ่ง ทรงหยั่งพระปรีชาญาณลงในปัจจยาการ ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงสั่งสมกันมา ยังจตุตถฌานมีอานาปานสติ[เป็นอารมณ์]ให้บังเกิด ทรงทำจตุตถฌานนั้นนั่นเทียว ให้เป็นบาทแล้วเจริญวิปัสสนา ทรงยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปด้วยมรรคที่ ๔ ที่พระองค์ทรงบรรลุแล้ว ตามลำดับมรรค ทรงแทงตลอดพระพุทธคุณทั้งปวง.

อตฺถนฺติ ปจฺฉิมปพฺพตํ. (สี.นวฏี. ๑/๒๔๒)

บทว่า **อตฺถํ** คือ ภูเขาทางทิศตะวันตก.

อุเทติ อาปูรติ เวติ จนฺโท
อตฺถํ ตเปตฺวาน ปเลติ สูริโย
วิทิตา มยา สตฺตุก โลกธมฺมา
ตสฺมา น โสจามหํ โสกกาเล. (ชา. ๑/๑๒๐)

(โพธิสัตว์ตรัสตอบพระราชาว่า)
พระจันทร์อุทัยขึ้นเต็มดวงแล้ว ก็จะกลับหายสิ้นไป พระอาทิตย์กำจัดความมืด ส่องแสงสว่างแล้วถึง**ความเลือนลับ**ไป ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นศัตรู โลกธรรมทั้งหลาย หม่อมฉันชนะได้แล้ว เพราะฉะนั้น หม่อมฉันจึงไม่เดือดร้อนในคราวที่มหาชนพากันเศร้าโศกอยู่.

ยถา จ สูริโย อนฺธการํ วิธมนฺโต มหนฺตํ อาโลกํ ตเปตฺวาน ปุน สายํ **อตฺถํ** ปเลติ **อตฺถํ** คจฺฉติ น ทิสฺสติ, เอวเมว โภคา อุปฺปชฺชนฺติ จ นสฺสนฺติ จ, ตตฺถ กึ โสเกน, ตสฺมา น โสจามีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๓/๑๔๓)

พระอาทิตย์กำจัดความมืด ส่องแสงสว่างอันใหญ่หลวงแล้ว ย่อมถึง**ความเลือนลับ**ไป คือ ไม่ปรากฏในเวลาค่ำอีก ฉันใด โภคทรัพย์ย่อมเกิดขึ้นและวิบัติไป ฉันนั้น ความโศกในโภคทรัพย์นั้นจะมีประโยชน์อะไร เหตุนั้น หม่อมฉันจึงไม่เศร้าโศก.

อตฺถํ อนุปลทฺธึ คหนกฺขตฺตานํ กโรตีตฺยตฺโถ.

(ธาน.ฏี. คาถา ๖๐๖)

ความหมายคือทำการไม่เข้าถึง**ภูเขาทางทิศตะวันตก**แก่ดาวเคราะห์และนักษัตรทั้งหลาย.

อตฺถ[๔] (พฺย)

[(เอต ศัพท์ + ถ ปัจจัย] ในที่นี้, ในที่นั้น.

พึงเทียบดูกัจจายนะ. ๒๓๑ นีติ.สุตฺต. ๕๐๕)]

อิเหธาตฺร ตุ เอตฺถาตฺถ

อถ สพฺพตฺร สพฺพธิ

กทา กุทาจนญฺจาถ

ตทานิ จ ตทา สมา. (ธาน. ๑๑๖๑)

ในที่นี้ ๒ ศัพท์ = อิห, อิธ ในที่นั่น ๓ ศัพท์ = อตฺร, เอตฺถ, อตฺถ ในที่ทุกแห่ง ๒ ศัพท์ = สพฺพตฺร, สพฺพธิ ในที่ไหน ๒ ศัพท์ = กทา, กุทาจนํ ในกาลนั้น ๒ ศัพท์ = ตทานิ, ตทา.

อตฺถ[๕] (กฺริ/อา)

[อส + ถ] ย่อมมี, ย่อมเป็น.

อตฺถกถา (ถี)

[อตฺถ + กถา]

คำพูดอันเกี่ยวกับประโยชน์, เรื่องที่เป็นประโยชน์. ดู อตฺถนฺตร

อตฺถกรณ (น)

[อตฺถ + กรณ]

ศาล, สถานที่ตัดสิน[พิพากษา]คดี.

อถโข ภิกฺขเว พนฺธุมา ราชา อตฺถกรเณ นิสินฺโน วิปสฺสึ กุมารํ องฺเก นิสีทาเปตฺวา **อตฺเถ** อนุสาสติ. (ที. ๒/๑๘)

ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล พระเจ้าพันธุมาประทับนั่งใน**สถานที่ตัดสิน[พิพากษา]คดี** ให้พระวิปัสสีราชกุมารนั่งบนพระเพลา ไต่สวนคดีอยู่. ดู อฏฺฏกรณ

อตฺถกรณปมุข (น)

[อตฺถกรณ + ปมุข]

หน้ามุขที่ทรงวินิจฉัยคดี, ประธานการตัดสิน[พิพากษา]คดี, หัวหน้าศาล.

อถโข ตํ อานนฺท จกฺกรตนํ สมุทฺทปริยนฺตํ ปถวึ อภิวิชินิตฺวา กุสาวตึ ราชธานึ ปจฺจาคนฺตฺวา รญฺโญ มหาสุทสฺสนสฺส อนฺเตปุรทฺวาเร **อตฺถกรณปมุเข** อกฺขาหตํ มญฺเญ อฏฺฐาสิ รญฺโญ มหาสุทสฺสนสฺส อนฺเตปุรํ อุปโสภยมานํ. (ที.๒/๑๔๒)

อานนท์ ครั้งนั้น จักรแก้วนั้น ได้ปราบปรามแผ่นดินมีมหาสมุทรเป็นขอบเขต[อย่างราบ

คาบ] เสร็จแล้วหมุนกลับคืนกรุงกุสาวดีราชธานี มาปรากฏแก่พระเจ้ามหาสุทัสสนะที่พระทวารภายในพระราชวัง ณ **หน้ามุขที่ทรงวินิจฉัยคดี** ทำภายในพระราชวังของพระเจ้ามหาสุทัสสนะให้สว่างไสว.

[อกฺขาหตํ มญฺเญ อฏฺจาสิ แปลโดยศัพท์ว่า เหมือนสอดเข้าไว้ในเพลาหยุดอยู่]

อตฺถกรณิก (ติ)

[อตฺถกรณ + อิก]

ผู้ทำกิจ, ผู้ให้สำเร็จกิจ, ผู้ต้องการทำผลประโยชน์ (รายได้). ดู มิลินฺท. ๒๕๖

อตฺถกวิ (ปุ)

[อตฺถ + กวิ]

อัตถกวี, นักกวีผู้แต่งกลอนตามลำดับเนื้อความ[ตามลำดับเรื่อง]. เป็นกวีบทประเภทหนึ่งในสี่ ประเภทคือจินตกวี, สุตกวี, อัตถกวี และปฏิภาณกวี.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว กวี...จินฺตากวิ สุตกวิ **อตฺถกวิ** ปฏิภานกวิ. (อ. ๑/๕๕๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กวีมี ๔ จำพวกนี้ คือ จินตากวี สุตกวี **อัตถกวี** ปฏิภาณกวี.

โย เอกํ อตฺถํ นิสฺสาย กโรติ อยํ **อตฺถกวิ** นาม. (อ.อฏ. ๒/๓๙๐)

บุคคลผู้อาศัยเนื้อความอย่างหนึ่ง แล้วจึงแต่ง[บทกวี] ชื่อว่า **อัตถกวี**.

อิมสฺส อยํ อตฺโถ, เอวํ ตํ โยเชสฺสามีติ เอวํ อตฺถวเสน วา... ชีวิกตฺถาย กพฺยกรณํ.

(ที.อฏ. ๑/๙๐)

[กิริยาที่กวีทั้ง ๔ พวกเหล่านี้]แต่งกาพย์ เพื่อเลี้ยงชีพ...ด้วยสามารถแห่งเนื้อความอย่างนี้ว่า เรื่องนี้มีเนื้อความอย่างนี้ เราจักแต่งบทกวีนั้นอย่างนี้บ้าง (ชื่อว่าอัตถกวี).

กญฺจิ อตฺถํ อุปธาเรตฺวา ตสฺส สงฺขิปนวิตฺถารณาทิวเสน **อตฺถกวิ** (เวทิตพฺโพ).

(ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

พึงทราบ**อัตถกวี** ด้วยสามารถแห่ง การใคร่ครวญเนื้อความบางอย่าง แล้วย่อหรือขยายเนื้อความนั้น เป็นต้น.

อตฺถกาม (ติ)

[อตฺถ + กมุ + ณ]

(ก) ผู้ใคร่ประโยชน์.

อยํ ปุริโส มม **อตฺถกาโม**
โย มํ คเหตฺวาน ทกาย เนติ
ตสฺมึ มเต ทุกฺขมนปฺปกํ เม
อหญฺจ เอโส จ อุโภ น โหม. (ชา. ๑/๑๔๙)

(ปูบอกเหตุผลที่หนีบกาว่า)
ชายนี้เป็น**ผู้ใคร่ประโยชน์**แก่ข้าพเจ้า จับข้าพเจ้าแล้วนำไปสู่น้ำ[ที่แอ่งน้ำ] เมื่อเขาตาย ข้าพเจ้าจะมีทุกข์มิใช่น้อย ข้าพเจ้าและชายนี้ก็จะไม่มีทั้ง ๒ คน.

อตฺถกาโมติ หิตกาโม. (ชา.อฏ. ๓/๒๗๙)

บทว่า **อตฺถกาโม** คือ ผู้หวังประโยชน์.

[บทว่า **ทกาย** ในบาทคาถาว่า โย มํ คเหตฺวาน ทกาย เนติ ชื่อว่าสัมปทานการก เพราะเป็นกรรมของธาตุที่มีอรรถว่าไป (คตฺยตฺถกมฺมนิ) (กจ.๒๗๗) แปลง ส เป็น อาย ในฐานะที่เป็นกรรมของ นี ธาตุที่มีอรรถว่าไป]

ดู วิ.๓/๔๙๕, อุทาน.๘๔, อุทาน.อฏ.๗๔

(ข) ผู้ใคร่ประโยชน์ตน.

เตสาหํ เอวมวจํ
อตฺถกาโม หิเตสินํ
'นาหํ ปตฺเถมิ คิหีภาวํ,
เนกฺขมฺมาภิรโต อหํ'. (จริยา. ๔๑๑)

(ว่าด้วยจริยาของภิงสพราหมณ์)

เรา**ผู้ใคร่ประโยชน์ตน** ได้กล่าวแก่สหายผู้แสวงหาประโยชน์เหล่านั้นอย่างนี้ว่า เราไม่ปรารถนา ความเป็นคฤหัสถ์ เรายินดีอย่างยิ่ง ในการออกบวช.

อตฺถกาโมติ อตฺตโน อตฺถกาโม ปาปภีรูติ อตฺโถ. (จริยา.อฏ. ๑๙๕)

บทว่า **อตฺถกาโม** ได้แก่ ผู้ใคร่ประโยชน์แก่ตน อธิบายว่า ผู้กลัวบาป.

(ค) ผู้หวังความเจริญ.

โย **อตฺถกามสฺส** หิตานุกมฺปิโน
โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนํ
อชิยา ปาทโมลมฺพ
มิตฺตโก วิย โสจติ. (ชา. ๑/๑,๑๓๙)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)

ผู้ใด[ที่คนอื่นผู้มีจิตเกื้อกูล อ่อนโยน]กล่าวสอนอยู่ ไม่ทำตามคำสอนของบุคคล**ผู้หวังความเจริญ** ผู้อนุเคราะห์ด้วยเหตุอันเป็นประโยชน์ ผู้นั้นย่อมเศร้าโศก เหมือนมิตตวินทุกะ จับขาแพะแล้วเศร้าโศกอยู่.

อตฺถกามสฺสาติ วุฑฺฒึ อิจฺฉนฺตสฺส.

(ชา.อฏ. ๑/๒๕๘)

บทว่า **อตฺถกามสฺส** (ผู้หวังความเจริญ) คือ ผู้ปรารถนาความเจริญ.

อตฺถกามตา (ถี)

[อตฺถกาม + ตา]

ความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์ - มุ่งประโยชน์.

อตฺถสญฺหิเตนาติ **อตฺถกามตาย** หิตกามตาย อุเปเตน. (ที.อฏ. ๓/๒๑๑)

บทว่า **อตฺถสญฺหิเตน** ได้แก่ ถ้อยคำอันเข้าถึงโดย**ความเป็นผู้มุ่งประโยชน์** คือ โดยความเป็นผู้มุ่งประโยชน์เกื้อกูล.

ดู เปฏโก. ๒๕๑, ม.อฏ. ๒/๒๙๒

อตฺถกามรูป (ติ)

[อตฺถกาม + รูป]

มุ่งประโยชน์[ตน]เป็นสภาพ. มีสภาพใคร่ประโยชน์[ตน].

อทฺทสา โข ทายปาโล ภควนฺตํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวาน ภควนฺตํ เอตทโวจ "มา สมณ เอตํ ทายํ ปาวิสิ. สนฺเตตฺถ ตโย กุลปุตฺตา **อตฺถกามรูปา** วิหรนฺติ. มา เตสํ อผาสุมกาสีติ. (วิ. ๓/๔๙๗, ม. ๑/๒๖๖)

[สมัยนั้น พระอนุรุทธะ พระนันทิยะ พระกิมพิละอยู่ที่ปาจีนวังสทายวัน]คนเฝ้าสวนได้เห็นพระผู้มีพระภาค กำลังเสด็จมาแต่ไกล จึงได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า “ข้าแต่สมณะ ท่านอย่าเข้ามาสู่สวนนี้ เพราะในที่นี้มีกุลบุตร ๓ คนเป็นผู้**มุ่งประโยชน์[ตน]เป็นสภาพ** อย่าได้ทำความไม่สงบแก่พวกท่านเหล่านั้นเลย”.

อตฺถกามวคฺค (ปุ)

[อตฺถกาม + วคฺค]

อัตถกามวรรค. ชาตกบาลี นิบาตที่ ๑ วรรคที่ ๕. (ชา. ๑/๑๐-๑๑)

อตฺถกามหิเตสี (ติ)

[อตฺถกาม + หิเตสี]

ผู้ใคร่ประโยชน์และแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล, ผู้ใคร่ประโยชน์และหวังดี.

อกตฺวามจฺจสฺส วจนำ

อตฺถกามหิเตสิโน

อตฺตปีติรโต ราชา

มิโค กูเฏว โอหิโต. (ชา. ๒/๒๐๙)

(มโหสธบัณฑิตโพธิสัตว์ได้ยินเสียงพระเจ้าวิเทหะคร่ำครวญ จึงกราบทูลว่า)

พระราชาไม่ทรงทำตามคำของข้าพระองค์ผู้เป็น อำมาตย์ **ผู้ใคร่ประโยชน์และหวังดี** ทรงยินดีด้วยปีติของพระองค์ จึงเหมือนเนื้อติดบ่วงนายพราน.

ดู เทียบ จริยา.อฏ. ๑๙๕

อตฺถกามานุกมฺปา (ถี)

[อตฺถกาม + อนุกมฺปา]

ความปรารถนาประโยชน์และความอนุเคราะห์ผู้มุ่งประโยชน์และอนุเคราะห์.

โส มิตฺโต มิตฺตกาเมน

อตฺถกามานุกมฺปโต

อปิ นาสิยมาเนน

ภชิตพฺโพ ตถาวิโธ. (อำ. ๒/๔๒๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[ในโลกนี้]ฐานะเหล่านี้[คือเป็นที่รัก เป็นที่เคารพเป็นต้น]มีอยู่ในบุคคลใด บุคคลนั้นเป็นมิตร**ผู้มุ่งประโยชน์และอนุเคราะห์** ผู้ต้องการจะคบมิตร ควรคบมิตรเช่นนั้น แม้จะถูกขับไล่ก็ตาม.

อตฺถกามี (ติ)

[อตฺถ + กมุ + ณี. ถี. อตฺถกามินี]

ผู้มีปกติปรารถนาประโยชน์.

ปุพฺพสาโลหิตา มยฺหำ

เทวตา **อตฺถกามินี**

สา มำ ทิสฺวาน ทุกฺขิตำ

ตีสุ ฐาเนสุ โยชยิ. (จริยา. ๔๑๒)

(ว่าด้วยพระจริยาของพระมูคปักขกุมาร)

เทวดาผู้เป็นสาโลหิตของเรา **ผู้มีปกติปรารถนาประโยชน์**ต่อเรา เห็นเราประสบความทุกข์ จึงแนะนำเราให้ประกอบในเหตุ ๓ ประการ ว่า[ท่านจงอย่าแสดงความเป็นบัณฑิตจงแสดงความเป็นคนโง่แก่ชนทั้งปวง หมู่ชน

ก็จะดูหมิ่นท่าน ประโยชน์จักสำเร็จแก่ท่านด้วยอาการอย่างนี้]

อตฺถกามินีติ หิเตสินี. (จริยา.อฏ. ๒๑๑)

บทว่า **อตฺถกามินี** ได้แก่ ผู้มีปกติแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล.

ดู สุตฺตนิ. ๔๒๙, จูฬนิ. ๒

อตฺถการณ (น)

[อตฺถ + การณ]

มีประโยชน์เป็นเหตุ, เหตุคือประโยชน์, เหตุอันหวังผลคือประโยชน์.

อญฺญทตฺถุหโร โหติ
อปฺเปน พหุมิจฺฉติ
ภยสฺส กิจฺจํ กโรติ
เสวติ **อตฺถการณา**. (ที. ๓/๑๕๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

[คหบดีบุตร คนที่ถือเอาแต่ประโยชน์จากผู้อื่นฝ่ายเดียว เธอพึงทราบว่าไม่ใช่มิตรแท้ เป็นมิตรเทียมโดยเหตุ ๔ ประการ คือ]

เป็นผู้ถือเอาประโยชน์จากผู้อื่นฝ่ายเดียว เสียน้อยปรารถนาจะได้มาก เมื่อตัวเองมีภัยจึงทำกิจของเพื่อน คบเพื่อนเพราะ**เหตุคือประโยชน์**[เห็นแก่ประโยชน์].

เสวติ อตฺถการณาติ มิตฺตสนฺถววเสน น เสวติ, อตฺตโน อตฺถเมว ปจฺจาสีสนฺโต เสวติ.

(ที.อฏ. ๓/๑๓๒)

บาทคาถาว่า **เสวติ อตฺถการณา** (คบเพื่อนเพราะเหตุคือประโยชน์) ได้แก่ ไม่ยอมคบด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้คุ้นเคยฉันมิตร แต่หวังประโยชน์เพื่อตนฝ่ายเดียวจึงยอมคบหา. (ดู ชา.อฏ. ๓/๔๔๒)

อตฺถการี (ติ)

[อตฺถ + กร + ณี]

มีปกติทำ[แต่]ความพินาศ - ทำให้พินาศ.

สเจ หิ โส อิสฺสโร สพฺพโลเก
พฺรหฺมา พหูภูตปตี ปชานํ
มายา มุสาวชฺชมเทน จาปิ
โลกํ อธมฺเมน กิม**ตฺถมการิ** (กิมตฺถการี).

(ชา. ๒/๒๓๖) (สฺ. ต่างกัน)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)

เพราะถ้าพระพรหมนั้นเป็นใหญ่ในโลกทั้งปวง เป็นเจ้าชีวิตของหมู่สัตว์ เพราะเหตุไร จึง**มีปกติทำ**[แต่]**ความพินาศ**]ให้โลกโดยไม่เป็นธรรม เช่น มีมายา พูดเท็จและมัวเมาเล่า.

อธมฺเมน กิมตฺถมการีติ (กิมตฺถการีติ) อิมินา มายาทินา อธมฺเมน กึการณา โลกํ อนตฺถกิริยายํ สโยเชสีติ (อนตฺถการี นิรตฺถก-สโยชยีติ) อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๕๙) (สฺ. ต่างกัน)

ปาฐะว่า **อธมฺเมน กิมตฺถมการี** ความว่า เพราะเหตุไร พระพรหมของท่าน จึงมีปกติทำแต่ความพินาศให้โลกทั้งปวง คือ ประกอบไว้ในหนทางอันไร้ประโยชน์ โดยไม่เป็นธรรม มีมายาเป็นต้นนี้เล่า.

อตฺถกาเรตุ (ติ)

[อตฺถ + กร + เณ + ตุ]

ผู้ให้ทำประโยชน์, ให้สร้างประโยชน์.

ตาเรตา **อตฺถกาเรตา**

กาเรตา สมฺปทาริตา

ปาเปตา สหิตา หนฺตา

อาตาปี ตาปโส. (อป. ๒/๑๐๙)

(พระสุคันธเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

(ข้าพเจ้า) เป็นผู้ช่วยสัตว์ให้ข้าม **ให้ทำประโยชน์** ให้สร้างประโยชน์ ให้ถึงสัมปทา ให้บรรลุ เป็นผู้เป็นไปกับด้วยประโยชน์เกื้อกูล เป็นผู้ฆ่า เป็นผู้ทำกิเลสให้เร่าร้อน เป็นผู้ทำตัณหาให้เหือดแห้ง.

อตฺถกาล (ปุ)

[อตฺถ + กาล]

ในเวลาเกิดเหตุ, กาลเป็นที่เกิดเหตุ.

โย นาวชานาติ สหายมิตฺเต

สิปฺเปน กุลฺยาหิ ธเนน ชจฺจา

รุจิปญฺโญ **อตฺถกาเล** มตีมา

สหาเยสุ เว โสตฺถานํ ตทาหุ. (ชา. ๑/๒๒๒)

(พระโพธิสัตว์กล่าวมงคลต่อไปอีกว่า)

ผู้ใดมีปัญญางดงาม มีความรู้ **ในเวลาเกิดเหตุ** ไม่ดูหมิ่นมิตรสหายโดยศิลปะ สกุล ทรัพย์ และโดยชาติ. บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวความไม่ดูหมิ่นนั้นในสหายทั้งหลายว่า เป็นความสวัสดีของผู้นั้น.

อตฺถกาเลติ กสฺสจิเทว อตฺถสฺส การณสฺส อุปฺปนฺนกาเล. (ชา.อฏ. ๔/๗๘)

บทว่า **อตฺถกาเล** (ในเวลาเกิดเหตุ) คือ ในเวลาเกิดเหตุบางอย่างขึ้น.

อตฺถกิจฺจ (น)

[อตฺถ + กิจฺจ]

อรรถกิจ, หน้าที่ซึ่งเรียกว่าอรรถะ.

อตฺเถนาติ **อตฺถกิจฺเจน**. (วิมาน.อฏ. ๑๓๓)

บทว่า **อตฺเถน** (ตามหน้าที่) ได้แก่ ตามหน้าที่ซึ่งเรียกว่าอรรถะ.

อตฺถกุสล (ติ)

[อตฺถ + กุสล]

(๑) ผู้ฉลาดในอรรถ, ผู้ฉลาดในอรรถกถา, ผู้ฉลาดในคำอธิบาย.

ปญฺจหุปาลิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อุพฺพาหิกาย น สมฺมนฺนิตพฺโพ...น **อตฺถกุสโล** โหติ, น ธมฺมกุสโล โหติ, น นิรุตฺติกุสโล โหติ, น พฺยญฺชนกุสโล โหติ, น ปุพฺพาปรกุสโล โหติ อิเมหิ โข อุปาลิ ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อุพฺพาหิกาย สมฺมนฺนิตพฺโพ. (วิ. ๕/๓๔๒)

อุบาลี ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์ ๕ สงฆ์ไม่พึงแต่งตั้งด้วยอุพพาหิกา[อุพพาหิกสมมุติ] คือ ไม่**ฉลาดในอรรถ** ไม่ฉลาดในธรรม[พระบาลี]ไม่ฉลาดในการกล่าวด้วยภาษา[ไม่ฉลาดในการสื่อภาษา]ไม่ฉลาดในกระบวนอักษร[ไม่ชำนาญการกำหนดอักษร]ไม่ฉลาดในเบื้อง

ต้นและเบื้องปลาย[แห่งอรรถ ธรรม นิรุตติ พยัญชนะและในคำก่อนและคำหลัง]

น **อตฺถกุสโล**ติ น อฏฺจกถากุสโล, อตฺถุทฺธาเรเฉโก น โหติ. (วิ.อฏ. ๔/๒๒๑)

บทว่า **น อตฺถกุสโล** (ผู้ไม่ฉลาดในอรรถ) คือ ผู้ไม่ฉลาดในอรรถกถา[อรรถแห่งพระบาลี] ได้แก่ ไม่ฉลาดในการยกเนื้อความ[คำพระบาลีที่มีความหมายหลายอย่าง]ขึ้นแสดง.

ดู อ. ๒/๑๗๗, อ.อฏ. ๓/๖๐

ตตฺถ กตมํ เนรุตฺตํ. ยา นิรุตฺติ ปทสํหิตา, ยํ ธมฺมานํ นามโส ญาณ. ยทา หิ ภิกฺขุ อตฺถสฺส จ นามํ ชานาติ, ธมฺมสฺส จ นามํ ชานาติ, ตถา ตถา นํ อภินิโรเปติ.

อยญฺจ วุจฺจติ **อตฺถกุสโล** ธมฺมกุสโล พฺยญฺชนกุสโล นิรุตฺติกุสโล ปุพฺพาปรกุสโล เทสนากุสโล อตีตาธิวจนกุสโล อนาคตาธิวจนกุสโล ปจฺจุปฺปนฺนาธิวจนกุสโล อิตฺถาธิวจนกุสโล ปุริสาธิวจนกุสโล นปุสกาธิวจนกุสโล เอกาธิวจนกุสโล อเนกาธิวจนกุสโล. (เนตฺติ. ๒๙)

ถาม: รูปวิเคราะห์ (คำจำกัดความ) ในเรื่อง นั้นคืออะไร. ตอบ:รูปวิเคราะห์ซึ่งประกอบไว้ในบท เป็นเหตุให้รู้จักธรรมทั้งหลาย โดยชื่อ[ที่แตกต่างกัน]ชื่อว่ารูปวิเคราะห์ หมายความว่า เมื่อใด ภิกษุย่อมรู้ชื่อของอรรถ ย่อมรู้ชื่อของธรรม ย่อมแสดงชื่อนั้นไว้ตามอรรถและธรรมนั้นๆ

ภิกษุนี้ย่อมเรียกว่า **ผู้ฉลาดในอรรถ** ผู้ฉลาดในธรรม ผู้ฉลาดในพยัญชนะ (พยางค์และพากย์) ผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์ ผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย[แห่งเทศนา] ผู้ฉลาดในเทศนา ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอดีต ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นอนาคต ผู้ฉลาดในบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน ผู้ฉลาดในบัญญัติของหญิง[อิตถีลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติของชาย[ปุงลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติของผู้มิใช่เพศชายและหญิง[นปุงสกลิงค์] ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายอย่างเดียว ผู้ฉลาดในบัญญัติที่มีความหมายหลายอย่าง.

อตฺถกุสโลติ ปาฬิอตฺเถ กุสโล. ธมฺมกุสโลติ ปาฬิยํ กุสโล. (เนตฺติ.อฏ. ๑๐๐)

บทว่า **อตฺถกุสโล** (ผู้ฉลาดในอรรถ) คือ ผู้ฉลาดในเนื้อความของพระบาลี.

บทว่า **ธมฺมกุสโล** (ผู้ฉลาดในธรรม) คือ ผู้ฉลาดในพระบาลี.

[บุคคลผู้ฉลาดในรูปวิเคราะห์จัดเป็นผู้ฉลาดในอรรถ ในธรรม และในพยัญชนะเป็นต้น ทั้งนี้เพราะคำบาลีส่วนใหญ่มีความหมายหลายอย่าง โดยขึ้นอยู่กับเนื้อหาและบริบทคำเหล่านั้น มีรูปวิเคราะห์หลายอย่างต่างกันออกไปตามสมควรแก่รากศัพท์และปัจจัย. การตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษานี้มีมา ตั้งแต่สมัยพุทธกาล เพราะภาษาบาลีเป็นภาษาที่มีแบบแผน จึงเรียกว่าตันติภาษา ศัพท์บาลีส่วนใหญ่มีรากศัพท์ และคำปัจจัยที่ประกอบร่วมกับรากศัพท์ ดังในทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร (ที.๓/๑๓๑) พระพุทธองค์ ตรัสความเป็นมาของคำบาลีบางศัพท์ไว้ เช่น

คำว่า **ขตฺติย** (กษัตริย์) มาจาก เขตฺต ศัพท์ อิย ปัจจัยในความหมายว่า ครอบครอง มีรูปวิเคราะห์ว่า เขตฺตานำ อธิปติ ขตฺติโย (ขัตติยะ คือผู้ครอบครองไร่นา) เมื่อสำเร็จรูปว่า เขตฺติย แล้ว ให้แปลง เอ ใน เข เป็น อ ดังพุทธดำรัสว่า เขตฺตานำ อธิปตีติ โข วาเสฏฺฐ “ขตฺติโย, ขตฺติโยเตฺวว ทุติยำ อกฺขรำ อุปนิพฺพตฺตำ. (ดูก่อนวาเสฏฐะ คำว่า กษัตริย์ กษัตริย์ อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง เพราะเป็นผู้ครอบครองไร่นา)

คำว่า **ราช** (พระราชา) มาจาก รญฺช ธาตุ (ราเค = ยินดี) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ ราชา (ราชะ คือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม) ดังพุทธดำรัสว่า ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ โข วาเสฏฺฐ “ราชา, ราชาเตฺวว ตติยำ อกฺขรำ อุปนิพฺพตฺตำ. (ดูก่อนวาเสฏฐะ คำว่า ราชา ราชา อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม เพราะเป็นผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม]

[ผู้ฉลาดในผล]

เอวำ ปริชานิตฺวา ตโย ธมฺมา อวสิฏฺจา ภวนฺติ ปหาตพฺพา ภาเวตพฺพา สจฺฉิกาตพฺพา จ. ตตฺถ กตเม ธมฺมา ปหาตพฺพา. เย อกุสลา. ตตฺถ กตเม ธมฺมา ภาเวตพฺพา. เย กุสลา. ตตฺถ กตเม ธมฺมา สจฺฉิกาตพฺพา.ยำ อสงฺขตำ.โย เอวำ ชานาติ, อยำ วุจฺจติ **อตฺถกุสโล** ธมฺมกุสโล กลฺยาณตากุสโล ผลตากุสโล อายกุสโล อปายกุสโล อุปายกุสโล มหตา โกสลฺเลน สมนฺนาคโตติ. เตนาห ภควา กุสโล สพฺพ-ธมฺมานนฺติ. (เนตติ. ๑๗)

เมื่อบุคคลกำหนดรู้อย่างนี้แล้ว [กำหนดรู้ชัดด้วยการหยั่งเห็นสามัญญลักษณะ] ธรรม ๓ ประการที่เหลือ ย่อมเป็นธรรมอันบุคคล พึงละ พึงเจริญ และพึงกระทำให้แจ้ง

ถาม:ธรรมที่บุคคลพึงละในเรื่องนั้น คืออะไร ตอบ:คือ อกุศล (สมุทยสัจ) [เพราะอกุศลทั้งหมดอยู่ในฝ่ายในสมุทัย].

ถาม:ธรรมที่บุคคลพึงเจริญคืออะไร ตอบ:คือ กุศล (อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ เป็นต้น) ถาม:ธรรมที่บุคคลพึงกระทำให้แจ้งคืออะไร ตอบ:คืออสังขตธาตุ (สภาวะที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง คือ นิพพาน)

บุคคลผู้รู้เห็นอย่างนี้ย่อมเรียกว่า **ผู้ฉลาดในผล** (ธรรมที่เป็นปัจจยุปบัน) ผู้ฉลาดในเหตุ (ธรรมที่เป็นปัจจัย) ผู้ฉลาดในกัลยาณธรรม (ความเหมาะสม) ผู้ฉลาดในประโยชน์ ผู้ฉลาดในความเจริญ ผู้ฉลาดในความเสื่อม ผู้ฉลาดในอุบาย ผู้กอปรด้วยความฉลาดอันยิ่งใหญ่สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ฉลาดในธรรมทั้งปวง.

อตฺถกุสโลติ ปจฺจยุปฺปนฺเนสุ อตฺเถสุ กุสโล. **ธมฺมกุสโล**ติ ปจฺจยธมฺเมสุ กุสโล.

(เนตติ.อฏ. ๑๗)

บทว่า **อตฺถกุสโล** (ผู้ฉลาดในผล) ได้แก่ ผู้ฉลาดในผลคือปัจจยุปบัน.

บทว่า **ธมฺมกุสโล** (ผู้ฉลาดในเหตุ) ได้แก่ ผู้ฉลาดในธรรมที่เป็นปัจจัย.

[พระขีณาสพเป็นผู้หลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง จึงเป็นผู้ฉลาดในผลเป็นต้น และเป็นผู้ฉลาด

ในความเจริญเป็นต้น เพราะมีปัญญาไพบูลย์เนื่องจากละอวิชชาได้โดยสิ้นเชิง

คำว่า "เมื่อบุคคลกำหนดรู้อย่างนี้แล้ว" ในที่นี้หมายเฉพาะตีรณปริญญา คือ การรู้ชัด ด้วยการหยั่งเห็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง สัมมสนญาณ และอุทยัพพยญาณ ดังนั้น ผู้ที่หยั่งเห็นรูปนามโดยลักษณะเฉพาะของตนด้วยนามรูปปริจเฉทญาณ และหยั่งเห็นปัจจัยของรูปนามด้วยปัจจยปริคคหญาณ จึงเกิดปัญญาหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ได้]

(๒) ผู้ฉลาดในปฏิปทา - การปฏิบัติ, ผู้ฉลาดในประโยชน์ตน.

กรณีย**มตฺถ**กุสเลน
ยนฺตํ สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ
สกฺโก อุชู จ สุหุชู จ
สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี.

(ขุทฺทก. ๑๐, สุตฺตนิ.๓ ๐๐)

ภิกษุผู้ฉลาดใน**ปฏิปทา**[หรือในสิ่งที่เป็นประโยชน์ตน]ประสงค์จะบรรลุแดนสงบ[พระนิพพาน]พึงอบรมสิกขาสาม ภิกษุนั้น พึงเป็นผู้อาจหาญ เป็นคนตรง แน่วแน่ ว่าง่าย อ่อนโยน และไม่ถือตัว.

อตฺโถติ ปฏิปทา, ยํ วา กิญฺจิ อตฺตโน หิตํ, ตํ สพฺพํ อรณียโต **อตฺโถ**ติ วุจฺจติ, อรณียโต นาม อุปคนฺตพฺพโต. อตฺเถ กุสเลน **อตฺถกุสเลน**, อตฺถเฉกนาติ วุตฺตํ โหติ.

(ขุทฺทก.อฏ.๒๐๑, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๗๘)

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ ปฏิปทา หรือประโยชน์เกื้อกูลของตนอย่างใดอย่างหนึ่ง, ปฏิปทาและประโยชน์เกื้อกูลนั้นทั้งปวง ท่านเรียกว่าอัตถะ เพราะเป็นสิ่งที่พึงเข้าถึง, ชื่อว่า อรณียะ เพราะเป็นสิ่งที่พึงดำเนินไป. ผู้ฉลาดในปฏิปทา[หรือในประโยชน์ตน] ชื่อว่า**อัตถกุสละ** อธิบายว่า ผู้เฉียบแหลมในปฏิปทา[หรือในประโยชน์ตน]

[**อตฺถ** ศัพท์มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ปฏิปทาและประโยชน์ตน ท่านจึงอธิบายไว้เป็น ๒ นัย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่าสามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า **อตฺถ** ทั้งสองจะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว หรือเรียกว่า ตันตนัย คือนัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่งเหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

อตฺถกฺขายี (ติ)

[อตฺถ + อา + ขา + ณี]

ผู้มีปกติบอกประโยชน์, แนะนำประโยชน์.

จตูหิ โข คหปติปุตฺต ฐาเนหิ **อตฺถกฺขายี** มิตฺโต สุหโท เวทิตพฺโพ. ปาปา นิวาเรติ, กลฺยาเณ นิเวเสติ, อสฺสุตํ สาเวติ, สคฺคสฺส มคฺคํ อาจิกฺขติ. (ที. ๓/๑๔๓)

คหบดีบุตร มิตร**แนะนำประโยชน์** เธอพึงทราบว่า เป็นมิตรมีใจดีโดยเหตุ ๔ ประการ

คือ ห้ามมิให้ทำความชั่ว, แนะนำให้ตั้งอยู่ในความดี, ให้ฟังสิ่งที่ยังไม่เคยฟัง,บอกทางสวรรค์ให้.

อตฺถคต (ติ)

[อตฺถ + คต]

ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้, ถึงความดับสูญ.

ภวาสวา ยสฺส วจี ขรา จ
วิธูปิตา **อตฺถคตา** น สนฺติ
ส เวทคู สพฺพธิ วิปฺปมุตฺโต
ตถาคโต อรหติ ปูรพาสำ. (สุตฺตนิ. ๓๔๘)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภวาสวะและวาจาหยาบคาย ตถาคตกำจัดแล้ว **ถึงความดับสูญ** ไม่มีอยู่ เป็นผู้จบเวท หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ย่อมควรแก่เครื่องบูชา.

อตฺถคตาติ อตฺถงฺคตา. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๖)

บทว่า **อตฺถคตา** แปลว่า ถึงความดับสูญ[คือตั้งอยู่ไม่ได้].

อตฺถคมฺภีร (ติ)

[อตฺถ + คมฺภีร] ลึกซึ้งโดยอรรถ.

สาธุกปทำ วา อุภยปเทหิ โยเชตฺวา “ยสฺมา อยำ ธมฺโม ธมฺมคมฺภีโร จ เทสนาคมฺภีโร จ, ตสฺมา สุณาหิ สาธุกำ. ยสฺมา **อตฺถคมฺภีโร** ปฏิเวธ-คมฺภีโร จ, ตสฺมา สาธุกำ มนสิ กโรหีติ เอตมตฺถำ ทีเปนฺโต อาห สุณาหิ สาธุกำ มนสิ กโรหีติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๔๙)

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงประกอบสาธุการบทเข้ากับบททั้งสอง เมื่อทรงแสดงอรรถนั้นว่า เพราะธรรมนี้ลึกซึ้งโดยธรรมและลึกซึ้งโดยเทศนา ฉะนั้น ท่านจงฟังให้ดี. เพราะเป็นธรรม**ลึกซึ้งโดยอรรถ** และลึกซึ้งโดยปฏิเวธ ฉะนั้น ท่านจงใส่ใจให้ดี ดังนี้ จึงตรัสว่า สุณาหิ สาธุกำ มนสิ กโรหิ.

[คำว่า สุณาหิ สาธุกำ (จงฟังให้ดี) หมายความว่า จงมุ่งประโยชน์ คือ ตั้งใจฟังประมวลมาด้วยจิตทั้งหมดโดยเนื่องด้วยโสตทวาร

คำว่า มนสิ กโรหิ (จงใส่ใจ) หมายความว่า จงมีจิตตั้งมั่นตั้งธรรมนั้นไว้ในจิต

ตามหลักพระอภิธรรม มนสิการ (การใส่ใจ) มี ๓ อย่าง พบในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๑๘๓) คือ อารัมมณปฏิปาทกมนสิการ (มนสิการที่ยังอารมณ์ให้เป็นไป ได้แก่ มนสิการเจตสิก, วิถีปฏิปาทกมนสิการ คือ มนสิการที่ยังวิถีจิตให้เป็นไป ได้แก่ ปัญจทวาราวัชชนจิต, ชวน-ปฏิปาทกมนสิการ คือ มนสิการที่ยังชวนะให้เป็นไป ได้แก่ มโนทวาราวัชชนจิต. ในคำว่า มนสิ กโรหิ หมายถึงการใส่ใจด้วยวิถีปฏิ-ปาทกมนสิการและชวนปฏิปาทกมนสิการ เพราะมีลักษณะตั้งไว้ในจิตที่มีการใส่ใจ อันยังวิถีจิตและชวนะให้เป็นไปอยู่หน้า]

ตถา...สงฺขารานำ อวิชฺชาปจฺจยสมฺภูต-สมุทาคตฏฺโจ คมฺภีโร. ตสฺมา อิทำ ภวจกฺกำ **อตฺถคมฺภีร**นฺติ อยำ ตาเวตฺถ อตฺถคมฺภีรตา. เหตุผลญฺหิ อตฺโถติ วุจฺจติ. ยถาห “เหตุผเล ญาณำ อตฺถปฏิสมฺภิทาติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๑๘๗, วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๙)

อนึ่ง…ปฏิจจสมุปบาทที่มีอรรถว่าเกิดและปรากฏเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย ก็ชื่อว่าลึกซึ้ง. เพราะฉะนั้น ภวจักร [วงล้อแห่งภพ]นี้จึงชื่อว่า**ลึกซึ้งโดยอรรถ** ดังนี้ จึงรวมความว่า ในภวจักรนี้มีความลึกซึ้งโดยอรรถเท่านี้ก่อน. จริงอยู่ ผลของเหตุ [ผลอันเกิดแต่เหตุ] พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่าอรรถ เหมือนที่พระองค์ตรัสไว้ว่า ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่า อรรถปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานผล) เป็นต้น.

อตฺถคมฺภีรตา (ถี)

[อตฺถคมฺภีร + ตา] มีความลึกซึ้งโดยอรรถ.

ตญฺจ (สาสนพฺรหฺมจริยํ มคฺคพฺรหฺมจริยญฺจ) **อตฺถคมฺภีรตา**ปฏิเวธคมฺภีรตาหิ สาตฺถํ.

(วิ.อฏ. ๑/๙๙)

ก็[ศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นั้น] ชื่อว่าพรั่งพร้อมโดยอรรถ เพราะ**มีความลึกซึ้งโดยอรรถ** และมีความลึกซึ้งโดยปฏิเวธ.

อตฺถคมฺภีรตาติอาทีสุ อตฺโถ นาม ตนฺติ-อตฺโถ…อถวา อตฺโถ นาม เหตุผลํ.

(สารตฺถ. ๑/๓๓๑, วิมติ. ๑/๖๕)

ในคำว่า **มีความลึกซึ้งโดยอรรถ**เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-เนื้อความของพระบาลี ชื่อว่าอรรถ…อีกนัยหนึ่ง ผลของเหตุ ชื่อว่าอรรถ.

อตฺถคมฺภีรตาย, ธมฺมคมฺภีรตาย, เทสนา-คมฺภีรตาย, ปฏิเวธคมฺภีรตายาติ จตูหิ อากาเรหิ ปฏิจฺจสมุปฺปาโท คมฺภีโร นาม.

ตตฺถ ชรามรณสฺส ชาติปจฺจยสมฺภูตสมุ-ทาคตฏฺโ คมฺภีโร…สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจย-สมฺภูตสมุทาคตฏฺโ คมฺภีโรติ อยํ **อตฺถ-คมฺภีรตา**. (ที.อฏ. ๒/๘๓)

ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่าเป็นธรรมที่ลึกซึ้งด้วยอาการ ๔ คือ **มีความลึกซึ้งโดยอรรถ**, มีความลึกซึ้งโดยธรรม, มีความลึกซึ้งโดยเทศนา, มีความลึกซึ้งโดยปฏิเวธ.

บรรดาความลึกซึ้งด้วยอาการ ๔ นั้น ปฏิจจ-สมุปบาทที่มีอรรถว่าเกิดและปรากฏเพราะชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะชื่อว่าลึกซึ้ง… ที่มีอรรถว่าเกิดและปรากฏเพราะอวิชชาเป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลายก็ชื่อว่าลึกซึ้ง ดังนั้น พึงทราบว่า นี้เป็น**ความลึกซึ้งโดยอรรถ**.

อตฺถคเวสก (ติ)

[อตฺถ + คเวสก] ผู้แสวงหาประโยชน์.

สตฺถา “น โข อุปาสก อยํ ทารโก อิทาเนว **อตฺถคเวสโก** ปุพฺเพปิ **อตฺถคเวสโกว** หุตฺวา อิมํ ปญฺหํ ปณฺฑิเต ปุจฺฉิ โปราณกปณฺฑิตาปิสฺส กเถสุ ภวสงฺเขปคตตฺตา ปน น สลฺลกฺเขสีติ วตฺวา เตน ยาจิโต อตีตํ อาหริ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๑๖)

พระบรมศาสดาตรัสว่า ดูก่อนอุบาสก ทารกนี้เป็น**ผู้แสวงหาประโยชน์**ในบัดนี้เท่านั้น ก็หามิได้ แม้ในกาลก่อนก็เป็น**ผู้แสวงหา**

ประโยชน์ ได้ถามปัญหานี้กะบัณฑิต. แม้โบราณบัณฑิตก็ได้บอกแล้วแก่ทารกนั้น แต่เขากำหนดไว้ไม่ได้ เพราะไปสู่ภพขีดขั้นไว้ผู้อันกุฏุมพีนั้นอ้อนวอนแล้ว ทรงนำอดีตนิทานมาดังต่อไปนี้.

อตฺถคเวสี (ติ)

[อตฺถ + คเวส + ณี]

ผู้มีปกติแสวงหาประโยชน์. ดู วีมสก

อตฺถคฺคหณ (น)

[อตฺถ + คหณ] อัตถศัพท์, การถือเอาอรรถ.

พฺยญฺชนตฺถานํ ยุตฺตายุตฺตปริกฺขาติ:-

พฺยญฺชนคฺคหเณน ปทำ คหิตำ **อตฺถคฺคหเณน** ปญฺหาทีหิ สทฺธึ อสฺสาทาทโย คหิตา.

(เนตติ.ฏี. ๓)

ในคำว่า **พฺยญฺชนตฺถานำ ยุตฺตายุตฺตปริกฺขา** (การสอบสวนความเหมาะสมหรือความไม่เหมาะสมของศัพท์และอรรถ) ท่านถือเอาบทด้วย พฺยญฺชน ศัพท์ และถือเอาอัสสาทะ [ความยินดีพอใจ]เป็นต้นพร้อมด้วยคำถามเป็นต้นด้วย **อตฺถ ศัพท์**.

อตฺถานตฺถำ อุปปริกฺขนฺตีติ “อยำ อิมิสฺสา ปาพิยา อตฺโถ, อยำ น อตฺโถติ อตฺถานตฺถำ อุปปริกฺขนฺติ. อนตฺถปริหาเรน หิ **อตฺถคฺคหณำ**.

(อำ.ฏี. ๑/๒๓๑)

ปาฐะว่า **อตฺถานตฺถำ อุปปริกฺขนฺติ** (สอบสวนอรรถและมิใช่อรรถ) ความว่า ย่อมสอบสวนอรรถและมิใช่อรรถว่า นี้เป็นอรรถแห่งพระบาลีนี้, นี้มิใช่อรรถ. จริงอยู่ **การถือเอาอรรถ**[เนื้อความ] ย่อมมีได้โดยการเว้นจากสิ่งที่มิใช่อรรถ[เนื้อความ].

อตฺถงฺค (น)

[อตฺถ + องฺค]

เหตุแห่งการอันตรธาน - ตั้งอยู่ไม่ได้.

ดู อตฺถงฺคสูจก

อตฺถงฺคต (ติ)

[อตฺถ^{๓} + คต]

(ก) ถึงความดับแล้ว, ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้.

กตเม ธมฺมา อตีตา? เย ธมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิคตา วิปริณตา, **อตฺถงฺคตา** อพฺภตฺถงฺคตา, อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา, อตีตา อตีตำเสน สงฺคหิตา, รูปำ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณำ, อิเม ธมฺมา อตีตา. (อภิ.ธ. ๒๑๓)

สภาวธรรมที่เป็นอดีต เป็นไฉน. สภาวธรรมที่ล่วงไปแล้ว ดับแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว **ถึงความดับแล้ว** ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นแล้วปราศไป ที่ล่วงไปแล้ว นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่าเป็นอดีต.

นิโรธสงฺขาตำ อตฺถำ คตาติ **อตฺถงฺคตา**.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๙๔)

ชื่อว่า **อัตถังคตะ** (ถึงความดับแล้ว) เพราะอรรถว่า ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้กล่าวคือ ความดับ.

(ข) ถึงความพินาศแล้ว.

อิติ อยญฺจ วิตกฺโก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา วูปสนฺตา **อตฺถงฺคตา** อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกฺกํ อวิจารํ.

(อภิ.วิ. ๒๐๒, วิ.อฏ. ๑/๑๑๘, วิสุทฺธิ. ๑/๑๕๒)

โดยประการดังนี้ วิตกและวิจารนี้สงบแล้ว ถึงความสงบแล้ว สงบโดยพิเศษแล้ว **ถึงความพินาศแล้ว** ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว ถึงความแห้งไปแล้ว ถูกทำให้สิ้นสุดแล้ว เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า อวิตกฺกํ อวิจารํ (ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร).

อตฺถงฺคตาติ อตฺถํ วินาสํ คตา.

(สารตฺถ. ๑/๓๖๘, วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๘๓)

บทว่า **อตฺถงฺคตา** คือ ถึงความพินาศแล้ว.

[อปฺปิตา คัมภีร์มูลฎีกา (๑/๑๒๕) อธิบายว่า วินาสํ คมิตา (ถูกให้ถึงความพินาศแล้ว) ซึ่งตรงกับคำอธิบายในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (๑/๙๔) ว่า อปฺปิตาติ คมิตา วินาสํ ปาปิตา (คำว่า อปฺปิตา แปลว่า ให้ถึงความพินาศแล้ว) ตามนัยนี้ คำว่า อปฺปิตา สำเร็จรูปมาจาก อปฺป ธาตุ = ถึง + เณ การิตปัจจัย + ต ปัจจัย

คำว่า อตฺถงฺคตา และ อพฺภตฺถงฺคตา, อปฺปิตา และ พฺยปฺปิตา, โสสิตา และ วิโสสิตา เป็นคำไวพจน์จึงแปลร่วมกันเป็นบทเดียว เพราะถือว่าบทหลังๆ แสดงคำแปลของบทหน้าๆ ขอยกตัวอย่างรูปวิเคราะห์ของคำว่า กุสล ในคัมภีร์อัฏฐสาลินี (อภิ.อฏ.๑/๑/๘๖) ว่า

กุจฺฉิเต ปาปเก ธมฺเม สลยนฺติ จลยนฺติ กมฺเปนฺติ วิทฺธเสนฺตีติ กุสลา.

กุศลคือสภาวะยังบาปธรรมอันน่าตำหนิให้หวั่นไหว คือ ทำลาย.

ท่านอธิบายความดังนี้ คำว่า กุสล มาจาก จล ธาตุ เพราะอธิบายด้วยคำว่า สลยนฺติ, สล ธาตุใน สลยนฺติ ใช้ในความหมายว่า หวั่นไหว เพราะอธิบายด้วยคำว่า จลยนฺติ ที่มาจาก กปิ ธาตุซึ่งปรากฏในความหมายว่า หวั่นไหว, ความหมายว่า ให้หวั่นไหว คือ กำจัด เพราะอธิบายด้วยคำว่า วิทฺธเสนติ ที่มาจาก ธส ธาตุ (ธสเน = ทำลาย)

ดังนั้น คำว่า จลยนฺติ และ กมฺเปนฺติ จึงต้องแปลร่วมกับ สลยนฺติ เพราะเป็นคำแสดงอรรถของธาตุที่อยู่ข้างหน้า ส่วนคำว่า วิทฺธเสนติ เป็นคำอธิบายอีกทอดหนึ่ง ไม่ใช่คำแสดงคำแปลโดยตรง จึงแปลแยกไว้ต่อมา ดังข้อความในคัมภีร์มูลฎีกา (๑/๑/๓๔) ว่า สลยนฺติ...วิทฺธเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อตฺถวจนํ.

ในปาฐะว่า สลยนฺติ...วิทฺธเสนฺติ (ให้หวั่นไหว คือ ทำลาย) นี้ บทหลังๆ เป็นคำแสดงเนื้อความของบทหน้าๆ]

(ค) ที่หมดสิ้นแล้ว, ถึงความไม่มี.

อตีเต กิเลเส ปชหตีติ:-

หญฺจิ อตีเต กิเลเส ปชหติ, เตน หิ ขีณํ เขเปติ, นิรุทฺธํ นิโรเธติ, วิคตํ วิคเมติ, **อตฺถงฺคตํ** อตฺถงฺคเมติ, อตีตํ ยํ น อตฺถิ ตํ ปชหตีติ? น อตีเต กิเลเส ปชหตีติ. (ปฏิสํ. ๓๙๔)

ปาฐะว่า **อตีเต กิเลเส ปชหติ** (ละกิเลสที่เป็นอดีตได้) อธิบายว่า บุคคลละกิเลสที่เป็นอดีตได้หรือ ถ้าอย่างนั้น บุคคลนั้นก็ทำกิเลสที่สิ้นแล้วให้สิ้นไป ทำกิเลสที่ดับแล้วให้ดับไป ทำกิเลสที่ปราศจากแล้วให้ปราศจากไป ทำกิเลส**ที่หมดสิ้นแล้ว**ให้หมดไป ละกิเลสที่เป็นอดีตซึ่งไม่มีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่าละกิเลสที่เป็นอดีตไม่ได้.

อตฺถงฺคตนฺติ อภาวํ คตํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๓๐๔)

บทว่า **อตฺถงฺคตํ** คือ ถึงความไม่มี.

(ฆ) ถึงความดับ (ราคะเป็นต้น), ผู้ถึงอนุปาทิเสสนิพพาน.

สงฺคาติโค มจฺจุชโห นิรูปธิ
ปหาสิ ทุกฺขํ อปุนพฺภวาย
อตฺถงฺคโต โส น ปมาณเมติ
อโมหยิ มจฺจุราชนฺติ พฺรูมิ. (อิติวุต. ๒๓๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

เราเรียก[ผู้คลายราคะเป็นต้น]ว่า 'บุคคลนั้นล่วงพ้นกิเลสเครื่องข้อง ละมัจจุได้ ไม่มีอุปธิ ละทุกข์เพื่อไม่เกิดอีกต่อไป **ถึงความดับ** ไม่ถึงการนับ ลวงมัจจุราชให้หลงได้.

อตฺถงฺคโต โส น ปมาณเมตีติ โส เอวํภูโต อรหา ราคาทีนํ ปมาณกรธมฺมานํ อจฺจนฺตเมว อตฺถํ คตตฺตา **อตฺถงฺคโต**, ตโต เอว สีลาทิธมฺมกฺขนฺธปาริปูริยา จ "เอทิโส สีเลน สมาธินา ปญฺญายาติ เกนจิ ปมิณิตุ์ อสกฺกุเณยฺโย ปมาณํ น เอติ. อถวา อนุปาทิเสสนิพฺพานสงฺขาตํ **อตฺถํ คโต** โส อรหา "อิมาย นาม คติยา จิโต, เอทิโส จ นามโคตฺเตนาติ ปมิณิตุ์ อสกฺกุเณยฺยตาย ปมาณํ น เอติ น อุปคจฺฉติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๗)

ปาฐะว่า **อตฺถงฺคโต โส น ปมาณเมติ** (ผู้นั้น...ถึงความดับไม่ถึงการนับ) ความว่า บุคคลนั้นเป็นอย่างนี้ คือ เป็นพระอรหันต์ ชื่อว่า **ผู้ถึงความดับ** เพราะถึงความดับโดยส่วนเดียวเท่านั้น แห่งธรรมที่ทำการนับได้มีราคะเป็นต้น และต่อจากนั้น เพราะความบริบูรณ์แห่งธรรมขันธ์มีศีลเป็นต้น จึงเป็นผู้ที่ใครๆ ไม่อาจนับได้ คือ ไม่ถึงการประมาณได้ว่า "บุคคลนั้นเป็นเช่นนี้ด้วยศีล ด้วยสมาธิ ด้วยปัญญา". อีกนัยหนึ่ง พระอรหันต์นั้นผู้**ถึงความดับ**กล่าวคืออนุปาทิเสสนิพพาน ชื่อว่า ย่อมไม่ถึง คือ ไม่เข้าถึงการประมาณได้ เพราะเป็นผู้ที่ใครๆ ไม่อาจนับได้ว่า "บุคคลดำรงอยู่ในคติชื่อนี้ และชื่อว่าเป็นผู้เช่นนี้โดยชื่อและโคตร".

[ในพระนิพพาน อุปธิ[สภาวะอันเป็นที่ตั้งของความสุขและความทุกข์] ๔ อย่าง คือ กามูปธิ ขันธูปธิ กิเลสูปธิ และอภิสังขารูปธิ ได้ดับหมดสิ้นไม่มีเหลือ กล่าวคือเมื่อบุคคลหยั่งเห็นพระนิพพานด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กิเลสทั้งหมดย่อมถูกขจัดไป เมื่อไม่มีกิเลส กรรมก็ให้ผลไม่ได้ เมื่อไม่มีกรรมให้ผล ขันธ์ ๕ ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีขันธ์ ๕ กามคุณที่เรียกว่า กามูปธิ ก็เกิดขึ้นไม่ได้]

(ง) ถึงความสลายไป, ความเสื่อมสิ้นไป.

อตฺถงฺคตสฺส น ปมาณมตฺถิ
เยน นำ วชฺชุ ตำ ตสฺส นตฺถิ
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ สโมหเตสุ
สมูหตา วาทปถาปิ สพฺเพ. (สุตฺตนิ. ๔๔๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
(ดูก่อนอุปสีวะ) มุนี**ผู้ถึงความสลายไป** ย่อมไม่มี(อะไร)เป็นประมาณ ชนทั้งหลาย พึงว่ากล่าวมุนีนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นย่อมไม่มีแก่มุนีนั้น (เพราะ) เมื่อมุนีนั้น ถอนธรรมทั้งปวงได้เด็ดขาดแล้ว แม้ครรลองแห่งวาทะทั้งปวงท่านก็ถอนได้เด็ดขาดแล้ว.

อตฺถงฺคตสฺสาติ อนุปาทา ปรินิพฺพุตสฺส.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๑๐)

บทว่า **อตฺถงฺคตสฺส** (ผู้ถึงความสลายไป) ได้แก่ ผู้ปรินิพพานแล้ว เพราะไม่ยึดมั่น.

(จ) อัสดงคต, ถึงอัสดง, ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้, ถึงการหายไป, เข้าถึงภูเขาทางด้านทิศตะวันตก, ตกดิน.

เสยฺยำ กปฺเปยฺยาติ จตุตฺเถ ทิวเส **อตฺถงฺคเต** สูริเย, อนุปสมฺปนฺเน นิปนฺเน, ภิกฺขุ นิปชฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. ภิกฺขุ นิปนฺเน, อนุปสมฺปนฺโน นิปชฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อุโภ วา นิปชฺชนฺติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อุฏฺฐหิตฺวา ปุนปฺปุนำ นิปชฺชนฺติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๒๘)

ปาฐะว่า **เสยฺยำ กปฺเปยฺย** ความว่า เมื่อดวงอาทิตย์**อัสดงคต**ไปในวันที่ ๔ เมื่ออนุปสัมบันนอน ภิกษุก็นอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อภิกษุนอนอนุปสัมบันก็นอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ หรือภิกษุและอนุปสัมบันทั้งสองนอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุลุกขึ้นแล้วกลับไปนอนอีก ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

ดู วิ. ๗๘

อตฺถงฺคตสญฺญี (ติ)

[อตฺถงฺคต + สญฺญา + อี]
มีความสำคัญว่าอัสดงคตแล้ว.

อตฺถงฺคเต **อตฺถงฺคตสญฺญี** โอวทติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อตฺถงฺคเต เวมติโก โอวทติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อตฺถงฺคเต อนตฺถงฺคตสญฺญี โอวทติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๗๘)

เมื่อดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ภิกษุ**มีความสำคัญว่าอัสดงคตแล้ว** สั่งสอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ภิกษุไม่แน่ใจ สั่งสอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ เมื่อดวงอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ภิกษุสำคัญว่ายังไม่อัสดงคต สั่งสอน ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อตฺถงฺคตสิกฺขาปท (น)

[อตฺถงฺคต + สิกฺขาปท]
สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ เพราะการให้โอวาทนางภิกษุณีจนถึงดวงอาทิตย์อัสดงคต
อัตถังคตสิกขาบท.ปาจิตตียบาลี,กัณฑ์ที่ ๕ วรรคที่ ๓ สิกขาบทที่ ๒. วิ. ๒/๗๗-๘

อตฺถงฺคตสิกฺขาปทวณฺณนา (ถี)

[อตฺถงฺคตสิกฺขาปท + วณฺณนา]

การพรรณาเนื้อความแห่งอัตถังคตสิกขาบท, อรรถกถาแห่งอัตถังคตสิกขาบท.

วิ.อฏ. ๓/๖๗-๘

อตฺถงฺคม (ปุ)

[อตฺถ + คมุ + อ]

(ก) ถึงความดับไป, ความดับไป, ละทิ้ง, ไม่เกิดขึ้น, ไม่ทำให้เป็นไป.

กตโม อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติ วิโมกฺโข. อิธ ภิกฺขุ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ **อตฺถงฺคมา** นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา “อนนฺโต อากาโสติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ อยํ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติ วิโมกฺโข. (ปฏิสํ. ๒๓๕)

อากาสานัญจายตนสมาบัติวิโมกข์เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะล่วงรูปสัญญา [สัญญาในรูปฌาน หรืออารมณ์ที่มีชื่อว่ากสิณรูป]เพราะ**ความดับไป**แห่งปฏิฆสัญญา เพราะไม่ใส่ใจนานัตตสัญญา[สัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกันหรือสัญญาต่างกัน]โดยสิ้นเชิง [ไม่มีเหลือ]บรรลุอากาสานัญจายตนสมาบัติด้วยมนสิการว่า “อากาศไม่มีที่สุด”. นี้ชื่อว่าอากาสานัญจายตนสมาบัติวิโมกข์.

[อากาสานัญจายตนสมาบัติ ชื่อว่า วิโมกข์ เพราะพ้นจากธรรมตรงกันข้ามด้วยการข่มไว้ในขณะบรรลุและเพราะน้อมไปในอารมณ์]

ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมาติ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนญฺจ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน อุปฺปนฺนา สญฺญา ปฏิฆสญฺญา, รูปสญฺญาทีนเมตํ อธิวจนํ. ตาสํ กุสลวิปากานญฺจ ปญฺจนฺนํ, อกุสลวิปากานญฺจ ปญฺจนฺนนฺติ สพฺพาสมฺปิ ปฏิฆสญฺญานํ **อตฺถงฺคมา** ปหานา อสมุปฺปาทา, อปฺปวตฺตึ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๕๔)

ปาฐะว่า **ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา** (เพราะความดับไปแห่งปฏิฆสัญญา) ความว่า สัญญาที่เกิดขึ้น เพราะการกระทบกันระหว่างวัตถุมีจักษุเป็นต้นกับอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ชื่อว่า ปฏิฆสัญญา. คำว่า ปฏิฆสัญญา นี้เป็นชื่อของสัญญาในรูปเป็นต้น. เพราะ**ความดับไป** คือ เพราะละทิ้ง ได้แก่ เพราะความไม่เกิดขึ้น มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ไม่กระทำให้เป็นไปแห่งปฏิฆสัญญาทั้ง ๑๐ นั้น โดยสิ้นเชิง คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕.

[ปฏิฆสัญญา (ทวิปัญจวิญญาณสัญญา) ย่อมไม่มีแม้แก่ผู้เข้าปฐมฌานโดยแท้ เพราะจิตไม่เป็นไปทางปัญจทวารในสมัยนั้น แต่พึงทราบพระพุทธวจนะที่ตรัสถึงสัญญาเหล่านั้นในอากาสานัญจายตนฌานนี้ โดยเนื่องด้วยการยกย่องฌานนี้ เพื่อให้เกิดความอุตสาหะในฌานนี้ เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์ที่ถูกละได้ในฌานอื่นไว้ในฌานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฏฐิเป็นต้นที่ถูกละได้ในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓]

สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา ปุพฺเพว โสมนสฺสโทมนสฺสานํ **อตฺถงฺคมา** อทุกฺขมสุขํ

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสึ. (วิ. ๑/๕, ม. ๑/๒๖)

เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัสและโทมนัส**ถึงความดับไป**ในกาลก่อนทีเดียว เราได้บรรลุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีความบริสุทธิ์แห่งสติซึ่งบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งอุเบกขา.

โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาติ เจตสิกสุขสฺส จ เจตสิกทุกฺขสฺส จาติ อิเมสมฺปิ ทฺวินฺนํ ปุพฺเพว **อตฺถงฺคมา** ปหานา อิจฺเจว วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๒๒)

ปาฐะว่า **โสมนสฺสโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา** (เพราะโสมนัสและโทมนัสถึงความดับไป) ความว่า เพราะธรรมทั้งสองแม้เหล่านี้คือสุขทางใจและทุกข์ทางใจ **ถึงความดับไป**ในกาลก่อนทีเดียว มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เพราะละได้แล้ว.

(ข) ถึงความดับไป, ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้, ถึงความไม่มี, ความไม่เกิด.

(ภควา) เอกายโน อยํ ภิกฺขเว มคฺโค สตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานํ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานํ **อตฺถงฺคมาย** ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา. (ที. ๒/๒๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หนทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงพ้นความโศกและความรำพันคร่ำครวญ เพื่อ**ถึงความดับไป** แห่งทุกข์และโทมนัส[เพื่อดับความทุกข์และโทมนัส] เพื่อบรรลุญายธรรม[อริยมรรค] เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน หนทางนี้คือสติปัฏฐาน ๔.

ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมายาติ กายิกทุกฺขสฺส เจตสิกโทมนสฺสสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ **อตฺถงฺคมาย** นิโรธายาติ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๒/๓๓๙)

ปาฐะว่า **ทุกฺขโทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมาย** (เพื่อดับความทุกข์และโทมนัส) ความว่า เพื่อ**ถึงความดับไป** ได้แก่ เพื่อดับทุกข์ ๒ ประการนี้ คือ ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ.

เอวเมว โข อาวุโส กิญฺจาปิ อริยสาวกสฺส ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ, อถขฺวสฺส โหติเยว ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อณุสหคโต อสฺมีติ มาโน, อสฺมีติ ฉนฺโท, อสฺมีติ อนุสโย อสมูหโต, โส อปเรน สมเยน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสี วิหรติ อิติ รูปี, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส **อตฺถงฺคโม.** อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารา อิติ วิญฺญาณนฺ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส **อตฺถงฺคโม**ติ. ตสฺสิเมสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสิโน วิหรโต โยปิสฺส โหติ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ อณุสหคโต อสฺมีติ มาโน, อสฺมีติ ฉนฺโท, อสฺมีติ อนุสโย อสมูหโต, โสปิ สมุคฺฆาตํ คจฺฉติ.

(สำ. ๑/๒๖๖, ปฏิสำ. ๒๐๑)

[ผู้มีอายุ ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของพึงมอบผ้านั้นแก่ช่างซักฟอก ช่างซักฟอกผู้ฉลาดขยี้ผ้านั้น แช่ในน้ำด่างเกลือ น้ำด่างขี้เถ้า หรือ

น้ำด่างโคมัย แล้วซักในน้ำสะอาด ผ้านั้นย่อมเป็นของสะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ผ้านั้นยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้าหรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด ช่างซักฟอก มอบผ้านั้นให้แก่เจ้าของ เจ้าของเก็บผ้านั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ่น แม้ผ้านั้นก็ยังไม่หมดกลิ่นน้ำด่างเกลือ กลิ่นน้ำด่างขี้เถ้าหรือกลิ่นโคมัยที่ละเอียด แต่กลิ่นนั้นก็หายไป ฉันใด]

ผู้มีอายุ พระอริยสาวกละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังขจัดมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้, สมัยต่อมา ท่านหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ ๕ อยู่ว่าสภาวะนี้คือรูป สภาวะนี้คือความเกิดขึ้นแห่งรูป สภาวะนี้คือ**ความดับ**แห่งรูป สภาวะนี้คือเวทนา...สภาวะนี้คือสัญญา...สภาวะนี้คือสังขาร...สภาวะนี้คือวิญญาณ สภาวะนี้คือความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ สภาวะนี้คือ**ความดับ**แห่งวิญญาณ เมื่อท่านหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปในอุปาทานขันธ์ ๕ เหล่านี้อยู่แม้ท่านยังขจัดมานะ ฉันทะ และอนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานขันธ์ ๕ ว่าเป็นเราไม่ได้ แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยนั้นย่อมถึงการขจัดไป ฉันนั้น.

ติสฺโส โข อิมา อภย นิชฺชรา วิสุทฺธิโย เตน ภควตา...สมฺมทกฺขาตา สตฺตานำ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานำ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานำ **อตฺถงฺคมาย** ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย. (อำ. ๑/๒๒๒)

พระอานนท์ตอบว่า ท่านอภัย ความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ๓ ประการเหล่านี้แล อันพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น...ตรัสไว้ชอบแล้ว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงพ้นความโศกและความรำพัน เพื่อ**ถึงความดับไป**แห่งทุกข์และโทมนัส[เพื่อดับทุกข์และโทมนัส] เพื่อบรรลุญายธรรม[อริยมรรค] เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน.

อตฺถงฺคมายาติ อตฺถำ คมนตฺถาย.

(อำ.อฏ. ๒/๒๐๓)

บทว่า **อตฺถงฺคมาย** (เพื่อถึงความดับไป) ได้แก่ เพื่อถึงการตั้งอยู่ไม่ได้.

เย หิ เกจิ ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา อิเมสำ ปญฺจนฺนำ อินฺทฺริยานำ สมุทยญฺจ **อตฺถงฺคมญฺ**จ อสฺสาทญฺจ อาทีนวญฺจ นิสฺสรณญฺจ ยถาภูตำ นปฺปชานนฺติ, น เม เต ภิกฺขเว สมณา วา พฺราหฺมณา วา สมเณสุ วา สมณสมฺมตา, พฺราหฺมเณสุ วา พฺราหฺมณสมฺมตา, น จ ปเนเต อายสฺมนฺตา สามญฺญตฺถำ วา พฺรหฺมญฺญตฺถำ วา ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยำ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรนฺติ. (ปฏิสำ. ๒๐๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ไม่รู้ชัดซึ่งการเกิด[หรือเหตุแห่งการเกิด] **ความดับ**[หรือเหตุแห่งการดับ]อัสสาทะ[ความพึงพอใจ], อาทีนวะ[โทษ] และข้อปฏิบัติอันเป็นเครื่องสลัดออกแห่งอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ตามความเป็นจริง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น หาได้รับยกย่องว่าเป็นสมณะในหมู่

สมณะ หรือได้รับยกย่องว่าเป็นพราหมณ์ในหมู่พราหมณ์ไม่ และท่านเหล่านั้น หาได้ทำให้แจ้งสามัญญผลและพรหมัญญผล ด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วเข้าถึงอยู่ในปัจจุบันไม่.

อตฺถงฺคมนฺติ อุปฺปนฺนานํ อภาวคมนํ อนุปฺปนฺนานํ อนุปฺปาทํ วา. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๓๓)

บทว่า **อตฺถงฺคมํ** (ความดับ) คือ ถึงความไม่มีแห่งอินทรีย์ที่เกิดแล้ว หรือความไม่เกิดแห่งอินทรีย์ที่ยังไม่เกิด. (ดู ที. ๑/๑๖)

(ค) การถึงความดับ, ความแตกสลาย.

กตโม จ ภิกฺขเว ทุกฺขสฺส **อตฺถงฺคโม**? จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ. ติณฺณํ สงฺคติ ผสฺโส. ผสฺสปจฺจยา เวทนา, เวทนาปจฺจยา ตณฺหา...ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ, ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาสา นิรุชฺฌนฺติ. เอวเมตสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส นิโรโธ โหติ. (สํ. ๑/๓๐๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **การถึงความดับ**แห่งทุกข์[ความดับทุกข์]เป็นอย่างไร? คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด. ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ. เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัยตัณหาจึงเกิด...เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงดับ.

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีได้ด้วยประการฉะนี้.

อตฺถงฺคโมติ เภโท. (สํ.อฏ. ๒/๒๕๗)

บทว่า **อตฺถงฺคโม** (การถึงความดับ) ได้แก่ ความแตกสลาย.

อตฺถงฺคมิต (ติ)

[อตฺถ + คมุ + ต]

ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้, อัสดงคต, ตกดิน.

ยาว สูริยตฺถงฺคมา มหาโพธิ อนฺตลิกฺเข อฏฺฐาสิ. **อตฺถงฺคมิเต** ปน สูริเย โรหิณินกฺขตฺเตน ปถวิยํ ปติฏฺฐาสิ. (วิ.อฏ. ๑/๗๓)

ต้นมหาโพธิ์ลอยอยู่ในอากาศกลางหาวจนถึงเวลาดวงอาทิตย์อัสดงคต เมื่อดวงอาทิตย์**อัสดงคต**แล้ว ได้ประดิษฐานอยู่บนแผ่นดินด้วยโรหิณีนักขัตฤกษ์.

อตฺถงฺคมิเตติ อตฺถงฺคเต. (สารตฺถ. ๑/๑๘๖)

บทว่า **อตฺถงฺคมิเต** แปลว่า อัสดงคต[ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้].

อตฺถงฺคสูจก (ติ)

[อตฺถงฺค + สูจก]

แสดงเหตุแห่งการอันตรธาน, แสดงเหตุถึงการตั้งอยู่ไม่ได้, บ่งถึงการตั้งอยู่ไม่ได้.

อุปฺปาเท ทารุเณ ทิสฺวา
สาสน**ตฺถงฺคสูจเก**
สวิคฺคา ภิกฺขโว สตฺต
จินฺตยิมฺห มยํ ตทา. (อป. ๒/๑๒๓)

(พระทัพพมัลลบุตรเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ครั้งนั้น ข้าพเจ้าทั้งหลายเป็นภิกษุรวม ๗ รูปด้วยกัน ได้เห็นความอุบาทว์อันร้ายแรงที่ **แสดงเหตุถึงความอันตรธาน**แห่งศาสนาจึงเกิดความสังเวชใจ คิดกันว่า [เราทั้งหลาย เว้นศาสนาไม่ควรจะมีชีวิตอยู่ จึงเข้าไปยังป่าใหญ่แล้ว บำเพ็ญเพียรตามคำสอนของพระชินสีห์]

ดู เถร.อฏ. ๑/๕๓

อตฺถจร (ติ)

[อตฺถ + จร + อ]

ผู้ประพฤติประโยชน์ - บำเพ็ญประโยชน์.

ตำ เจ หิ นาทฺทกฺขุ๎ ตถาวิมุตฺตำ
เทวา มนุสฺสา อิธ วา หุรำ วา
นรุตฺตมำ **อตฺถจรำ** นรานำ
เย ตำ นมสฺสนฺติ ปสำสิยา เต. (สำ. ๑/๒๒)

(พระโมฆราชทูลถามว่า)

หากเทวดาและมนุษย์เหล่าใดในโลกนี้หรือในโลกอื่น ไม่ได้เห็นภิกษุนั้นผู้อุดมกว่านรชน **ผู้บำเพ็ญประโยชน์**เพื่อนรชน ผู้หลุดพ้นอย่างนั้น นอบน้อมภิกษุนั้นอยู่ เทวดาและมนุษย์เหล่านั้นบัณฑิตควรสรรเสริญหรือ.

[พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า โมฆราช เทวดาและมนุษย์แม้เหล่านั้น บัณฑิตควรสรรเสริญ เทวดาและมนุษย์เหล่าใดนอบน้อมภิกษุ ผู้หลุดพ้นอย่างนั้น เทวดาและมนุษย์แม้เหล่านั้น รู้ธรรมแล้ว ละวิจิกิจฉาได้ เป็นผู้ข้ามพ้นธรรมเป็นเครื่องข้องได้] ดู วิ. ๓/๕๑๐

อตฺถจรก (ติ)

[อตฺถ + จรก]

(๑) (ก มีอรรถ สกตฺถ) ผู้ประพฤติประโยชน์, ผู้ทำประโยชน์.

โส นครำ ปวิสิตฺวา ตมตฺถำ เอกสฺส **อตฺถจรกสฺส** อมจฺจสฺส กเถตฺวา "อิทานิ กึ กาตพฺพนฺติ ปุจฺฉิ..."อยุตฺตำ โว กตำ, เอวำ สนฺเตปิ มา จินฺตยิตฺถ, พหู พนฺธนาคาเร มนุสฺสาติ. "เตน หิ ตฺวำ เอตำ กมฺมำ กร, มยฺหำ ชีวิตำ เทหีติ. (ชา.อฏ. ๓/๓๐๖)

พระเจ้าพาราณสีนั้น เสด็จเข้าพระนครแล้ว ตรัสบอกเนื้อความนั้น แก่อำมาตย์**ผู้ทำประโยชน์**[ผู้สำเร็จราชการ] คนหนึ่งแล้วทรงถามว่า บัดนี้ จะพึงทำอย่างไร... อำมาตย์กราบทูลว่า พระองค์ทรงทำกรรมอันไม่สมควรเลย แม้ถึงอย่างนั้น พระองค์อย่าทรงวิตกไปเลย มนุษย์ในเรือนจำยังมีมาก. พระราชาตรัสว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจงทำกรรมนั้นเถิด จงให้ชีวิตแก่เรา.

(๒) (ก มีอรรถ หีพนตฺถ) ผู้บำเพ็ญประโยชน์, ผู้กระทำกรรมอันไม่เป็นประโยชน์.

อโห วต เร อมฺหากำ ปณฺฑิตก, อโห วต เร อมฺหากำ พหุสฺสุตก, อโห วต เร อมฺหากำ เตวิชฺชก, เอวรูเปน กิร โภ ปุริโส **อตฺถจรเกน** กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายำ ทุคฺคตึ วินิปาตำ นิรยำ อุปปชฺเชยฺยาติ กุปิโต อนตฺตมโน อมฺพฏฺฐำ มาณวำ ปทสาเยว ปวตฺเตสิ. อิจฺฉติ จ ตาวเทว ภควนฺตำ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุ๎ำ. (ที. ๑/๑๐๐)

พราหมณ์โปกขรสาติกล่าวว่า “เฮ้ย เจ้าบัณฑิตหน้าโง่ของข้า เจ้านี้ช่างเหลือเกินจริง ๆ, เฮ้ย เจ้าพหูสูตรหน้าโง่ของข้า เจ้านี้ช่างเหลือเกินจริง ๆ, เฮ้ย เจ้าผู้เจนจบไตรเพทหน้าโง่ ของข้า เจ้านี้ช่างเหลือเกินจริง ๆ. สูเจ้าเอ๋ย หลังจากตายแล้วคนจะไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ก็เพราะคน**ผู้บำเพ็ญประโยชน์**เช่นนี้โกรธเคือง ไม่พอใจ จึงเตะอัมพัฏฐมาณพ จนล้มกลิ้ง ทั้งอยากเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคในเวลานั้นทีเดียว.

เอวรูเปน กิร โภ ปุริโส อตฺถจรเกนาติ อิทำ ยาทิโส ตฺวำ เอทิเส **อตฺถจรเก** หิตการเก สติ ปุริโส นิรยำเยว คจฺเฉยฺย. น อญฺญตฺราติ อิมมตฺถำ สนฺธาย วทติ. (ที.อฏ. ๑/๒๔๗)

โปกขรสาติพราหมณ์หมายเอาเนื้อความนี้ว่า คนพึงไปนรกได้ เพราะมี**ผู้บำเพ็ญประโยชน์** คือทำประโยชน์อยู่ เป็นเช่นเดียวกับท่าน เว้นเหตุอื่นพึงไปไม่ได้ จึงได้กล่าวคำนี้ว่า เอวรูเปน กิร โภ ปุริโส อตฺถจรเกน.

อตฺถจรเกนาติ อิมินา พฺยาติเรกมุเขน อนตฺถจรกตำเยว วิภาเวติ. (ที.ฏี. ๑/๓๑๐)

ด้วยคำว่า **อตฺถจรเกน** (ผู้บำเพ็ญประโยชน์) นี้ พราหมณ์โปกขรสาติ ย่อมแสดงถึงผู้ทำกรรมอันไม่เป็นประโยชน์ โดยพยติเรกมุขนัย[นัยคือการถือเอาความหมายที่ตรงกันข้ามกับความหมายที่ปรากฏอยู่]

[อตฺถจรเกน (ผู้บำเพ็ญประโยชน์) นี้ เป็นคำที่พราหมณ์โปกขรสาติพูดประชดประชันอัมพัฏฐมาณพ ดังนั้น โดยความหมายที่แท้จริงแล้ว จึงเท่ากับว่าตำหนิอัมพัฏฐมาณพว่านอกจากจะไม่ได้ทำประโยชน์แล้ว ยังเป็นการทำความเสียหายให้เกิดขึ้นแก่พราหมณ์โปกขรสาติอีกด้วย. อนึ่ง คำที่มีลักษณะต้องถือเอาความหมาย กลับกันกับความหมายที่ปรากฏอยู่เช่นนี้ ในทางสำนวนภาษาบาลีเรียกว่าพยติเรกมุขนัย คือ หลักการถือเอาความหมายที่ตรงกันข้ามกับความหมายที่ปรากฏอยู่

ก ปัจจัยใน ปณฺฑิตก, พหุสฺสุตก, เตวิชฺชก มีความหมายว่า ชิคุจฺฉน คือ ปัจจัยที่สื่อแสดงถึงความรังเกียจของบุคคลผู้พูดที่มีต่อบุคคลนั้นๆ

อโห วต ในที่นี้ใช้ในความหมาย ครหวจน คือ การตำหนิติเตียน [อโห วตาติ ครหวจนเมตำ. (ที.อฏ. ๑/๒๔๗)]

เร นิบาตในที่นี้ใช้ในความหมาย หีฬน คือ ดูหมิ่น [เรติ อิทำ หีฬนวเสน อามนฺตนำ. (ที.อฏ. ๑/๒๔๗)] กิร ในที่นี้เป็น นิปาตมตฺต]

อตฺถจริยกถา (ถี)

[อตฺถจริยา + กถา]

อัตถจริยากถา, ถ้อยคำเกี่ยวกับการประพฤติประโยชน์, ถ้อยคำที่เป็นเหตุแห่งการเพิ่มพูนการประพฤติประโยชน์. การพูดแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์และทำความเจริญ.

อตฺถจริยาติ อตฺถวฑฺฒนกถา.

เอกจฺโจ หิ เนว ทานำ, น ปิยวจนำ ปจฺจาสีสติ, อตฺตโน หิตกถำ วฑฺฒิกถเมว ปจฺจาสีสติ.

เอวรูปสฺส ปุคฺคลสฺส “อิทำ เต กาตพฺพำ, อิทำ น กาตพฺพำ, เอวรูโป ปุคฺคโล เสวิตพฺโพ, เอวรูโป (ปุคฺคโล) น เสวิตพฺโพติ เอวำ **อตฺถจริยกถาว** กเถตพฺพา. (อำ.อฏ. ๒/๒๙๐)

บทว่า **อตฺถจริยา** (การประพฤติประโยชน์) ได้แก่ การพูดแต่เรื่องที่เป็นประโยชน์และทำความเจริญ.

จริงอยู่ บุคคลบางคนย่อมไม่หวังทาน ย่อมไม่หวังคำพูดที่น่ารักเลย หวังแต่คำพูดที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล (และ) คำพูดที่ทำความเจริญแก่ตนเท่านั้น สำหรับบุคคลเห็นปานนี้ เหล่าชน พึงกล่าวเฉพาะ**ถ้อยคำเกี่ยวกับการประพฤติประโยชน์**อย่างนี้ว่า “ท่านควรทำกิจนี้ ไม่ควรทำกิจนี้ ควรคบบุคคลเห็นปานนี้ ไม่ควรคบบุคคลเห็นปานนี้”.

ดู อตฺถจริยา

อตฺถจริยตา (ถี)

[อตฺถจริยา + ตา]

ความประพฤติประโยชน์, ความเป็นคือการประพฤติประโยชน์.

ทานมฺปิ จ**ตฺถจริยตญฺจ**
ปิยวาทิตญฺจ สมานตฺตตญฺจ
กริยจริยสุสงฺคหำ พหูนำ
อนวมเตน คุเณน ยาติ สคฺคำ. (ที. ๓/๑๒๕)

[พระโบราณกเถระทั้งหลาย กล่าวคาถาเรื่องลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า]

มหาบุรุษทรงทำและประพฤติสังคหธรรมอย่างดีแก่คนหมู่มาก คือ ทาน (การให้) เปยยวัชชะ (วาจาดูดดื่มน้ำใจ,วาจาซาบซึ้งใจ) **ความประพฤติประโยชน์** และสมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ) ไปสู่สวรรค์ด้วยคุณที่ใครๆ ดูหมิ่นไม่ได้.

อตฺถจริยา (ถี)

[อตฺถ + จริยา]

(ก) อัตถจริยา, การประพฤติประโยชน์, การบอกประโยชน์.

ยมฺปิ ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมำ ชาตึ ปุริมำ ภวำ ปุริมำ นิเกตำ ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ ชนำ สงฺคาหโก อโหสิ ทาเนน เปยฺยวชฺเชน **อตฺถจริยาย** สมานตฺตตาย.

(ที. ๓/๑๒๕)

ภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์สงเคราะห์ชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ ทาน (การให้) เปยยวัชชะ (วาจาดูดดื่มน้ำใจ,วาจาซาบซึ้งใจ) **อัตถจริยา** (การประพฤติประโยชน์) และสมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ).

อตฺถจริยายาติ อตฺถสำวฑฺฒนกถาย.

(ที.อฏ. ๓/๑๑๐)

บทว่า **อตฺถจริยาย** ได้แก่ ด้วยถ้อยคำอันเป็นเหตุเพิ่มพูนประโยชน์.

อตฺถสำวฑฺฒนกถายาติ หิตาวหกถาย. กถาคฺคหณำ เจตฺถ นิทสฺสนมตฺตำ, ปเรสำ หิตาวโหกายปฺปโยโคปิ **อตฺถจริยา**, อฏฺฐกถายำ ปน วจีปโยควเสเนว **อตฺถจริยา** วุตฺตา

(ที.ฏี. ๓/๑๑๐)

บทว่า **อตฺถสัวฑฺฒนกถาย** (ด้วยถ้อยคำอันเป็นเหตุเพิ่มพูนประโยชน์) คือ ด้วยถ้อยคำอันนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล. อนึ่ง กถา ศัพท์ในที่นี้เป็นการแสดงพอเป็นตัวอย่าง. แม้ความพยายามทางกาย อันนำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนเหล่าอื่น ก็ชื่อว่า **อัตถจริยา** ส่วนในอรรถกถาพระอรรถกถาจารย์กล่าว **อัตถจริยา** (การประพฤติประโยชน์) ด้วยสามารถแห่งวจีปโยคะ (ความพยายามทางวจีกรรม) เท่านั้น.

[กถา ใน อตฺถสัวฑฺฒนกถาย เป็นนิทัสสนนัย คือ นัยที่แสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง แต่ยังหมายถึงสิ่งอื่นๆ ได้ ซึ่งในที่นี้คือ กายปฺปโยค (ความพยายามทางกาย)]

ดู อ. ๑/๓๔๑, อ.อฏ. ๒/๒๙๐

(ข) การบำเพ็ญประโยชน์, การทำความเจริญ, การสร้างความเจริญ.

น เว อนตฺถกุสเลน
อตฺถจริยา สุขาวหา
หาเปติ อตฺถํ ทุมฺเมโธ
กปิ อารามิโก ยถา. (ชา. ๑/๑๑)

(บุรุษผู้เป็นบัณฑิตกล่าวว่า)
บุคคลผู้ไม่ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ถึงจะ**บำเพ็ญประโยชน์** ก็ไม่สามารถจะนำความสุขมาได้เลย คนมีปัญญาทรามทำประโยชน์ให้เสียหายเหมือนลิงเฝ้าสวน.

อตฺถจริยาติ วุฑฺฒิกิริยา. (ชา.อฏ. ๑/๒๖๘)

บทว่า **อตฺถจริยา** (บำเพ็ญประโยชน์) ได้แก่ การทำความเจริญ[ด้วยทำกิจที่ควรทำในที่นั้นๆ และด้วยการสั่งสอนสิ่งที่ควรทำและไม่ควรทำ] (ดู ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๗๑)

อตฺถจาริกา (ถี)

[อตฺถ + จาริกา]

(หญิง) ผู้ประพฤติประโยชน์, (หญิง) คนใช้.

สามา ตํ ทิสฺวา ปฏิพทฺธจิตฺตา หุตฺวา “เกน นุ โข อุปาเยนาหํ อิมํ ปุริสํ อตฺตโน สามิกํ กเรยฺยนฺติ จินฺตยนฺตี “อตฺเถโก อุปาโยติ อตฺตโน **อตฺถจาริกาย** เอกิสฺสา หตฺเถ นครคุตฺติกสฺส สหสฺสํ เปเสสิ...(ชา.อฏ. ๓/๕๕)

นางสามาเห็นโจรนั้นแล้ว มีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ จึงคิดว่า ด้วยอุบายอย่างไรหนอ เราจึงจะได้บุรุษนี้มาเป็นสามีของเรา ทราบว่า มีอุบายอยู่อย่างหนึ่ง จึงมอบทรัพย์พันหนึ่งในมือของ**หญิงคนใช้**คนหนึ่งของตน ส่งไปให้แก่เจ้าหน้าที่รักษาพระนคร[สั่งให้บอกว่า โจรผู้นี้เป็นพี่ชายของนางสามา นอกจากนางสามาแล้ว ไม่มีคนอื่นผู้ที่จะเป็นที่พึ่งของโจรนี้ได้ พวกท่านรับทรัพย์พันหนึ่งนี้ไว้ แล้วปล่อยโจรผู้นี้เถิด สาวใช้นั้นได้กระทำตามสั่งทุกประการ] (ดู ชา.อฏ. ๔/๓๗)

[**อตฺถจาริกา** = อตฺถ + จาริกา = จร ธาตุ + ณวุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย แปลง ณวุ เป็น อก วุทธิ อ เป็น อา = จารกา แปลง อ หน้า ก เป็น อิ = จาริกา ดังที่โมคคัลลานไวยากรณ์ (๔/๑๔๒) กล่าวว่า อธาตุสฺส กา'สฺยาทิโต

เฆ’สฺสิ (เมื่อมี ฆ[อาอิตถีปัจจัย]อยู่ท้ายศัพท์ที่ไม่ใช่นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น ให้แปลง อ ที่อยู่หน้า ก อักษรของศัพท์ที่ไม่ใช่ธาตุเป็น อิ). โมคคัลลานสูตรนี้กล่าวตามคัมภีร์กาตันตระ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔๒) ว่า เก ปจฺจเย ถีกตาการปเร ปุพฺโพ อกาโร อิ-การำ (อ อักษรต้นย่อมถึงความเป็น อิ ใน เพราะ ก ปัจจัยที่มี อา อักษรซึ่งทำไว้ในอิตถีลิงค์อยู่ท้าย) แม้ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๔๔) ก็กล่าวว่า ปจฺจยฏฺจอากา ปุพฺพสส อสฺส อิ อาปฺสฺยาทิโต (แปลงสระ อ ที่อยู่หน้า ก อักษรซึ่งมี อา อันตั้งอยู่ในความเป็นปัจจัยเป็น อิ แม้ อา อิตถีปัจจัยก็อยู่ท้ายศัพท์ที่มิใช่นามศัพท์ซึ่งลง สิ วิภัตติเป็นต้น)

ดู ธาน.ฏี.คำอธิบายคาถา ๒๐๓,๓๑๑ ด้วย]

อตฺถจินฺตก (ติ)

[อตฺถ + จินฺตก]

คิดประโยชน์, คำนึงถึงประโยชน์.

ตสฺมา หิ ธีรา นิปกา

นิปุณา **อตฺถจินฺตกา**

ชรามรณโมกฺขาย

ภาเวนฺติ มคฺคมุตฺตมํ. (อภิ.วิ. ๔๔๑)

เพราะฉะนั้นแล เหล่านักปราชญ์ผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด รอบคอบ**คำนึงถึงประโยชน์**ข้อนี้ จึงเจริญมรรคอันสูงสุด เพื่อพ้นจากชราและมรณะ.

[คำว่า “ข้อนี้” คือเหล่าสัตว์ผู้มีบุญบารมีไปสู่กามภพ และรูปภพหรือไปถึงภวัคคพรหม แต่ยังกลับไปสู่ทุคติภูมิได้อีก เหล่าสัตว์ที่มีอายุยืนถึงเพียงนั้น ก็ยังจุติได้เพราะหมดอายุ ไม่ว่าภพไหนๆ ที่ชื่อว่าเที่ยงไม่มี]

ดู ชา. ๒/๙๕

อตฺถจินฺตาวสานุค (ติ)

[อตฺถ + จินฺตา + วส + อนุ + คมุ + กฺวิ]

ผู้คล้อยตามอำนาจความคิดที่เป็นประโยชน์, ผู้คล้อยตามความปรารถนาการคิดอันเป็นประโยชน์.

นีจา นิวิฏฺจา สุภรา

มุทู อตฺถทฺธมานสา

อพฺยาเสกา อมุขรา

อตฺถจินฺตาวสานุคา. (เถร. ๓๓๘)

(พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า)

[ภิกษุทั้งหลายแต่ปางก่อน สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้]อ่อนน้อม มีศรัทธาตั้งมั่น เลี้ยงง่าย อ่อนโยน มีใจไม่กระด้าง เว้นจากการถูก[กิเลส]รั่วรด ไม่ปากร้าย **คล้อยตามอำนาจความคิดอันเป็นประโยชน์**.

อตฺถจินฺตาวสานุคาติ หิตจินฺตาวสานุคา หิตจินฺตาวสิกา อตฺตโน ปเรสญฺจ หิตจินฺตเมว อนุปริวตฺตนกา. (เถร.อฏ. ๒/๓๕๒)

บาทคาถาว่า **อตฺถจิตฺตาวสานุคตา** ความว่า เป็นผู้คล้อยตามอำนาจความคิดอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล คือ เป็นไปตามอำนาจความคิดอันเป็นประโยชน์เกื้อกูล ได้แก่ คล้อยตามอำนาจความคิดอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่

ตนและคนอื่นเท่านั้น[ไฝ่คิดแต่ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นสำคัญ].

อตฺถจฺจย (ปุ)

[อตฺถ + อจฺจย] ประโยชน์ล่วงไป - สิ้นไป.

นยิทำ นิจฺจำ ภวิตพฺพำ พฺรหฺมทตฺต
เขมำ สุภิกฺขำ สุขตา จ กาเย
อตฺถจฺจเย มา อหุ สมฺปมูพฺโห
ภินฺนปลฺโว สาครสฺเสว มชฺเฌ. (ชา. ๑/๑๒๑)

(พระโพธิสัตว์ผู้เป็นอาจารย์ทิศาปาโมกข์กล่าวสอนพรหมทัตตกุมารว่า)

ดูก่อนพรหมทัตตกุมาร ความเกษมสำราญภิกษาที่หาได้ง่าย ความสุขสำราญทางกายทั้งหมดนี้ไม่มีตลอดกาลเป็นนิตย์ เมื่อ**ประโยชน์ล่วงไป** เจ้าอย่าได้หลงลืม เหมือนคนเรือแตกท่ามกลางสาครเลย.

อตฺถจฺจเยติ โส ตฺวำ อนิจฺจตาวเสน อิสฺสริเย วิคเต อตฺตโน อตฺถสฺส อจฺจเย ยถา นาม ภินฺนปลฺโว ภินฺนนาโว มนุสฺโส สาครมชฺเฌ ปติฏฺฐำ อลภนฺโต สมฺปมูพฺโห โหติ, เอวำ มา อหุ สมฺปมูพฺโห. (ชา.อฏ. ๓/๑๔๗-๘)

บทว่า **อตฺถจฺจเย** (เมื่อประโยชน์ล่วงไป) ความว่า เมื่อความเป็นใหญ่หมดสิ้นไป ด้วยอำนาจความไม่เที่ยง เมื่อประโยชน์ของตนล่วงไป เจ้านั้นอย่าได้หลงลืม เหมือนคนเรืออัปปาง คือ เรือแตก หลงอยู่กลางสาครหาที่พึ่งไม่ได้ ฉะนั้น.

อตฺถจฉายา (ถี)

[อตฺถ + ฉายา]

ฉายา[เงา]ของปรมัตถ์, เหมือนวัตถุสิ่งของ.

[ตามนัยแรก **อตฺถจฺฉายา** แปลว่า ฉายาของปรมัตถ์ อตฺถ ศัพท์หมายถึงปรมัตถ์ ส่วน ฉายา มีอรรถว่าเงา, ตามนัยหลัง แปลว่า เหมือนวัตถุสิ่งของ อตฺถ ศัพท์แปลว่า วัตถุสิ่งของ ส่น ฉายา แปลว่า เหมือน]

อตฺถจฺฉายาการ (ปุ)

[อตฺถจฺฉายา + อาการ]

อาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ์, อาการที่เหมือนวัตถุสิ่งของ, อาการแห่งการเทียบเคียงกับปรมัตถธรรมอันเป็นจริง.

เอวมาทิเภทา ปน ปรมตฺถโต อวิชฺชมานาปิ **อตฺถจฺฉายากาเรน** จิตฺตุปฺปาทานมาลมฺพนภูตา ตำ ตำ อุปาทาย อุปนิธาย การณำ กตฺวา ตถา ตถา ปริกปฺปิยมานา สงฺขายติ สมญฺญายติ โวหริยติ ปญฺญาปิยตีติ ปญฺญตฺตีติ ปวุจฺจติ. อยำ ปญฺญาปิยตฺตา ปญฺญตฺติ นาม.

(อภิ.สงฺคห.)

ก็สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่าง[มีแผ่นดิน ภูเขา...กสิณและนิมิต]เป็นต้นนี้ แม้ไม่มีปรากฏอยู่โดยปรมัตถ์ แต่ก็เป็นอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้น โดย**อาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ์** เป็นธรรมที่ถูกมนุษย์คิดขึ้น โดยอาศัยคือเทียบเคียง ได้แก่ทำสิ่งนั้นๆ แล้วจึงเรียกขาน ตั้งชื่อ ใช้พูดจากัน ท่านเรียกว่าบัญญัติ เพราะเป็นสภาพที่ถูกสมมุติขึ้น. บัญญัตินี้

ชื่อว่า[อัตถ] บัญญัติที่พึงรับรู้ได้[ด้วยสัททบัญญัติ].

อตฺถจฺฉายากาเรนาติ ปรมตฺถธมฺมสฺสฉายากาเรน ปฏิภาคากาเรน. (วิภาวนี.)

คำว่า **อตฺถจฺฉายากาเรน** (โดยอาการที่เป็นฉายาของปรมัตถ์) คือ โดยอาการที่เป็นฉายา[อันมีกลุ่มและสัณฐานเป็นต้น]ของปรมัตถธรรม[มีมหาภูตรูปเป็นต้น] ได้แก่ โดยอาการที่เหมือน[วัตถุสิ่งของอันเป็นสิ่งที่ศัพท์สื่อถึงกล่าวคือโดยอาการที่มีรูปร่าง].

[ในคำว่า เอวมาทิปฺปเภทา (สิ่งที่จำแนกเป็นประเภทดังตัวอย่างเป็นต้นนี้) อาทิ ศัพท์ทำหน้าที่รวบรวมอุปาทาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยขันธ์ ๕) และอุปนิธาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยการเปรียบเทียบ) เป็นต้น]

อตฺถเฉก (ติ)

[อตฺถ + เฉก]

ผู้ฉลาดในประโยชน์ตน, ผู้ฉลาดในข้อปฏิบัติ ผู้ฉลาดในการปฏิบัติ. ดู อตฺถกุสล อรรถ (๒)

อตฺถชาต (ติ)

[อตฺถ + ชาต]

(๑) กิจที่เกิดแล้ว.

พาลา จ โมเหน รสานุคิทฺธา
อนาคตํ อปฺปฏิวิชฺฌิยตฺถํ
ปจฺจุปฺปนฺเน สีทนฺติ **อตฺถชาเต**
สมุทฺทมชฺเฌ ยถา เต มนุสฺสา. (ชา. ๑/๒๔๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ส่วนพวกคนพาลติดอยู่ในรสเพราะโมหะ ไม่รู้แจ้งประโยชน์ในอนาคต หมกหมุ่นอยู่ใน**กิจที่เกิด**ในปัจจุบัน [ย่อมถึงความพินาศ] เหมือนพวกมนุษย์ที่พินาศกลางทะเลเหล่านั้น. (ดู ชา.อฏ. ๔/๑๖๗)

(๒) ผู้มีกิจอันเกิดแล้ว.

สหาโย **อตฺถชาตสฺส**
โหติ มิตฺตํ ปุนปฺปุนํ
สยกตานิ ปุญฺญานิ
ตํ มิตฺตํ สมฺปรายิกํ. (สํ. ๑/๓๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

[หมู่เกวียนเป็นมิตรของคนเดินทาง มารดาเป็นมิตรในเรือนของตน] สหายเป็นมิตรของบุคคล**ผู้มีกิจอันเกิดแล้ว**เนืองๆ บุญที่ตนเองทำไว้เป็นมิตรติดตามตนไปถึงภพหน้า.

สหาโย อตฺถชาตสฺสาติ อุปฺปนฺนกิจฺจสฺส...

(สำ.อฏ. ๑/๘๗)

บาทคาถาว่า **สหาโย อตฺถชาตสฺส** ได้แก่ ของบุคคลผู้มีกิจ[ธุระ]อันเกิดขึ้นแล้ว...

ดู สำ. ๑/๒๒๗, สำ.อฏ. ๑/๓๑๕)

(๓) เหตุผล.

อถ ตฺวํ เกน วณฺเณน
เกน วา ปน เหตุนา
เกน วา **อตฺถชาเตน**
อตฺตานํ ปริโมจยิ. (ชา. ๒/๒๒๐)

(พระเจ้าวิเทหะเสด็จลุกขึ้นสวมกอดมโหสธบัณฑิตแล้วตรัสถามว่า)

[คนทั้ง ๔ ทิ้งร่างคนตายไว้ในป่าช้า แล้วกลับไปฉันใด เราทั้งหลายก็ทิ้งท่านไว้ในกปิลรัฐแล้วกลับมาที่นี้ฉันนั้น] เมื่อเป็นเช่นนั้น เจ้าปลดเปลื้องตนพ้นมาได้ เพราะเหตุ เพราะปัจจัย หรือเพราะ**เหตุผล**อะไร.

อตฺถชาเตนาติ อตฺเถน, **อตฺตานํ ปริโมจยี**ติ อมิตฺตหตฺถคโต เกน การเณน ปจฺจเยน เกน อตฺเถน ตฺวํ อตฺตานํ ปริโมเจสีติ ปุจฺฉติ.

(ชา.อฏ. ๖/๓๑๕)

บทว่า **อตฺถชาเตน** แปลว่า เพราะเหตุผล. บทว่า **ปริโมจยิ** ความว่า พระเจ้าวิเทหะตรัสถามมโหสธบัณฑิตว่า เจ้าตกอยู่ในเงื้อมมือของปัจจามิตร[ศัตรู] แล้วปลดเปลื้องตนพ้นมาได้ เพราะเหตุอะไร เพราะปัจจัยอะไร เพราะเหตุผลอะไร.

[**ชาต** ในคำว่า **อตฺถชาเตน** ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าในลงอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มจากบทหน้า ดังนั้นในอรรถกถาท่านจึงอธิบายว่า เกน อตฺเถน]

(๔) ผล, ประเภทแห่งผล.

ยสฺมา เอเตสุ ปิฏเกสุ ยํ ยํ ธมฺมชาตํ วา **อตฺถชาตํ** วา ยา จายํ ยถา ยถา ญาเปตพฺโพ อตฺโถ โสตูนํ ญาณสฺส อภิมุโข โหติ ตถา ตถา ตทตฺถโชติกา เทสนา โย เจตฺถ อวิปรีตาวโพธสงฺขาโต ปฏิเวโธ สพฺพเมตํ อนุปจิตกุสลสมฺภาเรหิ ทุปฺปญฺเญหิ สสาทีหิ วิย มหาสมุทฺโท ทุกฺโขคาหํ อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐญฺจ…

(วิ.อฏ. ๑/๑๘, ที.อฏ. ๑/๒๑, อภิ.อฏ. ๑/๒๓)

เพราะเหตุที่ธรรมชาต (เหตุ) หรืออรรถชาต (**ผล**) ใด ๆ ก็ดี อรรถที่พระผู้มีพระภาค พึงให้ทราบย่อมเป็นอรรถมีหน้าเฉพาะต่อญาณของผู้ฟังทั้งหลายด้วยประการใดๆ เทศนาอันส่องอรรถนั้นให้กระจ่าง ด้วยประการนั้นๆ นี้ใดก็ดี ปฏิเวธคือความหยั่งรู้ไม่แปรปรวนในเหตุ ผลและเทศนานี้ใดก็ดี ในปิฎกเหล่านี้ เหตุ ผล เทศนา และปฏิเวธทั้งหมดนี้ อันชนผู้มีปัญญาทรามมิได้สั่งสมกุศลสมภารไว้ หยั่งลงได้ยากและไม่ได้รับที่อาศัย เหมือนดังมหาสมุทรอันกระต่ายเป็นต้น หยั่งลงได้ยากและไม่ได้ที่เหยียบยัน ฉะนั้น…

อตฺถชาตนฺติ การิยปฺปเภโท การิยเมว วา.

(สารตฺถ. ๑/๘๐) (สี.นวฏี. ๑/๑๐๘)

บทว่า **อตฺถชาตํ** ได้แก่ ประเภทแห่งผล (ที่ควรทำ) หรือ ผล(ที่ควรทำ)นั่นเอง.

อตฺถชาปก (ติ)

[อตฺถ + ชป + เณ + ณฺวุ. ถี. อตฺถชาปิกา]

อัตถชาปิกปัญญา, ปัญญาอันยังประโยชน์ให้เกิด. ปัญญาอันก่อให้เกิดประโยชน์., ปัญญาอันก่อให้เกิดผล.

อตฺถชาปิกา ปญฺญา, ชาปิตตฺถา ปญฺญา.

(อภิ.วิ. ๓๒๕, ๓๓๖)

(ญาณวัตถุหมวดละ ๒ คือ) **อัตถชาปิก-ปัญญา**, ชาปิตัตถปัญญา.

ปฏิสมฺภิทาวิภงฺเค วุตฺเตสุ ปญฺจสุ อตฺเถสุ อตฺตโน อตฺตโน ภูมิปริยาปนฺนํ วิปากสงฺขาตํ อตฺถํ ชาเปติ ชเนติ ปวตฺเตตีติ **อตฺถชาปิกา**.

(อภิ.อฏ. ๒/๓๙๑-๒)

ปัญญาใด ย่อมยังผลกล่าวคือวิบากที่นับเนื่องในภูมิของตนๆ ให้เกิด คือ ก่อให้เกิด ได้แก่ ให้เป็นไปในประโยชน์ทั้ง ๕ ที่พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทาวิภังค์ เพราะฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า **อัตถชาปิกา**.

อตฺโถติ ผลํ. อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ ตํ ชเนตีติ **อตฺถชาปิกา**, การณคตา ปญฺญา.

(มูลฏี. ๒/๑๙๗)

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ ผล. เพราะธาตุศัพท์มีอรรถมาก [ดังนั้น] ปัญญาใด ยังผลนั้นย่อมให้เกิด เหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า อัตถชาปิกา ได้แก่ ปัญญาที่รู้ถึงเหตุ[ให้เกิดผล].

อตฺถชาล (ติ)

[อตฺถ + ชาล. อตฺถสงฺขาตํ ชาลเมตฺถาติ อตฺถชาลํ. (สี.นวฏี. ๑/๔๗๑)]

อัตถชาละ, อันมีข่ายกล่าวคือประโยชน์, อันเป็นที่พิจารณาธรรมในชาตินี้และชาติหน้า, อันมีข่ายกล่าวคือเนื้อความ, อันสมบูรณ์ด้วยเนื้อความ = (พรหมชาลสูตร).

ตสฺมาติห ตฺวํ อานนฺท อิมํ ธมฺมปริยายํ **อตฺถชาล**นฺติปิ นํ ธาเรหิ, ธมฺมชาลนฺติปิ นํ ธาเรหิ, พฺรหฺมชาลนฺติปิ นํ ธาเรหิ ทิฏฺฐิชาลนฺติปิ นํ ธาเรหิ, อนุตฺตโร สงฺคามวิชโยติปิ นํ ธาเรหีติ.

(ที. ๑/๔๓)

อานนท์ เพราะฉะนั้นแล เธอจงจำธรรมเทศนานี้ว่า **อัตถชาละ** (ข่ายกล่าวคือ ประโยชน์) บ้าง ธัมมชาละ (ข่ายกล่าวคือธรรม)บ้าง พรหมชาละ (ข่ายกล่าวคือพระสัพพัญญุตญาณ) บ้าง ทิฏฐิชาละ (ข่ายกล่าวคือทิฏฐิ) บ้าง อนุตตรสังคามวิชัย (ตำราพิชัยสงครามอันยอดเยี่ยม [ชนะมาร]) บ้าง.

อานนฺท ยสฺมา อิมสฺมึ ธมฺมปริยาเย อิธตฺโถปิ ปรตฺโถปิ วิภตฺโต, ตสฺมาติห ตฺวํ อิมํ ธมฺมปริยายํ **อตฺถชาล**นฺติปิ นํ ธาเรหิ. (ที.อฏ.๑/๑๑๘)

อานนท์ เพราะในธรรมเทศนานี้ เราได้จำแนกประโยชน์ในโลกนี้ และประโยชน์ในโลกหน้า เพราะฉะนั้นแล เธอจงทรงจำธรรมเทศนานี้ว่า **อัตถชาละ** (ข่ายกล่าวคือประโยชน์) บ้าง.

อตฺถสมฺปตฺติยา **อตฺถชาลํ** พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สีลาทิอนวชฺชธมฺมนิทฺเทสโต จ ธมฺมชาลํ.

(ที.ฏี. ๑/๑๘๖)

ชื่อว่า **อัตถชาละ** เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถ ชื่อว่า ธัมมชาละ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ และเพราะแสดงธรรมอันไม่มีโทษ [ปราศจากโทษ]มีศีลเป็นต้น.

อตฺถโชตก (ติ)

[อตฺถ + โชตก]

แสดงเนื้อความ, ส่องเนื้อความ.

เยน ญาเณน ตานิ ญาณานิ ชานาติ “อิมานิ ญาณานิ อิทม**ตฺถโชตกา**นีติ, ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา. (อภิ.วิ. ๓๐๙)

บุคคลรู้ญาณเหล่านั้นได้ เพราะญาณใดว่า ญาณเหล่านี้**ส่องเนื้อความ**นี้ ความรู้ในญาณทั้งหลายชื่อว่าปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ).

อิทมตฺถโชตกานีติ อิมสฺส อตฺถาย โชตกานิ ปกาสกานิ อิมํ นาม อตฺถํ โชเตนฺติ ปกาเสนฺติ ปริจฺฉินฺทนฺตีติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๕)

บทว่า **อิทมตฺถโชตกานิ** (ส่องเนื้อความนี้) ได้แก่ ที่ส่อง คือ ประกาศเนื้อความนี้ อธิบายว่า ญาณเหล่านี้ ย่อมส่อง คือ ประกาศ ได้แก่ กำหนดเนื้อความชื่อนี้.

ดู ชา.อฏ. ๕/๒๕๐

อตฺถโชตน (น)

[อตฺถ + โชตน]

การส่องอรรถ, ความกระจ่างแห่งอรรถ.

อตฺถโชตเน ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณํ, ธมฺมโชตเน ปญฺญา ธมฺมปฏิสมฺภิเท ญาณํ.

(ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**ความกระจ่างแห่งอรรถ** ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ, ปัญญาในความกระจ่างแห่งธรรม ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทาญาณ.

โชตเนติ อตฺถาทีนํ ทีปเน. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๓๔๔)

บทว่า **โชตเน** (ในความกระจ่าง) คือ ในการแสดงอรรถ[ผล]เป็นต้น.

อตฺถชฺโฌคาหณ (น)

[อตฺถ + อชฺโฌคาหณ]

การหยั่งลงสู่เนื้อความ - อรรถ.

ตสฺส อิธ นิกฺเขปปฺปโยชนํ วตฺวา ตโต ปรํ สุปริสุทฺเธน ติตฺเถน นทิตฬากาทีสุ สลิลชฺโฌคาหณมิว สุปริสุทฺเธน นิทาเนน อิมสฺส สุตฺตสฺส **อตฺถชฺโฌคาหณํ** ทสฺเสตุํ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๒)

ข้าพเจ้ากล่าวประโยชน์ของการวางรตนสูตรนั้น เป็นบทตั้งไว้ในขุททกปาฐะนี้แล้ว ต่อจากนั้น เพื่อจะแสดง**การหยั่งลงสู่เนื้อความ**แห่งพระสูตรนี้ด้วยคำเริ่มต้นที่บริสุทธิ์ดี เหมือนการลงสู่น้ำในแม่น้ำและหนอง เป็นต้นด้วยท่าน้ำที่หมดจดดี.

อตฺถญฺญู (ปุ)

[อตฺถ + ญา + รู]

(๑) อัตถัญญู, ผู้รู้จักอรรถ - ความมุ่งหมาย, ผู้รู้จักผล.

สตฺต สปฺปุริสธมฺมา อิธาวุโส ภิกฺขุ ธมฺมญฺญู จ โหติ **อตฺถญฺญู** จ อตฺตญฺญู จ มตฺตญฺญู จ กาลญฺญู จ ปริสญฺญู จ ปุคฺคลญฺญู จ.

(ที. ๓/๒๐๘, อ. ๒/๔๘๓)

สัปปุริสธรรม ๗. ดูก่อนผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้เป็นธัมมัญญู (รู้จักเหตุ), เป็น**อัตถัญญู** (รู้จักผล), เป็นอัตตัญญู (รู้จักตน), เป็นมัตตัญญู (รู้จักประมาณ), เป็นกาลัญญู (รู้จักกาล), เป็นปริสัญญู (รู้จักชุมชน), เป็นปุคคลัญญู (รู้จักบุคคล).

ตสฺส ตสฺเสว ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานาตีติ **อตฺถญฺญู**. (ที.อฏ. ๓/๒๒๑)

ชื่อว่า **อัตถัญญู** เพราะรู้อรรถแห่งพระดำรัสนั้นๆ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้วนั่นแล.

(๒) ผู้รู้ประโยชน์[แห่งราชสมบัติ].

อิธ ภิกฺขเว ราชา จกฺกวตฺตี **อตฺถญฺญู** จ โหติ ธมฺมญฺญู จ มตฺตญฺญู จ กาลญฺญู จ ปริสญฺญู จ. (อ. ๒/๑๓๐)

ภิกษุทั้งหลาย พระเจ้าจักรพรรดิในโลกนี้ เป็น**ผู้รู้ประโยชน์** เป็นผู้รู้ธรรม เป็นผู้รู้ประมาณ เป็นผู้รู้กาล เป็นผู้รู้บริษัท[พระเจ้าจักรพรรดิประกอบด้วยองค์ ๕ ประการนี้แล จึงทรงให้จักรหมุนไปโดยธรรมเท่านั้น จักรนั้นอันใครๆ ที่เป็นมนุษย์ เป็นข้าศึก และเป็นสัตว์มีชีวิตให้หมุนกลับไม่ได้]

อตฺถญฺญูติ รชฺชตฺถํ ชานาติ. (อ.อฏ. ๓/๔๗)

บทว่า **อตฺถญฺญู** (เป็นผู้รู้ประโยชน์) ได้แก่ ย่อมรู้จักประโยชน์แห่งราชสมบัติ.

(๓) ผู้รู้อรรถ[๕ ประการ] (พระพุทธเจ้า).

อิธ ภิกฺขเว ตถาคโต...อตฺถญฺญู ธมฺมญฺญู มตฺตญฺญู กาลญฺญู ปริสญฺญู. (อ. ๒/๑๓๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคต[อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า]ในโลกนี้ เป็น**ผู้รู้อรรถ** เป็นผู้รู้ธรรม เป็นผู้รู้ประมาณ เป็นผู้รู้กาล เป็นผู้รู้บริษัท [พระตถาคตประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้แลจึงทรงให้ธรรมจักรอันยอดเยี่ยมหมุนไปโดยธรรมเท่านั้น จักรนั้นอันสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลกให้หมุนกลับไม่ได้]

อตฺถญฺญูติ ปญฺจ อตฺเถ ชานาติ. (อ.อฏ. ๓/๔๗)

บทว่า **อตฺถญฺญู** (เป็นผู้รู้อรรถ) ได้แก่ ย่อมรู้จักอรรถ ๕ ประการ.

(๔) ผู้รู้จักเหตุ.

อตฺถญฺญูติ เหตุํ ชานาติ. (อ.อฏ. ๓/๔๗)

บทว่า **อตฺถญฺญู** ได้แก่ ย่อมรู้จักเหตุ.

อตฺถฏฺฐ (ปุ)

[อตฺถิ + อตฺถ. แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ]

สภาวะที่มีอยู่.

อตฺถฏฺโฐ นตฺถฏฺโจ, นตฺถฏฺโจ **อตฺถฏฺโจ**, อตฺถิภาโว นตฺถิภาโว, นตฺถิภาโว อตฺถิภาโว, อตฺถีติ วา นตฺถีติ วา, นตฺถีติ วา อตฺถีติ วา เอเสเส เอกฏฺเจ สเม สมภาเค ตชฺชาเตติ ? น เหวํ วตฺตพฺเพ... (อภิ.ก. ๑๒๔-๕)

สก.**สภาวะที่มีอยู่**ก็คือสภาวะที่ไม่มีอยู่ สภาวะที่ไม่มีอยู่ก็คือ**สภาวะที่มีอยู่** ความมีอยู่ก็คือความไม่มีอยู่ ความไม่มีอยู่ก็คือความมีอยู่ บัญญัติว่า “มีอยู่”กับ“ไม่มีอยู่” หรือบัญญัติว่า“ไม่มีอยู่”กับ“มีอยู่”นี้นั้น มีความหมายอย่างเดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเท่ากัน มีสภาพเหมือนกันใช่ไหม.

ปร.ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

อตฺถฏฺโจ นตฺถฏฺโจติ อตฺถิสภาโว นตฺถิสภาโว นาม โหตีติ ปุจฺฉติ. (อภิ.อฏ. ๓/๑๕๙)

ปาฐะว่า **อตฺถฏฺโฐ นตฺถฏฺโฐ** ความว่า สกวาทีถามว่า ชื่อว่าสภาวะที่มีอยู่ก็คือสภาวะที่ไม่มีอยู่ ย่อมมีหรือ.

อตฺถต (ติ)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ต]

(๑) กรานแล้ว (กฐิน), อันกรานแล้ว.

อกาลจีวรํ นาม อนตฺถเต กถิเน เอกาทสมาเส อุปฺปนฺนํ, **อตฺถเต** กถิเน สตฺตมาเส อุปฺปนฺนํ, กาเลปิ อาทิสฺส ทินฺนํ, เอตํ อกาลจีวรํ นาม. (วิ. ๑/๓๐๔)

ที่ชื่อว่า อกาลจีวร ได้แก่ ผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๑๑ เดือน ในเมื่อไม่ได้กรานกฐิน, ผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๗ เดือน ในเมื่อได้**กรานกฐินแล้ว** แม้ผ้าที่เขาถวายเจาะจงในกาล นี้ชื่อว่า อกาลจีวร. (ดู ชา.อฏ. ๕/๔๓๕)

(๒) ปูแล้ว, ปูลาดแล้ว.

สิทฺธตฺถสฺส ภควโต
เมตฺตจิตฺตสฺส ตาทิโน
สยนคฺคํ มยา ทินฺนํ
ทุสฺสภณฺเฑน **อตฺถตํ**. (อป. ๑/๘๘)

(พระสยนทายกเถระกล่าวว่า)

เราได้ถวายที่นอนที่ดีเลิศ ซึ่ง**ปูลาดแล้ว**ด้วยภัณฑะคือผ้า แด่พระผู้มีพระภาคสิทธัตถะผู้มีเมตตาจิต ผู้คงที่.

อตฺถตกถิน (ติ)

[อตฺถต + กถิน]

ผู้มีกฐินอันกรานแล้ว, ผู้กรานกฐินแล้ว.

(ภควา) **อตฺถตกถินานํ** โว ภิกฺขเว อิมานิ ปญฺจ กปฺปิสฺสนฺติ. (วิ. ๓/๓๕๒)

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอ**ผู้กรานกฐินแล้ว** ย่อมได้อานิสงส์ ๕ อย่างนี้แล[คือเที่ยวไปไม่ต้องบอกลา ไม่ต้องถือไตรจีวรไปครบสำรับ ฉันคณโภชนะได้ ทรงอติเรกจีวรไว้ได้ตามต้องการ พวกเธอจะได้จีวรที่เกิดขึ้นในที่นั้น] (ดู วิ. ๓/๓๕๓–๗)

[คำว่า **กถิน** (มั่นคง) เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ จึงตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ดังคำว่า ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า) เป็นต้น หรือชื่อว่า รุพหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าวโดยไม่มองหาเนื้อความตามรากศัพท์ ดังคำอธิบายในสารัตถทีปนี (๓/๓๗๐) ว่า กถินนฺติ ปญฺจานิสํเส อนฺโตกรณสมตฺถตาย ถิรนฺติ อตฺโถติ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตํ (ในคัมภีร์คัณฐิบททั้งหลายกล่าวว่า คำว่า กถิน หมายความว่า มั่นคง โดยสามารถทำอานิสงส์ ๕ ในภายใน[วัดที่ภิกษุกรานกฐิน]) อีกนัยหนึ่ง ตามความเห็นของคัมภีร์วินยาลังการะ (๒/๘๐) จัดเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะที่มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. วินัยกรรมที่รวมอานิสงส์ ๕ ไว้ไม่ให้ไปสู่สถานที่อื่น = ปญฺจานิสํเส อญฺญตฺถ คนฺตุํ อทตฺวา กถติ สงฺคณฺหาตีติ กถินํ (กถ ธาตุ = รวมเอา + อิน ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. วินัยกรรมที่มีความมั่นคง = กรติ กิจฺเฉน ชีวตีติ กถิโน, รุกฺโข, ตสฺส เอโสติ กถิโน, ถิรภาโว, โส เอตสฺส อตฺถีติ กถินํ (กถิน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต)

๓. วินัยกรรมที่พุทธเจ้าเป็นต้น ทรงสรรเสริญไว้ = กถียเต สิลาฆเต ปสตฺถียเต พุทฺธาทีหีติ กถินฺ (กถ ธาตุ = สรรเสริญ) + อิน ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

อตฺถตฺถ (ปุ)

[อตฺถ + อตฺถ]

(๑) ประโยชน์ทุกอย่าง (อาเมฑิตะ, วิจฉา).

(๒) ประโยชน์ที่แท้จริง.

ญาณ์ นาม ปญฺญา. สา **อตฺถตฺถ์** การณการณ์ จตุสจฺจธมฺม์ วิทิต์ ปากฏ์ กโรติ. อย์ ปน อวิชฺชา อุปฺปชฺชิตฺวา ต์ วิทิต์ ปากฏ์ กาตุ์ น เทตีติ ญาณปจฺจนีกโต อญฺญาณ์. (อภิ.อฏ. ๒/๑๓๒)

ปัญญา ชื่อว่าญาณ (ความรู้). ปัญญานั้น ย่อมทำ**ประโยชน์ทุกอย่าง**[ประโยชน์ที่แท้จริง] เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร พร้อมด้วยสัจธรรม ๔ ให้ประจักษ์ชัดเจน. แต่อวิชชานี้เกิดขึ้นแล้ว[ย่อมปกปิด]ไม่ให้ประโยชน์ที่แท้จริง[หรือประโยชน์ทุกอย่าง]เป็นต้นนั้นปรากฏชัดเจน เหตุนั้น จึงชื่อว่า อัญญาณะ (ความไม่รู้) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความรู้.

อตฺถตฺถณฺติ ผลผลำ. อาเมฑิตวจนญฺหิ สพฺเพสำ อตฺถานำ วิสุ์ วิสุ์ ปากฏกรณภาวปฺปกาสนตฺถ์. อตฺโถ เอว วา อตฺโถ **อตฺถตฺโถ**ติ อตฺถสฺส อวิปรีตตาทสฺสนตฺถ์ อตฺเถเนวตฺถ์ วิเสสยติ. น หิ ญาณ์ อนตฺถ์ อตฺโถติ คณฺหาตีติ. เอว์ การณการณนฺติ เอตฺถาปิ ทฏฺฐพฺพ์. ต์ อาการนฺติ อตฺถตฺถาทิอาการ์. (มูลฏี. ๒/๙๓)

บทว่า **อตฺถตฺถ์** แปลว่า ประโยชน์ทุกอย่าง. ก็การกล่าวคำซ้ำ มีประโยชน์เพื่อแสดงการกระทำประโยชน์ทั้งปวง ให้ปรากฏแต่ละอย่าง. อีกนัยหนึ่ง ประโยชน์นั่นแหละเป็นประโยชน์ชื่อว่า **อัตถัตถะ** (ประโยชน์ที่แท้จริง) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายอัตถศัพท์[ที่หนึ่ง]ด้วยอัตถศัพท์[ที่๒]นั่นเทียว เพื่อแสดงความไม่แปรปรวน ของประโยชน์. เพราะญาณไม่ถือเอาสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์[โทษ]ว่าเป็นประโยชน์.

แม้ในคำว่า **การณาการณ์** (เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร) ก็พึงทราบเหมือนอย่างนี้. สองบทว่า **ต์ อาการ์** ได้แก่ เหตุมีประโยชน์ทุกอย่าง[และประโยชน์ที่แท้จริง]เป็นต้น.

[คำว่า **อตฺถตฺถ** ตัดบทเป็น **อตฺถ + อตฺถ** การใช้คำซ้ำกันในเรื่องนี้มีประโยชน์ เพื่อย้ำความและแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติที่เรียกว่าอติสยัตถะ ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (เหตุยิ่ง, มูลเหตุ, เหตุใกล้), ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ยิ่ง), รูปรูป (รูปที่เปลี่ยนแปลงยิ่ง, รูปที่เปลี่ยนแปลงชัดเจน), ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช), เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) เป็นต้น

สรุปว่า คำว่า **อตฺถตฺถ** มีความหมาย ๒ อย่าง คือ *ประโยชน์ทุกอย่าง* (อาเมฑิตะ[คำซ้ำ]) มีศัพท์เดิมมาจาก อตฺโถ แล้วซ้อน อตฺโถ อีกคำหนึ่งด้วยสูตร (กจ. ๓๙๒) ว่า ยทนุปปนฺนานิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ศัพท์ที่มิได้สำเร็จ[ด้วย

สูตร]ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตรนี้) และ *ประโยชน์ที่แท้จริง* = อตฺโถ เอว อตฺโถ อตฺถตฺโถ (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส)

ตามนัยแรก คำว่า **อตฺถตฺถ** ท่านกล่าวว่าเป็นคำอาเมฑิตะ (คำซ้ำ) คำว่า อาเมฑิต สำเร็จรูปมาจาก อา + เมฑิ ธาตุ (อุมฺมาทเน=วิกลจริต) + ต ปัจจัย ส่วน เมฑิ ธาตุที่มี อา เป็นบทหน้ามีอรรถว่า ทฺวตฺติกฺขตฺตุมฺจารณ (กล่าวซ้ำ ๒-๓ ครั้ง) มีวิเคราะห์ว่า อาเมฑียติ ปุนปฺปุนำ อุจฺจารียตีติ อาเมฑิตำ (คำที่กล่าวซ้ำบ่อยๆ ชื่อว่า อาเมฑิตะ)

ความจริงแล้วตามหลักภาษาโดยทั่วไป คำ อาเมฑิตะ เป็นคำกล่าวซ้ำใช้ในกรณีที่เกิดความกลัว โกรธหรือเลื่อมใสเป็นต้น แต่ในที่นี้พระฎีกาจารย์หมายถึงคำซ้ำที่เรียกว่า**วิจฉา** คือ คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น มหาชโน อตฺตโน อตฺตโน เคหำ คจฺฉติ (มหาชนไปสู่เรือนของตนๆ)

คำว่า **วิจฺฉา** สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อิสุ ธาตุ (อิจฺฉายำ = ปรารถนา) + ฉ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปิตุำ อิจฺฉา วิจฺฉา (วิจฉา คือ ความปรารถนาเพื่อแผ่ไป)]

(๓) อรรถที่เป็นผล.

อตฺถำ น อุปปริกฺขนฺตีติ **อตฺถตฺถำ** การณตฺถำ น ปสฺสนฺติ น ปริคฺคณฺหนฺติ. (ม.อฏ. ๒/๑๓)

ปาฐะว่า **อตฺถำ น อุปปริกฺขนฺติ** (มิได้พิจารณาเหตุผล) ความว่า มิได้เห็น คือ มิได้รับเอา **อรรถที่เป็นผล** และอรรถที่เป็นเหตุ.

อตฺถตฺถนฺติ อตฺถภูตำ ยถาภูตำ อตฺถำ. อนตฺถมฺปิ เกจิ วิปลฺลาสวเสน “**อตฺโถติ** คณฺหนฺตีติ **อตฺถตฺถนฺติ** วิเสเสตฺวา วุตฺตำ. (ม.ฏี. ๒/๘๗)

บทว่า **อตฺถตฺถำ** (อรรถที่เป็นผล) ความว่า อรรถที่เป็นผลตามความเป็นจริง. เพราะว่าบางคน ย่อมถือเอาแม้สิ่งที่มิใช่ผลว่าเป็นผล จึงกล่าวระบุไว้ว่า อตฺถตฺถำ (อรรถที่เป็นผล).

อตฺถตฺถิก (ติ)

[อตฺถ + อตฺถิก]

(๑) ผู้มีความต้องการประโยชน์, ผู้ปรารถนาประโยชน์คือมรรคผล.

ตสฺมา ภควา “ตว ปน สภิย ติตฺถิยวตฺต-ปูรณตฺถาย ปริวาสการณำ นตฺถิ, **อตฺถตฺถิโก** ตฺวำ ‘มคฺคผลปฏิลาภาย เหตุสมฺปนฺโนติ วิทิต-เมตำ มยาติ…(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๕๙)

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูก่อนสภิยะ ก็เธอไม่มีเหตุจะต้องอยู่ปริวาสเพื่อบำเพ็ญวัตรของเดียรถีย์ เธอ**ผู้มีความต้องการประโยชน์** สมบูรณ์ด้วยเหตุ เพื่อได้มรรคผล.ข้อนั้นเรารู้แล้ว[เมื่อจะทรงอนุญาตให้สภิยปริพาชกบรรพชา จึงตรัสว่า อปิจเมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตา วิทิตา (ก็แต่ว่าเรารู้ความต่างแห่งบุคคลในข้อนี้)]

(๒) ผู้มีความต้องการเนื้อความ.

สุภาสิตตฺตา เอว จ อนวชฺชา จ อนนุวชฺชา จ วิญฺญูนำ **อตฺถตฺถิกานำ** อตฺถปฏิสรณานำ, โน พฺยญฺชนปฏิสรณานนฺติ. (สำ.อฏ. ๑/๒๕๑)

(วาจาสุภาษิตนั้น) ชื่อว่าไม่มีโทษ ทั้งวิญญูชน**ผู้มีความต้องการเนื้อความ** อาศัยแต่ใจความ ไม่ใช่อาศัยแต่พยัญชนะ ไม่พึงติเตียน เพราะเป็นวาจาที่กล่าวไว้ดี.

อตฺถตฺถิกภาว (ปุ)

[อตฺถตฺถิก + ภาว]

ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์.

อตฺเถน อตฺถิโก ตสฺส **อตฺถตฺถิกภาวสฺส** อนุรูปกิเลสคฺคิวูปสเมน สนฺตึ...(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๑)

ท่านผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์[จะประสบเห็นทักขิไณยบุคคล] ชื่อว่าเป็นผู้สงบ เพราะสงบไฟคือกิเลสอันสมควรแก่**ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์**นั้น.

อตฺถตฺถิตา (ถี)

[อตฺถ + อตฺถิตา]

ความเป็นผู้มีความต้องการด้วยประโยชน์.

ดู ม.อฏ. ๓/๕๖, ชา. ๑/๓๐๙ มีว่า อตฺถตฺถาย.

อตฺถตฺถิย (ติ)

[อตฺถ + อตฺถิย] (อตฺถิก)

ความปรารถนาด้วยประโยชน์.

กทา นุ มํ ตนฺทิ ขุทา ปิปาสา
วาตาตปา กีฏสรีสปา วา
น พาธยิสฺสนฺติ น ตํ คิริพฺพเช
อตฺถตฺถิยํ ตํ นุ กทา ภวิสฺสติ. (เถร. ๓๕๔)

(พระตาลปุฏเถระกล่าวว่า)

เมื่อไรหนอความเกียจคร้าน ความหิวกระหาย ลม แดด หรือเหลือบ ยุง สัตว์เลื้อยคลาน จะไม่เบียดเบียนเราที่ซอกภูเขา. นี้เป็น**ความปรารถนาด้วยประโยชน์**ของเรา ความตรึกเช่นนี้นั้นของเราจะสำเร็จเมื่อไรหนอ.

อตฺถตฺถิยนฺติ สทตฺถสงฺขาเตน อตฺเถน อตฺถิกึ. (เถร.อฏ. ๒/๔๖๗)

บทว่า **อตฺถตฺติยึ** ได้แก่ มีความปรารถนาด้วยประโยชน์กล่าวคือประโยชน์ตน.

อตฺถท (ติ)

[อตฺถ + ทา. (สํ. อรฺถท)]

อันให้ประโยชน์. ดู เทียบ สุขท, วณฺณท.

อตฺถทส (ติ)

[อตฺถ + ทิส + อ. แปลง ทิส เป็น ทส]

(๑) ผู้เห็นอรรถ, ผู้สามารถเห็นอรรถ.

เย ปณฺฑิตา **อตฺถทสา** ภวนฺติ
ภาสนฺติ เต โยนิโส ตตฺถ กาเล
กถํ นุ กถานํ อภาสิตานํ
อตฺถํ นเยยฺยุ กุสลา ชนินฺท. (ชา. ๑/๒๐๔)

(วิธุรบัณฑิตโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

บัณฑิตเหล่าใดเป็น**ผู้เห็นอรรถ** บัณฑิตเหล่านั้น จึงจะกล่าวได้อย่างแยบคายในกาลนั้น ขอเดชะพระองค์ผู้จอมชน ท่านผู้ฉลาดทั้งหลาย จะพึงแนะนำเนื้อความแห่งถ้อยคำที่ยังมิได้บอกได้อย่างไรหนอ.

อตฺถทสาติ อตฺถทสฺสนสมตฺถา.

(ชา.อฏ. ๗/๑๕๖)

บทว่า **อตฺถทสา** ได้แก่ ผู้สามารถเห็นอรรถ.

(๒) ผู้เห็นประโยชน์.

สุณาถ เม ภิกฺขโว สาวยามิ โว
ธมฺมํ ธุตํ ตญฺจ จราถ สพฺเพ
อิริยาปถํ ปพฺพชิตานุโลมิกํ
เสเวถ นํ **อตฺถทโส** มุตีมา. (สุตฺตนิ. ๓๓๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังเรา เราจะให้เธอได้สดับธรรมคือข้อปฏิบัติกำจัดกิเลส และขอพวกเธอทั้งหมดจงประพฤติธรรมนั้น ภิกษุผู้มีปัญญา **เห็นประโยชน์** ควรเสพอิริยาบถนั้นที่สมควรแก่บรรพชิต.

อตฺถทโสติ หิตานุปสฺสี. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๔)

บทว่า **อตฺถทโส** คือ ผู้เห็นประโยชน์เกื้อกูล.

อตฺถทสฺสน (น)

[อตฺถ + ทสฺสน]

(๑) การเห็นอรรถ. การเห็นประโยชน์.

(๒) (ติ) อันแสดงเนื้อความ.

อิมิสฺสา ปาลิยา อฏฺฐกถาย จ **อตฺถทสฺสนสฺส** เอตสฺส ยถาวุตฺตสฺส อาจริยวาทสฺส ยถาวุตฺต-วิโรโธ สิยา. (อนุฏี. ๑/๑๙๐)

ความขัดแย้งตามที่กล่าวไว้แล้วแห่งอาจริย-วาทตามที่กล่าวไว้แล้วนั้น **อันแสดงเนื้อความ** แห่งพระบาลีและอรรถกถานี้ ก็จะพึงมี.

อตฺถทสฺสนสมตฺถ (ติ)

[อตฺถทสฺสน + สมตฺถ] ผู้สามารถเห็นอรรถ.

ดู อตฺถทส อรรถ (๑)

อตฺถทสฺสิมนฺตุ (ติ)

[อตฺถทสฺสี + มนฺตุ] ผู้มีปกติเห็นอรรถ.

ตํ ตตฺถ คติมา ธิติมา
มติมา **อตฺถทสฺสิมา**
สงฺฆาตา สพฺพธมฺมานํ
วิธุโร เอตทพฺรวิ. (ชา. ๒/๒๘๗)

วิธูรบัณฑิต ผู้มีปัญญา มีความเพียร มีความคิด มีปรีชาญาณ **มีปกติเห็นอรรถ** สามารถแสดงธรรมทั้งปวงได้ ได้กล่าวคำนี้กะพระเจ้าโกรัพยะที่ธรรมสภานั้น.

สณฺหสุขุมตฺถทสฺสินา ญาเณน **อตฺถทสฺสิมา**.

(ชา.อฏ. ๗/๑๘๙)

ผู้มีปกติเห็นอรรถด้วยญาณ อันสามารถเห็นอรรถที่ละเอียดสุขุม.

อตฺเถ ทสฺสนสีลํ อตฺถทสฺสี, กึ ตำ? ญาณํ. อตฺถทสฺสิ อสฺส อตฺถีติ **อตฺถทสฺสิมา**.

(นีติ.ปท. ๑๔๕)

ปกติเห็นอรรถ ชื่อว่า อตฺถทสฺสี, สิ่งนั้นคืออะไร? ได้แก่ ญาณ, ชื่อว่า **อตฺถทสฺสิมา** เพราะอรรถว่ามีปกติเห็นอรรถ[ด้วยญาณ].

อตฺถทสฺสี (ติ)

[อตฺถ + ทิส + ณี. ถี. อตฺถทสฺสินี]

(๑) ผู้เห็นประโยชน์.

สพฺภิเรว สมาเสถ
ปณฺฑิเตห**ตฺถทสฺสิภิ**
อตฺถํ มหนฺตํ คมฺภีรํ
ทุทฺทสํ นิปุณํ อณุ...(เถร. ๒๒๐)

(พระปุณณมันตานีบุตรกล่าวว่า)
บุคคลพึงสมาคมกับสัตบุรุษทั้งหลาย ผู้มีปัญญา **เห็นประโยชน์**[เพราะเหล่าสัตบุรุษเป็นปราชญ์ ไม่ประมาท เห็นประจักษ์แจ้งด้วยปัญญา ได้บรรลุ]ประโยชน์อันใหญ่หลวง ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก ละเอียดและสุขุม.

อตฺตตฺถาทิเภทํ อตฺถํ อวิปรีตโต ปสฺสนฺตีติ **อตฺถทสฺสิโน**. (เถร.อฏ. ๑/๔๗)
ชื่อว่า **อตฺถทสฺสิน** เพราะอรรถว่าเห็นประโยชน์[คือชี้แนะแต่ประโยชน์ถ่ายเดียว] อันต่างด้วยประโยชน์ตนเป็นต้นโดยไม่แปรเปลี่ยน.

ดู ชา. ๒/๗, ชา.อฏ. ๖/๓๒๒

(๒) ผู้เห็นความพินาศ[ในอนาคต].
เอวมาปชฺชเต โปโส
ปาปิโย จ นิคจฺฉติ
โย เว หิตานำ วจนำ
น กโรติ **อตฺถทสฺสินำ**. (ชา. ๑/๑๕๖)

(น้องสาวราชสีห์มโนชะกล่าวว่า)
บุคคลผู้ไม่ทำตามถ้อยคำของผู้มุ่งประโยชน์เกื้อกูล **ผู้เห็นความพินาศ** ต้องเป็นเช่นนี้และประสบแต่ความเลว.

อตฺถทสฺสินนฺติ อนาคตอตฺถํ ปสฺสนฺตานำ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๐๔)

บทว่า **อตฺถทสฺสินำ** (ผู้เห็นความพินาศ) คือผู้เห็นความพินาศในอนาคต.

(๓) พระอัตถทัสสีเถระ.

พุทฺธวำสสฺส เอตสฺส
อิจฺฉนฺเตน จิรฏฺฐิตึ
ยาจิโต อภิคนฺตฺวาน
เถเรน **อตฺถทสฺสินา**. (ชา.อฏ. ๑/๑)

(ข้าพเจ้า) อัน**พระอัตถทัสสีเถระ**ผู้ปรารถนาความดำรงค์มั่นแห่งพุทธวงศ์นั้น เข้ามาขอร้องแล้ว.

(๔) ผู้เห็นประโยชน์ - ความเจริญ - ความงอกงาม - นิพพาน, พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัตถทัสสี.
อตฺถทสฺสิสฺส มุนิโน
โลกเชฏฺฐสฺส ตาทิโน
อิฏฺฐกาหิ จินิตฺวาน
จงฺกมำ การยึ อหำ. (อป. ๑/๑๑๐)

(พระจังกมทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติ จึงกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าให้สร้างที่จงกรมก่อด้วยอิฐ ถวาย**พระพุทธเจ้าพระนามว่าอัตถทัสสี** ผู้เจริญที่สุดในโลก ผู้คงที่.

อตฺถทสฺสิสฺสาติ อตฺถำ ปโยชนำ วุทฺธึ วิรุฬฺหึ นิพฺพานำ ทกฺขติ ปสฺสตีติ **อตฺถทสฺสี**. อถวา อตฺถำ นิพฺพานำ ทสฺสนสีโล. ชานนสีโลติ **อตฺถทสฺสี**.

(อป.อฏ. ๒/๗๓)

บทว่า **อตฺถทสฺสิสฺส** ความว่า ชื่อว่า **อัตถทัสสี** เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นประโยชน์ คือ ความเจริญ ความงอกงาม ได้แก่ พระนิพพาน. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อัตถทัสสี** เพราะอรรถว่า มีปกติเห็น คือ รู้พระนิพพาน.

อตฺถทีปน (น/ถี)

[อตฺถ + ทีปน]

(ก) การแสดงเนื้อความ, อันเป็นที่แสดงเนื้อความ, อันแสดงเนื้อความ.

เอโก สงฺคาเม เวเคน ธาวโต ปุริสสฺส สีสํ อสินา ฉินฺทติ, อสีสกํ กพนฺธํ ธาวติ, ตมญฺโญ ปหริตฺวา ปาเตสิ, กสฺส ปาราชิกนฺติ วุตฺเต, อุปฑฺฒา เถรา “คมนูปจฺเฉทกสฺสาติ อาหํสุ. อาภิธมฺมิกโคทตฺตตฺเถโร “สีสจฺเฉทกสฺสาติ. เอวรูปานิปิ วตฺถูนิ อิมสฺส วตฺถุสฺส **อตฺถทีปเน** วตฺตพฺพานีติ. (วิ.อฏ. ๒/๗๒)

เมื่อเขาถามว่า “ภิกษุรูปหนึ่งใช้ดาบตัดศีรษะชายผู้กำลังรีบวิ่งไปโดยเร็วในยามสงคราม, ผีหัวขาดกำลังวิ่งไป ภิกษุรูปอื่นประหารผีหัวขาดให้ล้มลง, รูปไหนต้องอาบัติปาราชิก” พระเถระจำนวนครึ่งหนึ่งตอบว่า “รูปที่ตัดการไปต้องอาบัติปาราชิก”. พระอาภิธัมมิกโคทัตตเถระตอบว่า รูปที่ตัดศีรษะต้องอาบัติปาราชิก. ใน**การแสดงเนื้อความ**เรื่องนี้ แม้เรื่องเห็นปานนี้ก็ควรกล่าวไว้.

อตฺถทีปเนติ เอเกน ปุริเสน ปโยเคน วา มาริตตาสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส ทีปเน.

(วิมติ. ๑/๒๔๐)

บทว่า **อตฺถทีปเน** ได้แก่ ในการแสดงเนื้อความกล่าวคือการทำให้บุรุษคนหนึ่งตาย ด้วยความพยายาม[แม้เรื่องเห็นปานนี้ก็ควรกล่าวไว้]ด้วย.

(ข) การแสดงความหมาย, การแสดงความหมายด้วยอุปมาอุปไมย.

ตตฺรายม**ตฺถทีปนา**... (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๒)

ใน ๒ คาถาที่ท่านกล่าวไว้ด้วยคำว่า เรณุมฺหิ เป็นต้นนั้น มี**การแสดงความหมาย** ดังนี้.

อตฺถทีปนา อุปมูปเมยฺยตฺถวิภาวนา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๖๐)

การแสดงความหมาย ได้แก่ การแสดงความหมายด้วยอุปมาอุปไมย[ให้ปรากฏ].

(ค) การแสดงเนื้อความ, อุปมาแสดงเนื้อความของอุปไมย.

ตํ ปญฺญาคติกเมว โหติ. โลกิยาย ปญฺญาย โลกิยํ, โลกุตฺตราย ปญฺญาย โลกุตฺตรํ. เอตฺถ ปนายํ **อตฺถทีปนา**. (ม.อฏ. ๒/๓๗)

ความเพียรนั้นเป็นคติแห่งปัญญาเท่านั้น. ความเพียรที่เป็นคติแห่งโลกิยปัญญา ชื่อว่าโลกิยะ, ที่เป็นคติแห่งโลกุตตรปัญญา ชื่อว่าโลกุตตระ. ก็ในข้อนี้มี**การแสดงเนื้อความ**ดังนี้.

อตฺถทีปนาติ อุปเมยฺยตฺถทีปนี อุปมา.

(ม.ฏี. ๒/๑๐๖)

บทว่า **อตฺถทีปนา** ได้แก่ อุปมาแสดงเนื้อความของอุปไมย[ให้ปรากฏ].

อตฺถทีปนี (ถี)

[อตฺถ + ทีปนี]

แสดงเนื้อความ[ของอุปไมย].

ดู อตฺถทีปน อรรถ (ค)

อตฺถทฺธ (ติ)

[น + ถทฺธ]

(๑) ไม่แข็งกระด้าง, ไม่หยาบ, อ่อนโยน.

ปณฺฑิโต สีลสมฺปนฺโน
สณฺโห จ ปฏิภานวา
นิวาตวุตฺติ **อตฺถทฺธโ**
ตาทิโส ลภเต ยสํ. (ที. ๓/๑๕๖, อป. ๑/๕๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บัณฑิตผู้สมบูรณ์ด้วยศีล เป็นคนละเอียดและมีไหวพริบ มีความประพฤติถ่อมตน **ไม่แข็งกระด้าง**เช่นนั้น ย่อมได้ยศ.

อตฺถทฺธโติ ถมฺภรหิโต. (ที.อฏ. ๓/๑๔๐)

บทว่า **อตฺถทฺธโ** (ไม่แข็งกระด้าง) ได้แก่ เว้นจากความดื้อรั้น.

อตฺถทฺธโ กายปาคพฺพิยาทิถทฺธภาววิรหิโต. (อป.อฏ. ๑/๓๕๒)

ไม่แข็งกระด้าง คือ เว้นจากความแข็งกระด้าง มีความคะนองทางกายเป็นต้น

ดู ม. ๑/๑๓๖, อ. ๑/๓๓๕, อุทาน. ๒๗๐

(๒) ผู้ไม่แข็งกระด้าง, ผู้เว้นจากความตระหนี่อันแข็งกระด้าง.

สีลวา วตฺตสมฺปนฺโน
อปฺปมตฺโต วิจกฺขโณ
นิวาตวุตฺติ **อตฺถทฺธโ**
สุรโต สขิโล มุทุ. (ชา. ๒/๒๘๗)

(พระราชาตรัสว่า)

[ผู้อยู่ครองเรือน]ควรเป็นคนมีศีล สมบูรณ์ด้วยวัตร ไม่ประมาท มีปัญญาเห็นประจักษ์ มีความประพฤติถ่อมตน **ไม่แข็งกระด้าง** สงบเสงี่ยม พูดคำไพเราะจับใจ อ่อนโยน.

อตฺถทฺธโติ ถทฺธมจฺฉริยวิรหิโต. (ชา.อฏ.๗/๑๘๙)

บทว่า **อตฺถทฺธโ** (ไม่แข็งกระด้าง) ได้แก่ เว้นจากความตระหนี่อันแข็งกระด้าง.

ดู อภิ.อฏ. ๑/๔๐๗. ดู อถทฺธ.

อตฺถทฺธมานส (ติ)

[อตฺถทฺธ + มานส]

ผู้มีใจไม่แข็งกระด้าง, ผู้มีจิตไม่หยาบ.

นีจา นิวิฏฺจา สุภรา
มุทู **อตฺถทฺธมานสา**
อพฺยาเสกา อมุขรา
อตฺถจินฺตาวสานุคา. (เถร. ๓๓๘)

(พระสังคีติกาจารย์กล่าวว่า)

[ภิกษุทั้งหลายแต่ปางก่อน สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้...]อ่อนน้อม มีศรัทธาตั้งมั่น เลี้ยงง่าย อ่อนโยน **มีใจไม่แข็งกระด้าง** เว้นจากการถูก[กิเลส]รั่วรด ไม่ปากร้าย คล้อยตามอำนาจความคิดอันเป็นประโยชน์.

อตฺถทฺธมานสาติ อกถินจิตฺตา, เตน สุพฺพจ-ภาวมาห. (เถร.อฏ. ๒/๓๕๑-๒)

บทว่า **อตฺถทฺธมานสา** แปลว่า ผู้มีใจไม่แข็งกระด้าง. ด้วยบทนั้น พระเถระกล่าวถึงความเป็นผู้ว่าง่าย

[มานส ศัพท์ มีความหมาย ๓ ประการ คือ *สภาวะมีในใจ* หมายถึงสัมปยุตตธรรม = มนสิ ภโว มานโส (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ภว ตัทธิต), *สภาวะทำให้มานะสิ้นสุดลง* หมายถึง อรหัตตผล = มานํ สาติ โอสานํ กโรตีติ มานสํ (มาน ศัพท์ + สา ธาตุ โอสานกรเณ = ทำให้สิ้นสุด + อ ปัจจัย, *ใจ* = มโนเยว มานโส (มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ์ อ เป็น อา ลง ส อาคม ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๕๐ กล่าวว่า

ราเค ตุ มานโส จิตฺตา-
รหตฺเตสุ จ มาสนํ.

มานส ศัพท์[ปุงลิงค์]ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ราคะ, มานส ศัพท์[นปุงสกลิงค์]ย่อมเป็นไปในความหมายว่า จิตและอรหัตตผล.

สำหรับ มานส ศัพท์ในคำว่า อถทฺธมานส ในพระคาถานี้ใช้ในความหมายว่า จิต, ใจ]

อตฺถทฺวย (น)

[อตฺถ + ทฺวย]

หมวด ๒ แห่งความหมาย, ความหมาย ๒ อย่าง, หมวด ๒ แห่งเรื่อง.

อิธ ปน มยา สุตนฺติ จ มม สุตนฺติ จ **อตฺถทฺวเย** ยุชฺชติ. (ที.อฏ. ๑/๒๙, ม.อฏ. ๑/๕)

แต่ในที่นี้ เม ศัพท์ใช้ใน**ความหมาย ๒ อย่าง** คือ ใช้ในความหมายว่า อันข้าพเจ้าสดับมา และใช้ในความหมายว่า การสดับของข้าพเจ้า.

[คำว่า เม (ข้าพเจ้า) ในประโยคว่า เอวํ เม สุตํ ในพระสุตตันตปิฎก หมายถึง ท่านพระอานนท์ เป็นบทอนภิหิตกัตตา แปลว่า อันข้าพเจ้า แต่บทนี้อาจเป็นบทสัมพันธ์ที่ลง ส ฉัฏฐี-วิภัตติก็ได้ แปลว่า การสดับของข้าพเจ้า ย่อมมีอย่างนี้]

อตฺถธมฺม (ปุ)

[อตฺถ + ธมฺม]

(๑) เนื้อความและบาลี. ดู ชา. ๒/๒๕๘

(๒) ประโยชน์และกุศลธรรม. ดู ที. ๓/๑๒๖

(๓) ประโยชน์และเหตุ. ดู ชา.อฏ. ๕/๕๘-๙

อตฺถธมฺมวิทู (ติ)

[อตฺถธมฺม + วิท + รู] ผู้รู้อรรถและธรรม.

สมณํ พฺราหฺมณํ วาปิ
อุปาเสมุ พหุสฺสุตํ
โย นชฺช วินเย กงฺขํ

อตฺถธมฺมวิทู อิเส. (ชา. ๒/๒๕๘)

[นชฺช = โน + อชฺช]

(วิชัยอำมาตย์กราบทูลว่า)
วันนี้ เราทั้งหลายควรพากันเข้าไปหาสมณะหรือพราหมณ์ผู้เป็นพหูสูต **ผู้รู้อรรถและธรรม** ผู้แสวงหาคุณ[มีศีลเป็นต้น] ที่ท่านจะพึงกำจัดความสงสัยของพวกเราได้.

อตฺถธมฺมวิทูติ ปาลิอตฺถญฺเจว ปาลิธมฺมญฺจ ชานนฺโต. (ชา.อฏ. ๗๐๙)

บทว่า **อตฺถธมฺมวิทู** ความว่า รู้ซึ่งอรรถของพระบาลี และธรรมคือพระบาลี.

อตฺถธมฺมนิรุตฺติ (ถี)

[อตฺถ + ธมฺม + นิรุตฺติ]

[มีปัญญาแตกฉาน]ในอรรถ ธรรม นิรุตติ.

อรรถปฏิสัมภิทา ธรรมปฏิสัมภิทา และนิรุตติปฏิสัมภิทา.

อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสุ

ปฏิภาเน จ เม มติ

ปภินฺนา เตน โลกคฺโค

เอตทคฺเค ฐเปสิ มํ. (อป. ๒/๑๓๓, ๒๒๑)

(พระมหาโกฏฐิกเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้ามีปัญญาแตกฉานใน**อรรถ ธรรม นิรุตติ**และปฏิภาณ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้เลิศในโลก จึงทรงแต่งตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ.

อตฺถธมฺมปฏิสํเวที (ติ)

[อตฺถธมฺม + ปฏิสํเวที]

ผู้รู้แจ้งอรรถและธรรม, ผู้รู้แจ้งเนื้อความพระบาลีและพระบาลี.

อปรภาเค ปน สตฺถารา สทฺธึ เอกคนฺธกุฏิยํ วสิตฺวา ปจฺจูสสมยํ อชฺฌิฏฺโฐ โสพฺภ อฏฺฐกวคฺคิกานิ สตฺถุ สมฺมุขา อฏฺฐึ กตฺวา มนสิ กตฺวา สพฺพํ เจตโส สมนฺนาหริตฺวา **อตฺถธมฺมปฏิสํเวที** หุตฺวา ภณนฺโต ธมฺมูปสญฺหิตปาโมชฺชาทิมุเขน สมาหิโต สรภญฺญปริโยสาเน วิปสฺสนำ ปฏฺฐเปตฺวา สงฺขาเร สมฺมสนฺโต อนุปุพฺเพน อรหตฺตำ ปาปุณิ. (อุทาน.อฏ. ๒๘๒)

แต่ภายหลังพระโสณะอยู่ในพระคันธกุฏีเดียวกันกับพระบรมศาสดา ในเวลาใกล้รุ่ง พระบรมศาสดาทรงเชื้อเชิญแล้ว จึงทำไว้ในใจให้มีประโยชน์ถึงพระสูตร ๑๖ สูตรเป็นวรรค ๘ วรรค เฉพาะพระพักตร์ของพระบรมศาสดา แล้วประมวลมาไว้ในใจทั้งหมด เป็น**ผู้รู้แจ้งอรรถและธรรม** เมื่อจะกล่าว เป็นผู้มีจิตเป็นสมาธิ โดยมุขคือความปราโมทย์อันเกิดแต่ธรรม ในเวลาจบสรภัญญะ เริ่มตั้งวิปัสสนา พิจารณาสังขาร บรรลุอรหัตตผลโดยลำดับ.

อตฺถธมฺมปท (น)

[อตฺถ + ธมฺมปท]

บทแห่งธรรมอันนำมาซึ่งประโยชน์, ส่วนแห่งธรรมมีศีลเป็นต้นนำประโยชน์มาให้.

กา เต รติ วเน วิหรโต

อิสินิสภ วเทหิ ปุฏฺโจ

ตว วจนปถำ นิสามยิตฺวา

อตฺถธมฺมปทำ สมาจเรมเส. (วิมาน. ๘๗)

(สุชาตกุมารตรัสถามพระกัจจายนะว่า)

ท่านยินดีอะไรจึงอยู่แต่ในป่า ข้าแต่ฤาษีผู้องอาจ ข้าพเจ้าถามแล้ว ท่านโปรดบอกด้วยเถิด ข้าพเจ้าพิจารณาถ้อยคำของท่าน

แล้ว จะประพฤติอย่างสม่ำเสมอซึ่ง**บทแห่งธรรมอันนำมาซึ่งประโยชน์**.

อตฺถธมฺมปทำ สมาจเรมเสติ อิธ เจว สมฺปราเย จ อตฺถาวหำ สีลาทิธมฺมโกฏฺจาสำ ปฏิปชฺชามเส. (วิมาน.อฏ. ๒๔๔)

บาทคาถาว่า **อตฺถธมฺมปทำ สมาจเรมเส** ความว่า พวกข้าพเจ้าจะปฏิบัติส่วนแห่งธรรมมีศีลเป็นต้น อันนำมาซึ่งประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า.

[ในปาฐะว่า **อิสินิสภ** (ข้าแต่ฤาษีผู้องอาจ) คำว่า "ฤาษี" ในที่นี้หมายถึงนักบวช. โดยทั่วไป คำว่า อิสิ หมายถึงฤาษี แต่ในที่บางแห่งยังหมายถึง:-

- **พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น** เช่น

ภาสเย โชตเย ธมฺมำ
ปคฺคณฺเห อิสินำ ธชำ
สุภาสิตธชา อิสโย
ธมฺโม หิ อิสินำ ธโช. (สำ.๑/๒๔๑, อำ.๑/๔๘)

บุคคลพึงประกาศเผยแพร่เชิดชู[โลกุตตร]ธรรมที่เป็นธงชัยของพระอริยะ พระอริยะมีสุภาษิต[ที่แสดงโลกุตตรธรรม]เป็นธงชัย ธรรมเป็นธงชัยของพระอริยะ.

อิสโยติ พุทฺธาทโย อริยา. (อำ.อฏ. ๒/๔๘)

บทว่า **อิสโย** (พระอริยะ) ได้แก่ พระอริยะมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น.

- **พระปัจเจกพุทธเจ้า** เช่น

อยำ ปพฺพโต อิเม อิสี คิลติ. (ม. ๓/๑๓๓)

ภูเขานี้กลืนพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้.

อิเม อิสีติ อิเม ปจฺเจกพุทฺธอิสี. (ม.อฏ. ๔/๑๓๓)

ปาฐะว่า **อิเม อิสี** (พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้) ได้แก่ อิสิคือพระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านี้]

- **นักบวชคือภิกษุ** เช่น

อิสิวาตปริวาโตติ สีลกฺขนฺธาทีนำ นิพฺพานสฺส จ เอสนโต อิสีนำ ภิกฺขูนำ คุณคนฺเธน เจว คุณคนฺธวาสิเตน สรีรคนฺเธน จ ปริโต สมนฺตโต วายิโต. (อำ.ฏี. ๑/๕๓)

บทว่า **อิสิวาตปริวาโต** (ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยลมของนักบวช) ความว่า ฟุ้งตลบรอบด้านด้วยกลิ่นแห่งคุณของนักบวชคือภิกษุและกลิ่นแห่งสรีระที่อบด้วยกลิ่นแห่งคุณ เพราะเป็นผู้แสวงหาหมู่คุณมีศีลเป็นต้น และพระนิพพาน.

- **นักบวชคือภิกษุและภิกษุณี** เช่น

อิสิวาตปฏิวาตานีติ เคหำ ปวิสนฺตานำ นิกฺขมนฺตานญฺจ ภิกฺขุภิกฺขุนีสงฺฆาตานำ อิสีนำ จีวรวาเตน เจว สมิญฺชนปสารณาทิชนิตสรีรวาเตน จ ปฏิวาตานิ ปวายิตานิ วินิทฺธุตกิพฺพิสานิ วา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๔)

บทว่า **อิสิวาตปฏิวาตานิ** (ฟุ้งตลบไปด้วยลมของนักบวช) ความว่า ฟุ้งตลบไปด้วยลมจากจีวรของนักบวชที่เข้าออกเรือน และด้วยลมจากสรีระที่เกิดจากการคู้และการเหยียดเป็นต้น หรือมีบาปที่ถูกกำจัดแล้ว]

อตฺถธมฺมสหิต (ติ)

[อตฺถธมฺม + สหิต]

อันประกอบด้วยอรรถและธรรม.

อตฺถธมฺมสหิตํ ปุเร คิรํ
เอรยํ พหุชนํ นิทสฺยิ
ปาณินํ หิตสุขาวโห อหุ
ธมฺมยาคมยชี อมจฺฉรี. (ที. ๓/๑๒๖)

[พระโบราณกเถระทั้งหลายกล่าวคาถานี้ในเรื่องลักษณะมหาบุรุษว่า]
ในชาติก่อน มหาบุรุษเมื่อจะกล่าวแสดงวาจา**อันประกอบด้วยอรรถและธรรม**[กุศลธรรม]แก่คนหมู่มาก จึงเป็นผู้นำประโยชน์และความสุขมาให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ตระหนี่ได้เสียสละบูชาธรรมแล้ว.

อตฺถธมฺมานุสิฏฺฐิ (ถี)

[อตฺถธมฺม + อนุสิฏฺฐิ]
การพร่ำสอนอรรถและธรรม.
นิกฺขฺจิมํ สุวณฺณสฺส
หรํ คจฺฉ สุจีรต
อภิหารํ อิมํ ทชฺชา
อตฺถธมฺมานุสิฏฺฐิยา. (ชา. ๑/๓๗๗)

(พระราชาตรัสว่า)
ท่านอาจารย์สุจีรตะ[มาเถิด ข้าพเจ้าจะส่งท่านไป ท่านจงไปยังสำนักวิธุรพราหมณ์] จงนำทองคำแท่งนี้ไปด้วย พึงมอบทองคำแท่งนี้กระทำให้เป็นเครื่องบูชา เพื่อ**การพร่ำสอนอรรถและธรรม**. (ดู ชา.อฏ. ๕/๕๙)

อตฺถธมฺมานุสาสก (ติ)

[อตฺถธมฺม + อนุสาสก]
ผู้ตามพร่ำสอนอรรถและธรรม.
อตีเต ปน กุรุรฏฺเฐ อินฺทปตฺถนคเร ธนญฺชย-โกรพฺโย นาม ราชา รชฺชํ กาเรสิ. ตสฺส สุจิรโต นาม พฺราหฺมโณ ปุโรหิโต **อตฺถธมฺมานุสาสโก** อโหสิ. (ชา.อฏ. ๕/๕๘)

ส่วนในเรื่องอดีต พระราชาทรงพระนามว่าธนัญชัยโกรัพยะ ทรงครองราชสมบัติในนครอินทปัตแคว้นกุรุ. พราหมณ์ปุโรหิตนามว่าสุจีรตะ ได้เป็น**ผู้ตามพร่ำสอนอรรถและธรรม**ของพระองค์.

อตฺถนย (ปุ)

[อตฺถ + นย]
อัตถนัย, นัยแห่งอรรถ, นัยที่แสดงเนื้อความ, นัยที่แสดงความหมาย.

(๑) ภาวะให้รู้สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้น, นัยมีเอกัตตะเป็นต้น.

(๒) สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นที่ถูกรู้โดยความเป็นเอกัตตะเป็นต้น.

(๓) ภาวะเป็นเหตุรู้สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้น, นัยมีเอกัตตะเป็นต้น.

ยสฺมา ปเนตฺถ เอกตฺตนโย, นานตฺตนโย, อพฺยาปารนโย, เอวํธมฺมตานโยติ จตฺตาโร **อตฺถนยา** โหนฺติ,ตสฺมา นยเภทโตเปตํ ภวงฺคกฺกมํ วิญฺญาตพฺพํ ยถารหํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๒๐, อภิ.อฏ. ๒/๑๘๘)

อนึ่ง ในปฏิจจสมุปปาทธรรมนี้ มี**นัยแห่งอรรถ**๔ ประการ คือ เอกัตตนัย นานัตตนัย อัพยา-

ปารนัย และเอวังธัมมตานัย เหตุนั้น จึงควรทราบภวจักร[วงล้อแห่งภพ]นั้น โดยจำแนกตามนัยอีกตามสมควร.

อตฺถนยาติ อตฺถานำ นยา, อวิชฺชาทิอตฺเถหิ เอกตฺตาที สเกน ภาเวน นยนฺติ คเมนฺตีติ เอกตฺตาทโย เตสำ นยาติ วุตฺตา. นียนฺตีติ หินยาติ. อตฺถา เอว วา เอกตฺตาทิภาเวน นียมานา ญายมานา **อตฺถนยา**ติ วุตฺตา. นียนฺติ เอเตหีติ วา นยา, เอกตฺตาทีหิ จ อตฺถา "เอกนฺติอาทินา นียนฺติ, ตสฺมา เอกตฺตาทโย อตฺถานำ นยาติ **อตฺถนยา**. (มูลฏี. ๒/๑๓๑, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๔๗)

บทว่า **อตฺถนยา** แปลว่า นัยแห่งอรรถ[สภาวธรรม]. ภาวะทั้งหลายมีเอกัตตะเป็นต้น ย่อมนำไป คือ ย่อมให้เข้าใจสภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นด้วยภาวะของตน เหตุนั้น เอกัตตะเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า เป็นนัยแห่งสภาวธรรมเหล่านั้น[ให้รู้สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้น]. ก็ชื่อว่า นัย เพราะอรรถว่าถูกนำไป. อีกนัยหนึ่ง สภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นนั่นเทียว ถูกนำไป คือ ถูกรู้โดยความเป็นเอกัตตะเป็นต้น [เหตุนั้น] ท่านจึงกล่าวว่า **อัตถนัย**[สภาวธรรมที่ถูกรู้]. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า นัย เพราะอรรถว่า เป็นเหตุรู้. จริงอยู่ สภาวธรรม[มีอวิชชาเป็นต้น] ย่อมถูกรู้ด้วยภาวะมีเอกัตตะเป็นต้น โดยสภาวะ มีความเป็นสิ่งเดียวกัน[ด้วยความสืบต่อ]เป็นต้น. เพราะเหตุนั้น เอกัตตะเป็นต้น ท่านจึงกล่าวว่า **อัตถนัย** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุรู้สภาวธรรม [มีอวิชชาเป็นต้น]เหล่านั้น.

[เอกัตตนัย คือ การแสดงความเหมือนกันโดยสภาพ เช่น การกล่าวว่า ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติจิต เป็นจิตดวงเดียวกัน

นานัตตนัย คือ การแสดงความต่างกัน โดยสภาพ เช่นการกล่าวถึงความต่างกันของอวิชชาที่เป็นเหตุและสังขารที่เป็นผล เมื่อบุคคลใคร่ครวญถึงเหตุและผลที่เกิดขึ้นต่อ ๆ กันมาตามนานัตตนัยว่า อวิชชาไม่เหมือนกับสังขาร สังขารไม่เหมือนกับวิญญาณ เป็นต้น สัสสตทิฏฐิที่เห็นผิดว่าเที่ยงย่อมอันตรธานไป.

พยาปารนัย คือ การแสดงความไม่ขวนขวายของเหตุและผลว่าเหตุยังผลให้เกิดขึ้น หรือผลเกิดจากเหตุ.

เอวังธัมมตานัย คือ นัยที่เป็นธรรมชาติอย่างนั้น มีชื่อเรียกอีกว่า อนุรูปผลนัย คือ การแสดงการเกิดขึ้นของผลตามสมควรแก่เหตุ]

(๔) นัยที่แสดงเนื้อความ, นัยที่เป็นเหตุแสดงเนื้อความ, นัยแห่งเนื้อความ.

อถวา ยฺวายำ "กถำ รูปสฺมึ อตฺตานำ สมนุปสฺสติ? อิเธกจฺโจ เวทนำ...สญฺญำ...สงฺขาเร...วิญฺญาณำ อตฺตโต สมนุปสฺสติ, ตสฺส เอวำ โหติ, อยำ โข เม อตฺตา, โส โข ปน เม อตฺตา อิมสฺมึ รูเปติ เอวำ รูปสฺมึ วา อตฺตานำ สมนุปสฺสตีติ เอตสฺส **อตฺถนโย** วุตฺโต. เอเตเนว นเยน เวทนาทิธมฺเม อตฺตโต คเหตฺวา...(ม.อฏ. ๑/๒๙)

อีกนัยหนึ่ง ท่านกล่าว**นัยที่แสดงเนื้อความ** นี้ใดแห่งสัตตมีวิภัตตินั้น[ไว้แล้ว]ว่า ปุถุชน

พิจารณาเห็นอัตตาในรูปอย่างไร คือ บุคคลบางคนในโลกนี้พิจารณาเห็นเวทนา…สัญญา สังขาร…วิญญาณโดยความเป็นอัตตา, เขามีความเห็นอย่างนี้ว่า “นี้เป็นอัตตาของเรา” ก็อัตตาของเรานั้นมีอยู่ในรูปนี้” ชื่อว่าพิจารณาเห็นอัตตาในรูปอย่างนี้… ปุถุชนถือเอาธรรมมีเวทนาเป็นต้นโดยความเป็นอัตตา โดยนัยนั้นนั่นแล.

เอเตเนว นเยนาติ ยฺวายํ “โส โข ปน เม อตฺตา อิมสฺมึ รูเปติ สมุทายสฺส อาธารภาวทีปโน **อตฺถนโย** วุตฺโต, เอเตเนว นเยน.

(ม.ฏี. ๑/๗๓)

ปาฐะว่า **เอเตเนว นเยน** (โดยนัยนั้นนั่นแล) ความว่า ท่านกล่าว**นัยที่แสดงเนื้อความ** อันถูกแสดงไว้โดยความเป็นสัตตมีวิภัตติแห่งหมู่[ของรูป]ว่า “ก็อัตตาของเรานั้น มีอยู่ในรูปนี้”นี้ใด. ปุถุชนถือเอาธรรมมีเวทนาเป็นต้นโดยความเป็นอัตตา โดยนัยนั้นนั่นแล.

[พิจารณาเห็นอัตตาในรูป คือ รูปกับอัตตาเป็นคนละอย่างกัน เหมือนผอบไม่ใช่ทับทิม ทับทิมไม่ใช่ผอบ ทั้งสองอย่างไม่เหมือนกัน แต่ทับทิมอยู่ในผอบ]

เอตฺถ จ นยสฺส ภูมิ คาถายํ “นโยติ วุตฺตา ตสฺมา สวณฺณนาวิเสโสติ วุตฺตํ. น หิ **อตฺถนโย** สวณฺณนา จตุสจฺจปฏิเวธสฺส อนุรูโป ปุพฺพภาเค อนุคาหณนโย **อตฺถนโย**. ตสฺส ปน ยา อุคฺฆฏิตญฺญุอาทีนํ วเสน ตณฺหาทิมุเขน นยภูมิรจนา ตตฺถ นยโวหาโร. (เนตฺติ.อฏ. ๓๒)

อนึ่ง การอธิบายนัยในพระพุทธพจน์นี้ ท่านกล่าวว่า นัย ในคาถา. ดังนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ [ในพากย์ต้น]ว่า คำอธิบายพิเศษ เพราะ**นัยที่แสดงเนื้อความ**ไม่ใช่คำอธิบาย แต่เป็นนัยที่เหมาะแก่การแทงตลอดสัจจะ ๔ ซึ่งเป็นการถือเอาคล้อยตามมรรคในเบื้องต้น ส่วนคำอธิบายนัยโดยมุ่งแสดงตัณหาเป็นต้นโดยเนื่องด้วยบุคคลมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น จึงชื่อ ว่า นัย.

อตฺถนยโยชนา (ถี)

[อตฺถนย + โยชนา]

วาจาเป็นเครื่องประกอบนัยแห่งเนื้อความ, การประกอบนัยแห่งเนื้อความ, การประกอบอรรถนัย.

อตฺถนยโยชนา ปน อิเมสุ ตีสุปิ วาเรสุ ภูตวาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา. (ม.อฏ. ๑/๓๗)

(พรหมผู้อยู่ในภูมิแห่งจตุตถฌาน ท่านก็เรียกว่าเวหัปผลา) แต่บรรดาวาระแม้ทั้ง ๓ นี้ บัณฑิต พึงทราบ**การประกอบนัยแห่งเนื้อความ** ตามนัยที่ได้กล่าวไว้แล้วในวาระแห่งภูต นั่นแล.

อตฺถนา (ถี)

[อตฺถ + ยุ] การขอ.

เภโท วิทาโร ผุฏนํ
ตปฺปนํ ตุ จ ปีณนํ
อกฺโกสนมภิสงฺโค
ภิกฺขา ตุ ยาจนา’**ตฺถนา**. (ธาน. คาถา ๗๕๙)

การทำลาย, แตก ๓ ศัพท์ คือ เภท, วิทาร, ผุฏน. ความอิ่ม ๒ ศัพท์ คือ ตปฺปน, ปีณน. การด่า, การแช่ง ๒ ศัพท์ คือ อกฺโกสน, อภิสงฺค. การขอ ๓ ศัพท์ คือ ภิกฺขา, ยาจนา, **อตฺถนา**.

อตฺถนานตฺต (น)

[อตฺถ + นานตฺต]

ความต่างกันแห่งอรรถ, ความมีอรรถต่างกัน, ความมีเนื้อความต่างกัน.

เยน ญาเณน อิเม นานาอตฺถา ญาตา, เตเนว ญาเณน อิเม นานาอตฺถา ปฏิวิทิตาติ, เตน วุจฺจติ **อตฺถนานตฺเต** ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเทญาณํ. (ปฏิสํ. ๘๕, ๑๑๕)

พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาใน**ความต่างกันแห่งอรรถ**ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

นานตฺเตติ อตฺถาทีนํ อเนกภาเว.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **นานตฺเต** (ในความต่างกัน) คือ ในภาวะไม่น้อยแห่งอรรถเป็นต้น.

อตฺถนิคมน (น)

[อตฺถ + นิคมน]

การกล่าวย้ำเนื้อความ[แห่งเทศนา], สรุปความ.

อิทานิ ตสฺมาติห ภิกฺขเว...อภิสมฺพุทฺโธติ วทามีติ เอตฺถ อปุพฺพปทวณฺณนํ กตฺวา ปทโยชนาย **อตฺถนิคมนํ** กริสฺสาม. (ม.อฏ. ๑/๕๖)

บัดนี้ ข้าพเจ้าครั้นได้พรรณนาบท ไปตามลำดับแล้ว จักทำ**การย้ำเนื้อความ**ในการประกอบบทในปาฐะนี้ว่า ตสฺมาติห ภิกฺขเว... อภิสมฺพุทฺโธติ วทามิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น...เราจึงกล่าวว่าตถาคตตรัสรู้).

อตฺถนิคมนนฺติ อิมสฺมึ อฏฺฐมวาเร เทสนตฺถนิคมนํ. (ม.ฏี. ๑/๑๑๔)

บทว่า **อตฺถนิคมนํ** ได้แก่ การย้ำเนื้อความแห่งเทศนาในวาระที่ ๘ นี้.

อตฺถนิจฺฉย (ปุ)

[อตฺถ + นิจฺฉย]

นิจฺฉยนํ นิจฺฉโย, อตฺถสฺส นิจฺฉโย อตฺถนิจฺฉโย (การวินิจฉัยเนื้อความ) กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส.

นิจฺฉินฺโนติ นิจฺฉโย, อตฺโถ จ นิจฺฉโย จ อตฺถนิจฺฉโย (เนื้อความและคำวินิจฉัย). สมาหารทวันทสมาส.

การวินิจฉัยเนื้อความ, การตัดสินเนื้อความ, เนื้อความและคำวินิจฉัย.

ตตฺรายํ ชรามรณาทีนํ วิตฺถารเทสนาย **อตฺถนิจฺฉโย**. (สํ.อฏ. ๒/๑๐)

ในเทศนานั้น บัณฑิตพึงทราบ**การวินิจฉัยเนื้อความ**แห่งการแสดงชราและมรณะ เป็นต้น โดยพิสดาร ดังนี้.

สุณาตุ เมติอาทีนำ
ปทานำ **อตฺถนิจฺฉยำ**
ภิกฺขโว สีลสมฺปนฺนา
สิกฺขากามา สุณนฺตุ เม. (กงฺขา.๑๐๗)
ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล[ผู้มีศีลอันบริบูรณ์] ใคร่สิกขา โปรดสดับ**การวินิจฉัยเนื้อความ**ของบทว่า สุณาตุ เม เป็นต้นจากข้าพเจ้าเถิด.

อตฺถนิจฺฉยนฺติ อภิเธยฺยตฺถสฺส เจว อธิปฺปายตฺถสฺส จ นิจฺฉยำ, ววตฺถาปนนฺติ อตฺโถ. อิมาย หิ อฏฺฐกถาย เตสำ อภิเธยฺยตฺโถ เจว อธิปฺปายตฺโถ จ อเนกธา ววตฺถาปียติ.

(กงฺขา.นวฏี. ๑๓๘)

บทว่า **อตฺถนิจฺฉยำ** (การวินิจฉัยเนื้อความ) ความว่า การวินิจฉัย คือ การกำหนดเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึง[ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรง].
แท้จริงแล้ว เนื้อความที่ศัพท์กล่าวถึง[โดยตรง] และเนื้อความที่ศัพท์ระบุถึงของบทเหล่านั้น ท่านได้กำหนดไว้โดยอเนกประการในคัมภีร์อรรถกถานี้.

น หิ เกวลำ สทฺทโตเยว สพฺพตฺถ **อตฺถนิจฺฉโย** อตฺถปกรณาทินาปิ เยภุยฺเยน อตฺถสฺส นิยมิตตฺตา. (สี.นวฏี. ๑/๕๖)
จริงอยู่ **การวินิจฉัยเนื้อความ**ในที่ทั้งปวงย่อมไม่มีตามรูปศัพท์เท่านั้น เพราะโดยมากกำหนดอรรถตามเนื้อความและฐานะ[ที่เกี่ยวข้อง]เป็นต้นอีกด้วย.

[การวินิจฉัยความหมายของศัพท์บาลีนั้น ไม่พึงอาศัยรูปศัพท์อย่างเดียว แต่ต้องวิเคราะห์ตามเนื้อความและฐานะที่เกี่ยวข้องเป็นต้นประกอบอีกด้วย ดังคัมภีร์นยาสะ (สูตร ๓๑๖) กล่าวว่า ปกรณสโยควิปฺปโยคสาหจริย-วิโรธกาลตฺถาทิวเสน หิ สามญฺญสทฺทาน-มตฺถวิเสสปฏิปตฺติ. (การรู้เนื้อความของศัพท์สามัญทั่วไปได้โดยพิเศษ มีได้ด้วยฐานะ การประกอบร่วมกัน การประกอบแยกกัน ความเป็นไปร่วมกัน ความขัดแย้ง กาล และเนื้อความเป็นต้น)
ในคัมภีร์ปโยคสิทธิ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๑๔) ซึ่งแต่งขึ้นในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ได้กล่าวถึงเรื่องนี้โดยพิสดารว่า
"เนื้อความของศัพท์ย่อมถูกจำแนกโดยการประกอบร่วมกัน, ประกอบแยกกัน, ความเป็นไปร่วมกัน, ความขัดแย้ง, เนื้อความ, ฐานะ[ปกรณ], คุณลักษณะ, ความใกล้กับศัพท์อื่น, ความสามารถ, ความเหมาะสม, สถานที่, กาลเวลา, ความปรากฏชัดตามลิงค์, ความสมควร, เป็นต้น บุคคลไม่พึงจำแนกศัพท์อย่างเดียว"
อุทาหรณ์ในเรื่องนี้ มีตามลำดับ ดังนี้
[ประกอบร่วมกัน]
สวจฺฉำ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่โคที่มีลูกโคมา)
[การประกอบแยกกัน]
อวจฺฉำ เธนุมาเนหิ (จงนำแม่ม้าที่ไม่มีลูกโคมา)
คำว่า เธนุ ในอุทาหรณ์แรก คือ แม่โค เพราะประกอบร่วมกับลูกโค ส่วนในอุทาหรณ์หลังเป็นแม่ม้าซึ่งไม่เกี่ยวกับลูกโค ความจริงแล้ว

คำว่า เธนุ อาจแปลว่า แม่โค หรือแม่ม้าก็ได้ตามสมควร

[ความเป็นไปร่วมกัน]

สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา.

พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ.

คำว่า สาริปุตฺต คือ พระสารีบุตรที่มีนามเดิมว่าอุปติสสะ เพราะเป็นอัครสาวกร่วมกับพระโมคคัลลานะ ไม่ใช่พระสารีบุตรอีกรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นที่รู้จักในนามว่า หัตถกสารีบุตร เหมือนพระกัสสปเถระซึ่งปรากฏชื่อว่า มหากัสสปะ (พระกัสสปะใหญ่) เพื่อให้แตกต่างจากพระกัสสปะอีกรูปหนึ่ง คือ กุมารกัสสปะ (พระกัสสปะน้อย)

[ความขัดแย้ง]

กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล)

คำว่า กุสล คือ กุศลที่ขัดแย้งกับอกุศล ไม่ใช่หมายถึงคนฉลาด

[เนื้อความ]

สินฺธวมานย, ปวิสามิ รณงฺคณำ.

จงนำม้าสินธพมา เราจะเข้าสู่สนามรบ.

คำว่า สินฺธว คือ ม้าสินธพ ตามเนื้อความที่กล่าวถึงการเข้าสู่สนามรบ ที่ต้องการพาหนะ ไม่ใช่หมายถึงเกลือ

[ฐานะ[ปกรณ]

สินฺธวมานย (จงนำเกลือมา)

คำว่า สินฺธว แปลว่า เกลือ เพราะกล่าวในขณะรับประทานอาหาร

อสฺเส อาเนหิ (จงนำยาจกมา)

อสฺเส อาเนหิ (จงนำม้ามา)

อุทาหรณ์แรกนี้กล่าวในขณะที่อยู่ในโรงทาน ส่วนอุทาหรณ์หลังกล่าวเมื่อเข้าสงคราม คำว่า อสฺส จึงหมายถึงยาจกหรือม้าตามฐานะที่ต่างกัน (คำว่า อสฺส ที่หมายถึงยาจก มีรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + สำ ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาสว่า นตฺถิ สำ ธนำ เอเตสนฺติ อสฺสา (ผู้ไม่มีทรัพย์)

[คุณลักษณะ]

เทวทตฺตำ ปฐมมุปเวสย สมาราธิตคุรุ.

จงเข้าไปหาเทวทัตผู้ยังครูให้ชื่นชมก่อน.

คำว่า สมาราธิตคุรุ (ผู้ยังครูให้ชื่นชม) แสดงคุณลักษณะของเทวทัตนั้นว่าเป็นพหูสูต ไม่ใช่เทวทัตธรรมดา เพราะผู้ที่เป็นพหูสูตจึงจะเป็นที่ชื่นชมของครู

[ความใกล้กับศัพท์อื่น]

อชฺชุโน กตวีริโย

ท้าวอรชุนเป็นผู้กระทำความเพียรแล้ว.

คำว่า อชฺชุโน คือ ท้าวอรชุน เพราะเป็นผู้ทำความเพียรในสงคราม ไม่ใช่แปลว่า ต้นกุ่ม.

[ความสามารถ]

อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง)

คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้ได้โดยอ้อมเช่นนั้น ในบางแห่งเรียกว่า อัญญาถา-

นุปปัตตินัย คือ นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น.

[ความเหมาะสม]

มุนิ อตฺตโน จิตฺตสนฺตตฺตา ปรํ สเมติ.

พระมุนีย่อมยังบุคคลอื่นให้สงบ เพราะจิตของพระองค์สงบแล้ว.

อุทาหรณ์นี้ แสดงความเหมาะสม เพราะผู้ที่มีจิตสงบแล้ว จึงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้มีจิตสงบได้.

[สถานที่]

โรหิตา อุทเก ยนฺติ. โรหิตา ถเล ยนฺติ.

ปลาตะเพียนไปในน้ำ. ละมั่งไปบนบก.

คำว่า โรหิต หมายถึง ปลาตะเพียน หรือละมั่งตามสถานที่อยู่ของสัตว์เหล่านั้น.

โปฏฺฐปา. (คนดี, คนถ่อย)

คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำด่าในบางท้องถิ่น.

[กาลเวลา]

ตโย ภิกฺขู สนฺนิปาตา สายํ ปีตา.

ภิกษุสามรูปประชุมกันแล้วดื่มในเวลาเย็น.

อุทาหรณ์นี้มีบทกัตตา คือ ภิกษุ คำว่า ปีต จึงเป็นกิริยาศัพท์ แปลว่า ดื่มแล้ว คือ ดื่มน้ำปานะ มิใช่แปลว่า สีเหลือง.

ปจ (หุง,ต้ม)

คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การต้มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว.

[ความปรากฏชัดตามลิงค์]

สุวณฺโณ อุรคํ คณฺหาติ.

สุวณฺณํ ปพฺพเต ภาติ.

ครุฑย่อมจับงู, ทองย่อมอร่ามสุกใสในภูเขา.

อุทาหรณ์แรก คำว่า สุวณฺโณ เป็นปุงลิงค์ แปลว่า ครุฑ. อุทาหรณ์หลัง คำว่า สุวณฺณํ เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า ทอง.

คามสฺส อทฺธํ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คามสฺส อทฺโธ (ครึ่งหนึ่งของหมู่บ้าน)

คำว่า อทฺธ เป็นนปุงสกลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่เท่ากัน คำว่า คามสฺส อทฺธํ จึงหมายถึงหมู่บ้านจำนวนครึ่งหนึ่งอย่างแท้จริง ส่วน อทฺธ ซึ่งเป็นปุงลิงค์ใช้ในความหมายว่า ครึ่งที่ไม่เท่ากัน คำนั้นจึงหมายถึงจำนวนครึ่งหนึ่งโดยอนุมาน.

[ความสมควร]

นรปติ สาธุ รกฺขติ โคมณฺฑลํ.

กษัตริย์ย่อมรักษามณฑลแห่งปฐพีไว้ได้.

คำว่า โค แปลว่า ปฐพี ไม่ใช่แปลว่า วัว เพราะการรักษาฝูงวัวไม่สมควรใช้กับพระราชา]

อตฺถนิทฺเทส (ปุ)

[อตฺถ + นิทฺเทส] การแสดงไขเนื้อความ.

ดู เปฏโก. ๒๘๑

อตฺถนิปฺผตฺติ (ถี)

[อตฺถ + นิปฺผตฺติ] ประโยชน์ที่สำเร็จ.

อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา (ถี)

[อตฺถนิปฺผตฺติ + ปฏิปาลนา]

การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว, การรอคอยประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว. การคุ้มครองความสำเร็จประโยชน์.

ปฏิปาลนา = ปติ + ปาล + ยุ มีความหมาย ๒ นัย คือ การคุ้มครองและการรอคอย.

อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา อภินนฺทนา นาม, ปิยํ วา ญาตึ อภินนฺทติ, ปิยํ วา ธมฺมํ อภินนฺทติ, อปฺปฏิกูลโต วา อภินนฺทติ. (เนตฺติ. ๔๕)

การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว ชื่อว่า อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) หรือยินดีญาติที่รัก ยินดีอารมณ์[มีรูปารมณ์เป็นต้น] หรือยินดี[สัตว์และสังขาร]ว่าน่าชอบใจ.

อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนาติ ยาย อิจฺฉิตสฺส อตฺถสฺส นิปฺผตฺตึ ปฏิปาเลติ อาคเมติ ยาย วา นิปฺผนฺนํ อตฺถํ ปฏิปาเลติ รกฺขติ. อยํ อภินนฺทนา นาม ยถาลทฺธสฺส อตฺถสฺส เกลายนา นามาติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๑๗)

บทว่า **อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา** (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว) ความว่า บุคคล ย่อมรอคอยความสำเร็จแห่งประโยชน์ ที่ต้องการด้วยสภาพใด หรือย่อมคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้วด้วยสภาพใด สภาพนี้ชื่อว่า อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) อธิบายว่า การหวงแหนประโยชน์ตามที่ตนได้รับแล้ว.

อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนาติ อิมสฺมึ วา ปเท ปิหาย เอวตฺถวเสน อนาคตปจฺจุปฺปนฺนตฺถวิสยภาวทีปนโต. (เนตฺติ.ฏี. ๙๑)

อีกนัยหนึ่ง อภินันทนา (ความยินดียิ่ง) คือ การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว เพราะแสดงความมีประโยชน์ในปัจจุบัน และอนาคตเป็นที่ตั้ง โดยความเป็นอรรถของ เอว ศัพท์[ที่เพิ่มเข้ามา]แห่งปิหาในบท[ของเนตติ-ปกรณ์]ว่า อตฺถนิปฺผตฺติปฏิปาลนา (การคุ้มครองประโยชน์ที่สำเร็จแล้ว)

อตฺถนิรุตฺติ (ถี)

[อตฺถ + นิรุตฺติ]

อรรถนิรุตติ, คำพูด[ภาษา]อันเป็นเครื่องระบุถึงประโยชน์.

ปญฺจ ธมฺเม สนฺทสฺเสตุ พฺยญฺชนนิรุตฺตาภิลาปา, ปญฺจ อตฺเถ สนฺทสฺเสตุ พฺยญฺชนนิรุตฺตาภิลาปา. อญฺญา ธมฺมนิรุตฺติโย, อญฺญา **อตฺถนิรุตฺติโย**. เยน ญาเณน อิมา นานา นิรุตฺติโย ญาตา, เตเนว ญาเณน อิมา นานา นิรุตฺติโย ปฏิวิทิตาติ. เตน วุจฺจติ “นิรุตฺตินานตฺเต ปญฺญา นิรุตฺติปฏิสมฺภิเท ญาณํ. (ปฏิสํ. ๘๕)

การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงธรรม ๕ ประการ การระบุพยัญชนะและนิรุตติเพื่อแสดงอรรถ ๕ ประการ ธรรมนิรุตติเป็นอย่างหนึ่ง **อรรถนิรุตติ**เป็นอย่างหนึ่ง พระโยคาวจรรู้นิรุตติต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะนิรุตติต่างๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างกันแห่งนิรุตติ ชื่อว่านิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ.

อตฺถนิสฺสิต (ติ)

[อตฺถ + นิสฺสิต]

อันอาศัยเหตุ, อันมีความถูกต้องอันสมควรแก่เหตุ. ดู อตฺถสญฺหิต อรรถ (๖)

อตฺถนฺตร (ติ)

[อตฺถ + อนฺตร]

(๑) มุ่งประโยชน์, มีจิตประกอบด้วยประโยชน์, มีความปรารถนาไว้ภายในจิต.

ปุเร ปุรตฺถา ปุริมาสุ ชาติสุ
อญฺญาตุกาโม ปริปุจฺฉิตา อหุ
สุสฺสูสิตา ปพฺพชิตํ อุปาสิตา
อตฺถนฺตโร อตฺถกถํ นิสามยิ. (ที. ๓/๑๒๙)

[พระโบราณกเถระทั้งหลาย กล่าวคาถาในเรื่องลักษณะมหาบุรุษว่า]

มหาบุรุษเป็นมนุษย์ในชาติก่อนๆ ประสงค์จะรู้ทั่วถึง จึงเข้าไปหาบรรพชิต สอบถามตั้งใจฟังด้วยดี **มุ่งประโยชน์** ตรึกตรองถ้อยคำอันประกอบด้วยประโยชน์.

อตฺถนฺตโรติ:-

ยถา เอเก รนฺธเวสิโน อุปารมฺภจิตฺตตาย โทสํ อพฺภนฺตรํ กริตฺวา นิสามยนฺติ, เอวํ อนิสาเมตฺวา อตฺถํ อพฺภนฺตรํ กตฺวา อตฺถยุตฺตํ กถํ นิสามยิ อุปธารยิ. (ที.อฏ. ๓/๑๑๕)

บทว่า **อตฺถนฺตโร** (มุ่งประโยชน์) คือ บุคคลบางคนมีปกติแสวงโทษ ทำโทษไว้ภายในเพราะความที่ตนมีจิตขุ่นเคือง แล้วตรึกตรองฉันใด พระโพธิสัตว์มิได้ตรึกตรองเหมือนอย่างนั้น ทรงกระทำประโยชน์ไว้ภายในแล้วทรงตรึกตรอง คือ ใคร่ครวญถ้อยคำ[กระทำให้]ประกอบด้วยประโยชน์.

อตฺถนฺติ หิตํ.

อพฺภนฺตรํ กริตฺวาติ อพฺภนฺตรคตํ กตฺวา. เตนาห “อตฺถยุตฺตนฺติ. ภาวนปุสกนิทฺเทโส จายํ, หิตูปสญฺหิตํ กตฺวาติ อตฺโถ.

อนฺตรสทฺโท วา จิตฺตปริยาโย “ยสฺสนฺตรโต น สนฺติ โกปาติอาทีสุ วิย. ตสฺมา **อตฺถนฺตโร**ติ หิตชฺฌาสโยติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๓/๑๑๗)

บทว่า **อตฺถ** ได้แก่ ประโยชน์เกื้อกูล.

สองบทว่า **อพฺภนฺตรํ กริตฺวา** (กระทำไว้ภายใน) ได้แก่ ทำให้อยู่ในภายใน. เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ประกอบด้วยประโยชน์. ก็ศัพท์ว่า อตฺถยุตฺตํ นี้แสดงไว้ด้วยความเป็นกิริยาวิเสสนะ ความว่า ทรงตรึกตรองกระทำให้ประกอบด้วยประโยชน์.

อีกนัยหนึ่ง อนฺตร ศัพท์เป็นไวพจน์ของ จิตฺต ศัพท์เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า พระอริยบุคคลใดไม่มีกิเลสภายในจิต. เพราะเหตุนั้น บทว่า **อตฺถนฺตโร** จึงมีความหมายว่า มีจิตอันประกอบด้วยประโยชน์เกื้อกูล.

[ตสฺมา ในปาฐะว่า ตสฺมา อตฺถนฺตโรติ หิตชฺฌาสโยติ อตฺโถ เป็นวิเสสนะของปาฐเสสะว่า อนฺตรสทฺทสฺส จิตฺตปริยายตฺตา (เพราะ อนฺตร ศัพท์เป็นไวพจน์ของ จิตฺต ศัพท์) จัดเป็นคำแสดงลัทธคุณะ คือ ผลพลอยได้จากการที่ อนฺตร ศัพท์เป็นไวพจน์ของ จิตฺต ศัพท์ นั่นคือ คำว่า **อตฺถนฺตโร** มีความหมายว่า มีจิต

ประกอบด้วยประโยชน์เกื้อกูล. อนึ่ง การใช้ **ตสฺมา** มี ๓ ลักษณะ คือ

แสดงเหตุ เช่น

ตสฺมา ตสฺส ตาว วณฺณนตฺถมิทำ วุจฺจติ (เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึง กล่าวคาถานี้ไว้ เพื่ออธิบายภิกขุปาติโมกข์นั้นก่อน)วิเสสยะของ ตสฺมา ต้องโยกใจความใน ประโยค ยสฺมา เข้ามา โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์ หรือประธานเป็นบทเหตุที่ลงปัญจมีวิภัตติ

แสดงลัทธคุณะ คือ ผลพลอยได้ เช่น

กรณตฺเถ เจตำ ปจฺจตฺตวจนำ, ตสฺมา เถยฺย-สงฺขาเตนาติ อตฺถโต ทฏฺฐพฺพำ (อนึ่ง บทนี้ลง ปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ เพราะเหตุนั้น พึงกำหนดความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก) คำว่า ตสฺมา แสดงลัทธคุณะ คือ ผลพลอยได้จากการลง ปฐมาวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ นั่นคือคำว่า เถยฺยสงฺขาตำ มีความหมายว่า ด้วยกระแสจิตที่คิดจะลัก

แสดงนิคมนะ คือ คำลงท้าย เช่น

ตสฺมา วุตฺตำ "เตน จ สมเยน ถูปาราเม ปริมกานำ ติณฺณำ สมฺมาสมฺพุทฺธานำ ปริโภคเจติยฏฺฐานำ โหตีติ (เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า และในสมัยนั้น ที่ตั้งแห่งบริโภคเจดีย์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๓ พระองค์ก่อนมีอยู่ในถูปาราม) ส่วน ใหญ่ประโยคนิคมนะเช่นนี้มักประกอบใช้ เตน วุตฺตำ มากกว่า ตสฺมา วุตฺตำ]

(๒) ผู้อยู่ภายในเหตุผล, แสดงให้ รู้เนื้อความอันเป็นเหตุแห่งอธิบาย.

อตฺถญฺจ โย ชานาติ ภาสิตสฺส
อตฺถญฺจ ญตฺวาน ตถา กโรติ
อตฺถนฺตโร นาม ส โหติ ปณฺฑิโต
ญตฺวา จ ธมฺเมสุ วิเสสิ อสฺส. (เถร. ๒๘๑)

(พระโกสิยเถระกล่าวว่า)

ผู้ใดย่อมรู้ความหมายของพระปริยัติธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว และครั้นรู้ความหมายแล้วก็ทำตามที่รู้ ผู้นั้นชื่อว่าเป็น **ผู้อยู่ภายในเหตุผล** เป็นบัณฑิต และพึงเป็นผู้วิเศษเพราะรู้ธรรมทั้งหลาย.

อตฺถนฺตโร นาม ส โหติ ปณฺฑิโตติ โส เอวรูโป ปุคฺคโล **อตฺถนฺตโร** อตฺถการณา สีลาทิ-อตฺถชานนมตฺตเมว อุปนิสฺสยำ กตฺวา ปณฺฑิโต โหติ. (เถร.อฏ. ๒/๗๖)

บาทคาถาว่า **อตฺถนฺตโร...ปณฺฑิโต** ความว่า บุคคลนั้น คือเห็นปานนั้น เป็น**ผู้อยู่ภายในเหตุผล** กระทำเหตุเพียงการรู้เหตุผลมีศีลเป็นต้นเท่านั้น เพราะเหตุแห่งผล ย่อมชื่อว่าเป็นบัณฑิต.

(๓) ความหมายอื่น, เนื้อความอื่น - พิเศษ.

วสฺสูปนายิกกฺขนฺธเก อิธสทฺโท นิปาต-มตฺโตติ โอกาสปริทีปนสฺสปิ อสมฺภวโต **อตฺถนฺตรสฺส** อโพธนโต วุตฺตำ.(สารตฺถ. ๓/๑๘๔)

ในวัสสูปนายิกขันธกะ ท่านกล่าวว่า อิธสทฺโท นิปาตมตฺโต (ศัพท์ว่า อิธ เป็นเพียงนิบาต) เพราะ อิธ ศัพท์ไม่ทำให้รู้**ความหมายอื่น** เหตุไม่มีแม้การแสดงสถานที่[เหมือน อิธ ศัพท์ที่แปลว่า ในที่นี้].

ตสฺมาติอาทิ ลทฺธคุณวจนํ. ลทฺธคุโณติ จ ตตฺตปสงฺควิโสธนํ ปริปุณฺณํ กตฺวา ลทฺโธ วิสุทฺโธ อตฺโถ วุจฺจติ. ตถา วจนสามตฺถิเยน ลทฺโธ **อตฺถนฺตโร**ปิ อยมิธ อธิปฺเปโต. (อนุทีปนี. ๙)

คำว่า ตสฺมา เป็นต้นเป็นคำแสดงลัทธคุณะ (ผลพลอยได้) อนึ่ง เนื้อความที่หมดจดซึ่งได้รับโดยทำการชำระความเคลือบแคลงนั้นๆ ให้บริบูรณ์ ท่านเรียกว่า ลัทธคุณะ นอกจากนั้น แม้**เนื้อความอื่น**ที่ได้รับด้วยความสามารถของศัพท์[ที่เข้าใจได้โดยอ้อม] ท่านก็ประสงค์เอาว่าเป็นลัทธคุณะในเรื่องนี้.

อตฺถปจฺจตฺถิก (ปุ)

[อตฺถ + ปจฺจตฺถิก] วิวาทสงฺขาเต อตฺเถ ปจฺจตฺถิกา **อตฺถปจฺจตฺถิกา**. (วิมติ. ๑/๒๘๗)

ภิกษุผู้เป็นศัตรูในเพราะเหตุกล่าวคือความวิวาท ชื่อว่า อัตถปัจจัตถิกะ.

อัตถปัจจัตถิกะ, ผู้เป็นศัตรูในเพราะเหตุ[กล่าวคือความวิวาท], คู่ต่อสู้ในคดี.

กา จ ตตฺถ ปุคฺคลสมฺมุขตา?

โย จ วิวทติ, เยน จ วิวทติ, อุโภ **อตฺถปจฺจตฺถิกา** สมฺมุขีภูตา โหนฺติ. อยํ ตตฺถ ปุคฺคลสมฺมุขตา. เอวํ วูปสนฺตํ เจ ภิกฺขเว อธิกรณํ การโก อุกฺโกเฏติ, อุกฺโกฏนกํ ปาจิตฺติยํ. ฉนฺททายโก ขียติ, ขียนกํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๔/๒๒๑)

อนึ่ง ความพร้อมหน้าบุคคลในสัมมุขาวินัยนั้นเป็นอย่างไร?

โจทก์และจำเลยทั้งสอง**ผู้เป็นศัตรูในเพราะเหตุ**กล่าวคือความวิวาท อยู่พร้อมหน้ากัน นี้ชื่อว่าความพร้อมหน้าบุคคลในสัมมุขาวินัยนั้น ภิกษุทั้งหลาย ถ้าอธิกรณ์ระงับอย่างนี้ ผู้ทำรื้อฟื้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์มีการรื้อฟื้นเป็นเหตุ ผู้ให้ฉันทะติเตียน ต้องอาบัติปาจิตตีย์มีการติเตียนเป็นเหตุ.

ทสหงฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อุพฺพาหิกาย สมฺมนฺนิตพฺโพ. สีลวา โหติ ปาติโมกฺขสංวร-สංวุโต วิหรติ อาจารโคจรสมฺปนฺโน อณุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภยทสฺสาวี...ปฏิพโล โหติ อุโภ **อตฺถ-ปจฺจตฺถิเก** สญฺญาเปตุ นิชฺฌาเปตุ เปกฺเขตุ ปสฺสิตุ ปสาเทตุ ...อธิกรณนิโรธคามินิปฏิปทำ ชานาติ. (วิ. ๔/๒๓๑)

[อตฺถปจฺจตฺถิเก บางฉบับเป็น อตฺตปจฺจตฺถิก]

ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์คุณ ๑๐ ประการ สงฆ์พึงแต่งตั้ง ด้วยอุพพาหิกสมมุติ คือ เป็นผู้มีศีลสำรวมด้วยการสังวรในปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษมีประมาณเล็กน้อย...เป็นผู้สามารถชี้แจงให้**ผู้เป็นศัตรูในเพราะเหตุ**[กล่าวคือความวิวาท,คู่ต่อสู้ในคดี]ยินยอม เข้าใจ เพ่ง เห็น เลื่อมใส...รู้ทางระงับอธิกรณ์.

[อุพพาหิกสมมุติ คือ สมมุติที่ทำให้ระงับการคุกคามหรือการวิวาทของพระอลัชชี คำว่า อุพฺพาหิกา = อุ บทหน้า + วห ธาตุ=นำออก + ณฺวุ ปัจจัย ในกรณสาธนะ พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (๑/๓๗๐) ว่า อุพฺพหนฺติ วิโยเชนฺติ เอตาย อลชฺชีนํ ตชฺชนึ วา กลหำ วาติ อุพฺพาหิกา (สมมุติที่เป็นเหตุนำออกซึ่งการคุกคามหรือการวิวาทของพระอลัชชี)

ส่วนคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๔๗) กล่าวว่า อนนฺตานิ ภสฺสานิ ธมฺมกถิกํ วา อุทฺธริตฺวา พาหติ ปฏิเสเธติ อิมาย สมฺมุติยาติ อุพฺพาหิกา (สมมุติ ที่เป็นเหตุยกขึ้นห้ามถ้อยคำมากมายไม่มีที่สุดหรือยกขึ้นห้ามพระธรรมกถึก) ตามมตินี้ประกอบรูปศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + พาห ธาตุ=ห้าม/พยายาม + ณวุ ปัจจัย อิตถี ปัจจัย แปลว่า "คัดเลือก" หมายถึง การคัดเลือกภิกษุบางรูปจากหมู่ภิกษุแล้วสมมุติด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา เพื่อระงับการคุกคาม และการวิวาทของพระอลัชชี เช่น เมื่อวิวาทาธิกรณ์เป็นต้นเกิดขึ้น มีพระอลัชชีจำนวนมากอยู่ในที่ประชุมสงฆ์ซึ่งใช้ตัดสินคดี ทำให้การวิวาทไม่สิ้นสุด อีกทั้งพระธรรมกถึกผู้ไม่เข้าใจวินัยและความหมายของคำเหล่านั้นก็เข้าร่วมประชุมตัดสินด้วย ในกาลนั้น เพื่อระงับการคุกคามและวิวาทดังกล่าว สงฆ์คัดเลือกภิกษุ ๒ - ๓ รูปผู้ถึงพร้อมด้วยองค์ ๑๐ จากสงฆ์ทั้งสองฝ่ายที่วิวาทกัน แล้วให้อุพพาหิกสมมุติ โดยประกาศให้สงฆ์ทราบด้วยอปโลกนกรรม หรือสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ในกาลนั้น การคุกคามและการวิวาทของพระอลัชชีและพระธรรมกถึกย่อมสงบไป อธิกรณ์นั้นย่อมสงบระงับไปตามธรรมวินัย]

อตฺถปญฺญตฺติ (ถี)

[อตฺถ + ปญฺญตฺติ] อรรถบัญญัติ.

อิมินา รูปาทิธมฺมานํ สมูหสนฺตานาทิอวตฺถาวิเสสาทิเภทา สมฺมติสจฺจภูตา อุปาทาปญฺญตฺติ สงฺขาตา **อตฺถปญฺญตฺติ** วุตฺตา. (วิภาวนี.)

ด้วยคำนี้ พระอนุรุทธาจารย์กล่าวถึง**อรรถบัญญัติ**กล่าวคืออุปาทาบัญญัติซึ่งเป็นสมมติสัจจะ[สมมุติบัญญัติ]ซึ่งมีประเภทแห่งการกำหนดที่แตกต่างออกไปมีสมูหบัญญัติและสันตานบัญญัติเป็นต้นแห่งรูปธรรมเป็นต้น.

[อัตถบัญญัติ เป็นบัญญัติโดยอาศัยอาการเป็นไปของรูปธรรมทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต และอาศัยพระอาทิตย์ พระจันทร์เป็นต้น แต่งตั้งถ้อยคำขึ้นเรียกขานกันจำแนกเป็นประเภทต่าง ๆ เช่น สันตานบัญญัติ คือ บัญญัติ โดยอาศัยการเป็นไปของมหาภูตรูปที่แสดงรูปทรงสัณฐานของวัตถุนั้นๆ ตามปรากฏการณ์ธรรมชาติ มาเรียกขานกัน เช่น พื้นดินภูเขา เป็นต้น, สมูหบัญญัติ คือ บัญญัติ โดยอาศัยอาการรวมประชุมกันแห่งสัมภาระของ รูปธรรมต่าง ๆ เช่น อาคารบ้านเรือน โบสถ์ วิหาร เป็นต้น, สัตวบัญญัติ คือ บัญญัติ โดยอาศัยความเป็นไปของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย เช่น มนุษย์ หญิง ชาย ช้าง เป็นต้น อัตถบัญญัติดังกล่าว แม้จะไม่มีปรากฏจริงโดยสภาพของปรมัตถธรรมก็ตาม แต่ก็เป็นอารมณ์ของจิตเจตสิกได้ โดยอาการเป็นเงาของปรมัตถธรรมมีมหาภูตรูปเป็นต้น และเป็นบัญญัติที่นักปราชญ์ทั้งหลาย อาศัยยึดถือเอา เพื่อการค้นคว้าด้วยประการต่าง ๆ ซึ่งต้องอาศัยวัตถุนั้นๆ โดยตรงบ้าง โดยการเปรียบเทียบบ้าง เป็นต้น แล้วตั้งชื่อสิ่งต่าง ๆ ในโลกขึ้นและชื่อต่าง ๆ ที่ตั้งขึ้นนั้น ก็เป็นการตั้งชื่อโดยถูกต้องยอมรับรู้กันได้เรียกชื่อได้ถูก ทำให้ผู้อื่นรู้ได้สืบต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้]

อตฺถปฏิลาภ (ปุ)

[อตฺถ + ปฏิลาภ]

การได้ประโยชน์ (๒ อย่าง). ดู อตฺถาภิสมย

อตฺถปฏิเวธ (ปุ)

[อตฺถ + ปฏิเวธ]

การแทงตลอดอรรถ, การรู้อรรถ.

อตฺถปฏิเวธสมตฺถ (ติ)

[อตฺถปฏิเวธ + สมตฺถ]

สามารถในการแทงตลอดอรรถ - ในการรู้อรรถ.

อตฺถปฏิเวธสมตฺถตา (ถี)

[อตฺถปฏิเวธสมตฺถ + ตา]

ความเป็นผู้สามารถในการแทงตลอดอรรถ, ความเป็นผู้สามารถในการรู้อรรถ.

ตตฺถ ปญฺญาปุพฺพงฺคมาย สติยา พฺยญฺชนาวธารณสมตฺถตา, สติปุพฺพงฺคมาย ปญฺญาย **อตฺถปฏิเวธสมตฺถตา**. ตทุภยสมตฺถตาโยเคน อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนสฺส ธมฺมโกสสฺส อนุปาลนสมตฺถโต ธมฺมภณฺฑาคาริกตฺตสิทฺธิ.

(ที.อฏ. ๑/๔๐, ม.อฏ. ๑/๗, อ.อฏ. ๑/๖)

บรรดาความสำเร็จ ๒ อย่างนั้น ความเป็นผู้สามารถในการทรงจำพยัญชนะ มีได้ด้วยสติอันมีปัญญาเป็นตัวนำ, **ความเป็นผู้สามารถในการแทงตลอดอรรถ** มีได้ด้วยปัญญาอันมีสติเป็นตัวนำ, ความสำเร็จในความเป็นขุนคลังแห่งธรรม โดยสามารถตามรักษาคลังแห่งธรรมที่สมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ มีได้เพราะประกอบด้วยความเป็นผู้สามารถทั้ง ๒ อย่างนั้น.

อตฺถปฏิสํเวที (ติ)

[อตฺถ + ปฏิ + สํ + วิท + ณี]

(๑) ผู้รู้แจ้งอรรถ, ผู้รู้แจ้งอรรถพระบาลี.

ตถา ตถา โส ตสฺมึ ธมฺเม **อตฺถปฏิสํเวที** จ โหติ ธมฺมปฏิสํเวที จ. ตสฺส **อตฺถปฏิสํเวทิโน** ธมฺมปฏิสํเวทิโน ปาโมชฺชํ ชายติ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ. อิทำ ปฐมำ วิมุตฺตายตนำ. (ที. ๓/๒๐๑, ๒๓๕, อ.๒/๑๘)

เธอ**รู้แจ้งอรรถ** รู้แจ้งธรรมในธรรมนั้นโดยประการนั้น ๆ[คือตามที่พระศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีบางรูป ผู้ตั้งอยู่ในฐานะครูแสดงแก่เธอ]เมื่อเธอ**รู้แจ้งอรรถ** รู้แจ้งธรรม ย่อมเกิดปราโมทย์ เมื่อมีปราโมทย์ ย่อมเกิดปีติ เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมได้รับสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น[มีสมาธิ] นี้เป็นวิมุตตายตนะ[เหตุแห่งวิมุตติ]ประการที่ ๑.

อตฺถปฏิสำเวทิโนติ ปาลิอตฺถำ ชานนฺตสฺส.

(ที.อฏ. ๓/๒๑๕, อ.อฏ. ๓/๘)

บทว่า **อตฺถปฏิสำเวทิโน** (รู้แจ้งอรรถ) ได้แก่ ผู้รู้อรรถพระบาลี.

(๒) ผู้รู้แจ้งอรรถ, รู้แจ้งอรรถกถาด้วยญาณ.

โย ธมฺมำ เทเสติ โส **อตฺถปฺปฏิสำเวที** จ โหติ ธมฺมปฺปฏิสำเวที จ. โย ธมฺมำ สุณาติ โส **อตฺถปฺปฏิสำเวที** จ โหติ ธมฺมปฺปฏิสำเวที จ. โย เจว

ธมฺมํ เทเสติ โย จ ธมฺมํ สุณาติ อุโภ **อตฺถปฺปฏิสํเวทิโน** จ โหนฺติ ธมฺมปฺปฏิสํเวทิโน จ. อิเม โข ภิกฺขเว ตโย อตฺถวเส สมฺปสฺสมาเนน อลเมว ปเรสํ ธมฺมํ เทเสตุนฺติ. (อ. ๑/๑๔๙)

[ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้พิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์ ๓ ประการ จึงควรแสดงธรรมแก่คนเหล่าอื่นคือ]บุคคลผู้แสดงธรรม **รู้แจ้งอรรถ**และรู้แจ้งธรรม, บุคคลผู้ฟังธรรม**รู้แจ้งอรรถ**และรู้แจ้งธรรม, บุคคลผู้แสดงธรรมและผู้ฟังธรรมทั้ง ๒ ฝ่าย **รู้แจ้งอรรถ**และรู้แจ้งธรรม.

อตฺถปฏิสํเวทีติ อฏฺฐกถํ ญาเณน ปฏิสํเวที. (อ.อฏ. ๒/๑๓๖)

บทว่า **อตฺถปฏิสำเวที** (รู้แจ้งอรรถ) ได้แก่ ผู้รู้แจ้งอรรถกถาด้วยญาณ.

อตฺถปฏิสมฺภิท (ปุ/ถี)

[อตฺถ + ปฏิสมฺภิท]

(๑) ความแตกฉานในอรรถ, ความแตกฉานในผล, อัตถปฏิสัมภิทา.

(๒) (ถี) ปัญญา[หรือญาณ]แตกฉานในอรรถ ๕ ประการ. อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา **อตฺถปฏิสมฺภิทา** ธมฺมปฏิสมฺภิทา นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปฏิภานปฏิสมฺภิทา, อตฺเถ ญาณํ **อตฺถปฏิสมฺภิทา**... (อภิ.วิ. ๓๐๗)

ปฏิสัมภิทา ๔ คือ **อัตถปฏิสัมภิทา** (ปัญญาแตกฉานในอรรถ[ผล]) ธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม[เหตุ]) นิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ[ภาษา]) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาน). ความรู้ในอรรถชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทา**.

เยน ญาเณน อิเม นานาอตฺถา ญาตา, เตเนว ญาเณน อิเม นานาอตฺถา ปฏิวิทิตาติ, เตน วุจฺจติ อตฺถนานตฺเต ปญฺญา **อตฺถปฏิสมฺภิเท** ญาณํ. (ปฏิสํ. ๘๕, ๑๑๕)

พระโยคาวจรรู้อรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณใด เป็นอันรู้เฉพาะอรรถต่าง ๆ เหล่านี้ด้วยญาณนั้นนั่นแหละ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ ชื่อว่า **อัตถปฏิสัมภิทาญาณ**.

อตฺเถสุ ญาณํ **อตฺถปฏิสมฺภิทา**...อตฺถนานตฺเต ปญฺญา **อตฺถปฏิสมฺภิเท** ญาณํ...อตฺถววตฺถาเน ปญฺญา **อตฺถปฏิสมฺภิเท** ญาณํ...(ปฏิสํ. ๑๑๕)

ญาณในอรรถชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทาญาณ**... ปัญญาในความต่างกันแห่งอรรถ [ปัญญาในอรรถต่าง ๆ]ชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทาญาณ**... ปัญญาในการกำหนดอรรถ ชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทาญาณ**...

อตฺถปฏิสมฺภิทาติ อตฺเถ ปฏิสมฺภิทา, อตฺถปฺปเภทสฺส สลฺลกฺขณวิภาวนาววตฺถานกรณสมตฺถํ อตฺเถ ปเภทคตํ ญาณนฺติ อตฺโถ...

อตฺโถติ สงฺเขปโต เหตุผลํ. ตญฺหิ เหตุวเสน อรณียํ คนฺตพฺพํ ปตฺตพฺพํ, ตสฺมา อตฺโถติ วุจฺจติ, ปเภทโต ปน ยํ กิญฺจิ ปจฺจยสมุปฺปนฺนํ, นิพฺพานํ, ภาสิตตฺโถ, วิปาโก, กิริยาติ อิเม ปญฺจ

ธมฺมา อตฺโถติ เวทิตพฺพา, ตำ อตฺถำ ปจฺจ-เวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ อตฺเถ ปเภทคตำ ญาณำ **อตฺถปฏิสมฺภิทา**. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐)

ที่ชื่อว่า **อัตถปฏิสัมภิทา** ได้แก่ ปัญญาแตกฉานในอรรถ หมายความว่า ญาณที่ถึงความแตกฉานในอรรถ ซึ่งสามารถจะทำการกำหนดชี้แจงและกำหนดอรรถชนิดต่าง ๆ ได้...

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ ผลของเหตุโดยสังเขป. จริงอยู่ ผลนั้น อันบุคคลพึงถึง คือ พึงไปถึง ได้แก่พึงบรรลุด้วยสามารถแห่งเหตุ[โดยคล้อยตามเหตุ] เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสเรียกว่าอรรถ.

แต่เมื่อว่าโดยประเภท สภาวธรรม ๕ อย่างนี้ คือ (๑) สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย[สังขตธรรมทั้งหลาย] (๒) นิพพาน (๓) อรรถแห่งภาษิต (๔) วิบาก (๕) กิริยา พึงทราบว่าเป็นอรรถ เมื่อพิจารณาอรรถนั้นอยู่ ญาณที่ถึงความแตกฉานในอรรถนั้น ชื่อว่า**อัตถปฏิสัมภิทา**.

ดู ปฏิสำ.อฏ. ๑/๓ วิสุทฺธิ. ๒/๗๐, อำ. ๑/๔๗๙, อำ.อฏ.๒/๓๕๐

อตฺถปฏิสมฺภิทฏฺฐ (ปุ)

[อตฺถปฏิสมฺภิทา + อตฺถ]

สภาวะแห่งปัญญาที่แตกฉานในอรรถ.

ยาวตา อตฺถปฏิสมฺภิทาย **อตฺถปฏิสมฺภิทฏฺฐำ**, ตำ สพฺพำ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญฺญาณำ. (ปฏิสำ. ๑๒๗)

ชื่อว่าสัพพัญญุตญาณ เพราะอรรถว่ารู้**สภาวะแห่งปัญญาที่แตกฉานในอรรถ**แห่งอัตถปฏิสัมภิทาตลอดทั้งหมดนั้น.

ดู ปฏิสำ. ๒๒๘

อตฺถปฏิสมฺภิทาปฺปตฺต (ติ)

[อตฺถปฏิสมฺภิทา + ปตฺต]

ผู้บรรลุอัตถปฏิสัมภิทา.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต เถโร ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีนำ ปิโย จ โหติ มนาโป จ ครุ จ ภาวนีโย จ. กตเมหิ ปญฺจหิ? **อตฺถปฏิ-สมฺภิทาปฺปตฺโต** โหติ...(อำ. ๒/๙๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เถระประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ย่อมเป็นที่รัก ที่พอใจ ที่เคารพ ที่ยกย่องของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการอะไรบ้าง? คือ เป็น**ผู้บรรลุอัตถปฏิสัมภิทา**[ธัมมปฏิสัมภิทา นิรุตติปฏิสัมภิทา ปฏิภาณปฏิสัมภิทา เป็นผู้ขยัน ไม่เกียจคร้านในการงานที่จะต้องช่วยกันทำ]

อตฺถปฏิสมฺภิทาปฺปตฺโตติ ปญฺจสุ อตฺเถสุ ปเภทคตำ ญาณำ ปตฺโต. (อำ.อฏ. ๓/๓๘)

บทว่า **อตฺถปฏิสมฺภิทาปฺปตฺโต** คือ เป็นผู้บรรลุญาณที่ถึงความแตกฉานในอรรถทั้ง ๕.

อตฺถปฏิสรณ (ติ)

[อตฺถ + ปฏิสรณ]

อาศัยใจความ, มีที่พึ่งคือประโยชน์.

ดู อรรถ อตฺถตฺถิก (๒)

อตฺถปท (น)

[อตฺถ + ปท]

(๑) (ก) อรรถบท, กลุ่มอรรถ, การจำแนกความหมาย[ของพระพุทธพจน์], ส่วนแห่งเนื้อความ[ของพระพุทธพจน์]

สาตฺถํ สพฺยญฺชนนฺติ เอวมาทีสุ ปน ยสฺมา อิมํ ธมฺมํ เทเสนฺโต สาสนพฺรหฺมจริยํ มคฺคพฺรหฺมจริยญฺจ ปกาเสติ นานานเยหิ ทีเปติ. ตญฺจ ยถานุรูปํ อตฺถสมฺปตฺติยา สาตฺถํ, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนํ. สงฺกาสนปกาสนวิวรณวิภชนอุตฺตานีกรณปญฺญตฺติ**อตฺถปท**สมาโยคโต สาตฺถํ, อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนํ.

(วิ.อฏ. ๑/๙๙)

ส่วนในคำว่า **สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเมื่อทรงแสดงธรรมนี้ ชื่อว่าย่อมประกาศ คือ ทรงแสดงโดยนัยต่าง ๆ ซึ่งศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์. แลศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะถึงพร้อมด้วยอรรถตามสมควร ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ. ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะประกอบพร้อมด้วย**กลุ่มอรรถ**[๖ประการคือ] สังกาสนา[อรรถแสดงโดยสังเขป], ปกาสนา [อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ], วิวรณา[อรรถอธิบาย], วิภชนา [อรรถจำแนก], อุตตานีกัมมะ[อรรถขยายให้ชัดเจน ด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา], ปัญญัตติ[อรรถแสดงโดยประการต่าง ๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา], ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยศัพท์ เพราะถึงพร้อมด้วย[กลุ่มศัพท์ ๖ คือ] พยางค์ บท พากย์ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ.

อตฺถปทสมาโยคโต สาตฺถนฺติ ปริยตฺติอตฺถสฺส สงฺกาสนาทิ**อตฺถปท**รูปตฺตา ยถาวุตฺตฉ**อตฺถปท**สมาโยคโต สาตฺถํ.

สงฺกาสนปกาสนาทโย หิ อตฺถาการตฺตา "**อตฺถปทา**นีติ วุจฺจนฺติ. อตฺโถเยว หิ พฺยญฺชนปเทหิ สงฺกาสียติ ปกาสียติ วิวรียติ วิภชียติ อุตฺตานีกรียติ ปญฺญาปียติ. (สารตฺถ. ๑/๓๒๘)

ปาฐะว่า **อตฺถปทสมาโยคโต สาตฺถํ** ความว่า ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะประกอบพร้อมด้วย**กลุ่มอรรถ** ๖ ประการตามที่กล่าวแล้ว เพราะความหมายของปริยัติธรรม [พระพุทธพจน์] มีรูปแห่ง**กลุ่มอรรถ**มีสังกาสนาเป็นต้น.

ก็กลุ่มอรรถมีสังกาสนาและปกาสนาเป็นต้น ชื่อว่า**กลุ่มอรรถ** (อรรถบท) เพราะเป็น[เหตุให้เข้าใจ]เนื้อความ[ของพระพุทธพจน์และกิริยาการแสดงธรรม]. จริงอยู่ เนื้อความนั่นเทียว พระผู้มีพระภาคย่อมทรงแสดง แสดงไว้ก่อน อธิบาย จำแนก ขยายให้ชัดเจน แสดงโดยประการต่าง ๆ ด้วยกลุ่มศัพท์ทั้งหลาย.

อตฺถปทสมาโยคโตติ ยถาวุตฺตานิเอว ฉ ปทานิ ปริยตฺติยา อตฺถวิภาคตฺตา **อตฺถปทานิ**เตหิ สหิตตาย อตฺถโกฏฺฐาสยุตฺตตฺตาติ อตฺโถ.

(วิมติ. ๑/๖๕)

บทว่า **อตฺถปทสมาโยคโต** (เพราะประกอบพร้อมด้วยกลุ่มอรรถ) ความว่า กลุ่ม[อรรถ] ๖ ประการตามที่กล่าวมาแล้วนั่นเทียว ชื่อว่า **อัตถปทะ** เพราะเป็นการจำแนกความหมายของปริยัติธรรม[พระพุทธพจน์] อธิบายว่า เพราะประกอบด้วยส่วนแห่งเนื้อความ เนื่องจากประกอบด้วยอัตถบท [กลุ่มอรรถ] เหล่านั้น.

(ข) กลุ่มอรรถ, สิ่งที่บุคคลรับรู้, เนื้อความที่ถูกรู้[ให้ถึงความเข้าใจ].

พฺยญฺชนปทานิ ปชฺชติ อตฺโถ เอเตหีติ ปทานิ. **อตฺถปทานิ** ปน ปชฺชนฺติ ฌายนฺตีติ ปทานิ. อุภยมฺปิ วา อุภยถา โยเชตพฺพํ พฺยญฺชนปทานมฺปิ อวิปรีตํ ปฏิปชฺชิตพฺพตฺตา **อตฺถปทานิ** อตฺตริวิเสสาธิคมสฺส การณภาวโต.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๐)

กลุ่มศัพท์ชื่อว่า ปท เพราะเป็นเหตุให้รู้เนื้อความ ส่วน**กลุ่มอรรถ**ชื่อว่า ปท เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลรับรู้ หรือกลุ่มศัพท์และกลุ่มอรรถทั้ง ๒ พึงประกอบไว้ทั้งสองประการ[โดยความเป็นกรณสาธนะและกรรมสาธนะ] เพราะกลุ่มศัพท์เป็นสิ่งที่บุคคลพึงรู้โดยไม่แปรผัน และกลุ่มอรรถก็ทำให้เข้าถึงความเข้าใจพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป

[**ปท = กลุ่ม** หมายถึงกลุ่มศัพท์ (พยัญชนบท) และกลุ่มอรรถ (อรรถบท) มาจาก ปท ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ ๒ นัย คือ

นัยแรก=กลุ่มศัพท์เป็นกรณสาธนะ=ปชฺชติ อตฺโถ เอเตหีติ ปทานิ (บทคือเหตุทำให้รู้เนื้อความ) = กลุ่มอรรถเป็นกรรมสาธนะ= ปชฺชนฺติ ฌายนฺตีติ ปทานิ (บท คือ สิ่งที่บุคคลรับรู้).

นัยที่ ๒ = กลุ่มศัพท์เป็นกรรมสาธนะ = ปฏิปชฺชิตพฺพานีติ ปทานิ (บทคือสิ่งที่บุคคลพึงรู้[โดยไม่แปรผัน]) = กลุ่มอรรถเป็นกรณสาธนะ ปชฺชติ อตฺโถ เอเตหีติ ปทานิ (บทคือเหตุทำให้ถึงความเข้าใจพิเศษยิ่งๆ ขึ้นไป)]

ดู อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺน

(๒) บทที่เป็นประโยชน์, คำพูดอันแสดงเนื้อความ, บทที่แสดงเนื้อความ, พากย์ที่แสดงเนื้อความ.

สหสฺสมปิ เจ วาจา

อนตฺถปทสํหิตา

เอกํ **อตฺถปทํ** เสยฺโย

ยํ สุตฺวา อุปสมฺมติ. (ธมฺม. ๒๘)

บทที่เป็นประโยชน์บทเดียว ที่คนฟังแล้วสงบระงับได้ ย่อมดีกว่าคำพูดที่ไร้ประโยชน์ตั้ง ๑,๐๐๐ คำ.

เอกํ อตฺถปทนฺติ ยํ ปน “อยํ กาโย อยํ กายคตาสติ ติสฺโส วิชฺชา อนุปฺปตฺโต กตํ พุทฺธสฺส สาสนนฺติ เอวรูปํ เอกं **อตฺถปทํ** สุตฺวา ราคาทิวูปสเมน อุปสมฺมติ ตं อตฺถสาธกํ นิพฺพานปฺปฏิสํยุตฺตํ ขนฺธธาตุอายตนอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคสติปฏฺฐานปริทีปกํ เอกมฺปิ ปทํ เสยฺโยเยวาติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๔๐๘)

สองบทว่า **เอกํ อตฺถปทํ** ความว่า ส่วนบุคคลฟังบทใดที่มีประโยชน์แม้บทเดียวเห็นปานนี้ว่า นี้กาย, นี้สติไปในกาย, วิชา ๓ เราตาม

บรรลุแล้ว, คำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เราทำแล้ว. ย่อมสงบระงับ ด้วยการสงบระงับกิเลสมีราคะเป็นต้นได้, บทนั้นสำเร็จประโยชน์ ประกอบด้วยนิพพาน คือ แสดงขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ และสติปัฏฐาน แม้บทเดียว ยังประเสริฐกว่าโดยแท้.

(๓) (ติ) ธรรมอันเป็นส่วนแห่งประโยชน์.

อทฺธา สตํ ภาสสิ นาค ธมฺมํ
อนุตฺตรํ **อตฺถปทํ** สุจิณฺณํ
เอตาทิสิยาสุ หิ อาปทาสุ
ปญฺญายเต มาทิสานํ วิเสโส. (ชา. ๒/๓๐๕)

(วิธุรบัณฑิตกล่าวกับปุณณกยักษ์ว่า)
ข้าแต่พญานาค พระองค์ตรัสธรรมของเหล่าสัตบุรุษ **อันเป็นส่วนแห่งประโยชน์**อันยอดเยี่ยม ที่นักปราชญ์ได้ประพฤติดีแล้วโดยแท้ เพราะบรรดาอันตราย เมื่อภัยเช่นนี้เกิดขึ้น คุณวิเศษของเหล่าบุคคลผู้มีปัญญาเช่นข้าพระองค์ย่อมปรากฏ.

อตฺถปทนฺติ หิตโกฏฺจาสํ. (ชา.อฏ. ๗/๒๒๗)
บทว่า **อตฺถปทำ** (อันเป็นส่วนแห่งประโยชน์) คือ อันเป็นส่วนแห่งประโยชน์เกื้อกูล.

(๔) ธรรมอันเป็นเหตุแห่งประโยชน์.

คมฺภีรปญฺหํ มนสาภิจินฺตยํ
นาจฺจาหิตํ กมฺม กโรติ ลุทฺทกา
กาลาคตํ **อตฺถปทำ** น ริญฺจติ
ตถาวิธํ ปญฺญวนฺตำ วทนฺติ. (ชา. ๒/๙)

(สรภังคดาบสตอบปัญหาท้าวสักกะว่า)
บุคคลใดคิดปัญหาที่ลึกซึ้งได้ด้วยใจ ไม่ทำกรรมอันหยาบช้าซึ่งหาประโยชน์เกื้อกูลมิได้ ไม่ตัดรอน **ธรรมอันเป็นเหตุแห่งประโยชน์**ที่มาถึงตามกาลให้เสียไป บัณฑิตเรียกคนเช่นนั้นว่า ผู้มีปัญญา.

ดู ชา.อฏ. ๕/๑๕๖

อตฺถปทตฺถก (ติ)

[อตฺถ + ปทตฺถ + ก]

อัตถปทัตถกะ, มีอรรถเป็นอรรถของบท, มีเนื้อความเป็นอรรถของบท.

อตฺถาวโพธนตฺโถ หิ สทฺทปฺปโยโค อตฺถปราธีโน เกวโล **อตฺถปทตฺถโก**. โส ปทตฺถวิปริเยสการินา อิติสทฺเทน สทฺทปทตฺถโก ชายติ. (อนุฏี. ๑/๑๘๙)
ก็การประกอบศัพท์ที่มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความหมาย อันเนื่องด้วยความมีอรรถเป็นหลัก ชื่อว่า **อัตถปทัตถกะ** (มีอรรถเป็นอรรถของบท)เท่านั้น. ศัพท์ดังกล่าวกลายเป็นศัพท์ที่ชื่อว่า สัททปทัตถกะ (มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ด้วย อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท.

[คำที่แปลออกความหมายตามโดยทั่วไปชื่อว่า **อัตถปทัตถกะ** คือ มีเนื้อความเป็นอรรถของบท หมายถึงแปลตามศัพท์โดยปกติ มีวิเคราะห์ว่า อตฺโถเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ **อตฺถปทตฺถโก** (อัตถปทัตถกะ คือ มีอรรถเป็นอรรถของบท) หมายถึงศัพท์ทั่วไปที่มิได้

ประกอบกับ อิติ ศัพท์ซึ่งทำหน้าที่ปทัตถวิปัลลาส และไม่ใช่คำที่ใช้ในสูตรไวยากรณ์.

คำว่า **สัททปทัตถกะ** คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท หมายความว่า เป็นศัพท์ที่แปลทับศัพท์นั่นเอง ไม่ต้องแปลตามอรรถนั้นๆ มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺโทเยว ปทตฺโถ ยสฺสาติ สทฺทปทตฺถโก (สัททปทัตถกะ คือ มีศัพท์เป็นอรรถของบท)] ดู สทฺทปทตฺถก

อตฺถปททฺวย (น)

[อตฺถปท + ทฺวย]

หมวด ๒ แห่งอรรถบท. ดู อตฺถาการ

อตฺถปราธีน (ติ)

[อตฺถ + ปร + อธีน]

อันเนื่องด้วยความมีอรรถเป็นหลัก.

ยนฺติ อนิยมตฺโถ สพฺพนามสทฺโท กมฺมสาธนวเสน วุตฺโต. อตฺถาวโพธนตฺโถ สทฺทปฺปโยโค **อตฺถปราธีโน** เกวโล อตฺถปทตฺถโก โส ปทตฺถวิปริเยสการินา อิติสทฺเทน ปรภูเตน สทฺทปทตฺถโก ชายตีติ อาห “ยนฺติ อนิยมโต อุปโยคนิทฺเทโสติ. (เนตฺติ.ฏี. ๒๓)

คำว่า **ยำ** เป็นศัพท์สรรพนามที่มีเนื้อความไม่แน่นอน กล่าวไว้โดยความเป็นกรรมการก (นามศัพท์ซึ่งทำหน้าที่กรรม). การประกอบศัพท์ที่มีประโยชน์เพื่อให้เข้าใจความหมาย **อันเนื่องด้วยความมีอรรถเป็นหลัก** จึงชื่อว่า อัตถปทัตถกะ (มีอรรถเป็นอรรถของบท) เท่านั้น ศัพท์ดังกล่าวกลายเป็นศัพท์ที่ชื่อว่าสัททปทัตถกะ (มีศัพท์เป็นอรรถของบท) ด้วย อิติ ศัพท์ที่อยู่ท้ายซึ่งกระทำการเปลี่ยนอรรถของบท เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า ยนฺติ อนิยมโต อุปโยคนิทฺเทโส (คำว่า ยำ เป็นศัพท์แสดง ด้วยทุติยาวิภัตติโดยมิได้กำหนดแน่นอน).

อตฺถปริคฺคณฺหน (น)

[อตฺถ + ปริคฺคณฺหน]

การกำหนดถือเอาสิ่งที่มีประโยชน์.

ตตฺถ จิตฺตวเสเนว สมิญฺชนปสารณำ อกตฺวา หตฺถปาทานำ สมิญฺชนปสารณปจฺจยา อตฺถานตฺถำ ปริคฺคณฺหิตฺวา **อตฺถปริคฺคณฺหนำ** สาตฺถกสมฺปชญฺญำ. (ที.อฏ. ๑/๑๖๕, สำ.อฏ. ๓/๒๑๗)

บรรดาสัมปชัญญะทั้ง ๔ นั้น:-

การไม่ทำการคู้เข้าและการเหยียดมือและเท้าออกด้วยอำนาจจิตเท่านั้น กำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ เพราะการคู้เข้าและการเหยียดมือและเท้าออกไปเป็นปัจจัยแล้ว **กำหนดถือเอาสิ่งที่มีประโยชน์** ชื่อว่า สาตถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์).

อตฺถปริปุจฺฉา (ถี)

[อตฺถ + ปริปุจฺฉา]

การสอบถามถึงอรรถ - อรรถกถา.

อตฺถปริปุจฺฉาย ปริปญฺหติ วีมำสติ วิจาเรติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๔๑, อำ.ฏี. ๓/๑๑๖)

ย่อมสอบทาน พิจารณา ไตร่สวน ด้วยการสอบถามถึงอรรถ.

อตฺถปริยาย (ปุ)

[อตฺถ + ปริยาย]

ปริยายหรือเหตุแห่งอรรถ.

โย เอวรูโป ปมาโทติ อิทำ **อตฺถปริยายสฺส** พฺยญฺชนปริยายสฺส จ ปริยนฺตาภาวโต อาการทสฺสนำ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๑)

ปาฐะว่า โย เอวรูโป ปมาโท (ความประมาทเห็นปานนี้ใด) นี้ เป็นคำแสดงอาการ เพราะ**เหตุแห่งอรรถ**[กระบวนอรรถ] และเหตุแห่งพยัญชนะ[กระบวนพยัญชนะ]ไม่มีที่สิ้นสุด.

ปมาทสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส กายทุจฺจริเต จิตฺตสฺส โวสสคฺโค, ปาณาติปาเต, มิจฺฉาทิฏฺฐิยำ, โกเธ, อุปนาเหติ เอวมาทิโก ปริยาโย อปริยนฺโต. (มูลฏี. ๒/๒๑๗)

เหตุแห่งอรรถกล่าวคือความประมาท อันมีอย่างนี้ว่า การปล่อยจิตไปในกายทุจริต ในปาณาติบาต ในมิจฉาทิฏฐิ ในความโกรธ ในความลบหลู่ เป็นต้น ไม่มีที่สุด.

อตฺถปริเยฏฺฐิ (ถี)

[อตฺถ + ปริเยฏฺฐิ]

เครื่องแสวงหาความหมาย.

ตสฺส สาสนสฺส สุตฺตสฺส **อตฺถปริเยฏฺฐิ** เนตฺติสำวณฺณนา มยา มหากจฺจายเนน นิทฺทิฏฺฐา เนตฺติ นาม โสพฺพสหารสมุทายา ปญฺจนยสมุทายา อฏฺฐารสมูลปทสมุทายา.

(เนตฺติ.วิ. ๓๗)

ชื่อว่า เนตติ อันมีหาระ ๑๖ นัย ๕ มูลบท ๑๘ อันเป็น**เครื่องแสวงหาความหมาย** คือ เป็นเครื่องอธิบายแนวทาง[ให้เข้าใจ]พระพุทธพจน์นั้น อันพระมหากัจจายนะแสดงไว้แล้ว.

[**เนตฺติ** (คัมภีร์แนะแนว) คือ แนวเข้าใจพระพุทธพจน์ มีเนื้อความตามรูปศัพท์ ๓ นัย คือ *คัมภีร์นำเวไนยชนไปสู่อริยธรรม* = เวเนยฺยสตฺเต อริยธมฺมำ นยตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), *คัมภีร์ที่ใช้นำเวไนยชนไปสู่ทางแห่งโสดาปัตติมรรค* = ทสฺสนมคฺคำ นยนฺติ ตายาติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในกรณสาธนะ), *คัมภีร์ที่เป็นฐานะนำเวไนยชนไปสู่นิพพาน* = นียนฺติ เอตฺถ เวเนยฺยา นิพฺพานำ สมฺปาปิยนฺตีติ เนตฺติ (ลง ติ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ)

คัมภีร์เนตตินั้น มีหลักสำคัญ ๓ ประการ คือ *๑) หาระ* (แนวทางอธิบายรูปศัพท์และเนื้อความของรูปศัพท์ในพุทธพจน์มี ๑๖ ประเภท), *๒) นัย* (หลักวิธีในการอธิบายสภาวธรรมที่สำคัญในพุทธพจน์อันมีอวิชชาเป็นต้นที่เป็นมูลบทโดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มี ๕ ประเภท) *๓) มูลบท* (บทเดิมมี ๑๘ ประเภท [ฝ่ายกุศล ๙ ฝ่ายอกุศล ๙])

อตฺถปริเยสนา (ถี)

[อตฺถ + ปริเยสนา]

เครื่องแสวงหาความหมาย[ของพระพุทธพจน์], ใช้อธิบายความหมาย[พระพุทธพจน์].

สาสนสฺส ปริเยฏฺฐีติ สาสนสฺส **อตฺถปริเยสนา**, ปริยตฺติสาสนสฺส อตฺถสำวณฺณนาติ

อตฺโถ สกลสฺเสว วา สาสนสฺส อตฺถวิจารณาติ อตฺโถ. ปฏิปตฺติปฏิเวเธปิ หิ เนตฺตินยานุสาเรน อธิคจฺฉนฺตีติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒)

ปาฐะว่า **สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ** (อันเป็นเครื่องแสวงหา) ได้แก่ **ใช้อธิบายความหมาย**ของพระพุทธพจน์ ความว่า อธิบายความหมายของปริยัตติศาสนา หรือเป็นการพิจารณาความหมายของคำสอนทั้งปวง เพราะบุคคลย่อมบรรลุปฏิบัติและปฏิเวธ โดยคล้อยตามนัยของเนตติปกรณ์.

อตฺถปริสุทฺธตา (ถี)

[อตฺถ + ปริสุทฺธตา]

ความเป็นธรรมชาติมีอรรถบริสุทธิ์.

พฺยญฺชนปริสุทฺธตาย สมฺโมหนียํ **อตฺถปริสุทฺธตาย** สารณียํ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๑)

(ถ้อยคำนั้น) ชื่อว่าเป็นที่บันเทิงใจ เพราะความเป็นธรรมชาติมีพยัญชนะบริสุทธิ์ ชื่อว่าเป็นที่ระลึกถึงกันและกัน เพราะ**ความเป็นธรรมชาติมีอรรถบริสุทธิ์**.

อตฺถปริสุทฺธตายาติ อตฺถสฺส นิรุปกฺกิเลสตํ. (สารตฺถ. ๑/๓๓๗)

บทว่า **อตฺถปริสุทฺธตาย** ได้แก่ ความที่อรรถไม่มีอุปกิเลส[เจือปน].

อตฺถปุจฺฉน (น)

[อตฺถ + ปุจฺฉน] อัตถปุจฉนะ, การถามถึงประโยชน์, การถามถึงสภาวธรรม, การถามถึงประโยชน์และสภาวธรรม.

สาธุ สุตํ สาธุ จริตกํ
สาธุ สทา อนิเกตวิหาโร
อตฺถปุจฺฉนํ ปทกฺขิณกมฺมํ
เอตํ สามญฺญมกิญฺจนสฺส. (เถร.๒๘๘)

การฟังเป็นความดี ความประพฤติมักน้อยเป็นความดี การอยู่โดยไม่มีห่วงใยเป็นความดีในกาลทุกเมื่อ การถามเรื่อง**สภาวธรรม** เป็นความดี การทำตามโอวาทโดยเคารพเป็นความดี กิจมีการฟังเป็นต้นนี้ เป็นเครื่องสงบของผู้ไม่มีกังวล.

อตฺถปุจฺฉนนฺติ ตํ อาชานิตุกามสฺส กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺถปเภทสฺส ปุจฺฉนํ. กุสลาทิเภทสฺส วา อตฺถสฺส สภาวธมฺมสฺส "กึ ภนฺเต กุสลํ, กึ อกุสลํ, กึ สาวชฺชํ, กึ อนวชฺชนฺติอาทินา ปุจฺฉนํ **อตฺถปุจฺฉนํ**. (เถร.อฏ. ๑/๑๒๖)

บทว่า **อตฺถปุจฺฉนํ** (การถามสภาวธรรม) ความว่า การเข้าไปหากัลยาณมิตรของผู้ใคร่จะรู้เรื่องนั้นแล้ว ไต่ถามประโยชน์อันจำแนกเป็น ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในสัมปรายภพ และประโยชน์อย่างยิ่ง.

อีกนัยหนึ่ง การถามสภาวธรรมที่จำแนกเป็นกุศลเป็นต้น โดยนัยว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ อะไรคือกุศล อะไรคืออกุศล อะไรมีโทษ อะไรไม่มีโทษ ชื่อว่า อัตถปุจฉนะ (การถามประโยชน์, การถามถึงสภาวธรรม).

[คำว่า **อตฺถปุจฺฉน** แปลตามศัพท์ว่า การถามถึงประโยชน์และสภาวธรรม. **อตฺถ** ศัพท์

มีความหมาย ๒ อย่าง คือ ประโยชน์และสภาวธรรม ท่านจึงอธิบายไว้เป็น ๒ นัย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สามัญญนิเทศนัย คือ นัยที่ปรากฏด้วยความเหมือนกันแห่งรูปศัพท์ หมายความว่า แม้ศัพท์ว่า **อตฺถ** ทั้งสอง จะมีความหมายต่างกัน แต่มีรูปศัพท์เหมือนกัน จึงกล่าวไว้เพียงศัพท์เดียว เรียกอีกนัยหนึ่งว่า ตันตนัยคือนัยที่เหมือนเส้นด้าย หมายความว่า มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้ายสองเส้นที่ทบซ้อนกันไว้ ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

อตฺถปุถุตฺต (น)

[อตฺถ + ปุถุตฺต]

มีอรรถมาก, มีอรรถกว้างขวาง.

ดู เปฏโก. ๑๗๐

อตฺถปุพฺพาปร (น)

[อตฺถ + ปุพฺพ + อปร]

เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอรรถ.

ปุพฺพาปรกุสโลติ อตฺถปุพฺพาปรํ, ธมฺมปุพฺพาปรํ, อกฺขรปุพฺพาปรํ, พฺยญฺชนปุพฺพาปรํ, อนุสนฺธิปุพฺพาปรนฺติ อิมสฺมึ ปญฺจวิเธ ปุพฺพาปเร เฉโก. (อ.อฏ. ๓/๖๐)

บทว่า **ปุพฺพาปรกุสโล** (เป็นผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย) ความว่า เป็นผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย ๕ ประการนี้ คือ **เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอรรถ**, เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งธรรม, เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งบท, เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอักษร, เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอนุสนธิ[คือการ เชื่อมโยงข้อความหลังเข้ากับข้อความหน้า, การเชื่อมโยงสูตรหน้ากับสูตรหลัง, การเชื่อมบทหลังเข้ากับบทหน้า]

อตฺถปุพฺพาปรกุสล (ติ)

[อตฺถ + ปุพฺพ + อปร + กุสล]

ผู้ฉลาดเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอรรถ. ผู้ฉลาดในอรรถเบื้องปลายด้วยอรรถเบื้องต้น, ผู้ฉลาดในอรรถเบื้องต้นด้วยอรรถเบื้องปลาย.

อตฺถปุพฺพาปรกุสโลติ เหฏฺจา อตฺเถน อุปริ อตฺถํ ชานาติ, อุปริ อตฺเถน เหฏฺจา อตฺถํ ชานาติ. (อ.อฏ. ๒/๖๐)

บทว่า **อตฺถปุพฺพาปรกุสโล** (เป็นผู้ฉลาดเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอรรถ) ความว่า รู้อรรถเบื้องปลายด้วยอรรถเบื้องต้น รู้อรรถเบื้องต้นด้วยอรรถเบื้องปลาย.

[ถามว่ารู้อย่างไร ตอบว่า ก็ภิกษุนั้น เมื่อท่านเว้นอรรถเบื้องต้นกล่าวแต่อรรถเบื้องปลาย ย่อมรู้ว่า “อรรถเบื้องต้นมีอยู่” แต่เมื่อท่านเว้นอรรถเบื้องปลายกล่าวแต่อรรถเบื้องต้น ย่อมรู้ว่า “อรรถเบื้องปลายมีอยู่” เมื่อท่านเว้นอรรถทั้งสอง กล่าวแต่อรรถท่ามกลาง ย่อมรู้ว่า “อรรถทั้งสองมีอยู่” เมื่อท่านเว้นอรรถท่ามกลาง กล่าวแต่อรรถทั้งสองส่วน ย่อมรู้ว่า “อรรถท่ามกลางมีอยู่]

อตฺถปุเรกฺขาร (ติ)

[อตฺถ + ปุเรกฺขาร]

ปุเร กโรนฺตีติ ปุเรกฺขาโร. ปุร บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ=กระทำ) + ณ ปัจจัย.

(๑) ผู้มุ่งอรรถเป็นหลัก.

อนาปตฺติ **อตฺถปุเรกฺขารสฺส**,

ธมฺมปุเรกฺขารสฺส, อนุสาสนิปุเรกฺขารสฺส, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺส.

(วิ. ๑/๑๙๐, ๒/๑๙)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ:-

ภิกษุ**ผู้มุ่งอรรถเป็นหลัก** มุ่งธรรมเป็นหลัก มุ่งสั่งสอนเป็นหลัก ภิกษุต้นบัญญัติ.

อตฺถปุเรกฺขารสฺสาติ อนิมิตฺตาติอาทีนิ ปทานิ อตฺถํ กเถนฺตสฺส อฏฺฐกถํ วา สชฺฌายํ กโรนฺตสฺส. (วิ.อฏ. ๒/๓๖๔)

บทว่า **อตฺถปุเรกฺขารสฺส** (ผู้มุ่งอรรถเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้แสดงเนื้อความของบท[คำบาลี]ว่า อนิมิตฺตา (เธอเป็นคนไม่มีนิมิต) เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องบ่น คัมภีร์อรรถกถา[ที่อธิบายคำบาลีเหล่านั้น]. ดู วิ.อฏ. ๒/๑๓๕, ๓/๖

[ธมฺมปุเรกฺขาร (ผู้มุ่งธรรมเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้สอนคำบาลีว่า อนิมิตฺตา เป็นต้น หรือภิกษุผู้ท่องบ่นคำบาลีเหล่านั้น. อนุสาสนิปุเรกฺขาร (ผู้มุ่งสั่งสอนเป็นหลัก) คือ ภิกษุผู้ไม่ต้องการจะพูดแทะโลมด้วยราคะ แต่มุ่งสั่งสอนว่า เธอมีเดือย เธอมีทวารหนักทวารเบาติดกัน หรือเธอมีสองเพศในชาตินี้ด้วยผลกรรมเก่า จงอย่าประมาททำกรรมดี เพื่อให้ไม่เป็นเช่นนี้อีกในภพต่อไป]

(๒) มุ่งประโยชน์, ผู้แสวงหาประโยชน์.

โส เม **อตฺถปุเรกฺขาโร**

อนุกมฺปาย เรวโต

สงฺเฆ เทหีติ มํ วจ

ตสฺสาหํ วจนํ กรึ. (วิมาน. ๔๙)

(สุภัทราเทพธิดาตอบว่า)

พระเรวตเถระนั้นเป็น**ผู้มุ่งประโยชน์เป็นหลัก** แก่ดิฉัน จึงบอกดิฉันให้ถวายสงฆ์ ดิฉันได้ทำตามคำแนะนำของท่าน[จึงได้รับอานิสงส์นี้].

โส เม อตฺถปุเรกฺขาโรติ:-

โส อยฺโย เรวโต ทานสฺส มหปฺผลภาวกรเณน มม **อตฺถปุเรกฺขาโร** หิเตสี. (วิมาน.อฏ. ๑๓๘)

บาทคาถาว่า **โส เม อตฺถปุเรกฺขาโร** ความว่า พระคุณเจ้าเรวตะนั้น เป็น**ผู้มุ่งประโยชน์เป็นหลัก** คือ แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลแก่ดิฉัน เพราะกระทำความที่แห่งทานมีผลมาก.

อตฺถปฺปการ (ปุ)

[อตฺถ + ปการ]

ประการแห่งเนื้อความ, เนื้อความพิเศษ.

ดู มูลฏี. ๑/๑๗๘

อตฺถปฺปกาสก (ติ)

[อตฺถ + ปกาส + ณฺวุ. ถี. อตฺถปฺปกาสิกา]

(๑) อันแสดงประโยชน์. ดู อตฺถสนฺทสฺสี

(๒) ที่แสดงอรรถ.

อตฺถปฺปกาสกพฺยญฺชนปุณฺณ (ติ)

[อตฺถปฺปกาสกพฺยญฺชน + ปุณฺณ]

อันสมบูรณ์ด้วยศัพท์ที่แสดงอรรถ.

อตฺถปกาสกพฺยญฺชนปุณฺณำ

ธมฺมมเทเสสิ ปรเขมชนิยำ

โลกหิตาย ชิโน ทฺวิปทคฺโค

สุตฺตวรำ พหุธมฺมวิจิตฺรำ. (สุตฺตนิ. ๔๕๓)

พระผู้มีพระภาคผู้ทรงชนะมารผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้ทรงแสดงธรรม**อันสมบูรณ์ด้วยศัพท์ที่แสดงอรรถ** เป็นบ่อเกิดแห่งความเกษมอย่างยิ่ง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก.

อตฺถปฺปกาสน (น)

[อตฺถ + ปกาสน]

(๑) การแสดงเนื้อความ. ดู อตฺถปฺปกาสนตฺถ

(๒) การแสดงอรรถ.

อตฺถปฺปกาสเน ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเทญาณำ. (ปฏิสำ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**การแสดงอรรถ** ชื่อว่า อัตถปฏิ-สัมภิทาญาณ.

ปกาสเนติ อตฺถาทีนำ ปภาสเน.

(ปฏิสำ.อฏ. ๑/๓๔๔-๕)

บทว่า **ปกาสเน** (ในการแสดง) ได้แก่ ในการประกาศอรรถเป็นต้น.

อตฺถปฺปกาสนตฺถ (ปุ)

[อตฺถปกาสน + อตฺถ. อีกนัยหนึ่ง ตฺถ เป็นการิยของ ส วิภัติ]

ประโยชน์คือการแสดงเนื้อความ,

การแสดงเนื้อความ.

อตฺถปฺปกาสนตฺถำ

ทีฆสฺส ทีฆสุตฺตงฺกิตสฺส

นิปุณสฺส อาคมวรสฺส

พุทฺธานุพุทฺธสำวณฺณิตสฺส. (ที.อฏ. ๑/๑)

[คัมภีร์อรรถกถาใดที่พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป สังคายนาแล้วเป็นเบื้องต้น และที่พระอรหันต์ทั้งหลายสังคายนาต่อมาในภายหลัง]เพื่อ**ประโยชน์คือการแสดงเนื้อความ**ของทีฆนิกายที่ประเสริฐ อันละเอียดและประเสริฐ ซึ่งกำหนดด้วยพระสูตรขนาดยาวที่พระพุทธเจ้าและพระสาวก พรรณนาไว้แล้ว[อันเป็นเหตุนำมาซึ่งความศรัทธา].

อตฺถปฺปกาสนตฺถนฺติ...อเนกปฺปการสฺส อตฺถสฺส ปกาสนตฺถาย ปกาสนาย วา.

(ที.นวฏี. ๑/๒๗-๘)

บทว่า **อตฺถปฺปกาสนตฺถำ** คือ เพื่อประโยชน์ได้แก่ การแสดง หรือเพื่อแสดงเนื้อความอันมีประการต่าง ๆ.

อตฺถปฺปภาวน (น)

[อตฺถ + ปภาวน]

ความปรากฏแห่งอรรถ.

อตฺถปฺปภาวเน ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณํ. (ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**ความปรากฏแห่งอรรถ**[การแสดงอรรถให้ปรากฏ]ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

ปภาวเนติ อตฺถาทีนํ ปากฏีกรเณน อุปฺปาทเน. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **ปภาวเน** (ในความปรากฏ) คือ ในการกระทำให้เกิดขึ้น ด้วยการทำอรรถเป็นต้นให้ปรากฏ.

อตฺถปฺปเภท (ปุ)

[อตฺถ + ปเภท] ประเภทแห่งอรรถ.

อตฺถปฺปเภเท ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณํ.

(ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**ประเภทแห่งอรรถ** ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

ปเภเทติ อตฺถาทีนํ นานาเภเท.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **ปเภเท** (ในประเภท) คือ ในความแตกต่างกันต่าง ๆ แห่งอรรถเป็นต้น.

อตฺถปฺปเภทปุปฺผ (น)

[อตฺถปฺปเภท + ปุปฺผ]

ดอกไม้คือประเภทแห่งอรรถ.

[ยถา...]เอวเมว ขนฺธายตนาทีหิ สติปฏฺฐานสมฺมปฺปธานาทีหิ สีลสมาธิกฺขนฺธาทีหิ วา นานปฺปกาเรหิ **อตฺถปฺปเภทปุปฺเผหิ** อติวิย สสฺสิริกตฺตา ตถูปมํ นิพฺพานคามิมคฺคทีปนโตนิพฺพานคามึ ปริยตฺติธมฺมวรํ เนว ลาภเหตุ น สกฺการาทิเหตุ, เกวลนฺตุ มหากรุณาย อพฺภุสฺสาหิตหทโย สตฺตานํ ปรมหิตาย อเทสยีติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๖๑)

[พุ่มไม้ที่งอกงามมีนามเรียกว่ากอไม้รุ่น ยอดกิ่งมีดอกบานสะพรั่ง ย่อมสง่างามเหลือเกินในป่าที่รกชัฏด้วยต้นไม้นานาชนิดในฤดูวสันต์อ่อน ๆ ที่มีชื่อว่าเดือนต้นฤดูคิมหันต์ฉันใด]

พระผู้มีพระภาคมิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ มิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่สักการะเป็นต้น หากแต่มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณา ให้ทรงขะมักเขม้นอย่างเดียว ได้ทรงแสดงพระปริยัติธรรมอันประเสริฐที่ชื่อว่ามีอุปมาเหมือนอย่างนั้น เพราะสง่างามอย่างยิ่งด้วย**ดอกไม้คือประเภทแห่งอรรถ**มีประการต่าง ๆ มีขันธ์และอายตนะเป็นต้นก็มี มีสติปัฏฐานและสัมมัปปธานเป็นต้นก็มี มีศีลขันธ์ สมาธิขันธ์เป็นต้นก็มี ชื่อว่าให้ถึงนิพพาน เพราะแสดงมรรค[หนทาง]อันให้ถึงนิพพาน เพื่อเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน.

อตฺถพทฺธ (ติ)

[อตฺถ + พทฺธ] ผู้เนื่องด้วยประโยชน์.

เย เกจิเม พฺราหฺมณา วาทสีลา
วุทฺธา จาปิ พฺราหฺมณา สนฺติ เกจิ
สพฺเพ ตยิ **อตฺถพทฺธา** ภวนฺติ
เย จาปิ อญฺเญ วาทิโน มญฺญมานา.

(สุตฺตนิ. ๓๓๖)

(ธัมมิกอุบาสกกราบทูลว่า)

พวกพราหมณ์ผู้เฒ่า ที่มีปกติกล่าววาทะเหล่าใดเหล่าหนึ่งก็ดี และพราหมณ์เหล่าอื่นที่สำคัญอยู่ว่าเราทั้งหลายผู้มีปกติทำวาทะก็ดี ชนเหล่านั้นทั้งหมด เป็น**ผู้เนื่องด้วยประโยชน์**[ล้วน แต่ได้รับประโยชน์]จากพระองค์.

อตฺถพทฺธาติ อปิ นุ โข อิมํ ปญฺหํ พฺยากเรยฺย, อิมํ กงฺขํ ฉินฺเทยฺยาติ เอวํ **อตฺถพทฺธา** ภวนฺติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๓)

บทว่า **อตฺถพทฺธา** ได้แก่ ชนทั้งหลาย เป็น**ผู้เนื่องด้วยประโยชน์**อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคพึงพยากรณ์ปัญหานี้ คือ พึงแก้ซึ่งความสงสัยนี้ได้บ้างไหมหนอ.

อตฺถพฺยญฺชน (น)

[(๑) อตฺถ + พฺยญฺชน. (๒) อตฺถ + วิ + อญฺช = ไป, ปรากฏ + ยุ]

(๑) อรรถและพยัญชนะ, อรรถและศัพท์.

(๒) บทพยัญชนะที่แสดงเนื้อความ.

พฺยญฺชนสิลิฏฺฐตาติ พฺยญฺชนสมุจฺจโย ปทนฺติ วุตฺตานํ พฺยญฺชนานํ **อตฺถพฺยญฺชนานํ** อตฺถพฺยตฺติการณานํ วา มธุรภาวตฺตา ปาฐสฺส มุทุภาโว. (มหานิ.อฏ. ๑๗๔)

บทว่า **พฺยญฺชนสิลิฏฺฐตา** (ความสละสลวยแห่งบทพยัญชนะ) ความว่า ความไพเราะแห่งปาฐะของบทพยัญชนะที่แสดงเนื้อความ หรือเป็นเหตุทำให้เนื้อความปรากฏ ดังที่กล่าวว่ากลุ่มพยัญชนะชื่อว่าปทะ[บท] เพราะมีความไพเราะอ่อนหวาน.

อตฺถพฺยญฺชนปริปุณฺณ (ติ)

[อตฺถพฺยญฺชน + ปริปุณฺณ]

ที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ.

ตทุภเยนาปิ อตฺถพฺยญฺชนปาริปูรึ ทีเปนฺโต สวเน อาทรํ ชเนติ.

อตฺถพฺยญฺชนปริปุณฺณญฺหิ ธมฺมํ อาทเรน อสฺสุณนฺโต มหตา หิตา ปริพาหิโร โหตีติ, ตสฺมา อาทรํ ชเนตฺวา สกฺกจฺจํ อยํ ธมฺโม โสตพฺโพ. (ที.อฏ. ๑/๓๑, ม.อฏ. ๑/๘, สํ.อฏ. ๑/๗)

พระเถระเมื่อจะแสดงความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะด้วยคำแม้ทั้งสองนั้น ย่อมให้เกิดความเอาใจใส่ในการฟัง.

จริงอยู่ บุคคลผู้ไม่ฟังธรรม**ที่บริบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ** โดยความเอาใจใส่ ย่อมเป็นผู้เหินห่างจากประโยชน์เกื้อกูลเป็นอันมาก เหตุนั้น บัณฑิตพึงให้เกิดความเอาใจใส่แล้วฟังธรรมนี้โดยเคารพเถิด.

อตฺถพฺยญฺชนปาริปูรี (ถี)

[อตฺถพฺยญฺชน + ปาริปูรี]

ความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะ.

ดู อตฺถพฺยญฺชนปริปุณฺณ

อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺน (ติ)

[อตฺถพฺยญฺชน + สมฺปนฺน]

(๑) สมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์.

(๒) สมบูรณ์ด้วยกลุ่มอรรถ ๖ กลุ่มศัพท์ ๖.

อาการตฺเถน เอวํสทฺเทน เอตมตฺถํ ทีเปติ, นานานยนิปุณมเนกชฺฌาสยสมุฏฺฐานํ, **อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ**...สพฺพสตฺตานํ สกสกภาสานุรูปโต โสตปถมาคจฺฉนฺตํ ตสฺส ภควโต วจนํ สพฺพปฺปกาเรน โก สมตฺโถ วิญฺญาตุํ.

(ที.อฏ. ๑/๒๘, ม.อฏ. ๑/๕, สํ.อฏ. ๑/๔, อ.อฏ. ๑/๔)

ด้วย เอวํศัพท์ ที่ใช้ในความหมายว่าอาการ [ที่แปลว่าด้วยอาการนี้]ท่านพระอานนท์แสดงเนื้อความนี้ว่า ใคร ๆ ก็สามารถเพื่อจะเข้าใจพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ซึ่งละเอียดอ่อนด้วยนัยต่าง ๆ เกิดขึ้นด้วยอัธยาศัยอันกว้างขวาง **สมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์**...[กลุ่มอรรถ ๖ และกลุ่มศัพท์ ๖] มาสู่คลองแห่งโสตประสาทของสัตว์ทั้งปวง โดยสมควรแก่ภาษาของตน ๆ โดยประการทั้งปวงได้.

ตตฺถ ปญฺญาปุพฺพงฺคมาย สติยา พฺยญฺชนาวธารณสมตฺถตา, สติปุพฺพงฺคมาย ปญฺญาย อตฺถปฏิเวธสมตฺถตา. ตทุภยสมตฺถตาโยเคน **อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนสฺส** ธมฺมโกสสฺส อนุปาลนสมตฺถโต ธมฺมภณฺฑาคาริกตฺตสิทฺธิ.

(ที.อฏ. ๑/๔๐, ม.อฏ. ๑/๗, อ.อฏ. ๑/๖)

บรรดาความสำเร็จ ๒ อย่างนั้น ความเป็นผู้สามารถในการทรงจำพยัญชนะ มีได้ด้วยสติอันมีปัญญาเป็นตัวนำ, ความเป็นผู้สามารถในการแทงตลอดอรรถ มีได้ด้วยปัญญาอันมีสติเป็นตัวนำ, ความสำเร็จในความเป็นขุนคลังแห่งธรรม โดยสามารถตามรักษาคลังแห่งธรรม ที่**สมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์** มีได้ เพราะประกอบพร้อมด้วยความเป็นผู้สามารถทั้ง ๒ อย่างนั้น.

อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนนฺติ อตฺถพฺยญฺชนปริปุณฺณํ อุปเนตพฺพาภาวโต, สงฺกาสนปกาสนวิวรณวิภชนอุตฺตานีกรณปญฺญตฺติวเสน ฉหิ อตฺถปเทหิ, อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสวเสน ฉหิ พฺยญฺชนปเทหิ จ สมนฺนาคตนฺติ วา อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

(ม.ฏี. ๑/๒๖, สํ.ฏี. ๑/๒๓, อ.ฏี. ๑/๒๕)

บทว่า **อตฺถพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ** (สมบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์) ได้แก่ บริบูรณ์ด้วยอรรถและศัพท์ เพราะไม่มีอะไรที่พระองค์จะต้องเพิ่มเข้าไปอีก, บัณฑิตพึงทราบความหมายว่าพรั่งพร้อม[สมบูรณ์]แล้วด้วยกลุ่มอรรถ ๖ คือสังกาสนา[อรรถแสดงโดยสังเขป], ปกาสนา [อรรถแสดงไว้ก่อน,อรรถที่เป็นหัวข้อ], วิวรณา [อรรถอธิบาย], วิภชนา[อรรถจำแนก], อุตตานีกัมมะ[อรรถขยายให้ชัดเจน ด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียดหรือแสดงอุปมา], ปัญญัตติ [อรรถแสดงโดยประการต่าง ๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา] หรือพรั่งพร้อมแล้วด้วยกลุ่มศัพท์ ๖ คือ พยางค์ บทพากย์ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ.

ดู ที.ฏี. ๑/๔๑

อตฺถพฺยญฺชนุเปต (ติ)

[อตฺถพฺยญฺชน + อุเปต]

ที่ประกอบด้วยอรรถและพยัญชนะ.

สุตฺตสฺส จ อนุคีติ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ สมาเนตพฺพา. อตฺถาปคตํ หิ พฺยญฺชนํ สมฺผปฺปลาปํ ภวติ. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย ภวติ. ตสฺมา **อตฺถพฺยญฺชนุเปตํ** สงฺคายิตพฺพํ. (เนตฺติ. ๑๙)

อนึ่ง การอ้างสาธกแห่งพระพุทธพจน์ พึงนำมาเปรียบโดยอรรถและพยัญชนะ. เพราะว่าพยัญชนะที่ปราศจากอรรถย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ แม้อรรถของบทพยัญชนะที่กล่าวไว้ไม่ดีก็เข้าใจยาก ดังนั้น จึงควรร้อยกรองคำ**ที่ประกอบด้วยอรรถและพยัญชนะ**.

ดู อตฺถาปคต

อตฺถพฺยตฺติ (ติ)

[อตฺถ + พฺยตฺติ] [ทำ]ให้เนื้อความปรากฏ.

อตฺถพฺยตฺติการณ (น)

[อตฺถพฺยตฺติ + การณ]

เหตุทำให้เนื้อความปรากฏ. ดู อตฺถพฺยญฺชน

อตฺถพฺยาปตฺติ (ถี)

[อตฺถ + พฺยาปตฺติ]

ความเสื่อมจากประโยชน์.

ทกฺขํ คหปตึ สาธุ
สวิภชฺชญฺจ โภชนํ
อหาโส อตฺถลาเภสุ

อตฺถพฺยาปตฺติ อพฺยโถ. (ชา. ๑/๑๘๒)

(กาพเทวิลดาบสกล่าวกับนารทดาบสว่า)

ผู้ครองเรือนมีความขยัน แบ่งปันกันกิน เป็นการดี เมื่อได้สิ่งที่ต้องการก็ไม่ระเริง และเมื่อมี**ความเสื่อมจากประโยชน์**ก็ไม่เดือดร้อน.

อตฺถพฺยาปตฺตีติ ยทา ปน อตฺตโน **อตฺถพฺยาปตฺติ** ยสวินาโส โหติ, ตทา อพฺยโถ อกิลมนฺโจตุตฺถํ สาธุ. (ชา.อฏ. ๓/๔๔๒)

บทว่า **อตฺถพฺยาปตฺติ** ความว่า ก็เมื่อใดมี**ความเสื่อมจากประโยชน์**คือยศพินาศ เมื่อนั้น ก็ไม่เดือดร้อน คือ ไม่มีความลำบาก ข้อนี้เป็นการดีที่ ๔.

อตฺถภญฺชน (น)

[อตฺถ + ภญฺชน]

การหักราญ - ทำลายประโยชน์.

อปิจ คหฏฺฐานํ อตฺตโน สนฺตกํ อทาตุกามตาย ‘นตฺถีติอาทินยปฺปวตฺโต อปฺปสาวชฺโช. สกฺขินา หุตฺวา **อตฺถภญฺชนตฺถํ** วุตฺโต มหาสาวชฺโช.

(ที.อฏ. ๑/๗๑, อภิ.อฏ. ๑/๑๔๒, ม.อฏ. ๑/๒๐๓)

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า มุสาวาทของคฤหัสถ์ที่ดำเนินไปโดยนัยว่าไม่มีเป็นต้น เพราะไม่ต้องการจะให้ทรัพย์ของตน มีโทษน้อย (ส่วน) มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อ**ทำลายประโยชน์** มีโทษมาก.

อตฺถภญฺชนก (ติ)

[อตฺถ + ภญฺชน + ก]

อันหักราน - ทำลายประโยชน์,

มุสาติ วิสำวาทนปุเรกฺขารสฺส **อตฺถภญฺชนโก** วจีปโยโค กายปโยโค วา. (ที.อฏ. ๑/๗๑)

คำว่า **มุสา** คือ ความพยายามทางวาจา หรือทางกาย **อันทำลายประโยชน์**ของผู้มุ่งจะพูดหลอกลวง. (ดู ม.อฏ. ๑/๑๙๒)

อตฺถภญฺชนกฏฺฐ (ปุ)

[อตฺถภญฺชนก + อตฺถ]

มีความหมายว่าหักราน - ทำลายประโยชน์.

อถวา **อตฺถภญฺชนกฏฺเฐน** อญฺเญติ กิเลสา วุจฺจนฺติ. เตสํ อโปสเนน อนญฺญโปสีติ อยมฺเปตฺถ อตฺโถ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๐๖)

อีกนัยหนึ่ง กิเลสทั้งหลายเรียกว่า อย่างอื่น เพราะ**มีความหมายว่าหักรานประโยชน์**. ในข้อนี้ มีอธิบายอย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่าไม่ต้องเลี้ยงคนอื่น เพราะไม่เลี้ยงกิเลสเหล่านั้น.

อตฺถภาว (ปุ)

[อตฺถ + ภาว] ความเป็นประโยชน์.

อิทญฺหิ ตถาคตปทำ มหตฺถำ มหาคติกำ มหาวิสยำ, ตสฺส อปฺปมาทปทสฺส วิย เตปิฏกมฺปิ พุทฺธวจนำ ยุตฺติโต **อตฺถภาเวน** อาหรนฺโต “อติตฺเถน ธมฺมกถิโก ปกฺขนฺโทติ น วตฺตพฺโพ.

(อุทาน.อฏ. ๑๓๖)

จริงอยู่ บทว่า ตถาคต นี้ มีอรรถมาก มีคติมาก มีอารมณ์มาก. พระธรรมกถึกนำพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก แห่งตถาคตบทนั้นมาเหมือนอัปปมาทบทโดยความเหมาะสม โดย**ความเป็นประโยชน์** ใครๆ ไม่ควรกล่าวว่าพระธรรมกถึกแล่นไปโดยผิดท่าแล.

อตฺถภูต (ติ)

[อตฺถ + ภูต]

อันเป็นประโยชน์. ดู อตฺถตฺถ อรรถ (๒)

อตฺถเภทก (ติ)

[อตฺถ + เภทก] อันทำลายประโยชน์.

อตฺถเภทกวิสำวาทน (น)

[อตฺถเภทก + วิสำวาทน]

การกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอันทำลายประโยชน์, การกล่าวหลอกลวงอันเป็นเหตุทำลายประโยชน์.

โพธิสตฺตสฺส หิ เอกจฺเจสุ จาเนสุ ปาณาติปาโตปิ อทินฺนาทานมฺปิ...โหติเยว, **อตฺถเภทกวิสำวาทนำ** ปุรกฺขตฺวา มุสาวาโท นาม น โหติ. (ชา.อฏ. ๓/๔๗๕)

จริงอยู่ ปาณาติบาตก็ดี อทินนาทานก็ดี... มีแก่พระโพธิสัตว์ได้บ้างในฐานะบางอย่าง. แต่มุสาวาทที่มุ่ง**กล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงอันทำลายประโยชน์** ย่อมไม่มีแก่พระโพธิสัตว์เลย.

ดู วิสำวาทนปุเรกฺขาร วิ.อฏ. ๓/๓ สารตฺถ. ๓/๒

อตฺถมิ (ติ)

[อตฺถ + อิ + ต. เข้าใจว่า ลบ ต. อตฺถ + อิ + กฺวิ เช่น มารชิ]

เลือนลับไป, ตกไป, (พระจันทร์).

ตารณีเย ตารยิตฺวา
โพธนีเย จ โพธยิ
ปรินิพฺพายิ สมฺพุทฺโธ

อุพฺพุราชาว **อตฺถมิ**. (พุทฺธวํ. ๓๓๑)

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงช่วยคนที่ควรข้ามให้ข้าม ทรงช่วยคนที่ควรตรัสรู้ให้ตรัสรู้ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพาน เหมือนดวงจันทร์**เลือนลับไป**.

อตฺถมีติ อตฺถงฺคโต. เกจิ อตฺถํ คโตติ ปจฺจนฺติ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๑๙๑)

บทว่า **อตฺถมิ** (เลือนลับไป) คือ ถึงการตั้งอยู่ไม่ได้. อาจารย์บางพวกสวดว่า อตฺถํ คโต.

อตฺถมุข (น)

[อตฺถ + มุข]

เน้นความหมายเป็นหลัก, มุ่งแสดงเนื้อความ, อันแสดงสภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้น.

ตตฺถ โสพสปิ หารา มูลปทนิทฺธารณมนฺตเรน พฺยญฺชนมุเขเนว สุตฺตสฺส สำวณฺณนา โหนฺติ น นยา วิย มูลปทสงฺขาตสภาวธมฺมนิทฺธารณมุเขนาติ เต “พฺยญฺชนวิจโย สุตฺตสฺสาติ วุตฺตา. อตฺถนยา ปน ยถาวุตฺต**อตฺถมุเขเนว** สุตฺตสฺส อตฺถสมฺปฏิปตฺติยา โหนฺตีติ อาห “นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒)

ในเรื่องนั้น หาระทั้ง ๑๖ เป็นคำอธิบายพระพุทธพจน์โดยเน้นศัพท์เป็นหลัก โดยมิได้นำมูลบทออกแสดง มิใช่เหมือนนัยที่อธิบายพระพุทธพจน์โดยนำสภาวธรรมคือมูลบทออกแสดง ฉะนั้น จึงกล่าวหาระเหล่านั้นว่า พฺยญฺชนวิจโย สุตฺตสฺส (เป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์). ส่วนอรรถนัย (นัยแสดงความหมาย) ย่อมดำเนินไป เพื่อให้เข้าใจความหมายของพระพุทธพจน์ โดย**เน้นความหมายเป็นหลัก**ตามที่กล่าวไว้แล้ว ฉะนั้น จึงกล่าวว่า นยา ตโย จ สุตฺตตฺโถ (ส่วนนัย ๓ ประการเป็นความหมายของพระพุทธพจน์).

ยถาวุตฺตอตฺถมุเขเนวาติ มูลปทสงฺขาต-อตฺถุทฺธาเรเนว. (เนตฺติ.ฏี. ๒๒

บทว่า **ยถาวุตฺตอตฺถมุเขเนว** (โดยเน้นความหมายเป็นหลักตามที่กล่าวไว้แล้ว) ความว่า โดยการแสดงความหมายคือมูลบท[บทเดิมมี ๑๘ บท คือ มูลบทฝ่ายกุศล ๙ และมูลบทฝ่ายอกุศล ๙] ดู อตฺถวิจย

อตฺถยติ (กฺริ/อา)

[อตฺถ (จุราทิคณะ) + ณฺย + ติ]

ย่อมปรารถนา - ต้องการ, ย่อมแสวงหา.

ปฏิปกฺขํ **อตฺถยนฺติ** อิจฺฉนฺตีติ ปจฺจตฺถิกา. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๖)

ชื่อว่าศัตรู เพราะอรรถว่า **ย่อมปรารถนา**ความเป็นปฏิปักษ์[ตรงกันข้าม].

ปฏิปกฺขํ อตฺถยนฺตีติ สิกฺขากามานํ ภิกฺขูนํ ปฏิปกฺขํ ทุสฺสีลภาวํ อตฺถยนฺตีติ คณฺหิปเทสุ วุตฺตํ, อตฺตโน เวริปุคฺคลสฺส ปน ปฏิปกฺขภูตํ กญฺจิ อมิตฺตํ อตฺถยนฺติ คเวสนฺตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ปจฺจตฺถิกา หิ อตฺตโน เวรึ นาเสตุกามา ตสฺส ปฏิปกฺขภูตํ กญฺจิ อมิตฺตํ อตฺตโน สหายภาวมุปคจฺฉนฺตํ อิจฺฉนฺติ.

(สารตฺถ. ๒/๘๘)

ท่านกล่าวไว้ในคัณฐีบททั้งหลายว่า ปาฐะว่า **ปฏิปกฺขํ อตฺถยนฺติ** (ย่อมปรารถนาความเป็นปฏิปักษ์) ความว่า ย่อมปรารถนาความเป็นปฏิปักษ์ คือ ความเป็นผู้ทุศีลของเหล่าภิกษุผู้ใคร่ต่อการศึกษา. พึงเห็นเนื้อความในคำนั้นอย่างนี้ว่า ก็ย่อมปรารถนา คือ แสวงหาอมิตรไรๆ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อบุคคลผู้เป็นคู่เวรของตน. จริงอยู่ เหล่าข้าศึกผู้ประสงค์จะทำลายคู่เวรของตน ย่อมปรารถนาอมิตรบางคนซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อคู่เวรนั้น ให้เข้าถึงความเป็นสหายของตน[เอามาร่วมเป็นพวก].

อตฺถยนฺต (ติ)

[อตฺถ (จุราทิคณะ) + ณย + อนฺต]

ปรารถนา - ต้องการอยู่, แสวงหาอยู่.

สมปฺปิโต ปุถุสลฺเลน นาโค
อทุฏฺฐจิตฺโต ลุทฺทกมชฺฌภาสิ
กิม**ตฺถยํ** กิสฺส วา สมฺม เหตุ
มมํ วธึ กสฺส วายํ ปโยโค. (ชา. ๑/๓๗๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

พญาช้างถึงถูกยิงด้วยลูกเกาทัณฑ์ใหญ่แล้ว ก็ไม่มีจิตคิดประทุษร้าย ได้กล่าวกับนายพรานว่า เพื่อนรัก ท่าน**ต้องการ**อะไรหรือ เพราะอะไร ท่านจึงฆ่าเรา หรือว่าใครใช้[ให้ท่าน]มา.

กิมตฺถยนฺติ อายตึ กึ ปตฺเถนฺโต.

(ชา.อฏ. ๕/๕๒)

บทว่า **กิมตฺถยํ** (ต้องการอะไร) คือ ปรารถนาอะไรต่อไป.

อตฺถยิตพฺพ (ติ)

[อตฺถ (ยาเจ จุราทิคณะ) + ณย + ตพฺพ]

พึงต้องการ - ปรารถนา, พึงแสวงหา.

ทุวิธํ กมฺมฏฺฐานํ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานญฺจ. ตตฺถ สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ นาม ภิกฺขุสงฺฆาทีสุ เมตฺตา มรณสฺสติ จ. อสุภสญฺญาติปิ เอเก...

เอวํ พหูปการตฺตา “สพฺพตฺถ **อตฺถยิตพฺพ**ํ อิจฺฉิตพฺพนฺติ จ อธิปฺเปตสฺส โยคานุโยคกมฺมสฺส ฐานญฺจาติ “สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานนฺติ วุจฺจติ. (วิสุทธิ.๑/๔๒, วิ.อฏ. ๒/๒๑)

กัมมัฏฐานมี ๒ อย่าง คือ สัพพัตถกกัมมัฏฐาน และปาริหาริยกัมมัฏฐาน. บรรดากัมมัฏฐาน ๒ อย่างนั้น ที่ชื่อว่าสัพพัตถกกัมมัฏฐาน ได้แก่ ความมีเมตตาจิตในหมู่ภิกษุเป็นต้น กับมรณสติ[การระลึกถึงความตาย]. ฝ่ายเกจิอาจารย์พวกหนึ่งหมายเอาอสุภสัญญา...

กัมมัฏฐาน ๒ อย่างมีเมตตากัมมัฏฐานเป็นต้นนั้น เรียกว่า สัพพัตถกกัมมัฏฐาน เพราะ

เป็นกัมมัฏฐานที่**พึงต้องการ** คือ ปรารถนาในกัมมัฏฐานทั้งปวง เหตุมีอุปการะมากอย่างนี้ และเป็นเหตุให้สำเร็จแก่การประกอบภาวนาที่ตนประสงค์.

อตฺถยิตพฺพนฺติ:-

ปุพฺพาเสวนวเสน อตฺถยิตพฺพํ. (สารตฺถ. ๒/๒๐๒)

บทว่า **อตฺถยิตพฺพํ** ได้แก่ พึงต้องการด้วยสามารถแห่งการปฏิบัติเบื้องต้น.

อตฺถยุตฺต (ติ)

[อตฺถ + ยุตฺต]

ประกอบด้วยผล, ประกอบด้วยประโยชน์.

สหิตํ เมติ มยฺหํ วจนํ สหิตํ สิลิฏฺจ์ **อตฺถยุตฺตํ** การณยุตฺตนฺติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๘๖)

ปาฐะว่า **สหิตํ เม** (คำพูดของผมมีประโยชน์) ความว่า คำพูดของข้าพเจ้ามีประโยชน์ สละสลวย **ประกอบด้วยผล** ประกอบด้วยเหตุ.

ดู ชา.อฏ. ๔/๒๑๔

อตฺถยุตฺติ (ถี)

[อตฺถ + ยุตฺติ]

(๑) เนื้อความและเหตุสมควร.

อปเร อนุสฺสาวิตนฺติ ปทสฺส อนุสฺสาเวตพฺพนฺติ อตฺถํ วิกปฺเปตฺวา ยาวตติยนฺติ อิทํ อุปริ อุทฺเทสาวสาเน กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา…ตติยมฺปิ ปุจฺฉามีติ เอตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ อาหุ. ตมฺปิ น ยุชฺชติ, กสฺมา. **อตฺถยุตฺตีนํ** อภาวโต.

อิทญฺหิ ปทํ เกจิ อนุสฺสาวิตนฺติ สชฺฌายนฺติ, เกจิ อนุสฺสาเวตนฺติ, ตํ อุภยํ วาปิ อตีตกาลเมว ทีเปติ, น อนาคตํ. ยทิ จสฺส อยํ อตฺโถ สิยา, อนุสฺสาวิตํ เหสฺสตีติ วเทยฺย. เอวํ ตาว อตฺถาภาวโต น ยุชฺชติ. (กงฺขา. ๑๐๑-๒)

อาจารย์ท่านอื่นดำริเนื้อความของบทว่า อนุสฺสาวิตํ ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด) จึงกล่าวว่า คำว่า ยาวตติยํ (ถึงครั้งที่ ๓) นี้ กล่าวไว้ โดยหมายถึงคำว่า กจฺจิตฺถ ปริสุทฺธา…ตติยมฺปิ ปุจฺฉามิ (ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๒ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ ข้าพเจ้าขอถามเป็นครั้งที่ ๓ ว่า ท่านทั้งหลายเป็นผู้บริสุทธิ์แล้วหรือ) ท้ายหัวข้อ[ของปาราชิก]ข้างหน้านั้น. แม้ความเห็นนั้นก็ไม่สมควร เพราะไม่มี**เนื้อความ**[ที่เป็นอนาคตกาล]และ**เหตุสมควร**.

กล่าวคือบางรูปสาธยายบทนี้ว่า อนุสฺสาวิตํ บางรูปสาธยายว่า อนุสฺสาเวตํ แม้บททั้งสองนั้น ก็บ่งถึงอดีตกาลอย่างเดียว ไม่ใช่อนาคตกาล ถ้าบทดังกล่าวจะพึงมีเนื้อความอย่างนี้ [ว่า อนุสฺสาเวตพฺพํ (พึงสวด)] พระพุทธองค์ก็ควรตรัสว่า อนุสฺสาวิตํ เหสฺสติ (จักสวด) ความเห็นนั้นจึงไม่สมควรเพราะไม่มีเนื้อความ[ที่ลง ต ปัจจัยในอนาคตกาล]ก่อน.

(๒) ความสมควรแก่เนื้อความ. ความเหมาะสมโดยอรรถ - เนื้อความ.

อตฺถยุตฺติปุจฺฉา (ถี)

[อตฺถยุตฺติ + ปุจฺฉา]

การถามถึงความสมควรแก่เนื้อความ. การถามถึงความเหมาะสมโดยอรรถ.

กถံสูติ สพฺพตฺเถว **อตฺถยุตฺติปุจฺฉา** โหติ. อยญฺหิ ปญฺญาทิอตฺถं ญตฺวา ตสฺส ยุตฺตึ ปุจฺฉติ “กถं กาย ยุตฺติยา เกน การเณน ปญฺญ ลภาตีติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๒๗)

บทว่า **กถံสุ** เป็น**การถามถึงความสมควรแก่เนื้อความ**ในที่ทั้งปวงนั่นเทียว. ก็อาพวกยักษ์นี้รู้อรรถมีปัญญาเป็นต้น จึงทูลถามถึงความสมควรแก่เนื้อความนั้นว่า บุคคลย่อมได้ปัญญาอย่างไร คือด้วยความสมควรอย่างไร ด้วยเหตุอย่างไร.

อตฺถโยชนกฺกม (ปุ)

[อตฺถ + โยชนกฺกม]

เนื้อความและลำดับแห่งประโยชน์.

อิทานิ ยสฺมา ภควตา ภิกฺขูนं สนฺตปณีตกมฺมฏฺฐานทสฺสนตฺถเมว อยं ปาฬิ วุตฺตา, ตสฺมา อปริหาเปตฺวา **อตฺถโยชนากฺกมं** เอตฺถ วณฺณนं กริสฺสามิ. (วิ.อฏ. ๒/๙)

บัดนี้ เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคตรัสพระบาลีนี้ เพื่อจะทรงแสดงกัมมัฏฐานที่สงบและประณีตแก่ภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น ข้าพเจ้าจักพรรณนาซึ่ง**เนื้อความและลำดับแห่งประโยชน์**[ในพระบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้นี้เป็นต้น] ไม่ให้ขาดตกบกพร่อง.

อตฺถโยชนกฺกมนฺติ อตฺถญฺจ โยชนกฺกมญฺจ.

(สารตฺถ. ๒/๑๘๑, วิมติ. ๑/๒๐๙)

บทว่า **อตฺถโยชนกฺกมं** แปลว่า ซึ่งเนื้อความและลำดับแห่งประโยชน์.

อตฺถโยชนา (ถี)

[อตฺถ + โยชนา]

วาจาเครื่องประกอบเนื้อความ, การอธิบายเนื้อความ.

ตตฺรายं ภูตมตฺถं กตฺวา สงฺเขปโต **อตฺถโยชนา**. (ม.อฏ. ๑/๒๑๕)

วาจาเครื่องประกอบเนื้อความโดยสังเขปอันจะทำเนื้อความให้ปรากฏชัดในวาระว่าด้วยอาหารนั้น มีดังต่อไปนี้.

อตฺถร (น)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + อ]

เครื่องลาด, ที่รอง, อาน, พรหม, ผ้ากัมพล.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู อุจฺจาสยนมหาสยนานิ ธาเรนฺติ. เสยฺยถิทं อาสนฺทึ, ปลฺลงฺกं...หตฺถ**ตฺถรं**, อสฺส**ตฺถรं**, รถ**ตฺถรं**...

(วิ. ๓/๒๘๑, ที. ๑/๗, อ. ๑/๑๘๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ใช้ที่นอนสูงใหญ่ คือ เตียงมีเท้าสูงเกินขนาด, เตียงมีเท้าเป็นรูปสัตว์ร้าย... **เครื่องลาด**บนหลังช้าง,**เครื่องลาด**บนหลังม้า, **เครื่องลาด**ในรถ...

หตฺถตฺถรं อสฺสตฺถรนฺติ หตฺถิอสฺสปิฏฺฐีสุ อตฺถรณอตฺถรกาเยว. (ที.อฏ. ๑/๘๓)

สองบทว่า **หตฺถตฺถรं อสฺสตฺถรं** ได้แก่ เครื่องลาดที่ใช้ปูลาดบนหลังช้างและหลังม้านั่นเอง.

ดู วิ.อฏ. ๓/๓๖๙, อ.อฏ. ๒/๑๗๑-๒

[คำว่า **เสยฺยถิทำ** เป็นคำถามที่เรียกว่ากเถตุกัมยตา (ปรารถนาเพื่อตอบเอง) คือ ถามนำแล้วตอบเอง คำถามชนิดนี้มีคำตอบเป็นจำนวน นั่นคือจำแนกแจกแจงออกเป็นประเภทๆ พร้อมกับอธิบาย อาจหมายถึงสิ่งที่เป็นปุงลิงค์ อิตถีลิงค์ หรือนปุงสกลิงค์ก็ได้ แต่ไม่เปลี่ยนรูปเพราะเป็นนิบาต]

อตฺถรก (ปุ)

[อตฺถร + ก]

มีอรรถเหมือนกับ อตฺถร. ดู อตฺถร

อตฺถรณ (น)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ยุ]

เครื่องลาด, เครื่องปู, การปู การลาด.

พรหมขนสัตว์.

จมฺมานิ **อตฺถรณานิ** เอฬกจมฺมำ อชจมฺมำ มิคจมฺมำ. (วิ. ๓/๒๘๕)

(พระโสณะกราบทูลแด่พระผู้มีพระภาคตามคำของพระมหากัจจานะว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในอวันตีทักขิณาบถ]มีหนังที่เป็น**เครื่องลาด** คือหนังแกะ หนังแพะ หนัง มฤค... [ถ้ากระไร พระผู้มีพระภาคพึงทรงอนุญาตหนังที่เป็นเครื่องลาด คือ หนังแกะ หนังแพะ และหนังมฤค เฉพาะในอวันตีทักขิณาบถ]

อตฺถริตฺวา นิปชฺชิยนฺตีติ **อตฺถรณา**.

(มหานิ.อฏ. ๑๒)

ชื่อว่า อัตถรณะ (เครื่องลาด) เพราะอรรถว่าปูลาดแล้วนอน. (ดู ที.๓/๑๓๐, มหานิ. ๑)

อตฺถรณกอตฺถรณ (น)

[อตฺถรณก + อตฺถรณ]

เครื่องลาดที่ใช้ปูลาด(บนหลังช้างและม้า).

ดู อตฺถรก

อตฺถรติ (กฺริ/อา)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + อ + ติ]

ย่อมกราน, ย่อมปูลาด, ย่อมลาด.

(ปุ.) สงฺโฆ กถินำ **อตฺถรติ**, คโณ กถินำ อตฺถรติ, ปุคฺคโล กถินำ อตฺถรตีติ.

(วิ.) น สงฺโฆ กถินำ อตฺถรติ, น คโณ กถินำ อตฺถรติ, ปุคฺคโล กถินำ **อตฺถรตี**ติ.

(วิ. ๕/๓๐๙)

ถาม:สงฆ์**ย่อมกราน**กฐิน, คณะย่อมกรานกฐิน, บุคคลย่อมกรานกฐินหรือ.

ตอบ:สงฆ์หาได้กรานกฐินไม่ คณะหาได้กรานกฐินไม่ แต่บุคคล**ย่อมกราน**กฐิน.

ตสฺมา ยตฺถ จตฺตาโร วา ตโย วา เทฺว วา เอโก วา ปุริมวสฺสำ อุปคโต, ตตฺถ ปจฺฉิมวสฺสูปคเตน คณปูรเก กตฺวา อตฺถริตพฺพำ. เต จ คณปูรกาว โหนฺติ, อานิสำเส น ลภนฺติ, ตสฺมา สเจ ปุริมวสฺสำวุฏฺฐานำ คหฏฺฐปพฺพชิเตสุ โย โกจิ ธมฺเมน สเมน จีวรำ เทติ "อิมินา กถินำ **อตฺถรถา**ติ.

ตำ ขนฺธเก วุตฺตาย ญตฺติทุติยกมฺมวาจาย กถินตฺถารารหสฺส ภิกฺขุโน ทาตพฺพำ.

(กงขา. ๑๕๒)

เพราะเหตุนั้น ภิกษุ ๔ รูป ๓ รูป ๒ รูป หรือ ๑ รูปจำพรรษาแรกในวัดใด ภิกษุผู้จำพรรษา

แรกในวัดนั้น ต้องนำภิกษุผู้จำพรรษาหลังมาเป็นคณปูรกะ (ผู้ทำคณะให้เต็ม) แล้วกรานกฐิน เถิด. อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นเป็นคณปูรกะเท่านั้น ไม่ได้อานิสงส์ ดังนั้น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ถวายจีวรโดยชอบธรรมแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแรกโดย กล่าวว่า ท่านโปรด**กราน**กฐินด้วยจีวรนี้ สงฆ์ควรให้จีวรนั้นแก่ภิกษุผู้ควรแก่การกรานกฐิน ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์ขันธกะ.

[ข้อความว่า ภิกษุ ๔ รูป ๓ รูป ๒ รูป หรือ ๑รูปจำพรรษาแรก ในวัดใด... แล้วกรานกฐินเถิด" หมายความว่า ถ้าในวัดแห่งหนึ่งมีภิกษุจำพรรษาแรก ๔ รูป ก็ควรนำภิกษุผู้จำพรรษาหลัง อย่างน้อย ๑ รูปมาเป็นคณปูรกะ หรือถ้าในวัดดังกล่าวมีภิกษุจำพรรษาแรก ๓ รูป ก็ควรนำภิกษุผู้จำพรรษาหลังอย่างน้อย ๒ รูปมาเป็นคณปูรกะ ดังนี้เป็นต้น นอกจากนั้น ถ้าหากไม่มีภิกษุผู้จำพรรษาหลัง ก็นิมนต์ภิกษุจากวัดอื่นมาได้ หรือนำภิกษุผู้มีพรรษาขาด หรือไม่ได้จำพรรษามาเป็นคณปูรกะได้ เพราะคำว่า ปจฺฉิมวสฺสูปคเต ภิกฺขู (ภิกษุผู้จำพรรษาหลัง) เป็น*อุปลักขณนัย* คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่หมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (ราชกุมารได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ซึ่งหมายถึงราชกุมารได้เครื่องราชกกุธภัณฑ์อื่นมีพระแสงขรรค์เป็นต้นอีกด้วย.

คำว่า **จีวรํ** และ **กถินํ** หมายถึง จีวรที่ตัด เย็บ และย้อมเสร็จแล้ว ถ้าเป็นผ้าที่ยังไม่สำเร็จด้วยการตัด เย็บ และย้อม ให้ใช้เป็น จีวรทุสฺสํ (ผ้าเพื่อจีวร) และ กถินทุสฺสํ (ผ้าเพื่อกฐิน) โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จีวรสฺส ทุสฺสํ จีวรทุสฺสํ (ผ้าเพื่อจีวร ชื่อว่า จีวรทุสสะ) และ กถินสฺส ทุสฺสํ กถินทุสฺสํ (ผ้าเพื่อกฐิน ชื่อว่า กถินทุสสะ)

อนึ่ง คำว่า **จีวรํ** เป็นอุปลักขณนัย คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งพอเป็นเครื่องสังเกต แต่หมายรวมถึงสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด จึงหมายรวมถึงคำว่า **จีวรทุสฺสํ** (ผ้าเพื่อจีวร) อีกด้วย แม้คำว่า **อิมินา กถินํ อตฺถรถ** (จงกรานกฐินด้วยจีวรนี้) ก็เป็นอุปลักขณนัยเช่นเดียวกัน จึงหมายรวมถึงคำว่า **อิมํ กถินจีวรํ สงฺฆสฺส เทม** (ข้าพเจ้าขอถวายกฐินจีวรนี้แก่สงฆ์) อีกด้วย]

จมฺมํ วิหนนฺติ เอฬกสฺส
อสฺสปิฏฺฐตฺถรสฺสุขสฺส เหตุ
น จ เต สุนขสฺส **อตฺถรนฺติ**
อถ เมณฺฑสฺส สุเณน สฑฺยมสฺส. (ชา. ๑/๒๕๒)

(ปุกกุสบัณฑิตกล่าวว่า)
ชนทั้งหลายย่อมใช้หนังแกะ (หรือแพะภูเขา) เป็นเครื่องปูลาดบนหลังม้า เพราะ (นั่งสบาย) แต่ย่อมไม่**ปูลาด** (ด้วยหนัง) ของสุนัข เพราะแกะกับสุนัขเป็นเพื่อนกัน.

ดู วิ. ๕/๓๐๙, ชา.๕/๓๐๙, ชา.อฏ. ๖, ชา. ๑/๑๒๖, ชา.อฏ. ๖/๒๗๖, ชา.อฏ. ๖/๒๗๖

อตฺถรส (ปุ)

[อตฺถ + รส]

(ก) อรรถรส, รสแห่งอรรถ, ความถึงพร้อมแห่งอรรถ, ความถึงพร้อมแห่งผลของเหตุ.

(ข) ความบริบูรณ์ด้วยประโยชน์, ความยินดีในการได้ประโยชน์, เนื้อหาสาระของความหมาย.

อตฺถิ มณฺโฑ, อตฺถิ เปยฺยํ, อตฺถิ กสโฏ. อธิโมกฺขมณฺโฑ สทฺธินฺทฺริยํ, อสฺสทฺธิยํ กสโฏ, โย ตตฺถ **อตฺถรโส** ธมฺมรโส วิมุตฺติรโส อิทํ เปยฺยํ. (ปฏิสํ. ๒๗๙)

ความใสมีอยู่, ความน่าดื่มมีอยู่, กากก็มีอยู่, ความใสคือความน้อมใจเชื่อ ชื่อว่าสัทธินทรีย์, ความไม่มีศรัทธาเป็นกาก, **อรรถรส** ธรรมรส วิมุตติรสในสัทธินทรีย์นั้นเป็นความน่าดื่ม.

อตฺถรโสติอาทีสุ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมุจฺจนํ อตฺโถ, สทฺธินฺทฺริยํ ธมฺโม, ตเทว นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติ, ตสฺส อตฺถสฺส สมฺปตฺติ **อตฺถรโส**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๘๓)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า อตฺถรโส ดังต่อไปนี้:- ความน้อมไปแห่งสัทธินทรีย์เป็นอรรถ ,สัทธินทรีย์เป็นธรรม, สัทธินทรีย์นั่นแหละชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจากกิเลสต่าง ๆ, ความถึงพร้อมแห่งอรรถนั้น ชื่อว่า **อรรถรส**.

ภาคี วา ภควา **อตฺถรสสฺส** ธมฺมรสสฺส วิมุตฺติรสสฺส อธิสีลสฺส อธิจิตฺตสฺส อธิปญฺญายาติ ภควา. (มหานิ. ๑๑๑)

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นผู้มีส่วน**แห่งอรรถรส** ธรรมรส วิมุตติรส อธิสีล อธิจิต อธิปัญญา เพราะเหตุนั้น จึงทรงพระนามว่าพระผู้มีพระภาค.

ดู อ. ๑/๓๘, ๓๙, มหานิ. ๑๑๑

อตฺถรสสฺสาติ เหตุผลสมฺปตฺติสงฺขาตสฺส **อตฺถรสสฺส**. (มหานิ.อฏ. ๒๓๑)

บทว่า **อตฺถรสสฺส** ได้แก่ **อรรถรส** กล่าวคือความถึงพร้อมแห่งผลของเหตุ.

(ค) สามัญผล ๔.

อตฺถรสสฺสาติอาทีสุ **อตฺถรโส** นาม จตฺตาริ สามญฺญผลานิ, ธมฺมรโส นาม จตฺตาโร มคฺคา, วิมุตฺติรโส นาม อมตนิพฺพานํ. (อ.อฏ. ๑/๓๘๐)

ในบทว่า **อตฺถรสสฺส** เป็นต้น ความว่า สามัญญผล ๔ ชื่อว่า**อรรถรส**, มรรค ๔ ชื่อ ว่าธรรมรส พระอมตนิพพาน ชื่อว่าวิมุตติรส.

อตฺถรโส นาม จตฺตาริ สามญฺญผลานิ "อริยมคฺคานํ ผลภูโต รโสติ กตฺวา. (อ.ฏี. ๑/๒๓๒)

สามัญญผล ๔ ชื่อว่า**อรรถรส** เพราะอรรถวิเคราะห์[ทำรูปวิเคราะห์]ว่า รสอันเป็นผลของอริยมรรคทั้งหลาย. (ดู. สำ.ฏี. ๑/๓๒๒)

อตฺถริก (ติ)

[อตฺถร + อิก] เครื่องลาด[ไม้].

(สุเมโธ) สายนฺหสมยํ ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา พิทลมญฺจกปสฺเส กฏฺฐ**ตฺถริกาย** นิปนฺโน สรีรํ อุตุ์ คาหาเปตฺวา พลวปจฺจูเส ปพุชฺฌิตฺวา อตฺตโน อาคมนํ อาวชฺเชสิ...(ชา.อฏ. ๑/๑๒)

[สุเมธดาบส]เข้าไปสู่บรรณศาลาเวลาเย็น นอนบน**เครื่องลาด**ไม้ข้างเตียงที่สานไว้หลวมๆให้สรีระรับอุณหภูมิ[ที่เหมาะสม] แล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง รำพึงถึงการมาของตนว่า [เราเห็นโทษในการครองเรือน จึงสละทรัพย์นับไม่ได้และบริวารจำนวนมากเข้ามาสู่ป่าออกบวชแสวงหาความพ้นทุกข์ จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะเหลือบยุงคือมิจฉาวิตก ย่อมกัดกินผู้สละความสงัดเที่ยวไปอยู่ บัดนี้ เราควรเพิ่มพูนความสงัด]

ดู ชา.อฏ. ๕/๒๙๙

ดู อตฺถร, อตฺถรก, อตฺถรณ, อตฺถรณก

อตฺถริตพฺพ (ติ)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ตพฺพ]

พึงกราน, พึงทอด.

(ภควา) เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว กถินำ **อตฺถริตพฺพำ**. พฺยตฺเตน ภิกฺขุนา ปฏิพเลน สงฺโฆ ญาเปตพฺโพ “สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ. อิทำ สงฺฆสฺส กถินทุสฺสำ อุปฺปนฺนำ. ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลำ, สงฺโฆ อิมำ กถินทุสฺสำ อิตฺถนฺนามสฺส ภิกฺขุโน ทเทยฺย กถินำ อตฺถริตุำ. เอสา ญตฺติ. (วิ. ๓/๓๕๒, วิ. ๕/๓๐๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็แลสงฆ์**พึงกราน**กฐินอย่างนี้ คือ ภิกษุผู้ฉลาดสามารถพึงประกาศให้สงฆ์ทราบ ด้วยญัตติทุติยกรรมวาจาว่า ท่านผู้เจริญ ขอสงฆ์จงฟังข้าพเจ้า ผ้ากฐินนี้ เกิดแล้วแก่สงฆ์ ถ้าความพร้อมของสงฆ์ ถึงที่แล้ว[ถ้าสงฆ์พร้อมกันแล้ว] สงฆ์พึงให้ผ้ากฐินแก่ภิกษุชื่อนี้เพื่อกรานกฐิน นี้เป็นญัตติ.

ตสฺมา ยตฺถ จตฺตาโร วา ตโย วา เทฺว วา เอโก วา ปุริมวสฺสำ อุปคโต, ตตฺถ ปจฺฉิมวสฺสูปคเตน คณปูรเก กตฺวา **อตฺถริตพฺพำ**. เต จ คณปูรกาว โหนฺติ, อานิสำเส น ลภนฺติ.

(กงฺขา. ๑๕๒)

เพราะเหตุนั้น ภิกษุ ๔ รูป ๓ รูป ๒ รูป หรือ ๑ รูปจำพรรษาแรกในวัดใด ภิกษุผู้จำพรรษาแรกในวัดนั้น ต้องนำภิกษุผู้จำพรรษาหลังมาเป็นคณปูรกะ (ผู้ทำคณะให้เต็ม) แล้ว**พึงกราน**กฐินเถิด. อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้นเป็นคณปูรกะเท่านั้น ไม่ได้อานิสงส์.[ดังนั้น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะเป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ตาม ถวายจีวรโดยชอบธรรมแก่ภิกษุผู้จำพรรษาแรกโดยกล่าวว่า ท่านโปรดกรานกฐินด้วยจีวรนี้ สงฆ์ควรให้จีวรนั้นแก่ภิกษุผู้ควรแก่การกรานกฐินด้วยญัตติทุติยกรรมวาจา ซึ่งพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในคัมภีร์ขันธกะ]

อตฺถริตพฺพนฺติ อตฺถรณำ กาตพฺพำ.

(กงฺขา.อภินวฏี. ๒๙๓)

บทว่า **อตฺถริตพฺพำ** คือ ต้องทำการกราน.

[ความหมายว่า “กราน” เป็นสิ่งที่เข้าใจกันอยู่แล้ว ท่านจึงไม่อธิบายด้วยธาตุอื่น เพื่อแสดงอรรถของการกราน แต่อธิบายด้วย กร ธาตุที่เป็นธาตุราชา ซึ่งสามารถใช้อธิบายอรรถของธาตุที่เข้าใจได้แล้ว ดังคำว่า คนฺตพฺพำ (พึงไป) อาจอธิบายว่า คมนำ กาตพฺพำ (พึงทำการไป) เพราะกิริยาไปเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป หรือคำว่า คจฺฉติ (ย่อมไป) อธิบายได้ว่า คจฺฉตีติ คมนำ กโรติ (คำว่า คจฺฉติ หมายความว่า ย่อม

ทำการไป) หรือ คจฺฉตีติ คมนํ ภวติ (คำว่า คจฺฉติ ความว่า การไปย่อมมี) ดังข้อความในคัมภีร์เภทจินตาภาสาฏีกา คำอธิบาย คาถา ๓๐๐ ว่า **ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถพฺยาปกา** (ภู และ กร ธาตุแผ่ไปในอรรถของธาตุทั้งปวง) ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๑๐๘) ว่า **ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺเถเสฺวว สนฺติ**.(ภู และ กร ธาตุมีอยู่ในอรรถของธาตุทั้งปวงนั่นเทียว) และในคัมภีร์กัจจายนคุพหัตถทีปนี (หน้า ๕๖๙) ว่า **ภูกราสา สพฺพธาตฺวตฺถคพฺภา**.(ภู, กร และ อส ธาตุ มีอรรถของธาตุอยู่ภายใน)

สตฺตากรณรูปา หิ
ธาตฺวตฺถา สกลา ตโต
ภาโว กฺริยา จ สามญฺญ
สกเลเสฺวว คมฺยเต. (เภทจินฺตา. คาถา ๓๐๐)

อรรถของธาตุทั้งหมดมีสภาพของความเป็นและการกระทำ ดังนั้น ความเป็นและการกระทำ จึงเป็นอรรถทั่วไป บุคคลย่อมรู้ได้ในธาตุทั้งปวง.

ภฺวาสกรา ธาตู เอเต
กฺริยาสามญฺญวาจกา
คมุปจาทิกา ธาตู
กฺริยาวิเสสวาจกา. (กจฺจายนวิโพธก. สูตร ๔๕๗)

ธาตุเหล่านี้คือ ภู, อส และกร ธาตุ แสดงกิริยาสามัญทั่วไป ส่วน คมุ และ ปจ ธาตุเป็นต้น แสดงกิริยาพิเศษ]

อตฺถริตุ̎ (พฺย)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ตุ̎]

เพื่อกราน.

อนุชานามิ ภิกฺขเว วสฺสวุฏฺฐานํ ภิกฺขูนํ กถินํ **อตฺถริตุ̎**. อตฺถตกถินานํ โว ภิกฺขเว ปญฺจ กปฺปิสฺสนฺติ อนามนฺตจาโร อสมาทานจาโร คณโภชนํ ยาวทตฺถจีวรํ โย จ ตตฺถ จีวรุปฺปาโท โส เนสํ ภวิสฺสติ. (วิ. ๓/๓๕๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**เพื่อกราน**กฐินแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาแล้ว[เราอนุญาตให้ภิกษุผู้อยู่จำพรรษาแล้วกรานกฐิน] ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอผู้กรานกฐินแล้ว จะได้รับอานิสงส์ ๕ อย่างนี้ [คือเที่ยวไปไม่ต้องบอกลา ไม่ต้องถือไตรจีวรไปครบสำรับ ฉันคณโภชนะได้ ทรงอติเรกจีวรไว้ได้ตามต้องการ พวกเธอจะได้จีวรที่เกิดขึ้นในที่นั้น.

อตฺถริตุกาม (ติ)

[อตฺถริตุ̎ + กมุ + ณ]

ผู้ประสงค์จะกราน, ต้องการกราน[กฐิน].

เตน กถินตฺถารเกน ภิกฺขุนา ตทเหว โธวิตฺวา วิมชฺชิตฺวา วิจาเรตฺวา ฉินฺทิตฺวา สิพฺเพตฺวา รชิตฺวา กปฺปิ กตฺวา กถินํ อตฺถริตพฺพ̎.

สเจ สงฺฆาฏิยา กถินํ **อตฺถริตุกาโม** โหติ, โปราณิกา สงฺฆาฏิ ปจฺจุทฺธริตพฺพา, นวา สงฺฆาฏิ อธิฏฺฐาตพฺพา, “อิมาย สงฺฆาฏิยา กถินํ อตฺถรามีติ วาจา ภินฺทิตพฺพา.

(วิ. ๕/๓๐๙)

[สงฆ์พึงให้ผ้ากฐินแก่ภิกษุผู้กรานกฐินด้วยญัตติทุติยกรรม] ภิกษุผู้กรานกฐินนั้น ควรซักขยี้ให้สะอาดแล้วกะ ตัด เย็บ ย้อม ทำกัปปะ พินทุ แล้วกรานกฐินในวันนั้นเลย.

ถ้า**ประสงค์จะกราน**กฐินด้วยผ้าสังฆาฏิ ควรถอนผ้าสังฆาฏิผืนเก่าเสีย ควรอธิษฐานผ้าสังฆาฏิผืนใหม่ เปล่งวาจาว่า ข้าพเจ้ากรานกฐินด้วยผ้าสังฆาฏิผืนนี้.

[แม้ผ้าอุตตราสงค์ หรือ ผ้าอันตรวาสกก็มีนัยเดียวกันนี้]

[คำว่า "**ถอนผ้าสังฆาฏิเก่า**" หมายความว่า ภิกษุผู้อธิษฐานผ้าสังฆาฏิของตนเป็นแบบอธิษฐานไตรจีวร (เตจีวริกอธิษฐาน) ต้องทำปัจจุทธรผ้าสังฆาฏิเก่า ให้อธิษฐานตกไปเสียก่อน เพราะจีวรที่จะกรานกฐินต้องทำอธิษฐานเป็นไตรจีวรเท่านั้น และจีวรที่ทำอธิษฐานไตรจีวรก็ไม่ควรมี ๒ ผืน ดังนั้น จึงต้องทำปัจจุทธรผ้าสังฆาฏิเก่า แล้วจึงอธิษฐานผ้ากฐินแบบอธิษฐานเป็นไตรจีวรต่อมา แต่ถ้าภิกษุอธิษฐานเป็นผ้าบริขาร (ปริกขารโจฬอธิษฐาน) ก็ต้องทำปัจจุทธรผ้าสังฆาฏิเก่าโดยกล่าวไม่ระบุชื่อว่า อิมํ จีวรํ ปจฺจุทฺธรามิ (ข้าพเจ้าถอนจีวรนี้) แล้วจึงอธิษฐานผ้ากฐินแบบอธิษฐานเป็นไตรจีวร]

อตฺถริตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + อิ + ตฺวา]

ปูแล้ว, ลาดแล้ว.

เทฺว...ตุวฏฺเฏยฺยุนฺติ ตญฺเจว **อตฺถริตฺวา** ตญฺเจว ปารุปนฺติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส.

(วิ. ๒/๓๘๐)

ปาฐะว่า เทฺว...ตุวฏฺเฏยฺยุ (๒ รูปใช้ผ้าผืนเดียวเป็นทั้งผ้าปูนอนและผ้าห่มนอนร่วมกัน) คือ ทั้ง ๒ รูป **ปูแล้ว**ซึ่งผ้าผืนนั้น แล้วห่มผ้าผืนนั้นแหละ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อตฺถริยติ (กฺริ/อา)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ย + ติ]

(อันเขา) ย่อมปูลาด.

มชฺฌฏฺฐาเน ธมฺมาสนํ โหติ โยชนปฺปมาโณ รตนปลฺลงฺโก อุปริ ติโยชเนน เสตจฺฉตฺเตน ธาริยมาเนน, ตทนนฺตรํ สกฺกสฺส เทวรญฺโญ อาสนํ **อตฺถริยติ**. (อ.อฏ. ๓/๑๘๕)

ในที่ตรงกลางมีธรรมมาสน์เป็นรัตนะบัลลังก์ประมาณ ๓ โยชน์ ด้านบนกั้นด้วยเศวตฉัตรขนาด ๓ โยชน์ ถัดจากนั้นอาสนะสำหรับท้าวสักกะอันเขา**ย่อมปูลาด**.

อตฺถลทฺธ (ติ)

[อตฺถ + ลทฺธ]

ผู้มีประโยชน์อันได้แล้ว, ผู้ได้ประโยชน์แล้ว.

เต **อตฺถลทฺธา** สุขิตา
วิรุฬฺหา พุทฺธสาสเน
อโรคา สุขิตา โหถ
สห สพฺเพหิ ญาติภิ. (อ. ๑/๒๙๙)
(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ท่านเหล่านั้น **ผู้มีประโยชน์อันได้แล้ว** จงได้รับความสุข งอกงามในพุทธศาสนา จงไม่มีโรค ถึงความสุขพร้อมด้วยญาติทั้งมวล.

อตฺถลาภ (ปุ)

[อตฺถ + ลาภ]

การได้สิ่งที่ต้องการ - ทรัพย์ - อิสรภาพ.

ทกฺขึ คหปตี สาธุ

สวิภชฺชญฺจ โภชนึ

อหาโส **อตฺถลาเภสุ**

อตฺถพฺยาปตฺติ อพฺยโถ. (ชา. ๑/๑๘๒)

(กาพเทวิลดาบสกล่าวกับนารทดาบสว่า)

ผู้ครองเรือนมีความขยัน แบ่งปันกันกิน เป็นการดี เมื่อ**ได้สิ่งที่ต้องการ**ก็ไม่หลงระเริง และเมื่อมีความเสื่อมจากประโยชน์[นั้น ๆ] ก็ไม่เดือดร้อน.

อหาโส อตฺถลาเภสูติ มหนฺเต อิสฺสริเย อุปฺปนฺเน อปฺปมาทวเสน อหาโส อนุปฺปิลาวิตตฺตํ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๔๒)

สองบทว่า **อหาโส อตฺถลาเภสุ** (เมื่อได้สิ่งที่ต้องการ) ความว่า เมื่ออิสริยยศอันยิ่งใหญ่เกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่ร่าเริงใจ[ไม่หลงระเริง] ด้วยอำนาจความมัวเมา ได้แก่ ปราศจากความระเริงใจ[ข้อนี้ดีที่ ๓].

อตฺถวจน (น)

[อตฺถ + วจน] คำแสดงเนื้อความ.

สลยนฺติ...วิทฺธึเสนฺตีติ เอตฺถ ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ **อตฺถวจนํ**. (มูลฏี. ๑.๓๔)

ในปาฐะว่า **สลยนฺติ...วิทฺธึเสนฺติ** (ให้หวั่นไหว คือ ทำลาย) คำหลัง ๆ เป็น**คำแสดงเนื้อความ**ของคำหน้า ๆ.

อตฺถวฑฺฒิ (ถี)

[อตฺถ + วฑฺฒิ]

ความเจริญแห่งประโยชน์.

ตํ สุตฺวา โส อาห "สมณ กึ เม นาวาเวตนํ ทสฺสสีติ? "อาวุโส อหํ โภควฑฺฒึ **อตฺถวฑฺฒึ** ธมฺมวฑฺฒึ นาม เต กเถสฺสามีติ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๑๖)

คนแจวเรือจ้างได้ยินคำ[ของพระโพธิสัตว์]นั้น จึงกล่าวว่า สมณะ ท่านจะให้ค่าเรือผมหรือ. พระโพธิสัตว์กล่าวว่า คุณ อาตมาจะบอกความเจริญแห่งโภคทรัพย์[สมบัติ]**ความเจริญแห่งประโยชน์** ความเจริญแห่งธรรมแก่ท่าน.

อตฺถวณฺณนกฺกม (ปุ)

[อตฺถวณฺณนา + กม]

ลำดับแห่งการพรรณนาเนื้อความ.

พุทฺธานึ อนุพุทฺธา พุทฺธานุพุทฺธา. พุทฺธานึ สจฺจปฏิเวธึ อนุคมฺม ปฏิวิทฺธสจฺจา อคฺคสาวกาทโย อริยา. เตหิ อตฺถสวณฺณนาวเสน คุณสวณฺณนาวเสน จ สวณฺณิตสฺส. อถวา พุทฺธา จ อนุพุทฺธา จ พุทฺธานุพุทฺธาติ โยเชตพฺพึ. สมฺมาสมฺพุทฺเธเนว หิ ติณฺณมฺปิ ปิฏกานึ **อตฺถวณฺณนากฺกโม** ภาสิโต, ยา "ปกิณฺณก-

เทสนาติ (เตน) วุจฺจติ ตโต สงฺคายนาทิวเสน สาวเกหีติ อาจริยา วทนฺติ.

(ที.ฏี. ๑/๑๕, อ.ฏี. ๑/๑๘)

ชื่อว่า พุทธานุพุทธา เพราะตรัสรู้ตามพระพุทธเจ้าทั้งหลาย. พระอริยะทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น อาศัยการแทงตลอดสัจจะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงแทงตลอดสัจจะได้. อันพระสาวกเหล่านั้นพรรณนาแล้ว ด้วยอำนาจการพรรณนาเนื้อความ และด้วยอำนาจการพรรณนาคุณ. อีกประการหนึ่ง พึงประกอบความว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วย พระสาวกผู้ตรัสรู้ตามทั้งหลายด้วย ชื่อว่า พุทธานุพุทธะ. อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า “แท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น ตรัส**ลำดับการพรรณนาเนื้อความ**แห่งปิฎกแม้ทั้ง ๓.

เทศนาใด ท่านเรียกว่า ‘ปกิณณกเทศนา’ เหล่าพระสาวกได้กล่าวพรรณนาเนื้อความพระไตรปิฎจากปกิณณกเทศนานั้น ด้วยอำนาจการ สังคายนาเป็นต้น.

อตฺถวณฺณนา (ถี)

[อตฺถ + วณฺณนา]

การอธิบายความ, การพรรณนาเนื้อความ, อรรถวรรณนา, อรรถกถา.

ตสฺมา ตำ อคฺคเหตฺวาน
สกลายปิ ตนฺติยา
ปทานุกฺกมโต เอว
กริสฺสาม**ตฺถวณฺณนำ**. (อภิ.อฏ. ๑/๒)

[โดยเหตุที่กรรมฐานทั้งหมด จริยา อภิญญา และวิปัสสนา ข้อความทั้งหมด นี้แสดงไว้แล้วในคัมภีร์วิสุทธิมรรค] เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่ถือเอาข้อความทั้งหมดนั้น จักกระทำ**การอธิบายความ**ตามลำดับบทแห่งพระบาลีทั้งสิ้นอย่างเดียว.

ดู วิ.อฏ. ๑/๑๑๘. ดู สารตฺถ. ๑/๓๖๖-๗

อตฺถวนฺตุ (ติ)

[อตฺถ + วนฺตุ. ถี. อตฺถวตี]

ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย อตฺถ ศัพท์ในอัสสัตถิ-ตัทธิตด้วยสูตร (กจ. ๓๖๘) ว่า คุณาทิโต วนฺตุ (ลง วนฺตุ ปัจจัยท้าย คุณ ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สิ่งนั้นมีอยู่แก่บุคคลนั้น).

ในอิตถีลิงค์ ลง อี ปัจจัยด้วยสูตร (กจ.๒๓๙) ว่า ณวณิกเณยฺยณนฺตูหิ (ลง อี ปัจจัยท้าย ณว ณิก เณยฺย ณ และ นฺตุ ในอิตถีลิงค์ได้บ้าง) แปลง นฺตุ (ของ วนฺตุ ปัจจัย) เป็น ต อักษรด้วยสูตร (กจ. ๒๔๑) ว่า นฺตุสฺส ตมีกาเร (แปลง นฺตุ เป็น ต ในเพราะ อี อักษรเบื้องหลังได้บ้าง). วนฺตุ ปัจจัยนี้ โดยมากให้ลงท้ายสระ อ วัณณะ ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (๔/๗๙) กล่าวว่า วนฺตฺววณฺณา (ลง วนฺตุ ปัจจัยในอรรถอัสสัตถิตัทธิตท้ายสระ อ วัณณะ)

รูปวิเคราะห์ของอัสสัตถิตัทธิตนี้ มักประกอบใช้คำว่า อสฺส อตฺถิ, เอตสฺส อตฺถิ, ยสฺส อตฺถิ หรือ ตสฺมึ วิชฺชติ เพื่อแสดงอรรถคือความเป็นเจ้าของหรือผู้รับกิริยา/สิ่งของ หรือเพื่อแสดงความเป็นที่รองรับกิริยา ดังนั้น บทสำเร็จของ

ตัทธิตประเภทนี้ จึงประกอบด้วยคำแปลว่า **"มี"** โดยเป็นอรรถของปัจจัย เหมือนพหุพพีหิสมาสซึ่งแปลว่า "มี" โดยเป็นอรรถของอัญญบทที่ถูกลบไปในขณะเชื่อมสมาส.

โบราณาจารย์มักแปล ยสฺส, อสฺส หรือ เอตสฺส ในรูปวิเคราะห์ของตัทธิตนี้เป็นสามีสัมพันธ์ (ของ) และสัมปทาน (แก่) ทั้งสองอย่าง เพราะถือว่าอาจเป็นบทสามีสัมพันธ์ที่ระบุความเป็นเจ้าของ หรือเป็นบทสัมปทานที่รองรับกิริยา/สิ่งของ เพราะประกอบด้วย อตฺถิ (มีอยู่) ที่มักมองหาสัมปทาน แม้สัททนีติปกรณ์สูตร ๕๕๔ ก็กล่าวว่า คุโณ อสฺส อตฺถีติ คุณวาติ เอตฺถ สทฺทสตฺถนเยน อสฺสาติ ปทำ ฉฏฺจิยนฺตำ ภวติ. ปาฬินเย อฏฺจกถานเย จ โอโลกิยมาเน อตฺถิสทฺทโยคโต จตุตฺถยนฺตำเยว ภวติ. (บทว่า อสฺส ในพากย์นี้ว่า คุโณ อสฺส อตฺถิ เป็นบทที่มีฉัฏฐีวิภัตติอยู่ท้ายตามนัย[มติ]ของคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต] เมื่อตรวจดูนัยแห่งพระบาลีและอรรถกถานัย บทนี้มีจตุตถีวิภัตติอยู่ท้าย เพราะประกอบด้วย อตฺถิ ศัพท์)

(๑) อันมีประโยชน์.

อิธาคมา วิชฺชุปภาสวณฺณา
โกกนทา ปชฺชุนฺนสฺส ธีตา
พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ นมสฺสมานา
คาถาจิมา **อตฺถวตี** อภาสิ. (สำ. ๑/๒๘)

(ธิดาของท้าวปัชชุนนะกล่าวว่า)

ธิดาของท้าวปัชชุนนะชื่อโกกนทา มีวรรณะสว่างดุจสายฟ้า มาแล้วในที่นี้ นอบน้อมพระพุทธเจ้า และพระธรรมได้กล่าวคาถาเหล่านี้ **อันมีประโยชน์**.

อตฺถวตีติ อตฺถวติโย. (สำ.อฏ. ๑/๗๗)

บทว่า **อตฺถวตี** แปลว่า อันมีประโยชน์.

อตฺถวติโยติ โลกิยโลกุตฺตรอตฺถสงฺคหิตา โลกิยกุสลโลกุตฺตรมคฺคสงฺคณฺหนโต. (สำฏี. ๑/๑๑๗)

บทว่า **อตฺถวติโย** (อันมีประโยชน์) ความว่า อันสงเคราะห์ด้วยประโยชน์คือโลกิยะและโลกุตตระ เพราะการสงเคราะห์ด้วยโลกิยกุศลและโลกุตตรมรรค.

(๒) มีอรรถ, อันให้พระนิพพาน.

คาถา อิมา **อตฺถวตี** สุพฺยญฺชนา
สุภาสิตา อิสินา ปณฺฑิเตน
โย โกจิมา อฏฺจิกตฺวา สุเณยฺย
ลเภถ ปุพฺพาปริยำ วิเสสำ. (ชา. ๒/๑๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

คาถาที่ฤาษีผู้เป็นบัณฑิตกล่าวดีแล้วเหล่านี้ **มีอรรถ**และพยัญชนะอันดีงาม ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงสดับคาถาเหล่านั้น[ทำ]ให้เป็นประโยชน์ พึงได้คุณวิเศษทั้งเบื้องต้นและเบื้องปลาย.

คาถา อิมาติ อิทำ สตฺถา สรภงฺคสตฺถุโน นิพฺพานทายกำ สุภาสิตำ วณฺเณนฺโต อาห. ตตฺถ **อตฺถวตี**ติ นิพฺพานทายกฏฺเจน ปรมตฺถนิสฺสิตา. (ชา.อฏ. ๕/๑๖๐)

พระบรมศาสดา เมื่อจะทรงสรรเสริญคำอันเป็นสุภาษิตที่ให้พระนิพพานของท่านสรภังคศาสดา จึงตรัสคำนี้ว่า อิมา คาถา.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **อตฺถวตี** (มีอรรถ) คือ เป็นคาถาเกี่ยวกับปรมัตถ์[มีอรรถอันยิ่ง หรือมีอรรถอันประเสริฐ]เพราะอรรถว่าให้พระนิพพาน[แก่ผู้ได้สดับ].

(๓) อันประกอบด้วยประโยชน์, อันบริบูรณ์ด้วยประโยชน์.

ตาหำ คิรำ สุณิตฺวาน
เนลำ **อตฺถวตึ** สุจึ
สณฺหำ มุทุญฺจ วคฺคุญฺจ
สพฺพโสกาปนูทนำ. (วิมาน. ๗๐)

(เทพธิดานั้นตอบว่า)
ดิฉันนั้นฟังพระดำรัส[นั้น]อันปราศจากโทษ **ประกอบด้วยประโยชน์** หมดจด ละเอียดอ่อนนุ่มนวลไพเราะ เป็นเหตุบรรเทาความโศกเศร้าทั้งปวงเสียได้นั้น[จึงเกิดจิตเลื่อมใส].

อตฺถวตินฺติ อตฺถยุตฺตำ สาตฺถำ, เอกนฺตหิตำ วา. (วิมาน.อฏ. ๑๙๘)

บทว่า **อตฺถวตึ** แปลว่า ประกอบด้วยประโยชน์ คือ เป็นไปกับด้วยประโยชน์ หรือมีประโยชน์โดยส่วนเดียว[อย่างแท้จริง].

[**วนฺตุ** ปัจจัยในบทว่า **อตฺถวตึ** ในคาถานี้มีอรรถ ปสำสา (ชมเชย) ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า เอกนฺตหิตำ (มีประโยชน์โดยส่วนเดียว[อย่างแท้จริง])

บทที่ลง วนฺตุ มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นในอัสสัตถิตัทธิต อาจแสดงความหมายว่า "มีอยู่" โดยสามัญทั่วไป เช่น อนฺตวา อยำ โลโก (โลกนี้มีที่สุด) แต่ก็ยังสามารถแสดงความหมายแฝงอย่างอื่นมีความมากเป็นต้นอีกด้วย ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๔/๗๘) ได้แสดงความหมายแฝงไว้ ๖ ประการว่า

ปหูเต จ ปสำสายำ
นินฺทายำ จาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สำสคฺเค
โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.

มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน]

ดู วิมาน. ๘๗, วิมาน.อฏ. ๒๔๔

(๔) มีประโยชน์, อันนำประโยชน์มาให้.

ตุณฺหี อหู กิปุริโส สภริโย
โยทานิ พฺยากาสิ ภยสฺส ภีโต
โสทานิ มุตฺโต สุขิโต อโรโค
วาจากิเรว**ตฺถวตี** นรานำ. (ชา. ๑/๒๗๐)

(พระราชาทรงโสมนัสแล้วจึงตรัสว่า)
กินนรพร้อมทั้งภรรยาได้นิ่งอยู่ บัดนี้ กินนรตนใดกลัวภัยจึงพูด กินนรตนนั้นพ้นภัยแล้ว เป็นผู้มีความสุข ไม่มีโรค นับว่าการพูด**มีประโยชน์**แก่สัตว์ทั้งหลายโดยแท้.

วาจากิเรวตฺถวตี นรานนฺติ วาจาคิรา เอว อิเมสำ สตฺตานำ **อตฺถวตี** หิตาวหา โหตีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๔/๒๕๕)

บาทคาถาว่า **วาจากิเรวตฺถวตี นรานำ** ความว่า การกล่าววาจานั้นแล ย่อม**มีประโยชน์** คือ นำประโยชน์เกื้อกูลมาให้แก่สัตว์เหล่านี้.

(๕) อันมีเหตุ, อันอาศัยเหตุ.

อปฺเปว**ตฺถวตึ** วาจำ
พฺยาหเรยฺยุ อิธาคตา
ตถา ตำ สมฺม เนสาโท
วุตฺโต สุมุข มคฺคหิ. (ชา. ๒/๙๕)

(พระราชาตรัสว่า)

ทำอย่างไรพญาหงส์ทั้ง ๒ จึงมากล่าววาจา **อันมีเหตุ** ณ ที่นี้ สุมุขะเพื่อนรัก นายพรานถูกเราสั่ง จึงได้จับท่านด้วยเหตุนั้น.

อตฺถวตินฺติ การณนิสฺสิตำ. (ชา.อฏ. ๕/๓๙๙)

บทว่า **อตฺถวตึ** (อันมีเหตุ) คือ อันอาศัยเหตุ.

(๖) ผู้มีปัญญา.

โส **อตฺถวา** โส ธมฺมฏฺโ
โส ทกฺโข โส วิจกฺขโณ
กเรยฺย รมมาโนปิ
กิจฺจำ ธมฺมตฺถสำหิตำ. (เถร. ๓๒๒-๓)

[กระแสตัณหาในสตรีทั้ง ๕ ย่อมไหลไปในทวารทั้ง ๕ ของบุรุษ ผู้ใดมีความเพียรอาจทำการป้องกันกระแสตัณหาทั้ง ๕ นั้นได้]

บุคคลนั้นเป็น**ผู้มีปัญญา** ตั้งอยู่ในธรรม ขยัน มีปัญญาเครื่องพิจารณา ถึงจะยินดีอยู่ ก็พึงทำกิจที่ประกอบด้วยเหตุผลได้.

โส อตฺถวา...โส วิจกฺขโณติ โส ปุคฺคโล อิมสฺมึ โลเก **อตฺถวา พุทฺธิมา** ธมฺเม จิโต, ธมฺเม ทกฺโข, ธมฺเม เฉโก, อนลโส วา วิจกฺขโณ อิติ กตฺตพฺพตาสุ กุสโล นาม. (เถร.อฏ. ๒/๒๗๘)

สองบาทคาถาว่า โส อตฺถวา...โส วิจกฺขโณ ความว่า บุคคลนั้นเป็นผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในธรรม ขยันในธรรม คือ ฉลาด หรือไม่เกียจคร้านในธรรม มีปัญญาเครื่องพิจารณาในโลกนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในความเป็นผู้มีกิจที่จะพึงกระทำ.

[คำว่า **อตฺถวา** มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺโถ อสฺส อตฺถีติ อตฺถวา, อตฺโถ ตสฺมึ วิชฺชตีติ อตฺถวา. ตามนัยแรกว่า อสฺส คำนี้แสดงอรรถสามีคือเจ้าของแห่งปัญญา หรือแสดงอรรถสัมปทานคือ ผู้รับความมีอยู่แห่งปัญญา ส่วนตามนัยหลังว่า ตสฺมึ คำนี้แสดงอรรถอาธาระคือผู้เป็นที่รองรับปัญญา

ตัทธิตนี้มีคำว่า อสฺส อตฺถิ อยู่ในรูปวิเคราะห์ จึงได้ชื่อว่าอัสสัตถิตัทธิต คือตัทธิตที่มีอรรถของ อสฺส อตฺถิ ศัพท์ บางคัมภีร์เรียกชื่อสั้นๆ ว่า อัตถยัตถะ หรือ อัตถัตถะ คือมีอรรถของ อตฺถิ ศัพท์

จะอย่างไรก็ตาม ในปทรูปสิทธินิสสยะใหม่ (หน้า ๓๘๘) ได้แสดงความเห็นว่า ตัทธิตนี้สมควรได้ชื่อว่า อัตถัตถตัทธิต คือ ตัทธิตที่มีอรรถของ อตฺถิ (มีอยู่) โดย อตฺถตฺถ ตัดบทเป็น อตฺถิ + อตฺถ แต่โบราณาจารย์ใช้เป็นอัสสัตถิตัทธิต เพราะเห็นในรูปสันสกฤตว่า อสฺตฺยตฺถ แต่ความจริงคำว่า อสฺติ ในภาษาสันสกฤตก็คือ อตฺถิ ในภาษาบาลีนั่นเอง]

อตฺถววตฺถาน (น)

[อตฺถ + ววตฺถาน]

การกำหนดประโยชน์ ๕ อย่าง.

อตฺถววตฺถาเน ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเทญาณนฺ...(ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**การกำหนดอรรถ** ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

ววตฺถาเนติ อตฺถาทีนํ นิจฺฉยเน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **ววตฺถาเน** (ในการกำหนด) คือ ในการตัดสินอรรถเป็นต้น.

หาสปญฺญา ปฏิภานปฏิสมฺภิทา ตสฺสา **อตฺถววตฺถานโต** อตฺถปฏิสมฺภิทา อธิคตา โหติ สจฺฉิกตา ผสฺสิตา ปญฺญาย. (ปฏิสํ. ๓๖๗)

ปัญญาร่าเริงเป็นปฏิภาณปฏิสัมภิทา อัตถปฏิสัมภิทาเป็นอันบุคคลบรรลุแล้ว ทำให้แจ้งแล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา โดย**การกำหนดอรรถ**แห่งปัญญาร่าเริงนั้น.

อตฺถววตฺถานโตติ ยถาวุตฺตสฺส ปญฺจวิธสฺส อตฺถสฺส ววตฺถาปนวเสน. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๔๙)

บทว่า **อตฺถววตฺถานโต** (โดยการกำหนดอรรถ) คือ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดอรรถ ๕ อย่างตามที่กล่าวแล้ว.

[อรรถ ๕ อย่าง คือ สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น เพราะปัจจัย [สังขตธรรมทั้งหลาย], นิพพาน, อรรถแห่งภาษิต, วิบาก และกิริยา]

อตฺถวส (ปุ/น)

[อตฺถ + วส]

(๑) ประโยชน์พิเศษ, อานิสงส์พิเศษ.

อำนาจแห่งประโยชน์.

(ภควา) เตนหิ ภิกฺขเว ภิกฺขูนํ สิกฺขาปทํ ปญฺญาเปสฺสามิ ทส **อตฺถวเส** ปฏิจฺจ สงฺฆสุฏฺฐุตาย สงฺฆผาสุตาย ทุมฺมงฺกูนํ ปุคฺคลานํ นิคฺคหาย, เปสลานํ ภิกฺขูนํ ผาสุวิหาราย, ทิฏฺฐธมฺมิกานํ อาสวานํ สวฺราย...(วิ. ๑/๒๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าอย่างนั้น เราจะบัญญัติสิกขาบทแก่เหล่าภิกษุ โดยอาศัย**ประโยชน์พิเศษ** ๑๐ ประการ คือ เพื่อความรับว่าดีแห่งสงฆ์, เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์, เพื่อข่มบุคคลผู้เก้อยาก, เพื่อความอยู่สำราญแห่งเหล่าภิกษุผู้มีศีลดีงาม, เพื่อปิดกั้นอาสวะอันจะบังเกิดในปัจจุบัน [เพื่อกำจัดอาสวะอันจะบังเกิดในอนาคต, เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส, เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นไปของคนที่เลื่อมใสแล้ว, เพื่อความตั้งมั่นแห่งสัทธรรม, เพื่อเอื้อเฟื้อวินัย]

ทส อตฺถวเส ปฏิจฺจาติ ทส การณวเส สิกฺขาปทปญฺญตฺติเหตุอธิคมนีเย หิตวิเสเส ปฏิจฺจ อาคมฺม อารพฺภ, ทสนฺนํ หิตวิเสสานํ นิปฺผตฺตึ สมฺปสฺสมาโนติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๘)

ปาฐะว่า **ทส อตฺถวเส ปฏิจฺจ** (อาศัยประโยชน์พิเศษ ๑๐ ประการ) ได้แก่ อาศัย คือ มุ่งหมาย ปรารภเหตุพิเศษ คือ ประโยชน์เกื้อกูลพิเศษ ๑๐ ประการที่จะพึงได้รับเพราะเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท. มีคำอธิบายว่า เล็งเห็นอยู่ซึ่ง

ความสำเร็จแห่งประโยชน์เกื้อกูลพิเศษ ๑๐ ประการ.

อตฺถวเสติ วุทฺธิวิเสเส อานิสํสวิเสเส. เตสํ ปน สิกฺขาปทปญฺญตฺติการณตฺตา อาห “ทส การณวเสติ, ทส การณวิเสเสติ อตฺโถ. เตนาห “หิตวิเสเสติ. (สารตฺถ. ๒/๓๓)

บทว่า **อตฺถวเส** (ประโยชน์พิเศษ) ความว่า ความเจริญพิเศษ คือ อานิสงส์พิเศษ. ก็เพราะประโยชน์พิเศษเหล่านั้น เป็นเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า สองบทว่า ทส การณวเส ได้แก่ เหตุพิเศษ ๑๐ ประการ. เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ประโยชน์เกื้อกูลพิเศษ.

อตฺถวเสติ หิตวิเสเส อานิสํสวิเสเส. เต จ สิกฺขาปทปญฺญตฺติยา เหตูติ อาห การณวเสติ. (วิมติ. ๑/๑๐๕)

บทว่า **อตฺถวเส** ความว่า ประโยชน์พิเศษ คือ อานิสงส์พิเศษ. ก็ประโยชน์พิเศษเหล่านั้น เป็นเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า เหตุพิเศษ.

(๒) อานิสงส์แห่งประโยชน์, ประโยชน์ต่อเนื่อง. ประโยชน์แห่งประโยชน์.

กึ ปน ภวํ วจฺฉายโน **อตฺถวสํ** ปสฺสมาโน สมเณ โคตเม เอวํ อภิปฺปสนฺโนติ.

(ม. ๑/๒๓๓)

(ชาณุสโสณิพราหมณ์ถามว่า) ท่านวัจฉายนะเห็น**อานิสงส์แห่งประโยชน์**อะไรเล่า จึงเลื่อมใสอย่างยิ่ง ในพระสมณโคดมถึงเพียงนี้.

[ปิโลติกปริพาชกตอบว่า เพราะพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระธรรมเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว]

อตฺถวสนฺติ อตฺถานิสํสํ. (ม.อฏ. ๒/๑๐๑)

บทว่า **อตฺถวสํ** คือ อานิสงส์แห่งประโยชน์.

อรณียโต อตฺโถ, โส เอว วสตีติ วโสติ **อตฺถวโส**, ตสฺส ตสฺส ปโยคสฺส อานิสํสภูตํ ผลนฺติ อาห “อตฺถวสนฺติ อตฺถานิสํสนฺติ.

(ม.ฏี. ๒/๑๔๔)

ชื่อว่า อัตถะ (ประโยชน์) เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงเข้าถึง, ประโยชน์นั่นแหละ ชื่อว่า วสะ เพราะอรรถว่าตั้งอยู่ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **อัตถวสะ** (ประโยชน์ที่ตั้งอยู่), ผลอันเป็นอานิสงส์แห่งการประกอบความเพียรนั้นนั้น เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า บทว่า อตฺถวสํ ได้แก่ อานิสงส์แห่งประโยชน์.

(๓) ที่แสดงประโยชน์พิเศษ, ที่แสดงอานิสงส์พิเศษ, ที่กล่าวประโยชน์พิเศษ.

อตฺถสตํ ธมฺมสตํ
เทฺว นิรุตฺติสตานิ
จตฺตาริ ญาณสตานิ
อตฺถวเส ปกรเณ. (วิ. ๕/๒๕๔)

อรรถร้อยหนึ่ง ธรรมร้อยหนึ่ง นิรุตติสองร้อย ญาณสี่ร้อย มีใน**ที่แสดงประโยชน์พิเศษ** (อัตถวสปกรณ์, อัตถวเสปกรณ์).

ปกรียนฺติ เอตฺถ เต เต ปโยชนวิเสสสงฺขาตา **อตฺถวสา**ติ อตฺถวสปกรณนฺติ วุจฺจติ.

(วชิร. ๗๓)

อัตถวสะกล่าวคือประโยชน์พิเศษเหล่านั้นๆ ย่อมถูกแสดงในฐานะนี้ เหตุนั้น ฐานะนี้ ท่านจึงเรียกว่า อัตถวสปกรณะ (ที่อันเป็นที่แสดงประโยชน์พิเศษ).

(๔) เหตุ.

น โข ปเนตํ พฺราหฺมณ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ. เทฺว โข อหํ พฺราหฺมณ **อตฺถวเส** สมฺปสฺสมาโน อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวามิ อตฺตโน จ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารํ สมฺปสฺสมาโน, ปจฺฉิมญฺจ ชนตํ อนุกมฺปมาโนติ.

(ม. ๑/๒๘)

[พราหมณ์ บางคราวท่านอาจคิดอย่างนี้ว่า แม้วันนี้ ท่านพระโคดมยังไม่เป็นผู้ปราศจากราคะ โทสะ และโมหะ ดังนั้น พระองค์จึงเข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ] พราหมณ์ ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้น เราเห็น**เหตุ** ๒ ประการ คือ การอยู่เป็นสุขในปัจจุบันของตน และการอนุเคราะห์หมู่ชนผู้เกิดในภายหลัง จึงเข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัดคือป่าโปร่งและป่าทึบ.

[พราหมณ์ชาณุสโสณิดำริว่า ท่านพระโคดมทรงปฏิญาณตนว่าเป็นพระสัพพัญญู แต่ยังประทับอยู่ในป่าจนบัดนี้ พระองค์จึงอาจจะยังไม่ได้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณ ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสข้อความนี้ เพื่อแสดงเหตุของการอยู่ป่าของพระองค์ ๒ ประการ]

อตฺโถเยว **อตฺถวโส**, ตสฺมา "เทฺว โข อหํ พฺราหฺมณ อตฺถวเสติ อหํ โข พฺราหฺมณ เทฺว อตฺเถ เทฺว การณานิ สมฺปสฺสมาโนติ วุตฺตํ โหติ. (ม.อฏ. ๑/๑๓๓)

เหตุนั่นแหละ ชื่อว่า อัตถวสะ เพราะเหตุนั้น พระดำรัสว่า เทฺว โข อหํ พฺราหฺมณ อตฺถวเส จึงมีคำอธิบายว่า ดูก่อนพราหมณ์ เราแล เล็งเห็นเหตุ ๒ ประการ.

อตฺโถว ผลํ ตทธีนวุตฺติตาย วโส เอตสฺสาติ **อตฺถวโส** เหตูติ เอวํ วา เอตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

(ม.ฏี. ๑/๒๒๙, สารตฺถ. ๒/๓๓-๔)

อีกนัยหนึ่ง พึงเห็นความหมายในคำนั้นอย่างนี้ว่า เหตุ ชื่อว่า **อัตถวสะ** เพราะอรรถว่า มีผลนั่นแหละเป็นที่ตั้ง[เป็นพิเศษ] โดยความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับผลนั้น.

อตฺโถ วา วุตฺตลกฺขโณ วโส เอตสฺสาติ **อตฺถวโส**, การณํ. (ม.ฏี. ๒/๑๔๔)

อีกนัยหนึ่ง เหตุ ชื่อว่า อัตถวสะ เพราะอรรถว่า มีผลซึ่งมีลักษณะที่กล่าวแล้วเป็นที่ตั้ง.

อตฺถวเสติ การณานิ. (อ.อฏ. ๒/๒๖)

บทว่า **อตฺถวเส** แปลว่า เหตุทั้งหลาย.

อตฺโถ วา ผลํ ตทธีนวุตฺติตาย วโส เอตสฺสาติ **อตฺถวโส**, การณํ. (อ.ฏี. ๓/๖๐)

อีกนัยหนึ่ง เหตุ ชื่อว่า **อัตถวสะ** เพราะอรรถว่ามีผลเป็นที่ตั้ง[เป็นพิเศษ] โดยความเป็นไปเกี่ยวเนื่องกับผลนั้น.

อิมเมว หิ **อตฺถวสํ** ปฏิจฺจ วุตฺตํ ภควตา:-

นาหํ ภิกฺขเว มุฏฺฐสฺสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติภาวนํ วทามีติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๘)

แท้จริง พระผู้มีพระภาคทรงอาศัย**เหตุ**นี้นั่นเอง จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่บอกการเจริญอานาปานสติแก่บุคคลผู้หลงลืม[ไม่มีสติ] ไม่มีสัมปชัญญะ".

อตฺถวสนฺติ เหตุ. อตฺโถ หิ ผลํ. โส ยสฺส วเสน ปวตฺตติ, โส **อตฺถวโส**. (สารตฺถ. ๒/๒๑๘)

บทว่า **อตฺถวสํ** แปลว่า เหตุ. แท้จริง อรรถได้แก่ ผล. ผลนั้นย่อมเป็นไปด้วยสามารถแห่งเหตุใด, เหตุนั้น ชื่อว่า อัตถวสะ.

กึ ปน ตฺวํ พฺราหฺมณ **อตฺถวสํ** สมฺปสฺสมาโน อุทกสุทฺธิโก, อุทกสุทฺธึ ปจฺเจสิ, สายํ ปาตํ อุทโกโรหนานุโยคมนุยุตฺโต วิหรสีติ?

(สํ. ๑/๑๘๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสถาม[สังครวพราหมณ์]ว่า "พราหมณ์ ก็ท่านเห็น**เหตุ**อะไร จึงได้ชื่อว่ามีลัทธิถือความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ปรารถนาความบริสุทธิ์ด้วยน้ำ ประกอบความเพียรด้วยการลงอาบน้ำ[ถือการลงอาบน้ำชำระร่างกาย]ทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าเป็นประจำเล่า".

อตฺถวสนฺติ อตฺถานิสํสํ อตฺถการณํ.

(สํ.อฏ. ๑/๒๔๕)

บทว่า **อตฺถวสํ** ได้แก่ อานิสงส์แห่งประโยชน์ คือ เหตุแห่งประโยชน์.

ผลภูโต อตฺโถ (วโส?) เอตสฺสาติ **อตฺถวสํ**, การณนฺติ อาห "อตฺถานิสํสํ อตฺถการณนฺติ. ปปญฺจสูทนิยํ ปน ผเลเนว อรณียโต อตฺโถ, การณนฺติ กตฺวา อตฺโถ เอว **อตฺถวโส**, ตสฺมา เทฺว อตฺถวเสติ เทฺว อตฺเถ เทฺว การณานีติ วุตฺตํ. (สํ.ฏี. ๑/๒๘๑)

เหตุ ชื่อว่า **อัตถวสะ** เพราะอรรถว่ามีประโยชน์อันเป็นผลเป็นที่ตั้ง เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อตฺถานิสํสํ อตฺถการณํ. ส่วนในคัมภีร์ปปัญจสูทนีท่านกล่าวว่า เหตุนั่นแหละ ชื่อว่า **อัตถวสะ** โดยอธิบายว่า เหตุชื่อว่า อัตถะ (ประโยชน์) เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงเข้าถึงด้วยผลนั่นเทียว เหตุนั้น สองบทว่า เทฺว อตฺถวเส จึงได้แก่ เหตุ ๒ ประการ.

(๕) เหตุพิเศษ.

จตฺตาโรเม อานนฺท **อตฺถวเส** สมฺปสฺสมาโน ปาปภิกฺขุ สงฺฆเภเทน นนฺทติ. (อ. ๑/๕๖)

ดูก่อนอานนท์ ภิกษุผู้เลวทราม เมื่อเล็งเห็น **เหตุพิเศษ** ๔ ประการเหล่านี้ จึงยินดีด้วยการทำลายสงฆ์.

อตฺถวเสติ การณวเส. (อ.อฏ. ๒/๓๙๓)

บทว่า **อตฺถวเส** แปลว่า เหตุพิเศษ.

[เหตุพิเศษ ๔ ประการ คือ (๑) ภิกษุผู้เลวทรามเป็นคนทุศีล มีธรรมเลว...คิดว่า ถ้าสงฆ์แตกแยกกันจักทำลายเราไม่ได้ (๒) เป็นมิจฉาทิฏฐิประกอบด้วยอันตัคคาหิกทิฏฐิ...คิดว่า ถ้าสงฆ์ แตกแยกกันจักทำลายเราไม่ได้ (๓) เป็นผู้มีมิจฉาอาชีวะ...คิดว่า ถ้าสงฆ์แตกแยกกันจักทำลายเราไม่ได้ (๔) เป็นผู้ปรารถนาลาภสักการะและชื่อเสียง...คิดว่า ถ้าสงฆ์แตกแยกกันจักทำลายเราไม่ได้]

อตฺถวสปกรณ (น)

[อตฺถวส + ปกรณ]

ที่อันเป็นที่แสดงประโยชน์พิเศษ, อัตถวส-ปกรณ์ (อัตถวเสปกรณ์).

อตฺถวสปกรเณ. ทส อตฺถวเสติอาทีสุ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ ปจมปาราชิกวณฺณนายเมว วุตฺตํ. ยํ สงฺฆสุฏฺฐุ ตํ สงฺฆผาสูติอาทีสุ อุปริมํ อุปริมํ ปทาทีหิ เหฏฺฐิมสฺส เหฏฺฐิมสฺส ปทสฺส อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๘๕)

วินิจฉัยใน**อัตถวสปกรณ์**พึงทราบดังนี้:- ในปาฐะว่า **ทส อตฺถวเส** (ประโยชน์พิเศษ ๑๐ ประการ) เป็นต้น คำที่ควรกล่าว ได้กล่าวไว้ในวรรณนาแห่งปฐมปาราชิกแล้วแล. ในบทว่า ยํ สงฺฆสุฏฺฐุ ตํ สงฺฆผาสุ เป็นต้น บทต้นๆ เป็นเนื้อความของบทหลังๆ.

ปกรียนฺติ เอตฺถ เต เต ปโยชนวิเสสสงฺขาตา อตฺถวสาติ **อตฺถวสปกรณนฺ**ติ วุจฺจติ.

(วชิร. ๗๓)

อัตถวสะ**ก**ล่าวคือประโยชน์พิเศษเหล่านั้นๆ ย่อมถูกแสดงในฐานะนี้ เหตุนั้น ฐานะนี้ ท่านจึงเรียกว่า **อัตถวสปกรณะ** (ที่อันเป็นที่แสดงประโยชน์พิเศษ).

อตฺถวสปกรณวณฺณนา (ถี)

[อตฺถวสปกรณ + วณฺณนา]

การพรรณนาฐานะอันเป็นที่แสดงประโยชน์พิเศษ. อรรถกถาอัตถวสปกรณ์.

ดู วิ.อฏ. ๔/๑๘๕-๖

อตฺถวสวคฺค (ปุ)

[อตฺถวส + วคฺค]

วรรคอันเป็นที่แสดงประโยชน์พิเศษ.

ชื่อวรรค ๑๗ ในทุกนิบาตอังคุตตรนิกาย ว่าด้วยพระพุทธประสงค์ที่เร่งเร้าให้ภิกษุปฏิบัติสมถะและวิปัสสนาเพื่อต่อต้านราคะ โทสะ เป็นต้น.ปริวารบาลี ปัญจวรรค วรรคที่ ๒. วิ. ๕/๓๘๔-๕.

อตฺถวสิก (ติ)

[อตฺถวส + อิก]

(๑) ผู้เป็นไปตามอำนาจแห่งคดี, ผู้เป็นไปในอำนาจแห่งประโยชน์. ผู้พิจารณาตามอำนาจเหตุผล[เหตุและประโยชน์เท่านั้น]

สงฺเฆน อนุมเตน ปุคฺคเลน อนุวิชฺชเกน อนุวิชฺชิตุกาเมน สงฺฆครุเกน ภวิตพฺพํ โน ปุคฺคลครุเกน, สทฺธมฺมครุเกน ภวิตพฺพํ โน อามิสครุเกน, **อตฺถวสิเกน** ภวิตพฺพํ โน ปริสกปฺปิเกน...(วิ. ๕/๒๘๗)

อันภิกษุผู้วินิจฉัยอธิกรณ์ที่สงฆ์อนุมัติแล้ว มีประสงค์จะวินิจฉัยอธิกรณ์[ประสงค์จะไต่สวน] พึงเป็นผู้หนักในสงฆ์ ไม่พึงเป็นผู้หนักในบุคคล พึงเป็นผู้หนักในพระสัทธรรม ไม่พึงเป็นผู้หนักในอามิส พึงเป็น**ผู้เป็นไปตามอำนาจแห่งคดี** ไม่พึงเป็นผู้เห็นแก่บริษัท...

(๒) มีเหตุ, ประกอบในเหตุ.

ตญฺจ โข เอตํ ภิกฺขเว กุลปุตฺตา อุเปนฺติ **อตฺถวสิกา** อตฺถวสํ ปฏิจฺจ, เนว ราชาภินีตา, น

โจราภินีตา...น อาชีวิกาปกตา. อปิจ โข โอติณฺณามฺห ชาติยา ชราย...ทุกฺโขติณฺณา ทุกฺขปเรตา อปฺเปว นาม อิมสฺส เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส อนฺตกิริยา ปญฺญาเยถ.

(สำ. ๒/๗๖, อิติวุตฺ. ๒๔๕)

ภิกษุทั้งหลาย ก็เหล่ากุลบุตรเป็น**ผู้มีเหตุ** อาศัยความตระหนักในเหตุ จึงเข้ามาใช้ชีวิตเที่ยวขอก้อนข้าวนี้ มิใช่ถูกพระราชารับสั่งให้นำไปจองจำ มิใช่ถูกพวกโจรนำไปกักขัง... มิใช่จะยึดเป็นอาชีพ. ที่จริง[กุลบุตรเหล่านั้นเข้ามาบวชด้วยเหตุผล]ว่า พวกเราต่างถูกชาติ ชรา...ทับถม ครอบงำ จมอยู่ในทุกข์ สาละวนอยู่กับทุกข์. ทำอย่างไรเล่า การทำที่สุดแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้จะพึงปรากฏได้.

กุลปุตฺตา อุเปนฺติ อตฺถวสิกาติ มม สาสเน ชาติกุลปุตฺตา จ อาจารกุลปุตฺตา จ **อตฺถวสิกา** การณวสิกา หุตฺวา การณวสํ ปฏิจฺจ อุเปนฺติ. (สำ.อฏ. ๒/๒๗๗, อิติวุตฺ.อฏ. ๒๗๗)

ปาฐะว่า **กุลปุตฺตา อุเปนฺติ อตฺถวสิกา** ความว่า กุลบุตรโดยชาติและกุลบุตรโดยอาจาระในศาสนาของเรา เป็น**ผู้มีเหตุ** คือ เป็นไปในอำนาจแห่งเหตุ อาศัยความตระหนักในเหตุ จึงเข้ามาใช้ชีวิตเที่ยวขอ[ก้อนข้าว].

อตฺโถ ผลํ วโส เอตสฺสาติ อตฺถวสํ, การณํ, ตมฺปิ เตสุ อตฺถิ, ตตฺถ นิยุตฺตาติ **อตฺถวสิกา**.

(สำ.ฏี. ๒/๒๔๐)

เหตุ ชื่อว่าอัตถวสะ เพราะอรรถว่ามีผลเป็นที่ตั้ง[เป็นพิเศษ], แม้ผลนั้นก็มีอยู่ในเหตุเหล่านั้น. ชื่อว่า **อัตถวสิกะ** เพราะอรรถว่าประกอบในเหตุนั้น.

อตฺถวสี (ติ)

[อตฺถวส + อี]

ผู้ปรารถนาประโยชน์พิเศษ[คือสมณธรรม], ผู้ไปสู่อำนาจแห่งสมณธรรม.

โยคีปีติกรํ รมฺมํ

มตฺตกุญฺชรเสวิตํ

เอโก **อตฺถวสี** ขิปฺปํ

ปวิสิสฺสามิ กานนํ. (เถร. ๓๐๑)

(พระเอกวิหาริยเถระกล่าวว่า)

เราผู้เดียว**ผู้ปรารถนาประโยชน์พิเศษ**[มุ่งประโยชน์เป็นสำคัญ] จะรีบเข้าป่าใหญ่ที่ทำปีติให้เกิดแก่ผู้บำเพ็ญเพียร น่ารื่นรมย์ ซึ่งช้างตัวซับมันอาศัยอยู่.

อตฺถวสีติ อิธ อตฺโถติ สมณธมฺโม อธิปฺเปโต. กถํ นุ โข โส เม ภเวยฺยาติ ตสฺส วสํ คโต.

(เถร.อฏ. ๒/๑๗๕)

สมณธรรมท่านประสงค์เอาว่า อัตถะ ในบทว่า **อตฺถวสี** นี้ ได้แก่ ผู้ไปสู่อำนาจแห่งสมณธรรมนั้นว่า ทำอย่างไรหนอสมณธรรมนั้นจะพึงมีแก่เรา.

อตฺถวาที (ติ)

[อตฺถ + วท + ณี]

(ก) ผู้กล่าวเฉพาะคำที่มีประโยชน์, ผู้กล่าวอาศัยประโยชน์, ผู้กล่าวอาศัยประโยชน์ใน

ปัจจุบัน[ชาตินี้]และประโยชน์ในภายหน้า [ชาติหน้า], พูดอิงประโยชน์.

สมฺผปฺปลาปํ ปหาย สมฺผปฺปลาปา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม กาลวาที ภูตวาที **อตฺถวาที** ธมฺมวาที วินยวาที, นิธานวตึ วาจํ ภาสิตา กาเลน สาปเทสํ ปริยนฺตวตึ อตฺถสฺหิตนฺติ. อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณํ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๔, ม. ๑/๓๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อจะกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงละคำพูดที่เพ้อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ เป็นผู้กล่าวในกาลอันสมควร[ตรัสถูกเวลา] เป็นผู้กล่าวความจริง[ตรัสคำจริง] เป็น**ผู้กล่าวเฉพาะคำที่มีประโยชน์**[ตรัสอิงประโยชน์] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยวกับธรรม[ตรัสอิงธรรม] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยววินัย[ตรัสอิงวินัย]ตรัสคำที่มีหลักฐาน มีเหตุผล มีที่กำหนด อันถึงพร้อมด้วยความหมาย เหมาะแก่เวลา.

[คำว่า **สาปเทสํ** ตัดบทเป็น ส (สห) + อปเทส (สิ่งที่ควรนำมาแสดง คือ คำเปรียบ, เหตุผล) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า มีสิ่งที่ควรนำมาแสดง หมายถึงคำเปรียบหรือเหตุผล ดังข้อความว่า สาปเทสนฺติ สอุปมํ, สการณนฺติ อตฺโถ (คำว่า สาปเทสํ ได้แก่ มีคำเปรียบ ความหมายก็คือ มีเหตุผล) อ.๒/๑๙๘)]

ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถสนฺนิสฺสิตเมว กตฺวา วทตีติ **อตฺถวาที**. (ที.อฏ. ๑/๗๕)

ชื่อว่า **อตฺถวาที** เพราะอรรถว่า ตรัสทำให้เป็นถ้อยคำอิงอาศัยประโยชน์ในปัจจุบัน[ชาตินี้] และประโยชน์ในภายหน้า[ชาติหน้า]เท่านั้น.

ภูตญฺจ วทนฺเตน ยํ อิธโลกปรโลกหิตสมฺปาทกํ ตเทว วตฺตพฺพนฺติ ทสฺเสตุ “**อตฺถวาที**ติ วุตฺตํ. (ที.ฏี. ๑/๑๒๒, ม.ฏี. ๒/๑๕๖, อ.ฏี. ๒/๓๗๒)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **อตฺถวาที** ดังนี้ เพื่อจะทรงแสดงว่า ก็บุคคลผู้เมื่อจะพูดคำจริง ควรกล่าวคำที่จะยังประโยชน์เกื้อกูลในโลกนี้และโลกหน้าให้ถึงพร้อมเทียว.

อตฺถํ วทตีติ **อตฺถวาที**. อตฺถวทนญฺจ ตนฺนิสฺสิตวาจากถนเมวาติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกตฺถสนฺนิสฺสิตเมว กตฺวาติ.

(สี.นวฏี. ๑/๓๔๔)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า“ทำให้เป็นถ้อยคำอิงอาศัยประโยชน์ในปัจจุบันและประโยชน์ในภายหน้าเท่านั้น” เพราะประสงค์เอาว่า ชื่อว่า **อตฺถวาที** เพราะอรรถว่า กล่าวคำพูดที่มีประโยชน์[ตรัสอิงประโยชน์] และคำพูดที่มีประโยชน์ ก็คือการกล่าววาจาที่อิงอาศัยประโยชน์นั้นเท่านั้น.

[บทว่า **อตฺถวาที** ในที่นี้ ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะธรรมดาที่ไม่ใช่อรรถตัสสีลละ (ความเป็นปกติของกิริยานั้น) ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ. ๕๓๒) ว่า ตสฺสีลาทีสุ ณีตฺวาวี จ (ลง ณี, ตุ, อาวี ปัจจัยในอรรถตัสสีละเป็นต้น และอรรถอื่น[ในกัตตุสาธนะ]) เช่น ปณฺฑิตมานี (ผู้สำคัญตนเองว่าเป็นบัณฑิต)]

(ข) ผู้กล่าวปรมัตถธรรม[หรือ]นิพพาน.

ปจฺจุปฺปนฺนํ เจปิ จุนฺท โหติ ภูตํ ตจฺฉํ อตฺถสญฺหิตํ, ตตฺร กาลญฺญู ตถาคโต โหติ ตสฺส

ปญฺหสฺส เวยฺยากรณาย. อิติ โข จุนฺท อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ ตถาคโต กาลวาที ภูตวาที **อตฺถวาที** ธมฺมวาที วินยวาที. ตสฺมา ตถาคโตติ วุจฺจติ. (จูฬนิ. ๑๖๘)

ดูก่อนจุนทะ ถึงแม้เรื่องปัจจุบัน เป็นเรื่องจริงแท้ ทั้งถึงพร้อมด้วยประโยชน์, ในเรื่องนั้น ตถาคตก็รู้จักกาลที่จะพยากรณ์ปัญหานั้น. จุนทะ ตถาคตเป็นผู้กล่าวในกาลอันสมควร [ตรัสถูกเวลา] เป็นผู้กล่าวความจริง[ตรัสคำจริง] เป็น**ผู้กล่าวเฉพาะคำที่มีประโยชน์** [ตรัสอิงประโยชน์] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยวกับธรรม [ตรัสอิงธรรม] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยววินัย[ตรัสอิงวินัย]ในธรรม ทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ด้วยประการฉะนี้. เพราะเหตุนั้น จึงได้รับการขนานนามว่า ตถาคต.

ปรมตฺถํ นิพฺพานํ วทตีติ **อตฺถวาที**.

(จูฬนิ.อฏ. ๖๐)

ชื่อว่า **อตฺถวาที** เพราะอรรถว่า ตรัสนิพพานอันเป็นปรมัตถ์[เนื้อความอันยิ่ง].

อตฺถวิกปฺป (ปุ)

[อตฺถ + วิกปฺป]

การกำหนดเนื้อความ, การดำริเนื้อความ.

วิทฺวา...คพฺภเสยฺยนฺติ อิทํ ปน อิมสฺมึ **อตฺถวิกปฺเป** ฐิติวจนเมว โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๕๗)

ก็คำว่า วิทฺวา...คพฺภเสยฺยํ นี้เป็นคำสรรเสริญใน**การกำหนดเนื้อความ**นี้นั่นเทียว.

ดู ชา.อฏ. ๓/๔๙๕, วชิร. ๑๙

อตฺถวิจย (ปุ)

[อตฺถ + วิจย]

คำอธิบายความหมาย[ของพระพุทธพจน์].

การวิจัยความหมาย[ของพระพุทธพจน์]

ตตฺถ หารา สุตฺตสฺส พฺยญฺชนวิจโย โหนฺติ น **อตฺถวิจโย**, โสพฺพหารานํ มูลปทนิทฺธารณวเสตฺวา พฺยญฺชนมุเขเนว สวณฺณนาภาวโต. ตโย ปน นยา สุตฺตสฺส **อตฺถวิจโย** โหนฺติ, ติณฺณํ นยานํ มูลปทสงฺขาตอวิชฺชาทิสภาวธมฺมนิทฺธารณมุเขเนว สุตฺตสฺส อตฺถสวณฺณนาภาวโต. (เนตฺติ. ๑๗, เนตฺติ.อฏ. ๑๒)

ในเรื่องนั้น หาระทั้ง ๑๖ เป็นคำอธิบายรูปศัพท์ของพระพุทธพจน์ ไม่ใช่เป็น**คำอธิบายความหมาย** เพราะหาระทั้ง ๑๖ เว้นการนำมูลบทออกมาแสดง แล้วอธิบาย[พระพุทธพจน์]โดยเน้นศัพท์เป็นหลักเท่านั้น. ส่วนนัย ๓ ประการเป็น**คำอธิบายความหมาย**ของพระพุทธพจน์ เพราะนัย ๓ ประการใช้อธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ โดยนำสภาวธรรมมีอวิชชาเป็นต้นอันเป็นมูลบท ออกมาแสดงเป็นหลักนั่นเทียว.

อตฺถวิจารณา (ถี)

[อตฺถ + วิจารณา]

การพิจารณาความหมาย, คัมภีร์เนตติอันเป็นเครื่องพิจารณาเนื้อความ.

นววิธสุตฺตนฺตปริเยฏฺฐีติ สุตฺตาทิวเสน นวงฺคสฺส สาสนสฺส ปริเยสนา **อตฺถวิจารณา**ติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒)

บทว่า **นววิธสุตฺตนฺตปริเยฏฺฐิ** (การอธิบายนวังคสัตถุศาสน์) ความว่า การอธิบายคำสอนที่มีองค์ ๙ โดยความเป็นสุตะเป็นต้น อธิบายว่า การพิจารณาความหมาย.

สาสนสฺส ปริเยฏฺฐีติ สาสนสฺส อตฺถปริเยสนา, ปริยตฺติสาสนสฺส อตฺถสำวณฺณนาติ อตฺโถ สกลสฺเสว วา สาสนสฺส **อตฺถวิจารณา**ติ อตฺโถ. ปฏิปตฺติปฏิเวเธปิ หิ เนตฺตินยานุสาเรน อธิคจฺฉนฺตีติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๒)

ปาฐะว่า **สาสนสฺส ปริเยฏฺฐิ** (อันเป็นเครื่องแสวงหาพระพุทธพจน์) ได้แก่ ใช้อธิบายความหมายของพระพุทธพจน์ ความว่า อธิบายความหมายของปริยัตติศาสนา หรือเป็น**การพิจารณาความหมาย**ของคำสอนทั้งปวง เพราะบุคคล ย่อมบรรลุปฏิบัติและปฏิเวธ โดยคล้อยตามนัยของเนตติปกรณ์. (ดู สารตฺถ. ๑/๙๓)

อตฺถวิจินฺตก (ติ)

[อตฺถ + วิจินฺตก. ถี. อตฺถวิจินฺติกา]

ผู้คิดค้นประโยชน์, เห็นเนื้อความ, ผู้รู้อรรถ.

ปณฺฑิตํ วต มํ สนฺตํ
อลม**ตฺถวิจินฺตกํ**
ปญฺจ กามคุณา โลเก
สมฺโมหา ปาตยึสุ มํ. (เถร. ๒๖๖)

(พระอุตตรปาลเถระกล่าวว่า)

เบญจกามคุณซึ่งทำใจให้ลุ่มหลง ได้ทำเราผู้เป็นบัณฑิต สงบ สามารถ**คิดค้นประโยชน์**ได้ให้ตกอยู่ในโลก.

อลมตฺถวิจินฺตกนฺติ อตฺตโน จ ปเรสญฺจ อตฺถํ หิตํ วิจินฺเตตุํ สมตฺถ. อลํ วา ปริยตฺตํ อตฺถสฺส วิจินฺตกา, กิเลสวิทฺธสนสมตฺถา อตฺถทสฺสินี วา.

(เถร.อฏ. ๑/๔๗๗)

บาทคาถาว่า **อลมตฺถวิจินฺตกา** (สามารถคิดค้นประโยชน์ได้) ความว่า สามารถเพื่อจะคิดค้นประโยชน์เกื้อกูลทั้งของตนและของผู้อื่น. อีกนัยหนึ่ง เป็นผู้สามารถคิดค้นเนื้อความ หรือเห็นเนื้อความอันสามารถกำจัดกิเลสได้.

ดู อป. ๒/๒๔๒

[ประโยคว่า อลํ วา ปริยตฺตํ อตฺถสฺส วิจินฺตกา, กิเลสวิทฺธสนสมตฺถา เป็นต้น คำว่า ปริยตฺตํ อธิบาย อลํ ว่าใช้ในความหมายว่า สามารถ และท่านได้อธิบาย ปริยตฺต ต่อมาอีกว่า อตฺถสฺส วิจินฺตกา, กิเลสวิทฺธสนสมตฺถา เพื่อระบุว่าเป็นความสามารถในการคิดเนื้อความ หรือสามารถกำจัดกิเลส ไม่ใช่ความสามารถในการจะคิดค้น ประโยชน์เกื้อกูลทั้งของตนและของผู้อื่นเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

ความหมายของ อลํ ศัพท์ปรากฏในคัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร (๒๘๒) ว่า อลํ ปริยตฺติภูสเนสุ (นิบาตว่า อลํ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน) และภูสนะ (ประดับ) นอกจากนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๙๐) ได้แสดงความหมายของ อลํ ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

ภูสเน วารเณ จาลํ
วุจฺจเต ปริยตฺติยํ.

อลํ ศัพท์ กล่าวไว้ในความหมายว่า ภูสนะ (ประดับ), วารณะ (ห้าม) และปริยัตติ (สามารถ, ควรกัน)]

อตฺถวิชานน (น/ถี)

[อตฺถ + วิชานน] การรู้แจ้งอรรถ.

ดู เปฏโก. ๑๖๘

อตฺถวิชานนสมฺโมห (ปุ)

[อตฺถวิชานน + สมฺโมห]

ความหลงในการรู้แจ้งอรรถ.

น เกวลญฺจ อิมินาว การเณนสฺส ชีวิตํ ปาปิโย, อปิจ โข ปน อยํ เอวรูโป มุขรชาติกตฺตา กลหาภิรโต ภิกฺขุ สุภาสิตสฺส **อตฺถวิชานนสมฺโมหเนน** โมหธมฺเมน อาวุโต, “มา อาวุโส กปิล เอวํ อวจ, อิมินาปิ ปริยาเยน ตํ คณฺหาหีติ เอวมาทินา นเยน เปสเลหิ ภิกฺขูหิ อกฺขาตมฺปิ น ชานาติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๔๕)

ก็ชีวิตของบุคคลนั้น จะเป็นสิ่งที่ชั่ว ด้วยเหตุนี้ อย่างเดียวเท่านั้นก็หามิได้. โดยที่แท้ บุคคลเห็นปานนี้ ได้แก่ ภิกษุที่ยินดีในการทะเลาะ เพราะเป็นคนมีปากจัด ถูกโมหธรรมรึงรัดแล้ว เพราะมี**ความหลงในการรู้แจ้งอรรถ**แห่งสุภาษิต ย่อมไม่ทราบแม้ซึ่งคำที่ภิกษุผู้มีศีลเป็นที่รักกล่าวแล้ว โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ว่า ท่านกปิละผู้มีอายุ ท่านอย่าได้พูดอย่างนี้ จงยึดถือเรื่องนั้นโดยปริยายแม้นี้.

อตฺถวิญฺญาปน

[อตฺถ + วิญฺญาปน. ถี. อตฺถวิญฺญาปนี]

การให้รู้เนื้อความ.

วิญฺญาปนินฺติ อตฺถวิญฺญาปนี.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๒๐, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๙)

บทว่า **วิญฺญาปนี** (อันให้รู้กันได้) คือ **อันให้รู้เนื้อความ**กันได้.

อตฺถวินิจฺฉย (ปุ)

[อตฺถ + วินิจฺฉย]

(๑) การวินิจฉัยความ, การตัดสินความ.

(๒) การตัดสินคดี. ดู อุทาน.อฏ. ๑๔๑

(๓) การวินิจฉัยคดี.

อตฺถวินิจฺฉยญฺญ (ติ)

[อตฺถวินิจฺฉย + ญา + รู]

ผู้มีปกติรู้ในการวินิจฉัยคดี, ผู้ฉลาดในการวินิจฉัยคดี, ฉลาดในการวินิจฉัยกิจ.

ยโต จ โข ปณฺฑิโต อาปทาสุ
น เวธตี **อตฺถวินิจฺฉยญฺญู**
ปจฺจตฺถิกาสฺส ทุขิตา ภวนฺติ
ทิสฺวา มุขํ อวิการํ ปุราณํ.

(อ. ๒/๔๙, ชา. ๑/๑๓๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

แต่ในกาลใด บัณฑิตเป็น**ผู้มีปกติรู้ในการวินิจฉัยคดี** ไม่หวั่นไหวในอันตรายทั้งหลายในกาลนั้น พวกศัตรูเห็นหน้าซึ่งไม่ผิดปกติ

ของบัณฑิตนั้น ผู้ยังยิ้มแย้มตามเคย ย่อมเป็นทุกข์[หวั่นใจ].

อตฺถวินิจฺฉยญฺญติ การณตฺถวินิจฺฉเย กุสโล. (อ.อฏ. ๓/๒๔)

บทว่า **อตฺถวินิจฺฉยญฺญ** (ผู้มีปกติรู้ในการวินิจฉัยคดี) ได้แก่ เป็นผู้ฉลาดในการวินิจฉัย[คดี]ตามเหตุผล.

อตฺถวินิจฺฉยญฺญติ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วินิจฺฉยกุสโล. (ชา.อฏ. ๔/๑๙๑)

บทว่า **อตฺถวินิจฺฉยญฺญ** (ผู้มีปกติรู้ในการวินิจฉัยคดี) คือ ฉลาดในการวินิจฉัยคดีนั้นๆ.

อตฺถวิปลฺลาส (ปุ)

[อตฺถ + วิปลฺลาส]

ความคลาดเคลื่อนแห่งเนื้อความ.

อตฺถวิปลฺลาสคฺคาห (ปุ)

[อตฺถวิปลฺลาส + คาห]

การยึดถือความคลาดเคลื่อนแห่งเนื้อความ.

ตํ สุณาถาติ โสตินฺทฺริยวิกฺเขปวารณเมตํ. **สาธุกํ มนสิ กโรถา**ติ มนสิกาเร ทฬฺหีกมฺมนิโยชเนน มนินฺทฺริยวิกฺเขปวารณํ. ปุริมญฺเจตฺถ พฺยญฺชนวิปลฺลาสคฺคาหวารณํ, ปจฺฉิมํ **อตฺถวิปลฺลาสคฺคาห**วารณํ. ปุริเมน จ ธมฺมสฺสวเน นิโยเชติ, ปจฺฉิเมน สุตานํ ธมฺมานํ ธารณูปปริกฺขาทีสุ. (ม.อฏ. ๑/๒๐)

คำนี้ว่า **ตํ สุณาถ** (เธอทั้งหลายจงฟัง) เป็นการห้ามความฟุ้งซ่านแห่งโสตินทรีย์. คำว่า **สาธุกํ มนสิกโรถ** (เธอทั้งหลายจงใส่ใจให้ดี) เป็นการห้ามความฟุ้งซ่านแห่งมนินทรีย์ ด้วยการประกอบการทำให้มั่นในการทำไว้ในใจ. อนึ่ง ในบรรดา ๒ คำนี้ คำแรกเป็นการห้ามการถือความคลาดเคลื่อนแห่งพยัญชนะ คำหลังเป็นการห้าม**การถือความความคลาดเคลื่อนแห่งเนื้อความ**. พระผู้มีพระภาคทรงชักชวนให้ฟังธรรมด้วยคำแรก ทรงชักชวนในการทรงจำและการพิจารณาธรรมทั้งหลายที่ฟังแล้วเป็นต้นด้วยคำหลัง.

อตฺถวิปลฺลาสคฺคาหวารณํ มนินฺทฺริยวิกฺเขปพาหกตฺตา. น หิ สกฺกจฺจํ ธมฺมํ อุปธาเรนฺตสฺส อตฺถโต วิปลฺลาสคฺคาโห โหติ. (ม.ฏี. ๑/๕๘)

[คำหลัง]เป็นการห้าม**การถือเอาความคลาดเคลื่อนโดยเนื้อความ** เพราะห้ามความฟุ้งซ่านแห่งมนินทรีย์. จริงอยู่ การถือเอาความคลาดเคลื่อนโดยเนื้อความ ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ใคร่ครวญธรรมโดยเคารพ.

อตฺถวิภาค (ปุ)

[อตฺถ + วิภาค]

อัตถวิภาคะ, การจำแนกอรรถ.

อยํ **อตฺถวิภาโค** วตฺถุสงฺขาตํ กามํ อุปาทิยตีติ กามุปาทานํ. กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติปิ กามุปาทานํ. (อภิ.อฏ. ๒/๑๗๒, วิสุทฺธิ. ๒/๒๐๓)

[อุปาทานทั้ง ๔ นั้น]มี**การจำแนกอรรถ** ดังต่อไปนี้:-สภาวธรรมชื่อว่ากามุปาทาน เพราะอรรถว่ายึดมั่นกาม กล่าวคือวัตถุกาม. กามด้วยกามนั้นเป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่ากามุปาทาน.

อตฺถวิภาโค อตฺถสฺส วิภชนา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๒๖)

อัตถวิภาคะ ได้แก่ การจำแนกซึ่งอรรถ.

อตฺถวิภาวนา (ถี)

[อตฺถ + วิภาวนา] การแสดงเนื้อความ.

ตตฺรายํ **อตฺถวิภาวนา**. (อุทาน.อฏ. ๓๕๓)

ในข้อนั้น มีการแสดงเนื้อความดังต่อไปนี้.

อตฺถวิโรจน (น)

[อตฺถ + วิโรจน] ความรุ่งเรืองแห่งอรรถ.

อตฺถวิโรจเน ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณํ.

(ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**ความรุ่งเรืองแห่งอรรถ** ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

วิโรจเนติ อตฺถาทีนํ วิวิธา ทีปเน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๓๔)

บทว่า **วิโรจเน** (ในความรุ่งเรือง) คือ ในการแสดงอรรถเป็นต้นโดยประการต่าง ๆ.

อตฺถวิวรณ (น)

[อตฺถ + วิวรณ]

การไขความ, คำขยายความ.

สาธารเณ วิหญฺญนฺตีติ อิทํ “สพฺพํ ปรวสํ ทุกฺขนฺติ อิมสฺส ปทสฺส **อตฺถวิวรณํ**.

(อุทาน.อฏ. ๑๔๒)

คำว่า **สาธารเณ วิหญฺญนฺติ** (เมื่อประโยชน์ทั่วไปที่จะพึงให้สำเร็จ มีอยู่สัตว์เหล่านี้ ชื่อว่าเดือดร้อน) นี้ เป็น**คำขยายความ**แห่งบทนี้ว่า สพฺพํ ปรวสํ ทุกฺขํ (ประโยชน์ทั้งปวงที่อยู่ในอำนาจของผู้อื่นนำความทุกข์มาให้).

อตฺถวิเสสทีปก (ติ)

[อตฺถ + วิเสส + ทีปก]

อันแสดงเนื้อความพิเศษ.

ตํ (คาถาพนฺธวจนํ) ทุวิธํ โหติ ปจฺฉา อาคต-ปุริสํ อสฺสวนสุสฺสวนอาธารณทพฺหีกรณาทีนิ วา สนฺธาย ตทตฺถทีปกเมว จ. ปุพฺเพ เกนจิ การเณน ปริหาปิตสฺส อตฺถสฺส ทีปเนน **อตฺถ-วิเสสทีปก**ญฺจ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๒๕)

คาถาประพันธ์นั้นมี ๒ อย่าง คือ แสดงถึงเนื้อความนั้น โดยหมายถึงคนที่มาภายหลัง หรือการไม่ได้ฟัง การได้ฟัง การทรงจำและการทำให้มั่นเป็นต้น และ**แสดงเนื้อความพิเศษ** โดยการชี้แจงถึงเนื้อความอันจะก่อให้เกิดความเสียหาย ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งมาก่อน.

อตฺถวีมํสก (ติ)

[อตฺถ + วีมํสก]

ผู้พิจารณาประโยชน์, ผู้รู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น, ผู้เห็นประโยชน์.

วีมํสเกนาติ ตโย วีมํสกา **อตฺถวีมํสโก** สงฺขาร-วีมํสโก สตฺถุวีมํสโกติ. เตสุ “ปณฺฑิตา หาวุโส มนุสฺสา วีมํสกาติ เอตฺถ **อตฺถวีมํสโก** อาคโต.

(ม.อฏ. ๒/๒๗๗)

บทว่า **วีมํสเกน** ความว่า ผู้พิจารณามี ๓ จำพวกคือ**ผู้พิจารณาประโยชน์** ผู้พิจารณาสังขาร[โดยลักษณะเฉพาะ (สภาวลักษณะ) ลักษณะทั่วไป (สามัญญลักษณะ) และการจำแนกเป็นอายตนะเป็นต้น] ผู้พิจารณา[ตรวจสอบ]พระศาสดา[ว่าธรรมดา พระศาสดาต้องมีคุณธรรมเช่นนี้ๆ]. บรรดาผู้พิจารณาเหล่านั้น **ผู้พิจารณาประโยชน์** มาแล้วในคำนี้ว่า “ดูก่อนผู้มีอายุ หากคนผู้เป็นบัณฑิต พึงเป็นผู้พิจารณา”.

อตฺถวีมํสโกติ อตฺถตฺถปรตฺถาทิอตฺถวิชานนโก. (ม.ฏี. ๒/๒๙๘)

บทว่า **อตฺถวีมํสโก** (ผู้พิจารณาประโยชน์) ได้แก่ ผู้รู้[พิจารณา]ประโยชน์มีประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นเป็นต้น.

อตฺถเวท (ปุ)

[อตฺถ + เวท]

ความรู้แจ้งผล, ความรู้แจ้งอรรถ, ความยินดีอาศัยอรรถ, ความปลาบปลื้มอิงอรรถ.

(๑) (ก) ความรู้แจ้งอาศัยอรรถมีความเลื่อมใสแน่วแน่ในพระรัตนตรัยเป็นอารมณ์.

ยโถธิ โข ปนสฺส จตฺตาโร โหนฺติ วนฺตา มุตฺตา ปหีนา ปฏินิสฺสฏฺา. โส “พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโตมฺหีติ ลภติ **อตฺถเวทํ**, ลภติ ธมฺมเวทํ, ลภติ ธมฺมูปสญฺหิตํ ปาโมชฺชํ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ.

(ม.๑/๔๖,๒๘๓, ๒/๔๒๑, อ.๒/๒๕๒, ๓/๕๓๑)

ภิกษุนั้นได้สละ คาย ปล่อย ละ สลัดทิ้งกิเลสตามที่กำหนดแล้ว. เธอย่อมได้**ความรู้แจ้งผล**[ความเลื่อมใสแน่วแน่ในพระรัตนตรัย] ความรู้แจ้งเหตุ[การละกิเลส] และได้รับความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรมว่า เราเลื่อมใสแน่วแน่ในพระพุทธเจ้า[พระธรรมและพระสงฆ์] เมื่อเธอปราโมทย์แล้ว ปีติย่อมเกิด เมื่อใจมีปีติ กายย่อมสงบ เธอมีกายสงบ ย่อมเสวยสุข เมื่อมีสุข จิตย่อมตั้งมั่น.

ลภติ อตฺถเวทํ, ลภติ ธมฺมเวทนฺติ เอตฺถ พุทฺธาทีสุ อเวจฺจปฺปสาโทเยว อรณียโต อตฺโถ อุปคนฺตพฺโตติ วุตฺตํ โหติ...“เย เวทชาตา วิจรนฺติ โลเกติอาทีสุ โสมนสฺสํ. อิธ ปน โสมนสฺสญฺจ โสมนสฺสสมฺปยุตฺตญาณญฺจ อธิปฺเปตํ, ตสฺมา **ลภติ อตฺถเวทํ ลภติ ธมฺมเวทนฺ**ติ อเวจฺจปฺปสาทารมฺมณโสมนสฺสญฺจ โสมนสฺสมยญาณญฺจ ลภตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

(ม.อฏ. ๑/๑๗๘)

ในคำนี้ว่า **ลภติ อตฺถเวทํ ลภติ ธมฺมเวทนฺ** (ย่อมได้ความรู้แจ้งผล ย่อมได้ความรู้แจ้งเหตุ) มีคำอธิบายว่า ความเลื่อมใสแน่วแน่ในพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นเท่านั้น ชื่อว่าอรรถ เพราะอันบุคคลพึงถึง มีคำอธิบายว่าเพราะอันบุคคลพึงไปถึง...โสมนัส ท่านเรียกว่า เวท ในประโยคเป็นต้นว่า “ชนเหล่าใด เกิดความโสมนัสเที่ยวไปในโลก”. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาทั้งโสมนัส และญาณที่สัมปยุตด้วยโสมนัส เพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในพระสูตรนี้อย่างนี้ว่า คำว่า **ลภติ**

อตฺถเวทำ ลภติ ธมฺมเวทำ (ย่อมได้ความรู้แจ้งผล ย่อมได้ความรู้แจ้งเหตุ) ความว่า ย่อมได้โสมนัสที่มีความเลื่อมใสแน่วแน่เป็นอารมณ์และญาณที่สำเร็จด้วยโสมนัส.

[อเวจฺจปฺปสาท (ความเลื่อมใสอันแน่วแน่) อเวจฺจ แปลว่า "แน่วแน่" มาจาก อว + อิ ธาตุ (ปาปุณน=ถึง) + ตฺวา แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ. อีกนัยหนึ่ง แปลว่า "รู้จริง" โดย อว อุปสรรค มีความหมายว่า ยาถาวโต (ตามที่มีจริง) ส่วน อิ ธาตุมีความหมายว่า ญตฺวา (รู้) ดังคำอธิบายในฎีกา (ม.ฏี.๑/๗๔) ว่า อเวจฺจ รตนตฺตยคุเณ ยาถาวโต ญตฺวา ปสาโท อเวจฺจปฺปสาโท (ความเลื่อมใสเพราะรู้คุณของพระรัตนตรัย ตามที่มี จริง ชื่อว่า อเวจจปสาทะ]

อตฺถเวทนฺติ อตฺเถ เหตุผเล เวทำ.

(ม.ฏี. ๑/๑๗๙)

บทว่า **อตฺถเวทำ** (ความรู้แจ้งผล) ได้แก่ ความรู้แจ้งในผลของเหตุ.

อิติปิ โส ภควาติอาทีนำ อตฺถำ นิสฺสาย อุปฺปนฺนำ ตุฏฺฐึ สนฺธาย **ลภติ อตฺถเวทนฺ**ติ วุตฺตำ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๑๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **ลภติ อตฺถเวทำ** (ย่อมได้ความรู้แจ้งผล) นั้น หมายเอาความยินดีที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยอรรถของพระพุทธคุณมีคำว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น.

อตฺถเวทนฺติ เหตุผลำ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนำ ตุฏฺจิมาห. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๒๘๕)

ด้วยคำว่า **อตฺถเวทำ** ([ย่อมได้]ความรู้แจ้งผล) พระอรรถกถาจารย์กล่าวถึงความยินดีที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยผลของเหตุ.

(ข) ความรู้แจ้ง อันเกิดแก่ท่านผู้พิจารณาความเลื่อมใสอันแน่วแน่ในพระรัตนตรัย.

อตฺถเวทนฺติ อเวจฺจปฺปสาทำ ปจฺจเวกฺขโต อุปฺปนฺนำ วุตฺตปฺปการเมว เวทำ.

(ม.อฏ. ๑/๑๗๘)

[อีกนัยหนึ่ง] บทว่า **อตฺถเวทำ** (ความรู้แจ้งผล) ความว่า ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นแล้วแก่ท่านผู้พิจารณาความเลื่อมใสอันแน่วแน่ มีประการดังกล่าวแล้วนั่นแล.

(๒) ความยินดีอันอาศัยอรรถกถา[อรรถแห่งพระบาลี].

อตฺถเวทนฺติ อฏฺฐกถำ นิสฺสาย อุปฺปนฺนำ ปีติปาโมชฺชำ. (อำ.อฏ. ๓/๘๘)

บทว่า **อตฺถเวทำ** (ความรู้แจ้งผล) ได้แก่ ปีติและปราโมทย์ที่อิงอาศัยอรรถกถา[อรรถแห่งพระบาลี]เกิดขึ้นแล้ว.

อตฺถสำวฑฺฒนกถา (ถี)

[อตฺถสำวฑฺฒน + กถา]

อัตถสังวัฑฒนกถา, คำพูดหรือกิริยาอันเป็นเหตุเจริญแห่งประโยชน์, คำพูดหรือกิริยาอันเป็นเหตุให้ประโยชน์เจริญ.

อตฺถสำวณฺณนา (ถี)

[อตฺถ + สำวณฺณนา]

การพรรณนาเนื้อความ, คัมภีร์อันพรรณนาเนื้อความหรืออรรถกถา.

ตสฺมาหำ กาตุมิจฺฉามิ

อตฺถสำวณฺณนำ อิมำ

สาสนญฺเจว นิสฺสาย

โปราณญฺจ วินิจฺฉยำ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑)

เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้า[พระพุทธโฆสาจารย์]จึงปรารถนาจะอาศัยคำสอน และข้อวินิจฉัยที่เก่าแก่นั่นแล แล้วทำ**การพรรณนาเนื้อความนี้**.

ดู อุทาน.อฏ. ๑, อิติวุต.อฏ.๑, วิมาน.อฏ. ๒, เปต.อฏ.๒, อภิ.อฏ.๒/๑๒๓, วิสุทฺธิ.๒/๑๕๓

อตฺถสำหิต=อตฺถสญฺหิต (ติ)

[อตฺถ + สำหิต]

(๑) อันถึงพร้อมด้วยความหมาย.

สมฺผปฺปลาปำ ปหาย สมฺผปฺปลาปา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม กาลวาที ภูตวาที อตฺถวาที ธมฺมวาที วินยวาที, นิธานวตึ วาจำ ภาสิตา กาเลน สาปเทสำ ปริยนฺตวตึ **อตฺถสำหิต**นฺติ. อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณำ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๔, ม. ๑/๓๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อจะกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงละคำพูดที่เพ้อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ เป็นผู้กล่าวในกาลอันสมควร[ตรัสถูกเวลา] เป็นผู้กล่าวความจริง[ตรัสคำจริง] เป็น**ผู้กล่าวเฉพาะคำที่มีประโยชน์**[ตรัสอิงประโยชน์] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยวกับธรรม[ตรัสอิงธรรม] เป็นผู้กล่าวคำที่เกี่ยววินัย[ตรัสอิงวินัย]ตรัสคำที่มีหลักฐาน มีเหตุผล มีที่กำหนด **อันถึงพร้อมด้วยความหมาย** เหมาะแก่เวลา.

อตฺถสำหิตนฺติ อเนเกหิปิ นเยหิ วิภชนฺเตน ปริยาทาตุำ อสกฺกุเณยฺยตาย อตฺถสมฺปนฺนำ ภาสติ. (ที.อฏ. ๑/๗๕, ม.อฏ. ๒/๑๑๒)

บทว่า **อตฺถสำหิตำ** (อันถึงพร้อมด้วยความหมาย) ความว่า ย่อมกล่าววาจาที่สมบูรณ์ด้วยเนื้อความ เพราะผู้จำแนกโดยนัยแม้มากมายก็ไม่อาจกำหนดถือเอาได้หมด.

[ข้อความว่า **นิธานวตึ วาจำ ภาสิตา** (ตรัสคำที่มีหลักฐาน) คำว่า นิธานวตึ ประกอบรูปศัพท์มาจาก นิธาน ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย + อี ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "มีสถานที่เก็บไว้" คือมีจิตอันเป็นสถานที่เก็บไว้ เพื่อระลึกถึงในโอกาสต่อไป ดังมีข้อความว่า

นิธานำ วุจฺจติ จปโนกาโส, นิธานมสฺสา อตฺถีติ นิธานวตี. หทเย นิเธตพฺพยุตฺตกำ วาจำ ภาสิตาติ อตฺโถ. (อำ. ๒/๑๙๘)

สถานที่เก็บไว้ เรียกว่า นิธานะ สถานที่เก็บไว้มีอยู่แก่ถ้อยคำนั้น เพราะเหตุนั้น ถ้อยคำนั้นชื่อว่า นิธานวตี อธิบายว่า พูดคำที่ควรเก็บไว้ในจิต]

(๒) ประกอบด้วยประโยชน์, เป็นไปกับด้วยประโยชน์, มีประโยชน์.

ยำ วา โส อตฺถวาที อตฺถำ วทติ, เตน อตฺเถน สหิตตฺตา **อตฺถสำหิตำ** วาจำ ภาสติ, น อญฺญำ นิกฺขิปิตฺวา อญฺญำ ภาสตีติ วุตฺตำ โหติ.

(ที.อฏ. ๑/๗๕, ม.อฏ. ๒/๑๑๒)

อีกนัยหนึ่ง ย่อมกล่าวคำ**ที่ประกอบด้วยประโยชน์** เพราะวาจานั้นประกอบ[พรั่งพร้อม]ด้วยประโยชน์ที่ผู้พูดอิงประโยชน์กล่าวถึง มีคำอธิบายว่า ไม่ใช่ยกคำอย่างหนึ่งขึ้น แล้วกล่าวคำอีกอย่างหนึ่ง.

(๓) ที่เป็นประโยชน์, อาศัย - อิงประโยชน์.

อตฺถสංหิตं ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ, โน อนตฺถสංหิตं. อนตฺถสංหิเต เสตุฆาโต ตถาคตานं. ทฺวีหิ อากาเรหิ พุทฺธา ภควนฺโต ภิกฺขู ปฏิปุจฺฉนฺติ ธมฺมํ วา เทเสสฺสาม, สาวกานํ วา สิกฺขาปทं ปญฺญเปสฺสาม. (วิ. ๑/๗)

พระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ตรัสถามเรื่อง**ที่เป็นประโยชน์** ไม่ตรัสถามเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์. เพราะพระตถาคตเจ้าทั้งหลาย ทรงขจัดเรื่องที่ไม่เป็นประโยชน์เสียด้วยอริยมรรคแล้ว. พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย สอบถามภิกษุทั้งหลายด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ จะทรงแสดงธรรมอย่างหนึ่ง จะทรงบัญญัติสิกขาบทแก่พระสาวกอย่างหนึ่ง.

อิทานิ **อตฺถสංหิตนฺ**ติ เอตฺถ ยं อตฺถสนฺนิสฺสิตं วจนं ตถาคตา ปุจฺฉนฺติ, ตं ทสฺเสนฺโต "ทฺวีหากาเรหีติ อาทิมาห. (วิ.อฏ. ๑/๑๔๘)

บัดนี้ เมื่อจะแสดงพระดำรัสที่อิงประโยชน์ ซึ่งพระตถาคตตรัสถามในคำว่า **อตฺถสංหิตं** (ที่เป็นประโยชน์) นี้ ท่านจึงกล่าวคำว่า เหตุ ๒ ประการ เป็นต้น.

(๔) อันยังประโยชน์ให้สำเร็จ.

อตฺถสංหิตนฺติ ปโยชนสาธกं. (สารตฺถ. ๑/๔๓๒)

บทว่า **อตฺถสංหิตं** (ที่เป็นประโยชน์) ได้แก่ อันยังประโยชน์ให้สำเร็จ.

(๕) ประกอบด้วยความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์.

กาเลน วกฺขามิ โน อกาเลน, ภูเตน วกฺขามิ โน อภูเตน, สณฺหเน วกฺขามิ โน ผรุเสน, **อตฺถสංหิเตน** วกฺขามิ โน อนตฺถสංหิเตน, เมตฺตจิตฺเตน วกฺขามิ โน โทสนฺตเรน. (ที. ๓/๑๙๗, อ. ๒/๑๗๒)

[ภิกษุผู้เป็นโจทก์ประสงค์จะโจทผู้อื่น พึงตั้งธรรม ๕ ประการไว้มั่นในตนแล้วจึงโจทผู้อื่น ธรรม ๕ ประการ คือ]

เราจักกล่าวในกาลอันควร จักไม่กล่าวในกาลอันไม่ควร, เราจักกล่าวถ้อยคำจริง จักไม่กล่าวถ้อยคำไม่จริง, เราจักกล่าวถ้อยคำอ่อนหวาน จักไม่กล่าวถ้อยคำหยาบ, เราจักกล่าวถ้อยคำ**อันประกอบด้วยความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์** จักไม่กล่าวถ้อยคำอันไม่ประกอบด้วยความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์, เราจักมีเมตตาจิตกล่าว จักไม่เพ่งโทษกล่าว.

อตฺถสංหิเตนาติ อตฺถกามตาย หิตกามตาย อุเปเตน. (ที.อฏ. ๓/๒๑๑, อ.อฏ. ๓/๕๙)

บทว่า **อตฺถสංหิเตน** (ถ้อยคำอันประกอบด้วยความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์) ได้แก่ ถ้อยคำอันเข้าถึงด้วยความเป็นผู้มุ่งประโยชน์ ด้วยความเป็นผู้มุ่งประโยชน์เกื้อกูล.

(๖) ที่อาศัยเหตุ, อิงอาศัยเหตุ, สมควรแก่เหตุ, มีความถูกต้อง.

อถโข ภควโต เอตทโหสิ "ทีฆรตฺตं วิสุทฺโธ โข อยं ยกฺโข, ยं กิญฺจิ มं ปญฺหं ปุจฺฉิสฺสติ, สพฺพं

ตํ **อตฺถสํหิตเ**ยว ปุจฺฉิสฺสติ, โน อนตฺถสํหิตํ. ยญฺจสฺสาหํ ปุฏฺโจ พฺยากริสฺสามิ, ตํ ขิปฺปเมว อาชานิสฺสตีติ. (ที. ๒/๒๑๙)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงพระดำริว่า “ท้าวสักกะทรงเป็นผู้บริสุทธิ์มาช้านาน จะตรัสถามปัญหากับเรา ก็จะตรัสถามเรื่องทุกอย่าง**ที่อาศัยเหตุ** จะไม่ตรัสถามปัญหาที่ไม่อาศัยเหตุ และท้าวเธอจะทรงเข้าใจที่เราตอบได้อย่างฉับพลันเทียว.

อตฺถสํหิตนฺติ อตฺถนิสฺสิตํ การณนิสฺสิตํ.

(ที.อฏ. ๒/๓๑๐)

บทว่า **อตฺถสํหิตํ** แปลว่า ที่อาศัยเหตุ.

[ยกฺโข ในที่นี้มีความหมายว่า เทวดา ซึ่งก็คือท้าวสักกะนั่นเอง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๗๐) ได้แสดงความหมายของ ยกฺข ศัพท์ไว้ว่า

ยกฺโข เทเว มหาราเช

กุเวรา'นุจเร นเร.

ยกฺข ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า เทวดา, ท้าวจาตุมมหาราช, บริวารของท้าวกุเวร (ยักษ์) และมนุษย์]

อตฺถสญฺญิต (ติ)

[อตฺถ + สญฺญิต]

อันสำคัญว่าเป็นประโยชน์ - ว่าเป็นกิจ.

กึ กิจฺจมตฺถํ อิธมตฺถิ ตุยฺหนฺติ กึ กรณียํ **อตฺถสญฺญิตํ** อิมินา มาณเวน อิธ อตฺถิ.

(ชา.อฏ. ๓/๕๑๔)

ปาฐะว่า **กึ กิจฺจมตฺถํ อิธมตฺถิ ตุยฺหํ** (กิจที่เป็นประโยชน์อะไรแก่ท่านมีอยู่ในที่นี้) ความว่า กิจที่มาณพนี้ควรทำซึ่ง**สำคัญว่าเป็นประโยชน์**อะไรมีอยู่ในที่นี้.

อตฺถสต (น)

[อตฺถ + สต]

อรรถร้อยหนึ่ง, ประโยชน์พิเศษหนึ่งร้อย.

อตฺถสตํ ธมฺมสตํ

เทฺว นิรุตฺติสตานิ

จตฺตาริ ญาณสตานิ

อตฺถวเส ปกรเณ. (วิ. ๕/๒๕๔)

อรรถร้อยหนึ่ง ธรรมร้อยหนึ่ง นิรุตติสองร้อย ญาณสี่ร้อย มีใน**ที่แสดงประโยชน์พิเศษ** (อัตถวสปกรณ์).

อตฺถสตํ ธมฺมสตนฺติอาทิมฺหิ ปน ยเทตํ ทสสุ ปเทสุ เอเกกํ มูลํ กตฺวา ทสกฺขตฺตุํ โยชนายปทสตํ วุตฺตํ. ตตฺถ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส ปทสฺส วเสน **อตฺถสตํ** ปุริมสฺส ปุริมสฺส วเสน ธมฺมสตํ เวทิตพฺพํ. (สารตฺถ. ๒/๓๘)

ก็ในคำว่า **อรรถร้อยหนึ่ง** ธรรมร้อยหนึ่ง เป็นต้น ท่านพระอุบาลีกล่าวบทร้อยบท โดยทำให้เป็นบทตั้งทีละบทในทุก ๑๐ บท ด้วยการประกอบ ๑๐ ครั้ง. ในบรรดาร้อยบทนั้น พึงทราบ**อรรถร้อยหนึ่ง**โดยประเภทแห่งบทหลังๆ พึงทราบธรรมร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทต้นๆ.

ทสกฺขตฺตุ โยชนาย ปทสตํ วุตฺตนฺติ เอกมูลกนเย ทสกฺขตฺตุ โยชนาย กตาย *สงฺขลิกนเย* วุตฺตปเทหิ สทฺธึ ปทสตํ วุตฺตนฺติ เอวมตฺโถ คเหตพฺโพ. อญฺญถา เอกมูลเก เอว นเย น สกฺกา ปทสตํ ลทฺธุ. เอกมูลกนเยหิ ปุริมปจฺฉิมปทานิ เอกโต กตฺวา เอเกกสฺมึ วาเร นว นว ปทานิ วุตฺตานีติ ทสกฺขตฺตุ โยชนาย นวุติปทานิเยว ลพฺภนฺติ. ตสฺมา ตานิ นวุติปทานิ *สงฺขลิกนเย* พทฺธจกฺกวเสน โยชิเต ทส ปทานิ ลพฺภนฺตีติ เตหิ สทฺธึ ปทสตนฺติ สกฺกา วตฺตุ. อิโต อญฺญถา ปน อุโภสุปิ นเยสุ วิสุ วิสุ **อตฺถสตํ** ธมฺมสตญฺจ ยถา ลพฺภติ ตถา ปจมปาราชิกสวณฺณนายเมว อมฺเหหิ ทสฺสิตตฺตา ตตฺถ วุตฺตนเยเนว คเหตพฺพ.

ปุริมปจฺฉิมปทานิ เอกตฺเตน คเหตฺวา “ปทสตนฺติ วุตฺตตฺตา “ตตฺถ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส ปทสฺส วเสน **อตฺถสตํ** ปุริมสฺส ปุริมสฺส วเสน ธมฺมสตนฺติ วุตฺตํ. ตสฺมึ ปทสเต “สงฺฆสุฏฺฐูติ อาทินา วุตฺตปุริมปทานํ วเสน ธมฺมสตํ “สงฺฆผาสูติ อาทินา วุตฺตปจฺฉิมปทานํ วเสน **อตฺถสตนฺ**ติ อธิปฺปาโย. (สารตฺถ. ๒/๔๖)

ปาฐะว่า **ทสกฺขตฺตุ โยชนาย ปทสตํ วุตฺตํ** (ท่านพระอุบาลีเถระกล่าวบทร้อยบทโดยประกอบ ๑๐ ครั้ง) ความว่า พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เมื่อประกอบบท ๑๐ ครั้งในเอกมูลกนัย ท่านพระอุบาลีกล่าว บท ๑๐๐ บทพร้อมกับบทที่ตรัสในสังขลิกนัย (วิธีเหมือนลูกโซ่) ถ้าไม่ประกอบบทเช่นนั้น ก็จะไม่มีบทร้อยบท ในเอกมูลกนัยเพียงนัยเดียว. แท้จริงแล้ว ท่านกล่าวบท ๙ บทไว้ในแต่ละวาระ เมื่อรวมบทหน้าและบทหลังในเอกมูลกนัยแล้วจึงมีบท ๙๐ บท โดยประกอบบท ๑๐ ครั้ง

ดังนั้น เมื่อประกอบบท ๙๐ บท โดยเนื่องด้วยการประกอบให้เนื่องกันในสังขลิกนัย ก็จะได้รับอีก ๑๐ บท ฉะนั้น ท่านพระอุบาลีจึงกล่าวว่า ปทสตํ (บท ๑๐๐ บท) พร้อมกับบท ๑๐ บทเหล่านั้น ข้าพเจ้าแสดงวิธีได้รับ**อรรถร้อยหนึ่ง**และธรรมร้อยหนึ่งโดยเฉพาะ แม้ในนัยทั้ง ๒ โดยประการอื่นจากนี้ไว้ในคำอธิบายปฐมปาราชิกแล้ว บัณฑิตพึงถือเอาวิธีนั้นตามนัยที่กล่าวแล้วในคำอธิบายข้างต้นนั้น

ท่านกล่าวว่า ตตฺถ ปจฺฉิมสฺส ปจฺฉิมสฺส ปทสฺส วเสน อตฺถสตํ ปุริมสฺส ปุริมสฺส วเสน ธมฺมสตํ เพราะท่านพระอุบาลีกล่าวว่า ปทสตํ (บทร้อยหนึ่ง) โดยรวบรวมบทต้นและบทหลัง ความหมายก็คือในบรรดาร้อยบทนั้น พึงทราบธรรมร้อยหนึ่งโดยประเภทแห่งบทต้นที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สงฺฆสุฏฺฐุ (การที่สงฆ์รับว่าดี) เป็นต้น และ**อรรถร้อยหนึ่ง**โดยประเภทแห่งบทหลังที่ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า สงฺฆผาสุ (ความสำราญแห่งสงฆ์).

อตฺถสนฺทสฺสก (ปุ)

[อตฺถ + สนฺทสฺสก]

พระเถระนามว่าอัตถสันทัสสกะเป็นองค์เดียวกันกับพระนาคิตเถระ.

ดู อป.๑/๑๘๔-๕ เถร.อฏ.๑/๒๓๑-๓

อตฺถสนฺทสฺสกเถร (ปุ)

พระอรหันต์รูปหนึ่งในอปทาน น่าจะเป็นรูปเดียวกันกับพระนาคิตเถระ.

อตฺถสนฺทสฺสน (ติ)

[อตฺถ + สนฺทสฺสน. ถี. อตฺถสนฺทสฺสนี]

(๑) (น) ปัญญาแสดงอรรถ, ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถธรรม, อัตถสันทัสสนญาณ.

ตำ ญาตฏฺเฐน ญาณำ, ปชานนฏฺเฐน ปญฺญา. เตน วุจฺจติ “นานาธมฺมปกาสนตา ปญฺญา **อตฺถสนฺทสฺสเน** ญาณำ. (ปฏิสำ. ๓)

ชื่อว่าญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น, ชื่อว่าปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด. เพราะเหตุนั้นท่านจึงกล่าวว่า ปัญญาในการแสดงธรรมต่าง ๆ ชื่อว่า**อัตถสันทัสสน**ญาณ (ปัญญาแสดงอรรถ, ญาณในการเห็นชัดซึ่งอรรถธรรม).

[คำว่า ธรรมต่าง ๆ ได้แก่ ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ กุศลธรรม อกุศลธรรม อัพยากตธรรม กามาวจรธรรม รูปาวจรธรรม อรูปาวจรธรรม อปริยาปันนธรรม]

อตฺถสนฺทสฺสเนติ นานาอตฺถานำ ปเรสำ สนฺทสฺสเน. ธมฺมา จ อตฺถา จ เต เอว.

(ปฏิสำ.อฏ. ๑/๔๒)

บทว่า **อตฺถสนฺทสฺสเน** ความว่า ในการแสดงให้เห็นชัดซึ่งอรรถต่าง ๆ แก่ชนเหล่าอื่น. ธรรมและอรรถทั้งหลาย ชื่อว่า อรรถธรรม เหล่านั้นนั่นเอง.

(๒) ที่แสดงเนื้อความอย่างชัดเจน.

เอสา เต อุปมา ราช
อตฺถสนฺทสฺสนี กตา
ตฺวญฺจ ปญฺญายเส เตน
ยทิ กาหสิ วา น วา. (ชา. ๒/๕๖)

(พระปัจเจกพุทธเจ้ากราบทูลว่า)
ขอถวายพระพรมหาบพิตร นี้เป็นอุปมา**ที่แสดงเนื้อความอย่างชัดเจน**ซึ่งอาตมภาพกล่าวถวายแด่มหาบพิตร มหาบพิตร จะทรงกระทำหรือไม่ก็ตาม มหาบพิตรก็จักปรากฏตามเหตุนั้น.

อตฺถสนทสฺสนีติ อตฺถปฺปกาสิกา.

(ชา.อฏ. ๕/๒๗๑)

บทว่า **อตฺถสนฺทสฺสนี** (ที่แสดงเนื้อความอย่างชัดเจน) ความว่า ที่ประกาศเนื้อความ[ให้ชัดเจนแล้ว].

อตฺถสนฺธิ (ถี)

[อตฺถ + สนฺธิ]

อรรถสนธิ, การเชื่อมโยงอรรถ, การเชื่อมโยงเนื้อความ[ด้วยสามารถแห่งกิริยาและการก เป็นต้น], (คือ อัตถบท[กลุ่มอรรถ] ๖ มี สังกาสน, ปกาสน, วิวรณ, วิภชน เป็นต้น).

โส จายำ ปุพฺพาปโร สนฺธิ จตุพฺพิโธ **อตฺถสนฺธิ** พฺยญฺชนสนฺธิ เทสนาสนฺธิ นิทฺเทสสนฺธีติ. ตตฺถ **อตฺถสนฺธิ** ฉปฺปทานิ สงฺกาสนา ปกาสนา วิวรณา วิภชนา อุตฺตานีกมฺมตา ปญฺญตฺตีติ.

(เนตฺติ. ๓๔)

อนึ่ง การเชื่อมโยงส่วนหน้ากับส่วนหลัง (ปุพพาปรสนธิ) นั้นมี ๔ ประการ คือ **อรรถสนธิ** (การเชื่อมโยงอรรถ), พยัญชนสนธิ (การเชื่อมโยงศัพท์), เทสนาสนธิ (การเชื่อมโยงเทศนา), นิทเทสสนธิ (การเชื่อมโยงนิเทศ) ใน ๔ ประเภทนั้น **การเชื่อมโยงอรรถ** ได้แก่ กลุ่มอรรถ ๖ คือ สังกาสนา (อรรถแสดงโดยสังเขป), ปกาสนา(อรรถแสดงไว้ก่อน, อรรถที่เป็นหัวข้อ), วิวรณา (อรรถอธิบาย), วิภชนา (อรรถจำแนก), อุตตานีกัมมะ (อรรถขยายให้ชัดเจน ด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียด หรือแสดงอุปมา), ปัญญัตติ (อรรถแสดงโดยประการต่าง ๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดีด้วยพระธรรมเทศนา])

ตตฺถ **อตฺถสนฺธี**ติ กิริยาการกาทิวเสน อตฺถสฺส สมฺพนฺโธ. โส ปน ยสฺมา สงฺกาสนาทีนำ ฉนฺนำ อตฺถปทานำเยว โหติ สพฺพสฺสาปิ ปทตฺถสฺส ตทวโรธโต. สมฺพนฺโธ จ นาม น โกจิ อตฺโถ. ตสฺมา “อตฺถสนฺธิ ฉปฺปทานีติอาทิ วุตฺตำ.

(เนตฺติ.อฏฺ.๑๐๒)

ในพากย์นั้น **อตฺถสนฺธิ** (การเชื่อมโยงอรรถ) คือการสัมพันธ์เนื้อความ โดยเนื่องด้วยกิริยาและการกเป็นต้น การเชื่อมโยงอรรถนั้น ย่อมมีแก่กลุ่มอรรถ ๖ มีสังกาสนาเป็นต้นเท่านั้น เพราะเนื้อความของบททั้งหมดนับเข้าในกลุ่มอรรถนั้น และการเชื่อมโยงก็ไม่ใช่ข้อความเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อตฺถสนฺธิ ฉปฺปทานิ (การเชื่อมโยงเนื้อความได้แก่กลุ่มอรรถ ๖). (ดู อตฺถปท)

อตฺถสนฺนิสฺสิต (ติ)

[อตฺถ + สนฺนิสฺสิต]

ที่อิงประโยชน์, ที่อาศัยประโยชน์.

ดู อตฺถสำหิต อรรถ (๓)

อตฺถสภาค (ติ)

[อตฺถ + สภาค] เหมือนกันโดยอรรถ.

ภควา จ ตำ สุตฺวา “น เอตฺตเกน สนฺตุฏฺฐา วา วิสฺสตฺถา วา โหนฺติ เอวำ ปน โหนฺตีติ ทสฺเสตุำ... อิมำ ปฏิคาถำ อภาสิ พฺยญฺชนสภาคำ โน **อตฺถสภาคำ**. (สุตฺตนิ.อฏฺ. ๑/๒๗)

ก็พระผู้มีพระภาคครั้นทรงสดับคาถานั้นแล้ว เพื่อจะแสดงว่า ชนทั้งหลายผู้พอใจแล้ว หรือเป็นผู้สละแล้ว ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ ก็หาไม่ แต่ก็เป็นอย่างนี้ จึงได้ภาษิตคาถาตอบที่เหมือนกันโดยพยัญชนะ ไม่**เหมือนกันโดยอรรถ** [ต่างกันโดยอรรถ]ว่า...ดังนี้.

อตฺถสมฺปตฺติ (ถี)

[อตฺถ + สมฺปตฺติ]

ความถึงพร้อมด้วยอรรถ.

สาตฺถำ สพฺยญฺชนนฺติ เอวมาทีสุ ปน ยสฺมา อิมำ ธมฺมำ เทเสนฺโต สาสนพฺรหฺมจริยำ มคฺคพฺรหฺมจริยญฺจ ปกาเสติ นานานเยหิ ทีเปติ. ตญฺจ ยถานุรูปำ **อตฺถสมฺปตฺติยา** สาตฺถำ, พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนำ. (วิ.อฏฺ. ๑/๙๙)

ส่วนในคำว่า **สาตฺถำ สพฺยญฺชนำ** เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ เพราะพระผู้มีพระภาค

เมื่อทรงแสดงธรรมนี้ ชื่อว่าย่อมประกาศ คือ ทรงแสดงโดยนัยต่าง ๆ ซึ่งศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์. แลศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์นั้น ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยอรรถ เพราะ**ถึงพร้อมด้วยอรรถ** ตามสมควร ชื่อว่าเป็นไปกับด้วยพยัญชนะ เพราะถึงพร้อมด้วยพยัญชนะ.

ยํ อตฺถํ สุตฺวา ตถา ปฏิปชฺชนฺตา สพฺพทุกฺขกฺขยํ ปาปุณนฺติ, ตาทิสสมฺปตฺติ **อตฺถสมฺปตฺติ** นาม, สมฺปนฺนตฺถาติ อตฺโถ. (วิมติ. ๑/๖๕)

อธิบายว่า ชนทั้งหลายฟังแล้วซึ่งอรรถใด เมื่อปฏิบัติอย่างนั้น ย่อมถึงความสิ้นไปแห่งทุกข์ทั้งปวง, ความถึงพร้อมเช่นนั้น ชื่อว่าความถึงพร้อมด้วยอรรถ ได้แก่ ความเป็นผู้มีอรรถสมบูรณ์.

อตฺถสมฺปทา (ถี)

[อตฺถ + สมฺปทา]

อัตถสัมปทา, ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์, ความบริบูรณ์แห่งประโยชน์.

วิชฺชาจรณสมฺปนฺเน
ลทฺธา จิตฺตสฺส สมฺปทํ
กโรติ กมฺมสมฺปทํ
ลภติ จ**ตฺถสมฺปทํ**. (อ. ๓/๗๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชชาและจรณะ ได้ความสมบูรณ์แห่งจิตแล้ว ทำกรรมให้บริบูรณ์และได้**ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์**[เมื่อรู้โลกตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมบรรลุทิฏฐิสัมปทา อาศัยมัคคสัมปทาแล้ว มีใจบริบูรณ์ย่อมบรรลุอรหัตตผลได้]

ลภติ จตฺถสมฺปทนฺติ อตฺถญฺจ ปริปุณฺณํ ลภติ. (อ.อฏ. ๓/๒๓๐)

บาทคาถาว่า **ลภติ จตฺถสมฺปทํ** (และได้ความถึงพร้อมแห่งประโยชน์) คือ และได้รับประโยชน์ที่สมบูรณ์แล้ว.

อตฺถสมฺพนฺธ (ปุ)

[อตฺถ + สมฺพนธ]

อัตถสัมพันธ์, ความสัมพันธ์กันแห่งเนื้อความ. การเชื่อมความ.

อิเม นูน อรญฺญสฺมินฺติอาทีนํ อฑฺฒเตยฺยคาถานํ เอวม**ตฺถสมฺพนฺโธ** เวทิตพฺโพ.

(ชา.อฏ. ๗/๓๗/๒)

การเชื่อมความของสองคาถากึ่งว่า อิเม นูน อรญฺญสฺมึ เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

อตฺถสมฺภว (ปุ)

[อตฺถ + สมฺภว] เหตุเกิดแห่งเนื้อความ.

เอตฺถาห "อถ กสฺมา ยถา สุตฺตนฺเต 'เอกํ สมยนฺติ อุปโยควจเนน นิทฺเทโส กโต, อภิธมฺเม จ 'ยสฺมึ สมเย กามาวจรนฺติ ภุมฺมวจเนน, ตถา อกตฺวา อิธ 'เตน สมเยนาติ กรณวจเนน นิทฺเทโส กโตติ ? ตตฺถ ตถา, อิธ จ อญฺญถา **อตฺถสมฺภว**โต. (วิ.อฏ. ๑/๘๐, ที.อฏ. ๑/๓๓)

ในเรื่องนี้ หากมีผู้ท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ในพระสูตร ท่านทำคำนิทเทสไว้ด้วย

ทุติยาวิภัติว่า เอกํ สมยํ (ตลอดสมัยหนึ่ง) และในพระอภิธรรม ท่านทำไว้ด้วยสัตตมีวิภัติว่า ยสฺมึ สมเย กามาวจรं (ในสมัยใด จิตที่เป็นกามาวจร) แต่ในวินัย ท่านไม่ทำไว้อย่างนั้น กลับทำคำนิทเทสไว้ด้วยตติยาวิภัติว่า เตน สมเยน (โดยสมัยนั้น) เล่า. ตอบว่า เพราะในพระสูตรและพระอภิธรรมนั้น (สมยศัพท์) มีความหมายอย่างนั้น, แต่ในวินัยนี้ เพราะมี**เหตุเกิดแห่งเนื้อความ** โดยประการอื่น[มีความหมายอย่างอื่น].

[ในพระสุตตันตปิฎกลงทุติยาวิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยค (การประกอบต่อเนื่อง) ท้าย สมยศัพท์ เพราะพระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ด้วยกรุณาวิหารตลอดสมัยที่ทรงแสดงพระสูตรทั้งหลายมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น แปลตามศัพท์ว่า ตลอดสมัยหนึ่ง แต่อาจแปลว่า ในสมัยหนึ่งก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี ตามมติของโบราณาจารย์ที่พบในคัมภีร์อรรถกถา. คำว่า เอกํ สมยํ เป็นบทนามแสดงกาลเวลาซึ่งแม้พระอานนท์จะทราบ วัน เดือน ปีที่แน่นอน แต่ก็เพื่อให้สะดวกต่อการทรงจำ จึงไม่กำหนดวัน เดือน ปีลงไป

สำหรับในพระอภิธรรมปิฎก ลงสัตตมีวิภัตติท้าย สมย ศัพท์ในอรรถกาละและสมูหะ อันเป็นที่รองรับสภาวธรรมมีผัสสะเป็นต้น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสในพระอภิธรรม กอรปกับการเกิดขึ้นแห่งสภาวธรรมมีผัสสะเป็นต้น เหล่านั้นย่อมถูกกำหนดด้วยการเกิดขึ้นแห่งสมัย กล่าวคือ ขณะ สมวายะ และเหตุ

ส่วนในพระวินัยปิฎก ลงตติยาวิภัตติท้าย สมย ศัพท์ในอรรถเหตุและกรณะ เพราะสมัยแห่งการบัญญัติสิกขาบทนั้น เป็นสมัยที่พระสาวกทั้งหลายมีพระสารีบุตร เป็นต้นรู้ได้ยาก พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงใช้สมัยนั้น เป็นเหตุและเป็นกรณะ[เครื่องมือ]ในการบัญญัติสิกขาบท และเมื่อจะทรงคำนึงถึงเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท จึงทรงประทับอยู่ ณ ที่นั้นๆ. คำว่า เตน สมเยน แปลตามศัพท์ว่า โดยสมัยหนึ่ง แต่อาจแปลว่า ในสมัยหนึ่ง ก็ได้ โดยลงทุติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี]

อตฺถสริกฺขตา (ถี)

[อตฺถ + สริกฺขตา]

ความมีเนื้อความเหมือนกัน.

อนนฺตรสมนนฺตรา หิ **อตฺถสริกฺขตาย** เอกํ ยุคฬกํ นาม. (อภิ.อฏ. ๓/๓๙๒)

จริงอยู่ อนันตรปัจจัยกับสมนันตรปัจจัย ชื่อว่า จัดเป็นคู่หนึ่ง เพราะ**ความมีเนื้อความเหมือนกัน**.

[**อนันตรปัจจัย** แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความติดต่อกันไม่มีระหว่างคั่น หมายถึงสภาวธรรมที่มีความสามารถ ทำให้ธรรมอื่นที่เป็นสภาคะ กับตนเกิดขึ้นในระยะถัดจากตน ได้แก่ นามขันธ์ที่กำลังดับ กล่าวคือ เมื่อนามขันธ์อย่างใดอย่างหนึ่งดับลง ก็จะเปิดโอกาสให้นามขันธ์ดวงใหม่เกิดขึ้นแทน เหมือนกับการเสด็จสวรรคตของพระเจ้าแผ่นดินย่อมเปิดโอกาสให้พระราชโอรสได้รับการอภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบแทน

พระองค์. สำหรับ **สมนันตรปัจจัย** แปลว่า สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความติดต่อกัน ไม่มีระหว่างคั่นด้วยดี เหมือนกับอนันตรปัจจัยทุกอย่าง จะแตกต่างก็ตรงที่ว่าอนันตรปัจจัยนั้น เป็นปัจจัยที่เน้นความต่อเนื่องแห่งระยะทาง ส่วนสมนันตรปัจจัยเน้นความต่อเนื่องของกาลเวลา แต่นี้ก็เป็นเพียงมติของโบราณาจารย์ ที่ท่านได้กล่าวไว้ในอรรถกถาปัฏฐานเท่านั้น ซึ่งที่จริงแล้วทั้ง ๒ ปัจจัย จะแตกต่างกันเพียงโดยศัพท์ คือศัพท์หนึ่งมี สํ อุปสรรค อีกศัพท์หนึ่งไม่มี ส่วนเนื้อความนั้นไม่แตกต่างกันเลย. อนึ่ง แม้สมนันตรปัจจัยจะไม่มีความแตกต่างไปจากอนันตรปัจจัยก็ตาม แต่ที่พระพุทธองค์ทรงนำมากล่าวซ้ำอีกนั้น เพราะทรงมีพระประสงค์จะให้เหล่าเวไนยสัตว์ได้รู้รสพระธรรมตามอัธยาศัยของตน ๆ]

อตฺถสลฺลกฺขณ (น/ถี)

[อตฺถ + สลฺลกฺขณ]

การกำหนดอรรถ, การเห็นอรรถโดยชอบ.

อตฺถสลฺลกฺขเณ ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเทญาณํ. (ปฏิสํ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**การกำหนดอรรถ** ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

สลฺลกฺขเณติ อตฺถาทีนํ สมฺมา ทสฺสเน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **สลฺลกฺขเณ** (ในการกำหนด) คือ ในการเห็นอรรถเป็นต้นโดยชอบ.

อตฺถสลฺลาปิก (ถี)

[อตฺถ + สลฺลาปิกา]

[อุปมา]ที่กล่าวถึงเรื่อง[นี้] - ที่พูดถึงเรื่อง[นี้].

ตตฺถายํ **อตฺถสลฺลาปิกา** อุปมา.

ในเรื่องนี้[คือเรื่องที่พวกเดียรถีย์เป็นเหมือนกระต่ายที่รังเกียจแผ่นดิน]นี้มีอุปมา **ที่กล่าวถึงเรื่อง**[นี้]ดังต่อไปนี้.

อตฺถสลฺลาปิกาติ อตฺถสฺส สลฺลาปิกา, ทฺวินฺนํ อธิปฺเปตตฺถสลฺลาปวิภาวินีติ อธิปฺปาโย. ทฺวินฺนํ หิ วจนํ สลฺลาโป. (ม.ฏี. ๒/๑๒)

บทว่า **อตฺถสลฺลาปิกา** (ที่กล่าวถึงเรื่อง) คือ ที่แสดงการสนทนาถึงเรื่อง[นี้]. อธิบายว่า ที่แสดงการสนทนาถึงเรื่องที่คนสองคนประสงค์แล้ว. ก็คำพูดของคนสองคน ชื่อว่า สัลลาปะ.

อตฺถสาธก (ติ)

[อตฺถ + สาธก. ถี. อตฺถสาธิกา]

อตฺถํ สาเธตีติ อตฺถสาธโก (อตฺถ บทหน้า + สาธ ธาตุ = สำเร็จ + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย) แปลง ณฺวุ เป็น อก.

(๑) ยังผลให้สำเร็จ, ให้สำเร็จความประสงค์.

อตฺถสาธิกา ปน สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียกมฺมํ นาม. ตํ อนนฺตเร อตฺตภาเว วิปากํ เทติ. ตถา อสกฺโกนฺตํ วุตฺตนเยเนว อโหสิกมฺมํ นาม โหติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๓๖, อ.อฏ. ๒/๑๐๔)

ส่วนชวนเจตนาดวงที่ ๗ ที่**ยังผลให้สำเร็จ**มีชื่อเรียกว่าอุปปัชชเวทนียกรรม. อุปปัชชเวทนียกรรมนั้นให้ผลในอัตภาพถัดไป. เมื่อ

ไม่สามารถ(ให้ผล) ตามนั้น ก็เป็นกรรม มีชื่อเรียกว่าอโหสิกรรมไป โดยนัยดังกล่าวแล้วเช่นกัน.

อตฺถสาธิกาติ:-

ทานาทิปาณาติปาตาทิอตฺถสฺส นิปฺผาทิกา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๓๗๗, อ.ฏี. ๒/๑๐๑)

บทว่า **อตฺถสาธิกา** (ที่ยังผลให้สำเร็จ) ได้แก่ ยังผลมีการให้ทานเป็นต้นและมีปาณาติบาตเป็นต้นให้สำเร็จ. (ดู ธมฺม.อฏ. ๑/๔๐๘)

(๒) อัตถสาธกะ, การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ[คืออาบัติปาราชิก ก่อนแต่จะทำสำเร็จ].

กตมํ สาหตฺถิกปญฺจกํ.?

ปญฺจ อวหารา สาหตฺถิโก อาณตฺติโก นิสฺสคฺคิโย **อตฺถสาธโก** ธุรนิกฺเขโปติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๖๓)

ในหมวด ๕ เหล่านั้น สาหัตถิกปัญจกะ (หมวด ๕ คือการลักด้วยตนเอง) คือ อะไร.

คือ สาหัตถิกะ (การลักด้วยตนเอง), อาณัตติกะ (การลักด้วยการสั่ง), นิสสัคคิยะ (การขว้างไป), **อัตถสาธกะ**(การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ), ธุรนิกเขปะ (การลักโดยที่เจ้าของหมดหวัง, ทอดอาลัย).

อตฺถสาธโก นาม "อสุกสฺส ภณฺฑํ ยทา สกฺโกติ, ตทา ตํ อวหราติ อญฺญํ อาณาเปติ. ตตฺถ สเจ ปโร อนนฺตรายิโก หุตฺวา ตํ อวหรติ, อาณาปกสฺส อาณตฺติกฺขเณเยว ปาราชิกํ. ปรสฺส วา ปน เตลกุมฺภิยา ปาทคฺฆนกเตลํ อวสฺสํ ปิวนกานิ อุปาหนาทีนิ ปกฺขิปติ, หตฺถโต มุตฺตมตฺเตเยว ปาราชิกํ. (กงฺขา. ๑๔๓)

ชื่อว่า **อัตถสาธกะ** (การลักที่ยังประโยชน์ให้สำเร็จ) ได้แก่ ภิกษุสั่งบุคคลอื่นว่า เธอจงลักทรัพย์ของบุคคลโน้น ในเวลาที่สามารถลักได้ในการใช้นั้น ถ้าบุคคลอื่นเป็นผู้ปลอดอันตรายลักทรัพย์นั้นมาได้ ภิกษุผู้สั่งต้องอาบัติปาราชิกในขณะสั่งนั่นเอง. ไม่เพียงเท่านั้น ภิกษุใส่รองเท้าเป็นต้นที่ซับน้ำมันราคา ๕ มาสกไว้ในหม้อน้ำมันของบุคคลอื่น พอรองเท้าหลุดจากมือเท่านั้นแหละ ต้องอาบัติปาราชิก.

กิริยาสิทฺธิโต ปุเรตรเมว ปาราชิกาปตฺติ-สงฺขาตํ อตฺถํ สาเธตีติ **อตฺถสาธโก**.

(สารตฺถ. ๒/๑๒๘-๙)

ชื่อว่า **อัตถสาธกะ** เพราะอรรถว่ายังประโยชน์กล่าวคืออาบัติปาราชิกให้สำเร็จก่อนแต่จะลักทรัพย์ได้สำเร็จ.

[อัตถสาธกะ คือ การลักที่ยังประโยชน์อันหมายถึงอาบัติปาราชิกให้สำเร็จก่อนจะลักทรัพย์ได้สำเร็จ อัตถสาธกะนี้เป็นการใช้ให้ลักเมื่อมีโอกาส ส่วนอาณัตติกะเป็นการใช้ให้ลักทันที ทั้งสองอย่างจึงต่างกันด้วยกาลเวลาที่ลักทรัพย์] (ดู วิมติ. ๑/๑๗๓-๔)

อตฺถสาธน (น)

[อตฺถ + สาธน]

เหตุยังกิจให้สำเร็จ, การให้สำเร็จสิ่งต้องการ. การยังประโยชน์ให้สำเร็จ

อตฺถสาธนตา (ถี)

[อตฺถ + สาธนตา]

ความเป็นเหตุยังกิจให้สำเร็จ, ความให้สำเร็จสิ่งที่ต้องการ - ประโยชน์.

ดู มิลินฺท. ๑๘๐

อตฺถสิทฺธิ (ถี)

[อตฺถ + สิทฺธิ]

ความสำเร็จแห่งเนื้อความ, ความสำเร็จสิ่งที่ต้องการ - ประโยชน์.

อาสำสาติ เจตฺถ อวสฺสมฺภาวินี **อตฺถสิทฺธิ** อธิปฺเปตา. อวสฺสมฺภาวินิญฺหิ **อตฺถสิทฺธิม**เปกฺขิตฺวา อนาคตมฺปิ ภูตํ วิย โวหรนฺติ ตญฺจ สทฺทลกฺขณานุสาเรน เวทิตพฺพํ.

(สารตฺถ. ๓/๓๕๐)

ก็ในคำว่า **อาสำสา** นี้ หมายถึง**ความสำเร็จแห่งเนื้อความ**ที่จะมีแน่นอน.

ความจริง ชาวโลกมักพูดถึงสิ่งที่ยังไม่มาถึงให้เหมือนเรื่องที่มีมาแล้ว โดยมองหา**ความสำเร็จแห่งเนื้อความ**ที่จะมีแน่นอน และพึงทราบเรื่องนั้น โดยคล้อยตามสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์.

[โดยทั่วไป **อาสำสา** แปลว่า ความปรารถนา แต่ในที่นี้แปลว่า “ความสำเร็จ” เพราะธาตุในภาษาบาลี มีความหมายมากกว่าความหมายที่กล่าวไว้ในคัมภีร์แสดงธาตุ เช่น สัททนีติ ธาตุมาลา ธาตวัตถสังคหะ เป็นต้น ดังคัมภีร์วิมติวิโนทนีกล่าวว่า

อาสีสายนฺติ อวสฺสมฺภาวีอตฺถสิทฺธิยํ. สา หิ อิธ อาสีสาติ อธิปฺเปตา, น ปตฺถนา. อีทิเส อนาคตตฺเถ อตีตวจนํ สทฺทวิทู อิจฺฉนฺติ.

(วิมติ. ๒/๓๓๑)

คำว่า **อาสีสายฺ** ความว่า เมื่อปรากฏความสำเร็จแห่งเนื้อความที่จะมีแน่นอน. จริงอยู่ ความสำเร็จดังกล่าวมุ่งหมายว่าเป็นอาสีสาในเรื่องนี้ มิใช่ความปรารถนา นักไวยากรณ์ทั้งหลายประสงค์เอาการกล่าวถึงอดีตในอรรถอนาคตเช่นนี้]

ดู มิลินฺท. ๑๒๙, พุทฺธวํ. ๓๐๒

อตฺถสิทฺธิกร (ติ)

[อตฺถสิทฺธิ + กร + อ]

อันทำความสำเร็จเนื้อความ, ทำความหมายให้สำเร็จ, ทำให้รู้เนื้อความของวากยะ.

สทฺทเภทโตติ ปฏิจฺจสทฺโท จ ปนายํ สมาเนกตฺตริ ปุพฺพกาเล ปยุชฺชมาโน **อตฺถสิทฺธิกโร** โหติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๐)

บทว่า **สทฺทเภทโต** (ศัพท์ที่ต่างออกไป) ความว่า ก็แลปฏิจจศัพท์นี้ เพราะเมื่อกัตตาเสมอกัน (คือมีกัตตาเดียวกันกับอุปปาทะ) ประกอบใช้ในบุพพกาล (ใช้เป็นบุพพกาลกิริยา) จึง**ทำความหมายให้สำเร็จ**ได้.

อตฺถสิทฺธิกโรติ วากฺยตฺถปฏิวิญฺญตฺติกโร. ปฏิจฺจสมุปฺปาโทติ หิ เอตฺถ วากฺยตฺถาวโพโธ อิธ อตฺถสิทฺธีติ อธิปฺเปโต. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๓๑)

บทว่า **อตฺถสิทฺธิกโร** (ทำความหมายให้ สำเร็จได้) คือ ทำให้รู้เนื้อความของวากยะ[ถ้อยคำ].

จริงอยู่ ความเข้าใจเนื้อความของวากยะ ในคำว่า ปฏิจฺจสมุปฺปาท นี้ ท่านประสงค์เอาว่าความสำเร็จแห่งเนื้อความในที่นี้.

อตฺถสูจน (น)

[อตฺถ + สูจน]

(๑) การแสดงเนื้อความ.

(๒) (ติ) อันแสดงเนื้อความ.

พฺยญฺชนญฺจ อตฺโถ จาติ พฺยญฺชนญฺเจว ตทตฺโถ จ. ยโต “ทฺวาทส ปทานิ สุตฺตนฺ”ติ วุตฺตํ. อิทำ วุตฺตำ โหติ **อตฺถสูจนา**ทิโต สุตฺตำ ปริยตฺติ-ธมฺโม ตญฺจ สพฺพำ อตฺถโต ทฺวาทส ปทานิ ฉ พฺยญฺชนปทานิ เจว ฉ อตฺถปทานิ จาติ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๑)

ปาฐะว่า **พฺยญฺชนญฺจ อตฺโถ จ** แปลว่า ศัพท์และอรรถของศัพท์นั้น ซึ่งเป็นเหตุให้กล่าวว่าพระพุทธพจน์เป็นกลุ่ม[ศัพท์และอรรถ] ๑๒ ประการ. มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า พระปริยัติธรรม ชื่อว่า พระพุทธพจน์ เพราะ**แสดงเนื้อความ**เป็นต้น อนึ่ง พระพุทธพจน์ทั้งสิ้นนั้นเป็นกลุ่ม ๑๒ โดยจำนวน คือ กลุ่มศัพท์ ๖ และกลุ่มอรรถ ๖.

อตฺถหาปน (น)

[อตฺถ + หาปน]

(๑) การยังประโยชน์ให้เสื่อม.

(๒) (ติ) อันเป็นเหตุยังประโยชน์ให้เสื่อม.

อตฺถหาปนภย (น)

[อตฺถหาปน + ภย]

ภัยอันยังประโยชน์ให้เสื่อม.

เอตำ ภยนฺติ เอตำ อตฺถหาปนภยำ อตฺตโน สมาปตฺติหานึ สนฺธาย วุตฺตำ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๖๕)

สองบทว่า **เอตำ ภยำ** ท่านกล่าวหมายถึง**ภัยอันยังประโยชน์ให้เสื่อม**นั่น คือ ความเสื่อมจากสมาบัติของตน.

อตฺถเหตุ (ปุ)

[อตฺถ + เหตุ]

เหตุคือทรัพย์, เหตุอันปรารถนาทรัพย์, เหตุคือประโยชน์ - ความต้องการ.

ทุมำ ยถา สาทุผลำ อรญฺเญ
สมนฺตโต สมภิสรนฺติ ปกฺขี
เอวมฺปิ อฑฺฒำ สธนำ สโภคำ
พหุชฺชโน ภชติ **อตฺถเหตุ**. (ชา. ๑/๓๒๐)

(เสนกบัณฑิตกราบทูลคัดค้านว่า)
ต้นไม้ในป่าที่มีผลดก ฝูงนกย่อมบินโฉบไปมาอยู่รอบต้นฉันใด คนผู้มั่งคั่งมีทรัพย์ มีโภคะก็ฉันนั้น คนเป็นจำนวนมากย่อมคบหาเพราะ**เหตุคือทรัพย์**.

อยำ หิ อตฺถสทฺโท...พหุชฺชโน ภชเต **อตฺถ-เหตู**ติอาทีสุ ธเน. (สำ.อฏ. ๑/๓๐๕)

ก็ อตฺถ ศัพท์นี้ ใช้ในความหมายว่าทรัพย์ในประโยคเป็นต้นว่า “คนเป็นจำนวนมาก ย่อมคบหาเพราะ**เหตุคือทรัพย์**.

อตฺถาการ (ปุ)

[อตฺถ + อาการ]

ความเข้าใจเนื้อความ[ของพระพุทธพจน์].

สงฺกาสนาติ สံขิตฺเตน กาสนา. ปกาสนาติ ปจฺมं กาสนา กาสียติ ทีปียตีติ อตฺโถ. อิมินา หิ อตฺถปททฺวเยน อกฺขรปเทหิ วิภาวิยมาโน **อตฺถาการ** คหิโต.

ยสฺมา อกฺขเรหิ สุยฺยมาเนหิ สุณนฺตานं วิเสสวิธานสฺส กตตฺตา ปทปริโยสาเน ปทตฺถสมฺปฏิปตฺติ โหติ. ตถา หิ วกฺขติ “ตตฺถ ภควา อกฺขเรหิ สงฺกาเสติ ปเทหิ ปกาเสตีติ อกฺขเรหิ ปเทหิ จ อุคฺฆาเฏตีติ จ.

วิวรณาติ วิตฺถารณา. วิภชนา จ อุตฺตานีกมฺมญฺจ ปญฺญตฺติ จ วิภชนุตฺตานีกมฺมปญฺญตฺติ. ตตฺถ วิภชนาติ วิภาคกรณํ อุภเยนาปิ นิทฺทิสนมาห. อิธ ปุริมนเยเนว พฺยญฺชนากาเรหิ นิทฺทิสิยมาโน **อตฺถาการ** ทสฺสิโตติ ทฏฺจพฺพ. อุตฺตานีกมฺมं ปากฏกรณं. ปกาเรหิ ญาปนं ปญฺญตฺติ. ทฺวเยนาปิ ปฏินิทฺทิสนं กเถติ.

เอตฺถาปิ นิรุตฺตินิทฺเทสสงฺขาเตหิ พฺยญฺชนปเทหิ นิทฺทิสิยมาโน **อตฺถาการ** วุตฺโต โย ปฏินิทฺทิสียตีติ วุจฺจติ…สุตฺตตฺเถน หิ เทสนาย ปวตฺติยมาเนน อุคฺฆฏิตญฺญุอาทิเวเนยฺยานं จิตฺตสนฺตานสฺส ปโพธนกิริยานิพฺพตฺติ. โส จ สุตฺตตฺโถ สงฺกาสนาทิอากาโรติ. เตน วุตฺตं “อตฺโถ กมฺมญฺจ นิทฺทิฏฺจนฺติ.

(เนตฺติ.อฏ. ๓๒-๓)

สังกาสนา คือ อรรถแสดงโดยสังเขป. ปกาสนา คือ อรรถแสดงไว้ก่อน หมายความว่า อรรถที่ประกาศไว้ก่อน[อรรถที่เป็นหัวข้อ]. แท้จริง พระมหากัจจายนะถือเอา**ความเข้าใจเนื้อความ**ที่แสดงไว้ด้วยพยางค์และบท ด้วยคำที่แสดงเนื้อความทั้งสองนี้.

เพราะความเข้าใจเนื้อความของบท ย่อมมีได้เมื่อฟังบทแล้ว เนื่องจากเสียงที่บุคคลได้ยิน ย่อมทำวิธีพิเศษ[คือรวมกันเป็นข้อความ] แก่ผู้ฟังเสียง สมจริงดังพระมหากัจจายนะจักกล่าวว่า ในธรรมจักรนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยสังเขปด้วยพยางค์ ทรงแสดงไว้ก่อนด้วยบท) และว่า ทรงแสดงโดยย่อด้วยพยางค์และบท).

วิวรณา คือ อรรถอธิบาย. คำว่า วิภชนุตตานีกัมมปัญญัตติ คือ วิภชนา อุตตานีกัมมะ และปัญญัตติ. บรรดาอรรถเหล่านั้น วิภชนา (อรรถจำแนก) คือ อรรถที่ทำการแจกแจง. ทั้งสองศัพท์[คือวิวรณาและวิภชนา]แสดงการอธิบายโดยนิเทศ. พึงทราบว่า ในที่นี้ ท่านแสดง**ความเข้าใจเนื้อความ** ที่ประกาศไว้ด้วยพากย์และการจำแนกพากย์ โดยนัยอันมีในก่อนนั่นเทียว. อุตตานีกัมมะ คือ อรรถขยายให้ชัดเจน. ปัญญัตติ คือ อรรถแสดงโดยประการต่าง ๆ. ทั้งสองศัพท์ [คืออุตตานีกัมมะและปัญญัตติ]แสดงการอธิบายโดยปฏินิเทศ.

แม้ในที่นี้พึงทราบว่า ท่านแสดง**ความเข้าใจเนื้อความ**ที่ประกาศไว้ ด้วยกลุ่มศัพท์ที่เรียกว่ารูปวิเคราะห์ และการแสดง[รูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ] ซึ่งเป็นเนื้อความที่ควรแสดงซ้ำอีก [เพื่อขยายความโดยละเอียด]…

ที่จริงแล้ว ความเกิดขึ้นแห่งกิริยา “รู้” ย่อมมีในกระแสจิตของเวไนยชนมีอุคฆฏิตัญญูเป็นต้น ด้วยเนื้อความของพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในพระเทศนา. อนึ่ง เนื้อความของพระพุทธพจน์นั้นจำแนกเป็นสังกาสนาเป็นต้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า (อรรถ[ของพระพุทธพจน์]และกิริยา[แสดงธรรม]).

สงฺกาสนปกาสนาทโย หิ **อตฺถาการ**ตฺตา อตฺถปทานีติ วุจฺจนฺติ. (สารตฺถ. ๑/๓๒๘)

จริงอยู่ กลุ่มอรรถ[๖]มีสังกาสนา[อรรถแสดงโดยสังเขป]และปกาสนา[อรรถที่แสดงไว้ก่อน = หัวข้อ]เป็นต้น ท่านเรียกว่า อัตถปทะ (กลุ่มอรรถ) เพราะเป็น[เหตุให้เข้าใจ]เนื้อความ[ของพระพุทธพจน์และกิริยาการแสดงธรรม].

[พระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์แสดงโดยย่อย่อมแนะนำชนผู้บรรลุธรรมเร็ว[อุคฆฏิตัญญู]ด้วยการฟังอุเทศคือหัวข้อ เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ [เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์] ดังคำกล่าวว่า **"งามในเบื้องต้น"**.

เมื่อขยายความย่อมแนะนำชนผู้บรรลุธรรมช้า[วิปจิตัญญู]ด้วยการฟังนิเทศคือคำอธิบายโดยสังเขป เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังโทษ[โทษของอัสสาทะคือความยินดีพอใจอันได้แก่ทุกข์ทั้งหมด]และนิสสรณะ] ดังคำกล่าวว่า **"งามในท่ามกลาง"**

เมื่ออธิบายโดยพิสดารย่อมแนะนำชนผู้อาจบรรลุธรรมได้[เนยยะ]ด้วยการฟังปฏินิเทศคือ คำอธิบายโดยพิสดาร และมีโยนิโสมนสิการซึ่งเป็นการเจริญภาวนา พร้อมด้วยการคบหากัลยาณมิตรที่แนะนำการปฏิบัติธรรม เขาสามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังอัสสาทะ [ความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ]โทษและนิสสรณะ ดังคำที่กล่าวว่า **"งามในที่สุด"**

กลุ่มอรรถ ๖ คือ สังกาสนา (การแสดงโดยสังเขป, ปกาสนา (การแสดงไว้ก่อน), วิวรณะ (การอธิบาย), วิภชนะ (การจำแนก), อุตตานีกัมมะ (การขยายให้ชัดเจน) และปัญญัตติ (การแสดงโดยประการต่าง ๆ) กลุ่มอรรถ ๖ เหล่านี้เป็นข้อความในพระธรรมเทศนานั้น. ส่วนกลุ่มศัพท์ ๖ คือ อักขระ (พยางค์), ปทะ (บท), พยัญชนะ (พากย์), อาการะ (การจำแนกพากย์), นิรุตติ (รูปวิเคราะห์) และนิทเทส (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการต่าง ๆ) กลุ่มศัพท์ ๖ เหล่านี้เป็นศัพท์ในพระธรรมเทศนานั้น สมดังพระพุทธดำรัสว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ[กลุ่มอรรถ ๖]และพยัญชนะ [กลุ่มศัพท์ ๖]แก่เธอทั้งหลาย]

อตฺถาติสย (ปุ)

[อตฺถ + อติสย]

อัตถาติสยะ, ความดียิ่งของเนื้อความ, อรรถที่ยิ่งไปกว่า[ปกติ], การถือเอาความหมายอื่นจากความหมายปกติของศัพท์, การถือเอาความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมของศัพท์.

ผรุสาหิ วาจาหิ ปกฺรุพฺพมาโน อาสชฺช มํ ตฺวํ วทสิ กุมาราติ เอตฺถ ปกฺรุพฺพมาโนติ ปทสฺส อภิภวมาโนติ อตฺถปฏิปาทนํ วิย ตตฺถ ตตฺถ ยถาโยคํ วิเสสตฺถโยโค ธาตูนํ **อตฺถาติสเยน** โยโค นาม. (มหานิ.อฏ. ๒๒๙)

การถือเอาความหมายอื่น[จากความหมายปกติของศัพท์] ตามความเหมาะสมในที่นั้นๆ เหมือนให้บทว่า ปกฺรุพฺพมาโน (ที่มีความหมายปกติว่า"ทำอยู่") ในข้อความพระบาลีนี้ว่า ผรุสาหิ วาจาหิ ปกฺรุพฺพมาโน อาสชฺช มํ ตฺวํ วทสิ กุมาร มีความหมายอื่นว่า อภิภวมาโน (ข่มขู่ = นี่เจ้าเด็กน้อย เจ้าพูดกระทบข่มขู่พ่อด้วยวาจาที่หยาบคาย) ชื่อว่า การประกอบ**อรรถที่ยิ่งไปกว่า**[ปกติ]ของธาตุทั้งหลาย [เรียกว่า อัตถาติสยโยคะ].

[**อัตถาติสยโยคะ** คือ การประกอบอรรถที่ยิ่งไปกว่าปกติของธาตุจัดเป็นนิรุตตินัยข้อที่ ๕ ในนิรุตตินัย ๕ ประการ (นิรุตตินัย คือ นัยทางไวยากรณ์ ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป) ดังมีข้อความว่า

วณฺณาคโม วณฺณวิปริยาโย
เทฺว จาปเร วณฺณวิการนาสา
ธาตูนมตฺถาติสเยน โยโค
ตทุจฺจเต ปญฺจวิธํ นิรุตฺติ. (มหานิ.อฏ. ๒๒๙)

ท่านกล่าวนิรุตตินัยไว้ ๕ ประการ คือ การลงเสียงอาคม การสลับเสียง การแปลงอักษร การลบอักษร และการประกอบอรรถที่ยิ่งไปกว่า[ปกติ]ของธาตุทั้งหลาย[การประกอบอรรถพิเศษ[อรรถที่นอกเหนือจากอรรถที่รู้กันอยู่แล้ว]

สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๕๕๕) เรียกอรรถประเภทนี้ว่า สังเกตตัตถะ คือ อรรถที่หมายรู้กันทางโลก ดังข้อความว่า

เอตฺถ จ อุปฏฺฐานํ นาม อุปคมนํ สทฺทตฺถวเสน. สงฺเกตตฺถวเสน ปน อุปฏฺฐหนนฺติ อตฺโถ.

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าอุปัฏฐานะในสูตรนี้ เป็นการเข้าไปใกล้ตามอรรถของศัพท์ แต่โดยอรรถที่หมายรู้กันทางโลก[ที่ชาวโลกเข้าใจกัน] มีความหมายว่า การปรนนิบัติ.

นอกจากนี้ **อัตถาติสยโยคะ**นี้ ยังมีความหมายอื่นๆ อีกเช่น อติสยัตถะ, วิเสสัตถะ ธาตวัตถาติสยะ เป็นต้น]

อตฺถาธิคม (ปุ)

[อตฺถ + อธิคม] การบรรลุประโยชน์.

วจนปถนฺติ วจนํ. วจนเมว หิ **อตฺถาธิคมสฺส** อุปายภาวโต วจนปถนฺติ วุตฺตํ.

(วิมาน.อฏ. ๒๔๔)

บทว่า **วจนปถํ** แปลว่า ถ้อยคำ. ก็ถ้อยคำนั่นแล ท่านกล่าวว่า วจนปถะ เพราะเป็นอุบายให้**บรรลุประโยชน์**.

อตฺถานตฺถ (ปุ)

[อตฺถ + อนตฺถ]

(๑) ประโยชน์และมิใช่ประโยชน์, คุณและโทษ.

จิตฺตวเสเนว สมิญฺชนปสารณํ อกตฺวา หตฺถปาทานํ สมิญฺชนปสารณปจฺจยา **อตฺถานตฺถํ** ปริคฺคณฺหิตฺวา อตฺถปริคฺคณฺหนํ สาตฺถกสมฺปชญฺญํ. (ที.อฏ. ๑/๑๖๕, สํ.อฏ. ๓/๒๑๗)

[บรรดาสัมปชัญญะทั้ง ๔ นั้น]

การไม่ทำการคู้เข้าและการเหยียดออกด้วยอำนาจจิตเท่านั้น กำหนดสิ่ง**ที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์** เพราะการคู้เข้าและการเหยียดมือและเท้าออกไปเป็นปัจจัย แล้วถือเอาสิ่งที่มีประโยชน์ ชื่อว่า สาตถกสัมปชัญญะ (ความรู้ชัดสิ่งที่มีประโยชน์).

ดู ชา. ๑/๖๙, ชา.อฏ. ๒/๒๔๑

(๒) เหตุและมิใช่เหตุ, เหตุที่สมควรและเหตุที่ไม่สมควร.

อวินิพฺภุชนฺติ อตฺถานตฺถํ การณาการณํ อโนคาหนฺโต อตีเรนฺโต น โกจิ ปญฺญํ อธิคจฺฉติ ตาตาติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๒๙)

บทว่า **อวินิพฺภุชฺ** (ไม่ไตร่ตรอง) ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ ใครๆ เมื่อไม่หยั่งหา คือ ไม่ พิจารณา **เหตุและมิใช่เหตุ** ก็ย่อมไม่ได้ปัญญา.

(๓) ความเจริญและความเสื่อม.

นิรุตฺติยา สุกุสโล
อตฺถานตฺเถ จ โกวิโท
อนญฺญาตๆ มยา นตฺถิ
เอกคฺโค สตฺถุ สาสเน. (อป. ๑/๔๗)

(พระอุบาลีเถระกล่าวว่า)

ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในนิรุตติศาสตร์ และฉลาด**ในความเจริญและความเสื่อม** สิ่งที่ข้าพระองค์ไม่รู้ไม่มี ข้าพระองค์เป็นผู้เลิศผู้หนึ่งในศาสนาของพระศาสดา.

อตฺถานตฺเถ จ โกวิโทติ อตฺเถ วฑฺฒิยํ อนตฺเถ หานิยญฺจ โกวิโท ทกฺโขติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๓๑๙)

บาทคาถาว่า **อตฺถานตฺเถ จ โกวิโท** ได้แก่ เป็นผู้ฉลาด คือ สามารถในความเจริญและความเสื่อม. (ดู ชา.อฏ. ๑/๑๒๑)

อตฺถานตฺถกุสล (ติ)

[อตฺถานตฺถ + กุสล]

ผู้ฉลาดในประโยชน์และมิใช่ประโยชน์.

อตฺถานตฺถกุสลตา (ถี)

[อตฺถานตฺถกุสล + ตา]

ความเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์และมิใช่ประโยชน์.

สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา เวรมณิยา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺเนสุ สพฺพกิจฺจกรณีเยสุ ขิปฺปปฏิชานนตา...ปณฺฑิตตา **อตฺถานตฺถกุสลตา**ติ เอวมาทีนิ ผลานิ. (ขุทฺทก.อฏ. ๒๔)

บัณฑิตพึงทราบผลของเจตนาที่งดเว้นจากการดื่มของมึนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาทมีอาทิอย่างนี้ คือ ความเป็นผู้รู้ในกิจที่ควรทำทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันได้อย่างรวดเร็ว...ความเป็นบัณฑิต **ความเป็นผู้ฉลาดในประโยชน์และมิใช่ประโยชน์**.

อตฺถานตฺถชานนก (ติ)

[อตฺถานตฺถ + ญา + ณฺวุ]

ผู้รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์.

ตํ สุตฺวา พฺราหฺมโณ สาธุการมทาสิ “สาธุ สาธุ คณาจริย คณเชฏฺฐก ตุมฺเห อตฺถญฺจ ชานาถ อนตฺถญฺจาติ. “เอวํ โข พฺราหฺมณ **อตฺถานตฺถชานนโก** นาม มยา สทิโส นตฺถีติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๔๑๘) (สี.อนตฺถชานนโก)

พราหมณ์ฟังพระพุทธดำรัสนั้นแล้ว ได้ให้สาธุการว่า ดีละ ดีละ ท่านผู้เป็นอาจารย์ของคณะ ท่านผู้เป็นใหญ่ในคณะ พระองค์เทียวย่อมทรงทราบทั้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ ทั้งสิ่งที่มิใช่ประโยชน์. พระผู้มีพระภาคตรัสว่าดูก่อนพราหมณ์ อย่างนั้นแล ขึ้นชื่อว่า**ผู้รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์** เช่นกับด้วยเราไม่มี.

อตฺถานตฺถปริคฺคณฺหน (น)

[อตฺถานตฺถ + ปริคฺคณฺหน]

การถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์.

ตตฺถ หตฺถปาเท อติจิรํ สมิญฺเชตฺวา วา ปสาเรตฺวา วา จิตสฺส ขเณ ขเณ เวทนา อุปฺปชฺชติ, จิตฺตํ เอกคฺคตํ น ลภติ, กมฺมฏฺฐานํ ปริปตติ, วิเสสํ นาธิคจฺฉติ. กาเล สมิญฺเชนฺตสฺส กาเล ปสาเรนฺตสฺส ปน ตา เวทนา นุปฺปชฺชนฺติ, จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ, กมฺมฏฺฐานํ ผาตึ คจฺฉติ, วิเสสมธิคจฺฉตีติ, เอวํ **อตฺถานตฺถปริคฺคณฺหนํ** เวทิตพฺพํ. (ที.อฏ. ๑/๑๗๖)

ในการคู้เข้าและการเหยียดออกนั้น บัณฑิตพึงทราบ**การถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์**อย่างนี้ว่า เมื่อภิกษุนั้น คู้มือและเท้าเข้า หรือเหยียดมือและเท้า ออกไปนานๆ เวทนาจะเกิดขึ้นทุกๆ ขณะ, จิตย่อมไม่ได้อารมณ์เป็นหนึ่ง กัมมัฏฐานจะตกไป เธอก็ไม่ได้บรรลุคุณวิเศษ. แต่เมื่อเธอคู้เข้าเหยียดออกพอเหมาะ เวทนาเหล่านั้น จะไม่เกิดขึ้น จิตย่อมมีอารมณ์เดียว กัมมัฏฐานถึงความเจริญ เธอก็จะได้บรรลุคุณวิเศษ.

[เรื่องนี้แสดงถึงการคู้เข้าและเหยียดออกโดยมีสติกำกับอยู่ตลอดเวลา และสอนให้ทำอย่างเชื่องช้า การรับรู้ถึงสภาวะคู้เหยียดพร้อมทั้งจิตที่ต้องการจะทำอากัปกิริยาเหล่านี้ ชื่อว่าโคจรสัมปชัญญะ ต่อเมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้น นักปฏิบัติจะรู้ชัดว่าไม่มีตัวตน ผู้ทำการเคลื่อนไหว มีเพียงสภาวะเคลื่อนไหวจากระยะหนึ่งไปสู่อีกระยะหนึ่ง โดยเกิดจากจิตที่ต้องการทำซึ่งเกิดขึ้นก่อนแล้วดับไป และย่อมเกิดปัญญาหยั่งเห็นว่า สภาวะเคลื่อนไหวในการคู้เข้าและเหยียดออกนั้น เกิดขึ้นแล้วดับไปทีละช่วง ในสภาวะคู้ ไม่มีสภาวะเหยียด ในสภาวะเหยียด ไม่มีสภาวะคู้ ปัญญาดังกล่าวย่อมรู้แจ้งในพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ]

อตฺถานตฺถวินิจฺฉย (ติ)

[อตฺถ + อนตฺถ + วินิจฺฉย]

อันเป็นที่วินิจฉัยคดีและมิใช่คดี - วินิจฉัยความเจริญและความเสื่อม.

สิงฺฆาฏกํ จจฺจรญฺจ

สุวิภตฺตนฺตราปณํ

การเยยฺย สภํ ตตฺถ

อตฺถานตฺถวินิจฺฉยํ. (อป. ๑/๔๗)

(พระอุบาลีเถระกล่าวว่า)

(พระราชา) พึงรับสั่งให้สร้างทางสี่แพร่ง ทางแยก ร้านตลาด จัดสรรไว้เป็นอย่างดี ให้สร้างสภาอันเป็น**สถานที่วินิจฉัยคดี และมิใช่คดี**ไว้ในนครนั้น.

การเยยฺย สภํ ตตฺถาติ ตสฺมึ มาปิตนคเร สภํ ธมฺมาธิกรณสาลํ การเย. **อตฺถานตฺถวินิจฺฉยํ** วุฑฺฒิญฺจ อวุฑฺฒิญฺจ วินิจฺฉยกรณตฺถํ วินิจฺฉยสาลํ การเยติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏ. ๑/๓๒๐)

บาทคาถาว่า **การเยยฺย สภํ ตตฺถ** ความว่า ให้สร้างสภา คือ ศาลสำหรับตัดสินคดีโดยธรรมไว้ในเมืองที่สร้างนั้น. เชื่อมความว่า ให้สร้าง**สถานที่วินิจฉัยคดีและมิใช่คดี** คือ ศาลเป็นที่วินิจฉัย เพื่อทำการวินิจฉัยความเจริญและความเสื่อม.

อตฺถานนฺตร (ติ)

[อตฺถ + อนนฺตร]

ไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรม[อะไร ๆ].

ไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรม[อย่างใดอย่างหนึ่ง]

อตฺถานนฺตรตา (ถี)

[อตฺถานนฺตร + ตา]

ความเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรม[อะไร ๆ]. ความเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรม[อย่างใดอย่างหนึ่ง]

โย อนนฺตรปจฺจโย, สฺเวว สมนนฺตรปจฺจโย. พฺยญฺชนมตฺตเมว เหตฺถ นานํ...อตฺถโต ปน นานํ นตฺถิ. ยมฺปิ “**อตฺถานนฺตรตาย** อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจโยติ อาจริยานํ มตํ. ตํ “นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลํ ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโยติอาทีหิ วิรุชฺฌติ.

(อภิ.อฏ. ๓/๓๔๖, วิสุทฺธิ. ๒/๑๖๖)

สภาวธรรมที่เป็นอนันตรปัจจัยนั่นเอง ชื่อว่าเป็นสมนันตรปัจจัย. ก็ในปัจจัยทั้ง ๒ นี้ต่างกันแต่เพียงพยัญชนะเท่านั้น... แต่โดยใจความไม่มีต่างกันเลย. ส่วนมติของอาจารย์ทั้งหลายว่า ที่ชื่อว่าอนันตรปัจจัย เพราะ**ความเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรม** [คือไม่มีธรรมอื่นคั่น] ชื่อว่าสมนันตรปัจจัย เพราะเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่นโดยกาล [คือไม่มีกาลคั่น]ดังนี้ ก็ผิดจากบาลีว่า เนวสัญญานาสัญญายตนกุศลของบุคคลผู้ออกจากนิโรธเป็นปัจจัยแก่ผลสมาบัติ โดยสมนันตรปัจจัยเป็นต้น.

อตฺถานนฺตรตายาติ อตฺเถน เกนจิ ธมฺเมน อนนฺตรตาย. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๗๓)

บทว่า **อตฺถานนฺตรตาย** คือ เพราะความเป็นปัจจัยไม่มีระหว่างคั่นด้วยธรรมอะไร ๆ.

อตฺถานิสํส (ปุ)

[อตฺถ + อานิสํส]

(๑) อานิสงส์แห่งประโยชน์.

ดู อตฺถวส อรรถ (๒).

(๒) เหตุ. ดู อตฺถวส อรรถ (๔)

อตฺถานุคต (ติ)

[อตฺถ + อนุคต]

อันติดตามไปเป็นประโยชน์.

ตยิทำ นามำ ตทา มยฺหำ **อตฺถานุคต**เมวาติ ทสฺเสนฺโต “อสีตีติ คาถมาห. (เปต.อฏ. ๙๖)

เปรตเมื่อจะแสดงว่า ขึ้นชื่อว่าทรัพย์เช่นนี้นั้น **มีอันติดตามไปเป็นประโยชน์**แก่เรา ในกาลนั้นนั่นแล จึงกล่าวคาถาว่า **อสีติ** ดังนี้เป็นต้น. (ดู อนฺวตฺถ)

อตฺถานุปริวตฺติ (ถี)

[อตฺถ + อนุปริวตฺติ]

(๑) การคล้อยตามเนื้อความ.

ดู เปฏโก. ๑๗๖

(๒) (ติ) มีอันคล้อยตามเนื้อความ.

ดู เปฏโก. ๒๒๔, ๒๒๖

อตฺถานุรูป (ติ)

[อตฺถ + อนุรูป] ตามสมควรแก่อรรถ[ผล].

ปฏิเวโธติ อภิสมโย. โส จ โลกิยโลกุตฺตโร. วิสยโต จ อสมฺโมหโต จ **อตฺถานุรูป**ำ ธมฺเมสุ ธมฺมานุรูป์ อตฺเถสุ ปญฺญตฺติปถานุรูป์ ปญฺญตฺตีสุ อวโพโธ. เตสำ เตสำ วา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานำ ปฏิวิชฺฌิตพฺโพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีต-สภาโว. (วิ.อฏ. ๑/๑๘, อภิ.อฏ. ๑/๒๓)

การตรัสรู้ ชื่อว่า ปฏิเวธ. ปฏิเวธนั้นเป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตตระ. ความหยั่งรู้ธรรม[เหตุ]**ตามสมควรแก่อรรถ**[ผล]ความเข้าใจอรรถ[ผล]ตามสมควรแก่ธรรม[เหตุ] และความ เข้าใจคำบัญญัติตามสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยอารมณ์และโดยไม่หลงลืมหรือเป็นสภาวะอันไม่วิปริตที่เรียกว่าลักษณะของตน[มีความแปรปรวน ความเสวยอารมณ์เป็นต้น]ที่ควรแทงตลอดแห่งธรรมนั้นๆ [ขันธ์และพระนิพพาน]ซึ่งตรัสไว้ในปิฎกนั้นๆ.

อตฺถานุสาร (ปุ)

[อตฺถ + อนุสาร]

คล้อยตามอรรถ[ปรมัตถธรรม] - เนื้อความ.

อตฺถานุสารโวหาร (ปุ)

[อตฺถานุสาร + โวหาร]

โวหารอันคล้อยตามอรรถ[ปรมัตถธรรม] - คล้อยตามเนื้อความ.

อตฺถานุสารโวหารกุสล (ปุ)

[อตฺถานุสารโวหาร + กุสล]

ผู้ฉลาดในโวหารอันคล้อยตามอรรถ[ปรมัตถธรรม] - คล้อยตามเนื้อความ.

ปฏิจฺจ สมำ สห จ น เอเกกเทสำ, นาปิ ปุพฺพา-ปรภาเวน อยำ ปจฺจยตา ธมฺเม อุปฺปาเทตีติ

อตฺถานุสารโวหารกุสเลน มุนินา เอวมิธ ภาสิตา, ปฏิจฺจสมุปฺปาโทตฺเวว ภาสิตาติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๒)

[เพราะฉะนั้น] กลุ่มปัจจัยนี้ พระมุนี**ผู้ฉลาดในโวหารอันคล้อยตามอรรถ**[ปรมัตถธรรม]ว่า กลุ่มปัจจัยนี้อาศัย[กันและกันเป็นเหตุร่วม]ช่วยให้ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น โดยเสมอกันและด้วยกัน คือมิใช่[ให้เกิดขึ้น]เป็นส่วนๆ ทั้งมิใช่[ให้เกิดขึ้น]โดยเป็นก่อน และหลัง ดังนี้ จึงตรัสไว้ในบทปฏิจจสมุปบาทนี้ด้วยเหมือนกัน ความว่า ตรัสว่า เป็นปฏิจจสมุปบาทด้วยนั่นเอง.

อตฺถานุสารโวหารกุสเลนาติ ปรมตฺถธมฺมานุคตโวหารนิปุเณน. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๓๕)

บทว่า **อตฺถานุสารโวหารกุสเลน** ได้แก่ ผู้ฉลาดในโวหารอันคล้อยตามปรมัตถธรรม.

อตฺถานุสาสน (น)

[อตฺถ + อนุสาสน]

(๑) อันเป็นที่สั่งสอนอรรถ, คำสอนอันปรารภถึงกิจต่างๆ (คำสอน คือ ปรึกษา, วินิจฉัย) อันเป็นคำสอนปรารภกิจ.

สนฺถาคาเรติ ราชกุลานำ **อตฺถานุสาสน**สนฺถาคารสาลายำ. (ม.อฏ. ๒/๑๗๓)

บทว่า **สนฺถาคาเร** (สันถาคาร) ได้แก่ ในศาลาคือหอประชุม**อันเป็นที่สั่งสอนอรรถ**แก่ราชตระกูลทั้งหลาย. (ดู ม.อฏ. ๓/๑๑)

(๒) การสั่งสอนสิ่งที่เป็นประโยชน์, คำสอนปรารภประโยชน์.

อตฺถานุสิฏฺฐีสุ ปริคฺคเหสุ จาติ เย **อตฺถานุสาสเนสุ** ปริคฺคหา อตฺถานตฺถำ ปริคฺคาหกานิ ญาณานิ, เตสูติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๓/๑๑๕)

ปาฐะว่า **อตฺถานุสิฏฺฐีสุ ปริคฺคเหสุ จ** คือ ในการกำหนดใน**การสั่งสอนสิ่งที่เป็นประโยชน์** คือญาณทั้งหลายที่กำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์.

อตฺถานุสาสนีสูติ อตฺถานำ หิตานำ อนุสาสนีสุ. (ที.ฏี. ๓/๑๑๗)

บทว่า **อตฺถานุสาสนีสุ** ได้แก่ ในการสั่งสอนอรรถคือสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล.

อตฺถานุสิฏฺฐิ (ถี)

[อตฺถ + อนุสิฏฺฐิ]

การสั่งสอนสิ่งที่เป็นประโยชน์, คำสอน[ปรึกษา, วินิจฉัย]อันปรารภประโยชน์.

สเจ น ปพฺพชฺชมุเปติ ตาทิโส
วตฺเตติ จกฺกำ ปถวึ ปสาสติ
อตฺถานุสิฏฺฐีสุ ปริคฺคเหสุ จ
น เตน เสยฺโย สทิโส จ วิชฺชติ. (ที. ๓/๑๒๙)

(พระโบราณกเถระทั้งหลายกล่าวคาถาในเรื่องลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า)
ถ้ามหาบุรุษผู้มีลักษณะเช่นนั้น ไม่ทรงออกผนวชก็จะหมุนจักรให้เป็นไป ปกครองแผ่นดิน ใน**การสั่งสอนสิ่งที่เป็นประโยชน์**และในการกำหนดรู้[สิ่งที่เป็นประโยชน์และมิใช่ประโยชน์]ไม่มีใครประเสริฐหรือเสมอเท่ากับพระองค์.

อตฺถาปคต (ติ/น)

[อตฺถ + อปคต]

ปราศจากอรรถ, มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน, มีอรรถแห่งบทไม่เกี่ยวเนื่องกัน.

เอวํ ปุจฺฉิตพฺพํ. เอวํ วิสฺสชฺชิตพฺพํ. สุตฺตสฺส จ อนุคีติ อตฺถโต จ พฺยญฺชนโต จ สมาเนตพฺพา. **อตฺถาปคตํ** หิ พฺยญฺชนํ สมฺผปฺปลาปํ ภวติ. ทุนฺนิกฺขิตฺตสฺส ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ ทุนฺนโย ภวติ. ตสฺมา อตฺถพฺยญฺชนูเปตํ สงฺคายิตพฺพํ. (เนตฺติ. ๑๙)

บุคคลพึงถามตามนัยนี้ พึงตอบตามนัยนี้. อนึ่ง การอ้างสาธกแห่งพระพุทธพจน์พึงนำมาเปรียบโดยอรรถและพยัญชนะ. เพราะพยัญชนะ**ที่ปราศจากอรรถ**ย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ. แม้อรรถของบทพยัญชนะที่กล่าวไว้ไม่ดีก็เข้าใจยาก ดังนั้น จึงควรร้อยกรองคำที่กอปรด้วยอรรถและพยัญชนะ.

อตฺถาปคตนฺติ อตฺถโต อเปตํ อสมฺพนฺธตฺถํ วา ทสทาพิมาทิวจนํ วิย.

เตเนวาห “สมฺผปฺปลาปํ ภวตีติ. เอเตน อตฺถสฺส สมาเนตพฺพตาย การณมาห. (เนตฺติ.อฏ. ๗๙)

บทว่า **อตฺถาปคตํ** แปลว่า ที่ปราศจากอรรถ หรือที่มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน ดังคำว่า ทสทาพิม (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก) เป็นต้น

เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า สมฺผปฺปลาปํ ภวติ (ย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ) ด้วยคำนั้น ท่านแสดงเหตุในการที่ควรนำเนื้อความมาเปรียบ.

อตฺถโต อเปตนฺติ อยุตฺตตฺถํ. อสมฺพนฺธตฺถนฺติ อญฺญมญฺญํ อสมฺพนฺธปทตฺถํ. (เนตฺติ.ฏี. ๕๕)

บทว่า **อตฺถโต อเปตํ** (ปราศจากอรรถ) ความว่า มีอรรถไม่เหมาะสม. บทว่า **อสมฺพนฺธตฺถํ** (มีอรรถไม่เชื่อมโยงกัน) ความว่า มีอรรถแห่งบทไม่เกี่ยวเนื่องกัน

[คำว่า อตฺถาปคตํ หิ พฺยญฺชนํ สมฺผปฺปลาปํ ภวติ (เพราะพยัญชนะที่ปราศจากอรรถ ย่อมเป็นคำเพ้อเจ้อ) เช่นอุทาหรณ์ในคัมภีร์นยายภาสสะ(อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๑๐) และโมคคัลลานปัญจิกาฏีกา (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๑) ว่า ทส ทาพิมานิ ฉพปูปา กุณฺฑมชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนม ๖ ก้อน กาน้ำ หนังแพะ ก้อนฟาง) คำเหล่านี้ไม่มีเนื้อความเชื่อมโยงกัน จึงไม่สื่อความหมายใด ๆ]

ดู มหานิ. ๑๒๘, มหานิ.อฏ. ๒๔๗

อตฺถาปตฺติ (ถี)

[อตฺถ + อาปตฺติ]

อัตถาปัตติ, การเข้าถึงความหมาย[โดยมิได้กล่าว], การสำเร็จเนื้อความโดยมิได้กล่าว.

[**สจฺฉิกตฺวา**ติ ปจฺจกฺขํ กตฺวา เอเตน อนุมานาทิปฏิกฺเขโป กโต โหติ (บทว่า สจฺฉิกตฺวา ได้แก่ ทำให้ประจักษ์. ด้วยบทนี้ เป็นอันปฏิเสธเหตุมีความคาดคะเนเป็นต้น)]

อนุมานาทิปฏิกฺเขโปติ อนุมานอุปมาน-**อตฺถาปตฺติ**อาทิปฏิกฺเขโป เอกปฺปมาณตฺตา.

(ที.ฏี. ๑/๒๓๗)

บทว่า **อนุมานาทิปฏิกฺเขโป** (ปฏิเสธความคาดคะเนเป็นต้น) ได้แก่ ปฏิเสธเหตุมีความคาดคะเนความเหมือนและ**การเข้าถึงความหมายได้โดยมิได้กล่าว**เป็นต้น เพราะมีขอบเขตเพียงอย่างเดียว.

ยทกิตฺติตํ อตฺถโต อาปชฺชติ, สา **อตฺถาปตฺติ**.

(นีติ.สุตฺ.๔๑๗)

คำพูดใดไม่ถูกล่าวไว้ ย่อมเข้าถึงได้โดยความหมาย. คำพูดนั้น ชื่อว่า **อัตถาปัตติ**.

[อัตถาปัตติ[อัตถาปัตตินัย] คือ วิธีเข้าถึงความหมายได้โดยไม่กล่าว. เช่น เทวทตฺโต ทิวา น ภุตฺโต ถูโล (เทวทัตไม่กินเวลากลางวัน เป็นผู้อ้วน) คำพูดนี้เป็นอัตถาปัตตินัย เพราะเข้าถึงความหมายว่า กินในเวลากลางคืน โดยไม่กล่าวว่ากินในเวลากลางคืน คือคนจะอยู่โดยปราศจากอาหารไม่ได้ เมื่อไม่กินในเวลากลางวัน ก็ต้องกินในเวลากลางคืน ดังนั้น ถึงจะกล่าวว่า เทวทัตไม่กินในเวลากลางวัน แต่เขาอ้วนอยู่ได้ ก็ต้องรู้ว่าเขากินในเวลากลางคืนนั่นเอง]

อตฺถาปาย (ปุ)

[อตฺถ + อปาย]

ปราศจากประโยชน์, หมดความเจริญ, ถึงคราวเสื่อม.

ยาวตาสีสตี โปโส
ตาวเทว ปวีณติ
อตฺถาปาเย ชหนฺติ นํ
โอฏฺจิพฺยาธิว ขตฺติโย. (ชา. ๑/๑๖๗)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลพระราชาว่า)

บุคคลบางคนยังหวังประโยชน์อยู่ตราบใด ก็ยังคบหากันอยู่ตราบนั้น **เมื่อปราศจากประโยชน์** พวกคนโง่ ก็ทอดทิ้งเขาไป เหมือนกษัตริย์ทรงทอดทิ้งช้างพังชื่อโอฏฐิพยาธิ.

ยาวตาสีสตีติ ยาว "อิทํ นาม เม อยํ กาตุํ สกฺขิสฺสตีติ ปจฺจาสีสติ, ตาวเทว ตํ ปุริสํ ปวีณติ ภชติ เสวติ, ตสฺส ปน **อตฺถาปาเย** วฑฺฒิยา อปคมเน ปริหีนกาเล ตํ นานากิจฺเจสุ ปตฺถิตํ โปสํ เอกจฺเจ พาลา อิมํ โอฏฐิพฺยาธึ อยํ ขตฺติโย วิย ชหนฺติ. (ชา.อฏ. ๓/๓๖๖)

บทว่า **ยาวตาสีสติ** (หวังประโยชน์อยู่ตราบใด) ความว่า ยังหวังเฉพาะอยู่ตราบใดว่า คนผู้นี้จักสามารถทำการงานชนิดนี้ให้เราได้ ก็ยังติดต่อ คือ คบหา ได้แก่ สมาคมกับคนนั้นอยู่ตราบนั้น แต่เมื่อคนผู้นั้น**ปราศจากประโยชน์**[ไร้ประโยชน์]หมดความเจริญ ถึงคราวเสื่อม คนพาลบางพวกก็ทอดทิ้งคนผู้นั้น คือ คนที่ตนปรารถนาในกิจการงานต่าง ๆ ไป เหมือนกษัตริย์พระองค์นี้ ทอดทิ้งโอฏฐิพยาธิช้างพังเชือกนี้ ฉะนั้น.

อตฺถาเปต (ติ)

[อตฺถ + อเปต]

อันปราศจากอรรถ, ผิดไปจากอรรถ.

กติ นุ โข ภนฺเต สงฺฆสามคฺคิโยติ? เทฺวมา อุปาลิ สงฺฆสามคฺคิโย อตฺถุปาลิ สงฺฆสามคฺคี **อตฺถาเปตา** พฺยญฺชนุเปตา, อตฺถุปาลิ สงฺฆสามคฺคี อตฺถุเปตา จ พฺยญฺชนุเปตา จ.

(วิ. ๓/๕๐๘)

ท่านพระอุบาลีกราบทูลถามว่า “สังฆสามัคคีมีเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า”. “อุบาลี สังฆสามัคคีมี ๒ อย่าง คือ สังฆสามัคคีอัน**ปราศจากอรรถ**แต่ได้พยัญชนะ และสังฆสามัคคีได้ทั้งอรรถและได้ทั้งพยัญชนะ.

(สงฺฆสามคฺคี) อตฺถโต อปคตา “สงฺฆสามคฺคีติ อิมํ ปน พฺยญฺชนมตฺตํ อุเปตา. (วิ. อฏ. ๓/๔๓๕) สังฆสามัคคีนี้ปราศจากอรรถได้แต่เพียงพยัญชนะนี้ว่า “สังฆสามัคคี”.

อตฺถโต อปคตาติ สามคฺคิสงฺขาตอตฺถโต อปคตา. (สารตฺถ. ๓/๓๖๒)

สองบทว่า **อตฺถโต อปคตา** (ปราศจากอรรถ) ได้แก่ ปราศจากอรรถคือความสามัคคี.

อตฺถาภิสมย (ปุ)

[อตฺถ + อภิสมย]

การได้รับประโยชน์, ความประชุมพร้อมแห่งประโยชน์, การมาถึงพร้อมแห่งประโยชน์.

ทิฏฺเจ ธมฺเม จ โย อตฺโถ
โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร
ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ. (สํ. ๑/๙๐, อ.๑/๓๕๕)

ธีรชนท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะ**ได้รับประโยชน์**ในภพนี้[ชาตินี้]และประโยชน์ในภพหน้า[ชาติหน้า].

อตฺถาภิสมยาติ อตฺถปฏิลาภา. (สํ.อฏ. ๑/๑๔๖)

บทว่า **อตฺถาภิสมยา** ได้แก่ เพราะการได้รับประโยชน์[ทั้งสอง].

อตฺถาภิสมยาติ อตฺถสมคเมน. (อ.อฏ. ๒/๓๐๔)

บทว่า **อตฺถาภิสมยา** คือ เพราะการมาถึงพร้อมแห่งประโยชน์[ทั้งสอง].

อตฺถาภิสมยาติ อตฺถสฺส อภิสมาคเมน อตฺถปฏิลาเภนาติ วุตฺตํ โหติ. (อ.อฏ. ๓/๒๓)

บทว่า **อตฺถาภิสมยา** คือ เพราะการมาถึงพร้อมแห่งประโยชน์ มีคำอธิบายว่า เพราะการได้รับประโยชน์[ทั้งสอง].

อตฺถาภิสมยาติ ทุวิธสฺส อตฺถสฺส หิตสฺส ปฏิลาภา, ลทฺธพฺเพน สมิติ สงฺคติ สโมธานนฺติ สมโย ลาโภ. สมโย เอว อภิสมโย. อภิมุขภาเวน วา สมโย อภิสมโยติ เอวเมตฺถ อภิสมโย เวทิตพฺโพ. (อิติวุต.อฏ. ๗๗)

บทว่า **อตฺถาภิสมยา** ความว่า เพราะการได้รับประโยชน์ คือ ประโยชน์เกื้อกูลแม้ทั้ง ๒ ฝ่าย. การได้ ชื่อว่า สมยะ เพราะอรรถว่าร่วมกัน เกี่ยวข้องกัน ประชุมกันด้วยสิ่งที่ควรได้. สมยะนั่นเองเป็นอภิสมยะ หรือ สมยะ ชื่อว่าอภิสมยะ เพราะภาวะเกิดขึ้นเฉพาะหน้า เหตุนั้นจึงควรทราบอภิสมยะในคาถานี้ ด้วยอาการอย่างนี้.

[ในอรรถกถาอัฏฐสาลินี (๑/๑๐๔) ได้แสดงความหมายของ สมย ศัพท์ไว้ ๙ อย่าง คือ สมวายะ (ความพร้อมเพรียง), ขณะ (ขณะ), กาละ (กาล), สมูหะ (การประชุม), เหตุ (เหตุ), ทิฏฐิ (ความเห็น),ปฏิลาภะ(การได้รับ), ปหานะ (การละ) และปฏิเวธะ (การแทงตลอด)]

อตฺถาโภค (ปุ)

[อตฺถ + อาโภค] การพิจารณาเนื้อความ.

อตฺถาโภคสมย (ปุ)

[อตฺถาโภค + สมย]

สมัย[ขณะ]แห่งการพิจารณาเนื้อความ.

อาวชฺชนสมเยนาติ ภุมฺมตฺเถ กรณวจนํ, **อตฺถาโภคสมเย**ติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๒/๗๑)

คำว่า **อาวชฺชนสมเยน** เป็นตติยาวิภัตติในอรรถสัตตมี. ความว่า ใน**สมัย[ขณะ]แห่งการพิจารณาเนื้อความ**.

อตฺถาร (ปุ)

[อา + ถร (อจฺฉาทเน) + ณ]

การกราน, การกรานกฐิน.

น อุลฺลิขิตมตฺเตน อตฺถตํ โหติ กถินํ, น โธวนมตฺเตน อตฺถตํ โหติ กถินํ...น อญฺญตฺร ปุคฺคลสฺส **อตฺถารา** อตฺถตํ โหติ กถินํ, สมฺมาเจว อตฺถตํ โหติ กถินํ, ตญฺเจ นิสฺสีมฏฺโฐ อนุโมทติ. (วิ. ๓/๓๕๓, วิ.๕/๓๐๒)

[ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กฐินย่อมไม่เป็นอันกรานอย่างนี้ คือ]

กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยอาการเพียงมีรอยขีด, กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยอาการเพียงซักผ้า... กฐินไม่เป็น อันกราน เพราะเว้นจาก**การกราน**ของบุคคล[บุคคลกราน], กฐินไม่เป็นอันกรานโดยชอบ ถ้าภิกษุผู้อยู่นอกสีมาอนุโมทนากฐินนั้น.

อตฺถารก (ติ)

[อา + ถร + ณฺวุ] ผู้กราน, ภิกษุผู้กราน.

กถินตฺถาโร ชานิตพฺโพติ สเจ สงฺฆสฺส กถินทุสฺสํ อุปฺปนฺนํ โหติ, สงฺเฆน กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพํ, **อตฺถารเกน** กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพํ, อนุโมทเกน กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺ. (วิ. ๕/๓๐๘)

ปาฐะว่า **กถินตฺถาโร ชานิตพฺโพ** (พึงรู้การกรานกฐิน) ความว่า ถ้าผ้ากฐินเกิดขึ้นแล้วแก่สงฆ์, สงฆ์ควรปฏิบัติอย่างไร, ภิกษุ**ผู้กราน**ควรปฏิบัติอย่างไร, ภิกษุผู้อนุโมทนาควรปฏิบัติอย่างไร.

อตฺถารชาติก (ติ)

[อตฺถาร + ชาติ + ก] (ชาติ=เหตุ)

มีการกรานกฐินเป็นเหตุ.

มาติกา จ ปลิโพธา จ อตฺถารนิทานา อตฺถาร-สมุทยา **อตฺถารชาติกา** อตฺถารปภวา อตฺถาร-สมฺภารา อตฺถารสมุฏฺฐานา. (วิ. ๕/๓๐๕)

มาติกาและปลิโพธมีการกรานกฐินเป็นนิทาน มีการกรานกฐินเป็นเหตุเกิด **มีการกรานกฐินเป็นเหตุ** มีการกรานกฐินเป็นแดนเกิดก่อน มีการกรานกฐินเป็นองค์ มีการกรานกฐินเป็นสมุฏฐาน.

อตฺถารนิทาน (ติ)

[อตฺถาร + นิทาน]

อันมีการกรานกฐินเป็นนิทาน.

ดู อตฺถารชาติก

อตฺถารปภว (ติ)

[อตฺถาร + ปภว]

มีการกรานกฐินเป็นแดนเกิดก่อน.

ดู อตาถารชาติก

อตฺถารมาส (ปุ)

[อตฺถาร + มาส]

มาส = สตฺตานำ อายุ ำ มินนฺโต วิย สิยติ อนฺตำ กโรตีติ มาโส (กาลอันทำที่สุดเหมือนนับอายุของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า มาสะ) สำเร็จรูปมาจาก มา ธาตุ (มาเน=นับ) และ สิ ธาตุ (อนฺตกรเณ=ทำที่สุด) จัดเป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์ ชื่อว่า มัจฉยุคลนัย คือ นัยที่เหมือนปลาคู่ (ปลาคู่เป็นสัญญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นมงคลอย่างหนึ่งในมงคล ๑๐๘ พบในรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิ) หรือชื่อว่า ธาตุทฑานนัย คือ นัยประชุมธาตุ (ดูสัททนีติปกรณ์สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕)

เดือนแห่งการกรานกฐิน.

กถินำ ชานิตพฺพำ, กถินตฺถาโร ชานิตพฺโพ, กถินสฺส **อตฺถารมาโส** ชานิตพฺโพ, กถินสฺส อตฺถารวิปตฺติ ชานิตพฺพา, กถินสฺส อตฺถารสมฺปตฺติ ชานิตพฺพา, นิมิตฺตกมฺมำ ชานิตพฺพำ, ปริกถา ชานิตพฺพา, กุกฺกุกตำ ชานิตพฺพำ, สนฺนิธิ ชานิตพฺพา, นิสฺสคฺคิยำ ชานิตพฺพำ. (วิ. ๕/๓๐๘)

พึงรู้กฐิน พึงรู้การกรานกฐิน พึงรู้**เดือนแห่งการกรานกฐิน** พึงรู้ความวิบัติแห่งการกรานกฐิน พึงรู้ความบริบูรณ์แห่งการกรานกฐิน พึงรู้การทำนิมิต พึงรู้การพูดเลียบเคียง พึงรู้ผ้าที่ยืมเขามา พึงรู้ผ้าที่เก็บไว้ค้างคืน พึงรู้ผ้าที่เป็นนิสสัคคีย์.

อตฺถาวห (ติ)

[อตฺถ + อา + วห + อ]

นำประโยชน์มาให้, นำมาซึ่งประโยชน์.

สาธุ โข ปนาติ สุนฺทรำ โข ปน **อตฺถาวหำ** สุขาวหนฺติ วุตฺตำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๐๐, ที.อฏ. ๑/๒๒๐)

ปาฐะว่า **สาธุ โข ปน** มีคำอธิบายว่า อนึ่ง (การเห็นพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้เห็นปานนั้น) เป็นความดีแล คือ นำประโยชน์มาให้ ได้แก่ นำความสุขมาให้.

อตฺถาวหนฺติ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกปรมตฺถสญฺญิตหิตาวหำ. (สารตฺถ. ๑/๓๓๕. ที.ฏี. ๑/๒๙๑)

บทว่า **อตฺถาวหำ** (นำประโยชน์มาให้) คือ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูลที่รู้กันว่า ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในภายหน้า และประโยชน์อย่างยิ่ง[ประเสริฐ] (ดู ชา. ๑/๑๓๔)

อตฺถาวหตา (ถี)

[อตฺถาวห + ตา]

ความที่...นำประโยชน์มาให้, ความเป็นวาจานำประโยชน์มาให้.

สุภาสิตาติ สุฏฺฐุ ภาสิตา, เตนสฺสา **อตฺถาวหตำ** ทีเปติ. (สำ.อฏ. ๑/๒๔๙)

บทว่า **สุภาสิตา** (เป็นสุภาษิต) ได้แก่ วาจาที่เขาใช้พูดกันด้วยดี เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค

จึงทรงแสดง**ความที่**แห่งวาจาสุภาษิตนั้น **นำประโยชน์มาให้**.

อตฺถาวหตนฺติ หิตาวหกาลํ ปติ อาห. (สำ.ฏี. ๑/๒๘๕)

ด้วยบทว่า **อตฺถาวหตำ** ท่านกล่าวหมายเอา[เฉพาะ]กาลที่นำประโยชน์มาให้.

อตฺถิ[๑] (พฺย)

อตฺถิ สกฺกา ลพฺภา อิจฺเจเต ปจมาย. (นิบาตเหล่านี้ คือ **อตฺถิ**, สกฺกา, ลพฺภา ประกอบด้วยอรรถของปฐมาวิภัตติ). (รูปสิทธิ. ๑๖๒)

บทว่า **อตฺถิ** มี ๓ ประเภท คือ

๑. **บทอาขยาต** เช่น ธนมตฺถิ (ทรัพย์มีอยู่) ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์เท่านั้น เพราะสำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ (ภุวิ = มี, เป็น) อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ.

๒. **บทนิบาต** เช่น อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ...ประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่าง ในที่นี้ประกอบกับรูปพหูพจน์ว่า เกสา และประกอบกับรูปเอกพจน์ว่า ตโจ เป็นต้น.

อตฺถิสทฺโทปิ หิ อิธ พหุวจโนเยว อตฺถิ ขีรา, อตฺถิ คาโวติอาทีสุ วิย นิปาตภาวสฺเสว อิจฺฉิตตฺตา. (ที.สี.อภินวฏี. ๑/๔๖๖)

แท้จริงแล้ว แม้ อตฺถิ ศัพท์ในที่นี้ก็เป็นพหูพจน์นั่นเทียว เพราะปรารถนาความเป็นนิบาตเท่านั้นดังคำว่า อตฺถิ ขีรา (น้ำนมมีอยู่), อตฺถิ คาโว (วัวทั้งหลายมีอยู่).

๓. **นิปาตปฏิรูปกะ** เช่น อตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่มีอยู่), นตฺถิปจฺจโย (ปัจจัยที่ไม่มี), อตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในอัตถิปัจจัย), นตฺถิยา นว (คำตอบ ๙ อย่างในนัตถิปัจจัย), อตฺถิ-ขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม)

ข้อความข้างต้นกล่าวตามกังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๒๑) แต่สัททนีติปกรณ์ ถือว่าเป็นบทอาขยาตหรือนิบาตเท่านั้น แม้เป็นบทนิบาต ก็เข้าสมาสกับบทหลังได้ เช่นเดียวกับบทนาม ดังข้อความว่า

เอเตสุ หิ อตฺถิสทฺโท อาขฺยาตนิปาตวเสน ภิชฺชติ **อตฺถิ** สนฺติ สำวิชฺชติ, อตฺถิขีรา พฺราหฺมณีติอาทีสุ. นตฺถิสทฺโท ปน นิปาโตเยว. (นีติ.ปท.๓๐๖)

แท้จริงแล้ว บรรดาบทเหล่านี้ อตฺถิ ศัพท์ย่อมต่างกันโดยจำแนกตามอาขยาตและนิบาต ดังคำว่า อตฺถิ สนฺติ สำวิชฺชติ (มีอยู่), อตฺถิขีรา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีผู้มีน้ำนม). ส่วน นตฺถิ ศัพท์เป็นนิบาตเท่านั้น.

อตฺถีติ ปทำ อาขฺยาตนิปาตวเสน ทุวิธนฺติ เวทิตพฺพำ. (นีติ.ธา. ๑๓๖)

บทว่า อตฺถิ พึงทราบว่ามี ๒ อย่าง คือ อาขยาต และนิบาต.

คัมภีร์นิรุตติทีปนียอมรับมติของกังขาวิตรณีคัณฐิ โดยถือว่า คำว่า อตฺถิปจฺจโย เป็นต้น เป็นนิปาตปฏิรูปกะ แต่ท่านตั้งชื่อใหม่ว่า นามปฏิ-รูปกะ คือ นิบาตที่มีรูปเหมือนบทนาม ดังข้อความกล่าวว่า

นามปฏิรูปกานิ นาม เยวาปนกธมฺมา อิจฺจาทีนิ. ตถา สญฺญาสทฺทภาวํ ปตฺตานิ อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโย, อตฺถิวิคตา พฺราหฺมณี, อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ, มกฺขลิโคสาโล อิจฺจาทีสุ อตฺถิอิจฺจาทีนิ. (นิรุตฺติทีปนี. สูตร ๓๓๑)

ขึ้นชื่อว่านามปฏิรูปกะ มีคำว่า เยวาปนกธมฺมา (ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง[มีอยู่]) เป็นต้น. เช่นเดียวกันนี้ บทว่า อตฺถิ เป็นต้นในคำว่า อตฺถิปจฺจโย, นตฺถิปจฺจโย, อตฺถิวิคตา พฺราหฺมณี, อญฺญาสิโกณฺฑญฺโญ, มกฺขลิโคสาโล เป็นต้น ซึ่งถึงความเป็นสัญญาศัพท์ (ศัพท์แสดงชื่อ).

ดู ธาน.คาถา ๑๑๕๔

(๑) มีอยู่, เป็นอยู่.

สเจ มํ ภนฺเต เอวํ ปุจฺเฉยฺยุ ‘อโหสิ ตฺวํ อตีตมทฺธานํ, น ตฺวํ น อโหสิ; ภวิสฺสสิ ตฺวํ อนาคตมทฺธานํ, น ตฺวํ น ภวิสฺสสิ; **อตฺถิ** ตฺวํ เอตรหิ, น ตฺวํ นตฺถี’ติ. เอวํ ปุฏฺโฐ อหํ, ภนฺเต เอวํ พฺยากเรยฺยํ ‘อโหสาหํ อตีตมทฺธานํ, นาหํ น อโหสึ; ภวิสฺสามหํ อนาคตมทฺธานํ, นาหํ น ภวิสฺสามิ; **อตฺถา**หํ เอตรหิ, นาหํ นตฺถี’ติ. เอวํ ปุฏฺโฐ อหํ, ภนฺเต, เอวํ พฺยากเรยฺยนฺติ.

(ที. ๑/๑๘๕)

จิตตหัตถิสารีบุตร กราบทูลว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าคนจะถามข้าพระองค์ว่า ‘ในอดีตกาล ท่านได้มีแล้ว ไม่ใช่ว่าไม่มี ในอนาคตกาลท่านจักมี ไม่ใช่ว่าจักไม่มี เวลานี้ท่าน**มีอยู่** ไม่ใช่ว่าไม่มีอยู่กระนั้นหรือ’ เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์ก็จะตอบว่า ‘ในอดีตกาล เราได้มีแล้ว ไม่ใช่ว่าไม่มี ในอนาคตกาลเราจักมี ไม่ใช่ว่าจักไม่มี เวลานี้ เรา**มีอยู่** ไม่ใช่ว่าไม่มีอยู่’ เมื่อถูกถามอย่างนี้ ข้าพระองค์ก็จะตอบอย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า”.

ปุตฺตา ม**ตฺถิ** ธนม**ตฺถิ**
อิติ พาโล วิหญฺญติ
อตฺตา หิ อตฺตโน นตฺถิ
กุโต ปุตฺตา กุโต ธนํ. (ธมฺม. ๒๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
คนพาลย่อมเดือดร้อนว่า เรา**มี**บุตร เรา**มี**ทรัพย์ แท้จริง ตัวตนก็ไม่มี บุตรและทรัพย์จักมีแต่ที่ไหน.

ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถีติ เอตฺถ ปน อตฺถิสทฺโท นิปาโต. เตเนส เอกวจนพหุวจนโก โหติ. อตฺถิวิคตา พฺราหฺมณีติ เอตฺถาปิ นิปาโตเยว. เตเนว หิ เตน อุตฺตรปทสฺส สมาโส โหติ.

(นีติ.สุตฺต. สูตร ๙๘๙)

ส่วน อตฺถิ ศัพท์ในบาทคาถานี้ว่า ปุตฺตา มตฺถิ ธนมตฺถิ เป็นนิบาต ดังนั้น บทนี้จึงประกอบด้วยเอกพจน์และพหูพจน์ แม้ในคำว่า อตฺถิวิคตา พฺราหฺมณี (นางพราหมณีมีน้ำนม) ก็เป็นบทนิบาตเช่นกัน ดังนั้น จึงเชื่อมสมาสบทหลังเข้ากับบทว่า อตฺถิ นั้น.

เย เกจิ ปาณภูต**ตฺถิ**
ตสา วา ถาวรา วนวเสสา
ทีฆา วา เย ว มหนฺตา
มชฺฌิมา รสฺสกา อณุกถูลา. (ขุทฺทก. ๑๑)

สัตว์ทั้งหลายที่**มี**ความหวาดกลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ทั้งหมด ทั้งที่มีกายยาว ปานกลาง สั้น

ละเอียดหรือหยาบ [ทั้งที่เคยเห็นหรือไม่เคยเห็น อยู่ไกลหรือใกล้ ที่เกิดแล้ว หรือที่กำลังแสวงหาที่เกิด สัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงมีความสุขกาย สุขใจเถิด]

อตฺถีติ สนฺติ สำวิชฺชนฺติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๒๐๙)

บทว่า **อตฺถิ** คือ มีอยู่ ปรากฏอยู่.

[คาถานี้เป็นคาถาประเภทมาตราพฤติ เรียกว่า คีติคาถา มีคณะ ๗ คณะ คณะที่ ๖ เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) หรือสัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑) พยางค์สุดท้ายเป็นครุ ส่วนคณะอื่นๆ มี ๔ มาตรา. บทว่า วนวเสสา ในบาทที่ ๒ เชื่อมสนธิคือ วา + อนวเสสา บางฉบับมีปาฐะว่า ถาวรา วา อนวเสสา ปาฐะนี้ไม่ต้องคณะฉันท์เพราะคณะที่ ๖ ไม่เป็น ช คณะ ส่วนในบาทที่ ๓ ปาฐะว่า ทีฆา วา เย ว มหนฺตา รัสสะ อา ที่ วา บางฉบับมีปาฐะว่า ทีฆา วา เย มหนฺตา วา ปาฐะนี้ไม่ต้องคณะฉันท์เพราะคณะที่ ๓ เกิน ๔ มาตรา]

เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อญฺเญปิ **อตฺถิ** ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑๗)

ส่วนธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ไม่เป็นรูป ซึ่งอิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นในสมัยนั้น**มีอยู่**.

[เย วา ปน=เยวาปนก แปลตามศัพท์ว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เป็นธรรมหรือเจตสิกที่พระผู้มีพระภาค มิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าคือธรรมชนิดไหน หรือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้โดยรวมว่าเป็นธรรม หรือเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิตเป็นต้น]

ดู ชา.๒/๙๘, ที.๑/๑๒๔, ม.๑/๙, สุตฺตนิ. ๒๘๓, ขุทฺทก. ๒, ขุทฺทก.อฏ. ๒๘

(ข) [วัตถุ]อันมีปรากฏ, มีอยู่, ปรากฏอยู่.

อตฺถิ ภิกฺขเว ตทายตนำ, ยตฺถ เนว ปถวี น อาโป น เตโช น วาโย น อากาสานญฺจายตนำ น วิญฺญาณญฺจายตนำ น อากิญฺจญฺญายตนำ น เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ นายำ โลโก น ปรโลโก น อุโภ จนฺทิมสูริยา.

ตตฺราปาหำ ภิกฺขเว เนว อาคตึ วทามิ, น คตึ น ฐิตึ น จุตึ น อุปปตฺตึ, อปฺปติฏฺฐำ อปฺปวตฺตำ อนารมฺมณเมเวตำ. เอเสวนฺโต ทุกฺขสฺสาติ.

(อุทาน. ๑๗๗)

ภิกษุทั้งหลาย ปัจจัย[ที่เป็นอารมณ์ของมรรคญาณและผลญาณเป็นต้น]นั้น**มีอยู่**. ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ โลกนี้ โลกหน้า พระจันทร์และพระอาทิตย์ ทั้งสอง ย่อมไม่มีใน[อารัมมณ]ปัจจัยนั้น.

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าว[อารัมมณ]ปัจจัยนั้นว่าเป็นการมา การไป การตั้งอยู่ การเคลื่อนย้าย การเกิด [อารัมมณ]ปัจจัยนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ ไม่มีการเป็นไปอย่างต่อเนื่อง[ของรูปธรรมกับนามธรรม]หาอารมณ์มิได้ [อารัมมณ]ปัจจัยนี้แลเป็นที่สุดแห่งทุกข์.

อตฺถีติ วิชฺชติ, ปรมตฺถโต อุปลพฺภตีติ อตฺโถ.

(อุทาน.อฏ. ๓๕๒)

บทว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่ อธิบายว่า ย่อมมีได้[ปรากฏ]โดยปรมัตถ์.

[พระพุทธดำรัสนี้มีความว่า พระนิพพานเป็นอารัมมณปัจจัย คือเป็นอารมณ์ของมรรคญาณ, ผลญาณ และปัจเวกขณญาณ แม้ว่าจะเป็นนามธรรมก็ไม่มีอารมณ์ แต่เป็นอารมณ์ได้เท่านั้น นอกจากนี้ พระนิพพานก็ไม่ใช่รูปธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันได้แก่ ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น ดังนั้น พระพุทธดำรัสนี้ จึงหมายถึงสอุปาทิเสสนิพพานเท่านั้น เพราะอนุปาทิเสสนิพพานของพระอรหันต์ที่ปรินิพพานแล้ว ไม่เกิดมีในภพไหนๆ อีก จะเป็นอารมณ์ของมรรคญาณเป็นต้นไม่ได้ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

ตทายตนนฺติ ตํ การณํ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร. นิพฺพานํ หิ มคฺคผลญาณานีนํ อารมฺมณปจฺจย-ภาวโต รูปาทีนิ วิย จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อารมฺมณ-ปจฺจยภูตานีติ การณฏฺเฐน อายตนนฺติ วุจฺจติ.

(อุทาน.อฏ. ๔๑๗)

คำว่า **ตทายตนํ** ได้แก่ ปัจจัยนั้น ท อักษรเป็นตัวเชื่อมคำ. แท้จริง พระนิพพานกล่าว[ด้วยศัพท์]ว่าอายตนะ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุโดยเป็นอารัมมณปัจจัยแก่มรรคญาณ[ปัญญาในมรรคจิต]และผลญาณ[ปัญญาในผลจิต]เป็นต้น เหมือนรูปารมณ์เป็นต้นเป็นอารัมมณปัจจัยแก่จักขุวิญญาณเป็นอาทิ.

พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า คำว่า **อายตน** ในที่นี้มีความหมายว่า “เหตุ, ปัจจัย” กล่าวคือ ปัจจัยที่เป็นอารมณ์แก่มรรคญาณเป็นต้น ท่านกล่าวอุปมาว่า อายตนะภายนอกอันได้แก่ รูป, เสียง, กลิ่น, รส, สัมผัส และธรรมารมณ์ เป็นอารมณ์แก่จักขุวิญญาณเป็นต้น คือ จักขุวิญญาณรับรู้รูปหรือสี โสตวิญญาณรับรู้เสียง ฆานวิญญาณรับรู้กลิ่น ชิวหาวิญญาณรับรู้รส กายวิญญาณรับรู้สัมผัส มโนวิญญาณรับรู้ธรรมารมณ์ ฉันใด นิพพานก็เป็นอารมณ์แก่มรรคญาณ, ผลญาณ และปัจเวกขณญาณ ฉันนั้นเช่นกัน (ท่านกล่าวว่าพระนิพพานเป็นอารมณ์แก่มรรคญาณ เป็นต้นโดยระบุถึงปัญญาที่เกิดในมรรคจิต ฯลฯ เพราะเวลาเกิดมรรคจิตก็มีปัญญาเกิดร่วมด้วย ปัญญาชนิดนี้เรียกว่ามรรคญาณ, ผลญาณ และปัจเวกขณญาณ)]

อตฺถิ เหหิติ โส มคฺโค
น โส สกฺกา น เหตุเย.
ปริเยสิสฺสามิ ตํ มคฺคํ
ภวโต ปริมุตฺติยา. (พุทฺธวํ. ๓๐๗, อภิ.อฏ. ๑/๓๔)

(สุเมธพราหมณ์ดำริว่า)
ทางหลุดพ้นนั้นมีอยู่เป็นแน่ จักมีแน่แท้ มิอาจจะไม่มี เราจักแสวงหาทางหลุดพ้นนั้น เพื่อพ้นไปจากภพ.

อตฺถิ เหหิตีติ โส วิชฺชมาโน ภวิสฺสติ.

(มูลฏี. ๑/๒๕)

สองบทว่า **อตฺถิ เหหิติ** ความว่า ทางหลุดพ้นนั้น มีอยู่เป็นแน่ จักมีแน่แท้.

อตฺถิขีรา พฺราหฺมณีติ อตฺถิสทฺโท วิชฺชมานตฺเถ นิปาโต. (โมคฺ. ๓/๑๗)

อตฺถิ ศัพท์ในข้อความนี้ว่า นางพราหมณี มีน้ำนม เป็นนิบาตในอรรถมีปรากฏ.

อตฺถิขีรา พฺราหฺมณีติ เอตฺถ นิปาโตเยว.

(นีติ.สุตฺ. ๑๐๓๓)

อตฺถิ ศัพท์ในข้อความนี้ว่า นางพราหมณีมีน้ำนม เป็นนิบาตเท่านั้น.

(๓) อัตถิปัจจัย, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นภาวะที่ยังมีอยู่[ปรากฏอยู่].

อตฺถิยา นว. (ปฏฺจาน. ๑/๒๘)

คำตอบ ๙ อย่างในอัตถิปัจจัย.

(๔) **อตฺถิ นาม =** เน้นความติเตียน, เน้นความประหลาดใจ, มีอยู่หนอ เป็นต้น.

นาม ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่าติเตียน และสรรเสริญ ซึ่งเป็นเครื่องแสดงการติเตียนหรือสรรเสริญให้ปรากฏ ควรแปลว่า “หนอ, มีอยู่หนอ” เมื่อมีอรรถว่าชื่อ ควรแปลว่า “ชื่อ, ชื่อว่า, ชื่อว่ามีอยู่” เมื่อมีอรรถคำถาม ควรแปลว่า “หรือ, มีอยู่หรือ” เป็นต้น.

อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสสิ. (วิ. ๑/๑๘)

พ่อสุทิน[ทรัพย์ของเรา]**มีอยู่หนอ** เจ้ากลับบริโภคขนมกุมมาสบูด.

ดู ม. ๒/๒๕๑, อ. ๒/๑๗๐-๑)

อตฺถิ[๒] (กฺริ/อา)

[อส (ภุวิ) + อ + ติ] ย่อมมี, ย่อมเป็น.

ยํกิญฺจิ วิตฺตํ อิธ วา หุรํ วา
สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณีตํ
น โน สมํ **อตฺถิ** ตถาคเตน
อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ.
เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

(ขุทฺทก. ๕, สุตฺตนิ. ๓๑๒)

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ หรือรัตนะอันประณีตใดๆ ที่มีในโลกนี้ ในโลกอื่น หรือในสวรรค์ ทรัพย์หรือรัตนะนั้นๆ ที่จะเสมอกับตถาคตไม่**มี**เลย ข้อนี้เป็นพระรัตนคุณอันประเสริฐในพระพุทธเจ้า ด้วยสัจจวาจานี้ ขอจงมีความสวัสดี.

อตฺถีติ วิชฺชติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๓)

บทว่า **อตฺถิ** แปลว่า ย่อมมี.

อตฺถิก (ติ)

[อตฺถ + อิก]

(๑) ผู้มีความต้องการ - ปรารถนา.

อถ โข สารีปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส เอตทโหสิ “อกาโล โข อิมํ ภิกฺขุ ปุจฺฉิตุ, อนฺตรฆรํ ปวิฏฺโฐ ปิณฺฑาย จรติ, ยนฺนูนาหํ อิมํ ภิกฺขุ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต อนุพนฺเธยฺยํ. **อตฺถิเกหิ** อุปฏฺฐาตพฺพคฺคนฺติ. (วิ. ๓/๕๑)

ครั้งนั้นแล สารีบุตรปริพพาชก ได้มีความคิดว่า “บัดนี้ ยังเป็นกาลไม่สมควรที่จะถามภิกษุนี้ เพราะท่านกำลังเข้าละแวกบ้านเที่ยวบิณฑบาตอยู่. ถ้ากระไร เราควรติดตามภิกษุนี้ไปข้างหลัง.[เพราะการติดตามไปข้างหลังนี้] เป็นหนทางที่เหล่าชน **ผู้มีความต้องการ**รู้แล้ว”.

ดู วิ. ๓/๔๙, ๔/๓๐๖/๓๑๕, อุทาน. ๘๓

(๒) ผู้มีความต้องการ - ปรารถนา, คนยากจน, ยาจก. ดู อตฺถิกชน

(๓) (จิต) มีกิจที่จะพึงทำ. ดู อตฺถิกวนฺตุ

(๔) อัตถิกวาทะ, วาทะของผู้มีลัทธิว่าทาน และผลของทานมีอยู่. ดู อตฺถิกวาท อรรถ (๑)

(๕) อัตถิกวาทะ, วาทะของผู้มีลัทธิว่าโลกหน้ามีอยู่. ดู อตฺถิกวาท อรรถ (๒)

อตฺถิกชน (ปุ)

[อตฺถิก + ชน] ชนผู้มีความต้องการ.

เอวํ มหาทานํ ปวตฺเตนฺตสฺส คจฺฉนฺเต กาเล ติตฺติภาวโต **อตฺถิกชเนหิ** ปวิวิตฺตํ วิรฬทานคฺคํ อโหสิ. (เปต.อฏ. ๑๑๙)

เมื่ออังกุระพาณิชบำเพ็ญมหาทานอย่างนี้ เมื่อเวลาผ่านไป โรงทานห่างเหิน เงียบสงัดจากเหล่า**ชนผู้มีความต้องการ** เพราะเป็นผู้อิ่มหนำแล้ว.

อตฺถิกภาว (ปุ)

[อตฺถิก + ภาว]

ความที่...เป็นผู้มีความต้องการ - ยากจน, ความเป็นยาจก.

เย ทายกสฺส ปุญฺญผลาทิญฺจ คุณกิตฺตนาทิมุเขน อตฺตโน **อตฺถิกภาวํ** ปเวเทนฺตา วิจรนฺติ ... เต ยาจกาทโย มํ อสยฺหเสฏฺจิโน นิเวสนํ ปวิฺฉนฺติ. (เปต.อฏ. ๑๑๓)

ชนเหล่าใด เที่ยวประกาศถึงผลบุญเป็นต้นของทายก และ**ความที่ตนเป็นผู้มีความต้องการ** โดยมุ่งถึงเกียรติคุณเป็นต้น... คนยาจกเป็นต้นเหล่านั้น พากันถามถึงเรือนของอสัยหเครษฐีกะเรา.

อตฺถิกวนฺตุ (ติ)

[อตฺถิก + วนฺตุ]

ผู้มีจิตมีกิจที่จะพึงทำ, มีจิตประสงค์จะทำกิจ.

อตฺถิกวโต โข ปน เต อมฺพฏฺจ อิธาคมนํ อโหสิ. ยาเยว โข ปนตฺถาย อาคจฺเฉยฺยาถ, ตเมว อตฺถํ สาธุกํ มนสิกเรยฺยาถ, อวุสิตวาเยว โข ปน โภ อยํ อมฺพฏฺโจ มาณโว วุสิตมานี กิมญฺญตฺร อวุสิตตฺตาติ. (ที. ๑/๘๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนอัมพัฏฐะ การมาในที่นี้ของเธอ**ผู้มีจิตประสงค์ทำกิจ** ได้มีแล้ว. เธอมาโดยกิจอันใดนั่นเทียว พึงตระหนักกิจอันนั้นให้ดี[ควรตระหนักถึงธุระนั้นไว้ให้ดี]. ท่านทั้งหลาย อัมพัฏฐมาณพนี้ไม่ได้รับการอบรม[มาจากสำนักอาจารย์] แต่สำคัญตนว่าได้รับการอบรมมาดี ไม่มีอะไรเลยนอกจากมารยาทของคนที่ไม่ได้รับการอบรม[คือการพูดคำหยาบเช่นนี้ได้ ก็เพราะไม่ได้รับการอบรมมาจากสำนักของอาจารย์]

[ข้อความว่า กิมญฺญตฺร อวุสิตตฺตา แปลโดยพยัญชนะว่า การณํ (เหตุ) ผรุสวจนสมุฏาจาเร (ในการกล่าวคำหยาบคาย) กึ (อะไรเล่า) อตฺถิ (มีอยู่) อญฺญตฺร=ฉเปตวา (เว้น) อวุสิตตฺตา (ซึ่งความเป็นผู้ไม่เคยอยู่ฝึกอบรม ในสำนักของอาจารย์) คำว่า อวุสิตตฺตา เป็นบทที่ลงท้ายด้วยปัญจมีวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ.

(ที.สี.อภินวฏี.๒/๓๑๓)]

ตตฺถ อาคนฺตฺวา กตฺตพฺพกิจฺจสงฺขาโต อตฺโถ เอตสฺส อตฺถีติ อตฺถิกํ, ตสฺส มาณวสฺส จิตฺตํ. อตฺถิกมสฺส อตฺถีติ **อตฺถิกวา** ตสฺส **อตฺถิกวโต** ตว อิธาคมนํ อโหสีติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๗)

ในบทเหล่านั้น มีอธิบายว่า อรรถกล่าวคืออกิจที่พึงมาทำของจิตนั้นมีอยู่ เหตุนั้น จิตนั้นชื่อว่า อัตถิกะ (จิตมีกิจที่จะพึงทำ) ได้แก่ จิตของมาณพนั้น. จิตมีกิจที่จะพึงทำมีอยู่แก่มาณพนั้น เหตุนั้น มาณพนั้น ชื่อว่า ผู้มีจิตมีกิจที่จะพึงทำ (มีจิตประสงค์จะทำกิจ). การมาในที่นี้ของเธอ**ผู้มีจิตประสงค์จะทำกิจ**นั้นได้มีแล้ว.

อตฺโถติ หิตํ อิจฺฉิตวตฺถุ วา, ตํ ปน กตฺตพฺพกิจฺจเมวาติ วุตฺตํ "อาคนฺตฺวา กตฺตพฺพกิจฺจสงฺขาโต อตฺโถติ โส เอตสฺส อตฺถีติ อตฺถิกํ ยถา "ทณฺฑิโกติ. ทุติยสฺสปิ ปุคฺคลวาจกสฺส ตทสฺสตฺถิปจฺจยสฺส วิชฺชมานตฺตา ปจเมน ตทารมฺมณิกจิตฺตเมว วิญฺญายตีติ อาห "ตสฺส มาณวสฺส จิตฺตนฺติ. อตฺถิกมสฺส อตฺถีติ อตฺถิกวา ยถา "คุณวาติ. (สี.นวฏี. ๒/๒๕๐)

บทว่า **อตฺโถ** ได้แก่ ประโยชน์เกื้อกูล หรือสิ่งที่ตนปรารถนาแล้ว. ก็ประโยชน์เกื้อกูลนั้น ได้แก่ กิจที่พึงทำนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า อรรถกล่าวคืออกิจที่พึงมาทำ เพราะเหตุนั้น อรรถกล่าวคืออกิจที่พึงทำนั้นมีอยู่แก่จิตนั้น เหตุนั้น จิตนั้น ชื่อว่า อัตถิกะ (จิตมีกิจที่พึงทำ) เหมือนคำว่า ทณฺฑิโก (ผู้มีไม้เท้า). จิตที่มีกิจที่พึงทำนั้นเป็นอารมณ์นั่นเทียว อันบุคคลย่อมรู้ได้ด้วยปัจจัยที่ ๑ (อิก ปัจจัย) เพราะตทัสสัตถิปัจจัย[วนฺตุปัจจัย] แม้ตัวที่ ๒ ซึ่งระบุถึงบุคคลปรากฏชัดเจน เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า จิตของมาณพนั้น. จิตมีกิจที่จะพึงทำมีอยู่แก่มาณพนั้น เหตุนั้น มาณพนั้นชื่อว่าผู้มีจิตมีกิจจะพึงทำ (มีจิตประสงค์จะทำกิจ) เหมือนคำว่า คุณวา (ผู้มีคุณ).

อตฺถิกวาท (ปุ)

[(๑) (๒) อตฺถิก + วาท. (๓) อตฺถิก + วท + ณ, อตฺถิกวาท + อ)]

(๑) อัตถิกวาทะ, วาทะของผู้มีลัทธิว่าทานและผลของทานมีอยู่.

อิธ สนฺทก เอกจฺโจ สตฺถา เอวํวาที โหติ เอวํทิฏฺฐิ 'นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺฐํ, นตฺถิ หุตํ... ทตฺตุปญฺญตฺตํ ยทิทํ ทานํ. เตสํ ตุจฺฉา มุสา วิลาโป เย เกจิ **อตฺถิกวาทํ** วทนฺติ. พาเล จ ปณฺฑิเต จ กายสฺส เภทา อุจฺฉิชฺชนฺติ วินสฺสนฺติ น โหนฺติ ปรํ มรณาติ. (ม. ๒/๑๘๒)

พระอานนท์ตอบว่า "สันทกะ ศาสดาบางท่านในโลกนี้ ผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า 'ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บูชาแล้วไม่มีผล การเซ่นสรวงก็ไม่มีผล...คนเขลาบัญญัติทานนี้ไว้. คำพูดของคนโง่เขลาเหล่านั้น เป็นคำไร้สาระ เท็จ เพ้อเจ้อ. ชนเหล่าใดย่อมกล่าว **อัตถิกวาทะ**[วาทะว่าทานและผลของทานมีอยู่] ชนเหล่านี้ เมื่อสิ้นชีวิตไม่ว่าคนเขลาหรือคนฉลาดย่อมขาดสูญไม่เกิดอีก.

อตฺถิกวาทนฺติ “อตฺถิ ทินฺนํ ทินฺนผลนฺติ อิมं **อตฺถิกวาทึ**เยว วทนฺติ. เตสํ ตุจฺฉํ วจนํ มุสา วิลาโป. (ม.อฏ. ๓/๑๕๙)

บทว่า **อตฺถิกวาทึ** ความว่า คนบางพวก ย่อมกล่าว**อัตถิกวาทะ**นี้เท่านั้นว่า ทานที่ให้แล้วมีผล ผลทานที่บุคคลให้แล้วๆ มีจริง. คำพูดของคนโง่เขลาเหล่านั้นเป็นคำไร้สาระ เท็จเพ้อเจ้อ.

(๒) อัตถิกวาทะ, วาทะของผู้มีลัทธิว่าโลกหน้ามีอยู่ [มีความเห็นว่าโลกหน้ามีจริง].

ปรโลโก อตฺถีติ มติ เยสํ, เต อตฺถิกา, เตสं วาโทติ **อตฺถิกวาโท**. (ที.ฏี.๑/๒๒๖)

ชนเหล่าใดมีลัทธิ[ความเห็น]ว่าโลกหน้ามีอยู่ ชนเหล่านั้นชื่อว่าผู้มีลัทธิว่า โลกหน้ามีอยู่, วาทะของผู้มีลัทธิว่าโลกหน้ามีอยู่เหล่านั้นชื่อว่า **อัตถิกวาทะ** (วาทะของผู้มีลัทธิว่าโลกหน้ามีอยู่[โลกหน้ามีจริง]).

(๓) (ติ) ผู้เป็นอัตถิกวาทะ, ผู้มีวาทะว่ากรรมผลของกรรมและภพหน้ามีอยู่.

โหตุ เนสं ภวตๆ สมณพฺราหฺมณานं สจฺจๆ วจนๆ, อถ จ ปนายๆ ภวๆ ปุริสปุคฺคโล ทิฏฺเจว ธมฺเม วิญฺญูนๆ ปาสโส “สีลวา ปุริสปุคฺคโล สมฺมาทิฏฺจิ **อตฺถิกวาโทติ**. (ม. ๒/๖๖)

[(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ในลัทธิของสมณพราหมณ์วิญญูชนย่อมเห็นประจักษ์ว่า ถ้าโลกหน้ามีจริง เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้นี้หลังจากตายแล้ว จักไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ แต่ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง]คำของสมณพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น จะจริงหรือไม่ก็ช่างเถิด เมื่อเป็นเช่นนั้น บุรุษบุคคลนี้ก็ย่อมได้รับคำสรรเสริญ[ยกย่อง] จากวิญญูชนในปัจจุบันว่า เป็นบุรุษบุคคลผู้มีศีล เป็นสัมมาทิฏฐิ เป็น**อัตถิกวาทะ**[ผู้มีวาทะว่ากรรมผลของกรรมและภพหน้ามีอยู่]

อตฺถิตา (ถี)

[อตฺถิ + ตา]

ตสฺมา อตฺถิภาโว อตฺถิตาติอาทีสุปิ อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว, นตฺถิยา ภาโว นตฺถิภาโว, อตฺถิยา ภาโว **อตฺถิตา**ติอาทินา สมาสตทฺธิต-วิคฺคโห อวสฺสมิจฺฉิตพฺโพ. (นีติ.ปท.หน้า ๓๐๗)

เพราะเหตุนั้น แม้ในคำว่า อตฺถิภาโว อตฺถิตา เป็นต้น จึงสามารถตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสมาสและตัทธิตได้อย่างแน่นนอน โดยนัยเป็นต้นว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว (ภาวะของสิ่งที่มีอยู่ ชื่อว่า อัตถิภาวะ), นตฺถิยา ภาโว นตฺถิ-ภาโว (ภาวะของสิ่งที่ไม่มีอยู่ ชื่อว่า นัตถิ-ภาวะ), อตฺถิยา ภาโว **อตฺถิตา** (ภาวะของสิ่งที่มีอยู่ ชื่อว่า อัตถิตา) เป็นต้น.

[แปลง ส วิภัตติท้าย อตฺถิ, นตฺถิ ศัพท์เป็น ยา ด้วย (นีติ.สุตฺต. ๕๓๖) ว่า อตฺถินตฺถิโต ปจฺจยวจเน วา นิจฺจๆ สสฺส จ (เมื่อกล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ไม่กล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ให้แปลง ส วิภัตติและอื่นๆ เป็น ยา ท้าย อตฺถิ และ นตฺถิ ศัพท์)]

(ก) ความมีอยู่, ความเที่ยง, สัสสตทิฏฐิที่ยึดถือว่าโลกนี้เที่ยง.

ทฺวยนิสฺสิโต ขฺวายํ กจฺจาน โลโก เยภุยฺเยน **อตฺถิต**ญฺเจว นตฺถิตญฺจ. โลกสมุทยํ โข กจฺจาน ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก นตฺถิตา สา น โหติ. โลกนิโรธํ โข กจฺจาน ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสโต ยา โลเก **อตฺถิตา** สา น โหติ. (สํ. ๑/๒๕๗)

[พระกัจจานโคตรทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ที่พระองค์ตรัสว่า 'สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ' นี้ ด้วยเหตุเพียงเท่าไรหนอ จึงเรียกว่าสัมมาทิฏฐิ]

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า) ดูก่อนกัจจานะ โดยมากโลกนี้อาศัยที่สุด ๒ อย่าง คือ **ความมีอยู่**และความไม่มีอยู่. ดูก่อนกัจจานะ ก็เมื่อบุคคลเห็นความเกิดขึ้นของโลก ด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีอยู่ในโลกใดมีอยู่ ความไม่มีอยู่นั้นก็ไม่มี ดูก่อนกัจจานะ เมื่อบุคคลเห็นความดับแห่งโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง **ความมีอยู่ใด**ในโลกมีอยู่ ความมีอยู่อันนั้นก็ไม่มี.

[ดูก่อนกัจจานะ โดยมากโลกนี้ยังพัวพันอยู่ด้วยอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปยึดมั่นและนอนเนื่อง แต่อริยสาวก ไม่เข้าไปถือมั่นอุบายและความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถือมั่นและนอนเนื่องว่า 'อัตตาของเรา' ไม่เคลือบแคลงไม่สงสัยว่า 'ทุกข์นั้นแล เมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ทุกข์เมื่อดับย่อมดับไป' อริยสาวกนั้นมีญาณหยั่งรู้ในเรื่องนี้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่นเลย กัจจานะ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ จัดว่าเป็นสัมมาทิฏฐิ]

อตฺถิตนฺติ สสฺสตํ. นตฺถิตนฺติ อุจฺเฉทํ...**ยา โลเก อตฺถิตา**ติ สงฺขารโลเก ภิชฺชมาเนสุ ธมฺเมสุ ปญฺญายนฺเตสฺเวว ยา "อตฺถีติ สสฺสต-ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺเชยฺย, สา น โหตีติ อตฺโถ.

(สํ.อฏ. ๒/๓๑)

บทว่า **อตฺถิตํ** ได้แก่ ความเที่ยง.

บทว่า **นตฺถิตํ** ได้แก่ ความขาดสูญ...

ปาฐะว่า **ยา โลเก อตฺถิตา** (ความมีอยู่ใดในโลก) ความว่า เมื่อธรรมซึ่งกำลังดับในสังขารโลก[โลกคือสังขาร] ปรากฏอยู่นั่นเทียว [คือเมื่อเขาพิจารณาเห็น ด้วยปัญญาในธรรมที่กำลังดับในสังขารโลก] สัสสตทิฏฐิที่ว่า "มีอยู่" อันใดจะพึงเกิดขึ้น. ทิฏฐินั้นย่อมไม่มี.

ยาย ทิฏฺฐิยา สพฺโพยํ โลโก อตฺถิ วิชฺชติ สพฺพกาลํ อุปลพฺภตีติ ทิฏฺฐิคติโก คณฺหาติ, สา ทิฏฺฐิ **อตฺถิตา**. (สํ.ฏี. ๒/๓๖)

บุคคลผู้มีความเห็นผิดย่อมยึดถือด้วยความเห็นผิดใดว่า สังขารโลกนี้ทั้งปวงมีอยู่ คือ ย่อมมีได้[ปรากฏ]ตลอดกาลทั้งปวง[มีอยู่เสมอ]. ความเห็นผิดนั้น ชื่อว่า **อัตถิตา** (ความมีอยู่เสมอ=เป็นของเที่ยง).

[คำว่า สสฺสต และ อุจฺเฉท เป็นกิริยาศัพท์ที่แปลว่า ความเที่ยง, ความขาดสูญ แต่ในที่นี้ระบุถึงความเห็นที่เป็นสัสสตทิฏฐิ และอุจเฉททิฏฐิ ตามหลักภาษาเรียกว่าฐานยูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่ตั้ง โดยกล่าวถึงความเที่ยงและความขาดสูญอันเป็นสิ่งที่อาศัยความเห็น แต่เจตนาหมายถึงความเห็นอันเป็นที่ตั้งของกิริยานั้น]

(ข) **ความมีอยู่[มีปรากฏ]ในขณัตตยะ[ขณะทั้ง ๓]**. (ดู อตฺถิปจฺจยตา)

อตฺถิธมฺม (ปุ/ติ)

[อตฺถิ + ธมฺม]

ธรรมมีอยู่, สภาพมีปรากฏ, มีอยู่จริงเป็นธรรมดา, พระนิพพาน.

เอตมฺปาหํ ภนฺเต นาคเสน น สมฺปฏิจฺฉามิ, ยํ **อตฺถิธมฺมสฺส** นิพฺพานสฺส รูปํ วา สณฺฐานํ วา วยํ วา ปมาณํ วา โอปมฺเมน วา การเณน วา เหตุนา วา นเยน วา อปณฺณาปนํ, การเณน มํ สญฺญาเปหีติ. (มิลินฺท. ๓๐๓)

(พระเจ้ามิลินท์)

"พระคุณเจ้านาคเสน ข้อที่ท่านไม่อาจทำให้รู้สีก็ดี สัณฐานก็ดี วัยก็ดี ขนาดก็ดีแห่งพระ**นิพพาน**นั้น โดยอุปมาก็ดี โดยการณ์ก็ดี โดยเหตุก็ดี โดยนัยก็ดี ข้าพเจ้ายังยอมรับไม่ได้หรอก ขอจงทำข้าพเจ้าให้เข้าใจด้วยเหตุผลเถิด". (ดู นตฺถิธมฺม)

อตฺถิปจฺจย (ปุ)

[อตฺถิ® + ปจฺจย]

อัตถิปัจจัย, สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความมีอยู่[ยังปรากฏมีอยู่], สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยความเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่[ยังปรากฏมีอยู่], อัตถิปัจจัยอันนับเนื่องเข้าในปัฏฐาน ๒๔.

ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณน อตฺถิภาเวน ตาทิสสฺเสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกฏฺเฐน อุปการโก ธมฺโม **อตฺถิปจฺจโย**. (อภิ.อฏ. ๓/๓๕๑)

สภาวธรรมที่ช่วยอุปการะ โดยอรรถว่า ช่วยอุดหนุนธรรม ที่มีสภาพเช่นเดียวกัน[กับตน] โดยความมีอยู่[ยังปรากฏมีอยู่] อันมีลักษณะเป็นปัจจุบัน[ที่กำลังปรากฏอยู่ในขณะปัจจุบัน] ชื่อว่า **อัตถิปัจจัย**.

ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณนาติ:-

ปจฺจุปฺปนฺนสภาเวน. เตน "อตฺถิ เม ปาปกมฺมํ กตํ, อตฺเถกจฺโจ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโนติ จ เอวมาทีสุ วุตฺตํ นิพฺพตฺตอุปลพฺภมานตาลกฺขณํ อตฺถิภาวํ นิวาเรติ. สติปิ ชนกตฺเต อุปตฺถมฺภกปฺปธานา อตฺถิภาเวน อุปการกตาติ อาห "อุปตฺถมฺภกตฺเตนาติ. อิทญฺจ อุปตฺถมฺภกตฺตํ วตฺถารมฺมณสหชาตาทีนํ สาธารณํ อตฺถิภาเวน อุปการกตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ.

(มูลฏี. ๓/๑๗๕)

บทว่า **ปจฺจุปฺปนฺนลกฺขเณน** (มีลักษณะเป็นปัจจุบัน) ได้แก่ มีสภาวะเป็นปัจจุบัน[คือมีการที่กำลังเกิดอยู่เฉพาะหน้าเป็นลักษณะ]. ด้วยคำนั้น ท่านอาจารย์ย่อมห้ามความมีอยู่ซึ่งมีลักษณะคือความบังเกิดแล้ว และกำลังได้อยู่[ปรากฏอยู่] ซึ่งพระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในคำมีอาทิอย่างนี้ว่า บาปกรรมที่เราทำแล้วมีอยู่และว่าบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ตนมีอยู่. แม้เมื่อความเป็นธรรมที่ให้เกิดมีอยู่ ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ โดยความเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่ซึ่งมีการช่วยอุดหนุนเป็น

ประธาน ก็ย่อมมี เพราะเหตุนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อุปตฺถมฺภกตฺเตน (โดยความเป็นธรรมช่วยอุดหนุน). ก็ความเป็นธรรมช่วยอุดหนุนนี้ พึงเห็นว่า ได้แก่ ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ โดยความเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่ซึ่งทั่วไปแก่ธรรมมีวัตถุ อารมณ์ และสหชาตะ เป็นต้น.

เหฏฺฐา วุตฺตปฺปกาเรสุ เอว ปจฺจยธมฺเมสุ โย โย อตฺถิตา สงฺขาเตน ขณปจฺจุปฺปนฺนสมงฺคิภาเวน ตาทิสสฺเสว ขณปจฺจุปฺปนฺนสมงฺคิโน ธมฺมสฺส สหชาตาทิวเสน อุปการโก โส โส **อตฺถิปจฺจโย**. (ปรมตฺถทีปนี. ๑๖๗)

อัตถิปัจจัย คือ ปัจจัยที่เป็นอุปการะแก่ธรรมที่ถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบัน (ปัจจุบันที่เกิดขึ้นอยู่) เช่นนั้น ด้วยการเกิดขึ้นร่วมกัน เป็นต้น เพราะถึงพร้อมด้วยขณะปัจจุบัน กล่าวคือ ความมีอยู่ในธรรมที่เป็นปัจจัยตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นเทียว.

[คำว่า **อตฺถิ** (มีอยู่) ในที่นี้หมายความว่า ปัจจัยธรรมและปัจจยุปบันธรรมทั้งสองนี้ ยังปรากฏมีอยู่ ยังไม่ดับไป คือปัจจัยธรรมที่เป็นผู้อุปการะแก่ปัจจยุปบันธรรมนั้น ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่างอุปปาทะ, ฐิติ, ภังคะ ยังไม่ดับไปและปัจจยุปบันธรรมซึ่งเกิดขึ้นโดยความอุปการะของปัจจัยธรรมนั้น ก็ยังปรากฏมีอยู่ในระหว่างอุปปาทะ,ฐิติ, ภังคะ ยังไม่ดับไปเช่นเดียวกัน การมีอยู่ของธรรม ซึ่งทำหน้าที่เป็นปัจจัยช่วยอุดหนุน [อุปการะ] แก่ปัจจยุปบันธรรมทั้งหลายที่ยังปรากฏมีอยู่เช่นเดียวกันกับตนเช่นนี้ จึงได้ชื่อว่าเป็นอัตถิปัจจัย เหมือนหนึ่งพื้นดินที่ช่วยอุดหนุนแก่ต้นไม้ให้งอกงามเจริญขึ้น และตั้งอยู่ได้. ธรรมที่เป็นอัตถิปัจจัยนี้ หมายเอาจิต เจตสิก และรูปเท่านั้น ส่วนนิพพานเป็นอัตถิปัจจัยไม่ได้ เพราะไม่มีอุปปาทะ, ฐิติ, ภังคะ หมายความว่า นิพพานที่กำลังเกิด, ที่กำลังตั้งอยู่ และที่กำลังดับนั้นไม่มี. อีกนัยหนึ่ง นิพพานเป็นปัจจนิกธรรมของปัจจัย ๒๔ ทั้งหมด เพราะไม่เป็นปัจจยุปบันธรรมของปัจจัย ๒๔ นั่นเอง]

อตฺถิปจฺจยตา (ถี)

[อตฺถิปจฺจย + ตา]

ความเป็นอัตถิปัจจัย, ความเป็นสภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความมีอยู่[ยังปรากฏมีอยู่].

ตถา อตฺถิตาย สสภาวโต อุปการกตา **อตฺถิปจฺจยตา** สภาวาวิคเมน นิโรธสฺส อปฺปตฺติยา อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยภาววิเสโส ธมฺมาวิเสเสปิ เวทิตพฺโพ.

(มูลฏี. ๓/๑๗๕, วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๘๘)

[แม้]ถึงอย่างนั้น ความเป็นสภาวธรรมที่ช่วยอุปการะโดยความมีอยู่ คือ โดยความที่มีสภาวธรรม [องค์ธรรมปรมัตถ์ยังปรากฏอยู่] ชื่อว่า**ความเป็นอัตถิปัจจัย**, ความเป็นสภาวธรรมที่เป็นปัจจัยช่วยอุปการะ โดยความไม่ปราศจากไปแห่งสภาวธรรม คือ ยังไม่ถึงความดับไป ชื่อว่าความเป็นอวิคตปัจจัย

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งความเป็นปัจจัยแม้ในความไม่ต่างกันแห่งสภาวธรรม.

[อัตถิปัจจัยกับอวิคตปัจจัยนี้ แม้องค์ธรรมปรมัตถ์เหมือนกันก็จริง แต่ว่าโดยลักษณะอาการของอำนาจในการเป็นผู้อุปการะนั้นมีสิ่งที่แตกต่างกันอยู่บ้าง คือ อำนาจที่เป็นผู้อุปการะโดยความปรากฏมีอยู่แห่งองค์ธรรมปรมัตถ์ เรียกว่า อัตถิปัจจัย และอำนาจที่เป็นผู้อุปการะโดยความไม่ปราศจากไป คือยังไม่ดับไปแห่งองค์ธรรมปรมัตถ์นั้น เรียกว่าอวิคตปัจจัย]

อตฺถิปจฺจยธมฺม (ปุ)

[อตฺถิปจฺจย + ธมฺม] ธรรมคืออัตถิปัจจัย.

ดู อวิคตปจฺจย. อภิ.อฏ. ๓/๓๕๒, วิสุทฺธิ. ๒/๑๗๒.

อตฺถิปฏิจฺจ (น)

[อตฺถิ + ปฏิจฺจ]

การอาศัยที่เรียกว่ามีอยู่[มีปรากฏ], (อิง-นับเนื่อง-เกี่ยว เป็นต้น).

ปฏิจฺจ = ปติ + อิ + ริจฺจ. ลง ริจฺจ ปัจจัย ด้วยการแบ่งสูตร[โยควิภาค]ว่า ริจฺจ ในสูตร (กจฺ. ๕๔๒) ว่า กรมฺหา ริจฺจ (ลง ริจฺจ ปัจจัยท้าย กร ธาตุในภาวสาธนะและกรรมสาธนะอีกด้วย) ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๕๘ กล่าวว่า ริจฺจาติ โยควิภาเคน ภราทิโตปิ ริจฺจปฺปจฺจโย (ลง ริจฺจ ปัจจัยแม้ท้าย ภร ธาตุ เป็นต้นด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า ริจฺจ.

[หมายเหตุ:- รูปว่า ปฏิจฺจ มีอีกรูปหนึ่งที่มาจาก ปติ บทหน้า + อิ ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลว่า “อาศัยแล้ว” แปลง ตฺวา เป็น รจฺจ ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า รจฺจ ในสูตร (กจฺ. ๖๔๓) ว่า หนนฺเตหิ รจฺจ.]

ชาตึ ปฏิจฺจาติ ชาตึ นิสฺสาย.

เอตฺถ จ **อตฺถิปฏิจฺจ** นาม กถิตํ, ตสฺมา ชาติยา สตีติ อยเมตฺถ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๔๗)

สองบทว่า **ชาตึ ปฏิจฺจ** ได้แก่ (ความมัวเมา) เพราะอาศัยชาติ.

ก็ในเอกกมาติกานี้ ชื่อว่า**การอาศัยที่เรียกว่ามีอยู่**[มีปรากฏ] พระผู้มีพระภาคตรัสแล้วเพราะเหตุนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในมาติกานี้ว่า เมื่อชาติมีอยู่.

อตฺถิปฏิจฺจ นามาติ ยถา “จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจาติ-อาทีสุ นิสฺสยาทิปจฺจยภาเวน ปฏิจฺจาติ วุตฺตํ น ตถา อิธ ขตฺติยาทิชาตีนํ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานานํ นิสฺสยาทิปจฺจยตฺตสฺส อภาวา. เยสุ ปน ขนฺเธสุ สนฺเตสุ ขตฺติยาทิสมฺมุติ โหติ เตสํ อพฺโพจฺฉินฺนตาว ขตฺติยาทิชาติยา อตฺถิตา สา อิธ ปฏิจฺจสทฺเทน วิภาวิตาติ อตฺโถ.

(มูลฏี. ๒/๒๑๖)

ปาฐะว่า **อตฺถิปฏิจฺจ นาม** (ชื่อว่าการอาศัยที่เรียกว่ามีอยู่[มีปรากฏโดยสมมุติ]) ความว่า พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ปฏิจฺจ (อาศัย) โดยความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้นในปาฐะว่า [จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้น] เพราะอาศัยจักษุ [และรูป]เป็นต้น ฉันใด. [พระดำรัสว่า ปฏิจฺจ] ในปาฐะว่า ชาตึ ปฏิจฺจ (เพราะอาศัยชาติ) นี้

พระพุทธองค์ตรัส โดยความเป็นนิสสยปัจจัย เป็นต้นฉันนั้นหามิได้ เพราะชาติกษัตริย์เป็นต้นซึ่งไม่มีอยู่โดยปรมัตถ์ ไม่มีความเป็นนิสสยปัจจัยเป็นต้น. ก็เมื่อขันธ์ทั้งหลายเหล่าใดยังมีอยู่[ยังมีปรากฏอยู่] การสมมุติว่ากษัตริย์เป็นต้นจึงมีได้. ความที่ขันธ์เหล่านั้นยังไม่ขาดนั่นเทียว[ยังมีอยู่] ความมีอยู่แห่งชาติกษัตริย์เป็นต้นจึงมีได้. ความมีอยู่แห่งชาติกษัตริย์เป็นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแล้วด้วย ปฏิจฺจ ศัพท์ในปาฐะว่า ชาตึ ปฏิจฺจ (เพราะอาศัยชาติ) นี้.

อตฺถิภาว (ปุ)

[อตฺถิ + ภาว]

คัมภีร์กังขาวิตรณีคัณฐิ (หน้า ๑๒๑) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิโน ภาโว อตฺถิภาโว (ภาวะของสิ่งที่มีอยู่, ความมีอยู่ ชื่อว่าอัตถิภาวะ) บทว่า อตฺถิ ในที่นี้เป็นบทนามที่มีรูปเหมือนนิบาต ชื่อว่า นิปาตปฏิรูปกะ.

ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๕๓๖) เห็นว่า ควรตั้งรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถิยา ภาโว อตฺถิภาโว โดยแปลง ส วิภัตติท้าย อตฺถิ ศัพท์เป็น ยา ด้วยสูตรว่า อตฺถินตฺถิโต ปจฺจยวจเน วา นิจฺจํ สสฺส จ (เมื่อกล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ไม่กล่าวถึงปัจจัยก็ตาม ให้แปลง ส วิภัตติ และอื่นๆ เป็น ยา ท้าย อตฺถิ} นตฺถิ ศัพท์).

(๑) ความมีอยู่, ความเหลืออยู่.

อตฺถฏฺโจ นตฺถฏฺโจ, นตฺถฏฺโจ อตฺถฏฺโจ, **อตฺถิภาโว** นตฺถิภาโว, นตฺถิภาโว **อตฺถิภาโว**, อตฺถีติ วา นตฺถีติ วา, นตฺถีติ วา อตฺถีติ วา เอเสเสเอกฏฺเจ สเม สมภาเค ตชฺชาเตติ? น เหวํ วตฺตพฺเพ... (อภิ.ก. ๑๒๔)

สก. สภาวะที่มีอยู่ก็คือสภาวะที่ไม่มีอยู่, สภาวะที่ไม่มีอยู่ก็คือสภาวะที่มีอยู่, **ความมีอยู่** ก็คือความไม่มีอยู่, ความไม่มีอยู่ก็คือ**ความมีอยู่**, บัญญัติว่า“มีอยู่”กับ“ไม่มีอยู่” หรือบัญญัติว่า“ไม่มีอยู่”กับ“มีอยู่” นี้นั้นมีความหมายอย่างเดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเท่ากัน มีสภาพเหมือนกันใช่ไหม.

ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น...

(๒) ความเป็นสิ่งมีอยู่แท้ๆ.

(ก) ความมีอยู่คือคุณที่มีอยู่ในตน.

ธุตงฺคสมาทานสฺส อตฺตนิ **อตฺถิภาวํ** น ชานาเปตุกาโม ธุตงฺคอปฺปิจฺโฉ นาม.

(ม.อฏ. ๒/๔๖, อ.อฏ. ๑/๕๘)

ภิกษุผู้ไม่ประสงค์ จะให้ผู้อื่นรู้ซึ่ง**ความมีอยู่**แห่งการสมาทานธุดงค์ในตน ชื่อว่าผู้มักน้อยในธุดงค์.

คามวาสี สุมนเทวตฺเถโร ปน เหฏฺจาโลหปาสาเท ธมฺมํ ปริวตฺเตนฺโต ‘อยํ ปรวาที พาหาปคฺคยฺห อรญฺเญ กนฺทนฺโต วิย อสกฺขิกํ อตฺถกโรนฺโต วิย จ อภิธมฺเม นิทานสฺส **อตฺถิภาว**มฺปิ น ชานาตีติ วตฺวา นิทานํ กเถนฺโต เอวมาห...(อภิ.อฏ. ๑/๓๑)

พระสุมนเทวเถระผู้เป็นคามวาสี สาธยายธรรมอยู่[คือพระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถา] ได้กล่าวว่าปรวาทีบุคคลนี้เหมือน ยกแขนร่ำ

ไห้อยู่ในป่า หรือสร้างคดีที่ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบแม้ซึ่ง**ความมีอยู่**แห่งนิทานในพระอภิธรรม[ไม่ทราบว่าพระอภิธรรมมีนิทานกถา] แล้วกล่าวอย่างนี้ว่า[สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ประทับอยู่ที่ปัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาตในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ครั้งนั้น ได้ตรัสอภิธรรมกถา แก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า ธรรมที่เป็นกุศลมีอยู่, ธรรมที่เป็นอกุศลมีอยู่, ธรรมที่เป็นอัพยากฤต มีอยู่]

(ข) ความมีอยู่คืออุปปาทขณะ.

อนิโรโธ อุปฺปาโท นาม, โส เจตฺถ **อตฺถิภาโว**ติปิ วุจฺจตีติ...(อุทาน.อฏ. ๓๖)

ความไม่ดับ ชื่อว่าความเกิด, และความเกิดนั้นในที่นี้ ท่านเรียกว่า **ความมีอยู่** ดังนี้ก็มี.

(ค) ความมีอยู่[ยังปรากฏมีอยู่], ความมีปรากฏแห่งอัตถิปัจจัย.

ปจฺจยธมฺมสฺส ยทิปิ อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ยาว ภงฺคา ลพฺภมานตา **อตฺถิภาโว** ตถาปิ ตสฺส ยถา อุปฺปาทกฺขณโต จิติกฺขเณ สาติสโย พฺยาปาโร เอวํ ปจฺจยุปฺปนฺเนปีติ วุตฺตํ “สติปิ ชนกตฺเต อุปตฺถมฺภกปฺปธานา อตฺถิภาเวน อุปการกตาติ. (อนุฏี. ๓/๒๓๘)

ความที่ปัจจัยธรรมปรากฏมีอยู่ตั้งแต่อุปปาทขณะจนถึงภังคขณะ ชื่อว่า **ความมีอยู่**[ยังปรากฏมีอยู่] แม้ก็จริง. ถึงอย่างนั้น ปัจจัยธรรมนั้น ย่อมมีความขวนขวายในฐิติขณะ มากกว่าอุปปาทขณะ[คือปรากฏในฐิติขณะมากกว่าอุปปาทขณะ]ฉันใด แม้ในปัจจยุปบันธรรมก็ฉันนั้น เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า แม้เมื่อความเป็นธรรมที่ให้เกิดมีอยู่ ความเป็นธรรมช่วยอุปการะ โดยความเป็นสภาพธรรมที่มีอยู่ ซึ่งมีการช่วยอุดหนุน[อุปการะ] เป็นประธานก็ย่อมมี.

[คำว่า **อตฺถิ** (อตฺถิภาว) ได้แก่ธรรมที่ปรากฏมีอยู่ใน ระหว่างอุปปาทะ, ฐีติ, ภังคะ ยังไม่ดับไป แต่ในขณะทั้ง ๓ นี้ การปรากฏแห่งอัตถิปัจจัย ย่อมปรากฏในฐีติขณะ มากกว่าอุปปาทขณะและภังคขณะ เพราะในอุปปาทขณะและภังคขณะนั้น เป็นขณะที่กำลังเกิดและขณะที่กำลังดับ ฉะนั้น การปรากฏมีอยู่จึงไม่ชัดเจนเท่ากับในฐีติขณะ ในปัจจยุปบันธรรมก็เช่นเดียวกัน คือ การปรากฏมีอยู่ของปัจจยุปบันธรรมนั้น ปรากฏในฐีติขณะมากกว่าอุปปาทขณะและภังคขณะ. อนึ่ง ธรรมที่เป็นอัตถิปัจจัยซึ่งอุดหนุนแก่ปัจจยุปบันธรรมนั้น มีอำนาจในการช่วยอุดหนุน ๒ อย่าง คือ ช่วยอุดหนุนให้ปัจจยุปบันธรรมเกิดขึ้น เรียกว่าชนกสัตติ และช่วยอุดหนุนให้ปัจจยุปบันธรรมตั้งอยู่ได้ เรียกว่า อุปถัมภกสัตติ ในการช่วยอุดหนุน ๒ อย่างนี้ อุปถัมภกสัตติ สำคัญมากกว่าชนกสัตติ ฉะนั้น อุปถัมภกสัตติ จึงเป็นประธานในปัจจัยนี้]

อตฺถิภาวโชตก (ติ)

[อตฺถิภาว + โชตก]

อันส่องความที่นิพพานมีอยู่ให้กระจ่าง].

อตฺถิภาวโชตกวจน (น)

[อตฺถิภาวโชตก + วจน]

คำอันส่องความที่นิพพานมีอยู่[ให้กระจ่าง].

“อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตนฺติ อิทำ นิพฺพานสฺส ปรมตฺถโต **อตฺถิภาวโชตกวจนำ** อวิปรีตตฺถำ ภควตา ภาสิตตฺตา. ยญฺหิ ภควตา ภาสิตำ, ตำ อวิปรีตตฺถำ ปรมตฺถนฺติ ยถาตำ “สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา, สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา, สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๕๖)

[อนึ่ง] พระดำรัสนี้ว่า อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตำ อภูตำ อกตำ อสงฺขตำ (ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติอันไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยทำแล้ว ไม่ถูกปรุงแต่งแล้ว มีอยู่) เป็น**คำอันส่องความที่นิพพานมีอยู่**[ให้กระจ่าง]โดยปรมัตถ์ มีเนื้อความไม่แปรปรวน เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว. จริงอยู่ พระดำรัสใดที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว, พระดำรัสนั้นมีเนื้อความไม่แปรปรวนเป็นปรมัตถ์ เหมือนที่พระองค์ตรัสไว้ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา).

อตฺถิภาววิจารณ (น)

[อตฺถิภาว + วิจารณ]

การพิจารณาความที่นิพพานมีอยู่.

อปิจ นิพฺพานสฺส ปรมตฺถโต **อตฺถิภาววิจารณำ** ปรโต อาวิภวิสฺสติ. (อุทาน.อฏ. ๓๕๓)

อีกนัยหนึ่ง **การพิจารณาความที่นิพพานมีอยู่**โดยปรมัตถ์ จักมีแจ้งข้างหน้า.

อตฺถิย (ติ)

[อตฺถ + อิย] มีประโยชน์.

สมฺมาทสฺสนำ ปน ภนฺเต กิม**ตฺถิย**นฺติ? สมฺมาทสฺสนำ โข ราช นิพฺพิทตฺถำ. นิพฺพิทา ปน ภนฺเต กิมตฺถิยาติ? นิพฺพิทา โข ราช วิราคตฺถา… นิพฺพานำ ปน ภนฺเต กิมตฺถิยนฺติ?…

(สำ. ๒/๑๕๔)

(ท่านพระราธะทูลถามว่า) ก็ความเห็นชอบ**มีประโยชน์**อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า. ดูก่อนราธะ ความเห็นชอบมีประโยชน์ทำให้เกิดความเบื่อหน่าย. ก็ความเบื่อหน่าย มีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า. ความเบื่อหน่ายมีประโยชน์ทำให้คลายกำหนัด…ก็นิพพานเล่ามีประโยชน์อย่างไร พระพุทธเจ้าข้า.

[ราธะ เธอถามมากเกินไปแล้ว เธอไม่อาจกำหนดขอบเขตของปัญหาได้ เพราะกุลบุตรย่อมอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ที่หยั่งลงสู่พระนิพพาน มีพระนิพพานเป็นจุดมุ่งหมาย มีพระนิพพานเป็นที่สุด] (ดู อำ. ๓/๒๕๗)

อตฺถิราคสุตฺต (น)

[อตฺถิราค + สุตฺต] อัตถิราคสูตร.

นิทานสังยุตตบาลี. สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๗ สูตรที่ ๔ สำ. ๑/๓๒๕-๗

อัตถิราคสูตร ว่าด้วยราคะมีอยู่ คือ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า ถ้ามี ราคะ นันทิ และตัณหาในอาหาร ๔ ดังในปุตตมังสสูตร วิญญาณจะตั้งอยู่ในอาหารนั้น เมื่อวิญญาณตั้งอยู่ นามรูปย่อมหยั่งลง เมื่อนามรูปหยั่งลง

ความเจริญแห่งสังขารย่อมมี และเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

ทรงเปรียบเทียบราคะ นันทิ และตัณหา เหมือนน้ำย้อม ครั่ง ขมิ้น สีเขียว หรือสีแดงอ่อน ที่จิตรกรเขียน ภาพสัตว์หรือภาพคนลงที่ฝาผนังหรือแผ่นผ้า

ในทางตรงข้าม ถ้าไม่มีราคะ นันทิ และตัณหาในอาหาร ๔ ก็ไม่มีเหตุให้เกิดทุกข์ เหมือนเรือนยอดที่ถูกแสงสว่างของดวงอาทิตย์ ส่องมากระทบที่ฝาเรือน ถ้าไม่มีฝาเรือน แสงสว่างของดวงอาทิตย์ก็ส่องมากระทบที่แผ่นดิน ถ้าไม่มีแผ่นดิน ก็ส่องมากระทบน้ำ ถ้าไม่มีน้ำก็ไม่มีที่ให้แสงสว่างกระทบ.

อตฺถิสุข (น)

[อตฺถิ + สุข]

อัตถิสุข, สุขเกิดจากการมีทรัพย์, สุขอันเกิดด้วยคิดว่าเรามีทรัพย์.

กตมญฺจ คหปติ **อตฺถิสุขํ**?

อิธ คหปติ กุลปุตฺตสฺส โภคา โหนฺติ อุฏฺฐาน-วีริยาธิคตา พาหาพลปริจิตา เสทาวกฺขิตฺตา ธมฺมิกา ธมฺมลทฺธา.

โส 'โภคา เม อตฺถิ อุฏฺฐานวีริยาธิคตา...ธมฺม-ลทฺธาติ อธิคจฺฉติ สุขํ, อธิคจฺฉติ โสมนสฺสํ. อิทํ วุจฺจติ คหปติ **อตฺถิสุขํ**. (อ. ๑/๓๘๑)

ดูก่อนคฤหบดี ก็อัตถิสุขเป็นอย่างไร?

ดูก่อนคฤหบดี ก็กุลบุตรในโลกนี้มีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความหมั่นเพียร เก็บรวบรวมด้วยน้ำพักน้ำแรง อาบเหงื่อต่างน้ำ ประกอบด้วยธรรม ได้มาโดยธรรม.

เขาได้รับสุขโสมนัสว่า 'เรามีโภคทรัพย์ที่หามาได้ด้วยความ ขยันหมั่นเพียร... ได้มาโดยธรรม' คฤหบดี นี้เรียกว่า**อัตถิสุข**.

อตฺถีติ อุปฺปชฺชนกสุขํ **อตฺถิสุขํ** นาม.

(อ.อฏ. ๒/๓๑๔)

สุขที่เกิดขึ้นว่าทรัพย์มีอยู่ ชื่อว่า**อัตถิสุข** (สุขเกิดจากการมีทรัพย์).

อตฺถี (ติ)

[อตฺถ + อี]

(ก) ผู้มีความต้องการ - ปรารถนา.

ตํ พุทฺธํ อสิตา ตาที
อกุหํ คณิมาคตํ
พหูนมิธ พทฺธานํ
อตฺถี ปญฺเหน อาคมํ. (สุตฺตนิ. ๔๒๖,๔๓๕)

[อตฺถิ = อตฺถี รัสสะ อี เป็น อิ อีกนัยหนึ่ง ลบ ก อันมาจาก อตฺถิก]

(พระสารีบุตรกราบทูลว่า)

ข้าพระองค์**มีความต้องการ**(ถาม)ปัญหา จึงมาเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ผู้ไม่ทรงถูกกิเลสอาศัย ผู้มั่นคง ไม่หลอกลวง เสด็จมาเป็นพระคณาจารย์ของคนเป็นอันมาก ผู้ยังผูกพันอยู่ในศาสนานี้.

อตฺถิ ปญฺเหน อาคมนฺติ. ปญฺเหน อตฺถิโก อาคโตมฺหิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๘๗)

บาทคาถาว่า **อตฺถิ ปญฺเหน อาคมํ** อธิบายว่า ข้าพระองค์มีความต้องการด้วยปัญหา [ต้องการถามปัญหา] จึงมาเฝ้าแล้ว.

(ข) ผู้ขอ, ยาจก, คนขอทาน.

อถ ยาจนโก อตฺถี

ยาจโก จ วนิพฺพโก. (ธาน.คาถา ๗๔๐)

(ผู้ขอ ยาจก คนขอทาน) ๔ ศัพท์ คือ ยาจนก, อตฺถี, ยาจก, วนิพฺพก.

อตฺถุ[๑] (กฺริ/อา)

[อส + ตุ] จงมี.

แปลง ตุ วิภัตติท้าย อสฺ ธาตุเป็น ตฺถุ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๔๙๕) ว่า ตุสฺส ตฺถุตฺตํ.

ธิร**ตฺถุ**มํ อาตุรํ ปูติกายํ

ทุคฺคนฺธิยํ อสุจิ พฺยาธิธมฺมํ

ยตฺถปฺปมตฺตา อธิมุจฺฉิตา ปชา

หาเปนฺติ มคฺคํ สุคตูปปตฺติยา. (วิสุทฺธิ.๑/๕๑)

ชาวโลกมัวเมาหลงติดอยู่ในสรีระนี้ ย่อมทำทางไปสู่สุคติให้เสื่อมไป การรังเกียจซึ่งสรีระที่เน่าเปื่อยนี้ อันกระสับกระส่าย[ด้วยโรคต่าง ๆ]มีกลิ่นเหม็น ไม่สะอาด เจ็บป่วยอยู่เสมอ **จงมี**[จงปรากฏแก่ท่านทั้งหลาย].

[ธิรตฺถุมํ ตัดบทเป็น ธิ + อตฺถุ + มํ คำว่า ธิ เป็นนิบาตในความหมายว่า ตำหนิ (นินฺทา) หรือรังเกียจ (ชิคุจฺฉน) จึงแปลว่า "การรังเกียจ" ใช้แทนกิริยานามว่า ชิคุจฺฉา (การรังเกียจ) โดยเป็นประธานของกิริยา อตฺถุ ในประโยคนี้ ดังมีข้อความกล่าวไว้ในอภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒๐๑) ว่า หึสาปเน ธิ นินฺทายํ (ธิ นิบาตเป็นไปในความหมายว่า ให้เบียดเบียนและตำหนิ) และใน (เถร.อฏ.๒/๒๗๙) กล่าวว่า ธีติ ชิคุจฺฉนตฺเถ นิปาโต (บทว่า ธิ เป็นนิบาตในความหมายว่ารังเกียจ)

บทที่ประกอบกับ ธิ นิบาต คือ อิมํ อาตุรํ ปูติกายํ ทุคฺคนฺธิยํ อสุจิ และ พฺยาธิธมฺมํ ลงทุติยาวิภัตติด้วยสูตร (กจ.๒๙๙) ว่า กมฺมปฺปวจนีย-ยุตฺเต (เมื่อประกอบกับนิบาตและอุปสรรคที่ชื่อว่ากัมมัปปวจนียะ ให้ลงทุติยาวิภัตติ) ดังมีข้อความว่า

ธิรตฺถุมนฺติ ธิ อตฺถุ อิมํ. ธิสทฺทโยเคน สพฺพตฺถ อุปโยควจนํ, อิมสฺส ปูติกายสฺส ธิกาโร โหตูติ อตฺโถ. (วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๒๐)

บทว่า ธิรตฺถุ ตัดบทเป็น ธิ + อตฺถุ + มํ ลงทุติยาวิภัตติในบททั้งหมดที่ประกอบกับ ธิ ศัพท์ หมายความว่า การกระทำว่าน่ารังเกียจในสรีระที่เน่าเปื่อยนี้ จงมี (จงปรากฏแก่ท่านทั้งหลาย)]

อตฺถุ[๒] (อพฺย)

โดยแท้, น่าริษยายิ่งนัก. (ศัพท์นี้เป็น อุสูปโยคัตถนิบาต).

อตฺถุทฺธาร (ปุ)

[อตฺถ + อุทฺธาร]

(๑) อัตถุทธารกัณฑ์, กัณฑ์ที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง, ชื่อของอรรถกถากัณฑ์อันมาในธรรมสังคณีบาลี.

อตฺถุทฺธาโร นิฏฺฐิโต. (อภิ.ธ. ๒๙๘)
อัตถุทธาระ[กัณฑ์ที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง] จบแล้ว.

ธมฺมสงฺคณิปฺปกรเณ จตสฺโส วิภตฺติโย จิตฺต-วิภตฺติ รูปวิภตฺติ นิกฺเขปราสิ **อตฺถุทฺธาโร**ติ ฯเปฯ ตทนนฺตรํ ปน เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส **อตฺถุทฺธาร**ภูตํ ยาว สรณทุกา นิกฺขิตฺตํ อฏฺฐ-กถากณฺฑ นาม, ยโต มหาปกรณิยา ภิกฺขู มหาปกรเณ คณนจารํ อสลฺลกฺเขนฺตา คณนํ สมาเนนฺติ. ตํ วาจนามคฺคโต ทฺวิมตฺตภาณ-วารํ, วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณ โหติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๖ - ๗)

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น ในธัมมสังคณีปกรณ์ มีการจำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ จิตตวิภัตติ (กัณฑ์จำแนกจิต) รูปวิภัตติ (กัณฑ์จำแนกรูป) นิกเขปราสิ (กัณฑ์จำแนกกองที่แสดงโดยย่อ) **อัตถุทธาระ** (กัณฑ์ที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง)... พระบาลี**ที่ยกเนื้อความ**ของพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎก**ขึ้นแสดง**ไว้ตั้งแต่สรณทุกะ (ธรรมหมวดสองที่ขึ้นต้นด้วยสรณ ศัพท์) ต่อจากนิกเขปราสินั้น ชื่อว่าอรรถกถากัณฑ์, เหล่าภิกษุผู้เรียนคัมภีร์ปัฏฐานไม่อาจกำหนดจำนวนในคัมภีร์ปัฏฐานได้ จึงทำให้เต็มจำนวน[จากอรรถกถากัณฑ์ข้างต้น]. อรรถกถากัณฑ์นั้นมีประมาณ ๒ ภาณวาร โดยแนวคำสอน แต่เมื่ออธิบายโดยพิสดารก็ไม่มีที่สุดหาประมาณมิได้.

[มหาปกรณิยา สำเร็จรูปมาจาก มหาปกรณ ศัพท์ + ณิก ปัจจัยในอรรถว่า อธีเต (เล่าเรียน) แปลง ก เป็น ย มีรูปวิเคราะห์ว่า มหาปกรณํ อธียนฺเตติ มหาปกรณิยา (มหาปกรณิยะ คือ ผู้เล่าเรียนคัมภีร์ปัฏฐาน) ดังคำว่า พฺยากรณํ อธีเต เวยฺยากรณิโก (เวยยากรณิกะคือผู้เล่าเรียนไวยากรณ์)]

วาจนามคฺค แปลว่า แนวคำสอน หมายถึง ลำดับพระบาลีที่พระสารีบุตรได้สอนแก่ศิษย์ของท่าน โดยเหตุที่ในสมัยพุทธกาล ไม่มีหนังสือหรือใบลาน จึงทำเครื่องสังเกตด้วยภาณวาร คือวาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท]

(๒) อัตถุทธาระ, การขยายเนื้อความ, การยกเนื้อความขึ้นแจกองค์ธรรมโดยสรุป.

กุโต ปภวํ ปน เอตนฺติ? สาริปุตฺตตฺเถรปฺ-ปภวํ. สาริปุตฺตตฺเถโร หิ เอกสฺส อตฺตโน สทฺธิวิหาริกสฺส นิกฺเขปกณฺเฑ **อตฺถุทฺธารํ** สลฺลกฺเขตฺวา อกโกนฺตสฺส อฏฺฐกถากณฺฑ กเถตฺวา อทาสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๗)

ถามว่า:อรรถกถากัณฑ์นี้เกิดจากใคร.

ตอบว่า: เกิดจากพระสารีบุตรเถระ กล่าวคือพระสารีบุตรเถระได้กล่าวอรรถกถากัณฑ์ให้สัทธิวิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนด**ขยายเนื้อความ** ในนิกเขปกัณฑ์ได้.

อตฺถุทฺธารนฺติ “อิเม นาม จิตฺตุปฺปาทาทโย อตฺถา กุสลาทิกาติ อุทฺธรณ. (มูลฏี. ๑/๑๘๙)

บทว่า **อตฺถุทฺธารํ** (การขยายเนื้อความ) ได้แก่ การยกเนื้อความขึ้นแสดง[โดยนัย]ว่า ชื่อว่า

ธรรมเหล่านี้ คือ อรรถมีจิตตุปบาทเป็นต้น เป็นกุศลเป็นต้น.

(๓) อัตถุทธาระ, การยกเนื้อความเท่าที่มีอยู่ขึ้นแสดง[แสดงความหมายเท่าที่มี].

สจฺจสทฺทสฺส สมฺภวนฺตานํ อตฺถานํ อุทฺธรณํ, สมฺภวนฺเต วา อตฺเถ วตฺวา อธิปฺเปตสฺส อตฺถสฺส อุทฺธรณํ นิทฺธารณํ **อตฺถุทฺธาโร**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๙๔, มูลฏี. ๒/๕๔)

การยกเนื้อความที่มีอยู่แห่ง สจฺจ ศัพท์ขึ้นแสดง. อีกนัยหนึ่ง การกล่าวเนื้อความเท่าที่มีอยู่แล้วยกเนื้อความที่ประสงค์ขึ้นแสดง ชื่อว่า **อัตถุทธาระ**.

[ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักแสดงความหมายหลายอย่างของศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่าคำบาลีมีความหมายหลายอย่าง จากนั้น จึงแสดงความหมายเฉพาะแห่งที่ระบุถึงในที่นั้นๆ ข้อความที่แสดงความหมายหลายอย่าง ชื่อว่า**อัตถุทธาระ** ส่วนข้อความที่แสดงความหมายเฉพาะที่ ชื่อว่า **อัตถุทเทสะ** เช่น

โพธีติ รุกฺโขปิ มคฺโคปิ สพฺพญฺญุตญฺญาณมฺปิ นิพฺพานมฺปิ วุจฺจติ...อิธ ปน ภควโต อรหตฺตมคฺคญาณํ อธิปฺเปตํ

ต้นไม้ มรรคญาณ พระสัพพัญญุตญาณ และนิพพาน ชื่อว่า โพธิ...แต่ในที่นี้หมายถึงอรหัตตมรรคญาณของพระผู้มีพระภาค.

ในตัวอย่างนี้ ข้อความแรก แสดงเนื้อความทั่วไปของ โพธิ ศัพท์ไว้ ๔ ประการ จึงชื่อว่า อัตถุทธาระ ส่วนข้อความหลังระบุเนื้อความของ โพธิ ศัพท์ที่ประสงค์เอาในเรื่องนี้ว่าหมายถึงอรหัตตมรรคญาณอันนับเข้าในมรรคญาณ จึงชื่อว่า อัตถุทเทสะ]

อตฺถุทฺธารกฺกม (ปุ)

[อตฺถุทฺธาร + กม] ลำดับแห่งอัตถุทธาระ.

ตํ ปน ปทตฺถํ **อตฺถุทฺธารกฺกเมน** ปจฺจมํ เอวํสทฺทสฺส ทสฺเสนฺโต "เอวํสทฺโท ตาวาติอาทิมาห. (ที.ฏี. ๑/๓๔, ม.ฏี. ๑/๒๔, สํ.ฏี. ๑/๒๑)

ก็ท่านพระพุทธโฆษาจารย์ เมื่อจะแสดงเนื้อความแห่งบทนั้น สำหรับ เอวํ ศัพท์ก่อน โดย**ลำดับแห่งอัตถุทธาระ**[การยกเนื้อความเท่าที่มีอยู่ขึ้นแสดง]ก่อน จึงกล่าวคำว่า เอวํสทฺโท ตาว เป็นต้น.

อตฺถุทฺธารนย (ปุ)

[อตฺถุทฺธาร + นย]

อัตถุทธารนัย, นัยแห่งการยกเนื้อความเท่าที่มีอยู่ขึ้นแสดง.

โลเกติ ตสฺมิญฺเญว กาเย. กาโย หิ อิธ ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเจน โลโกติ อธิปฺเปโต.

ยสฺมา ปนสฺส น กายมตฺเตเยว อภิชฺฌาโทมนสฺสํ ปหียติ, เวทนาทีสุปิ ปหียติเยว. ตสฺมา ปญฺจปิ อุปาทานกฺขนฺธา โลโกติ วิภงฺเค วุตฺตํ. โลกสงฺขาตตฺตา วา เตสํ ธมฺมานํ **อตฺถุทฺธารนเย**เนตํ วุตฺตํ.

(ที.อฏ. ๒/๓๔๙, ม.อฏ. ๑/๒๔๘)

บทว่า **โลเก** (โลก) ได้แก่ ในกายนั้นนั่นเอง. แท้จริง ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอากายว่าโลก เพราะแตกสลาย.

แต่เพราะเหตุที่เธอ(พระโยคาวจรนั้น) ไม่ใช่จะละอภิชฌาและโทมนัสได้เฉพาะเพียงแต่ในกายเท่านั้น แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็ละได้เหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ว่า “อุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ก็ชื่อว่าโลก” อีกนัยหนึ่ง เพราะธรรมเหล่านั้นเขานับกันว่าเป็นโลก ท่านจึงกล่าวคำว่า โลกนั้นไว้โดย**อัตถุทธารนัย**[นัยแห่งการยกเนื้อความเท่าที่มีอยู่ขึ้นแสดง].

อตฺถุทฺธารภูต (ติ)

[อตฺถุทฺธาร + ภูต]

[พระบาลี]ที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง.

ดู อตฺถุทฺธาร อรรถ (๑)

อตฺถุ(อตฺถ)ปนายก (ติ)

[อตฺถ + อุป + นี + ณฺวุ. ถี. อตฺถูปนายิกา]

(กัตตุ) อันนำประโยชน์เข้าไป, (กัมม) ถูกนำเข้าไปในประโยชน์.

สีหานำว นทนฺตานำ

ทาจีนำ คิริคพฺภเร

สุณาถ ภาวิตตฺตานำ

คาถา **อตฺถูปนายิกา**. (เถร. ๒๑๙)

เชิญท่านทั้งหลายสดับคาถา**อันนำประโยชน์เข้าไป**ของท่านผู้อบรมตนได้ ผู้เป็นเช่นกับราชสีห์แยกเขี้ยว ร้องคำรามอยู่ที่ซอกเขา.

อตฺตตฺถาทิเภเท อตฺเถ อุปเนนฺติ, เตสุ วา อุปนิยฺยนฺตีติ อตฺถูปนายิกา. (เถร.อฏ. ๑/๘)

คาถาชื่อว่า **อตฺถูปนายิกา** เพราะอรรถว่า นำประโยชน์ต่างโดยประโยชน์ตนเป็นต้นเข้าไปหรือถูกนำเข้าไปในประโยชน์เหล่านั้น.

อตฺถุ(อตฺถ)ปปริกฺขา (ถี)

[อตฺถ + อุปปริกฺขา]

(ก) ปัญญาเครื่องไตร่ตรองเนื้อความ, ปัญญาใคร่ครวญถึงเหตุผล, การพิจารณาเนื้อความและเหตุอันสมควร.

ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺติยา โข ภารทฺวาช **อตฺถูปปริกฺขา** พหุการา. โน เจตำ อตฺถำ อุปปริกฺเขยฺย, นยิทำ ธมฺมา นิชฺฌานำ ขเมยฺยุำ. ยสฺมา จ โข อตฺถำ อุปปริกฺขติ. ตสฺมา ธมฺมา นิชฺฌานำ ขมนฺติ. (ม. ๒/๓๘๖)

ดูก่อนภารทวาชะ **ปัญญาเครื่องไตร่ตรองเนื้อความ** เป็นธรรมมีอุปการะมากแก่ความควรแก่การเพ่งพินิจแห่งธรรม ถ้าบุคคลไม่ไตร่ตรองเนื้อความ ธรรมทั้งหลาย ก็จะไม่พึงควรแก่การเพ่งพินิจ แต่เพราะเขาไตร่ตรอง[ใคร่ครวญ]เนื้อความ ธรรมทั้งหลาย จึงควรแก่การเพ่งพินิจ.

(ข) การพิจารณาเหตุและมิใช่เหตุ.

ฉยิเม อานนฺท อานิสำสา กาเลน ธมฺมสฺสวเน กาเลน **อตฺถูปปริกฺขาย**. (อำ. ๒/๓๓๕)

อานนท์ การฟังธรรมตามกาล **การพิจารณาเหตุและมิใช่เหตุ**ตามกาล มีอานิสงส์ ๖ ประการนี้แล.

อตฺถูปปริกฺขายาติ อตฺถานตฺถํ การณาการณํ อุปปริกฺขเน. (อ.อฏ. ๓/๑๒๖)

บทว่า **อตฺถูปปริกฺขาย** แปลว่า การพิจารณา[ใคร่ครวญ]เหตุและมิใช่เหตุ.

อตฺถุ(อตฺถู)ปปริกฺขิตุ (ติ)

[อตฺถ + อุปปริกฺขิตุ]

ผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เหตุและมิใช่เหตุ.

ยโต โข มหานาม อุปาสโก อตฺตนาว สทฺธาสมฺปนฺโน โหติ, โน ปรํ สทฺธาสมฺปทาย สมาทเปติ...อตฺตนาว สุตานํ ธมฺมานํ **อตฺถูปปริกฺขิตา** โหติ, โน ปรํ อตฺถูปปริกฺขาย สมาทเปติ...เอตฺตาวตา โข มหานาม อุปาสโก อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน โหติ, โน ปรหิตาย.

(อ. ๓/๕๗)

ดูก่อนมหานามะ เมื่อใดแล อุบาสก ตนเองเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา...ตนเองเป็น**ผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เหตุและมิใช่เหตุ**แห่งธรรมที่ฟังแล้ว แต่ไม่ชักชวนผู้อื่นให้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เนื้อความแห่งธรรม... [เมื่อนั้น] อุบาสกชื่อว่าผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล.

อตฺถูปปริกฺขิตา โหตีติ อตฺถานตฺถํ การณาการณํ อุปปริกฺขิตา โหติ. (อ.อฏ. ๓/๒๒๓)

ปาฐะว่า **อตฺถูปปริกฺขิตา โหติ** แปลว่า เป็นผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เหตุและมิใช่เหตุ.

อตฺถุ(อตฺถู)ปปริกฺขี (ติ)

[อตฺถ + อุป + ปริ + อิกฺข + ณี]

ผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เนื้อความ, ผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เหตุและมิใช่เหตุ.

กถญฺจ ภิกฺขเว ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน โหติ, โน ปรหิตาย? อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ ปุคฺคโล ขิปฺปนิสนฺตี จ โหติ กุสเลสุ ธมฺเมสุ, สุตานญฺจ ธมฺมานำ ธารกชาติโก โหติ, ธาตานญฺจ ธมฺมานำ **อตฺถูปปริกฺขี** โหติ...โน จ กลฺยาณวาโจ โหติ กลฺยาณวากฺกรโณ...โน จ สนฺทสฺสโก โหติ...สพฺรหฺมจารีนำ. (อ. ๑/๔๑๐)

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่นเป็นอย่างไร? ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ สามารถรู้ได้เร็วในกุศลธรรมทั้งหลาย ทรงจำธรรมที่ฟังแล้วจำไว้ **พิจารณา[ใคร่ครวญ]เนื้อความ**แห่งธรรมที่ทรงจำไว้...แต่มีวาจาไม่งาม เจรจาถ้อยคำไม่ไพเราะ[จับใจ]...ทั้งไม่ชี้แจงให้เพื่อนพรหมจารีเห็นชัด[อยากรับเอาไปปฏิบัติ].

อตฺถูปปริกฺขีติ อตฺถำ อุปปริกฺขโก.

(อ.อฏ. ๒/๓๒๖)

บทว่า **อตฺถูปปริกฺขี** แปลว่า ผู้พิจารณา[ใคร่ครวญ]เนื้อความ.

อตฺถุ(อตฺถู)ปลกฺขณ (น)

[อตฺถ + อุปปลกฺขณ]

การเข้าไปกำหนดอรรถ.

อตฺถูปลกฺขเณ ปญฺญา อตฺถปฏิสมฺภิเท ญาณำ. (ปฏิสำ. ๑๑๕)

ปัญญาใน**การเข้าไปกำหนดอรรถ** ชื่อว่าอัตถปฏิสัมภิทาญาณ.

อุปลกฺขเณติ อตฺถาทีนํ ภุสํ ทสฺสเน.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๓๔๔)

บทว่า **อุปลกฺขเณ** (ในการเข้าไปกำหนดอรรถ) ได้แก่ ในการรู้เห็น[หยั่งเห็น]อรรถเป็นต้นได้มาก.

อตฺถุ(อตฺถู)ปสํหิต (ติ)

อตฺถุ(อตฺถู)ปสญฺหิต

[อตฺถ + อุป + สํ + หิต]

(๑) ที่ประกอบด้วยอรรถ - เนื้อความ, อาศัยเนื้อความ, อาศัยอรรถกถา.

ธมฺโม นาม พุทฺธภาสิโต สาวกภาสิโต อิสิภาสิโต เทวตาภาสิโต **อตฺถูปสญฺหิโต** ธมฺมูปสญฺหิโต. (วิ. ๒/๒๖)

ชื่อว่าธรรม ได้แก่ พุทธภาษิต สาวกภาษิต ฤาษีภาษิต เทวดาภาษิต**ที่ประกอบด้วยอรรถ** ที่ประกอบด้วยธรรม.

อตฺถูปสญฺหิโตติ อฏฺฐกถานิสฺสิโต. (วิ.อฏ. ๓/๘)

บทว่า **อตฺถูปสญฺหิโต** (ที่ประกอบด้วยอรรถ) คือ อันอาศัยอรรถกถา[อรรถแห่งพระบาลี].

(๒) ประกอบด้วยประโยชน์, อิงประโยชน์.

ยมฺปิ ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมํ ชาตึ ปุริมํ ภวํ ปุริมํ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน **อตฺถูปสํหิตํ** ธมฺมูปสํหิตํ วาจํ ภาสิตา อโหสิ, พหุชนํ นิทฺเสสิ, ปาณีนํ หิตสุขาวโห ธมฺมยาคี.

(ที. ๓/๑๒๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์เป็นผู้กล่าววาจา**ที่ประกอบด้วยประโยชน์**[อิงประโยชน์]ประกอบด้วยธรรม[อิงธรรม] แนะนำคนหมู่มาก เป็นผู้นำประโยชน์และความสุขมาให้แก่เหล่าสัตว์ เป็นผู้บูชาธรรม เป็นปกติ[เพราะสั่งสมกรรมนั้น หลังจากตายแล้ว เมื่อจุติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษ ๒ ประการนี้ คือ มีข้อพระบาทสูง มีพระโลมชาติมีปลายงอนขึ้น]

อตฺถูปสํหิตนฺติ อิธโลกปรโลกตฺถนิสฺสิตํ.

(ที.อฏ. ๓/๑๑๒)

บทว่า **อตฺถูปสํหิตํ** ได้แก่ อาศัยประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า.

(๓) ประกอบด้วยเหตุ.

วาจํ ปมุญฺเจ กุสลํ นาติเวลนฺติ ญาณสมุฏฺฐิตํ วาจํ มุญฺเจยฺย, **อตฺถูปสํหิตํ** ธมฺมูปสหิตํ กาเลน สาปเทสํ ปริยนฺตวตึ วาจํ มุญฺเจยฺย ปมุญฺเจยฺยาติ วาจํ ปมุญฺเจ กุสลํ.

(มหานิ. ๔๐๕)

ปาฐะว่า **วาจํ ปมุญฺเจ กุสลํ นาติเวลํ** (พึงเปล่งวาจาเป็นกุศล ไม่พึงเปล่งวาจาเกินขอบเขต) อธิบายว่า พึงเปล่งวาจาที่เกิดจากญาณ**อันประกอบด้วยเหตุ** ประกอบด้วยผล คือ พึงเปล่ง เปล่งออกซึ่งวาจามีที่อ้างอิง มีจุดจบสิ้น ตามกาลอันควร รวมความว่า พึงเปล่งวาจาเป็นกุศล.

อตฺถูปสหิตนฺติ อตฺถสหิตํ การณสหิตํ.

(มหานิ.อฏ. ๔๑๖)

บทว่า **อตฺถูปสํหิตํ** แปลว่า ประกอบด้วยเหตุ[อาศัยเหตุ].

อตฺถุ(อตฺถู)เปต (ติ)

[อตฺถ + อุเปต]

(๑) อันเข้าถึงอรรถ, บริบูรณ์ด้วยอรรถ.

กติ นุ โข ภนฺเต สงฺฆสามคฺคิโยติ? เทฺวมา อุปาลิ สงฺฆสามคฺคิโย อตฺถุปาลิ สงฺฆสามคฺคี อตฺถาเปตา พฺยญฺชนุเปตา. อตฺถุปาลิ สงฺฆสามคฺคี **อตฺถุเปตา** จ พฺยญฺชนุเปตา จ.

(วิ. ๓/๕๐๘)

พระอุบาลีทูลถามว่า "สังฆสามัคคีมีเท่าไร พระพุทธเจ้าข้า". อุบาลี สังฆสามัคคีมี ๒ อย่าง คือ สังฆสามัคคีผิดไปจากอรรถ แต่ได้พยัญชนะ และสังฆสามัคคี**เข้าถึงอรรถ**และเข้าถึงพยัญชนะ [ได้ทั้งอรรถและพยัญชนะ].

(๒) ผู้บริบูรณ์ด้วยอรรถ, ผู้เข้าไปรู้เนื้อความ, ผู้รู้เนื้อความ.

ตสฺส 'สาธู'ติ ภาสิตํ อภินนฺทิตฺวา อนุโมทิตฺวา โส เอวมสฺส วจนีโย 'ลาภา โน อาวุโส, สุลทฺธํ โน อาวุโส, เย มยํ อายสฺมนฺตํ ตาทิสํ สพฺรหฺมจารึ ปสฺสาม เอวํ **อตฺถุเปตํ** พฺยญฺชนุเปตนฺติ.

(ที. ๓/๑๐๗)

[จุนทะ]ครั้นเธอชื่นชมอนุโมทนาภาษิตของเพื่อนพรหมจารีรูปนั้นว่า 'ดีแล้ว' พึงกล่าวกับเพื่อนพรหมจารีรูปนั้นอย่างนี้ว่า 'ท่านผู้มีอายุ เป็นลาภของพวกเรา พวกเราได้ดีแล้ว ที่พวกเราพบเพื่อนพรหมจารีเช่นท่านผู้มีอายุ **ผู้บริบูรณ์ด้วยอรรถ** ผู้บริบูรณ์ด้วยพยัญชนะอย่างนี้'.

อตฺถุเปตนฺติ อตฺเถน อุเปตํ อตฺถสฺส วิญฺญาตารํ. (ที.อฏ. ๓/๙๕)

บทว่า **อตฺถุเปตํ** (ผู้บริบูรณ์ด้วยอรรถ) ได้แก่ ผู้เข้าถึงแล้วโดยอรรถ คือ รู้อรรถเป็นอย่างดี.

อตฺเถน อุเปตนฺติ อวิปรีเตน อตฺเถน อุเปตํ.

(ที.ฏี. ๓/๙๑)

สองบทว่า **อตฺเถน อุเปตํ** (ผู้เข้าถึงแล้วโดยอรรถ) ได้แก่ ผู้เข้าถึงแล้วโดยอรรถอันไม่แปรปรวน[ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น].

อตฺถุปฺปตฺติ (ถี)

[อตฺถ + อุปฺปตฺติ]

มีอรรถเหมือนกับ อฏฺฐุปฺปตฺติ.

อตฺถุปฺปตฺติกาล (ปุ)

[อตฺถุปฺปตฺติ + กาล]

มีอรรถเหมือนกับ อฏฺฐุปฺปตฺติกาล.

อตฺโถปสํหิต (ติ)

[อตฺถ + อุปสํหิต]

ที่ประกอบด้วยประโยชน์, มีประโยชน์.

ฉทฺทนฺโต หิ ตทา ทิสฺวา
สุรตฺตํ อรหทฺธชํ
ตาวเทวภณี คาถา
คโช **อตฺโถปสํหิตา**. (เถร. ๓๔๒)

เพราะครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพญาช้างฉัททันต์ได้เห็น[ผ้ากาสาวะซึ่งโสณุตตรพรานคลุมร่างไว้]ที่ย้อมดีแล้ว เป็นธงชัยของพระอรหันต์จึงได้กล่าวคาถา**ที่ประกอบด้วยประโยชน์**ในขณะนั้นแหละว่า [ผู้ใดยังมีกิเลสดุจน้ำฝาด ปราศจากทมะ และสัจจะ ผู้นั้นไม่ควรที่จะนุ่งห่มผ้ากาสาวะเลย]

อตฺโถปสญฺหิตาติ อตฺถสนฺนิสฺสิตา, หิตาหิต-ยุตฺตาติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๒/๓๖๖)

บทว่า **อตฺโถปสญฺหิตา** (ประกอบด้วยประโยชน์) คือ อาศัยประโยชน์ ได้แก่ ประกอบด้วยประโยชน์เกื้อกูลและมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล.

อตฺรช (ติ)

[อตฺต + ชน + กฺวิ. ถึ. อตฺรชา. (สํ.อาตฺมนฺช)]

แปลง ต ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น ร ดังที่ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตร ๑๒๘) กล่าวว่า อตฺตนฺต-ตการสฺส รกาโร ชกาเร กฺวจิ. (แปลง ต ท้าย อตฺต ศัพท์เป็น ร อักษรในเพราะ ช อักษรเบื้องหลังในบางแห่ง)

เกิดจากตน, **เกิดในตน**, **อาศัยตนเกิด**, **บุตรชาย - หญิง**.

ปุตฺโต สาลวติกาย
ปหูตปุตฺโต ภวตี ตถาวิโธ
ปโรสหสฺสญฺจ ภวนฺติ **อตฺรชา**
สูรา จ วีรา จ อมิตฺตตาปนา
คิหิสฺส ปีตึ ชนนา ปิยวทา. (ที. ๓/๑๓๒)

(พระโบราณกเถระกล่าวคาถานี้ในเรื่องของลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า)

มหาบุรุษเช่นนั้นมีพระโอรสมาก **พระโอรส**ของพระองค์มากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ เป็นผู้แกล้วกล้า เป็นวีรบุรุษ สามารถให้ศัตรูพ่ายไป ให้ปีติเกิด และทูลถ้อยคำน่ารักแก่มหาบุรุษ ที่ยังทรงเป็นคฤหัสถ์.

โกยํ อนริโย เทโว
อกาเลนปิ วสฺสติ
คโต เม **อตฺรโช** ปุตฺโต
โย มยฺหํ ปริจารโก. (ชา. ๑/๒๒๗)

(มารดาพญาช้างโพธิสัตว์กล่าวว่า)

ฝนอะไรนี้ไม่ดีเลย ไม่ตกต้องตามฤดูกาล บุตร**ผู้เกิดจากตน**[ลูกรัก] ของเราที่คอยดูแล ปรนนิบัติเราก็พลอยหายไปด้วย.

อตฺรโชติ อตฺตโต ชาโต. (ชา.อฏ. ๔/๙๕)

บทว่า **อตฺรโช** แปลว่า ผู้เกิดจากตน.

ดู วิ. ๓/๔๒๘, ที.๓/๑๓๒, ชา.๑/๑๐๙, ๑/๒๒๗, ชา.อฏ.๔/๙๕, ๑/๓๗๗, ๕/๖๑, เถรี. ๓๙๖

อตฺริจฺจ (กฺริ/วิ)

[อา + ถร + ตฺวา] จัดตั้ง, ปู - ลาดแล้ว.

ตสฺสา สุสมฺพนฺธสิรึ กุสามยึ
สุจึ สุคนฺธึ อชินูปเสวิตึ
อตฺริจฺจ โกจฺฉึ หิริเมตทพฺรวิ
'นิสีท กลฺยาณิ สุขยิทมาสนึ'. (ชา.๒/๑๑๐)

(พระผู้มีพระภาค เพื่อจะทรงแสดงอาการที่หิรีเทพธิดาเข้าไปในอาศรมนั้นจึงตรัสว่า)

โกสิยดาบสได้**จัดตั้ง**เก้าอี้ที่ทำด้วยหญ้าคามีพนักถักไว้อย่างดี สะอาด มีกลิ่นหอม ปูลาดด้วยหนังสัตว์เพื่อเทพธิดานั้น แล้วได้กล่าวคำนี้กับหิรีเทวีเทพธิดาว่า เชิญนั่งให้สบายเถิด แม่โฉมงาม นี่อาสนะ.

อตฺริจฺจ โกจฺฉนฺติ เอวรูปํ โกจฺฉาสนํ ปณฺณสาลทฺวาเร อตฺถริตฺวา. (ชา.อฏ. ๕/๔๓๕)

สองบทว่า **อตฺริจฺจ โกจฺฉํ** (จัดตั้งเก้าอี้) คือลาดอาสนะบนเก้าอี้เห็นปานนี้ไว้ที่ประตูบรรณศาลา.

(อตฺริจฺฉ สี. สฺ.อิ.ต่างกัน)

อตฺริจฺฉ (ติ)

[อตฺร + อิจฺฉ + อ]

ผู้ปรารถนาในสิ่งนั้นๆ - ต่างๆ, ผู้มักมาก.

อญฺญตโรปิ **อตฺริจฺโฉ** อมจฺโจ สกวิสยํ อติกฺกมิตฺวา ปรวิสยํ ปาวิสิ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๔)

อำมาตย์**ผู้มักมาก**แม้คนใดคนหนึ่ง ก้าวล่วงเขตแดนของตนแล้ว เข้าไปยังเขตแดนของผู้อื่น.[เขาถูกโบยตีในที่นั้นแล้ว จึงหนีไปยังที่อยู่ของดาบสรูปหนึ่ง อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอนในที่นั้น].

อตฺริจฺฉตา (ถี)

[(๑) อติจฺจิจฺฉ + ตา. แปลง อิ ที่ ติ กับ จฺจ เป็น ร]. (๒) อตฺริจฺฉ + ตา]

(๑) ความเป็นผู้มีความปรารถนายิ่ง - เกิน - จัด, ความเป็นผู้มักมากอย่างรุนแรง, ความอยากเกินไป.

สกํ นิเกตํ อติหีฬยาโน
อตฺริจฺฉตา มลฺลคามํ อคจฺฉิ
ตโต ชนา นิกฺขมิตฺวาน คามา
โกทณฺฑเกน ปริโปถยึสุ มํ. (ชา. ๑/๒๙๒)

(หมีกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าดูหมิ่นที่อยู่ของตน ได้ไปยังหมู่บ้านมลรัฐ เพราะ**ความอยากเกินไป** หมู่ชน ออกจากหมู่บ้านนั้น รุมตีข้าพเจ้าด้วยคันธนู.

(๒) ความเป็นผู้ปรารถนาในรสต่าง ๆ นั้น ๆ [ความตะกละ], ความเป็นผู้ปรารถนาในปัจจัยนั้น ๆ [หรืออารมณ์นั้น ๆ].

อยํ ปนานิสํโส:- นานารสตณฺหาวิโนทนํ. **อตฺริจฺฉตาย** ปหานํ, อาหาเร ปโยชนมตฺตทสฺสิตา, ถาลกาทิปริหรณเขทาภาโว, อวิกฺขิตฺตโภชิตา, อปฺปิจฺฉตาทีนํ อนุโลมวุตฺติตาติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๖๘)

ส่วนอานิสงส์[ของภิกษุปัตตปิณฑิกะ]มีดังนี้ คือ บรรเทาตัณหาในรสต่างๆได้, ละ**ความเป็นผู้ปรารถนาในรสต่าง ๆ นั้น ๆ**ได้[ละความตะกละได้], เป็นผู้มุ่งแต่เพียงประโยชน์ในอาหาร[รู้จักความพอประมาณในอาหาร], ไม่ต้องลำบากในการรักษาภาชนะเป็นต้น, เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่านบริโภค[ฉันอย่างมีสติ ไม่ฟุ้งซ่าน], เลี้ยงชีพสมควรต่อหลักธุตธรรม มีความมักน้อยเป็นต้น.

อตฺร อตฺร นานาภาชเน จิเต นานารเส อิจฺฉา เอตสฺสาติ อตฺริจฺโฉ, ตสฺส ภาโว **อตฺริจฺฉตา**, ตสฺสา อตฺริจฺฉตาย ปหานํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๙๖)

ชื่อว่า อตฺริจฺฉ เพราะมีความปรารถนาในรสต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ในภาชนะต่าง ๆ นั้น ๆ, ภาวะแห่งบุคคลผู้ชื่อว่า อตฺริจฺฉ ชื่อว่า **อตฺริจฺฉตา** ละความเป็นผู้ปราถนารสต่าง ๆ ในภาชนะนั้น ๆ[ความตะกละ]นั้น.

อติจฺจ อิจฺฉตีติ อติจฺจิจฺโฉ ตสฺส ภาโว อติจฺจิจฺฉตาติ วตฺตพฺเพ จฺจิการโลปํ กตฺวา อติจฺฉตาติ วุตฺตํ. อตฺริจฺฉตาติ จ สา เอว วุจฺจตีติ ตตฺราปิ เนรุตฺติกวิธาเนน ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา. ยถาลทฺธํ วา อติกฺกมิตฺวา อตฺร อตฺร อิจฺฉนํ อตฺริจฺฉตา สา เอว ร-การสฺส (ตฺร-การสฺส ?) ตการํ กตฺวา อติจฺฉตาติ วุตฺตา.

(มูลฏี. ๒/๒๑๗)

ผู้ใดย่อมปรารถนาเกิน เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อติจฺจิจฺฉ (ผู้ปรารถนาเกิน). ครั้นเมื่อคำว่า ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปรารถนาเกินนั้นชื่อว่า อติจฺจิจฺฉตา ดังนี้ อันพระอรรถกถาจารย์ควรจะกล่าว แต่ท่านลบ จฺจิ อักษรเสีย จึงกล่าวว่า อติจฺฉตา. ก็ อติจฺฉตา นั่นเองอันพระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อตฺริจฺฉตา เพราะเหตุนั้น พึงทราบบทสำเร็จแม้ในคำว่า อตฺริจฺฉตา นั้น โดยวิธีนิรุตตินัย[นัยที่ประกอบรูปศัพท์ โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ]. อีกอย่างหนึ่ง ความปรารถนาในปัจจัยนั้น ๆ ล่วงเลยปัจจัยตามที่ตนได้แล้ว ชื่อว่า อตฺริจฺฉตา. อตฺริจฺฉตา นั้นนั่นแล พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า อติจฺฉตา เพราะแปลง ตรฺ อักษรเป็น ต อักษร.

เนรุตฺติกวิธาเนนาติ อิการจฺจการานญฺจ รการตาปาทเนน. (อนุฏี. ๒/๒๑๖)

บทว่า **เนรุตฺติกวิธาเนน** (โดยวิธีนิรุตตินัย) ความว่า โดยการแปลง อิ อักษร และ จฺจ อักษร ให้ถึงความเป็น ร [คือ บทว่า อติจฺจิจฺฉตา = อติจฺจ + อิจฺฉตา เมื่อแปลง อิ ที่ ติ และ จฺจ เป็น ร แล้วก็เท่ากับ อตฺร + อิจฺฉตา เมื่อนำบททั้งสองประกอบเข้ากัน ก็สำเร็จรูปเป็น อตฺริจฺฉตา]

อตฺริจฺฉตานิทฺเทส (ปุ)

[อตฺริจฺฉตา + นิทฺเทส]

อัตริจฉตานิเทส, อภิธรรม. วิภังคบาลี วิภังค์ ที่ ๑๗ ข้อที่ ๘๔๙ (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๒)

อตฺริจฺฉตาลกฺขณ (น)

[อตฺริจฺฉตา + ลกฺขณ]

มีความปรารถนาเกินเป็นลักษณะ.

อตฺริจฺฉตาติปิ เอติสฺสา เอว นามํ. ลกฺขณโต ปน สกลาเภ อสนฺตุฏฺฐิ ปรลาเภ จ ปตฺถนา เอตํ **อตฺริจฺฉตาลกฺขณ**ํ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๒)

แม้คำว่า **อตฺริจฺฉตา** (ความปรารถนาเกิน) ก็เป็นชื่อของความมักมากนี้เหมือนกัน. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะแล้ว ความไม่สันโดษในลาภของตนก็ดี ความปรารถนาในลาภของผู้อื่นก็ดี ทั้ง ๒ อย่างนี้มี**ความปรารถนาเกินเป็นลักษณะ**[มีความมักมากเป็นลักษณะ].

อตฺริจฺฉนฺต (ติ)

[(๑) อติจฺจ + อิจฺฉนฺต. แปลง อิ ที่ ติ กับ จฺจ เป็น ร]. (๒) อตฺร + อิจฺฉนฺต

(๑) ผู้ปรารถนามากเกินไป, ปรารถนายิ่ง ๆ ขึ้นไป - ไม่สิ้นสุด, อยากได้เกินประมาณ.

(๒) ผู้ปรารถนาในสิ่งนั้น ๆ (อารมณ์ต่าง ๆ).

โสพสาหิ จ พาตฺตึส
อตฺริจฺฉ์ จกฺกมาสโท
อิจฺฉาหตสฺส โปสสฺส
จกฺกํ ภมติ มตฺถเก. (ชา. ๑/๒๔, ๑๓๒)

(พระโพธิสัตว์กล่าวกับมิตตวินทะว่า)

ท่านเมื่อ**ปรารถนามากเกินไป**[ได้ครอบครองนารี ๔ นางไม่พอใจนางทั้ง ๔ ได้ครอบครองนารี ๘ นาง ไม่พอใจนางทั้ง ๘]ได้ครอบครองนารี ๑๖ นางไม่พอใจนางทั้ง ๑๖ ได้ครอบครองนารี ๓๒ นางไม่พอใจนางทั้ง ๓๒ จึงได้ประสบจักร จักรจึงพัดผันอยู่ที่ศีรษะของท่านผู้ถูกความปรารถนามากเกินไปขจัดแล้ว.

อตฺริจฺฉ์ จกฺกมาสโทติ เอวํ สกลาเภน อสนฺตุฏฺโฐ อตฺร อตฺร อิจฺฉนฺโต ปรโต ปรโต ลาภํ ปตฺเถนฺโต อิทานิ จกฺกมาสโท อิทํ ขุรจกฺกํ ปตฺโตสิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๓๘)

บาทคาถาว่า **อตฺริจฺฉ์ จกฺกมาสโท** ความว่า ท่านไม่พอใจ[ไม่สันโดษ]ด้วยลาภของตนอย่างนี้ ปรารถนาในสิ่งนั้น ๆ คือ ปรารถนาลาภข้างหน้า ๆ[ต่อไป] บัดนี้จึงได้ประสบจักร คือ ถึงจักรกรดนี้.

อตฺริจฺฉ์ อติโลเภน
อติโลภมเทน จ
เอวํ หายติ อตฺถมฺหา
อหัว อสิตาภุยา. (ชา. ๑/๖๕, อภิ.อฏ. ๒/๔๕๓)

(พรหมทัตตกุมารคร่ำครวญว่า)

บุคคล**ผู้ปรารถนาเกินไป** เพราะความโลภเกินไป และเพราะความมัวเมาด้วยความโลภเกินไป จึงเสื่อมจากประโยชน์อย่างนี้ เหมือนตัวเราเสื่อมจากพระนางอสิตาภู.

อตฺริจฺฉ์ อติโลเภนาติ อตฺริจฺฉา วุจฺจติ อตฺร อตฺร อิจฺฉาสงฺขาตา อปริยนฺตตณฺหา...อิทํ วุตฺตํ โหติ อตฺริจฺฉาวเสน อตฺริจฺฉมาโน ปุคฺคโล อติโลเภน จ อติโลภมเทน จ ยถา อหํ อสิตาภุยา ราชธีตาย ปริหีโน, เอวํ อตฺถา หายตีติ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๑๑)

บาทคาถาว่า **อตฺริจฺฉ์ อติโลเภน** ความว่า ความทยานอยากหาที่สุดมิได้กล่าวคือความปรารถนาในสิ่งนั้น ๆ เรียกว่าความปรารถนาเกินไป[มักมาก]...มีคำอธิบายว่า บุคคลผู้ปรารถนามากเกินไป ด้วยอำนาจแห่งความปรารถนาหาที่สุดมิได้ ย่อมเสื่อมจากประโยชน์เพราะความโลภเกินไป และเพราะความมัวเมาด้วยความโลภเกินไป ดุจเราเสื่อมแล้วจากราชธิดาชื่ออสิตาภู ฉะนั้น.

อตฺริจฺฉนฺติ อติจฺฉ์, อตฺร วา อิจฺฉนฺโต.

(มูลฏี. ๒/๒๑๗)

บทว่า **อตฺริจฺฉ์** แปลว่า ผู้ปรารถนาเกินไป หรือปรารถนาในสิ่งนั้น[เกินไป].

อตฺริจฺฉปุคฺคล (ปุ)

[อตฺริจฺฉ + ปุคฺคล]

บุคคลผู้ปรารถนามากเกินไป - มักมาก, ผู้อยากได้เกินประมาณ - ไม่มีที่สิ้นสุด.

อตฺริจฺฉปุคฺคลสฺส หิ อตฺตนา ลทฺธํ ปณีตมฺปิ ลามกํ วิย ขายติ, ปเรน ลทฺธํ ลามกมฺปิ ปณีตํ วิย ขายติ, เอกภาชเน ปกฺกยาคุ วา ภตฺตํ วา ปูโว วา อตฺตโน ปตฺเต ปกฺขิตฺโต ลามโก วิย, ปรสฺส ปตฺเต ปณีโต วิย ขายติ. อยํ ปน อตฺริจฺฉตา ปพฺพชิตานมฺปิ โหติ คิหีนมฺปิ ติรจฺฉานคตานมฺปิ. (อภิ.อฏ. ๒/๔๕๒)

จริงอยู่ สำหรับ**บุคคลผู้ปรารถนามากเกินไป** แม้ของที่ประณีตที่ตนได้แล้ว ย่อมปรากฏเหมือนของเลว แม้ของเลวที่บุคคลอื่นได้ย่อมปรากฏเหมือนของประณีต ข้าวยาคูที่สุกในภาชนะก็ดี ภัตก็ดี ขนมก็ดี ที่เขาใส่ในบาตรของตน ย่อมปรากฏเหมือนเป็นข้าวยาคูเลวเป็นต้น แต่ที่เขาใส่ในบาตรของผู้อื่นย่อมปรากฏเป็นของประณีต. ก็ความปรารถนามากเกินไปเช่นนี้ ย่อมมีแก่บรรพชิตทั้งหลายก็ได้ แก่คฤหัสถ์ทั้งหลายก็ได้ แก่สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายก็ได้.

อตฺริจฺฉมาน (ติ)

[อตฺร + อิจฺฉมาน] ดู อตฺริจฺฉนฺต

อตฺริจฺฉา (ถี)

[อตฺร + อิจฺฉา] ดู อตฺริจฺฉนฺต

อถ (พฺย)

อถ นิบาตหากเป็นปทปูรณะ (นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม) จะไม่มีเนื้อความพิเศษอันใด จะแปลก็ได้ ไม่แปลก็ได้ ใส่เข้ามาเพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิลิฏฐะ) หรือเพิ่มคณะฉันท์ให้บริบูรณ์ (ปาทปูรณะ) ส่วนมากมักนิยมแปลว่า หนอ, แล เป็นต้น นอกจากนี้ยังใช้เป็นอัตถปูรณนิบาต (นิบาตเครื่องทำเนื้อความให้เต็ม) ซึ่งมีความหมายช่วยให้ประโยคสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ส่วนมากมักนิยมแปลว่า อนึ่ง, หลังจากนั้น, เล่า, เมื่อนั้น, ครั้งนั้น, ในกาลนั้น, ภายหลัง, แท้จริง, ในสมัยนั้น, หรือก็ตาม, หรือไม่ก็, ที่แท้, ถึงอย่างนั้น, เมื่อเป็นเช่นนั้น, แต่ไฉน, ผิว่า, ถ้าว่า, นอกจากนั้น, ต่อจากนั้น, ในเวลานั้น, ลำดับนั้น, โดยแท้ เป็นต้น.

[หมายเหตุ:-ในวรรณกรรมสันสกฤตถือว่า **อถ** เป็นภาษิตของพระพรหม จึงเป็นคำศักดิ์สิทธิ์และมีสิริมงคล ดังมีข้อความกล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๘๔) ว่า

โอมฺกาโร จา**ถ**สทฺโท จ
ทฺเวเต พฺรหฺมุโน ปุรา
กณฺฐํ ภิตฺวา วินิยฺยาตา
เตน มงฺคลิกา วุโภ.

โอม อักษรและ **อถ** ศัพท์ ทั้งสองศัพท์นี้ เปล่งออกมาจากพระศอของพรหมในกาลก่อน ดังนั้น ทั้งสองศัพท์จึงเป็นคำมงคล]

(๑) การแสดงปริยายอีกนัยหนึ่ง

(=ปริยายนฺตรนิทสฺสน).

อถสฺส นวหิ โสเตหิ
อสุจี สวติ สพฺพทา
อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโก
กณฺณมฺหา กณฺณคูถโก. (สุตฺตนิ. ๓๐๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อนึ่ง ร่างกายนี้มีของไม่สะอาด ไหลออกทางทวารทั้ง ๙ เสมอ คือ มีขี้ตาไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู.

อถาติ ปริยายนฺตรนิทสฺสนํ.

อปเรนาปิ ปริยาเยน อสุจิภาวํ ปสฺสาติ วุตฺตํ โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๓๙)

ศัพท์ **อถ** เป็นการแสดงชี้แจงปริยายอื่น มีอธิบายว่า ท่านจงดูความเป็นของไม่สะอาดโดยปริยายแม้อื่นอีก.

(๒) เหตุการณ์ = อธิการ.

อถ โข ภควา รตฺติยา ปฐมํ ยามํ ปฏิจฺจสมุปฺปาทํ อนุโลมปฏิโลมํ มนสากาสิ.

(วิ. ๔/๑)

หลังจากนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงมนสิการปฏิจจสมุปบาท โดยอนุโลมและปฏิโลม ตลอดปฐมยามแห่งราตรี.

อถาติ อธิการตฺเถ นิปาโต. โขติ ปทปูรเณ. เตสุ อธิการตฺเถน "**อถา**"ติ อิมินา วิมุตฺติสุขปฏิสํเวทนโต อญฺญํ อธิการํ ทสฺเสติ. โก ปเนโสติ? ปฏิจฺจสมุปฺปาทมนสิกาโร.

(สารตถ. ๓/๑๖๒)

อถ นิบาตมีความหมายว่าอธิการะ [เหตุการณ์] โข นิบาตมีความหมายว่า ปทปูรณะ[ไม่มีอรรถใดๆ ประกอบใช้เพื่อให้คำสละสลวย]. ในเรื่องนั้น **อถ** นิบาตที่มีความหมายว่าอธิการะนี้แสดงเรื่องอื่นจากการเสวยวิมุตติสุข. ถามว่า: เรื่องนั้นคืออะไร. ตอบว่า: คือการพิจารณาปฏิจจสมุปบาท.

[ในปาฐะว่า **รตฺติยา ปฐมํ ยามํ** (ตลอดปฐมยามแห่งราตรี) คำว่า รตฺติยา ตามหลักภาษาสัมพันธ์เป็น อวยวสัมพันธ์ คือ เกี่ยวเนื่องโดยความเป็นส่วนหนึ่ง เพราะราตรีหนึ่งมี ๓ ยาม ดังคำว่า รุกฺขสฺส สาขา (กิ่งแห่งต้นไม้)

ปาฐะว่า **ปฐมํ** (ตลอดปฐมยาม) ลงทุติยาวิภัตติในอรรถอัจจันตสังโยค เพราะพระผู้มีพระภาคทรงประกอบด้วยมนสิการนั้นตลอดปฐมยามทั้งสิ้นของราตรีนั้น]

(๓) การถาม = ปญฺหา.

อถ ตฺวํ ปติโกลมฺพ
มตฺโต ถุลฺลานิ คชฺชสิ
มาตริ มยฺหํ นคฺคาย
กินฺนุ ตฺวํ วิชิคุจฺฉเส. (ชา. ๑/๓๒๘)

(นกแขกเต้าสัตติคุมพะกล่าวกับพ่อครัวว่า) ปติโกลัมพะ เมื่อท่านเมาคุยคำโตๆ ออกมาเมื่อมารดาของเราเปลือยกาย เพราะเหตุใดท่านจึงรังเกียจโจรกรรม**เล่า**.

อถ ตฺวนฺติ นนุ ตฺวํ. (ชา.อฏ. ๔/๔๓๔)

ปาฐะว่า **อถ ตฺวํ** มีความหมายเท่ากับ นนุ ตฺวํ.

(๔) ไม่มีระหว่าง = อนนฺตร, อนนฺตริย.

ยโต จ โข เม ภิกฺขเว อิเมสุ จตูสุ อริยสจฺเจสุ เอวํ ติปริวฏฺฏํ ทฺวาทสาการํ ยถาภูตํ ญาณทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ, **อถา**หํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณ-

พฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ ปจฺจญฺญาสึ. ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ:-

"อกุปฺปา เม วิมุตฺติ, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิ ทานิ ปุนพฺภโวติ. (วิ. ๓/๑๖, ปฏิสํ. ๒๙๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แต่เมื่อใดปัญญาอันรู้เห็นตามที่เป็นจริงในอริยสัจ ๔ เหล่านี้ของเราซึ่งมีรอบ ๓ มีอาการ ๑๒ อย่างนี้หมดจดแก่เราดีแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **เมื่อนั้น** เราจึงยืนยันได้ว่าเป็นผู้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกกับทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ญาณทัสสนะ [ปัญญารู้เห็น]ได้เกิดขึ้นแก่เราว่า:-

ความหลุดพ้นของเราไม่วิบัติแล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ไม่มีการเกิดอีกต่อไป.

อถาติ อนนฺตรํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๐๑)

บทว่า **อถ** มีความหมายเท่ากับ อนนฺตรํ.

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ
ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข
เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา. (ธมฺม. ๕๓)

เมื่อใด บุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง **เมื่อนั้น** เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์[เบญจขันธ์] ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด.

[กึ่งคาถาว่า สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ (เมื่อใดบุคคลหยั่งเห็นด้วยปัญญา[วิปัสสนาปัญญา]ว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง) หมายความว่า ในขณะที่ภังคญาณแก่กล้า ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมรู้เห็นด้วยอนุมานญาณที่คล้อยตามปัจจักขญาณว่า สังขารคือรูปนามทั้งปวงไม่เที่ยง

กึ่งคาถาว่า **อถ** นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา (**เมื่อนั้น** เขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ [เบญจขันธ์]ความเบื่อหน่ายในทุกข์นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) หมายความว่า ในเวลาเช่นนั้น เขาย่อมเบื่อหน่ายด้วยนิพพิทาญาณในทุกข์คือรูปนามที่ตนเห็นว่าน่ากลัวและเป็นโทษด้วยภยญาณและอาทีนวญาณ.

ตามนัยนี้ **อถ** มีอรรถ อนนฺตร=ไม่มีระหว่าง แปลว่า เมื่อนั้น

อีกนัยหนึ่ง **อถ** มีความหมายว่า ในภายหลัง (ปจฺฉา) หมายความว่า เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมรู้เห็นว่าสังขารไม่เที่ยงด้วยสัมมสนญาณ ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ในภายหลังที่บรรลุอุทยัพพยญาณเป็นต้นแล้ว ดังข้อความว่า

อถ ปจฺฉา อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปปตฺติยา อุตฺตรกาลํ. **นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข**ติ ตสฺมึเยว อนิจฺจาการโต ทิฏฺเเ "สพฺเพ สงฺขาราติ วุตฺเต เตภูมเก ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต ทุกฺเข นิพฺพินฺทติ นิพฺพิทาญาณํ ปฏิลภติ. **เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา**ติ เอส นิพฺพิทานุปสฺสนาสงฺขาเต วิราคาทีนํ การณภูโต นิพฺพานสฺส อธิคมูปาโย. (วิสุทฺธิ.ฏี.๑/๓)

[บทว่า] **อถ** แปลว่า ในภายหลัง ได้แก่ ในกาลภายหลังที่บรรลุอุทยัพพยญาณเป็นต้นแล้ว. สองบทว่า **นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข** (ย่อมเบื่อหน่าย

ในทุกข์) ความว่า ย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์กล่าวคือขันธ์ ๕ อันเป็นไปในภูมิ ๓ ที่ตรัสว่า "สังขารทั้งปวง" ที่ได้หยั่งเห็นแล้วโดยอาการไม่เที่ยงนั้นนั่นเทียว คือ ย่อมกลับได้นิพพิทาญาณ. บาทคาถาว่า **เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา** (นี้เป็นทางแห่งความหมดจด) ได้แก่ เป็นแนวทางให้บรรลุถึงพระนิพพาน อันเป็นเหตุแห่งวิราคธรรมเป็นต้นที่นับว่าเป็นนิพพิทานุปัสสนา [ปัญญารู้เห็นความเบื่อหน่าย]

(๕) ไม่ขาดตอน, เสมอ = อวิจฺเฉท.

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม.

อถ โข ชาณุสฺโสณิ พฺราหฺมโณ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทิ. (ม. ๑/๒๐)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี.

ครั้งนั้นแล ชาณุสโสณิพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ทั้งได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร.

อถาติ อวิจฺเฉทนตฺเถ นิปาโต.

โขติ อวธารณตฺเถ, ภควโต สาวตฺถิยํ วิหาเร อวิจฺฉินฺเนเยวาติ วุตฺตํ โหติ. (ม.อฏ. ๑/๑๑๓)

ศัพท์ว่า **อถ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าไม่ขาดตอน. คำว่า โข เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าอวธารณะ[ตัดสิน] มีคำอธิบายว่าพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ในวิหารในกรุงสาวัตถีไม่ขาดตอนเลยทีเดียว.

ดู ขุทฺทก. ๓, ขุทฺทก.อฏ. ๙๖

(๖) การเริ่มคำพูดเกี่ยวกับเรื่องอื่น = อญฺญาธิการวจนารมฺภ.

อถโข ภควา ปุพฺพณฺหสมยํ นิวาเสตฺวา ปตฺตจีวรมาทาย เยน กสิภารทฺวาชสฺส พฺราหฺมณสฺส กมฺมนฺโต เตนุปสงฺกมิ. (สุตฺตนิ. ๒๙๑)

ในกาลนั้น เวลาเช้า พระผู้มีพระภาคทรงครองอันตรวาสก ถือบาตรและจีวรเสด็จเข้าไปยังที่ทำการงานของกสิภารทวาชพราหมณ์.

อถอิติ นิปาโต อญฺญาธิการวจนารมฺเภ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๒๕)

ศัพท์ว่า **อถ** เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่าการเริ่มคำพูดเกี่ยวกับเรื่องอื่น.

ดู อุทาน.อฏ. ๓๔ (อธิการตฺถ) ๗๕ (ปุจฺฉารมฺภ)

(๗) ความหมายอื่น = อญฺญทตฺถ.

นยิทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ ชนกุหนตฺถํ, น ชนลปนตฺถํ, น ลาภสกฺการสิโลกานิสํสตฺถํ, น 'อิติ มํ ชโน ชานาตู'ติ. **อถ** โข อิทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ สำวรตฺถญฺเจว ปหานตฺถญฺจ.

(อิติวุ. ๒๑๔-๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์นี้มิใช่เพื่อจะลวงคน มิใช่เพื่อจะเกลี้ยกล่อมคน มิใช่เพื่ออานิสงส์คือลาภสักการะและการสรรเสริญ มิใช่เพื่อให้คนรู้ว่า 'คนจงรู้จักเรา

ด้วยอาการอย่างนี้'. ภิกษุทั้งหลาย **แท้จริง** ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์นี้ก็เพื่อสังวรและเพื่อการละ[กิเลส]เท่านั้น.

อถ โขติ เอตฺถ **อถา**ติ อญฺญทตฺเถ นิปาโต, โขติ อวธารเณ. เตน กุหนาทิโต อญฺญทตฺถาเยว ปน อิทำ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยำ วุสฺสตีติ ทสฺเสติ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๐๔)

ในคำนี้ว่า **อถ โข** คำว่า **อถ** เป็นนิบาตใช้ในอรรถอัญญทัตถะ (ความหมายอื่น). คำว่า โข เป็นนิบาตใช้ในความหมายอวธารณะ (ตัดสิน). ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงว่า "ภิกษุทั้งหลาย แต่ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์นี้ เพื่อความหมายอื่นจากการหลอกลวงเป็นต้นเท่านั้น.

(๘) พื้นฐานแห่งคำพูด = วจโนปาทาน การเริ่มคำพูด.

เอกำ สมยำ ภควา สาวตฺถิยำ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม.

อถ โข อายสฺมา อานนฺโท เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ นิสีทิ. เอกมนฺตำ นิสินฺโน โข อายสฺมา อานนฺโท ภควนฺตำ เอตทโวจ. (ปฏิสำ. ๓๕๘)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี.

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควร. ท่านพระอานนท์ผู้นั่งแล้ว ณ ที่สมควรได้ทูลถามพระผู้มีพระภาค[ว่า].

อถาติ วจโนปาทาเน นิปาโต.

(ปฏิสำ.อฏ. ๒/๒๓๗)

บทว่า อถ เป็นนิบาตใช้ในความหมายเบื้องต้นแห่งคำพูด[ก่อนจะถาม].

(๙) เนื้อความหลัง, ภายหลัง = ปจฺฉา.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา อุรุเวลายำ วิหรติ นชฺชา เนรญฺชราย ตีเร โพธิรุกฺขมูเล ปฐมาภิสมฺพุทฺโธ. **อถ** โข ภควา โพธิรุกฺขมูเล สตฺตาหำ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ วิมุตฺติสุขปฏิสำเวที. (วิ. ๔/๑)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า เมื่อแรกตรัสรู้ ประทับอยู่ ณ ควงต้นโพธิพฤกษ์ ใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา เขตตำบลอุรุเวลา. **ภายหลัง**[จากการตรัสรู้] ได้ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียว เสวยวิมุตติสุขอยู่ ณ ควงต้นโพธิพฤกษ์เป็นเวลา ๗ วัน.

อถ โข ภควาติ เอตฺถ อถาติ ตสฺมึ สมเยติ เอวมตฺโถ คเหตพฺโพ. อเนกตฺถตฺตา นิปาตานำ ยสฺมึ สมเย อภิสมฺพุทฺโธ หุตฺวา โพธิรุกฺขมูเล วิหรติ ตสฺมึ สมเยติ อตฺโถ....

อถาติ วา ปจฺฉาติ อิมสฺมึ อตฺเถ นิปาโต ตสฺมา อภิสมฺโพธิโต ปจฺฉาติ เอวมตฺโถ คเหตพฺโพ. โขติ ปทปูรเณ นิปาโต. (สารตฺถ.ฏ.๓/๑๖๑)

ในปาฐะว่า **อถ โข ภควา** นี้ พึงหมายเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า นิบาตว่า อถ มีความหมายว่า "ในสมัยนั้น". เพราะนิบาตมีความหมายมากเป็นเอนก ความหมายก็คือในสมัยที่ตรัสรู้แล้ว ประทับอยู่ใกล้ควงไม้โพธิพฤกษ์นั้น...

อีกนัยหนึ่ง นิบาตว่า อถ มีความหมายนี้ว่า “ภายหลัง” ดังนั้น จึงควรหมายเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า “ภายหลังจากการตรัสรู้”. นิบาตว่า โข มีความหมายว่า ปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใด ๆ)

ดู อุทาน.อฏ. ๓๔, อุทาน. ๑๓๕, อป. ๑/๒

(๑๐) หรือ, หรือไม่ก็, หรือก็ตาม = วิกปฺป.

ยํ ยํ โยนึ สํสรติ
เทวตฺตํ **อถ** มานุสํ
อพฺโภกาเส ปติฏฺฐนฺตํ
ปทุมํ ธารยิสฺสติ. (อป. ๑/๖๔)

(พระผู้มีพระภาคปทุมุตตระตรัสว่า)
เขา(ดาบส)เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกำเนิดใด ๆ คือจะเกิดเป็นเทวดา**หรือ**มนุษย์ในกำเนิดนั้น ดอกบัวก็จักกั้นอยู่เบื้องบน เขาผู้นั่งหรือยืนอยู่กลางแจ้ง.

ดู พุทฺธวํ. ๓๑๙, ชา.อฏ. ๑/๓๒, พุทฺธวํ.อฏ. ๑๔๐

(๑๑) ลงในอรรถสัมภาวนา, ครหา, อนวยัตถะ และพยติเรกะเป็นต้น.

นิสชฺชํ ภิกฺขุ ปฏิชานมาโนติ กิญฺจาปิ เอวรูปา อุปาสิกา ทิสฺวา วทติ,
อถ โข ภิกฺขุ นิสชฺชํ ปฏิชานมาโนว ติณฺณํ ธมฺมานํ อญฺญตเรน กาเรตพฺโพ, น อปฺปฏิชานมาโนติ อตฺโถ. (กงฺขา. ๑๘๐)

ปาฐะว่า **นิสชฺชํ ภิกขุ ปฏิชานมาโน** (ภิกษุนั้นยอมรับการนั่ง) ความว่า อุบาสิกาเช่นนี้ เห็นแล้วกล่าวก็จริง **ถึงอย่างนั้น** ภิกษุยอมรับการนั่งอยู่เท่านั้น จึงควรถูกปรับด้วยอาบัติอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอาบัติ ๓ อย่าง กล่าวคือ เมื่อไม่ยอมรับก็ไม่ควรถูกปรับ.

[ประโยคคู่ คือ **กิญฺจาปิ** และ **อถ โข** เหล่านี้ ถ้าประโยคหน้าแสดงสัมภาวนา ประโยคหลังก็แสดงครหา ถ้าประโยคหน้าแสดงครหา ประโยคหลังก็แสดงสัมภาวนา จะเห็นได้ว่าในเรื่องนี้ ประโยคหน้าแสดงสัมภาวนา คือ การชมเชยว่าอุบาสิกา ผู้มีวาจาเชื่อถือได้เช่นนี้ ได้กล่าวไว้ แต่ประโยคหลังแสดงครหา คือ การตำหนิว่าไม่ควรเชื่อคำของอุบาสิกาทั้งหมด ต้องสอบถามภิกษุว่ายอมรับการนั่งหรือไม่ เพราะการเห็นอาจไม่ชัดเจนก็ได้]

(ภควา) เอตฺถ จ หิ เต สาริปุตฺต อตีตานาคต-ปจฺจุปฺปนฺเนสุ อรหนฺเตสุ สมฺมาสมฺพุทฺเธสุ เจโตปริยญาณํ นตฺถิ. **อถ** กิญฺจรหิ เต อยํ สาริปุตฺต อุพฺพารา อาสภี วาจา ภาสิตา, เอกโส คหิโต สีหนาโท นทิโต...(ที. ๓/๘๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า) สารีบุตร ก็ในเรื่องนี้ เธอไม่มีเจโตปริยญาณในพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน. สารีบุตร**เมื่อเป็นเช่นนั้น** บัดนี้ ไฉนเธอกล่าวอาสภิวาจา เธอถือเอาด้านเดียวบันลือสีหนาท...

อถ จ ปน เม นานุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจติ. สวิชฺชนฺติ โข ปน เม กุเล โภคา, สกฺกา โภเค จ ภุญฺชิตุ, ปุญฺญานิ จ กาตุ. ยนูนาหํ หีนายาวตฺติตฺวา โภเค จ ภุญฺเชยฺยํ, ปุญฺญานิ จ กเรยฺยนฺติ. (วิ. ๓/๒๖๘)

[ต่อมา ท่านพระโสณโกฬิวิสะหลีกเร้นอยู่ในที่สงัดได้มีความคิดว่า “บรรดาพระสาวกของพระผู้มีพระภาคที่ปรารภความเพียร เราก็เป็นรูปหนึ่ง]**แต่ไฉน**จิตของเราจึงยังไม่หลุดพ้นจากอาสวะโดยไม่ยึดมั่นถือมั่นได้เล่า ทรัพย์สมบัติในตระกูลของเรามีอยู่ เราอาจใช้สอยทรัพย์สมบัติและบำเพ็ญบุญได้ อย่ากระนั้นเลย เราควรสึกไปใช้สอยทรัพย์สมบัติ และบำเพ็ญบุญ[จะดีกว่า].

อถ นำ โสพสวสฺสกาเล เอตทโวจุ “มยำ เต ปุตฺต ชาตทิวเส อคฺคึ คณฺหิมฺห. สเจสิ อคารำ อชฺฌาวสิตุกาโม, ตโย เวเท อุคฺคณฺห. **อถ** พฺรหฺมโลกำ คนฺตุกาโม, อคฺคึ คเหตฺวา อรญฺญำ ปวิสิตฺวา อคฺคึ ปริจรนฺโต มหาพฺรหฺมานำ อาราเธตฺวา พฺรหฺมโลกปรายโณ โหหีติ.

(ชา.อฏ. ๑/๕๑๙)

ครั้นในเวลาที่ท่านมีอายุ ๑๖ ปี มารดาและบิดาได้กล่าวคำนี้กับท่าน[พระโพธิสัตว์]ว่า “แนะบุตร ในวันที่เจ้าเกิดแล้ว พวกเราจุดไฟไว้ ถ้าเจ้าต้องการอยู่ครองเรือนจงเรียนเวท ๓ ประการ **ถ้า**ต้องการจะไปพรหมโลก ก็จงถือไฟเข้าป่า บำเรอไฟ ทำท้าวมหาพรหมให้ยินดี ไปสู่พรหมโลกเถิด”.

อถกน (น)

[น + กถน] การไม่กั้น, การไม่ปิด.

ยา อิเมสนฺติ เอวำ สำวรำ อนาปชฺชนฺตสฺส อิเมสำ ฉนฺนำ อินฺทฺริยานำ ยา อคุตฺติ ยา อโคปนา โย อนารกฺโข โย อสำวโร, **อถกนำ**, อปิทหนนฺติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๒๙)

สองบทว่า **ยา อิเมสำ** (การไม่คุ้มครองอันใดแห่งอินทรีย์ ๖ เหล่านี้) ความว่า การไม่คุ้มครองอันใด กิริยาที่ไม่คุ้มครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวมอันใด ความหมายก็คือ **การไม่กั้น** คือ การไม่ปิดแห่งอินทรีย์ทั้ง ๖ เหล่านี้.

อถทฺธ (ติ)

[น + ถทฺธ]

ไม่กระด้าง, ไม่แข็ง, ไม่หยาบ, อ่อนโยน.

อรหนฺเต สีตีภูเต

กตกิจฺเจ อนาสเว

นิหจฺจ มานำ **อถทฺโธ**

เต นมสฺเส อนุตฺตเร. (สำ. ๑/๑๘๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

บุคคลพึงทำลายมานะ **ไม่กระด้าง** พึงนอบน้อมพระอรหันต์ ผู้เยือกเย็น ทำกิจเสร็จแล้ว ไม่มีอาสวะ ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่านั้น.

อถทฺธตา (ถี)

[อถทฺธ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่กระด้าง - ไม่หยาบ.

อถทฺธตานตีสาก (ติ)

[อถทฺธตา + อนต + อีสา + ก]

มีความไม่แข็งกระด้างเป็นงอน.

สทฺธาโลภสุสงฺขาโร

นิวาตญฺชลิกุพฺพโร

อถทฺธตานตีสาโก

สีลสำวรนนฺธโน. (ชา. ๒/๒๗๔)

(นารทฤาษีกราบทูลว่า “มหาบพิตร จงสำคัญพระวรกายของพระองค์ว่าเป็นดังรถ...)

มีศรัทธาและความไม่โลภเป็นเครื่องประดับ มีความถ่อมตนและการทำอัญชลีเป็นฐูป **มีความไม่แข็งกระด้างเป็นงอน** มีความสำรวมศีลเป็นเชือกขันชะเนาะ.

อถทฺธตานตีสาโกติ สขิลสมฺโมทภาว-สงฺขาตาย อถทฺธตาย อนตอีโส โถกนตอีโสติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๑๔๗)

บาทคาถาว่า **อถทฺธตานตีสาโก** ความว่า มีความไม่แข็งกระด้างเป็นงอน คือ มีความไม่แข็งกระด้างแม้น้อยหนึ่งเป็นงอน เพราะไม่มีความกระด้าง กล่าวคือความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน และมีวาจาอันนำมาซึ่งความบันเทิงใจ.

อถทฺธตาลกฺขณ (ติ)

[อถทฺธตา + ลกฺขณ]

มีความไม่แข็งกระด้างเป็นลักษณะ.

อถทฺธตาลกฺขณา รูปสฺส มุทุตา, รูปานำ ถทฺธภาววิโนทนรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานา.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๖๒, วิสุทฺธิ. ๒/๗๘)

มุทุตารูป **มีความไม่แข็งกระด้าง[อ่อน]เป็นลักษณะ** มีหน้าที่ทำลายความกระด้างของรูป, มีการไม่ขัดแย้งในกิริยาทั้งปวงเป็นเครื่องปรากฏ, มีรูปที่อ่อนเป็นเหตุใกล้.

อถทฺธตาติ อกถินตา. (วิสุทฺธิ.ฏี.๒/๑๐๑)

บทว่า **อถทฺธตา** (ความไม่แข็งกระด้าง) คือ มีภาวะที่ไม่กระด้าง.

[มุทุตารูปหรือรูปมุทุตา หมายถึง รูปอ่อน มีรูปวิเคราะห์ว่า มุทุโน ภาโว = มุทุตา (ภาวะ/อาการที่อ่อน ชื่อว่า มุทุตา, รูปสฺส มุทุตา = รูปมุทุตา (อาการอ่อนของนิปผันนรูป ชื่อว่า รูปมุทุตา,มุทุตารูป) ได้แก่ อาการอ่อนของร่างกายในเวลากัมเงย, เอี้ยวเอนร่างกายได้อย่างสะดวกเป็นต้น]

อถพฺพณ (น)

คัมภีร์ไสยศาสตร์หรือเวทมนต์เกี่ยวกับการจุดไฟแล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น.

ดู อาถพฺพณ

อถาวร (ติ)

[อน + ถาวร] ไม่มั่นคง, ไม่ถาวร.

เอตฺถ จ เทฺว ธมฺมา สุลภา เทยฺยธมฺมา เจว ทกฺขิเณยฺยา จ, สทฺธา ปน ทุลฺลภา.

ปุถุชฺชนสฺส หิ สทฺธา **อถาวรา** ปทวาเรน นานา โหติ, เตเนว มหาโมคฺคลฺลานสทิโสปิ อคฺคสาวโก ปาฏิโภโค ภวิตุ๋ อสกฺโกนฺโต อาห “ทฺวินฺนำ โข เต อหำ อาวุโส ธมฺมานำ ปาฏิโภโค โภคานญฺจ ชีวิตสฺส จ, สทฺธาย ปน ตฺวเมว ปาฏิโภโคติ. (อำ.อฏ. ๒/๑๓๒)

ก็ในธรรม ๓ ประการนี้ ธรรม ๒ ประการ คือ ไทยธรรมและทักขิไณยบุคคลหาได้ง่าย แต่ศรัทธาหาได้ยาก.

จริงอยู่ ปุถุชนมีศรัทธา**ไม่มั่นคง** ย่อมผันแปรไปได้ทุกย่างก้าว ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง แม้พระอัครสาวกเช่นกับพระมหาโมคคัลลานะ เมื่อไม่สามารถรับรองศรัทธานั้นได้ จึงกล่าวว่า “ดูก่อนอาวุโส อาตมภาพ ขอค้ำประกันธรรม ๒ ประการ คือ โภคสมบัติและชีวิตของท่าน ส่วนศรัทธา ท่านต้องค้ำประกันเอง”.

อถิร (ติ)

[น + ถิร] ไม่มั่นคง. ดู มิลินฺท. ๑๙๒

อถุลฺลวชฺช (ติ)

[น + ถูล + วชฺช]

มีโทษหยาบ - ไม่หนัก, อาบัติเบา, ลหุกาบัติ.

ถุลฺลวชฺชา อาปตฺติ ชานิตพฺพา. **อถุลฺลวชฺชา** อาปตฺติ ชานิตพฺพา. (วิ. ๕/๒๑๑)

พึงรู้อาบัติมีโทษหยาบ. พึงรู้อาบัติ**มีโทษไม่หยาบ**[มีโทษไม่หนัก].

ถุลฺลวชฺชาติ ถุลฺลโทเส ปญฺญตฺตา ครุกาปตฺติ. **อถุลฺลวชฺชา**ติ ลหุกาปตฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๔๘)

บทว่า **ถุลฺลวชฺชา** (อาบัติมีโทษหยาบ) ได้แก่ อาบัติหนักที่พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติเพราะมีโทษหยาบ.

บทว่า **อถุลฺลวชฺชา** (อาบัติมีโทษไม่หยาบ) ได้แก่ อาบัติเบา.

[วชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า วทิตพฺพนฺติ วชฺชํ. (วท [วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน] + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ) แปลโดยศัพท์ว่า “สิ่งที่บุคคลพึงกล่าว” แปลโดยสำนวนโวหารว่า “โทษ” (โวหารัตถะ) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า รุฬฺหินัย คือ นัยที่ยกขึ้นกล่าวเป็นสำนวน ดังคำว่า อสฺสกณฺโณ ที่แปลว่า ต้นหูกวาง แต่มีรูปวิเคราะห์ตามศัพท์ว่า อสฺสสฺส กณฺโณ อสฺสกณฺโณ (ต้นหูม้า) ดังข้อความว่า

ยถากถญฺจิ พฺยุปปตฺติ
รูฬฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย
อิติ รูฬฺหิ ปสิทฺเธน
พฺยุปปตฺติ เยน เกนจิ. (เภทจินฺตา.คาถา๑๗๑)

การตั้งชื่อย่อมมีตามความปรากฏชัด ส่วนรูปวิเคราะห์ย่อมมีได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามข้อความว่า รูปวิเคราะห์ย่อมมีด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่การตัดสินเนื้อความย่อมมีตามความปรากฏชัด]

อถุส (ติ)

[น + ถุส] ไม่มีแกลบ, ไม่มีเปลือก.

อถโข เตสํ วาเสฏฺฐ สตฺตานํ ปทาลตาย อนฺตรหิตาย อกฏฺฐปาโก สาลิ ปาตุรโหสิ อกโณ **อถุโส** สุทฺโธ สุคนฺโธ ตณฺฑุลปฺผโล.

(ที. ๓/๗๓,๗๖)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ ครั้งนั้นแล เมื่อเครือดินของสัตว์เหล่านั้นหายไปแล้ว ข้าวสาลีอันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ ไม่มีรำ **ไม่มีแกลบ** บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ด เป็นข้าวสาร ก็ปรากฏ.

อกณ์ **อถุสํ** สุทฺธํ
สุคนฺธํ ตณฺฑุลปฺผลํ
ตุณฺฑิกีเร ปจิตฺวาน
ตโต ภุญฺชนฺติ โภชนํ. (ที. ๓/๑๖๒,๑๗๐)

[หมู่มนุษย์ซึ่งเกิดในอุตตรกุรุทวีปนั้นบริโภคข้าวสาลีอันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ] พวกเขาหุงข้าวสาลีอันไม่มีรำ **ไม่มีแกลบ** บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร บนเตาอันปราศจากควันและถ่าน แล้วบริโภคโภชนะจากที่นั้น.

อถุโสติ นิตฺถุโส. (ที.อฏ. ๓/๕๓)

บทว่า **อถุโส** คือ ปราศจากแกลบ.

ถุสนฺติ ตณฺฑุลํ ปริโยนทฺธิตฺวา จิตฺตฺโตโจ, ตทภาวโต "อกโณ, อถุโสติ สาลิ วุตฺโต.

(ที.ฏี. ๓/๔๖)

เปลือกที่หุ้มเมล็ดข้าวสารไว้ ชื่อว่า แกลบ, ข้าวสาลีท่านกล่าวว่า อกณ, อถุส เพราะไม่มีแกลบนั้น[ไม่มีเปลือกหุ้ม].

อเถต (ติ)

[น + เถต] ไม่มั่นคง, ผู้มีคำพูดอันไม่มั่นคง.

อนริยกมฺมโมกฺกนฺตํ
อเถตํ สพฺพฆาตินํ
นิสิตํว ปฏิจฺฉนฺนํ
ตาทิสมฺปิ จ นาสฺมเส. (ชา. ๑/๒๑๖)

(พญาไก่กล่าวว่า) คนผู้ตกอยู่ในกรรมชั่ว **มีคำพูดไม่มั่นคง** ฆ่าได้ทุกคน เหมือนดาบที่ลับแล้วซ่อนไว้ แม้คนเช่นนั้นก็ไม่ควรวางใจ.

อเถตนฺติ อถิรํ อปฺปติฏฺฐิตวจนํ.

(ชา.อฏ. ๔/๕๗)

บทว่า **อเถตํ** ได้แก่ ไม่มั่นคง คือ มีคำพูดอันไม่แน่นอน. (ดู อถิร)

อเถน (ติ)

[น + เถน. ถี. อเถนี]

ผู้ไม่เป็นขโมย, ผู้มิใช่โจร, มิใช่นางโจร.

เถน=เถน ธาตุ (โจริเย=ความเป็นแห่งขโมย) อ ปัจจัยกัตตุสาธนะ เถเนตีติ เถโน (ผู้ขโมยชื่อว่า เถนะ) หมายถึง โจร.

กถญฺจ มหาราช ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน โหติ? อิธ มหาราช ภิกฺขุ...อทินฺนาทานํ ปหาย อทินฺนาทานา ปฏิวิรโต โหติ ทินฺนาทายี ทินฺนปาฏิกงฺขี, **อเถเนน** สุจิภูเตน อตฺตนา วิหรติ. อิทมฺปิสฺส โหติ สีลสฺมึ.

(ที. ๑/๔, ม. ๑/๒๓๗, อ. ๑/๒๑๒)

มหาบพิตร ภิกษุชื่อว่าสมบูรณ์ด้วยศีล เป็นอย่างไร? มหาบพิตร ภิกษุในธรรมวินัยนี้... ละเว้นขาดจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ รับเอาแต่ของที่เขาให้ มุ่งหวังแต่ของที่เขาให้ มีตน **ไม่เป็นขโมย** สะอาดบริสุทธิ์อยู่. ทั้งหมดนี้คือศีลของภิกษุ.

เถเนตีติ เถโน,
น เถเนน **อเถเนน**. อเถนตฺตาเยว สุจิภูเตน.

(ที.อฏ. ๑/๗๑, ม.อฏ. ๒/๑๑๐)

ชื่อว่า เถนะ เพราะอรรถว่า ย่อมขโมย. ชื่อว่า **อเถน** เพราะไม่เป็นขโมย, ชื่อว่าสะอาด

บริสุทธิ์ เพราะความเป็นผู้มีใช่ขโมยนั่นเอง [คือไม่เป็นโจร].

ตสฺมาติห กุมาริโย เอวํ สิกฺขิตพฺพํ:-

ยํ ภตฺตา อาหริสฺสติ ธนํ วา ธญฺญํ วา รชตํ วา ชาตรูปํ วา, ตํ อารกฺเขน คุตฺติยา สมฺปาเทสฺสาม, ตตฺถ จ ภวิสฺสาม อธุตฺตี **อเถนี** อโสณฺฑี อวินาสิกาโยติ. (อ. ๒/๓๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสสอนกุมารีลูกสาวของอุคคหเศรษฐีเหล่านั้นว่า)

ดูก่อนกุมารีทั้งหลาย เพราะเหตุนั้นแล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า

เราทั้งหลายจักรักษาคุ้มครองสิ่งที่สามีหามาได้ จะเป็นทรัพย์ ข้าว เงิน หรือทองก็ตาม. อนึ่ง ในเรื่องนี้ เราทั้งหลายจักไม่เป็นนักเลงการพนัน **ไม่เป็นขโมย** ไม่เป็นนักเลงสุรา ไม่ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ[ที่สามีหามาได้]'.

อเถนีติ อเถนิโย อโจริโย. (อ.อฏ. ๓/๒๐)

บทว่า **อเถนี** ได้แก่ [เราทั้งหลาย]จักไม่เป็นขโมย คือ ไม่เป็นโจร.

อเถนตฺต (น)

[อเถน + ตฺต]

ความเป็นผู้มีใช่ขโมย. ดู อเถน

อเถยฺยจิตฺต (ติ)

[น + เถยฺยจิตฺต]

ไม่มีไถยจิต, ไม่มีจิตแห่งความเป็นขโมย, ไม่มีจิตอันเป็นเหตุลัก, ไม่มีจิตคิดลัก, ไม่มีจิตคิดขโมย.

โลกิยธมฺมญฺหิ ปตฺวา จิตฺตํ เชฏฺฐกํ จิตฺตํ ธุรํ จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ โหติ. โลกุตฺตรธมฺมํ ปตฺวา ปญฺญา เชฏฺฐิกา ปญฺญา ธุรา ปญฺญา ปุพฺพงฺคมา. เตเนว ภควา วินยปริยายํ ปตฺวา ปญฺหํ ปุจฺฉนฺโต 'กึผสฺโสสิ กึเวทโนสิ กึสญฺโญสิ กึเจตโนสีติ อปุจฺฉิตฺวา "กึจิตฺโต ตฺวํ ภิกฺขูติ จิตฺตเมว ธุรํ กตฺวา ปุจฺฉติ.

"**อเถยฺยจิตฺโต** อหํ ภควาติ จ วุตฺเต 'อนาปตฺติ อเถยฺยผสฺสสฺสาติอาทีนิ อวตฺวา "อนาปตฺติ ภิกฺขุ อเถยฺยจิตฺตสฺสาติ วทติ.

(วิ. ๑/๗๒, อภิ.อฏ. ๑/๑๑๐)

แท้จริงแล้ว เมื่อเกี่ยวกับโลกิยธรรม จิตเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน. เมื่อเกี่ยวกับโลกุตตรธรรม ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นหัวหน้า เป็นประธาน. เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสถามปัญหาเกี่ยวกับวินัยเทศนาจึงถามโดยทำจิตเป็นใหญ่ว่า ดูก่อนภิกษุ เธอมีจิตอย่างไร มิได้ตรัสถามว่า เธอมีผัสสะอย่างไร, เธอมีเวทนาอย่างไร, เธอมีสัญญาอย่างไร, เธอมีเจตนาอย่างไร

และเมื่อภิกษุทูลตอบว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ข้าพระองค์**ไม่มีไถยจิต** ก็ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุ ภิกษุ**ผู้ไม่มีไถยจิต**ไม่ต้องอาบัติ มิได้ตรัสว่า ภิกษุผู้ไม่มีไถยผัสสะไม่ต้องอาบัติ.

[อเถยฺยจิตฺต = น + เถยฺย + จิตฺต คำว่า เถยฺย ปทรูปสิทธิปกรณ์ อธิบายสูตร ๓๘๗ กล่าวว่า เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ. มหาวุตฺตินา นการสฺส โลโป (ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ, ลบ น อักษรด้วยมหาสูตร).

คัมภีร์วินยวินิจฉยฏีกา คำอธิบายคาถา ๔๓ กล่าวตามคำอธิบายของปทรูปสิทธิปกรณ์ข้างต้นว่า เถโน วุจฺจติ โจโร. ตสฺส ภาโว เถยฺยํ. เอตฺถ นการโลโป นิรุตฺตินเยน ทฏฺจพฺโพ (ขโมย เรียกว่า เถนะ, ความเป็นขโมย ชื่อว่า เถยยะ. พึงทราบการลบ น อักษรด้วยนิรุตติ นัยในคำนี้)

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๔/๑๒๗) กล่าวถึงการลง ณฺย ปัจจัยท้าย เถน ศัพท์ แล้วแปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร ดังข้อความว่า เถนสฺส ภาโว กมฺมํ วา เถยฺยํ. เถยฺยนฺติ นสฺส โย นิปาตนา (ความเป็นขโมย หรือการกระทำของขโมย ชื่อว่า เถยยะ. ในบทว่า เถยฺยํ แปลง น เป็น ย ด้วยนิปาตนสูตร).

แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๒๕๙) ก็อธิบายตามมติของโมคคัลลานปัญจิกาว่า เถยฺยสำวาสโกติ เถนนำ เถยฺยํ. นการสฺส ยการำ กตฺวา. เถยฺยาย สำวาสโก อิมสฺสาติ เถยฺย-สำวาสโก (ในคำว่า เถยฺยสำวาสโก (ผู้มีสังวาสเพื่อการขโมย) การขโมย ชื่อว่า เถยยะ โดยแปลง น อักษรเป็น ย อักษร. การสังวาส เพื่อการขโมยของบุคคลนี้ มีอยู่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า เถยยสังวาสกะ).

ในคัมภีร์ข้างต้น ในรูปวิเคราะห์ ท่านประกอบใช้เป็น เถยฺยาย (เพื่อการขโมย) ตามข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (๓/๓๑๐) ว่า เถยฺยาย สำวาโส เอตสฺสาติ เถยฺยสำวาสโก แม้คัมภีร์วินยาลังการฏีกา (๑/๒๑๓) ก็มีข้อความเดียวกันนี้ แต่คัมภีร์กังขาวิตรณีฏีกา (หน้า ๑๗๙) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เถยฺเยน สำวาโส เอตสฺสาติ เถยฺยสำวาโส (ผู้มีสังวาสด้วยการขโมย)]

เถยฺย=เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ) หมายถึง จิตอันเป็นเหตุลัก คือ จิตที่คิดจะลักนั่นเอง]

อเถยฺยผสฺส (ติ)

[อเถยฺย + ผสฺส]

ผู้ไม่มีไถยผัสสะ. ดู อเถยฺยจิตฺต

อเถยฺยสตฺถ (ปุ)

[น + เถยฺยสตฺถ]

ไม่ใช่กลุ่มพ่อค้าเกวียนที่ขโมยแล้วไป, ไม่ใช่กลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร, กลุ่มพ่อค้าเกวียนไม่ใช่โจร.

เถยฺยสตฺเถ อเถยฺยสตฺถสญฺญี (ภิกฺขุ)

สวิฺญาย เอกทฺธานมคฺคํ ปฏิปชฺชติ, อนฺตมโส คามนฺตรมฺปิ, อนาปตฺติ. ภิกฺขุ สวิฺญาเปติ, มนุสฺสา น สวิฺญาเปนฺติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. **อเถยฺย-สตฺเถ** เถยฺยสตฺถสญฺญี, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๒/๑๗๓)

กลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร ภิกษุมีความสำคัญว่า ไม่ใช่กลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร ชักชวนกันเดินทางไกลร่วมกัน โดยที่สุดแม้ชั่วละแวกหมู่บ้านหนึ่ง ไม่ต้องอาบัติ. ภิกษุชักชวน คนทั้งหลายไม่ได้ชักชวน ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ **ไม่ใช่กลุ่มพ่อค้าเกวียน**

ผู้เป็นโจร ภิกษุมีความสำคัญว่ากลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร ต้องอาบัติทุกกฏ.

[**อเถยฺยสตฺถ** = น + เถยฺยสตฺถ. คำว่า เถยฺย สำเร็จรูปมาจาก เถน ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย ซ้อน ย เป็น ยฺย แล้วลบ น อักษร มีรูปวิเคราะห์ว่า เถยฺย คโต สตฺโถ เถยฺยสตฺโถ (พ่อค้าเกวียนที่ขโมยแล้วไป ชื่อว่า เถยยสัตถะ) ลบ คต ศัพท์กลางสมาส.

คำว่า เถยฺย ที่สำเร็จรูปมาจาก เถน ธาตุ + ตฺวา ปัจจัยนี้ ยังพบในที่อื่นๆ อีก เช่น ราชานำ วา เถยฺยำ คจฺฉนฺติ (หรือหลอกพระราชา แล้วไป) โดย เถยฺย ศัพท์มีการลงนิคคหิตอาคม เหมือนคำว่า สกฺกจฺจำ (โดยเคารพ) ที่มาจาก สกฺกจฺจ (ส ศัพท์ + กร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย) ดังมีข้อความว่า

ราชานำ วา เถยฺยำ คจฺฉนฺตีติ ราชานำ วา เถเนตฺวา วณฺเจตฺวา รณฺโญ สนฺตกำ กิญฺจิ คเหตฺวา อิทานิ น ตสฺส ทสฺสามาติ คจฺฉนฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๔๑๗)

ปาฐะว่า **ราชานำ วา เถยฺยำ คจฺฉนฺติ** (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) ความว่า หรือหลอกพระราชา ได้ถือเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งของพระราชาแล้วไป โดยคิดว่า เราจักไม่ให้แก่พระองค์ในบัดนี้.

เถยฺยนฺติ เถเนตฺวา. สกฺกจฺจนฺติอาทีสุ วิย นิคฺคหีตาคโม โหติ. ราชานำ รณฺโญ สนฺตกำ วา เถยฺยำ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. อิติ อิมมตฺถำ ทสฺเสนฺโต อาห ราชานำ วา เถเนตฺวาติอาทิ.

(ปาจิตฺ.โย. หน้า ๑๑๐-๑)

คำว่า **เถยฺยำ** แปลว่า หลอก. ลงนิคคหิตอาคม ดังอุทาหรณ์ว่า สกฺกจฺจำ (โดยเคารพ) เป็นต้น ความหมายคือหลอกพระราชา หรือหลอกเอาของพระราชาแล้วไป พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความนี้ จึงกล่าวว่า ราชานำ วา เถเนตฺวา (หรือหลอกพระราชา) เป็นต้น]

อเถยฺยสตฺถสญฺญี (ติ)

[อเถยฺยสตฺถ + สญฺญา + อี]

มีความสำคัญว่ากลุ่มพ่อค้าเกวียนไม่ใช่โจร, มีความสำคัญว่าไม่ใช่กลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นโจร. (ดู อเถยฺยสตฺถ)

อโถ (พฺย)

(๑) เป็นเพียงนิบาต.

(๒) การตัดสินใจ = อวธารณ.

สฺวาคตำ เต มหาราช

อโถ เต อทฺราคตำ

ปิวตุ เทโว ปานียำ

ปูเว ขาท อรินฺทม. (เปต. ๒๐๓)

[บุรุษผู้มีรูปลักษณ์ดั่งเทพ ประดับอาภรณ์พร้อมสรรพเข้าไปเฝ้าพระเจ้าสุรัฏฐ์แล้ว ได้กราบทูลดังนี้ว่า]

ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์เสด็จมาดีแล้ว มิใช่พระองค์เสด็จมาร้าย**ทีเดียว** ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงกำจัดศัตรู เชิญพระองค์ผู้ประเสริฐ เสวยน้ำและเสวยขนมเถิด.

อโถติ นิปาตมตฺตํ, อวธารณตฺเถ วา, มหาราช เต อาคตํ ทุราคตํ น โหติ, อถ โข สุวาคต-เมวาติ มยํ สมฺปฏิจฺฉามาติ อตฺโถ.

(เปต.อฏ. ๒๓๕)

ศัพท์ว่า **อโถ** นี้เป็นเพียงนิบาต หรือใช้ในอรรถแห่งอวธารณะ[ตัดสิน] อธิบายว่า พวกเรารับด้วยความประสงค์ว่า ข้าแต่พระมหาราช พระองค์เสด็จมาดีแล้ว มิได้เสด็จมาร้าย ที่แท้ พระองค์เสด็จมาดีทีเดียว.

[คำว่า นิปาตมตฺตํ บ่งถึงคำว่า อโถ เป็นเพียงนิบาตที่มีความหมายว่าปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม) เพื่อรักษาคณะฉันท์ อีกนัยหนึ่งใช้ในความหมายว่าอวธารณะ (ตัดสิน) มีความหมายเท่ากับ เอว ศัพท์ ตามหลักสังวัณณนา เรียกว่า นิปาตปทัตถสังวัณณนา (การอธิบายความหมายของนิบาตบท ด้วยการระบุถึงความหมายของนิบาตบทนั้นๆ อย่างชัดเจน

สัททนีติ. สุตฺตมาลา ๓๑๐ แสดงว่า อโถ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อันวาเทสะ (กล่าวคล้อยตามหลัง). อีกนัยหนึ่ง อโถ ศัพท์มีอรรถเหมือน ตถา (นอกจากนั้น,หลังจากนั้น) เช่น ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์เสด็จมาดีแล้ว นอกจากนั้น พระองค์มิใช่เสด็จมาไม่ดี]

(๓) เรียงไว้ต้นประโยคใหม่.

ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ
ภุมฺมานิ วา ยานิ ว อนฺตลิกฺเข
สพฺเพว ภูตา สุมนา ภวนฺตุ
อโถปิ สกฺกจฺจ สุณนฺตุ ภาสิตํ.

(ขุทฺทก. ๔, สุตฺตนิ. ๓๐๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
เทวดาทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่ที่ภาคพื้นและบนอากาศผู้มาประชุมกันอยู่ในที่นี้ ขอให้เทวดาทั้งปวงจงเป็นผู้เบิกบานใจ **และ**จงฟังภาษิตด้วยความเคารพเถิด.

อโถปีติ กิจฺจนฺตรสนฺนิโยชนตฺถํ วากฺโย-ปาทาเน นิปาตทฺวยํ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๐, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๖๙)

คำว่า **อโถปิ** เป็นนิบาตทั้ง ๒ คำ ในการเริ่มคำพูด เพื่อประกอบใช้ในหน้าที่อื่น.

(๔) อื่น = อญฺญ.

ปญฺจาลจณฺโฑ อาพวโก
ปชฺชุนฺโน สุมโน สุมุโข
ทธิมุโข มณิ มาณิวโร ทีฆ
อโถ เสรีสโก สห. (ที. ๓/๑๖๕)

[ยักษ์ มหายักษ์ เสนาบดียักษ์ มหาเสนาบดียักษ์ คือใคร คือ...]ปัญจาลจันทะ อาพวกะ ปชุนนะ สุมนะ สุมุขะ ทธิมุขะ มณิ มานิจระ ทีฆะ เสรีสกะอื่นกับด้วยยักษ์[เหล่านั้น].

อโถ เสรีสโก สหาติ เตหิ สห อญฺโญ เสรีสโก นาม. (ที.อฏ. ๓/๑๕๒)

บาทคาถาว่า **อโถ เสรีสโก สห** ได้แก่ ยักษ์ชื่อเสรีสกะอื่นกับด้วยยักษ์เหล่านั้น[คือรวมทั้งเสรีสกะกับยักษ์เหล่านั้นด้วย]

(๕) การรวบรวม = สมุจฺจย.

ปโรปรญฺจ ชานาสิ
อโถ ราควิราคินํ

อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ

สตฺตานํ อาคตึ คตึ. (ม. ๑/๔๐๔)

(พระผู้มีพระภาคตรัสกับพกพรหมว่า) ท่านย่อมรู้จักสัตว์โลกที่ประณีตและทราม **และ**รู้จักสัตว์โลกที่มีราคะและไม่มีราคะ รู้จักจักรวาลนี้และจักรวาลอื่น รู้จักการมา และการไปของสัตว์ทั้งหลาย.

อโถ ราควิราคินนฺติ น เกวลํ “อยํ อิทฺโธ อยํ ปกติมนุสฺโสติ ปโรปรํ, อยํ ปน สราโค อยํ วีตราโคติ เอวํ ราควิราคินมฺปิ ชนํ ชานาสิ.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๕)

บาทคาถาว่า **อโถ ราควิราคินํ** ความว่า ไม่ใช่รู้จักสัตว์ที่เลวและสัตว์ที่ประณีตอย่างเดียว ว่า “ผู้นี้มีฤทธิ์ ผู้นี้เป็นมนุษย์ปกติ” แต่ยังรู้จักสัตว์แม้ที่มีราคะและสัตว์ที่ไม่มีราคะอย่างนี้ ว่า “ผู้นี้มีราคะ ผู้นี้ปราศจากราคะ”.

[ปโรปร = ปร (ประณีต) + อปร (ไม่ประณีต, ทราม) น ปโร อปโร = ไม่ประณีต, ทราม, ปโร จ อปโร จ ปโร-ปรํ = สัตว์โลกที่ประณีตและสัตว์โลกที่ทราม]

โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

๑. ชื่อโครงการ : โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๒. ลักษณะงาน : ศึกษาวิจัยบทบาลีพระไตรปิฎกทุกบทที่ไม่ซ้ำกัน

๓. เจ้าของโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ

๔. ผู้รับผิดชอบโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม

๕. ความเป็นมา

โครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับบาลี - ไทย เริ่มมีการจัดทำเป็นครั้งแรกในประเทศไทย เมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๓๒ โดยพระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙)[๑] ในความอุปการะของพระพระธรรมวโรดม (นิยม ฐานิสฺสโร ป.ธ.๙) สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร ป.ธ.๙) ได้ทราบเห็นชอบสนับสนุน และนำเรื่องเสนอมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ มีมติ

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

แต่งตั้ง **พระธรรมวโรดม** วัดชนะสงคราม กรรมการมหาเถรสมาคม เป็นผู้อำนวยการ กองจัดแปลแต่งตั้งให้ **พระราชปริยัติโมลี** วัดชนะสงคราม เป็นประธานคณะกรรมการจัดแปล จัดพิมพ์เผยแผ่แล้วเมื่อปี ๒๕๓๓ จำนวน ๓ เล่ม

๖. หลักการและเหตุผล :

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยอันวิจิตรพิสดาร (นานานย - วิจิตฺรปาฬิ) ตรัสไว้ ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะสามารถเข้าใจได้ตามสภาวะที่แท้จริง (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต)

หลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะผู้รู้ พุทธาธิบาย ได้ประชุมสงฆ์ รวบรวมร้อยกรองพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ให้เป็นหมวดหมู่เดียวกันอันเป็นบ่อเกิดคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่าง ๆ คือ **บาลีพระไตรปิฎก** อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา สัททาวิเสส เป็นต้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับชั้นดังกล่าว ถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาหลักคำสอนที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธประสงค์มากที่สุด คือ การศึกษาจากบาลีพระไตรปิฎก ฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์นิฆัณฑุ คัมภีร์ฉันทลักษณ์ และคัมภีร์อลังการ

๗. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชน)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา

คณะกรรมการดำเนินงาน

กรรมการอำนวยการ

๑. กรรมการมหาเถรสมาคม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๓. รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	รองประธานกรรมการ
๖. พระมหากวิพัฒน์ สุขเมธี วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๗. นายอำนาจ บัวศิริ	กรรมการ
๘. นายพนม ศรศิลป์	กรรมการ
๙. นายพิศาล แช่มโสภา	กรรมการ
๑๐. นายแก้ว ชิดตะขบ	กรรมการ
๑๑. นายบุญเชิด กิตติธรางกูล	กรรมการ
๑๒. นายสมบัติ พิมพ์สอน	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๖. นายณรงค์เดช ชัยเนตร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘. นายพัฒนา สุอำมาตย์มนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ

๑. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๒. พระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง	กรรมการ
๓. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง	กรรมการ
๔. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล วัดมหาธาตุฯ	กรรมการ
๕. พระมหามานิต วิริยธโร วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๖. พระมหาธีรยุทธ เขมธมฺโม วัดสวัสดิ์วารีสีมาราม	กรรมการ

๗. นายจำรูญ ธรรมดา	กรรมการ
๙. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๐. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑. นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายตรวจชำระ

๑. สมเด็จพระวันรัต วัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมเวที วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓. พระพรหมเมธาจารย์ วัดบุรณศิริมาตยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๔. พระวิสุทธิวงศาจารย์ วัดปากน้ำ	กรรมการที่ปรึกษา
๕. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๖. พระพรหมโมลี วัดปากน้ำ	กรรมการ
๗. พระพรหมกวี วัดกัลยาณมิตร	กรรมการ
๘. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๙. พระสุธีธรรมานุวัตร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	กรรมการ
๑๐. พระศรีวิสุทธิเวที วัดอรุณราชวราราม	กรรมการ
๑๑. พระสุธีปริยัติธาดา	กรรมการ
๑๒. ผศ.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
๑๓. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดหาทุน

๑. สมเด็จพระธีรญาณมุนี วัดเทพศิรินทราวาส	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมสุธี วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระพรหมเวที วัดพระปฐมเจดีย์	รองประธานกรรมการ
๖. พระธรรมกิตติมุนี วัดเฉลิมพระเกียรติ	กรรมการ

๗. พระธรรมสุธี วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	กรรมการ
๘. พระธรรมสิงหบุราจารย์ วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี	กรรมการ
๙. พระพรหมมังคลาจารย์ วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๑๐. พระเทพรัตนากร วัดพนัญเชิง จ.พระนครศรีอยุธยา	กรรมการ
๑๑. พระเทพวิสุทธาภรณ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๒. พระเทพโพธิวิเทศ วัดไทยกุสินารา ประเทศอินเดีย	กรรมการ
๑๓. พระเทพรัตนสุธี วัดเขียนเขต จ.ปทุมธานี	กรรมการ
๑๔. พระราชวิริยาลังการ วัดไร่ขิง จ.นครปฐม	กรรมการ
๑๕. พระราชวัลภาจารย์ (วิ) วัดหนองหอย จ.ราชบุรี	กรรมการ
๑๖. พระอุดรคณารักษ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคาราม	กรรมการ
๑๗. พระพิพิธพัฒนาทร วัดปริวาศ	กรรมการ
๑๘. พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๙. พระโสภณพัฒนากร วัดบางพลีใหญ่ใน	กรรมการ
๒๐. ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมกร
๒๑. ดร.คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ	กรรมการ
๒๒. คุณกาญจนา สุวรรณภาศรี	กรรมการ
๒๓. คุณพรเพ็ญ เดชวิไลศรี	กรรมการ
๒๔. คุณมณฑา สิริโรจนากร	กรรมการ
๒๕. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๒๖. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๗. รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายเหรัญญิก

๑. พระพรหมมุนี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผอ.นพรัตน์ เบญจวัฒนานันท์	กรรมการที่ปรึกษา
๓. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔. พระราชปัญญารังษี วัดชิโนรสาราม	กรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๖. พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ

๗.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๘.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์

๑.	พระพรหมวชิรญาณ วัดยานนาวา	กรรมการที่ปรึกษา
๒.	พระพรหมเมธี วัดสัมพันธวงศาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔.	พระราชปฏิภาณมุนี วัดประยุรวงศาวาส	กรรมการ
๕.	พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๖.	พระราชวิจิตรปฏิภาณ วัดสุทัศนเทพวราราม	กรรมการ
๗.	ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมการ
๘.	นายสมหมาย สุภาษิต	กรรมการ
๙.	พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประสานงาน

๑.	พระราชปริยัติเวที วัดดาวดึงษาราม	ประธานกรรมการ
๒.	พระราชรัตนมุนี วัดพิชยญาติการาม	รองประธานกรรมการ
๓.	พระครูวิศิษฐ์สรการ วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๔.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/เลขานุการ
๕.	รศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๖.	นายสมบูรณ์ จารุณะ	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ